

SCHOOL OF THEOLOGY AT CLAREMONT

10017034578

The Library
of the
CLAREMONT

SCHOOL OF THEOLOGY

1325 North College Avenue
Claremont, CA 91711-3199
1/800-626-7820

MAY 16 '38

PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS

SIVE

BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRÆ, UNIFORMIS, COMMODA, ŒCONOMICA,

OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM SCRIPTORUMQUE
ECCLESIASTICORUM

QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD USQUE INNOCENTII III TEMPORA
FLORUERUNT,

RECUSIO CHRONOLOGICA OMNIUM QUÆ
EXISTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER DUODECIM
PRIORA ECCLESIAE SÆCULA,

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM
DILIGENTER CASTIGATA;

DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS LECTIONIBUSQUE VARIANTIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA;

OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS,
DETECTIS, AUCTA;

INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS, SIVE AUCTORES ALICUIUS MOMENTI
SUBSEQUENTIBUS, DONATA;

CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM
DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA;

OPERIBUS CUM DUBIIS TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM
ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA;

DUOBUS INDICIBUS GENERALIBUS LOCUPLETATA: ALTERO SCILICET RERUM. QUO CONSULTO, QUIDQUID
UNUSQUISQUE PATRUM IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT UNO INTUITU CONSPICIATUR; ALTERO
SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBVIUM QUINAM PATRES ET IN
QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ
TEXTUS COMMENTATI SINT.

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR: CHARACTERUM NITIDITAS,
CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS
TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO OPERIS DECURSU CONSTANTER
SIMILIS. PRETII EXIGUITAS, PRÆSENTINQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA,
SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, PRIMUM
AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS AD OMNES ÆTATES, LOCOS, LINGUAS
FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES PRIMA,

IN QUÆ PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIAE LATINÆ
A TERTULLIANO AD GREGORIUM MAGNUM.

ACCURANTE J.-P. MIGNE, *Cursuum Completorum* IN SINGULOS SCIENTIÆ
ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIÆ TOMUS VI.

SS. PP. MARCELLINI, MARCELLI, EUSEBII ET MELCHIADIS; ANONYMI, CELSI,
TOMUS UNICUS.

LACTANTII TOMUS PRIMUS.

PARISIIS, EXCUDERAT SIROU,
IN VIA DICTA D'AMBOISE, PRÆS LA BARRIÈRE D'ENFER,
OU PETIT-MONTROUGE.

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTI

OPERA OMNIA,

AD PRÆSTANTISSIMAM LENGLETII-DUFRESNOY EDITIONEM EXPRESSA ;
BUNEMANNI, O. F. FRITZCHE, N. LE NOURRY CUM EMENDATIONIBUS TUM
DISQUISITIONIBUS CRITICIS AUCTA :

EDITIO NOVISSIMA,

QUÆ OMNIUM INSTAR ESSE POTEST, AD OCTOGINTA ET AMPLIUS MSS. CODICES EDITOSQUE
QUADRAGINTA COLLATA NOTISQUE UBERIORIBUS ILLUSTRATA.

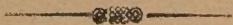
PRÆCEDUNT

S. MARCELLINI PAPÆ, S. MARCELLI PAPÆ, S. EUSEBII PAPÆ, S. MELCHIAS PAPÆ,
ANONYMI, CELSI, OMNIA QUÆ EXSTANT

FRAGMENTA.

HORUM TOMUS UNICUS,
LACTANTII TOMUS PRIMUS.

PARISIIS

EXCUDERAT SIROU,

IN VIA DICTA D'ANBOISE, PRÈS LA BARRIÈRE D'ENFER,

OU PETIT-MONTROUGE.

1844.

ELENCHUS RERUM

QUÆ IN HOC VOLUMINE CONTINENTUR

Nationes biographicae necnon et bibliographicae de
sanctis pontificibus romanis :

MARCELLINO,
MARCELLO,

EUSEBIO,
MELCHIADE.

RHETICI Fragmentum.

ANONYMI carmen de Laudibus Domini.

Celsi Praefatio in altercationem Jasonis et Papisci.

LACTANTI Divinarum Institutionum libri septem.

Dissertatio N. LE NOUVEY in libros Divinarum Institu-
tionum.

Selectæ ISÆI in septem Divinarum Institutionum li-
bros notæ.

Epitome Divinarum Institutionum.

ERRATA.

Col. 142, lin. 27, *lanie*, lege *Lamie*.
Col. 148, lin. 31, *Appolinis*, lege *Apollinis*.
Col. 154, lin. 29, *Isæ*, lege *Isunc*.
Col. 181, lin. 7, *transfe. un*, lege *transferunt*.

Col. 326, lin. 49, *Brasichii*, lege *Brasichelli*.
Col. 344, lin. 8, *simulacrum*, lege *simulacrorum*.
Col. 574, lin. 53, *qther*, lege *æther*.
Col. 900, lin. 8, *ubique*, lege *ibique*.

BR
60
M52
V006
HON/
MUDD

MIGNE , J
PATROLOGI
AE CURSUS
*****
HON/MUDD
LIBRARY

S-A-F-1921

Succursale, au Petit-Montrouge, de l'imprimerie de Sirou,
rue des Noyers, 37, à Paris.

NOTITIÆ BIOGRAPHICÆ NECNON ET BIBLIOGRAPHICÆ

DE SANCTIS PONTIFICIBUS ROMANIS

MARCELLINO, MARCELLO, EUSEBIO, MELCHIADE,

ET DE RHETICIO AEDUENSI EPISCOPO.

SANCTUS MARCELLINUS PAPA.

§ I. — Quando et quamdiu sederit.

Eusebius hunc papam annis novem Ecclesiam gubernasse tradit, atque ejus mortem in Chronico ad annum Christi 304 refert. Ita ille annos octo cum uno inchoato pro novem computans, cum Boetheriano catalogo consentit, in quo legimus: « Marcellinus annis viii, mensibus iii, diebus xxv, fuit temporibus Diocletiani et Maximiani ex die pridie Kalendas Julias, a consulibus Diocletiano vi et Constantio ii, usque in consulatum Diocletiani ix, et Maximiani viii. Unde sequitur ut Marcellini electio seu ordinatio anno 296, Junii xxx die, adeoque feria tertia; ac mors anno 304, Octobris xxiv die consignandæ sint, licet testum ejus plerorumque martyrologiorum auctoritate xxvi Aprilis die celebretur.

§ — II. De antiqua fabula qua Marcellinum idolis thus obtulisse vulgatum est.

1. Marcellinum idolis thus obtulisse ac sacros libros tradidisse, jam ab Augustini ævo fama erat. Ejus auctores suspicatur is sanctus Doctor recentiores Donatistas. Ac primo quidem signum hujus falsitatem, lib. de unico Baptismo, contra Petilianum, cap. 16, n. 27, inde probat, quia nullo teste, nulla monumenti ejusquam firmitate fulciatur. « Quid ergo, inquit, opus est ut episcoporum romane Ecclesie, quos incredulibus calumniis insectatus est (Petilianus), objecta ab eo crimina dileamus? Marcellinus et presbyteri ejus Melchiades, Marcellus et Silvester traditionis codicum divinorum et thurificationis ab eo crimine arguuntur: sed numquid in eo etiam convincuntur, aut convicti ali-

A qua documentorum firmitate monstrantur? Ipse sceleratos et sacrilegos fuisse dicit: ego innocentes fuisse respondeo. Quid laborem probare defensionem meam, cum ille nec tenuiter probare conatus sit accusationem suam? » Ex quibus Augustini verbis cuique exploratum est, idem crimen non in Marcellinum solum, sed etiam in presbyteros ejus Marcellum, Melchiadem et Silvestrum, qui ipsi postea successerunt, fuisse intentum. Si ergo illi omnino insontes atque hujus sceleris puri; neque magis reus videri debet Marcellinus. Et hoc quidem nobis indubitatum erit, ubi calumnie hujus causam et originem perspectam habuerimus.

2. Hanc prodit subito Augustinus, cum fabulam illam ideo a recentioribus Donatistis excogitatam fuisse inquit, ut judicii, quo a Melchiade damnat fuerant, invidiam declinarent. Sed quid opus erat eis una cum Melchiade Marcellinum pontificem, necnon Marcellum et Silvestrum presbyteros infamare? Nimirum ut probabilior fieret ipsorum calumnia. Quocirca excogitandum eis fuit tempus quo thuris oblatio et sacrorum codicum traditio in Urbe exigebatur, simulque fingendum eos, qui in clero romano tam eminebant, in eandem impietatem fuisse abductos. Nam si de uno Melchiade hoc pervulgassent, quis crederet tantum crimen inultum relinqui potuisse? At credibilior sit hæc impunitas, cum et ipse, ejus erat punire, et qui proxime post ipsum presunt, ejusdem sceleris conscii sunt. Augustinus vero loco citato novos Donatistas mendacii firma illa ratione convincit, quod majores illorum, seu ante, seu post Melchiadis judicium, de illo crimine ne cogitarent quidem. « De quo, inquit, iudicio eam majores istorum importunissima pervicacia inopportuno imperatori (Constantino) euererentur, quod non plene nec

recte fuerit examinatum atque depromptum, nihil de Melchiadis traditione vel thurificatione dixerunt. Ad cuius audientiam nec venire utique debuerunt, hoc potius ante suggerentes imperatori, aut ut suggereretur instantes, quod apud traditorem codicum divinorum et klolorum sacrificiis inquinatum causam suam agere non deberent. Cum hoc ergo nec ante suggererint, nec postea quam contra eos pro Cæcilianio iudicatum est, saltem victi et irati obijciendum putarint; quid nunc inanes tam sero connectunt calumnias: Quis etiam sibi persuadeat tam publicum crimen ad Petilianum usque tempora ignotum atque sepultum permansisse, aut si non latuerit, tres presbyteros tanti criminis reos in primam Ecclesiæ sedem, nullo reclamante, assumi, et christianissimi principis fidem ac benevolentiam conciliare sibi potuisse? Fide dignior est Theodoretus, qui, lib. i Hist. Eccl., c. 3, « Marcellinum in persecutione inclaruisse » testatur: *Μαρκέλλινον τὸν ἐν τῇ διωγμῇ διαπρέψαντα*; et quod ita interpretari licet, ut is persecutionis tempore digne et laudabiliter se gesserit, vel etiam ut ipse persecutionem fortiter perpressus, magnam sui nominis existimationem reliquerit.

3. Hinc funditus ruunt Sinuessani concilii acta, quibus, præter rudem eorum et impolitam locutionem, multa absurda, quædam secum pugnantia, alia cum dictis Petiliani, qui Marcellum, Melchiadem et Silvestrum thurificasse objectabat, non consentientia, necnon putidum atque iteratum summi pontificis, qui et mox martyrio coronandus ponitur, mendacium, et alia hujusmodi quam plura omnem adimunt auctoritatem. Hujus tamen concilii acta, quæ cum suppositiis Silvestri et Xysti gestis in uno eodemque perantiquo codice Colbertino Langobardicis litteris exarato exhibentur, et, ut ex cognatione atque consensione styli judicare licet, eundem habere videntur parentem, ad veterum exemplarium fidem, quæ in novissimis conciliorum editionibus minime servata est, infra recudemus, necnon et duas epistolas, quas Isidorus Mercator Marcellino supposuit.

§ III. — *Vulgatæ synodi Suessanæ seu Sinuessanæ de Marcellino papa gesta.*

I. *Urbani et Marcellini altercatio.* — 1. Diocletiano et Maximiano Augustis, cum multi in vita sua mentis suæ aspersione vacillitate mentiebantur origine dicentes, quod deorum superstitione vanitatis super se sentirent, et ad sacrificandum eodem tempore multi inducerentur per pecuniam, ut thurificarent diis: Marcellino itaque urbis Romæ episcopo venit quidam

A nomine Urbanus, qui erat pontifex Capitolii, et repletus multitudinis malitiæ cepit cum eo habere altercationem de thurificando diis; et dicens ad Marcellinum urbis Romæ episcopum: « Si Christus vester, quem dicitis natum de virgine Maria, quid apud semetipsum prima luce missi Magi ab Herode obtulerunt ei munera? quæ? aurum, thus et myrrham, id ut scirent sacerdotes, per quid placarent hunc, quem dicitis resurrexisse et sedere super. » Dicit ei Marcellinus episcopus: « Non obtulerunt ei, ut sacrificarent vanitati; sed ideo, ut Deum ac Dominum altissimum eum, quem negabant, ostenderent. » Urbanus ad eadem respondit, dicens: « Una nocte simul adstemus ante domnos imperatores invictissimos Diocletianum et Maximianum atque clementissimos principes, et dabo tibi questionem de thurificando. »

2. Venientes autem die, quod dicunt Vulcanibus, dicit ei Urbanus: « Faciamus hinc et inde duas chartulas, quasi incrementa petitionum, et afferamus clementissimis principibus. » Fecerunt ambo simul, sicut dixerat Urbanus, et venientes ad sacratissimos principes offerebant eis. Marcellinus itaque, urbis Romæ episcopus, fidem servans, Christum prædicans, dicit ad principes: « Quid mihi et vobis, principes terribiles universo mundo, quoniam vana est superstitio thurificandi? » Dicit autem Urbanus: « Loquere ad nos ac contra pontifices clementissimi atque invictissimi (clementissimos atque invictissimos) principes, quoniam deum Jovem et invictum Herculem corporei fabricantur, et Jovem quem dicimus cælum, terram mareque simul cum Saturno menstruantem? Quare ergo hoc Marcellinus pontifex sicut et ego non thurificat majestatibus? » Dicit itaque Diocletianus: « Non exsecrare hominem hunc, quoniam nostræ clementiæ non difficultat, exhibet inflammari; sed ejus consilium accipiamus utrumque (uterque), quoniam non probavimus nostræ serenitati esse obscurum, nec contra deos immortales dare sententiam. » Romanus itaque et Alexander secreto dixerunt Diocletiano: « Si hunc, domine atque invictissime princeps, consilio teneris blandimentis, omnem urbanam plebem habebis in unitate conservare, et gentes per sacrificia fidelissima objurgare. »

II. *De thurificatione Marcellini.* — 3. Dicit autem Diocletianus ad Marcellinum, episcopum urbis Romæ: « Video prudentiam tuam, quoniam magna est, ut nostra sit amicitia, quæ diis et universo mundo sit (forte fuit) inimica. Veni itaque, et loquentiam tuam nostro facias incrementum favori. » Veniens autem

ANNOTATIONES.

I. — *Super se sentirent.* Unus e mss., *Adspersi mentis suæ vacillitate mentiebantur, origine dicentes, quod deorum superstitione vanitatis super se sentirent.* Horum autem gestorum corrector hunc locum sic emendare conatus est: *Mentis suæ facilitate aspersi, deorum mentiebantur originem, dicentes quod de eorum superstitione vanissima sentirent.* Nonne legi posset, dicentes quod deorum superstitionem vanitatis experientem esse sentirent?

Adstemus. Notandum illud, quo altercationis Urbanum inter et Marcellinum initæ arbitri deliguntur Diocletianus et Maximianus.

Difficultat. Hoc est, non resistit, dedecet excandescere: horum autem corrector sic restituit: *quoniam nullam nobis difficultatem exhibet qua offendamur: ex quo quanta sibi in verbis ac sententiis mutandis permiserit, perspicere est.*

ad templum Vestianum et ad Isidem, introduxit episcopum. Qui dum introissent, erant cum eo duo diaconi Gaius et Innocentius, et tres presbyteri Urbanus, Castorius et Juvenalis. Dum vidissent eum introeuntem, non tamen mittentem et thurificantem, fugerunt hi omnes ad compresbyteros, et invenerunt eos in Vaticano palatii Neroniani, et dixerunt rem quam gestam vidissent. Euntes autem multi Christiani penus veritatis exemplum abierunt, et viderunt eum mittentem et thurificantem, et factum amicum principum. Qui abierunt ab eo, ut testimonium veritatis exhiberent, isti sunt: Bonosus, Maximus, Carpilio, Cyprianus, Olympius, Priscus, Hercules, Androphemus, Benenatus, Epiphanius, Crispinus, Victor, Theodolus, Alexander, Romanus, Bajulus, Quiriacus, Theodolus, Caritosus, Onitazio, Honoratus, Crescentio, Maximus, Probinus, Urbicus, Concordius, Neapolus, Refrigerius, Sebastianus, Calpurnius, Julianus, Epiphorus, Crispianus, Habetdeum, Crescens, Rapula, Cyprianus, Abentius, Exquiro, Orphitus, Venerius, Carpulianus, Constantius, Ursus, Valentinianus, Priscus, Severus, Probius, Faustus, Antonius, Quirillus, Albulus, Pulsanor, Homobonus, Caritto, Tespius, Marinus, Fabius, Crispinianus, Herculentius, Petrus, Nonnosus, Honestulus, Auricianus, Impeditus, Furinus, Domitianus, Agapitus, Himulus, Capillatus, Nepotianus, Concordius, Bonifacius, Reparatus, Jugundinus, Auxentius, Cyprius, Bonushomo, Corporalis, Sallustius, Origanus, Venerosus, Abundius, Tinulus, Major. Hi omnes electi sunt viri libra occidua, qui testimonium perhibent videntes eum Marcellinum thurificasse.

III. De synodo in qua Marcellinus thurificasse se negat. — 4. Factus itaque synodus, non tamen collecti sunt in integro sacerdotes, quia curriculum urgebatur persecutionis. Veniens autem episcopus Marcellinus, negabat se thurificasse. Nam dixit et hoc, sententiam proposuit, quia dimiserunt eum qui cum eo esse videbantur in eodem loco presbyteri Urbanus, Castorius et Juvenalis, et diacones Gaius et Innocentius. Synodus autem universus hoc dixerunt cuncto iudicio: « Tu enim eris iudex; ex te enim damnaberis, et ex te justificaberis: tamen nostræ

A presentie. Illud vero dum veneris ad iudicium tuum, ex te damnaberis, et ex te justificaberis; tu enim iudex, tu reus. Presbyteri autem vel diacones, quoniam pontificem qui eos creavit in ordine presbyterii vel diaconatus honore, et dimiserunt aream, et evacuaverunt horreum, ad probandum, amisso ordine, intrent examen, quoniam evacuaverunt horreum. Debit enim pontifex mori cum quinque (supple, potius) quam vivat suo iudicio condemnatus. » Introivit autem universus synodus in crypta Cleopatriense in civitate Sessuana (ms. Sensuana), et quia non multitudo referebatur in crypta, synodi quinquaginti introibant.

IV. *Damnantur Urbanus, Castorius ac socii.* —

5. Prima autem die synodi introierunt hi damnantes B Urbanum, Castorium et Juvenalem presbyteros, et diaconos Gaium et Innocentium. Hi sunt qui introierunt episcopi, audientes, non tamen iudicantes pontificem, Petrus, Castorius, Habedeum, Castinus, Victor, Felicianus, Parterius, Majorinus, Castalius, Laurentius, Paulus, Bonosus, Felix, Firminus, Spesindeo, Tranquillinus, Anastasius, Castinus, Victor, Beneservandus, Joannes, Epiphanius, Castus, Yacinthus, Herculanus, Sabinus, Orlitus, Gaudiosus, Reparatus, Amplexus, Cyprus, Fortunatus, Quadratianus, Sebastianus, Cyprianus, Pascasius, Innocens, Valerius, Servulus, Cerasianus, Constantius, Quintilianus, Montanus, Catellus, Polycarpus, Athanasius, Hermias, Nepotianus, Petrus, Aristonicus. Hi introeuntes in crypta propter metum augustorum, uno ore quasi triceni, uno die ejus consilio iudicantes, et damnaverunt Urbanum, Castorium et Juvenalem presbyteros, et diaconos Gaium et Innocentium, qui evacuaverunt horreum, et dimiserunt aream apertam, ut introiret imundus, et comederet triticum. Ipsos etiam damnaverunt.

6. Et iudicabant, non tamen iudicabant pontificem: quia hoc ex uno ore erant corroborati, ut intra hos lxxii testimonia ipse iudex, ipse reus, ipse semetipsum ea (f. in) presentia eorum innocentem se servaret, et infidelem se damnet; quoniam in lxxii libra occidua reparationem resurgit annus. Hanc itaque gesta miraculum, ut introiret de testi-

ANNOTATIONES.

II. — *Vestianum et ad Isidem.* Ita mss. Colb. non D quam subeant examen, amisso ordine, dicuntur honore destituti? Quodnam eorum crimen, ut hac

penus. Sic ms. Colb. Alii vero penas vel per. Mallemus specturi cen spectaturi veritatis exemplum. Horum loco substituit corrector, propter veritatem ad templum.

III. — *Factus itaque synodus.* Contra hanc synodum objectari solet, quomodo, persecutione sævissima flagrante, trecenti episcopi congregari potuerint, ac medicum oppidum, in quo fieri non poterat, ut tot externi laterent, delegerint? Quæri et illud potest, quis tot episcopos vocavit, cuius jussu Marcellinus Sinuessam adductus sit, quis huic synodo præfuerit? Sane episcopis, qui anno 302 Romæ in causa Symmachi papæ convenerunt, ignotam fuisse huiusmodi synodum, ex his quæ tam dicta gesta que sunt, manifestum est.

Amisso ordine. Quid est quod presbyteri illi, prius

D quam subeant examen, amisso ordine, dicuntur honore destituti? Quodnam eorum crimen, ut hac pena plectantur? Nihil aliud eis objectatur, nisi quod, Marcellino dimisso, a thure diis offerendo se continuerint. Sed horum gestorum artifex, qui electrico eum, a quo ordinatus est, accusare minime licere voluit, ut in aliis actis ex ejus officina prolatis videlicet, hac forte pena eos dignos censuit, quia Marcellini creatoris sui accipendi occasionem præbuerant.

IV. — *Libra occidua.* Additur hic occidua ad discrimen orientalis, quæ 74 solidis constabat. De libra 72 solidos continente fit mentio cod. Th., l. xi, tit. vi, leg. 15.

Reparationem ... dedit. Hæc ita emendare nixus est corrector: In reparationem (forte legendum reparatione sublato in) resurgit annus. Hoc quoque factum est novi, ut introiret unus de testibus, qui cure

monia talis unius uxoris, filios habens, sicut et hic Alexander, Venerosus, Felix, Joannes, Crispus, Deusededit, Honestatus, Majorianus, Vita, Carpurianus, Anastasius, Petrus, Crescentio, Dominus, Ursus, Agatho, Honestatus, Marcus, Urbanus, Valentinus, Sallustius, Crescens, Firminus, Spectator, Sebastianus, Ultius, Benenatus, Tristator, Servus, Marcus, Montanus, Asterius, Anthimus, Placentianus, Ambrosius, Quirilius, Andreas, Philippus, Magnus, Exsuperantius, Adrianus, Petrus, Gorgonius, Simplex, Victor, Venerosus. Introibant autem in crypta.

qui habet uxorem et filios, adulteravit super uxorem, et dedit uxori repudium. Et introierunt alii decem et alii tres dicentes: « Nos te vidimus mittentem et thurificantem Herculi, Jovi et Patusino. » Dicit autem Marcellinus: « Quo die? » Respondit unus eorum, et dixit: « Quo die excidisti (exuisti) purpuram, et induisti coccum, et gaudebat super te Diocletianus, eo quod satis paulo ante negabas, et ante ejus tribunal thurificabas. » Athanasius episcopus dixit: « Ita sunt quæ testantur isti? » Et respondit Petrus episcopus, et dixit: « Loquere et pontifex (f. tu pontifex), et judica causam tuam. » Et subscripserunt quinquaginta episcopi qui supradicti sunt in quatuordecim viros, qui ex uno ore loquebantur de duo et septuaginta, et firmabant iudicium.

V. Presbyteri Rom. damnationem Castorii et sociorum ratam habent. Marcellini causam discutiunt alii quinquaginta episcopi. — 7. Alia autem die venerunt tres et viginti presbyteri urbis Romæ, et in eorum iudicio Urbani, Castorii et Juvenalis presbyterorum, et Gaii et Innocentii diaconorum damnationem integram perspexerunt, ipsi de suo ordine justitiam tenuerunt dicentes: « Amisso ordine negent se esse horumque socii Ecclesiæ. »

8. Venientes autem post secundum diem post damnationem presbyterorum Urbani, Castorii et Juvenalis, Gaii et Innocentii diaconorum, venerunt alii quinquaginta episcopi, et introierunt in crypta, ut tertia pars synodi completeretur. Et dum ingressi fuissent in crypta propter tempestatem temporis, introivit et Marcellinus urbis episcopus, cum adhuc itaque nomen tenens episcopatus, nondum enim fuerat damnatus, nisi numerus secundum ordinem synodi libree (Colb. ms. libra) probaret exemplum. Introivit

autem Castinus, Bonus, Quiriacus, Dominicus, Alexander, Venerosus, Felix, Joannes, Crispus, Deusededit, Honestatus, Majorianus, Vita, Carpurianus, Anastasius, Petrus, Crescentio, Dominus, Ursus, Agatho, Honestatus, Marcus, Urbanus, Valentinus, Sallustius, Crescens, Firminus, Spectator, Sebastianus, Ultius, Benenatus, Tristator, Servus, Marcus, Montanus, Asterius, Anthimus, Placentianus, Ambrosius, Quirilius, Andreas, Philippus, Magnus, Exsuperantius, Adrianus, Petrus, Gorgonius, Simplex, Victor, Venerosus. Introibant autem in crypta.

VI. Suo eum iudicio permittunt, et quinque clericorum damnationem approbant. — 9. Respondit Anastasius et Anthimus episcopi, et dixerunt: « Tuo ore judica causam, non nostro iudicio; solve conditionem. » Respondens autem Sebastianus episcopus dixit: « Noli in nostro iudicio, sed collige in sinu tuo causam tuam, et introduce testes, ut testificentur veritatem: quoniam ex te justificaberis, et ex ore tuo condemnaberis; quoniam recte anticipantes nostri et coepiscopi damnaverunt, sicut et nostro ore petimus uno consorti iudicio damnari, Urbanum, Castorium et Juvenalem presbyteros, Gaium et Innocentium diaconos: quia heri ex spelunca fugerunt (fugerunt), et tepefactum hi dimiserunt, amisso ordine, intrent examen: quoniam omnes tegulae, dicit Petrus episcopus, dum tultæ fuerunt de fornace, jam coctæ iterum coquuntur sole, et pluvie in eodem probantur, ut sint super habitaculis hominum. »

VII. Marcellinum thurificasse probatur. Superinducuntur quatuor et quadraginta novi Testes. Ipse se damnat Marcellinus. — 10. Mora autem non faciente (f. patiente), ut in damnationem eorum interdictorum subscriberent hi quinquaginta episcopi,

ANNOTATIONES.

et uxorem haberet et filios ex ea, ipse tamen illi sprete adulteram superinduxit, et dedit. Huiusmodi lectionem a veterum codicum littera sic abhorrentem quis accipiat? quis ferat? Neque a littera solum, sed et ab auctoris mente eam procul abesse prope indubitatum est. Non enim is fuit horum gestorum artifex, qui in gravissima causa, ad quam duos et septuaginta testes desideret, eum primum proferret quem cum seculi, tum Ecclesiæ, leges a testimonio dicendo arcent. Anianus, codicis Theod. interpret, in legem 12, tit. 1, l. ix, edicit: Periculosa est, et admitti non debet rei adversus quemcumque professio; et in legem 19: Jure et legibus constitutum est, ut spontanea professione reus reum non faciat, neque illi de altero credatur, qui se criminis esse confessus est. Prædicat et Augustinus in psal. xxxvi, conc. ii, n. 22: Reus reum non facit. Africani quoque canones Cod. eccl. Afr., c. 129, præcipiunt: Ad accusationem non admittantur omnes quos ad accusanda publica crimina leges publicæ non admittunt; et cap. 8, sanciunt: Ut si quis aliquibus sceleribus irretitus est, vocem adversus majorem natum non habeat accusandi; et c. 19, volunt: Ut si fuerit accusatoris persona culpabilis, ad inveniendum non admittatur. Ne quis tamen dicat hæc de accusatoribus, non de testibus constitui, memorandum est quod ejusdem codicis capite 131, decernitur: Testes autem ad testimonium non admittendos,

qui nec ad accusationem admitti præcepti sunt. Nos vero ad commendationem potius testimonii dictum putamus, quod primus ille testis et unius uxoris fuerit, et filios habuerit: maxime cum ab eodem auctore in constituto Silvestri, n. 6, audituri simus: Non condemnabitur subdiaconus, acolytus, exorcista, lector, nisi in septem testimonia filios et uxores habentes, et omnino Christum predicantes. Igitur priora textus nostri verba rescire rectius ad memem auctoris sic liceret: Hæc itaque gesta miraculo (seu non sine miraculo), ut introiret de testimoniis (seu de testibus) talis unius uxoris, adeoque aptus ad eum pudore afficiendum, qui se spiritali adulterio commaculasse dicitur.

Herculi etc. Cum superioribus, ubi Marcellinus in Vestæ et Isidis templum inductus prædicatur, hoc paginare Baronius observat; cum in templis deorum iis tantum diis, quibus dicata essent, sacrificare mos esset. Quocirca Marcellinus Isidi et Vestæ, non Herculi, Jovi et Patusino sacrum fecisse dicendus erat.

VI. — Tultæ. Emendator substituit cultæ. Retinendum tultæ verbo tollo, tult, tultum: nec desunt apud sequentis ævi scriptores huiusce usus exempla. Sed neque placet quod idem corrector paulo ante maluit sæpefactum, loco tepefactum, cum hoc verbum tegulis, quæ iterum coquuntur, magis congruat.

ut, amisso ordine, introirent in synodum, ecce introierunt et quatuordecim testes, qui dicebant se Marcellinum vidisse thurificantem. Respondit unus episcopus nomine Sallustius : « Dicite coram veritate. » Respondit Petrus, et dixit ad Marcellinum episcopum : « Jam audi, pontifex, et judica causam tuam : quoniam ex ore tuo justificaberis, et ex ore tuo condemnaberis : quoniam omnia membra sana esse non possunt, si caput mæstavit. » Respondit Marcellinus, et dixit voce clara : « Non diis sacrificavi, sed tantum grana levatis manibus pruna combussi. » Levaverunt se omnes quinquaginta præsules episcopi, dicentes ad quatuordecim testimonia : « Quid vidistis hunc facientem? quod ex ore suo testatur quasi uno ore dicentes. » Et subscripserunt omnes quinquaginta in quinque testimonia quatuordecim virorum : ita ut octo et viginti complerentur cum anticipatis. Unus autem de episcopis, nomine Quirinus, dixit : « Infudisti cor tuum, pontifex, malitia, quod decem et octo annis sic caveras castitate; præsul vulnerasti universa membra tua : propterea ego non recedam de omni introitu synodi : omne purpureum cor tuum. »

11. Alia autem die constituerunt hi ducenti episcopi, ut quasi et ipsi introirent quinquageni in synodum. Et facta colloctione in uno cum hos anticipantes centum sederunt in eadem civitate omnes ex uno examen trecenti, et alligaverunt et damnaverunt hos, Urbanum, Castorium et Juvenalem presbyteros, Gaium et Innocentium diaconos. Respondit Sebastianus episcopus : « Hoc tribunal nostro sermone, nostro chirographo, nostro eloquio, nostro auxilio, nostra constantia et veritate fixa et præclara dispositione auditionis exhibemus legamen. Non enim nostro ore justificaberis, aut nostro ore condemnaberis, quoniam sue tunicam tuam in te, quam paulo non induebas sutam, modo excisam sue ex corde tuo

A et ex manibus tuis, involvere in peccato tuo, Marcelline, expontifex Romæ. » Respondit Urbanus episcopus ad Sebastianum episcopum et dixit : « Introducantur testes viri viriliter numero quatuor et quadraginta ut libra occidua compleatur a multis, quod a multis fabricatum est. » Et introierunt testes Tranquillinus, Priscus, Bonas, Servulus, Cyprianus, Petrus, Quadratianus, Aresto, Tespius, Quadrus, Epiphorus, Maximus, Gordianus, Gaudiosus, Saturninus, Urbanus, Reparatus, Priscus, Venerosus, Romanus, Exsuperius, Crispianus, Barbarus, Leo, Forianus, Bacauda, Ambrosius, Terula, Johannes, Jubentius, Proculus, Octavianus, Romanus, Valerius, Iacintus, Mellicianus, Petrus, Claudius, Exper, Probus, Nicorus, Probatianus, Ursinus, Urbatianus.

B 12. Singulis autem adstantibus in gremio trecentorum episcoporum et triginta presbyterorum Romanorum, et viginti octo supradicti testes, ut libra compleretur : quoniam duodecim unciae in libra probabitur sensus, et in septuaginta duobus comparatus damnabitur præsul. Respondit Quiriacus episcopus, et dixit ad Marcellinum : « Non cognoscis universum velamen cordis tui (Vid. acta de purgatione, Xyst. III, n. 4) : judica enim causam tuam, et lacera, macera macerationem tuam. Non ex nobis judicaberis : tuo enim pontificio condemnaberis, et nostro testimonio explicaveris metas : quoniam nos in condemnationem nihil opponimus causale, nihil defendimus : sed damnamus hos, qui evacuaverunt templum, et dimiserunt fabricam manu de super constructam, ut introirent C lupi, et facerent speluncas, et comederent agnos immaculatos, et eos qui ex vetere ad novum venerant, inveterarent. Te enim non condemnamus, quoniam ex ore [tuo justificaberis, et ex ore tuo condemnaberis. » Marcellinus autem in conspectu synodi] cecidit in terra. Ibi autem jacens, et ibi eo mora faciente, damnaverunt. Synodus autem et presbyteri triginta

ANNOTATIONES.

VII. — *Non sacrificavi... combussi.* Pontificem deceat fatua hæc et insulsa negandi ratio, quasi ei ignorare fas fuisset, eum censi diis sacrificasse, qui coram idolis thuris grana prunis combussisset.

Quinquaginta in quinque. Editi in tribus columnis, quinquaginta quinque, vel quinquaginta et quinque. Rectius ms. Colb. quinquaginta, scil. episcopi, in quinque testimonia, quia scilicet in actione prima primo unus solus, tum decem, postea tres semel, in hac autem altera alii quatuordecim testimonium his interrogati dixerunt : ex quo quinque sunt testimonia.

Cum anticipatis. Unus ms. anticipantes, alter anticipantibus. Horum corrector participantibus. Ex ms. Colb. in quo anticipantis, restitutus anticipatis, hoc est, prius memoratis.

Cum hos anticipantes. Unus e mss. cum his anticipantibus. Corrector, cum his præscriptis; et mox, omnesque uno examine.

Quam paulo. Supple. ante. Subjicit auctor noster, non induebas sutam : quod de tempore dictum, quo Marcellinus scissuram tunicæ nesciebat. Ab ejus autem mente aberrat corrector hunc locum sic exhibens : Quapropter consue tunicam tuam, et quam paulo ante induebas sutam, conscissam consue.

Ex-pontifex Romæ. Ita ms. Colb. cum altero in

vulgatis notato. Ex quo manifesta est in his actis pugna, utpote in quibus episcopi non suo ore Marcellinum, sed ipsiusmet judicio damnandum recantant, et tamen hic *ex-pontifex*, antequam se ipse damnaverit, vocatur. Quamquam unus codex simpliciter *pontifex* præ se ferre notatur.

D *Viginti octo... testes.* Corrector, et viginti octo testium supradictorum. Mallemus et viginti octo testibus supradictis, scil. adstantibus. Unde tandem sublatum est incommodum, quo episcopi primo, ne simul in unum convenirent, prohibebantur : adeo ut sic trecenti episcopi, presbyteri triginta et testes quatuordecim uno in loco simul essent?

Unciæ in libra... sensus. Minus displicet illud correctoris, unciis libræ probabitur sensus.

Et lacera... quoniam. Longius et hic ab archetypis recedit corrector in hunc modum : Et disiectam a te maceriem tuam ipse scrutare. Non enim nostro, sed tuo ipsius judicio condennaberis, nostro autem testimonio excusaberis. Nihil time : quoniam. Certe in totis gestis nihil est, quo Marcellinum excusatum velint.

In conspectu... in terra. Colb. ms. cum altero, ex ore synodi cecidit in terra. Alius, exhorres synodum, cecidisti in terram.

voce clara chirographum firmaverunt super Urbanum, Castorium et Juvenalem presbyteros hi: Humanus, Capuanus, Castorius, Innocentius, Audax, Homobonus, Petrus, Quiriacus, Herculanus, Serenus, Johannes, Nepotianus, Cyprianus, Corporanus, Eusebius, Castinus, Victor, Matthæus, Spesindeo, Virus, Vincomalus, Collecticius, Valentinus, Priscillianus, Julianus, Lucianus, Castorius; et diacones isti: Hermes, Xystus, Petrus. Subscripserunt autem in damnationem horum quinque Urbani, Castorii et Juvenalis presbyterorum, et Gaii et Innocentii diaconorum.

13. In sinu autem trecentorum episcoporum caput cinere convolutus Marcellinus episcopus Urbis voce clara clamans dicebat: Peccavi coram vobis, et non possum in ordine esse sacerdotum: quoniam avarus me corripuit (corrupti) auro. Subscripserunt autem in ejus damnationem, et damnaverunt eum extra civitatem. Sacerdos nomine Helciadis episcopus subscripsit primus in ejus damnationem, non tantum

A tempore quod exigebat ordo, sed etiam futuri temporis. Quod etiam et ipse voce clara dicebat: « Juste ore suo condemnatus est, et ore suo anathema suscepti maranata: quoniam ore suo condemnatus est. Nemo enim unquam judicavit pontificem, nec præsul sacerdotem suum: quoniam prima sedes non judicabitur a quoquam. » Hoc autem audito, Diocletianus, dum esset in bello Persarum, audivit quod trecenti episcopi et triginta presbyteri et tres diacones in condemnationem convenirent. Dum subscripsissent omnes, ipse omnium primus manu sua propria Marcellinus conclusit in suum anathema, anathemati subscribens. Iratus autem Diocletianus in eandem civitatem misit, et multos episcopos ad martyrii coronam traxit. Factum est autem nihil aliud, dum primo damnati fuissent tres presbyteri et duo diacones damnati. Damnatus autem et Marcellinus episcopus suo judicio x Kalendas Septembris Diocletiano VIII et Maximiano VII.

ANNOTATIONES.

Chirographum firmaverunt. Duo mss. *chirographum firmum*: deinde ex iis unus, *Urbanum, Castorium, Juvenalem presbyterorum horum*, alter, *Urbani, Castorii*, etc.

Futuri temporis. Addidit corrector, in *exemplum*: quod satis arridet. Observat vir eruditus, saltem postquam se ipse Marcellinus damnasset, synodi muneris fuisse, ut Romanae ecclesiae, ne diutius sacerdote destitueretur, prospiceret. Nihil tamen de alio in locum Marcellini subrogando actum: ac nullum ei subrogatum esse constat.

In condemnationem. Unus ms. in *eandem damnatio-*

nem. Alter, in *eius damnationem.* Colh. in *eo damnationem*: unde restituendum duximus in *condemnationem.* Superiora autem verba, *dum esset in bello Persarum*, notat Baronius falsa esse, cum hac anno xx imperii sui Diocletianus se imperio abdicavit, atque ante biennium de Persis superatis Romæ una cum Maximiano collega suo triumphum egisset. Putat igitur hæc et quæ sequuntur non esse ex actis concilii, sed eis postmodum in morem appendicis esse adjecta. Verum omnes codices, qui superiora exhibent, exhibent et ista. Neque mirum est auctorem, qui in tot aliis cespitat, etiam hac in re labi.

SANCTUS MARCELLUS PAPA.

§ I. — Quando et quamdiu sederit.

Post Marcellini obitum, ut ei successor deligeretur persecutionis tempestas non permisit. in Bucheriano catalogo Romana sedes tum vacasse dicitur vii annis, mensibus vi, diebus xxv. Sed ibi pro annis vii, Bucherius legendum esse opinatur annis iii, eamque correctionem necessario postulant consules quibus Marcellus pontificatum iniisse in eodem catalogo notatur. Et facile quidem pro apice i, nota numerica v irrepsit. Unde sequitur, ut Marcellus anno 308, Maii xix die, quæ in feriam sextam cadebat, fuerit ordinatus. Tempus vero, quo is papa Ecclesiam administravit, laudatus catalogus sic designat: « Marcellus anno uno, mensibus vii, diebus xx, a consulatu x (supple Herculi) et Maximiano (leg. Maximiani vii), usque post consulatum x et vii, » hoc est usque in annum sequentem, qui post consulatum x (Herculi) et septimum (Maximiani) notabatur. Sed neque ex his quo die obierit, confici certo potest. Pagius, ad Marcellum papam referens quod in Hieronymiano

Martyrologio die vii octobris offendit; « Romæ via Appia depositio Marcelli et Marci episcopi, » illum anno 309, Octobris vii die ad cælum migrasse pro certo ponit. Sed Marcellum « via Salaria, » non « via Appia » depositum seu sepultum esse certius est. Sane in eodem Martyrologio ad diem xvi Januarii extat, « Romæ via Salaria in cœmeterio Priscillæ depositio Marcelli episcopi et confessoris. » Huic concinit Pontificalis liber Bollandianus ex codice reginæ Suecorum descriptus, in quo de Marcello scribitur, « Sepultus est in cœmeterio Priscillæ via Salaria, xvi Kalendas Februarii. » Ibi enim mendose ac forte librarii lapsu xvi pro xvi haberi colligimus ex altero ejusdem libri exemplari olim Fossatensi, nunc Colbertino, in quo « xvii Kalendas februarii, » non xvi, legimus. Immo Marcelli depositionem die xv Januarii notat Bucherianus depositionis Romanorum episcoporum indiculus in hunc modum: « xviii Kalendas februarii Marcellini in Priscillæ. » Huc quippe Marcellini nomen loco Marcelli irrepsisse manifestum est. Neque vero insolens est duorum illorum voca-

bulorum confusio. Inde enim contigisse videtur, ut A Eusebius Marcelli nusquam meminerit, et in Chronico Eusebium papam, veluti proximum Marcellini successorem memorarit. Quocirca standum censemus eorum auctoritati monumentorum, quæ Marcelli mortem mense Januario consignant. Cum hac quidem mortis Marcelli epocha componi prorsus nequit, quod Bucheriano in catalogo de tempore quo iste papa rexit Ecclesiam habetur. Sed apte quadrabunt omnia, si in eodem catalogo ita legerimus: « Marcellus anno uno, mensibus vii, diebus xxvii, a consulatione x Herculli et Maximiani vii, usque in (scilicet anno) post consulatum x et vii. » Et Marcelli quidem pontificatum ad secundum annum post decimum Herculli consulatum, hoc est ad annum Christi 310, prorogari necessario postulat id quod idem Bucherianus catalogus de hujus papæ successoribus subjicit.

§ II. — *De constantia Marcelli in servanda pœnitentiæ disciplina.*

1. Exstat de S. Marcello Damasi papæ carmen a Baronio ad annum 309, n. 7, editum, et inter alia Damasi opera, Parisiis, anno 1672, typis Lud. Billaine, cum notis M. Milesii Sarrazani, pag. 175 et alibi recusum, dignum sane quod et hic locum habeat; maxime cum ex eo quis Marcelli circa pœnitentiam animus fuerit, perspicuum sit. Ita se habet.

DE SANCTO MARCELLO MARTYRE

DAMASI PAPÆ CARMEN.

Veridicus rector, lapsus quia crimina flere
Prædixit miseris, fuit omnibus hostis amarus.
Hinc furor, hinc odium sequitur, discordia, lites,
Seditio, cædes; solvuntur fœdera pacis
Crimen ob alterius Christum qui in pace negavit,
Finibus expulsus patriæ est (Scil. Marcellus) feritate
tyranni (Maxentii).

Hæc breviter Damasus voluit comperta referre,
Marcelli ut populus meritum cognoscere posset.

2. Virum illum, cujus ob crimen Marcellus in exilium deportatus dicitur, probabile est eundem esse, cujus factione etiam Marcelli successor, Eusebius, eadem pœna mulctatus est, qui quæ in carmine de mox dicto sancto præsule infra exscribendo Heraclius nuncupatur. Pœnitentiæ videlicet remedium etsi necessarium lapsis, acerbum tamen et amarum est: ideoque semper aliquos offendit, qui et illud respuerent, et pios pastores, a quibus nihil sibi sperarent remittendum, velut molestos et infestos hostes haberent. Horum importunitati pridem clerus Romanus post Fabiani mortem minime cedendum ratus est. Iisdem fortiter et constanter resistenti Cypriano, ne tam necessaria disciplina labefactaretur, multa a factiosis fuerunt sustinenda. Tandem Marcellus omnia experiri, quam tantum malum permittere maluit. Neque ejus exilio deterritus est Eusebius, quominus quam decessor defenderat pœnitentiæ causam ac disciplinam, invicto animo propugnaret. Uterque merito appelletur martyr justitiæ, quam videlicet Deo negant, qui postquam illum peccando offenderunt, ei digne per pœnitentiam satisfacere detrectant.

3. Tradit quidem Eusebius lib. viii, cap. 14.

B Maxentium tyrannidis arreptæ principio fidei nostræ professionem simulasse. Sed cum simulata hujusmodi professione nil repugnat duorum pontificum relegatio. Cum enim ideo fidem nostram profiteri se simularet, ut placeret blandireturque populo Romano, facile adductus est ut ex Urbe duos pelleret præsules, cum hoc populo gratum et acceptum fore, Heraclio persuadente, comperisset. Neque vero ad eos persequendos tum fidei causa, sed severitas nimia, quæ seditionum origo esset, prætexebatur. Hinc Heraclium apud Maxentium gratia plurimum potuisse conjectura est, ex eoque exstitisse grege semichristianorum, quibus abundant principum domus, qui christiano cum nomine sæculi delicias componere amant; et cum peccare non timeant, horrent prorsus pœnitentiæ labores, eosque a se procul eliminari volunt.

§ III. — *De decreto quod Marcello adscribitur, ubi de usu quo pueros monasteriis parentes offerebant, disseritur.*

1. Apud Gratianum, 20, quæst. i, c. 10, et exinde in editionibus Conciliorum, Marcelli nomine insignitum est hoc decretum: « Illud autem statuendum esse censemus, ut si minori ætate filii monasterio oblati fuerint, vel sacram tonsuram vel velamina susceperint, dignum quidem duximus, ut decimo-quinto anno a prælatis moniti, verbis inquirantur, utrum in ipso habitu permanere cupiant, an non. Si vero permanere professi fuerint, ulterius pœnitendi (Hoc est, habitum mutandi et ad sæculum revertendi), » locum minime amplecti possunt. Si vero ad sæcularem habitum reverti voluerint, redeundi licentia nullo modo denegetur: quia satis inutile est, et coacta servitia Domino præstentur. » Labbens vero notat, ab auctore Glossæ apud Gratianum Martino tribui, ejusque temporibus magis convenire.

2. Obscurum certe non est hoc decretum ad ea pertinere tempora, quibus de illo usu derogari cœpit, qui jam pridem obtinebat, videlicet ut pueris, postquam monasteriis a parentibus fuissent oblati, propositum deserere, et ad sæculum regredi nefas esset. Hunc autem usum apud Græcos nunquam receptum esse colligitur tum ex his Theodori, Cantuariensis archiepiscopi (*Spicil., to. ix, p. 62*): « Basilii judicavi pueris licentiam (*leg. licere*) nubere ante sexdecim annos, si abstinere non potuerint, quamvis monachi fuissent, tum ex ipsis Basilii verbis in *Regulis* fusius disputatis, interrog. 15, et in *Brevioribus*.

3. At usum illum in Occidente assertit Benedictina Regula, cap. 59, eamque firmant non modo Isidori, Magistri, et aliorum Regula, sed et plurimum conciliorum tum in Gallia, tum in Hispania aut Germania habitorum, ac summorum pontificum decreta. His præiverat Ecclesiæ mos, Siricius Zosimique decretis stabilitus, quo filios ab infantia sacre cleri militiæ consecrare, et lectorum officio dicare fas erat, necnon usus qui ab incunabulis Ecclesiæ constanter obtinuit, ut nimirum baptizarentur infantes, atque exinde christianis legibus ita tenerentur, » ut non

impune desererent majores » (verba sunt concilii Toletani viii, can. 7), « quod parvuli vel nesciendo vel nolendo perceperant. » Et hoc quidem exemplo mox dictum concilium evincit eos, qui, « aut eventu necessitatum aut metu periculorum adepti fuerant ecclesiasticarum officia dignitatum. » Horum officiorum legibus obligari, licet « cum illis hæc imponerentur, id sibi fieri noluisse testarentur. » Quocirca concilium Aurelianense v, anno 549 habitum, can. 19, et Matisconense i, anno 581, can. 12, puellas, « seu propria voluntate monasterium expetant, » seu a parentibus offerantur, « si « aut voluntarie aut parentibus suis rogantibus religionem professæ vel benedictionem consecutæ, postea ad conjugium aut illecebras sæculi » transierint, communione privant. Anno 633, can. 49, Toletanum iv, concilium edixit : « Monachum aut paterna devotio, aut propria professio facit. Quidquid horum fuerit, alligatum tenebit. Proinde his ad mundum reverti intercludimus aditum, et omnem ad sæculum interdicimus regressum. » Idem decretum firmavit, anno 636, Toletanum x concilium, can. 6, atque illustravit his verbis : « Si in qualibet minori ætate, vel religionis tonsuram, vel religioni debitam vestem in utroque sexu filiis aut unus aut ambo parentes dederint, certe aut nolentibus vel nescientibus se susceptam, non mox visam in filiis abdicaverint, sed vel coram se, vel coram ecclesia, palamque in conventu eosdem filios talia habere permiserint, ad sæcularem reverti habitum ipsis filiis quandoque penitus non licebit. » Gregorius II, anno 726, a Bonifacio Moguntino interrogatus : « Si pater vel mater filium vel filiam intra septa monasterii in infantie annis sub regulari tradiderint disciplina, utrum liceat eis postquam pubertatis impleverint annos, egredi et matrimonio copulari, » haud dubius respondet : « Hoc omnino devitamus, quia nefas est, ut oblati a parentibus Deo filiis voluptatis frena laxentur. » Verum ex hac Bonifacii interrogatione discimus, saltem nonnullis duram jam videri cœpisse illam legem. Nihilo tamen minus eam in Germania ad annum 868 viginisse liquet ex Moguntiacensis concilii, hoc anno Ludovici pii jussu habiti, canone 22, quo sancitur : « Si pater et mater filium filiamque intra septa monasterii in infantie annis sub regulari tradiderint disciplina; non liceat eis, postquam ad pubertatis pervenerint annos, egredi et matrimonio copulari. » Quæ verba ad propositam Bonifacii quæstionem omnino sunt accommodata. Prosequitur exinde concilium : « Igitur non liceat eis susceptum habitum unquam deserere : sed convicti quod tonsuram aut religiosam vestem aliquando habuerint, in religionis cultu habituque, velint nolint, permanere cogantur. » Et hæc rursum expressa sunt ex canone 6 Toletani x concilii, tantum his verbis canonis, « ad religionis cultum habitumque revocentur, et sub æterna (seu *streauna*) districtione hujusmodi observantiæ inservire cogantur, » nonnihil mutatis, ut mutandi habitus potestas sublata planius enuntiaretur. Tum idem concilium, can. 23, renovat

A ac proprium sibi facit laudatum Toletani iv concilii statutum, quod sic effert : « Monachum ergo aut paterna devotio aut propria devotio facit. Quidquid horum fuerit, alligatum tenebit. Proinde huic ad mundum reverti intercludimus aditum, et omnes ad sæculum interdicimus regressus. »

4. Quamobrem cum Capitulare Aquisgranense anni 817, c. 36, statuit, « Ut puerum pater et mater tempore oblationis offerant ad altare, et petitionem pro eo coram laicis testibus faciant, quam tempore intelligibili ipse confirmet, » hæc postrema clausula majoris cautionis ergo addita censenda est, non quasi puero maturiori ætate jam facto parentum oblationem irritam facere liberum esset. Eo quidem sæculo Gotthescalcus, ut ex opusculo Rabani a Mabilonio nostro, to. ii Annal. Bened., pag. 726 et seqq. edito colligitur, parentum, a quibus puer oblatus monasterio fuerat, voto refragatus est : verum non ea utebatur ratione, quia puer tum et impos sui erat, sed quia hoc parentes ejus coram idoneis testibus minime præstiterant, et cum ipsis, utpote Saxonibus, avita lege « nisi de propria sua esse gente testis posset, alienos adhibuerant. »

5. Circa idem tempus, ut in epistola Nicolai I, apud Gratianum, 20, quæst. 3, cap. 4, et Ivonem, p. 6, c. 356, legitur, Lambertus quidam ab Athone patre suo inter octavum et undecimum annum cucullam indutus, a prædicto pontifice, ut et a monasticæ vitæ degendæ obligatione absoveretur, et ne paterna vel materna hæreditate fraudaretur, petens, non id causatus est : quia paterna oblatione teneri non posset, sed : quia « absque patris oblatione vel abbatis percepta benedictione monastico habitu indutus » fuerat ; id pariter testante ipsius patre, quia « Neque ego, pater ejus, palla altaris, « ut Benedictina Regula præcipit, « indutum illum obtuli, neque a quocumque sacerdote vel abbate, ut mos deposcit, benedictione percepta, regulæ unquam subactus est : » adeoque neque oblatus dici aut existimari debuit. Eadem ratione S. Bernardus, epist. 1, ad Robertum nepotem, qui inter diversas suæ a Cisterciensibus ad Cluniacenses defectionis causas, hanc afferbat : quod Cluniacensibus a parentibus suis oblatus fuerat, usus est in hunc modum : « Quanquam dubium non sit promissum illum fuisse, non donatum ; nec enim petitio, quam D Regula præcipit, pro eo facta fuit a parentibus, nec manus illius cum ipsa petitione involuta palla altaris, ut sic offerretur coram testibus. » Quamvis autem Nicolaus I, in judicio de Lambertii causa prolato, nequaquam existimare se rescribat, « Lambertum debere sub tali violentia fieri monachum, » quia « quod quis non elegit, nec optat, profecto non diligit ; quod autem non diligit, facile contemnit : » tamen aliquanto post Rabanus istarum oblationum morem opusculo apud Mabilonium, ut superius dictum est, in lucem edito acriter propugnavit. Et quidem, anno 895, concilium Triburiense, can. 16, constituit : « Quem progenitores ad monasterium tradiderunt, et in ecclesia cœperit cantare et legere, nec uxorem ducere, nec mona-

sterium deserere poterit. Sed si discesserit, reducat; si tonsuram dimiserit, rursum tondeatur; uxorem si usurpaverit, dimittere compellatur. »

6. Eundem morem ad sæculum XII, perseverasse, cum ex epistola Bernardi superius laudata, tum ex epistola Siberti ad Rodulfum abbatem sancti Trudonis, qui hoc sæculo florebat, necnon ex ea quam idem abbas rescripsit, perspicuum est (*Decret. Gregorii IX, lib. III, tit. 31, cap. 11 et 12*). Ipsi etiam sæculo illo desinente obsequendum esse censuerunt Alexander III et Clemens III. Tandem horum successor Cælestinus, de puero quem ante discretionis annos pater suus fecerat habitum monachalem suscipere, interrogatus, respondet (*Ibid., c. 14*) : « Si dictus puer ad annos discretionis pervenerit, et habitum retinere noluerit monachalem, si ad hoc induci nequiverit, non est ullatenus compellendus; quia tum liberum sibi erit eum dimittere, et bona paterna, quæ sibi ex successione proveniunt, postulare. »

7. Ea tamen lex jam antea nonnullis in locis antiquari cœperat. Et Nicolao quidem I, ut supra audivimus, durior visa erat, et libertatem, quam huiusmodi status electio desiderat, lædere. Nec alia de causa Bonifacius Moguntinus antea Gregorium II sibi de illa consulendum duxerat. Postmodum vero Cluniacenses quoddam ei temperamentum videntur adhibuisse. Horum quippe consuetudines ante medium sæculum X describens S. Udalricus lib. III, c. 8, relata puerorum oblatione ejusque ritu, proxime subi-

cit : « Postea induitur (puer) cuculla, et de cætero benedictio ejus differtur usque ad legitimam ætatem, id est, si non amplius, vel usque ad QUINDECIM ANNOS. » Eundem morem innuere videtur et Clemens III, loco jam citato, ubi puellæ, ante discretionis annos a parentibus monasterio traditæ ad sæculum revertendi aditum penitus interdicens, istam interdicti hujus rationem adjicit : « Non enim videtur illa monasticæ professionis a se posse jugum excutere, cum eam non constet evidenter contradixisse, cum benedictionem accepit, quam nonnisi in ætate discretionis recipiunt quæ velantur, præsertim si ratihabitione secuta, etsi eam quandoque contradixisse constiterit, roboratur. » Tria quippe complectitur hæc ratio : 1° puellas benedici non consuevisse, nisi cum ad ætatem discretionis pervenissent; deinde, eis tunc benedictioni huiusmodi contradicendi potestatem fuisse; postremo, contradicentibus aditum ad sæculi regressum patuisse.

8. Porro ex omnibus testimoniis quæ colligere aut videre nobis hac de re licuit, nullum est, quod cum decreto nostro magis consentiat, quam quod ex consuetudinibus Cluniacensium protulimus. Quare illud ad exitum sæculi noni aut initium decimi referre licet. Aut etiam serius est differendum, si benedictio, quam Cluniacensium consuetudines ætate legitima præcipiunt, instituta sit, ut puer jam sui compos ratam faceret atque confirmaret parentum oblationem, non ut optio ei daretur repetendi sæculum.

SANCTUS EUSEBIUS PAPA.

§1. — Quando et quamdiu sederit.

Eusebius in pluribus pontificalis libri exemplaribus annos VI, mensem I, dies III, in aliis annos II, mensem I, dies XXV, sedisse dicitur. Eum Eusebius Caesariensis episcopus in Chronico septem mensibus Ecclesiam administrasse scribit. De hoc papa istud tantum in Bucheriano catalogo habemus : « Eusebius menses IV, dies XVI, a XIV Kalendas Maias ad XVI Kalendas Septembris. » In quo sibi non coheret iste catalogus, cum a XIV Kalendas Maias ad XVI Kalendas Septembris quatuor dumtaxat menses uno die minus interjiciantur. Ab eo etiam dissidet Bucherianus depositionis Romanorum pontificum catalogus, in quo legitur : « VI Kalendas Octobris Eusebii in Callisti. » Unde Eusebium Septembris XXVI die in Callisti cœmeterio depositum fuisse discimus. Et huic quidem indiculo martyrologia vetera et plures libri pontificalis codices suffragantur. Quare suspicio est

Clabrarium, qui Bucherianum catalogum descripsit, pro « VI Kal. Octobris » per oscitantiam scripsisse « XVI Kal. Septembris, » addita videlicet de suo nota numerica X et « Septembris, » ut vicini mensis vocabulo, quod interdum accidit, « Octobris » loco substituto. Quocirca doctus Tillemontius laudato indiculo aliisque monumentis eidem suffragantibus standum existimans, ac menses quatuor et sexdecim dies, qui Bucheriano in catalogo Eusebii pontificatus adscribuntur, retinens, hunc papam X Maii die, anni 310, creatum, et eodem anno XXVI Septembris die ad vitam meliorem migrasse censet. Sane chronologi peritiores Eusebium nonnisi anno 310 regimen Ecclesiæ suscepisse, atque ante Septembris exitum obiisse consentiunt. Unde hunc papam nullo Decembri mense vixisse conficitur. Quæ igitur habenda fides seu Bollandiano libri pontificalis codici, in quo tres ei ordinationes per mensem Decembrem attribuuntur, seu alii, in quibus unam eodem mense fecisse narratur?

pauperes convivæ sint episcoporum, cum quibus non solum corporali, sed et spiritali reficiantur cibo. » Vide et concilium Remense II, eodem anno habitum, can. 17 et 18. Unde et tempus conjici potest quo decretum Eusebio attributum prodiiit.

6. His adjici potuisset quintum, « Si eveniret fa-

mes, etc., » quod Ivo, par. IV, c. 50, proximo decreto subjecit, ac voluit ex iisdem Eusebii decretis, cap. 2, laudat. Verum istud Burchardus, lib. XII, cap. 18, refert ut « ex decretis Liberii papæ, c. 2 » Exscriptum est autem ex libro I Capitularium, cap. 118.

SANCTUS MELCHIADES PAPA.

§ I. — Quando et quamdiu sederit.

1. Melchiae Bucheriano in catalogo, in quo, ut in plerisque veteribus monumentis, *Miltiades* nuncupatur, Petri cathedram tenuisse dicitur « ex die VI Nonas Julias a consulatu Maximiano VIII solo, quod fuit mense Septembri Volusiano et Rufino, usque in III Idus Januarii Volusiano et Anniano consulibus. » Quæ inscriptio ut intelligatur, observandum est Maximianum Galerium solum ab initio anni 311 ad mensem Septembrem consulatum gessisse, hoc autem mense Volusianum Rufinum creatum esse consulem, adjuncto ei collega Eusebio, cujus nomen aliquando reticentes antiquarii, unius Volusiani duo nomina quasi duorum consulum expresserunt, et *Rufino* pro *Rufo* substituerunt. Hanc explicationem nostram illustrant ac firman-
t: 1° indiculus præfectorum Urbis apud Bucherium, p. 258, in quo ad annum 310 legitur: « v kalendas Novembris Rufus Volusianus P. U. » Hoc est præfectus Urbis: tum proximo sequitur ad annum 311, « Consules, quos jusserint DD. NN. Augusti. Ex mense Septembri factum est Rufino et Eusebio; » 2° Fastorum consularium fragmentum apud eundem Bucherium, pag. 250, in quo annus 311 sic designatur: « Maximiano VIII solo; » item fasti integriores Bucheriani, pag. 42, qui ad eundem annum præseferunt, « Imp. Galerius Maximianus VIII, Imp. Licinius aug. » al. « Rufinus et Eusebius; » ac demum quod in fastis Idacianis memoratur, « Maximiano VIII consule. » His cons. quod est Rufino et Volusiano, diem functus Maximianus junior. » Quocirca Melchiae, seu Melchiades, anno 311, Julii II die, qui secundam in feriam cadebat, ordinatus, anno 314, Januarii die II, sepultus dicendus est. Ipsius autem mors decimo ejusdem mensis die in Bucheriano depositionis Romanorum pontificum indiculo ita consignatur: « IV Idus Januarii Miltiadis in Calisti. » Eodem quoque die notatur in Martyrologio Hieronymiano, quamvis in eodem Martyrologio rursum ad diem II Julii: « Depositio Miltiadis papæ » legatur. Sed hic Papebrocius diem ordinationem ejus, Pagius vero reliquiarum ejusdem translationem, cujusmodi sollemnitate ipso natalis seu ordinationis Romanorum pontificum die sæpius celebratam asserit, recoli opinantur. Neque igitur ad Melchiadis obitum, sed ad aliquam aliam sollemnitatem referendum est, quod in Ecclesia romana die x mensis Decembris memoria ejus colitur.

2. Hinc Bucherianum catalogum, in quo « Miltia-

des annis III, mensibus VI, diebus IX, » sedisse dicitur, ex subjectis in eodem catalogo consulibus corrigendum, et annis II, pro annis III restituendum esse liquet; simul et in notis numericis describendis quam facilis sit librorum lapsus animadvertitur. Neque minus evidens est Eusebium, Hieronymum atque Prosperum in Chronicis, ubi tres pontificatus annos Melchiadi attribuunt, de duobus completis et uno inchoato loqui. Inde præterea conficitur, ab Eusebii morte ad ordinationem Melchiadis non tantum « septem dies, » ut vulgatus Anastasius seu pontificalis liber habet, sed novem menses et aliquot dies Romanum episcopatum vacasse. Denique quod in vulgato pontificali libro de Melchiade legitur, ex Bucheriano catalogo aut similibus quam corrupte expressum sit, ex sola collatione manifestum fiet. Ita porro in illo libro exprimitur: « Melchiades natione Afer sedit annos III, menses VII, dies VIII, ex die Nonarum Julii consulatu Maximini IX, usque ad Maxentium secundo, qui fuit mense Septembri, Volusiano et Rufino consulibus. »

§ II. — De litteris Maxentii imperatoris ac præfecti prætorio Melchiadi datis, quibus illi ecclesiis quæ fuerant ablata, restitui jubebant.

1. In collatione Carthaginiensi, ut Augustinus tum in Breviculo collationis, III diei, c. 48, n. 34, tum in libro ad Donatistas, post collationem, cap. 15, memorat, recitata sunt gesta, « in quibus legebatur MELCHIADES misisse diaconos (Stratonem et Cassianum) cum litteris Maxentii imperatoris et litteris præfecti prætorio ad præfectum Urbis, ut ea reciperent, quæ tempore persecutionis ablata memoratus imperator christianis jusserat reddi. » Ea autem quæ Maxentius jussit reddi, mox Augustinus vocat loca ecclesiastica, hoc est cum ea in quibus ecclesie erant constructæ, et in quibus convenire solebant christiani, tum etiam ea quæ ad ipsas ecclesias pertinebant, uti disertis verbis Constantini et Licinii constitutio, apud Eusebium, lib. X *Hist.*, c. 5, præcipit in hunc modum: « In gratiam Christianorum decernimus, ut loca ipsorum in quibus antehac convenire consueverant, de quibus in litteris prius ad devotionem tuam datis alia erat forma superiori tempore constituta, si qui autem fisco nostro, aut alio quopiam ea emisse visi fuerint, ipsis christianis, absque ulla pecunia et sine repetitione ulla superadfecti pretii, incunctanter ac sine ulla

ambage restituant. Quod si qui ea loca emerunt, aut donata acceperunt, aliquid a nostra clementia accipere velint, si praefectum qui in illa provincia jus dicit ad eant, ut a nostra serenitate ratio habeatur. » Hactenus de locis quae christianorum conventibus erant consecrata : tum de locis ad ipsas ecclesias pertinentibus subdit : « Et quoniam fidem christiani non solum ea loca, in quibus convenire solebant, sed etiam alia possedisse noscuntur, quae non privatim ad singulos ipsorum, sed ad jus corporis pertinerent; haec omnia post legem a nobis memoratam absque ulla dubitatione fidei christianis, hoc est cuilibet corpori et conventiculo ipsorum, restitui jubebis, supradicta scilicet ratione servata: ut qui ea loca absque redditione pretii, sicut dictum est, restituerint, indemnitate suam a nostra benignitate expectent. » Quapropter et ad Anulinum, Africae proconsulem, iidem imperatores, apud eundem Eusebium, ibid., scribunt : « Operam dabis, ut sive horti, sive aedes, seu quodcumque aliud, ad jus earundem ecclesiarum pertinuerit, cuncta illis quantocius restituantur : quo scilicet te huic nostro praecepto accuratissime obtemperasse intelligamus.

2. Maxentii litterae, ad quas obtinendas Melchiadem operam suam contulisse valde probabile est, anno Christi 311 indultae sunt. Has exceperunt duae Licinii et Constantii imperatorum de eadem re constitutiones : prima, quae excidit, anno 312 labente, post ipsius Maxentii necem, promulgata; altera, quam nobis asservavit Eusebius, et ex qua nonnihil supra decernimus, Mediolani, circa initium anni 313, conscripta. Tandem eo ipso anno 313 Maximinus, cum a Licinio devictus fuisset, praedictorum imperatorum erga Ecclesiam benevolentiae morem gerens, istud pariter edixit : « Ut indulgentia nostra prolixior appareat, illud etiam sancire volumus, ut si quae domus aut

A loca ad jus Christianorum antehac pertinentia ex jussione divorum parentum nostrorum ad jus fisci devoluta sint, aut ab aliqua civitate occupata, aut certo vendita, aut alicui dono data, cuncta ad pristinum jus ac dominium christianorum revocentur, ut hac etiam in re pietatem ac providentiam nostram cuncti possint agnoscere » (Euseb., lib. ix, cap. 10). Quin potius a cunctis agnoscatur ac suspiciatur singularis erga Ecclesiam Providentia Dei, qui cum eam ubique infestissimi imperatores saevissimo bello persequi, et in certum ejus exitium conspirare viderentur, prorsus inspiratam ei pacem subito reddidit. Verum hanc continuo inturbavit pertinax et obstinatum schisma Donatarum, quorum causam Constantinus, ab ipsis interpellatus, Melchiadi demandavit.

§ III. — Donatarum causa Melchiadis cognitioni a Constantino imperatore demandatur.

3. Caecilium Ecclesiae Carthaginensi praeesse ideo non posse contendebant Donatistae (August., Ep. 105, n. 8, olim 16), quia Felix Aptugensis, quem librorum sacrorum traditorem fuisse calumniabantur, ipsum ordinasset. Quamobrem anno Christi 313 causam illius ad imperatorem Constantinum, precibus datis quos Optatus sub libri sui primi finem refert, detulerunt : « Sed quia, » ut Augustinus loquitur, « Constantinus non est ausus de causa episcopi judicare, eam discutiendam atque finiendam episcopis demandavit. Quod et factum est in urbe Roma, praesidente Melchiade, episcopo illius ecclesiae, cum multis collegis suis. » Ipsam epistolam qua Constantinus Melchiadi negotii hujus delegavit cognitionem, Eusebius e latino sermone in graecum conversam, Historiae suae inseruit. Hanc autem ut exhibeamus, nostrum institutum videtur postulare.

EXEMPLUM EPISTOLÆ.

CONSTANTINI IMPERATORIS, QUA EPISCOPORUM CONCILIUM ROMÆ FIERI JUBET PRO UNITATE ET CONCORDIA ECCLESIAE.

Constantinus Augustus Melchiadi episcopo urbis Romae et Marco (1).

4. Quoniam hujusmodi plures libelli a viro clarissimo Anulino, Africae proconsule, ad me sunt missi, in quibus continetur Caecilium, Carthaginensis ur-

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

ἐπιστολῆς δὲ ᾗς σύνοδον ἐπισκόπων ἐπὶ Ῥώμῃς κελεύει γένησθαι ὑπὲρ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἐνώσεως τε καὶ ὁμοιοῦς.

Κωνσταντῖνος Σεβαστὸς Μελιτιάδῃ ἐπισκόπῳ Ῥωμαίων καὶ Μάρκῳ.

4. Ἐπειδὴ τοιοῦτοι χάριται παρὰ Ἀνυλίνου τοῦ λαμπροτάτου ἀνθυπάτου τῆς Ἀφρικῆς πρὸς με πλείους ἀπεστάλσαν, ἐν αἷς ἐμφέρεται, Καϊκιλιάδην, τὸν ἐπίσκο-

(1) Quiaam sit ille Marcus, inter eruditos minime constat. Baronius, ad annum 313, n. 53, graecum Eusebii textum depravatam esse conjectat, et καὶ Μάρκῳ pro ἱεροσολῶν, hoc est, Romano literarchae, irrepsisse arbitratur. Sed si hoc vocabulo usus esset Constantinus, antea episcopi voce abstinuisset. Nec magis placet altera Perronii conjectura, qua μακρόν, hoc est, longam vitam, preferendum censet. Ista enim precatio non in litterarum fronte praemitti, sed ad calcem subijci solet, ubi reipsa a Constantino bonitur. Valesius existimat hic notari presbyterum

Ecclesiae Romanae, quem una cum Melchiade huic synodo interesse voluit Constantinus, eum videlicet Marcum, qui post Silvestrum papam episcopatum urbis Romae gessit. Alii, licet Baronii Perroniique conjecturas non probent, ultro tamen his in nomine Marci mendum esse largiuntur. Certe Optatus, cum omnium qui Romano in concilio considerunt nomina commemoret, nullius tamen Marci meminit. Nec facile quis sibi persuaserit eum cui uni nominatim cum Melchiade Constantini de habendo concilio epistola inscripta fuerit, huic concilio non interfuisse, aut si inter-

his episcopum, a quibusdam collegis suis per Africam constitutis, multis de rebus insimulari; ac mihi permolestum videtur, in iis provinciis, quas divina providentia meæ devotioni mera liberalitate tradidit, et in quibus maxima est populi multitudo, plebem quasi in duas partes divisam ad deteriora deflectere, et episcopos inter se dissentire: Placuit mihi, ut ipse Cæcilianus cum decem episcopis qui accusare illum videntur, ac decem aliis, quos ipse ad causam suam necessarios esse judicaverit; Romam naviget; ut ibi coram vobis, necnon Reticio, Materno et Marino (1) collegis vestris, quos hujus rei causa Romam propere præcepi, possit audiri, quemadmodum sanctissime legi convenire optime nostis. Porro ut de omnibus his plenissimum valeatis habere notitiam, exempla libellorum (2) ad me ab Anulino missorum litteris meis subjecta, ad supradictos collegas vestros transmissi. Quibus lectis perpendet gravitas vestra, quonam modo prædicta controversia accuratissime dijudicanda sit, et ex præscripto justitiæ terminanda. Siquidem nec vestram sedulitatem latet tantam a me reverentiam sanctissime Ecclesiæ catholicæ exhiberi, ut nullum omnino schisma vel discidium ullo in loco a vobis relinqui velim. Divinitas summi Dei multis annis vos servet, charissime.

§ IV. — Melchiadis sententia de Cæciliani causa.

5. Eodem anno 313, Octobris secundo die, qui in sextam feriam incidebat, in domum Faustæ, Constantini uxoris, in Laterano conveniunt et consederunt judices: Miltiades, episcopus urbis Romæ; Maternus Agrippinæ civitatis, Reticius Augustodunensis, Marinus Arelatensis, Merocius Medionalensis, alique quatuordecim episcopi Itali, quorum et nomina et sedes Optatus recenset. « His decem et novem considentibus episcopis, » inquit idem Optatus, « causa Donati et Cæciliani in medium missa est a singulis. In Donatum (A Casis Nigris, ut liquet ex Augustino breviloquo. Coll. diei in, n. 36, et lib. ad Donat. post Coll. n. 17) sunt hæc sententiæ latæ: Quod confessus sit se rebaptizasse, et episcopis lapsis manum imposuisse; quod ab Ecclesia alienum est. Testes inducti a Donato confessi sunt se non habere quod in Cæcilianum dicerent. » Cæcilianus omnium supra memoratorum

fuert, ab Optato silendum esse. Quocirca Merocii, qui Mediolanensis tunc episcopus erat, pro Marco eo probabilis mallent, quod Constantinus eo ipso anno Mediolani versatus, probatam ac perspectam habere potuerit Merocii æquitatem. Inde tamen moveri quispian potest, quod in eadem inscriptione, in qua denominatur Miltiades Romanæ urbis episcopus, alterius, qui ei adjungitur, dignitas taceatur. Præterea verbum τιμωρῆς, charissime, quo epistola clauditur, indicio esse posset, epistolam hanc Miltiadi uni, non duobus scriptam esse, nisi et eadem scribendi ratio frequens occurreret in ipsis Romanorum præsulum litteris, quæ pluribus a pari inscriptæ sunt. Jam vero eruditorum de hoc loco conjecturas, et argumenta quæ ipsis vel adversentur vel faveant, exposui: nunc

αὐτοῦ τῶν κατὰ τὴν Ἀφρικὴν κατεστῶτων ἐν πολλοῖς πράγμασιν εὐθύνεσθαι· καὶ τοῦτο μοι βαρὺ σφόδρον δοκεῖ, τὸ ἐν ταύταις ταῖς ἐπαρχίαις, ὡς τῇ ἐμῇ καθοσίωσει ἀσφαίρετος ἡ θεία πρόνοια ἐνεχειρίσει, χάρις ποτὶ πλῆθος λαοῦ, ὅχλον ἐπὶ τὸ φυλοτέρων ἐπιμένοντα εὐρίσκεισθαι ὥσπερ διχοστατοῦντα, καὶ μεταξὺ ἐπισκόπων διαφοράς ἔχειν· ἐδόξέ μοι ἐν αὐτῷ ὁ Καικιλιανὸς μετὰ δέκα ἐπισκόπων τῶν αὐτῶν εὐθύνειν δοκούντων, καὶ δέκα ἐτέρων ὡς αὐτὸς τῇ ἐκείνου διὰ ἀναγκαίους ὑπολόγῃ, εἰς τὴν Ῥωμὴν πλὴρ ἀπέρχαι· ἐν ἐκείνῃ ὑμῶν παρόντων, ἀλλὰ μὴν καὶ Ῥετικίου, καὶ Ματέρων καὶ Μαρίνου τῶν κολλήγων ὑμῶν, ὡς τοῦτου ἐνεκεν εἰς τὴν Ῥωμὴν προσεταῖα ἐπισπεύσαι, δυναθὴ ἀκουσθῆναι, ὥς ἐν καταμάθετε τῇ σεβασμιωτάτῃ νόμῳ ἀρμόττειν. Ὡς οὖν καὶ περὶ πάντων αὐτῶν τούτων πληρεστάτων συνηθῆς ἔχειν γνώσιν, τὰ ἀντίτυπα τῶν ἐγγράφων τῶν πρὸς με παρὰ Ἀνγλίνου ἀποσταλόντων γράμμασιν ὑμῶς ὑποτάξας πρὸς τοὺς προειρημένους κολλήγας ὑμῶν ἐξέπεμψα· εἰς ἐνταχούσα ἡ ὑμετέρα σταθρῶς δοκιμάσει ἐν τινι χορῇ τὴν προειρημένην διὰ ἐπιμελέστατον διεκρινῆσαι, καὶ κατὰ τὸ δίκαιον τεματίζειν. Ὅπου καὶ τὴν ὑμετέραν ἐπιμέλειαν λαβόντα, τσαύτην με αὐτῷ τῇ ἐν θεσμῷ (sic) καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπονέμειν, ὥς μηδὲν καθόλου σχίσμα ἢ διχοστασίαν ἐν τινι τόπῳ βούλεσθαι με ὑμᾶς καταλιπεῖν. Ἡ θεότης ὑμᾶς τοῦ μεγάλου Θεοῦ διαφυλάξει πολλοῖς ἔτεσι, τιμωρῆτε.

sententiis innocens est pronuntiatus, etiam Miltiadis sententia, qua judicium clausum est his verbis: « Cum constiterit Cæcilianum ab iis, qui cum Donato venerunt, juxta professionem suam non accusari, nec a Donato convictum esse in aliqua parte constiterit; suæ communioni ecclesiasticæ integro statim reinendum esse censeo. » Melchiadis sententiam integram ab Optato relatum non esse liquet ex Augustino, epist. 45, olim 162, n. 16, qui eam ibidem laudibus extollit in hunc modum: « Qualis ipsius Melchiadis ultima est prolata sententia, quam innocens, quam integra, quam provida atque pacifica, quam neque collegas, in quibus nihil constiterat, de collegio suo ausus est remove, et Donato solo (a Casis Nigris) quem totius mali principem invenerat, maxime culpato, sanitatis recuperandæ optionem liberam cæteris fecit, paratus litteras communicatorias mittere etiam iis, quos a Majorino ordinatos esse constaret; ita ut quibuscumque locis duo essent episcopi, quos

selegit quisque quod sibi magis arduet. Rei veritatem nos certius docuisset collationis Carthaginiensis tertia pars, cap. 319, cui hæc ipsa epistola inserta erat, nisi hæc portio excidisset.

(1) Episcopos illos Gallos cum Romano convenire præcepit Constantinus, morem gerens huic Donatistarum petitioni, in qua legere est: *Peccimus ut de Gallis nobis judices dari præcipiat pietas tua*; quia, inquit, ab hoc facinore et dissensione immunis est Gallia.

(2) Precum seu libellorum partem postremam Optatus circa finem lib. i excerpserat. Cætera desiderantur.

disSENSIO geminasset, eum confirmari vellet, qui fuis-
set ordinatus prior, alteri autem eorum plebs alia
regenda provideretur ! O virum optimum ! o filium
christianæ pacis et patrem christianæ plebis !... Hic
nec mansuetudo integritatem corrumpit, nec integritas
mansuetudini repugnavit. »

6. Et in hac quidem sententia triplex suspicere est
providi pastoris temperamentum, quod deinceps Ec-
clesiæ similibus in causis magno usui fuit : primum,
quod totius mali principem Donatum damnare con-
tentus, cæteris ejus consortibus liberam resipiscendi
facultatem reliquit. Alterum, quod etiam a Majorino,
qui Carthaginensi ecclesiæ in Cæciliani locum a schi-
smaticis præfectus fuerat, ordinatos ad communio-
nem suam admittere non recusavit. Postremum,
quod in his ecclesiis, in quibus duo essent præsules,
unus a Majorino, alter a Catholicis ordinatus, ei qui
prior erat ordinatus ecclesiam ipsam, quam regebat,
sic adjudicavit, ut et alteri plebem aliam regendam
provideri simul juberet.

7. Primum ex his temperamentis secutus Hilarius
Pictavensis episcopus se cum Gallicanis episcopis a
Satornini et Ursacii et Valentis, qui Arianorum in
Occidente duces erant, communionem separavit, « In-
dulta cæteris consortibus eorum resipiscendi facul-
tate; ut nec pacis abesset voluntas, et principalium
morborum foetida et in corruptionem totius corporis
membra proficientia desecarentur. » Idque postea re-
gulæ instar in Ecclesia constanter obtinuit.

8. Alteri morem gesserunt non solum Africani ca-
tholici erga Donatistas ad unitatem redeuntes, sed
et longe postea Felix II, papa, ut ecclesiarum ob
Acacii causam scissarum reintegrationem expedi-
torem facilioremque redderet, « nobis, » inquit
epist. 12, ad Flavitan, n. 4, « Deo inspirante provi-
suris rationabiliter... ut eorum quos ordinavit vel
baptizavit Acacius, salva confessione catholica, pro
charitatis Ecclesiæ reintegratione nihil pereat. »
Quod quidem illæsa fide indulgeri posse Afri catho-
lici in epistola, quæ collationis Carthaginensis cog-
nitioni 1, cap. 16, inserta est, hac ratione probant :
« Neque enim in eis divinæ sacramenta veritatis, sed
commenta humani detestamur erroris; quibus subla-
tis, fraternum pectus amplectimur Christiana nobis
charitate conjunctum. » Eandem rationem pluribus
explicat et illustrat Anastasius II, papa, scribens ad
Anastasium imp., n. 8. Ubi in antecessum præmone-
mus, quam frustra idem Anastasius papa apud Hinc-
marum, tom. II, pag. 278, sacris canonibus et de-
cretis decessorum non convenire atque concordare
idecirco dicatur, quod ordinatos ab Acacio damnato
in suis ordinibus recipere non detractaret : cum il-
lum ea in re, et decessorum suorum Melchiadis ac
Felicis, et Afrorum decretis obsecutum esse palam
sit.

9. Tertium imitati sunt Africani episcopi, per
epistolam, quæ collationis Carthag. cognit. 1, cap. 16,
inserta est, quæque apud Augustinum exstat epist.
128, Donatistis pollicentes, eos a se, si convicti ad

unitatem redierint, sic recipiendos esse, « ut non
solum viam salutis inveniant, sed nec honorem episco-
patus amittant. Poterit quippe, inquiunt, unusquis-
que nostrum, honoris sibi socio copulato, vicissim
sedere eminentius, sicut peregrino episcopo juxta
considerante collega. Hoc cum alternis basilicis utri-
que conceditur, uterque ab alterutro, mutuo honore
prævenitur : quia ubi præceptio charitatis dilataverit
corda, possessio pacis non sit angusta ; ut uno eorum
defuncto deinceps jam singulis singuli pristino more
succedant. Nec novum aliquid fiet : nam hoc ab
ipsius separationis exordio, in eis qui damnato ne-
farie discissionis errore unitatis dulcedinem vel sero
sapuerunt, catholica dilectio custodivit. »

10. Istud porro de duobus episcopis in una ecclē-
sia simul relinquendis consilium primum Arelatensis
synodi charitate inventum atque auctoritate fultum
Tillemontius, tom. VI, pag. 49, existimat. Nec aliam
affert opinionis suæ rationem, nisi quod Romano in
concilio aliud circa eosdem episcopos a Melchiade et
sociis decretum fuit. Verum cum horum sententia
neque ab Optato, neque ab Augustino, neque
ab ullo alio integra transmissa fuerit, affirmari
certo nequit, illud alterum, quod Afri « ab ipsius
separationis exordio » apud se custoditum esse
testantur, in illa sententia minime fuisse proposi-
tum. Potuit enim fieri, ut Romana synodus, cui
Melchιάdes præerat, non unam in ecclesiis, in qui-
bus duo essent episcopi, componendæ pacis viam
panderet. Hoc certe ab iisdem Afris factum legi-
mus, qui cum unius ecclesiæ curam duobus episco-
pis simul permittendam proposuissent, hoc alterum de
duobus amovendis statim subjiciunt : « Aut si forte Chri-
stiani populi singulis delectantur episcopis, et duorum
consortium, inusitata rerum facie, tolerare non pos-
sunt : utrique de medio secedamus, et ecclesiis, in
singulis damnata schismatis causa, in unitate pa-
cifica constitutis, ab his qui singuli in ecclesiis sin-
gulis invenientur, unitati factæ per loca necessaria
constituantur episcopi. » Quæ verba Augustinus in
Brevicolo, coll. primæ diei, cap. 5, sic summam
reddidit, pactum esse a catholicis docens, ut « si ple-
bes duos in una ecclesia episcopos ferre non possent,
utrisque de medio recedentibus, singuli constituerentur
episcopi, ab eis episcopis ordinandi, qui in suis
plebibus singuli invenirentur. » Et iis quidem novi
hujus temperamenti ante Arelatensem synodum, si
rem ex ordine narrat Optatus, jam præluxerat exem-
plum : cum Carthaginem missi sint Eunomius et
Olympius, qui duobus inde amotis, unum ordinarent.

11. Nempe Optatus verbis, quibus Melchiadis judi-
cium clausum est, relatis proxime subjicit : « Sufficit
ergo et Donatum tot sententiis percussam esse, et Cæ-
cilianum tanto judicio esse purgatum. Et tamen Dona-
tus appellandum esse ab episcopis credidit. » Ubi si
appellatio a Melchiadis sententia indicatur, ad eam-
dem attinere videtur, quod idem Optatus subnectit :
« Ad quam appellationem Constantinus imperator
sic respondit : O rabida furoris audacia ! Sicut in

causis Gentilium fieri assolet, appellationem inter-
posuerunt. Eodem tempore idem Donatus petiit, ut
ei reverti licuisset (ita *ms. German.*), nec ad Cartha-
ginem accederet. Tunc a Filamino suffragatore sug-
gestum est, ut bono pacis Cæcilianus Brixiæ retine-
retur: et factum est. Tunc duo episcopi ad Africam
missi sunt, Eunomius et Olympius: ut remotis duo-
bus unum ordinarent. Venerunt et apud Carthagi-
nem: fuerunt per dies 40, ut pronuntiarent ubi esset
catholica. Hoc seditiosa pars Donati fieri passa non
est. De studio partium strepitus quotidiani sunt ha-
biti. Novissima sententia eorumdem episcoporum
Eunomii et Olympii talis legitur, ut dicerent illam
esse catholicam, quæ esset in toto orbe terrarum, et
sententiam decem et novem episcoporum (*hoc est
Melchiadis et sociorum*), jam dudum datam non posse
dissolvi. Sed appellationem ab Optato notari, quæ
Arelatense concilium exceperat, et ad id, quod post
idem concilium contigit, reliquam narrationem per-
tinere hinc plane nobis est persuasum: 1° quod su-
periora Constantini verba, « O rabida furoris au-
dacia! Sicut in causis Gentilium, etc. », ex Imperato-
ris hujus epistola ad episcopos qui Arelate conven-
erant (*apud Lab., tom. 1 Concil., pag. 1431, d. c.*)
descripta sint: deinde quod Augustinus, epist. 43,
n. 20, Arelatensis concilii iudicium et ab eo appel-
lationem, necnon æquam Imperatoris indignationem
hoc ordine perstringat: « Neque enim ausus est
christianus imperator sic eorum tumultuosas et fal-
laces querelas suscipere, ut de iudicio episcoporum,
qui Romæ sederant, ipse iudicaret; sed alios, ut
dixi, episcopos dedit, a quibus tamen illi ad ipsum
rursum Imperatorem provocare maluerunt: qua in
re illos quemadmodum detestetur audistis. » Postre-
mo quod Optatus Melchiadis et sociorum adversus
Donatum sententiam non ut recens, sed ut jam dudum
prolatam commemorat. Sed et illud observatione
dignum, ut cum post Arelatense concilium Eunomius
et Olympius Carthaginem ad sedandos Donatistarum
tumultus missi fuerint, nulla hujus concilii mentione
facta, » sententiam decem et novem episcoporum
(Melchiade præside) jam dudum datam non posse
dissolvi » pronuntiarent. Unde id, quod Carthagine
gesserunt, non tam ex Arelatensis concilii, quam
ex Melchiadis sententia gessisse merito videantur.

12. Uno verbo Melchiadis ea sententia, quam lau-
dat Augustinus, unitatis resarciendæ viam præmon-
stravit: adeo ut diversos illos modos, quibus Afri
catholici schismaticos sibi conciliare et ad concor-
diam revocare, sive in collatione, sive ante, tentarunt,
spectare liceat veluti diversos aditus pacificæ ejus
viæ, quam Melchiadis illis aperuerat. Ipse clericeis et
episcopis a schismate recedentibus gradus et honores
suos per indulgentiam servando, gravissimum re-
staurandæ pacis removit impedimentum. Deinde vero
Afri pacem hac via initam, variis modis, qui ab illa
non recedebant, coagmentare, prout tempus exige-
bat, studuerunt. Qua de re vide et Codicem cano-
num eccl. Afric. c. 117 et 118.

13. Unum adhuc, unde disciplina ecclesiastica il-
lustratur, circa sententiam Melchiadis ab Augustino
superius laudatam, observandum restat: quod vide-
licet in quibuscumque locis duo essent episcopi, ita
cum confirmari voluit qui fuisset prior ordinatus, »
ut tamen « Veri eorum plebs alia regenda commit-
teretur. » Cui iudicio in Cartaginensi collatione,
cogn. 1, cap. 16, congruentes Afri, ubi non unus tan-
tum, sed et ambo episcopi, postulante populo, remo-
vendi sunt, singulis singulas ecclesias tribuendas esse
decernunt. Ideo vero istud observatu dignum puto,
quia effluxisse hinc videtur mos subinde usitatus,
episcopos qui a propriis plebibus aut non admissi aut
expulsi sunt, ad alias ecclesias transferendi. Inde
sane nihil præter antiquam disciplinam commisisse
comprobantur, sive Leonis decessor Xystus III,
epist. 8, cum Perigenem Patrensibus ordinatum
episcopum, sed ab his recusatum, Corinthiis præfi-
ciendum curavit; sive ejusdem Leonis successor Hi-
larius, ubi Hermen, qui se a Biterrensibus exclusum
dicebat, Narbonensibus præesse permisit (*Hilar.,
ep. 8*), seu Joannes III, cum Joanni Alexandrino epi-
scopo e propria civitate expulso Nolanam ecclesiam
regendam tradidit (*Liberat., c. 18*). Ea ipsa ratione
excusatur quoque migratio Aprunculi, qui, uti Gre-
gorius Turonensis, lib. II de Gestis Francorum, c.
23, et Baronius, ad annum 484, referunt, « Lingon-
icæ civitatis episcopus, apud Burgundiones cœ-
pit haberi suspectus: cumque odium de die in diem
cresceret, jussu est ut clam gladio feriretur. Quo
ad eum perlato nuntio, nocte a castro Divionensi per
murum demissus, Arvernus advenit, ibique juxta ver-
bum Domini... undecimus datur episcopus. »

§ V. — Melchiadis iudicium Donatistæ antiqui re-
spuunt, cumque postmodum traditionis librorum re-
centiores falso accusant.

14. Quantumvis moderata fuerit Melchiadis sen-
tentia, Donatistis tamen non placuit. Hi quippe de
episcoporum iudicio, in quo victi fuerant, statim
murmurare, atque precibus Constantino oblatis ex-
postulare cœperunt. An hæc eorum expostulatio ap-
pellationis nomine donanda sit, necne, inter eruditos
disceptatur. Inter eos tamen convenit schismaticos
illos Melchiadis iudicio non stetisse, iudices alios a
Constantino flagitasse, idque ab illis iniique fuisse
postulatum. Obtendebant nimis, paucos admodum
episcopos sententiam tulisse, qui nec omnibus quæ
prius inquiri oportebat diligenter excussis, ad depro-
mendum iudicium properanter accessissent. Hanc
unam rationem illi tunc prætexebant, ut Romanæ
synodi iudicium detrectarent: nec aliam memorat
Constantinus in ea epistola, qua plurimos ex diversis
ac prope infinitis locis episcopos in urbem Arelaten-
sem convenire ejusdem causæ finiendæ gratia præ-
cipiebat (*August., epist. 105, n. 8; Optat., lib. I; Con-
stantinus, apud Euseb. l. x, c. 5*). Ex quo colligitur
Donatistis non solum ante concilium Romanum, sed
et post, toto scilicet intervallo ille quod inter hoc

atque Arelatense concilium intercessit, minime venisse in mentem, ut Melchiadem crimine traditionis sacrorum librorum arguerent.

15. Id vero postmodum commenti, non Melchiadem solum, sed etiam Marcellinum, Marcellum atque Silvestrum ejusdem criminis postularunt. Ex quo et hanc calumniam ab eis ante Silvestri papæ tempora excogitam non fuisse haud temere suspicemur. Quamvis enim hoc nefas a Marcello, Melchiade, Silvestro, cum adhuc Marcellini presbyteri essent, perpetratum fuisse dixerint: nemo tamen non videt hoc eos, ut apostolicæ sedi odium atque invidiam facerent, ejusque adversus se auctoritatem declinarent, excogitasse; adeoque et postquam Marcellus, Melchiades ac Silvester ejusdem sedis dignitate decorati jam fuissent.

16. Immo ex Augustini verbis in breviculo collationis cum Donatistis, cap. 18, intelligitur, Donatistas in collatione Carthaginensi primum id criminis Melchiadi imposuisse. « Cum enim eos compulisset Cognitor, » inquit Augustinus, « ut contra concilium judiciumque Melchiadis, quo Cæcilianus purgatus atque absolutus legebatur, si haberent aliquid, dicerent; tunc Donatistæ ipsum Melchiadem cœperunt traditionis arguere, et dicere majores suos propterea illius judicium refugisse. » Istud affirmantes mendacii convincere difficile admodum non erat: siquidem majores illorum Melchiadis judicio stare detrectantes, nihil unquam hujusmodi in precibus suis prætexuisse deprehenduntur. Verum quia rem non Cognitori solum, sed et ipsis Catholicis inauditam obiciebant; ideo « facto iudice intento, utrumne de traditionis crimine aliquod judicium vel publicum vel ecclesiasticum proferretur, ipsisque Catholicis id ut probaretur expectantibus et exigentibus, legerunt Donatistæ gesta quædam prolixissima apud præfectum, ubi nec præfectus ipse cujusmodi esset apparebat, nec locus legebatur ubi hæc agebantur: sed gesta ipsa multos multa ecclesiastica tradentes longissima recitatione sonuerunt, ubi nomen Melchiadis omnino non sonuit. Quibus peractis, » miratus est « Cognitor aliud promissum, et aliud recitatum. » Exinde recitarunt alia gesta, in quibus Melchjades legebatur diaconus Stratonem et Cassianum misisse, ut loca Christianis tempore persecutionis ablata jussu imperatoris reciperent. « Et cum his quoque gestis nullum Melchiadis crimen et Cognitori et Catholicis defensoribus appareret, dixerunt Donatistæ, Stratonem diaconum, quem cum aliis ad recipienda loca ecclesiastica miserat, superioribus gestis recitatum esse traditorem: et ideo volebant etiam Melchiadem crimine traditionis adspargere, quod diacono illo non degradato uteretur. » At rogati « utrum saltem in illis traditionis gestis esset expressum, quod Straton diaconus fuerit, » ne id quidem probare valuerunt. Respondabant præterea catholici, etiamsi Straton traditor diaconus appellatus fuisset, non inde sequi, ut is fuerit quo postea Melchiades usus est: cum potuerit, ut

A quemadmodum inter apostolos duo Jacobi duoque Judæ, et apud ipsos schismaticos duo Donati, Casensis et Carthaginensis; ita et inter Romanos diaconos duo Stratones simul exstiterint (*Aug., Brevic. diei tertie: collat. cum Donat., cap. 18, n. 34*). « Illud quoque additum est a Catholicis, quia etsi demonstraretur, quod omnino non demonstrabatur, eundem Stratonem diaconum tradidisse, quem postea Melchiades ad recipienda loca ecclesiastica cum aliis diaconis misit, non continuo Melchiadem isto crimine adspargi, quem potuit persecutio longe facere absentem, ut hoc omnino nesciret, eumque innocentem putaret, quem nemo reum accusando monstraret. » (*Ibid., n. 35*.) Postremo cum ad calumniosam Melchiadis criminationem redire conarentur B Donatistæ, Cognitoris interlocutione ab ea sunt depulsi.

17. Neque tamen propterea quieverunt. Nam et post collationem Carthaginensem inde Melchiadem calumniandi ansam arripuerunt, quod Cassiani nomen et in diaconis ipsius, et in illis gestis ubi facta traditio recitata est, reperiebatur (*Augustin. Brevic. coll., n. 36*). Sed hæc Donatistarum pertinacia et varii conatus ut unum infamarent Melchiadem, cum cæteris parcerent Romani concilii iudiciis, argumento sunt, quam gravem quamque sibi incommodam sentirent illius auctoritatem. Neque aliud quidquam tot tamque iniquis molitionibus profecere, nisi ut Melchiadis moderationem, æquitatem, integritatem atque innocentiam vitæ patefacerent. Eos enim quod in ipso reprehenderent prorsus defecerit necesse est, qui calumniam ei undequaque struere conitentes, illius occasionem in diaconis ipsius, seu potius in similitudinibus nominum diaconis ipsius communium, quærere coacti sunt. Ipsi vero quanto essent furore correpti, prodiderunt, cum iudicio, in quo accusatores ac testes una cum accusatis præsentibus auditi, et ei quidem in iudiciis quos ipsi expetierant, quibusque præsul æquissimus atque optimus episcoporum princeps præsidebat, prolati stare nolentes, Imperatorem appellare maluerunt. His religiosior Constantinus eorum appellationem molestissime tulit: sed paulo indulgentior quam par esset, dum audaciam non comprimit, gravibus Ecclesiæ malis locum et occasionem præbuit. Quamvis autem appellantibus aliud Arelatense iudicium dederit, hoc tamen, teste Augustino, epist. 43, olim 162, n. 20, dedit, « non quia jam necesse erat, sed eorum perversitatibus cedens, et omni modo cupiens tantam impudentiam cohibere. » Nec prohibuit hujusmodi appellatio, quominus, uti jam exposuimus, episcopi Eummus et Olympius, in Africam pro componendis Carthaginensis ecclesiæ rebus missi, postmodum pronuntiarint, « sententiam decem et novem episcoporum jam dudum datam dissolvi non posse » (*Optat., lib. 1*).

§ VI. — De decretis Melchindi papæ attributis.

18. Duas Melchiadi supponit Isidorus Mercator epistolas, unam ad Leontium ac cæteros Hispaniarum

episcopos, alteram de primitiva Ecclesia et de Constantini erga eam Munificentia inscriptam. Utrunque ut pote non plus momenti quam authenticæ habentem, hic excludere consulto negleximus.

19. In Pontificali libro eidem papæ duo adscribuntur decreta: primum quo sancitur, « Ne ulla ratione die Dominica aut quinta feria jejunium quis fidelium ageret: quia eos dies pagani quasi sacrum jejunium celebrant. » Cui decreto in eodem Pontificali libro proxime subjicitur, « Et Manichæi inventi sunt in urbe Roma ab eodem. »

20. Verum hoc decretum Melchiadi falso adscribi duplici ratione liquet: primo quidem quia etiam ante hujus papæ tempora fidelibus interdictum fuit die Dominica jejunium: deinde quia ut interdiceretur, non ea causa fuit, quod illa die pagani seu gentiles quasi sacrum jejunium agerent; sed quia christiani jejunium ei diei minime congruere censuerunt, quia Christus Ecclesiam resurrectione sua lætificavit. Quod autem sibi cavendum dicerant ipso usu et traditione, quæ diem Dominicum festive agendum esse docet, majori religione cavere tum cœperunt, cum Manichæos, non paganos, hoc die veluti sacrum jejunium agere cœperunt. Ne vero id gratis dicere videamur, utrumque paucis comprobandum est.

21. Ante Melchiadis ævum scripsit Tertullianus lib. de Corona, c. 3: « Die Dominico jejunium nefas ducimus. » Legitur et ad calcem libri v apostolicarum Constitutionum: « Reus enim erit peccati, qui Dominico die jejunaverit, cum sit dies resurrectionis. » Nulla hic alia ratio subjicitur. Sed subinde Augustinus, epist. 56, ad Casulanum, c. 12, n. 27, dicens: « Die Dominico jejunare scandalum est magnum, » hanc novam addidit causam: « maxime posteaquam innotuit detestabilis multumque fidei apostolicæ Scripturisque divinis apertissime contraria hæresis Manichæorum, qui suis auditoribus ad jejunandum istum tamquam constituerunt legitimum diem. Per quod factum est, ut jejunium diei Dominici horribilius haberetur. » Et n. 29, ne quis Dominico die celebret jejunium, tunc præsertim cavendum docet, « posteaquam hæretici, maxime impiissimi Manichæi, jejunia diei Dominici non aliqua necessitate occurrente peragere, sed quasi sacra solemnitate statuta dogmatizare cœperunt. » De hisdem hæreticis istud quoque Leo papa, epist. 17, ad Turibium, cap. 4, testatur: « Sicut in nostro examine detecti atque convicti sunt, Dominicum diem, quem nobis Salvatoris nostri resurrectio consecravit, exigunt in mœnore jejunii. » Quocirca in libro Pontificali nihil absurdi videretur, si dictum esset: « Manichæi a Melchiade inventi sunt in urbe Roma. Tum is papa constituit, ne ulla ratione die Dominica jejunium quis fidelium ageret: quia hunc diem hæretici illi quasi sacrum jejunium celebrant. » Mercator tamen, librum Pontificalem nequaquam corrigens, sed eum de more imitatus, Melchiadem sic decernentem inducit: « Jejunium vero Dominici diei et quintæ ferie nemo celebrare debet: ut inter jeju-

nium christianorum et gentilium, veraciter creditum atque infidelium et hæreticorum vera et non falsa discretio habeatur. »

22. Circa Nicæni concilii tempus multa Manichæorum placitis affluia gerebat ac docebat Eustathius quidam, adversus quem Gangrensis synodus congregata can. 18 ex interpretatione Dionysii Exigui statuit: « Si quis propter continentiam, quæ putatur, aut contumaciam in diē Dominico jejunat, anathema sit. » Ubi hoc concilium, sicut et Casaraugustanum adversus Priscillianistas, etiam Manichæos dici solitos, anno 381 celebratum, dum can. 2 prohibet, « ne quis jejunet die Dominica, causa temporis aut persuasionis aut superstitionis, » jejunium etiam die Dominico, modo absit superstitionis causa, permittere quodam modo videntur. Et Hieronymus quidem, epist. 28, ad Lucinium scribit: « Utinam omni tempore jejunare possimus: quod in Actibus Apostolorum (ut etiam Augustinus epist. 56, n. 28, observavit) diebus Pentecostes et die Dominico apostolum Paulum et cum eo credentes fecisse legimus. » Ne hinc tamen Ecclesie morem ac legem improbare videatur, mox dictum temperans addit: « Nec hoc dico, quod Dominicis diebus jejunandum putem. »

23. Hæc autem lex, Epiphanio teste (*Epiph., Expos. fid., n. 22*), religiose adeo servabatur, ut ii etiam, qui summo pietatis studio perpetua sibi jejunia imponebant, solos Dominicos ac Pentecostes dies exciperent: « Namque, inquit, Dominicas omnes festas hilaresque sanxit Ecclesia, nec ulla jejunia celebrat. Absurdum est enim jejunare Dominica die... Nec ipsius quidem Quadragesimæ Dominicis jejunare solet Ecclesia. » Contra idem sanctus, hæc. 75, n. 3, Arianos merito reprehendit, quod stulta libertatis ostentatione, « Dominica die potius jejunare affectent, quarta vero et sexta feria vescantur. » Neque minus vani nostra ætate heterodoxi, qui christianam ponunt libertatem in eorum contemnendis abstinentiæ jejuniorumque legibus, quas a Christo ejusque Apostolis edoctæ Ecclesia sapienter instituit. Ipsa est, quæ dum fideles ad jejunandum vel adhortationibus vel præceptis excitavit, semper exceptit Dominicum diem, non ut eos a gentilibus secerneret, sed ut resurrectionis dominicæ diem nunquam non festive celebrandum doceret. Falso igitur Melchiades, ne quis Dominico die jejunium ageret, de revisse ponitur. Neque minus falso idem de feria quinta constituisse in libro Pontificali narratur.

24. Nunquam ea fuit christianorum erga feriam quintam religio, qua hoc die jejunare prohiberentur. Tantum invaluit id, ut cum alii feriis quarta et sexta, alii sexta et sabbato jejunarent, plerique feria quinta, quæ diebus illis jejunio consecratis vicina est, sibi a jejunio abstinendum censerent. Hinc apostolicæ constitutiones (*lib. v, c. 24*) ab hypocritarum, qui singularia semper affectant, more nos dehortantes præcipiunt: « Jejunia vero nostra ne sicut cum hypocritis communia; jejunat enim secunda feria et quinta. » Id Augustinus, epist. 36, Romani

eiusdam, qui hebdomadæ ejusque sex diebus jejuniandum esse contendebat, scriptum: refellens, num. 9 ait: « Apud Romanos omnibus istis sex diebus, præter paucissimos clericos aut monachos, quotusquisque invenitur, qui frequentet quotidiana jejunia? maxime quia ibi jejuniandum quinta feria non videtur. » Unde colligere est, Romæ quidem vulgarem obtinuisse opinionem, qua feria quinta non jejuniandum esse putaretur, sed nullam ea de re legem exstitisse, immo Augustini ævo ibi a nonnullis tum monachis tum clericis cum laude celebrata esse quotidiana sex dierum jejunia.

25. Certe non modo ex Cassiano, coll. 21, c. 24, sed ex Gregorio papa constat, etiam Romæ quintis Quadragesimæ feriis intermissa non fuisse jejunia. Sic porro Gregorius homil. 16, in Evangel., loquitur: « Sex hebdomadæ veniunt, quarum videlicet dies quadraginta duo sunt, ex quibus, dum sex dies Dominici abstinentiæ subtrahuntur, non plus in abstinentia, quam sex et triginta remanent. » Ibi enim abstinentiæ nomen pro jejunio usurpari nemo non videt: cum ideo sex subtrahantur Dominici dies, non quia iis diebus carnis abstinentia, sed quia jejunium intermittatur. Quocirca Gregorius horum triginta sex dierum jejunio anni nostri decimas offerre nos Deo docet. Hinc luculenter confutatur quod Walafridus Strabo cap. 20, et ex eo Micrologus cap. 50, libro Pontificali atque spuria Melchiadis epistola decepti scribunt: « Melchides Romæ præsulum agens, statuit ut nulla ratione Dominica aut quinta feria jejunium quis fidelium ageret. Pagani enim his diebus quasi jejunia frequentabant. Ideo B. Gregorius in dispositione officiorum anni, infra quadragesimam, quintam feriam vacantem demisit; ut quia festiva erat veluti Dominica, etiam officio diei Dominicæ celebris haberetur. Quæ quinta feria quoniam postmodum cœpit ut cæteræ, jejuniis applicari; Gregorius junior statuit eam Missis et orationibus esse solemnem. » Istud porro aiunt, vita fulti Gregorii II, qui junior appellari tum solebat, ubi apud Anastasium legimus: « Hic quadragesimali tempore, ut in quinta feria jejunium, atque Missarum celebras fieret in ecclesiis, quod non agebatur, instituit. » Sed et hoc loco convincuntur Walafridus ac Micrologus ex præconcepia opinione potius, quam ulla auctoritate dixisse feria quinta Missam e Dominica fuisse repetitam; cum hoc die, nullam ante Gregorium II, agi consuevisse istinc doceamur. Ita error errorem facile parit.

26. Ad jejunium quod attinet, nullam S. Benedictus noverat legem, quæ illud feria quinta servari prohiberet. Quippe regulæ suæ capite 41 continuum ad sanctum usque Pascha jejunium præscribens, feriam quintam non excipit. S. Isidorus Hispalensis, Reg. cap. 10, quotidiana per totum annum jejunia, solis Dominicis exceptis, ad imitationem patrum permittit. Postea quidem Magistri Regula, cap. 47, 28 et 53, feriis quintis jejunium remisit; sed ab hac remissione quintas quadragesimæ ferias excipi voluit. Neque Vero prædictæ remissionis hanc dedit rationem quia

A feria quinta solemne apud paganos jejunium sit, sed « quia adscensa Domini ipso die omni anno occurrit, » hoc est quia eum diem Dominus suo in cœlum adscensu consecravit. Sane ab hoc die mœrori ac jejuniis consecrando, procul aberant pagani, quibus eundem in honore Jovis festivum agere solemne erat. Quocirca christianos quosdam, quos ad perversam eorum imitationem diabolus seduxerat, Cæsarius Arelatensis episcopus, apud Augustinum, append. t. v, serm. 265, n. 5, vehementer corripit his verbis: « Quia audivimus quod aliquos viros vel mulieres ita diabolus circumveniat, ut quinta feria nec viri opera faciant, nec mulieres lanificium, coram Deo et sanctis angelis contestamur, quia quicumque hoc observare voluerint, nisi per prolixam et duram pœnitentiam tale sacrilegium emendant, etc. » Eandem rem concilium Narbonense, anno 589 habitum, quam indigne ferret, can. 15, aperuit his verbis: « Ad nos pervenit, quosdam de populo catholice fidei execrabili ritu diem quintam feriam, qui et dicitur Jovis, multos excolere, et operationem non facere. Quam rem pro Dei timore execrantes, etc. » Neque vero Patribus tantopere displicuit ille mos nisi quia ab impia gentilitum superstitione derivatus esset. Ad eum igitur abolendum, feria quinta potius jejunia indiceoda erant, quomodo iisdem temporibus in kalendis Januariis eandem ob causam factum est, quam prohibenda.

27. Decretum alterum in libro Pontificali expressum est in hunc modum: « Hic fecit ut oblationes consecratæ per ecclesias ex consecratu episcopi dirigerentur, quod declaratur fermentum. » Cui decreto simile est illud quod idem liber Siricio attribuit: « Sic constituit, ut nullus presbyter Missas celebraret per hebdomadam, nisi consecratum episcopi loci designati susceperet declaratum, quod nominatur fermentum. » Quamquam in Bollandiano libri Pontificali exemplari, ut et in Fossatensi, nunc Colbertino, idem Siricii decretum simpliciter ita effertur: « Constituit ut sine consecrato episcopi, loci cujuslibet presbyteris non liceret consecrari. » Ubi nisi legamus consecrare, hoc decretum ad presbyterorum consecrationem referendum videbitur: quod aliquando factum esse ignoramus. Hoc tantum novimus olim nonnullis in ecclesiis usu receptum fuisse, ut presbyteri post ordinationem suam ab episcopo suo Dominici corporis acciperent portiones, de quibus certo dierum numero communionem perciperent. Quocirca in antiquo Pontificali Suessionensi apud nostrum Edmundum Martene, de antiq. Eccl. Rit., t. 4, p. 322, istud edicatur: « Debent presbyteri portiones Dominici corporis ab episcopo accipere, de quibus percipiant communionem per quadraginta dies. » Et in antiquo Ordine Romano novitiis presbyteris præscribitur, ut ex data sibi oblata consecrata communicent usque septem dies. Verum, ex auctoribus libri Pontificali codicibus, corrigendi videntur Bollandianus atque Fossatensis adeo ut in eis legatur *consecrare*, non *consecrari*,

idque de consecratione eucharistiæ seu Missarum celebratione intelligatur, Sed neque hinc conficitur, oblationis ab episcopo consecratæ portiones per ecclesias ac titulos mittendi morem falso ad Melchiamdem ut ad ejus auctorem referri : cum in eodem libro Romani pontifices id interdum constituisse dicantur, non quod instituerint primi, sed quod dumtaxat confirmarint. Nam ut a Siricio non recedamus, secundum hunc librum, « constituit hæreticos sub manus impositione recipi et reconciliari, » quia epist. 1. ad Himer., cap. 1, confirmat, quod jam Stephanus traditionis auctoritate vindicarat.

28. Ut ut est, prædictum fermenti per ecclesias mittendi usum Innocentio antiquiorem esse constat ex his quæ idem papa epist. 25, ad Decentium, n. 8, scribit : « De fermento vero, quod die Dominico per titulos mittimus, superflue nos consulere voluisti : cum omnes ecclesiæ nostræ intra civitatem sint constitutæ. Quarum presbyteri, quia die ipsa propter plebem sibi creditam nobiscum convenire non possunt, idcirco fermentum a nobis confectum per acolythos accipiunt, ut se a nostra communione, maxime illa die, non judicent separatos. Quod per parochias (extra urbem constitutas) fieri debere non puto ;

quia nec longe portanda sunt sacramenta. Nec nos per cœmeteria diversa constitutis presbyteris destinamus. » Unde apparet id, quod in libro Pontificali dicitur : « cujuslibet loci presbyteris, nisi consecratum episcopi susceperint, per hebdomadam, » Missas celebrare seu consecrare non licere, minime accuratum esse ; cum hoc non de quibuslibet, sed tantum de presbyteris in urbe constitutis, et quidem sola die Dominica, decretum sit. Præterea huic usum ideo, ut presbyterorum cum episcopo suo communionis indicium esset, inductum esse Innocentius palam indicat. Hinc eucharistia sic missa cur fermenti nomine donata sit, satis intelligitur. Fermenti quippe vicem gerebat, quatenus ecclesias ad quas mittebatur, sicut fermentum massam cui commiscetur, cum episcopo suo in uno Christi corpore copulabat atque uniebat. Porro istam oblationis ab episcopis consecratæ particulam a presbyteris in calicem tunc missam esse, cum, in Missa dicebant : « Pax Domini sit semper vobiscum, » hoc est, eo ipso tempore, quo etiam nunc hostiæ consecratæ minor particula in calicem a presbyteris demittitur, ex antiquis glossis in Decretales a Mabillonio nostro, Analect. t. iv, pag. 60, citatis comperimus.

RHETICI, EPISCOPI ÆDUENSIS,

DICTUM DE BAPTISMO.

Rheticium (inquit S. Augustinus), ab Augustoduno episcopum, magnæ fuisse auctoritatis in Ecclesia tempore episcopatus sui, gesta illa ecclesiastica, nobis indicant, quando in urbe Roma, Melchiade apostolicæ sedis episcopo præsidente, cum aliis judex interfuit, Donatumque damnavit, qui prior auctor Donatistarum schismatis fuit, et Cæcilianum,

episcopum Ecclesiæ Carthaginensis, absolvit. Is, cum de baptismo ageret, ita locutus est

« Hanc igitur principalem esse in Ecclesia indulgentiam neminem præterit ; in qua antiqui criminis omne pondus exponimus, et ignorantia nostræ facinora prisca debemus, ubi et veterem hominem cum ingentis sceleribus exuimus. »

ANONYMI

CARMEN

DE LAUDIBUS DOMINI.

Quis queritur sera virtutis dote juvari ?
Quis promissa Dei lento procedere passu ?
Quis sine humano metitur judicis urnam
Perpetui, tardumque putat quod sæcula debent
Accelerare diem, meritis qui præmia reddat ?
Nobilis ingenti testatur gloria facto.
Nam qua stagnanti prælabitur agmine ripas
Tardus Arar, pigrumque din vix explicat amnem,
Qua tratum Rheno progignitur Hedua paves

D Conjugium memini a summa pietate fideque :
Lex divina tamen meritum cumulabat amoris.
Et votum ambobus, socium præcedere morie,
Mœrorique pio curam mandare sepulcri :
Sed prior uxorem decreti pagina legit.

Tunc vir sollicitus largo jubet ore cavari,
Post mortem fiunt quæ membris hospita saxa :
Suscipies veniens, æternæque fœdera junges ;
Ut quos viventes tenuisset lectulus idem,

a Celebrat auctor conjugium S. Rheticii, qui deinceps ad episcopatum Augustodunensem fuit eve-

tus. Qua de re Gregorius Turonensis lib. de Clor. Confessor., cap. 72

Post praecepta Dei, bustum commune levaret.
Sensit vota sui conjux praesaga mariti,
Magnaue temporibus tribuit miracula castis.
Nam cum defunctis jungantur brachia membris,
Et repetita manus constringat vincula trunci,
Ne quibus humanae complentur munera vitae,
Accidat informis fluitatio dissociatis.
Immensum dictu, quo tempore vita peracta est,
Jungendus sociae prospecta sede maritus.

Postquam morte viri reserata est janua leti,
Horrendumque larem jam lux ingrata relexit:
Depransa est levam protendens femina palnam,
Invitans socium gestu viventis amoris.
Quis dedit affectum tumulo? quis vincula solvit?
Unde sepulta videt venturae conjugis umbram?

Tu facis haec, tu Christe Deus, tua signa moventur,
Paulatimque doces sopita resurgere membra:
Tu quem venturum sancti cecinerunt prophetae,
Incorrupta Dei soboles, rectorque regentis,
Quo sine nil magnum genitor deliberat ingens.
Cujus ad imperium certis mare constitit oris,
Nec licet immenso terris excurrere ponto,
Planaque montanos includunt littora fluctus:
Qui vario stabilem dotasti munere terram
In nostros usus, largus pietate paterna.
Te vade, mortales committunt semina sulcis,
Et novus arenti procedit cespite partus.
Tu manare jubes secundo nectare vites:
Tu gratos epulis hominum, inedicosque saluti
Arboribus succos; tu tradis dulcicia mella.
Tu servire jubes homini genus omne animantum,
Insuper et gravibus lucos curvescere pomis,
Atque novos redditus nullo de semine nasci.
Tu varios amnes nostro prodesse labori,
Et renovare sacris benedictum fontibus aevum.
Te duce velivolis patuerunt aequora rostris,
Divisosque fretis lustravit navita portus.

Tu postquam certis sunt acta elementa figuris,
Ne torpere rudi coelestis machina vultu
Inciperet, vario signasti munere mundum:
Et quidquid coelo radiat, tua dextera finxit.
His aulam Domini placuit contexere signis.
Jam freto ne nullis agerentur inhospita torris,
Assiduamque alacer numeraret navita portum:
Crebra satis tumido defigitur insula ponto;
Nec tamen insano metuit circumdata flutu,
Exiguoque fretis imitens orbe resistit,
Te duce confidens; cujus venerabile pactum
Nexum lege pari summumque inumque peraequat,
Nec sinit impositos quoquam transcendere fines.
Ac ne plana nimis tellus vel nuda jaceret,
Vitibus aptandos jussisti assurgere colles
Grandibus, et largos umbracula texere lucos.
Tum ne vastus agat silvis torpentibus horror,
Innumeros fetus proceris tu salibus addis:
Incola ne nemori, neu desit praeda petenti.
Tum volucres multas, tum mille examina vocum
Mortali harmonia lucis resonare canoris:
Sic annum placuit variis intexere formis,

A Et vice jucunda mortalibus addere fructum:
Neu semper proluxa dies nimis ureret orbem,
Neu brevis invisum raperet nascentibus ignem.
Ac ne perpetuo quateret labor omnia nisu,
Dat requiem fessis hominum nox roseida curis:
Utque humana salus securum duceret aevum,
Sponte salutare de cespite surgitis herbae.
Ilas Pater ipse serit nutu, non vomere dives.
Non ego ferrato tegerer si viscera muro,
Ferrea vox linguaeque forent mihi mille canenti,
Munera cuncta quam vestrae pietatis obire.
Sed Pater ille tuus secreta in sede locatus,
Nec cuiquam visu facilis, cunctisque tremendus
Te misit Dominum terris vitaeque magistrum.
Et quisquis natum justo veneratur honore,
B Ambobus sua vota dicat vitamque perennem.
Tu casti rectique tenax, et flectere leges
Post crimen facilis, si quem vecordia praeceps
Depulit a vobis praescripto limite vitae.
Te genitor nostra, paterentur ut ora tueri,
Induit humana facie membrisque caducis.
Quis tentaret enim fragiles attollere visus,
Si talem trepidis voluisset sistere terris,
Qualis es, ingenti cum torques fulmina dextra,
Praesentemque jubes directa pavescere poenam:
Vel cum placatus, campis sitientibus imbres
Dividis, et dubias sulcis producis aristas?

Ne tamen insignem res nulla ostenderet ortum,
Virgine conciperis: non sufficit esse pudicam,
Nec quae nupta queat Domino conjungere fratrem,
C Ne procul ex utero contagio turpis abesset.
Mox ubi processu felix maturuit aetas,
Indociles animos monitis servare paternis
Aggrederis, rectamque viam labentibus offers.
Atque ut missa Deo penitus praecepta paterent,
Imperium tu morti adimis, morboque soluto
Desperata jubes apprehendere munia vitae,
Restituisque diem caecis: et ne quid inausum
Restaret penitus, quod perfidus error obiret,
Indicis sensum tumulis, et condita pridem
Membra jubes iterum superas consurgere in auras,
Agnoscentque suum dilecta cadavera nomen.
At postquam legem seciatur idoneus hausit,
Ut se mortali coelestis spiritus aula
Exueret, legi intentum quo cuncta doceres
D Pro summo toleranda Deo, recteque perennem
Contempta mortis sibi quemque assumere vitam:
Sic completa ferens genitoris jussa, redisti
Ad summi secreta poli, qua lucidus aether
Pigra vetat proprio succendere nubila coelo.
Atque ut certa foret peremitis copia turbae,
Quae praecepta Dei miserandis auribus arcet,
Nec nova defunctos jampridem jura tenerent:
Carceris inferni feralia, libera nobis,
Innumeramque jubes tenebris emergere plebem
His tantum clausis, quae impia vita notavit:
Et loca poenarum venturis dividis umbris,
Quae tibi non credant, vel quae se credere fingant.
Sancie Deus, summique Dei venerabile pignus,

Ad cujus nomen violenta morte fugatæ,
Pectoribus propriis alienaque pectora nactæ,
Exclamant, pallentque animæ, jussæque recedunt,
Sicut multa prius de te miracula produnt,
Cum terram cælumque inter suspensa tenentur,
Obstricto per te quia nil permittitur hosti.

A At nunc tu Dominum meritis, pietate parentem,
Imperio facilem, vivendi lege magistrum,
Edictisque parem quæ lex tibi condita sancit:
Victorem lætumque pares mihi Constantinum:
Hoc melius fetu, terris nihil ante dedisti,
Nec dabis: exæquent utinam sua pignora patrem!

CELSI

IN ALTERCATIONEM JASONIS ET PAPISCI

PRÆFATIO

DE JUDAICA INCREDULITATE, AD VIGILIUM EPISCOPUM.

I. Etsi plurimos. gentilium scio, Vigili sanctissime, ab ordine atque ratione veritatis aversos, quominus Dominum noscant, excitate mentis errare; tamen magis Judaicæ plebis insaniam novi adversus nomen Domini, pertinaci etiam nunc duritia cordis, ingenua et patrum iniquitate perstare; aversantes veram salutem, nec inquirentes vitæ æternæ datorem: ut qui delictis stirpis antiquæ sunt pari merito nequitæ genitalis obnoxii, saltem vel sero credentes possint conversi ad Domini timorem satisfactione omni pœnitentiæ ab iniquitatibus liberari. Sed perstat et durat adhuc, et semper, puto, durabit ad usque progeniem succidaneam innata patrum irreligiosa perfidia; quæ adversus odium nominis Domini incredulitatis insaniam roborata, nec ad agnoscendam veritatem potest corrigi, nec ad timorem Dei ipseus monitis doceri atque suaderi. Cum autem doceat Dominus et ostendat, dicens (*Joan.*, viii, 12): *Ego sum lumen sæculi: qui me secutus fuerit, non ambulabit in tenebris, sed habebit lumen vitæ*: quæ, malum, ratio est, ostensum divinitus vitæ lumen omittere, et mentis excitate malle tenebras mortis eligere, ut ostendat damnationis suæ propriæ voluntatis libera et illicita perditione, contra Deum etiam illa nolle quæ prosunt? Secundum quod et

B per Domini vocem increpatam Hierusalem, quod colligi noluerit, Deo illam volente colligere, loquitur Spiritus sanctus, et bonitatem Dei manifestat peccatoribus subvenire jugiter velle (*Matth.*, xxiii, 37): *Hierusalem, Hierusalem quæ interficis prophetas et lapidas eos qui ad te missi sunt, quoties volui colligere filios tuos, sicut gallina colligit filios suos sub axillis, et nolūsti?* Adeo Dei voce manifeste perfidi populi contumacia denotatur, ut etiam salutem propriam suam semper adversus clementem misericordiam Domini sprevisse doceatur. Inde Propheta benevolentiam Dei, exhortatione prædicationis offerens et insinuans, proclamatur et suadet, dicens (*Malach.* iii, 7): *Revertimini ad me, et ego revertar ad vos, dicit Dominus.* C Alius quoque similiter misericordiam Domini sempiternam manere demonstrans, addidit dicens (*Ezech.*, xxxiii, 11): *Nolo mortem morientis, quantum ut revertatur et vivat, dicit Dominus.*

II. Quid est ergo reverti ad Dominum, quam in Christum credendo, per eum qui est via veniendi ad patrem, Deo reconciliatum posse salvari? Quomodo autem reverti ad Deum possunt, qui ei per quem est agnitio et reversio ad Deum, voluntatem Dei prædicanti credere noluerunt? Aut quomodo Deum satisfactione aliqua placare potuerint, qui eum qui est

ANNOTATIONES.

Etsi plurimos. Ante hæc verba legitur in cod. D et tenebras mortis eligere, etc.

Colberuno 1453: Cyprianus Vigilio fratri salutem.

Tamen. Tunc in omnibus codd. mss. Paulo ante editi habent adversos.

Aversantes. Sic omnes codices mss. et paulo post inquirentes: editi aversantes et inquirentis. Paulo ante conjunctionem et addidi ante patrum ex cod. Remigiano.

Satisfactione. Remig., Omnimoda satisfactione pœnitentiæ.

Puto, durabit. Has voces addidimus ex cod. Rem.

Insania. Sic duo codices mss.; editi, infamia. Sic etiam ad agnoscendam in duobus codicibus mss.; nosdam editi.

Quæ, malum, ratio est. Aliter in duobus antiquis codicibus: Hæc (id est, Judæa) malum ratione ostensum divinitus lumen omittere, et mentis caritatem alera

D et tenebras mortis eligere, etc.

Libera et illicita perditione. Sic quatuor codices mss.; editi, liberam, etc.

Quæ prosunt. Aliter unus cod. ms., quæ possunt. Deo illam. Sic quatuor codices mss.; editi, Domino. Manifeste. Sic codd. tres melioris notæ: editi, manifesta.

Inde Propheta. Emendavimus auctoritate trium codd. mss. quod mendose antea legebatur; Propheta item alius benevolentiam Dei exhortatione offerens, prædicatione insinuans.

Alius quoque. Sic tres codices mss.; editi, alias quoque similiter misericordiam suam Deus: unus codex ms., per alium.

Ad Dominum. Has voces addidi ex cod. Remig. et paulo post aliqua ante placare.

Potuerint. Sic codex Remig; editi, potuerunt; unus cod. ms., poterunt.

satisfactio et placatio pro nobis apud Patrem, sacrilega impugnatione persequi maluerunt? Si enim (I Joan., II, 1): *Advocatum Christum habemus apud Deum Patrem*; servare ea quæ nos docuit et monuit, quæque apud Patrem locuturus est, sollicito timore facere debemus. Igitur nos qui mente in Domini metum prona, mandatorum ejus monitis insistimus, et religiosi ac venerabilis cordis fidem et credulitatem de ejus timore concepimus; quid aliud sequi, quid cupere, quid magis velle ac tenere debemus, quam ut omni a nobis mentis antiquæ nocte discussa, et caligine vitæ prioris abstersa, mandatorum Domini salutarium memores ac vitæ æternæ promissa retinentes, ad ejus monita revertamur et in ipsius lumine quod ostendit, firmata credulitate gradiamur? ut qui ignari aliquando salutis futuræ, in erroribus implicati vitæ prioris ac tenebris aberravimus, illuminati nunc ejus veri luminis claritate, et ostenso nobis atque patefacto melioris vitæ limite, Domini mandata sequenda et gerenda teneamus.

III. Hoc lumen nobis vitæ salutaris exortum, hoc in reparationem hominis natum de Dei Patris procuratore ac miseratione præsidium, Magi primi ab orientali parte venientes, et stella duce Judæorum regem palam præscia prædicatione quærentes, asserentes etiam munera, testificata omnibus inquisitione monstrarunt. Et ne aliquibus quis ille esset, absconsum foret, inventum puerum procidentes genibus adorarunt; sicut testificatur Evangelium, dicens: *Cum autem natus esset Jesus in Bethleem Judæ in diebus Herodis regis, ecce Magi ab Oriente venerunt in Hierosolymam dicentes: Ubi est qui natus est rex Judæorum? Vidimus enim stellam ejus in Oriente, et venimus adorare eum* (Matth., II, 1): testificantes scilicet veritatem de eo, etiam stellam sibi signum atque indicium nativitatis ipsius esse monstratam; qua indice natum esse illum Magis prædicantibus et affirmantibus, Hierosolymis crederetur. Simeon quoque justus qui in cæcitate constitutus divino monitus oraculo audierat se non ante moriturum quam vidisset Christum; cum in templum, omni populo præsentem, infantem secum inferret mater, et in spiritu natum esse Christum sensisset, acceptum in manus puerum vidit; et benedicens Deum, in conspectu et auditu omnium dixit (Luc., II, 29). *Nunc dimittis servum tuum Do-*

Amine, secundum verbum tuum in pace: quoniam viderunt oculi mei salutare tuum. Simeon quod cæcus audierat, evidenti veritate perfectum esse annuntiabat; et veritatem quam accepto lumine viderat, benedicendo palam Deum populo prædicabat. Ad hoc enim viderat ut referret, et revelatione sua quod Christus natus fuisset, ostenderet, et perfidi populi ibidia prima incredulitatis instrueret.

IV. Nec hoc solum testimonium de eo Scripturarum coelestium veritas perhibet, verum et per prophetas ante Spiritus sanctus adventum ejus in hunc mundum futurum, palam mente omnium consciente prædicavit. Nec est obtentus excusationis incredulis, vel ignorasse Dei filium Christum, vel ignorasse Dei filium Christum, vel nescisse futurum Salvatoris adventum; sicut David manifestat, dicens (Psal. XVIII, 3. 6): *Dies dei eructat verbum, et nox nocti indicat scientiam. Non sunt sermones nec verba, quorum non audiantur voces eorum. In omnem terram exiit sonus eorum, et iter finis terræ fines eorum. In sole posuit tabernaculum suum: id est, in manifesta luce, palam se ipsum venisse monstravit; et per prædicationem prophetarum quodammodo omnibus suæ præsentia ostensionem comprobavit. Hoc etiam Esaias, per quem Dominus præsentiam suam clara annuntiationis manifestatione monstravit, prophetat et dicit (Isa., III, 6): Ego ipse qui loquebar, veni: id est, qui per prophetas ante adventum meum futurum præloentus fueram, ipse nunc veni, ut omnibus præsentiam meam ipse ego testis mei manifestem. Quid evidenti? Quid hac luce præclarius? Quid verius potest dici? Ut ergo oculis quodam modo perspectus esset; se venisse, ipse qui fuerat jam venturus, antequam veniret ostendit; et incredulitate mentes populi perfidi obstruente, venientem nemo cognovit. Sicut idem Esaias in prima increpatione populi proclamavit dicens (Isa., I, 3): *Cognovit bos possessorem suum, et asinus præsepium domini sui: Israel autem me nesciit et plebs me non intellexit. Palam cunctis, sicut ipse prædixit, apparuit; et sedentibus in tenebris manifestum vitæ lumen effulsit; et injustitia perditorum pectus obsessum, postposita propria ac rejecta salute, tenebras potius cæcitatemque cordis elegit.**

V. Frequenter ubique atque manifestat prophetatio cunctorum, qui sancto Spiritu præmo-

ANNOTATIONES.

Apud Patrem. Sic codex Remigianus cum alio; editi, *ad Patrem*, quidam codices mss., *locutus est.*

Fidem et credulitatem. Sic emendavi auctoritate cod. Remig.; editi, *fide, credulitatem.* Paulo post concepimus et revertamur ex eodem cod., et nonnullis aliis, pro eo quod est in editis *concepimus et vertamur.*

Foret. Hanc vocem addidi ex Remig.; alius, *esset.*

Esse illum. Has voces addidi ex Remig. Paulo post crederetur in quatuor codicibus mss.; *crederent in edit.*

Divino monitus oraculo. Sic Remig.; alius, *divino responso monitus; editi divino monitu.*

Inferret. Sic Hemig. cum alio: editi, *ferret*

Perfectum esse annuntiabat. Sic Remig.; editi, *perfectum est.*

In manifesta luce. Sic Remig.; *in manifesto in luce edit.*

Per prædicationem. Editi, et *prædicatione per prophetas sui ostensione quodammodo omnibus suam præsentiam probavit.* Hæc et quæ sequuntur usque ad has voces, et *incredulitate*, emendavi auctoritate codicis Remig., cui alii magna ex parte consentiunt.

Mentes. Sic Panielus; plerique codices mss., *mentis*; deest in accuratissimo codice Remig.; unde conjicio hanc vocem, quæ per se inutilis est, expungendam esse. Paulo post *populi* ex eodem cod. et aliis quatuor; editi, *populo.*

Injustitia. Sic Hemig. cum duobus aliis: editi, *justitia.* Paulo post *cæcitatemque cordis* ex eodem codice posuimus pro *cæcitate cordis.*

Frequentat, etc. Sic Remig. cum plerisque aliis; editi, *frequentatur.*

Sancto Spiritu. Desunt hæc verba in Remig.

nente adventus Domini metatores esse sortiti sunt. Hoc lumen sæculo datum, et diem nobis salutis exortum vivificandis quoque in eum credentibus destinatum docet in Psalmis Spiritus sanctus et ostendit dicens (*Psal. cxvii, 22-24*) : *Lapis quem reprobaverunt ædificantes, hic factus est in caput anguli : a Domino factus est iste, et est admirabilis in oculis nostris ; iste dies est quem fecit Dominus : ambulemus et jucundemur in eo.* In hoc die nos ambulare Paulus quoque apostolus præcipiens et docens ac præmonens, dicit (*Rom., xii, 11-13*). *Nunc enim propius est nobis salus quam cum credidimus ; nox præcessit ; dies autem appropinquavit. Abjiciamus ergo opera tenebrarum, et induamur arma lucis : sicut in die honeste ambulemus : id est, in Christo et mandatis ejus, ejus lumine ac monitis luminati, et in claritate dei ejus inventi, proximam nobis salutem credula in eum mente conspiciamus.*

VI. Solem quoque esse Christum cunctis dementibus eum, Malachias propheta testatur et promittit, dicens (*Malach., iv, 2*). *Vobis autem timentibus nomen meum orietur Sol justitiæ, et sanitas in alis ejus :* ostendens ex nullo nobis salutem posse conferri, nisi in passione crucis ejus, qua extendens manus cuncta sæculi salvaturus amplexus est, ut converso ad eum timore credamus æternitatem vite et spe futuri regni ejus animemur. Quis enim tam stolidus ac demens, quis sic ab intellectu suæ salutis alienus, qui tot et tantis veritatis testimoniis incredulus non adversus meram fidem obduratum pectus intellectu veritatis emolliat, et tenebris vitæ quondam mortalis exutus, in lumine præceptorum cœlestium gradiens, ad divina monita et Domini salutaria gerenda mandata, illuminato corde, tota mentis ac fidei credulitate convertat? ut quem prophete prædicaverunt, Deum noscat; ut Christum qui se palam mundo venisse monstravit, intelligat; ut Scriptaris divinitus testificantibus, Dei Filium et Deum credat. Sicut ipse, quæ sit vita æterna manifestat dicens (*Joan., xvii, 3*) : *Hæc est autem, ait, vita æterna, ut cognoscant te solum et verum Deum, et quem misisti Jesum Christum : docens atque ostendens, nihil aliud esse Deum nosse, quam credere, et oculos cordis in Dominum prona, immo tota pectoris fide et devotione mentis aperire. Inde jam fit ut credendo intelligas, intelligendo quod credis, illumi-*

nato corde conspicias ; sicut idem ipse Dominus et per Esaiam monet, dicens (*Isa., vii, 9*) : *Si non credideritis, nec intelligetis.* Tam facilis et præstans et larga est atque abundans de Domini pietate clementia, ut si quis semel sese ad eum toto timore converterit; ad cœleste munus admissus, statim mens ejus non jam nisi ad divina patcat, et ad cælum ac superna oculos cordis attolens, Christi lumen ac patriam salutis aspiciat.

VII. Exemplum ac documentum nostri timoris et fidei, ex ipsius Abrahamæ patriarchæ fidei credulitate monstratur, qui repromissioni Dei mente simplici statim credidit; et ideo ad justitiam deputari ei condigna remuneratione commisit. Hoc Deus diligit, hoc appetit, hoc in servis suis benignus remunerat et honorat; simplicitatem videlicet mundi cordis quo eum cernimus, timorem dilectionis Domini quo probamur, credulam fidem mentis qua justitiæ deputamur. Hanc fidem sequi, hunc Dei timorem servare nos convenit; qui custodientes verba cœlestia, et sperantes promissa divina, filii Abrahamæ meruimus nuncupari. Quod apostoli Pauli qui Dei voce vas electionis est dictus, contestatione firmatur dicentis (*Gal., iii, 6, 7*) : *Sic Abraham credidit Deo, et accepto latum est ei ad justitiam. Cognoscit ergo, quoniam qui ex fide sunt, hi sunt filii Abrahamæ.* Hoc Judaicus populus cui a primordio legis monita loquebantur, incredulæ mentis duritia et perfidi cordis insania servare noluit; et ideo pro diffidentiae merito, filiorum nomen amisit. Non tamen omnium perfidiæ gentis, adversus nomen Domini, quominus intelligerent veritatem, odio obdiorata mens est. Eliamque Spiritus sanctus, id est, Christus Dominus noster profectus ex Deo Patre venit ut salvum faceret quod perierat Israelis; qui major ac fortior ad subigenda contumacium colla in timorem sui nominis et potestatem, eos qui adversus luminis sui claritatem, obstinata etiam tunc mentis cæcitate durabant, ad notitiam claritatis et gloriæ suæ tam facile convertit; quam ut omnes salvos faceret providentia suæ divinæ misericordiæ dignatus adventit.

VIII. Nam ut duri cordis tunc et impiæ plebis ad Dominum metum, ipso Domino evangelizante, conversas mentes sileam; ut Apostolorum ejus prædicatione multiplicatum in toto orbe et reversum credentium populum conticescam illud præclarum atque memorabile gloriosumque Jasonis Hebræi Christiani, et

ANNOTATIONES.

et duobus aliis; præmonente in eodem codice, ex quo etiam sequentem periodum in editis corruptam emendavimus.

Factus est iste. Sic Remig. et alii duo : *factum est istud editi.*

Credula. Sic Remig.; editi, *credulitatis.*

Cuncta sæculi. Aliter in quodam codice Baluzii, nunc bibliothecæ Regiæ, *cuncta sæcula complexus est.* Quæ sequuntur emendata auctoritate cod. Remig., cui alius ex parte consentit. Sic legebatur apud Morel.: *converso (Pamel. ergo) ad eum timore credamus et ad æternitatem vitæ spei futuri, etc.*

Adversus meram. Sic Remig. cum duobus aliis, quorum alter habet *adversus veram fidem*; editi, *adversus in meram vel in veram.*

Tota. Remig. et alius, *toto*, videlicet corde toto. Paulo post. *quæ sit vita :* Remig. *qui sit, alius, quid sit.*

Et devotione. In hac verborum complexione et in sequentibus codicem Remig. accurate sequimur, ac multa emendamus; velut quod vitiose in editis legebatur, *tota pectoris fide devotæ mentis*; et non multo post, *Christi lumen partæ jam salutis aspiciat.*

Videlicet. Addidimus ex Remig. Paulo post ex eodem, *quo eum cernimus*, pro eo quod erat in editis, *quo quidem ejus cernimus.*

Accepto latum est. *Mandato reputatum est* Remig. *Obdiorata.* Sic Remig.; editi, *durata.*

Spiritus sanctus. Aliter in Remig., *Dominus enim Christus. Dei Filius. Dominus noster, qui profectus.*

Dignatus. Ac dignatione Remig.

PAPISCI Alexandrini Judæi disceptationis occurrit; A Judaici cordis obstinam duritiam, brevi admonitione ac leni increpatione mollitam; et victicem in Papisci corde Jasonis de Spiritus sancti infusione doctrinam: qua Papiscus ad intellectum veritatis admissus, et ad timorem Domini, ipso Domino miserante, formatus, et Jesum Christum Filium Dei credidit, et ut signaculum sumeret deprecatus, Jasonem postulavit. Probat hoc scriptura concertationis ipsorum, quæ collidentium inter se, Papisci adversantis veritati, et Jasonis asserentis et vindicantis, dispositionem et plenitudinem Christi, Græci sermonis opere signata est: ad ejus translationem ad intellectum Latinum, animante Dei ope et juvantis fidei firmitate, servata verborum proprietate, intrepidus accessi; et his qui ab intellectu Græcæ docilitatis alieni sunt, interpretata integra et significatione verborum, et intellectus omnis ac veritatis manifestatione patefacta, Romani sermonis ratione discussa, disserui. Cujus laboris probationem tibi, charissime, qui utriusque linguae instructione fundatus es, impensa petitione committo: ut qui sancti Spiritus veneratione verecundus es, collata utriusque operis lectione, audaciam verecundæ temeritatis explores; et examine judicii tui, quæ minus a nobis vel improprie forte digesta sunt, auctoritate Spiritus sancti qui in pectus tuum inundatione gratiæ cœlestis influxit, comprobes et emendes; sitque ad te de ista lectione ab humilitate nostra mandata legatio, et insinuanda tibi in nos prima dilectionis petitio; ut parvitatem fidei meæ, cum discipulorum tuorum instructione atque eruditione conjungas; et me quem in alia parte hujus provincie constitutum propter visendos vultus tuos non itineris longinquitas terruit, nec senium ac difficultas fatigati ac fessi jam corporis retardavit, sed animante famulatu Domini, et urgente festinata cupiditate properandi, contempta quoque omni tribulatione inopiæ atque penuriæ, quantacumque virium facultate veniendi sanctimoniam tuæ celebris huc fama perduxit, ad proximam dilectionis tuæ charitatem cum unanimitate fraternitatis admittas; et amoris tuo quem discipulis suis Dominus hereditatis titulo reliquit, conjungas pariter et adseiscas; ut expectem pariter cum fratribus in apertione oris tui splendorem gratiæ luminis Christi. Tu enim sequeris in tractatibus tuis lumen vitæ, quod Dominus ostendit, quod Christus adveniens æternam se esse vitam monstravit.

IX. Certe quam mihi læta illa, quam exoptabilis dies est, cum misericordia Domini ac favore accersitione dilata, senectam istam meam proferre contigerit; ut et orationibus sanctorum impense et jugiter deprecantium Dominum conjungi merear, ut Christi martyrem videam, ut coronam justitiæ quæ tibi penes Dominum deposita est, portare conspiciam. Non autem putaveris martyrii tibi, secundum præsens votum fidei, gloriam tribui. Tunc inde felicitatis hujus collata dignatio est; tunc iudicio justo Dominus elegit destinatum martyrem, cum te exemptum de justorum grege atque assumptum sibi de inopinato constituit altari suo sacerdotem. Præclara prorsus et gloriosa vocationis electio, et de Domini dignatione nova atque inaudita et mira felicitas: transmarinæ peregrinationis necessitatibus occupatum, ad destinatum tibi munus, ignarum ac nescium repente venisse: atque ita regressus tui tempus ad hoc esse liberatum, ut inspirata celeritate veniendi, intelligeres atque dignosceres honorem sacerdotii cœlestis inter ceteros tibi potissimum destinatum, et quod jussione Domini expectatus venires atque occurreres, reservatum. Ut enim Ecclesiæ suæ Dominus tota miserationis pietate consuleret, dimicantis plebis mora, quem potius eligeret episcopum, te quærenti populo suo Christus inopinatum repente obtulit, et complacitum sibi cœlestis providentia, manifeste adventus tui improvisa occursione monstravit: et documentum repentini ac pernicios occursus, procuracionem Dei voluntatis ostendit; ut quod difficili expeditione potuisset occurrere, facili celeritate perfectum sit urgentis Domini jussione; et ut prius te in Ecclesia Dei episcopum stare conspiceres et stuperes, quam venisse dignoscereris.

X. Inde dilectionem jam tecum suam Dominus initiata charitate firmavit; inde amicitiam tecum, quam discipulis suis sub triumpho crucis suæ tradidit dedicavitque, dicens (Joan. xv, 14): Si feceritis quæ mando vobis, jam non dico vos servos, sed amicos; inde martyrium, inde sacerdotii electionem signavit. Magna amicitia est, per quam ad Christi vultus admitteris, extraordinaria hostia pervenire. Sic eliguntur justi, sic probantur religiosi ac simplices in Christi timore electi; ut ante remunerationi fidei destineris, ante præmio devotæ menti, in Domino dignus habearis, quam venerit hora decreti, quam exceperis sententiam Christi, probatam te et paratam hostiam

ANNOTATIONES.

Brevi admonitione. Sic Remig.; editi, *Hebræa admonitione.*

Fidei juvantis. Sic Remig. et alius; editi, *viventis.*

Famulatu. Sic Remig.; editi, *stimulatu.*

Adproximam. Sic idem; editi, *ad permixtam.* Paulo post ex eodem legimus ut expectem, pro eo quod est in editis expertum; et tu enim sequeris pro sequar; et vitam se esse pro vitam esse.

Misericordia Domini ac favore. Sic Remig.; editi, *misericordie Domini favore.*

Conjungi merear. ut. Hæc addita ex eodem codice.

Fidei. Editi addunt nostræ; quidam codices nss., *vestræ*; neutrum in Remig. Paulo post, *de inopinato* in Remig. et aliis duobus.

Altari suo. Sic Remig.; deest suo in editis.

Inspirata. Sic Remig. et Sorbon.; editi, *inspirata.* *Reservatum.* Ut enim. Sic Remig. et alii tres; *reservatus* ut in editis.

Dimicantis plebis. Remig.; *dimicationis* editi.

Pernicis. Remig. cum quatuor aliis; *perennis* editi.

Urgentis. Ita Remig. cum tribus aliis; *urgente* editi.

Dignoscereris. Sic Remig.; editi, *dignosceris.*

Sub triumpho. Sic codices mss. et Morel.; cum triumpho. Pamel.

Magna. Hanc vocem addimus ex eod. Remig. Idem cum alio habet pervenire; editi, *pervenis.*

In Christi timore. Sic codices mss.; *in Christum* editi.

electio cœlestis inveniat. Etenim ille te, qui non mendax est Deus, qui episcopum plebi suæ de improvviso constituit, ille plena dilectione suæ voluntatis te coronabit. Tunc tantum ut nostri memineris petimus, et oramus, cum pudice allectionis Domini probata atque immaculata hostia, ante Christi tribunal adstiteris, cum gloria gratiæ Dei, præmium devotæ mentis ac remunerationem acceperis; memoriæ hæreat, et tenaciter in sensibus tuis maneat, quam nobis impertire dignaris, dilectio charitatis; ut orationibus tuis peccata nostra veniam consequantur, ut meritis justitiæ tuæ, vitæ nostræ delicta purgentur. Etenim martyrii

A instar esse confido, peccatorem justî petitione meruisse salvari: ut et, cum ipse promereri quid precibus tuis minus possis, martyris meritis libereris. Sic Job justus pro amicorum trium peccatis a Deo rogaturus et impetraturus ostenditur, et probatio timoris ejus et fidei Domini voce teste signatur. Cum ergo in die liberationis tuæ, charissime, representare te Christi vultibus cœperis; cum in æternitatem perpetuitatemque videndi regnare cum Christo felici sorte successeris: pro Domini misericordia in mente jam habe puerum tuum Celsum, sanctissime.

ANNOTATIONES.

Pudice. Sic Remig.; non male in alio, *pudicæ*; editi, *pudicitia*. Auctoritate ejusdem cod. Remig. et aliorum nonnullorum legimus *tenaciter pro teneas ut*, et *promereri pro promovere*, et alia nonnulla emendamus.

Justi petitione. Sic Remig. *justi martyris* edit. et paulo post, *martyris precibus* in eod. Remig.

Celsum. Cœcilium cod. Remig.

PRÆFATIO

NICOLAI LENGLET DUFRESNOY (1)

IN LACTANTIUM.

I. Jamdudum expectant eruditi emendatiorem atque perfectiorem, quam antehac, Lactantianorum operum editionem. Hanc publici juris facimus, atque id curavimus, ut textus sit emendatissimus; notæ vero non ad ostentationem, sed ad utilitatem referantur. Ne putes tamen, lector erudite, hæc omnia soli meæ curæ deberi. In mentem equidem mihi anno 1707 venerat hanc operam in me suscipere, ut otium quod erat mihi a seriis negotiis, quibus detinebar insulis Flandrorum in aula Bavarico-Coloniensi, hoc studio exercerem; omnes fere Lactantii editiones congresseram, atque manuscriptos quosdam, tum in Belgio, tum antea Parisiis contuleram; notas item plurimas assiduo labore confectas et undique conquisitas in unum coæcervaveram.

II. Sed quo tempore hæc animo versabam, et manu admovebam, ut ad finem operis properarem, nuntiatum mihi fuit, Joannem Baptistam le Brun Rothomagensem, Aureliæ ad Ligerim tunc degentem, omne studium, laborem omnem Lactantio emendando intendere; tunc susceptum opus deposui, atque per interpositos amicos misi Joanni le Brun selectas decem editiones et amplius ex rarioribus quadraginta, quas summa cura collegeram. Hujus doctrina et diligentia mihi ex editis S. Paulini operibus, aliisque non indoctis lucubrationibus notæ ac probatæ erant.

B III. Verum, re infecta, anno 1731, abiit ad superos vir eruditus, atque quibusdam ab hinc annis ejus mihi commissa sunt scrinia, et creditæ annotationes. Sed quantus me stupor incesserit vix enarrare fas est, cum viderim, editorem sane eruditum, improbo decem annorum labore in eo tantum desudasse, ut undique coæcervaret, imo et corraderet varias lectiones manuscriptorum codicum et Lactantianarum editionum; omissis interim iis observationibus, vel historicis, vel criticis, quæ ad auctoris mentem tum assequendam, tum explanandam essent necessariae. Hac inita ratione, numerum tantummodo editionum auxisset Joannes le Brun; sed antiquiorum non extinxisset desiderium, imo potius incendisset.

C IV. Sed ad Lactantium ipsum nostra convertatur oratio. Certum est auctores inter Latinos id illi peculiare esse, ut quodammodo sit ad diversa munia paratus. Si etenim in scriptoribus ecclesiasticis secundum, aut tertium solummodo locum habet, procul dubio vir fuit primarius in re litteraria, propter variam ejus eruditionem, dignam homine litterato. Tanta quippe facundia, nitore tanto, tanta etiam gravitate de rebus maxime in religione necessariis sublime disputat atque disserit, ut nostris temporibus æque gratus sit, ac prioribus Ecclesiæ sæculis.

V. Quærere vulgo solent, cur eruditus ac eloquentissimus scriptor suas ediderit Institutiones. Id porro causæ fuit: sicut prudentes, et arbitri equitatis Institutiones juris civilis compositas vulgarunt, quibus dissidentium lites contentionesque sopirent, sic Divinas Institutiones eo potissimum publici juris

(1) Cujus editionem, ut pote omnium hactenus publici juris factarum loco habendam, ad innumerorumque tam editorum quam manuscriptorum codicum fidem emendatam, nonnullis tamen vel in melius mutatis vel additis, recudimus.

fecit Lactantius, ut fidelibus uno quasi intuitu euncta præsto essent argumenta, quibus gentilium errores revincerent, et assererent infractam religionis christianæ veritatem (*Lactant., Instit., lib. 1, cap. 1, col. 116 nost. ed.*).

VI. Ejus quippe Institutiones, quæ libris septem absolvuntur, eo procedunt ordine, ut tribus prioribus cultus deorum insanos refundat, tribus aliis fideles christianos ad veritatem instituat; nam, ut ait Lactantius ipse (*lib. 1, cap. 23, col. 232 nost. ed.*): « Primus sapientiæ gradus est falsa intelligere, secundus vera cognoscere; » ultimo tandem libro de impiorum poenis et cruciatibus, piorum vero immortalis præmio et beatitudine agit. Nec tamen credas, toto hoc in opere omnia momenta æque valida esse; quædam rationes quæ nunc leviores et frigide videntur, tunc graves erant atque firmæ. Ita quandoque fit, tum ex ingenio, tum ex moribus hominum, ut diversa temporum curricula diversa etiam habeant disserendi rationes.

VII. Non diffitetur autem Lactantius, quin eandem viam emensi jam fuerint quidam e nostris scriptoribus. Sed, ut ipse ait, Minucius Felix, qui veritatis idoneus assertor esse potuisset, non integram tamen nec omnino plenam in tuenda religione disputationem scripsit. In Tertuliano, idque merito, desiderat eloquii perspicuitatem et facilitatem; in Cypriano, quamvis eloquenti et ornato, quamvis in persuadendo potenti, non sat aptam in convincendis gentibus descriptionem notat. At non est culpandus Lactantius, quod septem libros a præceptore Arnobio scriptos silentio prætermiserit. Arnobius enim non nisi, ut videtur anno Constantini xx, id est, æræ vulgaris 326 (1), christianam suscepit religionem quo tempore suas in ethnicam superstitionem edidit disputationes, sex plus minus annis post vulgatas a Lactantio suas Institutiones. Mirum igitur non est, si Lactantius christianorum, teste Eusebio Caesariensi, eruditissimus tam arduam in se suscepit operam; nec inulta voluerit esse convicia, quibus christianos consecrati fuerant duo philosophi, sive ii sint Hierocles ac Porphyrius, sive quidam alii.

VIII. Hos porro libros quando scripserit Lactan-

(1) Sic porro ait Eusebius: Anno xx Constantini Arnobius in Africa rhetor clarus habetur, qui cum in civitate Siccæ ad declamandum juvenes erudiret, et adhuc ethnicus ad credulitatem somniis compelleretur, neque ab episcopis impetraret fidem, quam antea impugnaverat, elucubravit adversus pristinam religionem luculentissimos libros, et tandem velut quibusdam obsequiis pietatis sedes impetravit. Ita Chronicon Eusebii; eaque ratione accessionem Arnobii ad religionem christianam in annum 326, qui est vigesimus Constantini, rejicimus, quamvis R. P. Remigius Geilher eam statuat ann. 303, in Historia scriptorum ecclesiasticorum, tomo III. Si anno tertio quarti sæculi Christo nomen dedisset Arnobius, procul dubio id annotasset Eusebius regnante Diocletiano, non autem anno xx Constantini. Porro ejus Chronicon non est deneganda fides: hoc ipso tempore liber ille fuit conscriptus a viro eruditissimo, qui omnem operam contulerat in exploranda vita doctiorum, sui præsertim sæculi.

tius, non est usque adeo certum. In varias critici abierunt sententias. Putat Isæus anno 302 elaboratos esse; sed hoc anno fideles christiani aliquantulum pace fruebantur, verum quo tempore edidit suas Institutiones persecutione exagitabatur Ecclesia. Existimant alii, anno 311; cardinalis Baronius, post annum 313; doctiores denique, multo post annum 318, forte anno 320 aut 321, editas fuisse sentiant. Meum non est hic per multas sermonum ambages horum omnium agitare rationes, et argumenta utrinque allata curiosius conquirere. Sufficiat probata, aut saltem probabilior exponere sententiam.

IX. Nicomediam Bithyniæ ex Africa accitus fuerat, imperante Dioclesiano, Lactantius, ut ea in urbe literas oratorias, id est, Romanum doceret eloquium; ibique mansit toto persecutionis tempore, quæ decem et amplius annos in christianos sæviit. Ea vero finem non habuit, nisi medio mense junio anni 313. At Eusebius horum temporum scriptor diligentissimus admonet, ex Bithynia in Gallias profectum non fuisse Lactantium nisi anno 317. Verum Lactantius cum scripsit Institutionum libros, tunc in Bithynia non erat. « Ego, inquit, cum in Bithynia oratorias literas accitus docerem, contigissetque ut eodem tempore Dei templum everteretur, duo existerunt ibidem, qui jacenti veritati insultarent (*libro v Instit., cap. 2*). Vidi ego, inquit, in Bithynia præsidem (*libro v, c. 11*). Hæc igitur jamdiu præterierant; tunc ab ea Lactantius aberat provincia. Hæc ergo scripsit post annum 317.

Attamen persecutiones memorantur in libris Institutionum: sed quænam istæ fuerint ex ipso videre est Lactantio. Eam non puto fuisse, quam desinente anno 302 meditabantur Diocletianus et Galerius; quæque incepit die februarii 23 anni 303, exitumque habuit die 13 junii anni 313. Tunc enim Nicomediæ erat Lactantius; non igitur hanc eo loci appellat persecutionem. Clarius istud elucescit ex his Lactantii verbis (*lib. vi, c. 17*): « Spectatæ sunt spectanturque adhuc (1) per orbem terræ poenæ cultorum Dei, in quibus excruciantis nova et inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari, cum immanium bestiarum ultra ipsam mortem carnificina sævierit. » Equidem eo loci loquitur Lactantius de Diocletiane persecutione: sed ea tunc non sæviebat. Propius inspicias hæc verba, « Spectatæ sunt poenæ; tormenta excogitata sunt; horret animus recordari; cum sævierit. » Numquid hæc locutiones ad statum præsentem spectant? numquid e contrario ad præteritum? Jam igitur hæc omnia præterierant, cum scripsit Lactantius.

(1) Hæc sane sunt intelligenda de claris istorum temporum confessoribus, quos partibus corporis ac membris multis fecerant persecutores. Horum multi interfuerunt concilio Nicæno. Ex iis erant SS. Paphnutius Thebaidis, Potamo Heracleæ, Spiridion Cypri episcoporum, quorum stigmata pro Christo accepta deosculatus est non semel Constantinus imperator, juxta Eusebium, in hujus principis Vita, lib. III, c. 6 ad 13, et post Eusebium multi scriptores ecclesiastici.

Itaque multo post annum 315. Verum post Ecclesiam A restitutam nulla omnino alia fuit in christianos persecutio, nisi Liciniana, ejus initium in annum 320 rejiciendum est. Quis vero non videt de Licinio rem esse libro vi Institutionum, capite 6, ubi sic ait Lactantius: « Quidam probitate licita viam sibi ad potentiam muniunt, faciuntque multa quæ boni solent, eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciunt; utinamque tam facile esset præstare, quam facile est simulare bonitatem! Sed si cum esse cœperint propositi ac voti sui compotes, et summum potentiae gradum ceperint (*id est* acceperint), tum vero simulatione deposita, mores suos delegunt, rapiuntque omnia, et violant, et vexant; eosque bonos (*id est* christianos) quorum causam susceperant, insequuntur, et gradus per quos ascenderunt amputant, ne quis illos contra ipsos possit imitari. » Numquid non est hic ipse Licinius, qui, cœlitus per quietem momente angelo ut præscripta preces norma exoraret a Deo summo victoriam, statim exoravit et impetravit. « Liciniani ergo, » inquit noster Lactantius, « scuta deponunt, galeas resolvunt, ad cœlum manus tendunt, præsentibus præpositis, et post imperatorem (Licinium) precem dicunt. Illi oratione ter dicta, virtute jam pleni reponunt capitibus galeas, scuta tollunt, tubæ canunt, signa procedunt (*de Mortibus persecut.*, c. 46, tom. II); Liciniani, impetu facto, adversarios invadunt » (*Ibid.*, c. 47). Nomen hic idem ipse est Licinius, qui fecit multa quæ boni solent, quique « de restituenda Ecclesia litteras proponi jussit... et verbo hortatus est, ut conventicula (christianorum) in statum pristinum redderentur? » (*De Mort. persec.*, c. 48, *initio et in fine.*) Attamen insequitur eos ipsos bonos, quorum causam antea susceperat, rapitque omnia, et violat, et vexat.

Ille vero Liciniana persecutio in Oriente tantum sæviebat; occidentales enim imperii partes quæ Constantino, eas ut regeret, obtingebant, data jamdudum et firmata pace fruebantur. Hinc Lactantius ipse summum imperatorem alloquens, ait: « Malis qui adhuc adversus justos in aliis terrarum partibus sæviunt, quanto serius, tanto vehementius idem Omnipotens mercedem sceleris exsolvet. (*Libro I Instit.*, c. 1, col. 117, *nost. ed.*). Ille igitur sæviens orientali persecutione suas scripsit, suas edidit Institutiones Lactantius, id est, anno forte 320 aut 321. At non dum exsolverat Deus Licinio mercedem sui sceleris.

Verum peroratio ad Constantinum posterioris videtur esse temporis, anni scilicet 324, cum soli huic principi pareret Romanum imperium, Licinio devicto et procul a republica remoto. « Te, » inquit Lactantius, « Providentia summæ Divinitatis ad fastigium principale provexit, qui posses vera pietate aliorum male consulta rescindere, peccata corrigere, saluti hominum paternam clementiam providere, ipsos denique malos a republica submovere, quos summa potestate dejectos (*quæ verba neminem alium quam Licinium indicant in ordinem redactum*) in manus tuas Deus tradidit (*quia Licinius bis a Constantino victus cedere*

coactus est) ut esset omnibus clarum quæ sit vera majestas. Illi enim qui ut impias religiones defenderent, cœlestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt, profligati jacent, » (*lib. vi Instit.*, cap. 26): in exilium enim pulsus est Licinius anno 324, sed nondum, ut videtur, morti fuerat traditus, ob res novas quas in Oriente moliebatur, quod factum solummodo fuit anno 325. Hinc Lactantius eo loci *veram* Constantini pietatem laudat, quod et venia et vita perduelli et iohannico concessis, eum etiam comiter convivio exceperit.

X. Qui possunt eruditi quidam de his ad Constantinum orationibus tamdiu satagere; utrum scilicet imperatori suas inscripserit Lactantius Institutiones? Hunc equidem principem ter quaterve appellat eo in opere. Has orationes non diffiteor sæpe, quin et sæpissime a mss. codicibus abesse, lisque antiquissimis, cum etiam ab editis quibusdam. Aliquæ tamen leguntur in probatis codicibus, at non omnes. Facile controversiam dirimes, si duplicem conicias factam fuisse a Lactantio Divinarum Institutionum editionem: unam tristibus Licinianæ persecutionis temporibus, anno 320 aut 321, alteram post eundem devictum atque in ordinem redactum, anno 324. Tunc Constantinus, parva victoria, « Malorum, » id est, Licinii et Martiniani, « male consulta rescidit. » Sed scriptorem se moderatiorem prudentemque præbuit eo loci Lactantius, non appellato nomine Licinii, proxima conjunctione cum imperatore conjuncti Constantinus enim sororem Constantiam uxorem Lucinio tradiderat.

Quin etiam latentur omnes has orationes, tam ineunte libro I quam desinente septimo, plane Lactantium sermonem redolere: quæ de re disserimus iisdem in locis, collatis harum vocibus cum indubitatis Lactantii loquendi formulis. Sed unde fieri potest, ut sæpe ex his orationibus una aut altera, non autem ultima legatur quibusdam in manuscriptis (1)? Id sane fuit factum propter diversa, ex quibus posteriores codices descripti sunt, exemplaria. Cum istas orationes Lactantius suis addidit Institutionibus, solus regebat Constantinus Romanum imperium. At si altera facta est Lactantio Divinarum Institutionum editio anno 324, potuit, verbi gratia, inter hæreticos appellare Arianos (*lib. iv Instit.*, c. 30), quorum nomen in plurimis, hisque antiquis manuscriptis legitur. Jam enim Arius ab Alexandro episcopo Alexandria fuerat ejectus, et damnatus duabus in synodis, annis videlicet 319 et 324.

XI. Quamvis gentiles certioribus sæpissime coarguerit argumentis, quamvis religionem sincere et candide colnerit Lactantius, non diffiteor tamen, eum quibusdam obstrictum fuisse erroribus. Hos diverso animo unusquisque, prout affectus est reprehendit. Recte de Lactantio cum S. Hieronymo (*Epist. ad Paulinum*) dicimus: « Utinam tam nostra confirmare

(1) Sic in ms. Lactantii Patr. Capuc. S. Honorati Oratio lib. I legitur, at non ea lib. VII.

potuisset, quam facile aliena destruxit! Sed non eo progredimur, ut eum cum Antonio Raudensi (1) ex ordine Minorum, sæculi xv theologo, exagitemus, quasi ejus libri hæresibus et impietate undique repleti sint. Mens mea non est in variis doctiorum incurrere reprehensiones, ne eadem in me dieteria inferantur, qualia expertus est Raudensis ille, quæ non solum Adamus (2) quidam, monachus Genuensis, notat vehementer ut insanum, verum etiam Franciscus Philelfus bonarum ille litterarum cultor assiduus. Sic enim Antonium Raudensem alloquitur (*Philelfus, lib. v Epist., ad an. 1443*), propter male et insulse reprehensum ab eo tribus libris Lactantium: « Vellem equidem, Pater optime, ab omni istiusmodi scribendi genere te continuisses, neque cum insaniante Candido Decembre desipere ipse voluisses: id certe fuisset et ordinis, et dignitatis tuæ. Quæ enim per immortalem Deum fanatica ratio te commovit, ut perinde atque infesto quodam, atque inimico afflatus Spiritu, in virum illum doctissimum atque disertissimum tam insolenter, tam injuriose, tam impie invehereris, ut non res solum pene innumerabiles consulto male interpreteris, sed nomen etiam viri depravare studueris; utpote quem *Lactensium* pro *Lactantio* nomines? Nam de rebus ipsis quid loquar, quas vel pueris notis dum corrumpere laboras, te omnibus eruditus et gravissimis viris ridiculo præbes. Pudet me profecto ea in medium proferre, quæ a te non inepte minus, quam perperam notata sunt atque reprehensa. » Nusquam vidi Antonii istius Raudensis errorum Lactantii libros tres typis commissos: eorum in Bibliotheca Regia tria novimus exemplaria manu exarata; editæ tantum fuerunt ex iis quedam decerptæ annotationes.

XII. Nimum etiam excrevit Josephi Isæi censura, qua in Lactantio reprehenduntur propositiones nonaginta quatuor, quarum tamen quedam, ipso teste Isæo, benigno sensu sunt interpretandæ, quod aliquando fieri solet in vetustissimorum temporum scriptoribus ecclesiasticis. Libenter potius amplectimur Joannis Mariæ Brasichelli annotationes censorias, quæ moderati sunt theologi. Hujus animadversiones, etsi Lactantio, ubi opus erat, accomodaverimus, eas nihilominus infra sub uno quasi conspectu exhibemus.

XIII. Nec etiam Lactantio adjudices impia illa Mani-

(1) Vide Lucam Wadingum in libro *Scriptorum ordinis Minorum*, in-folio, Romæ 1650. Hic autem Raudensis librum edidit alium *de Verbo bono*, quem propter stylum multum exagitat Laurentius Valla.

(2) Hujus in Raudensem epigramma versuum octo legitur in editione Lactantii Romæ anni 1468, apud Petrum de Maximis, unde illud exscripsit Albertus Fabricius *Bibliothecæ Latine Supplemento*, pag. 393. Hoc eo loci dare nobis visum est:

Hic male corripuit stolidis Antonius (Raudensis ausis
Auctorem: in variis causa pianda locis.
Non erat in tenebris errantes imaginis astrum
Dicere, vel nitidum luce erare jubare.
Denique cum sanctæ Ecclesiæ pia lumina constet.
Obsequio ex tanto contempsisse vivo;
Tu vero, eloquio lingua interdicta Latino,
Icubitum; nam te pensitat elleborum.

chæorum dogmata, quæ quandoque in quibusdam mss. ejus codicibus ac editis leguntur. Ea enim vix reperies in vetustis exemplaribus; aut saltem in margine quorundam adscripta sunt, velut extranea et peregrina. At uno verbo, Manichæis non adhæsisse Lactantium, ex silentio S. Hieronymi et S. Augustini aliorumque scriptorum manifestum est. In Manichæorum grege nullus unquam eum annumeravit, quod procul dubio non omisissent, si ansam in eo reprehensionis dedisset Lactantius. Hæ etenim impietates sæpissime assutæ textui Lactantiano non modo perturbant Scriptoris sermonem, verum etiam ejus doctrinæ plane sunt contrariæ, ut data occasione ostendimus.

XIV. Quamvis in explicanda Verbi divini generatione non erraverit Lactantius, minus tamen theologice locutus est: sed philosophorum loquendi modis utitur, quod interdum evenit iis auctoribus, qui ante Nicænum scripserunt concilium, quo non doctrina tantum catholica dilucidius et planius quam antehæc explicata est, verum etiam voces doctrinæ christianæ maxime consonæ formatæ sunt et constitutæ. Cæterum verba quæ ex capite 9 libri secundi Institutionum contra sensum Ecclesiæ excerpta esse putantur, ea nec in antiquis leguntur exemplaribus, nec illis convenit cum doctrina Lactantii, qui Verbum, Dei Filium, ante sæcula fuisse genitum pronuntiat (*libro iv Instit., c. 6*), quod negabant Ariani. Hunc etiam « summo Patri similem » pronuntiat (*lib. iv, c. 13, initio*): quin imo Isaias inquit (*ibid.*) Christum « et Deum fuisse et hominem testatur. » Sic porro ait cap. 19 libri vii: « Hic est enim liberator, et iudex, et ultor, et Rex, et Deus, quem nos Christum vocamus. » Sed doctrinam catholicam, qualem eam reperias in Patribus ante-Nicænis, atque in probatis illorum temporum scriptoribus ecclesiasticis, multis verbis prædicat auctor noster. « Cum dicimus, inquit, Deum Patrem et Deum Filium, non diversum dicimus, nec utrumque scernimus, quia nec Pater sine Filio esse potest, nec Filius a Patre secerni... Cum igitur et Pater Filium faciat, et Filius Patrem, una utrique mens, unus spiritus, una substantia est... Et Filius ac Pater qui unanimis incolant mundum Deus unus, quia et unus est tamquam duo, et duo tamquam unus... Denique unum Deum esse tam Patrem quam Filium Isaias ostendit. » Hæc omnia scriptoris sunt apprimè catholici, atque tum a verbis, tum a mente Ariatorum omnino aliena, usque maxime contraria. Hi enim nusquam dixerunt Patrem et Filium « unius esse substantiæ. » Verum tantam sibi Lactantius, tum ob singularem faciundiam, tum ob variam multiplicemque eruditionem, conciliaverat apud antiquos auctoritatem, ut ejus scripta, tamquam sibi faverent, ex ingenio corruperint hæretici quidam, sive Manichæi, sive Ariani.

XV. At suspensus hæreo propter S. Hieronymi auctoritatem. Sanctus enim Doctor ait (*Epist. ad Pamachum*) Lactantium, « errore Judaico in libris suis, maxime in epistolis ad Demetrianum, negare substantiam Spiritus sancti. » Verum hujus erroris ne vesti-

gium quidem extat in Institutionum, aliisque ejus libris. Hinc cum eodem Hieronymo (*lib. i in Epistol. ad Galat., c. 4*) dicere nobis liceat: « Quis mihi interdicere potest ne legam Institutionum libros, quibus contra Gentes scripsit fortissime, quia superior sententia detestanda est? » Ita porro locutus est erravitque Lactantius « per imperitiam Scripturarum, » ait idem sanctus Doctor.

XVI. Nullus tamen diffidetur, in sententiam erroresque Millenariorum descendisse Lactantium. Existimavit enim, cum viris tunc apprime catholicis, Christum Dominum, vergente ad finem mundo, per mille annos cum justis hominibus in terra regnaturum. At jam a multo tempore sublatus est a Christiana religione hic error, cujus parens fuit vir quidam pius, Papias scilicet, episcopus Hierapoleos in Phrygia, ineunte sæculo secundo. Hunc autem, ex perperam intellecto Apocalypseo capite xx ortum, studiose comprobare nititur Lactantius, tum ex versibus Virgilianis, tum ex libris Sybillinis, qui medio eodem sæculo exarati creduntur, quique apud ipsum, atque alios scriptores ecclesiasticos, plurimum poterant. Sed illi non est venia deneganda, quam alii ob istud erratum acceperunt. Merito tamen et sapienter Gelasius papa, exeunte sæculo quinto, Lactantii opera una cum scriptis apocryphis annumerat, quod ea non poterant inoffensa omnino doctrina catholica perlegi a cunctis fidelibus.

Ne autem lectorem verba et auctoritas Lactantii decipiant, et inducant in ejus errores, non tantum in notis illos depellimus, sed etiam in hujus tomi primi præmonitis diligenter, ex variis auctoribus, admonemus.

XVII. Nihilominus doctissimi quique ejus libros summo in pretio habebant, atque mirum est, quot in orbe litterario Lactantianorum operum codices manuscripti reperiantur. In sola Parisiensi urbe triginta septem et amplius innotuerunt mihi: multo plures invenia, in aliis Galliae nostrae bibliothecis; qui vero cæteras Europæ regiones perlustraret, uberiores sane segetem consequeretur. Vaticana duodecim, Regia Taurinensis bibliotheca novem exhibent. Quid ab Hispanicis, maxime Scorialensi, omnino eruditis nostratibus ignota, quamvis referta rarioribus mss., quid a Neapolitanis, Vindobonensi, Veneta, Ambrosiana, Florentina, Cassinensi, Siculis expectandum esset? Non omnes tamen æque sunt antiqui et optimæ notæ. Nullus tamen est prætermittendus, quippe qui antiquiori descriptus sit exemplari. Hinc erudito lectori persuasum esse debet, quanti scriptorem elegantissimum fecerint majores nostri. Multos tamen reperias sæculis xiv et xv exaratos. Tunc temporis enim iterum ardere cœperunt, in Italia præsertim, studia litterarum; atque Lactantium non propter solum latini sermonis nitorem, sed propter variam ac minime vulgarem eruditionem curarunt ubique describi. In emendandis porro diligenter auctoribus antiquis. unus non sufficit manuscriptus codex, sed plures sunt adhibendi. Ille quidem veram lectionem profert: sed alius eam confirmat; nec sine plurium testimonio aliquid certi depromere licet. Attamen est modus

A quidam adhibendus, ne amanuensis erratum loco veri scriptorum sermonis suscipiatur.

Eorum qualemcumque pertexuimus indicem, addito, quantum in nobis fuit, descriptionis tempore, ne in censuram eruditorum incurreremus. Nec igitur sine ratione Gallæus culpatur, merito Isæus ipse improbatur, qui cum duodecim Vaticanos codices inspexerit, eorum tamen ætatem non indicavit. Recte ergo, quin imo et rectissime, Bunemannus ait (*Præfationis suæ Lactantiane editionis, pag. 7*): « Non dubito post Isæi tempora plures codices in Vaticanam (*Bibliothecam fuisse*) illatos. Utinam, inquit, opitulante Eminentissimo Passioneo, præcipuo litterarum elegantiorum patrono, aliquis inde ad Lactantium illustrandum fructus etiam postliminio redundaret! »

B XVIII. Variæ nunc brevi percurrendæ sunt Lactantii editiones. Vix unus aut alter est scriptores inter profanos, ne dicam ecclesiasticos, quem sæpius vel docti emendaverint, vel excuderint bibliopola. Genties integer prælo subjectus est: eas vero libri aliquod quindecies et amplius cum notis vulgati sunt. Atque ab ipsis typographiæ incunabulis, ante annum primum sæculi decimi sexti, decies septies in lucem prodierunt: quod vix reperias in aliquo alio scriptore. Aliquando ter, sæpius bis unoquoque anno diversis in urbibus publici juris fecerunt eum eruditi tum catholici, tum a cultu catholico Romano alieni. Itali, Galli, Germani, Hispani, Batavi, Angli hunc notis, quantum in iis fuit, illustrarunt. Attamen non æque omnes sunt utiles: adhuc aliquid, non solum ut textus ab omnibus amanuensium mendis liber fieret, verum etiam ut apprime mentem auctoris assequeremur, desiderabant doctiores quique; fatenturque (*Nicolaus le Nourry, e congregatione S. Mauri Benedictinus, in Apparatu ad Biblioth. SS. Patr., t. II, col. 658*) « nullam ex omnibus his editionibus esse omnino perfectam, omnibusque suis numeris et partibus expletam. » Equidem vetustissimæ loco tantum sunt mss. codicum, quos repræsentant. Si enim exemplaria, ex quibus exprimuntur, truncata fuerint et corrupta, procul dubio editum manebat est et imperfectum. Sic editio rarissima anni 1463 in multis deficit, quippe quæ ab uno tantum codice, eoque imperfecto, fuerit deprompta. Græca quandoque prætermissa sunt; sæpius etiam absunt quidam versus et commata. Ita fere est de editis, quæ vulgata sunt prioribus istis temporibus. Vix textus emendatus utcumque nobis suppetit ante Aldinas editiones ope et cura tum Baptistæ Egnatii, tum Honoradi Fasitellii. Verum ab eo tempore ad annum 1544, quo prodit emendatior editio Coloniensis, vix ulla est, quæ lectori possit satisfacere.

XIX. Sed ad Lactantium planius intelligendum, propter variam ejus doctrinam, necessariae sunt annotationes. Atque primus omnium Xystus Betuleius integras elaboravit, quæ anno 1563, post ejus mortem, Basileæ vulgate fuerunt. Erasmus quidem jam anno 1529, in librum de Opificio Dei annotationes ediderat, sicut et Willichius anno 1542.

Sed Beuleius vix mss. codicum rationem habuit. Ejus notæ multo quam par est prolixiores, et ad eruditionis variæ ostentationem, non ad legentium utilitatem sunt elaboratæ. Michael Thomasius Taxaquetius melius aliquid molitus est: sed jejune admodum usus est duobus antiquissimis Bononiensibus exemplaribus et Vaticanis septem, quæ viderat. Plane igitur et perfecte medicam manum omnibus Lactantiani textus vulneribus non adhibuit. Multo perfectior est Isæi emendatio, quæ Cæsena in Italia vulgata fuit in anno 1646, ex Vaticanis duodecim codicibus expressa. Criticas non solum, sed etiam theologicas annotationes apposuit. Thysius paucas admodum, et nullius fere momenti notas textui Lactantiano aspersit; primusque mihi visus est auctorem nostrum corrupisse libri I, capite 15. Quam corruptellam amplexus est, atque longiori, quam par est, annotatione contra bonos mores ac veritatem evangelicam defendit Gallæus, ut pro usura propugnaret; nec eam emendare sategerunt Sparkius et Walchius. Gallæus ipse, anno 1660, emendatiorem ac nitidiorum juvenis molitus est Lactantii editionem, quam notis undique conquisitis, extraneis sæpe, et ad controversias theologicas spectantibus illustravit. Sparkius Gallæo, etsi multo parciore, doctior tamen fuit. Cantabrigiensis editor fatetur, se iterum cudere Thomasianum textum. Cellarius quasdam, sed nec inutiles notas, nec indoctas adjunxit sat emendatæ suæ editioni. Joannes Georgius Walchius vix annos natus viginti in Lactantio emendando specimen acris iudicii edidit atque doctrinæ, qua nunc in patria illustrior habetur; mirorque in hac juvenili ætate opus senile non obiisse modo, sed et excogitasse. Christophorus Augustus Heumannus elegantem sane excudit, tum ob textus Lactantiani emendationem, quam tamen, ipso satente, a Christophoro Cellario mutuatus est, tum ob suas notas, quæ singulare in arte critica studium, accuratamque diligentiam exhibent. Multo plura tamen, quam debuisset, glossemata excogitat in Lactantium a viris parum litteratis inducta fuisse. Occurritne difficile aliquid, tunc subest illi ejusdam additamenti suspicio, aut etiam querela; verum sæpissime falsa, utpote nullius fulta manuscripti codicis auctoritate? Tandem Joan. Ludolphus Bunemannus in edendo Lactantio palmam aliis omnibus præripuit. Tanta enim variarum animadversionum uberitas, diversarum lectionum tam multiplex affluit copia, tam argutum iudicii enitet acumen in hac sua editione, ut nullus ante illum eo usque progressus fuerit. Sat ipsi non fuit tot mss. codices, tam multas variasque conferre editiones: Scriptorem nostrum cum latinæ linguæ principibus æque contulit, ut persuasum sit omnibus, Lactantium auctores inter ecclesiasticos disertissimum fuisse. Hunc quippe ad quinquaginta duos mss. codices, vulgatosque quinquaginta quinque emendavit. Merito igitur magnam in Germania laudem ob emendatum Lactantium consecutus est vir eruditissimus. Miror tamen illum, adhibitis historicis annotationibus, ad optatam

metam opus tam eximium non perduxisse; cum jam fortis, jam ingentis cursus emensus esset spatium. Nil factu erat facilius: minus procul dubio laboris fuisset ex antiquis ea colligere, quæ apta sunt ad hunc auctorem explicandum; plus tamen scientiæ, plus contulisset ingenii.

XX. Quid alii in edendo Lactantio præstiterint, diximus; quid jam in hac editione præstemus, nostrum est enarrare. Quanquam de auctore nostro optime sit meritis Joan. Bapt. le Brun, quædam tamen ejus annotationibus addenda esse putavi. Vix mihi creditum est hujus editoris autographum Lactantium, cum in mentem mihi venit, ut quas ipse notas congesseram olim; in unum cum variis lectionibus a Joanne le Brun collectis copularem atque jungerem. B Hac ratione existimavi fieri posse, ut eruditorum omnium animadversiones hæc novissima repræsentaret editio, atque cunctarum instar esse posset. Alias, non omnes tamen, verum selectas et utiliores conquisivi et elegi in Erasmo, Beuleio, Thomasio, Isæo, Gallæo, Sparkio, Cellario, Walchio et Heumanno. At Isæi editio cum raro veniunt eat, ejus tamen notæ sint eruditæ, et ad rationem theologicam sæpius exaratæ, integras eas adjungere visum est ad calcem prioris voluminis, ne desiderent aliquid lectores in hac ultima Lactantii editione, quæ omnes alias uno quasi intuitu complectitur. Si ergo subijciatur textui Lactantiano quædam annotatio historica aut critica, ne dubites, ea est Lengletii: si vero subsint lectiones variæ, eas, quibusdam tamen exceptis, Joanni le Brun adjudices. Hæc est norma hujus curas ab alterius opera secernendi. Verum quæ ad grammaticam, aliorumque scriptorum cum Lactantii verbis collationem spectant, vix attingimus. Si cui porro necessariæ forent notæ, vel potius disquisitiones in Lactantium theologicas, eas aberrime dabit Dominus Nicolaus le Nourry, e congregatione S. Mauri Benedictinus, tom. II Apparatus ad Bibliothecam Sanctorum Patrum, a columna 571 ad 1172.

XXI. Attamen quosdam manuscriptos codices, editionesque nonnullas a Joanne le Brun nusquam visas conquisivi. Codicem unum eximium, etsi quadringentorum tantum annorum, suppeditavit exquisitissima Bibliotheca Eminentissimi cardinalis de Rohan, nusquam a theologis, imo nec a litteratis omnibus sine laude nominandi. Codicem alium trecentorum et amplius annorum perhumaniter, ut solet, subministravit R. P. Dominus Ludovicus Lemerault, Regiæ Sangermanensi Bibliothecæ præfectus; collationes quorundam Italicorum manuscriptorum a Latino Latino factas, quæ in ejus Bibliotheca non leguntur, aliasque etiam a Petro Ciacconio collectas ultro commodavit D. Claudius Prevotius canonicus regularis ex regalis abbatiæ Genovellianæ Bibliotheca desumptas. Duos codices ut ad me mitterentur benigne concessit insigne capitulum Cameracense, unum decimi vel undecimi, sed lacerum, alterum integrum decimi quinti tantum sæculi. Quintum tandem habuimus ex Bibliotheca patrum Capucinorum conventus sancti Honorati Pari-

siensis, ejusdem fere descriptionis ac est Sangermanensis codex, paulo tamen recentior. Manu exaratum codicem Lactantii librorum de Ira et de Opificio Dei quadringentorum circiter annorum habet Joan. le Beuf, Regiæ Inscriptionum ac Litterarum Academiæ socius. Hunc libenter utendum ad me misit, ex eoque aliqua decerpimus. Manuscriptum quoddam Coloniense exhibet præclara et emendata editio anni 1544. Ad septuaginta igitur quinque codices, quos enumerabat Joannes le Brun, additi sunt a me quinque, aut etiam sex alii.

Idem sit judicium de pluribus, hisque rarissimis editionibus, quas non viderat Joan. le Brun, ac præcipue de Soblacensi anni 1455, quæ omnium princeps est et primaria, quin etiam et rarissima; hujus quippe quinque vix reperias exemplaria: unum Romæ, in Barberina Bibliotheca; alterum in Mogontiæ ecclesiæ archivio litterario; tertium in eximio museo viri clarissimi ac eruditissimi Claudii de Boze, utriusque Academiæ, tum Gallicæ, tum Regiæ Inscriptionum socii, atque Regionum Numismatum scriptis præpositi: quartum exemplar Tiguri extat, in Bibliotheca Carolina; quintum tandem in Bibliotheca Scholæ Zwickaviensis (Cycnæ) servatur. Hujus editionis variæ lectiones sigillatim hic edentur. Coptulimas præterea hunc auctorem nostrum ad Parisiense editum anno 1513, quamvis cæteris minus emendatum. Sed magnopere attendimus editionibus Coloniensi anni 1544, Heumannianæ anni 1736, atque aliis quibusdam, quas non inspexerat Joannes le Brun.

Jam metam laboris attingebam, cum mihi nuntiatum fuit a magnæ spei juvenibus, doctissimi viri Joan. Georgii Wachlii filiis, cum me Parisiis inviseret, virum æque clarissimum ac eruditissimum, Jo. Ludolphum Bunemannum, novissimam anno 1759, vulgasse in Germania Lactantianorum operum editionem. Eam statim acquisivi, atque ex ea decerpsi non paucas annotationes, eas etiam, quæ huc nostræ emendationi adversantur. Illasque præmisi textui Lactantiano in utroque hujusce editionis volumine.

XXII. Huc usque de Divinis tantum Institutionibus verba feci: alia tamen opuscula edidit Lactantius, quorum plura vel interierunt, vel alicubi delitescunt. Verum quo putantur ordine elaborata esse, non abs re erit inquirere. Quod ut rectius fiat, quid de scriptore illo dixerit S. Hieronymus (de Scriptoris. ecclesiasticis, cap. 80), in medium est afferendum. « Firmianus, inquit, qui et Lactantius, Arnobii discipulus, sub Diocletiano principe accitus cum Fannio grammatico, cujus de Medicinalibus versu compositi extant libri, Nicomediæ rhetoricam docuit, ac penuria discipulorum ob græcam civitatem, ad scribendum se contulit. Habemus ejus Symposium, quod adulescentulus in scholis scripsit Africæ, et Ὀδοιπορικὸν de Africa usque Nicomediam, hexametris scriptum versibus, et alium librum qui inscribitur Grammaticus, et alium pulcherrimum de Ira Dei, et Institutionum Divinarum adversus Gentes libros septem, et Ἐκτροπὴν ejusdem operis in libro uno ἀπεργασίαν,

A et ad Asclepiadem libros duos; de Persecutione librum unum; ad Probum Epistolarum libros quatuor; ad Severum Epistolarum libros duos; ad Dēmétrianum auditorem suum Epistolarum libros duos, ad eundem de Opificio Dei, vel Formatione hominis librum unum. Hic extrema senectute magister Cæsaris Crispi, filii Constantini, in Gallia fuit, qui postea a patre interfectus est. »

Ex his sancti Doctoris verbis, aliisque documentis elici, non certo quidem, sed non improbabili conjectura potest, tempus quo unumquemque librum ediderit Lactantius. Jam is extremam senectutem erat adeptus, cum in Gallias missus est a Constantino, ut Crispum filium literis erudiret, quod factum est, juxta Eusebii Chronicon, circa annum 318. Hanc senectutem extremam conjicere licet fuisse ad annum circiter septuagesimum. Ab annis igitur 318 si dempseris septuaginta, supersunt 248, quo æræ christianæ anno natus forsitan est Lactantius noster.

At juxta Hieronymum, hic, cum esset adulescentulus in scholis Africæ, scripsit Symposium anno, ut puto, 268. Hoc deperditum crediderunt eruditi. At non semel illud edidit sub nomine Lactantii Heumannus; nec multum abruit Bunemannus. Atamen hæc ænigmata Symposio cuidam a veteribus tribuuntur, ut apprimè notat Albertus Frabicius in Bibliothecæ Latine supplemento p. 271. Nihilominus tamen illud iterum excudi curavi tomo II hujusce editionis. Istud autem Symposium, opus quidem juvenile, centum confinet ænigmata versibus exarata, quæ prius vulgata fuerant sub Symphosii vel Symposii, ignoti cujusdam poetæ nomine: aliquæ tamen editiones titulum præferunt: *Collii Firmiani Symposii Poetæ*.

Elegantius vero est Carmen de Phœnice, quod acris æque ac limati judicii vir, Nicolaus Heinsius, Lactantii foetum agnoscit et prædicat. Idem censet Petrus Lambecius in eruditissimis de Bibliotheca Cæsareo-Vindobonensi Commentariis, L. II, cap. 8, p. 788. Ac doctiores quidam tum ante, tum post Lambecium, in eadem loquuntur sententiam; atque multis in ms. sub Lactantii nomine legitur. Sic etiam habet codex Sangermanensis. « Ista carmina dicuntur esse Lactantii. » Quæ si sint scriptoris hujus, illa circa annum 280 scripta sunt, cum jam in maturiorem ætatem adoleverat: nondum tamen Christo nonien dederat Lactantius. Ea etiam dedimus tomo secundo nostræ editionis.

At cum, Diocletiano imperante, ex Africa Nicomediam accitus fuerit Scriptor elegantissimus, ut rhetoricam doceret, atque Ὀδοιπορικόν, id est *Itinerarium suum*, hexametris versibus scripserit, mens mea est annum circiter 290 in Bithyniam advocatum hunc fuisse. Diocletianus enim non est imperio positus, nisi anno 284. Peractis autem in Europa bellis quibusdam, Asiam repetit anno 189, a quo, ut puto, petierunt Nicomedienses, ut ad se vir ille disertissimus accerseretur. id vero a solo poterant Imperatore exorare atque impetrare. Eodem forte tempore Grammaticum scripsit Lactantius. Uterque autem liber non invenitur.

Sed cum Christo fuerit postea mancipatus, veram in Asia suscepit religionem, forsitan anno 295, septem vel octo annis antequam in Fideles fureret persecutio. Hac scæviente, scripsit Lactantius libellum eximium de Opificio Dei, circa annum 310, ad Demetrianum quondam auditorem suum, ut quem litteris nihil aliud quam linguam instruendis erudierat, ipsi non deesset honestioris rei, meliorisque doctrinæ præceptor (*De Opificio Dei, cap. 1*). Hunc librum ita philosophice scripsit Lactantius, ut ex eo tamen facile Christianus mandata coelestia hauriat. Obscurius nihilominus, ipso fatente (*De Opificio Dei, cap. 20*), locutus est, quam decuit, idque pro rerum ac temporis necessitate, plura et meliora editurus, si indulgentia coelitus venerit. Quæ verba procul dubio scævientem indicant persecutionem. Tunc autem meditabatur Lactantius grandius quoddam volumen contra philosophos, et de iis quæ ad vitæ beatæ statum spectant (*Ibid.*). Hic non obscure indicat Divinas Institutiones, quarum libri priores contra Philosophos scripti sunt, ultimus de Vita Beata disserit. Non igitur illas jam ediderat Lactantius, quod multo clarius elucet legentibus caput 20 libri de Opificio Dei.

Eodem forsitan tempore scripsit ad Demetrianum ipsum Epistolarum duo volumina, quæ, sicut et aliæ ejus epistolæ, interciderunt: quasdam tamen, desinente, sæculo xvi, viderat Hadrianus Junius in Egmondani monasterii Bibliotheca, ms. codicibus olim referatissima (*Hadrian. Junius, in Bataviæ Historia, in-4º, Lugduni Batav. 1588, pag. 311*). At jam ab anno 1575 C sublati erant hi duo libri, quos Junio abbas hujusce monasterii tunc ostenderat.

In eadem forte persecutione multas scripsit Lactantius Epistolas ad Asclepiadem. Huic sane cum elegantissimo scriptore nostro consuetudo interceserat et familiaritas. Sicut enim Asclepiades, exterum vix notus, sed aut Græcia, aut Asia oriundus, ut nomen indicat, ad Lactantium librum nuncupaverat de summa Dei Providentia (*lib. vii Institut. Div., c. 4, in fine*); vicissim ipsi duos libros Lactantius inscripsit. Verum hi utique perierunt.

Sedata Diocletiana persecutione, pace composita, christianis in integrum restitutis, Lactantius librum de Mortibus persecutorum scripsit, anno, ut videtur, 315. Idque non solum post pugnam ad Campum Serenum descriptam capite 47, qua superatus est a Licinio Maximinus, die primo maii anni 315, imo post edictum de restituenda Ecclesia, quod die decimo tertio junii proponi jussit Licinius, ut habetur cap. 48, verum etiam post mortem, qua Valeria anno 315 muletata fuerat: quod legitur cap. 51. Hunc libellum de quo iterum dicemus initio alterius voluminis, ab annis mille deperditum, repertumque in Bibliotheca Colbertina, primus anno 1679 edidit Stephanus Baluzius, mandante illustrissimo viro Joanne Baptista Colbert, regi a sanctioribus secretis, et summo ærarii administro. Singularis hujus in orbe christiano codicis, qui cum reliquis omnibus Colbertinis in Re-

giam venit Bibliothecam, copiam mihi fecit, insito quodam vel innato potius quo est in rem litterariam amore Claudius Sallier, Regiæ Bibliothecæ præfectus alter. Codicem hunc cum editis iterum conferendum esse duxi, et quædam rursus (quod vix credas) a multis, iisque viris eruditis, prætermissa annotavi. Ita ut etiam expresserim in notis quæ fuerint amanuensis errata. Ea enim sæpissime doctioribus dant locum, novam ac utiliorem aut elegantiorum fingendi interpretationem. Sed ne aliquid deesset huic nostræ editioni, commentarios, quos in Ultrajectinam anni 1692 congresserat Paulus Bauldri, eos omnes, nullo dempto, recudi curavimus. Idque tanta fide ac diligentia, ut eorum etiam notationes censorias, quibus gravius quam decet in Doctrinam catholicò-romanam incurrunt, non prætermiserim, addita nihilominus quadam, ubi opus est, animadversione, qua in annotatorem rejicitur error. Ad quid enim istæ tam intempestivæ excursiones, ubi de historia, non de rebus agitur theologicis? Hac ratione nostram in editionem ea omnia contulimus, quæ prius undique sigillatim conquirere erat necesse, ut integra Lactantii opera, variosque in ea commentarios sibi compararet lector eruditus.

Crispus, anno 317, ætatis vigesimo, Cæsar factus est a Constantino patre. Tunc in Galliis uterque erat, quo accitus fuit Lactantius, qui filium imperatoris litteras edoceret humaniores. Atque ab eo tempore non solus ego multis ductus rationibus opinor editas fuisse Divinas Institutiones, verum in eandem loquantur sententiam Antonius Pagius (*Critica ad Annal. Baronii, ad an. 315, n. 6*), Tillemontius (*Hist. Eccl., tom. vi, p. 728*), Nicolaus le Nourry (*Apparat. ad Biblioth. SS. Patrum, tom. ii, p. 356 et 360*), Remigius Caillier (*Hist. de Auct. eccl., tom. iii, p. 592*), uterque Benedictinus, Joannes Baptista le Brun, alique bene multi, quibus est persuasum Lactantium hunc librum edidisse postquam percrebuit Liciniana persecutio, quæ scævire non coepit nisi anno 320. Nolim tamen disfliteri Lactantium multa prius de re christiana in arcanis tabellis scripto annotasse, ut opus hoc tam arduum, tam difficile non solum adoriretur, sed etiam ad optatum perduceret exitum vix enim aliter fieri potuit. Institutionum vero duplicem a Lactantio vulgatam fuisse editionem, non Thomasius modo (*Thomas. notæ ad cap. 1 lib. i Institut.*), sed et Baluzius ipse (*Baluz. notæ in lib. de Mort. persecut., ad calcem tom. ii nostræ edit.*), et Heumannus (*Not. ad cap. 1 Divin. Instit. libri primi*) monuerunt; apud quos leges, tristibus quidem temporibus scriptas esse Divinas Institutiones, letioribus autem emendatas, actas et Constantino dicatas. Bis, inquit Heumannus, Lactantius hoc opus edidit, prius ante regnum Constantini, iterum eo rerum potito. Ex hac forsitan duplici editione emanarunt, non equidem omnes, sed quædam lectiones variæ, quæ laboris non minimum facessere, tum doctis Lactantii editoribus, tum eruditis quibusque. Non enim adversatur scriptori etiam diligentissimo, nec abhorret

a ratione, ut suas ipse retractet lucubrationes. Felicio-
rior sane atque suavior multo est emendatio prop-
ria quam aliena.

At liber iste varia et multiplex cum refertus sit doc-
trina, ad ejus lectionem, ut plane intelligatur, vigi-
lans ac singularis adhibenda est opera. Multi autem
terrentur assiduo et acriori studio. Hinc Epitome
prodiit, postulante Pentadio, sive is frater La-
tantii fuerit, sive christianus quidam et amicus,
quem loco fratris Lactantius habebat. Pentadius ille
ejusdem fortasse generis erat, atque alter hujusce
nominis, qui Constantio imperatori intimis fuit a
secretis. Istud enim nomen parum vulgare est apud
antiquos. Ita porro suas Institutiones angustioribus
constrinxit terminis auctor noster, ut mentes instruat,
nec tamen prolixitas pariat fastidium, sicut nec bre-
vitas obscuritatem. Quamvis autem eandem ibi Di-
vinarum Institutionum tradiderit doctrinam, quam
alibi passim, eam nihilominus hisdem verbis non ex-
plicat. Sicuti nonnulla pretermisit intacta: ita plu-
rima, veritatis explicande causa, interdum adjicit.
Hinc facile ad scribendum, hinc varium aptumque
ad omnia exhibet ingenium. Hujus autem Epitomes
pars maxima jam a tempore sancti Hieronymi desi-
derabatur; quam tamen integram fere ex codice ms.
Regiæ Taurinensis Bibliothecæ edidit Parisiis, anno
1712, vir doctissimus Christophorus Matthæus Pfaf-
fius, Tubingensis Academiæ cancellarius. Cujus libri
apographum ad me, deprecante eruditissimo Joan.
Daniele Schœpflino, historiarum et eloquentiæ pro-
fessore publico in Argentoratensium universitate, mi-
sit Pfaffius, atque in eo quædam non exigui momenti
observavi. Ne putes tamen statim post editas Insti-
tutiones Epitomen fuisse perscriptam: plures enim
elapsi sunt anni opus inter utrumque. «Quamquam,
ait Lactantius (*Epitome in proœmio*), Divinarum
Institutionum libri, quos jampridem ad illustran-
dam veritatem religionemque conscripsimus, etc.»
Quemadmodum hæc verba, «non ita pridem,» paucos
annos, sic ea «jampridem,» quæ Lactantius habet,
longius temporis significant intervallum. Libens ergo
crediderim anno 323 aut 326 editam fuisse Epitomen.

At interea, forte anno 324, plures alios per otium
libros edidit scriptor disertissimus, illum præcipue
qui de Ira Dei inscribitur, quem editurum se pro-
moverat (*Divinar. Instit. lib. II, cap. 17*): «Sepona-
tur, inquit, locus de Ira Dei, quod et uberius est ma-
teria, et opere proprio latius exegenda.» Hoc vero
contra Epicureos probat, Deum summe justum ob
malam hominum mentem, perpetrataque ab iis deli-
cto, imponere pœnas sœntibus, sicut bene merentes
promissis donat muneribus. Hanc librum non pul-
cherrimum modo, sed et docto pariter et eloquenti
sermone conscriptum, recte S. Hieronymus habet ut
Epitomen Dialogorum Ciceronis. Qui utinam eximie
et eleganter in Gallicam linguam versus a Joanne Fr.
Dreux du Radier, regis a consiliis, in tractu Thyma-
rensi prætoris speciali, mox prodeat in lucem, sicut
et ipse spem noverit locuti.

A Circa eadem tempora scripsisse mihi videtur La-
ctantius Epistolarum ad Severum libros duos. Seve-
rus autem ille Hispanus erat, atque unus ex majo-
ribus Aquilii Severi, de quo ait S. Hieronymus (*in*
Catalogo scriptor. ecclesiast.): «Aquilus Severus in
Hispania, de genere illius Severi ad quem Lactantii
duo Epistolarum scribuntur libri.» At Nicomedienses
sicut et Bithynos inter et Hispanos nihil, multum vero
Galliam inter et Hispaniam erat negotii. Hinc conji-
cere licet has Epistolas a Lactantio editas fuisse, dum
in Gallia morabatur. Eadem porro dicerem de libris
quatuor Epistolarum ad Probum, ejus nomen non
Asiaticum, sed Romanum est, vel forte Gallicum. Ad
eum enim in Gentis gratiam atque eandem Lactantius
his in Epistolis de Gallis præclara quædam profert,
testante S. Hieronymo (*Proœm. lib. II, in Epist. ad Ga-*
latas). «Galli, inquit Lactantius, a candore corporis
Galatæ nuncupantur, et Sibylla sic eos appellat. Quod
significare voluit poeta, cum ait: *Tum lactea colla auro*
innectuntur, cum posset dicere candida. Hinc unque
Galatia provincia, in quam Galli aliquando venien-
tes, cum Græcis se miscuerunt; unde primum ea
regio Gallo-Græcia; post Galatia, nominata est.»
Hæc tamen, non diffiteor ipse, levior est conjectura;
verum ab aliis certiora, melioraque sunt expectanda.

XXIII. Jam diximus de omnibus Lactantii libris,
tum extantibus, tum deperditis, quos enumerat san-
ctus Hieronymus; sed parum nobis cura est de pro-
missis operibus, quæ nusquam forsitan extiterunt,
quale illud est adversus Judæos (*Lact. Inst. lib. VII,*
c. 1), ejus veterum nullus meminit. Sic etiam pol-
licitus fuerat *Disputationes contra omnes mendaciorum*
sectas (*Lact., lib. IV Divin. Instit., cap. ultimo, et de Ira*
Dei, cap. 2). Quod utrumque onus multo gravius erat,
quam ut illud feliciter sustinere posset auctor elegan-
tissimus, at in Scripturis sacris non satis exercitatus,
nec integre versatus in Ecclesiæ doctrina. Nec plus
curamus eos libellos quos *suppositos* appellamus. Me-
morant doctiores quidam librum de Spectaculis (*in*
Memoriis Trevoltianis, ad ann. 1703, pag. 1992;
Nouvelles de la République des Lettres, ann. 1703, tom.
II, pag. 117; Biaddei Lexicon universale, voce LACTAN-
tius), quem dicunt sub nomine Lactantii ex ms. edi-
tum esse Venetiis, anno 1705. Hujus copiam mihi
facere, imo nec certam habere notitiam potui ex li-
brariis illustrissimorum vicerum, atque etiam bibliopolarum
litteris Venetiis missis. Unde merito hanc editionem
fabulam esse putamus, cum viro clarissimo Jo. Lu-
dolpho Bunemann in Miscellaneis Lipsiensibus,
tomo III, pag. 156.

Jam anno 1575 auctor Michael Thomasias in
Antuerpiensi sua editione, carmen de Pascha non esse
Lactantii, sed Venantii Honorii Clementiani Fortu-
nati, presbyteri Italici VI sæculo, testante ms. codice
Bibliothecæ Vaticane, in quo leguntur poemata hujus
Venantii Fortunati, qui postea fuit Pietaviensis epi-
scopus. Alii versus de Passione Domini igitur prom-
issus habent auctorem, at non Lactantium. Hæc nihil-
ominus carmina edidimus, ne forte quædam mo-

rosi quidam lectores, putentque truncam esse ac imperfectam nostram editionem.

Quamvis autem antiquiores Lactantiani codices uno contextu scripti sint sine ulla nec sectionum, nec capitulum, sed solummodo librorum distinctione: receptam tamen adhibuimus in capita divisionem, summariis additis, ut cuncta legentibus clariora fiant. Medii aevi exemplaria, quate illud est eminentissimi cardinalis de Rohan, sectiones multas habent; nullas reperire est in vetustissimis Reglis et Cameraacensi, nec etiam in Sangermanensi; at codex patrum Capueinorum qui recentior est, vulgaris capitibus distinguitur.

Dictu inutile putavi de stylo Lactantii longius discorrere. Sat est observasse cum S. Hieronymo aliisque viris doctissimis, scriptorem hunc disertissimum Ciceronis eloquentiam referre. Nusquam ejus turget, raro assurgit oratio; sed cum lenitate quadam aequabiliter profluit, non tamen sine nervis et viribus: iam est accurata, tam fortis, ut nulla sit aprior ad persuadendum, sed sine judiciali asperitate, et sine sententiarum forensium aculeis. Puro studet eloquio, perspicuo atque eleganti; sequiturque hanc Ciceronis ipsius normam, « Pacatiorem philosophorum rationem esse, oratorum vero pugnatiorem. » In vocum dispositione tantam sectatur suavitatem, ut etiam apud eloquio potentes Cicero christianus audire mereatur, et Romani Oratoris ingenium om-

nino sapiat. Habet tamen verba quaedam peregrina, sed ea vel sunt illius saeculi quo vixit Lactantius, vel Africanæ terræ solum redolent. Sic Tertullianus, sic SS. Cyprianus, Augustinus et Fulgentius, æque ac Lactantius Africani, verbis quibusdam utuntur insolitis et barbaris. Ea porro in rerum indice diverso, id est, Italico caractere edi curavimus.

In hac verb editione, quæ textum Lactantianum sine typographico errore repræsentat, nolimus auctoris hujus verbis admiscere litteras aut signa, quæ notas indicarent, hæ rerum series perturbetur, neve immutetur orationis ordo; ne tandem frequentiores notulae textui permixtae, attentum lectoris animum retardent, alioque avertant. Satis esse duximus initio ejusque annotationis apponere voces quæ forent in gratiam minus eruditi lectoris planius explicandæ.

Hæc de nostra sufficiat observasse editione, in qua excedenda vicem suam implet Joannes de Bure, bibliopola, ut doctis emptoribus fiat satis, tam in charta eligenda, quam nitidioribus adhibendis characteribus.

Cæterum si quid forte in notis dictum fuerit a nobis adversus sanctæ, catholicæ, apostolicæ et Romanæ Ecclesiæ scita, ejus judicio hæc nostraque omnia subjecta sunt, illud indictum omnino esse volumus, parati emendare, ubi opus erit.

LACTANTII VITA.

Lucius Cælius vel Cæcilius FIRMIANUS LACTANTIUS, non in Italia, sed in Africa potius natus esse recte creditur. Ibi enim etiam adolescentulus præceptore usus est Arnobio. Nec mos fuit unquam Romanorum aut Italorum Africam petere, ut eloquentiam aut scientias edocerentur; imo Afri in Italiam disciplinarum aut artium discendarum ergo immigrabant sæpissime. Tunc autem Sicca (1) rhetoricam docebat Arnobius, quem non aquavit modo, sed etiam vicit dicendi suavitate Lactantius, ita nominatus a lactea, ut aiunt, eloquentia. Circa annum 290, Nicomediam accitus est sub Diocletiano, ut litteras oratorias doceret. Testatur itaque hunc S. Hieronymus (*de Scrip. eccles.*) ὁ διδοσκῶν, id est, itinerarium suum ex Africa Nicomediam usque hexametris versibus descripsisse. Illum ethnicis parentibus fuisse prognatum, atque eorum errores cum lacte simul hausisse colligitur ex eo, quod de se ipse dicat, Epitomes capite 48, paulo ante finem: « Nos qui sumus ex Gentibus; » et initio capitis 2 de Ira Dei: « Liberati ab errore quo implicati tenebamur, for-

matique ad veri Dei cultum, justitiam disceremus. » Sic et libro VII, capite ultimo ait: « Abjectis erroribus, quibus antea tenebamur, ad æterna cœlestis thesauri præmia dirigamur. »

Quo vero tempore ad christianam religionem accesserit, certo non constat; forte tamen anno 295, ut jam diximus. Nihilominus sat nobis est asserere, illum ante inceptam sub Diocletiano, anno scilicet 305, persecutionem ecclesie lumen attigisse. Id colligitur ex hoc Divinarum Institutionum loco (*lib. V, cap. 4, initio*): « Cum præsentem me, inquit, ac dolente, sacrilegas litteras suas explicassent, » duo philosophi acerrimi christianorum adversarii.

Litteris humanioribus a teneris annis probe fuit excultus Lactantius, cujus præcox ingenium testatur Symposium, quod adolescentulus scripsit in scholis Africae. Illud autem non putamus esse, quod tamen post Heumannum et Bunemannum eridimus: opus sane juvenile vel etiam puerile, in quo centum quaedam explicantur ænigmata. Forsan antequam christianæ militie nomen daret, Carmen de Phœnice vulgavit, quod, teste Heinsio aliisque viris doctis, sat est elegans, ut ascribi Lactantio possit, ei que revera ascribitur quibusdam in manuscriptis.

Quamvis eloquentia daret operam, rhetoricaque

(1) Sicca, urbs Africae propriæ; vocaturque aliquando Sicca Veneria, vel Sicca Colonia. Siccitanus episcopus legitur apud Victorem Vitensem in historia Persecutionis Vandalicæ.

doceat, forum tamen nusquam attingit, sed, ipso latente, ad argutam malitiam juvenes erudiebat; quod et Quintilianus multo ante Lactantium fecit, sicut testantur ejus Declamationes. Ut autem tempus tereret, otiumque dulce honestaret, se propter discipulorum penuriam ad scribendum contulit, etiam suscepta religione christiana. Hinc emanarunt opera quaedam ab eo vulgata, de quibus supra diximus Praefationis nostrae p. xiv (col. hujus ed. 71). Post adeptam veritatem Nicomediae commoratus est Lactantius ad annum usque 317; ibi ergo fuit toto decennio, quo saevit odiosa principum crudelitas. Quid hae farente fecerit, quae ratione ipse christianus in tam horrida tempestate catenas aut vincula effugerit, ignotum omnino est. Ille fortasse a principibus ac praesidibus non christianus, sed philosophus potius habebatur. Sic enim de christianis ait ipse (*de Opificio Dei*, c. 1, initio): « Quo philosophi nostrae sectae, quam tuemur, instructiores doctioresque in posterum flant. » His interim elegantissimum librum scripsit de Opificio Dei, stylo tamen mere philosophico, aliosque nonnullos; atque consilium tunc iniiit contra philosophos omnes disputandi, ut vanas eorum reselleret opiniones, veritatemque exponeret ac propugnaret: non autem istud eo tempore ad prosperum adduxerat exitum. Anno vero 317 desinente, in Galliam, Nicomedia relicta, accersitus est, ut Crispi, magnae spei principis, filii Constantini nato maximi, juvenilem aetatem nobilioribus artibus ac scientiis informaret. Tunc enim solum vigesimum aetatis annum attigerat Crispus, cum a patre Caesar factus est, anno 317, kalendis martiis, ut testantur Idaciani Fasti.

Hujus tam praecelari, nobiliorisque muneris nusquam in scriptis suis meminit Lactantius; tantae modestiae fuit vir ille eruditissimus! Crispus autem, quamvis juvenis, moderatam tamen studio litterarum navabat operam, ac eodem tempore ita in gerenda

A republica erat occupatus, et exercitiis praeesset, consul eligeretur annis 318, 321 et 324, Francorum victor anno 320, atque Licinii anno 323, fuerit. Hinc videas illud officium Lactantii litterarium, egregium quidem, at nec servile, nec domesticum, nec tandem ita perpetuum fuisse, ut a scribendo deterreretur. Tunc ergo molitus est Divinarum Institutionum opus, quod prius non modo fuerat meditatus, sed ad quod etiam extruendum eruditas animadversiones, prout tempora dabant, privatis chartis haud dubie consignaverat.

Alia etiam edidit, de quibus jam egimus in Praefatione. Veram ab eo tempore quo Crispum adiit, nil de Lactantio nec sui, nec sequentium temporum notant historici. Id solum observat Eusebius virum hunc, quem eloquentissimum, quem doctissimum appellat, adeo ab aulicis abhorruisse delictis, vitisque tanta in egestate degisse, et saepe etiam necessariis indigeret, quod est ejus in christiana religione inconcussa constantiae argumentum. Talis sane erat Lactantii penuria antequam Crispo Caesari foret additus. Nec mirum igitur si tanto animo, si tanta cura laudes effundat in paupertatem evangelicam. Dubitetne quispiam, quin Caesaris praeceptor, quem tanti faciebat Constantinus Magnus, princeps beneficus ac liberalis in omnes, sanctissime vixerit, qui opes, qui dignitates, qui honores aliaque bona calcavit mortalia: qui denique Crispum discipulum sic instituit, ut hunc Eusebius Caesariensis principem optimum et Deo charum appellaverit.

C Quo anno, vel qua in urbe obierit Lactantius, omnino incertum est: facile tamen assentire viris doctissimis Christopho Browero et Egidio Bucherio, qui tradunt, cum Treviris non solum extremam ejus senectutem, sed et supremum diem obiisse, qua in urbe diu moratus fuit Crispus, ad quem fuerat ex Asia accitus auctor noster.

INSIGNIUM VIRORUM TESTIMONIA DE L. CECILIO FIRMIANO LACTANTIO.

Eusebius Caesariensis, in Chronico, iv saeculo: Crispum Lactantius latinis litteris erudit, vir omnium suo tempore eloquentissimus, sed adeo in hac vita pauper, ut plerumque etiam necessariis indigeret, nedum deliciis.

S. Hieronymus, de Scripturis eccl., v saeculo: Firmianus, qui et Lactantius, Arnobii discipulus,

D sub Diocletiano principe accitus cum Flabo grammatico, cujus de Medicinalibus versu compositi erant libri, Nicomediae rhetoricam docuit, ac penuria discipulorum et Graecam videlicet civitatem, ad scribendum se contulit. Habemus ejus Synopsin, quod adolescentulus scripsit Africae, et Stephanus de Africa usque Nicomediae, hexametris scriptum versibus, et alium librum qui in-

ANNOTATIONES.

Flabo. Sic restitui ex mss. 1 Reg., n. 5756, anno-rum 900, et 1 Clarom. approbante clar. Balazio, et e mss. PP. Capucinorum. In impressis est Flavio; in uno, Fannio.

Scripsit Africa. Ita mss. 1 Reg. Tornesianus, et 1 Clarom. nec male, ut apud Cicronem, Siciliae cum

essem. In versione Graeca est ἐν τῇ Ἀφρική. Supradictam locutionem latinam ignorantes editores emendare voluerunt, in pluribus editis tollendo Africae, in duobus praepone-do in scholis ubi scripsit Africae, in duobus aliis mutando adolescentulus in ad-tectentibus, ita ut legatur adolescentibus scripsit Africae.

scribitur Grammaticus, et alium pulcherrimum de Ira Dei, et Institutionum Divinarum adversus Gentes libros septem et *Ἐπετοχῶν* ejusdem operis in libro uno *ἄνεπεστοχῶν*; et ad Asclepiadem libros duos; de Persecutione librum unum; ad Probum Epistolarum libros quatuor; ad Severum Epistolarum libros duos; ad Demetrianum, auditorem suum, Epistolarum libros duos; ad eundem, de Opificio Dei, vel formatione hominis librum unum. Hic extrema senectutis magister Cæsaris Crispi, filii Constantini, in Gallia fuit, qui postea a patre interfectus est.

Idem, Commentar. in Eccles. cap. x:

Firminus quoque noster in præclaro Institutionum suarum opere... de virtutibus et vitiis plenissime disputavit.

Idem, in cap. iv Epistolæ Pauli ad Ephesios:

Firminus noster librum de Ira Dei docto pariter et eloquenti sermone conscripsit, quem qui legerit, puto ei ad iræ intellectum satis abunde posse sufficere.

Idem, in epistola 13, ad Paulinum:

Lactantius quasi quidam fluvis eloquentiæ Tullianæ, utinam iam nostra confirmare potuisset, quam facile aliena destruxit.

Idem, in epistola 83 (al. 84), ad Magnum:

Septem libros adversus Gentes Arnobius edidit, totidemque discipulus ejus Lactantius; qui de Ira quaque et Opificio Dei duo volumina edidit: quos si legere volueris, Dialogorum Ciceronis in eis *Ἐπετοχῶν* reperies.

Ecclesiæ episcopus, in epist. ad Valerianum, v sæculo:

Et quando clarissimos sacundia, Firminum, Minutium, Cyprianum, Hilarium, Johannem, Ambrosium, ex illo volumine numerositatis evolueris.

Roxonius, Augustodun. presbyter, de Luminaribus Ecclesiæ, sive de Scriptoribus eccles., xii sæculo:

Firminus, qui et Lactantius, Arnobii discipulus, scripsit in scholis Africæ Itinerarium hœcæmetris versibus, et alium librum, qui inscribitur Grammaticus, et alium pulcherrimum de Ira Dei, et Institutionum divinarum adversus Gentes libros septem; ad Asclepiadem duos; ad Demetrium (lege Demetrianum), auditorem suum, Epistolarum libros septem; de Persecutione unum; ad Probum epistolarum libros quatuor; ad Severum Epistolarum libros duos; ad Demetrianum de Opificio Dei, vel Formatione hominis, librum unum. Hic magister Cæsaris Crispi, filii Constantini, fuit.

Abbas TRITHEMUS, de Scriptoribus ecclesiasticis, xv sæculo:

Firminus Lactantius, Arnobii rhetoris quondam auditor, atque discipulus, vir in secularibus literis abundanter doctus, divinis Scripturis nobiliter institutus ita, ut in arte dicendi post Ciceronem facile obtinuerit principatum, rhetoricæ primam Nicomedie, deinde Romæ (male, sed solum Nicomedie) sub Diocetiano ab eo vocatus gloriose docuit. Et cætera, ut supra.

RAPHAEL VOLATERRANUS, Antropol., lib. xvi, ut sup., xv sæculo.

FRANCISCUS PETRARCHA, Epistolarum Senilium lib. 1, epistola 4, ad Joannem Boccacium, xiv sæculo:

De secundo autem, et de utroque quavis, ut vides, maximi sint auctores, quid tamen vir doctus et eloquens Lactantius Firminus hinc senserit, non attendum videtur inserere, etc.

Et ibidem paulo infra:

Quid vero si quid tale Lactantio dictum esset? Quid si dictum, et creditum Augustino? Dicam quod in animo est, neque illa tam valide peregrinorum superstitionem fundamenta convelleret, neque istæ Christianis Dei muros tanta arte construeret.

Idem, Invektivæ in medic. lib. primo, ad fin.:

Audi ergo quid Lactantius vir et poetarum et philosophorum notitia, et Ciceroniana sacundia, et quod cuncta transcendit, catholica religione clarissimus primo suarum Institutionum libro ait.

Et de Otio religiosorum lib. primo:

Atque in primis Lactantium Firminum, qui omnem deorum scenam, turpesque latebras scelerum aperiens, totam rei seriem, qui fuerint, quid egerint, qui mores, quæ vitæ, qui exitus, quæ sepulcra, operosissima disputatione complectitur.

Et libro secundo:

Lactantius Firminus et ipse magnus vir in eo libro, quo, Gentilium erroribus exarmatis, fidem nostram, quantum quivit, armavit, omnemque hanc deorum scenam mira et laudabili curiositate detexit, inque hoc idem opus Augustino atque aliis sequacibus viam fecit, etc.

Et paulo infra:

Accessit sacer nominandus Ambrosius, accessere Hieronymus, Gregoriusque, novissimus oris aurei Joannes, et exundans lacteo torrente Lactantius. In hoc pulcherrimo comitatu Scripturarum sacrarum fines, quos ante disceptaverat, venerabundus ingreditur, etc.

Idem, Rerum Memorabilium lib. primo, in M. Varone:

Vir fide pius, eloquioque sacer Lactantius Firminus, etc.

JOHANNES FRANCISCUS PICUS, lib. de Stud. divinæ atque humanæ philosoph., cap. 7, xv sæculo:

Quis apud nos non videtur esse Ciceronem, sed christianum, hoc est aliquem, qui eum ad lineam unguemque expresserit? Quis enim non advertit Lactantium Firminum æquasse ipsum, et forte præcelluisse in eloquendo?

Idem, lib. in Epistolar., epistola 10:

Lactantius Ciceronis stylum effigavit, aut, ut quibusdam placet, supergressus est. Mihi videtur rebus et sententiis crebrior, nec numeris injucundior, nec fli æquabilitate et candore posterior: has quippe virtutes maximis viribus et amulatus et assecutus est: hunc nec æquales, nec posteri monorderunt; nemo elumbem et fractum, Asianum, et redundantem nemo causatus est.

LEONARDUS ARETINUS, in epistola ad Constantiam Sfortiam, xv sæculo:

Maxime vero inter omnes, qui de christiana veritate scripserunt, longe eminet, et excellit nitore quodam ac copia Lactantius Firminus, vir omnium christianorum procul dubio eloquentissimus, cujus libros lege, queso, si litteras amas.

L. CÆLIUS RHODIGINUS, Antiquarum Lect. lib. vi, cap. 18, xv sæculo:

Lactantius inter christianæ veritatis assertores eloquentia maxime illustris.

Idem, libro ix, cap. 12:

At ego, o Lactanti, non te quidem clementem dixerim, cum et prudenter et docte scripseris non parum multa.

Et paulo post ibidem:

Hec fuisse tibi propositum, vir doctissime, et de Christiana veritate optime merite, malim credere, etc.

JOHANNES LUDOVICUS VIVES, Valentinus, ad finem libri tertii de Tradend. Discipl., xvi sæculo:

Christianorum omnium sacundissimus est Lactantius: sonum habet plane Ciceronianum.

Et libro quarto:

Ad efficacem rationem argumentandi Aristoteles, ad civilem Ciceronis Dialogi et Lactantius primas partes ferat.

ANNOTATIONES.

ἄνεπεστοχῶν. ms. i Reg. habet *ἀνεπεστοχῶν*: in edd. est *capitulum*.

Ad Demetrianum. Sic habent mss. i Reg. ac Torresianus, et editi. At in uno ms. Clarom. et apud Monerium Augustodunensem legitur ad Demetrium,

corrupte, ut videtur ex omnibus tum mss. tum editis Lactantii codicibus.

Extrema senectutis. Edd. tres addunt præpositionem in, quam ceteri respuant.

Et libro quinto.

Judicium porro, ut quod est in prudentia naturale, doceri non potest, elimari et excoli potest; primum lectione eorum auctorum, qui plurimum bono illo valuerunt Platonis, Aristotelis, Demosthenis, Ciceronis, Senecæ, Quintiliani, Plutarchi; ex nostris autem Origenis, Chrysostomi, Hieronymi, Lactantii, etc.

JOANNES BAPTISTA PIUS, Annotat. c. 98, xvi sæculo:

Lactantius Firmianus maximus religionis veræ propugnator.

GREGORIUS GIRALDES VERONEN., Dialogo quinto de Hist. poetarum, xvi sæculo:

Eodem quo Juvenecus tempore fuit et Lactantius Firmianus, unus eloquentiæ Ciceronianæ inter christianos præcipuus æmulator, qui præter ea, quæ multa soluta oratione scripsit, et quæ passim in manibus habentur, versus quoque composuit, etc.

FRANCISCUS FLORIDUS, Subsecivorum Lect. lib. II, cap. 4, xvi sæculo:

Lactantius Firmianus, Arnobii auditor, Latinorum omnium, qui theologia tractarunt, citra controversiam eloquentissimus, nostræque religionis assertor acerrimus, celeberrimus, dum viveret, nominis propter singularem excellentiam a christianæ pietatis cultoribus habitus est, editisque non paucis elegantissimis, magnæque eruditione referis incubrationibus, quarum bona pars doctorum manibus teritur, pars vero commune cum cæteris Romanorum scriptis naufragium passa est, sic in omnium ore versatur, quasi qui unice cunctis philosophorum dogmata christianis ex diametro adversantia optimis rationibus pervertens, et gravissimis sententiis, et

A styli candore unice sit commendandus. Quamobrem fuerint licet, qui alias theologicæ partes facilius, quam ille, atque etiam argutius excollerint, in iis tamen, quæ ad confutanda Gentium (sic enim vocabantur quicumque ante Christi adventum legem a Moyse traditam non amplecterentur) placita spectant, nemo ad hanc diem extitit (quantum quidem ipse judicare valeo) qui cum Lactantio longo intervallo sit conferendus; vel quia rerum verborumque pondere, ac efficiari quadam naturæ vi susceptum contra multitudineras ethnicorum sententias minus egregie obit, vel quia paucis verbis plurima complectitur, semper (quod de Thucydide perhibet M. Tullius) sibi instans, nullæque sordes, ut alii complures faciunt, secum trahens. Quod nisi iam eximius auctor plurima scripsisset, in quibus vix credes virum tam curiose in sacris profanisque literis versatum tibi potuisse, eum unum ex omnibus latinis Scriptoribus maxime deligenam censerem, qui pueris in manibus semper esset, ut eodem tempore illi ex unius lectione, et christianæ fidei rudimenta, et Romani sermonis puritatem discerent, etc.

B GULIELMUS CANTERUS, Novar. Lect. lib. III, cap. 50, xvi sæculo:

Quem inter Græcos theologos locum Nazianzenus Gregorius obtinet, eum inter Latinos fore Firmianum Lactantium tenere non immerito quis judicet.

Non ex re putavimus ultra progredi: sat est monuisse, neminem inter nostrorum temporum scriptores esse, qui Lactantii nostri cum laude non meminerit. Quamvis eum non inculpatum omnino habeant eruditi, ejus tamen multiplicem doctrinam, variam in re profana eruditionem, summam tandem ejus eloquentiam prædicant omnes.

SYNTHESIS

DOCTRINÆ LACTANTII.

Quoniam plus operæ in falsis refutandis quam in veris confirmandis posuit Lactantius, ideo paucæ fidei nostræ capita plene ab eo sunt exposita: pleraque tantum attingit; plurima non intellexit. Ex iis quæ plenius aliquanto ab eo sunt declarata, est doctrina: de religione christiana, de Deo in genere, de Providentia, de vero Dei Cultu interiore.

Religionis christianæ partes, adjuncta et effecta præclare persecutus est. Partes duas esse statuit religionis: agnitionem Dei et cultum (*Lib. III, cap. 29; lib. IV, cap. 4, etc.*). Adjuncta religionis Scriptura sacra comprehensa hæc explicat: veritatem, perspicuitatem, antiquitatem, simplicitatem. Veram esse religionem christianam ex eo probat, quod prophetarum vaticinia fuerint impleta, quod prophætæ fallere non potuerint (*Lib. I, cap. 4*). Quod apostoli non tantum pro fide mortem subierint, sed etiam morturos esse se et scierint, et prædixerint (*Lib. V, cap. 5*). Quod Christiani non errent in vitæ suæ actibus omnibus, unde probabile sit: eos nec in ipsa summa, hoc est, in religione, errare (*Lib. V, cap. 9*). Quod Christianorum numerus in ipsa persecutione augeatur: quod iidem dilacerentur variis tormentorum generibus, et inter fatigatos carnifices luctantem teneant patientiam, unde et vulgus colligat, nec consensum tam multorum, nec perseverantiam morientium vanam esse, nec ipsam patientiam sine Deo tantos cruciatus posse perferre (*Lib. V, cap. 15 et 24*).

Perspicuitatem religionis scriptæ asserit (*Lib. VI,*

C c. 21). Nam ignor., inquit, Deus et mentis et vocis et linguae artifex discrete loqui non potest? Immo vero summa providentia carere fæcio voluit ea, quæ divina sunt, ut omnes intelligerent quæ ipse omnibus loquebatur.

Antiquitatem Scripturæ sive religionis nostræ elicit ex prophetarum sætibus (*Lib. IV, c. 5*), ubi antiquiores, inquit, etiam Græcis scriptoribus prophetæ reperiantur. Errorem igitur suum sentiant, qui sacram Scripturam coarguere nituntur tanquam novam et recens fictam, ignorantes ex quo fonte sanctæ religionis origo manaverit.

Simplicitatem Scripturæ docet multos offendi (*Lib. V, cap. 1*), sed injuria. Nec enim decebat aliter, quam mole et breviter eam tradi, ut cum Deus ad hominem loqueretur, non argumentis assereret suas voces, tanquam fides ei non haberetur; sed loqueretur quasi rerum omnium maximus iudex: ejus est non argumentari, sed pronuntiare verum (*Lib. III, cap. 1*).

Effecta religionis christianæ, quæ quantalque sint, pulchre explicat (*Lib. III, cap. 25*). Da mihi, inquit, virum, qui sit iracundus, maledicus, effrenatus: paucissimis Dei verbis tam placidum, quam ovem reddam. Da cupidum, avarum, tenacem: jam tibi eum liberalem dabo, et pecuniam suam plenis manibus largientem. Da timidum doloris, ac mortis: jam crucem, et ignem, et aurum contemnet. Da liberos, adulterum, ganeonem: jam sobrium, castum, continentem videbis. Da crudelem et sanguinis appeten-

tem : jam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da injustum, insipientem, peccatorem : continuo et æquus, et prudens, et innocens erit.

Postremo de intelligentia religionis christianæ præclara ejus vox est : Homo per se ipsum pervenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur a Deo (*Lib. II, cap. 3*).

De Deo satis pure docuit, nempe quid sit, qualis sit, et quod unus sit. Deus illi est æterna mens ex omni parte perfectæ consummatæque virtutis (*Lib. I, cap. 4*). Idemque æternus et humanis sensibus incomprehensibilis; sic enim scribit, lib. II, cap. 9 : « Solus Deus est, qui factus non est; et idcirco destruere alia potest, ipse destrui non potest : permanet semper in eo quod fuit, quia non est aliunde generatus, nec ortus, nec nativitas ejus ex aliqua re pendet, quæ illum mutata dissolvat. Ex se ipso est; et ideo talis est, qualem se esse voluit, impassibilis, immutabilis, incorruptus, æternus. » Et lib. II, cap. 5 : « Dei principium, quoniam non potest comprehendi, na queri quidem debet. Satis est homini ad plenam perfectionemque prudentiam, si Deum esse intelligat, cujus intelligentiæ vis et summa hæc est, ut suscipiat et honorificet communem parentem generis humani, et rerum mirabilium fabricatorem. » Porro esse Deum unum, eruditè probat lib. I, a cap. 3 usque ad 8 : argumenta videantur in *Analysi*.

Hujus Dei filium Christum hinc inde proficitur, quem et Deum, et hominem esse, lib. IV, cap. 15, confirmat. Hujus consilio et opere usum in fabricatione mundi Deum, lib. IV, cap. 6; hunc λόγος rectius dicitur a Græcis, quam Verbum a Latinis, lib. IV, cap. 9; hunc cum voce ac sono ex Dei ore processisse, ejusdem lib. cap. 8, scribit auctor. Epitheta Christo hæc tribuit : nominat eum legatum, et nuntium, et sacerdotem summi Patris, lib. IV, cap. 25 et 29; opificem rerum, vocem et sapientiam Dei, sanctum et incorruptibilem spiritum, lib. IV, cap. 6 et 9; primum et maximum filium, quo consistit arte et artifice Pater usus sit in rerum creatione, lib. II, cap. 9.

Conciliat etiam apparentem contradictionem in religione nostra, quæ unum quidem Deum profitemur, et tamen non Patrem solum, sed et Filium Deum dicimus. « Cum dicimus, inquit, lib. IV, cap. 29, Deum Patrem et Filium, non diversum dicimus, nec quumqueque secernimus, quia nec Pater sine Filio esse potest, nec Filius a Patre secerit; siquidem nec Pater sine Filio nuncupari, nec Filius potest sine Patre generari. Cum igitur et Pater Filium faciat, et Filius Patrem, una utriusque mens, unus spiritus, una substantia est : sed ille quasi exuberans lous est, hic tanquam defluens ex eo rivus; ille tanquam sol, hic quasi radius a sole porrectus, qui quondam summo Patri et fideis, et charus est, non separatur, sicut nec rivus a fonte, nec radius a sole : quia et aqua fontis in rivo est, et solis lumen in radio. » Et paulo post exemplo hoc illustrat : « Cum quis habet filium, quem unice diligit, qui tamen sit in domo et manu patris, licet ei nomen domini, potestatemque concedat, civili tamen jure et domus una, et unus dominus nominatur. Ita hic mundus una Dei domus est, et Filius ac Pater, qui unanimis incolunt mundum, Deus unus, quia et unus est tanquam duo, et duo tanquam unus. Neque id mirum, cum et Filius sit in Patre, quia Pater diligit Filium, et Pater in Filio, quia voluntati Patris fideliter pareat. Et sub finem capituli : « Unus est solus, liber, Deus summus, carens origine, quia ipse est origo rerum, et in eo simul et Filius et omnia continentur. Quapropter enim mens et voluntas alterius in altero sit, vel potius una in utroque, merito unus Deus uterque appellatur, quia quicquid est in Patre, ad Filium transiit, et quicquid est in Filio, a Patre descendit. »

De providentiæ divinæ solertia sparsim dicit per totum operis institutionem Divinarum; nec alia de causa librum de Opificio Dei scripsit, quam ut luculent in corpore humano providentiam Dei ob oculos

A hominum poneret, et Epicureorum providentiam negantium sophismatis occurreret.

De vero Dei cultu interiore illustres hic auctor sententias scriptis suis inseruit. Ac primum : « Non potest, inquit, ille summus ac singularis Deus nisi per Filium coli : qui solum Patrem se colere putat, sicut Filium non colit, ita ne Patrem quidem » (*Lib. IV, cap. 29*). Deinde verum cultum Dei esse scribit, in quo mens colentis se ipsam Deo impagulatam victimam sistat (*Lib. VI, cap. 2*). Et lib. IV, cap. 28 : Certum est : nullam aliam spem vitæ homini esse propositam, nisi ut abjectis vanitatibus et errore miserabili, Deum cognoscat et Deo serviat; nisi huic temporali renuntiet vitæ, ac se rudimentis justitiæ ad cultum veræ religionis instituat. Hæc enim conditio gignitur, ut generati eos Deo, iusta et debita obsequia ei præbeamus, hunc solum noverimus, hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti Deo et religati sumus, unde ipsa religio nomen accepit. » Et lib. VI, cap. ultimo : « Deo utrumque incorporale offerendum est, quo utitur : donum est integritas animi, sacrificium laus et hymnus. » Item cap. 1 ejusdem libri : « Nihil sancta et singularis illa majestas aliud ab homine interius desiderat (1), quam solam innocentiam, quam si quis obtulerit Deo, satis pie, satis religiose litavit. » Atque hi sunt quatuor loci theologici satis copiose a Lactantio tractati, quibus non incommode addi potest locus de creatione.

Creationis enim causas omnes hinc inde explicat : Efficientem, lib. II, cap. 5 et 9, ubi : « Deus, inquit, fecit ex eo, quod non est, quia per æternitatem fortis est, etc. »

Materialem, quod ex nihilo omnia condiderit, lib. I, cap. 3 : Virtute atque consilio Dei ex nihilo est conflata immensitas divini operis (*vide et l. II, c. 9*).

Finalem, quod omnia propter hominem sint condita lib. VII, cap. 4, 5, 6, (item libro de Ira Dei, cap. 13); formalem, quo ordine nimirum Deus singula creaverit, lib. II, cap. 9. De interitu quoque mundi hæc ejus verba leguntur, lib. VII, cap. 1 : « Plato, quia cœleste mysterium ignorabat, ideo in perpetuum dixit esse fabricatum mundum, quod longe secus est. Quoniam quicquid est solidum ac gravi corpore, et initium cepit aliquando, na finem capiat, necesse est. » Finem speciem hominis conditi ubique affirmat hunc esse, in Deum colat I. VII, c. 5; I. VI, c. 1, etc.

Loci, quos leviter attingit, vere tamen exponit, sunt hi : de Ecclesia, de Objecto adorationis, de Penitentia, de Matrimonio, de Lege, de Lapsu hominum, de Peccato, de novissimo Judicio et signis quibusdam mundi finem præcessuris.

De Ecclesia docet quid sit, et quæ sint ejus notæ : « Ecclesia est verum templum Dei, quod non in parietibus est, sed in corde ac fide hominum, qui credunt in eum ac vocantur fideles » (*Lib. IV, cap. 15*). Item : « Ecclesia est æternum templum constitutum Deo a Christo universas gentes ad religionem Dei veram convocante. Hæc est domus fidelis, hoc immortale templum, in quo si quis non sacrificaverit, immortalitatis præmium non habebit » (*Lib. IV, c. 14*). Fundamenta Ecclesiæ ubique posuerunt apostoli per provincias dispersi » (*Lib. VI, cap. 21*). Notat Ecclesiæ ejusdem libri cap. 36 perstringit : « Sola catholica Ecclesia est, quæ verum cultum retinet. Singuli quique cœtus hæreticorum se potissimum christianos, et suam esse catholicam Ecclesiam putant : sed sciendum est, illam esse veram, in qua est confessio et penitentia, quæ peccata et vulnera salubriter curat. »

De objecto adorationis disserit lib. II, cap. 18 : « Nihil aliud adoremus, nihil colamus, nisi solum artificis parentisque nostri unicum nomen, qui propterea hominem erectum creavit, ut sciamus nos ad superna et cœlestia provocari. » Et lib. V, cap. 18 : « Necesse est, inquit (loquitur de gentibus), quantum

(1) Hæc tamen sunt benigne explicanda.

sit nefas adorare aliud præterquam Deum, qui condidit cælum atque terram, qui humanum genus finxit, inspiravit, luce donavit. »

Pœnitentia homines ad Deum reduci docet lib. vi, cap. 24, his verbis : « Nec deficiat aliquis, ac de se ipso desperet, si aut cupiditate victus, aut libidine impulsus, aut errore deceptus, aut vi coactus, ad injustitiæ viam lapsus est. Potest enim reduci ac liberari, si eum pœniteat actorum, et ad meliora conversus, satisfaciât Deo : nam Deus non thure (scribit idem libro de Ira Dei, cap. 24), non hostia humana, non pretiosis muneribus, quæ omnia sunt corruptibilia, sed morum emendatione placatur. Et qui peccare desinit, iram Dei facit mortalem. Idcirco enim non ad præsens noxium quemque punit, ut habeat homo resipiscendi et corrigendi sui facultatem. Est autem Lactantio pœnitentiam agere nihil aliud, quam profiteri et affirmare se ulterius non peccaturum (Lib. vi, cap. 15). Quem enim facti sui vere pœnitet, errorem suum pristinum intelligit; ideoque Græci melius et significantius *παenitencia* dicunt, quam nos possimus *resipiscentiâ* dicere. Resipiscit enim, ac mentem suam quasi ab insania recipit, quem *ἄν* errati piget, deinde castigat seipsum dementia, et confirmat animum suum ad rectius vivendum » (Lib. vi, cap. 2). Liqueat etiam ex lib. v, cap. 13, eos, qui in persecutionibus veritatem abnegarunt, tam temporis fuisse receptos in Ecclesiam, modo pœnitentiam egerunt : « Licet, inquit, Deo satisfacere; et nullus tam malus Dei cultor est, qui data facultate ad placandum Deum non reveritur, et quidem sæpe devotione majori. Peccati enim conscientia et metus pœnæ religiosiorem facit. »

Matrimonium his necessarium esse docet, qui affectus frenare non possunt : « Cehibeat eos iura præscriptum legitimi thori, ut et illud, quod avide expetit, assequatur, et tamen in peccatum non incidat, » inquit lib. vi, cap. 25. Et paulo post : « Oportet sibi quemque proponere, duorum sexuum conjunctionem generandi causa datam esse viventibus; eamque legem his affectibus positam, ut successionem parent. » Plura ibidem de castitatis officiis reperies.

Legis capita primaria duo esse docet, quorum unum præcipiat, quid Deo, alterum, quid homini debeatur (Lib. vi, cap. 9 et 10).

Lapsus primorum parentum eleganter describit ex Mose (Lib. ii, cap. 2) : « Criminator ille, inquit, invidens operibus Dei, omnes fallacias et calliditates suas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut vestitum cibum sumeret; et per eam ipsi quoque homini persuasit, ut transcendere Dei legem, etc. »

De Peccato testatur hominem sua culpa injustum esse (Lib. iv, cap. 24), et peccatum omnibus hominibus naturaliter inesse (Lib. vi, cap. 15).

De novissimo iudicio et signis illud præcessuris copiose disserit, lib. vii, et plurima signa nominat cap. 15. Verum ea omnia non satis ad catholicorum mentem expressa sunt.

NAVI LACTANTII, ET ERRORES.

Diximus quæ fidei capita plene exposuerit, quæ item leviter, vere tamen attingit : consequens est ut de his quoque studiosum lectorem moneamus, quæ non satis intellexisse videtur Lactantius, adeoque novos et errores ejus aperiamus. Sunt autem navi ejus triplicis generis : quidam enim theologi, alii chronologi, nonnulli philosophici.

Navi theologi sciunt :

Quod periculosa loquendi formula Deum Patrem ex se ipso dicit esse procreatum (Lib. i, cap. 7).

Quod Filii Dei æternitatem sat diserte non asseruerit. Nam lib. iv, cap. 6, scribit, « Deum antequam præclarum opus mundi adoriretur, Spiritum genuisse, quem Filium nuncuparunt. » Quæ eadem lib. ii, c. 8, reperitur.

Quod contra idem historice sacre scribit, Christum

numquam se ipsum Deum dixisse; quia non servasset fidem, si missus, ut deos tolleret et unum assereret, induceret alium præter unum (Lib. iv, cap. 14).

Quod negat a Pilato sententiam in mortem Christi prolatam esse (Lib. iv, cap. 18).

Quod Christum in Galiliæ aut profectum, nominasse Judæis sese ostendere, ne eos ad pœnitentiam adduceret (Lib. iv, cap. 20).

Quod Spiritum sanctum ne quidem nominet : immo quod in epistolis ad Demetrianum, auctore sancti Hieronymo, Spiritus S. substantiam negavit, et errore Judaico dixit, eum vel ad Patrem referri, vel ad Filium, et sanctificationem utriusque Personæ sub ejus nomine demonstrari.

Quod de præcipuo Christi incarnati officio, sacerdotali nimirum, tacuit, et ideo tantum Christum humanam naturam assumpsisse contendit, et quemadmodum Pater, ita et ipse Filius esset *ἀπαρχή* atque *ἀρχή* (Lib. iv, cap. 13), utque religionem sanctam Dei transferret ad gentes (Lib. iv, cap. 11); et universis gentibus, quæ sub cælo sunt, singularis et veri Dei sanctum mysterium revelaret, et unam illis Deum nuntiaret (Lib. iv, cap. 12); denique ut exempla virtutis hominibus præbere posset (Lib. iv, cap. 25). Quæ omnia quam frigida sint, omisso principe incarnationis Christi fine, nemo non videt.

Quod angelos tum deum hominum custodes adhibitos fuisse ait, cum humanum genus in majorem numerum crescere cepit (Lib. ii, cap. 15).

Quod terræ potestatem ab initio diabolo tributam a Deo, duoque demonum genera facta esse asserit, alterum terrenum, alterum celeste (Ibidem).

Quod bonos angelos hominum tutelæ adjunctos dominatorem cæli fallacissimum ad vitia pellexisse, et mulierum congressibus iniquitasse, suosque fecisse satelles ac ministros existimat (Lib. ii, cap. 16).

Quod nove dicit, diem, quem primus Oriens summanistrat, Dei esse : noctem autem, quam Occidens extremus indiget, qui Deum amulatur, scilicet diaboli (Lib. ii, cap. 9).

Quod hominem ex diversis et repugnantibus rebus a Deo factum putat. Sic enim scribit, lib. ii, cap. 12 : « Ex rebus diversis ac repugnantibus homo factus est; sicut ipse mundus ex luce ac tenebris, ex vita et morte : quæ duo inter se pugnare in homine præcepit, ut si anima superaverit, quæ ex Deo oritur, sit immortalis, et in perpetua luce versetur; si autem corpus vicerit animam, diabolique subjecerit, sit in tenebris sempiternis et in morte. »

Quod hominem mortalem atque imperfectum e terra factum affirmat (Lib. vii, cap. 5 et 14).

Quod eundem immortalitatem propriis viribus adipisci statuit (Ibidem).

Quod lingis Deum infinitam multitudinem animarum creasse, quas primo fragilibus et imbecilibus corporibus illigatas constitueret inter bonum malumque medias, ut constantibus ex utriusque naturis virtutem proponeret, ne immortalitatem delicate assequerentur, etc. (Lib. vii, cap. 5. Vide tamen not. ad cap. 18, Lib. iii).

Quod cum, lib. v et vi, de justitia christianorum orationem ex professo instituerit, tamen de philosophica tantum seu legis justitia disputat, et justitiæ idæi, quæ Evangelii propria est, ne verbo quidem meminit.

Quod spiritum, sive animam hominis justitiæ operibus emereri, ut fiat æternus spiritus (Lib. iv, cap. 25); quod item largitione perpetua peccata carnis aboleri (Lib. vi, cap. 15), asserit.

Quod his tantum ignosci scribit, qui ad peccatum imprudenter incauteque libantur : veniam non habere, qui sciens peccat (Ibidem).

Quod de perfectione hominis renati contradictorias sententias tuetur, et quidem in uno eodemque libro, nimirum sexto : facit, quod nemo esse sine delicto possit, quantum indumento carnis oneratus est, cap. 13. Et tamen cap. ultimo verum Dei cultorem

nihil vult aliud precari, nisi peccatis suis veniam, A licet nulla sint.

Quod ideo Deum permittere malum grassari sentit, ut virtutis ratio constet (*Lib. v, cap. 7*). Hoc sine scribit permittere Deum errores (*Lib. ii, cap. 17*); hoc sine diabolum a Deo excitatum ait, libro de Opificio Dei, c. 20. Hoc sine tantam vim natrium viperarumque factam a Deo putat (*Lib. vii, c. 4, et libro de Ira Dei, c. 13*).

Quod quoties oramus, credere non vult, tentari nos a Deo, an simus digni exaudiri (*Lib. vi, c. 15*).

Quod militiam homini justo non licitam esse putat, nec accusare quemquam crimine capitali (*Lib. vi, c. 20*).

Quod animas scribit post mortem in una communi custodia detineri, donec tempus adveniat, quo maximus Iudex meritorum faciat examen (*Lib. vii, c. 21*).

Quod de fine sæculi, novissimo iudicio et imperio mille annorum, periculosas opiniones, lib. vii, c. 14, 15, 16, 17, etc., inseruit. Ex illis enim liquet, Lactantium contra Scripturam duas asseruisse resurrectiones, alteram ad aureum sæculum millenarii, alteram ad destructionem diaboli et impiorum; duo item iudicia universalia. Liqueat statuisse eum tantum pios, non autem et impios iudicatum iri.

Quod denique mire nugatur non solum de Antichristo, verum de adventu etiam Heliae in terram, conversuro multos ad Dei cultum (*Lib. vii, c. 17*).

Fuere qui Manichæismi quoque Lactantium accusare non dubitaverunt. Sed quia nec Hieronymus, nec quisquam alius veterum hunc in Lactantio erro-

rem animadvertit, quia item vetusti codices non habent ea, quæ in recentioribus editionibus pro Manichæis facere videbantur, apparet inde, hujus quoque auctoris libros a Manichæo quodam fuisse interpolatos.

Navi chronologici.

Quod Mosen nongentis fere annis Trojandæ excidium antecessisse scribit, cum Eusebius tantum trecentos quinquaginta numeret. Sed hæc controversia adhuc est sub iudice. Multi enim ejusdem sunt opinionis ac Lactantius.

Quod imperium regum Israelitarum annis quadringentis sexaginta desinit, doctioribus chronologis annos quingentos et quindecim numerantibus (*Lib. iv, c. 5*).

Navi philosophici sunt :

Quod antipodes esse negat (*Lib. iii, c. 22*).

Quod inter alias summi boni conditiones et hanc ponit, ut solius sit animi, nec communicari possit cum corpore (*Lib. iii, c. 9*). At, inquam ego, si summum bonum hominis queritur, homo autem non ex sola anima, sed ex anima et corpore simul constat, utique non solius animi, sed animi et corporis simul summum bonum erit : quemadmodum immortalitas, quam Lactantius summum bonum nominat, ad corpus pariter et animam referetur.

Quod reprehendit viri boni definitionem Ciceronianam, qua nemini nocere vir bonus dicitur, nisi injuria lacessitus (*Lib. vi, c. 18*), cum Cicero non de privata, sed publica vindicta loquatur.

ANNOTATIONES CENSORIÆ

IN QUÆDAM LACTANTII ERRATA,

EX CODICE MANUSCRIPTO BIBLIOTHECÆ REGIÆ

NUMERO MDCLXXIII, INTER THEOLOGOS, IN-FOLIO.

LUCII COELII LACTANTII FIRMIANI DIVINARUM INSTITUTIONUM ADVERSUS GENTES, AD CONSTANTINUM IMPERATOREM, LIBER PRIMUS.

E REGIONE HUIUS PAGINÆ PRIMÆ HÆC LEGUNTUR : *Correctum volumen hoc juxta censuram admodum Rev. Patris Jo. Mariae Brasichel, sacri Palatii apost. magistri, anno 1607, a summo pontifice. Paulo V constituti, ordinis Fratrum Prædicatorum generalis electi, anno 1608, atque in amplissimo cardinalitiæ dignitatis gradu anno 1611 col-
luti.*

PORRO AD MARGINEM HÆC INFRA LEGUNTUR :

De Lactantio Firmiano plura S. Hieronymus in Catalogo et epistola 83, ad Magnum, quem mirifice ab eloquentia laudat. Cæterum ne contingat quempiam in Lactantii operum lectionem impingere, præmonendus lector, quam ipsi circumspice et suspensio pede in pervolvendis ejusdem auctoris scriptis sit. Eundem S. Damasus romanus pontifex epistola ad S. Hieronymum, quæ est 121 inter Hieronymi epistolas, hæc ait : « Fateor quippe tibi eos, quos jampridem Lactantii dederas libros, ideo non libenter lego, quia et plurimæ epistolæ in eis usque ad millia spatia versuum tenduntur, et raro de nostro dogmate disputant. Quo fit, ut et legenti fastidium generet longitudo; et si quæ brevia sunt, scholasticis magis sint apta, quam nobis, de metris, et regionum situ, et philosophis disputantia. »

Hæc S. Damasus : sed et S. Hieronymus, epist. 13, ad Paulinum inquit : « Lactantius quasi quidam flavius eloquentiæ Tulliana, utinam tam nostra confirmare potuisset, quam facile aliena destruxit ! » Et l. ii, in Epistolam ad Galatas cap. iv, ait : « Multi per imperitiam Scripturarum (quod et Firmianus in octavo ad Demetrianum epistolarum libro facit) asserunt Spiritum sanctum, sæpe Patrem, sæpe Filium nominari. » Rursum Apologia ad Pammachium et Oceanum inquit : « Lactantius in libris suis, et maxime in epistolis ad Demetrianum, Spiritus sancti omnino negat substantiam et errore judaico dicit, eum ad Patrem referri, vel ad Filium; et ad sanctificationem utriusque Personæ sub ejus nomine demonstrari. Quis mihi interdicare potest, ne legam ejus institutionum libros, quibus contra gentes scripsit fortissime, quia superior sententia detestanda est ? » Hactenus S. Hieronymus.

S. Gelasius in concilio romano sic pronuntiat : Opuscula Lactantii apocrypha. Ita sane S. Pontifex. gravi maturoque iudicio censuit. Nam in his Lactantii operibus multiplicis errores et sententiæ a puritate orthodoxæ doctrinæ discrepantes. Earum indicem magister Antonius Raudensis ad finemque librorum Lactantii adiecit. Verum et Francisco Philétopho lib. 17 Epistolarum, et multis eruditissimis (est) censuras Raudensis in quibusdam nimium atroces.

in aliis ineptas, multaque alia castigatione digna A omisisse.

Libro I, ad caput 7: *Verum quia*, etc. Cautelēge ista omnia ad finem usque capituli, nam vehementer abhorrent a more loquendi theologorum: neque enim Deus a se ipso genitus est, aut procreatus, cum nihil magis impossibile (sit) quam aliquid seipsum generare aut producere; nec videntur verba Lactantii in bonum aliquem sensum posse reduci, nisi negative; a se ipse genitus, id est, non ab alio genitus. Denique in hac causa, quam illud absurdum: fieri non potest, quin id quod sit, aliquando esse ceperit. Vide Apparatum, sacrum Possevinii in Gilberto Genebrardo.

Libro II, ad caput 14: *In centum et xx annis*. Dissentiant ab hac Lactantii opinione, quæ etiam fuit Josephi, S. Hieronymus in traditionibus hebraicis in Genes. vi. S. Chrysostomus Homil. 26, in Genesim, et plerique ferme omnes. Vide Sixtum (Senensium) lib. v Bibliothecæ, annotat. 75, et recentiores B interpretes in vi Genesim.

Eodem libro II, capite 15, *Cum ergo numerus hominum*, etc. Circumspecte legendum hoc caput, nam nonnullos errores Lactantius implicat. Primus est, Deum ab initio tribuisse diabolo terræ potestatem. Secundus, angelos non missos ad hominum tutelam, nisi postquam genus humanum cecipisset increescere. Tertius, præcepisse Deum bonis angelis, ne terre contagione macularentur, ne substantiæ cœlestis amitterent dignitatem. Quartus, diabolum paulatim pellexisse bonos angelos ad vitia, et eos mulierum congressibus inquinasse. Quintus, hoc esse peccatum, ob quod angeli a cœlo ceciderint. Sextus, e congressu illo angelorum cum feminis natum esse tertium genus eorum, qui neque angeli cœlestes, neque homines, neque demones inferni fuere; sed sobolem quamdam terrestrium demonum, qui sunt hominum tentatores, deceptores, magicarum artium et humanarum calamitatum ac malorum auctores. Sunt omnia ista dogmata absurda, erronea, et a C sincera theologorum doctrina prorsus aliena. Consule Sixtum (Senensium) lib. v Bibliothecæ, annot. 77, et alios interpretes capit. vi Genesios.

Libro III, capite 24: *Quid illi qui esse contrarios*, etc. Quod Antipodes cum aliis præseis auctoribus Lactantius tollat, refellitur evidentia perspicua novi orbis, et auctoritate quoque insignium ex antiquitate scriptorum, ut fuse demonstrat F. Thomas Malvenda lib. III de Antichristo, cap. 14. Quæ vero contra cœli volubilem rotunditatem disserit, etsi eadem quoque nonnulli philosophi et Patres docuisse reperiantur, at revincuntur aperte, et auctorum testimoniis, et claris philosophiæ astronomicæ demonstrationibus. Vide quæ eodem loco (Thomæ Malvenda) notantur.

Eodem libro III, capite 25: *Nunc pauca nobis de Philosophia*, etc. Cautelēge hoc caput: nam si Lactantius omnem antiquorum Gentilium philosophiam reprehendit, non satis consulte facit, cum multa et vera, et recta illa philosophia contineret, quæ usui et utilitati humane vitæ essent. Si vero philosophiam in universum damnat, nullo pacto ferendus est, et repugnat communi Patrum et Ecclesiæ sensui. Vide Alphonsum Castrum libro XII adversus Hæreses, verbo *Scientia*.

Libro VI, capite 2: *Mactant igitur optimas ac pingues*, etc. Cum iudicio accipe quæ hoc capite Lactantius disserit de non accendis candelis et cereis in templis; nam ut recte invehitur in gentilium et superstitiosum ethnicorum ritum: ita satis inprovidè auctor Novatorum quibusdam præbuisse videtur carpendi pium et religiosum morem accendi cereos et lampades in ecclesiis ad altaria, ad reliquias martyrum, etc., quem quoque sanctionem usum impius Vigilantius singillatim. Vide Bellarminum lib. de Reliquiis Sanctorum, cap. 5 et 4; et Baronium tom. I Annalium anno Domini 58.

Eodem libro VI, capite 20: *Non enim cum occidere Deus velat*, etc. Cautelēge lege decem aut undecim istas lineas; nam duo docet Lactantius a recta theologiæ ratione prorsus abhorrentia. Primum, non esse licitum occidere hominem in iudicio et a publica potestate, neque accusare quemquam crimine capitali, qui est manifestus error. Vide S. Thomam 22, quæst. 64, art. 2 et 3, ejusque interpretes; et Bellarminum libro III de Laicis, cap. 12 et 13. Secundum, neque licere christianis militare, quæ fuit hæresis Manichæorum, et nostro sæculo Erasmi aliorumque Novatorum. Vide S. Thomam 2-2, quæst. 40, art. 1, ejusque interpretes; Sixtum lib. VI Bibliothecæ, annot. 156; Bellarminum lib. III de Laicis, c. 64.

Eodem libro VI, capite 23: *Nunc de sacrificio ipso*, etc. Non satis cordate disputat hoc capite Lactantius de externo Dei cultu, templis eorumque ornato, donariis, sacrificiis; videtur enim omnem externum Dei cultum improbare. Equidem præcipuum Ecclesiæ sacrificium Eucharisticum externum quoque magna ex parte est, et externo ritu maculatur. Insuper etsi cultus internus mentis et spiritus sit præcipuus, et quem magis ab unoquoque nostrum requirit Deus; nam ille externus sine interno non affert salutem christiano: at externus Dei cultus ex se pius, sanctus, bonus, et Deo gratus est: externeque ornamenta Ecclesiarum, quæ partim in fabricis, partim in vasis aureis, vestibus sericis, etc. consistunt, ex ipso suo genere faciunt ad pium et sanctum Dei cultum; et contrarium sentire hæresis est Petrobrussianorum et Wiclefistarum, ac Novatorum nostri temporis. Vide Bellarminum lib. III de Cultu Sanctorum, cap. 6; et (Baronium) tom. I Annalium anno 57.

Quod vero attinet ad mentem Lactantii hoc capite, eam in bonam sensum recte reducit Thomæ in Notis, quas hic ad finem capituli affixit; tametsi Lactantius non satis circumspecte loquatur.

Libro VII, capite 14: *Sciant igitur philosophi*, etc. Sex millium annorum spatio totam mundi durationem, nedum hic Lactantius, sed nulli quoque alii Patres includere; quorum sententia hæc in re singulares quemadmodum sint accipiendæ, fuse demonstrat P. Thomas Malvenda theologus Dominicanus lib. I de Antichristo, cap. 28, 29, 30. Vide Sixtum lib. v Bibliothecæ, annot. 190.

Eodem libro VII, capite 27: *Propheta magnus mittetur a Deo*, etc. Lactantius haud probe tenens vaticinium Apocalypsis XI, quæ ibi de duobus prophetis Henoch et Elia tempore Antichristi ventoris prædicantur, ipse uni tantum hic tribuit. Vide librum de Antichristo P. Thomæ Malvenda theologi Dominici lib. IX, cap. 16, ad finem.

Eodem libro VII, capite 19: *Oppresso igitur orbe terre*, etc. Lactantius sacrarum Scripturarum non satis peritus, ut ait S. Hieronymus, verba Apocalypsis XVI haud penitus introspicens, quædam hoc capite de Antichristo non satis censura prodiit: accurate excutiantur ea lib. X de Antichristo Thom. Malvenda, cap. 11 et 13.

Eodem libro VII, capite 21: *Igni sempiterno cuius natura*, etc. Tametsi non sit erroneum aut temerarium asserere, ignem inferni esse alterius naturæ ab hoc nostro elementari, dummodo verus et corporeus ignis agnoscat: at melior et probabilior theologorum sententia est, esse ejusdem naturæ et speciei cum hoc nostro, quibusdam tamen qualitatibus distinctum. Vide Dominicum Bannes I parte Quæst., artic. 2, dñmo 2, conclus. 2.

Eodem capite 21: *Sed et iustus cum judicaverit*, etc. Error iste Lactantii de expurgandis igni iustorum corporibus post universale iudicium, rejectus est ab scholis theologorum. Vide Sixtum lib. v Bibliothecæ, annot. 170, 171.

Eodem capite 21: *Nec tamen quisquam pulet*, etc. Hæresis est manifesta, ab Ecclesiis damnata, asserere animas iustorum corpore solutas, ac nulla purgatione egent, non statim admitti ad clarum Dei

visionem, seu essentialam beatitudinem, Cujus quoque erroris fuisse videtur Lactantius; nam ejus verba vix quidam admittunt sanum intellectum. Vide Sextum libro vi Bibliothecæ, annot. 345; Bellarminum lib. i de Sanctorum Beatitudine, cap. 1, 2, 3, 4, 5, 6; Cocceium tom. i Thesauri Catholici lib. v, artic. 2.

Eodem, lib. vii, capite 22: *Hæc eos ratio sefallit*, etc. Hic addito scholion inferius positum ad cap. 24.

Eodem libro vii, capite 24: *Nunc reliqua subnectam*, etc. Quæ tribus istis postremis hujus libri capitibus, nempe 24, 25, 26. Lactantius prolixè disputat de resurrectione prima hominum, de aureo Christi mille annorum regno in terris post resurrectionem primam; de alligacione diaboli per

A mille annos, ejusque solutione, ac prælio Gog et Magog, ex perperam intellectis vaticiniis Apocalypsis xx, sunt ea færa omnia a sensu Scripturæ sacræ, et ab Ecclesiæ sanctorumque Patrum doctrina prorsus aliena, ac palam erronea, ut fuse ostendit P. Thomas Malvenda, theologus Dominicæ, lib. x, de Antichristo a cap. 3, ad 11.

Eodem libro vii, capite 25: *Jam superius ostendi*, etc. Vide notam superius ad cap. 24. Quod autem hic addit Lactantius, a suo tempore ad finem usque mundi tantum superfuisse ducentos annos, et experientia ipsa, et manifesta ratione erroris convincitur. Vide librum de Antichristo Patris Thomæ Malvendæ, theologi Dominicani, lib. ii, caput 30.

PROPOSITIONES

QUÆ IN LACTANTIO REPERIUNTUR

AD FIDEM PERTINENTES, A CATHOLICIS CAUTE LEGENDÆ, IN NOTIS,

VEL PIO SENSU EXPLICATÆ, VEL CONFUTATÆ, EX EDITIONE ISÆI DESUMPTÆ.

Ecce sunt numero quatuor et nonaginta: loca vero, ubi B
toto in opere sparsim antehac periculose legebantur,
supra centum et septuaginta.

1. Deum, amotis Angelis, solum vel solitarium esse, lib. i Institut., cap. 7; lib. iv, cap. 8.

2. Deum Angelos, vel homines genuisse, lib. i, cap. 7; lib. ii, cap. 15.

3. Deum ex se ipso genitum, factum, vel procreatum esse, lib. i, c. 7; lib. ii, c. 9.

4. Temporum usum supervacuum, lib. i, c. 20; lib. ii, c. 2; lib. v, c. 8; lib. vi, cap. 25; lib. de Ira Dei, cap. ult.

5. Non altaria Deo extruenda, non sacrificia facienda, lib. i, c. 20; lib. ii, c. 2; lib. vi, c. 1, 20 et 25; lib. vii, c. 6. Epitom., c. 2. lib. de Ira Dei, c. 21.

6. Non munera Deo offerenda, non templa exornanda, lib. ii, c. 4; lib. v, c. 8; lib. vi, c. 1 et 25. Epitom. c. 2; lib. de Ira Dei, c. 21.

7. Imaginum usum supervacuum esse, lib. ii, c. 2, 3, 7, 18 et 19.

8. Hominem esse hominis animam: corpus autem hominis animæ ipsius vas, receptaculum, hospitium, domicilium, vestem, indumentum esse, lib. ii, c. 2, 3 et 15; lib. iii, c. 18; lib. iv, c. 24 et 26; lib. v, c. 22; lib. vii, c. 12; lib. de Opificio Dei, c. 1, 4 et 29.

9. Brutis rationem inesse, et ab homine sola religione differre, lib. ii, c. 5 et 9; lib. iii, c. 10; l. vii, c. 9; lib. de Ira Dei, c. 7.

10. Sapientiam omnibus hominibus æqualiter a Deo datam esse, lib. ii, c. 8; lib. iii, c. 25.

11. Deum ad excogitandum prudentissimum esse, lib. ii, c. 9. (*Vide p. 143, not. ad lin. 5.*)

12. Dei Filium Dei spiritum esse, lib. ii, c. 9; l. iv, c. 6, 8, 9 et 18.

13. Supremum Angelum ante mundi molitionem creatum fuisse, l. ii, c. 9.

14. Supremum Angelum divinam stirpem extitisse, l. ii, c. 9.

15. Supremi Angeli peccatum fuisse peccatum invidiæ, l. ii, c. 9.

16. Dei Filium Deo Patri perseverando probatum fuisse, l. ii, c. 9.

17. Verbum Dei primum et maximum Dei Filium inter Angelos esse, l. ii, c. 9; l. iv, c. 8, 10 et 14; juxta unam lectionem, lib. principem Angelorum

18. Corpus hominis esse animæ septum, vinculum, laqueum, custodiam, carcerem, l. ii, c. 9; l. vii, c. 2, 5, 8, 12. *Hæc jam supra, propositione 8.*

19. Duo principia, et duos rerum duces esse, alterum bonarum, alterum malarum, l. ii, c. 10, 15, 18; l. vi, c. 3 et 6.

20. Animæ materiam in calore esse, l. ii, c. 10.

21. Animam hominam ignem esse, l. ii, c. 13.

22. Animam humanam ex Dei spiritu, vel ex Dei substantia esse, l. ii, c. 15; l. vii, c. 12.

23. Adam fuisse ab initio boni ac mali nescium, sed ab esu vetiti fructus adeptum boni ac mali scientiam, l. ii, c. 15.

24. Justorum animas post universale judicium in paradysum terrestrem introductum iri, l. ii, c. 13.

25. Deum post diluvium vitæ hominum metam in eentum et viginti annis collocavisse, lib. ii, c. 14.

26. Angelos a Deo missos ad custodiam atque tutelam homini generis, cum numerus hominum coepisset incrementum, l. ii, c. 15.

27. Eis Deum precepisse, ante omnia, ne terræ contagione maculati substantiæ coelestis amitterent dignitatem, *ibid.*

28. Eos subinde a diabolo ad vitia perlectos, et mulierum congressibus inquinatos fuisse, *ibid.*

29. Ideirco propter eorum peccata non ultra receptos in cœlum, in terram decidisse, *ibid.*

30. Eorum autem filios, quia neque Angeli, neque homines fuerunt, sed mediam quandam naturam gerentes, nec ad inferos nec in cœlum receptos fuisse, *ibid.*

31. Ita duo genera dæmonum: facta fuisse, coeleste unum, terrenum alterum, *ibid.*

32. Dæmones aliquod solatium acquirere ex hominum perditione, l. ii, c. 15.

33. Dæmones esse quosdam spiritus tennes, et incomprehensibiles, l. ii, cap. 15.

34. Dæmones hominum valetudinem vitare, l. ii, c. 15.

35. Dæmones nullum sibi honorem appetere, l. ii, c. 17.

36. Deum vere et proprie quibusdam affectibus commoveri, l. ii, c. 18; l. de Ira Dei, c. 2, 15 et 16.

37. Deum vere et proprie irasci, l. ii, c. 18, et toto l. de Ira Dei, præsertim, c. 16 et 17.

58. Animæ humanæ originem e cœlo esse, l. II, A c. 19, l. VII, c. 9 et 42.
59. Cœlum, terram, mundum denique rotundæ, sive orbicularis figuræ non esse, l. III, c. 24.
40. Diabolum non statim post transgressionem ad pœnam detractum, sed in hunc mundum manere permissum, etc., l. III, c. 29; l. VII, c. 26.
41. Divina providentia aversos fuisse philosophos, ne scire possent veritatem, l. IV, c. 2.
42. Deum patrem dignatum fuisse Filium suum appellatione divini nominis, l. IV, c. 6.
43. Christum fuisse a principio Filium Dei, lib. IV, cap. 8.
44. Filium Dei a Deo Patre fuisse procreatum, l. IV, c. 8.
45. Dei Verbum spiritum esse cum voce et tono ex ore Dei prolatum, l. IV, c. 8.
46. Dei Filium Angelum esse, l. IV, c. 8 et c. 14; juxta unam lectionem, ibi, principem Angelorum.
47. Angelos Dei spiritus esse ex Dei naribus tacite prolatos, l. IV, c. 8.
48. Hominis spiritus dissolubiles esse, l. IV, c. 8.
49. Christum, cum carnem humanam sumpsit, hominem induisse, gessisse, l. IV, c. 10.
50. Christum passum esse anno quinto decimo Tiberii Cæsaris, lib. IV, c. 10.
51. Deum noluisse Filium suum in primo adventu in claritate et potestate cœlesti mittere, ut ingratis in Deum populus Judæorum in errorem induceretur, l. IV, c. 11.
52. 53. Duas resurrectiones futuras in fine sæculorum. Post primam resurrectionem Christum mille annis in terra cum justis regnatum. Quo tempore multa eventura pronuntiat, quæ falsa notantur, ipso regno mille annorum sublato, l. IV, c. 12, in fin.; l. VI, c. 2, 14, 19, 20, 21, 22, 24, 25 et 26. Epit., c. 11.
54. Infirmatum Virginis uterum, et factam in multa miseratione matrem Virginem, l. IV, c. 12.
55. Hierosolyman a Salomone conditam fuisse, C l. IV, c. 13 et c. 18.
56. Christum mediam inter Deum et hominem substantiam gessisse, sive medium inter Deum, et hominem esse, l. IV, c. 13 et c. 25.
57. Christum Deum et hominem fuisse ex utroque genere permixtum, l. IV, c. 15.
58. Christum initio adolescentiæ suæ baptizatum fuisse, l. IV, c. 15.
59. Christum legem Dei solvisse, l. IV, c. 17.
60. Pilatum sententiam adversus Christum non tulisse, l. IV, c. 18.
61. Christum Dominum passionis tempore coloris puniceæ veste indutum fuisse, lib. eod., cap. eod.
62. Christum post passionem suam se Judæis ostendere noluisse, ne adduceret eos in pœnitentiam, et eos resanaret, l. IV, c. 20.
63. Deum puram virtutem docere non potuisse, quia expert corporis non fecisset, quæ doceret; ideo Christum carnem sumpsisse, l. IV, c. 23.
64. Christi corpus e cruce intactum sublatum, ne ad resurgendum inhabile redderetur, l. IV, c. 26.
65. Christianos, cum unum Deum esse dicant, duos tamen asserere, Deum Patrem, et Deum Filium, l. IV, c. 29. (*Hæc minus bene ab Isæo reprehensa esse videntur.*)

66. Patrem a Filio fieri, et Filium vicissim a Patre, l. IV, c. 29. (*Hæc etiam plano sensu explicantur: quod enim constituit patrem, vel paternitatem est filius vel filiatio; sicut paternitas constituit filiationem.*)
67. Usum luminum in templis supervacuum, l. VI, c. 2.
68. Qui sciens peccat, apud Deum veniam non habere, l. VI, c. 13.
69. Qui ab operibus malis abstinere, satis justum esse, l. VI, c. 13.
70. Maximum crimen esse illius, qui parum lateatur, cum adversi quidpiam inimico suo videat occidere, l. VI, c. 16.
71. Justo militare non licere, l. VI, c. 20.
72. Justo accusare quemquam erimine capitali non licere, l. VI, c. 20.
73. Præceptum in Decalogo positum, «Non occides,» simpliciter et absque ulla exceptione intelligendum esse, ut nullo modo liceat hominem occidere, l. VI, c. 20.
- B 74. Deum corpore præditum esse, lib. VII, cap. 5, Epitom. 10, de Ira Dei, 2 et 18, de Opific. 2 et 8.
75. 76. Mentem humanam in quiescentibus somno sopiri, in furiosis penitus extinguere, contagio corporeæ imbecillitatis regrescere, lib. VII, cap. 12, Opific. cap. 18.
77. Animam humanam emissam corporis claustrum ad sedem suam revolare, l. VII, c. 12.
78. Mundum sex millibus annorum duraturum, l. VII, c. 14 et 25 Epitom., c. 11.
79. Adam mille annis vixisse, l. VII, c. 14.
80. Non ante venturum Antichristum, quam Roma pereat, l. VII, c. 13 et 25.
81. Hostem superventurum decem Regibus in fine mundi, qui illos subigat, mox et ipse ab Antichristo subigendus, et occidendus, l. VII, c. 16 Epitom., c. 11.
82. In fine mundi prophetam missum iri a Deo, l. VII, c. 17.
83. Post predicationem illius prophete Antichristum oriturum, l. VII, c. 17.
84. Malo spiritu Antichristum generatum iri, l. VII, c. 17.
85. Impios non resurrecturos in judicium, l. VII, c. 20.
86. Animam humanam spiritum esse, et ideo corpore exutam parem levibus ventis esse, lib. VII, c. 20.
87. Carnem, quam Deus homini superjecerit post resurrectionem non huius terræ fore similem, l. VII, c. 21.
88. Ignem inferni diversum natura esse ab hoc nostro, l. VII, c. 21.
89. Ignem inferni purum esse, et lucidum, etc., l. VII, c. 21.
90. Pœnas animarum et præmia differri usque ad diem universalis judicii, l. VII, c. 21.
91. Affectus interdum ad delinquendum cogere, Epitom., c. 4.
92. Deum auctorem esse malorum, l. de Ira Dei, c. 5.
93. Deum proposuisse bonum et malum, l. de Ira Dei, c. 13.
94. Aere ali animam, cibus corpus, lib. de Opific. c. 11.

ELENCHUS MANUSCRIPTORUM

CODICUM LACTANTII.

MANUSCRIPTI CODICES:

BALLIOLÆNSIS Oxoni in Anglia ms. codex, completus septem libros Divinarum Institutionum ac li-

brum de Ira Dei. Eo usus est Thom. Sparckius in editione Oxoniensi anni 1684.

BALUZIANUS, seu clariss. necnon eruditissimi viri A Stephani Baluzii Tutelenensis ms. codex bonæ notæ 400 annorum. In eo sunt liber de Ira Dei incipiens a capite 8, et liber de Opificio Dei. Hic codex nunc est in Bibliotheca Regia, forma octava, numero 2967 : quem videas infra.

Codex ms. Divin. Institutionum a BARTHO visus, cujus tamen paucissimæ sunt variantes lectiones a Barthio excerptæ.

Ms. codex quo usus est BETULEIUS in editione, quæ post mortem ejus emissæ est anno 1563; parce tamen hoc ms. usus videtur Betuleius.

BODLEIANUS Oxonii, continens libros Divinarum Institutionum, cum Epitome, et de Ira Dei, ac de Opificio Dei. Codex optimus, quo usus est Thomas Sparkius in editione 1614. Incipiunt variæ lectiones secundo tantum libro Divinarum Institutionum.

Duo Codices Cænobii S. SALVATORIS BONONIENSIS, quorum antiquior dicitur esse mille annorum, mihi vero ex specimine 900 annor. ætatem superare non videtur; non sunt enim litteræ quadratæ nec capitales; sunt potius similes ms. Regio 900 annorum notato 5735. Est equidem bonæ notæ; et quandoque differt a cæteris, ac nonnullas habet interpolationes. Hujus antiquissimi codicis specimina ediderunt Leo Allatius in *Utriusque Antiquitatibus*; clarissimus D. Bernardus de Montfaucon in *Diario Italico*, et in *Palæographia Græca*, atque etiam D. Nicolaus le Nourry, tom. II *Apparatus ad Bibliothecam SS. Patrum*, p. 616.

Alterum exemplar BONONIENSE recentius est, sed priori non impar. Utrumque a Thomasio, quem Isaac sequitur, collatum ac sapienter citatum. Multo plures horumce amborum mss. codicum variantes lectiones a Latino Latino in ora sui Lactantii notatas habuit Joan. B. le Brun, cura, et studio litterati viri PÉTRII HEMARD, Stampensis, in senatu Parisiensi advocati. Simile exemplar, idque autographum Latini Latini habuit Lengletius ex celeberrima Sanctæ Genovefæ Bibliotheca. Non equidem ipse Latinus continet mss. Bononiensia : sed varias eorum lectiones acceperat, anno 1558, a Michæle Thoma Taxaqueto, qui alius non est a Thomasio, Lactantii editore. De hoc infra in TAXAQ.

Codex D. Joannis le BEUF, Regiæ Inscriptionum Academiæ socii, continet solammodo duos libellos de Ira Dei et de Opificio Dei. Scriptus videtur sæculo decimo quarto.

Joannis Baptiste LE BRON, Rotomagensis, ms. codex 400 annorum, complectens septem libros Div. Institutionum libros de Ira Dei, et de Opificio Dei. In hujus margine adscriptæ sunt varæ alterius ms. codicis lectiones ad septem libros Divin. Institutionum.

CAMERACENSES duo in membrana codices; unus noni aut saltem decimi sæculi, sed ita mutilus, ut non nisi summo studio et cura legi possit. Continet septem libros Institutionum : habet fere ubique Græca eximia litteris quadratis scripta. Alter scriptus est ineunte sæculo decimo quinto, in quo continetur libri VII Institutionum, et libelli de Ira et de Opificio Dei, vel de Formatione hominis. Adsunt Græca, quandoque sat bene scripta, quandoque caractere vulgari latino.

Celeberrimæ Academiæ CANTABRIGIENSIS Bibliothecæ codex manuscriptus anno Domini MCCCCLXV in venerabili Monasterio Sublacensi, ut notatur ad calcem ejusdem codicis; continetque septem libros Div. Institutionum, ac libros de Ira Dei, et de Opificio Dei : itaque ibi eo ipso anno scriptus fuit, quo prima editio Sublacensis est. Hunc vidit editor Cantabrigiensis. Hic codex descriptus non est ex prima Sublacensi editione, a qua multum differt, ut patet ex variis lectionibus, quas ex eo proferi editor Cantabrigiensis.

Lectiones variæ optimi ms. codicis a Theodoro

A CANTERO collectæ : quæ Gallæo sunt commodatæ.

Codex in membrana medio sæculo decimo quinto exaratus, et sat conieune scriptus. Hunc, qua pollet humanitate, mihi commodavit R. P. Fulgentius, præfectus Bibliothecæ PP. CAPUCINORUM PARIENSIS conventus S. Honorati. Græca in eo eleganter scripta sunt; non tamen adsunt omnibus in libris. Quo in codice leguntur libelli de Ira et de Opificio Dei.

Codex ms. antiquus et optimæ notæ, fere in omnibus antiquissimo Bononiensi similis, a Jo. CAUCI accuratissime collatus, complectens libros Div. Institutionum, de Ira Dei, et de Opificio Dei. Hujus codicis variæ lectiones Gallæo usu venerunt.

Ms. codex collegii Corporis Christi Oxonii, continens libros Div. Institutionum, de Ira Dei, et de Opificio Dei. Eo usus est, parce tamen, Thom. Sparkius.

Mss. 400 et 300 annorum codices duo eruditissimi atque urbanissimi viri GOTHOFREDI CLERMONT Amstelodamensis, apud legatos Batavos in Gallia oratoris sacri, anno 1715; qui ubi audivit Parisiis a cl. viro Stephano Baluzio, Joannem B. le Brun in eo esse, ut Lactantii editionem ad mss. codices collatam et emendatam publici juris faceret, reversus Amstelodamum, duos ad usum humanissime Joan. Bapt. le Brun misit, cum editis duobus; quam ob rem ei multum debet hæc nostra editio.

Bibliothecæ COLBERTINÆ ms. codex 800 annorum, n. 1297, ex quo in lucem prodit præclarus ille Lactantii liber de Mortibus persecutorum, clarissimi nec non eruditissimi viri Stephani Baluzii cura; quem ms. denique accuratissime contulit Joan. B. le Brun, ac ipse in eo eam editis conferendo curam summam ac studium suum posuit Lengletius, qui animadvertit plura ab aliis prætermissa. Alii sunt codices, horum unus, qui videtur esse ann. 700, n. 2679, scriptus est Venetiis; alius 800 annor., n. 5175, scriptus in diocesi Aviciensi; tres alii 500 annorum, scilicet n. 5875, scripti Bononiæ; alteri duo, n. 4095 et n. 4495 complectentes libros Divinarum Institutionum, et libros de Ira Dei et de Opificio Dei; unus 300 item annorum scriptus Bononiæ, n. 1975, continens septem dumtaxat libros Divinarum Institutionum; et alter, 300 pariter annorum n. 6210, scriptus Florentie, continens libros de Ira Dei et de Opificio Dei. Est etiam alter, qui est, 800 annorum, n. 1556, qui nihil habet ex Lactantio, sed carmen de Phœnice sub nomine Lactantii. Atqui omnes isti codices Colbertini hodie sunt in Regia Bibliotheca : horum indicem ac ætatem mox dabimus.

Ms. codex Divinarum Institutionum, et libri de Opificio Dei Colomesio visus : cujus paucae admodum sunt variantes lectiones.

COLONIENSIS codex, cujus variæ lectiones sapissime profert editor Coloniensis anni 1544 : qua editione usus est Lengletius.

CORROGÆNSIS Oxonii codex ms. complectens libros Div. Institutionum, primo (ut videtur) dempto, cujus nonnullas variantes lectiones apposuit Sparkius in sua Oxoniensi editione anni 1681.

Mss. codices duo, quorum variantes lectiones ad Tornesium misit Jacobus Cujacius. His Tornesius usus est in editione anni 1579.

Codex ms. Bibliothecæ collegii EMMANUELENSIS apud Cantabrigienses anno Domini MCCCXXIV descriptus, ut ex subscriptione ad finem addita liquet, et est altero Cantabrigiensi longe emendatior. Complectitur libros Div. Institutionum, et de Ira Dei ac de Opificio Dei. Hunc contulit editor Cantabrigiensis, ejusque variæ lectiones præmisit suæ editioni.

Ms. codex vetustus, quo olim usus fuit DESIDERIUS ERASMUS. Illius variæ lectiones paucissimæ sunt, præterquam ad librum de Opificio Dei, quem pauculis quibusdam notis illustravit Erasmus in hujus libelli editione anni 1529, et aliarum quæ postea excussæ sunt,

tum separatim, tum in quibusdam Lactantii editionibus.

Antiquissimus codex, quo Georgius ERHARDUS usus est: at cujus paucissimas variantes lectiones decerpit Gallæus.

Cujus nomen sæpius legitur in notis, is erat Petrus FRANCISCUS, eloquentiæ professor in illustri schola urbis Amstelodamensis, cujus Bibliotheca, non equidem numero voluminum, sed notis mss. hujus viri doctissimi unicuique libro aspersis illustrior erat. Obiit, ut puto, anno 1704, ejusque museum litterarium venale fuit Amstelodami anno 1705, apud Henricum Weistein, bibliopolam. Hujus in Lactantium annotationes et conjecturas habuerat Joan. Bapt. le Brun a Domino de Clermont, Batavo.

Ecclesiæ metropolitane S. GATIANI Turonensis 300 annorum codex, cujus, ac ms. codicis Majoris Monasterii variantes lectiones ad Joan. Bapt. le Brun misit Jacobus Christophorus Garreau, vir eruditus ac religiosus, et publico bono natus.

GOTHANUS codex ms. serenissimi Saxonum ducis est 400 circiter annorum; continetque septem libros Institutionum, ac libros de Ira Dei, et de Opificio Dei. Eo usi sunt Cellarius, Heumannus et Bunemannus.

Ms. codex Claudii Menardi, de quo sic J. F. GONNOVIUS: *Nactus in Andibus apud Claudium Menardum membranas non valde vetustas, incepti qualescumque essent conferre, et inveniri que vulgatis potiora ducerem.* Plures dumtaxat locos duorum priorum librorum Div. Institutionum emendavit ex hoc manuscripto in libro Observationum in scriptores ecclesiasticos.

Quinque GUELFI. aut WOLFF. mss. codices Wolfenbutelenses, partim ex Bibliotheca Gudianâ, sed quorum varias lectiones habere non potuit Bunem. Fortasse quispiam feliciter erit.

Codex ms. JANI GULIELMI, aut saltem ab ipso collatus, non infimæ vetustatis. Continet libros Divinarum Institutionum, de Ira Dei, et de Opificio Dei: quasdam varias ejus lectiones habuit Gallæus.

Unus papyraceus ADRIANI JUNII, scholæ Amstelodamensis, in nova urbis regione rectoris. Hic codex sæcda admodum manu ex optimo archetypo exaratus, commodatus fuit Gallæo ab Hadriano Junio. At eum diligentius inspexit Thomas Crenius.

LIPSIIENSIS Academiæ tres mss. codices earthacei, 300 circiter annorum, quorum unus est optimæ notæ, et antiquissimis consentiens. Continent libros Divinarum Institutionum, de Ira Dei et de Opificio Dei, dempto uno, in quo desunt duo postremi. His usi sunt Cellarius atque Bunemannus.

LONDINENSE Regium, de Ira Dei, cujus apographum habuit ex amico Bunemannus.

Ms. 500 annorum codex Majoris Monasterii, Gallicæ Marmoutier, ordinis S. Benedicti, S. Mauri congregationis, prope Turones.

MERTONIENSIS Oxonii ms. codex, cujus varias lectiones, sed nimis parce, refert Sparkius in sua Oxoniensi editione; inchoat solum tertio libro Div. Institutionum usque ad finem libri de Opificio Dei.

Ex Bibliotheca collegii NAVARRICI Paris. ms. codex 300 annorum, complectens libros divin. Institutionum de Ira Dei, et de Opificio Dei.

Membranaceus codex PALATINUS, continens libros Divinarum Institutionum, cujus varias lectiones Gallæo suppeditavit Isaac Vossius.

Francisci PENIÆ Hispani, romanæ rotæ auditoris, ms. codex non infimæ notæ, complectens libros Div. Institutionum, de Ira Dei, et de Opificio Dei. Hunc Isaacus contulit: sed ejus sit ætatis non indicavit.

Mss. codices Bibliothecæ REGIÆ CHRISTIANISSIMÆ, quorum duo sunt 900 annorum optimæ notæ, primus n. 3753 et alter n. 3756, qui fuit olim ex Bibliotheca el. Puteani: hunc Jo. Opsopæus contulit olim in nonnullis græcis Sibyllarum locis, et reliqua sunt a Joan. le Brun collata; unus 400 ann., n. 3976, et alter

A 300 an., n. 3739 optimæ notæ; unus 300 ann., n. 3757; alius 300 annor., n. 3741, optimæ notæ; unus 300 ann., n. 3740, cum eximiiis picturis, in quo est etiam Epitome divinarum Institutionum; alius Mantuæ descriptus anno 1428, n. 3977; alius 300 circiter annorum, n. 3758, ex bono archetypo exscriptus; alter 200 aut 250 annorum, n. 3742. Alii duo 300 circiter annorum, n. 3978 et n. 3979, continent solummodo Lactantii libros de Ira Dei, et de Opificio Dei, seu Formatione hominis.

Hos omnes codices æque ac Colbertinos contulit Joan. Bapt. le Brun, quorum hic damus indicem, eo quo nunc exstant ordine; scilicet:

N. 1662. Codex membranaceus olim Claud. Puteani: Cæcili Firmiani Lactantii libri septem Institutionum, liber de Ira Dei, liber de Opificio Dei, Epitome div. Institutionum, codex in-folio nono sæculo exaratus.

N. 1663. Codex membranaceus: de Falsa Religione libri septem, at Divin. Institutionum sexti finis et septimi pars maxima desiderantur, nono sæculo scriptus, in-folio.

N. 1664. Codex in membrana: Firmiani Lactantii de Falsa Religione libri septem, ejusdem ad Demetrian. liber de Opificio Dei: partim xii, partim xiv sæculo exaratus, in-fol.

N. 1665. Codex membranaceus: Firmiani Lactantii Institutionum divinarum libri septem: sub finem sæculi xiv scriptus, in-fol.

N. 1666. Codex chartaceus: Firmiani Lactantii Institutionum divinarum adversus gentes libri septem, liber de Opificio Dei, sive Formatione hominis, anno 1428 Mantuæ scriptus, in-folio.

N. 1667. Codex chartaceus, olim Colbertinus: Lucii Cæcili Firmiani Lactantii Institutionum divinarum libri septem, anno 1463 exaratus, in-folio.

N. 1668. Codex partim membranaceus, partim chartaceus: Firmiani Lactantii Divinarum Institutionum libri septem, sæculo xv exaratus, in-folio.

N. 1669. Codex membranaceus, olim Colbertinus: Firmiani Lactantii divinarum Institutionum libri septem. Subjicitur excerptum ex S. Augustini lib. xx de Civit. Dei; de novissimo Judicio; de Ira Dei, de Opificio Dei, sæculo xv exaratus, in-folio.

N. 1670. Codex membranaceus, olim Colbertinus: Firmiani Lactantii Institutionum divinarum libri septem. Subjicitur fragmentum de extremo Judicio, liber de Ira Dei, liber de Opificio Dei, sæculo xv exaratus, in-folio.

N. 1671. Codex membranaceus, olim Puteanus; Firmiani Lactantii Institutionum Divinarum libri septem, de Ira Dei, de Opificio Dei, de Phœnice carmen, de Resurrectione carmen, Epitome divin. Institutionum, sæculo xv exaratus, in-folio.

N. 1672. Codex membranaceus: Firmiani Lactantii Institutionum divinarum libri septem, Præmittuntur poemata duo, unum de extremi judicii Die, anonymo auctore, alterum de resurrectionis Domini die, Lactantio tributum. Subjicitur fragmentum de extremo Judicio e S. Augustini libro xx de Civitate Dei, liber de Ira Dei, de Opificio Dei; sæculo xv exaratus, in-folio.

N. 1673. Codex membranaceus: Firmiani Lactantii Institutionum divinarum libri septem; passim ad marginem adjectæ sunt notæ R. P. Joannis Mariæ Brasichelli sacri Palatii Apostolici magistri: sub finem xv sæculi scriptus, in-folio. (At notæ Brasichelli quæ infra sunt editæ, scriptæ fuerant initio sæculi, xvii.)

N. 1674. Codex membranaceus: Firmiani Lactantii libri septem Institutionum divinarum, quarum initium desideratur, de Ira divina, de Opificio Dei, sive Formatione hominis, carmen de Phœnice, de Resurrectionis Dei die; sub finem xv sæculi exaratus, in-folio.

N. 1675. Codex chartaceus: Lactantii Firmiani Institutionum divinarum adversus Gentes libri septem, de Ira Dei, de Opificio Dei, Epitome, de Ratio-

re libri fragmentum recentius: manu rudi scriptus, in-folio.

N. 1676. Codex chartaceus: Firmiani Lactantii liber de Ira Dei: xv secolo ~~scriptus~~, in-folio.

N. 1677. Codex membranaceus: Firmiani Lactantii liber de Ira Dei, et de Opificio Dei: sæculo xv scriptus, in-folio.

N. 1678. Codex chartaceus: Firmiani Lactantii errorum libri tres, auctore Antonio Raudensi, theologo: scriptus sæculo xv, in-folio.

N. 1679. Codex chartaceus, olim Colbertinus: idem liber Antonii Raudensis, in-folio.

N. 1680. Codex chartaceus, olim Colbertinus: idem liber Antonii Raudensis, in-folio.

N. 2625. Codex membranaceus, olim Colbertinus: Firmiani Lactantii divinarum Institutionum libri septem, de Ira Dei, de Opificio Dei: scriptus Bononiæ in Italia, anno 1436, in-4°.

N. 2624. Codex membranaceus: Firmiani Lactantii de Falsa Religione libri septem, de Ira Dei, de Opificio Dei: sæculo xv scriptus, in-4°.

N. 2625. Codex partim membranaceus, partim chartaceus, olim Colbertinus: Lactantii Firmiani Institutionum divinarum libri septem, de Ira Dei, de Opificio Dei: sæculo xv scriptus in-4°.

N. 2626. Codex membranaceus, olim Colbertinus: Lactantii Firmiani Institutionum libri septem, de Opificio Dei, seu hominis Formatione, de Ira Dei: scriptus sæculo xv, in-4°.

N. 2627. Codex membranaceus, olim Colbertinus: Lycii Cæcili libri de Mortibus persecutorum, cum scriptis aliis: partim xii, partim xi sæculo scriptus, in 4°.

N. 2667. Codex membranaceus, olim Baluzianus: liber de Ira Dei (desiderantur septem priora capita), de Opificio Dei, seu hominis Formatione: sæculo xv scriptus, in 8°.

N. 2988. Codex membranaceus, olim Colbertinus: Lactantius Firmianus, de Ira Dei, de Opificio Dei, seu hominis Formatione, scriptus anno 1459, in-8°.

REIMANNIANUS codex chartaceus, Benemannio libenter communicatus, sæculi xv.

Codex unus in membrana, decimi quarti sæculi, quem habet eximia Bibliotheca eminentissimi cardinalis de Rohan, ejus principis summa humanitate copia nobis facta est. Continet solummodo septem libros Divinarum Institutionum, in quibus Græcum non legitur, sicut ea ferebant tempora.

ROSTOCHIENSIS ms. codex, ejus paucae admodum sunt variantes lectiones ad libros Divinarum Institutionum. Has habuit Gallæus ab Isaaco Vossio.

SANGERMANENSIS codex, in membrana pariter, olim Seguerii, Franciæ cancellarii, eleganter scriptus, quadringentorum fere annorum, cui desunt duæ prioræ paginæ. Continet libros septem Divinarum Institutionum; Epitomen, sed imperfectam; libros de Ira divina ac de Opificio Dei; atque tandem carmen de Phœnice, cum ista admonitione: *Ista Carmina dicuntur esse Lactantii*. Quandoque adsunt Græca, eaque sat eleganter scripta.

SORBONICI duo 500 annorum, n. 271 et n. 272, in quorum priore legitur ad calcem, *Scripti ego Johannes de Maguncia... an. 1448*. Uterque complectitur Lactantii septem libros Divin. Institutionum, et libros de Ira Dei, et de Opificio Dei, sive de hominis Formatione.

Ms. mille annorum codex TAGRINENSIS Sardinæ regis, ex quo eruditissimi viri Christophori Matthæi Platii beneficio in lucem prodit Parisiis, anno 1712. Divinarum Institutionum Epitome integra, paucis exceptis, ejus priora quinquaginta quinque decem capita in præcedentibus editionibus. Hujus codicis apographum ad me misit clarissimus Plafius per docum. Johan. Gabrielem Schoefflinum. Monet Plafius exstare præterea in Bibliotheca Taurinensi novem

A codices mss. Lactantianorum operum; verum ætatem non indicat.

Codex doctissimi viri Michaelis Thomæ TAXAQUETII, diligenter excussus atque examinatus ab Isæo, qui ejus ætatem non indicavit. Continet libros Divinar. Institutionum, de Ira Dei et de Opificio Dei.

Miror sæpissime a doctis appellari codicem ms. TAXAQUETII, cum Taxaquetius non sit alius a Michaele Thomasio, Lactantii editore, qui Balearo-Majoricanus erat. Is, medio sæculo xvi, Bononiæ juri pontificio ac civili, cum, ut ait ipse (*Epistola ad Granvellen. cardin.*, Lactantii anni 1570 præfixa), operam daret, vidit, non antiquissimum modo codicem Lactantii sæpius decantatum, sed etiam aliud exemplar in eadem Bibliotheca S. Salvatoris Bononiensis, minus equidem antiquum, at non impar illi antiquissimo. Nicolaus Antonius, Bibliothecæ Hispanæ novæ, t. II, in-folio, Romæ, 1672, p. 117, hanc controversiam dirimit. Sic enim ait: *Michael Thomasi Taxaquet Balearis Majoriciensis cæsareo ac pontificio juri operam navavit, cum Herde apud Catalanos, tum Bononiæ in Italia. Præclarum ejus doctrinam eruditoremque scripta præ se ferunt; scilicet Lactantii Firmiani opera emendavit, et notulas addidit. Antuerpiæ ex officina Plantiniana 1570*. Abi ejus opera recenset Nicolaus Antonius: sed suspicio unde natus sit error. Latinus Latinus hæc manu sua notavit, initio Lactantianæ editionis, Aldinæ, 1555, in qua varias lectiones Bononiensium mss. descripsit. *Emendare cæpi, inquit, libros hosce Lactantii ex variis lectionibus duorum codicum, quorum alter ex Bibliotheca S. Salvatoris Bononiensis litteris Longobardicis descriptus miræ vetustatis, alter iidem Bononiæ ab erudito viro Michaele Thoma Taxaqueto, ex Balearij Majoris insula orto, diligentissime excussus, atque examinatus est. Earum vero emendationem copiam fecit mihi Taxaquetius cum Romæ esset, meque rarissime diligere: quæ est hominis humanitas*. Hæc porro eadem Latini manu ad calcem Lactantianæ Epitomes scripta sunt: *Emendationi huic munus præmum adhibui Romæ, 1558, tertio kal. junii*. Hinc procul dubio ausam arripuerunt Isæus, alique viri eruditi, scernendi Michaelem Thomam Taxaquetium a Michaele Thomasio, Lactantii editore. At error ab uno semel patratu facile ad plures dimanavit. Non igitur culpandas erat Heumannus, quod Michaelem Thomasi a Michaele Thoma Taxaqueto non distinguerit aut separaverit. Si ergo doctis occasio evenit eruditorum errata reprehendendi id sobrie, id modeste fiat, velim, nec illos unquam juveniliter exagitem.

Ms. codex septem librorum Divinarum Institutionum emptus a Tornesio, cum suam pararet editionem Lugdunensem, an. 1567 et subsequentiam, quorum in margine varias quasdam ms. codicis apposuit lectiones; sed ms. ætatem non indicavit.

Duodecim VATICANI codices mss. qui Romæ in Bibliotheca Vaticana asservantur: eorum lectiones passim allegantur. Horum Thomasi septem, Isæus vero quinque adhuc alios se cum superioribus septem mss. codicibus diligenter contulisse testatur; sed ejus fuerint ætatis, illis non placuit indicare nobis, sicut nec indicavit Gallæus eorum ms. quorum variantes lectiones collegit.

Ms. codex Abbatie Canonicorum Regularium S. Victoris Paris. 400 circiter annorum, complectens libros Divinarum Institutionum, de Ira Dei et de Opificio Dei: quem benigne cum Jean. le Bran communicavit Dominus Vion Herovallius, canonicus regularis, et Bibliothecæ San-Victorinæ Parisiensis tunc præfectus.

Unus Canonicorum B. Mariæ ULTRAJECTINÆ ms. codex ex optimo descriptus archetypo, continens libros Div. Institutionum, de Ira Dei, et de Opificio Dei, quo usus est Gallæus.

ADMONITIO

IN SEQUEMTEM NOTITIAM.

Jamdū questi sunt erudit, quod Josephus Isæus^A in sua Lactantianorum operum editione duodecim appellaverit manuscriptos codices Vaticanos a se collatos, non indicata eorum ætate, nec quo tempore scripti putantur. Cum eundem cursum peragerem, in mentem mihi venit litterarum ac litteratorum Patronum non orare modo, sed et ab eo exorare, ut per ipsum mihi liceret mss. codicum Lactantii, quos servat Vaticana Bibliotheca, notitiā habere. Hanc ergo benigne curam suscepit eminentissimus cardinalis

Passioneus non tantum ob singularem ejus erga studiosos quosque amorem, verum etiam propter antiquam, qua me ab annis fere quadraginta complectitur, benevolentiam. En igitur hæc ipsa notitia, qualem eam eminentissimo cardinali ultro præbuit vir clariss. atque eruditiss. Josephus Simonius Assemanus, Bibliothecæ Vaticanæ custos. Hac, lector erudite, at non sine grato in litteratorum Patronum animo, fruāris velim.

NOTITIA

MANUSCRIPTORUM CODICUM

LUCII CÆCILII FIRMIANI LACTANTII,

QUI ASSERVANTUR ROMÆ, IN APOSTOLICA BIBLIOTHECÀ VATICANÀ.

Quos Josephus Isæus contulisse se testatur.

I. **CODEx VATICANUS**, signatus num. 215, in membrana, folia scripta continens 180, in eo continentur: Lactantii Firmiani Divinarum Institutionum libri septem a fol. 1 ad fol. 148; ejusdem de Ira Dei liber unus, fol. 149 ad fol. 165; ejusdem de Opificio Dei liber unus, fol. 165 ad fol. 180. Nulla temporis nota signatur; videtur autem scriptus circa annum 1480, quantum conjicere est ex pictura minio ornata codici præfixa.

II. **CODEx VAT.**, signatus num. 216, in membrana, folia scripta continens 264, exaratus 24 Augusti 1484, quemadmodum notatur ab amanuensi, extrema linea folii 264. Leguntur in eo: Lactantii Divinarum Institut. libri septem, fol. 1; de Ira Dei, fol. 216; de Opificio Dei, fol. 253; Divinav. Institut. Epitome, qualis tunc habebatur, ejus initium est, *Nam si initium*, vel potius, *Nam si Justitia*, fol. 254.

III. **CODEx VAT.**, signatus num. 217, in membrana, folia scripta continens 146. Nulla temporis nota affixa est; sed ejusdem ætatis ac duo præcedentes codices videtur. Sunt in eo: Lactantii Divinar. Institut. libri septem, fol. 1; de Ira Dei, fol. 125, a tergo; de Opificio Dei, fol. 135, a tergo.

IV. **CODEx VAT.**, num. 218, in membrana, folia scripta continens 165, exaratus sub Sixto IV pontifice, ejus insignia codicis præfiguntur fol. 1. Hic vero apostolicam Romanam sedem occupavit a 9 Augusti anni 1474 ad 12 ejusdem mensis anni 1484; continenturque in eo: Divinar. Institut. libri septem, fol. 1; de Ira Dei, fol. 154, a tergo; de Opificio Dei, fol. 150.

V. **CODEx VAT.**, num. 219, continens folia scripta 180, exaratus sub Julio II pont. ejus imago aurea codici præfigitur fol. 1 cum his litteris: *Julii II. Pont. Max.*; in membrana. Hic porro sedem apostolicam obtinuit a die 1 Novembris anni 1503 ad

B 21 Februarii 1515; quo in codice leguntur: Divinar. Institut. libri septem, fol. 1; de Ira Dei, fol. 155; de Opificio Dei, fol. 166, a tergo.

VI. **CODEx VAT.**, num. 220, in membrana, folia scripta continens 171, exaratus ante annum 1417, Nam, fol. 172, extat nota Valterii ejusdam, qui testatur recepisse se duodecim ducatus in numerata pecunia pro pretio hujus codicis, anno Domini 1447, die 12 Decembris; reperiuntur in eo: Divinar. Institut. libri septem, fol. 1; de Ira Dei, fol. 155; de Opificio Dei, fol. 166, a tergo.

VII. **CODEx VAT.**, 221, in membrana, folia scripta continens 281, exaratus circa annum 1450, uti ex præfixis picturis et imaginibus colligitur; continentur in eo: Divinar. Institut. libri septem, fol. 1; de Ira Dei, fol. 252; initium, *de Summis necessitatibus*; exhortatur Demetrianum ad studendum pietati diligentius, et ad mundi contemptum; hanc epistolam Isæus non edidit; de Opificio Dei, fol. 267, uti apud Isæum.

VIII. **CODEx VAT.**, 222, in charta papyracea, folia continens 275, exaratus anno 1462, mense decembri, die vigesimo primo uti fol. ult. annotatur. Leguntur porro in eo: Divinarum Institut. libri septem, fol. 1; de Ira Dei, fol. 225; de Opificio Dei, fol. 252.

IX. **CODEx VAT.**, 225, folia continens 217, exaratus in fol. in membrana per manus Johannis Hornsen, familiaris domini Corradi de Monte Politiano, uti annotatur fol. ult. ejus Corradi insignia præfiguntur fol. 1 cum his litteris: *A. Corradi de Monte Politiano*. Habentur in eo: Divinarum Institut. libri septem, fol. 1. In fine est, fol. 195, hæc nota: *Firmiani Lactantii (sic) Divinarum Institutionum ad Constantinum imperatorem, et adversus Gentes libri unum septem per manus Johannis Hornsen, indigni servuli egregii domini Corradi de Monte Politiano (sic) patris apostolice, temporibus serenissimi domini Petri, domini Nicolai divina Providentia papa quattor, anno 1454 Pontificatus sui anno septimo. De Ira Dei ad Donatum, fol. 135, a tergo.*

X. CODEX VAT., 224, in membrana, folia continens 125. Fuit olim Monasterii S. Crucis in Hierusalem Romæ, uti annotatur fol. 1, describunturque in eo : Divinarum Instit. libri septem a fol. 1 ad fol. 118.

XI. CODEX VAT., 225, in membrana, folia continens 155, sine nota temporis; sed ex scriptura colligitur, fuisse scriptum anno circiter 1460; leguntur in eo : Divinarum Instit. libri septem, fol. 1 ad 155.

XII. CODEX VAT., 226, in charta papyracea, folia continens 187. Fuit Antonii de Pichetis juris canonis peritissimi, uti annotatur fol. ultimo. Exaratus Papie, anno 1441, die quarto Decembris, ut habetur fol. 180.

CODICES VATICANI

Quos non viderunt nec Iosephus, nec Sigismundus Iseus, in editione Firmiani Lactantii.

1. CODEX VAT., 2876, chartaceus, in-4°, manu recentiori exaratus : Fol. 55. Fragmentum ex libro VII Lactantii Divinarum Institutionum.

2. CODEX VAT., 3152, chartaceus, in-4°. Fol. 21 : B Lactantii Firmiani de Festo die Resurrectionis Dominicæ versus. Initium :

Salve, testa dies toto venerabilis ævo,
Qua Deus infernum vicit, et astra tenet, etc.

Jam anno 1570 monuerat Thomasius in sua Lactantii editione, hæc carmina esse Venantii Fortunati. Videas quæ annotamus, pag. 270, tom. II hujusce editionis; fol. 25, ejusdem, de Ortu et obitu Phœnicis carmen :

Est locus in primo felix Oriente remotus,
Qua patet æterni maxima porta poli.

3. CODEX VAT., 5581, in membrana, in fol., ex libris Fulvii Ursini : Firmiani Lactantii in Statii Papinii Thebaidem expositio. — Prologus, sive proœminum : *Quæritur quo tempore fuerit Statius iste; constat veraciter, fuisse eum temporibus Vespasiani imperatoris, etc.*

Fraternas acies, alternaque regna profanis;
quia pacti erant fratres, ut mutuis annis regnarent, etc. Constat foliis 162.

Norunt eruditi hanc expositionem in Statium non esse Firmiani Lactantii, sed Grammatici ejusdam, Luctatii scilicet vel Luctatii Placidi, aut etiam Placidi Lactantii, sub cuius etiam nomine extant glossæ quedam in Ovidii Metamorphoses.

4. CODEX VAT., 5134, fol. 116. Versus Lactantii de Phœnice :

Est locus in primo felix Oriente remotus, etc.

Ut cod. 515, fol. 28, in charta papyracea scriptus.

5. CODEX VAT., 5346 : Lactantii de Phœnice Elegia, fol. 21 :

Est locus in primo felix Oriente remotus (ut supra).

CODICES NUNC VATICANI,

Olim Palatini.

1. CODEX PALATINUS 161, membranaceus, sæculi XII; constat foliis 256 : Firmiani Lactantii Divinarum Institutionum, libri septem (deest initium libri primi); de Opificio Dei, fol. 256 (deest finis).

2. CODEX PALATINUS 162, membran. in fol. recent.; constat foliis 215 : Divinarum Institutionum libri septem, fol. 1; de Opificio hominis : *Quam minime*, fol. 195; de Ortu obituque Phœnicis : *Est locus in primo, etc.*, fol. 209.

3. CODEX PALAT. 163, membran. recent. fol. 261 : De Ira Dei : *Animadverti sæpe*, fol. 1; Divinarum Institutionum libri septem, fol. 21; de Opificio ho-

minis : *Quam minime*, fol. 255; Index capitum Lactantii, fol. 253.

4. CODEX PALAT. 164, ex papyro, in-fol. 190 : Divinarum Institutionum libri septem, fol. 1; de Opificio hominis, fol. 157; de Ira Dei, fol. 174.

BIBLIOTHECÆ VATICANÆ URBINATENSIS

Codices Lactantii.

1. CODEX URBINATENSIS 58, membran. antiq. in fol. 282 : Divinarum Instituit. libri septem, fol. 1; de Opificio Dei, fol. 234; de Ira Dei, fol. 258; Carmen de Phœnice : *Est locus*, etc., fol. 278; Carmen de Christi Resurrectione : *Salve, festa dies*, etc., fol. 281.

2. CODEX URBINAT. 361 : Lactantii Commentaria in Papinii Statii Thebaidem et Achilleidem : *Quæritur quo tempore*, ut in cod. Vat. 3381. In Pergameno; constat foliis 158.

CODICES VATICANI

Bibliothecæ Regiæ Alexandrinæ,

Id est, ex Bibliotheca Christianæ Alexandræ, reginæ Suecorum.

1. CODEX REGIO-ALEXANDRINUS 149, in fol., membran., exaratus decima sexta die mensis Januarii anno Domini 1434, Bononiæ, uti folio ult. annotatur. Fuerat Bibliothecæ cardinalis et principis a Dietrichstein, Germani, ut notatur fol. 1. Constat foliis 244, ubi : Lactantii Divinar. Institut. libri septem, fol. 1; de Ira Dei : *Animadverti*, fol. 207; de Opificio Dei : *Quam minime*, fol. 226. In fine hæc ab amanuensi annotantur :

1456, die 3 Feb. correctum est hoc opus.

Die 20 Feb. 1458 correctum est secunda vice.

1459, die 8 Januarii hora 5, perfecti studium ejus.

1441, die 6 Feb. perfecti iterum studium ejus, corrigendo usque ad orthographiam.

2. COD. REGIO-ALEXANDRINUS 217, membran. in-4°. Fuerat Gerardi Joannis Vossii, uti annotatur fol. 1, deinde Alex. Petavii, num. 71, anno 1656, uti ibidem legitur : De Ira Dei : *Animadverti*, fol. 1; de Opificio Dei, fol. 25.

3. COD. REGIO-ALEXANDR. 265, membran., constat foliis 189. Ibi sunt : Divinarum Institut. libri septem, fol. 1; de Ira Dei : *Animadverti*, fol. 161; de Opificio Dei, fol. 176.

4. COD. REGIO-ALEXANDR. 268, ex papyro. Constat foliis 155, exaratus a Gotardo Stella, uti annotatur folio ult. Fuit Nicolai Heinsii, postea Petavii anno 1656, uti observatur, fol. 1 : Divinarum Institutionum libri septem, fol. 1 (deest initium); de Ira Dei : *Animadverti*, fol. 153; de Opificio Dei : *Quam minime sim quietus*, fol. 145.

5. COD. REGIO-ALEXANDR. 276, membran., antiq., constat foliis 241 : Divinarum Institutionum, libri septem : *Magno et excellenti*, fol. 1 ad fol. 219.

6. COD. REGIO-ALEXANDR. 1151, ex papyro, exaratus a Philippo Scholari Parisiensi, die sexto Octobr., an. Domini 1506, uti annotatur fol. 108 : Divinarum Instit. libri septem, *Magno et excellenti*, fol. 58 (imperfecti); de Ira Dei : *Animadverti*, fol. 77 ad 98.

7. COD. REGIO-ALEXANDR. 1939, membran., exaratus sub Nicolao V papa, uti constat ex ipsius Stemmate, fol. 2, a docto. Fuerat patrum Theatinorum S. Silvestri, ut docet inscriptio apposita fol. 1; a Clemente XI in Bibliothecam Vaticanam translatus. Constat foliis 289 : Divinarum Institutionum lib. septem : *Magno et excellenti*, fol. 2; de Ira Dei : *Animadverti sæpe*, fol. 244; de Opificio hominis : *Quam minime sim quietus*, fol. 268.

VARIE EDITIONES LACTANTII.

Lactantii Firmiani de Divinis Institutionibus adversus Gentem, libri septem, necnon ejusdem ad Donatum de

Ira Dei liber unus, una cum libro de Opificio hominis ad Demetrianum, in-folio, in venerabili monasterio

Sublaccensi, sub an. Domini MCCCCLXV, pontificatus Pauli pape II anno ejus secundo, indictione 13, die vero antepenultima mensis octobris. Hæc editio aliquando Romana dicitur, quam per errorem D. Bernard. de Montfaucon in Diario Italico ad annum MCCCCLXI retulerat. Est porro rarissima. Romæ reperitur in bibliotheca Barberina; Moguntia, in scrinio litterario nobiliss. capituli Moguntin.; Parisiis, in museo viri clariss. D. Claudii de Boze, Academiarum Gallia et Inscriptionum socii. Græca in ea editione quandoque, sed non semper leguntur, videturque ex unico solum desumpta ms. exemplari. Titulus libri i manu est exaratus. Hanc editionem, utpote minus completam, juxta quosdam, existimavit editor Cantabrigien-sis eam esse codicem manuscriptum: sed codex ms. CANTABRIGIENSIS, de quo mentio est in elencho præcedenti, diversus est ab edito. — In-folio Romæ, in domo Petri de Maximis, apud Conradum Sweynheym, anno 1468. Extat tum in bibliotheca Regia Parisiis, tum in museo D. de Boze. Extat quoque Romæ in bibliotheca eminentissimi cardinalis Passionei. — In-folio, Romæ, cum præfatione Andrea, episcopi Aleriensis, apud eundem Conradum Sweynheym, 1470. Extat in bibliotheca Regia Parisiis. Differt a prioribus. 1468. — In-folio, Romæ, 1471. Hanc vidit et contulit Jo. Ludolphus Bunemannus. — In-folio, Venetiis, 1472, quam Gallæus, sed falso, omnium esse primam existimavit. Hanc Isaacus Heumannus et Bunemannus viderunt. — In-folio, sine loco et anno, sed in Germania excusa rudi caractere, jam a primis typographicae artis incunabilis. Hanc habet Romæ eminentissimus cardinalis Passioneus. Nec usquam eam reperi, neque in Germanorum, neque in Gallorum nostratum bibliothecis. — In-folio, Romæ, 1474. Extat in bibliotheca Regia Parisiis; extabatque in biblioth. Carzoviana, unde eam habuerat Christoph. Cellarius. Extabat etiam in bibloth. Hulsiana. — In-folio, Romæ, 1475. Hanc laudat Joh. Alb. Fabricius, quam tamen non extare putat Bunemannus. — In-folio, Rostochii, 1476. Hanc diligenter Heumannus et Bunemannus contulerunt. Græcorum in ea spatia vacua sunt relicta. — In-folio, Venetiis, per Joseph. de Colonia et Johann. Menthen de Gerreizen, 1478. Hæc editio satis est accurata, in qua Græca sunt edita. Extat in bibliotheca regalis abbatiæ Sanctæ Genovefæ; eaque usus est Heumannus. Hanc per errorem, propter nomen Josephi de Colonia, citat catalogus Hulsianus, sub anno 1478, tanquam Colonice excusam. — In-folio, Venetiis, per Andream de Palasichis Catarensem et Bonium de Boninis, 1478. Græca citata exhibet, sed rudi caractere; in ea excusa est Epitome. Romæ in eximia bibliotheca ejusdem eminentissimi cardinalis Passionei; hanc etiam habet Bunemannus. — In-folio, Venetiis, per Bernardinum de Benalis, 1485. Hanc laudant Fabricius, Mettaye, alique; verum eam existisse dubitat Bunemannus. — In-folio, Venetiis, per Theodorum de Ragazonibus de Asula, MCCCXXXX (per errorem, pro MCCCCLXXXX). Hanc habuerunt Isaacus Gallæus, Carpzovius et Cellarius: hanc habet vir clariss. Claud. de Boze. — In-folio, Venetiis, per Vincentium Benalium, 1495. Extat in bibliotheca regalis abbatiæ S. Germani a Pratis. — In-folio, Venetiis, 1494, quam habuit Carpzovius. — In-folio, Venetiis, per Simonem Bevilacqua, studio Andrea, Episcopi Aleriensis, 1497. Eam expressam putat Bunemannus ex editione 1470. — In-4º parvo, Parisiis, 1500, cum Ægidii Delphi annotationibus. — In-folio, Venetiis, cura Joan. de Tridino, 1502. Hanc ipse habuit, et Joanni le Brun miseram anno 1709. — In-folio, Venetiis, cura ejusdem Joan. de Tridino, 1509. Hanc habebat Carpzovius. — In-4º parvo, Parisiis, emendata ab Ægidio Mazeriensi, 1509. Idem est qui emendaverat editionem anni 1500. — In-folio, Venetiis, a Jano Parrhasio castigata, 1510. — In-8º, Antuerpiæ 1510. — In-4º, Parisiis, 1511. — In-folio, Venetiis, 1514, a Joan. de Tridino: eadem est ac Parrhasiana 1510; ea usi sunt Isaacus et

A Gallæus. — In-4º, Parisiis, a Joanne Petit et Nicolao de Pratis, 1515, ex emendatione Ægidii Mazeriensi Delphi. Huic præfixus est titulus: *Lepidi Lactantii Opera*, etc. — In-8º, Florentiæ Juntarum, ex emendatione Mariani Tuccii, 1515. Hanc habet bibliotheca Regia, eaque usi sunt Isaacus Gallæus et Heumannus. — In-8º, Venetiis, Aldus, ex emendatione Joan. Bapt. Egnatii Veneti, 1515. — In-folio, Parisiis, 1521. — In-folio, Venetiis, quam recensuit Janus Parrhasius, 1521. Hanc vidimus in bibliotheca Regia; in ea Græca sat emendate sunt edita. Eadem est ac Parrhasiana an. 1510. — In-4º, Basileæ, Cratandri, 1521. Picurumque ex Aldina fuit desumpta; satis tamen est emendata. — In-folio, vel in-4º, Basileæ, Cratandri, 1523. Hanc Gallæus se usum esse dixit; vult tamen Bunemannus eandem esse cum ea anni 1521. — In-4º, Basileæ, Cratandri, 1524. Hanc usque est Bunemannus in emendando Lactantio. — In-folio, Parisiis, 1525. — In-folio, Basileæ, Cratandri, 1532. Ea usus est Cantabrigiensis editor. Hujusce editionis copiam fecit Joanni le Brun Nicol. Lengletius. — In-8º, Lugduni, 1532. — In-8º, Antuerpiæ, Joan. Graphæi, 1552, cum notis Erasmi ad Librum de Opificio Dei. Ea est quam Joanni le Brun olim misimus. Hanc habuit Heumannus. — In-4º, Basileæ, 1554. — In-8º, Venetiis, Aldus, ex castigatione Honorati Fasitelli Veneti ad codices Casinenses, 1555. Ea usi sunt Thomasius, Isaacus et Gallæus; fuitque suo tempore editio princeps. — In-8º, Venetiis, Paulus Manuceus, 1558. — In-8º, Colonie, 1559. — In-8º, Antuerpiæ, Gymnicus, 1559. Hanc ex parte emendavit Erasmus Rotterodamensis, cujus leguntur annotationes in librum de Opificio Dei. — In-8º, Lugduni, Gryphus, ex emendatione Fasitelli, 1541: sat elegans. — In-8º, Lugduni, Gryphus, ex eadem emendatione, 1543. Hæc minus emendata. — In-folio, Colonie, 1544, cum notis Desiderii Erasmi ad libellum de Opificio Dei. Hæc est eximia et emendatissima. — In-4º, Basileæ, 1545, alibi 1546. — In-16, Lugduni, Tornesius, ex emendatione Fasitelli, 1548. Editio elegans et nitida. — In-16, Lugduni, Tornesius, 1555, ex eadem emendatione Fasitelli. — In-8º, Antuerpiæ, 1555. Hæc laudatur ab Elia Dupin in Bibliotheca Ecclesiastica: — In-8º, Antuerpiæ, Gymnicus, 1555, cum Erasmi annotationibus in librum de Opificio Dei. — In-16, Lugduni, Tornesii, 1556, ex castigatione Fasitelli: sat nitida. — In-8º, Antuerpiæ, 1556. — In-folio, Basileæ, ex officina Henrici Petri, 1556, ubi, juxta Eliam Dupin et P. D. Remigium Ceillier, bis fuit edita. Editi quidem est in hæresiologia Jo. Heroldi. Verum Claudius Ceillier existimat eandem separatim editam fuisse, hoc ipso anno 1556. — In-folio, Basileæ, Henrici Petri, 1559. — In-16, Parisiis, Hieronymus de Marnef, 1561, ex recensione Fasitelli; parum nitida. — In-folio, Basileæ, cum Xysti Betuleii commentariis, 1565. Non omnino probatur eruditus, quamvis in iis multa, et fortasse plura quam par est, Betuleius congresserit. — In-8º, Parisiis, 1565. — In-16, Parisiis, 1565. — In-16, Lugduni, Tornesii, 1567: sat elegans, ac emendata ad codicem ms. quem sibi comparaverat Tornesius. — In-8º, Antuerpiæ, 1568. — In-8º, Antuerpiæ, Sielsii, 1570, cum notis Erasmi ad libellum de Opificio Dei. — In-8º, Antuerpiæ, ex officina Plantiniana, 1570. Sat elegans, ex emendatione Michaelis Thomasii ad duos codices Bononienses et septem Vaticanos. Hæc Gronovio minus placebat, nec omnino placuit Isaacus, qui observat Thomasiæ ad nonnulla quidem textus Lactantiani medicam manum adhibuisse, sed pleræque et prope innumera reliquisse plane intacta: quapropter nos admonet, se in Thomasiæo textu emendasse trecenta et amplius errata, ut Lactantium puriorem et integriorem redderet. — In-8º, Antuerpiæ, 1579. — In-16, Lugduni, Tornesii, 1579, ad duos mss. codices emendata. — In-8º, Antuerpiæ, 1580. — In-16, Lugduni, Tornesii, 1586. — In-8º, Antuerpiæ, Plantin, 1587. Hæc est altera Thomasiæ emenda-

tionis editio; nihil tamen in ea fuit immutatum. — In-8°, Lugduni, Tornesii, 1587. Hæc editio emendata est ad multos codd. manuscriptos, atque etiam ad notas varias a Jacobo Cujacio transmissas. — In-folio, Parisiis, 1589, in Bibliotheca Patrum. — In-16, Lugduni, Tornesii, 1594. Non differt ab editione anni 1587. — In-8°, Parisiis, 1589, ex recensione Thomasi. — In-16, Lugduni, Thomæ Soubiron, 1594; sat emendata, quamvis minus completa. — Coloniae Allobrogum (id est, Genevæ), Tornesii, 1613; ex duobus mss. a Jacobo Cujacio emendata. Multi eam facit Gallæus; in ea tamen Isæus se animadvertisse asserit textum Lactantii ubique esse corruptum. — In-16, Coloniae, 1615, teste Buemannio. Eadem forsar cum superiori. — In-16, Lugduni, 1615 et 1616. — In-16, Genevæ, 1630. — In-folio, Lugduni, 1642. — In-folio, Cæsennæ, 1646. Josephi Isæi cura et castigatione, ad duos B monienses et duodecim Vaticanos mss. codices emendata. — In folio, Romæ, Mascardi, 1650, ex Isæi emendatione. Verum non nova, sed eadem plane est ac Cæsennensis editio, prima fronte solum immutata. — In-8°, Lugduni Batavor., ex emendatione Antonii Thysii, 1652: sat nitida est, sed parvi est apud eruditos momenti; hæc capite 15 libri primi corrupta est, ubi agitur de Platone. — In-8°, cum selectis variorum notis a Servato Gallico, Lugduni Batavorum, 1660. Hæc sat elegans est. Omnes fere notas surripuit Gallicus ex editione Bénédicti et e schedis Salmasii; at quosdam contulerat mss. codices, quorum variae lectiones adjectæ sunt ad finem libri. Quæ cum non sit usquequaque emendata, in eam Joan. le Brun habuit annotationes Petri Francii, historiarum et eloquentiæ professoris in Amstelodamensi gymnasio. Ea simili modo usi sumus in hac nostra editione. — In-8°, Oxonii, ex recensione et cum notulis quibusdam Thomæ Spark, 1684. Elegans est ac emendata ad quinque codices mss. In ea editus est liber de Mortibus persecutorum. Aequæ ac Joan. le Brun ista usi sumus editione. — In-8°, Cantabrigiæ, 1685. Sat elegans: sed ex Thomasiانا editione expressa est. Usus tamen fuit editor duobus mss. codicibus, quorum varias lectiones præmisit libris Lactantii. In ea itidem legitur liber de Mortibus persecutorum. Verum, sed falso, putat Albertus Fabricius hunc editorem exemplar Sublacense habuisse pro manuscripto codice. — In-8°, ex recensione Christoph. Cellarii, Lipsiæ, 1698. Quamvis emendata, non est tamen omnino inculcata, quasdam nihilominus notas habet non exigui momenti. — In-8°, ex recensione Jo. Geor. Walchii, Lipsiæ, 1715. Primus Eptomen vulgavit integram cum aliis Lactantii operibus. Præfixa est erudita disquisitio de vita et stylo Lactantii. In ea editione aliquid desiderant eruditi. Quid mirum? An clariss. Walchius, qui vix annum vigesimum attingerat, potuit in edendo Lactantio idem artis criticæ et doctrinæ, quibus nunc quinquagenarius pollet, specimen edere? Num eadem ætate, non doctiorem dico, sed æque doctam emississent lucubrationem Walchii reprehensores? — In-8°, ex emendatione Christoph. August. Heumannii, Göttingæ, 1736. Hæc editio prioribus longe est perfectior. In ea, quibusdam tamen immutatis, servatus est Christoph. Cellarii textus; atque notæ Cellarianæ additæ sunt ubique novæ ac eruditæ: hanc editionem attentius legimus cæque usi sumus. — In-8°, ex emendatione Jo. Ludolphi Buemannii, Lipsiæ, 1739. Jam ad finem præparabat nostra Lactantiana editio, cum hanc eximiam accepi a doctissimo Joh. Daniel. Schæpfino, historiarum et eloquentiæ in Argentorat. Academia professore. Mirum est quantum laboris ac studii impenderet clariss. Buemannus in edendo Lactantio: notas ex eo collegimus, eas etiam quæ nostris opinionibus adversabantur, ut uno quasi intuitu hæc nova cæteras omnes complecteretur editiones.

Nota. In Elencho variarum Lactantii editionum prætermisi eas, quæ missæ sunt in Bibliothecis

A Sanctorum Patrum, quos inter Lactantii opera non infimum locum obtinent. At illæ Patrum collectiones sexies saltem editæ sunt, vel Coloniae Agrippinæ, vel Parisiis, vel Lugduni. Hæc porro editiones non sunt ad mss. codices emendatæ, sed ex aliquo jam edito exemplari expressæ.

PARTES LACTANTIANORUM OPERUM SEORSIM EDITÆ.

L. Cæcilius Lactantius Firmianus, de *Opificio Dei, seu Formatione hominis*, ex recensione et cum notis Desiderii Erasmi, in-8°, Basileæ, Froben, 1529. — In-8°, Parisiis, Colineus, 1529. — In-4°, Parisiis, 1551. Hæc annotationum prodierunt in aliis quibusdam Lactantii editionibus, quod jam observavimus. Istæ porro, quamvis utiles, paucæ tamen sunt, nec tres paginas editionis nostræ impleverint. — Idem liber cum observationibus Jodoci Willicbii, in-8°, Francofurti et Argentorati, 1542. Hanc editionem habet bibliotheca Regia. — Idem liber ex emendatione Georgii Lud. Goldneri, cum Vita Lactantii et judiciis eruditorum, in-8°, Gera, 1714.

B Lucius Cæcilius Lactantius Firmianus, de *Mortibus persecutorum*, edente cum annotationibus clariss. viro Stephano Baluzio, in-8°, Parisiis, 1679, tomo II, Miscellaneorum. — Idem separatim editus, in-8°, Parisiis, 1679. — Idem, verum sine notis Baluzii, a Joann. Fell., in-12, Oxonii, 1680. — Idem, cum notis Joannis Columbi, in-8°, Aboæ in Finlandia, 1684. — Idem liber cum notis variorum, scilicet Baluzii, Columbi, Gisberti Cuperi, Toinardi et Pauli Bauldri, in-8°, Ultrajecti, 1692 et 1693, nam utrumque annum præfert eadem editio. — Idem, cura et cum observationibus Nicolai le Nourry, monachi Benedictini e Congregatione S. Mauri, in-8°, Parisiis, 1710. De his omnibus editionibus verba fecimus in præfatione secundi voluminis. L. Cæcilius Lactantius Firmianus *Eptomen Divin. Institutionum*, edente viro clariss. et doctiss. Christoph. Matth. Pfaffio, Academiae Tubingensis cancellario, in-8°, Parisiis, 1712. — In-8°, cum notis Jo. Davisii, Cantabrigiæ, 1718.

QUEDAM LACTANTIANA IN LINGUIS VULGARES VERSA.

Lactance Firmian, des Divines Institutions, contre les religions et erreurs des gentils et idolâtres (traduit en français par René Fame, secrétaire du roi François Ier), in-folio, Paris, 1546; — in-folio, Lyon, 1547; — in-16, Paris, 1555; — in-16, Lyon, de Tournes, 1565; — in 16, Paris, 1584. Hæc sola est translatio integra Divinarum Institutionum nostri Lactantii.

Le premier livre des Institutions Divines, traduit en français par M. Drouet de Maupey, in-12, Avignon, 1710.

Traité de la Colère de Dieu, traduit du latin de Lactance, précédé d'un discours sur la vie, les sentiments et les ouvrages de l'auteur, en forme d'apologie; par M. Dreu du Radier, conseiller du roi, lieutenant particulier à Châteauneuf en Tuilerai. Hanc elegantissimam translationem penes me habeo manu exaratam, a diligenti auctore mihi amice et benevole commissam. Nil vehementius opto, quam ut mox prælo subiciatur. Ex vita Lactantii ab ipso exarata quædam excerpti, eleganti et concinno auctore ultro annuente.

Traité de Lactance de la Mort des persécuteurs de l'Eglise, mis en français par M. de Mauclerc, chanoine de l'église cathédrale de Reims, in-12, Paris, 1680. Hæc translatio non elegans solammodo est, verum etiam elegantissima. — Idem liber anglice versus a Gilierto Burneto, episcopo Sarisburiensi, cum præfatione de persecutione in christianos, in-8°, Londini, 1686 et 1714. Præfationem istius operis fatetur ipse Albertus Fabricius esse parum decentem. — *Le même livre, traduit en français sur la version anglaise de M. Burnet, avec la préface, in-8°, Utrecht, 1687.*

Symphorien Champier, Traduction du grec en français des prophéties des Sybilles, mises en vers fran-

cis dans la Nef des Dames. Hæc parum ad illustrandum Lactantium conferunt; ex eo tamen conjicitur, quanti auctorem nostrum fecerint eruditi.

DISSERTATIONES AD LACTANTIUM.

Antonini Randensis, theologi ordinis Minorum, *Firmiani Lactantii erratorum libri tres*.

Anthologia Lactantii Firmiani, elegantissimas sententias, easque tam pietate, quam doctrina illustres, complectens: recenter in locos digesta communes, per Thomam Beconum, in-8°, Lugduni, 1558. Hæc Anthologia quedam est Lactantiana theologia, qua ad certa capita revocantur ea omnia, quæ in Lactantio leguntur de Deo et rebus divinis; atque etiam illa in quibus agitur de christianorum moribus.

Jean Gardci, *Collection des fleurs de Lactance Firmian*, contenant sentences très-belles, in-8°. Hic liber idem fere est cum Thomæ Beconi Anthologia.

Défense des sentimens de Lactance sur le sujet de

l'usure; par M. Louis Bulteau, in-12, Paris, 1671 et 1677.

Nicolai Toinardi *Notæ in Lactantium, de Mortibus persecutorum*, in-12, 1690. Has notas, quæ doctiores sunt, edidimus.

Jo. Augusti Krebsii, *de Stylo Lactantii*, in-4°, Ilalæ Saxorum, 1702. Hanc dignam, quæ editionibus Lactantii adjungatur, judicant *Memoriæ Trivoltianæ* anni 1706, pag. 1069.

Matthiæ Nic. Kortholti, *Dissertatio de Cicerone christiano Lactantio*, in 4°. Giessæ, 1711.

Danielis Michellii *Introductio ad historiam litterariam*, in 8°, Cantabrigiæ, 1721 in qua eximia legitur disquisitio critica de codice Colbertino *de Mortibus persecutorum*, a pagina 187 ad 210, contra Nicolaum le Nourry, ordinis S. Benedicti.

Joachimi Justi Rau *Diatribæ historico-philosophicæ de Philosophia Lucii Lactantii Firmiani*, in-8°, Ienæ, 1733.

ANALYSIS

LIBRI PRIMI LACTANTII.

ARGUMENTUM.

Propositio generalis primi et secundi libri est religiones deorum esse falsas. Speciales libri primi partes sunt quatuor:

Proœmium, cap. 1.

Providentiæ assertio, cap. 2.

Assertio unius veri Dei, cap. 3, 4, 5, 6, 7.

Refutatio deorum gentilium, inde ad finem.

Proœmium tria continet:

Causas hujus scriptiois.

Προσφώνημα ad Constantinum Magnum.

Repetitionem primariæ causæ hujus scriptiois: ubi ratio exponitur cur tam pauci religioni assentiantur.

Causæ quibus motus Lactantius orator hanc de religione disputationem instituerit, quinque recensentur.

Prima: Succurrere vult iis, quibus prorsus ignota vera religio, quorum multi veritatem quæsierunt, sed frustra, quia arcanum summi Dei ingenio ac propriis sensibus non potest comprehendi.

Secunda: Succurrere vult iis, quibus aliquo modo innotuit vera religio: sed eam vel contemnunt, ut docti, quod idoneis assertoribus egeat; vel oderunt, ut indocti, ob insitam sibi austeritatem.

Tertia: Quia non tam de rebus humanis bene metetur, qui scientiam bene dicendi affert, quam qui pietate innocenter docet vivere.

Quarta: Quia maximi oratores extremum vitæ actum philosophiæ tribuerunt; ergo justius ego theologiæ tribuam.

Quinta: Viri prudentes Institutiones juris civilis ediderunt; melius igitur ego divinas Institutiones persequar.

Προσφώνημα ad imperatorem Constantinum, qua illi gratulatur de veritatis agnitione.

Repetit causam principem institute disputationis ut homines arceat ab erroribus, additque rationem, cur tam pauci religioni veræ assentiantur: quod multi obdurent se contra manifestam veritatem, nec cogitent, quare sint nati; hæc enim pravitatis est causa, ignoratio sui.

Altera pars libri primi questionem de providentiâ pertrahat. An sit providentiâ? Lactantius non copiosa hæc thesım demonstratione indigere scribit, tunc quod Stoici et Cicero satis argute negativam relutarent; tunc quod omnes populi in hac una re consentiant esse providentiâ, cap. 2.

B Tertia parte asserit unum esse Deum, mundi hujus conditorem et gubernatorem; idque rationibus et auctoritatibus confirmat.

RATIONIBUS.

Quia Deus est perfectus. Ergo non potest esse nisi unus.

Quia Deus non capit interitum. Ergo nec divisionem.

Quia unus Deus facere mundum potuit. Ergo et regere.

Quia ut res militaris non constat, nisi sub uno duce: sic hic summa ipsa rerum non constabit, nisi singularum partium potestas ad unam providentiâ referatur.

Quia dicere multorum arbitrio cuncta regi, tale est, quale si quis affirmet in uno corpore multas esse mentes: quoniam multa et varia sunt ministeria membrorum, quæ omnia mens sola gubernat.

C *Objectio*: Sunt equidem multi dii, sed unus est summus Rector.

Responsio: Si universi pares non sunt; non igitur dii sunt omnes.

AUCTORITATIBUS.

Prophetarum. Prophete, qui fuerunt admodum multi, unum Deum prædicant, unum loquantur.

Objectio. Non admittimus illorum testimonia; sunt voces humane.

Responsio. Impiæ sunt illorum vaticinia; igitur non fuerunt furiosi nec mendaces, quia ceteros ab omni fraude colubuerunt; et voluntas fingendi ac mentendi eorum est, qui appetunt opes, qui lucra desiderant, quæ res procul a sacris illis viris fuit. Aliqui eorum principes aut etiam reges fuerunt, in quos cadere non potest suspicio fraudis.

Poetarum. Nam Orpheus Deum verum *παντοκράτορα* vocat. Sic Virgilius et Ovidius Deum mundi fabricatorem agnoscunt.

D Philosophorum. Thaletis, Pythagoræ, Anaxagoræ, Antisthenis, Cleanthus et Anaximenes, Chrysippi, Zenonis, Aristotelis, Platonis, Ciceronis, Senecæ.

Mercarii Trismegisti: *Ὁ δὲ θεὸς εἷς. ὃ δὲ εἷς ὁπάρατος αὐτοπροβαταὶ; ἔστι γὰρ ὁ εἷς ἀνάγκη.*

Schylarum, quæ omnes unum Deum prædicant. Apollinis, qui querens: quia esset Deus, respondit: *αἰετὸς εἷς*.

Quarta libri parte refutiat primum communes gentium religiones a cap. 8 usque ad 20, deinde proprias Romanorum, a cap. 20 ad finem; probatque re-

ligiones deorum falsas esse, quod certo tempore nati, pessime vixerint, tandemque mortaliū omnium legem subierint, quos pro diis gentiles coluerunt.

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTII

DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER PRIMUS.

DE FALSA RELIGIONE DEORUM.

Præfatio.

QUANTI SIT ET FUERIT SEMPER COGNITIO VERITATIS.

Magno et excellenti ingenio viri, cum se doctrinæ A penitus dedissent, quidquid laboris poterat impendi, contemptis omnibus et privatis et publicis actionibus, ad inquirendæ veritatis studium contulerunt; existimantes multo esse præclarior humanarum divinarumque rerum investigare ac scire rationem, quam aut struendis opibus, aut cumulandis honoribus inhæ-
rere. Quibus rebus, quoniam fragiles terrenæque sunt

et ad solius corporis pertinent cultum, nemo melior, nemo iustior effici potest. Erant illi quidem veritatis cognitione dignissimi, quam scire tantopere cupiverunt; atque ita, ut eam rebus omnibus artemponerent. Nam et abjecisse quosdam res familiares suas, et renuntiassse universis voluptatibus constat, ut solam nudamque veritatem nudi expeditique sequerentur. tantumque apud eos veritatis nomen et auctoritas

VARIORUM NOTÆ.

Dedissent. Ex mss. Lipsiensibus et Gothanæ; rectius est et concinnius quam *dedidissent*, ut habent alii multi. Ms. elegans eminentissimi cardinalis Rohannei habet *dedissent*. *Dedidissent.*—Cellario *dedissent*, quod et Reinmanni mss. habet visum rotundius. At ab omnium plerorumque codicum editionumque, primæ Sublacen., Rom., Venet. 1471, 1472, utriusque 1478, Rost. 1476, et longe plurimum, *dedidissent*, ad Eiceronem, quem plerumque exprimit, propius accedit. Lib. i Offic., 21: *Qui excellenti ingenio doctrinæ se dediderunt*. Lib. iii de Orat., cap. 15: *Ei studio se excellentissimi ingenii homines dediderunt*. Lib. i de Orat., cap. 3: *Studio litterarum penitus se dedere*. Neque penitus *dedidissent* minus rotunda videntur, quam Lact. lib. iv, cap. 15, *penitus nescientem*; et lib. vii, cap. 6, *se voluptatibus dediderunt*. Torn. 158, 1615, *penitus dedidissent*. BUNEMAN.

Struendis opibus. Mss. ei sec. xv edd., *quam struendis*; at Parrhas., Crat., Junt., Ald., Gymn., Græph., Paris. 1513, Isceus, *quam aut struendis*. Reinmann., Venet. 1472, et edd. Tornæas., *quam in struendis*. Prius receptum ab Heum., posterius est contra Lactantii inidelem, qui semper *inhære* eum dativo construit. BUNEMAN.

Quoniam. Mss. Rohan. legit *quia*.

Iustior effici. Sic restituimus ex Rohanneo et omnibus mss. codicibus, veteribus Romanis editionibus,

et duobus Lipsiensibus. In cæteris editis, legitur *fieri*. — *Iustior effici.* Ita mss. Goth., Guelpherb., Lips., Ultr., Junt., Cauc., Cantabr., Gryn., Reimann. et primæ Subl. Rom., Ven. 1471, 1472, Rost., Paris. 1513, Torn. et præstat lib. iii, cap. 12: *Effici quemquam beatum posse*; lib. iv, cap. 3: *Efficitque meliores*. Cic. iii, fin., 3, *beatam vitam viri efficit*. BUNEMAN.

Capiverunt. Ita plerique libri plenius: at lenius et Ciceroni atque Lactantio propius Parrhas., Junt., Ald., Crat., Gymn., Is., *cupierant*, in hoc et similibus. BUNEMAN.

Atque ita. Deest in Rohan. mss. idque recte.

Abjecisse quosdam. Biam scilicet, Democritum, etc. V. Valer. Max., lib. vii, cap. 2; lib. viii, cap. 7. De his singulis plenius loquetur libro iii, qui est de Falsa sapientia.

Nudam veritatem nudi expeditique sequerentur. Ita Hieron. epist. 13, ad Paulinum: *Nudam crucem nudus sequens, expeditior et levior scandis scutum Jacob*. In multis editis ac in pluribus mss. *virtutem* et *virtutis* legitur, non vero *veritatem* et *veritatis*. At in mss. Oxoniensibus a Sparckio laudatis *veritatem* et *veritatis* scribitur, sicut et in mss. quibus usus est editor Cottonensis anni 1544. Porro in hoc capite non agitur de virtute, sed de veritate, ut paucis post lineis videre est; *quia veritas*, ait Lactantius, ingenio ac propriis sensibus non potest comprehendi.

valuit, ut in ipsa esse summi boni praeium praedicarent. Sed neque adepti sunt id quod volebant : et operam simul atque industriam perdiderunt ; quia veritas, id est arcum summi Dei, qui fecit omnia, ingenio ac propriis non potest sensibus comprehendere : alioqui nihil inter Deum hominemque distaret, si consilia et dispositiones illius maiestatis aeternae cogitatio assequeretur humana. Quod quia fieri non potuit, ut homini per seipsum ratio divina innotesceret, non est passus hominem Deus lumen sapientiae requirentem diutius errare, ac sine ullo laboris effectu vagari per tenebras inextricabiles ; aperuit oculos ejus aliquando, et notionem veritatis munus suum fecit : ut et humanam sapientiam nullam esse monstraret, et erranti ac vago viam consequendae immortalitatis ostenderet.

Verum quoniam pauci utuntur hoc coelesti beneficio ac munere ; quod obvoluta in obscuro veritas latet ; eaque vel contemptui doctis est, quia idoneis assertoribus eget, vel odio indoctis, ob insitam sibi austeritatem, quam natura hominum proclivis in vitia pati non potest (nam quia virtutibus amaritudo permixta est, vitia vero voluptate condita sunt ; illa

A offensi, hac deliniri feruntur in praecipuum, et honorum specie falsi, mala pro bonis amplectuntur) succurrendum esse his erroribus credidi : ut et docti ad veram sapientiam dirigantur et indocti ad veram religionem. Quae professio multo melior, utilior, gloriosior putanda est, quam illa oratoria, in qua diu versati, non ad virtutem, sed plane ad argutam malitiam juvenes erudiebamus. Multo quippe nunc rectius de praecipuis coelestibus disseremus, quibus ad cultum verae maiestatis mentes hominum instruere possimus : nec tam de rebus humanis bene meretur, qui scientiam bene dicendi affert, quam qui pie atque innocenter docet vivere : idcirco apud Graecos majore in gloria philosophi, quam oratores fuerunt. Illi enim recte vivendi doctores suntu existimati : quod

B est longe praestabilius : quoniam bene dicere, ad paucos pertinet, bene autem vivere ad omnes. Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc majore copia et facultate dicendi causam veritatis peroremus : quae licet possit sine eloquentia defendi, ut est a multis saepe defensa ; tamen claritate ac nitore sermonis illustranda, et quodammodo disserenda est, ut potentius in animos

VARIORUM NOTAE.

Prædicarent. Ita restitui ex mss. codicibus ac veteribus editis Rom., Ald., Paris., 1525; quod juxta Cellarium efficacius est notanda philosophorum iactantiae, quam iudicarent quod est in recentissimis mss. Emmanuel. et Cantabrig. et in editis recentibus. In quibusdam editis legitur, ut in ea omne summi boni prædicarent.

Veritas, id est arcum. De hoc quaestio erit lib. iv, qui est de Vera sapientia.

Summi Dei. Hanc locutionem centies reperies apud Lactantium.

Veritas.. compr. Lib. iii, c. 1, et lib. vii, c. 2. BEN.

Dispositiones. Pro decreta; hinc Lactantius in Erasmo Ciceroniano notatur, quod vocabulum decreta hic non adhibuerit. — *Dispositiones.* Notatur noster ab Erasmo in Ciceroniano, quod dispositiones pro decretis dixerit. Vindicamus ex Tertulliano ad Lactant. lib. ii, cap. 16. Conf. lib. vii, cap. 5. BENEMAN.

Innotesceret. Ita mss. Anglicani et Aldina editio; aliae quaedam habent, notesceret, sed minus bene. — *Innotesceret.* Sic Torn., Gynm., Parrh., Crat. omnino h. l. somnians. At notesceret habent cum Goth., Reimm., Lips. ad oram, Thom.; fere omnes edit. antiquae, Seidl., Ven. 1472, 1497, et Paris. 1513: praefert quoque Heumannus. Occurrit aliquoties lib. iv, cap. 26, et in Epitome ex ms. Taur. BENEMAN.

Errare. Sic cum edit. Rom. omnes mss. praeter 1 D Reg. et edd. rec. in quibus est, oberrare. — Regnat in omnibus edd. oberrare; quia vero hoc Lactantio et aliis est circa aliquid errare, ut noto ad lib. ii, c. 2 praefero errare; sequitur erranti: etiam Reimm., errare. BENEMAN.

Laboris effectus. Certe non opus a consensu codicum, etiam Reimm., abire. Iterum Lact. lib. iii, cap. 1, voluntatem non secutus effectus. Seneca de Tranquill. cap. 11, fin.: Ne aut labor irritus sine effectu sit, aut effectus labore indignus. BENEMAN.

Notionem veritatis munus suum fecit. Id est, ipse Deus voluitungi officio doctoris, veritatem notam faciendo. Ipsi enim soli veritas nota est, lib. iii, c. 1; et Dei est hoc munus... et veritati, notio divinae conditionis est. BENEMAN.

Nullum. Id est nullius pretii, nullius emolumenti. Valerius. — Ita interpretantur vocem nullus purioris eloquii auctores.

In obscuro veritas. Quomodo id sit docet lib. iii, c. 28.

Assertoribus. Ita cum vet. tribus Romanis editionibus an. 1468, 1470 et 1474, ac Bezae et Cellarii mss. Bonon., 7 Reg., 6 Colbert., 2 Sorbon., Navar., Victor., Galian., Cauc., Ultr., 3 Lips., Cant., Eom., Jun., Gronov., 2 Caron., et 2 Brim. melius et concinnius quam assertionibus in 2 Reg. rec. et Marim. ac recentioribus editis. De assertoribus christianae religionis vide lib. v, cap. 2.

Falsi. Id est, decepti.

Ilia oratoria. Se. profana, sophistica, quam vocat de Opit., cap. 21, fallacem captiosamque facundiam. Bux.

In qua diu versati. Forum tamen non attigit.

Instruere. Sic restitimus ex veterrimo et optimo ms. Regio-Puteano, 3 Colbert., 2 Claromont. aliisque, et vet. editis Rom. Egnat. seu Ald., 1515, Paris., 1525. Cratand., 1552. In nonnullis mss. et recentioribus editis, instituere.

Majore in gloria, etc. De philosophi et oratoris comparatione vide Plutarchum in Stoicis Enantiomatis sub initium.

Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium, etc. Fictarum, ait, litium, nam verarum nunquam patronus fuit, cum ne forum quidem attigerit, ut testatur ipse de se lib. iii, cap. 15. Oim autem cum in Graecia et Roma floreret eloquentiae studium, juvenes, percepta grammatica, ducebantur ad rhetores, qui themata illis vel confecta, vel ex historiis petita proponebant, qualia sunt quae in Senecae patris, et Quintiliani declamationibus, et apud Graecos scriptores etiamnum multa reperiuntur, in quibus pueri in scholis sese dictione ac scriptione exercerent, quales fuerunt Libanius, Carneades, Dio Chrysostomus: ita hi juvenes instituebant, ut postea serio ad populum, vel senatum eloqui possent; et materias infames pertractare consueverunt. Itaque exercitationes erant, quibus paulo supra Lactantius ait, se in professione illa oratoria diu versatum, juvenes olim non ad virtutem, sed plane ad argutam malitiam erudivisse, multumque illarum usum nunc sibi profuturum ad causam veritatis adversus gentes perorandam. Isæus.

Disserenda est. Disserere, est velle indicare, declarare. Tacit. Hist. ii: Haud juern longum initia reliquias, templi situm, formam dea paucia disserere.

inluat et vi sua instructa, et luce orationis ornata. A

CAPUT PRIMUM.

De religione et sapientia.

De religione itaque nobis rebusque divinis instituitur disputatio. Nam si quidam maximi oratores professionis suæ quasi veterani, decursis operibus actionum suarum, postremo se philosophiæ tradiderunt, eamque sibi requiem laborum iustissimam putaverunt; si animos suos in eorum rerum, quæ inveniri non poterant, inquisitione torquerent, ut non tam otium sibi, quam negotium quæsisse videantur, et quidem multo molestius, quam in quo fuerant ante versati: quanto iustius ego me ad illam

piam, veram, divinamque sapientiam, quasi ad portum aliquem tutissimum conferam, in qua omnia dicta prona sunt, auditu suavia, facilia intellectu, honesta susceptu? Et si quidam prudentes, et arbitri æquitatis, Institutiones civilis juris compositas ediderunt, quibus civium dissidentium lites contentionesque sopirent: quanto melius nos et rectius divinas Institutiones litteris persequemur; in quibus non de stillicidiis, aut aquis arcendis, aut de manu conserenda, sed de spe, de vita, de salute, de immortalitate, de Deo loquimur, ut superstitiones mortiferas, erroresque turpissimos sopiamus?

Quod opus nunc nominis tui auspicio inchoamus, Constantine, Imperator Maxime, qui primus Romanorum principum, repudiatis erroribus, majestatem

VARIORUM NOTÆ.

BARTHIVS.—Forte legendum, *asserenda est*, ait Petrus Franciscus in ora Lactantii sui.

Et vi sua instructa. Ita emendatum ex vetustissimo et optimo ms. Regio-Puicano, aliisque 7 Regiis, et 6 Colb., 2 Lips., Christ., Em., Cantabrig., 2 Clarom., 2 Brun., ac 5 vet. editis Rom., Egn. seu Ald., Paris. 1525, Tornes., Cratand., Graph., Gymnic. et 2 Lips.; cum antea esset in editis sex recentioribus *et vi sua et instructa religione*. Et quidem duas hasce voces esse defendas existimabat doctissimus Petrus Franciscus historiæ et eloquentiæ professor Amstelodami, in notis mss. ad oram Lactantii sui, religione suspiciens natum ex sequentibus.

Maximi oratores. Imprimis Cicero, qui, sexagenario major, omnia fere philosophica scripsit. Conf. ejus init. Disp. Tuscul. BUNEMAN.

Veterani. A militia desumpta similitudo; alii enim milites veterani, alii thronos. Veterani sunt milites, qui multis annis stipendia fecerunt, et diuturno usu in re militari sunt exercitati; sub vexillo tamen continuebantur, ut patet ex Cesare libro 1 de Bello Gallico. Vide Lipsium, ad librum 1 Taciti, Budæum, in l. de Asse. Hinc oratores veterani appellantur, qui multis annis declamando sese exercere, ac qui diuturno usu, dicendi facultatem ac facilitatem acquisivere. CALLÆOS.

Prudentes. Id est iureconsulti; sic in jure dicuntur *responsa prudentum*. Sic infra lib. v, cap. 12, *prudentes* iterum qui et *iureconsulti* dicuntur; et *prudentia* pro jurisprudentia apud Ciceronem, de Senect. cap. 9. et de Amicit. cap. 1.

Institutiones. Respicit ad operis titulum, ad instar Cæli Institutionum juris civilis, quarum hodie extant fragmenta. Institutiones autem sunt libri, quibus prima elementa docenda; alienius artis aut scientiæ ita concluduntur, ut rudis aliquis per gradus ad ejus cognitionem pervenire possit. Sic apud JC. Institutiones legimus scripta breviora BARTHIVS.—Per divinas Institutiones intelligit Lactantius, de religionis christianæ institutis et præceptis, de quæ impiis gentiliū cultibus coarguendis disceptationes.

Institutiones. Quæ juxta, Lact. lib. v, cap. 4, doctrine alicujus substantiam continent. BEN.

Non de stillicidiis, aut aquis, etc. In Pandectis jurisconsultorum, libro xxx, titulus tertius est de aqua, et aquæ pluvie arcendæ. Vid. Ciceron., lib. 1 de Oratore, num. 38.

De manu conserenda. Teste Gellio, lib. xx, cap. 9, mantum conserere est, de qua re disceptabatur in præsentem, sive ager, sive quid aliud est, cum adversarium simul manu prehenderet, in ea re omnibus verbis vindicare. A. GELLIUS.

Quod opus nunc nominis tui auspicio, etc. Hæc usque ad Omnis ergo desiderantur in mss. 4 Reg., 2 Bon., 7 Vatic., 4 Colb., Nav., Vict., Chr., Em., 1 Lips.,

Gat., Tornes., Claromont., Brun., et in edit. Florentina. Desunt quoque in mss. Rohanneo et Sangerman. Extant autem in vetustissimo ms. Reg. 900 annorum codice, et in aliis quatuor Regiis, 5 Vaticanis, 2 Colbertinis, Sorbon., 2 Lips., 1 Claromont., Gotth., Babil., Marin., et in vet. editis, 3 Rom., Ald. 1515, Paris. 1525, Graphæi, Cratandri, Gymnici, Betuleii, Fasitelli, Thomasi, Soubr., 2 Paris., Spark. et 2 Lips. Hæc repudiatis Isæus; teneatur autem nobiscum clarissimi et eruditissimi viri Stephanus Baluzius, Sebastianus Tillemontius, et Jo. Georgius Walchius ex styli æqualitate, et his editos a Lactantio fuisse: primo tribus quidem temporibus scriptos putant Institutionum libros, scilicet paulo post an. 302, latioribus autem emendatos, auctos, altera editione prodidisse, et Constantino inscriptos ac dedicatos circa annum 321 aut 325. Vide præfationem nostram, n. 10, et Hist. eccles. Tillemontii, tom. vi, p. 208. *Quando gentianus factus est Lactantii,* inquit Walchius in sua Lipsiensi editione, an. 1715, pag. 13: quod ex scribendi indole clare colligi potest. Quæ de re vide Isæum, in notis ad librum 1, quæ subjiciuntur ad finem hujusce voluminis.

Imperator Maxime. Nominis isto fuit insignitus Constantinus, cum jam solus, debellatis hostibus, gubernacula imperii Romani haberet. Plura etenim cognomina gradatim assuecuntus est Constantinus. Ex eo quod, Maxentii victor, Romanum imperium tyrannide liberasset, appellatus fuit Liberator Urbis et Fundator quietis; cum solus imperaret, salutabatur Restitutor humani generis, Propagator imperii, et Fundator æternæ securitatis.

Qui primus Romanorum principum. Non tam primus, repudiatis erroribus, majestatem Dei singularis ac veri cognovit et honoravit, quam primus imperatorum pacem christianis dedit. Nam ante illum Philippus, qui imperavit ab anno 244 ad 249, videtur fuisse christianus, ut colligi potest ex Eusebii Chronico, et Hist. eccles., lib. vi, cap. 39, pag. 254, B; c. 54, pag. 252; B. Hieronymo, lib. de Viris illustribus, seu de Script. Eccles., cap. 54, pag. 285; Vincentio Lirin., lib. 1, cap. 25; Oros., lib. vi, cap. 20 et 23, aliisque. Itaque multo obscurior fuit in Philippo quam in Constantino, christianæ religionis professio. Vide Tillemontium, Hist. imperatorum, tom. iii, pag. 500 et p. 645 et seqq. Causa conversionis Constantini luit victoria de Maxentio, καὶ τὸ τοῦ σταυροῦ σημεῖον, cui adscriptum: ἐν τούτῳ νικῶ. Id autem evenit an. Chr. 311. Mortuus est 357, die Pentecostes, 22 maii sub coss. Feliciano et Titiano. Vide Philostorgium, lib. 1 Hist. eccles., 6, alii ante victoriam jam fuisse christianum reverent. De erice illa quæ anno 311 Constantino apparuit, vide Jac. Gothofredum ad Philostorgium; Eusebium, lib. 1 de Vita Constantini, cap. 22, et Sebastianum Tillemontium Hist. impe-

Dei singularis ac veri et cognovisti et honorasti. Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illuxisset, quo te Deus summus ad beatum imperii culmen evexit, salutarem universis et opulentem principatum præclaro initio auspicatus es, cum eversam sublatamque justitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiasti: pro quo facto dabit tibi Deus felicitatem, virtutem, diuturnitatem: ut eadem justitia, qua juvenis exorsus es, gubernaculum reipublicæ etiam senex teneas, tuisque liberis, ut ipse a patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc adversus justos in aliis terrarum partibus sæviunt, quanto serius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem sceleris exsolvet: quia ut est erga pios indulgentissimus pater, sic adversus impios rectissimus iudex. Cujus religionem cultumque divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, nisi eum per quem rebus humanis justitia et sapientia restituta est?

Omissis ergo hujusce terrenæ philosophiæ auctoribus nihil certi afferentibus, aggrediamur viam rectam: quos equidem, si putarem satis idoneos ad bene vivendum duces esse, et ipse sequeretur, et alios, ut sequerentur, hortarer. Sed cum inter se magna concertatione dissideant, secumque ipsi plerumque discordent, apparet eorum iter nequaquam esse directum: siquidem sibi quique, ut est libitum, proprias vias impresserunt, confusionemque magnam inquirerentibus veritatem reliquerunt. Nobis autem, qui sa-

cramentum veræ religionis accepimus, cum sit veritas revelata divinitus, cum doctorem sapientiæ ducemque veritatis Deum sequamur, universos sine ullo discrimine vel sexus vel ætatis ad cælestis pabulum convocamus. Nullius enim suavior animo cibus est, quam cognitio veritatis, cui asserendæ atque illustrandæ septem volumina destinavimus, quamvis ea res infiniti pene sit operis et immensi: ut si quis hæc dilatare atque exequi plenissime velit, tanta illi rerum copia exuberet, ut nec libri modum nec finem reperiat oratio. Sed nos idcirco breviter omnia colligemus; quod ea quæ allaturi sumus, tam clara sunt et lucida, ut magis mirum esse videatur tam obscuram videri hominibus veritatem, et iis præcipue, qui sapientes vulgo putantur, vel quod tantummodo instituendi nobis homines erunt, hoc est, ab errore quo sunt implicati, ad rectiorem viam revocandi.

Quod si fuerimus, ut spero, assecuti, mitemus eos ad ipsum doctrinæ uberrimum ac plenissimum fontem, ejus haustu atque petu conceptam visceribus sitim sedent, ardoremque restinguant. Eruntque illis omnia facilia, prona, manifesta: modo ne pigeat ad percipiendam sapientiæ disciplinam, legendi, vel audiendi patientiam commodare. Multi enim superstitionibus vanis pertinaciter inhaerentes, obdurant se contra manifestam veritatem, non tam de suis religionibus, quas prave asserunt, bene meriti, quam de se male: qui cum habeant iter rectum, devios sequuntur anfractus; planum deserunt, ut per præci-

VARIORUM NOTÆ.

ratorum, tom. iv, cap. 23, pag. 126, atque dissertationem Nicolai de Lestocq, huic editioni annexam.

Aliorum facinus. Taxat hic Lactantius Maxentii et Licinii in christianos crudelitatem, et alios christianorum persecutores.

Dabit tibi Deus felicitatem. Sic S. Augustinus: *Constantinum*, inquit, *imperatorem non supplicantem demonibus, sed ipsum verum Deum colentem, tantis terrenis implevit muneribus, quanta optare nullus auderet*, etc., de Civit. Dei, lib. v, cap. 25.

Etiā senex teneas. Hæc verba desunt in edit. Sublac.

Justos. Id est christianos.

Quanto serius, tanto vehementius. Val. Max. lib. 1, cap. 1, ext. 3: *Lento gradu ad vindictam sui divina procedit ira, tarditatemque supplicii gravitate compensat.* Box.

Afferentibus. Ut paulo post, *quæ allaturi sumus*, at mss. 9 recentiores cum nonnullis editis, *asserentibus*. Hic non Academicos modo intelligit, sed philosophos omnes, qui variis opinionibus sapientiæ studium dilaniarunt. — *Nihil certi afferentibus.* L. in, cap. 7, fin.: *Nec tamen afferat ipse, quod sequamur.* Cic. c. 16: *Nihil boni ad vitam afferebant.* De Offic., c. 4: *Sic disputant, ut ea, quæ afferunt, probata et cognita videri velint.* Singulis his locis quoque de philosophis agitur.

Inquirerentibus. Sic mss. S. Germani et Lipsienses duo; alii vero *querentibus*.

Requirerentibus veritatem. Merito ex Lips. prætulit Cellarius. Amat Lactantius vocem hanc. Infra, l. vii, cap. 7: *Veritatem sine duce requirerent.* De Ira, c. 5: *Veritatem alibi requiramus.* Box.

Sacramentum. Hic significat rem arcanam, quæ naturaliter rationi humanæ ignota est, sed divinitus patefacta, quo sensu verus interpretis vocem præcipue

reddidit. Hæc vox nonnumquam significat juramentum, quod milites olim imperatori præstabant, eoque se fideliter pugnuros et prompte obtemperaturos pollicebantur: hæc significatio huic loco etiam aptari potest, atque ita accepit D. Thys. Nam et christiani quando per baptismum Ecclesiæ inserebantur, juramento Christo se obligabant; hinc S. Hieronymus ad Heliodor.: *Recordare tyrocinii tui diem, quo Christo consecutus, in sacramenti verba jurasti.* GALÆUS.

Cui asserendæ. Sic 22 mss. inter quos sunt antiquiores Reg., Benon. et Rohan. ac Sangerm. quod præferendum aliis mss. recentioribus et editis, qui habent *cujus*.

Infiniti pene sit operis et immensi. Inest in his elegantia. Cic. 1, de Orat., 6: *Nec dubito, quin hoc plerisque immensum infinitumque videatur.* Box.

Copia exuberet. Ven. 1471, utraque 1478, Rost., Ven. 1497, Pier., Parrh. et quadam alie *eauperet*. Nihil mirum, lib. iv, cap. 17, *copia lactis exuberant*; cap. 29, *exuberans fons*; lib. vii, cap. 15, *ager exuberat*; de Ira, cap. 15, *Ut arbusta pomis exuberent.* Epit. cap. 72: *Lactis, vini fontes exuberabunt.* Box.

Nec libri modum, nec finem reperiat oratio. Heumannus miratur, tam diu in mendo cubuisse h. l. et rescribit, *liber*. Non opus si, *nec libri modum*, reperiant subaudius. Certe omnes libri scripti et editi libri habent: ita ut priori loco hic, *reperiant*.

Vanis. In ed. Sublac. legitur *variis*.

Obdurant se contra. Goth. *obdurantur contra manifestam veritatem.* Cicero sine reciproco, lib. in Finib., 11: *Quis contra studia naturæ tam vehementer obduravit.* Box.

Prave asserunt. Ita cum editis optimis quique mss. in tribus rec. est *proferunt*; in decem recentissimis, *præferunt*. Vide infra *prave sententium*.

pitima labantur; lucem relinquunt, ut in tenebris A
caeci ac debiles jaceant. His consulendum est ne contra se pugnent, velintque se tandem ab inveteratis erroribus liberari: quod utique facient, si, quare sint nati, aliquando perviderint. Hec enim pravitatis est causa, ignoratio sui; quam si quis, cognita veritate, discussit, sciet quo referenda, et quemadmodum sibi vita degenda sit. Cujus scientiæ summam breviter circumscribo: ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit, nec ulla sine religione probanda sapientia.

VARIORUM NOTÆ.

Ut per præcipitum labantur. Et sic labantur lib. vi, cap. 57; Epitom., cap. 69. At mss. duo Colb. rec. et Roban., ut in præcipitum; 1. Reg. ut in præceptis.

Relinquant. Reimm., Lips. 2 et 3, derelinquant. Certe Lactantius amat hoc decompositum; lib. i, cap. 18, lib. v, cap. 8, cap. 18, et quidam lib. iii, cap. 15. Bux.

Liberari. Francius, forte liberare. Sed melius legitur in Colomensi anni 1544 editione, velintque tandem ab inveteratis erroribus liberari.

Si quare sint nati. Ex mss. et editis addidi sint, quod deerrat editis Thys. et etiam Servati Gall. — Quare sint nati. Illud sint in Reimm. et in triginta amplius edd. deprehenditur, in Sublac., duabus Rom., decem Venetis, an. 1471—1510, tribus Antwerp., tribus Basil., quinque Tornæs., Junt., Parrh., Bern., Gryph., duabus Isari. Neglexerunt Thys., Gall., Spack., Canabr.

Ut neque.... probanda sapientia. Hypothesis est totius professionis christiane: de hoc agitur in Lactantii libro de Ira Dei, cap. 12.

Non putavi adeo necessarium. Pienius hoc argumentum tractatur a Lactantio libro de Ira Dei, cap. 9, 40, 41, et in libello de Opificio Dei, ubi Epicureos confutat.

Natura; siue providentia. Hinc Lact. Epitom. cap. 2, incante: Prima incidit questio, siue providentia. Bux.

Regantur. Sic cum optimis editionibus et mss. antiquioribus; quod capite 1 Epitomes confirmatur; ubi legere est: Siue aliqua providentia, quæ aut fecerit aut regat mundum. In quibusdam tamen mss. legitur gerantur, etiam Robanno et Sangermanensi, in aliis etiam, sed male, gerantur.

Democritus. Qui fortuito omnia ex atomis facta asserere conatur. Vide Lactium. Optime Plutarchus: Nihil pulchri temere, et fortuito nascitur, sed ab arte aliqua efficitur. Vossius. — De ipso Democrito copiose agit infra libro iii, cap. 17. Democrito autem adjungit Epicurum, quia hic ex illo plerumque hausit, teste Cicero, lib. v de Finib.; et lib. ii de Natur. deorum.

Protagoras. Democriti auditor; de illo sic Lactant. de Ira Dei, cap. 9: Præcipuum omnium Protagoras exitit temporibus Socratis, qui sibi diceret non liquere, utrum esset aliqua divinitas æneæ, etc. Suidas, in ἱστορίαις; Theophilus, ad Autolye. lib. 5; Cic., lib. i de Nat. deor.; Epiphanius, lib. iii contra Hæreses; Theodoret., erat ii contra Græcos ELMENHORT.—Protagoras præter inipsum degma Athenis ejectionis est. Ejus Vita est apud Lactium libro ix. Sub Protagora nomine dialogus est inter Platonis Dialogos.

Diagoras. Cic. de Nat. deor., l. i, c. 25, et l. ii, c. 37; Josephus, ii contra Appion.; Tattian.; Athenag., Apoc. Clementis, in Protept. lib. 3, c. 2, etc.; Diagoras Melius, cui Atheon cognomen imposuit antiquitas, dixit Minucius Felix. Contra quem summus de Providentia librum scripsit Theodoretus. Athenienses talenti pretium proscriptere illi qui Diagoras caput afferret (Suidas in ἱστορίαις). Vixit autem Diagoras, juxta Euseb., Olymp. lxxiv, et deinceps vir

CAPUT II.

Quod providentia sit in rebus humanis.

Suscepto igitur illustrandæ veritatis officio, non putavi adeo necessarium ab illa quæstione principium sumere, quæ videtur prima esse natura: siue providentia, quæ rebus omnibus consulat; an fortuito vel facta sint omnia vel regantur. Cujus sententiæ auctor est Democritus, confirmator Epicurus. Sed et antea Protagoras, qui deos in dubium vocavit; et postea Diagoras, qui exclusit; et alii nonnulli qui non putaverunt deos esse; quid aliud effecerunt, nisi ut nulla esse providentia putaretur? quos tamen et ceteri philosophi, ac maxime Stoici acerrime re-

B perspicacissimi ingenii, clariss. Vossius existimat eundem esse Diagoram Atheniensem, qui reliqui sermones Phrygios. Tatiannus contra Græcos: Διογένης Ἀδριαῖος, etc. Illi phrygi sermones fuisse videntur historia eorum quæ ad Cybelen, siue matrem Phrygiam, et ejus sacra pertinerent. Ab ipso autem eo sine conscripti, ut homines a sacris illis averteret. E. Vossio. — De hoc Diagora iterum agitur a Lactantio, lib. de Ira Dei, cap. 9, et a Theodoret. in Therapeutica Græcorum, in sexto.

Et postea Diagoras. Post Protagoram, ante Epicurum, et ipse discipulus Democriti. Suid. ed. Kuster., t. i, f. 550. Si recte capias, Lactantius creditur fuisse cum post Epicurum, de Ira, capite 9. Male. Diagoras Olymp. lxxiv floruit; Epicurus demum Olymp. cix, anno tertio natus; Laert. l. x, sect. 14, 15, et Menag. p. 455. Vossius ergo corruptam Laertii editionem secutus est, cum de Hist. Græc. l. i, c. 21, Epicurum Olymp. cvii mortuum tradidit; concedit enim Olymp. cix natum fuisse, l. iv, c. 10, ed. Lugd. B. in-4°. Ad rem conf. Cic. de Nat. deor. l. i, c. 1 et c. 25; l. iii, c. 57; Valer. Max. l. i, c. 1, ext. n. 7; Alian., l. ii Hist. Var., c. 31. Bux. — Antea Protagoras... postea Diagoras. Cic. libro i de Nat. deor. c. 1: Deos esse, dubitare se Protagoras, nullos esse omnino. Diagoras Melius et Theodorus Cyrenæicus putaverunt. Idem dicto libro, c. 25: Quid? Diagoras, "Absoz qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Abderites quidem Protagoras, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset, de divinis neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere, Atheniensium jussu urbe atque agro est exterminatus, librique ejus in concione combusti. C. L. L.

Et alii nonnulli. E. g. Theodorus. Epit. cap. 68; de Ira, c. 9. Loca scriptorum indicantur Elmehorst. ad Minuc. c. 8. Pfaffner, in Syst. Theolog. Gentil. c. 2, § 2. Bux. — Bona etiam exclusio deos: carmina quæ de illo extant reperies apud Meursium quem adire ne pigeat, in opusculis Hesychii, p. 12. GALLÆUS.

Ac maxime stoici. Stoicos imprimis celebrat; sed non minorem laudem promeritis est Plato, qui Deum passim vocat δαίμωνος ἄριστον, opificem universi. Vossius. — Stoicorum insignes de providentia divina sententiæ reperiuntur. Lactantius laudat Stoicos, ceterosque philosophos: Epictet. apud Arrianum: Discendum ante omnia, unum esse Deum, omnia regere, omnibus providere; quidquid vero facimus, dicamus, cogitemus, nihil eum latere posse. Vide Senecam in Quest. et in lib. de Beneficiis, et libro de Providentia. Eundem Sætrusci, quem nos Jovem, intelligunt, custodem rectoremque universi, animam ac spiritum, mundi hujus operis dominum et artificem, cui nomen omne convenit. Vis illum fatum evicare? non errabis. Hic est ex quo suspensa sunt omnia, ex quo sunt omnes causas causantur. Vis illum providentiam dicere? recte dicis. Est enim ejus consilio huic mundo providetur, ut inconcussus exeat, et actus suos explicet. Sic

tuderunt, docentes, nec fieri mundum sine divinâ ratione potuisse, nec constare, nisi summa ratione regeretur. Sed et M. Tullius, quamvis Academicæ disciplinæ defensor esset, de providentia gubernatrice rerum et multa et sæpe disseruit, Stoicorum argumenta confirmans, et nova ipse afferens plurima: quod facit tum in omnibus philosophiæ suæ libris, tum maxime in illis qui sunt de Natura deorum.

Nec difficile sane fuit paucorum hominum prave sentientium redarguere mendacia testimonio populorum atque gentium in hac una re non dissidentium. Nemo est enim tam rudis, tam feris moribus, qui oculos suos in cælum tollens, tametsi nesciat ejus Dei providentia regatur hoc omne quod cernitur, non aliquam tamen esse intelligat ex ipsa rerum magnitudine, motu, dispositione, constantia, utilitate, pulchritudine, temperatione: nec posse fieri quin id, quod mirabili ratione constat, consilio majori aliquo sit instructum. Et nobis utique facillimum est exequi hanc partem quamlibet copiose. Sed quia multum inter philosophos agitata res est, et providentiam tollentibus satis responsum videtur ab hominibus ar-

gutis et eloquentibus, et de solertia divinâ providentia per totum hoc opus, quod suscepimus, sparsim dicere necesse est; omittamus in præsentî hanc questionem, quæ cum cæteris sic cohereret, ut nihil a nobis disseri posse videatur, ut non simul de providentia disseratur.

CAPUT III.

Uniusne potestate Dei mundus regatur, an multorum?

Sit ergo nostri operis exordium quæstio illa consequens ac secunda: utrum potestate unius Dei mundus regatur, ane multorum? Nemo est qui quidem sapiat, rationemque secum putet, non unum esse intelligat, qui et condiderit omnia, et eadem, qua condidit, virtute moderetur. Quid enim multis opus est ad mundi regimen sustinendum? nisi forte arbitremur, si plures sint, minus habere singulos nervorum atque virium. Quod quidem faciunt ii, qui multos esse volunt; quia necesse est imbecilles esse: siquidem singuli, sine auxilio reliquorum, tantæ molis gubernaculum sustinere non possent. Deus autem, qui est æterna mens, ex omni utique parte

VARIORUM NOTÆ.

et Cleanthes apud Simplicium: *O Deus, inquit, rege me per eam causam, qua omnia moderaris et temperas.*

Acerrime retulerunt. L. III, c. 28: Cum fortiter inimicorum impetus retudisset: l. IV, c. 27, vim remittit.

Docentes. Ita ferunt mss. veterrimi et optimi. Rohanneus vero et Saugermanensis habent dicentes, quod idem fere est.

M. Tullius. Cicero modo Platonicos, modo Stoicos, modo Aristotelem secutus est.

Nemo est enim tam rudis, etc. Recte observat doctiss. Woverius, hæc vulgaria esse argumenta, quibus omnes fere qui adversus Gentes scripserunt, in astruenda divinitate uti sunt. Minucius idem habet argumentum, quod a Cicerone mutuatur, de Natura deorum II, dicente: *Quid potest esse tam apertum tanque perspicuum, cum cælum suspeximus, quam esse aliquod munus præstantissimæ mentis, quo hæc regantur.* Idem, de arusp. Resp.: *Etenim quis est tam vecors, qui cum cælum suspexerit, deos esse non sentiat, et ea quæ tanta mente sunt, ut vix quisquam arte ulla ordinem rerum ac vicissitudinem persequi possit, casu fieri putet? aut cum deos esse intellexerit, non intelligat, eorum munere hoc tantum imperium natum, et auctum et retentum, etc.* ELMENHORST. — Prudentius vero in Apotheosi:

Attamen in cælum quærens suspexit, in quo
Constituit jus omne Deo, cui serviat ingens
Virtutum ratio, variis instructa ministris.

Vide Isidor. Peius. lib. IV. Hoc argumentum a creatoris petito omnes convincit, et omnibus notum est, adeo ut validissimum sit ad asserendam divinitatem; hoc enim argumento B. Paulus, Rom., I, v. 20, utitur, ut Gentes reddat inexcusabiles. Invisibilia enim ipsius a creatura mundi per ea quæ facta sunt intellecta conspiciuntur: sempiterna quoque ejus virtus et divinitas, ita ut sint inexcusabiles. GALLÆUS. — argumentum iterum a Cicerone trahitur libro I Tusculanarum Questionum.

Qui oculos. Ita mss. et editi veteres. Unde homines cognitionem deorum habuerint, docet Platonius in Phædis philosophorum libro I, c. 6. Vide etiam Ciceronem in libro de Universitate.

Pulchritudine. Nihil certe illorum quæ sensu comprehenduntur, mundo ornatius, pulchrius et absolutius, ut Philo notat in lib. πρὸς Ἀγλαῖαν ὁμιλίαν, Cic. lib. II de Nat. deorum. ELMENHORST. — Cicero idem

affirmat, quod hic Laet., lib. II de Divinat. Ob hanc pulchritudinem mundus Græcis est κόσμος. Vide etiam Aristotelem de mundo, et Plinium, libro II, capite 4. Pro voce temperatione, quæ sequitur, ed. Subl. legit prave, comparatione.

Quod mirabili ratione. Francius legit, quod tam mirabili ratione constat.

Utique. Sic reposuimus ex mss. et omnibus fere editis. In 4 edd. rec., itaque.

Necesse est. In ed. Subl. c. additur non, optime.

Nemo est qui quidem sapiat. Optime cum doctiss. Gronovio ita restitui ex ms. Rohan., item ex 2 aliis Reg. hunc nota, necnon Gronov., 1 Coll., 2 Brun. et edit. Cellar. In cæteris, Nemo est quidem qui sapiat... qui.

Non unum esse intelligat. Editi quinque in medio inserunt Deum: sed perperam; mox enim præcessit *unius Dei.* Cæterum in eandem rem vide Lactantium lib. II, cap. 2: *Cum jurant, et cum optant, etc., inquit Tertullianus in Apologet. de ethnicis sui temporis: Anima licet falsis diis exornata, cum tamen respicit, ut ex crapula et somno Deum nominat, et quod Deus dederit, omnium vox est, judicem quoque contestatur illum: Deus eidei, et Deo commendo, et Deus mihi reddet. O testimonium animæ naturaliter Christianæ! Denique pronuntians hæc, non ad Capitolium, sed ad cælum respicit? novi enim sedem Dei vivi. Deum unum poëta agnovērunt Æschylus, et Sophocles, Philemon, Orpheus, Pythagoras. Vid. S. Justinum de Monarchia.*

Qui et condiderit omnia, etc. Hierocles Ζῆνα et Δία Deum appellatum esse scribit, quia per eum omnia sunt et vivunt. Hinc Apuleius Deum vocat rerum omnium exercitorem. Proclus vocat Deum πᾶσι τὰς ζωῆς, fontem omnis vitæ. Sic Cato apud Lucanum:

Heremus cuncti superis, temploque tacente,
Nil agimus nisi sponte Dei.

Sacra etiam pagina ad providentiam asserendam, argumentum (quod omnes convincit) ab experientia peti (Ps. ciii, v. 28 et 29).

Nervorum atque virium. Posterior vox priorem explicat. Vide Davis. ad Cas. i Gal., 20: *Opibus ac nervis.* Hic video expressum Ciceronem Or. v Philip. c. 12: *Experietur consentiens senatus nervos atque vires.* Conf. Laet. l. IV, c. 18, *nervis ac viribus.* BREXMAN.

Æterna mens. Seneca lib. I Natur. Quest. i. Quid

perfecte consummataque virtutis est. Quod si A
verum est, unus sit necesse est. Potestas enim, vel
virtus absoluta, retinet suam propriam firmitatem.
Id autem solidum existimandum est, cui nihil decede-
re; id perfectum, cui nihil possit accedere.

Quis dubitet potentissimum esse regem, qui totius
orbis habeat imperium? neque immerito: cum illius
sint, quae ubique sunt omnia; cum ad eum solum
omnes undique copiae congerantur. At si plures par-
tiantur orbem, minus certe opum, minus virium
singuli habebunt, cum intra praescriptam portionem
se quisque contineat. Eodem etiam modo dii, si
plures sint, minus valebunt, alii tantumdem in se
habentibus. Virtutis autem perfectior naturā potest
esse in eo, in quo totum est, quam in eo, in quo
pars exigua de toto est. Deus vero, si perfectior est
(quia perfectus est) ut esse debet, non potest esse
nisi unus, ut in eo sint omnia. Deorum igitur virtutes
ac potestates infirmiores sint necesse est: quia
tantum singulis deerit quantum in ceteris fuerit;
ita quanto plures, tanto minores erunt. Quid, quod
summa illa rerum potestas ac divina vis ne semel
quidem dividi potest? Quidquid enim capit divisionem,
et interitum capiat necesse est. Si autem interitus
procul est a Deo, quia incorruptibilis est et aeternus,
consequens est ut dividi potestas divina non possit.
Deus ergo unus est, si nihil esse aliud potest, quod
tantumdem capiat potestatis; et il tamen, qui multos
esse arbitrantur, officia inter se dicunt esse partitos:
de quibus omnibus suo loco disputabimus. Illud
interim, quod ad praesentem locum pertinet, teneo.
Si partiti sunt inter se officia, eodem revolvitur res, C
ut ex iis quilibet sufficere omnibus nequeat. Perfec-

VARIORUM NOTÆ.

est Deus? *Mens universi.* Anaxagoras Deum vocavit
vovv; Cic. in prim. Tuscul. Quæst.: *Deus est mens
soluta et libera, segregata ab omni concretionē mortali.*
Voss.—Ita loquuntur Platonici. Augustinus tamen de
Trinitate libr. xv, scribit Deum amplius quiddam,
quam mentem esse, tantum, quantum homo mente
praeditus, superat bruta mente carentia. De Dei
natura vide Plutarchum de Placitis philosophorum
libro 1, c. 7.

Nihil decedere. Ita etiam S. Augustinus libro v
de Trinit. docet nulla accidentia in Deum cadere
posse; et quicquid de Deo dicatur essentialiter, non
accidentaliter dici.

Copie. Id est, abundantia, bona, opes. Infra l. v, c. 12:
Omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes,
omnes denique copie conferantur. l. vi, c. 23: *Fruen-
tes iucunditate innumerabilium copiarum.* De Ira, cap.
13: *Rerum et copiarum abundantia... instruere;* et
cap. 25: *Deus nos innumerabilibus copiis alit.* Hinc
l. vi, c. 14, copiosi, sunt opibus affluentēs. Freinsh.
ad Tac. Ann. iii, c. 54. BUNEMAN.

Virtutis autem perfectior. etc. Ita mss. Robanneus
et S. Germain, itaque eleganter; prius tamen legebat
per triplicem negationem: *Virtutis autem perfecta
natura non potest esse nisi in eo quo totum est, non in
eo in quo pars, etc.* At editio Heumannii legit: *Virtutis
autem perfecta natura in eo potius est, in quo totum
est, quam in eo in quo pars, etc.*

*Natura in eo potest esse, in quo totum est; quam Vir-
tutis autem perfecta natura in eo potest esse in quo to-
tum est, quam in eo.* Hæc lectio est rectissima nec erit
a Cellario corrigenda; nec, ut Heumann. scripsit, ma-

tos igitur jam non erit, qui, cessantibus cæteris,
non potest omnia gubernare. Ita sit ut ad regendum
mundum unius perfecta virtute magis opus sit, quam
imbecillitate multorum. Qui autem potat hanc tantam
magnitudinem non posse ab uno regi, fallitur. Nec
enim quanta sit vis potestasque divinæ majestatis
intelligit, si existimat singularem Deum, qui facere
mundum potuit, eundem regere non posse quem
fecit. At si concepiat animo, quanta sit divini huius
operis immensitas cum antea nihil esset, tamen vir-
tute atque consilio Dei ex nihilo esse conflata; quod opus nisi ab uno inchoari periclitique non po-
tuit: jam intelliget, multo facilius esse ab uno regi,
quod est ab uno constitutum.

Dicat fortasse aliquis, ne fabricari quidem tam
B immensum opus mundi, nisi a pluribus potuisse:
quamlibet multos, quamlibet magnos faciat, quidquid
in multis magnitudinis, potestatis, virtutis, majesta-
tisque posuerit, id totum in unum confero, et in uno
esse dico; ut tantum in eo sit istarum rerum, quan-
tum nec cogitari nec dici potest. Qua in re quoniam
et sensu deficiamus et verbis; quia neque tantæ in-
telligentiæ lucem pectus humanum, neque explana-
tionem tantarum rerum capit lingua mortalis: idip-
sum intelligere nos oportet ac dicere. Video rursus
quid e contrario dici possit: tales esse illos plures,
qualem nos volumus unum. At hoc fieri nullo pacto
potest, quod singulorum potestas progredi longius
non valebit, occurrentibus sibi postestatibus cætero-
rum. Necesse est enim ut suos quisque limites aut
transgredi nequeat, aut si transgressus fuerit, suis
alterum finibus pellat. Non vident, qui deos multos
esse credunt, fieri posse ut aliqui diversum velint;

nifestus error librarii. Subaudiendum, *potius.* BEN.

Quia perfectus est. Hæc omittunt mss. Lips et Goth.
necnon editio Betulei. Ex mss. primæ notæ et prope
omnibus, veteribusque editionibus Romanis et Cellarii
repositum quia, pro nam quod est in cæteris editis.

Incorruptibilis. Hanc vocem fere Ecclesiast. jam ante
nostrum sæpe in Tertulliano, Cypriano, Arnobio legi.
Divina. Ed. Suidac. habet eterna. BEN.

Eodem revolvitur res. Exprimat Cicer. l. iv Acad.,
6: *Imprudens eo, quo minime vult, revolvitur;* l. ii,
Divin. c. 5, *eodem revolveris.* Add. l. i Tuscul., c. 6.

BUNEMAN.

D *Ex nihilo esse conflata.* Paræus in Genes. probat
ex nihilo mundum conflatum. Idemque dixit Theo-
phrastus. Mundum ex materia quidam Deo coeterna
esse factum asseruerunt antiqui philosophi, Pytha-
gorici et Zeno cum Stoicis suis, ipseque Plato. Hos
secuti sunt hæretici, quos Materialios appellat Ter-
tullianus, libro adversus Hermogenem, c. 25. Vide
Augustinum, hæresi 59.

Facilius esse... regi. Illud esse minus necessarium
exesse jubent Rost., Subl., Ven. 1471, utraque 1478,
97, Parrh., Pier., Crat., Paris., Junt., Ald., Gymn.,
Gryph., Gæus, Betol., Heum. Inscruit Thomasius,
quem secuti Gall., Cantabr., Spark., Walch., Cell.

BUNEMAN.

Deficiamus. Heumannus existimat legendum esse
deficiatur. Juxta latini sermonis analogiam: *Si quis
deperat pecunia, ait Seneca epist. 76: Viribus defece-
retur.* ait J. Caesar de Bel. civil. lib. iii, c. 64, et alii.

Tanta. Ita mss. præcipue Robanneus; at mss. 7
rec. legunt tantam cum Sangermanensi

ex qua re disceptatio inter eos et certamen oriatur: A sicut Homerus bellantes inter se deos finxit; cum alii Trojam capi vellent, alii repugnarent. Unius igitur arbitrio mundum regi necesse est. Nisi enim singularum partium potestas ad unam providentiam referatur, non poterit summa ipsa constare; unoquoque nihil curante amplius, quam quod ad eum proprie pertinet: sicut ne res quidem militaris, nisi unum habeat ducem atque rectorem. Quod si in uno exercitu tot fuerint imperatores, quot legiones, quot cohortes, quot cunei, quot alas, primum nec instrui poterit acies, unoquoque periculum recusante; nec regi facile, aut temperari, quod suis propriis consiliis utantur omnes, quorum diversitate plus noceant, quam prosint. sic in hoc rerum naturæ imperio, nisi unus fuerit, ad quem totius summæ cura referatur, B universa solventur et corruent.

Dicere autem, multorum arbitrio regi mundum, tale

VARIORUM NOTÆ.

Sicut Homerus bellantes inter se deos finxit. Quem sequuntur Virgilius, Ovidius, Silius, Lucanus et alii. Sic Arnobius, lib. iv adversus Gentes: Vulnerari, vexari, bella inter se gerere furialium memorantur ardore discriminum. Cic., de Nat. deor., ii; Plato, de Repub. ii, a cuius calumnia Proclus Homerum (si diis placet) liberat, negotium ad nescio quas divisas progressionem, atque substantiarum discrimina referens. Lege Augustinum de Civ. Dei, lib. iv, cap. 50. Sic Ovid., Trist. ii:

Mulciber in Trojam, pro Troja stabat Apollo
Æqua Venus Teueris, Pallas iniqua fuit.

Vid. Cic. de Nat. deor. ii, c. 28; Tertull. Apol. 14. Deos inter se propter Trojanos et Achivos, ut gladiatorium parvi congressos depugnasse. BUNEMAN.

Summa. Tornes. et alii addunt, potestas. Vid. infra Epit. c. 2: Nec potest aliter rerum summa consistere. Reimm. et vett. edd., summa ipsa constare. BUN.

Constare. Adde potestas, ut legitur in optima Coloniensi edit. anni 1544.

Pertinet. Ita codex Rohan. et Sangerm.; at mss. recentiores cum editis, pertineat.

Cunei. Cuneus erat multitudo militum ita collocata ut initio esset angusta, et paulatim dilataretur. Vid. Turneb. ad Quintil. i Inst. 13. Plena manu Pitiscus auctores citat in Thes. Antiq. Roman., tom. i, fol. 607. BUNEMAN.

Diversitate. Mss. decem regent. diversitates, inter quos Rohan. Diversitates etiam habet Subl. ed.

Totius summæ cura. Sic mss. et Subl., Venet. 1471, 97. Vide infra. L. i, c. 5. Deum vocat summæ totius artificem; Epit. c. 4, totius summæ gubernatorem. BUNEMAN.

Tale est, quale si. Ille elegans vöcularum prætermisus usus a scriptoribus de particulis, l. iii, c. 3. Tale est, profecto, quale si disserere velimus. L. vi, c. 15: Quod tale est, quale si velint; cap. 16: Hoc vero tale est, quale si dicerent. BUNEMAN.

Quibus. Elegans lectio Gronovii siquidem, quamvis omnes mss. et edd. quibus habeant. Videtur roribus. quibus, id est affectibus, commoveri ad affectus. BUNEMAN.

Item multi affectus, quibus commoveri, etc. Non negat cum Stoicis Lactantius multos esse in homine affectus, quibus commoveamur: sed negat bene colligi, multas esse in homine mentes, quia sint in eo, ut varia ministeria membrorum: ita et multi affectus ab una eademque origine sunt repetendi. In ms. Gronov. legitur: Item multi affectus, si quidem commo-

est, quale si quis affirmet in uno corpore multas esse mentes: quoniam multa et varia sunt ministeria membrorum; ut singulos corporis sensus singule mentes regere credantur, item multi affectus, quibus comthoveri solemus vel ad iram, vel ad cupiditatem, vel ad lætitiā, vel ad metum, vel ad miserationem; ut in his omnibus totidem mentes potentur operari: quod si quis profecto dicat, ne ipsam quidem, quæ una est, habere videatur. Quod si in uno corpore tantarum rerum gubernationem mens una possidet, et universis simul intenta est; cur aliquis existimet mundum non posse ab uno regi, a pluribus posse? Quod quia intelligunt isti assertores deorum, ita eos præesse singulis rebus ac partibus dicunt, ut tamen unus sit rector eximius. Jam ergo cæteri dii non erunt sed satellites ac ministri, quos ille unus maximus et potens omnium his officiis præfecerit; et ipsi

veri solemus vel ad iram, etc. Sed contra fidem aliorum mss. unus ms. Lips. habet multi effectus, etc.

Tantarum. Quasi dicas multarum. Hæc dictio non magnitudinem, sed multitudinem hoc loco significat, ut fiat antithesis ad illud una; ita Græcis τοσούτος, promiscue significat, tot, et tantus. Ex Isæo. — Tantarum rerum. Id est, tot, tam multarum, in oppos. una mens. Saepè Lactantius l. v, c. 13, tanta hominum millia. Sic l. iii, c. 19, quanta hominum millia, id est, quam multa. . . Tertull. Apolog. c. 50: Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur. . . nec tamen tantos inveniunt verba discipulos, quantos christiani factis docendo. BUNEMAN.

Mens una. Sic habent, et quidem recte, cum veteribus Romanis editionibus et Is. Spark., ac 2 Lips. codices mss. omnes; dempto uno Regio rec. in quo est mens humana, ut in editis sex. At mss. ac vet. editorum lectionem scopus Lactantii postulat; nam ut probet ab uno Deo tam multas res sufficienter regi posse, inter alias similitudines et hanc adducit, quod una mens omnes et tam varias corporis actiones regat.

Simul. Mss. 18, semel, vitiose.

Singulis rebus ac partibus. Ita legunt omnes mss. et impressi, quos videre quidem licuit. In ms. Gronov. erat singulis rebus ac partium, cum superscripta littera, ut partium videretur voluisse scribere librarium. Suspicio fuisse, ita eos præesse singulis rebus ac partium, hoc est, per partes, distributis partibus. Gronovius.

Ut tamen. Sic emendatum ex omnibus mss. et veteribus editis; præter ms. Jun. et nonnullas editiones, in quibus legitur: Ut tantum; sed male.

Potens omnium. Heumannus in App. ii ad Sympos. et hic rescribit, parens omnium. Lactantio quidem Deus vocatur, parens omnium, c. 5, lib. ii, c. 10, lib. v, c. 3. At quia constanter omnes libri, potens omnium, et maxime hic de potentia Dei agitur, nihil est mutandum. Patet ex Epit. b. l. c. 2: Nullus igitur eorum poterit omnipotens nuncupari, quod est verum cognomentum Dei; lib. v Institut. c. 21: Deus. . . quem rerum potentem confiteris. BUNEMAN.

Præfecerit Ita restitimus ex omnibus ferme mss. ac veteribus editis; et recte. In mss. 2 Reg. rec. et excensis rec., præfecit.

Et ipsi. Ita repositimus ex optimis mss. 2 Reg., 2 Bonon., Taxaq., 6 Colb., 2 Claromont., 2 Brun. ad velustus edit. Mss. 4 Reg. rec. et 0 editi habent, ut ipsi

ejus imperio ac nutibus servient. Si universi pares non sunt, non igitur dii omnes sunt. Nec enim potest hoc idem esse, quod servit, et quod dominatur. Nam si Deus est nomen summæ potestatis, incorruptibilis esse debet, perfectus, impassibilis, nulli rei subjectus. Ergo dii non sunt, quos parere uni maximo Deo necessitas cogit. Sed quia non frustra falluntur ii qui hoc ita putant, causam hujus erroris paulo post aperiemus. Nunc unitatem divinæ potestatis testimoniis comprobemus.

CAPUT IV.

Quod unus vere sit Deus a prophetis etiam prænuntiatus.

Prophete, qui fuerunt admodum multi, unum Deum prædicant, unum loquuntur: quippe qui unius Dei spiritu pleni, quæ futura essent, pari et consona voce prædixerunt. At enim veritatis experies non putant illis esse credendum. Illas enim non divinas, sed humanas voces fuisse aiunt. Videlicet quia de uno Deo præconium faciunt, aut insani, aut fallaces fuerunt. At quin impleta esse implerique quotidie illorum vaticinia videmus; et in unam sententiam congruens

A divinatio docet non fuisse furiosos. Quis enim mentis emotæ, non modo futura præcineret, sed etiam coherentia loqui possit? Num ergo fallaces erant, qui talia loquebantur? quid ab his tam longe alienum quam ratio fallendi, cum cæteros ab omni fraude cohiberent? Idcirco enim a Deo mittebantur, ut et præcones essent majestatis ejus, et correctores pravitatis humanæ.

Præterea voluntas fingendi ac mentiendi eorum est qui opes appetunt, qui lucra desiderant; quæ res procul ab illis sanctis viris absq̃uit. Ita enim delegato sibi officio functi sunt, ut, derelictis omnibus ad tutelam vitæ necessariis, non modo in futurum, sed ne in diem quidem laborarent, contenti extemporali cibo, quem Deus subministrasset: et hi non modo B quæstum nullum habuerunt, sed etiam cruciatus atque mortem. Amara sunt enim vitiosis ac male viventibus præcepta justitiæ. Itaque ii, quorum peccata et arguebantur et prohibebantur, excruciatos eos acerbissime necaverunt. Ergo a quibus absq̃uit studium lucri, absq̃uit etiam voluntas et causa fallendi. Quid, quod aliqui eorum principes aut etiam reges fuerunt, in

VARIORUM NOTÆ.

Servient. Sic restitimus ex optimæ notæ mss. 2 Reg., 2 Bonon., Taxaq., 1 Colb., 2 Brun., et antiquioribus editis. In mss. 4 rec. et 10 editis est *serviant*.

Si universi pares non sunt. Ed. Sublac. legit: *Si universæ partes non sunt*.

Impassibilis. L. ii, c. 8, do antiquiorem Tertull. de Resurr. Carn. c. 57, *Caro impassibilis*; adv. Valentin. c. 27, in Christo *impassibilis*, et sapius. BEN.

Qui hoc ita esse putant. Venet. 1493, 97, Paris., qui hoc putant: certe melius quam multi, qui hoc ita putant, cum Goth. et Reimm. BUNEMAN.

Paulo post. Scilicet infra cap. 8.

Fuerunt. Ita emendatum ex omnibus mss. et editis, præter 3, edit. Thys., Gall., Spark., in quibus est, *fuerunt*.

Unum loquuntur. Deut. vi et xvii, Psalm. xvii et lxxxv: Sap. xii; Isaie lv. Non adducit Lactantius testimonium, quia prophetarum scripta hoc unum sonant.

Fallaces. Cum Cellario, ex optimis mss. 2 Bonon., 6 Reg., 5 Colb., Taxaq., Pal., Lips., Jun., Em., 2 Claromont. et 2 Brun. reposuimus, *fallaces*. In 5 mss. rec. et editis legitur, *mendaces*.

At quin, etc. Sic legit Isæus, et recte, cujus ad hunc locum annotationem vide. Alii vero legunt *atqui*, sed minus bene: Sangerman. legit *atque*.

Implerique. Sic legendum, volentibus mss. 2 Reg. 900 amor., 1 al. Reg. bonæ notæ, Gronov. nec non 1 Claromontano a prima manu. Loquitur de prophetis Hieron. præfat., 6, in Hieremiam: *Nos autem sequentes auctoritatem apostolorum, et evangelistarum, ei maxime apostoli Pauli, quicquid populo Israel carnaliter promittitur, in nobis spiritumaliter completum esse monstramus hodieque compleri.* Geoxovius. — Sic legunt Cauc. et Ulf.

Futura præcineret. Valla c. 1. in suo codice legit, *futura prædicere*.... Eleganter canere et præcineret vates dicuntur. Lact. l. v, c. 3, *Zachariam constat*... cecini-se. L. iv, c. 11, *Olim Prophete cecinerant*. BEN.

Mentis emotæ. Plane motæ loco, Seneca cap. 18 de Cons. ad Polyb. Sic etiam Lactant. l. iv, c. 27. Mss. duo Reg., 2 Colb., Goth., Jun. et Brun. habent *mentis semotæ*, quod etiam recte exprimit, ino efficacius, id quod Lactantius intendit; nam volens probare prophetas non fuisse furiosos, dicit hoc fieri non

posse ut furiosi, quibus mens est semota, et futura et coherentia loquantur. GALLÆUS. — Vide quoque apud Lactantium hominum mentes emotas, lib. iv Div. Inst., c. 27.

Sed etiam coherentia. Ita ferunt mss. et editi omnes. *Sed scilicet coherentia*, vel, *sed certe coherentia*, sive, *sed vel coherentia*, dicere debuisse Lactantium, notat Vall. et mendum esse librariorum suspicatur, lib. iii Elegant. cap. 27. ISÆUS.

Num ergo. Mss. 8 recentes. *Non ergo.* Utraque lectio bona. — Num ergo. Ita habent fere omnes, Subl., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 95, 97, Jun., Ald., Parrh., Crat., Paris., Gymn., Gryph., Thom., Torn., Isæus, Gall., Cantabr., Sparkius.

BUNEMAN.

Alienum. Heumannus putat addendum esse *fuit*; at sequimur mss.

Correctores pravitatis. Ms. Cant. et prima ed. Subl. 1465, *correctores*. At amplius et aptius prius vocabulum ob sequens. *pravitatis*. Noto ad Lactant. de Ira, cap. 15; et c. 17, *ad pravitatis correctionem*.

BUNEMAN.

Procul ab. Rectius sic cum mss. quam Subl., Rost., Ven. 1471, 72, 97, Pier., Parrh., Crat., Paris., B Gymn., Gryph., Ald., *procul dubio*. Reimm., *procul ab illis fuit*. BUNEMAN.

Ad tutelam vitæ. Vid. l. vii Inst. c. 4: *Tutela ejus* (confer. supra) *atque usibus data*. Seneca ad Helviam c. 9: *Terra ea vix ad tutelam incolentium fertilis... quantum est, quod in tutelam homini necessarium sit*. BUNEMAN.

In diem. L. iii, c. 25: *Quibus in diem victus labore est querendus*. BUNEMAN.

Extemporali cibo. Sublac., Venet. 1471, 1472, utraque 1478, Rost., Paris., *temporali cibo*. At etiam latissimus eibus temporalis est. Ven. 1493, 1479, Parrh., *ex temporali*, vocibus duobus. Tandem Ald., Gymn., Gryph., Thom. una voce, *extemporali*, et sic mss. Goth. et alii. Optime. *Cibus extemporalis* est, facilis, subito, parvo, parabilis. BUNEMAN.

Cruciatus atque mortem. De quibus infra lib. iv, cap. 11. Vires prophetarum scripserant Epiphanius et Theodoretus Cyriepiscopus.

quos cadere non posset suspicio cupiditatis ac fraudis, et tamen præconium Dei singularis eadem, quæ cæteri, divinatione fecerunt?

CAPUT V.

De testimoniis poetarum et philosophorum.

Sed omittamus sane testimonia prophetarum, neminus idonea probatio videatur esse de his, quibus omnino non creditur. Veniamus ad auctores; et eos ipsos ad veri probationem testes citemus, quibus contra nos uti solent, poetas dico ac philosophos. Ex his unum Deum probemus necesse est: non quod illi habuerint cognitam veritatem; sed quod veritatis

VARIORUM NOTÆ.

Non posset. At in 13 mss. non potest.

Cupiditatis. Cupiditas, h. l. idem quod infra studium lucri. Confer infra, sine avaritia. BENEMAN.

Dei singularis. Id est unus, unica. Nihil frequenter Lactantio, quam singularis, pro unus, unicus, Ciceronis more; l. i, cap. 3, c. 6; lib. ii, c. 16; lib. v, c. 1, c. 21; lib. vi, c. 9; l. iv, c. 12, c. 26, c. 29. Epit. Taur. c. 3, c. 4. BENEMAN.

De his. Ex omnibus prope mss. et vetustioribus editis Rom., Venet. 1490, Erasmi. 1559, Betul. et ls., Lactantio suum restituimus loquendi modum. Sic et infra lib. v, c. 15, de suis auctoribus docemus. Sed et Cicero Lentul., de Crasso domum emissem; idem de Orat., Hoc audiui de patre. Partim ex Isæo. In editis rec. ab his: quæ lectio magis placeret, si esset mss. codicum.

Poetas dico ac philosophos. S. Augustinus contra Faustum lib. xii, cap. 15, ostendit poetarum et philosophorum testimonia valere ad paganorum vanitatem revincendam, non tamen ad istorum auctoritatem amplectendam.

Ex his unum Deum probemus necesse est. Demonstrat Lactantius ethnicos sapientes veteres unum Deum credidisse. Idem præstati S. Justinus in libro de Monarchia, et Clemens Alexandrinus in Orat. ad Gent. Vide August. Eugubini. de Perenni philosoph. Ex Isæo.

Ingerentem... claritatem. Refert Minuc. 17; 5: Ignorare nec fas, nec licet, ingerentem sese oculis et sensibus cælestem claritatem. Ad rem conf. l. ii, c. 1; l. iii, cap. 1. — Pro claritatem, ed. Sublac. habet voluntatem. BENEMAN.

Poete igitur. Sic et Minucius Felix c. 19: Audio poetas quoque unum patrem divum atque hominum prædicantes. Passim hoc apud poetas, tam grecos, quam latinos, videre licet, quod nullum præter unum Deum statuunt. Vide Orpheum, Phœcylium, Xenophanem Colophonium, Hermesianum, Parmenidem, Philemonem, quid vero divinius hisce Sophoclis, quæ extant apud Clement. Alexand. ὑποπτεῖ. πρὸς Ἐλλ. et Cyrillum contra Julianum. E Latinis vero, adi. Valerium Soranum; Plautum in Captivis:

Est protectio Deus, qui quæ nos gerimus auditque et videt: Manilius, lib. i Astronom.:

Deus est, qui non mutatur in ævo.

Horatium lib. i, Od. xii:

*Qui res hominum ac deorum,
Qui mare et terras variisque mundum
Temperat horis.*

*Unde nil majus generatur ipso,
Nec viget quicquam simile aut secundum.*

Eundem, lib. iii, Od. iv; Ovid., lib. Metamorph.:

*Sic onus inclusum numero distinxit eodem
Cura Dei.*

A ipsius tanta vis est, ut nemo possit esse tam cæcus, qui non videat ingerentem se oculis divitiarum claritatem. Poetæ igitur, quamvis deos carminibus ornaverint, et eorum res gestas amplificaverint summis laudibus, sæpissime tamen confitentur spiritu vel mente una contineri regique omnia. Orpheus, qui est vetustissimus poetarum, et æqualis ipsorum deorum (si quidem traditur inter Argonautas cum Tyndaridis et Hercule, navigasse), Deum verum et magnum, *πρωτογονον*, id est primogenitum, appellat; quod ante ipsum nihil sit genitum, sed ab ipso sint cuncta generata: eundem etiam *πᾶντα* nominat; quod cum adhuc nihil esset, primus ex infinito apparuerit et

B Senecam, in Thyeste:

Res Deus nostras cæleri citatus turbine versat.

Lucanum, lib. ix Pharsal., ubi de Jove:

Estque Dei sedes, ubi terra, et pontus, et aer.

Et cælum, et virtus. Superos quid querimus alitra?

Juppiter est quodcumque vides, quodcumque movetur.

Orpheus qui est vetustissimus. Ita optimi et antiquissimi mss. 2 Bon., 7 Reg., Tax., Lips., 4 Colb., Jun., 2 Clarom., Ultr. et antiq. ed. Rom. et ls. In mss. 4 rec. et multis editis, qui, etc. Tatianus, Ὀρφεὺς δὲ, etc. hoc est, Orpheus iisdem ac Hercules temporibus fuit: alia autem, etiam versus ei attributos, aiunt, auctorem habere Onomacritum, qui fuit temporibus Pisistratidarum, circa Olympiada quinquagesimam. Tzetzes quoque historia cccxcix, chili. 12, cum Herculis facit coætaneum, ac centum ante bellum Trojanum annis floruisse ait Clariss. ex quo hæc descripsi. Vossius. — Cyrillus libro i contra Julianum, Orpheus, Ὀεagri filium, primum odas et hymnos idolis conscripsisse, deinde, mutata sententia, palinodiam cecinisse asserit. Inter cæteros Orphei versus hi præcipue occurrunt:

*Ἐγὼ δ' ἴατο' αὐτονομίῃ, εὖτε βασιλεὺς τεύχεσσι.
Ἐν δ' αὐτοῖς αὐτῇς περιπύρεται, οὐδὲ νῦν ποῦ.
Εὐροπῇ, Ὀ. C.*

Tullius, lib. i de Natura deor., refert Aristotelem prodidisse Orpheam isum nunquam fuisse; quæ vero carmina ejus nomine circumferuntur, ea a Pythagoricis attribui eundem Cæropi, vel, ut legi debet, Cæropi. Ex Vossio. — Nota etiam Origenem negasse ulla Orphei scripta suo ævo exuisse lib. i contra Celsum. De Orpheo vide infra cap. 22.

Inter Argonautas. Argonautæ fuerunt illi heroes qui cum Jasone in Colchos profecti sunt, numero amplius quinquaginta, ex quibus præcipui Inere, Castor et Pollux, Teiamon, Orpheus, Hercules, et Ulysses puer. Sic cognominati a navi qua vecti fuerunt: Argo enim navis illa vocabatur a longitudine.

Cum Tyndaridis Castore et Polluce, qui κατὰ γένος Tyndaridæ vocantur: non enim uterque ex Tyndaro natus, sed tantum Castor; Pollux autem ex Jove. Vocantur autem Tyndaridæ, quia uterque e Leda Tyndari uxore natus.

Id est Primogenitum. Verba hæc eradenda, nec leguntur in mss. Rotomano et Sangermanensi. Nec aliud sunt, quam glossema seu interpretatio amanuensis.

Cuncta generata. De hac Orphei doctrina vide Eusebium. Præpar. Evang. l. iii.

παντα. Macrobius quod omnium deorum numina ad Apodinem refert hoc illi epitheton tribuit; rationem tamen nominis diversam affert. Item, inquit, Phœcia appellatur pro eo quod panem et basileas, ἑσθὲν παρέτα. res. quia sui quotidie renovat se: libro i, c. 17, et sequenti capite hosce Orphei versus citat

extiterit. Cujus originem atque naturam quia concipere animo non poterat, ex aere immenso natum esse dixit : Πρωτόγονος γενέσθαι περί μίξεως ἡέρος υἱός. Aliud enim amplius quod diceret non habebat. Hunc ait esse omnium deorum parentem, quorum causa cælum condiderit, liberisque prospexerit ut haberent habitaculum, sedemque communem : ἔκτισεν ἀθανάτους δόμον ἄφθιτον. Natura igitur et ratione ducente, intellexit esse præstantissimam potestatem cœli ac terræ conditricem. Non poterat enim dicere Jovem esse principem rerum, qui erat Saturno genitus; neque Saturnum ipsum, qui cœlo natus ferebatur: cælum autem tanquam Deum primum constituere non audebat, quod videbat elementum esse mundi, quod ipsum egerit auctore. Hæc eum ratio perduxit ad illum Deum primogenitum, cui assignat et tribuit principatum.

Homerus nihil nobis dare potuit, quod pertineat ad veritatem, qui humana potius quam divina conscripsit. Potuit Hesiodus, qui deorum generationem anius libri opere complexus est. Sed tamen nihil dedit, non a Deo conditore sumens exordium, sed a chaos, quod est rudis inordinatæque materiæ confusa conge-

A ries : cum explanare ante debuerit, chaos ipsum unde, quando, quomodo esse, aut constare cœpisset. Nimirum sicut ab aliquo artifice disposita, ordinata, effecta sunt omnia : sic ipsam materiam fictam esse ab aliquo necesse est. Quis igitur hanc, nisi Deus, fecit, cujus potestati subjacent omnia? sed refugit hoc ille dum horret incognitam veritatem. Non enim Musarum instinctu, sicut videri volebat, in Helicone carmen illud effudit; sed meditatus venerat et paratus.

Nostrorum primus Maro non longe fuit a veritate; cujus de summo Deo, quæ mentem ac spiritum nominavit, hæc verba sunt :

Principio cælum, ac terras, camposque liquentes,
Lucentemque globum lunæ, Titanique astra,
Spiritus intus alit; totamque infusa per artus
Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.

B Ac ne quis forte ignoret quisnam esset ille spiritus, qui tantum haberet potestatis, declaravit alio loco, dicens :

Deum namque ire per omnes
Terrasque, tractusque maris, cœlumque profundum.
Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,
Quemque sibi temes nascentem accessere vitas.

Ovidius quoque in principio præclari operis, sine ulla

VARIORUM NOTÆ.

in eundem fere sensum. *Orpheus quoque*, Macrobius sunt verba, *solem volens intelligi*, ait inter cætera :

Τῶν αὐτῶν δῖον, ἀνέκταν πρὶν Ἴουρα
Ἐκείνην θεὸς ὅταν κἀλλιστον ἴδωται,
Ὅν δὴ γῆν κλέουσιν φάντα τε καὶ ἀνόντων.

etc. cap. 18 Macrobius.

Πρωτόγονος, etc. Hoc est :

Principio genitus Phaeton longo aere natus.

Ἐκτισεν, etc. Hoc est : *Condidit immortalibus domum incorruptibilem.*

Ducente. Sic e cunctis pene mss. et antiquioribus ac melioribus editis, et ipsomet Lactantius infra, item *natura ducente*. In mss. Bonon. antiq., *deducente*. In 4 rec., *docente*; in 3 aliis rec., *dicente*.

Potestatem cœli. Mss. tres rec. et omnes fere editi, *potentiam*.

Non poterat .... Ferebatur. De Jove et Saturno plura infra capp. 11 et 12.

Elementum esse. Hoc tamen non admisisset Aristoteles, qui libro de Mundo æthera censuit esse στοιχείων ἑταρον τῶν πεπασμένων, ἄφθαρτον καὶ θεῖον.

Ad veritatem. Ostendit tamen Cyrillus contra Julianum, Homerum unum cognovisse Deum. Vide Lactant. infra cap. 19.

A chaos. L. 11, c. 8, id refutat. Conf. Grotium de Verit. Rel. Christ. 1, § 16. hæc doctæ illustrant. Bux — Sed a chaos quod est rudis, etc. Vide Hesiodum in Theogonia. Apud Ovidium Metamorph. lib. 1. Rudis indigestaque moles. Confusas res fuisse etiam Linus didici docuitque :

Tempore primævo simul omnia mixta fuerunt.

Anaxagoras quoque : *Cuncta simul erant; at mens ea discrevit ornataque, et quæ confusa erant ordinavit.* Egyptii etiam intellexerant mundum e chaos, confusa massa, prodidisse; de illis Laertius in proœmio : Ἀρχὴ εἶναι τὴν Διὶ, etc. Principium esse molem confusam, ex hac discreta elementa quatuor, et animalia perfecta. Hesiodum secutus est Valentinus hæresiarcha : Τριάντα γὰρ καὶ ὀκτὸς θεοὶ καὶ οὐράνοιοι. Βοηλεῖται προσέειπεν ὁ μὲν πρῶτος ἔστι βόθρος. Vide Epiphanium hæres. 51. Sic et Anaxagoras chaos indigestum omnium seminarium constituit, cui adjecit principium effectivum, mentem seu Deum.

Effecta. Mss. 1 Bonon. antiq. et 1 Colb. rec. facta. Viro erudito placeret *efficta*, propter id quod sequitur, scilicet *materiam fictam*.

C Materiam fictam. Bene : nam fictio materiæ est et materialium. Mss. 1 Bonon. antiq. 1 Colb. et Goth. et Sangerm. factam.

Fecit. Ita restitutum ex mss. prope omnibus. At Bonon. et Taxag. cum editis, *fecerit*.

In Helicone. Monte Musis dicato. Heliconis sublimitatem passim poetæ prædicant. Sic Aratus in Phænomenis, v. 216, et Strabo lib. ix, c. 8, 9 et 10. Jam Hesiodus initio Theogonias dixerat : Ἀἶψ' Ἑλικωνος, etc., id est,

Quæque Heliconæ tenent montem magnamque sacrarumque.

Meditatus venerat et paratus. Cic. l. 11 in Verr., c. 40; l. 11 in Verr., c. 6; et pro Publ. Quint., c. 11 : *Cum paratus meditatusque venisses. BUNEMAN.*

Non longe abfuit a veritate. Lib. 11, c. 8, ab hac vultate non longe fuit. Bux

Quem mentem ac spiritum. Hic ordo est omnium mss. præter. 2 Colb., in quibus ut in editis est, *quem spiritum ac mentem*.

D Ignoret. Sic optimus codex mss. Regio-Puteanus, Lipsienses, 5 Colbert., 1 Claromont. alique cum omnibus editis, præter Cellar. ac mss. 12, in quibus est *ignoraret*. Utrique lectio bona. Prior Lactantii esse mihi videtur. Si enim scripsisset is *ignoraret*, quis librarius substituisset *ignoret*?

Ille spiritus. Ita emendavimus ex omnibus mss. codicibus et editis Rom. 1468, 1740, Gymnic., Crat., Tornes., 2 Lips. Editi 4 habent, *illi spiritus*, male.

Deum namque ire per omnes. Lib. iv, Georgic. vers. 221. Joveneus lib. 1 de Hist. Evang.

Nū absente Deo loquimur; nū abdita clausum
Pectoris atra tegunt : cernit Deus omnia præsens

Vide Epictetum, apud Arrianum. lib. 1, c. 14; Apul., de Mundo; Hieron. in Epist. Pauli ad Eph. cap. iv; Augustin., de Civ. Dei lib. iv, c. 2; Salvianum de Gubernat. Dei, lib. 1; pariter et Ovid., lib. 1 Metamorph. ELEMENOSI.

Operis Metamorphoseos scilicet, in quo gentium theologia explicatur.

nomini dissimulatione, a Deo, quem fabricatorem mundi, quem rerum opificem vocat, mundum fatetur instructum. Quod si vel Orpheus, vel hi nostri, quæ natura ducente senserunt, in perpetuum defendissent, eandem quam nos sequimur, doctrinam comprehensa veritate tenuissent.

Sed hactenus de poetis. Ad philosophos veniamus, quorum gravior est auctoritas, certiusque iudicium; quia non rebus commentitiis, sed investigandæ veritati studuisse creduntur. Thales Milesius, qui unus e septem sapientum numero fuit, quique primus omnium quæsisse de causis naturalibus traditur, aquam esse dixit, ex qua nata sint omnia; Deum autem esse mentem, quæ ex aqua cuncta formaverit. Ita materiam rerum posuit in humore; principium causamque

nascendi constituit in Deo. Pythagoras ita definiit quid esset Deus: « Animus, qui per universas mundi partes, omnemque naturam commeans atque diffusus; ex quo omnia, quæ nascuntur animalia, vitam capiunt. » Anaxagoras Deum esse dixit infinitam mentem, quæ per seipsam moveatur. Antisthenes multos quidem esse populares deos, unum tamen naturalem, summæ totius artificem. Cleanthes et Anaximenes æthera dicunt esse summum Deum; cui opinioni poeta noster assensit:

Tum pater omnipotens fecundis imbris æther
Conjugis in gremium lætæ descendit, et omnes
Magnus alii magno permixtus corpore fœtus.

B Chrysippus naturalem vim divina ratione præditam,

VARIORUM NOTÆ.

Quæ. Legitur qui, in ed. Sublacensi.

Ducente. Mss. recentes 1 Reg., 2 Colb., Em., Goth., docente. Cæteri, ducente; vera lectio, quæ confirmatur e superiori loco, natura et ratione ducente.

Thales Milesius, etc. aquam esse dixit ex qua nata sint omnia. Et quæ 25 mss. inter quos sunt veterissimi Bonon. et Reg. Nata sunt, in sexdecim. Augustinus de Civ. Dei l. viii, c. 2: Ionici generis princeps fuit Thales Milesius (qui obiit anno primo Olympiad. LVII), unus illorum septem, qui appellati sunt sapientes. Sed illi sex vitæ genere distinguebantur, et quibusdam præceptis ad bene vivendum accommodatis. Iste quidem Thales, ut successores etiam propagaret, rerum naturam scrutatus, suasque disputationes litteris mandans emittit, maximeque admirabilis existit, quod Astrologiæ numeris comprehensis, defectus solis et lunæ etiam prædicere potuit. Aquam tamen putavit rerum esse principium, et hinc omnia elementa mundi, ipsamque mundum, et quæ in eo gignuntur, existere. Videantur: idem, ejusdem l. c. 5; Justinus Mart., Serm. parænet. sive Exhort. ad Gentes, paulo post initium; Laertius, l. i; Tertullianus, adversus Marcionem; Sext. Empiricus, contra Mathematicos; Hermias, διαρρηξας τῶν ἑξῶ φιλοσόφων; Seneca, librum Natural. Question., c. 15; Chalcedius, in Timæum Platonis; Viruvius, proœmio libri viii; Servius, ad vi Virg. Eclogam; Ausonius, Ludo sapientum; Arnobius, l. ii; Eusebius, Præparat. l. v, c. 43. Cic., l. i de Nat. deor., n. 25: Thales Milesius, qui primus de naturalibus rebus quæsit, aquam dixit esse initium rerum: Deum autem eam mentem quæ ex aqua cuncta fingeret.

MEROLA. — Existimatur quidam, Thaletis doctrinam e sacris litteris esse desumptam Geneseos capite i, 2, ubi dicitur: Spiritus Dei ferebatur super aquas. Verum de numero sapientum vide Diogenem Laertium lib. i. N porro erant Thales, Solon, Periander, Cleobulus, Chilon, Bias, Pittacus; his etiam annumerantur loco Periandri, aut Anacharsis Scythia, aut Myso.

Aquam esse dixit, etc. Arist., i Met., i de Nat. deor.; Plut. in Placit.; Laert.

Quæ ex aqua. Recte a nobis emendatum ex omnibus pene mss. ac vet. ed. Rom. et sic legendum esse, non qui, ut in rec. 1 Reg. et 1 Colb. rec. non editis, confirmatur ex proxime allatis præcedenti nota Ciceronis loco, l. i de Nat. deor., n. 25. Ita etiam Minutius Felix, post Ciceronem et Laertium, dixit: Is Milesius Thales rerum initium aquam dixit, Deum autem eam mentem, quæ ex aqua cuncta formaverit.

Rerum. In editis legitur omnium rerum; at secuti sumus mss., præcipue Bohay, et Sangerm. Sane hæc duo verba non sunt necessaria, cum proxime præcedat cuncta formaverit, Maque Lactantii non esse, et ab antiquis intrusa suspicabar, cum etiam multum hic variant codices. Ea enim absunt a mss. Regiis sex, omnium ab Ultr., Jun., 1 Claromont., Brun.

et ab edit. Cellarii; rerum ab editis Betul., Thomas., Is., Spark. Illa tamen retinui ex vet. mss. Bonon. 8, 2 Reg., 2 Colb., Cantabrig. ac editis Rom., Ald., Paris. 1525, Crat., Gymn., Tornes., Fasitell. et Walch. In decem mss. Item, pro Ita.

Constituit. Rectius ex vetustissimis mss. 2 Bonon. et 2 Reg. aliisque tribus, 6 Colb., Tax., Jun., Lips., 2 Claromont., Em., Brun., quam ex mss. 3 Reg. editisque posuit; quæ est non elegans repetitio.

Pythagoras ita definiit. Vide etiam Lactantium, libro de Ira Dei, c. 11; Galenum, in Hist. Philosoph.; Cic., Plutar., Laer., Salvianus, de Gubernat. Dei, l. i: Pythagoras philosophus, quem quasi magistrum suum philosophia ipsa suscepit, de naturæ et beneficiis Dei discrevit, sic locutus est: « Animus per omnes mundi partes commeans atque diffusus, ex quo omnia nascuntur, animalia vitam capiunt. » Cic. de Nat. deor. l. i.

ELMENS.

Anaxagoras dixit, etc. Is natus est Olympiad. LXX. De eo legatur Jamblichus, de Vita Pythag., c. 48; Cicero, i de Nat. deor., l. iv Academ. Questionum; Plutarchus, de Placitis philosophorum; Diogenes Laertius, l. ii. ELMENS. — Vide etiam ante ad c. 3; item August., de Civ. Dei l. viii, c. 2; Clement. Alexand., Protrept.; Aristotel., de Phys. Auscult. Strab., l. xiv.

Per se ipsam. Ita ex omnibus mss. emendatum et ex antiquioribus et melioribus editis. In 5 vulgaris per se ipsum, in ed. Betul., per se ipsa.

Antisthenes multos, etc. Inf., l. de Ira Dei, c. 11; Cic., de Nat. deor.

Naturalem summæ, etc. Ante erat inter duas hæc voces insertum, id est, quod expunxit; habetur tamen in sex mss. rec. et recentioribus editis; desideratur in antiquis, nec est necessarium.

Cleanthes et Anaximenes. Anaximenes, inquit Augustinus loquens de Anaximandro, discipulum et successorem reliquit, qui omnes rerum causas infinito aeri dedit, nec deos negavit aut tacuit; non tamen ab ipsis aerem factum, sed ipsos ex aere ortos credidit. Adeunt: Diogenes Laertius, l. ii; Plutarch., περὶ ἀρετῆς.; Justinus Martyr, λόγ. παρακατ. πρὸς Ἑλλ.; Stobæus, l. i Eclog. Physic., c. 43. De Cleanthe, vide Cic., l. i de Nat. deor., ubi legitur æra, non æthera; Clementem Alexandrinum, in Protreptico, ubi optime mentem Cleanthis exponit circa rerum generationem. Legatur etiam Tertullianus, in Apologet.

Poeta. ii Georg., 325. Vide Macrobi., l. i de Somnio Scipion., cap. 17, et Servium in hæc verba Virgil.

Permixtus. Vulgata Maronis lectio habet commixtus.

Chrysippus. Chrysippus ait vim divinam in ratione esse positam, et universæ naturæ animæ atque mentis; ipsumque mundum esse, et ejus animi fusionem universam; tum futalem umbram, et necessitatem rerum futi-

menta nullis pulcherrimæ faceret, et hoc ordiretur, A quo neque maius quidquam novit natura, nec melius; ut omnia sub duobus suis irent, quamvis ipse per totum se corpus intenderat, tamen ministras regni sui deos genuit. Et quam multa alia de Deo nostris similia locutus est: quæ nunc differo, quæ aliis locis opportuniora sunt. Nunc satis est demonstrare, summo ingenio viros attigisse veritatem, ac pene tenuisse; nisi eos retrorsum infatentis pravis opinionibus consuetudo rapuisset, quæ et deos alios esse opinabantur, et ea, quæ in usum hominis Deus fecit, tamquam sensu prædita essent, pro diis habenda, et colenda eradebant.

VARIORUM NOTÆ.

dextram manum in adorando ad os referrent, aurigæ B qui dextra flagellum tenebant, flagellum ipsum osculabantur, et sic adorabant (Dio, in Caracalla, de ejus aurigationibus). Hic ritus non solum Romanis, verum et Orienti usitatus, ut doctiss. Drus. frag. vet. interpret., p. 334, recte annotavit; probavitque ex Job c. xxxi, vers. 26, 27 et 28: Si vidi solem cum splendesceret aut lunam nobiliter incidentem, et seductum est in abscondito cor meum, et adnota est manus mea ori, etiam hæc est iniquitas a iudice vindicanda, quia sic negassem Deum supremum. Ubi LXX reddunt: Si manum meam ori adnotavi deosculatus sum. Juxta Symmachum: Et adoravit manus mea circum os meum. Hieronymus: Et osculatus sum manum meam ore meo. Deosculatio Hebræorum phrasi est adoratio, ut constat ps. ii, vers. ult. ut et I Reg., c. xiv, vers. 18: Omnia genua quæ non curvaverunt se ipsi Babel, et omne os quod non osculatum est eum. Apud Oseam, cap. xii, vers. 11, osculatur Symmachus, et Theodot. reddiderunt, adorantes; Aquila καταποδύτης, osculantes. Hieronymus: Pro eo quod juxta Symmachum, et Theodot. veritatem adorantes, Aquila interpretatus est καταποδύτης, id est, deosculantes; qui enim adorant, solent deosculari manum suam, quod Job fecisse se negat, dicens: « Si osculatus sum manum meam apponens ori meo » (ex Salmasio). Vide Martinum Kempium de Osculis Dissert. 4, de Osculo adorative.

Deus genuit. Illustrat Crenius part. ix. Animadvers., p. 30 sqq. Credidi omnino in Lactantio hic corrigendum fuisse, Deus genuit. Ita suadent verba l. i. c. 7, ubi ad hunc locum provocat: Genuisse regni sui ministros Deum. In editis erat, deos genuit. Buxeman.

Ac pene tenuisse. Ita restituimus ex mss. vet. 4 Reg., 1 Bonon., 6 Colb., Gronov., Lips., 2 Claromont., 2 Brun., ac veteribus editis quinque. In sex vulgaris rec., prope.

Infatuata pravis opinionibus. Sic mss. duo codices eruditissimorum virorum Gronovii et Claromontii, 1 a prima manu, cum recentioribus editis quatuor. D At mss. 3 Reg., 1 Bon., 3 Colb., 1 Sorbon., Cauc., Jun., 1 Claromont., Lips., Pen., Tax., Ultr., Em., Cant., Christ., Balliol., cum editis Rom. 1468 Beta-lei et Isæi, habent infucata. In 3 Reg., 1 Colb. et Brun. nonnullisque editis legitur fucata. In 1 Colb. rec., fuscata; in altero Colb., retroversus infucata, corrupte; in 14 mss., retroversus. Vxor nobis visa est lecta mss. Gronov. et Clarom., infatant; per opiniones enim in stultitiam labimur. Lactant. lib. iv, cap. 4: Quod minus sæculi stultitia religionis varias suscipiens, densque multas esse credentis, in tantam subito ignorantiam eui ventum est. Verbum autem hoc, ut exprimentis rei efficax, ita non nimis vulgare. Cicero. Philipp. iii: Ea, cui magister ejus ex oratore orator factus sit, ut hominem stultum magis etiam infatuet mercede publica. Pro Flacco: Neminem quidem adeo infatuare potuit, ut ei munum ullum crederet? In dictis mss. 23 et in nonnullis edit. legitur infucata,

CAPUT VI.

De divinis testimoniis et de Sibyllis et earum carminibus.

Nunc ad divina testimonia transeamus: sed prius unum proferam, quod est simile divino, et ob nimiam vetustatem, et quod is, quem nominabo, ex hominibus in deos relatus est. Apud Ciceronem C. Cotta pontifex disputans contra Stoicos de religionibus, et de varietate opinionum, quæ solent esse de diis, ut more academicorum omnia faceret incerta, quinque fuisse Mercurios ait; et enumeratis per ordinem quatuor, quantum fuisse eum, a quo occisus sit Argus, ob eamque causam in Ægyptum profugisse, atque Ægyptiis leges ac litteras tradidisse. Hinc

librariorum oscitantia prave pro infatuata; in nonnullis fucata. Quid autem illa fucata consuetudo; quid est fucare, nisi interpolare certam rei speciem? Non omnino tamen nobis displicent mss. et editiones quæ legant, fucata vel infucata pravis opinionibus consuetudo; cum alibi legitur veritatem fucatum mendacio. Illi loquendi modi apprimè inter se conveniunt.

Divina testimonia. Id est, quæ pro divinis et divine auctoritatis habebantur ab ethnicis, veluti Sibyllarum hæc, Apollo Milesius. Hermes Trismegistus, qui unum dumtaxat Deum prædicant.

Ex hominibus in deos relatus est. Ita potiores mss. Bon., 2 Reg. 900 annor., 3 alii Reg., 4 Colb., 2 Sorbon., 2 Clarom., 3 Lips., Galian. et Marm., in quo, ut in Reg. vetustissimo, legitur mendose relaxatus est, pro relatus est; in undecim aliis recentioribus et plerisque editis, inter deos.

In deos. Sic Reimm., Goth., Lips., tres Ultr., Tax., Jun., Bon., elegantius quam sublac. Ven. 1471, 97, etiam Rost. 1476. De eodem vero Mercurio iterum constanti codd. lectione Lact., l. vii, c. 13: Quamvis in deos relatus Mercurii nomine ab Ægyptiis honoretur. Ipse Cicero, l. iii de Nat. deor., c. 20: Reserre in deos; et Jani, l. i, c. 15.

Apud Ciceronem. Libro scilicet iii de Nat. deor., quem adeas.

Quinque Mercurios. Totidem ab Arnobio numerantur, quem vide libro iii adversus Gentes: primus Cælo patre et Poë matre genitus; secundus Pharaonis et Valentis filius, qui et Trophonius vocatur; tertius Jove tercio natus et Maia; quartus Nilum patrem habuit, quem Ægyptii nefas ducunt nominare; quintus est quem colunt Pheneatre, qui et Argum dicitur interemisse. Hanc, ut dicunt, Ægyptii Thoyth appellant; at tamen non conveniunt tempora. Vide Ciceronem, l. iii de Nat. deor., atque notam infra positam.

Ob eam causam. Quidquid sit, constat Thoyth, sive Mercurium Ægyptiorum, multo antiquiorem fuisse Deo Mercurio, a quo Argus fuit occisus. Ultimus iste Mercurius Jovis fuit filius: at Jupiter decimo nono sæculo ante vulgarem æram vixit; sed Thoyth, sive Mercurius Ægyptiorum, decem sæculis antiquior est Jove, sive is sit Thoyth I, vel ejus filius Thoyth II. De libris vero qui a Thoyth, vel Mercurio Ægyptiorum sunt editi, vide Clementem Alexandrinum l. vi, Stromatum, ubi eos enumerat. Libri autem quos nunc habemus sub Mercurii Trismegisti nomine, constat esse supposititios.

In Ægyptum profugisse. Sic in Lactantii codicibus, tum mss., tum impressis legitur. Cicero autem, l. iii, de Natur. deor., unde hæc locum descripsit auctor noster, habet, ob eamque causam Ægypto præfuisse. Nihil tamen obstat, Thoyth profugerit in Ægyptum, et ei postea præfuerit.

Ægyptiis leges ac litteras tradidisse. Sanchoniaton dicit Mercurium invenisse τὰς τῶν θεῶν ἀρχαίας ἀρχαίας γροφάς, et litterarum characteres instituisse.

Ægyptii Thoyth appellant, a quo apud eos primus A
anni sui mensis, id est september, nomen accepit.
Idem oppidum condidit, quod etiam nunc Græce vocatur *Ἐρμούπολις*; et Phenatæ colunt eum religiose. Qui tametsi homo, fuit tamen antiquissimus, et instructissimus omni genere doctrinæ: adeo ut ei multarum rerum et artium scientia Trismegisto cognomen imponeret. Hic scripsit libros, et quidem multos, ad cognitionem divinarum rerum pertinentes, in quibus majestatem summi ac singularis Dei asserit, iisdemque nominibus appellat, quibus nos, Deum et patrem. Ac ne quis nomen ejus requireret, *ἀνάνυτος* esse dixit; eo quod nominis proprietate non egeat,

ob ipsam scilicet unitatem. Ipsius hæc verba sunt: *Ὁ δὲ Θεὸς εἷς, ὃ δὲ εἷς ἀνάνυτος οὐ προσδέεται: ἔστι γὰρ ὃ ὅν ἀνάνυτος*. Deo igitur nomen non est, quia solus est; nec opus est proprio vocabulo, nisi cum discrimen exigit multitudo, ut unamquamque personam sua nota et appellatione designes. Deo autem, quia semper unus est, proprium nomen est Deus.

Superest de responsis carminibusque sacris testimonia, quæ sunt multo certiora, proferre. Nam fortasse ii, contra quos agimus, nec poetis putent esse credendum, tamquam vana fingentibus; nec philosophis, quod errare potuerint, quia et ipsi homines fuerint. M. Varro, quo nemo umquam doctior, ne apud

VARIORUM NOTÆ.

Hunc *Ægyptii Thoyth appellant*. In omnibus Lactantii operibus nulla mss. editor. major hac varietas. Frequentes editi ferunt *Thoth*. At cunctorum mss. vetustissimi et præstantissimi Bonon., 1 Reg. 900 annor., Marm., Gat., 1 Sorbon., *Thoyth*; accedentibus 1 Reg. in quo *Thout*.; 1 al. Reg. *Θεουθεν*; 1 Colb. in quo *THOTH*; 1 al. Colb. in quo *Θουθ*. Quinque recentiores scripti, 1 Reg. a prima manu, 1 Colb., Nav., Viet., Brun., legisse videntur *Θουθ*, aut *Θουβ*, ut editi Betul., Fasitell. et Henr. Petri 1556. Corrupte admodum ceteri mss., 2 Reg. rec., 1 Colb., 1 Sorbon., 1 Claromont. *Θουβ*, vel *Θουβ*; Reg. duo cum editis. Rom. 1468. 1470. *πινυρα*, *πινυρ*, etc. Claromontanus alter *πινυρα*. 1 Colb. *Hermis*. Sed cum Joan. Ger. Vossio eo potissimum propendeo, ut *Thoyth* legendum putem: sic enim habent optimæ potius codices mss. ac impressi; sic etiam legendum esse docet Eusebius Præparationis Evang., l. i, c. 9: *Ἀργυρίου μὲν ἑκάστου Θεοῦ, Ἀλεξανδρίης δὲ Θεοῦ, Ἐρμού δὲ ἑκάστου πετέροισιν; Ἄgyptii Thoyth vocarunt, Alexandrini Thoth, Græci Hermen, hoc est Mercurium, interpretati*. Similiter apud Cicronem, l. iii, de Nat. deor., unde hunc locum desumpsit noster Lactantius, legitur: *Hunc Ægyptii Thoyth appellant*, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. Notandum porro, quod 1 ms. Lips. pro *Thoyth* habet *Moyssin*, de variis Mercuriis vide Isæum, in notis. De Mercurio vide etiam doctissimum D. Fourmont, in observationibus ad Sanchoniatonem, quarum editio nova modo prodit anno 1747, Paris., apud Joan. de Bure, t. i.

Ἐρμούπολις. Urbs magna, a qua denominata fuit regio Hermopolitana, *Ἐρμούπολις πόλις*, in partibus Ægypti Mediterraneis, ad oceanum Nilii.

Et *Phenatæ colunt eum religiose*. Idem, Cic., l. iii, de Nat. deor., n. 56, ubi de Mercurio loquens, sic ait: *Quintus quem colunt Phenatæ, qui et Argum dicitur interemisisse, ob eamque causam Ægypto præfuisse, atque Ægyptiis leges et literas tradidisse*. Hunc *Ægyptii Thoyth appellant*, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. Et Pausanias in Arcadicis, l. viii, p. 501: *Deorum vero, inquit, omnium maxime Mercurium Phenatæ venerantur*. Legendum itaque ex mss. codicibus Cauc., 1 Lips., Ultr., Christ., et ed. Cellar., et *Phenatæ colunt eum religiose*; convenientibus 1 Bonon., 8 Reg., 5 Colb., 2 Sorbon., Gat., Marm., 1 Lips., Goth., Em., Cantabrig., et 2 Claromont., in quibus legitur *Fenatæ* pro *Fenatæ*, seu *Phenatæ*; accedentibus quoque ms. Viet. in quo *Fenatæ*; mss. Navar., 1 Colb. et Brun. in quibus est *Fenatæ*; et 1 al. Lips. *Fenices*. In mss. Cauc., Jun. et Cantabrig., ac edit. Rom. 1468 habetur, et *Phenatæ servant et colunt eum religiose*, in editis Betul., Thys., Gall., Spark., Watch., et *Saur* colunt eum religiose; in edit. Paris. 1525, Ald., Fas., Crataed., Graph., Gymn., Tornes., et *Saur* servant et colunt eum religiose, quod in nullo manuscriptorum quos viderim

reperi. Petrus Ciaconius suspicatur legendum esse, et *Saur* et *Phenatæ colunt eum religiose*. Mallem, et *Saur* servant et *Phenatæ colunt eum religiose*, ai aliquam haberem ex mss. auctoritatem; ut dicatur et in Ægypto a Sauris servari, et in Arcadia a Phenatæ coli. Apparet igitur legendum esse *Phenatæ*, quia supra dixerat de Ægyptiis, a quibus transit ad Phenatæ arcadicos. — *Colunt*. Reimn., et *servant et colunt*. Cant., Jun., Cauc., *Servant et colunt*.

Adeo ut ei multarum rerum et artium scientia Trismegisto cognomen imponeret. Ita antiquiores et meliores mss. Bon., 6 Reg., Lips., Pal., Gronov., et omnes fere editi; Crat. et Tornes., imponent. In mss. vero Cauc., Jun. 1 Colb., et edit. Paris. 1525, ut ei ob multarum rerum scientiam Trismegisto cognomen imponent; et in recentioribus, 2 Reg., 1 Colb. et Brun. nomen.

Trismegisto cognomen. Vel Termagous appellatur, quod leges eximias condiderit; quod summo sacerdotio illustratus, Religionis ceremonias et ritus sacros indiderit; atque tandem quod in Philosophicis apprime versatus, geometriam in Ægypto summe necessariam, atque alias scientias naturales docuerit. De Trismegisto iterum disseret Lactantius libro de Ira Dei, cap. 10.

Hisdemque nominibus. Vide Trismeg. Pimand., c. 11, *Asclep.*, l. 1. Sed constat hos libros Pimandri et Asclepiadis esse fictitios.

Ἀνάνυτος. Latine, sine nomine.

Ὁ δὲ Θεός. Latine, Deus autem unus; unus autem nomine non eget: est enim qui est sine nomine.

Deo igitur nomen non est. Minutus Felix in Octavio: *Nec nomen Deo quæras; Deus nomen est illi*. Item apud Xistum in sententiis; apud Hermetem Ægyptium dicitur ineffabilis, innominandus, silentio prædicandus; apud Platonem quoque indictus, innominabilis; apud Apul., l. de Nat. phil. Platonis; Alcinoûm, Isagog., c. 9; et Porph., l. iv Hist. philosophicæ, apud Cyrillum. Vide supra testimonium S. Cypriani nota ad initium cap. 5.

Unus est. Sic apud S. Cyprianum contra Idololorum cultum: *Hermes Trismegistus unus Deum loquitur, eumque incomprehensibilem atque inestimabilem*.

Putent. Sic repositum ex omnibus pene mss. et editis Betul. et Cellar. in 2 Colb., 1 Claromont. et in cunctis fere editis est putant.

Quod errare potuerint. Ita restituiamus ex omnibus ferme mss. in 1 Clarom. a prima manu, et in editis multis, potuerunt.

Ei ipsi homines fuerint. Sic reposuiamus ex mss. prope omnibus. Edd. et 3 mss. rec., fuerunt. In editis, si excipias Cellar., hi, pro ipsi.

M. Varro. Hic autem natus anno urbis DCXXVIII, denatus autem pene nonagenarius anno urbis DCXXVII, familiaris fuit Ciceroni, qui cum in Epistolis ad Atticum libro vi, epist. 10, vocat universalem potigraphum. Sic Quintilianus, lib. xii, Varronem omnia pene tradidisse testatur, quem etiam vide

græcos quidem nedum apud latinos vixit, in libris rerum divinarum, quos ad C. Cesarem pontificem maximum scripsit, cum de quindecim viris loqueretur, Sibyllinos libros ait non fuisse unius Sibyllæ; sed appellari uno nomine Sibyllinos quod omnes fœminæ vates Sibyllæ, sint a veteribus nuncupatæ, vel ab unius Delphidis nomine, vel a consiliis deorum enuntiandis. *συν* enim *θεο*, non *θεα*, et consilium non *βουλή*, sed *βουλή* appellabant Æolico genere sermonis: itaque Sibyllam dictam esse quasi *συνβουλή*; cæterum Sibyllas decem numero fuisse; easque omnes enumeravit sub auctoribus, qui de singulis scriptitaverint: primam

A fuisse de Persis, ejus mentionem fecerit Nicanor, qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit: secundam Lybissam, ejus meminit Euripides in Lamiæ prologo: tertiam Delphida, de qua Chrysippus loquitur in eo libro, quem de divinatione composuit quartam Cimmeriam in Italia, quam Nævius in libris belli Pœnici, Piso in annalibus nominat: quintam Erythræam, quam Apollodorus Erythræus affirmat suam fuisse civem; eamque Graîs Ilum potentibus vaticinatum, et perituram esse Trojam, et Homerum mendacia scripturum: sextam Samiam de qua scribit Eratosthenes in antiquis annalibus Samiorum repe-

VARIORUM NOTÆ.

libro x, sicut et Ciceronem, in Academicis, lib. i, B ubi Varro nem eximie laudat.

Ne apud Græcos quidem... vixit. Sic quoque mss. Tax., Canc., Juñ., Ultr., Reim., ubi male Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, aliaque, neque Latinos, aut nedum Latinos, infarciunt. BENEMAN.

Nedum apud Latinos. Hæc verba absunt a 35 mss. atque etiam a Robannea et Sangermanensi, et ab edit. Cellar. et Sublac. Pro nedum legitur neque in edit. Rom. 1468, Paris. 1525, Ald., Grat., Graph., Gymoie.

In libris, etc. De Yarronis libris vide S. Augustin. de Civ. Dei lib., vi, cap. 3.

De quindecim Viris. De quibus videt Alexand. ab Alexandro, Genialium dierum lib. iii, c. 16, et infra alia nota. Hæc tamen ex Pomponio Laeto: *Drumviri*, inquit, a Tarquinio superbo instituti fuere, qui soli inspicerent libros Sibyllinos; deinde cum plebs creari ex suis instaret, ex Plebeis et Patriciis creavit decem, et deinde quindecim, qui libros Sibyllinos inspicerent.

Sibyllæ. De Sibyllarum nominis etymologia vide Servium in vi Æneid.

Vel ab unius Delphidis nomine. Vide Antimach., de Oraculis Sibyll.

Vel a consiliis deorum, etc. Id multimodis ineptum, atque etiam falsum. *Σιβυλλή* simplex nomen est, non compositum. SALMASIUS.

Enuntiandis. Ita restitimus ex cunctis ferme mss. et editis Rom. 1470, Paris. 1525, Reut., Cellar. In octo editis est denuntiandis; in ms. 1 Colbert., nuntiandis.

Συβουλή. Ita emendavimus ex mss. 1 Reg. opt. notæ, 1 Sorb., Colb. et 2 Brun. in quibus legitur *Siobulen*. Et sic profecto legendum esse constat ex precedentibus *συν* et *βουλή*. Ante erat, *σιβοδών*.—Hæc verba, *Itaque Sibyllam...* *Συβουλή* desunt in ed. Sublac.

Cæterum Sibyllas. De Sibyllis earumque scriptis multa olim gentiles et christiani memorie prodiderant: quid de his statuerim non est hujus loci, nec nunc vacat referre. Vide si libet S. Augustinum, de Civ. Dei lib. xvii, cap. 23; Vossium, et Blondellum, qui de his optime dis-erunt in suo de Sibyllis libro. Vide etiam Servatium Galæum, in sua Sibyllinarum carminum editione in-4, Amstelod. 1688 et 1689.

Decem numero fuisse. Vide Antimachum, de Oraculis Sibyllinis. Alii novem tantum fuisse volunt, inter quos Suidas; alii quinque, ut Pausanias; novem aut tres, ut Solinus et Ausonius. Alii duas ponunt, ut Martialis Capella: denique nonnulli unam tantum. C. Plinius lib. ii, cap. 35, ad stipulante Aulo Gellio lib. i, cap. 19. DEMOSTRATUS. Sed Gyrardus plures quam decem numerat.

Scriptitaverint. Ita restitui ex plerisque et optimis mss. et edit. Betul. In mss. Tax., 2 Colb., 1 Clarom., scriptitaverunt. Colb. a secunda manu, et 1 Clarom. a prima, cum editis, scriptitarunt; 1 Clarom. a secunda manu, scripturunt. Subjunctivos modus valde familiaris est Lactantio, ut ex sequentibus patebit.

Primam fuisse de Persis. Aliis Chaldaea, aliis Hebreæa, proprio nomine Sambethe. BÉROLIUS.

Nicanor. Fortasse hic Leander Nicanor Alexandrinus grammaticus, qui de Alexand. Commentarium scripsit. THYRSUS.

Secundam Lybissam. Juxta Græcam terminationem. Ita mss. 7 Reg. quorum duo sunt 900 annor., 3 Colb., Nav., Ultr., 1 Sorbon., Viet., Marm., 1 Clarom. et al. Clarom. a secunda manu, cum editis Fasit., Tornes., Spark. In mss. 3 Reg., Bonon., Lips., Em., Cantabrig., Ultr., Christ., 3 Colb., 1 Sorbon., Cat., 1 Clarom. a prima manu, cum plerisque editis, Lybiceam.

In lamiæ prologo, etc. Inter Euripidis tragœdias non extat Lamiæ.

Tertiam Delphida. Ita mss. Gronov. et edit. Cellar. ut et Lactantius in Epitom., cap. 5, convenienter Varro, et prorsus recte. Etiam Lactantius paulo ante dixit, visum esse quibusdam Sibyllarum nomen ductum esse ab unius Delphidis nomine. Et quidem lectioni nostre favent mss. 4 Reg. quorum duo sunt 900 annor. et duo alii recentiores, sed bonæ notæ, 2 Colb., Navar., Viet., et 2 Brun., in quibus legitur *Delphidam*. Quis autem non videat, legendum esse *Delphida* juxta Græcam terminationem ex supradictis? hellenismis enim quandoque utitur noster Firmianus, in undecim mss. rec. et in omnibus fere editis est *Delphicam*.

In eo libro, etc. Hic liber a Laetio non recensetur in Chrysippo.

Quartam Cimmeriam. Sic emendavimus ex mss. vetustissimis 2 Reg., Navar., 1 Sorbon., Viet., Ultr., 2 Brun., Christ., et edit. Cellar. In alijs 3 Reg., 2 Colbert., Em., et Cat. est Cimmeriam; etiam reponi vult Lilius Cyraldus Cymneriam. in Colb., Cymeream; in Gronov., Cimeniam, pro Cimeriam; in 1 Colb. et Marm., Cimaem; in 2 Colb. rec., Cumeam; in 3 Reg., 12 Vatie., 1 Sorbon., 2 Clem. ac editis multis, Cumeam; mendose omnino, cum auctor noster aperte quartam Cimmeriam a septima Cumana seu Cumica paulo inferius posita distinguit: nemque Isidorus lib. viii Origin., cap. 8, et Suidas ad *Σιβυλλή*. Cymmeria, autem sic dicta est, teste Gyrardo, quod in Cimmeria Italiæ oppid., fuerit quondam, juxta lacum Avernum in Campaniâ, secundum Plinium lib. iii, cap. 5.

Nævius... belli Pœnici. Sc. primi, quo stipendia locit. Vid. *Ant.* in i. Lat. i, c. 2. BEN.

Quintam Erythræam. Hanc Sibyllam Erythræam, Cimmeriam et Cumanam, unam eandemque fuisse vult Salmas. exercit. Plin. pag. 37.

Graîs. mss. 4 rec. Græcis. Sed idem est.

Graîs Ilum... mendacia scripturum. Hoc in carm. Sibyllinis sermon. 5 his verbis: *Ἰλῶν, ἀνέστην σε, κατὰ Στυάκην ποταμὸν ἔσθ' ἔτι*, etc.

Sextam Samiam. *Σαμία* nomine, ejus Valer. Maximus meminit lib. i de Oribis ubi de Priœnensibus. BÉROLIUS.

Scribit. Ita repositum ex mss. eod., ac ubi Tor-

isse se scriptum : septimam Cumanam nomine Amalthæam, quæ ab aliis Demophile vel Herophile nominatur; eamque novem libros attulisse ad regem Tarquinium Priscum, ac pro eis trecentos Philippeos postulasse; regemque aspernatum pretii magnitudinem, derisisse mulieris insaniam : illam in conspectu Regis tres combussisse, ac pro reliquis idem pretium postulasse : Tarquinium multo magis mulierem insanire putasse. Quæ denuo tribus aliis exustis, cum in eodem pretio perseveraret, motam esse regem, ac residuos trecentis aureis emisse : quorum postea numerus sit auctus, Capitolio relecto, quod ex omnibus civitatibus et Italicis, et Græcis, et præcipue Erythræis coacti, aliatque sunt Romam, eujuseum- B

VARIORUM NOTÆ.

nes. et Walch. In multis editis, scripsit.

Septimam Cumanam. Vide Salmas. Exercit. Plin. p. 75, eamque eandem cum Cumea Italica reperies; cui etiam adstipulor; et notandum ms. Ultr. habere hoc modo, septimam Cumanam vel Cumeam. GALLÆUS. — Ac eam Cumeam vocat eximia editio Colonienſis in folio anno 1544. De hac intelligitur Justini martyris locus.

Quæ ab aliis Demophile vel Herophile. Solinus et Suidas, non Cumanam, sed Erythræam vocant Hierophilem, quamquam apud Solinum et Tibullum, Eleg. 5, lib. II, legatur Heriphile. Eusebius vero nec Erythræam, nec Cumanam, sed Samiam Hierophilem vocatam scribit, quam Numa, Romanorum rege, vivente floruisse refert. ISÆUS.

Eamque novem libros, etc. Salmasius in Exercit. Plin. plane negat libros Sibyllinos a Cumana Sibylla Tarquinio oblatos, imo ne Sibyllam quidem eam fuisse asserit. Dionysius Halicarnasæus, *ἡναικα οὐκ ἐπιζωπιοῖς* tantummodo nominat lib. IV. Gellius libro I, cap. 19 : In antiquis annalibus memoria super libris Sibyllinis hæc prodita est : Anus hospita atque incognita ad Tarquinium Superbum regem adit, novem libros ferens, quos esse dicebat divina oracula, eos velle vendicare, etc. Plura si quis desiderat, locum consulat. GALLÆUS.

Tarquinium Priscum. Cum Lactantio sic eum nominant Varro, Isidorus lib. VIII, cap. 8, et Suidas; at Dionysius Halicarnasæus lib. IV, Plinius lib. XII, cap. 13, Gellius lib. I, cap. 19, Superbum. Sed verius, inquit erud. Cellarius, Prisco tribuitur, quia Solinus, c. 2, quamquam cum Plinio eum Superbum vocat, quinquagesima Olympiade id contigisse refert.

Philippeos postulasse. Servius, in Virgilium, addit, hos Philippeos aureos fuisse, qui tum pretiosi erant; non tamen quod cummi illi cusi fuerint nomine Philippi, patris scilicet Alexandri magni : siquidem eo tempore quo empti dicuntur illi libri, nondum fuerit Philippus Macedo. Sed veteres auctores, ut ait doctiss. Walchius, in re nummaria ita scribunt, prout facies ejus erat tempore suo : quod multis exemplis posset illustrari. Valebat autem nummus Philippeus aureus duos circiter aureos Gallicos, ut adnotat Lambinus ad Plautum. Vide Budæum de Asse, lib. IV, et Gronovium, lib. III, de Pecunia vet. et nova. Multi tamen hæc omnia fabulam redolere existimant.

Trecentis. Vide Gellium supra citatum, et Dionysium Halicarnasæum lib. IV.

Capitolio relecto. Sic etiam Tacitus lib. VI Annal., cap. 12. Post exustum sociali bello Capitolium, quaesitis Sano, Illo, Erythris, per Africanam etiam et Siciliam et Italicam colonias carminibus Sibyllæ, etc.

Fuerint. Mss. 17 et 15 ed., Fuerunt.

Hellespontiam. Ita cum Epitome cap. 5 omnes fere mss. in duobus recentioribus est Hellespontiacam. Edd., Hellesponticam.

A que Sibyllæ nomine fuerint : octavam Hellespontiam in agro Trojano natam; vico Marpesso, circa oppidum Gergithium; quam scribit Heraclides Ponticus Solonis et Cyri fuisse temporibus : nonam Phrygiam, quæ vaticinata sit Ancyrae : decimam Tiburtem, nomine Albuncam, quam Tiburi colitur ut dea, juxta ripas amnis Anienis, cujus in gurgite simulacrum ejus inventum esse dicitur, Jeneus in manu librum : cujus sortes Senatus in Capitolium transtulerit.

Harum omnium Sibyllarum carmina et feruntur et habentur, præterquam Cumæ, cujus libri a Romanis occultantur, nec eos ab ullo, nisi a quindecim viris inspicere fas habent. Et sunt singularum singuli

Vico Marpesso. Sig etiam legit Pausanias ad mss. Græcos tres Regios a me collatos lib. X, ubi de Hierophile fatidica loquitur. Ego in omnium fere editionum recentia lectione nihil mutare volui, siquidem Isæus et Gallæus asserunt legi Marpesso in maxima Lactantianorum mss. parte : licet in omnibus quos vidi, scilicet 10 Reg., 6 Colb., Nav., 2 Sorbon., Vict., Gat., Marm., 2 Claromont., 2 Brun., necnon in 1 Bonon., Tax., Pen., Christi., Goth., Lips., Cauc., Ultr., Pal., Rostoch., Cantabrig., et in veterissimis tribus Ramanis editionibus habeatur Marpesso; apud Suidam d. I. Marnisso.

Gergithium. De qua vide Stephan. Byzantinum in *Ἰεῖππς*; eamque sepultam esse in templo Apollinis Gergithii dicit. Gergis vero locus est in Troade. — Vico Marpesso circa oppidum Gergithium. Alii, Marpesso, quibus videtur Tibullus favere, l. II, El. 5, v. 67 :

Quidquid Amalthæa, quidquid Marpessia dixit : nisi et ibi cum Salmasio in Solin. pag. 55, Marpessia legendum est. BENEMAN.

Heraclides Ponticus. Platonis et postea Aristotelis auditor. Voss. Hist. Gr. I, c. 8 et 9. Diog. Laert. I, v, f. 86, sq. BENEMAN.

Nonam Phrygiam. Hanc Capella eandem cum Erythræa et Cumana facit. BETULEIUS.

Decimam Tiburtem. Albuncam Tiburi cultam religiose, indicat in agro Tiburtino mons et fons ejus nomine, de quo Virgil. *Æneid.* lib. VII.

Cujus sortes Senatus in Capitolium transtulerit. Ita restituimus ex mss. Jun., Marm., Jani Gualelmi; et 4 Regiis, quorum duo sunt eximii, nisi quod in vetustissimis habetur, in Capitolio. Mss. Gat., Cujus sortes Senatus in Capitolium attulit. Hæc absunt a mss. 6 Reg., 6 Colb., 2 Sorbon., Nav., Vict., 2 Clarom., Tax., Pen., Em., Cantabrig., 2 Brun., Edit. Rom. 1470. Betul. et Walch. et Sublac. Pro sortes legitur sacra in 12 editis rec. Legendum esse sortes confirmatur ex Virgilii loco, ubi *Æneas* ad Demophilæm Cumanam Sibyllam ait lib. VI *Æneid.*, v. 72 :

Hic ego namque tuas sortes arcanaque fata
Dicta meæ genti ponam.

Sortes enim, inquit Servius ad hunc locum, Sibyllina responsa sunt. — Cujus sortes.... transtulerit. Tibullus idem eadem voce exultit l. II, el. 5, v. 67, sq. (al. el. 6) :

Quidquid Amalthæa, quidquid Marpessia dixit,

Hierophilæ Phœbo gratia quod addomuit

Quodque Albuna sacras Tiberis per flumina sortes
Portavit.

Ipsæ Lactantius, l. I, c. 14, Saturno datam sortem....

elevantæ sortis. In epist. c. 28, sortes et oracula junxit.

Nisi a quindecim viris inspicere fas habent. Ita reposuimus ex Mss. 4 Reg., 5 Colb., 2 Sorbon., 2 Clarom., Lips., Goth., Ultr., Cauc., Jan. aliisque. Mss. Gronov., inspectos habent, non male. In 1 Colb. et in

libri : qui quia Sibyllæ nomine inscribuntur, unius A esse creduntur; suntque confusi, nec discerni ac suum cuique assignari potest : nisi Erythrææ, quæ et nomen suum verum carmini inseruit, et Erythræam se nominatum iri prælocuta est, cum esset orta Babylone : sed et nos confuse Sibyllam dicemus, sicubi testimoniis earum fuerit abutendum.

VARIORUM NOTÆ.

impressis, *inspici fas est*. Cæterum de hoc collegio quindecim virorum notandum, in principio Tarquinium duos tantum constituisse : post ducentos et tredecim annos, anno U. C. 388, numerus illorum auctus fuit, atque a denario numero, decemviri appellati sunt : vide Livium, iv Decade. Postea ad quindecim numerus accrevit, quod factum fuit intra annos U. C. 671, quo Capitolium conflagravit, et 675, quo Sylla se dictatura abdicavit ; ut diligenter annotavit David Blondellus in opere quod Gallica lingua de Sibyllis composuit. Hoc nomen quindecim virorum illis semper mansit immutatum, etiam si postea quadraginta fuerint numero, notante Servio. Etiam tempore christianorum, ut videre licet loco laudato. Horum quindecim virorum munus erat, sedulo asservere oracula Sibyllina, eaque exigente necessitate ex mandato senatus consulere. GALLÆUS.

Mortis supplicio (juxta S. Justinum Apolog. 2 pro christianis) erat ethnicis interdictum librorum prophetarum et Sibyllarum lectio ; mutuebatur enim, ne scripta illa legentes, veræ fidei ac bonarum rerum notitiam perciperent, et ad christianam transirent religionem. Sibyllæ autem fœminæ erant, quæ antiquis vates habebantur. Earum nomine hodieque supersunt libri octo, in quibus multa reperiuntur christianæ religioni convenientia, a priscis Ecclesiæ Patribus a S. Justini tempore prolata. Hosce octo libros, vel omnino vel partim supposititios, aut saltem depravatos esse, nunc convenit inter eruditos : non item de Sibyllarum numero. De his optime disserentem vide Blondellum. Dionysius vero Halicarnasæus hæc lib. iv dicit : *Romani, inquit, nihil ita custodiant, neque sanctum neque sacrum, quemadmodum Sibyllina divinitus missa oracula*. — *Inspicere habent*. Lactantius, l. iii, c. 20, quæ adspici... nefas habentur. Sublac. Ven 1471, 97, Rost., Junt., Ald. aliæ, *inspici fas est*, quod placet Heumanno. Sic Cicero, l. v, Verr., c. 72 : *Simulacrum Cereis ne adspici quidem fas fuit*. BEN.

Singuli libri. Libri isti non in chartaceis voluminibus descripti, sed linteis. Symmach. lib. iv, epist. 34 : *Et Marciorum quidem vatium divinitus eaducis corticibus inculcata est, monitus Cumanos linteis texta sumpserunt : in etiam serieis voluminibus, Achemenio more, infundi litteras meas jubes*. Fl. Vopisc. in Aurel. Joveni nuper in Ulpia Bibliotheca inter linteos libros epistolam D. Valeriani. Ausonius, ep. 23 :

Per licia texta querelas
Edidit et tacitis mandavit crimina telis.

Hinc itaque patet, non solum libros Sibyllinos in linteis tabulis, verum etiam et alios scriptos fuisse. Plinius totam hanc rem expedit, lib. xii, cap. 11 : *In Palmarum (lege Malvarum, corrigente Dalecampio) foliis primo scriptum, deinde quarundam arborum libris : postea publica monumenta plumbeis voluminibus, mox et privata linteis confici capta aut cereis*.

Ego vidi hominem in linteis egregie scribentem in carcere, custode papyrus seu cartam denegante. Lintea autem ista leviter agglutinata erant primario pane aqua diluto, farina penuria. Hæc ait Joan. Bapt. le Brun.

Et Erythræam se nominatum iri prælocuta est. Hæc vera et genuina nobis visa est lectio edit. Graph. Gynnici, Betulæ, manuscriptorum 4 Reg. ex quibus duo sunt veterrimi, al. duor. rec. bonæ notæ ; nec-

Omnes igitur hæc Sibyllæ unum Deum prædicant ; maxime tamen Erythræa, quæ celebrior inter cæteras ac nobilior habetur : siquidem Fenestella, diligentissimus Scriptor de quindecim viris dicens, ait, restituto Capitolio, retulisse ad Senatum C. Curionem Cos. ut legati Erythras mitterentur, qui carmina Sibyllæ conquisita Romam deportarent ; itaque

non vet. edit. Ald. 1515, Paris. 1525, Crat., Fasilæ., in quibus tamen 4 pro Babylone, est *Babylonica*. Quid enim rectius, quam quod illa Sibylla Erythræa nomen suum verum ac proprium (aliud quam Erythræa) carmini inseruit ; et tamen se aliquando Erythræam nominatum iri prælocuta est, cum, id est quamvis, esset orta Babylone. Mira est et incepta varietas in aliis 13 mss. rec. et ed. Rom. 1470, in quibus est, *Erythræam se nominat*, ubi prælocuta est cum esset orta Babylone ; in sex aliis scriptis rec., *Babylonica* ; in 1 Bonon. rec., ubi perlocuta est. Ad quid enim referetur ubi ? Ad Erythræam ? Sed quam incomposita locutio ! — *Nominat ubi prælocuta est*. Codex Juss. Guil. et Emmann., Tax., Pen., prælocuta est. Addit. Guil. proloqui, vaticinari et futura canere, unde prophetæ, quod proloquerentur. BUNEMAN.

Prælocuta. Vel potius *prolocuta*, ut habetur ad oram eximie editionis Colonienfis in-folio anni 1544.

Abutendum. Id est, utendum. Sic Terentius in Prologo Andr. *Operam abutitur, pro utitur*. Eodem sensu hoc verbum acceperunt Apul. lib. iv : *Jam provecta vespera abusi beneficio tenebrarum, Trasileonis caveam Demochari cum litteris illis adulterinis offerimus*. Cic., de Nat. deor., lib. ii : *Nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur*. Nazarius Panegy. dicto Constantino, n. 30 : *O si mihi facultas daretur sermonis pro reverenti dignitate figurandi, adhiberem omnes flosculos, et abuterer exquisito quodam lepore ac venustate dicendi*. Baldricus Noviomensis, lib. iii, cap. 69 : *Sentiens imperator se blanditiis impetrare non posse quod petebat, cepit abuti violentia*.

Curionem. Is fuit consul anno urbis Varroniano DCLXXVIII, cum Cn. Octavio. De his vide Librum de Ira Dei infra, capite 22 et 23.

Sibyllæ. Tanti olim fecerunt antiqui christiani Sibyllarum carmina, ut ex re esse crediderim de iis aliquid dicere. Numerum tamen earum non attingere visum est, quia incertus est ac diversus. Sat igitur erit earum auctoritatem ad examen hic paucis revocare. Constat olim fuisse quasdam, easque valde antiquas, mulieres fœdicas, quas Sibyllas veteres nominarunt. Sed quid prænuntiaverint, id semper in obscuro fuit ; sacrum quippe erat earum secreta mysteria revelare. Solis namque datum fuit apud Romanos divumviris, qui postea ad quindecim exerevere, earum libros perscrutari : sed iis sub pœna capitis fuerat prohibitum, ne delegerint ea quæ legerint. Unde fit, ut scriptoribus christianis semper earum carmina fuerint penitus ignota, eaque nil nisi de gentilibus superstitionibus agebant, ut notant historici, multumque erant obscura, immo ambigua et furore quodam poetico scripta. Verum in iis carminibus, quæ undique ex Græcia mendaci corraserant quidam veterum, et quæ nunc habemus, nec mens emota poetarum agnoscitur, nec obscuritas ulla ; cuncta more historicorum christianæ religionis secreta mysteria adeo clare, adeo manifeste enarrantur, ut pateat ea fuisse tum a prophetis Judæarum, tum a scriptoribus evangelicis desumpta, sive a Judæis ipsis, ut opinatus est Isaac Vossius, sive a quibusdam prioribus christianis vel efflata, vel saltem interpolata sint, quod ad verum propius accedit. Quidam tamen ex antiquis Patribus iis parum fidei adhibebant. Testis est de se ipso S. Augustinus

missos esse P. Gabinium, M. Otacilium, L. Valerium, A. qui descriptos a privatis versus circa mille Romam deportarunt. Idem supra ostendimus dixisse Varro- nem. In his ergo versibus, quos legati Romam attu- lerunt, de uno Deo hæc sunt testimonia :

Ἐκ θεός ἐς μόνος ἐστίν ὑπερπευθέης ἀνθρώπων.

Hunc esse solum Deum suumum, qui cælum fecerit, luminibusque distinxerit.

Ἀλλὰ θεός μόνος εἷς, παντοκράτωρ, ἐς παντοίην
Οὐρανόν, ἡμέραν τε καὶ νύκτας, ᾗδ' αἰθέραν,
Κυριότατον γαίαν τε, καὶ ὕδατος αἰθέρα πόντον.

Qui quoniam solus sit ædificator mundi, et artifex rerum, vel quibus constat, vel quæ in eo sunt, so- lum coli oportere testatur :

Αὐτὸν τὸν μόνον ἐστὶν εἷς ἐξ ἡρώων λόγων.
Ὁς μόνος εἷς αἰὶνα καὶ ἐξ αἰῶνος ἐτίθη.

Item alia Sibylla, quæcumque est, cum perferre se ad homines Dei vocem diceret, sic ait :

VARIORUM NOTÆ.

libro xviii de Civit. Dei, capitibus 45 et 47. Ea porro carmina videntur emissa post annum ære vulgaris 140, id est post tempora Papæ Hierapolitani, cujus opinio erronea de regno christianorum in terris mil- lenario his in libris legitur. At quamvis Celsus infen- sissimus christianorum adversarius, quodam eorum, teste Origene, lib. v contra Celsum, sugillet, quod Sibyllarum carmina in sui defensionem adducant, non ideo tamen culpandi sunt priores religionis pro- pugnatores, quod tam incerta, tam caduca veritatis asserenda studio adhibuerint momenta. Tunc sat erat ad Gentilium errores revincendos, ut his carmi- nibus fidem adhibuerint, unde contra eos recte argu- mentarentur veteres christiani. Totum Sibyllarum negotium jam ante mediam sæculi proxime elapsi in controversiam venerat; atque res summo criterio, multaque ac varia eruditione agitata fuit, non quid- em a nimis credito Crassetto Jesuitici Sodalitii alimmo, sed a Ludovico Elia Dupin, doctore Parisiensi, a Nicolao le Nourry atque P. le Celler, viro- que ex ordine S. Benedicti, hoc ex S. Vitoni, illo S. Mauri Congregationibus. Non inutilem etiam hæc in controversia examinanda suam extranei doctissimi operam adhibuerunt. Si sunt Joan. Balæus, Isaac Vossius et Servatus Galæus, quos omnes adire licet.

Otacilium. Sic lego cum optimo ms. Reg. Put. Martial. Epigram. l. x, c. 78. Multi, *Oetacilium.*

Ἐκ θεός ἐς μόνος ἐστίν. Interpret. lat. Unus Deus qui solus est excedens omnem magnitudinem, increatus. Pro *ἐστίν*, est, ms. Reg. antiq. habet *ἔσται*, al. *ἔσται*, regnat.

Ἀλλὰ θεός. Interpret. lat. vide Theophilum ad Au- tolic. lib. ii : Sed Deus solus unus eminentissimus, qui fecit cælum, solemque, et stellas, et lunam, fructife- ramque terram, et aquæ maris fluctus.

Ἐκπευθέτης. Commodè transfert, *exsuperantissi- mus*, et illustrat docte Spanhem. ad Callimach. Jo- vein. v. 81, p. 42. ROEMER.

Αὐτὸν τὸν μόνον. Lat. :

ipsam, qui solus est, colite principem mundi,
Qui solus est in sæculum, atque a sæculo fuit.

Ἐτίθη. Sic legendum ex emendatione Cl. Tur- nebi, et auctoritate optimorum ms. codicum Cauc., i Clarom. et 3. Reg. vet. in quorum altero est reddi- tum latine *permantet* : in nonnullis. *Ἐτίθη* quod pro- xime accedit ad *ἔτιθη*; repugnantis licet exteris fere ms. qui habent *ἔτιχεν* vel *ἔτιχε*, quod ferre non potest metri ratio.

Ἐκ μόνος ἐστὶν θεός καὶ αἷς ἐστὶν θεός ἄλλος.

Exequerer nunc testimonia cæterarum, nisi et hæc sufficerent, et illa opportunioribus locis reservarem. Sed cum defendamus causam veritatis apud eos, qui aberrantes a veritate falsis religionibus servant, quod genus probationis adversus eos magis adhibere debamus, quam ut eos deorum suorum testimoniis revincamus?

CAPUT VII.

De testimoniis Apollinis et deorum.

Apollo enim, quem præter cæteros divinum ma- ximeque fatidicum existimant, Colophone respon- dens, quod Delphis (credo) migraverat, Asia ductus amenitate; quærenti cuidam, quis esset, aut quid esset omnino Deus, respondit viginti et uno versi- bus, quorum hoc principium est :

Ἐκ μόνος ἐστὶν θεός. Hæc sermone 3, in ms. i Reg. *μόνος γὰρ θεὸς εἷς* : latine, Unus enim Deus sum. Ran- conetus legendum censebat, *Ὁς μόνος ἐστὶν θεός*; lat. Qui solus est Deus. Interpret. lat. Unus solus sum Deus, et non est Deus alius.

Præter cæteros. Id est, præ cæteris. lib. i, c. 17. Ne sola præter alias mulieres impudica... videretur. Ibidem, præter cæteras animantes. Cie. ii, Off., 7: Testis est Phalaris, cujus est præter cæteros nobilitata crudelitas. Plura ad lib. de Ira c. 11.

Colophone. Urbs Ionie ad fluvium Halesum, circa xxxviii, gradum Latitudinis. Vide Strabonem libro xiv, et Solinum cap. 55: Non longe Epheso, inquit. Colophon civitas, nobilis Oraculo Claræ Apollinis. Vide etiam Plinium lib. ii, cap. 103.

Quod Delphis (credo) migraverat. Ita ms. 3 Reg., 3 Colb., 1 Sorbon., 1 Libs., Cauc. Jun., 2 Clarom., edd. Rom. 1468, 1470, Ald. 1543, Paris. 1523, Crat., Tornes. At in editis et mss. septem est, *emigraverat*. Nec opus est mutatione illa quam vult Thomasius, qui legit *quo Delphis*, ut est in 12 ms., in duodecim vero ms. rec. est, *quo a Delphis*; contenditque quod nullo modo legi posse: imo sic legendum esse patet ex scopo et mente Lactantii; nam ut rationem reddat quare Apollo Colophone respondit, cum in templo suo Delphis ordinarie redderet sua oracula, hoc causa- tur, quod Delphis migraverat amenitate ductus Asiæ. Sic etiam supradicti priores codices optimi legunt, et illud, *creda*, quod in nonnullis impressis omissum, in hisdem reperitur; et quis non videt, ut recte no- tant Thomasius et Isæus, hanc voculam omnino reti- nendam, propter elegantem ironiam; Lactantius enim sic tacite convellit gentilitios deos, quippe qui tales sunt, qui amenitate locorum recreentur. GAL- LÆUS. — De oraculo Delphensi et aliis oraculis vide Theodoretum de Græcarum affectionum curatione lib. x de Oraculis; Orosium Cyneceum, Porphy- rium de electorum Philosophia, Pintarenum libro de Oraculis quæ jam defecerunt, et Diogenianum. — *Quo Delphis.* Gallæus sibi non constat. In Var. Lect. dixit B. T. P. G. habere, quo: contra in notis, quod codices optimos, Bon., Tax., Pen., Lips., Jun. Cauc., aliosque, habere contendit et defendit contra Thomasi- um. Quo est in Goth. et Lips. tertio; in Lips. se- cundo ductus est obscurior, *quo*, subscriptum, quod Amenitate. Scilicet loci, quia ex Justinii Histor. lib. xiv, Delphicum sanam Parnassi rupibus horri- dum erat; Colophon e contra situs in Promontorio Asiæ minoris, ex Mela plus delectationis habebat.

Αὐτοφυῆς, ἀδίδακτος, ἀμήτωρ, ἀστυγέλατος,
Ὀνομα μὴδὲ λόγῳ γινώσκον, ἐν τοῖς ἑσπέραις
Τοῦτο θεὸς, μικρὸν δὲ θεὸς παρὶς ἀγγέλους ἔχει.

Num quis potest suspicari de Jove esse dictum, qui et matrem habuit, et nomen? Quid quod, Mercurius ille ter maximus, ejus supra mentionem feci, non modo ἀμήτωρ, ut Apollo, sed ἀπάτωρ quoque appellat Deum; quod origo illi non sit aliunde? Nec enim potest ab ullo esse generatus, qui ipse universa generavit. Satis (ut opinor) et argumentis docui, et testibus confirmavi, quod per se satis clarum est Unum esse regem mundi, unum patrem, unum Deum.

Sed fortasse quaerat aliquis a nobis idem illud, quod apud Ciceronem quaerit Hortensius: Si Deus unus est, quae esse beata solitudo queat? Tamquam nos, qui unum esse dicimus, desertum ac solitarium esse dicamus; habet enim ministros, quos vo-

A camus nuntios. Et est illud verum, quod dixisse in Exhortationibus Senecam supra retuli, ministros genuisse regni sui Deum. Verum hi neque dii sunt, neque deos se vocari, aut coli volunt: quippe qui nihil praeter jussum ac voluntatem Dei faciunt. Nec tamen illi sunt, qui vulgo coluntur, deorum et exiguis et certus est numerus. Quod si cultores deorum eos ipsos se colere putant, quos summi Dei ministros appellamus, nihil est quod nobis faciant invidiam, qui unum Deum dicamus, multos negemus. Si eos multitudo delectat, non duodecim dicimus, aut trecentos sexaginta quinque (ut Orpheus), sed innumera- biles esse arguimus errores eorum in diversum, qui tam paucos putant. Sciant tamen, quo nomine appellari debeant: ne Deum verum violent, cujus

B nomen exponunt, dum pluribus tribuunt. Credant

VARIORUM NOTÆ.

Αὐτοφυῆς. Sic Nonno αὐτόφυτος, καὶ λόγος αὐτοφυτοῖς θεοῦ. Et Sibylla Erythr. Ser. 5,

Αὐτοφυῆς, ἀδάκτος, ἄνθρωπος ἄνθρωπος ἀπ᾽ αὐτῶν.

Plutarch. in Placit. Ph. Platonis et Socratis sententiam aliorum sententiam subiungit, qui dicunt Deum esse τὸ ἐν, τὸ μονοφυῆς καὶ τὸ αὐτοφυῆς, τὸ μονοδικτὸν, τὸ ὄντως ἀγαθόν. In ms. antiq. Regio Put. est αὐτοφυῆς. Interpret. Lat.

Ex se ortus, non edoctus, sine matre, inconvulsus. Nomen ne verbo quidem capiendum, in igne habitans. Hoc Deus est: modica autem Dei portio Angeli, nos.

Αμήτωρ. De hoc vide infra lib. iv, cap. 7.

Αστυγέλατος. Ita Callimachus Hymn. in Delum, v. 2, 6: θεὸς δ' ἀστὺγέλατος, quam vocem egregie illustrat Spanhem. pag. 345. Ipse Lactantius lib. vi, c. 25: Ut idem (Deus) sit semper et stabilis, et immutabilis, et INCONCUSSUS. BUNEMAN.

Ἡμεῖς. De his Apollinis oraculis vide Augustinum Steuchum Engubini. lib. iii, de perenni Philosophia, cap. 16, ubi hae responsa refert.

Num quis. Ita emendavimus ex mss. 4 Reg. quorum duo sunt vetustissimi, et Em. ac Balliol. Et ita legendum esse censent nobiscum doctissimi viri. Alii Numquid.

Mercurius. Is est Trismegistus, de quo capite 6, nota 5.

Αμήτωρ ... ἀπάτωρ. Lat. sine matre ... sine patre. Aliunde. Id est, ab alio.

Generavit. Sic restituimus ex omnibus fere mss. et sex vetustioribus editis. In 7 recentioribus, et in 3 mss. rec., 1 Reg., 1 Colb. et Brun. generaverit.

Qui unum. Sic quoque Goth. ubi Sublac., Ven. 1471, 97. Rost. et reliquae, qui, quod Heun. ex Thom. praefert. Ab Bon., Tax., Pen. plane absunt, quia unum esse dicimus. BUNEMAN.

Solitarium esse, etc. Falsa est haec propositio; Personarum enim divinarum pluralitas a Deo solitudinem excludit, non associatio angelorum, qui sunt extraneae naturae. Dicitur enim aliquis solus in horto, quamvis sint ibi multae plantae et animalia. V. S. Thom. p. p. quest. 51, art. 3. ex Is. 40. Verum hic loci Gentilium capiti paulo quam par est sese accommodat Lactantius; atque ut aliquid proferret quod rudibus ingentis arderet, factum ait angelorum consortio ne Deus esset solitarius: cum interim solitudo non tollatur per societatem alienius quod sit extraneae naturae. — Solitarium. Ita Deum singularem contemeliose vocabant e. g. Caecilius apud Minuc., cap. 10: Unde, vel quis ille, aut ubi Deus unicus, solitarius, destitutus. Alia de hac voce solitarius contra Haereticos habet Hilarius lib. iv de Trinit. f. 86, seq. ed. noviss. Veron. Bux.

Ministros. Hos angelos vocamus, quod nomen est officii, non dignitatis. De his vide Platonem Judaeum

.... ubi multa leges de angelis, eorumque ministerio et officiis.

Genuisse. Valet, creasse. Vid. exempla ad lib. iii, cap. 14. Huc pertinet lib. vii, cap. 5. BUNEMAN.

Genuisse regni sui ministros. Sic Apostolus de Angelis in epist. ad Hebraeos cap. i, v. 14: Nonne sunt omnes administratorii spiritus in ministerium missi propter eos qui hereditatem capiunt salutis? Hinc etiam B. Joannes, Apocalyps. cap. v, vers. 11, vidit illos in visione κείμενους τῷ θρόνῳ, in circuitu throni, ut exequantur mandata. Ceterum vox genuisse improprie sumitur a Lactantio aliisque ecclesiasticis scriptoribus pro creasse.

Neque deos se vocari aut coli volunt. Coli, id est adorari. Hoc enim sensu accipi, cum de Deo aut de fictis diis sermo est, in multis Scripturae sacrae locis cuius notum est. Et angeli et sancti semper prohibuerunt se adorari (Apocal. c. xix, v. 10, et cap. xii; Act. c. x, v. 26, et cap. xiv, v. 14 et 17). Soli enim Deo debetur adoratio.

Quod. mss. 5 rec., in quod; Em., in quo.

Invidiam. Mss. 2 Colb. a secunda manu, injuriam.

Qui unum Deum dicamus, multos negemus. Ita veterimi mss. alique optimi. In 4 veteribus editis deest Deum. In mss. vero rec. 2 Reg. 1 Colb., Viet. et Brun., Qui unum Deum dicamus, si multos negemus.

Esse arguimus. Interposui plenam distinctionem, esse. Arguimus. BUNEMAN.

In diversum. Habent mss. in his Reim. et utraque Ven. 1 78, et plerique: expono, in contrarium, ut Cicero alicubi contrarius et diversus junxit. Absunt ab Ven. 1471, et Rost. 1476. In Heuman. 1479, annus est vitiosus. Ipse scribit, esse, ac arguimus eorum errorem, qui paucos putant. BUNEMAN.

D Cujus nomen exponunt. Ita legunt mss. Vaticani, 9 Reg. 6 Colb., 1 Bonon. antiq., 1 Sorbon., 2 Clarom., Jun., 2 Brun. alique, cum editis, praeter ed. Betul. et ms. Cauc. in quibus est exponunt; in ms. 1 Bonon., rec., tax., Lips., explodunt. Omnes hae lectiones bonae Exponunt; id est, extrudent Dei nomen qui illud pluribus tribuunt. Dei enim nomen extraditur, et foras projicitur quando aliis tribuitur. Thomasius tamen credit legendam esse, cujus nomen explodunt, ex antiquis codicibus; quia Dei nomen dicitur explodere et ejicere, qui illud pluribus tribuit. — Nomen exponunt. Cauci, expungunt. Servo exponunt, se contemptui, derisui. Sic ponunt scriptores sacri: Ambrosius, l. i Abrah., c. 6, fin. Non utique illud Patriarcharum Scriptura exposuit, quos electos vincto legimus; sed ut tu disceres, quid crederes; Sulpic. Sever. Dial. 1, de Viri Monach., c. 8, 6: Nihil omisit, quod non creperet, laceraret, exponeret; praecipue vanitatem insectatus est. BUNEMAN.

Apollini suo, qui eodem illo responso, ut Jovi principatum, sic etiam cæteris diis abstulit nomen. Tertius enim versus ostendit, Dei ministros, non deos, verum angelos appellari oportere. De se quidem ille mentitus est, qui cum sit e numero dæmonum, angelis se Dei aggregavit: denique in aliis responsis dæmonem se esse confessus est. Nam cum interrogaretur, quomodo sibi supplicari vellet, ita respondit:

Πάντοτε, παντοδίδαι· αἰολότροπε, ἀέλυθε, δαίμον.

Item rursus cum precem in Apollinem Smynthium rogatus expromeret, ab hoc versu exorsus est:

Ἀρμονίᾳ κόσμου, φρεσφόρῃ καὶ σοφῇ δαίμον.

Quid ergo superest, nisi ut sua confessione verbis veri Dei ac poenæ subiaceat sempiternæ? Nam et in alio responso ita dixit:

Δαίμονες οἱ φαίνεται περὶ χόλον καὶ περὶ πόρον·
ἀέκατοι δάμονες ἵπαι μάστιγι δαίοιο.

De utrisque generibus in secundo libro disserimus

VARIORUM NOTÆ.

Dæmonum. Dæmon apud antiquos idem est ac angelus: sed Lactantius ad mentem sacre Scripturæ, *Dæmonis* nomine intelligit gentium deos juxta illud psalmi, omnes dii Gentilium dæmonia.

Πάντοτε. Interpret. lat. *Omnia sapiens, omnia docte, qui circa varia versaris, exaudi dæmon.*

Αἰολότροπε. Sic mss. 1 Reg. et Guillelmi Canteri. Regii 4, *πάντοτροπε*, et sic Goth., Clar. et Brun. legisse videntur ex latina versione, qui per multa versaris. Alter Clarom., 1 Reg., 1 Colb., *διολότροπε*; 2 Colb. et edd. quiddam, *ἐνολότροπε*.

Precein. Ita restituiamus ex mss. estque apud Plautum. In editis est *preces*. — *Preces.* Id est diras execrationes. Vid. Davis. ad Cæs. vi Gall., 31, 5: Omnibus precibus detestatus Ambiorigem. Ovid. xv Met., 505.

Hostilique caput prece detestatus euntes.

Sic mss. B m., Tax., Ultr., Gron. in singulari, cum *precein*, cum Reinm. habent. BUNEMAN.

Apollinem Smynthium. Ita in mss. fere cunctis et optimis, favente Romana editione 1470, in qua est *Samnitium*: in editis, *Smyntheum*. A moribus hoc epitheton ductum est, qui *σπίνδοι* appellantur, Auctoribus Pausania, Strabone, et Homero, *Illiad. a*,

Τραχολὸς τε Ἰσὶ ἀνίστασι, Σπινδοί.

Cum enim sacerdos quidam Apollinis, Crinis nomine, sacra dei neglexisset, atque ob hoc nihil penitus fructuum eo anno collegisset, omnibus rebus a muribus corrosis, tanto detrimento commotum sacerdotem consueta deo sacra peregrisse, denique illico mures omnes sagittis suis perdidisse, atque ex ea re *Smyntheum* vocatum esse. Nam Cretenses, mures *Smyntas* vocavere. BETULEIUS.

Ἀρμονίᾳ. Interpret. Lat.:

Concensus mundi, lucifer et sapiens dæmon.

Dæmones qui ventitant circa terram, et circa mare

Indefessi, domantur sub flagello Dei.

Honorare se vult et in caelo collocare. Ita mss. cum omnibus editis præter Cellar. et 7 mss. rec. in quibus est *honorari et collocari*; quam lectionem vetustioribus et melioribus mss. confirmari vellem.

Deo semper assistant. Addidimus semper ex mss 2 Bonon., 4 Reg. quorum duo sunt veterissimi, 6 Colb., Pen., 2 Clarom., Em., Cantab., Cauc., Jun., Brun. ac Lipsiensibus, et editis Rom. 1468, 1470, et Betul. in rec. editis deest, semper. — *Assistant.* Ut apparitores Dei, l. n, c. 16, Bon., Pen., Cauc., Jun., Goth., Lips. 1, 5 Emm., Reinm., Soblac., Ven. 1471, 1497, qui Deo semper assistant. BUN.

Parentem suum dominumque. Hoc saepe urget; loca indico ad l. iv, c. 3. BUNEMAN.

A (scilicet cap. 13). Interim nobis sat est, quod, dum honorare se vult, et in caelo collocare, confessus est, id quod res habet, quomodo sint appellandi qui Deo semper assistant.

Retrahant ergo se homines ab erroribus et abjectis religionibus pravis, parentem suum dominumque cognoscant: ejus nec virtus aestimari potest, nec magnitudo perspicui, nec principium comprehendere. Cum ad illum mentis humanæ intentio et acumen et memoria pervenerit, quasi subductis et consummatis omnibus viis, subsistit, hæret, deficit; nec est aliquid ulterius quo progredi possit. Verum quia fieri non potest, quin id quod sit, aliquando esse cæperit, consequens est, ut quando nihil ante illum fuit, ipse ante omnia ex se ipso sit procreatus. Ideoque ab Apolline *αὐτογενής*, a Sibylla *αὐτογενής*, et *ἀγεννητός*, et *ἀποίητος* nominatur. Quod Seneca, homo acutus, in Exhortationibus vidit: « Nos, inquit, aliunde pendemus. Itaque ad aliquem respi-

B *γενής*, et *ἀγεννητός*, et *ἀποίητος* nominatur. Quod Seneca, homo acutus, in Exhortationibus vidit: « Nos, inquit, aliunde pendemus. Itaque ad aliquem respi-

Consummatis omnibus viis. Sic emendavimus ex optimo ms. Regio-Put. et 4 aliis, ex 5 Colb., 1 Clarom., Em., Cantab. et Lipsiensibus, nec non ex veteribus editis 3, Rom., Paris. 1525, Ald., Crat., Graph. 1552. In 5 Reg. 1 Colb., 1 Clarom. et 2 Brun., *consumptis*, in quorum posteriore est suis pro viis.

Aliquid ulterius. Mss. 1 Bonon. antiquior, et Pen., *aliud ulterius*.

Verum quia fieri non potest quin id quod sit, aliquando esse cæperit. Animadversio R. P. Jo. Mariae Brasichelli, sacri palatii apost. Magistri, excerpta ex ora ms. Reg. n. 3759: *Cautè lege ista omnia ad finem usque capitis, nam vehementer abhorrent a more loquendi theologorum; neque enim Deus a seipso genitus est aut procreatus, cum nihil magis impossibile sit, quam aliquid seipsum generare aut producere. Nec videntur verba Lactantii in bonum aliquem sensum posse reduci, nisi negative a seipso genitus, id est, non ab alio genitus. Denique in hac causa quam illud absurdum: « Fieri non potest quin id, quod sit, aliquando esse cæperit. » Vide apparatus sacrum Possevinii in Cilib. Genebrardo. — Quia fieri non potest, quin id quod sit, aliquando esse cæperit. Locus hic immunis est ab errore; debet enim de rebus que existunt intelligi: ut l. n, c. 10. Quoniam iam apparet aliquando cæpisse. Esse enim nulla res sine exordio potest. Confer. infra l. vii, c. 1 De Deo recte sensu, lib. iv, c. 12, cap. 15. Conf. Hockeri Biblioth. Heilsbronn. f. 48 (50). BUNEMAN.*

Quando. Ita mss. optimi et omnes ferme editi. Et hæc vox est Ciceroniana pro *quandoquidem*, vel *quoniam*. In mss. codicibus 1 Bonon., 6 Colb., Ultr., 1 Clarom. et Brun., *quoniam*.

Ex seipso sit procreatus. Notandum Lactantium errare, quando dicit Deum seipsum procreasse; quem errorem repetit Lactantius, lib. n, cap. 9. GALLÆUS. — *Ex seipso sit procreatus.* Haud accurate: ita fere lib. n, c. 8, ex *seipso* est. Notarunt Lactantii errorem Gall. et Sparck. BUNEMAN.

Αὐτογενής. Lat., *Ex se ortus*.

A Sibylla, *αὐτογενής*, etc. Lat., *se genitus, et ingenuus, et non factus*. Minus recte mentem christianorum explicat Lactantius per has voces *αὐτογενής* et *αὐτογενής*, quæ excludunt creationem et generationem; atque melius explicarentur per hanc vocem quod ex seipso sit, ex se ipso existens; quod ex S. Athanasio probat Pearsonius.

Ἀγεννητός et *ἀποίητος*. Id est, non genitus nec factus. Huc redeunt Athanasiani Symboli verba, *non factus, nec creatus, nec genitus*. De quo vide Theophilum Autiochenum ad Autioicum libro n.

Ἦμεν γεννητοί. Ita reposui ex omnibus mss. ac re-

timus, cui, quod est optimum in nobis debeamus. A
alius nos edidit; alius instruxit: Deus ipse se fecit.

CAPUT VIII.

Quod Deus sine corpore sit, nec sexu ad procreandum
egeat.

Hic igitur tot et tantis testibus comprobatur unius
Dei potestate ac providentia mundum gubernari;
cujus vim majestatemque tantam esse dicit in Timæo
Plato, ut eam neque mente concipere, neque verbis
enarrare quisquam possit, ob nimiam ejus et inæs-
timabilem potestatem. Dubitet vero aliquis, an quid-
quam difficile aut impossibile sit Deo, qui tanta tam-
que mirifica opera providentia excogitavit, virtute
constituit, ratione perfecti; nunc autem spiritu sus-
tentet, potestate moderetur, inexcogitabilis, ineffa-
bilis, et nulli alii satis notus quam sibi? Unde mihi
de tanta majestate sæpius cogitanti, qui deos colunt,

VARIORUM NOTÆ.

teribus editis Rom. estque apud Ciceronem libro in
Natur. deor., cap. 85. In cunctis fere editis est, *vir
acutus*. — *Homo acutus*. Prefero scripturam Bon.,
Tax., Pen., Ultr., Pal., Juntar., Goth., Lips. trium,
Reim., Sublac., Rost., Ven. 1471-97, *homo acutus*;
ut de Opif. c. 1, *homo disertissimus*. Ben.

Quod est optimum in nobis debeamus. Ita omnes editi
et mss. codices, præter unum Bonon. et 4 edit. rec.
qui ex eo post in nobis addunt animam: quam vocem
ut glossema expunximus.

Majestatemque tantam esse dicit in Timæo Plato.
Eadem Hermes in Poemand. et S. Justinus Paraclet.
Platonem illa hausisse ex Mosis et Ægyptiorum dis-
ciplina scribit Clem., Protrept.; apud Hebræos enim
nomen Dei *ἐκκρίνω*. Basil. de S. Spiritu, cap. 18.
Vide Woverum in Minuc.

In Timæo Plato. Hunc locum, quum Celsus apud
Orig. l. vii, p. 360, attulisset, Origenes examinatum
plenius explicat de Platone unum Deum confitente.
Conf. Athenag. pro Christianis p. 26, 27; Just. Mart.
Apol. ii, sect. 11, ed. Ox., p. 27; Minuc. Felic. c. 19.
Ob nimiam. Mss. Jun. Cauc. et editi sex addunt
ejus: quæ vox in cæteris deest. Hæc tamen mire hic
convenit.

Dubitet vero. Recte vero a nobis immetatum ex
omnibus mss. codicibus et ed. Cellar. pro ergo quod
est in vulgatis.

Inexcogitabilis. Id est, cujus divinam naturam infi-
nitæque perfectiones humana mens cogitatione ac
meditatione cognoscere non potest.

De tanta majestate. Mss. 2 Bonon. et alii rec. ha-
bent potestate.

Incogitabiles. Id est, incogitantes, inconsiderati.
Hic Lactantius imitatus est Plantum, qui Milit. Glo-
rios., act. ii, sc. 6, v. 65, scribit:

Nunc demum scio
Me fuisse excordem, cæcum, incogitabilem.

Hæc vox est affectatio vocabuli soni grandioris, cu-
jusmodi sunt ejus formæ omnia, quibus solet Mæro
majestatem suo carmini conciliare: ut, *lacrymabile
bellum*: *ineluctabile fatum*: *illæxabile marmur*. Alio-
quin religiosiores fuisse veteres Latinos in ejusmodi
vocibus, docet M. Tullius, qui *κατακρητός* cum ver-
tisset *comprehensibile*, quasi magnum aliquid ausus,
Feretis hæc? inquit; et Seneca notat apud Mæcenatem
irremediabile, pro *ἀνεπίστος*, epist. 114. Simile
apud Luciliam, *Monstrificabile*: apud disertissimum
scriptorem Lactantium, *insustentabilis dominatio*, lib.
vi, cap. 16, pro eo quod Græcis *ἀνεπίστος* dicitur,

Interdum videri solent tam cæci, tam incogitabiles,
tam excordes, tam non multum a mutis animalibus
differentes, qui credant eos, qui geniti sunt maris
ac fœminæ coitu, aliquid majestatis divinæque vir-
tutis habere potuisse; cum Sibylla Erythræa dicat:

Οὐ δύναται ἀνδρῶς
Ἐκ πατρὸς πατρὸς τε θεῶς τετο τεκνέσθαι ἄλκιον.

Quod si est verum, sicuti est, apparet Herculem,
Apollinem, Liberum, Mercurium, Jovemque ipsum
cum cæteris homines fuisse; quando sunt ex duobus
sexibus nati. Quid est autem tam remotum a Deo,
quam id opus quod ipse ad propagandam sobolem
mortalibus tribuit, et quod sine substantia corporali
nullum potest esse?

Dii ergo si sunt immortales et æterni, quid opus
est altero sexu; cum successione non egeant, qui
semper sunt futuri? Nam profecto in hominibus

etc. ISÆ. CASABRON.

Mutis animalibus differentes. Pleræque omnes edit.
et ms. Goth., a mutis; et sic legit Heumannus. Malim
cum Cellario, Reim., Lipsiensis Codd. aliosque
sequi, qui dativum habent, *mutis*, more Horatii, Ci-
ceronis. Vid. exempla in Veehner. Hellenol., p. 440,
ubi Heusingerus nobiscum facit. Hic imitatur Cicer.
v Fin., c. 15: *Quid animantibus differamus*. Sic
Grat., Gron., Verburg. edd. Iterum Lact. l. ii, c. 5:
Sol... luna luminibus astrorum... differunt.

Οὐ δύναται. Lat. Non potest ex viri femoribus et utero
(mulieris) Deus formatus esse. Hæc græca verba le-
guntur apud Theophilum libro ii ad Autoliceum, sed
loco *τετακρημένος* legendum videtur *τετοκνήσας*.

Sicuti est. Mira hujus formulæ elegantia. Cic.
Paradox., v, c. 1: *Si servitus sit, sicut est, obedientia
fracti animi*. Et pro S. Rose. c. 8: *Quamvis ille felix
sit, sicut est*. Livius vii, 35: *Si non opportuna est
eruptioni, sicut est*. — *Sicuti est*. Sic rei veritas ele-
ganter confirmatur. Nepos in Eumene c. 1: *Apud nos
revera, sicut sunt, scribæ mercenarii æstimantur*. Ben.

Quando sunt. Ita potiores mss. et vetustiores editi
Rom., Ald., Crat., Graph., Fasil., Gymnic., nec
non Lactantius noster variis in locis pro *quandoquid-
dem*, quod substituerunt 4 Colb., 2 Clarom. et 8 rec.
editi, 5 Reg., *quoniam*.

Dii ergo si sunt immortales et æterni. Sic lego sine
incisione cum mss. 2 Bonon., 1 Reg. vetustissimo
aliisque duobus, Tax., Pen., 3 Lips., 6 Colb., 2
Clarom., 2 Brun.; et omnibus fere editis. In mss.
3 Reg. Goth. et Betul., ac 2 ed. rec., *Dii ergo, si
sunt*. Magis tamen consonans videretur oratio, si le-
geretur, *Dii ergo, si sunt immortales et æterni, quid
opus est altero sexu*.

Quid opus est altero sexu, cum successione non egeant.
Ita mss. 1 Bonon. antiq., Navarr., 2 Brun., et edd.
Is., Thys., Gall., Spark., et 2 Lips. Post altero sexu,
mss. 4 Reg. Vatic., 4 Colb., Gat., Marm., Em.,
Christ., 1 al., Lips., Cauc., et ed. Fasil., Betul.
ac Tornes. addunt, *nimirum ut generent*. In aliis 4
Reg., 2 Colb., 1 Sorb., 1 Clarom., ac ed. vet. 2
Rom., Paris. 1525, Ald., Crat., Graph., Gymnic.,
nimirum ut generentur, quod ut glossema respiciamus,
velut etiam sequentia verba, *Ipsa progenie quid opus
est*, quæ absunt ab antiquiore Bononiensi, a Nav. et
ab editis multis. Et quidem sententia est optima, et
oratio est efficax, brevi quodam enthymemate
conclusa; ut dicat utroque sexu non opus est
diis, quia successione non egent, qui semper sunt
futuri. — *Sexu*. Post hæc verba legitur in ed. Sublac.,

ceterisque animantibus diversitas sexus, et coëtio, et generatio nullam habet aliam rationem, nisi ut omnia genera viventium, quando sunt conditione mortalitatis obitura, mutua possint successione servari. Deo autem, qui est sempiternus, neque alter sexus, neque successio necessaria est. Dicit aliquis, ut habeat vel ministros, vel in quos ipse possit dominari. Quid igitur opus est sexu foemineo, cum Deus, qui est omnipotens, sine usu et opera foeminae possit filios procreare? Nam si quibusdam minutis animalibus id præstitit, ut sibi

*E foliis natos et suavis herbis
Ore legant :*

car existimet aliquis ipsum Deum, nisi ex permixtione sexus alterius non posse generare? Illos igitur, quos imperiti et insipientes tanquam deos et

A nuncupant et adorant, nemo est tam inconsideratus, qui non intelligat fuisse mortales. Quomodo ergo inquiet aliquis, dii crediti sunt? Nimirum quia reges maximi ac potentissimi fuerint : ob merita virtutum suarum, aut munerum, aut artium repertiarum, cum cari fuissent iis quibus iraperitaverant, in memoriam sunt consecrati. Quod si quis dubitet, res eorum gestas, et facta consideret, quæ universa tam poetæ quam historici veteres prodiderunt.

CAPUT IX.

De Hercule et ejus vita et morte.

Hercules, qui ob virtutem clarissimus, et quasi Africanus inter deos habetur, nonne orbem terræ, B quem peragrasse ac expurgasse narratur, stupris, li-

VARIORUM NOTÆ.

nimirum ut generent? Ipsa progenie quid opus est? Hæc verba desunt in Gallici editione; leguntur tamen in eximia Coloniensi editione anni 1544, et in Betuleii aliisque multis: sed absunt a mss. quæ in altera parte notæ superioris referuntur. Huc referri possunt verba, quæ sunt in Orphicis :

Ζεύς ἀπὸ τοῦ γένετο, Ζεύς ἀπότοτος ἔλκετο ὑπὸ γυναι:

sic a Sorasco reddita :

Progenitor genitrixque Deum, Deus unus et omnis.

Attamen opinatur Thomasius hæc eradenda esse, velut glossema, quod ex margine in textum irrepserit. Sine his verbis sententiæ est optima et oratio efficiatur; eradas igitur si velis.

Coëtio. Pro coitus, concubitus; ut Solinus, desiderium coitionis. BUNEMAN.

Quando. Sic passim Lactantius pro quandoquidem. Plures mss., quoniam.

Cum Deus, qui est omnipotens, sine usu, etc. In nonnullis post omnipotens sequitur ut vocatur, quod inepte addi censet Thomasius, fretus auctoritate antiqui ecclesiæ Bonon. aliorumque mss. Et sane Deus non solum vocatur, verum revera est omnipotens, ut et gentiles ipsi illud divinum attributum agnoscunt. GALLÆOS.

Minutis animalibus. Apibus nempe. Vide Virg. Georg. iv, et Plinium; inter neotericos Clusium, vulgo de *Lectise de Generatione Apum*. Istud vero de Apum generatione habet Quintilianus, declamatione 15 : Abest inimica virtutum voluptas castis sine labe corporibus. Sole omnium non edunt foetus, sed faciunt, et ut oportet animal laboriosum, ex opere nascuntur.

E foliis natos. Virgilii verba sunt de apibus, Georg. lib. iv, vers. 200.

Quia Reges maximi ac potentissimi fuerunt. Mss. Colb. et Brun., fuerint. Maximus Tyrius, Dissertat. 38, καὶ ἑλλανες, etc. Et Græci quidem bonis etiam viris sacra faciunt, quorum virtutum memoriam celebrant, calamitates vero omittunt. Et multo ante ita Persæus Cithæus, is quem Aratus Sicyonius Acrocorintho eiecit; et Cicero lib. i de Nat. deor., Perseus (scribe Persæus, ut Græce, Περσεύς) Zenonis auditor, eos dicit habitos Deos, a quibus magna utilitas ad vitam cultum esset inventa, ipsasque res utiles deorum vocabulis nuncupatas, etc. Vide Doctiss. Voss. de Idolol. Suidas in Σαρπός, et Damascen. lib. de Heres., inquit Elmenhorst., auctores sunt, Seruchum, defunctos præstantes viros adorari, et quotannis eorum memoriam celebrari jussisse, et illorum nomina in sacros commentarios referri, atque deos eos judicari, tam-

quam benefactores; hinc primum ortam idololatram, deorunque pluralitatem. Vide etiam lib. Sapientia, c. xiv, v. 15; Athanasium, adversus gentes; Euseb. i, cap. 6; Theodoret., serm. iii; Nazianz., Orat. i, in Julianum. Quem locum, quia prolixior est, hic non describam. Sic et Cyprianus tractatu Quod idola dii non sunt : Deos non esse, quos vulgus colit, hinc notum est. Reges olim fuerunt, qui ob regalem memoriam coli apud suos postmodum etiam in morte ceperunt. Inde illis instituta templa; inde ad defunctorum vultus per imaginem detinendos expressa simulacra : nam et immolabant hostias, et dies festos dando honore celebrabant. Inde posteris facta sunt sacra, quæ primis fuerant assumpta solatia. De his vide plura ad hujus lib. cap. 15. Hinc Tzetzes in varia historia, de Hercule scribens, Ptolemæum auctorem citat, quod reges omnes θεοί, Reginas vero θεῶν; appellari fuerit solitum.

Hercules. Integrum caput abunde illustrat Munkenus ad Hygin., c. 29, 30, quem toties exscribere non est meum.

Quasi Africanus. Scipio videlicet Africanus tot virtutibus celebratus. Deest quasi in ms. i Claromont. In mss. rec. i Reg., i Colb. et Brun., gentes apud Africanas. Id est, sicut non celebratur alius inter Romanos Scipione nemo virtute præstantior : sic inter heroas nullus Hercule celebrior fuit.

Ac expurgasse. Ita mss. et editi multi, faventibus mss. 2 Bonon., 1 Reg. vet., Tax., 1 Lips., 3 Colb., 1 Clarom., Brum. et ed. Rom. 1470, in quibus ac purgasse. In 1 Reg., 3 Colb., Jun., Ultr., Christ., Em., ac expugnasse : quæ lectio præ ceteris aridet nonnullis. Hæc duæ voces Walchio superfluae esse et glossema soperere videntur. Est autem purgare, inquit Cellarius, a monstris et tyrannis liberare. De Hercule vide S. Basilium magnum, serm. 21, et S. Asterium Amasenam episc., serm. 10.

Stupris. Hæc argumento etiam Arnobius, lib. iv, ejus Divinitatem oppugnat : Ut Hercules, inquit, sanctus deus, natus quinquaginta de Thestio (vel potius Thespio) nocte una perdocuit, et nomen virginittis exponere, et genitricum pondere sustinere. Pausanias Bæot. Ἡρακλῆς τοῖς θυγατρῶν, etc. Hæc ita latina vertit Romulus Amasius : Herculem tradunt Thestii filias quinquaginta (tot enim erant) eadem nocte constuprasse, una excepta : eam, cum sola obsequi recussasset, sacerdotem sibi perpetuæ virginittis lege data legisse. Audivi tamen alios, qui omnes plane Thestii quinquaginta filias ab Hercule eodem una nocte viutas, et ei singulas mares filios peperisse narrarent; et quidem geminos, natu maximam et minimam. Tamen contra Græcos, Theodorus de Martyr. contra Græc. ser. 8, Clemens Alexandrinus hoc idem Her-

bidinibus, adulteriis inquinavit? nec mirum, cum A Orator) tanta vis, quæ non ferro ac viribus debilitari esset adulterio genitus Alcmenæ. Quid tandem potuit in eo esse divini, quis suis ipse vitis mancipatus, et mares et fœminas contra omnes leges infamia, dedecore, flagitio affecti? Sed ne illa quidem, quæ magna et mirabilia gessit, talia judicanda sunt; ut virtutibus divinis tribuenda videantur. Quid enim tam magnificum, si leonem aprumque superavit, si aves sagittis dejecit, si regium stabulum egressit, si viraginem vicit, cingulumque detraxit, si equos feroces cum domino interemit? Opera sunt ista fortis viri, hominis tamen. Illa enim, quæ vicit, fragilia et mortalia fuerunt. Nulla enim est (quod ait B

frangique possit. At animum vincera, iracundiam cohibere, fortissimi est: quæ ille nec facit unquam, nec potuit. Hæc qui faciat, non ego eum cum summis viris comparo; sed simillimum Deo judico.

Vellem adjecisset de libidine, luxuria, cupiditate, insolentia; ut virtutem ejus impleret, quem similem Deo judicabat. Non enim fortior putandus est, qui leonem, quam qui violeatam in seipso inclusam feram superat, iracundiam; aut qui rapacissimas volucres dejecit, quam qui cupiditates avidissimas cœroet; aut qui Amazonem bellatricem, quam qui libidinem vincit, pudoris ac famæ debellatricem; aut qui si-

VARIORUM NOTÆ.

culi objicit in Protept. Suidas in *Θεομύθεος*. Epiphani. Anchorato, Nazianz. orat. i in Julian. **ELMENÆAST.** — Et non solum has quinquaginta compressit, verum et Elienses mulieres cum exercitu suo concubere permisit. Vide Diodorum Siculum libro iv. Chalciopen, Eurypli filiam, viciavit; Iolem, Euryti filiam, vi abstulit: ejus concubitus cum Alcimedontis filia, etc., diversis locis Pausanias tradit. V. Betuleium.

Alcmenæ. Amphitritonis uxoris. Arnobius lib. iv, scribit: *Jovem in Alcmena novem continuis noctibus pervigilasse; atque ex illo concubitu natum Herculem, qui patris transivit eassuperavitque in hujusmodi rebus virtutes.* Hoc etiam testatur Clemens Protept., Servius in vii *Æneid.* et Lucian. Dial. deor. scribant Jovem trinoctium, Plaut. Prolog. Amphitr. unam saltem, sed longiorem; Hieron. tom. ii, advers. Vigilant., cap. 4. Ovidius lib. i Amor, Eleg. 13, et Hygin. fab. 39, duas noctes congeruisse, dum cum Alcmena cubat. **ELMENÆAST.**

Gessit. Mss. i Colb. et Brun. addunt, *ut vultis.*

Leonem. Nemeum discorsit ac dilaceravit. Ovid. Metamorph. lib. ix, fab. 3.

Aprumque. Menatium, sive Erymanthium, Arcadiæ vastatorem cepit vivum. Ovid. Metamorph. lib. ix, fab. 3. — *Si leonem aprumque.* Noti labores Herculis. Hyginum lego fab. 50; Diodor. Sic. lib. iv, c. 9, seq.

Si aves sagittis dejecit? Stympthalidas, a Stympthalo Arcadiæ oppido et Stympthalide palude dictas. —

Si aves dejecit. Infra, *volucres dejecit.* Verbum venatorum *dejicere.* Vid. Virgil. lib. v *Æn.*, 512, et ii *Æn.*, 580. Bcn.

Stabulum. Scilicet Angiæ, Eliensium regis, quod purgavit superinducto in stabulum Alceæ fluvio Pausanias in Eliacis i, c. 1; Diodor. Sicul. lib. iv, cap. 13.

Si viraginem vicit. Vitiose in plurisque mss. et nonnullis editis, *virginem.* Legere malo cum 3 Reg., 1 Colb. Brun., et pluribus impressis *viraginem*, Hippolyten scilicet, Amazonum reginam. Justinus, qui lib. ii, Herculis cum Amazonibus bellum describit, non Battenam, vel cingulum (*ζωστήρα*), sed arma habet. Varias de hac re sententias refert Isacius Tzetzes in Lycephroniano commentario. Bcnl. — *Viraginem vicit.* Volunt nonnulli, *viraginem* valere *virginem* ferrem: unde infra *Amazonem bellatricem* vocat.

Domino. Scilicet Diomedæ, Rege Thraciæ, de quo Ovidius Metamorph. lib. ix, fab. 3.

Quod ait Orator. Ita restituiimus ex omnibus mss. Præterquam 1 Claromont. in quo, sicut et in plerisque editis, est *ait Orator*, id est Cicero Oratione pro Marcello. — *Quod ait.* lib. iii, c. 19. Non dissimile illud Platonis est, quod dicebat. Lib. vi, cap. 11: *Verumque est illud Ciceronis, quod ait, etc.* Bcn.

Quæ non ferro. Sic habent mss. et editi omnes quos hactenus videre licuit, et Cicero ipse. cuius est

hæc sententia. Bonon. tamen antiquior habet, *quæ ferro ac viribus debilitari frangique non possit.*

Cohibere. De hac victoria vide Ambrosium de Officiis, et Prudentium, ubi est virtutum cum vitis monomachix descriptio.

Hæc qui faciat. Goth. *hæc qui facit*, sicuti Grævius ex Erfurt. cod. in Cicerone restituit. Bcn.

Non ego eum cum summis viris comparo. Ego excudendum curavi ut est in mss. 3 opt., Reg., Bonon. antiq., 1 Colb., 2 Brun., et apud ipsum Tullium. Illa enim tantum sollemnmodo, eleganter ad Græcorum imitationem plerumque negationi subintellecta, quam addita malum Latini, sequente adversativa, quamvis et aut etiam non addatur. Isæus, qui de eo plura exempla adducit. — In aliis est, *non modo ego eum, etc.*

Simillimum Deo judico. Apuleius lib. de Deo Soer. *Nihil est Deo similis et gratius, quam vir animo perfecte bonus.* Plinius in iis Panegyri: *Quid enim est præstabilius aut pulchrius munere deorum, quam castus et sanctus et diis simillimus princeps?* Item Musonius, de re eadem apud Stobæum, ser. 46. Aristot. etiam Polit. lib. iii, cap. 9, hominem virtute præstantem *θεὸν ὁμοιωτάτος εἶναι*, esse tanquam Deum inter homines existimat. Plura de hoc vide lib. de Ira Dei, cap. 19. VALLINUS.

Similem Deo. Julium scilicet Cæsarem propter clementiam.

Putandus est. Sic legere malo cum omnibus pene mss. inter quos sunt optimi et vetustissimi 2 Reg. 900 annor. et 2 Bonon. quam cum Cauc., Jun. ac editis, *judicandus est.* Plura vide apud Lactantium lib. de Ira Dei, cap. 19.

Quam qui violentiam in se, etc. Plerique impressi et mss. habent *violentiam*; sed Isæus post Thonasiū correxerat, legitque, *quam qui violentiam in se ipso inclusam feram superat iracundiam.* Sic etiam D habent 1 Bon. antiq., 2 Reg., 1 Clarom. et 2 Colb.; quod mihi valde probatur; nam oratio ipsa elegantior est ac gravior. Quod si legamus *violentiam*, non video, quæ ratio reddi posset, cur iracundiam appellaverit feram in seipso inclusam, cum violentia sit acerbior quedam iracundia; ita, cum animi uni tantum comparare, et leonem assumat, illum sine dubio cum violenta illa fera iracundia comparat.

Rapacissimas volucres dejecit. Sagittis interfecit; Hygin. Fab. 39, quod negat Apollonius lib. ii, v. 1058, æneo crepitaculo potius et timitu, quam arcu, abegisse contendens. Bcn.

Amazonem bellatricem. Amazonum nomen tractum est ab alterius mammae jactura: *dextram quippe mammam ab infania inurebant, ne sagittarum factum impediret*; quod fabulosum non esse prorsus colligere est ex Platone, de Legibus, lib. vii. Aliquid simile habet Hippocrates in re seria de Scythiis sui temporis. BOCHARTUS.

Quam qui... famæ debellatricem. Hæc desunt in ed. Subiacens!

num de stabulo, quam qui vita de corde suo egerit. A rium : nullo dabit. Credamus igitur istis, qui non ut reprehenderent sunt locuti; sed ut pradicarent. Navigavit ergo cum Argonautis, expugnavitque Trojam, iratus Laomedonti ob negatam sibi pro filiae salute mercedem : unde, quo tempore fuerit, apparet. Idem furore atque insania percitus, uxorem suam cum liberis interemit. Hunc homines deum putant : sed Philocteta ejus haeres non putavit, qui facem suppositus arsuro, qui artus ejus et nervos cremari ac diffuere vidit, qui ossa ejus ac cineres in Oeteo monte sepelivit, pro quo munere sagittas ejus accepit.

CAPUT X.

De Æsculapio, Apollinis, Neptuni, Martis, Castoris et Pollucis, Mercurii atque Liberi vita et gestis.

Æsculapius et ipse non sine flagitio Apollinis natus, quid fecit aliud divinis honoribus dignum, nisi quod sanavit Hippolytum ? mortem sane habuit clariorem, quod a Deo meruit fulminari. Hunc Tarquitiis de illustribus viris disserens, ait incertis parentibus natum, expositum, et a venatoribus inventum, canino lacte nutritum, Chironi traditum, didicisse medicinam : fuisse autem Messenium, sed Epidauri moratum. Tullius etiam Cynosuris ait sepul-

VARIORUM NOTE.

Temperans est, et moderatus, et. Reimm. qui temperans et moderatus est, et justus. Non male. BON.

Eurythea. Regi Mycenarum. V. Diodor., l. iv, c. 9, et Betul.

Omphale. Lydiæ reginæ. Vide Fulgent., Mythol., lib. ii, c. 5; Diodor. Sicul., lib. iv, c. 31; Hygin., Fab. 32; Elmenhorst. in Arnob. libro iv, apud Lucianum, Æsculapium et Statium.

Turpido. Ms. Jun. legit fortitudo, sed male. Vide Ovidium in Heroicis.

Non enim ista Lucilius. Victorum notator acerrimus. Videndi Juvenalis Sat. 1, de hoc Lucilio poeta, et Persius Sat. 1.

Quod denique certius veriusque mysterium. Sic cum reliquis Reimm. Non credit Heumannus, Lactantii esse hæc verba; at mihi videntur vel maxime necessaria propter suspectos mendacii poetas, qui illa mysteria revelaverant. Hinc cap. 12, revelavimus mysterium poetarum, quibus rejectis, certius veriusque mysterium erat requirendum. Conf. c. 15, c. 21.

Nullos dabit. Mss. rec., 3 Colb. et 1 Bonon. cum ed. Rom. 1476, Paris. 1525, Graph., Gymnic., Is., nullus dabit.

Argonautis. Argonautarum navigatio facta fuit 83 annos ante Trojanum excidium, vel 32 annos antequam regnaret Theseus. Vide Apollonium et Valerium Flacum in Argonauticis.

Trojam. Hæc quidem obsidio 40 annis ante Trojam a Grecis direptam, in qua Laomedontem regno privavit Hercules.

Filiæ. Hesiones, quam a monstro vorandam redemit Hercules.

Insania percitus. A Junone, quæ scilicet ipsi infesta erat. Vide Herculem farentem Euripidis atque etiam Senecæ.

Uxorem. Cui nomen erat Megara, Creontis Menæcei filii notam. Vide Epitomen Lactantii, cap. 7, atque Apollodorum, lib. ii.

Philocteta. Ita restituitur ex mss.; ad hoc enim cuncti conveniunt. In editis est *Philoctetes*. De hoc lege Servium ad Æneid. iii. Ceterum de Philocteta interitu et *Arctura*, lege Ovid. lib. ix Metamorph.

fab. 4. Ejus historia est apud Philostratum in heroicis, cap. 6. BETULEUS.

Qui ossa ejus ac cineres in Oeteo monte sepelivit. Vibius Sequester de Montibus : *Oeta mons Thraciæ, ubi Hercules est combustus.* Cyprianus de idolis : *Hercules ut hominem exuat, Oeteis ignibus concremat.* Videsis Mythologos, Hyginum, fab. 36; Servium ad Ecl. 8 et viii Æneid.; Augustin., de Civ. Dei, lib. xviii, cap. 4. Ex ELMENHORST. — Arnobius lib. iv ex Plutarcho, ait id factum esse post comitalis morbi ruinas; unde et iste morbus ab Aristot. in Problem. Hercules vocatur.

Oeteo. Præstat mss. pene omnes sequi, quam *Oeta* vulgatorum, et quorundam Vaticanorum. 1 Lips. habet, in *Oetao monte Thessaliæ*. Sic et apud Ciceronem lib. iii de Natura deor., c. 40, in monte *Oeteo*.

Flagitio. Id est adulterio Apollinis cum Arsinoe vel Coronide, ut Pindarus ait, atque Arnobius lib i et vii.

Hippolytum. Thesei filium.

Quod a deo meruit fulminari. Arnob. lib. iv, testatur illum fulminis telo fuisse transfixum; et Tertullian. rationem reddit quare meruerit fulminari, Apol. cap. 14 : *Est de Lyricis (Pindarus dico) qui Æsculapium canit avaritiæ merito, quod medicinam nocenter exercebat, fulmine vindicatum.* Locus ad quem respexit Tertull. est Pyth. Od. 3. De Æsculapio vide Pausaniam in Corinthiacis, ac Diodorum Siculum lib. iv, Virgil. lib. vii Æneid.

Hunc Tarquitiis. Ammianus Marcellinus lib. xxv, c. 6, de hoc auctore : *Ex Tarquitianis libris in titulo, De rebus divinis, relatum esse.* Memorat etiam Macrobius Saturn. vi, c. 7. BUNEMAN.

Chironi. De Mort. Pers. cap. 33. Vid Apollodor. l. i p. 5, et lib. iii, § 3, pag. 198. BUNEMAN.

Epidauri moratum. Ita ed. et mss. ferme omnes; 1 Clarom. commemoratum; mss. 1 R., 1 Colb. et 1 Brun., mortuum. Epidaurus est urbs in Achaia, Noronico quasi marmore redimita, Æsculapii delubro percelebris : hinc Epidaurius vocatur Æsculapius. Cynosuris. Cic. Nat. deor. lib. iii, c. 22. Cynosura

tum. Quid Apollo pater ejus? Nonne ob amorem, quo A flagrabat, turpissime gregem pavit alienum, et muros Laomedonti exstruxit, cum Neptuno mercede conductus, quæ illi negari potuit impune, ab eoque primo Rex perfidus, quicquid cum diis pepigisset, didicit abnegare. Idem formosum puerum et dum amat, violavit; et dum ludit, occidit.

Homicida Mars, et per gratiam cædis crimine ab Atheniensibus liberatus, ne videretur nimis ferus et inhumanis, adulterium cum Venere commisit. Castor et Pollux, dum alienas sponas rapiunt, esse gemini desierunt. Nam livore injuriæ concitatus Idas, alte-

rum gladio transverberavit; et eosdem poetas alternis vivere alternis mori narrant: ut jam sint non deorum tantum, sed omnium mortalium miserrimi, quibus semel mori non licet. Hos tamen Homerus ambos simpliciter (non ut poete solent) mortuos esse testatur. Nam cum faceret in muris assidentem Priamo Helenam, cunctos Græciæ principes recognoscere, solos autem se fratres suos requirere, subiecit orationi ejus hujusmodi versum:

Ὅς πάτερ, τοὺς δ' ἔγωγε νέεσθαι φησὶν αἶσα.

Fur ac nebulo Mercurius, quid ad famam sui reliquit nisi memoriam fraudum suarum? Cælo! scilicet

VARIORUM NOTÆ.

urbs est in Arcadia, ubi est et promontorium R ejusdem nominis.

Apollo. Tertull. Apol. c. 14; Minuc. c. 22, et notæ. BUNEMAN.

Flagrabat. Sic restitutum ex omnibus pene mss. ac veteribus editis. Mss. rec. 2 Reg., 1 Colb. et quidam rec. editi, flagravat.

Turpissime gregem pavit alienum. Nempe Admeti. Hujus pastoritii numeris meminere Orpheus, in Argonaut.; Homerus, Iliad. 9; Pindarus, Pyth., Od. 9; Callimachus, Hymno in Apoll.; Euripid., in Alcestid.; Q. Smyrnaeus, lib. iii παρὰ; Apollonius Rhodius, iv Argonaut.; Coluthus, de raptu Helenæ; Pausanias, lib. vii; Diodorus Siculus, lib. v; Plutarchus, in Numa; Lucianus, de Sacrificiis; Clem. Alexand., ὑποπτερε; Virg., in Georg.; Ovid., in Metamorph., Tibullus, lib. ii, Eleg. 3, et lib. iii, El. 4; Lucianus, lib. vi; Hyg., fab. 50; Val. Flaccus, Argon.; Macrobius, lib. i Satur., cap. 17; Tatianus, in Oratione; Arnob., lib. iv; Augustinus, de Civ. Dei, lib. xviii, c. 13; Sidorius Narbon. alique. Fabulam sic referunt veteres, Apollinem succensuisse Jovi, ob filium interemptum, ac propterea sagittis ejus confectos Cyclopas, qui Jovi fulmina fabricarent; tum Jovem aiant ita excaudasse, ut Apollinem cælo relegaret in terras, ubi is inopia adactus, confugerit ad Thesaliæ regem Admetum, ejusque pecus paverit.

Neptuno. Vide Tertull. Apologet. cap. 13, atque Tatianum contra Græcos, Ovidium lib. xi Metamorph. — Non est hic Neptunus Jovis frater; multo enim hunc Trojani muri conditorem, illo junio-rem esse ex temporum ratione liquet. De eo, qui cum Apolline muros cœdidit Trojans, placet sententia eorum, quæ est in Eustath. ad. li. 9.

Quæ illi negari potuit impune. In mss. rec., 2 Colb., 2 Brun. et editi. Tornes., negare. In Jun. et 1 Colb., quæ ille negare, etc. In 1 Bonon. antiq., Utr., 1 Claron., quam illi negavit. Negata igitur a perfido Laomedonte merces, atque ob id a Neptuno inundatio, ab Apolline pestis in urbem fuit immissa. Vide Ovidium lib. xi Metamorphos.

Ab eoque primo rex perfidus. Ab eo tempore, rex primum perfidus in deos; nam iterum mox perfidus fuit in Herculem Argonautam; Hygin. ibid. CELL.

Idem formosum puerum. Hyacinthum, Amyclæ et Diomedæ filium, Cynorti fratrem, ab Apolline valde adamatum, sed ab eodem per imprudentiam quoque occisum, lusu disci, qui ab Apolline jactus, in Hyacinthi caput cecidit; et cum Apollo diu multumque artem suam nequicquam experiretur, Hyacinthum in florem sui nominis convertit. Vide Apollodorum lib. ii Bibliot. BETULEIUS.

Per gratiam. De Ira c. 20: Qui judicia eludunt per gratiam, vel potentiam, BUNEMAN.

Per gratiam cædis. De hac cæde et judicio legitur Epocha iii, in marmoribus Arundellianis. Id

evenit 1532 annis ante vulgarem aram; vide etiam Pausaniam et Suidam. Ab hoc judicio judices nomina Areopagi sortiti sunt; Ἀρεῖς græce idem atque Mars latino sermone.

Adulterium. Quod describitur ab Homero Odysa. 6, Ovidio lib. iv Metamorph. a Luciano in dialogo Apollinis et Mercurii, ab Arnobio lib. v adversus Gentes.

Castor et Pollux. De Castore et Pollace vide Theocritum, Idyl. 22; Joen. Tzetzen, Chiliade ii variae historia; et Arnobium, lib. iv contra Gentes. Rapuerunt ii Phæben et Naciram, Leucippi filias, Idæ et Lyncei Apharei filiorum sponas.

Dum alienas sponas rapiunt. Hygin. fab. 80. CELL.

Livore. Ita mss. cum veteribus editis Rom., Ald., Paris. 1525, Graph., Crat., Gymnic., favente vet. et optimo codice Regio-Puteano, in quo est labore corrupte (ut puto) pro livore, 6 pro v. In 5 mss. rec. et posterioribus editis, dolore.

Dolore injuriæ. Sic Goth. cum Gryph., Thom. et recentioribus. At mss. Lips., Angl., Relinm., Sublac., Rost., Rom., Ven. 1471, 1515, Junt., Paris., Gymn., livore injuriæ. Heumann., livore et injuria. Nihil muto. Sic Sal. Cat. 28, 4, dolore injuriæ. Livius i, 40, injuriæ dolor ... eos stimulabat. Phædr. iv, 24, 17, dolens injuria. Ipse Lact. de Mort. Pers. c. 83, Constupratis uxoribus ... quum dolorem ferre non possent, sc. mariti. Boethius l. iv Consol. ineunte: Ob injuriæ dolorem nuper obitæ. BUNEMAN.

Idas. Sponsus alterius rapte. Hygin. fab. 80. Idas fulmine perit, ait Homeri commentator.

Poeta. Virgilii Æneid. lib. vi, vers. 121.

Ὅς πάτερ. Lat. ex mss. 1 Colb. et Brun. Vide Homerum in Iliad. et Ciceronem libro iii de Natura deorum.

Sic ait: ast illos retinebat terra sepultos.

Multi editi, Hæc ait. Hunc versum in pluribus editis repertum e textu abstulimus, velat interpretationem, quæ ex ora libri in textum irrepserit in postremis editionibus.

Fur ac nebulo Mercurius. Fulgent. Mythol.: Mercurium dicunt internuncium furatrimque deum. Hunc, inquit idem Fulgentius, deum Furti et præsumlem volunt, quod nihil intersit inter negotiantis rapinam atque perjurium, furantisque dejectionem et raptum. Arnob. lib. iv: Numquid furem Mercurium publicavimus. Prudentius Hamartig.:

Expertes furandi homines hæc imbuit arte
Mercurius, Maia genitus: nunc magnus habetur
Ille Deus, ejus dedit experientia lures.

Hinc Mercur. ab Aristoph. in Pluto, τειροφύκος, effractor parietum, vocatur. Βουλόδοτος alii, bonum furem, dixerunt. Ex ELMENH. et BETULEIO.

dignus, quia palæstram docuit, et lyram primus invenit. Liberum patrem in senatu deorum summæ auctoritatis primæque esse sententiæ necesse est; quia præter Jovem solus omnium triumphavit, exercitum duxit, Indos debellavit. Sed invictus ille Imperator Indicus, maximus ab amore ac libidine turpissimè victus est. Delatus enim Cretam cum semiviro comitatu, nactus est impudicam mulierem in litore ac fiducia victoriæ Indicæ vir esse, voluit, ne nimium mollis videretur atque illam patris proditricem, fratris inte-

A remptricem, ab alio relictam et repudiatam, in conjugium sibi vendicavit, et Liberam fecit, et eum ea pariter ascendit in cælum.

Quid horum omnium pater Jupiter, qui in solemnī precatione Optimus, Maximus nominatur? nonne a prima sua pueritia impius ac pene parricida deprehenditur? cum patrem regno expulsi ac fugavit, nec expectavit mortem decrepiti senis, cupiditate regnandi: et cum paternum solum per vim, per arma cepisset, bello est a Titanibus laecessitus; quod

VARIORUM NOTÆ.

Quia palæstram docuit, et lyram, etc. De illo Horatius, lib. 1, Ode 15:

Mercuri facunde, nepos Atlantis,
Qui feros cultus hominum recentum
Voce formasti catus, et decoræ
More palestræ, etc.

et lib. III, Ode 2. Vide Homeri Hymnum in Mercurium. BETULEIUS.

Et lyram primus invenit. Hygin. Astron. II, cap. 7. CELL.

Primæque esse sententiæ. Primæ aut secundæ sententiæ esse dicebantur proprie senatores, non consules: horum erat relatio; illorum sententiæ dictio. Primi sententiæ rogabantur Coss. designati, aut si hi nulli essent, princeps senatus: quare primæ sententiæ senator, et princeps senatus tantundem valent. Trebellius Pollio in Pisone tyranno: Aurelius Fuscus consularis primæ sententiæ qui in locum Valeriani successerat. Valerianum autem Capitolinus in Gordianis vocat principem senatus; Trebellius, clarissimum principem civitatis. Vopiscus in Aureliano: Tunc surrexit primæ sententiæ Ulpus Syllanus. Ita sæpe legas primæ sententiæ senatorem; etiam in lapide, qui honori Symmachi fuit dicatus, QUI PRIMUS IN SENATU SENTENTIAM ROGARI SOLITUS. Huc alludit Lactantius hoc loco. IS. CASAUB.

Indos debellavit. Diodorus Siculus libro IV: Orosius, lib. I, cap. 9: Ea tempestate subactam Indian Liber pater sanguine madefecit, cedibus opplevit, libidinibus polluit, gentem utique nulli unquam obnoxiam, vernacula tantum quiete contentam. Eius stratagemata aliqua enumerat Polyænus, Chil. I. Vide Arrianum, lib. VII. Ex BETULEIO.

Indicus. Hoc cognomine scilicet more Romano donatus Bacchus ex devicta gente, sicut Imperatores dicti Parthici, Germanici, Britannici. Walchius legendam putat, Indisque maximus. in nonnullis editis rec. est Inclytus.

Ab amore ac libidinæ. Ita Vetusiss. et optimi mss. Bonon., Regii, Cauc., alique multi, necnon editi. In 16 mss. rec. male, ob amorem ac libidinem. Quæ ultima lectio minus arridet Thomasio, quam ab amore et libidine. Nam si diceretur Liberum ab amorem fuisse victum, innui videretur amorem et libidinem ei fuisse causam, quare ab aliquo victus fuerit; cum tamen nesciamus ab aliquo duce Liberum in illa Indica expeditione victum fuisse. A libidine tamen, qua in Ariadnem exarsit, victus fuit.

Delatus enim Cretam. Sic restituiamus ex cunctis mss. codicibus, et antiquis editionibus Romanis, Tornes. et Veneta ante Aldum, cujus est *Diam*, quem recentes editiones secuti sunt, Diodori Siculi, lib. V, c. 51, auctoritate moti: at cum Cellario nullus dubito quin Lactantius scripserit *Cretam*, quia illustrius est quam parva *Dia*, 70 stadiis a Cretensi litore remota, in Strabo sub finem libri 2 tradit; cui potius credo quam Diodoro, qui Naxum postea vocatam ait.

Cum semiviro comitatu. Qui ex viris et foeminis constabat: quia Bacchus non solum viros, verum et foeminas in suo exercitu habuit. Moris enim erat apud Persas et Assyrios (verba sunt Bocharti in lib.

de Col. Phoen.) ut in bellicis expeditionibus uxores viris adessent: sic Darius in Alexandrum duplicaturus uxorem matremque et aliarum foeminarum gregem circumducebat. Quin et Indicæ mulieres viris συστρατεύοντο, omni armorum genere instructæ: ita refertur a Megasthene apud Strabonem lib. XV. Hæc mulieres quæ Libero in expeditione Indica adfuerunt, Bacchæ, sive Bacchantes, fuerunt appellatæ: sic dicte a luctu, (Ezech. VII) quia Bacchi sacra multo cum fletu et ululatu celebrabantur. Vide Bochart. loco citato. Hæc verba, cum semiviro comitatu, ex Virgilio, Æneid. IV, vers. 215, desumpta sunt. De hoc Libero comitatu vide S. Augustin. de Civit. Dei, lib. XVII, cap. 13.

Impudicam mulierem in litore. Ms. Bonon. antiq. solus addit Arrianem, non Ariadnam, ut est inter varias lectiones edit. Galkei. In ms. Taurin. Epitom. est, Ariadnam, c. 8.

Ne nimium mollis. Mss. 1 Colb., Em., Christ., nimirum: quod Cellario placet.

Patris. Minotis: fratris, Minotauri: alto, Thesea. Vendicavit. Mss. 5 Reg. et 1 Clarom. a secunda manu, vindicavit: nec male.

Et Liberam fecit. Jocus est. Cum, inquit is, Liber esset, sibiimet eam copulando Liberam fecit, et cum ea pariter in cælum ascendit. Neque enim τὴν Liberam, hic accipi potest, ut, contra seveam, distinguitur, cum nusquam sit proditum, Liberi patris ope ab illa servitute Ariadnem liberam factam; ideo contra cæteras editiones majori littera. Loc nomen scripsimus. Erat autem apud gentes et dea quæ Libera vocabatur, de qua Cic., a de Nat. deor. et VI Act. in Verrem; Tacit., lib. II; Livius, I, 5 decad.; Arnob., V; August., VI de Civit., cap. 19. Hanc alii Cererem, alii Venerem, quidam Proserpinam fuisse aiunt. Sed Ovid. de Ariadne loquitur, lib. III. Fast., vers. 512, ad quos versus procul dubio respexit Lactantius cum hæc scriberet:

Tu totum juncta thoro, multa juncta vocabula sumes;
Nam ubi mutata Libera nomen erit, Isos.

Ascendit in cælum. Goth. ascendit ad cælos. Non male. At Ciceronis est, ascendere in cælum; item, D ascendere cælum. BUNEMAN.

Optimus, maximus nominatur. Jovem Capitolinum propter beneficia Pop. Rom. optimum, propter vim, maximum nonnavit, teste Cic. de Nat. deor. I, 1, et in epitogo Orationis pro Domo sua in solemnī precatione. Hunc titulum gentiles semper tribuebant Jovi, ideo ut eos salvos, incolames et opulentos redderet. Inscriptio vetus:

OPTIMUS. MAXIMUS. CÆLUS.

ÆTERNUS. JUPITER.

Expulsi. Huc refer Virgilio verbo Æn. lib. VIII:

Primus ab æthere venit Saturnus Olympo,
Arma Jovis regiens.

De hac fabula vide S. Augustin., lib. VII de Civit. Dei, cap. 26. Videatur et Cicero lib. II de Natura deor.

Titanibus. De hoc bello vide Hesiodum, in Theo-

humano generi principium fuit malorum : quibus A victis, et pace in perpetuum comparata, reliquam suam vitam in stupris adulterisque consumpsit. Omitto virgines, quas imminuit. Id enim tolerabile judicari solet. Amphitryonem ac Tyndarum præterire non possum, quorum domos dedecore atque infamia plenissimas reddidit. Illud vero summæ impietatis ac sceleris, quod regium puerum rapuit ad stuprum. Parum enim videbatur, si in expugnanda feciminarem pudicitia maculosus esset ac turpia, nisi etiam sexui suo injuriam faceret : hoc est verum adulterium, quod fit contra naturam. Hæc qui fecit viderimus, an maximus; certe optimus non est : quod nomen a corruptioribus, ab adulteris, ab incestis abest; nisi forte nos erramus homines, qui talia facientes sceleratos vocamus, ac perditos, omnibusque B poenis dignissimos judicamus. Stultus autem Marcus Tullius, qui C. Verri adulteria objecit : eadem enim Jupiter, quem colebat, admisit; qui P. Clodio sororis incestum : at illi Optimo Maximo eadem fuit et soror et conjux.

CAPUT XI

De Jovis ortu, vita, regno, nomine et morte, et de Saturno et Urano.

Quis est igitur tam excors, qui hunc in cælo regnare putet, qui ne in terra quidem debuit? Non in-

VARIORUM NOTÆ.

gen.; Ovidium, lib. v Metamorph.; et Claudianum, C Odar. 5; Macrobius et Plutarchum. Id in usu erat apud Orientales.

Excors. Sine corde, vel sine animo.

Quidam poeta triumphum Cupidinis scripsit. Ignotum, qui fuerit poeta; nec liber ejus ad nostra tempora pervenit. Hæc respexit auctor libri de Pudicitia apud Cypr. ubi scripsit: *Impudicitia hominem sub triumphum libidinis mittit.* Poeta nomen ignotum quoque confitetur Nic. Abrami. ad Cic. in Pison. c. 25.

Id enim tolerabile. Ed. Sublac. habet *intolerabile*, minus recte.

Amphitryonem ac Tyndarum. Amphitryo princeps fuit Thebanus, e cujus uxore Alcmena Jupiter Herculem genuit. Tyndarus vero rex fuit Æbalix in Peloponneso, hic Lædam uxorem habuit. Ex ea et Jove nati sunt Pollux et Helena.

Regium puerum rapuit ad stuprum. Scilicet Gany-medem Trois Trojanorum regis filium. De illo Homer. Iliad. Virgil. Æn. v, Ovid. in Metam. Lucianus in dialogis aliquot, Cæsar Germanicus in Aquario, Herodian. lib. i, Oros. l. i, c. 12.

Maculosus. Pollutus, contaminatus. Tacitus Hist. iii, cap. 38, omni dedecore maculosus. Bux.

Adulterium, quod fit contra naturam. Turpissimum, detestabile, et summe nefandum Pæderastie crimen, quod Plato lib. i de Leg. ut sceleratum et impurissimum execratur, appellatque ut hic Lactantius τὸ παρὰ φύσιν πόρνημα. Christianis. Imp. Constantinus et Constantius patrui obvium iuverunt huic scelerate temeritati, et laudabil lege lata, qua infamibus hinc pædiconibus, infamia et capitalia irrogant supplicia, malum hoc sustulerunt de terra. Vide lib. iii Cod. Theodos. ad L. Juliani de Adulter.; lib. iii Cod. Just. ad Legem Juliani de Adulter.; Novellam lxxi et cxvi. Ex ELEMENORST.

Verri adulteria... Clodio incestum. Vide Ciceron. Act. ii in Verrem, et Orat. pro M. Cæcio.

Et soror et conjux. Vide Virgilium, Æneid. l. i; Ovidium, lib. iii Metamorph.; sicut et Horat. in

sulse quidam poeta triumphum Cupidinis scripsit, quo in libro non modo potentissimum deorum Cupidinem, sed etiam victorem facit. Enumeratis enim amoribus singulorum, quibus in potestatem Cupidinis ditionemque venissent, instruit pompam, in qua Jupiter cum cæteris diis ante curcum triumphantis ducitur catenatus. Eleganter id quidem a poeta figuratum : sed tamen non multum distat a vero. Qui enim virtutis est expers, qui a cupiditate ac libidinis malis vincitur, non Cupidini (ut ille finxit), sed morti subjectus est sempiternæ. Sed omittamus de moribus dicere : rem consideremus; ut intelligant homines, in quibus miseri versentur erroribus. Regnare in cælo Jovem vulgus existimat : id et doctis pariter et indoctis persuasum est. Quod et Religio ipsa, et preces, et hymni, et delubra, et simulacra demonstrant. Eundem tamen Saturno et Rheagenitum confitentur. Quomodo potest Deus videri, aut credi (ut ait poeta):

..... Hominum rerumque repertor,

ante ejus ortum infinita hominum millia fuerunt? eorum scilicet, qui Saturno regnante vixerunt; ac priores luce, quam Jupiter, sunt potiti. Video alium Deum regem fuisse primis temporibus, alium consequentibus. Potest ergo fieri, ut alius sit postea futurus. Si enim regnum prius mutatum est : cur despe-

Potestatem. Sic apud Lucianum Jupiter Cupidini exprobat, quod ipsum fecerit *Satrum, Taurum, aurum* et alia, quæ ipsi Jovi in dedecus verterunt.

Cupiditate. Ita mss. codices. Editi, *cupiditatibus*.

Regnare in cælo Jovem. Cælo tonantem credimus Jovem, ait Horatius in Od., 5. Fingitur Jupiter cæli esse dominus, quia ibi obtigerunt excelsa loca, præcipue vero Africa, cujus magna pars cum sit inter tropicos, solem habet et reliquos planetas supra verticem, unde est quod putatur esse cælo proxima.

BUNEMAN.

Lucanum lib. ix.

Hymni. Hymnos ad Jovem vide apud Callimachum.

Delubra. Delubrum est locus, in quo Dei simulacrum dedicatum est. Vide Festum, Serv. et Macrob. in Saturnaliis.

Saturno et Rheæ. Ita frequentes mss. et omnes fere editi. Mss. decem rec., dempto uno, habent *Saturno et Opæ*. Res eodem redit; Rheæ enim alio nomine *Ops* vocatur, ut cuivis notum.

Credi. Hoc verbum quod est in antiquo Bononiensi codice, et in editis Thomas., Thys., Gall. et 2 Lipsiensibus, desideratur in cæteris.

Poeta. Virgil., in Æneid., 820.

Millia fuerunt. Eisdem fere argumentis confutat Tertullianus Saturni divinitatem in Apologetico, capite 10.

Ut alius sit. Forte legendum, *ut et alius sit*.

Mutatum est. Sic Aristoteles Phælo de Mundo, hanc de Jove fictionem exponit

remus etiam posterius posse mutari? nisi forte Saturnus generare potuit fortiolem: Jupiter non potest. Atqui divinum imperium aut semper immutabile est: aut, si est mutabile, quod fieri non potest, semper utique mutabile est.

Potest ergo Jupiter regnum amittere, sicut pater ejus amisit? Ita plane. Nam cum idem neque virginibus, neque maritatis unquam pepercisset, abstinuit se tamen una Thetide, quod responsum fuit, majorem patre suo futurum, quisquis ex illa natus esset. Et primum imprudentia in eo non Dei, cui nisi Themis futura dixisset, ipse nesciret. Si autem divinus non sit, ne Deus quidem sit; unde ipsa divinitas nominatur, ut ab homine humanitas. Deinde conscientia imbecillitatis, qui timuit utique majorem: quod qui facit, scit profecto non esse se maximum: quondam quidem potest aliquid majus existere. Idem per Stygiam paludem sanctissime jurat.

VARIORUM NOTÆ.

Quod. Mss. 1 Colb. et 1 Brun. de qua. Vide Lucianum primo Dial. deorum.

Non potest. Non male his verbis antiqua manus in Reimm. inseripsit, non potuit. BUNEMAN.

Ita plane. Elegans formula, ut l. ii. c. 2, de Mort. Pers., c. 18. Est a Cicerone i Tuscul. 7. BUN.

Thetide. Vid. Apollodor. l. iii, pag. 218; Hygin. Fab. 54, Crenius Part. ix Animadv., p. 48. BUNEMAN.

Quod responsum fuit, majorem patre. Id. responsum Pindarus habet Isthm. Ode ult., sect. 4. BUNEMAN.

Et primum imprudentia in eo non Dei. Ita cum Isæo et Galileo legimus ex mss. Regiis, Vaticanis, 3 Colb., 2 Brun. et compluribus editis. At in mss. 2 Bon., Tax., Pen., Jun., 1 Lips. et apud Aldum habetur, prudentia Deo non Dei; in 3 Colb., 1 Clarom. et vet. editis Rom. 1468 et 1470, Paris. 1525, prudentia in Deo non Dei; ita ut (inquit Walchius) prudentia fuerit in Jove, non autem divina, quia nesciret, nisi Themis prædixisset. At genuinam Lactantii lectionem, quæ est in textu, patet ex eo quod hic et infra cap. 15, ab auctore nostro arguitur Jovis imprudentia, id est, inscitia et ignorantia; quæ quam longissime a Deo abest. Imprudentia enim est (inquit Cicero) cum scisse aliquid is, qui arguitur, negatur. Et nobiscum ita etiam legisse Heraldum constat, ex allegatione hujus loci ad Arnobium lib. iii. Walchius legit et apponit in textu Lactantiano, Primum in eo imprudentia, non Dei providentia. De qua lectione judicent eruditi.—Edit. Sublac. legit prudentia, pro imprudentia.

Conscientia imbecillitatis. Hoc est, notitia, judicium mentis quod homines convincit. Sic apud Plinium legitur litterarum conscientia, lib. vii, cap. 30, id est, notitia. SALMASIUS.

Timuit. Ergo non Deus. Vid. c. 13 et de Ira c. 15. BUNEMAN.

Scit profecto. Sic Bon., Tax., Pen.; scit utique, Ultr.; scit utique profecto, Antiquiss. Cauci, Rost. utraque 1478, Paris. 1515, Parrh., Ald., Græc. 1521-24, Gymn. Nolui junctas particulas, mihi nondum observatas, prætermittere. BUNEMAN.

Aliquid majus. Forte leg. aliquis major. Eodem loco mss. 3 rec. habent item pro idem. Ms. 1 Bonon. antiq. post existere, addit: ideo nec optimus, nec maximus.

Idem, etc. Sic legunt optimi codices, atque meliores editiones, cum puncto ante voculam Idem.

Per Stygiam paludem sanctissime jurat, etc. Stygis tanta fuit veneratio, ut per hanc solam deos jurare crederetur: notum ex Homero II. 2, Hesiod. Theog., Apollonio, lib. ii, Argon., item Marone ix et xii.

Vana superstitio, superis quæ reddita divis.

Quæ est ista superstitio? aut a quo reddita? Est ergo aliqua potestas maxima, quæ pejerantes deos puniat? quæ tanta formido est paludis infernæ, si sunt immortales? quid metuunt eam, quam visuri non sunt, nisi quos mori necesse est? Quid igitur homines oculos suos in cælum tollunt? quid per superos dejerant, cum ipsi superi ad inferos revolvantur, ibique habeant quod venerentur et adorent? Illud vero quale est? esse fata, quibus dii omnes, et ipse Jupiter pareat. Si Parcarum tanta vis est, ut plus possint quam cœlestes universi, quoniam ipse rector ac dominus, cur non illæ potius regnare dicantur, quarum legibus ac statutis parere omnes deos necessitas cogit? Nunc cui dubium est, quin is, qui alicui rei obsequitur, maximus non sit? nam si sit, non accipiat fata, sed faciat. Nunc ad aliud, quod omiseram, redeo. In una

Æneid., Ovidio Met. i, Seneca Herc. Fur., et Appulei vi, Metam., Virg. vi Æneid.:

Diī ejus jurare timeant et fallere numen.

Cum quique eorum pejerassent, hi annum integrum, secundum Hesiod. jacebant spiritus atque animæ expertes. Orpheus tamen paulo aliter, ut Servius ad vi Æneid. his verbis indicat: Pertur namque ab Orpheo, quod dii pejerantes per Stygiam paludem, novem milibus annorum puniuntur in Tartaro. Ex Vossio de Idol. v, Bochart. Geograp. sacræ p. 165, qui locum Stygie paludis ex Ptolemæo indicat.—Idem per Stygiam paludem jurat. Cellarius hic et cap. 17 putavit Lactantium hunc versum de Jove jurante sumpsisse, quum de Junone agat; at Lactantius ea verba Virgilii tamquam descriptionem Stygie paludis juris-jurandi religione sacratæ addidit. Conf. Apollod. i, c. 2, § 4, et Voss. Theol. Gentil. l. ii, c. 81. BUN.

Vana superstitio. Locus Virgilii Æneid. xii, vers. 817. Ita restituimus ex codice, quo usus est editor Lactantius in fol. Colonia anno 1544, pag. 15. Attamen in vulgatis legitur, Una superstitio. Juxta mss. fere omnes Lactantii, et vulgatos Virgilii. Posset etiam legi cum editione Gallica an. 1563 et mss. Anglicanis Christ. ac Balliolensi, Vana superstitio: siquidem apud Virgilium Æneid. lib. vii, v. 187, cit. a Lactantio lib. iv, c. 28, legitur,

Vana superstitio, veterumque ignara deorum.

Revolvantur. Sic veterrimi et optimi mss. Regii, 2 Bonon., 5 Colb., Tax., Jun., Ultr., 2 Claromont. Illud verbum Virgilio familiare. In 3 rec. mss., 1 Reg., 1 Colb. et Brun. ut in editis, devolvantur.

Fata. Idem quod Paræ. Hinc proverbium, necessitati (id est fato) deos ipsos non repugnare. Quid vero ἀνάγκη, quid εἰσαγγελία secundum philosophos, vide apud Plutarchum in Placitis philosophorum lib. i, c. 25, etc. Item Aristoteles, de Mundo.

Si Parcarum tanta vis, etc. Mss. rec., 1 Reg., 1 Colb. et Brun., Fatorum. Paræ idem quod Fatum, ut hic loci vides, atque in aliis scriptoribus omnino liquet: pauca tantum delibabimus. Fulgentius Planciades Mythol. lib. i: Tria enim isti Plutoni destinant fata, quarum prima Clotho, secunda Lachesis, tertia Atropos. Procopius Ἐξαι δὲ τὸν πῶτον, etc., Habet autem in foro templum prope curiam, paulum si supergressus sit illud triam fatorum. Sic Romani Parææ solum appellare. Ex Vossio.—Vide in Luciano dialogum, cui titulus Ζεὺς Δεσποτικός, in quo Cynicus quidem

itaque sola fuit continentior, cum eam deperiret; non virtute aliqua, sed metu successoris. Quæ formide utique ejus est, qui sit et mortalis, et imbecillus, et nihili: quippe qui potuit et tunc, cum nasceretur, extinguī, sicut frater ejus ante genitus, extinctus est: qui si vivere potuisset, nunquam minori concessisset imperium. Ipse autem furto servatus, furtimque nutritus, ζῆος sive ζῆν appellatus est; non, ut isti putant, a fervore cœlestis ignis, vel quod vitæ sit dator, vel quod animantibus inspiraret animas, quæ virtus solius Dei est (quam enim possit inspirare animam, qui ipse accepit aliunde?), sed quod primus ex liberis Saturni maribus vixerit.

Potuerunt igitur homines alium deum habere rectorem, si Saturnus non fuisset ab uxore delusus. At enim poetæ ista fluxerunt. Errat quisquis hoc putat.

VARIORUM NOTÆ.

propter hanc inevitabilem necessitatem, conditionem Jovis et aliorum deorum nihilo meliorem esse humanam indicat conditione.

Itaque. Sic emendatum ex vet. edit. Rom. et omnibus mss. præter 1 Brun., in quo sicut et in editis est *utique*; minus apte, cum *utique* sequatur.

Imbecillus. Ita restituimus ex vetustissimis et optimis mss. In decem rec. et in editis est *imbecillis*.

Furto servatus. Rhea igitur, Jovem enixa, metu patris infantem in Creta occultavit, nutriendum a duobus nymphis, Adrastea et Ida, Melissei filibus. Vide Ovidium Fastor. v.

ζῆν. Mss. 2 Colb., 82 Brun. Ζῆν, quasi vitæ dator.

Non.... a fervore cœlestis ignis. Immo videtur sic derivandum hoc nomen; ζῆν enim a ζῆν, ferveo: sic etiam auctor Etymologici refert ad calorem aeris. De quo vide Platonem in Cratylō, et Aristotelem de mundo circa finem.

Accepit. Sic reposuimus ex omnibus mss. et edit. Rom. 1470. In cunctis fere editis, *accipit*.

Rectorem. Ita restituimus ex antiquioribus et potioribus mss. 2 Bonon., 5 Regis, 5 Colb., Gronov., 2 Lips., 2 Clarom., Tax., Pen., et veteribus edit. Rom. 1470, 1474, Paris. 1525, Ald., Graph., Crat., et Cellar. In 3 Reg., 1 Colb., 1 Lips., Pal., Cauc., Brun., et nonnullis editis, *regem*.

Danaen violaturus. Ita cum 5 editis omnes mss. demptis rec. 2 Reg., Cauc., et Cantabrig. ac editis multis qui addunt *Jupiter*: quod glossema viris doctis esse videtur; et quidem abesse potest, siquidem supra de Jove est sermo. De hac fabula Jovis in aureo imbri delapsi vide Terentium in Eunuchō; Ovidium vi, de Tristibus; Horatium lib. iii Carmin.; Germanicum Casarem in Aratum ubi de Perseo loquitur; Hyginum, in cap. 83 fabularum; Igeo etiam Epithanum in Anchorato.

Ferreo. Sic Virgil. xii Æneid., Ovid. i Trist., 9. In aquila. Vid. Lucian. de Sacrif. p. 364; Athenæi Deipnos. xiii, fol. 566; Alex. ab Alex. Hier. Genial. ii, iv, c. 2, p. 865. Sex Vatican., in aquila; quinque aut Vatican. Bon. Reim., in aquilam figuratam. Bæ.

Catamitum. Catamili pueri sunt meretricii, inquit Betuleius. Glossæ: Catamitus. *Ερωποιδὸς.* Festus. Catamitum pro Cangede dixerant, qui fuit Jovis concubinus. Ita etiam Arnobius.

Aquila. Ita etiam Fulgentius de hoc Jovis facinore. Vide Platonem, lib. i de Legibus.

Tutelam habuit in aquila figuratam. Delerem in mss. 1 Bonen. antiq., 5 Vatic., 2 Colb., in aquilam. *Tutela*, deus sive dea erat, ejus simulacrum in puppi figuratum conspiciebatur. Consecraverant enim veteres diis quibusdam naves suas consecrare, eorumque tu-

A illi enim de hominibus loquebantur; sed ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, deos esse dixerunt. Itaque illa potius ficta sunt, quæ tamquam de diis, non illa quæ tamquam de hominibus locuti sunt: quod clarum fiet exemplo, quod inferemus. Danaen violaturus, aureos nummos largiter in sinum ejus infudit. Hæc stupri merces fuit. At poetæ, qui quasi de Deo loquebantur, ne auctoritatem creditæ majestatis infringere, sinxerunt ipsum in aureo imbri delapsum, eadem figura, qua imbres ferreos dicunt, cum multitudinem telorum sagittarumque describunt. Rapuisse dicitur in aquila Catamitum: poeticus color est. Sed aut per legionem rapuit, ejus insigne aquila est; aut navis, in qua est impositus, tutelam habuit in aquila figuratam, sicut B taurum, cum rapuit et transvexit Europam. Eodem

tekte committere. Sic apud Ovid. in ep. ad Hel. Paris loquitur:

Adhuc antennas et vela sequentia malos,
Accipit et pictos puppis adunca Deos.

Virg. lib. x Æneid.

Aurato fugebat Apolline puppis.

Et non solum deorum, verum etiam deorum tutelæ naves committebantur; unde etiam deam Minervam pro tutela habuit navis illa, quæ Ovidium in Pontum vexit. Trist. lib. i, El. 9:

Est mihi, siquæ precor, Jovæ tutela Minervæ
Navis, et a picta casside nomen habet.

Isæus non solum deos deasque pro tutela fuisse habitas, verum et res alias, puta aquilam siquæ animalia, contendit; sed nec quidem judicio, errat: quodnam enim auxilium, quamve tutelam ab animalibus sperare poterant navigantes? certe nomen ipsum tutelæ satis manifeste hoc indicare videtur, non ab alio quoquam navis conservationem expectasse veteres, quam ab illo deo deæve ejus tutelæ eam commiserant, aut eam consecraverant, ejusque imaginem, honoris gratia, in puppi figuratam habebat navis. Errat porro idem Isæus, cum aliis nonnullis viris doctis, quod putet tutelam fuisse navis insigne prorse impositum, atque a tutela nomen habuisse, ac Græcis tutelam, *πρόσφυγον* vocari. Erroris illi ac aliis occasionem præbuit, quod glossæ dicat *tutela*, *πρόφυγον* τοῦ πλοῦ. Non semper hoc verum; nonnullarum enim tutelam nihil eam Paraseio commune habuisse, cum Salmasio affirmo: et patet in nave illa, quæ vecta fuit Europa; Jupiter enim *tutela*, taurus erat *πρόφυγον*. Itaque sic habet, unam eandemque rem nonnullam fuisse et tutelam et *πρόφυγον*, item nempe, quando dei deæve effigies, in ejus tutela erat navis, in prora collocaretur. Hoc sæpe, non ordinarie factum fuit, ut navis illa qua vehebatur Paulus. Act. Ap. cap. xxviii, τοῦ Διωνοπορεῖος πρόσφυγον habuit, simulque tutelam, unde et *Διωνοπορεῖος* vocabantur, et in illo casu navis a tutela nomen accipiebat, aliqual nomen habebat a Paraseio, quod erat animalis alienius. Diligenter itaque distinguenda sunt *tutela*, qua in puppi, et *πρόφυγον*, quod in prora effigiebatur. GALLIUS.

Sicut taurum. Ed. Sublac. addit *figuratum*. Nolim intelligas taurum fuisse tutelam navis illius, quæ Europam vexit, sed *πρόφυγον*; Jupiter enim fuit tutela. V. Festum in voce *Europa*, Eusebium in Chronico, Seldenum in libello de diis Syris Syntag. ii, cap. 16. Mss. 1 Reg., 1 Colb. et Brun., *Taurus*. Vide infra Epitom., cap. 11. ubi hæc paulo aliter. Eusebius ta-

modo convertisse in bovem traditur Io Inachi filiam, quæ, ut iram Junonis effugeret, ut erat jam setis ob-
sita, jam bos transisse dicitur mare, in Ægyptumque
venisse, atque ibi, recepta pristina specie, dea facta
quæ nunc Isis vocatur. Quod igitur argumento probari
potest, nec Europam in Tauro sedisse, nec Io factam
bovem? Quod certus dies habetur in Fastis, quo Isi-
dis navigium celebratur: quæ res docet non transisse
illam, sed navigasse. Igitur qui sâpere sibi videntur,
quia intelligunt virtutem terrenumque corpus in cœlo
esse non posse, totam Ganymedeam fabulam pro falso
repudiant; ac sentiunt in terrâ id esse factum, quia
res ac libido ipsa terrena est. Non ergo ipsas res
gestas finxerunt poetæ; quod si facerent, essent van-
nissimi: sed rebus gestis addiderunt quemdam colo-
rem. Non enim obirectantes illa dicebant, sed ornare
cupientes. Hinc homines decipiuntur: maxime quod,
dum hæc omnia ficta esse arbitrantur a poetis, colunt
quod ignorant. Nesciunt enim, qui sit poetice licen-
tiæ modus; quousque progredi fingendo liceat: cum
officium poetæ sit in eo, ut ea, quæ gesta sunt vere,
in alias species obliquisfigurationibus cum decore
aliquo conversa traducat. Totum autem, quod referas,

VARIORUM NOTÆ.

men in Chronico ait: Europa a Cretensibus rapta est
navi, cujus fuit insigne taurus. Naves enim jam ab
antiquis temporibus insigne habebant, a quo denomi-
nabantur.

Europam. Agenoris Regis Phœnicum filiam Jupiter
rapuit, ope navis tauri picturam habentis. Vide Ovi-
dium lib. II Metamorph. et Lucianum de dea Syria.

Io. Hæc fabula apud Ovidium lib. I Metamorphos.
Inachus vero, Rex Argis, decimo-nono ante vulgarem
æram vixit sæculo. Hinc nota est ætas Jovis et alio-
rum deorum.

Setis obstita. Æneid. vii, sub fin.

Pristina specie. Ita cum edit. Tornes. et duabus
Lipsiensibus habent omnes mss. præter 2 Reg. rec.
in quibus est *forma*, ut in cæteris edd.

Isis. Vide Ovid. lib. I Metamorph., sub finem. De
cultu vero Isidis vide Herod. lib. II, Diodor. Sicul.
lib. I, Euseb. libro II de Præparat. Evangel., Epiphani.
in Anchorato.

Navigium. Pro navigatione pontitur.

Ganymedeam fabulam. Cujus auctores damnat Plato
libro de Legibus primo.

Pro falso. Forte, leg. *pro falsa.* FRANCISCUS.

Ac sentiunt. Sic legere malo cum manuscripto 1
Colbert., edit. Is. aique Gallica an. 1563, et cum
D Thomasio ac Francio, quam nec cum cæteris. 2 Reg.
rec., non.

Ipsas res gestas. Ms. Gronov., ipsa gesta.

Colorem. Juxta Horationum de Poetica, qui vult fæ-
bulas esse veris proximas: Ita ante hunc observavit
Aristoteles in Poetica.

Qui sit. Eleganter sic meliores libri, pro vulgari,
quis sit. Sic solet infra: unde, qui sit, apparet. L. vi,
c. 1, Sicul enim, qui sit veras Deus, ita qui sit verus
cultus, ignorant. L. vi, c. 6. Qui sit ex divitiis fructus
petendus, Bun.

Poeticæ licentiæ. Lib. vii, c. 22. Hæc amplius Ovid.
iii, Am. 12, fin.

Exit in immensum fecunda licentia vatium.

Obligat historica nec sua verba fide.

Bun.

Cum officium poetæ sit, etc. Idem fore docet Vos-
sius de natura ac institutione Poeticæ lib. III: Me-
diam viam epici insistant. Nam multa quidem fingunt;
sed primaria actus habentur ab historia, ut quoque nota

fingeret, id est ineptum esse, et mendacem potius
quam poetam.

Sed finxerint ista, quæ fabulosa creduntur; num
etiam illa, quæ de diis fœminis, deorumque commu-
nibus dicta sunt? Cur igitur sic figurantur, sic col-
untur? nisi forte non tantum poetæ, sed pictores
etiam fictoresque imaginum mentiantur. Si enim hic
est Jupiter, qui a vobis dicitur deus, si non is est,
qui ex Saturno et Ope natus est, non oportuit nisi
solius simulacrum in templis omnibus collocari. Quid
sibi mulierum effigies volunt? quid sexus infirmus?
in quem si cecidit hic Jupiter, cum vero ipsi lapides
hominem fitebantur. Mentitos aiunt esse poetas, et
his tamen credunt; immo vero non esse mentitos,
re ipsa probant, ita enim deorum simulacra consin-
gunt, ut ex ipsa diversitate sexus appareat, vera esse
quæ dicunt poetæ. Nam quod aliud argumentum
habet imago Catamiti, et effigies aquilæ, cum ante
pedes Jovis ponuntur in templis, et cum ipso pariter
adorantur: nisi ut nefandi sceleris ac stupri memo-
ria maneat in æternum? Nihil igitur a poetis in totam
fictum est: aliquid fortasse tractatum, et obliqua
figuratione obscuratum, quo veritas involuta tege-

esse solat, quia regum ducumque gesta latere non
possunt.

In alias species. Ita correximus ex mss. 5 Reg. quo-
rum duo sunt vetustissimi, 2 Colb., 1 Clarom., et
editis Betul., Tornes., Scubron., et Gallica an. 1563,
faventibus aliis mss. 1 Reg., 1 Colb., 2 Brun. qui fer-
runt, in alia specie; Em. in aliis speciebus. In 2 Reg.
et 1 Clarom. atque in multis editis est, in aliquas
species.

Finxerint. Sic emendavimus ex mss. tum vet. tum
optimis 2 Bonon., 4 Reg., 1 Colb., Tax., 2 Brun.,
1 Clarom. a secunda manu, et edit. Is. ac Cellar. Et
quidem recte. Mss. 12 rec. cum ed. fere omnibus,
finxerunt.

Sed et pictores fictoresque imaginum. Quam Bon.,
Tax., Pen., sed pictores etiam imaginum cum Cell.
legant, plentius Ultr.; Pal., Goth., Lips. 1, 2, Jun.,
Cauc., Torn., sed et pictores etiam fictoresque imagi-
num. Apparet Cicero I de Nat. deor., c. 29, Jovem...
reliquos deos ea fæce novimus, qua pictores fictores-
que voluerunt. Bun.

*Si enim hic est Jupiter, qui a vobis dicitur deus, si
non is est.* Ita reposuimus ex cæteris pene mss. et
edit. Cellar. quod expressius est, quam quod habent
mss. rec. 2 Reg., 1 Colb., 2 Clarom., et editi multi.
Si enim hic Jupiter qui a vobis dicitur deus non is
est.

In quem si cecidit hic Jupiter. Mss. ex præcipuis et
edd. Rom. 1470 ac Is. sic ferunt. Hic deest in 4 Colb.
et in editionibus novissimis. Mss. Jun. is Jupiter habet;
Cauc. et edit. Fastiel., Betul., Tornes., iste
Jupiter; ms. Pen. et edit. Paris. 1525 Ald., Crat.
Graph., Gymnic., ipse Jupiter; mss. rec. 2 Reg.,
3 Colb., 2 Brun., ceciderit.

Eum vero. Ita restitutum ex edit. Is. et omnibus
ferme mss. inter quos sunt vetustissimi et optimi
Bonon. et Regii. Doctissimus Francius legendum esse
existimabat, eum vero. Deteriores editi cum mss.
Cauc. tum vero, Mss. Pen., Lips., 4 Colb. cum editis
multis, eum vero.

Nam quod aliud argumentum. Additum, quod ex
cunctis codicibus mss. et editis, præter Thys., Gall.,
Spark., Waleb.

Nihil igitur a poetis in totum fictum est. Sic resti-
tuimus ex optimis et vetustissimis cod. 2 Bon., Cauc.,

reitur; sicut illud de sortitione regnorum. Aiunt enim Jovi cælum obtigisse, Neptuno mare, inferna Plutoni. Cur non terra potius in sortem tertiam venit, nisi quod in terra gesta res est. Ergo illud in vero est, quod regnum orbis ita partiti sortitique sunt, ut Orientis imperium Jovi cederet; Plutoni, cui cognomen Agesilao fuit, pars Occidentis obtingeret: eo quod plagâ Orientis, ex qua lux mortalibus datur, superior; Occidentis autem inferior esse videatur. Sic veritatem mendacio velaverunt, ut veritas ipsa persuasioni publicæ nihil derogaret. De Neptunii sorte manifestum est, cujus regnum tale fuisse dicimus, quale Marci Antonii fuit infinitam illud imperium; cui

A totius oræ maritimæ potestatem Senatus decreverat, ut prædones persequeretur, ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnis cum insulis obvenierat. Quomodo id præbri potest? Nihilum veteres historici docent. Antiquus auctor Euhemerus, qui fuit ex civitate Messene, res gestas Jovis, et cæterorum quidam putantur, collegit, historiamque contexuit ex fide, et inscriptionibus sacris, quæ in antiquissimis templis habebantur, maximeque in fano Jovis Triphylli; ubi auream columnam positam esse ab ipso Jove finibus indicabat, in qua columna gesta sua perscripsit, ut monumentum esset posteris rerum suarum. Hanc historiam et interpretatus est Ennius

VARIORUM NOTÆ.

5 Reg., 3 Colb., 2 Brun.; at in decet in quibusdam. In totum, id est omnino. V. l. n., c. 11; et Cic. Calpurnio dicimus in tot. In 15 mss. rec. atque in editis habetur: Non igitur a poetis totum fictum est.

Regnorum. Ille sortitio legitur apud Homerum, Iliad. lib. III, sub persona Neptuni, eisdem alloquentis; quæ sortitio explicatur physice in vita Homeri. Vide etiam explanationes Fulgentii mythologicæ.

Jovi cælum obtigisse. Vide quomodo, inulto hujus capitis.

Neptuno mare. Neptunus notè dictus à nando, ut voluit Cicero l. n. de Natura deorum; sed a nubendo, vel a nuptu, ut voluit Lipsius et Varro, qui in quarto de L. L. ait: Neptunus, quod mare terras obnubit, ut mides cælum, a nuptu, id est operatione. Quod etiam ex illo notavit Arnobius lib. III; Vossius, lib. de Idolol. Nunc Neptunum eundem cum Japheto esse (Genes., ix. v. 27) quidam volunt, cum Japheti Hebræo nomine sit synonymum latinum Neptuni nomen. Hunc mari præfecerunt, quia cum stirpi Semi septentrionalis et orientalis Asiæ cum Africa obtinuerit; Chami vero progenies meridionalem Asiæ cum Africa obtinuerit; Japheto cesserit continens Europa cum Insulis maris Mediterrænei, ut hic Lactantius testatur. Quidam sic olim interpretati sunt hanc sortitionem fratri fratri; sed jam multo tempore ad interpretationes quæ magis ad historiam profanam accedunt, inclinarunt eruditi. At doctiss. Bochartus et clarissimus Huetius in Demonstratione Evangelicæ omnes mythologicæ fabulas ad familiam et posterum Noe referrebat; sed, re attentius considerata, Pezeronius et Banierus atque ex fente historie profanæ omnem veritatem, quoad fieri potuit, derivarunt. Et hinc multam lucis fabulis istis affertur, sine ambage et metaphora.

Agesilao. Alii legunt Agelasio, quod nomen Plutoni etiam datum est.

M. Antonii. Sic habent omnes iuss. codices: uno Vaticano, Bononiensi antiquiore, recentioribus 4 Reg., 4 Colbert., 1 Sorbon., exceptis, in quibus legitur Pompeii, sicut et in editis Ternes, 1579, Soubbron et Genev. 1645. Pompeio siquidem lege Gabinia data est classis præfectura ad liberandum a prædones mare. Ceteri tunc mss. quam editi, quos Isaro, Colbro, Cellario, et multi videre licet, legunt M. Antonii; quam lectionem, ut Lactantii genuinam, præbent Cælius Rhodig. lib. VI, c. 18. Petrus Clarom., Latinus Latinius, et Isæus. Et quidem Cicero huic lectioni his faret. Postquam, inquit, M. Antonii infinitum illud imperium senserunt, et Urinentali. Ita se M. Antonius in illo infinito imperio gessit. Vix dubito quin ad hoc loca respexerit Lactantius. Et tamen ex eodem Cicero atque ex Plutarcho idem attributum ac delegatum Pompeio. Ergo a recentioribus mss. et editis confirmata lectione discendere notat. In vetustissimo Regio est quæ Marci Antonii

vittiose; in Regio-Putcano, quæ Antonii. Attamen magis arridet Thomasio ea lectio, quæ scribitur Pompeii, quem Cicero pro lege Manilia ac pro lege Agraria, ob felicem ejus successum, Neptunum appellatum fuisse docet. Quia etiam, ait Thomastus, multæ antiquæ imagines Pompeii reperiantur, quæ Pompeio Neptuni insignia attribuant.

Senatus decreverat. Plutarchus tamen auctor est Cæsarem Aug. M. Anton. et Lepid. inter se partiti fuisse imperium Romanum anno urbis 712, infusa senatus, et rebus omnibus turbatis; quod imperium tripartitum historici vocant Triumviratum.

Obvenierat. Frequenter hoc verbum de sortis adhibuit Cicero, quem hic imitatur; et Ambrosius l. I Off., 13. Poetæ mundum in tres ferunt esse divisum: ut alti cælum, alii mare, alii inferna coercenda imperii sorte obveniant. Ita evenire Livius l. XXI, 47: Sortiti jussi, Cornelio Hispania... cecidit; l. XXXI, c. 8. Sortitis... Quintio Macedonia evenit. Lactantius supra obtingere, eodem sensu. Brix.

Euhemerus. Auctor Historiæ deorum. Hunc Arnobius Agragantium vocat lib. IV; Strabo vero lib. I et Plutarchus in lib. de Iside et Osiride Messeniam faciunt. Vivebat illo anno post Romam conditam 452. Inter adheos ab antiquis computatur. Citatur etiam et a Cicero lib. I de Natura deorum: Quæ ratio, inquit, maxime tracta est ab Euhemeris, quem noster interpretatus et secutus est præter cæteros Ennius. Hujus etiam meminere: Pinius, lib. XXV, cap. 22; Josephus, lib. I contra Apionem; Clemens Alexandrinus præfatus Minutius Felix, in Octavo; Hieronymus, lib. II Preparat. Evang., cap. 4; Augustinus, de Civit. Dei, lib. VI, cap. 7, et lib. VII, cap. 26; Theodoretus, Græcarum Affectionum, lib. II in fine, et initio lib. III Festus, in Sus Minervam, atque Theophilus Antiochenus, serm. 5, hunc Euhemerum Messeniam vocat.

Messene. Ita emendavimus in mss. Regio-Put. aliisque 2 Reg., 1 Colb.; Goth., Brun., et Epitome, cap. 13. Et recte Plutarcho enim dicitur Messenius. Reg. 1 antiq., 2 Colb., et 1 Claromont. habent Messene. Alii Clarom., 3 Colb., 1 Sorbon. et editi, Messana. — Ex civitate Messen. Isæus, non sine errore, tamquam Messene et Messana eam urbem significet, loca Scripserunt exposuit. Optime Lactantius, epist. c. 47. Euhemerus part Messeniam in Iliis 2 præbe, Messana. In editis antiquis omnibus male, Messana. Brix.

Triphylii. Quod a Triphylia populi in Peloponneso habitantes colebantur. — In fano Jovis Triphylii. Triphyliæ regio inter Rhodum et Messeniam; Strabo, VII, pag. 232, lib. XXXI, 5. Pausan. l. Eliac p. 451. Et urbem Lepreia Pausanias tribuit, inde Jupiter Triphylius. Cell.

Interpretatus est Ennius. Arnobius lib. IV, pag. 147: Euhemerus libellus Ennius, clarum ut fides, canis, sermonem in Italiam transtulit. Cel.

et secutus; ejus hæc verba sunt: « Ubi Jupiter A
Neptuno imperium dat maris, ut in insulis omnibus
et quæ secundum mare loca essent, omnibus regna-
ret. »

Vera sunt ergo quæ loquuntur poetæ, sed obtentu
aliquo specieque velata. Potest et mons Olympus si-
guram poetis dedisse, ut Jovem dicerent cœli regnum
esse sortitum; quod Olympus ambiguum nomen est et
montis, et cœli. In Olympo autem Jovem habitasse do-
cet historia eadem, quæ dicit: « Ea tempestate Ju-
piter in monte Olympo maximam partem vitæ cole-
bat, et eo ad eum in jus veniebant, si quæ res in con-
troversia erant. Item, si quis quid novi invenerat,
quod ad vitam humanam utile esset, eo veniebat, at-
que Jovi ostendebat. » Multa in hunc modum poetæ
transferunt, non ut in eos mentiantur quos colunt, sed
ut figuris versicoloribus venustatem ac leporem
carminibus suis addant. Qui autem non intelligunt,
quomodo aut quare quidque figuretur, poetæ velut
mendaces et sacrilegos insequuntur. Hoc errore de-
cepti etiam philosophi, quod ea, quæ de Jove ferun-

tur, minime in Deum convenire videbantur, duos
Joves fecerunt, unum naturalem, alterum fabulosum.
Viderunt ex parte, quod erat verum, eum scilicet, de
quo poetæ loquuntur hominem fuisse: in illo autem
naturali Jove, vulgari consuetudine religionis inducti,
erraverunt, quod in Deum nomen hominis transtule-
runt; qui (ut supra diximus) quia solus est, non indi-
get nomine. Jovem autem illum esse, qui sit ex Ope
Saturnoque natus, negari non potest. Vana igitur
persuasio est eorum, qui nomen Jovis summo Deo
tribuunt. Solent enim quidam errores suos hac ex-
cusatione defendere; qui convicti de uno Deo, cum id
negare non possunt, ipsum se colere affirmant, verum
hoc sibi placere, ut Jupiter nominetur: quo quid ab-
surdius? Jupiter enim sine contubernio conjugis filia-
que cœli non solet. Unde quid sit, apparet: nec fas
est id nomen eo transferri, ubi nec Minerva est ulla,
nec Juno. Quid? quod hujus nominis proprietas non
divinam vim exprimit, sed humanam? Jovem enim,
Junonemque a juvando esse dictos, Cicero interpre-
tatur. Et Jupiter, quasi Juvans pater dicitur; quod

VARIORUM NOTÆ.

Et secutus. Sic constanter libri. Sensus est: et ap-
probavit, et suam fecit historiam. CELL. — *Et inter-
pretatus est Ennius, et secutus.* Hic expressit Cicero-
nem l. 1 de Nat. deor., c. 42: *Quæ ratio maxime
tractata ab Euhemero est, quem noster et interpretatus
et secutus est Ennius.* Hinc conceidit Heumannii cor-
rectio, *Interpretatus est Ennius, ejus.* BUN.

Ubi Jupiter Neptuno imperium dat maris. Ita mss.
quamplurimi, inter quos sunt veterissimi et optimi. In
15 scriptis ac vet. editis Rom. et Is. est *Ibi.* Deest in
omnibus fere impressis.

Ut in insulis omnibus... omnibus regnaret. Absorptam
sequente syllaba præpositionem in addidimus ex
mss. 4 Colb. et 2 Brun. Omnes mss. præter 1 rec.
Regium, legunt cum editis Betul. et 2 Lips., *essent.*
Pro *secundum*, quod est cunctorum fere mss. tum
vet. tum optimorum, *sed secus* in rec. 2 Reg., 3 Col-
bert., Cauc., Christ., Em., necnon locis in rec. 6 Reg.,
1 Colbert., Christ., Em., Brun., ac in editionibus
Cellarii et Walchii. Sic *secundum mare* apud Cicer.
viii Att., 49 et xvi, 8.

Mons Olympus. Ideo Olympus et Cœlum synonyma
fuerunt, quod Olympus mons erat altissimus, et ad
cœlum usque pertingere videbatur. Vid. Apul., de
Mundo, sub fin.

Historia. Vide Ennium.

Jupiter in monte Olympo. Multorum id montium
nomen. Cujus ego hic est? In Olympo Arcadiæ, *Ἰου-
πύτης ὄρος τὸν Δία*, educatum Jovem ferebant, Paus-
san. Arcad. p. 268. At Thessaliæ Olympus prætor
Gigantomachia. Asiae et Cypri montes hinc longius
absunt. BUN.

Maximam partem vitæ colebat. Id est, habitabat;
antiqui colere absolute dixerunt pro habitare. A. Gel-
lius: *Sauromatas qui ultra Borysthenem fluvium longe
cotum.* Varro: *Ædes possideo et coto;* unde *coligo*
pro *dome* apud Arnob. Ita enim correximus e libris
mss. lib. II: *In penetralibus coliginis perpetuos jove-
tis focos.* Inde et *colum* idem quod *domus*. Hinc etiam
veteres dixerunt *domicolum* pro *domicilium*.

SALMASIUS.

Figuris versicoloribus. Ex cunctis ferme manu-
scriptis et compluribus editis restitui *versicoloribus*,
quæ vox est Ciceroniana. In 3 Regg., 1 Colb., Brun.,
et 4 recentioribus editis est *figuris variisque coloribus*. Est
et in Epitome, cap. 41, *versicolore*. — *Figuris versico-*

loribus. Heumannio præplacet, *figuris variisque colo-
ribus*, sic Goth. Confirmat Epit. c. 41, *ut ea figura,
et quasi velamine aliquo versicolore prætexas.* BUN.

Figuretur. Hoc verbum ex quampluribus mss. et
omnibus editis in textu reliquimus, utpote *figuris ver-
sicoloribus* convenientius, quam *figatur*, quod est
mss. 1 Bonon. antiq., 3 Regg., 1 Colb., Gronovio,
Pal., Lips., Brun.

Duos Joves. Imo tres potius, ac etiam plures, ut
ait Plutarchus in Placitis Philosoph. lib. 1, c. 6, at-
que post ipsum Epiphanius affirmat: sic etiam erat
de aliis diis. Vide Augustin., de Civit. Dei, lib. iv,
cap. 27, et lib. vi, cap. 6. Sic Plutarch. de Placitis
philosoph. causam primam enumerat unam natura-
lem, alteram fabulosam, tertiam civilem.

Vana... nomen Jovis... Deo tribuunt. Vid. Minuc.
Fel. c. 18, fin.; Arnob. 1, p. 19; Origenem contra
Cels. l. iv, p. 196; l. v, p. 264, 262; l. i, p. 18, 20.
Conf. Laet. l. iv, c. 9; Augustin. Civ. Dei, l. xix,
c. 22; Seldenum, meliora tradentem de diis Syr.
Synt. II, c. 1, p. 204, sqq. BUN.

Sine contubernio. Vide Macrobi. lib. III, cap. 4. —
Sine contubernio conjugis filiaque. Vid. Dionys. Halic.
lib. iv exeunte. Egrege rem illustrat ex nummis an-
tiquis Ryequius, de Capitolio Rom., c. 43, tot. p.
426, 436. BUN.

Quid sit apparet. Ita omnes prope mss. et vetus
editio Rom. In 1 Colbert. et Brun. est *qui sic.* In 2
Regg. recentiorib. cunctisque fere excusis, *quid sit.*
In 4 recentioribus scriptis *quis sit.* Sed *qui sit* elegan-
ter, et Ciceronis imitatione.

Jupiter quasi juvenans pater. De Nat. deor. l. II, c. 23,
ubi sic ait: *Sed et ipse Jupiter, id est juvenans pater,
quem, conversis casibus, appellamus, a Juvando, Jo-
vem, a poetis pater divumque hominumque dicitur: a
majoribus autem nostris Optimus, Maximus, et quidem
ante Optimus, id est beneficentissimus, quam Maximus,
quia majus est ceteraque gratius prodesse omnibus, quam
opes magnas habere.* Vide et A. Gellium lib. v, cap.
12, ubi sic habet: *Jovem Latini veteres a JUVANDO
appellavere, eundemque alio vocabulo juncto patrem
dixerunt.* Hoc etiam voluere Cicero et Cato de Re-
rustica: sed falluntur. Jupiter nil aliud est quam
Jovis Pater, id est, *Ἰαὸς Πατήρ*, seu *Ἰαὸς Πατὴρ*, Jo-
nova Pater. Antiqui dicebant Jovipater pro Jovis Pa-
ter, ut Jovigians pro Jovis Glans. GALIÆUS. — De Jove,
Saturno, Rheæ, Junone, Hercule, Esculapio, Api,

nomen in Deum minime congruit; quia juvare hominis est, opis aliquid conferentis in eum, qui sit alienus, et exigui beneficii. Nemo sic Deum precatur, ut se adjuvet; sed ut servet, ut vitam salutemque tribuat: quod multo plus ac majus est quam juvare.

Et quoniam de patre loquimur, nullus pater dicitur filios juvare, cum eos generat, aut educat. Illud enim levius est, quam ut eo verbo magnitudo paterni beneficii exprimitur. Quanto id magis inconveniens est Deo, qui verus est pater; per quem sumus, et cujus totum sumus, a quo fingimur, animamur, illuminamur; qui nobis vitam imperit, salutem tribuit, victum multiplicem subministrat. Non intelligit beneficia divina, qui se juvari tantummodo a Deo putat. Ergo non imperitus modo, sed etiam impius est, qui nomine Jovis virtutem summæ potestatis imminuit. Quare si Jovem et ex rebus gestis et ex moribus hominem fuisse, in terraque regnasse deprehendimus,

VARIORUM NOTÆ.

Castore et Polluce, Baccho, Venere, Ganymede, Helena, Japeto, Neptuno, Vulcano, Osiri, Isi, Selene, Marte, Cupidine, Minerva, Libero, Latona, Plutone, seu Sarapide, Priapo, Proserpina, Cerere, Eleusina, Dionysio, etc., vide S. Cyprianum, tractatu de Idololorum Vanitate, sub initium; S. Augustinum, de Civitate Dei, lib. iv, c. 6 et 18; S. Asterium, Serm. 10; Theodoretum, lib. viii de Martyribus, et lib. iii et viii de Græcarum Affection. Curat; Macrobius, Charitarium, Natal. Comitem, Giraldum et D. Fourmont in Sanchoniatone enucleato.

Et quoniam de patre loquimur, nullus pater dicitur juvare. Ed. Sublac. hæc omittit.

Per quem sumus. Arnob.: Nonne huic omnes debemus hoc ipsum quod sumus, quod homines esse dicimur. Apuleius in lib. de Mundo: Vetus opinio est, atque cogitatione omnium hominum penitus insedit, Deum essentiali originis haberi auctorem. Apud Euripidem, Mamilium, Juvenalem. Manilius:

An quoquam genitos nisi cælo credere fas est
Esse homines?

Juvenalis:

Sensum ex cœlesti demissum traximus arce.

PRICÆS.

A quo fingimur, etc. Irenæus: Cujus jussu homines nascuntur. Arnob., lib. i: Num quod incedimus, quod spiramus, ab eo ad nos venit? Seneca, iv, c. 6, de Benefic., et Act. cap. xvii, v. 25. cum ipse det omnibus vitam et inspirationem. Pauc. Sic Apostolus dicit: In ipso vivimus, moveamur, et sumus.

Et ex rebus gestis. Et addidi ex omnibus fere mss. Quinque terras circumvit. Ita restitui ex vet. ed. Rom. 1470 et Is. omnibusque mss. præter 1 Colb. rec. et plerasque editiones, in quibus est, postquam terram quinque circumvit. Sed et Lactantius infra c. 22, de Jove ait, cum terras circumiret.

Imperia. Sic legunt omnes pene mss. edd. Betul. Spark. et Cellar. At 2 Reg. rec. multique editi, imperium; 1 Reg., dedit; in 2 aliis Reg., dividit, reliquitque; mendose: sua enim cuique pars, imperium. Cicero lib. iv, famil. epist. 1: Orbem terrarum imperiis distribuit, ardere bello. Justinus, lib. ii: Noverca cognatos, quos Philippus imperiis præfecerat.

GALLÆUS.

In Epitom. cap. 13. legitur quoque cognatis distribuisse imperia.—Imperia divisit. Ita vero solet: l. ii, c. 16: Attribui... imperia. l. iii, c. 22: Mulieres... imperia suscipere. Maxime in Epit. c. 13: Cum amicis suis atque cognatis distribuisse imperia; c. 58: Pie-

A superest ut mortem quoque ejus investigemus. Ennius in sacra Historia, descriptis omnibus quæ in vita sua gessit, ad ultimum sic ait: Deinde Jupiter, postquam quinque terras circumvit, omnibusque amicis atque cognatis suis Imperia divisit, reliquitque hominibus leges, mores frumenta paravit, multa que alia bona fecit, immortalis gloria, memoriaque affectus, sempiterna monumenta suis reliquit: ætate pessum acta, in Creta vitam commutavit, et ad deos abiit, eumque Curetes filii sui curaverunt, decoraveruntque eum; et sepulcrum ejus est in Creta et in oppido Cnosso, et dicitur Vesta hanc urbem creavisse; inque sepulcro ejus est inscriptum antiquis litteris græcis, ΖΑΝ ΚΡΟΝΟΥ, id est latine, Jupiter Saturni. Hoc certe non poetæ tradunt, sed antiquarum rerum scriptores: quæ adeo vera sunt, ut ea syllabis versibus confirmantur; qui sunt tales:

minis imperia permisit. Bun.

Ætate pessum acta. Ita mss. 4 Reg. quorum duo sunt vetustissimi, 5 Colb., Lips., Brun., et edit. Fasil., Betul., Tornes., Thom., Spark., Is., Thys., Soubr., Gall., 2 Lipsiensis; accedentibus editis Egnat., Paris. 1525, Graph., Crat., Antwerp. 1539, Gymnic., Fasil., Henr., Petri, in quibus est pessumata; in 4 Reg., 2 Colb., 1 Clarom. edit. Rom. 1470, Azul. 1490, pessumata, corrupte; 1 Colb. a secunda manu perfusa; 1 Clarom., perfuncta; 2 Bononienses, Taxaq., Pen. et Bocatius lib. vii, cap. 1, pessumæ acta; vitiose. Nam cum Lactantius velit mortem Jovis investigare, et cum Ennius ibi totus sit in laudibus Jovis, parum apposite de vita ejus pessumæ acta mentionem faceret: itaque Lactant. dicit ætatem Jovis pessum actam, eo quod ad finem sui jam tum venerat. 1 Vatic. habet, consummata. Sensus igitur est, ætate pessum acta, id est, ætate in inum, vel ad ultimum et finem inclinante; sic pessum abire apud Plautum, et pessum ire apud Collumellam, est in profundum abire, in profundum ire.

Vitam commutavit. mss. 2 Colb., Cantabrig., et 1 Clarom. et ed. Sublac., consummavit. — Vitam commutavit. Licet Heumannus ex 1472, 76, 78, consummavit, scribat, rectius tamen Reimm. et plures, commutavit. Nam in Epit. c. 13 isdem verbis dicit: Jovem in Creta vitam commutasse, atque ad deos abisse. Bun.

Curetes. Triplices sunt Curetes: Ætolici, Phrygii, et Cretici. Ætolici inhabitant Chalcidem: de Curetibus vide Strabonem, lib. xviii, et Hyginum, fabula 159. II erant Cretenses ipsi ex Plinio et Solino.

Sepulcrum ejus est in Creta. In Creta abest a ms. 1 Reg. et edd. Thys., Gall. et Walch. et in Epitome, c. 13, et apud Arnobium, lib. iv. De Jovis sepulcro in Creta insula, vide Melam lib. ii, cap. 7, et Solinum, c. 17, quod etiam ostendebatur temporibus Theophili Antiocheni, Arnobii libro iv et Epiphani in Anchorato.

In oppido Cnosso. Ita scribo cum præstantioribus mss. Regio Puteano et 1 alio Reg., 3 Colb., 1 Clarom. et ed. Rom. 1468, faventibus 1 Bonon. minus antiquo qui habet, Enosso; Bonon. antiquiore Cosso, 1 al. Reg., 2 Colb. ac edit. Walch., Cnosso; 1 Reg. Nosso; 2 Reg., Marm., et edit. Rom. 1470, Gnosso; in Epitom. c. 13, 4 Reg., Navarr., 1 Colb., Viet., Gat., Brun., edd. Ald., Paris., 1523, Graph., Crat., Gymnici, Fasil., Cellar., Thys., Gall., Gnosso. Utraque lectio recepta. Cnossum autem est oppidum Cretæ, de qua vide Strabonem libro Geographiæ x.

Zen. Sic legendum esse arbitramur; idque ex au-

ἀσπίδας; ἀσπίδας; καὶ τὸν δίδωκε καὶ τὸν
 ὅτι Χρῆς καὶ ἄλλους ἄλλους ἢ δίδωκε τοῖς.

Cicero de Natura deorum, cum tres Joves a theologi-
 gis enumerari diceret, ait tertium fuisse Cretensero.
 Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostendi-
 tur. Quomodo igitur potest deus sibi esse vivus,
 alibi mortuus, alibi habere templum, alibi sepul-
 crum? Sciant ergo Romani, Capitulum suum, id est
 summum caput religionum publicarum, nihil esse
 aliud quam inane monumentum.

Veniamus nunc ad ejus patrem, qui ante regna-
 vit, et qui fortasse plus habebat in se, quod ex coitu
 tantorum elementorum genitus esse dicatur. Videamus
 quid in eo fuerit deo dignum: in primis illud,
 quod aureum saeculum narratur habuisse; quod ju-
 stitia sub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in hoc,
 quod in ejus filio non fuit. Quid enim tam conve-
 niens deo, quam justum regimen, ac pium saeculum?
 Sed cum eadem ratione natum esse cogito, non pos-

VARIORUM NOTÆ.

cieritate vet. et optimi ms. Regio-Puteani. Item al-
 terius Reg., Cat., Marini, 1 Clarom. et 4 edit. rec.
 ex Epitoma, c. 13. in mss. 1 Reg. et 3 Colb. *Ζῆνα*;
 1 al. Colb. et 1 Clarom. *Ζῆνα*; 1 Sorbon., *Ζῆνα*; in
 3 Reg. et edit. Rom. 1468, 1470, et 7 aliis antiquis,
Ζῆνα. Vide Callimach. Hymn. in Jov.

Saturnus. Latine.

Dæmones inanes, cadaverum simulacra mortuorum,
 quorum Creta in facientiam sepulera misera habet.

Sibyll. carmina, serm. 8.

καὶ ἄλλους τούτους. Hinc corrigendus est codex Si-
 byllinus qui habet, *καὶ ἄλλους τούτους*; ibi enim scansio
 non constat: nec *καὶ* est legendum, ut illa; sed ut in
 nostro *καὶ*. Is. eus. Ms. Cauc. habet *καὶ*.

De Nat. deor. Scilicet l. iii, et post eum Arnobius
 lib. iii.

Enumerari. Sic a me restitutum ex edit. Beud. et
 omnibus mss. præter Pen. in quo *numerari*, cui le-
 gioni adstipulatur et ipso vulgatus Ciceronis locus:
Principio (inquit) Joves tres numerant. In cæteris La-
 tantii editionibus est *nominari*.

Capitolium. Arx Romæ, in qua Jovi templum fue-
 rat dedicatum, unde Jupiter Capitolinus; a quo vero
 sic dictum Capitolium vide Arnobium l. vi.

Tantorum elementorum. Hoc est, cæli et terre.
 Nam Saturnus filius fuit ætheris et terre; Saturnus
 enim et Titæ filius erat: verum Uranus, et Cælium,
 et æther interpretatur, sicut Titæ idem est ac
 Terra.

Aureum saeculum narratur habuisse. De aureo Sa-
 turni saeculo vide infra, l. v, c. 4 et 5: *Rex Satur-
 nus*, inquit Frogo apud Justin., l. xliii, tantæ justi-
 tiæ fuisse fertur, ut neque servitus sub illo quisquam,
 neque quidquam privata rei haberet, sed omnia com-
 munita et indivisa omnibus fuerint, veluti unum cunctis
 patrimonium esset. Et Virg. 1, Georg.:

Nec signare quidem, aut parti limite campum
 fas erat.

Et Ovid., l. iii Amorom, eleg. 7.

Signabat nullo limite possor huncum.

Quod de eadem ætate habeatur in Hesiodo:

Æθελον ἰμπεριον δὲν Rex Saturnus habebat.
 His similes summa cægebant pace, nec ullus
 His labor aut ætærona fuit.

Adde et Martialem de Saturno, l. xii, epigr. lxiii.
 Hæc fabula hausta fuit ex Scriptura: per Saturnum enim

A sum putare Deum summum, quo videam esse aliquid
 antiquius, cælum scilicet atque terram. At ego
 Deum quæro, ultra quem nihil sit omnino, qui fons,
 et origo sit rerum. Hic sit necesse est, qui cælum
 ipsum condidit, terramque fundavit. Saturnus au-
 tem si ex his natus est (ut putatur) quemadmodum
 potest Deus esse principalis, qui aliis ortum suum
 debet? aut quis præfuit mundo, priusquam Saturnus
 gigneretur? Sed hoc poeticum est (ut dicebam paulo
 ante) figmentum. Nec enim fieri poterat, ut elementa
 insensibilia, tantoque intervallo separata, in unum
 coirent ac filium procrearent: aut is, qui natus esset,
 non potissimum genitoribus similis existeret; sed
 eam formam gereret, quam parentes sui non habe-
 bant.

B Quæramus ergo quid veritatis sub hac figura la-
 teat. Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inscri-
 bitur, sic argumentatus est: « Saturnum, cum fuga-
 tus esset a filio in Italiamque venisset, Cæli filium

aureum saeculum, intelligendum illud tempus quo,
 orbe nondum diviso, Noachis in universum genus
 hominum, ut pater in liberos, naturale habuit impe-
 rium: atque aureum illud saeculum sumptum vide-
 tur ex Vaticano Lamechi de Noacha, Gen. v, 29;
*Iste consolabitur nos ab operibus, et laboribus manuum
 nostrarum, in terra cui maledixit Dominus*. BOCHART.
 —Hæc tamen a Samuelis Bocharti tempore, non ad
 historiam sacram, sed ad profanam rectius referen-
 tur. Aurelius Victor de origine gentis romanæ sic lo-
 quitur de Saturno: *Is primus agriculturam edocuit,
 feræque homines ex rapto vivere assuetos ad compo-
 sitam vitam traduxit*. Vide supra locum Justini.

Quod justitia sub eo fuerit in terra. Hoc etiam com-
 mode de Noe accipi potest. Nam, non modo justus,
 sed et justitia præcedulus fuit: cum eo vixerit sæ-
 culo quo hominum mores erant perditissimi, nihil
 non egit, ut illos ad veræ pietatis normam verbo et
 exemplo reduceret. Saturnum hinc regem justissi-
 mum fuisse voluit, adeoque pro viri, *Homines aut
 temporis ex agresti vita ad humaniorem cultum trans-
 misisse, et propterea magnos honores consecutum, multa
 orbis loca peragrassæ, et omnes ad justitiam et animi
 simplicitatem induxisse*. Quod verba sunt, l. v Bi-
 blioth., neque aliter Aurelius Victor in l. de Orig.
 gentis Rom: *Æros homines ex rapto vivere assuetos
 ad compositam vitam traiecit*. Virg. Æneid. vii:

Is genus inædile et dispersum montibus ætis
 Composuit, legesque dedit.

D Teneo aliquid in hoc. Ita restitui ex mss. vet. et op-
 timis 1 Bonon., Regis 3 Colb. 2, Bruc. in mss. Jun. de eo.
 In mss. rec. tribus Colb., 2 Clarom. accedit est in eo.

Quo videam esse aliquid antiquius. Sic emendavimus
 ex vetustissimis et optimis mss. 2 Bonon., Regio-
 Puteano, nec non ex 2 aliis Reg., Tava, 1 Colb., 2
 Clarom., cum in septem aliis mss. et in editis sit
 quod videam; in scriptis Christ. et Balliot., cum vi-
 deam.

Nihil sit omnino. Sic restitui ex mss. In editis
 autem est, *nihil est omnino*.

Priusquam. Ita reposui ex mss. In editis autem est,
antequam.

Minucius Felix. Cujus extralibellus elegans adver-
 sus Gentes, vixit tertio saeculo.

In Italiam, etc. Mirum est quantum distant tem-
 pora inter Saturnum Urani filium et Saturnum Itali-
 cum: hic enim decimo quarto ante æram vulgarem
 vixit saeculo; sed Saturnus, Urani filius, vigesimo
 ante nostram æram saeculo fuit. De Saturni tamen

dictum, quod soleamus eos quorum virtutem miremur, aut qui repentino advenierint, de caelo cecidisse dicere : terræ autem, quod ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. * Sunt hæc quidem similia veri, non tamen vera : quia constat etiam tunc cum regnaret ita esse habitum. Potuit et sic argumentari : Saturnum, cum potentissimus rex esset, ad retinendam parentum suorum memoriam, nomina eorum caelo terræque indidisse, cum hæc prius aliis vocabulis appellarentur ; qua ratione et montibus et fluminibus nomina scimus imposita. Neque enim cum dicunt poëtæ de progenie Atlantis, aut Inachi fluminis, id potissimum dicunt, homines ex rebus sensu carentibus potuisse generari ; sed eos utique significant, qui nati sunt ex his hominibus, qui vel vivi, vel mortui, nomina montibus aut fluminibus indiderunt. Nam id apud veteres, maximeque Græcos, fuit usitatum. Sic maria eorum traxisse nomina accepi-

mus, qui deciderant in ea, ut Ægeum, Icarium, Hellesponticum : et in Latine Aventinus, vocabulum monti dedit, in quo sepultus est : Tiberinus vel Tiberis, amni in quo mersus est

Non ergo mirandum, si nomina eorum caelo terræque attributa essent, qui reges genuerant potentissimos. Apparet ergo non ex caelo natum esse ; quod fieri non potest : sed ex eo homine, cui nomen Urano fuit. Quod esse verum Trismegistus auctor est : qui cum diceret admodum paucos extitisse in quibus esset perfecta doctrina, in his Uranum, Saturnum, Mercurium cognatos suos nominavit. Hæc ille quia ignoravit, alio traduxit historiam ; qui quomodo potuerit argumentari, ostendi : nunc dicam, quomodo, ubi, a quo sit hoc factum ; non enim Saturnus hoc, sed Jupiter fecit. In sacra historia sic Ennius tradit : Deinde Pan eum deducit in montem, qui vocatur

VARIORUM NOTÆ.

in Italiam adventu, vide Diod. Sicul., l. iv, et Dionys. Halicarn., l. i. De Saturno, Urani filio, videas scriptores rerum mythologicarum. Id tamen factum est, quod omnia quæ a diverso Saturno et Jove diverso gesta sunt, in unum contulerunt : hinc venit confusio quedam, quæ non nisi per temporum et locorum examen explicari queat.

Qui repentino advenierint, de caelo cecidisse. Sic Tibull. :

Tunc veniam subito, nec quisquam nuntiet ante,
Sed videar caelo missus adessee tibi.

Qui repentine advenierint. Vulgo legunt recentiores *repentino*, quasi de *repentino*. At Lips. mss. et ed. Ald. et antiquiores Aldina, Rom. et Ven., *repentine*, adverbii forma, non multum adhuc observata. Bux.

Repentine. Mss. Angl., Lips., tert. Goth., Ultr., Cauc., et edd. Bas. 1556, Torn., Thom. et sequentes, *repentino*, vocali quarta. Voce Plauti Pseud. i. l. *Repente exortus sum, repentino occidi* ; et Cic. pro Quintio, c. 4, et moritur *repentino*. Bux.

De caelo cecidisse. Hæc abunde illustrant interpretes ad Minuc., c. 22. Savaro ad Sidon. vi, ep. 10, p. 378 : *Velut polo lapsa reputabitur*. Bux.

Ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. Sic etiam Terullian., Apol. auctor, l. de orig. gentis Rom. : *Primus in Italiam venisse creditur Saturnus. Tanta autem antiquorum hominum simplicitas, ut advenit, quod eorum originem ignorabant, caelo et terra editos non solum ipsi crederent, sed posteris affirmarent.* Eadem habet Aurelius Victor de origine gentis Romanæ. Omnia enim e caelo et mari orta credebant. Ita ignotorum origo ad coelum, aut mare relata, ut cæli, aut Neptuni filii crederentur. Serv. in Virgil. Scholiast. Apollonii, monstruosos terræ filios, truculentos Neptuni habitos scribit. Nov. apud Prisc., *Titanes filii terræ.* Et Orpheus in Hym. obscuris et ignotis parentibus orti. Idem Rhodigino Antiquar. lection., l. ii, c. 23, ac Politiano in Miscellan., c. 18.

WOTWEN.

Caelo terræque indidisse. Confusio inde orta est apud Latinos, quod *oporus* et *terris*, quæ nomina patronymica, transtulerint per nomina realia. Sed paulo post in hoc ipso capite aliquid verosimilius de Urano refert Lactantius.

Atlantis. Is fuit rex Mauritanie, qui in montem sui nominis transformatus dicitur ; cuius fabulam vide apud Ovidium, l. iv Metamorph.

Inachi. Is primus fuit rex Argivorum, decimo nono ante æram vulgarem, ut creditur. sæculo. Is erat ex

genere Titanorum, et Saturni ac Jovis cognatus. Dicitur nomen suum dedisse fluvio Peloponnesi, vel in eum artibus Jovis fuisse præcipitatum.

Ægeum. Ab Ægeō Theseli patre, qui ob mortem filii falso sibi annuntiata, se in mare præcipitem dedit : hoc evenit decimo tertio ante vulgarem æram sæculo. Vide Solium capite 15.

Icarium. Ab Icaro Dædali filio, cuius fabulam videas apud Ovidium libro viii, Metamorph. Solinus, Varronem secutus, refert, Icarum Cretensem in hoc mare naufragio perisse, et de exitu hominis nomen loco impositum fuisse ; atque ita historia locum fabulæ dedit : ut nunc ex fabula historiam deducere cogimur. Vide Solinum capite 21.

Hellesponticum. Mss. 13 cum editis Rom. 1470, Soubron. et Tornes. habent *Hellespontium*. Fortasse legendum *Hellespontium*, ut supra *Hellespontium* ad c. 6. Hellesponticum mare, vel Hellespontus, ætatum est angustius inter mare Ægeum et Propontidem, Asian ab Europa septem non amplius stadiorum intervallo distans ; nomen sortitur ab Helle, Athamantis filia, vel ab Ἑλλάς unde Ἑλλήσπς, quæ fuit una Græcorum appellatio.

Aventinus. Vide Tit. Liv., l. i.

Tiberinus. Vulgatio fama est Tiberinum, Capeti filium, decimum Albanorum regem, insignem latronem, eum in trajectu Tiberis submergeretur, nomen dedisse fluvio, qui prius Athula dicebatur.

Qui reges genuerant potentissimos. Remam attributa essent, quos reges fuisse potentissimos legimus, qui reges genuerant potentissimos. Bux.

Trismegistus. Quem vide in Pinandro, c. 10.

Sit hoc factum. Sic resiliunt ex mss. Regis, 6 Colb., Lips., Em., Goth., 2 Clarom., 2 Brun. Et lectio nostra confirmatur ex mox sequentibus : *Non enim Saturnus hoc, sed Jupiter fecit.* Plerique editi, hoc dictum.

Ennius. Cujus tantum supersunt fragmenta.

Pan eum deducit in montem. Locus est obscurissimus, et miratum mss. tum editorum varietas. Ex his hanc elegi lectionem, utpote eruditiorum virorum consilio, majorique mss. et editorum numero ac auctoritate probatam, nempe mss. multorum Vaticanorum, 2 Bonon., 2 Reg., 1 Sorbon., Lips., Fax., Pal., Cantabr., Christ., Edit., Venet. 1490, Soubron., Tornes. 1879, Genes. 1613, et Isaacus ; faventibus quoque aliis 7 Reg. inter quos est optimus Puteanus, 4 Colb., Gal., Marm., 1 Clarom., 1 Brun. et editi. Rom. 1468, 1470 ac Cellar., in quibus legitur *Pan eum deducit in montem*. quibusdam Vaticanis et Per. quibus

coeli stela. Postquam eo ascendit, contemplatus est A late terras, ibique eo in monte aram creat coelo; primusque in ea ara Jupiter sacrificavit: in eo loco suspexit in coelum quod nunc nos nominamus, idque quod supra mundum erat, quod aether vocabatur, de sui avi nomine coelo nomen indidit: idque Jupiter, quod aether vocatur, precans, primum coelum nominavit; eamque hostiam, quam ibi sacravit, totam adolevit. Nec hic tantum sacrificasse Jupiter invenitur. Caesar quoque in Arato refert Aglaosthenem dicere, Jovem cum ex insula Naxo adversus Titanas proficisceretur, et sacrificium faceret in litore, aquilam ei in auspiciis advolasse; quam victor bono omine acceptam tutelae suae subjugavit. Sacra vero Historia (scilicet Ennii) etiam ante consedis illi aquilam in capite, atque illi regnum portendisse, testatur. Cui ergo sacrificare Jupiter potuit, nisi coelo avo? quem dicit Euhemerus in Oceania mortuum, et in oppido Aulacia sepultum.

CAPUT XII.

Quod stoici figmenta poetarum ad philosophicam transferunt rationem.

Quoniam revelavimus mysteria poetarum, et Saturni parentes invenimus, ad virtutes ejus et facta redeamus. Justus in regno fuit. Primum ex hoc ipso jam Deus non est, quod fuit: Deinde quod ne justus quidem fuit; sed impius, non modo in filios quos necavit, verum etiam in patrem, cujus dicitur abscondisse genitalia; quod forsitan vere acciderit. Sed

VARIORUM NOTAE.

est *Panem*. In ms. Reg. antiquissimo *Pavenium*, in Em. *Panem*, plur. Vnde. et 8 edit., *Pantum*, 4 Colb. *Pancum*, 1 al. Colb., Nav., Vict., *Pancum*, in 1 Clarom. *Panen*, in edit. Cratand., Antwerp. 1539, et apud Bocatum, l. iii, *Pangam*: qui alius est Thraciae mons in Macedoniae confinio, Philippis urbi iamminens. — *Panem*. Una voce quoque edd. Reimmo. Ven. 1471, utraque 1478, 97, Rost. *Panem*; Lips., 4, Pal., Bon., Tax. et multi Vaticani divisim *Panem*; ex hisdem alii: *Pan eum deducit in montem*. Cretae. Ron.

Coeli stela. Sic prorsus legendum esse censent eruditi viri Petrus Ciacconius, Isæus, Baluzius, Franciscus, Cellarius, alique; non abludent ms. Victorino, in quo a prima manu est *stelia*, a σελήνη. *Stela* est columna. Maritanus Capella l. ii: Quasque librorum notas Athanasia conspiciens, quibusdam eminentibus saxis jussit adscribi, atque intra speciem per Aegyptiorum addita collocari, eademque saxa stelas appellans, deorum stemmata continere. Hunc igitur montem ob ejus altitudinem, *coeli stelam*, hoc est columnam, vocatum vult, tamquam qui coelum contingere atque sustinere videretur. In mss. 10 Reg., 6 Colb., Sorbon., Nav., Vict., Gat., Marm., 2 Clarom., Brun., et in editis *stela*.

Quod nunc nominamus. Ita lego cum mss. 9 Reg. (quorum unus est optimus Puteanus), 6 Colb., Nav., Vict., 1 Sorbon., Gat., Marm., 1 Bon. Lips., 2 Clarom., Brun., edit. Rom. 1468, 1470. Editi multi, quod nominatur *Ὠκεανός*; 1 Bonon. antiquior, quod nominatur, simpliciter, sine *Ὠκεανός*: quæ vox inepte addita est, cum Lactantius ipse se mox interpretetur, quod nunc coelum nominamus, tum ita primum a Jove fuisse nominatum.

Quod aether vocabatur. Ita mss. omnes cum editis Rom. 1468, 1470, et Tornes. 1579. Ceteri editi, vocatur.

Precans. Mss. 12 rec. multique editi, placans; quod participium abest a Lipsiensibus. In 1 Colb. est *deprecans*.

Sacravit. Lipsienses codd., sacrificavit. Cell.

Caesar quoque in Arato. Ea verba nunc quoque in scholiaste Germanici supersunt; unde constat antiquitas scriptori. Fuisse vero dubius hic commentator etiam Lactantii aro videtur: quem enim simpliciter Caesarem erat, cum germanicum Caesarem aperte vocat c. 21 ejusdem l. et claris verbis l. v, c. 5. Scholia Grammaticum sapient, sed et Grammaticam curabant tum primi apud Romanos proceres. Barthius.

Aglaosthenem. Goth. vitiose, Aglaosthen. Scripsit Aglaosthenes, historiam Ric. Naxiarum, Naxus in-

sula in Cycladibus. Voss. Hist. Gr., l. iii, p. 318. Mancker. ad Hygin. Astron., c. 2, pr. et ipse Hygin. Poet. Astr., c. 16 et 17.

Aquilam ei in auspiciis, etc. Aquila apud veteres auspiciis fuit accommodatissima. Festus. — Qua de re vide Suetonium in Octavio Augusto, ubi ob circumvolantem aquilam non semel plebs ipsi bene fuit ominata.

Tutelae suae. Quid sit tutela dictum est supra.

In Oceania. Sic emendavimus ex vetustissimis et optimis 2 Reg. aliisque 4 Reg., ac editis Rom. 1470 et 1474, faventibus mss. 2 Clarom. Gat., Marm., edit. Rom. 1468, quibus est in Oceania, Lips. Oceana, 1 Reg. rec. in Octavia, corrupte; 1 Colb., Nav., Vict., 2 Brun., in Oceani, mendose; 1 Reg. rec. et multi editi, in Oceano. Oceaniam, auctore Stephano, Lybiam, ubi Uranus habitavit, esse existimant nonnulli; alii melius (ut nobis videtur) Cretam, quæ a Creta nympha hoc posterius nomen nacta est. Vide Plinium Histor. natur., l. iv, c. 42. Pro hac enim ultima opinione facere videntur duo subsequencia Lactantii verba, in oppido Aulacia; nam una ex centum urbibus esse perhibetur, quæ in Creta insula condite fuerant. — In Oceania... in oppido Aulacia. Oppidi nomen aliis Aulacia, aliis Aularia. Lips. 1, Alaria. Cell.

Aulacia. Ita mss. 1 Regio-Putaneus, Tornesianus et 1 Clarom. In 1 Reg. vetustissimo, Autlacia. In antiquis editionibus Alacia, in 2 Reg., 1 Clarom. et ed. Reg., Aulatia. 1 Lips., Alaria.

Quod fuit. Quia de Deo non potest dici quod fuit; est enim qui est (Exodi iii): est enim sibi constans et semper idem.

Quos necavit. Quia dicitur eos vorasse, vel potius in carcerem eos detrusisse.

Cujus dicitur abscondisse genitalia. Sic restituimus ex omnibus manuscriptis, præter 1 Colbertinum in quo est cui, sicut et in editis. Vulgo dicitur Jovem exsecuisse Saturnum. Lycophron. in Cassand. vs. 76. Alii referunt Saturnum abscondisse genitalia Coelo. Apollonius Argonautic. lib. iv, vs. 984:

Hic, ubi Saturni falx addita (pareite Musæ, Iuvius refero, quæ nos docere priores), Quæ patris abscondit genitalia.

In Apollonii scholiis Timæus agnoscit ancipitem esse fabulam; Coreyram Drepanem vocari dicens, a falce, qua Coeli pendenda exsecuit Saturnus, aut Saturni Jupiter. BOCHART. — De hac fabula vide Macrobius libro 1, c. 8, qui omnia referi ad rationes physicas.

homines respectu elementis, quod dicitur cœlum, tota nitalibus, cum Saturnum ipsum procrearet. Si vero tam fabulam explodunt tamquam ineptissime fictam: quam tamen stoici (ut solent) ad rationem physicam conantur traducere; quorum sententiam Cicero, de Natura deorum (lib. II, cap. 24) asserens, posuit: « Cœlestem, » inquit, abissimam ætheriamque naturam, id est igneam, quæ per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quæ conjunctione alterius egeret ad procreandum: quæ ratio in Vestam potuit convenire, si mas diceretur. Ideo enim virginem putant Vestam, quia ignis inviolabile sit elementum, nihilque nasci possit ex eo, quippe qui omnia quæ arripuerit absorbat. » Ovidius in Fastis (lib. VI, v. 294 sqq.):

Nec tu aliud Vestam, quam vivam intellige flammam;
Nataque de flamma corpora nulla vides.
Jure igitur virgo est, quæ semina nulla remittit,
Nec capit, et comites virginitatis amat.

Vulcano quoque id potuit adscribi, qui quidem putatur ignis; et tamen cum poætæ non absceiderunt. Potuit et Soli, in quo est natura et causa gignentium; nam sine Solis igneo calore neque nasci quidquam, neque augeri potest: ut nulli alii elementis magis opus sit genitalibus, quam calori, cujus sola concipiuntur, nascuntur, sustentantur, omnia. Postremo etiamsi ita sit (ut volunt) qui magis abscessum esse Cœlum putemus, quam omnino sine genitalibus natum? Nam si per se gignit, non indigebat utique ge-

habuit, et a filio abscissa sunt, oriis rerum, et natura omnis interisset. Quid, quod ipsi Saturno non divinum modo sensum, sed humanum quoque adimunt, cum affirmant eum esse Saturnum, qui cursum et conversionem spatiorum et temporum continet; eamque græce id ipsum nomen habere. *Κρόνος* enim dicitur, quod est idem, quod *χρόνος*, id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis. Hæc Ciceronis verba sunt exponētis sententiam stoicorum (lib. II de Nat. deor., c. 64): « Quæ quam vana sit, cuius intelligere promptissimum est. Si enim Saturnus Cœli est filius, quomodo potuit aut tempus a Cœlo gigni, aut Cœlum a tempore absceidi, aut postea tempus imperio spoliari a filio Jove? » Aut quomodo Jupiter natus est ex tempore? Aut quibus annis saturari possit æternitas, cui nullus est finis? »

CAPUT XIII.

Quam vane sint et inanes stoicorum interpretationes de diis; et ibi de Jovis ortu, Saturno et Ope.

Si ergo vane sunt istæ rationes philosophorum, quid superest, nisi ut vere factum esse credamus, id est hominem ab homine abscissum? nisi forte aliquis existimet deum fuisse, qui timuit coheredem: cum, si quid divinitatis habuisset, non patris genitalia deheret amputare, sed propria, ne Jupiter nasceretur,

VARIORUM NOTÆ.

Absceidisse. Alii de Jove, alii de Saturno referunt. Conf. Tertuli. 2, ad Nat., c. 42; Orig. I, 1; Cels. p. 14, lib. IV, pag. 196; Athenag. pro Christ. p. 70, 71 et p. 88; Huetius in Demonstr. Evang. ad Chamum patrem denudatum videntem, cum Bochario applicat. Quintilianus auctor est I, 1, Inst. c. 6. Modestum scripsisse, quia Cœlo Saturnus genitalia absceiderit, hoc nomine appellatus *calibes*. BUNEMAN.

Ad rationem physicam. Cap. 11. not. et Tertuli. 1 adv. Marc. c. 15. Box.

Egeret. mss. 4 Colbert et Brun. *egeat*; nec male.

Putant vestam. Duplex apud antiquos fuit Vesta; una Saturni mater, quæ etiam pro terra sumitur, et dicitur deorum mater et magna mater; altera autem Saturni fuit filia; huic ultimæ eam Jupiter Titanas vicisset, optionem dedit, virginitatem, optavit. De hac ultima agitur in sequentibus Ovidii carminibus, quæ sunt libro VI Fastorum. Illius Vestæ sacra fuerunt vetustissima apud Romanos; ab ea enim fluit ignis æterni per Vestales custodia et cura.

Qui quidem putatur ignis. Quod ignis usum Vulcanus primus mortalibus indicasse putatur: in cujus beneficii memoriam solenni die, quem *Lampadon* appellabant Athenienses, accensis a foco Vestæ facibus, per urbem discurrebant. BETHELIUS.

Eum poætæ non absceiderunt. Eam correximus ex mss. et editis Rom. Soubiron, Gymnic., Fasil., Tornes. et rec. 2. Lips. in editis Thys. et Gall. eammen-Jose.

Sine Solis igneo, etc. De hac Solis ad omnium generationem necessitate, vide Platonem in sexto Politicor. et alios.

Cursum et conversionem etc. Quia Saturnus propter

vetustatem est veluti temporis symbolum, de quo vide Herclididis Pontici Allegorica, sicut et Fulgentium atque etiam Macrobi. et S. Aug. de Civit. Dei, I, xvii, c. 19.

Κρόνος. De quo vide Macrobiam lib. I Saturnal., cap. 22 et 29.—Hinc Saturni sacra Croni dicta Accio. Conf. Savaron. ad Sidon. Carm. 15, p. 149. Huet D. E. p. 257. Box.

Saturnus, quod saturaretur. Huetius c. I. p. 290. a *ΤΙΣ*, latuit, cum aliis A. Acoluthus statuit, verissime derivari ab Armenico, s. Ægyptiaco *sator*, cum N suffixo, ut *Sator* sit magnus cultor; habetur enim pro inventore falcis messoria, quæ genitalia cœli, id est, gramina, herbas, flores, segetes, cœli, beneficio progenitas, desecuit. Vid. Acoluthi Epist. ad B. Abb. Luccensem molanum in Leibnizii Collect. Etymol. pag. 162. Box.

Ex cœlo gigni. Cam Goth. ex Lips. Rost. Ven. 1471, 72, utraque faciunt; sed facile apparet, inquit Heumannus, a cœlo rescribi oportere. Non puto. Sic dixit c. 11, apparet non ex cœlo natum esse. Latini enim haud raro dicunt, gigni, generari, nasci ex aliquo, ex aliqua. Box.

Absceidi. Ita omnes fere mss. et editi codices. Et olim dictum fuisse *absceidere* pro *abscindere*, a me observatum est ad Paulin. ep. 11 novæ ed. n. 7. Sic ait Joan Bapt. le Brun, cujus hæc editio S. Paulini.

Vere. Id est, non allegorice.

Nisi forte aliquis existimet. Sic omnes libri in conjunctivo, *existimet*, præter Lips. tert. et Keimann. *existimat*. Heumann. *Lege*, inquit *existimat*; Ita enim Latini loquuntur. Lactantius I, 1, c. 5: *Nisi forte arbitremur*, ubi noto; de Ira, cap. 10: *Nisi forte quis arbitretur*. Cicero I, x, Att., 8: *Nisi forte... censueris*. Box.

Timuit. Ergo Deus non erat existimandus; timer enim in deum cadere non potest.

qui eum regni possessione privavit. Idem sororem suam Rheam, quam latine Opem dicimus, cum haberet uxorem, responso vetitus esse dicitur, mares, liberos educare; quod futurum esset, ut a filio pelle-
retur: quam rem metuens, natos sibi filios non utique devorabat (ut ferunt fabulae) sed necabat; quamquam scriptum sit in Historia sacra (scilicet Ennii) Satur-
num, et Opem, ceterosque tunc homines humanam carnem solitos esitare: verum primum Jovem, leges hominibus moresque condentem, edicto prohibuisse ne liceret eo cibo vesci. Quod si verum est, quae potest in eo fuisse justitia? Sed fictum sane putemus, Saturnum filios devorasse, modo quum aliqua ratio-
ne: num ideo, quod ait vulgus comedis filios suos eum qui extulerit, sepulturaeque mandaverit? Ops autem cum Jovem peperisset, subtraxit infantem, eumque nutriendum furtim misit in Cretam. Rursum imprudentiam reprehendam necesse est. Cur enim responsum ab alio potius accepit? Cur in caelo cons-
titutus, quae gerebantur in terra, non videbat? Cur

A cum Corybantes cymbalis fefellerunt? Postremo cur extitit aliqua vis major, quae illius vinceret potesta-
tem? Nimirum senex a juvene facile victus est, ac spoliatus imperio. Fugit igitur, et in Italiam navigio venit, cum errasset diu; sicut expulsus Ovidius in Fas-
torum libris (libro primo) refert:

Causa ratis superest. Thuscum rate venit ad ansem
Ante pererrato falcifer orbe Deus.

Hunc errantem atque inopem Janus excepit. Cujus rei argumenta sunt nummi veteres, in quibus est cum duplici fronte Janus, et in altera parte navis; sicut idem poeta (ibidem) subiecit:

At bona posteritas puppim formavit in aere,
Hospitis adventum testificata del.

B Omnes ergo non tantum poetae, sed historiarum quoque ac rerum antiquarum scriptores, hominem fuisse consentiunt, qui res ejus in Italia gestas me-
moriae prodiderunt: Graeci, Diodorus et Thallus; La-
tini, Nepos et Cassius et Varro. Nam cum agresti

VARIORUM NOTAE.

Idem. Mss. Pal. 1, Colb., 1 Lips. et Brun. Item. Responso vetitus. Responso Telluris matris. Apol-
lodor. 1, c. 1. CELL.

Sed necabat. Poetae volant omnes liberos a Saturno devoratos, praeter tres, Jovem, Neptunum, Plutonium, qui soli superstites orbem universum inter se divi-
serunt. Vide Hesiodum in Theogonia.

Num ideo. Ita restitui ex quamplurimis mss. et edd. Beul. et Is. Vide supra cap. 11, similem locution. ms. Em., Nam, male, pro num.; Lips. et plures editi, nunc ideo. mandaverit? Alii sine in-
terrogatione. mss. 2. Colb. et 1, Clarom., non ideo.

Num ideo. Subaudi putemus. Ben.

Qui extulerit, sepulturaeque mandaverit. Venter et os per comparationem sepulcrum appellantur: hinc David Ps. xxi. v. 6, Sepulcrum patens est guttur eo-
rum. Ad quem locum aliosum ab Optato Afro lib. 11 adversus Parm.: Unde furori vestro tanta fames inacta est, ut guttura vestra sepulcra patris vestris feceritis? Uni-
cuique sepulcra sufficit unum fumi, et clauditur; gut-
turi vestro honorum funera minime sufficiunt, et adhuc patet dum aliquos queritis devorare. Valer. Max. de Artemisia, lib. 14, c. 6; Quintilian. Declam. 12: At-
tendant adhuc intra pectus sepulcra ventribus nostris rag-
nata viscera. Quia igitur venter et os sepulcrum ap-
pellantur, hinc Saturnus devorasse filios dicitur est, quos extulerat sepeliretque. BUCHMANNUS.

Furtim misit in Cretam. Antea, c. 11. idem di-
ctum, quod de Creta insula fere omnes intelligunt. BUCHMANNUS.

Corybantes. II erant Cybeles sacerdotes, qui, sacro correpti furore, cymbala pulsabant. Idem primum, Phrygia montem, ac postea Cretam habitaverunt, ubi Jovem infantem auerant. De eorum nomine putat Diodorus Siculus, quod illud habuerint a Corybanto, Jasi et Idere filio. — Corybantes. Liber 1, cap. 21. In nummo totam fabulam oculis contractandam dedit Minuc. c. 21, pag. 201. Spanhem. ad Callim. in Grono-
vius ad Jovem, p. 21, 25. Conf. Luciani dial. Vener. et Cupid. p. 206, et de Saltat. p. 78. Langhem ad Dionys. Longin. cap. 39, sect. 39; Voss. Theol. Gentil. 1, n. c. 53. Montfaucon, Antiqu. Expliq. tom 1, f. 301, sq. Ben.

Aligua vis major. Ita mss. codices. In editis post aliquam vis, additum est potentior aut, quod est glossema.

Quis etiam credat Lactantium scripsisse eis potentior, quae illius vinceret potestatem?

Janus. Arnob. 3, p. 117; Cypr., Idol. Van. cap. 1, 4; Tertull. Apol. cap. 16; Plin. lib. 33, c. 3, sect. 15; cetera dant notae ad Minuc. Fel. c. 22. Orenius p. ix Animadv., p. 52, maxime Montfaucon. t. 1. Ant. Expl. Ben.

Cujus rei argumenta sunt nummi veteres, etc. Mss. 1, Colb. et Brun., Cui rei argumenta sunt. Vide Plutarchum in Peripateticis, qui tamen rationem non approbat, quia id Saturno cum multis commune fuit. Ut igitur quod mihi magis probabile videtur, profe-
ram, puto veteres symbolo navis aliud quidpiam significasse, nempe Arcam Noe, qua cum suis ab universali diluvio fuit servatus. Per Janum multi existimant eandem Noam intelligendum, eumque bifrontem plagi, eo quod viderit saeculum quod fuit ante et post diluvium. Ex BOCHARTO, qui omnia refert ad Noachicam familiam. — Vide-
sis etiam Dickinson in ditione de Noe nominibus ethnicis. Sed recentiores ope veterum historicorum, relicta metaphora, ad res quae magis sunt verosimiles accedunt. — Hi nummi dicuntur Jani rati, ratici Janiculi; de quibus vide Jobertum a Societate Jesu in eleganti libro de Notitia Rei nummariae. Hos nummos commemorant Plinius lib. 33, Historia nat. cap. 15; Plutarchus, in Quaestionib. Romanis; Macrobius, Saturnal. lib. 1, cap. 7.

Formavit. Ita omnes mss. et editi codices Lactan-
tiani: at meliores libri Ovidiani, servavit.

Prodiderunt. Mss. 1 Colbert., 1 Clarom. et Brun. crudeliterunt.

Diodorus et Thallus, etc. Tertull. Apol. Saturnum, neque Diodorus Graecus, aut Thallus, neque Cassius Severus, aut Cornelius Nepos, aliud quam hominem divulgatum. Thallus Syriacum Historiam diligenter tractavit, ut auctor est Africanus apud Euseb. de Praepar. Evang., lib. x, cap. 3; item Euseb. lib. 1 Chronic. — Diodorus Siculus, lib. 11, cap. 61. CELL.

Thallus. Cap. 23. Minuc. Fel. c. 22. Tertull. n ad Gal. c. 12, rectius quam Colb. et Reimm. Thallus. Ben.

Thallus... Nepos, Cassius. Nepos in Chronico-
rum libris, qui una cum Thalli et Cassii Severi histo-
riis interierunt. Eisdem auctores de Saturni regno terrestri Minucius Felix citat, et Tertullianus Apolog. cap. 10. CELL.

quodam more in Italia viveretur,

Is genus indocile, ac dispersum montibus altis
Composuit; legesque dedit, Latiumque vocari
Maluit. His quoniam latuisset tutus in oris.

Censet ne aliquis deum esse, qui pulsus est, qui fugit, qui latuit? Nemo tam stultus est. Qui enim fugit aut latet, et vim et mortem timeat necesse est. Orpheus, qui temporibus ejus recentior fuit, aperte Saturnum in terra et apud homines regnasse commemorat:

Ἠφαιστός; πᾶν διανέει ἀνθρώπων Κρόνος ἀνδρῶν,
ἔκ δὲ Κρόνου γένει αἰεὶδα δυάει, πῆλυσ, ἀποκύνει Ζεὺς.

Item Mare noster:

Aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat;

Et alio loco:

Aureaque (ut perhibent) illo sub rege fuere!
Saecula: sic placida populus in pace regebat.

Neque superius dixit in coelo egisse vitam, neque inferius superos in pace rexisse: unde apparet illum regem fuisse terrenum; quod alibi apertius declarat:

Aures condet
Saecula; qui rursus Latio, regnata per arva
Saturno quondam.

Ennius quidem in Euhemero non primum dicit regnasse Saturnum, sed Uranum patrem. Initio, inquit, primus in terris imperium summum Coelus habuit; is id regnum una cum fratribus suis, instituit atque paravit. Non magna dissensio, siquidem maximorum auctorum de filio ac patre dubitatio est. Sed tamen utranque fieri potest: ut et primus Uranus emineret inter ceteros potentia coepit, et principium

VARIORUM NOTAE.

Is genus, etc. Virg. viii *Aeneid.*, 320. Hæc verba citantur etiam ab Augustino lib. vii, de Civit. Dei, cap. 26.

His quoniam latuisset tutus in oris. Hinc Saturni nomen deduco a verbo hebraeo SATAR, latuit, abscondit; ita ut Saturnus idem sit ac Latius, unde terra Saturnia, dicta etiam Latium. Ex Voessio.

Ἠφαιστός, etc. Latine sic,

Primus quidem regnator erat terrestrium Saturnus virum,

Ex Saturno autem genitus est ipse rex magnus,
Et late cuncta latuens Jupiter.

Aurea condet. Ex lib. vi, *Aeneid.*, 793, ubi Anchises pater filio Aeneae de Augusto Caesare hæc vaticinatur.

Saecula, quæ rursus Latio. Lego quæ, ut apud Maronem et in cunctis Lactantii mss. codicibus, præter Brun. et edit. in quibus est quæ. Nam ibi de Augusto loquitur.

Coelus habuit. Sic restitui ex omnibus mss. quorum 8 rec. habent Coelus; cæteri pene editi, Uranus. *Sacra historia.* Scilicet Euhemeri quam, interpretatus est Ennius.

Facie deterior. Ita restitui ex omnibus fere mss. et 8 impressis. Cæteri excusi cum mss. 2. Reg. rec. et 1 Brun., facie. At facie deterior, recto: Gallice, plus laid de visage. — Facie deterior. Goth., Lips. tert. Reimm. Ven., utraque 1478, Crat. Tornes. 3, Facie deterior. Non male: deterius Ven. 1471, facie clarior.

BUNEMAN.

Sorores suas operam dare. Sic restitui ex omnibus fere mss. et editis. In ead. Gall. et Spark, suam, quæ vox abest a 2 Reg. recent. Hæc verba, atque sorores suas, desunt in ed. Sublac.

A habere, non regnum: postea Saturnus majores sibi opes comparaverit, ac regium nomen asceverit.

CAPUT XIV

Quid de diis Euhemeri et Ennii doceas sacra historia.

Nunc quoniam ab iis, quæ retulimus, aliquantulum sacra Historia dissentit, aperiamus ea quæ veris literis continentur, ne poetarum ineptias in accusandis religionibus sequi ac probare videamur. Hæc Ennii verba sunt: Exin Saturnus uxorem duxit Opem. Titan, qui major natu erat, postulat ut ipse regnaret. Ibi Vesta mater eorum, et sorores Ceres atque Ops, suadent Saturno, ut de regno non concedat fratri. Ibi Titan, qui facie deterior esset, quam Saturnus, ideoque et quod videbat matrem atque sorores suas operam dare ut Saturnus regnaret, concessit ei ut is regnaret. Itaque pactus est cum Saturno, uti si quid liberam virilis sexus ei natum esset, ne educaret. Id ejus rei causa fecit, uti ad suos gnatos regnum rediret. Tum Saturno filius qui primus natus est, eum necaverunt. Deinde posterius nati sunt gemini, Jupiter atque Juno. Tum Junonem Saturno in conspectum dedere, atque Jovem clam abscondunt, dantque eum Vesue educandum, celantes Saturnum. Item Neptunum clam Saturno Ops parit, eumque clanculum abscondit. Ad eundem modum tertio partu Ops parit geminos, Plutonem et Claucam. Pluto Latine est Dispater: alii Orcum vocant. Ibi Claucam filiam Saturno ostendunt, ac filium Plutonem celant atque abscondunt. Deinde Clauca parva emoriunt. Hæc

Concessit ei. mss. Etc., Christ. et ed. Cellar., eis, scilicet matri et sororibus.

Filium. Per Anaptyosin pro Filium, ut: Sermonem quem audistis, non est meus; Urbem quam statuo, vestra est. Isæus.

Junonem Saturno in conspectum dedere. More veterum, qui prolem in conspectum patris dedere, ut eam geminam et ejus sobolem esse agnosceret. Cum illam acciperet in gremium tollereturque, signum fuit agnitæ sobolis. Walæmus.

Celantes Saturnum. Goth., Sublac. Ven. 1471, secunda 1478, Rost., celantes Saturno. Bux.

Pluto latine est Dispater. Sic habent quidam mss. teste Isæo; et sic ipse legendum esse censet. Correctioni nostræ favent vetustissimi mss. Regio-Puteanus a prima manu, et Cane. in quibus est, Dispater, quod puto librarium scripsisse pro Dispater, qui est Pluto; et 1 Clarom. in quo est Dispiter. In multis mss. et in omnibus fere editis est Dispiter: quod Jovis, non Plutonis, cognomen est, teste Macrobio Saturnal. i, cap. 15. Pluto latine sonat Dis; et sic vocatus est *Aeneid.* lib. vi, v. 269, id est dives Pluto autem (ut notat Cicero lib. ii, de Nat. deorum) est Dispater, quasi dicas, pater dives, vel, Deus divitiarum: Quia Dis, ut apud Græcos, πλούτης. Arnob. lib. ii, in fine: Cum ex Apellinis monitu patri Diti, ac Saturno humanis capitibus supplicaretur. Quæ autem ratione in cæteris Lactantii mss. et editis vocatur Dispiter non video. Nomen enim Dispiteris Jovi attributum fuisse notissimum est; at Plutoni nunquam quod sciam.

Orcum vocant. Ita restitutum ex mss. codicibus, præter duos Reg. rec. in quibus sicut et in editis, est dicunt.

(ut scripta sunt) Jovis fratrumque ejus stirps, atque cognatio in hunc modum nobis ex sacra scriptione tradita est. Item paulo post hæc infert: « Deinde Titan, postquam rescivit Saturno filios procreatos, atque educatos esse clam, seducit secum filios suos qui Titani vocantur, fratremque suum Saturnum, atque Opem comprehendit, eosque muro circumnegit, et custodiam his apponit. »

Hæc historia quam vera sit, docet Sibylla Erythraea, eadem fere dicens; nisi quod in paucis, quæ ad rem non pertinent, discrepat. Jupiter ergo liberatur summi sceleris crimine, quod patrem vinxisse compediibus perhibetur: id enim Titan patruus fecit quod ille contra pacemque jusque jurandum mares liberos sustulisset. Reliqua historia sic contextitur: Jovem adultum, cum audisset patrem atque matrem custodiis circumseptos, atque in vincta conjectos, venisse cum magna Cretensium multitudine, Titanumque ac filios ejus pugnando vicisse, parentes vinculis exemisse, patri regnum reddidisse, atque ita in Cretam remeasse: Post hæc deinde Saturno datam sortem, ut caveret ne filius eum regno expelleret: illum elevandæ sortis atque effugiendi periculi gratia, insidiatum Jovi, ut eum necaret: Jovem, cognitis

A insidiis, regnum sibi denuo vindicasse, ac fugasse Saturnum, qui, cum jactatus esset per omnes terras, persequentibus armatis, quos ad eum comprehendendam vel necandum Jupiter miserat, vix in Italia locum, in quo lateret, invenit.

CAPUT XV.

Quomodo, cum fuerint illi homines, dii fuerint nominati

Quibus ex rebus, cum constet illos homines fuisse, non est obscurum qua ratione dii coeperint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnum vel Uranum fuerant propter hominum raritatem, qui agrestem vitam siq̃ ullo rectore vivebant: non est dubium quin illis temporibus homines regem ipsum totamque gentem summis laudibus ac novis honoribus jactare coeperint, ut etiam deos appellarent, sive ob miraculorum virtutis (hoc vere putabant rudes adhuc et simplices), sive (ut fieri solet) in adulationem præsentis potentie, sive ob beneficia quibus erant ad humanitatem compositi. Deinde ipsi reges, cum chari fuissent iis, quorum vitam composuerant, magnum sui desiderium mortui reliquerunt. Itaque homines eorum simulacra fixerunt, ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione solatium; progressique longius

VARIORUM NOTÆ.

Ut scripta sunt. Dele, inquit Henmannus; est glossena. Imo sunt verba Ennii repetita in Epitome, c. 13, non ergo, delenda. Bux.

Hæc infert. Sic reposuimus ex mss. codicibus, præter duos Colberti. rec. et edd. in quibus est, refert.

Eosque muro circumnegit. Sic cuncti pene mss. et editi omnes; ita ut nullus dubitem sic scripsisse Lactantium: Quasi dicas, muro egit circum eos. Equidem nullum auctorem latinum sic locutum invenio. Quidam malunt legere murum, ut in uno recentiore Colbertino. An mavis legere eosque muros circumnegit, cum duobus Regiis, ex quibus unus est omnium vetustissimus? Vel hic circumnegit est pro circumdedit, vel cinxit, seu circumduxit, ut est apud Virgilium:

Sridentem fundam circum caput egit.

Quod propius est latinitatis indoli, ut a circum casus pendeat. Sed verbum circumdedit Sparekio magis arridet, quam circumnegit.

Iis. Sic correxi ex mss. Reimna. Iis, id est, iis. Bux. Sibylla, etc. Sybillina carmina, serm. 3: ἡ σὺν δ' ἔκτορας, etc.

Sustulisset. Id est, e terra sublato, susceptos educasset, lib. 1, cap. 16. Plura Plutarch. ad Curt. 1, ix, cap. 1, 23 not. 58. Schott. ad. Senec. 1, iv Controv., 26 p. 315. Barth. ad Stat. 1, Silv. n. 109, p. 66, et Bartholin. de Puerperio veterum, p. 72, sq. Bux. Audisset. Itā mss. præter tres rec. in quibus, vidisset. In editis, audivisset.

Titanumque. Sic in editis ac mss. si quinque vulgatos excipias, in quibus est Titanem.

Filios ejus pugnando vicisse. Itā mss. quamplurimi et optimi. In 3 Reg., 1 Colbert. et Brun., filios ejus pugnā vicisse; in 1 Colbert., filios ejus expugnasse; in Christ., 2 Colbert. et edit. Tornes. filios ejus expugnasse. In 1 Reg. rec., socios suos expugnasse.

Post hæc deinde. Pleonasmus. Vid. not. 1, n. c. 15, Postea deinde. 1, vii, c. 5. Post deinde: posthæc deinde. Ex Colum. 1, 4, indicavit Neustigier, ad Vectiner, pag. 167. Bux.

Sortis Oraculi. Vid. not. 1, 1, cap. 6. Bux.

Elevandæ sortis. Id est, imminuendæ. In 1 Christ., alienandæ; 1 Colbert., alleuandæ.

Honoribus jactare. Sic Reim. et plurimi. At Ven. 1171 et Rost. 1476, honoribus tractare. Utraque Ven. 1478, honoribus icare. Corrupte. Insolens honoribus jactare aliquem; mallem honoribus mactare. Itā Lact. 1, v, c. 9: Los laudent et honoribus mactant. Ubi plura dant a me citati auctores. Bux.

Ut etiam deos appellarent, sive ob, etc. Origo consecrationis est hujusmodi. Mos erat antiquissimis temporibus, ut conditoribus urbium, aut aliis de publica re et vita communi bene meritis, a morte summi honores decernerentur, qui ἱπποκράτης royal dicebantur. Adulatio ac postea superstitio ἱεροπολις invenit, et paulatim proditi haberi coeperunt, quibus antea heroici tantum honores fuerant decreti: Plutarch. in Muller. præclaris factis. Hanc esse consecrationis originem, præter Lactant. hoc loco, etiam Athenagoras, Euseb., Theodoret., Minut. Fel. aliique diserte tradunt. Hinc igitur phrases adulationis plenissimæ, in deorum numerum referre, in deos referre, ἀνθεσθῶν, vel θεῶν ποιεῖν, quibus abundant Veterum scripta. Hæc adulatione reliquos mortales omnes superarunt Athenienses, ut notum omnibus iis, qui ipsorum historiam leviter tantum degustarunt. Kirchmannus.

Ut fieri solet. Subluc. et Rost., ut solet. Haud raro illud fieri Lactantius aliique omittunt. Conf. 1, i, c. 6, not.; 1, vi, c. 40, not. Bux.

In adulationem. Vide S. Augustin. de Civit. Dei lib. 11, cap. 15.

Ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione solatium. Cyprianus in tract. quod Idola dii non sunt: Deos non esse, quos vulgus colit, hinc notum est. Reges olim fuerunt, qui ob regalem memoriam coliti apud suos postmodum etiam in morte coeperunt. Inde illis instituta templa; inde ad defunctorum vultus per imaginem detinendos, expressa simulacra: nam et immolabant hostias, et dies festos dando honore celebrabant; inde posteris facta sunt sacra, quæ primis assumptu fuerant solatio. Sic etiam apud profanos auctores. Servius ad Georg. de Sylvano. Senec. epist. 40 de imaginibus requiem: Desiderium abegit falso atque ingratum

per amorem meriti, memoriam defunctorum colere A coeperunt; ut et gratiam referre bene meritis viderentur, et successores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem. Quod Cicero de Natura deorum (l. II, c. 14) docet, dicens: « Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in cælum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor, hinc Pollux, hinc Æsculapius, hinc Liber. » Et alio loco: « Atque in plerisque civitatibus intelligi potest, acutæ virtutis gratia, aut quo libentius reipublicæ causa periculum adiret optimus quisque virorum fortium, memoriam

honore deorum immortalium consecratam. » Hac scilicet ratione Romani Cæsares suos consecraverunt, et Mauri reges suos. Sic paulatim religiones esse coeperunt, dum illi primi, qui eos noverant, eo ritu suos liberos ac nepotes, deinde omnes posteros imbuerunt. Et hi tamen summi reges ob celebritatem nominis in provinciis omnibus colebantur.

Privatim vero singuli populigentis aut urbis suæ conditores, seu viri fortitudine insignes erant, seu fœminæ castitate mirabiles, summa veneratione coluerunt; ut Ægyptii Isidem, Mauri Jubam, Macedones Cabi- rum, Pœni Uranum, Latini Faunum, Sabini Sancum,

VARIORUM NOTÆ.

solatio levant. » Videsis Tacit. Annal. XII. etc. Ex B PRÆCÆO.

Per amorem meriti. Sic ms. 1 Bonon. antiq. et 10 editi. Abest meriti a 25 scriptis, et vet. edit. Rom., Betul., Tornes., Is.

Tollerent. Ex Cicerone de Nat. deor. lib II, c. 62, et omnibus mss. nostris ac edit. Tornes. sic emendamus. In editis est, *tolleret*.

Et alio loco: Atque in plerisque civitatibus. In editis Is., Gall. et Spark. erat, *Atque adeo*; quæ ultima vox abest a mss. Regiis, 1 Colb., 2 Brun. et ab ipso Cicerone lib. III de Nat. deor. cap. 50. In mss. 5 Colb., 2 Clarom., Christ. et in omnibus fere edit. adhuc ineptius, *Et alio loco, atque alio in plerisque civitatibus*; cum verba Ciceronis quæ sequuntur, non nisi ex uno, quem signavimus loco, deprompta sint omnia. Atque satis inutile videtur: sed illud utpote Ciceronis sine necessitate conservavit Lactantius, ut Tullianum autem ex superiore loco, ex lib. II. cap. 24. Alio frustra ex antecedente repetitum.

Acutæ. Ita omnes editi et mss. uno dempto. Apud Ciceronem legitur, *augendæ*.

Optimus quisque. Id est, fortissimus quisque, ut sequitur, fortium. Conf. not. lib. III, c. 17. BUN.

Hac scilicet ratione Romani Cæsares, etc. Post Romulum, cui, quamdiu respublica in libertate fuit, iste honos delatus sit, reperio neminem: postquam vero ad Cæsares omnia deferri coepta, tunc reditum est ad veterem illum morem, relatiq. inter deos sunt plerique imperatores, quorum catalogum vide apud Onuphr. Panvin. lib. II Pastor. Primus hoc honore Jul. Cæsar affectus est ab Augusto. Manilius:

Jam facit ipse Deos, mittitque ad sidera numen
Majus, et Augusto crescit sub principe cælum.

Solebat autem consecratio a Senatu decerni, penes quem, nisi sic ut tyranni regnarent, erat hujus rei auctoritas. Qua de re vide S. Athanasium adversus gentes. Hinc Æl. Spartian. in Vita Adriani: *Acta ejus irrita fieri Senatus volebat; nec appellatus est Divus, nisi Antoninus rogasset*; et Jul. Capitol. aliquoties hujus Senatusconsulti meminit; ut in Antonino Pio: *Cum jucunditate a senatu Divus appellatus est, cunctis certatim admittentibus*; et in M. Antonino philosopho: *Deinde cum gratius ageret senatui, quod fratrem consecrasset*; et in Pertinace: *Per senatum et populum Pertinax in Deos relatus est*. Ritus autem consecrationis fuscæ descripsit Herodianus lib. IV. KIRCHMANNUS.—De hac Cæsarium apothecosi vide Theophilum ad Autoliceum, sermone priore.

Et Mauri reges suos. Tertullianus Apol. cap. XXIV; Unicuique provinciae, et civitati suus deus est, ut Syriae Astartes, ut Arabiæ Disares, ut Noricis Belenus, ut Africae Cælestis, ut Mauritaniae reguli sui. Cyprianus de Vanitate gentium: *Mauri manifeste reges colunt, nec ullo velamento prætectum*. Vossius.

Coeperunt. Ita reposui ex mss. In editis autem est, *cepere*.

Singuli populi. Id ait Tertullianus, quem vide nota præcedenti. Alii sunt dii provinciales, qui apud Alexandrum ab Alexandro Neapolitanum occurrunt lib. VI, cap. 4. Qua de re consulendi sunt etiam auctores, qui de diis gentium scripserunt, quales sunt Lilius Gyraldus et Vossius.

Ægyptii Isidem. De Iside ejusque sacris, videsis hujus libri cap. 21.

Mauri Jubam. Præ aliis Juba a Mauris cultus videtur, cum nomen ejus apud auctores expressum invenitur, vel etiam forte, Jubæ nomen commune regum Maurorum fuit, ut Pharaonum, vel Ptolemæorum in Ægypto. De Juba inter deos relato vide Tertullian. in Apologetico. — *Mauri Jubam*. Notavit Cellarius ad Eutr. 6, 18, 2 et ad Minuc. c. 22. Jubam Numidarum, non Maurorum fuisse regem, intelligens de tempore Jubæ. At Gronovius defendit Minucium, quia ejus tempore Numidia sub Mauritania Cæsariensi continebatur, quæ ratione etiam hic Lactantius, Eutropius, Sext. Rufus, Isidorus alique defendi possunt. Davisius, ad Minuc. p. 157 putat, proprie sic dictis Mauris reges Jubarum nomine fuisse. Ipse vero Cellarius ad Eutrop. I. 5, fin. docuit, *solemnem Latinis Numidas appellare Mauritianos*, idque de Juba ex altero civili bello constare. BUN.

Cabirum. Ita plurimi mss. ac editi. In edit. Rom. 1468, *Cabirim*; Betul. et Tornes. 1579, *Cabyrium*, in mss. 2 Reg. et ed. Rom. 1470, *Gabyrium*; 1 Reg., *Cabirium*; 1 al. Reg. et Marm., *Gabirum*; 1 Reg., *Sabirum*; 1 alter Reg., *Vict.*, *Nav.*, 1 Colbert. et Brun., *Scabrum*. De Cabiris vide Pausaniam.

Uranum. In antiquissimo Reg. ut et in alio Reg. recentiore a prima manu, *Uranum*.

Faunum. Is erat tertius post Janum Latinorum rex. Pici filius fuit, teste Virgilio, pater Faunorum et Latinorum; hic vixit, ut creditur, 520 annos ante Romam conditam. Hunc Romani colebant nonis decembris; vide Horat. lib. III, Ode 18. De hoc adhuc agetur infra cap. 22.

Sabini Sancum. Hoc nomen varie scriptum reperio. In nonnullis Lactantii mss. Vaticanis, in 1 Bonon. antiq., in *Vict.*, *Nav.*, *Marm.*, et 3 Reg., quorum unus est veterrimus, et in editis *Gymnic.*, *Heur.*, *Petri*, *Fasit.*, *Soub.*, *Tornes.*, *Thomas.*, *Thys.*, *Gall.*, 2 *Lips.*, *Sancum*; optime. Quæ lectio probatur a Josepho Scaligero ad Varronem de Lingua Latina. In ms. Brun. est *Sancum* pro *Sancum*, a pro n; 1 Sorbon. et 1 Clarom., *Santum*; in Regio-Puteano aliisque 4 Reg., 5 Colb., *Gat.*, *Em.*, *Sanctum*; nec male. Ovidius enim Pastor. lib. VI eum vocat *Sanctum*. Augustinus I. XVII de Civ. Dei, cap. 19, ait: *Sabini etiam Regem suum primum Sancum, sive ut aliqui appellant Sanctum, reitulerunt in deos*. mss. Cantabrig. 1 Clar., ed. Rom. 1468, *Xanct.* mss. 1 Reg., 1 Bonon. rec. ac ed. Rom. 1470, *Xantum*; mss. 1 Reg. et ed. Venet. 1490, *Sabum*; edit. Paris. 1325, *Ald. Crat.*, *Graph.*, Amweep. 1339, *Sanguum*; ms. 1 Colb., *Faunum*; 1 Lips. *Katum*; Ultr., *Annaum*. Qui autem ab Sabinis *Sancus* est, ille Græcis est *Hercules*; et Latinis *Dens*

Romani Quirinum. Eodem utique modo Athenæ Minervam, Samos Junonem, Paphos Venerem, Lemnos Vulcanum, Naxos Liberum, Apollinem Delphi. Sic per populos atque regiones varia sacra suscepta sunt, dum grati homines esse in suos principes cupiunt, et quod alios honores, quos vita earentibus deerant, invenire non possunt. Præterea pietas eorum, qui successerant, plurimum contulit ad errorem; qui (ut divina stirpe nati viderentur) divinos honores parentibus detulerunt, deferrique jusserunt. An potest aliquis dubitare, quomodo religiones deorum sint institutæ, cum apud Maronem legat Æneæ verba sociis imperantis:

Nunc pateras libate Jovi, precibusque vocare Anchisem genitorem.

Cui non tantum immortalitatem, verum etiam venturum tribuit potestatem:

Poscimus ventos, atque hæc me sacra quotannis Urbe veliti posita templis sibi ferre dicatis.

Idem scilicet de Jove Liber, et Pan, et Mercurius, et Apollo fecerunt; ac postea de his ipsis successores

A eorum. Accesserunt etiam poetæ, et compositis ad voluptatem carminibus, in celum eos sustulerunt: sicut faciunt qui apud reges, etiam malos, panegyricis mendacibus adulantur. Quod maius a Græcis ortum est: quorum levitas, instructa dicendi facultate et copia, incredibile est quantos mendaciorum nebulas excitaverit. Itaque admirati eos, et susceperunt primi sacra illorum, et universis gentibus tradiderunt. Ob hanc vanitatem Sibylla sic eos increpat:

Ἐκός δ' ἂν τι πεισθῆς ἐν' ἀνδράσιν ἔχοντες;
Ἥδ' ὅτι δὲ δόξα μάταια κατὰφρονέουσιν ἀνθρώποις;
Οὐκ εὐδαίμων τις οὐκ ἴσθ' ἂν ἐν γυναι ὄψεαι,
Ταῦτα τάλειν ἀπολαμβάνει θεῶν περὶ πόλιν ἀνέστητος.

M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, sed etiam philosophus fuit; siquidem solus extitit Platonis imitator, in eo libro, quo se ipse de morte filiae consolatus est, non dubitavit dicere, deos, qui publice coelestem, homines fuisse. Quod ipsius testimonium eo debet gravissimum judicari, quod et augurale habuit sacerdotium, et eosdem se colere venera-

VARIORUM NOTÆ.

Fidius. Vide Varronem, lib. iv Ling. Lat., cap. 10. Festus: *Fil sacrificium, quod est: proficiscendi gratia Herculi aut Saneo, qui scilicet idem Deus est.* Vocabatur etiam *Semo*, ut apud Ovid. Fastor. lib. vi, v. 215. In veteri inscriptione Gruteri, p. 96, et in ea quam habet Fulv. Ursinus ad Caesar. de Bello Gallico:

SANCTO. SANCO. SEMONI. DEO. FIDIO, SACRUM.

Saneus unus erat ex diis, quos in sexdecim Cælorum ordinibus enumerat Martianus Capella. De Saneo vide etiam Gregorium Giraldum lib. i Histor. deorum.

Quirinum. Vulgata sunt quæ de Quirino dicuntur, de quo vide Livium, Dionys. Halicarn. et Plutarchum. *Athenæ Minervam.* Ab ea Athenarum urbs nomen sortita est. De hac igitur vide Pausaniam in Atticis, Plutarchum in Themistocle, Isocratem in Panathenæico, et S. Augustinum de Civitate Dei lib. xviii, cap. 9.

Samos Junonem. Samos insula maris Ionici, olim Junoni sacra, in qua habuit templum ab Argonautis fundatum. De hac Virgilius i Æneid,

Quam Juno tercis ferat magis omnibus unam Posthabita coluisse Samo.

De hac iterum infra cap. 17.

Paphos Venerem. Sic Virgilius lib. i Æneid.:

Ipsa Paphon sublimis adit, sedesque revisit Læta suos, ubi templum illi, centumque Sabæo Thure calent aræ.

Lemnos Vulcanum. Vide fabulam apud Homerum Iliad i, ubi legitur Vulcanum in Lemnum insulam fuisse præcipitatum.

Naxos Liberum. Naxos una ex insulis Cycladibus, Libero vel Baccho sacra, olim Dionysia vocata, in qua vites eximie, ac proinde vinum generosum.

Apollinem Delphi. Sic legendum ex 17 editis Delphi in recto casu, ut præcedentia urbium nomina postulant. In mss. Regio-Put. et aliis a Reg., 5 Colb., 1 Sorbon., 2 Clarom., Gat. et Mar. a secunda manu ac vet. editis Rom. 1468 et 1470, est Delphos, mendo (ut videtur) ex præcedentibus nominativis in os nato. In cæteris mss. est Delos. Apud Virgilium Æneid. lib. vi, v. 12,

Delius inspirat vates, aperitque futura.

Sic per populos, etc. Hos topicos deos collegit Iulius Gregor. Giraldus synagoga i.

Et quod alios honores, quos nunc earentibus deferant. Ita restitutus ex omnibus fere mss., ex editis Paris

an. 1525, Crat., Graph., Gymnic. In mss. 1 Colb., Brun. et in editis oëis, et quos alios honores nunc earentibus deferant. A mss. Lips., Pal. et 1 Colb., abest, quos.

Nunc pateras, etc. Virgilius vii Æneid. v. 153.

Hæc me sacra. Sic restituo ex cunctis ferme mss. Et sic habetur in antiquis aliquot mss. Virgilianis, et vulgatis nonnullis. In mss. 2 Colb. et 1 Clarom. a prima manu et editis, Hæc mea sacra, sed male.

Panegyricis. Jam a multo tempore sermones laudatorii nullam fidem meruerunt.

Levitas. Græcorum levitatem aliquoties perstringit, l. i, c. 18; l. iii, c. 14, et est communis eorum nota. Vid. Lud. Vivem ad Augustini. l. i Civ. Dei, c. 4, et l. ii, c. 14, et, quem plures exscribunt, Abramum ad Cie. pro Ligar. c. 4, et Cort. ad Sall. Catil. viii, 2, p. 55. BENEDICT.

Ἐκός δ' ἂν, etc. Oracula Sybillina, sermon. 3, aliter legunt; nam, præterquam quod secundum verum omiserit, qui sic habet,

Ἐκός δ' ἂν τίς ποτε γυναικὶ λυδάρῳ τελευτῇ;

ubi in tertio est *ἑκάρθης*, oracula Sibyllina habent *ἑκάρθης*, ut et codex optimæ notæ Cl. Pateani, qui est in Bibliotheca Regia: ubi impressi habet,

Ἐκός δ' ἂν τίς ποτε γυναικὶ λυδάρῳ τελευτῇ;

Ἐκός δ' ἂν τίς ποτε γυναικὶ λυδάρῳ τελευτῇ;

in mss. veterrimis Cauc. et 5 Regis, scriptum est,

Ἐκός δ' ἂν τίς ποτε γυναικὶ λυδάρῳ τελευτῇ;

Ἐκός δ' ἂν τίς ποτε γυναικὶ λυδάρῳ τελευτῇ;

Et sic legendum esse monuit doctiss. Franciscus. Horum autem versuum sic habet latina interpretatio:

Græcia quid confidis in viros principes?

Ad quid deus inania mortuus oedicas?

Immola idolis, quis ubi errorem in mente imposuit,

Hæc te perficere reliquientem Dei magis faciem?

Platonis imitator. Sic Quintilianus libro x Ciceronem Platonis in philosophia æmulum vocat; atque ita Platonis additum, ut cum ipso errare, quam cum aliis bene sentire maluerit. Vide Paterculum lib. i, cap. 17, ubi præcitra habet de Ciceronis eloquentia. In eo libro, quo se ipsum de morte filiae. Perin hic liber cum aliis multis. GALL.

Se ipse. Mss. 2 Colb. et multi editi, se ipsum.

Dubitavit. Ita omnes mss. cunctique ferme editi. In ed. Gall., dubitavit.

Augurale sacerdotium. De quo vide Ciceronem ipsum, l. xii Epistol. ad Atticum, et l. iv Familiarium.

rique testatur. Itaque intra paucos versiculos duas res nobis dedit. Nam dum imaginem filiae eodem modo se consecraturum esse profiteretur, quo illi a veteribus sunt consecrati, et illos mortuos esse docuit, et originem variae superstitionis ostendit. Cum vero, inquit, et mares et foeminas complures ex hominibus in deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima delubra veneremur, assentiamur eorum sapientiae, quorum ingentis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habemus. Quod si ullum unquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi progenies, aut Amphitryonis, aut Tyndari in coelum tollenda fama fuit, heic idem honos certe dicandas est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam

VARIORUM NOTAE.

Versiculos. Eleganter pro vulg. lineas. Conf. l. n, c. 8: In his decem versibus. BUNEMAN.

Imaginem filiae eodem modo se consecraturum. Hunc modum vide supra ad initium hujus capituli.

Mares. Verba Ciceronis in Consol.

Delubra. Apud Ciceronem, templa.

Assentiamus. Sublac. 1465, Rost. Ven. 1471, 97, Parrh. assentiam. Fr. Fabricius testatur, mss. Lactantii librum habere, assentiamus, atque eandem vocem Ciceroni l. 1 Off. 6 restituit cum abis. Certe Gothanus clare, assentiamus. Atque haec forma placet Lactantio, l. 1, c. 5, Adsensit; c. 18, Adsensit; l. n, c. 29, Virgilius adsentit; Epit. cap. 12, Poetae adsentiunt. Imo ipse Cicero consensu eodd. l. 1 Att., ep. 14, Curioni adsenserunt; l. n, ep. 1, adsensit senatus; pro Manil. c. 26, ejus voluntatibus adsenseris. Male igitur alii de Ciceronis consensu dubitarunt. Conf. Quintil. 1 Inst., c. 5. BUNEMAN.

Quod si ullum unquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Ita omnes mss. et edd.: scilicet homo. Locus iste depravatus nonnullis videtur, quem desumpsit Lactantius ex Ciceronis libro de Consolatione, qui deperditus est, et cujus tantum fragmenta supersunt; sic autem se habet: Quod si ullum unquam animal consecrandum fuit, quatinus multa consecraverunt Aegyptii (quod nullum profecto fuit), si Cadmi, etc.

Cadmi progenies. Imo scilicet, quae dea marina facta est.

Amphitryonis. Hercules, qui inter deos relatus est: si Cadmi progenies, aut Amphitryonis. Sic ex mss. et veteribus editis Rom. 1474, Venet. 1490, Florent., Tornæs. 1579, Genèv. 1613, ac Cellar. haec isto ordine reposuimus; et sic corrigendum esse ipsa ratio docet. Huic lectioni adstipulantur fragmenta Ciceronis de Consolatione, quae collegerunt Sigonius ac Patricius hunc locum ex Lactantio referentes. In 3 mss. rec. totidemque editis legitur: Si Cadmi aut Amphitryonis progenies; in octo editis Amphionis, corrupte; nullam enim Amphionis, at Amphitryonis in deos relatum novimus progeniem, Herculem nempe, Amphitryonis filium: ut eum sic vocat Euripides in Hercule insano. Partim ex Isæo.

Tyndari. Castor et Pollux, qui op id Tyndaridae dicti sunt.

Præ nimio luctu. Cic. iv Tusc., 29: Consolationis librum in medio (non enim sapientes cramus) mœnore et dolore conscripsimus. BUNEMAN.

De Republica. Cujus quidem extat fragmentum in Somnio Scipionis.

De Gloria. Jamdiu intercidit liber ille Ciceronis.

Platonem secutus, etc. Sic profecto legendus hic locus, et sic habent omnes mss. et editi, præter Thys., Gab. Spark et Walch., in quibus deest civitatem.

daetissimamque; approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum coelu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. Fortasse dicat aliquis, præ nimio luctu delirasse Ciceronem. Atqui omnis illa oratio, et doctrina, et exemplis, et ipso loquendi genere perfecta, non ægri, sed constantis animi ac judicii fuit; et hæc ipsa sententia nullum præfert indicium doloris. Neque enim puto illum tam varie, tam copiose, tam ornate scribere potuisse, nisi luctum ejus et ratio ipsa, et consolatio amicorum, et temporis longitudo mitigasset. Quid, quod idem dicit in libris de Republica? Idem de Gloria? Nam de Legibus, quo in opere Platonem secutus, leges voluit ponere, quibus putaret usuram esse justam et sapientem civitatem, de Religione ita sanxit: «Divos, et eos qui coelestes semper habitant, colunto; et illos, quos in

Miram quam ex ista omissione hic hallucinatus sit Galteus, qui ex suppresso in editione Thysiana nomine civitatem, vocem usuram esse, quæ infinitivi modi futurum est verbi ulor, usurpavit pro substantivo nomine usura; indeque occasionem sumpsit diluendi usure crimen, probandique ex truncato isto Lactantii loco usuram esse licitam: quod in auctoris nostri mentem nequaquam venit; quippe qui contrarium asserit infra lib. vi cap. 18, Epitom. cap. 64. Usuram damnarunt Ecclesiae Patres, concilia, et ecclesiastici scriptores tam theologi quam canonistæ, ut ostendit Dominus Ludovicus Bulteau, in libro quem Gallica lingua contra Galteum, in nostri Lactantii defensionem Parisiis an. 1691, data opera edidit, ad quem remittimus lectorem, et præcipue ad cap. 2 et 3. Francius videtur non bonam esse editionis Galteanae lectionem, legendum esse consuebat, usuram esse justam et sapientem. Sed potius sequendi sunt mss. co-dices.

Usuram... justam et sapientem civitatem. Addunt civitatem mss. omnes, etiam Heinm. et edd. Sublac., Rom., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 1478, 95, 97, Pier., Parrh., Crat., Paris., Tornæs., Gryph., Jun., Ald., Gymn., Thom., Isæus, Cant., rectissime. Respexit ad Platonis institutum, qui civitatem de sapientibus voluit componere, Lact. in, 25. Unde absona sunt h. l. omnia, quæ Galteus et Walchius, perperam vocem civitatem omittentes, de usura hic annotantur. Ridiculam illam Galtei de usura commentationem ex instituto contulavit Lud. Bulteau (hic enim auctor est teste Pezii Bibliotheca Bened. Mauriani. l. 1 p. 62) en Défense des sentiments de Lactance sur le Sujet de l'Usure, à Paris 1672, quod scriptum recenset Journal des Savants 1672, p. 16-19. Hinc non opus puto dicta a me in Misc. Lips. tom. iii, p. 140, repetere. Num vero, ut Walchius ibidem in Miscell., p. 361, regeat, sic usura sapiens, ut sapiens excusatio, moderatio, dici possit, ipse viderit. Idem, qui modus est facilissimus se expediendi, probabile est, inquit, verba hæc, quo in opere, Platonem secutus, leges voluit ponere, quibus putaret usuram esse justam et sapientem, sapere glossæ. Heumannus hic nullam glossam suboluit. Addidit vero hic illa, ut leges sapienti et justæ civitati posite eo sapientius datæ crederentur, et ut huic testimonio de hominibus in coelo ab hominibus locatis, quod hic urget, gravissimo, major fides haberetur. His gemina sunt Lact. 1, cap. 5: Quem (Platonem) Cicero secutus atque imitatus in plurimis... in his libris, quos de Legibus scripsit. Idem manifestum ex ipso Cicerone de Legibus l. ii, c. 6: Ut... fuit Plato... gravissimus... de Legibus, in nihil crede esse faciendum Ibid. c. 7, c. 15, c. 16, c. 18, c. 27; l. iii, c. 1. BUNEMAN.

cœlo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Æsculapium, Pollucem, Castorem, Quirinum. » Item in Tusculanis, cum diceret totum pene cœlum humano genere completum : « Si vero, inquit, scrutari vetera, et ex illis ea quæ scriptores Græciæ prodiderunt, eruere coner, ipsi illi majorum gentium dii qui habentur, hinc a nobis profecti in cœlum reperientur. Quære, quorum demonstrantur sepulcra in Græciâ; reminiscere, quoniam es initiatus, quæ traduntur mysteriis : tum denique quam hoc late pateat intelliges. » Testatus est videlicet Attici conscientiam, ex ipsis mysteriis intelligi posse, quod omnes illi homines fuerunt, qui coluntur : et cum de Hercule, Libero, Æsculapio, Castore, Polluce incunctanter fateretur; de Apolline ac Jove, patribus eorum, item de Nep-

tuno, Vulcano, Marte, Mercurio, quos majorum gentium deos appellavit, timuit aperte confiteri. Et ideo ait late hoc patere, ut idem de Jove cæterisque antiquioribus diis intelligamus, quorum memoriam si eadem ratione veteres consecraverunt, qua se imaginem nominemque filicæ consecraturum esse dicit, ignosci moerentibus potest, credentibus non potest. Quis enim tam demens, qui consensu et placito innumerabilium stultorum aperiri cœlum mortuis arbitretur? aut aliquem, quod ipse non habeat, dare alteri posse? Apud Romanos deus Julius, quia hoc scelerato homini placuit Antonie; deus Quirinus, quia hoc pastoribus visum est : cum alter gemini fratris existerit, alter patrie parricida. Quod si consul non fuisset Antonius, C. Cæsar pro suis in rempublicam meritis etiam de-

VARIORUM NOTÆ.

Quos in cœlo merita locaverunt. Mss. 2 Colb., collocauerunt. Ed. Rom. 1470, in cœlum merita locaverunt. Cicero, cujus locus est in secundo de Legibus cap. 19, habet, et illos quos cœlum merita vocaverint; vel, et illos quos in endo cœlo merita vocaverint, ut in quibusdam libris Ciceronis legi testatur, et legendum censet Muretus ad illud Catulli; *Flavi, delicias tuo Catullo.*

Si vero. Ita emendavimus ex mss. et edd. Rom. 1470, Tornes. et Walch. In cæteris editis, *Si voluerit.* Locus est apud Ciceronem Tusculanarum quæst. lib. 1, cap. 29.

Quoniam es initiatus. In paganis sacris institutus. De initiis mystericisque, et usu eorum inter Paganos, Ciceronem consulas Lib. II de Legib., cap. 14. Cell.

Attici conscientiam. Illic testem habes Lactantium Atticum fuisse illum, qui per litteram A interlocutor designatur in libris Tusculi. qua de re quæstio esse solet, ut notat Turnebus in *Advers.*, c. 18 : nam alii, ut Lambin. in annotationibus ad lib. earum Quæstionum, Lactantii opinionem reperiunt, et non Atticum; sed incertam personam, puta, Adolescentem designari contendunt, sive auditorem, ut Robertellus in Annotation. ad varios auctores. ISÆUS.

Incunctanter. Aliquoties hac voce utitur, I. II, cap. 7, *cotem incunctanter secuit.* Elegantius in eadem historia Livius I. I, c. 36, *haud cunctanter.* Conf. Lact. I. VI, cap. 12. Usus ante nostrum Cyprianus de Lapsis ed. Basil. fol. 285 : *Incunctanter et largiter fiat operatio.* De Mortalit. prope fin., *Incunctanter ac libenter.*

BURMAN.

Majorum gentium deos, etc. Deos majorum gentium vocat, ad imitationem Reipubl. Romanæ, eos qui duodecim Consentes appellantur. Patres quos Romulus legerat, majorum gentium appellabantur. Targuius deinde Priscus centum Patres in curiam legi, qui minorum gentium, et Patres conscripti sunt appellati. Consentes Dii, Ennianis numerantur versibus :

Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Mars, Mercurius, Jovis, Neptunus, Vulcanus, Apollo;

quibus deinde adscriptos addiderant octo, ut essent numero xx. Atque hæc nomina propter majores in mundo administrationes selecta dicebantur, ut Augustinus ex Varrone indicat. Apud Ægyptios similes fere Deorum ordines et gradus fuerunt, sicut apud Herodotum in Euterpe legimus. BETULEUS. — Ac postea innumeri promanarunt dii; ita ut Cæsares ipsi, quamvis hominum pessimi, inter deos collocarentur.

Deus Julius, etc. Ille primus Cæsarum fuit consecratus, idque ab Augusto, de quo Suetonius in Julio CLXXVIII. Hinc in Juliani Cæsaribus, Augustum Sile-nus vocat *κορονησταῖον*, puparum effectorum, ratio-

nemque eo hujus ridiculi nominis poscente, respondet, uti homuli illi faciunt pupos, sic ipsum fecisse deos; quæram unus primusque esset Julius Cæsar. Similiter de eo Manilius extremo lib. IV :

Jam facit ipse Deos, mittitque ad sidera numen
Majus, et Augusto erexit sub principe cœlium.

— *Deus Julius, quia... placuit Antonio.* Dignus Plinii locus Paægyr. cap. 11, qui cum hoc nostro componatur. *Picavit, inquit, cælo Tiberius Augustum, sed ut majestatis nomen induceret. Claudium Nero, sed ut irrideret : Veruspontum Titus, Domitianus Titum; sed ille, ut Dei filius, hic, ut frater videretur.* CELL.

Antonia. Qui, auctore Tranquillo, cum esset Consul, per præconem pronuntiavit senatusconsultum, quo Cæsari omnia simul et divinis et humana decreverat. Vide Ciceron. Philippica II.

Deus Quirinus, etc. Hic est Romulus, ut videre est in fine hujus capituli : nomina enim mortuis mutabantur. Si nosse velis quare pastoribus sic visum fuisse referat Lactantius, adis Livium, caput 7 lib. II, ibi reperies senatum a Romulo et pastoribus electum; atque hic dici pastoribus sic visum, quia Senatus (e pastoribus creatus) subornavit Proculum, ut nuntiaret plebi suæ, vidisse se regem humano habitu augustiorem, eumque mandasse ad populum ut sibi delubrum fieret, sed Deum esse et Quirinum vocari. De Quirino præter Livium, Dionysius Halicarnasense et Plutarchum jam citatos, lege S. Cyprianum de idolorum Cultu, et S. Augustinum lib. II de Civit. Dei, cap. 4. — *Deus Quirinus.* Tertul. II Nat., 9 : *Romulus post mortem Deus. Sane Romulus et fratrem interfecit, et alienas virgines dolo rapuit : ideo Quirinus est, quia tunc parentibus quirinum est per titum.*

Gemini fratris. Sic legendum ex mss. 4 Reg. quorum duo sunt vetustissimi, 4 Colb., Cauc., Gronov., Lips., Utr., Pal., 2 Clarom., Em., 2 Brun., ms. Jani Guelmi, et ed. Betul. et 2 Lips. Sic etiam legit Augustinus de Civ. Dei, lib. III, cap. 15 : *Sed quomodo et istum diu toleraret, qui fratrem geminumque non perulit.* Geminus frater vocatur, inquit Isæus, qui uno partu et uno die natus est. Virgil. de Romulo et Remo lib. VII :

Geminus hæc ubera circum
Ludere pendentes pueros.

Legitur germani in recent. 4 Reg., 1 Colb. et Cantabr. et in cæteris editis.

Patrie parricida. Ita et Cicero I. in Officiis, cap. 5, ad finem. Ubi verba hæc sunt de Cæsare : *Potest enim cuiquam esse utile scilicetissimum et fœderissimum parricidam patriæ, quamvis is, qui se eo abstinuerit, ab oppressis civibus parens nominetur?*

Pisonis soceri, et L. Caesaris propinqui, qui vetabant A funus fieri, et Dolabellæ consulis, qui columnam in foro, id est, tumultum ejus evertit, ac forum explevit. Nam Romulum desiderio suis fuisse declarat Ennius, apud quem populus amissum regem dolens, hæc loquitur:

O Romule, Romule dic, o,
Qualem te patriæ custodem dii genuerunt?
Tu produxisti nos intra laniis aras.
O pater, o genitor, o sanguen diis oriundum!

Ob hoc desiderium facilius creditum est Julio Proculo mentienti, qui subornatus a patribus est, ut nuntiaret plebi vidisse se regem humano habitu augustiorem, eumque mandasse ad populum, ut sibi delubrum fieret, se deum esse, et Quirinum vocari. Quo facto, et ipsi populo persuasit Romulum ad deos abiisse, et senatum suspitione cædis regis liberavit.

CAPUT XVI.

Qua ratione dii esse non possint, quos sexus differentia discernit; et quod in naturam Dei non cadit officium generandi.

Poteram iis, quæ retuli, esse contentus; sed supersunt adhuc multa suscepto operi necessaria. Nam quamvis ipso religionum capite destructo, universa sustulerim, libet tamen prosequi cætera, et redarguere plenius inveteratam persuasionem, ut tandem homines suorum pudeat ac peniteat errorum. Magnum hoc opus, et homine dignum.

Religionum animos nodis exsolvere pergo,

VARIORUM NOTÆ.

Pisonis soceri, et L. Caesaris. L. Piso Calpurnius, Caesaris socer, post eadem illius æque ac L. Caesar pro libertate stetit, quod de isto Philipp. XII, cap. 6, de hoc lib. IX, epist. 14, confirmatur. CELL.

L. Caesaris. Scribit de hoc ad Dolabellam Cicero I. IX Epistolar.

Tumulum. Sic restituimus ex omnibus pene et melioribus mss. Regiis, 4 Colb., Goth., 2 Brun. et edd. Berl. ac Cellar. In cæteris editis et in mss. rec., 2 Colb. ac 1 Clarom., *titulum*. Illam columnam evertit consul Dolabella: quod factum magnopere laudat Cicero Philippic. I, cap. 2, ad Atticum XIV, ep. 45.

O Romule. Ita Ennius in Annal., teste Prisciano.

Plebi. Expunximus *to sææ*, quod deest in mss. et perperam addunt editi, si excipias Cellar. De Romuli apotheosi vide Valerium Maximum lib. V, cap. 1; Ciceron. de Legibus lib. I, cap. 1; Dionys. Halicarnass. lib. II Antiquit. Roman.

Vocari. Liv. lib. I, c. 46. Flor.

Abiisse. Reim. Abisse, contracte, ut idem sæpe, et more Ciceronis et Livii. Vid. not. ad Laet. I, m, c. 18. BUNEMAN.

Religionum. Notat apprime Betuleius, vocem hanc in plurali numero expressam, in malam partem semper usurpari, aliter, si in singulari explicatur.

Lucretius. Qui sapiens in Lactantio citatur, poeta est elegantissimus, ac scriptis de Nat. rerum libros sex, qui supersunt. De morte ejus Hieronymus in Chronico Eusebii: *T. Lucretius poeta nascitur: qui postea amatorio poculo in furorem versus, cum aliquot libros per intervalla insanie concrispsisset, quos postea Cicero emendavit, propria se manu interfecit anno ætatis 44.* WALCENUS. — Sic Lucretii versus ex lib. I de Natura rerum, vers. 951. Vide infra, lib. IV, c. 28.

Deus feminis et esse credant et colant. Ita emendamus ex plur. mss. In editis, *esse credunt*.

ut ait Lucretius, qui quidem hoc efficere non poterat, quia nihil veri assererat. Nostrum est hoc officium, qui et verum Deum asserimus, et falsos refutamus. Illi ergo, qui poetas finxisse de diis fabulas opinantur, et deas feminas et esse credunt et colant, revolvantur imprudentes ad id quod negaverant, coire illos, ac parere. Nec enim fieri potest, quin duo sexus generandi causa sint instituti. Recepta vero sexuum diversitate, non intelligunt consequens esse, ut concipiant: quod in Deum cadere non potest. Sed sit ut isti putant; nam et Jovis esse filios dicunt, et cæterorum deorum. Nascuntur ergo et quotidie quidem dii novi. nec enim vincuntur ab hominibus fecunditate. Igitur deorum innumerabilium plena sunt omnia, nullo scilicet moriente. Nam cum hominum vis B incredibilis, numerus sit inestimabilis, quos tamen, sicut nascuntur, mori necesse est; quid deorum esse tandem putemus, qui tot sæculis nati sunt, immortalesque manserunt? Cur ergo tam pauci colantur? nisi forte arbitramur, non generandi causa, sed tantummodo capiendæ voluptatis duos esse sexus deorum; et ea exercere, quæ homunculos et facere et pati pudeat.

Cum vero dicantur aliqui ex aliquibus nati, consequens est, ut semper nascantur; siquidem aliquando sunt nati: vel, si aliquando nasci desierint, scire nos convenit, cur aut quando desierint. Non illepide Seneca in libris moralis-Philosophiæ: *« Quid ergo est, inquit, quare apud poetas salacissimus Jupiter desierit liberos tollere? Utrum sexagenarius factus est,*

Negaverant. Sic reposuimus ex omnibus mss. et editis, præter Gal., Spark., Walch., in quibus est, *negaverunt*.

Duo sexus. Id explicat Lactantius a causa finali, de qua vide eundem auctorem de Opificio hominis, cap. 42 et 43.

Recepta vero sexuum diversitate. Arnobius, lib. III: *Adduci enim primum hoc ut credamus, non possumus, immortalem præstantissimamque naturam divisam esse per sexus, et esse partem unam mares, partem esse alteram feminas. Vide Prudentium in libro Hymn. X, v. 176. Et propter hanc sexus diversitatem consuevere in precibus dicere: Sive tu deus es, sive dea, ut notat Arnobius, lib. III. ELMENDORST.*

Inestimabilis. Pro innumerabilis; item in libro de Moribus persecutorum, c. 85: *Inestimabile scutebat*

examen, vermiculorum scilicet.

Ea exercere. Facere, patrare, committere. Epitom., c. 10, *exercere omnia libidinum genera; et lib. VI, c. 25. BRN.*

Homunculos. Cicero variis locis hac voce usus est. Vide Nizolium, p. 666. Ita WALCENUS.

Consequens... nascantur. Idem Minuc., c. 25, Cypr. Idol. Van., c. 2. BEX.

In libris moralis-Philosophiæ. Ita restituimus ex mss. Reg., 5 Colb., 5 Lips., 4 Clarom., Em., ac edit. Rom. 1474, Tornes., Spark., 2 Lips. In mss. rec. 4 Reg., 2 Colb., 1 Clarom. et 9 editis est, *moralibus*; 1 Colb. *moralium*; ed. Rom. 1468, *moralis*. — *Moralis Philosophiæ.* Sic recte Reim. Ven. 1493, 97, Par. 1513, Tornes. 1 et 4, et ipse Lactant., I, VI, c. 17. BEX.

Salacissimus. Est libidinosissimus.

Liberos tollere. Hoc est suos agnoscere, alere in spem familie et heredes habere. Hoc enim caris erat apud antiquos, in cisternis infantem allui, d.

et illi lex Papia sibi imponit? an impetravit jus A et concubitu. Si concubitus ab his abest, et sexus igitur femineus: in diis autem videmus et feminas esse; ergo dii non sunt. Dissolvat hoc argumentum, si quis potest. Ita enim res rei sequitur, ut hæc ultima necesse sit confiteri. Sed ne illud quidem dissolvat aliquis. Ex duobus sexibus alter fortior, alter infirmior est. Robustiores enim mares sunt, feminae imbecilliores. Imbecillitas autem non cadit in deum; ergo neq. femineus sexus. Huic additur superioris argumenti extrema illa conclusio, ut dii non sint, quoniam in diis et feminae sunt.

Ab alio expectes, alteri quod feceris,

et timet, ne quis sibi faciat, quod ipse Saturno? At isti, qui deos asserunt, videant quomodo respondeant huic argumento quod inferemus: Si duo sunt sexus deorum, sequitur concubitus; et si coeunt, et domos habeant necesse est, nec enim carent virtute ac pudore, ut hoc promiscue aut in propatulo faciant, sicut muta videmus facere animalia. Si domos habent, consequens est ut et urbes habeant, et quidem auctore Nasone qui ait:

Plebs habitat diversa locis; hac fronte potentes
Caelicola clarique suos postuere penates.

Si habent urbes, et agros igitur habebunt. Jam, quis B non videat quæ sequantur? arare illos, et colere: quod quidem victus causa sit. Ergo mortales sunt. Quod argumentum retroversum idem valet. Si enim agros non habent, ne urbes quidem: si urbes non habent, ne domos quidem. Si domibus carent, ergo

VARIORUM NOTÆ.

matre rubentem in terram deponeret, et statim pater, siquidem illi pro suo agnoscebat, terra levabat. Infans non habebatur legitimus, nisi pater præsens, vel eo absente, procurator pro eo, infantem terra levasset, ac sinui imposuisset. Terent. in Adelphis:

Qui sine hac jurabat se unum nunquam victurum diem,
Qui in suo gremio positurum puerum dicebat.

Et in Heautontim.:

Meniaistine me esse gravidam, et magnopere
Interminatam, si puellam parerem,
Nolle tolli? CÆREM. Scio quid feceris,
Sustulisti.

Cestius Pius apud Senec., lib. II Controvers., 9:
Dives sustulit unum filium, non fuit contentus, quid enim erat diviti unus? tres sustulit. Multus est Papi-
nius Statius in hoc ritu, lib. II Sylvar. 1, v. 79:

Raptum sed protinus alio
Sustulit exultans, ac prima lucida voce
Astra salutantem Dominus sibi mente dicavit,
Amplexusque sinu tulit, et genuisse putavit.

Ex DEMOSTERO.

Et illi lex Papia sibi imponit. Respexit orator
Christianus ad illud Juvenalis, Sat. 6:

Quis tamen affirmat, nil actum in montibus, aut in
Speluncis? adeo secuerunt Jupiter et Mars.

Fibulam imponere, hic metaphorice est, ob ætatem ingravescentem nuptias vetare, quemadmodum Tertulliano, *supremum carni sibi imponere*, libidinem conspescere. Joh. Rhoecus. — Lex Papia Poppea sexagenarios infibulabat, id est vetabat uxorem ducere, tanquam efficta jam virtute essent ad generandum... Cui quæ super penis glandem extenditur superaddebatur circulus aureus, quem fibulam vocabant. Unde Martiali *refibulare*, et fibulam solvere. Isæus. — Lex autem Papia caverat, ne mulier quinquaginta annis minor sexagenario nubere; neque vir minor sexaginta quinquagenariam duceret: meminit item ejus Apul. Apol., lib. I. Sustulerat olim hoc caput Claudius Cæsar (Suet., xii; Ulpianus in *fragmentis*, tit. vi); repositam ab aliis imperatoribus, iterum sustulit aut Justinus aut Justinianus. Eustathius sensum hujus legis sic exprimit: *Mulier major sexagenaria viro minor quinquagenario potest nubere.* Nam recte credidit Senatus mulieres ad quinquaginta

CAPUT XVII.

De Stoicorum eadem sententia; et ibi de deorum ærum-
nis et turpitudinibus.

Ob has rationes Stoici alioversus deos interpretan-
tur; et quia non pervident, quid sit in vero, conan-
tur eos cum rerum naturalium ratione conjungere. Quos Cicero secutus, de diis, ac religionibus eorum hanc sententiam tulit: Videtisne igitur, ut a physicis

annos concipere posse, viros plerumque generare ad sexagesimum; et noluit fecundos secundasve cum infecundis copulari. Grotius. — Et tamen ultra sexagesimum viros generare notum est. Vide Plinium, lib. vii, c. 14; Solinum, c. 4; Tertullian., in Apologetico, c. 4.

An impetravit jus trium liberorum. Erant privilegia, et immunitates, quæ favore propagationis dabantur parentibus tres filios habentibus, de quibus in L. prima Cod. qui num. lib. se excus. L. I. Cod. de jure liber. et § Sed hæc juris instit. ad S. C. Tertullian. Plutarch. de Amor. prol. Sed interdum ex principis indulgentia iis quoque qui pauciores, ac etiam nullos habebant filios, hæc privilegia dabantur: id jus qui assecuti fuissent, præter alias ea quoque utilitate fruebantur, quod cum populo aliquid viritum dividebatur, ii pro tribus liberis accipiebant. Vide Duaren., lib. I Disp., c. 40; Alexand. ab Alex. Genial. diar., lib. iv, c. 8; Beroald. et Sabellic. ad Suet. in Galba, c. 14. Isæus.

Ab alio. Publius Syrus in Collect.

Plebs, etc. Ovid. initio i Metamorph., vers. 173. Plebs. Id est, minores dii, quos Augustinus L. I de Civ. Dei cap. 4, vocat deos gregales et de turba plebis; Seneca ep. 110, deos inferioris notæ; Ovidius, de plebe deos. BENEMAN.

Infirmior. Sic Plato de Republica lib. v, ait: *Mulieres ad res omnes obeundas, æque ut viros idoneas, nisi quod D viribus sunt infirmiores.*

Robustiores mares. Physici causam assignant, quia calor in viro, quam in muliere major est.

Alioersus. Vox antiqua, quæ idem est ac si dicas, in aliam partem, in aliam sententiam.

Non pervident. Utraque 1478, non vident, quia. Reiman., provident. At cum mss. Gryph., Thom., pervident, rectum, et Lactantianæ elegantiae. L. II, c. 3, ex facili et moribus pervidetur. L. II, c. 8, non potest pervideri. L. IV, c. 30, nec vim rationemque penitus pervidebant. L. V, c. 8, Deus ipsas cogitationes pervidet. BENEMAN.

Quid sit in vero. Lib. I, cap. 11: *Illud in vero est.* Tertull. de Resurr.: *Non enim hanc (mortem) esse in vero, quæ sit in medio.* Cypr. ep. 9, lib., ed. Oxon., *Quid sit in vero, rescribit.* BENEMAN.

Cicero. Lib. II de Nat. deor., cap. 23, ubi auguria irridet: videt etiam S. Augustin. de Civitate Dei, lib. IV, cap. 30.

rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commentitios ac fictos deos? quæ res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones pene aniles. Et formæ enim deorum nobis, et ætates, et vestitus, ornatusque noti sunt: genera præterea, conjugia, cognationes omnes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanæ. Quid planius, quid verius dici potest? Romanæ philosophiæ princeps, et amplissimo sacerdotio præditus, commentitios ac fictos deos arguit; quorum cultus superstitiones pene aniles esse testatur: falsis opinionibus, erroribusque turbulentis implicatos esse homines queritur. Nam totus liber tertius de Natura deorum omnes funditus religiones evertit ac delet. Quid ergo a nobis expectatur amplius? Num eloquentia superare possumus Ciceronem? minima id quidem; sed fiducia illi defuit ignoranti veritatem, quod ipse simpliciter in eodem opere confitetur. Ait enim facilius se posse dicere, quid non sit, quam quid sit; hoc est, falsa se intelligere, vera nescire. Clarum est igitur homi-

nes fuisse illos, qui dii putantur, et eorum memoriam post mortem consecratam esse. Ideo etiam ætates diversæ sunt, et certæ imagines singulorum, quod in eo habitu, et ætate simulacra eorum configurata sunt, in qua quemque mors deprehendit.

Consideremus, si placet, ærumnas infelicitum deorum. Isis filium perdidit; Ceres filiam; expulsa et per orbem terræ iactata, Latona vix insulam parvam (Delon), in qua pareret, invenit. Deum mater et amavit formosum adolescentem, et eundem cum pellice deprehensum exsecris virilibus semivirum reddidit; et ideo nunc sacra ejus a Gallis sacerdotibus celebrantur. Juno pellices acerrime persecuta est, quia parere ipsa non potuit ex fratre. Insulam Samum scribit Varro prius Partheniam nominatam, quod ibi Juno adoleverit, ibique etiam Jovi nupserit. Itaque nobilissimum et antiquissimum templum ejus est Sami, et simulacrum in habitu nubentis figuratum, et sacra ejus anniversaria nuptiarum ritu cele-

VARIORUM NOTÆ.

Pene aniles. Hic et infra perperam Lips. 2, *pene viles.* Vid. præter Ciceronem, Epit. Taur. cap. 22, et Augustin. Civit. Dei. lib. iv, cap. 50. BUNEMAN.

Formæ deorum. Unusquisque eorum notam quamdam habebat, cujus ope diagnosebatur olim, ac etiamnum dignoscitur in monumentis antiquis. Has notas quæras apud mythographos.

Sacerdotio. Scilicet anguratu; ut supra c. 15, *angurate habuit sacerdotium.* — *Sacerdotio.* Cujus dignitatem ipse Cicero describit lib. ii Leg. cap. 12. BUN.

Arguit. Sic reposuimus ex mss. Regiis, 4 Colb., Cauc., 2 Brun. et editis Tofn. et Walch. In multis est, redarguit.

Liber tertius. Cotta Pontifex in eo libro loquitur.

Ait enim facilius. Credo respexisse ad Cic. i Nat. deor., cap. 21, fin.: *Quid non sit cilius, quam quid sit, dixerim; et in princip. ibid.: Mihi non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum.* Conf. Cic. ii Nat. deor. cap. 1, et Lact. lib. ii, cap. 3. De Ira, cap. 14. BUNEMAN.

Se posse. Reimmi. posse se, grato Ciceroni et nostro sono. BUNEMAN.

Vera nescire. Ita Cic. i de Natura deorum circa finem.

Certæ imagines singulorum. Ita restituimus ex antiquis mss. et cunctis pene editis. In nonnullis recentioribus est certe.

Simulacra eorum. Sic reposui ex omnibus fere mss. et 5 editis. In cæteris impressis, et 8 manu exaratis rec. pro eorum est singulorum, quod mox præcessit.

Configurata. Lact. lib. vii, cap. 4. Hac forma etiam Tertull. de Anima, cap. 34; Gell., Noct. Att. xii, c. 1. BUNEMAN.

Mors, etc. Quintus Curt. lib. vii, cap. 4, 14. *Isis filium perdidit.* Osirion. Vide postea ad cap. 21 hujus libri.

Ceres filiam Proserpinam. Vide ibidem. De qua videatur et Claudianus.

Deum mater. Possem exponere, inquit Arnobius lib. iv, *cujus matrimonium magna mater tenuit, quid spei, quid voluptatis specioso ab Attide conceperit, etc., quem vide.* Legatur etiam Ovidius lib. iv Fastorum.

Cujus erat species in qua materque paterque Cognosceri possem.

Formosum adolescentem. Atyn Phrygium, quem ea amabat his conditionibus ut alieno frueretur amore:

complexus ille Sagaridem Nympham; de qua cum ipsa sumpsisset supplicium, adolescens sibi virilia amputavit. Rem tamen paulo aliter narrant Arnobius lib. v, Diodorus Sicul. lib. iv, Herodianus lib. 1, Lucianus in Dialogo Veneris et Cupidinis, S. Augustin. de Civit. Dei, lib. vi, cap. 7, et alii, quos vide. — *Formosum adolescentem.* Atyn de quo extat Catulli carmen. CELL.

Sacra ejus a Gallis sacerdotibus, etc. Augustinus de Civit. Dei lib. 1, cap. 7: *Sacra sunt matris deum, ubi Atis putcher adolescens ab ea dilectus, et muliebri zelo abscissus, etiam hominum abscissorum, quos Gallos vocant, infelicitate deploratur.* Videndi Lucianus in Deor. dial. Oi καὶ φάρμας δὲ, etc. Corybantum alius enim ipse penem ense deecat, alius dimissa coma per montes fertur insanus, alius cornu canit, alius tympano tonat, alius cymbalo strepit. Breviter omnis indequaque Idæumulus atque insanior plena est. Sextus Aurelius Victor in Heliogab. : *Vestalem virginem quasi matrimonio jungens suo, abscissisque genitalibus. Magnæ se matri sacravit.* Firmicus Astron. lib. iv, cap. 29, 31, et lib. 1, cap. 6: *Archigallos faciet, qui virilia sibi propriis amputem manibus.* Arnob. passim eos appellat evratos, abscissos, semiviros, effeminatos. Lampridius in Heliogab. Hieronym. lib. 1, in Oseam cap. 4, Valerius Flaccus, lib. vii Argonaut. Vide etiam insignem hac de re locum, apud Lucian. de Dea Syria. Sed quia prolixior est, non describo. Læus incipit: *ῥάδι δὲ πάλαι, etc.* Ex ELMENDORST. — *Betuleius, Vossius* alique putant a flumine Gallo Gallos vocari. Sic etiam Ovid. Fast. lib. iv.

Pellices. Latonam, Io, Europam, Danaen et alias. Ex fratre. Mss. 2 Colbert. et 1 Brun., ex patre. Melius igitur ex fratre, id est ex Jove, cujus erat et soror et conjux, juxta Virgilium.

Samum. Iuno lib. 1, cap. 11. Strabo ed. nov. lib. xiv, fol. 657. De ejus templo et sacris Savaro ad Sidon. Apollin. eam. 9, pag. 122. Add. Spanheum. ad Callim. Dian. v. 228. pag. 283, et ad Delum, v. 48. de Samo Parthenia dicta, pag. 358-360, et Muncker. ad Hygin., Fab. 14, pag. 41. BUNEMAN.

Scribit Varro. De quo vide S. Augustinum. de Civit. Dei, lib. vi, cap. 7.

Partheniam. Partheniam nominatam esse a Jovio Partheno, ut scribit Strabo. Sed iade diversa sortita est nomina.

Sacra ejus anniversaria nuptiarum ritu celebrantur. Ut bene hoc intelligatur, sciendum quædam nuptiæ

brantur. Si ergo adolevit, si virgo fuit primò, postea A dem virgines illibatam castitatem servare poterunt.

mulier, hominem fuisse, qui non intelligit, pecudem se fatetur. Quid loquar obscenitatem Veneris omnium libidinibus prostituta, non deorum tantum, sed et hominum? Hæc enim ex famoso Martis stupro genuit Harmoniam; ex Mercurio Hermaphroditum, qui est natus Androgynus; ex Jove Cupidinem; ex Anchise Æneam; ex Butè Erycen; ex Adonio quidem nullum potuit, quod etiamtum puer ab apro ictus occisus est: quæ prima, ut in Ilistoria Sacra continetur, artem meretriciam instituit, auctorque mulieribus in Cypro fuit, uti vulgato corpore quæstum facerent: quod idcirco imperavit, ne sola præter alias mulieres impudica, et virorum appetens videretur. Etiamne habet hæc aliquid numinis? ejus plura numerantur adulteria, quam partus. Sed ne illæ qui-

dem virgines illibatam castitatem servare poterunt.

Unde enim putemus Erichthonium esse natum? an ex terra, ut poetæ videri volunt? At res ipsa clamat. Nam cum Vulcanus diis arma fecisset, cique Jupiter optionem dedisset præmii quod vellet postulandi, jurassetque, ut solebat, per infernam paludem se nihil negaturum, tum faber claudus Minervæ nuptias postulavit. Hic Jupiter Opt. Max. tanta religione constrictos abnuere non potuit: Minervam tamen monuit repugnare, pudicitiamque defendere. Tum in illa colluctatione Vulcanum in terram profudisse aiunt semen, undesit Erichthonius natus; idque illi nomen impositum ἀπὸ τῆς ἐπιδός, καὶ χθονός, id est, ex certamine atque humo. Cur igitur virgo eum puerum cum dracone conclusum et obsignatum tribus virginibus Ce-

VARIORUM NOTÆ.

apud antiquos celebratæ fuerint; atque hinc clarum fiet, quo more sacra ejus fuerint peracta. Celebrandi nuptias ritus qui nosse volet, adeat clariss. Dempsterum pag. 291, in additamentis ad Rosini Antiquitates; prolixior enim est quam ut hic describi possit. Solum hoc addam, hinc esse quod Juno habeat nomina ad matrimonium pertinentia, vel quæ ejus ritus expriment: vocatur Pronuba, Cinxia, Uncia, Domiduca, Mantuma, etc. Horum explicationem vide apud Doctiss. Voss. de Idol. pag. 453.

Virgo... postea mulier. De Opif. cap. 42. Sic mulieres virginibus opponit de Mort. persec. cap. 27. Conf. lib. vi, cap. 25. Hieron. in Oseam, cap. 2. Homo quum uxorem accepit, de virgine mulierem facit. BUNEMAN. Deorum et hominum. Deorum scilicet cum Marte, Mercurio et Jove: hominum cum Anchise et Butè, etc.

Hæc... genuit. Id est, peperit. Nam feminæ etiam gignere dicuntur. Vid. Heins. ad Ovid. viii Met., 49: Si quæ te genuit. Sic Venus Cupidini minatur Apul. v Metam. pag. 172: Scias, multo te meliorem filium alium genituram. Add. Burn., ad Phædr. iii, cap. 15, pag. 155, et Davis. ad Cicero. i Tusc., 42. BUNEMAN.

Harmoniam. Hanc tamen Diodor. Sicul., lib. v, filiam Jovis et Electræ facit. De adulterio Veneris et Martis, vide Homerum Odys. v, et Ovid. lib. iv Metamorph.

Hermaphroditum. Sic Ovidius de eo, lib. iv Metamorph.:

Mercurio puerum, et diva Cythereide natum,
Naiades Ideis nutritive sub antris;
Cujus erat species, in qua materque paterque
Cognosci possent, nomen quoque traxit ab illis.

Vide etiam Plinium lib. vii, cap. 3. Gignuntur aliquando et utriusque sexus infantes, hermaphroditi dicti; et ii in prodigiis annumerantur. ii antea nominabantur androgyni, quod ex viro et muliere habebant aliquid. — Hermaphroditum. Hygin. Fab. 271, Euseb. Prepar. ii, cap. 2. CELL.

Cupidinem. Attamen Cicero de Natura deor., eum Martis et Veneris filium facit.

Ex Anchise Æneam. Æneas ipse apud Homer. suam genesis edisserit.

Erycen. Vide Hyginum cap. 269 fabularum. Vide etiam Servium ad v Æneid., qui tamen aliter optabit.

Ex Adonio. Ita restituimus ex 5 Reg. quorum duo sunt veterrimi et optimi, 2 Colb., 2 Brun., Nav., Vict., Gat., Marini in duodecim recentioribus mss. et editis est, ex Adone. Ed. Thomas. et Franc. Ex Adonide. — Ex Adone. Contendit Wisluis lib. i Egypt., cap. 2, n. 15, pag. 66, Adonem Phœnicium nomen idem esse ac Serim, acque exponit mysterium. Wisluis Vossium de Idolol. lib. ii, cap. 4, secutus est. BUNEMAN.

Ab apro ictus occisus est. Conjunctionem et, quæ est in recentioribus mss. sex et editis, delevi ex cæteris unss. et ed. Rom. 1468, 1470, et Tornes. 1579. Legitur, apro ictu in mss. Nav., i Colb., Brun. et Vict. a prima manu. Adonii fabula recitatur ab Aphthonio rhetore. Vide et Ovidium lib. x Metamorph. circa finem. — Ab apro ictus. Id est, percussus ab apro, Ovid. iii Metamorph., 215. Proprie de morsu aprorum ictus dicitur. Vid. interpretes ad Phædr. i, fab. 11, 6:

Aper vindicavit ictu veterem injuriam.

In Ilistoria Sacra. Scilicet Euhemerii.

Meretriciam instituit. Vide Theodoret. in Therapeut.

Auctorque. Hic feminino genere, ut auctor optima apud Ovidium et apud Servium, quando derivatur a nomine auctoritas; dicitur autem auctrix, quando venit ab augeo.

In Cypro fuit. Sic mss. 8 Reg., 6 Colb., 2 Clarom., Lips., 2 Brun. et editi: quod præferendum est mss. Christ., Em. et Cantabrig., ubi legitur, in stupro.

Vulgato corpore quæstum facerent. Sic emendavimus ex mss. 2 Brun. Quæ lectio Lactantiana est. Vide infra eodem libro cap. 20, vulgati corporis vilitatem; et lib. vi, cap. 23, publicis vulgatisque corporibus abstinendum. Et apud Plautum, corpus suum vulgare, id est prostituere. 1 Reg. rec. habet, in vulgo: Cæteri, vulgo.

Sed ne illæ quidem virgines. Minerva et Diana. CELL.

Erichthonium. Is fuit quartus Athenarum rex, de quo vide S. Augustin. de Civitate Dei lib. xviii, cap. 42; Pausaniam in Atticis, Hygin. cap. 166; Servium in iii Georg.

Poetæ. Homer. ii Iliad., Eurip., Ovid. ii Metamorph.

Ut solebat. Virgil. vi Æneid.

Semen. Ita mss. et editi, præter Gal. ubi est semel.

Unde sit Erichthonius natus. Paus. Attic.: Παιὶς δὲ Ἐριχθωνίου λέγουσιν ἀνδρόγυνον μὲν εἶδός τι εἶναι, γυνεὺς δὲ ἡλικιωτὸν καὶ ἄνδρα. Hom. in Catal. Apollod. lib. iii, de Deorum origine, Lucian. in Philopseud., Origen. contra Gelsum lib. viii, sed præcipue Augustin. lib. xviii de Civ. Dei, cap. 12. Hieronym. contra Jovinian. cap. 4. Tertull. de Spectac. cap. 9. LIXENBROCIUS.

Virgo. De qua vide Ovid., ii Metamorph.

Tribus Virginibus. Ovid. lib. ii Metamorph.:

Pallas Erichthonium prolem sine matre creatam
Claustrat Ætææ texa ne cernere cista,
Virginibusque tribus gemino de Cecrope matris
Servandum dederat.

Alii dicunt tantum duabus commississe, nempe Aglauro et Pandroso. Germanici interpretes: Natus est Erichthonius, quem Minerva in cista abscondidit, draconemque eiusdem appposito, duabus sororibus, Aglauro et

eropidis commendavit? evidens, ut opinor, incestam, A quod nullo modo possit colorari. Altera cum pene amatorem suum perdidisset, qui erat *Turbatis distractus equis*, præstantissimum medicum Asclepium curando juveni advocavit; eumque sanatum :

Secretis alma recondit
Sedibus, et nymphæ Egeriæ, nemorique relegat :
Solum ubi in silvis Italis ignobilis ævum
Exigeret, versoque ubi nomine Virbius esset.

Quid sibi vult hæc tam diligens, tam sollicita curatio? quid secretæ sedes? quid relegatio vel tam longe, vel ad mulierem, vel in solitudinem? quid deinde nominis commutatio? Postremo, quid equorum tam pertinax abominatio? quid significant hæc omnia, nisi conscientiam stupri, et amorem minime virginalem? Erat plane cur tantum laborem pro tam fideli juvene susciperet, qui amanti novercæ obsequium pernegarat.

CAPUT XVIII.

De deorum consecratione propter collata in homines beneficia.

Hoc loco refellendi sunt etiam ii, qui deos ex hominibus esse factos, non tantum fatentur, sed ut eos

VARIORUM NOTÆ.

Pandroso, commendavit. Totidem verbis Fulgentius Mytholog. lib. ii, nisi quod Pandora ipsi, quæ Pandrosus aliis dicitur, etc. MEURSIUS.

Commendavit. Eleganter, pro deposuit, sive, ut Hygin., fab. 166, dedit in custodia servandum. Apul. Apolog., pag. 308. *Alienæ custodiæ* commendatam. Paulo post pag. 309, explicat, *deponere*; et Grævius ad Cic. pro Cluentio, cap. 12 : *Spem in alvo commendatam a viro continebat.* De differentia verborum *commendare* et *deponere*, consule Burmann. ad Phædr. i, fab. 173, p. 43. BEN.

Incestum. Neutro genere, ut Minuc. Fel. xxxi, 3 : *Incestum penes vos sæpe deprehenditur, semper admittitur*; add. infra. Conf. Lact. l. vi, cap. 20, *Incesta* Liv. ii : *Ut virgo Vestalis damnata incestu pœnas dederit*; add. Plin. liv. iv, epist. 41. BUNEMAN.

Altera. Scilicet Diana. Lactantius videtur mendacii arguere narrationem, et significare periculum modo mortis, non ipsam mortem passum fuisse Hippolytum. Ideo etiam curando, ait non in vitam revocando. Hæc igitur vox et sententia me cogit spernere quod in mss. est, *plane*. Hippolyti historiam vide apud Ovid., lib. xii Metamorph.

Turbatis. Id ex Virg., vii Æneid., v. 774.

Asclepium. Recte Lactantius in Græca fabula Græculum nomen Asclepium dat medico, juxta antiquiores et meliores codices, 4 Reg., 2 Colb., Gronov., Nav., Gat., Marin., 2 Brun., et ed. Cellar. non *Æsculapium*, ut in recentioribus mss. et editis.

Secretis. Locus ex eodem Virgilio libro.

Tam longe. Ita reposuimus ex mss. et editis, præter Gall., Spark., in quibus est *tam longa*.

Amanti novercæ. Phædræ, Theæi uxori, cui Hippolyti fatum in fabulis imputatur. Vide Ovidii epist. 4, quæ hujus Phædræ est ad Hippolytum. CELL.

Pernegarat. Sic restitimus ex mss. codicibus et edit. Törnes. In 1 Clarom. *denegararat*; in 3 rec. et pluribus ed., *pernegaret*.

Hoc loco refellendi. Ita passim loqui solet Lactantius; et sic habent mss., præter 2 Reg. recentiores et edit. in quibus est, *Hoc in loco*.

Cerem ac Liberum. Sic Virgilius libros orditur Georgicorum, *Liber et alma Ceres*.

Minervam. Quam Horatius operosam, Ovidius inge-

laudent etiam gloriantur, aut virtutis gratia, ut Herculem; aut munus, ut Cererem ac Liberum; aut artium repertarum, ut Æsculapium ac Minervam. Hæc vero quam inepta sint, quamque non digna propter quæ homines inexcipiabili se scelere contaminent, hostesque Deo vero fiant, quo contempto, mortuorum sacra suscipiunt, ex singulis rebus ostendam. Virtutem esse dicunt, quæ hominem tollat in cælum : non illam, de qua philosophi disserunt, quæ posita est in bonis animi; sed hanc corporalem, quæ dicitur fortitudo : quæ quoniam præcipua in Hercule fuit, immortalitatem meruisse creditur. Quis tam stulte ineptus est, ut corporis vires divinum vel etiam humanum bonum judicet; cum sint et majores pecudibus attributæ, et uno morbo sæpe frangantur, vel ipsa senectute minuantur et corrumpantur? Itaque idem ille, cum deformari ulceribus toros suos corneret, nec sanari se voluit, nec senem fieri, ne quando seipso minor aut deformior videretur. Hunc e rogo quo vivum se ipse combusserat, ascendisse in cælum putaverunt : eaque ipsa, quæ stultissime admirati sunt, simulacris et imaginibus expressa et consecrata posuerunt, ut in perpetuum vanitatis eorum moni-

niosam vocant.

Homines inexcipiabili sese scelere contaminent. Res eodem recidet, si corrigas : *homines inexcipiabili scelere contaminentur*; ut lib. v, cap. 1, *inexcipiabili scelere contaminari atque adstringi*. BUNEMAN.

Disserunt. Est ex mss. vetustissimis 1 Bonon., 3 Reg., 1 Colb., Lips., 2 Clarom., Em., 2 Brun. aliisque, et ed. Is. ac Cellar. In mss. 1 Reg., 5 Colb., Cauc., Jun. et editis, *dixerunt*.

Vel ipsa senectute minuantur. At in quibusdam mss., *senectute ipsa minuantur, ad extremum morte terminentur et corrumpantur*. Quod cur Lactantius esse negem, causam non video, præsertim cum reprehendat opinionem, viribus corporis Herculem meruisse immortalitatem; ergo bene ipsius mortis jus adhibetur : qui enim per hoc pariat immortalitas, in quod tantumque morti? quod totum morte finitur. GROSNOVIUS. — In hanc additionem, ad extremum morte terminentur, sic habet Bunemannus : — « Hæc, inquit quippe ex solo Gronovii codice, Heumanno suspecta diversis typis imprimenda curavi; quæ tamen Gronovius satis bene tuetur, quem lege in Obs. in Eccl. cap. 47, pag. 182. Certe Lactantius amat verbum terminare. Lib. iii, cap. 12 : *Quæ (vita) cum corpore terminatur*. Conf. l. vii, cap. 43. »

Nec sanari se voluit, etc. Codex antiquus Bon. habet, *nec sanum se voluit, nec senem fieri*; quod mihi probatur, quia illa similitudo dictionum, *sanum et senem* efficit quandam orationis venustatem. Alter codex Bon. : *Nec sanari se voluit, ne senex aut deformior videretur*. Quæ etiam oratio non est inepta, neque inconcinna; sed quia lectioni vulgatæ quæ est 30 mss. et omnium edit. optimus est sensus, eam retinimus. Id ex THOMASIO.

Seipso minor. In senibus enim ossa macerantur, et caro caloris acrimonia tabescit. VANDER LINDEN.

E rogo. Ita reposuimus ex mss. Regio-Puteano, 2 Colb., Uhr. et ed. Paris. 1525, ad id conspirantibus 5 Colb., Jun., 1 Clarom. et edit. Rom. 1468, 1470, et Egnat. in quibus est ergo pro e rogo. In mss. Cauc., 3 Reg., 1 Bonon., Pen., 1 Colb., 1 Clarom. et editis multis rec. a rogo.

Se ipse combusserat. Manuscriptorum est; se ipsum, editorum recentiorum.

menta persisterent, qui ob necem bestiarum deos fieri credidissent. Sed hæc Grecorum fortasse culpa sit, qui res levissimas pro maximis semper habuerunt. Quid nostri, num sapientiores? qui athleticam quidem virtutem contemnant, quia nihil obest: sed regiam, quia late solet nocere, sic admirantur, ut fortes et bellicosos duces in deorum cœtu locari arbitrentur; nec esse ullam aſiam ad immortalitatem viam, quam exercitus ducere, aliena vastare, urbes delere, oppida excidere, liberos populos aut trucidare, aut subicere servituti: videlicet quo plures homines affligerint, spoliaverint, occiderint, eo se nobiliores, et clariores putant, et inanis gloriæ specie capti, scelere suis nomen virtutis imponunt. Jam mallem, ut aſerarum cœdibus deos sibi fingerent, quam immortalitatem tam cruentam probarent. Si quis unum hominem jugulaverit, pro contaminato ac nefario habetur, nec ad terregum hoc domicilium deorum admitti eum fas putant. Ille autem, qui infinita hominum millia trucidaverit, cruere campos inunda-verit, flumina infecerit, non modo in templum, sed etiam in cœlum admittitur. Apud Ennium sic loquitur Africanus:

Si fas endo plagas cœlestium ascendere cuiquam est,
Mi soli cœli maxima porta patet.

VARIORUM NOTÆ.

In deorum cœtu. Plerique editi, cœtum.

Oppida excidere. In sex mss., excindere, in septem, excindere.

Si quis unum... jugulaverit. Cypr. l. II, ep. 2, fol. 53, ed. Bas.: Homicidium quum admittunt singuli, crimen est: virtus vocatur, quum publice geritur. BUNEMAN.

Ad terregum hoc domicilium deorum. Non quadrat hic Cellarii explicatio. Vult Lactantius homicidas non admitti ad templum, a templis excludi. Vid. l. II, c. 47: Terrestre illud domicilium Jovis.

Ennium. Epigram. et apud Cic. de Rep. teste Senec. epist. 109.

Si fas endo plagas cœlestium. Ita correximus ex Cicero lib. II de Republica, et ex Lactantianis mss. Salmas., 4 Lips., Pal., Ultr. et Regio-Puteane, in quo est cœlestium pro cœlestium; ad id conspirantibus 3 Reg., 3 Colb., Nav., Vict., Cat., 2 Brun., Em., Balliol., in quibus est, Si faciendo plagas. Correctionis nostre adstipulantur doctissimi viri Salmasius, Pithæus, Isaacus, Gronovius, Baluzius, et Cellarius. In undecim mss. recentioribus et in editis legitur:

Si fas credendo cœlestia scandere cuiquam est

In quo quis non videt librariorum fraude et inſcitia factum esse credendo *endi* *endo*? deinde accessisse partim aliorum librariorum partim editorum pravum iudicium; qui quasi verba proximæ sequentiæ, Scilicet quia magnam partem generis humani extinxit ac perdidit, necessario aliquid in Enniano carmine positum interpretarentur, fecerunt, credendo, deleverunt plagas, cœlestia vicem cœlestium vel cœlestium subicere; hoc est, vere inapalia fecerunt. Et quia gloria Africanus omnibus ex rebus bello gestis ad hæc nota sit, ut ipsi soli cœlum patere velit poeta, non apparere demonstrat aliam causam cur id velit, nisi quod

Hom. Iphigeneia pueris dæda apoteleph

versus Homeri initio Iliad. quasi dicas:

Multas illustres animas ad oreum præmiserit.

Ipsæ ergo Lactant. interpretatur, etsi nullum ea de re verbum in epistaphio inveniret. cædes et sanguinem

A Scilicet quia magnam partem generis humani extinxit ac perdidit. O quantis in tenebris, Africane, versatus es! vel potius, o poeta, qui per cædes et sanguinem patere hominibus in cœlum ascensum putaveris! Cui vanitati et Cicero assensit: Est vero, inquit, Africane: nam et Herculi eadem ista porta patuit. Tamen ipse plane, cum id fieret, janitor fuerit in cœlo. Equidem statui non possum, defendendumne potius, an ridendum putem; cum videam graves et doctos, et, ut sibi videntur, sapientes viros, in tam miserandis errorum fluctibus volutari. Si hæc est virtus, quæ nos immortales facit, mori quidem malim, quam exitio esse quamplurimis. Si aliter immortalitas parari non potest, nisi per sanguinem, quid fiet, si omnes in concordiam consenserint?

B Quod certe fieri poterit, si pernicioso et impio furore projecto, innocentes esse ac justî velint. Num igitur nemo erit cœlo dignus? non peribit virtus, quia hominibus in homines sævire non dabitur? Sed isti, qui eversiones urbium populorumque summam gloriam computant, otium publicum non ferent; rapiunt, sævient, et injuriis insolenter illatis, humanæ societatis fœdus irruunt, ut habere hostem possint, quem sceleratius delectant, quam læcesserint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen deorum Cereri ac

C multorum hominum opinione locasse Africanum inter sidera; upote quem non aliunde, quam ex cædibus et sanguine, hoc est, ex bello, celebrem norimus. Sed a multis ante Lactantium similiter explicatur. Seneca epistol. 95: Ex senatusconsultis plebisque, scitis scelera exercentur, et publice jubentur velita privatim. Quæ etiam commissa capite luerent, eadem quia paludati fecere, laudantur. Non pudet homines, mitissimum genus, gaudere sanguine alterno, bella gerere, gerendaque liberis tradere. Gronov. — Endo antiqui dixere pro in, iis credo rationibus mixti, quod endo deductum a græco *ἐνδος* passim apud Ennium legatur pro in, ut et apud Lucetium indogredi pro ingredi, et id genus plura; in sue sententiæ confirmationem illud etiam afferunt, quod cum nullam causam, quæ ad immortalitatem iter aperuisset Africano, ab Ennio expressam videret Lactantius, hanc ipse adjecerit.

In tenebris, Africane, versatus es? vel potius, o Poeta. Africanus hic est ipse Scipio, et Poeta est Ennius. BUNEMAN.

Est vero, inquit, Africane. Ita Cicero, lib. II de Republica; ita eum editis manuscripti, præter 3 Colb. et 1 Reg. in quibus legitur, Eï vero, inquit, Africane.

D Andreas Patricius in Scholiis ad fragmenta Ciceronis e in de Repub. putat legendum, *esi vero ita, Aphricane;* vel simpliciter, *et vero, Aphricane.* Ego vero ubi unanimes codices reperio, non facile quiddam immuto.

Eadem ista. Locutio Lactantiana, quæ passim occurrit; mss. 5, rec. et 9 edit. rec., eadem ipsa.

Mori quidem. Sic mss. At editi cum 4 mss. rec., mori equidem.

In concordiam consenserint. Nihil muto, pro recepta Lact. l. V, c. 7, infra; In eam multitudinem universa consensit. Ubi plura. BUNEMAN.

Otium publicum. Id est pacem.

Fastas irruunt. Ita omnes editi ac manuscripti, præter 1 Clarom. qui habet, fœdus rumpunt. At observo verbis compositis pro simplicibus, et simplicibus pro compositis Lactantium non semel uti.

Nomen deorum Cereri. Cererem Eleusium maxime colebant, quia cum in Atticam venisset ad filiam quærendam, primum eos frugum sationem legesque do-

Libero traditio munerum fecit. Possum divinis docere litteris, vinum atque fruges ante progeniem Cœli atque Saturni fuisse in usu hominum: sed ab his sane inventa esse fingamus. Num potest plus aut majus videri, collegisse fruges, hisque fractis, panem facere docuisse, aut uvas de vitibus lectas expressisse, vinumque fecisse, quam fruges ipsas, aut vites generasse, ac protulisse de terra? Reliquerit hæc sane Deus humanis ingeniis eruenda: tamen fieri non potest, quin ipsius sint omnia, qui et sapientiam tribuit homini, ut inveniret, et illa ipsa, quæ possent inveniri. Artes quoque suis inventoribus immortalitatem peperisse dicuntur, ut Æsculapio medicina, Vulcano fabrica. Colamus igitur et illos, qui fulloniam sutrinamque docuerunt. Cur autem figulinæ reperiendi honos non habetur? an quia isti divites vas Samia contemnunt? Sunt et aliæ artes, quarum re-

cuisset. Nec tamen omnino displicet eorum opinio, qui Ceres ab Hebræo charas, *arare*, dictum velint, quia ut Ovid. lib. v Metamorph.:

Prima Ceres unco glebam dimovit aratro.

Ex Vossio.

Traditio. Mss. 1 Colb. et Brun., *tributio*.

Possum divinis docere litteris. Genes. iv, ubi frugum et vitium inventio atque cultura Adamo et Noë tribuitur; de quo disserit rursus ipse Lactantius infra lib. ii, cap. 4, et S. Augustinus lib. viii, super Gen. ad litter. Plinius igitur, ad finem, l. vii, et cæteri ethnicorum nugantur, qui hæc Cereri et Eumolpo Atheniensi attribuant, vel Dionysio, sive Osiridi, ut scribit Diodorus, lib. i, c. 2. Isæus.

Quin ipsius sint omnia, etc. Antiquus codex habet, et illa ipsa quæ possent inveniri, artes quoque, etc. ita ut expungantur verba illa, *primus invenit*, quæ sane expungenda sunt: nam de Deo ante et hic loquitur, declarans homines, quamvis aliquem usum humano generi utilem multarum rerum invenerint, tamen omnia in Deum esse referenda, qui et prudentiam hominibus ad inventiendum ea tribuit, et res ipsas effecerit, in quibus prudentia hæc posset apparere.

Thomasius.

Possent inveniri. Post inveniri, adsumunt multi scripti, et Sublac. 1465, Ven. 1471-97, Pier., Parrh., Crat., Gymn., Junt., Ald., Paris., Gryph., Tornes., *Primus invenit*, quæ ab antiquiss. Bon. et Emman. aliena, et jure a Thomasio expuncta. Bux.

Æsculapio Medicina. Homerus Odys. 3; Pæoni cuidam medicinæ inventionem tribuit, Plato et Ovidius Apollini, Galenus Aesclepio: Pindarus vero, Od. 3, Pyth., item 3 Nemeor., Chironem Æsculapii in medicinis præceptorum facit. Sorano medicinam invenit quidam Apollo, amplificavit Æsculapius, perfecit Hippocrates. Plura hujus generis nugamenta reperies apud Polydorum Virgil. de rerum inventoribus lib. i, cap. 20, de Invent. Med. Quæstum suum Æsculapio exprobat Tertullianus Apolog. cap. 13. Lege ad hæc quæ de hoc Theodoretus lib. iii *θεραπευτικῆς*, qui est de diis secundariis inscriptus, ex quarto Biblioth. Diod. Sicul. refert. Berul.

Vulcano fabrica. Vulcanus inventor ignis et artificiorum quæ igne parantur, Tzetzes in Hist. 333, Chil. x, habet:

Ἡρακλῆς τις ἀλφειος, etc.

Hunc Vulcanum, Tubalcainum fuisse putant multi, de quo Genesios cap. iv, 22. Arma bellica, ærariam, ferramentariam invenit.

Vasa Samia. Plin., lib. xxxv, c. 42, quo de plasticis inventoribus scribit, ex quorundam opinione

pertiores humanæ vitæ plurimum profuerunt. Cur non et illis attributa sunt templa? sed nimirum Minerva est, quæ omnes reperit: ideoque illi opifices supplicant. Ergo ab his sordibus Minerva ascendit in cœlum. Est vero cur quisquam derelinquat eum, qui terram cum animantibus, cœlum cum astris et luminibus exorsus est, ut eam veneretur, quæ telam docuit ordiri? Quid ille, qui vulnera in corporibus sanare docuit? num potest esse præstantior, quam qui corpora ipsa formavit, sentiendi ac vivendi rationem dedit? herbas denique ipsas, et cætera quibus medendi ars constat, excogitavit ac protulit?

CAPUT XIX.

B Quod Deum verum simul cum diis vanis nemo possit colere.

At enim dicit aliquis, et huic summo qui fecit omnia, et illis qui partim profuerunt, suam veneratio-

VARIORUM NOTÆ.

tradit, Rhœcum et Theodorum primos omnium plasticen invenisse. Atque rursus eod. cap. Major, inquit, pars hominum terrenis utitur vasis. Samia etiamnum in esculentis laudantur. De Samia terra lege eundem Plinium cap. 16 ejusdem lib. BETULEIUS.

Cur non et illis. Et ex mss. reposui: etiam editorum est.

Minerva est. Minervæ autem, apud Martianum Capellam, Vulcanus cooperatur est: et apud S. Augustinum de Civit. Dei lib. iv, cap. 10.

Ab his sordibus. Id est, inventis et opificis sordidis, vilibus, more Ciceronis et veterum. Cic. i de Off. cap. 42. *Opifices omnes in sordida arte versantur.*

BUNEMAN.

C Est vero cur quisquam. In plerisque editis, *Est vera causa*: quam vocem mss. et editi Plant., Is., Thys., Gall., Spark., et 2 Lips. elegantius extrudunt. Plautus Aulul., *Est quod revisam*. Demum Ovid., ii Metam.:

Est vero cur quis Junonem lædere nolit?

Lactantius supra in fine cap. 17: *Erat plane cur tantum laborem*, etc. Et infra lib. ii, c. 7, ad finem., *est vero cur illorum auctoritas*. Hinc nonnulli maluerunt simpliciter sic scribi, *est cur*, vel *est quod*. Ex Isæo. — Hæc ironice a Lactantio dicta sunt. — *Est vero, cur quisquam*. Lips. i et vet. edd., *est vero causa, cur quisquam*: sed reliqui duo Lips. et alii eodd. illud *causa* elegantius extrudunt. Sic paulo ante cap. 17, extr. *Erat plane, cur tantum laborem*, etc. Ironia. BUNEMAN.

Quæ telam docuit ordiri. Ed. Sublac. addit *causa*. Est hæc Minerva Saitica, Ægyptiis Neith vocata, ut ait Plato in Timæo: est hæc textrinae artis reperiatrix. Diod. inter varia ejus inventa refert et *τὴν τῆς ἰσθμῆτος κατασκευὴν*. Quibusdam eadem est ac Noëma sive Naëma, filia Lamechi, Mosi memorata Gen. iv, 23, si verum est quod apud Genebrardum in Chronicis, et in Lipomani Catena legas, eam Iannificium ac texturam reperisse, et propter hoc inventum memorari præter morem Scripturæ, quæ non solet in genealogiis referre feminas, nisi ob virtutem eximiam, aut mysterii causa; idque magis hinc elucere, eo quod jungatur tribus præclaræ rei inventoribus, Jabel, Jubal ac Tubalcain. Vossius.

Quid ille: Æsculapius. Bux.

Qui partim profuerunt. Sic libri plures et Reimann. Rescribo, inquit Heumannus, *per artem profuerunt*, quia edd. 1472, 76, 78 (addatur et prior. 1478), exhibent *partem*, quasi *per artem*. Conf. c. 18. Ingeniose, nisi quia partim profuerunt, hic opponantur verbis: summo, qui fecit omnia. Coluerunt enim plures, quam qui modo *per artem profuerunt*. Vide hoc capitulum a n. 1 ad n. 21 et lib. v, c. 14 Bux.

nem esse tribuendam. Primum nec factum est unquam, ut qui hos coluit, etiam Deum coluerit: neque fieri potest; quoniam si honos idem tribuitur aliis, ipse omnino non colitur, cujus religio est, illum esse unum ac solum Deum credere. Clamat summus poeta, eos omnes,

Qui inventas vitam excoluere per artes,

apud inferos esse, ipsumque illum *repertorem medicinae talis et artis ad Stygias undas fulmine esse detritum*: ut intelligamus, quantum valeat pater omnipotens, qui et deos fulminibus extinguat. Sed homines ingeniosi hanc secum habebant fortasse rationem: quia Deus fulminari non potest, apparet non esse factum; immo verò, quia factum est, apparet hominem fuisse, non deum. Mendacium enim poetarum

A non in facto est, sed in nomine. Metuebant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur, quod erat verum. Quod si hoc constat inter ipsos, ex hominibus deos factos, cur ergo non credant poetis, si quando illorum fugas, et vulnera, et mortes, et bella, et adulteria describunt? Quibus de rebus intelligi datur, non potuisse ullo pacto fieri deos: quia ne homines quidem probi fuerunt, eaque in vita sua gesserunt, quae mortem pariunt sempiternam.

CAPUT XX.

De diis Romanorum, propriis et eorum sacris.

Venio nunc ad proprias Romanorum religiones, quoniam de communibus dixi. Romuli nutrix lupa honoribus est affecta divinis. Et ferrem si animal ipsum fuisset, ejus figuram gerit. Auctor est

VARIORUM NOTÆ.

Coluit. Sic ex editis Tornes., Is., Spark. et manuscriptis restituimus, præter 1 Colb. et Brun., in quibus est *coluerint*; in cæteris editis, *colit*.

Repertorem medicinae talis et artis. Ita cum Virgilio mss. 10 Reg., 6 Colbert., Cauc., Jun., Sorbon., Ultr., 2 Lips., 2 Clarom., 2 Brun., 15 vet. impressi. At in ms. Bonon. et edit. Thomas., Is., Spark., legitur, *medicinae artis repertorem*.

Et deos fulminibus extinguat. Sed fulmine ictus demum deus factus Æsculapius. Minucius cap. 21 et ex eo Cypr., de Idol. Van., cap. 1: Æsculapius ut in deum surgat, fulminatur. Arnob., i. pag. 24: Nonne Æsculapium medicamentum repertorem post pœnas et supplicia fulminis custodem nuncupastis, et præsidem sanitatis, valetudinis et salutis? In Reimm., qui etiam deos. Bun.

Metuebant enim malum. Isocrates in Laud. Busirid. impias poetarum de diis fabulas perstringit, ac nonnullos eorum idcirco meritis, ait, dedisse pœnas. Nam Orpheus a Threissis disceptus est, insimulatis Liberi Patris sacris. Homerus et errare et mendicare est coactus; immo etiam excoecatus fuit: alii aliis affecti fuere suppliciis. Plura apud eum vide. Tullius quoque illum hanc ipsam ob causam reprehendit. *Homerus*, inquit, *humana ad deos retulit, matrem divina ad nos*. Philostratus in Heroicis de eodem ait, *πρώτος πέν θεός*, etc. Primum quidem, cum hominibus deos miscuisset, de hominibus ingenia, de diis vero exitia dixit, ac vilia. Ex Vossio.

Si quando illorum fugas, et vulnera, etc. Cic., lib. 1 de Nat. deor.: *Poete ira inflammatis et libidine furentes induxerunt deos, feceruntque ut eorum bella, pugnas, prælia, vulnera videremus; odia præterea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortalibus procreatos*. Isocrates in Laud. Busir., Theodoret., Serm. 3 contra Græcos, de angelis, de diis et daemonibus; August., de Civit. Dei lib. iv. c. 27. *Ecce Elmenagorst*, in Arnob.—Inter omnes poetas nullus tam fœde loquitur de diis quam Homerus, de quo Jul. Scaliger, lib. iv de re Poet., cap. 1, hæc dicit: *Homerus, de diis suis, tamquam suis loquitur*. Tertull. contra Gentes cap. 14: *Quis non poeta dedecorator invenitur deorum?* Pythagoras Homerum apud inferos torqueri dicebat, quod ejusmodi fabulas poematibus suis intexerit. Plato item in lib. de Legg. hoc nomine insimulat Homerum. Vossius.

Fugas, etc. Objeit eadem pluribus Athenag. Legat. pro christianis, ed. Oxon. pag. 74-77. Adde doctas H. Stephani ex Sexto philos. et Dechairii, ex Longino et Cicerone notas. Bun.

Mortes. De plurali vid. not. ad l. vii, cap. 10 et ad lib. de Mortib. perseæ princ. Bay

Quibus de rebus. Sic cum ed. Cellar. mss. omnes, demptis 2 recentioribus a quibus abest præpositio. In editis est, *Quibus ex rebus*. Sed et alibi præpositione de pro ab vel ex usum fuisse Lactantium jam supra observavi ad caput 5.

Romuli. *Romulum* et *Remum* a virtute, hoc est robore, appellatos fuisse, putat Festus: nec immerito, si observemus *ῥώμην* Latinis *valentiam* esse, nam *ῥῥῶσθαι* est *valere*. Glossæ: *ῥῥῶν. valentia*. Ita vocatur *robur* corporis, quod et ipsum ex eadem origine venit. *ῥῥῶπος* et *fortitudo* et *vir fortis*. SALMASTIUS. — *Romulum* a *ruma*, hoc est, mamma, alii deducunt. BLANCHARDUS.

Lupa. Notarunt docti ad Minuc. c. 25; adde Livium lib. x., c. 23; Tertull. 2 ad Nat., c. 9 fin.; Arnob., l. iv, p. 128. Bun.

Si animal ipsum fuisset. Ms. Jun., *ipsa*; ms. Cauc. et editi fere, *si id animal ipsum fuisset*. Euseb. Chbron., propter pulchritudinem et rapacitatem corporis quæstiosi, lupa a vicinis appellabatur. Unde ad nostram usque memoriam, meretricum cellulae lupanaria dicuntur. Idem etiam extat apud Isidorum Etym. lib. xviii, cap. 42. Prudentius:

Ruricolæ vexare lupas.

Quas Prudent. *lupas* vocat, dicuntur a Tertulliano lib. de Pallio, *Lupæ popularium libidinum nundinae*; et ab eodem auctore. lib. de Spectaculis, cap. de Munere: *Prostituta, publicæ libidinis hostiæ et pudoris sui interemptrices*. D. Hieron. ad Gerantiam: *Ut in eo, ait, se putet esse laudabilem, si scortis melior sit, si publicarum libidinum victimas superet*. Senec. Nat. quest. lib. 1: *Corpora publico objecta ludibrio nuncupat*. JURETUS. — Non desunt tamen, qui veram belluam Romuli nutricem velint fuisse, non autem prostitutam Laurentinam. In his et Strabo, qui Tiberii temporibus, e Ponti regibus oriundus, clarissimus fuit, libro v Geograph. Justinus, lib. xxxviii: *Ipsi ferunt conditores suos lupæ uberibus, sic omnem illum populum, luporum animos habere, inexplebiles sanguinis atque imperii*. Jul. Hygin Augusti libertus fab. cap. 252: *Romulus et Remus, Martis et Ilia filii, a lupa nutriti sunt*. Hoc idem scribit Virgilius l. viii, *Æneidos*:

Fecerat et viridi foetam Mavortis in antro
Procubuisse lupam, etc.

Juvenalis, Sat. 11, vers. 104, et Vet. Schoi. ibid.:

Romulæ simulacra feræ mansuescere jussa

Ovid. lib. ii Fast.:

Lacte quis infantes docuit crevisse ferino?

Sext. Propert. lib. xi, Eleg. 6:

Livius, Larentinæ esse simulacrum, et quidem non corporis, sed mentis ac morum. Fuit enim Faustuli uxor, et propter vulgati corporis vilitatem, lupa inter pastores, id est, meretrix nuncupata est; unde etiam lupanar dicitur. Exemplum scilicet Atheniensium in ea figuranda Romani secuti sunt; apud quos meretrix quædam nomine Leæna, cum tyrannum occidisset, quia nefas erat simulacrum constitui meretricis in templo,

A animalis effigiem posuerunt, cujus nomen gerebat. Itaque ut illi monimentum ex nomine, sic isti ex professione fecerunt. Hujus nomini etiam dies festus dicatus est, et Larentinalia constituta. Nec hanc solam Romani meretricem colunt, sed Faulam quoque, quam Hercules scortum fuisse Verrius scribit. Jam quanta ista immortalitas putanda est quam etiam meretrices assequuntur? Flora, cum magnas opes ex

VARIORUM NOTÆ.

Tu criminis auctor
Nutritus duro, Romule, lacte lupæ.

DEMPSTER. — Doctiss. Boxhornius in Quæst. Rom. hoc fictum putat.

Auctor est Livius. Lib. 1, c. 4, præter quem de Laurentia Macrobius Saturn. lib. 1, cap. 10, consulatur. Alii scribunt Larentia. Vide Gronov. ad d. I. Livii. CELL.

Larentinæ. Sic restitimus ex veterrimis et optimis mss. 2 Bonon., 3 Reg., 2 Colb., Tax., Pen., 1 Clarom. a secunda manu, 2 Brun. et edit. Is., accedentibus mss. Regio-Puteano et 3 aliis Reg., 4 Colbert., 1 Sorbon., Gat., Marm., Cauc., Ultr., 4 Clarom. et alt. Clarom. a prima manu, in quibus est Tarentinæ; ed. Rom. 1468, Jarantinæ. Sed et infra Larentinalia constituta, sic dicta a Larentina. Nec aliter Tertullianus Apolog. cap. 23. In mss. rec. 2 Reg., Viet., Nav., Cantab., Em., et editis 12, Larentiæ; in edit. Crat. et Gymnic., Larentiæ; in 1 Reg., Tarentia. Larentinæ nomen est apud Livium Decade 1, cap. 4.

Vulgati corporis. Id est, prostituti corporis. Vide not. supra ad cap. 17. In mss. 1 Reg. a prima manu, Nav., Viet., 1 Colb. vulgaticrem corporis vilitatem. — Vulgati corporis vilitatem. Pessime Ven. 1493: Vulcani nominis vilitatem. Sublac., Rost., Ven., 1471, 78, 95, Pier., Parrh., Paris.: vulgati nominis vilitatem.

BUNEMAN.

Lupa. Ita Cicero in Philippicis Antonii scorta lupo vocat.

Id est, meretrix. Hæc delent Ven. 1471 et Sublac. et non habet Livius 1, c. 4. Possunt abesse. BEN.

Lupanar. De quo adhuc infra, lib. vi, cap. 23.

Exemplum scilicet Atheniensium. Apud Athenienses vetitum erat meretricibus ingredi templa, ut videtur apud Demosthenem contra Androtonem. BARRINES.

Leæna. Apud Thucydidem lib. vi, legitur, quomodo Hipparchus, Pisistrati filius, per Harmodium et Aristogitonem fuerit interfectus. Quibus Pausanias adjicit, Hipparchum cum Hipparchi fratris necem ulcisci vellet, mulierem nomine Leænam ad necem usque exerceciasse, quam noverat scortum esse Aristogitonis. In ejus rei monumentum Athenienses post extinctum Pisistrati genus, ob cruciatu quos passa fuerat, Leænam æream posuerunt. Hujus Leæne tolerantia celebratur a Plinio lib. vii, cap. 23, ab Athenæo lib. xiii Deipnosophist. et ab Eusebio in Chronicis. Quod cum actum fuerit Olympiad. lxxvi, regnante Tarquinio Superbo, fieri non potuit ut Romani in effigenda Lupa imitati sint Athenienses in exprimenda Leæna. Lupa enim sculpta fuit ab Aneo Martio triginta fere Olympiades ante effigiatam ab Atheniensibus Leænam; erratum igitur est historicum Lactantii. Tertullianus sub finem Apologetici, patientiam miratur Leæne, quæ, Eusebio teste, linguam suam mordicus amputavit, ne proderet æreæum anticorum et sociorum: vide quæ in casu simili de Anaxarcho refert Valer. Maximus lib. iii, cap. 5.

Larentinalia. Celebrantur decimo kal. jan. Vide Macrobi. Saturnal. lib. i, c. 10. — Larentinalia. Sic plures scripti et Rost. et Ven. prima 1478. Parrh., Ald., Gryph., Crat., Tornes., Thom. eunque sequentes. Optime. BEN.

Nec hanc solam Romani meretricem colunt Ita res-

tituimus ex antiquissimis et optimis mss. 7 Reg., 2 Bonon., 4 Colb. aliisque undecim, et editis Rom. 1470, 1474, et Cellar. In 1 Colb., nec eam solam; in 1 alio Colb., nec etiam solam: etiam mendose pro eam. In mss. 1 Reg. et Jun. et plerisque vulgatis est, hanc solam.

Sed Faulam quoque, etc. Doctiss. Vossius existimat Lactantium præse more scripsisse Flauram, id est, Floram. Quæ deinde subjungit auctor noster de Flora illa, cum eodem Vossio parum verosimilia arbitror; neque enim ejus nominis meretrix fuit, quæ sua populo legarit: si Lactantius indicasset auctores, quos esset secutus, tutius illi fides haberi posset; verum de hoc apud illum altum est silentium. Sed ut magis pateat hæc esse conficta, nota quod Flora illa a Varrone in 4 L. L. inter deos deasque ponatur, quos Romani temporibus Romuli a Sabinis acceperint, quique a Tatio inducti fuerint. Ex Varrone patet Floram jamdudore ante cultam, quam a Lactantio memoratur: et ut plene constet quam antiquus ejus cultus fuerit Romæ, lege Varr. de L. L., vi, ubi ex Ennio inquit, Numam flamines fecisse cognomine Florales. Verba ejus: Eundem Pomplium Numam ait (Ennius) fecisse flamines, qui omnes sint a singulis diis cognominati: in quibusdam apparet etyma; ut cur sit Martialis, Quirinalis. Sunt in quibus flaminum cognominibus latent origines: ut qui sunt in versibus perique Voltarnalis, Palatialis, Farnalis, Floralis, Falacer, Pomonalis. Nec quia jam Romuli, et Numæ temporibus, Floræ sacra ac Flamines erant, eo etiam Florales fuerint Iudi. Ili demum celebrati anno U. C. dxxiii. C. Claudio Cæthone, et M. Sempronio Tuditano cons., idque non ex Floræ, vel meretricis ejusdam hæreditate, sed ex pecunia multatice eorum, qui peculatus damnati forent, quia publicum pop. Romani agrum occupassent, ut narrat Ovid. in v. Fastor. quem vide. Ac illa quidem exordia fuere Floralium; exinde non celebrati, nisi anni ratio posceret vel Sibyllinis libris ita preceptum diceretur. Sed ut annua hæc essent, decretum demum anno urbis dxxx. L., Posthumio Albino, et M. Popilio Lenate cons. Occasio erat ejusmodi. Magna fuerat sæpius verni temporis intemperies, indeque nata amorum plurimum sterilitas. Placitum igitur Senatui, ut Floræ instituerentur Iudi annui, quo favore deæ, tanto jam honore auctoris, deinceps arbores plantæque omnes melius florescerent. Ex Vossio.

Putanda est. Ita restitutum ex mss. codicibus et editis sex. Est desideratur in Cauc. et 1 Clarom. et in ed. Gymnic. Cæteri editi habent, putanda sit. — Quanta ista immortalitas putanda. Heumannus scribit, quanti... putanda. Sic Cicero l. v. Tusc. quest. 37: Quanta vero ista civitas æstimanda est, ex qua boni sapientes que petuntur? At, quia omnes, in his Reima. habent, quanta, nihil est mutandum. Ita l. v, c. 20. Quanta majestas putanda est, quæ adoratur in templis, illudatur in theatris? BEN.

Assequuntur. Sic mss. cum editis Paris. 1525, Graph. et Gymnic. Cæteri editi, assequuntur.

Flora. Hæc non eadem est cum Faula, de qua supra: Flora apud omnes habebatur scortii nomine famosa; vocaturque ab aliis Aecea Larentina, ab aliis Melibæa Niobes filia, quæ colore ob metum Apollinis et Dianæ

arie meretricia quæsierisset, populum scripsit hæredem, certamque pecuniam reliquit, cuius ex annuo fœnore suus natalis dies celebraretur editione ludorum, quos appellant Floralia. Quod quia senatui flagitiosum videbatur, ab ipso nomine argumentum sumi placuit, ut pudendæ rei quædam dignitas adderetur. Deam finxerunt esse, quæ floribus præsit, eamque oportere placari, ut fruges cum arboribus aut vitibus bene prospereque florescerent. Eum colorem secutus in Fastis poeta, non ignobilem nympham fuisse narravit, quæ sit Chloris vocitata, eamque Zephyro nuptam, quasi dotis loco id accepisse muneris a marito, ut haberet omnium florum potestatem. Honestè quidem ista dicuntur; sed inhonestè

A turpiterque creduntur. Nec debent (cum veritas quæritur) hujusmodi nos velamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi scum omni lascivia, convenienter memoriæ meretricis. Nam præter verborum licentiam, quibus obscœnitas omnis effunditur, exuuntur etiam vestibus populo flagitante meretrices, quæ tunc mimarum funguntur officio, et in conspectu populi usque ad satietatem impudiciorum luminum cum pudendis motibus detinentur.

Cloacinae simulacrum in cloaca maxima repertum Tattius consecravìt, et quia ejus esset effigies ignorabat, ex loco illi nomen imposuit. Pavorem, Pallorenique Tullus Hostilius figuravit et coluit. Quid de hoc dicam, nisi dignum fuisse, qui semper deos suos

VARIORUM NOTÆ.

mutato, Chloris dicta sit. Vide Vossium de Idololatr. lib. 1, cap. 12.

Quæsierisset. Istud verbum Lactantio familiare pro acquirere, ut inferius monstrabitur.

Populum. Edit. plures addunt, Romanum: sed abest quoque ab Epitome cap. 20.—Populum scripsit hæredem. Aliiter Varro, lib. iv de L. L. cap. 10 antiquam Sabinorum deam fuisse Floram, Romæ ex Tatii regis voto cum illi dedicatam. CELL.

Floralia. Id Romanis exprobat S. Augustinus, de Civit. Dei, lib. iv, cap. 8. Celebrabantur Floralia quarto kalend. aprilis. De Flora vide Plinium l. xviii, cap. 29, et lib. xxxvi, cap. 5, ubi scribit Floram Praxitelis opus Romæ fuisse. Tatianus multa scorta numerat quorum imagines a variis artificibus fuerant efflicte. Cæterum insignium meretricum catalogum invenies apud Athenæum libro xiii.—Quos appellant Floralia. Recte etiam dicuntur Ludi Floralia, ut iterum ms. laur. cap. 20. Habent, inquit Quintil., lib. i Inst., cap. 5, quædam faciem solacismi, et dici vitiosa non possunt: ut Ludi Floralia ac Megalesia. quamquam hæc sequenti tempore interciderint, nunquam aliter a veteribus dicta. Ad rem Conf. Tertull. i Spectac., cap. 17, Pitisc. L. A. R. T. 1 fol. 793. Bux.

Aut vitibus. Sic libri perique; at Reim., et vitibus. Censco, inquit Heumannus, hoc esse glossam. Mihi scœus videtur, moto Ovidii verbis (quem citat infra), lib. v Fast., 261-270. Iluc pertinent illa de Flora dicta v. 264:

Sic bene floruerit vinea, Bacchus erit;
et v. 269, vina quoque florent. Bux.

Non ignobilem. Ven. 1493, 97. Pier., non ignorabilem. Non inseite, si addicerent mss. ex quibus et Ven. 1471-78., Parrh., Paris., aliis præfero, non ignobilis. Sic lib. v, cap. 1: Non ignobilis loci. Bux.

Chloris vocitata. Ovid., lib. v Pastor., v. 195:

Chloris eram quæ Flora vocor.

Celebrantur ergo illi ludi, etc. Hi ludi, cum primum celebrarentur mense Aprili, postea in Maium translati sunt, Ovidio teste:

Mater, ades, florum ludis celebranda jocosis:

Distuleram partes mense priore tuas.

Incipis Aprili, transis in tempora Maii;

Alter te fugiens, cum venit alter, habet.

Alexander ab Alexandro lib. vi genial. Dier., cap. 8, his ludis feminas, quæ vulgato corpore quæstum faciebant denudari, et pudendis obscœnisque invelatis, per lulum et lasciviam currere, et impudicos jocos agere, moris erat: quibus etiam Aediles cicer, fabas, et alia missilia plebi spargere, leporesque et capreas, atque mitia animalia ludis admittere consueverant. Hos in vico Parileo, aut proximo, celebrabant; nocturneque accensis facibus, cum multa obscœnitate verborum per urbem currebant, et ad tubæ sonitum

conveniebant. Atque hinc est, quod auctor noster dixerit ludos hosce celebrari, convenienter memoriæ meretricis. Introducebantur etiam hisce ludis sumambuli elephantés, uti ex Suetonio in Galba, et ex Flavii Vopisci Carino apparet. Ovid., lib. v Fast., explicationem amplam florum ludorum reliquit: quem adi. Rosinus.—Contra hanc obscœnitatem scribit S. Augustinus de Civit. Dei, lib. iv, cap. 26.—Ergo illi ludi cum omni lascivia. Ludi florales, sive floralia, supra, de quorum licentia et obscœnitate legi possunt Seneca epist. 97; Valer. Max. n, c. 10, n. 1; Martialis, lib. i, Epigr. 1. CELL.

Convenienter. Ita reposuimus ex vetustissimis et optimis mss. 17. At in recentioribus octo atque in vulgatis legitur convenientes. De his videndi Tertullianus, pagg. 697, 5, 216, 6, et Joan. Chrysostomus, Hemil. 6 et 7 in Matthæum.

Quæ tunc mimarum funguntur officio. Sic legas cum omnibus prope mss. Licet enim hæc vox admodum rara sit feminino genere, legitur tamen apud Ciceronem Philippica ii: Inter quos aperta lectica mima portabatur; et apud Valer. Max. lib. n, c. 10, de Catone loquentem: Ludos Florales spectante, populus ut mimm nudarentur postulare erubuit. At mimus est histrio, et imitator dictorum et morum hominum, aut potius scurra facetus.

Pudendis motibus. Juvénalis depingit illos motus, Sat. 11:

Ut Graditana canoro

Incipiat prurire choro, plausuque probatæ

Ad terram tremulo descendant cinnæ puellæ:

Spectant hoc nuptæ juxta recubante marito.

Vide et Arnobium lib. n.—Cum pudendis motibus. Sublac., Ven. 1471, Rost., Ven., 1493, 97, Paris.: cum impudentis motibus. Walch., vitiose, cum pudentibus moribus. Pudendos illos motus graphice descripsit Arnob. l. n, pag. 75, ubi plura, p. 90. ELEMENHORSTIUS.

Cloacinae simulacrum. Festive ad hujus deæ nomen alludit Tertullianus in lib. de Pallio, cap. 4. Meminit et ejus lib. i advers. Marcionem, c. 18. Meminit et Cyprianus de Idololorum vanitate, S. August. de Civ. Dei, lib. iv, ac Minucius Felix cap. 25.

Pavorem Palloremque. Livius, lib. i, cap. 27: Tullus Hostilius in re trepida vocit Salios, sanæque Pavori et Pallori, equiem clara increpans voce, ut hostes exaudirent, redire in prælium jubet. Vide August. de Civit. Dei, lib. iv, cap. 2, 15, 23, et lib. vi, cap. 10; Cic., lib. iii de Nat. deor. Sed non in Urbe, verum extra Urbis pomerium Pallori structam ædem loquitur Plutarchus in Cleomene; et recte Pallorem communi cum Pavore fano coluerunt, quia ex timore seu pavore nascitur pallor. Servius ad vers. 30, lib. ii Enëid.: Pallor nascitur, cum se, ad præcordia fugiens, contrahit sanguis. Cic., l. v, de Finib.: Quis

(sicut optari solet) præsentes haberet? Ab hoc illud A runt, quæ simplex et improvida prius irrotiri, et in M. Marcelli de consecratione Honoris atque Virtutis, honestate nominum differt, re congruit. Eadem vanitate Mentem quoque inter deos collocavit senatus : quam profecto si habuisset, ejusmodi sacra nunquam suscepisset. Magnum Cicero auidaxque consilium suscepisse Græciam dicit, quod Cupidinum et Amorum simulacra in gymnasiis consecrasset; adulatus est videlicet Attico, et irrisit hominem familiarem. Non enim illud magnum, aut omnino consilium dicendum fuit, sed impudicorum hominum perditia et deplorata nequitia, qui liberos suos, quos erudire ad honesta deberent, prostituerunt libidini juventutis; a quibus flagitiorum deos, et in illis potissimum locis ubi nuda corpora corruptorum luminibus patent, et in illa celi ætate volue-

laqueos potest cadere, quam cavere. Quid mirum si ab hac gente universa flagitia manarunt? apud quam ipsa vitia religiosa sunt, eaque non modo non vitantur, verum etiam coluntur. Et ideo huius sententiæ, tanquam Græcos prudentia vinceret, adjecit : « Virtutes enim oportere, non vitia consecrari. Quod si recipis, o Marce Tulli, non vides fore ut irrumpant vitia cum virtutibus, quia mala bonis adhærent, et in animis hominum potentiora sunt; quæ si vetas consecrari, respondebit tibi illa eadem Græcia, se alios deos colere, ut prosint, alios, ne noceant. »

Illic enim semper excusatio est eorum, qui mala sua pro diis habent, ut Romani Rubiginem ac Febrem. Si ergo vitia consecranda non sunt, in quo tibi assentior, ne virtutes quidem. Non enim per se

VARIORUM NOTÆ.

est enim, aut quotiusquisque, cui, mors cum appropinquet, non refugiat limbo sanguine, atque exaltescat metu. Ex DEMPSTERO. — Hæc omnia enumerat S. Cyprianus, de Idolorum vanitate, his verbis : Deam quoque Cloacina Tatinus adinvenit et coluit; Pavorem Hostilius atque Pallorem; mox a nescio quo Febris dedicata, et Acca et Flora meretrices. Hi dii Romani.

Præsentes haberet. Hæc est recepta lectio a mss. et excusis; nec temere rejicienda, quidquid dicat Thomasius : præsentes haberi, vel præsentes esse, pro adesse, norunt omnes creberrimam locutionem esse omnibus Latinis scriptoribus, præsertim Lactantio ipsi lib. n. 1, 2, in fine lib. de Ira Dei, et alibi. In ms. Bonon. antiq. est, secum haberet. Isæus.

De consecratione Honoris atque Virtutis. Hinc August. de Civ. Dei, lib. iv, cap. 21, Dei Honorini mentionem facit. Symmach. lib. 1, epist. 2: Bene ac sapienter majores nostri, ut sunt alie ætatis illius, aedes Honori atque Virtuti gemellas junctum locarunt, commentum quod in te vidimus, ibi esse præmia honoris, ubi sunt merita virtutis. Valer. Max. lib. 1, cap. 1: Cum Marcellus quintum consulatum gerens, templum Honori atque Virtuti, Clastidio prius, deinde Syracusis positus, nuncupatis debitum votis consecrare vellet, a collegio pontificum impeditus est. Et in nummo Vitellii apud Gruterum, p. 10, Inscript. n. 4, legitur:

VIRTUTI
ET
HONORI

Vetus Marmor.

C. POLICIO. L. F. BIBULO. ED.
PL. HONORIS.
VIRTUTISQUE. CAUSA. SENATUS.
CONSULTO. POPULIQUE. JUSSU. LOCUS.
MONIMENTO. QUO. IPSE. POSTERIQUE.
EJUS. INFERRENTUR. PUBLICE.
DATUS. EST.

arel. Prudent. lib. 1, in Symmach. — Ædem hanc anno ab U. C. 545, M. Marcellus vocit (Liv. lib. vii, decad. 3). Sacrificia honoris peragebantur aperto capite, cum sacerdotes in omnibus aliis deorum sacris lecto essent capite. Rationes varias pete a Plutarcho, Probl. Rom. cap. 12. Solemnitas ejus et festum in Maio, ut opinor. Ex DEMPSTERO.

Mentem quoque. Cicero, in de Nat. deor., Plin. lib. ii, cap. 7; Ovid., Fastor. vi:

Mens quoque numen habet, Menti delubra videmus,
Vota metu belli, perfide Pene, tul.

Sic Propertius lib. iii, Elegia 24.

Mens bona, si qua dea es, tua me in sacra dona

Et Atilius prætor menti ædem vocit an. 537, quo scilicet Qu. Fabius Max. Veneri Errucinae. Liv. lib. ii, decad. 3, et Gruet. p. 99, n. 7.

Magnus Cicero. Perditum hunc Ciceronis locum dicit Cellarius. Si h. c. sect. 17 cum his jungas, vix dubium est, quin ad Cic. lib. ii de Legib. cap. 11 respexerit: ita quoque Turnebo ad Cic. locum fol. 147 visum. BUNEMAN.

Quod Cupidinum et Amorum. Ita Cicero inter Fragmenta libri ii de Legibus, et mss. nostri et ed. Scripti 4 rec. habent Cupidinis et Amoris. Cum locus iste non legatur in libris quos de Legibus a Cicerone habemus, sed in horum librorum fragmentis, autumant eruditi, mancos esse Ciceronis libros de Legibus.

Ad honesta deberent. Mss. undecim et editi nonnulli, ad honestatem. In mss. Pen., 2 Colb. et ed. ls., debuerunt.

Corruptorum. Corruptores, adulteros, juxta, lib. i, cap. 10, exemplo Ciceronis lib. iii in Ver. cap. 2. BUN.

Et in illa. Præpositio in addita ex mss. et editis plurimis.

Virtutes enim oportere. Ciceronis verba sunt lib. ii de Legibus. Ideoque infinitivo modo offerenda cum omnibus mss. et veteribus editis 4, Rom. et Venet. 1490, ac Cellar. In cæteris editis est oportet.

Non vides fore ut irrumpant vitia. Sic habent omnes fere ms. et editi codices. In recentioribus mss. 4 et editis sex est, forte ut.

Romani Rubiginem. Dicitur Rubigus, lib. 1, in Numa regno. Servius ad lib. 1 Georg.: Rubigo genus vitii est quo culmi pereunt, quod a rusticis culamitis dicitur: hoc autem genus vitii ex nebula nasci solet, cum nigrescent et consumunt frumenta; inde et Rubigus deus: sacra ejus x kalend. Mæris Rubiginalia appellantur. Festus Pomp. lib. xvi: Robigalia dies festus vii kalend. Maias, quo Robigo deo, quem putabant rubiginem avertere, sacrificabant. Concors ei Plin. lib. xviii, cap. 29, qui ait Robigalia fuisse a Numa anno regni sui undecimo constituta. Vid. Columellam de Re rust. lib. x, et Ovid. lib. iv, Fastor. Ex DEMPSTERO. — Varro lib. 1, de Re rustica, Robigum deum facit, eumque Floræ conjungit.

Febrem. Vide Prudentium in Hamartigenia:

Par furor illorum, quos tradit fama dicatis
Consecrasse deas, Febrem, Scabiemque sacellis.

Febris quasi dea culta a Romanis, sanum habuit in Capitolio, aram in Esquilis fabricatam. Clemens Alexand., Protrept. : Plin., lib. ii, cap. 7; Cicero, in de Nat. deor.; Seneca, de morte Claudii; Epictet., lib. 1, cap. 49; Aug. de Civ. Dei lib. iii, cap. 12; Minuc. Felix; Arnob., lib. iv. Jon. WERTSUS. — Febris etiam, ut deæ, ea legitur inscriptio: FEBRI DIVE FE-

sapient, aut sentiunt, neque intra parietes, aut ædificulas luto factas, sed intra pectus collocandæ sunt, et interius comprehendendæ, ne sint falsæ, si extra hominem fuerint collocatæ. Itaque præclaram illam legem tuam deideo, quam ponis his verbis: «Ast illa, propter quæ datur homini ascensus in cœlum, mentem, virtutem, pietatem, fidem, earumque laudum delubra sunt. » Atqui hæc separari ab homine non possunt. Si enim colenda sunt, in homine ipso sint necesse est. Si autem sunt extra hominem, quid opus est ea colere quibus careas? Virtus enim colenda est, non imago virtutis: et colenda est non sacrificio aliquo, aut thure, aut precatione solemnī, sed voluntate sola atque proposito. Nam quid est aliud colere virtutem, nisi eam comprehendere animo, et tenere? quod unusquisque simul ac cœpit velle, consequitur. Hic solus virtutis est cultus; nam religio et veneratio nulla alia, nisi unius Dei tenenda est. Quid igitur opus est, o vir sapientissime, supervacuis extructionibus loca occupare, quæ possint humanis usibus cedere? quid sacerdotes constituere vana et insensibilia culturos? quid immolare victimas? quid tantos

A sumptus vel fingendis, vel colendis imaginibus impendere? Firmius et incorruptius templum est pectus humanum: hoc potius ornetur, hoc veris illis nominibus impleatur. Has ergo falsas consecrationes sequitur, quod necesse est. Qui enim virtutes sic colunt, id est qui umbras atque imagines virtutum consecantur, ea ipsa, quæ vera sunt, tenere non possunt. Itaque nulla in quoquam virtus est, vitiis ubique dominantibus; nulla fides, omnia pro se unoquoque rapiente; nulla pietas, nec consanguineis nec parentibus parcente avaritia, et cupiditate in venena et in ferrum ruente; nulla pax, nulla concordia, publice bellis sævientibus, privatim vero inimiciis usque ad sanguinem furentibus; nulla pudicitia, libidinibus effrenatis omnem sexum et omnes corporis partes contaminantibus: nec tamen desinunt ea colere, quæ fugiunt et oderunt. Colunt enim thure ac summis digitis, quæ sensibus intimis horrere debuerunt: qui error omnis ex illius principalis ac summi boni ignoratione descendit.

Urbe a Gallis occupata, obsessi in Capitolio Romani, cum ex mulierum capillis tormenta fecissent,

VARIORUM NOTÆ.

BRI. SANCTÆ. FEBRI. MAGNÆ. CAMILLA. AMATA. PRO. FILIO. MALE. AFFECTO. Vide Ouzel Inscript. fol. 97, ad Minucium Felicem. — Val. Max., lib. ii, cap. 5, n. 6: *Febrem ad minus nocendum templis colebant, quorum adhuc unum in palatio.* Adde Cic., lib. iii, de Nat. deor., cap. 23. CELL.

Ne sint falsæ. Emman., Ven. 1471, 93, 97, et Rost., ne sint fabulæ. BUNEMAN.

Illæ. Bun. habet *olla*, in quam vocem notam sequentem exhibuit. — *Olla.* Sic libri plerique mss. et edd. vetustæ. At Lips. 2, Reimm, Tornes, Spark., Walch., *illa*. Est vero *olla* vera scriptura. In legibus veteres antiqua vocabula amabant. Sæpius repetitur vox antiqua in Cic., lib. ii de Leg. cap. 8.

Laudum. Id est, rerum laudandarum et virtutum, secundum Turnebum ad Cic. c. 1, f. 159. BUNEMAN.

Sunt. Quod vide apud Cic., lib. ii de Legib., cap. 8.

Quibus careas? Virtus enim colenda est. Sic restituimus ex mss. pene omnibus. In tribus recentioribus et in editis, si Cellar. excipias, est, *careamus? Virtus colenda est.*

Virtus. Inquit Augustinus, non deus, sed Dei domus est.

Et colenda est. In mss. 2 Bonon. et Tax. ac nonnullis editis desideratur est: legitur in cæteris.

Simul ac cœpit velle. Sic restituimus ex mss. 2 Clarom. et Colb. et editis Rom. 1470, Fasitell., Is., Cellar., faventibus mss. 12, ac pluribus editis in quibus est, *simul accepit velle.* In Bonon. antiq., *simul ut occœpit;* in Jun. et 1 Colb. ac editis 5, *simul occœpit,* pro *simul ac cœpit.*

Templum est pectus. Idem habet Apostolus I ad Corinthios, cap. vi, vers. 19.

Hoc veris illis nominibus impleatur. Vera et optima lectio, quæ est manuscriptorum Regiorum, 3 Colb. et 1 Clarom. Male omnino in cæteris qui habent, *veris illis nominibus;* immo *falsis.* In alio Claromont. *hoc veris illis nominibus.* *Nominibus,* scilicet illis virtutibus quas supra nominavit.

In venena et in ferrum ruente. Sic habent omnes mss. Vulgati autem, in venenum et ferrum.

Privatim. Ex mss. et pluribus editis optime respondet præcedenti adverbio *publice.* Mss. Jun., 3 Colb. et 1 Clarom. a prima manu, et editi nonnulli legunt, *privatis.*

Summis digitis. Jocatur in morem illum ethnico-rum, qui res ad sacrificandum paratas duobus aut tribus digitis accipere solebant. Thus quidem eo modo in aræ flammam jaciebant. Hieronym. epist. 1: *Non est tantum in eo servitus idoli, si quis duobus digitulis thura comprehensa in bustum aræ jaciatur.* Porphyr. *περί ἀποχής ἐμφύζων,* inquit, Pythia Ermionea latatum, dum sacrificaret, placente frustis acceptis opera tribus digitis. Ovid., ii Fast.

Et digitis tria thura tribus sub lumine ponit.

Videsis etiam Lactant. lib. iv, cap. 3, et lib. v, cap. 19 et 20, *Ex Isæo.* — *Thure, ac summis digitis.* Id est, *extremis.* Sæpe ita cum optimis quibusque, ut notamus ad lib. v, cap. 10. *Quorum... summam figuram gerunt.* Bon.

Horrere. Sic corrigendum esse statuo cum Thomasio ex mss. ab illo citatis. His adde Cauc., 3 Colb., Cantab., Goth., Ultr., editionem Genevensis 1613 et 1579; sic etiam legunt Beuleus et Isæus. Sic legendum esse textus ipse docet; Lactantius enim redarguit illos quod colant vitia, quæ potius vitare et horrere debeant. Mss. Em., *horrescere.* Alii, *colere, male.*

Error principalis. De hoc plenius agetur libro ii, qui est de Origine erroris.

Cum ex mulierum capillis tormenta fecissent, etc. Eo tempore hoc evenisse statuit Schædus, quo Roma a Suevis Senonibus seu Gallis incensa fuit, Capitolio aspera obsidione cincto, cum nervi in arcibus deficerent, matronæ superstitis comam absciderunt: ex ea nervi arcibus additi, hostesque denum depulsi. Hinc libertate denuo potiti, in gratiam rei memoriam, statum Veneri erexere, cui cognomen Calvæ indiderunt, ob abscissas a matronis comas. Hanc historiam refert Vegetius lib. iv, cap. 9, de Re militari; Servius ad 1 Æneid. Sæpe hoc usu venit olim in bellis, inquit Is. Casaubonus in Notis ad Capitolin. pag. 188. Cæsar Belli Civilis lib. iii, de iis qui obsessi erant Salonis, præsecit omnium mulierum crinibus tormenta effecerunt. Narrat et Dio in Severo, in obsessa urbe Byzantio rudentes de crinibus mulierum factos. Vide Aristidem in Rhodiaca. De hac re nil legitur apud Livium, neque apud Plutarchum. Attamen templum Veneris Calvæ irridetur a S. Cypriano his verbis: *Est, inquit, et Venus Calva. Multo hic turpius Calva, quam apud Homerum vulnerata.* De eadem et loquitur Augustinus, et Vegetius libro iv.

ædem Veneri Calvæ consecrarunt. Non igitur intel-
ligunt, quam vanæ sint religiones, vel ex eo ipso,
quod eas his ineptiis cavillantur. A Lacedæmoniis
fortasse didicerant, deos sibi ex eventis fingere, qui
cum Messenios obsiderent, et illi furtim deceptis ob-
sessoribus egressi, ad diripiendam Lacedæmonem
cucurrissent, a Spartanis mulieribus fusi fugatique
sunt. Cognitis autem dolis hostium, Lacedæmonii
sequebantur. His armatæ mulieres obviam longius
exierunt; quæ cum viros suos cernerent parare se ad
pugnam, quod putarent Messenios esse, corpora sua
nudaverunt. At illi uxoribus cognitis, et aspectu in
libidinem concitati, sicuti erant armati, permisti sunt
utique promiscue; nec enim vacabat discernere. Sic
juvenes ab iisdem antea missi, misti cum virginibus,
ex quibus sunt Partheniæ nati, propter hujus facti
memoriam ædem Veneri armatæ, simulacrumque po-
suerunt: quod tametsi ex causa turpi venit, tamen
honestius videtur armatam Venerem consecrasse,

VARIORUM NOTÆ.

Dolis hostium. Ita restituimus ex omnibus mss. et pluribus editis. Ceteri vulgati habent, *hostium insidiis*.

Sicut erant. Supra lib. 1, cap. 8. Hæ voculæ rei veritatem hic, non mutatam rei conditionem notant. Cic. in Bruto cap. 14: *Ut erat lana amictus, ita venit in concionem.* Ovid., v Metam., Fab. 10: *Sicut eram, fugio sine vestibus.* Val. Max., lib. iv, cap. 6: *Quem (Plautium) amici, sicut erat, togatum et calceatum corpori conjugis junxerunt:* et lib. v, cap. 6, extr. 4: *Gladio cinctus, sicut erat, processit.* BUNEMAN.

Juvenes ab iisdem antea missi, misti cum virginibus. Collatis inter se variis tum mss. tum editorum codicum lectionibus, sic legendum censeo. In tribus enim mss. Reg., 1 Colb., Cantabrig., 2 Brun. est, *antea missi, admisti cum virginibus;* in 6 Reg., 2 Bonon., 3 Colb., 1 Sorbon., 2 Clarom. et vet. edit. 5 Rom., Venet., 1490, Egnat. seu Ald., Paris. 1525, Florent., Crat., Graph., *antea missi cum virginibus;* scilicet vox *misti* male scripta a librariis mutata fuerit in *missi*, et deinde ab aliis ommissa, velut duplicata. In editis Gymnic., Fasilte, et Thys. est, *ante admisti cum virginibus.* Ms. Em. et edd. Gall. et Spark., *ante missi cum virginibus,* sensu prorsus imperfecto. Hujus rei historia refertur a Strabone. Lacedæmonii enim Messeniis bellum intulerunt, eo quod Teclum regem sacrificandi causa profectum occidissent anno 815, ante vulgarem æram (propter virgines stupratas, ait Justinus,) juramento facto, se non prius reversuros, quam Messenam cepissent. Uxoribus vero tam diuturnas moras ægre ferentibus, Lacedæmonii sui jurisjurandi memores, et uxorum rationem habentes, robustissimos ac retate juniores e castris Lacedæmonem mittunt, quos noverant sacramenti religione non teneri. His præcipiunt, ut cum omnibus virginibus rem omnes haberent, eo pacto rati sobolem copiosiorum futuram. Hi ergo, qui sic geniti erant, Partheniæ dicti sunt, seu Virginum filii. Vide Justinum lib. iii, cap. 4.

Partheniæ. Sic lego cum antiquissimis mss. 1 Reg., 1 Bonon. et 2 al. Reg., 1 Colb., 2 Brun., 2 aliis Colb. a prima manu. Nec aliter legunt Aristoteles lib. v Politic., cap. 7; Justin., Hist. lib. iii, cap. 4. At 9 mss. rec. habent, ut et editi, *Parthenii;* Reg. Pat., *Partheni* a prima manu. Videndi Pollux et Strabo lib. vi.

Veneri armatæ. Vide Pausan. lib. iii, in Lacon.; Nonnam lib. xxxv Dionysiacor. Romæ autem Cluacina, id est, armata dicta est, a verbo *cluere*, quod antiquis fuit pugnare. Ex Schæbro.

Pistori. Vide Ovid. vi Fastor.

In quiete monuisset. De somnio hoc silent historia

A quam calvam. Eodem tempore Jovi quoque Pistori ara posita est, quod eos in quiete monuisset, ut ex omni frumento, quod habebant, panem facerent, et in hostium castra jactarent; eoque facto soluta esset obsidio, desperantibus Gallis inopia subigi posse Romanos.

Quæ ista religionum derisio est? Si earum defensor essem, quid tam graviter queri possem, quam deorum nomen in tantum venisse contemptum, ut turpissimis nominibus ludibrio habeatur? Quis non rideat Fornacem deam, vel potius doctos viros celebrandis Fornacalibus operari? Quis, cum audiat deam Mutam, tenere risum queat? Hanc esse dicunt, ex qua sint nati Lares, et ipsam Laram nominant, vel Larundam. Quid præstare colenti potest, quæ loqui non potest? Colitur et Caca, quæ Herculi fecit indicium de furto boum, divinitatem consecuta, quia prodidit fratrem; et Cunina, quæ infantes in cunis tuetur, ac fascinum submovet; et Stercutus, qui stercorandi

de jactatis panibus, Livius v, c. 48, Flor. 1, c. 13, consulat. CELL.

In quiete. Eleganter pro somnio, ut sæpe Cicero in lib. i Divin., c. 24; Valer. Maxim., lib. i, cap. 7, extern. 1, 6 et 10; Lact. lib. ii, c. 7, not. BUNEMAN.

Monuisset. Solenne de talibus somniis verbum, Epit. c. 20. Vid. Bruckhus. ad Tibull. 3, 4, 11, p. 314. BEN.

Quod habebant. Ita restitui ex mss. In editis, *haberent.*

Soluta esset. Sic reposui ex mss. Editi habent, *soluta est.*

Religionum derisio. Sic recte omnes, præter Goth. qui, *Religionum diversitas:* male. BEN.

Nomen. Manuscriptorum et 5 vet. editorum est. Recentiores mss. duo Reg. et editi octo legunt, *nomen.*

Fornacem deam. Fornacalia, eorumque ritus explicantur a Plutarcho Problem. Rom. cap. 89. Ovid. lib. ii et vi Fastor.:

Facta dea est Fornax, lacti fornace coloni
Orant ut fruges temperet illa suas.

Olim Romani sola pulve victitabant, ignoto usu panis; panem pinsendi postea edocti artem, deam fornacibus præfecerunt. DAMPSTERUS.

Fornacalibus. Mss. 2 Colb. et 1 Brun., *Furnacalibus;* alter Brun. et 5 Colb. cum edit. Rom. 1470, *fornacibus.* Vide Ovid. Fast. lib. ii.—*Celebrandis Fornacalibus.* Mense Februario. Ovidius, Fast. ii, v. 527:

Curio legitimis nunc fornacalia verbis
Maximus indicit, nec stata sacra facit. CELL.

Operari. Sensu sacro, ut Livius, lib. i, cap. 31, *Operatum his sacris se addidisse.* BUNEMAN.

Cum audiat deam Mutam. Ovidio Fast. ii, 572, dicta Tacita. BUNEMAN.

Laram. Ejus fabulam vide apud Ovid. lib. ii Fastor. *Caca.* Ita mss. 2 Reg. veterissimi alique cum editis fere omnibus. Plurimi mss. et duo editi, *Caca*, vel *Ceca*; duo Colb., *Ceta*. Virg. Aeneid. et Ovid., lib. i Fastor.—*Caca, quæ Herculi fecit indicium.* Virgilius lib. viii, ex aversis vestigiis bonum indicium Herculem invenisse tradit: et etiam prodicionem sororis Cacæ accessisse. Serv. in Aeneid. viii, v. 190 memoravit. BUNEMAN.

Cunina. Sic legunt editi et cunen pene mss. Varro, et S. Aug. de Civit. Dei, lib. iv, cap. 8 et 11. At mss. 2 Bonon., *Cunia*; 5 Colb. et Pen., *Cuna*; 1 Colb., *Cuna*; 1 al. Colb., *Cunena*. De Janone Cunina vide Plinium lib. vii, cap. 2. et Gruterum in Inscriptionibus, pag. 96.

Et Stercutus. Tribus syllabis *Stercutus* habet Ter

agri rationem primus induxit; et Tutinus, in cujus sinu pudendo nubentes præsident, ut illarum pudicitiam prior deus delibasse videatur: et mille alia portenta, ut jam vaniores qui hæc colenda suscepierint, quam Ægyptios esse dicamus, qui monstruosa et ridicula quædam simulacra venerantur. Et hæc tamen habent aliquam imaginem. Quid? qui lapidem colunt informem atque rudem, cui nomen est Terminus?

VARIORUM NOTÆ.

tullianus Apologet. cap. 25, necnon mss., 1 antiq. Regio-Puteanus a prima manu, allique 2 Regii, Vatic., 2 Colb., Nav., Goth., Cæc., Pal., Viet., 2 Brun., et edit. Cellar. Est Stercus in 1 Ron. antiq. et 1 Colb.; at Sterculius in 1 Reg., 1 Colb., Cat., et in editis multis; Sterculinus in 1 Bonon. rec. et Tax. In mss. octo et 2 vet. edit. Rom. et in ms. Taurin. Epitom. cap. 21, Sterculus. In 3 Reg. et Marm. necnon apud Augustinum lib. xviii de Civ. Dei, cap. 15, Stercutius; in 1 Reg., Stercutus; in alio Reg., 1 Sorbon., a prima manu, et 1 Clarom. a secunda, Stercutus; in 1 Colb., Stercantus; in alio Colb. et Jon., Stercurius. Sterculus Fauni filius ob stercoreationis agrorum inventum immortalitatem consecutus. Vide Tertullian. Apologet. cap. 22, et Plinium lib. xvii, cap. 9. — Et Sterculus. Vulgo, quatuor syllabis, Sterculius: at tribus Goth. cod. et Tertullianus Apol. c. 25. Sic Prudentius Laurentio v. 450:

Janum bifrontem et Sterculum
Colit senatus.

Box.

Tutinus. Mirum quam hic, sicut et in præcedenti, mss. codices variant. Tutinus repositus ex 9 mss. Regiis, inter quos sunt duo vetustissimi, 1 Bonon. antiq., 6 Colb., 1 Sorb., Nav., Viet., Marm., 3 Lips., Em., Cantabrig., 2 Clarom., Pen., Tornes., 2 Brun., ac edit. Rom. 1470, et Crat. in marg. In mss. 1 Reg. et Gat. est, Tutinus; in Bonon. rec., Cutinus, mendose, pro Tutinus: facilis enim mutatio C et F in T. In edit. Rom. 1468, Titinus. Apud Arnobium Lactantii præceptorem lib. iv adv. Gentes, Tutinus, juxta vetustissimum eod. ms. Regium. Apud Augustinum, Mutunus et Tutunus, qui idem est ac Priapus. Hinc Arnob. lib. iv: Cujus immanibus pudendis, horrentique fascino, vestras inequitare matronas, et auspicabile ducitis et optatis. Lib. vi, Civ. Dei, c. 41. In ms. Cauc. et edit. Tornes., Spark., Waich., et apud Tertull. Apolog. cap. 25, et in decem vulgatis, Mutinus. Sed quomodo legas, Tutinus, seu Tutunus, vel Mutunus, parum refert: nam deus hic utrumque habuit nomen ab utroque obsceno: sexus enim utriusque habuit pudendum, *πῦρ*, Siculum vel Æolicum, pro *πῦρ*, de pudendo muliebri: inde *πῦρ* *πῦρ* *πῦρ*, et Romanum Mutunus. *πῦρ* *πῦρ* *πῦρ*, qui ingens habet virile, Æolice *πῦρ* *πῦρ* *πῦρ*: inde Latium Putunus et Tutunus; nam T et P invicem permutabant tam Æoles quam veteres Latini. Ex SALMASIO. — Ipse, inquit Aug. ubi supra, est apud Græcos Priapus, si non pudet. Tutinus etiam vocabatur.

In cujus sinu pudendo, etc. In hujus Dei sinu nova nupta præsidebat, ne sterile conjugium haberet. August. de Civ. Dei lib. vi, cap. 9: Sed quid hoc dicam, cum et ibi sit Priapus nimis masculus, super cujus immanissimum et turpissimum fascinum, sedere nova nupta jubebatur more honestissimo et religiosissimo matronarum. MEURSIUS.

Præsident. Recte est in Lactantio præsidet; præsidere enim verbum in casto operantium proprium. JACOB GÜLIELM. — Præsident. Heuman. legit, resident, vel prius sedent. At omnes libri, præsidet, quod habetur Gulielm. c. 1, ut rectum, et verbum in casto operantium proprium. De re Arnob. c. 1. Eliamne Mutunus, cujus immanibus pudendis horrentique fascino vestras inequitare matronas, et auspicabile duci-

Hic est, quem pro Jove Saturnus dicitur devorasse; nec immerito illi honos tribuitur. Nam cum Tarquinius Capitolium facere vellet, atque in eo loco multorum decorum sacella essent, consuluit eos per auguria, utrum Jovi cederent; et cedentibus cæteris, solus Terminus mansit. Unde illum poeta

Capitoli immobile saxum

vocat. Jam ex hoc ipso quam magnus Jupiter inve-

tit, et optatis. S. August., de Civ. Dei, lib. vi, cap. 9. Quum ibi sit et Priapus nimis masculus, super cujus immanissimum et turpissimum fascinum sedere nova nupta jubetur. Lib. vii, cap. 24: In celebratione nuptiarum super Priapi scapum nova nupta sedere jubebatur. BOX.

Portenta. De his portentis vide Mihucium Felicem, cap. 25.

Venerantur. Ms. Jun. et nonnulli editi addunt, et colunt. — Venerantur. Sic Bon., Tax., Pen., Cauc., Ult., Pal., Lips., Goth., ubi edd. Ven. 1471, 97, Rost., Paris., Parrhas., Crat., Ald., Gymn., Gryph., Tornes., venerantur et colunt. Nec hoc male. Senec. I Clem., c. 19: (deos) intueamur venerantes colentesque. Ipse Lactantius jungit lib. ii, c. 5, lib. iii, c. 9, Venerari et colere; et Epitom. cap. 25: Colenda ac veneranda. Conf. lib. i, cap. 13, lib. ii, cap. 5. Ipse Cicero i, de Nat. deor., cap. 42: deos colere, precari, venerari; et lib. ii de Nat. deor., cap. 28: deos et venerari, et colere. BOX.

Quid? qui lapidem. Mss. est pene omnium, et veterum ac potiorum editionum? In Christ., 2 Colb. et editis quinque, Quid? quod lapidem.

Terminus. Olim in limitandis agris lapis collocabatur. Virg. lib. xii Æneid.:

Saxum antiquum, ingens, campo quod forte jacebat
Limes agro positus, litem ut discerneret arvis.

Papinius lib. v Theb.:

Rapit ingenti conamine saxum

Quo discretus ager.

Et non solum lapis erat, verum etiam quandoque stipes, ut subdit postea Lactantius, et refertur a poeta, lib. xi Pastor.:

Termine, sive lapis, sive es desertus in agro
Stipes, ab antiquis tu quoque nomen habes.

Statua huic deo erecta erat quadrato lapide vel stipite dedolato, uncto, coronato. Vide L. Sen., in Hippolyto, act. ii, sc. 1. Terminalia, huic Deo sacra, magna rusticorum solemnitate celebrantur, mense Februario; sed vario pro sæculorum ratione cultu: quippe, Numa nihil animatum ei immolari volebat deo, ut est apud Plutarchum in Vita ejus, et cap. 14 Problem. Rom. Postea tamen mutata ea fuit sacrificandi ratio, et Termine animata, ut cæteris diis, cæsa hostia. M. Cicero Phil. xii et alii, quæ vel porca, Ovid. Fast., lib. ii. DEMESTEROS. — Vide Florum lib. i, cap. 7, et Ovid. lib. ii Pastor., 690. — Solus Terminus. Imo et dea dicentus cum Termine fuit contumax, testantibus aliis, quos indicat Rychius de Capitol. Rom., cap. 9, pag. 81 et cap. 14, pr. de Termine. Conf. Livium lib. i, cap. 55. BOX.

Capitolium. Hist. est apud Livium lib. i, et sub finem quinti Dionys. Halicarn., lib. ii, et Plutarch. in Numa. Atque eo in loco. Manuscriptorum est: eoque in loco, editorum.

Cederent. Ita mss. præter 3 rec. in quibus est, credere vellent. In nonnullis rec. editis, credere, et cedentibus.

Poeta. Æneid. ix, v. 448,

Capitoli immobile saxum

Jam... quam magnus Similis ironia lib. i, cap. 20. Jam quanta isto immortalitas paranda sit, etc. BOX.

nitur, cui non cessit lapis, ea fortasse fiducia, quod A illum de paternis faucibus liberaverat. Facio itaque Capitolio, supra ipsum Terminum foramen est in tecto relictum: ut quia non cesserat, libero cœlo frueretur; quo ne ipsi quidem fruebantur, qui lapidem frui putaverunt. Et hinc ergo publice supplicatur, quasi custodi finium deo: qui non tantum lapis, sed etiam stipes interdum est. Quid de his dicam, qui colunt talia? nisi ipsos potissimum lapides ac stipites esse?

VARIORUM NOTÆ.

Libero cœlo frueretur. Sic Cicero v Tusc. 15, B *Volucres cœlo frui libero.* Senec. ad Polyb. cap. 28, extr. *Frui tur nunc aperto et libero cœlo.* Bon.

De sacris. Lege Alex. ab Alexand. l. vi, cap. ult. et Tiraquellum, Voss. l. 1 Idol., cap 55, et lib. II, et Cren. p. ix Animad., p. 77 sqq. Bon.

Apud Cyprios humanam hostiam. Ita restitui mus ex omnibus manuscriptis vetustissimis duobus, scilicet, 1 Bonon., 1 Reg., et 6 aliis Reg., 2 Brun., Cauc., 1 Colb., Nav., Pal., Lips., Jun., Viet., Pen., Ultr., 1 Clarom., Marin., et edit. Rom. 1470, ac Cellar. Addunt autem mss. Regio-Puteanus, 1 Colb., 2 Lips., 1 Clarom., 1 Sorbon., Gal., et edit. Rom. 1468. In multis editis est, *Apud Cypri Salaminem.* — *Apud Cyprios humanam.* Epit. c. 25: *Jovi Cyprio*, sicut *Teucris* instituerat, *humana hostia* mactari solebat. Rem illustrat Beutleius. Bon.

Teucus. Testatur Strabo, lib. xiv, Salaminem Cypri a Teucro profugo esse conditam. Teucer autem, Telamonis filius, profugus erat, quod Teucer mortem fratris sui Ajacis, qui insidiis Ulyssis inierat, ultus non esset, ac sine ipso redisset. Cæterum hæc humana Salaminiorum sacrificia antiquata fuerant sub Adriano, teste Marcelino, lib. xrv.

Hadriano imperante. mss. 4 rec., ab *Hadriano* imperatore. — *Hadriano... sublato.* Hadrianum hæc sacra antiquasse, neque apud Dionem, neque apud Spartianum, nec Eutropium legitur. Eusebius scribit, Adriani temporibus has impij erroris nebulas Evangelicis solis splendore fuisse discussas. Eutropius vero Trajani temporibus Salaminiam (sic enim ipsam cum Plinio vocat) a Jodæis deletam fuisse, ut Spartianus, quidem auctor est, Adrianum Romana sacrificia diligenter erasse, cæterum externa neglexisse. Ex Actis Apost. cap. xiii, certum est Paulum et Barhabam Salaminem Cypri in Synagoga Jud. verbum Dei annuntiasse. Hæc a Constantio Constantia fuit postea appellata. Beutl.

Erat lex apud Tauros. Hujus sacra refert Prudentius lib. contra Symmachum; et Juvenalis, satir. 15.

Incassum arguere jam Taurica sacra solemas,
Funditur humanis Latari in munere sanguis.

Hæc Prudentius. Hujus sacrificij Thoas rex auctor fuit; unde a Silio italice Diana Thoaenica vocatur. Vide et Pomponium Melam. lib. II, capite de Scythia Europæa. — *Erat lex apud Tauros.* Populam supra Pontum Euxinum. Ovidius exsul lib. iv Trist., Eleg. 4, v. 65:

Nec procul a nobis locus est, ubi et Taurica dira
Cæce phœretrate pascitur ara deæ. Cat.

Galli Hesun. Lucan. l. i. Pharsal. Hæc hic Mars est. Significat fortem in Hebræo idiomate. Hæc enim rebus est. Mars autem secundum ethnicos bello presidet: consequens igitur est ut fortis sit. Edessa in Mesopotamia in Solis templo a vetustissimis sacris colebatur Betul, sive Sol: juxta eum Mercurius, quem Monium, et Mars, quem Azizum dicebant, simul adorabantur Schæmas

CAPUT XXI.

De diis Barbarorum quibusdam propriis, et eorum sacris, ac iisdem de Romanis.

Diximus de diis ipsis, qui coluntur: nunc de sacris ac mysteriis eorum pauca dicenda sunt. Apud Cyprios humanam hostiam Jovi Teucus immolavit; idque sacrificium posteris tradidit, quod est nuper Hadriano imperante sublato. Erat lex apud Tauros, inhumanam et feram gentem, ut Dianæ hospites immolarentur; et id sacrificium multis temporibus celebratum est. Galli Hesun: atque Teutamem humano cruore placabant. Nec Latini quidem hujus immanitatis expertes fuerunt, siquidem Latialis Jupiter

Teutamem humano cruore placabant. Hic Teutates est Mercurius. Livius, lib. xxvi: *Scipio in tumultu obversus, quem Mercurium Teutamem appellant.* Teutates itaque Gallis idem, qui Phœnicibus *Téautos*, et Egyptiis *Thouth*, vel *Theuth* et *Thoth*, de quo fusius ante. Minucius Felix refert Gallios Mercurio humanas victimas cedere. Tertull.: *Major aetas apud Gallos Mercurio proscatur.* De Gallis Cæsar lib vi de bello Gallico: *Deum maxime colunt Mercurium... pro victimis homines immolant.* Per Druidas illa sacra fiebant: idem ibidem: *illi (Druidæ) rebus divinis intersunt sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur.* Suetonius, a Claudio diram hanc immanitatem penitus sublato scribit: *nec sub Tiberio, sed sub Augusto civibus interdictum, ne hominem immolarent* Plinius, dcxvii anno U. C. Corn. Lentulo, P. Licinio Crasso coss. senatusconsultum factum esse tradit, ne homo immolaretur. Vide Beutl. et Tertullianum Apologetici cap. 8, atque Melam. lib. III. De hisce diis loquitur Lucanus libro primo his verbis:

Et quibus immittis placatur sanguine cæso
Teutates, horrendusque feris altaribus Hæsus.

Beutl.

Latialis Jupiter. Mss. septem, *Latianis*. Utraque lectio bona. Notum enim est in Latinis libris et *Latialis* et *Latianis* Jovis cognomen scribi: quare etiam Græci quidam in hac voce *r* retinuerunt, ut Porphyrius *περί ἀποχῆς*. Is. Casaubonus. In hanc abominandam *ἀδωροποντοῖαν* etiam Clemens Alexand. invehitur in *προσπετυῖς*. Inhumanum illud sacrificium a Tarquinio Superbo in monte Albano constitutum fuerat; vide Dionysium Halicarnass. lib. i. Infans hæc eruditate ara Dianæ Tauricæ: Pellæ etiam Achilli et Chironi homo immolabatur; Lesbii eodem genere victimarum Baccho sacrificabant. Quin et Erechtem Atticus, et Marius Romanus, filias ipsi suas mactaverunt, ille Proserpinæ, hic diis Averruncis. Arnobius lib. II adversus Gentes: *Ante adventum in Italiam Hærculis, cum ex Apollinis monitu patri Diti ac Saturno humanis capitibus supplicaretur.* De hac ipsa immanitate merito congerentem vide etiam Athenagoram Orat. *ὅτι ἐπὶ χριστιανῶν*. Multa quoque de his Euseb. Præparat. Evangel. lib. iv, cap. 17. Ex Porphyrio narrat Dionys. Halicarnass.; l. i. Rom. Antiq., Hærculem in Italia, et alibi, hanc plus quam belluinam feritatem sustulisse. Petrus PANTINUS. — Bonemanius legit *Latianis*, eumque sic locum annotat: *Correxì, inquit, ex Gothi: et Cauci mss., Latianis.* Sic quoque G. Puteani mss. Lect. h. l. teste Lambino ad Cic. pro Milone c. 31, ubi cum Grui et Graviæ ex mss. defenditur ea vox. Etiam in Taurin epit. c. 23. — *Latialis Jupiter etiam nunc sanguine.* Idem objungunt Tertullianus Apolog. c. 9, et in Scorpiace cap. 7. Minuc. Felix pag. 297 (ubi Eumenhorst. vide) et Prudentius adv. Symmach. l. i, v. 396. Ritus non satis notus. Videtur in amphitheatro munere, auspiciam causa, novios seu damnatos spectari pro victima solitis. Bon.

etiā nunc sanguine colitur humano. Quid a diis boni precantur, qui sic sacrificant? Aut quid tales dii hominibus præstare possunt, quorum poenis propitiantur? Sed de Barbaris non est adeo mirandum, quorum religio cum moribus congruit. Nostri vero, qui semper mansuetudinis et humanitatis gloriam sibi vindicarunt, nonne sacrilegis his sacris immaniores reperiuntur? Hi enim potius scelerati sunt habendi, qui, cum sint liberalium disciplinarum studiis expulsi, ab humanitate desciscunt, quam qui rudes et imperiti ad mala facinorosa bonorum ignoratione labuntur. Apparet tamen antiquum esse hunc immolandum hominum ritum: siquidem Saturnus in Latio eodem genere sacrificii cultus est, non quidem ut homo ad aram immolaretur, sed uti in Tiberim de ponte Milvio mitteretur. Quod ex responso quodam factitatum Varro auctor est; cuius responsi ultimus versus est talis:

Kai κεφαλὰς Ἀἰῶν καὶ τῷ σερπί πύματον ποτα.

Quid a diis boni precantur, qui sic sacrificant? Mss. undecim cum multis editis, *Quid ab his.* 1 Reg., 1 Colb., Nav., Vict., Brun., *Quid talibus a diis.* 1 Reg., 1 Colb. et 4 edd., *Quid ab his boni precatur qui sic sacrificant*, mendose. Ms. Jun. et editio Gallica 1563, quibus sic sacrificant. — *Quid ab his boni.* Sic omnes scripti et editi, quos sequi æquius, quam unum Gothanum non plane sanum; hic enim habet: *Quid a diis bonis.* Sensus faciliis: *Quid boni precantur ab his, sc. diis?* Bux.

Precantur. Sic recte Goth., tres Lips., Reimm., Rost., Ven. 1471, secunda 1478, Paris. 1513, Tornes., Betul., Cell. ubi perperam prima 1478, 95, 97, Parrh., Ald., Gynn., Gryph., Crat., Thomas., Isæus, Gall., ed. Cantabr., *precatur* in singul. cum sequatur in omnibus, *sacrificant.* Hinc cognoscas incuriam editorum. Bux.

Desciscunt. Justin. de Scyth. lib. II, cap. 2. — *Ab humanitate desciscunt.* Lips. 2 et Reimm. perperam, *Ab humanitate desistunt.* l. IV, cap. 11, *A lege desciscerent.* De Ira cap. 23, *A pietate desciscere,* restituiamus. Bux.

Ad facinorosa... labuntur. « Suspicio, » inquit Heumannus, « Lactantium scripsisse, *delabuntur.* » At rectum simplex. Lact. l. IV, cap. 1, *Ad hos... fragiles deos lapsi.* lib. VI, cap. 13, *Qui ad peccatum labuntur.* Ibid. cap. 24, *Ad injustitiam viam lapsus est.* Ipse Cicero pro Sextio cap. 35, *Ad insolitum genus dicendi labi.* Bux.

In Latio. De hoc S. Augustinus et S. Athanasius. Milvio. Mss. Brun., Molbio. Hic hodie dicitur *Ponte-Mole.*

Responsi. Hoc responsum apud Macrobiū legitur libro I Saturni., cap. 7.

καὶ κεφαλὰς Ἀἰῶν. Sic restituiamus ex mss. 2 vetustissimis Reg., itemque alio Reg. rec., 1 Colb., Cauc., Nav., Vict., Marm., 2. Brun., accedente 1 Sorbomont., cui est *καὶ κεφαλὰς Διὸς.* In novem recentissimis et in editis, *καὶ κεφαλὰς χρονίου.* In pluribus Græca desunt. Sed et Ἀἰῶν est apud Macrobiū, Saturnal. lib. I, c. 7, et sic legendum esse contendit Pontanus in notis ad Macrobiū, et ita censent doctissimi viri Baluzii ac Francius. Latine: *Et capita Saturno, et patri mittite lumina, seu hominem.*

Φῶτα. Omnem accentum sustulimus, ut ambiguitas seruetur oraculi, quam data opera versus continet; et semper hæc vox sine accentu scribenda est, quando est ambigua, ut significet et hominem et lumen. Cum accentu gravi hominem, cum circumflexo lumen denotat. Is. — Imo vero accentum circumflexum, illæ ambiguitate, restitui potest: siquidem τὸ Φῶτα referre licet hivel ad Φῶς, Φῶτος, homo, in accusativo casu numeri singularis, vel ad Φῶς, Φῶτος, lumen in accusativo casu numeri pluralis. Nec convenienter grammaticæ

A Quod quia videtur ambiguum et sax illi, et homo jaci solet. Verum id genus sacrificii ab Hercule, cum ex Hispania rediret, dicitur esse sublatum, ritu tamen permanente, ut pro veris hominibus imagines jacerentur ex scirpo; ut Ovidius in Fastis docet:

Donec in hæc venit Tirynthius arva, quotannis
Tristia Leucadio sacra peracta modo.
Illum stramineos in aquam misisse Quirites:
Herculis exemplo corpora falsa jace.

Hæc sacra Vestales virgines faciunt, ut ait idem!

Tum quoque priscorum virgo simulacra virorum
Mittere roboreo scirpea ponte solet.

Nam de infantibus, qui eidem Saturno immolabantur propter odium Jovis quid dicam, non invenio; tam barbaros, tam immanes fuisse homines, ut parricidium suum, id est tetrum atque execrabile humano generi facinus,

B sacrificium vocarent: cum teneras atque innocentes

VARIORUM NOTÆ.

asserit doctissimus Isæus, vocem Φῶτα, omni accentu destitutam, hominem æque ac lumen significare posse: Φῶς enim pro lumine acceptum, neutri generis est, masculini vero si pro homine sumatur: cum autem omnis substantivus neutri generis idem sonet in accusativo quam in nominativo casu utriusque numeri, consequens est ut τὸ Φῶτα vel hominem, vel, lumina significet. — Post Φῶτα mss. duo Bonon. addunt, hominem; 2 Brun. lumina interpretati sunt. Ob hanc autem nominis amphibologiam, et sax illi, inquit Lactantius, et homo jaci solet.

C In aquam misisse. Goth. auferendi casu, in aqua: ut de M. P. c. 21 extr., *jacabantur in flumine.* At Ovidius et ipse Lact. infra, in Tiberim... mitteretur. Bux.

Corpora falsa jace. Est jaci apud Ovidium, et in edit. Lactantiana. Is. — *Jaci.* Omnes scripti et editi jace, præter Isæum, qui ex Ovidio jaci hic edidit quod, ut rectius, recepi; præcessit, misisse. Bux.

Nam de infantibus qui eidem Saturno, etc. De hoc inhumani sacrificii etiam paulo post hoc eodem capite mentionem facit auctor; quare duo loca illa simul explicabimus. Saturnus, qui Græcis κρόνος, plerumque censetur Moloch: infantes sive pueri utrisque erant hostia communes. Et nefanda illa sacra et Syria in Europam videntur migrasse, ac in Africam. Ad Ovidii Fastos, Macrobiū, alios perquam obvios, relegandus, qui de Europæi Saturni hostiis humanis disquirat. De Pœnis, qui Syrorum colonia, Ennius:

Ille suos divis mos sacrificare puellus.

Versus est apud Nonium Marcellum, verbo puellis. Qui liberis creabant, ii a pauperibus emebant, ut mactarent; quod a Plutarcho docemur. D. Athanasius Orat. advers. Græc., *Φοβίτες καὶ κοῖτες τὸν κρόνον ἐν ταῖς τεχνουργίαις ἐδράσαντο.* Ad Tiberii usque tempora durasse impium illum morem in Africa scribit Tertullianus Apolog. cap. 9: *Infantes,* inquit, *penes Africam Saturno immolabantur palam usque ad proconsulatum Tiberii.* Similia leguntur in Minucio Felice. SILDENUS.

Quid dicam, non invenio; tam barbaros. Sic incidunt et legunt vetustissimi mss. Bonon. Regii, 1 Clarom. alique cum omnibus fere editis. In mss. 8 rec. et edd. Rom. ac Venet. est hæc interpretatio: *Quid dicam? Non invenio tam barbaros,* etc. Nota admirantis est: Miror seu stupeo tam barbaros, etc. Quod secuta est gallica versio. an. 1565.

Sacrificium vocarent... extinguere. Quæ hostia misericordiam provocat, inquebat Justinus, XVIII, 6; Curtius lib. IV, cap. 3 et 23.

Innocentes. Vim hujus vocis eximie illustrat Grovov. ad Minuc. 2, p. 9, 10, ad verba: *Annus adhuc innocentibus.* Bux.

animas, quæ maxime est ætas parentibus dulcior, sine ullo respectu pietatis extinguere, immanitatemque omnium bestiarum, quæ tamen foetus suos amant, feritate superarent! O dementia insanabilem! Quid illis isti dii amplius facere possent, si essent iratissimi, quam faciunt propitii? cum suos cultores paricidiis inquinant, orbitatibus mactant, humanis sensibus spoliant? Quid potest esse his hominibus sancti? Aut quid in profanis locis facient, qui inter aras decorum summa scelera committunt? Pescennius Festus in libris Historiarum per Satyram refert, Carthaginienses Saturno humanas hostias solitos immolare: et cum victi essent ab Agathocle, rege Siculorum, iratum sibi Deum putavisse; itaque ut diligentius piaculum solverent, ducentos nobilium filios immolasse.

Tantum religio potuit suadere malorum,
Quæ peperit saepe scelerosi, atque impii facta.

Cui ergo dementissimi homines illo sacrificio consu-

VARIORUM NOTÆ.

Maxime... dulcior. Singularis constructio, pro maxime dulcis, aut dulcissima. Vid. Heusinger. ad Vechner. Hellenol., p. 171. Bux.

Pietatis. Amoris parentum adversus liberos, l. iv, c. 17; de Mort. Persecut. c. 52. Bux.

Inter aras... scelera. Cyp. ed. Oxon., l. 17, ad Donatum, l. ii, epist. 2, ed. Bas. *Inter leges ipsas delinquitur, inter jura peccatur.* Bux.

Festus. De hoc nil legitur apud auctores ne quidem apud Gregor. Gyraldum. Unde lectio hæc apud multos habetur suspecta.

Per Satyram refert. Satyra, seu satura, hic loci significat, interprete Vossio, mixtum, varie, sine distinctione gentis, aut ordine temporis; vel juxta alios, promiscue, vel magna varietate et copia refertis libris; quod diceremus, *varia historia.*

Carthaginienses Saturno. Hujus sacrificii meminerunt Tertullianus, Eusebius, S. Augustinus, præter Justinum et Curtium jam citatos; nec ignoravit Plato in dialogo qui *Minos* inscribitur.

Ab Agathocle. De Rebus gestis Agathoclis in Africa vide Justinum, lib. xxi; Diodor. Siculum, lib. xi et xvii, atque Plutarchum in Pyrrho.

Tantum, etc. Hi duo versus diversis locis a Lucretio scripti sunt, scilicet lib. i de rerum Natura, vers. 102; et lib. v, v. 84. Sed hic ultimus aliquantulum immutatus.

Occiderat. Dicuntur tria milia Pœnorum tunc cecidisse. Hujus sacrilegi sacrificii exempla collegit Alexander ab Alexandro in Genialibus Diebus.

Matris Deum, etc. Habuit et alia nomina; proprie enim Rhea, aut Cybele vocabatur. Tatianus Assyrius Oratione contra gentes: *Rhea, quam in Phrygiis montibus Cybelem vocant, exsectionem virilium lege instituit propter adulterium sibi Attin.* Vide Prudentium Hymno in Romanum:

Ast hic metenda dedicat genitalia,
Numen reciso intiguit ab inguine:
Offert pudendum semivir donum deæ;
Illam revulsa masculum germinis
Vena, effluentis piscit auctum sanguine.

Vide et Augustin. lib. vi de Civ. Dei, c. 6. Ea eviratio fiebat ad tibie tantum: quæ res et furenti rabie stimulabat ad executionem, et castratis mox dolorem minuebat. Quas causas affert Elias Cretensis in Orat. Nazianz. advers. Jui. Hanc enim vim habet cantus Phrygius, ut homines accendat, et quodam quasi furore animet. Unde Lucretius lib. ii:

Et Phrygio stimulat numero cava tibia mentes.

Item Ovidius libro iv Fastor. et in Ibiu. Sic eviratos

PATR. VI.

lebant? cum tantam partem civitatis occiderent, quantam fortasse ne Agathocles quidem victor occiderat.

Ab isto genere sacrorum non minoris insanæ judicanda sunt publica illa sacra: quorum alia sunt matris deum, in quibus homines suis ipsi virilibus litant; aniputato enim sexu, nec viros se, nec fœminas faciunt: alia Virtutis, quam eandem Bellonam vocant, in quibus ipsi sacerdotes non alieno, sed suo cruore sacrificant. Sectis namque humeris, et utraque manu districtos gladios exerentes, current, efferrunt, insanunt. Optime igitur Quintilianus in Fanatico; « Istud, inquit, si Deus cogit, iratus est. »

Etiamne hæc sacra sunt? Nonne satius est pecudum more vivere, quam deos tam impios, tam profanos, tam sanguinarios colere? Sed unde isti errores et hæc tanta flagitia manaverint, suo loco disseremus: interim videamus et cætera, quæ earent scelere, ne

constat Gallos vocatos. Ad cap. 7 lujus libri ex Betulio notavimus ita eos vocatos a Gallo flumine, quod etiam probat Vossius, qui putat etiam sic dietos a viro nomine Gallo, qui primus forte Cybeles sacerdos fuit. Sane et apud Stephanum legitur: *Et Gallum et Attin abscondisse genitalia.* At Gallum venisse ad Tyrium fluvium, atque istuc habitasse, et vocasse eum Gallum: ab illo enim eos quibus præcium veretrum Gallos appellant. Galli isti, in sacris Cybeles et Attidis, imitabantur lugentem Cybelem ob Attin: itaque et ejulabant, et pectus credebant palmis. Pinus etiam stangebatur in memoriam pinus sub qua se castrat Attis. Rami pinus coronis ornabantur, quia Cybele sic honorasset pinum. Stipes ejus velabatur lana, quia Cybele exanimati Attidis pectus velasset lana, ad teporem conciliandum. Pane abstinerebatur, quia Cybele eo abstinuisset ob moerorem. Vide Arnob., lib. v. Vossius.

Bellonam. Lib. v, c. 10, et interpretes ad Minuc., cap. 30. Egrege illustrat hanc lectionem Seneca apud August. de Civ. Dei, l. vi, c. 10; explicant Lipsius l. ii Elect. cap. 18, et Nic. Abram. ad Cic. in Pison., c. 20; Bræckhus. ad Tibull. l. c. 7, pag. 152. Conf. Pitisci L. A. R. tom. i, fol. 270. Bux.

In quibus ipsi sacerdotes, etc. Tertull. Apol., cap. 9 ac 24: *Hodie isthic Bellonæ sacratus sanguis de femore proscisso in palmulam* (sic legendum esse puto) *exceptus suis datur signatis.* Min. Fel.: *Bellonæ serum summi haustu cruoris humani imbut.* Lucanus lib. i:

Quos sectis Bellonæ lacertis
Sæva monet.

Gallos sic eviratos sagittat eodem S. Augustinus, de Civit. Dei, lib. vi, cap. 25. Mutata fuit postea illa consuetudo, et simulata tantummodo sectio membrorum aut detruncatio retenta, vera abolita. Colligo ex Albio Lamprid. in Commodus: *Bellonæ servientes vere exsecrare brachium præcepit, studio crudelitatis.* Demost. — Hunc morem illos a Banalitis accepisse verisimile est: in Dei enim illius Banalis cultu sacerdotes se cultellis incidabant, ut videre est i. Rog. cap. xviii, v. 28. GALLEUS.

Efferrant, insanunt. Quicquid dicant Demosternus et Gallæus, contra fidem cunctorum tum miss. tum editorum codicum, nihil immutare volumus. Et quidem ipse Lactantius lib. iv, cap. 27, circa medium, habet, *effertur, insanit.* Videtur Tullium pro Cælio imitatus, cap. 9 dicentem: *Læsi dolent, irati efferrantur, pugnant lacessiti.*

Quintilianus in Fanatico. Non apparet. CELL.

studio insectandi videamur eligere pejora. Isidis Ægyptia sacra sunt, quatenus filium parvulum vel perdidit, vel invenerit. Nam primo sacerdotes ejus, deglabrato corpore, pectora sua tundunt; lamentantur, sicut ipsa, cum perdidit, fecerat. Deinde puer producit quasi inventus, et in letitiam luctus ille mutatur: ideo Lucanus:

... Nanquamque satis quæsitus Osiris.

Semper enim perdunt, et semper inveniunt. Refertur ergo in sacris imago rei, quæ vere gesta est, quæ profecto, si quid sapiamus, declarat mortalem mulierem fuisse, ac pene orbam, nisi unicam reperisset. Quod

A illum ipsam poetam minime fugit, apud quem Pompeius adolescens, morte patris audita, hæc loquitur:

Evolvam busto jam nomen gentibus Isim;
Et tectum ligno spargam per vulgus Osirim.

Hic est Osiris, quem Serapim vel Serapidem vulgus appellat. Solent enim mortuis consecratis nomina immutari; credo, ne quis putet eos homines fuisse. Nam et Romulus post mortem Quirinus factus est; et Leda, Nemesis; et Circe, Marica; et Ino, postquam se præcipitavit, Leucothea, materque Matuta; et Melicertes filius ejus, Palæmon, atque Portumnus.

VARIORUM NOTÆ

Eligere pejora. Rectius sic mss. et utraque 1478, 95, 97, aliae, quam Sublac., Ven. 1471, et Rost. *eligere potiora.* Expressit Cyprian. lib. ii, ep. 2, fol. 34: *Ne nos videamur eligere forte pejora, et studio destruendi per ea oculos tuos ducere.* Bux.

Isidis. Diod. Sicul. in i Biblioth. ait *Isidem* juxta linguam Ægyptiacam significare antiquam. Ægyptii sub Isidis nomine lunam colebant; unde et cornua ipsi fuisse attributa, quia talis lune aspectus et quando crescit ac decrescit. Hanc primum omnium in Ægypto triticum ac hordeum invenisse ferunt; unde mos fuit Ægyptiis, ut messores spicas maturas ad manipulum exciperent, et Isidem invocantes diis offerrent. Hinc siquet, Isidem cum Græcorum Cerere eandem fuisse. Ex Vossio et Sæpido. — *Isidis.* Vid. Plutarch., lib. de Iside Witsii Ægypt. lib. ii cap. 3; i. in cap. 4; Tertull. i, Marc. xii. Bux.

Isidis Ægyptia sacra. Itemque apud Minutium Felicem in Octavio, pag. 6. In mss. 5 Reg., 4 Colb. et Brun. est *Ægyptiæ.* Utraque tectio bona. Apud Augustinum, lib. vi de Civit. Dei., cap. 10, legitur: *In sacris Ægyptiis Osirim lugeri perditum;* et ante S. Augustinum hanc elevat vanitatem Theophilus ad Antileicum sermone 1. Vide etiam Diodor. Sicul. lib. iv, et Enseb., lib. ii Præparat. Evangel., cap. 1, de Osiride et Iside.

Sacerdotes ejus deglabrato corpore, etc. Herodotus testatur (in Euterpe) sacerdotes Ægyptios totum corpus radere solitos, et tertio quoque die tondere, ne pilorum sordibus, inter sacrificandum piaculum committerent, neve inter deorum cultum quidquam pediculorum, aut alterius excrementitiae sordis ipsos pollueret: eodem sensu Martialis sacrificialium istam turbam, *pilatum cohortem* vocat lib. x, hoc est, calvam vel glabram, cui omnes undique pili erant extirpati. Henric. SALMUTH. — Si quis piara velit, adeat Herald. in Martial., lib. xii, epigr. 29.

Pectora sua. Mss. 1 Colb. et 2 Brun. addunt, *nuda.*

Lucanus. Illucimatur Lactantius: non apud Lucanum, sed apud Ovid. reperitur, Metamorph. l. ix, v. 793.

Vere gesta est. Sic restituimus ex omnibus fere mss. et editis. In mss. 4 Reg., 2 Colb. et 4 editis, *vera.*

Tectum ligno. In Lactantianis mss. 5 Reg. et Balhol. et apud Lucanum est *tectum lino;* in cæteris Lactantii mss. et omnibus editis est *ligno.*

Quam Serapim. Ita mss. novem cum editis Torneles., Is., Cellar. Cæteri editi cum mss. 4, *Serapim.* In 15 mss. et edit. Rom. 1468, *Serapem.* Serapis, vel Sarapis, ut Græci vocant, idem ac Apis Ægyptiorum deus, in tradunt Clements Alex. lib. i Strom.; August. de Civ. Dei. lib. xvii, cap. 5. Plerique per Serapim ab Ægyptiis cultum voluit Josephum, Jacobi filium, eo quod Ægyptiis in maxima penuria frumento prospexerit. Fictio, manifeste aut Apim fuisse symbolum Josephi. Vide Ruffinum, l. ii, c. 23. De Iside et Serapi est apud Plutarchum liber.

Vel Serapidem. Sic omnes mss. Editi plures, et

B *Serapidem.*

Quirinus factus est. Ita restituimus ex editis Torneles. et 2 Lips. ac omnibus mss. præter 2 rec. Reg.; in cæteris editis, *dictus est.* De hujus mutato nomine vide Dionys. Halicarn., Livium et Plutarchum.

Et Leda. Nemesis. Sic et Ariadnem immortalitate donatam *Liberam* fuisse dictam annotat Probus Grammaticus; et Melicertem a morte Glaucum transnominatum fuisse scribit Nicanor Cyrenæus: neque vero mortuis solis id tributum fuisse, sed vivorum quoque nomina mutata, et cognomentis obscurata legimus; siquidem constat Alexandri Macædonis matrem Polyxenam; postea Myrialem et Olympiada, item Stratoniceem fuisse appellatam. Hædr. Junius. — De Leda Nemese vide Germanicum Cæsarem in Arato de Cygno, et Pausaniam in Atticis.

Circe Marica. Vide Hesiodum in Theogonia; Virgil. in septimo Æneid.:

Hanc (scilicet Latinum) Fauno et Nympha genitum. Laurente Marica, Accipimus.

Horat. iii, Od. 17, *Marica littora.*

Ino. Hæc Cadmi filia, cujus fabula est apud Ovidium, lib. iv Metamorph. Hyginum cap. 20; Pausaniam in Atticis; et præcipue de hac nominum mutatione sic Ovidius in Fastis:

Leucothea Graiis: Matuta vocabere nostris.

Vide et Ciceron. Tusculan. quæst. i, de Nat. deor. lib. ii.

Se præcipitavit. mss. 12 et editi tres addunt in mare: quod est glossema.

Leucothea. Ita restituimus ex omnibus mss. præter 1 Colb. et editis præter Thys., Gall. et Cellar.; in quibus est *Leucothea.* At *Leucothea* scribendum esse pluribus docet Munckerus ad Hygin. fabell., p. 15.

Melicertes. Qui et Palæmon et Portumnus, fuit ipse Deus marinus, ut mater. Sic Plantus in Rudent.

Sed, o Palæmon, sancte Neptuni comes.

Portumnus. Hic a Portubus dictus est, quibus præesse credebatur. Hujus aedes apud Romanos erat in portu Tiberino. Varro l. iii de L. L.: *Portumnalia dicta a Portumno, cui eo die ædes in portu Tiberino facta, et seria instituta.* Nempe quia Portumnus vulgo præesse portubus, et navigantes securos præstare credebatur. Arnob. lib. iii: *Per maria tutissimas præstat Portumnus commorantibus navigationes.* Græci Palæmonem vocarunt, inque honorem ejus ludos Isthmicos instituere. Priapus etiam portubus se præesse dicit in Epigr. veteri.

Totum A. Vespert. Epigr. innotatque a. Vespertine

Fuit et Venus, cognomento Limesia, quæ præesse portubus credebatur: ei primus Cæsar, sompno monitus, sacravit templum, si vera sunt quæ legimus apud Servium, lib. i Æn.: *Eat, ait, et Limesia Ve-*

Sacra vero Cereris Eleusinae non sunt his dissimilia. Nam sicut ibi Osiris puer planetum matris inquitur; ita hic ad incestum patris matrimonium rapta Proserpina; quam quia facibus ex Aetnae vertice accensis quæsisse in Sicilia Ceres dicitur, ideoque sacra ejus ardentium tædarum jactatione celebrantur.

Apud Lampsacum Priapo litabilis victima est asellus: cujus sacrificii ratio in Fastis hæc redditur: Cum dii omnes ad festum matris magnæ convenissent, epulisque satiati noctem lusibus ducerent, quiescisse humi Vestam, somnumque cepisse: ibi Priapum somno ejus ac pudicitiae insidiatum; sed illam intempestivo clamore aselli, quo Silenus vehebatur excitatam, libidinem vero insidiatoris esse deceptam; hac de causa Lampsacenos asellum Priapo, quasi in ultionem, mactare consuevisse; apud Romanos vero eundem Vestalibus sacris in honorem pudicitiae conservatæ panibus coronari. Quid turpius? quid flagitiosius? quam si Vesta beneficio asini virgo est? At poeta fabulam fluxit. Num ergo illud est verius, quod referunt ii, qui *ἑρμῶν* conscripserunt, cum de duabus Cancris stellis loquuntur, quas Græci *ἑρμῶν*

A vocant? asellos fuisse, qui Liberum patrem transvexerint, cum annem transire non posset; quorum alteri hoc præmium dederit, ut humana voce loqueretur: itaque inter eum, Priapumque ortum esse certamen de obscæni magnitudine; Priapum victum et iratum, interemisse victorem. Hoc vero multo magis ineptum est; sed poetis licet quidquid velint: non excusio tam deforme mysterium, nec Priapum denudo, ne quid appareat risu dignum. Finxerunt hæc sane poetæ; sed necesse est alienius majoris turpitudinis tegendæ gratia ficta sint. Quæ sit ergo quæramus. At ea profecto manifesta est. Nam sicut Lunæ taurus mactatur, quia similiter habet cornua, et

Placet equo Persis radiis Hyperiona cinctum,
Ne detur celeri victima tarda Deo.

B Ita in hoc quia magnitudo membri virilis enormis est, non potuit ei monstro aptior victima reperiri, quam quæ ipsum, cui mactatur, posset imitari.

Apud Lindum, quod est oppidum Rhodi, Herculis sacra sunt, quorum a cæteris longe diversus est ritus: siquidem non *εὐφρατία* (ut Græci appellant), sed maledictis, et execratione celebrantur; eaque

VARIORUM NOTÆ.

nus, quæ portibus, ipsa et victima, et nativæ, et Cæsaris somno sacra. Hujus meminit etiam Pausanias in Corinthiacis: sed ibi non *Limnesia*, verum *Limenia* vocatur, quod rectius existimo; planeque apud Serv. *Limnesia* scribendum puto. Item inter cognomina Dianæ est *Λιμνῆς* apud Artemidorum lib. ii, cap. 42, pro quo Cornarius habet *Λιμνῆς*, unde facile fieret *Limnesia*, quia alias non quadrat somni expositio, cum non inventum videatur, quod latita in stagno, sed quod est in portu. Dianam autem esse inter nautarum numina, patet in veteri inscriptione apud Gruterum, pag. 37, ubi vocatur:

REGINA UNRARUM.

SCHAEFFERUS.

Sacra vero Cereris Eleusinae. Quæ de Cerere supra diximus ad cap. 18 vide: hæc sacra vocabantur Eleusina, sic dicta ab Eleusi, Atticæ oppido, ubi, juxta Strabonem, Eleusinae Cereris templum exstabat. Vide Arnobium, lib. v; et Augustinum, de Civit. Dei, lib. vii, cap. 20. Ejus sacra novem dies durasse autumant Meursius: in occulto fiebant, nihilque divulgare licebat. Si quis secus fecisset, secundum legem morte debet mulctari. Ex MEURSI ELEUSINIS.

Ideoque sacra ejus, etc. Seneca in Herc. fur.

Longas Eleusi tacita jactabo faces.

Et in Hippol. act. i, sc. 2, et Statius lib. iv, Sfl. 8. Cum istis facibus luto et fursure oblit curabant, atque currentes sibi mutus tradebant, ut notat velus Schol. Juvenal. Sat. 15, v. 141. Ex DEMPSTERO. — Phœnæus quoque similitudinem facit inter utramque inquisitionem Cereris filiae, et inquisitum Osiridem ab Iside et tandem reperiunt. Vide Diodor. Siculum, lib. iv; Ovid., lib. v Metamorph. et iv Fastorum, atque Claudianum de Raptu Proserpinæ.

Lampsacum. Urbs est insignis Hellesponti, teste Strabone, in qua est templum matris deorum: ex hac urbe nomine Lampsaceni sortitus est Priapus. Vide Ovid. lib. vi Fastorum.

Priapo litabilis victima. Recte ex mss. 2 vetustissimis Reg. aliisque 3 recentioribus, 3 Colb., 1 Sorbon., 1 Clarom., Brun. et octo editis. Sic et Lactantius Epitomi. cap. 65, ante finem: Hæc litabilior victima est apud Deum. In mss. 3 Reg., 1 Colb., 1 Sorbon. et 5 editis est *letabilis*, in 1 Reg. *lectabilis*, 2 Bonon. *litalis*; 1 Clarom. *letalis*; ms. Gronov. *habilis victima*.

Hic Priapus erat, gaurcitiei præses. Litabilis victima ea est quæ grata et justa est, quæ litatur et placatur. Eodem sensu apud Minucium Felicem, cap. 32, leges, *litabilem hostiam*.

Silenus vehebatur. Alumnus Bacchi fuit ac unus e regulis Cariae, qui Nisæ imperavit. Alunt Silenum asino plerumque vectum, et Barcho, Deo vinearum, comitem indivulsum adhaerentem. Ideo calcandis ovis Silenum addicunt. Sed nihil tam impium quam quod Silenum semper ebrium esse fingunt. Vide Pausaniam in Eliacis.

Deceptam. Lectio quam hic restitimus, omnium forme miss. et antiquissimarum editionum est. In cæteris editis et rec. mss. 2 Reg., 1 Colb., 1 Sorbon., legitur *delectam*.

Panibus coronari. Panes varia figura fingeantur; panes hi coronæ speciem referebant. Is. CASAUON.

Conscripserunt. Hic non ipse Aratus, sed apud Aratum Theon Alexandrinus. Vide et Hyginum lib. ii de Signis coelestibus, in cap. de Cancro, ubi cum Lactantio convenit. *ἑρμῶν* vero sunt ea quæ in caelis conspiciuntur, quæ ad Astronomos pertinent.

De duabus Cancris stellis... quas Græci *ἑρμῶν*. Hyginus lege Poet. Astr. lib. ii, cap. 25. CELL.

De obscæni magnitudine. Mss. rec. 3 Reg., 3 Vatic., 1 Clarom. et plerique editi addunt, *membri*. Sed rectius est hanc vocem delere, quia verecundius præsertim cum infra dicat Lactantius Non excusio tam deforme mysterium, nec Priapum denudo. Mss. 1 Reg. et 1 Colb., de obscænorum magnitudine; ms. Jun., de obscænorum imagine; 1 Colb., ob obscænorum magnitudinem.

Risu dignum. Francius legendum esse conjiciebat, *ob indignum*.

Quæ sit ergo. Ita restitui ex mss. ac editis Tornes., Is., Cellar., in cæteris editis, *Quæ sint ergo*; male. Vide præced. et seq. — *Quæ sit*. Ita Bon., Tax., Peu., Cauc., optime. Subaudi: *Turpitud.* BENEGAN.

Habet cornua. Vide Claudianum lib. i de Raptu Proserpinæ.

Placat. Ex Ovid. i Fastor., 385; Justin. lib. x. Persis. Est Persis regio præ incolis posita; Græce *Περσὶς ἰσος*.

Lindum. Vide Philostratum in Imaginibus libro ii. *εὐφρατία*. Vel ex Lactantio appareat hoc sacrorum verbum esse, nam non simpliciter laudem significat;

pro violatis habent, si quando inter solemnes ritus vel imprudenti alicui exciderit bonum verbum. Cujus rei hæc ratio redditur, si tamen ulla esse in rebus vanissimis potest: Hercules, cum eo delatus esset, famemque pateretur, aratorem quemdam aspexit operantem, ab eoque petere cœpit, ut sibi unum bovem venderet. Enimvero ille negavit fieri posse, quia spes sua omnis colendæ terræ duobus illis juvenicis niteretur. Hercules, solita violentia usus, quia unum accipere non potuit, utrumque sustulit. At ille infelix, cum boves suos mactari videret, injuriam suam maledictis ultus est. Quod homini eleganti et urbano gratissimum fuit. Nam dum comitibus suis epulas apparat, dumque alienos boves devorat, illum sibi amarissime conviciantem, cum risu et cachinnis audiebat. Sed postquam Herculi divinos honores ob admirationem virtutis deferri placuit, a civibus ei ara posita est, quam de facto βοδύρων nominavit, ad quam duo juncti boves immolarentur, sicut illi quos abstulerat aratori; eumque ipsum sibi constituit sacerdotem, ac præcepit, ut iisdem maledictis semper in celebrandis sacrificiis uteretur, quod negaret se unquam epulatum esse jucundius. Hæc jam non sacra sunt, sed sacrilegia, in quibus id sanctum dicitur, quod in aliis, si fiat, etiam severissime vindicatur. Ipsius autem Cretici Jovis sacra quid aliud

A quam quomodo sit aut subtractus patri, aut nutritus ostendunt? Capella est Amaltheæ nympha, quæ uberibus suis aluit infantem; de qua Germanicus Cæsar in Arateo carmine sic ait:

Illæ putatur
Nutrix esse Jovis; si vere Juppiter infans
Ubera Cretææ multis fidissima capræ,
Sidere quæ claro gratum testatur alumnus.

Hujus capellæ corio usum esse pro scuto Jovem contra Titæus dimicantem Musæus auctor est: unde a poetis ἀρύλοχος nominatur. Ita quidquid est gestum in abscondendo puero, id ipsum per imaginem geritur in saceris. Sed et matris ejus mysterium idem continet, quod Ovidius exponit in Fastis, lib. iv, v. 207):

Ardua jamdudum resonat tinnitibus Ide;
Tutus ut infanti vagiat ore puer.
Pars clypeos sudibus, galeas pars tundit inanes:
Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.
Res latuit, prisque manent inlaminæ facti;
Æra deæ comites raueque terga movent,
Cymbala pro galeis, pro scutis tympana pulsant:
Tibia dat Phrygius, ut dedit ante, modos.

Hanc totam opinionem, quasi a poetis fictam, Salustius respuit, voluitque ingeniose interpretari, cur altores Jovis dicantur Curetes fuisse; et sic ait: Quia principes intelligendi divini fuerunt, vetustatem ut cætera in majus componentem, altores Jovis celebravisse. Quantum erraverit homo eruditus, jam res

VARIORUM NOTÆ.

sed enthousiasmus aliquem in se continet: sic legitur Ammon oraculo preces Lacedæmoniorum sacrificiis Græcorum prætulisse. BETULEIUS. Vel sunt bona verba que in saceris dicenda erant, juxta Ovidium Fastor. i, v. 72.

Nunc dicenda bono sunt bona verba die.

Εὐφρατα. Εὐφρατα Latinis est, linguis favere, quas voces docte illustrat Spanhem. in Callim. Apoll., v. 17, p. 58, sq., et in Cæsar., v. 18, pag. 676. BUN.

Imprudenti... exciderit. Ven. 1471, utraque 78. Rost., imprudenti; male. Incogitanter prolata eleganter dicuntur excidere:

Tantumque nefas patri excidit ore.

(Virgil. Æn. ii, v. 638).

Ubi Emmeness. ex Ovid. vii, Metamorph. 171: Quod, inquit, excidit ore pro scelus? BUNEMAN.

Si tamen ulla esse. Mss. 1 Bon. antiq., 1 Colb., edit. Thys. et Gall. perperam addunt, ratio: quæ vox proxime præcessit. In mss. Regio-Put., Cauc., Jun., Lips., Ulr., Brun., est nisi.

Enimvero ille negavit. Manuscriptorum et editorum est. In ms. 1 Bonon. antiq. et edit. Thomas., Is., Spark., Gall., deest Enimvero. Recentiores mss. 1 Reg. et Cantabrig. habent, Cui vero.

Juvenicis. Sic restitui ex veteribus editis et omnibus ferme mss. inter quos sunt antiquissimi et optimi. At 6 scripti cum 16 vulgatis habent jumentis. Vide supra et infra. — Juvenicis. Martial. iv, Epigr. 53, Fortibus excolit juvenicis arva. BUNEMAN.

Hercules. Vide Appollod., l. ii, pag. 218, et not. Gal., p. 50. Origen. contra Cels., l. vii, 368. Erasmi. Adag. Chri. 2, cent. 5, n. 19. Hadr. Junii Animad., l. iv, c. 2. BUNEMAN.

βοδύρων. Ms. 1 Reg., βοδύρων; al. Reg., βοδύρων; edit. Ald., Paris. 1525, Fastel., βοδύρων; mss. 5 Reg., 1 Colb. et editi multi addunt, id est, bovis jugum; quod est græcæ vocis latine interpretatio, quæ ex margine in textum irrepsit.

Sancti boves. Sic rectius cum mss. Ven. 1495, 37, Parrh., Græc., Paris., Ald., quam Solinae, Ven.

C 1471 et Rost., victi: utraque 1478, vineti. BUNEMAN.

Quod negaret, se unquam epulatum... jucundius. Eleganter imitatur illa Ciceronis v Tuscul. 34: Negavit, unquam se bibisse jucundius... nihil... ille pone jucundius; c. 35, cœne jucundæ.

Dicitur. Ita 6 vet. edit. cum omnibus mss. præter tres in quibus est ducitur, ut in 14 edd. BUNEMAN.

Amaltheæ. Alii Amatheam ipsam capram faciunt; alii nam ex Melissi filiabus, quæ Jovem nutriti hætæ ejusdam Capræ, cui nomen fuit Amalthea: vide Ovid. l. v Fast.

Musæus auctor est. Clariss. Vossius in libro de artis poeticæ natura ac constitut. putat, nunquam Musæum extitisse, sed esse nomen ab antiqua Phœnicum lingua, qua usi Cadmus et aliquandiu poster. Deducit Musæi nomen a Musa, sive Μῶσα. Opinatur tamen Borrichius de Poetis, pag. 8, tres Musæos fuisse juxta Suidam. Verum Musæus ille, cujus carmen habemus de amore Herus et Leandri, Grammaticus fuit, qui vixit post quantum sæculum christianum, nec ejus dictio vetustatem olet.

Αρύλοχος. Latine, habens scutum. Vide Pindar. in Nem., Nicand., in Theriac., Homer. Iliad. i. — Αρύλοχος. Exhibet Spanhem. in Callim. Jovem, v. 49, p. 19, nummum, ubi infans Jupiter capra vehitur. Adde Montlauc. tom. i Antiq. Explic. ubi plura. BUNEMAN.

Salustius. Hic locus hodie non legitur apud Salustium.

Principes intelligendi divini. Cum doctissimo Cellario sic lego bis ex omnibus mss. et edit. Rom. 1470, utrobique. In cæteris editis, divina. — Principes intelligendi divini. Ita Bon., Tax., Pen., Cauc., Palat., cum Lips., Emman., Cant., Solinae, Ven. 1471, 72, utraque 78 - 97. Rost., Paris., Parrh. At Goth. peccat in numero, princeps intelligendi fuerit. Significant vero principes intelligendi divini, ex c. 22, colendorum deorum primum auctores. BUNEMAN.

In majus componentem. Ita editi et mss. codices, præter 1 Colb. et edit. sex in quibus est componentes. Altores Jovis. Edit. Thomas. et Cellar., Jovi. Hic

ipsa declarat. Si enim princeps est Jupiter, et deorum et religionum; si ante illum dii nulli colebantur vulgo, quia nondum nati fuerant, qui coluntur; apparet Curetes ex diverso principes fuisse divini non intelligendi, per quos error omnis inductus est, et Dei veri memoria sublata. Ex ipsis itaque mysteriis et ceremoniis intelligere debuerunt, hominibus se mortuis supplicare. Non igitur exigo, ut aliquis poetarum fictionibus credat. Qui hos mentiri putat, Pontificum ipsorum scripta consideret, et quidquid est litterarum ad sacra pertinentium revolvat: plura fortasse, quam nos asserimus, inveniet, ex quibus intelligat, inania inepta, commentitia esse omnia, quæ pro sanctis habentur. Si quis autem, percepta sapientia, deposuerit errorem, profecto ridebit ineptias hominum pene dementium; illos dico, qui vel inhonesto saltatu tripudiant, vel qui nudi, uncti, coronati, personati, aut luto obliti currunt. Quid de scutis jam vetustate putridis dicam? quæ cum portant, deos ipsos se gestare humeris suis arbitrantur. Nam Furius Bibaculus inter

A præcipua pietatis exempla numeratur, qui cum prætor esset, tamen lictoribus præsentibus, ancile portavit, cum haberet, magistratus beneficio, muneris ejus vacationem. Non ergo ille Furius, sed plane furiosus fuit, qui præturam hoc ministerio se putavit ornare. Merito igitur, cum hæc a viris non imperitis ac rudibus fiant, Lucretius exclamat:

O stultas hominum mentes, o pectora cæca!
Qualibus in tenebris vitæ, quantisque periculis
Degitur hoc ævi, quodcumque est!

Quis hæc ludibria non rideat, qui habeat aliquid sanitatis? cum videat homines velut mente captos ea serio facere, quæ si quis faciat in lusu, nimis lascivus et ineptus esse videatur.

CAPUT XXII.

B Quid auctor prædictarum vanitatum in Italia apud Romanos fuerit, et quis apud alias gentes.

Harum vanitatum apud Romanos auctor et constituit Sabinus ille rex fuit, qui maxime animos ho-

VARIORUM NOTÆ.

componentem, non componentes, Jovis, non Jovi scribendum esse res ipsa clamat; non enim voluit Sallustius a Curetibus vetustatem, sed potius Curetum illud et inventa et intellectæ religionis factum, ab ipsa vetustate in majus fuisse compositum; quæ eadem prope loquendi ratione aibi Sallustius, cumque, ni fallor, imitatus doctus poeta Claudianus, usi, in majus celebrare dixerunt. Sallust. Jugurth., Claudianus Pagg. Ex Isæo.

Curetes. Mss. 2 Reg., 1 Colb. et Brun., Curetas. Principes fuisse divini non intelligendi. Dieti codices iterum h. l., divini, id est, non dedisse intellectum, notitiamque Dei cultusque divini, sed errorem induxisse. BUNEMAN.

Illos dico. Mss. 1 Colb., Brun. et edit. Tornes., Cellar., Soubr., Walch., illorum dico.

Saltatu tripudiant. Salios inquit Martis sacerdotes. Isæus in Goth., saltu. BUNEMAN.

Nudi, etc. Si sunt Luperci, juxta illud Virgilii, libro viii:

Hinc exultantes Salios, nudosque Lupercos,
Lanigerosque apices, et lapsa ancilia caelo.

Aut luto obliti. Mss. 4 rec., obliti. Salios et Lupercos hic designat. BUNEMAN.

Quid de scutis, etc. Hæc erant Anoplia. Virgil. in fine viii Æneid. Erant illa scuta ad formam scuti brevis, seu ancilis illius e caelo, ut fertur, Numæ temporibus delapsi, ab eoque consecrati, efformata. Vide Festum et Plutarchum in Numa.

Deos ipsos se gestare humeris suis arbitrantur. Sicut Judæi Arcam fœderis gestare solebant, ita Gentiles eorum sacra quæ noverant sunt imitati, atque deorum suorum insignia, arma, vel præcipua instrumenta olim ferebant in pompis et supplicationibus, eorumque simulacra humeris bajulabant, cum lustratione, quandoque cum litaniis, jejuniis vel abstinentia, nunquam cum lotione simulacrorum in laeu, omnibus coronatis, et lauream in manu gestantibus. Horumque ethnicorum rituum, præter Lactantium, testes sunt: Ovidius Fastor. lib. iv, a v. 292 ad 355; Tit. Liv., Decad. i. lib. x, an. 458; iii, lib. ii, an. 557; iv, lib. x, pag. 359; Lucian., pag. 1074; Trebell. Pollio, p. 478; et Dionys. Halicarn., lib. ii, pag. 91, lib. viii pag. 810, lib. ix pag. 597, 599, et lib. vii pag. 475, ubi ait: Viri penes quos erat summa potestas, pompam in Capitolio per forum deducebant in Circum maxi-

mum, in qua præbant illorum filii pubertati proximi. Et infra, pag. 478: Extremum pompe agmen claudabant deorum simulacra, quæ humeris bajulabantur viris; eamque præferebant formam, qua finguntur apud Græcos, eundem etiam habitum, eademque insignia, numera item quæ singuli invenisse atque hominibus donasse traduntur... Peracta pompa confestim sacrificabant consules sacerdotesque. Eustath. ad Homeri Iliad. i, v. 422. Christiani pariter, ad Hebræorum exemplum, et supplicationes et alia sacra fecerunt. Multa in hunc modum lege in epistola 5 Vigili, episcopi Tridentini, ad S. Joannem Chrysostomum, de Martyrio SS. Sisinni, Martyrii, et Alexandri, Anagniniensium martyrum.

Numeratur. Mss. 1 Colb. et Brun., memoratur. Ancile. Figuram ancilium vid. in Grævi Floro l. i, c. 2, p. 46, ed. Wetsten. Conf. Pitisci L. A. R. tom. i, fol. 92. BUNEMAN.

Magistratus. Id est, præturæ; ne quis, ut nostræ ætatis mos est, de collegio senatus capiat. BUNEMAN.

Ille Furius, sed plane furiosus. Alludere videtur ad illud Ovidii:

Cur ego non dicam: Furia, te furiam? FRANCUS.

De Furio Bibaculo legendus Valer. Maximus lib. i, cap. 1, exempl. 41.

Lucretius exclamat. Lib. ii, v. 14. CELL.

O stultas hominum mentes! Ita cum omnibus editis cuncti ferre mss. In 1 Reg. vetustissimo, et in rec. D 1 Colb. et 1 Brun. atque apud Lucretium legitur, O miseræ.

Qualibus in tenebris. Sic emendavimus ex omnibus pene mss. et optimis editis, ipsoque Lucretio. In 3 Colb. et editis septem est, Quamlibet; in editis Thys. et Gall., Quamlibet in teneris, corrupte.

Rideat. Manuscriptorum est et edit. Tornes. Derideat est editorum.

Habeat aliquid. Cicero pro Marcello, sub fin.

Nimis lascivus. Ita omnes editi ex mss. præter 1 Bonon. antiq. et edit. Is. in quibus est, minus sanus. Carrioni et Francio placeret, minus lascivus; horum enim actiones valde erant lubricæ et lascivæ. Sed rem in medio relinquo: quisque quod plauerit eligat. -- Nimis lascivus. Ex ingenio Carrio l. ii Lect. Antiq., c. 7, minus lascivus restituit. BUNEM.

Sabinus ille rex fuit. Numa Pompilius, de quo hic habes multa ex Livio, lib. x, iv Decad.; et Plutarcho in Numa

minum rudes atque imperitos novis superstitionibus implicavit. quod ut faceret aliqua cum auctoritate, simulavit cum dea Egeria nocturnos se habere congressus. Erat quidam spelunca peropaca in nemore Aricino, unde rivus perenni fonte manabat; huc, remotis arbitris, se inferre consueverat, ut mentiri posset, monitu deæ conjugis ea sacra populo se tradere quæ acceptissima diis essent: videlicet astutiam Minois voluit imitari: qui se in antrum Jovis recondebant, et ibi diu moratus, leges tamquam sibi a Jove traditas afferrebat, ut homines ad parendum non modo imperio, sed etiam religione constringeret. Nec difficile sane fuit persuadere pastoribus. Itaque pontifices, flamines, salios, augures creavit, deos per familias descripsit. Sic novi populi feroces animos mitigavit, et ad studia pacis a rebus bellicis

corpus Numæ fuit, in altera septem latini libri de Jure pontificio, item græci totidem de disciplina sapientiæ scripti, quibus religiones, non eas modo, quas ipse instituerat, sed omnes præterea dissolvit. Qua re ad senatum delata, decretum est, ut hi libri abolerentur: ita eos Q. Petilius Prætor urbanus in concione populi concremavit, insipienter id quidem. Quid enim profuit, libros esse combustos? cum hoc ipsum, quod sunt ideo combusti, quia religionibus derogabant, memoriæ sit traditum? Nemo ergo tunc in senatu non stultissimus. Potuerunt enim et libri aboleri, et res tamen in memoriam non exire. Ita dum volunt etiam posteris approbare quanta pietate defenderint religiones, auctoritatem religionum ipsarum, testando minuerunt.

Sed ut Pompilius apud Romanos institutor inepitatura religionum fuit: sic ante Pompilium Faunus in Latio, quin et Saturno avo nefaria sacra constituit, et Picum patrem inter deos honoravit, et so-

VARIORUM NOTÆ.

Cum Dea Egeria, etc. Hæc historia scribitur a Livio lib. 1; Dionys. Halicarnass., lib. 11 Antiq.; Valerio Máximo, lib. 1, cap. de simulata Religione; Cicrone, lib. 11 de Legibus; Ovidio, lib. 11 Fastor.; Plutarcho, in Numa. Egeria dicta est ab egerendo, cui prægnantes sacrificabant, ut uterum facilius egerent, ait Festus. De hac vide Arnob. lib. 5 initio; Tertull., de Præscript. Hæret., in Apol. cap. 25; August., lib. 7, cap. 55, de Civ. Dei, etc. BETULIUS. Vide etiam Euseb., Preparat. Evangel. lib. 11. BETULIUS. Aricino. Mss. 3 Reg. rec. et editi Thomas., Thys., Gall., Ariano. Emendavimus Aricino ex 2 Reg. et 2 Bonon. quorum duo sunt omnium vetustissimi, ex 1 Colb., Marini a prima manu, cunctisque editis; faventibus mss. 1 Colb., Nav., Viet., Brun., in quibus est Aricino; Regiis quoque quatuor inter quos est Regio-Puteanus, 4 Colbertinis, 3 Lips., Goth., Em., Cantabrig., 1 Clarom., Gall., Marini, a secunda manu, in quibus est, Ericino. In 1 Reg. est vicino, male. Sed Aricia et nemus Aricinum non ignorantur.

Minois. Lege de hoc Dialog. Platonis, qui Minos inscribitur; Diod. Sicul. lib. 11. Ex Valerio et Platone constat, eum novem annis audivisse Jovem, ut sophistam. Hinc opinio, Minos Jovis fuisse filium. De quo Homer. Odys. 11. Horat., Jovis armis, Minos admissus. Hesiod. βασιλεύωντων. Lucian. justissimum, Ceyllus vero τυραννιζόντων vocat. BETULIUS.

Ibi diu moratus. Scilicet per novem annos, uti multi tradidere. Davisius vero nono quoque anno cum Valerio verius statui docet ad Cicer. 11 Tusc., 15, p. 127. BUX.

Satios. Id est, saltatores, quia festo Anciliorum ad tibiaram modulos choreas instituebant. Eos Numa duodecim constituit, quos cognomine Palatinos vocavit; Tullius Hostilius totidem adiecit, quos dixit Collinos. Vide Livium, lib. 1; Florum, lib. 1, cap. 2; Dionys. Halic., Antiquit. Rom. lib. 11, pag. 45.

WALCHIUS.

Deos per familias descripsit. Ita libri: at Dukerus ad Flor. 1, 4, p. 38: Vide, inquit, an apud Lactantium legendum sit: et eo per familias descripsit relato pronominis eos, ad pontifices... augures. BUX.

Cornelio et Beblio coss. Quingentis post Numæ obitum annis, scilicet anno Urbis 575. Vide Plutarchum, in Numa, qui paulo aliter hanc narrat historiam in Vita Numæ. Vide etiam Livium, lib. 5, Decad. 11; Valer. Max. lib. 1, cap. de neglecta Reli-

gione; Plinium, lib. 111, cap. 13; S. Augustin., de Civitate Dei, lib. 7, cap. 34.

Sed omnes. Aliqua ex parte ad solvendam religionem pertinere existimatos esse, Valer. Max. 1, cap. 1, cum Livio tradit; nimum inde dixisse Firmianum, probat Selden. de Jure Nat. et Gent., l. 1, c. 2, p. 16. Plura de his libris Augustin., de Civit. Dei, lib. 7, c. 34, et Lud. Vives ad eum. BUX.

Prætor urbanus. Præter edit. Thom., Thys., Gall. et Spark., in quibus est, Prætor urbis, omnes mss. et editi habent, Prætor urbanus. Haud secus Valerius Max. lib. 1, cap. 1, ex quo Lactantius id desumpsisse videtur, nisi quod Valerius eum vocat L. Petilius. Et forsitan utrunque prænomen habuit Petilius.

In concione populi concremavit. Moris est in bene constitutis rebus pub. libros qui religionibus derogant, igne comburere. Arnob. lib. 4: Quod si haberet vos aliqua pro vestris religionibus indignatio, has potius literas, hos exurere debuistis olim libros istos, demoliri, dissolvere theatra hæc potius, in quibus infamiae numerum propendiosius quotidie publicantur in fabulis. Nam nostra quidem scripta cur ignibus meruerunt dari? Vide Valer. Max. lib. 1, cap. 1: Libros græcos quæ aliqua ex parte ad solvendam religionem pertinere existimabantur, L. Petilius Prætor urbanus, auctoritate senatus, per victimarios igne facto in conspectu populi cremavit. ELMENHORST.

Quod sunt. Sic scripti, editi. mallem cum Heumann. quod sint. BUX.

Potuerunt enim. Ven. 1471, Potuerant. BUX.

Res tamen in memoriam non exire. Ita omnes scripti et excusi, paulo obscurius. In Minucio, cap. 16, in memoriam exire notat sanam consequi. Vult Lactantius, debuisse hos libros etiam potius aboleri, non palam in concione. Ita enim res non exisset in memoriam, sive memorie non fuisset tradita. Illustrat hæc Augustin., de Civit. Dei, l. 7, cap. 35. Reimm. vocem, res, neglexit. BUX.

Approbare. Gallice, faire entendre.

Faunus. Latini cultor Faunus audit, quod primus, vel cum primis Latini colere instituerit, ut traditum Aurelio Victori in Origin. Rom. eundem Italiani variis superstitionibus implevisse: Sylvanum et jugeram præstitem, ipse se ait apud Calpurnium:

Qui juga, qui sylvas tuor, satius telbere Faunus

Aucupio eundem præfeci Propertius, ut notat Turneb. Advers. lib. xxvi, cap. 19 BARTHINUS

Nefaria sacra. Quia infantes Saturno immolaban-

rorem suam Fatuam Faunam, eandemque conjugem A consecravit; quam Gabius Bassus Fatuam nominatam tradit, quod mulieribus fata canere consuevisset, ut Faunus viris. Eandem Varro scribit tantæ pudicitiae fuisse, ut nemo eam, quoad vixerit, præter virum suum mas viderit, nec nomen ejus audierit. Idcirco illi mulieres in operto sacrificant, et bonam deam nominant. Et Sextus Clodius in eo libro, quem græce scripsit, refert Fauni hanc uxorem fuisse, quæ quia contra morem decusque regum clam vini ollam ebiberat, et ebria facta erat, virgis myrteis a viro usque ad mortem cæsa. Postea

vero cum eum facti sui poeniteret, et desiderium ejus ferre non posset, divinum illi honorem detulisse; idcirco in sacris ejus obvolutam vini amphoram poni. Reliquit ergo posteris Faunus quoque non parum erroris, quem tamen prudentes quique perspiciunt. Nam Lucilius eorum stultitiam, qui simulacra deos putant esse, deridet his versibus:

Terricolas Lanius Fauni, quas Pompiliique
Instituere Numæ, tremant has; hic omnia ponit.
Ut pueri infantes credunt signa omnia athena
Vivere, et esse homines: sic isti omnia ficta
Vera putant; credunt signis cor inesse in athenis.
Pergula pictorum; veri nihil: omnia ficta

VARIORUM NOTÆ.

tar. Quod scelus Tertullianus exprobrat Gentibus, Apologetic. cap. 9.

Fatuam Faunam. Sic legendum esse patet ex sequentibus, et nobiscum censent eruditissimi viri; et tamen aliter multifariamque legunt plerique mss. 2 Regii, 2 Colb., 1 Sorbon., *Fautam Faunam*; 1 Clarom., *Fautam Fannam*; alter Clarom., *Fenteiam Faunam*; 1 Bonon. antiq., *Fenteiam Faunam*; 2 Reg. et Marm., *Fenam Faunam*; Regii duo 900 annorum, *Cauc.*, 3 Colb. et Gal., *Sentiam Faunam*; 1 al. Reg. addit *Sentum* super *Fatuam*; A 2 Reg., Pen., Brun., et edit. Rom. 1468, 1470, abest *Fautam*, et a 1 Colb., Nav., Vict., in quibus est, *Fannam*. Eam *Fatuam Faunam*, ut Lactantius, appellat Arnobius liv. 1 et v. Macrobius quoque scribit lib. 1, cap. 12: *Hanc eandem Bonam deam, Faunamque, et Opem, et Faunam Pontificum libris indigitari.* In Epitomis ms. Taurinensi est *Fentiam Faunam*. Vide Justin. lib. XLIII, cap. 1.

Eandemque conjugem. Ita reposuimus ex mss. et edit. Tornes. In editis est *eamque*.

Gabius Bassus. Sic lego cum Gellio, lib. II, cap. 4, ac plerisque et optimis mss. Regii 7, 6 Colb., Lips., Goth., 1 Sorbon., 1 Clarom., edit. Rom. 1468, 1470, et Cellar. In altero Clarom. est, *Gabius Balsus*, pro *Bassus*; in 1 Reg. vetustissimo, *Gavius Bassus*, ut pro *b*; in altero Regio et Brun., *Cabinus Bassus*; non *Caius* ut in 12 editis.—*Quam Gabius Bassus.* Gabius, vel Gavius Bassus, haud dubie in libro, quem de Diis composuit, testante Macrobio lib. 1 Saturn., cap. 9. Laudatur sæpe a Gellio, ex libris de *Origine vocabulorum*, lib. II, cap. 4, et ex *Commentariis*, lib. III, c. 9, et alibi. Vossius ponit sub Augusto Casare. Bon.

Tantæ pudicitiae. Refutat Tertullianus, et præterea non sororem, sed filiam Fauni dici lib. II ad Nat., cap. 9, Conf. Arnob. 1. Bon.

Nemo eam... præter virum suum mas viderit. Hinc est quod nulli viro ejus templum ingredi licuerit. Tibull. lib. 1, Eleg. 6.

Exhibi quam sæpe cave, seu visere dicat,
Sacra bonæ maribus non adeunda deæ.

Propert. lib. IV, Eleg. 40:

Fœminæ loca clausa deæ, fontesque piandos,
Impune et nullis sacra relecta viris.

Nec modo viri ingressus prohibiti, sed ne decorum quidem picturæ masculinæ apertæ in illius templo. Juvenal. Satyr. 6:

..... Velari pictura jubetur,
Quæcumque alterius sexus imitata figuram est.

DEMPSTERUS.

In operto sacrificant. Ita Bon., 2 Reg. antiquissimi, 2 Brun. et ceteri mss. optimi; non ut mendose in nonnullis editis est, *in apertos*, quod Lactantii sententiae atque etiam historice repugnat. Isæus.—*In operto.* Ciceroni recte locus sacrorum dicitur opertum *Bonæ deæ*, in Parad. c. 4, et Plinio *sacra operta*, lib. X, sect. 77, *De Bonæ deæ*; Lact. I, III,

cap. 20. Bon.—*In operto sacrificant.* In loco a viris omnibus remoto, quos nefas erat his sacris interesse, quæ in ædibus consultis vel prætoris (*Plutarch., Cæs., pag. 711*), vel pontificis maximi (*Liv. epit., 103*), a primariis feminis celebrabantur. Cell.

Sext. Clodius. Ex Arnobio lib. V, pag. 168. Vid. Voss. Hist. Gr. I, IV, part. III, p. 511; Onuphr. Panvin. Civit. Rom. cap. 57; Bosius et Græv. ad Cic. lib. IV Att., ep. 15. Bon.

Fauni... uxorem. Hanc Plutarchus ait fuisse Flavii divinatoris uxorem. Macrobius rem longe aliter narrat.

Ollam ebiberat. Meursius legendum putat *Obbam*; erat Obba peculi genus. Sed nihil mutare volui; omnes enim mss. Codd. constanter legunt *Ollam*, præter 1 Clarom. *Ollam*. Arnob. hanc narrans historiam, lib. V, pro *Olla* habet *seriam*; erat autem *seria* vas vinarium fœtile oblongum. Isæus.—A Romulo lege cautum est ne qua mulier vinum biberet, et quæ bibisset, permissum est marito, ut eam velat adulteram puniret. Vide Dionys. Halicarn. I, II; Plin., I, XIV; Plut., in Problem.; Athenæum, lib. X; Gellium, I, X, c. 13.

Virgis myrteis. Vide Plutarchi Problem. ubi hanc historiam ita recitat: eam Flavii divinatoris uxorem fuisse, quæ clam cum largius vinum biberet, a marito deprehensa flagris cæsa est; atque inde factum, ut myrtus in ejusdem ædem non inferretur, atque vinum quod mulieres in templo bibebant, non vinum, sed lac appellaretur. BERTHELIUS.

Prudentes quique. Elegantius plerumque noster cum superlat. jungit. Iterum tamen I, VI, cap. 12. *Boni quique judices.* Similia exempla ex Justino, Suetonio, Tacito collegit Baugius Observ. Philol. I, II, pag. 851. Bon.

His versibus. Ita restitui ex veteribus edit. Romanis tribus, Is et Cellar. ac mss. omnibus; præter Cauc. editosque recentiores, in quibus est, *his verbis*.

D *Terricolas.* Buneman. *Terriculas*: in hanc vocem exhibuit ille notam sequentem.—*Terriculas.* Quia *terrícolas*, quod in plerisque omnibus erat, non quadrat, auctoritate ms. Reimm. et vetustissimi codicis Taurin. et Davistii consensu ex Epit. cap. 22, rescripti, *terrículas*, et jam olim ex conjectura Fruterius voluit. *Terriculas Lanius* hic quoque legit Ezech. Spanhemius in Observ. in Callim. Dion. v. 67, pag. 174, 175. Bon.

Sic isti omnia ficta. More Græco, aliqui metro deest aliquid: quandoque non elidit Lucretius.

Credunt signis cor inesse in athenis. Sic emendavimus ex mss. 2 Regii 900 annorum, 1 al. Reg. 2 Colb. et 2 Brun. nec aliter legitur in Epitome, cap. 22. Alter 1 Reg. habet. *in esse in eis*, corrupte: 1 Clarom., *in esse ante*, prave; alter Clarom., *in esse petris*. In ora ms. Bonon. antiq. est *inanis*.

Pergula. Est pars domus exporrecta et propendens earum generis quas salientes artifices nostri appellant.

Poeta quidem stultos homines infantibus comparavit. A At ego multo imprudentiores esse dico. Illi enim simulacra homines putant esse, hi deos. Illos ætas facit putare quod non est, hos stultitia. Illi utique brevi desinunt falli, horum vanitas et durat, et semper crescit. Sacra Liberi Patris primus Orpheus induxit in Græciam, primusque celebravit in monte Bœotiae Thebis, ubi Liber natus est, proximo, qui cum frequenter citharæ cantu personaret, Citheron appellatus est. Ea sacra etiam nunc Orphica nominantur, in quibus ipse postea dilaceratus, et carptus est, et fuit per eadem fere tempora, quibus Faunus. Sed quis ætate præcesserit, dubitari potest: siquidem per eosdem annos Latinus Priamusque regnaverunt; item patres eorum Faunus et Laomedon, quo regnante, Orpheus cum Argonautis ad Iliensium littus accessit.

Procedamus igitur ulterius, et quæramus, quis omnino colendorum deorum primus auctor extiterit. Didymus in libris *ἑξηγήσεως Περὶ ἀρχαίων* ait, Melissea Cretensium regem primum diis sacrificasse, ac ritus novos sacerorumque pompas introduxisse. Hujus duas fuisse filias, Amalthæam et Melissam, quæ Jovem puerum caprino lacte ac melle nutrierunt. Unde poetica illa fabula originem sumpsit, advolasse apes, atque os pueri melle complexse. Melissam vero a patre primam sacerdotem Matri magnæ constitutam, unde adhuc ejusdem Matris antistites Melissæ nuncupantur. Historia vero sacra testatur ipsum Jovem, postquam rerum potitus est, in tantam insolentiam venisse, ut ipse eibi fana multis in locis constitueret. Nam cum terras circumiret, ut in quamcumque regionem venerat, reges principesve populorum hospitio sibi et amicitia copulabat, et cum a quoque digrederetur, jubebat B sibi fanum creari hospitii sui nomine, quasi ita posset amicitiae et fœderis memoria conservari. Sic constituta sunt templa Jovi Atabyrio, Jovi Labrandio.

VARIORUM NOTÆ.

Sacra Liberi Patris. Valer. Flaccus lib. II Argonautic. elegantissime describit hæc sacra. De quibus etiam videtur Livius libro xciv, Arnobius lib. v, S. Augustin. de Civ. Dei lib. vi, cap. 9, et lib. xviii, cap. 15.

In monte Bœotiae Thebis.. proximo. Ut Strabo describit lib. ix. pag. 279, mons Cithæron in occidua parte Bœotiae est, supra Crisseum sinum. Bux.

Cithæron appellatus est. Vide iv, Æneid., 503.

Orphica. Quæ mysteria Orgia dicuntur ἀπὸ τῆς ὀργῆς, de quibus Clemens Alexand. scribit. Signum Bacchorum Orgiorum est, serpens mysteriis initiatus. Nazianz. in orat. de Luminibus, Epiph., Theodoret. lib. I, in Therap.; Macrobi. I. I, in Som. Scipio. BERTH.

Carptus est. Sic mss. et editi omnes. Simplex pro composito discerptus est; quod usitatum est Lactantio.

Faunus et Laomedon. Ita habent mss. 2 Bonon., 4 Reg. quorum duo sunt 900 annor. Tax., Ultr., Gronov., Em., 3 Colb., Gat., et edit. Is., Spark., Cellar., Walch. in cæteris editis specialiter in Sublac., ac recentibus mss. 16 pro Faunus est Pius, prave. Faunus enim fuit pater Latini, ut Laomedon Priami. Vide Virgilium, lib. vii Æneid., v. 45 et seq.; atque ideo dubium est, quis, an Orpheus, an Faunus, præcesserat. Nam si, Pico regnante, Orpheus cum Argonautis ad Ilium Iliensium venit, tum minime dubium est quin Orpheus fuerit Fauno vetustior.

Quis colendorum deorum primus auctor extiterit. Initium colendorum deorum repetendum est non solum post, verum etiam multo ante diluvium tempore, uno fere aut altero post rerum primordia sæculo. Sic enim accipiens est locus. Gen. iv, v. ult.: Tunc profanatum est in invocando nomen Jehovah. Nam, chatal (unde in hophal) sæpissime profanare redditur, ut Levit. xix, c. 12. Sic etiam locum hunc intelligit Paraphrasis Chaldaica. R. Salomon Jarchi hæc habet: Tunc profanatum est in invocando scilicet nomina hominum, et nomina imaginum, cum nomine sancti illius, qui benedictus sit Dei, adeo ut facerent idola, et facerent ea deos. Sic etiam Arabi Erpenianus: Tunc incæperunt homines deficere a cultu Dei. Quare idem est ac si Moses dixisset, sacrosanctum illud nomen, quod totius universi creatorem et Domini designat, rebus creatis impie tributum. Joseph. lib. I, cap. 4, testatur, longo ante Noachum tempore idolorum cultum in usu fuisse usque ad septimam generationem, continuo antea vix ubi diluvium terras reliquerat, nefanda idololatia exordium sumo sumpsit. Et immolabant filios suos et filias suas demonijs. Immisit Deus in illos ventum procellosum; et fuit Typhon ven-

tus. Et confregit ventus idola omnia, et diruit templa idolorum, usque dum in tumulos pulveris redacti fuerint; et tumuli illi etiamnum remanent. Ex Seldeno et Schedio. Extiterit, manuscriptorum est; extitit, vulgatum. At de Idololatriæ origine vide librum Sapientiae capite xiii, etc.

Didymus in libris. Plures Didymi: Vossio hic Chalcenterus cognomine, uti apud Ammianum est xxii, cap. 42, quasi genis intestinalis robustus ad studia et labores. Floruisse dicitur sub Cæsare dictatore et triumviris. CELL.

Cretensium regem. Hinc Servius ait, Cretenses religionum inventores fuisse.

Amalthæam et Melissam. Lib. I, cap. 21. Docet Bochart. in Hieroz. pag. 11, cap. 51, fol. 630, ex Galeno, Callimacho, Aliis, duas hæc nutrices Jovi dadas, quia hæc caprarum non tuto sine melle bibi possit, idque fuisse apud veteres valde usitatum. Bux.

Ut in quamcumque regionem venerat. Mss. 10 et cuncti fere editi, ut in quamque; 1 ms. Clarom. et 4 vulgati, veniret, male. Ut, pro, statim atque, ubi primum. Terent. Heeyr.

Ut quisque venerat, accedebam.

Principesve. Ita mss. antiquissimi et optimi, cum multis editis. Scripti 5 rec., principesque.

Jovi Atabyrio. In mss. 6 Reg., 1 Bonon. antiq., et 2 Colb. scriptum est, Ataburio, ea videlicet prolatione, qua Latini olim græcum τ per u representabant; 1 Reg., 1 Colderl. et Brun., Atavirio, u pro b. Templum habuit in monte Atabyrio, a quo Atabyrius fuit dictus Jupiter. Diodor. lib. v: ἐν τῇ ὀρεῖ Ἀταβύριος (sic legendum, non ut in editis vitiose Ἀταβύριος). Ex BOCHARTO partim — Atabyrio. De hoc multa doctissime Bochart. Geogr. S. I. I, cap. 7, f. m. 369. Meursii Rhod. Lib. I, cap. 8, pag. 25; Gyrard. Hist. Door. Synt. II, ed. Lugd. Bat., fol. 98. Bux.

Jovi Labrandio. Mirum quanta sit hic loci in mss. varietas lectionum: ex his conficio veram lectionem esse Labrandio. In 1 Reg. legitur Labradio; in 3 Reg. quorum unus est 900 annor., 3 Colb., 1 Sorb., 1 Clarom. lego, Jovi Labrandio; in Regio-Puteano aliisque 5 Reg., 2 Colb. Gat. Em. Cantab., et edit. Rom. 1468, 1470, Labriando; in 2 Bonon. et 1 Clarom., Labiandro; in 1 Reg., 1 Colb., Viet. et Brun., Labrianderio; in Maron. Labriandrio; in edit. Cellar. Labrandreo; in cunctis pene editis Labradeo. Vocatur Lavrandemus apud Strabonem, xiv, pag. 450, 453. Labranda, vicus Mylasiorum in Caria, Jovis Lavrandei templo celebratus. Hujus Jovis simulacrum securim manu gestabat, quam Gyges, postquam Candau-

Atabyrius enim et Labrandius hospites ejus, atque A adjutores in bello fuerunt. Item Jovi Laprio, Jovi Molioni, Jovi Casio, et quæ sunt in eundem modum. Quod ille astutissime excogitavit, ut et sibi honorem divinum, et hospitibus suis perpetuum nomen acquireret cum religione conjunctum. Gaudebant ergo illi, et hinc imperio ejus libenter obsequebantur, et nominis sui gratia ritus annuos et festa celebrabant. Simile quiddam in Sicilia fecit Æneas (Vid. *Æneid.*, v), cum conditæ urbi Aestæe hospitis nomen imposuit, ut eam postmodum lætus ac libens Aestes diligeret, augetet, ornaret. Hoc modo religionem cultus sui per orbem terræ Jupiter seminavit, et exemplum cæteris ad imitandum dedit. Sive igitur a Melisseo, sicut Didymus tradidit, colendorum deorum ritus effluxit; sive ab ipso quoque Jove, ut Euhemerus; de tem- B pore tamen constat quando dii coli cœperint. Melis- seus quidem multum antecessit ætate, quippe qui

educaverit Jovem nepotem. Et idcirco fieri potest, vel ut ante, vel adhuc puero Jove deos colere insti- tuerit, id est alumni sui matrem; et aviam Tellurem, quæ fuit Urani conjux, et patrem Saturnum: et ipse hoc exemplo atque instituto Jovem ad tantam super- biam provexerit, ut postea sibi divinos honores au- deret assumere.

CAPUT. XXIII.

De vanarum superstitionum cætibus, et quibus cæperint temporibus.

Nunc quoniam vanarum superstitionum originem deprehendimus, superest ut etiam tempora colliga- mus, per quæ fuerint illi quorum memoria colitur. Theophilus in libro de Temporibus ad Autolicum scripto ait, in historia sua Thallum dicere, quod Be- lus, quæm Babylonii et Assyrii colunt, antiquior tro- jano bello fuisse invenitur trecentis viginti duobus

VARIORUM NOTÆ.

lem occidit, in Cariam detulit, atque in manu ejus posuit. Hinc Plutarchus in Quæstion. 45, Græc. Ia- brandum Jovem dictum voluit, quandoquidem Ly- dii *Iaßpio* securum appellant. Ex CELLARIO et THYS. — Sed tamen sic ab hospite dictum vult Lactantius. Ælianus autem alia ratione hoc nomine vocatum scribit Jovem. *Labradeus*, inquit, *Jupiter nominatus est quod permultum pluisse.* ISÆUS.

Jovi Laprio. Mss. i Bonon. antiq. et recentiores i Reg., i Colb., Nav., Lips., Brun., *Labrio*: b pro p sæpe a librariis positum, et e converso, apud omnes notum. De hoc Jovis nomine nulla est apud auctores mentio, præterquam apud Lactantium.

Jovi Casio. Sic lego cum duobus vetustissimis mss. Regiis, aliisque duobus Reg. i Colb., Nav., Vict., Gat., Marini, Em., Christi., Brun., necnon editis Be- tul. ac Cellar. Et recte. Sic etiam apud Suidam et apud Stephanum Cassium. Apud Lucanum, lib. viii:

Et Casio præferre Jovi.

Item apud Plinium, lib. v, cap. 12: *A Pelusio Casius mons est, et delubrum Jovis Casii.* In recentioribus 15 Lactantii mss. et totidem editis, *Cassio*.

Eundem modum. Mirum est quantum ad numerum creverint varia Jovis nomina. Trecentos Joves narrat Varro, cum variis epithetis et cognominibus; at quæ singulorum fuerant, uni sunt attributa. Hinc error veterum in Jovis historia recitanda. Ducenta græca illi data nomina post Liliū Gyrallum collegit Xystus Betuleius ad caput 22 hujus libri Lactantiani, et centum ac sexaginta latinū nomina. Idem fuit de Her- cule et de Mercurio, sicut et de Belo in historia veteri Assyriaca et Babylonica.

Et hinc imperio ejus libenter obsequebantur. Hinc repositi, eruditorum consilio, ex mss. 2 Colb. et 2 Brun. pro huic imperio ejus, quod est in cæteris.

Tradidit. Hic repositimus tradidit ex mss. pene om- nibus, et edit. Tornes. et Walch. In 3 Reg., i Colb., Gat., Brun. et edit. Rom. 1470, est, *tradit*. At in cunctis fere editis legitur, *sive ab ipso quoque Jove, ut Euhemerus tradidit*: sed minus bene, quia contra fidem manuscriptorum.

Euhemerus. Ed. Sublæ. addit: *tradit*.

Jovem nepotem. Scilicet Urani, qui primus orbis universi imperio præfuit. Is enim ex Tellure uxore filium suscepit Saturnum, Saturnus ex Rhea Jovem: sic Apollod. Lactantius etiam hic subdit aviam Tello- rem, quæ fuit Urani conjux; Uranus ergo avus Jovis, et Jupiter ejus nepos, ut ait etiam supra cap. 3, et in fin cap. 2. Hæc igitur recta lectio est ab omnibus

fere excusis libris agnita, non *pronepotem* ex mss. et edit. Rom., Torn., Soubron., Is., et Plantin. in marg. que lectio Lactantio contraria est, qui Saturnum fa- cit Jovis patrem, et Saturnum Urani seu Cœli filium.

Tellurem. De ejus in urbe Roma æde lege Plin. xxxiv, 9; Valer. Max. vi, 3; Augustin., de Civit. Dei iv. Plura Macrob. Saturnal. i. Terram matrem etiam Persæ coluere (*Herodot in Clio*), et Scythæ (*idem in Melpomene*); et sub nomine *Herthi*, etiam Germani, teste Tacito xi, 3. Ita *Freinshemius* in Tacitum.

Theophilus. Sextus hic Antiochenæ ecclesiæ epi- scopus fuit, teste Hieronymo, floruitque sub impera- tore Antonino Vero, proxime nimirum post apostolo- rum tempora. Euseb. de hoc etiam testatur lib. iv Hist. eccles. BETULEIUS. — Hic vix circa annum vul- garis æræ 160.

De temporibus. Inter cætera Theophili monumenta extat, non liber de Temporibus, sed opus ad Auto- licum adversus gentes tribus libris. Primo libro, docet Theophilus quid sit Deus; secundo, gentium ido- latriam et superstitionem refellit; tertio, agit de Temporibus deorum Gentilium; sed hodie ex veteri- bus monumentis elucidata sunt quadamtenus veteris historiae tempora.

Thallum. Ita legitur in cunctis ferme mss. In rec. 2 Reg., Vict., Nav., Brun., *Thallium*; in 4 Colb., *Thal- lion*; in uno autem Clarom. est, *Thalion*; in pleris- que excusis, *Thalum*. Sed scribendum, *Thallum*, ex Tertulliano Apolog. ii, Minucio, et ipsomet Lactantio supra c. 13, monente Meursio.

Quod Belus, etc. Hunc Belum arbitror Nemrodum, quia huic regni principium in terra Sennaar Babylon fuit (*Gen.*, x, c. 10); at conditorem Babyloniis Belum vocant gentiles; inque his Dorotheus Sidonius, poeta vetustus:

Antiqua urbs Babylon, Tyrio quæ condita Belo.

Artabanus apud Euseb., lib. ix Præpar. Evang. c. 41, ubi retulisset, ut primitus omnia aquis fuerint obruta, addit Belum sicasse loca, ac *Babylonem* manibus cinxisse. Servio propterea dicitur *Belus primus rex Assyriorum*. Ejus sepultura fuit Babylone; sed Xerxes eam destruxit, ut refert Strabo initio sexti decimi. De Beli hujus cultu insignis est locus Claudiani in primo de laudibus Silicionis: sed corruptus, cum juxta certissimam Scadigeri emendationem, in vi, de emen- datione temporum, pro *Belli* debeat legi *Beli*. Fuit autem Belus cum Sole cultus. Vossius.

annis: Belum autem Saturno æqualem fuisse, et A nium deorum fuit. Non ergo isti gloriantur sacrorum vetustate, quorum et origo, et ratio, et tempora deprehensa sunt. Restant adhuc aliqua, quæ ad arguendas religiones falsas plurimum valent. Sed jam finem facere libro decrevi. ne modum excedat. Ea enim plenius sunt exequenda, ut omnibus refutatis, quæ veritati videntur obstare, homines, qui bonorum ignorantia vagantur incerti, ad religionem veram possimus imbuerere. Primus autem sapientiæ gradus est, falsa intelligere; secundus, vera cognoscere. Ergo apud quem hæc prima institutio nostra profecerit, qua falsa deteximus, excitabitur ad veri cognitionem, qua nulla est homini jucundior voluptas; et erit jam sapientiæ cœlestis disciplinæ dignus, qui ad cognoscenda cætera libens ac paratus accesserit.

VARIORUM NOTÆ.

Trecentis viginti duobus annis. Thalli lapsus, quem secutus est Theophilus, et deinde Lactantius, ostendit luculenter Pererius in comm. ad Daniel, lib. xvi, c. 14, et lib. ii *Disp. de Lxx septim., part. i, quest. 2.* Quamvis autem in hac supputatione mire varient chronologi, omnium tamen expensis sententiis, haud minus, quam octingentis vel nongentis circiter annis Belum Trojano excidio antiquiorem fuisse constat. *ISÆUS.*— Nil tamen de hoc certi definiri potest, propter varios Babyloniorum et Assyriorum Belos, qui his nationibus diversis imperarunt temporibus.

Itaque. Hæc vox manuscriptorum codicum est, et

B veterum 9 editorum. *Ita rec.* editiones habent.

Si congruentes annos dividas. Manuscripti decem recentiores cum editis habent, *congruenter.* Chronologi vehementer variant, neque in supputationibus temporum scrupulose satēgit Lactantius. *ISÆUS.*

Ante annos non amplius, etc. Falsus apparet calculus. Arabius aliam inivit supputandi rationem, et ad duo millia annorum ab Jove, ad illa usque tempora intercessisse scribit prope finem lib. ii. *ISÆUS.*

Ne modum excedat. Mss. rec. 2 Reg., Vict., Nav., i Colb., Gat., Brun. addunt *oratio*; sed perperam.

ANALYSIS LIBRI SECUNDI, QUI INSCRIBITUR DE ORIGINE ERRORIS.

Pars libri duæ sunt: prima de Vanitate religionis C deorum; altera de Origine erroris.

Vanas esse religiones deorum probat: 1° quia contra conscientiam suscipiantur, cum etiam illi in calamitatibus ad Deum unum confugiant, qui rebus ex sententia fluentibus alacres ad deorum templa currunt.

2° Quia non sunt rationis humanae, nam curvant cœleste animal ad veneranda terrena. Status rectus homini et vultus sublimis datus est, ut sursum aspiciat, non deorsum (Cap. 1).

3° Quia simulacra colunt, quæ aut sunt signa deorum mortuorum, aut absentium, aut presentium. Si mortuorum, stulte colunt; si absentium, colendi dii non sunt, si nec vident quæ facimus, nec audiunt quæ precamur. Si presentium, quia dii absentes esse non possunt, supervacua sunt simulacra. Præterea Dei in æternum viventis vivum et sensibile debet esse simulacrum. At illorum simulacra omni sensu carent. Homo est simulacrorum quasi parens. Itaque melior qui facit, quam illa quæ facta sunt. In simulacro non est aliquid hominis præter umbram; ergo multo minus aliquid Dei (Cap. 2). His subiicitur gravis dehortatio a simulacrorum cultu, usque ad finem cap. 2, et reprehensio Ciceronis, qui cum intellexerit religionem vanitatem, tamen nec alios ab ea abducere, nec ipse eam relinquere voluit (Cap. 3).

Rursum simulacra nullam majestatem habere asserit: Quod fuerint in hominuli potestate; quod frangi, cremari, perire possint; quod semetipsa fieri non possint; quod cum violentur, inulta sint, nisi a coeulentibus vindicentur: quod oculis sint subjecta, ac proinde non immortalia: itaque frustra ipsis offerri munera; merito Dionysium Siciliæ tyrannum deos

tales contempsisse, spoliasse, illuisse, idque impune: C. Verrem impune tot sacrilegia commississe (Cap. 4).

4° Quia præferunt Deo et parenti opera Dei, non solum barbari, sed etiam stoici philosophi, qui omnia cœlestia, quæ moventur, in deorum numero censent: quos non tantum veritate, sed etiam verbis ipsorum revincit (Cap. 5 et 6).

5° Quia solis, lunæ, ignis, aquæ, etc. simulacra humanum in modum formant, consecrantque iis manibus et rapinas suæ, existimantes Deum amare, quidquid ipsi concupiscunt (Cap. 7).

Obiectio: At ii ipsi dii majestatem suam sæpe ostendunt prodigiis, et seminis, et auguriis, et oraculis (*Hic enumerantur multa miracula deorum*). — Ut causam horum miraculorum exponat, altius Lactantius narrationem orditur ab ipsa scilicet creatione rerum, de qua incipit disserere, cap. 9, in quo refutat errores philosophorum de mundo et ejus fabricatore Deo. Deinde persequitur historiam creationis, cap. 10, 11, 12, 13, immiscens identidem disputationiculas cum philosophis, quæ ad creationem pertinent. Tertio dilavit historiam attingit, et originem errorum a Chami Hebræorumque defectione deducit, cap. 14. Quarto, crescente hominum malitia, Deum scribit misisse angelos ad tuclam generis humani in terram: quos cum pellexisset diabolus ad vitia, et mulierum congressibus inquinasset, fecisse eos diabolum suos satellites, qui autem ex his fuerunt pregnant, eos neque angelos, neque homines fuisse; atque ita duo facta esse genera dæmonum, unum cœleste, alterum terrenum, atque hos esse immundos spiritus, malorum, quæ geruntur, auctores; qui insidiis, donis, erroribus omnia complent, qui insinuant se corporibus

hominum (Cap. 15). nocere tamen nemini possunt, nisi quem habent in sua potestate (Cap. 16). Eorum inventa esse astrologiam, aruspiciam, augurationem, oracula, necromantiam, artem magicam. Hos conari homines a cultura et notitia veræ majestatis avertere. Inde esse miracula, quæ cap. 7 commemorata sint. Nam cum dispositiones Dei præsentiant, inquit porro Lactantius, quippe qui ministri ejus fuerunt, interponunt se in his rebus, ut quæcumque a Deo vel facta sunt, vel fiunt, ipsi potissimum facere aut fecisse videantur; et quoties alicui populo vel orbi secundum Dei statum boni quid impendat, illi se id facturos vel prodigiis, vel somniis, vel oraculis pollicentur, si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur.

OBJECTIO : Cur ergo Deus hoc fieri patitur? — *Respons.* Ut mala cum bonis pugnent; ut vitia sint adversaria virtutibus; ut habeat alios quos puniat, alios quos honoret.

Atque hactenus hæc disputatio, quam altera parte, **B** defectionem Chami et posteritatis pii Noe a Deo (Cap. 14), et insidias diaboli (Cap. 16). SCLETUS.

A quod scilicet inveteratos errores depulerit, quidque porro tractaturus sit, exponit, cap. ult. 20

Altera libri hujus pars est de Origine erroris, quæ non conjunctim, sed sparsim hoc libro traditur. Disserit autem de origine errorum in specie primum, deinde in genere. In specie de origine errorum in religione Romanorum: quod Romulo urbem condente, et pessimos quosque in urbem suam admittente, ex iis in senatum legerit eos, qui ætate alios anteibant, et patres appellavit, et hos patres ac pelitos senes decreta tulisse de religione, quibus nunc Romani servant. Hortatur ergo, mutant animum, quia nemo, cum viverent, affinitate illos pastores dignos, judicasset (Cap. 6). Deinde quia oporteat in ea re maxime, in qua vite ratio versatur, sibi quemque considerare, suoque judicio ac propriis sensibus nisi ad investigandam ac perpendendam veritatem (Cap. 7).

In genere omnium errorum duas esse causas dicit: defectionem Chami et posteritatis pii Noe a Deo (Cap. 14), et insidias diaboli (Cap. 16). SCLETUS.

LIBER SECUNDUS.

DE ORIGINE ERRORIS.

CAPUT PRIMUM.

Quod rationis oblitio faciat homines ignorantes veri Dei, qui colitur in adversis, et in prosperis con- **C**
temnitur.

Quamquam primo libro religiones deorum falsas esse monstraverim; quod ii, quarum varios dissimilesque cultus per universam terram consensus hominum stulta persuasionem suscepit, mortales fuerint, hincque vita, divinæ necessitati morte concesserint; tamen ne qua dubitatio relinquatur, hic secundus liber fontem ipsum patefaciet errorum, causasque omnes explicabit, quibus decepti homines, et primi-

tus deos esse crediderint, et postmodum inveterata persuasionem in susceptis pravissime Religionibus perseveraverint. Gestio enim, Constantine Imperator, convictis inanibus, et hominum impia vanitate detecta, singularis Dei asserere majestatem, suscipiens utilius et majus officium revocandi homines a pravis itineribus, et in gratiam secum ipsos reducendi, ne se (ut quidam philosophi faciunt) tantopere despiciant, neve se infirmos, et supervacuos, et nihil, et frustra omnino natos putent. Quæ opinio plerosque ad vitia compellit. Nam dum existimant, nulli Deo nos esse curæ, aut post mortem nihil futuros, totos se libidinibus addicunt, et dum licere sibi putant,

VARIORUM NOTÆ.

Gestio enim, Constantine Imperator. Hæc duo postrema verba sunt in antiquissimo 900 annorum codice Regio, in alio item Reg., 7 Vaticanis, 2 Lipsiensibus, Balliol., Marm., et in editis Soubron., Fasitcl. 1543, Gymn. 1555, Betul., Tornes., 2 Paris., Thomas., Thys., Gall., Spark., Cellar., Walsh. At in Rhoanneo et Sangerm., Soubron., 2 Paris. multis, desunt. Regio-Puteanus habet in titulo *ad Constantinum Imperatorem.*

Convictis inanibus. Ita reposui ex mss. 6 Reg., quorum duo sunt veterrimi, 1 Lips., Em., Gat., Marm. et Viet. in marg., edit. Rom., 1470, Gymnic., Fasit., Torn., Thom., Is., Thys., Cellar., Walsh. et sic legere malo eum eruditus vir Jo. Clerico in Arte Critic. P. III, S. I. c. 4, p. 44, Cellario et Walshio. Plane enim mihi persuasi pro in positum fuisse in: quod amanuensis sæpe contigisse notum est. Nam legendum omnino videtur *inanibus*, nempe diis, qui rectis opponuntur *singulari Deo*, quam *manes* 1 Clarom. habet, *convictis diis inanibus*; 1 Colb. *prave, conjunctis inanibus*; in 16 aliis mss. recent. et 5 editis est *convictis manibus*. Vide infra, l. in c. 36 *convictis philosophiæ discipulis*, etc.

Vanitate detecta Non male Goth. *vanitate dejecta*. Bdx. *Suscipiens.* Quædam editiones habent *suspiciens*, quod idem est.

Quidam philosophi. Hic perstringit Lactantius Epicureos.

Et nihil, et frustra. Ita restituimus ex mss. 7 Reg. quorum duo sunt vetustissimi, 4 Colbert., Goth., Ult., Bonon. minus antiq., Em., Cantabrig., Brun., edit. Egnat., Paris. 1525, Fasit., Graph. In recentioribus, 2 Reg., 3 Lips., Cauc., Pen., Rostoch., Pal., 2 Clarom., Christ., 1 Colb., edit. Rom. 1470, Gymn., Betul., Tornes., Cellar., est, et nihil: quod abest a ms. 1 Bon. antiq. et editis quique rec. In 1 Colb. et ad nihil, et frustra. Alicubi legitur *nihili pro nihili*, in quem locum notam habet sequentem Bune-mannus. — *Et nihili.* Merito Cellarius ex Lips. tribus et Betul. recepit: habent et mss. C. C. C. Reimann., Elbr., Cauc., Pal. et Tornes. Prius confirmo ex Lact., l. i. c. 11: *Qui sit et mortuus, et imbecillus, et nihili*; et l. vi, c. 22: *Inspiciens, et meptas, et aduli est.* Bdx.

Nulli Deo. De hoc etiam in prioribus primi libri capitibus dictum est, ac rursus dicitur in opere de Ira Dei. Nulli refertur ad Curæ

hauriendis voluptatibus sitienter incumbunt, per quas imprudentes in laqueos mortis incurrunt; ignorant enim quæ sit hominis ratio. Quam si tenere vellent, in primis Dominum suum agnoscerent, virtutem justitiamque sequerentur, terrenis figmentis animas suas non substernerent, mortiferas libidinum suavitates non appeterent: denique seipsos magni aestimarent, atque intelligerent plus esse in homine, quam videtur, ejus vim conditionemque non aliter possent retinere, nisi cultum veri parentis sui, deposita pravitate, susceperint. Equidem, sicut oportet, de summa rerum sæpenumero cogitans, admirari soleo majestatem Dei singularis, quæ continet regitque omnia, in tantam venisse oblivionem, ut quæ sola coli debeat, sola potissimum negligatur; homines autem ipsos ad tantam cæcitatem esse deductos ut vero ac vivo Deo mortuos præferant, terrenos autem sepultosque in terra ei qui fundator ipsius terræ fuit.

Et tamen huic impietati hominum posset venia concedi, si omnino ab ignorantia divini nominis veniret hic error. Cum vero ipsos deorum cultores sæpe videamus Deum summum et confiteri et prædicare, quam sibi veniam sperare possunt impietatis suæ? qui non agnoscunt cultum ejus, quem prorsus ignorari ab homine fas non est. Nam et cum jurant, et cum optant, et cum gratias agunt, non Jovem aut deos multos, sed Deum nominant: adeo ipsa veritas,

A cogente natura, etiam ab invitis pectoribus erumpit; quod quidem non faciunt in prosperis rebus. Nam tum maxime Deus ex memoria hominum elabatur, cum beneficiis ejus fruenter, honorem dare divinæ indulgentiæ debent. At vero si qua necessitas gravis presserit, tunc Deum recordantur. Si belli terror infremuerit, si morborum pestifera vis incubuerit, si alimenta frugibus longa siccitas denegaverit, si sæva tempestas, si grando ingruerit, ad Deum confugitur, a Deo petitur auxilium, Deus, ut subveniat, oratur. Si quis in mari, vento sterviente, jactatur, hunc invocat. Si quis aliqua vi afficiatur, hunc potius implo-
rat. Si quis ad extremam mendicandi necessitatem deductus, victum precibus exposcit, Deum solum obtestatur, et per ejus divinum atque unicum nomen B hominum sibi misericordiam quærit. Numquam igitur Dei meminerunt, nisi dum in malis sunt. Postquam metus deseruit et pericula recesserunt, tum vero alacres ad deorum templa concurrunt; his libant, his sacrificant, hos corenant. Deo autem, quem in ipsa necessitate impioraverant, ne verbo quidem gratias agunt: adeo ex rerum prosperitate luxuria, ex luxuria vero, ut vitia omnia, sic impietas adversus Deum nascitur.

Quanam istud ex causa fieri putemus? nisi esse aliquam perversam potestatem, quæ veritatis sit semper inimica, quæ humanis erroribus gaudeat, cui unicum ac perpetuum sit opus offundere tenebras,

VARIORUM NOTÆ.

Hauriendis voluptatibus sitienter incumbunt. Ms. 1 Bruu. et edit. Paris., 1525, *sitientes*. Ms. 2 Colb. et 1 Clarom. *scienter*, prave. Genuina lectio *sitienter*, id est, avidè. Cicero Tuscul. 217, a. Nec *sitienter* quid appetens. Prudentius Cathemerin. iv, v. 88, *Sitienter haurire*. WALCH.

Dominum suum. Ita ms. Rohan. et Sangermann., quod est rectius, quam *Deum suum*, ut habent vulgare editiones.

Suavitates. Sic reposuimus ex ms. 2 Bonon. et 3 Reg., quorum duo sunt antiquissimi. Tax., 2 Lips., Goth., 1 Colb., 2 Clarom. In recentioribus mss. et in editis est *voluptates*.

Plus esse in homine. Id desumptum est ex Platonis Timæo et Cratyllo. Vide et Lactant. de Opificio Dei, c. 19 et 20.

Possent retinere. Ita restituiamus ex mss. 1 Bonon. antiquiore, et 1 Clarom. In exteris est, *posse retineri* in 1 Reg., *posset*.

Susceperint. Forte, *susciperent*.

Præferant. Rostoch. et Ultr., *anteferant*.

Sepultosque in terra ei. Ms. 1 Clarom. et recentes edd. septem addunt *præponant*; perperam, cum mox præcesserit verbum *præferant*.

Nominis. Heumannus credit legendum esse *numinis*. At non mutamus lectionem mss. et editorum.

Quem prorsus ignorari ab homine fas non est. Id est, qui ut prorsus ignoretur ab homine fieri non potest. Affirmavit enim errorem ab ignorantia divini nominis non venisse. Ad rem pertinet Tertull. Apolog. c. 17: *Hæc est summa delicti nolentium recognoscere, quem ignorare non possunt*. BUN.

Sed Deum nominant. Cypr. idol. Van. cap. v: *Dici frequenter audimus: O Deus; et, Deus videt; et, Deo commendo; et, Deus mihi reddat; et, Quod vult Deus; et, Si Deus dederit. Atque hæc est summa delicti, nolle agnoscere quem ignorare non possis*. BUN.

Debent. Sic reposui ex omnibus mss. et 4 edd. in

14 impressis est *deberent*; sed male.

Si qua necessitas. Sic Lucret. l. 3:

... Rebus in arctis

Acrius advertunt animos ad religionem.

Optime Rivetus, in notis suis mss. ad hunc auctorem compertum est, optimos esse nos dum ægri sumus; unde recte optat Plinius, *ut tales esse sani perseveremus, quales nos futuros esse profitemur ægroti*.

Confugitur. Melius cum sequentibus cohereret ex cunctis pene mss. quam *confugiunt*, quod est duorum rec. mss. Reg. et editorum.

Potius. Sic restitui ex omnibus mss. et vet. editis Rom. In 14 editis recentioribus est *protinus*. Vide præcedentia.

Nomen. Ita reposui ex cunctis mss. et vet. editis Rom. et Crat. ac Graph. in margine; et apte quidem ad verba stipem mendicantium in nomine Domini. In omnibus fere editis est, *nomen*.

D *Malis sunt.* In rebus adversis. Lib. vi, cap. 25: *Etiā in malis gratias agat*. Cic. pro Cluentio, cap. 61: *Unum... in malis perfugium calamitatis*. BUN.

Hos coronant. Simulacra deorum coronari apud Gentiles moris erat. Arnob. lib. vii: *Etiāne dii sertis, coronis afficiuntur et floribus?* Vide etiam Clem. Alexand. *παράδοξ.* lib. ii, cap. 8. Tertullian., de Cor. Mil., cap. 7: *Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum, Jovem Diodorus post devictos Titanas. Dat et Priapo tænias idem, et Ariadnæ sertum*. Plinius, lib. xvi, cap. 4, ait, antiquitus neminem, nisi deos, coronis ornari solitum; et lib. xxi, cap. 24: *Coronæ deorum honos erant, et Larum publicorum privatorumque*. Artemidor. lib. ii, Oneirocrit., cap. 34. Sed non solum dii coronati, verum etiam illi qui sacris operabantur, imo vasa etiam ac victimæ, quarum cornua insurabantur, etc. Ex HERALDO et ELMENI.

Offundere tenebras. Iterum, lib. ii, cap. 16: *Offundunt tenebras, veritatem caligine obducunt*. Ibid. *Erro-*

et hominum cæcare mentes; ne lucem videant, ne denique in cælum aspiciant, ac naturam corporis sui servant, cujus originem suo loco narrabimus; nunc fallacias arguamus. Nam cum cæteræ animantes pronis corporibus in humum spectent, quia rationem ac sapientiam non acceperunt, nobis autem status rectus, sublimis vultus ab artifice Deo datus sit, apparet istas religiones deorum non esse rationis humanæ, quia curvant cœleste animal ad veneranda terrena. Parens enim noster ille unus et solus, et cum fingeret hominem, id est animal intelligens et rationis capax, eum vero ex humo sublevatum ad contemplationem sui artificis erexit. Quod optime ingeniosus poeta (Ovid. 1 *Metam.*) signavit:

Pronaque cum spectent animalia cætera terram;
Os homini sublime dedit, cœlumque tueri
Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus.

Hinc utique ἀνθρώπων Græci appellantur, quod sursum spectet. Ipsi ergo sibi renuntiant, seque hominum nomine abdicant, qui non sursum aspiciant, sed deorsum: nisi forte id ipsum, quod recti sumus, sine causa homini attributum putant. Spectare nos cœlum Deus voluit, utique non frustra. Nam et aves, et ex multis pene omnia cœlum vident; sed nobis proprie datum est, cœlum rigidis ac stantibus intueri, ut religionem ibi quæramus, ut Deum, cujus sedes illa, quoniam oculis non possumus, animo contemplemur:

VARIORUM NOTÆ.

res.... offundunt, lib. vii: *Tenebræ, quibus offundetur cœlum*. De Ira, cap. 1: *Quibus (tenebris) offusa est hominis cogitatio*. BUN.

Naturam corporis sui. Intelligit statum humani corporis rectum. Quod argumentum, ut hic, sic sæpe urget. In nonnullis secutus est Ciceronem, lib. 1 de Legg. cap. 9: *Cum cæteras animantes abjecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad cœlique, quasi cognitionis domiciliique pristini conspectum excitavit*. L. II, de Nat. deor., cap. 56: *Deus homines humo excitatos celso et erectos constituit, ut deorum cognitionem cœlum intuentes capere possent*. BUN.

Cujus originem, etc. Hæc verba extant in antiquiss. Bonon., ms. et 1 Clarom. et in editis Thom., Is. Thys., Gall., Spark. et Walch. in cæteris desunt. Ea tamen retinenda sunt, tum propter elegantiam, tum quod apte congruunt cum re de qua hic agitur. In humum. Heumannus recte judicat deleudum esse in, quod juxta Lactantii phrasim elegantius est.

Eum vero ex humo sublevatum, etc. Cum Thomasio, et ex mss. 9 Reg., 1 Bonon., antiq., 5 Colb., Ros-toch., Pal., Cantab., Cauc., Jun., Ultr., tribus Vaticanis, et ed. Rom. 1470, Genevensi, Torn., Soubr., Is., hunc locum ita legendum esse contendo, non, ut vitiose in editis plerisque, enimvero ex humo sublevavit: nullus sensus erit, si hæc lectio sit retinenda; et dicendum esset ideo hominem esse animal rationis capax, quia Deus, eum sublevavit ex humo, quod absurdum esse patet in cæteris animalibus, quæ etiamsi ex humo constant, non tamen sunt rationis capacia. Ex GALLÆO.

Græci Vide Platonem in Cratyllo et in Timæo; tum etiam Platonem Judæum.

Nobis datum est... rigidis ac stantibus intueri. Dictum, ut illa Claud., lib. 1, in Rufin. Natura beatissimis esse dedit; id est, natura omnibus concessit esse beatos. Horat. 1, Serm. 4, 56: *Dederim quibus esse poetis*, de Art. poet. 372.

A quod profecto non facit, qui æs, aut lapidem, quæ sunt terrena, veneratur. Est autem pravissimum, cum ratio corporis recta sit, quod est temporale, ipsum vero animam, qui sit æternus, humilem fieri; cum figura et status nihil aliud significant, nisi mentem hominis eo spectare oportere, quæ vultum et animum tam rectum esse debere, quam corpus, ut id, cui dominari debet, imitetur. Verum homines, et nominis sui, et rationis obliti, oculos suos ab alto dejiciunt, soloque deligunt, atque timent opera digitorum suorum, quasi vero quidquam esse possit artifice suo majus.

CAPUT II.

Quæ fuerit prima causa fingendi simulacra; de vera Dei imagine, et ejus vero cultu.

B

Quæ igitur amentia est, aut ea fingere quæ ipsi postmodum timeant, aut timere quæ finxerint? Non ipsa, inquiunt, timemus, sed eos, ad quorum imaginem fieta, et quorum nominibus consecrata sunt. Nempe ideo timetis, quod eos esse in cœlo arbitramini: neque enim, si dii sunt, aliter fieri potest. Cur igitur oculos in cœlum non tollitis; et advocatis eorum nominibus, in aperto sacrificia celebratis? Cur ad parietes, et ligna, et lapides potissimum, quam illo spectatis, ubi eos esse creditis? Quid sibi tem-

Mediocrinus esse poetis

Non homines, non di, non concessere columnæ.

Rigidis. Id est rectis. Lib. II c. 17: *Hominem rigidum figuravit*. De Opif. c. 8: *Hunc ad cœli contemplationem erexit*. BUN.

Quoniam. Sic ex mss. prope omnibus restituimus. In 4 recentioribus et in vulgatis est: *quem*. Hæc tamen lectio non est inconcinna. In 1 Clarom. *quia*. Sed amplectimur potius mss. codices.

Sit. Ita omnes mss. et vet. edd. In 12 impressis legitur *est*.

Ut id, cui dominari debet, imitetur. Ita emendavimus ex mss. codicibus Regiis, Bonon. antiq., 6 Colb., Cauc., Jun., Ultr., Lips., Pal., Pen., Ros-toch., Tornes., Betul., Clarom., Cantabrig., Em., Brun., et vet. editis 3 Romanis, Venet. 1490, Paris. 1525, Graph., Betul., Antwerp. 1539, Is., Cellar. ac Genev. ad marg. In editis rec. octo est, *ne id*, prave. Legendum esse *ut id* asserit Isæus et textus ipse convincit, videlicet ut animus erigendo se ad cœlum, imitetur statum corporis quod erectum est.

Quasi vero. Addidimus vero ex mss. codicibus et edit. Soubron. et Tornes. Quod tamen deest in vulgatis.

Igitur. Rohanneus codex legit *ergo*, quod idem est. *Non ipsa, inquiunt, timemus*, etc. Sic etiam Eusebius, præfat. lib. IV, referi hoc Gentilibus planum fuisse, imagines non esse deos. Verba ejus sunt: *Ὅτι πᾶν ὅν οἱ θεοὶ ἀφ' ὧν ἔχοντα, προφανές καὶ ἀδύνατον*. Eandem exceptionem videsis apud Arnob. lib. VI, Origen. contra Cels., lib. VII, Augustin. in Ps. CXIII, Ex. GALLÆO.

Eorum nominibus. Sic reposuimus ex mss. et edit. Tornes. ac Soubron. quod venustius est quam *deorum*, ut in vulgatis cum vox illi. mox præcesserit. — *Advocatis... nominibus*. Sic omnes libri, id est, invocatis. Herum infra, *Nomina precibus advocare*. Lib. II, cap. 3: *Quibus quamque (stellam) nominibus, quibus precibus advocemus*. Lexica hunc significatum non observarum BUN.

pla? quid aræ volunt? quid denique ipsa simulacra, A
quæ aut mortuorum aut absentium monumenta sunt? Nam omnino fingendarum similitudinum ratio idcirco ab hominibus inventa est, ut posset eorum memoria retineri, qui vel morte subacti, vel absentia fuerant separati. Deos igitur in quorum numero reponemus? Si in mortuorum, quis tam stultus ut colat? Si in absentium, colendi ergo non sunt, si nec vident quæ facimus, nec audiunt quæ precamur. Si autem dii absentes esse non possunt, qui quoniam divini sunt, in quacumque mundi parte fuerint, vident et audiunt universa; supervacua ergo sunt simulacra, illis ubique presentibus, cum satis sit audientium nomina precibus advocare. At enim presentes non nisi ad imagines suas adsunt. Ita plane; quemadmodum vulgus existimat, mortuorum animas circa tumulos et corporum suorum reliquias oberrare. Sed tamen postquam deus ille præsto esse cœpit, jam simulacro ejus opus non est.

Quæro enim, si quis imaginem hominis peragere constitui contempletur sapius, ut ex ea solatium capiat absentis, num idem sanus esse videatur, si, eo reverso atque presente, in contemplanda imagine perseveret, eaque potius, quam ipsius hominis aspectu frui velit? Minime profecto. Etenim hominis imago necessaria tum videtur, cum procul abest; supervacua futura, cùm præsto est: Dei autem, cujus spiritus ac numen ubique diffusum, abesse numquam po-

test, semper utique imago supervacua est. Sed ventur, ne omnis eorum religio inanis sit et vana, si nihil in præsentem videant quod adorent, et ideo simulacra constituent, quæ quia mortuorum sunt imagines, similia mortuis sunt; omni enim sensu carent. Dei autem in æternum viventis vivum et sensibile debet esse simulacrum. Quod si a similitudine in nomen accepit, quomodo possunt ista simulacra Deo similia judicari, quæ nec sentiunt, nec moventur? Itaque simulacrum Dei non illud est, quod digitis hominis ex lapide, aut ære, aliave materia fabricatur; sed ipse homo, quoniam et sentit, et movetur, et multas magnasque actiones habet. Nec intelligunt homines ineptissimi, quod, si sentire simulacra et moveri possent, ultro adoratura hominem fuissent, a quo sunt expolita, quæ essent aut incultus et horridus lapis, aut materia informis ac rudis, nisi fuissent ab homine formata.

Homo igitur illorum quasi parens putandus est, per cujus manus nata sunt, per quem speciem, figuram, pulchritudinem habere cœperunt. Et ideo melior est qui fecit, quam illa quæ facta sunt. Et tamen factorem ipsum nemo suspicit, aut veretur: quæ fecit, timet, tamquam plus possit esse in opere, quam in opifice. Recte igitur Seneca in libris moralibus: Simulacra, inquit, deorum venerantur, illis supplicant genu posito, illa adorant, illis per totum assident diem, aut astant, illis stipem jaciunt, victimas cæ-

VARIORUM NOTÆ.

Quid sibi templa? Non est putandum hic loci a Lactantio interdictum esse omnibus, ne quem locum cultui divino consecrarent fideles, siquidem templorum nomine ædes tantum significet diis gentilium sacras, cum Christiani adeo illud verbum horrerent, ut locum in quo ad res sacras peragendas convenirent, ecclesiæ solum, aut conventiculi nomine signarent.

SPARK. — Ecclesias jam a primis sæculis pro christianis constructas, constat ex Lampridio, Flavio Vopisco, Tertulliano lib. de idololatria, item ad uxorem lib. II, cap. 9; lib. de velandis virginibus, c. 15, et alibi sæpe. Sed et Cyprianus, qui florebat anno 250 Ecclesiæ, sub nomine Domini, mentionem edito libro de Operibus et Eleemosynis; denique ex edicto Diocletiani de diruendis ecclesiis, et comburendis christianorum libris, apud Eusebium, lib. vii Histor., cap. 2 et 3, qui eam cladem deplorat; sicut et Arnobius in fine libri IV, et ipse Lactantius infra l. v. Videsis illum, lib. v, in fine, libro de Ira Dei, c. viii, Ex Isæo.

Quid aræ volunt? Nempe in quibus Gentiles sacrificia diis facere consueverunt. Alias enim Christianis sua fuisse altaria satis constat ex Sacris litteris. SPARK.

Fingendarum. De hoc vide S. Justinum in Parænetico. Vide etiam Sapient., cap. 13 et 14.

In quorum numero reponemus. Sexto casu. Lact. l. II, cap. 5; lib. III, c. 4; de Ira, c. 22. Ita quoque Cicero, lib. II de Nat. deor., cap. 9, et cap. 19 et 20; l. I de Orat., cap. 15. BEN.

Nomina. Humanus putat legendum esse munina, sed contra fidem mss. et editorum.

Mortuorum animas, etc. Simile aliquid legimus apud Gregorium Nyssenum, tractatu de Anima et Resurrectione circa medium.

Oberrare. Gentiles enim existimabant nondum humatorum corporum animas in terris oberrare, donec sepulcro mandarentur mortuorum reliquiae. — Animas circa tumulos... oberrare. Ammianus Marcell. l. XIX,

C. 12: Si qui per monumentum transisse vespere malivolorum argueretur indicis, ut veneficus, sepulcrorumque honores et errantium ibidem animarum ludibria colligens vana, pronuntiatus reus capite interibat. Habent a Platone, ad quem provocat Origenes contra Cels. l. II, p. 57, ubi vide Spencerm, et lib. VII, p. 354. BEN.

Si quis imaginem. Senec. ep. 40, pr. Si imagines nobis amicorum absentium iacunda sunt, quæ memoriam renovant, et desiderium absentis falso atque inani solatio levant: quanto jucundiores sunt litteræ, quæ vera amici absentis vestigia, veras notas afferunt. BEN.

Ut ex ea. Mss. 20, et ex ea.

Et tamen hominis imago. Mss. Angl. et Lips. cum Rom. Et tamen: non quod alii, et enim. CELL.

Diffusum. Sic et Virgilius: Jove plena sunt omnia.

Inanis sit et vana. Mss. C. C. C. Emman., Cant., Cane., Junt., Sublac., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 95, 97, Pier., Parrhas., Paris., Crat., inanis sit et vacua. Sic variant quoque l. VII, c. 6. Nihil tamen mutò. Vid. l. II, c. 1, c. 3, c. 17, lib. III, c. 4, ubi quoque inanis et vana junguntur. BEN.

Sensibile. Id est, quod sensu non careat. FRANCIS. Quæ nec sentiunt. Ita reposuimus ex ed. Soubr., Torn. et Thys. ac omnibus mss. præter Christ. et Ald. edit. in quibus est, quæ nihil sentiunt.

Homo. Qui scilicet ad imaginem Dei creatus est. Genes. I, vers. 26. Sed quanto quisque major est, ait Cicero de Officiis, lib. I, tanto se submissius gerat. Vide et S. Augustin. lib. XI de Civit. Dei, cap. 25.

Adoratura hominem fuissent, a quo. Sic restituimus ex cunctis pene mss. quod sequentibus magis respondet, quam lectio 2 Reg. rec. et edit., in quibus est, adoratura homines fuissent, a quibus. In 2 Bonon est, hominem fuissent, quo; in 1 Colb., ex quo.

Suspici. Ita emendavimus ex vetustissimis et optimis mss. 2 Reg., 2 Bonon., 3 Coll., Tornes., Goth., 1 Clarom. et pluribus aliis. In aliis est, suscipi.

dunt; et cum hæc tantopere suspiciant, fabros, qui illa fecere, contemnunt. Quid inter se tam contrarium, quam statuarium despicere, statuam adorare, et eum ne in convivium quidem admittere, qui tibi deos faciat? Quam ergo vim, quam potestatem habere possunt, cum ipse, qui fecit illa, non habeat? Sed ne hæc quidem dare his potuit, quæ habebat, videre, audire, loqui, moveri. Quisquamne igitur tam ineptus est, ut putet aliquid esse in simulacro dei, in quo ne hominis quidem quidquam est præter umbram? Sed hæc nemo considerat; infecti sunt enim persuasionem, ac mentes eorum penitus faciem stultitiæ perbiberunt. Adorant ergo insensibilia, qui sentiunt; irrationabilia, qui sapiunt; exanimata, qui vivunt; terrena, qui oriuntur e cælo. Juvat ergo, velut in aliqua sublimi specula constitutum, unde universi exaudire possint, Persianum illud proclamare,

O curvæ in terras animæ, et cælestium inanes!

Cælum potius intuemini, ad cujus spectaculum vos excitavit ille artifex vester Deus. Ille vobis sublimem vultum dedit; vos in terram curvamini: vos altas mentes, et ad parentem suum cum corporibus suis erectas, ad inferiora deprimitis, tamquam vos poeniteat non quadrupedes esse natos. Fas non est cœ-

A leste animal cum terrenis, in terramque vergentibus coequari. Quid vos beneficiis cælestibus orbatis, pronique in humum vestra sponte procumbitis? Humi enim miseri volutaminum, cum deorsum quaeritis quod in sublimi quaerere debuistis. Nam ista mortaliū digitorum ludicra et fragilia tigmata, ex quolibet materiæ genere formata, quid aliud sunt, nisi terra, ex qua nata sunt? Quid ergo rebus inferioribus subjacentis? quid capitibus vestris terram superponitis? Cum enim vos terræ submittitis, humilioresque facitis, ipsi vos ultro ad inferos mergitis, ad mortemque damnatis, quia nihil terra inferius et humilius, nisi mors et inferi. Quæ si effugere velletis, subjectam pedibus vestris terram contemneretis, corporis statu salvo: quod idcirco rectum accepistis, quo oculos atque mentem cum eo, qui fecit, conferre possitis. Contemnere autem et calcare terram, nihil aliud est quam simulacra non adorare, quia de terra ficta sunt, item divitias non concupiscere, voluptates corporis spernere, quia opes et corpus ipsum, cujus hospitio utimur, terra est. Vivum colite, ut vivatis; moriatur enim necesse est, qui se suamque animam mortuis adjudicavit.

VARIORUM NOTE.

Illis stipem jaciunt. Stipes. Festo teste, est nummus signatus: cujus rei etiam indicio est, quod pecunia, quæ militibus datur, stipendium dicitur; et sponsio pecuniarum, stipulatio. HOSPINIANUS.

Fucum stultitiæ perbiberunt. Sic legunt tres vetustissimi et optimi mss. Reg. Cæc., Oxonienses, 1 Colbert., 1 Sorbon., 1 Clarom., Gat., et edd. Ald., Fasil., Thom., Is., Spark. et Walch., necnon Bonon. antiq. in quo, *perviderunt*; in Marini, *perbiberunt*, vitiose h pro b. In 18 mss. recentioribus esse *succum*, sed in octo *perbiberunt*. Prima lectio retineri potest, inquit Gallæus, ut translatio a coloribus sit petita; panis enim fucis infici recte dicitur, ut constat ex versibus illis apud Gellium, lib. xx, cap. 8:

Jam sensiles tapetes cibri fucis,
Quos concha purpura imbuens venenavit;

quæ lectio magis placebat Antonio Augustino Hierde episcopo. Magis tamen probarem aliam lectionem *succum stultitiæ*; quæ lectio melius convenit cum verbo *perbiberunt*. Verum hæc posterior probatur Michaeli Thomasio in notis ad hunc locum. — *Succum stultitiæ perbiberunt.* Habent *succum* alii Bon., nonnulli Vaticani., Tax., Pen., Jun., Emman., Ven. 1493, 97, Paris., Gymn., Parrh., Crat., Betul., Torn. et præferunt Thom., Gall., Cell., Walch., quia convenit cum *perbiberendi* verbo. Sane sic saepe Ovid. l. 13 Metamorph., 944: *Vix bene combiberant ignotos guttura succos.* L. iv Pont. 4, i, *bibe succos.* De Arte, xxxi, 187: *Lana tot aut plures succos bibit.* De Remedio, 237, *Sepe bibi succos*; v. 308, *succos bibus.* Mss. Bonon. antiquiss., Heilm., Lips., Goth., Cæc., Cant., Ald. Gryph. *fucum* exhibent, quæ vox placet Ant. Augustino Hierde episc. 43. Heumanno, *in sit translatio a coloribus, quibus panis inficitur.* Diversis locis Heinsius ad Ovid. monuit, *succus et fucus* in mss. confundi solere. BEN.

In... sublimi specula constitutum. Expressit Gyprian. ad Donatum, ed. Oxon. fol. 6: *O si possis in illa sublimi specula (male Basil. speculo) constitutus oculos tuos inserere secretis.* BEN.

Persianum. Scilicet Sayra n Uûtur. Lactantius

Gentilium scriptorum testimoniis contra Gentem. Sic et S. Augustinus, lib. iv de Civitate Dei, cap. 30, aliter Varronis auctoritate. Vide Tertullianum in Apologetico, cap. 11; et Arnobium lib. vi. Sed hæc hujus carminis, *O curvæ*, etc., legitur in quibusdam manuscriptis et editis,

O curvas hominum! o quantum est in rebus inane!

Hoc tamen in Persio nusquam legitur.

Artifex vester Deus. Sic legunt antiquiss. mss. Bon., Lips., Pal., Ultr., Jan., 2 Brun. et tres Vaticani. Probo rationem Thomasi, qui sic legendum asserit, eo quod primum loentis fuisset de Simulacris, quorum artifex est homo; nunc loquens ad homines de Deo, recte eum vestrum artificem appellat.

Ad parentem suum. Ita reposui ex vet. edit. Rom. et omnibus prope mss. In 4 rec. et in vulgatis est, *ad parem suum.* — *Ad parentem suum.* Sic Bon., Tax., Pen., Angl., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, et in marg. Tornes. 1587, 1615, recte. Lib. ii, cap. 17: *Colonus... solius artificis parentisque nostri unicū numen*; lib. ii, cap. 18: *Quem suus parens non humilem... sed... rectum... agnoscerit.* BUXEMAN.

In terramque vergentibus coequari. Sic lego cum mss. veterrimis 1 Bonon., 4 Reg., Cæc., 5 Vatic., 11 aliis, et editis quinque. At 2 Reg., 1 Colb., 1 Clarom., *adcoquari*; ceteri vulgati cum mss. rec. octo, *versari*. Quam lectionem non ita probo, eo quod nullus non versetur cum terrenis: recte, dicit Thomasi, illi dicuntur cum bestis coequari, qui Deum ignorant, et terrenas res tantum appetunt. — *Cum terrenis... coequari.* Confirmo ex lib. de Ira, cap. 7: *Nec, rationale animal cum multis et irrationabilibus coequavit.* Conf. lib. v, cap. 14. BUXEMAN.

Orbati. Ita restitui ex antiquissimis mss. 1 Bonon. et 2 Reg. itemque ex 13 aliis et ed. Is. At 12 scripti rec. et vulgati habent, *orbati*.

Possitis. Sic reposui ex vetustioribus et posterioribus mss. Regio-Pot. utroque Bononiensi, Tax. abisque. In 12 rec. et in vulgatis est, *possitis*.

Mortuis. Scilicet simulacris.

CAPUT III.

*Quod Cicero aliique doctiores peccaverunt, non aver-
tendo populos ab errore.*

Sed quid prodest ad vulgus et ad homines imperitos hoc modo concionari? cum videamus etiam doctos et prudentes viros, cum religionum intelligant vanitatem, nihilominus tamen in iis ipsis, quæ damnant, colendis nescio qua pravitate perstare. Intelligebat Cicero falsa esse, quæ homines adorarent. Nam cum multa dixisset quæ ad eversionem religionum valeret, ait tamen non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis extinguat. Quid de eo facias, qui, cum errare se sentiat, ultro ipse in lapides impingat, ut populus omnis offendant? ipse sibi oculos eruat, ut omnes cæci sint? qui nec de aliis bene mereatur, quos patitur errare; nec de se ipso, qui alienis accedit erroribus, nec utitur tandem sapientiæ suæ bono, ut factis impleat, quod mente percepit, sed prudens et sciens pedem laqueo inserit, ut simul cum cæteris, quos liberare ut prudentior debuit, et ipse capiatur? Quin potius, si quid tibi, Cicero, virtutis est, experire populum facere sapientem: digna res est, ubi omnes eloquentiæ tuæ vires exerceas. Non enim verendum est ne te in tam bona causa deficiat ora-

A tio, qui sæpe etiam malas copiose ac fortiter defendisti. Sed nimirum Socratis carcerem times, ideoque patrocinium veritatis suscipere non audes. At mortem ut sapiens contemnere debuisti. Et erat quidem multo pulchrius, ut ob bene dicta potius, quam ob maledicta morereris. Nec plus tibi laudes Philippicæ afferre potuerunt, quam discussus error humani generis, et mentes hominum ad sanitatem tua disputatione revocate.

Sed concedamus timiditati, quæ in sapiente esse non debet. Quid ergo ipse in eodem versaris errore? Video te terrena et manufacta venerari: vana esse intelligis, et tamen eadem facis quæ faciunt ipsi, quos ipse stultissimos confiteris. Quid igitur profuit B vidisse te veritatem, quam nec defensurus esses, nec secuturus? Si libenter errant etiam ii qui errare se sentiunt, quanto magis vulgus indoctum, quod pompis inanibus gaudet, animisque puerilibus spectat omnia? oblectatur frivolis, et specie simulacrorum capitur, nec ponderare secum unamquamque rem potest, ut intelligat nihil colendum esse quod oculis mortalibus cernitur, quia mortale sit necesse est. Nec mirandum est, si Deum non videant, cum ipsi ne hominem quidem videant, quem videre se credunt. Hoc enim quod oculis subjectum est, non

VARIORUM NOTÆ.

Cicero. Scilicet in eximiis de Natura deorum libris.

Ait tamen non esse illa. Ait in libro quodam perditio. In Ciceronianis enim hodie non extat. CELL.

Quid de eo facias. Ita lego cum melioribus et antiquioribus mss. 6 Reg., 4 Colb., Lipsiensibus, Goth., Em., Brun. In 8 rec., et in vulgatis est, *Quid ei facies.*—*Quid de eo facies.* Præstat, inquit Cell. vulgato, ei. Est ei in Lips., Bon., Reimm., Sublac., Ven. 1471, 97, Rost., Paris., reliquis, nec contra indolem Cic. et Lactantii. Hic lib. iii, cap. 18: *Quid Ciceroni faciemus?* Cap. 20: *Quid his facias, qui inconcessa scrutari volunt?* Lib. v, cap. 12: *Quid iis facias, qui jus vocant carnificinas?* Cicero pro Cœcina, cap. 11, pr. *Quid huic tu homini facias?* BUNEMAN.

Ultro se ipse in lapides impingat. Recte duo Lips. illud se, vulgo neglectum, interponunt, quod indoles verbi impingendi reposcit. BUNEMAN.

Oculos eruat. De Opif. cap. 8 *Eruis et effossis oculis.* Probata locutio. Senec. cap. 7. *Suas. Eruentur oculi tui.* Filius Sen. de Provid. 5. Justin. lib. v. cap. 8. BUNEMAN.

Prudens et sciens pedem laqueo inserit. Ven. 1497. viviose, prudens et sciens. Pari elegantia lib. vi, cap. 12: *Prudens ac sciens in hos se laqueos induit.* Cic. pro Marcello 5: *Ut prudens et sciens tamquam ad interitum voluntarium.* Ubi Abramus plura. BUNEMAN.

Vires exerceas. Goth. Reimm. cum Sublac. Rost. Ven. 1471, 72, utraque 78, et reliquis, exeras, id est, exeras, ut Arnob. lib. 1, pag. 11: *Intestinas exserant experianturque virtutes.* At præstat, exerceas, quod quoque expressit ed. Paris. 1515. Ita solet noster lib. iii, cap. 16: *Sapientia, quo vim suam exerceat;* lib. vii, cap. 4: *Vim suæ rationis exerceat.* BUNEMAN.

Ne te in tam bona causa deficiat oratio. Locutio Ciceroniana, quæ est optimorum mss. et editorum multorum. Scripti 8. rec. et quinque impressi habent tibi.

Sed nimirum Socratis carcerem times. Hic Ciceronem exagitat Lactantius, quod veritatem, ne mortis periculum adiret, noluerit Romanis declarare. Val. Max., Xenophon et Diogenes Laërtius referunt, quam forti animo Socrates ab Atheniensibus damnatus, potionem veneni e manu carnificis acceperit. Hanc historiam refert Plato in Phæd.

Et erat quidem multo pulchrius. Sic legendum est ex antiquo codice Bonon. cum quo 6 Reg., 6 Colb., quinque Vaticani, 2 Clarom. et Brun. concordant. Et sane nisi copula illa, et, addatur, nulla potest constare sententia. THOMASIVS. — Sic etiam habent Cauc., Lips., Pal., Jun. Sic legit Is., Thysiana editio, et antiquiss. an. 1490, ut et Betuleiana. In 12 mss. deest quidem.

Philippicæ. Novem in M. Antonium Cicero scripserat invectivas, quibus, ad imitationem Demosthenis, Philippicarum titulum fecit. Atque hæ orationes in causa fuerunt, cur ab Augusto Antonius mortem Ciceronis exoraverit.

Revocate: Sic omnino recte mss. et Parrh., Ald., Crat., Gymn., Gryph., Betul., primæ Tornesianæ, Thomasius et sequentes, ut cohæreant, discussus... et... revocate. Eleganter vero dictum mentes ad sanitatem revocate, id est, saniora, rectoria consilia. Sic Hirtius B. Alex. cap. 24: *Cives ad sanitatem revocare.* BUNEMAN.

Hoc enim quod oculis subjectum est, etc. Hic Platonem sequitur Lactantius: Plato siquidem, in Alcibiade hominis essentiam posuit in anima intellectiva. Attamen corpus non est tantum instrumentum; verum est de essentia ipsius hominis, qui duabus constat partibus, corpore scilicet atque anima intellectiva: sed Lactantius denominationem facit a potiori et digniori parte, anima enim est potissima pars hominis, et ex illa elucet præcipue hominis dignitates. Qui plura volet, consulat isæum in notis ad Lactantium. Has addidimus ad finem hujus voluminis.

homo, sed hominis receptaculum est; cuius qualitas et figura, non ex lineamentis vasculi quo continetur, sed ex factis et moribus pervidetur. Qui ergo colunt simulacra, corpora sunt hominibus carentia, quia se corporalibus dediderunt, nec vident plus aliquid mente quam corpore; cum sit animi officium ea subtilius cernere, quæ acies corporalis non potest intueri. Quos homines idem ille philosophus ac poeta graviter accusat, tanquam humiles et abjectos, qui contra naturæ suæ rationem ad veneranda terrena se prosternant: ait enim (*Lucret., lib. vi de Natura rerum, v. 51*):

Et faciunt animos humiles formidine divum,
Depressosque premunt ad terram.

Aliud quidem ille, cum hæc diceret, sentiebat; nihil utique esse colendum, quia dii humana non curent.

Denique alio loco religiones deorum et cultus inane esse officium confitetur (*Idem, lib. v, ad finem*):

Nec pietas ulla est, velatum sæpe videri
Vertere se ad lapidem, atque omnes accedere ad aras,
Et procumbere humi prostratum, et pandere palmas
Ante deum delubra, nec aras sanguine multo
Spargere quadrupedum, nec votis neectere vota.

Quæ profecto si cassa sunt, non oportet sublimes et

excelsos animos advocari, atque in terram premi, sed nihil aliud quam cœlestia cogitare.

Impugnatae sunt ergo a prudentioribus falsæ religiones, quia sentiebant esse falsas: sed non est inducta vera, quia qualis, aut ubi esset, ignorabant. Itaque sic habuerunt, tanquam nulla esset omnino, quia veram non poterant invenire. Et eo modo inciderunt in errorem multo majorem quam illi qui falsam tenebant. Nam isti fragilium cultores, quamvis sint inepti, quia cœlestia constituunt in rebus corruptibilibus atque terrenis, aliquid tamen sapientiæ retinent, et habere veniam possunt, quia summum hominis officium, etsi non reipsa, tamen proposito tenent: siquidem hominum atque mutorum, vel solum, vel certe maximum in religione discrimen est. Hi vero quanto fuerunt sapientiores, quod intellexerunt falsæ religionis errorem, tanto facti sunt stultiore, quod esse aliquam veram non putaverunt. Itaque quoniam facilius est de alienis iudicare, quam de suis; dum aliorum præceptum vident, non prospexerunt quid ante suos pedes esset. In utraque igitur parte, et summa stultitia invenitur, et odor quidam sapientiæ: ut possis dubitare, quos dicas potissimum stultiore, illosne qui falsam religionem suscipiunt,

VARIORUM NOTÆ.

Non homo. De hoc vide supra cap. 1, col. 255, nota....

Corpora sunt hominibus carentia. Sic legendum est hominibus ex mss. 2 Bonon., 9 Reg., 3 Vatic., 5 Colb., Cauc., Tax., Pal., Pen., 1 Sorbon., Lips., Ultr., 4 Clarom., Em., Cantab., Brun. et ex pluribus editis; quæ vox idem sonat quod *animabus* in hæc Platoniorum sententia. In 4 mss. rec. et nonnullis editis est *animabus*; sed legendum *hominibus*, quod est multo elegantius juxta Thomasiū; hominis enim essentiam et rationem in anima statuit Plato. — *Corpora... hominibus carentia.* Lactantius audiatur de Opif. c. 1: *Corpus vas est... quo animus, id est homo ipse verus continetur.* Ibid. cap. 19: *Corpusculum... hominis receptaculum est*, lib. v, cap. 21: *Animus, in quo solo est homo, etc.* BUNEMAN.

Dediderunt. Ita restitui ex edit. is. et cunctis fere mss. In 2 Colbert., Cauc., Cantab. et in vulgatis est *dederunt*.

Acies corporalis. Lib. vii, cap. 13, *Quum mentis acies multo clarior... quam corporis.* Aciem de oculis dici frustra quidam negant. Ipse Cicero lib. v Fin., cap. 28: *Bonum incolumis acies, misera cæcitas.* BUNEMAN.

Velatum. Ms. 1 Bonon. antiq., vulgatum. Sed vera prior lectio; qui enim deos venerabantur, velato erant capite. Vide Plutarchum, de *Πορκατοῖς*; Plaut., Amphitr.; Virgil., lib. iii Æneid., v. 545.

Vertere se ad lapidem. Sic lego cum veteribus editis Rom., Torn.; Soubron., ac omnibus mss. præter rec. Em., Cantab. et edit. 14, in quibus est, *vertier ad lapidem*, ut legitur apud Lucretium. — *Vertier ad lapidem.* Sic libri Lucretiani, atque Lucretio illud *vertier*, libro i, pag. et l. 2, 926, quoque usitatum. Præferenda igitur hæc Aldi, Crat., Gymn., Grph., Boul., Rost., Paris., Parrhas., Tournes. *vertere*, se. BUN.

Et procumbere. Sic mss. et edit. Rom., Crat., et Torn. In vulgatis, *nec procumbere*.

Avocari. Ita correxi ex cunctis ferme mss. et vet. editis. In 2 mss. rec. et editis, *advocari*; in Brun., *evocari*. — *Avocari.* Confirmamus ex ipso Lactantio, i. vi, c. 6: *Ut a cœlestibus advocatum terrenisque demersam... interficiant*; infra: *Neque fas est animam*

cœlestibus intentam bonis... ab immortalibus suis bonis advocari. BUNEMAN.

Et eo modo. Sic legendum esse cum Thomasio censeo ex Bonon., Ultr., 2 Brun., aliisque mss., ut sensus sit, refutatis falsis religionibus et nulla certa constituta, eo tamquam modo et via quadam inductos esse reprehensores religionum, ut nullam esse dicerent, qui error gravior fuit quam eorum qui falsam sectabantur. Eodem autem modo, ut in 3 editis et impressis est, legi nullo modo potest; quia non eodem modo, neque eisdem rationibus aliquis efficitur contemptor religionum, vel sectator falsæ religionis, sed contrario modo, et plane repugnantibus rationibus. GALLÆUS.

Siquidem hominum atque mutorum, crimen est.... Vide infra hoc eodem libro, c. 9, lib. iii, c. 10; lib. de Ira Dei, c. 7. Hæc opinio a Pythagora in sua Metempsychosī manasse creditur: quam et Plato habuit, et de qua Plutarchus scribit, v Placitor., c. 20. Subit mirari Basilium in Homil. de Paradiso dicentem, bruta omnia fuisse inter se ante Adami lapsum concorditer viventia, quæque audirent inter se, et mutuo loquerentur sensate. Sed contra disserit S. August., lib. ii de Genesi ad litteram, c. 29. Denique soli homini rationem tributum esse docet Spiritus sanctus Psalm. xxxi: *Sicut equus et mulus, quibus non est intellectus.* et Psalm. xlv: *Comparatus est jumentis insipientibus.* Quod et ipse Lactantius asseruit lib. de Ira Dei, cap. 7 et 13, et de Officio Dei, cap. 2 et 3. Eam hæresim de brutis ratione participibus Philastrius tribuit Gnosticis et Manichæis. ISÆUS.

Facilius est de alienis. Respexit ad Terentii locum adductum a Lactantio, l. iii, c. 4; Sence., ep. 103: *Homines plus in alieno negotio videre, quam in suo*; Cic., lib. iii Tuscul., c. 50: *Proprium est stultitiæ aliorum vitia cernere, oblitisci suorum.* BUNEMAN.

Odor quidam sapientiæ. Id est, vestigium quoddam sapientiæ. — *Odor quidam sapientiæ.* Admodum amant hanc elegantem locutionem. Lib. vi, cap. 12, *Quasi odore quodam veritatis retenti.* Ibid. c. 22: *Quem nec odor quidam virtutis attingit.* Lib. viii, cap. 1: *Philosophi veritatem ita leviter odoratos, ut tamen videri eos*

an eos qui nullam. Sed (ut dixi) venia concedi potest imperitis, et qui se sapientes non esse fateantur: his vero non potest qui, sapientiam professi, stultitiam potius exhibent. Non sum equidem tam iniquus, ut eos putem divinare potuisse, ut veritatem per seipsos inventrent; quod fieri ego non posse confiteor. Sed hoc ab his exigo, quod ratione ipsa præstare poterunt. Facerent enim prudentius, si et intelligerent, esse aliquam veram religionem, et falsis impugnat, aperte pronuntiarent, eam, quæ vera esset, ab hominibus non teneri.

Sed moverit eos fortasse illud, quod si qua vera esset religio, exereret se ac vindicaret, nec patetur esse aliud quidquam. Videre enim nullo modo poterant, quare, aut a quo, et quemadmodum Religio vera opprimeretur; quod est divini sacramenti, et celestis arcani. Id vero, nisi doceatur, aliquis scire nullo pacto potest. Summa rei hæc est: imperiti et insipientes falsas religiones pro veris habent, quia neque veram sciunt, neque falsam intelligunt. Prudentiores vero, quia veram nesciunt, aut in iis, quas falsas esse intelligunt, perseverant, ut aliquid tenere videantur, aut omnino nihil eorum, ne incidant in errorem, cum id ipsum maximi sit erroris vitam pecudum sub figura hominis imitari. Falsum vero intelligere, est quidem sapientiæ, sed humanæ. Ultra hunc gradum procedi ab homine non potest; itaque multi philosophorum religiones (ut docui) sustulerant: verum autem scire divinæ est sapientiæ. Homo autem per seipsum pervenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur a Deo. Ita philosophi quod

A summum fuit humanæ sapientiæ assecuti sunt, ut intelligerent quid non sit: illud assequi nequiverunt, ut dicerent quid sit. Nota Ciceronis vox est (*Lib. 1 de Natura deorum*): « Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. » Quod quia vires humanæ conditionis excedit, ejus officii facultas nobis est attributa, quibus tradidit Deus scientiam veritatis; cui explicandæ quatuor posteriores libri servient. Nunc interim falsa, ut cœpinus, detegamus.

CAPUT. IV.

De Simulacris, ornamentisque templorum, et eorum contemptu, etiam ab ipsis Gentilibus.

Quid igitur majestatis possunt habere simulacra, quæ fuerunt in homunculi potestate, vel ut aliud fierent, vel ut omnino non fierent? Idcirco apud Horatium Priapus ita loquitur:

Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum;
Cum faber incertus, scammum faceretne Priapum,
Mauit esse deum. Deus inde ego, furum aviumque
Maxima formido.

Quis non sit tanto hoc custode securus? Fures enim tam stulti sunt, ut Priapi tentiginem timeant; cum aves ipsæ, quas terrore falsis aut inguinis abigi existimant, simulacris fabrefactis, id est, hominum plane similibus, insidant, nidificent, inquinant. Sed Flaccus, ut satyrici carminis scriptor, derisit hominum vanitatem. Verum ille qui faciunt, seriam se facere rem opinantur. Denique poeta maximus, homo in cæteris prudens, in hoc solo non poetice, sed antiliter desipuit; cum in illis emendatissimis libris etiam fieri hoc jubet:

VARIORUM NOTÆ.

odor ille sapientiæ tam suavis, tam jucundus afflaret, nullo modo senserint. BUNEMAN.

Concedi potest Ita reposuimus ex omnibus prope mss. et nonnullis editis. Cæteri vulgati et duo mss. rec., posset.

Et utroque sapientes non esse fateantur. Sic legendum ex utroque Bononiensi, Regiis, Cauc., Tax., Lips., Pal. et editis Isæ., Thys., Gall., Spark., Cellar., ac negatio ponenda est ante esse, non immediate ante fateantur, sicut in nonnullis mss. et editis.

Potuisse. Ita restitui ex cunctis pene mss. et veteribus editis bene multis. In 7 scriptis totidemque editis rec., debuisse.

Ratione. Idem etiam docet Apostol., Epist. ad Roman., c. 1, v. 19, 20, 21, etc.

Esse aliquam veram religionem. Veram reposui ex 27 mss. veteribusque editis, tribus Romanis. Venet. 1490, Betul., Torn., Soubroa, quibus deest religionem: quam vocem (absque veram) habent mss. 2 Bonon., Cauc., Rostoch., Jun., edit. Thom., Is., Thys., Gall., Spark. Utramque habent mss. Vatican. et Ultr., cum editis Ald., Fasit., Graph., Crat., Gymnic., Cellar., Walch. Et induendam esse dictionem veram contendit Thomasius; quia etsi veram religionem ignorarent, tamen aliquam esse religionem intelligere poterunt: ad hoc enim demonstrandum longa deinceps oratione utitur Lactantius.

Sacramentum. Id est mysterium. Aut intelligit sacras christianæ religionis caerimonias, aut æternæ sapientiæ mysterium, de qua Paulus I ad Corinth., cap. 13, vers 7 -

Id vero, nisi doceatur, etc. Adversus Sacramentos militat hæc sententia, estque Apostolo conformis I

Cor., 11, v. 14.

Ultra hunc gradum. Quia neque caro, neque sanguis potest Christum revelare, sed Pater qui in cœlis est.

Quid non sit... quam quid sit. Ex Cic., lib. de Nat. deor., cap. 21., fin. Quid non sit citius, quam quid sit, dixerim. BUNEMAN.

Quid igitur majestatis possunt, etc. Vide de his dissertentem in notis Isæum, et ipsummet Lactantium, lib. de Ira Dei, cap. 16, ubi ait eos, quibus persuasum est Deo placere justitiam, venerari eum precibus assidue, et frequentibus votis, ei dona et sacrificia offerre, justis denique operibus eum demereri.

Ficulnus. Ficulnus proverbiali figura significat inutile et fragile. Ficulnus lignum omnino contemptibile et fragile. Cæterum hujusmodi figuras Priaporum in Gazophylacia sua reulerunt eruditi, quas etiam irriserunt poete veteres, ut videre est in antiquo libello, cui titulus est *Priapeia*, sive diversorum poetarum in *Priapum Lusæ*.

Quis non sit, etc. Non est hemistichium horatianum, ut in quibusdam impressis existimatum apparet, sed prosa ipsius Lactantii ironice loquentis. Isæus.

Tentiginem. Prurigo veneris est, quo verbo et Virgilius et Horatius utuntur.

Insidant. Sic lego cum antiquioribus et potioribus mss. Reg., Bonon., 4 Colb. aliisque: in 4 Reg., 1 Colb., 1 Clarom. et omnibus fere editis, *insideant*; in aliis 3 Reg., 1 Colb., 1 Clarom., *insidiant*, prave.

In hoc solo. Ita restitui ex omnibus mss. et vet. edit. Rom. Vulgati habent *solum*; 1 Clarom., *solummodo*.

Et custos forum atque avium, cum falce saligna,
Hellespontiaci servet tutela Priapi.

Adorant ergo mortalia, ut a mortalibus facta. Frangi enim, cremari, perire possunt. Nam et tectis vetustate labentibus saepe comminui solent, et consumpta incendio dilabuntur in cinerem, et plerumque (nisi sua illis magnitudo subvenierit, aut custodia diligens sepperit) in prædam furibus cedunt. Quæ igitur insania est, ea timere, pro quibus aut ruinæ, aut ignes, aut furta timeantur? Quæ, vanitas, aliquam ab his sperare tutelam, quæ tueri semetipsa non possunt? Quæ perversitas, ad eorum præsidia decurrere, quæ ipsa, cum violantur, inultra sunt, nisi a coleantibus

A vindicentur? Ubi ergo veritas est? ubi nulla vis adhiberi potest Religioni; ubi nihil, quod violari possit, apparet; ubi sacrilegium fieri non potest.

Quidquid autem oculis manibusque subjectum est, id vero, quia fragile est, ab omni ratione immortalitatis est alienum. Frustra igitur homines auro, ebore, gemmis deos excolunt et exornant; quasi vero ex his rebus ullam possint capere voluptatem. Quis usus est pretiosorum munerum nihil sentientibus? an ille qui mortuus? Pari enim ratione defunctorum corpora, odoribus ac pretiosis vestibus illita et convoluta, humi condunt, qua deos honorant, qui neque cum fierent, sentiebant, neque cum coluntur, sciunt; nec

VARIORUM NOTE.

Et custos. Carmina sunt Virgilii in iv Georgicor.

Hellespontiaci. Priapus colebatur apud Lampsacum, quæ Straboni urbs insignis est Hellesponti; unde Priapus et Lampsacenus, et Hellespontiacus dielus est. De quo vide Ovidium lib. vi Pastorum, et Lactantium cap. 21 libri i.

Tutela. Emmenessio ad h. l. Virgilii, tutela est imago. Sed num ea vox præter insigne navale, ut Lact. lib. i, c. 11, dictum, id valeat dubito. Est igitur hic proprie defensio, ut ex infra hic apparet, ubi: Quæ vanitas ab his sperare tutelam, quæ tueri semetipsa non possunt? Arnob. l. ii, p. 39: Dii certi certas apud vos habent tutelas, licentias, potestates, etc. Ben.

Cremari, perire possunt. Sic cum editis Gymnic., Tornes., Soubri., Cellar., omnes mss. rotundius, quam duo rec. Reg. et ceteri editi, cremari possunt ac perire; in edit. Beul. est, cremari, perire possunt.

Ea timere, pro quibus, etc. Non inconcinnè notat Gallæus post Gronovium, rectius fore si deleatur vocula pro, et legatur, ea timere quibus aut ruinæ, aut ignes, aut furta timeantur. Sic apud Silium Ital. —

Extrema simul gentique urbiq; timebant.

Quibus .... timeantur. Cæteri scripti et editi, pro quibus, uti Celsus l. iii, c. 11, pro quibus metuitimus. BUNEMAN.

Sperare. Ita cum Cellario et Walchio lego ex omnibus mss. et edit. Paris. 1523, Grat. Gymnic., Torn., Soubri., Cellar., Welch. In edit. Rom. 1474, Fastel., Egnat., Thom., Is., Thys., Spark., spectare; nec male. Spectare, pro expectare, forsitan genuina Lactantii lectio, qui frequenter verbis simplicibus utitur pro compositis, ut observo alias. — Sperare tutelam. Imitator Cyprianum ad Demetrian. loi. 328: Pudeat te, eos colere, quos ipse defendis, pudeat tutelam de his sperare, quos tu ipse tueris. Saepè sperare, spectare, expectare in mss. confundi docui ad Epitom., cap. 64: Ab his aliquod sperare præsidium. Ad rem Conf. Lact. l. v, cap. 20, et Justin. Mart. Apol. 1 sect. 9, fin. et not. Grabil. Ben.

Quæ tueri semetipsa non possunt. Sic mss. antiquiores et meliores cum omnibus editis. Scripti recentiores 2 Regii, 1 Colbert., Em., Brun., quæ tueri se nullo modo possunt.

Ad .... præsidia decurrere. Ut succurrere, est opem ferre, sic decurrere ad præsidia, est opem, auxilium implorare. L. ii, c. 14, l. vi, c. 10, jungit: ad alios decurrisse, præsidium implorasse. Ben.

Excolunt et exornant. Unum alterum explicat. Vid. not. 6. cap. 15, ubi his, simulacra excolere. Sic Cyprianus l. ii, ep. 2 ad Donatum: Quam scieris te esse excolendum magis, te potius ornandum. Ben.

Pari enim ratione defunctorum corpora odoribus, etc. Uncturam mortuorum in usu fuisse etiam apud

B paganos patet ex Plinio Secund. lib. v, Epist. 16: Non possum exprimere verbis quantum animi vulnus acceperim, cum audivi Fundinum ipsum præcipientem, quod in vestes, margaritas, et gemmas fuerat irrogaturus, hoc in thura, et unguenta, et odores impenderetur, Ex Ovid. iv Fast. :

Osculaque applicuit posito suprema teretro.

Atque ait: in invito frater adempte, vale.

Arsuroque artus unxit.

et Anuleio Apol.: Et si thus, et casiam, et myrrham, cæterosque id genus odores funeri tantum emptos arbitreris, cum et medicamento parentur et sacrificio. Hic mos est antiquissimus, et ab Aegyptiis originem traxisse videtur. Sic enim Genes. c. ult: Præcepit (Joseph) servis suis medicis, ut aromatibus condirent patrem. Vide etiam versum ultimum hujusce capituli. Quomodo autem hæc fierent, narrat Herodotus lib. ii, et Diod. Sicul. Bib. Hist. lib. ii, cap. 5. Apud Judæos etiam hunc morem obtinuisse constat ex Matthæi xxvi, vers. 40, etc., deinde ad Christianos pervenit Tertull. de Idololatr.: Etiam hominibus ad pigmenta medicinalia, nobis quoque insuper ad solatia sepulture usui sunt; item Apol. c. 42. Nec solummodo ungi, verum etiam lavari solebant corpora mortuorum: hinc Virgil. Aeneid. vi:

Corpusque lavant frigentis et ungunt.

Hic abluendi ritus etiam in primitiva Ecclesia obtinuit, ut constat ex Actorum cap. ix, v. 37, ubi legitur, Tabitham vitam sanctam confestim lotam fuisse. Eo Kirchneranno. — Et hic mos etiamnum perseverat, non modo in omnibus tere monachorum ac monialium cœnoliis, sed et vulgo in nonnullis provinciis ac diocesis, et in Abrincensi, in Vascitania et in Bearnio erga mortuos laicos. De his plura disserimus in itinerario nostro liturgico gallico edito, Parisiis anno 1718. Ita JOANNES LE BARN.

Ac pretiosis vestibus. Vestibus etiam mortuorum corpora induebant pagani. Quem morem sæpe deridet Lucianus de luctu, alludens ad veterem superstitionem existimantium mortuos in inferis rigere absque vestibus, et frigore confici; sed et Herodotus Musa v. Hæc erant Græcorum debria. Nam Romani, ut ex sequentibus patet, atrociorum respexerunt vestibus involventes mortuos, quorum communem per totam adeo mundum auctum fuisse legem, docuit nos Juvenalis Satyra 5:

Pars magna Italia, si verum admittimus, in qua

Nemo togam sinit nisi mortuus

Et Martialis, lib. ix, Epigram. 58,

Et pallens toga mortui trahitis

Apuleius, lib. i Florid.: Nam illi quoque viderat hominem præsidere, hominem depugnavit, togam quoque parari et voto et funeri; item nulli eorum ut appareret et

enim sensum consecratione sumpserunt. Non placebat Persio, quod aurea vasa templis inferantur, supervacuum putanti esse inter religiones, quod non sanctitatis, sed avaritiæ sit instrumentum. Illa enim satius est Deo, quem recte colas, inferre pro munere.

Compositum jus, fasque animi, sanctosque recessus
Mentis, et insectum generoso pectus honesto.

Egregie, sapienterque sensit. Verum illud ridiculè subdidit: hoc esse aurum in templis, quod sint,

Veneri donatæ a virgine pupæ :

quas ille ob minutiem fortasse contempserit. Non videbat enim, simulacra ipsa et effigies deorum, Polycleti, et Euphranoris, et Phidias manu ex auro atque ebore perfectas, nihil aliud esse quam grandes pupas,

VARIORUM NOTÆ.

philosophos. Cæterum toga illa fuit varia pro conditione eorum quibus funus fiebat. Nam in vulgo civium et tacito funere, vulgarem togam, quæ alba erat, usurpatam existimo. Et de hac capiendus Plutarchus in Problem. qui inter alias causas, cur fœminæ in luctu utantur albis vestibus, etiam hæc ponit, quod ipse mortuus sit hujusmodi veste indutus. Hujus ritus, qui hodieque apud Græcos etiam Christianos viget, meminit quoque Homerus Iliad., de Patrocli funere. Pauperes tamen, et tenuioris fortunæ homines, non videntur elati in albis, monente Artemidoro, lib. II, cap. 3. At hos vilibus pannis fuisse involutos existimo, monitus ab Eusebio in Chronicis: *Cassius Severus, orator egregius, vigesimo quinto exilii sui anno summa inopia moritur, vix panno verenda contextus.* Nam alias cadavera in honestissima veste efferrî mos erat. Valer. Maximus lib. IV, cap. 5: *Ut C. fratrem germanum esse cognovi, multum ac diu convicio deos ob donum impiæ victoriæ insectatus, prope castra transtulit, et pretiosa veste opertum rogo imposuit.* Hieronymus in Vita Paulæ: *Cur mortuos vestros auratis obvolvitis vestibus?* Suetonius in Nerone: cap. I: *Funeratus est impensa ducentorum millium, stragulis albis auro intextis, quibus usus Kalend. Januarii fuerat.* Hinc qui publice magistratum gesserant, vel bello honorem sibi quesiverant, inducebantur vestibus, quæ harum rerum indices essent (Polybius, l. VI), etc. Testantur id ipsum Livius l. XXXIV, et Valer. Max. lib. V, cap. 4. Non autem Romæ solum, sed et Lacedæmone honestiores elatos legimus. Apud Romanos vestium discrimen, non in viris tantum fuit observatum, sed et in matronis. Quarum enim filii magistratus enriles gessissent, eas in honoratiore veste elatas patet ex Propertio lib. IV, Eleg. ult. :

Et tamen emerui generosos vestis honores.

In Oriente etiamnum perseverat mos deferendi ad sepulcrum, inhumandique christianorum corpora pretiosioribus suis vestibus induta; in Occidente sacerdotum et monach. tantum quotidianis.

Inferantur. Ms. Brun. et Latinus, inferrentur, non male.

Compositum. Vide Pers. Satyr. 2. sub finem. At compositum jus, est jus humanum scriptum et ratum; sicut fas est jus sacrum et religiosum.

Incoctum. Ms. 1 Bonon. antiq., in cœtu. — Incoctum. Plura nota ad lib. de Ira cap. 13, In humidis incocta: male Goth., intactum. BENEMAN.

Ridiculè. Ita reposui ex mss. veteribus et optimis Bonon., Reg., 5 Colbert., 1 Clarom., Brun. In 1 Colb. rec. et in editis, ridiculè. Utraque lectio bona. In 1 ab. Clarom., ridiculose.

Aurum in templis. Ita legendum esse censeo ex mss. Resh., Pat., 2 Brun., Cauc., Jun., Vet. aliisque multis,

non a virginibus, quarum lusibus venia dari potest, sed a barbatis hominibus consecratas. Merito igitur etiam senum stultitiam Seneca deridet. Non, inquit, his pueri sumus (ut vulgo dicitur); sed semper. Verum hoc interest, quod majora nos ludimus. Ergo his ludicris, et ornatis, et grandibus pupis et unguenta, et thura, et odores inferunt: his opimas et pingues hostias immolant, quibus est quidem os, sed carens officio dentium: his peplos et indumenta pretiosa, quibus usus velamipis nullus est: his aurum et argentum consecrant, quæ tam non habent qui accipiunt, quam qui illa donarunt.

Nec immerito Dionysius, Sicilia tyrannus, post victoriam Græcia politus, deos tales contempsit, spolia-

B et plerisque editis. In edit. Thomas. et Thysii haud bene legitur aureum. GALLÆUS.

Donatæ a virgine pupæ. Hoc pariter ex Persio desumptum est, Satyra 2, cujus hi sunt versus integri:

At vos
Dicite, pontifices, in sacro quid facit aurum?
Nempe hoc, quod Veneri donatæ a virgine pupæ.

Pupæ igitur a virginibus pubertatem consecutis aut nupturis Veneri solitæ dicari, ut ab ephebis bullæ: quia in omni mutatione, insignia vel instrumenta vitæ anteactæ diis consecrare moris erat. Horatius:

Vetanius, armis
Herculis ad postem fixis, latet abditus agro.

Idem alibi:

Donasset jamne catenam
Ex voto Laribus quærebat.

Sic zonam virginalem suspendebant nupturæ, et multa testimonia. Pupa est. *παρῳγών*, unde *planguncula* apud Cicer. ad Atticum.

Polycleti, etc. Hi erant eximii statuarii. Polycleti mentio est apud Plinium libro XXXV. Quintilianum et Aelianum de variâ Historia. Vixit Polycletus circa Olympiadem LXXXVII. Euphranor Praxitelis æqualis, fuit et pictor et statuarius insignis, vixitque circa Olympiadem CIV; de eo fit mentio in eodem Plinii libro. Phidias vero non minus præstans, Atheniensis erat, vixitque circa Olympiadem LXXXII. De quo mentio est apud Plinium lib. XXXV. De hoc argumento vide etiam Tatianum in Oratione adversus Græcos.

Non his pueri. Vetus proverbium est, de quo vide Erasmus.

D Quidem os. Alludit ad illud Davidicum: *Os habent et non loquuntur.*

His peplos et indumenta pretiosa. Dii habebant sua velamenta atque amictus, quibus vestiebantur atque ornabantur. Sueton. in Catig.: *In templo simulacrum stabat aureum iconium, amiciebaturque quotidie veste quali ipse uteretur.* Eleganter Philo in Explicat. Decalogi observat, simulacrorum artifices sæpissime omnibus miseris condictari, cum simulacra ab iis facta et formata, purpura auro cæterisque pretiosis ornamentis decorantur. HERALDUS.—*His... indumenta pretiosa... his... argentum consecrant.* Parum abest, quia recipiam lectionem Bonon., *his... indumenta pretiosa consecrant, his... argentum conferunt*; nam præcedentibus singulis verba sua adjunxit. Conf. Epist. c. 25. BENEMAN.

Quæ tam non habent. Iterum et eleganter plenius Bon., *quæ tam in usum non habent.* BENEMAN.

Post victoriam Græcia politus Græciam Ma-

vit, illasit: siquidem sacrilegia sua jocularibus etiam dictis prosequatur. Nam cum Jovi Olympio aureum amiculum detraxisset, laneum jussit imponi, dicens, ætate grave esse aureum, hyeme frigidum, laneum vero utrique tempori aptum. Idem auream barbam detrahens Æsculapio, incongruens et iniquum esse ait, cum Apollo pater ejus imberbis esset adhuc, ac lævis, priorem filium quam patrem barbatus videri. Item pateras, et exuvias, et parva quædam sigilla, quæ simulacrorum protentis manibus tenebantur, detrahebat: et accipere se illa, non auferre dicebat; perquam enim stultum esse et ingratum, nolle accipere ab his ultro porrigentibus, a quibus bona sibi homines precarentur. Hæc ille fecit impune, quia rex et victor fuit. Quin etiam secuta est eum solita felicitas: vixit enim usque ad senectutem, regnumque per manus filio tradidit. In eo igitur, quia homines sacrilegia vindicare non poterant, oportuit deos ipsos sui vindices esse. At si humilis quispiam tale quid commiserit, huic præsto sunt flagella, ignes, equulei, cruces, et quidquid excogitare iratis et furentibus licet. Sed cum puniunt deprehensos in sacrilegio, ipsi de deorum suorum potestate diffidunt. Cur enim illis

A potissimum non relinquunt ulciscendi sui locum, si eos posse aliquid arbitrantur? Quin etiam putant illorum numine accidisce, ut prædones rerum sacrarum deprehensi tenerentur; et sæviunt non tam ira, quam metu, ne si deorum injuriam non vindicaverint, ipsos expetant pœnæ; incredibili scilicet vanitate, qui nocituros sibi deos potent ob aliena scelera, qui ipsis, a quibus violati spolati que sunt, per seipsos nihil nocere potuerunt. At enim sæpe ipsi quoque in sacrilegos vindicaverunt: potest id vel casu accidisce, quod aliquando, non semper. Sed tamen paulo post, quomodo id acciderit, ostendam. Nunc interim quæro, cur illi tot et tanta sacrilegia in Dionysio non vindicaverunt, qui non furtim, sed palam deos ludibrio habuit? Cur hunc tam potentem sacrilegum a templis, a ceremoniis, ab imaginibus suis non arcuerunt? Cur etiam sacris rebus ablatis, prospere navigavit? quod joco ipse testatus est (ut solebat). Videtisne (inquit comitibus suis naufragium timentibus) quam prospera sacrilegis navigatio ab ipsis diis immortalibus tribuatur? Sed hic fortasse a Platone didicerat, deos nihil esse.

VARIORUM NOTÆ.

gnam, Italiæ partem, a Dionysio subactam fuisse, Justinus ex Trogo tradidit, lib. xx, cap. 1 et 5, nec plura Diodorus Siculus l. xiv. At Cicero, ejus sacrilegium scripturus l. iii de Nat. deor., c. 34, dicit: Cum ad Peloponnesum classem appulisset, et in janum venisset Jovis Olympii. Nec vero cessat dubitatio, quia etiam Syracusis in parte Acradina Jovis Olympii templum fuit; Cic. in Verr. l. vi, c. 53. Cui propius est, illatum illud aureum amiculum vel a Gelone Siculo, ut Cicero habet d. l. vel ab Hierone fuisse, uti est apud Val. Max. lib. 1, c. 1, et, in quo uterque consentiunt, conflatum ex manubiis Carthaginiensium. CELL.

Dionysius.... Jocularibus. Hæc omnia plenius Arnob., l. vi, p. 205. Add. Perizon. ad Ælian. Hist. Var. l. 1, c. 20. Sic Justinus de Alexandro quodam, l. xxxix, c. 2: Templo Jovis solidam ex auro victoriæ signum tolli jubet, facietis joci sacrilegium circumscribens; nam victoriam commodatam sibi ab Jove esse dicebat. Sic Brauns (Justin. lib. xxiv, c. 6) scurriliter Jocatus, locupletes deos hominibus largiri oportere, etc. BUNEMAN.

Cum Jovi Olympio aureum amiculum detraxisset. Hoc enim ornat ex manubiis Carthaginiensium tyrannus Gelo, ut ait Cicero. Sed de hoc joculari facto et facietis verbis, vide Valerium Maximum libro 1, cap. de Neglecta religione. De hoc et aliis similibus vide Epiphanium in Anchorato, Clementem Alexandr. in Protreptico, Arnobium libro vi, ac Ciceron. lib. viii, de Nat. deor. — Amiculum habent. Mss. 2 Reg., Brun., edit. Rom. 1470, Paris., Ald., Crat., Graph., Is., Walch., Amictum; 1 Clarom., amictulum.

Auream barbam detrahens Æsculapio. Vide Cic. et Valer. dd. II.; Æsculapius autem barbatus fingebatur, senilis prudentiæ, medico necessariæ, significandæ causa. Phallicus poeta Carm. 36.

Intonsa semper Æsculapio barba est. CELL.

Imberbis... adhuc. Ita idem Apollo Horatio l. iv Carm., c. 6, dicitur lavis. Minue. Felicem noster sequitur c. 21: Apollo tot ætatibus lævis, Æsculapius bene barbatus, etc. BUNEMAN.

Lævis. Bene restitutus ex ms. 1 Clarom. et edit. Fasit., Torn., Soubron., Thomas., Cellar., Walch., Sex alii scripti eam 4 editis habent lævis; 5 Reg., 4

Colb., 1 Clarom., Brun. et edit. Rom. 1470, lævis.

Pateras, et exuvias, et parva... sigilla. Eadem Tullius l. iii de Nat. deor., cap. 34, quem consue. Ipse, Victoriolas, pateras, coronasque vocat, quæ simulacrorum porrectis manibus sustinebantur. CELL. — Parva... sigilla. Conf. not. ad l. vii, c. 3, Tanquam sigilla, etc.

Protentis manibus. Sic recte secunda 1478. Vitiöse prima 78, potentis. Sublac., Rost., Ven. 93, 97, portentis. Cic. lib. iii de Natura deor. c. 34; et Val. Max. l. 1, ext. 3: Porrectis manibus, quod est, protentis, a protendo. BUNEMAN.

Regnumque per manus... tradidit. Lib. de Mort. Persec., c. 24. Sic Livius l. 1, c. 3: Aventinus regnum per manus tradidit. BUNEMAN.

Non poterant. Mss. 4 Colb. et Brun., non potuerunt.

Oportuit. Pro oportuisset, ut lib. vi, cap. 24. Potuit (pro potuisset) esse verus Dei cultor, si quis... monstrasset, l. de Mort. Persec. cap. 27: In fuga opprimi facile potuit, si quispiam sequeretur. BUNEMAN.

Equulei. Figuram et descriptionem equulei Pitiscus ad Curt. l. vi, c. 10, not. 19, exhibuit. Conf. Cuper. ad l. de Mort. Persecut. cap. 23. BUNEMAN.

Quum puniunt. Eadem lib. v, cap. 20. Quæ licet sæpius urgeant Pares, e. g. Cyprianus ad Demetr., c. 12, fol. 328; Arnob. l. 1, p. 11, recte tamen monet Heraldus ad Arnob. l. 1, p. 18, sq. non hæc vera esse ἀλλὰ, quia Deus vult impietatem ab hominibus etiam puniri. BUNEMAN.

Illis potissimum non. Melius fere Goth. Reimm. et Lips. tert: Cur enim non ipsis potissimum relinquunt? BUNEMAN.

Ipsos expectant pœnæ. Mss. 5 Colb., Jun., Rostoch., 1 Clarom., cæcit. Rom. 1470, ipsos expectant pœnæ; 1 Colb. et 1 Clarom. a secunda manu, exponant. Scripti 1 Bon. antiq. et Cauc. habent, in ipsos expetant pœnæ. Quæ lectio placeret Isæo, si scriptum fuisset, pœnas.

Putent ob aliena scelera. Mss. 4 Colbertini et edit. Rom. 1470, putant.

Comitibus suis. Vide apud Cic. in fine lib. iii de Natura deorum.

Platone. Quem diu secum habuit Dionysius, ut patet tum ex Laertio, tum ex epistolis Platonicis.

Quid Caius Verres? quem Tullius, accusator ejus, A Marce Tulli, hoc est, ad hominem. Siculi confugerunt; quoniam triennio sunt experti deos illos nihil valere. Essent enim stultissimi, si ad eos ob defendendas injurias hominum confugissent, qui Caio Verri nec pro seipsis irati esse potuerunt. At enim Verres ob hæc facinora damnatus est. Non ergo dii vindicaverunt, sed Ciceronis industria, qua vel defensores ejus oppressit, vel gratia restitit. Quid, quod apud ipsum Verrem non fuit illa damnatio, sed vacatio? ut quem admodum Dionysio deorum spolia gestanti dii immortales bonam dederant navigationem, sic etiam Verri bonam quietem tribuisse videantur, in qua sacerilegiis suis tranquille frui posset. Nam frementibus postea civilibus bellis, sub obtentu damnationis ab omni periculo et metu remotus, aliorum graves casus et miserabiles exitus audiebat, et qui cecidisse solus universis stantibus videbatur, is vero universis cadentibus solus stetit, donec illum et opibus sacrilegio partis et vita satiatum, ac senectute confectum, proscriptio triumviris auferret, eadem scilicet qua Tullium violatæ deorum majestatis ultorem. Quin etiam felix in eo ipso fuit, quod ante suam mortem crudelissimum exitum sui accusatoris audivit; diis videlicet providentibus, ut sacrilegus ac prædo ille religionum suarum, non ante moreretur quam solatium de ultione cepisset.

CAPUT V.

Quod solus omnium creator Deus est colendus, non vero elementa, nec corpora cælestia: Reselliturque Stoicorum sententia, qui stellas et astra deos putant.

Quanto igitur rectius est, omissis insensibilibus et

VARIORUM NOTÆ.

Accusator. Cic. in Verr., act. vi, in fine.

Catinensi. Ita reposui ex mss. codicibus, et vet. editis Rom. 1468, 1470. Dicitur etiam a Pomponio Melo Catina; a Cicerone Catina vel Catine, act. vi in Verrem in fine; et Silio lib. xii. Multi editi habent *Catanensi*. Catina vero nunc est Catana ad radicem Ætnæ montis, a cujus conflagatione multum passa est his ultimis temporibus.

Ennensi. Enna, urbs in mediotulio Siciliæ, etiam Strabonis et Meleæ testimoniis, Cereris cultu nobilis. Sic etiam apud Claudianum et Silium Italicum Ceres Ennea nominatur.

Alterius tanta fuit religio. Alterius, Catanensis. De religione ejus Cic. d. i. cap. 45. CELL.

Gracchanis temporibus. Cum Tiberio Graccho occiso, magnorum periculorum metus ex ostentis portenderetur. Ex Cicerone de Clar. or. c. 45. CELLAR. — De his seditionibus Ennensibus vide Livium Decad. iv.

Ceres. De Cereris cultu vide supra libro i, cap. 21.

Caio Verre. Cneio Pompeio primum et M. Crasso Coss. Caius Verres perfunctus quæstura, legatione, prætura urbana, cum eam per triennium tenuisset, atque in ea fuisset libidine, avaro, crudeliterque versatus, repetundarum reus a Siculis postulatus est. Extant 7 Ciceronis contra Verrem orationes. Sed quod ad præzens negotium attinet, sexta præ cæteris legenda est. Scribitur historia etiam a Valerio lib. i, cap. i.

De cælo quoque sustulerat. Sic restitui ex veteribus editis, cunctisque mss. dempto uno Colbertino, cui

est *sustulerit*. In 12 impressis legitur *sustulisset*.

Ad te, Marce Tulli, hoc est, ad hominem. Sic legitur in antiquis mss. Boan.; in editis quibusdam legebatur: *Ad te, Marce Tulli, hoc est ad te ipsum hominem*, quod minus recte est propter inutilem repetitionem, ut monet Thomasius.

Potuerunt. Ita restitui ex mss. omnibus et editis Rom. 1470. Paris., Crat., Torn., Soubron., Cellar. In Ald. 1515, est, *poterunt*; in cæteris vulgatis, *poterant*.

Damnatus est. Quadragenties enim sestertium abstulerat, teste Cicer., Plut., auctore, interprete Budæo, tricies sestertium: id est, septuaginta millia aureorum coronatorum, computante eodem Budæo.

Qua vel defensores. Ms. i Bon. antiq. et edit. Walch., *quæ*: Jun. et ed. Ald. Paris., Graph., *quia*; edit. Rom. 1468, *qua vel deprehensores*.

Qui cecidisse. De triumvirorum proscriptione lege Eutrop. lib. vi; Appianum lib. iv; Plut. in Antonio, Flor. lib. iv, cap. 3; Oros. lib. vi, cap. 48; Velleium Patere. lib. ii et alios. Nespian tamen, quod ego sciam, de Verre mentio fit. Forsan id legerat Lactantius in scriptis quibusdam deperditis.

Stantibus. Id est, salvis. Exprimit Ciceronem lib. vi ad Famil. ep. 6. BENENAX. — *Universis stantibus.* Sic lego cum edit. Torn., Soubron., Walch. cunctisque mss. præter 2 rec. Reg. et 11 edit. in quibus est, *omnibus stantibus*.

Quanto igitur rectius est. Mss. i Bonon. antiq., 1 Clarom. et Cotton. habent: *Quanto igitur honestius et rectius est*

vanis, oculos eo tendere, ubi sedes, ubi habitatio A est Dei veri; qui terram stabili firmitate suspendit; qui cælum distinxit astris fulgentibus; qui solem rebus humanis clarissimum, ac singulare lumen, in argumentum suæ unicæ majestatis accendit: terris autem maria circumfudit, flumina sempiterno lapsu fluere præcepit.

Jussit et extendi campos, subsidere valles,
Fronde tegi silvas, lapidosos surgere montes.

Quæ utique omnia non Jupiter fecit, qui ante annos mille septingentos natus; sed idem:

Ille opifex rerum, mundi melioris origo,

qui vocatur Deus, ejus principium, quoniam non potest comprehendî, ne quæri quidem debet. Satis est hominî ad plenam perfectamque prudentiam, si Deum esse intelligat: cujus intelligentiæ vis et summa hæc est, ut suspiciat et honorificet communem parentem generis humani, et rerum mirabilium fabricatorem. Unde quidam hebetis obtusique cordis, elementa, quæ et facta sunt et carent sensu, tamquam deos adorant. Qui cum Dei opera mirarentur, id est cælum cum variis luminibus, terram cum campis et montibus, maria cum fluminibus et stagnis et fontibus, earum rerum admiratione obstupefacti, et ipsius artificis obliti, quem videre non poterant, ejus opera venerari et colere cœperunt; nec umquam intelligere quiverunt, quanto major quantoque mirabilior sit, qui illa fecit ex nihilo. Quæ cum videant divinis legibus obsequentia cœnomodis atque usibus

hominis perpetua necessitate famulari, tamen illa deos existimant esse; ingrati adversus beneficia divina, qui Deo et patri indulgentissimo sua sibi opera prætulerunt. Sed quid mirum, si aut barbari, aut imperiti homines errant? cum etiam philosophi Stoicæ disciplinæ in eadem sint opinione, ut omnia cœlestia, quæ moventur, in deorum numero habenda esse censeant; siquidem Lucilius Stoicus apud Ciceronem sic loquitur: « Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam in tam variis cursibus in omni æternitate convenientiam temporum, non possum intelligere sine mente, ratione, consilio; quæ cum in sideribus esse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. » Item paulo superius: « Restat, inquit, ut motus astrorum sit voluntarius; quæ qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. » Nos vero et quidem constanter negamus, ac vos, o philosophi, non solum indoctos et impios, verum etiam cæcos, ineptos delirosque probamus, qui ignorantiam imperitorum vanitate vicistis. Illi enim solem et lunam, vos etiam sidera deos putatis.

Tradite igitur nobis stellarum mysteria, ut aras et templa singulis erigamus; ut sciamus quo quamque ritu, quo die colamus, quibus nominibus, quibus precibus advocemus; nisi forte nullo discrimine tam innumerabiles, tam minutos deos acervatim colere debemus. Quid quod argumentum illud, quo colligunt universa cœlestia deos esse, in contrarium

VARIORUM NOTÆ.

Ubi sedes. De hac Lactantii sententiâ vide Plutarch. de Placitis Philosophorum lib. 1, cap. 6.

Qui terram stabili. Philo Judæus libro de Mundo quærit, quæ sit basis universi; tandem colligit eam esse legem et decretum æterni Dei: huc referas psalm. cxxviii, vers. 6.

Terram... suspendit. Lib. iii, cap. 3: *Quibus fundamentis terra librata aut suspensa sit.* BUN.

In argumentum, etc. Similia leguntur apud S. Augustin. lib. de Genesi ad Interam.

Maria circumfudit. Ita legunt omnes mss. et vulgati, præter 4 rec. edit. quibus est, *circumfundit.*

Jussit. Hæc ex Ovid. initio i Metamorph.

Qui ante annos mille septingentos natus. Ms. Christ. *Qui post annos mille, etc.* Utraque lectio bona, quæ idem significat. Lactantio enim familiare est, cum de tempore agitur, ante usurpare pro post, ut in lib. iv. Divin. Institutionum, cap. 10: *Ante diem decimum calendarium Aprilium Judæi Christum cruci affecerunt;* in libro autem de Mortibus persecutorum, cap. 2, initio: *Post diem decimum calendarium Aprilium, etc.* ut ibi fusius demonstrabimus, et in Dissertatione de hoc ipso libro.

Ille opifex. Ovidius ubi supra paulo post.

Usibus hominis. Mss. 3 rec. Reg. et editi habent, *usibus hominum*: at 6 Reg. quorum duo sunt antiquissimi, 2 Colbert., 2 Clarom., *hominis*, unde factum est *humanis* in rec. 2 Reg., 4 Colb., Em., Christ.

Famulari. Sublac. et Ven. prima 1478, prave, *familiari*, ubi recte mss. et Rost., Ven. 1471, et secunda 78, 93, 97, et aliae, *famulari*. De Ira lib. xxiii, c. 21. *terrenis... famulari.* BUN.

Qui Deo et patri indulgentissimo sua sibi opera prætulerant. Ita cum editis Rom. 1468 et 1470, Is. et sex recentioribus impressis antiquiores et posteriores mss. 2 Bon., Reg., Tax., Jun., Pen., 6 Colb., Lips.,

C Pal., Brun. et 2 Clarom., nisi quod in uno Clarom. et 1 Reg. rec. deest et, sicut in sex editis mss. Cauc., *qui Deo Patri indulgentissimo suo, sua sibi opera*: antiquæ enim editiones suæ et ille promiscue usurpabant.

Lucilius. Hoc ex Cicerone desumptum est lib. ii de Nat. deor. num. 54, ubi reprehenduntur ii qui sideribus divinitatem tribuunt. Chinas etiam apud Platonem lib. x de Legibus, soli, lunæ et sideribus animam tribuit. Ita scriptum reperio in mss. 9 Reg., 2 Bonon., Tax., Pen., 6 Colb., 2 Clarom., Em., Cantabrig., Brun. in editis Gymnic., Betul., Torn., Soubron., Is., Cellar., Walch. et apud Ciceronem ipsum. Scripti Lips., Jun., Bodl., Cotton., edit. Rom. 1470, et Crat. habent, *Lucillius*; editi 7, *Lucillus*. — *Lucilius Stoicus.* Cicero lib. i, de Nat. deor. cap. 6: *Q. Lucilius Balbus, qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Græcis compararetur.* CELL.

In tam variis. Addita præpositio in ex omnibus mss. et cunctis fere editis: deest in 5 vulgatis rec.

Restat. Hoc ex Cicerone, ibid. n. 44.

Verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Plato in Cratyl. Similiter stoici, ut Posidonius apud Stobæum. S. August. i. iv de Civ. Dei, cap. 11: *Dicunt (stoici) omnia sidera partes Jovis esse, et omnia vivere, atque rationales animas habere; et ideo sine controversia deos esse.* Vossius.

Ille enim solem et lunam. Variis gentibus mos fuit, Solem et Lunam adorare. De Persis Herodotus in Clio: *Sacrificant et Soli, et Lunæ, et Telluri, et igni, et Aquæ, et Ventis. his enim solis ut sacrificent, antiqua obtinuit consuetudo.* Idem: de Libya populis, in Melpomene: *Sacrificant Soli et Lunæ solis, quibus uno nos Libyæ populi solent immolare.* SCHEGUS.

valet. Nam si deos esse idcirco opinantur, quia certos et rationabiles cursus habent, errant. Ex hoc enim apparet deos non esse, quod exorbitare illis a præstituti itineribus non licet. Cæterum si dii essent, huc atque illuc passim sine ulla necessitate ferrentur, sicut animantes in terra, quarum quia liberæ sunt voluntates, huc atque illuc vagantur, ut libuit, et quo quamque mens duxerit, eo fertur. Non est igitur astrorum motus voluntarius, sed necessarius, quia præstituti legibus officiisque deserviunt. Sed cum disputaret de cursibus siderum, quos ex ipsa rerum ac temporum congruentia intelligebat non esse fortuitos, existimavit voluntarios esse, tamquam non possent tam disposite, tam ordinate moveri, nisi sensus illis inesset officii sui sciens. O quam difficilis est ignorantibus veritas, et quam facilis scientibus! Si motus, inquit, astrorum fortuiti non sunt, nihil aliud restat, nisi ut voluntarii sint; immo vero, ut non esse fortuitos manifestum est, ita nec voluntarios. Quomodo igitur in consiciendis itineribus constantiam suam servant? Nimirum Deus, universi artifex, sic illa disposuit, sic machinatus est, ut per spatia cœli divina et admirabili ratione decurrerent, ad efficiendas succedentium sibi temporum varietates. An Archimedes Siculus concavo ære similitudinem mundi ac figuram potuit machinari, in quo ita solem ac lunam composuit, ut inæquales motus, et cœlestibus similes conversionibus, singulis quasi diebus efficerent, et non modo accessus solis et recessus, vel incrementa diminutionesque lunæ, veram etiam stellarum, vel inerrantium, vel vagarum, dispares cursus orbis ille, dum vertitur, exhiberet? Deus ergo illa vera non potuit machinari et efficere quæ potuit solertia hominis imitatione simulare?

Utrumne igitur stoicus, si astrorum figuras in illo

ære pictas efficiasque vidisset, suo illa consilio moveri diceret, ac non potius artificis ingenio? Inest ergo sideribus ratio ad peragendos meatus suos apta: sed Dei est illa ratio, qui et fecit, et regit omnia, non ipsorum siderum, quæ moventur. Nam si solem stare voluisset, perpetuus utique dies esset. Item, si motus astra non haberent, quis dabitet sempiternam noctem fuisse futuram? Sed ut diei ac noctis vices essent, moveri ea voluit: et tam varie moveri, ut non modo lucis ac tenebrarum mutæ vicissitudines fierent, quibus laboris et quietis alterna spatia constarent; sed etiam frigoris et caloris, ut diversorum temporum vis ac potestas, vel generandis, vel maturandis frugibus conveniret. Quam solertiam divinæ potestatis in machinandis itineribus astrorum, quia philosophi non videbant, animalia esse sidera putaverunt; tamquam pedibus, et sponte, non divina ratione procederent. Cur autem illa excogitaverit Deus, quis non intelligit? Scilicet ne solis lumine decedente, nimium cæca nox tetris atque horrentibus tenebris ingravesceret, noceretque viventibus. Itaque ei cœlum simul mira varietate distinxit, et tenebras ipsas multis minutisque luminibus temperavit. Quanto igitur Naso prudentius, quam illi, qui sapientiæ studere se putant, qui sentit a Deo lumina illa, ut honorem tenebrarum depellerent, instituta! Is eum librum, quo *ἑρμῶν* breviter comprehendit, his tribus verbis terminavit:

Tot numero, talique Deus simulacra figura
Imposuit cœlo, perque atras sparsa tenebras.
Clara pruinose jussit dare lumina nocti.

Quod si fieri non potest, ut stellæ dii sint; ergo nec sol quidem, nec luna dii esse possunt, quoniam luminibus astrorum, non ratione differunt, sed magnitudine. Quod si hi dii non sunt; ergo nec cœlum quidem, in quo illa omnia continentur.

VARIORUM NOTÆ.

Rationabiles. Mss. Brun. *rationales*; et sic legere malebat Franciscus.

Exorbitare. Cyprian. lib. 1. ep. 12. *Exorbitans et a via veritatis exerrans.* Bon.

Passim. Id est, sine ordine, sine certis legibus, ut libuit: sicut omnia verba, contextus produnt. Noto ad l. ii, cap. 6, et ad l. iii, cap. 9. Bon.

Ut libuit. Ita omnes editi et mss. præter sex rec. in quibus est, ut libet.

Eo fertur. Mss. 2 rec., *feruntur.*

Non est igitur astrorum motus voluntarius. Veteres moveri sidera dicebant, cum oriebantur vel occidebant, Officiū... sciens. Ut l. ii, cap. 14, *Rerum scios.* Epist. cap. 5, *rerum scientes.* Bon.

An Archimedes, etc. Cic. Tuscul. i. Nam cum Archimedes, lunæ, solis, quinque errantium motus in sphaeram illigavit, effecit idem, quod ille qui in Timæo mundum edificavit Platonis Deus, ut tarditate, celeritate dissimilinosque motus una regeret conversio: quod si in hoc mundo sine Deo fieri non potest, ne in sphaera quidem eosdem motus Archimedes sine divino ingenio potuisset imitari. Jul. Firmic., lib. vi, cap. 3: *Hic est ille noscer, cujus ingenio sphaera fabricata cœli lapsam et omnium siderum cursus exemplo divinæ imitationis ostendit.* Solinus cap. 21: *Hic domus Archimedis, qui iuxta siderum disciplinam machinarius commentator fuit.* Nos tamen hoc machina solum celebris fuit, sed aliis in obsidione Syracusarum ab omnibus celebratis. Item hydraulica machina quæpiam, quam Tertull.

laudat cap. 14, lib. de Anima: *Specta, inquit, portentosissimam Archimedis munificentiam, organum hydrolicum dico, tot membra, tot partes, tot compagines, tot itinera vocum, tot compendia sonorum, tot commercia modorum, tot acies, etc.* BARTHUS. Hujus sphaeræ meministi etiam Cicero lib. ii de Natura deorum, et lib. v Tusculan. Questionum. Vide etiam Claudianum in Epigrammate de Archimede. — Archimedes. Apparet Lactantium respexisse ad Cie. lib. ii de Nat. deorum. D. c. 36: *Archimedes arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaeræ conversionibus, quam naturam in efficiendis.* Add. c. 34. BONEMAN.

Inæquales motus. De his vide Plinium, lib. ii.

Conversionibus. Id est regressibus solis ab uno Tropico ad alium. Vide Plinium lib. xviii.

Vel inerrantium. Hæc lectio est omnium mss. (dempto 1 Oxoniensi) et veterum 2 edit. Rom., Venet., 1490, ac Beul., Is., Spark., Cellar., Valch., id est, fixarum. Edit plures habent, *errantium*, male: idem enim est ac *vagarum*, quod sequitur, pro quo est *vagantium* in 1 Clar. et Cotton.

Solem stare. Vide Plinium lib. ii, cap. 19.

Animalia esse sidera. In quo errore fuit et Origenes in libro de Principiis.

Minutisque luminibus. Quoad oculum scilicet.

ἑρμῶν. Hic Ovidii liber, sive translatio ex Arati Phaenomenis, desumptus est. Hæc carmina ex Arato græce refert Plutarchus lib. ii de Philosophor. Placitis. cap. 49.

CAPUT VI.

Quod nec mundus totus, nec elementa sint Deus, nec animata.

Simili modo si terra, quam calcamus, quam subigimus et colimus ad victum, deus non est, nec campi quidem ac montes dii erunt: sed si hi non sunt, ergo ne tellus quidem universa Deus videri potest. Item si aqua, quæ servit animantibus ad usum bibendi aut lavandi, deus non est, nec fontes quidem, ex quibus aqua profluit. Si fontes non sunt, nec flumina quidem, quæ de fontibus colliguntur. Si flumina quoque dii non sunt, ergo et mare, quod ex fluminibus constat, Deus haberi non potest. Quod si neque cælum, neque terra, neque mare, quæ mundi partes sunt, dii esse possunt; ergo ne mundus quidem totus Deus est, quem iidem ipsi stoici, et animantem, et sapientem esse conteadunt, et propterea Deum: in quo tam inconstantes fuerunt, ut nihil dictum sit ab his quod non ab iisdem fuerit eversum. Sic enim argumentantur: Fieri non posse, ut sensu careat, quod sensibilia ex se generat. Mundus autem generat hominem, qui est sensu præditus; ergo et ipsum sensibilem esse. Item: Sine sensu esse non posse, cuius pars habeat sensum; igitur quia homo sensibilis est, etiam mundo, cuius pars homo est, inesse

A sensum. Propositiones quidem veræ sunt, et sensibile esse, quod sensu præditum gignat, et habere sensum, cuius pars sensu aucta sit: sed assumptiones falsæ, quibus argumenta concludunt, quia neque mundus generat hominem, neque homo mundi pars est. Nam hominem a principio idem Deus fecit, qui et mundum: et non est mundi pars homo, sicut corporis membrum; potest enim mundus esse sine homine, sicut urbs, et domus. Atqui ut domus unius hominis habitaculum est, et urbs unius populi; sic et mundus domicilium totius generis humani. Et aliud est, quod incolitur, aliud quod incolit. Sed illi, dum student id, quod falso susceperant, confirmare, et sensibilem esse mundum, et Deum, argumentorum suorum consequentia non viderunt. Nam si mundi pars est homo, et sensibilis est mundus, quia homo sentit: ergo quia mortalis est homo, mortalis sit et mundus necesse est; nec tantum mortalis, sed et omnibus morbis et passionibus subjectus.

Et e contrario: Si Deus est mundus, et partes ejus utique immortales sunt; ergo et homo Deus est, quia pars est (ut dictis) mundi. Si homo; ergo et iumenta, et pecudes, et cætera genera bestiarum, et avium, et piscium; quoniam et illa eodem modo sentiunt, et mundi partes sunt. At hoc tolerabile est: nam et hæc colunt Ægyptii. Sed res eo pervenit, ut

VARIORUM NOTÆ.

Si terra, quam calcamus, etc. Multæ nationes terram tamquam deam coluere. A Phrygiis colebatur sub nomine Rheæ, Cybeles, etc. Assyrii iidem illam pro dea habuere, teste Macrobio Sat. lib. 1, cap. 25: Assyrii Deo, quem summum maximumque venerantur, Adad nomen dederunt: subiungunt eidem deam, nomine Adargatim, omnemque potestatem cunctarum rerum his duobus attribuunt, solem terramque intelligentes. Ægyptii etiam illi divinos deulere honores sub nomine Isis, teste Servio in viii Æneid.: Isis, inquit, lingua Ægyptiorum est terra, quam Isin esse volunt. Item Macrobius Sat. 17, cap. 20: Isis juncta religione celebratur, quæ est vel terra, vel natura rerum subjacens soli. Germani etiam hanc deam coluere, ut testatur Tacitus, qui dicit illam vocatam, Heriham. Vid. Voss., de Idol., cap. 55.

Quam subigimus et colimus ad victum. Ita restitui-mus ex veteribus editis cunctisque mss. præter 1 Bonon. antiq. in quo deest et colimus. De hoc Cato apud Ciceronem, de Senectute.

Nec campi quidem. Iogo, ne campi quidem, ut Ven. 1495. 97. Ben.

Item si aqua. Præ cunctis gentibus præcipue aquam venerati videntur Ægyptii et Persæ. De prioribus ita Plutarch. lib. de Is. et Osir.: Nilal in maiore est Ægyptiis honore, quam Nilus. E nostris Athanasius, qui Ægyptius ipse fuit, Orat. cont. Gentes: Alii fluvios et fontes, et omnium maxime Ægyptii aquam præcipue venerati, deosque appellant. Similiter Jul. Firmic. de Err. prof. Relig. Vossius.

Nec fontes quidem. Ex Goth., Lips. tert., Ven. 1471, Rost., ne fontes quidem, ut multi libri: ne tellus quidem, ne flumina quidem, ne mundus quidem: unde ne cælum quidem corrigendum putavi. Conf. Grævium et alios, ad de M. Pers. cap. 4, not. 8 et not. ad Lact. lib. vi, cap. 15. Ben.

Nec flumina quidem. Pro ne reposui nec ex mss. 2 Reg., 3 Goth., Bran. et editis multis: quod præcedentia requirant.

Quæ mundi partes sunt. Eadem mens est Ciceronis

C de Natura deorum, scilicet partes mundi non esse partes Dei.

Ergo ne mundus quidem totus Deus est. De hac stoicorum sententia vide Ciceronem in iv Academicarum Question. Mundus erat Stoicis Deus ipse. Vid. Plutarch., de Phil. Plac., lib. 1, cap. 3 et 7; Epiphani., Hæres. præfat. Seneca, Quæst. nat., lib. 11, cap. 45: Vis Deum mundum vocare? non fuleris. Ipse enim est totum quod vides, totus operibus suis inditus et se sustentans vi sua. Manil. Astron., lib. 1:

Qua pateat mundum divino numine verti,
Atque ipsum esse Deum.

Sic et Cato apud Lucanum, lib. ix:

Jupiter est quodcumque vides, quodcumque moritur.

Propositiones quidem veræ sunt... sed assumptiones falsæ. Ciceroniano more loquitur Lactantius, propositionemque vocat eam syllogismi partem quam scholastici majorem nominant, et assumptionem dicit quam scholastici minorem vocant. Ex Isæo.

Mundus domicilium. Sic Cicero, lib. iii de Finibus ait: Mundum autem censent regi numine deorum, eamque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum; et unamquamque nostram ejus mundi esse partem.

Aliud quod incolit. Ita ex omnibus mss. et veteribus editis restitui. In pluribus impressis est colit. Vide præcedentia.

Consequentia. Reimm. Tornæus., Consequentiam Idem Reimm. Ergo et iumenta; bene. Ben.

Sed et. Omnium mss. est; sed etiam editorum, præter Tornæus. et Soubiron.

Iumenta et pecudes. Quod confirmatur ex Epistola Pauli ad Roman., cap. 1, v. 25.

Nam et hæc colunt Ægyptii. Absurdioribus superstitionibus maxime addicit. De superstitionibus religionis Ægyptiorum vide Herodotum lib. 11: Cicero.

et ranæ, et culices, et formicæ dii esse videantur, A etiam verbis suis revincuntur. Sicut enim domus, in usum habitandi facta, per se nihil sentit, dominoque subjecta est, qui eam fecit, aut incolit : ita mundus, per se nihil sentiens, factori Deo subjacet, qui eum in usum sui fecit.

CAPUT VII.

De Deo, et religionibus insipientium ; de avaritia et majorum auctoritate.

Duplici ergo ratione peccatur ab insipientibus : primum, quod elementa, id est Dei opera Deo præferunt ; deinde, quod elementorum ipsorum figuras humana specie comprehensas colunt. Nam solis lunæque simulacra humanum in modum formant ; item ignis, et terræ, et maris, quæ illi Vulcanum, Vestam, B Neptunum vocant ; nec elementis ipsis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet, ut jam viliora ducantur illa quæ vera sunt : auro scilicet, gemmis, et chore delectantur. Horum pulchritudo ac nitor præstringit oculos : nec ullam religionem putant ubicumque illa non fulserint. Itaque sub ebrenta deorum avaritia et cupiditas colitur. Credunt enim deos amare quicquid ipsi concupiscunt ; quicquid est, propter quod furta, et latrocinia, et homicidia quotidie sæviunt ; propter quod bella per totum orbem populos urbesque subvertunt. Consecrant ergo diis manubias et rapinas suas, quos certe necesse est imbecilles esse, ac summæ virtutis expertes, si subjecti sunt cupiditatibus. Cur enim cœlestes eos C putemus, si desiderant aliquid de terra ? vel beatos,

VARIORUM NOTÆ.

nem, in v Tusculan. ; Philostratum, in Vita Apollonii, lib. vi ; Lucianum, de Sacrificiis ; Solinum, cap. 45 ; et Eusebium, lib. ii de Præpar. Evang., cap. 1. Ut et ranæ. Et restitui ex mss. ac veteribus editis Rom. In i Clarom. est, ut et araneæ ; forsan gemina lectio, quæ melius convenit culicibus et formicis quam ranæ.

Idem ipsi. Scilicet stoici. Conf. Cic. lib. ii de Nat. deor., cap. 55, et cap. 62 ; et Lact., de Ira cap. 15 et seqq. BENEMAN.

Mundum esse constructum. Plato quoque utraque utitur loquendi ratione in Timæo. Si mundus a Deo ex nihilo factus est, quemadmodum professio Christiana credit, genitus non fuit. Nam *γένεσις* fit, quando materia aliam formam substantialem induit.

BETULEIUS.

Navis. Est ergo. Sic rescripsi, uti omnes edd. distinguunt, ubi Cell. navis est. Ergo. Post navis, subaudi, est edificatus. BEN.

Jam illud quam repugnans et absurdum. 1 Reg. Nam. Ms. Pen. et ed. Is., Spark., quam absurdum.

Affirmant. Cunctorum prope mss. est et edit Rom. 1468. In 1 Colberti. et 1 Clarom. et in omnibus pene vulgatis, affirmant.

Si vero deus mundus est. Ordine meliori Reimm., Si vero mundus deus est. BEN.

Quæ utique sola Dei nomen. Sic reposuimus ex quampluribus mss. In 2 Reg. et editis est, *solius Dei* ; in 2 Reg., 2 Colb., 2 Clarom., *solidi*.

Brutescunt. Ita edit. Spark., Cellar., Walch., et cuncti mss. præter 3 Colb. et multos editos quibus est *putrescunt* ; corrupte omnino. *Brutescunt.* Lactantio est, sensum perdunt. — *Brutescunt.* l. vii, cap. 42 : Non anima corpore deficiente, sed corpus anima

decedente brutescit, quia sensum omnem trahit secum. Utrouque vero loco Lactantius agit de sensu, non vero de putredine. BEN.

Neque domus habere dominium sui potest. Sic legendum est ex utroque codice Bonon. et quinque Vaticanis. Operariorum oscitantia i omisum esse, recte censet Thomasius, et sic legendum esse textus ipse evincit : nam eo quod domus non habet dominium sui, hinc etiam mundus eo jure non gaudet. Præter codices a Thomasio laudatos reperio mss. Regios. 3 Colb., Canc., Jun., Ultr., Em., Cant., 1 Lips., 1 Clarom., Brun., edit. Rom. 1470, 1474, Ald., Crat., Gymnic., Graph., Soubron., Is., Gal., Spark., Cellar., Walch.

Solis lunæque. Contra hanc Græcorum superstitionem disputat Eusebius l. iii Præparat. Evangel. c. 2.

In aperto litant. Ita cuncti editi et omnes pene manuscripti Jun., sacrificant 1 Reg. et 1 Colb., in aperto litant, male 1 Bonon. antiq., in compita litant ; alter Bonon. rec. et Tax., in evento aperto litant.

Nitor præstringit oculos. Pro recepta, Epitome cap. 25, oculos fulgor præstringeret. Cic. lib. iv Flia., cap. 14, aciem animorum virtutis splendore præstringitis.

BENEMAN.

Consecrant ergo diis manubias. Florus, lib. i, cap. 7, de Tarquinio Superbo : De manubiis captarum urbium templum erexit. Manubiz autem proprie quid sint, et ut a prædis sive spoliis differant, docet Nonius Marcellus dum inquit : Manubias a præda hoc distare veteres existimant, ut sit præda corpora ipsa rerum quæ capiuntur : Manubiaz vero pecuniæ ex præda vendita redactæ.

Imbecilles. Goth. Reimm. imbecillos. Optime, ne tot secundæ vocales concurrant. Hinc imbecilles proscripti

si aliqua re indigent? vel incorruptos, si voluptati A habent ea in quibus appetendis cupiditas hominum non immerito damnatur? Veniunt igitur ad deos, non tam religionis gratia, quæ nulla potest esse in rebus male partis et corruptibilibus, quam ut aurum oculis hauriant, nitorem levigati marmoris, aut ebôris aspiciant; ut insignes lapillis et coloribus vestes, vel distincta gemmis fulgentibus pecula insatiabili contemplatione contrectent. Et quanto fuerint ornatio- tiora templâ, et pulchriora simulacra, tanto plus majestatis habere creduntur: adeo religio eorum nihil aliud est, quam quod cupiditas humana miratur.

Hæ sunt religiones, quas sibi a majoribus suis traditas pertinacissime tueri ac defendere perseverant: nec considerant quales sint; sed ex hoc probatas atque veras esse confidunt, quod eas veteres tradiderunt, tantaque est auctoritas vetustatis, ut inquirere in eam scelus esse dicatur. Itaque creditur ei passim, tamquam cognita veritati. Denique apud Ciceronem sic dicit Cotta Lucilio: « Habes, Balbe. quid Cotta, quid pontifex sentiat. Fac nunc ego intelligam, quid tu sentias; a te enim philosopho rationem religionis accipere debeo, majoribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, rationis est credere. » Si credis, cur ergo rationem requiris, quæ potest efficere ne credas? Si vero rationem requiris, et quærendam

putas, ergo non credis. Ideo enim quæris, ut eam sequaris, cum inveneris. Docet ecce te ratio non esse veras religiones deorum. Quid facies? majoresne potius, an rationem sequeris? quæ quidem tibi non ab alio insinuata, sed a te ipso inventa et electa est, cum omnes religiones radicibus eruisti. Si rationem mavis, discedere te necesse est ab institutis et auctoritate majorum; quoniam id solum rectum est quod ratio præscribit. Sin autem pietas majores sequi suadet, fatere igitur, et stultos illos fuisse, qui excogitatis contra rationem religionibus servierunt, et te ineptum qui id colas, quod falsum esse convinceris. Sed tamen quoniam nobis tantopere majorum nomen opponitur, videamus tandem qui fuerint majores illi, a quorum auctoritate discedi nefas ducitur.

B Romulus urbem conditurus, pastores inter quos adoleverat convocavit, cumque is numerus condendæ urbi parum idoneus videretur, constituit asylum. Eo passim confugerunt ex finitimis locis pessimi quique, sine ullo conditionis discrimine. Ita conflavit ex his omnibus populum; legitque in senatum, eos qui ætate anteibant, et Patres appellavit, quorum consilio gereret omnia. De quo senatu Propertius Elegiarum scriptor hæc loquitur:

Buccina coquebat priscos ad verba Quirites:
Centum illi in prato sepe Senatus erat.

VARIORUM NOTÆ.

Nitorem levigati marmoris, etc. Vide Tertull. Apol. C cap. 12, Justin. Mart. Apol. II, pro Christianis.

Adeo religio eorum. Sic restitimus ex mss. 9 Reg., 2 Bonon., plur. Vatic., 6 Colb., 2 Clarom., Em., Cantab., Christ., Cotton., Bailliel., et edit. Rom. 1470: impressi 8, adeo religio deorum; Egnat. seu Ald. 1515, Paris. 1525, Graph., an ideo religia deorum.

Scelus esse dicatur. Sic legendum est ex utroque Bon. codice, et tribus Vaticanis; quia, inquit Thomasius, docti et sapientes cum simularent se magni facere veterum auctoritatem, dicebant quidem scelus esse in eam inquirere, non tamen id scelus esse dicebant, cum sæpe ipsi multa suorum majorum iriderent. Nec solum dicatur habent codices 2 Bonon., 3 Vatic., sed et 3 Colb., Jun., Lips., Tax., Ultr., Em., Cantab., Rostoch., Pen., 2 Clarom. et edit. 2 vet. Rom. ac Is., Gall., Spark., Cellar., Walch.; quasi ita dicant paganorum eruditi, etsi aliter sentiant. In scriptis 4 Reg., 1 Colb., Brun. et 3 impressis, ducatur.

Passim. Id est, temere, sine ulla ratione. Vid. not. sup. et I. III, c. 9. Bun.

Lucilio. Ita restitutum ex omnibus ferme mss. et editis. In 1 Reg. rec. ac 4 editis, Lucilio; in edit. Graph., Lucillio. Hæc Ciceronis verba sunt ex lib. III de Nat. deorum, non longe a principio.

Balbe. Balbus est ipse Lucilius (vid. cap. 5), et Cotta est idem pontifex. Cie. de Nat. deorum lib. I, cap. 22.

Rationis est credere. Absunt a Ciceronis libris rationis est; nec vero displicent Grætero. CELL.

Quæ quidem tibi non ab alio insinuata. Sic habent mss. 2 Bonon., Tax., Pen., 5 Vatic., 5 Colb., Em., Cant., Cauc., Pal., Lips., Rostoch., Ultr.; 2 Clarom., Brun. et veteres edit. Rom., Paris., Is., alique Regii quatuor et nonnullæ editiones carent illa negativa, quæ necessario est addenda, ut sensus constet.

Electa est. Mss. 11, electa est. Verum Thomasius putat legendum esse: Electa est.

Sin autem pietas majores sequi suadet. Thomasius notat hunc sententiæ minoribus litteris in codice Bon. hæc verba fuisse superscripta: Sin autem veritas major est quæ suadet. Verum in nullo alio codice nobis quidem viso ita habetur; quare nihil mutandum censuimus. GALL. — Quam lectionem immutari non vult Thomasius propter codicis antiquitatem. Attamen minoribus litteris legitur in eodem codice: Sin autem veritas major est, quæ suadet, fatere igitur.

Fatere. Sic repositi ex mss. et veteribus editis Rom. in cæteris vulgatis est, fueris.

Servierunt. Quoniam fere mss. est. In mss. Jun. et in vet. editis sex, serviunt; in sex aliis excusis, servierint. — Servierint. Hoc rectius, quam unus Bon. Reim. et Goth. servierunt, aut edd. Sabiac., Rost. Ven. 1471-97, Paris., Jun., Crat., Ald., Parrh., Gymn., serviunt. BEN.

Quod falsum esse convinceris. Ita lego cum mss. 5 Regiis, quorum duo sunt veterrimi, 7 Vat., 4 Colbert. aliisque multis, ac 10 vet. edit. In scriptis 19, inter quos est 1 Bonon. antiq., et in 6 impressis recentioribus est, conviceris. Attamen putat Thomasius ex 1 Bonon. et 5 Vaticanis legendum esse, quod falsum esse conviceris. Et hoc, inquit, refertur ad Ciceronem dicentem: Qui ea ob pietatem sequebatur, quæ falsa esse conviceret.

Videamus tandem. Mss. 11 et 6 vet. edit. pro tandem, repetunt tamen, quod proxime præcessit.

Asylum. De quo vide Dionysium Halycarn., Livium., Plutarchum et Strabonem.

Passim. Perottus in Cornu copiæ, ed. Ald. f. 844 passim hic exposit per undique. Imo significat hic indistincte, sine ordine; quod suadent verba, sine ullo discrimine. BEN.

Propertius. Lib. IV, Elegia 1, in qua veterum Romanorum frugalitatem cum sui temporis luxu confert.

Buccina coquebat, etc. Hic ordo est manuscriptorum et vet. editionum: plures vulgati prius distichon posteriori ponunt loco. His versibus significat Propertius, primos senatores non usos fuisse togis præ-

Curia, prætexto quæ nunc nitet alta Senatu,
Pellitos habuit rustica corda Patres.

Hi sunt Patres, quorum decretis eruditi ac prudentes viri devotissime serviunt, idque verum ac immutabile omnis posteritas iudicet, quod centum pelliti senes statutum esse voluerunt, quos tamen, ut in primo libro dictum est, cap. 22, Pompeius illeceit, ut vera crederent esse sacra quæ ipse tradebat. Est vero, cur illorum auctoritas tanti habeatur a posteris, quos nemo, cum viverent, neque summus, neque infimus affinitate dignos iudicavit?

CAPUT VIII.

De rationis usu in religione; deque somniis, auguriis, oraculis, talibusque portentis.

Quare oportet, in ea re maxime in qua vitæ ratio versatur, sibi quemque confidere, suoque iudicio ac propriis sensibus magis niti ad investigandam et perpendendam veritatem; quam credentem alienis erroribus decipi tamquam ipsum rationis expertem. Dedit omnibus Deus pro virili portione sapientiam, ut et inaudita investigare possent, et audita perpendere. Nec quia nos illi temporibus antecesserunt, sapientia quoque antecesserunt; quæ si omnibus æqualiter datur, occupari ab antecedentibus non potest. Illibabilis est tamquam lux et claritas solis, quia ut sol oculorum, sic sapientia lumen est cordis

VARIORUM NOTÆ.

textilis, sed pellibus, more rusticorum, quorum vestes erant pelles. WALCH. Attamen in omnibus, quas vidi, Properitii editionibus disticon istud Curia prætexto, etc., præponitur hæc: *Buccina cogebat, etc.*, sed hæc sensum non mutant. Vide igitur Properitium libro IV, Elegia 1.

Pro virili portione. Id est æqualiter; namque portiones viriis jurisconsulti ut plurimum æquales interpretantur, quæ scilicet pro numero personarum et in capita constituentur, ut tot fiant, quot sunt et persone. BETULEIUS.—*Pro virili portione.* Hinc Lactantius, *Sapientia*, inquit, omnibus æqualiter datur; et l. III, c. 35: *Sapientia sine ullo discrimine omnibus data est, etc.* Adde reliqua. BUN.

Occupari... non potest. Eleganter Seneca, ep. 33, fin.: *Patet omnibus veritas: nondum est occupata; multum ex illa, etiam futuris, relictum est.* CELL.

Illibabilis. Vox maxime rara. Mss. 1 Colb., Em., Cantabrig., illabilis; 1 Lips., illibalis; Gronov., habilis.—*Illibabilis.* Id est, nihil ex ea delibari aut decerpi potest. Docte Gronovius ad Senecæ ep. 85, p. 347: *Delibatum, quod ab alio sumitur et propagatur sine illius læsione, lumen a lumine accenditur.* Ubi plura. BUN.

Cordis humani. Id est, animæ nostræ, intellectus nostri: loquitur Lactantius more Hebræorum. WALCH.

Pecudum more. Seneca Vit. Beat., c. 1: *Ne pecorum ritu sequamur antecedentium gregem, pergentes, non qua eundum, sed qua itur... optima rationi ea, quæ magno assensu recepta sunt quorumque exempla nobis multa sunt, nec ad rationem, sed ad similitudinem vivimus.* Conf. L. II, c. 3.

Minores. Id est, posteri, c. 13. Sic sæpe Virgilius, ad quem Servius, Erythræus, Taubman. Cetera plura; et ad Juvenal. Sat. 1, 148. RIGALT.

Quæ falsa invenerant. Scite legitur quæ in mss. Regiis, in 3, Colb., Goth., 1 Clarom. ac veterib. editis. In 3 Colb., 1 Clarom. Brun. et vulgatis rec. est, qui.

Et auguriis. Auguria non solum apud Græcos, sed

A humani. Quare cum sapere, id est, veritatem quærere, omnibus sit innatum, sapientiam sibi adiungunt, qui sine ullo iudicio inventa majorum probant, et ab aliis pecudum more ducuntur. Sed hoc eos fallit, quod majorum nomine posito, non putant fieri posse, ut aut ipsi plus sapiant, quia minores vocantur, aut illi desipuerint, quia majores nominantur. Quid ergo impedit, quin ab ipsis sumamus exemplum; ut quomodo illi, quæ falsa invenerant, posteris tradiderunt, sic nos, qui verum invenimus, posteris meliora tradamus? Superest ingens quæstio, cujus disputatio non ab ingenio, sed a scientia venit, quæ pluribus explicanda erit, ne quid omnino dubium relinquantur. Nam fortasse aliquis ad illa confugiat, quæ a multis et non dubiis traduntur auctoribus; eos ipsos, quos docuimus deos non esse, majestatem suam persæpe ostendisse, et prodigiis, et somniis, et auguriis, et oraculis. Et sane multa enumerari possunt digna miraculo: in primis illud, quod Accius Navius summus Augur, cum Tarquinium Priscum componeret, ut nihil novi facere inciperet, nisi prius esset inauguratus, eique rex artis ejus elevans fidem diceret, ut consultis avibus renuntiaret sibi, utrumne fieri posset id quod ipse animo concepisset, affirmaretque Navius posse: Cape igitur hanc, inquit, cotem, eamque novacula dissice. At ille incunctanter accepit ac secuit.

et apud barbaras quasque nationes in pretio fuisse, Ælian., l. II Var. Hist. p. 51. Hanc ad Græcos scientiam manasse tradente Telegono, primo ejus inventore, prodidit Suidas in voce Τηλέγον. At Etrusci se auctores prædicabant, repertoremque extitisse. Tagem quemdam. Ovid., l. XV Metamorph.

Indigenæ dixere Tagem, qui primus Etruscum Edocuit gentem casus aperire futuros.

Qui plura de auguriis vult, adeat Dempsterum, ex quo hæc hausimus. Exempla quæ sequuntur ex Cicerone potissimum desumpta sunt ex libris de Natura deorum et de Divinatione. Vide etiam Valerium Maxim., l. I, c. 4 et sequent.

Accius Navius. Ita omnes ferme mss. et edit. Bon. antiq. et 1 Colb. a secunda manu, *Navius*. Aliquibus dicitur *Actius Navius*. In 2 Reg. est *Attus*; apud Ciceronem vulgatum, *Attius Navius*. De hac historia vide Cic., l. II de Nat. deor., et l. I de Divinatione. Extat in Livio, l. I; Floro, l. I, c. 5; Dionys. Halicarn., l. III; Valer. Maxim., l. I, c. de Auspiciis.

Facere. Hæc vox abest a ms. Cant. nec inde sensus deficit. Attamen codices quos mihi videre licuit habent, *facere inciperet*, ut legitur in hac nostra editione.

Nisi prius esset inauguratus. Inaugurare, hoc loco est, auguria consulere. Inaugurabantur etiam loca quando consecrabantur. Et quia creati magistratus munera sibi delegata sine auguriis non adibant, inaugurabantur, hoc est, ut hodie barbare loquuntur, investiebantur. Vide ad hæc Francis. Petrarch., l. IV Rer. Mem., tract. 5, c. 3. BER.

Eamque novacula dissice. Sic habent mss. omnes; atque ita legendum esse censeo cum Cl. Puteano, qui verbum hoc, *dissicco*, erudite explicat: quasi dices *dissicco*. Hæc vox sic legenda apud auctorem nostram Lactantium, l. III, c. 17, non *dissicce*, ut vitiose impressi fere omnes habent, si excipias tamen editionem Rostochi anni 1476, quæ habet *dissicce*; quæ

Deinde illud, quod Castor et Pollux, bello latino, apud Lacum Juturnæ visi sunt equorum sudorem abluentes, cum ædes eorum, quæ juncta fonti erat, sua sponte patuisset : iidem bello macedonico equis albis insidentes, Publio Vatiæno Romam nocte venienti se obtulisse dicantur, nuntiantes eo die regem Persen victum atque captum, quod paucis post diebus litteræ Pauli verum fuisse docuerunt. Illud etiam mirabile, quod simulacrum Fortunæ muliebri non semel locutum esse traditur; item Junonis Monetæ, cum, captis Veïis, unus ex militibus ad eam transferendam missus, jocabundus ac ludens interrogavit, utrumne Romam migrare vellet, respondit velle. Claudia quoque proponitur in exemplum miraculi. Nam cum ex libris Sibyllinis Idæa mater esset accita, et in vado Tiberini fluminis navis qua vehabatur hæsisset, nec ulla vi commoveretur, Claudiam

A ferunt, quæ semper impudica esset habita ob nimios corporis cultus, deam submissis genibus orasse, ut, si se castam judicaret, suum cingulum sequeretur, ita navim, quæ ab omni juventute non valuit commoveri, ab una muliere esse commotam. Illud æque mirum, quod lue sævientie, Æsculapius, Epidaurō accitus, urbem Romam diuturna pestilentia liberasse perhibetur.

Sacrilegi quoque numerari possunt, quorum præsentibus pœnis injuriam suam dii vindicasse creduntur. Appius Claudius Censor, cum adversus responsum ad servos publicos sacra Herculis transtulisset, luminibus orbatus est, et Potitiorum gens, quæ prodidit, intra unius anni tempus extincta est. Item Censor Fulvius, cum ex Junonis Lacinie templo marmoreas tegulas abstulisset, quibus ædem Fortunæ

VARIORUM NOTÆ.

de re vide Pareum in suo Lexico Critico ubi hoc verbum ex antiquis auctoribus explicat. In ms. Rohanneo legitur *desfice*, sed male; at Sangermanens. habet *dissice*, ut alii codices.

Et *Pollux*. Hæc historia legitur apud Plutarch. in Paulo Æmilio : meminerunt et Valer. Maxim., l. i, c. de Miraculis; Ovid., l. i Fast.; Cic., l. ii et iii, de Nat. deor.

Juturnæ. Mss. 1 Reg. rec., 1 Colb. et Brun., *Juturnæ*; al. 1 Reg., Tornes., 1 Colb., *Miturnæ*; 1 Clarom., *Uniturnæ*; 1 Bonon. antiq., *Saturni*. Juturna Dauni filia, Turm Rutulorum regis soror, cujus nomine fons et lacus erat influens in Numium Fluvium in Latio non longe a Lavinio. Hujus mentio fit in Pastor. ab Ovidio. — *Apud lacum Juturnæ*. Vid. Gronov. ad Minuc. Fel., c. 7, p. 62. Auctor quidem est Dionys. Halic., l. vi Ant. f. 351, in bello Latino simile quid accidisse : sed hanc historiam, loco cit. ad aliud tempus, ad macedonicum scilicet bellum, cum Floro, l. 2, c. 12 rectius refert. Lapsus ergo est Lactantius; quomodo enim bello Latino aedes Castorum potuit patere, quæ post id bellum demum a Posthumio dedicata, secundum Ciceronem, l. iii de Nat. deor., c. 5; Liv., l. ii, c. 42, Dionys. c. i. Bun.

Ædes... erat... patuisset. Goth., *ædes, quæ junctæ fonti erant, patuissent*, plurali numero de templo; neque male, ut contra Vallam docet Alexand. ab Alex. Hier. Gen., l. vi, c. 9, de Duobus templis. Livius, l. xl, c. 34 : *Ædes duæ dedicatæ sunt... hæc ædes dedicatæ*. L. xlv, c. 2. Ad Voss. de Analog. L. i, c. 43. Bun.

Publio Vatiæno. Ita restituimus ex mss. 10 Reg., 5 Colb., 2 Clarom. ac editis Rom. 1470 et Betul., faventibus mss. 1 Colb. et Brun., quibus est *Vatreno* pro *Vatiæno*; in multis editis, *Vatinio*. Apud Cic., l. iii de Nat. deor., n. 11, leg. *Vaciæno*, et in marg. *Vatiæno*; c. et l. sæpe confunduntur in manuscriptis.

Eo die regem Persen victum atque captum. Ex Livii l. xlv, fin., et l. xlv, princ. item Plutarchi Æmilio, f. 266... 269, clarum, vel quatuor aut plures victum inter et captum intercessisse dies : Lactantius vero sequitur Ciceronem. Quod Florus, l. ii, c. 12 : *Eodem die quo victus Perses in Macedonia, Romæ cognitum est*. Plin., l. vii, c. 25 : *Castores romani persicam victoriam ipso die, quo contigit, nuntiavere*; et Minuc. 7 : *Victoriam eodem die, quo fecerant, nuntiavere*. De victo tantum dixere; id de capto etiam expresse Cicero, l. ii de Nat. deor., c. 2 : *Tyndaride Persen victum nuntiavere*. P. enim Vatiænus, quum... venienti noctu duo juvenes cum equis albis dixissent, regem Persen illo die captum, senatui nuntiavit. Videtur Vatinus Persen illo die captum ex suo ad victum addi-

disse, aut Cicero Valerium Max. et Lactantium in errorem induxisse. Conf. Fremsh. et Duker. ad Flor., c. i. pag. 405. BUNEMAN.

Simulacrum Fortunæ muliebri. Sic reposui ex antiquioribus et potioribus mss. In recentioribus et in vulgatis est *muliebris*. Super hoc lege Dionys. Halic., l. viii; Plutarch. in Coriolano; Livium, l. ii; Valer. Maxim., l. i, c. de Miraculis; S. Augustin., l. iv de Civit. Dei, c. 19.

Junonis Monetæ. Ms. 1 Bon. antiq., *Monitæ*. Juno Moneta a monendo cognominata. Cic., l. i de Divinatione, c. 45, et l. ii, c. 32. Junonis Monetæ historia est apud Livium, l. v; Valer. Maxim., l. i, c. de Miraculis. Plutarchus in Camillo scribit, Monetæ templum eo loco fuisse, quo Manlii Capitolini domus fuerit.

Interrogavit. Ita mss. antiquiores et meliores. Recentiores et editi legunt, *interrogaret*.

Claudia quoque. Hæc historia est apud Livium l. ix, Decad. iii; apud Herodianum, l. i; apud Ovid., l. iv Pastor. — *Claudia*. De hac plures auctores indicavit Savaro ad Sidon. Apollin. Carm. 24, pag. 207. BUNEMAN.

Proponitur in exemplum. Ita edo ex Reimm., Goth. et Lip. tert. et Vet. Interpr. Lat. Nahum 3, 6, *Ponam te in exemplum*. Scite Minuc. Felic., c. 36, *aliquem in exemplum prædicare*. Immo ipse iterum Lactantius, l. iii, c. 6. *Quod proponi solet mss., exemplum*. BUNEMAN.

Æsculapius Epidaurō. Hujus historię meminit Livius, lib. x; et Plutarch., in Probl.

Appius Claudius Censor. Vid. Val. Max. l. i, cap. 1; Livium, ix, cap. 29. Cell.

Adversus responsum. Hæc duo verba desunt in mss. 1 Bon. antiq. et 5 Reg.

Orbatus est. De Appii Claudii cæcitæte lege Ciceronem in Catone majore.

Et potitiorum gens. Livius d. l. Potitia gens, cujus ad aram maximam Herculis familiare sacerdotium fuerat, etc. Erat tum in xii familiis divisa : quo mirabilius, omnes intra annum cum stirpe extinctos. Livius ibidem. CELL.

Censor Fulvius. De hoc lege Livium, Decad. v, lib. ii, et Valer. Maxim., de Neglecta religione.

Junonis Lacinie. Ita legendum ex potioribus mss. Reg., 5 Colb., Tornes., 1 Clarom., Tornes., Brun., et omnibus fere editis, ac Virgil. Æneid. lib. iii, v. 552; Plin., lib. ii, cap. 7; Arnob., lib. vi. In 1 Clarom., *Lasciniæ*, pravæ; in antiq. 1 Bon. et 1 Reg. ac edit. Jun., *Lacinie*; 1 Colb., *Licinie*. Vide Valer. Max., lib. i, cap. 1, n. 29. Juno Lacinia a Promontorio

equestris, quam Romæ fecerat, legeret, et mente cap-
tus est, et amissis duobus filiis in Illyrico militantibus,
summo animi mœrore consumptus est. Præfectus
etiam M. Antonii Turullius, cum apud Coos everso
Æsculapii luo classem fecisset, eodem postea loco
a militibus Cæsaris est interfectus. His exemplis ad-
jungitur Pyrrhus, qui sublata ex thesauro Proserpi-
næ Locrensis pecunia, naufragium fecit, ac vicinis
deæ litoribus illisus est, ut nihil, præter eam pecu-
niam, incolame reperiretur. Ceres quoque Milesia
multum sibi apud homines venerationis adjecit. Nam
cum ab Alexandro capta civitas esset, ac milites ad
eam spoliandam irrupissem, omnium oculos repente
objectus fulgor ignis extinxit.

Reperiuntur etiam somnia, quæ vim deorum vi-
deantur ostendere. Tiberio Namque Attinio, homini
plebeio, per quietem obversatus esse Jupiter dicitur,
et præcepisse, ut Consulibus et Senatui nuntiaret,
ludis Circensibus proximis præsaltorem sibi displi-
cuisse, quod Antonius Maximus quidam diverberatum

A servum sub furca medio circo ad supplicium duxerat,
ideoque ludos instaurari oportere; quod cum ille
neglexisset, eodem die filium perdidisse, ipse autem
gravi morbo esse correptus: et cum rursus eandem
imaginem cerneret quærentem, satissne pœnarum pro
neglecto imperio pendidisset, lectica delatus ad Con-
sules, et omni re in Senatu exposita, recepisse cor-
poris firmitatem, suisque pedibus demum rediisse.
Illud quoque somnium non minoris fuit admirationis,
quo Cæsar Augustus dicitur esse servatus. Nam cum
bello civili Brutiano, implicitus gravi morbo, absti-
nere prælio statuisset, medico ejus Artorio Minervæ
species obversata est, monens ne propter corporis
imbecillitatem castris se contineret Cæsar. Itaque in
aciem lectica perlatus est, et eodem die a Bruto cas-
tra capta sunt. Multa præterea exempla similia pos-
sunt proferri: sed vereor ne, si fuero in propositione
rerum contrariarum diutius immoratus, aut oblitus
esse propositi videar, aut crimen loquacitatis in-
curram.

VARIORUM NOTÆ.

cognomine juxta Crotonem; sic Virgilius lib. in
Aeneid.:

Autolitis se dira Lacinia contra.

Ædem Fortunæ equestris. Quam Proconsul voverat
bello Celtiberico, Livius lib. XL, c. 40, et post sex
annos dedicabat Censor, seu ex Censura, idem lib.
xxxix, c. 18. Vetus inscriptio apud Grut., p. 75, n. 4:

FORTUNÆ EQ. SACRIS

CELLARIUS.

Turullius. Sic plurimi mss. et editi. At in mss. 1 C
Reg. rec. est, Curullius; 1 Clarom., Turallius; 1 Col-
bert., Turullius; 1 al. Colb., Tircutius; 3 Colb. et
Brun., Thurillius; Torn., Turillus; al. Clarom. et
Em., Tertullius. De hoc etiam vide Valerium Maxim.
capite jam citato. — Præfectus... M. Antonii Turul-
lius. Fuit ex percussoribus Cæsaris, postea Antonio
triumviro amicus, ut Dio l. LI, p. 448. CELL.

Loco. Ms. 1 Clarom. ac editi Ald., Paris. 1525,
Graph., Is., luo: sed male; siquidem luo everso
tantum supererat locus.

Cæsaris. Augusti scilicet. — A militibus Cæsaris. Cæ-
sar Octaviani triumphuri, cui Turullius ab Antonio
44 traditus fuit; Dio ibid. CELL.

Pyrrhus. De hoc vide Valerium ibidem.

Ex thesauro Proserpinæ Locrensis. De hac spolia-
tione Valer. Maximus lib. I, cap. 1, externa. 1 et Livius
lib. xix, cap. 8. Uterque etiam aliam ejusdem fani
spoliationem memorant, a Pleminio Scipionis legato
factam, eandemque non impenitam. CELL.

Milesia. De qua vide Valerium.

Capta civitas. In Fabri thesauro legimus: Lactantio
est vox (civitas) pro urbe; notavit quoque Wachius in
Diatr., p. 60, ex Lact. l. III, cap. 21. Adde, l. IV,
cap. 13; lib. VI, c. 6; lib. VII, cap. 26, cap. 24, ut
omittam, Vossium statuere Cæsarem l. I. B. Civ., c.
I, dixisse civitatem, pro urbe Roma. BEN.

Objectus fulgor ignis. Doctiss. Francius suspicaba-
tur legendum esse, objecti fulgor ignis.

Somnia. Huc pertinet Val. Max. lib. I, c. 7, inter-
gram. BEN.

Per quietem. Scitè Latini insonnia quietis vocabulo
significant. CELLAR.—De hoc vide Valerium, cap. de
Insonniis; Ciceronem, lib. I de Divinat., Dionys.
Halicarn., lib. VII; Plutarch., in Coriolano; vide et S.
August. de Civitate Dei lib. IV, cap. 26.

Præsaltorem. Sic habent cuncti fere mss. et editi,
et sic Valerius Max. d. I. At Cicero et Arnob. lib. IV,
præsalem; Livius, præsaltatorem, qui saltando initium

facit ludorum.

Antonius. In edit. Buneman. legitur Antronius, se-
quensque de hoc nomine habetur nota.—Antronius. Sic
habent mss. Lips., Goth., Rost., Ven., 1471, utraque
Graph. In Macrobio ed. Gronov. 1670, lib. I, Sat.
21, legitur, AUTRONIUS. In mea rariori Brixiensi 1485,
et alia Ven. 1500, in Macrobio, ATRONIES: In plu-
ribus Lact. Ven. 1493, 97. Parrh., Paris. et pluribus,
Antonius. Ex voce, quidam, posset videri homo ob-
scurus. at dicitur Dionysio in Antiq. f. 475, *ὁντο*
ὄντων ἀντωνίων. Lipsio lib. III de Cruce, cap. 3, rectius
nomen videtur, Autronius. Ciceroni in Bruto, cap.
68, memoratur P. Antronius. BEN.

Servum sub furca. Moris erat servos infidos sub
furca virgis cadere; ille vero qui hoc supplicii genere
fuerat affectus, Furcifer audiebat, ut refert Plutarchus
in Coriolani vita. GALLAUS.

Ipsæ autem gravi morbo esse correptus... lectica dela-
tus, etc. Sic restitui ex potioribus mss. 2 Reg., 2 Col-
bert., 2 Clarom. Subintellige utrobique verbum dici-
tur, quod præcessit; alioquin syntaxis non constabit,
sicut nec in lectione, est correptus: quæ est 1 Colb.,
Brun. et ed. Rom. 1468, 1473, Paris 1525, neque in
ea, ipsum autem gravi morbo esse correptum... lectica de-
latus, quæ est 2 Reg. et 2 Colb. ac plurimum editorum.

Illud quoque somnium, etc. Variant nonnihil scrip-
tores; quidam enim tradunt, Augustum propter illud
somnia in aciem descendisse, alii vero, propter
idem somnium prælio non adfuisse. Lactantius Au-
ctorem habuit Valerium lib. I, cap. de Somniis. Vide
et Plut., in Brut., ad fin.; Suet. in Octav. cap. 13 et 9;
Appian. ad fin. IV de Bell. Civil.; Patere., ibidem; et
Flor. I. IV, cap. 6; Tertull. in lib. de Anima. ISÆUS.

Augustus. Cum de hoc dissentiant Scriptores, vide
Suetonium, Plutarch., Patereulum, Florum.

Obversata. Rost., Ven. 1471, utraque 78, 93, 97.
Paris., observata: at rectius et elegantius mss. et
Parrh., Ald., Gymn., Graph., Tornax., Thom. et eum
secutæ edd., obversata. Sic supra, per quietem obver-
satus... Jupiter. Confusæ quoque hæ voces in codd.
Valerii Max., lib. I, cap. 7: Atque eadem animo ejus
obversata est species. BENEMAN.

Crimen... incurram. Sic libri sine præpos. In. It-
rum lib. VI, cap. 25: Ne quis timoris et arrogantie
crimen incurat. Scripturibus sacris hoc solemne. Ar-
nob., l. IV, p. 158, stultitie crimen incurrat. Cypr.
exhort. ad Mart. f. 383... incurrare æterna supplicia.
Sulp. Sev., lib. II, Dial. 9, venantium aqmen incur.

CAPUT IX.

De Diabolo, Mundo, Dec, Providentia, Homine et ejus sapientia.

Exponam igitur omnium istorum rationem, quo facilius res difficiles et obscuræ intelligantur, et has omnes simulati numinis præstigias revelabo, quibus inducti homines, a veritatis via longius recesserunt. Sed repetam longe altius; ut si quis ad legendum veri expers et ignarus accesserit, instruatur, atque intelligat, quod tandem sit

Caput horum et causa maiorum;

VARIORUM NOTÆ

rimus. BUNEMAN.

Et has omnes simulati numinis præstigias revelabo. Ita mss. plerique Regii et Vaticani, 6 Colb., Pen., 1 Clarom., Brun., omnesque editi præter Rom., 1468 et 1470, in quibus est, *simulatas*; in Regio-Pat., *et has omnes simulationum in his præstigiis revelabo*; in Bon. antiq., *et has omnes simulationum causas in his præstigiis revelabo*; in 1 Clarom., *et has omnes simulationum causas in his præstigiis simulati numinis præstigiis revelabo*.

Inducti. Mss. 1 Bon. antiq. et 1 Clarom., *indocti*. Instruatur. Ita quamplurimi mss. et ed. Cellar. In octo rec. mss. et cunctis ferme editis, *Instituatur*.

Caput. Ex Virgil. II Æneid.

Perspicat errores. Post hæc verba in decem rec. mss. et in plurimis impressis sequentia hæc leguntur: *Sicut mater sine exemplo genuit auctorem suum, sic ineffabiliter Pater genuisse credendus est coeternum. De matre natus est, qui jam ante fuit; de Patre, qui aliquando non fuit: hoc fides credit, intelligentia non requirat, ne aut non inventum putet incredibile, aut reperiunt non credat singulare.* Sed illa non reperiuntur in antiquissimis mss., 1 Bonon., 2 Reg., Cauc., 3 item aliis Regiis, 8 Vaticanis, 1 Sorbon., 4 Oxon., Tornes., Betul., Gat., 2 Colb., 1 Clarom., edit. Is., Spark. aliisque. In 1 Clarom. cod. margine scriptum est: *Hæc non credo esse Lactantii verba.* In editionibus antiquissimis 1475 et 1490, paulo post medium legitur, *non deficit*; sicut et in mss. Rohanneo et Sangermanensi. At rectius illa susulteris, quam si in emendandis (quod alii faciunt) operam luseris. Etenim ab Ariani addita sunt, et redolent hæresim Arianam, quæ toties de Christo pronuntiavit ἡ ὁμοὺς οὐκ ἔσθαι. Ego hæc in textum propter illos maximum numero mss. non esse admittenda puto cum Galileo. Betuleus qui hæc verba admittit in textu Lactantiano, monet tamen ea non esse in veteri codice, ac nil non movet, ut ipse sensum his tribuat Catholicum, fateaturque ea sapere hæresim Arianam. Verum præstantissima editio Coloniensis anni 1544, illa non admittit nisi minutorum characterem, monetque ea non haberi in manuscriptis quibus editor usus est.

Deus ad excogitandum providentissimus. Sic habent multi antiquissimi et optimi mss. quod ex infra sequentibus confirmatur: *Et maximum Filium præfecit operi universo; eoque simul et consiliatore usus est et artifice in excogitandis, ornandis perficiendisque rebus, quoniam is et providentia, et ratione et potestate perfectus est.* Et inferius: *Providentia excogitandi, et solertia potestatis faciendi.* In 8 rec. scriptis et in editis est, *prudensissimus*.

Ordiretur hoc opus mundi. Post hæc verba in mss. Marm., Goth. et in multis impressis hæc sequuntur: *Fecit in principio bonum et malum; id plane quid sit, apertius explicabo, ne quis me ita loqui arbitretur, ut poetæ solent, qui res incorporales quibusdam figuris quasi visibilibus comprehendunt, cum præsertim (vel præter) ipsum adhuc nihil esset.* Sed quia Manicheam hæresim asserunt, a quo Lactantius plane non alienus.

A et, lumine accepto, suos ac totius generis humani perspicat errores.

Cum esset Deus ad excogitandum providentissimus, ad faciendum solertissimus, antequam ordiretur hoc opus mundi (quoniam pleni et consummati boni tons in ipso erat, sicut est semper), ut ab eo bonam tamquam rivus oriretur, longeque proflueret, produxit similem sui spiritum, qui esset virtutibus Dei Patris præditus. Quomodo autem id voluerit, in quarto libro docere conabimur (*scilicet cap. 6*). Deinde fecit alterum, in quo indoles divina stirpis non permansit. Itaque suapte invidia tamquam veneno infectus est, et

B ut patet ex sequentibus, e texto expunximus tamquam adulterina manu addita; non enim inveniuntur in antiquiss. Bon., Tax., 8 Regiis, 6 Colb., 2 Clarom., undecim Vaticanis, 2 Br., nec Oxoniensibus, nec in mss. Jun., Rohan. et Sangerm. His etiam carent optimæ editiones Rom. 1468; 1470, Veneta anni 1490, Florentina, Plantiniana, Cratandri 1524, Ald. 1515, Antwerp. Gymnici 1559, et Græch. GALLEUS.

Bonum. Sic reposuimus ex antiquissimis et optimis mss. 2 Bonon., 12 Vatic., 6 Reg., quorum unus est 900 annorum, 6 Colb., Tax., Pen., 1 Clarom., ed. Tornes., Is., Cellar., mss. Cauc., 2 Reg. rec. et 12 edit., bono. Mss. Regio-Puteanus, Ultr., Clarom. et Brun., *bonus*. Bonæ sunt tres illæ lectiones, quæ mss. codicum auctoritate fulciuntur.

Similem sui spiritum. A S. Hieronymo Epist. ad Pammach. erroris redarguitur Lactantius, quod Dei Filium Dei spiritum appellaverit locutione cæteris usitata Patribus, Tertulliano Apologet., cap. 21, de Orat., c. 1, adv. Marcion., lib. 1, cap. 19, lib. II, cap. 6 et 15, lib. IV, cap. 21, adv. Prax., cap. 26; Cypriano de Vanit. idolol. num. 71, juxta Pameliam, etc. Vide S. Thom. 1 part. quest. 36, art. 1. Eccl. Isæo. in mss. Brun. et Colb., *similem sibi*. At male Lactantius dixit, *Patrem produxisse Filium*; Filius enim non fuit productus, sed genitus.

Quomodo autem id voluerit, in quarto libro docere conabimur. etc. Sic legendum est cum 7 Reg., 12 Vatic., 2 Bon., Cauc., Tax., Pen., 6 Colb., 5 Oxon., Ultr., 2 Clarom., Em., Cant., Brun., Jun., Sic vet. edit. Rom. 1468, Venet. 1490, Ald. 1515 et aliæ 7 editiones. Nonnullæ cum mss. 5 Reg. et Balliol., *fecerit*, pro *voluerit*: cum *solutus* esset, sed male, quia Christus non potest dici unquam solus fuisse, ut dictum est in notis ad I. 1, c. 7. Isæus.—*Quomodo autem id voluerit*; hæc verba Heumannus putat esse additamentum.—Buneman habet, *Quomodo autem id fecerit, cum solus esset, in libro, etc.*, duasque in hunc locum exhibet notas, quæ sequuntur.—*Quomodo autem, etc.*, I. IV, c. 6 et seq. *Deus igitur machinator... rerum, sicut in secundo libro diximus, antequam... opus mundi adoriretur, sanctum... spiritum genuit.* Hoc ibid. ex Hermeto exprimit, ἐπεὶ τὸν ὁμοῦς οὐκ ἔσθαι θεόν; item ex Sibylla, ἐποίησεν. Sunt autem Lactantio, *fecit, genuit, produxit, procreavit*, synonyma. Hinc ulterius lib. IV, cap. 8, ut nostro loco querit: *Quomodo igitur procreavit.* Idem suadet Epit. cap. 42. *filium sibi progenit*; deinde, *secundum fecit deum visibilem... Quam ergo hunc fecisset primum.* Quæ commode explicat Pfaffius in Dissert. Prelimin. ad Epit., § 28, pag. 35, ex Act. II, 36 et Hebr. II, 2.—*Fecerit, quum solus esset.* Hæc putavi textui inserenda ex Gryphiana, Goth. vero legit, *fecerit, quum solus est.* in libro quarto enim, cap. 8, *Deus... quum solus adhuc esset... ad creandum (id est generandum, gignendum) societate alterius non indigebat.* Bon.

Invidia tamquam veneno infectus est. Quod confirmatur Sap. eap. II, v. 24: *Invidia diaboli mors introivit in orbem terrarum.* Irenæus quoque, lib. IV adv. hæres.

ex bono ad malum transcendit; suoque arbitrio, quod a Deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen adsevit. Unde apparet cunctorum malorum fontem esse livorem. Invidit enim illi antecessori suo, qui Deo Patri perseverando, cum probatus, tum etiam charus est. Hunc ergo ex bono per se malum ef-

fectum Græci δαίμονον appellant; nos criminatorem vocamus, quod crimina, in quæ ipse illicit, ad Deum deferat. Exorsus igitur Deus fabricam mundi, illum primum et maximum Filium præfecit operi universo, eoque simul et consiliatore usus est, et artifice in excogitandis, ornandis, perficiendisque rebus, quo-

VARIORUM NOTÆ.

cap. 78, lib. v, cap. 24; et Cyprianus, lib. de Zelo et Livore, post init., etiam asseruere diabolum peccavisse superbiæ indissolubili nexu, juxta Augustinum lib. 1 de Genes. ad litter., c. 14, conjuncta invidia, tam in Dei Filium, quam in hominem, ex Lactantio, lib. 11, c. 8 et 12. Vide Estium in lib. 11 Sentent., distinct. 6, § 2 et 3. — Itaque suapte invidia. Non primo; sentiunt enim SS. Patres, Basilus, Chrysostomus, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, Gregorius M. et S. Thomas, diabolum primo peccasse peccato superbiæ. Consequenter vero peccasse peccato invidia dicitur, affectando excellentiam quamdam singularem. Ex sacro textu dicitur: *In veritate non stetisse* (Joan. viii, 44).

Quod ab Deo illi liberum datum fuerat. Poterant hæc abesse, et fere suspecta sunt mihi æque ac 1, 11, cap. 14, ubi eadem in optimis manuscriptis non habentur. Bon.

Livorem. Vide Sapient. c. 11, 24.

Cum probatus, tum etiam charus est. Ita restitui ex mss. antiquissimis 1 Bonon., 1 Regio-Put., 1 al. Reg., 1 Colb. aliisque, faventibus 1 Reg., 1 Colb., Pal., Lips., Brun., et edit. Gymnic. in quibus est, *comprobatus*; in 1 Clarom. et ed. Ald., Paris., Crat., Graph., tum *comprobatus*; in 4 Colb., 1 Clarom. et 6 editis, tum *probatus*.

Per se malum effectum. Hæc pugnant cum doctrina Manichæorum, qui putant Deum auctorem mali fuisse. Hic e contra angelus, qui bonus esset, per se malus effectus est.

Ad Deum deferat. Post hæc verba in mss. 1 Reg. 900 annor., 1 al. Reg., rec., Marm., Balliol, et in nonnullis editis sequitur: *Cur autem justus Deus talem voluerit esse, quantum sensus nostri mediocritas poterit, explanare conabor.* Fabricaturus Deus hunc mundum, qui constaret in (vel ex) rebus inter se contrariis atque discordibus, constituit ante diversa, fecitque ante omnia duos fontes rerum sibi adversantium, inter seque pugnantium, illos videlicet duos spiritus, rectum atque pravam, quorum alter est Deo tanquam dextera, alter tanquam sinistra, ut in eorum essent potestate contraria illa, quorum mixtura et temperatione mundus, et quæ in eo sunt, universa constarent. Item facturus hominem, cui virtutem ad vivendum proponeret, per quam immortalitatem assequeretur, bonum et malum fecit, ut posset esse virtus; quæ nisi malis agiteur, aut vim suam perdet, aut omnino non erit. Nam ut opulentia bonum videatur, acerbitas egestatis facit; et gratiam lucis commendat obscuritas tenebrarum; valetudinis et sanitatis voluptas ex morbo ac dolore cognoscitur: ita bonum sine malo in hac vita esse non potest. Et utrumque licet contrarium sit, tamen ita coheret, ut alterum si tollas, utrumque sustuleris; nam neque bonum comprehendi ac percipi potest sine declinatione ac fuga mali, nec malum caveri ac vinci sine auxilio comprehensi ac percepti boni. Necessæ igitur fuerat, et malum fieri, ut bonum fieret. Et quoniam fas non erat, ut a Deo proficisceretur malum (neque enim contra se ipse jaceret), illum constituit malorum inventorem; quem cum faceret, dedit illi ad mala excogitanda ingenium, et auxilium, ut in eo esset et voluntas prava, et perfecta nequitia, et ab eo contraria virtutibus suis voluit attri, omneque secum contendere, utrumne ipse plus bonorum daret, an ille plus malorum. Sed rursus quoniam Deo summo repugnari non potest, bonorum suorum potestatem illi uliori (forte leg. alteri) assignavit, quem supra bonum ac perfectum esse dicitur.

mus. Ita duos ad certamen composuit et instruxit: sed eorum alterum dilexit, ut bonum filium, alterum addidit, ut malum. Postea autem multos genuit alios operum suorum ministros, quos Græci ἀγγέλους nominant; et illos unius, sed repugnantis naturæ, qualis duorum. Sed pars illa corruptibilis non ulique statim corrupta est in ortus sui principio: sed post compositum ordinatumque, sicut mox docebimus, a substantiæ cælestis vigore perversa voluntate descivit. Cæterum in principio pares universi æqua conditione apud Deum fuerunt, et ideo Angeli omnes, quorum principes erant illi duo. Cum autem Deus ex his duobus alterum bono præposuisset, alterum malo, exorsus est fabricam mundi, omnibus his, quos creaverat, ministrantibus, et per certa officia dispositis. Sed hanc ordinationem tamquam adulterinam in textum admittere nolimus; abest enim a duodecim Vaticanis, 8 Reg. 1 Bon., antiquiss. Tax., Pen., Lips., Nav., Pal., 2 Brun., 4 Oxon., Tornes., Rostoch., 6 Colb., Gal., Viet., 1 Sorbon., 2 Clarom. Abest etiam a mss. Robanne et Sangerman non invenitur in antiquiss. ed. Rom., Venet., 1490, nec in Ald. 1515, Paris., 1525, Graph., Antwerp., 1539, Cratandri 1524, Is., etc. Neque etiam ullo modo admittenda, quamvis stylum Lactantii redolet, quippe quæ multos errores continet: primo docet Manichæum errorem, nempe Deum creasse duo principia, unum boni, alterum mali. Falsum etiam est, bonum et malum ita coherere, ut si unum, etiam alterum sustuleris; in celo enim hoc non obtinet. Deinde diabolus cum Dei Filio confert, quod plane impium, ac ab Ariano quopiam excogitatum. Etiam hoc ἀντιπαρὸν, Deum habuisse in creatione Angelos operis sui ministros; immo et Lactantio repugnans, qui hoc eodem cap. sic inquit: *Quomodo igitur ab homine divina illa vis differret, si ut homo, ita etiam Deus ope indigeat aliena?* GALLÆUS.

Illum primum et maximum Filium. Cave putes Lactantium arbitrari, angelos Dei filios natura esse, et ita vel ad Dei naturam illos extollere, vel Filium Dei ad naturam angelorum dejicere. Lactantius unum Dei Filium Jesum, et cognovit, et docuit, ut infra hoc libro, cap. 17, et lib. iv, cap. 8, ipsunque Deum de Deo constitetur eodem cap. 8 et cap. 18 ejusdem libri iv: *Quid, inquit, de hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus a cultoribus Dei suspensus est atque suffixus?* Idem habet eodem lib. iv. cap. 10, 13, 14 et 29, item de lumine lumen eodem cap. 29, Patri consubstantialem cap. eodem: *Utrique, inquit, una substantia est*; ejusdem cum eo potestatis hoc eodem lib. cap. 17: *Solus inquit, habet rerum omnium cum Filio potestatem*; et unum cum Patre toto capite eodem; et cap. 8 ejusdem libri iv, citat illud Joannis, et constitetur: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum*; in quo divinitas et coæternitas Filii luculenter asseritur. Omnia denique per ipsum facta fuisse confirmat hoc loco, et lib. iv, cap. 6 et cap. 8, in fine. Potius igitur ex Lactantio confiditur Arius, quam ut ei vel minimum assentiat. Cum igitur Lactantius hic et lib. iv, cap. 6, angelos censere Dei filiorum nomine videatur, respectu quidem Verbi, id est unigeniti Filii Dei non univoce, sedquivoco illo ut nomine putandus est.

Artifice. Id concordat cum verbis Pauli ad Colossenses, cap. 1, v. 16 et 17, ubi creatio mundi Verbo tribuitur.

Ornandis. Mss. 1 Bonon. antiq. ordinandis. Sed et infra instruxisse mundum pariter et ornasse,

niam is et providentia, et ratione, et potestate perfectus est : de quo nunc parcius, quod alio loco (*scilicet lib. iv, cap. 6 et seqq.*) et virtus, et nomen ejus, et ratio enarranda nobis erit. Nemo quærat, ex quibus ista materiis tam magna, tam mirifica opera Deus fecerit; omnia enim fecit ex nihilo.

Nec audiendi sunt poetæ, qui aiunt chaos in principio fuisse, id est, confusionem rerum, atque elementorum; postea vero Deum diremisit omnem illam congeriem, singulisque rebus ex confuso acervo separatim, in ordinemque descriptis, instruxisse mundum pariter et ornasse. Quibus facile est respondere potestatem Dei non intelligentibus, quem credant nihil efficere posse, nisi ex materia subjacente ac parata; in quo errore etiam philosophi fuerant. Nam Cicero de Natura deorum disputans, sic ait: « Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam; sed habere, et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, cum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur quæ sit parata, fictorque item cera: sic isti providentiæ divinæ materiam præsto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est a Deo materia facta, ne terra quidem, et aqua, et ær, et ignis a Deo factus est. » O quam multa sunt vitia in his decem versibus! Primum, quod is, qui in abis disputationibus, et libris fere omnibus providentiæ fuerit assertor, et qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui providentiam non esse dixerunt, idem nunc quasi proditor aliquis, aut transfuga, providen-

tiam conatus est tollere: in quo si contradicere velis, nec cogitatione opus est, nec labore; sua illi dicta recitanda sunt. Nec enim ab ullo poterit Cicero, quam a Cicerone vehementius refutari. Sed concedamus hoc mori et instituto Academicorum; ut liceat hominibus valde liberis dicere, ac sentire quæ velint. Sententias ipsas consideremus. Non est, inquit, probabile, materiam rerum a Deo factam. Quibus hoc argumentis doces? Nihil enim dixisti, quare hoc non sit probabile. Itaque mihi e contrario vel maxime probabile videtur: nec tamen temere videtur, cogitanti plus esse aliquid in Deo, quem profecto ad imbecillitatem hominis redigis; cui nihil aliud, quam opificium concedis. Quo igitur ab homine divina illa vis differet, si ut homo, sic etiam Deus ope indiget aliena? Indiget autem, si nihil moliri potest, nisi ab altero illi materia ministretur. Quod si sit, imperfectæ utique virtutis est, et erit jam potentior iudicandus materiæ institutor. Quo igitur nomine appellabitur, qui potentia Deum vincit? Siquidem majus est, propria facere, quam aliena disponere. Si autem fieri non potest, ut sit potentius Deo quidquam, quem necesse est perfectæ esse virtutis, potestatis, rationis: idem igitur materiæ factor est, qui et rerum ex materia constantium. Neque enim Deo non faciente, et invito, esse aliquid aut potuit, aut debuit. Sed probabile est, inquit, materiam rerum habere, et habuisse semper vim et naturam suam. Quam vim potuit habere, nullo dante? quam naturam, nullo generante? Si habuit vim, ab aliquo eam sumpsit. A quo autem sumere, nisi a Deo potuit? Porro si ha-

VARIORUM NOTÆ.

Quoniam is et providentia. Mss. 1 Reg. et Rostoch. ac edit. Rom. 1468 et 1470, *prudentia*, quæ parum apposite de Deo dicitur. Est enim virtus *prudentia* hominibus propria, *providentia* Deo, ut recte Thomasius observat.

Poeta. Hesiodus scilicet et Ovid. initio i Metam. et i Fast. Vide supra l. i, c. 5. Non ideo poetas reprehendit Lactantius, quod chaos quoddam constituerint, et quo postea emergerit universi patriarchado; sed quod illud fecerint Deo coeternum. Notum est enim ex sacris Scripturis, confusam aliquam indigestamque molem, id est chaos, ex nihilo creasse Deum.

Descriptis. Ita omnes fere mss. et impressi. At 1 Bon. antiq. et 1 Clarom. cum edit. Is., *digestis*.

Credant. Manuscriptorum est; *credunt*, editorum.

De Natura deorum. Scilicet in fragmentis libri i, de Natura deorum. — Nam Cicero de Natura deorum disputans. Materiam disputationis significat, non titulum libro præscriptum, quia verba hæc in tribus de Natura deorum libris, quos habemus, non reperiuntur; aut ergo ex libro sunt deperdito, aut ampliores fuere de natura qui sunt deorum.

Providentiæ divinæ. De hac vide librum Lactant. de Ira Dei.

Non quam ipse faceret. Forte legendum, *ipse fecerit.* In his decem versibus. Latinis versus non tantum meriti, sed quæcumque linee scripturarum. Cicero: *Non paginas tantum epistolæ, sed etiam versus syllabasque numerabo.*

Concedamus hoc mori. Ita legendum ex mss. omnibus et editis, præter Torn., Soub., Thom., Walch., in quibus est, *hic mori*; et Rom. 1470, 2 Paris., Ald., Fasitell., ac Beul., in quibus est *hoc more*:

male. Cicero enim Academicorum more disputabat, atque illi mori concedendum aiebat Lactantius. Ex Isæo.

Sententias ipsas consideremus. Ex 4 vet. mss. Regii, Goth., 1 Clarom. et edit. Cellar., approbante Francio, reposui ipsas, quod efficacius est, quam ipsius aliorum.

Doces. Omnium est mss. ac edit. Rom. 1468, 1470, Torn., Soubron. In 14 editis legitur, *probas*?

Nihil enim. Sic plurimi mss. Regii, 6 Colb., 2 Clarom., Em., Cant., Brun. et editi supra citati. In mss. 2 Bonon. sex aliis, et in nonnullis editis est, *Non enim*.

Quo igitur ab homine. Ita cum ed. Rom. 1470, Thys., Gall. et Cellar. et mss. omnibus, præter rec., 2 Colb. et Jun. et editos duodecim, in quibus est *Quomodo*.

Divina illa vis differet. Sic restitui ex veterrimis mss. 1 Regio-Put., 1 Bon., 4 Colb., 1 Clarom., Brun., et edit. Gall. 1563, faventibus 1 Reg. antiquissima, Jun., Lips., Pal., Pen., Eltr., 1 Colb., 1 Clarom., ac editis quibus est *differet*, præter ed. Rom. 1470, in qua, sicut et in 1 Bon., 1 Reg. et 1 Colb. legitur, *differi*.

Ope indiget aliena... Indiget, omnium fere mss. et vet. editorum est; in cæteris impressis et Reg. 1 Colb. et Brun., *indigeat*.

Institutor. Variat; alias *factor*, alias *factor*. Hæc notio in meo Fabio nondum indicata. Sic Tertullian. lib. v, adv. Marc., cap. 5: *Patrem dominum dicit, et hominis, et universalis creatorem et institutorem*.

Sumpsit. Manuscriptorum est et vet. editorum ac Cellar. in rec. vulgatis, *assumpsit*.

bux naturam, quæ utique a nascendo dicitur, nata est. A quo autem, nisi a Deo potuit procreari? Natura enim, qua dicitis orta esse omnia, si consilium non habet, efficere nihil potest. Si autem generandi et faciendi potens est, habet ergo consilium et propterea Deus sit necesse est. Nec alio nomine appellari potest ea vis, in qua inest, et providentia excogitandi, et solertia potestasque faciendi. Melius igitur Seneca omnium stoicorum acutissimus, qui vidit « nil aliud esse naturam, quam Deum. Ergo, inquit, Deum non laudabimus, cui naturalis est virtus? » nec enim illam didicit ex illo. Immo laudabimus: quamvis enim naturalis illi sit, illa sibi illam dedit; quoniam Deus ipse natura est. Cum igitur ortum rerum tribuis naturæ, ac detrahis Deo, in eodem luto hæsit; versuram solvis, Geta. A quo enim fieri negas, ab eodem plane fieri mutato nomine confiteris.

Sequitur ineptissima comparatio. « Ut faber, inquit, cum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam, sed utitur ea quæ sit parata, fictorque item cera: sic isti providentiæ divinæ materiam esse præsto oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. » Immo vero non oportuit; erit enim Deus minoris potestatis, si ex parato facit, quod est hominis. Faber sine ligno nihil ædificabit, quia lignum ipsum facere non potest; non posse autem, imbecillitatis est humanæ: Deus vero facit sibi ipse

A materiam, quia potest. Posse enim, Dei est: nam si non potest, Deus non est. Homo facit ex eo, quod est; quia per mortalitatem imbecillis est, per imbecillitatem, definitæ ac modicæ potestatis: Deus autem facit ex eo, quod non est; quia per æternitatem fortis est, per fortitudinem, potestatis immensæ, quæ sine ac modo caret, sicut vita factoris. Quid ergo mirum, si facturus mundum Deus, prius materiam de qua faceret præparavit, et præparavit ex eo quod non erat? quia nefas est Deum aliunde aliquid mutuari, cum in ipso vel ex ipso sint omnia. Nam si est aliquid ante illum, et si factum est quidquam non ab ipso, jam et potestatem Dei, et nomen amittet. At enim materia nunquam facta est, sicut Deus, qui ex materia fecit hunc mundum. Duo igitur constituuntur æterna, et quidem

B inter se contraria; quod fieri sine discordia et perniciæ non potest. Collidunt enim necesse est ea quorum vis et ratio diversa est: sic utraque æterna esse non poterunt, si repugnant, quia superare alterum necesse est. Ergo fieri non potest, quin æterni natura sit simplex, ut inde omnia, velut ex fonte, descenderint. Itaque aut Deus ex materia ortus est, aut materia ex Deo. Quid horum sit verius, facile est intelligi. Ex his enim duobus alterum sensibile est, alterum caret sensu. Potestas faciendi aliquid non potest esse, nisi in eo quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod movetur. Nec incipi, aut fieri, aut consummari quid-

VARIORUM NOTÆ.

Qua dicitis. Sic restitui ex editis Rom. 1468, 1470, C Betul., Tornes., Soubrou. cunctisque mss. præter 1 Clarom. in quo est, *qua dicitis*; in altero Clarom. multisque editis, *qua dicitur*.

Et faciendi. Ita plures editi et omnes mss. præter Cotton., in quo est *ac faciendi*; in multis impressis, aut *faciendi*.

Seneca. Vid. Senec., lib. iv de Benefic., c. 7. Adde Plinium, lib. ii, cap. 7; et lib. xxvii, cap. 3. De hoc infra lib. iii, cap. 18.

Nec enim. Additum est enim ex mss. Regis, 5 Colb., 2 Brun. et vetustioribus ac melioribus editis: quod in 9 mss. deest.

Naturalis illi sit, illa sibi illam dedit. Ita mss. 2 Bonon., 9 Reg., 4 Colb., 2 Clarom. In scriptis Tax., Pen., Cantabrig. et Brun. editique pluribus, *illa sit*. In 1 Reg., rec. et ed. Rom. 1470, Ald. 1513, Paris. 1525, Crat., Graph., Gymnic., Fasit. et edit. Colon. 1544, *Naturalis illa ei sit, sibi illam dedit*; quod aptius crederem. In Em., *naturalis illi sit, sibi eam dedit*. Hæ duæ posteriores lectiones mihi non displicent.

Deus ipse natura est. Sic lego cum mss. 2 Bonon., 8 Reg., quorum duo sunt vetustissimi, 5 Colb., 2 Clarom., Tax., Brun. alisque. Sic infra Lactantius lib. iii, c. 26. In 1 Reg., 5 Colb., Jun. multisque editis, *Deus ipsa natura est*.

In eodem luto hæsit, etc. Duo hæc sunt ex Phormione Terentiano act. v, scen. 2, v, 15. Proverbium est, quo significatur aliquos implicari negotio, quo se extricare nequeunt. Vide, si lubet, Erasmi Adagia Chilian. i. vii, iv, Adag. 99. Prioris meminit idem Lactantius lib. vii, cap. 2. — *In eodem luto hæsit.* Iterum i. vii, cap. 2: *In eodem luto, sicut Comicus ait, hæsitaverunt.* Lex.

Versuram solvis, Geta. Mss. 1 Bon. antiq., 3 Reg., Utr., Brun. alique addunt *Geta*. Muretus legit, *versuram*; alii *versura* scriptam voluit a Terentio. *Versuram autem solvere* Raddeo dicitur, qui ut syngrapham unam dissolvant, et una cautione se liberent,

C pecuniam mutuam majori fœnore iterum accipiunt, etc. Competit in eos, qui sic implicantur difficili negotio, ut se nequeant sine magno dispendio extricare. ERASM. — Translatio est « viatoribus, qui statim ut in lutum inciderint, alterum pedem educere conati, altero altius immerguntur.

Fieri negas. Ita mss. vetustissimi et optimi 1 Bonon. et 2 Reg., 6 Colb., Cant., Em., 2 Clarom., Brun., 2 vet. edit. Rom., Ald., Paris., Graph., Crat. et Gallica versio. At rec. mss. 2 Reg., 7 editi post fieri addunt *mundum*; sed perperam. Vide præcedentia.

Quam ipse faceret. Forte legendum, *quam ipsa fecerit*.

Ædificabit. Ita reposui ex mss. præter 1 Reg. in quo legitur *ædificavit*, v pro b. In editis est, *ædificat*.

Facit ex eo. Sic mss. et vet. editi. In octo impressis rec. est, *fecit*.

Præparavit, et præparavit ex eo. Sic codices Bononienses atque unus Vaticanus, teste Thomasio, qui hanc repetitionem conciniam invenit, cum prius in editis semel tantum legeretur, *præparavit ex eo*.

Nefas est. Ita restitui ex mss. In 2 Reg. rec. et editis, *nefas esset*.

Nam si est aliquid ante illum, potestatem Dei et nomen amittet. Sic emendavimus ex mss. codicibus antiquissimis 1 Bonon., 5 Reg., 4 Colb., 1 Clarom., Em., Balliol., 2 Brun. Mire variant ceteri mss. et editi, quorum nobis videntur incongruæ lectiones. Sed lectio quam admittimus optimam efficit sensum, quod prius non erat in quibus legebatur his verbis: *Nam si est aliquid ante illum factum*.

Non poterunt. Sic lego cum omnibus prope mss. et veteribus editis. Ceteri vulgati cum 2 Colb. habent, *poterunt*.

Itaque aut Deus. Additum aut ex cunctis mss. et quampluribus editis

Nisi in eo quod sentit, quod sapit. Addidimus, quod

quam potest, nisi fuerit ratione provisum; et quem- A
admodum fiat, antequam est, et quemadmodum
constet, postquam fuerit effectum. Denique is facit
aliquid, qui habet voluntatem ad faciendum et ma-
nus ad id quod vult implendum. Quod autem insen-
sibile est, iners et torpidum semper jacet, et nihil
inde oriri potest, ubi nullus est motus voluntarius.
Nam si omne animal ratione constat, certe nasci ex
eo non potest, quod ratione prædicitum non est; nec
aliunde accipi potest id, quod ibi, unde petitur, non
est. Nec tamen commoveat aliquem, quod animalia
quædam de terra nasci videntur. Hæc enim non terra
per se gignit, sed spiritus Dei, sine quo nihil gigni-
tur. Non ergo Deus ex materia, quia sensu prædicitum
ex insensibili, sapiens ex bruto, impatibile de patibili,
expers corporis de corporali nunquam potest oriri :
sed materia potius ex Deo est. Quidquid enim est so-
lido et contrectabili corpore, accipit externam vim.
Quod accipit vim, dissolubile est. Quod dissolvitur,
interit. Quod interit, ortum sit necesse est. Quod or-
tum est, habuit fontem unde oriretur, id est facto-
rem aliquem sentientem, providum, peritumque fa-
ciendi. Is est profecto, nec ullus alius quam Deus.
Qui quoniam sensu, ratione, providentia, potestate,
virtute præditus est, et animantia, et inanimata creare
et efficere potest, quia tenet quomodo quidque sit
faciendum. Materia vero semper fuisse non potest,
quia mutationem non caperet, si fuisset. Quod enim
semper fuit, semper esse non desinit; et unde abiit
principium, abesse hinc etiam finem necesse est.
Quin etiam facilius est, ut id quod habuit initium,
fine careat, quam ut habeat finem, quod initio caruit.
Materia ergo si facta non est, ne fieri ex ea quidquam
potest. Si fieri ex ea non potest, nec materia quidem

erit. Materia enim est, ex qua fit aliquid. Omne au-
tem ex quo fit, quia recepit opificis manum, destrui-
tur, et aliud esse incipit. Ergo quoniam finem habuit
materia, tum cum factus est ex ea mundus, et initium
quoque habuit. Nam quod destruitur, edificatum est;
quod solvitur, alligatum; quod limatur, inceptum
est. Si ergo ex commutatione ac fine materia colligi-
tur habuisse principium, a quo alio fieri nisi a Deo
potuit? Solus igitur Deus, qui factus non est, et id-
circo destruere alia potest, ipse destrui non potest.
Permanebit semper in eo quod fuit, quia non est
aliunde generatus, nec ortus, nec nativitas ejus ex
aliqua alia re pendet, quæ illum mutata dissolvat.
Ex seipso est, ut in primo diximus libro (scilicet, c. 3
et 7); et ideo talis est, qualem se esse voluit. impas-
B sibilis, immutabilis, incorruptus, beatus, æternus.

Jam vero illa conclusio, qua sententiam terminavit
Tullius, multo absurdior. « Quod si materia, inquit, a
Deo non est facta, nec terra quidem, et aqua, et aer,
et ignis a Deo factus est. » Quam callide periculum
prætervolavit. Sic enim superius illud assumpsit, tan-
quam probatione non indigeret; cum id multo esset
incertius quam illud propter quod assumptum est.
Si non est, inquit, a Deo facta materia, nec mundus
■ Deo factus est. Ex falso maluit colligere, quod fal-
sum est, quam ex vero, quod verum. Et cum debeant
incerta de certis probari, hic probationem sumpsit
ex incerto, ad evertendum quod erat certum. Nam
divina Providentia effectum esse mundum (ut taceam
de Trismegisto, qui hoc prædicat, taceam de carmi-
nibus Sibyllarum, quæ idem nuntiant; taceam de pro-
phetis, qui opus mundi, ac opificium Dei uno spiritu
ac pari voce testantur) etiam inter philosophos pene
universos convenit; id enim Pythagoræi, Stoici, Pe-

VARIORUM NOTÆ.

sentit, ex omnibus scriptis et veteribus editis. Vide
ea quæ præcesserunt.

Provisum. Ita restituiamus ex mss. Vaticanis, 2
Bon., 8 Reg., Tex., Pen., Lips., Pal., Brun., edit.
Rom. 1468, 1470, et edit. Is. In 2 Col., 1 Clarom. et
in concis fere editis, *prævisum*. Vide infra *ratione*,
providentia.

Et quemadmodum. Bis in supradictis 29 mss. Le-
gitur aut his in 2 Reg., 1 Bon. rec., 1 Colb. et in
Clarom. et in omnibus fere editis. In Em. et Christi.,
fiat antequam factum est.

Animal ratione. Hic innuere videtur Lactantius ani-
malia ratione esse prædita.

Contrectabili corpore. Ita emendavimus ex mss. 7
Reg., 6 Colb., 2 Clarom., Brun., aliisque, ac editis
Torn., Thomas, in cæteris vulgatis tribusque Regiis
rec. est *contractabili*.

Et inanimata. Sic mss. 2 Bonon. et 2 Reg. vetustis-
simi, et complures editi. In 1 Clarom., *inanimata*; in
4 Reg., 5 Colb. et 1 Clarom., *inanimata*; in aliis
5 Reg., 3 Colb. et Brun., *inanimata*.

Materia. Vide Plutarch. de Placitis philosophor.,
lib. 1, cap. 9.

Quod enim semper fuit, semper esse non desinit. Ex
antiquioribus et melioribus editis codicibus omnibus-
que mss. addidimus *semper esse*, quod deest in pluri-
bus vulgatis et 3 scriptis Oxoniensibus.

Quæ illum mutata dissolvat. Ms. 1 Bonon. antiq.
Quæ illum mutet ac dissolvat.

Impassibilis. Vide annotata ad lib. de fra Dei

Sibyllarum. Initio scilicet sermonis primi.

De prophetis. Hæc ego non de veris prophetis in-
tellego, sed de alienigenis; ut puta Orpheo, Zoroas-
tre, vel de Persarum magis, Indorumve gymnoso-
phistis, aut Gallorum Druidis vel Samothæis. Nam
sic Augustinus quoque aliquoties horum vatum
mentionem facit. Lactantius siquidem hoc agit, ut
gentes suorum hominum testimoniis convincat. Quid
enim attinebat, Mosem et alios ex processu vero Deo
mundi opificium assignantes, cum gentilibus nume-
rari? BEULEIUS. — Et hoc innu videtur de veris pro-
phetis etiam intelligi posse. Confer. Huettium, De-
monstr. Evangelicæ, pag. 497.

Id enim. Sic emendavi ex mss. vetustissimis. 2
Bon., 2 Reg. aliisque 4 Reg., 4 Colb., Goth., 1 Lips.,
2 Clarom., Brun., et in vulgatis. *Pythagorici.* De quo
quod aptius est quam plerorumque vulgatorum, *idem*
etiam, 2 Colb. et ed. Is. *idem enim*.

Pythagoræi. Ita restitui ex mss. fere omnibus. In
3 Colb., Brun., et in vulgatis. *Pythagorici.* De quo
Plutarchus in Placitis philosophor. aut Pythagoram
stoluisse Deum aut principium omnium.

Stoici. Hi docuerunt nos Dei cognitionem haberi
ex pulchritudine simul et magnitudine rerum ab ipso
factarum; ut Galen. in hist. Philos. retuli, cap. 17.
Apud Lærtium, in Zenonis Vita, dicitur, *Dei*
quæ obvia sunt. Miror autem quid Hieronymus venerit
in mentem, qui eandem rem in Eusebium negat
Stoicos providentiam Dei asserere, præsertim cum
Seneca stoici liber egregius de Providentia exel-

ripaletici, qui sunt principes omnis disciplinæ. Denique a primis illis septem sapientibus ad Socratem usque ac Platonem pro confesso et indubitato habitum est, donec unus multis post sæculis exstitit delirus Epicurus, qui auderet negare id quod est evidentissimum, studio scilicet inveniendi nova, ut nomine suo constitueret disciplinam. Et quia nihil novi potuit reperire : ut tamen dissentire a cæteris videretur, vetera voluit evertere. In quo illum circumlatrantes philosophi omnes coarguerunt. Certius est igitur mundum providentia instructum, quam materia providentiam conglobatam. Quare non oportuit putare, idcirco mundum non esse divina providentia factum, quia materia ejus divina providentia facta non sit : sed quia mundus divina providentia sit effectus, et materiam esse factam divinitus. Credibilis est enim materiam potius a Deo factam, quia Deus omnia potest, quam mundum a Deo non esse factum, quia sine mente, ratione, consilio nihil fieri potest. Verum hæc non Ciceronis est culpa, sed sectæ. Cum enim suscepisset disputationem, qua deorum naturam tolleretur, de qua philosophi garriebant, omnem divinitatem ignorantia veri putavit esse tollendam. Itaque deos potuit tollere, quia non erant. Cum autem providentiam divinam, quæ est in uno Deo, conaretur evertere, quia contra veritatem niti cœperat, deficienti-

A bus argumentis, in hanc foveam necessario decidit, unde se extricare non posset. Hic ergo illum teneo hærentem, teneo defixum, quo Lucilius, qui contra disserebat, obmutuit. Hic est ergo cardo rerum; hic vertuntur omnia. Explicet se Cotta, si potest, ex hac voragine, proferat argumenta, quibus doceat semper fuisse materiam, quam nulla providentia effecerit. Ostendat, quomodo quidquam ponderosum et grave, aut esse potuerit sine auctore, aut immutari valuerit, ac desierit esse, quod semper fuit, ut inciperet esse, quod numquam fuit. Quæ si docuerit, tum demum assentiar, ne mundum quidem divina providentia constitutum; et tamen sic assentiar, ut aliis illum laqueis teneam. Eodem enim, quo nolet revolvetur, ut dicat, et materiam de qua mundus est, et mundum qui de materia est, natura exstitisse : cum ego ipsam naturam Deum esse contendam. Nec enim potest facere mirabilia, id est maxima ratione constantia, nisi qui habet mentem, providentiam, potestatem. Ita fiet, ut Deus fecerit omnia, nec quidquam esse possit omnino, quod non originem a Deo traxerit.

At idem quoties Epicureus est, et non vult a Deo factum esse mundum, quærere solet quibus manibus, quibus machinis, quibus vectibus, qua molitione hoc tantum opus fecerit. Videret fortasse, si eo tempore potuisset esse, quo fecit. Sed ne perspiceret

VARIORUM NOTÆ.

Quid quod Salvianus, sub initium sui operis, ubi eorumdem fere testimonia profert, stoicos nequam silentio præterit. BETULEIUS.

Disciplinæ, id est, sectæ. Sæpe ita cum Cicerone, Macrobio et aliis noster. Terent. Eun., act. II, sc. II. Philosophorum habent disciplinæ ex ipsis vocabula. Cicero, lib. I, de Nat. deor., c. 7: Tres trium disciplinarum principes convenistis; I. V, Tuscul., c. 32: Omnes fere philosophi omnium disciplinarum. Conf., Lact., lib. II, c. 5, lib. III, c. 12, 14, 15, 17, 28 et 30. BUN.

Qui sunt principes omnis disciplinæ. Hanc restitui lectionem, quæ melior visa est, quam sequentes recentiorum. 4 mss. quæ sunt principes omnium disciplinæ; 2 Bon., 8 Reg., quorum duo sunt antiqui, 3 Colbert., Pal., Lips., Ult., 1 Clarom., Brun., ed. Rom. 1468, 1470, quæ sunt principales omnium disciplinæ; 2 Reg. et 3 Colb., qui.

Ad Socratem usque ad Platonem. Ex 2 codicibus Regiis 900 annor. alioque rec. Regio, sed bonæ notæ, sic emendavi. Et hæc est vera lectio. Alii multi scripti et impressi, a Socrate usque ad Platonem. Sic Thales apud Laertium dicit mundum esse opus Dei.

Multis sæculis. Hic innuere videtur cynicos. — Circumlatrantes. Auctoritas melior, quam quæ est in Lexicis ex Avieno et Nolano. Invenio quoque in Senec. ad Marciam, c. 22: Circumlatrare hominem; et Ammian. Marcell., lib. XVI: Circumlatrabat Arbitionem invidia. Add. Falsteri Suppl., lib. I, pag. 54. BUN.

Providentia instructum. Sic omnes. Heumann. legit: mundum a providentia instructum. Potest præpos. abesse, ut lib. I, c. 2: Consilio... instructum; lib. de Ira, c. 9: Mundum ipsum nec ratione ulla, nec arte, nec fabrica instructum; et lib. de Opif., c. 2: Nulla providentia instructum esse ac regi mundum. BUN.

Quam materia providentiam conglobatam. Sic habet ms. 1 Bonon. antiquior, suffragantibus 3 Vatic., 1

Lips. et Goth. in quibus est, *materiæ providentiam conglobatam*. Providentiam autem cum materia conglobatam ait ille, qui providentiam eodem tempore cum materia fuisse existimat, et putat nihil potuisse efficere providentiam, nisi ante vel simul materiam habuisset. In quo quidem multum providentiæ detractum. THOMASIIUS. — Mss. 28 et vet. ed. Rom. habent, *materiam providentia conglobatam*; 12 editi, *materiæ providentia conglobatam*. — Quam materiam providentia conglobatam. In lib. de Ira, c. 9: *Naturam rerum quibusdam minutis seminibus et insecabilibus conglobatam*; et cap. 10, *hanc atomorum coitionem et conglabationem efficere omnia*. BUN.

Quo Lucilius. Plurimi mss. et editi ita ferunt. Scripti 9 et duo impressi, *quoniam Lucilius*; 1 Bonon. antiqu. et edit. Rom. 1470, *quia Lucilius*; nonnulli vulgati, *Lucilius*. Hoc vide in Ciceron., lib. I de Nat. deor. Lucilius apud Ciceronem partes stoicorum defendit.

Explicet se Cotta. Sic lego cum omnibus mss. et cunctis fere editis. In nonnullis vulgatis est *Explicet C. Cotta*, prave. Cotta quidem apud Ciceronem erat Academicus. — *Teneo... teneo... explicet se*. Elegans formula, qua nuntur, quum alter in angustias se conclusit, alter de victoria gaudet. Cic. IV Acad., 48: *Teneo te, inquam*, etc.; pro Quinctio, c. 20: *Hic te teneo*; et lib. III, in Verr., c. 60. BUN.

Nolet. 2 Reg. rec., *nolet*; scripti 5 rec., *nolet*; Reg. Put., *non vult*.

Quibus manibus. Vide Cic. I de Natura deorum. Quibus machinis... vectibus... molitione. Add. infra *ferramentis*. Respexit ad Cic. I, I de Nat. deor. c. 8: *Quæ molitio? Quæ ferramenta? Qui vectes? Quæ machinæ?* BUN.

Videret fortasse, etc. Mss. 9, *Videres... potuisses*. 1 Bon. antiqu. et Pal. *Videre fortasse potuisses... potuisses*.

Quo fecit. 1 Colb. *fecerit*; plures, *quo Deus fecit*, inter quos Buneman., qui hunc locum sic annotat: — *quo Deus fecit*. Addunt *Deus*, Lips., Goth., Emman., Bodl., Cott., Sablac, Ven. 1471, 72, 97,

homo Dei opera, noluit eum inducere in hunc mundum, nisi perfectis omnibus. Sed ne induci quidem poterat: quomodo enim subsisteret, cum fabricaretur desuper cœlum, terraque subter fundaretur; cum fortasse humida, vel nimis rigoribus torporata concrescerent, vel igneis caloribus incocta et solidata durescerent? Aut quomodo viveret, sole nondum instituto, nec frugibus, nec animalibus natis? Itaque necesse fuit hominem postremo fieri, cum jam mundo ceterisque rebus manus summa esset imposita. Denique sanctæ litteræ docent hominem fuisse ultimum Dei opus, et sic inductum fuisse in hunc mundum, quasi in domum jam paratam et instructam: illius enim causa facta sunt omnia. Idem etiam poetæ fatentur. Ovidius (*principio Metam.*) perfecto jam mundo, et universis animalibus figuratis, hoc addidit:

Sanctius his animal, mentisque capacius altæ
Deerat adhuc, et quod dominari in cætera posset;
Natus homo est.

Ad eo nefas existimandum est ea scrutari, quæ Deus voluit esse celata! Verum ille non audiendi aut discendi studio requirebat, sed refellendi; quia confidebat neminem id posse dicere. Quasi vero ex hoc putandum sit, non esse hæc divinitus facta, quia quomodo facta sint, non potest pervideri. An tu, si educatus in domo fabrefacta et ornata, nullam unquam fabricam vidisses, domum illam putasses non ab homine esse ædificatam; quia, quomodo ædificetur, ignorares? Idem profecto de domo quæreret, quod nunc de mundo requiris; quibus manibus, quibus

A opus totum sublime et excelsum videres, nonne hæc tibi humanarum virium modum viderentur excedere, quia illa non tam viribus quam ratione atque artificio facta esse nescires?

Quod si homo, in quo nihil perfectum est, tamen plus efficit ratione, quam vires ejus exiguæ patiantur, quid est cur incredibile tibi esse videatur, cum mundus dicitur factus a Deo, in quo, quia perfectus est, nec sapientia potest habere terminum, nec fortitudo mensuram? Opera ipsius videntur oculis. Quomodo autem illa fecerit, ne mente quidem videtur: quia, ut Hermes ait, mortale immortalis, temporale perpetuo, corruptibile incorrupto propinquare non potest, id est proprius accedere et intelligentia subsequi. Et ideo terrenum adhuc animal rerum cœlestium perspectionem non capit, quia corpore quasi custodia septum tenetur, quominus soluto ac libero sensu cernat omnia. Sciat igitur quam inepte faciat, qui res inenarrabiles quærit. Hoc est enim modum conditionis suæ transgredi, nec intelligere, quousque homini liceat accedere. Denique cum aperiret homini veritatem Deus, ea sola scire nos voluit, quæ interfuit hominem scire ad vitam consequendam: quæ vero ad curiosam et profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana essent. Quid ergo quæris, quæ nec potes scire, nec si scias, beatior fias? Perfecta est in homine sapientia, si et Deum esse unum, et ab ipso esse facta universa cognoscat.

CAPUT X.

C De mundo ejusque partibus, elementis et tempestatibus.

Nunc quoniam refutavimus eos qui de mundo et

VARIORUM NOTÆ.

Rost., Pier., Parrh. Crat., Ald., Gymn., Tornes. At male Thomas. et sequentes omiserunt.

Sed ne perspicere homo opera Dei, etc. Falsa est hæc Lactantii sententia.

Nimis rigoribus torporata. Sic omnes edd. præter vet. Rom. In cunctis ferme mss. est *corporata*, quod cum *rigoribus* minus convenit. Sed et cap. seq. post initium Lactantius scribit *frigoribus et gelu torpet*; et *torporavit* etiam Turpilius dixit apud Nonium.

Sole nondum instituto. Thomasius legit, ut in Bon. et 1 Clarom., solo nondum instituto, quod magis coherere videantur sequentia de frugibus et animalibus, quæ in solo versantur. Ego lectionem cæteris omnibus rassis, et impressis receptam exhibui. Cæterum de solo, sive terra, Lactantius jam dixerat, et rationem Thomasi nihil habere momenti intelligit, qui textum inspexerit. Isæus.

Hominem fuisse ultimum Dei opus. Gen. c. ii. Si quis miretur, cur Deus operi præstantissimo locum postremum dederit, sufficiat illi sapientissima creatoris voluntas. Si quis tamen causas aliquas scire velit, has habeat: Indigebat homo domicilio, et quidem nec vacuo, nec deformi, quippe creatura Dei nobilissima, et semideus quidam existens. Prius igitur Deus pulcherrimum et absolutissimum, hoc est, rebus adornatum, ad usum, ad jucunditatem denique omnimodam pertinentibus refertissimum universi theatrum construxit; postea hominem in palatium augustissimum ita præparatum introduxit, atque creaturis omnibus principem præfecit: quod si homo mundum reperisset vacuum, et destitutum sole,

luminaribus, herbis, fructibus, animantibus denique vivis, sese moventibus in aere, aquis et terra, utique ei solitudo fuisset permolesta, et defectus rerum necessariorum felicitatem ejus varie turbasset. Plura qui volet, legat *Philonis Cosmopœiam*, Gregorii Nysseni librum de hominis Opificio, cap. 2, Ambrosii epistol. ad Herontianum, quæ est 58. PARÆUS.

Quomodo ædificetur. Ita mss. ex quibus duo sunt omnium antiquissimi 1 Bon. et 1 Reg., 4 Coll., Jan., Bruq. et quamplures editi. In 4 scriptis et 2 vni-gatis est *ædificatur*; in 2 mss. Reg. et 1 Lips. *ædificaretur*; in 1 Clarom. *ac edit*. Tornes. et Soubron. *fabricatur*.

Hermes. Trismeg. apud Stob. in Collectan. serm. 80, de Diis.

Perspectionem. Quod tota hæc sectio supra requirit. Vidit etiam Borrichius in defectu lexicorum. Iterum Lact. l. de Ira c. 1: *A veri perspectione*. Inveni quoque vocem rariorem ex antiquioribus adhuc ignotam in Augustini de Civ. Dei, l. viii, c. 4: *Contemplatio perspectionem sibi vindicat veritatis*. BUN.

Custodia septum. Sic de corpore et anima loquitur Plato in Phædone. Sic et Lactantius ipse in libro de Opificio Dei, cap. 20, ad mentem Platonicorum de homine ait: *Nam corpusculum hoc quo induti sumus, hominis receptaculum est*.

Ea sola scire... curiosam. Conf. infra, l. ii, c. 41; l. iii, c. 20: De Opif., c. 15. Tertoll. de Anima, c. 4, fin.: *Præstat per Deum nescire, quia non revelaverit, quam per hominem scire, quia ipse præsumperit*. BUN.

de factore ejus Deo aliter sentiunt quam veritas habet, ad divinam mundi fabricam revertamur, de qua in arcanis sanctæ religionis litteris traditur. Fecit igitur Deus primum omnium cælum, et in sublime suspendit, quod esset sedes ipsius Dei conditoris. Deinde terram fundavit, ac cælo subdidit, quam homo cum cæteris animalium generibus incoleret. Eam voluit humore circumflui, et contineri. Suum vero habitaculum distinxit claris luminibus, et implevit, sole scilicet, lunæque orbe fulgenti, et astrorum micantium splendentibus signis adornavit; tenebras autem, quod est his contrarium, constituit in terra: nihil enim per se continet luminis, nisi accipiat a cælo, in quo posuit lucem perennem, et superos, et vitam perpetuam, et contra in terra tenebras, et inferos, et mortem. Tanto enim hæc ab illis superioribus distant, quantum mala a bonis, et vitia a virtutibus. Ipsius quoque terræ binas partes contrarias inter se, diversasque constituit, scilicet orientem, occidentemque: ex quibus oriens Deo accensetur: quia ipse luminis fons, et illustrator est rerum, et quod oriri nos faciat ad vitam sempiternam. Occidens autem conturbatæ illi pravæque menti adscribitur, quod lumen abscondat, quod tenebras semper inducat, et quod homines faciat occidere atque interire peccatis. Nam sicut lux orientis est, in luce autem vitæ ratio versatur; sic occidentis tenebræ sunt: in tenebris autem, et mors, et interitus continetur. Deinde alteras partes eadem ratione dimensus est, meridiem ac septentrionem: quæ partes illis duabus societate junguntur. Ea enim, quæ est solis calore flagrantior, proxima est, et cohæret orienti. At illa, quæ frigoribus et perpetuo gelu torpet, ejusdem est cujus extremus occasus. Nam sicut contrariæ sunt lumini te-

nebræ, ita frigus calori. Ut igitur calor lumini est proximus, sic meridies orienti: ut trigus tenebris, ita plaga est septentrionalis occasui. Quibus singulis partibus suum tempus attribuit, ver scilicet orienti, æstatem meridianæ plagæ; occidentis autumnus est, septentrionis hyems. In his quoque duabus partibus, meridiana et septentrionali, figura vitæ et mortis continetur: quia vita in calore est, mors in frigore. Sicut autem calor ex igne est, ita frigus ex aqua. Secundum harum partium dimensionem, diem quoque fecit ac noctem, quæ spatia, et orbis temporum perpetuos ac volubiles, quos vocamus annos, alterna per vices successione conficiant. Dies, quem primus oriens subministrat, Dei sit necesse est, ut omnia quæcumque meliora sunt. Nox autem, quam occidens extremus inducit, ejus scilicet, quem Dei esse æmulum diximus.

Quæ duo etiam in hoc præsciens futurorum Deus fecit, ut ex iis, et veræ religionis, et falsarum superstitionum imago quædam ostenderetur. Nam sicut sol, qui oritur in diem, licet sit unus, unde solem esse appellatum Cicero vult videri (lib. II de Nat. deorum), quod obscuratis sideribus, solus appareat, tamen quia verum ac perfectæ plenitudinis lumen est, et calore potissimo, et fulgore clarissimo illustrat omnia: ita in Deo, licet sit unus, et majestas, et virtus, et claritudo perfecta est. Nox autem, quam pravo illi antitheo dicimus attributam, ejus ipsius multas et varias religiones per similitudinem demonstrat. Quamvis enim stelle innumerabiles micare ac radiare videantur; tamen, quia non sunt plena ac solida lumina, nec caloris præferunt quidquam, nec tenebras multitudine sua vincunt. Duo igitur illa principalia inveniuntur, quæ diversam et contrariam

VARIORUM NOTÆ

Et de factore ejus. Restituta præpositio de ex cunctis pene mss. Deest in 4 rec. et multis editis. De opere sex dierum, vide S. Ambr., S. Basilium, S. August. Confess., lib. xii; et Theodoret. de Provid., lib. I et II. *Circumquid.* Pass. ut Macrobi. Somn. Scip., I. II, c. 9. *Gemino Oceani ambitu terræ corpus omne circumflui.* Ben.

Suum verahabitaculum. Hic loci et lib. VII, cap. 3, ab auctore nostro cælum accipitur pro universa cælorum mole, quatenus etiam empyreum complectitur. Isæus.

Tenebras autem, quod est his contrarium. Nihil mutandum quod est significat, id est, hoc est, pro more aliorum, et Lactantii, I. VI, c. 23: *Divina lex duos in matrimonium, quod est, in corpus unum, conjungit.* Epit. Taur. c. 13. extr. ZAN KRONOX, quod est Jupiter Saturnus. Ben.

Oriens Deo accensetur. Sic 36 mss. et plures editi. Id est, attribuitur. In 2 Reg. rec. et nonnullis editis, *Deo similis censetur*; quod est glossema. Videtur hic Lactantius nimis allegoriis indulgere.

Pravæque menti. Hic et infra minus catholice loquitur Lactantius, quasi mala mens summum habeat imperium in Occidens.

Plaga est septentrionalis. Sic restitui ex antiquioribus et melioribus mss. 1 Bonon., Regio-Pul., 2 al. Reg. bonæ notæ, Pal. et Lips. In vulgatis et in pluribus mss. est *septentrionis*.

Ver orienti. De his allegoriis, vide etiam S. Ambrosium, lib. IV Hexameron.

Occidentis autumnus est, septentrionis hyems. Ita mss. et vel. ed. Rom. casu secundo Cæteri vulgati

casu tertio *Occidentis... septentrioni*. In plerisque mss. pro *hyems*, est *hybernus*. Lectio nostra propius accedit ad ordinem lingue latinæ.

Quæ spatia. Sic mss. 6 Reg., 3 Colb.; 2 Brun. et antiquiores ac meliores editi bene multi. Quidam mss. et edd. 7, qui.

Conficiant. Goth. *Præficient*, illud præfero. I. VII, c. 14: *Diebus per vicem revolutis orbis conficiuntur annorum*; et epit., c. 23: *Ultimus cursus et certa spatia conficerent*. Ben.

Inducit. Ita omnes fere mss. et editi et quidem recte, ut respondeat præcedentibus: *Oriens subministrat*. Ms. 1 Reg. ac ed. Thys. et Gall., *inducit*.

Etiā in hoc. Hæc restitui ex omnibus mss. et in pressis, præter 5 edd. recentiores, in quibus desiderantur.

Qui oritur in diem. Sic emendavi ex cunctis mss. præter 1 Reg. rec. et editiones, in quibus est *in die*.

Perfectæ plenitudinis lumen. Heraclitus solem cælestis luminis fontem, teste Macrobio, dicit; sive lumen suum, secundum Plin. cæteris sideribus foeneret; sive, ut Cæc. voluit, aliis quidem sideribus, excepta luna, proprium suum lumen, ipse dux, princeps et moderator luminum sit. Vide Platonem in Timæo, Cicero-nem de Universitate, Macrobi. lib. I Somn. supra cap. 20. Beatus.

Calore potissimo. Ita omnes editi et multi melioresque mss. In 1 Bonon. antiq., 3 Reg., Lips. et Pal. *potentissimo*.

Antitheo. Id est, diabolo. *Anatheus* vox græca, significat, qui contra Deum est, vel Dei adversarius.

Proterum. Sic quamplures editi et omnes ferme

sibi habent postestatem; calor et humor: quæ mirabiliter Deus ad sustentanda et gignenda omnia excogitavit. Nam cum virtus Dei sit in calore et igni, nisi ardorem vimque ejus admixta humoris ac frigoris materia temperasset, nec nasci quidquam nec coherere potuisset, quin statim conflagratione interiret quicquid esse cœpisset. Unde et philosophi quidam et poete discordi concordia mundum constare dixerunt: sed rationem penitus non videbant. Heraclitus ex igne nata esse omnia dixit; Thales Milesius ex aqua. Uterque vidit aliquid: sed erravit tamen uterque, quod alterutrum si solum fuisset, neque aqua nasci ex igne potuisset, neque rursus ignis ex aqua. Sed est verius, simul ex utroque permixto cuncta generari. Ignis quidem permisceri cum aqua non potest, quia sunt utraque inimica; et si cominus venerint, alterutrum quod superaverit, conficiat alterum necesse est: sed eorum substantiæ permisceri possunt. Substantia ignis, calor est; aquæ, humor. Recte igitur Ovidius:

Quippe ubi temperiem sumpsere humorque calorque,
Concipiunt, et ab his oriuntur cuncta duobus:
Cumque sit ignis aquæ pugna, vapor humidus omnes
Res creat, et discors concordia foetibus apta est.

VARIORUM NOTÆ.

mss. In rec. 1 Reg. et 1 Colb. est, præferant; in 1 Lips. et 3 editis proferunt; in 3 Reg. rec. ac edd. sex, perferunt. Beaman legit etiam perferunt, notamque sequentem exhibet. — Perferunt. De Opificio cap. 7: Admirabile, quod una dispositio... innumerabiles animantium præferat varietates. Ubi multæ edd., perferat subornant. De Opif. c. 8: Incredibile est, quantam pulchritudinem præferat. BUNEM.

Mirabiliter. Mss. 4 Colbert. et 1 Brun. multum utiliter. Philosophi. Empedocles scilicet, de quo apud Laertium et Plutarch. de Placitis Philosophor. lib. 1, c. 3. Et poetæ. Ut Ovidius verbis paulo post præferendis; et Horat., l. 1, epist. 12, v. 19, de pugna elementorum.

Quid velit et possit concordia discors.

Non videbant. Ita restitimus ex omnibus mss. et edit. Tornes., Betul., et Soubron. In cæteris impressis est, non viderunt.

Heraclitus ex igne. Refertur a Laertio inter ejus dogmata. Meminit Cic. in iv Academ. Quæst. Confutatur etiam a Lucretio lib. 1. BETUL.

Thales. De quod dictum est libro 1, cap. 8, et apud Laertium.

Substantia ignis, calor est; aquæ, humor. Quia his subsistunt ac conservantur. Vide infra, et cap. 12.

Ovidius. Lib. 1 Metam., ibid. ubi de Nili fecunditate scribit.

Ut sacramento ignis et aquæ nuptiarum fœdera sanciantur. Festus Pompeius lib. 1: Aqua dicitur a qua juvantur: aqua et ignis interdicti solet, quam accipiant nuptæ, videlicet quia hæc ducæ res humanam vitam maxime continent. Eadem Plutarch., Rom. Problem., cap. 1. Idem Festus lib. 6: Facem in nuptiis in honorem Cereris præferebant, aquaque aspergebatur nova nupta, sive ut casta puerque ad virum veniret, sive ut ignem et aquam cum viro communicaret. Valerius Flaccus lib. viii, Argonaut.:
Igнем Pollux, undamque jugalem
Prætulit, ut dextrum pariter vertantur in orbem.

Ovid. lib. 11 de Arte amandi:

Ista viri capient, si jam captanda probant,
Quos faciunt justos ignis et unda viros.

In primo limine aquam exhibebant, cui tilionem intingebant. M. Varro apud Turneb. lib. xxix, c. 27: Contra a novo marito, cum item a foca in tilione ex fe-

A Alterum enim quasi masculinum elementum est, alterum quasi femininum; alterum activum, alterum passibile. Ideoque a veteribus institutum est, ut sacramento ignis et aquæ nuptiarum fœdera sanciantur, quod foetus animantium calore et humore corporentur, atque animentur ad vitam.

Cum enim constet omne animal ex anima et corpore, materia corporis in humore est, anima in calore: quod ex avium foetibus datur scire, quos crassi humoris plenos nisi opifex calor foverit, nec humor potest corporari, nec corpus animari. Exulibus quoque ignis et aqua interdicti solebat: adhuc enim videbatur nefas, quamvis malos, tamen homines supplicio capitis afficere. Interdicto igitur usu earum rerum, quibus vita constat hominum, perinde habebatur, ac si esset, qui eam sententiam exceperat, morte mulctatus. Adeo ista duo elementa prima sunt habita, ut nec ortum hominis, nec sine his vitam crediderint posse constare. Horum alterum nobis commune est cum cæteris animantibus, alterum soli homini datum. Nos enim quoniam cœlestis aique immortale animal sumus, igne utimur, qui nobis in

lici arbore, et in aquali aqua allata esset. Dempsterus. Vide Brissonium, de Rit. Nuptiarum.

C Corporentur, atque animentur. Junxit eodem modo Plinius l. vii Hist. Nat., sect. 13 fin. de Generatione Hominis. Hieronymos ad Pammach. l. m. 170: Confolunt corporat, corporatum in membra distinguit. Conf. Lact. lib. ii, c. 8 et Baribii Advers. l. vii, c. 2, fol. 315. Bux.

Nec humor potest corporari, nec corpus animari. Sic legendum est ex edit. Soubron. et Tornes. ac mss. non ut male in nonnullis editis, corporare, nec corpus animare. Ita autem legendum esse patebit cuivis, si modo scopum Lactantii perpenderit; corpus enim non animat, sed animatur. Ex l. 1. c. 1. — Corporari, pro corpore indui, et animari, pro animam accipere, raræ voces. Extant insuper lib. iv Institut., cap. 26.

Exulibus quoque. Interdictio illa, citra soli mutationem, in eo habebatur, cum nemine, sic interdicto, communicandum aquam, et ignem, aut tectum. Ut Appianus loquitur de Metello sic interdicto. Etiam lege Julia de vi privata tenebatur, qui eum cui et aqua et igni interdictum esset, receperit, celaverit, tenuerit; quod ait Paulus Sent. v, cap. 26. Etiam apud Græcos similis poena in uso. Electra apud Euripidem in Oreste de se, Pylade ac Oreste, Decretum, inquit, est Argis nemini fas esse nos maritidas, aut tecto, aut igne, aut alloquio excipere. SÆLOENUS. — Eadem poena affectus fuisse legitur in Usuardi Martyrologio xviii kal. januarii S. Valerianus in Africa episcopus, qui cum esset annorum plus octoginta, in persecutione Vandulica sub Genserico rege ariano extra civitatem singularis expelli jussus est: et ita præceptum, ut nullus eum neque in domo, neque in agro dimitteret habitare; sed in strata publica multo tempore nudus sub aere jacens, in confessione catholice veritatis, et defensione sanctimonii cursum beate vite complevit. Ex Vict. Vit. Hist. Persecut. Vandal. lib. i, n. 12.

Horum alterum nobis, etc. Non agit hoc Lactantius, ut doceat hominem tantum ex igne et aqua constare. Corpus siquidem hominis, ut animantium reliquorum omnium, constat ex quatuor elementis, Aristot. et Hippocrate testibus. Sed ex analogia docet, animæ originem cœlestis esse; corporis ex iisdem elementis, ex quibus universa coequant: sed in pluribus ex humido, eo fortè, quia et semen et sanguis homo-

argumentum immortalitatis datus est, quoniam ignis a cœlo est : ejus natura, quia mobilis est, et sursum nititur, vitæ continet rationem. Cætera vero animalia, quoniam tota sunt mortalia, tantummodo aqua utuntur, quod est elementum corporale atque terrenum. Cujus natura, quia mobilis est, ac deorsum vergens, figuram mortis ostendit. Ideo pecudes, neque in cœlum suspiciunt, neque religiones sentiunt, quoniam ab his usus ignis alienus est. Unde autem, vel quomodo Deus hæc duo principalia, ignem et aquam, vel accenderit, vel eliquaverit, solus scire potest qui fecit.

CAPUT XI.

De animantibus, homine, Prometheo, Deucalione, Parcis.

Consummato igitur mundo, animalia varii generis, dissimilibus formis, et magna et minora ut fierent, imperavit. Et facta sunt bina ; id est diversi sexus singula : ex quorum foetibus, et aer, et terra, et maria completa sunt. Deditque his omnibus generatim Deus alimenta de terra, ut usui hominibus esse possent ; alia nimirum ad cibos, alia vero ad vestitum : quæ autem magnarum sunt virium, ut in excolenda terra juvarent ; unde dicta sunt jumenta. Ita rebus omnibus mirabili descriptione compositis, regnum

sibi æternum parare constituit, et innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipsi sibi simulacrum sensibile, atque intelligens, id est ad imaginis suæ formam, qua nihil potest esse perfectius : hominem figuravit ex limo terræ ; unde homo nuncupatus est, quod sit factus ex humo. Denique Plato humanam formam esse ait ; et Sibylla, quæ dicit :

Εἰκὼν ἴσα' ἀνθρώπου ἐστὶ, λόγον ὁρῶν ἔχουσα.

De hac hominis fictione poetæ quoque, quamvis corrupte, tamen non aliter tradiderunt : namque hominem de luto a Prometheo factum esse dixerunt. Res eos non fefellit, sed nomen artificis. Nullas enim litteras veritatis attigerant : sed quæ prophetarum B vaticinio tradita, in sacrario Dei continebantur, ea de fabulis et obscura opinione collecta et depravata, ut veritas a vulgo solet variis sermonibus dissipata corrumpi, nullo non addente aliquid ad quod audierat, carminibus suis comprehenderunt ; et hoc quidem inepte, quod tam mirabile tamque divinum opus scilicet homini dederunt. Quid enim opus fuit hominem de luto fingi, cum posset eadem ratione generari qua ipse Prometheus ex Japeto natus est ? qui si fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit. De diis autem illum non fuisse, poena ejus in Caucaso

VARIORUM NOTÆ.

res sunt ; nam Thaletis opinio ab ipso Lactantio paulo superius est explosa. Quod autem animæ ignitionem tribuit naturam, suis ipsis rationibus quibus non ita pridem Heracliti dogma confutavit, repugnat.

BETULEIUS.

Tota. Nota vocem tota pluraliter in recto casu.

Quia mobilis est, ac deorsum vergens. Præter ms. 1 Bonon. qui habet *immobilis* ; a secunda manu, omnes mss. et editi legunt *mobilis* : quæ lectio, refragante licet Isaco, videtur præferenda. Cum enim experientiam testatus, aquam dicat immobilem esse et tamen deorsum vergere, qui fieri possit, rogo, ut aqua deorsum moveatur, quod fateatur, ipsa interim immobilis ? Certe Lactantii mentem feliciter assequemur, si ad præcedentia oculos intendamus. Quippe ubi dicit nos igne uti, ejus motus omnis est ad superna, cætera vero animalia hoc cum aqua commune habere, quæ ignei vigoris expers alio longe motu fertur, et qua potest vi deorsum vergit. SPARK.

Bina. Vide Genes. 1, et confer. cum cap. vi, vers. 20.

Ad vestitum. Sic restitui ex plerisque mss. tum veterinimis, tum optimis, Reg., Bonon. aliisque. In 8 rec. et in editis est, *ad vestimentum*. — *Ad vestitum.* Sic edo ex Bon., Pal., Ultr., Lips. 1, et loco gemino, secundum meliores libros, de Ira, c. 15 : *Partim ad cibos, partim ad vestitum.* BON.

Innumerabiles animas procreare. Ex hoc loco nonnulli arguunt, Lactantium sensisse animas omnes in principio fuisse creatas : sed hoc Platonicorum commentum de animabus ante corpora conditis irridet, et refutat ille lib. iii, cap. 18. Et quidem Lactantius hic non de ipsa animarum creatione loquitur, sed de divino eas creandi decreto ; quod denotat his verbis : *Constituit et excogitavit.*

Formam. Quæ sit imago, aut divinus character homini inditus a Creatore, videnon Platonem, sed Paulum, II Corinth. cap. iii, Colossens. cap. iii, et Ephes. cap. iv.

Εἰκὼν ἴσα' ἀνθρώπου, vel *εἰκὼν ἴσα' ἀνθρώπου*, ut est apud

ipsum Platonem in libro de Republica sexto. Sic Philo Judæus, animam ἀπόσπασμα θεοῦ dicit ; tribuit illi quod Paulus ad Heb. i, ipsi unigenito Dei Filio Christo. In libro de Mundo, τὴν ὁμοίαν σφραγίδα θεοῦ, animam vocat, ejus characterem esse ait, æternam rationem. Pythagoras ait mortalibus θεῶν γένος esse ; sicut etiam Aratus : τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν. Quod nec Paulus quidem Athenis improbavit, Actor. xvii. Ex his, inquam, facile possumus colligere, quam prope ad verum per medias tenebras studiosa antiquitas pervenerit. Nam vere, ut Lactantius ait, ipsos non res, sed nomen artificis fefellit, optimo atque maximo Deo Jovis nomen, quod Scriptura ignorat, tribuentes. BETULEIUS.

Εἰκὼν, etc. Sibyllar. Carm., serm. 8. Interpretatio latina :

Imago est homo mea, rationem rectam habens.

Vide etiam sermonem primum Sibyllar. Carminum, ubi de Creatione hominis.

Prometheo. Hanc fabulam diversimode diversi narrant ; de qua vide Hesiodum in Ergis, Platonem in Protagora, Ovidium initio Metamorph. ; Horatium Od. 16, Carm. 1 ; Propertium lib. iii, Elegia 5 ; Fulgentium in Fabulis, et Servium lib.

Nulla non addente aliquid ad quod audierat. Ex mss. et vet. edit., Rom. ita reposui. In impressis erat, *nullo non addente aliquid ad quod audierunt*. Lectionem textus, errorem librarii putes forsitan : at ego ipsius Lactantii scitum esse censeo hellenismum ; sic Terent. in Andria : *Restitue in quem me accepisti locum*. Sic Livius, lib. 1 : *Et in quem primum egressi sunt locum Troja, vocatur*. Gronovius. Hanc lectionem confirmant etiam mss. Lips., Ultr., 2 Brunn. In 3 Reg., rec. ad id quod.

Promethæus. Unus e Titanibus. Japetus namque Urani et Titæ filius erat : hæc facta sunt circa Saturni tempora, scilicet novemdecim et amplius sæculis ante vulgarem æram.

monte declarat. Sed neque patrem ipsius Iapetum, A patrumque Titana quisquam deos nuncupavit, quia regni sublimitas penes Saturnum solum fuit, per quam divinos honores cum omnibus suis posteris consecutus est. Multis argumentis hoc figmentum poetarum coargui potest. Factum esse diluvium ad perdendam tollendamque ex orbe terræ malitiam, constat inter omnes. Idem enim et philosophi, poetæ (scil. Ovid., 1, Met.), scriptoresque rerum antiquarum loquuntur; in eoque maxime cum prophetarum sermone consentiunt. Si ergo cataclysmus ideo factus est, ut malitia, quæ per nimiam multitudinem increverat, perderetur, quomodo fictor hominis Prometheus fuit? ejus filium Deucalionem fidem ipsi ob justitiam solum esse dicunt servatum. Quomodo unus gradus, et una progenies, orbem terræ tam celeriter potuit hominibus implere? Sed videlicet hoc quoque sic corruerunt, ut illud superius; cum ignorarent, in quo tempore cataclysmus sit factus in terra, et quis ob justitiam meruerit, genere humano pereunte, salvari, et quomodo, aut cum quibus servatus sit: quæ omnia prophetica littera docent. Apparet ergo falsum esse quod de officio Promethei narrant.

Verum quia poetæ dixeram (scil. lib. 1, cap. 11) non omnino mentiri solere, sed figuris involvere, et obscurare quæ dicant, non dico esse mentitos, sed

VARIORUM NOTÆ.

Pœna ejus in Caucasio monte. In Caucasio ipsum esse affixum interpretatur Tzetzes. — *Pœna ejus in Caucasio monte.* De Promethei fabula pleni sunt libri. De pœna Propertius, lib. II, Eleg. 1, v. 71:

Idem caucasea solvet de rupe Promethei
Brachia, et a medio pectore pellet avem.

Et Martialis Spectac., carm. 7:

Qualiter in scythica religatus rupe Prometheus
Assiduam nimio pectore pavit avem. CELL.

Patrumque Titana. Fuit avus paternus. THYRSUS.

Penes Saturnum solum fuit. Fuit ex omnibus mss. est et ex veteribus editis; fuerit, in recentioribus impressis. Saturnus fuit etiam Urani et Titæ filius, ac proinde Iapeti frater.

Factum esse diluvium, etc. Nonnus libro III, Dionys. tres κατακλυσμοὺς enumerat. Isidorus Orig., lib. XIII, cap. 22, tria diluvia recenset. MEYNIUS. — Propter peccatum factum esse diluvium, elegantissime descripsit Ovid., lib. 1 Metamorph. Si quis plura de hac re velit testimonia, adeat Grotium in notis ad lib. de Veritate relig. christianæ.

Si ergo cataclysmus ideo factus est. Ita cuncti pene mss. et edd. TORNES. et SOUBRON. At 2 vet. et mss. 2 rec. pro ideo habent a Deo; impressi multi utrumque, a Deo ideo. De universali diluvio apud omnes constat, qui in dubium non vocat S. Litteras. Cæteri vero, de quibus aliquid memorie proditum est, incerta admodum fide laborant. Quidam tamen, inter quos est Grotius, in annotationibus ad cap. 16 de Vera religione, lib. 1, recentiora antiquioribus miscent, existimantque eadem esse Noachii, Ogygis et Deucalionis diluvia, quamvis inter hæc ipsa, multa intercedant tempora.

Deucalionem. De Deucalionis historia vide Justinum libro II, et Lucianum in Dialogo de Syria dea. Prometheum vero Deucalionis patrem septimo anno Moscos natum esse, narrat Cyrillus.

Quod de officio Promethei narrant. Ita mss. omnes et editi plures vet., Edd. RETUL. et GYMNIC. post officio, addunt ideoque; sex al., ibidem. 1 Clarom., ibidem.

Promethea simulacrum hominis, etc. Sic reposuimus ex relictissimis et optimis mss. 2 Bon., 4 Regiis.

masse de pingui et molli luto, ab eoque primo natam esse artem, et statuas, et simulacra fingendi; siquidem Jovis temporibus fuit, quibus primum templa constitui, et novi deorum cultus esse cœperunt. Sic veritas fucata mendacio est; et illud, quod a Deo factum ferebatur, homini, qui opus divinum imitatus est, etiam cœpit adscribi. Cæterum fictio veri ac vivi hominis et limo Dei est. Quod Hermes quoque tradidit: qui non tantum hominem ad imaginem Dei factum esse dixit a Deo; sed etiam illud explanare tentavit, quam subtili ratione singula quæque in corpore hominis membra formaverit, cum eorum nihil sit quod non tantumdem ad usus necessitatem, quantum ad pulchritudinem valeat. Id vero etiam B stoici, cum de providentia disserunt, facere conantur; et secutus eos Tullius pluribus quidem locis. Sed tamen materiam tam copiosam et uberem strictim contingit; quam ego nunc ideo prætereo, quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianum auditorem meum scripsi. Illud hoc loco præterire non possum, quod errantes philosophi quidam aiunt, homines, cæteraque animalia sine ullo artifice orta esse de terra; unde illud Virgilianum est:

Virumque

Terrea progenies duris caput extulit arvis.

2 Colb., Sorbon., Pen., Tax., 2 Clarom. In 10 rec. et in 10 edit. est *Prometheum*; in 1 Reg. et 1. Lips., *Prometheo*.

Ab eoque primo natam esse artem. Ita cuncti ferme mss. et vet. edit. Rom. Desideratur esse in mss. 2 rec. et in multis editis.

Templa constitui. Infinitivo modo multi editi omnesque mss. ut ad cœperunt, quod sequitur, referatur. In 1 Colbert. rec. et 6 rec. vulgatis est, *constituit*.

Fictio... è limo Dei est. Hæc ita capias: *Dei est fictio... hominis è limo*, sive: *Deus est fictor hominis è limo*. Hinc comma cum Walchio post *limo*, posui. Bux.

Quod Hermes quoque tradidit. Tradidit, quod est in 6 Reg., 4 Colbert., Brun., alisque, requirunt sequentia verba, *dixit... tentavit*; sex mss. rec. cum editis, *tradit*. Hominem ad imaginem Dei creatum esse testatur Hermes, Pimandri scilicet capite 4. Ne quis autem arbitretur, Deo summo architecto nomen τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ a Platone modo et Hermete tribui, ut jam sæpius vidimus, sciat hoc reperiri etiam in literis Apostolicis. Paul. ad Hebr. cap. II, ἀρχιτεκτονικὸς ὁ Θεός, etc. Sed hoc officium Lactantius noster singulari opere complexus est, quod ipse jam ad Demetrianum auditorem scripsisse testatur. Hermes vero secutus est Pythagoram, et Pythagoreum Jamblichum, et alios. BETULEIUS.

Factum. Mss. 9, *fictum*.

Et secutus eos Tullius. Ita restitui ex cunctis pene mss. Pro Tullius in 3 Reg. rec. et editis est *Cicero*; in 5 Colb. et Brun., et secutus est eos Tullius. — Vide Ciceron., lib. II de Natur. deor., et I de Legib.

Contingit. Sic lego cum mss. 6 Reg., 4 Colb., 2 Clarom., Brun. alisque, nec non editis Rom. 1168, 1470, Soubron., Tornes., Cellar. in 3 rec. Reg. et 2 Colbert. editisque pluribus est *contigit*.

Librum. Qui est de Officio Dei ad Demetrianum. Hunc reperies infra tomo II, hujus nostre editionis.

Homines cæteraque animalia. Vide Orphæum, Pæuvium, et Diodorum Siculum lib. I, ubi de fabulis agit.

Virgilianum est. — *Virumque Terrea progenies, etc.* Apud Virgilium, lib. II Georg., v. 341. Nonnullæ editiones *Ferrea* lagunt, et in primis

Et si maxime fuerunt in ea sententia qui esse providentiam negant. Nam stoici animantium fabricam divinæ solertie tribuunt. Aristoteles autem labore se ac molestia liberavit, dicens semper mundum fuisse; itaque et humanum genus, et cætera quæ in eo sunt, initium non habere, sed fuisse semper, ac semper fore. Sed cum videamus singula quæque animalia, quæ ante non fuerant, incipere esse, et esse desinere, necesse est totum genus aliquando esse cœpisse, et aliquando desitutum esse, quia cœperit.

Omnia enim tribus temporibus contineri necesse est, præterito, præsentis, futuro. Præteriti est origo, præsentis substantia, futuri dissolutio. Quæ omnia in singulis hominibus apparent, et incipimus enim, cum nascimur; et sumus, cum vivimus; et desinimus, cum interimus. Unde etiam tres Parcas esse voluerunt; unam, quæ vitam hominibus ordiatur; alteram, quæ contexat; tertiam, quæ rumpat ac finiat. In toto autem genere hominum, quia solum præsens tempus apparet, ex eo tamen et præteritum, id est, origo colligitur; et futurum, id est, dissolutio. Nam quoniam est, apparet aliquando cœpisse (esse enim nulla res sine exordio potest); et quia cœpit, apparet quandoque desitutum. Nec enim potest id totum esse immortale, quod ex mortalibus constat. Nam sicut universi per singulos interimus, fieri potest, ut aliquo casu omnes simul; vel sterili-

tate terrarum, quæ accidere particulationi solet; vel pestilentia ubique diffusa, quæ singulas urbes atque regiones plerumque populatur; vel incendio in orbem misso, quale jam fuisse sub Phaetonte dicitur; vel diluvio aquarum, quale sub Deuca'ione traditur, cum præter unum hominem genus omne deletum est. Quod diluvium si casu accidit, profecto potuit accidere, ut et unus ille, qui superfuit, interiret. Si autem divinæ providentiæ nutu, quod negari non potest, ad reparandos homines reservatus est, apparet in Dei potestate esse, vel vitam, vel interitum generis humani. Quod si potest occidere in totum, quia per partes occidit, apparet aliquando esse ortum; et ut fragilitas initium, sic declarat et terminum. Quæ si vera sunt, non poterit defendere Aristoteles, quominus habuerit et mundus ipse principium. Quod si Aristoteli Plato et Epicurus extorquent, et Platoni et Aristoteli, qui semper fore mundum putaverunt, licet sint eloquentes, ingratis tamen idem Epicurus eripiet, quia sequitur, ut habeat et finem. Sed hæc in ultimo libro pluribus. Nunc ad hominis originem recurramus.

CAPUT XII.

Quod animalia non sponte nata sint, sed dispositione divina, cujus fecisset nos conscios Deus, si scire expediret.

Amunt certis conversionibus cœli, et astrorum mo-

VARIORUM NOTÆ.

Heinsiana; sed male: ex hoc loco versus ille corrigendus. Si *Ferreæ* Lactantii tempore fuisset lectum apud Virgilium, versus hic scopo suo nullo modo quadrasset. Ut probet dictum Philosophorum, sine ullo artifice homines et terra ortos existimantium, addit, unde illud Virgilianum. Mss. 3 Reg. *Ferreæ*. — *Virumque*. Hunc vocem, quæ ad Lactantii propositum facit, addidi ex mss. Bonon. et 2 Regiis 900 annor. ac 2 al. Reg. rec., sed bonæ notæ.

Aristoteles autem labore se, etc. Lib. 1 de Cælo, c. 10 et l. n. c. 1. Hæc opinio non solum Aristotelem auctorem habet; verum etiam alii eam sunt secuti: sic Heraclitus Ephesus apud Clement. Alexandr. l. vi Stromat.; Plinius l. 1, c. 1. Hanc opinionem refellit Lucretius l. v, v. 325 et seqq. GALLÆUS.

Tribus temporibus. Stoicorum hæc temporis est divisio, qui præteritum et futurum infinita faciunt, præsens finitum. Sunt qui præsens tempus esse negent; sed de hac disp. lege Arist., l. iv de Nat. Auscult. cap. 10 et seqq.; vel si malis August., lib. ii Confess., c. 17 et 18. Sed hæc tota disputatio in hoc adhibetur, ut statuatur providentia Dei. BRUTERIUS.

Præsentis substantia. Hoc est, substituit tempus præsens, quod nunc extat. Sic et infra, *præsentis temporis substantia*.

Tres Parcas. Hæc fabula trium Parcarum originem sumpsit ab Hesiodi Theogonia. Vide et Platonem libro x, de Republ. circa finem, ac præcipue Aristotelem libro de Mundo, ubi plurima unius Dei nomina enumeravit, Parcarum rationem et officia eidem uni Deo tribuens. — *Parcas.* Conf. Voss. ii Idolol., c. 44 toto. Præve Lips. 3, tres partes. BUX.

Vitam hominibus ordiatur. Sic lego cum veterimiss. mss. Bon., Regio-Put., 3 Colb., 2 Clarom. et omnibus fere editis. In 1 Reg. 900 annor. et 15 rec. scriptis ac 2 ed. Rom. est, *hominis*.

Desitutum. Ita correxi ex mss. Regio-Put., 1 Colb., Colb., Lips., 1 Clarom., pluribusque aliis. *Desitutum*,

puta tempus, vel totum genus de quo supra. In uno Brun. et 1 Colbert. est, *defuturum*; in altero Brun. est, *defutura*; in 1 Colb. et 2 editis, *desitura*; in 1 Reg. 900 annor., *desitutum*.

Phaetonte. Ejus fabula legatur apud Ovid. sub finem libri i Metamorph. et initio ii. At Lucianus in Astrologia credit Phaetontem solis cursum observasse, ac deprehendisse, sicut Epdymion lunæ.

Divinæ providentiæ nutu. Ita omnes impressi ac mss. præter 1 Bonon. antiq. et 1 Clarom. in quibus est, *divinæ providentiæ datur*.

In totum. Id est, omnino: lib. iv, c. 1; l. vii, c. 20; Epitom. cap. 61; de Ira Dei, cap. 21; de Opif., cap. 8.

Non poterit defendere Aristoteles. Hæc est lectio omnium fere mss. et 5 edit. quam præcedentia et subsequenta postulant, accedente ms. Jun. qui habet *poterat*. 1 Reg. *potest*; scripti quinque rec. et 10 editi, *potuit*.

Ingratis. Hic *ingratis* adverbium est. Ita et apud Plautum Amphitr. act. 1, scen. 1, v. 10. Id est, invitis; aut juxta Sparkium, *velint, nolint*. 1 ms. Clarom. et 4 edit., *ingratis*.

Epicurus eripiet. Lege Plutarch. de Placitis philosophorum l. ii, c. 4; et Galenum philosoph. histor. cap. 42.

Pluribus. Ms. 1 Clarom. et 7 edit. rec. perperam addunt *exequemur*, quod abest a cæteris tum mss. tum impress. Pro *pluribus*, in scriptis rec. 1 Reg. et 2 Colb. est, *plenus*; in 1 Colb. et Brun., *prolixius*.

Amunt, etc. Scilicet Epicurei. Nam Censorinus de Die nat. de hac Epicuri sententia sic scribit: *Democrito vero Abderite ex aqua limoque primum visum esse homines procreatos. Nec longe secus Epicurus: is enim credidit, limo cæfacto, uteros nescio quos rudicibus terre increvisse, et infantibus ex se editis, ingenium, lactis humorem, naturam ministrante, præbuisse; quos ita educatos et adultos, genus hominum propagasse. De*

tibus maturitatem quamdam extitisse animalium se-
rendorum; itaque terram novam, semen genitale
retinentem, folliculos ex se quosdam in uterorum
similitudinem protulisse, de quibus Lucretius :

Crescebant uteri terræ radicibus apti ;

eosque, cum maturassent, natura cogente ruptos,
animalia tenera profudisse. Deinde terram ipsam hu-
more quodam, qui esset lacti similis, exuberasse,
eoque alimento animantes esse nutritas. Quomodo
igitur vim frigoris aut caloris ferre aut vitare potue-
runt, aut omnino nasci, cum sol exureret, frigus as-
tringeret? Non erant, inquit, in principio mundi
hyems nec æstas, sed perpetua temperies, et ver
æquabile. Cur ergo nihil horum fieri citamne vide-
mus? Quia semel, aiunt, fieri necessarium fuit, ut
animalia nascerentur; postquam vero esse cœperunt,
concessa his facultate generandi, et terra parere de-
siit, et temporis conditio mutata est. O quam facile
est mendacia redargueret! Primum, quod nihil potest
esse in hoc mundo, quod non sic permaneat, ut cœ-
pit. Nec enim sol, et luna, et astra tunc non erant,
aut cum essent, meatus non habebant, ac non divina
moderatio, quæ cursus eorum temperat et gubernat,
cum ipsis simul cœperit. Deinde quod si ita sit, ut
dicunt, providentiam esse necesse est; et in ipsam
incidunt, quod maxime fugiunt. Nondum enim natis
animalibus, aliquis utique providit, ut nascerentur, ne
orbis terræ desertus, atque incultus horreret. Ut au-
tem de terra sine officio parentum nasci possent, ne-
cesse est magna ratione esse provisum; deinde ut
humor ille concretus de terra in varias imagines cor-
porum fingeretur; item ut e folliculis, quibus tege-
bantur, accepta vivendi, sentiendique ratione, tam-
quam ex alvo matrum profunderentur, mira inextric-
abilisque provisio est. Sed putemus id quoque casu
accidisse: illa certe quæ sequuntur, fortuita esse non
possunt; ut terra continuo lacte manaret, ut aeris
temperies esset æqualis. Quæ si constat idcirco esse

facia, ut animalia recens edita, vel haberent alimen-
tum, vel non haberent periculum, necesse est, ut ali-
quis divina nescio qua ratione providerit.

Quis autem potest providere, nisi Deus? Videamus
tamen an id ipsum, quod dicunt, fieri potuerit:
ut homines nascerentur e terra. Si consideret aliquis
quandiu, et quibus modis educetur infans, intelliget
profecto non potuisse terrigenas illos pueros sine
ullo educatore nutriri. Fuit enim necesse quamplu-
ribus mensibus jacere projectos, donec confirmatis
nervis movere se, locumque mutare possent: quod
vix intra unius anni spatium fieri potest. Jam vide
utrumne infans eodem modo, et eodem loco quo est
effusus, jacere per multos menses valuerit, ac non
et humore illo terræ, quem alimenti gratia ministra-
bat, et sui corporis purgamentis in unum mixtis
obrutus corruptusque moreretur. Itaque nullo modo
fieri potest, quin ab aliquo fuerit educatus; nisi
forte animalia omnia non tenera nata sunt, sed
excreta: quod ut dicerent, numquam venit illis in
mentem. Omnis ergo illa ratio impossibilis, et vana
est: si tamen ratio dici potest, quæ id agitur ut nulla
sit ratio. Qui enim dicit omnia sua sponte esse nata,
nihilque divina providentia tribuit, hic profecto ra-
tionem non asserit, sed evertit. Quod si neque quid-
quam fieri sine ratione, neque nasci potest, apparet
divinam esse providentiam, cujus est proprium quod
dicitur ratio. Dens igitur rerum omnium machinator
fecit hominem. Quod Cicero, quamvis expers coelestium
litterarum, vidit tamen; qui libro de Legibus
primo hoc idem tradidit, quod propheta, cujus verba
subjeci: « Hoc animal providum, sagax, multiplex,
acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem
vocamus hominem, præclara quadam conditione ge-
neratum esse a supremo Deo; solum est enim ex tot
animantium generibus atque naturis, particeps ra-
tionis et cogitationis, cum cætera sint omnia exper-
tia. » Videsne hominem, quamvis longe a veritatis

VARIORUM NOTÆ.

qua re vide Luer. l. v, vers. 806. BEULERIUS. — Vide
Ciceron. l. i de Legibus.

Terræ radicibus apti. Haud secus habent mss. codi-
ces Lucretiani; nec Lactantiani 6 Reg., 1 Clarom. et
8 impressi. At Reg. Put., 1 al. Reg., 4 Colb., Brun.,
ed. Rom. 1476, habent terra; alii 2 Reg., 2 Colb., 1
Clarom., ed. Rom. 1468 et Paris. 1525, terram.

Maturassent. Buncman. legit maturuissent, deque
hac lectione sic habet: « Sic edidi ex ms. Ultraj.
etiam Munckerus hic ita legere malebat, et sic Hygi-
num corrigebat, fab. 156, p. 205. » Bux.

Animantes esse nutritas. Ita reposui ex mss. Editi
legunt nutritos.

Quomodo igitur. Sic restitui ex mss. omnibus, acce-
dentibus 5 recentioribus et edit. Beul. in quibus est
ergo; in editis, quomodo autem. Lucretius cod. lib. v.

Nec. Reposui ex mss. 2 Reg. 960 annor. aliisque
octo. In 2 aliis est aut; in cæteris, et.

Vivendi. Sic restitui ex vet. editis 4, cunctisque
mss. decepto uno Tornes. in quo, ut in impressis 40,
est videndi.

Ex alvo matrum profunderentur. Arnob. lib. ii,
Naseimur, et ex alvis effunderim matrum August.
Torn. x de S. Johan. Serm. 2. Corruptibilibus uteri
tubus effusus est. Quintil. de cl. vi Cicero in Pisonem

Inextricabilis. Hæc mutatio facta ex mss. 2 Bonon.,
1 Colb. antiq. Jun., Ultr., 2 Brun. ac edd. Tornes. et
Soub. In edit. Walch. est inexplicable, typogra-
phico mendo; in cæteris, inexplicabilis. — Mira
inexplicableque provisio. Bon., Ultr., Jun., Goth.,
mira inextricabilisque. At iterum junxit de Opif. c. 8:
Inexplicable est ac mira subtilitas. Bux.

Ac non et humore. Ita restitutum ex ed. Tornes. et
Cellar. omnibusque mss. præter Em., in quo deside-
ratur et; Lipsiensem unum et Colb. 1, in quibus est
ac non ex humore.

Ac non humore illo terræ. Emman. et Lips., ac non.
alii, annon. De Opif., c. 16; Potest ne aliquis com-
prehendere. ac non ex eo ipso intelligat. Bux.

Quem. Habent tres optimi mss. Regii, 1 Colb. et
2 Brun. impressi et plerique mss. quod.

Excreta. Quia in Lactantio omnes scripti editique,
excreta, servo; sic Virgil in Georg. 397. :

Multa jam excretos prohibent a matribus hædos.

Bux.

A supremo Deo. Sic cum omnibus pene mss. edit.
Tornes. Soub. et Walch. cunctique codices Cicero-
niani: 2 Reg. rec., u supremo Deo; 3 Colb., 2 Reg.
cum multis editis a summo Deo.

nostitia remotum, tamen, quoniam imaginem sapientiae tuebatur, intellexisse non nisi a Deo hominem potuisse generari? Sed tamen divinis opus est testimoniis, ne minus humana sufficiant. Sibylla hominem Dei opus esse testatur:

Ὁς μόνος ἐστὶ Θεὸς κρείττος ἀρχαίτης ὑπάρχων,
Αὐτὸς δὲ ἐν ἑαυτῷ τὸν κορρὸν περιέχων,
Αὐτὸς ἔμειβε φέρον πάντων γενεῶν βίωτοιο.

Eadem sanctae litterae continent. Deus ergo veri patris officio functus est. Ipse corpus effinxit; ipse animam qua spiramus infudit. Illius est totum, quidquid sumus. Quomodo id fecerit, si nos oporteret scire, docuisset, sicut docuit caetera quae cognitionem nobis, et pristini erroris et veri luminis attulerunt.

CAPUT XIII.

Quare duo sexus in homine: quid sit mors ejus prima, quid secunda; et de primorum parentum culpa et poena.

Cum ergo marem ad similitudinem suam primum finxisset, tum etiam foeminam configuravit ad ipsius hominis effigiem, ut duo inter se permisti sexus propagare sobolem possent, et omnem terram multitudine implere. In ipsius autem hominis fitione illarum duarum materialium, quas inter se diximus esse contrarias, ignis et aquae, conclusit perfectitque rationem. Ficto enim corpore, spiravit ei animam de vitali fonte spiritus sui, qui est perennis, ut ipsius

VARIORUM NOTAE.

Divinis. Sed tantum juxta Ethnicos.

*Ὁς μόνος, etc. Interpret. lat.:

Qui solus est Deus creator invictus existens,
Ipse autem firmavit figuram formae hominumque,
Ipse miscuit naturam omnium generationis vitae.

Haec carmina ex Sibyllinis Oraculis, serm. 1.

Αὐτὸς ἔμειβε. Ita editi et mss. praeter 4 Clarom. et edit. Rom. in quibus est, Αὐτὸς ἔμειβε. Betuleius restitui vult ἀρχὴς μείβε. Isaeus monet sic haberi in codice Sibyllino.

Sanctae litterae. Scilicet Genes. 1, et David in Psalmis.

Hominis. Id est, maris, viri. Iterum homo κατ' εἶκοξιν, pro viro, infra. BUN.

Spiravit ei animam de vitali fonte, etc. Spiravit, pro inspiravit, quod est in ms. 1 Clarom. Verbum simplex pro composito familiare Lactantio. Supra auctor noster dixit, animam esse igneam quiddam ac calorem, et hoc cap. quod si anima ignis est, ut ostendimus. Ille scribit esse ex Deo, ac si animae essent particulae divinae essentiae; nam praeterquam quod hic dicat Deum spirasse animam de vitali fonte, infra hoc explicans, dicit illam ex Deo oriri, imo ex Deo constare. Est ex caelo et Deo, addit paulo post; quae verba ejus mentem satis exponunt. Hanc opinionem refellit Augustinus in epist. ad Hieron. 28; item Thomas Aquinas, contra Gentes lib. 11, cap. 85. Sic Leo I, de hac opinione: Nimum igitur superbi, nimiumque sunt cecī, qui, cum dicant animam humanam divinae esse substantiae, non intelligunt, nihil aliud se dicere, quam Deum esse mutabilem, et ipsum perpeti quidquid potest naturae ejus inferri. Hujus erroris occasione sumpserunt ex loco Gen. 11, v. 7, male intellecto, ubi haec leguntur verba: Et inspiravit in faciem ejus spiraculum vitae. Quae nullo modo dicitur, inspirasse flatum vitae ex sua substantia: sed hoc

A mundi ex contrariis constantis elementis similitudinem gereret. Constat enim ex anima et corpore, id est, quasi a caelo et terra: quandoquidem anima, qua vivimus, velut e caelo, oritur a Deo, corpus e terra, cujus e limo diximus esse formatum.

Empedocles, quem nescias utrumne inter poetas, an inter philosophos numeres, quia de rerum natura versibus scripsit, ut apud Romanos Lucretius et Varro, quatuor elementa constituit, id est, ignem, aerem, aquam, et terram; fortasse Trismegistum seculus, qui nostra corpora ex his quatuor elementis constituta esse dixit a Deo: habere namque in se aliquid ignis, aliquid aeris, aliquid aquae, aliquid terrae; et neque ignem esse, neque aerem, neque aquam, neque terram: quae quidem falsa non sunt. Nam terrae ratio in carne est; humoris, in sanguine; aeris, in spiritu; ignis, in calore vitali. Sed neque sanguis a corpore secerni potest, sicut humor a terra; neque calor vitalis a spiritu, sicut ignis ab aere: adeo rerum omnium duo sola reperiuntur elementa, quorum omnis ratio in nostri corporis fitione conclusa est. Ex rebus igitur diversis ac repugnantibus homo factus est, sicut ipse mundus ex luce ac tenebris, ex vita et morte: quae duo inter se pugnare in homine praecipit, ut si anima superaverit, quae ex Deo oritur, sit immortalis, et in perpetua luce versetur; si autem corpus vicerit animam, ditionique subjecerit, sit in tenebris sempiternis, et in morte. Cujus non ea

C tantum innuunt, Deum infudisse animam, qua corpus e terra factum viveret; non quod ex ipsa Dei essentia sit inspirata. Hoc tantum Spiritui Sancto peculiare, qui Patris et Filii est essentielle spiraculum; et si hoc de homine ita intelligendum esset, Deus factus fuisset. GALLAUS.

Empedocles. Legitur quidem ejus Vita apud Laertium inter philosophorum aliorum Vitas: a Cicerone frequentius inter poetas numeratur; sed in primo de Oratore, negat eadem ratione dici physicos et poetas eosdem, quoniam Empedocles physicus egregium poema fecerit. Ejus carmina plurima leguntur in Collectione Henrici Stephani, cui titulus: Poesis Philosophica, edita in octava forma.

Quatuor elementa. De his vide S. Epiphanium lib. 11, contra Haereseos; et Plutarch. de Placitis Philosophorum, lib. 1, cap. 5. Vide et Laertium in Vitis Philosophorum. — Empedocles..... Varro. Sequitur Quintilianum, l. 1, Inst., c. 4. Empedocles in Graecis, Varro ac Lucretius in Latinis praecipua sapientiae versibus tradiderunt. Aristoteles, lib. de Poetica, c. 1, Empedoclem φυσικῶν μᾶλλον ἢ ποιητὴν appellat. BUN.

Trismegistum seculus. Est tale quid in tertio Poemandri Dialogo.

Dixit a Deo. Vide eundem Trismegist. apud Stob. in Collect. Serm. 11 de Veritate.

Sit immortalis. Id est, in perpetuum beata. Explicat ipse: in perpetua luce versetur, quod notandum contra Dodwellum, de quo plura ad l. vii, c. 5; Immortalis et immortalitas. BUN.

Et in morte. Mortis nomen, quia amphibolon in quaestione sacra est, removenda gentilibus ambiguitas erat, quibus mortis nomen tale nihil significat. In sacris vero paginis, animae a corpore discessus rarius mortis nomine, frequentius quietis aut somni voce significatur. Sic Lazarus dormire dicitur; et

vis est, ut injustas animas extinguat omnino, sed ut A puniat in aeternum.

Eam poenam secundam mortem nominamus, quæ est et ipsa perpetua, sicut et immortalitas. Primam sic definimus : Mors est naturæ animantium dissolutio; vel ita : Mors est corporis animæque seductio. Secundam vero sic : Mors est æterni doloris perpressio; vel ita : Mors est animarum pro meritis ad æterna supplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non attingit, quarum animæ non ex Deo constantes, sed ex communi aere, morte solvuntur. In hac igitur societate cœli atque terræ, quorum effigies in homine expressa est, superiorem partem tenent ea quæ sunt Dei, anima scilicet, quæ dominium corporis habet; inferiorem autem ea quæ sunt diaboli, corpus utique: quod quia terrenum est, animæ debet esse subjectum, sicut terra cœlo. Est enim quasi vasculum, quo tamquam domicilio temporali spiritus hic cœlestis utatur. Utriusque officia sunt, ut hoc, quod est ex cœlo et Deo, imperet, illud vero, quod ex terra est

et diabolo, serviat. Quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait : Sed omnis nostra vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magis utimur. Recte, si ita vixisset, ut locutus est. Servivit enim fœdissimis voluptatibus, suamque ipse sententiam vitæ pravitate dissolvit. Quod si anima ignis est, ut ostendimus (*supra*, c. 10), in cœlum debet eniti, sicuti ignis, ne extinguatur, hoc est ad immortalitatem, quæ in cœlo est. Et sicut ardere, ac vivere non potest ignis, nisi aliqua pingui materia teneatur, in qua habeat alimentum : sic animæ materia et cibus est sola justitia, qua tenetur ad vitam. Post hæc Deus hominem, qua exposui ratione generatum, posuit in paradiso (*Vid. Gen. II*), id est, in horto fœcundissimo, et amœnissimo : quem in partibus Orientis omni genere ligni arborumque consevit, ut ex earum variis fructibus aleretur, expersque omnium laborum, Deo patri summa devotione serviret.

Tum dedit ei certa mandata : quæ si observasset,

VARIORUM NOTÆ.

I *Thess. IV, 13* : *Deus eos, qui dormierunt per Jesum, adducet cum eo.* Loquendi modus Hebræorum erat, ut defunctos cum patribus obdormivisse dicerent. Pia admodum et spe plena phrasis, qua significabant mortuorum resurrectionem tam certam esse, quam est ex somno excitatio. Quamquam etiam Platonica philosophia eadem utatur voce. Quod vero Lactantius tenebras mortem vocat, prophetiæ litteræ fere umbram mortis appellare solent. Mors, inquit Paulus, intravit per peccatum. *RETULIUS.*

Cujus non ea vis est, ut injustas animas extinguat, etc. Hæc verba sedulo contra Socinianos sunt observanda, quippe quæ docent qualis eo tempore Patrum fuerit opinio, de impiorum statu post mortem : non enim, ut asserunt hæretici illi, annihilantur impii, sed ut loquitur Christus, *Joan. cap. V, v. 29* : *Qui mala egerunt, procedent in resurrectionem judicii.* Legantur cap. *Matth. xxv*, et *Act. Apost. cap. xxiv, v. 15*, ubi expresse Paulus *δικαίων τε καὶ ἀδικούν.* justorum et iniquorum, meminit. *GALLIUS.*

Animantium dissolutio. Idem legitur in Phædone Platonis; et in *I Tusculan.* quæst. Ciceronis, mors est discessus animæ a corpore.

Animæque seductio. In mss. 4 Colb. et Brun. est *animæque dissolutio*. — *Seductio.* Id est, separatio, discretio, ut *I. VII, c. 12*. Hinc confirmo lectionem *Virgilii IV Æn. 385*.

Et cum frigida mors anima seduxerit artus. *BEN.*

Secundam. Sic emendavimus ex mss. et pluribus editis. In sex vulgatis *secunda*, mendose. Legimus enim *primam* paulo superius.

Inferiorem autem, etc. Ne credas in hoc Lactantium Marcionis errorem fuisse secutum, quasi existimaverit a diabolo fuisse formatum hominis corpus, quod superius, cap. 12 et 13, a Deo effectum esse dixit; sed in eo quod juxta *Joan.*, et *Paulum II Cor. IV, 4*, permissam fuisse diabolo terræ potestatem, et corpus nostrum esse diaboli, quia Deus reliquit ei facultatem homines ad peccatum alliciendi et impellendi, eisque nocendi. Hoc itaque physice non intelligendum, sed moraliter : scilicet corpus peccati, ut loquitur Paulus, a diabolo est, non a Deo. *GALLIUS.*

Est enim quasi vasculum. Sic legendum esse censeo, non ut plerisque mss. et editis male, est *quasi terra quasi vasculum*, etc., de terra enim auctor hic loci non disserit, sed de corpore e terra factio : neque etiam proprie terra dicitur vasculum spiritus

nostri; sed referendum est ad corpus, quod est quasi vasculum, aut tamquam domicilium temporale, quo spiritus utitur, ut ipse continuo adjungit. Ex scopo itaque Lactantii lego, ut exhibent mss. antiquissimi ac melioris notæ, nempe 1 Bonon., 4 Reg., Cauc., Ultr., 1 Colb., Brun. et editi sex.

Spiritus hic cœlestis. Ex omnibus mss. ac edit. Rom. 1470, Tornes., Soubron., addidimus pronomen, quod cæteris impressis deest.

Et diabolo. Ex mss. et editis Roman. 1470, Gymnic., Cellar., addenda fuit particula *et*, quæ similiter extat in priori membro, *ex cœlo et Deo*. Hic vero deest in multis editis.

Sallustium. Vide in Præfat. histor. de Conjur. Catil. *Servitio.* Pro servitute. Idem lib. IV, cap. 10, *gravi servitio*; et lib. VII, cap. 15, *servitium non tulisse*.

Servivit enim fœdissimis, etc. Suetonius lib. de clar. Grammat. ait *Lenæo Satyra laceratum*, et appellatum *Iurconem*, *nebulonem*, propinonemque, vita scriptisque monstruosum. Et A. Gellius lib. XVII, cap. 18, ex Varrone retulit, in adulterio deprehensum a Milone, loris cæsum bene; et cum dedisset pecuniam, dimissum. *JURETUS.*

Et sicut ardere. Ita cum editis Manuscripti omnes, præter 1 Bonon. antiqu. in quo legitur, *Nam sicut*; 1 Clarom., *Nam et sicut*.

Teneatur. Id est, alatur. Cic. lib. II, de Nat. deor., c. 54, *Tribus rebus animantium vita tenetur, cibo, potione, spiritu.* Conf., c. 55, pr. et c. 11; *Homines bestięque calore tenentur.* Paulo ante : *retinentur et vigent.* *BEN.*

In partibus Orientis. Fuit locus orientalis, respectu Judææ, vel Egypti, vel Arabiæ, ubi Moses scripsit; et quidem pars regionis dictæ Eden a voluptate, quia totius orbis fuit pars elegantissima et fœcundissima. *PARÆUS.*

Consevit. Ita lego, ut hic locus ab omnibus citatur, et habetur in mss. Bon., Tax., Pen.; sic infra cap. 14: *Vineam sua manu sevit*, atque arborum consitiones dicantur. *ISÆUS.* — 1 Colb. et edd. septem habent, *conseruit*; 1 Reg. rec., *construit*, corrupte. Sed mss. antiquissimi Regii, 2 Bonon., Cauc., alique 13, ac editiones Rom. 1470, Venet. 1496, aliæque undecim legunt, *consevit*; nec aliter Lactantius in Epitome, c. p. 27.

Expersque laborum. Hæc non ita sunt accipienda, quasi homo otiose vixisset in Paradiso, absque ullo labore : si Lactantius hoc pacto intelligit illud, *capers*

immortalis maneret, si transcendisset, morte afficeretur. Id autem præceptum fuit, ut ex arbore una, quæ erat in medio paradisi, non gustaret, in qua posuerat intelligentiam boni et mali. Tum criminator ille invidens operibus Dei, omnes fallacias et calliditates suas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut vestitum cibum sumeret; et per eam ipsi quoque homini persuasit, ut transgrediret Dei legem. Percepta igitur scientia boni et mali, pudere eum nuditatis suæ cepit, absconditque se a facie Dei, quod antea non solebat. Tum Deus eiecit hominem de paradiso, sententia in peccatorem lata, ut victum sibi labore conquireret, ipsumque paradysum

A igni circumvallavit, ne homo posset accedere, donec summum iudicium faciat in terra, et justos viros cultores suos in eundem locum revocet, morte sublata; sicut sacre voces docent, et Sibylla Erythraea (Vid. *Théophil. ad Amphiloche., lib. 1.*), cum dicit:

Οὐκ ἔστι θεὸς πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις ἀνέναντος
Ζῶντι, κληρονομήσει, τὴν αἰώνιον γέννησιν αὐτοῦ
Ὁ καὶ βύρας παραδείσου οὐδὲν ἐρηθίσεν κήπον

Verum quoniam hæc extrema sunt, in extrema operis hujus parte tractabimus. Nunc ea, quæ prima sunt, explicemus. Mors itaque secuta est hominem secundum Dei sententiam; quod etiam Sibylla in carmine B suo docet, dicens:

VARIORUM NOTÆ.

laborum, repugnat S. Scripturæ, quæ dicit Adamum a Deo in Paradiso collocatum, ut coleret eum; quare hoc dictum accipio de molesto labore et dolorifico, qui solus est pœna peccati. Ita CALLEUS.

Immortalis maneret. Hæc contra Pelagium, ejusque assecelas Socinianos militat, qui contendunt Adamum naturam mortalem fuisse creatum. Quod falsum esse evincunt loca Rom. vi, v. 23, et 1 Cor. xv, v. 53, 54 et damnatum fuisse in Concilio Milevitano, id notante ISÆO.

Ut ex arbore, etc. Hoc est, *fructu arboris*: hanc arborem vulgus malum fuisse putat, deceptum ambiguo pomi vocabulo, quod latius patet, et ficum quoque comprehendit. Veteres non consentiunt: plerique ficum, alii citrum fuisse volunt, quorum loca Drusius affert. Sed res incertissima est. GEORIUS.

Quæ erat. Ita ms. Regio-Put. et 1 al. Reg. optimæ notæ.

In qua posuerat, etc. Non est hæc sententia ita accipienda, ac si arbor esset rationalis, sciens bonum et malum: neque etiam vocatur arbor scientiæ boni et mali, eo quod habent vim dandi intelligentiam boni et mali; sed ab eventu ita nominatur, quia homini hoc eveniret, ut sciret quid boni amisisset, ac mali acquisivisset, quid interesset inter obedientiam hominum et malum inobedientiam. Hanc intelligentiam habuit Adamus post esum fructus vetiti; statim enim cepit eum pudere sui, et vidit se nudum esse. Ea ISÆO. Criminator de quo hic, alius non est a diabolo.

Ad decipiendum hominem. Ita cum Bon., Witeb., Lips., Reimm. aliis mss. omnes fere editiones. Ennman. et Goth. et Tornes. 1587, 1613, Ad deficiendum hominem; certe supra capiam Librarium, ex genio Lactantii l. iii, c. 29, Si dolo nihil profecerit, violentia dejicere conatur. L. iv, c. 27. Demones deficiendi nominis causa varios... cultus... condiderunt. Cyprian., de Unit. Eccl. princ. Persecutio, quæ sabruendis ac deficiendis Dei servis... grassatur. BEN.

Ut transgrediret Dei legem. Recite. Vide supra Dedit ei certa mandata, quæ... si transcendisset, morte afficeretur. Ms. 1 Bon. antiq. solus, ut transgrediretur.

Deus eiecit hominem de paradiso. Quidam putarunt paradysum fuisse locum quemdam anticum extra hunc orbem habitabilem; et cum primos parentes nostros ex paradiso ejectos S. Scriptura tradit, illud intelligendum, ex illo loco, in mundum hunc fuisse relegatos. Quod nullo quidem vitit fundamento, ac contrarium patebit ei qui attentius inspiciet textum; ibi enim mentio fit fluminum hortuum irrigantium, quæ etiamnum adhuc sunt in rerum natura. Quare dicendum est, illos in paradiso degentes, etiam in hac nostra terra habuisse, et cum epicerentur de paradiso, illos tantum mutasse locum in hoc mundo CALLEUS.

Sententia in peccatorem lata. Ita restitui ex mss. veterrimis Cauc. 2 Bonon. Pal. et edit. Is. et

Epitom. cap. 27, faventibus 2 Reg. et 12 editis in quibus est *in peccatores lata*. At 7 scripti Reg. ex quibus duo sunt antiquissimi, 6 Colb., Jun., Ultr., 2 Clarom. et Brun. ac edit. Tornes. et Walch. habent, *sententia in peccatores lata*.

Conquiritur. Sic emendo ex omnibus mss. et editis Rom. 1468, 1476, et Walch. nisi quod in 3 Colb. legitur *conquereret*; in alio nem Colbertino *acquiret*; in editis decem *conquirent*, minus bene. Deus enim solum hominem ad laborem damnavit, mulierem vero ad partus dolorem (Genes. c. iii, v. 16, 17, 19.)

Igni circumvallavit. Variant super hac re doctores sententia. Tertullianus Apologetic. cap. 46. S. Thomas et alii quidam dixerunt, Moysen figuratis verbis significare voluisse, paradysum sub zona torrida situm, ideoque hominibus inaccessum esse; quoniam recepta opinione, zona torrida ob nimiam æstum putata est olim inhabitabilis, quam opinionem experientia nostri sæculi satis refellit. Aliter Ambrosius. Lyranus ut Lactantius. Intelligenda videntur per illud *flamma gladii*, arma quibus Cherubim angeli hortum custodiebant; igneis cum mucronibus, quos horrendum in modum vibrabant, paradysum reddebant inaccessum. Partim ex PARÆO.

Donec summum iudicium fuerit. Cum Tertulliano, Apol. c. 46, errat Lactantius dicendo justos in Paradysum terrestrem, post æternum iudicium, introducendos. Hanc opinionem hauserant quidam ex antiquis a Papia Hierapolitano, qui ex capite xx Apocalypseos male intellecto somniaverunt regnum mille annorum, antequam Beati in cœlestem patriam introducerentur. Qua de re vide Eusebium Histor. Ecclesiast. libro viii, cap. 59. Si cœlestis regnum intellexisset, verum dixisset; Christus enim diserte testatur, illos ingressuros regnum cœlorum, Matth. xxv, v. 34; et B. Paulus II Cor., v, v. 1. Scimus quoniam si terrestris domus nostra hujus habitationis dissolvatur, quod edificationem ex Deo habemus, domum non manufactam, æternam in cœlis.

Sacre voces docent. Sic reposui ex edit. Soubr., Bel., Tornes., Walch. et emicis prope mss. In 2 Reg. rec. et impressis 12 legitur *sacre literæ*. At manuscriptorum lectio præferenda, quæ etiam usus est Lact. lib. iv, cap. 26, et Sulpicius Severus, Histor. Sacr. lib. ii, paulo post med., ad Consantini magni tempora.

Οὐκ ἔστι θεὸς. Interpret. Latina:

Qui autem Deum honorant verum, sempiternam utique vitam hæreditario jure possident, per sæculi tempus ipsi Habitantes paradysum aequè per æternum hortum.

Extrema sunt, in extremo. Mss. rec. et plures editi, *Extrema sunt tota in extremo*.

Sibylla. De qua vide Serin. i, sub initium, et Serm. 8, circa med.

Ἄνθρωπον πλάσθιντα Θεοῦ παλάμαις ἐν αὐταῖς
ὅν καὶ πλάσσαν ὅρις δόλιος, ἐπὶ μοῖραν ἀνέλαθε·
Τοῦ θανάτου, γινώσκοντι λαθεῖν ἀγαθού τε κακοῦ τε.

Sic facta hominis vita est temporaria : sed tamen longa, quæ in mille annos propagaretur. Quod divinis litteris proditum, et per omnium scientiam publicatum cum Varro non ignoraret, argumentari nisus est cur putarentur antiqui mille annos victitasse. At enim, apud Ægyptios pro annis menses haberi, ut non solis per xii signa circuitus faciat annum, sed luna, quæ orbem illum signiferum 30 dierum spatio lustrat : quod argumentum perspicue falsum est. Nemo enim tunc millesimum annum transgressus est. Nunc vero qui ad centesimum perveniunt, quod sit sæpissime, mille certe ac ducentis mensibus vivunt. Et auctores idonei tradunt, ad centum et viginti annos perveniri solere. Sed quia ignorabat Varro, cur aut quando vita hominis esset diminuta, ipse dimi-

Ἄνθρωπον πλάσθιντα. Sic restitui ex veterrimis codicibus mss. tribus Regiis, Cauc. et Sibyllino, quo usus est Isæus, quibus concordant 2 Brun. Impressis est πεπλάσται Versio lat. :

Hominem formatum Dei manibus.

Ὅν καὶ. Ita reposui ex mss. vet. Regiis, faventibus 3 Colbert., 1 Clarom., 1 Brun. eo quem habuit Masurus, et ed. Rom. 1468, quæ habent Ὅν καὶ. In nonnullis mss. et pluribus editis ὅν τε,

Quem quidem seduxit serpens dolose.

Non male legeretur Ὅν γε. Latine : Ut ad fatum accederet mortis, notionemque acciperet boni et mali.

Ἐπὶ μοῖραν. Opsopœus in suo ms. Sibyllino, π' ἐπὶ cum addita negatione, et pro ἀνέλαθεν ἐπέλαθεν legit.

Quæ in mille annos, etc. Nemo mille annos vixit in terra : quare dicendum est in mille annos propagasse vitam, hoc est, quam proxime ad illos annos accessisse, ut Mathusala, Jared, Noe. Ex Isæo.

Nisus est. Ita plerique et optimi mss. et edit. Rom. et Gymnic. unde scripti recentiores 7 fecerunt visus est.

Pro annis menses haberi. Non fuit hoc perpetuum apud Ægyptios, licet Macrob. 1 Saturn., cap. 12 affirmet, anni certum modum apud solos Ægyptios semper fuisse ; nam verius est, Ægyptios annum variasse, et quandoque trium, sæpius quatuor mensium annum effecisse, ut supposititius habet Xenophon in 1. de Æquivocis : Annus diversus est ; etenim Ægyptii utuntur anni quandoque menstruo, sæpe bimestri, non raro trimestri, sæpe quadrimestri, nunquam solari. Solin. cap. 5, Ægyptiorum annum quatuor mensium scribit fuisse ; et S. Augustin., lib. xv de Civ. Dei, cap. 12, aliquando quatuor mensium, aliquando menstruum. Plin. in Numa, Ægyptiis menstruum annum, mox quadrimestrem fuisse tradit : illum tamen plerumque mensis spatio metitos ad cursum lunæ scribit Plin. lib. vii, cap. 48, et Censorin. de die natali. De anni diversitate apud varias gentes, vid. Alex. ab Alex. dier. Gen. lib. iii, cap. 24. Gyrard., de Dieb. ann. et mens. Isæus. — Et Fabricii Menologium in 4 Hamburg. 1712.

Luna, quæ orbem illum signiferum 30 dierum spatio lustrat. Sic est mss. omnibus et ed. Rom. 1470, restitui lustrat, pro illustrat, quod est in editis. Et ita hanc locum referi Ambrosius Calepinus in Lustris. Sed et apud Ciceronem eodem significatu accipitur,

A

CAPUT XIV.

De Noe vini inventore : qui primi scientiam astrorum habuerint, ac de ortu falsarum religionum.

Deus autem postea, cum videret orbem terræ maledicta et sceleribus oppletum, statuit humanum genus diluvio perdere : set tamen ad multitudinem reparandam delegit unum, quod, corruptis omnibus, singulare iustitiæ supererat exemplum. Hic cum sexcentorum esset annorum, fabricavit arcam, sicut præceperat ei Deus, in qua ipse, cum conjuge, ac tribus filiis totidemque nuptibus servatus est, cum aqua unguis montes altissimos operuisset. Deinde orbe siccato, execratus injustitiam prioris sæculi Deus, ne fursus longitudo vitæ causa esset excogitandorum malorum, paulatim per singulas progenies dimiuit hominis ætatem, atque in centum et viginti annis metam collocavit, quam transgredi non liceret. Ille

VARIORUM NOTÆ.

itemque apud Virgilium :

Sol lustrabat lampade terras.

Tradunt. Philo de Gigant. Joseph. lib. i Antiquit., cap. 5.

Mille et quadringentis mensibus, etc. Ita mss. et editi ferme omnes. 1 Reg. rec. habet, trecentis ; 1 Bon. antiq., Mille et quadringentis quadraginta mensibus ; ed. Spark., sine quadringentis ; ed. Walch., mille et quadringenta mensibus, vitiose.

Unum, quod. Sic omnes libri. Heumannos : vehementer, inquit, gesto rescribere unum, qui. Ego puto neutrum quod referendum ad exemplum. Nota exempla, ubi pronomen hoc non ad præcedens, sed sequens substantivum refertur ; e. g. Lact. 1. ii, c. 11 : Animal, quem vocamus hominem, lib. vii, c. 9 : Ignem, quod est elementum ; et lib. ii, cap. 9 : Aqua vivunt, quod est elementum... terrenum. Livius, l. xxx, c. 7 : Senatum Suffetes, quod velut consulare imperium quod eos erat, vocaverunt. Cic. lib. i, Div. cap. 25 : Magos dixisse, quod genus sapientum et doctorum habebatur in Persis. BONEMAN.

Fabricii arcam. Navigii genus absque velis et remis, arcæ in modum constructum lectantque LXX νεώριος vocant ; Josephus λαβράκι : unde δὴλαται Clemente Strom. lib. v. Huiusmodi navigia, vel ex ligno fiebant, ut arca Noë, vel ex papyro, ut scirpea illa rates, quæ Moysen intactam vexit : hanc LXX βίβηζ appellant, haud obscuro vestigio vocabuli hebraici.

DRUSIUS.

In centum et viginti annis metam collocavit. Juxta Brasichii animadversionem, dissentiunt ab hac Lactantii opinione, quæ etiam fuit Josephi, St Hieronymus in Traditionibus Hebraicis, in Genes. vi, S. Chrysostomus Homil. 20 in Genes., et plerique fœne omnes. Vide Sixtum lib. v, Bibliothec., Annot. 75, et recentiores Interpretes in vi Genes.

At quamplurimos centum et viginti annos excessisse novimus, non solum ex sacris Litteris, sed etiam ex profanis auctoribus. Itaque quæ hic refert Lactantius ex Moysæ cap. vi Genes. non ad vivendum, sed ad pœnitendum intelligenda esse videntur Isæo. Quasi diceret Deus : Eum hic puniam, et aquis obruam : quia etiam antequam puniam, dabo ei tempus pœnitendi, eruntque dies illius ad pœnitendum centum et viginti annorum. Ergo verba Domini non severitatis sunt, sed clementie atque miserationis : et ita interpretantur ea Chrysostomus Homil. 22, St

vero, cum egressus esset ex arca, ut sanctæ litteræ docent, terram studiose coluit, atque vineam sua manu sevit. Unde arguuntur qui auctorem vini Liborum putant. Ille enim non modo Liberum, sed etiam Saturnum, atque Uranum multis antecessit ætatibus. Quæ ex vinea cum primum fructum cepisset, lactus factus, bibit usque ad ebrietatem, jacuitque nudus. Quod cum vidisset unus ex filiis, cui nomen fuit Cham, non texit patris nuditatem: sed egressus, etiam fratribus indicavit. At illi sumpto pallio, intraverunt aversis vultibus, patremque texerunt. Quæ cum facta recognovisset pater, abdicavit atque expulit filium. At ille, profugus, in ejus terræ parte con-sedit, quæ nunc Arabia nominatur; eaque terra de nomine ejus Chanaan dicta est, et posteri ejus Chanaanæi. Hæc fuit prima gens, quæ Deum ignoravit; B quoniam princeps ejus et conditor cultum Dei a patre

A non accepit, maledictus ab eo: itaque ignorantiam divinitatis minoribus suis reliquit.

Ab hac gente, proximi quique populi, multitudine incremente, fluxerunt. Ipsius autem patris posteri, Hebræi dicti, penes quos religio Dei resedit. Sed et ab his postea, multiplicato in immensum numero, cum eos angustiae locorum suorum capere non possent, tum adolescentes vel missi a parentibus, vel sua sponte, cum rerum penuria cogeret, profugi, ad quærendas sibi novas sedes, huc atque illuc dispersi, omnes insulas, et orbem totum replerunt; et a stirpe sanctæ radicis avulsi, novos sibi mores, ac instituta pro arbitrio condiderunt. Sed omnium primi, qui Ægyptum occupaverunt, cælestia suspicere atque adorare cœperunt. Et quia neque domiciliis tegebantur propter aeris qualitatem, nec ullis in ea regione nubibus subtextitur cælum, cursus siderum, et

VARIORUM NOTÆ.

per Genesim; S. Hieron. in quæst. Hebraic.; S. Aug. lib. xv de Civ. Dei, cap. 24; Hog. a S. Vict. in Gen., etc. Ex Isaïo. — In centum et 20 annis metam. Noster ex aliis repetit. Hinc c. 12: Auctores idonei, inquit, tradunt, ad 120 annos perveniri solere. Sic Arnobius lib. ii, pag. 94: Annis vixerint vicenis atque centenis; ultra enim negatur posse hominis vita produci. Iterum Lact. Epit. Taur., c. 27: Vita... ad annos centum viginti redacta est. Singularis est locus Trebellii Pollionis in Divo Claudio c. 2: Doctissimi mathematicorum centum et viginti annos homini ad vivendum datos judicant, neque amplius cuiquam jactitant esse concessum; etiam illud addentes, Mosem solum, Dei (ut Judæorum libri loquuntur) familiarem, 127 annos vixisse: qui quum quereretur, quod juvenis interiret responsum ei ab incerto ferunt numine, neminem plus esse victurum. BONEMAN.

Cum egressus esset ex arca. Genes. ix. In Armenia. Loco nomen ἀποβαρκτηριον. Epiphanius montes hos medios inter Armeniam et Carlyæos facit. Ipsum montem in quo arca substitit Lubar vocat. Hæc ex antiqua traditione petita, quam Josephus Antiquitatibus suis inseruit. Fertur, inquit, navigiū hujus pars quedam adhuc in Armenia, apud montem Gordyæorum superesse, et quosdam inde bitumen abrasum deportasse.

Vineam sua manu sevit. Ita mss. et editi fere omnes. In Regio-Put., Jun., Ultr., 1 Clarom. et ed. Paris. 1525, legitur suam; in Bonon. antiq. et 1 Clarom., vineam sevit; in 1 Reg. rec., vineas sua manu eruit.

Multis ætatibus. Liber ille, de quo hic agitur, fuit Jovis et Semelis filius: at Jupiter in Græcia cultus D decimo nono ante vulgarem æram vixit; at Noe obiit viginti et amplius, aut etiam viginti sex sæculis ante æram nostram. Hinc Tertullianus dicit Liberum non tam invenisse, quam demonstrasse vinum.

Abdicavit atque expulit filium. De hoc in Genesi nihil; apud Berosum lib. iii satis: veram Berosi non sunt quæ hodie extant. Abdicandi autem verbum J. C. est, quo significant ignominiosam emancipationem. Vide ad hæc Vallam l. v, c. 102. BETULEIUS.

De nomine ejus. Sic cum edit. Cellar. cuncti mss. præter 1 Reg. rec. in quibus, ut in vulgatis, est de nomine suo. Non de nomine Cham, sed filii sui natu minimi, qui Chanaan dictus fuit, ejus progenie pulsa, populus Israeliticus terram illam in dedicationem acceperat. Unde Judæa etiam Chanaanææ nomen retinuit, ut auctor est Josephus, lib. i, cap. 12 et 15. BEROL. — At Cham penetravit etiam in Ægyptum, quæ olim dicta est Chemia ex Plutarcho, et terra Cham in prophetis, unde et apud Ægyptios Jupiter Ammon.

Prima gens. Ms. 1 Bonon. antiq. solus, prima progenies.

Maledictus ab eo. Accipienda hæc vox pro denuntiatione prophetica judicii divini adversus impietatem Chami, quam Spiritus Sanctus ori Noachi indidit, ut tamquam Dei minister sententiam pronuntiaret adversus hominis profani posteritatem: quæ cum fuerit apud Deum rata, suum habuit effectum eo ipso tempore quo fuit pronuntiata ex parte; cujus tamen pars maxima differebatur ex dispensatione divina in illud tempus, quo debuit posteritas Chanaan, vel plane deleri, vel in servitutem in reliquiis redigi. Non est ergo vir Sanctus insimulandus quasi ardore vindictæ, aut impotentia acceptæ injuriæ, hæc verba protulerit: sed agnoscendus est in eo justitiæ zelus, et Spiritus sancti extraordinarius motus. Alioqui vix fieri potuisset, ut vir tam benignus, nec naturali στοργη destitutus, tam duris verbis in nepotem intonas-set; nisi Dei voluntate actus, judicis personam induens, exiisset ad tempus personam patris et avi. RIVETUS.

Hebræi. Sunt nonnulli, quibus Hebræi dicti videntur a particula eber, trans, ultra, παρά græce; quasi παράτωρ, quia eorum patriarcha Abraham transeuphratensis fuit. Ita senserunt et veteribus African. Orig., Diodor., Tarsens., Chrysost., Theodoret.; et e recentioribus Scaliger et alii. Tunc Hebræi nomen Abrahamo fuisset peculiare, non commune cum posteris, quia solus fuit transeuphratensis. Denique Hebræorum gens etiam vocatur Eber, Num. xxiv. 24; et filii Eber, Gen. x, 21, ut ab Ebere tam deduci scias nomen Ebræorum, quam Judæorum a Judæ. Frustra objicit Theodoretus, Ebræos dici in Scriptura solos Judæos, non omnes filios Eber; Jectanæos puta, Ismaelitas, Idumæos, Amalecitas, Moabitas, Ammonitas, Madianitas, etc. qui Ebræi nusquam vocantur, quamvis Eberem patrem agnoscant. Nam ratio in promptu est: non vocantur Ebræi, quia Ebraica lingua neglecta, populorum inter quos degebant, sermonem amulabantur. Sic Laban in Mesopotamia syro sermoni assueverat; Ismaelitis in Arabia, arabico. BOCHARTUS.

Nec ullis in ea regione nubibus subtextitur cælum. In mss. 4 Vatic. et 11 impressis legitur, nec enim ullius, etc. Sed particula enim abest a cæteris mss. et ab editis 2 vet. Rom., Beull. et Cellar., ideoque eam ut inutilem expunxi. Non sunt autem in illis regionibus imbres, quia Nil inundatione Deus illis providit, inquit Thomasius. Pro subtextitur, in 1 Lipsiensi est abtextitur; in quibusdam aliis subtegitur. Vide Tibull., lib. i, Eleg. 7; et Lucan., lib. viii, vers. 846. Cæterum quod in ea regione cælum non

defectus notaverunt, dum ea sæpe venerantes, curio- A
sius atque liberiori intuerentur. Postea deinde poten-
tificas animalium figuras, quas colerent, commenti
sunt, quibusdam prodigiis inducti : quorum mox aucto-
res aperiemus. Cæteri autem, qui per terram dis-
persi fuerunt, admirantes elementa mundi, cælum,
solem, terram, mare, sine ullis imaginibus ac templis
venerabantur, et his sacrificia in aperto celebrabant :
donec processu temporum, potentissimis regibus
templa et simulacra fecerunt ; eaque victimis et odo-
ribus colere instituerunt ; sic aberrantes a notitia
dei gentes esse cœperunt. Errant igitur, qui deorum
cultus ab exordio rerum fuisse contendunt, et prio-
rem esse gentilitatem, quam Dei religionem : quam
putant posterius inventam, quia fontem atque origi-
nem veritatis ignorant. Nunc ad principium mundi B
revertamur.

VARIORUM NOTE.

tegatur nubibus, testatur etiam Mela, lib. 1 : *Ægyptus*, inquit, *expers imbrium, mire tamen fertilis*, etc. Plinius, lib. II, c. 4, nubes ibi fieri scribit, quamvis raras et tenues. Et Democritus, referente Plutarcho, Placit. lib. IV, cap. 1, ob id Nil incrementum fieri tradebat, quod nive in partibus ad Septentrionem sitis sub solstitium æstivum resoluta atque diffusa, densetur ex vaporibus nubes, quæ compulsæ versus meridiem, et ad Ægyptum ab Etesiiis ventis, in magnos ac vehementes dissolvantur imbres, quibus cum paludes ; tum Nilus impleantur. Diodor. quoque lib. 1, c. 2, pluvias ibi, sed raras fieri testatur. Verum ex Philone scriptores conciliare possumus, qui lib. 1 de Vita Mosis, parvas ibi, rarasque pluvias fieri scribit, in locis quidem maritimis : at supra Memphis nullas omnino ; ubi et cur hyems Ægypto sit supervacanea, pulcherrime disserit. Isæus. — *Nubibus subtegatur cælum*. Sic libri, non subtegitur. Sic quoque veteres poetæ. Lucretius, lib. V, vers. 467 :

Corpore concreto subtegit nubilæ cælum.

Et Virgilius, *Æneid.* III, vers. 582 :

... Cælum subtexere fumo.

Defectus. Mss. 6 rec., *effectus*.

Venerantes. Edit. Betul. *venantes* ; et sic Jo. Caue. putat legendum : quæ conjectura haud inconcinna videtur ; venari enim, pro diligentissime querere accipi, omnibus notum : et sic hoc loco accipienda esset illius vocis significatio, si lectio hæc retinenda esset. Bonon. legit hoc modo : *Dum ea sæpe venerantur curiosius atque liberiori intuentes*. GALLÆUS.

Portentificus. Rarissima vox, quæ exstat quoque Divinar. Institut. libro IV, c. 13, et quam nullibi forsan reperies, nisi apud Ovidium.

Processu temporum. De Phrasi, lib. III, c. 6 ; de Ira, c. 15. Arnob. II, p. 85 : *Artes cum processu temporis paulatim meditatione conflatae*. Bux.

Cum ergo numerus hominum cœpisset increscere, etc. Circumspecte legendum est hoc capit. 13, nam nonnullos errores Lactantius implicat. Primus est, Deum ab initio tribuisse diabolo terre potestatem. Secundum, angelos non missos ad hominum tutelam, nisi postquam genus humanum cœpisset increscere. Tertius, præcepisse Deum bonis angelis, ne terre contagione macularentur, ne substantiæ cœlestis amitterent dignitatem. Quæritur, diabolum paulatim pelfexisse bonos angelos ad vitia, et eos mulierum congressibus inquinasse. Quintus, hæc esse peccatam ob quod angeli et coelo ceciderant. Sextus et congressu illo angelorum cum feminis natum esse tertium genus eorum, qui neque angeli cœlestes, neque homines, neque dæmones interui fuere, sed sobolem

CAPUT XV.

De iniquatione angelorum, et duobus generibus demonum.

Cum ergo numerus hominum cœpisset increscere, providens Deus ne fraudibus suis diabolus, cui ab initio terræ dederat potestatem, vel corrumpere homines, vel disperderet, quod in exordio fecerat, misit angelos ad tutelam cultumque generis humani : quibus quia liberum arbitrium erat datum, præcepit, antequam, ne, terræ contagione maculati, substantiæ cœlestis amitterent dignitatem. Scilicet id eos facere prohibuit, quod sciebat esse facturos, ut veniam sperare non possent. Itaque illos cum hominibus commemorantes dominator ille terræ fallacissimus consuetudine ipsa paulatim ad vitia pelfexit, et mulierum congressibus inquinavit. Tum in cælum ob peccata, quibus

quamdam terrestrium demonum, qui sunt hominum tentatores, deceptores, magicarum artium et humanarum calamitatum ac malorum auctores. Sunt omnia ista dogmata absurda, erronea, et a sincera theologorum doctrina prorsus aliena. Consulte Sixtum, I. v. Biblioth., annot. 77, et alios interpretes cap. VI Geneseos. BRASICELLI. — In eo falsus est Lactantius, quod ait, non ante ad custodiam datos angelos, quam hominum numerus cœpisset increscere ; nam a primis usque parentibus unaquæque anima ab initio suæ creationis angelum habet ad sui custodiam deputatum ; nec eo primi ipsi parentes, nec ulli omnino homines caruerunt. Origen. in lib. Numer. ; Hieronym. in Matth. : xvii *Angelorum*, etc. ; S. Bernard. Serm. de Angelis, et in Psal. viii : *Quid est homo, quod memor es ejus*, etc. ; Magist. et omnes theolog. in secundo, dist. 41 : S. Thom. pag. 1, quest. 113, art. 4. ISÆUS.

Diabolus. Bonon. *Zabulus*, ut de Mort. Persec. c. 46, *Zabulum... debellasti* ; et infra, *Zabulus nichus*. Bux.

Disperderet. Sic emendo ex mss. vet. Regis. 2 Bon. Cauc., 5 Vatic., 6 Colb. et 13 aliis, ac ed. Rom. 1476, Betul., Is., Sparck., Cellar. Hic sequitur ms. Rohan. In 1 Reg. rec., 2 Vat., Jun. et 10 ed. est, *dispergeret*.

Quod. Restitutum ex mss. 10 Reg., 2 Bonon., 5 Vat., 6 Colb., et 10 al. et ed. Rom. 1468, 1470, et Is. In 2 Vatic., Cauc., Jun. et excisis 11 legitur *quos*.

In exordio. Mss. 2 Bon., 5 Vatic., Tax., Pen., 4 Clarom. et impressi 5 rec. properam addunt, *rerum*, quod a tringinta aliis scriptis abest, et decem vetustioribus editis.

Cultumque generis humani. Id est, culturam sive eorum generis humani. — *Ad tutelam cultumque*. Hæc ipse exponit in Epit. c. 27 : *Angelos misit, ut vitam hominum excolerent, eosque ab omni malo tuerentur*. Bux.

Quia liberum arbitrium erat datum. Hæc abest a mss. 10 Reg., 6 Colb., Cauc., Tournes., Laps., Gohl., Jun., Ultr. Em., Cant., 1 Sorbon., Nav., Viet., Gat., Marm., 4 Clarom., 2 Brunn. Rohan., et ab edit. 2 vet. Rom., Ald., Paris. 1523, Graph., Crat., Betul. (An glossema ?) Sunt in nonnullis aliis, et saltem subinde, *dicenda*. Sic enim eodem libro II, c. 8, Lactantius scripsit de angel. creatione : *Suo arbitrio, quod a Deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen adscivit*.

Ad vitia pelfexit, et mulierum congressibus inquinavit. Locus VI Geneseos, vs. 11, male a Lactantio, Sulpicio Severo, Hist. Sacr. libro 1, et nonnullis aliis intellectus, occasionem Jechi fabulis istis, quæ subinde sequuntur, quibus dicuntur angeli se cum mulieribus miscuisse ; quem errorem plures ex antiquis secuti sunt. Nihil hic aliud intelligi valetur, quam Sethi, ut Caini, progeniem in summam impietatem

seimmererant, non recepti, ceciderunt in terram. Sic A
eos diabolus ex angelis Dei suos fecit satellites, ac ministros. Qui autem sunt ex his procreati, quia neque angeli, neque homines fuerunt, sed mediam quandam naturam gerentes (Vid. S. Aug. de Civit. Dei, lib. viii, cap. 14), non sunt ad inferos recepti, sicut in coelum parentes eorum. Ita duo genera demonum facta sunt, unum coeleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum, quæ geruntur, auctores, quorum idem diabolus est princeps. Unde Trismegistus illum *δαμονάρχην* vocat. Dæmonas autem grammatici dictos aiunt, quasi *δαίμονας*, id est, peritos, ac rerum scios, hos enim putant deos esse. Sciunt illi quidem futura multa (Vid. S. Aug. de Civitate Dei, lib. ix, cap. 20); sed non omnia, quippe quibus penitus consilium Dei scire non liceat: et ideo B
solent responsa in ambiguos exitus temperare. Eos poetæ et sciunt esse dæmonas, et loquuntur. Hesiodus ita tradit:

Οἱ μὲν δαίμονες εἰσι θεοὶ μέγιστοι διὰ βουλὰς,
ἔσθλοι, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.

Quod ideo dictum est, quoniam custodes eos humano generi Deus miserat: sed ipsi, cum sint perditores hominum, custodes tamen se videri volunt, ut ipsi colantur, et Deus non colatur. Philosophi quoque de his disserunt. Nam Plato etiam naturas eorum in Synopsio exprimere conatus est. Et Socrates esse circa se assiduum dæmona loquebatur, qui sibi puero adhæsisset, cujus arbitrio et nuda sua vita regeretur. Magorum quoque ars omnis ac potentia horum aspirationibus constat, a quibus invocati, visus hominum præstigiis obcæcantibus fallunt; ut non videant ea quæ sunt, et videre se putent illa quæ non sunt. Hi, ut dico, spiritus contaminati C
ac perdit per omnem terram vagantur, et solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur. Itaque omnia insidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent; adhærent enim singulis hominibus, et omnes

VARIORUM NOTÆ.

degenerasse, vel saltem cum Caini posteris se miscuisse fœdo conebitu: siquidem nonnulli, referente Aben Ezra, per filios Dei filios Sethi intelligunt, et per filios hominum Caini posteros. SPARK. — Hæc sane expositio genuina videtur. Vide Augustinum de Civ. Dei, lib. xv, cap. 23, et Estium in lib. ii Sententiarum, distinct. 6, § 12. — *Mulierum congressibus.* Idem Tertul. Idol. c. 9; Cult. Fœm. l. i, c. 2; Virg. Veland. c. 7; Cyprian. de Hab. Virg. f. m. 109; Commodian. Commitor. p. 4, et plures tradunt. Vid. Kortholt. ad Justin. Martyr. f. 19, et Suicer. Thesaur. Eccl. C
l. i, fol. 37-40. BEN.

Neque angeli, neque homines fuerunt. In pluribus editis deerant priores duæ voces, quas restitui ex omnibus mss. et 12 vet. impressis; et postulant sequentia, *mediam quandam naturam gerentes*, scilicet inter angelos et homines.

Ita duo genera demonum, etc. Fabulæ sunt, ortæ ex loco, quem supra explicuimus, male intellecto.

Dæmonas autem grammatici, etc. Placet hoc etymon Platoni in Cratylo, ex sententia Hesiodi. Ait etiam viros probos magnis honoribus affectos, dæmones fieri, juxta hoc prudentem et sapientie nomen, post mortem; eique sententiæ libenter se assentiri, ut optimus quisque, sive sit vivus, sive defunctus, recte vocetur dæmon. Possidonia, teste Macrobi. Saturn. ii, ἀπὸ τοῦ δαίμονος, id est, urendo, deducebat; quod consistit ex substantia ætherea. Euseb. utrumque etymon rejiciens, vult dictos ἀπὸ τοῦ δαίμονος, quod est exterreo, pavesacio, ut dæmones solent.

Cancrorum mss. est; Hos autem, editorum.

Scire non liceat. Ita restitui ex omnibus mss. ac edit. Rom. 1470 et Gymn.

Responsa in ambiguos. De quibus lege Eusebium de Prepar. Evang. l. v, c. 10.

Οἱ μὲν δαίμονες ... Latine:

Hi quidem dæmones sunt Jovis magni propter voluntatem, Boni, terrestres, custodes mortalium hominum.

Hesiodus in operibus et diebus, viii de aureo sæculo, De quo loco vide Platonem de Republ. liv. v, ac in Cratylo; et Eusebium, de Preparat. evang., l. v, c. 4.

Et Deus non colatur. Desunt hæc verba in ms. 1 Bonon. antiq., Tax., Lips. Extant in cæteris scriptis et in vulgatis.

De his disserunt. Sic ferunt mss. 6 Reg., inter quos sunt duo veterissimi, 1 Colb., 2 Clarom., 2 Bran. ac edit. Gymnæ. et Spark. Cæteri, dicunt. Utraque lectio bona.

Et Socrates esse circa se assiduum dæmona, etc. Hujus Socratis dæmonis sæpe fit mentio apud Platonem, ut in Eutyphrone, in Apologia, in Theæteto, in Phædro, in Theage, in Euthydemo; apud Xenophontem, de Reb. memorab. Socratis; apud Ciceron., lib. i de Nat. deorum; apud Maximum Tyrium; apud Plutarchum in Symposiacis lib. ix, cap. pene ultimo. Sic Apuleius de hac re scripsit libellum de deo Socratis, ibique exponit cujus generis nomen Socrates sibi habebat adjunctum, et amicitia conciliatum, a quo perhibetur solitus admoneri, ut desisteret ab agendo, quando id quod agere volebat, prospere non fuerat eventurum. Vide et S. Augustin., lib. viii de Civit. Dei, cap. 14; et Diog. Laertium. Hunc Socratis genium quidam sternutationem cum ipsius, tum aliorum, esse dixerunt. Socratem vero, si quid agere inciperet, ac aliquem sternutantem audiret a dextra, illud pro signo habuisse, in actu pergendum esse; sin vero a sinistra, plane desistendum a proposito: sic testatur Plutarch. in lib. de Socrat. Gen. quod postea ipse refellit. Sternutatio inter omnia olim fuit habita. Matutinam infaustam, meridianam autem bonam esse tradit Aristot., Problem. sect. 33, § 14, præcipue si a dextra fieret, teste Plutarcho in Themistocle: hinc sternutantibus bene precabantur. Apuleius, lib. ix: *Crebras ei sternutationes commovebat, et quod, cum putaret ab ea profectum, solito sermone salutem ei fuerat imprecatus.* Hic quoque Hebræis mos erat. Rabbini volunt plures in sternutatione obisse mortem, atque hinc natum, ut sternutantem salvare juberent. Cæterum hunc Socraticum dæmonem plane fabulosum esse existimo, vel ab ipso Socrate fictum, vel ab amicis ejus falso divulgatum, hoc fine, ut auctoritatem apud imperitum vulgus sibi conciliaret. GALLÆUS.

Puero. Buneman, legit, a Puero, et notam habet sequentem. — Sibi a puero. Editi, uti Betheius habet, suadente Epitome cap. 28. A prima pueritia. Secutus videtur Tertull. de Anima, cap. 1: Socrati aiunt dæmonum a puero adhæsisse. BUNEMAN.

Magorum. adeptationibus. Vid. Tertull. Apolog. cap. 22 et 23, maxime Minuc. cap. 26: *Magi, quidquid miraculi tudunt, per dæmonas faciunt; illis aspirantibus et insipientibus præstigiis edunt, vel quæ non sunt, videri, vel quæ sunt, non videri. Bun.*

Putant. Hanc correctionem, quæ omnium fere mss. et editorum est, probant præcedentia. In 5 mss. rec. totidemque editis est putant.

Adhærent enim singulis hominibus, etc. Idem sensit

ostiarii domos occupant, ad sibi genitorum nomen assumunt : sic enim latino sermone *dæmonas* interpretantur. Hos in suis penetralibus consecrant : his quotidie merum profundunt; et scientes, *dæmonas* venerant, quasi terrestres deos, et quasi depulsores malorum, quæ ipsi faciunt et irrogant. Qui quoniam sunt spiritus tennes, et incomprehensibiles, insinuant se corporibus hominum, et occulte in visceribus operati, valetudinem vitiant, morbos citant, somniis animos terrent, mentes furoribus quatiant, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

VARIORUM NOTÆ.

Empedocles apud Plutarch. *περί εὐθυίας*. Et Menander, ejus versus extant apud Clem. Alex. Strom. v; Stob. in eclog. Phys. lib. i, cap. 9; Ammian. Marcell., lib. xxi. Scholiast.; Theocrit., *Eidyl.* 1. Vide in hanc rem Acta Apost. cap. 12. v. 15; Tertull. de Anima, cap. 37, et ibid. Pamel. cap. 50; Just. Mart. *Apocryph. apud eod.* quæst. 30; Orig., super Numer., Homil. 20, et lib. iii, *περί ἀρχ.* cap. 2; Hieron., in Matth. c. xviii, et in Esai. c. lxxvi; Augustin. Soliloq., cap. 27; Joh. Cassian., collat. xiii, cap. 12; Burchard Wormat. Episc. lib. xx. Decret., cap. 46 et 47; Servium in illud Virgil. *Quisque suos patimur mares* Quem autem Menand. *πρωτοκόπος*, hunc Plato, teste Clem. Alex. Strom. v, *ἡδύμης*, ubi et Hesiod. Oper. et Dies, et Apuleius lib. de deo Socrati, Acrian. lib. i, dissert. 25, *ἀντίπαρος*; Senec. epist. ix, *Παίδagogum*; Censorinus, *assiduum observatorem*; Martian. Capell. lib. ii. Philol., *Præstitum et tutelatorem* *fidissimumque Germanum* appellat. LINDENBROCIUS. — Ut animas nascentibus, ita populis faules genios dividi ait Symmachus, ejus opinionem recitat Prudentius, his versibus

Sicut variae nascentibus, inquit,
Contingunt pueris anime : sic urbis ætheri
Hora diæque summa, cum primum moenia surgunt,
Aut fatum, aut genium, ejus moderamine regnænt.

Regni quoque genium Claudian. dixit :

Quid nos perficeret scribentis voce serenus.
Vel genus regni, vel pietatis amor.

Et Romæ quondam ædem genio populi dicatam fuisse docet Dio. lib. L Hist. ubi de simia loquitur. Alexandriæ quoque genii templum fuisse colligimus ex Ammian. Marcellino, lib. xxii. Rer. gest., in quibus etiam genii publici meminit l. xx et xxv. PETRUS FAB. Genitorum nomen. Vide Censorinum de Die Natali cap. 2 : *Genius, inquit, est deus ejus in tutela, ut quisque natus est, vitæ... certe a lignendo genius appellatur.*

His quotidie merum profundunt. Sic omnes fere antiquæ auctoritates. Hæc lectio ex Plinio lib. xiv, cap. 19, auctoritatem habet, ubi *Genius* et *Laribus* ab antiquis merum profundi solitum erat. Attamen hanc vocem merum, omittant nesc. fero omnes. Sed hæc sententia (ut cuius patet) supplenda est aliqua dictione. Sive itaque cum *Benefici sanguinem profundunt*, vel cum multis editis *merum profundunt*, legas, periinde est; sanguinem enim, ut et merum, gentiles idolis suis profundisse, constat : de sanguine, testator auctor noster, supra lib. i, cap. 21, ubi notas vide. Verum si quis conjecturæ locus, ausim affirmare, *merum profundunt*, legendum esse, quod modo probavi : hæc mea est ratio, quia Lactantius ex professo de genio loquitur; genio autem merum profundi solitum, nota est ex Horat. lib. iii. Od. 17 :

CAPUT XVI.

Dæmones nihil posse in eos qui in fide solidati sunt.

Quarum omnium fallaciarum ratio expertibus veritatis obscura est. Prodesse enim eos putant, cum nocere desinunt, qui nihil aliud possunt quam nocere. Dicat fortasse aliquis, sciendos esse ergo, ne noceant, siquidem possunt nocere. Nocent illi qui dem, sed his, a quibus timeantur, quos manus Dei potens et excelsa non protegit. qui profani sunt a sacramento veritatis. Justos autem, id est cultores Dei, metuunt, ejus nomine adjurati de corporibus excedunt : quorum verbis, tanquam dagris verberati, non modo *dæmonas* se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa; quæ in templis adorantur,

Cras Centum mero
Piscabis et poteris bimestri.

B Persius sat. 3 :

Funde merum Genio

GMLRUS.

Ceterum, profundere, est profusum et nimiam liberalitatem habere, ut apud Terentium Adelph. act. 1, scen. 2, v. 54 :

Profundat, pereat, perdat.

Quasi depulsores malorum... faciunt. Tertull. Apol. cap. 22 : *Lædunt primo, dehiac remedia præcipiunt ad miraculum nova, sive contraria. Post quæ desinunt lædere, et curasse creduntur.* Minue. cap. 27; Cypr., Idol. Van. cap. 4. *Mox irrogam omnes, recte.* Ven. 1471, *irrigant, prave.* BEREMAN.

Quoniam sunt spiritus tennes. Veteres eo inclinabant ut solum Deum *ἡσέπαρος* dicerent; angelos vero habere corpus aliquid, non hominum corporibus simile, sed tenæ aliquid et subtile : hinc eos Lactantius spiritus tennes dicit. Tertull. lib. de Carne Christi cap. 8 : *Constat angelos carnem propriam non gestasse : ut pota naturæ spiritatils, et si corporis aliquis sui tamen generis; in carnem autem humanam transfigrabiliter ad tempus, ut videri et congressi cum hominibus possint.* Cassianus, collat. 7, cap. 15, ait angelos habere corpus, licet tenuius quam nos; et Macarius Homil. 4. Vossius. — Sed hanc sententiam esse erronæam, cuius sacram Scripturam legenti pater.

Operati. Sic profertur omnes pene nesc. et quidam editi. In 1 Bon. antig. est *operantur*; in 2 Reg. rec. ac pluribus impressis *opera*, mendose; supervacuum enim esset illud *occulit*.

Morbos citant. Id est, concitant vel excitant : simplex pro composito; ut *spiravit* pro *inspiravit* lib. ii. Divin. Instit. cap. 12, *plagas tendunt*, pro *intendunt*, eodem lib. ii, cap. 17, etc.

Fallaciarum. De his *dæmonum* fallaciis vide S. Augustin. de Civit. Dei, lib. ix, cap. 48.

Cum nocere desinunt. Hæc veteres Romani Febrem, Pavorem et Fallorem colebant, et Babyloii draconem, ne eis nocerent.

Justos. metuunt. Vide in Actis Apostolorum, c. xvi et xix, et notum est illud Evangelii, cum *dæmones* Christo Jesu dicunt : *Quid venisti ante tempus torquere nos?*

Cujus nomine adjurati, de corporibus excedunt. Observa antiquissimum exorcismorum usum in Ecclesia, et potestatem fidelium in *dæmonas*. Ita l. iv, c. 27. Adde Justin. Dialog. cum Triphone de Veritate christiana relig., et in Orat. ad Gent. : Tertullian., de Corona militis, cap. 11; de idololatria, cap. 11, in fine; ad Scap., cap. 2, et in Apologet. cap. 25; Cyprian. ad Demetrianum et ad Donat. encl. ii, et de Veritate hactenus; Minut. in Octav. Epiphani., Hæres. 56; Prudent. in A. iulien., comen. Iudeos Sed et in Synagoga exorcismi ad *Christum* coniunguntur ex Actis

et quod plerumque coram cultoribus suis faciunt; A non utique in opprobrium religionis et honoris sui, quia nec Deo per quem adjurantur, nec justis, quorum voce torquentur, mentiri possunt. Itaque maximis, sæpe ululatus editis, verberari se et ardere, et jam jamque exire proclamant: tantum habet Dei cognitio ac justitia potestatis! Cui ergo nocere possunt, nisi iis, quos habent in sua potestate? Denique affirmat eos Hermes, qui cognoverint Deum, non tantum ab incursibus dæmonum tutos esse, verum etiam ne fato quidem teneri. *Μία, inquit, ψυχὴν εὐσεβείᾳ εὐσεβούς γὰρ ἀνθρώπου οὐ δαίμων κακός, οὔτε εἰμαρμένη κρατεῖ. Θεός γὰρ βίβεται τὸν εὐσεβῆ ἐκ παντός κακοῦ· τὸ γὰρ ἐν καὶ μόνον ἐν ἀνθρώποις ἔστιν ἀγαθὸν εὐσεβείᾳ.* Quid sit autem εὐσεβείᾳ, alio loco his verbis testatur, dicens:

VARIORUM NOTÆ.

Apostolorum cap. xix; et testatur Josephus, qui mira quædam refert, Judæar. Antiquit. lib. vii, cap. 2, et Epiphani. Hæres. 30. *ISÆUS.* — Justin. Dial. cum Tryphone: *Τὸν τοῦ ὁνόματος Χριστοῦ ἰσχύον καὶ τὰ δαιμόνια τρέμει, καὶ σήμερον ἐξορκίζοντα κατὰ τὸ ὄνομα Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ὑποτάσσεται.* Christi nominis potentiam dæmones tremunt et reformidant, et hodie quoque illi per nomen Jesu Christi crucifixi adjurati, nobis parent. Item: *Ἡσὺς οἱ πιστεύοντες ἐπὶ τὸν σταυρωθέντα Ἰησοῦν Κύριον ἡμῶν, τὰ δαιμόνια πάντα καὶ πνεύματα πονηρὰ ἐξορκίζοντες.* Nos qui in crucifixum Jesum Dominum credimus, dæmonia cuncta spiritusque malignos adjurantes expellimus. Hoc donum ejiciendi dæmonia aliaque faciendi miracula, Deus concesserat apostolicis viris, ut veritatem Evangelii tanto magis confirmarent. Etiam Gentiles et Judæi exorcistas suos habebant. Justin. loco laudato: *Οἱ ἐκ τοῦδαμον ἐξορκιστὰι τῇ τέχνῃ ἥπερ καὶ τὸ ἔθνος χράμενοι ἐξορκίζοντι, καὶ θυμιατῇ, καὶ καταδασκαίᾳ χρῶνται.* Judæorum exorcistæ, seu adjuratores vestri, jam arte quædam veluti Gentes in adjurationibus utuntur, et thymiamata et vincula adhibent. Gentiles suos habuisse exorcistas constat ex Luciano in Philipseide, quem adi; multa ad hanc rem invenies. Plutarch. Sympos. lib. vii, quæst. 5, testatur, dæmonibus obsessos, jubentibus magis, Ephesias debuisse recitare litteras.

Quod plerumque coram suis cultoribus faciunt. Hunc locum, qui mihi valde corruptus videtur, ita ex Cypriano et Minucio, a quibus hæc fere omnia desumpsit Firmianus, restituendum arbitror: *Quod etiam plerumque coram cultoribus suis faciunt; non utique in opprobrium religionis et honoris sui, quia nec Deo, per quem adjurantur, nec justis, quorum voce torquentur, mentiri possunt.* Cyprian. de Idol. Vanit.: *Unde veniant et quando discedant, ipsi etiam, qui se colunt, audientibus confiteri.* Minuc.: *quod sunt, eloquantur, nec utique in turpitudinem sui, nonnullis præsertim vestrum assistantibus, mentiuntur.* *ISÆUS.* — *Quod plerumque.* Ediderant recentiores, et quod. Ejeci copulam auctoritate Lips. tert., Reimm., Ven., 1471, 72, utriusque 78, 93, 97, Rost., Paris., Tornes., ut oratio melius fluat, idem Heumannus sentit. Bun.

Non utique in opprobrium Religionis et honoris sui, quia nec Deo, etc. Hic locus qui est Cypriani de Idolorum vanitate, sic ex vetustissimis mss. 1 Bonon. et 2 Reg. aliisque duobus bonæ notæ Regiis, et Isæo est profecto restituendus. In his deest sed, ut et in nonnullis editis. At in multis mss. et editis sic habetur: *Non utique in opprobrium religionis, sed honoris sui, quia nec Deo; male.* Vide infra, non quo ullum honorem desiderent. Quis enim perditis honor est? C. 17, circa medium. Pro quia, est qui in 1 Bonon. antiq. — *Non utique in opprobrium religionis, sed honoris sui.*

ἢ γὰρ εὐσεβείᾳ γνώσις ἐστὶ τοῦ Θεοῦ. Asclepius quoque auditor ejus, eandem sententiam latius explicavit in illo sermone perfecto, quem scripsit ad regem. Uterque vero dæmonas esse affirmat inimicos et vexatores hominum; quos ideo Trismegistus ἀγγέλους πονηροὺς appellat: adeo non ignoravit ex cœlestibus depravatos, terrenos esse cœpisse.

CAPUT XVII.

Astrologiam, aruspicinam et similes artes esse dæmonum inventa.

Eorum inventa sunt astrologia, et aruspicina, et auguratio, et ipsa quæ dicuntur oracula, et necromantia, et ars magica, et quicquid præterea malorum exercent homines, vel palam, vel occulte. Quæ

B Ita constanter et recte libri omnes. Male igitur Isæus et Spark. sine libris in notis corrigunt: *Non utique in opprobrium religionis et honoris sui.* Vult igitur dæmonas adjuratos confiteri se dæmonas, non deos, esse, et nomina edere, non in opprobrium religionis christianæ, sed in opprobrium honoris sui dæmoniaci, sive in suum dedecus, suam turpitudinem. Heumannus ex ingenio legit: *Non opprobrium religionis, sed honorem.* Bun.

Incursibus. Ita restitui ex editis Rom. 1470 et Cellar. cunctisque mss. dempto 1 Colb., in quo, sicut et in vulgatis multis, est *incursionibus.*

Μία, etc. Latine: *Una, inquit, custodia pietas: pios enim homines nec dæmon malus, nec fatum tenet. Nam Deus liberali pium ab omni malo: quod enim unum et solum in hominibus bonum, est pietas.*

Εἰμαρμένη. Hermes in Asclepio, *εἰμαρμένην*, Necessitatem et Ordinationem Dei nutu facias esse docet, qui mundum gubernat sua lege, et ratione divina. Augustinus variis locis varie Fati vocem usurpat, quandoque etiam pro astrorum dictamine, quod theologi rejiciunt prorsus; ejus observationem Chrysostomus, in tertio de Fato et Providentia sermone, tam manifeste contra legem Dei dicit, quam est vel sabbati neglectus, vel homicidium, vel adulterium. Fidem autem (hanc enim veram εὐσεβείαν esse dico) Fati leges rumpere, docet Ezechias exemplum, cui vitæ curriculum quindecim annis protractum fuit; docet Lazarus redivivus; docent plurima alia: quæ Paulus ad Hebræos capite undecimo enumerat; Epiphanius ubi de Phariseorum erroribus loquitur, tollit fatum, judicii oppositu; hæc duo siquidem ait simul consistere non posse. *BETUL.*

Ἡ γὰρ εὐσεβείᾳ. Latine: *pietas enim cognitio est Dei;* idem Trismegist. in Pimandro, cap. 9. Quod congruit cum eo, quod Christus dixit Joannis c. xvii, 3 et in, 15. Sapientiam autem cum pietate idem esse, docet Augustinus in Eucheridio.

D *Explicavit.* Mss. 9 rec. *explanavit*, non inepte. *Ἀγγέλους πονηροὺς.* Latine *angelos malos.* Ita sæpe in Scripturis sacris dæmones appellantur, sive *angeli diaboli*, ut Matth. xxv, sive *angeli Satan*, ut II Corinth., xii.

Astrologia. Judiciaria videlicet, quæ per siderum aspectus vaticinari futura contendit. De qua Tertull. Apol. cap. 35, et lib. de Idololat. damnat has omnes artes, de quibus hic sermo. Etiam Cicero 1 de Nat. deor. easque demolitur egregio volumine Joan. Francis. Picus, cui tit. de rerum prædicatione. *ISÆUS.*

Ars magica. Vide S. Augustinum, libro vii de Civitate Dei, cap. ultimo, ubi testatur has artes, etiam ante Christum natum 9 legibus Gentilium fuisse prohibitas. Vide etiam Cicero in Tuscul. questionum.

omnia per se falsa sunt, ut Sibylla Erythræa testatur : A volunt : quorum unum solumque officium est, ser-

... . Ἐπεὶ πλάνα πάντα τὰδ' ὅσιν,
ἄσπερ ἀπὸ νεφέης ἀνδρῶν κατ' ἥμαρ.

Sed iidem ipsi auctores præsentia sua faciunt, ut vera esse credantur. Ita hominum credulitatem mentita divinitate deludunt, quod illis verum aperire non expedit. Hi sunt qui imagines, et simulacra fingere docuerunt; qui, ut hominum mentes a cultu veri Dei averterent, et fictos mortuorum regum vultus, et ornatos exquisita pulchritudine statui consecrari- que fecerunt, et illorum sibi nomina, quasi personas aliquas, induerunt. Sed eos magi, et ii quos vere maleficos vulgus appellat, cum artes suas execrabiles exercent, veris suis nominibus cient, illis cœlestibus, quæ in litteris sanctis leguntur. Hi porro incesti ac vagi spiritus, ut turbent omnia, et errores humanis pectoribus offundant, serunt ac miscent falsa cum veris. Ipsi enim cœlestes multos esse finxerunt, unumque omnium regem Jovem; eo quod multi sunt spiritus angelorum in cœlo, et unus parens ac dominus omnium Deus : sed veritatem mentitis nominibus involutam ex oculis abstulerunt.

Nam Deus, ut principio docui (*Scil. lib. 1, cap. 6*), neque nomine, cum solus sit, eget; neque angeli, cum sint immortales, dici se deos aut patiuntur, aut

volunt : quorum unum solumque officium est, servire nuntiis Dei, nec omnino quidquam nisi jussu facere. Sic enim mundum regi a Deo dicimus, ut a rectore provinciam : cujus apparitores nemo socios esse in regenda provincia dixerit, quamvis illorum ministerio res geratur. Et hi tamen possunt aliquid præter jussa rectoris, per ipsius ignorantiam, quæ est conditionis humanæ. Ille autem præses mundi, et rector universi, qui scit omnia, cujus divinis oculis nihil septum est, solus habet rerum omnium cum filio potestatem; nec est in angelis quidquam, nisi parendi necessitas. Itaque nullum sibi honorem tribui volunt, quorum omnis honor in Deo est. Illi autem, qui desciverunt a Dei ministerio, quia sunt veritatis inimici, et prævaricatores Dei, nomen sibi et cultum deorum vindicare conantur; non quo ullum honorem desiderent (quis enim perditis honor est?), nec ut Deo noceant, cui noceri non potest : sed ut hominibus, quos nituntur a cultu et notitia veræ majestatis avertere, ne immortalitatem adipisci possint, quam ipsi sua nequitia perdiderunt. Offundunt itaque tenebras, et veritatem caligine obducunt, ne dominum, ne patrem suum norint; et ut illiciant facile, in templis se occultant, et sacrificiis omnibus præsto adsunt, eduntque sæpe prodigia, quibus obstupefacti homines, fidem commodent simulacris divinitatis ac

VARIORUM NOTÆ.

Ἐπεὶ πλάνα. Sic restitui ex ms. antiquissimo 1 Regio 900 annorum, non ablodentibus veterimms Regio-Put. et Cauc. quibus est ἐπιπλάνα. Etiamque erud. Francius legendum esse censet πλάνα. In multis mss. græcum deest : in 4 Reg. et in vulgatis est πλάνα. Interpretatio latina :

Quoniam erronea omnia hæc sent,
Quæ stulti homines scrutantur quotidie.

Hæc desumpta sunt ex Carminib. Sibyllinis, serm. 3, vers. 166.

Et fictos. Legitur effictos apud Buneman., qui in hunc locum notam sequentem exhibet.—Effictos mortuorum regum vultus. Mss. Emman., Goth., Lips. effictos; perperam vulgatum et fictos. CELL.

Personas aliquas induerunt. Ita cum editis manuscripti, præter 1 Bonon. antiq. et Coton. in quibus legitur induxerunt. Sed retinenda videtur lectio vulgata, quæ est Ciceronis et Titi Livii. Vide Isæum in notis. Et personæ indui proprie dicuntur.

Quos. . . maleficos, etc. Titul. est in Codice I. ix, decimus octavus, in quo constitutio est Constantini Cæsaris, vel potius Constantii, anno 357 lata : Nemo, inquit, aruspicum consulat aut mathematicum, nemo ariolum. Augurum et vatium prava confessio conticescat. Chaldæi, ac magi, et cæteri quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat, nec ad hanc partem aliquid moliantur. Sileat omnibus perpetuo divinandî curiositas : etenim supplicium capitis feret gladio ultiore prostratus, quicumque nostris jussis obsequium denegaverit. BETULEIUS.

Veris suis nominibus cient. Arnob. lib. v, initio, modum eliciendi Jovem Numa edoctus. Livius, l. 1, de eodem Numa. Modum evocandi deos tutelares ex urbibus, quas Romani expugnatum ibant; invenies apud Macrobiū lib. Saturnal. iii, cap. 9.

Incesti. Hic sunt mali spiritus, qui ad sordes inclinant homines : sic os incestum apud Ciceronem.

Vagi. Quia sunt æerii, ut ex Apuleio S. Augustinus, et Apuleius ex Platone.

Errores humanis pectoribus offundant. Ita restituo ex vetustissimis et optimis mss. 1 Bonon., 2 Reg. aliisque sex, neron editis Rom. 1470, ac Reiml. Et sic Lactantius infra, offundunt tenebras, et supra, eodem lib. ii, cap. 1, circa med., offundere tenebras. In 2 Reg., 1 Lips., 3 Colb. et ed. Cellar. est pectoribus offundunt; in 3 al. Reg., 3 Colb., 2 Clarom. Brun., effundant; in 11 vulgatis, infundant.

Nisi jussu facere. Ita plurimi mss., Regio-Put., 12 alii, et sex typis excusi. In 1 Bonon. antiq., 1 Reg., 2 Colb., ed. Tornes., legitur, jussum; in 5 al. scriptis, jussa; pro quo justa in 1 Reg. et ed. Rom. 1468, 1470; in Pal. jussi; in 1 Reg., Marm. et 7 impressis, jussu ejus.

Res geratur. Mss. 8 et ed. Cellar., res gerantur. Cæteri ut in textu.

Cum filio. Ita cum omnibus editis mss. 30, inter quos est Regio-Put. Hæc duæ voces absunt a 15 manu exaratis.

Nec est in angelis. Ex mss. et veteribus editis restitui est, quod in pluribus rec. impressis deerat.

Non quo. Ita restitui ex omnibus mss. et editione Roman. 1468. Cæteri vulgati habent quod. At quo, pro quod, legitur apud Ciceronem : Non quo atunde audiveris, lib. x, ad Attic. ep. 1, et alibi.

Non quo ullum honorem desiderent, etc. Alind sentit S. August. l. ix de Civ. Dei, cap. 20. Est, inquit, in demonibus scientia sine charitate; et ideo tam inflati, id est tam superbi sunt, ut honores divinos, et religionis servitutem, quam vero Deo deberi sciunt, sibi sategerint exhiberi, et quantum possunt, adhuc agunt. Quin et D. Thomas asserit, spiritus malos in eodem peccato permanere quo prius peccaverant, quantum ad appetitum, licet non quantum ad hoc quod obtinere se posse putent. SPARK.

A cultu et notitia veræ majestatis avertere. Sic reposui ex mss. 8 Reg. in quibus sunt duo veterimms, 6 Colbert., 2 Oxon. et octo aliis, atque sex vulgatis. Mss. 2 Reg. rec. et 3 Oxon. ac 9 excusi habent, a cultura

numinis. Inde est, quod ab augure lapis novacula incisus est; quod Juno Veiensis migrare se Namam velle respondit, quod Fortuna muliebris periculum denuntiavit; quod Iovis manna navis secuta est, quod in sacrilegos et Iovis nudata, et Loerensis Proserpina, et Ceres Milesia vindicavit, et Hercules de Appio, et Jupiter de Alinio, et Minerva de Cesare. Hinc, quod serpens urbem Romanam pestilentia liberavit Epidaurum accersitus. Nam illuc *δαίμων* ipse in igrura sua sine ulla dissimulatione perlatus est; siquidem legati ad eam rem missi, draconem secum mente magnitudinis adixerunt.

In oraculis autem vel maxime fallunt, quorum prastigias profani a veritate intelligere non possunt: ideoque ab illis attribui putant, et imperia, et victorias, et opes, et evantus prosperos rerum; denique ipsorum nutu saepe republicam periculis imminentibus liberatam: quae pericula, et responsis denuntiaverunt, et sacrificiis placati averterunt. Sed omnia ista fallaciae sunt. Nam cum dispositiones Dei praesentiant, quippe qui ministri ejus fuerunt, interpo-

nant se in his rebus. ut quaecumque a Deo vel facti sunt, vel sunt, ipsi potissimum facere, aut fecisse videantur. Et quoties alieni populo vel urbi, secundum Dei statutum boni quid impendat, iam se ad faciendos vel prodigiis, vel somniis, vel oraculis pollicentur, si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur quibus datis, cum illud acciderit, quod necesse est, summam sibi parant venerationem. Hinc templa devoentur, et novae imagines consecrantur, mactantur greges hostiarum. Sed cum haec facta sunt, nihilominus tamen et vita, et salus eorum qui haec fecerint, immolantur. Quoties autem pericula impendent, ob aliquam ineptiam et levem causam se profitentur iratos: sicut Juno Varroni, quod formosum puerum intensa Jovis ad excubias tenendas collocarat; et ob hanc causam Romanum nomen apud Cannas pene deletum est. Quod si Juno alterum Ganymedem verebatur, cur juvenis Romana luit poenas? Vel si dii tantummodo duces curant, ceteram multitudinem negligunt, cur Varro solus evasit, qui

VARIORUM NOTÆ.

Augure. Vide supra, c. 8 hujusce libri, post initium. *Juno Veiensis.* Hanc *Monetum* vocavit capite 8 hujusce libri.

Fortuna. Vide S. Augustinum, de Civit. Dei lib. iv, cap. 19.

Claudæ. Vide supra, cap. 8.

Juno nudata, etc. Est Juno Lacinia, cujus templum Censor Fulvius tegulis marmoreis nudavit; *Loerensis Proserpina,* quam Pyrrhus spoliavit; *Ceres Milesia,* quae Alexandri milites sacrilegos excitate multavit; *Hercules de Appio,* quem cum sacra Herculis ad servos transtulisset, Deus luminibus orbavit; *Alinio,* qui senatui Jovis jussa renuntiaverat; *Minerva,* cujus species Arturio Augusti medico apparuerat, serpens, *Æsculapius.* De his supra cap. 8.

Αργοναυτης. Hæc vox desideratur in mss. 2 Reg. vetustissimis.

In figura sua. Scilicet formâ serpentis.

Perlatus est. Ita restitui ex quamplurimis mss. antiquioribus. In 3 manu exaratus, et omnibus excusis legitur, *perductus est.*

Adixerunt. Epiman. et Gail eleganter, *advererunt.* Recte vidit Torrenus in Valer. Maxim. l. 1, c. 8, n. 2, una voce legendum, *urbi se nostræ advehendum restituit.* Ubi hæc fabula uberius exponitur. Bun.

Profani. Id est, a fide alieni.

Fuerunt. Mss. sex recentiores *fuerunt.*

Deo statutum. Sic emendavi ex mss. et veteribus editis. In scriptis 2 rec. et editis septem legitur *statum.*

Quod formosum puerum in *tensa Jovis ad excubias tenendas collocarat.* Ed. Sublat. habet in templo, pro, in *tensa.* In omnibus impressis et multis mss. locus hic vitiosissimè legitur. Nonnulli habent, in templo Jovis ad excubias tenendas; alii in templo Jovis ad excubias tenendas: sic habent mss. Bonon., Jun., Tax., Pen., 3 Reg., 1 Sorb., 12 Vatic. et editiones 2 Bonon., Veneta, Florent., Jun., Gymnic., Crataud., Aldin., Graph., Tornes. et antiq. 38, aliæque. In 6 rec. scriptis, *eximias*; 6 ed., *excubias.* Emendo secundum meliores codices, pro templo, *tensa*, et pro excubias, *excubias* legens. Sic legunt mss. Pal. et 5 Reg. antiq. In Is. *temtesa*; in Cane. legitur in *tensa*; in Em. *temtesa* Jo. Cauci putat librarium vitiose ita scripsisse, pro in *tensa*, cui conjecturae subsidium. Mss. 2 et Ultr. habent in *temtesa*: sed item vitiose per oscitantiam librarii sic scriptum.

Menda hoc modo in textum irrepsisse puto; nempe librarios ignorantes quid esset *tensa* (vox enim obsoleta est) existimasse legendum esse templo, praeteritum cum statim sequatur *Jovis*, et principium vocis *tensa* haud dissimile sit vocabulo templo; hinc putarunt mentionem fieri templi Jovis. pro *excubias*, pro *excubias*, eo modo irrepsisse autumo, quo Isæus, nempe pro *excubias*; in manuscriptorum antiquis fuisse *excubias*, vel *excubias*. Pro v enim veteres b scribere solebant, et vice versa, ut ostendimus in notis ad Epitomen; s quoque post x addebant, ut patet in *exsequor*, *æcul*, etc.; hinc pro eo quod nunc dicimus *excubias*, illi scribebant *excubias*, cujus vocis significationem librarii haud assequentes, *excubias* vitiose substituerunt. Cæterum quid sit *tensa*, notum ex Sisinnio Capitolino apud Festum, nempe vehiculum, quo *excubias* deorum ludis Circensibus in circum et palmarum vehabantur. Hoc vehiculum trahatur non a jumentis, sed ab hominibus: hinc Suet. in Octav. August., c. 43: *Accidit votivis Circensibus, ut correptus valetudine lectica cubans tensas deduceret.* Illi autem qui deducebant tensas, *ad tensatores* dicebantur. Erant hi plurimum bini, qui vehendi onus subibant. Ex Isæo. — Apud Tertullianum, lib. de Spectaculis, cap. 7, in ludis Circensibus mentio fit de curribus, de *tensis*, de sedibus, de coronis, de *excubiis*. Inde patet, legi debere in *tensa Jovis ad excubias tenendas*. Pro *formosum*, matlet Gallæus legere *famosum*. Sed legendum esse *formosum* constat, tum ex omnibus Lactantii mss. et editis codicibus, tum ex Valerio Maximo, a quo hæc desumpsit Lactantius Hist. lib. 1, cap. 2, ubi legitur *eximia facie puerum*, etc. Item apud Arnobium in fine libri iv, hæc referentem. — In *tensa Jovis*. Tertull. de Spectat., c. 7, fin.: *Si unam tensam trahat Jovis... plaustrum est.* Egregie nostrum Lact. locum illustrat Cuperus in Harpocrati. ed. in-4, p. 154 et sq. — In *tensa Jovis ad excubias tenendas*. Tensæ autem, sive thesæ, sunt vehicula deorum, quibus in Circum deducebantur. Suetonius Aug. 43: *Accidit votivis Circensibus, ut, correptus valetudine, lectica cubans, tensas deduceret.*

Bun.

Cur Varro Historica est apud Livium, lib. ii, secundi belli Panici. Vide Valer. Maxim. lib. 1, cap. de neglecta Religione. — Cur Varro solus evasit. Terentius Varro, consul evasit ex Cannensi praelio. Bun.

hoc fecit, et Paulus, qui nihil meruit, occisus est? A disputatio. Differt ergo, donec veniat temporum finis, quo effundat iram suam in potestate ac virtute cœlesti, sicut

... Fatis Junonis inique,

cum Annibal duos exercitus populi Romani, et astu, et virtute confecit. Nam Juno audere non poterat, aut Carthaginem defendere, ubi arma ejus et curus fuit, aut Romanis nocere, quia

... Progeniem Trojano a sanguine duci
Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces.

Sed illorum sunt isti lusus, qui sub nominibus mortuorum delitescunt, viventibus plagas tendunt. Itaque sive illud periculum, quod imminet vitari potest, videri volunt id placati avertisse; sive non potest, id agunt, ut propter illorum contemptum accidisse videatur. Ita sibi apud homines, qui eos nesciunt, auctoritatem, ac timorem pariunt. Hac versutia, et his artibus, notitiam veri ac singularis Dei apud omnes gentes inveteraverunt. Suis enim vitis perditis, sæviunt, et grassantur, ut perdant. Idcirco etiam humanas hostias excogitaverunt ipsi hostes humani generis, ut quam multas devorarent animas.

CAPUT XVIII.

De Dei patientia et ultione, daemonum cultu, et falsis religionibus.

Dicit aliquis: Cur Ergo Deus hæc fieri patitur, nec tam malis succurrit erroribus? Ut mala cum bonis pugnent; ut vitia sint adversa virtutibus; ut habeat alios, quos puniat; alios, quos honoret. Ultimis enim temporibus statuit de vivis ac mortuis judicare: de quo judicio mihi erit in ultimo libro

VARIORUM NOTÆ.

Paulus. Qui pullos edaces habuit, et tamen apud Cannas cecidit, ut illi Cyprianus illudit.

Qui nihil meruit. Id est nihil fecit poena dignum. Iterum Lactantius l. vi, cap. 10: *Boni nihil tale creduntur mereri, quale sæpe patiuntur.* Bun.

Inique. Virg. viii *Æneid.*, vs. 607. Vide Silium Italic. lib. x.

Astu. Lact. de Opific., cap 2: *Astu se protegant.*

Audere non poterat. Heumannus recte exponit non audebat. Singularis tamen dictio, licet audere pro posse, et posse pro audere, interdum ponant veteres. Vid. Broukhus. ad Propert. l. i, et. 15, vs. 37, p. 64, sq. Bun.

Progeniem. Virg., initio *Æn.* Vide et Valerium loco citato.

Sub nominibus mortuorum delitescunt. Sequitur Tertull. Apol. c. 21: *Contraria divinitas delitescens sub nominibus et imaginibus mortuorum, quibusdam signis et miraculis et oraculis fidem divinitatis operatur.* Et de Spect., c. 10. Bun.

Viventibus. Mss. 4 Colb., 1 Clarom. et Brun. addunt *hominibus.* Ibidem Lactantius, *plagas tendunt, pro intendunt, simplex pro composito, ut mihi videtur, pro insidiantur.*

Apud omnes gentes. Extrema vox gentes, addita ex cunctis mss. et editis, præter Thys. Gall. Spark.

Inveteraverunt. Conf. l. ii, c. 1 *inveterata persuasione.* Ibid., c. 19, *inveteratos errores dixit.* Bun.

Differt ergo. Quia nec gravior Dei ira, nec poena major nobis imminere potest, quam cum Deus peccata punit peccatis. *Maximè quidem Deus est, nec mortem vult peccatoris, sed ut convertatur et vivat.* Ezechielis iii. « Magna Dei ira est, ut Hieronymus ad Castrutium Ezechielis auctoritate scribit, quando peccata non corrigit, sed cecitate cecitate punit.

Vatum prædicta piorum
Terribili monitu horribescant.

Nunc autem patitur homines errare, -et adversum se quoque impios esse, ipse justus, et mitis, et patiens. Nec enim fieri potest, ut non is, in quo perfecta sit virtus, sit etiam perfecta patientia. Unde quidam putant, ne irasci quidem Deum omnino, quod affectibus, qui sunt perturbationes animi, subiectus non sit; quia fragile est omne animal quod afficitur et commovetur. Quæ persuasio veritatem, atque religionem funditus tollit. Sed seponatur interim locus hic nobis de ira Dei disserendi, quod et B uberior est materia, et opere proprio (*Scilicet lib. de Ira Dei*) latius exequenda. Illos ergo nequissimos spiritus quisquis veneratus fuerit, et secutus, neque cœlo, neque luce possitetur, quæ sunt Dei: sed in illa decidet, quæ in distributione rerum attributa esse ipsi malorum principii disputavimus; in tenebras scilicet, et inferos, et supplicium sempiternum.

Docui religiones deorum triplici modo vanas esse: uno, quod simulacra ista, quæ coluntur, effigies sint hominum mortuorum; esse autem perversum et incongruens, ut simulacrum hominis a simulacro Dei colatur: colit enim quod est deterius et imbecillius; tum inexpressibile facinus esse, deserere viventem, ut defunctorum monumentis servias, qui nec vitam, nec lucem dare cuiquam possunt, quæ ipsi careant; nec esse C alium quemquam Deum, præter anum, cujus judicio

Nam ob hoc ipsum mittit Deus efficaciam illusionis, ut Paulus ad Thessal. scribit, ut credant mendacio, ut judicentur omnes qui non crediderunt veritati. Indigni, inquam, sunt fonte vivo, qui cisternas sibi fodiant. Hier. 2. BRET.

In potestate. Id est, per potestatem. Modus loquendi Scripturæ.

Vatum prædicta piorum. Ita restitui ex mss. 2 vetustissimis Reg., 2 al. Reg., Canc., 4 Colb., Em., et ex mss. Virgil. In sex scrip. rec. et in vulgatis est, *piorum.* Virg. iv *Æn.* — *Vatum prædicta piorum.* Sic edo ex mss. Canci et Emman. diversis typis. Est hoc receptum epitheton. Sic Virg. vi *Æn.* vs. 662, *Quique pii vates.* Silii Ital., l. vi, vs. 288, *Nec tacuere pii vates.* Bun.

Quidam. Epicurei. Vide de Ira Dei, cap. 4.

Ne irasci quidem Deum omnino, quod affectibus, etc. Ita, ut et alie passionibus, Deo convenient non affectibus, sed effectibus, ut habet regula. Hoc est, ira non turbat, non afficit Deum dolore, ut homines: sed Deus cum irasci dicitur, facit hoc quod irati solent, nempe punit, affligit; ira itaque in Deo non est affectus, sed voluntas puniendi. GALLEUS. — Vide S. Thom. part. i, quest. 21. art. 5.

Triplici modo. Sic lego cum editis Rom. 1470, Beul., Tornæs., Soub., Cellar. cunctisque mss. præter Em. in quo legitur tribus modis; in vulgatis 11, *triplici ratione.*

Uno. Ex mss. est, inter quos quinque addunt *modo*; 1 Colb. *imo.*

Ista. Omnium mss. est, præter quatuor et editos, in quibus est, *ipsa.*

Esse autem perversum. Sic reposui ex omnibus mss. et sequentia postulanti. In excusis legitur, *et*

ac potestati omnis anima subjecta sit. Altero, quod ipsæ imagines sacræ, quibus inanissimi homines serviunt, omni sensu carent, quoniam terra sint. Quis autem non intelligat, nefas esse rectum animal curvari, ut adoret terram? quæ idcirco pedibus nostris subjecta est, ut calcanda nobis, non adoranda sit, qui sumus ideo excitati ex ea, statumque sublimem præter cæteras animantes accepimus, ut non revolamur deorsum, nec hunc cælestem vultum projiciamus ad terram; sed oculos eo dirigamus, quo illos naturæ suæ conditio dixerit, nihilque aliud adoremus, nihil colamus, nisi solius artificis parentisque nostri unicum numen: qui propterea hominem rigidum figuravit, ut sciamus, nos ad superna et cælestia provocari. Tercio, quod spiritus, qui præsent ipsi religionibus, condemnati et abjecti a Deo, per terram volutur: qui non tantum nihil præstare cultoribus suis possint, quoniam rerum potestas penes unum est, verum etiam mortiferis eos illecebris et erroribus perdant; quoniam hoc illis quotidianum sit opus, tenebras hominibus obducere, ne quærat ab illis verus Deus. Non igitur colendi sunt, quia sententiæ Dei subjacent. Est enim piaculum maximum, addicere se potestati eorum, quibus, si justitiam sequare, potentior esse possis, et eos adjuratione divini nominis expellere, ac fugare. Quod si apparet, religiones istas tot modis esse vanas, quibus docui, manifestum est

A eos qui vel mortuis supplicant, vel terram venerantur, vel spiritibus impuris animas suas mancipant, rationem hominum non tenere, eosque impietatis ac sceleris sui supplicia pensuros, qui rebelles adversus parentem generis humani Deum, susceptis inexpiablebus sacris fas omne violaverint.

CAPUT XIX.

De simulacrum et terrenarum rerum cultu.

Quicumque igitur sacramentum hominis tueri, rationemque naturæ suæ nititur obtinere, ipse se ab humo suscitet, et erecta mente oculos suos tendat in cælum: non sub pedibus quærat Deum, nec a vestigiis suis eruat quod adoret (quia quidquid homini subjacet, infra hominem sit necesse est); sed B quærat in sublimi, quærat in summo; quia nihil potest homine majus esse, nisi quod fuerit supra hominem; Deus autem major est homine; supra ergo, non infra est, nec in ima potius, sed in summa regione quærendus est. Quare non est dubium quin religio nulla sit, ubicumque simulacrum est. Nam si religio ex divinis rebus est, divini autem nihil est, nisi in cælestibus rebus; carent ergo religione simulacra, quia nihil potest esse cæleste in ea re, quæ sit ex terra. Quod quidem de nomine ipso apparere sapienti potest. Quidquid enim simulatur, id falsum sit necesse est; nec potest unquam veri nomen ac-

VARIORUM NOTÆ.

Altero. Hæc lectio 5 editorum et omnium mss. est, quorum quinque perperam addunt vocabulum modo, quod jam præcessit. Cæteri impressi habent altera, et infra tertia, pro tertio, quod cunct. mss. est.

Inanissimi. Non aliter legitur in mss. fere omnibus et in decem editis. 4 Colb. habet *inanissimi*, corrupte; et 4 Colb. cum sex impressis, *vanissimi*.

Qui sumus ideo excitati ex ea. Ita codex antiquus Bononiensis et tres Vaticani; quod sensum efficit rationi magis consentaneum, ait Thomasius.

Ex ea, statumque sublimem. Ita emendo, et sic preferunt veterrimi mss., 1 Bonon., 3 Reg., 5 Vatic., 5 Colb., Ultr., Tax., Lips., Em., Brun., et ed. Torn., Sonbrun. In 4 Clarom. et impressis Florent., Spark., Walch., et ex ea statum sublimem; in edit. Is., ex eaque statum sublimem, mendose omnino: nec melius legas in mss. 2 al. Reg. rec., Cauc., Jun. et in edit. Rom. 1470 et aliis quinque. In 1 Clarom., ut ex eo, male; ad quid enim refertur ex eo? neque ex terra excitati, ex ea statum sublimem accepimus. — Excitati ex ea, statumque. Attamen ut hic excitatum ex ea (terra), sic l. ii, cap. 1, Ex humo sublevatum; l. vii, c. 9, Ab humo excitatum; ibid. c. 6, Allevatum ex humo... excitasse dixit. Bux.

Præter animantes. Id est? præ cæteris animantibus. Vid. l. i, cap. 7. Huc pertinet de Ira cap. 14. Bux.

Nec hunc cælestem. Sequor veteres editiones et omnes fere mss. At legitur ne, in 4 scriptis rec. et 12 vulgatis.

Nisi solius artificis. Ms. Cauc. et 10 impressis, *solum*, corrupte; quid enim sibi vult *solum unicum numen*?

Unicum numen. Mss. 26 et ed. Rom. 1470 habent nomen.

Rigidum. Id est, erectum. Vide cap. seq. circa finem. Quotidianum sit opus. mss. est, præter unum recentiorum; est, typis vulgat.

Tenebras hominibus obducere. Hinc Taur. Epit., c. 28, obducere humano generi tenebras. Cicero, l. iv Acad. 6, obducere tenebras rebus clarissimis. Bux.

Addicere se. Usurpat verbum jure consultorum.

C sicut paulo inferius verbum mancipandi. Nam addicti dicebantur obarati et nexi, qui ob as alienum creditoribus in temporariam servitutem tradebantur. Nam qui peccat, servus est peccati, juxta Paulum. Observa, quod religionis nomen pro eo usurpat, quod Græcis est *θεοδωλία*, in malam nimirum partem: sed id fere in plurali numero duntaxat. BETULEIUS.

Justitiam. Id est, veram religionem.

Violaverint. Sic reperimus in vetustioribus et melioribus manuscriptis, faventibus sex aliis, et ed. Rom. 1468 et 1470, in quibus est *violaverunt*; in 1 Colb. rec. et 12 impressis, *violaverunt*.

Sacramentum. Hæc vox in Lactantio sæpe ita occurrit, ut significet mysterium, ac reconditionem aliquis rei significationem.

Ipse se ab humo suscitet. Illud se in nonnullis imp. deest: sed exprimitur in melioris notæ mss. et edit.

Nec in ima potius, sed in summa regione quærendus est. Sic emendavimus ex omnibus pene mss. et impressis: male autem in 3 Reg. et totidem rec. ed. leg., *religione*. Num rectius legeretur, ut placuit Cellario, *Nec in ima, sed potius in summa*, etc. — Heumannus: Probo, inquit, codicis a Cellario laudati (scil. Emman.) scripturam, *ima, sed potius*. Probarem et ipse, nisi cogitarem, Lactantium sæpe illud *potius* contra receptum morem illi sed præmittere. Unde tutius tot mss. in his Reimann., Lips. et Goth., et editiones omnes sequi. Vide quæ noto ad infra, non... potissimum... sed; l. vi, c. 12, verum hoc ille non potius incante... sed ignorantia veri. Ibid., c. 16, nec... potissimum... sed. Bux.

In ea re. In 1 Clarom. quod, mendose; in altero Clarom. 3 Reg. rec., 2 Colb., 1 Tornes., 1 Sorbon., Lips. et edit. Rom. 1468, in ære quod.

Quod quidem de nomine ipso apparere sapienti potest. Hæc quæ desunt in ms. Bononiensi antiquo, extant in omnibus mss. et editis, Thysiano, Thomasiano, et Cantabrigiensi exceptis, in quibus male omissa sunt, quia res et sensus postulant.

Quidquid... simulatur. Apte Juvencalis, sat. vi. 324

cipere, quod veritatem fuco et imitatione mentitur. A suscepti operis portio; et majestate cœlesti suggerente nobis dicendi facultatem, inveteratos depulimus errores. Nunc vero major nobis, ac difficilior cum philosophis proposita luctatio est: quorum summa doctrina et eloquentia, quasi moles aliqua mihi opponitur. Nam ut illic (*id est, in secundo libro*) multitudine, ac prope consensu omnium gentium premebamur; ita hic auctoritate præstantium omni genere laudis virorum. Quis autem nesciat, plus esse momenti in paucioribus doctis, quam in pluribus imperitis? Sed non est desperandum, istos quoque de sententia, Deo ac veritate ducibus, posse depelli: nec tam pertinaces fore arbitror, ut clarissimum solem sanis ac patentibus oculis videre se negent. Modo illud verum sit, quod ipsi solent profiteri, studio investigandæ veritatis se teneri, efficiam profecto, ut quæsitam veritatem diu, et aliquando inventam esse credant, et humanis ingeniis inveniri non potuisse fateantur.

CAPUT XX.

De philosophis, deque veritate.

Peracta est igitur (ni fallor) magna et difficilis

VARIORUM NOTÆ.

Nil ibi per ludum simulabitur, omnia fient
Ad verum.

Sic Cte., de Amicitia, c. 25, *Fucata et simulata sinceris atque veris opponit.*

Ac jocus est. Id ex Terent. in Eunuch.

Minus religionis est. Hanc lectionem exhibent mss. tres veterrimi Reg., Cauc., Jun., 2 Colb., Goth., Lips., Ultr., Pal., Em., Cantabr., 1 Clarom., Brun., 5 vet. typis excusi, ac 3 rec. Et apud Senecam reperitur, l. v. epist. xxvi. In 2 Reg. et 2 Colb. est *minus*, quod per librariorum oscitantiam contigisse quis non videat, mutatione trium elementorum, *min* in *mun*, ex litterarum apicibus ducta similitudine. Mss. sex, edit. Rom. 1468, et 12 rec. editi legunt *minus*, sed sensu alieno. Cæterum *minus religionis* recte dicitur gentilium religio, quia mini instar religionem tantum imitatur, veritatem non habet. *Partim ex GALLÆO.*

Hic denique cœlo dignus. Sic reposui ex mss. 7 Reg., inter quos sunt duo veterrimi, 2 Bonon., Cauc., 3 Vatic., 6 Colb., 2 Clarom., 2 Lips., 1 Sorbon., Pal., Tax., Pen., Ultr., Em., Brun., edit. Graph. Is. in quo Lips. pro *denique*, est *utique*; in pluribus Vaticanis et edit. Thys., Gall., Spark., *hic Deo cœloque dignus*; in scriptis 2 Reg., Jun., Cantabrig., et vet. excusis quinque, *hic cœlo Deoque dignus. Deoque hic inutilis videtur juxta Thomasi.*

Peracta. Hoc caput est veluti transitus ad librum tertium.

Major nobis... cum philosophis... luctatio. Lact. iv;

c. 25: *Una nobis et magna et præcipua cum carne luctatio est.* Cic., de Fato, c. 6: *Chrysippe, tibi cum Diodoro magna luctatio est.* BUN.
Quasi moles. Difficultas. Virgil.:
Tantæ molis erat Romanam condere gentem!
— *Quasi moles... mihi opponitur.* Observatus est ei Cicero in Verrem, l. v. orat. 10, c. 1: *Quasi murus quidam boni nomen... opponitur.* BUN.
Ac prope consensu omnium gentium premebantur. Ita restitui ex omnibus pene mss., 8 Reg., Cauc., 5 Colb., Lipsiensibus, 2 Sorbon., Nav., Viet., Gat., Marm., Jun., Pal., Em., Cantabrig., Brun. et vetustioribus ac præstantioribus editis, 5 Rom., Florent., Ald., Paris., 1525, Crat., Graph., Cellar., et Torn. in quo deest *gentium*. In ms. Tornes. ac pene consensu omnium premebamur; in Regio-Put. et 1 Colb. et 1 Clarom., premebatur, mendose; in 8 impressis rec. veritas premebatur; in scriptis 1 Reg. et 1 Clarom. veritas premeretur.
De sententia... depelli. Supra dixit de luctatione; eleganter igitur de re gladiatoria hic transfert., l. iii, c. 16, *de sententia pulsus est.* Conf. c. 17; l. v, c. 15. Nullis terroribus de sententiæ proposito posse depelli. BUN.
Deo ac veritate ducibus. Corrigit vulgatum illud: *Duce virtute, comite Fortuna.* Docet, sicut christianum deceat, non propriis viribus non Fortunæ, sed Deo Opt. Max. omnium bonorum auctori, optima queque esse tribuenda. BERUL.

ANALYSIS LIBRI TERTII

LACTANTII.

VANITAS PHILOSOPHIÆ ET PHILOSOPHORUM

Partes hujus libri tres sunt: Prima de philosophia, secunda de philosophorum vanitate, tertia rursus philosophiam non esse sapientiam demonstrat.

In exordio optat sibi Tullianam eloquentiam ad demonstrandam philosophiæ vanitatem, quam philosophiam inanem et falsam esse, his argumentis ostendit. — I. Philosophia est studium sapientiæ; ergo non est sapientia. — II. Illo studio ad sapientiam non pervenitur, ergo ne quidem sapientiæ studiosi sunt

philosophi (Cap. 2). — III. In philosophia, neque scientia est, neque opinatio; ergo non est sapientia; non illa, quia Socrates et Academici eam sustulerunt; non hæc, quia Zenon et Stoici eam repulsi sunt (Cap. 4). — IV. Philosophia seipsam conficit. Nam singulæ sectæ multarum sectarum judicio stultiæ contrariuntur; omnes igitur vane sunt et inanes (Cap. 4). — V. Antestatur scientiam, aut non est, ut vult Arcesilas. Non illud, quia nulla potest esse in homi-

interna et propria scientia, ob fragilitatem conditionis humane; non hoc, quia multa sunt, quæ natura ipsa nos scire, et usus frequens et vitæ necessitas cogit. Ergo utrumque philosophiæ genus corrui: velut, quod sibi scientiam vendicat, et novum, quod eam distrabit (Cap. 5). — Hoc loco corrigit philosophos in physicis. « Academici, inquit, ex rebus paucis obscuris argumetati sunt, nullam esse scientiam: Physicis ex quibusdam apertis et claris omnia sciri posse. Recte quidem coarguit arrogantiam philosophorum Arcesilas; sed addere exceptionem debuit, et dicere: causas rationesque duntaxat rerum naturalium, quia sunt additæ, nesciri posse, quia nullus doceat; nec quæri oportere, quia inveniri non possunt » (Cap. 6). — VI. In ethicis de summo bono dissentiunt philosophi. Hic recitat sententias varias philosophorum de summo bono (Cap. 7), quas refutat (Cap. 8 et 9); ipse summum bonum in sola religione ponit (Cap. 10), ostendens potuisse philosophos summum bonum deductione reperire, quod non sit voluptas, divitiæ, regnum, virtus, sed immortalitas; unde concludit philosophiam ethicam esse vanam (Cap. 11 et 12). — VII. Logicam et physicam non pertinere ad recte vivendum; ergo sic totam philosophiam esse inanem. Qua occasione refellit commendationem philosophiæ Ciceronis (Cap. 13 et 14), et definitionem philosophiæ Senecæ, qui dixit, philosophiam esse rationem recte vivendi (Cap. 15). — VIII. E philosophia non utilitas quaeritur, sed oblectatio; ergo abjicienda est. — IX. Philosophiæ principium et origo apparet; ergo non est sapientia (Cap. 16).

Parte secunda, philosophos ipsos in magna vanitate versari ait, idque probat: — a placitis Epicuri; quod nulla sit providentia, quod animæ sint mortales, etc. (Cap. 17); — a placitis Stoicorum et Pythagoræ, de migratione animarum de corpore in alia corpora, de mortis bono, de vitæ malo; in primisque gratiarum actione Platonis, qui se gratias naturæ dixerit agere, et quod homo natus esset, potius quam mutum animal, et quod masculus potius quam femina, quod Græcus, quam barbarus, quod Atheniensis et quod temporibus Socratis (Cap. 18); quam gratiarum actionem mirifice exagitat Lactantius (Cap. 19, 20, 21); — minorum philosophorum factis et dictis variis: quod Democritus agros suos pascua publica fieri sit passus; quod Zenon peccata paria faciat, misericordiam inter vitia ponat; quod Xenophanes credidit dicentibus orbem lunæ 22 partibus majorem essequam terram (Cap. 22); — ab iis, qui antipodes inducunt, id est, homines, quorum vestigia sint superiora, quam capita (Cap. 23).

Parte tertia rursus probat, philosophiam non esse sapientiam, quia: — ab aliquibus tantum ad philosophos restringitur; — et Stoici et Epicurei omnes admisserunt; tamen non potuerunt efficere quod voluerunt (Cap. 24); — non potest efficere, quod efficit vera religio, ex iracundo placidum, ex avaro liberalem, ex crudeli elementem; — sapientia philosophorum, ut plurimum efficiat, non exscindit vitia, sed abscondit. Pauca vero Dei præcepta sic totum hominem immutant et explosio veteris novum reddunt, ut non cognoscas eundem esse (Cap. 25, 26); — philosophi ipsi fatentur se esse insipientes: Empedocles, Anaxagoras, Democritus, Socrates (Cap. 27); — ex mera insipientia et ignoratione veri Dei, nomen Naturæ et Fortunæ invenerunt (Cap. 27); cum tamen fortuna per se nihil sit, sed tantum accidentium rerum subitus ac inopinatus eventus (Cap. 28).

Sequitur conclusio libri. Una est igitur spes hominis, una salus in hac doctrina, quam nos defendimus, posita. Omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut Deum cognoscat et colat.

LIBER TERTIUS.

DE FALSA SAPIENTIA PHILOSOPHORUM.

CAPUT PRIMUM.

Veritatis collatio cum eloquentia; cur eam non sunt assecuti philosophi: de stylo simplici Scripturarum.

Vellem mihi, quando veritas in obscuro latere adhuc existimatur, vel errore atque imperitia vulgi, variis et ineptis supersitionibus servientis, vel philosophis pravitæ ingeniorum turbantibus eam potius quam illustrantibus, etsi non qualis in Marco Tullio fuit, quia præcipua et admirabilis fuit, aliquam tamen proximam eloquentiæ contingere facultatem; ut

quantum veritas vi sua propria valet, tantum ingenii quoque viribus nixa, exereret se aliquando, et discussis convictisque tam publicis, quam eorum, qui sapientes putantur erroribus, humano generi clarissimum lumen inferret. Quod quidem duabus ex causis fieri vellem: vel quod magis possent credere homines ornate veritati, qui etiam mendacio credunt, capti orationis ornatu, lenocinioque verborum; vel certe, ut ipsi philosophi suis armis potissimum, quibus placere sibi et confidere solent, opprimerentur a nobis.

VARIORUM NOTÆ.

Philosopharum. Hanc vocem addidi ex mss. 1 Regio, Rostochiensis et Marm. necnon ex ipsomet Lactantio, lib. iii, cap. 1 et 30.

Vellem mihi. Ms. Reg. vetust. n. 5736, addit, Constantine Imperator. Plures mss. habent quoniam, pro quando. Vellem mihi, etc. id est, Nisi veritas per se ipsa valeret, vellem eloquentiam, si non eandem, ac Marcus Tullius, saltem proximam habere, ut vires veritatis exererent.

Philosophis. De his hocce libro tertio agitur. Quia præcipua. Ita editi, cum omnibus mss. præter 1 Clarom., in quo est quæ; et sic legere amabat Franciscus.

Veritas vi sua propria valet. Ne credas Lactantii institutum esse, ut eloquentiam, quam unam Cicero de summis virtutibus esse dicit, damnare velit, quam agnoscit donum esse Dei: sed discernit inter veram eloquentiam (quæ fucos et lenocinia nescit), ac inter

Sed quoniam Deus hanc voluit rei esse naturam, ut simplex et nuda veritas esset luculentior, quia satis ornata per se est, ideoque ornamentis extrinsecus additis lucentia corrumpitur, mendacium vero specie placeret aliena, quia per se corruptum vanescit ac diffinit, nisi ornatu aliunde quæsito circumlitum fuerit ac politum: æquo animo fero, ingenium mihi mediocre fuisse concessum. Verum ego non eloquentia, sed veritatis fiducia suscepti hoc opus, fortasse majus quam ut possit meis viribus sustineri: quod tamen, etiamsi ego defecerim, Deo (cujus est hoc munus) adjuvante, veritas ipsa complebit. Etenim cum sciam maximos quoque oratores a causidicis mediocribus sæpe victos, quod tanta est potentia veritatis, ut seipsam, quamvis in rebus exiguis, sua claritate defendat. cur hanc ego in maxima causa, ab ingeniosis quidem illis ac disertis viris, sed tamen falsa dicentibus, oppressum iri putem? ac non illa, si minus oratione nostra, quæ de tenui fonte admodum exilis emanat, lumine tamen suo clara et illustri apparcat? Nec si philosophi doctrina litterarum mirabiles extiterunt, ego etiam illis scientiam veri cognitionemque concessoriam, quam nemo cogitando, aut disputando assequi potest. Neque ego nunc re-

prehendo eorum studium, qui veritatem scire voluerunt, quia naturam hominis Deus veri adipiscendi cupientissimam fecit. sed id arguo, id revinco, quod honestam illorum et optimam voluntatem non sit secutus effectus; quia neque quid esset veram ipsam sciebant, neque quomodo, aut ubi, aut qua mente querendum. Ita dum succurrere humanis erroribus cupiunt, ipsi se in plagas, et errores maximos induxerunt. Ad hoc igitur me opus coarguendi philosophiam, susceptæ materiae ordo ipse deduxit.

Nam cum error omnis, aut ex religione falsa oriatur, aut ex sapientia, in eo convincendo necesse est utrumque subvertere. Cum enim sit nobis divinis litteris traditum, cogitationes philosophorum stultas esse, id ipsum re et argumentis docendum est: ne quis honesto sapientiæ nomine inductus, aut inanis eloquentiæ splendore deceptus, humanis malit quam divinis credere; quæ quidem tradita sunt breviter ac nude. Nec enim decebat aliter, ut cum Deus ad hominem loqueretur, argumentis assereret suas voces, tanquam fides ei non haberetur: sed, ut oportuit, est locutus, quasi rerum omnium maximus iudex, cujus est non argumentari, sed pronuntiare. Verum ipse, ut Deus. Nos autem, cum ad res singu-

VARIORUM NOTÆ.

eam quæ est justitie adolatrix; ut in Gorgia Plato, et Quintilianus lib. II, cap. 16, ut prudenter, ita vere docuerunt. BATELUS.

Ut simplex, etc. Nunc gentiles occasionem ridendi S. Scripturam sumpsere, et non solum S. Scripturam, verum et christianorum scripta, tanquam minus ornata et simplicia spernebant. Arnob. lib. I: *Barbarismis et solæciis obsita, inquit, sunt res vestre.* Item Isidorus Pelusiota, lib. IV, epist. 27. HIERALD. — De ratione simplici veritatis enucleanda, vide Platonem in Cratilo. — *Simplex et nuda veritas*, etc. Minuc. Fel., cap. 16: *Quo imperitor sermo, hoc illustrior ratio est: quoniam non fucatur pompa facundie et gratiæ, sed ut est, recti regula sustineatur.* Cypriz, I, II, ep. 2, ad Donatum: *Cum de Domino et de Deo vox est, vocis pura sinceritas non eloquentiæ viribus nititur ad fidei argumenta, sed rebus. Denique accipe non disertum, sed fortia, nec... cultio sermone fucata, sed... rudi veritate simplicia.* Adde aurea verba Origenis contra Celsum I, III, ed. Canab., pag. 135. Egregie Euripides in Phœniss., vers 472, seqq.

BUNEMAN.

Placeret. Restitui ex mss. 4 Bonon. antiq., 2 Reg. Lips., Pal., 4 Colb. et 1 Brun., quod precedentia exigant, ut simplex et nuda veritas esset luculentior... mendacium vero specie placeret aliena. Alter Brun. habet placere, mendose. mss. 14 cum ed., placet.

Vanescit. Mss 5 rec. inanescit..

Diffinit. Sic reposui ex 24 mss. ac vulgatis Is. et Cellar. Diffinit est in 8 rec. scriptis, et in omnibus fere impressis.

Nisi ornatu aliunde quæsito circumlitum fuerit ac politum. Hæc a nonnullis novis editoribus neglecta restitui Lactantio ex omnibus prope vulgatis, et 46 mss. nisi quod, pro circumlitum, 1 Reg. habet circumventum: Christ, exultum.

Etiamsi ego defecerim. De Opif., cap. 20. *Ego vero libentius sub hoc onere defecerim.* Imitatur Quintilianum I, XII, proem.: *Licet major moles premat, tamen... constitutum est, vel deficere potius, quam desperare.* BUN.

Maximos quoque. Ita ferunt cuncti ferme editi, et antiquiores ac potiores mss. Vnguil tres et 18 rec. mss., maximos quoniam

Potentia veritatis. ut seipsam... defendat. Apparet Cicero, Orat. pro Cœlio, cap. 26: *O magna vis veritatis, quæ contra hominum ingenia, custoditam, solertiam, contraque fictas omnium insidias facile se per seipsam defendat.* BUN.

Cur hanc ego. Sic enovavi ex optimis et antiquissimis mss. ac omnibus pene editis. Scripti sex et 3 rec. impressi ferunt, cur hanc ergo.

Neque ego. Mss. 15 rec. et plerique vulgati, neque enim.

Naturam hominis Deus veri adipiscendi cupientissimam fecit. Rectius Deo tribuit, quam Cicero naturæ, I, II, Fin. 14: *Naturæ cupiditatem ingenii homini veri inveniendi.* BUN.

Induxerunt. Legitur Induxerunt apud Buneman., qui in hunc locum exhibet notam sequentem. — Induxerunt. Ausus sum contra omnes, quos vidi, libros, qui induxerunt habent, hic recipere induxerunt; præcassit enim. ipsi se. Inducere alii alios possunt, induimus nos ipsi. Pari modo hic legendum censui Davisius. ad Cic. II Divinat. cap. 47: *Cur vos induitis in eas captiones?* Idem censet Heumannus. Iterum Laet. I, VI, cap. 12: *Prudens ac sciens in hos se quoque induit.*

Ex sapientia. Repete, falsa.

Cogitationes philosophorum. Ms. 1 Reg. cum edit. Rom. 1470, addit hominum; 1 alter Reg. cum 8 editis, omnium: quæ vox saltem est subaudienda, ut conjicitur ex Laetantii loco infra posito, cap. 16: *Abjicienda est omnis philosophia, Gentilium scilicet; Scriptura enim damnat non omnem, sed tantum vanam philosophiam, ut constat ex cap. II, vers. 8, ad Colossenses.*

Nec enim decebat aliter, ut. Vult omitti aliter Buneman. Proseripsi, inquit, vocem hic ineptam aliter: ubi reliqui omnes, nec enim decebat aliter, ut. Delet quoque Heumannus: nam hic sensum turbat plane. Rescripsi ex omnibus Tornesianis ab air 1548-1613: *Nec enim decebat, ut, cum.* Illud aliter priori loco motum postea commodius eadem reddunt cum Betul. legendo, tanquam aliter fides ei non haberetur, quas sum secutus.

Pronuntiare. Verum ipse, ut Deus. Hæc interpunctio est mss. 6, Reg., quorum duo antiquissimi sunt, 1

las testimonia divinæ vocis habeamus, profecto monstrabimus, quanto certioribus argumentis possint vera defendi, cum etiam falso sic defendantur, ut vera soleant videri. Quare non est, quod philosophis tantum honoris habeamus, aut eorum eloquentiam pertimescamus. Loqui enim bene potuerunt, ut homines eruditi, vere autem loqui, nullo modo, quia veritatem non didicerant ab eo, qui ejus potens esset. Nec sane magnum aliquid efficiemus, quod illos ignorantie redarguemus, quam ipsi sæpissime confitentur in eo solo, quoniam his non creditur, in quo solo credi debuit; conabor ostendere, nunquam illos tam veridicos fuisse, quam cum sententiam de sua ignorantia dixerunt.

CAPUT II.

De philosophia, et quam inanis fuerit ejus in exponenda veritate occupatio.

Nunc quoniam duobus prioribus libris religionum falsitas demonstrata est, nec non origo ipsa totius erroris exposita: hujus libri munus est philosophiam quoque ostendere, quam inanis et falsa sit; ut, omni errore sublato, veritas patefacta clarescat. Ordiamur itaque a communi philosophiæ nomine, ut ipso capite

A destructo, facilius nobis aditus pateat ad excidendum omne corpus: si tamen potest corpus vocari, cujus partes ac membra discordent, nec ulla compage inter se cohereant, sed quasi disjecta et dissipata, palpitare potius, quam vivere videantur. Philosophia est (ut nomen indicat, ipsique definiunt) studium sapientiæ. Unde igitur probem magis philosophiam non esse sapientiam, quam ex ipsius nominis significatione? Qui enim sapientiæ studet, utique nondum sapit, sed ut sapere possit studet. In cæteris artibus, studium quid efficiat, et quo tendat, apparet. Quas cum discendo aliquis assecutus est, jam non studiosus artificii, sed artifex nominatur. At enim verecundia causa studiosos se sapientiæ, non sapientes vocaverunt. Immo vero Pythagoras, qui hoc primas nomen invenit, cum paulo plus saperet, quam illi priores, qui se sapientes putaverunt, intellexit nullo humano studio posse ad sapientiam perveniri, et ideo non oportere, incomprehensæ atque imperfectæ rei perfectum nomen imponi. Itaque cum ab eo quaereretur, quoniam se profiteretur, respondit: philosophum, id est, quæsitorem sapientiæ. Si ergo philosophia sapientiam quaerit, nec ipsa sapientia est; quia necesse est aliud esse, quod quaerit; aliud,

VARIORUM NOTÆ.

Colb., Lips., Tornes., Betul., Em., Brun. ac vet. ed. 2, Rom. et Venet. 1490. In pluribus mss. nulla est adhuc verba interpunctio: quatuor ultima a ms. Mertonensi absunt: unde ea esse glossema fere suspicor cum Walchio et Heumanno.

Monstrabimus. Sic emendavi ex cunctis mss. codicibus, et editis Rom. 1470, Betul., et versione Gallica, an 1563.

Tantum honoris habeamus, aut. Benem., ut. (Sic edo, inquit, ex Sublac., Rost. Ven., 1471, 72, utraque 78, 93, 97, Paris., Parrh., Jun., Ald., Crat., Gymn., et Heumannus sic legendum credit. Recte. Sic lego l. vii, c. 5: Si tantum honoris homini habuit, ut ipsius causa mundum fabricaret. lb., c. 4: Tantum illi honoris habuit, ut eum præficeret universis. Recentiores sine ulla mss. mentione, nisi quod Cauci, aut... etiam eorum hic variant. Gryph., 1541, et hunc secuti Thomas. Isæus, Gall., Cant., Spark., Cell., tantum honoris habeamus, aut eorum; Tornes., 1548 et Betul. tantum honoris debeamus, aut; Tornes., 1587-1613, et Walch., tantum honorem habeamus, aut. Si ut pro aut legas, postrema lectio bona. Sic Cyprian., epist. ad Magnum, ed. Pamel., ep. 76. Nisi si justum... ut... tantus honor habeatur hæreticis, ut non interrogentur, etc.

Redarguemus. Ita omnes ferme mss. et multi impressi, 2 Reg., arguemus; 2 al. Reg., redarguimus; 5 edd., redarguamus.— Illos ignorantie redarguemus. Idem quoque iterum dixit in Epit., cap. 29, cosque stultitiæ redarguit. Ejus generis sunt l. iii, c. 4, aliquem stultitiæ convincere; ibidem sup. stultitiæ accusare; Epit., c. 32, stultitiæ condemnare. Bus.

Quoniam his non creditur. Hæc verba absunt a mss. Oxoniensibus, Bold. et Cott. sed reperiuntur in aliis codicibus ac impressis, ac optimum sensum efficiunt. Hæc porro lectio nostra multo distinctior editione Romana, quæ sic habet: Nec sane magnum aliquid efficiemus, quod illos ignorantie arguemus, quam sæpissime confitentur. In eo solo, quoniam eis non creditur, in quo solo credi debuit; conabor ostendere, etc.

Sententiam. Post hanc dictionem, ms. 1 Bon

antiqui, et rec. edit. Thom., Thys., Gall. inserunt, in se.

Prioribus. Ita reposui ex manuscriptis, præter 2 Reg. et editos, in quibus est superioribus, quæ vox deest in uno Colbertino.

Ad excidendum. Sic restitui ex quamplurimis mss. editisque, Rom. 1470. Gymnic., Crat., Betul. Et sic legendum esse censebat doct. Francius. In 12, vulgaris et recentissimis 2 scriptis est ad excidendum; in septem ad incidendum.

Dissecta et dissipata. Ex omnibus ferme mss. et excusis ita reposui. Tres inpressi ferunt dissecta, nec male; tres scripti cum edit. Tornes. et Soubron. disjuncta.

Ipsique definiunt. Vide Cic. n. Officior. in principio.

Studiosos sapientiæ, φιλοσόφους.

Sapientes, σοφούς.

Immo vero Pythagoras. Videndi Augustinus lib. xiv de Trinitate, cap. 1, et lib. viii, cap. 2, de Civitate Dei; et Cicero lib. v Tusculan. quest. Deus ergo ipse summa sapientia; cultus autem Dei est sapientia hominis, de qua nunc loquimur. Nam sapientia hujus mundi stultitia est apud Deum. Secundum hanc itaque sapientiam, quæ Dei cultus est, ait sancta Scriptura (Sapient. vi, 26): *Multitudo sapientium sanitas est orbis terrarum.* Sed si de sapientia sapientium disputare est, imitandum est exemplum Pythagoræ, qui cum ausus non fuisset se sapientem profiteri, philosophum potius, id est amatorem sapientiæ, se esse respondit? A quo id nomen exortum, ita deinceps posteris placuit, ut quantalibet de rebus ad sapientiam pertinentibus doctrina quisque, vel sibi vel aliis videretur excellere, nonnisi philosophus vocaretur. Vide præter S. Augustin. ubi supra; Cicéron., præfat. l. i Tuscul., et Laert. initio.

Imperfectæ rei perfectum. Laertius c. l. ex Heraclide Pontico refert Pythagoræ verba: *πρότερον εἶναι σοφὸν ὑποθεσάμενον, ὅλλαι ἢ εἶναι.* Seneca, ep. 89: *Dicam inter sapientiam et philosophiam quid intersit: sapientia perfectum bonum est mentis humane; philosophia sapientiæ amor est et affectatio.* Bus.

quod quæritur: nec quæsitio ipsa recta est, quia A nihil potest invenire.

Ego vero ne studiosos quidem sapientiæ philosophos esse concesserim, quia illo studio ad sapientiam non pervenitur. Nam si facultas inveniendæ veritatis huic studio subjaceret, et si esset id studium tamquam iter ad sapientiam, aliquando esset inventa. Cum vero tot temporibus, tot ingentis in ejus inquisitione contritis non sit comprehensa, apparet nullam esse ibi sapientiam. Non ergo sapientiæ student, qui philosophantur: sed ipsi studere se putant; quia illud quod quærent, ubi, aut quale sit nesciunt. Sive ergo sapientiæ student, sive non student, sapientes non sunt; quia nunquam reperiri potest, quod aut non recte quæritur, aut omnino non quæritur. Videamus tamen id ipsum, possit ne hoc studio reperiri aliquid, an B nihil.

VARIORUM NOTÆ.

Nec quæsitio ipsa recta est. Sic lego cum 4 excusis, et 16 mss. quorum duo sunt vetustissimi. Sex alii legunt *quæstio*; ms. Pen. et plures Vaticani ac 7 editi, *nec quæsitio sapientiæ recta est.* Expunxi tamen, quo carent mss.

Opinatio. Opinatio est opinio quæ scientiæ opponitur, et a recentioribus philosophis dicitur probabilitas. Ex Walchio.

Scientia ab ingenio. Id est, ab animo. Nam infra cap. 6, dicit scientiam ab anima esse, ignorationem a corpore. Vide cap. 1 de ira Dei. Metaphysicum illud lumen divinitus in mentibus nostris accensum, alii sapientiam, alii scientiam (huc hic noster) appellant, cum scientia propriè sit rerum in natura mutabili perpetuarum et constantium: quod lumen est ab ipsa natura mentibus mortalium inditum; quod licet corporali caligine obnubilatur, plus tamen lucis in aliis, in aliis minus est, et ob id etiam plus in aliis, in aliis minus scientiæ est. Quod quidem mirum non est, cum divinæ sapientiæ doctor Augustinus neget, cuiquam ranctorum cælestem sapientiam totam contigisse. Cujus asseverationis ipsum Paulum auctorem habet *ἀποκρίνωται*. BETULEIUS.

Idcirco enim oculos et aures, etc. Socrates quidem in Theæteto, in secunda definitione, *τὸ ἐπιστήμη* definit *αἰσθάνειν*. Quomodo vero inter se differant, docet Aristot. in iii de Anima, cap. 8. BETULEIUS.

Permaneret. Sic restitui ex mss. 2 Bonon., Lips., Pal., Tax., ad hoc enim conspirant antiquiores et potiores mss. Regio-Prut. qui habet, *permaneret*; Caec., 3 Reg., Ultr. 1 Brun. *permanet* pro *permaneret*; 1 Colb., *permearet*. In rec. 5 al. Regi., 5 Colb., 2 Clardm. et in excusis est *perveniret*; in 1 Reg. et 1 Brun., *perveniat*.—*Permaneret.* Scite, ut Cicero. *permanere* ad animum, ad sensus, ad aures. In omnibus edd. *perveniret*, quod et ipsum elegans. Ben.

Sol utrumne, etc. Lucretius de sideribus in Universum lib. v:

Quidquid id est, nihilo fertur majore figura,
Quam nostris oculis, quod ceruiamus, esse vidui.

Epiciuri dogma hoc est. Vide super hac re Plutarchi verba ex philosophorum Placitis lib. ii, cap. 11, ubi solem septies et vices terra majorem dixit. Consenti Galenus, *κατὰ φιλόσοφον*. *Ἰσοπύκνως* cap. 58. Sed apud Cic. in Acad. quæst: amplius duodeviginti partibus mathematicis terra major creditur; id quod precedenti capite apud Plut. eidem Anaximandro tribuitur. Sed in ejus Vita apud Laert. legitur asseruisse, *τὸν ἥλιον οὐδὲν ἰσότητος τῆς γῆς, καὶ καθάπερ ἄνθρωπος πύρ*. Plato in eadem fere sententia fuit in Epinomide. Macrob. in i de Som. Scip., cap. 20, Eratostheni tribuit, quod

CAPUT III.

Philosophia quibus rebus constet; et quis fuerit Academicæ sectæ auctor primarius.

Duabus rebus videtur philosophia constare, scientia et opinione, nec ulla alia re. Scientia ab ingenio venire non potest, ne cogitatione comprehendi; quia in seipso habere propriam scientiam, non hominis, sed Dei est. Mortalis autem natura non capit scientiam, nisi quæ veniat extrinsecus. Idcirco enim oculos, et aures, et cæteros sensus patefecit in corpore divina solertia, ut per eos aditus scientia permaneret ad mentem. Nam causas naturalium rerum disquirere, aut scire velle: sol utrumne tantus, quantus videtur, an multis partibus major sit, quam omnis hæc terra; item, luna globosa sit, an concava; et stellæ utrumne adhæreant cælo, an per aerem libero

Plut. et alii Anaximandro adscripserunt, sic referens: *Eratosthenes in libris Dimensionum sic ait: Mensura terræ, septies et vices multiplicata, mensuram solis efficiet.* Macrob. autem ipse colligit solem octies terra majorem esse. Franciscus vero Philadelphus in i Convivialium lib. ex Ptolemæo colligit, solem quam terra majorem esse centies sexagies sexies, additis octavis tribus. Lege præterea de solis magnitudine Cleomedem lib. ii, Plin. lib. ii, cap. 11. BETULEIUS.—Vide si lubet Cartesium.

Luna globosa. Vide Plutarchum in Placitis lib. ii, cap. 27. Cleomedes præcos tres tantum in luna figuras protulisse refert: surgentem in cornua, dividuam, plenam; indeque Dianam Triviam fuisse dictam. Testatur tamen a junioribus adjectum esse, utrinque turgidam; sic enim *ἀπλοπύκνως* Valla reddidisse videtur, quod Budæus utrinque convexum. Cujus quidem Plin. lib. ii, cap. 9, et Theon in Arato, hæc memores, nullam faciem mentionem. Sed meminit Martianus l. viii, meminit Macrob. lib. i, cap. 6, Somn., et ipsa Luna apud Lucianum in Icaromenippo. Adiciemus his, quæ refert Cicero in Academ. quæst lib. iv de Xenophane, qui lunam habitabilem dixit, eamque esse terram multarum urbium. Physici certe lunam ætheream terram dixerunt, teste Macrobio. Vide de his omnibus Philippi Convivales sermones. Aristoteles l. ii de Cælo, c. 11, sidera omnia *σφαίροειδῆ* facit: sicut etiam Cicero in Scipionis Somnio, ubi Macrobius stellarum corpora sphaeras appellat. Sed inventi sunt qui secus putarunt, Cleanthes, Anaximenes, et alii. BETULEIUS.

Et stellæ utrumne cælo adhæreant, etc. Ita reposui ex editis Tornes. Soubron. et omnibus manu exaratis, præter 2 Reg. rec. et impressos, in quibus est, *et stellæ utrumne cohareant cælo*. Notat Xenocratis, sive, ut Galenus habet, Xenophanis dogma: de his vide Plutarchum. Hodie certe nec ille stellarum situs agnoscitur, nec dubiantur quin fixæ stellæ cum tota universitate circumagantur. Cur autem Lactantius dictitet per aerem ferri sidera, ratione caret, nisi aera pro æthere dixerit. Est enim omnino *ἄνερος*, vel ex vulgi opinione sumptum: quæ, ut in Phædone Plato docet, ex imbecillitate et tarditate visus nostri nascitur; vel quod superioribus idem æther est, quod nobis aer, ut idem Plato ibidem refert. BETULEIUS.

Utrum quietum sit et immobile. Sic habent mss. Jun., Cantabrig., duo Reg. et alii cum plur. editis; 3 al. Reg., aut *mobile*; mss. Caec., *immortale*. Emendo ex optimis et veteribus 4 Reg., 1 Bon., antiq., Ultr., Goth., Em., 4 Colb., 2 Brun. et ed. Graph., Gymnic, Torac., Soubron., Paris., Cellar., Valeb., et *immobile*; nec aliter hunc locum ad verbum refert Isidorus

cursum ferantur : cœlum ipsum qua magnitudine, qua materia constet, utrum quietum sit et immobile, an incredibili celeritate volvetur; quanta sit terræ crassitudo, aut quibus fundamentis librata et suspensa sit. Hæc, inquam, disputando, et conjecturis vellet comprehendere, tale est profecto, quale si dissequere velimus, qualem esse arbitremur cujuspiam remotissimæ gentis urbem, quam nunquam vidimus, cujusque nihil aliud quam nomen audivimus. Si nobis in ea re scientiam vindicemus, quæ non potest sciri, nonne insanire videamur, qui id affirmare audeamus, in quo revinci possimus? Quanto magis, qui naturalia, quæ sciri ab homine non possunt, scire se putant, furiosi dementesque sunt judicandi. Recte ergo Socrates, et eum secuti Academici scientiam sustulerant, quæ non disputantis, sed divinantis est. Superest, ut opinatio in philosophia sola sit. Nam unde abest scientia, id totum possidet opinatio. Id enim opinatur quisque, quod nescit. Illi autem, qui de rebus naturalibus disputant, opinantur ita esse, ut disputant. Nesciunt igitur veritatem; quoniam scientia, certum est, opinatio, incertum.

Redeamus ad illud superius exemplum. Age, opinemur de statu et qualitate urbis illius, quæ nobis rebus omnibus præter nomen ignota est. Verisimile est, in plano sitam, lapideis montibus, ædificiis sublimibus, viis pluribus, magnificis ornatisque delubris. Describamus, si placet, mores habitumque civium. Sed cum hæc dixerimus, alius contraria dis-

putabit; et cum hic quoque peroraverit, surget et tertius, et alii deinceps, et opinabuntur multo disparia, quam nos sumus opinati. Quid ergo erit ex omnibus verius? fortasse nihil. At omnia sunt dicta, quæ in rerum naturam cadunt; ut necesse sit aliquid eorum esse verum. At nescietur, quis verum dixerit. Potest fieri, ut omnes ex parte aliqua erraverint, ex parte attigerint veritatem. Stulti ergo sumus, si hoc disputatione quæramus; potest enim supervenire aliquis, qui opiniones nostras derideat, nosque pro insanis habeat, qui velimus id, quod nescimus, quale sit, opinari. Verum non opus est longe posita conquirere, unde nemo fortasse veniat, qui nos redarguat. Age, opinemur, quid nunc in foro geratur, quid in curia; longum est id quoque: dicamus, interposito uno pariete quid fiat; nemo potest id scire, nisi qui audiverit, aut viderit. Nullus igitur audeat id dicere, quia statim non verbis, sed re ipsa presenti refutabitur. Atqui hoc idem faciunt philosophi, qui disputant in cœlo quid agatur: sed eo se id inipune facere arbitrantur, quia nullus existit, qui errores eorum coarguat. Quod si existimarent descensurum esse aliquem, qui eos delirare ac mentiri doceret, nunquam quidquam de iis rebus, quas scire non possunt, disputarent. Nec tamen ideo felicior putanda est eorum impudentia et audacia, quia non redarguantur: redarguit enim Deus, cui sol veritas nota est, licet connivere videatur, eamque hominum sapientiam pro summa stultitia computat.

VARIORUM NOTÆ.

lib. II. Origin., cap. 24, et præterea istic sequitur, an incredibili celeritate volvetur. Vide Copernicum, cardinalem de Cusa, Cartesium, aliosque auctores infra laudatos; nempe Macrobius lib. I. de Somnio Scipionis, cap. 17; Plinius lib. II. cap. 3; Aristotelem, in libro de Cælo secundo, de Mundo, et alibi. Cicero de Universitate n. 17 sic: *Maxima itaque una conversio atque eadem ipse circum se torquetur et vertitur.* (Vide col. 355, lin. 2.)

Quanta sit terre crassitudo. Macrobius lib. I. de Somnio Scipionis, c. 20, colligit, ut ipse prædicat, evidentissimis et indubitabilibus dimensionibus universæ terre ambitum, quæ ubicumque vel incolitur, vel inhabitabilis jacet, habere stadiorum millia ducenta quinquaginta duo, diametron vero octoginta millia stadiorum, vel non multo amplius habere. Idque ex ratione Eratosthenis, quam sequitur etiam Cleomedes libro I. Lege ad hæc magnam Ptolemæi Constructionem lib. V, cap. 16, et ibidem Theonis Hypomnemata, et Martianum in sua Geometria. Cæterum de terre magnitudine indeterminate disputat Plato in Phædone. Ber.

Quibus fundamentis librata, etc. Vide Simoniæ apud Platonem in Phædone ad finem; Cicéronem in Acad. Ptolemæum lib. III, cap. 7. ALMAGESTI.

Disputando. Mss. I Bon. antiq., *disputare.*

Arbitremur. Sic restitui ex 13 optimis ac vetustissimis mss. et 4 editis Tor. Soub. Cellar. et Walch. Scripti 7 rec. et 16 excusi ferant *arbitramur.*

Qui naturalia. Non illam enumeratur physice quæ medicince fundamentum est, et intra cap. 5 et 6 potest; sed eam cujus proprium, ut Laertius inquit, est, disputare de mundo deque rebus in mundo existentibus.

Recte ergo Socrates, etc. Vel ex ipso Laertio patet

Academiæ ex Socratis fluxisse doctrina. Plato siquidem Socratis auditor, Academiæ constituit. Academici licet docendi genus optimum quibusdam secuti videntur, quia vero illorum professio in opinionibus duntaxat sita est, vera nobis Carneadis Stoici de ipsis censura videtur, qui opinaturum sapientem, erraturum dixit; qui enim opinatur, nihil scit. Scientia igitur e medio ab ipsis tollitur. Contra Academiæ heresim disserit Augustinus libris tribus, ex re ipsa inscriptis; Epiphanius lib. I. Error.

Opinatur... quod nescit. L. III, c. 4. Exprimit hic Cicéronem L. IV Tus., c. 11. Opinatio est, judicare se scire, quod nesciat. Bon.

Verius. Ita reposui ex cunctis prope mss. Duo recentissimi cum impressis ferunt *certius*; tres *verè certius*. Agitur hic de vero. Vide seqq.

In rerum naturam cadunt. Sic restitui in quarto casu ex omnibus ferunt mss. et veteribus edis 2 Romanis, Tornes. ac Soubron. Vulgati quamplures cum scriptis 4, *natura*.

Nullus igitur. Hanc lectionem admisi ex cunctis mss. et edis. Cellar. et Walch. In 14 excusis est, *nullus enim*.

Descensurum. Sc. de cælo. Reimm., *dissecurum*, non male. Pro recepta Livius lib. VI, cap. 18. *Nunquam prout me de cælo descendant.* Conf. Lact. I, III, c. 20. Bos.

Licet connivere viaratur. At, teste Thomasio, in uno Vaticano codice legitur, *licet conticere videatur*, quod ipsi maxime probatur; atque *connivere* nil significare, quod ad rem pertinet.

Summa stultitia. De hac vide Paulum, I Cor., cap. III, 19.

CAPUT IV.

Scientiam a Socrate, opinionem a Zenone esse sublatam.

Recte igitur Zeno ac Stoici opinionem repudiarunt. Opinari enim te scire, quod nescias, non est sapientis, sed temerarii potius, ac stulti. Ergo si neque sciri quidquam potest, ut Socrates docuit, nec opinari oportet ut Zeno, tota philosophia sublata est. Quid, quod non tantum ab his duobus evertitur, qui philosophiae principes fuerunt, sed ab omnibus; ut jam videatur, jampridem suis armis esse confecta. In multas sectas philosophia divisa est; et omnes varia sentiunt. In qua ponimus veritatem? in omnibus certe non potest. Designemus quamlibet: nempe in cæteris omnibus sapientia non erit. Transeamus ad singulas: eodem modo, quidquid uni dabimus, cæteris auferemus. Unaquæque enim secta omnes alias evertit, ut se suaeque confirmet; nec ulli alteri sapere concedit, ne se desipere fateatur: sed sicut alias tollit, sic ipsa quoque ab aliis tollitur omnibus. Nihilominus enim philosophi sunt, qui eam stultitiae accusant. Quaecumque laudaveris, veramque dixeris, a philosophis vituperatur, ut falsa. Credemusne igitur uni sese suamque doctrinam laudanti, an multis unius alterius ignorantiam culpantibus? Rectius sit necessè est, quod plurimi sentiunt, quam quod unus. Nemo enim potest de se recte iudicare, quod nobilis poeta testatur. Ita enim comparatam esse hominum naturam omnium, aliena ut melius videant, et diiudicent quam sua. Cum igitur omnia

A incerta sint, aut omnibus credendum est, aut nemini: si nemini, sapientes ergo non sunt, quia singuli diversa affirmantes, sapientes esse se putant: si omnibus, aequè non sunt sapientes, quia singuli ab omnibus esse negantur sapientes. Pereunt igitur universi hoc modo, et tanquam sparti illi poetarum, sic se invicem jugulant, ut nemo ex omnibus restet: quod eo fit, quia gladium habent, scutum non habent.

Si ergo singulae sectae multarum sectarum iudicio stultitiae convincuntur, omnes igitur vanæ, atque inanes reperiuntur: ita seipsam philosophia consumit, et conficit. Quod cum intelligeret Arcesilas Academicæ conditor, reprehensiones omnium inter se collegit, confessionemque ignorantiae clarorum philosophorum, armavitque se adversus omnes. Ita constituit novam non philosophandi philosophiam. Eo igitur auctore, duo philosophiæ genera esse cœperunt: unum, illud vetus, quod scientiam sibi vendicat; alterum, novum repugnans, quod eam detrahit. In his duobus generibus video dissidium, et quasi civiis bellum. Sapientiam, quæ detrahi non potest, in qua parte ponemus? Si natura rerum sciri potest, hæc tironum caterva interibit; si non potest, veterani conficiuntur: si pares fuerint, nihilominus peribit dux omnium philosophia, quia detracta est; nihil enim potest sine interitu sibi esse contrarium. Si autem, ut docui, nulla potest esse in homine interna et propria scientia, ob fragilitatem conditionis humane, Arcesilæ manus vincit. Sed ne ipsa quidem stabit, quia non potest omnino nihil sciri.

VARIORUM NOTÆ.

Opinari... te scire. Illud scire non debet abesse: hic necessarium, et habent omnes editiones recte. Requirit locus Ciceronis a me ad e. 3 citatus, et Epit. cap. 31: *Opinari autem scire, quod ignores, temeritas ac stultitia est.* Bon.

Scire. Abest scire ab Emmanuel. et Gothano mss. Qui philosophiæ principes fuerunt. Academici et Stoici principes erant philosophorum. Academicæ sectæ fundamentum quasi posuit Socrates: Stoicæ auctor est Zeno.

Comparatam. De quo vide Terent. Heauton. act. III, scen. 1, vs. 97. Hinc nata est sententia, *Neminem in re sua idoneum iudicem esse.*

Sparti illi poetarum. Sic legendum censeo cum Jo. Cauci, et Isæo: sic impressum est in Florent., Junt., Aldina 1515 et 1553, Veneta 1509 et 1521. Parrhas. Parisiensi 1523, Antwerp., Graph. 1552. Crataeundi ac Gymnici editionibus. *Sparti illi poetarum* sunt homines illi e dentibus serpentis a Cadmo satis orti: fabula notior est, quam ut referri debeat. Hoc saltem addam, spartos illos vocari a Græco nomine *σπάρτος*; hinc *σπάρτος* sili, seminati. Hoc verbum Lactant. Latine motu scripsit: sic etiam Vulgatus interpretes Joan. v. 2. et Plinius Græcum nomen tanquam Latinnus scripsere *probatum* dicendo pro ovibus. Lib. vii, cap. 2. sic Virgil. alienibi, *acta*, quod est *acti*, *latus*, dixit. Etiam in hoc Isæo assentior, mendum irrepsisse, eo quod scriba significationem hujus dictionis non percipientes, et mendum suspicati, pro *sparti*, *spartitate* substituerunt. GALLÆUS. — Haec vocem natam suspicor ex *sparti*, *sili*; quæ ultima dictio per interpretationem in quibusdam veteribus codicibus fuerit addita. et in textum intrusa: ac deum corrupta in

zō spartati, vel *spartitata*, quod est in 28 mss. et 9 editis. Vide et Euripid. in Poenis, et Ovid. l. iii Metamorph.

Arcesilas. Novæ seu mediæ Academicæ conditor. Cic., in Acad. quasi., veterem Academicam, Platoniceam illam vocat: novam, quæ usque ad Carneadem perducta est, qui quartus ab Arcesila fuit, in eademque Arcesilæ ratione permansit. Cic. lib. iii de Orat.: *Arcesilas primum, qui Polemonem audierat, ex partibus Platonis libris, sermonibusque Socraticis hoc maxime arripuit, nihil esse certi, quod aut sensibus aut animo percipi possit.* BRETHERUS.

Novam non philosophandi philosophiam. Ut Fabius Maximus novum genus pugnandi, non pugnare. Flor. ii, 6. FRASERUS.

Detrahit. Omnium manuscriptorum et vet. edit. Rom. est; *distrahit* editorum rec.

Quasi civile bellum. etc. Cicero in eo lib. qui *Lucullus* inscribitur, affirmat Arcesilam, philosophiam bene constitutam eo evertisse modo, quo Gracchus Tiberius Remp. et in eorum delictis auctoritate, qui negarent quidquam sciri aut percipi posse: quorum e numero eximit, et Socratem, et Platonem. BR.

Tironum caterva. Intelligit Arcesilæ sectatores, et novos Academicos.

Veterani. Scilicet Platonici.

Sine interitu suo sibi. Addidi suo ex Bon., Tax., Pen. Cauc., Junt., Cant., Sablæ., Rost. Ven., 1471, utraque 78, 93, 91. Pier., Junt., Aid., Parrh. Crat., Gymn., Gryph., Tornes. Non video, quare Thomas. ejusque asseclæ illud sub egerint. Bon.

Vincit. Sic ex mss. reposui. In editis et l. Reg. rec. est, *vicit*. Utrumque tamen potest dici.

CAPUT V.

A

CAPUT VI.

Multarum rerum scientiam esse necessariam.

Sunt enim multa, quæ natura ipsa nos scire, et usus frequens, et vitæ necessitas cogit. Itaque pereundum est, nisi scias, quæ ad vitam sunt utilia, ut appetas, quæ periculosa, ut fugias et vites. Præterea multa sunt, quæ usus invenit. Nam solis ac lunæ varii cursus, et meatus siderum, et ratio temporum deprehensa est, et natura corporum a medicis, herbarumque vires, et ab agricolis natura terrarum, nec non imbrium futurorum, ac tempestatum signa collecta sunt. Nulla denique ars est, quæ non scientia constet. Debit ergo Arcesilas, si quid saperet, distinguere, quæ sciri possent, quæve nesciri. Sed si id fecisset, ipse se in populum rede-gis-

set. Nam vulgus interdum plus sapit; quia tantum, quantum opus est sapit. A quo si quæras, utrum sciat aliquid, an nihil, dicet se scire, quæ sciat, fatebitur se nescire, quæ nesciat. Recte ergo aliorum sustulit disciplinas, sed non recte fundavit suam. Ignoratio enim rerum omnium non potest esse sapientia, cujus est scire proprium. Ita cum philosophos expugnaverit, ac docuerit eos nihil scire, ipse quoque nomen philosophi perdidit; quia doctrina ejus est nihil scire. Nam qui alios reprehendit, quod nesciant, ipse debet sciens esse. Cum autem nihil sciat, quæ perversitas, quæve insolentia est, ob id ipsum se philosophum constituere, propter quod cæteros tollat? Possunt enim sic respondere: Si nihil nos scire convincis, et ideo non esse sapientes, quia nihil sciamus; ergone tu quidem es sapiens, quia te quoque confiteris nihil scire? Quid ergo promovit Arcesilas, nisi quod confectis omnibus philosophis, seipsum quoque eodem mucrone transfixit?

VARIORUM NOTÆ.

Herbarum vires. Herbariæ medicinæ inventionem Galenus assignat Cheironi Centauro, Macer Artemiside. BETULIUS.

Nec non imbrum. Id ipse Christus concedit Matth. xvi, Lucas xi. De his Aratus potissimum, et Virgil. in Georg. BETUL.

Debit ergo Arcesilas. Arcesilas, teste Mela, nihil affirmantis Academiae antistes, ita omnem rerum scientiam ex hominibus sustulit, ut eam soli Deo reliquerit; ut Epiphanius de eo scribit tom. ii, lib. iii, de Hæresibus. BETULIUS.

Se in populum rede-gisset. In populum redigere dixit, pro eo quod est in ordinem redigere. De quo loquendi modo vide Budæum in L. D. Marcus. ff. de Off. præsidis. — *Se in populum rede-gisset.* id est, se vulgo philosophorum annumerasset. Prius in ordinem redigere, auctore Prisciano et Raph. Reg. inter viles et abjectos connumerari dixit Quintil. i Instit. c. 4. BON.

Convincis. Manuscriptorum ac 3 vet. edit. Rom., Tornes. et Soubbron. est hæc lectio; conviceris, cæterorum editorum.

Arcesilas. Mss. pene omnes et vet. edit. Rom. ferunt *Archisilas*. At 1 Reg. vetustissimus et vulgati, *Arcesilas*, cum Diogene Laertio de Vita Philosophorum.

Confectis. Artis Gladiatoriæ verbum, quod de gladiatore multis vulneribus confosso dicitur Cicero

De sapientia, et Academicis et Physicis.

Nusquam ne igitur sapientia est? Immo vero inter ipsos fuit: sed nemo vidit. Alii putaverunt, sciri posse omnia; hi sapientes utique non fuerunt; alii nihil, ne hi quidem sapientes fuerunt; illi, quia plus homini dederunt; hi, quia minus: utrisque in utramque partem modus defuit. Ubi ergo sapientia est? Ut neque te omnia scire putes, quod Dei est, neque omnia nescire, quod pecudis. Est enim aliquod medium, quod sit hominis, id est scientia cum ignoratione conjuncta et temperata. Scientia in nobis ab animo est, qui oritur e coelo; ignoratio a corpore, quod est e terra: unde nobis et cum Deo, et cum animalibus est aliqua communitas. Ita quoniam ex his duobus constamus elementis, quorum alterum luce præditum est, alterum tenebris; pars nobis data est scientiæ, pars ignorantia. Per hunc quasi pontem transire sine cadendi periculo licet; nam illi omnes, qui se in alteram partem inclinaverunt, aut dextro, aut sinistro versus ceciderunt. Utraque autem pars quomodo erraverit, dicam. Academici contra Physicos ex rebus obscuris argumentati sunt, nullam esse scientiam, et exemplis paucarum rerum incomprehensibilium contenti, amplexi sunt ignorantiam; tanquam scientiam totam sustulissent, quia in parte sustulerant. Physici contra ex his, quæ aperta sunt, argumentum trahebant, omnia sciri posse, contentique perspicuis, retinebant scientiam; tanquam totam defendissent, quia ex parte defenderant. Itaque neque hi clara, neque illi obscura viderunt: sed utrique, dum solam scientiam consertis manibus vel retinent, vel eripiunt, non viderunt, in medio constitutam fore, quæ illos ad sapientiam transmitteret.

Catil. ii c. 11: *Gladiatori illi confecto et saucio.* CELLAR.

Inter ipsos. Sic restitui ex 29 potioribus et antiquioribus mss. Pro *ipsos*, editi et sex rec. scripti resposuerunt *philosophos* ob novi capitis initium; alii 4 et edit. Is. post *ipsos* addiderunt *philosophos*, scilicet glossena ex ora libri admissum in textum.

Ab animo est qui. Masculino genere omnes fere scripti et quinque excusi. In editis 14 est, *ab anima quæ*. Supra, cap. 3, dixit scientiam ab ingenio esse.

Sinistro versus. Sinistrorsus Cæsaris vi. Gall. in meis Lexicis desidero. BON.

Paucarum rerum. Cum ms. i Bonon. Thysius et Gallæus addunt *et*.

Quia. Hic et infra quam legendum esse censebat Francius.

Consertis manibus. Proverbium, pro summa contentione: metaphora sumpta a luctantibus. Vel est allusio ad antiquum illum fori morem, quo ex jure manu consertum vocabant. De quo præter Bud. et Erasm. vide Gell. lib. xx, cap. 9. BETUL. — *Consertis manibus.* Sparkius interpretatur, summo conatu: significat, pugnantes, ut l. v, c. 6: *Tam inter se manus conserere ceperunt.* BON.

In medio constitutam fore, quæ. Sic fere omnes. Sulaudio scientiam, quæ BON.

Verum Arcesilas ignorantiae magister, cum Zenoni obtreectaret principi Stoicorum, ut totam philosophiam everteret, auctore Socrate, suscepit hanc sententiam, ut affirmaret nihil sciri posse. Itaque coarguit existimationem philosophorum, qui putassent ingentis suis erutam esse, atque inventam veritatem: videlicet, quia mortalis fuerat illa sapientia, paucisque aate temporibus instituta, ad summum jam incrementum pervenerat, ut jam necessario consensceret, ac periret, repente extitit Academia, tanquam senectus philosophiae, quae illam conficeret jam deflorescentem. Recteque vidit Arcesilas, arrogantes, vel potius stultos esse, qui putant, scientiam veritatis conjectura posse comprehendendi. Sed tamen falsa dicentem redarguere non potest, nisi qui scierit ante, quid sit verum: quod Arcesilas veritate non cognita facere conatus, introduxit genus philosophiae ἀσφατος quod latine instabile, sive inconstans possumus dicere. Ut enim nihil sciendum sit, aliquid sciri necesse est. Nam si omnino nihil scias, id ipsum, nihil sciri posse, tolletur. Itaque qui velut sententiae loco pronuntiat, nihil sciri, tanquam praecceptum proficitur et cognitum, ergo aliquid sciri potest.

Hic simile est illud, quod in scholis proponi solet in asystati generis exemplum; somniasse quemdam, ne somniis crederet. Si enim crediderit, tum sequitur ut credendum non sit. Si autem non crediderit, tunc sequitur ut credendum sit. Ita si nihil sciri potest, necesse est, id ipsum sciri, quod nihil sciatur. Si autem scitur, posse nihil sciri, falsum est ergo, quod dicitur, nihil posse sciri. Sic inducitur dogma sibi ipsi repugnans, seque dissolvens. Sed homo

A versutus, caeteris philosophis voluit scientiam eripere, ut eam domi absconderet. Nam sibi illam profecto non adimit, qui aliquid affirmat, ut caeteris adimat: sed nihil agit; apparet enim, ac furem suum prodit. Quanto faceret sapientius ac verius, si exceptione facta, diceret, causas rationesque duntaxat rerum coelestium, seu naturalium, quia sunt additae, nec sciri posse, quia nullus deceat, nec quaeri oportere, quia inveniri quaerendo non possunt. Qua exceptione interposita, et physicos admonuisset, ne quaerent ea quae modum excederent cogitationis humanae; et seipsum calumniae invidia liberasset; et nobis certe dedisset aliquid, quod sequeremur. Nunc autem cum ab illis sequendis nos retraxerit, ne velimus plus scire, quam possumus, non minus a se quoque ipso retraxit. Quis enim velit laborare, ne quidquam sciat? aut ejusmodi suscipere doctrinam, ut etiam communem scientiam perdat? Quae si doctrina est, scientia constet necesse est; si non est, quis tam stultus est, ut discendum id putet, in quo aut nihil discitur aut etiam dediscitur? Quare si neque omnia sciri possunt, quod physici putaverunt, neque nihil, quod Academici, philosophia omnis extincta est.

CAPUT VII.

De philosophia ethica et summo bono.

Transeamus nunc ad alteram philosophiae partem, quam ipsi moralem vocant, in qua totius philosophiae ratio continetur; si quidem in illa physica sola oblectatio est, in hac etiam utilitas. Et quoniam in disponendo vitae statu, formandisque moribus, periculo majori peccatur, majorem diligentiam necesse est adhiberi, ut sciamus quomodo nos oporteat vivere. Illi enim potest venia concedi; quia sive aliquid

VARIORUM NOTAE.

Socrate. De qua Socratis doctrina copiose et eleganter disserit Xenophon, de Dictis et Factis Socratis non longe ab initio.

Suscepit hanc sententiam, etc. De qua Cic. de Orat. I. III: Arcesilas primum qui Polemonem audierat, ex partibus Platonis libris; sermonibusque Socraticis, hoc maxime arripuit, nihil esse certi, quod aut sensibus, aut animo percipi possit. Arnob., lib. II: Qui nihil ab homine comprehendit, atque omnia caecis obscuritatibus involuta, non Arcesilas, Carneadem credit? Lucretius hanc sententiam refellit lib. IV:

Denique nil sciri si quis putat, id quoque nescit
An sciri possit, quum se nil scire fatetur, etc.

GALLIUS.

Existimationem. Sic restitui ex manuscriptis. Editi habent aestimationem.

Mortalis. Ed. Sublac. habet immortalis.

Repete extitit Academia. Intelligo, nova. De triplici Academia, vetere, media, nova, doctissime disserentem lege Georg. Horn. lib. III, cap. 20 Histor. philosoph.

ἀσφατος. Nam apud dialecticos Graeci ἀσφατος, Latini insolubile vocant, fallaciarum genus, ut, Nihil scio. Igitur hoc scis, quod nihil scis.

Ut enim nihil sciendum. Ita omnes mss. praeter recentissimos 1 Reg. et 1 Clarom. qui post nihil insecrunt sciri posse, ut et editi quatuor. De hoc Socratis dicto vide Laetium in Socrate et Platonem in Alcibi. II. — Ut enim nihil scire posse sciendum sit. Jan., Lips. alter, Gothan., Sublac., Rost., Ven. 1471,

utraque 78, 93, 97, Pier., Parr., Paris., Vat., Ald., Gymn.. Ut enim nihil sciendum sit. Bon.

Nihil agit. Nihil agere proverbialiter dicuntur II, qui sumunt inanem operam; unde verbum, satius est oliari quam nihil agere. — Nihil agit. Elegans formula; id est, nihil promovet. Lact. I. V, cap. 14: Sed nihil fortasse apud ipsos agamus. De ira cap. 22: Ne nihil apud istos agamus. Cic. pro Rose. Amerino, cap. 45: Quae omnia si... in patrum voluerit conferre, nihil egerit. Bon.

Furem suum prodit. Hanc restitui lectionem, quae cunctorum fere mss. est et vet. edit. Rom. 1479. Caeteri editi cum 1 Reg. r. a secunda manu habent furtum. 1 Reg. veterimus, furem. Et illi philosophi dicuntur furiosi litigatores, infra capitis 8 initio.

Exceptione facta. Exceptio apud Juriconsultos est actionis exclusio.

Nec sciri posse. Ita lectio quae est 3 Reg. veter. et 1 Clarom. rectius et melior nobis visa est, quam aliorum nesciri posse. Vide seq.

Non possunt, legitur non possint, apud Buneman, qui hujus vocis sic rationem reddit. — Edo in conjunctivo ex Goth. et Lips. secundo, non possint; praecessit enim quia docent. Idem Heumann. vidit. Bon.

Ab aliis. Sic lego cum omnibus penes mss. et ed. Tournes. ac Soubron. in 8 rec. scriptis et editus est, ab his.

Quam possumus. Ita omnes fere mss. et ed. Paris. 1525. Caeterae editiones cum 6 scriptis loc., possumus.

Aut etiam dediscitur. Etiam in mss. 1. 1. aut etiam dediscitur in editis.

dicunt, nihil prosunt, sive delirant, nihil nocent. Hic vero nullus dissidio, nullus errori est locus. Unum sentire omnes oportet, ipsamque philosophiam uno quasi ore præcipere; quia si quid fuerit erratum, vita omnis evertitur. In illa priori parte ut periculi minus, ita plus difficultatis est; quod obscura rerum ratio cogit diversa et varia sentire. Hic ut periculi plus, ita minus difficultatis; quod ipse usus rerum et quotidiana experimenta possunt docere, quid sit verius, et melius. Videamus ergo, utrumne consentiant, aut quid nobis afferant, quo rectius vita degatur. Non necesse est omnia circuire. unum eligamus, ac potissimum, quod est summum ac

VARIORUM NOTÆ.

Quod est summum. Quæ philosophorum fuerint de finibus, vel summo bono dogmata, vide apud Ciceronem in ii Academicarum questionum. Item et lib. ii de Finibus. Adeas et S. Augustinum, lib. xvi de Civitate Dei.

Cardo versatur. Sic Reimm. et omnes. Puto, inquit Heumannus, scribendum esse, vertitur. At confirmat receptam versatur, ipse Lactantius lib. de Ira, cap. 6: *In eo summa omnis et cardo religionis pietatisque versatur.* BUNEMAN.

Epicurus summum bonum in voluptate animi esse censet. Est optima sententia, quam deinde ii. qui inepte illum sequebantur, sinistre sunt interpretati. Præter Gassendum, consulatur hic Stanleus Histor. Phil., pag. 1032. Wachius. — Lactantius, sibi parum constans, infra cap. 17, illum voluptatis corporis assertorem, et cap. 27, voluptarium hominem nominat; ex Cicer. secunda Tuscul., Senecam quidem maximum stoicorum, quorum dogmata vehementer a corporis voluptatibus abhorrent, Epicuri studiosissimum fuisse ex ejus epistolis constat, quas ferme omnes aliquo Epicuri præcepto conclusas voluit, ejusque de illo sententiam habes cap. 12 et 13, de Vita beata. Quodnam autem summum bonum, et quam voluptatem finem esse dicat Epicurus, suam ipse sententiam enuntiat in epistola ad Menæceum apud Laertium in Epicur. claris disertisque verbis, ejus sententia meminit quoque Cicero in primo de Finibus. Petrus Victor, Variar. Lect. lib. xxvii, c. 14, persimilem eum Socrati fuisse contendit; et Laertius testatur, plerosque a-servisse illum continentissimum, adeo ut aqua tantum et cibario pane contentus fuerit. ISÆUS. — In sequenti capite videbimus, quatenus animi voluptas Epicuro sit finis bonorum.

Aristippus. A Lactantio illic depingitur tanquam omnium Scenarum homo, qui quæ id unicuique sibi propositum habuerit, ejusvis ingenio mentem suam ac mores accommodaret. Extat hujus Vita apud Laertium lib. ii. Multa de hujus a-sotia lege apud Athenæum, lib. xii *de sympo-siis*. Ex Ecclesiasticis porro hujus dogma notat Epiphanius tom. ii. lib. iii, contra Hæreses. Contra eos qui voluptatem bonorum finem constituunt, disputat etiam Arist. in x Moraliū. BEROL.

Callipho. Cicero lib. ii de Finib., cap. 6. *Callipho adiungit ad honestatem voluptatem;* et lib. iv Acad., c. 43, fin. BUS.

Callipho et Dinomachus. Multi mss. et editi addunt, sed perperam, *Cyrenæci*, quam vocem respuunt tres mss. Reg. quorum duo sunt antiquissimi. Et quidem eos a Cyrenæicis distinguunt Cicero, l. ii de Officiis sub finem, et Lactantius hic et infra cap. 8, necnon lib. vii, cap. 7. Et merito; id enim ambo philosophi, qui in summo bono statuendo honestatem cum voluptate iungebant, alieni profecto erant ab Aristippi sententia, qui summum bonum in solis

A principale, in quo totius sapientiæ cardo versatur. Epicurus summum bonum in voluptate animi esse censet; Aristippus in voluptate corporis; Callipho et Dinomachus honestatem cum voluptate iungebant; Diodorus cum privatione doloris. Summum bonum posuit Hieronymus in non dolendo; peripatetici autem in bonis animi, et corporis, et fortunæ. Herilli summum bonum est scientia; Zenonis, cum natura congruenter vivere: quorundam stoicorum, virtutem sequi; Aristoteles in honestate ac virtute summum bonum collocavit. Hæ sunt fere omnium sententiæ. In tanta diversitate, quem sequimur? cui credimus? Par est in omnibus auctoritas. Si eligere pos-

B corporeis voluptatibus statuebat: discrepant immanequantum. Sane quidem Cyrenæicorum principem fuisse Aristippum, eamque philosophorum sectam ab eo fluxisse, testes sunt Cicero ad fin. Loculi., et in Officiis, Strabo, in fine xvii, Laert., in Aristip.; Suidas, litter. κ: quip et Lactant. ipse hoc eodem libro cap. 15. *Partim ex Isæo.* — Hinc ait Cicero de Aristippo loquens, *unde Cyrenæci*, et a Cyrenæicis distinguit Calliphonem. De Calliphone et Dinomacho vide apud Ciceronem lib. v, de Finibus, unde hæc Lactantius desumpsit. — *Callipho et Dinomachus honestatem.* In Epit. cap. 33: *Dinomachus et Callipho honestam voluptatem probaverunt.* BUNEMAN.

Diodorus cum privatione doloris. Summum bonum posuit Hieronymus in non dolendo. Sic nonnulli mss. inter quos 2 Reg. et 1 Colb. ac 3 vet. edd. et Epit. tom. cap. 56, et sic omnino legendum et interpretandum esse hunc locum, ut olim Ciacconius animadvertit, et ratio ipsa, et Cicero, ex quo ferme omnia hæc mutatus est Lactantius, pervincunt. Nam si legas: *Diodorus in privatione doloris summum bonum posuit: Hieronymus in non dolendo*, ut vulgo legitur, quæ erit differentia inter opinionem Diodori, et Hieronymi? At constat ex Cicerone, hoc interesse, quod Diodorus non simpliciter in non dolendo summum bonum ponebat, sed cum vacuitate doloris honestatem iungebat. Hieronymus vero id simpliciter, nullo adjecto, in non dolendo statuebat. Vide Ciceron. l. ii de Fin., paulo post initium. ISÆUS. — Diodori multi fuere philosophiæ addicti; sed is de quo hic est sermo, Socratis fuit discipulus: Hieronymus ille Rhodius fuit philosophus. Alius est profecto a S. Hieronymo.

Peripatetici. Quid stoici a peripateticis differant, et quæ tria sint peripateticorum genera, lege apud Cic. in iv de Finibus; apud ipsam peripateticorum principem, lib. Moraliū i, cap. 8. BEROL.

D *Herilli.* Hic fuit Chalcedonius, vel potius Carthaginiensis, *ὁ καρπυζάντης*, ait Laertius. Zenonis discipulus erat; ac de eo vide Ciceronem in iv Academicar. question. et lib. ii de Finibus. Herillus porro ad scientiam omnia revocans, unum quoddam bonum vidit. Sed nec optimum, nec quo vita gubernari possit. Itaque hic ipse jampridem est rejectus.

Zenonis. Hæc Cicero antiquis peripateticis tribuit. Sed ille idem Cicero refert, Zenoni summum bonum esse id quod ducitur a conciliatione naturæ. Memoris interim Zenonem *ἡσυχία* dicere, quæ alii bona vocant: quæ Latiorum alii præsentia, alii producta interpretantur, de quibus forte alibi plura. BEROL.

Stoicorum. Extat sub S. Augustini nomine inscriptus liber de stoicis et Epicureis, in quo ait: *Epicuro finis bonorum est voluptas corporis, stoico virtus animi, christianum donum Dei.*

In omnibus Heumannus delet in, juxta sex veteres editiones.

sumus quod est melius, jam non est philosophia nobis necessaria, quia sapientes jam sumus, qui de sapientium sententiis judicemus. Cum vero discendæ sapientiæ causa veniamus, qui possumus judicare, qui nondum superæ cœperimus? maxime cum præsto adsit academicus, qui nos pallio retrahat, ac vetet cuiquam credere, nec tamen asserat ipse quod sequamur.

CAPUT VIII.

De summo bono, et animi corporisque voluptatibus et virtute.

Quid ergo superest, nisi ut, omissis litigatoribus furiosis ac pertinacibus, veniamus ad judicem illum, scilicet datorem simplicis et quietæ sapientiæ? Quæ non tantum formare nos, ac inducere in viam possit, verum etiam de controversiis istorum ferre sententiam. Illic nos docet, quid sit hominis verum ac summum bonum: de quo priusquam dicere incipio, illæ omnes sententiæ sunt refellendæ, ut appareat neminem illorum fuisse sapientem. Cum de officio hominis agatur, oportet summum summi animalis bonum in eo constitui, quod commune cum ceteris animalibus esse non possit. Sed ut feris dentes, armentis cornua, volucribus pennæ, propria sunt: sic homini aliquid suum debet adscribi, sine quo rationem suæ conditionis amittat. Nam quod vivendi aut generandi causa datum est omnibus, est quidem bonum naturale; summum tamen non est, nisi quod est unicuique generi proprium. Sapiens ergo non

fuit qui summum bonum credidit animi voluptatem, quoniam illa sive securitas, sive gaudium est, communis est omnibus. Aristippe ne respondendum quidem duco, quem sæpè in corporis voluptates ruentem, nihilque aliud quam ventri et Veneri servientem, nemini dubiam est hominem non fuisse; sic enim vixit, ut nihil inter eum pecudemque distaret, nisi unum, quod loquebatur. Quod si asino, aut canis, aut sui facultas loquendi tribuatur, quærasque ab his, quid sibi velint, cum feminas tam rabide consecantur, ut vix divelli queant, cibos etiam, potumque negligant? cur aut alios mares violenter abigant, aut ne victi quidem absistant, sed a fortioribus sæpè contriti, eo magis insectentur? cur nec imbres, nec frigora pertimescant, laborem suscipiant, periculum non recusent? Quid aliud respondebant, nisi summum bonum esse corporis voluptatem? eam se appetere, ut afficiantur suavissimis sensibus; eosque esse tanti, ut assequendorum causa, nec laborem sibi ullum, nec vulnè, nec mortem ipsam recusandam putent. Ab hisne igitur præcepta vivendi petemus, qui hoc idem sentiunt, quod animæ rationis expertes?

Aliunt Cyrenaici virtutem ipsam ex eo esse laudandam, quod sit efficiens voluptatis. Verum, inquit obscœnus canis, aut sus ille intulenti. Nam ideo cum adversario summa virtutum contentione depugno, ut virtus mea pariat mihi voluptatem, ejus expertus sine necesse est; si victus abcessero. Ab his ergo sapere discemus, quos a pecudibus ac beluis, non sententia, sed lingua discernit? Privationem doloris

VARIORUM NOTÆ.

Veniamus. Ex mss. et multis editis restitui; in nonnullis est *venimus*.

Qui. Addidi ex posterioribus et vetustis mss. Reg. aliisque, et editis decem: in nonnullis omissum, in pluribus est *quid*.

Nos pallio retrahat. Isidorus dictum putat *Pallium* a pellibus, quia prius super indumenta pellicea veteres inducebantur, quasi peltea, sive a *palla*, per derivationem. Philosophorum propria hæc vestis fuit, ut apparet ex dicto Herodis Attici apud Gellium lib. ix: *Video, inquit, barbam et pallium, philosophum non video.* Apud Græcos etiam in usu præcipue fuit. Hinc palliati sumuntur pro Græcis, sicut pro Romanis togati. Dietæ propterea fabule palliata, in quibus inducebantur Græci, sicut togate in quibus Romani. Commune utrique sexui fuisse vestem, colligi potest ex Ulpiano, Tacito, qui promiscua appellat *pallia*. Martialis:

Hanc veto, quæ facilis, quæ palliolata vagatur.

Scriptis quoque Lampridius, *Matronas regias contentas esse debere unico pallio, auro sparso.* Etiam in lecto usos fuisse veteres, significare videtur Ovid. lib. i Amor., Eleg. 2.

Nec in lecto pallis nostra sedent.

Omissis litigatoribus furiosis. Ita cum cunctis prope editis manuscriptorum omnes, præter 3 scriptos et 4 excusos, in quibus est *litigationibus*. At litigatoribus, adjuncta furiosis ac pertinacibus flagitant. Hunc locum sic exhibet antiquissimus 1 Bonon. codex: *Quid ergo superest, nisi ut ob his litigatoribus furiosis et pertinacibus manus dentus ad judicem?* Non igitur legendum est *litigationibus*; quia, ut recte ait Thomasius, non de contentionibus et litigationibus hic agi-

tur, sed de hominibus contentiosis et litigatoribus.

Sapientia? quæ. Sic reposui ex mss. 6 Reg., 2 Bonon., Cauc., et 11 aliis ac vulgatis Tornes. et Walch. In 4 scriptis rec., et 10 excusis, *qui*.

Pec nos. Idem mss. qui supra. In 1 Reg. rec. et in vulgatis, *Hic nos*.

Summi animalis. Id est hominis; atque in eo explicando summo bono totum hoc caput occupatur.

Non fuit. Is est Epicurus.

Communis est. Ita ferunt omnes editi et mss. præter 1 Bonon. antiq., 1 Reg. rec. et 1 Colb., in quibus est, *commune*.

Quem sæpè in corporis voluptates ruentem. Legit Buæmann.: *Quem corporis sæpè voluptatem ruentem* atque in hunc locum notam sequentem exhibet.

Ita edo (inquit): nam plures scripti et editi in singulari, *voluptatem*, rectius. Est quidem et altera lectio, in *corporis voluptates ruentem*, elegans, quam Lips., Surbiac., Ven., 471., Rost., Gryph., Teræes., Thom. et recentiores habent, ut Lact. l. vi, cap. 23: *Ut in hos affectus avidissime ruent.*

Bon.

Cum feminas tam rabide consecantur. Virgilius de equis, sen equabus:

Ilas dactil amor trans Gargara, transque sonantem
Ascanium. in Georgicis, v. 270. FRASEUS.

Tam rabide consecantur. Ut Cicero v Tuscul., 6: *Quem libidinibus inflammatum et furentem videmus omnia rabide appetentem cum inexplicabili cupiditate.*

Bon.

Cyrenaici. Vide apud Cicero. in fin. m. de Offic.

Virtutem ex eo esse laudandam. Ita cum 5 editis omnes fere mss. At in uno Colbertino et Cauc. ac editis 11 est ex eo ipso; in 1 Colb., ex eo solo.

Sus et canis. Duo quasi symbola quadam galæ et

summum bonum putare, non plane peripateticorum ac stoicorum, sed clinicorum philosophorum est. Quis enim non intelligat ab ægrotis et in aliquo dolore positus esse hoc disputatum? Quid tam ridiculum, quam id habere pro summo bono, quod medicus possit dare? Dolendum est ergo, ut fruamur bono, et quidem graviter ac sæpe, ut sit postea, non dolere, jucundius. Miserrimus est igitur, qui nunquam doluit; quia bono caret: quem nos felicissimum putabamus, quia malo caruit. Ab hac vanitate non longe absuit, qui, omnino nihil dolere, summum bonum dixit. Nam præter quod omne animal doloris est fugiens, quis potest sibi hoc bonum præstare, quod nobis ut eveniat, nihil aliud possumus quam optare? Summam autem bonum non potest efficere quemquam beatum, nisi semper fuerit in ipsius potestate: hoc autem non virtus homini, non doctrina, non labor, sed natura ipsa cunctis animantibus præstat. Qui voluptatem cum honestate junxerunt, communionem hanc effugere voluerunt, sed effecerunt repugnans bonum; quoniam qui voluptati deditus est, honestate careat necesse est, qui honestati studet, voluptate.

Peripateticorum bonum nimium multiplex, et exceptis animi bonis, quæ ipsa quæ sint, magna contentio est, commune cum belluis potest videri. Nam corporis bona, id est, incolumitas, indolentia, valetudo, non minus sunt mutis, quam homini necessaria; ac nescio an etiam magis, quia homo et medelis, et ministeriis sublevari potest, muta non possunt. Item, quæ appellantur fortunæ bona; nam sicut homini opibus ad vitam tuendam, ita illis

A præda et pabulis opus est. Ita inducendo bonum, quod non sit in hominis potestate, totum hominem alienæ ditioni subjugarent. Audiamus etiam Zenonem; nam is interdum virtutem somniat. Summum, inquit, est bonum, cum natura consentanee vivere. Belluarum igitur nobis more vivendum est. Nam quæ abesse debent ab homine, in his omnia deprehenduntur: voluptates appetunt, metuent, fallunt, insidiantur, occidunt; et, quod ad rem maxime attinet, Deum nesciunt. Quid ergo me docet, ut vivam secundum naturam, quæ ipsa in deterius prona est, et quibusdam blandimentis lenioribus in vitia præcipitat? Vel si aliam mutorum, aliam hominis dicit esse naturam, quod homo ad virtutem sit genitus, nonnihil dicit: sed tamen non erit definitio summi boni; quia B nullum est animal, quod non secundum naturam suam vivat.

Qui scientiam summum bonum fecit, aliquid homini proprium dedit: sed scientiam alterius rei gratia homines appetunt, non propter ipsam. Quis enim scire contentus est, non expetens aliquem fructum scientiæ? Artes ideo discuntur, ut exerceantur: exercentur autem, vel ad subsidia vitæ, vel ad voluptatem, vel ad gloriam. Non est igitur summum bonum, quod non propter se expetitur. Quid ergo interest utrum scientiam summum bonum putemus, an illa ipsa, quæ scientia ex se parit, id est, victum, gloriam, voluptatem? quæ non sunt homini propria, et ideo ne summa quidem bona. Nam voluptatis et victus appetentia non homini solum, sed etiam mutis inest. Quid cupiditas C gloriæ? nonne in equis deprehenditur, cum victores exultant, victi dolent?

VARIORUM NOTÆ.

libidinis. Sic eos conjungit Petrus II Epist., cap. II, 22, ac Virgilius canem obscenum vocat; et juxta Horatium, amica tuto sus.

Non plane peripateticorum. Janus Guillelmi, in quest. ad Plant. Menæch., cap. 4, putat legendum, plano peripateticorum; ut nova compositione verbi, inconstantiam disserendi, et simul erraticam ambulationem Aristotelicorum Lactantius exagitarit: errone enim planos dici notum est. ISÆUS.

Sed clinicorum. Ms. Clinicorum. Nihil enim certius, quam reliquisse Lactant. Clinicorum philosophorum. Clinicos philosophos ridicule dicit, ægrotos lectis affixos, et de valentium vita beata disputantes, ea quæ præsens ægrotudo dictat: alludens ad clinicos medicos, qui ex Hippocratis secta lectos ægrotorum ambiunt, et curationes præscribunt. JANUS GUILLIELMI. — Hanc emendationem et nos probamus, ac præter supra laudatum codicem, ita haberi scito in 3 Regiis quorum duo sunt vetustissimi, in 2 Colb., Cauc., Viet., Lips., Pal., Em., Ultr., Brun., itemque in aliis 1 Reg. 1 Colb. et 1, Clarom.; in his 5 postremis videtur fuisse a prima manu, Clinicorum. Mss. Navar. et 1 Clarom. a secunda manu Ethnicorum; ms. Marm., Clinicorum, mendose, pro Clinico- rum; quæ est genuina lectio. Quippe Lactant. ut subiungit: Quis enim non intelligat, ab ægrotis et in aliquo dolore positus esse hoc disputatum. Sic apud Cyprianum edist. 69, ad Magnum: Non interrogentur utrumne clinici sint, an peripatetici; id est utrum disputantes ambulantes ut peripatetici, aut stoici qui in porticu subleant disserere, an decumbant in lectis gravissimo morbo liberantes, ut clinici. Clinicos enim vocabatur,

qui sine ulla salutis spe de lecto surgere non poterat. Quædam tamen editiones, atque inter eas Colon. 1544, Bæul. 1563, Torn. 1567, legunt Cynicorum loco vocalæ istius Clinicorum.

Præter quod. Beumannus legit, præterquam quod, juxta editionem 1497.

Quis. Reposui ex mss. et 4 vet. editis; in cæteris vulgatis est, qui.

Et exceptis. Ex multis antiquioribus et potioribus mss. addidi vocalam et, quæ recentioribus quatuor vulgatis deest.

Indolentia. Vox Ciceronis ævo non recepta, ab ipso tamen Tullio usurpata, lib. II de Fin., cap. 4, et de Officiis I. III, c. 3.

Sicut... sic. Reddidi sicut... sic ex Bon., Tax., Pen., Ultr., Lips. 2, 3. Quia hæc particularum consecutoriorum, pro Sic, notius ita editi substituerant. Lactantius I. II, cap. 9: Sicut lux Orientis... sic Occidentis tenebræ; I. III, cap. 4: Sicut tollitur... sic... tollitur.

BUNEMAN.

Zenonem. De quo vide apud Cic. lib. IV de Finib., Laert. in Zenon. Citiavo.

In his omnia deprehenduntur. Ita restitui ex mss. antiquissimis 2 Reg., 1 Bon., 2 al. Reg., Lips., Pal., ed. Tornes. ac Soubron. In 9 rec. scriptis et in excusis est, in his omnibus.

Quæ ipsa in deterius prona est. Correxì quæ, ex cunctis mss. præter 3 Jan., Tax., Pen. et edit. in quibus est, quia.

Vet. Reposui ex omnibus mss. et veteribus editis Rom., Tornes. ac Soubron. Cæteri vulgati habent, sed.

Sed scientiam. etc. Removet Herilli dogma per causam finalem. Nam si ad studium aliquod honest-

Tantus amor laudum, tantæ est victoria curæ.

Nec immerito summus poeta experiendum esse ait,

Et quis cuique dolor victo, quæ gloria palmæ.

Quod si ea, quæ parit scientia, communia sunt cum aliis animalibus, non est ergo summum bonum scientia. Præterea non mediocriter hujus definitionis est vitium quod scientia nuda ponitur. Incipient enim beati omnes videri, qui artem aliquam scierint, immo vero qui et res malas scierint; ut tam beatus sit, qui venena didicerit temperare, quam qui mederi. Quæro igitur, ad quam rem scientia referenda sit? Si ad causas rerum naturalium, quæ beatitudo erit mihi proposita, si sciero unde Nilus oriatur, vel quidquid de cælo physici delirant? Quid, quod earum rerum non est scientia, sed opinatio, quæ pro ingenii varia est. Restat ut scientia bonorum ac malorum summum bonum sit. Cur ergo scientiam maluit, quam ipsam sapientiam summum bonum dicere, cum sit utriusque significatio, et vis eadem? Nemo tamen usque adhuc summum bonum dixit esse sapientiam, quod melius dici potuit. Nam scientia parum est ad bonum suscipiendum, malumque fugiendum nisi accedat et virtus. Multi enim philosophorum, cum de bonis, malisque discerent, aliter tamen, quam loquebantur, natura cogente, vixerunt, quia virtute caruerunt. Virtus autem cum scientia conjuncta est sapientia.

Superest ut eos etiam refellamus qui virtutem ipsam summum bonum putaverunt, in qua opinione etiam M. Tullius fuit; in quo multum inconsiderati fuerunt. Non enim virtus ipsa est summum bonum, sed effectrix et mater est summi boni; quoniam perveniri ad illud sine virtute non potest. Utrumque intellectu est facile. Quæro enim, utrumne ad præclarum

A illud bonum facile perveniri putent, an cum difficultate ac labore? Expediant acumen suum, erroremque defendant. Si facile ad illud, ac sine labore perveniri potest, summum bonum non est. Quid enim nos cruciemus, quid conficiamus, entendo diebus et noctibus? quandoquidem tam in promptu id quod quærimus jacet, ut illud quilibet sine ulla contentione animi comprehendat. Sed si commune quoque ac mediocre quodlibet bonum non nisi labore assequimur quoniam bonorum natura in arduo posita est, malorum in præcipiti, summo igitur labore summum bonum assequi necesse est. Quod si verissimum est, ergo altera virtute opus est, ut perveniamus ad eam virtutem quæ dicitur summum bonum; quod est incongruens, et absurdum, ut virtus per seipsam perveniat ad seipsam. Si non potest ad ullum bonum nisi per laborem perveniri, apparet virtutem esse, per quam perveniat; quoniam in suscipiendis perferendisque laboribus, vis officiumque virtutis est.

Ergo summum bonum non potest esse id, per quod necesse est ad aliud perveniri. Sed illi, cum ignorarent quid efficere virtus, aut quo tenderet, honestius autem nihil reperirent, substituerunt in ipsius virtutis nomine, quam nullo proposito emolumento, appetendam esse dixerunt, et bonum sibi constituerunt, quod bono indigeret. Aristoteles ab illis non longe recessit, qui virtutem cum honestate summum bonum putavit: quasi possit ulla esse virtus nisi honesta, ac non, si quid habuerit turpitudinis, virtus esse desinat. Sed vidit fieri posse, ut de virtute pravo judicio male sentiat; et ideo existimatione hominum servendum putavit, quod qui facit, a recto bonoque discedit, quia non est in nostra potestate ut virtus pro suis meritis honestetur. Nam quid est honestas, nisi honor perperat ad aliquem secundo populi rumore delatus?

VARIORUM NOTÆ.

tum applicamus animum, vel opum, vel honoris acquirendi causa, illi incumbimus. Acquisita jam per industriam illius rei scientia, non amplius finalis, sed effectrix illius rei causa erit, quam institimus. BETULEIUS.

Tantus. Carmen est Virgilii ex libro III Georgic., v. 112, ac sequens legitur v. 102, ubi poeta equorum generosorum naturas describit; qua de re extat etiam Xenophontis libellus.

Tantæ est. In mss. 4 Reg. veterrimo et 1 Clarom. desideratur est; in Regio-Put. et 7 aliis scriptis legitur, tanta est.

Definitionis. Restitui ex antiquissimis mss. 2 Reg., 2 Bonon., 16 aliis et 8 editis, accedentibus 8 scriptis in quibus est, *diffinitionis*; in ms. Tornesiano et 9 impressis est *disputationis*. At recte emendatum est, *definitionis*; nam ut recte monet Thomas non agitur eo loci de disputatione, sed definitione, vel potius sententia eorum, qui putabant summum bonum esse scientiam.

Scientia nuda. 1 Colb. et 1 Brun., *nude*.

Beati omnes. Sic restitui ex antiquissimis mss. 1 Reg., Cauc., et 1 Bonon., 3 al. Reg., Beul., Ulr., aliisque multis et editis Tornes. ac Soubron. melius quam *beatiores* cæterorum: hic enim, ut recte ait Thomasius, auctor noster non loquitur de majori beatitudine; sed simpliciter docet necessario sequi ex illius sententia, qui scientiam summum bonum puta-

bat; ut omnes qui aliquam artem licet turpem sciverint, beati sint appellati.

Opinatio. Sic reposui ex omnibus pene mss. et edit. Rom. 1470. Sic et alibi passim Lactantius: mss. 2 rec. et 12 edit. habent *opinio*.

Usque adhuc. Plin. l. v. ep. 6, *est*: *Usque adhuc certe neminem... amisit.* Lib. x, ep. 50: *Quod usque adhuc factum.* BUNENAN.

Qui virtutem ipsam. Addidi ipsam ex ms. et editis D tribus. Cæteris vulgatis deest, delendumque putat Heumannus.

M. Tullius. Quam vide Cic. VII Tuscul. et IV et V de Finib. ac I de Legib.

Comprehendat. Aptius ex mss. et editis, quam *deprehendat*, in vulgatis. Quia comprehendere magis refertur ad intelligentiam, de qua hic tractatur.

Per quod necesse est ad aliud perveniri. Ita rectius legas ex omnibus mss., et sex editis codicibus, quam *propter quod*, vitiose in cæteris impressis. Lactantius enim loquitur de medio *per quod* pervenitur; et supra dixerat, *per laborem, per virtutem*, etc. In scriptis quinque rec. est *ad illud pro ad aliud* cæterorum. *Ex Isæo.*

Indigeret. Sic plerique mss. cum edit. Gymnic., Tornes., et antiqua Versione Gallica, *et se sont constitués en un bien qui en avait besoin d'un autre.* In nonnullis mss., et plerisque impressis est *indigerent*.

Aristoteles. Peripatetici, inquit Theodoretus, laudant virtutem, ipsa voluntati student.

Quid ergo fiet, si errore ac pravitae hominum, mala A existimatio subsequatur? abjiciemusne virtutem, quia flagitiosa et turpis ab insipientibus judicetur? Quae quoniam invidia premi, ac vexari potest, ut sit ipsa proprium ac perpetuum bonum, nullo extrinsecus adjumento indigere debet, quin suis per se viribus nitatur, et constet. Itaque nec ullum ei ab homine bonum sperandum est, nec ullum malum recusandum.

CAPUT IX.

De summo bono, et de cultu veri Dei; atque Anaxagorae refutatio.

Venio nunc ad verae sapientiae summum bonum, ejus natura hoc modo determinanda est. Primum, ut solius hominis sit, nec cadat in ullum aliud animal; deinde, ut solius animi, nec communicari possit cum corpore; postremo, ut non possit cuicumque sine scientia et virtute contingere. Quae circumscriptio illas omnes sententias excludit, ac solvit; eorum enim quae dixerunt, nihil tale est. Dicam nunc, quid sit; ut doceam (quod institui) philosophos omnes caecos atque insipientes fuisse qui, quod esset homini summum bonum constitutum, nec videre, nec intelligere, nec suspicari aliquando potuerunt. Anaxagoras, cum ab eo quaereretur cujus rei causa natus esset, respondit, caeli ac solis videndi. Hanc vocem admirantur omnes ac philosopho dignam judicant. At ego hunc puto non inventientem quid responderet, effudisse hoc passim, ne taceret. Quod quidem secum, si sapiens fuisset, commentatum et meditatum habere debuit; C

quia si quis rationem sui nesciat, nec homo sit quidem. Sed putemus non ex tempore dictum illud effusum. Videamus, in tribus verbis quot et quanta peccaverit. Primum, quod omne hominis officium in solis oculis posuit, nihil ad mentem referens, sed ad corpus omnia. Quid si caecus fuerit, officiumne hominis amittet, quod fieri sine occasu animae non potest? Quid ceterae corporis partes? num carebunt suis quoque muneribus? Quid, quod plus est in auribus, quam in oculis situm; quoniam et doctrina, et sapientia percipi auribus solis potest, oculis solis non potest. Caeli ac solis videndi causa natus es? Quis te in hoc spectaculum induxit? aut quid caelestiumque naturae visio tua confert? Nimirum, ut hoc immensum et admirabile opus laudes. Consitere ergo rerum omnium esse constitutorem Deum, qui te in hunc mundum, quasi testem laudatoremque tanti sui operis induxit. Magnum esse credis videre coelum ac solem: cur ergo gratias non agis ei, qui hujus beneficii auctor est? cur non ipsius virtutem, providentiam, potestatem metiris animo, cujus opera miraris? Etenim necesse est, ut multo mirabilior sit qui mirabilis perfecit. Si te quispiam vocasset ad coenam, in eaque optime acceptus esses, num sanus viderere si pluri faceres ipsam voluptatem, quam voluptatis auctorem? Adeo philosophi ad corpus omnia referunt, nihil prorsus ad mentem; nec vident amplius quam quod sub oculos venit. Atqui, remotis omnibus officiis corporis, in sola mente ponenda est hominis ratio. Non ergo ideo nascimur, ut ea, quae sunt facta, vuleamus, sed ut ipsum factorem rerum

VARIORUM NOTÆ.

Ipsa. Scilicet virtus, de qua supra. Ita correxi ex quamptorimis mss. veterrimis et optimis et edit. Cellar. In ceteris vulgatis ac 10 mss. rec. est *ipsam*.

Proprium ac perpetuum bonum. Scilicet voces junxit, ut Cic. pro I. Manilia, c. 16: *Quod ut illi proprium ac perpetuum sit.* Proprius enim saepe idem quod perpetuus. Bux.

Ut solius animi. Expunxi sit, quod perperam additum in 4 mss. et 9 editis, a ceteris abest, quippe quod mox praecessit.

Contingere. Docet S. Augustinus. lib. xix de Civit. Dei, cap. 4, quot sint differentiae inter christianorum et gentium de summo bono dogmata.

Quae dixerunt. Ita legendum ex 8 antiquioribus et D melioribus vulgatis, ac omnibus mss. praeter 2 Colb. rec. et 7 edit. in quibus est, *qui*, mendose. Is enim Lactantii sensus est, ut dicat nullum eorum, quae ipsi philosophi dixerunt esse summum bonum, tale quid esse. Ita Thomasius.

Esset homini. Reposui ex mss. praeter unum rec. qui cum editis habet, *est*. In 1 vet. Reg. *hominis*; in al. rec., *hominum*.

Anaxagoras. Haec verba vide apud Laert. in Anaxagora.

Passim. Interpretor *passim*, sine deliberatione, sine ratione, sine consilio, inconsiderate, temere. Sic Lact. j. vii, cap. 7, *Incursant passim sine delictis omnia.*

Bux.

Commentatum et meditatam. Haec duo verba, passim posuit Lactantius noster, ut et Cicero, Epist. ad diversos, xvi, xxvi, et de Legib. et Philip. ii, cap. 34, et de Officiis l. i. Hanc enim meditata oratio apud Tacit. xiv. 55, l. i, Hist. l. xviii. 9, Et Valerius

Nec homo sit quidem. Nec reposui ex vetustissimis mss. 2 Reg. 1 Colbert. aliisque. In plerisque est *ne*; in quibusdam, *non*.

Quid si caecus fuerit, officiumne hominis amittet? Ita restitui ex omnibus mss. codicibus, nisi quod in 2 Colb. est, *amitteret*. In vulgatis erat, *fuisse*... *amitteret*.

Num carebunt suis quoque muneribus? Sic lego cum mss. vetustissimis 7 Reg. 2 Bonon., Cane., 2 Colbert. et 4 aliis, nisi quod in 1 Reg. est, *quocumque*; in alio Reg., quoque: in 1 Bonon., *nomibus*; in 2 al. Reg., 4 Colbert., Em. et Brun., *carebuntne suis quoque muneribus?* In Ultr. et in vulgatis decem, *anne carebunt suis quoque muneribus?*

In hoc spectaculum induxit. Id est, in hunc mundum. Spectaculum enim hic sumitur pro loco ex quo spectatur, ut ex sequentibus patet: *Qui te in hunc mundum, quasi testem laudatoremque tanti sui operis induxit.*

Magnum esse credis, etc. Sic. Naso Metamorph. lib. i:

Pronaque cum spectent animalia caetera terram,
Os homini sublime dedit, coelumque tueri
Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus.

Qui mirabilia perfecit. Ita vetustiores et meliores mss. ac decem editi. At mss. 12 rec. et excusi tres habent, *qui mirabilia fecit*; sic habent editi 1476 et 1497. Elegantius legeretur, *qui tam mirabilia fecit*.

Num sanus viderere? Sic restitui ex omnibus prope mss. et editis Rom. 1470, Turn. ac Soubron., accedentibus aliis 5 scriptis rec. in quibus est, *num sanus videre?* duobus aliis Reg. rec., *numquid sanus videre?* in editis 1 rec. *non sanus viderere*, in 3 aliis, *non in sanis viderere*

omnium contemplerur, id est, mente cernamus. A

Quare si quis hominem, qui vere sapiat, interroget, cujus rei gratia natus sit, respondebit intrepidus ac paratus, colendi se Dei gratia natum, qui nos ideo generavit, ut ei serviamus. Servire autem Deo, nihil aliud est, quam bonis operibus tueri et conservare justitiam. Sed ille, ut homo divinarum rerum imperitus; rem maximam redegit ad minimum, duo sola deligendo, quæ sibi diceret intinenda. Quod si natum se esse dixisset, ut mundum intueretur, quanquam omnia comprehenderet, ac majori uteretur sono, tamen non impleret hominis officium: quia quanto plaris est anima quam corpus, tanto plaris est Deus, quam mundus, quia mundum Deus fecit et regit. Non ergo mundus oculis, quia utrumque est corpus, sed Deus animo contemplandus est: quia Deus, ut est ipse immortalis, sic animum voluit esse sempiternum. De autem contemplatio est, venerari et colere communem parentem generis humani. Quod si a philosophis abfuit, projectique in terram fuerunt divini ignorando, existimandus est Anaxagoras, ad quæ videnda natum se esse dixit, nec cælum vidisse, nec solem. Expedita est igitur hominis ratio, si sapiat: cujus propria est humanitas. Nam ipsa humanitas quid est, nisi justitia? quid est justitia, nisi pietas? pietas autem nihil aliud est, quam Dei parentis agnitio.

CAPUT X.

Proprium hominis est Deum cognoscere et colere.

Summum igitur hominis bonum in sola religione est; nam cætera, etiam quæ putantur esse homini propria, in cæteris quoque animalibus reperiuntur. Cum enim suas voces propriis inter se notis discernunt atque dignoscunt, colloqui videntur; ridendi quoque ratio apparet in his aliqua, cum demulsis auribus, contractoque rictu, et oculis in lasciviam resolutis, aut homini alludunt, aut suis quisque conjugibus ac fœtibus propriis. Nonne aliquid amoris mutuo et indulgentiæ simile impartunt? Jam illa quæ sibi prospiciunt in futurum, et cibos reponunt, habent utique providentiam. Rationis quoque signa in multisprehenduntur. Nam quando utilia sibi appetunt, mala cavent, pericula vitant, latibula sibi parant in plures exitus dispartientia, profecto aliquid intelligunt. Potest aliquis negare illis inesse rationem, cum hominem ipsum sæpe deludant? Nam quibus generandi mellis officium est, cum assignatas incolunt sedes, castra manant, domicilia inenarrabili arte component, regi suo servant; nescio an non in his perfecta sit prudentia. Incertum est igitur, utrumne illa, quæ homini tribuantur, communia sint cum aliis viventibus: religionis certe sunt expertia. Equidem sic arbitror, universis animalibus datam esse rationem, sed mutis tantummodo ad vitam tuendam, ho-

VARIORUM NOTÆ.

Qui vere sapiat. Ita restitui ex mss. et ed. Betul. Vulgatis fere cunctis est, *sapit*. Ed. Tormes. et Walch., *sapient*.

Deligendo. Sic restitui ex edit. Rom. 1470 et 10 manuscriptis, accedentibus aliis decem, in quibus est, *diligendo*; in sex et in edit. Betul. *deligendo*; in 2 rec., *diligendo*; in 12 excusis *deligens*; in 1 Bonon. antiq., *adfigendo*; in 1 Reg., rec., *figendo*; in 1 al. Reg., *infigendo*. Vide infra circa finem capituli 10, in religione *deligenda*, in omnibus mss. et editis.

Quia quante plaris est anima. Sano sensu accipienda est hæc sententia, ne ulla Dei cum mundo proportio inducatur, quæ nulla esse potest infiniti cum finito.

RIVETUS.

Utrumque. Scilicet, mundus et oculus.

Deus animo contemplandus est. Ita restitui ex edit. Gymnic., Betul., Tormes. ac Soubron. et ex cunctis pene mss. In cæteris vulgatis, sicut in 1 Colb. rec. est, *anima*: sed et *animum* infra legimus in omnibus tum mss. tum editis.

Anaxagoras, ad quæ videnda. Secutus sum manuscriptos 1 Reg., Emmanuel. ac 2 Brun. et edit. Torn. Soubron. et Walch. In 2 Clarom., 7 Reg. et editis 4 est, *ad ea quæ videnda*, male. Gymnic. Anaxagoras ea *ad quæ videnda*; in editionibus Thysii et Galtæi, *ad ea ad quæ videnda*.

Pietas. Hoc vide in Pimandro, c. 9.

In sola religione est. Lego Eusebium libro undecimo de Præparat. Evangelica, cap. 2. Sed Lactantius ita est intelligendus, ut religio sit ratio et modus quibus pervenitur ad summum bonum, quod est æterna optima atque maximi Dei fruitio.

Ridendi quoque. Sic reposui ex ms. et editis Torn., Soubron. et Walch. Cæteri vulgati habent, *ride-dique*.

Alludunt. Alludere est adblandiri, blanditiis captare, *προσπαίζειν*. De Ira, c. 7: *Ad lusum gestant*, Terent. Eunuch. iii, 1: *Cœpit ad id scortum alludere*. Bux.

Reponunt. Scilicet fornicæ, de quibus dicit Scriptura: *Vade, piger, ad fornecam*.

Providentiam. Sic recte legit Heumannus ex antiquis multis edit. De providentia et instinctu belluarum legas, si placet, libros a variis editos, scilicet a Pardico societ. Jesu, et anonymos tum Lugduni, tum Amstelædami, tum etiam Parisiis editos. — *Providentiam.* Ita persuadet locus geminus de Ira, cap. 7: *Quid tam homini proprium, quam... providentia futuri?* Bux.

Rationis, etc. Iustar commentarii in h. l. esse potest Hier. Rorarii elegans scriptum, quod animalia bruta sæpe ratione utantur melius homine, quod recensuit et doctis annotationibus auxit G. H. Ribovius, Helmst. 1728, 8. Bux.

Dispartientia. Hoc verbum, licet inusitatum, restitui ex veteribus editis tribus Romanis ac Venet. et 24 manuscriptis, accedentibus aliis tribus, in quibus est, *disputantia*. In 8 rec. scriptis et 12 editis est, *disparentia*. At *dispartientia* aptius est huic argumento. Hic loquitur de cuniculis, quorum latibula plures habent exitus. — *In plures exitus dispartientia.* Hoc iterum faciunt, de Ira, cap. 7: *Sunt animalia, quæ latibulis suis diversos et plures exitus pandant, ut... fuga pateat obsessis*. Bux.

Nam quibus generandi mellis, etc. In apum ingenio describendo ingenii vires triverunt ingeniosissimi homines, Maro et Plinius: hic libro undecimo Naturalis historia, ille Georgic. quarto; ut interm Aristotelem, Columellam, Palladium, et alios recentiores laceamus, qui et ipsi egregia de his memoria proderunt. GALTÆUS.

An non in his perfecta sit prudentia. Sic lego, approbante doctissimo Francio ex 2 Reg. optima notæ, et 1 Clarom. In quo fuit, non a prima manu, postea erasum.

Rationem. Insuperfecam scilicet.

Ad vitam tuendam. Nolum a constanti Lactantii phrasi abire, c. 3, s. 8: *Sicut homini opus ad vitam tuendam: ita illis præda et pavula opus*. l. vi.

mini etiam ad propagandam. Et quia in homine ipsa ratio perfecta est, sapientia nominatur : quæ in hoc eximium facit hominem, quod soli datum est intelligere divina. Quæ de re Ciceronis vera est sententia. « Ex tot, inquit, generibus nullum est animal præter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei; ipsisque in hominibus nulla gens est, neque tam immansueta, neque tam fera, quæ non, etiamsi ignoret qualem Deum haberi deceat, tamen habendum sciat. » Ex quo efficitur, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur. Qui ergo philosophi volunt animos omni metu liberare, tollunt etiam religionem, et orbant hominem suo proprio ac singulari bono, quod est a recte vivendo, atque ab omni humanitate disjunctum : quia Deus, ut cuncta viventia subiecit homini, sic ipsum hominem sibi. Nam quid est, cur iidem ipsi disputent, eo dirigendam esse mentem, quo vultus erectus est? Si enim nobis in cælum spectandum est, ad nihil aliud utique quam ob religionem. Si religio tollitur, nulla nobis ratio cum cælo est. Itaque aut eo est spectandum, aut in terram procumbendum. In terram procumbere ne si velimus quidem possumus, quorum status rectus est. In cælum igitur spectandum est, quo natura corporis provocat. Quod si constat esse faciendum, aut ideo est faciendum, ut religioni serviamus, aut ideo, ut rationem rerum cælestium cognoscamus. Sed rationem rerum cælestium cognoscere

A nullo modo possumus : quia nihil ejusmodi potest cogitando inveniri, sicut supra docui. Religionem ergo servandum est quam qui non suscipit, ipse se prosternit in terram, et vitam pecudum secutus, humanitate se abdicat. Sapientiores ergo imperiti, qui etiam si errant in religione deligenda, tamen naturæ suæ conditionisque meminerunt.

CAPUT XI.

De religione, sapientia, ac summo bono.

Constat igitur, totius humani generis consensu, religionem suscipi oportere : sed quomodo, ea erretur explicandum est. Naturam hominis hanc Deus esse voluit, ut duarum rerum cupidus et appetens esset, religionis et sapientiæ. Sed homines ideo falluntur, quod aut religionem suscipiunt, ommissa sapientia, aut sapientiæ soli student, ommissa religione, cum alterum sine altero esse non possit verum. Cadunt ergo ad multiplices religiones, sed ideo falsas, quia sapientiam reliquerunt, quæ illos docere poterat deos multos esse non posse : aut student sapientiæ, sed ideo falsæ, quia religionem summi Dei omiserunt, qui eos ad veri scientiam potuit erudire. Sic homines, qui alterutrum suscipiunt, viam deviam, maximisque erroribus plenam sequuntur, quoniam in his duobus inseparabiliter connexis, et officium hominis, et veritas omnis inclusa est. Miror itaque nullum omnino philosophorum extitisse, qui sedem,

VARIORUM NOTÆ.

c. 20 : *Ut appetant, quibus opus est ad vitam tuendam.* Sic Ovidius, l. iv Pont. el. 5, v. 57.

Addita præterea vitæ quoque multa tuendæ
Munera, ne proprias attenuaret opes.

BUN.

Homini etiam ad propagandam. Ex mss. quampluribus et edit. Tornes., Sonbron., Cellar., Wach., reposui etiam; quod concinnius est, quam autem vulgarum et 4 scriptorum. Non enim negatur homini vitam esse tuendam, sed aliud adjungitur. CELLAR.— *Ad propagandam.* Inscite quidam Lactantium putant loqui de propagatione per generationem, quum propagare hic sit producere, ut ostendi ad Lact. l. ii, c. 12 : *Quæ (vitæ) in mille annos propagaretur.* Hic de vita beata intelligendus. BUN.

Nulla gens est neque tam immansueta, neque tam fera. Sic habent omnes fere excusi, et multi mss. et Cicero ipse, tum. i de Leg. unde hæc sententia deprompta est, tum. i Tuscul., unde hæc altera consimilis : *Quod nulla, inquit, gens tam fera, nemo omnium tam sit immanis, cuius mentem non inbuverit deorum opinio.* Uterque tamen codex Bonon., Tax., Em., 10 Reg., Brun. et (his adde etiam Ultr.) tres Vatic. habent, *neque tam mansueta*, etc. Quæ lectio magis placet Thomasio. Ego ab ipsius Cicer. lectione discedere nolui. ISÆUS. — Picus Mirandulanus, sui sæculi decus, 1 cap. de Providentia Dei, non modo ex theologis quosdam hæc asseruisse testatur, ut puta Damascenum, Augustinum, et Thomam Aquinatem : sed etiam ex densissimis tenebris id vidisse Epicurum, ex crepusculo quodam Platonicum Jamblichum, Damasceni locus est capite tertio libri de ineffabili divinitate : *Quod, inquit, profecto sit Deus, is qui sacras admittit Scripturas, haudquaquam in controversiam venit; neque plurimis quidem Græcorum. Nam cognitio quod Deus sit, nobis natura insita est, atque ingenta.* Augustinus, lib. i, contra Cresconium Grammaticum, cap. 29 ex ignoti Dei æra quæ Athe-

C nis fuit, id ostendit. Jamblichus de Mysteriis, statim ab initio, interprete Marsilio, sic scribit : *Ante omnem rationis usum, inest naturaliter insita deorum notio; imo tactus quidam divinitatis melior, quam notitia, ex quo incitatur naturalis appetitus boni, et ratiocinatio atque judicium, etc.* Quid quod Cicero alio loco ait, nullam gentem esse tam efferaam aut barbaram, quæ non sit imbuta aliqua opinione deorum? Augustinus Steuchus in sua Perenni Philosophia hoc unum agit, ut ostendat gentiles quam proxime accessisse ad veram religionem. BETULEIUS. — Vido Huetii Concordiam rationis et fidei.

Sibi. Scilicet, Deo.

Iidem ipsi. Ita passim Lactantius, lib. v, cap. 2; lib. vi, cap. 10 et cap. 12.

Ne si velimus quidem possumus. Hæc est lectio vetustiorum et meliorum codicum mss. Bonon., Reg., Put., 2 al. Reg., Lip., Goth. In antiquissimo Reg. est nec. Hæc vocula abest ab octo mss. rec. Duo alii mss. recentiores et quinque impressi habent, nisi. Sed ne, si velimus, legendum esse existimant Jo. Cauci, et Thomasius, quibus etiam adstipulor; hoc enim probare intendit, auctor noster, nos non posse, etiam si vellemus, pecudum more in terram procumbere.

Se abdicat. Abdicare se magistratu frequens est apud Livium et Ciceronem.

Naturam hominis, etc. Utrumque Cicero in i de Legibus probat. Quod vera religio a sapientia divelli nequeat, potest philosophicis demonstrari rationibus. Nam Cicero in lib. Offic., sapientiam cum iustitia (sicut virtutes inter se omnes) insolubili vinculo copulat. Iustitiæ vero forma vel pars est religio. Sed Hebræorum Sapiens fundamentum sapientiæ ponit religionem quam ait : *Initium sapientiæ timor Domini.* BETULEIUS.

Viam deviam. Ita mss. 4 Reg., et Cant. et editi vet. quam lectionem confirmant quæ de erroribus adduntur. Sic etiam ait Cicero devium iter.

ac domicilium summi boni reperiret. Potuerunt enim sic querere. Quodcumque est summum bonum, necesse est omnibus esse propositum. Voluptas est, quæ appetitur a cunctis : sed hæc et communis est cum bellis, et honesti vim non habet, et satietatem affert, et nimia nocet, et processu minuitur ætatis, et multis non contagiis; nam qui opibus carent, quorum major est numerus, etiam voluptate carcant necesse est. Non est igitur summum bonum, sed non bonum quidem voluptas. Quid divitiæ? Multo magis. Nam et paucioribus, et plerumque casu, et inertibus sæpe, et nonnumquam scelere contingunt, et optantur ab iis qui eas jam tenent. Quid regnum ipsum? Ne id quidem. Non enim cuncti homines regnare possunt; et necesse est universos summi boni capaces esse.

Queramus igitur aliquid; quod propositum sit omnibus. Num virtus? Negari non potest, quin et bonum sit, et omnium certe bonum. Sed si beata esse non potest, quia vis et natura ejus in malorum preferentia posita est, non est profecto summum bonum. Queramus aliud. At nihil virtute pulchrius, nihil sapiente dignius inveniri potest. Si enim vitia ob turpitudinem fugienda sunt, virtus igitur appetenda est ob decorem. Quid ergo? Potestæ fieri, ut quod bonum, quod honestum esse constat, mercede ac præmio careat, sitque tam sterile, ut nihil ex se commodi pariat? Labor ille magnus, et difficultas, et eluctatio adversus mala, quibus hæc vita plena est, aliquid magni boni pariat necesse est. Id vero quid esse di-

cemus? Num voluptatem? at nihil turpe ex honesto nasci potest. Num divitias? num potestates? at ea quidem fragilia sunt, et caduca. Num gloriam? num honorem? num memoriam nominis? at hæc omnia non sunt in ipsa virtute, sed in aliorum existimatione atque arbitrio posita. Nam sæpe virtus et invisa est, et malo afficitur. Debet autem id bonum, quod ex ea nascitur, ita cohærere, ut divelli atque abstrahi nequeat; nec aliter summum bonum videri potest, quam si et proprium sit virtutis, et tale, ut neque adici quidquam, nec detrahi possit. Quid, quod in his omnibus contemnendis virtutis officia consistunt. Nam voluptates, opes, potentias, honores, eaque omnia, quæ pro bonis habentur, non concupiscere, non appetere, non amare, quod cæteri faciunt victi cupiditate, id est profecto virtutis. Aliud ergo sublimius atque præclarior efficit: nec frustra his præsentibus bonis reluctatur, nisi quod majora, et veriora desiderat: non desperemus inveniri posse, modo verset se cogitatio in omnia. Neque enim levia aut ludicra petuntur præmia.

CAPUT XII.

De duplici pugna corporis et animæ; atque de appetenda virtute propter vitam æternam.

Sed queritur quid sit, propter quod nascimur; quid efficiat virtus, possumus sic investigare. Duo sunt, ex quibus homo constat, animus et corpus.

VARIORUM NOTÆ.

Cum bellis, etc. Hic afferam verba Auli Gellii, etiam si Gentilis, lib. xix Noct. Attic., cap. 2: *Quinque, inquit, sunt hominum sensus, per quos voluptas animo aut corpori queri videtur: gustus, tactus, odoratus, visus, auditus. Ex his omnibus quæ immodice voluptas capitur, ea turpis atque improba existimatur. Sed enim quæ nimia ex gustu atque tactu est, ea voluptas, sicuti sapientes viri censuerunt, omnium rerum foedissima est.*

Processu ætatis. Questio est apud Ciceronem in Catone majore, utrum senectus voluptate careat.

Non est... summum bonum, sed ne bonum quidem. Sequitur Senecam de Vita Beata, cap. 10. fin.: *Tu illam (voluptatem) summum bonum putas? Ego ne bonum. Bux.*

Multo magis. Ita mss. et impressi. Mallem, multo minus.

Et optantur. Recte sensit Isæus, non addendam hic negationem, ut in Bonon., 4 Colbert. et Brun. mss. reperitur; probat enim divitias non esse summum bonum, siquidem illi qui illas possident, plures appetunt et optant: summum vero bonum talis debet esse naturæ, ut desiderium expleat, Mss. 9 Reg., 5 Colbert., 2 Clarom., Jun. carent hac negatione: Jo. Cauci etiam delendam censet: abest quoque ab impressis tredecim. Et GALL.

Et necesse est. Heumannus scribit, *at necesse est.* Quia et est in omnibus libris, interpretor, et tamen Particula tamen sæpe in Cicerone et Lactantio sic subauditur. Lact., lib. iv, cap. 2: *Nusquam... sapientiam comprehenderunt, et illicubi esse illam necesse est. Bux.*

Sed si beata. Abest si a ms. Em. In rec. 3 Colbert. et 1 Clarom. est, Sed si bona.

In malorum preferentia. Betul., preferentia; prave. Lib. iii, cap. 12: In preferendis malis tota vis ejus (vir-

tutis) est; et lib. vii, cap. 1: Tolerantia malorum latius dicitur.

Nihil sapiente dignius. Ita duo mss. Reg. veterrimi et Goth. In 1 Colb. est *sapientie*, mendose. In 16 mss. totidemque editis est, *sapientia dignius.*

Et eluctatio adversus mala. Mss. rec., 2 Reg. et 4 Colb., et luctatio; Em., et oblutatio, quod eam sequentibus, adversus mala, convenire magis videtur Cellario quam aliorum, eluctatio.

Ea ea. Scilicet virtute. Sic emendo ex mss. et editis Rom. 1468, Gymnic., Cellar. In 11, vulgatis est, *ea eo*, mendo e.

Abstrahi. Ita reposui ex edit. Rom. 1470, Tornes., Soubron., et ex omnibus mss. præter 4 rec. et edit. 11, in quibus est *distrahi*.

Quam si et proprium sit virtutis. Ex mss. ac veteribus excusis est, et elegantius, quam et si duorum mss. rec. et quorundam editorum.

Eaque omnia. Ex mss. et editis Rom. 1470, Torn. et Soubron. restitui. In cæteris vulgatis est, *atque omnia.*

Id est profecto virtutis. Sic reposui ex vet. edit. Rom. et omnibus mss. præter 3 Colb., in quibus, sicut in 15 vulgatis, legitur, *id est profecto virtutis.* In edit. Tornes. et Soubron., *id est perfectæ virtutis.* *Præfecto virtutis*, etiam legit Heumannus ex edit. 1472, 1476, 1478 et 1497, ac etiam ex uno e mss. Thomasiensis.

Duo sunt. Juxta B. Paulum tribus homo partibus constat: corpore, anima, et spiritu. Sed animalis homo non percipit ea quæ sunt Dei. Constituamus igitur in spirituali homine sinceram religionem, qua homines perfectam (quam Cicero somniavit) rationem habentes, multis gradibus a communi illa psychicorum, plurimis a belluina natura distant. Potest videri, Lactantium idem credidisse animum, quod in

Multa sunt propria animi, multa propria corporis, multa utrique communia, sicut est ipsa virtus: quæ quoties ad corpus refertur, discernendi gratia fortitudo nominatur. Quoniam igitur utrique subjacet fortitudo, utrique proposita dimicatio est, et utrique ex dimicatione victoria: corpus, quia solidum est et comprehensibile, cum solidis et comprehensibilibus configat necesse est; animus autem, quia tenuis, et invisibilis est, cum iis congreditur hostibus, qui videri tanquam non possunt. Qui sunt autem hostes animi, nisi cupiditates, vitia, peccata? quæ si vicerit virtus, ac fugaverit, immaculatus erit animus, ac purus. Unde ergo colligi potest, quid efficiat animi fortitudo? Nimirum ex conjunctio, et pari, hoc est ex corporis fortitudine, quod cum in aliquam congressionem certamenque venerit, quid aliud ex victoria quam vitam petit? Sive enim cum homine, sive cum bestia dimices, pro salute certatur. Ergo ut corpus vincendo id assequitur, ut non intèreat: sic etiam animus, ut permaneat; et sicut corpus ab hostibus suis victum, morte mulctatur: ita superatus a vitis animus moriatur necesse est. Quid ergo intererit inter animi corporisque dimicationem, nisi quod corpus temporariam vitam expetit, animus sempiternam? Si ergo virtus per seipsam beata non est, quoniam in perferendis (ut dixi) malis tota vis ejus est; si omnia, quæ pro bonis concupiscuntur, negligit; si summus ejus gradus ad mortem patet, quandoquidem vitam, quæ optatur a cæteris, sæpe respuit, mortemque, quam cæteri timeant, fortiter suscipit; si necesse est ut aliquid ex se magni boni pariat, quia sustentati et superati usque ad mortem labores sine præmio esse non possunt; si nullum præmium, quod ea dignum sit, in terra reperitur, quandoquidem cuncta, quæ fragilia sunt et

A caduca, spernit, quid aliud restat, nisi ut cœleste aliquid efficiat, quia terrena universa contemnit, et ad altiora nitatur, quia humilia despiciit? Id vero nihil aliud potest esse, quam immortalitas.

Merito ergo philosophorum non obscurus Euclides, qui fuit conditor Megaricorum discipline, dissentiens a cæteris, id esse summum bonum dixit, quod simile sit, et idem semper. Intellexit profecto quæ sit natura summi boni, licet id non explicaverit quid sit: id est autem immortalitas, nec aliud omnino quidquam; quia sola nec imminui, nec augeri, nec immutari potest. Seneca quoque imprudens incidit, ut fateretur, nullum esse aliud virtutis præmium, quam immortalitatem. Laudans enim virtutem in eo libro quem de immatura morte conscripsit: «Una, inquit, res est virtus, quæ nos immortalitate donare possit, et pares diis facere.» Sed et stoici, quos secutus est, negant sine virtute effici quemquam beatum posse. Ergo virtutis præmium beata vita est, si virtus (ut recte dictum est) beatam vitam facit. Non est igitur, ut aiunt, propter seipsam virtus expetenda, sed propter vitam beatam, quæ virtutem necessario sequitur. Quod argumentum docere eos potuit, quod esset summum bonum. Hæc autem vita præsens et corporalis beata esse non potest, quia malis est subiecta per corpus. Epicurus Deum beatum et incorruptum vocat, quia sempiternus est. Beatitudo enim perfecta esse debet, ut nihil sit, quod eam vexare, ac imminueri, aut immutare possit. Nec aliter quidquam existimari beatum potest, nisi fuerit incorruptum. Incorruptum autem nihil est, nisi quod est immortale. Sola ergo immortalitas beata est, quia corrumpi ac dissolvi non potest. Quod si cadit in hominem virtus, quod negare nullus potest, cadit et beatitudo. Non potest enim fieri, ut sit miser, qui virtute est

VARIORUM NOTÆ.

in sacris Litteris teritia pars est spiritus; nempe apud quem spiritus nomen rarissimum est. Quid autem animus et anima differant, docet idem Lactantius de Opificio Dei, capite 18. BETULEIUS.

Ipsa virtus. Genus probat ex specie. Robur enim corporis, animi fortitudo esse alias observatur. Vide Erasmus in Enchiridii militis christiani.

Ut aliquid. Ex mss. et 4 exensu reposui voculam ut, quæ cæteris vulgatis deest.

Necesse est, ut... pariat. Lib. n, c. 14; lib. iii, c. 9: Necesse est, ut... si. At mox, c. 45: Necesse est, ipsa... faciat. L. iv, c. 14: Necesse est, habeat. Lib. vi, c. 19: Necesse est naturam depravent. L. vii, c. 1: Necesse est, revertatur. L. i, c. 21: Necesse est... ficta sint. Bux.

Sustentati. Restitui ex 9 editis et omnibus prope mss. In sex scriptis et 7 editis est suscepti.

Euclides. Is fuit Socratis discipulus.

Conditor Megaricorum. Orditur jam novam disputationem contra eos, qui imprudentes, et quasi per nebulam summum bonum viderunt. Et est talis argumentatio, qualis Pauli adversus Athenienses, de ara ignoti Dei. Videntur hæc ex quarto Academicarum Quæst. Ciceronis desumpta esse. Locum hunc integrum referam: Et quam non multum a Platone Megarici discesserunt, quorum fuit nobilis disciplina, ut scriptum video, princeps Xenophones, deinde eum secuti Parmenides et Zeno. Itaque ab his Eretrici philosophici nominabuntur. Post Euclides, Socratis discipulus. Megareus, a quo iidem illi Megarici dicuntur.

qui id bonum solum esse dicebant quod esset unum, simile, et idem semper. Hi quoque multa a Platone: a Menedemo autem, quod is Eretrias fuit, Eretriaci appellati. Quorum omne bonum in mente positum, et mentis acie, qua verum cerneretur. Ex quibus verbis patet, Lactantianam lectionem integram non esse. Nam ad descriptionem summi boni pertinebat etiam, ut unum esset. Galenus ad Stilponem Megaræum, Euclidis auditorem, discipline hujus originem refert in Historia philosophica. Sed ratione ipsa, deinde etiam auctoritate Laertii probabiliora sunt quæ retulit Cicero.

BETULEIUS.

Quod simile sit. Simile, non $\pi\rho\sigma\epsilon\varsigma\ \tau\iota$ intelligendum est, sed quod sibi sit simile. Sastulit enim, ut Laertius scribit, de comparatione disputationem. BETULEIUS.

Seneca, etc. Nullus hodie Senecæ liber sub hoc extat titulo. Extat quidem de Vita beata ad Gallionem liber nobilis. Quin immo omnia Senecæ scripta hæc sunt doctrina conspersa: præsertim tamen epist. 86, quæ est lib. xii. BETULEIUS.

Negant, etc. De quo vide apud Cicer. v. Tuscul.

Quod. Pro quodnam.

Epicurus Deum beatum, etc. In epistola ad quemdam Menocæum, quæ extat in Epicuri vita apud Laertium l. x. Sic etiam veteres xv sæculi editiones.

Non potest... ut sit miser. Infra Seneca, de Provid. c. 3: Bonus vir potest miser dici, non potest miser esse Cicero. Paradox. ii, fin.: Ut improbo, et stulto,

præditus. Si cedit beatitudo, ergo et immortalitas A
cedit in hominem, quæ beata est.

Summum igitur bonum sola immortalitas invenitur, quæ nec aliud animal, nec corpus attingit, nec potest cuiquam sine scientiæ virtute, id est, sine Dei cognitione ac justitia provenire. Cujus appetitio quam vera, quam recta sit, ipsa vitæ hujusce cupiditas indicat: quæ licet sit temporalis, et labore plenissima, expetitur tamen ab omnibus, et optatur; hanc enim tam senes quam pueri, tam reges quam infimi, tam denique sapientes quam stulti cupiunt. Tanti est (ut Anaxagoræ visum est) contemplatio cœli ac lucis ipsius, ut quascumque miseras libeat sustinere. Cum igitur laboriosa hæc et brevis vita, non tantum hominum, sed etiam cæterorum animantium consensu, magnum bonum esse ducatur: manifestum est eandem summum ac perfectum fieri bonum, si et fine careat et omni malo. Denique nemo unquam extitisset, qui hanc ipsam brevem contemneret, aut subiret mortem, nisi spe vitæ longioris. Nam illi, qui pro salute civium voluntariæ se neci obtulerunt, sicut Thebis Menæceus, Athenis Codrus, Romæ Curtius et Mures duo, numquam mortem vitæ commodis prætulissent, nisi se immortalitatem opinione civium consequi putavissent: qui tametsi nescierunt immortalitatis vitam, res tamen eos non fefellit. Si enim virtus divitiis et opes ideo contemnit, quia fragiles sunt, voluptates ideo, quia breves; ergo et vitam fragilem brevemque ideo contemnit, ut solidam et C

perpetuam consequatur. Ipsa ergo cogitatio per ordinem gradiens, et universa considerans, perducit nos ad eximium illud et singulare, cujus causa nascimur bonum. Quod si fecissent philosophi; si non, quod semel apprehenderant, tueri perinaciter maluissent: profecto pervenissent ad verum hoc, ut ostendi modo. Quod si non fuit eorum, qui cœlestes animas una cum corporibus extinguunt, illi tamen, qui de immortalitate disputant animi, intelligere debuerunt; idèo propositam nobis esse virtutem, ut, perdomitis libidinibus, rerumque terrestrium cupiditate superata, puræ ac victrices animæ ad Deum, id est ad originem suam revertantur. Idcirco enim soli animantium ad aspectum cœli erecti sumus ut summum bonum nostrum in summo esse credamus. Ideo religionem soli B capimus, ut ex hoc sciamus, humanum spiritum non esse mortalem, quod Deum, qui est immortalis, et desiderat, et agnoscit.

Igitur ex omnibus philosophis, qui aut pro summo bono scientiam, aut virtutem sunt amplexi, tenuerunt quidem viam veritatis, sed non pervenerunt ad summum. Hæc enim duo sunt, quæ simul efficiant illud, quod quaeritur. Scientia id præstat, ut quomodo, et quo perveniendum sit, noverimus; virtus, ut perveniamus. Alterum sine altero nihil valet, ex scientia enim virtus, ex virtute summum bonum nascitur. Beata igitur vita, quam philosophi quaesierunt semper, et quaerunt, sive in cultu deorum, sive in philosophia nulla est; et ideo ab his non potuit repe-

VARIORUM NOTÆ.

et inerti nemini bene esse potest: sic bonus vir, et fortis, et sapiens miser esse non potest. His verius Minuc. Fel., cap. 37: Christianus miser videri, non potest inveniri. Ben.

Quæ. Puto, immortalitas. Recte restituitur quæ, ex quampluribus et potioribus mss. et editis. In 6 scriptis ac 9 excusis est quia; in 1 Colb., quod.

Nec corpus attingit. Videtur Lactantius cum Platonice facere, qui corpus tanquam animæ ergastulum habnerunt; quippe qui in ejusdem felicitatis consortium non admittit. Quæ sententia pugnat contra istum fidei articulum, quo futuram credimus carnis resurrectionem. Quo nomine ab Epiphanio hæreseos insinulator Hierax Ægyptius. Quin et multos in eodem errore antiquitus versatos fuisse, colligi potest ex Alphonso de Castro lib. de hæresibus, cap. de Resurrectione. Spank. — Nec corpus attingit. At clare docuit Lactantius carnis resurrectionem, l. vii, c. 20: Resurgent mortui. Ibid. cap. 21: Rursus carne induentur. Add. cap. 22. Sensus verborum, Nec corpus attingit, est: Immortalitas non pertinet ad hanc vitam temporalem, ut patet ex lib. iii. cap. 12. Ben.

Provenire. Sic reposui ex cunctis mss. præter 5 rec. in quibus est pervenire; et 4 Betul. et Watch. edit. obvenire.

Pro salute. Editorum est vet. 2 Rom., Tornes.; Soubron., Is. et omnium mss. præter Cauc. in quo, sicut et in editis decem, est, propter salutem.

Menæceus. Eteocles Polyniceæ fratrem parte regni excluderat: hunc quum sacer Adrastus restituere vellet, accidit ut Tyresias vates vanemaretur, victoriam penes Thebanos futuram, si Menæceus, Creontis filius, sacrificium Marti fieret. Patris autem exilium potius suadentis consilio filius repudians, se pro salute patriæ interfecit. Est hæc historia tragica apud Euripodam in Phœnissis, apud Statium in 1

Thebaid.; apud Philostratum, n. 4. Meminit Plut. in Pelopida; Juvenalis, satira 14:

Quantus erat patriæ Deciorum in pectore: quantum Dilexit Thebas, si Græcia vera, Menæceus.

Menæcei et Codri, meminit Cicero in primo Tusc. quaest. Codri, Curtii et Deciorum præterea Valerius Maxim. lib. v. cap. de Amore patriæ. Betul.

Athenis Codrus. Vide historiam de Codro apud Tzetzen chil. i. hist. 4; Servium, ad ceclogam 4; Cie., Tusc. i; Val. Max., lib. v. cap. 6.

Et Mures duo. Lectionem mss. 5 Reg. bonæ notæ, 41 Vatic., Em. et 2 Br. expressi. Puto quia Mures non satis nota vox erat, quasi mendum hanc fuisse rejectam, unde sit scriptum, et Decii duo, numquam, etc. sicut in 1 Vatic., 2 Reg., 3 Colb., Pen., 1 Clarom., vel 20 Decii, quod ad oram, quasi glossema illorum verborum et Mures duo, positum erat, demum in textum irrepsisse, et ita factum, et Mures duo Decii, numquam, etc. Sicut habent ms. Cantabrig.; 2 Reg. et editi multi. Bon. et Tax. habent Multas: sed Mures cognomine dictos Decios intelligimus ex Livio initio viii Dec. i, qui de patre Decio creato consule inquit, creaverat Coss. Titum Manlium Torquatum, P. Decium Murem. Quomodo vero sese ambo pro republica devoverint, vide Liv. ibid. et lib. x, Dec. i, Valer., v; Senecam, epist. 68, ut a communibus, etc. Præter. mss. ab Isaac laudatos reperio ita etiam haberi in Cauc. Ultr., Em., Jun. Sic etiam legendum censuit Th. Camerac. ut liquet ex illo verbo Decii deletio in edit. Betul. quibus adstipulor. Ex Isma.

Animi. Hæc vox abest, a 6 scriptis rec. et edit. Rom. 1470.

Quaesierunt. Senec. et iterum, hæc adduntur in mss. et pluribus editis; in cæteris, quaesierunt.

riri, quia summum bonum non in summo quaesierunt, sed in imo: Summum autem quid est, nisi coelum, et Deus, unde animus oritur? Imum quid est, nisi terra, unde corpus est? Itaque licet quidam philosophi summum bonum non corpori, sed animo dederint, tamen, quoniam illud ad hanc vitam retulerunt, quæ cum corpore terminatur, ad corpus revoluti sunt, ejus est hoc omne tempus, quod transigitur in terra. Quare non immerito summum bonum non comprehenderunt; quia quicquid ad corpus spectat, et immortalitatis est expert, imum sit necesse est. Non cadit ergo in hominem beatitudo illo modo, quo philosophi putaverant: sed ita cadit, non ut tunc beatus sit cum vivit in corpore, quod utique, ut dissolvatur, necesse est corrumpi; sed tunc, cum anima societate corporis liberata, in solo spiritu vivit. Hoc uno beati esse in hac vita possumus, si minime beati esse videamur; si fugientes illecebras voluptatum, solique virtuti servientes, in omnibus laboribus miserisque vivamus, quæ sunt exercitia, et corroboramenta virtutis; si denique asperam illam viam difficilemque teneamus, quæ nobis ad beatitudinem patefacta est. Summum igitur bonum, quod beatos facit, non potest esse, nisi in ea religione, atque doctrina, cui spes immortalitatis adjuncta est.

CAPUT. XIII.

De animæ immortalitate, deque sapientia, philosophia et eloquentia.

Res exigere videtur hoc loco, ut quoniam docui-

VARIORUM NOTÆ.

Quoniam illud ad hanc vitam retulerunt. Ita correximus ex mss. vet., i Bonon., 4 Reg. optimæ notæ, i Colbert., Pen., Brun., et editis Thomas., Is., Gall., Spark. Multi mss. rec. et excusi legunt, quoniam ad illud hanc, etc. alii editi, ad illam in hanc vitam.

Spectat. Omnium Mss. et editorum est, præter 1 Lips. cui est pertinet. — Ad corpus spectat. Ediderat Cellarius, ad corpus pertinet, ex uno solo Lips. 1. At quum omnes reliqui mss. etiam Lips., 2 Goth., Guelf., Witterb., Reimm. omnesque editi constanter spectat exhibeant, restitui. Lact. l. iv, cap. 26: Quid ad crucem spectat. Ibid. cap. 4: Sapientia spectat ad filios. De Opif. c. 20: Que ad vitam beatæ statum spectent. Instit. l. iii, cap. 17: Ad utilitatem spectat alienam. De Mort. Perier. cap. 7: Que ad exhibendâs milites spectant. De Ira, cap. 1: Error... ad evitendum vitæ humane statum spectat. Bun.

Imum. In manu exaratis pene omnibus est, imum, quod summo opponitur. In 4 Reg. et 5 Colbert. legitur unum; quod tot constat tractibus quot, imum; in 1 Colb. et Brun. et mortale et peritulum sit.; in 2 Reg. rec. esse, pro sit; in excusis vanum. Vide præced.

Corroboramenta. Nova vox. solius Lactantii auctoritate innixa.

Beatos. Sic reposui ex omnibus mss. et octo editis; in 7 vulg. est, beatum.

Id ipsum. Hanc dictionem non ausus sum contra fidem omnium ferme manuscriptorum et editorum codicum immutare. In septem mss. rec. et edit. Tornes. est, eo ipso. Abest ab excusis quatuor.

Hujus divinæ eruditionis. Hæc lectio est omnium fere editorum et 48 mss. codicum vetustiorum ac meliorum. In rec. scriptis 7 et excusis 2 est, traditionis; in 4 Colbert. monitionis. Sed et infra legitur,

A mus immortalitatem esse summum bonum, id ipsum immortalem esse animam comprobemus. Qua de re ingens inter philosophos disceptatio est, nec quidquam tamen explicare, aut probare potuerunt ii, qui verum de anima sentiebant; expertes enim hujus divinæ eruditionis, nec argumenta vera, quibus vincerent, attulerunt, nec testimonia, quibus probarent. Sed oportunitus hanc questionem tractabimus in ultimo libro, cum de vita beata nobis erit disserendum. Superest pars illa philosophiæ tertia, quam vocant *λογική*, in qua tota dialectica, et omnis loquendi ratio continetur. Hanc divinæ eruditio non desiderat: quia non in lingua, sed in corde sapientia est; nec interest, quali utare sermone: res enim, non verba quaeruntur. Et nos non de grammatico, aut oratore, quorum scientia est, quomodo loqui deceat, sed de sapiente discernimus, ejus doctrina est, quomodo vivere oporteat. Quod si neque physica illa ratio necessaria est, neque hæc logica, quia beatum facere non possunt: restat ut in sola ethica totius philosophiæ vis contineatur, ad quam se, abjectis omnibus, Socrates contulisse dicitur. In qua etiam parte quoniam philosophos errasse docui, qui summum bonum, ejus capiendi gratia generati sumus, non comprehenderunt; apparet falsam et inanem esse omnem philosophiam, quia nec instructi ad justitiæ munera, nec officium hominis rationemque confirmat. Sciant igitur errare se, qui philosophiam putant esse sapientiam: non trahantur auctoritate ejusquam; sed veritati potius faveant, et accedant. Nullus hic temer-

hanc divinæ eruditio non desiderat, ex iisdem mss. ut supra.

Quibus vincerent. Sic omnes. Vincere, idem quod probare, comprobare. Conf. lib. vii. cap. 3 et 9. More Ciceronis, pro Cluent. cap. 23: Si docco non ab Avito, vinco ab Oppianico. Si ostendo ab Oppianico, purgo Avitum. Bun.

Utare. Restitui ex omnibus pene mss. et 4 editis. In 1 Reg. antiq. est utar; in 1 al. Reg. utaris, in 4 scriptis rec. et 12 vulgatis est, utatur.

Res enim, non verba, etc. Historia memoratu digna scribitur in historiis ecclesiasticis, de quodam arguto disputatore, ejus sophismata cum nemo æquum eludere valeret, intererat christianus aliquis, nullo alio quam simplicitatis nomine insignis. Hic arroganter disputantis os sua simplicitate ita obstruxit, ut obmutesceret, non sine omnium admiratione. Interrogatus de tam repentino silentio, respondit: alios verba verbis commutasse, hunc vero virtute pugnare. Extant Sozomenis verba lib. i, cap. 18. Beryt. — Simile quid legitur in historia concilii Nicæni, cum sanctus quidam episcopus verbum quendam Arrianum sola dogmatis catholici expositione ad silentium adegit.

Abjectis omnibus. Scil. Philosophiæ partibus, e.g. Physica. Vid. l. i, cap. 1, not., et l. iii, cap. 21. Bun.

Generati sumus. Sic restitui ex mss. vetustissimis et optimis 1 Bon.; 4 Reg., Goth. aliisque. Ad id enim nos omnes generati sumus, non soli philosophi. In decem scriptis rec. et 15 excusis legitur generati sunt; in Em. nuti sunt.

Inanem esse omnem philosophiam. Interposui omnem, ex vet. ed. t. Rom., Tornes., ac Soubron. et omnibus mss. præter 1 Reg. rec. cui deest, et 11 excusis.

Trahantur auctoritate, Plin. l. viii, epi 13, Qui quæstiones ejus traherentur. Bun.

tati locus est : in æternum stultitiæ poena subeunda. A est, si aut persona inanis, aut opinio falsa deceperit. Homo autem, qualiscumque est, si sibi credit, hoc est si homini credit (ut non dicam stultus, qui suum non videat errorem) certe arrogans est, qui sibi audeat vendicare, quod humana conditio non recipit.

Ille ipse romanæ linguæ summus auctor quantum fallatur, licet ex illa sententia pervidere : qui cum in libris officiorum philosophiam nihil aliud esse dixisset, quam studium sapientiæ, ipsam autem sapientiam, rerum divinarum et humanarum scientiam, tum adjecit : « Cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo quidnam sit, quod laudandum putet. Nam si oblectatio quaeritur animi, requiesque curarum, quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid inquirunt, quod spectet, et valeat ad bene beateque vivendum? Sive ratio constantiæ virtutisque ducitur, aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab isto genere discendi discesseris. » Equidem tametsi operam dederim, ut quantulumcumque discendi assequer facultatem propter studium docendi, tamen eloquens nunquam fui : quippe qui forum ne attigerim quidem : sed necesse est, ipsa me faciat causæ bonitas eloquentem ; ad quam diserte copioseque defendendam scientia divinitatis, et ipsa veritas sufficit. Vellem igitur Ciceronem paulisper ab inferis surgere, et vir eloquentissimus ab homunculo non diserto doceretur, C primum, quidnam sit, quod laudandum putet, qui

vituperat id studium, quod vocatur philosophia ; deinde, neque illam esse artem, qua virtus et justitia discatur, nec aliam ullam, sicut putavit ; postremo, quoniam est virtutis disciplina, ubi quaerenda est, cum ab illo discendi genere discesseris : quod ille non audiendi discendique gratia quaerebat. A quo enim posset audire, cum sciret id nemo ? Sed ut in causis facere solebat, interrogatione voluit urgere, ad confessionemque perducere ; tanquam consideret responderi prorsus nihil posse, quomius philosophia esset magistra virtutis. Quod quidem in Tusculanis disputationibus aperie professus est, ad eam ipsam conversa oratione, tanquam se declamatorio dicendi genere jactaret. « O vitæ philosophia dux, inquit, o virtutis indagatrix expultrixque vitiorum : quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset ? Tu inventrix legum, tu magistra morum ac disciplinæ fuisti. » Quasi vero aliquid per se ipsa sentiret, ac non potius ille laudandus esset, qui eam tribuit. Potuit eodem modo gratias agere cibo et potui, quia sine his rebus vita constare non possit ; in quibus ut sensus, ita beneficii nihil est. Atque ut illa corporis alimenta sunt, sic animæ, sapientia.

CAPUT XIV.

Quod Lucretius et alii erraverunt, ac ipse Cicero, in statuenda sapientiæ origine.

Rectius itaque Lucretius, cum eum laudat, qui sapientiam primas invenit : sed hoc inepte, quod ab homine inventam putavit. Quasi vero illam alicubi jacentem homo ille, quem laudabat, invenerit, tanquam tibias ad fontem, ut poetæ aiunt. Quod si

VARIORUM NOTÆ.

Homo autem, etc. Respicit ad illud Terentii : Censeat me hominem esse ? Quo loco poeta proprium hominis esse dicit, errare.

Romanæ linguæ summus auctor. Cicero sic dictus ob latinæ linguæ facundiam. Locus est in præfatione libri II de Officiis, quam vide, quia in aliquibus differt a textu Lactantii.

Cum eorum studiis potest. Ita correxi ex mss. 25, edit. 2 et ex ipso Cicerone. In 5 scriptis et impressis 15 legitur possunt, et pro inquirunt, in vulgatis Ciceronis libris, acquirunt.

Ratio... ducitur. L. II, in Verr. cap. 52 : Qui non tam cæli rationem, quam cælesti argenti duceret. Ibid. D cap. 63. Bux.

Tamen eloquens. Vides porro hic discrimen aliquod inter eloquentem et disertum, de quo Quintilianus in præmio libri octavi, disertis satis putat dicere quæ oporteat : ornate autem proprie esse dicere eloquentissimi. Antonius in primo de Oratore, et ad Ciceronem, disertos dicit se vidisse nonnullos, eloquentem adhuc neminem. Quid enim, inquit, statuebam disertum, qui posset satis acute atque dilucide apud medicos homines ex communi quadam hominum opinione dicere : eloquentem vero, qui mirabiliter et magnificentius augere posset, atque ornare quæ vellet, omnesque omnium rerum, quæ ad dicendum pertinerent, fontes animo ac memoria contineret. Bux.

Perducere. Sic restitui ex editis sex et omnibus mss. præter 2 Reg. rec. et 10 vulg. in quibus est, deducere.

Tusculanis. Ciceronem vide in Præfat. v Tuscul.

quem etiam consulas velim, ut Lactantii mentem propius intuearis.

Sic animæ. Repete, alimentum est. Ad lib. v, c. 1 : Veritas est animæ pabulum, excitavi similem locum ex Cicerone. Bux.

Tanquam tibias ad fontem. Decem mss. Vat. quibus adde 3 alios, habent tanquam tibi vas ad fontem, ut testatur Isæus, qui et illorum lectionem est secutus ; nos vero nihil mutare volumus, simplicem lectionem secuti, et ab omnibus impressis et plerisque optimæ notæ mss. et 6 Reg., 4 Colb., 2 Vatic., Em., Brun., exhibitam. GALLÆUS. — Tanquam tibias. Proverb. casus fortuiti, natum ex fabula Marsyæ Phrygis. Sed sic eam ex Hygino referre duco. Minerva tibias dicitur prima ex osse cervino fecisse, et ad epulum decorum cantatum venisse. Juno et Venus eam eam iriderent, quod et cassia erat, et buccas inflaret, fæda visa, et in cantu irrita, in Idam sylvam ad fontem venit, ibique cantans in aqua se aspexit, et vidit se merito irrisam. Unde tibias ibi abiecit, et imprecata est, ut quisque eas sustulisset, gravi afficeretur supplicio ; quas Marsyas, Oëagri filius, pastor, unus ex Satyris, invenit, quibus assidue commoletando, somnum suaviorem in dies faciebat, adeo ut Apollinem ad citharæ cantum in certamen provocaret. Quo in Apollō venit, Musas iudices suspensant ; et cum jam Marsyas inde victor discederet, Apollō citharam versabat, idemque sonus erat : quod Marsyas tibis facere non potuit. Itaque Apollō victum Marsyam ad arbu- rem relictum Scythiæ tradidit, e cuius sanguine limen Marsyas : appellatum. Mythologiam vide apud

repertorem sapientiæ, ut deum, laudavit; ita enim A extollere, rem ipsam depressit. Non est enim magna, si ab homine potuit inveniri. Verum potest, ut poetæ, dari venia. At ille idem perfectus orator, idem summus philosophus, et Græcos reprehendit, quorum levitatem semper accusat. et tamen sequitur, ipsam sapientiam, quam alias donum, alias inventum deorum vocat, poetice figuratam laudat in faciem. Graviter etiam queritur exilisse aliquos, qui eam vituperarent. « Quisquamne, inquit, vituperare vitæ parentem, et hoc parricidio se inquinare audeat, et tam impie ingratus esse? »

Nemo (ut opinor) erit mortali corpore cretus.

Nam si, ut ipsa petit majestas cognita rerum,
Dicendum est, Deus ille fuit, Deus, inclite Memmi.

tamen non erat sic laudandus Deus, quod sapientiam invenerit, sed quod hominem fecerit, qui posset capere sapientiam. Minuit enim laudem, qui partem laudat ex toto. Sed ille, ut hominem, laudavit, qui tamen ob id ipsum deberet pro Deo haberi, quod sapere invenerit. Nam sic ait.

Nonne decebit,

Hunc hominem numero divum dignari esse?

Unde apparet, aut Pythagoram voluisse laudare, qui se primus, ut dixi (supra cap. 2), philosophum nominavit; aut Milesium Thalem, qui de rerum natura B primus traditur disputasse. Ita dum hominem querit

VARIORUM NOTÆ.

Fulgentium libro III. Plato et Ovidius satyrum fuisse scribunt. Qui plura volet, videat Plurarchum in Musica, et Apuleium lib. I. Floral. Cæterum de illius certamine cum Apolline, deque Marsye excoriatione, lege Ovidium lib. VI. Metam., Diodorum Siculum lib. IV. Antiquit. BEROLEIUS.

Quod si repertorem. Ita reposui ex omnibus mss. et vet. edit. Rom. 1470, Tornes., Soubbron. In 12 vulgatis est, quod sic.

Nemo. Hæc ex initio lib. V. de natura rerum a Lucretio.

Nam, si ut ipsa. Sic Lucretius cum mss. a Lambino collatus; nec secus ferunt mss. nostri Lactantii vetustissimi et optimi, ac duodecim excusi. Scripti 9 rec. et duo inpressi, Nam sicut ipsa, contra metri legem. 2 Colb. rec., Nam sic ipsa. Væra lectio, Nam si ut, dactylus apud Lucretium, sine elisione, ut recte observat Lambinus ad hunc locum.

Non erat. Ita restitui ex quamprioribus et posterioribus fass. et editis Gynnic., Tornes., Soubbron. Legitur non erit in quinque scriptis rec. et 11 vulgatis.

Nonne. Idem Lucretius lib. V. paulo infra.

Aut Pythagoram... aut Milesium Thalem. Erravit Lactantius: Epicurum voluit laudare. Vide Tan. Fabrum ad Lucret. I. V. v. 8. BUN.

Thalem. Is fuit auctor philosophiæ Ionicæ, de quo supra lib. I. cap. 5, et infra cap. 15. Vide etiam Lactantium in Vitis philosophor. et Cic. Tuscul.

Ita dum hominem. Sic reposui ex vetustissimis et optimis mss. 1 Bonon., 4 Regis, aliisque tribus. In 5 aliis et 10 vulgatis est, sed dum hominem; in duobus aliis, sed dum is hominem.

Idem perfectus orator, idem summus. Sic Bon., Tax., Pen., Lips., Reimm. et Thomasiū secuti; at reliqui, idem perfectus orator, summusque. Idque Heum. probat. BUN.

Querit. Id est, studet, I. III. c. 20, Profanare impiis disputationibus querunt. BUN.

Et Græcos reprehendit. Ita juxta Thomasiū codex antiquus Bononiensis, quia revera sæpe Græcos Cicero reprehendit. Si vero cum vulgatis legas, ne Græcos reprehendam, non videtur ad quem referri possit. Hanc tamen ultimam lectionem habent omnes editi, ac pene mss. omnes. Ita quippe Thomasiū.

Levitatem. Hæc de Cicerone præcipue in oratione pro L. Flacco.

Inventum deorum vocat, poetice figuratam laudat. Sic reposui ex omnibus mss. et plurimis editis. Vide Ciceron. in 1 Tusculan. cujus hæc sunt verba: Philosophia vero omnium mater artium, quid est aliud, nisi ut Plato ait, donum, et ego inventum deorum. Platonis locum vide in Timæo.

Laudat in faciem. Scite, ut Horatius I. I. Serm. 5:

In faciem permuta jocatus. Idem est Terentii Adeiph. II. 4, Coram in os laudare. BUN.

Quisquamne. Cum mss. et omnibus fere editis sic lego. In impressis Graph., Thys., Gall., est, Quisnamne.—Sic edo ex Emmann., Cant., Reimm. et omnibus antiquis edd. ab anno 1463-1513. Lact. I. V. c. 10: Quisquamne putei? Cic. II Phil. 52: Quisquamne divinare potest? I. S. Tuscul. 2: Vituperare quisquam audeat? BUN.

Insuendi, te iudice, in culeum. Hæc olim poena fuit parricidarum, qui patrem matremve intereissent. Isidor. Hispal. in glossis: Culeus, tunica ex sparto in modum crumenæ facta, quæ linebatur a publico pice et bitumine, in qua includebantur parricidæ cum simia, serpente et gallo, insuta mittebatur in mare, et contendeutibus inter se animantibus, homo majoribus penis afficiebatur. Hæc sententia sane intelligenda; nam a principio nihil in culeo cum parricida insuebatur. Valer. Max., lib. I. c. 1; Plautus, de Mari, in Vidularia quæ perit, sed citat Priscianus:

Jube hunc insui culeo,
Atque in altum deportari, si vis bonam
Annonam.

Accessit, crescente in diēs parricidarum numero, gravitas supplicii. Ante igitur virgīs sanguineis cædebantur, ut prodidit Modestinus, lib. IX. ff. ad L. Pompeiam, de parricid. caput item obvolvebantur, teste Festo in voce obvolvere: cum vero culeo insuerentur, cum noxio serpentes includere cœpere, ut de C. Villio scriptum reliquit Plutarch. L. Sen., lib. V. contr. 4; Livius, V. Decad., lib. VIII; Val. Max., lib. I. c. 1. Postea addiderunt simiam (Juvenal., sat. 15). Denique etiam insuebant culeo canem et gallum, teste Isidoro loco supra citato: quod a Constantino primum adjectum videtur L. un. C. de his qui par. vel lib. Occid. Dempsterus.—Mss. 8 Reg. inter quos sunt duo veterrimi, 3 Colbert., 2 Brun., Ultr., Lips., 1 Clarom. ac edit. Rom. 1468, 1470, habent culeum; et sic antiqui pronuntiabant. Huic insuti parricidæ lege romana projiciebantur in fluentia vel mare. Cicero pro S. Roscio, c. 11; Senec., de Clem., lib. XXII; Sueton., August., 35. Hoc ita, si mare proximum sit; alioqui bestis subjicerentur, secundum divi Hadriani constitutionem.

Hominemque generavit. Sic legunt mss. 1 Bonon. antiq., 7 Reg. quorum duo sunt veterrimi, Cave., Pen., Pal., Jun., Ultr. Goth., 5 Oxon., 6 Colbert., Sorbon., 5 Lips., Tornes., 2 Clarom., Brun., et 5 editi, generare, pro creare, hic et alibi passim apud Lactantium. Mss. rec. 2 Reg. et Cant. ac 12 vulgati habent, figuravit, quæ vox est quoque Lactantio familiaris, Divin. Institut., I. IV. c. 4 I. VI. c. 14, Epitom. c. 68, etc.

que ipsam inter cœlestia sua beneficia largitus est) A magistram tu virtutis, aut parentem vitæ vocas, ad quam si quis accesserit, multo sit incertior necesse est, quam prius fuerit? Cujus enim virtutis? quæ ipsa, ubi sita sit, adhuc philosophi non expediunt. Cujus vitæ? cum ipsi doctores ante fuerint senectute ac morte confecti, quam constituerint quomodo-vivi deceat. Cujus veritatis indagatricem profiteri potes? qui sæpe testaris, cum tanta multitudo fueri philosophorum, sapientem tamen extitisse adhuc neminem. Quid ergo te magistra illa vitæ docuit? An ut potentissimum consulem maledictis incesseres, eumque hostem patriæ venenatis orationibus faceres? Sed omittamus illa, quæ possunt excusari fortunæ nomine. Studuisti nempe philosophiæ, et quidem sic, ut nullus umquam diligentius; quippe qui omnes cognoveris disciplinas, sicut ipse gloriari soles, eamque ipsam latinis litteris illustraveris, imitatoreque te Platonis ostenderis. Cedo igitur quid didiceris, aut in qua secta veritatem deprehenderis. In academia scilicet, quam secutus es, quam probasti. At hæc nihil docet, nisi ut scias te nihil scire. Tui ergo te libri arguunt, quam nihil a philosophia disci possit ad vitam. Hæc tua verba sunt: « Mihi autem non modo ad sapientiam cæci videmur, sed ad ea ipsa, quæ aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi. » Si ergo philosophia est magistra vitæ, cur tibi ipse cæcus, et hebes, et obtusus videbare, quem oportuit, illa docente, et sentire, et sapere, et in clarissima luce versari? At quam confessus fueris philosophiæ

veritatem, docent ad filium composita præcepta, quibus mones philosophiæ quidem præcepta noscenda, vivendum autem esse civiliter.

Quid tam repugnans dici potest? Si noscenda sunt præcepta philosophiæ, ideo utique noscenda sunt ut recte sapienterque vivamus. Vel, si civiliter vivendum est, non est igitur philosophia sapientia; siquidem melius est civiliter, quam philosophice vivere. Nam si sapientia est, quæ dicitur philosophia, stulte profecto vivit, qui non secundum philosophiam vivit. Si autem non stulte vivit, qui civiliter vivit, sequitur ut stulte vivat, qui philosophice vivit. Tuo itaque iudicio philosophia stultitiæ, inanitatisque damnata est. Idem in Consolatione, id est, in opere non joculari, hanc de philosophia sententiam tulisti: « Sed nescio quis nos teneat error, aut miserabilis ignoratio veri. » Ubi est ergo philosophiæ magisterium? aut quid te docuit illa vitæ parens, si verum miserabiliter ignoras? Quod si hæc erroris ignorationisque confessio pene invito tibi ab intimo pectore expressa est, cur non tibi verum fateris aliquando, philosophiam, quam tu nihil docentem in cœlum laudibus extulisti, magistram virtutis esse non posse?

CAPUT XV.

Senecæ error in philosophia; et quomodo philosophorum oratio cum eorum vita pugnet.

Eodem ductus errore Seneca (quis enim veram viam teneret, errante Cicerone? « Philosophia, inquit, nihil aliud est quam recta ratio vivendi, vel

VAGORUM NOTE.

Frequens etiam loquendi modus apud Ciceronem, ut Deus dicatur hominem generare, id est creare. Verum eam vocabuli vim non intelligentes editores quidam, posuerunt figuravit.

Inter cœlestia sua beneficia. Ita m.s. omnes cum vet. edit. Rom. et Paris. Ceteri editi, *inter cœtera cœlestia beneficia.*

Proferi potes. Sic emendavi ex 9 editis et 19 manu exaratis codicibus. Vide seqq. In 2 aliis Reg. et editis quatuor legitur *proferi potest.*

Adhuc. Id est hactenus.

Potentissimum consulem. Marcum Antonium, qui cum C. Casare eo anno consulatum gessit, quo Cæsar fuit interfectus, ab U. C. 716, in quem novem scripsit orationes invectivas, quas, teste Fabio, ad Demosthenis imitationem Philippicas nominavit. BERTHELIUS.

Illustraveris. Vide Cic. in Præfat., lib. 1 Tusculan.

Cedo. Est verbum antiquum imperativum, et significat *dic*: quo sensu sapientissime apud Terentium occurrit. Ponitur quoque pro *da*, porrigere. Phædr. fab. 2 lib. v. *Cedo* (inquit), *illum.* Vide Vide Paræi Lexicon Criticum, p. 188.

Te nihil scire. De hac sententia, vide Cicero in Academicæ question. de Socrate.

Mihi autem. Locus ille Ciceronis desideratur integer: est tantum in fragmentis Academicæ question. id tantum legitur lib. 1 Officiorum, sub finem: *Omne officium, inquit, quod ad conjunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur.*

Ille docente. Hæc lectio manuscriptorum est, ac edit. Is. in marg. Cellar. Walch. *Ille docentem.* cæter. edit.

At quam confessus fueris philosophiæ veritatem. Sic

legunt mss. 19 et omnes editi. Thomasius mavult legere *confusus... veritate*, prout in 1 Bonon. antiq. et 3 Reg. legitur, vel *confusus... veritati*, ut in altero Bonon. rec., Balliol., Cauc., Pal., Lips. Nihil ego mutandum censui, et aliorum mss. lectionem retinui, eo quod vox *confessus* satis sit apta, et in omnibus exensis expressa.

Ad filium, etc. In officiis quidem negat extra conjunctionem justitiæ officia conservari posse, et ob id otiosam et inertem philosophiarum vitam damnat, ut infra, c. 16, ipse Lactantius indicabit. Sed hæc verba in Cicerone nusquam invenio. BERTHELIUS.—Sunt tantum inter fragmenta.

Stultitiæ inanitatisque. Erman. et Lips., *vanitatisque.* quod congruentius rei equatariæ, non autem oratorio numero. BUS.

Stultitiæ inanitatisque. Ita plures mss. Sparkii, Goth., Reimæ., Bon., Rom., Sublac., Rost., Ven. 1471, 97, immo omnes editi, ut lib. iii, c. 15: *Apparet inanem esse omnem philosophiam.* Lib. vii, c. 26: *Qui inanem philosophiam tuentur.* BUS.

Verum fateris. Ita reposui ex antiquiss. rass. 2 Bonon., Cauc., 3 Reg., Tax. et Pen. In 15 mss. rec. et ed. 2 vet. Rom. et 13 exensis, *fatebaris.*

Seneca. Sententiam sparsim quidem invenimus verbatim in ejus libris, non autem integra verba; aut ex desperando libro deprecata sunt. CELL.

Philosophia nihil aliud est. Doctrina quidem Senecæ hujusmodi notionibus conspersa est passim. Quæ vero hic quantarum, perierant cum aliis plerisque. Philosophiam vitæ legem esse, disputat epist. 90 et 95. BERTH.

Recta ratio vivendi. Sic edit. Cellarii et Walch. cum mss. omnibus, præter 2 Reg. rec. et Jun., in quibus est *recte*, sicut et in excusis.

honeste vivendi scientia, vel ars rectæ vitæ agendæ. Non errabimus, si dixerimus philosophiam esse legem bene honesteque vivendi. Et qui dixerit illam regulam vitæ, suum illi reddidit. » Hic planè non respexit ad commune philosophiæ nomen, quæ cum sit in plures sectas disciplinæque diffusæ, nihilque habeat certi, nihil denique, de quo universi una mente ac voce consentiant, quid potest esse tam falsum, quam regulam vitæ philosophiam nominari, in qua diversitas præceptorum rectum iter impediat, et turbet? aut legem bene vivendi, cujus capita longe dissonant? aut scientiam vitæ agendæ, in qua nihil aliud efficitur, contraria sæpe dicendo, quam ut nemo quidquam sciat? Quæro enim, utrumne academiam philosophiam putet esse, an non? Negaturum non arbitror: quod si est, nihil ergo illorum cadit in philosophiam, quæ omnia reddit incerta, legem abrogat, artem nullam putat, rationem subvertit, regulam depravat, scientiam funditus tollit. Falsa igitur illa omnia, quia in rem semper incertam et adhuc nihil explicantem cadere non possunt. Nulla itaque ratio, vel scientia, vel lex bene vivendi, nisi in hac unica, et vera, et coelesti sapientia constituta est, quæ philosophis fuerat ignota. Nam illa terrena, quoniam falsa est, fit varia, et multiplex, sibi que tota contraria est. Et sicut unus est hujus mundi constitutor et rector Deus, una veritas: ita unam esse ac simplicem sapientiam necesse est, quia quidquid est verum, ac

A bonum, id perfectum esse non potest, nisi fuerit singulare. Quod si philosophia vitam posset instruere, nulli alii nisi philosophi essent boni, et qui eam non didicissent, essent omnes semper mali. Cum vero innumerabiles existant, et semper exstiterint, qui sint, aut fuerint sine ulla doctrina boni, ex philosophis autem perraro fuerit, qui aliquid in vita fecerit laude dignum; quis est tandem, qui non videat, eos homines virtutis, quæ ipsi egent, non esse doctores? Nam si quis in mores eorum diligenter inquirat, inveniet iracundos, cupidos, libidinosos, arrogantes, protervos, et sub obtentu sapientiæ suæ vitia celantes, domi facientes ea quæ in scholis arguissent.

B Fortasse mentior accusandi gratia. Nonne id ipsum Tullius et fatetur, et queritur? « Quotus quisque, inquit, philosophorum invenitur, qui sit ita moratus, ita animo et vita constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam veram, non ostentationem scientiæ, sed legem vitæ putet? qui obtemperet ipse sibi, et decretis pareat suis? Videre licet alios tanta levitate et jactatione, ut his fuerit non didicisse melius: alios pecuniæ cupidos, alios gloriæ; multos libidinum servos, ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio. » Nepos quoque Cornelius ad eundem Ciceronem ita scribit: « Tantum abest, ut ego magistram esse putem vitæ philosophiam, beatæque vitæ perfectricem, ut nullis magis existimem opus esse magistris vivendi, quam plerisque, qui in ea disputanda versan-

VARIORUM NOTÆ.

Ars rectæ vitæ agendæ. Francius malebat legere recte, cum mss. 4 Reg., 2 Clarom. et Brun. Et qui dixerit. Ita reposui ex vulgatis 5 et omnibus mss. præter Cauc., Em., ac editis 7 in quibus est, dicit.

Quia dixerit illam regulam vitæ, suum illi nomen reddidit. Inclusum nomen volui, quod deest mss. anglis et lipsiensibus, et quo dempto satis completa ornataque est oratio. Cell.

Suum illi reddidit. Expunxi nomen, quod abest ab omnibus prope mss. et ab edit. Rom. 1470, Ald. 1515, et quod perperam addiderunt scripti. 4 et vulgati 12. Mox enim sequitur nomen. Heumannus tamen putat nomen hic esse legendum.

Ad commune philosophiæ nomen. Ita philosophorum pro se quisque non ad alias, sed ad suam potissimum sectam respexit. Sed miror cur Lactantius hic Senecam academicum faciat, quum ex professo stoticus fuerit? quod eum non ignorasse, ex aliis locis manifestum est. Ex BETULEIO.

Nominari. Ita restitui ex ed. Torn., Cellar., Watch cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. et 15 vulgatos, in quibus, est vocari; in edit. Florent. vocare.

Quæ omnia reddit incerta. Sic Regio-Put. aliique multi mss. Alii cum editis, quæ ut omnia reddit incerta.

Fuerat. Omnium fere mss. est. In recentioribus 1 Reg., 3 Colbert. et Brun. et edit. Rom. 1470, legitur fuerit; in 1 al. Reg. rec. et 12 vulgatis, fuit.

Quoniam falsa est, fit varia et multiplex. In mss. 1 Reg., Em. et ed. Rom. 1470, Ald., Paris. 1525, Graph., Grat., est fallax, pro falsa. Ex mss. fit restitutum, et ex impressis Torn., Soubr., Cellar., Watch.

Vitam... instruere. Lips. alter et Rost., vitam instituere. Recepta recta. L. m. c. 30: Vitam non instruunt, sed turbant. Hinc l. m. c. 15: Nec instruunt

(Philosophia) ad justitiæ munera. Bun.

Sine doctrina boni. Cic. pro Archia, c. 7: Ego multos homines excellenti animo ac virtute fuisse, et sine doctrina... et moderatos, et graves extitisse fateor, etc. Bun.

Cum vero innumerabiles existant... laude dignum, quis est tandem. Ita omnes prope mss. tali interpunctione. At Cauc., Jun. et 8 editi ferunt, cum innumerabiles existant... laude dignum. Quis est tandem.

Si quis in mores eorum diligenter inquirat. Melius mss. Regio-Put., 2 al. Reg., 2 Colb., 2 Clarom., Cotton. et Mertoniensis, quam cæteri qui præpositionem non habent.

Domus facientes ea. Mss. 9 præponunt tum. Alii 4 cum domi faciant ea.

Fatetur. Locus est apud Cic. in Tusc. sub initium.

Qui disciplinam veram, non ostentationem scientiæ. Sic codices antiqui, juxta Thomasiun: alii vero omitunt veram, et scribunt suæ scientiæ; sed Thomasiuna lectio commodior et aptior videtur.

Videre licet. Sic mss. et editi fere omnes. In 3 scriptis totidemque excusis est, videre liceat; in mss. Cauc. et 4 edit., videre autem liceat.

Ut par eorum vita. Ita mss. et cuncti prope typis excepti. In Regio-Put. est, ut cum eorum vitis; in Jun., Cauc., 1 Clarom. et 3 vet. editis Rom., Paris., Gymnic., utam eorum vita et vitis; in 4 Colb. desideratur et. Ed. Sublac. habet: Eorum vita et vitis. In hanc additionem vide quoque Bunem, qui notam sequentem exhibet. — Vita et vitis. Addo, et vitis, ex mss. Cant., Guelp. 2, Subl., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 93, 97, Paris., Parrhas., Jun., Ald., Gymn., Torn. 1548, Gryph., Betul., Isco.

Nepos quoque Cornelius. Plenius exhibent mss. et 4 editi, quam 2 Reg. rec. et 11 vulgati, Neposque Cornelius. Id in fragmentis Cornelii Nepotis legitur, non in ipso Cornelio.

tur. Video enim magnam partem eorum, qui in schola de pudore et continentia præcipiant argutissime, eosdem in omnium libidinum cupiditatibus vivere. Item Seneca in Exhortationibus: « Plerique, inquit, philosophorum tales sunt, disertissimi in convitium suum, quos si audias in avaritiam, in libidinem, in ambitionem perorantes, indicium sui professos putes, adeo redundant ad ipsos maledicta in publicum missa; quos non aliter intueri deceat, quam medicos, quorum tituli remedia habent, pyxides venena. Quosdam vero nec pudor vitiorum tenet: sed patrocinia turpitudini suæ fingunt, ut etiam honeste peccare videantur. Faciet sapiens, inquit idem Seneca, etiam quæ non probabit, ut etiam ad majora transitum inveniat: nec relinquet bonos mores, sed temporis aptabit; et quibus alii utuntur in gloriam, aut voluptatem, utetur agendæ rei causa. » Deinde paulo post: « Omnia quæ luxuriosi faciunt, quæque imperiti, faciet et sapiens, sed non eodem modo, eodemque proposito. Atqui nihil interest quo animo facias, quod fecisse vitiosum est: quia facta cernuntur animus non videtur. »

Aristippo Cyrenaicorum magistro cura Laide nobili scortis fuit consuetudo, quod flagitium gravis ille philosophiæ doctor sic defendebat, ut diceret, multum inter se et cæteros Laidis amatores interesse,

VARIORUM NOTÆ.

Exhortationibus. Hic liber infra l. vi, c. ultimo citabitur, et jamdiu est ex quo perit, sicut et alii ejusdem philosophi.

Diserti in convitium suum. Minuc., c. 38, philosophos dicit, *Adversus sua vires facundos.* Hieronymus ad Rusticum Mon. f. m. 47: *Accusamus sæpe quod facimus, et contra nosmetipsos disertissimi, in nostra vitia invenitur.* BUN.

Indicium sui professos putes. Sic emendavi ex veterinimis et optimis mss. 3 Reg., 1 Bonon., Cauc., Jun., 1 Colb. et vulgatis Ald., Paris. 1525, Gymnic., Junt., Craph., Torn. 1553. At in duobus deest *sui*; in 3 editis est *in judicium sui*; in mss. septem rec. et ed. Rom. 1468 est, *judicium suum professos putes*; in decem scriptis præcedit præpositio *in*. In 1 Reg. rec., *proferre in se judicium.* Gemina lectio, *indicium sui professos*; id est perorando, vel disserendo nihil aliud efficere videntur, quam sese ultro sicuti eorumdem vitiorum reos, ita eadem vituperatione ac poenæ dignos fieri; nec alios tantum, sed et una semetipsos apud populum accusare atque deferre. Hoc autem est, *judicium profiteri.* Ex Isæo, quem consulto si lubet.

Pyxides. Vasa sunt vel ferrea, vel cornea, vel lignea, aut etiam terrea, quibus Pharmacopoli utuntur. *Patrocinia turpitudini.* Idem Seneca, de Vita beata, c. 12: *Quærentes libidinibus suis patrocinium aliquod ac velamentum.* Cf. Lact., l. iv, c. 24. BUN.

Probat. Hæc lectio est omnium pene mss. et editorum, cui respondent sequentia... *relinquitur aptabit... utetur.* In 2 Bonon., 2 Reg. et Tax. est tamen *probat.*

Et quibus... utetur. Ita reposui ex vetustissimis mss. 1 Bonon., 4 Reg., 3 Colb. et Brun. In 10 rec. et in editis est *ut quibus... utetur.*

Cum Laide. Laïs, famosissima meretrix, dicitur Corinthia, eo quod ex Sicilia in Peloponesum inter alios captivos puellula abducta, Corinthi habitaverit. Ovid., l. i Amor., eleg. 5, v. 15,

Et multis Laïs amata viris.

Et WALCHIO.

A quod ipse haberet Laidem, alii vero a Laide haberentur. O præclara et imitanda bonis sapientia! Hic vero liberos in disciplinam dases, ut discerent habere meretricem? Aliquid inter se ac perditos interesse dicebat; scilicet quod illi bona sua perderent, ipse gratis luxuriaretur. In quo plane sapientior meretrix fuit, quæ philosophum habuit pro lenone, ut ad se omnis juvenis, doctoris exemplo et auctoritate corrupta, sine ullo pudore concurreret. Quid ergo interfuit, quo animo philosophus ad meretricem famosissimam commearet, cum eum populus et rivalis sui viderent omnibus perditis nequiores? Nec satis fuit ita vivere; sed docere etiam libidines cepit, ac mores suos de lupanari ad scholam transtulit, disserens voluptatem corporis esse summum bonum. Quæ doctrina execrabilis et pudenda, non in corde philosophi, sed in sinu meretricis est nata.

Nam quid ego de Cynicis loquar? quibus in patulo coire cum conjugibus mos fuit. Quid mirum, si a canibus, quorum vitam imitatur, etiam vocabulum nomenque traxerunt? Nullum igitur in hac disciplina magisterium virtutis est, cum etiam illi, qui honestiora præcipiunt, aut non faciant ipsi quæ suadent, aut si faciunt (quod raro accidit) non disciplina eos ad rectum, sed natura perducit, quæ sæpius etiam indoctos impellit ad laudem.

Haberet Laidem. Paulo aliter hæc verba Laertius habet in Aristippo: « Possideo quidem Laidem, sed ipsa me non possidet. » Vide etiam Cic. Epist., l. ix, ep. ultima; Athenæum, l. xii. Deipnosophist.; Theodoretum, l. ii de Vita activa; et de Laidis amatoribus lege Athenæum, l. xiii, ac Gellium, l. i, c. 8, et Pausaniam in Corinthiacis.

Plane sapientior meretrix fuit. Reposui plane ex mss. veterinimis 1 Bonon., 1 Regio-Put., alio item Regio bonæ notæ, 1 Colbert., 2 Brun. et quibusdam editis. In 1 al. Reg. bonæ notæ est *plano pro plane*; in 1 al. Reg. et 9 excusis, *sane*; deest in 1 Reg. antiquissimo; in Cauc. et 18 scriptis rec. et 8 vulgatis, tamen.

Quæ philosophum habuit pro lenone. Ita mss. 2 Bonon., 2 Reg. antiquissimi, alioque 3 Reg. et plures editi. Recentiores scripti 20 ac 9 editi habent, *quæ sic philosophum habuit*, etc.

Ad meretricem famosissimam. Isæus et Calceus in variis dicunt, alias habere, *formosissimam*; sed nullas indicant. *Famosus*, est vox media. Veteres in malam partem, recentiores in utramque, bonam et malam adhibebant. — *Ad meretricem... commearet.* Terent. Heautont. in, 1, dixit, *filium commeare ad mulierem.* BUN.

Disserens voluptatem, etc. Quamobrem Xenophon, infesto in ipsum animo, contra voluptatem librum composuit, ut tradit Laert. in Aristippo. Isæus.

Quid ego de Cynicis loquar? Sic etiam Augustinus multis in locis a canina inverecundia Cynicos dictos putat: ob quam etiam ipsos a decem disputatione in Off. Cicero excludere videtur. Alii tamen ab allatu et mordacitate canina ipsos dictos putant. Laertius quidem *ἀπὸ τῶν σκυλῶν* hanc nominationem ortam esse testatur: Galen. *ἡ δὲ ἔκστασις.* Apud Lucianum vero in Auctione vitarum notantur, quasi *σκυλῶν καὶ δακνόντων* BERN. — Cynicorum princeps fuit Antisthenes, Socratis discipulus, ac præceptor Diogenis; homo acutus magis, quam eruditus.

CAPUT XVI.

Quod recte docentes philosophi male vivant, teste Cicerone; unde non tam philosophia, quam sapientie studendum est.

Verum cum se perpetuæ desidiæ tradant, nullamque virtutem capessant, et omnem suam vitam nihil aliud quam in eloquendo peragant, quid aliud quam inertes putari debent? Sapientia enim, nisi in aliquo actu fuerit quo vim suam exerceat, inanis et falsa est; recteque Tullius civiles viros, qui rempublicam gubernent, qui urbes aut novas constituent, aut constitutas æquitate tueantur, qui salutem libertatemque civium vel bonis legibus, vel salubribus consiliis, vel judiciis gravibus conservent, philosophiæ doctoribus præfert. Bonos enim facere oportet potius quam inclusos in angulis facienda præcipere, quæ ne ipsi quidem faciunt, qui loquuntur; et quoniam se a veris actibus removerunt, apparet eos exercendam linguæ causa, vel advocandi gratia, artem ipsam philosophiæ reperisse. Qui autem docent tan um, nec faciunt, ipsi præceptis suis detrahunt pondus; quis enim obtemperet, cum ipsi præceptores doceant non obtemperare? Bonum est autem recta et honesta præcipere: sed nisi et facias, mendacium est; et est incongruens atque ineptum, non in pectore, sed in labris habere bonitatem.

Non ergo utilitatem ex philosophia, sed oblectationem petunt. Quod quidem Cicero testatus est: « Profecto, inquit, omnis istorum disputatio, quam uberrimos fontes virtutis et scientiæ contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus, vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantam oblectationem otis. » Vereri quidem non debuit, cum verum diceret: sed

A quasi timeret, ne proditi mysterii reus a philosophis citaretur, non est ausus confidenter pronuntiare, quod fuit verum, illos non ideo disputare, ut doceant, sed ut se oblectent in otio: qui quoniam auctores sunt rerum gerendarum, nec ipsi quidquam gerunt, pro loquacibus sunt habendi. Sed profecto, quia nihil boni ad vitam afferbant, nec ipsi decretis suis obtemperaverunt, nec quisquam per tot sæcula inventus est, qui eorum legibus viveret. Abjicienda est igitur omnis philosophia, quia non studendum est sapientiæ, quod sine ac modo caret: sed sapiendum est, et quidem mature. Non enim nobis altera via conceditur, ut, cum in hac sapientiam quaeramus, in illa sapere possimus: in hac utrumque fieri necesse est. Cito inveniri debet, ut cito suscipi possit, ne quid pereat ex vita cuius finis incertus est. Ciceronis Hortensius contra philosophiam disserens, circumvenitur arguta conclusione; quod cum diceret philosophandum non esse, nihilominus philosophari videbatur, quoniam philosophi est, quid in vita faciendum, vel non faciendum sit, disputare. Nos ab hac columna immunes ac liberi sumus, qui philosophiam tollimus, quia humane cogitationis inventio est; sophiam defendimus, quia divina traditæ est, eamque ab omnibus suscipi oportere testamur. Ille, cum philosophiam tolleret, nec melius aliquid afferret, sapientiam tollere putabatur, eoque facilius de sententia pulsus est: quia constat hominem non ad stultitiam, sed ad sapientiam nasci.

C Præterea illud quoque argumentum contra philosophiam valet plurimum, quo idem est usus Hortensius; ex eo posse intelligi, philosophiam non esse sapientiam, quod principium et origo ejus appareat. Quando, inquit, philosophi esse cœperunt? Thales

VARIORUM NOTÆ.

Verum cum. Sic optima coloniensis editio anno 1544, aliæ vero atque mss. plures habent, *verum enim cum*; ac tandem, sed pauciores, legunt *verum enim vero*: at meliorem amplectimur lectionem.

Vitam nihil aliud, quam in eloquendo peragant. Heumannus dicit dictionem *lactantianam*. Ego hoc amplius (salva tamen modestia) pronuntio, esse dictionem optimorum quorumque Scriptorum, atque exemplis a Gronovio ex Livio, et a Burmanno ex Cicerone aliisque excitatis. Bux.

Sapientia enim. Ex mss. reposui enim, quod rectius est, quam *autem* editorum. *Sapientia.* Nam si virtutis laus in actione consistit, certe etiam sapientia. Docet hoc Cic. in primo Offic., cap. de Prudentia. Unde etiam Aristoteles in magnis Moralibus ait, quod sapientia quæ in actionem cadit, virtutis nomen meretur, non vero alia.

Recteque Tullius. Desideratur hic locus in Cicerone: utamen libro 1 de Officiis, c. de Prudentia, damnat ignaram philosophiam.

Vel advocandi. Hic ponit Lactantius vocem *advocandi*, pro *causam agendi*. In 5 mss. est *avocandi*; in 8 rec. *vacandi*. — *Vel advocandi gratia* Ego putavi subaudiendum: vel auditores, concionem, populum, *advocandi gratia*. Agit enim de Philosophis ib. et seq. et de Epicuro, c. 17. ait: *Ut ad se multitudinem contrahat.* Ibidem inf. *Circulum colligit*: atque integra phrasis occurrit de Mort. persec. c. 28, *Advocant populum.* Bux.

In labris habere bonitatem. Ita reposui ex editis

Cellar. et Welch. et omnibus mss. præter duos rec. ac ceteros vulgatos quibus est *labris*. In rec. 1 Colb. et Brub. pro *bonitatem*, est *voluntatem*; in Tornes. et Cotton. *veritatem*.

Profecto, inquit, omnis istorum disputatio, etc. Excidisse hic locus putatur ex Hortensio Cic. sen de Philosophia, in quo legendum est, *istorum*, ut reperitur in 8 vetustioribus editis, et in omnibus mss. præter 2 Reg. rec. in quibus est *ipsorum*; in 5 excusis *justorum*, inepte; in uno Colb. est *philosophorum*.

Vereor ne... otis. Sic emendavi ex vetustissimis et optimis mss. 1 Bon., 2 Reg., 4 al. Reg., 1 Colb. Et vox *negotiis* postulare videtur *otis*. Et ex his optimis mss. forsitan restituendus hic Ciceronis locus. In 22 scriptis rec. vet. editis est *ne non... quantam oblectationem otis*. Plerisque aliis editionibus, etiamque Ciceronianæ Gothofredi, deest non.

Abjicienda est igitur omnis philosophia. Errat Lactantius, si intelligat de vera et genuina philosophia; sin autem philosophiæ nomine insignia philosophantium nugæ et errores, verum est, omnem illam philosophiam tollendam esse. Apostolus Paulus non vult exterminari omnem philosophiam, sed tantum vanam et fallacem, ut videre est Coloss. cap. 2, vers. 8. Hæc igitur sententia cum grano salis accipienda. Ex DAVENANTIO

Curei. Manuscriptorum est ac vet 2 editi Rom., Tornes., Soubiron et Welch, *cureat*, ceterorum vulgatorum

(ut opinor) primus, recens hæc quidem ætas; ubi A
ergo apud antiquiores latuit amor iste investigandæ
veritatis? Item Lucretius ait

Denique natura hæc rerum, ratioque reposita est
Super; et hæc primus cum primis ipse repositus
Nunc ego sum, in patriâ qui possim vertere voces.

Et Seneca: « Nondum sunt, inquit, mille anni, ex quo
initia sapientiæ mota sunt. » Multis ergo sæculis hu-
manum genus sine ratione vixit. Quod irridens Persius.

Postquam (inquit) sapientie urbi
Cum pipere et palmis venit:

tanquam sapientia cum saporis meritis fuerit in-
vecta: quæ si secundum hominis naturam est, cum
homine ipso coeperit necesse est; si vero non est,
nec capere quidem illam posset humana natura. Sed
quia recepit, igitur a principio fuisse sapientiam ne-
cesse est; ergo philosophia, quia non a principio
fuit, non est eadem vera sapientia. Sed videlicet B
Græci, quia sacras veritatis litteras non attigerant,
quemadmodum depravata esset sapientia, nesciverunt.
Et ideo cum vacare sapientia humanam vitam
putarent, philosophiam commenti sunt; id est, latentem
atque ignotam sibi veritatem disserendo eruere
voluerunt, quod studium, per ignorantiam veri, sa-
pientiam putaverunt.

VARIORUM NOTE.

Recens... ætas. Natus siquidem est Thales anno 2,
Olympiad. xxxv. denatus autem an. 1 Olymp. i. vii.

Item Lucretius ait. Ita reposui ex mss. vet. Regio-
Pui. per emendationem, 1 al. Reg. 4 Colb., 2 Brun.,
ed. Beul. Et recte. In 13 scriptis totidemque im-
pressis est, *Idem Lucretius ait*, mate; nihil enim de
Lucretio existat in hoc capite, neque in precedenti.
Locus Lucretii est libri v initio.

Primus cum primis. Sic restitui ex mss. Jun., Lips.,
Pal., et edit. 12 ac Lucretius ipse ad 5 mss. codices
emendato a Lambino. Alii *primum cum primis*, vel
primum cum primis.

Mille anni. Hæc ad Thaletem referri non possunt,
qui ante Senecam annis ne septingentis quidem vixit.
sed hæc vel ad Homerum sunt referenda, vel ad
barbaricam, ut vocant, philosophiam.

Mota sunt. Ita correxi ex cunctis ferè mss. ac.
vet. edit. 2 Rom., Venet. 1490. Cellar. In cæteris
excusis et 1 Colb. rec. legitur *nota sunt* in 2 Reg. *nota*
sunt, in 1 Colb., *orta sunt*. Puto cura Cellarii et Wal-
chii initia moveri, esse fundamentum Jaci, sen ceptum
esse primum de re disputari. Hic locus hodie non
existat in Senecæ Operibus. — *Initia... nota*. Bellæ,
nota, quia *movere* valet *incipere*. Virgil. l. vii. Æn. v.
45. *Majus opus moveo*. Conf. v. 40. *Exordia*: v. 14:
Nascitur. Unde Chlofanns ad Ovidii lib. iii. Fast. 5

Quod mea quærebam musa moveret opus
recte exponit *novendi* verbum per *exordii*. Bün.

Quod irridens Persius, etc. Hunc Persii locum
Lactantius favorem accipit, quasi Persii esset
odiosa in philosophos declamatio, cum sit lib. i.
Neque tamen Bestius, nec post ipsum Lactan-
tius philosophos omnes sub eadem excusa ostendere voluit,
sed illos vanos ac fallaces philosophantes, de quibus
paulo superius. Partim ex Theodoro Marcilio in P. l. ii.
Satyram 6, vers. 38.

Cum saporis meritis, etc. Robertus Titius locum
controvers. lib. ix. cap. 3. veram ac sinceram, ut
reor, interpretatissimè attulit. Lactantium videlicet
putavisse, eo loci Persium significare, philosophum

CAPUT XVII.

A Philosophia ad philosophos transit, initio ab Epi-
curo sumpto; et quomodo Leucippum et Democritum
habuerit auctores erroris.

Dixi de philosophia ipsa quam breviter potui: nunc
ad philosophos veniamus; non ut cum his decerte-
mus, qui stare non possunt, sed ut eos fugientes atque
dejectos nostro campo insequamur. Epicuri disci-
plina multo celebrior semper fuit, quam cæterorum;
non quia veri aliquid alterat, sed quia multos popu-
lare nomen voluptatis invitat. Nemo enim non in vitia
pronus est. Præterea, ut ad se multitudinem con-
trahat, apposita singulis quibusque moribus loquitur.
Desidiosum vetat litteras discere, avarum populari
largitione liberat, ignavum prohibet accedere ad
republicam, pigrum exerceri, timidum militare.
Irreligiosas audit deos nihil curare; inhumanus, et
suis commodis serviens jubetur nihil cuiquam tri-
buere; omnia enim sua causa facere sapientem. Fu-
gienti turbam solitudo laudatur. Qui nimiam parcus
est, discit aqua et potentia vitam posse tolerari. Qui

in Urbem advectam fuisse cum saporis, id est sapo-
ratis et saporis meritis, quæ ex Asia deferri non
multo ante ceperant, ejusmodi est piper atque alia
C ejus generis: comata; interimque allusisse ad sapien-
tiæ nomen, quod a sapore, quasi per contemptum
vult deduci, quem illa traxerit a meritis illis, qui-
buscum ad nos delata fuit; atque adeo censet Titius,
illud, *saporis*, esse ablativum plurale ab adjectivo
saporis: *ra*, *rum*, nove quidem a Lactantio formatum,
imitatione tam in et exemplo aliarum dictionum con-
sistit, ut a *odore*, *odorus*, *ra*, *rum*: a *vapore*,
vaporis; a *canore*, *canorus*; ab honore, *honoris*. lxx.
Quia ita reposui ex omnibus mss. præter rec. 1
Reg. 1 Colb. et editis, in quibus est qui.

Nesciverunt. *Ac nescierunt*.

Per ignorantiam veri. Ms. quo usus est Coloniensis
editio anni 1544, habet *præ ignorantia veri*, quod non
est injucundum.

Cum las decertemus. Sic lego cum multis mss. et
8 impressis. Scripti 13 et editi tres *cum vident cer-*
temus; 4 excusi cum 1 Clarom. *eisdem* in Regio-Pui.,
est *veniam*. *decertem*. In al. mss. 3, *veniam... certem*.

Multos populare non in voluptatis incitat. Ita omnes
prope mss. et septem editi. In 1 Reg. rec. et excusis
septem est *ad populare* nomen. Velus versio Gallica
sic habet. *parce quelle route et appele plusieurs a ce*
nom de volupie, tant ains et desiré par le peuple. In
ed. Sublac. legitur *multos ad populare*.

Præterea. Sic ferè omnes ferè mss. et editi. In
Cauc. 1 Reg. rec. et 1 rec. editis est *Propterea*.

Vetis litteras discere. Reprehenditur ipse Epicurus,
quod non ea addidisset, quæ hominem vere erudi-
tum faciunt. Hic philosophus scribens ad Philetem,
ad omnem doctrinam esse fugiendam.

Pigram exerceri. Ita restitui ex mss. et editis Rom.
1470. Torn. Soubt. Walch. Cæteris vulgus est
exercere, mendose.

Nihil curare. De hoc vide librum de tra Dei, c. 27.

Vitam posse tolerari. Sic reposui ex antiquissimo
ms. Reg. et 4 al. Reg. 5 Colb., 2 Clarom. aliisque,
nec non ex editis 2 vet. Rom. Torn., Soubt. Walch.,

odit uxorem, huic enumerantur cœlibatus bona: habenti malos liberos orbitas prædicatur; adversus impios parentes nullum esse vinculum naturæ. impatienti ac delicato dolorem esse omnium malorum maximum dicitur: forti, etiam in tormentis beatum esse sapientem. Qui claritati ac potentie studet, huic præcipitur reges colere: qui molestiam ferre non potest, huic regiam fugere. Ita homo astutus ex variis diversisque moribus circulum cogit, et dum studet placere omnibus, majore discordia secum ipse pugnavit, quam inter se universi. Unde autem disciplina ejus tota descendat, quam originem habeat, explicandum est.

Videbat Epicurus bonis adversa semper accidere, paupertatem, labores, exilia, charorum amissiones; malos contra beatos esse, augeri potentia, honoribus affici: videbat innocentiam minus tutam, scelera impune committi: videbat, sine delectu morum, sine ordine ac discrimine avarorum sævire mortem: sed alios ad senectutem pervenire, alios infantes rapi, alios jam robustos interire, alios in primo adlescentiæ flore immaturis funeribus extinguere, in bellis potius

A meliores, et vinci, et perire. Maxime autem commovebat, homines in primis religiosos gravioribus malis affici: iis autem, qui aut deos omnino negligerent, aut non pie colerent, vel minora incommoda evenire vel nulla: ipsa etiam sæpe templa fulminibus conflagrare. Quod Lucretius queritur (*lib. 1, de Natura rerum*), cum dicit de Deo:

Tum fulmina mittat, et aedes
Ipse suas disturbet; et in deserta recedens,
Sæviat exercens telum, quod sæpe nocentes
Præterit, exanimatque indignos, inque merentes.

Quod si vel exiguam veritatis auram colligere potuisset, nunquam diceret, aedes illam suas disturbare; cum ideo disturbet, quod non sunt suæ. Capitolium, quod est Romæ urbis et religionis caput summum, non semel, sed sæpius fulmine ictum conflagravit. Homines autem ingeniosi quid de hoc existimaverint, ex dicto Ciceronis apparet, qui ait, divinitus extitisse illam flammam, non quæ terrestre illud domicilium Jovis deleteret, sed quæ sublimius magnificentiusque deposceret. Qua de re etiam in libris Consulatus sui eadem dixit quæ Lucretius:

VARIORUM NOTÆ.

In 6 rec., 1 Colb. et 12 excusis est *tolerare*. Tantæ autem erat frugalitatis, ut solo pane et aqua vesceretur; nec ulli deditus erat voluptati, ut ait S. Hieronymus lib. II, adversus Jovinianum: additur tamen, quod eam solum respicebat propter incommoda, quæ inde sequebantur. Quæ de re vide Stobæum. — *Vitæ... tolerari*. Tenuitatem et parcimoniam verbo *tolerare* indicari, auctor est Taubmann. ad Virgil. viii, Æn. v. 409. Ben.

Qui odit uxorem. De quo vide S. Hieronym. sub finem lib. I, ad Jovinianum.

Adversus parentes impios. Hoc ordinem Goth., unde una dempta littera fingo, *adversus parentes impios*, sc. dicitur, ut statim sequitur paulo ante: *Habenti malos liberos*; nunc *impios* filio adversus parentes blanditur. BENEMAN.

Reges colere. De hoc vide Plutarch. De Tranquillitate animi, et Stobæum sermone 27.

Moribus. Ita restitui ex 31 mss. et 7 editis., 1 Reg. rec. habet *motibus*, corrupte; 2 Reg. rec., Torn., 1 Colbert. et 10 edit. modis.

Cogit. Vetustissimorum et optimorum codicum est, 2 Bon., 9 Reg., 4 Colb., Torn., 2 Clarom., Cantabrig. nec non edit. vet. Rom. et 8 al. In rec. 1 Reg., 2 Colb., Goth., Em., Brun. et 5 edit., colligit. — *Circulum cogit*. Exactum a Cella et Walchio, et jam ante a Tornesio 1587 verbum *cogit*, recogavi. Habent enim vetustissimi plurimique libri scripti, editi, *Cogere circulum*, eleganter: idem est quod *cœtum colligere, congregare*, sive, ut hoc capite sup., *Ad se multitudinem contrahere*. De circulo pro cœtu, corona, Apul. Metam. lib. II, pag. 120: *Quæ frequentis populi circulo conceptus coronæ circumstitum futa enodaret*. Bu.

Videbat Epicurus bonis adversa semper accidere, etc. Hinc concludebat nullam esse providentiam, ac bene nullam hominum curam gerere: sed omnia fortuito casu evenire. Hinc non solum Epicurus, verum et alii, Seneca in Hippol. act. III; Lucanus lib. 7:

Sunt nobis nulla profecto
Numina: cum cæco rapiantur singula casu,
Mentimur regere Jovem.

Ovid. lib. III Amor., eleg. 8:

Cum rapiant maiora fausta bonos, Ignoscite fasso,
Sollicitos nullo esse putare deos.

GALLÆUS. — Ita falso opinabantur ii, qui rerum post mortem futurarum nil certi habebant.

Infantes rapi. More veterum. Sueton. C. Cæs. Caligul. cap. 7: *Infantes adhuc rapti*. Plin. VI, ep. 6: *Doleo, illum immatura morte indignissime raptum*. Justin. lib. VII, cap. 2: *Immatura morte raptus*. Ben. *Ipse suus*. Lucretius in editis habet: *Sæpe suus*.

Capitolium. De Capitolii incendiis, ex antiquioribus nemo copiosius quam Plutarchus, in Vita Publicolæ, et Cornelius Tacitus, lib. XIX Annalium. Tarquinius Priscus, Demarati filius, Sabino bello templum Jovi, in monte Tarpeio, qui ante Saturnius dictus fuerat, ædificare cœpit. Dum opifices fundamenta aperirent, caput hominis est repertum. Quod omen Augures significare dicebant, arcem hanc caput orbis futurum, et ob id monti nomen est inditum Capitolini. Sed morte interceptus ille Priscus inchoatam structuram reliquit. Quam post Tarquin. Superbus, illius nepos, ex spoliis captæ Pomeriæ absolvit: qui priusquam dedicationem obiret, propter tyrannidem expulsus fuit. Et hæc quidem dedicatio post Tarquinium facta fuit, anno ab U. C. 247. Capitolium saxo quadrato substructum, opus vel postera magnificentia conspiciendum, incendio absumptum est bellis Mariis L. Scip. Asiaticis et C. Norbano Balbo Coss., hoc est, anno U. C. 671, a dedicatione annis 424, non 445, ut asserit Tacitus, cujus errorem postea secutus est et Alexander Neapolitanus. Restituit hoc Sylla. Consecravit restauratum Qu. Catulus, cujus Plinius etiam meminit lib. XIX, cap. 1. Duravit hoc ad bellum usque Vitellianum, quo secundo a militibus incensum. Restituit Vespasianus; eoque adhuc vivente, tertio igne absumptum, cumque ipso Capitolio Vespasianus quoque mortem obiit. Domitianus deinde magnificentius illud fecit, quam antea unquam fuisset. Verba autem Lucretii referenda sunt ad incendium Marianum. At non video quando Jovis fulmine conflagravit. BETUL. — *Capitolium... fulmine ictum*. Vid. Arnob., I, VI, pag. 245, ed. in 8 Elmenh. *Quam Capitolium toties edax ignis absumeret, Jovemque ipsum Capitolium cum uxore corripisset ac filia, ubinum fulminator tempore illo fuit... vindicaret*. BENEMAN.

Consulatus sui. Hunc librum non habemus: sed vide lib. II de Div., cap. 20, ubi idem versus legitur.

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo,
Ipse suas arces, atque incluta templa petivit,
Et Capitolinis injectis sedibus ignes.

Pertinaci ergo stultitia non modo vim majestatemque veri Dei non intellexerunt : sed etiam impietatem sui erroris auxerunt, qui templum cœlesti iudicio sæpe damnatum restituere contra fas omne contenderint.

Cum hæc igitur cogitaret Epicurus, earum rerum velut iniquitate inductus (sic enim causam rationemque ignorantem videbatur) existimavit nullam esse providentiam. Quod cum sibi persuasisset, suscepit etiam defendendum : sic in errores inextricabiles se ipse conclusit. Si enim providentia nulla est, quomodo tam ordinate, tam disposite mundus effectus est? Nulla, inquit, dispositio est; multa enim facta sunt aliter, quam fieri debuerunt. Et invenit homo divinus, quæ reprehenderet. Quæ singula si vacaret refellere, facile ostenderem, nec sapientem hunc fuisse, nec sanum. Item si nulla providentia est, quomodo animalium corpora tam providenter ordinata sunt, ut singula quæque membra mirabili ratione disposita sua officia conservent? Nihil, inquit, in procreandis animalibus providentiæ ratio molita est; nam neque oculi facti sunt ad videndum, neque aures ad audiendum, neque lingua ad loquendum, neque pedes sed ambulandum : quoniam prius hæc nata sunt quam esset loqui, audire, videre, ambulare. Itaque non hæc ad usum nata sunt : sed usus ex illis natus est. Si nulla providentia est, cur imbres cadunt, fruges oriuntur, arbusta frondescunt? Non, inquit, semper causa animantium ista fiunt, quoniam providentiæ nihil prosunt : sed omnia sua sponte fieri necesse est. Unde ergo nascuntur (Vide Lucret., lib. II) aut quomodo fiunt omnia quæ geruntur? Non est,

A inquit, providentiæ opus; sunt enim semina per inane volitantia, quibus inter se temere conglobatis, universa gignuntur atque concresecunt. Cur igitur illa non sentimus aut cernimus? Quia nec colorem habent, inquit, nec calorem ullum, nec odorem; saporis quoque et humoris expertia sunt, et tam minuta, ut secari ac dividi nequeant.

Sic eum, quia in principio falsum susceperat, consequentium rerum necessitas ad deliramenta perduxit. Ubi enim sunt, aut unde ista corpuscula? Cur illa nemo præter unum Leucippum somniavit? a quo Democritus eruditus hæreditatem stultitiæ reliquit Epicuro. Quæ si sunt corpuscula, et quidem solida, ut dicunt, sub oculis certe venire possunt. Si eadem est natura omnium, quomodo res varias efficiunt?

B Vario, inquit, ordine ac positione conveniunt : sicut litteræ, quæ cum sint paucae, varie tamen collocatæ, innumerabilia verba efficiunt. At litteræ varias formas habent. Ita, inquit, et hæc ipsa primordia; nam sunt aspera, sunt hamata, sunt lævia. Secari ergo et dividi possunt, si aliquid inest illis quod emineat. Si autem lævia sunt et hamis indigent, coherere non possunt. Hamata igitur esse oportet, ut possint invicem concatenari. Cum vero tam minuta esse dicantur, ut nulla ferri acie dissici valeant, quomodo hamos, aut angulos habent? Quos, quia extant, necesse est posse divelli. Deinde quo fœdere inter se, quamente conveniunt, ut ex his aliquid construatur? Si sensu carent, nec coire tam disposite possunt; quia non potest quidquam rationale perficere, nisi ratio. C Quam multis coargui hæc vanitas potest! sed prope rat oratio. Ille est ille,

Qui genus humanum ingenio superavit, et omnes
Præstinxit stellas, exortus uti ætherius sol.

VARIORUM NOTÆ.

Ipse, etc. Hic secundus versus hoc modo legitur apud Cicer., lib. II de Divin. :

Ipse suos quondam tumulos, ac templa petivit.

Se ipse conclusit. Sic restitui ex optimo et veterr. ms. Regio Put. et 1 al. recentiori, 3 Colb., 1 Lips., Em., Brun., suffragantibus 16 aliis in quibus est *inclusit*, ut in 10 vet. impressis. Hic *concludere* Terentianum est hac significatione, pro se immittere, implicare se, Gallice *s'engager, s'embarasser*, 3 Reg. et 6 editi ferunt, se ipse *conjecit*.

Nulla dispositio est. Vide Lucret. II et V, sub initium. Vide etiam Ciceron. de Natura deorum, lib. I.

Et invenit homo divinus, quæ reprehenderet. Perperam hæc verba in multis edd. ita impressa, ac si essent Epicuri verba, quum sunt verba ironica Laetantii. Hinc typis ordinariis impressa volui. BENEMAN.

Providenter. Goth. *prudenter*. Conf. I. VI, c. 15. De Ira, cap. 10. Legitur quoque in Plini Panegyric., cap. 1 : *Quod nihil rite nihilque providenter homines sine deorum immortalium consilio honore auspicarentur.* BENEMAN.

Sunt enim semina. Reservabimus hanc de atomis disputationem in caput 10 libri de Ira Dei. Vide interea S. Basilium super hac re homilia εὐς τὸ ἐξαινερον prima, et caput tertium libri primi Placitorum apud Plot. BEULEIERS.

Præter unum Leucippum. De illo Galenus in Historia philosophica. Sed de his in libro de Ira Dei.

Si sunt. Manuscriptum est; si sint, editorum.

Vario ordine. De quo vide Lucret. II lib.

Si autem lævia sunt et hamis indigent. Sic legit Bonon. ex quo locus hic corrigendus est, etiam si enim in aliis mss. ac cunctis editis legatur, et humoris indigent, vitiosa tamen est lectio; quod constat hac ratione, quam solide allegat Thomasius, quia nempe humor additus levitati, non solum nullam cohesionem, sed lapsum potius efficiet. GALLÆUS.

Ut.... dissici valeant. Hic rursum habes verbum antiquum *dissicio*, cujus explicationem supra vide, lib. II, cap. 8. Nota, male in rec. 2 Reg., 1 Colb. et in editis haberi *disjici*. GALL.

Construatur. In 1 Bonon. antiq. *conseratur*. In 12 mss. rec. et 10 editis *constituatur*.

Hic est ille. Scilicet Epicurus, ad quem hæc carmina respiciunt ex Lucretii lib. III, in fine.

Præstinxit stellas. Mss. 4 Reg., Cauc., Lips., Pal., Jun., Cant. et 4 editi ferunt *restinxit*; 6 typis excusi *restrinxit*; 6 Reg., 6 Colbert., 1 Sorbon., 1 Clarom., Brun., et 2 vet. editi Rom., *extinxit*. At Lucretius a Lambino emendatus legit *Præstinxit*, eodemque verbo utitur lib. II et IV. *Præstinguere* autem (ut docet Nonius) valet obtenebrare vel obscurare, quemadmodum sol exoriens stellarum fulgorem obscurat. Dubitari non potest quin legendum sit *præstinxit*, non *restinxit*, aut *extinxit*; non enim sol exoriens stellarum splendorem extinguit, sed dumtaxat *præstinguit*. *Restinguit* autem multo minus: nam Res-

Quos equidem versus nunquam sine risu legere possunt. Non enim de Socrate, aut Platone hoc saltem dicebat, qui velut reges habentur philosophorum sed de nomine. quo sano et vigente, nullus aeger ineptus deliravit. Itaque poeta inamissimus leonis laudibus murem non ornavit, sed obruit et obrivit. At idem nos inactu liberat mortis, de qua hæc ipsius verba sunt expressa. « Quando nos sumus, mors non est: quando mors est, nos non sumus; mors ergo nihil ad nos. » Quam argute nos fefellit! quasi vero transacta mors timeatur, qua jam sensus ereptus est, ac non ipsum mori, quo sensus eripitur. Est enim tempus aliquod, quo nos etiamnum sumus, et mors tamen nondum est; idque ipsum videtur miserum esse, cum et mors esse incipit, et nos esse desinimus.

Nec frustra dictum est: Mors misera non est. Aditus ad mortem est miser: hoc est, morbo tabescere, iclum perpeti, ferrum corpore excipere, ardere igni, dentibus bestiarum laniari. Hæc sunt quæ timeantur, non quia mortem afferant, sed quia dolorem magnum. Quin potius effice ne dolor malum sit. Omnium, inquit, malorum maximum est. Qui ergo non possum non timere, si id, quod mortem antecedit, aut efficit, malum est? Quid, quod totum illud argumentum falsum est? quia non intereunt animæ. Animæ vero, inquit, intereunt. Nam quod cum corpore nascitur, cum corpore intereat necesse est. Jam superius dixi, differre me hunc locum melius, et operi ultimo reservare, ut hanc Epicuri persuasionem, sive illa Democriti, sive Diocletarchi fuit, et argumentis, et

VARIORUM NOTÆ.

tingere de ardore aut calore dicitur, non de lumine aut fulgore. Ex LAMBRINO.

Quando mors est, nos non sumus. Hanc esse genuinam lectionem constat ex Bonon. Tax., Pen., 2 Brun., 6 Colb., 2 Clarom. et omnibus Vatic. et ex Epicuro ipso in epist. ad Moneceum apud Laerti. non quæ vulgo habetur, quando nos non sumus, mors est. Isæus. Hæc Isæi correctio confirmatur a mss. Lips., Pal., Uic., Jun., editis Plantin., Gymn., Genev., Ald., Graiand., Is. et Thysii. Locum Epicuri ad Monece. sic habet: « *Ὁρα δὲ ὁ θάνατος ἄγων, τὸ βῆμας οὐκ ἐστίν.* » GALLÆUS: De hac ratiocinatione vide Lucretium, lib. III; Lucretium, in Epicuro; Aut. Gellium, lib. II. cap. 8; Plutarch. de Tranquillitate Vitæ, et Stobæum Sermone 15.

Qua jam sensus ereptus est. Ita reposui ex vet. edit. Rom. ac Venet. nec non Tornes., Cellar. et cunctis mss. præter 1 Reg. et 17 edit. in quibus est quia. Vide infra, quæ sensus eripitur.

Quo nos etiamnum sumus. Placeat Isæi ad hunc locum observatio, qui pro eo quod in impressis habetur, quo et nos jam non sumus, legendum putat eo modo quo excudi caravimus. Ratio ejus solidissima est; si enim tempus est aliquod, quo et nos jam non sumus, et mors nondum est, recte dictum est ab Epicuro, quod eo tempore mors nihil ad nos: Lactantius vero contrarium intendit, ut patet ex scopo, si textus attente expendatur. Et sane, lapsus facilis fuit non pro nun. substituendi. Edit. Graphei et Gymnici et nos. nostram hanc emendationem confirmant, carent enim illa negatione quæ in reliquis, tum mss. cum editis invenitur. GALLÆUS.

Cum et mors esse incipit. Mss. 17 et edit. 5 quod et mors. 1 Bonon. antiq. et Brun., quo et mors.

Afferant. Ex mss. et 9 veteribus editis est; in re-

punitatem vitis suis spondit; fuit enim turpissimæ voluptatis assertor, cuius capiendæ causa, nasci hominem putavit. Quis, cum hoc affirmari audiat, vitis et sceleribus absteineat? Nam si peritura sunt animæ, appetamus divitias, ut omnes suavitates capere possimus. quæ si nobis desunt, ab iis qui habent, auferamus etiam, dolo, vi; eo magis, si humanas res Deus nullus curat, quodcumque spes impunitatis arriserit, rapiamus, necemur. Sapientis est enim malefacere, si et utile sit, et scilicet; quoniam si quis in cælo Deus est, non irascitur eniquam. Atque stulti est et benefacere; quia sicut ira non commovetur, ita nec gratia tangitur. Voluptatibus igitur, quoquo modo possumus, serviamus. Brevi enim tempore nulli erimus omnino. Ergo nullam diem, nullum denique temporis punctum fluere nobis sine voluptate patiamur; ne, quia ipsi quandoque perituri sumus, id ipsum quod viximus pereat.

Hoc ille tametsi non dicit verbo, re tamen ipsa docet. Nam cum disputat, omnia sapientem sua causa facere, ad utilitatem suam refert omnia quæ agit. Ita qui audit hæc flagitia, nec boni quidquam faciendum putabit, quoniam benefacere ad utilitatem spectat alienam, nec a scelere abstinendum, quia maleficio præda conjuncta est. Archipyrata quisquam, vel latronum ductor, si suos ad grassandum cohortetur; quo alio sermone uti potest, quam ut eadem dicat, quæ dicit Epicurus? Deos nihil curare; non ira, non gratia tangi, inferorum pœnas non esse metuendas, quod animæ post mortem occidant, nec ulli omnino sint inferi; voluptatem esse maximum bonum; aut-

centioribus excusis est afferant.

Quin potius effice ne dolor malum sit. Sic restitui ex 10 editis, ac vetustissimis mss. 2 Reg. et 21 aliis, nisi quod in duobus est efficit, in sex efficit; in 1 al. Reg. ut dolor malum non sit. Sed et nostram lectionem secutus est gallicus interpres: *O Epicure, fais plutôt que douleur ne soit point mal.* In sex editis legitur, *Quæ res potius efficit, ut dolor malum sit.*

Quia non intereunt animæ. Animæ vero intereunt. Ita emendavi ex ms. Reg. 400 amor. optimæ notæ, succurrentibus 2 veterrimis Regiis, alioque Reg. rec. et ed. Betul. in quibus semel est animæ; et in 13 scriptis et 14 vulgatis, vere, inquit; in tribus, verum.

Necesse est. Id post Epicurum somniat Lucretius lib. III.

Operi ultimo. Hoc exequitur Lactantius lib. VII, capit. 7, 8, etc.; et Epitome, cap. 10.

Democriti, etc. Ille fuit Abderites, qui atomos excogiaverit: quinto sæculo vixit ante vulgarem æram, obitque annos natus 109, Olympiad. XLIV. Diocletarchus vero Misenius fuit philosophus, qui opinatus genus humanum semper fuisse, atque omnia in homine simul interire.

Turpissimæ voluptatis. Hic sui tuit oblitus auctor noster; supra enim dixerat, Epicurum collocasse summum bonum in voluptate animi.

Impunitatis. Sic Cicero pro Milone ait: Impunitatis spes maxima est illicebra peccandi.

Malefacere. At e contra Cicero, de Officiis, docet, bonum vnum nunquam peccatum, etiam si impunitas sit proposita. Nihil enim utile, quod non sit honestum.

Ita qui audit hæc flagitia. Sic reposui ex mss. In vulgatis est. Itaque qui audit, etc.

lam esse humanam societatem; sibi quemque consulerè; neminem esse qui alterum diligat, nisi sua causa; mortem non esse metuendam forti viro, nec ullum dolorem, qui etiamsi torqueatur, si uratur, nihil curare se dicat. Est plane, cur quisquam putet, hanc vocem viri esse sapientis, quæ potest latronibus aptissime commodari?

CAPUT XVIII.

Pythagorici et Stoici, animarum immortalitatem statuantes, voluntariam mortem inaniter persuadent.

Alii autem contraria his disserunt, superesse animas post mortem; et hi sunt maxime Pythagorici ac Stoici: quibus eisi ignoscendum est, quia verum sentiunt, non possum tamen non reprehendere eos, quia non sententia, sed casu inciderunt in veritatem. Itaque in eo ipso quod recte sentiebant aliquid erra-

VARIORUM NOTÆ.

Nisi sua causa. Atqui Cicero in Lælio damnat questionem amicitiam, nec aliam amicitiam finem quam honestatis admittit: atque Plato ipse docet, hominem non tam sibi natum quam proximo cuique.

Qui etiamsi torqueatur. Qui ex plurimis mss. restitui, quod congruentius est quam *quin* aliorum.

Non nasci animas. Antonia. lib. iv. § 24, vult animas solvi, immutari, refundi, redaccendi, ut aliis succedentibus et subeuntibus quotidie locum faciant, prout de corporibus dixerat in terram resolutis. Atque hoc est foras quod Epiphanius voluit, ubi de Stoicis dixit, u, Hæc., § 5: Μεταγίγσκουσιν τε ψυχὰν καὶ παρεμποιτῶσιν; sed ex Epiphanio Joan. Damasci in lib. de Hæres.: Stoici animam de corpore in corpus migrare volunt. Quo nomine Pythagoreis adjungit Stoicos Lactantius. hoc loco. Servius ait, ad Æneid. lib. iii: Stoicos mediam viam secutos, cum Plato animam perpetuam dixerit, et ad diversa corpora transitum facere statim pro meritis vitæ prioris: Pythagoras vero, non μεταψύχωντι, sed ταχὺπνεύματιον esse dicit, hoc est, redire, sed post tempus. CATAMBROS. Vide Augustinum, lib. x de Civit. Dei, cap. 30.

Et de aliis in alia migrare. Hanc de animarum μεταψύχωντι opinionem primi tradidere Egyptii. Ab illis autem hausit illam Pythagoras, teste Herodoto in Euterpe. Hoc idem sensere Galli. Lib. vi de Bello Gallico: In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios. Sed hæc inter Gallorum et Pythagoræ opinionem differentia est, quod Galli putarint, animas tantum transire ad homines alios, Pythagoras vero etiam ad alia animantia. Hanc etiam opinioni fidem habuere Pharisæi, teste Josepho lib. xviii, cap. 2 Antiq. Etiam modernis Judæis hæc ardent. GALLÆUS.

Et nasci animas. Videitur hoc loco Lactantius a seipso dissertire. Tradit enim supra libro ii, cap. 12, circa finem, quod Deus animam qua spiramus infundit in corpus: hic vero docet animas nasci. Sed ea de re videndus est S. Hieronymus lib. ii Apologiæ adversus Rufinum, cujus hæc verba sunt: Legi, inquit Hieronymus, quosdam dicentes, quod pariter cum corpore, per humani corporis traducem etiam animæ diffundantur; et hæc quibus poterant assertionibus confirmabant. Quod puto inter Lactanos Tertullianum sensisse et Lactantium, fortassis, et nonnullos alios. Alii asserunt, quod formati in utero corporibus, Deus quotidie faciat animas et infundat. Alii factas jam olim, id est, tunc cum omnia creavit Deus ex nihilo, nunc eas judicio suo nasci dispenset in corpore... Ego vero cum hæc singula legerim (Deo teste dico) quia usque ad præsens cævi et definiti aliquid de hac questione non teneo: sed Deo

A runt. Nam cum timerent argumentum illud, quo colligitur necesse esse, ut occidant animæ cum corporibus, quia cum corporibus nascuntur, dixerunt non nasci animas, sed insinuari potius in corpora, et de aliis in alia migrare. Non putaverunt aliter fieri posse, ut supersint animæ post corpora, nisi videantur fuisse ante corpora. Par igitur, ac prope similis error est partis utriusque. Sed hæc in præterito falsa est, illa in futuro. Nemo enim vidit, quod est verissimum, et nasci animas, et non occidere: quia, cur id fieret, aut quæ ratio esset hominis, nescierunt. Multi ergo ex iis, quia æternas esse animas suspicabantur, tamquam in cælum migraturi essent, sibi ipsis manus intulerunt: ut Cleanthes, ut Chrysippus; ut Zeno, ut Empedocles, qui se in ardentis Ætnæ specum intempesta nocte dejecit, ut, cum repente non apparuisset, abiisse ad deos crederetur; et ex Romanis Cato, qui fuit in omni sua vita Socraticæ vanitatis imitator.

relinquo scire quid sit in utero, et si cui ipse revelare dignabitur. De hoc etiam videas Eusebium Præparat. Evang. lib. xiii, c. 10; et Cassiodorum, de Anima, cap. 9.

Quæ ratio esset hominis, nescierunt. Sic est legendum ex mss. vet. 1 Bonon., 2 Reg. ut judicat Thomasius; non homines, ut vulgo est in impressis ac aliis mss. non enim de hominibus in genere quid illi noverint, sed de Pythagoricis ac Stoicis, quos dicit hominis rationem ignorasse. GALLÆUS. — Ita fere lib. vii, cap. 3 et cap. 5 Divin. Institut.

Ut Cleanthes. Philosophus Stoicus, qui ποσειδῶνος dictus, quod noctu in hortis hauriret aquas, unde se alere posset, ut interdum philosophari liceret: is sponte inedia vitam finivit, ut Laertius libro septimo in ejus Vita refert. Meminit Lucianus in Macrobiis. BERULEUS.

Ut Chrysippus. Zenonis discipulus, et post Cleanthem sectæ Stoicorum princeps fuit. Duæ sunt de hujus obitu apud Laertium sententiæ: una, quod largiore dulcis meri haustu, altera, quod risu nimio emoriurus sit. Seneca epist. 57 memorat, quod assidua salutiatio ipsum perduxerit ad mortem. BERULEUS.

Ut Zeno. Cilius, sectæ Stoicæ princeps. De hujus interitu Laert. sic scribit: Cum abiit a schola, offendit, digitumque perfregit. Manu vero terram feriens, dixit illud ex Niobe: Ἐρχομαι, τί π' αἰσῶς; Venio, quid me clamas? In ed. Laertii Parisiensi an. 1585 legitur Ἐρχομαι, τί π' αἰσῶς; Venio, quid me vocas? continuque se strangulans interit. BERULEUS.

Ut Empedocles. Philosophus et poeta. Variæ de hujus obitu referuntur a Laertio opiniones: hæc tamen constantior fama obtinuit, quæ a Strabone quoque refertur lib. vi. Apud Lucianum, in dialogo Menippi et Æaci, quarit ex ipso Menippus causas præcipitationis; respondet Empedocles: Μελυχολία τις, ὁ Μέναιπρος. Menippus factum in Eastum, atque in manis gloriæ affectionem transfert. Notatur etiam in Icaromenippo. Tertullianus, in libro ad Martyres, pro exemplo contemnendæ mortis adducit. Meminit etiam Talianus adversus Gentes, et Greg. Nazianzenus in egregio ad Nemesium carmine.

Ἐμπεδοκλής, etc., quæ sic latine reddas

Empedocles, fastu tumidam te valde superbo
Ætnæ monstrant crateres morie caducæ.
Sandalia ea jactant amentis immundis æstus
Arcæ. Ridendum mortalius illa cederunt,
Quem grave in exitum te Gloria pelit iuvans.

Socraticæ vanitatis imitator. Sic restituit ex omnibus mss. et editis, præter Beul., Spark. et Gall., qui contra cunctorum mss. fidem reposuerant Stoicæ, quia revera Stoicus erat Cato. At nihil obstat quin

Nam Democritus in alia fuit persuasione. Sed tamen A

Sponte sua letho caput obvius obtulit ipse,

quo nihil sceleratius fieri potest. Nam si homicida nefarius est, quia hominis extinctor est, eidem sceleris obstrictus est, qui se necat, quia hominem necat. Imo vero majus esse id facinus existimandum est, cujus ultio Deo soli subiacet. Nam sicut in hanc vitam non nostra sponte venimus, ita rursus ex hoc domicilio corporis, quod tuendum nobis assignatum est, ejusdem jussu recedendum est, qui nos in hoc corpus induxit, tandem habituros, donec jubeat emit- ti; et si vis aliqua inferatur, aequa mente id patien- dum est, cum extincta innocentis anima inulta esse non possit, habeamusque judicem magnum, cui soli vindicta in integro semper est.

Homicidae igitur illi omnes philosophi, et ipse ro-

manæ sapientiæ princeps Cato, qui antequam se oc- cideret, perlegisse Platonis librum dicitur, qui est scriptus de æternitate animarum, et ad summum ne- fas philosophi auctoritate compulsus est; et hic tamen aliquam moriendi causam videtur habuisse, odium servitutis. Quid Ambraciotes ille, qui, cum eundem librum perlegisset præcipitem se dedit, nullam aliam ob causam, nisi quod Platoni credidit? Execrabilis prorsus ac fugienda doctrina, si abigit homines a vita. Quod si scisset Plato, atque docuisset, a quo, et quo- modo, et quibus, et quæ ob facta, et quo tempore immortalitas tribuatur, nec Cleombrotum impigisset in mortem voluntariam, nec Catonem, sed eos ad vi- tam et justitiam potius erudisset. Nam Cato videtur mihi causam quæsisse moriendi, non tam ut Cæsarem B fugeret, quam ut Stoicorum decretis obtemperaret, quos sectabatur, nomenque suum grandi aliquo faci-

VARIORUM NOTÆ.

Cato, etsi Stoicus, a Lactantio potuerit dici *Socraticæ vanitatis imitator*, quandoquidem ille Socratem imita- tus, non sine magno fastu mortem aspernatus est; et cum se occideret, librum perlegerit Platonis de ani- marum Æternitate, ubi scilicet Socratis mors descri- bitur. Nonne autem id sufficit, ut *Socraticæ vanitatis imitator* diceretur? NOURRY. De Catonis morte vide Plutarchum, tom. II; et Augustinum, lib. I de Civit. Dei, cap. 25. — *Stoicæ vanitatis imitator*. Reclamantibus licet mss. et edd. ab 1465 ad 1650 editis, recepi *Stoicæ*, pro *Socraticæ*, adductus maxime his: Cato, ut Stoicorum decretis obtemperaret, quos sectatur. Conf. Plutarch. in Catone Minori, fol. 792, sqq. De- venit (Cato) ad Stoicorum paradoxam. BEN.

Nam Democritus. Lætitium hic optimum dixit, tristi- tium pessimum, alienissimum a Stoica severitate. L. etii locum, unde hic versus desumptus est, in- tegrum adscribemus:

Denique Democritum postquam natura, vetustas
Admonuit, memores motus languescere mentis,
Sponte sua letho caput obvius obtulit ultro.

Sed apud Lærtium diversum legitur; nempe quod panes calidos naribus admovendo, tribus diebus fata impleverit. Sed intelligendum est ipsum antehac mori per inedium decrevisse. Itaque de mortis ejus genere variant auctores: quippe quod Lucianus eum interlisse affirmet τῆς τροπῆς ἀποσχόμενον, quod etiam tradit Lærtius; Athenæus, melle tantisper vitam sustentasse, dum præterierint τροποποιήσας festa, ne pri- vato luctu publica interpellarentur gaudia. Ab om- nibus diversus Antoninus pediculis consumptum re- fert. Ex BERTHELIO (lib. III, § 3.)

Sponte sua. Apud Lurætiū, lib. III de Natura re- rum, in fine. Variant tamen auctores de mortis gene- re, ut dixi: vel per cibi abstinentiam, vel ex vermi- bus aut pediculis consumptum referunt antiquiores.

Sicut in hanc vitam, etc. Sequitur Ciceronem in Ca- tone Maj., c. 20; et in Somnio Scipion. apud Macro- bium, lib. I, cap. 25. BEN.

Ita rursus ex hoc domicilio corporis. Cicero in Ca- tone majore hæc ad Pythagoram refert: Velat, inquit, Pythagoras infussu imperatoris, id est Dei, de præsidio et statione viæ decedere. Et in fragmento de Repub. Scipio Nepoti loquens sic ait: Quare et tibi, Pub. et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis; nec infusus ejus a quo ille est nobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum assignatum a Deo dejugisse videamini. Apparet ex Platone desom- pta esse. BERTHELIUS. — Qua de re vide Platonem in Phædone.

Patendum. Sic resultat ex vet. sex editis et omni-

bus mss., præter Marm. in quo a prima manu scrip- tum est, ut in plerisque vulgatis.

Extincta innocentis anima. Id est, vita, s. extinctus innocens inultus. Noto ad lib. VI, c. 11, 20; lib. VII, c. 11. Terent. in Adelp. III, 2: Seni animam extin- guerem. BEN.

Judicem magnum. Ita reposui ex cunctis mss. et edit. vet. rom. ac Cellar. quidquid dicat Walehius; quasi vindicta ad Judicem magnum non pertineat. In 15 impressis legitur vindicem magnum.

Vindicta in integro semper est. Sic cum tribus editis omnes pene mss. Et sic Lactantius in totum, in integro; et nos Galli etiam dicimus, en tout, en son entier. C Sex mss. rec. et 10 typis excusi habent vindicta inte- gra. — In integro. Sic solet noster, ut, lib. I, c. 11: Illud in vero est; ibid., cap. 17: Quid sit in vero, l. v, c. 1: Cujus rei causa in aperto est. Sic in Cicerone lib. III Orat., cap. 4: Sed quoniam hæc jam neque in integro nobis esse possunt, quidam integra suborna- rant. BEN.

Et ipse Romanæ sapientiæ princeps, etc. Ut ejus consilium oraculum sit habitum, teste Plutarcho, qui in ejus Vita easdem causas spontaneæ necis assignat. Cicero, Officiorum I, de decoro personarum loquens, dicit hoc Catonis gravitatem decuisse maxime: cæ- teros, qui in eadem causa fuerunt, minime. Nos Au- gustinum rectius audientis, qui voluntariæ necis jes omne hominibus aufert. Is lib. I de Civit. Dei, c. 25, hoc exemplum examinans, causas non Platonis lectio- nem credit, sed quod turpe duxerit, in Cæsaris victoris manus venire, atque hoc facinus imbecillioris, quam fortioris animi factum esse. In hoc etiam Josephus invehitur, libro Excidii Hierosolymitani III, cap. 21. Jure civili non lugebantur, nec cognati eos in pollin- ctura nominabant, qui manus sibi mala conscientia injecerant. I. Liberorum, § Non solent. ff. de iis qui infam. not. Sed stulte; quod non etiam illos qui tædio vite. BERTH.

Platonis. Liber iste est Phædon.

Philosophi auctoritate compulsus est. Plato hoc non docuit; ex initio Phædonis contrarium patet: non itaque philosophi auctoritate, sed suimet insania, phi- losophi mentem non percipiens, ad illud facinus fuit compulsus. ISÆUS.

Ambraciotes. Is est Cleombrotus adolescens. Am- braciæ urbe Græca in Epiro natus, qui se præcipi- tem dedit in mare. — Quid Ambraciotes ille. Cleom- brotus est, quem supra nominavit. De eo Cicero Tusc. I, c. 54: Callimachi epigramma in Ambraciotam Cleombrotum est, quem ait, quum nihil ei accidisset ad- versi, e muro se in mare abjecisse, lecto Platonis libro.

nore clarificaret : cui quid mali accidere potuerit, si viveret, non invenio. Catus enim Cæsar, ut clemens erat, nihil aliud efficere volebat, etiam in ipso belli civilis ardore, quam ut bene mereri de Republica videretur, duobus optimis civibus Cicerone et Catone servatis. Sed redeamus ad eos qui mortem pro bono laudant. De vita quereris, quasi vixeris, aut umquam tibi ratio constiterit, cur omnino sis natus. Nonne igitur tibi verus ille et communis omnium pater Terentianum illud (*Vid. Ter. Heautontimor., act. v, sc. 2*) jure increpaverit :

Prædisce, quid sit vivere;
Si displicebit vita, tum isthoc utitor.

Indigaris te malis esse subjectum : quasi quidquam merearis boni, qui patrem, qui dominum, qui regem tuum nescis ; qui quamvis clarissimam lucem intuearis oculis, mente tamen cæcus es, et in profundis ignorantie tenebris jaces. Quæ ignorantia effecit, ut quosdam dicere non puderet, idcirco nos esse natos, ut scelerum poenas lucremus : quo quid delirius dici possit, non video. Ubi enim, vel quæ scelera potuimus admittere, qui omnino non fuimus ? Nisi forte credemus inepto illi seni, qui se in priori vita Euphorbum fuisse mentitus est. Ille, credo, quod erat ignobili genere natus, familiam sibi ex Homeri carminibus adoptavit. O miram et singularem Pythagoræ memoriam ! O miseram oblivionem nostrum omnium, qui nesciamus, qui ante fuimus ! Sed fortasse, vel errore aliquo, vel gratia sit effectum, ut ille solus lethæum gurgitem non attigerit, nec oblivionis aquam gustaverit : videlicet senex vanus (sicut otiosæ aniculæ solent) fabulas tam-

quam infantibus credulis fluxit. Quod si bene sensisset de iis, quibus hæc locutus est, si homines eos existimasset, nunquam sibi tam petulanter mentiendi licentiam vindicasset. Sed deridenda est hominis levissimi vanitas. Quid Ciceroni faciemus ? qui cum in principio Consolationis suæ dixisset, luendorum scelerum causa nasci homines, iteravit id ipsum postea, quasi objurgans eum, qui vitam non esse poenam putet. Recte ergo præfatus est, errore, ac miserabili veritatis ignorantia se teneri.

CAPUT XIX.

Cicero et alii sapientissimi animarum immortalitatem, sed infideliter docent ; et quod bona vel mala mors ex ante acta vita sit ponderanda.

At illi, qui de mortis bono disputant quia nihil veri sciunt, sic argumentantur : Si nihil est post mortem, non est malum mors ; aufert enim sensum mali. Si autem supersunt animæ, est etiam bonum, quia immortalitas sequitur. Quam sententiam Cicero de Legibus sic explicavit : « Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem allatura est statum. Nam sine corpore animo vigente, divina vita est ; sensu carente, nihil profecto est mali. » Argute, ut sibi videbatur, quasi nihil esse aliud possit. Atqui utrumque hoc falsum est. Docent enim divinæ Litteræ, non extingui animas : sed aut pro justitia præmio affici, aut poena pro sceleribus sempiterna. Nec enim fas aut eum qui sceleratus in vita feliciter fuerit, effugere quod meretur ; aut eum, qui ob justitiam miserrimus fuerit, sua mercede fraudari. Quod adeo verum est,

VARIORUM NOTÆ.

Epigramma est 24, edit. Th. Grævii, 28 Annæ Tanaquilii. CELL.

Clarificaret. Ecclesiastica vox, qua usi sunt Auctor Vulgatæ Versionis passim in novo Testamento, Sedulius, alique.

Clemens erat. De Cæsaris clementia lege Plutarchum, Suetonium, Paterculum et alios historicos ; sed præcipue Ciceronem in orationibus pro Marcello et pro Ligario.

Video. Sic repono ex edit. Tornæs., Soubr., Welch. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. in quibus est, ut et in editis, *invenio*.

Inepto illi seni. Pythagoræ scilicet, de quo Laertius, Philostrat. lib. viii de Vita Apolloni ; Gell. quarto, cap. 11. Atque hic observa, quomodo irrideant dogma de animabus ante corpora coactis, quod ipsi Lactantio quidam afflaxerunt. Isæus.—Euphorbus igitur ille, quem se fuisse olim mentiebatur Pythagoras, fuit nobilis Trojanus a Menelao in Trojano bello occisus.

Qui se in priori vita, etc. Altera pars hujus consolationis continet *παρηγορητικόν*, sive *πατερψύχιστον* Pythagoricam : de qua ex Gentilibus nemo copiosius Ovidio lib. xv. Metamorph. Post Laetium vero lege Gellium lib. iv cap. 11 ; Philostratum lib. viii de Vita Apolloni. Exploditur dignis modis a Luciano, cum alibi, tam etiam in Gallo. Ex ecclesiasticis scriptoribus notant Tertull. in Apolog. cap. 46, Tatianus adversus Gentes ; Orig. lib. i contra Celsum, atque rursus noster Lactantius lib. vii, cap. 23 ; Hieronymus lib. ii adversus Jovin. et in Apologia adversus Rufinum ; Augustinus de Trinitate lib. xii. Chrysost. homilia quadam in xii caput Joannis : Cyrillus

contra Julianum, lib. vii. BETULEIUS.

Euphorbum fuisse. Euphorbus Trojanus a Menelao interfectus. CELL.

Singularem Pythagoræ memoriam. Ipse de se apud Ovidium, Metam. xv, v. 160 :

Isne ego (nam memini) Trojani tempore belli.
Panthoides Euphorbus eram ; cui pectore quondam
Sedit in adverso gravis hasta minoris Atridæ.
CELL.

Qui vitam non esse poenam putet. Hæc lectio permultorum mss. est, editorum quatuor. Scripti 7 addunt *malis* ; quinque exhibent *malis plenam*, ut et vulgati sex.

Præfatus est. Ita veterrimi mss. 1 Bonon., 3 Reg., Lips., Pal., 1 Colbert. a secunda manu. In 15 rec. et in excusis legitur *profusus* ; in 4 scriptis rec. *professus est*. *Præfatus est*, id est, supra dixit.

Gratulemur, etc. Hæc non leguntur apud Ciceronem in libris de Legibus ; leguntur equidem, sed non iisdem verbis, in 1 Tusculanar. quaestione, sub initium.

Sensu carente. Mss. 1 Bonon. antiqu. et Cotton. habent *sensu pereunte*. Apud Ciceronem et in 5 editis, necnon et 1 Reg. rec. est *sensu carenti*.

Ut sibi videbatur. Refertur ad Ciceronem qui præcessit, et mox sequitur. Mss. tres addunt, *locutus est*. In 7 mss. et in totidem editis est *videtur* ; in 8 scriptis, *videntur*.

Litteræ. Scilicet. Daniel. xii, Matth. iii, xiii, xxv, Joan. xii, l.

Ut idem Tatianus. Hanc ultimam vocem addidi ex 13 excusis, et ex omnibus mss. præter 1 Reg. rec. cui est *Cicero* ; abest autem a tribus rec. (*Vide infra*)

ut Idem Tullius in Consolatione non easdem sedes incolere justos atque impios prædicaverit. Nec enim omnibus, inquit, idem illi sapientes arbitrati sunt, eundem cursum in cælum patere: nam vitis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in coeno jacere docuerunt; castos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos, levi quodam et facili lapsu ad deos, id est, ad naturam sui similem pervolare. Quæ sententia superiori illi argumento repugnat. Illud enim sic assumptum est, tamquam necesse sit, omnem hominem natum immortalitate donari. Quod igitur erit discrimen virtutis, ac sceleris, si nihil interest, utrumne Aristides sit aliquis, an Phalaris? utrum Cato, an Catilina? Sed hanc repugnantiam rerum sententiarumque non cernit, nisi qui tenet veritatem. Si quis igitur nos roget, utrumne bonum sit mors, an malum? respondebimus, qualitatem ejus ex vitæ ratione pendere. Nam sicut vita ipsa bonum est, si cum virtute vivatur, malum, si cum scelere: sic et mors ex præteritis vitæ actibus ponderanda est. Ita fit, ut si vita in Dei religione transacta sit, mors malum non sit; quia translatio est ad immortalitatem. Sin autem, malum sit necesse est; quoniam ad æterna (ut dixi) supplicia transmittit.

Quid ergo dicemus, nisi errare illos, qui aut mortem appetunt, tamquam bonum, aut vitam fugiunt, tamquam malum? nisi quod sunt iniquissimi, qui

A pauciora mala non pensant bonis pluribus. Nam cum omnem vitam per exquisitas et varias traducant voluptates, mori cupiant, si quid forte his amaritudinis supervenit; et sic habent, tamquam illis nunquam fuerit bene, si aliquando fuerit male. Damnant igitur vitam omnem, plenamque nihil aliud, quam malis opinantur. Hinc nata est inepta illa sententia, hanc esse mortem, quam nos vitam putemus; illam vitam, quam nos pro morte timeamus: ita primum bonum esse, non nasci, secundum citius mori. Quæ, ut majoris sit auctoritatis, Sileno attribuitur. Cicero, in Consolatione: «Non nasci, inquit, longe optimum, nec in hos scopulos incidere vitæ; Proximum autem, si natus sis, quamprimum mori, tamquam ex incendio effugere violentiam fortunæ.» Credidisse illum vanissimo dicto exinde apparet, quod adjecit aliquid de suo, ut ornaret. Quæro igitur, cui esse optimum putet non nasci, cum sit nullus omnino, qui sentiat: nam ut bonum sit aliquid, aut malum, sensus efficit. Deinde, cur omnem vitam nihil aliud esse, quam scopulos, et incendium putaverit; quasi aut in nostra fuerit potestate, ne nasceremur, aut vitam nobis fortuna tribuat, non Deus, aut vivendi ratio quidquam simile incendio habere videatur.

Non dissimile Platonis illud est, quod aiebat, se gratias agere naturæ: primum, quod homo natus esset potius, quam mutum animal; deinde, quod

VARIORUM NOTÆ.

Easdem sedes. Homeri et Virgilii poemata hoc idem docent. — *Non easdem sedes.* Interdicit quidem hic Ciceronis locus: sed superest huic plane geminus l. 1, Tuscul. c. 59 dignissimus lectu. Conf. Lact. l. vii, c. 7 et Pfanner. Theolog. Gentil. c. 21. BONEMAN.

Castos autem animos, etc. Euripides in Supplicibus, ait animum e corpore egredientem in cælum, unde lapsus erat, avolare: corpus autem terræ, unde ortum erat, reddi. HERALD.

Facili lapsu ad deos... pervolare. Cicero c. l. *His ad illos (deos) a quibus essent profecti, reditum facilem patere.* BUN.

Hominem natum. Elegantiæ vocibus his junctis subest. lib. vi, c. 3: *Immortalitatem nulli homini nato negat.* Lib. vii, c. 5: *Siquidem omnis homo natus immortalis fieret.* Seneca, de Const. Sap. c. 6: *Non est, quod dubites, an tollere se homo natus supra humana possit.* BUN.

Aristides. Hic sumitur pro quovis justo, sicut Phalaris pro tyranno, atque Cato pro bono cive, sic et Catilina pro nefario homine; horum historię sunt notissimæ.

An Phalaris. Is est famosus Agrigentinarum in Sicilia tyrannus cum tæro suo æneo. De eo vide Ciceronem in Verrem vi, n. 53.

Non cernit. Sic habent antiquiores et meliores mss. et 13 typis excusi. At 15 scripti rec. cum 2 edit. vet. Rom. habent, non sentit.

Ex vitæ ratione pendere. Juxta illud verbum, finem vitæ expectandum esse. Hinc Plinius lib. vii, cap. 40. Ita est profecto, inquit; alias de alio judicat dies, et tamen supremus de omnibus.

Sin autem. Ita reposui ex duobus optimis et antiquissimis l Bonon. et Regie-Put. In cæteris est *sin aliter*; vel *si aliter*.

Non pensant. In editione Sublac. legitur *compensant.* *Inepta illa sententia.* Vide Eurip. apud Plat. in Geor. et apud Stob. Seron. 421; Aristoph. in Ran.;

Cleer. in Sonn. Scip. et Tusc. i. Hanc tamen sententiam, quam ineptam dicit Lactantius, non veretur probare Cicero, Epist. lib. xvi, epist. 8. — *Inepta sententia,* etc. Euripidem notat, cujus versus servavit Origenes contra Celsum, lib. vii, pag. 366.

Fig. αὐτῶν, εἰ τὸ ἔργον αὐτῶν ἐστὶν κατὰ φύσιν
τὸ κατὰ φύσιν δὲ ἔργον.

Add. Spencer. h. l. p. 89. His gemini sunt Euripid. versus, Troad. v. 631, 632, et incert. Trag. v. 351. BUN.

Sileno attribuitur. Cicero, i Tusculan., 48: *Afferitur de Sileno fabella quædam: qui cum a Mida captus esset, hoc ei munera pro sua missione dedisse scribitur, docuisse regem, non nasci homini longe optimum esse, proximum autem, quamprimum mori.* De Sileno conf. Perizon. ad Æliod. Var. Hist. l. iii, c. 18. BUN.

Non nasci. Est et hic locus in i Tuscul. quæst., non longe a fine. Sic et Plinius in præfatione lib. vii. ait: *Itaque multi existere, qui non nasci optimum censerent, aut quam occissime aboleri.*

Quamprimum mori, tamquam ex incendio effugere violentiam fortunæ. Verbum mori quod 25 mss. rec. et 6 editis deest, restitui ex mss. 3 Reg., 6 Vatic., Caue., Jun., 4 Clarom. vet., edit. Rom. ac 9 aliis, et ex Cicerone ipso unde desumptus est hic locus; sed ibi desideratur vox *violentiam*, quam nobis exhibent 37 mss. codices ac 14 impressi, quam et sensus postulat. — *Quamprimum mori, et tamquam.* Addidi mori et ex sex Vaticanis add. ab anno 1465, ad ann. 1559, tum omnibus Tornes. 1548, 1644. BUN.

Effugere violentiam fortunæ. Verba, *violentiam fortunæ* habent decem Vaticani, quinque Sparkii, Emman., Cantabr., tres Lips. (nisi quod in tertio, *violentiaque fortunæ*). Hoc amplius Heumanus pronuntiat, verba, *violentiam fortunæ*, describendo. Videatur mihi retinenda; quia in refutatione, infra, fortunæ facit mentionem. BUN.

Non dissimile Platonis. De quo Platonis dicto vide Plutarch. ad fin. Marii

mas potius, quæ fœmina; quod Græcus, quam Barbarus; postremo, quod Atheniensis, et quod temporibus Socratis. Dici non potest, quantam mentibus cæcitatem, quantosque pariat errores ignorantia veritatis. Ego plane contenderim, nāquā quidquam dictum esse in rebus humanis delirius. Quasi vero si aut Barbarus, aut mulier, aut asinus denique natus esset, idem ipse Plato esset, ac non ipsum illud, quod natum fuisset. Sed videlicet Pythagoræ credidit, qui ut vetaret homines animalibus vesci, dixit, animas de corporibus in aliorum animalium corpora commeari: quod et vanum et impossibile est. Vanum, quia necesse non fuit veteres animas in nova corpora inducere. cum idem artifex, qui primas aliquando fecerat, potuerit semper novas facere. Impossibile, quia rectæ rationis anima tam immutare naturam status sui non potest quam ignis aut deorsum niti, aut in transversum, fluminis modo, flammam suam fundere. Existimavit igitur homo sapiens, potuisse fieri, ut anima, quæ tunc erat in Platone, in aliquod mutum animal includeretur, essetque humano sensu prædita, ut intelligeret ac doleret incongruenti se corpore oneratam. Quanto sanius faceret, si gratias agere se diceret, quod ingeniosus, quod docilis natus esset, quod in iis opibus, ut liberaliter erudiretur. Nam quod Athenis natus est, quid in eo beneficii

A fuit? An non plurimum, existerunt in aliis civitatibus excellenti ingenio atque doctrina viri, qui meliores singuli, quam omnes Athenienses fuerunt? Quanta hominum millia fuisse credamus, qui et Athenis nati, et temporibus Socratis, indocti tamen, ac stulti fuerunt? Non enim aut parietes, aut locus in quo quisque est effusus ex utero conciliat homini sapientiam. Quid vero attinuit Socratis se temporibus natum gratulari? Num Socrate ingenia discentibus potuit commodare? Non venit, in mentem Platoni Alcibiadem quoque et Critiam ejusdem Socratis assiduos auditores fuisse; quorum alter hostis patriæ acerrimus fuit, alter crudelissimus omnium tyrannorum.

CAPUT XX.

Socrates aliis prudentior fuit in philosophia, quamvis in multis desipuerit

Videamus nunc, quid in Socrate ipso tam magnum fuerit, ut homo sapiens merito gratias ageret, illius se temporibus esse natum. Non inficior fuisse illum paulo cordatiorem, quam cæteros, qui naturam rerum putaverunt ingenio posse comprehendere. In quo illos non excordes tantum fuisse arbitror, sed etiam impios; quod in secreta cœlestis illius providentiæ curiosos oculos voluerint immittere. Romæ, et in plerisque urbibus scimus esse quædam sacra, quæ

VARIORUM NOTÆ.

Quod mas. Sic reposui ex vet. editis 3 Rom. Venet. 1490, et aliis octo, necnon ex omnibus mss. præter quinque, quibus est, ut 7 vulgatis, quod masculus.

Quam fœmina. Ita Judæorum magistri in Pesachim f. 65, et alibi: Bene illi, cujus liberi sunt masculi; vix illi, cujus liberi sunt fœminæ. Ben.

Quod Atheniensis. Ms. Cantabrig. et editi 7 addunt, non Thebanus, quod glossēma videtur. Idem a Laertio, lib. 1, tribuitur Socrati. Sublac. addit. non Thebanus

Nunquam quidquam dictum esse delirius. Non reticendum quod Judæi habent in preculis suis virorum peculiaribus: Benedictus esto, o Domine Deus, quod me virum creasti, non mulierem; quod Israelitam, non alienigenam. CATACER.

Quod natum fuisset. Legitur natus fuisset apud Bannem, qui hujus mutationis sic rationem reddit. — Restituo natus ex Lips. tert. Reimm., Rost. Venet. 1471, 72, utraque 78, 93, Parrh., Paris., Junt. Gynn. Ald., Isæo, Grat. Ben.

Sed videlicet Pythagoræ, etc. Platonem Pythagoræ doctrinam secutum fuisse, testatur etiam August. de doct. Christiana. Atque idem August. contra Julianum, lib. 11, ex Ambrosii libro contra Plat. hæc recitat verba: Miror tantum philosophum, quomodo animam, cui potestatem conferendæ mortalitatis attribuit, in noctuis includat, et ramulis, feritate quoque induat bestiarum: cum in Thæo eam Dei opus esse memoraverit, inter immortalia a Deo facta, corpus autem non videri opus summi Dei asseruit; quia natura carnis humane nihil a natura corporis bestiarum differat. Emit autem Plato Philolai Pythagorici libros a mulierculis pauperibus: unde quicquid de immortalitate anime scripsit, furatus est. Tzetz. Chyl. 11, Varise hist. BÉTOLEUS.

Commeari. Exprimi Minue. Fel. cap. 37. Animas... in alia nova corpora sapius commeari. Ben.

Quod et vanum, et impossibile est. Videtur Lactantius aliter sensisse de animis impiorum; ut in quos potestatem habeat spiritus malignus, unde in acie

magica verti possint in lupos. Cujusmodi conversionem non solum agnoscunt Maro Etylog. 1x et poetarum alii; sed Plinius quoque lib. vii, cap. 22. Sed parum ad rem facit, pline, an impij sint, ut ex perfecto animalia aliud fiat animal perfectum, longe exsuperat vim creatam: quodque Deus creaturis omnibus negavit, id non absque impietate illis adscribitur, etc. Vossius.

Fluminis modo. mss. 8 rec., fulminis.

Includeretur. mss. 6 rec., induceretur.

Gratulari. Ex omnibus mss. ita reposui, præter 2 Reg. rec. in quibus, ut et in excusis, est gloriari. Sic infra, cujus temporibus natum esse se homo sapiens gratulatur; et prius, gratias agere nature: nullibi tamen legitur gloriari.

Commodare. Scripti 41, dare.

Alcibiadem quoque et Critiam. Isocrates Alcibiadem Socratis discipulum fuisse negat in Busiride, Polycratem id asserentem redarguens. Et in Gorgia Platonis ipse Socrates ipsum εταίρον suum dicit. Cæterum de rebus Alcibiadis lege Justin. lib. v; Theoyd. lib. vi; Plutarchum in Nicias, et alibi, de triginta tyrannis; lege Xenophontem, lib. 11 rerum Græcarum, Justin. lib. v. BETEL. — *Alcibiadem.* Socratis auditores. Nepos in Alcib., cap. 2; pr. eruditus a Socrate; nec aliter Xenophon. lib. 1 Memorab. f. m. 715, sqq. quem præ cæteris hic sequitur, Alcibiadem patriæ hostem vocans. Nepos quidem contrarium affirmat: at Cicero, lib. 1 de Orat. c. 34: Quid Critias? Quid Alcibiades? Civitatibus quidem suis non boni, sed certe docti atque eloquentes, nonne Socraticis disputationibus erant eruditi? Conf. Maxim. Tyr. Diss. viii, p. 90. Ben.

Illius se temporibus esse natum. Reimm.: illis temporibus esse se natum. Sed non minus eleganter pronominum, illius se, conjuncta

Curiosos oculos. Si hic simul legas quæ inf., intelliges nostrum hic imitari Ciceronem de Haruspicum Responsis, c. 17, ubi de sacris Bona Deæ. Quod (sacriticium) non solum curiosos oculos excluam, etc. Ben.

Immittere. De his vide S. Augustinum de Civit. Dei, lib. viii, cap. 3

aspici a viris nefas habeatur. Abstinent igitur aspectu, quibus contaminare illa non licet: et si forte, vel errore, vel casu quopiam vir aspexerit, primo poena ejus, deinde instauratione sacrificii, scelus expiatur. Quid his facias, qui inconcessa scrutari volunt? Nimirum multo sceleratiores, qui arcana mundi, et hoc cœleste templum profanare impiis disputationibus quærent, quam qui ædem Vestæ, aut Bonæ Dæe, aut Cereris intraverint. Quæ penetralia quamvis adire viris non liceat, tamen a viris fabricata sunt. Hi vero non tantum impietatis crimen effugiant: sed, quod est multo indignius, eloquentiæ famam, et ingenii gloriam consequuntur. Quid, si aliquid investigare possent? Sunt enim tam stulti in asseverando, quam improbi in quærendo; cum neque invenire quidquam possint, nec defendere, etiamsi invenerint. Nam si verum vel fortuito viderint, quod sæpius contingit, committunt, ut ab aliis id pro falso refellatur. Non enim descendit aliquis de cœlo, qui sententiam de singulorum opinionibus ferat: quapropter nemo dubitaverit, eos, qui ista conquirant, stultos, ineptos, insanos esse.

Aliquid ergo Socrates habuit cordis humani, qui cum intelligeret hæc non posse inveniri, ab ejusmodi quæstionibus se removit; vereorque ne in eo solo. Multa enim sunt ejus non modo laude indigna, sed etiam reprehensione dignissima, in quibus fuit suo-

VARIORUM NOTÆ.

Nefas habeatur. Comparatio est a minori ad majus, juxta Gentilium tamen opinionem.

Vel casu quopiam. Sic restitui ex veteribus editis octo, et omnibus mss. præter 3 Reg. et 2 Lips. in quibus, ut in 7 excusis, legitur *quispiam*, in 1 Colb. quoquam. Nota obiter quopiam in sexto casu, ut apud Arnobium, lib. vi, ante finem, et lib. vii, post initium.

Hoc cœleste templum, etc. Sic Scipio in Somnio apud Cic. appellavit mundum. Quo loco Macrobius. Bene autem, inquit, universus mundus Dei templum vocatur, propter illos qui existimant nihil aliud esse Deum, nisi cælum ipsum, et cœlestia ista quæ cernimus. Ideo ut summæ potentiam Dei ostenderet posse vix intelligi, nunquam videri; quidquid humano subijciunt aspectui, templum ejus vocavit, qui sola mente concipitur; ut qui hæc veneratur ut templa, cultum tamen maximum debeat conditori, sciatque quisquis in usum templi hujus inducitur, ritu sibi vivendum sacerdotis, etc.

BETUL.

Bonæ dæe, etc. De qua mox Lactantius, et supra l. i, c. 22; Propert. l. iv, Eleg. 9, de sacris Bonæ dæe.

Fœminæ loca clausa dæe, fontesque piandos, Impune et nullis sacra relecta viris.

Et non solum viris templum Bonæ dæe ingredi nefas erat; sed et picture masculæ in templo velatæ, ut testantur Juvenal. Satyr. 6, et Senec. epist. 97. De his Bonæ dæe aut Vestæ Mysteriis vide Dionys. Halycarn. lib. ii; Ciceronem, oratione pro Domio sua, et Macrobi., lib. i Saturnal., c. 11 et 12, atque Servium in iv lib. Æneidos.

Cordis. Hic cor ponitur pro animo, prudentia, sapientia. — *Aliquid.... habuit cordis.* Id est, ut sup., fuit paulo cordatior. Lactantius cum aliis sapientiam in corde ponebat: hinc, l. iii, cap. 13: *In corde sapientia est.* De Opif., cap. 10: *Cor sapientiæ domicilium.* Cap. 12: *Primum cor hominis effingi, quod in eo sit vita omnis et sapientia.* BUN.

Quod supra nos, nihil ad nos. Meminit etiam Hieronymus in Apologia adversus Rufinum. At videtur

A rum simillimus. Ex his unum eligam, quod ab omnibus sit probatum. Celebre hoc proverbium Socrates habuit: « Quod supra nos, nihil ad nos. » Procumbamus igitur in terram, et manus nobis ad præclara opera datas convertamus in pedes. Nihil ad nos cælum, ad ejus contemplationem sumus excitati; nihil denique lux ipsa pertineat: certe victus nostri causâ de cœlo est. Quod si hoc sensit, non esse de rebus cœlestibus disputandum, ne illorum quidem rationem poterat comprehendere, quæ sub pedibus habebat. Quid ergo? num erravit in verbis? Verisimile non est: sed nimirum id sensit, quod locutus est, religioni minime serviendum: quod si aperte diceret, nemo pateretur.

Quis enim non sentiat, hunc mundum tam mirabili ratione perfectum, aliqua providentia gubernari? B quandoquidem nihil est, quod possit sine ullo moderatore consistere. Sic domus ab habitatore deserta dilabitur; navis sine gubernatore abit pessum; et corpus, relictum ab anima, diffuit: nedum putemus, tantam illam molem aut construi sine artifice, aut stare tamdiu sine rectore potuisse. Quod si publicas illas religiones voluit evertere, non improbo, quin etiam laudabo, si ipse quod est melius invenerit. Verum idem per canem et anserem dejerabat. O hominem scurram (ut ait Zeno epicureus) ineptem, perditum, desperatum, si cavillari voluit religionem; de-

C Lactantius Socrati paulo iniquior, et sibi contraria dicit, cum aliis in locis multum Socratem laudaverit. Verumtamen non eo veniendum est, ut dicamus, velut Erasmus Rotterod., qui sæpe vix abstinere se posse aiebat, quin diceret: *Sancte Socrates, ora pro nobis.*

Procumbamus.... in terram. Equius interpretatur Minuc. Felix, c. 8. Tertullianus, l. ii ad Nationes, c. 4, dictum hoc Epicuro tribuit. Jure vero, qui de Socrate scripserunt, Lactantium ob hanc sinistram interpretationem castigant. BUN.

Diffuit. Ita antiquiores ac potiores mss. undecim et nonnulli editi; in cæteris desuit, minus bene.

Verum idem per canem, etc. Meminit hujus juramenti Athenæus, lib. ix. Deipnos. Excusat hunc Appollonius apud Philost., lib. vi, quod juraverit per ea, non tamquam per deos, sed ne per deos juraret. Quid dicam de Theologis? Tertul., cap. 14 Apolog. Taceo, inquit, de philosophis, Socrate contentus, qui in contumeliam deorum, Quercum, et Hircum, et Canem dejerabat. Sed propterea damnatus est Socrates, quia deos destruebat. Augustinus, item cap. 2 libri de Vera religione, elementius hoc interpretatur. Interea non negabimus, canem apud Ægyptios deum fuisse; quod non modo Euseb. in Præparat. Evangelica testatur, sed ipse etiam Plato in Gorgia. BETUL. — Socrates dictus scurra Atticus, quia ridicundus pleraque docebat. Præter Ciceronem, libro 1 de Natura deorum, cap. 34, et lib. v de Finibus, vide Minucium in Octavio, paulo ante finem.

O hominem scurram.... Zeno Epicureus. Sequitur Ciceronem, lib. i de Nat. deor., cap. 34: *Zeno non eos solum qui tum erant, Appollodorum, Syllum, cæteros figebat maledictis; sed Socratem ipsum, parentem philosophiæ, latino verbo utens, scurram Atticum fuisse dicebat.*

BUN.

Ut ait Zeno Epicureus. Ideo distinguendus a Zenone Cittio, sive stoico, etiam ab Eleate. Inter octo Zenones Laertius Epicureum hunc octavum ponit, Sidorium genere. BUN

mentem, si hoc serio fecit, ut animal turpissimum pro Deo haberet! Quis jam superstitiones Ægyptiorum audeat reprehendere, quas Socrates Athenis auctoritate confirmavit sua? Illud vero nonne summe vanitatis, quod ante mortem familiares suos rogavit, ut Æsculapio gallum, quem voverat, pro se sacrarent? Timuit videlicet, ne apud Rhadamanthum recipiatorem voti reus fieret ab Æsculapio. Dementissimum hominem putarem, si morbo affectus perisset. Cum vero hoc sanus fecerit, est ipse insanus, qui eum putat fuisse sapientem. En, cujus temporibus natum esse se homo sapiens gratulatur.

CAPUT XXI.

De Platonis doctrina, quæ republicas destruere.

Videamus tamen, quid illum Socrates docuerit, qui cum totam Physicam repudiasset, eo se contulit, ut de virtute atque officio quæreretur. Itaque non dubito, quin auditores suos justitiæ præceptis erudierit. Docente igitur Socrate, non fugit Platonem, justitiæ vim in æquitate consistere; siquidem omnes pari conditione nascuntur. Ergo nihil (inquit) privati ac proprii habeant: sed ut pares esse possint, quod

justitiæ ratio desiderat, omnia in commune possideant. Ferri hoc potest, quamdiu de pecunia dici videtur. Quod ipsum quam impossibile sit, et quam injustum, poteram multis rebus ostendere. Concedamus tamen, ut possit fieri. Omnes enim sapientes erunt, et pecuniam contemnent. Quo ergo illum communitas ista perduxit? Matrimonia quoque inquit, communia esse debebunt: scilicet ut ad eandem mulierem multi viri, tamquam canes confluant; et is utique obtineat, qui viribus vicerit: aut si patientes sunt, ut philosophi, expectent, ut vicibus, tamquam lupanar obeant. O miram Platonis æquitatem! Ubi est igitur virtus castitatis? ubi fides conjugalis? quæ si tollas, omnis justitia sublata est. At idem dixit, beatas civitates futuras fuisse, si aut philosophi regnarent, aut reges philosopharentur. Huic vero tam justo, tam æquo viro regnum dares, qui aliis abstulisset sua, aliis condonasset aliena; prostituisset pudicitiam foeminarum: quæ nullus unquam non modo rex, sed ne tyrannus quidem fecit.

Quam vero intulit rationem turpissimi hujus consilii? Sic inquit: Civitas concors erit, et amoris mutui constricta vinculis, si omnes omnium fuerint

VARIORUM NOTÆ.

Æsculapio gallum. Qua de re vide Tertullianum de Corona militis.

Pro se sacrarent. Sic ferunt omnes editi cunctique fere mss. inter quos sunt 4, veterrimi. Duo Reg. vet. habent, ut et in Epitom., cap. 57, *prosecrarent*, quod verbum non admittit lingua latina. Recentiores duo, *prosecunt*; alii, *procurarent*; 3, *consecrarent*.—At Legitur *prosecrarent* apud Buneman, qui hujus vocis sic rationem reddit:—In tanta librorum variatione tutius putavi antiquissimorum codicum scripturam exhibere. Stephanus Baluzius ad libr. de Mort. Persec., c. 35: Melius, inquit, ut arbitror, codex regius 5735, *prosecrarent*. Bun.

Rhadamanthum. Inferorum judicem. Virgil. Æneid. vi, v. 566.

Recipiatorem. Ita reposui ex antiquissimo 900 annor. ms. codice Regio; et sic legendum esse censebant eruditi viri Th. Canterus, Jo. Cauel, et Gallaus. *Recuperator* enim et *recupero* sunt ab antiquo verbo *reciperare*, ut recte annotavit Paulus Franciscus Besicoviensis in suo Thesaurio eruditionis scholasticæ, in-folio, Francofurti, 1622. Huic lectioni nostræ favent mss. Marin. cui est *recepatorum*; ms. 29 et edit. 9, per compendium, *receptorem*; 1 Reg. rec. et 9 edit. rec., *recuperatorem*; ms. Ultr. imperatorem, corrupte. *Recipiatores* autem, vel si navis, *recuperatores* dicti sunt, qui de rebus privatis recipiendis reddendisque suo domino dolo ac fraude subductis cognoscebant Gell. xx, 1; Livius, xxvi, 48.

Putat. Ex 8 mss. est, inter quos sunt vetustissimi Regii. Cæteri cum editis habent, *putet*.

Fuisse. Haud secus legi debet ex mss. antiquissimis, 1 Bonon, 2 Reg. aliisque tribus; melius quam esse in cæteris.

Justitiæ, etc. Mallem cum Thysio legere *æqualitate*, ob ea quæ sequuntur, *pari conditione... ut pares esse possint*. Sed et *æquitas* pro *æqualitate* usurpatur a Seneca. *Justitiæ vim in æquitate.* *Æqualitatem* ego malui, non quod æquitas, quæ Grecis *ἐκότης* dicitur, fundamentum justitiæ non sit, ut ipse Plato, Arist. et post hos Cic. quoque docet abunde: sed Lactantium *τὸ ἴσον*, sive *τὴν ἰσότητα*, quam Cic. solet *æqualitatem* inter pretari, intelligere, ipsa communio de qua questio est, evincit. Quamquam non desint, qui *ισότητος*

etiam *æquitatem* transferunt, eam intelligentes, quæ Varroni est *paritas*. Plato de Legibus quinto et sexto, necnon Aristoteles in quinto Ethicor. BETUL.

In æquitate. Legitur vero in *æqualitate* apud Buneman, qui notam sequentem exhibet.—*In æqualitate.* Sic l. v, cap. 14, sq.: *Æquitatem dico... se cum cæteris cœquandi, quam Cicero æqualitatem vocat... omnes æquos, id est, pares esse... omnibus æquitatem... largitur... æquo jure.*

Possideant. Ms. 1 Bonon. antiq., *possidebunt*.

Ferri hoc potest. Mss. 2 rec. cum 5 editis, *fieri*; 1 Reg. rec., *Fieri hoc non potest*.—*Ferri hoc potest, quamdiu.* Pro recepta, est Epitom. cap. 38: *De patrimonii tolerabile est... potest aliquo modo ferri.* Bun.

Matrimonia quoque, etc. Cum alibi, tum in 5 de Rep. disputat contra hanc Aristoteles in 11 de Rep. item ex Ecclesiasticis Scripturis Eusebius lib. xiii de Præparat. Evang., cap. 12. Notatur ab Epiphanio tom. ii, lib. iii, a Chrysostomo, homilia 1 in Matth. et Actis capite ii. Atque idem Epiph. t. ii, l. 1. BET.

Si patientes sunt. In scriptis 10 et vulgatis 4 legitur, *patientes.* Ald., *sapientes*.

Ut vicibus. Sic reposui ex melioribus cunctis ferme mss. et 9 vetustioribus editis. In 7 scriptis et 8 rec. vulgatis est, *et vicibus*.

Beatas civitates futuras. Hæc Socratis sententia est in v de Rep. Vide Cic. ad Quintum fratrem epist. 4, cujus hæc sunt verba: *Atque ille quidem princeps ingenii et doctrina Plato, tum demique fore beatas Respublicas putavit, si aut docti, aut sapientes homines eas regere cœpissent, aut qui regerent, omne suum studium in doctrina ac sapientia collocassent.* Extat de eodem argumento libellus Plutarchi. Non id vero agit Lactantius, ut veli hoc dictum improbare: sed ut appareat, nec Socratem, nec Platonem inter sapientes esse numerandos, idque ex eventu; et ut ait S. Ambrosius, quod non veram, sed fictam et adumbratam duntaxat Rempublicam describerent. BETUL.

Qui. Hanc vocem restitui ex mss. 6 Reg., 6 Colb. aliisque septem, editis octo vet. et 3 rec. Dæsi in 3 Regiis totidemque excusis.

Quam vero intulit rationem turpissimi hujus consilii. Editi octo rec. Cum vero Reposui *Quam interroga-*

et mariti, et patres, et uxores, et liberi. Quæ ista confusio generis, humana est! Quomodo servari potest caritas, ubi nihil est certum quod ametur? Quis aut vit mulierem, aut mulier virum diligit, nisi habitaverint, semper una, nisi devota mens, et servata invicem fides individuam fecerit charitatem? quæ virtus, in illa promiscua voluptate locum non habet. Item si omnes omnium liberi sint, quis amare liberos tamquam suos poterit, cum suis esse aut ignoret, aut dubitet? quis honorem tamquam patri deferet, cum unde natus sit nesciat? Ex quo fit, ut non tantum alienum pro patre habeat, sed etiam patrem pro alieno. Quid, quod uxor potest esse communis, filius non potest, quem concipi non nisi ex uno necesse est. Perit ergo illi uni communitas, ipsa reclamante natura. Superest, ut tantummodo concordia causa uxores velit esse communes. At nulla vehementior discordiarum causa est, quam unius femina a multis maribus appetitio. In quo Plato, si ratione non potuit, exemplis certe potuit admoneri, et mutorum animalium, quæ ob hoc vel acerrime pugnant, et hominum, qui semper ob eam rem gravissima inter se bella gesserunt.

CAPUT XXII

De Platonis præceptis, iisdemque reprehensis.

Restat ut communio ista nihil aliud habeat, præter adulteria, et libidines; propter quas funditus emendandas, virtus est vel maxime necessaria. Itaque non invenit concordiam, quam querebat; quia non videbat, unde oriatur. Nam justitia in extrapositionis

tionis sensu ex veteribus impressis et omnibus mss. nisi quod 15 pro vero legunt tamen.

Devota mens. Thyrio devota mens explicatur votis adstricta; sed majorem vim devotus in se habet, et subst. devotio. Perpende, l. v, cap. 7: *Devota Deo suo fides.* L. ii, cap. 12: *Devotione summa servire.* De Opif., cap. xix: *Non fidem devotionemque perdere.* Ben.

Individuam...charitatem. Stylo Cypriani, l. ii, ep. 4, ed. Erasmi, *Honori nos vestro charitas individua connectit.* Ben.

Perit ergo illi uni communitas. Reposuit illi uni, scilicet filio. Quæ lectio maxime omnium probatur ex 19 mss. et edit. vet. Rom., Egnat., Fasit., Betul. Legitur in 3 Reg. et 5 vulgatis recentioribus, illi una; in Goth. illa una; quorum vice est matrimonii in impressis quinque.

Velit. Sic reposui ex antiquissimo codice Regio abisque sex, referendo ad Platonem; et illud requirunt ea quæ præcedunt, et quæ sequuntur. Mss. septem cum editis, velint.

Qui semper. Mss. 7 rec., *Qui sæpe.*

In extrapositionis. Stoici non modo res fortuitas, sed etiam corpora ipsa extra nos esse credunt, ut ex Epicuri Enchiridion manifestum est. Non male cum ipsius Christi doctrina congruit, qui rapinas, adulteria, hoc est *ἀπαρτίας*, quæ e nobis egrediantur, hominem duntaxat inquinare affirmavit. BETULIUS.

Cum animi pares fuerint. Par animi Lactantius dicit per Græcismum *Fuerint* reposui ex mss. et editis Betul., Tornes., Waich., Soubbron. Sint exterorum vulgariorum est.

A momenti habet, ne in corpore quidem: sed tota in hominis mente versatur. Qui ergo vult homines adæquare, non matrimonia, non opes subtrahere debet; sed arrogantiam, superbiam, tumorem, ut illi potentes et elati pares esse se etiam mendicissimis scient. Detracta enim divitibus insolentia et iniquitate, nihil interest utrumne alii divites, alii pauperes sint, cum animi pares fuerint; quod efficere nulla res alia præter religionem Dei potest. Putavit igitur se invenisse justitiam, cum eam prorsus evertit; quia non rerum fragillum, sed mentium debet esset communitas. Nam si justitia virtutum omnium mater est, cum illæ singula tolluntur, ipsa subvertitur. Tulit autem Plato suite omnia frugalitatem: quæ utique nulla est, ubi proprii nihil habeatur. Tulit abstinentiam: siquidem nihil fuerit, quod absterneatur, alienum. Tulit temperantiam, tulit castitatem; quæ virtutes in utroque sexu maxime sunt. Tulit verecundiam, pudorem, modestiam, si honesta et legitima esse incipiunt, quæ solent flagitiosa et turpia judicari. Sic virtutem dum vult omnibus dare, omnibus adimit. Nam rerum proprietas, et vitiorum, et virtutum materiam continet: communitas autem nihil aliud, quam vitiorum licentiam. Nam viri, qui multas mulieres habent, nihil aliud dici possunt, quam luxuriosi ac nepotes. Item mulieres, quæ a multis habentur, non utique adulteræ, quia certum matrimonium nullum est, sed prostitute ac meretrices sint necesse est.

Redegit ergo humanam vitam ad similitudinem, non dicam mutorum, sed pecudum ac belluarum. Nam volucres penè omnes faciunt matrimonia, et

VARIORUM NOTÆ.

Nam si justitia, etc. Justitia namque virtutes in se complectitur omnes, ut Aristoteles in v. Metaphis. dicit. Matrem aliarum virtutum vocat, quod reliquas veluti filias in suo quasi sinu et gremio fovet. De quo vide etiam Joannem Stobæum.

Tulit. Tulit haud raro ponitur pro sustulit, abstulit. Iterum ipse Lactantius in Epit. c. 29, ex Gellio: Si tuleris unum, abstuleris utrumque. Ambros. l. i, Off., cap. 52: Tolle ex usu hominum benevolentiam, tamquam solem e mundo tuleris, ita erit. L. iii. Off., cap. 5: Solum lauceam... et lenticulam tulit aquæ. Ben.

Siquidem nihil fuerit, quod absterneatur, alienum. Hanc lectionem retinent quamplurimi mss. et excusi: et optima est, quidquid dicat Thomasius; nam rectissime dicimus, rem aliquam abstineri, quasi procul teneri ac prohiberi. Laet. lib. vii, cap. 17: abstinere imbres, etc. Livius: Romano bello, Fortuna Alexandrum magnum abstulit. Mss. 16, rec. et editi octo legunt, siquidem nihil fuerit, quo absterneatur; Ben. siquidem nullus fuerit, qui absterneat alieno. Ex. Astro.

Ac nepotes. Id est, consumptores. Horat. Epod. 1, *ἀστρον*, imtemperantes, et patrimonii dissipatores. In mss. 1 Reg., 1 Colbert., Pal. et Brunn legitur, ac perditum, quod est interpretatio vocis *nepotes*. — *Luxuriosi ac nepotes.* Cicero pro Quintio cap. 12: Quis tam perditus ac profusus nepos non adesa jam, sed abundantiam etiam pecunia sic dissolutus fuisset, ut fuit S. Nævius. Ben.

Dicam. Ita mss. At editi *dicō*

paria junguntur, et nidos suos tamquam geniales toros concordi mente defendunt; et foetus suos, quia certi sunt, amant; et si alienos objeceris, abigunt. At homo sapiens contra morem hominum, contraque naturam, stultiora sibi, quæ imitaretur, elegit. Et quoniam videbat in cæteris animalibus officia marium foeminarumque non esse divisa, existimavit oportere etiam mulieres militare, et consiliis publicis interesse, et magistratus gerere, et imperia suscipere. Itaque his arma et equos assignavit: consequens est, ut lanam et telam viris, et infantium gestationes. Nec vidit impossibilia esse, quæ diceret; ex eo quod adhuc in orbe terræ, neque tam stulta, neque tam vana ulla gens extiterit, quæ hoc modo viveret.

CAPUT XXIII.

De erroribus quorundam philosophorum, deque sole et luna.

Cum igitur in tanta vanitate ipsi philosophorum principes deprehendantur, quid illos minores putabimus, qui nunquam sibi tam sapientes videri solent,

VARIORUM NOTÆ.

Paria junguntur. Ita mss. 3 Reg., 2 Bonon., Cauc., Jun., Cam., Goth., 1 Colb., etc., edit. vet. Rom., Ald., Paris., Florent., et 7 alii, 1 Reg. et 2 Lips. habent *conjuguntur*; quamplures mss. *jungunt*; tres rec. et plures edd. *conjungunt*. Columbarum genus hoc maxime nomine celebratur ab Aristotele, lib. ix Hist. Animalium, cap. 7; et a Plinio, libro x, cap. 34. *Geniales toros.* Optima lectio, quæ est quamplurimorum mss. et edit. Is., Sparh., Walch. In cæteris vulgatis et decem scriptis est, *genitales*. At *lectus genialis* est apud Horat. lib. 1, epist. 1, Pers. Satyr. 2, v. 3.

Et quoniam videbat. Omnia omnium maris ac foeminae miscet officia Plato, lib. vii de Legibus, et in exemplum affert Amazonas, Laconicas virgines, atque mulieres Sarmatas et Ponticas. Quidni etiam lib. v de Republica docet, mulieres aequæ ut viros ad munia subeunda idoneas, nisi quod sint aliquanto imbecilliores? Sed hoc institutum reprehendit Aristoteles, cap. 4, lib. ii de Republica. Taxantur hæc eadem ab Eusebio, lib. iii de Preparat. Evangelica, cap. 12. In christiana republica mulieribus Ecclesiæ muneribus interdictum est. BERTHELIUS.

Ut lanam et telam viris, etc. S. Epiphanius, episcopus Constantiæ Cypri, contra hæreses varias scribens, in tertio libro variarum gentium mores recenset, taleque quiddam de Seris refert.

Neque tam vana. Sic reposui ex omnibus prope mss. et 10 vet. excussis. In 1 Colb. et in edit. Ald. legitur *varia pro vana*; in scriptis 3 Reg. et Marm. ac 7 impressis rec. *neque tam sapiens*.

In tanta vanitate. Editi 3 cum 1 Reg., *varietate* Minores. Id est, famæ inferioris philosophos, de quibus mox sermo habebitur.

In tranquillo. Goth., Lips. tert. et Reimn: *In tranquillum*, sc. mare. Præterea receptam ex aliis mss. et vet. edd. omnibus. Tranquillum opponitur tempestati: in tranquillo, id est, cum tranquillum est. Seneca in Agamemni. iii, 682: *Tranquillo male consistis credunt iterum pelago aaduces*. Livius l. xxvi: *Non tranquillia navigamus: sed jam aliquot procellis submersi pene sumus*. L. xxvi: *Milites tranquillo in altum propecti*. Bux.

Unde possent. Sic restitui ex omnibus mss. et edd. præter 2 Reg. rec. et edd. 5, in quibus est, *unde*

quæ cum pecuniæ contemptu gloriantur? Fortis animus. Sed expecto quid faciant, et quo ille contemptus evadat. Tradita sibi a parentibus patrimonia tamquam malum fugiunt, ac deserunt. Et ne in tempestate naufragium faciant, in tranquillo se ultro præcipitant, non virtute, sed perverso metu fortes; sicut illi, qui, cum timent ne ab hoste jugulentur, ipsi se jugulant, ut mortem morte devitent. Sic isti, unde possent gloriam liberalitatis acquirere, sine honore, sine gratia perdunt. Laudatur Democritus, quod agros suos reliquerit, eosque pascua publica fieri passus sit. Probarem, si donasset. Nihil autem sapienter fit, quod si ab omnibus fiat, inutile est ac malum. Sed hæc negligentia tolerabilis. Quid ille, qui patrimonium in nummos redactum effudit in mare? Ego dubito utrumne sanus, an demens fuerit. Abite, inquit, in profundum, male cupiditates; ego vos mergam, ne ipse mergar a vobis. Si tantus pecuniæ contemptus est, fac illam beneficium, fac humanitatem, largire pauperibus: potest hoc, quod perditurus es, multis succurrere, ne fame, aut siti, aut nuditate moriantur. Imitare insaniam saltem furoremque

putant.

Democritus. Aliter Valer. Max. lib. viii, cap. 7: *At Democritus, inquit, cum divitiis censi possent, quæ tantæ fuerunt, ut pater ejus Xerxis exercitus epulum dare facile potuerit, quo magis vacuo animo studiis literarum esset operatus, parva admodum summa retenta, patrimonium suum patriæ donavit*. Laert. scribit, ipsum suam portionem inter fratres divisisse, sibi que aliquantum pecunie in viaticum peregrinationis reservasse. Seneca in libro de Providentia: *Democritus, inquit, divitiis projectis, onus illas bonæ mentis existimans*. Cic. de Finib. v ad Lactantium propius accedit: *Cur hæc eadem Democritus, qui (vere falsone quæremus) dicitur oculis se privasse? Certe ut quam minime animus a cogitationibus abduceretur, patrimonium neglexit, agros deseruit incultos: quid quærens aliud, nisi beatam vitam?* Tert. cap. 46, Apol. aliter spontaneam excecationem interpretatur. BERTHELIUS. — *Laudatur Democritus.* Meretur legi de hac re Philo de Vita contemplat., fol. 891, ed. Lips. et Hieronymus ad Pammachium f. 164. aqq.; ad Lucinium f. 193; ep. ad Julianum f. 207 et l. ii, adv. Jovian. f. 76; Clem. Alex. de Salute Divinis ed. III. cap. 11, pag. 24. Bon.

Quid ille? Crates nimirum Thebanus, philosophus Cynicus, Diogenis discipulus: ejus meminit Hieron. ad Paulinum de Institutione monach. et lib. ii adversus Jovinianum, refert ejus apophthegma: *Abite, inquit, pessum, male cupiditates; ego vos mergam, ne ipse mergar a vobis*. Et hic quidem theologus hoc laudi adscribit, nihil aliud quam pecuniarum contemptum spectans. Sed Apollonius, ut Philost. refert, ipsam eodem reprehendit argumentum, quo Lactantius, ut qui nec brutis, nec hominibus utilis fuerit. Verum hujus subversionis nec Laertius, nec Plutarchus meminerunt. BERTH.

Quid ille, qui patrimonium in nummos redactum. Crates Thebanus est. Hieronymus epist. 13 ad Paulinum, de Institutione monachi: *Crates ille Thebanus, homo quendam ditissimus, cum ad philosophandum Athenas pergeret, magnam auri pondus abiecit, nec putavit se sinist posse et virtutes et divitiis possidere*. BERTHELIUS.

Effudit. Proprie h. l. noster: *Cicero translate l. ii, Off. cap. 15: « Multi patrimonia effuderunt inconsulte*

Tuditani; sparge populo diripienda. Potes et pecuniam effugere, et tamen bene collocare; quia salvum est quidquid pluribus profuit.

Zenonis autem paria peccata quis probat? Sed omitamus id, quod est ab omnibus semper irrissum. Illud satis est ad coarguendum furiosi hominis errorem, quod inter vitia et morbos misericordiam ponit. Admit nobis affectum, quo ratio humane vitæ pene omnis continetur. Cum enim natura hominis imbecillior sit quam cæterorum animalium, quæ vel ad perferendam vim temporum, vel ad incursiones a suis corporibus arcendas, naturalibus munimentis providentiæ cœlestis armavit: homini autem quia nihil istorum datum est, accepit pro istis omnibus mi-

A serationis affectum, qui plane vocatur humanitas, qua nosmet invicem tueremur. Nam si homo ad conspectum alterius hominis efferetur, quod facere videmus animantes quarum natura solivaga est, nulla esset hominum societas, nulla urbium condendarum vel cura, vel ratio. Sic neque vita quidem satis tuta, cum et cæteris animalibus exposita esset imbecillitas hominum, et ipsi inter semetipsos belluarum more sævirent. Non minor in aliis dementia.

Quid enim dici potest de illo, qui nigram dixit esse nivem? quam consequens erat, ut etiam picem albam esse diceret! Hic est ille, qui se idcirco natum esse dicebat, ut cœlum ac solem videret, qui in terra nihil videbat sole lucente. Xenophanes dicentibus Ma-

VARIORUM NOTÆ.

largiendo. De Cratere plures tradunt, ipsum bona populo Thebano esse largitum. Vid. Menag. ad Laert. l. vi, f. 87; et Perizon. ad Ælian. Var. Hist. l. iii, cap. 6. Bux.

Tuditani. De eo Val. Max. lib. vii, cap. 8. Cicero quoque Philip. iii, 6: Tuditanus nempe ille, ille qui cum palla et cothurnis nummos populo de rostris spargere solebat.

Zenonis autem paria, etc. Hieronymus notat hac labe Jovinianum. Nam Theologi recte statuunt peccatorum discrimina. Vide Cicero in Paradoxis. Apud Stoicos vero Paradoxon est, ὅτι ἴσα τὰ ἀναρτήματα. Stoicorum dogmata compendioso fasciculo complectitur Cicero Oratione pro Muræna: Fuit enim, inquit, quidam summo ingenio vir Zeno, cuius inventorum æmuli Stoici nominantur. Hujus sententiæ sunt etiam præcepta ejusmodi: Sapientem gratia nunquam moveri, nunquam cuiusquam delicto ignorere. Neminem misericordem esse, nisi stultum et levem. Viri non esse, neque exorari, neque placari. Solos sapientes esse; si distortissimi sint, formosos; si mendicissimi, divites; si servitatem serviant, reges. BETUL.

Ad coarguendum furiosi hominis errorem. Emman., Cant. et Reimm. cum Sublac., Rost., Ven. 1471, 97, usque ad Gymn. ad coerendum. Aptum visum verbum, quia sequitur furiosi, qui magis coercendi, quam coarguendi. Bon.

Quod inter vitia et morbos misericordiam ponit. Dogma stoicorum statuit, misericordiam esse ægritudinem, sive perturbationem contractionemque animi, a ratione alienam. Itaque Sapientes non esse misericordes. Laert. lib. vii, in Zenone; Cic. Orat. pro Muræna. et iv Tusculanar. quæst., cap. 18: cum Plato et Aristoteles contra docuerint, viri boni esse misereri. Quin et Euripides contra prorsus quam Stoici, in Antiopa apud Stob. tom. ii, tit. 3:

Non imperiti motus est miserescere,
Sed viri sapientis; noxæque imminet,
Cum sapere sese qui putant, sapiant nimis.

Verum Stoicorum dogma istud Seneca clarissime explicat de Clement. lib. ii, cap. 4, 5: Misericordiam plerique ut virtutem laudant, et bonum hominem vocant misericordem: hæc autem vitium animi est. Est enim vitium pusilli animi, ad speciem alienorum malorum succidentis. Et mox: Misericordia ægritudo est ob alienarum miseriarum speciem: ægritudo autem in sapientem virum non cadit. Denique cap. 6: Misericordia vitium est animorum nimis miseriæ faventium: quam si quis a sapiente exigit, prope est ut lamentationem exigat; et in alienis superbus gemitus. Porro ista quia durius asperiusque dicta videri poterant, mitigare conatur idem ibidem, ubi subjicit, cap. 8 et 6: Sapiens ergo non misereatur, quia et sine miseria animi non sit: cæterum omnia quæ, qui miserentur, dolentes facerent,

hic libens et alacri vultu faciet. Succurret alienis lacrymis, non accedet: dabit manum naufrago, exuli hospitium, egenti stipem: donabit lacrymis maternis filium, et catenas solvi jubebit, et ludo eximet, et cadaver etiam noxium sepeliet. Ac faciet ista tranquilla mente, vultu suo. Ergo non miserebitur sapiens: sed succurret, sed proderit, in commune auxilium natus ac publicum bonum, etc. Quin et Augustinus ipse de Moribus Eccles. Cathol. lib. i, cap. 27: Quare illa omnia, quibus hujusmodi malis incommodive resistitur, qui officiose atque humaniter præbent, misericordes vocantur, etiamsi sapientes usque adeo sint, ut jam nullo animi dolore turbentur. Nam quis ignoret, ex eo appellatam esse misericordiam, quod miserum cor faciat, condolentis alieno malo? Quamquam revera misericordia potius dicta, quod cordi sit aliena miseria. Verum pergit Aug.: Et quis non concedat, ab omni miseria liberum esse debere sapientem, cum subvenit inopi, cum oppressum liberat, cum denique humanitatem suam usque ad sepulturam porrigit mortuorum? Etiam si id faciat mente tranquilla, nullis aculeis doloris instinctus, sed adductus officio bonitatis, misericors tamen vocandus est; huic enim nihil obest nomen, cum absit miseria. Stoici, quis sapiens sit, aut fuerit, inquit Cicero (Academ. lib. iv), nec ipsi solent dicere; quique sapientem, vel sapientis ideam potius, talem nobis delineant, qualem nemo mortalis est unquam consecutus.

Ad conspectum alterius hominis efferetur. Optime judicavit Isæus, pro eo quod in 1 Reg. rec., Bon., Tax., auferretur, legendum esse efferetur. Efferantur enim hominum animi miseratione sublata. Sic legunt triginta mss. ac plurimi editi. Ex GALLÆO. — Ad conspectum... efferetur. Hinc de Opific. c. 4: Homo quoque, si... haberet ad propulsanda pericula suppetens robur, nec ullius alterius auxilio indigeret; quæ societas esset?... aut quid esset tetrius homine? D) Quid efferatius? Quid immanius? Bux.

Solivaga. Quæ solitarie amat vivere; iisque opponitur quæ gregatim vivunt, ut apes, formicæ aliæque multa. — Quarum natura solivaga. Tuscul. lib. v, cap. 13: Bestiæ solivagæ opponuntur congregatis... Et Offic. l. i, cap. penult.: Solivaga conditio communio adversatur. Bux.

Qui nigram dixit esse nivem. Anaxagoras, ut refert Galenus, lib. de Simplicibus medicamentis. Non minus contra communem sensum pugnavit ille, de quo in eodem opere Gal. lib. ix scribit. cap. 1, quod dixerit, nihil prohibere, quominus diceretur nix eandem cum igne habere tum qualitatem, tum facultatem. BETULIUS.

Ut cœlum. Vide supra cap. 9, et infra lib. xi, cap. 1. Xenophanes, Cic. in Acad. Habitari ait Xenophanes in luna, eamque esse terram in qua multarum urbium et montium portenta videntur. De hoc lege Lucianum in Icaro Menippo. BETULIUS.

thematicis orbem lunæ duodeviginti partibus majorem esse, quam terram, stultissime credidit; et quod huic levitati fuit consentaneum, dixit, intra concavum lunæ sinum esse aliam terram, et ibi aliud genus hominum simili modo vivere, quo nos in hac terra vivimus. Habent igitur illi lunatici homines alteram lunam, quæ illis nocturnum lumen exhibeat, sicut hæc exhibet nobis. Et fortasse noster hic orbis alterius inferioris terræ luna sit. Fuisse Seneca inter Stoicos ætæ, qui deliberaret utrumne Soli quoque suos populos daret: inepte scilicet, qui dubitaverit. Quid enim perderet, si dedisset? Sed, credo, calor deterrebat, ne tantam multitudinem periculo committeret; ne si æstu nimio periissent, ipsius culpa evenisse tanta calamitas diceretur.

CAPUT XXIV.

De antipodibus, de cælo ac sideribus.

Quid illi, qui esse contrarios vestigiis nostris Antipodas putant, num aliquid loquuntur? aut est quisquam tam ineptus, qui credat esse homines, quorum vestigia sint superiora, quam capita? aut ibi, quæ apud nos jacent, inversa pendere? fruges et arbores deorsum versus crescere? pluvias, et nives, et grandinem sursum versus cadere in terram? Et miratur

VARIORUM NOTÆ.

Dicentibus Mathematicis, etc. Nescio an Anaximandrum intelligat, cujus auditor fuisse creditur. Dixit autem Anaximander, circulum lunæ decem et novem partibus terra majorem esse, ut Plut. in Placitis refert; vel ut Galenus, sex decuplum terræ circulum esse lunæ. Sed apud Plut. Xenophanis sententia est, *σφαιρὴν εἶναι νέφος περιπαρόν*, id est, nubem constitutam vel conglobatam: apud Galen. vero, *νέφος περιπαρόν*, id est, inflammatam nubem. Sed hæc nihil aliud sunt, quam somnia.

Duodeviginti. Eleganter servantissimus est: sequitur paucis mutatis Ciceronem lib. iv Acad. cap. 26, et cap. 44.

Intra concavum lunæ sinum. Cicero lib. iv Acad. Quest. cap. 39: *Habitari aut Xenophanes in luna, eamque esse terram multarum urbium et montium.* CELL.

Seneca ait. Nil de hoc hodie apud Senecam.

Quid illi, qui esse contrarios vestigiis nostris Antipodas putant? De quibus Cicero in Lucull. Lactantius quidem multa hæc capite asserit paradoxa, quo nomine a nonnullis exhibetur. Ego licet illum a vero deflexisse fatear, cum tamen gravissimos homines ac sapientissimos habuerit, ut nunc ostendam, suorum opinionum vel auctores, vel sectatores, nec illos magis exhibendos putem, qui virum insignem tam temere exhibendum putarent. Principio nullos esse censet Antipodas, id quod asseruere etiam Eratosthenes, Polyb., Strabo, Tzetzes in Chiliad., Lucet. libro primo, ad fin. Asseritur et hæc positio apud Plutarch. in Dial. de fac. in or. Lun. Ex nostratibus idem putaverunt S. Augustinus lib. xvi de Civit. Dei, cap. 9, sed aliis adductis rationibus; verebatur enim si Antipodas dari concederet, ne alius nobis esset humani generis auctor præter Adamum. Negat etiam Antipodas Nicolaus de Lira super Genes. in principio; et deinde quicumque sphericam terram esse pernegarunt. Veram tamen sententiam de Antipodibus huic adversam probant Macrobi. lib. i, in somn. Scip. ubi Lactantii rationes evertit cap. 8; Plin. ii Hist. c. 65; Cleomed. in i Meteor. cap. 2; S. Aug. sibi contrarius ii in Genes. ad lit. cap. 9, etc. Nec amplius ulla hisce quidem

A aliquis, hortos pensiles inter septem mira narrari, cum philosophi et agros, et maria, et urbes, et montes pensiles faciant? Hujus quoque erroris aperienda nobis origo est. Nam semper eodem modo fallitur. Cum enim falsum aliquid in principio sumpserint, veri similitudine inducti, necesse est eos in ea, quæ consequuntur, incurrere. Sic incidunt in multa ridicula; quia necesse est falsa esse, quæ rebus falsis congruant. Cum autem primis habuerint fidem, quæ sint ea, quæ sequuntur, non circumspiciunt, sed defendunt omni modo; cum debeant prima illa, utrumne vera sint, an falsa, ex consequentibus judicare.

Quæ igitur illos ad Antipodas ratio perduxit? Videbant siderum cursus in occasum meantium; solem B atque lunam in eandem partem semper occidere, atque oriri semper ab eadem. Cum autem non perspicerent, quæ machinatio cursus eorum temperaret, nec quomodo ab occasu ad orientem remearent, cælum autem ipsum in omnes partes putarent esse devexum, quod sic videri, propter immensam latitudinem necesse est: existimaverunt, rotundum esse mundum sicut pilam, et ex motu siderum opinati sunt cælum volvi, sic astra solemque, cum occiderint, volubilitate ipsa mundi ad ortum referri. Itaque et æreos or-

C temporibus ea de re haberi dubitatio potest, quibus præclarissimi illius Herois Liguris Christophori Columbii ingenio ac virtute alterius hemisphærii quondam incognitæ gentes compertæ jam sunt, ac penitus exploratæ. ISAACS.

Hortos pensiles. Intelligit hortos pensiles Semiramidis, de quibus Diodor. lib. ii, cap. 10; Sirab. 46, pag. 508, et Plinius lib. xxxvi, cap. 14.

Quæ igitur illos ad Antipodas ratio perduxit? Addidi præpositionem ad ex 20 mss. et 10 editis, utpote necessariam. In 2 Colb. est *Antipodas*.

Rotundum esse mundum. Ratio desumitur ex ejus diurno motu; is enim manifestat mundum, ac præcipue cælum, moveri sphaericæ, seu ad modum sphaeræ, circa proprium axem ac polos. Planete enim ac sidera omnia, imò ei elementa ipsa, in gyrum ab ortu in occasum, non secus ac in sphaera contingit, revolvuntur: quæ omnia argumento sunt, supremam cæli partem esse sphaericam, seu globosam, ac proinde mundum figura sphaerica esse præditum.

Et ex motu siderum opinati sunt cælum volvi. Cælum volvi negat non modo Lactantius, sed et cum eo philosophi plures, ac sanctorum Patrum et doctorum plurimi. Justinus Martyr respondens ad quæst. 95 Orthodox.: Joan. Chrysost., Homil. 6 et 15, in Genes. et 12 ad pop. Antioch.; Casarius, in fine i Dialog.; Elias Cretensis, ad Orationem vii Greg. Nazianz.; Isidor., Etymolog. lib. iii, cap. 49; Severianus item, et Acacius qui mundum semisphaericum, cælumque immotum extensum sicut tabernaculum, et fornitem seu cameram putaverunt; Junius in Hexaemeron, Richardus secundo Exception., Diodor. et Procop. in Commentar. ad Genes. Philastrius hanc opinionem sacris Scripturis consonam, contrariam autem absonam, et pagane potius vanitatis, quam christianæ veritatis consentientem scribit in libro de Haeresibus; et S. Augustinus secundo de Genesi ad litt. cap. 10, defendi eam posse putat. Reprobata tamen est a plerisque tum philosophis, tum mathematicis, præsertim apud Aristotelem secundo, Cæl. tex. 45 et seqq. 15405.

bes fabricati sunt, quasi ad figuram mundi, cosque caelarunt portentosis quibusdam simulacris, quae astra esse dicerent. Hanc igitur coeli rotunditatem illud sequebatur, ut terra in medio sinu ejus esset inclusa. Quod si ita esset, etiam ipsam terram globo similem; neque enim fieri posset, ut non esset rotundum, quod rotundo conclusum teneretur. Si autem rotunda etiam terra esset, necesse esse, ut in omnes coeli partes eandem faciem gerat, id est montes erigat, campos tendat, maria consternat. Quod si esset, etiam sequebatur illud extremum, ut nulla sit pars terrae, quae non ab hominibus ceterisque animalibus incolatur. Sic pendulos istos Antipodas coeli rotunditas adinvenit.

Quod si quaeras ab iis, qui haec portenta defendunt, quomodo non cadunt omnia in inferiorem illam coeli partem; respondent, hanc rerum esse naturam, ut pondera in medium ferantur, et ad medium connexa sint omnia, sicut radios videmus in rota; quae autem levia sunt, ut nebula, fumus, ignis, a medio deferantur, ut coelum petant. Quid dicam de iis nescio, qui, cum semel aberraverint, constanter in stultitia perseverant, et vanis vana defendunt; nisi quod eos interdum puto, aut joci causa philosophari,

VARIORUM NOTAE.

Hanc igitur coeli rotunditatem. Coelum rotundum esse negavit non solum Lactantius, sed etiam Justinus Martyr. respondens ad questionem 59 et 150 Orthodox. 4. Hanc. Hancil. 1 in Genes.; Chrysost., Homil. 14 et 37 in Ep. Pauli ad Hebr., et Homil. 2 de incomprehensib. Dei natura; Ambros., lib. 1 in Hexamer.; Theophylact. et Theodoret., in cap. viii Epist. ad Hebr.; Caesarius et Procop. ubi supra; Haimo, Severianus et Acacius; item Primasius in Epist. ad Hebr. Eutymius in Psalm. 103; Elias Cretensis ubi supra. Contraria tamen opinio vera est, ab omnibus philosophis atque astronomis probata, coelum videlicet esse rotundum; hinc demonstrat Ptolemaeus novem rationibus 3 cap. lib. 1 edit. magis; Aristot. ii. Met. tex. 22 et seq.; Sancti Patres idem asseruere: Nazianz., Orat. 4, adversus Iulian., in Orat. 2, de Theolog., in Orat. in sacrum baptismi; Chrysost. Homil. in Psal. ciii; Ambros. Serm. 42 in Psal. cxviii; S. Augustinus in Genes. ad litter. lib. 1, cap. 10 et lib. ii, cap. 9; Beda, de sex dieb., Orat. et quest. in Genes. Magis quod consonum sacris Litteris videtur, Iulio Ecclesiast. *Oritur sol*, etc., quo de loco videndus est S. Hieronymus; item xxiv Eccl. *Gyrum coeli*, etc. Job. ix, *sub quo circumiit qui portant orbem*; Proverb. vii. Ad Psal. ciii, et Isai. xl, ubi dicitur *coelum a Deo*, sicut tabernaculum, vel cameram, vel pellem extensum, respondet S. Augustinus can. 9, lib. ii, in Genes. ad litter. Is. 40.

Inclusa. Mss. 2 Reg. et editi 7 conclusa.

Ipsam terram globo similem. Est terra rotunda ac sphaerica, non quidem geometrica, sed rudi quadam modo, cum ejus superficiem vales ac montes asperam reddant. Cujus primum sit argumentum, quod sol, stellae, eclipses circa terram omnibus habitatoribus ita successive apparent, perinde ac si circa sphaeram rotundissimam moverentur, hoc est, regulariter et uniformiter, ita ut locis, v. g. per 15 gradus magis orientalibus una hora prius appareant; atque hoc accidit ubique terrarum secundum terrae gyrum ab oriente in occasum productum, quod patet ex eclipsium praedictione infallibili, secundum quam non omnibus eadem hora, sed diversis appariturae praenuntiantur; quae certa praedictio supponit terram esse rotundam. Accedit etiam experientia nautarum, qui

aut prudentes et scios mendacia defendenda suscipere, quasi ut ingenia sua in malis rebus exerceant, vel ostendant. At ego multis argumentis probare possem, nullo modo fieri posse, ut coelum terra sit inferius, nisi et liber jam concludendus esset, et adhuc aliqua restarent, quae magis sunt presenti operi necessaria. Et quoniam singulorum errores percurrere non est unius libri opus, satis sit pauca enumerasse, ex quibus possit qualia sint caetera intelligi.

CAPUT XXV.

De addiscenda philosophia; et quanta ad ejus studium sint necessaria.

Nunc pauca nobis de philosophia in commune dicenda sunt, ut confirmata causa peroremus. Summus ille noster Platonis imitator existimavit philosophiam non esse vulgarem, quod eam non nisi docti homines assequi possint. Est, inquit Cicero (lib. ii Tusc., n. 1), philosophia paucis contenta iudiciis, multitudinem consulto ipsa fugiens. Non est ergo sapientia, si ab hominum cetu abhorret, quoniam si sapientia homini data est, sine ullo discrimine omnibus data est, ut nemo sit prorsus.

dum totam terrae ambitum circumnavigant, eandem stellarum uniformem ac regularem apparitionem ubique observant. Jos. B. Scaevanus.

Quomodo non cadunt omnia. Mss. 1 Regio-Pol., cadunt. Mss. 10, et vel. 2 edit., Quomodo ergo. 1 Colb., igitur.

A medio deferantur. Ita restitui ex decem editis et omnibus mss. praeter 3 Reg. quibus est *differantur*, ut et 3 vulgaris rec.

Ostendant. Reposui ex mss. et vet. editis 2 Rom. In caeteris vulgaris legitur, *ostentent*.

Multis argumentis. Inio nullis.

Possit. Mss. 7 et totidem editi, *possint*.

Nunc pauca nobis de philosophia. Caute lege hoc caput; nam si Lactantius omnem antiquorum Gentilium philosophiam reprehendit, non satis consulte facit, cum tanta et vera, et certa contineret illa philosophia, quae usui et utilitati humanae vite esset. Si vero philosophiam in universum damnat, nullo pacto ferendus est, et repugnat communi Patrum et Ecclesiae sensui. Vide Alphonsum Castum lib. xiii adversus Haereticos, verbo *Scientia Brasiliensis*.

In commune. Omnium mss. est, praeter 4 recentiores, quibus est, ut impressis, *in communi*. -- *In commune.* Restitui ex Bon., Targ., Caue., Ultr., Goth. Illustravi uberius ad l. iii, cap. 21. Hic addo ex Tertull. de Patient. *Patientiae in commune memores.* BUNEMAN.

Summus ille noster. *Augustinus*, per ironiam. Locus est in Praefatione secundae Tusc. Quest. Ms. 4 Bonon. antiq. habet, *Cicero summus ille noster*, ita enim se habet illi locus. *Plato quidem in publicis delectum fuit, Cicero (id est sapiens) excolens a sapientiae studio, Augustinus (id est legimus) admittens.* Sed Plato in Enthydeum laetatur, cum sit finis hominibus in mixtura omnibus propositus felicitas, felicitas autem in sapientia consistat, relinquit ut omnes sapientiae studio se dedant.

Possint. Ita multi optimi et veterissimi mss. in rec. 2 est *possunt*, in 3 rec et in excensis, *possunt*. Quoniam in sapientia. Lips. tert. et Kolani hoc ordine, quoniam sapientia si. Satis bene, et sic Su-

qui eam capere non possit. At illi virtutem humano generi datam sic amplexantur, ut soli omnium publico bono frui velle videantur, tam invidi, quam si velint deligare oculos aut effodere cæteris, ne solem videant. Nam quid est aliud hominibus negare sapientiam, quam mentibus eorum verum ac divinum lumen auferre? Quod si natura hominis sapientie capax est, oportuit et opifices, et rusticos, et mulieres, et omnes denique, qui humanam formam gerunt, doceri, ut sapiant; populumque ex omni lingua, et conditione, et sexu, et ætate constare. Maximum itaque argumentum est, philosophiam neque ad sapientiam tendere, neque ipsam esse sapientiam, quod mysterium ejus barba tantum celebratur et pallio. Senserunt hoc adeo Stoici, qui et servi, et mulieribus philosophandum esse dixerunt; Epicurus quoque, qui rudes omnium litterarum ad philosophiam invitavit; item Plato, qui civitatem de sapientibus veluit componere.

Conati quidem illi sunt facere, quod veritas exigebat: sed non potuit ultra verba procedere. Primum, quia multis artibus opus est, ut ad philosophiam possit accedi. Discenda istæ communes litteræ propter usum legendi, quia in tanta rerum varietate, nec disci audiendo possunt omnia, nec memoria contineri. Grammaticis quoque non parum operæ

A dandum est, et rectam loquendi rationem scias. Multos annos auferat necesse est. Nec otatoria quidem ignoranda est; ut ea, quæ didiceris, proferre atque eloqui possis. Geometria quoque, ac musica, et astrologia necessaria est, quod hæc artes cum philosophia habent aliquam societatem: quæ universa perdiscere neque scire possunt, quibus intra puberes annos officia mox usibus domesticis profutura discenda sunt neque servi, quibus per eos annos vel maxime servandum est, quibus possunt discere; neque pauperes, aut opifices, aut rustici, quibus in diem victus labore est querendus. Ob eam causam Tullius ait abhorretere a multitudine philosophiam. At enim rudes Epicurus accipiet. Quomodo ergo illa, quæ de principis rerum dicuntur, intelligunt, quæ perplexa et involuta vix etiam politici homines assequuntur?

In rebus igitur obscuritate implicitis, et ingeniorum varietate confosis, et eloquentium virorum exquisito sermone fucatis, quis imperito ac rudi locus est? Denique nullas unquam mulieres philosophari docuerunt, præter unam ex omni memoria Themistoclem; neque servos, præter unum Phædonem, quem male servientem redemisse ac docuisse, Cebetem tradunt. Enumerant etiam Platonem, ac Diogenem; qui tamen servi non fuerunt, sed his servitus eve-

VARIORUM NOTÆ.

Mac., Host., Ven. 1471, utraq. 78; quoniam sapientia si.

Tam invidi, quam si velint deligare oculos. Quiblib. it. Hist. cap. 17: deligare vitulus, pro aliorum obligare, adligare: sic et deligare oculos rectum. Conf. not. ad Laet. l. v, cap. 1. Bon.

Lumen. Quod illudinal optinem hominem ventientem in hunc mundum.

Oportuit et opifices. Ex fissa. addidi et quia voculam sequentia postulare videntur.

Populum. . . constare. Verbo Ciceronis elegant, quo jam usus. l. ii, c. 6.

Mysterium ejus barba tantum, etc. Philosophi enim promissam barbam habebant, ac pallio amplexantur: de quo supra. Is vide etiam infra l. v, cap. 2. Recte itaque A. Rodos. Titens apud Coll., lib. ix, cap. 2, mendicem, qui habuit philosophiam prohibebatur, respondit: Barba et pallium sideo, philosophum non video. Vidi proverbium. Fragila Simia: item aliud, Barba tenes Sapientis. — Barba tantum celebratur et pallio. Habitu philosophorum, præsertim Græcorum. Infra. l. v, cap. 2, de falso philosopho: Vitia sua capillis et pallio præcæbat. Et Cellus lib. xii, cap. 8, de equestri generis hominibus: Operi timba et pallio, mores et amulamenta philosophicæ in lingua verborumque artes convertunt. Gra.

Stoici. De hoc vide Senecam, Epistol. ad Martianum.

Item Plato. Ms. 1 Reg. vetustissimus, idem: Cotton., ita non Plato.

Discenda istæ communes litteræ. Ms. Clarom. et Brun., Discenda sunt communes litteræ. — Communes litteræ. Cic. R. a. de Orat. cap. 17: Communes litterarum et polioris humanitatis. Sic dixit Lactantius, l. iii, cap. 6. communem scientiam. Bus.

Tullius. Vide Ciceronem, ubi supra not. ad lin. 2.

Themistoclem. Putat fortasse Leontii conjugem, ad quam Epicurus scripsisse legitur. Quid dicemus de Themistoclea? Pythagore sorore? quid de illis plu-

ribus, quatum bene longum catalogum Tætor recenset? BEROEUS. — Vide Histor. ad murum philosophant Agidii Menagii, Lugdun., 1632. in. 12. Ii tamen auctores non omnes enumerant. — Urim ex omni memoria Themistoclem. Noli forsitan scire, nec antiquitati, doctæ fœmine daretur. Laudatur Themistocles, soror Pythagore; laudatur alio. Bon.

Phædonem. Ms. 28 corrupte, Pythagorem. Apud Laert. dubium est, Cebese an Alcibiades cum ex Socratis admonitione redemisse. Cellius tamen cum Lactantio facit, qui lib. ii, cap. 18, de Phædone sic scribit: Phædon A. tidens ac cohorte illa Socratis fuit Socratiq. et Platoni parquam suis familiaris. Eiusmodi Plato illum librum divinum de immortalitate animæ dedit. Is Phædo, servus fuit, forma atque ingenio liberali, et ut quidam scripserunt, a leone dante puer ad merendum coactus. Cum Cebes Socraticus, hortante Socrate, emisse dicitur, habuisseque in philosophicæ disciplinæ, atque is postea philosophus illustris fuit, sermonesque ejus de Socrate admodum elegantes leguntur. Lege post hunc Macrobi. lib. i, Sat. 2. BEROE. — Pro Phædonem, in ms. 28, et 2 vet. edit. Rom.; videtur fuisse intrusum Pythagoram nomen: sed ante; nusquam enim legimus Pythagoram servum fuisse. et a Cebese unquam ac philosophicis imbutum.

Cebetem tradunt. Abest Cebetem a ms. et 2 vet. edit. Rom. It. ms. 14 est, traduntur.

Platonem. B. Platonis servitus a Dionysio Juniori tyranno, vide Laertium.

Ac Diogenem. Cellius et Macrobi. eisdem locis: Diogenes etiam Cynicus servitum servit: sed is ex libertate in servitum venum erat. Quem cum emere vellet Xenitades Corinthius, et quid artificis novisset, percuastus fuit: Noli, inquit, Diogenes, hominibus liberis imperare. — Tum Xenitades responsum ejus miratus erat, et maxime illi, filioque suos et tradens: Accipe, inquit, liberos meos, quibus imperes. — Conf. etiam l. i. Laert. BEROE.

norat; sunt enim capti. Platonem quidem redemisse Anniceris quidam traditur sestertiis octo. Itaque insectatus est conviciis hunc ipsum redemptorem Seneca, quod parvo Platonem aestimaverit. Furiosus, ut mihi videtur, qui homini fuerit iratus, quod non multam pecuniam perdidit: scilicet aurum appendere debuit, tamquam pro mortuo Hectore, aut tantum ingerere nummorum, quantum venditor non poposcit. Ex Barbaris vero nullum, præter unum Anacharsim Scytham, qui philosophiam ne somniasset quidem, nisi et linguam, et litteras ante didicisset.

CAPUT XXVI.

Sapientiam sola doctrina cœlestis largitur; et quam sit efficax lex Dei.

Quod ergo illi poscente natura faciendum esse senserunt, sed tamen neque ipsi facere potuerunt, neque a philosophis fieri posse viderunt, sola hæc efficit doctrina cœlestis; quia sola sapientia est. Illi scilicet persuadere cuiquam poterunt, qui nihil persuadent etiam sibi? aut cujusquam cupiditates op-

VARIORUM NOTÆ.

Platonem... redemisse Anniceris quidam. Plato, cum Dionysio, Siciliæ tyranno, acerbius de tyrannide respondisset, ab eo abducendus vendendusque traditus est Polidi, Lacedæmoniorum legato, qui Ægiæ venalem exposuit. Redemptus vero 26 talentis ab Anniceri Cyrenæico; et Athenas remissus ad amicos. CELL.

Sestertiis octo. Hæc summam faciunt ducentorum aureorum coronatorum.

Furiosus. Heumannus credit, Lactantium scripsisse, furiosus. Ego vix crediderim. Habent omnes libri, in his Reimm., Furiosus, et recte; et ex indole Lactantii, l. vi, cap. 15: Stoici ergo furiosi, qui. BUN.

Ut mihi videtur. Delevi quidem, quod ab omnibus mss. et nonnullis editis abest.

Multam pecuniam. Sic reposui ex omnibus mss. ac veteribus editis 2 Rom. Tornes. et Soubbron. In 12 vulgatis est, multum pecunie.

Mortuo Hectore. Historia est apud Homer. Iliad.; Dictyn. Cretensem, lib. iii; et Virgil., lib. i. Æneid. Cicero, actione vii, Verri hoc crimen objicit, quod cum multos in Sicilia occidisset, eadēvera non nisi accepto pretio patribus et cognatis ad sepulturam redderet.

Anacharsim Scytham. Is fuit Scytharum regis frater, matre Græca: ex patria Athenas profectus. Vita ejus est libro primo apud Laert. Insignis Luciani Dialogus hujus nomine inscriptus est, in quo de juventutis exercitiis cum Solone disputat. De Anacharsi vide Plutarchum in Vita Solonis. BETUL.

Et litteras. Expunxi Græcas, quod a cunctis mss. ac veteribus editis 2 Rom. et Betul. abest. Banneman. habet: — Et (Græcas) litteras. Parenthesi inclusi (Græcas), quam vocem non habent Bon., Tax., Pen., Cauc., Pal., Ultr., Jun., Goth., Lips. 1, 3, Reimm., Enman., Cant., nec ullæ edd. veti. Sublac., Rost., Ven. 1471-87, Paris. 1515. At receperunt Aldus et seqq. BUNEM.

Poscente natura. Dictante lege naturæ, non corrupta illa, sed primogenita. Nam sub finem hujus capituli, naturæ vocabulum usurpat pro vitiata illa, adeoque pro ingenio sive, ut cum Apostolo loquar, lege carnis. BETUL.

Dei autem præcepta, etc. Non per se, sed per con-

primement, iram temperabunt, libidinem coercerunt, cum ipsi et cedant vitiis, et fateantur, plus valere naturam? Dei autem præcepta, quia et simplicia, et vera sunt, quantum valeant in animis hominum, quotidiana experimenta demonstrant. Da mihi virum, qui sit iracundus, maledicus, effrænatus: paucissimis Dei verbis:

Tam placidum, quam ovem, reddam.

Da cupidum, avarum, tenacem: jam tibi eum liberalem dabo, et pecuniam suam plenius manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis: jam cruces, et ignes, et taurum contemnet. Da libidinosum, adulterum, ganeonem: jam sobrium, castum, continentem videbis. Da crudelem et sanguinis appetentem: jam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da injustum, insipientem, peccatorem: continuo et æquus, et prudens, et innocens erit. Uno enim lavacro malitia omnis abolebitur. Tanta divinæ sapientiæ vis est, ut in hominis pectus infusa, matrem delictorum stultitiam uno semel impetu expellat: ad quod efficiendum, non mercede, non libris, non lucubrationibus opus est. Gratis ista fiunt, facile, cito;

comitantem S. Spiritus efficaciam.

Tam placidum. Id ex Terentii Adelphis act. iv, scen. 1, ac docet Lactantius quod christianum nil magis deceat, quam simplicitas.

Plenis manibus largientem. Optima lectio vetustiorum mss. et plurium editorum. Scripti 15 et vulgati sex, propriis.

Plenis manibus. Hoc est ampliter, copiose, prolixè, minimeque maligne. Hæc Eras. in Chil. Jacobus in sua Epistola cap. iii, confert mundanam sapientiam cum cœlesti, vers. 13, et seqq. — Plenis manibus. Cic. l. ii Att., Ep. xxv: Hortatus quam plena manu, etc. Ubi Corradus notat, plena manu esse proverbium ut pleno modio. Sæpe utitur Seneca ad Polyb. cap. 28: Munera plena manu congerentem reliquit. Sen. Ep. xxxiii: Si tamen exegeris, non tam mendice tecum agam: sed plena manu fiet; et Epist. cxx: Vidimus, ubi tribuendum esset, plena manu dantem. BEN.

Cruces. Vers. Gall. perperam hic vertit, afflictions; significat. h. l. patibula. BUN.

Cruces, et ignes, et taurum contemnet. Hæc eruditus viris et nobis verior vise est lectio, quam intrusum et pericula 25 manuscriptorum et 7 editorum, pro quo est et Perilli, in 1 Cauc. et Phalaridis, in 3 scriptis et 4 impressis: quæ omnia nobis videntur esse glossennata. — Cruces, et ignes, et Phalaridis taurum contemnet. Bon., et ignes, periculum omne et taurum. Singularis ms. Cauci, cruces et ignes et Perilli taurum contemnet. Perillus enim erat inventor illius ænei tauri, de quo docte et pluribus Salvagninus ad Ovid. Ibiid., 439:

Ære Perillæo veros imitare juvencos;

et lib. v Trist. 1:

Ipse Perillæo Phalaris permisit in ære
Edere mugitus, et bovis ore queri. BEN.

Ganeonem. Tabernis et convivii turpioribus dantem operam. Vide Cordum ad Sali. Catil. c. 15, p. 90 et c. 14, p. 94. BUN.

Uno enim lavacro, etc. Baptismatis scilicet sacro fonte.

Stultitiam uno semel impetu expellat. Hoc est, hominis malitiam universaque peccata depellit baptismus

modo pateant aures, et pectus sapientiam sitiāt. A Nemo vereatur : nos aquam non vendimus, nec solem mercede præstamus. Dei fons uberrimus atque plenissimus patet cunctis : et hoc cœleste lumen universis oritur (Vid. *Joan. cap. 1 et vi*), quicumque oculos habent. Num quis hæc philosophorum aut unquam præstitit, aut præstare, si velit, potest? Qui cum ætates suas in studio philosophiæ conterant, neque alium quemquam, neque seipsos (si natura paululum obstitit) possunt facere meliores. Itaque sapientia eorum, ut plurimum efficiat, non excidit vitia, sed abscondit. Pauca vero Dei præcepta sic totum hominem immutant, et exposito vetere novum reddunt, ut non cognoscas eundem esse.

CAPUT XXVII.

Quam parum philosophorum præcepta conferant ad veram sapientiam, quam in sola religione invenies.

Quid ergo? nihilne illi simile præcipiunt? Imo permulta; et ad verum frequenter accedunt. Sed nihil ponderis habent illa præcepta, quia sunt humana, et auctoritate majori, id est divina illa, carent. Nemo igitur credit; quia tam se hominem putat esse, qui audit, quam est ille, qui præcipit. Præterea

VARIORUM NOTÆ.

Pectus... sitiāt. Rost. *pectus... sciat*, prave. Imitatur Cyprianum, l. ii, ep. 2, ed. Erasmi: *Nostrum tantum sitiāt pectus et patet.* Bux.

Nemo vereatur: nos aquam non vendimus. Tali interpunctione hæc distinguunt mss. 9 Reg., 3 Colbert. sexque alii, et edit. Rom. 1470. In 3 Colbert. nulla distinctio; in 2 scriptis rec. et 17, excusis legitur: *Nemo vereatur nos, aquam non vendimus.* — *Aquam non vendimus.* Materiam Baptismatis, ut vides. Id est, gratis illud sacramentum omnibus conferimus. Et quidem secutis temporibus a variis diversorum regnorum conciliis prohibitum est, ne quid pro baptismi collatione exigeretur. Inter hæc sunt Concilia Eliberit. can. 48, Brachar. can. 7, Emerit. an 666, Tribur. an 895, Lemovic. an 1034, Bituric. 1438, Mediolanense sub S. Carolo Borromæo, Gelasius papa epist. ad universos Lucanæ episcopos cap. 7, Constitutiones Gallonis S. R. E. cardinalis circa annum 1208, cap. 2, Ritualia omnia. — *Nemo vereatur: nos aquam.* Integer hic locus egregie illustratur ex Cypriani lib. ii, ep. 2, ed. Basil. et Gryph. in ep. ad Donatum: *Nec ad hoc pretiis aut ambitu, aut manu opus est... sed gratuitum de Deo munus religiosa mente concipitur, et facile est; et ut sponte sol radiat, dies illuminat, fons rigat, imber irrorat: ita se spiritus cœlestis infundit.* Ipse Lact. l. vii, cap. 27: *Et quis est, qui hoc bona parare ac acquirere velit?... Veniant, qui sitiunt ut aquam salutarem de perenni cœlestique fonte plenissimis faucibus trahant; et l. i, cap. 1.* Bux.

Excidit vitia. Sic omnes fere mss. In 3 Reg. ex Marm. et editis 6, excidit; in 10 impressis excidit.

Vetere. Vide Paulum ad Ephes. iv, et Colossenses iii, *Exposito vetere*, scilicet homine, id est ejecto. Canterus atque alii, loco vocis *exposito*, legendum putant *expuncto*, quæ conjectura non est contemnenda; utinam manuscriptis esset roborata! — *Exposito vetere.* Hic est stylus Lactantii et scriptorum veterum S. et ecclesiasticorum. Iterum Lact. l. vii, cap. 5: *Homo cœlesti lavacro purificatus expuit infantiam cum omni labe vitæ prioris; ubi frustra Heumannus tentat, deponit.* Sæpe ita Cyprianus; e. g. contra Demetrianum ed. Basil. fol. 103, Oxon. fol. 193: *Exposita natiuitate terrena, spiritu recreati et*

Sed cum omnia conjecturis agantur, multa etiam diversa et varia proferantur, stultissimi est hominis, præceptis eorum velle parere, quæ utrum vera sint, an falsa, dubitatur; et ideo nemo parerit, quia nemo vult ad incertum laborare. Virtutem esse Stoici aiunt, quæ sola efficiat vitam beatam. Nihil potest verius dici. Sed quid, si cruciabitur aut dolore afficietur? Poteritne quisquam inter carnifices beatus esse? Imo vero illatus corpori dolor materia virtutis est: itaque ne in tormentis quidem miser est. Epicurus multo fortius. Sapiens, inquit, semper beatus est; et vel inclusus in Phalaridis tauro hanc vocem emittet: « Suave est, et nihil curo. » Quis eum non irriserit? Maxime, quod homo voluptarius personam sibi viri fortis imposuit, et quidem supra modum, non enim fieri potest, ut quisquam cruciatibus corporis pro voluptatibus ducat, cum satis sit, ad officium virtutis, implendum, perferre ac sustinere. Quid dicitis Stoici? Quid tu Epicure? Beatus est sapiens, etiam cum torquetur. Si propter gloriam patientiæ; non fruatur; in tormentis enim fortasse morietur. Si propter memoriam; aut non sentiet, si occidunt animæ, aut si sentiet, nihil ex ea consequetur.

renati sumus. Idem, epist. xi ed Oxon., fol. 26: *Conversacionem veteris hominis exponunt.* Lib. ii, ep. iii, in Oxon. ed., ep. lxiii, fol. 153: *Tristitia omnis exponitur... exponatur memoria veteris hominis.* Idem de Habitu Virginis prope finem: *Hominem veterem illic grotia lavacri spiritualis exponunt.* Idem certius probat versus Paulini Nolani Poem. xxiii, 609, 610:

*Ne maneam terrenus Adam, sed virgine terra
Nascar, et, exposito veteri, nova former imago.* Bux.

Quod a scientia veniat. Ita mss. 2 veterrimi Reg. alique plures, cum cunctis ferme editis. In 1 Bonon. et 10, scriptis rec. est, *quod ad scientiam veniat.*

Virtutem esse Stoici aiunt. Laertius Zenonem et Chrysippum hujus assertionis auctores citat. Disputant super hac questione Cicero in v Tusc. quest., Seneca epist. 92. Lactantius probat gentilium sententiam, quam tamen aliter atque ipsi, intelligit: ita nimirum, quod virtus, quæ ex fide christiana nascitur, ad æternam felicitatem consequendam sufficiat: quum Gentilium sensus sit, virtutem sibi sufficere, neque indigere cujusquam laude, vel gloria, neque presidio fortunæ parere, perficereque beatitudinem. Hinc definivit etiam Cic. in i de Legibus virtutem, perfectam in se ad summum perductam naturam. BÉTELEIUS.

Sapiens, inquit, semper beatus est. Apud Ciceronem in ii, Tusc. quest. sub initium de hac Epicuri constantia sic legimus: *Epicurus affirmat, si uratur sapiens, si crucietur, expectas fortasse dum dicat, patietur, perferet, non succumbet. Magna mehercule laus, et eo ipso per quem juravi, Hercule digna.* Sed *Epicuro, homini aspero et duro, non est hoc satis.* In Phalaridis tauro si erit, dicit: « *Quam suave est hoc, quam hoc non curo.* » Suave etiam? an parum est, si non est amarum? etc. De Perillo notior est historia, quam quæ refertur debeat. Vide, si voles, Plin. lib. xxxiv, cap. 8. Prov. apud Erasmi. Phalaridis imperium. BÉTELEIUS.

Si propter gloriam patientiæ; non fruatur. Sic legunt 6 Reg., 1 Colbert., Bon., 2 Brun., Em., Cauc., Ultr., atque ita legendum esse contendo; ut enim recte affirmat Thomassinus, si, ut est in aliis 4, mss. et editis legatur *patientia fruatur*, nullum habebimus sensum: hoc autem intendit Lactantius, ho-

Quis ergo alius fructus est in virtute? quæ beatitudo vitæ? ut æquo animo moriatur? Bonum mihi assertis unius horæ, aut fortasse momenti, propter quod non expedit in tota vita miseris et laboribus confici. Quantum autem temporis mors occupat? quæ cum veniet utrum æquo an iniquo animo eam subieris, jam nihil refert. Ita fit, ut nihil aliud ex virtute capietur, nisi gloria. Sed hæc aut supervacua et brevis est, aut pravis hominum judiciis non sequitur. Nullus igitur ex virtute fructus est, ubi virtus mortalis est et caduca. Ita qui hæc locuti sunt, umbram quamdam virtutis videbant, ipsam virtutem non videbant. Defixi enim fuerunt in terram, nec vultus suos in altum erigebant, ut eam passent intueri.

Quæ sese a cæli regionibus ostendebat.

Hæc causa est, cur præceptis eorum nullus obtemperet: quoniam aut ad vitia erudiant, si voluptatem defendunt; aut si virtutem asserunt, neque peccato poenam minantur, nisi solius turpitudinis, neque virtutis ædem præmium pollicentur, nisi solius honestatis et laudis, cum dicant, non propter seipsam expectandam esse virtutem.

Beatus est igitur sapiens in tormentis: sed cum torquetur pro fide, pro iustitia, pro Deo, illa patientia doloris beatissimum faciet. Est enim Deus, qui solus potest honorare virtutem; ejus merces immortalitas sola est: quam qui non appetunt, nec religionem tenent, cui æterna subiacet vita, profectio neque virtutis vim sciunt, ejus præmium ignorant: neque in cælum spectant, quod ipsi se fatere possunt.

VARIORUM NOTÆ.

mines non ita felices futuros inter calamitates, ut clamat Epicurus. Si enim propter gloriam patientia patitur, non poterit frui illa gloria statim moriturus. Mss. 1 Reg., Pal., et ed. Rom. 1468, pro *fructu* habent *fructum*.

Veniat. Recte. At alii veni.

Utrum æquo an iniquo animo eam subieris. Omissas in antiquo Bononiensi et in 5 exsecus duas voces, an iniquo, restitui ex cæteris editis et 27 mss. nisi quod in 2 Colb. et 4 Clarom. est aut iniquo.

Non sequitur. Scilicet gloria. 4 Boh. rec. et ed. It. non sequitur. Ms. Jun. et 9 editi ferunt non sequenda, quod non coheret. Hanc lectionem nostram ita Thomassinus interpretatur, ut dicat Lactantius, prava hominum judicia effectura esse, ut nulla inde, id est ex virtute, gloria oriatur, ubi fuerit vera et solida gloria, vel vita digna hac gloria.

Ita qui hæc locuti sunt. Sic veterissimi et optimi mss. Bonon. et Reg. aliique cum editis quinque. In scriptis 15 rec. et 11 impressis, Itaque qui hæc locuti sunt; in rec. 1 Reg. et 1 Colb., Itaque qui hoc.

Videbant. Utrobique ex mss. repositum. Editi habent his, viderunt.

Defixi. Mss. 8 rec et edd. 5, Deflexi. Ceteri ut in textu.

Ostendebat. Manuscriptorum est; ostendebat editorum, et Lucretii vulgati. Versus ille Lucretii est libro 1, initio.

Virtut. Emendavi ex mss. et melioribus editis. Sex impressi habent virtute.

Cum res non investigabiles querunt. Ita vetusti codices mss. Vltiose recentiores et impressi, cum res non investigabiles. Quasi dicat Lactantius eos, qui nullam religionem habent, et animam putant esse mortalem

A tant, cum res non investigabiles querunt, quia ratio in cælum spectandi nulla alia est, nisi aut religio: nem suscipere, aut animam suam immortalē esse credere. Quisquis enim aut Deum colendum esse intelligit, aut immortalitatis spem sibi proposuam habet, mens ejus in cælo est; et licet id non aspiciat oculis, anime tamen lumine aspiciit. Qui autem religionem non suscipiunt, terreni sunt; qui religio de cælo est, et qui animam putant cum corpore intueri. æque in terram spectant, quia ultra corpus quod est terra, nihil amplius vident, quod sit immortale. Nihil igitur prodeat hominem ita esse dictum, ut recto corpore spectet in cælum: nisi erecta mente Deum cernat, et cogitatio ejus in æpe vitæ perpetua tota versetur.

B

CAPUT XXVIII.

De vera religione, deque natura; fortuna num sit dea; et de philosophia.

Quapropter nihil aliud est in vita, quo ratio, quo conditio nostra nitiatur, nisi Dei, qui nos genuit, agnitio et religiosus ac pius cultus: unde quoniam philosophi aberraverunt, sapientes utique non fuerunt. Quasi erunt illi quidem sapientiam: sed quia non rite quærebant, prolapsi sunt longius; et in tantos errores ineliderunt, ut etiam communem sapientiam non tenerent. Non enim tantum religionem asserere voluerunt: verum etiam sustulerunt; dum specie falsæ virtutis inducti, conantur animos omni metu liberare: quæ religionis eversio naturæ nomen invenit. III

nihil causæ habere, cur in cælum spectent, quia si ibi immortalitatem animarum et impietatem querunt, res querunt non investigabiles, hoc est quæ inveniri non possunt. Si vero legas non investigabiles, contrarius erit sensus, et plane nullus. Hæc ex Thomassinio. Attamen Cellarius et Heumannus auctoritate antiquorum editionum freti, putant legendum esse non investigabiles. Videant igitur eruditum quam factionem sibi amplectendam esse existant.

Aut religionem suscipere. Doctores Rivetus in Notis suis mss. legit suspicere: sed in nullo, quod sciam, ms. sic legitur. Gallæus. — Infra, religionem non suscipiunt.

In cælo est. Nam cogitatio nostra in cælis esse debet, ah Paulus.

Specie falsæ virtutis. Mss. 4 Colbert et Brun., falsa. Naturæ nomen invenit. De natura, testante Galenō, scripserunt Plato, Hippocrates, Empedocles, Parmenides, Melissus, Alcibiades, Heraclitus, Epicurus. Vocabulum naturæ varie usurpatur a Latine. Nam quandoque pro indole, ingenio, habitu accipitur, quandoque pro mente, sæpius pro substantia, præsertim apud Ciceronem: communior tamen hujus usus est, ut pro nascendi conditione rationeque accipitur. Lactantius autem, dum significationes istas confundit, sese magis involvit, quam explicat: alioqui non immerito damnavit eos, qui Deum rerum conditorem sua gloria fraudantes, Naturam quamdam creatricem, et administratricem rerum constituent; eam Naturam (pote) nihil aliud sit, quam lex et voluntas æternæ Dei creatantis et administrantis per ipsam oratio. Nam verba Græcorum et, sæpiissime actionem agendique facultatem significant. Mirari quis posset, cur Naturæ vecem suspectam reddere nitatur,

animi, cum aut ignorarent, a quo esset effectus mundus, aut persuadere vellent, nihil esse divina mente perfectum, naturam esse dixerunt rerum omnium matrem, quasi dicerem, omnia sua sponte esse nata: quo verbo plane imprudentiam suam confitentur. Natura enim, remota providentia et potestate divina, prorsus nihil est. Quod si Deum naturam vocent, quae perversitas est, naturam potius quam Deum nominare? Si autem natura ratio est, vel necessitas, vel conditio nascendi, non est per seipsam sensibilis: sed necesse est mentem esse divinam, quae sua providentia nascendi principium rebus omnibus praebeat. Aut si natura est caelum atque terra, et omne, quod natum est, non est Deus natura, sed Dei opus.

Non dissimili errore credunt esse fortunam, quasi deam quandam res humanas variis casibus illudentem; quia nesciunt, unde sibi bona, et mala eveniant. Cum hac se compositos ad praeliandum putant; nec ullam tamen rationem reddunt, a quo et quam ob causam: sed tantum cum fortuna se gladiari momentis omnibus gloriantur. Jam quicumque aliquos consolati sunt ob interitum amissionemque charorum, fortunae nomen acerrimis accusationibus praece-

A runt; nec omnino ulla eorum disputatio de virtute est, in qua non fortuna vexetur. M. Tullius in sua Consolatione pugnavisse se semper contra fortunam loquitur, eamque a se esse superatam, cum fortiter inimicorum impetus retudisset; ne tum quidem se ab ea fractum, cum domo pulsus patria caruit: tum autem, cum amisit charissimam filiam, victum se a fortuna turpiter confitetur. Cedo, inquit, et manum tollo. Quid hoc homine miserius, qui sic jaceat? Insipienter, inquit: sed qui profiteatur se esse sapientem. Quid ergo sibi vult assumptio nominis? Quid contemptus ille rerum, qui magnificis verbis praetenditur? Quid dispar ceteris habitus? Aut cur omnino praecepta sapientiae datis, si nemo, qui sapiat, adhuc inventos est? Et quisquam nobis invidiam facit, quia philosophos negamus esse sapientes? cum ipsi nec scire se quidquam, nec sapere fateantur. Nam si quando ita defecerint, ut ne attingere quidem quidquam possint, quod faciunt in rebus ceteris: tum vero ignorantiae admonentur, et quasi furibundi exiliunt, et exclamant se cecos esse et excordes. Anaxagoras pronuntiat circumfusa esse tenebris omnia. Empedocles angustus esse sensuum semitas queritur,

VARIORUM NOTAE.

cum ea non modo in utrisque Testamenti voluminibus crebro occurrat legentibus, sed etiam apud scriptores ecclesiasticos antiquissimos. Neque enim ex sese vel est quidquam, vel movetur, quae nihil aliud quam Dei motus est, et ut dixi, voluntas aeterna. Deus autem Natura quidem esse potest, si non *obicit*, sed *obicit* intelligas. Nam sic non Cicero modo, sed etiam ipse Augustinus, creatorum *obicit* transtulerunt, non de Deo modo, sed etiam de aliis substantiis. Nam in n. de Moribus Manichaeorum libro, cap. 1. dicit, verbo substantivo (nihil refert sive *zai*, unde *obicit* deducitur; sive *soqi*, unde *Essentia*, intelligas) subesse manentis in se, atque incommutabiliter sese habentis naturae significationem. Hanc nihil aliud quam Deum possumus dicere. Idem Augustinus l. ii. de Anima. Quare Lactantius hoc quoque, quod sano cum intellectu et legi et intelligi poterat, praeter meritum videtur acerbius reprehendere. Quam quidem questionem cap. 10. de Ira Dei reficiat. BERULIUS.

Si Deum naturam vocant. Quae Senecae sententia fuit. Vide supra lib. i. cap. 9.

Sed. Ex mss. reposui; in editis est quia.

Non dissimili errore. In hac Gentilium errorem invenitur S. Augustinus lib. iv. de Civit. Dei, cap. 18 et 19.

Cum hac se compositos. Verbum gladiatorum, ubi paria componebantur, quod et *committere*, *comparare* dicebant. Hic Firmianus respexit ad Senec. de Provid. cap. 2: *Ecce par Deo dignum, vir fortis cum mala fortuna compositus.* BUNEMAN.

Amissonemque carorum. Conf. infra, amisit charissimam. Interitus et amissio non raro pro obitu ponuntur. Sic sacri et profani scriptores. Tertull. de Patient. cap. 14: *amissio carissimorum.* Conf. cap. 9. pr. Cyprianus de Bono Patient. is 9: *Multiplex tentationum qualitas irrogatur, de jacturis facultatum... de cruciatibus vulnerum, de amissione carorum.* Ambrosius lib. ii. n. 98: *Amissio pignorum.* Seneca ad Marciam cap. 7: *Ex discessu, non solum amissione carissimorum necessarius morus est.* Ipse Cicero lib. iii. Off. cap. 31: *Amissio liberorum, propinquorum, amicorum;* et lib. iii. Tusc. c. 50. pr. In Lips. altero legitur, ab interitu amissioneque carorum. BUNEMAN.

Vexetur. Omnium pene mss. et editorum est;

scripti 1 Bon. antiq., 1 Colb. et 5 editi legunt, *verse-* tur; 1 Reg. rec., *vereitur*.

Eamque a se esse superatam. Mss. 3 Reg., Lips, Goth. et edit. Celsar. post a se addunt *semper*, quod ceteri mss. editi respondent, neque necessarium videtur, cum mox praecedat. Vide et Tuscular. questiones Ciceron. lib. v: *Occupavi te, inquit, fortuna, atque cepi, omnesque aditus tuos exclusi, ut ad me aspirare non posses.* — Eamque a se semper esse superatam. Lips. et Goth. *semper* interserunt, quam alii negligunt, forsitan quod repetitum ex superioribus crediderunt. Nec vero ingrata repetitio, aut a genio auctoris aliena.

BUNEMAN.

Inquit. Idem Cicero in fragmentis de Consolatione.

Et manum tollo. Ita legendum est ex mss. et ex ipso Cicero. Theod. Cantuariensis ita correxit. Ita habent edit. antiquiss. Rom. 1470, et Veneta 1490. editi legunt, *en manum tollo*. Qui superabantur ac victos se agnoscebant, manum dabant: hinc Virgil. lib. xii. Aeneid. *tendere patnas dixit.* Cicero in Laelio, *ad extremum dei manus, vincique se patiat.* Item Theocrit. Eiddyllo 25.

Qui sic jaceat? Id est, sic abjectus, afflicto, fractus sit. Unde Ciceroni saepe *afflictus et jacens*, *abjectus* D et *jacens*, junguntur. Conf. Lact. de Mort. Pers. cap. 1.

BUNEMAN.

Inquit. Sic omnes mss. et veteres ed. Rom. et Paris. vulgati 12 inquit.

Datis. Secutus sum librorum mss. pene omnium et optimorum auctoritatem. Quinque recentissimi habent dat; 1 Lips. data sunt; 2 Reg. recent. et 1 Colb. cum editis dantur. Non male.

Qui sapiat. Reposui ex omnibus mss. et plerisque editis. Ceteris vulgatus est, *sapit*.

Facit. In quibusdam editionibus, *faciat*.

Affingere. Omnium fere mss. est et editio. Vulgar. accedentibus 3 Colb. in quibus est *affigere*; ms. Tornes. *attingere*. Vulgati legunt *effigere*.

Anaxagoras, etc. Hae videntur ex primo Academicorum Ciceronis desumptae esse, ubi de Academicorum *axaxagoras* scribit. Verba Ciceronis sunt: Tum ego, cum Zenone inquam, ut *verepimus*, Arcesilas sibi omnia certamen instituit, non pertinacia aut studio vincendi (ut mihi quidem videtur) sed eorum rerum obscuro-

tamquam illi ad cogitandum rheda et quadrigis opus A esset. Democritus quasi in puteo (Vid. Cic. Acad. cap. 12) quodam sic alto, ut fundus sit nullus, veritatem jacere demersam; nimirum stulte, ut cætera. Non enim tamquam in puteo demersa veritas est, quo vel descendere, vel etiam cadere illi licebat, sed tamquam in summo montis excelsi vertice, vel potius in cælo, quod est verissimum. Quid enim est, cur eam potius in imum depressam diceret, quam in summum levatam? nisi forte mentem quoque in pedibus, aut in iunio calcibus constituere malebat potius, quam in pectore, aut in capite.

Ad eo remotissimi fuerunt ab ipsa veritate, ut eos ne status quidem sui corporis admoneret, veritatem in summo illis esse querendam. Ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est, qua se nihil scire dixit, nisi hoc unum, quod nihil sciat. Hinc Academicæ disciplina manavit; si tamen disciplina dici potest, in qua ignorantia et discitur et docetur. Sed ne illi quidem, qui scientiam sibi assumpserunt, id ipsum, quod se scire putabant, constanter defendere poterunt. Qui, quoniam ratio illis non quadrabat, per ignorantiam rerum divinarum tam varii, tam incerti fuerunt, sibi que sæpe contraria disserentes, ut quid sentirent, quid vellent, statuere ac dijudicare non possis. Quid igitur pugnes adversus

VARIORUM NOTÆ.

ritate, quæ ad confessionem ignorantia adduxerunt C Socratem, et veluti amantes Socratem, Democritum, Anaxagoram, Empedoclem, omnes pene veteres, qui nihil cognosci, nihil percipi, nihil sciri posse dixerunt; angustos sensus, imbecillos animos, brevem circula vitam, et (ut Democritus) in profundo veritatem esse demersam. Hoc posterius legitur etiam in altero, quod extat, Academicarum Quest. fragmento: Naturam accusa, quæ in profundo veritatem, ut ait Democritus, penitus abstruserit. BETUL.

In puteo demersa veritas. Ita cum vet. 8 excusis ferunt cuncti mss. præter duos Reg. rec. qui habent in puteum. Sed et apud Ciceronem i Academic. Quest., cap. 12, effertur seuto casu: Democritus dixit, in profundo veritatem esse demersam.

In summo illis. Veteres editiones legunt illis in summo.

Nisi hoc unum. Istud vide apud Plat. in Apolog. Phædon, Criton, et apud Cic. i Acad. quest. sub. init. Sæpe. Mss. 6 rec. semper.

Quid sentirent, quid vellent. Mss. 10 rec. cum edit. Betul., quid sentiant, quid velint. Mss. Cotton., quid sentire vellent.

Statuere. Sic antiquissimi codices Bonon., 3 Reg., Cæc., 3 Oxon. cum editis octo. Recentiores scripti 23 cum vet. impressis 8 ferunt satis statuere.

Suo sibi gladio pereunt. Ms. 1 Clarom. a secunda manu, suo sese gladio peremerunt. Proverbium est: vide Terent. in Adelphis.

Quos sua ipsos destruit. Ita cuncti fere mss. cum omnibus pene editis. In tribus editis est ipsa suos; in scriptis rec. 4 Colb. et Brun. ipsa sua; in 1 Reg. rec., sua ipsa.

Afficit. Sic restitui ex optimo et veterrimo ms. Regio-Pul., 5 al. Reg., 6 Colb. septemque aliis, necnon ex vet. edit. Rom. 1470. Scripti tres et editi 14 ferunt affligit; 1 Reg. rec. infligit: sed et afficere simpliciter Ciceroni et Columellæ idem est, ac recare, affligere: quam vocem substituerunt ignari amanuenses.

Aut stultissimos, quæ gloriosissimos fuisse. Hæc lec-

eos homines, qui suo sibi gladio pereunt? Quid labores, ut eos destruas, quos sua ipsos destruit atque afficit oratio? Aristoteles, inquit Cicero (in Tusc.), veteres philosophos accusans, ait eos aut stultissimos, aut gloriosissimos fuisse, qui existimassent philosophiam suis ingeniis perfectam: sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Quod igitur fuit illud tempus? quo more? quando est aut a quibus absoluta? Nam quod ait stultissimos fuisse, qui putassent ingeniis suis perfectam esse sapientiam, verum est: sed ne ipse quidem satis prudenter, qui aut a veteribus cœptam, aut a novis auctam, aut mox a posterioribus perfectum iri putavit. Nunquam enim potest investigari, quod non per viam suam quæritur.

CAPUT XXIX.

De fortuna iterum et virtute.

Sed repetamus id quod omisimus. Fortuna ergo per se nihil est; nec sic habendum est, tamquam sit in aliquo sensu. Siquidem fortuna est accidentium rerum subitus atque inopinatus eventus. Verum philosophi, ne aliquando non errent, in re stulta volunt esse sapientes; qui fortunæ sexum mutant, eamque non deam, sicut vulgus, sed deum esse dicunt.

tio sit omnium ferme et optimorum mss. codicum in 7 rec. et 5 vulgatis est aut gloriosos.

Tempus? quo more? quando est. Usus rarior prebari potest ex Cic. lib. i Invent., c. 25, pr.: In victu considerare oportet, apud quos et quo more, et cuius arbitratu sit educatus.

Tamquam sit in aliquo sensu. Lege, tamquam sit illis aliquis sensus. HEUMAN. — Tamquam sit in aliquo sensu. Sine præpositione Cicero l. ii de Nat. deor., cap. 15: Id animal et sensu acerrimo, et mobilitate celerissima esse. Sed notum est, veteres sæpe in addere. BUN.

Sed deum esse dicunt. Quod philosophi hoc fecerint, nondum legi. Nisi fortassis Platum intelligas, qui apud Aristoph. et ipse exens inducitur. Sed Romani Fortunam masculam, et Fortunam muliebrem coluerunt, ut a Plutarcho scriptum est in lib. de Fortuna Romanorum. Augustinus utriusque meminit loco supra citato. Masculæ Fortunæ templum ab Aneo Martio, quarto Romanorum rege, extractum, quod phœculam sibi fortunam ad indispicendam victoriam affuisse, quam fortunam crediderat. Fuit etiam alia mascula: Fortunæ adicula ad Veneris fauam, auctore eodem Plutarcho, qui variarum Fortunarum et nomina et delubra recenset. Sed hic locus maiorem acquireret lucem, si Ciceronis verba quæ hic citantur, ex Academicarum Quest. primo adscripsero integra; ibi enim perfectio illa rerum multis nominatur et variis nominibus. Verba Ciceronis, ubi de naturali philosophia loquitur, sic habent: Partes autem esse mundi, omnia quæ insunt in eo, quæ Natura sentiente teneantur, in qua ratio perfecta insit, quæ in eadem sempiterna. Nihil enim valentius, a quo interest. Quam vim Animum dicunt esse mundi, eandemque esse mentem sapientiamque perfectam, quam Deum appellant, omniumque rerum, quæ sunt ei subjectæ, quasi prudentiam quamdam procurantem, celestia maxime. Deinde in terris ea quæ pertinent ad homines, quam interdum eandem necessitatem appellant, quoniam nihil aliter possit, atque ab ea constitutum sit inter quasi fatalem et immutabilem continuationem ordinis sempiterni. Nonnunquam quidem eandem Fortunam, quod

Eundem tamen interdum naturam, interdum fortunam vocant; « quod multa, inquit idem Cicero, efficiat inopinata nobis, propter obscuritatem ignorantemque causarum. » Cum igitur causas ignorent, propter quas fiat aliquid, et ipsum qui faciat ignorent, necesse est. Idem in opere valde serio, in quo præcepta vitæ deprompta ex philosophia filio dabat: « Magnam, inquit, esse fortunæ vim in utramque partem, quis nesciat? Nam et, cum prospero statu ejus utimur, ad exitus pervenimus optatos; et, cum reflaverit, affligimur. » Primum, qui negat scribi posse quidquam, sic hoc dixit, tamquam et ipse, et omnes sciant. Deinde, qui, etiam quæ clara sunt, dubia conatur efficere, hoc putavit esse clarum, quod illi esse debuit vel maxime dubium; nam sapienti omnino falsum est. Quis, inquit, nescit? Ego vero nescio. Doceat me, si potest, quæ sit illa vis, qui status iste, et qui reflatus.

Turpe igitur est, hominem ingeniosum dicere id, quod, si neges, probare non possit. Postremo, quod is, qui dicit assensus esse retinendos, quod stulti sit hominis, rebus incognitis temere assentiri, is plane

VARIORUM NOTÆ.

efficiat multa improvisa hæc, nec opinata nobis propter obscuritatem ignorantemque causarum. Sed apud Cicer. in II de Divinatione; disputatur, utrum divinationis rerum fortuitarum esse possit. Et contradicitur: si fortuna sit, fatum tolli; sin autem omnia ex æternitate fataliterque fiant, tolli fortunam. Addidit Lact. eundem Deum interdum naturam, interdum fortunam esse. Plut. vero in Problem. hanc ponit differentiam, quod fortuna sit rerum omnium principium, natura vero casu consistat. Sed de his lege Joan. Damascenum lib. II Orthodoxæ fidei, cap. 15. *Interdum naturam.* Hæc duæ voces absunt a 12 mss. et ab edit. Thomas.

Efficiat inopinata nobis. Ita editi et mss. omnes, præter 2 recentissimos Em. et Cant. in quibus est, *Efficiat improvisa nec opinata nobis.* Vide Ciceronem in I Academicar. questionum circa finem.

Valde serio. Hæc voce indicatur liber. II de Offic. cap. 2 ad finem, quibusdam tamen immutatis.

Pervenimus. Legitur pervenimus apud Buxeman, qui hujus mutationis sic rationem reddit. — Hanc lectionem cum Cicero contentem recepti ex Reimm., mss. et Tornes. 1587, ubi ante editum, pervenimus. Bux.

Cum reflaverit. Sic legitur in excensis et mss. codicibus, præter octo qui ferunt cum respiraverit; et 1 Reg. cum respiravit. At reflaverit, quod est ex Ciceronis loco, optime responderet tamen prospero statu, quod mox præcessit. Sic et infra, qui status iste: et qui reflatus. — *Reflaverit.* Emman. et Goth. respiraverit. Receptam Ciceronis codices habent, et ipse Lact. infra, qui status... et qui reflatus. BUXEMAN.

Assensus esse retinendos. Sed vide potius Ciceronem ipsum in librorum de Officiis præfatione, ubi huic objectioni occurrit: occurritur autem nobis, etc. quam responsum videas.

Nam simulacrum ejus. etc. Cum copiarum eorum Bupalus (ut ex Pausania Volaterr. citat) apud Smyrnæos statuum fortunæ fecit, cum polo supra caput, et altera manu eorum copiarum. Sed Galeni quoque Fortuna gubernaculum in manibus habet. Cæterum quod cæca, et globo volubili insistentis pingatur, præter Galenum, vide Cebetis tabulam, et Pacuvii versus in Rhetorica ad Herenn., lib. II, cap. de Vitiis argumentatione. Heun.

A vulgi et imperitorum opinionibus credidit, qui fortunam putant esse, quæ hominibus tribuat bona et mala. Nam simulacrum ejus cum copia et gubernaculo fingunt, tamquam hæc et opes tribuat, et humanarum rerum regimen obtineat. Cui opinioni et Virgilius assentit, qui fortunam omnipotentem vocat; et historicus, qui ait: Sed profecto fortuna in omni re dominatur. Quid ergo cæteris diis loci superest? Cur non aut ipsa regnare dicitur, si plus potest; aut sola colitur, si omnia? Vel, si tantum mala immitit, aliquid causæ proferant, cur, si dea sit, hominibus invidet, eosque perditos cupiat, cum ab his religiose colatur: cur æquior sit malis, iniquior autem bonis: cur insidietur, affligat, decipiat et exterminet: quis illum generi hominum vexatricem perpetuam constituerit: cur denique tam malam sortita sit potestatem, ut res cunctas ex libidine magis, quam ex vero celebret, obcuretque? Hæc, inquam, philosophos inquirere oportuit potius, quam temere innocentem accusare fortunam: quæ etiamsi sit aliqua, nihil tamen asferri ab his potest, cur hominibus tam inimica sit, quam putatur. Itaque illæ omnes orationes, quibus iniquitatem

Et humanarum, etc. Plin., lib. II: *Toto quippe mundo et locis omnibus, omnibusque horis, omnium vocibus fortuna sola laudatur, sola arguitur, et cum conviciis colitur; volubilis, a plerisque vero et cæca etiam existimata, et in tota ratione mortalium sola utramque paginam facit.* Sic et Minucius Felix: *Soluta legibus fortuna dominatur.*

Virgilius. Cujus hæc verba sunt lib. VII Æneid., vers. 554. *Æneas loquitur:*

*Me pulsum patria, pelagique extrema sequentem,
Fortuna omnipotens et ineluctabile fatem
His posuere locis, etc.*

Atque ibi Servius ait poetam secundum Stoicos locutum esse, qui nasci et mori fati dant, media omnia fortune, eo quod vite humanæ incerta sunt omnia.

Et historicus, etc. Sallustius: locutus est in prologo Catilinariæ historie. Possunt plura in hanc sententiam testimonia ex Græcis Latinisque scriptoribus colligi. Sed hoc instituti nostri non est. Ita et Plato in IV de Legibus.

Vel, si tantum. Alii duas fortunas faciunt, bonam, malamque. At diversas fortunas esse posse, validis argumentis refellit Augustinus, lib. IV Civit. Dei, c. 18.

Illam generi hominum vexatricem constituerit. Sic reposui ex optimis et omnibus fere mss. In scriptis Em. et 1 Clarom. est, *generi humano;* in 1 Reg. rec. et cunctis editis, *generis hominum.* At infra idem Lactantius simili uitor locutione, c. 30: *Una spes homini... posita est; et mox, hominibus tam inimica.* — *Generis hominum vexatricem.* Goth., Reimm.: *Generi hominum, respectu verbi, constituerit;* genitivus pendet a vexatricem. Et lib. II, c. 15, fin.: *vexatores hominum.* Bux.

Obscurelque. Lege obscurelæ.

Hominibus inimica... et tærox, inimicus bonis. *Inimicus* cum tertio casu etiam lib. VI, c. 20, Epitom., c. 71, lib. de Ira Dei, c. 19.

Iniquitatem fortunæ lacerant. Cic. XI Philipp 2: *Cum verborum contumeliis optimum virum lacerasset.* Val. Max., lib. IV, c. 4. extr.: *Quid... fortunam, quasi præcipuum generis humani malum diuturnis conviciis laceramus?* Bux.

fortune lacerant, se suasque virtutes contra fortunam superbissime jactant, nihil aliud sunt, quam deliramenta inconsiderate levitatis.

Quare non videant nobis quibus aperuit veritatem Deus : qui sicut scimus, nihil esse fortunam ; ita scimus esse pravam ac subdolum spiritum, qui sit inimicus bonis, hostisque justis ; qui contraria faciat, quam Deus, cujus invidia causam in secundo libro (Cap. 13) explicavimus. Hic ergo insidiatur universis ; sed eos, qui nesciunt Deum, errore impedit, stultitia obruit, tenebris circumfundit, ne quis possit ad divini nominis pervenire notitiam, in quo uno et sapientia continetur, et vita perpetua. Eos autem, qui Deum sciunt, dolis et astu aggreditur, ut cupiditate ac libidine irretiat, ac peccatis blandientibus depravatos impellat ad mortem ; vel, si dolo nihil profecerit, vi et violentia deicere conatur. Idecirco enim in primordiis transgressionis non statim ad poenam detrusus a Deo est, ut hominem malitia sua exerceat ad virtutem : quæ nisi agitur, si assidua vexatione roboretur, non potest esse perfecta ; siquidem virtus est perferendorum malorum fortis ac invicta patientia. Ex quo fit, ut vitius nulla sit, si adversarius desit. Hujus itaque perversæ potestatis cum vim sentirent virtuti repugnantem, nomenque ignorarent, fortune vocabulum sibi inane fluxerunt. Quod quam longe a sapientia sit remotum, declarat Juvenalis his versibus :

Nullum numen abest, si sit prudentia : sed nos
Te facimus, Fortuna, deam, coeloque locamus.

Stultitia igitur, et error, et cæcitas, et, ut Cicero ait,

VARIORUM NOTÆ.

Se suasque virtutes, etc. Ita scribo cum mss. Regio- Put., 2 Colbert., 2 Clarom., Cant. et editis sex. Alii tres vulgati habent, et se suasque virtutes. In 8 scriptis totidemque impressis deest et se.

Contraria faciat, quam Deus. Ego tale exemplum deprehendi sine ulla mss. variatione in Augustini de Civit. Dei, lib. viii, c. 24 : *Qui (Deus) hæc contrariis causis, quam instituta sunt, abstrahit.* Melius tamen noster Firmianus de Ira, c. 5 : *Qui contraria Deo faciat.* Bon.

Hic ergo insidiatur universis. Sic omnes mss. et plerique editi ; in vulgatis nonnulli est *Hic*.

Circumfundit. Ita repositum ex mss. et quatuor editis ; in cæteris est *circumfundit*, male. Vide præcedentia.

Dolis et astu. Restitui ex 16 mss. veterum et optimis ac edit. Is. In 12 scriptis rec. et impressis est *dolis et astutia*.

Ac peccatis blandientibus. Sic reposui ex editis 3 vet. Romanis, Is. et Cellar. nec non ex omnibus mss. præter Cauc. et 1 Reg. rec. in quibus, ut et in vulgatis undecim est *peccati blandimentis*.

Vi et violentia. Voces *vi* et absunt a 15 mss. rec. et 8 editis.

Non statim ad poenam. In eadem sententia fuere nonnulli antiquiores Pares, nixi videlicet his testimoniis Matthæi, c. viii, v. 29 et 31, ac epist. ii Petr., c. ii, v. 4, S. Justinus Apolog. i pro christianis ; S. Irenæus, lib. v advers. Hæres. ; Tertullianus in Apolog., c. 27 ; Origenes in cap. xii Numer. Homil. 43 ; S. Augustinus, lib. ii de Genesi contra Manichæos, c. 17, citat illud Christi Matth., c. xxv ; *Discedite a me, maledicti, in ignem æternum, qui paratus est diabolo et angelis ejus.* Clarius adhuc testimonium vide in II Petri Epistol., c. ii, v. 4, *Partim ex Betr-*

A ignorantia rerum atque causarum, Naturæ ac Fortune nomina induxit. Sed ut adversarium suum nesciunt : sic nec virtutem quidem sciunt, cujus scientia ab adversarii notione descendit. Quæ si conjuncta est cum sapientia, vel, ut ipsi dicunt, eadem ipsa sapientia est, ignorent necesse est in quibus rebus sita sit. Nemo enim potest veris armis instrui, si hostem contra quem fuerit armandus, ignorat ; nec adversarium vincere, qui in dimicando non hostem verum, sed umbram patit. Prosternetur enim, qui alio intentus, venientem vitalibus suis ictum nec præviderit ante, nec caverit.

CAPUT XXX.

Epilogus ante dictorum ; et qua ratione sit transeundum a vanitate philosophorum ad sapientiam veram et veri Dei cognitionem, in quo solo virtus est et beatitudo.

Docui, quantum mea mediocritas tulit, longè devium philosophos iter a veritate tenuisse. Sentio tamen, quam multa præterierim, quia non erat mihi propria contra philosophos disputatio. Sed huc necessario divertendum fuit, ut ostenderem, tot et tanta ingenia in rebus falsis esse consumpta ; ne quis forte a pravis religionibus exclusus, ad eos se conferre vellet, tamquam certi aliquid reperturus. Una igitur spes homini, una solus in hac doctrina, quam defendimus, posita est. Omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut Deum cognoscat et colat : hæc nostrum dogma, hæc sententia est. Quanta itaque voce possum, testificor, proclamo, denuntio. Hic, hic est illud,

CLEO. Vide Iseum si lubet.

Ex quo fit, etc. Falsa hæc Lactantii est sententia. Virtus quidem est : sed sine adversario, vires suas non exurit.

Nullum numen abest. Sic profecto legendum ex mss. Bonon. 4 Reg. aliisque ocio, ac 12 editis, ut Juvenalis respondeat scopo. In 19 manu exaratis et 2 impressis habes, male. Hi duo versus in Juvenalis Sat. 10 circa finem. — *Nullum numen habes.* Mss., Cauc., Palat., Jun., Lips. 1. Reimn., Rost., Ven. altera 478. Paris. : *nullum numen habes.* Ultraj. : *nullum nomen habes*, cum Veneta prima 478. Variant quoque Juvenalis libri ; at menti Lactantii habes hic convenientius, quam aliorum, *abest.* Bon.

Cicero. Quem vide in Acad. quest. ubi supra. *Armis.* Iis scilicet, de quibus Paulus ad Ephes., c. vi, v. 11 et 13.

Vitalibus. Hic est pro intestinis et visceribus. — *Venientem vitalibus.... ictum.* Vitalia sunt viscera interna. Seneca ep. 99 : *Quam multis vitalia eruantur.* Ammian. Marcellin., lib. xvi, c. 12 : *Tela eorum vitalibus immergebat.* Bun.

Sentio. Ita restitui ex vetustissimis duobus Regiis, 2 Bonon. aliisque 52 mss. (absque 12 Vaticanis) ac 3 vet. Romanis aliisque 8 editis. In scriptis Cauc., 1 Reg. rec., Marm., 1 Lips. et 7 vulgatis est *Scio*.

A pravis religionibus. Sic Paulus ad Colossens. ii, vocat suspectas religiones, sapientia carentes. Observa religionis nomen in plurali in Lactantio semper in malam usurpam partem. BERTHELIUS.

Spes homini. Ita cum omnibus fere excusis manu scripti, præter 2 Reg. rec. et Goth. nonnullosque typis expressos, quibus est *hominis*.

Hic, hic est illud, etc. Sic restituo ex omnium mss.

quod philosophi omnes in tota sua vita quasi-
runt, nec unquam tamen investigare, comprehendere,
tenere valuerunt, qui religionem aut pravam retine-
runt, aut totam penitus sustulerunt. Facessant igitur
illi omnes, qui humanam vitam non instruunt, sed
turbant. Quid enim docent? aut quem instruunt qui
se ipsos nondum instruxerunt? Quem sanare regredi,
quem regere cæci possunt? Hinc ergo nos omnes, qui-
bus est cura sapientiæ, conforamus. An expectabimus
donec Socrates aliquid sciat? aut Anaxagoras in læ-
nebris lumen inveniat? aut Democritus veritatem de
puteo extrahat? aut Empedocles dilatet animum sui se-
mitas? aut Arcesilas et Carneades videant, sentiant,
percipiant?

Ecce vox de cælo veritatem docens, et nobis sole
ipso clarius lumen ostendens. Quid nobis iniqui su-
mus? et sapientiam suscipere cunctamur, quam docti
homines, contritis in querendo sciatibus suis, nun-

quam reperire potuerunt? Qui vult sapiens ac beatus
esse, audiat Dei vocem, discat justitiam, sacramen-
tum natiuitatis suæ norit; humana contemnat, diuina
suscepiat, ut summum illud bonum, ad quod natus
est, possit adipisci. Dissolutis religionibus universis,
et omnibus, quæcumque in earum defensionem dici
vel solebant, vel poterant, refutatis, deinde convictis
philosophicæ disciplinis, ad veram nobis religionem
sapientiamque veniendum est, quoniam est, ut do-
cebo, utrumque coniunctum; ut eam vel argumentis,
vel exemplis, vel idoneis testibus asseramus, et stul-
titiæ, quam nobis isti doctissimi cultores obsecrare non
desinunt, ut nullam penes nos, sic totam penes ipsos
esse doceamus. Et quæquam prioribus libris; eam
falsas arguere religiones; et hoc, cum falsam sa-
pientiam tollerem, ubi veritas sit, ostenderim; pia-
nins tamen, quæ religio, et quæ sapientia vera sit,
liber proximus indicabit.

VARIORUM NOTÆ.

vetustissimis et optimis. Bonæ. 1 Reg. 900 annor. et
Regio. Put. necnon Em. et edit. Is. ut scribitur *HIC*
in contractuum margina e regione loci, in quo con-
stitit summa rei unde iudicandum est: quod Gallice
dicimus *le Hic de la piece*, vel *voilà le Hic*: hæc ta-
men non nisi populari dicuntur sermone, non eleganti
eloquio. Nostræ lectioni favent miss. 5 Reg. alii, 1 Col-
bert., Gal. Brun., quibus est: *Hic est illud*; alie re-
petitione; Jun. 1 Colb. *Hoc; hæc est illud*; in Canoe. et
41 aliis rec. scriptis cunctisque fere impressis. *Hoc*
est illud.

Retinuerunt. Ita repõsui ex editis Tornes., Scu-
bron., Walch. et omnibus miss. præter 2 Reg. rec. et
14 impressos, in quibus est *tenuerunt*.

Sacramentum. Id est mysterium, voce a Lactantio
sepe usurpata. Id est a quo natus sit et creatus. Sic

Lactantius, lib. ii. c. 18, dicit *Sacramentum hominis*.
— *Sacramentum natiuitatis suæ norit*. Nostro loco
proxima illa ex lib. vii. c. 3: *Quare hominem fecerit*;
supra, si *sacramentum hominis conuocasset* supra
quod solus ita formalis, ut oculi ejus ad cælum directi
esset. Eun.

Utrumque coniunctum. Dicit utrumque, id est, re-
ligionem sapientiamque coniunctam. Idem, lib. iv. c. 2,
fin. dicit: *Sapientiam cum religione sic coherere, ut*
diuelli utrumque non possit. Ibid., c. 3: *Sapientia cum*
religione inseparabili nexu coheret; ibid., c. 4: *Apparet,*
quæ illarum se conjunctio sint sapientia et religio; ibid.,
c. 5: *Sapientiam et religionem non posse diuelli*. Eun.

Et hoc. Scilicet tertio libro; quod bene coheret
prioribus libris. Itaque restitui hoc cum Cellario ex
miss. præter 6 Reg. in quibus legitur et *hic*, ut in
cunctis fere vulgatis.

ANALYSIS LIBRI QUARTI

QUI INSCRIBITUR DE VERA SAPIENTIA ET RELIGIONE.

Partes libri hujus quatuor sunt: *Proemium*, c. 1,
2, 3, 4; *Institutio de Christo*, a cap. 5 usque ad 29;
Explicatio questionis, quomodo duas personas, Patrem et
Filius, sint unus Deus, cap. 29; *Admonitio de causis*
hæresium (cap. 30).

Proemium tria continet: querelam de introducto
deorum cultu, quem omnis injustitia et impietas est
consecuta; causas cur sapientia a philosophis non sit
inuenta, quia vixit extra fines suos eam quæsi-
erint, nec ad Iudeos accesserint, diuinam laud dubie
providentia derelicti, nec inde scire potuerunt veri-
tatem; denique disputationem de sapientiæ et reli-
gionis vinculo, ubi docetur apud solos christianos sa-
pientiam cum religione esse coniunctam, a quibus
unus Deus colatur: non apud ethnicos, quorum reli-
gio vana sit, et a philosophia discreta, quorum item
cultus diuinus contra omnem sit rationem.

Institutio de Christo complectitur doctrinam de
Christi cognitione, persona, nomine, natiuitate, dua-
bus naturis, miraculis, passione, cruce.

Cognitionem Christi hauriendam monet ex pro-
phetis, qui omnibus ethnicorum scriptoribus anti-
quiores sint (cap. 3).

Personam subsistentem ante mundum conditam; a
peoque generatum fuisse Christum demonstrat testi-

monio Trismegisti, Sibyllarum, et Salomonis Proverb.
(cap. 6).

Nomen Christi proprium soli Deo Patri scribit no-
tum esse, nec ante id publicatum iri, quam dispositio
fuerit dei impleta. Jesum tamen inter homines nomi-
nari; Christum autem non proprium ejus nomen
esse, sed nuncupationem potestatis et regni (cap. 7).

Natiuitas Christi duplex asseritur; una in spiritu,
altera in carne. Illa non ex coniugio ac permixtione
femine alicujus, neque ex Deo qui mas sit et femina,
sicut Orpheus et Hermes putarunt, sed incompre-
hensibiliter cum voce ac sono ex Dei ore proces-
sisse dicitur, sicut verbum; unde merito sermo
et verbum Dei nuncupatur. rectius tamen *λόγος*
apud Græcos (cap. 8 et 9). Hæc de virgine na-
tus manifestatur, cujus natiuitatis exponitur a Lac-
tancio necessitas, forma, locus, finis. Necessitas,
quia enim Iudei magnis a Deo beneficiis affecti a di-
uina lege desciverant, filium suum primogenitum de-
labi jussit e cælo Deus, ut religionem sanctam trans-
ferret ad gentes (cap. 19 et 11). Forma externa des-
pecta fuit et humilis, ut ingratus in Deum populus in
errorem maximum induceretur (cap. 11). Forma in-
terna est, quod virginem elegit, cujus utero se insi-
nuauit, quod minime incredibile videri debet, cum

animalia quædam vento et aura concipere soleant, et A hujusmodi Christi nativitas a prophetis fuerit prædicta. Locus nativitatis Judæa nominatur, in qua ideo nasci voluit, et quidem ex semine Judæorum, ne, si fuisset alienigena, justam posset excusationem de lege prætereundere, quod eum non suscepissent. Fines nativitatis Lactantius recenset varios, ut universis gentibus, quæ sub cælo sunt, Dei singularis et veri sanctum mysterium revelaret (cap. 12). Item ut per omnia summo Patri similis existeret, essetque et ipse ut Pater, ἀπαύτως et ἀκρίτως (cap. 13).

Duas quoque in Christo naturas, divinam et humanam, auctor affirmat. Divinam quia illa ex operibus quæ fecit, apparuerit, et quia Deum Esaias, Hieremias et David Christum prædicaverint. Humanam, quia hæc ex passione, quam pertulit, apparuerit; quia item Hieremias, Esaias, Moses, Nathan hominis filium Christum futurum prædixerint (cap. 14). Et Zacharias propheta sacerdotum et personam ipsam sacerdotalem determinavit.

Miracula Christi recensentur varia, eaque tum a prophetis, tum a sibyllis prædicta, ac proinde minime magica fuisse capite 15 ostenditur.

Passiones Christi docentur causæ procreantes et impulsivæ, forma, consequentia et adjuncta. Causæ procreantes fuerunt pharisæi et sacerdotes. Impulsivæ doctrina Christi et scandalum ab humilitate ejus sumptum, itemque ex eo quod Moysi legem solveret, sabbatis non vacando: quod circumcisionem vacue faceret: quod abstinentionem suillæ carnis auferret, quæ tamen omnia docet antea fuisse a prophetis prædicta (cap. 16 et 17). Forma passionis historica recensione captivitatibus et crucifixionis Christi declaratur; cui subijcitur detestatio facti, et testimoniorum enarratio, quibus passio illa fuit prænuntiata (cap. 18). Consequentia passionis sex enumerantur, miracula, custodia sepulchri, resurrectio, explicatio Scripturæ de Christi œconomia a Christo ipso ad discipulos facta, adscensio in cælum, plena Evangelii revelatio per apostolos (cap. 19, 20, 21). Adjuncta dignitas passionis contra ethnicos defenditur, qui humilitate et passione Christi offendebantur (cap. 22).

Lactantius affirmat oportuisse Christum non Deum tantum, sed et hominem esse et pati, hoc argumento: Quicumque hominibus præcepta dat, ac vitam morisque aliorum fingit, hunc oportet facere præcepta, ut videant alii possibilia esse quæ præcipit, nec contemnant doctorem: oportet item ut e cælo veniat, cum in homine interna et propria doctrina esse nullo modo possit, et cælestis doctor in docendo perfectus

et consummatus sit: denique necesse est, ut corpus assumat humanum: eo quod mortales oculi claritatem Dei non conspiciere, nec Deus expers corporis homines docere possit; quod item excusationem carnis delictis suis obtinentes redarguere non possit, nisi et ipse carne fuerit indutus, ut ostendat carnem etiam posse capere virtutem (cap. 23 et 24). Atqui Christus talis a Deo Patre doctus nobis datus est, qui præceptis, justitiæ suæ eradire homines debuit; igitur et Deum illum esse oportuit, ut doctrinam perfectam proferret, et auctoritate cælesti necessitatem parendi hominibus imponeret: et hominem, ut exempla virtutis homini præbere posset, et desideris carnis edomitis doceret, non necessitatis esse peccare, sed propositi ac voluntatis (cap. 25).

Corporatus igitur est, inquit porro auctor, ut homini virtutis et exempla et incitamenta præberet: passus est, ut quemadmodum aliis miraculis mystica quædam adumbravit, ita iis quæ passus est, significaret, odio futuram sapientiam, bonosque pressuras ac labores varios experturos. Passus item est, ut patientiam, mortisque contemptum traderet homini.

De cruce tandem agens, primum causas reddit, cur Christus hoc infami supplicii genere affici voluerit: nimirum ne quis esset omnino, qui eum non posset imitari. Deinde, ut integrum corpus ejus conservaretur, quod die tertio resurgere ab inferis oportebat; præterea quod exaltari eum in cruce necesse fuit, ut omnibus gentibus passio Dei innotesceret: quemadmodum expansione manuum in cruce congregationem gentium ex omnibus locis ad Ecclesiam præsignificavit (cap. 26). Hinc disserit de vi signi crucis, quod fuget demones et confundat aruspices; ex quibus effectus religionis christianæ veritatem demonstrat (cap. 27). Inferique inde, abijciendas esse vanitates, et verum Deum cognoscendum colendumque (cap. 29).

Tertia libri parte expeditur quæstio, quomodo, cum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen esse assaverimus, Deum Patrem et Deum Filium. Respondet Lactantius, unam atrique mentem, unum spiritum, unam esse substantiam; ut fontis et rivi, ut solis et radii, ut manus et corporis, et ut civili jure domus una et unus Dominus nominatur, quando Pater nomen Domini et potestatem Filio concedit. Denique unum Deum esse tam Patrem, quam Filium ab Esaia quoque et Osea prophetis ostendit (cap. 29).

Ultima parte disserit de causis hæresium, quas dicit esse avaritiam et superbiam, ignorationem Scripturæ, falsorum prophetarum admirationem (cap. 30).

LIBER QUARTUS.

DE VERA SAPIENTIA ET RELIGIONE.

CAPUT PRIMUM.

De priore hominum religione, et quomodo error trans-

VARIORUM NOTÆ.

De verâ sapientia et religione. Recte, ut colligitur, tum ex mss. et editis codicibus, tum ex ipsomet Lactantio Div. Inst., l. iv, c. 3, et l. vii, c. 1. In mss. 1 Lips. legitur, de vera Philosophia. Hoc præcipue libro indicat causas Lactantius, cur et quomodo ignorantia caligo mundum invaserit. — De vera Sapientia. Editio prima Sublacenensis: De vera Sapientia et Religione. In Epit., c. 41: Ad veram Religionem Sapientiamque veniamus, et quidem conjuncte, quia coherent, de utraque dicendum est. Ben

fusus sit in omnem ætatem, ac de septem Græciæ sapientibus.

Cogitanti mihi, Constantine imperator, et cum

Cogitanti mihi. Ita omnes editi et cuncti prope mss. Sic hunc librum incohavit Lactantius ad imitationem Minucii Felicis in Octavio, qui sic incipit: Cogitanti mihi, et cum animo meo Octavii boni et fidelissimi contubernalis memoriam recensenti. Lactantiani mss. 4 Bon. antiq., 3 Reg., Lips., Pal., Marm. pro cogitanti habent consideranti.

Constantine imperator. Has voces admittunt mss. 2 Regii, quorum unus est omnium antiquissimus; alter bonæ notæ, Lips. Goth. Marm. multique alii scripti

animo meo sæpe reputanti priorem illum generis humani statum, et mirum pariter, et indignum videri solet, quod unius sæculi stultitia religiones varias suscipientis, deosque multos esse credentis, in tantam subito ignorationem sui ventum est, ut ablata ex oculis veritate, neque religio Dei veri neque humanitatis ratio teneretur, hominibus non in cælo summum bonum quærentibus, sed in terra. Quam ob causam profectio sæculorum veterum mutata felicitas est. Cœperunt enim, relicto parente et constitutore omnium Deo, insensibilia digitorum suorum figmenta venerari. Quæ pravitas quid effecerit, aut quid malorum attulerit, res ipsa declarat. Aversi namque a summo bono, quod ideo beatum ac sempiternum est, quia videri, tangi, comprehendere non potest, et a virtutibus ei bono congruentibus, quæ sunt æque immortales, ad hos corruptos et fragiles deos lapsi, et studentes iis rebus, quibus solum corpus ornatur, aliter, delectatur, mortem sibi perpetuam cum diis et cum bonis corporalibus quæsierunt; quia morti corpus omne subjectum est. Insecuta est igitur huiusmodi religiones injustitia et impietas, sicuti fuerat necesse. Desierunt enim vultus suos in cælum tollere: sed deorsum mentes hominum depressæ, terrenis ut religionibus, sic etiam bonis inhærebant. Secutum est dissidium generis humani, et fraus, et nefas omne; quia spreto æternis atque incorruptis bonis, quæ sola debent ab homine concupisci, temporalia et brevia maluerunt, majorque hominibus ad malum fides fuit, qui pravam recto, quia præsentius fuerat prætulerunt.

Sic humanam vitam prioribus sæculis in clarissima

VARIORUM NOTÆ.

et editi, teste Gallæo, ex quibus sunt Fasitell., Betul., Tornes., Thys., Gall., Cellar., Waich., Soubr. Absunt a 32 scriptis et nonnullis impressis, et præsertim in ed. Sublac.

Et cum animo meo sæpe reputanti. Præpositio cum in 5 mss. Oxoniensibus et in editione Florentina desideratur; extat autem in cæteris tum mss. tum editis, et apud Minutium Felicem, quem hic imitatus est Lactantius, ut supra admonui.

Et mirum pariter, etc. Lact., l. i, c. 11: *Id et doctis pariter et indoctis persuasum est.* De Opif., c. 8: *Ministeriis et instructis pariter et ornavit.* Elegantissimus Plinius, l. vii, ep. 19: *Mæque et novo pariter et rescisso vulnere adficiet;* et l. x, ep. 44 (36): *et suscepimus pariter et solvimus.* Solus Cyprianus vel centies et pariter et posuit. In versibus Ovidius, pro et pariter et, sæpe adhibet et pariterque, l. xiii Metamorph., vs. 422.

Et vitam pariter regnumque reliquit. Bon

Cœperunt. De hac defectione et hominum insipientia, vide Paulum ad Romanos, c. i, 21, 23, 24.

Effecerit. Sequor lectionem omnium fere mss. et 9 typis vulgatorum. In Reg. rec. est *effecit*; in 5 scriptis rec. et totidem editis, *fecerit*.

Quia videri, tangi, etc. Sic Paulus I ad Corinth., c. 2, de Sapiencia Dei ait quod oculis non vidit, et auris non audiuit, et in cor hominis non ascendit.

Inhærebant Mss. Tornes. adhærebant; 1 Bon. antiqu. Jun., Chr., ed. Is. Inhæserunt.

Sapiencia occiderat. Sic lego cum edit. 2 vet. Rom. 1468. 1470. Venet. 1490. Tornes. 1579. Soubr., Genev. 1713. Cellar., et Waich. et omnibus mss.

A luce versatam caligo ac tenebræ comprehenderunt; et quod huic pravitati congruens erat, postquam sublata sapientia est, tum demum sibi homines sapientum nomen vindicare cœperunt. Tum autem nemo sapiens vocabatur, cum omnes erant. Utinamque nomen illud aliquando publicum, quamvis ad paucos redactum, tamen vim suam retineret. Possent enim fortasse pauci illi vel ingenio, vel auctoritate, vel assiduis hortamentis liberare populum vitis et erroribus. Sed adeo in totum sapientia occiderat, ut ex ipsa nominis arrogantia nullum eorum, qui vocarentur, appareat fuisse sapientem. Et tamen prius, quam hæc philosophia, quæ dicitur esse, inveniretur, septem fuisse traduntur, qui primi omnium, quia de rebus naturalibus querere ac disputare sunt ausi, sapientes haberi appellarique meruerunt.

O miserum calamitosumque sæculum, quo per orbem totum septem soli fuerunt, qui hominum vocabulo cicerentur; nemo enim potest jure dici homo, nisi qui sapiens est. Sed si cæteri omnes, præter ipsos, stulti fuerunt, ne illi quidem sapientes, quia nemo sapiens esse vere judicio stultorum potest. Adeo ab his absuit sapientia, ut ne postea quidem in crescente doctrina, et multis magnisque ingeniis in id ipsum semper intentis, potuerit perspicui veritas et comprehendere. Nam post illorum septem sapientum gloriam, incredibile est, quanto studio inquirendæ veritatis Græcia omnis exarserit. Ac primum, nomen ipsum sapientiæ arrogans putaverunt, seque non sapientes, sed studiosos sapientiæ vocaverunt. Quo facto, et illos, qui temere sapientum sibi nomen asciverant, erroris stultitiæque damnaverunt, et se

præter 1 Clarom. et 12 edit., quibus est *sapientia occiderat*. — *Sapientia occiderat.* Hæc vera scriptura valde in libris depravata. Sic l. v, c. 4, extr.: *Occurram esse omnem philosophiam*; l. ii, c. 10: *Occidere in totum*, ut hic dixit. Cicero in Catone, c. 20, extr.: *Ut superiorum ætatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis*; l. i de Legib., c. 12: *Jam amicitie nomen occidit.* Bon.

Apparent. Reposui ex editis 4 et cunctis prope mss. In Jun. et 10 excusis est *apparuerit*; in 3 scriptis rec. *apparuit*; in 1 Clarom. *appareret*.

Esse inveniretur. Vera lectio, quam non intelligentes librarii 12 scripserunt *esset inventa*; 3 rec. *esse inventa*, corrupte.

Septem fuisse traduntur, etc. Sic lego cum omnibus fere mss. et vulgatis sex. In 4 scriptis rec. et 8 editis est: *Septem fuisse traduntur primi omnium, qui quia de rebus, etc.* Septem autem illi primi sapientes sunt Thales, Pittacus Mitylenæus, Bias Priænsis, Solon, Cleobulus Lindius, Chilo Lacedæmonius, Periander. His addunt aliqui Anacharsim Scytharum. De quibus Laertius, libro i.

Cicerentur. Ms. Jun. legit *credentur*. Nihil mutandum censui. *Cicerentur* est *vocarentur*. Sic Lucret., l. v:

Dissonites soleant voces variasque ciere.

Livius, *ciere patres*. Virg. vi, *Æneid.*:

Quo non præstantior alter
Ære ciere viros.

Putaverunt. Pythagoras scilicet, de quo vide supra libro iii c. 2 et 14.

quoque ipsos ignorantie, quam quidem non dissimulantur. Nam ubicumque rerum natura ingenis eorum quasi manus opposuerat, ne rationem possent aliquam reddere, testificari solebant, nihil scire se, nihil cernere. Unde multo sapientiores inventiuntur, qui se aliqua ex parte viderunt, quam illi qui se sapere crediderant.

CAPUT II.

Ubi querenda sit sapientia; quare Pythagoras et Plato non accesserunt ad Judæos.

Quare, si neque illi fuere sapientes, qui sunt appellati, neque posteriores, qui non dubitaverunt insipientiam confiteri; quid superest, nisi ut alibi sit querenda sapientia, quando non est, ubi querebatur, inventa? Quid autem putemus fuisse cause, cur tot ingenis totque temporibus summo studio et labore quæsitâ non reperiretur; nisi quod eam philosophi extra fines suos quæsierunt? (Qui quondam peragratâ et exploratis omnibus nusquam ullam sapientiam comprehenderunt, et alicubi esse illam necesse est;

A apparet. Illic potissimum esse querendam, ubi utilitatis titulus apparet; cuius velamento Deus, ne arcanum sui divini operis in propatulo esset, thesaurum sapientiæ ac veritatis abscondit. Unde equidem soleo mirari, quod cum Pythagoras et postea Plato, amore indagandæ veritatis accensi, ad Ægyptios, et Magos, et Persas usque penetrassent, ut earum gentium ritus et sacra cognoscerent (suspectabantur enim, sapientiam in religione versari) ad Judæos tamen non accesserint, penes quos tunc solos erat, et quo facilius ire potuissent. Sed aversos esse arbitror divini providentia, ne scire possent veritatem; quia nondum fas erat alienigenis hominibus religionem Dei veri iustitiamque notescere. Staturat enim Deus, appropinquante ultimo tempore, ducem magnum cœlites mittere, qui eum perfido (Vid. *Math. xxi*) ingratoque populo ablatam, exteris gentibus revelaret. Qua de re in hoc libro aggrediar disputare, si prius ostendero, sapientiam cum religione sic coherere, ut divelli utrumque non possit.

VARIORUM NOTÆ.

Manus opposuerat. Con. *opposuerat.* Lips. pejus, *adposuerat.* Sen., l. ii de Ira, c. 4: *Tunc maxime illi opponenda manus sunt.* Senec., *Trag. in Herc.* Oet. 4, 1243: *Has ego opposui manus.* Variabant quoque libri in Ovid., l. iv *Fast.*, 178: *Opposuitque manum.*

Viderunt. Quidam legunt *videra.*

Crediderunt. Ex quamplurimis et antiquissimis mss. ac 5 veteribus editis est; in ceteris, *crediderunt.*

Nusquam ullam sapientiam. Ita scribo cum omnibus ferme mss. et vulgatis. In edit. Ald., Thomas., Thys., Gall., nullam, mendose; in 1 mss. Reg. rec. *illam.*

Illic. Mss. 10 rec., *ibi.*

Stultitia iudicis. Vide Paulum in oratore ad Corinth. c. 1, v. 20, 22, 24, etc. Vide etiam S. Hieronymum, l. iv de Trinitate, circa finem.

Arcanum sui divini operis. Post *arcanum* mss. 1 Bonon. antiq. et 4 edit. rec. addunt *summi*, quod abest a ceteris, et ut glossæm exponi.

Quod cum Pythagoras, etc. Contra Hieronimus Pythagoræ; multa et Aristobolus Pythagoram ex Mosis lege didicisse non dissimulat. Clemens, l. i Strom.; Eusebius, l. ix *Hist.*, c. 3, et Joseph., l. i contra Appionem; ex recentioribus Seldenus non alia tantum, sed et Trinitatis nomen tetragrammaton Jehova et cognovisse, et *reperisse* vocasse probabiliter asserit. Syncl. in de Diis Syr., c. i. Certe filice suæ nomen Judæum imposuit. Duas habebat, Sarum et Myriam, et est apud Photium (ad. col. ix. *Horæ*). — *Quod cum Pythagoras.* De hoc Valerius, l. viii, de Studio et industria. Ecclesiasticorum de his suffragia colligimus. Legem primam Hieronymus ex rom. iv, epistolam ad Paulinum scripam, quæ inter illos cum hoc capite convenit. Augustinus, l. viii *Civ.*, c. 4: Plato, inquit, cum esset Atheniensis hostis apud suos loco natus, et ingenio mirabili longe suos condiscipulos anteciret, parum tamen putans perficiende philosophi sufficere seipsum, ad Socratem disciplinam, quam longe lateque perant, peregrinatus est, quaquaversum eum alicujus nobilitate scientia percipienda famam rapiebat. Itaque et in Ægypto didici quæcumque illi magna habebantur ac dorebantur, etc. Meminit ejusdem contra Academ., l. iii, c. 23. Ambrosius quoque, serm. 18, in psal. cxviii, testatur Platonem eruditissimæ gratia, ut Moisaicæ legis oracula et prophetarum di-

cta cognosceret, in Ægyptum esse profectum. Sæto Platonem et Pythagorem disciplinarum bonæ ex parte ex doctrina fluxisse moisaicæ: id quod de Platone Euseb. per totum quidecimum de Preparatione evangel. librum multis et evidentibus exemplis docet. Et Cyrillus contra Julianum fœdissimis testimoniis hoc idem dicit. Origenes, contra Celsum, l. vi, testatur, Platonem ea, quæ in Phædro scripsit, ab Hebræis transcripsisse. Ambrosius ad quemdam Irenæum scribens, ep. vi, l. i, testatur, Pythagoram ex populo Judæorum genus duxisse, et Moysen legisse, indeque sua accepisse symbola. Mirum itaque est, cur Lactantius dicat, ipsos ad Judæos non pervenisse. *Barut.*

Ad Judæos... non accesserint. At alii patres eos non tantum conversatos esse cum Judæis, sed etiam ideo Ægyptum adisse tradunt, ut Mosis doctrinam cognoscerent. Malchus in Vita Pythagoræ confirmat, hunc non modo Arabas et Ægyptios, sed et Hebræos et Chaldæos adisse. *Bun.*

Aversos... ne scire possent. Nullam, immo falsam esse hæc rationem, observavit Vockerodt in diss. de Notitia Divin. literarum inter Gentēs, p. 276. *Bun.*

Notescere. Ita restitui ex veterinis mss. 5 Reg., 2 Bonon., Cauc., et 3 mss. recentioribus. In 3 rec. est *noscere*; in 10 rec. et in vulgatis est *cognoscere*.

Ultimo tempore. Per ultimum tempus intelligit Lactantius tempus novi fœderis, quod in sacro codice ponit pro tempore novi testamenti Kinchi non male pluribus observavit. *Watson.*

Ducem magnum, etc. Jesum Christum Magnum dicit, comparatione Moyses vel Josue. Propheta Christum quandoque principem appellatum, ut Esaias, l. cap. ad quem locum hic respexisse videtur. Ecce, inquit, sicut persona Patris, testem populus dedit eum, ducem ac præceptorem Gentibus. Ecce gentem quam nesciebas vocabis, etc.

Exteris gentibus. Recte, id est, pagani, quos Judæis opponit auctor noster sed et infra, cap. 11, dicit, *ad exteras converteret nationes.* Beulæi editio habet, *ceteris gentibus.* sed minus bene; alia editiones legunt *ceteris nationibus.* Recte Hieronymus ex antiquis editis legit *exteris gentibus.* — *Exteris gentibus.* Hanc quam Callistus eiecerat, lectionem habent Salsburg., Rost., Roman., etc., ep. cap. xiiii. *Ut illam sibi plebem fideliores de ceteris gentibus congregaret.* *Bun.*

CAPUT III.

Sapientia et religio divelli non possunt; necessarium est ut naturæ Dominus sit unusquisque pater.

Deorum cultus, ut in priore libro docui, non habet sapientiam, non modo quia divinum animal hominem terrenis fragilibusque substernit, sed quia nihil ibi disseritur, quod proficiat ad mores excolendos vitamque formandam: nec habet inquisitionem aliquam veritatis, sed tantummodo ritum colendi, qui non officio mentis, sed ministerio corporis constat. Et ideo non est illa religio vera judicanda; quia nullis iustitiæ virtutisque præceptis erudit efficitque meliores. Ita philosophia, quia veram religionem, id est summam pietatem non habet, non est vera sapientia. Nam si divinitas, quæ gubernat hunc mundum, incredibili beneficentia genus hominum sustentat, et quasi paterna indulgentia fovet, vult profecto gratiam sibi referri, et honorem dari: nec constare homini ratio pietatis potest, si cælestibus beneficiis extiterit ingratus; quod non est utique sapientis. Quoniam igitur, ut dixi, philosophia et religio deorum disjuncta sunt, longeque discreta, si quidem alii sunt professores sapientiæ, per quos utique ad deos non aditur, alii religionis antistites, per quos sapere non discitur; apparet, nec illam esse veram sapientiam, nec hanc religionem. Ideirco nec philosophia potuit veritatem comprehendere, nec religio deorum rationem sui, qua caret, reddere. Ubi autem sapientia cum religione inseparabili nexu cohereret, utrumque verum esse necesse est; quia et in colendo sapere debemus, id est scire, quid nobis et quomodo sit colendum, et in sapiendo colere, id est re et acta, quod scelerimus, implere.

Ubi ergo sapientia cum religione conjungitur? Ibi scilicet, ubi Deus colitur unus; ubi vita et actus omnis ad unum capit et ad unam summam refertur;

A denique iidem sunt doctores sapientiæ, qui et Dei sacerdotes. Nec tamen moveat quicquam, quia sæpe factum est, et fieri potest, ut philosophus aliquis deorum suscipiat sacerdotium: quod eum sit, non tamen conjungatur philosophia cum religione; sed et philosophia inter sacra cessabit, et religio, quando philosophia tractabitur. Illa enim religio muta est, non tantum, quia mutorum est, sed quia ritus ejus in manu et digitis est, non in corde, aut lingua, sicut nostra quæ vera est. Ideirco et in sapientia religio, et in religione sapientia est. Ergo non potest segregari; quia sapere nihil aliud est, nisi Deum verum iustis ac piis cultibus honorare. Multorum autem deorum cultus non esse secundum naturam, etiam hoc argumento colligi potest et comprehendi: Omnem Deum, qui ab homine colitur, necesse est inter scilicet ritus et precesiones patrem nuncupari; non tantum honoris gratia, verum etiam rationis; quod et antiquior est hominæ, et quod vitam, salutem, victum præstat, ut pater. Itaque et Jupiter a precantibus pater vocatur, et Saturnus, et Janus, et Liber, et ceteri deinceps; quod Lucilius in deorum concilio irridet:

Ut nemo sit nostrum, quin pater optimi divum:
Ut Neptuni pater, Liber, Saturni pater, Mars,
Jani, Quirini pater, nomen dicatur ad unum.

Quod si natura non patitur, ut sint unus hominis multi patres (ex uno enim præcreatur) ergo deos etiam multos colere contra naturam est, contraque pietatem.

C Unus igitur colendus est, qui potest vere pater nominari. Idem etiam dominus sit necesse est; quia sicut potest indulgere, ita etiam coercere. Pater ideo appellandus est, quia nobis multa et magna largitur: dominus idcirco, quia castigandi ac puniendi habet maximam potestatem. Dominum vero eundem esse, qui sit pater, etiam juris civilis ratio demonstrat.

VARIORUM NOTÆ.

Officio mentis. Idcirco lex jubet, ut Dominum ex toto corde amemus.

Ita. Sic vet. edit. Rom. et omnes ms. præter recentissimos 1 Reg. et 2 Colb., in quibus, ut in editis, est *Itaque*.

Hanc religionem. Subaudi *veram*.

Qua caret. Ita reposui ex ms. et 12 vet. editis. *Quia recentiorum editorum est.*

Utrumque verum esse. Francius legendum conficiebat, utrumque verum esse.

Ubi autem sapientia cum religione inseparabili... implere. Interea hæc sectio neglecta est in primis edit. Subl. Rost., Ven. 1471, et præsertim in ed. Sublac. Bon.

Conjungitur? Ibi scilicet. Ex ms. et plerisque impressis addidi *ibi*, quod 1 scriptis et 2 editis rec. deest.

Vita et actus. Sæpe nostro actor, ut Miancio et alii, est actio. Vid. l. iii, c. 19; l. iv, c. 3; l. v, c. 9, de Ira c. 12, c. 17. Bon.

Doctores sapientiæ. Id in christiana religione factum est, quia apostoli sunt doctores et sacerdotes et prædicant doctrinam Evangelii, et sacris præsent mysteriis.

Ut Pater. Spoliat deos Gentium patre epitheto

auctoritate juris et naturalis et civilis: quod certe in ipsos non competit. Quia patris nomen non modo soli Deo, sed etiam semper convenit. Illi autem, quia aliquando patres, et esse, et nominari ceperunt, dii esse non possunt. Nam Deus *ἄλλοτερος* est pater, qui genuit etiam filium *ἄλλοτερος*. Est enim *ὁὐδὲν ἄλλοτερος*, ut Nomen eum compellat. Ipsi autem in tempore nati sunt, si volumus Hesiodo fidem habere. Non opus est hic allegare auctoritatem Christi, qui apud Matth. cap. xxiii, unum esse dicit Patrem, eum nempe, qui in coelis est. BERULIUS.

Pater, nomen dicatur ad unum. Fr. Douza et Seidenius legunt, omnes dicimus ad unum. Vide Seldenum de Diis Syris Syntag. ii; sic edidit etiam Cl. Vossius de Idololatria lib. ii, cap. 16. GALLIUS. — Hi res versus ex Lucilio Satyris desumpti sunt.

Multi patres. Lego *multi* cum msa. et Gessario. Valgati habent *plures*.

Juris civilis ratio demonstrat. Patribus olim summa in liberos erat potestas, adeo ut jus vitæ ac necis habuerint, quemadmodum domini in servos (l. 11, D. de suis et leg. hæc. l. fin., c. de Patr. potest., l. 1, Cod. Theod., de Caus. liber.). Sæpius in Hermogen. et Simplicius in Epict. Hæc patris in liberos majestas ab Antica lege migravit Romanam (sub Consulib.),

Quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos A habere ullam firmitatem religio potest, quando certo et stabili domicilio caret. Cultus igitur deorum veri esse non possunt, eodem modo, quo matrimonium dici non potest, ubi mulier una multos viros habet sed hæc aut meretrix, aut adultera nominabitur; a qua enim pudor, castitas, fides abest, virtute careat necesse est. Sic et religio deorum impudica est incesta, quia fide caret, quia honos ille instabilis et incertus, caput atque originem non habet.

CAPUT IV.

De sapientia iidem et religione, atque de jure patris et domini.

Quibus rebus apparet, quam inter se conjuncta sint sapientia et religio: sapientia spectat ad filios, quæ exigit amorem; religio ad servos quæ B exigit timorem. Nam sicut illi patrem diligere debent et honorare, sic hi dominum colere ac vereri. Deus autem, qui unus est, quoniam utramque personam sustinet, et patris, et domini; et amare eum debemus, quia filii sumus, et timere quia servi. Non potest igitur nec religio a sapientia separari, nec sapientia a religioni secerni; quia idem Deus est, qui et intelligi debet, quod est sapientiæ, et honorari, quod

VARIORUM NOTÆ.

Athenis enim Solon legem tulit *περι τῶν ἀρχόντων*, qua filium necare parenti permissum, ut auctor est Sext. Empiric. libro III, Pyrrhon. Hypoth.

Nisi habeat in eos domini potestatem. Hæc lectio est multorum mss. inter quos sunt duo vetustissimi Regii, et 5 edit. Sic et Lactantius, lib. V, cap. 6, scribit *jure dominorum*. In 6 scriptis et decem impressis legitur *domini*, quæ vox deest in 2 mss. Reg. rec. et 2 vet. edit. Rom.

Paterfamilias, etc. Quemadmodum paterfamilias dicitur is, qui in domo dominum habet, quamvis filium non habeat: sic servientium quoque solemus appellare familiam, auctore Ulpiano, leg. Pronuntiatio, § Famil. appel., ff. de verb. sig. Et ob id (teste Macrobio) majores omnem dominis invidiam, omnem servis contumeliam detrahentes, dominum patremfamilias, servos familiares appellaverunt. *BETULEUS.*

Et filius manumittitur. *καταχρηστικός* id quidem. Nam proprie liberi emancipantur, servi manumittuntur. Hoc claret ex tit. 5 Instit. qui est de Libertinis. Illud ex tit. 12, qui docet quibus modis jus patriæ potestatis solvatur. Utrumque quidem a manu, id est imperio dictum. Cæterum emancipandi verbum etiam ad alias res pertinet, de quo videndus est Budæus in Aneotation. prioribus. *BETUL.*

Patroni nomen accipit. Servis, quibus domini summum libertatis pretium persolvebant, nomen ex se vel alterum, vel etiam tertium dabant. Prænomen Marci Damas Persianus a patrono accepit. Tertiū meminit etiam Juvenalis,

Tanquam habeas tria nomina.

Id est: per manumissionem, ultra servile nomen, prænomen et nomen a patrono acquisiveris. Eodem id modo fiebat, quo hæredes testamento in nomen familiarumque adoptabantur. Qui vero a dominis manumittebantur, alii cives Romani fiebant, alii dediti, alii Latini. De quo post Theophilum Institutionum paraphrastæ, vide Pollitianum cap. 54; Miscel. Alciatum, cap. 14 libri 1. Parerg.; Alexandrum ab Alexandro libro IV, cap. 10, Genial. dierum. *BETUL.*

Quia et indulgere. Ita cum cunctis editis omnes mss. excepto uno Reg. in quo erat a prima manu qui; et sic legere mallem. Vide seq.

Quia pater est. Additum est ex omnibus fere mss. et plerisque editis.

Si multi. Quare Terentianus ille Servus scire volebat quotnam sibi essent domini. Hinc Philo Judæus post Homerum Iliad. VI, ait *bonam non esse multorum dominationem*; unus igitur sit dominus, sit unus rex.

Et incesta. Mss. 4 rec. et 8 impressi *incerta*: sed minus bene.

Incertus. Ita omnes scripti, dempto 1 Reg. recentiore, et omnes editi præter 4 quibus est *incestus*. Recte Thomasius defendit lectionem *incertus*.

Deus. Constructio phrasidis vitiosa; dicere debuisset: *Deum... et amare debemus*.

Utramque personam sustinet. Sic de Ira c. 23: *Utraque persona in eo venerabilis. Persona, id est, munus, conditio.* Saepe Cicero, personam tenere, sustinere; c. g. I. II de Oratore cap. 24: *Tres personas unus sustinet... meam, adversarii, iudicis.* *BON.*

Et timere, quia servi. Timor apud Prophetas fere reverentiam majestatis divinæ, adeoque religionem significat: cum Apostolos timorem cum Philosophis mali opinionem dicat, quam odium comitatur, juxta tragicum illud tyrannicamque: *Oderint, dum metuant.* Hoc modo Dominum timent, qui non bonitatem

D ejus inestimabilem, sed justitiam inevitabilem considerant: non ut salvatorem amant, sed ut judicem et quasi Vajovem quendam extimescunt. Timorem autem idem cum religione apud Prophetam et Sapientem esse, testatur Græca translatio: *εὐσεβείαν*, id est, religionem (sic enim Tertull. interpretatur) idem quod est sapientia, dicit. Pari modo exponunt etiam oraculum Propheticum, *πνεῦμα γνώσεως καὶ εὐσεβείας ἐμπλήσει αὐτόν*. Ex his facile colligere est, quæ significatione utrinque timoris vox accipienda sit; nec sine Scripturæ exemplo Lactantium timorem, hoc est, religionem cum sapientia tam arcto vinculo copulasse. Videtur autem Lactantius alludere ad illud Malach. I: *Filius honorat Patrem et servus dominum suum.* Si ergo pater ego sum, ubi est honor meus? et si Dominus ego sum, ubi est timor meus? Quo loco procul dubio timoris nomen pro veneratione accipiendum est, et sollicitudine, ne is offendatur per nos, quem summo studio colimus et amamus; et id ipsius, non nostri causa. *BETULEUS.*

est religionis. Sed sapientia præcedit, religio sequitur: quia prius est, Deum scire, consequens, colere. Ita in duobus nominibus una vis est, quamvis diversa esse videatur. Alterum enim positum est in sensu, alterum in actu. Sed tamen similia sunt duobus rivis ex uno fonte manantibus. Fons autem sapientie et religionis, Deus est: a quo hi duo rivi si aberraverint, arescant necesse est; quem qui nesciunt, nec sapientes esse possunt, nec religiosi.

Sic fit, ut philosophi, et qui deos colunt, similes sint aut filiis abdicatis, aut servis fugitivis; quia neque illi patrem querunt, neque hi dominum: et sicut abdicati hereditatem patris non assequuntur, et fugitivi impunitatem: ita neque philosophi immortalitatem accipient, quæ est regni cælestis hereditas, id est summum bonum, quod illi maxime querunt, neque cultores deorum poenam sempiternæ mortis effugient, quæ est animadversio veri domini adversus fugitivos suæ majestati ac nominis. Deum vero esse patrem, eundemque dominum, utrique ignoraverunt, tam cultores deorum, quam ipsi sapientie professores: quia aut nihil omnino colendum putaverunt, aut religiones falsas approbaverunt, aut, etiamsi vim potestatemque summi Dei intellexerunt, ut Plato, qui ait unum esse fabricatorem mundi Deum, et M. Tullius, qui fatetur hominem præclara quadam conditione a summo Deo esse generatum; tamen ei debitum cultum tanquam summo patri non reddiderunt, quod erat consequens ac necessarium. Deos autem neque patres, neque dominos esse posse, non tantum multitudo, ut supra ostendi (*scil. cap. præced.*), sed etiam ratio declarat: quia neque fictum esse a diis hominem traditur, neque deos ipsos antecedere originem hominis invenitur; siquidem fuisse in terra homines, antequam Vulcanus, et Liber, et Apollo, et ipse Jupiter nascerentur, apparet. Sed neque Saturno fictio hominis, neque Cælo patri ejus assignari solet.

VARIORUM NOTE.

Quamvis diversa esse videatur. Ita potiores mss. et quamplures editi. Scripti recentiores cum 5 vulgatis videantur.

*Filiis abdicatis, aut servis fugitivis. Mos erat Græcorum, ut liberi qui voluntati paternæ ac honestis moribus tenaciter repugnarent, a parentibus abdicarentur, probata apud iudicem abdicationis causa. Apud Lucianum et Quintilianum in Declamationibus leguntur abdicacionis causæ. Abdicatos autem carebat alimentis et omni opæ a patre in vita, et post mortem successione in bonis. De abdicatione mentio apud Aristotelem in fine octavi Ethicor. Senec. lib. in Controvers. Hic mos non est permissus ad Romanos transire, ut in leg. *Abdicatio* Cod. de patern. potestate, quam declarat et restituit Alciatus secundo, disputatione cap. 28. Iseus. — Fugitivorum servorum poena fuit pugna cum bestiis. Cujus rei exemplum est Androdis servus apud Cælium lib. v, cap. 14. Quamquam stigmatibus notatos legimus a dominis eos clementiore poena. BERULEUS.*

Accipient. Sic reposui ex cunctis fere mss. et edit. Cellar. et in altero membro sequitur, effugient. In 4 Reg. et Jun., est accipient.

Plato... et M. Tullius. Ille præcipue in Tim., hic vero in i de Legib. Vide et Eusebium de Preparat. Evangel. lib. II, cap. 15. — M. Tullius, qui fatetur

A Quod si nullus eorum, qui coluntur, formasse a principio atque instituisse hominem traditur; nullus igitur ex his pater hominis nuncupari potest, ita ne Deus quidem. Ergo fas non est venerari eos a quibus non sit homo generatus; quia neque a multis generari potest. Unus igitur ac solus coli debet, qui Jovem, qui Saturnum, qui Cælum ipsum, terramque antecessit. Is enim necesse est hominem figuraverit, qui ante hominem cælum terramque perfecit. Solus pater vocandus est, qui creavit; solus dominus nuncupandus, qui regit, qui habet vitæ ac necis veram et perpetuam potestatem; quem qui non adorat, et insipiens servus est, qui dominum suum aut fugiat, aut aesciat, et impius filius, qui suum verum patrem, vel oderit, vel ignoret.

CAPUT V.

Oracula prophetarum sunt inspicienda; et de temporibus eorum, atque iudicium et regum.

Nunc, quoniam docui sapientiam et religionem non posse diduci, superest ut de ipsa religione ac sapientia disseramus. Sentio quidem, quam sit difficilis de rebus cælestibus disputatio: sed tamen audendum est, ut illustrata veritas pateat, multique ab errore atque interitu liberentur, qui eam sub velamine stultitiæ latentem aspernantur ac respuunt. Sed prius quam incipiam de Deo et operibus ejus dicere, mihi pauca de prophetis ante dicenda sunt, quorum testimoniis nunc uti necesse est; quod in prioribus libris ne facerem, temperavi. Ante omnia, qui veritatem studet comprehendere, non modo intelligendis prophetarum vocibus animum debet intendere, sed etiam tempora, per quæ quisque illorum fuerit, diligentissime inquirere; ut sciat et quæ futura prædixerint, et post quos annos prædicta completa sint. Nec difficultas in his colligendis inest ulla; testati sunt enim sub quo quisque rege divini Spiritus fuerit passus

hominem præclara. Cicero de Legibus lib. I, cap. 7. Animal hoc providum, agax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus hominem, præclara quadam conditione generatum est a supremo Deo. CELL.

Qui creavit. Id est, genuit, generavit, ut infra c. 8. Sic Phædrus, lib. I, fab. 6, lin., Si creavit liberos. BUN.

Fictum esse a diis hominem. Mss. 7 rec. ab iis; Regio-Put. et 8 impressi ab his.

Qui habet vitæ ac necis, etc. Alludit ad antiquam dominorum in servos potestatem, quibus vitæ necisque potestas fuit: quæ postea Imp. Antonini constitutione prohibita fuit, ne sine causa legibus cognita in servos suos modum servirent; ut est in Instit. de his qui sunt sui vel alieni juris. lib. I. Cod. de emend. serv. At Deus non modo necis potestatem habet, sed etiam post necem, ut est apud Lucam capite xii, conieciendi in gehennam. BETULEUS.

Diduci. Ita noster de Opif., c. 9: Quam acies oculi utriusque diducitur. Seneca ep. 115: Separati esse debent. Ita alter ab altero debet esse distinctus, ut duo sint. Idem de Vita Beata, cap. 6: Negant volentes a virtute posse diduci. BUN.

Sub velamine stultitiæ. Iseus, sub velamine iustitiæ,

instinctum. Multique scriptos libros de temporibus A quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare cum omnis

ediderunt, initium facientes a propheta Moyse, qui temporum series, et ex Judaicis, et ex Græcis Roma-
trojanum bellum septingentis fere annis antecessit. nisque historis colligatur, etiam singulorum prophe-
Is autem, cum per annos quadraginta populum rexis-
set, successorem habuit Jesum, qui septem et viginti
annis tenuit principatum.
Et inde sub Iudicibus fuerunt per annos trecentos
septuaginta. Tum mutato statu, reges habere cœpe-
runt; quibus imperium tenentibus per annos qua-
dringentes quinquaginta usque ad Sedechiæ regnum,
oppugnati a rege Babylonio, capique Iudæi, diuturnum
servitium pertulerunt; donec septuagesimo post
anno eos Cyrus major terris ac sedibus suis redderet,
qui per idem tempus in Persas suscepit imperium, B

quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare cum omnis
temporum series, et ex Judaicis, et ex Græcis Roma-
nisque historis colligatur, etiam singulorum prophe-
tarum tempora colligi possunt; quorum sane ultimus
Zacharias fuit, quem constat sub Dario rege, secundo
anno regni ejus, octavo mense cecinisse. Adeo anti-
quiores etiam Græcis scriptoribus prophetae reperiu-
ntur. Quæ omnia eo præfero, ut errorem suum sen-
tiant, qui Scripturam sacram coarguere nituntur,
tanquam novam et recentis fletam, ignorantibus ex quo
senio sanctæ religionis origo manaverit. Quod si quis
collectis perspectisque temporibus, fundamentum do-
ctrinæ salubriter jecerit, et veritatem penitus com-
prehenderit, et errorem cognita veritate deponet.

VARIORUM NOTÆ.

vitiose. Vid. not. cap. 2. *Cujus (stultitiæ) velamento.*
Plures edd. antiquæ etiam hic, *sub velamento.*

Multæ scriptos libros, etc. Ita scripto cum vet.
excusis 8, et omnibus mss. præter 1 Reg. rec. et 5
edit. qui sunt, *scriptores.* Ex his qui ante Lactantii
tempora de Judaicis rebus scripserunt, nihil quod ego
sciam, extat, præter Josephi scripta, et quæ Philonis
titulo circumferantur; et Egesippi quinque libros cum
anacephaleosi. Justus quidam ex Tyberiad Galitæus
ad imitationem Josephi scripsit; qui tamen ab ipso
Josepho notatus fuit mendacii, ut Hieronymus in
Catalogo Scriptorum Ecclesiasticorum refert. *Septuaginta*
ægyptiorum Mosæ et Judaicæ gentis scripserunt Aris-
tobulus, Demetrius, et Eupolemus, quæ et ipsa Hiero-
nymi etiam temporibus interierunt. De vitis Prophe-
tarum interit Melitonis Asiaticus liber. Extat Epiphani,
Constantiæ Cypri episcopi, de vitis Prophetarum li-
ber. Habemus Synopsin Theodori et Dorothei; et Chro-
nicus est etiam tertius Theophili sermo. *BERTRANDUS.*

Septingentis fere annis. Sic restitui ex edit. 2 vel.
Rom. et Is. aliisque multis in marg. necnon ex 30 et
amplius mss. quorum duo sunt veterissimi: quod ad
veriorem (ut plerique existimant) chronologiam præ-
cipue accedit, quam *nongentis* vel *nongentes* recentio-
rum 4 Reg., 5 Vatic., 1 Sorbon., 1 Clarom., et Marin.
a prima manu atque 11 excusorum. At puto utram-
que hanc supputationem mendosam esse: Bucholæri
probabiliorem iudico, qui putat Moysen trojanum
bellum 445 vel circiter antecessisse. Eutropius 440
annos intercessisse existimat. *GALLIUS.* — *Nongentis*
fere annis. Eadem fere Porphyrii impit ratio annorum
fuit, qui teste Eusebio 890 pene et quinquaginta an-
nis Trojano bello Moysen seniore fecit. Ceteram ipse
Eusebius in Chronicis, Porphyrii errorem castigans,
328 annos inter Moysen ducatum et Trojanum exci-
dium ponit: sed in ipsa Eusebii Chronologia invenio
annos 347. Atque idem Eusebius de Preparat. Evang.
libro x, capite 5. Inde, inquit, a captivitate Trojana,
si quadringentos ascendendo annos auferas, ad Moysen
et terrigenam Cecropem devenies. Cyrillus, lib. 1
contra Julianum refert, Trojam expugnatam post
Moysen 410 annis, judicante apud Hebræos Eschone
(vel Abesam). Sed ex Phrygonis Chronico, inter Mo-
ysen ducatum et Trojanum excidium non plures quam
322 annos intercessisse invenio. Nam Moysen ponti-
fice anno ab orbe condito 2454, Trojanum vero excidium
2775. Ex Bedæ Anglosaxone colligo annos 508. Lab-
donem iudicem Hebræorum, cujus anno tertio Trojam
captam scribit, anno 2708. Augustinus præterea,
libro xviii Civit. Dei, cap. 8. quidam de Moysen ante
scribit. *BERTRANDUS.* — Sed tota hæc tempora suppu-
tandi ratio non est adeo rectis, propter differentias
in examinandis iudicium temporibus. Verum hæc ad
chronologie studiosos non Theologos spectant. Quid-
quid enim dicas. Moyses ad annos trecentis et an-

plius annis Bello Trojano prior est. Quidam tamen,
ut Pezeronius atque Vossius his ultimis sæculis sep-
tuaginta Interpretes secuti, opinantur Moysen excidio
Trojano septingentis circiter vetustiorum fuisse. Sed
hæc ad alios mittimus.

Jesum. Sic lego cum 2 vet. Rom. editis et omnibus
mss. præter 2 rec. in quibus est *Josue*; 1 alii *Josua*;
1 alteri *Josum*; editis 9, *Josuem.*

Septem et viginti. In ea supputatione ducatus Josue
non concordant inter se Chronologi. Sed hæc ad
alios.

Sub iudicibus fuerunt per annos trecentos septua-
ginta. Ms. Pal. cccxxx. At Scriptura Act. xiii, 20.
dict. *Quadringentos et quinquaginta annos.*

Per annos quadringentos quinquaginta. Sic restitui
Lactantio ex mss. 7 Vatic., 6 Reg. quorum duo sunt
antiquissimi, Cæc., Jon., 4 Colbert., Nav., Viet.,
Cat., Torn., Utr., Em., 1 Clarom., Bruo. Multa
hic variant. mss. In 2 Bon. est *quadringentos quadra-
ginta*; in 5 Vatic., 4 Reg., Pen. et in 15 excusis,
quadringentos quinquaginta; in 1 Colbert. et 66. Spork.
quadringenta lxx., mendose; in 1 Reg., 1 Clarom., 1
Sorbon. est solitummodo *per annos quadringentos*. Sed
quolibet lectione sequaris, cum chronologis non
conveniunt hi calculi. Vide, si lubet, Concordiam
Regum et Paralipomenon Joan. Bapt. le Brun, Parisiis
editam anno 1631, vel saltem Tabulam Chronologi-
cam ei præfixam.

Capit. Iudæi. De hoc vide iv Reg. cap. 25; Jerem.,
xxix et liii.

Septuagesimo post anno eos, etc. Id quod a Jeremia
predictum fuerat: Post anno eos Cyrus major terris ac
sedibus. Edit. Babilæ. Habet. post annos Cyrus major
captivos Iudæos terris ac sedibus. Et vero pro eos 34 mss.
et 6 editi habent *captivos Iudæos*, quod a Lactantio
scriptum fuisse nunquam in animam induxerim; si-
quidem mox processit *captivitas Iudæi*. — Cyrus in
Persas cepit imperium Olympiade lxi, anno ante vul-
garem æram 536.

Romæ Tarquinius Superbus. Vide Orsiniæ lib. ii,
cap. 6. Consentiant Eusebius et Bedæ. Sed constat
Zerobabelem Iudæorum ducem Jechosua pontifice
fuisse, anno Servii Tullii trigésimo secundo, qui fuit
annus ab Urbe cond. 207, Græcis conditi 3447, Olym-
piade lxviii. Ceterum Tarquini tempore a Cambyse
templi dedicatio interdicta fuit, et a Dario rursus
concessa. *BERTRANDUS.*

Cecinisse. Id est, prophetasse.

Adeo antiquiores, etc. Prophetæ Græcis scriptoribus
antiquiores esse, docent Theophilus ad Autolyceum
Serm. 3, Iustinus Martyr ad Gentem, Iosephus contra
Apionem, Eusebius libro x de Preparat. Evang.
cap. 8. Augustinus libro xviii de Civitate Dei, capite
37. Tythagoras, qui cum postremis prophetarum flo-
ruit, inter primos et antiquissimos Græcorum fuit.

autem jucundabar ante faciem ejus, cum lætaretur A
orbe perfecto. Idcirco autem Trismegistus δημιουργ-
γόν τοῦ Θεοῦ dixit, et Sibylla σύμβουλον appellat, quod
tanta sapientia et virtute sit instructus a Deo Patre,
ut et consilio ejus, et manibus uteretur in fabrica-
tione mundi.

CAPUT VII.

De nomine Filii; atque unde Jesus et Christus
appellatur.

Fortasse quærat aliquis hoc loco, quis sit iste
tam potens, tam Deo carus, et quod nomen habeat,
cujus prima nativitas non modo antecesserit mundum,
verum etiam prudentia disposuerit, virtute construx-
erit. Primum scire nos convenit, nomen ejus ne An-
gelis quidem notum esse, qui morantur in cælo, sed
ipsi soli, ac Deo Patri; nec ante id publicabitur, B
ut est sanctis litteris traditum, quam dispositio Dei
fuerit impleta. Deinde nec enuntiarī posse hominis
ore; sicut Hermes docet, hæc dicens:

VARIORUM NOTÆ.

Δημιουργόν τοῦ Θεοῦ. Latine, *Opificem Dei*. Trismeg-
istus in Pimandro c. 1. Demiurgon etiam Irenæus
loco jam citato vocat, et alibi sæpe Valentinianorum
animalem demiurgum confutans, et Apostolus cap. II
ad Hebr. BETULEIUS.

Σύμβουλον. Latine, *Consiliatorem*, ex mss. 1 Colb.,
1 Lips., Brun. Qua voce usus est Lactantius infra
lib. IV, cap. 11.

Quod tanta sapientia et virtute sit instructus. Ita
reposui ex omnibus mss. præterquam in 1 Colberi.
cui est quot; corrupte, pro quod.

Fortasse quærat aliquis. Parrh., Junt., Ald., Crat.,
Gynn., in futuro, fortasse quæret aliquis, et probat
Heumauius, quia et alibi ita loquitur. Recte quidem;
sed alterum, fortasse quærat, neque rectum, et hic
nititur auctoritate mss. Lips., Goth., Gryph., Torn.,
Betul., Thomas. et reliquorum. Lact. I. I., c. 3 et I.
IV, c. 26: *Dicit fortasse aliquis*. Ibid. 29: *Fortasse*
quærat aliquis. De Ira c. 15: *Hic fortasse quærat ali-*
quis. Plura noto ad Epitom. c. 29. Bux.

Virtute construxerit. Ita mss. et editi. Francius,
forte virtus.

Scire nos convenit, nomen ejus ne Angelis quidem no-
tum esse. Quæ lectio majorem auctoritatem habet ex
mss. 10 Reg. quorum duo sunt veterissimi, 6 Colb.
sexque aliis et edit. 2 vet. Rom. et Betul. In 2
Reg. pro ne est nec. In Cauc., Jun., Lips., Pal. et 4
edit., neque; in 4 excusis Ald., Paris. 1525, Crat.
Graph. scire nomen ejus non convenit hominibus; neque
Angelis quidem notum est.

Ne Angelis quidem. Quia, ut ait Paulus ad Philipp. D
cap. 2, dedit illi nomen quod est super omne nomen.

Aitria. Latine: *Causa autem hujus causæ est divini*
boni voluntas, quæ Deum protulit, cujus nomen non
potest humano ore dici.

Θεῖον ἀγαθόν. In paucis admodum Θεοῦ. Ed. Tornes.
in marg. Dei, ex mss.

Ἐστὶ, etc. Latine: *Est, o fili, secretus quidam ser-*
mo sapientie, sanctus circa solum Dominum omnium,
et Domini ante mente percipientis (percepti) quem
dicere supra hominem est.

Ὅσος τὸν τοῦ πρώτου καὶ πάντων. Hæc verba,
quæ in aliquibus scriptis desunt, restituta sunt Lac-
tantiō, vel patius Hermeti, ex mss. Bonon., Cauc.,
Regis, Tax., Em., Cant., Brun., 2 Colbert. In 1
Reg., 1 Sorbon. et in quibusdam editis desideratur
καὶ προσενοούμενον Θεοῦ.

Ὁσος. Ita restitui ex antiquissimis mss. 2 Bonon.,
Cauc., 1 Reg. 906 annor. aliis Item 2 Regis, 2 Colb.,

Αἰτία δὲ τοῦτου τοῦ αἰτίου ἢ τοῦ θεοῦ ἀγαθοῦ βούλησις,
ἢ θεὸν προήνεγκεν, οὗ τὸ ὄνομα οὐ δύναται ἀνθρώπινον
στόματι λαλῆθῆναι.

Et paulo post ad filium:

Ἐστὶς τις, ὁ τέκνον, ἀπόρρητος λόγος σοφίας, ὅσιος περὶ
τοῦ μόνου κυρίου πάντων, καὶ προσενοούμενου Θεοῦ, ὃν
εἰπεῖν ὑπὲρ ἀνθρώπινον ἐστὶ. Sed quamvis nomen ejus,
quod ei a principio pater summus imposuit, nullus
alius præter ipsum sciat, habet tamen et inter Ange-
los aliud vocabulum, et inter homines aliud. Jesus
quippe inter homines nominatur: nam Christus non
proprium nomen est, sed nomenclatio potestatis et
regni; sic enim Judæi reges suos appellabant. Sed
exponenda hujus nominis ratio est propter igaoran-
tium errorem, qui eum immutata littera Chrestum
solent dicere. Erat Judæis ante præceptum, ut sacrum
conficerent unguentum, quo perungi possent ii, qui
vocabantur ad sacerdotium, vel ad regnum. Et sicut
nunc Romanis indumentum purpuræ insigne est re

2 Brun., edit. Rom. 1470, atque etiam anni 1497,
et Isiana Romæ 1650. Sed in mss. 2 et 7 excusis est
καὶ πρὸς. In plerisque mss. deest utrumque.

Jesus. Latine servator.

Chrestum. Suetonius refert, inipulsore Chresto Ju-
dæos assidue fuisse tumultuatos: de Christo ipso, licet
falso et impie, intellexit; veteres enim gentiles veri no-
minis ignoratione, Chrestum et Chrestianos, non Chri-
stum et Christianos dixere. Id me et hic Tertulliani lo-
cus in Apolog. docuit. Si nominis (inquit) odium est, quis
nominis reatus? quæ accusatio vocabulorum? nisi si aut
Barbarum sonat aliqua vox nominis, aut infaustum, aut
maledicum, aut impudicum. Sed et cum perperam Chres-
tianos (sic ex sequentibus scribendum arbitror, ut
et apud Tacitum lib. XV) pronuntiatur a vobis (nam
nec nominis certa est notitia penes vos), de suavitate,
vel benignitate compositum est: oditur itaque in homi-
nibus innocuis etiam nomen innocuum. Hactenus Ter-
tull. verba, ex quibus sane quod proposui confectum
credo Χρῆστος suavem, facilem et benignum signifi-
cat. Vide Sueton. in Claudio c. 25, Tertullianum
Apologetic. cap. 3.

Ad sacerdotium, vel ad regnum, etc. Utrumque in
Christo locum habet, qui et rex est, cujus regni non
erit finis, ut Angelus Beatiss. Virgini promisit, et
sacerdos in æternum, secundum ordinem Melchise-
dek. Unde Petrus Ecclesiam, id est, regnum Christi,
recte regale sacerdotium appellavit. De unctione
regis lege primum Samuelis librum, de sacerdotali
vero chrismate, Levit. c. VIII. De sacerdotio Christi,
adeoque ipsius unctione, nemo doctius aut plenius
quam Paulus in Epist. ad Hebræos. BETULEIUS.

Vel ad regnum. Mos tamen iste ad alias quoque
gentes postea dimanavit.

Indumentum purpuræ insigne est regie dignitatis.
Ornamentum est regium, hoc rubicundo colore in-
signans sanguinis imperium, et necis inferendæ potes-
tatem. Quo sensu forte Horat. Tyrannos appellat
Purpureos, 1 Od., 35.

Purpurei metunt tyranni,
injurioso ne pede prius
Stantem columnam.

Et ob hanc majestatem Deus hand dubie sacerdotis
vestem fieri jussit purpuream (Exod. 39), et unicus
salutis nostre instaurator Christus enim a profligatis
militibus Rex saluaretur, purpura indutus fuisse
legitur. SALMETI.

Ὁσος. (Vide infra.) Latine:

Eos autem famule laverunt, et unxerunt oleo.

giæ dignitatis assumptæ: sic illis unctio sacri unguenti nomen ac potestatem regiam conferebat. Verum, quoniam Græci veteres *χρίσθαι* dicebant ungi, quod nunc *ἀλείφειν*, sicut indicat Homericus versus ille:

Ἀβροῖς δὲ θυμῶν λούσαν, καὶ χρίσαν ὕλαι;

ob hanc rationem nos eum Christum nuncupamus, id est, unctum; qui hebraice Messias dicitur. Unde in quibusdam græcis scripturis, quæ male de Hebraicis interpretatæ sunt, *ἀλειφόμενος* scriptum invenitur, ἀπὸ τοῦ ἀλείφειν. Sed tamen utrolibet nomine rex significatur: non quod ille regnum hoc terrenum fuerit adeptus, cujus capiendi nondum tempus advenit; sed quod cœleste ac sempiternum, de quo disseremus in ultimo libro. Nunc vero de prima ejus

A novi te. Et item apud ipsum: Beatus qui erat, antequam nasceretur; quod nulli alii contigit, præter Christum. Qui cum esset a principio Filius Dei, regeneratus est denuo secundum carnem: quæ duplex nativitas ejus magnum intulit humanis pectoribus errorem, circumfuditque tenebras etiam iis, qui veræ Religionis sacramenta retinebant. Sed nos id plane dilucideque monstrabimus, ut amatores sapientiæ facilius ac diligentius instruantur. Qui audit Dei Filium dici, non debet tantum nefas mente concipere, ut existimet, ex connubio ac permixtione foeminae alicujus Deum procreasse, quod non facit nisi animal corporale, mortique subjectum. Deus autem, cum solus sit, cui permiscere se potuit? aut cum esset tantæ potestatis, ut quidquid vellet, efficeret, utique ad creandum societate alterius non indigebat: nisi forte existimabimus, Deum, sicut Orpheus putavit, et marem esse et foeminam, quod aliter generare nequiverit, nisi haberet vim sexus utriusque; quasi aut ipse secum coierit, aut sine coitu non potuerit procreare.

Sed et Hermes in eadem fuit opinione, cum dicit *αὐτοπάτορα, καὶ αὐτομήτορα*. Quod si ita esset, ut a Prophetis pater dicitur, sic etiam mater dicere-

CAPUT VIII.

De ortu Jesu in spiritu et in carne; de spiritibus et testimoniis Prophetarum.

In primis enim testificamur, illum bis esse natum; primum in spiritu, postea in carne. Unde apud Hieremiam ita dicitur: Priusquam te formarem in utero,

VARIORUM NOTÆ.

Interpretatæ sunt. Sic emendavi ex mss. et pluribus editis. Alii, *interpretata sunt*, mendose. Francius legendum esse censebat *interpretati sunt*. At *interpretatæ sunt* genuina Lactantii lectio est, a quo hic istud verbum passivè usurpatur, ut a Cicerone lib. i de Divinat., n. 53, ab Hieronymo et Augustino passim, sed et a Paulo Jurisconsulto. In testamentis, inquit, voluntates testantium interpretantur, etc. Et quidem Gellius lib. xv, cap. 13, illud verbum dicit esse commune, utriusque scilicet vocis activæ et passivæ. — *Interpretatæ sunt.* Passivo sensu, ut Tertullian. adv. Hermog. c. 19: *Quod in materiam interpretari possit.* De carne Chr. c. 8: *Capitalis interpretatis.* l. v adv. Marcionem: *Invenimus interpretatum.* Imo ipse Cicerone L. ii de Legib. c. 12. Nos prope idem Græcum interpretatum nomen tenemus. L. i Divin. c. 52: *Male conjecta maleque interpretata falsa sunt.* Conf. Voss. l. 3; Analog. c. 6; Gronov. ad Gell. lib. xv, c. 14, pag. 685. Duker. de Latin. Vet. lect. p. 334 sq. BON. *ἀλειφόμενος.* Latine, *ungendo curatus.* Hæc quatuor verba, quæ sunt Græci vocabuli interpretatio, ex ora libri in textum intrusa, cum non reperiantur nisi in 4 recentissimis mss. et pluribus editis, e textu eliminavi.

Ἀπὸ τοῦ ἀλείφειν. Latine, *ab unguendo.* Rex significatur. Ita omnes fere mss. et editi. In quibusdam est *res*.

Cujus capiendi, etc. Errat Lactantius; nunquam enim tempus adveniet, quo regnum terrenum sit accepturus, siquidem ipsius regnum non est terrenum; sed totum quantum spirituale. Lactantius autem sic loquitur, eo quod putet Christum mille annis regnaturum in hoc mundo, antequam in cœlum nos deducet; quam opinionem suo loco refutabimus.

GALLÆUS.

Hieremiam. Sed hæc prior prophetia nonnisi secundario et sublimiore sensu de Christo Jesu intelligitur; nam sensu primario ad ipsum Jeremiam spectare contextus satis indicat. Vide Jerem. cap. i.

Et item apud ipsum. 1 Reg. veterimus, *Et item apud eundem.* Hæc desunt in 5 mss. rec.

Beatus qui erat. Non extat hic locus apud Jeremiam, imo ne quidem in totis Bibliis. Unde autem hunc

locum deprompserit auctor, mihi non constat. Fortasse alicunde ex Versione LXX, seu quavis alia. Nunquam SS. Patres loca tamquam e Scripturis petita allegant, quæ tamen frustra in illis quæras. GALLÆUS. — Et sunt forsitan deperdita. Fuit hoc, ut non satis divinæ majestati conveniens, in Nicena synodo explosum, et anathemate interdictum. Vide ea de re Eusebii verba, quæ extant apud Theodoretum libro Ecclesiasticæ historiæ primo, cap. 12: *καὶ τὸν ἀναθηματισμὸν δὲ τὸν μετὰ τὴν πίστιν πρὸς αὐτὸν τεθέντα, δεκτὸν εἶναι ἡγήσασθε*, etc. Hunc locum paulo altius repetimus, quod supra libro ii, cap. 9, duo superiora dicta, nempe *de nihilo*, item illud, *Fuit aliquando cum non esset*, a Lactantio citata fuerunt.

BETULEIUS.

Regeneratus est. Id est, iterum natus. FRANCIUS.

Circumsudit. Bene, non *circumsundit*.

Instruantur. Restitui ex omnibus mss. et 2 vet. edit. Rom. In cæteris excusis est *instituantur*: quod idem est.

Cum solus sit. Ita antiquissimi mss. 2 Bonon. Regio Put. et 1 al. Reg., 2 Collb., Tornes., Tax., 2 Clarom. et 5 edit. In plerisque, *cum solus adhuc esset*.

Orpheus. De Orphei Theologia vide S. Cyrillum lib. i, contra Julianum.

Sed et Hermes. Addidi particulam *et* ex mss. ac edit. Tornes., Soubron. et Watch. Abest a cæteris impressis et a 3 mss. rec.

Αὐτοπάτορα, καὶ αὐτομήτορα. Latine, *Ipsum patrem sui, et ipsum matrem sui.* Post hæc verba, mss. rec. 4 Reg., Gat., Nav., Vict. et Brun. sequentia interserunt: *Et æternum est quod ait Deus, Fiat lux, quia Verbum Dei, Deus apud Deum, Filius unicus Deo Patri coæternus est.* Cum enim verba sint temporis; cum dicimus, quando et aliquando, æternum tamen est in verbo Dei, quando aliquid fieri debeat, et tunc fit quando fieri debuisset, in illo verbo est in quo non est quando et aliquando, quoniam totum illud Verbum æternum est. Quomodo autem per creaturam, quam fecit ante tempora, dici potuit temporaliter, *Fiat lux*, invenire difficile est. Sono enim vocis non tal. aq̄s intel

tur. Quomodo igitur procreavit? Primum nec sciri a
 quaquam possunt, nec enarrari opera divina: sed
 tamen sanctæ Litteræ (Sap. xviii), docent in quibus
 capturi est, illum Dei Filium, Dei esse sermonem,
 sive etiam rationem; itemque ceteros angelos Dei
 spiritus esse. Nam sermo est spiritus cum voce ali-
 quid significante prolatus. Sed tamen quoniam spiri-
 tus et sermo diversis partibus proferuntur, siquidem
 spiritus naribus, ore sermo proeedit, magna inter
 hunc Dei Filium, et ceteros angelos differentia est.
 Illi enim ex Deo taciti spiritus exierunt; quia non
 ad doctrinam Dei tradendam, sed ad ministerium
 creabantur. Ille vero cum sit et ipse spiritus, tamen
 cum voce ac sono ex Dei ore processit, sicut ver-
 bum, ea scilicet ratione, quia voce ejus ad populum
 fuerat usus; id est, quod ille magister labrus es.
 set doctrinæ Dei et cælestis arcani ad hominam pro-
 ferendi: quod ipsa primo locutus est, ut per eum
 ad nos loqueretur, et ille vocem Dei ac voluntatem
 nobis revelaret.

Merito igitur sermo et verbum Dei dicitur; quia
 Deus procedentem de ore suo vocalem spiritum,
 quem non utero, sed mente conceperat, ipse cogita-
 bilij quadam maiestatis suæ virtute ac potentia in effi-
 giem, quæ proprio sensu ac sapientia vigeat, com-
 prehendit, et alios item spiritus suos in angelos

figuravit. Nostri spiritus dissolubiles sunt, quia mortu-
 les sumus. Dei autem spiritus et vivunt, et manent,
 et sentiunt; quia ipse immortalis est et sensus, et vi-
 dator. Nostre voces, licet auræ miscantur, atque
 evanescent, tamen plerumque permanent literis
 comprehensæ: quanto magis Dei vocem credendum
 est, et manere in æternum, et sensu ac virtute com-
 mitari, quam de Deo patre, tamquam rivus de fonte
 traduxerit. Quod si quis intratur ex Deo Deum pro-
 latione vocis ac spiritus potuisse generari, si sacræ
 voces Prophetarum cognoverit, desinet profecto
 mirari. Salomonem patremque ejus David potentis-
 simos reges fuisse, et eodem prophetas; etiam his
 fortasse sit notum, qui divinas literas non attige-
 runt; quorum altarium, qui pesteris regnavit, tro-
 janae urbis excidium centum et quadraginta annis
 antecessit. Hujus pater divinarum scriptor hymnorum,
 in Psalmo xxxii, sic ait: Verbo Dei cæli solidati sunt,
 et spiritu oris ejus omnis virtus eorum. Item rursus in
 Psalmo quadragésimo quarto: Eructavit cor meum
 verbum bonum, dico ego opera mea regi. Contestans
 videlicet, nulli alii opera Dei esse nota; nisi Filio
 soli, qui est Verbum Dei, et quem regnare in perpe-
 tuum necesse est. Item Salomon ipsum verbum Dei
 esse demonstrat, cujus manibus opera ista mundi sa-
 bricata sint. Ego, inquit, ex ore Altissimi prodigi ante

VARIORUM NOTÆ.

lignis dictum. Sed hæc aliæ sunt a stylo Lactan-
 tiano.

Enarrari. Ita in 3 Reg., 4 Colb., Goth., Brun. et
 in sola edit. Cellar. juxta illud Propheta: Genera-
 tionem ejus quis enarravit? Ceteri habent narrari.

Sermonem, sive etiam rationem. Hæc tres ultimæ vo-
 ces, quæ sunt in ms. 1 Bonna, antiq. edita, et
 nonnullis aliis, absunt a mss. 10 Reg., 6 Colbert. et
 omnibus fere scriptis et excusis.

Nam sermo est spiritus, etc. Definitio est minime
 sufficiens ad confirmandum Sermonis divinitatem.
 Sermo humanus proferentis substantiam in se non
 continet; Sermonem autem qui filius Dei est, qui
 caro factus est, ejusdem cum patre essentia esse, et
 catholica docet fides, et Tertullianus tam adversus
 Praxeum, quam alibi indicat. BERTELEUS.

Ad hominem proferendi. Sic restitit ex mss. 2 Ba-
 non., 2 Reg., Jun., Goth., Lipsiensibus et 5 editis. In
 multis legitur proferendi; in 1 Clarom. præferendi.
 Quod ipsum. Subaudi verbum; ita ut sit: quod ipsum
 verbum primo ita locutus est Deus:

Ut per eum ad nos loqueretur. Hæc lectio omnium
 prope mss. et editorum est, expuncto ipse quod in-
 terponit editi. 1 Reg. rec. Em. et Lipsienses ha-
 bent nobis.

Verbum Dei. De quo dicitur capite sequenti.

Vocalem. Deest. in ms. 1 Colb. In Em. est vita-
 lem.

Alios item spiritus suos in angelos. Addidi pronomen
 suos ex cunctis ferme mss. et edit. Betul., Cellar.,
 Walch. Deest in cæteris editis et in 4 Reg. rec.,
 Colb.

Nostri spiritus dissolubiles sunt. Hic per spiritum
 putari statim intelligi; nam de sermone et locu-
 tione dicere pergit: Ide animis quidem nostris illud
 asserere non est censendus, qui ubique doceat illos
 esse immortales. ISXUS.

Sensu ac virtute comitari. Comitari hic sumitur pas-
 sivo, ut apud Virgilium. — Uno comitatus Achate;
 apud Justinum xxx, 2, jam salutatur, jam comitan-

tur; et apud Ciceronem ad Attic. ix, 2.

C. Quorum alterum... Trojanae urbis excidium 140 an-
 nis antecessit. Sic habent mss. 1 Vatic. et 3 Colb. Et
 eadem videtur lectio. At vulgati habent alter; male:
 siquidem Salomon regnum exorsus est anno 1019,
 ante vulgaram æram, Troja vero æpta est aut anno
 1209 aut 1184 ante eandem æram: spatium igitur
 est ad minus annorum centum et sexaginta quinque:
 sed in rebus chronologicis tam remotis vix attendi-
 tur ad errorem paucorum annorum. In hæc temporum
 supputatione chronologi non consentiunt; Enseb.
 enim annis 170; Glearanus 147, quod ad Lactantii
 calculum proxime accedit. Si vulgata lectio admitte-
 retur, erraret Lactantius. Trojana eversio duodecim
 sæculis æram vulgarem antecessit: at Salomon de-
 cimo tantum sæculo fuit ante vulgarem æram. Salo-
 mon ergo Trojanum excidium non præcessit: sed
 potius Rex iste Israel secundo sæculo vixit post Tro-
 janam stragem. Troja enim excisa est juxta nar-
 tiora Oxoniensia an. 1209 ante vulgarem æram.
 Salomon cepit templum edificare an. 1013, ante
 æram nostram. Trojanum igitur excidium multo an-
 tiquius est Salomone, non Salomon antiquior excidio
 Trojano.

Verbo Dei cæli solidati sunt. Apud Cyprianum
 Testimonior. adversus Judæos lib. ii, cap. 3, firmati
 sunt. Sed et utraque lectio extat apud Augustinum
 Enarrat. 3 in Psalmodiam xxxiii in Helmsæsie sonat,
 et Psal. xxxiii, v. 5, Verbo Jehovah facti sunt cæli, et
 spiritu oris ejus omnis exercitus eorum.

Et spiritu oris ejus. Ita cum veteribus 9 editis et
 2 rec. omnes mss. Septuaginta, Vulgata, Cyprianus
 et Augustinus supra laudati. In 7 impressis legitur
 in spiritu.

Item Salomon. Imo filius Syrach Ecclesiastici cap.
 xxiv, v. 3 et deinceps. Hæc verba eatenus fuerunt Salo-
 moni tributa, quia creditum est Jesum, qui Sira-
 chi cognomen erit, ex abundantia Salomonis sna-
 hausisse sententias. CELLAR. — Item Salomon. Tri-
 buunt Salomoni Siracidis librum multi patres, que

omnem creaturam; ego in cælis feci ut oriretur lumen indeficiens, et nebula texit omnem terram. Ego in altis habitavi, et thronus meus in columna nubis. Ioannes quoque ita tradidit (cap. 1): In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum. Hoc fuit in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil.

CAPUT IX.

De Verbo Dei.

Sed melius Græci λόγος dicunt, quam nos verbum, sive sermonem; λόγος enim et sermonem significat, et rationem, quia ille est, et vox, et sapientia Dei. Hunc sermonem divinum ne philosophi quidem ignoraverunt. Siquidem Zeno rerum nature dispositorem atque opificem universitatis λόγος prædicat, quem et fatum, et necessitatem rerum, et Deum, et animam Jovis nuncupat: ea scilicet consuetudine, qua solent Jovem pro Deo accipere. Sed nihil obstant verba, cum sententia congruat veritati. Est enim spiritus Dei, quem ille animam Jovis nominavit. Nam Trismegistus (*Trismeg. Pinand. cap. Ascl. 4.*), qui veritatem pene universam nescio quomodo investigavit, virtutem majestatemque verbi sæpe descripsit, sicut declarat superius illud exemplum. quo fatetur esse ineffabilem quemdam sanctumque sermonem, ejus enarratio modum hominis excedat. Dixi de nativitate prima breviter, ut petui. Nunc de secunda, quoniam controversia est in ea maxima, latius disserendum est; ut veritatem scire cupientibus lumen intelligentie præferamus.

CAPUT X.

De Jesu adventu; de Judæorum casibus ac eorum regimine usque ad Passionem Dominicanam.

In primis igitur scire homines oportet, sic a prin-

cipio processisse dispositionem summi Dei, ut esset necesse, appropinquante sæculi termino. Dei Filium descendere in terram, ut constitueret Deo templum, doceretque justitiam: verumtamen non in virtute Angeli, aut potestate cælesti, sed in figura hominis, et conditione mortali, ut cum magisterio functus fuisset, traderetur in manus impiorum, mortemque susciperet, ut ea quoque per virtutem donata, resurgeret, et homini, quem induerat, quem gerebat, et spem vincende mortis afferret, et ad præmia immortalitatis admitteret. Hanc ergo dispositionem ne quis ignoret, docebimus prædicta esse omnia, quæ in Christo videmus esse completa. Nemo asseverationi nostræ fidem commodet; nisi ostendero, Prophetas ante multam temporum seriem prædicasse, fore aliquando ut filius Dei naceretur sicut homo, et mirabilia faceret, et cultum Dei per totam terram seminare, et postremo patibulo figeretur, et tertia die resurgeret. Quæ omnia cum probavero eorum ipsorum litteris, qui Deum suum mortali corpore utentem violaverunt, quid aliud obstat, quominus veram sapientiam clarum sit in hac sola Religione versari? Nunc a principio totius sacramenti origo narranda est.

Majores nostri, qui erant principes Hebræorum, cum sterilitate atque inopia laborarent, transierunt in Ægyptum rei frumentariæ gratia, ibique diutius commorantes, intolerabili servitutis iugo premebantur. Tum misertus eorum Deus eduxit eos, ac liberavit de manu regis Ægyptiorum post annos quadringentos et triginta, duce Moyse, per quem postea illis lex a Deo data est: in qua eductione ostendit virtutem suæ majestatis Deus. Trajecit enim populum medio Mari Rubro, præcedente angelo, et

VARIORUM NOTÆ.

rum loca operose collegit Pamelius ad Cyprian. l. 1. n. ad Quirin. ineunte, ut probaret ad libros Chronicos pertinere, notatus inde ab Goulartio. Veterum loca Ecclesiasticum Salomoni tributum colligit quoque Serarius ad S. Bonificii Epist. 1. BEN.

Tradidit. Mss. 8 et 4 ed., tradit.

Zeno. Hæc fere apud Laertium et apud Ciceronem in libro 1 de Natura deorum traduntur.

Quem et fatum. Item Laert. ait, *Ἐν τῷ εἶναί τοῦ θεοῦ, καὶ τοῦ λόγου, καὶ εἰσαφύσσον, καὶ αἶα*; aliisque multis appellari nuncupationibus: Ζῆνα, nempe, Ἀδηνόν, Ἠσά, Ἠρακλῆον, Ποσειδῶνα, Ἀφάντρον. Sed Aristoteles in libro de Mundo, circa finem fere, plura ex Orphicis enumerat ejusdem Dei nomina. BETUL.

Quo fatetur. Editi 7, in quo. Præpositionem expunxi, quæ abest a cæteris editis omnibusque mss.

A principio processisse. Mss. 6 rec. et edit. 7, processisse.

Ut cum magisterio. Idem infra cap. 16, quo magisterio ac Dei legatione perfunctus.

Et homini, quem induerat. Familiaris Patribus locutio, ut dicant Verbum divinum assumpsisse, vel induisse hominem. Sic Cyprianus in fine libri de Idolorum vanitate; Augustinus in lib. de Fide contra Manich. initio cap. 26; Hilar., x de Trinitate, circa med.; quod ita intelligendum est, ut dicamus hominem assumptum, quia ejus natura est assumpta, et quia assumptio terminata est ad hoc, ut Filius

Dei sit homo. Vide S. Thomam in 1° p. quæst. iv, art. 3. *Isxus*. — *Homini, quem induerat*. Homini, id est, *humanae nature, quam induerat*; conceptum pro abstracto. Sæpe ita Cyprianus, e. g. de Idol. Vanit. fine: *Qui mediator duorum hominum induit... ut hominem, quem dilexit, quem induit... ad patrem victor imponeret*. Arnobius l. 1, p. 38. *Homo, quem induerat, et secum ipse portabat*. Ita quoque in Græcis Irenæus, Origenes et Athanasius; in Latinis Hilarius, Ambrosius, Augustinus. BUNEMAN.

Temporum. 1 Bonon. antiq. et 1 Colb., annorum.

Patibulo. Solemne Lactantio, Hieronymo, aliis, crucem vocare patibulum. Cont. Epit. c. 47, c. 51. Prudent. Peri Stephan. H. 10, p. 644: *crux illa nostra est, nos patibulum adscendimus*. BUNEMAN.

Majores nostri. Patriarchæ scilicet. — *Majores nostri*. Quia nos ab Christo convocati ex genibus in illorum (Judæorum) locum successimus, secundum l. iv, cap. 11, unde, l. v, c. 22: *Quorum nos successores et posterii sumus*; et epit. c. 48. BUNEMAN.

In Ægyptum. Vide Genes. xlii. Homerus Iiad. vi, Ægyptum terram seracem vocat; hæc Strabonis tempore vocabatur publicum orbis horreum.

Misertus. Exod. i et ii, Esdr. ii et ix.

Post annos quadringentos et triginta. Ita ferunt mss. codices optimi 2 Bon., 2 Reg. veterissimi, itemque 5 alii Reg. 2 Vatican. Tax., Pen., 6 Col-

scindente aquam, ut populus per siccam gradi posset, A quem versus (ut ait poeta)

Curvata in montis faciem circumstetit unda.

Qua re audita, tyrannus Ægyptiorum cum magna suorum manu insecutus, et mare adhuc patens temere ingressus, coenatibus aquis cum omni exercitu deletus est. Hebraei vero ingressi in solitudinem multa mirabilia viderunt. Nam cum sitim paterentur, icu virgæ rupe percussa, prosiliit fons aquæ, populumque recreavit. Quo rursus esuriente, cœlestis alimenti pluvia descendit. Quin etiam coturnices in castra eorum ventus invexit, ut non modo pane cœlesti, sed etiam instructoribus epulis saturaren-

tur. Pro his tamen divinis beneficiis honorem Deo non reddiderunt, sed depulsa jam servitute, jam siti fameque deposita, in luxuriam prolapsi, ad profanos Ægyptiorum ritus animos transtulerunt. Cum enim Moyses dux eorum ascendisset in montem (Exod. xxxii), atque ibi quadraginta diebus moraretur, aureum caput bovis, quem vocant Apin, quod eos in signo præcederet, figurarunt. Quo peccato ac scelere offensus Deus, impium et ingratum populum pro merito pœnis gravibus affecit, et legi, quam per Moysen dederat, subjugavit.

Postea vero cum in deserta quadam parte Syriæ B concessissent, amiserunt vetus nomen Hebræi: et

VARIORUM NOTÆ.

bert., Lipsienses, Navar., Sorbon., Vict., Gal., Marin., Pal., Jun., Ultr., Em., Goth., 2 Clarom., Tornes., Brun. et 5 exensi. Ceteri cum sex scriptis rec. trecentos triginta, vitiose. Theoph. in libro de Temporibus habet ut in textu, computando scilicet Hebræorum mansionem in terra Chanaan, juxta editionem Septuaginta; quem etiam locum refert S. Augustinus Quest. 47.

Duce Moysc. (Vid. supra col. 470.) Exod. xii, Galat. xxi, Exod. xix et xxxiv, Deut. ix, Mach. xl. Ed. Salbac. habet trecentos. — *Mari rubro*. Hoc mare non dicitur rubrum, vel Erythræum, a colore, sed ab Erythra Rege, qui Hebræis est Edom.

BOGHART.

Præcedente angelo, et scindente aquam. Gallæus in Notis contrarium ex Mose concludit, eo quod dicatur Exod. c. xiv, v. 18: Tollensque se angelus Dei, qui præcedebat castra Israel, abiit post eos, et cum eo pariter columna nubis. Sed hæc contra Lactantium nihil faciunt: siquidem licet angelus a tergo esset, lux tamen usque præcesserit, ut non immerito de angelo lucem præferente idem dici possit, quod de luce, quam prætulit, sacra Littera affirmant. Nec majoris forsitan momenti est, quod Lactantium arguat perperam scripsisse, aquam fuisse ab angelo scissam. Textus quem præfert Gallæus ex ejusdem capitis v. 21, sic habet: *Cumque extendisset Moyses manum super mare, abstulit illud Dominus (mare) flante vento vehementi*, etc. Factum est hoc quidem a Deo: sed non inde excludi putaverim angeli ministerium, angeli (inquam) fœderis, qui populo Hebræo toties se exhibuit, ejusque ductum jam tum secuti sunt Israelitæ.

SEARK.

Curvata. Virgil. iv Georg., 381, ubi Aristæi pastoris fabulam narrat.

Cum magna suorum manu insecutus. Vide Josephum, ii, 6; sed pedites nulli interfuere, ut ex Mose patet. Meminit enim equitum tantum et currum, ac qui de his pugnabant. Quorum præfecti Lxx, τριπύρα, quasi triarios dicas; quia in quovis curru novem ut Cajetano videtur, terni ad singula trium laterum. Alii, in quolibet curru tres fuisse, aurigam et duos propugnatores.

Cum omni exercitu deletus est. Justinus, xxvi: Ægyptii domum redire tempestatibus compulsi sunt. Orosius libro i, cap. 12: Extant etiamnunc certissima horum monumenta gestorum. Nam tractus curram atque rotarum orbite, non solum in litore, sed etiam in profundo, quousque visus admittitur, pervidentur. Darsius. — Verum hæc Orosii observatio parum certa videtur. Vide Josephum. Perit ipse Pharao, sed ultimus, ut spectato prius suorum interitui gravius cruciaretur. Sic tradunt Rabbini; et Alphonsus Tostatus.

Ingressi in solitudinem multa mirabilia viderunt. Ita emendavi ex perantiquo et optimo ms. codice Regio-Put., accedentibus 1 Clarom., in quo ingressi in solitudine, etc. 1 al. Clarom., ingressi in solitudine, multa, etc. littera m absorpta ob sequentem m in

voce multa; et 1 Reg. antiquissimo et 1, al. Reg., 7 rec., sed bonæ notæ, 4 Colb., 1 Sorbon., Em., Brun., quibus est, *egressi in solitudinem, multa mirabilia viderunt. In solitudinem*, id est, in desertum. Ceteri cum editis, *egressi in solitudine multa mirabilia viderunt*.

Ictu virgæ rupe percussa, etc. Exod. xv, Gentiles finxerunt, asini ductu repertam aquam. Et hinc fabula illa fluxit, Judæos asinum coluisse. Tacitus v. Hist. Plutarc., iv, οἶνον. Hæc aquæ scaturigo non unius diei beneficium fuit: sed ea in desertis illis postea quoque usi sunt; hodieque perdurat. Sic Cosmographi et Tostatus Abulens.

Cœlestis alimentum. Scilicet manna. Exod. xv.

Coturnices in castra eorum, etc. ἰαμβὸς ὀρνέων, Josephus; hoc est, magna vis aut multitudo coturnicem. Locus est lib. iii, cap. 1: *Nec ita multo post magna vis coturnicem, quod genus præ cæteris Arabicus simus alii, superato interjacente mari longo volatu fessarum, qui alioquin etiam non est sublimis, in Hebræos deferunt*. Vide Diodorum lib. i de incolis Rhinocollæ, Plin. lib. x, cap. 23: *Aura veli volunt* (coturnices migrantes) *propter pondus corporum viresque parvus; aquilone ergo maxime volant, ortygonetra duce*. Vide Arist. Histor. anim. lib. viii, cap. 12. Darsius.

Ventus invexit. Sic restitui ex 5 antiquissimis mss. 1 Bonon., 2 Reg., 2 item Reg. rec., sed optimæ notæ, 1 Colb., Goth., Lipsiensibus, et Brun. In 12 scriptis rec. et in impressis edit, *induxit*; in 1 Clarom. *perduxit*.

Pro his tamen divinis beneficiis. Mss. Regio-Put., 2 al. Reg. rec. et Jun. cum sex editis, *tam*.

Aureum caput bovis. Vituli caput tantummodo, non vitulum integrum effigiem putant cum Lactantio nostro aliqui Patres, Tertullianus ad Jud. i, xx, 3; Clemens Recognit. lib. i, 13; Cyprianus, de bono Patientiæ, sub finem; S. Ambrosius, Epist. 62; Hieronymus, in Jerem. cap. vii, Amos cap. v, Osce cap. iv; et S. Augustinus in Psalm. lxxiii.

Apin. Fuit vitulus Apis, Ægyptius bos, alio nomine dictus Serapis, vitulus electus, de quo Jeremias cap. 46. Bos erat qui ab Ægyptiis adorabatur et adorabatur, ex Theodoro Commentar. in hunc Jeremie locum.

Quod eos in signo præcederet. Ita emendavi ex edit. Gymnic. et mss. 2 Reg. veterrimis, aliisque 15. Sed scripti decem et editi novem carent præpositione in. A mss. 1 Reg. et Cantabrig. et editis 2 vet. Rom. *abest in signo*. Scripti 11 et vulgati tres habent in signum; 11 Clarom., *quod eos signum præcedens*; ms. a Barthio visus, *quod Deus signum præcederet*. Sed vocem illam Deus inseram alibi non reperio.

Legi. Recte monent interpretes, Moysen montem ascendisse, legis accipiendæ gratia, priusquam vituli simulacrum efficerent Judæi; lex ergo de qua hic, non Decalogus, sed præcepta cæremonialia, etc.

Amiserunt vetus nomen, etc. Hebræi dicti fuerunt

quoniam princeps examinis eorum Judas erat, Judei sunt appellati, et terra, quam incolere, Judæa. Et primo quidem non dominio regum subiecti fuerunt: sed populo ac legi civiles Iudices præsidebant; non tamen in annum constituti sunt, sicut romani consules, sed perpetua jurisdictione, subnixi. Tum sublato Iudicum nomine, potestas regalis inducta est. Verum Iudicibus regimen eorum tenentibus, pravas religiones sæpe susceperant; atque offensus ab his Deus, toties eos alienigenis sub-

A jugabat, donec rursus pœnitentia populi mitigatus liberaret eos servitute. Item sub regibus finitimorum bellis ob delicta vexati, postremo capti, abductique Babylonem, pœnas impietatis suæ gravi servitio pependērunt; donec Cyrus veniret in regnum, qui statim Judæos restituit edicto. Exinde Tetrarchas habuerunt usque ad Herodem, qui fuit sub imperio Tiberii Caesaris; cujus anno quinto decimo, id est, duobus Geminis Consulibus, ante diem decimam calendarum aprilium Judæi Christum cruci affixerunt.

VARIORUM NOTÆ.

ab Heber, qui pronepos fuit Noë, per Sem: is filius Sela; et nepos Arphaxadi, de quo lege Genes. x; Josephum lib. 1, cap. 14, Antiquit.; Hieronymum in questionibus Hebraicis in Genes.; Augustin. lib. xvi, cap. 11. Quem vero Judam ducem post Mosis tempora Lactantius hic somniat, non video: nisi is sit, qui, ut est in capite primo Jud., jussu Domini a populo dux declaratus fuit adversus Chanaanem, quo casu, Hierusalem incendio absumpsit. Hic, inquam, Judas a quibusdam veluti interrex inter duces et iudices habitus fuit. Atqui communis non modo Bibliorum, sed etiam scriptorum ecclesiasticorum consensus habet, Judam et tribum Juda, ex Juda Israelis filio, familieque Judaicæ Patriarcha et progenitore dictas esse, qui patri suo Jacobo ex ancilla Lia in Mesopotamia natus, constantiorque Josephi adversus iniquitatem fratrum defensor fuit: ex cujus linea et prolis serie regnum Israelitarum diutius floruit, et verus Judæorum rex, Christus scilicet, natus est. At Judæorum nomen non habuerunt Hebræi nisi post Salomonem, ante quem ii vocabantur *Israelitæ*, vel *fili Israel*. — *Hebræi*. Quod nomen deducitur vel ab Heber pronepote Noë, vel potius ab Abrahamo quem dixerunt Hebræum, id est trans flumen habitantem, quia Abraham ex orientali Euphratis ripa in occidentalem sese contulerat jussu supremi Numinis. Ex priorum mansione sua nomen Hebræi habuit sanctus Patriarcha.

Examinis. Nihil muto; examen hic ponitur pro exercitu, grege. Horat. i Epist. 19. *Dux regit examen*. Clare hic imitatur Tertull. Apolog. c. 39: *Nondum Judæum ab Ægypto Examen Palestina suscepit*.

Judæi sunt appellati. Josephus a tempore reditus e captivitate Babylonica illos Judæos vocatos fuisse testatur lib. xi, §. BERTHELIUS. — Primi enim temporibus, vel Hebræi, vel Israelitæ, vel populus Israel, ut jam diximus, cognominabantur.

In annum. Ita omnes mss. et cuncti fere impressi. Nonnullis editis est in *annuum*.

Potestas regalis. Non continuo; nam hierarchia intercessit 80 annorum. Heli enim Sacerdos, et Samuel ejus successor, uterque 40 annis Israeliticæ gentis imperium tenuit. Historiam Samuelis nos liber prior docet. Ceterum de horum annis Scriptores inter se differunt.

Susceperant. Ms. i Bonon. antiquior, *susceperunt*.

Subjugabat. Per servitutes. Judic. iii, iv, vi, x, xiii.

Exinde Tetrarchas habuerant, etc. Post reditum, imò in ipso reditu, res Judæorum ad hierarchiam redacta fuit, Zorobabele auctore, deinde aliis sequentibus, de quibus vide Euseb. et Bedam. Tetrarchicæ coeperunt, postquam res Judæicæ in Romanorum potestatem venerunt: non quidem statim ab initio: nam Hircani hierarchia degeneravit in nescio quod regnum Herodis. Cujus attingendi causa quatuor Herodis filii Tetrarchæ constituti fuerunt: Herodes nimirum, Antipater, Lysias et Philippus. Et id beneficio Augusti Caesaris. BERTHELIUS

Cujus anno quinto decimo, etc. Nascuntur hic duæ novæ questiones. Nempe quo anno Christus sit passus, et quo die. Utrique allegatur Lactantius auctoritas. Paulus de Middelburgo in altera suæ Paulinæ parte, quæ est de passione Dominica, cap. 10. Ejus namque Paulina, quæ prædixit anno 1513, forte nixa erat quadam omnis sincera Lactantii editione; ibi Paulus iste docet, Lactantium in hoc Tertulliani sententiam esse auctoritatem, Juliique Africani, Ecclesiæ doctoris celeberrimi; et eum bis consentire Orosium historicum. Eusebius, Beda et quidam alii passionem Domini in decimum octavum Tyberii annum rejiciunt: sed illi auctoritate Luca nixa, veriora tradere videntur. Nam cap. iii, apud Lucam legitimus temporum rationem diligentissime observatam: Anno, scribit, *decimo quinto imperii Tyberii Caesaris, Pontio Pilato præside Judææ, Tetrarcha vero Galilææ Herode, Philippo autem fratre ejus Tetrarcha Ituræ et Trachonitidis regionis, et Lysania Abythenes Tetrarcha, sub Pontificibus Anna et Caipha, factum est verbum Domini super Joannem Zachariæ filium*, etc. Constat autem, tribus annis et aliquot mensibus amplius Christum post baptismum esse passum. In vii Calendarum Aprilium passionis diem retulerunt Tertullianus, Chrysostomus, Hieronymus, Cyrillus, Augustinus, et Beda.

Duobus Geminis Coss. Tertullianus lib. advers. Judæos, cap. 8: *Passio hujus exterminii intra tempora septuaginta hebdomadum perfecta, sub Tiberio Cæsare, Coss. Rubellio Geminio, et Fusio Geminio, mense Martio, temporibus Paschæ, die vii Kal. April.*

Ante diem. . . . *Cruci affixerunt*. Sic quidem habent mss. optimi et vetustiores, 9 Reg., 8 Vatic., Bonon., Gat., Marm., Tax., Pen., Cauc., Nav., Viet., Jun., Ultr., Tornes., 2 Brun., Cantabrig., Em. a secunda et quidem eadem manu, 6 Colbert., 1 Sorbon., 2 Clarom., edd. Rom. 1468, 1470, Crat. in marg., Beul., Isari. Nonnulli mss. et editi legunt *Ante diem septimum Kal. April.* Hunc Lactantii locum longa et pulcherrima disputatione emendavit Marcellus Francolinus in Tractat. de Temp. Horar. Canoniar. cap. 73 et 74, quem compendio referemus. Per illa, *Ante diem decimum Calendarum*, Lactantius intelligit non diem undecimum Calendarum, ut Paul. Middelburg. quinto Paulin. pag. 2, cap. 4, et Thomasius in Notis ad hunc auctorem putaverunt, sed diem ipsam *decimam ante Kalendas Aprilis*, in qua locutione computati intelligantur utrique dies extremi, id est dies qui describitur, et ipse Calendarum dies, et recte cum Alecio ipso Marcell. notat d. cap. 73, num. 18, refutata objectione de § *Ante diem* in leg. *Annulus amittitur*. D. de verb. signif. et eodem § egregie explicato. His igitur verbis Lactantius putavit, Christum Dominum passum fuisse die vigesima tertia mensis Martii. Idem sensit Theophilus Cæsariensis vicinus Apostolorum temporibus in Epist. Synodic. de Paschate, quæ impressa legitur inter Opera Bedæ tom. ii, in line. Idem quoque sensit Eusebius Cæsariensis in omnimod. Historia Canon. Chronicorum, cujus extat fragmentum apud Anastasium Antioch.

Hic rerum textus, hic ordo in arcanis sanctarum A litterarum continetur. Sed prius ostendam, qua de causa in terram venerit Christus, ut fundamentum divine Religionis et ratio clarescat.

CAPUT XI.

De causa Incarnationis Christi.

Cum sæpe Judæi præceptis salutaribus repugnant, atque a divina lege desciscerent, aberrantes ad impios cultus deorum, tum Deus justos et electos viros Spiritu sancto implebat, prophetas in media plebe constituens, per quos peccata ingrati populi verbis minacibus increparet, et nihilominus hortaretur ad poenitentiam sceleris agendam, quam nisi egissent, atque abjectis vanitatibus ad Deum suum rediissent, fore, ut testamentum suum mutaret, id est, hereditatem vitæ immortalis ad exterius converteret nationes, aliumque sibi populum fideiorem ex alienigenis congregaret. Illi autem a prophetis increpati, non modo verba eorum respuerunt, sed quod sibi peccata exprobrarentur offensi, eos ipsos exquisitis cruciatibus necaverunt: quæ omnia divine literæ signata conservant. Dicit enim propheta Jeremias: *Misi ad vos servos meos prophetas: ante lucem mittebam, et non audiebatis me, neque intendebatis auribus vestris, cum dicerem vobis: Convertatur unusquisque*

a via sua mala, et a nequissimis affectionibus vestris, et habitabitis in terra ista, quam dedi vobis et patribus vestris a sæculo usque in sæculum. Nolite ambulare post deos alienos ut serviatis eis, et ne incitetis me in operibus manuum vestrarum, ad disperdendos vos. Esdras etiam propheta, qui fuit ejusdem Cyri temporibus, a quo Judæi sunt restituti, sic loquitur: *Desciverunt a te, et abjecerunt legem tuam post corpus suum, et prophetas tuos interfecerunt, qui obtestabantur eos ut reverterentur ad te.*

Item Helias in libro Βασιλειῶν tertio (cap. xix): *Emulando emulatus sum Domino Deo omnipotenti, quia dereliquerunt te filii Israel, et altaria tua demolierunt, et prophetas tuos interfecerunt gladio, et remansi ego solitarius, et querant animam meam auferre a me.*

Propter has illorum impietates abdicavit eos in perpetuum: itaque desinit prophetas mittere ad eos. Sed illum filium suum primogenitum, illum episcopum rerum, et consiliatorem suum delabi jussit e celo, ut religionem sanctam Dei transferret ad gentes, id est, ad eos, qui Deum ignorabant; doceretque justitiam, quam perfidus populus abjecerat: quod jampridem denunciaverat se esse facturum, sicut Malachias propheta indicat, dicens: *Non est mihi voluntas circa vos, dicit Dominus, et sacrificium acceptum non habebis ex manibus vestris; quoniam a solis ortu usque ad occ-*

VARIORUM NOTÆ.

lib. variar. quæst. Idem et S. Augustinus Serm. 22, C de Temp., qui est de Nativit. Domini 18; Bedæ, de Ratione temp. cap. 65, in Chronico; Ado Vienn. in Breviar. Chronicor. ætate prima in principio; Anselmus II, de Imag. mundi, cap. 17; Nicetas ac Grægorius fere omnes, et alii. Ex FRANCOLENO et ISÆO. — Vides nostram Dissert. ad lib. de Mortibus Persecutorum, atque Epistolam eruditissimi et clarissimi viri Stephani Baluzii ad Henricum de Noris ad lib. de Mortibus Persecutorum editam infra tomū II hujusce Lactantiane editionis.

Rerum textus. Ut hic textus et ordo; sic textus et series junguntur ab Arnobio, l. v. Ammian. Marcellin. l. xx, cap. 8: *Gestorum hic textus est.* De voce conf. Borrich. Vindic. Lat. p. 229, sqq. Ed. Sublac. habet *egit*. Box.

Eos ipsos. Addidi ipsos ex mss. et cunctis pene editis.

Propheta Jeremias. Hoc testimonium maxima ex parte est Hierem. xlii. Addita sunt quedam ex c. vii, xiii, xvi, et fortasse aliis, non observata personarum mutatione, quæ apud Græcos vel Hebræos est creberrima. BETULEIUS.

A nequissimis affectionibus vestris. Ita reposui ex omnibus pene mss. et plerisque editis. In 4 Reg. rec., 1 Colb., 1 Sorb. et 15 excusis; etiam in Gallicana et Cellariana legitur *affectionibus*.

Esdras etiam propheta. Nehemia c. ix, hic locus invenitur, qui quidem liber apud Græcos est secundo Esdræ libro insertus; et hic sermo Esdræ, non Nehemiæ attribuitur. Est autem locus, ut dixi, Nehemiæ c. ix. Utrum autem Esdras propheta sit disputat Augustinus, lib. xviii de Civit. Dei, c. 36.

Post corpus suum. Sic restitui ex editis Is., Cellar., Walch., et omnibus mss. præter 2 Reg. rec. quibus, sicut et 12 impressis, est *post cor suum*; in Bonon. antiq. *post dorsum*. At cum nostra textus lectione consentit Græcus Nehemiæ liber, quem Lactantius expressit, aut ejus versionem ὁπίω σῶματος αὐτοῦ. Ex CELLARIO.

Emulando emulatus sum. Ita vet. edit. Rom. cum omnibus mss. præter 1 Reg. recentissimum et omnes fere edit. in quibus legitur: *Emulans emulatus sum*.

Abdicavit. Abdicant patres liberos degeneres; id est, excludunt, alienantque, ἀποαρξίζουσι. Nam ἀποαρξίζω abdicatio est, apud Justin. C. de patr. pot. Aletat., lib. II, c. 28. BETULEIUS.

Consiliatorem. Ed. Sublac. habet *consolatorem*.

Delabi jussit e celo. Ita meliores et antiquiores mss. et quamplurimi editi. In scriptis rec. et nonnullis editis est *labi*. — *Delabi... e celo*. Eleganter *labi* et *delabi*, pro *descendere*, uti variat in Epitom., c. 43. Tertull. Apol., c. 21 de Christo, *delapsus in virginem*. Box.

Denuntiaverat se esse facturum. Sic lego cum antiquioribus et potioribus mss. et 6 editis. In 1 Bonon. antiq. et Lips. est, *denuntiaverat sese facturum*; in 6 mss. et 4 excusis, *annuntiaverat*; in Pen., *annuntiaverunt*.

Malachias propheta indicat. In 2 antiquissimis mss. Reg. aliisque 2 item Regiis legitur *Malachiel*. Abest propheta a 7 veteribus excusis. Pro *indicat*, scriptum est *annuntiat* in 1 Regio; in Lips. *annuntiavi*. In Gothano est simpliciter *Malachias propheta dicit*, scil., c. 1.

Sacrificium acceptum non habebis. Sic restitui ex mss. 2 veterrimis Reg., 4 Colbert. et recte. Nec aliter legitur apud Cyprianum. lib. 1 Testimonior. adversus Judæos, c. 16. Apud Septuaginta, et in Vulgata, *non suscipiam*; in 2 al. Colbert. et 2 Clarom. *Sacrificia non accipiam*; quod in idem recidit. In recentioribus 2 Reg. et Brun. ac in excusis est, *acceptum non habes*. Legitur *acceptum non habebis* apud Baneman., qui in hanc variantem notam sequentem exhibet. — Omnium optime Betuleius et solus editit, *acceptum non habeo*; ita enim eodex Taurin. Epit., c. 48, clare, æque ac Cyprian., c. 16, quem maxime sequitur, præferunt. Et est in hebr. et gr. futurum. Isæus quoque vidit. Box.

casum clarificabitur nomen meum apud gentes, non David in psalmo xvi: Constitues me in caput gentium: populus, quem non cognovi, serviet mihi. Esaias quoque sic loquitur (scil. ult. cap.): Venio colligere omnes gentes, et linguas, et venient, et videbunt claritatem meam, et dimittam super eos signum, et mittam ex his conservatas in gentes quæ longe sunt, quæ non audierunt gloriam meam, et nuntiabunt claritatem meam in gentes. Volens igitur Deus metatorem templi sui mittere in terram (Ezech. xii, Apoc. xi), posuit eum in potestate et claritate cœlesti mittere, ut ingratus in Deum populus in errorem maximum induceretur, ac penas pro facinoribus suis lueret, qui dominum ac Deum suum non recepisset; quod olim propheta cecinerant, sic esse facturum. Esaias enim, quem ipsi Judæi serra confectum crudelissimo negaverunt, ita dicit (cap. 1): Audi cælum, et perripe auribus terræ, quoniam Dominus locutus est: Filios genui, et exaltavi; insi autem spreverunt me. Agnovit hoc possessorem suum, et agnovit præsepium domini sui; Israel autem me non agnovit, et populus meus me non intellexit.

Hieremias quoque similiter ait (cap. 8): Cognovit tempus suum tyrtur et hirundo, et raris passeris custodierunt tempora introitus sui; populus autem meus non cognovit iudicium Domini. Quomodo dicitis, sapientes sumus, et lex Domini nobiscum est? Incassum facta est metatura; falsi scribæ, et confusi sunt; sapientes tie-

pidaverunt, et capti sunt, quoniam verbum Domini reprobarerunt. Ergo (ut cœperam dicere) cum statuisset Deus doctorem virtutis mittere ad homines, renasci eum denovo in carne præcepit, et ipsi homini similem fieri, cui dux, et comes, et magister esset futurus. Sed tamen quoniam clemens est et pius erga suos Deus, ad eos ipsos eum, misit, quos oderat, ne illis in perpetuum salutis viam clauderet; sed daret his liberam facultatem sequendi Deum, ut et præmium vitæ adipiscerentur, si sæculi fuissent, quod plurimi eorum faciunt, atque fecerunt, et culpa sua in poenam mortis incurrerent, si regem suum repudiassent. Apud illos igitur, et ex eorum semine regenerari eum jussit, ne, si fuisset alienigena, iustam possent excusationem de lege præterferre, quod eum non suscepissent simul, ut nulla omnino gens esset in terra, cui spēs immortalitatis negaretur.

CAPUT XII.

De Jesu ortu ex Virgine, de ejus Vita, Morto, et Resurrectione; atque de his rebus testimonia Prophetarum.

Descendens itaque de cœlo sanctus ille Spiritus Dei sanctam Virgineam, cujus utero se insinuaret, elegit. At illa divino Spiritu hausto repleta concepit, et sine ullo tactu viri repente virginalis uterus intumuit. Quod si animalia quædam vento et aura concipere solere omnibus notum est, cur quisquam mirum

VARIORUM NOTÆ.

Clarificabitur. Græce clarificatum est; et ita legitur apud Tertullianum, et apud Cyprianum adversus Judæos.

Quæ longe sunt. Tertull., v adv. Marc.: Qui eratis longe, facti estis prope. Cypr. i ad Quirin., c. 21: Extollet signum in gentes, quæ longe sunt; et paulo antea in hoc ipso loco, quæ longe sunt; et c. 22. Bos. Sic esse futurum. Mss. 9 rec. sic esse futurum.

Serra confectum, etc. Atque hoc est animum de exquisitis suppliciis, quæ supra lactant, dixit, quibus prophetae sunt excarnificati. Sic Jehu ab Ela occiditur (III Reg., xvi); Esaias serra lignea in duas partes scinditur sub Manasse, qui plurimos interfecit prophetas; Hieremias in Ægypto a plebe lapidibus adobutus interit, vel (ut plurimi volunt) in locum merus; Ezechiel a duce populi in Babylone fuit interfectus; Naboth lapidibus obutus interit (III Reg., xxi); Amos ab Amasie sacerdotis filio clavo vocisus; Michæas a Joram filio regis Achab præcipitatus; Zacharias inter aram et templum vinctus a rege Joa (Luc., xi, 2; Par., xxiv). De Esaiæ supplicio neque in sacris Bibliorum monumentis quidquam est, neque apud Josephum, qui lib. iv, c. 10, de Manassis tyrannide scripsit: in Bibliis vero de hoc legimus IV Reg., xxi, 2; Paral., xxxiii. Et licet hæc inter apocrypha Esaiæ sint, Origenes tamen fidem censet esse habendam Paulo, qui Heb. ii ait: Lapidati sunt, dissecti sunt; hoc posterius de Esaiâ intelligendum esse. Meminit hujus sectionis uterque Talmud, et inter scriptores ecclesiasticos Justinus Martyr Dial. cum Tryphone; Origen. Homil. i de Psal. xxxvii, item Hom. i in Esaiam; Tertul., in lib. de Patientia; Chrysost., in c. Math. xix, Homil. 33. Meminit item Hieronym. in c. xvii Esaiæ, Ambros. de Jacob et Vita beata, lib. ii, in Psal. cxviii, serm. 3, item in c. xx Lucæ; Hilarius item contra Constantium August. Nec obicit Epiphani. in ejus Vita. Interfectus autem est, si Eusebio credimus. Olymp. xvi, regnante apud Rom. Numa Pompilio. Retui

Incassum facta est metatura, falsi scribæ, et confusi sunt. Sic habent antiquissimi et optimi quique mss. 6 Reg., 2 Bonon., 2 Clarom. alique cum omnibus mss. præter edit. Rom. 1470 et 12 mss. rec. quibus est, metatura falsa; scribæ confusi sunt. In 1 Cassin., metatura falsa scribæ et confusi sunt; item III edit. Cellar., deletio et. In Regio. Pul. est ut in textu, expuncta copula et. Apud lxx et apud Cyprianum, metatura falsa scribis, et confusi sunt. Apud Hieronymum, Mendacium operatus est stylus mendax scribarum, Confusi sunt sapientes, perterriti et capti sunt.

Clemens est et pius erga suos Deus. Pietas hic loci significat Dei misericordiam. Antoninus vocalis fuit pius, quod esset clementissimus. August. de Civit. Dei, lib. x, c. 1: More autem vulgi hoc nomen (pietas) etiam in operibus misericordiae frequentatur; ex qua loquendi consuetudine factum est, ut et Deus ipse dicatur pius, etc. Hæran.

Quos oderat. Vide Epistol. Pauli ad Rom., c. v. Repudiassent. Mss. 1 Bonon. antiq. et edd. quatuor rec. ac etiam Thomasiapa addunt, quod sciebat esse facturos. Hæc ut glossæma a cæteris absunt.

Descendens. Scilicet ubi venit plenitudo temporis. Ad Galat. cap. iv.

Quod si animalia quædam vento et aura concipere solere, etc. Mss. 2 Reg. et 6 editi rec. legunt aura; cæteri, et aura. Est quoque conjunctio et apud Virgilium. Equas vento Favonio concipere scribit Virgilius lib. iii Georgic., v. 272;

Et sepe sine ulla

Conjugiis, vento gravidæ, mirabile dicta

Varro lib. de Re rustica ii, cap. 4: In satura, inquit, res incredibilis est in Hispania, sed est vera: quod in Lusitania ad Oceanum, in ea regione ubi est oppidum Olysippo, monte Tagro, quædam a vento certo tempore concipiunt equæ; ut hic gallinæ quoque solent, quarum ova hippenaria appellant, etc. Meminit Plin. lib. iv,

putet, cum spiritu Dei, cui facile est quidquid velit, A gravatam esse Virginem dicimus? Quod sane incredibile posset videri, nisi hoc futurum ante multa sæcula Prophetæ cecinissent. Salomon ita dicit: *Infirmatus est uterus virginis, et accepit fœtum, et gravata est, et facta est in multa miseratione mater Virgo.* Item propheta Esaias, ejus verba sunt hæc: *Propter hoc dabit Deus ipse vobis signum; Ecce Virgo accipiet in utero, et pariet filium, et vocabitis nomen ejus Hemanuel.* Quid hoc manifestius dici potest? Legebant ista Judæi, qui eum negaverunt. Si quis nos hæc fingere arbitratur, ab his requirat, ab his potissimum sumat. Satis firmum testimonium est ad probandam veritatem, quod ab ipsis perhibetur inimicis. Hemanuel autem nunquam vocitatus est, sed Jesus, qui latine dicitur salutaris, sive salvator; quia cunctis gentibus salutifer venit. Sed propheta declaravit hoc nomine, quod Deus ad homines in carne venturus esset. Hemanuel enim significat, nobiscum Deus; scilicet quia illo per virginem nato, confiteri homines oportebat Deum secum esse, id est, in terra, et in carne mortali. Unde David in psalmo lxxxiv. Veritas, inquit, de terra orta est; quia Deus, in quo veritas est, terrenum corpus accepit, ut terrenis viam salutis aperiret. Item Esaias ipse: *Ipsi autem non crediderunt,*

et exacerbaverunt spiritum sanctum, et conversus est eis ad inimicitiam. Et ipse expugnavit, et recordatus est dierum sæculi, qui suscitavit de terra pastorem ovium.

Quis autem futurus esset ille pastor, declaravit alio loco, dicens: *Exultent cæli desuper, et nubes induant justitiam: aperiatur terra, et pullulet Salvatorem.* Ego enim Dominus Deus creavi eum. Salvator vero est, ut supra diximus, Jesus. Sed et alio loco idem propheta sic prædicavit: *Ecce natus est nobis puer, et datus est nobis filius: cujus imperium super humeros ejus; et vocatum est nomen ejus, magni consilii nuntius.* Idcirco enim missus est a Deo Patre, ut universis gentibus, quæ sub cælo sunt, singularis et veri Dei sanctum mysterium revelaret, ablatum perfido populo, qui adversus Deum sæpe deliquit. Daniel quoque similia prælocutus est. Videbam, inquit, in visu noctis; et ecce in nubibus cæli ut filius hominis veniens, et usque ad vetustum dierum pervenit. Et qui assistebant, obtulerunt eum, et datum est ei regnum, et honor, et imperium, et omnes populi, tribus, lingue servient ei; et potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit, et regnum ejus, quod non corrumpatur. Quomodo igitur Judæi et confitentur, et sperant Christum Dei? qui hunc idcirco reprobaverunt, quia ex homine natus est. Nam cum ita sit a Deo constitutum, ut idem

VARIORUM NOTÆ.

cap. 22, lib. viii, cap. 42, lib. xvi, cap. 24. Hæc comparatio est a minori ad majus: sed vereor ne tunc temporis auctoritatem magnam non habuerit.

Gravatam esse Virginem. Ita omnes editi et mss. præter 4 rec. in quibus est *gravidatam*. 1 Colbert. a secunda manu *gravidam*. Et infra *gravata est* etiam in mss. codicibus.

Salomon ita dicit. Sic ferunt multi mss. Inter cæteros alii addunt in *Ode undevigesima*; alii in *Psalmo undevigesimo*; 2, in *Psalmo vigesimo*: quæ omnia mihi videntur esse glossemata. Alteri 2 Reg. rec. et editi octo, *Salomon sic ait.* Hæc Salomonis verba in ejus libris non leguntur.

Ecce Virgo accipiet in utero. Ita ms. antiquissimus Regio-Puteanus, 1 Colb. Em. et 1 Clarom. nec aliter legit S. Cyrilianus lib. ii Testimonior. adversus Judæos, cap. 8. In 2 Reg. et 12 editis est *in uterum*; in 19 scriptis recentissimis et 8 excusis est, *concipiet in utero*. Ed. Sublac. habet *concipiet*.

Vocabitis. Ita mss: 9 Regii, inter quos sunt duo antiquissimi, alique cum 9 editis. Scripti 6 rec. cum totidem excusis habent *vocabitur*; alteri rec. *vocabis*. D Hæc apud Isaiam cap. vii. Vide frenæum lib. iii, cap. 24, 16.

Qui eum negaverunt. Ita omnes editi cum mss. præter 2 Reg., Tornes., 2 Colbert., 1 Clarom., in quibus est, *negaverunt*. Vide eandem locutionem infra cap. 18.

Hemanuel autem nunquam vocitatus est, etc. Verum est nunquam fuisse ita vocitatum nomine proprio: sed certum tamen est, illum fuisse verum Emmanuelem nostrum, non quoad appellationem nominis externam, sed vel ad efficientiam, vel ad applicationem rei, quæ per nomen illud designatur.

Qui suscitavit. Ms. 1 Bonon. antiq. quia.

Suscitavit de terra pastorem ovium. Pro de terra, legitur apud Lxx, *eduxit de mari, ex τῆς θαλάσσης, pastorem ovium.* Ita etiam Hebræus et S. Hieronymus in sua vers. In cæteris, *ex τῆς γῆς*, et apud Hieronymum de terra. Hunc locum, quem ad calcem Epistolæ ad Hebræos Paulus respexisse videtur paulo aliter

protulit: *Deus... qui eduxit de mortuis pastorem magnum ovium, ὁ ἀναγαγὼν ἐκ νεκρῶν.* Vide Isaiam capite lxiii atq. xlv.

Ego enim dominus Deus creavi. etc. Non est quod somnies tibi creatum quemdam Dei Filium: ejus erroris arceudi causa Nicæna synodus curavit, ut deinceps in symbolo diceretur, *γεννηθέντα, ὁ πατὴρ ἔθετα*. De quo lege Basilii epistolam ad Antiochenes scriptam, et aliam Eusebii, quam Theodoretus ecclesiasticæ historiæ inseruit lib. i, cap. 12. Vide apud Epiphanium, hæreticæ pravitatis inquisitorem acerrimum, prophetiarum vocum conciliatorem diligentissimum, libro iii, quæ sit inter creati et gigni differentia. BETULEIUS.

Ecce, etc. Isai. ix. Sed hæc non sunt totidem verbis in Scriptura: unde conficere licet, Lactantium memoriter allegasse Scripturas sænas.

Singularis. Vox theologica, inquit Betuleius; sed non magis quam unus, unicuique, pro quo sæpe eleganter singularis ponit. Notavi ad lib. i, c. 4 fin. Aequæ ac hic lib. i, cap. 13: *Dei singularis ac veri dixit.* Bun.

Ablatum perfido populo. Goth.: *ablato perfido populo, prave.* Lib. iv, cap. 2: *Statuerat Deus... ducem mittere, qui eam justitiam (hoc loco, sanctum mysterium) perfido ingratoque populo ablatam cæteris nationibus revelaret.* Bun.

Daniel quoque similia prælocutus est. Cap. vii. Hebræi eum prophetis non accensent; causa est, quod vitam egerit non propheticam, sed Satrapicam, ut David regalem. Quare eos aiunt scripsisse quidem per Spiritum Sanctum, sed Prophetas non fuisse: attamen et Christus, et Josephus, et catholica Ecclesia Daniele vocant prophetam. Ex PERERIO.

Quod non corrumpetur. Amittit quod Buneman. Ante, inquit, fuerat editum ab omnibus, et regnum ejus, quod non corrumpetur. Atque habent quod textus hebr., Tertullianus quoque lib. iii, adversus Marcionem: *Et regnum ejus, quod non vitabitur.* Nihilominus omisi fide codicis Gothani, qui pariter ac antiquissimus tauriniensis in Epit. c. 47 clare legunt: *et regnum ejus non corrumpetur.* Bun.

Christus bis adveniat in terram, semel, ut unum A Deum gentibus nuntiet, deinde rursus, ut regnet: quomodo in secundum ejus adventum credunt, qui in primum non crediderunt?

Atqui propheta utrosque adventus ejus paucis verbis comprehendit. Ecce, inquit, in nubibus cœli ut filius hominis veniens. Non dixit, ut filius Dei, sed filius hominis, ut ostenderet, quod carne indui haberet in terra, ut suscepta hominis figura, et conditione mortali, doceret homines justitiam; et cum mandatis Dei sanctus, veritatem gentibus revelasset, multaretur etiam morte, ut inferos quoque vinceret ac resignaret, atque ita demum resurgens, ad Patrem profiscisceretur in nubibus sublatum. Adjecit enim propheta, et ait: Et usque ad antiquum dierum pervenit, et oblatum est ei. Antiquum dierum appellavit Deum summum, B cujus ætas, et origo non potest comprehendi; quia solus a sæculis fuit, et erit semper in sæcula. Christum autem post passionem ac resurrectionem ascensurum esse ad Deum patrem, David in psalmo centesimo nono contestatus est his verbis: *Dixit Dominus Domino meo, sede a dextris meis; quoadusque ponam inimicos tuos suppedaneum pedum tuorum.* Qui propheta, cum rex esset, quem appellare dominum suum posset, qui sederet ad dexteram Dei, nisi Christum Filium Dei, qui est rex regum, et dominus dominorum? Quod Esaias apertius ostendit dicens: *Sic dicit Dominus Deus Christo domino meo, cujus tenui dexteram; obaudire ante eum gentes faciam, et fortitudinem regum dirumpam. Aperiam ante illum portas, et civitates non clauduntur. Ego ante te ibo, et montes C deplanabo, et fores æreas conteram, et seras ferreas confringam; et dabo tibi thesauros absconditos et invi-*

sibiles, ut scias quia ego sum Dominus Deus, qui voco nomen tuum, Deus Israel. Denique ob virtutem ac fidem, quam Deo exhibuit in terra, datum est ei regnum, et honor, et imperium; et omnes populi, tribus, linguæ, servient ei; et potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit, et regnum ejus non corrumpetur. Quod quidem duobus modis intelligitur: quia et nunc habet perpetuam potestatem, cum omnes gentes, et omnes linguæ nomen ejus venerantur, majestatem constentur, doctrinam sequuntur, virtutem imitantur; habet imperium atque honorem, cum omnes tribus terræ præceptis ejus obtemperant; et idem postea cum rursus advenerit in potestate ac claritate, ut omnem animam judicet, et justos restituat ad vitam, tunc vere totius terræ regimen obtinebit; tunc sublato de rebus humanis omni malo, aureum sæculum (ut poetæ vocant), id est justum ac pacificum tempus orietur. Sed hæc uberius in ultimo libro disseremus, cum de secundo adventu loquemur: nunc de primo, ut cœpimus, explicemus.

CAPUT XIII.

De Jesu Deo et homine; atque de eo prophetarum testimonia.

Summus igitur Deus ac parens omnium, cum religionem suam transferre voluisset, doctorem justitiæ misit e cœlo, ut novis cultoribus novam legem in eo vel per eum daret: non sicut ante fecerat per hominem: sed tamen nasci eum voluit tamquam hominem, ut per omnia summo Patri similis existeret. Ipse enim pater Deus, et origo, et principium rerum, quoniam parentibus caret, ἀπότοπος atque ἀμήτορας a Trismegisto verissime nominatur, quod ex nullo sit pro-

VARIORUM NOTÆ.

Ut Christus bis adveniat in terram, etc. Falsum hoc est. Ita sensere illi quos Millenarii vocant, quorum errorem postea refutabimus ubi questionem illam ex professo tractabit Lactantius. GALLÆUS.

Carne indui haberet in terra. Mss. Jun., 4 Colb., 4 Clarom. et edit. Ald., Graph., Crat., carne indui deberet in terra. Sed haberet vera lectio, quæ omnium aliorum codicum confirmatur auctoritate, et Lactantii infra cap. 50, paulo post initium, et lib. vii, cap. 6, ante finem.—*Indui haberet.* Lego, inquit Heumanus, deberet, ut in 1515 et 1518. Hic est stylius Lactantii et Scriptorum sacrorum. Lact. I. iv, e. 20: *Quod per Christum dari haberet.* Ibid. cap. 50: *Quod... hereses haberent existere.* Tertullianus de Velanda Virgine e. 5: *De qua Christus nasci habebat,* e. 11: *Respondere ex adverso habebat.* Advers. Judæos: *Dari habebat circumcisio;* e. 8: *Exterminari haberet;* cap. 11: *Habebat expungi;* cap. 14: *Agnosci habet;* de Baptismo cap. 16: *Habet tingi.* De Carne Chr. cap. 7: *Nasci haberet;* Resurr. Carn. cap. 14: *Habent judicari.* BUNEMAN.

Usque ad antiquum. Sublac. et Ven. 1471: *Usque antiquum.* Ut notavi ad lib. i, e. 22, hic non probo; habent enim reliqui omnes; variat tamen hic in verbis. Vid. supra, usque ad vetustum dierum. Cyprianus, I. ii Test. 26, usque ad veterum dierum. BUS.

Esaias. Capite scilicet xlv. At quamvis hæc prophetia Cyro nominatione conveniat, attamen aliquatenus eam Christo theologi adjudicant.

Ego ante te ibo. Sic reposui ex omnibus fere mss. ac vet. edit. Rom., Cellar., Walch. Deest te in 3

Reg., 2 Colbert. rec. et 12 vulgatis. Est in textu Hebr. et apud Septuaginta; et mss. Lipsiensibus, *Ego ante eum ibo.* Et mox post *invisibiles*, Lxx addunt, *aperiam tibi.*

Habet imperium atque honorem. Ita mss. antiquissimi et 7 typis excusi. At scripti 17 rec. et vulgati 7 *habet imperium, habet honorem.* Hæc ultima lectio non caret elegantia, eaque Lactantiana.

Rursus advenerit. Rursus ad ingenium redit Lactantius; atque iterum somniat de regno mille annorum, quod in mente habebat.

Summo Patri similis. Mss. Lipsienses, 1 Colb., Em., Brun., *summo Deo Patri.* Hic autem similitudo intelligenda est non consistentis accidentibus, quæ nulla in Deum cadunt, sed essentia. Videtur enim omnino τὸ ὁμοούσιον velle constituere, quod postea in Nicæna synodo fuit constitutum: nempe ut contra Arianos et alias hæreses confiterentur, ἰσοῦς ἡμεῖς τοῦ θεοῦ, γεννηθέντα ἐκ τοῦ πατρὸς μονογενῆ, τὸ αὐτὸν ἐκ τοῦ οὐσιου τοῦ πατρὸς, θεὸν ἐκ θεοῦ, καὶ πρὸς ἐκ ποτὸς, θεὸν ἀληθινὸν ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ, etc. Fuit autem Christus homini etiam ita similis, ut peccator videretur. Rom. viii: *Deus Filium misit in similitudinem carnis peccati.* Hinc etiam capite sequenti ex Zachariæ visione sordidis vestimentis anictus apparet. BERTHELIUS.

Απότοπος atque ἀμήτορας. Hoc idem Cyrillus contra Julianum monet. Pauli epistola, quæ ad Hebræos scripta est, cap. vii, multum lucis hinc acquirit; neque hic locus sine illo recte intelligitur. Docet enim ibi Apostolus, regem Salem Melchisedech, qui idem altissimi Dei Pontifex fuit, in eo Christi typum gessisse, quod

creatus. Ideirco etiam Alium his nati oportuit, ut et ipse fieret *ἀνθρώπος* atque *ἄνθρωπος*. In prima enim natiuitate spiritali *ἄνθρωπος* fuit, quia sine officio matris à solo Deo Patre generatus est. In secundâ verò carnali *ἀνθρώπος* fuit, quoniam sine patris officio virginali utero procreatus est, ut mediâ inter Deum et hominem substantiam gerens, nostram hanc fragilentem imbecillentemque naturam quasi manu ad immortalitatem posset educere. Factus est et Dei filius per spiritum, et hominis per carnem; id est, et Deus et homo. Dei virtus in eo ex operibus, quæ fecit, apparuit; fragilitas hominis, ex passione quam pertulit: quam cur suscepit, paulo post docebo. Interim et Deum fuisse, et hominem ex utroque genere permixtum, prophetis vaticinantibus discimus. Esaias Deum fuisse testatur his verbis: *Fatigata est Aegyptus, et negotiatio Æthiopum, et Sabaim: viri alti ad te transgredientur, efful erunt servi; et post te ambulabunt vincit ampedibunt, et adorabunt te, et in te precabuntur, quoniam in te Deus es, et non alius Deus præter te. Tu enim Deus es, et nesciebamus, Deus Israel salvator. Confundentur, et reuerbuntur omnes, qui adversantur tibi, et cadent in confusione. Item propheta Hieremias sic ait: Hic Deus noster est, et non deputabitur alius absque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ, et dedit eam Jacob puero suo, et Israel dilecto tibi. Post hæc in terris visus est, et cum hominibus conversatus est.*

Item David in psalmo xlii: *Thronus tuus Deus in*

*seculum seculorum: virga æquitalis, virga regni tui. Diluxisti iustitiam, et odio habuisti iniquitatem: propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis. Quo verbo etiam nomen ostendit: siquidem (ut supra docui) ab unctione appellatus est Christus. Deinde hominem fuisse eundem, Hieremias docet, dicens: *Et homo est; et quis cognovit eum?* Item Esaias (cap. 49, apud lxx): *Et mittet eis Deus hominem qui salvabit eos, et iudicans sanabit eos.* Sed et Moyses in numeris ita loquitur (cap. xxiv): *Orietur stella ex Jacob, et exurgat homo ex Israel.* Propterea Mylesius Apollo consultus, utramne Deus, an homo fuerit, hoc modo respondit:*

Θεὸς ὅν κατὰ ἀρχαίαν, τοῦτο, τοσαύτου ἔργου, ἂν ἢ τοῦ χαλδαίου κριτοῦ οὐκ ὀφείλοισι, τοῦτο καὶ ἀκούσαντες παρὰ ἀνθρώπων τελευτῆς.

Primo versa verum quidem dixit: sed argute consultorem sefellit, sacramentum veritatis penitus nescientem. Videtur enim negasse illum Deum. Sed cum fatetur secundum carnem fuisse mortalem, quod etiam nos predicamus, consequens est, ut secundum spiritum Deus fuerit, quod nos affirmamus. Quid enim fuerat necesse carnis facere mentionem, cum satis esset dicere fuisse mortalem? Sed veritate pressus, negare non potuit quemadmodum res se haberet; sicut illud, quod ait, fuisse sapientem.

Quid ad hoc, Apollo, respondes? Si sapiens est; ergo doctrinæ ejus sapientia est, nec ulla alia, et sa-

VARIORUM NOTÆ.

Gen. xvj legitur ignoti patris et ignotæ matris fuisse. **BETULEIUS.**— Vide etiam Caneum de Republica Hebraeorum libro iii, cap. 4.

Ut et ipse. Addidi et ex omnibus prope mss.

Generatus est. Mss. Cane., Jan., 2 Reg. et 11 vulgati, progeneratus est.

Virginali. Heum. legit e Virginali.

Interim. Reimm. al. iterum, quæ varians lectio, iterum, indicatur. In Subl., Rost., Ven. 1471. 72, utraque 78: *Integrum et Deum fuisse testatur. Apertum typothetis verba, fuisse, et hominem ex utroque genere permixtum, prophetis vaticinantibus discimus. Esaias Deum fuisse, excedisse, quia verba illa, Deum fuisse, bis sequebatur. Paris. 1513: *Integrum et Deum fuisse, etc.* habet omnia. Edit. Schæbe. habet *integrum et Deum fuisse testatur his verbis: fatigata, etc.**

Ben.

Ex utroque genere permixtum. Non confusione naturarum, sed ita ut constiteretur unicuique *ὑποφύσιν* seu una persona, servatis proprietatibus cuiusque nature. Rive in Notis suis mss.—Id est ut esset unum suppositum. Alioqui notum est Arrii, Apollinaris, Nestorii et Eutychetis hæreses fuisse, quæ Christi personam et naturam impugnavant, a quatuor prioribus conciliis œcumenicis damnatas.

Esaias. Cap. xlv; quod etiam et de Cyro prius ac de Christo postea intelligitur.

Et negotiatio Æthiopum. Sic restitui ex omnibus mss. ac vet. edit. Romanis, Egnat., Paris. 1525, Crat., Graph., Is., Cellar. Vera lectio juxta Hebr. lxx et Vulgatam ipsam, estque apud Hieronymum. In 8 excusis perperam est natio.

Et Sabaim. Reposui Sabaim ex omnibus mss. prætor 2 rec. et edit. quibus est, et Saba.

Et in te precabuntur. Ita restitui ex antiquissimo Regio-Puteano, 2 aliis Reg. optimæ notæ, et Lips. ut est et Græcis.

Hieremias sic ait. Hic locus in Hieremia non legitur hodie, sed in Ezechiel cap. iii qui tamen et ipse in Græcis Bibliis inscribitur Ἱερειὰς βασιλῆς, et ante Threnos inter Hieremie scripta refertur. Lege Augustinum lib. xviii de Civit. Dei, cap. 33. BETULEIUS.

Et cum hominibus conversatus est. Hæc lectio est mss. eodum, prætor tres recentiores quibus, ut editis, est, et cum hominibus conversatus est.

Hieremias docet, etc. (Apud lxx cap. 17, v. 9.) Citat hæc eadem Epiphanius lib. contra Emonius ex eodem Hieremia, Christum non hominem tantum, sed etiam Deum esse probans. **EX BETULEIO.**

Hominem qui salvabit eos. Sic lego cum cunctis fere mss. Vulgati et 2 Reg. v. c., *hominem, et salvabit eos.*

Exurgat homo ex Israel. Sic legitur apud lxx. In Vulgata, *virga de Israel.* Sic apud Justinum *ὑποφύσιν* dux ex Israel, sicut et apud Symmachum lib. i adversus Judeos, § 10. Apud Symmachum, *scoptrum.*—*Ex Israel.* Addunt Lips. tert. Reimn.: *Et dominabitur gentium.* Lib. de ira Dei c. 44. *Ut rerum omnium dominaretur.* Add. Cypr., l. ii adv. Jud. c. 10.

Mylesius Apollo. Sic dictus a Mileto urbe quondam, ut Mela inquit, Ionia totius belli pacisque artibus princeps. Dictum hoc oraculum, eodem Mela teste, olim Branchide, postea Didymis; de quo vide etiam Strabonem et Hierodotum. **BETULEIUS.**

Θεός, etc. Latine:

Mortalis erat corpore, sapiens portentificis (a) operibus, Sed sub Chaldaicis iudicibus armis comprehensus, Clavis et cruce amaram toleravit finem.

ἂν ἢ τοῦ χαλδαίου, etc. In mss. Cane. sic legitur: ἂν ἢ τοῦ χαλδαίου δικῆς πολεμικῆς ἡρώσεως.

(a) Portentificis. Ita edit. Toræes., Soubron., Thom. Et sic ipsemet Lactantius infra circa medium ejusdem capituli et 15, necnon supra lib. ii, cap. 15. Pro Clavis et cruce, 4 Col. habent Transfixus.

pientes, qui se proutar, nec ulli alii. Cur igitur vulgo A pro stultis, et vanis, et ineptis habemur, qui sectamur magistrum, etiam ipsorum deorum confessione sapientem? Nam quod ait, portentifica illum opera fecisse, quo maxime divinitatis fidem meruit, assentiri nobis jam videtur, cum dicit eandem, quibus nos gloriamur. Sed colligit se tamen, et ad demoniacas fraudes redit. Cum enim verum necessitate dixisset, jam deorum ac sui proditor videbatur; nisi quod ab eo veritas expresserat, mendacio fallente, telasset. Ait ergo, illum fecisse quidem opera miranda, verum non divina virtute, sed magica. Quid inirum, si hoc Apollo veritatem ignorantibus persuasit, cum Judæi quoque, cultores (ut videbantur) summi Dei, hoc idem putaverint; cum ante oculos eorum quotidie fierent illa miracula, quæ eis Prophetæ futura esse B prædixerant, nec tamen sensarum virtutum contemplatione impelli potuerant, ut Deum crederent, quem videbant. Propterea David, quem præter ceteros Prophetas vel maxime legunt, in psalmo xxvii, sic eos damnat: *Redde illis retributionem eorum, quoniam non intellexerunt in operibus Domini.* Ex hujus ipsius domo Christum generatum iri secundum carnem, et ipse David, et alii Prophetæ annuntiaverunt. Apud Esaiam (cap. xi) ita scriptum est: *Et erit in die illa radix Jesse, et qui exurgeat principari in nationes: in eum gentes sperabunt, et erit requies ejus in honore.* Et alio loco: *Exciet virga de radice Jesse, et flos de radice ejus ascendet, et requiescet super eum*

A *Spiritus Dei, spiritus sapientie et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientie et pietatis; et implebit eum spiritus timoris Domini.* Jesse autem fuit pater David, ex cujus radice ascensurum esse florem prælocutus est; eum scilicet, de quo Sibylla dicit *ἀνθραξ ὁ ὠρεὸς καὶ ἀφ' οὗ.*

Nam in *παράδεισῳ* libro secundo, propheta Nathan missus est ad David volentem Deo templum fabricare; et fuit verbum Domini ad Nathan dicens (Vid. II Reg., cap. 7). *Vade, et dic servo meo David: Hæc dicit Dominus omnipotens; Non tu ædificabis mihi domum ad inhabitandum: sed cum impleti fuerint dies tui, et dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, et parabo regnum ejus. Ille ædificabit mihi domum in nomine meo: et erigam thronum ejus usque in sæculum; et ego ero ei in patrem, et ipse erit mihi in filium, et fidem consequetur domus ejus, et regnum ejus usque in sæculum.* Sed hæc ut Judæi non intelligerent, illa fuit causa, quod Solomon filius David Deo templum ædificavit, et civitatem, quam de suo nomine Hierosolymam nuncupavit. Itaque ad ipsum, quæ a Propheta dicta sunt, retulerunt. Solomon autem ab ipso patre suo imperii regimen accepit. Prophetæ vero de eo loquebantur, qui tum nasceretur, postquam David cum patribus suis requievisset. Præterea Solomonis imperium perpetuum non fuit; annis enim xi. regnavit. Deinde quod nunquam filius Dei dictus est, sed filius David; et domus quam ædificavit non C. est fidem concessita, sicut Ecclesia, quæ est verum

VARIORUM NOTÆ.

Sed colligit se, etc. Quia furor confusus diversa dixerat. Ejusmodi multa præcula colligant Eusebius de Preparat. Evangel. Augustinus de Civitat. lib. xix, cap. 23. Certum est, totam oraculorum vanitatem nato Christo cecidisse. Peren.

Veritas expresserat. Verbum istud restitui ex omnibus mss. et editis 3 vet. Rom. ac Reim. et Cellar. In cæteris excusis est extorserat.

Judæi. Fiebant enim, Jesum virtute demonis demonem ejicere: vide Matth. cap. xii. Marc. cap. iii. et Luc., c. xi. Ita et Judæi posteriores, ut videre est in vita Jesuchum Nazareni ab Rudrico in-2º. Ludg. Bat. 1705.

Hoc idem. Hæc additum ex cunctis mss. et edit. Tornes. de Soubron. Cæteris vulgatis deest. In sex scriptis rec. et éd. Tornes. est putaverunt.

Quæ eis Prophetæ futura esse prædixerant. Sic ms. 1 Bon. omnium antiquissimus, éd. Thom., 12., Thys., Gall. Hæc verba, quæ cæteris desunt, valde Thomasiô et Isæo probantur: nam hoc modo Judæorum malitia claris demonstratur; et explicatur talia fuisse illa miracula, quibus ipsos fidem habere oportuit.—*Illæ miracula, quæ eis prophetæ futura prædixerant.* Quia Thomasiô ex antiquo Bonon. verba, quæ eis prophetæ futura prædixerant addiderit, et ex eodem Isæo confirmavit, jure ea restituenda puto. Maxime me movet nostri loci Epitome c. 45. ubi clare, videntes illa Judæi, magica potentia fieri putabant, ignorantes ea omnia, quæ fidebant ab eis (miracula) prædicta esse a prophetis. Et ibidem cap. 46. *Hæc omnia prophetæ... futura... prædixerant.*

Præter ceteros. Ex edit. Cellar. et omnibus mss., præter. 2 Reg. recentissimos, qui ut alii editi habent inier.

Non intellexerunt in operibus Domini. Hæc lectio est omnium pene mss. ac vet. editi Rom. lxx inter-

pretum, etiamque Cyprian. lib. 1. Testimonior. adversus Judæos cap. 3. Editus est, opera.

Exciet virga ac radice Jesse. Ms. 1 Merton. solus, *Excurret*; sed perperam. Legitur enim supra hujusce capituli initio *exciet*, ut præciant in fine cap. 16. lib. vii Institut. Et apud Matthæum in Vulgato, *ex te exciet dux*, etiamque apud Tertullianum adversus Judæos cap. 13 ex Michæa.

ἀνθραξ, etc. Latino:

Florescet autem flos purus.

Sibylla Sermone 6.

Libro secundo. Scilicet capite 7, ubi quædam litterali sensu ad Salomonem, at secundario ad Christum referuntur.

Fabricare. Mss. rec. 4 Reg., 2 Colbert., Betul., edit., Cott., 2 Clarom., *ædificare.*

Parabo regnum ejus. Ita cum Versione lxx Interpret., Vulgata, Cyprian. adv. Judæos lib. i, cap. 15. lib. ii, cap. 11, edit. Betul., Tornes., Soubron, Cellar., Waleh. et omnes mss. præter tres recentiores in quibus, sicut in editis 14 est, *parabo semen ejus.*

Et regnum ejus. Hæc verba desunt in 3 Reg., 4 Colbert., Em., Cott., 3 vet. editi Rom., Venet. 1490, eras in Victorino: extant vero in cæteris.

Deo templum ædificavit, et civitatem... nuncupavit. Fallitur actor noster; neque enim Salomon urbem hanc condidit, nec de suo nomine nuncupavit. Conditor ejus fuit Melchisedech, Ps. lxxvi, 5, ut colligitur ex Gen. xiv, 18, ubi vocatur rex Salem, hoc est, conditor Salem; conditores enim urbium olim reges urbium dicti. Quidam putant Jerusalem vel Hierosolymam nomen esse Græcum, cum plane sit Hebræum. Euseb. putat esse Vocem compositam ex verbo Græco *κτάνω* et Heb. *שָׁלוֹם*. Qui etiam propendere videtur Lactantius, qui simul ac locutus

templura Dei, quod non in parietibus est, sed in corde A ac fide hominum, qui credunt in eum, ac vocantur fideles. Illud vero Solomonium templum, quia manu factum est, manu cecidit. Denique pater ejus in psalmo cxxvi, de operibus filii sui prophetavit hoc modo : *Si Dominus non edificaverit domum, in vanum laboraverunt, qui illam edificaverunt : si Dominus non custodierit civitatem, in vanum vigilavit, qui eam custodivit.*

CAPUT XIV.

De Jesu sacerdote a Prophetis prædicto.

Quibus ex rebus apparet, prophetas omnes denuntiasset de Christo, fore aliquando, ut ex genere David corporaliter natus constitueret æternum templum Deo, quod appellatur Ecclesia, et universas gentes ad religionem Dei veram convocaret. Hæc est domus fidelis, hoc immortale templum, in quo si quis non sacrificaverit, immortalitatis præmium non habebit. Cujus templi, et magni, et æterni quoniam Christus fabricator fuit, idem necesse est habeat in eo sacerdotium sempiternum. Nec potest nisi per eum, qui constituit templum, et ad aditum templi, et ad conspectum Dei perveniri. David, in psalmo cix, id ipsum docet, dicens : *Ante luciferum genui te. Juravit Dominus, et non poenitebit eum : tu es sacerdos in æter-*

num secundum ordinem Melchisedech. Item in Βασλειῶν libro primo (cap. ii) : *Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia, quæ sunt in corde meo, faciat ; et edificabo ei domum fidelem, et transibit in conspectu meo omnibus diebus.* Quis autem futurus esset, cui Deus æternum sacerdotium pollicebatur, Zacharias etiam nomine posito apertissime docuit ; sic enim dixit : *Et ostendit mihi Dominus Deus Jesum sacerdotem magnum stantem ante faciem angeli Domini, et diabolus stabat ad dextram ipsius, ut contradiceret ei. Et dixit Dominus ad diabolum : Imperet Dominus in te, qui elegit Hierusalem ; et ecce titio ejectus ab igne : et Jesus erat indutus vestimentis soraidis, et stabat ante faciem angeli, et respondit, et dixit ad circumstantes ante faciem ipsius, dicens : Auferte vestimenta sordida ab eo, et induite eum tunica talari, et imponite cidarim mundam super caput ipsius ; et cooperuerunt eum vestimento, et imposuerunt cidarim mundam super caput ejus ; et angelus Domini stabat, et testificabatur, ad Jesum dicens : Hæc dicit Dominus omnipotens : si in vis meis ambulaveris, et præcepta mea servaveris, tu judicabis domum meam, et dabo tibi, qui conversentur in medio horum circumstantium. Audi itaque, Jesu sacerdos magne.*

Quis non igitur captos mentibus tum fuisse Judæos

VARIORUM NOTÆ.

fuit de templi ædificatione, statim subjungit *et civitatem*, etc. Alii component ex Jebus et Salem ; eum enim prius diceretur *Salem*, deinde *Jebus*, atque hinc natum nomen *Jerusalem*. At Salomon non potest dici fundador et conditor, eo quod multis sæculis ante illum fuerit extructa, ut constat ex libris Josue et Judicam ; nisi velimus interpretari Lactant. hoc pacto, quod nempe Jerusalem exornaverit atque multum ampliaverit Salomon : tum hic sensus posset tolerari. Profani Scriptores dixerunt plerumque *Jerosolyma* numero plurali, quamvis numerus singularis reperitur. *Partim ex GALLEO.* — De templi ædificatione vide in Regum, cap. vi et ix, et in Paralip. cap. iii, vii et viii. Vide, si lubet, Josephum lib. vii Antiq. cap. 3, item lib. vii de Bello Judaico cap. 18 et Hieronymum de locis Hebraicis.

Sed in corde. De hoc secundo templo vide Epist. II, Petri, cap. ii, v. 5.

In vanum laboraverunt, qui illam edificaverunt. mss. 10 rec. et 5 edit. *sine causa laborant ii, qui ædificant eam.*

In vanum vigilavit, qui eam custodivit. Lxx, et Vulgata, qui custodit eam ; 1 Reg. in vacuum vigilavit, qui eam custodivit ; Regio-Put. 2, al. Reg., 1 Sorbon., 1 Colbert., 2 Clarom., in vanum laboravit. qui eam custodivit ; 3 rec. et edit. Betul. *sine causa vigilavit, qui eam custodiebat ; 2 rec. vigilabat, etc.* 4 rec. et sex vulgati veteres, *sine causa vigiliant, qui custodiunt eam ; Brun. custodiebant ; 1 Colb. frustra vigiliant, qui custodiant eam.*

Et ad aditum templi. Hæc vera desunt in Regio-Put. Sed illa esse Lactantii multi et optimi tum mss. tum editi codices manifeste evincunt. In 3 Reg. et ed. Thys. est *ad templum ;* in 2 Lips. *ad ipsam templum ;* in 1 Colb. *ad dictum templum.*

Secundum ordinem Melchisedech. Hæc tria postrema verba absunt a mss. 2 Reg. antiquissimis et 3 aliis, 3 Reg. et Brun. quæ tamen a propheta Regio revera de Christo dicta fuisse Paulus disertè asseruit in sue ad Hebræos Epistola cap. v, v. 6, et cap. vii, v. 17. De hoc Sacerdotio vide caput v Epistolæ ad Hebræos.

Faciat. Mss. novem, *faciet.*

Domum fidelem. Id est, firmam et stabilem.

Zacharias. Cap. iii. Constat vel ex ipso Prophetæ vaticinio, verbum Domini factum esse ad Zachariam mense octavo anni secundi Darii, qui annus septuagesimus captivitatis fuit ; quibus (ut Eusebius indicat) temporibus Rome reges urbe pulsati fuerunt ; quo Zorobabel et Jesus reduces templum ædificare cœperunt. Hic est ille Jesus sacerdos, filius Jozedec : de quo quidquid hic Prophetæ per visionem ostenditur, recte Christo hierarchæ Hierosolymitano æterno convenit. BETULIUS.

Sic enim dixit. Hæc verba absunt ab uno Bonon. antiq. et 3 editis rec. Sunt in cæteris cum mss. tum excusis.

Deus Jesum Sacerdotem magnum. Ita cuncti mss. et omnes editi, præter rec. Sic Lxx et Cyprianus. Vide Justinum martyrem in Dialogo cum Tryphone pag. 342, et Tertullianum libro adv. Judæos, cap. 14, et lib. iii adv. Marcionem cap. 7. Editi tres, Jesu, mendese.

Ad dextram, etc. Stare a dextris est potenter accusare, auctoritate Psal. cviii. *Constitu super eum peccatorem, et diabolus stet a dextris.* Hinc *diabolos*, id est, calumniator dictus est, quia sustinet personam calumniatoris, ut alibi Lactantius docuit. BETUL.

Contradiceret. Ita restitutum ex antiquissimis et plurimis mss. Bonon. Reg. aliisque. In 7 recentioribus et editis est, *adversaretur.* Ed. Sublac. habet *adversaretur.*

Imperet Dominus in te. Sic legunt quamplurimi mss. et editi. In 4 rec. est *vita* ; in aliis 4 rec. et 5 excusis, *Imperet tibi Dominus vita* ; in 4 aliis scriptis et in edit. Ald., Fastet. et is., *Imperet tibi Dominus in te.* Apud Lxx et in Vulgata est, *Increpet Dominus in te.* Vexationis exemplum est, quæ iram justam excitat.

Imponite cidarim. Ha reposui ex 2 vet. edit. Rom. et cunctis mss. præter 2 Reg. rec. quibus est *cydarin.* In 12 excusis est *ponite cydarim.* Cydaris vero regium est capitis ornamentum apud Persas.

arbitraretur, qui cum hæc legerent, et audirent, nefandas manus Deo suo intulerunt? Atqui ab eo tempore, quo Zacharias fuit, usque ad annum quintum decimum imperii Tiberii Cæsaris, quo Christus crucifixus est; prope quingenti anni miserantur; siquidem Darii et Alexandri adolevit ætate, qui fuerunt non multo priusquam Tarquinius Superbus exactus est. Sed illi rursus eodem modo falsi deceptique sunt, putantes hæc de Jesu esse dicta filio Nave, qui successit fuit Moysi, aut de sacerdote Jesu filio Josedech: in quos nihil congruit eorum, quæ Propheeta narravit. Non enim sordidati illi unquam fuerunt, cum alter eorum princeps potentissimus fuerit, alter sacerdos: aut perpassi sunt aliquid adversi, ut tamquam titio ejectus ex igne putarentur. Aut aliquando in conspectu Dei et Angelorum steterunt, aut Propheeta de præteritis loquebatur potius, quam de futuris. Locutus est igitur de Jesu filio Dei, ut ostenderet eum primo in humilitate et carne esse venturum. Hæc enim est vestis sordida, ut pararet templum Deo, et sicut titio igni ambureretur; id est, ab hominibus cruciamenta perferret, et ad ultimum extingueretur. Titionem enim vulgus appellat extractum foco torrem semustum, extinctam.

Quomodo autem, et cum quibus mandatis a Deo mitteretur in terram, declaravit Spiritus Dei per Prophetam, docens futuram, ut cum voluntatem summi Patris fideliter et constanter implexset, acciperet judicium, atque imperium sempiternum. Si in viis meis, inquit, ambulaveris, et præcepta mea servaveris, tu judicabis domum meam. Quæ fuerint viæ Dei, et quæ præcepta ejus, nec ambiguum, nec obs-

A curum est. Deus enim cum videret malitiam et falsitatem deorum cultus per orbem terræ ita invaluisse, ut jam nomen ejus ex hominum memoria fuisset pene sublatum (siquidem Judæi quoque, quibus solis arcanum Dei creditum fuerat, relicto Deo vivo, ad colenda signamenta irretiti demonum fraudibus aberrassent, nec increpiti per prophetas, reverti ad Deum vellent), Filium suum legavit ad homines, ut eos converteret ab impiis et vanis cultibus, ad cognoscendum et colendum Deum verum: item ut eorum mentes a stultitia ad sapientiam, ab iniquitate ad justitiam opera traduceret. Hæc sunt viæ Dei, in quibus ambulare eum præcepit. Hæc præcepta quæ servanda mandavit. Ille vero exhibuit Deo fidem. Docuit enim quod Deus unus sit, eumque solum coli oportere; nec unquam se ipse Deum dixit, quia non servasset fidem, si missus ut deos tolleret, et unum assereret, induceret alium, præter unum. Hoc erat, non de uno Deo facere præconium, nec ejus qui miserat, sed suum proprium negotium gerere, ac se ab eo quem illustraturus venerat, separare. Propterea quia tam fidelis extitit, quia sibi nihil prorsus assumpsit, ut mandata mittentis impleret, et sacerdotis perpetui dignitatem, et regis summi honorem, et judicis potestatem, et Dei nomen accepit.

CAPUT XV.

De Jesu vita et miraculis; atque de his testimoniis.

Quoniam de secunda nativitate diximus, qua se hominibus in carne monstravit, veniamus ad opera illa miranda, quæ cum essent celestis indicia virtutis,

VARIORUM NOTÆ.

Nefandus nomen. Mss. Cauc. et 8 rec. cum edit. Tornes. et Soub. nefarias.

Crucifixus est. Francius emendabat *cruci affixus est.* Sic Latini et ipsemet Lactantius infra eodem libro, cap. 48.

Prope quingenti anni numerantur. Ita mss. omnes et sex editi. in 9 vulgaris dest. prope. Quæ vox admodum apta refinenda est. Siquidem præcisè quingenti non numerantur anni. Eusebius in Chronico sub Olympiade ccc computat annos quingentes quinquaginta octo. Vide chronologos.

Darii et Alexandri. Darii quarti Persarum regis. Hic autem Alexander non est ille magnus vocatus, Philippi filius, Macedonum rex xxiii, qui ab Eusebio ponitur sub Olympiade xiv, sed Alexander X, Macedonum rex, qui ab eodem Euseb. sub Olympiad. lxxix, censetur. IÆsus.

Non multo priusquam, etc. Sic lego ex mss. 4 Colbert. et Cotton. cum Betuleio et Sparkio. In 47 aliis et in editis est postquam. Immo antequam Tarquinius Superbus exactus est, plus minus septem annis. Ponunt profligationem regum anno ultimo Olympiad. lxxv. Templum autem Zacharia etiamnum prophetae, absolutum est Olympiade lxxvi, ex Eusebio. Brevitatis. Nisi Lactantius lapsus fuerit, vel Amanuensis, scribendo postquam, pro priusquam.

Ambureretur. Ita restitui ex mss. 9 Regiis. 2 Colbert. Goth. 1 Sorbon. 1 Brun. Lips. aliisque, et editis 3 vet. Rom. ac Beul., Tornes., Soubro., Ceilar. In 6 scriptis rec. et 9 impressis est *combureretur.* Verbum *amburo* Lactantio familiare lib. vii, cap. 47 et 21.

Cruciantia. Vox non adeo frequens, secum aut

Walchium, nostro eo frequentior, e. g. l. iv, c. 30; l. v, c. 2, c. 22, De Mort. persec., c. 49. Arnobius, l. i, p. 26; immo et Cicero Philip. ix, c. 4. Bux.

Titionem enim vulgus appellat, etc. Et ita Apuleius Metamorphos. lib. vii: *Procurrit ad focum, ardentemque titionem gerens;* et Quintilianus lib. x Declamat.: *Velut mentitum atque cuncta fingentem, titione candenti inter media femina detruso, crudelissime necatur.*

Filium suum legavit ad homines. Haud secus habent antiquissimi mss. 1 Bon. et Regio-Put. necnon editi Thomas., Is., Thys., Gall., Spark. Mss. vero 31 et 40, impressi post *Filium suum*, addunt *principem Angelorum*: quæ duæ voces Thomasio videntur additæ a quodam Ariano. Nisi ea dictione Christus significetur primus legatorum seu nuntiorum, ut infra vocatur a Lactantio, cap. 25 et 29, et lib. de Ira Dei, cap. 2, vel *caput Angelorum*, juxta illud Apostoli ad Coloss. ii: *Qui est caput omnis principatus et potestatis.*

Nec unquam se ipse Deum dixit. Frustra Lactantium falsi insinuat Gallicus, eo quod x Joannis legitur, *Ego et Pater unum sumus.* Ea quippe est Lactantii mens, nusquam illud a Christo dictum fuisse, se divinitatem habuisse a Patris natura distinctam: quod sequentia satis probant; fuisset enim hoc non ejus qui miserat, sed suum proprium negotium gerere, ac se ab eo, quem illustraturus venerat, separare. SPARK

Quem illustraturus venerat. Sic restitui ex mss. 7 Reg. 2 Bonon., 5 Oxon., 4 Colbert. et 15 aliis et quoque 8 impressis. Sex manu exarati et 42 typis excusati habent *illustratum*: utraque lectio bona. Mss. Cauc. 1 Reg., 1 Lips., Pal., ad quem illustrandum eo cret.

Quia sibi. Memini legiti, et quia sibi.

magum Judaei putaverunt. Cum primum coepit ad-
lescere, tinctus est a Joanne propheta in Jordane flu-
mine, ut lavaero spiritali peccata non sua, quae utique
non habebat, sed carnis, quam gerebat, aboleret: ut
quemadmodum Judaeos suscepta circumcisione, sic
etiam gentes baptismo, id est purifici roris perfusione
salvaret. Tunc vox audita de caelo est: *Filius meus
es tu; ego hodie genui te* (Ps. II). Quae vox apud Da-
vid praedicta invenitur. Et descendit super eum Spi-
ritus Dei formatus in speciem columbae candidae. Ex-
inde maximas virtutes coepit operari, non praestigiis
magicis, quae nihil veri ac solidi ostentant, sed vi ac
potestate coelesti quae jampridem prophetis nuntian-
tibus canebantur. Quae opera tum multa sunt, ut unus
liber ad complectenda omnia satis non sit. Enumerabo
igitur illa breviter, et generatim, sine ulla personarum
ac locorum designatione, ut ad exponendam
passionis ejus crucisque rationem possim pervenire,
quo jamdudum festinat oratio. Virtutes ejus fuerunt,
quas Apollo portentificas appellavit: quod quacum-
que iter faciebat, aegros et debiles, et omni morborum
genere laborantes, uno verbo unoque momento red-
debat incolumes, adeo ut membris omnibus capti, re-
ceptis repente viribus roborati, ipsi lectulos suos re-
portarent, in quibus fuerant paulo ante delati. Clau-
dis vero ac pedum vitio afflicti, non modo gradiendi,
sed etiam currendi dabat facultatem. Tunc quorum
caeca lumina in altissimis tenebris erant, eorum ocu-

los in pristinum restituebat aspectum. Mutorum quo-
que linguas in eloquium sermonemque solvebat. Item
surdorum patefactis auribus insinuabat auditum:
pollutos, ac aspersos maculis, repurgabat. Et haec
omnia non manibus, aut aliqua medela, sed verbo ac
jussione faciebat, sicut etiam Sibylla (*Serm. 8, post
med.*) praedixerat:

Πάρτα λόγῳ ἀνέστης, αἰσῶν τε νόσων ἀπαμύχνη.

Nec utique mirum, quod verbo faciebat mirabilia,
cum ipse esset Dei Verbum, coelesti virtute ac pote-
state subnixum... Nec satis fuit quod vires imbecilli
redderet, debilibus integritatem, quod aegris et languen-
tibus sanitatem, nisi etiam mortuos suscitaret (*Matth.
xii, Marc. ii, Luc. vii et xi, Joan. ii*), velut e somni-
solutos, ad vitamque revocaret.

Quae videntes tunc Judaei, demoniaca fieri potentia
arguebant, cum omnia sic futura, ut facta sunt, ar-
canæ illorum littere continerent. Legebant quippe
cum aliorum prophetarum, tum Esaiæ verba dicentis
(cap. xxv): *Confortamini manus resolutae, et genua
debilla consolidamini. Qui estis pusilli animi, nolite
timere, nolite metueret. Dominus noster judicium retri-
buet; ipse veniet, et salvos faciet nos. Tunc aperientur
oculi caecorum; et aures surdorum audient. Tunc saliet
claudus sicut cervus, et plana erit lingua mutorum, quia
rupta est in deserto aqua, et rivus in terra sitiens. Sed
et Sibylla eadem cecinit his versibus:*

Νεκρῶν δὲ ἀνίσταται ἄνθρωποι.

VARIORUM NOTAE.

Cum primum coepit adolescere. Latine hanc vocem
extendit Lactantius; erat enim *οὐκ ἔτι ἄνθρωπος*
(Luc. cap. ii, v. 23). Eodemque sensu Lucretius ac-
cepit lib. iii, v. 450; et Virgil. lib. xii Aeneid, v. 433.
pro crescentibus annis maturioribus.

Tinctus est. Id significat vox *βαπτισθεῖς*; sed Bap-
tisare, nunc vox est sacra apud Christianos. De hoc
Jesu Christi baptismo vide Lucam, cap. iii, Matth. iii,
Joann. i, et Marc. i.

Aboleret. Ms. Bodl., ablueret. Carnis equidem non
suae, sed humane conditionis. — Lavaero... aboleret,
Merton. *lavacro... ablueret*. Apie quidem: salva ta-
men recepta l. iii, c. 25: *Uo lavacro malitia omnis
abolebitur*. L. vi, c. 24: *Labeni vite prioris abo-
levit*. Bon.

Purifici roris perfusione. Ita omnes mss. At edit.
Ald., Piantin., Fasil., Tys., purificati. Hinc potest
concludi in primitiva Ecclesia obtinuisse, ut non solum
aque immo verecetur baptizandi, sed etiam aqua
perfunderentur, ut obtinet in his oris. Galland.

Spiritus Dei formatus in speciem columbae candidae.
Nescio unde hupserit Lactantius columbam quae de-
scendit super Jesum in baptismo, fuisse candidi co-
loris, nisi ex veteri quadam christianorum traditione;
nulli enim indicator in Evangelio ejus coloris me-
rit. — *Columbae candidae*. Majus filius in Obs. Saer.
ad Luc. iii, 22, auctor est, Spiritum S. non formatum
in speciem, sed sicut columbam leni lapsu descen-
disse. Bon.

Non praestigiis magicis, quae nihil veri ac solidi os-
tentant. Gentiles calumniabantur Christum fuisse ma-
gum. Augustin, in Matthaeum Serm. xi. *Engani di-
cunt Dominum Christum magicis artibus fecisse mira-
cula*. Hos refutat August. de Consp. Evangelist.
et Euseb. Demonst. lib. iii, cap. 3 et 8. Recte autem
dixit Lactant. nihil veri ac solidi praestigias magicas
ostentare. Hinc eleganter Minucius. *Magi quidquid*

miraculi faciunt, per daemones faciunt, illis aspiranti-
bus et infundentibus praestigias edunt, vel quae non sunt
videri, vel quae sunt non videri. ELEMEN.

Quae jampridem, etc. Ms. i Colb. et edit. Crat.
quae et jampridem; Scripti 3 Reg., 5 Colbert. et 4 alii
ad quatuor excusi, quae etiam pridem.

Portentificas. De quibus vide sup. cap. 15. Matth.
iv, ix, xix; Marc. i, ii, x; Luc. v, vii, xi.

Quacumque iter faciebat. Lips. aliter, quocumque
male. Imitator Ciceronem l. i, in Verr. c. 16: *Qua-
cumque iter fecit; l. ii. de Nat. agr. c. 33: Quacum-
que imus, quacumque movemur*. Add. not. ad Lactant.
l. vi, c. 18. Hieron. l. v, c. 17: *Quacumque iter fe-
cerit*. Bon.

Aegros ac debiles. Aegri morbo sunt affecti; debi-
les, membrorum parte miditati. Sic mox Lactantius
no-ter debilibus integritatem reddere.

Membris omnibus capti. Arnob., c. 1: *Captios mem-
bris ausurgere, etiam suos referebant lectos, alienis
paulo ante cervicibus latii*. Bon.

Aspersos maculis. Mss. 3 rec., asperos; 1 Reg. anti-
quissimus et Jun., aspersis maculis; ms. Cantabrig.
et 7 edit. rec., ac sparsos maculis.

Aut medela. Praeter caecum, quem luto curavit
Joann. ix.

Πάρτα λόγῳ. Interpret. Lat.:

Omnis verbo agens, et omnia morbum curans.

Et genua debilla consolidamini. Sic lego cum 1 Reg.
antiquissimo. Et sensus postulat. 1 Colbert. habet, et
genua debilla confortamini. Consolamini qui estis. Hebr.
Chald. et Vulgata habent roborate; Syriac., Confirma-
mini, Lxx et omnes fere mss., Consolamini, ita ut ad
sequentia referatur, minus apte. Vide praeced. et seq.

Νεκρῶν δὲ. Sibyllae. carmina serm. 2 Latine:
Mortuorum autem resurrectio erit.
Et claudorum cursus erit velox, et surdus audiet;

Kal xalōn dphous ēst' dōb; xal xapē; dōbous;
Kal taphōl pīphousi, kalōpous ob dōbous.

Ob has ejus virtutes, et opera divina, cum magna illum multitudo sequeretur vel delitium, vel agrorum, vel eorum qui curandos suos offerre cupiebant, ascendit in montem quemdam desertum, ut ibi adoraret. Ubi cum triduo moratus esset, ac fama populus laboraret, vocavit discipulos, quærens quantos secum cibos gestarent. At illi quinque panes et duos pisces in pera se habere dixerunt. Adferri ex jussit, ac multitudinem per quinquagenos distributam discumbere. Quod cum discipuli facerent, frangebant ipse panem minutatim, carnesque piscium comminabat, et utraque in manibus ejus augebantur. Et cum apponere illa populo discipulis imperasset, saturata sunt quinque hominum millia, et insuper duodecim cophini de residuis fragminibus impleti. Quid aut dici, aut fieri potest mirabilis? At id Sibylla futurum cœclnerat olim, ejus versus tales feruntur:

Elv dphous dpa nēte, xal taphōl dōbous;
Andpōn xalōdus ēv taphōl nēte xapēous;
Kal tē pīphousēvōv xapēōv, pīd pīphousēv nēte,
Adōba pīphousēv xapēōv dōb dōbōv pīphous.

Quæro igitur quid hic potuerit ars magica moliri, ejus peritia ad nihil aliud quam ad circumscribendos oculos valet. Idem, secessurus orandi gratia, sicut solebat, in montem, præcepit discipulis, ut navicu-

A lam sumerent, seque præcederent. At illi, urgente jam vespere profecti, contrario vento laborare cœperunt. Cumque jam medium fretum tenerent, tum pedibus mare ingressus consecutus est eos, tanquam in solido gradiens: non ut poeta Orionem mentiantur in pelago incedentem, qui, demersa corporis parte,

Numero supererainet undas

Et rursus cum obdormisset in navi, et ventus usque ad extremum periculum sævire cœpisset, excitatus e somno, silere ventum protinus jussit; et fluctus, qui maxime ferebantur, conquievit, statimque sub verbo ejus tranquillitas insecuta est.

Mentionatur fortasse Litteræ sanctæ (Luc. viii, Marc. iv, Math. viii), docentes tantam fuisse in eo potestatem, ut imperio suo cogeret ventos obsequi, maria servire, morbos cedere, inferos obedire. Quid quod eadem Sibyllæ carminibus suis ante docuerunt, quæram una, ejus supra fecimus mentionem, sic ait:

Tōb; dōbous pīphous, tē taphōl, xapēous dōb dōbōv;
Māpōpōvōv, xapēōv dōbōv dōbōv, tē taphōl.

Et rursus alia, quæ dicit:

Kīpōvōv pīphous, dōbōv dōbōv, dōbōv;
Kīpōv taphōvōv, dōbōvōv dōbōv pīphous;
Ex dōbōv taphōv dōbōv xapēōv taphōv dōbōv.

VARIORUM NOTÆ.

Cæci videbant, et muti loquentur.

Kal xalōn dphous ēst' dōb; Vetus membrana legit, xal xalōn dphous dōbōvōv. Orsopœus.

Moratus esset. Ita reposui ex quamplurimis mss. magis apposite quam moraretur, quod est in 8 scriptis et in vulgatis. Vide Matth. xv et Marc. viii.

Quantos secum cibos gestarent. Franciscus legendum esse censebat, quantum secum cibi. Vide Matth. xiv, Marc. vi, Luc. ix, et Joan. vi.

Per quinquagenos distributam. In mss. Bononiensi antiquiore, 2 Colbert. et quibusdam editis deest distributam.

Et cum apponere illa populo discipulis imperasset. Sic restitui ex antiquissimis mss. 2 Reg. et 5 aliis Regiis, 4 Colbert., Em., 1 Clarom., Brun. et edit. 2 vet. Rom. In multis aliis est apponi.

Duodecim cophini. Erat cophinus mensuræ genus, aridas et liquidas res metiens. qua re notissimi erant Judæi. Unde ait Juvenalis:

Delubra locantur

Judæis, quorum cophinus, fœnorque supellex.

Elv dphous, etc. Codex Sibyllinus legit, ex d' dphous dpa nēte, xal taphōl dōbous. Orsopœus. Versus prior Sibyllæ emendandus est ex Lactantio, 1 Reg. et 1 Colb. Ex dphous, mendose ob sequens taphōvōv. 1 Clarom. et edit. 2 vet. Rom. Ex dphous. Latine:

Panibus simul quinque, et piscibus duobus,
Hominum in nallia deserto quinque salabit,
Et reliquias vltens post fragmenta omnia,
Duodecim implebit cophinos in spera auctorum.

Ad nihil aliud. Ex quamplurimis mss. et excusis addidi præpositionem ad, quæ in 9 scriptis et 7 editis desideratur.

Ad circumscribendos. Id est, ad fallendos, decipiendos. Ita et circumscripio pro fraude et deceptione apud Ciceronem pro Cludivio, 46, et lib. iii Offic. 61.

Vespere. Sic reposui ex antiquissimis Regio-Put., 2 Bonon., 2 Colb., 2 Clarom. et 12 excusis. Vespera est in 7 aliis scriptis et edit. Gell., Spark. In 1 Colbert., cura.

C In solido. Id est, in solida terra. Virgil. ii, Georg. 236.

Atque jubebis

In solido puteum demitti. Bun.

Orionem. Fabulam narrat Theop Alexandrinus in Aratzis phenomenis.

Excitatus e somno. Præpositionem addidimus ex mss. et editis 3, vet. Romanis, Crat., Cellar., Walch. In 2, Colb. et Clarom. est a somno. Deest præpositio in 9, impressis.

Sub verbo ejus. Ipse Lact. iterum lib. vii, cap. 17: Fient hæc sub verbo ejus. Nec aliter Lucretius l. iv, v. 786:

Omnia sub verbo recreat natura paratque.

Quæ Crecchius interpretatur ad nutum Ego Lactantii sub verbo ejus interpretor, eo adhuc loquente et jubente. BUNEMAN.

Tōb; dōbous. Latine:

Ventos compescet verbo, sternet autem mare
Furiosum, pedibus pacis et fide calcans.

D

Kīpōvōv. Sibyll. lib. vi, serm. 6. Latine:

Fluctus superambulo, infirmitatem hominum solvet,
Eriget (q) mortuos, et pellet dolores multos,
Et de animis perionis pane salutatio erit vicorum.

Zeōvōv. Sic emendavi ex vetustissimis mss. Regiis, Put., Cauc., 1 Colbert., 1 Brun., et edit. Basilcens. 1569. In 4 Regiis recent., 1 Sorbon., 1 Claromont. et octo excusis, Zeōvōv. In duobus aliis Reg. et 1 Colbert., Zeōvōv. Magis placeret Zeōvōv. Græca desunt in plerisque manuscryptis.

A dphous. Sic restitui ex 1 Reg. antiquissimo, 1 al. Reg., 1 Colb. et Brun. favente item vetustissimo Regio-Put. no, cui est coria, corrupte, pro dphous. Sex mss. habent dphous.

Nēvōv. Ita reposui ex mss. 2 veterimis Reg. favente latina interpretatione perionis, quæ est in 4 Colbert. et Brun. ejus vice forte legendum esset perionis, quæ est vox Græcæ significans succum, dē

(a) Eriget mortuos. 1 Ms. Reg. antiquissimus et Brun. habent resurgere faciet.

His testimoniis quidam revicti, solent eo confugere, A ut aiant non esse illa carmina Sibyllina, sed a nostris ficta atque composita. Quod profecto non putabit qui Ciceronem Varronemque legerit, aliosque veteres, qui Erythraeam Sibyllam cæterasque commemorant: quarum ex libris ista exempla proferimus: qui auctores ante obierunt quam Christus secundum carnem nasceretur. Verum non dubito quin illa carmina prioribus temporibus pro deliramentis habita sint, cum ea nemo tum intelligeret. Denuntiabant enim monstrosa quædam miracula, quorum nec ratio, nec tempus, nec auctor designabatur. Denique Erythraea fore ait, ut diceretur insana, et mendax. At enim:

..... Φήσουσι Σιβύλλην
Μαινόμενῃν ψευδοῖσαν: ἐπὶ δὲ γίνεσθαι ἀπαντα,
Τῶν τε καὶ μου μνήμην ποιήσασθαι, κ' οὐκ ἐν μ' οὐδὲν
Μαινόμενῃν φήσει: μεθεὶς μεγάλῳ προφῆτῃ.

Jacuerunt igitur multis sæculis; postea vero animadversa sunt, quam Christi nativitas et passio patefecit arcana: sicut etiam voces prophetarum, quæ cum per annos mille quingentos, vel eo amplius lectæ fuissent a populo Judæorum, nec tamen intellectæ sunt, nisi postquam illas Christus, et verbo, et operibus interpretatus est. Illum enim prophetae annuntiaverunt; nec illo modo poterant, quæ illi loquebantur, intelligi, nisi fuissent universa completa.

CAPUT XVI.

De Jesu Christi passione; quod fuerit prædicta.

Venio nunc ad ipsam passionem, quæ velut opprobrium nobis objectari solet, quod et hominem, C et ab hominibus insigni supplicio affectum et exeru-

VARIORUM NOTÆ.

quo supra, quinque panes et duos pisces in pera se habere dixerunt. Itaque legendum milii videtur in Græco textu πῆρας: non πηγῆς, ut in octo rec. scriptis. Et facilis mutatio fuerit πῆρας in πηγῆς.

Ficta. Sic repositum ex 7 vet. editis et omnibus mss. præter 1 Reg. rec. in quo est conficta. In 1 Reg. rec. et Brun. deest atque composita. Quæ vero fides sit adhibenda Sibyllis vide supra col. 000.

Ciceronem. Lib. II, de Natura deorum. Et Varronem, de quo lege, cap. 6, libri primi supra, et c. 22, libri de Ira Dei.

Φήσουσι. Istud est sermone 3 quod sic vertitur latine:

Dicent Sibyllam

Insanam, mendacem. Cum vero facta fuerint omnia, Tunc mei memoriam facietis, neque me tum quisquam Insanam dicet me Dei magni vatem.

Ψευδοῖσαν. Sic emendavi ex 2 vetustissimis mss. codicibus Regiis, favente Regio altero in quo Ψευδοῖσαν. Scripti sex rec. et 9 edit. habent Ψευδοῖσαν, mendose, contra legem metri; itemque 1 Reg. et edit. Rom. 1470, quibus est Ψευδοῖσαν.

Μεθεὶς. 5 Reg. veter. προφῆτῃ; 5, al. προφῆτῃ, ut eid., masculino genere, male.

Jacuerunt. Ita restitui ex mss. 2, antiquissimis Regiis, 2, al. Reg. bene notæ, 4 Colbert., 1 Lips., Em., Cant., Brun., ed. Rom. 1468. Jacuerunt, id est, in oculis fuerunt. Hac significatione istud verbum accipitur a Cicerone et Plauto. Recentiores librarii perperam substituere latuerunt.

Postea vero animadversa sunt, quam. Id est, Animadversa vero sunt, posteaquam Christi nativitas et

ciatum colamus; ut doceam eam ipsam passionem ab eo cum magna et divina ratione susceptam, et in ea sola et virtutem, et veritatem, et sapientiam contineri. Neque enim, si beatissimus in terra fuisset, et per omnem vitam in summa felicitate regnasset, quisquam illum sapiens aut Deum credidisset, aut honore divino dignum judicasset: quod faciunt veræ divinitatis expertes, qui caducas opes, et fragilem potentiam, et alieni beneficii bona non tantum suscipiunt, verum etiam consecrant, et scientes memorie mortuorum deserviunt, fortunam jam extinctam colentes; quam ne vivam quidem præsentemque sapientes colendam sibi unquam putaverunt. Nec enim potest aliquid in rebus terrenis esse venerabile cæloque dignum: sed sola est virtus, sola justitia, que

B potest verum bonum, et cæleste, et perpetuum judicari; quia nec datur cuiquam, nec auferitur. Quia virtute ac justitia quoniam Christus instructus venit in terram, immo vero, quoniam ipse virtus, et ipse justitia est, descendit ut eam doceret, hominemque formaret. Quo magisterio ac Dei legatione perfunctus, ob eam ipsam virtutem, quam simul et docuit, et fecit, ab omnibus gentibus, et meruit, et potuit Deus credi. Ergo cum magnus populus ad eum, vel ob justitiam quam docebat, vel ob miracula quæ faciebat, subinde conflueret, et præcepta ejus audiret, et a Deo missum Deique Filium crederet: tum primores Judæorum et sacerdotes ira stimulati, quod ab eo tamquam peccatores increpabantur, et invidia depravati, quod, confluyente ad eum multitudine, contemni se ac deseri videbant, et (quod caput sceleris illorum fuit) stultitia et errore cæcati, et immemores præceptorum cælestium ac prophetarum, colerunt adversus eum, impiumque

passio patefecit arcana. Sic de Mori. persec., cap. 5. Postea vero quam... finivit. Vid not. supra. BUNEMAN.

Vel eo amplius. Hæc lectio manuscriptorum est Regio-Put., 2 Bon., 4 Colb., Em., Cant., aliorumque, edit. 5, vet. Rom. et 3, al. In 7 rec. scriptis totidemque excusis est et eo.

Quæ velut opprobrium, etc. Pagani objiciebant christianis velut opprobrium, quod hominem crucifixum ac servili morte defunctum colerent. Augustin. de Convers. S. Pauli Serm. 1: *Nota erubescamus de Christi nomine. Insultetur nobis, quod credimus in crucifixum, occisum.* Idem Serm. 8 de Verbis D Apost.: *De cruce Christi nobis insultant sapientes hujus mundi, et dicunt: Quare cor habetis, qui Deum colitis crucifixum.* ELMENHORST.

Divinitatis. Sic restitui ex edit. Is. et Cellar. necnon ex omnibus mss. præter rec. 1 Reg. et 1 Colbert. in quibus corrupte legitur dignitatis pro divinitatis; ac 2 Reg. rec. et 15 vulgatos, in quibus est religionis. — Veræ divinitatis expertes. Lib. V, c. 10: *Quanto religiosius terrenis istis simulacris inservimus, tanto magis scelerati adversus nomen veræ divinitatis existimus.* BUNEMAN.

Non tantum suspiciunt. Ita emendavi ex ms. codice regio 400 duntaxat anorum, sed optima notæ, et 2 vet. edit. Rom. 1470, 1474. Et sic Beinkius, Rivetus, Moursius, Calliens, Sparkius et Cellarius legere malunt, quam suspiciunt ceterorum. Eadem correctio est supra lib. II, cap. 2, circa medium. Suspiciunt, id est, admirantur.

Primores. Noster expressit Cypr. Idol. Van. Hunc

consilium de eo tollendo cruciandoque ceperunt : A illis peccata et injustitias, et a populo pene deserti, quod prophetæ multo ante descripserant.

Nam et David, in principio Psalmorum (*Psal. 1*) suorum, providens in spiritu quantum facinus admissuri essent, *Beatum esse ait, qui non abierit in consilio impiorum.* Et Salomon in libro Sapientiæ (*cap. 11*), his verbis usus est : *Circumveniamus justum, quoniam insuavis est nobis, et exprobrat nobis peccata legis : promittit se scientiam Dei habere, et filium Dei se nominat : factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum : gravis est nobis etiam ad videndum ; quoniam dissimilis est aliis vita illius, et immutatae sunt viæ illius : tamquam nugaces aestimati sumus ab eo : continet se a viis nostris, quasi ab immunditiis ; et præferi novissima justorum, et gloriatur patrem se habere Deum. Videamus ergo si sermones illius veri sint ; et tentemus quæ ventura sint illi. Contumeliis et tormentis interrogemus eum : ut sciamus reverentiam illius, et probemus patientiam illius, morte turpissima condemnemus eum. Hæc cogitaverunt, et erraverunt. Excecavit enim illos stultitia ipsorum ; et nescierunt sacramenta Dei. Nonne ita descripsit nefarium illud consilium ab impiis initum contra Deum, ut plane interfuisse videatur ? Atqui a Salomone, qui hæc cecinit, usque ad id tempus, quæ gesta res est, mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos affligimus, nihil addimus. Habebant hæc, qui sece-*

Cujus rei audaciam dedit illis humilitas ejus. Nam cum legerent, cum quanta virtute et claritate Filius Dei venturus esset e cælo, Jesum autem cernerent humilem, quietum, sordidum, informem, non credebant filium Dei esse, ignorantes duos ejus adventus a prophetis esse prædictos : primum in humilitate carnis obscurum, secundum in fortitudine majestatis manifestum. De primo David in psalmo septuagesimo primo sic ait : *Descendet sicut pluvia in vellus, et orientur in diebus ejus justitia, et abundantia pacis, donec extollatur luna.* Sicut enim pluvia, si descendat in vellus, animadverti non potest, quia strepitum non facit : ita Christum in terram sine cujusquam suspicionem venturum esse dixit, ut justitiam doceret et pacem. Esaias quoque ita tradidit (*cap. LIII*) : *Domine, quis credidit auditui nostro, et brachium Domini cui revelatum est ? Annuntiavimus coram ipso sicut pueri, et sicut radix in terra sitiendi : non est figura ejus, neque claritas ; et vidimus illum, et non habuit figuram, neque decorem : sed figura ejus sine honore, et deficiens præter cæteros homines. Homo in plaga positus est, sciens ferre imbecillitatem, quia aversus est, et non est computatus. Hic peccata nostra portat, et pro nobis hic dolet ; et in vexatione. Ipse autem vulneratus est propter facinora nostra, et infirmatus est propter peccata nostra : doctrina pacis nostræ super illum ; livore ejus nos sanati sumus. Omnes sicut oves erravimus, et Deus tradidit illum pro peccatis nostris.* Et Sibylla eodem modo locuta est :

Οὐκ ἔρως, ἀπὸς, ἀμωπος, ἐν οὐκ ἔρως ἡμῶν δόσας.

VARIORUM NOTÆ.

magistri eorum ac primores... tradiderunt ; et Cyprianus Tertullianum in Apolog. cap. 21 : *Primores Judæorum, reliqua.* BUNEMAN.

Cruciando. Conf. cap. 18 ; cap. 22 ; Epit. cap. 46, 48. Illustrat Lipsius lib. 1, de Cruce, cap. 3, et Columby ad lib. de Mort. Persec. cap. 2. BUNEMAN.

Et Salomon in libro Sapientiæ. Hieronymus cordatior præfatione in proverbialia Salomonis est (quæ epistola est 115). Liber, inquit, ψευδερτυπῶς, qui Sapiencia Salomonis inscribitur, qui apud Hebræos nusquam est, et ipse stylus græcam eloquentiam redolet, et nonnulli scriptorum veterum hunc esse Judæi Philonis affirmant. BUN.

Insuavis. Hæc voce passim utitur Lactantius lib. v, D cap. 1, Epitom. cap. 45 et 64, lib. de Ira Dei cap. 20.

Quasi ab immunditiis. Non abhorret Lactantius a voce. L. iv, cap. 17, Ab immunditiis. Lipsius ad Senec. l. ii de Ira, c. 34, Immunditias, ex antiquo libro malebat. BUN.

Et gloriatur patrem Deum. Ediderant antea ; et gloriatur patrem se habere Deum. At antiquissimus codex Taurin., c. 45. Et gloriatur patrem Dominum (leg. Deum). Atque, ut ego edo. BUN.

Mille ac decem anni. Sat recte ad mentem chronologiæ sacræ. Salomon enim obiit anno ante æram vulgarem 980. Christus vero cruci affixus est, juxta veteres Ecclesiæ doctores, duobus Geminis consulibus, id est anno Christianæ ære 29. Hanc summam si addas ad eam 980, efficies annos 1009.

Nihil addimus. Mss. Em. et Brun., Nihil nos addimus.

secum. Ita quamplurimi et antiquissimi mss. et ori-

nes editi. In 7 mss. rec. est ipsum.

Quietum. Abest a 7 mss. rec.

Sordidum. H. l. non significat immundum, nec avarium, parco oppositum, ut c. 1, l. vi, c. 14, sed obscurum, contemptum, haud clarum : quod patet ex citato dicto Esaiæ, n. 15 ; et Lact. vi, c. 14. BUN.

In humilitate carnis. Secundum Tertull. Apolog. cap. 21 : *In humilitate conditionis humana.* Lact. lib. iv, cap. 14 ; Conf. c. 22 : *Cur se tam humilem imbecillumque fecit ;* cap. 26 : *Humilis adveniat, ut humilibus et infinis opem ferret,* etc. Conf., l. ii, cap. 1, c. 2, c. 3 et c. 4 ; l. v, c. 14 : *Ab humilibus ad potentes.* BUN.

Annuntiavimus, etc. Hebræi legunt : *et ascendit sicut virgultum coram eo.* Lxx et August. : *Annuntiavimus coram illo, ut infans.* Quid multis ? Apud humanum judicium παραδόξον est, summam potentiam in humilitate querere. Carnalis Judæorum sapientia tam sagax non erat, ut intelligeret quidnam illud esset, quod Zachar. prædixerat : *Rex tuus venit tibi mansuetus.* BETULEIUS.

Pro nobis dolet. Restituo veram lectionem ex Lips. tert., Goth., Reimm., Rost., Ven. 1471, utraque 78, 93, 97, Paris. Torn. 1587, 1613, conformem Hebr. et Lxx, item Cypriano l. ii, adv. Jud. c. 15. Recentiores Parrhi. Ald., Gryph., Thomas. et seqq. sine necessitate pro nobis hic dolet ediderant. BUN.

Οὐκ ἔρως, etc. Sibyll. Serm. 8. Lat. :

Miserabilis, inhonoratus, sine specie, in miserabilibus (spem præbebit.

Ἐλπίδα δόσας. Ita mss. Reg. Put. et 5 al. Reg., 1

Propter hanc humilitatem, Deum suum non agnoscentes, interunt consilium detestandum ut privarent eum vita, qui ut eos vivificaret advenerat.

CAPUT XVII.

De Judæorum religionibus, ac eorum odio in Jesum.

Sed iræ atque invidiæ suæ, quam in cordibus suis gerebant intus inclusam, alias causas præferebant; quod legem Dei per Mosem datam solveret, id est, quod sabbatis non vacaret, operans in salutem hominum; quod circumcisionem vacuificaret, quod abstinentiam suillæ carnis auferret. In quibus rebus judaicæ religionis sacramenta consistunt. Ob hæc itaque cætera pars populi, quæ nondum ad Christum secesserat, a sacerdotibus incitabatur, ut impium judicaret eum, quod legem Dei solveret, cum hoc ille non suo iudicio, sed ex Dei voluntate et secundum prædicta laceret prophetarum. Micheas enim (cap. 4, v. 2) novam legem daturum denuntiavit hoc modo: *Lex de Sion proficiet, et sermo Domini ex Hierusalem, et iudicabit inter plurimos populos, et revincet, et deliget validas nationes.* Illa enim prior lex, quæ per Mosem data est, non in monte Sion, sed in monte Choreb data est, quam Sibylla fore ut a Filio Dei solveretur, ostendit:

Αὐτὸν ὅτε τὰς ἐν ἀνακτὶ τῶν ἐθνῶν, ἔλκεται τὸν νόμον τῆς Ἰσραὴλ νόμου.

Sed et ipse Moyses, per quem datam sibi legem dum

A pertinaciter inuentur, exciderunt a Deo, et Deum non agnoverunt, prædixerat fore, ut propheta maximus a Deo mitteretur, qui sit supra legem, qui voluntatem Dei ad homines perferat. In Deuteronomio ita scriptum reliquit: *Et dixit Dominus ad me: Prophetam excitabo eis de fratribus eorum, sicut te, et dabo verbum meum in os ejus; et loquetur ad eos ea quæ præcepero ei; et quisquis non nuderit ea quæ loquetur propheta ille in nomine meo, ego vindicabo in eum.* Denuntiavit scilicet Dominus per ipsum legiferum, quod Filium suum, id est, vivam presentemque legem missurus esset, et illam veterem per mortalem datam soluturus, ut denuo per eum, qui esset æternus, legem sanciret æternam.

Item de circumcisione solvenda Esaias ita prophetavit: *Hæc dicit Dominus viris Juda, qui habitant in Hierusalem: Renovate inter vos novitatem, et ne semnaveritis in spinis. Circumcidite vos Domino Deo vestro, et circumcidite præputium cordis vestri, ne exeat ira mea sicut ignis, et exurât, et non sit qui extinguat.* Item Moyses ipse (Deut., xxx): *In novissimis diebus circumcidet Dominus cor tuum ad Dominum Deum tuum amandum.* Item Jesus Nave successor ejus: *Et dixit Dominus ad Jesum (Jos., v, 1): Fac tibi culellos petrinus nimis acutos, et sede, et circumcide secundo filios Israel.* Secundam circumcisionem futuram esse dixit, non carnis, sicut fuit prima, quæ etiam nunc Judæi utuntur, sed cordis ac spiritus, quam tradi-

VARIORUM NOTÆ.

Clarom., 2 Colbert. Græca in aliis desunt. Male citatur Cl. Puteani membrana, in qua δόσιν, non δόσιν, quam dictionem tamen habuit aliquis mss., siquidem Brun. fert, ut miseris spem præbent.

Invidiæ suæ.... præferebant. Mss. 1 Reg. et Cauc. ac 3 edd. rec. habent, intus inclusa malitia, causas præferebant.

Solveret. Vide Matth., c. xii, Marc., c. iii, Luc., c. vi, et Joann., c. ix.

Operans in salutem. Sic Taurin., Epit. 47: *Ut in salutem hominum... operantur.* Et Cyprian. de Eleemos. in princ.: *Multa et magna sunt... beneficia divina, quibus in salutem nostram Dei... clementia et operata sit, et semper operetur.* Tertull. Apol., c. 35: *Plus ego illi operor in salutem.* Bun.

Suillæ carnis. Id non legitur in evangelica historia.

Ad Christum secesserat. Ms. 1 Bonon. antiq. accesserat. Scriptis 8 et editis 4 est, a Christo secesserat. Sed ad Christum secesserat, hic est verbum (ut dicunt) prægnans, quod aliud adhuc includit, ea ratione, quæ nondum secesserat, et ad Christum se contulerat; exempli gratia Velleii Paterculi, lib. i, 18, 1: *Ad eo ut corpora gentis illius separata sint in alias civitates; id est, separata sint, et in alias civitates divisa.* Sacro codice hebræo hic dicendi modus maxime frequens est.

Et deliget validas nationes. Verbum deliget desideratur in ms. Regio-Put. In aliis mss. est diliget, religet, rediget, diriget. Omnes fere editi cum pluribus mss. habent deliget, quod Lactantius legisse videtur ex mendoso biblilorum codice græco, in quo scriptum fuerit ἐλῆξεν, pro ἐλέγξεν, quod est arguet, vel corripet. Forte non male, revincet et rediget validas nationes, ut ferunt mss. 1 Reg. rec., Tornes. et 1 Clarom. Multa hic desunt in veterrimo Regio, et Græca absunt a multis mss.

Deliget. Vulgata habet corripet.

In monte Choreb. In deserto Arabiæ. Sic juxta Græcum textum reposui ex mss. Regio-Put., 6 aliis Reg., 5 Colb., Cauc. et quamplurimis aliis. In rec. 2 Reg. et 1 Colb. et 11 editis legitur Oreb. Choreb autem est Sinai. Erat ergo petra in deserto Sinai, vicinior tamen Kaphidim, quam monti Sinai. MENOCH. — Totus ille montosus tractus dicebatur Horeb, ubi et Sinai. JENIUS. — Occidentior pars erat Horeb, orientalis Sinai.

Αὐτὸν ὅτε, etc. Latine:

Sed cum omnia perfecta fuerint quæ dixi, In ipsum tunc tota solveret lex.

Sibyllarum, serm. 8.

Ἐλκεται, etc. Sic emendavi ex mss. Regio-Put., 1 al. Reg. optimæ notæ, et Beul.

Ἐλκεται τὸν νόμον τῆς Ἰσραὴλ νόμου.

Et recte, ob legem metri. In cæteris legitur λύσεται, et deest τὸν.

Propheta maximus a Deo mitteretur. Ita reposui ex impressis 2 vet. Rom. et 5 aliis, necnon ex omnibus mss., præter 2 Reg. quibus est, ut et 8 editis, mittatur a Deo.

Deuteronomio. Hoc citatur a S. Stephano in Actis apostolor., c. 7.

Per mortalem datam. Hæc lectio, quæ est antiquissimi ms. Regii multorumque aliorum et 12 editorum, optima est ac gemina; respondet enim τῷ æternus quod sequitur a conjugatis. Scripti 15 et vulgati tres habent per Moysen. Equis vocem Moysen adeo notam mutasset in mortalem?

Esaias ita prophetavit. Fallitur Lactantius; nam Jeremiæ verba sunt, c. iv, v. 3, 4.

Circumcide secundo. Id est, instaure circumcisionem jamdudum in deserto omissam, quam Deus postliminio revocandam jussit.

dit Christus, qui verus Jesus fuit. Non enim Propheta sic ait : *Et dixit Dominus ad me*, sed, *ad Jesum* ; ut ostenderet quod non de se loqueretur, sed de Christo, ad quem tunc Deus loquebatur. Christi enim figuram gerebat ille Jesus : qui cum primum Ausus vocaretur, Moses futura præsentiens, jussit eum Jesum vocari ; ut quoniam dux militiæ delectus esset adversus Amalech, qui oppugnabat filios Israel, et adversarium debellaret per nominis figuram, et populum in terram promissionis induceret. Et idcirco etiam Mosi successit, ut ostenderet novam legem per Christum Jesum datam veteri legi successuram, quæ data per Moysen fuit. Nam illa carnis circumcisio caret utique ratione ; quia si Deus id vellet, sic a principio formasset hominem, ut præputium non haberet. Sed hujus secundæ circumcisionis figura erat, significans nudandum esse pectus, id est, aperto et simplici corde oportere nos vivere ; quoniam pars illa corporis, quæ circumciditur, habet quamdam similitudinem cordis, et est pudenda. Ob hanc causam Deus nudari eam jussit, ut hoc argumento nos admoneret ne involutum pectus haberemus, id est, ne quod pudendum facinus intra conscientiæ secreta velemus. Illic est cordis circumcisio, de qua propheta loquitur, quam Deus a carne mortali ad animam transtulit, quæ sola mensura est. Volens enim vitæ ac saluti nostræ pro æterna sua pietate consulere, poenitentiam nobis in illa circumcissione proposuit, ut si cor nudaverimus, id est, si peccata nostra confessi satis Deo fecerimus, veniam consequamur ; quæ continentibus et admissa sua celantibus denegatur ab eo qui non faciem, sicut homo, sed intima et arcana pectoris intuetur.

Eodem spectat etiam carnis suillæ interdictio ; a qua cum eos abstinere Deus jussit, id potissimum voluit intelligi, ut se a peccatis atque immunditiis ab-

stinerent. Est enim lutulentum hoc animal, et immundum ; nec unquam cælum aspicit : sed in terra toto et corpore et ore projectum, ventri semper et pabulo servit ; nec ullum aliud dum vivit præstare usum potest, sicut cæteræ animantes, quæ vel sedendi vehiculum præbent, vel in cultibus agrorum juvant, vel plaustra collo trahunt, vel onera tergo gestant, vel indumentum exuviis suis exhibent, vel copia lactis exuberant, vel custodiendis domibus invigilant. Interdixit ergo ne porcina carne uterentur, id est, ne vitam porcorum imitarentur, qui ad solam mortem nutriuntur ; ne ventri, ac voluptatibus servientes, ad faciendam justitiam inutiles essent, ac morte afficerentur. Item ne se fœdis libidinibus immergerent, sicut sus, quæ se ingurgitat cœno ; vel ne terrenis serviant simulacris, ac se luto inquinent. Luto enim se oblinunt, qui deos, id est, qui lutum terramque venerantur. Sic universa præcepta judaicæ legis ad exhibendam justitiam spectant, quoniam per ambagem data sunt ; ut per carnalium figuram spiritualia noscerentur.

CAPUT XVIII.

De passione Dominica, et quod ea prænuntiata fuerit.

Cum igitur ea quæ Deus fieri voluit, quæque per prophetas suos multis sæculis ante prædixit, Christus impletet, ob ea incitati, et divinas litteras nescientes, colerunt ut Deum suum condemnarent. Quod cum sciret futurum, ac subinde diceret oportere se pati, ac interfici pro salute multorum, secessit tamen cum discipulis suis (*Marc. iii*), non ut vitaret quod necesse erat perpeti ac sustinere, sed ut ostenderet quod ita fieri oporteret in omni persecutione, ne sua quis culpa incidisse videatur ; ac denunciavit fore ut ab uno eorum proderetur. Itaque Judas, præmio illectus, tradidit Filium Dei Judæis. At illi comprehen-

VARIORUM NOTÆ.

Et dixit Dominus ad me. Sic a me emendatum ex mss. 7 Reg. vetustioribus, ac Tornes., Betul., Goth., Em., 6 Collert., 1 Sorbon., 2 Clarom., Brun. et ex ipsomet Lactantio paulo supra. In pluribus mss. et editis legitur *Jesus*, mendose.

Quod non de se loqueretur. Ex mss. et decem editis restituta lectio : in 8 impressis est *de eo*.

Qui cum primum Ausus vocaretur. Numer. xiii. D. Prins Hosea nominabatur : dicitur et Hose, unde in editione græca Ausus, quod aspirandum, ut sit Iause. Patrem habuit Nun, qui corrupte Nave vocatur. Drusus. — Vide S. Augustin. de Civit. Dei, lib. xvi, c. 43. Vide etiam Tertullianum adversus Judæos.

Novam legem. Christus non legem novam tollit, sed veterem perficit.

Involutum pectus. Ut Seneca, lib. i Qu. Nat., præf. : *Non est tibi frons ficta, nec in alienam voluptatem sermo compositus, nec cur involutum.* Bun.

Velemus. Dicere debuisset auctor, *Volavemus.* Sic usque ad finem capitis mutatio temporum viliosa non semel.

Eodem spectat etiam carnis suillæ, etc. Quæ facta est Levit. ix., Deuteron. xiv. Supra indicavi porcinae carnis interdictionem nusquam nuncupatim in Evangelica taxari historia. In genere zane superstitionem omnem notat, significans ea inquinare hominem quæ exeunt, non quæ intrant. Certe creditum

observatumque est, homines eorum animalium induere mores, quorum vescerentur carnibus. Qualis autem natura suibus sit, indicat opifine Petrus in sua posteriore Canonica, c. 2, 22, ubi eos, qui postquam veritatis viam cognoverunt, rursus ad priorem immunditiam revolvuntur, notat his verbis : *Sus lota, in volutabro luti.* BETUL.

In terram.. projectum. Legendum suspicatus in terram, offendi in ed. Tornes. 1587, 1613, Walch. rectissime. Opif., c. 8 : *Ut.. toto corpore in humum projecta ventri pabuloque servient.* Bun.

Ventri semper. Ms. Torn. veneri.

Ne porcina carne uterentur. Mss. Pal., Lips. et 4 editi, *vescerentur.* De suilla carne vide Varronem de Rustica, lib. ii, c. 4. Cicer., lib. v, de Finibus, et Plin., lib. viii c. 51.

Se oblinunt. Conf. notas meas ad lib. v, c. 1. De rum Lact., vi, c. 23 : *Qui se cœno immerserit, cœno sit oblitus, necesse est.* Bun.

Oportere. Vide Matth. xx, Marc. x, Luc. xviii, Joan. vii et viii et xi.

Quod ita fieri oporteret. Ex cunctis ferme manuscriptis et 7 vet. editis ita reposui. In 2 Reg., Em., Cantabrig., Brun., et 9 excusis est *oporteat*.

Proderetur Matth. xxvii. Marc. xiv, Luc. xxii, Joan. xviii.

Tradidit Filium Dei Judæis. Sic restitui ex mss.

sum, ac Pontio Pilato, qui tum legatus Syriam regebat, oblatum, cruci affigi postulaverunt, objicientes ei nihil aliud, nisi quod diceret se Filium Dei esse, et regem Judæorum: item quod dixerat: *Si solveritis hoc templum, quod ædificatum est annis xlvj, ego illud in triduo sine manibus resuscitabo*; significans brevi futuram passionem suam, et se a Judæis interfectum tertio die resurrecturum. Ipse enim erat verum Dei templum. Has voces ejus tamquam infaustas et impias insectabantur. Quæ cum Pilatus audisset, et ille in defensionem sui nihil diceret, pronuntiavit nihil in eo damnatione dignum videri. At illi injustissimi ac-

A cusatores cum populo, quem incitaverant, succlamare cœperunt, et crucem ejus violentis vocibus flagitare.

Tum Pontius et illorum clamoribus, et Herodis Tetrarchæ instigatione metuentis ne regno pelleretur, victus est. Nec tamen ipse sententiam protulit: sed tradidit eum Judæis, ut ipsi de illo secundum legem suam judicarent. Duxerunt ergo eum flagellis verberatum, et priusquam cruci affigerent, illuserunt; indutum enim coloris punicei veste, ac spinis coronatum, quasi regem salutarerunt, et dederunt ei cibum feliis, et miscuerunt ei aceti potionem. Post

VARIORUM NOTÆ.

veterimis 2 Bonon., Regio-Put, aliisque octo, ex 3 vet. edd. Rom. et 8 aliis. Scripti rec., tradidit eum Judæis.

Legatus Syriam regebat. Sic legunt Tertullianus, Apol., c. 21. Cyprianus, lib. de Idolol. vanitate, sub finem. Legati nomen hic generaliter sumit Lactantius pro eo qui missus est ad functionem muneris alicujus: quemadmodum et Varro explicat hanc vocem, lib. v de L. L. Isæus. — Nequaquam suspicione caret, neque extra omnem controversie aleam positum videtur, quod Pontium Pilatum Syriæ legatum fuisse scribit Lactantius: Pilatus enim erat tantum procurator Judææ. Tacitus: *Auctor nominis ejus Christus, qui, Tiberio imperitante, per procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat.* Licet præsidem incuriositate quapiam appellat christiani chronologi, ego, re considerata, existimem mendosos esse Lact. codices, et scribendum, qui sub Silano Judæam regebat. Silanus enim Syriæ tum præses erat, et sub eo Judæa a Pilato gubernabatur. Non enim peculiaris tunc erat provincia, sed ad Syriam pertinebat Judæa. Quamvis belli tempore divisæ fuerint, ut Vespasiano Judæa, Muciano Syria parebat in Vitelliano tumultu. De Silano adeo verum est, ut ei accusarint coram eo aliquando Pilatum Judæi. BARTHUS. — Istorum procuratorum duo erant genera: alii rationales dicti, qui solis vectigalibus colligendis vacabant; alii præterea provinciis minoribus vice præsidis præerant cum aliqua potestate, et jurisdictionem aliquam, nullo præside præsentem, inter provinciales sumebant, cum alioqui apud solos magistratus provinciarum præsidem, puta proconsules et propraetores, lege agere liceret. SCHELET. — Attamen certum est Pilatum a plerisque historicis, quamvis minus proprie, præsidem vocari.

Solveritis. Vide Joan., ii, Matth., xxvi et xxvii, Marc., xiv.

Quod ædificatum est annis xlvj. Hunc numerum retinui probatum Joanni Evang., c. 2, v. 20, mss. codicibus 12 Vaticanis, 8 Regiis, 6 Colbert., Sorbon., 2 Clar., Brun. cunctisque editis. At 1 Reg. antiquissimus, 2 Bonon., Tax. Cantabr. ferunt annis xl, male. — *Quod ædificatum est annis 46.* Ex Joann. ii, v. 20, annorum numerus est, qui non de Zorobabelis opere, quod quadriennio confectum fuit, Esdr., vi, 15; sed de reparatione Herodis, et sequentium, quibus cura templi ab Romanis concessa erat, intelligatur necesse est. Adi Josephum, lib. xxv, c. 14, et lib. xx, c. 3 et 8. CELL.

Resuscitabo. Restitutum ex quamplurimis et optimis mss. ac 12 impressis. In mss. 2 Bonon. antiq., Cauc. sexque aliis ei 5 editis legitur, *suscitabo*.

Videri. Verbum ex antiqua iudicandi formula.

Injustissimi accusatores. Mss. Regio-Put. et alius antiquissimus Reg. a prima manu, 1 alter Reg. rec. et Brun. *justissimi*, sed ironice.

Violentis vocibus flagitare. Ita scripti et editi, ubi in Cellariana *volentis*, prave. Sic Cyprianus de Idolol. Van., c. 7: *Crucem ejus et mortem suffragiis violentis ac pertinacibus flagitantes.* Et nostri Epit. c. 43: *Mor-*

B temque ejus impiis vocibus flagitant. Ipsum verbum *flagitare* Latinis indicat vehementem pertinaciam in orando. Conf. Lact., vi, c. 20. BON.

Nec tamen ipse sententiam protulit. Lucas, *Tradidit eum voluntati eorum, scilicet Judæorum, ut crucifigeretur*, sua quidem auctoritate, non tamen sententia, quasi cruce dignus. Non enim probari potest Pilatum in eum tulisse sententiam velut reum mortis: unde illa videtur ficta quæ legitur apud Adrichomium. Ergo *pro tribunali sedit* quidem: sed *adjudicavit* tantum fieri petitionem eorum, ut loquitur Lucas, ut scilicet ab ipsis damnatus traderetur eis cruciendus, sicut petebant. JANSEN. — Attamen vide Lucæ caput xiii, v. 24, et Joannis cap. xix, v. 16.

Duxerunt. Hoc est, ad mortem rapuerunt; hoc enim et verbum *ducere* significat.

Spinis coronatum. Veteres putarunt fuisse spinas albas: quæ et inde saluæ dicuntur, et medicinis utiles. Marcellus Empiricus, cap. 23: *Herba salutaris, id est spina alba, quæ Christus coronatus est, quæ velut uram habet, lienem leniter in eodem loco perfricata sanabit.* BARTHUS.

Et dederunt ei cibum feliis, et miscuerunt ei aceti potionem. Math. cap. xxvii, v. 48. Syrus et Arabs legerunt etiam *ῥῆος*, *acetum*, at vulgatus *ὄνον*, *vinum*, quomodo in suo vetustissimo exemplari legi testatur Beza. Sic et Evang. Hebr. et *dederunt ei bibere vinum mixtum felle.* Merceri exemplar omittit *bibere*. Et hanc quidem lectionem verissimam arbitratur Beza, adeo ut etiam *ῥῆος* non significaverit acetum quod vocamus, sed vinum conditum; quia Marcus, cap. xv, v. 23, meminit *ὄνον ἰσχυρὸν καὶ πικρὸν*: malum tamen *ῥῆος* capere pro aceto proprie dicto, et apud Marc. per *ὄνον* quoque intelligere acetum, quod nihil aliud est quam vinum acidum. Nam *ῥῆος* sumere pro vino condito, exemplo et auctoritate carere puto. Quod autem vir doctiss. per *χολήν* non intelligit *fel*, sed in genere amarorem, qualis est myrrhæ genuina, non gravate ei assentior, tum quia Marcus pro *χολή* habet *σύνρυον*, tum quia *lxx* etiam *absinthium* verterunt per *χολήν*, Prov. v, v. 4, Thren. 3, v. 15, quare nec multum culpandus Arabs, qui hoc loco pro *μετὰ χολῆς*, habet *myrrhæ*. Potest enim *χολή* quemvis amarorem significare, sive felis, sive absinthii, sive myrrhæ; petitus hic locus ex ps. lxxviii, § 22. *lxx, καὶ ἔδωκαν εἰς τὸ βρῶμά μου χολήν.* Potest ibi simpliciter esse *amaror*, sicut colligitur ex Deut. xxix, v. 18, Hebr., xii, v. 15, et Jer. xliii, § 51, ubi *lxx* verterunt *ὄνον πικρὸν*. Math. ergo et Marc. se mutuo explicant. *ὄνον* Marci Mathæus explicat per *ῥῆος*; et vicissim *χολήν* Math. Marcus per *σύνρυον*: unde liquet, secus quam doctissimi viri existimantur, nihil hic ex recepto Judæorum more factum, qui hoc morituris officium præstare solebant, ut vinum propinarent *cum granthuris*, quo abripitur mens eorum. Hic contra pro vino acetum, pro benigni saporis thure amarorem myrrhæ propinarunt, ne quid deesset, quo virulentum summum in Servatorem animum proderent. LUDOV. DE DIEU.

hæc, conspuerunt faciem ejus, et palmis occiderunt. A Cumque ipsi carnifices de vestimentis ejus contenderent, sortiti sunt inter se de tunica et pallio. Et cum hæc omnia fierent, nullam vocem ex ore suo tamquam si mutus esset, emisit. Tum suspenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant, crucique affixerunt. Quid ego hic in tanto facinore deplem? aut quibus verbis tantum nefas conquerar? Non enim Gavianam crucem describimus, quam Marcus Tullius universis eloquentiæ suæ nervis ac viribus, velut effusus totius ingenii fontibus, prosecutus est, facinus indignum esse proclamans, civem Romanum contra omnes leges in crucem esse sublatum. Qui quamvis innocens fuerit, et illo supplicio indignus, mortalis tamen, et ab homine scelesto, qui justitiam ignoraret, affectus est. Quid d? hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus a cultoribus Dei suspensus est atque suffixus? Quis tam facundus, et tanta rerum verborumque copia instructus existet? quæ oratio tantæ affluentiae ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret, quam mundus ipse et tota mundi elementa luxerunt?

Hæc autem sic futura fuisse, et prophetarum vocibus, et Sibyllinis carminibus denuntiatum est. Apud

VARIORUM NOTÆ.

Conspuerunt faciem ejus. Hanc retinui lectionem, quæ 3 antiquissimorum mss. Regionum est et 10 editorum. Et potest abesse prepositio in faciem, quæ in scriptis recentioribus ac 7 vulgatis reperitur. Sic apud Senecam, cap. 13, ad Helv.: Ducebatur Athenis ad supplicium Aristides, cui quisquis occurrebat, deiciebat oculos..... inventus est tamen qui faciem ejus inspuerit.

Non enim Gavianam crucem describimus. Optima lectio; quæ est 3 Reg., 1 Sorbon. et 19 edit. ac Cicer. in Verrem. Orat. 10 faventibus mss. Regio-Put., 3 al. Reg., 4 Colbert., Brun., quibus est Gavianam, mendose, pro Gavianam, b, pro v. Ms. 1 Colbert., et edit. Rom. 1468, Gabiniam; 1 Reg., ed. Rom., 1470 et Florent., Gabiniam; 1 Reg. veterr., Gavianam; 1 Clar., Gavianam, mendose pro Gavianam; 1 Reg., 2 Colbert., Gravianam; ms. Ternes., Gravinianam; Jun., Grabianam; 3 edit., Cannianam, corrupte. Vide Ciceronem in Verrem, act. v, vi et vii. Alludit ad P. Gaviium Consanum, civem Romanum, quem Verres contra jus et leges virginis easum cruci affixerat, hoc est affecerat servili supplicio.

Universis. Sic reposui ex mss. 8 Reg. quorum duo sunt vetustissimi. 6 Colb., 2 Clarom. aliisque. Sed scripti 2 rec. et 11 editi, universæ.

Nervis. Mss. 10 et 5 edit., verbis, sed minus bene. Tantæ affluentiae ubertate. Mss. 10 recentissimi, tanta.

Et tota mundi elementa luxerunt. Tò mundi deest in ms. 1 Colb. et 7 editis. Grammaticæ studiosi notent in numero plurali toti apud auctorem nostrum, lib. 1 Div. Instit. cap. 11, et apud Augustinum in psalm. cxlviii; totæ apud Plautum, necnon in Symbolo Quicumque nomine Athanasii, et tota in recto casu etiam plurali apud Lactantium, lib. ii, cap. 9, ad fin. et lib. iv, cap. 18. Vide sequens caput.

Et ignoraverunt. Sic lego cum antiquioribus et posterioribus mss. 7 Reg., 4 Colb., 1 Clarom. et omnibus fere vulgatis: nec aliter legit Augustinus Enarrat. ii in psalm. xxxiv. Scripti 9 rec. et 2 vet. edd., et ignoravit.

Tentaverunt. Ex mss. reposui: in vulgatis est tentarunt.

Esaiam (cap. 50) ita scriptum invenitur: Non sum contumax, neque contradico: dorsum meum posui ad flagella, et maxillas meas ad palmas: faciem autem meam non averti a seditate sputorum. Similiter David in psalmo xxxiv: Congregata sunt super me flagella, et ignoraverunt: dissoluti sunt, nec compuncti sunt: tentaverunt me, et deriserunt derisu: et striderunt super me dentibus suis. Sibylla quoque eadem futura monstravit:

Εἰς ἀνδρῶν χεῖρας καὶ ἀπὸ τῶν ὑπερὶν ἦεν:
Δύσους δὲ διὰ ῥαπισμὰ καὶ ἀνέγκαις,
καὶ στήθεσιν μύροις τὰ πύσματα φαρμάκοντα.
Δόσει δ' εἰς μάστιγας ἀπὸ τοῦ ἄνθρωπου τότε κατὰ.

Item de silentio ejus, quod usque ad mortem pertinaciter tenuit, Esaias iterum sic locutus est (cap. lxi): Sicut ovis ad immolandum ductus est, et sicut agnus coram tendentibus se sine voce, sic non aperuit os suum. Et Sibylla supra dicta:

Καὶ καταφιζόμενος σιγήσει, μὴ τις ἱερῶς
τίς λόγος, ἢ πόθεν ἦλθεν ἵνα φερμαίνουσι λαλήσῃ;
καὶ στήθεσιν φορίσει τὴν ἐκάνθινον.

De cibo vero et potu, quem, antequam eum figerent, illi obtulerunt, David in psalmo lxxviii sic ait: Et deriderunt in escam meam fel; et in siti mea potum mihi

Et deriserunt derisu. Lips. tert. et Reimm: Deriserunt me et striderunt. Augustinus et Hieronymus: Subsannaverunt me subsannatione. Quæ prior egregie applicat ad christianos. In Epitome, c. 46, verba: Et deriserunt derisu, desiderantur; at habent Hebr. et lxx. Bun.

Εἰς ἀνδρῶν χεῖρας. Sermone 8 Sibyll. Hæc latine:

In manus iniquorum et infidelium postea veniet;
Dabunt autem Deo alas manibus incestis,
Et facibus immundis sputa virulentia;
Dabit autem in verbera simpliciter purum tunc dorsum.

Hæc et sequentia leguntur eodem modo in ms. Regio-Put., n. 3736, ut et apud Augustinum de Civit. Dei, lib. xviii, cap. 23, n. 2, qui ea ex auctore nostro decerpit; nisi quod habeat, manus iniquas, ... venenatos sputos... sanctum dorsum. In Brun. alisque mss. et editis codicibus interpret. lat. innocens tunc dorsum; in nonnullis, purum tunc dorsum.

Αὐτῶν. Sic restitui ex opt. mss. Regio-Put. et Betul. ac edit. Paris. 1523, 1561, 1565, Crat., Cymnic., Graph., Ternes., Soubron. et Versione gallica. Sic etiam legendum esse censebant Musurus, Betuleius, et Sparkius; et syntaxis constat hac ratione melius. Ita etiam emendavit Clariss. Heumannus. At scripti 11, alii et 7 editi habent ἀνδρῶν.

Τὰ πύσματα. Hæc lectio est mss. Regio-Put., 3 al. Reg., 3 Colb., 1 Sorbon. et omnium editorum. In mss. Cauc. et 2 Reg. est ἐκπύσματα; in ms. Betul. ἐκπύσματα, pag. 261 in Commentario suo.

καὶ καταφιζόμενος. Sibylla, serm. 8. Hæc latine:

Et colaphos accipiens tacebit, ne quis agnoscat,
Quod verbum, vel unde venit ut mortalibus loquatur;
Et coronam portabit spineam.

Augustinus loco supra citato legit, ut inferis loquatur. Musurus et Thomasius cum mss. 2 Colb. et ed. Rom. 1470, Ternes., 2 Paris., Soubron. legunt, ut mortuis loquatur.

τίς λόγος ἢ πόθεν ἦλθεν. Ita 3 Reg. quorum duo sunt antiquissimi, 3 Colb. et omnes edd. At ms. codex Sibyllinus habet τίς πνος ὡς πόθεν ἦλθεν, ms. Betul. τίς πνος &. Sed Lactantii lectionem sequitur Augustinus, et magis probatur etiam Betuleio.

dederunt acetum. Idem hoc futurum etiam Sibylla con-
cionata est :

Εἰς δὲ τὸ ποῖον χολῆν, καὶ εἰς δὴλον θεῶν ἔδωκεν,
τῆς ἀφελείνης ταύτης δειλῶσαι τράτην.

Et alla Sibylla Judæam terram his versibus increpat :

Αὐτὴ γὰρ δίδωκεν, τὸν σὺν θεῷ οὐκ ἐνέχουσας
παύσας ἐν τοῖς νόμοις ἀλλὰ καὶ ἀνέχουσας
ἑστέρας στυγερὰς, καθάρην τὴν χολὴν ταύτης.

Fore autem ut Judæi manus inferrent Deo suo, eum-
que interficerent, testimonio prophetarum hæc ante-
cesserunt.

Apud Esdram ita scriptum est : *Et dixit Esdras ad
populum : Hoc pascha Salvator noster est, et refugium
nostrum. Cogitate, et ascendat in cor vestrum, quoniam
habemus humiliare eum in signo, et post hæc sperabi-
mus in eum, ne deseratur hic locus in æternum tempus,
dicit Dominus Deus virtutum. Si non credideritis ei, ne-
que exaudieritis annuntiationem ejus, eritis derisio in
gentibus. Unde apparet Judæos nullam aliam spem
habere, nisi se abluerint a sanguine, ac speraverint
in eum ipsam quem negaverunt. Esaias (cap. LV)
quoque facinus eorum designat, et dicit : In humili-
tate judicium ejus sublatum est. Nativitatem ejus quis*

*enarrabit ? quoniam auferetur a terra vita ejus ; a faci-
noribus populi mei adductus est ad mortem. Et dabo
malos pro sepultura ejus, et divites pro morte ejus : quia
facinus non fecit, neque insidias ore suo locutus est.
Propterea ipse consequetur multos, et fortium dividet
spolia, propterea quod traditus est ad mortem, et inter
facinorosos deputatus est ; et ipse peccatum multorum
pertulit, et propter facinora illorum traditus est. David
quoque in psalmo xcm : Captabunt in animam justi, et
sanguinem innocentem condemnabunt, et factus est
michi Dominus in refugium. Hieremias (cap. xi) : Do-
mine, significa mihi, et agnoscam : tunc vidi meditatio-
nes eorum ; ego sicut agnus sine malitia perductus
sum ad victimam ; in me cogitaverunt cogitationem, di-
centes : Venite, mittamus lignum in panem ejus, et er-
adamus e terra vitam ejus, et nomen ejus non erit in me-
moriam amplius. Lignum autem crucem significat, et
panis corpus ejus, quia ipse est cibus, et vita omnium
qui credunt in carnem quam portavit, et in crucem
qua pependit.*

De qua tamen apertius ipse Moses in Deuterono-
mio ita prædicavit : *Et erit pendens vita tua ante ocu-*

VARIORUM NOTÆ.

Potum mihi dederunt acetum. Hæc lectio est mss. 6
Regionum, ex quibus duo sunt veterrimi, 1 Sorbon.,
2 Colb., 2 Clarom. et 6 editi. In 13 scriptis recentis-
simis et 7 impressis est : Potaverunt me aceto.

Idem hoc futurum. 1 Reg. rec., 1 Clarom. et ed.
Gall., Spark., Item.

Εἰς δὲ τὸ ποῖον. Sibyll. Serm. 8. Hæc latine :

In cibum autem fel, et in sitim acetum dederunt,
Inhospitalitatis hæc monstrabant mensam.

Αὐτὴ γὰρ δίδωκεν. Ita restitui ex 2 antiquissimis
ms. Reg. At rec. 1 Reg., 3 Colb., 1 Clarom. et 11
editi ferunt δίδωκεν. Græca desunt in cæteris quos vi-
di. Latina interpretatio :

Ipsa enim noxia cogitans, Deum tuum non cognovisti
Ludentem mortalibus cogitationibus : sed et spolis
Coronasti corona, et horribile telusculisti.

Apud Augustinum, pro noxia cogitans, est insipiens ;
et versu sequenti apud eundem et in ms. 1 Brun. est
Ludentem mortalium mentibus : in altero Brun. Illu-
dentem humanis mentibus. Hæc ex Sibyllar. Carminibus,
serm. 6.

παύσας ἐν τοῖς νόμοις. Sic restitui ex mss. 3 Reg., quo-
rum duo sunt antiquissimi, 1 Clarom. et 3 Colbert. D
nisi quod in uno est θνήσκει, et edit. Rom. 1468. Ms.
codex a Beulæio visus habet παύσας, quod ei magis
quadrare videtur, utpote quod Christus mortalium
judicio peccaverit. In 7 impressis est παύσας ἐν θνή-
σκει.

ἑστέρας. Ita emendavi ex ms. 7 Reg. inter quos
duo sunt veterrimi, ex 3 Colbert., 1 Sorb., 1 Clarom.,
edit. 2 vet. Rom. et 8 aliis. In sex vulgatis est ἑστέ-
ρας.

Apud Esdram ita scriptum est, etc. Quædam loca e
Scriptura describit Justinus Martyr, quæ a Judæis in
odium Christi fuisse deleta contendit in dialogo cum
Tryphone Judæo, 83. Τοῦτο τὸ πάρος ὁ σωτὴρ ἡμῶν, etc.
quæ ita refert et vertit Lactantius. Hæc tamen verba
non occurrunt, neque in textu Hebræo, neque in co-
dicibus Græcis, neque Latinis. Queritur quidem Just-
inus ea a Judæis deleta atque inducta fuisse : Ex ver-
bis, inquit, quæ Esdras de lege et constitutione pascha-
tis commemoravit, hunc locum abstulerunt. Et dixit

Esdras populo : *Hoc Pascha Salvator noster, etc. Ne-
cesse autem est in iis libris fuisse, quos Judæi in Ca-
none receperunt.*

Humiliare eum in signo. Ita cum mss. editi novem ;
et S. Justinus martyr ἐν σπασίῳ, in signo. In mss.
1 Reg. rec., 1 Colbert., Brun. et 7 impressis est, in
ligno.

Quem negaverunt. Sic mss. 2 Reg. antiquissimi,
multique alii, et omnes editi. Eadem locutione usus
est supra, cap. 12. In veterrimo Bononiensi et 12 aliis
rec. est necaverunt.

In humilitate ejus, etc. Græcam LXX translationem
secutus fere ubique est Lactantius, quibus illud Na-
tivitytatem ejus debetur, id est, γενεάν, quod Latinus
etiam Vulgatus est amplexus. Cellar.

Ego agnus sine malitia. Ita restitui ex 2 antiquis-
simis mss. Reg., al. Reg. et 2 Brun. Nec aliter apud
Cyprianum Testimonior. adv. Judæos, lib. II, cap.
15, et apud LXX Jerem. XI : Εγὼ δὲ ὡς ἀπὸν ἄνακτον.
In rec. mss. et in editis, sine macula ; in Vulgato, man-
suetus.

Lignum autem crucem significat, et panis corpus
ejus. Sic emendavi ex mss. 1 Reg. optima notæ, 1
Colb. et 2 Brun. necnōn ex antiqua Versione gallica
1563, quæ sic habet : Or le bois signifie la croix ; et le
pain son corps. Mss. 17 et 18 editi., et panem corpus
ejus, mendose. — Lignum autem, etc. Origenes, Ter-
tullianus : Hieronymus eodem modo exponunt, per
panem nimirum corpus, per lignum crucem intelli-
gentes, referentesque ad sacramentum corporis
Christi. Beulæius.

Quia ipse est cibus. Id est, quia ipse est panis ille,
qui de cælo descendit (Joan. vi).

Vita omnium. Reposui omnium ex editis 3 vet.
Rom. Venet. 1490, Cellar., Walch. cunctisque mss.
præter 2 Reg. rec., 1 Sorbon., 1 Colbert. quibus est,
vita hominum.

Qua pependit. Ita mss. antiquissimi 1 Bonon., Re-
gio-Put., 6 Colb., Brun., 2 Clarom., edit. 2 vet. Rom.
Scripti vero 1 Reg., 1 Colbert. a prima manu, et 17
impressi habent, in qua pependit.

Et erit pendens vita tua. Quod etiam Tertullianus
adv. Judæos, cap. 14, et Cyprianus adversus eosdem,
lib. II, cap. 20, et Augustinus lib. XVI, contra Fau-

los tuos, et timebis die ac nocte, et non credes vitæ tuæ. Idem rursus in Numeris (cap. xxii): Non quasi homo Dominus suspenditur, neque quasi filius hominis minas patitur. Zacharias (cap. xvi), etiam sic tradidit: Et iniebuatur in me, quem transfixerunt. Item David in psalmo xxi: Effoderunt manus meas et pedes meos, dinumeraverunt omnia ossa mea: ipsi autem contemplantati sunt, et viderunt me, didicerunt sibi vestimenta mea, et super vestem meam sortem miserant. Quæ utique Propheta non de se locutus est. Fuit enim rex, et numquam perpressus est illa. Sed Spiritus Dei per eum loquebatur, qui fuerat illa passurus post annos mille et quinquaginta. Tot enim colliguntur anni a regno David usque ad crucem Christi. Sed et Solomon, filius ejus, qui Hierosolymam condidit, eam ipsam perituram esse in ultionem sanctæ crucis prophetavit: Quod si avertimini a me, dicit Dominus, et non custodieritis veritatem meam, rejiciam Israel a terra quam dedi illis: et domum hanc, quam edificavi illis in nomine meo, proficiam illam ex omnibus; et erit Israel in perditionem, et in improprium populo: R

et domus hæc erit deserta; et omnis qui transibit per illam, admirabitur, et dicet Propter quam rem fecit Dominus terræ huic et huic domui hæc mala? Et dicent: Quia reliquerunt Dominum Deum suum, et persecuti sunt regem suum dilectissimum Deo, et cruciaverunt illum in humilitate magna, propter hoc importavit illis Deus mala hæc.

CAPUT XIX.

De Jesu mortæ, sepultura et resurrectione; atque de iis rebus prædicta.

Quid amplius jam de facinore Judæorum dici potest, quam excæcatos tum fuisse, atque insanabili furore correptos, qui hæc quotidie legentes neque intellexerunt, neque quin facerent cavere potuerunt? Suspensus igitur atque affixus exclamavit ad Dominum voce magna, et ultro spiritum posuit. Et eadem hora terræ motus factus est. Et velum templi, quod separabat duo tabernacula, scissum est in duas partes; et sol repente subductus est, et ab hora sexta usque in nonam tenebræ fuerant. Qua de re

VARIORUM NOTÆ.

sum, cap. 21, de Christi cruce interpretantur. Ex CELLARIO. — Id in Deuteronomio, cap. xxviii, sed nimis allegorica videtur hæc Lactantii interpretatio.

Numeris. Non minus metaphorica est hæc interpretatio.

Dominus suspenditur. Legitur Deus... apud Buena. qui hujus vocis sic rationem reddit. — Deus suspenditur. Restituo Deus ex Lips. ii, 3 Reimm. Su. blac., Rost., utraque Ven. 78, ita requirit oppositio, homo; et LXX, ὁ θεός; et Cyprian. l. i. ad v. Jud. c. 20. Bux. Zacharias. Hæc vero prophetia ab Evangelista Joanne, cap. xix, de Christo interpretatur.

Tot colliguntur anni. Recte equidem: nam a Dav de mortuo ad æram vulgarem anni intercedunt 1019, sed ad passionem 1082 sunt anni. At si juxta veteres Christus mortuus est duobus Geminalibus, id est anno æræ vulgaris 29, tunc erant 1048 anni, quod idem est.

Solomon. Hæc leguntur lib. iii Reg., cap. ix, et ii Paralip., cap. vii: verum non est a Salomone conditum esse Hierosolymam.

Avertimini a me. Regum lib. iii, c. ix. Sed alia sunt a Lactantio addita, alia vero detracta, ut locum consulenti patebit.

Improprium. Sic restitui ex duobus antiquissimis et optimis mss. Reg. 500 annor. et 1 alio Reg. 400 annorum, sed optimæ notæ. In multis recentioribus mss. et impressis legitur opprobrium.

Quia dereliquerunt. Sic. Lips. alter; ubi prope Reimm., Qua de re linguunt. At taurin., Epit. c. 46, at edidi. Bux.

Et persecuti sunt regem. Hæc nescio ex qua traditione adjecti, quorum nulla i Reg. 9, aut ii Paralip. 7 vestigia apparent. CELL.

De facinore Judæorum. Ita restitui ex veterrimis ii Reg., 4 cæteris Reg. bonæ notæ, aliisque. Editi multique recentiores mss., de facinoribus, male, cum hic de uno, scilicet in morte Christi perpetrato agatur.

Terræ motus factus, etc. Matth. xxvii, Marc. xv, Luc. xxiii, Joan. xix. Aliquot in locis, non in Judea tantum. Voluit enim Deus ostenti hujus memoriam extare. Vide quæ in Phlegonte et Thallo leguntur. Verissimum est apud prophetas terræ motu alibi rerum mutationem, alibi Dei majestatem significari: sed hic apertior est ea significatio, quæ pariter a Judæis et gentibus aliis poterat intelligi, iræ scilicet divinæ ob hominum scelera (Psalm. xviii, 8; Joel xvi).

Ita Virgilius solis caliginem addidit terræ motum: nec aliter Lucanus et Seneca. Sane Centurio, et qui cum eo erant, ita interpretati sunt hoc prodigium. Inde enim colligebant Jesum inique damnatum (Luc. xxiii, 45). Grotius.

Et ab hora sexta, etc. Tertia hora diei judicis apud Romanos exerceri incipiebant:

Exercent raucos tertia caudicibus.

In id tempus incidit et Pilati cognitio. Bene Ignatius ad Smyrnenenses: Ἡ δὲ τὴν παρασκευὴν ἡμέτην ὅρα ἀπόβασιν παρὰ ἑδῆζατο τοῦ ἱδῆζατο. Ita ut ante sextam Christus sit crucifixus, post sextam cœperint tenebræ, mortuus autem Christus paulo post nonam. Idem Ignatius: Ἐπεὶ ὅρα ἐσταυρώθη, ἡμετέρι ἀπέβασε: qui sensus legitur et in libro satis antiquo, cui nomen est Constitutiones Clementis, lib. v, cap. xiv: et lib. viii, cap. xxix, quæ movere nos debent, ne quid in Scriptura Marci aut Joannis immutemus, contra vetustissimorum codicum et μεταφραστῶν auctoritatem. Neque vero illi inter se pugnant; nam mos loquendi natus ex templi consuetudine, ubi sacrificia et preces fieri solebant hora tertia, sexta, nona: ut præter Hebræos Hieronymus notat ad Daniele VII, quæ ipsa tempora festis maxime diebus tubæ sono significabantur, ut docemur Num. x, 40, quo factum, ut hæc horæ tamquam notiores vulgo celebrarentur; neque alia nomina horarum reperies, ubi statarum precationum fit mentio. Vide Act. c. iii, v. 1, cap. x, v. 3, 9, et Tertullianum de Jejunis, ubi has horas insigniores ait in rebus humanis, quæ diem distribuunt, quæ negotia distinguunt, quæ publice resonant. Qui cum congruunt, quæ scribunt Cyprianus de Oratione Dominica, et Hieronymus tum ad Lactam, tum ad Demetriadem. Atque eo pertinet quod est supra xx, 3, 3, ubi inter tertiam, sextam, et nonam, nulla hora nominatur, cum post nonam undecimæ sit mentio. Factum autem tertia aut sexta hora dicitur, quidquid inter illa stata precandi tempora evenerat, ut solent quæ in medio sunt posita nunc ad hunc, nunc ab illum terminum referri. Grotius.

Tenebræ fuerunt. Sole scilicet obscurato, ut Lucas nos docet, non interposita luna, ut quæ tum plena esset, neque nube obducta, sed modo quodam hominibus ignoto. Ἐπὶ πάσαν τὴν γῆν, hic quod Marcus dixit ἐπ' ὅλην τὴν γῆν sicut pro toto telluris globo sumi non potest (multis enim in partibus dies non erat) ita de

Amos propheta testatur : *Et erit in illo die, dicit Dominus, occidet sol meridie, et tenebrabitur dies lucis; et convertam dies festos vestros in luctum, et cantica vestra in lamentationem.* Item Hieremias : *Exterrita est quæ parit, et tædult animam; et subivit sol ei, cum adhuc medius dies esset; confusa est, et maledicta : reliquos eorum in gladium dabo in conspectu inimicorum eorum.* Et Sibylla :

Ναὺ δὲ σχιθὲ τὸ πέταγμα, καὶ φανὶ μέσσω
Νὺξ ἔσται σκούρῃσα πῆλός τε ἐν τῇσιν ὥραις.

Cum hæc facta essent, ne prodigiis quidem cœlestibus facinus suum intelligere quiverunt.

VARIORUM NOTÆ.

sola Judæa nolim accipi, cum veteres Astrologi et Chronographi hanc caliginem annotaverint, nullo addito loci nomine, unde late eam patuisse datur intelligi. Phlegon xiv Olympiadum : τὸ Δ' ἔτι τῆς ΣΒ ἀλουργίας ἐγένετο ἐκλειψὶς ἡλίου μεγίστη τῶν ἐγνωρισμένων πρότερον, καὶ νύξ ἦν ὅλη τῆς ἡμέρας ἐγένετο, ὥστε καὶ ἀστέρως ἐν οὐρανῷ φαίνεσθαι. Σεισμὸς τε μέγας κατὰ Βιβνίαν γενόμενος τὰ πολλὰ Νικαίας καταστρέψατο. Terra motus locum nominat, tenebrarum non nominat; et cum majores ante visis memorat, ita ut mera meridie velut nox esset, satis demonstrat non fuisse proprium Judææ hoc spectaculum. Eusebii Græcum alium citat, quem non nominat, ita scribentem de hac re : Ὁ ἡλῖος ἔκλειπεν. Βιβνία ἐστίασθαι. Νικαίας τὰ πολλὰ ἔσπειν. Tertullianus in Apologetico : Tamen sufficiens multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit, prævento carnificis officio : eodem momento dies, medium orbem signante sole, subducta est. Deliquimus utique putaverunt, qui id quoque super Christo prædicatum non scierunt. Et tamen cum mundi casum relictum in archivis vestris habetis. Ubi non video cur archiva alia quam acta publica Romana, accipiamus, ad quæ, ni fallor, et Lucianus martyr provocat apud Eusebium. Et cum mundi casum vocat, satis cavet ne Judææ peculiaris crederetur. Gnorius.

Amos. Id. cap. viii, de quo vide S. Hieronymum in Prophetas.

Tenebrabitur. Sic restitui ex mss. Regio-Put. antiq., 4, al. Reg., Jun., 6, Colb., 2, Sorbon., 2, Lips., Em., Cant., 2, Clarom. et edit. 3, vet. Rom., Venet. 1490, Ald., Paris., 1525, Cellar., Walch. in recentioribus in, Reg., 1 Lips. Brun. et 11 excusis est obtenebrabitur; in 1 Reg. perantiquo, obtenebrabitur. Sed et verbo tenebrare, id est tenebras inducere, nituntur Apuleius lib. viii, Chrysologus, et Ammianus. — *Tenebrabitur.* Buneman, autem, obtenebrabitur; et hujus variantis lectionis sic rationem reddit. — *Obtenebrabitur.* Major debet esse auctoritas antiquissimi codicis Taurini, in quo Epit. c. 46, et in Cypriano, quem hic etiam ipso dictorum ordine ex l. ii adv. Jud., c. 23, sequitur, habetur, obtenebrabitur, æque ut in Lips. primo, Fasit., Gryph., Tornes., Betul., Thomas., Isæo, Thys., Gall., Sparkio. Bon.

Hieremias. Vide c. xv, v. 9, et S. Hieronym.

Et subivit sol ei. Hanc lectionem vetustiorum et meliorum eodemic 7 Regiorum, 3 Colbert., 1 Sorbon., Em., Cant., Brun., edit. 2 vet. Rom., Florent., Is., restitui, quæ verosimilior est Lactantii, utpote quam habent Septuaginta et S. Cyprianus lib. ii Testimonior. cap. 23.

Ναὺ δέ. Ex Sibyllar. carminibus Serm. 8, quæ interpretantur latine:

Templi vero scindetur velum, et medio die
Nox erit tenebrosa ingens tribus horis.

Pro ingens, legitur nimis in 3 Colb., 4 Brun. et apud Augustin. de Civ. Dei, lib. xviii, c. 23.

Sed quoniam prædixerat se tertio die ab inferis resurrecturum, metuentes ne a discipulis surrepto et amoto corpore, universi resurrexisse eum crederent, et fieret multo major in plebe confusio, detraxerunt eum cruci, et conclusum in monumento firmiter militari custodia circumdederunt. Verum tertio die, ante lucem terre motu facio, repente patefactum est sepulcrum, et custodibus, quos attonitos obstupefecerat pavor, nihil videntibus, integer e sepulcro ac vivus egressus, in Galilæam profectus est, ut discipulos suos quæreretur : in sepulcro vero nihil repertum est, nisi exuvie quibus involutum corpus inclase-

Σχιθὲ τὸ πέταγμα. Sic emendavi ex antiquissimis et optimis 2 Reg. et ms. codice Sibyllino quem vidit Bezaeus, et ex eo quem vidit Isæus; nec aliter legi potest, ut constare possit ratio metri, quod redundat in aliis rec. 4 Reg., 3 Colbert., 1 Sorbon., 1 Clarom. et in 1 editis, σχιθῆσται; in 1 Reg. σχιθῆτοισα; in 3 vulgatis σχιθῆται; in edit. Is. σχιθῆται. Ms. Canc. habet σχιθῆται.

Detraxerunt eum cruci. Ita mss. et editi codices præter Em. cui est, detraxerunt eum cruce; ed. Torn., de cruce. Et infra, cap. 26, post med., Corpus patibulo detractum est. Vide Act. xiii.

Integer e sepulcro. Sic reposui ex mss. et quam pluribus editis. 1 Clarom. habet de sepulcro; 1 Colbert. rec. et edit. Fasit., a sepulcro; vulgati 4, integre e sepulcro. Vide Matth. cap. xvi et xxviii, Marc. xvi, Joan. xx.

In sepulcro vero, etc. Quale fuit Lazari sepulcrum, tale et Domini nostri fuisse, in crypta nempe ac specu defosso certum est. Cyprianus vocat Sidonius : in sinistra autem parte est monticulus Golgotha, ubi Dominus crucifixus est. Inde quasi ad lapidis missum est crypta, ubi corpus ejus positum fuit, et tertia die resurrexit. Non alio genere structa hæc crypta videtur, nec alia forma, quam illa Lazari, subterranea quippe, et saxo constructa, et fornice tecta, et foramine, quod lapide cludebatur, aperta, quales omnes cryptæ adificabantur mortuis recondendis. Voluit tamen ex rupe excisam esse illam Dominicam cryptam, induci his verbis Marci : Ἦν λατομαμένον ἐκ πέτρας, quod erat excisum e petra. Alii rupe interpretantur; quasi et rupes in eo hortu fuerit, ubi monumentum erat, in quo positum est corpus Domini. Sed fallit eos ratio. Veteri quidem Græcæ πέτρα idem quod rupes significat. Uic est monumentum ex lapide cæso ac polito constructum. Cæterum quidem vulgus et plebs infima, quæ propter facultates monumenta sibi adificare non poterat, in depressis fossis mortuos suos condebant, et terra obruebant. Nec hoc in Judæa tantum, sed apud Græcos Romanosque pariter obtinuit. Quibus vero facultates suppetebant, hi monumenta habuere structa sibi suisque. Monumentum igitur illud Josephi, in quo Christi corpus jacuit, spelunca quidem fuit sive crypta, et ex terra cavata, sed lapide structa, et concamerata, ut solent hodie fieri omnes apothecæ vinariæ, quas appellamus cava. Hortus fuit, in quo sub terra constructum illud monumentum, non saxosus, nec scruposus, sed qualem decuit horti agrum esse, in quo nullæ rupes, nec rupinæ. Sed nec terram ipsam horti ὑπὸντρον fuisse credibile est. Spelunca illa, sive crypta, manu facta quæ monumenti usum præbebat, structura et fornice constans, horti solo suberat. In ipso solo foramen, cui lapis impositus operculi vicem gerebat, in horti arca illud erat monumentum, sub terra lapide quadrato septum, et fornice tectum, foramine desuper patente, quod saxo devoluto operiebatur. Certum porro est Judæos corpora defunc-

rant. Illum autem apud inferos non remansurum; A
sed die tertio resurrectionem, prophetae cecinerant.
David in psalmo xv: *Non derelinques animum meum
apud inferos, nec dabis sanctum tuum videre infernum.*
Item in tertio: *Ego dormivi et somnum cepi, et resur-*
rexi; quoniam Dominus auxiliatus est mihi. Oseas (c. xiii)
quoque primus xii prophetarum de resurrectione ejus
testificatus est: *Hic filius meus sapiens; propter quod*
nunc non resistet in tribulatione filiorum suorum, et de
manu inferorum erui eum. Ubi est iudicium tuum,
mors, aut ubi est aculeus tuus? Idem alio loco: *Vivifi-*
cabit nos post biduum die tertio. Et ideo Sibylla im-

Kai θανάτου ποίαν τείλει, τρίτον ἡμᾶς ἔνδρας,
καὶ τότε ἀνορθώμενος ἀνέλθεις εἰς παῖος ἔθνη.
Ἰσθὺς ἀναστάσις, ἀλητὸς ἀρχὴν ὑποδείξας.

Vitam enim nobis acquisivit morte superata. Nulla
igitur spes alia consequendae immortalitatis homini
datur, nisi crediderit in erum et illam crucem por-

torum non condidisse in arcis, aut lectulis, sive sar-

phagis, sed solis lineis tenuitatem scissis operata et
amicta intulisse monumento. in monumenti lateribus
exscripti erant cavi singulis corporibus recipiendis
idonei, quibus ea immittebantur, sicut erant tentis
vel fasciis velata. Hi cavi in pariete monumenti exca-

vati, in quos tradebatur cadaver, vicem lectorum vel
areolarum praebebant, quibus in Graecia corpora defun-

ctorum condi solebant.

Psalm. Citatur idem psalmus a B. Paulo in con-

ditione quae est Act. xiii.

Oseas. Sic primus minorum prophetarum. Sed
haec quae ex versione LXX interpretum, minime iam-

en ad verbum translata sunt, non leguntur in He-

braeo codice. Haec refert etiam B. Paulus I ad Corin-

thi, cap. xv, sed quibusdam immutatis; atque
aculeum mortis Apostolus peccatum interpretatur.

Nunc non resistet in tribulatione. Haec lectio est
quae plurimorum mss. 9 editorum. Scripti novem et
vulgati septem habent *contributione*, sed eorum
quinque sine negatione.

Alio loco. Haec in Oseas cap. vi, integre tamen
non citatur. Vide etiam S. Hieronymum.

Somnum. Id est mortem, figurata, ut apud sacros
scriptores.

Kai θανάτου. Haec ex Sibyllar. carminib. Serm. 8,
quae sic latine leguntur:

Et mortis statum finiet, triduo (a) dormiens,
Et tunc mortem solvens (b) in lucem veniet.

Primus resurrectionis, vocatis initium ostendens.

Ανάστασις. Sic restitui ex mss. 2 Reg. quorum unus
est antiquissimus, 1 Colb., et ex codice Sibyllino.

Regio-Puteanus et 4 al. Reg. ac edit. Rom. 1470
habet, ἀνάστασις; 2 Reg. rec., Colb., 1 Sorbon.,
Torana, 4 Clavem., edit. Rom. 1468, Ald. et 4 alii
impressi, ἀναστήσας. Cave, et 4 excusi, ἀναστήσας.

Galilaeam. Sicut praenotat Matth. xxvi et Marc.

CAPUT XX.

De Jesu in Galilaeam post resurrectionem profensione;
atque de utroque Testamento, Veteri et Novo.

Profectus ergo in Galilaeam (noloit enim se Ju-

daeis ostendere, ne adduceret eos in poenitentiam, at-

que impios resanaret), discipulis iterum congregatis

Scripturae sanctae litteras, id est prophetarum arcani,
patefecit; quae antequam pateretur, perspicui nullo
modo poterant, quia ipsum passionemque ejus an-

nuntiabant. Idcirco Moses, et iidem ipsi prophetae
legem, quae Judaeis data erat, Testamentum vocant;
quia nisi testator mortuus fuerit, nec confirmari testa-

mentum potest, nec sciri quid in eo scriptum sit,

quia clausum et obsignatum est. Itaque nisi Christus

mortem suscepisset, aperiri testamentum, id est, re-

velari et intelligi mysterium Dei non potuisset.

Verum Scripturae omnis in duo Testamenta divisa

est. Illud quod adventum passionemque Christi ante-

cessit, id est lex et prophetae, Vetus dicitur; ea vero

quae post resurrectionem ejus scripta sunt, Novum

Testamentum nominantur. Judaei Veteri utuntur, nos

in Joan. ix, 37, et cap. vii, 37, Rom i, 24, 26, 28,
et cap. ix, 15. Vide prolixissimam Isaei notam in
hunc locum, ad calcem hujusce voluminis; ubi videbis
haec Lactantii verba esse mollienda, ut ad normam
ecclesiasticam accommodentur.

Perspicui nullo modo poterant. Gallaeus dicit Lactan-

tium in hoc allucinari contra II Petr. i, 19. Sed satis

explicari potest ex aliis locis. L. iv, c. 15: *Illum*
prophetae annuntiaverunt, nec ullo modo poterant, quae
illi loquebantur intelligi, ne, nisi fuissent, universa im-
pleta. De Mort. persec., c. 2: *Scripturas interpretatus*
est, quae usque ad id tempus obscurae, atque involutae
fuerunt. Vides, his omnibus locis agi de vaticiniis et
mysteriis de Christo ante impletionem non perspec-

tis, quia ut nostro loco infra sequitur: *clausa et obsi-*
gnata.... ad certum tempus, non omne. Bux.

Testamentum vocant. Διαθήκη, quae vox apud Sep-

tuaginta testamentum, pactum et foedus significat.

Ex Mose testamentum esto, Deuter. xxxix: καὶ φυλάξεσθε
ποιεῖν πάντα τοὺς λόγους τῆς διαθήκης ταύτης. Foedus
hoc loco significat, et sic transferitur, ratione nimirum
ita postulante. Nam foedus vivi cum vivis ineunt, tes-

tamentum mortuus cum vivis. Illud juris gentium est,
hoc juris civilis. Prophetium si desideras testimo-

nium, accipe Malachiam ex capite secundo: διότι ἐγὼ
ἐξαιστάμεθα πρὸς ὑμᾶς τὴν ἐπαγγελίαν τοῦτο τοῦ ἐνυμνοῦ δια-

θήκης καὶ πρὸς τοὺς δευτέρους, λέγει Κύριος παντοκράτωρ.
ἡ διαθήκη καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ τῆς ζωῆς καὶ τῆς εἰρήνης.
Haec igitur juxta Hebraicum veritatem sic redduntur
vers. 4: *Nostis me misisse ad vos praecipiam istud, ut*
sit foedus meum cum tribu Levi, aut Jehova exercituum;
foedus meum fuisse cum illa vita et pacis. Ibiq. fo-

edus συνθήκη Graecis est, sicut et Symmacho. Sed Pau-

lus ad Hebraeos, cap. ix, lxx secutus, utrinque διαθήκην
vocat, vetus nimirum cum Abraham et Mose initum,
et novum per Christum cum Ecclesia. BETULEIUS.

Quia nisi testator, etc. Verba Pauli haec asseve-

rant Hebr. ix. Ulpianus testamentum definit hoc
modo: Testamentum est voluntatis nostrae justa sen-

tentia, de eo qua quis post mortem suam heri veli-

lib. i, ff. Qui testamentum facere possint. BETULEIUS.

Et... quae... scripta sunt, novum testamentum ho-
minantur; at obstant omnes libri. Haec dicta, in Te-
rent. Andr. Act. iii, sc. 3. Amantium ira: amoris in-
tegratio est. Sallust. Jugurtha, 18: Numida possedere

novo : sed tamen diversa non sunt, quia Novum Vetus adimpletio est, et in utroque idem testator est Christus, qui pro nobis morte suscepta nos hæredes regni æterni fecit, abdicato et exhereditato populo Judæorum ; sicut Hieremias propheta testatur (cap. xxxi), cum loquitur talia : *Ecco dies veniunt, dicit Dominus ; et consummabo domum Israel et domum Juda testamentum novum, non secundum testamentum, quod disposui patribus eorum in die qua apprehendi manum eorum, ut educerem illos de terra Egypti ; quia ipsi non perseveraverunt in testamento meo et ego neglexi eos, dicit Dominus. Item alio loco (cap. vi) similiter ait : Dereliqui domum meam ; dimisi hereditatem meam in manus inimicorum ejus. Facta est hereditas mea mihi, sicut leo in silva : dedit ipsa super me vocem suam ; ideo odi eam. Cum sit hereditas* B
ejus, cœleste regnum, non utique ipsam hereditatem se dicit odisse, sed hæredes, qui adversus eum ingrati et impii extiterunt. Facta est, inquit, mihi hereditas mea, sicut leo : id est, præda et devoratio factus sum hæredibus meis, qui me immolaverunt sicut pecus. Dedit super me vocem suam ; id est, sententiam adversus me mortis crucisque dixerunt. Nam quod superius ait consummatum se domui Juda testamentum novum, ostendit, vetus illud testamentum, quod per Moysen est datum, non fuisse perfectum ; id autem, quod per Christum dari haberet, consummatum fore. Domus autem Juda et Israel non utique Judæos significat, quos abdicavit, sed nos, qui ab eo convocati ex Gentibus, in illorum locum adoptionemque successimus, et appellamur C

VARIORUM NOTÆ.

ea loca, quæ præter Carthaginem Numidia appellatur. BUN.

Sed tamen diversa non sunt. Irenæus, lib. iv, cap. 21 : *Utraque testamenta unus et idem paterfamilias produxit, verbum Dei Dominus noster Jesus Christus, qui et Abraham et Mos locutus est, ac nobis in novitate restituit libertatem, et multiplicavit eam, quæ ab ipso est, gratiam.* BETULEIUS.

Abdicato et exhereditato populo Judæorum. Eleganter Lactantius has voces conjungit, ut rem majore vi exprimat. Abdicati sunt, qui, vivente patre, jure paternorum honorum prohibentur ; exhereditati, qui mortuo patre bonis ejus depeñuntur.

Hieremias. Citatur etiam a Paulo, cap. ix Epist. ad Hebræos, ac etiam a B. Irenæo, lib. iv, cap. 21. Sed hic Lactantius nec LXX Interpretes, nec Beatum Paulum secutus est.

Immolaverunt. Hic obiter insinuat Christum Dominum pro nostris peccatis factum esse piaculum et sacrificium ; de quo vide Epistolam ad Hebræos.

Sententiam adversus me. Ita restitui ex vet. Regio. Put., Cauc., Jun., 4 Colb. novemque aliis et 10 editis, nisi quod est adversum in 8 scriptis. In 2 Reg., 2 Colb., 2 Clarom., et 6 excusis est *sententiam*.

Haberet. Heuman. legit, *deberet*. — *Dari haberet.* Lego, inquit Heumann., *deberet*. Nihil muto. Cyprianus in eadem re l. i adv. Jud., c. 10 : *Quod lex nova dari haberet, quod testamentum novum dari haberet.* Plura dedit ad l. iv, c. 12. BUN.

Adoptionemque successimus. Mss. 1 Reg. veterrimus *adoptiones successimus*, mendose ; Regio Put., Jun., 4 Colbert. et 6 edit. vet., *adoptione successimus*. — *In illorum locum adoptione successimus.* Sic restituo

A filii Judæorum ; quod declarat Sibylla, cum dicit :

Ἰουδαίων πατρὶς οἶκον ἑγὼς ἀναγινώσκω.

Quos autem futurum esset id genus, Esaias docet (cap. xli), apud quem Pater summus ad Filium loquitur, dicens : *Ego Dominus Deus, vocavi te ad justitiam, et tenebo manum tuam, et confirmabo te, et dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, producere ex vinculis alligatos, et de domo carceris sedentes in tenebris. Cum igitur nos antea tamquam cæci, et tamquam carcere stultitiæ inclusi, sederemus in tenebris, ignorantes Deum et veritatem, illuminati ab eo sumus, qui nos testamento suo adoptavit, et liberatos malis vinculis, atque in lucem sapientiæ productos, in hereditatem regni cœlestis adsovit.*

CAPUT XXI.

De Jesu ascensione, eaque prædicta ; et de discipulorum prædicatione et gestis.

Ordinata vero discipulis suis Evangelii ac nominis sui prædicatione, circumfudit se repente nubes, eumque in cœlum sustulit, quadragesimo post passionem die, sicut Daniel fore ostenderat (cap. vi), dicens : *Et ecce in nubibus cœli ut filius hominis veniens, usque ad vetustum dierum pervenit.* Discipuli vero per provincias dispersi fundamenta Ecclesiæ ubique posuerant, facientes et ipsi in nomine magistri Dei magna, et penè incredibilia miracula ; quia discodens instruxerat eos virtute ac potestate, qua posset novæ orationis ratio fundari, et confirmari : sed et futura aperuit illis omnia, quæ Petrus

ex Goth., Lips. 1. 3 : *In locum succedere dixit iterum l. vi, cap. 12. Cyprianus in præf. l. i adv. Judæos : Successisse in eorum (Judæorum) locum Christianos. Justinus l. vi, c. 1 : In locum omnium solus successit.* BUN.

Et appellamur, etc. Hoc alludit ad verbum : *Dedit enim potestatem filios dei fieri, his qui credunt in nomine ipsius*

Ἰουδαίων Sibylla Serm. 5, latine :

Judæorum beatorum divinum genus cœlestium.

Vocavi te ad justitiam. Mss. 2 Reg. et 1 Lips. ac 7 edit., in *justitiam* ; 1 Reg. rec., 1 Lips., ed. Rom. 1474, in *justitia* ; LXX, ἐν δικαιοσύνῃ. — *Confirmabo te.* Abest te a 5 editis rec.

Ordinata vero discipulis suis Evangelii ac nominis sui prædicatione. Sic lego cum ms. antiquissimo Reg. accedente Regio. Put. cui est, *Post ordinata vero discipulis suis Evangelia ac nominis sui prædicatione, mendose.* Mss. codices 10 rec. et 7 typis excusi, *Ordinata... Evangelica, etc.* Jun. et Goth., *Ordinata discipulis suis Evangelica doctrina, etc.* Mss. Cauc., 4 Reg., 4 Colb., 5 al. rec. et 7 vet. edd., *Ordinato vero... Evangelio, etc.* Vide Matth. xiv, Marc. cap. ultimum. Hoc capite breviter et dilucide narrat Lactantius, quæ ab ascensione Domini ad exodium Jerusalem gesta sunt.

Daniel. Hunc locum de secundo Christi adventu multi interpretantur.

Facientes et ipsi in nomine. Ex mss. et quam plurimis editis vel. addita præpositio in quæ in 1 ms. Reg. et nonnullis editis deest.

Magistri Dei. ita passim Lactantius.

et Paulus Romæ prædicaverunt, et ea prædicatio in memoriam scripta permansit: in qua cum multa alia mira, tum etiam hoc futurum esse dixerunt, ut post breve tempus immitteret Deus regem, qui expugnaret Judæos, et civitates eorum solo adæquaret, ipsos autem fame sitique confectos obsideret. Tum fore ut corporibus suorum vescerentur, et consumerent se invicem; postremo ut capti venirent in manus hostium, et in conspectu suo vexari acerbissime conjuges suas cornerent, violari ac prostitui virgines, diripi pueros, affligi parvulos, omnia denique igni ferroque vastari, capillos in perpetuum terris suis exterminari; eo quod exultaverint super amantissimum et probatissimum Dei Filium. Itaque post illorum obitum, eum eos Nero interemisset, Judæorum nomen et gentem Vespasianus extinxit, fecitque omnia quæ illi futura prædixerant.

CAPUT XXII.

Argumenta Infidelium contra Jesu incarnationem.

Confirmata sunt, ut opinor, quæ falsa et incredibilia putantur ab iis, quos vera cœlestium litterarum doctrina non habuit: sed tamen ut refellantur a nobis etiam illi, qui nimium non sine malo suo sapiunt, rebusque divinis fidem detrahunt, argumentis quoque illorum coarguamus errorem; ut tandem ali-

A quando pervideant ita fieri oportuisse, sicut nos ostendimus factum. Et quamquam apud bonos judices satis habeant firmitatis vel testimonio sine argumentis, vel argumenta sine testimoniis; nos tamen non contenti alterutro sumus, cum suppetat nobis utrumque, ne cui perverse ingenioso, aut non intelligendi, aut contra disserendi locum relinquamus. Negant fieri potuisse, ut naturæ immortalis quidquam decederet. Negant denique Deo dignum, ut homo fieri vellet, seque infirmitate carnis oneraret; ut passionibus, ut dolori, ut morti se ipse subiceret: quasi non facile illi esset, ut citra corporis imbecillitatem se hominibus ostenderet, eosque justitiam doceret (siquidem id volebat) majore auctoritate, ut professi Dei. Tunc enim cunctos fuisse præceptis cœlestibus parituros, si ad ea virtus ac potestas Dei præcipientis accederet. Cur igitur (aiunt) ad docendos homines non ut Deus venit? Cur se tam humilem imbecillumque constituit, ut ab hominibus et contemni, et pœna affligi posset? cur vim ab imbecillis, et mortalibus passus est? cur non manus hominum, aut virtute repulit, aut divinitate vitavit? cur non majestatem suam sub ipsa saltem morte patefecit? sed ut invalidus in judicium ductus est, ut nocens damnatus, ut mortalis occisus. Returbo hæc diligenter, nec quemquam patiar errare, illa enim magna et mirabili ratione sunt

VARIORUM NOTÆ.

Petrus et Paulus, etc. Questio controvertitur a protestantibus quibusdam, utrum Petrus Romæ fuerit unquam; et si ibi fuerit, ut ex D. Hieronymo et scriptoribus antiquis dici potest, quod ibi præfuerit Ecclesiæ tanquam pastor. Ad sanctorum porro sententiam jamdudum inclinarunt protestantium doctrinæ. Si enim Patrum suffragis agere volumus, inveniemus Petrum Romæ prædicasse, passum ibi, sepultumque fuisse. Sic Hieronymus in Catalogo scriptorum ecclesiasticorum memorie mandavit. Item Theodoretus Commentar. in cap. i Rom.; Irenæus antiquissimus, et Apostolorum temporibus proximus, lib. iii, c. 5, Romanam Ecclesiam a Paulo ac Petro constitutam fuisse testatur; quem secutus est Epiphanius libri primi tomo secundo, Romanorum episcoporum catalogum recensens. Terentianus item de Præscriptione Hæreticorum, hujus mentionem facit. Eusebius in Hist. Ecclesiast. lib. ii, cap. 23, et Cæcilius ejusdem antiqui scriptoris, et sepulcri ipsius (quod et Hieronymus contra Vigilantium facit) testimonium adducit. Meminit item lib. iii, cap. 2. Atque idem rursus Eusebius in Chronicis, Petrum sub initium Claudii principatus Romæ pontificem perfunctum fuisse testatur, et decimo quarto Neronis anno gloriose pro nomine Christi occubuisse. De Petri rebus Romæ gestis, deque ipsius sub Nerone passione multa scribit Egesippus, antiquissimus historicus; qui historiam Ecclesiasticam a Domini passione ad sua tempora usque contexuit, lib. iii primis tribus capitulis. Neque Clemenstis obice. Sunt etiam apud Augustinum et Chrysostomum mentiones hujus rei, cujus magnus est, apud summæ auctoritatis scriptores consensus. Euzucius. — Vide doctissimas Exercitationes Historico-criticas Samuelis Basnagii Plottemanvillei ad an. xlv, n. 25, a pag. 347 ad 354. Verum has Romanas prædicationem et passionem Petri nunc extra controversiam fatentur antiqui critici. Ad Davidem Blondellum in Dissertatione, et Pearsonium in Operibus posthumis. Vide etiam librum de Mortibus persecutorum, c. ii, circa me-

C dium.

In memoriam scripta. Hic erat titulus libri ejusdam supposititii, jam deperditi; de quo vide Fabricium in Codice apocrypho N. Testam., pag. 800.

Civitates. Plures scripti et editi in plurali: at Subl., Rust., Ven. 1471, in singulari, *ciuitatem*, puta Hierosolimam, in quam hæc maxime quadrant Luc. xix, cap. 43.

Cum eos Nero interemisset. Certum est Paulum Romæ martyrium passum esse: de supplicio veteres fere in gladium consentiunt; sic Eutychius, in Origin. Alexandrin., Gladio trucidavit Paulum. Vide Samuel. Basnagium loco supra citato. Martyrio autem coronati sunt Petrus et Paulus, 29 Junii, ære christianæ anno 66, Suetonio Paulino et L. Pontio Plesio consulibus: non sub Basso et Tusco, qui erant consules anno 258, quo anno facta est translatio SS. Apostolorum, eo ipso die quo eorum festivitas agitur.

Pervideant. Sic quam plurimi mss. et editi, necnon Lactantius infra in hujusce capituli fine, facile pervidebit; et cap. 30, circa medium, vim rationemque peritius pervidebat. 2 Reg. et 1 Clarom. ferunt *provident*; 4 Colb., Tornes., 1 Clarom., credant; edd. Ald., Paris. 1525, Grat. et Graph., videant.

Volebat. Mss. Tornes., 3 Colb., et 3 excusi, valebat; Em. valebit; Reg. rec. volebant.

Professi Dei. Hæc lectio est mss. Vaticanorum, 9 Reg., Cauc., 6 Colb., 1 Sorbon., 5 Oxon., Ultr., Em., Cant., Tex., Pen., 2 Clarom., 4 Benon. rec. Brun., et 14 vet. editorum. In 1 Reg. est *professi Deum*; in 4 Lips. et Goth. *professio Deum*; in 1 Bonon. antiq., *præceptis Dei*. Mss. 2 Reg. rec. et Cantabrig., 1 Colb., in marg. et editi. 3 vet. Rom., Ald. et 9 alii præmittunt, aiunt. *Professi Dei*, hoc est, qui se Deum esse profiteretur, neque dissimularet. Sic Mars professus dicitur non clandestinus aut tecum velo pacis, sed apertus et præ se ferens bellum. Sic legit maxima pars mss. 1 Bonon. legit ut *præceptis Dei*, eamque lectionem sequitur Themas. sed quidquid

facta; quam quicumque perceperit, non tantum mirari desinet Deum ab hominibus esse cruciatum, verum etiam facile pervidebit ne Deum quidem potuisse credi, si ea ipsa quæ arguit facta non essent.

CAPUT XXIII.

De præcipiendo et agendo.

Quicumque præcepta dat hominibus ad vitam, moresque fingit aliorum, quæro debeatne ipse facere quæ præcipit, an non debeat? Si non fecerit, soluta præcepta sunt. Si enim bona sunt quæ præcipiuntur, si vitam hominum in optimo statu collocant, non se debet ipse præceptor a numero cæterisque hominum segregare inter quos agit; et ipsi eodem modo vivendum est, quo docet esse vivendum, ne si aliter vixerit, ipse præceptis suis fidem detrahat, levioresque doctrinam suam faciat, si reipsa resolvat, quod verbis nitatur adstringere. Unusquisque enim, cum audii præcipientem, non vult imponi sibi necessitatem parendi, tamquam sibi jus libertatis adimatur; respondet itaque doctori hoc modo: Non possum facere quæ jubes, quoniam sunt impossibilia. Vetas me irasci, vetas cupere, vetas libidine commoveri, vetas dolorem, vetas mortem timere: sed hoc adeo contra naturam est, ut his affectibus animalia universa subiecta sint; vel si adeo putas repugnari posse naturæ, et tu ipse quæ præcipis fac, ut sciam fieri posse. Cum autem ipse non facias, quæ insolentia est, ut homini libero imponere velis leges quibus ipse non pareas? Prius discæ, qui doces, et antequam mores aliorum

A corrigas, tuos corrige. Quis neget justam esse hanc responsum? Quin etiam in contemptum veniet huiusmodi doctor, et deludetur vicissim, quia videbitur et ipse deludere.

Quid ergo faciet ille præceptor, si hæc ei fuerint opposita? quomodo adimet excusationem contumacibus, nisi ut presentibus factis doceat, possibilia se docere? Unde evenit, ut philosophorum præceptis nullus obtemperet. Homines enim maluat exempla, quam verba; quia loqui facile est, præstare difficile. Utinam quidem tam multi bene facerent, quam multi loquuntur bene. Sed qui præcipiunt, nec faciunt, abest ab iis fides. Et si homines fuerint, contemnentur ut leves; si Deus, opponetur ei excusatio fragilitatis humanæ. Superest ut factis verba firmentur, B quod philosophi facere nequeunt: itaque cum ipsi præceptores vineantur affectibus, quos vinci prædicant oportere, neminem possunt ad virtutem, quam falso prædicant, erudire; ob eamque causam putant, neminem adhuc perfectum extitisse sapientem, id est, in quo summæ doctrinæ ac scientiæ summa virtus et perfecta iustitia consenserit, quod quidem verum fuit. Nemo enim post mundum conditum talis extitit, nisi Christus, qui et verbo sapientiam tradidit, et doctrinam præstanti virtute firmavit.

CAPUT XXIV.

Eversio argumentorum supra objectorum.

Age, nunc consideremus, an doctor ex cælo missus possit non esse perfectus. Nondum de hoc loquor,

VARIORUM NOTÆ.

dicat, nihil nos immutandum censuimus. GALLÆUS.

Quam quicumque. Sic restitui ex mss. 2 Bon., Regio-Put., 6 al. Reg., 6 Colb. Lipsiensibus, et 10 aliis rec. ac vet. edit. Rom., Cellar., et Walch. referendo scilicet ad mirabilem rationem. 2 Reg., Cauc., Jun. et 15 impressi habent quæ, referendo ad facta.

Præcepta dat hominibus ad vitam. Ita a me restitutum ex veteribus edit. Rom., Paris. 1525, Crat., antiqua Versione gallica, cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. in quibus ut et in vulgatis 15 legitur, ac vitam.

Inter quos agit. Præstat ex ipso Lactantio, quam ex aliis confirmare, lib. iv, c. 27: *Quum inter homines ageret.* De Ira, c. 1: *In carne mortali agentes.* De Mort. Pers., c. 10 pr.: *Quum ageret in paribus Orientis.* Bun.

Inter quos agit; et ipsi eodem modo vivendum est. Mss. 11 rec. ferunt, *habitat ipse*; 6 rec., *habitet.* *Habitat* seu *habitet* videtur glossema esse *reus agit*, quod antiquissimorum mss. est. Sic infra idem in initio capitis 27: *Cum inter homines ageret.* Ait enim S. Joan. Chrysostom.: *Qui aliter loquitur quam vivit, docet quomodo Deus eum debeat punire.* Ac his ultimis sæculis dicit Comes Mirandulanus, tantum quemque scire quantum operatur.

Adstringere. Sic reposui ex cunctis mss. et ex editis 5 vet. Rom. necnon Cellar. et Walch. apposite, ut resolutis opponatur. *Adstringere* vero et *resolvere*, rectius opponuntur, quam *adstruere* et *resolvere*, quæ sunt in 15 impressis.—Exemplo Cic. pro Cluentio, c. 57: *Ne lege ea ex questione qua se solum liberumque esse arbitretur, per paucos iudices adstringatur.* Ipse Lactantius, l. iv, c. 24: *Ut præcepta sua factis adimplendo cæteros parendi necessitate constringat.* Bun.

Respondet. Restitutum a me ex mss. vet. 2 Bonon., 7 Reg., 5 Vaticanis, Colb., 3 Lips. et 6 aliis. In Cauc. et edit. Beul. est *respondeat*; in tribus rec. *respondit*; in 3 al. rec. et in excusis, *respondit*.

Vetas dolorem, vetas mortem timere. Mss. 11 rec., *dolorem vel mortem*; 6 vet. edit. et 2 Reg., *ait mortem*; 1 Reg. rec., *vetas dolere, vetas mortem timere.*

Faciet. Sic ms. Sangerm. et edit. Cellarii atque alie: in multis est *faciat*.

Unde. Ex vet. edit. 8 cunctisque mss. repositum, præter 4 Reg., 1 Colb. et 10 vulgatos, in quibus est, *inde.*

Maluit exempla, quam verba. Tà ἐπεὶ ad aliorum conversionem majorem vim habent, quam λόγοι λέγον, inquit Chrysostomus, Homil. 19, in epist. ad Hebræos. *Efficacior est vox operis, quam sermonis*, inquit Bernardus. *Plus valet vivendi quam loquendi modus*, Augustin., ep. cxii; *Optimum est exemplo potius docere quam dicere*, Hilarius, c. 5, Matth. JOAN. GERRARDI.—Addam Lactantium nostrum Divin. Institut., l. iii, c. 16: *Qui docent tantum, nec faciunt, ipsi præceptis suis detrahunt pondus... Bonum est autem recta et honesta præcipere: sed nisi et facias, mendacium est; et incongruens atque ineptum, non in pectore, sed in labris habere bonitatem.* Et S. Leo, papa, serm. de Junio, ait: *Validiora sunt exempla quam verba; et plenius opere docetur quam voce.*

Utinam quidem. Ita restitui ex quamplurimis mss. et editis, recte, propter sed quod sequitur. In 3 Reg. et vulgatis 7 est *utinamque*. In 1 Lips. prætermissum quidem.

Extitisse. Ex mss. veterrimis 2 Bonon., Cauc., 8 Reg., Jun., 4 Colb. aliisque undecim, et 3 editis repositum; in 2 Reg., 2 Colb. et 8 vulgatis legitur *esse*.

Summæ doctrinæ ac scientiæ summæ. Mirum in modum mihi placet Betuleii lectio: *summæ doctrinæ ac scientiæ, summæ virtutis et perfecta iustitia*, quam merito Sparkius expressit. Altera est in omnibus mss. et reliquis editis. Vestigia veri in Emman. In quo summæ doctrinæ ac scientiæ. Bun.

Consenserit. Sic posui loqui amat Lact. mss. 2 rec. et edit. rec. consenserunt.

quem venisse a Deo negant. Fingamus aliquem de A
cœlo esse mittendum, qui vitam hominum rudimen-
tis virtutis instituat, et ad justitiam formet. Nemini
dubium potest esse, quin is doctor, qui cœlitus mit-
tatur, tam scientia sit rerum omnium quam virtute
perfectus; ne nihil inter cœlestem terrenumque dif-
ferat. Nam in homine interna et propria doctrina
esse nullo pacto potest. Nec enim mens terrenis vi-
sceribus inclusa, et tabe corporis impedita, aut com-
prehendere per se potest, aut capere veritatem, nisi
aliunde doceatur. Et si maxime possit, summam tam-
en virtutem capere nequeat, et omnibus vitiis res-
sistere, quorum materia in visceribus continetur. Eo
fit, ut terrenus doctor perfectus esse non possit. At
vero cœlestis, cui scientiam divinitas, virtutem im-
mortalitas tribuit, in docendo quoque, sicut in cate-
teris, perfectus et consummatus sit necesse est. At
id omnino fieri non potest, nisi mortale sibi corpus
assumat. Cur autem fieri non possit, ratio clara est.
Nam si veniat ad homines, ut Deus, ut omittam,
quod mortales oculi claritatem majestatis ejus con-
spicere ac suslinere non possunt, ipse certe Deus vir-
tutem docere non poterit, quia expert corporis non fa-
ciat, quæ docebit, ac per hoc doctrina ejus perfecta non
erit. Alioquin si summa virtus est, dolorem patienter
pro justitia officioque perferre, si virtus est, mortem
ipsam et intentatam non metuere, et illatam fortiter
sustinere; debet ergo doctor ille perfectus, et docere
ista præcipiendo, et confirmare faciendo; quia qui dat
præcepta vivendi, amputare debet omnium excusa-
tionum vias, ut imponat hominibus parendi necessi-
tatem, non vi aliqua, sed pudore, et tamen liberta-
tem relinquat, ut et præmium sit constitutum paren-
tibus, quia poterant non parere, si vellent, et non
parentibus poena, quia poterant parere, si vellent.
Quomodo ergo poterit amputari excusatio, nisi ut qui
docet, faciat quæ docet, et si quasi præviis, et ma-
num porrigat secuturo? quemadmodum autem po-
test facere quæ docet, si non sit similis ei quem do-
cet? Nam si nulli subjectus sit passioni, potest ei

docenti homo sic respondere: Volo equidem non
peccare; sed vincor; indutus sum enim carne fragili,
et imbecilla; hæc est, quæ concupiscit, quæ irasci-
tur, quæ dolet, quæ mori timet. Itaque ducor invitus,
et pecco, non quia volo, sed quia cogor. Sentio me et
ipse peccare: sed necessitas fragilitatis impellit, cui
repugnare non possum. Quid ad hæc respondebit
præceptor ille justitiæ? quomodo confutabit ac redar-
guet hominem, qui delictis suis excusationem carnis
obtendet, nisi et ipse carne fuerit indutus, ut osten-
dat, etiam carnem posse capere virtutem? Contuma-
cia enim redargui non potest, nisi exemplo. Nam ha-
bere non possunt, quæ doceas, firmitatem, nisi ea
prior feceris; quia natura hominum proclivis in vitia,
videri vult non modo cum venia, sed etiam cum rati-
one peccare. Oportet magistrum doctoremque vir-
tutis homini simillimum fieri, ut vincendo peccatum,
doceat hominem vinci ab eo posse peccatum. Si vero
sit immortalis, exemplum proponere homini nullo
modo potest. Existet enim constans aliquis, ac dicet:
Tu quidem non peccas, quia liber es ab hoc corpore;
non concupiscis, quia immortalis nihil est neces-
sarium. Mihi vero multis rebus opus est, ut tuear
hanc vitam. Mortem non times, quia valere in te non
potest. Dolorem contemnis, quia nullam vim pati po-
tes. At ego mortalis utrumque timeo, quia cruciatus
mihi gravissimos inferunt, quos tolerare carnis in-
firmitas non potest. Doctor itaque virtutis etiam hanc
excusationem debuit hominibus auferre; ne quis,
quod peccat, necessitati potius adscribat, quam culpæ
sux. Ergo ut perfectus esse possit, nihil ei debet
opponi ab eo qui docendus est; ut si forte dixerit:
Impossibilia præcipis; respondeat: Ecce ipse facio.
At ego carne indutus sum, ejus est peccare pro-
prium. Et ego eandem carnem gero; et tamen pec-
catum in me non dominatur. Mihi opes continere
difficile est, quia vivi aliter non potest in hoc cor-
pore. Ecce et mihi corpus est; et tamen pugno con-
tra omnem cupiditatem. Non possum pro justitia nec
dolorem ferre, nec mortem, quia fragilis sum. Ecce

VARIORUM NOTÆ.

Nisi aliunde doceatur. Quia caro et sanguis, juxta
Christum ipsum, non revelat nobis mysteria.
Sibi. Verbum istud deest in editionib. ann. 1476,
1497, 1513 et 1515.

Et tamen libertatem. etc. Tribuit libero arbitrio
quod competit: at sine divino auxilio non possunt
homines mereri vitam æternam. Neque enim peccata
vincimus, quia Christus exemplum est, sed quia vires
præbet: nisi fortassis per manuum correctionem, vir-
tutem spiritus Christi intelligere velis.

*Et non parentibus poena, quia poterant parere, si
vellent.* Desunt hæc verba in 12 manu exaratis et 3
impressis: sed videntur necessaria.

Quæ irascitur, quæ dolet, quæ mori timet. Hæc le-
ctio est mss. Bonon., Regio Pat., 6 Colb. aliorum-
que plurimorum, et 14 vulgatorum. In 1 Reg. anti-
quissimo, et in alio item Regio est, *quæ irascitur, quæ
dolere, quæ mori timet.* In editis Thom., Thys., Gall.,
quæ irasci, quæ dolet, mendose, repugnante verbo-
rum nexu.

Itaque ducor invitus, etc. Atqui hoc etiam Paulus
conqueritur. Sic enim ad Romanos capite vii; 15,

*scribit: Non enim quod voto bonum, hoc facio: sed
quod odi malum, hoc facio.* Velle quidem sibi adesse,
ut faciat bonum, sed facultatem faciendi in suis viri-
bus non reperiebat. Sed cap. sequenti, v. 3: *Quod
impossibile erat legi in quo infirmabatur per carnem,
Deus Filium suum mittens in similitudinem carnis pec-
cati, et de peccato damnavit peccatum in carne, etc.*

Confutabit. Manuscriptorum est et edit. Tornes
Refutabit, unius Colb. et editorum.

Homini simillimum fieri. Mss. 9 et editi, *hominum si-
millimum* 4 Bonon. antiq., Ultr., *hominis simillimum.*
Jun., *homini similem.*

Constans. Id est, pertinax et perseverans in sua
opinione, quam opposuerat.

Quia vivi aliter non potest in hoc corpore. Additum
vivi, quod deerat pluribus editis. In ms. Em. est, *quia
vivere aliter non possum.*

Neque hominem perfecta doctrina esse posse. Mss. 2
Colb., 2 Lips., 2 Clarom. et edit. Tornes. habent,
*perfectæ doctrinæ; 1 Reg. antiq. et Em. perfectum
doctrina, 1 Colbert. homini perfectam doctrinam.*
(Vide infra col. 523, lin. 12.)

et in me dolor ac mors habet potestatem, et ea ipsa A
quæ times vinco, ut victorem te faciam doloris ac
mortis. Prior vado per ea, quæ sustineri non posse
pretendis; si præcipientem sequi non potes, sequere
antecedentem. Sublata est hoc modo omnis excusa-
tio; et fateri hominem necesse est, sua culpa injus-
tum esse qui doctorem virtutis, et eundem ducem
non sequatur. Vides ergo quanto perfectior sit mor-
talis doctor, quia dux esse mortali potest, quam im-
mortalis, quia patientiam docere non potest, qui
subjectus passionibus non est. Nec hoc tamen eo per-
tinet, ut hominem Deo præferam: sed ut ostendam,
neque hominem perfecta doctrina esse posse, nisi sit
idem Deus, ut auctoritate cœlesti necessitatem pa-
rendi hominibus imponat; neque Deum, nisi mortali
corpore induatur, ut præcepta sua facis adimplendo, B
cæteros parendi necessitate constringat. Liquido ergo
apparet, eum, qui vitæ dux et justitiæ sit magister,
corporalem esse oportere; nec aliter fieri posse, ut
sit illius plena et perfecta doctrina, nisi habeat radi-
cem ac fundamentum, stabilisque apud homines ac
fixa permaneat: ipsum autem subire carnis ac cor-
poris imbecillitatem, virtutemque in se recipere, cu-
jus doctor est, ut eam simul, et verbis doceat, et fa-
ctis. Item subjectum esse morti, et passionibus cun-
ctis; quoniam et in passione toleranda, et in morte
subeunda virtutis officia versantur: quæ omnia, ut
dixi, consummatum doctor perferre debet, ut doceat
posse perferri.

CAPUT XXV.

De Jesu adventu in Carne, et Spiritu, ut Deum inter
et hominem mediator esset.

Discant igitur homines, et intelligant, quare Deus
summus, cum legatum ac nuntium suum mitteret, ad
erudiendam præceptis justitiæ suæ mortalitatem, mor-
tali voluerit eum carne indui, et cruciati affici, et morte
multari. Nam cum justitia nulla esset in terra, docto-
rem misit, quasi vivam legem, ut nomen ac templum
novum conderet; ut verum ac pium cultum per omnem
terram verbis et exemplo seminare. Sed tamen, ut
certum esset a Deo missum, non ita illum nasci oport-
uit, sicut homo nascitur ex mortali utroque concre-
tus: sed ut appareret etiam in homine illum esse cœ-
lestem, creatus est sine opera genitoris. Habebat
enim spiritalem patrem Deum; et sicut pater spiri-
tus ejus Deus sine matre, ita mater corporis ejus
virgo sine patre. Fuit igitur et Deus et homo, inter
Deum atque hominem medius constitutus. Unde illum
Græci *μεσστήν* vocant, ut hominem perducere ad
Deum posset, id est, ad immortalitatem: quia si
Deus tantum fuisset (ut supra dictum est), exempla
virtutis homini præbere non posset; si homo tantum,
non posset homines ad justitiam cogere, nisi aucto-
ritas, ac virtus homine major accederet.

Et enim cum constet homo ex carne et spiritu, et
oporteat spiritum justitiæ operibus emereri, ut fiat

VARIORUM NOTÆ.

Qui vitæ dux. Non vitæ dux et magister est dum-
taxat justitiæ, sed etiam dator: immo et vita, et jus-
titia ipsa.

Nisi habeat radicem, etc. Sequor mss. 6 Reg., 6
Colb. novemque alios, necnon 14 vet. editi. In scrip-
tis 3 Reg. et 6 vulgaris est *habentque*, deleto *nisi*
habeat. Sed Heumannus legit *quæ habet*.

Stabilisque. Mss. 2 Lips., Goth., et ed. Rom 1474,
Venet. 1490, Ald. *quæ stabilis*.

Virtutemque in se recipere, cuius doctor est. Ita quam-
plurimi scripti et antiquissimi cum 9 impressis. Mss.
rec. 8 et editi 5 ferunt, *recipere doctoris, ut eam*.

Discant. Nonnulli editi, *dicant*.

Mortalitatem. Id est, mortales, seu homines. Sic
etiam Curtius, l. viii.

Cruciati affici. Ita cum sex impressis omnes mss.,
præter unum Colb. qui habet a prima manu *cruciati*
affigi, a secunda *affligi*. Editi 5 vet. *cruce affigi*: Crat.
cruce affigi.

Vivam legem. Non sicut Cicero in *ut de Legibus*
dixit, legem mutum esse magistratum, magistratum
vero vivam legem: sed sicut Paulus ad Romanos,
legem spiritus vitæ, quæ (ut per prophetam fuerat
predictum) scripta in hominis pretore, alacrem eum
facit. Sic autem de hac vivificante lege scriptum est
in viii cap. ad Rom. *BETUL.*

Templum novum. Nam, ut ait Paulus ad Hebræos,
c. viii, v. 2, Jesus est sanctuarium minister ac veri ta-
bernaculi.

Etiam in homine illum esse, etc. Monet tamen Tho-
masius in antiquo Bononiensi codice legi, *etiam ho-*
minem illum esse, etc. quorum verborum sensus cla-
rus est et aperius; atque hic loci apprine cou-
venit.

Sine opera genitoris. Lips. 2, *sine opere genitoris*.
perperam. L. 1. c. 7: *Quam Deus sine usu et opera*

femine possit filios procreare. Lib. sv, c. 13, dixit:
Sine patris officio virginali utero procreatus est. *BUN.*

Spiritalem. Edit. Ald., *Fasit.*, *Thys.*, *specialem*,
corrupte; Thomas. *cælestem*. Recte monet Betuleius
loco vocis *specialem* legendum esse *spiritalem*: error
procedit ex abbreviationibus manuscriptorum.

Mater corporis ejus Virgo. Contra Valentinum,
Apollinarem, Eutichelem, et alios qui negabant Chri-
stum ex Maria virgine quidquam accepisse. Vide Ire-
næum, l. iii, *Adversus hæres.*; S. Augustin., *de Hæ-*
res.; Theodoret., *Hæretic. fabul.*, l. iv. in fine.

Medius. Item Epit., c. 44: *Inter Deum et homi-*
nem medius factus. Ponitur elegantius, quam *medi-*
ator. Purius ævum, auctore Salmasio, in *Plin. Exercit.*,
fol. 462, non tamen antiquissimum, etiam *medi-*
um appellavit *τὸν μεσστήν*. *BUN.*

μεσστήν. Mediatorem, alii; quæ est vox in rebus
sacris usurpata, ac multo melior, quam quod Eras-
mus *conciliatorem* interpretatur. 4 Timot. 2 *Εἰς γὰρ*
Θεός, ὁ ἰσχυρὸς μεσστής Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἀνθρώπος Χρι-
στός Ἰησοῦς, etc. et in Epist. ad Hebræos, non uno in
loco, *μεσστής διασθῆναι τῆς χάριτος* appellatur. Et ad
Galat., iii, ait *μεσστής* alius non esse. Quod autem
mediatoris officium sit, docet Augustinus, l. ix, c.
45. de Civit. Dei, et Epiphanius in Ancyrate. *BETUL.*
—Vide Suicerum in *Thesouro*, in verbo *μεσστήν*.

Ad immortalitatem. Id est, ad beatitudinem et glo-
riam immortalæ.

Justitiæ operibus emereri. Recte, *emereri* (id est,
consequi, obtinere) *operibus justitiæ, ut fiat æternus*,
id est, *beata immortalitate donetur*; lib. iii, c. 49. Ut
hæc accuratius intelligantur, cum cura legendi sunt
ex lib. vii cap. 5: *Ut illam veram et perpetuam (vi-*
tam) aut vitis amittamus, aut virtute mereamur. *BUN.*

aeternus; caro quoniam terrena est, ideoque mortalis, copulatum sibi spiritum trahit secum, et ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo spiritus carnis expers dux esse homini ad immortalitatem nullo pacto poterat: quoniam caro impedit spiritum, quominus Deum sequatur. Est enim fragilis, et subjecta peccato: peccatum autem pabulum mortis est. Itaque idcirco mediator advenit, id est Deus in carne, ut caro eum sequi posset, et eriperet morti hominem, cujus est dominatio in carnem. Ideo carne se induit, ut desideris carnis edomitis, doceret non necessitatis esse peccare, sed propositi ac voluntatis. Una enim nobis, et magna, et præcipua cum carne luctatio: cujus infinitæ cupiditates premunt animam, nec dominium retinere patiuntur: sed eam voluptatibus et illecebris suavisibus mancipatam morte afficiunt sempiterna. Quibus ut repugnare possemus, Deus nobis viam superandæ carnis, et aperuit, et ostendit. Quæ virtus perfecta, et omnibus numeris absoluta, coronam vincuntibus et mercedem immortalitatis impertit.

CAPUT XXVI.

De cruce Jesu et cæteris tormentis, et de Agni legalis figura.

Dixi de humilitate, et fragilitate, et passione, cur hæc Deus subire maluerit: nunc ipsius crucis ratio reddenda est, et vis enarranda. Quid summus pater a principio disposuerit, et quemadmodum cuncta quæ gesta sunt ordinavit, non tantum divinatione Prophetarum, quæ in Christum vera præcessit, sed etiam ratio ipsius passionis docet. Quæcumque enim passus est, non fuerunt inania, sed habuerunt figuram et significantiam magnam, sicut etiam divina illa opera, quæ fecit: quorum vis et potentia valebat quidem in præsens, sed declarabat aliquid in futurum. Aperuit cæcorum lumina cælestis virtus, et lucem non vi-

dentibus reddidit. Et hoc facto significabat fore, ut conversus ad gentes quæ Deum nesciebant, insipientium pectora illuminaret luce sapientiæ, et ad veritatem contemplandam oculos cordis aperiret. Vere enim cæci sunt, qui cælestia non videntes, et tenebris ignorantiae circumfusi, terrena et fragilia venerantur. Patefecit aures surdorum. Non utique hactenus vis illa cælestis operata est: sed declarabat brevi fore, ut qui erant veritatis expertes, et audirent, et intelligerent divinas Dei voces. Vere enim surdos dixeris, qui cælestia et vera, et facienda non audiunt. Mutorum linguas in eloquium solvit admirabilis, etiam cum fieret, potentia: sed inerat huic virtuti alia significatio, quæ ostenderet mox futurum, ut rerum cælestium nuper ignari, percepta sapientiæ disciplina, de Deo, et veritate dissenserent. Nam qui rationem divinitatis ignorat, is vere elinguis et mutus est, licet omnium disertissimus. Lingua enim cum verum loqui cœperit, id est, virtutem majestatemque Dei singularis interpretari, tum demum officio nature sue fungitur. Quamdiu autem falsa loquitur, in usu suo non est; et ideo infans sit necesse est, qui divina proloqui non potest. Pedes quoque claudorum ad officium gradiendi reformavit laudabilis divini operis fortitudo: sed figura id continebat; quod cohibitis erroribus vitæ secularis ac devitæ, iter veritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad Dei gratiam consequendam. Is enim vere claudus existimandus est, qui caligine ac tenebris insipientiæ implicatus, et quo tendat ignarus, offensibilibus et caducis gressibus per viam mortis incedit.

Item labes et maculas inquinatum corporum repurgavit, non exigua immortalis potentiae opera: verum id portendebat hæc vis, quod peccatorum labibus, ac vitiorum maculis inquinatos, doctrina ejus purificatura esset eruditione justitiæ. Leprosi enim vere atque elephantiaci debent haberi, quos vel infi-

VARIORUM NOTÆ.

Pabulum mortis est. Id est, esca malorum, quæ mortem animæ generant.

Et eripiet. Expunxi ut quod interponunt mss. 1 Bonon., Lips., Pal., Cant. ac totidem excusi, et a cæteris tum scriptis, tum editis abest.

Dominatio in carnem. Sequor mss. et impressos ferre omnes. In 3 Reg. et 5 excusis legitur, *in carne*; in Jun. et edit. 2 vet. Rom., Paris., Grat., Graph. *damnatio in carnem.*

Nec dominium. Rectissima; et sic Retuleius olim et nuper Heumannus legendum censuerunt. Ita restitutum, lib. II, cap. 5: *Neque domus habere dominium sui potest.* Sic lib. II, cap. 12: *Anima imperet. . . animi imperio: maxime autem, Anima, quæ dominium corporis habet.* Bus.

Mercedem immortalitatis impertit. 2 Bonon. et 4 editi rec. inserunt nobis. Mss. 3 rec. et 7 impressi habent, *mercedem expetendam nobis immortalitatis impertit.* 3 scripti rec. et 6 vulgati, *imparit.* Hanc vocem *expetendam*, recte monet Thomasius esse defendendam, quia si immortalitatem tanquam mercedem impertit, tunc expetenda non est; quia nemo expetit id quod habet. Heumannus vult addi nobis post mercedem.

Maluerit. Heuman. legit *voluerit*, eum res. Em., quia hic nulla est comparatio. — *Subire maluerit.* Sæpe illud male ponitur, neque tamen comparationis particula quam subsequitur Heumannus certe hoc agno-

vit, infra: *Cur Deus crucem maluerit.* Sic I. VI, c. 17: *Coacti. . . fidem prodere, mortem suscipere malimus.* Ibid., c. 21: *Qui temporalia maluerit, carebit æternis.* L. VII, c. 4: *Sine dubio maluit id esse scitum.* BUSEMAN.

Quæ in Christum vera præcessit. Sana mihi videtur lectio omnium omnino librorum hoc sensu: Quæ in Christum divinatione præcessit vera, id est, certa et eventu comprobata, non dubia, fallax, falsa. Bus.

Significantiam. Vox est Africana. Vide Fabrum in *Lexico.* Idem mox infra et c. 28: Glossæ. *Significantia*, *Σημανσία*. Fab. Victorini. proem. in lib. 1 Cicer. de Invent. : *Ars est quæ significantiam sui non habet.* — hæc vox generis triplicem significantiam habet. Mss. Jun. Lips. et edit. *significationem.*

Significabat. Vide Marc. VII, et x, Luc. IV, VII, XIV.

Patefecit. Vide Matth. II, Marc. VII, Luc. VII.

Hactenus. Id est, hoc tantum. Vid. not. ad Epit. c. 68, et de Mort. Pers. c. 10. Marg. Paris. 1513. *Hactenus* interpretatur in præsens duratxat tempus. Bus.

Admirabilis. Matth. IX, XV; Marc. VII.

Pedes. Vide Matth. XI, XV, XVI, Luc. VO.

Labes. Vide Matth. VIII, XI, Marc. I, Luc. VII.

Elephantiaci. Sic restitui fœtus auctoritate vetustissimorum et optimorum codicum mss. 2 Bonon., 6 Reg., Cant., Jun., 2 Colberti., 2 Lips., 1 Sorbon., Univ., Pal., 1 Clarom., Brum. 162 Reg., 1 Colberti., 1 Clarom. legitur *elephantiaci* in 2 aliis Reg.,

mitte cupiditates ad scelera, vel insatiabiles voluptates ad flagitia compellunt, et dedecorum maculis inustos labe afficiunt sempiterna. Jacentia mortuorum corpora erexit, eosque nominibus suis inclinatos a morte revocavit. Quid congruentius Deo? Quid miraculo dignius omnium sæculorum, quam decursam vitam resignasse, completisque hominum temporibus tempora adjecisse perpetua, arcana mortis revelasse? Sed hæc inenarrabilis potestas imago virtutis majoris fuit, quæ demonstrabat tantam vim habituram esse doctrinam suam, ut gentes in orbe toto, quæ alienæ a Deo, subjectæ morti fuerunt, cognitione veri luminis animatæ, ad immortalitatis præmia pervenirent. Eos enim recte mortuos existimaveris, qui datorem vitæ Deum nescientes, atque animas suas a cœlo in terram deprimentes, in laqueos æternæ mortis incurrunt. Quæ igitur tum faciebat in præsens, imagines erant futurorum; quæ in læsis affectisque corporibus exhibebat, ea spiritualium figuram gerebant, ut et in præsentī virtutis non terrena opera monstraret, et in futurum potestatem cœlestis suæ majestatis ostenderet.

Ergo sicut opera ejus significantiam quoque majoris potestatis habuerunt, ita etiam passio non simplex, nec supervacua, nec fortuita præcessit. Sed ut illa, quæ fecit, magnam virtutem ac potestatem doctrinæ ejus significabant: sic ea, quæ passus est, odio futuram esse sapientiam nuntiabant. Aceti enim potus, ac felis cibus, acerbitates et amaritudines in hac vita sectatoribus veritatis pollicebatur. Et quamquam passio ipsa per se acerba et amara specimen nobis futurorum tormentorum dabat, quæ morantibus in hoc sæculo virtus ipsa proponit; tamen illius modi potus, et cibus in os doctoris nostri veniens, pressurarum nobis,

VARIORUM NOTÆ.

4 Lips. 3 Colb., editis tribus vel. Rom. et tredecim aliis impressis *elephantici*. *Elephantiaci*, seu *elephantici* sunt, qui vulgo leprosi dicuntur, quorum in Evangelio sæpe fit mentio. Vide Plinium lib. xxvi, c. 4; Celsum lib. iii, c. 25.

A morte revocavit. V. Mat. ix, Marc. v, Luc. vii, J. xi.

Tempora adjecisse perpetua. Ita omnes prope mss. et editi. *Perpetua* deest in 4 Reg. et 11 vulgatis. In Em. est *perpetua*. — Tempora adjecisse. Heumanus, addito *et*, legit ut Emman.: *Adjecisse et perpetua arcana mortis revelasse*. Bun.

In læsis. Potuissent nosse editores vim vocis ex hoc capite infra. ubi integrum corpus, et læsum ac diminutum corpus opponuntur. Bun.

In læsis affectisque corporibus. Bene; id est mutilis, debilibus, egrotis. Mss. 2 Reg. rec. et 9 excusi habent *illæsis*, corrupte; editi. *Betul. afflictisque*. — *Affectisque*. *Affecta corpora* sunt egrota. Sic sæpe Seneca; e. g. ad Polybium cap. 32. *Ægro et affecto mederi*. l. iv Benef. c. 11. *Sic affecto, ut spes ei nulla sit convalescendi*. Bun.

Exhibebat. Restitui ex 55 mss. In Cauc., 2 Reg. rec. et 19 editis est *adhibebat*.

Virtutis nobis non terrene opera. Hæc virtus non terrena aliis verbis dicitur hoc capite supra, *Cœlestis virtus*; ibid.: *Vis cœlestis*; ibid.: *Admirabilis potentia*; ibid.: *Laudabilis divini operis fortitudo*; ibid.: *Non exigua immortalis potentie opera*; ibid.: *Inenarrabilis potestas*. Bun.

Virtutis non terrena opera monstraret. Ita mss. 3 Reg. vetustissimi. Scripti 9 et vulgati 5 negationi

ac laborum et miseriarum præbebat exemplum. Quæ omnia tolerare ac perpeti necesse est eos, qui veritatem sequuntur; quoniam veritas acerba est, et invisita omnibus, qui virtutis expertes, vitam suam mortiferis voluptatibus dedunt. Nam corona spinea capiti ejus imposita id declarabat, fore ut divinam sibi plebem de nocentibus congregaret. Corona enim dicitur, circumstantis in orbem populus. Nos autem, qui ante cognitionem Dei fuimus injusti, spinæ, id est mali et nocentes eramus, ignorantes quid esset bonum; et a justitiæ notione atque operibus alieni, omnia scelere ac libidine polluebamus. Electi ergo ex dumis et sentibus sanctum Dei caput cingimus; quia convocati ab ipso, et circumfusi undique ad eum, magistro ac doctore Deo, assistimus, regemque illum mundi et omnium viventium Dominum coronamus.

Quod vero ad crucem spectat, magna in ea vis ac ratio est, quam nunc conabor ostendere. Deus namque (sicut superius exposui) cum statuisset hominem liberare, magistrum virtutis legavit in terram, qui et præceptis salutaribus formaret homines ad innocentiam, et operibus factisque præsentibus justitiæ viam panderet, quæ gradiens homo, et doctorem suum sequens, ad vitam æternam perveniret. Is igitur corporatus est, et veste carnis indutus, ut homini, ad quem docendum venerat, virtutis et exempla, et incitamenta præberet. Sed cum in omnibus vitæ officiis justitiæ specimen præbuisset, ut doloris quoque patientiam mortisque contemptum, quibus perfecta et consummata sit virtus, traderet homini, venit in manus impiæ nationis, cum et vitare potuisset scientia futuri quam gerebat, et repellere eadem virtute, qua mirabilia faciebat. Sustinuit ergo cruciatus, et verbera, et spinas. Postremo etiam mortem suscipere

præponunt nobis. A mss. 7 et excusis 14 abest non, et legitur *terrene*.

Ergo. Nunc expositurus est figuras passionis J. C. *Pollicebatur*. 1 a mss. et editi; ac simili locutione passim utitur Lactantius. Francius legendum esse censebat, *pollicebantur*, ut in 3 Reg. rec.

Specimen. Mss. 2 Reg., *speciem*.

Corona enim dicitur. etc. Quam Festus Pompeius a choro dictam putat, dempta scilicet aspiratione. Utitur coronæ vocabulo hac significatione Cicero pro Milone, in ipso exordio; Livius, pro armato cœtu. *BER.*

Electi ergo ex dumis. Ms. Reg. Put., *Electis ergo ex dumis*; scripti 11 rec. et 4 vulgati, *Plecti*; quo sensu? Editi. *Betul.*, *Plecti*. — *Ex dumis et sentibus*. Rectum junxit, ut Virgilius lib. ix *Æneid.*, v. 580, sq. quem imitatur:

— Omnemque aditum custode coronant.

Silva fuit, late dumis aque ilice nigra

Horrida, quam densæ complerant undique sentes. Bun.

Factisque præsentibus. Addidi quæ ex omnibus ferme mss. et editis. In Regio-Put. hæc verba desunt. *Perveniret*. In nonnullis editis *pervenit*.

Corporatus est. Hoc est corpus assumpsit; eodem verbo utitur bis lib. ii, c. 10, neonon et Tertullianus l. de Carne Christi c. 3 et c. 6. Hinc illi eod. l. iv, *corporatio* est assumptio humanitatis. *BARTHES.*

Specimen. Id est, exemplum. Cic. lib. iii Leg. c. 5, *Is ordo vitio vacato: cæteris specimen esto*. Quintil. lib. iii Institut. c. 1: *Dedit unicum apud nos specimen orandi*. M. Tullius. Bun.

Sustinuit, etc. Omitit quod erat præcipuum, nem-

non recusavit, ut homo illo duce subactam et catenatam mortem cum suis terroribus triumpharet. Cur autem summus pater id potissimum genus mortis elegerit, quo affici eum sineret, hæc ratio est. Dicit enim fortasse aliquis: cur si Deus fuit, et mori voluit, non saltem honesto aliquo mortis genere affectus est? cur potissimum cruce? cur infami genere supplicii, quod etiam homine libero, quamvis nocente, videatur indignum. Primum quod is, qui humilis advenerat, ut humilibus et infimis opem ferret, et omnibus spem salutis ostenderet, eo genere afficiendus fuit, quo humiles et infimi solent, ne quis esset omnino, qui eum non posset imitari. Deinde ut integrum corpus ejus conservaretur, quem die tertio resurgere ab inferis oportebat.

Nec enim hoc cuiquam ignorandum est, quod ipse ante de sua passione prædicans etiam id notum fecerit, habere se postestatem, cum vellet, deponendi spiritum et resumendi. Suffixus itaque quia spiritum deposuerat, necessarium carnifices non putaverunt, ossa ejus suffringere (sicut mos eorum ferebat,) sed tantummodo latus ejus perforaverunt. Sic integrum corpus patibulo detractum est, et sepulcro diligenter inclusum. Quæ omnia idcirco facta sunt, ne læsum ac diminutum corpus ad resurgendum inhabile redderetur. Illa quoque præcipua fuit causa, cur Deus

A crucem maluerit, quod illa exaltari eum fuit necesse, et omnibus gentibus passionem Dei notescere. Nam quoniam is, qui patibulo suspenditur, et conspicuus est omnibus, et cæteris altior, crux potius electa est, quæ significaret illum tam conspicuum tamque sublimem futurum, ut ad eum cognoscendum pariter et colendum, cunctæ nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui aut passio ejus, aut sublimitas majestatis ignota sit. Extendit ergo in passione manus suas, orbemque dimensus est, ut jam tunc ostenderet, ab ortu solis usque ad occasum, magnum populum ex omnibus linguis et tribubus congregatum, sub alas suas esse venturum, signumque illud maximum, atque sublime, frontibus suis suscepturum.

B Cujus rei figuram Judæi etiam nunc exhibent, cum limina sua de cruore agni notant. Deus enim percussurus Ægyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebræos, præceperat his, ut agnum candidum sine macula immolarent, ac signum liminibus suis de sanguine ejus imponderent. Itaque cum Ægyptiorum primogenita una nocte interissent, Hebræi soli signo sanguinis tuti fuerunt; non quia cruor pecudis tantam in se vim gerebat, ut hominibus saluti esset: sed imago fuerat rerum futurarum. Agnus enim candidus sine macula Christus fuit, id est innocens, et justus, et

VARIORUM NOTÆ.

pe quod crux maledictionem Dei adjunctam habet. C Oportebat autem Christum maledici, ut justificaremur. RIVET.

Mortem cum suis terroribus triumpharet. Sic et libro vi, cap. 25, ad finem, Lactantius dicit, *Hic terram triumphabit*, sic et vitam vivere alibi passim. — *Mortem cum suis terroribus triumpharet.* Cum accus. ut l. vi, c. 25: *Hic terram triumphabit.* Epitom. c. 46: *Captivos triumphavit.* Et quæ notavi ad l. de Morte, Persec. cap. 16: *Sæculum cum suis terroribus triumphasti.* BEN.

Cur infami genere supplicii. Ex omnibus mss. et quamplurimis editis restitui, quæ in 5 vulgaris decerant. — *Cur infami genere supplicii.* Videtur excidisse ex Gallæi editione. Nam habent mss. et editi mei omnes. Eodem sensu, quo hic infami, dixit l. iv, c. 16: *Insigni supplicio*; c. 30: *Exsecrabili patibulo.* Arnobius l. 1, p. 20 pr.: *Idcirco dñi vobis infesti sunt...* quod hominem natum, et quod personis infame est vitibus, crucis supplicio interemptum Deum fuisse contenditis. BEN.

Homine libero indignum. Crux enim servilis est pœna. Horat. Sat. 3. lib. 1: Juvenalis, Sat. 2, *Pone crucem servo.* Seneca lib. 1 de Clem. cap. 26; Cic. v in Verrem, ubi ait Romanus orator: *Quam servis damnatis crucem fixeras, hanc indemnatis civibus romanis reservares.* Videatur etiam Jul. Capitolinus in Opil. Maerino. FABER.

Ut humilibus et infimis. Ita restitui ex mss. antiquissimis 1 Bonon., 1 Reg., 2 al. Reg., bonæ notæ, ac 4 editis, quod et sequentia requirunt. Et sic infra item et 7 alii scripti. In 22 est infirmis.

Quem die tertio. Ita editi cum omnibus pene mss. In 2 Clarom. est, *die tertia*; in 1 Reg. optimæ notæ et in 1 Brun. est *quod die tertio.* Verum apud Joan. cap. 19, v. 36, melior ratio redditur, nempe ut impleretur quod dictum est Exodi cap. xii et Numer. cap. ix: *Os non comminuetis ex eo*; ubi verba sunt de Agno Paschali, qui figura fuit Jesu morientis.

Ab inferis. Mss. 1 Clarom. et Brun. a mortuis: quod idem est.

Ante de sua passione prædicans. Hæc lectio est vestustiorum et potiorum mss. 2 Bonon., Regio-Put., 11 aliorum, ac 9 editorum. In 18 rec. scriptis est *ante... prædicans*: præ enim idem est quod *ante*.

Suffixus itaque quia spiritum deposuerat. Sic reposui ex antiquissimis mss. 1 Reg., 1 Bonon., 2 al. Reg. Manu exarati 16 rec. et 2 edit. vel. habent *cum spiritum sponte deposuerat.* Scripti 2 Reg. et Tornes. cum edd. 8, *cum spiritum sponte deposuisset.* Ms. Cant., *deponeret.*

Inhabile redderetur. Non est hæc ratio; Deus enim qui creavit corpus, mutilum supplere valebat. Quod etiam eveniet in resurrectione, cum mutila corpora, sana et integra resurgent.

Exaltari. Hic alludere videtur ad illud Christi ipsius verbum Johan. xii: *Et ego si exaltatus fuero a terra, omnes traham ad me ipsum.*

D *Cum limina sua de cruore Agni notant.* Sic etiam sensere Cyprianus lib. ii adversus Judæos § 22, et Hieronymus in Isai. lxxvii, ut et Lactantius.

Ut agnum candidum. Exodi xii, absque macula, non coloris, sed delorimitatis, ut claudus, scabiosus, vel alterius vitii ac morbi. Hoc de qualibet victima dicitur Levit. xxii. Menocnius.

Primogenita. Sic emendavi ex omnibus mss. et impressis, præter Em. et Cant. et 5 edit. rec. in quibus est, *primogeniti.* Sed et *primogenita*, quod nomen homines et pecudes complectitur; juxta Exod. xii, xxix.

Imago fuerat. Licet abunde esset argumentorum, quibus confirmari possit veritas christianæ religionis, fatendum tamen est olim apud quosdam scriptores ecclesiasticos in usu fuisse, ut quæcumque aliquam veri speciem ferrent, ea omnia ad rem suam traherent, tum signa, tum prophetias, etiam allegorice et mystice sumptas, quod hic factum videmus a Lactantio. Attamen nemo est qui neget agnum paschalem figuram Agni veri, id est Servatoris nostri fuisse.

Agnus enim. Omnium manuscriptorum est; naut agnus; editorum.

sanctus, qui ab iisdem Judæis immolatus, saluti est omnibus qui signum sanguinis, id est crucis qua sanguinem fudit, in sua fronte conscripserint. Frons enim summum limen est hominis; et lignum sanguine delibutum crucis significatio est. Denique immolatio pœcudis ab iis ipsis, qui faciunt, pascha nominatur, ἀπὸ τοῦ πάσχειν, quia passionis figura est, quam Deus præscius futurorum tradidit per Moysen populo suo celebrandam. Sed tum figura valuit in præsentī ad depellendum periculum; ut appareat, quantum veritas ipsa valitura sit, ad plebem Dei protegendam in extrema totius orbis necessitate. Quomodo autem, vel in qua plaga tuti omnes sint futuri, qui signum hoc veri et divini sanguinis in summo corporis sui notaverint, in novissimo libro docebo.

CAPUT XXVII.

De mirandis per Crucis virtutem effectis, ac de Dæmonibus.

Nunc satis est, hujus signi potentia quantum valeat, exponere. Quanto terrori sit dæmonibus hoc

signum, sciet qui viderit quatenus adjurati per Christum de corporibus, quæ obsederint, fugiant. Nam sicut ipse, cum inter homines ageret, universos dæmones verbo fugabat; hominumque mentes emotas, et malis incursums furias, in sensus pristinos reponebat: ita nunc sectatores ejus eosdem spiritus inquinatos de hominibus, et nomine magistri sui, et signo passionis excludant. Cujus rei non difficilis est probatio. Nam cum diis suis immolant, si assistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant.

Nec responsa potest consultus reddere vates.

Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequendi malis regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostri sacrificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices, instigantibus iisdem dæmonibus, quibus prosecant, conquærentes profanos homines sacris interesse, egerunt principes suos in furo-

VARIORUM NOTÆ.

Qua sanguinem fudit. Nonnulli editi, quæ, male.

In... conscripserint. Alibi noster ita variat infra, *Signum... sanguinis in summo corporis sui notare*; cap. 27: *Signare frontem.* De Mort. Pers. c. 10: *Imponere fronti immortale signum.* BUNEMAN.

Pascha nominatur, ἀπὸ τοῦ πάσχειν. Hæc græca absunt a mss. Bon., 1 Colb. et Jun. et edit. Thomasiæ ac Thysii. Verum quia in cæteris tum mss. tum editis reperiantur, visum fuit, illa non omittere. Hallucinatur autem Lactantius, putans esse verbum græcum; *Pascha enim, cum sit hebræum, a verbo pasach ducitur; festum enim illud celebratur in memoriam transitus angeli, qui transivit per Ægyptiorum terram, illorum primogenitos nocantis, Israelitis vero parçæptis.* GALLEUS.

Ut appareat. Ita reposui ex plerisque potioribus mss. et veteribus editis. In 5 Reg. Bruu. et editis sex est, *ut apparetur*.

Tuti omnes. Mss. 7 et 6 impressi, *homines.*

Notaverint. Mss. 9 et vulgati 6, *notaverunt.*

Hujus signi potentiam quantum valeat. Ita mss. Regio-Put. et 6 alii, faventibus 3 aliis mss. et editis quinque, in quibus est de hujus signi potentia. Sic etiam legit clariss. Hemmanus; quia Cicero dicit, *exponere de quapiam re.* In 10 scriptis et 9 excusis est *potentiam.*

Quanto terrori sit dæmonibus hoc signum. Vide seqq. et infra lib. de Mortibus persecutorum, cap. 10 et 12.

Hominumque mentes emotas. Sic mss. et editi. Sic idem Lactantius lib. 1, cap. 4: *Quis mentis emotæ*; et de Opificio Dei. Vide Matth. iv, Marc. 1, Luc. iv.

Sacra nullo modo litant. Lib. de Mortibus Persecut. c. 10: *Quum immolant pœcudes, et in jecoribus earum ventura (h. l. futura) quærent, solitas in exitis notas non vident.* Infra: *Maciata hostia nihil ostendunt... non respondent sacra.* BUN.

Nec responsa. Virg. in Georg., 491.

Quidam ministrorum nostri. etc. Ita resitui ex mss. Regio Put. et 7 al. Reg., Bon., 2 Clarom., Brun. necnon et ed. Fasit., nostri. id est ex nostris, scilicet e Christianis, pro quo nonnulli editi legunt, *nostrorum*, male; 1 Reg. veterum, *Quidam ministrorum e cultoribus Dei*, edd. Ald. Crat., Graph. synpheiter, *quidam nostrorum sacrificantibus.* *Quidam ministrorum e cultoribus Dei.* Sic legitur apud Bangman. qui hanc notam exhibet. — *Quidam ministrorum e cultoribus Dei.* Ita in duobus mss. Regiis Paris. antiquioribus scrip-

tum, teste Nurrio in diss. ad l. de Mort. Pers. p. 181. Hinc præstatim reliquis obscurioribus; nam proxime accedit verbum de Mort. Persec. cap. 10 pr., *Quidam ministrorum scientes Dominum*; et l. ii, cap. 15: *Iustus, inquit, id est cultores Dei metuent.* BUN.

Sacrificantibus dominis assisterent. Solus Gothanus, *sacrificantibus dæmonibus assisterent.* Nihil inute. *Ministrorum est dominis assistere.* BUN.

In visceribus hostiarum futura depingere. Ms. Cant., *bestiarum.* *Depingere autem metaphorice dictum est pro observare.* — *In visceribus hostiarum.* Ita plures scripti et excusi; at Cant. ms., *Sublæ.*, Rost., Ven. 1495, 97, Paris., in *visceribus bestiarum.* Recte quidem, ut de Mort. Pers. c. 10: *Imperator... scrutator rerum futurarum immolabat pœcudes, et in jecoribus earum (pœcudum), id est, in visceribus bestiarum, h. l. ventura quærebat.* Res eodem edit. BUN.

Prosecant. Sic lego ex duobus mss. Regiis, suffragantibus Pal. et 4 Oxoniensibus, in quibus est *prosecabant.* Et quidem hoc verbo utebantur Antiqui, cum de sacrificiis ageretur. Et sane legitur apud Tertullianum in Apologetico cap. 46: *Asculapio tumen gallinacium prosecari jam in fine jubebat.* Mss. 6 Reg., 5 Colb., 4 alii, et 4 impressi ferunt *prosecrant*; 11 scripti ac totidem excusi, *prosecrantur*; Jun. et Utr., *consecrantur.* In Epitome cap. 25 et 37, legitur verbum *prosecrare* ex ms. Taurinensi. — *Quibus prosecant.* Hæc genuina lectio, quia *prosecrare* est sacrificiorum verbum. Suetonius, Aug. c. 1: *Cum Marti rem divinam faceret, semicruda exta, rapta foco, prosecuit.* BUN.

Profanos homines. Aruspices Christianos h. l. vocant *profanos homines*, pari modo, ut in libro de Mort. Pers. c. 16: *Quod rebus divinis profani homines*, id est, Christiani a Gentilium sacris alieni, interessent. BUN.

Egerunt Principes suos in furorem. Sic lego cum antiquissimis mss. 2 Regiis, aliocum rec. item Regio, et editis Fasitel., Thomas., Is., Thys., Gall., Sparck., *Egerunt*, pro *impulerunt*, *adegerunt*; simplex pro composito, quod Lactantio familiare est. Scriptis 21 rec. et 15 excusis est *adegerunt*; 1 Reg. rec., *cogerunt*; 1 Sorbon. et 2 Clarom. edit. Soubron, *adegerunt* *Principes ipsos in furorem.* — *Adiegerunt principes suos in furorem.* Adelpi. 1, 2: *Tu adiges me ad insaniam.* Desidero adhuc exempla veterum, ubi dixerint, *adigere in aliquid*; solent enim eandem præpositionem ad geminare. Aliis verbis Lactantius l. x

rem, ut expugnarent Dei templum; seque vero sacrilegio contaminarent, quod gravissimis persequentium poenis expiaretur. Nec tamen ex hoc ipso cæci homines intelligere possunt, aut hanc esse veram religionem, cui ad vincendum tanta vis inest, aut illam falsam, quæ subsistere, aut congruere non potest.

Sed aiunt, hoc deos non metu, verum odio facere; quasi quisquam possit odisse nisi eum, qui aut noceat, aut possit nocere. Immo vero congruens majestati fuit, ut eos, quos oderant, præsentibus poenis afficerent potius, quam fugerent. Sed quoniam neque accedere ad eos possunt, in quibus coelestem notam viderint, nec his nocere, quos signum immortale munierit tamquam inexpugnabilis murus; lacessunt eos per homines, et manibus persequuntur alienis: quos profecto si esse confitentur, vicinus. Necesse est enim veram esse hanc religionem, quæ et rationem demonum novit, et astuciam intelligit, et vim retundit, et eos spiritualibus armis domitos ac subactos cedere sibi cogit. Si negant, testimoniis poetarum ac philosophorum refelluntur. Quod si esse, et malos esse, inficias non eunt, quid superest, nisi ut alios dicant esse deos, alios dæmones? Exponant igitur nobis differentiam generis utriusque, ut sciamus quid colendum, quid execrandum sit; habeantne inter se aliquod consortium, an vero inimici sint. Si sunt aliqua necessitudine copulati, quatenus eos discernemus? aut quomodo utriusque generis honorem cultumque miscbimus? Si autem sunt inimici, cur aut dæmones deos non timent, aut dii dæmones fugare non possunt? Ecce aliquis instinctu dæmonis perei-

lus dementit, effertur, insanit: ducamus hunc in Jovis optimi maximi templum; vel, quia sanare homines Jupiter nescit, in Æsculapii vel Appollinis Ianum. Jubeat utriuslibet sacerdos, dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri potest. Quæ igitur vis deorum est, si subjectos sibi dæmonas non habent? At vero iidem dæmones, adjurati per nomen Dei veri protinus fugiunt. Quæ ratio est, ut Christum timeant, Jovem autem non timeant, nisi, quod iidem sunt dæmones, quos vulgus deos esse opinatur? Denique si constituitur in medio et is, quem constat incursum dæmonis perpeti, et Delphici Apollinis vates, eodem modo Dei nomen horrebunt; et tam celeriter excedet de vate suo Apollo, quam ex homine spiritus ille dæmoniacus, et adjurato fugatoque deo suo, vates in perpetuum conticescet. Ergo iidem sunt dæmones, quos fatentur execrandos esse, iidem dii, quibus supplicant.

Si nobis credendum esse non putant, credant Homero, qui summum illum Jovem dæmonibus aggregavit: sed et aliis poetis ac philosophis, qui eosdem modo dæmonas, modo deos nuncupant; quorum alterum verum, alterum falsum est. Illi enim nequissimi spiritus, ubi adjurantur, ibi se dæmonas confitentur; ubi exortantur, ibi se deos mentiuntur, ut errores hominibus immittant, et avocent a veri Dei notione, per quam solam potest mors æterna vitari. Iidem sunt, qui deijciendi hominis causa, varios sibi cultus per diversa regionum condiderunt, mentitis tamen assumptisque nominibus, ut fallerent. Nam quia divinitatem per seipsos affectare non poterant, adsciverunt sibi nomina potentium regum, sub quorum

VARIORUM NOTÆ.

c. 21: *Instigant nescios in furorem. Lib. vii, c. 20: Concitare annos in furorem. Bux.*

Ut expugnarent Dei templum. Ita emendavi ex omnibus prope mss. et impressis, recte, ut puto. *Expugnarent Dei templum,* Nicomediense scilicet, quod a Diocletiano et Maximiano fuit eversum, de quo c. 1 lib. de Mortibus Persecutorum, cujus auctor est Lactantius noster adhuc ex isto cap. confirmatur, in 1 Reg. rec. et sex editis legitur expurgarent; in 1 Vatic., expiarent.

Quod gravissimis persequentium poenis expiaretur. De quibus lege Lactantium nostrum lib. de Mortibus Persecutorum.

Non metu. Sic emendavi ex omnibus mss. et nonnullis editis. In pluribus vulgaris est *metu*.

Verum odio. Vide Tertullianum Apologetici cap. 27.

Signum immortale munierit. Scilicet signum crucis. Eo sapissime se signabant priores christiani, teste Tertulliano, de Corona n. 4: *Ad omnem progressum atque promotum; ad omnem aditum et exitum; ad vestitum, ad calcitum, ad lavacra, ad mensas, ad hominum, ad cubilia, ad sedilia, quocumque nos conversatio exercet, frontem crucis signaculo terimus.* Et adversus Marcionem lib. iii, n. 18; S. Augustin. lib. i, Confess. cap. 21, n. 17; in Joan. cap. 1, Tract. iii, n. 2, et alibi passim. Idem enarrat. iv in Psal. xxx, n. 7, et in Psal. l, n. 1: *Quod si forte christiani in ipso circo aliqua ex causa expavescent, continuo se signant, et stant illic portantes in fronte, unde abscederent, si hoc in corde portarent.* Vide infra de Mortibus Persecutorum, cap. 10.

Quos profecto si esse confitentur. Solus Goth., *si esse*

justos.

Vicinus. Ita omnes fere vulgati, et quamplurimi mss. antiquissimi et optimi; in 10 scriptis rec. et tribus editis, *vicinus*.

Alios dæmones. Sunt enim dii gentium demonia, ait Psalmus xcv. De his supra libro ii, cap. 15 et 16. Vide et Eusebium lib. v et vi, de Preparat. Evang.

Differentiam. 1 Reg. rec. et 6 edd., *differentias*.

Dementit, effertur, insanit. Vaticinantium proprium. Virg., lib. vi Æneid.; Prodentius, lib. iii contra Symmach.; Apuleius, lib. viii Miles. Inter hæc unus ex illis bacchatus effusius, ac de multis præcordiis anhelitus crebros refertur.

Iidem sunt dæmones, etc. Verum est vetustissimos Græcorum scriptores dæmonas et deos promiscue nominare sua idola. Videndi Euripides in prolog. Hippol. de Diana; de Jove Cleanthes editus a F. Ursino; Arianus, lib. vi Ἀνάξας. BARTHUS.—Ipsi autem dæmones et gentii iidem erant apud veteres.

Horrebunt. Subaudi uterque, scilicet obsessus homo, et vates Apollinis.

Homero. Vide Homer., Iliad. i, v. 222, et Eusebium, lib. v de Prep. Evang., c. 4.

Dæmonibus. Id est, gentiis.

Per diversa regionum. Hic græcismus mss. est, inter quos sunt duo vet. Reg. et 6 edd. Ms. Ultr. habet per diversam regionem; 1 Reg., 1 Lips. et Brun., per diversas regiones, 1 Bonon. antiq., per diversa religionum; Pat. et 1 Eips., per diversam religionem; rec. 4 Reg., 4 Colbert. et 5 alii, cum vulgaris septem, perversa religione.

Mentitis. Passive, ut lib. ii, c. 18. Dæmones homi-

titulus honores sibi deorum vindicarent. Qui error A discuti potest, et in lucem veritatis protrahi. Nam si quis studet altius inquirere, congreget eos, quibus peritita est ciere ab inferis animas. Evocent Jovem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Appollineum, patremque omnium Saturnum. Respondebunt ab inferis omnes, et interrogati loquentur, et de se ac Deo fatebuntur. Post hæc evocent Christum, non aderit, non apparebit; quia non amplius quam biduo apud inferos fuit. Quid hæc probatione certius proferri potest? Ego vero non dubito, quin ad veritatem Trismegistus hæc aliqua ratione pervenerit, qui de Deo Filio locutus est multa, quæ divinis continentur arcanis.

CAPUT XXVIII.

De spe et vera religione, atque de superstitione.

Quæ cum ita se habeant, ut ostendimus, apparet nullam aliam spem vitæ homini esse propositam, nisi B ut abjectis vanitatibus, et errore miserabili, Deum cognoscat, et Deo serviat, nisi huic temporali reuntiet vitæ, ac se rudimentis justitiæ ad cultum veræ Religionis instituat. Hæc enim conditione gignimur, ut generanti nos Deo justa et debita obsequia præbea-

VARIORUM NOTÆ.

num credulitatem mentita divinitate deludunt; et infra, mentitis nominibus. Ita Cicero, lib. iii Tuscul., c. 24, *ementitam opinionem dixit.* BUN.

In lucem veritatis protrahi. Legitur, *in lucem veritas protrahi*, apud Buneman. qui notam sequentem contextit in hæc variantem. — *Restituo veritas*, ex Lips. tertio, Reimm. et optimis edd. Torn. 1587, 1615, et Walebio. Ita enim epit. in extr., præf.: *In lucem veritas protrahenda est.* Plures editi antea: *In lucem veritatis protrahi.* At secundum lib. iii, c. 4: *Discussis convictisque erroribus veritas.... clarissimum lumen infert.* BUN.

Evocent Jovem. Non loquitur de evocatione deorum, quos urbium tutelares imperatores obsidentes evocabant: cuius evocationis carmina sunt apud Macrobi. lib. iii Saturn., cap. 9, et apud Livium, lib. viii, dec. 1; sed de magia illa, necromantia dicta.

Ac Deo. In vetustis edit., *Et de Deo.*

Quia non amplius quam biduo apud inferos fuit. Scilicet integro, si numerentur horæ quibus absolvitur quilibet dies naturalis; tribus enim a morte diebus inceptis, non completis. Christus in sepulcro fuit, et hinc tertia die resurrexit, ut habet Symbolum.

Hæc aliqua. Ita mss. Regio-Put., 5 al. Reg., 6 Colb., Sorbon., Clarom., Bruu., et editi septem. Abest hæc a Reg. antiquissimo et 1 Lips. In 1 Bonon. antiq., 3 Reg. rec. et vulgatis novem est hæc aliqua.

Qui de Deo Filio locutus est multa. Sic lego ex optimo codice ms. Regio-Put.; quæ lectio optimum et clarissimum sensum exhibet. Ms. 1 Bonon. et edit. Gall., Sparek., *qui de Deo Patre omnium, de Filio locutus est multa;* ms. 4 Reg. antiquissimus, item alii duo Reg. rec. et 8 vulgati, *omnia de Filio*, etc. Ms. Cauc. 22 alii ac novem impressi, *omnia et de Filio*, etc. inepte; quis enim de Patre unquam dixit *omnia*? quæ vox certe retineri non potest. Vide igitur Trismegistum in Pimandro, capit. 1 ed. Sublac. habet *Qui de Deo Patre omnia, et de Filio locutus est multa.*

Deum cognoscat. Sic Christus apud Joannem: *Hæc est vita æterna, ut cognoscant te Deum verum*, etc. Agnoscere autem Deum nihil aliud est, quam in Deum credere, et de eo, ut par est, sentire.

Generanti nos Deo. Mss. sex rec. et totidem editi, *generati.*

Obstricti Deo et religati sumus. Conjunctionem et restitui ex omnibus mss. præter quinque, et edit.

mus; hunc solum noverimus, hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti Deo et religati sumus; unde ipsa Religio nomen accepit, non ut Cicero interpretatus est, a relegendo, qui in libro de Natura deorum secundo ita dixit: « Non enim philosophi solum, verum etiam majores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur, et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad cultum deorum pertinerent, retractarent, et tamquam relegerent, ii dicti sunt religiosi, ex religendo, tamquam ex eligendo elegantes, et ex deligendo diligentes, et intelligendo intelligentes. His enim verbis omnibus inest vis legendi eadem, quæ in religioso: ita factum est in superstitioso et religioso, alterum vitii nomen, alterum laudis. » Hæc interpretatio quam inepta sit, ex re ipsa licet noscere. Nam si in iisdem diis colendis, et superstitio, et religio versatur, exigua, vel potius nulla distantia est. Quid enim mihi afferet causæ, cur precari pro salute filiorum semel, religiosi, et idem decies facere, superstitiosi esse hominis arbitretur? Si enim semel facere

quatuor; quæ conjunctio admittenda est: vide infra quod hominem sibi Deus religaverit, et pietate constrinxerit. Sed et Lactantius, lib. i de Opificio Dei, c. 19, post initium, hominem virtutis sacramento religavit.

Cicero. Lib. ii de Natura deorum, c. 28. Hanc Ciceronis derivationem a relegendo rejicit Lactantius, qui religionis etymon sumit a religando. Cum Lactantio facit S. Ambrosius libro de Virginibus, ubi virgines Deo nuptias quasi religatas ostendit. Hinc enim religionem dictam esse, etymologia re quam voce verior. Manifestius Lactantio adstipulatur Hieronymus in Amos cap. ix, dictam nimirum esse religionem, quod quasi in fascem Domini vincti et religati simus. Verum Augustinus nonnihil variat, ad Ciceronis expositionem propius accedens. Nam in libro de Civit. Dei x, cap. 4, dictam eam quidem putat a religendo, allusione nominis (ut Vives putat) ad manum ex occasione capta. Verba ipsius sunt: *Ipse enim fons nostræ beatitudinis, ipse omnis appetitionis est finis. Hunc eligentes, vel potius religentes (amiseramus enim negligentes) hunc ergo religentes, unde et religio dicta perhibetur, ad eum dilectione tendimus, ut perveniendo quiescamus: ideo beati, quia illo fine perfecti.* BETULEIUS.

Ita dixit. Manuscriptorum est; dicit ita, editorum.

Ex eligendo elegantes. Eligentes scripsit Buneman, D qui hujus variantis sic rationem reddit. — *Ex eligendo eligentes.* Scripsi eligentes, præeunte mss. Ciceronis, et in Lactantio mss. Jun., Reimm., Rost., Ven. 1471, utraque 78, 1515, Paris., Crat., Gymn., Torn., 1587, 1615. At Goth., Lips., Fasit., Gryph., Tornæs. 1548, Thomas. sqq., elegantes, quod quia in multis Ciceronis libris præfertur, nec hic damno. BUN.

Verbis. Hanc vocem addidi ex omnibus mss. et editis; estque apud Ciceronem. Abest vero a cæteris impressis.

Nulla distantia est. Non tam in forma, quam in materia, religionis et superstitionis differentia est. Religio consistit in vero ac prudenti veri numinis cultu; superstitio vero est spurius ejusdem cultus. Religio complectitur veram christianæ doctrinæ pietatē, fidem, vitam, leges, ritus et sacramenta. Superstitio est imbecilli atque anilis animi, qui aut falso adhæret, aut veritatem colit, sed non ut par est.

Si... semel facere. Ita Hieron. adv. Vigilant. l. ii Oper. f. m. 124: *Quod enim semel fecisse bonum est.*

optimum est, quanto magis sæpius? Si hora prima; A ergo et tota die. Si una hostia placabilis, placabiliores utique hostiæ plurimæ, quia multiplicata obsequia demerentur potius quam offendunt. Non enim nobis odiosi videntur ii famuli, qui assidui et frequentes ad obsequium fuerint, sed magis chari. Cur igitur sit in culpa, et nomen reprehensibile suscipiat, qui aut filios suos magis diligit, aut deos magis honorat, laudetur autem qui minus? Quod argumentum etiam ex contrario valet. Si enim totos dies precari et immolare criminis est; ergo et semel. Si superstites filios subinde optare vitiosum est, superstitiosus igitur est et ille, qui etiam raro id optaverit. Aut cur vitii nomen, si ex eo tractum, quo nihil honestius, nihil justius optari potest? Nam quod, ait religiosos a relegendo appellatos, qui retractent ea diligenter, quæ B ad cultum deorum pertineant, cur ergo illi, qui hoc sæpe in die faciant, religiosorum nomen amittant; cum multo utique diligentius ex assiduitate ipsa relegant ea, quibus dii coluntur?

Quid ergo est? Nimirum religio veri cultus est, superstitio falsi. Et omnino quid colas interest, non quemadmodum colas, aut quid precere. Sed quia deorum cultores religiosos se putant, cum sint superstitiosi, nec religionem possunt a superstitione discernere, nec significantiam nominum exprimere, diximus nomen Religionis a vinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi Deus religaverit, et pietate constrinxerit; quia servire nos ei ut domino, et obsequi ut patri necesse est. Melius ergo id nomen C Lucretius interpretatus est, qui ait, religionum se nodos exsolvere. Superstitiosi autem vocantur, non

qui filios suos superstites optant (omnes enim optamus;) sed aut ii, qui superstitem memoriam defunctorum colunt, aut qui parentibus suis superstites, colebant imagines eorum domi tanquam deos penates. Nam qui novos sibi ritus assumebant, ut deorum vice mortuos honorarent, quos ex hominibus in cælum receptos putabant, hos superstitiosos vocabant. Eos vero, qui publicos et antiquos deos colerent, religiosos nominabant. Unde Virgilius:

Vana superstitio, veterumque ignara deorum

Sed cum veteres quoque deos inveniamus eodem modo consecratos esse post obitum; superstitiosi ergo qui multos ac falsos deos colunt. Nos autem religiosi, qui uni et vero Deo supplicamus.

CAPUT XXIX.

De religione christiana, et de Jesu cum Patre conjunctione.

Fortasse quærat aliquis, quomodo, cum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen esse asseveremus, Deum Patrem et Deum Filium: quæ asseveratio ple-rosque in maximum impegit errorem. Quibus cum probabilia videantur esse, quæ dicimus, in hoc uno labare nos arbitrantur, quod et alterum, et mortalem Deum fateamur. De mortalitate jam diximus: nunc de unitate doceamus. Cum dicimus Deum Patrem, et Deum Filium, non diversum dicimus, nec utrumque secernimus; quia nec Pater sine Filio esse potest, nec Filii a Patre secerni, si quidem nec Pater sine Filio nuncupari, nec Filius potest sine Patre generari. Cum

VARIORUM NOTÆ.

non potest malum esse, si frequenter fiat. Nostis reliqua. BUN.

Hostiæ plurimæ. Sic reposui ex multis mss. et impressis. In 4 Reg. et Brun. editisque 7 legitur *plures*.

Demerentur. Optima quamplurimorum mss. et 9 editorum lectio, quam Amanuenses ignari corruerunt in 2 Colbert., in Tornesiano ac 2 Clarom. substituentes, *Deum merentur*; in 1 Colbert. et 4 excusis obsequia merentur. — Demerentur potius, quam offendunt. Lips. 2, 3, Keim. et Torn., mss. ad marg. 1587: *Deum merentur potius quam offendunt*. Non possum temere repudiare, memor Tertulliani Apolog., c. 21 quibus edocebantur, *De promerendo Deo, et non offendendo*. BUN.

Nomen reprehensibile suscipiat. Mss. 11 rec. et 16 edit., accipiat.

Deos magis honorat. Ex mss. veterrimis 1 Bonon., 1 Reg. aliisque sex et editis 4 reposui magis, quod melius sane quadrat, quam *satius*, quod est in ceteris.

Non quemadmodum colas. Quod minus bene a Lactantio dictum est, qua de re vide S. Augustinum l. iv de Civ. Dei, c. 30. Religiosum a superstitioso optime discernitur: superstitiosus pertimescit Deum ut hostem, at religiosus Deum veneratur ut parentem.

Quid precere. Mss. 6 rec. totidem me editi, *preceris*.

Melius ergo. Mss. 9 rec. et edit. 7, *Eo melius ergo*.

Lucretius. Hæc Lucretii verba ex libro i de Rerum Natur. jam recitata fuerunt supra libro i, cap. 16.

Qui ait. Manuscriptorum est, et 4 edit. In 11 vulgatis est quia ait; male.

Colebant imagines. Nonnulli mss. et edd., *celebrant*, quod nihil hic loci significare potest.

Ut deorum vice. Ita quamplurimi et antiquissimi mss. et 8 excusi. In 9 scriptis et 11 editis est, *in deorum vicem*; 3 rec., *vices*.

Vana superstitio, etc. Sunt verba Evandriæ Aeneam, libro Aeneidos viii, quo loco Servius aliam quam Lactantius, sive Cicero, hujus vocis rationem affert: Superstitio, inquit, est timor superfluum et delirum, aut ab amiculis dicta, quæ multis superstites per ætatem delirant, et stultæ sunt: aut secundum Lucretium superstitio est superstantium rerum, id est cælestium et divinarum, quæ super nos stant, inanis et superfluum timor. Hæc ille. Lex erat: Separatim nemo habessit deos, neve novos, sive advenas, nisi publice adscitos, priecatum colunto.

Fortasse. Caput istud videtur scriptum, vel contra Paulum Samosatensem, vel contra Arrianam hæresim. Quærat. Heuman. legit quæret.

Impegit. Ita mss. et editi. Mss. Cauc., 3 Reg. et edit. octo, *impingit*.

Labare nos. Sic quamplurimi mss. et 16 excusi. Id est, vacillare, seu potius errare. Scripti 6 rec. et 2 vel. edit. Rom., *laborare*; mss. 7 rec., *labore*; Regio-put. a prima manu, 2 Bonon. et Tax., *labere nos*.

Nec Pater sine Filio esse potest, nec Filius a Patre secerni. Ita mss. Regio Put., Cauc., Jun., 5 Colb., Pal., 1 Lips., Em., Cant., 1 Sorbon., 2 Clarom., Brun. et 14 vel. edit. In quibusdam editis deest esse. At in 1 Bon. antiq., 3 Reg., 1 Lips., 1 Colb. et ed. Is., *nec Pater a Filio potest, nec Filius a Patre secerni*. Id contra Arianos dictum fuisse existimo. — Quam scripturam confirmat Epit. c. 49 fin.: *Neutrum sibi retinuit, qui aut Patr. ■ Fil., aut Fil. a Patr. secernit*. BUN.

igitur et Pater Filium faciat, et Filius Patrem, una utrique mens, unus spiritus, una substantia est: sed ille quasi exuberans fons est, hic tamquam defluens ex eo rivus; ille tamquam sol, hic quasi radius a sole porrectus. Qui quoniam summo Patri et fidelis, et carus est, non separatur: sicut nec rivus a fonte, nec radius a sole; quia et aqua fontis in rivo est, et solis lumen in radio: nec vox ab ore seungi, nec virtus, aut manus a corpore divelli potest. Cum igitur a prophetis idem manus Dei, et virtus, et sermo dicatur, utique nulla discretio est; quia et lingua sermonis ministra; et manus in qua est virtus, indicat sunt corporis portiones.

Propiore et exemplo libet. Cum quis habet filium, quem unice diligit; qui tamen sit in domo, et in manu patris, licet ei nomen domini potestatemque concedat, civili tamen jure et domus una, et unus dominus nominatur. Sic hic mundus una Dei domus est; et Filius ac Pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus, quia et unus est tamquam duo, et duo tamquam unus. Neque id mirum, cum et Filius sit in Patre, quia Pater diligit Filium, et Pater in Filio, quia voluntati Patris fideliter pareat, nec unquam faciat aut fecerit, nisi quod Pater aut voluit, aut jussit. Denique unum Deum esse tam patrem, quam filium, Esaias in illo exemplo, quod superius posuimus, ostendit, cum diceret: Adorabunt te, et in te precabuntur, quoniam in te Deus est; et non est alius Deus præter te. Sed et alio loco similiter ait: Sic dicit Deus rex Israel; et qui eruit eum Deus æternus: Ego primus, et ego novissimus; et præter me non est Deus. Cum duas Personas proposuisset, Dei regis, id est, Christi; et Dei Patris, qui eum post passionem ab inferis excitavit, sicut ostendisse diximus Oseam prophetam, qui ait: Et de manu inferorum erui eum: tamen ad utranque Personam referens, intulit, Et

præter me non est Deus, cum posset dicere *præter nos*: sed fas non erat plurali numero separationem tantæ necessitudinis fieri. Unus est enim solus, liber, Deus summus, carens origine, quia ipse est origo rerum; et in eo simul et Filius, et omnia continentur. Quapropter cum mens et voluntas alterius in altero sit, vel potius una in utroque, merito unus Deus uterque appellatur, quia quidquid est in Patre, ad Filium transiit, et quidquid in Filio, a Patre descendit. Non potest igitur ille summus, ac singularis Deus nisi per Filium coli. Qui solum Patrem se colere putat, sicut Filium non colit, ita nec Patrem quidem. Qui autem Filium suscipit, et nomen ejus gerit, is vero cum Filio simul et Patrem colit, quoniam legatus, et nuntius, et sacerdos summi Patris, est Filius. Hic templi maximi ianua est, hic lucis via, hic dux salutis, hic ostium vitæ.

CAPUT XXX

De Hæresibus et Superstitionibus vitandis, et quæ sit sola et vera Ecclesia Catholica.

Sed quoniam multe hæreses existerunt, et instinctibus dæmonum populus Dei scissus est: determinanda est nobis veritas breviter, et in suo proprio domicilio collocanda; ut si quis aquam vitæ cupiet haurire, non ad detritos lacus deferatur, qui non habent venam, sed uberrimum Dei noverit fontem, quo irrigatus perenni luce potietur. Ante omnia scire nos convenit, et ipsum, et legatos ejus prædixisse, quod plurimæ sectæ et hæreses haberent existere, quæ concordiam sancti corporis rumpere, ac monuisse, ut summa prudentia caveremus, ne quando in laqueos et fraudes illius adversarii nostri, cum quo nos Deus luctari voluit, incideremus. Tum dedisse certa mandata, quæ in perpetuum custodire deberemus: quorum plerique immemores, deserto itinere cœlesti, vias sibi devias per anfractus et præcipitia condiderunt; per

VARIORUM NOTÆ.

Pater Filium faciat, et Filius Patrem. Relative scilicet. Ita mss. 10 Reg., 2 Bon., 6 Cosb., 1 Sorbon., Em., Cant., 2 Clarom., 2 Brun. et alii, cum 13 vet. editis mss., Cauc. et nonnulli rec. vulgati, et *Filius fiat.*—Et *Pater Filium faciat, et Filius Patrem.* At quin (respondet Tertullianus adv. Prax., c. 10): *Pater Filium facit, et Patrem Filius.* Bon.

Una substantia est. Filius una substantia eum Patre; id contra Arium. Quamvis Lactantius videatur catholicus circa Verbi divinitatem, nimis tamen balbutit, quia summum istud mysterium comparisonibus naturalibus explicare conatur.

Æque nec. Omnium mss. est; æque neque editorum, quod ingrate sonat.

Ministra. Perperam sex mss. rec. et 12 editi recentiores addebant est, quod tres vet. edd. Rom. et mss. quamplurimi respuunt; et mox sequitur sunt.

Superius. Scilicet hujus libri iv, cap. 13, ex capite xlii et xlv Isaie.

Præter me non est Deus. Ita mss. et quamplures editi. Et recte quidem, nec aliter infra Lactantius. In 6 excusis, *præter me nemo est Deus.*

Quia quidquid est in Patre, etc. Sic etiam Christus Salvator noster, Johann. x, vers. 30: *Ego et Pater unum sumus.* Atque hinc est quod et alibi dicat, nempe

apud eundem Johannem cap. iii, vers. 35: *Pater diligit Filium, et omnia dedit in manu ejus.*

Ne Patrem quidem. Subauditur verbum *colit*, quod immediate præcessit. 1 Reg. rec. et 6 inpressi, nec. In 7 scriptis rec. et 4 vulgatis est, *nec Patrem quidem colit.* In 8 manu exaratis et 3 vet. edd. Rom., *ne Patrem quidem colit.*

Is vero cum Filio simul. Mss. 7 rec. et totidem editi, *is vere.* At cæteri mss. et tres vulgati habent, *is vero.*

Luce. Ita omnes mss. et editi codices. Isæus legendum esse censebat, *latice.*

Et hæreses haberent existere. Sic ferunt mss. et inpressi, præter Gorb. qui deest, et hæreses; Cauc., quod plurimæ sectæ existerent. Pro haberent editi. Ald., deberent; et ita legendum esse existimabat Gallus. Quin immo hæreses haberent existere, vera lectio est. Sic enim loqui amat Lactantius ejusdem libri iv cap. 12. circa medium, *carne indui haberet in terra;* lib. vii cap. 6, ante finem, *habent dicere.* Et apud Ciceronem, *habeo polliceri*, lib. i epist. 5, ad Lentulum; et *habeo scribere*, lib. ii, epist. 22, ad Attic. Quod oporteat hæreses esse, hæc ait Paulus I ad Corinth. cap. xi. xix. Oportet hæreses esse in vobis, ut qui probati sunt, manifesti fiant inter vos. Vide et II Petri. cap. ii. i.

quas partem plebis incautam et simplicem, ad tenebras mortemque deducere: quod quatenus acciderit, exponam. Fuerunt quidam nostrorum vel minus stabilita fide, vel minus docti, vel minus cauti, qui discidium facerent unitatis, et Ecclesiam dissiparent. Sed ii, quorum fides fuit lubrica, cum Deum nosse se et colere simularent, augendis opibus et honori studentes, affectabant maximum sacerdotium, et a potioribus victi, secedere cum suffragatoribus suis maluerunt, quam eos ferre præpositos, quibus concupierant ipsi ante præponi.

Quidam vero non satis cœlestibus litteris eruditi, cum veritatis accusatoribus respondere non possent, obicientibus vel impossibile, vel incongruens esse, ut Deus in utero mulieris includeretur, nec cœlestem illam majestatem ad tantam infirmitatem potuisse deduci, ut hominibus contemptui, derisui, contumelie et ludibrio esset, postremo etiam cruciamenta

A perferret, atque execrabili patibulo figeretur: quæ omnia cum neque ingenio, neque doctriis defendere ac refutare possent (nec enim vim rationemque penitus pervidebant), depravati sunt ab itinere recto et cœlestes litteras corruperunt, ut novam sibi doctrinam sine ulla radice ac stabilitate componerent. Nonnulli autem falsorum prophetarum vaticinio illecti, de quibus, et veri prophetæ, et ipse prædixerat, exciderunt a doctrina Dei, et traditionem veram reliquerunt. Sed illi omnes dæmoniis fraudibus irretiti, quas prospicere et cavere debuerant, divinum nomen et cultum per imprudentiam perdididerunt. Cum enim Phryges, aut Novatiani, aut Valentiniani, aut Marcionitæ, aut Anthropiani, aut Ariani, seu quilibet alii nominantur, christiani esse desierunt, qui Christi nomine amisso, humana et externa vocabula induerunt. Sola igitur catholica Ecclesia est, quæ verum cultum retinet.

VARIORUM NOTÆ.

Stabilita fide. Mss. 4 Lips. et Goth., *stabiliti fide:* Bruu., *stabiles fide.*

Discidium. Ita veteres editiones: — *Discidium facerent unitatis.* Edo *discidium* (a *discindere*) Ex Lips. tert., Reimm., quibus proxime Ven. 1471 et utraque 1478: *descidium*. Ita sane postulata verba, *Concordia rumpere*, et voces, *unitatis... dissiparent*, et frequens in hoc capite imitatio ex Cypriano de Unitate Eccles. Ed. Oxon. f. 105: *Hæreses invenit et schismata, quibus... scinderet unitatem*; et fol. 149, *Scindit unitas non potest, nec corpus unum discidio* (Gryph. *dissidio*, prave) *compaginis separari*. Idem Epist. 59, Oxon. fol. 129, ed. Erasmi. l. 1, ep. 3: *Nemo discidio unitatis Ecclesiam scinderet.* Bus.

Quam eos ferre præpositos. Pro quam, est nec in ms. Bononiensi perantiquo; pro ferre est *facere* in 5 vet. excusis. Hæc ad Novatianum spectare videntur. — *Quam eos ferre præpositos.* Bon., nec eos ferre præpositos. *Præpositorum* (Ecclesie) multa fit mentio in Cypriano, e. g. l. 1, ep. 3, 4, 5, 11 et alibi ed. Erasmi: sic ep. 59, ed. Oxon. f. 150, *Ecclesie præpositum* persequi. Bus.

Deus in utero mulieris includeretur. Ita mss. Regioput., 3 Colbert., Em., Cant., 1 Lips. et 3 vet. editiones Romanæ ac Cellar. Walch. rectius et aptius, quam *Deus in utero se mulieris includeret*, quod est 7 scriptorum et 13 impressorum. In 1 Reg. antiquiss., *includerit*, non male, ob id quod sequitur, *potuisse deduci*.

Prophetæ, et ipse prædixerat. Mss. 5 rec. et edit. Rom. 1470, *prædixarant*. At tali locutione verbi singulariter expressi utitur passim in scriptis suis Lactantius.

Phryges. Sunt Cataphryges, de quibus Eusebius, Hist. eccles. lib. v, cap. 3, 14 et seqq. Illis nomen provincia Phrygia dedit, quia ibi exiterunt, ibique vixerunt. Eorum auctores fuerunt Montanus tanquam Paracletus, et duæ prophetissæ ipsius insana, Priscilla et Maximilla. Utrumque Testamentum tenebant, Epiphaniō teste, sentiebantque nos debere *χρησάμεθα*, id est dona prophetie suscipere. Fuerunt juxta Epiphaniū Antonini Pii anno 9, hoc est ære christianæ 148, juxta Eusebium autem anno 11 Antonini Veri, hoc est Christi 174. Vide et Nicephor., lib. iv, cap. 25, et Augustin. lib. de Hæres. n. 26.

Novatiani. Qui se Catharos, quasi puros et immunes a peccatis, superbissime atque odiosissime nominabant, cum, teste Hieronymo, omnium fuerint pollutissimi. Secundas nuptias non admittebant, poenitentiam peccantibus post baptismum denegabant. ad

se venientes ex catholica Ecclesia rebaptizabant, Novatum sectantes hereticum, vel etiam Novatianum, Romanæ Ecclesie presbyterum schismaticum, Cornelii papæ competitorum. S. Cyprian. epist. 8, l. ii. Epiphani. hæres. 50; August. hæres. 38; Raban. Inst. cleric. lib. ii, cap. 58.

Valentiniani. A Valentino, qui vivebat sub Antonino Pio, anno 146. Triginta ætates, seu sæcula, existisse asseriebant, quorum principium esset profundum; a quo profundo, id est a Patre, Christum missum dicebant spirituale, vel cœleste corpus attulisse, nihilque assumpsisse de virgine Maria; sed per illam, tanquam per rimam aut per fistulam, sue uitæ de illa assumpta carne transisse. Negabant etiam resurrectionem carnis. *Gnosticos*, quasi summa scientia præditos, vel illuminatos seipsos appellabant (Augustinus hæres. 11). Contra illos potissimum Irenæus et Tertullianus scripserunt.

Marcionitæ. Marcion Ponticus Cerdonis secutus est dogma de duobus principiis. Vide Irenæum, lib. i, cap. 26, Tertullian. et Epiphaniū. Vixit Marcion Antonini Pii temporibus.

Anthropiani. Isæus eos intelligit, qui Jesum Christum *φύσιν* (id est purum) dumtaxat hominem fuisse pronuntiabant, ut Ebion et Cerinthus: ii tamen hoc nomine censeri possunt, qui Deum corpore fixerunt, ut Badiani et Antropomorphitæ, qui Deum sibi fingebant cogitatione carnalem in similitudinem imaginis corruptibilis hominis. De quibus vide Alphansum a Castro, fol. 145, edit. Antwerp. SPARK. — *Anthropiani.* Horum mentio in Cypriani, ep. 73, ed. Oxon. f. 200. Diversi ab Anthropomorphitis, negantes Christum Deum, hominem nudum asseriebant, uti Sparkio et Cellario accuratius Isæus docuit, cui ad stipulatur Iuliginus in diss. de hæresiarch. sæc. i et ii, sect. 1, e. 6, pag. 62, 63, eosdem homuncionitas alibi dictos credens. Bus.

Aut Ariani. Hæc verba repudiat Isæus tanquam a quodam posteriore addita, quia, inquit, cum Lactantius scriberet, nondum notum fuerit Ariarum nomen. Sed si absunt a mss. antiquissimis 1 Bonon., 2 Reg. et Cauc., ab alio hem Regio rec., Marm., et 1 Clarom. ac tribus editis, reperiuntur in 40 et amplius mss. ac 14 vulgatis: quare ea reliquimus in textu. Innotuisse illam Ariarum hæresim circa annum 315 dicit Isæus, et Lactantium ad scribendum fuisse extimulatum anno 302. Verum cardinalis Baronius, Beletius, Baluzius, alique aliter sentiunt, et nostram lectionem tot mss. ac veteribus editis confirmatam probant ac defendunt. Isai assertio hoc nititur fundamento, quod nempe Lactantius scripserit anno 302

Hic est fons veritatis, hoc domicilium fidei, hoc templum Dei, quo si quis non intraverit, vel a quo si quis exiverit, a spe vitæ ac salutis æternæ alienus est. Neminem sibi oportet pertinaci concertatione blandiri. Agitur enim de vita et salute: cui nisi caute ac diligenter consulatur, amissa et extincta erit. Sed tamen quia singuli quique cætus hæreticorum se potissimum Christianos, et suam esse Catholicam Ecclesiam putant, sciendum est illam esse veram, in

VARIORUM NOTÆ.

suos Divinarum Institutionum libros. At Lactantium eos scripsisse, vel dedicasse anno 316, vel circiter, Betuleius aliique contendunt; Tillemontius vero non ante annum 321, ob rationes a se allatas Histor. eccles., tom. vi, pag. 208. quem adire non pigeat. In Oriente septem Divin. Institutionum libros primo prodiisse nonnulli volunt; secundo circa annum 324, aut serius in Occidente; et scriptos antea, a Lactantio recognitos et interpolatos, ac Constantino Magno dedicatos *post tempus quo furebat odiosa crudelitas*. Vide lib. v, cap. 2. Scribo autem Ariani cum simplici r, ut solent Græci, siquidem Græcus erat Arius; et quomodo ejus scriberetur nomen, Græcis fuit magis notum, quam Latinis. Et sic scriptum reperio in mss. 4 Reg., 1 Sorbon., 1 Colb., Gat., 1 Clar., Em., Cant. et in edit. Cellar. — *Aut Ariani*. Leguntur, teste *Isæo*, in vaticanis et aliis mss. in his Bonon. altero, Taxaq. Pen. auctore Baronio, in novem vaticanis, duobus vallicellianæ bibliothecæ; fide Baluzii, in Ultr., Jun., Palat., quatuor biblioth. Reg. Paris. et in sex Colbertinis; in septem Anglicanis, tribus Lips., Goth., Reim. et in Guelferhytanis, quos vidi, et omnibus omnino ante Thomasiæ editis. Rationibus in utramque partem perpensis, Baluzius ad principium Notarum auctorum in lib. de Mort. Pers. pro genuinis habet, cui aliisque summis viris libenter subscribimus. BUN.

Hoc domicilium fidei. Editi habent: *Hoc est* etc. Sed verbum est expunxi, quod eleganter a mss. abest,

qua est confessio et poenitentia, quæ peccata et vulnera, quibus subjecta est imbecillitas carnis, salubriter curat. Hæc interim paucis admonendi gratia retuli, ne quis errorem fugere cupiens, majori implicetur errore, dum penetrare veritatis ignorat. Postea plenius et uberius contra omnes mendaciorum sectas proprio separatoque opere pugnabimus. Sequitur, ut, quoniam satis de religione vera et sapientia locuti sumus, in proximo libro de justitia disseramus.

neque reperitur in sequenti membro.

Quo si quis non intraverit. Ita omnes mss. et editi, præter 1 Bonon. antiq. et edit Gymnic., Soubron., 2 Paris., Torn., quibus est *quod*.

In qua est confessio et poenitentia, quæ peccata..... salubriter curat. Dirigantur hæc spicula contra Novatianum, et ejus sectatores, qui in peccatum lapsos ad poenitentiam non recipiebant, remissionem peccatorum in Ecclesia non reperiri, eique claves aperiendi atque solvendi a Christo datas fuisse negantes: quæ de re vide Pacian. epist. 1 ad Sympronianum, S. Augustinum de Agone Christ. cap. 51. *Isæus*.

Et uberius. Sic emendavimus ex mss. 2 Reg. 900 annor., ex altero Reg. 400 annor. optimæ notæ, duobus Brun., 1 Lips. et Ultr. In aliis mss. et editis, præter Lipsiensem, corrupte legitur *verius*. Quis enim putet tam absurdum fuisse Lactantium, ut in eis, quæ ante proposuit, se non satis vere scripsisse affirmet, in alio scripto verius acturus? Cæterum istud separatim propriumque opus contra hæreses, seu, ut ait Lactantius, contra omnes mendaciorum sectas, si extitit unquam, ad nostram usque ætatem non pervenit. — *Plenius et uberius*. Frequenter veteres has voces jungunt, ut Cicero de Clar. Orat., cap. 55, *Nemo plenior et uberius ad dicendum fuit*. Orat. 2, Philipp. 1: *Quid plenius, quid uberius*. Cæsar 1, B. Civ., c. 55: *Hæc plenior etiam et uberius perscribent*. BUN.

ANALYSIS LIBRI QUINTI.

DE JUSTITIA.

Partes hujus libri duæ sunt: prima reddit causas eorum hunc scribendi laborem suscepit (Cap. 1, 2, 3, 4); altera doctrinam de justitia legali persequitur, inde usque ad finem.

Causas presentis scriptionis tum finales, tum impulsivas recitat præmissa petitione, ut prius legant sua, quam judicent Gentiles. Finales has affert: ut revocet errantes ab itinere devio: ut confirmet titubantes in fide; ut delectet conscientiam veritatis professione (Cap. 1).

Impulsivas duas memorat: unam, quod hæcenus nemo eleganter de christiana religione scripserit: non Minucius Felix, non Tertullianus, qui minus comptus et multum obscurus fuerit in eloquendo, Cyprianus autem eleganter quidem, sed mystice locutus sit: alteram, quod hæc ipsa doctorum penuria provocat quosdam, ut auderent scribere contra ignotam sibi veritatem. Inter alios enim, philosophum quemdam calanum strinxisse adversus christianos; quemdam item numero judicum duos libellos composuisse, quibus falsitatem Scripturæ arguere conatus sit, tamquam sibi esset tota contraria, Christum etiam magum et Apollonio inferiorem dixerit; quæ omnia (Cap. 3) diluit auctor.

Secunda parte hæc ordine pertractat:

Ideo aureum sæculum sub Saturno fuisse, quia unum Deum tum coluerint mortales (cap. 5).

D Sub Jove autem mutatum esse sæculum aureum, quia religionem veram deseruerint (Cap. 9).

Sed nunc per nuncium Dei (Christum) speciem illius auri temporis reddisse, justitiamque, hoc est, Dei unici pietam et religiosam culturam reductam (Cap. 7).

Justitiam hanc ideo non omnibus datam, quia virtus cerni non possit, nisi habeat vitia contraria; nec sit perfecta, nisi exerceatur in adversis: deinde quia nihil fuisset pietas, si natura pares omnibus affectus dedisset. Et quia malum non sustulit Deus, ideo aureum sæculum non dici nunc, quamvis hominibus sit missa justitia (Cap. 7).

Ideo homines malos esse et injustos, quia dii colantur: et ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingravascere; quod Deus horum mundi effector derelictus sit: qui si ab omnibus coleretur, vere tum aureum sæculum futurum esset (Cap. 8).

Justitiam, quam veram putant, licet veniat, nullum locum apud Paganos habituram, ut qui justitiæ sectatores interficiant, vel veritatis odio, vel quod eru-

bescunt eorum justis esse nequam; crudeliter occisorum corporibus illudant, ac retorqueant in homines justos convitia sibi congruentia. Quorum nihil cum populo christiano objici possit, vel ex eo intelligere illos posse, se impios, christianos esse pios (Cap. 9).

Ipsam impietatem Gentilibus videri pietatem; quemadmodum Virgilius Æneam pium dixerit, qui non tantum non repugnant, sed etiam preces interemerat: itaque pro merito impietatis suae, gravioribus malis sepe eos vexari, quorum causam fortunæ adscribant (Cap. 10).

Præterea non posse deorum cultores esse bonos et justos, qui colant eruentem Martem, expulsorem patris sui Jovem, Ἄστρον Saturnum, adulteram deam, furem Mercurium (Cap. 10).

Hinc tantam illorum rabiem, tantam immanitatem esse, ut præcipites ad occidendum existant, ut gravia tormentorum genera excogitent, ut jura denique impia contra pios condant (Cap. 11).

Porro injustos esse Gentiles, et malitia ac furore plane occæcatos, vel inde patere quod cum christianos necessario, vel sapientes judicent, vel stultos, tamen non vel sapientes imitentur, vel stulti parcant (Cap. 12). Deinde quod non videant a christianis stare sapientiam: quorum per totum orbem idem est Dei cultus, eadem ubique patientia, idem mortis contemptus: quorum numerus in ipsa persecutione augetur: quique laudatam a philosophis constantiam tenent. Postremo, quod evertisse se funditis religionem opinentur, si homines inquinaverint, perinde ac lapsis aditus ad Deum interclusus sit, si respiscant. (Cap. 13 et 14).

Philosophos ipsos Justitiam nec invenire, nec defendere potuisse, quia principes justitiæ partes pietatem et aequitatem ignorarent (Cap. 15). Apud solos christianos veram aequabilitatem et fraternitatem conspici (Cap. 16).

Non frustra tamen falli, qui Christianos sapientes stultos putent. Justitiam enim sapientia natura speciem quamdam stultitiæ habere: id quod Carneades apud Ciceronem doceat, qui Justitiam cum in duas partes divisisset, alteram civilem, alteram naturalem, illam civilem sapientiam quidem esse, justitiam non esse, hanc naturalem justitiam quidem esse, sed non sapientiam docuit. Itaque justum stultum esse, si aut naufragotabulam, aut saucio equum non ademerit, ut ipse animam suam liberet (Cap. 17).

Re autem vera justitiam nullum cum stultitia fœdus habere. Casum a Carneade propositum homini justo nunquam evenire. Neque enim navigare justum, aut quid petere ex aliena terra, cui sua sufficiant, neque beligerare pacificum: atque ut eveniat ei hujusmodi casus, tantam esse vim justitiæ, ut cum oculos in cœlum sustulerit, a Deo mereatur omnia, a quo inter ipsa bellorum et tempestatum discrimina liberetur. Atque ut non liberetur, moriturum potius ipsum, quam occisurum. Rationem quoque docere non posse, eundem justum esse et stultum, eundem sapientem et injustum: cum stultus quid sit bonum et justum nesciat, justus ab omni peccato se

A absteat. Idem ex definitione stultitiæ clarum esse. Cum enim stultitia sit in factis dictisque per ignorantiam recti bonique erratio, stultum non esse, qui ne sibi quidem parcat, dum ne noceat alteri (Cap. 18).

Causam, cur justii stulti videantur, esse, quod pagani immortalitatem animæ nesciant: item, quantum nefas sit adorare aliud, quam Deum verum. Causam autem, cur Deus justitiam sub persona stultitiæ celatam velit esse; ut mysterium veritatis ac religionis suæ sit arcantum; ut sapientiam mundi vanitatis damnet; ut proposita denique difficultate, angustissimus trames ad immortalitatis premium sublime perducatur. (Cap. 19).

Inexpiabile itaque facinus admittere persecutores Ecclesiæ, tum quod seipsos jugulent perditissimis dæmonibus serviendo, tum quod nec ab aliis Deum coli patiantur.

Falso quoque animarum interfectores prætere, se christianis consulere, se ad bonam mentem illos velle revocare. Neque enim vi et tormentis, sed ratione et hortamentis agere eos debere. Nam: Religionem cogi non posse; christianos paratos esse audire; eosdem docere, probare, ostendere sua dogmata; defendendam esse religionem non occidendo, sed moriendo; non sævitia, sed patientia; non scelere, sed fide. Defendendam esse religionem, sed veram: non eam, in qua nihil aliud videatur, quam ritus ad solos digitos pertinet, qualis sit Paganorum; in qua loco puri pectoris, inepta libatio exigitur; ad quam sine delectu sceleratissimi quique veniunt; et ubi se pie sacrificasse quisque opinatur, si eum laverit (Cap. 20).

Paganos ipsos deos suos destruere, cogendo invitos ad sacrificium; diffidere enim eos potestati deorum suorum. Postremo nec diis, quibus coacti christiani sacrificant, nec ipsis, quos cogunt, præstare illos aliquid. Non iis quos cogunt, quia non sit beneficium, quod ingeritur recusanti: non diis, quia non est sacrificium, quod exprimitur invito.

C Nullus momenti esse exceptionem, quod dicant, puniendos esse qui destrunt religiones: cum Ægyptii, qui torpissimas bestiarum figuras colunt: cum philosophi quidam, qui omnino nullos deos esse aiunt: cum Epicurei, qui providentiam tollunt, vere religionem tollant, et tamen ferantur, imo etiam honorentur (Cap. 21).

Unde pateat, non ideo paganos adversus christianos insanire, quia deos hi non colant, sed quia veritas penes eos sit; adeoque nescire paganos, quid patiantur, et a spiritibus contaminatis actos cæco et irrationabili furore perferri (Cap. 22).

Atque hæc quidem Deum permittere: ut patientiam suorum probet: ut eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi non sinat: ut delinquentes plagis ac verberibus emendet: ut Dei populus augeatur, crudelitate impiorum et fidelium constantia ob hominum oculos posita. Non tamen persecutores impune laturos: sed graves Deo pœnas daturos, quod indignationis adversus christianos fuerunt ministri (Cap. 23 et 24). SCULÆTUS.

LIBER QUINTUS. DE JUSTITIA.

CAPUT PRIMUM.

De non damnandis reis, inaudita causa; unde Litteras sacras contempserint philosophi; de primis assertoribus religionis christianæ.

Constantine imperator Maxime. Tria hæc verba ab sunt a mss. 1 Bonon. antiq., 1 Reg., Pal., 1 Lips.

Non est apud me dubium, Constantine Imperator Maxime, quin hoc opus nostrum, quo singularis ille

VARIORUM NOTÆ.

et edit. Is.; extant autem in cæteris tum scriptis, tum editis. Hoc primum caput est veluti præfatio totius

rerum conditor et hujus immensi rector asseritur, si quis attigerit ex istis inepte religiosis (ut sunt nuda superstitione impatientes). insecetur etiam maledictis, et vix lecto fortasse principio, affligat. proficiat, excreetur; seque inexplabili scelere contaminari atque astringi putes, si hæc aut legat patienter, aut audiat. Ab hoc tamen, si fieri potest, humanitatis jure postulamus, ut non prius damnet, quam universa cognoverit. Nam si sacrilegis, et proditoribus, et veneficis potestas defendendi sui datur, nec prædarnari quemquam incognita causa licet: non injuste petere videmur, ut si quis erit ille qui incidit in hæc, si legat, perlegat, si audiat, sententiam differat in extremum. Sed novi hominum pertinaciam: nunquam impetramus. Timent enim ne a nobis revicti, manus dare aliquando, clamante ipsa veritate cogantur. Obstreperunt igitur, et intercedunt ne audiant; et oculos suos opprimunt, ne lumen videant, quod of-

ferimus. Quo plane ipsi diffidentiam suæ perditæ rationis ostendunt, cum neque cognoscere; neque con-
gredi audent, quia sciunt se facile superari. Et idcirco disceptatione sublata,

Pellitur e medio sapientia, vi geritur res, ut ait Eonius; et quia student damnare tamquam nocentes, quos atque sciunt innocentes, constare de ipsa innocentia nolunt. Quasi vero major iniquitas sit, probatam innocentiam damnassee, quam inauditam. Sed, ut dixi, verentur, ne si audierint, damnare non possint.

Et ideo cultores Dei summi, hoc est justos homines torquent, interficiunt, exterminant; nec causas odiorum reddere ipsi possunt, qui tam vehementer oderunt: quia ipsi errant, irascuntur illis qui veram viam sequuntur, et cum corrigere se possint, errores suos insuper crudelibus factis coacervant, innocentium cruore maculantur, et dicatas Deo mentes evi-

VARIORUM NOTÆ.

libri, in quo queritur de christiani nominis persecutoribus, quod indicta causa supplicium de innoxiiis christianis somnare pergant. Idem prorsus est argumentum cum Apologetico Tertulliani.

Immensi rector. 1 Colb. a secunda manu, et 6 edit. ferunt, *immensi operis rector*, 1 Colbert. rec. et 1 Brun., *universi rector*. Lactant, lib. II, cap. 5, *universi artifex*; et cap. 17, *rector universi*.

Impatientes. Rost., Ven. 1471, 79, utraque 78, prave impatientes; binc Heuman. *impotentes* rescribit. At mss. Guelf., Lips., Goth., Reimn., Ven. 1493, 97, Parrh., Paris.; reliqui, *impatientes*, quod servo ob sequentia, *legat patienter aut audiat*. Ben.

Humanitatis jure. Id est, jure gentium, aut etiam nature.

Ut non prius damnet. Aperte in his sequentibus Tertullianum sequitur in Apolog. cap. 1: *Unum gestit (veritas) interdum, ne ignorata damnetur*. Item Minuc. Fel., cap. 27, lin. *Ut ante nos incipiant homines odisse, quam nosse; ne cognitos aut imitari possint aut damnare non possint*. His similia dat Lindenbr. ad Amian[um] l. xv, c. 7, pag. 99: *Nec eorum hominem nec auditum damnare nefas ultimum, etc.* Ben.

Cognoverit. Nam si christianum esse tunc causa capitalis erat, jure gentium requirebatur plenissima causæ cognitio, ut jureconsulti tradunt.

Nam si sacrilegis, etc. Aristides altera in Platonem orat. laudat illud, *Παράνομον πόν, ὁμοῖον δὲ*. Lex fuit Lycurgi *πρὸς ἀπειρὸν*, ut eam vocat Sext. Empiric. III, quæ de indemnatis supplicium sumi vetabat, ait Val. Max. VII, cap. 3, 12. Vide etiam Ambros. epistol. 28; Salvian., lib. VIII; Augustin. epistol. 60 et 372. Gaius. — Tacitus II Annal.: *Nec enim prohibendus reus, quominus cuncta proferat, quibus innocentia ejus sublevari possit*. In Senecæ Apolog.: *Dic mihi, etc., quare quemquam ex his quos quasque occidisti, antequam de causa cognosceres, antequam audires damnavisti*.

Ut si quis erit ille, qui. Apparet in reliquis imitatio Ciceronis ex Actione 1 in Verr., c. 18: *Si quis erit, qui... desideret, audiet*. Non male ed. Paris. 1515, in Laetantio verba (si quis erit) parenthesi includit, quæ ratione reliqua bene fluunt. Ben.

Manus dare aliquando. Id est victos se agnoscere. Quibusdam manus dare idem est ac consentire; sic Virgilius lib. XI Aeneid. Servius, *manus dedit*, consensisset. In Clementis recognit. lib. II, Rufino interprete. Seneca Nat. quæst. lib. II, cap. 58: *Puta me tibi manus dare et fateri, hoc quoque factum esse comprehensum*; et Lucretius libro II:

Si tibi vera videntur,

Dede manus

ELMENTHORST.

Obstreperunt Cap. 4. Obstrepare proprie est stre-

pitū facto turbare et impedire. Vid. Dukerum ad Flor. lib. II, c. 19, p. 469. Apte Curtius, lib. VI, c. 9: *Premius undique indignantium... obstrepebat*. Add., Paise. ad Cert. lib. VII, cap. 7.

Intercedunt. Mss. 5, Reg. rec., 1 Colbert., Brun. et edit. Paris. 1525, atque Graph., *intercedunt*.

Et oculos suos opprimunt. Minutius, *ignorare ingentem se oculis claritatem celestem vocat*. Vide Paulum II Cor. IV, v. 4. — *Oculos suos opprimunt*. Heumanus scribit, *oculos suos compriment*. Non opus a consensu omnium librorum abire, et elegantem vocem cum notiori commutare. Ita præverunt alii; Valer. Max. I, II, c. 6: *Filiarum manus ad supremum opprimendorum oculorum officium advocavit, ubi consule Vorstium*. Pari modo dicunt Latini, *os, ora, fauces opprimere*. Notum illud Terentii, *os opprime*. Ovid., lib. III, Metam. 5, seqq.:

..... Voluit Deus ora loquentis

Opprimere.....

BEN.

Quo plane ipsi diffidentiam, etc. Mss. 2 Reg. rec. et 1 Lips. Quod in 1. Reg. et 3. Lips. est *diffidentia*. —

Quo plane ipsi diffidentiam ostendunt. Revocavi lectionem omnium editionum ante Cellarium ex Goth. et Rehm conformem nostri stylo I, VI, c. 19. Quo plane ostendunt. Cellarii lectio, quod diffidentia ostendunt, minus planum et commodum sensum habet. Ben.

Audent. Heuman legit *audent*.

Medio. Hic versus ex Ennio lib. VIII, Annal. De quo vide A. Gellium lib. XX, cap. 9. Vide etiam Ciceronem in Orat. pro Murena num. 30.

Constare de ipsa innocentia. Heuman. *de ipsorum innocentia* legit. Nihil unanandum. Iterum, Epit. c. 52: *Incognita causa tamquam nocentissimos damnavit, qui constare de ipsa innocentia noluerunt*. Phrasis est Quintiliani I, 7. Instit. 2 ed. Burm., p. 601: *Si prius de innocentia nostra constiterit*. Ben.

Corrigere se non possint. Ita solus Goth.; at reliqui scripti omnes et editi, *corrigere se possint*, sine particula negandi. Infra dicit: *Quoniam ipsi saluti suæ repugnant*. Ben.

Coacervant. Sic legunt mss. et impressi. In Bonon. legitur *coacervant*, pro *coacervant*, b, pro v posito. Hoc codice antiquo freius Thomasius putat legendum esse *concerbant*, quasi dicas aggravant: quam loquendi formulam valde latuam, ac sensum optimum putat idem Thomasius. — *Coacervant.* *Coacervant*, inquit Thomasius, legendum est ex antiquo codice; nam verba ipsa *acerbare* et *exacerbare* sunt valde latina: sensus vero ipse est optimus, ut dicat eos non contentos esse, quod suos errores sequantur, nisi eos crudelitate sua acerbiore faciant. Quod si legas, *errores coacervant*, nulla est apta sententia, et apparet

ceratis corporibus extorquent. Cum talibus nunc A
congregari et disputare contendimus, hos ad veritatem
ab inepta persuasionem traducere, qui sanguinem facilius
hauserint, quam verba iustorum. Quid igitur? Operamine perdemus? Minime. Nam si lucrari hos a
morte, ad quam concitatissime tendunt, non potuerimus; si ab illo itinere devio ad vitam lucemque revocare, quoniam ipsi salutis suae repugnant: nostros tamen confirmabimus, quorum non est stabilis, ac solidis radicibus fundata et fixa sententia. Nutant enim plurimi, ac maxime qui litterarum aliquid attigerunt. Nam et in hoc philosophi, et oratores, et poëtae sunt, perniciosi quod incautos animos facile in retire possunt suavitate sermonis, et carminum dulci modulatione curreant. Mella sunt haec venenum tegentia. Ob eamque causam vobis sapientiam cum Religione conjungere, B
ut quid studiosis inanis illa doctrina possit officere; ut jam scientia litterarum non modo nihil noceat Religioni atque justitiae, sed etiam prosit quamplurimum, si is, qui eas didicerit, sit in virtutibus instructor, et in veritate sapientior.

Præterea, etiamsi nulli alii, nobis certe proderit: delectabit se scientia, gaudebitque mens in veritatis se luce versari; quod est animæ pabulum, incredibili quadam jucunditate perfusum. Verum non est desperandum. Fortasse

VARIORUM NOTÆ.

manifeste hoc ex illo, b in v mutato, factum esse. Exemplis multis ad Epitom. cap. 2 ex ms. Taurin. ostendo, antiquissimos eodd. sæpe b pro v ponere: unde causa hic cedit Thomasius; et coacervant, id est, concunantur, legendum. Et quis ex antiquis dixit, coacervare? Pari vero jure errores crudelibus factis coacervant dici potest, quo Cicero pro Rose. Amer. c. 11: Hæc (maleficia) aliis nefariis cumulant atque adaugent. BUN.

Evisceratis corporibus. Quintil. declam. 12 extr.: (Sol) ad eviscerata corpora illuxit. Cicero, in Tusc. disput. c. 9: Miserandum adspice Evisceratum corpus lacerati patris. BUN.

Ab illo itinere devio. Ed. Sublac. habet de morte.

Attigerunt. Sic lego cum editis et mss. præter 3 rec. et 5 excusos, quibus est attigerint.

Poetae perniciosi sunt. Quam perniciosi fuerè religioni fictionibus suis! Hæc causa fuit, cur Plato eos ex sua republica expulerit, in *polit.* i. et in libris de Legibus. Imo Pythagoras Homerum apud inferos torqueri dicebat, idcirco quod istas fabulas de diis inveniret, et poemati suo intexerit. Monet etiam Arist. lib. viii *polit.*, in puerorum institutione magnam esse adhibendam curam quod fabularum narrationem.

RITTERHESII.

Mella sunt haec venenum tegentia. Hæc habentur in decem editis, et in antiquissimo 900 annorum ms. Reg., in 1 al. item Regio, Goth., Mar., nisi quod in 1 antiq. Reg. est *venena*; in 3 aliis, *agentia*. Absunt autem ab uno Bonon. antiq., Cauc., 8 Reg., 6 Colbert., 2 Sorbon. ac 16 aliis, et a 9 editis. Mella sunt, id ab Horatii poemata melliflua dulcedine fluentia. Sic melhus gladius, et lethale vulsum, proverbium est.

Non modo nihil noceat... sed... prosit. Lips. tertius; non modo noceat religioni atque justitiae, sed etiam; ut non modo, pro non modo non, ut hinc inde et ad l. de Opif., cap. 19, in not. monui. Sed præfero hic reliquorum, non modo *nihil*, quod et ipsum elegans, ut l. vi, c. 20: Quia non *nihil*... *nihil* coacervant, sed etiam nocent plurimum: in quibus expressit Cicero nem l. ii, de Nat. deor. c. 36: Non modo nihil no-

Non enim in tam malo statu res est.

Nec enim in tam malo statu res est, ut desint sancte mentes, quibus et veritas placeat, et monstratum sibi rectum iter et videant, et sequantur. Circumflatur modo poculum cœlesti melle sapientiæ, ut possint ab imprudentibus amara remedia sine offensione potari; dum inefficiens prima dulcedo acerbiter saporis asperi, sub prætextu suavitatis occultat. Nam hæc in primis causa est, cur apud sapientes, et doctos, et principes hujus sæculi Scriptura sancta fide careat, quod Prophetæ communi ac simplici sermone, ut ad populum, sunt locuti. Contemnuntur itaque ab iis, qui nihil audire, vel legere, nisi expolitum ac disertum volunt; nec quidquam hæere animis eorum potest, nisi quod aures blandiori sono mulcet. Illa vero, quæ sordida videntur, anilia, inepta, vulgaria existimantur. Adeo nihil verum putant, nisi quod auditu suave est; nihil credibile, nisi quod potest incutere voluptatem: nemo rem veritate ponderat, sed ornata. Non credunt ergo divinis, quia fucis carent; sed ne illis quidem, qui ea interpretantur, quia sunt et ipsi, aut omnino rudes, aut certe parum docti. Nam ut plane sint eloquentes, perraro contingit; cujus rei causa in aperto est. Eloquentia enim sæculo servit; populo se jactare, et in rebus malis placere gessit: si quidem veritatem sæpius expugnare conatur, cent terris, sed prosunt. BUN.

Sit in virtutibus instructor. Præpositionem in addidi ex 2 Bonon., 5 Reg. quorum duo sunt veterrimi, 6 Colb., Tax., 2 Clarom. et 3 editis.

Animæ pabulum. Lib. i, cap. 1: Nullus suavior animo cibus est, quam cognitio veritatis. Lib. iii, cap. 3: Sic animæ sapientia alimentum est. Cicero lib. v, de Fin. cap. 19: Animæ cultus ille erat et quasi quidam humanitatis cibus. BUN.

Non canimus, etc. Proverbium ex Virg. Eclog. x. Nec enim in tam malo statu res est. In mss. 2 Bonon. est: Non enim. Nonnulli editi cum mss. 2 Reg. veterrimis, Mar., Goth. habent: Nec enim plus impuris spiritibus, quam sancto licet. Inutile adducuntur. In quibusdam est iniquis, pro impuris. Ita opinatur Thomasius.

Circumflatur. Alludit ad Lucret. sententiam i, 50, qui de nutricibus ait, quod oras pecula circum contingunt mellis dulci flavoque liquore, ut puerorum ætas improvisa ludificetur, deceptaque non capiatur. RIVETUS.

Cœlesti melle sapientiæ. Mss. 12 rec. et 9 excusi, cœlestis.

Hæere animis. Mss. 6 et 8 impressi, inherere. — Hæere animis. Angl., Lips., Goth., Reimm., Ven., 1472, utraque 78, Parrh., Paris., Junt., Ald., Crat., Gymn. reliqui, inherere animis, ut l. vi, cap. 20. At Rast., Ven. 1493, 97, hæere. BUN.

Sono mulcet. Hæc lectio manuscriptorum est, permulcet editorum. Reg. Pat. et ed. Rom. 1474, mulcet, mendose.

Adeo. Mss. Tornes., Em. et 4 excusi; Ideo.

Incutere voluptatem. Singularis hic est Ven. prima 1478 legendo, inducere voluptatem. Reliqui mei, incutere. Nam in re etiam blanda et suavi usurpatur hoc verbum, Lucret. i, 20.

Omnibus mentibus blandum per pectora apocem.

Sic Tertull. adv. Marcion. l. iii, c. 20. Risum mihi incuties. BUN.

Plane sint eloquentes. Mss. 14 rec. et 6 edit., plene.

ut vim suam monstret; opes expetit, honores concupiscit, summum denique gradum dignitatis exposcit. Ergo hæc quasi humilia despicit, acarna tanquam contraria sibi fugit; quippe quæ publico gaudeat, et multitudinem celebritatemque desideret. Eo fit, ut sapientia et veritas idoneis præconibus indigeat. Et si qui forte litteratorum se ad eam contulerunt, defensionem ejus non suffecerunt.

Ex iis, qui mihi noti sunt, Minucius Felix non ignobilis inter caustidicos locufuit. Hujus liber, cui Octavio titulus est, declarat, quam idoneus veritatis assertor esse potuisset, si se totum ad id studium contulisset. Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere litterarum peritus: sed in eloquendo parum facilis, et minus comptus, et multum obscurus fuit. Ergo ne hic quidem satis celebritatis invenit. Unus igitur præcipuus, et clarus extitit Cyprianus, quoniam et magnam sibi gloriam ex artis oratoriae professione quæsierat, et admodum multa conscripsit in suo genere miranda. Erat enim ingenio facili, copioso, suavi, et (quæ sermonis maxima est virtus) aperto, ut discernere nequeas, utrumne ornatior in eloquendo, an felicior in explicando, an potentior in persuadendo fuerit. Hic tamen placere ultra verba

VARIORUM NOTÆ.

Veritas idoneis præconibus indigeat. Mss. Tornes. et 1 Colbert. rec. præconis.

Minucius Felix. Elegantem ejus christianæ religionis apologiam sub titulo *Octavius* habemus. Vixit anno æræ christianæ 255, quo tempore vivebat et Tertullianus. Jam hujus facta est mentio supra lib. 1, cap. 11, post medium.

Tertullianus. Satis notus scriptis editis. Omni genere doctrinæ fuit refertus. Ejus opera græce ab ipso scripta extant in Regia Hispaniarum Scorialensi Bibliotheca, ut a Rege Catholico Philippo V didicerat Marchio de Santa Cruz de Marzenado, vir usquequaque, et probitate, et scientia ornatus. Mirum est hæc in utraque lingua hucusque non fuisse edita. Tertullianum vero tanti faciebat S. Cyprianus, ut nullum prætermitteret diem sine ejus lectione; atque teste S. Hieronymo, solitus erat dicere sanctus episcopus: « Da mihi magistrum, » Tertullianum significans. De hoc infra capite 4 aliquid adhuc dicetur.

Quoniam et magnam. mss. 1 Reg. rec. et Brun., maximam: pro quoniam, legitur qui in tribus rec. et 6 editis.

Quæsierat. Pro acquisierat; simplex pro composito passim apud Lactantium. Vide lib. de Mortibus persecutorum.

An felicior. Sic mss. antiquissimi 1 Bon., 2 Reg., 1 al. item Reg. rec. sed bonæ notæ, 1 Colb., Rohan., Ultr., Brun. At recentiores, etiam Sangerman., cum impressis habent *facilior*: utraque lectio bona; mox enim præcessit ingenio facili, etc.

Cyprianum. Quasi dicas Stercorarium, aut, si malis, Scurram, aut feda et vilia loquentem. mss. Viet. et 1 Colb. *Ciprianum*, male ad Lactantii mentem; nec melius manuscripti rec. 1 Reg., Tornes. et 1 Colb. *Cyprianum*. Cavillum est ex allusione *κοπρία*, *stercus*. Scurræ copriæ dicebantur. GALL. — Rhetores, sycophantæ, rabulæ, scurræ, et hujuscemodi multitudo eorum, qui magna ac multa promittunt ac minantur, miraque de se prædicant, *κοποδογοι* et *κοπρία* vulgo appellati. *Copriæ*, *οὐ κοπρία*, apud Sueton. in Tiberio cap. 61, scurræ sunt, qui ridiculi gratia vana ac multa de se jactabant, et pollicebantur: unde et verbum *incopriare*, pro, circulatorum agere, et fumos vendere, quod et fumare dicebant, ut Græci

A sacramentum ignorantibus non potest, quoniam mystica sunt, quæ locutus est, et ad id præparata, ut a solis fidelibus audiantur. Denique a doctis hujus sæculi, quibus forte scripta ejus innotuerunt, derideri solet. Audivi ego quemdam hominem sane disertum, qui eum immutata una littera Coprianum vocaret; quasi qui elegans ingenium, et melioribus rebus aptum, ad aniles fabulas contulisset. Quod si accidit hoc ei, ejus eloquentia non insuavis est, quid tandem putemus eis accidere, quorum sermo jejunos est et ingratus; qui neque vim persuadendi, neque subtilitatem argumentandi, neque ullam prorsus acerbitatem ad revincendum habere potuerunt?

CAPUT II.

Quantum a temerariis hominibus impugnata fuit veritas christiana.

Ergo quia defuerunt apud nos idonei peritique doctores, qui vehementer, qui acriter errores publicos redarguerent, qui causam omnem veritatis ornate copioseque defenderent: provocavit quosdam hæc ipsa penuria, ut auderent scribere contra ignotam sibi veritatem. Omitto eos, qui prioribus eam temporibus nequicquam lacesierunt. Ego cum in Bithynia oratorias litteras accitus docerem, conti-

κατωφελοῦ. Glossæ Isidori: *Scurra, qui incopriat*; in aliis glossis: *Scurra qui sumat*. Idem Isid.: *Circulator, qui sumat*: sic nugatores, mendaces et vaniloquos, coprias vocabant. Ita *Cyprianum* olim Gentiles quidam *Coprianum*, una littera mutata, appellarunt, quod aniles (ut ipsi volebant) fabulas, et multa mendacia scriptis suis inseruisset. SALMASIUS. — Vide etiam Casaubonum ad Suetonium in Tiberio, et Lipsium Electorum lib. II, cap. 17. De S. Cypriano ait Hieronymus, superfluum esse hujus librorum catalogum contexere, cum sole clariora sint ejus opera. Ejus laudes non Latini modo, verum etiam Græci cecinerunt, ut Nazianzenus. De Cypriani eloquentia lege Prudentium, S. Augustin. lib. IV, de Doctrina christiana, et Hieronymum in epistola ad Paulinum.

Qui. Sic ms. Cantab. et quatuor editi: multi alii, quod.

Contulisset. Post hoc verbum, sequentem hanc orationem in ms. Bon. antiq. invenisse se testatur Isæus: *Unde apparet, disertissimo et doctissimo viro, quantum ad sacrilegos attinet rejellendos, non facultatem a dicendi, sed consilium defuisse, in eo præcipue quod Demetrium veritatis expertem, non ratione prudentiæ mundanæ, qua uti in principio debuit, sed auctoritate cælestium præceptorum, quorum ille se hostem fatebatur, astrinxit.*

Apud nos. Sic repositi ex edit. Tornes. et Soubron. ac mss. omnibus, præter 1 Reg. rec. in quo, sicut in vulgatis, est *nostros*.

Lacesierunt. Suavius nobis exhibent 2 vet. edit. Rom. et omnes ferme mss. quam cæteri vulgati et 5 rec. mss. *laccesserunt*. Hoc ultimum erratum est juxta linguam latinam.

Oratorias litteras. etc. Nicomediæ videlicet. Docuit ibi Oratorias, ut scilicet Hieronymus in ejus vita retulit, Latinam in Græcia, fortassis quia tum quoque temporis romani suam linguam per orbem romanum propagatam voluerunt: sed fortassis frustra; destituebatur enim auditoribus. Bithynia, Asiæ minoris provincia, e regione Constantinopoleos, ad Pontum Euxinum. Hanc populo romano rex Nicomedes testamento reliquerat. Natolia hodie hæc provincia vocatur.

^a In MS. est *discendi*. Hanc orationem non habent nec Rohan. nec Sangerm. nec etiam alii.

gissetque ut eodem tempore Dei templum everteretur : duo extiterunt ibidem, qui jacenti atque abjectæ veritati, nescio utrum superbius, an importunius insullarent; quorum alter antistitem se philosophiæ profitebatur : verum ita vitiosus, ut continentiæ magister, non minus avaritiâ, quam libidinibus arderet, in victu tam sumptuosus, ut in schola virtutis assertor, parcimoniæ paupertatisque laudator, in palatio pejus cœnaret, quam domi. Tamen vitia sua capillis et pallio, et (quod maximum est velamentum) divitiis prætegebat; quis ut auget, ad amicitias judicium miro ambitu penetrabat, eosque sibi repente auctoritate falsi nominis obligabat; non modo ut eorum sententias venderet, verum etiam ut confines suos, quos sedibus agrisque pellebat, a suo repetendo hac potentia retardaret. Hic vero, qui suas disputationes moribus destruebat, vel mores suas disputationibus arguebat, ipse adversus se gravis censor, et accusator acerrimus, eodem ipso tempore, quo justus populus nefarie lacerabatur, tres libros evomuit contra Religionem nomenque christianum : professus ante omnia philosophi officium esse erroribus hominum subvenire, atque illos ad veram viam revocare; id est, ad cultus deorum, quorum numine ac majestate (ut ille dicebat) mundus gubernetur, nec pati homines imperitos quorundam frau-

A dibus illi, ne simplicitas eorum prædæ ac pabulo sit hominibus astutis.

Itaque se suscepisse hoc munus philosophia dignum, ut præferret non videntibus lumen sapientiæ, non modo ut susceptis deorum cultibus resanescant, sed etiam ut, pertinaci obstinatione deposita, corporis eruciamenta devitent, neu sævas membrorum lacerationes frustra perpeti velint. Ut autem appareret cujus rei gratia opus illud elaborasset, effusus est in principum laudes; quorum pietas et providentia (ut quidem ipse dicebat) cum in cæteris rebus, tum præcipue in defendendis deorum religionibus clauisset : consultum esse tandem rebus humanis, ut cohibita impia et anili superstitione, universi homines legitimis sacris vacarent, ac propitios sibi deos experirentur. Ubi autem religionis ejus, contra quam perorabat, infirmare voluit rationem, ineptus, vanus, ridiculus apparuit; quia gravis ille consultor utilitatis alienæ, non modo quid oppugnaret, sed etiam quid loqueretur nesciebat. Nam si qui nostrorum affuerunt, quamvis temporis gratia conticerent, animo tamen derisere, utpote cum viderent hominem profitentem se illuminaturum alios, cum ipse cæcus esset; reducturum alios ab errore, cum ipse ignoraret ubi pedes suos poneret; eruditurum alios ad veritatem, cujus ille ne scintillam quidem unam vi-

VARIORUM NOTÆ.

Dei templum. Hic innuere videtur Lactantius Diocletianam persecutionem anno 302, quo circiter tempore Nicomediam a Diocletiano Lactantius accitus fuit, ut oratoriam artem doceret, teste Hieronymo. De hujus templi instauratione agit Lactantius initio libri de Mort. persecutorum, his verbis : *Profligata nuper Ecclesia rursum exurgit, et majore gloria templum Dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia Domini fabricatur.*

Quorum alter antistitem se philosophiæ profitebatur, etc. Mirum cur nomina suppresserit. Hinc pende quam parum odiosus esset in hostes, quorum nominibus parciat. Nec opus est curiosa inquisitione in re, quam auctor noster celatam voluit. *Ex BETUL.*

— Hunc tamen existimant fuisse Maximum philosophum, quem Nicomediæ audierat Julianus dictus Apostata. Iste philosophus Ephesius erat, qui veluti artes magicas exercens interfectus est. Hic ab aliis, non Maximus, sed Porphyrius a Lactantio indigitari creditur. Porphyrius enim, juxta Suidam, ab Aureliani tempore ad Diocletianum usque vixit : at nemo nescit quanta fureret in Christianos crudelitate. Verum probat Holstenius in Vitæ Porphyrii cap. 3, ac ultimo, hunc philosophum non fuisse Porphyrium. Idem Bælius in suo Dictionario historico, verbo *Hierocles*.

Vitia sua capillis, etc. Mos erat philosophis barbam alere, quam ideo sapientem poeta vocavit : Horat. II, Serm. 3.

Tempore quo me
Solatus jussit sapientem pascere barbam.

Hinc philosophi sæpe barbati magistri dicebantur. Hinc Persius Satyr. 4 :

Barbatum hæc crede magistrum
Dicere, sorbitio tollit quem dira cicute.

Barbam alebant eo quod aliquam sibi majestatem ea conciliari arbitrantur. Diogenes rogatus cur tam magnam nutritur barbam : *Ut eam videns, inquit, et*

C *tangens, virum me esse meminerim.* Unde et homines sanctitatem barba affectabant, quemadmodum hic philosophus de quo Lact. hoc loco. Vide eundem Lact., de Ira Dei, cap. 22.

Quos sedibus agrisque pellebat. In mss. 5 rec. et editis 7 est *adibus*, omissa prima littera, quæ eadem est ultima prioris vocabuli, fortasse per incuriam librarii.

Resanescant. Sic Lactantius lib. IV, cap. 20, initio, *resanaret*; et infra hujusce lib. V, cap. 22, in fine, *resanati*. Quæ verba vix apud ullos auctores latinos reperies.

Neu sævas. Mss. 9 rec., et 6 typis excusi, *nec*.

In cæteris rebus. Mss. octo et editi addunt *humanis*, quod respuunt multi potiores et antiquiores scripti et ed. Rom. 1474.

Humanis. Hæc vox abest a pluribus mss.

Et anili superstitione. Proprium epithetum, pro extrema superstitione, quia muliebris sexus est ad superstitionem propensior; unde mulieres *τὰς δαιμονίας ἀρχήνους* dicebat Strabo, lib. VII. Sane ad sexus infirmitatem et levitatem, ætatis quoque imbecillitas accedit. HERALDUS.

Vanus. Mss. 1 Colb. a prima manu, Cotton. et 1 Clarom. varius.

Conticerent. Ita mss. Anglican. et 11 alii, atque meliores editiones, annor. 1476 et 1497, atque Tornes. et Soubr., *Conniverent*, in quibusdam aliis. ms. 1 Reg. rec. *coniberent*; 1 Lips., 1 Colb. *cohiberent*; Ultr., 1 Brun., *cohiberentur*; 1 Colb., *convenirent*; 4 mss. et totidem editi *conticescerent*; 1 Bon. rec. *conticesceret*; 1 Reg. antiq., *congrueret*; 1 Bon. antiq., *Nam si quis nostrorum affuisset.... conniveret.... derideret.*

Eruditurum alios ad veritatem. Eadem locutione utitur Lactant. lib. III, c. 41, et c. 27; lib. V, cap. 2 et 11; lib. VI, cap. 2; lib. VII, c. 14; lib. de Ira Dei, cap. 25.

disset aliquando, quippe cum sapientie professor, A
profligare sapientiam niteretur. Omnes tamen id arguebant quod illo potissimum tempore id operis esset aggressus, quo furebat odiosa crudelitas. O philosophum adulatorem, ac tempori servientem! Verum hic pro sua vanitate contemptus est; qui et gratiam, quam speravit, non est adeptus, et gloria quam captavit, in culpam reprehensionemque conversa est.

Alius eandem materiam mordacius scripsit, qui erat tum e numero judicum, et qui auctor in primis faciendae persecutionis fuit: quo scelere non contentus, etiam scriptis eos, quos afflixerat, insecutus est. Composuit enim libellos duos, non contra Christianos, ne inimice insectari videretur, sed ad Christianos, ut humane ac benigne consulere putaretur: in quibus ita falsitatem Scripturae sacrae arguere conatus est, tanquam sibi esset tota contraria; nam quaedam capita, quae repugnare sibi videbantur, exposuit, adeo multa, adeo intima enumerans, ut aliquando ex eadem disciplina fuisse videatur. Quod si fuit, quis cum Demosthenes poterit ab impietate defendere? qui religionis cui fuerat assensus, et fidei cujus nomen induerat et sacramenti quod acceperat, proditor factus est? nisi forte casu in manus ejus

divinae litterae inciderunt. Quae igitur temeritas erat id audere dissolvere, quod illi nemo interpretatus est? Bene, quod aut nihil didicit, aut nihil intellexit. Tantum enim abest a divinis litteris repugnantia, quantum ille absuit a fide et veritate: praecipue tamen Paulum Petrumque laceravit, ceterosque discipulos, tanquam fallaciae seminatores, quos eosdem tamen rudes et indoctos fuisse testatus est; nam quosdam eorum piscatorio artificio fecisse quaestum: quasi aegre ferret, quod illam rem non Aristophanes aliquis aut Aristarchus commentatus sit.

CAPUT III.

De Veritate christianae doctrinae, et adversariorum vanitate; atque Christum non fuisse magum.

Abfuit ergo ab his fingendi voluntas et astutia, quoniam rudes fuerunt. Aut quis possit indoctus apta inter se et coherentia fingere, cum philosophorum doctissimi Plato, et Aristoteles, et Epicurus, et Zeno, ipsi sibi repugnantia et contraria dixerint? Haec est enim mendaciorum natura, ut cohaerere non possint. Illorum autem traditio, quia vera est, quadrat undique, ac sibi tota consentit; et ideo persuadet, quia constanti ratione suffulta est. Non enim quaestus et

VARIORUM NOTAE.

Quo furebat odiosa crudelitas. Intelligit tempus persecutionum sub imperatoribus. Hinc colligi potest Lactantium post haec tempora scripsisse.

Pro sua vanitate. Sic ms. Goth. et edit. 1476 et C Gymnic. aliae inanitate.

Alius eandem materiam scripsit. Pro de eadem materia Lactantius noster non semel quario casu gaudet pro sexto.

Mordacius. Singularis hic est Veneta 1471 legens, *moderatus*. Conf. infra: *Ut humane ac benigne consuluisset putaretur.* Bon.

Alius eandem materiam mordacius scripsit. Fuit iste Hierocles, quem libros suos, quos contra Christianos scripsit; *ὑποτάξεις*, id est amatoris veritatis titulo praenotasse scribit Eusebius, qui et illos egregio relatu commentario. Isaeus. — Hierocles eodem tempore vixit quo Lactantius, scilicet initio quarti post Christum natum saeculi. Hierocles propter animum in Christianis persequendis ita Diocletiano placuit, ut putent eruditi quidam, ex iudice Nicomediensi, praefectum factum fuisse Alexandrinum; de quo vide librum de Mortib. persecut., c. 16. Epiphanius de ejus scavitia agit haeresi 68, atque ob id male audiebant Hierocles.

Qui erat tum e numero judicum. Exercebat enim eo tempore praefecturam Augustalen. Alexandriae, ut tradit Epiphanius, Haeres. 68. Isaeus.

Demosthenes. Anonomasia, pro summo oratore: sicut paulo post Aristophanes pro vano poeta, et Aristarchus pro homine valde litterato, qui eruditiois alieno censor et obediens proverbio celebratur. Quid quod etiam Aristophanes lucerna, propter sanam diligentiam, in proverbium abiit. Intelligit ergo Lactantius litteratos quidem homines, sed profanos, et ad impietatem dei mysteria parum idoneos. Bartheleus.

Assensus. Sic est emendandum, juxta mss. Rottmannum, et Saengerianensem, non vero, ut correxerat Joan. Bapt. de Brun., qui legebat *accensus*. Hic Lactantius indicat Hieroclem suscepisse fidem, quae postea ejuraverat, quod recte exprimitur per verbum *assensus* religioni scilicet. At minus pro-

prie diceretur *accensus fidei*. Atque optime dicitur *assentiri religioni aut fidei*. En tamen qualis est nota J. Bapt. de Brun., quam merito improbamus. — Sic *accensus* emendavi ex quamplurimis mss. inter quos sunt vetustissimi duo Regii, et Cauc. In 7 rec. et 15. vulgatus legitur *assensus*, corrupte; in rec. 1 Colb. et 2 Lips. *ascensus*. Sed optime *accensus*, adscriptus, ab *accenso*. Quae vox notat ministrum magistratus, aut eum qui subrogatur in locum defuncti militis, vel qui legioni jam integre superadditus est. Vide Vegetium de Re militari, lib. II, cap. 19. — In eadem voce *accensus*, sic habet. BUNEMAN. — *Accensus*. Editi ab 1465, 1685, omnes, etiam Rost. (licet aliter Heumannus scribat) *assensus*. At *accensus* ex membranis primis restituit Jan. Guiljelm. ad Plant. in Menachm. Quaesit. c. 4, atque ita Goth., Lips. i Emmann., Cauc. et Ultr. Conf. Lact. lib. II, cap. 9. *Accensetur*. Mox ibid. *Adscribitur*. Bux.

Abfuit a fide et veritate. Ex omnibus mss. et pluribus editis additi a fide, quod ceteris deest. mss. 1 et 1 Reg. et 1 Colb. pro veritate, habent caritate.

Aristophanes... Aristarchus. Probabile, monente Heumanno, ex conjunctione, Aristophanem Byzantinum grammaticum, praefectorem hic commemorati Aristarchi Grammatici intelligi... De utroque pluria Fabricius bib. Gr. vol. vii, pag. 51 et 53. Bux.

Ab his. Ab apostolis scilicet, quorum mentionem facit praecedenti capite.

Aut quis possit. Mss. Jun. Colb. et 4 impressi, posset. In scriptis rec. 2 Reg., 5 Colb., Bodl., Cotton., 1 Clarom., quasi possit.

Apta inter se et coherentia. Vid. lib. I, c. 4. Cic. lib. II Philipp., c. 8: *Tam eras excors, ut tota in oratione tua tecum ipse pugnares: ut non modo (pro non modo non) cohererent inter se diceret, sed maxime disjuncta atque contraria.* Bux.

Consensit. De philosophorum disensionibus et contrarietatibus, atque de sacramentis Scripturarum concordia lege S. Augustinum, lib. xviii de Civitate Dei, cap. 41.

Non enim quaestus. Ita reposui ex 4 antiquissimis

commodi gratia religionem istam committunt: quippe qui, et præceptis, et re ipsa, eam vitam secuti sunt, quæ et voluptatibus caret et omnia quæ habentur in bonis spernit; et qui non tantum pro fide mortem subierint, sed etiam morituros esse se, et scierint, et prædixerint, et postea universos, qui eorum disciplinam secuti essent, acerba et nefanda passuros. Ipsum autem Christum affirmavit a Judæis fugatum, collecta nongentorum hominum manu, latrocinia fecisse. Quis tantæ auctoritati audeat repugnare? Credamus hoc plane; nam fortasse hoc illi in somnis Apollo aliquis nuntiavit. Tot semper latrones perierunt, et quotidie pereunt; utique multos et ipse damnasti: quis eorum post crucem suam, non dicam deus, sed homo appellatus est? Verum tu forsitan ex eo credidisti, quia vos homicidam Martem consecrastis, ut deum: quod tamen non fecissetis, si illum Areopagitæ in crucem sustulissent.

Idem eum facta ejus mirabilia destrueret, nec tamen negaret, voluit ostendere, Apollonium

vel paria, vel etiam majora fecisse. Mirum quod Apuleium prætermisit, ejus solent, et multa, et mira memorari. Cur igitur, o delirum caput, nemo Apollonium pro Deo colit? nisi forte tu solus, illo scilicet deo dignus, eum quo te in sempiternum verus Deus punit. Si magis Christus, quia mirabilia fecit, peritior utique Apollonius, qui (ut describis) cum Domitianus eum punire vellet, repente in judicio non comparuit, quam ille, qui et comprehensus est, et cruci affixus. Atenim ex hoc ipso fortasse insolentiam Christi voluit arguere, quod Deum se constituerit, ut ille verecundior fuisse videatur, qui eum majora faceret, ut hic putat, tamen id sibi non arrogaverit. Omitto nunc ipsa opera comparare, quia in secundo et superiore libro de fraude, ac præstigiis artis magicæ dixi. Nego esse quemquam qui non optet in primis id sibi post mortem contingere, quod etiam reges maximi concupiscunt. Cur enim sibi homines septilera magnifica, cur statuas, cur imagines comparant? cur aliquibus claris factis, aut etiam pro divibus morte suscepta, student opiniones homi-

VARIORUM NOTÆ.

mss. 1 Bon., Jun., Caue., Regio-Put. et edit. Is. In aliis pro enim est igitur.

Nongentorum. Mss. 2 rec. et edd. fere omnes nongentorum. — Nongentorum. Quamque syll. omnes libri, præter Goth. in quo, ingentorum, vitiose. In solo Heumannii textu, nongentorum, num consilio, an casu, nescio. Utramque formam Columell. lib. v, caput 2, ed. Gesner. habet. Prior rarior. Bux.

In somnis. Mss. 6 rec. et 4 edit. in somnis.

Apollo. Alludit ad proverbium: Quid tibi Apollo cecinit?

Homicidam Martem. Vide supra lib. 1, cap. 10. Hoc epitheto Mars insignitur etiam apud Homerum.

Idem. Sic restitui ex quamplurimis et veterrimis mss. In 7 rec. et pluribus editis est Item; in Brun. Deinde.

Apollonium. Augustinus epist. v. ad Marcellinum: Quis autem vel risu dignum non putet, qui Apollonium vel Apuleium... conferre Christo vel etiam præferre conatur? Hæc parvi, quæ Christum eum Apollonio comparavit Hierocles, suam adversus Hieroclem librum Eusebius opposuit. Bux.

Apollonium vel paria, etc. Apollonius Tyaneus scribitur, quod eum ante Domitianum steterit; in consistorio repente non comparuit: quod agnoscas, summam delibabimus historiam. Apollonius Tyaneus, ut tradit Philostratus lib. iv, maximus philosophiæ professor, magus, sive (ut potius Pythagoræ volumi) philosophus, cum ad brachmanas profectus esset, audivisset quæ hierarcham in throno sedentem, Ephesiosque liberasset, plurimæque divinitus effecisset, accusatus est quod male de Domitianosenfret, quodque magiam exerceret, atque id genus ridiculum. Romam, jubente Domitiano, evolat Apollonius: se ad judicem sistit, in carcerem conjicitur, compedibusque reservatur ad judicium. Danis, qui solus illum fuerat secutus, eum ipso custoditur, cui ut fidem faceret, esse in sua potestate egrediendi ex carcere eum voluerit, ostendit compedes, ex quibus pedes retrahebat, et in eandem insinuat ex animi sui sententia. Quod conspicuus Danis, tunc manifeste virum divinum credidit Apollonium, a quo prædictus est Puteolas, loramque, quæ illius in iustore præstolari deberet, prædixit. Hæc tunc Apollonius e carcere, sistitur ante tribunal Domitiani, absolvitur ab imperatore. Sed discedere prohibitus, admonitusque a Domitiano esse sibi quæ secum communicare vellent,

illi in cæto maximo sic respondit Apollonius: Scias velim, domine, me non subdi tibi ullo fato, et ut plenius noveris tibi in caput meum non permitti potestatem, vale. Hæc locutus subito evanuit, omnibus stupentibus, et novitate miraculoque rei vix suis erudentibus: contendit ad Danum Apollonius, quem in litore spatantem deprehendit anxium, et de ipso Tyaneo sollicitum. Kx Hieronymo. Job. Bapt. Pius. Eusebius in proœmio semideum quendam facit, et Philostratum inscribere opus suum debuisse dici, non, Apollonius Pios, sed Hæc eis ἀποστόλων ἐκδομῶν. Caracalla imperator tanti eum fecit, ut heroico monumento oporundum sibi existimaret. Hierocles blasphemus comparare eum Christo ausus fuit, quem libro proprio confutavit Eusebius. MEURSIUS. — Hanc autem de Apollonio historiam fabulam esse contendunt omnes. Numeratur Apollonius inter celebres magos ab Arnobio libro 1. In ejus historia multa sane fabulosa, quædam tamen vera esse existimat S. Hieronymus. Epist. ad Paulinum.

Apuleium. Qui magis accusatus, pro se apologiam conscripsit.

Domitianus. Hujus rei meminit S. Hieronymus adversus errores Joannis Hierosolymitani.

Non comparuit. Vide vitam Apollonii à Philostrato, lib. iv.

Ipsa opera comparare. Ita cum 8 vat. editis omnes mss. præter 1 Reg. rec. et Caue., quibus est computare. Idem sentit Betulcius, qui comparare, ac post ipsum Thomasius, legi debere opinantur.

Cui statuas, cur imagines comparant. Imagines funeribus nobilibus fuisse adhibitas, testis Porphyrium ad illud Horatii, junas atque imagines ducenti triumphales: ubi sic ait interpres: In funere nobilissimis quibusque solebant præferri imagines majorem, quod observari videntur in funeribus principum. Crebro hujus ritus meminere auctores. Cic. xi. Orat. Bruti, quid seors? quid illam animi parvi munitore vis tuo? quid illis omnibus, quænam imagines duci vides? quid majoribus tuis? Vat. Max. lib. vii. cap. 13: Africanus imaginem in celta Jovis Opt. Max. positam habet: quæ quotiescumque junas aliquod Cornelia genti celebrandum est, inde petunt. Epithome Livii xlviii, de Lepido: Præcepti fides lecto se strato sine laticis, sine purpura efferant, imaginum specie, non sumptibus nobilitari maxime virorum funera solere. Tacit. lib. iii. Annal. tradit de Julia 20, clarissimarum familiarum imagines

num promereri? Cur denique ipse ingenii tui monumentum, hac detestabili stultitia tanquam cœno ædificatum, constituere voluisti, nisi quod immortalitatem de memoria nominis speras? Stultum igitur est, id putare Apollonium noluisse, quod optaret utique, si posset; quia nemo est qui immortalitatem recuset, maxime cum eum dicas, et adoratum esse a quibusdam sicut deum, et simulacrum ejus sub Herculis Alexicaci nomine constitutum, ab Ephesiis etiam nunc honorari.

Non potuit ergo post mortem deus credi, quia et hominem, et magum fuisse constabat; et ideo alieni nominis titulo affectavit divinitatem, quia suo nec poterat, nec audebat. Noster vero et potuit deus

A credi, quia magus non fuit; et creditus est, quia vere fuit. Non, inquit, hoc dico, idcirco Apollonium non haberi deum, quia noluerit: sed ut appareat nos sapientiores esse, qui mirabilibus factis non statim fidem divinitatis adjunximus, quam vos, qui ob exigua portenta deum credidistis. Non est mirum, si tu, qui a Dei sapientia longe remotus es, nihil prorsus intelligis eorum quæ legisti; cum Judæi, qui a principio prophetas lectitaverant, quibusque sacramentum Dei fuerat assignatum, tamen quid legerent, ignoraverint. Disce igitur, si quid tibi cordis est, non solum idcirco a nobis Deum creditum Christum, quia mirabilia fecit, sed quia vidimus in eo facta esse omnia, quæ nobis annuntiata sunt vaticinio prophetarum. Fecit mi-

VARIORUM NOTÆ.

ante latas fuisse. Idem. l. iv, de funere Drusi. *Circumsusas lecto Claudiorum Liviorumque imagines, defletum in foro, laudatum pro rostris.* Neque in Germanici funere eas prælatas, auctor est Tacit. lib. ii: *Funus sine imaginibus et pompa, per laudes et memoriam virtutum ejus celebre fuit.* Erant autem hæc imagines nihil aliud, quam expressa corporis effigies humerorum tenus e cera, consolationis ergo asservatæ. Hujusmodi imaginibus atria sua nobiles Romani exornabant, collocando eas ordine in ligneis quibusdam thecis, vel armariis, unde exsequiarum tempore depromebantur, ut colligere est ex Plinio lib. xxxv, cap. 2: *Expressi cera vultus singulis disponebantur armariis, ut essent imaginesque comitarentur gentilitia funera, semperque defuncto aliquo, totus aderat familie ejus, qui unquam fuerat, populus.* In principum tamen funeribus non solum gentilitiæ, sed quorumlibet magnorum virorum ac virtute præstantium imagines prælatæ, ut in funere Augusti, Dio lib. lvi. Idem factum in aliis exsequiis. Si quis turpis et inmani crimine damnatus esset, ejus imago damnavi et frangi solebat, nec in exsequiis ferebatur. Vide Juvenalem Sat. 8, Tacit. lib. i Annal. Sic Bruti et Cassii imagines abolitas docet Tacitus in fine lib. iii Annal., 20. Quot igitur majorum imagines, totidem videntur lectuli funeribus prælati, ita ut suus cuilibet imagini lectulus esset, in quo portabatur; quanquam interdum, non in hujusmodi lectis, sed in oblongis perticis, vel hastis imagines has fuisse latas, ut fereulis triumphorum solebant, non inepte quis æstimaverit, præeunte nobis ad hanc conjecturam Siliio lib. i, de funere Pauli.

Non conjux native aderant, non juneta propinquo sanguine turba virum, aut celsis de more feretris præcedens prisca exsequias decorabat imago.

Porro non imagines solum, sed et simulcra gentium urbiumque subactarum, et nomina sub titulis hostium victorum, ipsaque spolia ab hostibus capta præferri et exhiberi solebant in funeribus imperatorum, ut videtur apud Dionysium Halicarn. lib. viii, de funere Coriolani. Tacitus de funebri pompa Augusti: *Tunc consultatum est de honoribus, ex quibus maxime insignes visi, ut porta triumphali funus duceretur: Gallus Asinius, ut legum latorum tituli, victarum ab eo gentium vocabula anteferrentur.* Quod etiam factum esse dicit Dio lib. lvi. Id ipsum de Pertinacis funere narrat idem auctor lib. lxxiv. Transierunt deinde nationes omnes subjectæ imperio Rom. in statuis æneis, sic ornatis, ut est ejusque gentis patria consuetudo. Intellexit hoc Lucanus lib. viii, de funere Pompeii, quem non petere dicit.

Præferat ut veteres feralis pompa triumphos.

Quin imo lictores cum fascibus, aliæque insignia magistratum, quos olim gesserant, præcessisse, Poly-

bios tradidit lib. vi. Et notandum, fasces hosce verti solitos, ut discimus ex Tacito lib. iii Annal., *de funere Germanici: Igitur tribunorum centurionumque humeris cineres portabantur: præcedebant incomperta signa, versi fasces.* Quem morem tetigisse videtur Virgil. *Æneid.*, lib. xi. Albinovanus in funere Drusi:

Quos primum vidi fasces, in funere vidi;
Et vidi versos, indiciumque mali.

JOAN. KIRCHMANNUS.—Porro notandum est has co-reas imagines olim etiam in funere regnum nostrorum fuisse cum summo honore delatas.

Cum eum dicas. Addidi eum ex omnibus mss. et impressis, præter 1 Colb.

Adoratum esse a quibusdam, sicut deum. Vopiscus d. i. Apollonium dicit ipsum pro numine frequentandum. Et paucis interjectis de eodem: *Narat vultum philosophi venerabilis Aurelianus, atque in multis ejus imaginem viderat templis.* CELL.

Alexicaci. Id est, malorum depulsoris. Cum Ephesus peste laboraret, liberavit eam Apollonius hoc modo, si tamen Philostrato credatur. Convocato in concionem ad sacra faciendam populo, comparuit mendicus habitu, qui facile homines ad misericordiam commoveret, jussitque Ephesios eum lapidibus obruere. Cunctante vero præ misericordia populo, instabat Apollonius tamdiu, dum aliquos saltem ad lapides tollendos perduceret. Mendicus cum semel atque iterum igneos ostenderet oculos, tota turba ipsum dæmonem rata, lapidibus obruit. Remotis post lapidibus, jacuit in medio cadaver canis exanimē. Liberati ex hoc Ephesii a peste, illi ceu Herculi ἀποτροπαιο (sic enim apud Philostratum legitur, non ἀλεξάναιο) statuum posuerunt. Est aliquin hoc epitheton Herculis. BETUL.

Et creditus est, quia vere fuit. Sic restitui ex omnibus ferme mss. et edit. Cellar. In 2 Reg. rec. et 16 excusis legitur *verus*; in Brun. et *creditus est Deus, quia vere Deus fuit.*

Sacramentum. Id est, mysterium, modo loquendi Lactantio proprio.

Assignatum. 1 Colb. a secunda manu et 6 vet. edit. obsignatum; Jun. signatum.

Legerent. Ita restitui ex mss. 5 Reg. et 2 Brun. ac pluribus vet. editis, approbante Francio; multis est *legerint*; scriptis 4 rec. totidemque editis *ignoraverunt.*

Non solum idcirco a nobis, etc. Ita mss. 10 Reg., 1 Bonon. antiq. et 5 editi. Abest solum a 14 mss. totidemque impressis. Attamen addendum esse judicat Thomasius.

Non solum idcirco.... verum etiam quia vidimus. Lib. iv, cap. 13. Nam quod ait (Apollo) portentifica illum (Christum) opera fecisse, quo maxime divinitatis fidem meruit, adsentiri nobis jam videtur, quum dicit eadem quibus nos gloriamur. Epit. c. 45. ob hæc

rabilia : magum putassemus, ut et vos nunc putatis, et Judæi tunc putaverunt, si non illa ipsa facturum Christum prophetae omnes uno spiritu prædicassent. Itaque Deum credimus, non magis ex factis operibusque mirandis, quam ex illa ipsa cruce, quam vos sicut canes lambitis: quoniam simul et illa prædicta est. Non igitur suo testimonio (cui enim de se dicenti potest credi?), sed prophetarum testimonio, qui omnia, quæ fecit ac passus est, multo ante cecinerunt, fidem divinitatis accepit; quod neque Apollonio, neque Apuleio, neque cuiquam magorum potuit, aut potest aliquando contingere. Cum igitur talia ignorantie suæ deliramenta fudisset, cum veritatem penitus excidere conatus esset, ausus est libros suos nefarios, ac Dei hostes, *φωλαθηεῖς* annotare. O cæcum pectus! o mentem Cimmeriis (ut aiunt) tenebris atrio-
B
riorem! Discipulus hic fortasse Anaxagoræ fuerit, cui nives atramentum fuerunt. Atqui eadem cæcitas est, et vero falsitatis, et mendacio veritatis nomen imponere. Videlicet homo subdolos voluit lupum sub ovīs pelle celare, ut fallaci titulo posset irretire lectorem. Verum esto, inscitia hoc, non malitia feceris. Quam tandem nobis attulisti veritatem? nisi quod assertor deorum, eos ipsos ad ultimum prodidisti. Prosecutus enim summi Dei laudes, quem regem, quem maximum, quem opificem rerum, quem fontem bonorum, quem parentem omnium, quem factorem altoremque viventium confessus es, ademisti Jovi tuo regnum, eunique summa potestate depulsum in ministrorum numerum redelegisti. Epilogus itaque

te tuus arguit stultitiæ, vanitatis, erroris. Affirmas enim deos esse; et illos tamen subicis et mancipas ei Deo, cujus religionem conaris evertere.

CAPUT IV.

Cur istud opus editum sit; atque iterum de Tertulliano et Cypriano.

Si ergo de quibus dixi, cum, præsentem me, ac dolente, sacrilegas suas litteras explicassent, et illorum superba impietate stimulatus, et veritatis ipsius conscientia, et (ut ego arbitror) Deo, suscepi hoc munus, ut omnibus ingenii mei viribus accusatores justitiæ refutarem: non ut contra hos scriberem, qui paucis verbis obteri poterant; sed ut omnes, qui ubique idem operis efficiunt, aut effecerunt, uno semel impetu profligare. Non dubito enim, quin et alii plurimi, et multis in locis, et non modo græcis, sed etiam latinis litteris, monumentum injustitiæ suæ struxerint: quibus singulis quoniam respondere non poteram, sic agendam mihi hanc causam putavi, ut et priores cum omnibus suis scriptis perverterem, et futuris omnem facultatem scribendi aut respondendi amputarem. Præbeant modo aures: efficiam profecto ut quicumque ista cognoverit, aut suscipiat quod ante damnavit, aut, quod est proximum, deridere aliquando desistat. Quanquam Tertullianus eandem causam plene peroraverit in eo libro cui Apologetico nomen est: tamen, quoniam aliud est accusantibus respondere, quod in defensione aut negatione sola positum est, aliud instituere, quod nos facimus,

VARIORUM NOTÆ.

miracula quum... multitudo... ut erat, Dei filium... crederet.

Nunc putatis. Sic rescribo cum mss. 1 Reg. antiquissimo et 1 al. Reg. recentiori, sed bonæ notæ, ac edit. Gymnic. et ita Sparkius legendum esse censet, quam lectionem confirmant proxime sequentia. Quædam scripta et impressa legunt *nuncupatis*.

Prophetæ omnes, etc. Ita mss. vet. 4 Reg. et Marm. a prima manu, cum pluribus editis.

Non magis ex factis. 1 Bonon. *tam ex factis*.

Sicut canes lambitis. Cicero lib. III, in Verr., cap. 11. Quos (canes) tribunal meum vides lambere. Fortius Ammian. Marcell. I. XV, c. 3: *Tribunal unius legati non lambentes, sed membra totius reipublicæ... vexantes.*

BON.

Potuit, aut. Addidi ex omnibus mss. et plerisque editis.

Excidere. 1 Bonon. antiq. Goth. et edit. Is. *ex dere*; 1 Reg. rec. *excidere*.

Connixus. Mss. 10 rec. *connixus*.

Φωλαθηεῖς. Id est, veritatis studiosos et amatores, quo etiam titulo Hierocles decoravit librum, quem contra christianos scripserat.

Annotare. Walchius exponit, *allegare, citare*, ut simul significet titulum. Barthius Adversar. I. L, c. 10, pr. f. 2363, recte explicat, *inscribere*: ita vero omnino elegantius alibi scribit I. I, c. 11; I. VI, c. 18; I. VII, c. 18. BON.

O mentem cimmeriis (ut aiunt) tenebris atrio-riorem! Cimmerii populi fuerunt Scythici, a quibus Bosphorus Cimmerius nominatus est. In ejus ostio fuit oppidum Cimmerion, quod alio nomine Cerberion vocabatur, ut auctor est Plinius in quinto: existimat Strabo in septimo dictum esse, Bosphorum Cimmerium, quasi Cymbricum a Cymbris, qui incertis errabundi sedibus

usque ad Mæotim paludem militiam agitarunt. Cimmeriorum clima obscure esse ac tenebrosum, putarunt antiqui, ut idem memorat in primo, cujus rei etiam meminuit Homerus sic loquens de Cimmeriis:

Illis sol nunquam Phaetontia lumina spargit,
Perniciosa super nox semper tenditur istis.

Tibullus quoque, Homericæ carminis æmulator, ita cecinit in heroico poemate:

Cimmerion etiam obscuras accessit ad arces,
Quas nunquam candente dies apparuit ortu,
Sive super terras Phœbus, seu curreret iultra.

Cum itaque Cimmeriorum regio esset tenebrosa, et aer caliginosus, deductum est inde Proverbium: *Tenebræ Cimmeriæ*.

Anaxagoræ. De quo jam dictum est supra libro III, cap. 23.

Sub ovīs pelle. Alludit ad illud Christi Domini verbum, Matth. VII: *Cavete vobis a pseudoprophetis, qui veniunt ad vos in vestitu ovium, sed intus sunt lupi rapaces.*

Enim. Additum ex 6 excusis et omnibus mss. præter 2 Reg. rec. in quibus deest, sicut et in editis ann. 1476, 1497, 1513 et 1515, atque delendum putat Heumannus.

Si ergo. 2 Reg. et edit. Crat. *Hi ergo.*

Deo. Abest Deo a 3 Colbert. et 5 vulgaris.

Uno semel impetu profligare. Mss. 7 rec. et 5 edit. habent simul.

Monumentum injustitiæ suæ struxerint. Mss. 14 et edit. 5 struxerunt; 1 Bon. antiq. et Tax. instruxerint.

Cui Apologetico nomen est. Sic passim loqui amat Lactantius. Mss. rec. 2 Reg. et 4 Colb. ferunt *Apologeticon*; 1 Reg. rec. et Brun. *Apologeticus*.

Defensione. Defensio, hic est affirmatio.

in quo necesse est doctrinae totius substantiam contineri, non defugi hunc laborem, ut implerem materiam, quam Cyprianus non executus est in ea oratione, qua Demetrianum (sicut ipse ait) oblatrantem atque obstrepentem veritati redarguere conatur: qua materia non est usus, ut debuit; non enim Scripturae testimoniis, quam ille utique vanam, fictam, commentitiamque putabat, sed argumentis et ratione fuerat refellendus. Nam cum ageret contra hominem veritatis ignarum, dilatis paulisper divinis lectionibus, formare hunc a principio tanquam rudem debuit, eique paulatim lucis principia monstrare, ne toto lumine objecto caligaret.

Nam sicut infans solidi ac fortis cibi capere vim non potest ob stomachi teneritudinem, sed liquore lactis ac molitudine alitur, donec, firmatis viribus, vesci fortioribus possit: ita et huic oportebat, quia nondum poterat capere divina, prius humana testimonia offerri, id est, philosophorum et historicorum, ut suis potissimum refutaretur auctoribus. Quod quia ille non fecit, raptus eximia eruditione divinarum litterarum, ut iis solis contentus esset, quibus fides constat, accessi Deo inspirante, ut ego facerem, et simul ut viam cæteris ad imitandum pa-

rare. Ac si hortatu nostro docti homines ac disertii huc se conferre cœperint, et ingenia sua vimque dicendi in hoc veritatis campo jactare maluerint, evanituras brevi religiones falsas, et occasuram esse omnem philosophiam nemo dubitaverit, si fuerit omnibus persuasum, cum hanc solam religionem, tam etiam solam veram esse sapientiam. Sed evagatus sum longius quam volebam.

CAPUT V.

Quas sub Saturno erat vera justitia, hanc Jupiter fugavit.

Nunc reddenda est de justitia proposita disputatio: quæ aut ipsa est summa virtus, aut fons est ipsa virtutis; quam non modo philosophi quæsierunt, sed poete quoque, qui et priores multo fuerunt, et ante natum philosophiæ nomen pro sapientibus habebantur. Illi plane intellexerunt abesse hanc a rebus humanis, eamque finxerunt offensam villis hominum, cessisse e terra, in cœlumque migrasse; atque ut doceant, quid sit juste vivere, (solent enim præcepta per ambages dare) a Saturni temporibus, quæ illi vocant aurea, repetunt exempla justitiæ, narrantque in quo statu fuerit humana vita, dum illa in terra moraretur.

VARIORUM NOTÆ.

Qua Demetrianum, etc. Demetrianus ille non proconsul Africæ, sed minoris ordinis iudex Carthaginensis. Is aiebat Christianis mala omnia esse imputanda quibus tum mundus urgebatur.

Oblatrantem atque obstrepentem veritati. Hæc verba sunt ipsiusmet Cypriani initio libri sui.

Non enim Scripturæ testimoniis.... sed argumentis et ratione fuerat refellendus. Longe aliter sentit Augustinus. Immerito hic Lactantius et Hieronymus sanctum Cyprianum agnunt, quod contra proconsulem Demetrianum gentilem sacre Scripturæ, seu prophetarum Hebræorum testimonia protulerit; siquidem, ut ait Augustinus lib. xiii contra Faustum, cap. vii: Ostemimus fidem prophetarum ex iis quæ ventura cecinerant, et ventura cernuntur. Et eodem libro, cap. 10: Per eorum quippe codices probamus, non a nobis tanquam de rerum eventu communis ista esse conscripta, sed olim in illo regno predicta atque servata, nunc autem manifestata et impleta. Sed et cap. 2 ejusdem libri: Dicere autem non esse apiam Gentibus hebræam prophetiam, ut credant in Christum, cum videant omnes gentes per Hebræam prophetiam credere in Christum, ridicula insania est. Haud secus sentit antiquus auctor Tractatus contra hæreses, olim sub nomine Augustini, cap. 7, in Append. tom. viii, pag. 9. Hic esto, et in, Pagane, audi quid dicat propheta. Non mihi ego quod volui scripsi: codex in quo hæc scripta leguntur, in armario Judæi habetur. Inimicus meus testis est meus; ab ipso quære: aperi, lege, et crede.

Veritatis ignarum. Negat quidem Episcopus Oxon. in sua editione ad Cyp. Demetrianum ipsum fuisse veritatis ignarum, quia sæpe ad Cyprianum venerit disceptaturus de fidelis caplibus; sed ipse tamen Cyprianus tribuit ipsi imperitiam, et studio magis contradicendi quam voto discendi venisse dicit. Box.

Monstrare. Ms. 1 Bonon. antiq. demonstrare.

Nam sicut infans. Hæc similitudine utitur ipse Paulus 1 Corinth. c. ii et in epistola ad Hebr. c. v, 1 Petr. ii, 2.

Ut. Addidi ex mss. et multis impressis. Abest a mss. 1 Reg. antiq. et nonnullis editis.

Ac si hortatu nostro. Repo. a: Ac ex quamplurimis mss. inter quos sunt veterissimi 2 Bonon., 2 Reg. et 18 al. et edd. Is. Cellar. In 10 scriptis et 10 vulgatis est At.

Ingenta... jactare. Quintil. l. iii. Instit. c. 1: Admiscere tentavimus aliquid nitore, non jactandi ingentii gratia. Tacit. l. xiii Annal. c. 11 fin. Box.

Tum etiam solam veram. Hæc lectio est antiquissimorum et optimorum codicum 1 Bonon., 1 Reg., Cæc., item 2 al. Reg. et 1 Colbert. In scriptis 17 rec. et 4 editis legitur: tum etiam et solam veram; in 10 mss. rec. et 5 vulgatis et solam et veram.

Reddenda. Reddere hic habet vim simplicis dare, quam vis mansit in phrasi, rationem reddere: sic J. v, c. 1: Nec causas odiorum reddere ipsi possunt. Ita Manilius l. i v. 561:

Restat ut æthereos fines tibi reddere coner.

Et lib. i, v. 803:

Ac prius incipiam stellis quam reddere vires.

His et aliis locis idem quod enarrare, referre. Box. Summa virtus. Mss. rec. 2 Reg. Cont. ad edd. tres vet. Rom. et Paris. 1523, sola virtus. Hæc ultima lectio magis Benueio placet. — Que aut ipsa est summa virtus. Quid impedit hanc generalem, sc. universalem justitiam dici summam virtutem? Recte hæc vidit Wachius illustrans ex Cic. lib. iii de Off. cap. 6: Hæc una virtus (justitia) omnium est domina et regina virtutum. Quid multis, ipsi Lactantio iterum hoc libro cap. 11: Justitia vocatur summa virtus, quæ infra omnes simul virtutes amplectatur. Box.

Aut fons est ipsa virtutis. Ita mss. 2 Reg. vetustissimi, 8 alter. Reg., 6 Colb. aliique, et 9 vet. edit. In pluribus excusis est virtus. — Aut fons est ipsa virtutis. Sotus Enniam. ipsa non habet; reliqui scripti editique agnoscunt ipsa, scil. justitia: idem. virtutis. Lib. vi, cap. 9: Fons est ipse bonitatis Deus. Ibid., cap. 21: Ipsum veritatis attingit fontem. Box.

Cessisse e terra. Ex 3 vet. editis. et omnibus prope mss. reposui præpositionem e, quæ in nonnullis scriptis et multis impressis litterarum similitudine perierat. Vide Hesiodum in operibus, Virgilium in Georgicorum, Aratum in Phenomenis.

Ut doceant. Ms. 1 Bonon. antiq. ut edoceant; tres edd., ut docerent.

A Saturni temporibus. Unde Saturnia regna etiam Virgilius appellavit. Hic et Greci et Latini inter se non conveniunt, quia varios in unum confundunt Saturnos

Quod quidem non pro poetica fictione, sed pro vero A habendum est. Saturno enim regnante, nondum deorum cultibus institutis, nec adhuc ulla gente ad divinitatis opinionem consecrata, Deus utique celebratur. Et ideo non erant neque dissensiones, neque infirmitates, neque bella.

Nondum vesanos rabies nudaverat enses,

ut Germanicus Cæsar in Arato loquitur carmine :

Nec consanguineis fuerat discordia nota.

Immo ne alienigenis quidem : sed neque ulli omnino gladii, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim presente ac vigente justitia, aut de tutela sui, cum nemo insidiaretur, aut de perniciæ alterius cogitaret, cum nemo quidquam concupisceret ?

Malebant tenui contenti vivere cultu,

ut Cicero in suo narrat, quod est proprium nostræ religionis.

Ne signare quidem, aut partiri limite campum
Fas erat : in medium quærebant.

Quippe cum Deus communem omnibus terram dedisset, ut communem degerent vitam, non ut rabida et furens avaritia sibi omnia vendicaret, nec ulli deesset quod omnibus nasceretur. Quod poetæ dictum sic accipi oportet, non ut existimemus nihil omnino tum fuisse privati, sed more poetico figuratum; ut intelligamus, tam liberales fuisse homines, ut natas sibi fruges non includerent, nec soli absconditis incubarent, sed pauperes ad communionem proprii laboris admitterent.

Nec adhuc ulla gente, etc. In 27 mss. et 3 editis est *illa*. Melius *ulla* in cæteris; ad quid enim *illa* referri potest, cum nullius gentis supra fuerit facta mentio? Heumannus tamen fretus vetustis editionibus existimat legendum esse *illa*, quasi agatur de Saturni familia: sed male, ut puto.

Nondum vesanos : Ovidius :

Non galeæ, non ensis erat, sine militis usu
Mollia securre peragebant otia gentes.

Loquitur. Hoc verbum addidi ex mss. et edd. quod in nonnullis vulgaris rec. deest.

Nota. Id observandum, quod apud Germanicum legitur nata. Sed idem fere sensus est.

Ut Cicero in suo narrat. Ita ferme omnes mss. et 7 editi. Et recte. Jam enim præcessit, ut Germanicus Cæsar in Arato loquitur carmine. Jun., Ulp., et 7 D excusi, *Ut Cicero in suo ait Arato*; 1 Bonon. antiq., ut *Maro in suo, etc.*, 1 Reg. rec., 1 Colb., Lips., Brun., ut *Virgilius in suo narrat, quod.* Quæ Betuleius in commentario suo ad hunc locum habet, parum ad rem nostram faciunt. At Lactantius modo Germanici, modo Ciceronis Aratorum translatione utitur.

Ne signare, etc. Hic versus Maronis est, ex primo Georgic. vers. 126, quæ expressæ neque in Arato, neque in Hesiodo leguntur. Apud Aratum forte hæc excolere voluit :

ἄλλα βέας ἀποτρύν, καὶ δὴν κέρων ἄλκον
Μοῖρα πάντα παρὰ δὴν δάμνα διακονῶ.

Quæ etiam Germanicus copiose circumlocutus est. Virgilium fortasse secutus :

Divitis fructusque dabat placata colono
Sponte sua tellus, nec parvi terminus agri
Præstabat dominis signo tutissimo rura.

Flumina jam factis, jam numina nectaris ibant.

Nec mirum, cum promptuaria justorum benigne paterent omnibus; nec avaritia intercipient beneficia divina, famem sitimque vulgo faceret: sed omnes æqualiter abundarent, cum habentes non habentibus large copioseque donarent. Sed postquam Saturnus a filio pulsus, in Latiumque delatus est,

Arma Jovis fugiens, et regnis exsul adeptis;

cum jam populus vel novi regis metu, vel sua sponte depravatus, Deum colere desiisset, regemque pro Deo habere cœpisset; cum ipse propemodum parricida exemplo cæteris esset ad violandam pietatem :

B Deseruit prope terras justissima virgo;
sed non, ut ait Cicero :

Et Jovis in regnò, cœlique in parte resedit.

Quomodo enim poterat in ejus regno residere, aut commorari, qui patrem regno expulit, bello persecutus est, exsulem toto orbe jactavit?

Ille malum virus serpentibus addidit atris,
Prædareque lupos jussit :

id est, odium, et invidiam, et dolum hominibus inserit, ut tam essent, quam serpentes, venenati, tam rapaces quam lupi. Quod quidem vere faciunt ii qui justos ac fideles Deo persequuntur, dantque iudiciis sæviendi adversus innoxios potestatem.

C Fortasse aliquid ejusmodi Jupiter fecerit, ad expu-

VARIORUM NOTÆ.

In medium. Id est, in commune. Ex Marone iterum libro de Ira, c. 7: *In medium quæsitæ reponunt.* Seneca Agamemnon. v. 666: *In medium deslere suos.*

Bon.

Nec ulli deesset. Ms. 1 Bonon. antiq., *nec ulli datum est*; Latinus, *nec ulli datum esset*.

Omnino. Thysius omni, sed male.

Flumina. Versus est Ovid. Metamorph. i initio. Cujus vestigia nec apud Hesiodum, nec apud Aratum leguntur.

Arma. Versus est Virg. viii Æneid. 320. Vido et S. Augustinum de Civit. Dei lib. vii, cap. 26.

Deseruit prope terras. Mss. 2 Bonon., 3 Reg. et 1 Brun. *proprie*; ex Germanico Cæsare in Arati carminibus, ubi poeta expressit quod de ferreo sæculo expressit græcè Aratus.

Cicero. Qui hic Hesiodum potius quam Aratum secutus est. Cæterum de aureo sæculo lege Platonem in Politico, ubi aliis cum scriptoribus convenit.

Resedit. Ita mss. et editi. 1 Colb. rec. *residet*, mendose, pro *resedit*, litteris transpositis. Grotius legit, *recepta est*.

Ille. Versus Virg. i Georg., 159, ubi Jovem, quamvis optimum, facit auctorem mali; quo fit ut Deus non sit.

Insevit. Mss. 2 Reg. rec. et 1 Colbert. *sevit*; in 18 rec. et 5 excusis, *inseruit*. Apud Boneman *inseruit*. — Ut Boethius l. i Consol. p. 44: *Sapientiam mentibus inseruit Deus*; et l. iii, Pros. ii: *Mentibus hominum veri boni naturaliter inserta cupidities.* Conf. not. l. vi, cap. 13 Bon.

Venenati. Hoc est perniciosa, pestiferi, et in hominum perniciem nati, ut Neronis Caligulae Domitiani, et id genus animantium Satanasus.

Fecerit. Ms. 1 Bonon. *fecerat*; nonnulli editi *fecit*

nandam tollendamque justitiam; et ideo efferasse A multitudinis tuerentur. Tantum igitur auctoritate, serpentes, ac lupos acuisse tradatur.

Tum belli rabies, et amor successit habendi.

Neque immerito. Sublata enim Dei religione, boni quoque ac mali scientiam perdiderunt. Sic hominibus interdicti communis vitæ, et direptum est fœdus societatis humanæ. Tum inter se manus conserere cœperunt, et insidiari, et gloriam sibi ex humano sanguine comparare.

CAPUT VI.

Explosa justitia, cupiditas, iniquæ leges, audacia, avaritia, ambitio, superbia, impietas, aliæque regnarunt vitia.

Quorum omnium malorum fons cupiditas erat: quæ scilicet ex contemptu veræ majestatis erupit. Non tantum enim, non participabant alios ii quibus aliquid affluebat: sed aliena quoque rapiebant, in privatum lucrum trahentes omnia, et quæ antea in usus hominum etiam singuli laborabant, in paucorum domos conferebantur. Ut enim servitio cæteros subjugarent, in primis necessaria vitæ subducere et colligere cœperunt, eaque firmiter conclusa servare, ut beneficia cœlestia facerent sua; non propter humanitatem, quæ nulla in ipsis erat, sed ut omnia cupiditatis et avaritiæ instrumenta corraderent. Leges etiam sibi nomine justitiæ iniquissimas injustissimasque sanxerunt quibus rapinas et avaritiæ suam contra vim C

ipso, quod ipsos avertit a Deo ad se adorandum: quod terror insolentissimæ potestatis expresserat.

Quis enim non metueret eum, quem arma cingebant, quem ferri et gladiatorum fulgor insuetus circumdabat? aut cui parceret alieno, qui ne patri quidem suo pepercerat? Quem vero metueret, qui Titanum robustum et excellentem viribus gentem bello vicerat, occisione deleverat? Quid mirum, si omnis multitudo, insolito metu pressa, in unius adiutorem concesserat? Hunc verebantur, huic honorem maximum deferrebant. Et quoniam mores ac vitia C regis imitari, genus obsequii judicatur, abjecerunt

VARIORUM NOTÆ.

Et ideo efferasse. Mss. 14 rec. ideo. In 1 Reg. rec. est et ideo et feras, et serpentes, ac lupos.

Tradatur. Rectius mss. 5 rec. et editi multi traditur, in quorum uno est *sævisse*, pro *acuisse*.

Direptum est fœdus. Direptum, licet Taurin. et quidam alii in Epitom. cap. 59: *Diruptum est...* fœdus .. *direpta societas*, præferant; sæpe enim, ut ad epitomen dico, hæ voces confunduntur. Latini vero non *diripere*, sed *dirimere fœdus, societatem* dicunt. Ita noster ex Cicrone l. vi, c. 6: *Dirimunt hi ... societatem.* BUN.

Manus conserere. Ms. Brun. inferre; editi quinque inserere.

Omnium malorum fons cupiditas. Cupiditas est avaritia, de qua capite quinto integro egit. His gemina illa Sallustii Catil. x, c. 3: *Primo pecuniæ, deinde imperii cupido crevit.* Ea materies omnium malorum fuit. BUN.

Non participabant alios. Sic restitui ex mss 3 Reg. quorum duo sunt veterrimi, et ex edit. Cellarii. Scripti recentiores et editi habent *aliis*, quod cum participandi verbo non convenit. Omnino enim participare jungitur cum accusativo. Plautus dixit, *servum participare consiliū sui*, Cistell. Act. i, m, vers. 17; et Cicero, *participare alium alio*, lib. i de Legibus n. 33. — *Non participabant aliis ii.* Participare alicui sæpissime in antiquissima et sæculo secundo exeunte, ut Grabiū et Fabricii censuere, confecta versione Irenæi l. r. Heres., cap. 1, fol. 10. *Nus excogitabat reliquis æonibus participare magnitudinem patris.* L. i. c. 9, fol. 59: *Qui participavit ei suam gratiam.* L. 2, c. 64, fol. 191: *Anima participans suo corpori...* vitam participans corpori. L. iv, c. 28, fol. 316: *Gloriam suam participare volens discipulis suis.* BUN.

In usus hominum. Ita omnes (quod sciam) mss. et editi. Rectius fortasse legeris *omnium*, quæ est Isæi, Joannis Gauci et Francii conjectura. Nam *omnium* recte

opponitur τῷ paucorum. — *In usus omnium.* In libris antiquis per notas hoīum, id est hominum, et oīum, id est omnium, scribitur: hinc facilis confusio. Agnovit jam olim interpret Gall., vertens: *pour l'usage de tous hommes.* BUN.

Corraderent. Mss. 2 Reg. rec., 1 Colbert. *contraderent*, pro *corraderent*, quod est in 2 Reg. antiq. et 4 aliis; in 2 Reg. rec. et 5 editis, *contraherent*.

Sibi nomine justitiæ. Sic mss. 2 Reg. antiquissimi, 1 al. Reg. et 4 edit. Et recte. Vide infra, *Hinc honores sibi, et purpuras, et fasces invenerunt.* Scripti 26 rec. et 12 vulgati addunt *munitas*; 1 Bonon. antiq. sub *justitiæ* nomine. Attamen Thomasio assentimur qui putat sensum forte meliorem si legatur, *leges etiam sub justitiæ nomine iniquissimas.* De his legibus vide Tertullianum in Apologetico, cap. 4.

Malitia. Mss. 14 rec. et vet. edd. 5, *avaritia*. Altioresque se cæteris hominibus... faciebant. Mss. D Reg. et edd. 4. altioresque cæteris hominibus... fulgebant.

Sed impiam tyrannidem vi et hominibus armatis occupavit. Mss. 1 Bon. antiq.: *Sed imperium tyrannidemque hominibus*, etc.

Titanum robustam... gentem. Mss. 15 et 5 excusi, *Titanam*, male, ex commutatione unius litteræ. Vide supra lib. i, cap. 10 ante finem, et cap. 14.

Occisione deleverat. Ita mss. antiquissimi 2 Bonon., 1 Reg., Cant. cum 14 impressis. Scripti rec. 25 et editi 5 legunt *occisione*; quæ magis usitata est vox, nec ideo magis genuina. Utraque vox Ciceroniana; illa Philippi. xiv, cap. ultim. hæc lib. xv, epist. 4. Sed et Tacito est *occisione occumbere*, xx, 33.

Hunc verebantur. Sic lego cum 2 mss. Reg. et edit. vet. Rom. Ald., Paris. 1525, Crat., Graph., idque præcedentia et sequentia requirunt: nec video in quo differant venerabantur cæterorum, ab eo quod sequitur, *huic maximum honorem deferrebant*; quod unum et idem est.

omnes pietatem, ne exprobrare regi scelus viderentur, si pie viverent. Sic assidua imitatione corrupti, divinum fas reliquerunt; et paulatim male vivendi consuetudo mos factus est. Nec jam quidquam ex antecedentis sæculi pio atque optimo statu mansit: sed explosa justitia, et veritatem secum trahens, reliquit hominibus errorem, ignorantiam, cæcitate. Imprudentes igitur poetæ, qui eam confugisse cecinerunt ad Jovis regnum. Si enim sæculo, quod vocant aureum, justitia in terra fuit, a Jove utique pulsa est, qui aureum sæculum commutavit. Sæculi autem commutatio, et expulsio justitiæ, nihil aliud, ut dixi, quam desertio divinæ religionis putanda est; quæ sola efficit ut homo hominem carum habeat, eumque sibi fraternitatis vinculo sciat esse constrictum: siquidem pater idem omnibus Deus est, ut Dei, patrisque communis beneficia cum iis qui non habent, partiatur, nulli noceat, nullum premat, non fores claudat hospiti, non aurem precanti; sed sit largus, beneficus, liberalis, quas regias esse laudes Tullius existimavit. Hæc est profecto justitia, et hoc aureum sæculum, quod Jove primum regnante corruptum, mox et ipso, et omni ejus progenie consecrata, deorumque multorum suscepto cultu, fuerat omne sublatum.

VARIORUM NOTÆ.

Consuetudo, mos factus est. Contra Arnobius, II. p. 58: *Fiet enim familiaris e more consuetudo.* Perottus in Cornu Cop., ed. Ald. f. 653: *Mos proprie diffinitur ratio vivendi consuetudine firmata.* Varroni mos est institutum animi, quod sequi debet consuetudo. BUN.

Expulsa justitia. Scribo ex Lips. 2, 3, *expulsa*, quia sequitur inf. *justitia a Jove pulsa*; et *expulsio justitiæ*; ubi tamen Bonon. *explosio*, quasi *explosio* Cap. 7, *Fugatam justitiam dicit.* BUN.

Imprudentes igitur poetæ, qui eam confugisse cecinerunt ad Jovis regnum. Ita mss. 10 Reg., 6 Colbert. alique sex, et edit. 5. Scripti sex rec. et, 12 excusi, . . . cecinerunt; id est ad Jovis regnum. Rohanneus codex et ed. Sublac. sic habent: *Imprudentes igitur poetæ, qui eam ad cælum confugisse cecinerunt ad Jovis regnum*; Sangermanensis vero legit: *Imprudentes igitur poetæ qui eam confugisse cecinerunt ad Jovis regnum*; eligas quidquid velis.

Expulsio justitiæ. 1 Bonon. ant. *explosio Jovis justitiæ.* Non aurem precanti. 1 Colbert. aurum, pro aurem; 1 Bonon. antiq. *avarus*, forte, pro *aures*.

Largus. . . laudes Tullius. Betuleius et Gall. dicunt, hunc locum hodie in Ciceronis monumentis non inveniri. Cellarius, forte in deperdito quodam libro. Walchius, quo loco incertum. At tres posteriores ex Isæi margine potuissent discere, locum esse ex Orat. pro Dejotaro, cap. 9: *Frugi hominem dici non multum habet laudis in rege: fortem, justum, . . . largum, beneficum, liberalem, hæc sunt regis virtutes.* BUN.

Quæ regias esse laudes. Non negat illas regias esse: sed et hanc talem putat, quæ reges non minus ornet, quam privatos, et utrisque communis sit. FRANCIS.

Tullius. Non ex deperdito Ciceronis libro, ut putat Betuleius, ac post eum Cellarius; sed ex Orat. pro Dejotaro paulo post med., cap. 9.

Regnante primum. Ad evitandum ambiguitatem hoc ordine edo ex Lips. 2, 3, Reimm., Rost., Ven. 1471, 1515, Paris., Crat., Gymn., Torn. 1587, 1613. Walchius, ubi Fasit., Gryph., Thomas., Galli., Spark., Cell., *primum regnante.* BUN.

Nuntium misit. Ms. 1 Bonon. antiq. et cum eo 5 oditi rec. post *nuntium*, addunt *suum*, quod a cæteris

CAPUT VII.

De Jesu adventu et fructu; atque de ejus sæculi virtutibus et vitiis.

Sed Deus, ut parens indulgentissimus, appropinquante ultimo tempore, nuntium misit, qui vetus illud sæculum fugatamque justitiam reduceret; ne humanum genus maximis et perpetuis ageretur erroribus. Rediit ergo species illius aurei temporis, et reddita quidem terræ, sed paucis assignata justitia est; quæ nihil aliud est, quam Dei unici pia et religiosa cultura. Sed moveat aliquem fortasse, cur si hæc sit justitia, non omni humano generi sit data; nec in eam multitudo universa consenserit. Magnæ hoc disputationis est, cur a Deo, cum justitiam terræ daret, sit retenta diversitas: quod et alio loco declaravi, et ubicumque oportune inciderit, explicabitur. Nunc designare id brevissime satis est: Virtutem aut cerni non posse, nisi exerceatur adversis. Hanc enim esse perfectam, nisi exerceatur adversis. Hanc enim Deus bonorum ac malorum voluit esse distantiam, ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono; nec alterius ratio intelligi, sublato altero, potest. Deus ergo non exclusit malum, ut ratio virtutis constare posset. Quomodo enim patientia vim suam no-

tum scriptis, tum excusis abest. — *Nuntium suum misit.* Quam ex Bonon. antiquissimo Thomasius, teste Isæo, in variis, et hic et seqq. addiderint, non debebant pronomen Cellarius et recentiores fastidire. Ita solet, e. g., lib. IV, c. 23: *Quum legatum ac nuntium suum mitteret.* BUN.

Nec in eam multitudo universa consenserit. Reposui in eam ex mss. 2 Reg. et Cauc. antiquissimis, aliisque decem, et vet. editis Rom., Torn. et Soubbron. Cæteri in ea. — *In eam multitudo . . . consenserit.* Lego quidem, in eam, ex Ultr., Cauc., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 93, 97, Parrh., Paris., Jun., Torn. 1587, 1615, uti lib. I, cap. 18: *Si omnes in concordiam consenserint.* Lib. V, cap. 13: *In quam tanta hominum millia consentiant.* Quintil. Decl. 12, cap. 10: *Concio in unam vocem consentiat.* Alteram tamen, in ea, quoque probam scias, et habent Lips., Goth., Reimm. Vide lib. IV, cap. 23: *In quo . . . consenserit.* De Ira, cap. 9: *In quo priores universi . . . consenserant.* Ibid. cap. 11: *Adeo in unitate natura universa consentit.* Ipse Cicero pro Sextio, cap. 51: *In qua causa omnes consentiunt.* BUN.

Retenta. Ms. Brun. reperta.

Alio loco. Supra lib. II, cap. 18.

Explicabitur. Vide infra lib. VI, cap. 15 et 22, atque lib. de Ira Dei, cap. 15.

Non esse perfectam, nisi exerceatur adversis. Intellige in hac vita mortali. Quid enim; num in beatis non est perfecta virtus? At hæc non exerceatur adversis.

Deus ergo. Post hæc mss. 1 Reg. antiquiss. Cauc., Goth., Marm. et 5 editi addunt, *justitiam reducturus.* Pro *malum*, ms. Pen. habet *malitiam*. Quod autem dicit, *non exclusit malum*, id est, permisit malum. Ecce Thomasi Scholia ad hunc locum. Hujus hæc verba sunt. Hæc etiam voces *justitiam reducturus*, expungendæ, quæ sane ex margine videntur fuisse translatae in textum. In hoc sane capite multa videtur dicere Lactantius, quibus quodam modo auctorem mali faceret Deum. Verum si recte singula considerentur, hoc ipse non asserit. Namque aut dicit Deum non excludere malum, vel permittere ut virtus cum quo pugnet habeat. Hoc etiam in loco.

CAPUT VIII.

menque retineret, si nihil esset, quod pati cogere-
mur? Quomodo laudem mereretur devota Deo suo
fides, nisi esset aliquis qui Deo vellet avertere?
Nam et ideo potentiores esse injustos permisit, ut
cogere ad malum possent; ideo plures, ut virtus es-
set pretiosa, quæ rara est. Quod quidem ipsum Quin-
tillianus egregie ac breviter ostendit in capite obvo-
luto. « Nam quæ, inquit, virtus esset innocentia, nisi
laudem raritas dedisset? Verum quia natura sic com-
paratum est, ut odium, cupiditas, ira, in id, quod
incubuerunt, agant cæcos, supra hominem videtur
culpa vacare. Alioquin si natura pares omnibus affec-
tus dedisset, pietas nihil erat. »

Hoc quam verum sit, docet necessitas ipsa rationis.
Si enim virtus est, malis ac vitiis fortiter repugnare,
apparet sine malo ac vitio nullam esse virtutem: quam
Deus ut absolutam perfectamque redderet, retinuit id
quod erat ei contrarium, cum quo depugnare posset.
Agitata enim malis quantentibus, stabilitatem capit;
et quanto frequenter impellitur, tanto firmiter roboratur.
Hæc nimirum causa efficit, ut quævis sit homi-
nibus missa justitia, tamen aureum sæculum non esse
dicatur; quia malum non sustulit, ut retineret diver-
sitate, quæ sacramentum divinæ religionis conti-
net sola.

VARIORUM NOTÆ.

atque alibi eum de malis agit, nomine malorum, sæpe
non tam res ipsas turpes, vel turpitudinem earum in-
telligit, quam res adversas et nature contrarias; ut
infelices eventus, venena et similia, quæ propria et
per se mala non sunt, sed quia nobis sunt noxia, vulgo
mala vocantur. Idem vero quod hic ait Lactantius, dixit
Ambrosius in Expositione Psalm. cxxviii, Serm.
16; tantum quæ Lactantius more vulgi vocavit mala,
illa nominavit austeria. Et mala, inquit Ambrosius,
non creavit Deus, sed hæc quæ videntur nobis aus-
tera, verbera, mors et hujusmodi alia, quæ propter
emendationem præscripta sunt noxiorum. In malo
etiam, et quovis peccato, sicut theologi, et imprimis
Augustinus, lib. v, cap. 5, contra Julianum late dispu-
tat, duo considerari possunt, turpitudine ipsa et poena.
Turpitude nihil pertinet ad Deum: poenæ tamen recte
dicitur Deus auctor esse. Et hæc quidem divisio
poterit vere defendi hoc loco Lactantius, quamvis
quod ante diximus, commodius videatur verbis Lac-
tantii posse aptari. Si cui tamen videtur hic Lac-
tantius dicere Deum simpliciter esse mali auctorem, sciat
nos eam opinionem, quam maxime execrari, ac propterea
hunc laborem suscipere, ut videatur ea opinio
nullos auctores præter Manichæos habuisse. Hæc Thom-
asius in suis ad Lactantium notis.

Nam et ideo. Conjectio et desideratur in 1 Bonon.
Regio-Put. et in 3 editis.

Potentiores esse injustos. Mss. 12 rec. et edd. vet.
Rom., et Ald., potiores.

Quæ rara est. Sic reposui ex mss. 1 Bonon. antiq.,
5 Reg., 1 Clarom. a secunda manu, et edit. Gymnic.
Multi habent quod; Regio-Put. quo; rec. quod raro est.

Capite obvoluto. Fuit hoc declamationis nomen, sed
deperditæ. — In capite obvoluto. Perit hoc scriptum.
Obvolutum est opertum, ut lib. 1, cap. 22: Obvolutam
vini amphoram poni. Plaut. Mostell. ii, 1: Capite ob-
voluto ut fugiat. . . . fuge atque operi caput. Bux.

Virtus esset innocentia. Mss. 2 Bonon., 1 Reg. rec.,
Tax., innocentie.

In id quod incubuerunt. Hæc lectio est mss. antiq.
2 Bonon., 6 Reg., 3 Colb., 1 Clarom., Brun. In 4
Reg. rec., 33 Colb. est. incubuerunt, quod habet etiam

*De justitia omnibus nota ac non suscepta; de vero Dei
templo, atque de ejus cultu, ut cuncta conterantur
villa.*

Qui ergo putant justum esse neminem, ante oculos
habent justitiam, sed eam nolunt cernere. Quid est
enim, cur illam vel in carminibus, vel in omni ser-
mone describant, conquerentes ejus absentiam, cum
sit facillimum bonos esse si velint? Quid vobis ina-
nem justitiam depingitis, et optatis cadere de coelo,
tanquam in aliquo simulacro figuratam? Ecce in
conspectu vestro est: suscipite, si potestis, eamque
in domicilio vestri pectoris collocare; nec difficile,
aut alienum a temporibus existimetis. Estote æqui
ac boni; et sequetur vos sua sponte justitia, quam
queritis. Deponite omnem malam cogitationem de
cordibus vestris; et statim vobis illud tempus aureum
revertetur: quod aliter consequi non potestis, quam
si Deum verum colere cœperitis. Vos autem, ma-
nente cultu deorum, justitiam desideratis in terra;
quod fieri nullo pacto potest: sed ne tum quidem
potuit, cum putatis; quia nondum natis diis istis,
quos impie colitis, necesse est unius Dei cultum
fuisse per terram: ejus scilicet qui execratur mali-

Buoneman. — In id quod incubuerunt. Bonon. Reimm.,
Lips. 2: In id, quod incubuerunt. Quinque vero, in id
quod, pro in id, in quod: per ellipsin præpositio an-
tecedens non repetitur. Sic Epit. 27: Ne quis in eos-
dem laqueos incidat, quos illi veteres inciderunt. Bux.

Culpa vacare. Quia, juxta Hieronymum, in carne
vivere præter carnem angelica magis vita est, quam
humana. Ciceroni quidem, ut in septimo Epistolaram
libro ad Marium scribit: Culpa vacare magnum solati-
um est. Et est sane conscientia mille testes: sed
Paulus universum mortalium genus culpæ subjecit.
BETULEIUS. — Et, si dixerimus quoniam peccatum non
habemus, veritas in vobis non est. (1 Joan., i, 8).

Si natura pares omnibus affectus dedisset. Sic emen-
davi ex mss. Regio-Put., 5 al. Reg., 6 Colbert., 2
Clarom., Em., Cant., Brun. et editis 11. Scripti tres
tolidemque vulgati, affectibus; nonnulli effectus, male.

Nullam esse virtutem. 1 Bonon. antiq. nihil esse
virtutem.

Et quanto frequenter impellitur, tanto firmiter robo-
ratur. Sic restitui ex omnibus mss. Et sic Lactantius
scripsit phrasi nonnullis scriptoribus ecclesiasticis
peculiari; in editis magis usitata est quanto frequen-
tius, tanto firmitus. Sed mss. ferunt frequenter, firmi-
ter. Ita et S. Augustinus, amodo comparativo, quod
reticere amat, ait lib. ii, Retractat. cap. 15, n° 6:
Quæ mihi quasi declamatio levis (pro levior), quam
gravis confessio videtur. — Quanto frequenter. . . . tanto
firmiter. Altum de hac lectione in Spark., Celi, Wal-
chio, Heumanno silentium; eam tamen præstant Bo-
non., Tax., Pen. et mss. fere omnes Isæi. Omnia satis
latina sunt, modo subaudiatis magis. Vide Gronov. ad
Livii lib. i, cap. 25, et ad Livii lib. xxxiv, cap. 4; Tacitus
lib. iii in Annal., cap. 46: Quanto pecunia dives et
voluptatibus opulentus, tanto magis imbellos Aduos
evincite; lib. xii in Annal., cap. 11: Clementiamque ac
justitiam, quanto ignara barbaris, tanto tolerantiora
caperet. Quod hic et alii in uno membro solum fa-
ciunt, id sæpe in utroque Tertullianus, e. g. lib. i,
Nation. 7: Quanto prout ad malitiam, tanto ad mali
fidem opportuni essus. Bux.

Collocare. Mss. 12 rec. et 6 editi, Constituite.

tiam, exigitque bonitatem? ejus templum est, non lapides, aut lutum, sed homo ipse, qui figuram Dei gestat. Quod templum non auri et gemmarum donis corruptibilibus, sed æternis virtutum muneribus ornatur. Disce igitur (si quid vobis reliquæ mentis est) homines ideo malos et injustos esse, quia dñi coluntur; et ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingravescere, quia Deus hujus mundi effector et gubernator derelictus est; quia susceptæ sunt, contra quam fas est impiæ religiones; postremo, quia ne coli quidem, vel a paucis, Deum sinitis.

Quod si solus Deus coleretur, non essent dissensiones et bella, cum scirent homines unius se Dei filios esse; ideoque divinæ necessitudinis sacro et inviolabili vinculo copulatis, nullæ fierent insidiæ, cum scirent ejusmodi pœnas Deus animarum intersectoribus præpararet, qui clandestina scelera, et igneas etiam cogitationes pervidet. Non essent fraudes, neque rapinæ, si Deo præcipiente didicissent, et suo, et parvo esse contenti, ut fragilibus, et caducis, so-

lida et æterna præferrent. Non essent adulteria, et stupra, et mulierum prostitutiones, si omnibus notum esset, damnari a Deo quicquid appetitur ultra generandi cupiditatem. Nec feminam necessitas cogeret pudorem suum profanare, ut victum sibi obsecrissimum quærat; cum et mares libidinem continerent, et habentium pia et religiosa collatio non habentibus subveniret. Non essent igitur, ut dixi, hæc omnia in terris mala, si ab omnibus in legem Dei conjuraretur; si ab universis ficerent, quæ unus noster populus operatur. Quam beatus esset, quamque autem humanarum rerum status, si per totum orbem mansuetudo, et pietas, et pax, et innocentia, et æquitas, et temperantia, et fides moraretur! Denique ad regendos homines non opus esset tam multis et tam variis legibus, cum ad perfectam innocentiam Dei lex una sufficeret; neque carceribus, neque gladiis præsidium, neque terrore pœnarum, cum præceptorum cœlestium salubritas humanis pectoribus infusa, ultro ad justitiæ opera homines erudiret. Nunc

VARIORUM NOTÆ.

Non lapides, qui lutum. Mss. Brun. non lapis, qui lutum.

Non auri et gemmarum donis. Sequor mss. antiquiores 6 Reg. et 4 Colbert. Scripti 8 rec. et editi ferunt auro.

Ornatur. Nonnulli editi, ornetur.

Disce. Ita reposui ex quamplurimis editis ex omnibus mss. præter 1 Reg. rec. qui habet a prima manu *Disce*, ut in quibusdam impressis.

Si quid vobis reliquæ mentis est. Walchius, reliqua, inquit, mens, quæ hominibus post lapsum relicta fuit. Mihi valent hæc eadem, ac 1. 1, p. 21: *Si habetis aliquid sanitatis*; lib. v, c. 3: *Si quid vobis cordis est*; ibid. c. 9: *Si quid sapitis*. Hegmannus, pro reliqua, scribit reliquum: sed non est opus ab lectione omnium librorum abire. Ita Prudentius Cathemer. xi, 94, 95: *Si quidquam tibi mentis resedit integræ*. Burmannus ex Sætonii Tiber. c. 62: *Classariorum manu elidente cadavera, nec cui residui spiritus quidquam inesset*. Bux.

Et injustos esse, quia dñi coluntur. Crimen objectarum malorum impieque bene retorquet in nationes. Tertull. Apolog. cap. 41: *Vos igitur importuni rebus humanis, vos rei publicorum incommodorum, vos malorum illicites semper, apud quos Deus spernitur, statuas adorantur*. Cyprian. ad Demetrian.: *Quando ea sunt quæ iram Dei indignantis ostendunt, non propter nos fiunt, a quibus Deus colitur; sed delictis et meritis vestris irrogantur, a quibus Deus omnino nec queritur, nec timetur*. BLAENHOUT.

Ideo mala... ingravescunt. Legit vestigia Cypriani adv. Demetrianum. Obiciebam Gentiles Christianos esse omnium malorum causas. Talia ut refutarent, Arnobius suos libros contra Gentiles, et Augustinus opus de Civitate Dei, et Orosius Historiam suam scripsit. Bux.

Copulatis. Sine ulla interpunctione. Sic restitui ex mss. 7 Reg. inter quos duo sunt vetustissimi, ex 4 Colbert. multisque aliis, et vet. edit. Rom. Scripti 7 rec. et plurimi editi habent *copulatis*.

Præpararet. Ita reposui ex mss. Regio-Pat. et quamplurimis aliis, et vet. editis Rom. favente 1 alio Reg. antiquissimo, in quo legitur *preparavit*; in 4 Reg. rec., 2 Colbert. et 9 excelsis, *preparet*.

Pervidet. Sic restitui ex mss. maximo numero, ac 2 vet. edit. Rom. Hoc verbo passim utitur Lactantius; et congruentius est, quam *videt* manusccriptorum sex

et impressorum octo. Hæc probant voces *clandestina*; item *cogitationes*.

Ut fragilibus. Addidi ut ex 6 editis cunctisque mss. præter 1 Colbert. et 1 Clarom.; in quibus et in 9 vulgatis desideratur. Et ibidem pro *præferrent*, Francius ad oram sui Lactantii legebat *præferre*.

Plurimum... querat. Ms. Brun. et edit. Betul. *sumimus... querant*.

Mares libidinem continerent. Genuina lectio a me restituta ex edit. Betul. et Cellar. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. quibus, ac cæteris excensis, est *continenterent*.

Religiosa collatio. Id est collectæ elemosynæ.

Non essent igitur, ut dixi. Ms. 1 Bonon. antiq. et 3 edit. rec. *Nec essent minus, ut dixi*; inepte.

Si ab omnibus. Ex cunctis pene mss. restitutum. In 2 Reg. rec. 3 Colbert. et editis 16, si ab omnibus.

In legem Dei conjuraretur. Id est, conspiraretur, seu, ut Galleus et Francius volunt, juraretur. Vox enim *conjurare* plerumque in malam partem accipitur a scriptoribus. Lactantius igitur proprie voluit accipere pro simul jurare; atque alludit ad prisceum illum morem, quo sancti viri Judæos juramento obstringebant, se servaturos Dei legem, nec ab illa illo modo deflexuros. Talis conjuratio bona et laudabilis. GALLEUS. — Atamen non discedendum a consensu omnium scriptorum et editorum. Nam licet plerumque in malam partem sumatur, Servius tamen ad Virg. viii Æn. 5: *Notandum*, inquit, *de re bona conjurationem dici posse*. Notum illud Claudiani de iii, Consul. Honorii, pag. 96, 98:

O nimium diæcte Deo, cui militat ather,
Et conjurati veniunt ad classica venti

Moraretur. Ni Lactantius sic loqui amaret, ut jam annotavi, libenter cum Francio scriberem *morarentur*: quod contra mss. et editorum fidem facere non audeo.

Tam multis. Jamdiu dixerant cordati ac sapientes, multas leges argumentum esse corruptorum in Reipublicarum. Unde Cicero in de Officiis, et Sallustius dixerant, ex malis moribus bonas nasci leges.

Præsidium. Qui provinciis præerant.

Utro ad justitiæ opera homines erudiret. Præpositionem ad ex mss. et excensis addidi, quæ deest uni Bononiensi antiq. et editis quinque. Vide infra cap. 10, *eruditorum ut injustitiam*, et cap. 11 ad finem *Ad hæc opera cultores suos erudunt*.

autem mali sunt ignorantia recti ac boni. Quod quidem Cicero vidit; disputans enim de legibus: « Sicut una, inquit, eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur: sic omnes homines inter se natura confusi, pravitate dissentiunt; nec se intelligunt esse consanguineos, et subjectos omnes sub unam eandemque tutelam: quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent. » Universa igitur mala, quibus humanum genus seipsum invicem conficit, injustus atque impius deorum cultus induxit. Nec enim poterant retinere pietatem, qui communem omnium patrem Deum tanquam prodigi ac rebelles liberi abnegassent.

CAPUT IX.

De sceleribus impiorum, et Christianorum cruciatibus.

Nonnunquam tamen sentiunt se malos esse, et veterum saeculorum statum laudant, et de suis moribus meritisque conjectant abesse justitiam: quam obversantem oculis suis non tantum non suscipiunt, nec agnoscunt, verum etiam violenter oderunt, et persequuntur, et exterminare contendunt. Fingamus hanc interim non esse justitiam, quam nos sequimur: quomodo, si illa venerit, quam veram putant, eam recipient, qui laniant et occidunt eos, quos et ipsi fatentur imitatores esse justorum, quia bona operentur et justa; cum, si tantummodo malos occiderent, digni essent ad quos justitia non veniret, cui nulla fuit alia causa linquendi terram, quam humani cruoris effusio. Quanto magis, cum pios interficiant, et ipsos justitiae sectatores pro hostibus ducant; immo vero plus quam pro hostibus? quibus, utique cum animas eorum, et opes et liberos ferro et igni appetant, tamen parcitur victis; et est locus inter arma clementiae: aut si adeo saevire placuit, nihil plus in

A eos sit, quam ut occidantur, vel in servitutem abducantur. Hoc vero inenarrabile est, quod sit adversus eos qui malefacere nesciunt. Et nulli nocentiores habentur, quam qui sunt ex omnibus innocentes.

Audent igitur homines improbissimi justitiae facere mentionem, qui feras immanitate vincunt, qui placidissimum Dei gregem vastant,

Lupi cen
Raptore atra in nebula, quos improba ventris
Exegit caecos rabies.

Verum hos non ventris, sed cordis rabies efferavit; nec atra in nebula, sed aperta praedatione grassantur; nec eos unquam conscientia scelerum revocat, ne sanctum ac pium nomen justitiae ore illo violent, quod cruore innocentium, tanquam rictus bestiarum madet.

B Hujus tanti et tam pertinacis odii quam potissimum causam esse dicamus? Utrumne

Veritas odium parit,

ut ait poeta, quasi divino spiritu instinctus? An erubescunt coram justis et bonis esse nequam? an potius utrumque? Nam et veritas ideo semper invisibilis est, quod is, qui peccat, vult habere liberum peccandi locum; nec aliter se putat malefactorum voluptate securius perfrui posse, quam si nemo sit, cui delicta non placeant. Ergo tanquam scelerum et malitiae suae testes extirpare funditus nituntur, et tollere, gravesque sibi putant, tanquam vita eorum coarguatur. Cur enim sint aliqui intempestive boni, qui, corruptis moribus publicis, conviciis bene vivendo faciunt? Cur non omnes sint aequae mali, rapaces, impudici, adulteri, perjuri, cupidi, fraudulentique? quin potius auferantur, quibus coram male vivere pudet; qui peccantium frontem, etsi non verbis, quia tacent, tamen ipso vitae genere dissimili feriunt et verberant? Castigare enim videtur quicumque dissentit.

VARIORUM NOTAE.

Mali sunt. Ms. Cantabrig. et 6 vet. edit. perperam addunt homines.

Disputans enim. Mss. Goth., 1 Lips., Brun., disputans valide, omisso enim.

Sicut una, etc. Non extat hic locus, neque in libris de Legibus, nec in aliis Ciceronis operibus. Hinc et aliunde conjicere est truncatos esse ac multum depravatos Ciceronis libros.

Sub unam eandemque tutelam. Mss. 6 rec., sub una eademque tutela.

Deorum profecto vitam homines viverent. Mss. 16 rec. et 5 edit. habent, deorum profecto vitam homines viverent. At ipsa phrasis est inter Ciceronis fragmenta lib. 1 de Legibus, deorum profecto vitam omnes viverent. Et Cic. Orat. 4 Verrin., n. 118: Tutorem vitam sese meo praesidio victuros esse arbitrantur. Caeterum homines in omnes, contra omnium Lactantianorum codicum fidem, mutare nolui. Et Lactantius noster alibi quoque dixit lib. 1, cap. 14: Agrestem vitam vivebant, lib. vii, cap. 24: Vivent homines tranquillissimam et copiosissimam vitam; et lib. de Ira Dei, cap. 7: Vitam pecudum sub humana specie vivet.

Interim. Mss. 5 rec. et vet. edit. Rom. iterum. Quia bona operentur. Sic lego cum antiquioribus mss. 5 Reg. pluribusque aliis, et 9 editis vet. In 3 scriptis rec. est, qui bona operentur; in 5 rec. et 7 vulgatis, quia bona operantur; in 2 excusis qui.

Tamen parcitur victis, etc. Augustinus in 1 cap. lib.

1, de Civ. Dei conqueritur civitatem Christi, quae Ecclesia est, exulare in hoc mundo, et affligi ab iis ipsis, quorum ars secundum poetam, et laus pecuniaris,

Parcere subjectis, et debellare superbos.
(Virgil. vi Aeneid., v. 853.)

D Et in altero cap. aliquot exemplis docet, nulla unquam bella fuisse gesta, ut victis victores parcerent.

Inter arma. Vide Cic. Orat. pro Marcello.

Lupi. Vide Virg. ii Aeneid., 356.

Dicamus? Ita omnes mss. et editi, praeter 1 Colbert. et 3 edit. quibus est dicemus?

Veritas. Terent. Andr. act. 1, scen. 1. Hoc ait Sosias libertus.

Divino spiritu instinctus. Mss. 8 rec. et edit. 4, instructus; caeteri instinctus.

Graves... putant. Plane geminus est locus lib. v, cap. 21: Persequuntur (sanctos et justos viros), quos sibi graves sentiunt... ut... auferant omnino de terra ne sint qui possint eorum nequitiam coercere.

Tanquam vita eorum coarguatur. Conf. ad rem, c. 6. Sulp. c. Sever. lib. ii, cap. 28: Semper inimica virtutis vitia sunt, et optimi quoque ab improbis quasi exprobrantes adspiciuntur. Seneca de Vita Beata, c. 19: Expedi vobis neminem videri bonum, quasi aliena virtus exprobratio delictorum vestrorum sit. Bun.

Quibus coram male vivere pudet. Ita omnes prope

Nec est magnopere mirandum, si adversus A humanitas! Et retorquent in homines justos convicia sibi congruentia.

Impios enim vocant, ipsi scilicet pii, et ab humano sanguine abhorrentes; cum si et actus suos considerent, et illorum quos tanquam impios damnant, jam intelligant, quam mendaces sint, et iis omnibus, quæ adversus bonos aut dicunt, aut faciunt, digniores. Non enim de nostro, sed ex illorum numero semper existunt, qui vias obsideant armati, maria prædentur; vel si palam grassari non licuit, venena clam temperent; qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur, aut maritos, ut adulteris nubant, qui natos ex se pueros aut strangulent, aut si nimium pii fuerint, exponant; qui libidines incestas, nec a filia, nec a sorore, nec a matre, nec a sacerdote contineant; qui adversus cives suos patriamque conjurent: qui nec culleum metuant; qui denique sacrilegia committant, et deorum, quos colunt, templa dispolient; et ut quæ levia sunt atque illis usitata dicamus, qui hære-

VARIORUM NOTÆ.

mss. et plerique editi. Et recte, per anastrophe; hoc est, coram quibus christianis pudet ethnicos male vivere. At mss. Oxon. et 11 vulgati, ediderunt quos coram male vivere pudet: quasi pronomen quos cum pudet jungi poscat. — Non infrequens nostro anastrophe. lib. vi, cap. 5: *Quis in versamur*. Ibid. cap. 17: *Quos contra disputant*. Sensus est, pudet ethnicos coram christianis male vivere: sensu eodem dixit supra: *Erubescant coram justis et bonis esse nequam*. Bux.

Ipsum Deum. Christum scilicet.

Populus in spe constitutus. Judaicus scilicet, de quo Actor. c. xxvi, v. 6: *In spe quæ ad patres nostros promissionis facta est a Deo*.

Iustos. Id est, Christianos.

Sua perfidia. Mss. 1 Regio-Put. et 8 rec. cum editis, *suapte*; Brun. *suadente*. Cæteri scripti, inter quos 1 Bonon. et 1 Reg. antiquissimi, ut in textu, *cæleste sacramentum deseruerint*; id est, Christi religionem.

Et honoribus mactant. Id est, augent, cumulant, apud Plautum et Ciceronem. 1 Colb. et Brun., *magnificant*. Francius forte lactant. At mactant, genuina Lactantii lectio. Sic infra, cap. 10, *infortunio mactant*.

Desperatos vocant, etc. Desperatus est *παράβολος*: ita vocati qui aliter confectores dicebantur, qui ad bestias pugnabant, et illis conficiendis operam suam locabant, quos inde *παράβολους desperatos* vocabant. Et ita olim Christiani indigitati, quod sibi non parcerent, atque animam libenter pro Deo suo ponerent. SALMASIUS.—Mallentque lacerari, quam fidem Christo datam violare.

Impios enim vocant. Christiani vulgari convitio ab ethnicis impii, infausti, athei, irreligiosi, profani et sacrilegi nuncupati, quia diis nil omnino tribuebant, nec pro imperatoribus sacrificabant, Tertull.: *Deos, inquit, non colitis, et pro imperatoribus sacrificia non impenditis*, etc. itaque sacrilegii et majestatis rei conveniuntur. Arnob. lib. iv: *Quoniam nos impios, irreligiosos vocatis*.

Adeo nec pudor ullus. Mss. 3 rec. et 6 vet. editi, *Adeo vero nec pudor ullus*.

Retorquent. Ms. Jun. et 5 excusi, *detorquent*; 2 Colb. et 1 Clarom. *torquent*.

Ipsi scilicet pii, et ab humano sanguine abhorrentes. Hæc per ironiam dicta. Mss. 14 et edit. Rom. 1470, *ipsi scilicet impii, male*; non enim cohæret cum et ab humano sanguine abhorrentes.

De nostro, sed ex illorum numero. Ita plurimi mss. inter quos sunt antiqui. In 12 rec. bis legitur *de*; bis ex in Brun.

Si nimium pii fuerint. Goth.: *Si minus pii fuerint*. At volebant magis pii videri, qui exponebant pueros, quam qui strangulabant. Alias facile erat corrigere, *si nimirum pii fuerint*. Variare enim has voces in mss. ostendi ad lib. i, cap. 10. Bux.

Exponant. Sic Tertull. Apol., capite 9: *Imprimis filios exponitis, suscipiendos ab aliqua matre extranea*. Arist. lib. vii, Politic., cap. 17. Secundum legem Atheniensibus libitum fuit interficere, vel exponere, quidquid natum nollent: quæ crudelitas etiam apud populum sapientissimum! Thebani contrarium lege caverant, ut si quis infantem exposuisset, morte plecteretur. Ælianus Variar. hist. lib. ii, cap. 7. Exponerentur vero sæpe infantes cum monumentis, quæ generali nomine Græcis *γροισματα*, Latinis crepundia dicuntur. Terent. Eonuch. Act. iv, Sc. 6:

Ubi tu cistellam? adfer cum monumentis.

Addebantur hæc crepundia, tanquam fortunæ viatica, ut, qui infantes inveniret, haberet unde aleret. Variæ hujusmodi monumentorum species recensentur apud Longum, lib. i *περὶ πνεύματων*. Ibi de fasciis, ensiculo, mitra, crepidibus aliisque id genus, loquitur. BETUL.

Sacerdote. Pro Vestali virgine, sic Æneid. i, 277, *Regina Sacerdos, pro Vestali*.

Nec culleum. Ita scribo cum antiquis, et cum mss. 1 Regio-Put., 4 al. Reg., 2 Colb., 1 Sorbon., Nav., Vict., Gal., Marm., 1 Clarom. edit., 2 vet. Rom., et Fasit. 1543. At 1 Colbert. et Brun. *nec ultum*; 1 Reg. rec., 4 Colbert., 1 Clarom. et 6 excusi, *nec culeum*; 1 Reg. antiq. 2 Colbert. in secunda manu, Jun., *nec euleum*. De hoc supplicii genere dixi ad c. 14, l. iii.

Atque illis usitata. Sic ferunt quamplurimi mss., inter quos duo sunt Regii antiquissimi, 1 Bonon. quoque qui addit *illis*. Sed Cane., Lips., Pal., Ultr., legunt *neque usitata*; alii rec. et totidem editi, *atque inusitata*. Secuti sumus lectionem a Thomasio allatam ex veteri codice Bononiensi desumptam; quam doctissimus editor hoc confirmat exemplo. Hæc, inquit, testamentorum suppositio ad hæreditates invadendas, apud Gentiles valde erat usitata: quo nomine M. Crassus, qui unus erat ex principibus Rom. Reipub. male audit. Quod cum in principe accideret, quid de aliis credendum est?

ditates capient, testamenta supponant, justos hæredes vel auferant, vel excludant; qui corpora sua libidinibus prostituunt; qui denique immemores, quid nati sint, cum feminis patientia certent; qui sanctissimam quoque corporis sui partem contra fas omne polluant et profanent; qui virilia sua ferro metant; et, quod est scelerosius, ut sint religionis antistites; qui ne vitæ quidem anxie parcoant, sed extinguendas publice animas suas vendant; si iudices sedeant, aut immeritos perdat mercede corrupti, aut noxios impune dimittant; qui cælum quoque ipsum veneficiis appetant, tanquam illorum malitiam terra non capiat. Hæc, inquam, et his plura scelera utique ab his fiunt, qui deos colunt.

Quis inter hæc tot ac tanta iustitiæ locus est? Et ego de multis collegi, non ut arguerem, sed ut ostenderem. Qui volent scire omnia, Senecæ libros in manum sumant, qui morum visitorumque publicorum et descriptor verissimus, et accusator acerrimus fuit. Sed et Lucilius tenebrosam istam vitam circumscripte breviterque depinxit his versibus:

Nunc vero a mane ad noctem, festo atque profesto
Totus item pariterque die, populusque, patresque
Jactare indufuro se omnes; decedere nusquam,
Uni se aequè eidem stodio omnes dedere et arti.
Verba dare ut hunc possint, pugnare dolose,
Blanditia certare, bonum simulare virum se,
Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

VARIORUM NOTÆ.

Cum feminis patientia certent. Contra eos qui in viros libidine eardeseunt.

Qui sanctissimam quoque corporis sui partem contra fas omnes polluant. Dum videlicet execrabilem in se furorē admittunt: qui nec capiti quidem pareat, ut ait lib. vi, c. 55, ita Isæus. Num de crimine intelligitur cum vir in seipso violat continentiam? — Sanctissimam... corporis... partem. Sc. caput. Vide Scriptores a me citatos ad l. vi, c. 23. Hic expressit Cicero non post reditum, c. 5, Qui ne a sanctissima quidem parte corporis potisset hominum impuram intemperantiam propulsare. Videsis Grævium h. l. p. 367. Bux.

Qui virilia sua ferro metant. Arnob. lib. v: Et non quotidie videamus eos, qui sibi demesserunt has partes.

Senecæ libros. Inter ea quæ ejus extant, lege alteram epistolam libri decimi sexti, ubi cum in alia scelera, tum vero maxime in iudices corruptos inveniuntur. Eadem videas in Tertulliani Apologetico, cap. 12.

In manum sumant. Cicero lib. iii, de Orat. cap. 4: Qui hæc in manus sumunt. Lib. ii, Tuscul. cap. 3: Epicurum... in manus sumit. Plinius lib. i, epist. 16: Quum ejus orationes in manus sumperis. Quintil. lib. x Inst. cap. 1, pag. 882: Quorum orationes in manus sumperimus. Bux.

Pariterque die. Ita Regio-Pal. alique. In 17 rec. et editis 5 est dies. 1 Reg. antiq. pariter quidem.

Indufuro. Mirum quam hic varient manuscripti. Lego Indufuro ex 1 Reg. antiquissimo, Pal. et Pen. et ipso Lælio, edito a Francisco Doussat, accedentibus mss. Cauc., 4 Reg., 5 Oxon., 3 Colbert., Jun., Ultr., Nav., Gal., Maria. Em., 2 Clarom., Brun., et 6 edit. quibus est indufuro, pro indufuro, per archaismum, ut legitur apud Lucretium, lib. iv. vers. 318; edit. Lambin. Inulgedi, vel endogredi pro ingredi. Dixerunt enim Antiqui indu et endo, pro in, et observat Lambinus ibidem, pag. 456 et 277. Apud eundem Lucretium indu manu, indu statim, pro in manu, in statu; lib. v, indu manus, pro in manus; et lib. vi, indu mari, pro in mari. 1 Bonon. antiq. et 4 alii rec. habent induforum, 2 Reg. induforus; 1 Reg. et 5

A Nostro autem populo quid horum potest obijci, ejus omnis religio est, sine scelere ac sine macula vivere? Cum igitur videant, et se, ac suos ea quæ diximus gerere, nostros autem nihil aliud operari, nisi æquum et bonum; poterant, si quid saperent, ex hoc intelligere, et illos qui bonum faciunt pios esse, et se impios, qui nefanda committunt: neque enim fieri potest, ut qui in omnibus vitæ suæ actibus non errant, in ipsa summa errent, hoc est in religione, quæ rerum omnium caput est. Impietas enim suscepta in eo, quod est summum, per cætera universa sequeretur. Eoque fieri non potest, ut ipsi, qui errant in omni vita, non et in religione fallantur: quoniam pietas in summo regulam tenens, tenorem suum servaret in cæteris. Ita fit ut in utraque parte, de conditione rerum quæ geruntur, qualis sit summa ipsa noscatur.

CAPUT X.

De falsa pietate, et de falsa et vera religione.

Operæ pretium est cognoscere illorum pietatem, ut ex his, quæ clementer ac pie faciunt, possit intelligi qualia sint quæ ab his contragura pietatis geruntur. Ac ne quem videar inclementer incesse, aliquam mihi personam poeticam sumam, quæ sit

vulgati indufuri; 1 Colbert. et Vict. videre foro, corrupte. Legitur etiam indufuro apud Ennium libro vii. Induforos eos existimat Betuleius, qui oia sua in foro terunt; sicut inferare apud Plautum idem est, ac aliquid in foro vulgare. Fere similia in Virgilio Induperator, pro imperator; et indugredi ac indupeditus apud Lucretium, pro ingredi et impeditus. Existimat tamen Thom. Spark. legendum esse endo forum, quia sic Lucret. lib. ii, habet:

Si fas endo plagas coelestes scandoro onquam;

atque endogredi apud eundem Lucretium, pro ingredi.

Blanditia certare. Ita cuncti fere mss. et edd. nec aliter legitur apud Lucilium. mss. rec. 1 Reg., Babil., et vulgati sex, blandiri, certare.

Nostro. Ita etiam Tertullianus.

Universa sequeretur. Sic omnes prope mss. et impressi. Regio-Pal. et excusi ferunt sequitur; 1 Bonon. antiq. quæreretur; 2 Reg. rec., 1 Colb., Cant. et 3 vet. edit. frequentatur. Nostra lectio multum arridebat Antonio Augustino, viro in litteris sagacissimo.

Eoque fieri. Ita restitui ex multis editis, cunctisque mss. præter 2 Reg. et 7 edit. qui habent æque; edit. Thomas. Atque; 1 Bonon. antiq. Atquin. Hæc emendatio est Antonii Augustini jamjam laudati, qui legebat, quod est summum, per cætera universa sequitur, eoque fieri non potest, etc. quæ lectio multum Thomasio aridebat. At Bueman habet. Atque fieri non potest, et in hanc vocem notam sequentem exhibet. — Frequenter ita Lactantius voce æque utitur, quod hinc inde libri, substituto eoque, corruerunt. Sic l. i, m. c. 17: Sapientis est male facere... Atque stulti est bene facere. Ibid., c. 27: Qui religionem non suscipiunt, terreni sunt, quia... est; qui animam pulant... interire, æque in terram spectant, quia, etc. Bux.

Non et in religione fallantur. Ex cunctis mss. et editis quamplurimis restitui particulam negantem, quæ abest a nonnullis editis. In 6 excusis est, non etiam.

Servaret in cæteris. Hæc lectio est quamplurimorum

vel maximum pietatis exemplum. Apud Maronem A
rex ille,

Quo justior alter
Nec pietate fuit, nec bello major et armis,
quæ nobis documenta justitiæ protulit?

Vinxerat et post terga manus, quos mitteret umbris
Inferias, cæso sparsurus sanguine flammæ.

Quid potest esse hac pietate clementius, quam mor-
tuis humanas victimas immolare, et ignem creore
hominum tanquam oleo pascere? sed fortasse hoc
non ipsius vitium fuerit, sed poetæ, qui

Insignem pietate virum

Insigni scelere fœdaverit. Ubi est igitur, o poeta,
pietas illa quam sæpissime laudas? Ecce pius
Æneas

Salmone creatos
Quattuor hic juvenes, totidem quos educat Ufens,
Viventes rapit, inferias quos immolet umbris,
Captivoque rogi peritundat sanguine flammæ.

Cur ergo dicebat eodem ipso tempore quo vinctos
homines ad immolationem mittebat,

Equidem et vivis concedere vellem;

cum quos vivos habebat in potestate, vice pecudum
juberet occidi? Sed hæc, ut dixi, culpa non illius
fuit, qui litteras fortasse non didicerat, sed tua, qui
cum æsses eruditus, ignorasti tamen quid esset pie-
tas, et illud ipsum, quod nefarie, quod detestabili-
ter fecit, pietatis esse officium credidisti. Videlicet
ob hoc unum pius vocatur, quia patrem dilexit. Quid
quod :

mss. et 7 editorum. Regio-Put. et 7 alii rec. et 5 edit.
servat et; ms. Jun. servant.

Rex ille. Æneas scilicet, Virgil. i Æneid. 514.

Vinxerat. Virgil. xi, v. 81.

Umbris. Umbræ sunt animæ defunctorum.

Inferias. Inferiæ sunt sacra mortuorum xxx et
xl. et anniversario die, cum aspersione super ta-
mulum. Vid. Virg. lib. v.

Cæso sanguine. Pro cæsorum sanguine; ut idem
Æneid. lib. x, v. 520, Captivo sanguine, pro sanguine
captivorum.

Sparsurus. Ex omnibus ferme mss. et 15 excusis;
melius quam sparsurus, ut est in 1 rec. Reg., Jun., 1
Colbert. et 6 vel. edit. In 3 scriptis rec. sparsurus,
mendose.

Clementius. Ironice. Ita mss. 1 Reg. antiquissimus,
2 Bonon., 4 al. Reg., 4 Colbert., 3 Lips., Boid. Col-
ton. Marin., 1 Clarom. edit. vet. Rom. 1474, et al. 7.
Et recte. Vide supra clementer, et inclementer, et in-
fra quæ sequuntur Ms. Jun. cum Francio inclemen-
tius; Regio-Put. et 15 rec. scripti ac 10 edit. demen-
tius. Hanc lectionem ultimam minus apte defendit
Gallæus; nec enim advertibat hic esse ironiam Lac-
tanti in Gentiles. Vide not. ad c. 36, de Mortibus
Persecutorum: Quid potest esse hac pietate clementius.—
Mss. Jun. inclementius, ante 10; Columbus ad c. 31,
libri de Mort. Pers. verum inclementius esse colligit:
Quid esse potest hac pietate inclementius? Quod de-
mentius, quam mortis... pascere, ut hoc vult: Nihil
inclementius, adeoque nihil Ænea, qui pius se factu-
vit, indignius (nam et clementia pietas dicitur, ut prius
est ostensum) quam credere et occidere crudeliter inno-
centios homines; nihil inclementius duci perito et pri-
deni, quam credere mortuos passim creore humano
Heummanus in addendis credit, Columbum ingeniose
ac feliciter ita emendasse. Bo

Bonus Æneas haud asperranda precantes

trucidavit; adjuratus enim per eundem patrem, et per

Spes surgentis Iuli,
nequaquam pepercit,

Furiis accensus et ira.

Quisquamne igitur hunc putet aliquid in se virtutis
habuisse, qui et furorē tanquam stipulo exarserit, et
manum patris, per quem rogabatur, oblitus, iram
irænnare nequiverit? Nullo igitur modo pius, qui non
tantum non repugnantes, sed etiam precantes inte-
renit.

Dicit hie aliquis: Quæ ergo, aut ubi, aut qualis
est pietas? Nimirum apud eos, qui bella nesciunt, qui
concordiam cum omnibus servant, qui amici sunt etiam
B inimicis, qui omnes homines pro fratribus diligunt; qui
cohibere iram sciunt, omnemque animi furorē tran-
quilla moderatione lenire. Quanta igitur caligo, quanta
tenebrarum et errorum nubes hominum pectora ob-
duxit; qui cum se maxime pios putant, tam maxime
sunt impii! Quanto enim religiosus terrenis istis si-
mulacris inserviat, tanto magis scelerati adversus
nomen veræ divinitatis existunt. Itaque pro merito
impietatis suæ gravioribus malis sæpe vexantur,
quorum causam quia nesciunt, fortassis culpa omnis
adscribitur: et locum invenit Epicuri philosophia,
nihil ad deos pertinere censentis; nec grātia eos
tangi, nec ira moveri, quia et contemptores eorum
sæpe videant beatos, et cultores sæpe miseros. Qued
C eo fit; quia cum religiosi videantur, et natura boni,

VARIORUM NOTÆ.

Qui insignem pietate virum insigni scelere fœdaverit.
Virgil. i Æneid. Hæc lectio est ex mss. Regio Put., 5
al. Reg., 6 Colb. Cant., 2 Clarom. et 6 edit. nisi quod
4 scripti totidemque impressi legunt fœdavit; ceteri
fœdaverit; 2 Reg. et 7 volgati, qui illum insignem.

Ecce pius Æneas. Sic restitui ex mss. et excusis,
præter 1 Bonon. antiq. et 5 edit., in quibus est,
Tum pius Æneas; minus apte ad Lactantii mentem.

Salmone. Hæc ex Æneid. lib. x, v. 517. Salmone,
quod in antiquo Latio oppidum fuit, ait Plinius.

Quattuor hic juvenes... quos immolet umbris. Tertul-
lianus: Olim, quoniam animas defunctorum humano
sanguine propitiari credidum erat, captivos vel servos in
eccequis immolabant.

Eodem ipso tempore. Idem ipse, passim apud Lac-
tantium.

Equidem. Virgil. Æneid. lib. xi, vers. 111.

Bonus. Per ironiam, ex Virg. l. ii.

Adjuratus enim per eundem patrem. Æneidos,
lib. x, v. 524:

Per patris manus et spes surgentis Iuli
Te precor, hanc animam serves.

CELL.

Et per spes surgentis Iuli. Ex Virgil. Æneid., x, v.
524. Vocem per restitui ex 5 mss. Reg. quorum duo
sunt antiquissimi. In 10 rec. et 6 impressis est, et apem.

Parlis. Virg., Æneid. l. xii, v. 546.

Et mandum parlis. Mss. 5 Colb. et 1 Clarom. nu-
mum; Eto. manibus.

Repugnantes. 1 Bonon. antiq. pugnautes; Jun. de-
precantes.

Dicit, etc. Eximia descriptio, qua docetur qui sint,
vel esse debeant christiani.

Finis. Item. legit. sunt; recte.

Nihil ad deos. De hoc in libro de Ira Dei, c. 4, et
supra, l. iii, c. 47.

Censentis Ms. 1 Bonon. antiq. consentantis.

nihil tale creduntur mereri, quale sæpe patiuntur. A nominis sui formet, quoniam religiosissimus est cultus, imitari.

Consolantur se tamen accusatione fortunæ; nec sentiunt quod si esset ulla, cultoribus suis nunquam noceret. Merito igitur huiusmodi pietatem poena consequitur, et offensa divinitas scelere hominum prave religiosorum gravi eos infortunio mactat; qui licet sanctis moribus vivant, in summa fide atque innocentia, tamen quia deos colunt, quorum ritus impios ac profanos Deus verus odio habet, a iustitia, et a nomine veræ pietatis alieni sunt.

Nec est difficile docere, cur deorum cultores boni et iusti esse non possint. Quomodo enim sanguine abstinebunt qui colunt cruentos deos, Martem atque Bellonam? quomodo aut parentibus parcent, qui expulsorem patris sui Jovem; aut natis ex se infantibus, qui Saturnum? quomodo pudicitiam tuebuntur, qui colunt deam nudam et adulteram, et quasi apud deos prostitutam? Quomodo se a rapinis et fraudibus abstinebunt, qui Mercurii furta noverunt, docentis non fraudis esse decipere, sed astutiæ? quomodo libidines coercerunt, qui Jovem, Herculem, Liberum, Apollinem, cæterosque venerantur quorum adulteria, et stupra in mares et foeminas, non tantum doctis nota sunt, sed exprimuntur etiam in theatris, atque cantantur, ut sint omnibus notiora? Possuntne inter hæc iusti esse homines, qui, etiamsi natura sint boni, ab ipsis tamen diis erudiantur ad injustitiam? Ad placandum enim Deum quem colas, iis rebus opus est, quibus illum gaudere ac delectari scias. Sic fit ut vitam colentium Deus pro qualitate

tus, imitari.

CAPUT XI.

De crudelitate gentium in christianos.

Is igitur hominibus, qui deorum suorum moribus congruunt, quia gravis est et acerba iustitia, eandem impietatem suam, qua in cæteris rebus utuntur, adversus justos violenter exercent. Nec immerito Marcus Tullius: «Eterim si nemo est, inquit, quin emori malit, quam converti in aliquam figuram bestię, quamvis hominis mentem sit habiturus; quanto est miserius in hominis figura animo esse efferato? Mihi quidem tanto videtur, quanto præstabilius est animus corpore.» Aspernantur itaque corpora belluarum, quibus sunt ipsi sæviores; sibi que adeo placent, quod homines nati sunt, quorum nihil, nisi lineamenta et summam figuram gerunt. Nam quis Caucasus, quæ India, quæ Hircania tam immanes, tam sanguinarias unquam bestias aluit? Quoniam ferarum omnium rabies usque ad ventris satietatem furit, fameque sedata, protinus conquiescit. Illa est vera bestia, cujus una jussione.

Funditur ater ubique cruor...

Crudelis ubique

Lactus, ubique pavor, et plurima mortis imago.

Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit; et non tantum artus hominum dissipat; sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres furit, ne quis extet sepulture lo-

VARIORUM NOTÆ.

Infortunio mactat. Ita et apud Plautum Amphytr., act. iv, scen. 2, et Curcul., act. iv, scen. 3; Terent. Phorm., v, 8, 29. Ita supra honore mactare, pro honore cumulare.

Summa fide. Hic tantum agitur de fide civili quæ, apud Ciceronem de Officiis, fundamentum est iustitiæ.

Martem, etc. Contra vanitates istas satis dictum est libris i et ii.

Saturnum. Ed. Sabiac. habet qui colunt Saturnum.

Prostitutam. Lips. 2, 3, Reimm., destitutam. At plures mss. editi vero omnes, prostitutam. Ipse de eadem Venere, l. i, c. 17: Quid loquar obscenitatem Veneris omnium libidinibus prostitutæ? Conf., l. iii, c. 22: Non adulteræ... sed prostitutæ. Bux.

Exprimuntur. Em. Exponuntur.—Exprimuntur. Ita, excepto Emman., omnes scripti et editi, et recte. Proprium in hac re verbum. Epit., c. 63: *Histrionum etiam impudici gestus... libidines quas saltando exprimunt, docent.* Non obscure exprimit Cyprianum, l. ii, ep. 2, ed. Erasm. f. 53, *exprimunt impudicam Venerem, adulterum Martem, etc.*

Erudiantur ad injustitiam. Sic res poscit, et omnes fere mss. et editi. Nonnulli scripti et vulgati, ad justitiam, sed male.

Religiosissimus est cultus, imitari. Augustinus: Summa religionis est imitari eum quem colas. Seneca, ep. xcv: Satis deos coluit, quisquis illum imitatus est.

Iis igitur hominibus, etc. 3 Reg., 2 Colib., Bodl., Cotton., 1 Clarom., ii igitur homines... quia gravem habent acerbamque justitiam

Bestiæ nominantur. Vide Ezechielis, c. xxxiv, 5, 8, 25, 28; Sophoniam, c. ii, 14 et 15; Exodi, c. xxvi, 6 et 22. Sic etiam Danielis, vii capite, per quatuor animalia, quatuor regna tyrannica describuntur.

Præclare itaque Marcus Tullius. Hic locus non extat, ait *Beutleius*, sed similem habes, lib. iii, Offic., c. 3. *Emori.* Apud Ciceronem, *mori*.

Figuram bestię. De simili, sed fabulosa hominum in bestias transformatione, vide Plinium, lib. viii, cap. 22.

Animo esse efferato. Ms. Mertonensis, *animum esse efferatum*.

Sæviores. Edit. 1476, *Brutiores*.

Quis Caucasus, etc. Respicit ad illud Didonis, *Æn.*, iv, v. 363:

Perfide, sed duris genuit te cautibus horrens
Caucasus, Hyrcanæque admorunt ubera tigres.

Caucaso immanitatem tribuunt, propter Promethei fabulam: ego malo propter multitudinem pantherarum, quibus eum Philostr. in vita Apollonii scribit esse refertum. India et Hircania tigride formidabiles sunt. Plin., l. viii, c. 18. De elephante, tigride et formica Indiæ, lege Arrianum, l. viii, qui est de rebus Indicis. Taceo Heliodorum in sua Thægenis et Charicleæ fabula. *Beutl.*

Illam est vera bestia. Quantum conjecturis locus est dandus, intelligit Diocletianum, cujus edicta et persecutio describuntur ab Eusebio in Ecclesiastica hist., l. viii, et de Nicomedia præsertim truculentia, c. 5 et 6 ejusdem libri, et de Mortib. persecut.

Jussione. Sic et infra *satellites impiæ jussionis*. Quæ vox non est admodum latina.

Funditur, etc. Virgilius *Æneid.*, l. iv, v. 646, et l. ii, v. 568.

In cineres furit. Ex hoc loco illustratur liber de Mort. pers., c. 21, extr. qui facit, ut de Galerio non minus explicem, quam de Diocletiano, ad quem Beutleius retulerat. Conf. Euseb. Hist. eccles., l. viii,

eus; quasi vero id affectent, qui Deum confitentur, ut A verint, ut ad effectum propositi sui pervenirent.

Quanam illa feritas, quæ rabies, quæ insania est, lucem vivis, terram mortuis denegasse? Dico igitur nihil esse miserius iis hominibus, quos ministros furoris alieni, quos satellites impiæ jussionis necessitas aut invenit, aut fecit. Non enim honor ille, aut provectio dignitatis fuit, sed hominis damnatio ad carnificinam, Dei vero ad poenam sempiternam. Quæ autem per totum orbem singuli gesserint, enarrare impossibile est. Quis enim voluminum numerus capiet tam infinita, tam variâ genera crudelitatis? Accepta enim potestate, pro suis moribus quisque sævit. Alii præ nimia timiditate plus ausi sunt, quam jubebatur: alii suo proprio adversus justos odio; B quidam naturali mentis feritate; nonnulli ut placerent, et hoc officio viam sibi ad altiora munirent. Aliqui ad occidendum præcipientes extiterunt, sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit. Sed hic quanto sævior, tanto clementior invenitur. Illud vero pessimum genus est, cui clementiæ species falsa blanditur: ille gravior, ille sævior est carnifex, qui neminem statuit occidere. Itaque dici non potest, hujusmodi iudices quanta et quam gravia tormentorum genera excogita-

VARIORUM NOTÆ.

c. 5 et 6. Ita sub Juliano narratur in Ammian. Marcellin., l. xxii, c. 11: *Iisdem... subdito igne crematis, cineres projecit (multitudo) in mare, id metuens, ut clamabat, ne collectis suprenis, ædes illis exstruerentur, ut reliquis, qui deviare a religione compulsi periculere cruciabiles penas, adusque gloriosam mortem intempera- fide progressi, et nunc martyres appellantur.* BUN.

Sepulturæ locus. Intelligit haud dubie Dorotheum, Petrum et Gorgonium, qui cum aulici essent, eorum tamen corpora misere excarnificata, terræ mandata sunt, mox jussu tyranni effossa et in mare projecta: de quibus Eusebius.

Terram mortuis. Vide S. Augustinum, de Civit. Dei, l. i, c. 12.

Provectio. Requiro adhuc majorem hujus vocis apud veteres auctoritatem: a Kresbio de Stylo Lact., et a Walchio in Diatriba non est notata. Provehere ad dignitatem est Plinii in Epistolis. BUN.

Genera crudelitatis. Hæc vide in Actis martyrum, quæ collegit vir æque doctissimus ac piissimus, Theodoricus Ruynart e congregatione S. Mauri Benedictinus.

Quisque sæviti. Sic ex mss. antiquissimis 1 Bon., Cauc., Betul., 2 Colb. et ed. Cellar. Suavius fuit, quam sæviti 3 Regiorum, Marm. totidemque editorum. Scripti 12 rec. habent sævit; 5 rec., quique sæviant.

Præ nimia timiditate. Ita mss. 8 Reg. inter quos sunt duo antiquissimi, Cauc., 5 Colb. alique, cum editis 13, quod est ministris et servis convenientius, ne minus fecisse, quam jussi erant, viderentur. Scripti 5, *timiditate*. Nemo enim crudelior quam timidus homo, cum viribus superiorem se putat. Idem fere est, l. de Mortib. Persecut., c. 11: *Quidam proprio adversus christianos odio tollendas esse censuerunt, et qui aliter sentiebant, intellecta imperatoris voluntate, vel timentes, vel gratificari volentes, in eandem sententiam congruerunt*

Quam jubebatur. Duo rec. manu exarati codices, jubebatur; 7 rec. et totidem editi, jubebantur; 5 rec., *debantur*, mendose

Hæc autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari possint, nullum se innocentium peremisse (nam et ipse audivi aliquos gloriantes, quod administratio sua in hac parte fuerit incruenta), sed et invidiæ causæ ne aut ipsi vincantur, aut illi virtutis suæ gloriam consequantur. Itaque in excogitandis poenarum generibus, nihil aliud quam victoriam cogitant. Sciunt enim certamen esse illud, et pugnam. Vidi ego in Bythynia præsidem gaudio mirabiliter elatum, tamquam barbarorum gentem aliquam subegisset; quod unus, qui per biennium magna virtute restiterat, postremo cedere visus esset. Contendunt igitur ut vincant, et exquisitos dolores corporibus immittunt, et nihil aliud devitant, quam ut ne torti moriantur. Quasi vero more tantummodo beatos faciat, ac non etiam tormenta, quæ quanto fuerint graviora, tanto majorem virtutis gloriam pariant. Illi autem pertinaci stultitia jubent, curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renoveantur, et reparetur novus sanguis ad poenam. Quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri potest? non curassent tam sollicitè, quos amarent. Hæc est deorum disciplina. Ad hæc opera cultores suos erudiunt; hæc sacra desiderant. Cum etiam sceleratissimi homicidæ contra pios jura impia condiderent. Nam et constitutiones sacrilegæ, et dis-

Aliqui. Hanc vocem delet Heum.

C In Phrygia. Historiam vide apud Eusebium, Hist. eccl., l. vii, c. 11.

Cum ipso pariter conventiculo. Historia extat apud Euseb. Cæterum prisci christiani non habebant templâ, sed conventicula, ædes, etc. abhorrebant enim a templi nomine, quo utebantur gentiles.

Tanto clementior. Mss 11 rec. cum edit. Rom. 1468, *dementior*, male. Cæteri, inter quos sunt antiquissimi, habent *clementior*. Brevitatem enim supplicii, combustionis scilicet, clementiam vocat respectu lentæ et protractioris necis.

In excogitandis poenarum generibus. Cyprianus contra Demetrianum: *Admovere laniandis corporibus longa tormenta, multiplicas lacerandis visceribus numerosa supplicia, nec feritas ac immanitas tua usitatis potest contenta esse tormentis: excogitat novas penas ingeniosa crudelitas.* Conf. Lact., l. vi, c. 17; epit., c. 54; Senec., l. 1; Clem., c. 25 (Sævitia): *Nova supplicia con- quirit ingenium advocat, instrumenta excogitat, per quæ varietur atque extendatur dolor.* etc. BUN.

D Victoriam cogitant. Ita cum edit. vet. Rom. omnes mss. præter 1 Reg. rec., in quo, sicut et in cæteris editis, est *excogitant*.

Visus esset. Codices 5 rec. manu exarati et 9 typis excusi, *visus* est.

Nihil aliud devitant. Sic mss. 2 antiquissimi, 1 Reg. et Cauc., 2 alii Reg. multique alii et 8 editi Scripti 14 rec. et 5 excusi, *aliud evitant*, 1 Bonon. et 1 Reg. antiquiss. *aliud vitant*.

Torti moriantur. In ipso supplicio.

Tormenta quanto fuerint. Ita rescriptum ex Lips. secundo, Reimm., Kost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 95. 97. Parrh., Paris., Jun., Ald., Crai., Gyron., Tornes., Beau. Essai., Gryph. pro recensitorum Thomasi Isæti, Thys., Gall. Spark., Cell. Wachen.: *Tormenta quæ quanto pariam: Si voluissent post tormento subaudire beatos faciant, debuissent pariam edere, non pariam.* Ron.

Constitutiones. Quæ scilicet ab Eusebio recitantur

putationes jurisperitorum leguntur injustae. Domitius, de officio proconsulis libro septimo, rescripta principum nefaria collegit, ut doceret, quibus poenis alicui oporteret eos qui se cultores Dei confiterentur.

CAPUT XII.

De vera virtute ; atque de existimatione boni aut mali civis.

Quid iis facias, qui ius vocant carnificinas veterum tyrannorum adversus innocentes rabide savientium? Et cum sint injustitiae crudelitatisque doctores, justos se esse tamen ac prudentes videri volunt, caeci et habetes, et rerum et veritatis ignari. Adeone vobis, o perditae mentes, invisa iustitia est, ut eam summis sceleribus adaequetis? Adeone apud vos perit innocentia, ut ne morte quidem simplici dignam iudicetis? Sed supra omnia facinora habeatur, nullum facinus admittere, pectusque purum ab omni sceleris contagione praestare. Et quoniam communiter cum deorum cultoribus loquimur, liceat per vos benefacere vobiscum. Haec est enim lex nostra, hoc opus, haec religio. Si vobis sapientes videmur, imitamini: si stulti, contemnite, aut etiam ridete, si libet: nobis enim stultitia nostra prodest. Quid laceratis? quid affligitis? non invidemus sapientiae vestrae. Hanc stultitiam malumus: hanc amplectimur. Hoc nobis credimus expedire, ut vos diligamus, et in vos ipsos, qui odistis, omnia conferamus.

Est apud Ciceronem non abhorrens a vero locus in ea disputatione, quae habetur a Furio contra iustitiam. Quæro, inquit, si duo sint, quorum alter optimus vir, æquissimus, summa iustitia, singulari iude;

A alter insignis scelere et audacia: et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum, sceleratum, facinorosum, nefarium putet, contra autem, qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate, ac fide; proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, exterminetur, egeat postremo, iure etiam optimo omnibus miserimus esse videatur; contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur; omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes denique copiae conferantur; vir denique optimus omnium existimatione, et dignissimus omni fortuna iudicetur: quis tandem erit tam demens, qui dubitet utrum se esse malit. Profecto quasi divinaret, quæ nobis mala, et quomodo eventura essent propter iustitiam, hoc posuit exemplum. Hæc enim populus nostræ patitur omnia, errantium pravitate. Ecce in eo est errore civitas, vel potius orbis ipse totus, ut bonos et justos viros, tamquam malos et impios, persequatur, excruciet, damnet, occidat. Nam quod ait, neminem esse tam dementem, qui dubitet utrum se esse malit, ille quidem, ut is qui contra iustitiam disserebat, hoc sensit, malle sapientem malum esse cum bona existimatione, quam bonum cum mala.

A nobis autem absit hæc amentia, ut falsum vero anteponamus. An boni nostri qualitas ex populi potius pendebit erroribus, quam ex conscientia nostra, et iudicio Dei? Aut aliqua nos illiciet umquam felicitas, ut non potius veram bonitatem cum omni malo, quam falsam cum omni prosperitate malimus? Sua sibi habeant regna reges, suas divitias divites (ut lo-

VARIORUM NOTÆ.

Domitius. Ulpianus scilicet, Adriani imperatoris Scribiniorum magister, secundo vixit seculo, atque Tyrinus erat. Hujus de principum rescriptis erant olim libri decem: sed quorum nihil hodie superest, nisi fragmenta, in tituli de Officio proconsulis

Libro septimo. Ita mss. 1 Bon. antiq., 1 Reg. antiq. et alii 23 cum excusis 12. Et hanc lectionem probant Cujacius libro x. Observat., c. 54, et Thomasius in notis. In editis quinque est *libris septem*: in Regio-Put., Cauc., 1 Clarom., 1. vii quod Bitariam legi potest.

Rescripta principum nefaria. Ex omnibus mss. et editis ferme reposui vocem *principum*, quæ nonnullis vulgatis deest. In 1 Reg. antiquissimo legitur *scripta principum nefaria*. In quibusdam editis deest *principum*.

Quid iis facias. Ita passim Lactantius

Prudentes. Pungit hic Lactant. iuriconsultos, qui olim prudentes vocabantur. *Iustos se esse tamen...* videri volunt. Goth. esse non habet. Rost., Ven., utraque 1478, 1513, Paris., Crat., Gymn., *justos esse se tamen.* Reimm. et reliqui, *justos se esse...* volunt. De hoc archaismo Conf. not. ad l. v, c. 20, et ad i. de Mort. Persec., c. 14. Bun.

Sceleris contagione. Mss. 2 Reg. et 5 Oxon., *cogitatione.*

Communiter cum... loquimur. Mihi non incommode videtur hic valere in genere, in universum; non cum his illisve tantum: ita maneret antiqua elegantia. Ita anctor Epitaphii Maximiano et Constantino dicti, c. 3, *Communiter dicere*, et c. 13. *separatim loqui* opponit Bun.

Licet per vos benefacere vobiscum. Ita cum 2 antiquissimis Reg. multisque aliis manuscriptis editi duodecim Scripti 3 rec. et vulgati 4, *per vos benefacere vobiscum*, mss. 5 et edd. Rom. 1470, *per nos benefacere vobiscum*; quinque manu exarati et edit. Basil. 1532, *per nos benefacere vobiscum*.

Nobis enim stultitia nostra prodest. Mss. 6 Reg., 2 Colbert., Brun., *vobis.* etc. Utraque lectio, habet sensum suum. Prior lectio nobis melior videtur. Vid. seq.

Qui odistis. Cum Francio libenter legerem, qui nos odistis.

Quæ habetur a Furio contra iustitiam. Vide S. Augustinum, l. ii de Civit. Dei c. 21. Locus ille ex D Cicerone, lib. iii de Republica depromptus est. Ille Lactantius eximie refellit paradoxon L. Furii Philonis oratoris, qui optabat magis sapiens et probus videri, cum foret malus, quam malus existimari, cum foret bonus. Cæterum personas, quæ in libris de Republica loquebantur, recenset Cic., l. iv Epist. ad Atticum, ep. xv.

Alter insignis scelere et audacia. Ita cum 3 vet. edit. Rom. et Cellar. Mss. novem: quod melius respondet præcedentibus, quam *insigni scelere*, 15 manuscriptorum et 16 impressorum.

Existimet. Sic omnes prope mss. inter quos sunt antiquissimi et vet. edit. ac Cellar. et Walch. Ms. Lips. existimat; 1 Reg. rec. et Brun., *existimet*; 1 Reg. rec. et sex edit. *existimetur*.

Omnibus miserimus esse videntur. 2 Colh. et Em., *omnium*.

Eventura essent. 1 Reg. rec. et 13 editi *ventura*. *Sua sibi habeant regna reges, suas divitias divites*, etc.

quitur Plautus). suam vero prudentiam prudentes : A dem tam excors tamque cæcus, qui non videat in utra sit parte sapientia? Sed illi malitia et furore cæcantur, ne vileant; stultosque arbitrantur esse, qui cum habeant in sua potestate supplicia vitare, cruciari tamen et emori malunt; cum possint ex eo ipso pervidere non esse stultitiam, in quam tanta hominum millia per orbem totum una et pari mente consentiant. Si enim fœminæ sexus infirmitate labuntur (nam interdum isti muliebrem aut anilem superstitionem vocant), viri certe sapiunt. Si pueri, si adolescentes improvidi sunt per ætatem, maturi certe ac senes habent stabile iudicium. Si una civitas desipit, cæteræ utique innumerabiles stultæ esse non possunt. Si una provincia, una natio prudentia caret, cæteras omnes habere intelligentiam recti necesse est. Cum vero ab ortu solis usque ad occasum lex divina suscepta sit, et omnis sexus, omnis ætas et gens, et regio unis ac paribus animis Deo serviant, eadem sit ubique patientia, idem contemptus mortis; intelligere

CAPUT XIII.

De Christianorum incrementis et suppliciis.

Cum autem noster numerus semper de deorum cultoribus augeatur, nunquam vero, ne in ipsa quidem persecutione minuatur (quoniam peccare homines, et inquinari sacrificio possunt, averti autem non possunt a Deo; valet enim vi sua veritas); quis est tan-

VARIORUM NOTÆ.

Plautus in Curcullione, act. 1, scen. 11, v. 22. Sic et Paulinus episcopus Nolanus, epist. 1, novæ editionis J. B. le Brun (alias 6), n. 7: *Fruuntur interim voluptatibus, dignitatibus, opibus suis; nobis inopiam nostram, ut putant, et stultitiam nostram relinquunt.*

Persequuntur. Ita mss. 10 Reg., 4 Colbert. aliique quamplurimi. At mss. Bonon., Tax., 1 Colb., 2 Clarom. et edit. Fasit., prosequuntur.

Cum diis suis cariosis. Id est, qui carie et putredine dilabuntur. Sic Arnobius, l. vi, ait *signa deorum carie relaxari*. Hanc lectionem ut meliorem elegi, quam habent cum edit. Ald. 1535 Ms. 1 Reg. 900 annor. aliique recentior. In duobus item aliis utriusque ætatis desideratur illa vox Nostram lectionem approbant Isæus et Francius; eique favent edit. Gymnic. Tornes., Soubbron., Betul., Fasit., 2 Paris. in quibus est *cariosis*, 2 Colb., Marm., Cant., variis Accedunt 2 Reg. rec., 4 Colb., Em., 1 Clarom., qui legunt *variosis*; 2 Bonon. 2 Reg., 2 Colb. et excusi 4 habent *variosis*; Jun *variosis*, 1 Sorbon. *variosos*; sic dictos, ut volunt, quod naribus odores imbibant; 2 Reg., Tornes., 5 Oxon. ed. Rom. 1470, *varicosis*. Ultr. *variosis*, 1 Colb. et 1 Brun. *variosis*; 1 Reg., Vict., Catian., Nav., alter Brun. *ventosis*; 1 Colb. *viciosis*. Editio Colonienſis anni 1544 legit ex mss.: *Cum diis suis (quos narivosos appellant, quod odoribus thuris colantur) narivosos relinquuntur.* Hæc interpretatio, in textum irrepsit. Ad marginem legitur *varicosis et cariosis*: rectius leges *diis cariosis*, id est, qui a vermicibus et lineis, vel corroduuntur, vel corrosi sunt: ita apud Columellam terra *cariosa*. Caries enim est infestatio vermium. — Mirum in modum hic locus in libris variatur. Jo. Clerici ex Art. Cris., part. iii. sect. 1, c. 8, n. 9; conjecturam *araneosis* receperat Cellarius. Certe Tertullianus in Apologetico, c. 12, dixit, christianos laudem mereri, si statuas et imagines frigidas mortuorum suorum simillimas non adorent, *quæ milia, mures, et araneæ intelligant* Arnob., lib. vi. p. 202: *Non (id est, nomine videtis) in ore simulacri ab araneis ordiri retia atque insidiosos casses?* etc Minuc., c. 24: *Araneæ faciem ejus (idoli) intexunt, et de ipso capite sua fila suspendunt* Nihilominus cum Isæo Galt. Spark., Heumanno præstat *cariosis*; nam non tantum *hæc*, quod Cellarius hic putavit, sed et alius tribuit *caries*. Hinc Phædr., l. v, fab. x. v. 5. de cane scripsit, *cariosis dentibus*. Immo Arnobius, l. vi. p. 202 (deorum) *signa, putredinis modo cane relaxare*; et hoc amplius Prudentius, lib. 1, contra Symmach., v. 435-434: *Non patitur ac cariosorum venereris mon-*

stra deorum. Sed *sagax*, ut inquit Plautus, *nasum habeat necesse est, qui verum hic scripturam odorari voluerit.* Bon.

Quid metuunt. Mss. 10 recent. et 9 impressi, *quid metuunt.*

De deorum cultoribus augeatur. Deest de in 9 editis. Istud caput est conferendum cum Apologetico Tertulliani sub finem. Præpositionem de habent sex veteres editiones decimæ quinti sæculi.

Nunquam vero, etc. Fides christiana persecutione non modo non exinguitur, sed magis etiam magisque propagatur. Nam omnino sic divinitus comparatum est, ut ager ille Evangelicus piorum et innocentium cruore tanto magis pinguescat quanto largius funditur. Justus siquidem ut palma florebit. Vide Tertull. sub finem Apologet.

Tandem tam excors. Sic lego cum mss. 2 vetustissimis Reg. et 7 aliis. In 5 recent. pro *tandem*, legitur *tamen*; in 1 Bonon. antiq., 2 Lips., edit. Romana 1474, et aliis vulgaris, *tam demens* quod quis non videt ex *tandem* factum esse? A 4 Reg. recent., 4 Colbert. et 8 veterib. editis utrumque abest. In uno Colbert. est *recors*. — *Quis est tandem excors, tamque cæcus.* Forte plenius ita legendum: *Quis est tandem tam demens, tam excors tamque cæcus?* Cap. 12. infra, *quis tandem erit tam demens?* BENEMAN.

Quum habeant in potestate supplicia... vitare. Reimmo, et editi omnes: *quum habeant in sua potestate supplicia vitare.* Negare tamen non possum Lactantium in hac phrasi non soterere pronomen addere. Cap. 10: *Quos vires habebat in potestate*: cap. 18: *Non habet in potestate ut.* Conf. de Ira, c. 21 Minucius talgen., c. 37 *Quum dimitti haberent in sua potestate*, addito pronomine; et Seneca, ep. 9 *In sua potestate habet, quam cito reparet* Ut utrumque sit rectum. BENEMAN.

Desipit. Ita restitui ex mss. pene omnibus ac 7 veteribus editis, quod postulat verbum *coret* infra positum. Mss. 5 totidemque excusi habent *desipuerit*.

Utique innumerabiles. Mss. Reg. Pat. cetera quoque; Francius, *ut quæ*

Prudentia caret. Ita quamplurimi mss. inter quos sunt tres antiquissimi 1 Reg., 1 Bonon. Cane. In Regio Pat. aliisque 7 et in impressis legitur *providentia*.

Unis ac paribus animis. Sic restitui ex 6 veteribus editis, et omnibus mss. præter 1 Reg. recent., 1 Colb. a primis manu, et 12 editis, quibus est *animis*. Sed et supra Lactantius legit, *una et pari mente*. Unis autem in plurali numero est vox Ciceroniana; *anas*, inquit

debuerant aliquid in ea re esse rationis, quod non sine causa usque ad mortem defendatur; aliquid fundamenti ac soliditatis, quod eam religionem non tantum injuriis ac vexatione non solvat, sed augeat semper, et faciat firmiorem. Nam et in hoc quoque malitia illorum convincitur, qui evertisse se funditus religionem Dei opinantur, si homines inquinaverint; cum et Deo satisfacere liceat, et nullus sit tam malus Dei cultor, quin data facultate, ad placandum Deum revertatur; et quidem devotione majori. Peccati enim conscientia et metus poenae religiosiorem facit; et semper multo firmior est fides quam reponit poenitentia.

Si ergo ipsi, cum deos sibi arbitrantur iratos, tamen donis, et sacrificiis, et odoribus placari eos credunt: quid est tandem, cur Deum nostrum tam imitem, tam implacabilem putent, ut videatur is jam christianus esse non posse, qui diis eorum coactus invitusque libaverit? nisi forte contaminatos semel putant animum translaturus, ut sua sponte jam facere

VARIORUM NOTÆ.

in pluribus epistolis, *a te accepi litteras*. Item apud Arnobium, lib. vii adversus Gentes, *cum deorum sint sententiæ dispares substantiæque non unæ*. Hæc ad grammaticos.

Quin data facultate, ad placandum Deum revertatur. Sic restitui ex omnibus prope mss. et 5 vet. excusis. In 1 Reg. rec. et 9 editis rec. *qui... non*. Mss. Cauc. et 1 Lips., *ad placidum Deum*.

Devotione majori. Fit aliquando ut lapsi, qui ad saniores vitam revertuntur *majori devotione*, quam antea Deum diligant; non vero *majori* semper devotione, quam ii qui nusquam lapsi sunt. Nec igitur poenitentium fides firmior est quam fides eorum qui eam religiose servaverunt. In hanc ergo Lactantii opinionem recte animadvertet theologus quisque catholicus.

Multo firmior... Catholice contra Donatistas, poenitentiam lapsis denegantes.

Quid est tandem, cur. Ita scribo cum mss. 2 Bonon. septemque aliis ac edit. Rom. 1474, et Cellar. Mss. 7 Reg., inter quos sunt duo antiquissimi, et 1 Colb. habent, *tamen cur*; inepte, cum mox *tamen* præcesse-rit. 3 Colbert., 1 Clarom., et 14 impressi, *quid est tandem quod*. — Lib. i, c. 17: *Erat plane, cur*. Ibid., c. 18: *Est vero, cur*. Conf. lib. ii, cap. 6; l. iii, cap. 17; Heins. ad Ovid., Metam. ii, v. 518: *Est vero, cur*. Propius vero nostro loco, l. ii, c. 8: *Quid est, cur*; l. vi, c. 11: *Quid causæ est, cur*; ibid., c. 9: *Quid tandem habet, cur*. Denique plane ut hic de Opif. c. 1: *Quid est tandem, cur nobis invidiosum putet*. BUNEMAN.

Libaverit. Mss. 2 Reg., 1 Clarom., Ban., *libavit*. Francius, forte LITAVÉRIT.

Nisi forte contaminatos semel putant animum translaturus. Legitur vero apud Buneman: *Nisi forte contaminatos semel animos ita putant posse transferri*; et ille in hanc lectionem notam sequentem exhibet. — Ita scribo ex Lips. 2, 3, Reimm., ubi Torn. 1587, 1615 et Gen. 1656, quam Walch. expressit: *Nisi si forte contaminatos semel animos ita putant posse transferri*; altera 1478: *Nisi forte contaminatos semel putent animos translaturus*. At Rost., Ven. 1495, 97, Parrh., Paris., Junt., Fasit., Gryph., Thomas., Isaacus, Thys., Gall., Spark., Cantab., Cell.: *contaminatos semel putant animum translaturus*. At rectius in plurali Ald. Grac., Gymn., Torn. 1548, et Betuleius: *Contaminatos semel putant animos translaturus*. Ita noster, lib. iv, cap. 10: *Judei ad profanos Aegyptiorum ritus animos transtulerunt*. Ipsa phrasis, *transferre animum*,

A incipiant quod per tormenta fecerunt. Quis id officium libens obeat, quod ab injuria coepit? Quis cum videat laterum suorum cicatrices, non magis oderit deos, propter quos æterna poenarum insignia, et impressas visceribus suis notas gestet? Ita fit ut, data divinitus pace, et qui fuerint aversi, redeant, et alius propter miraculum virtutis novus populus accedat. Nam cum videat vulgus dilacerari homines variis tormentorum generibus, et inter fatigatos carnifices invictam tenere patientiam, existimant, id quod res est, nec consensum tam multorum, nec perseverantiam morientium vanam esse, nec ipsam patientiam sine Deo cruciatui tantos posse superare. Latrones et robusti corporis viri ejusmodi lacerationes perferre nequeunt: exclamant, et gemitus edunt; vincuntur enim dolore, quia deest illis inspirata patientia. Nostri autem (ut de viris taceam) pueri, et mulierculæ, tortores suos taciti vincunt; et exprimere illis gemitum nec ignis potest. Eant Romani, et Mutio glorientur, aut Regulo: quorum alter necandum

est elegans. Cicero, l. iii Fam., ep. 15 fin.: *Me... ab angoribus abducam, transferamque animum ad ea*. BUNEMAN.

Obeat. Scripti 6 et edit. 5, *subeat*; Cauc., *abeat*.

Æterna poenarum insignia. Ita omnes edd. et mss. præter Goth., 5 Lips. et 3 ed. in quibus est *externa*. Versio Gallica, *les enseignes perpétuelles*. *Æterna*, id est, *perpetua*.

Pace. Id est, restituta tranquillitate Ecclesiæ, ut c. 21: *Quandiu pax est in populo Dei*. Conf. de Mort. persec., c. 1, c. 3, c. 52. BUNEMAN.

Et qui fuerint aversi, redeant. Sic emendavi ex mss. 1 Colbert., 2 Brun. et edit. Tornes., Soubron. et Betul. Recte, ut opinor: siquidem Lactantius supra dixit, *averti a Deo*; et infra, cap. 20, *si animus sacrificantis aversus est*. Cæteri mss. et impressi legunt *universi*.

Novus populus. Cyprian. Exhort. Mart. xi: *Quod si tantus ostenditur et probatur Christianorum martyrum populus, nemo difficile vel arduum putet esse martyrem fieri, quando videt martyrum populum non posse numerari*. BUNEMAN.

Quam videat vulgus. Tertull., l. i ad Nationes, c. 1 et ad Scapulam extr.: *Nec tamen deficit hæc secta, quam tunc magis edificari scias, quam cædi videtur; quisque enim tantam tolerantiam spectans, ut aliquo scrupulo percussus et inquirere accenditur, quid sit in causa, et ubi cognoverit veritatem, et ipse statim sequitur*. Huc pertinet ex Lact. lib. v, cap. 22. BUNEMAN.

Variis tormentorum generibus. Vide l. de Mort. Pers., c. 18. Ea describunt Sagittarius et Gallonius de Cruciatibus martyrum; et sparsim Kortholt. in aureo libro de Persecutionibus Ecclesiæ primævæ. BUNEMAN.

Posse. Mss. 1 Bon. addit sponte sua.

Inspirata patientia. Mss. 8 rec. *inspiratio patientiæ*; 1 Clarom. *desperatio patientiæ*, corrupte, 1 Colb. *inspiratio sapientiæ*, mendose, pro *patientiæ*. Legitur quoque apud Arnobium, lib. vii.

Et mulierculæ. Hæc et sequentia desumpta sunt ex Minucio Felice. Vide Clementem Alexandrin. Stromat. lib. iv. Vide Arnob., lib. vii et Acta vera et sincera martyrum.

Eant Romani, etc. Male tamen hic interpretatur Lactantius duo patientiæ ac fortitudinis Romanæ exempla. Regulus ad Carthaginenses etiam cum tormentorum ac vitæ periculo rediit, ut fidem datam servaret, maluitque patientia cruciatui superare, quam sibi mortem consciscere. Mutius vero non minorem testatus est patientiam ac fortitudinem in supplicio

se hostibus tradidit, quod captivum puduit vivere; alter ab hostibus deprehensus, cum videret se mortem vitare non posse, manum foco iniecit, ut pro facinore suo satisfaceret hosti, quem voluit occidere, eaque poena veniam, quam non meruerat, accepit. Ecce sexus infirmus, et fragilis aetas dilacerari se toto corpore urique perpetitur, non necessitate, quia licet vitare, si vellent, sed voluntate, quia confidunt Deo.

CAPUT XIV.

De Christianorum fortitudine.

Sed hæc est vera virtus, quam philosophi quoque gloriabundi, non re, sed verbis inanibus jactant, disserentes nihil esse tam congruens viri sapientis gravitati atque constantiæ, quam nullis tortoribus de sententia et proposito posse depelli; sed tanti esse cruciari et mori, ne fidem prodant, ne ab officio discedant, ne metu mortis aut dolore acerbo subactus, aliquid faciat injustum. Nisi forte delirare illis videtur Flaccus in Lyricis, cum dicit :

Justum, et tenacem propositi virum,
Non civium ardor prava jubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida.

Quo nihil verius dici potest, si hoc ad eos referatur,

VARIORUM NOTÆ.

libens suscipiendo, ob Porsennam a se per errorem non trucidatum. De his vide S. August. de Civit. Dei, lib. 1, cap. 15 et 24, et lib. iv, cap. 20.—*Eant Romani... glorientur.* Imitatur Cyprianus, l. ii, ep. 4, ed. Erasm., ed. Oxon. ep. 37, p. 73 : *Eant nunc magistratus, et consules sive proconsules annuæ dignitatis insignibus et duodecim fascibus glorientur : Ecce. BUNEMAN.*

Accepit. Heumann. legit *acciperet.*—*Accepit.* Clare et hic sequitur Minucium, c. 37 seqq. : *Vos ipsi calamitosos viros fertis ad cælum, Mutium Scævola, qui quum errasset in regem, periisset in hostibus, nisi dexteram perdidisset. BUNEMAN.*

Sexus infirmus. Hæc est lectio mss. antiquorum et 9 editorum. Scripti rec. 10 et excusi 6 pro *infirmus*, habent *fœmineus*, quod mihi glossema sapere videtur.—*Sexus infirmus.* Sic Cyprianus, epist. 4, ed. Oxon. f. 8 : *Nec pati virgines cum masculis habitare... quando et sexus infirmus, et ætas adhuc lubrica per omnia... regi debeat. BUNEMAN.*

Urique. Edit. Aldi utique : at male; ignis enim adhibebatur in cruciatibus, ut videre est supra.—*Urique.* Etiam hic Minucium exprimit, c. 37 : *Et quot ex nostris non dexteram solum, sed totum corpus uri. D* cremari sine ulla ejulatione pertulerunt, quum dimitti præsertim haberent in sua potestate? Conf. Lact. de Mort. pers., cap. 16, cap. 21, cap. 22, epist. cap. 66. BUNEMAN.

Deo. Mss. 12 et edd. 8, in *Deo.*

Sed. Addidi ex Edit. Coloniensi anni 1544 et Beulæii 1563.

Philosophi quoque gloriabundi. Tertull. Apolog., c. 50 : *Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur, ut Cicero in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Diogenes, ut Pyrrhon, ut Callinicus : Nec tamen tantos inveniunt verba discipulos, quantos Christiani factis docendo. BUN.*

Nullis tortoribus. Ita correxi ex 7 mss. Reg. antiquioribus et Em. Alii ferunt *terroribus*. Vide supra, nostri autem (ut de viris taceam) pueri, et mulierculæ tortores suos taciti vincunt; et Epithim., cap. 54, si superatis tortoribus animum pro fide ac religione ponamus. Scripti 14 et 8 impressi, de sententia et propo-

A qui nullos cruciatus, nullam mortem recusant, ne a fide justitiæ declinent; qui non tyrannicas jussiones, non præsidum gladios tremunt, quoniam veram et solidam libertatem constanti mente defendunt; quæ in hoc solo tuenda sapientia est. Quis enim tam insolens, tam elatus est, qui me vetet oculos in cælum tollere? Quis imponat mihi necessitatem, vel colendi quod nolum, vel quod velim non colendi? Quid jam nobis ulterius relinquetur, si etiam hoc, quod voluntate fieri oportet, libido extorquet aliena? nemo istud efficiet, si quid nobis ad contemnendam mortem doloremque virtutis est. Quam constantiam si tenemus, cur stulti judicamur, facientes ea quæ philosophi laudant? Recte igitur Seneca incongruentiam hominibus objectans, ait : Summa virtus illis videtur magnus animus. Et iidem eum, qui contemnit mortem, pro furioso habent, quod est utique summæ perversitatis. Sed ii vanarum religionum cultores eadem stultitia id obijciunt, qua verum Deum non intelligunt; quos Sibylla Erithræa *καρπὸς καὶ ἀνοήτους* vocat, surdos scilicet, et excordes, qui nec audiant divina, nec sentiant : sed terram digitis suis imaginatam metuant, et adorent.

posito; 5 rec. manu exarati et 8 vulgati, de sententiæ proposito.

Et mori. Mss. 5 et ed. 4, et *emori.*—Bon., Tax., Pen., Lips. alter., Reimm., Rost., Ven. utraque 78, 1515, Paris, Crat., Gymn., Isæus, *cruciari et mori*. Pal., Jun., Goth., Lips. 1, 3 Fasil., Gryph., Torn., Thomas., *cruciari et emori*. Vid., cap. 13, not. BUN.

Subactus. Em. coactus.

Flaccus. Horat. l. iii carm., Od. 3.

Præsidum. Qui provincias regebant.

Solo. 1 Colbert. Seculo.

Vel colendi, quod nolum... colendi. Sequitur Tertull. Apolog., c. 23 : *Videte, ne et hoc ad irreligiositatis elogium concurrat, adimere libertatem religionis, et interdicare optionem divinitatis, ut non liceat mihi colere, quem velim, sed cogar colere quem nolum.* Conf. Lact. Epit., c. 55 et c. 54 : *Nec imponi cuiquam necessitas potest, ut colat, quod non vult. BUN.*

Relinquetur. Mss. Regio-Put., 1 Colbert. et Brun., *relinquitur*; 1 Reg. rec. *relinquitur*.

Extorquet. Ms. 1. Reg. antiquiss. et edit. Ald. 1515, Graph., Crat., *extorqueat*.

Seneca. Hic locus est inter fragmenta, quæ sunt initio operum Senecæ. Scilicet in *Fortuitis*. Sic legitur apud Terullianum in epilogo Apologetici : *Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur, ut Cicero in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Diogenes, ut Pyrrhon, ut Callinicus.*

Virtus. 1 Brun. *justitia*.

Summæ perversitatis. 1 Reg. *summum perversitatis*; 1 Bonon. antiq. *Summæ pravitatis*.

Sibylla. Vide Serin. 8, et apud Theophil. ad Autelyc., lib. ii.

Terram digitis suis imaginatam. Id est, in imaginem figuratam, atque formatam digitis suis. Sic S. Remigius in suo testamento apud Brisson. formul., lib. vii : *Tibi heredi meæ ecclesiæ supra memoratæ jubeo thuribulum et imaginatum calicem fabricari. Isæus.*—Lactantius verbum *imaginor* passive posuit quod activum semper est.—Elegantius dixit de Ira, c. 20. *Adorant opera humanis digitis laborata... de terra ficta et formata venerantur. BUN.*

CAPUT XV.

De stultitia, sapientia, pietate, æquitate et iustitia.

Quæ vero causa sit, ut eos qui sapientes sunt, stultos putent, magna ratio est (nec enim frustra falluntur). Quæ nobis diligenter est explicanda, ut orrores suos tandem (si fieri possit) agnoscant. Iustitia suapte natura speciem quandam stultitiæ habet, quod ego et divinis, et humanis testimoniis confirmare possum. Sed nihil fortasse apud istos agamus, nisi eos de suis doceamus auctoribus, non posse quemquam justum esse, quod est conjunctum cum vera sapientia, nisi idem stultus esse videatur. Carneades, Academicæ sectæ philosophus, cujus in disserendo quæ vis fuerit, quæ eloquentia, quod acumen, qui nescit, ipsum ex prædicatione Ciceronis intelligit, aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima, ostendit non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum Orcus remittat. Is, cum legatus ab Atheniensibus Romanam missus esset, disputavit de iustitia copiose, audiente Galba, et Catone censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit; et iustitiam, quam pridie laudaverat, sustulit, non quidem philosophi

A gravitate, cujus firma et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quidlibet afferentes posset refutare. Eam disputationem, qua iustitia evertitur, apud Ciceronem L. Furios recordatur: credo, quoniam de republica disserebat, ut defensionem laudationemque ejus induceret, sine qua putabat regi non posse rempublicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem iustitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quæ pro iustitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. Erat enim facillimum iustitiam radices non habentem labefactare, quia tum nulla in terra fuit, ut quid esset, aut qualis, a philosophis cerneretur.

Atque utinam tot ac tales viri, quantum eloquentiæ quantumque animi, tantum etiam scientiæ ad implendam defensionem summæ virtutis habuissent, cujus origo in religione, ratio in æquitate est! Sed ii, qui primam illam partem nescierunt, ne secundam quidem tenere potuerunt. Volo autem prius circumscripte, ac breviter, quid sit ostendere, ut intelligatur philosophos ignorasse iustitiam, nec id, quod minime noverant, potuisse defendere. Iustitia quamvis omnes simul virtutes amplectatur, tamen duæ sunt

VARIORUM NOTÆ.

Quæ... causa sit... putent? Magna ratio est. Posui interrogandi signum post *putent*, ut quasi respondeat: Magna ratio est, quæ nobis, etc. Bux.

Possit. Scripti 11 rec. et editi 5, potest.

Agamus. Mss. 9 rec. et editi, agemus.

Ipsam ex prædicatione Ciceronis intelligit. Mss. 2 Bonon., Tax., Pen., ferunt, is ipsum; Cantabr. et edd. 15, is, neglecto ipsum; 2 Reg. rec. et edd. n vel. Rom. neurum habent. Hæc Ciceronis erant in tertio de republica libro. — Heum. legit, intelligat.

Nec si Carneadem, etc. Antonomasiâ proverbialis, pro, hic si ab inferis resurgat. Hujus eloquentia celebratur a pluribus. De cujus studio et industria lege in primis Valer. Max. Fuit is novæ Academicæ princeps, ut ait Lucianus. Beruleus.

Is, cum legatus, etc. De hac legatione sic scriptum est apud Macrobi., libro 1, cap. 5, Saturn.: Illos dico, quos Athenienses quondam ad senatum legare, impetratum ut nullum remitteret, quam civitati eorum fecerat, propter Oropi vasionem: ea multa fuerat talentum fere quingentum. Erant isti philosophi Carneades ex Academia, Diogenes Stoicus, Critolaus Peripateticus, quos ferunt, seorsum quemque ostentandi gratia per celeberrima urbis loca magno hominum conveniū dissertasse. Fuit (ut relatum est) facundia Carneades violenta et rapida: scita et tereti Critolaus: modesta Diogenes, et sobria. Sed in seraiam introducti, interprete usi sunt Cæcilio senatore. Locus hic ex Gellii Noctibus Atticis desumptus est, lib. vii, cap. 14, ubi Auctor de tribus phraseos generibus verba facit. Atque hæc dixit de causa legationis, cujus meminit Coll. sub finem, lib. xvii.

Galba, et Catone Censorio. Mss. 19 recentiores et 6 editi. habent Censoribus. At Censorio recte admodum præferunt Mss. 6 Reg. ex quibus duo sunt antiquissimi. 1 Sorbon., 2 Colb., Marm., 1 Lips., 1 Clavrom. ac tredecim vulgati. Neque enim Galba, sed L. Val. Flaccus cum Catone censura functus est, ut ex Livio et Plutarcho omnes noverunt, qui in Historicorum monumentis versati sunt. Neque hoc ad Censores quidquam. Sed hi duo, ut oratores illius ætatis celeberrimi (quod ex Ciceronis Bruto intelligitur) eloquentissimorum virorum facundiam audivisse, significan-

tur. Beruleus. — Catone Censorio. Rem conficit huc pertinens locus Quintil., l. xii Instit., c. 1, p. 1053: Neque Carneades ille, qui Romæ audiente Censorio Catone non minoribus viribus contra iustitiam dicitur disseruisse, quam pridie pro iustitia dixerat, injustus ipse vir fuit. Bux.

Sed idem, etc. Quintil., lib. v, c. 1: Neque enim Academicæ, cum in utramque disserunt partem, non secundam alteram vivunt; neque Carneades ille, qui Romæ audiente Censorio Catone, non minoribus viribus contra iustitiam dicitur disseruisse, quam pridie pro iustitia dixerat, injustus ipse vir fuit. etc. Plutarchus multis scribit, quam agre ipsos oratores in Civitate dectamitantes tulerit. Plin., lib. vii, cap. 50, id ipsum paucissimis perstringit. Cato, inquit, Censorius in illa nobili triam sapientiæ procerum ab Athenis legatione. auditio Carneade, quam primum legatos eos censuit dimittendos; quoniam illo viro argumentante quid veri esset, hominibus facile discerni posset, etc.

Cujus firma et stabilis debet esse sententia. Mss. 11 rec. et 2 editi. habent, cujus prudentia firma, etc. Scripti 10 rec. prudentiæ. Hanc vocem rejiciunt antiquiores mss. et 15 vulgati.

Quidlibet afferentes. Ita restitui ex mss. veterrimis: Bonon., 2 Reg. et Pen. In Regio-Pnt. quidquid libet afferentes. Mss. Cauc., 12 alii rec. et 2 editi. quidlibet asserentes. Scripti rec. 1 et 2, quodlibet asserentes. Scripti 1 Reg. et 1 Colb. quidlibet disserentes.

Iustitia evertitur. Scripti 11 recentiores et 5 editi. subvertitur.

Labefactare. Mss. 3 Reg., 1 Sorbon., 1 Colb., 2 Clavrom. labefactari. Scripti 11 rec. addunt, ut diceret anhelantem laborare; 2, labore. 9 editi. ut diceret inamenter laborari.

Cerneretur. Mss. Tornes. et 1 Colb. a secunda manu, editi. Rom. 1470, et Crat. in marg. diceretur.

Ne secundum. Mss. 12 rec. nec.

Iustitia quamvis, etc. Proverbiū est, quod Aristoteles sæpe, præsertim tamen in lib. v Moralium citat cap. 1, atque hanc iustitiam generalem intelligit, quæ specialem una cum aliis honesti partibus in generalitatis suæ sinum complectitur.

omnium principales, quæ ab illa divelli separarique non possunt, pietas et æquitas. Nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas, et cætera huiusmodi, vel natura, vel institutis parentum, possunt esse in iis hominibus qui justitiam nesciunt, sicuti semper fuerunt. Nam Romani veteres, qui justitia gloriari solebant, iis utique virtutibus gloriabantur, quæ (ut dixi) proficisci a justitia possunt, et ab ipso fonte secerni. Pietas vero et æquitas, quasi venæ sunt ejus; his enim duobus fontibus constat tota justitia. Sed caput ejus et origo in illo primo est, in secundo vis omnis ac ratio. Pietas autem nihil aliud est quam Dei notio; sicut Trismegistus verissime definiit, ut alio loco diximus. Si ergo pietas est cognoscere Deum, cujus cognitionis hæc summa est, ut eum colas, ignorat utique justitiam, qui religionem Dei non tenet. Quomodo enim potest eam ipsam nosse, qui unde oriatur ignorat? Plato quidem multa de uno Deo locutus est, a quo ait constitutum esse mundum: sed nihil de religione; somniaverat enim Deum, non cognoverat. Quod si justitiæ defensionem vel ipse, vel quilibet alius implere voluisset, in primis religiones deorum evertere debuit, quia contrariæ sunt pietati. Quod quidem Socrates quia facere tentavit, in carcerem conjectus est; ut jam tunc appareret quid esset futurum iis hominibus, qui justitiam veram defendere, Deoque singulari servire cœpissent.

VARIORUM NOTÆ.

Vel natura. Apud Plutarchum disputatio est, utrum virtus doceri possit.

Esse in iis hominibus. Mss. 4 Reg. recentissimi, 4 Colb., 1 Clarom., esse in iisdem hominibus; 6 edit. vet. inesse iisdem hominibus, cum 1 Reg. rec.

Pietas autem, etc. Supra, cap. 16, lib. II. Aliter autem philosophi et oratores pietatem definiunt. Nam Cic. in Rhet. Pietas, inquit, est per quam sanguine conjunctis, patriæque et benevolis officium et diligens tribuitur cultus. Confundit igitur speciem cum specie; nam cultum deorum, religionem appellat. Divisio ergo illa Ciceronis negligenda pro:us est, ut quæ hanc disputationem non modo nihil juvat, sed etiam vehementer remoratur. Idem Cic., de Nat. deor., pietatem definit, justitiam esse adversus deos, sanctitatem vero scientiam colendorum deorum.

Trismegistus. In Pimand., cap. 9.

Alio loco. Vide lib. II, cap. 16, et lib. III, cap. 9.

Potest eam ipsam nosse. Vox ipsam abest a 2 Reg et 7 editis. In 1 Clarom. est noscere.

Qui. Ita emendo ex mss. 1 Bon. antiq., 6 Colb., 1 D Clar., edit. Rom. 1470, Paris. 1525, aliisque 11. In cæteris quæ, male.

Plato. In Timæo, sub initium.

Socrates. Nota Socratem negantem plures deos esse.

Quid esset futurum iis hominibus. Sic restitui ex cunctis prope mss. et 15 editis. In 2 Colb. est his omnibus; in nonnullis impressis legitur in hominibus.

Defendere. i Colb. et Brun. defenderent. Utraque lectio bona.

Singulari. Id est, unico, verbo Lactantio familiari.

Altera est justitiæ pars æquitas. Sic mss. 2 Reg. antiquissimi, 3 al. Reg., 1 Colbert., Marm., Scripti, 16 rec. et impressi addunt igitur.

Quam Cicero æquabilitatem vocat. Ita antiquiores et potiores mss. ac edit. 12 In scriptis 16 rec. et 5 vulgatis legitur æqualitatem. Utraque lectio bona, estque apud Ciceronem. Vide Ciceronem, lib. II de Oratore et lib. I de Officiis, cap. 32. Sic etiam Cicero. lib. II

Altera est justitiæ pars æquitas: æquitatem dico non utique bene judicandi, quod et ipsum laudabile est in homine justo: sed se cum cæteris coequandi, quam Cicero æquabilitatem vocat. Deus enim, qui homines generat, et inspirat, omnes æquos, id est pares esse voluit. Eandem conditionem vivendi omnibus posuit, omnes ad sapientiam genuit, omnibus immortalitatem spopondit: nemo a beneficiis ejus cœlestibus segregatur. Nam sicut omnibus unicum suum lumen æqualiter dividit, emittit omnibus fontes, victum subministrat, quietem somni dulcissimam tribuit: sic omnibus æquitatem virtutemque largitur. Nemo apud eum servus est, nemo dominus. Si enim cunctis idem pater est, æquo jure omnes liberi sumus. Nemo Deo pauper est, nisi qui justitia indiget; nemo dives, nisi qui virtutibus plenus est; nemo denique egregius, nisi qui bonus et innocens fuerit; nemo clarissimus, nisi qui opera misericordiæ largiter fecerit; nemo perfectissimus, nisi qui omnes gradus virtutis impleverit. Quare neque Romani, neque Græci justitiam tenere potuerunt. quia dispares multis gradibus homines habuerunt, a pauperibus ad divites, ab humilibus ad potentes, a privatis denique usque ad regum sublimissimas potestates. Ubi enim non sunt universi pares, æquitas non est; et excludit inæqualitas ipsa justitiam, cujus vis omnis in eo est, ut pares faciat eos, qui ad hujus vitæ conditionem pari sorte venerunt.

de Officiis, cap. 25. In Juris æquabilitate exercenda etiam est facilitas.

Omnes æquos, etc. Politian. ex Plat. non dubitavit asserere. Non esse quemquam regum, qui non sit e servis ortus; nec servum cui non sit origo regis, omnia enim ista tempus miscuit. Audiatur vetus sapiens Boeth. Metro VI.

Omne hominum genus in terris

Simili surgit ab ortu,

Unus enim rerum pater est,

Unus cuncta ministrat, etc.

Adstipulatur Euripid. in Alexand. Jon. WEITSARS.

Nemo a beneficiis... segregatur. Lib. I, c. 5; lib. IV, c. 23; lib. VII, c. 18. In his et sequentibus mutatis verbis sequitur Cyprianum de Eleemos. ed. Oxon. f. 208. Nec quisquam a beneficiis ejus et muneribus arceatur, quominus omne humanum genus bonitate ac largitate divina æqualiter perfruatur. Sic æqualiter dies luminat, sol radiat, imber rigat, ventus adspirat; et dormientibus somnus unus est, et stellarum splendor ac luce communis est. Quo æqualitatis (lego ex Rodl., lib. I, c. 2, æquitatis) exemplo Dei patris imitator est.

BON.

Servus est. Jus civile quoddam est civitati christianæ constitutum æquabile, quo omnes in utantur, qui Deo nomen dederunt: quæ quidem Juris communicatio multis locis a B. Paulo memoratur, ad Corinth. Epistola priori, cap. XII. et Epist. ad Ephesios, cap. IV.

Clarissimus... perfectissimus. His epithetis Lactantius amat alludere ad titulos, quibus pro ratione dignitatis multi cohonestati sunt. Nam præfectus urbi vir gloriosissimus dicebatur præfecti prætorio per Illyricum viri eminentissimi, vir spectabilis præfectus Ægypti; viri clarissimi rectores provinciarum, vir perfectissimus præses Galliæ. Qua de re vide Cangii glossarium his verbis, Perfectissimus; Clarissimus; Egregius. Vide Not. ad caput 21 libri de Mortibus persecutorum; et Pancir in Noli Dignitatum, c. 2 et seqq.

CAPUT XVI.

De officiis viri justī, et æquitatē Christianorum.

Duobus igitur illis justitiæ fontibus immutatis, omnis virtus, et omnis veritas tollitur, et ipsa justitia remigrat in cælum. Ideo non est illud verum bonum a philosophis repertum, quia ignorabant vel unde oriretur, vel quid efficere; quod nullis aliis, præterquam nostro populo revelatum est. Dicit aliquis: Nonne sunt apud vos alii pauperes, alii divites; alii

VARIORUM NOTÆ.

Nonne sunt apud vos alii pauperes, alii divites, etc. Hic infra observamus ex Salmasio, ex appellatione fraternitatis mutua inter primos christianos, illos vixisse etiam tanquam fratres, in commune conferentes quod habebant, præter uxores, ut notat Tertull. Hoc vero non ita accipiendum esse, quasi omnia omnium bona communia inter illos fuerint, ut fuisse certum est Apostolorum tempore in ecclesia Hierosolymitana, ex hoc Lactantii loco manifestum est, et ex ipso Tertull. loco laudato Apol. eadem pagina: *Etiā si quod arcæ genus est, inquit, non de honoraria summa quasi redemptæ religionis congregatur. Modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit, et si modo velit, et si modo possit, apponit. Nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt. Si quantum quisque vellet, conferebat, idque singulis mensibus, non universorum bonorum fiebat collatio, sed stipis tantum modicæ. Genus episcoporum plane hoc fuit, in singulis christianorum ecclesiis per singulos menses colligi soliti. Ad quem usum dispensaretur, statim subjicit, ad egenos nempe alendos, et humandos. Nam inde non epulis, nec potaculis, nec ingratis voratritis dispensatur, sed egenis alendis, humanandisque, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, jamque domesticis senibus. Justinus Martyr in 2 Apologia ejusdem collatiæ stipis, sive ἐπισκοπῶν a christianis fieri soliti meminit, nisi quod nihil habet de menstrua die. Quomodo igitur, si hoc genere tantum collationis usi, indiscretæ omnia apud ipsos dicere potuit idem Tertullianus? An non hæc inter se pugnant? Nam generalis collatio universorum bonorum pauperes divitiibus exæquat; et præstat, ut in eo cœtu, in quo singuli omne, quod habent, conferunt, nemo dives sit aut pauper, sed omnes invicem æquales. Atqui vel ex Tertulliano liquet alios tum fuisse pauperes in Ecclesia, alios divites. Nam ad alendos pauperes, conferebant divites. Quæ æqualitas nescio an unquam in Ecclesia christiana obtinuerit, ne ætate quidem Apostolorum. Hujusmodi enim collectas etiam sub Apostolis ex eorum præscripto frequentatas constat ex Paulo Epist. I ad Corinth., cap. xvi. Quomodo faciendas instituerit, ibidem legere est. Ab eo tempore collectarum ille mos, de quo S. Justinus et Tertullianus, in Ecclesiis servatus est. At quid opus hujusmodi collectis, si bonorum a singulis facta universorum collatio? In ecclesia Hierosolymitana illa communio locum tantum videtur habuisse, ut Lucas refert in Actis, cap. iv. Quod et ipsum tamen liberum cuique fuit facere, et non facere, ut Petrus capite sequenti ad Ananiam dixit, qui pretii partem ex divenditis bonis subtraxerat, et reliquum ad Apostolorum pedes abjecerat. Sed quomodo conciliabitur quod auctores scribunt de communicatione rei familiaris inter Christianos fieri consueta, si communio illa abfuit, quam plerique fuisse imaginantur? Certe et Justinus, qui collectæ illius meminit, qua quisque arbitrata suo in arcam communem conferebat, in eadem Apologia tradit, hoc christianorum disciplinæ fuisse proprium, ut in commune conferrent quæ haberent. Ostendit quæ differentia fuerit ea in re Gentilis et Christiani. Olim, inquit, cum Gentiles eramus, quæstum lucrum-*

A servi, alii domini? Nonne aliquid inter singulos interest? nihil; nec alia causa est, cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, nisi quia pares esse nos credimus. Nam cum omnia humana non corpore, sed spiritu metiamur, tametsi corporum sit diversa conditio, nobis tamen servi non sunt; sed eos et habemus, et dicimus spiritu fratres, religione conservos. Divitiæ quoque non faciunt insignes, nisi quod possunt bonis operibus facere clariores. Divites sunt enim, non quia divitias habent, sed quia utuntur illis

que antea omnia sectari soliti, nunc quæ habemus in commune conferentes, omni indigenti ea communicamus. B Toto certe cœlo deerrarunt, qui sibi persuasere ex illis testimoniis, veteres christianos omnia revera bona inter se habuisse communia, quibus pro indiviso in medium collatis unusquisque frueretur. Ut æqualitas dignitatum inter ipsos non in ipsis personis fuit, sed in animo, quo se major parem minori ferebat, et dominus servum non aliter tractabat, quam si frater esset, ita et communio bonorum apud eos non in re ipsa fuisse dignoscitur, sed in voluntate sola communicandi, quam et effectus sequebatur, si usus veniret. SALMASIUS.

Fratrum nomen impertiamus. Clemens Strom. II: Ideo nos fratres, quod eodem verbo regenerati. Euseb. Emiss. Homil. IV: Fratres, sorores, non natura, sed officio et affectione; quos enim diligimus, his nominibus vocare solemus. WOUWER. — Noluit Deus, ut jam ante notavimus, ullum reperiri egentem in populo suo, sed omnes tanquam fratres inter se vivere, ut erant ab uno parente omnes. Hæc fratrum appellatio inter christianos etiam aliquandiu vixit, nec solum tantisper dum intra Hierosolymitanam civitatem sub apostolis Ecclesia Christi stetit, sed etiam aliis, in quibus propagata est locis, præsertim quamdiu fuit persecutionibus vexata. Nec fratres modo invicem se appellabant, quod unus Dei parentis homines, quod consortes ejusdem fidei, et spei coheredes, ut ait Minucius, sed etiam quia fraterno inter se more viverent, ut solent fratres, qui pro indiviso paternis bonis una fruuntur. In commune quod quisque habebat, conferebant, convivia communia agiabant, dilectionis nomine vocitata; nihil indiscretum denique habebant, præter uxores, ut ait Tertullianus in Apologetico, cap. 39, qui hanc etiam fraterni nominis inter christianos communicati causam affert. At quanto, inquit, dignius fratres et dicuntur, et habentur, qui unum patrem Deum agnoverint, qui unum spiritum biberint sanctitatis, qui de uno utero ignorantie ejusdem ad unam lucem expaverint veritatis. Sed et fortasse minus legitimi existimamur, quia nulla de nostra fraternitate tragedia exclamat, vel quia ex substantia familiari fratres sumus, quæ penes vos fere dirimit fraternitatem. Itaque qui animo animæque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia indiscreta sunt apud nos, præter uxores.

Corporum. Heumannus legendum esse putat servorum.

Nisi quod possunt, etc. Mss. Cauc., Jun. ac 3 Reg. rec. et 14 impressi, nisi quos. Utraque lectio bona. Sed ea quæ est in textu genuina nobis visa est ex mss. 2 Bonon., 5 Reg. vet., 6 Colbert. multisque aliis et edit. Is. petita, et præcedentibus et sequentibus confirmata. Vide supra, nisi quia pares esse nos credimus; et infra, quia et non egent.

Non quia divitias habent, sed quia utuntur illis. Ita mss. 8 Reg., 5 Colbert. Brun. alique, cum nonnullis editis. Bene. Vide infra quia et non egent. Mss. Cauc. Jun., 2 Reg. rec. 1 Colb. et 8 vulgari, non qui divitias habent, sed qui; non inepte tamen.

ad opera justitiæ. Et qui pauperes videntur, eo tamen divites sunt, quia et non egent, et nihil concupiscunt.

Cum igitur et liberi servis, et divites pauperibus humilitate animi pares simus, apud Deum tamen virtute discernimur. Et tanto quisque sublimior est, quanto justior. Si enim justitia est, parem se etiam minoribus facere, quanquam hoc ipso præcellat, quod se inferioribus coæquavit; tamen si non tantum quasi parem, sed etiam quasi minorem se gesserit, utique multo altiore dignitatis gradum, Deo judice, consequetur. Nam profecto in hac vita sæculari, quoniam brevitas et caduca sunt omnia, et præferunt se alteris homines, et de dignitate contendunt: quo nihil fœdus, nihil arrogantius, nihil a sapientis ratione semotius. Rebus enim cœlestibus contraria sunt ista universa terrena. Sicut enim sapientia hominum summa stultitia est apud Deum, stultitia autem (ut docui) summa sapientia est: sic Deo humilis et abjectus est, qui fuerit conspicuus et sublimis in terra. Nam ut taceam, quod hæc præsentia terræ bona, quibus magnus honos tribuitur, virtuti contraria sunt, et vigorem mentis enervant; quæ tandem potest firma esse nobilitas, quæ opes, quæ potentia, cum possit Deus reges quoque ipsos inferiores etiam infinitis facere? Et ideo consulens nobis Deus, inter divina præcepta illud præcipue posuit: *Qui se extollit, humiliabitur; et qui se humiliat, exaltabitur*. Cujus præcepti salubritas docet, quod qui se apud homines plenum fecerit, humilemque præbuerit, hic apud Deum præcellens et insignis habea-

tur. Nec enim falsa est illa sententia, quæ apud Euripidem fertur in hunc modum: Quæ hic mala putantur, hæc sunt in cœlo bona.

CAPUT XVII.

De Christianorum æquitate, sapientia et stultitia.

Exposui causam cur philosophi nec invenire justitiam, nec defendere potuerunt. Nunc redeo ad id quod intenderam. Carneades ergo, quoniam erant infirma quæ a philosophis afferebantur, sumpsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit. Ejus disputationis summa hæc fuit: « Jura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus; et apud eosdem pro temporibus sæpe mutata: jus autem naturale esse nulum: Omnes et homines, et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse justitiam, aut si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret alienis commodis consulens. » Et inferebat hæc argumenta: « Omnibus populis qui florent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si justii velint esse, hoc est, si aliena restituant, ad casas esse redeundum, et in egestate ac miseriis jacendum. » Tum omissis communibus ad propria veniebat. « Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum, vel domum insalubrem ac pestilentem, quæ vitia solus sciat, et ideo proscribat ut vendat, utrumne profitebitur fugitivum servum ac pestilentem domum se vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur, bo-

VARIORUM NOTÆ.

Et qui pauperes videntur. Sic restitui ex mss. Reg. Put. et 5 al. Reg., 1 Colb., 2 Clarom. aliisque, et 15 impressis. Scripti 9 et nonnulli vulgati habent *et quia*.

Quia et non egent. Ita mss. 4 Reg. vet. multique alii, cum pluribus editis. Vocem non respuunt 11 mss. rec. et 5 vulg.

Sublimior est. Alludere videtur ad illud Ciceronis, qui in libro Officiorum ait, *quemque tanto sublimiorem esse quanto humilior se gesserit*.

In hac vita sæculari. Id est, *temporali*, ut infra cap. 48, et lib. vii, cap. 4 et 11. Hic deesse aliquid videtur; manca est enim oratio.

A Sapientis ratione. Mss. 6, *sapientia*. Ex mss. veterissimis pluribusque aliis expunxi *et*, quod erat in quibusdam editis.

Semotius. Mss. 5, *submotius*; 6, *summotius*; 2, *remotius*. Ceteri et omnes editi, *semotius*. Apud Lucretium, lib. 1, vers. 46, *a curis semotus*.

Apud Deum. I Cor. 1.

Firma. Mss. Brun., *summa*.

Se extollit. Luc. xiv et xviii; Mat. xxviii.

Exposui, etc. Hucusque integra Epitome Lactantiana caruimus. Fragmentum illius hoc loco incipiebat. Nunc cura Pfaffii habemus integram fere. Quod propterea moneo, ut studiosus eam cum ipso opere diligenter conferat. Sic enim intelliget eandem rem sæpius bene dici posse; augebit præterea hac ratione dicendi copiam; et experietur, id quod verum est, ejusdem esse artificis breviter et copiose dicere. Fiet porro ut, detracto eloquentiæ copiosioris ornatu, rem propius contrahatur. BETULEIUS.

Quæ a philosophis afferebantur. Ita mss. antiquiores et meliores ac 10 editi. In scriptis 10 rec. et 4 excusis est *asserebantur*; in 3 mss. rec. et 5 vet. edit.

Rom., *disserebantur*.

Refellendi. In ms. Jun. hæc sequentia, quæ in impressis non extant, habentur: *Volens aliud esse jus civile, aliud naturale: civile jus dici civilem sapientiam et naturale sine sapientia fieri, ac si utronque nullum foret*. Quam sententiam in textum admittere non placuit; in nullo enim alio ms. expressa deprehenditur. GALLÆUS. Vide Ciceronem, lib. iii de Officiis.

Qui totius orbis potirentur. Sic omnes fere mss. et editi. Et recte; hoc enim verbum etiam gaudet genitivo apud Ciceronem iv Acad., 126, et i Finib., 7; apud Velleium Paterculum, *regni potiri*; apud Casarem, *totius Gallie sese potiri posse sperant*; et *potiri hostium*, apud Plautum. Nonnulli ignorantes addiderunt, *dominio*, ut in mss. Jun. et 2 Reg. rec. et 2 vet. edit. Rom., sed adipodum frustra, siquidem mox præcessit *imperio*. Romanis ipsis injustitias exprobrant S. Augustinus in libris de Civitate Dei, et Tertullianus, cap. 25 Apologetici.

Et in egestate. Ita restitui ex mss. 1 Bonon. et 1 Reg. antiquissimis, 3 al. Reg., 1 Colbert., 1 Lips., Goth., Brun., edit. Is. et ipsomet Lactantio Epitom. cap. 56: *Quod si omnes populi penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum possederint, justitiam sequi velint, ac suum cuique restituere quod vi et armis occupaverunt, ad casas et egestatem revertentur*. Mss. Cauc. et 15 rec. habent in *necessitate*. Quatuor illa verba desunt in Regio-Put.

Si profitebitur, bonus quidem, quia. Mss. rec. 5 Colbert., 2 Clarom. et 10 edit. ferunt: *Si profitebitur, emptori fugitivum esse, bonus quidem*. At tria hæc verba, quæ interponunt, a ceteris absunt. Ac ea eradenda esse recte docet Thomasius, quia hæc non ad servum tantum fugitivum respiciunt, verum etiam ad domum pestilentem et similia referenda sunt.

nus quidem, quia non fallit: sed tamen stultus judicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulit: sed idem malus, quia fallit. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, cum sit illud aurum, aut plumbum, cum sit argentum: tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum plane videtur, malle magno. Unde intelligi volebat, et eum, qui sit justus ac bonus, stultum esse, et eum, qui sapiens, malum. Et tamen sine perniciē fieri posse, ut sint homines paupertate contenti. Transcendebat ergo ad majora, in quibus nemo posset sine periculo vitæ justus esse. Dicebat enim: «Nempe justitia est, hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo justus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? Nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat; maxime cum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet; ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mari maluerit, quam manus inferre alteri, jam justus ille, sed stultus est, qui vitæ suæ non parcat, dum parcat alienæ. Item, si acie suorum fusa, hostes insequi ceperint, et justus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem, eum parcat, ut ipse occidatur, an deficiet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? Quod si fecerit sapiens, sed idem malus; si non fecerit, justus, sed idem stultus sit necesse est. Ita ergo justitiam cum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem, utramque subvertit; quod illa civilis, sapientia sit quidem, sed justitia non sit, naturalis autem illa, justitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta hæc plane ac venenata sunt, et quæ

A Marcus Tullius non potuerit refellere. Nam cum faciat Lælium Furio respondentem, pro justitiaque dicentem, irrefutata hæc tanquam foveam prætergressus est; ut videatur idem Lælius non naturalem, quæ in crimen stultitiæ venerat, sed illam civilem defendisse justitiam, quam Furio sapientiam quidem esse concesserat, sed injustam.

CAPUT XVIII.

De justitia, sapientia et stultitia.

Quod ad præsentem disputationem pertinebat, ostendi quomodo justitia similitudinem stultitiæ gerat; ut appareat non sine causa decipi eos, qui putant, nostræ religionis homines stultos esse, qui talia facere videantur, qualia ille proposuit. Nunc majus a me exigi sentio; ut ostendam, quare justitiam Deus stultitiæ specie convolutam, ex oculis hominum voluerit auferre, si prius Furio respondero, quia parum plene respondit Lælius: qui profecto licet sapiens fuerit, ut vocabatur, patrocinari tamen veræ justitiæ nullo modo poterat, qui caput ipsum fontemque justitiæ non tenebat. Nobis autem facilius est ista defensio, quibus cœlesti beneficio familiaris est ac penitus nota justitia, quique illam non nomine, sed re, novimus. Nam Plato et Aristoteles honesta quidem voluntate justitiam defendere cupierunt, effecissentque aliquid, si conatus eorum bonos, si eloquentiam, si virtutem ingenii, divinarum quoque rerum doctrina juvisset. Itaque opus illorum inane atque inutile jacuit; nec cuiquam hominum persuadere potuerunt, ut eorum præscripto viveret, quia fundamentum a cœlo disciplina illa non habuit. Nostrum

VARIORUM NOTÆ.

Non fallit. Mss. 11, et edit. Rom. 1468, non fallit. Sed fallit exposcut sequentia, consulit, fallit.

Rei consulit. Mss. 1 Bonon. antiq. et ed. Is sibi consulit.

Quia fallit. Mss. 5 rec., quia fallit.

An indicabit? Mss. Cauc. Jun. et 9 edit. an id indicabit?

Transcendebat. Ita mss. antiquiores et potiores maximo numero, cum editis multis. Scripti 10 et typis excusi 5, transibat.

Possit. Mss. 1 Bon. et 4 rec. totidemque editi, potest; 1 Clarom. possit.

Jam justus ille. Hanc lectionem unius ms. Reg. et edit. Ald., Florent., Juntar., Paris. 1523., Crat., Gynnic., Graph., Fasil., Betul., Gall., Spark., Welch., retinui, quantumvis invidis et reclamantibus tum mss. tum impressis codicibus, ubi habetur, jam non justus ille, exceptis 1 Reg. rec., 1 Colb. et Brun. qui referunt, jam non sapiens ille. Nostra lectio maxime convenit sententiæ Carneadis: adversativa vero omnino repugnat; non enim in hac disputatione injustitia, sed justitia cum stultitia, injustitia vero cum ipsa sapientia conjungebatur: et ita dicebatur, quod ille quidem justus erit, sed stultus; si vero contra fecerit, idem sapiens habebitur, sed erit injustus. Hoc liquet ex alio sequenti exemplo Isæus. — At Heumannus putat esse legendum, jam vero justus, ut in antiquis editis. — Jam vero justus ille, sed stultus est. Prætulī istam lectionem, quia altera, jam non justus ille, repugnat sententiæ Carneadis, integro Lactantii capiti 17 maxime infra, et verbis Epitomes cap. 36:

Utrumne... tabula... equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet; sed idem stultus judicabitur, qui dum alterius vitæ parcat, suam prodit. Si faciet, sapiens quidem... sed... malus. BUN.

Dum parcat alienæ. Receptam firmant c. 17: Stultitia est alienæ animæ parcere, cum perniciē suæ; et verba paulo ante ex epit. c. 56 citata. BUN.

Venenata. Heumannus suspicatur Lactantium scripsisse pene invicta. Nihil contra libros nuto: quia hæc argumenta aculeata, perniciose et gravia erant, illa vocat venenata. Sic Ciceronis orationes contra Antonium, lib. iii, c. 14 vocavit venenatas. BUN.

Non potuerit refellere. Ita omnes manu exarati et impressi, præter 4 mss. rec. et 5 edit., in quibus est potuit.

Faciat... respondentem. Eleganter, ut lib. i, c. 10. Facit assidentem. Cic. lib. i de Nat. Deor., cap. 12, Facit Socratem disputantem. Conf. lib. i de Natura Deorum, cap. 8. BUN.

Pro justitiaque. Ita alibi Lactantius; et sic lego cum 5 editis omnibusque mss., exceptis 2 Reg. rec. et cunctis fere editis in quibus est, proque justitia.

Irrefutata. Pro non refutata, est nova vox.

Qui profecto licet sapiens fuerit. Hujus sapientia celebratur a Cicerone libro de Finibus secundo, de Officiis, et præcipue de Amicitia, quæ Lælii nomine inscribitur. BETUL.

Qui. Heuman. legit quia, ex editis.

Plato. Cujus libri decem de Republica, de Justitia, inscripti sunt.

Aristoteles. Libro v Moralium.

opus certius sit necesse est, quos Deus docuit. Illi enim depingebant verbis, et imaginabantur justitiam, quæ in conspectu non erat; nec præsentibus exemplis confirmare poterant, quæ afferebant. Responderi enim posset ab audientibus, non posse ita vivi, sicut illi sua disputatione præscriberent; adeo ut nulli adhuc extiterint, qui id genus vitæ sequerentur. Nos autem non verbis modo, sed etiam exemplis ex vero petitis, vera esse quæ a nobis dicuntur ostendimus. Sensit igitur Carneades, quæ sit natura justitiæ, nisi quod parum alte perspexit, stultitiam non esse: quamquam intelligere mihi videor, quæ mente id fecerit. Non enim vere existimavit eum stultum esse, qui justus est: sed cum sciret non esse, et rationem tamen cur ita videretur, non comprehenderet, voluit ostendere latere in abdito veritatem, ut decretum disciplinæ suæ tueretur: cujus summa sententia est.

Nihil percipi posse.

Videamus ergo, utrumne justitia fœdus aliquod habere cum stultitia possit. Justus, inquit, si aut equum saucio, aut tabulam naufrago non ademerit, ut ipse animam suam liberet, stultus est. Primum omnium, nego ullo modo fieri posse, ut homini, qui quidem vere justus sit, ejusmodi casus eveniat; quia justus neque cuiquam nato inimicus est, neque quidquam omnino appetit alienum. Cur enim naviget, aut quid petat ex aliena terra, cui sufficit sua? Cur autem belligeret, ac se alienis furoribus misceat, in ejus animo pax cum hominibus perpetua versetur? Scilicet peregrinis mercibus, aut humano sanguine delectabitur, qui nec lucrum sciat appetere, cui sufficit victus; et

non modo ipse eadem facere, sed interesse facientibus, ac spectare ducat nefas. Sed omitto ista; quoniam fieri potest, ut vel invitus ad hæc subeunda cogatur. Adeone ergo justitiam, o Furi, vel potius, o Carneade, cujus est illa omnis oratio, tam inanem, tam supervacuum, tamque contemptam Deo putas, ut nihil possit, nihilque habeat in sese, quod ad custodiam sui valeat? Sed videlicet qui sacramentum hominis ignorant, ideoque ad hanc vitam temporalem referunt omnia, quanta sit vis justitiæ, scire non possunt. Nam et cum de virtute disputant, quamvis intelligant æruinis ac miseris esse plenissimam, tamen expetendam esse aiunt sua causa; ejus enim præmia, quæ sunt æterna et immortalia, nullo modo vident. Sic rebus omnibus ad hanc præsentem vitam relatis, virtutem plane ad stultitiam redigunt; siquidem tantos hujus vitæ labores frustra et inaniter suscipit. Sed hæc alio loco plenius.

Interim de justitia, ut cœpiamus, cujus tanta vis est, ut cum oculos in cœlum sustulerit, a Deo mereatur omnia. Recte igitur Flaccus tantam esse dixit innocentiae vim, ut ad tutelam sui non egeat nec armis, nec viribus, quacumque iter fecerit;

Integer vitæ sceleris atque purus,
Non eget Mauri jaculis, nec arcu,
Nec venenatis graviora sagittis,
Fusce, pharetra
Sive per Syrtis iter æstuosas,
Sive factorus per inhospitalem
Caucasum, vel quæ loca fabulosus
Lambit Hydaspes.

Non potest ergo fieri, quin hominem justum inter discrimina tempestatum atque bellorum cœlestis tu-

VARIORUM NOTÆ.

Quos. Ita quamplurimi et antiquissimi mss. et 4 editi. Cæteri cum 9 rec. scriptis, *quod*.

Afferebant. Sic restitui ex mss. 5 veterimis, 1 Bonon., 2 Reg., 3 al. Reg., 2 Colbert., 2 Clarom. In scriptis 10 et 10 editis legitur *asserebant*; in aliis *disseriebant*.

Perspexit. Ita emendavi ex mss. 5 Reg. antiquioribus, 4 Colbert., 2 Clarom., Brun. et edit. Beul., faventibus Cauc., 1 Bonon. rec. et Tax. in quibus est *perspexerit*. 1 Bonon. antiq., 5 Reg. rec., 2 Colb. et 14 vulgati habent, *prospexit*.

Et rationem tamen. Addidi tamen ex 10 editis cunctisque mss. præter 1 Bon. antiq., Pen. et 4 edit. rec. quibus deest.

Decretum disciplinæ. De talibus decretis multa Seneca in epist. 95. Arnob. l. ii, p. 48: *Qui (philosophi) dum alter alterius labefactant, destruent. convelluntque decreta, cuncta incerta fecerunt.* Bux.

Ut decretum disciplinæ suæ tueretur. Academicæ factionis scilicet, nihil certo sciri; sive ut sequitur, *nihil percipi ut certum posse.* Decretum autem dixit dogma institutum, *æpocriton.* Partim ex BETULEIO.

Cur enim naviget, etc. Sic etiam alii Patres negotiationem tanquam rem illicitam damnarunt. Vide Tertull., lib. de Idololat., c. xi. Eorum rationes erant quod illa vix possit exerceri sine cupiditate et mendacio. GALLEUS.

Versetur. Francius, *versatur*. Vide præcedentia. 1 Reg. rec. *versatur* a secunda manu. Heuman. legit *etiam versatur*.

Qui nec lucrum, sicut appetere, etc. Supra dixit, *vitam justam nihil quidquam appetere aliud, et hic nec lucrum, etc.* Quæ sic accipi non volo, quasi injustitiæ sit arguendus qui lucrum appetit. Quod hic

generaliter asserit auctor noster, sane de immodico appetitu intelligit, quo sensu ejus assertio vera est.

Spectare. Respicit ad leges christianorum, quibus fas non erat spectaculis gladiatoris interesse.

Vel invitus ad hæc subeunda cogatur. Nimium ad eadem faciendam, dum militare cogitur; nam illo ævo, non solum sub imperatoribus gentilibus, sed etiam christianis, cum delectus tirorum, ageretur, quibus militaris ætas ac statuta esset, et qui ejus erant conditionis, uti militis vacationem non haberent, ad militare sacramentum adigebantur, nec illud defugere poterant. Qui semel autem id sacramentum dixissent, ante emensa stipendia, et nisi ex justa ac merita causa impetrata missione, discedere a signis non habuere fas: qui aliter militiam deseruisset, capite plectebatur. Ergo illi sunt, quos invitos ad militiam, id est trucidandorum hominum legitimam artem subeundam, ex necessitate legum cogi dixit Lactantius, et quos propterea excusandos, tam ipse insinuat quam Patres Concilii Nicen. Can. 12.

SALMASIUS.

O Carneade. Ita plures mss. et editi. 2 Reg. rec. et 2 Colb. o *Carneades*; Brun. tu *Carneades*; 1 Colbert. tu, o *Carneades*.—*O Carneade.* Sic mss. et editi, quod recte tuetur Heumanus, et illustrat ex Vossio lib. ii Anal., c. 3 et c. 10. Defendit quoque Gronovius. *O Socrate*, vocandi casu, in fragment. Ciceronis ad Verburg., p. 5956. Bux.

Qui sacramentum hominis ignorant. Id est, veram rationem et conditionem hominis. Supra lib. ii, cap. 48: *Quicunque igitur sacramentum hominis, rationemque naturæ suæ milititer cernere.* WALCH.

Integer. Horat. i Carm., Od. 22.

Lambit Hydaspes. Sic antiquiores et meliores mss.

tela custodiat; ac non, etiamsi cum parricidis et nocentibus naviget, aut malis quoque parcatur, ut una justa et innocens anima liberetur, aut certe pereuntibus cæteris sola servetur. Sed concedamus posse fieri, quod proponit philosophus; quid ergo justus faciet, si nactus fuerit aut in equo saucium, aut in tabula naufragum? Non invitus confiteor, morietur potius, quam occidet. Nec ideo tamen justitia, quod est singulare hominis bonum, stultitiæ nomen accipiet. Quid enim melius, quid carius esse homini debet, quam innocentia? quæ utique tanto perfectior sit necesse est, quanto illam perduxeris ad extremum, morique malueris, ne quid de innocentia ratione minuat. Stultitia est, inquit, alienæ animæ parcere cum perniciæ suæ. Num etiam pro amicitia perire, stultum judicabis?

Quid ergo illi familiares Pythagorei laudantur a vobis, quorum alter se tyranno vadem mortis pro altero dedit, alter ad præstitutum tempus, cum jam sponsor ejus duceretur, præsentiam sui fecit, eumque interventu suo liberavit? quorum virtus in tanta gloria non haberetur, quod alter pro amico, alter etiam pro fide mori voluit, si stulti putarentur. Denique ob hanc ipsam virtutem tyrannus his gratiam retulit, utrumque servando, et hominis crudelissimi natura mutata est. Quin etiam deprecatus esse dicitur, ut se tertium in amicitiam reciperent, non utique tanquam stultos, sed tanquam bonos et sapientes viros. Itaque non video, quare cum pro amicitia et fide mori, summa gloria computetur, non etiam pro innocentia perire, sit homini gloriosum. Ergo stultissimi sunt, qui nobis crimini dant, mori velle pro Deo, cum ipsi eum, qui pro homine mori voluit, in cælum summis laudibus tollant. Denique ut concludam disputationem, non posse eundem justum esse, ac stultum, eundem sapientem, et injustum, docet ipsa ratio. Qui enim stultus est, quid sit jus-

tum ac bonum nescit; et ideo semper peccat. Ducitur enim quasi captivus a vitiis; nec resistere ullo modo potest, quia caret virtute, quam nescit. Justus autem ab omni peccato se abstinet, quod aliter facere non potest, quam si habeat recti pravique notitiam.

Rectum autem discernere a pravo quis potest, nisi sapiens? Ita fit, ut numquam possit esse justus, qui stultus est, neque sapiens, qui fuerit injustus. Quod si est verissimum, manifestum est eum, qui aut naufrago tabulam, aut equum saucio non ademerit, stultum non esse; quia hæc facere peccatum est, a quo se sapiens abstinet. Videri tamen et ipse confiteor, per hominum errorem ignorantium cujusque rei proprietatem. Itaque omnis hæc quæstio non tam argumentis, quam definitione dissolvitur. Stultitia igitur est in factis dictisque, per ignorantiam recti ac boni, erratio. Ergo stultus non est, qui ne sibi quidem parcat, dum ne noceat alteri, quod est malum. Quod quidem nobis et ratio, et veritas ipsa præscribit. In omnibus enim videmus animalibus, quia sapientia carent, conciliatricem sui esse naturam. Nocent igitur aliis, ut sibi prosint; nesciunt enim quia malum est, nocere. Homo vero, qui scientiam boni ac mali habet, abstinet se a nocendo, etiam cum incommodo suo, quod animal irrationale facere non potest; et ideo inter summas hominis virtutes innocentia numeratur. Quibus rebus apparet sapientissimum esse, qui mavult perire ne noceat; ut id officium, quo a mutis discernitur, servet. Nam qui vendentis errorem non redarguit, ut aurum parvo emat, aut qui non profitetur fugitivum servum, vel pestilentem se domum vendere, lucro et commodo suo consulens, non est ille sapiens, ut Carneades videri volebat, sed callidus et astutus. Calliditas autem et astutia in mutis quoque animalibus sunt, vel cum insidiantur aliis et dolo capiunt ut devorent, vel cum insidias aliorum

VARIORUM NOTÆ.

et 12 edit. et libri Horatiani. Scripti 16 rec. Lactantiani et 3 vet. edit. Rom. *Ambit*, nec male.

In *tabula naufragum*, etc. Idem habet et sentit cum Lactantio Ambrosius lib. iii. offic. cap. 4.

Quid carius. Mss. 12 rec. et 3 edit. *clarius*.

Perduxeris. mss. 6 rec. *perduxerit*, non male.

Judicabis. Mss. 10 rec. et 15 edit. *judicabitur*, 2 D Colbert. et Pen. *judicabit*. At scribo *judicabis* cum 1 Bonon. et 1 Reg. antiquissimis, 1 al. Reg. bonæ notæ, ac quinque aliis et edit. Betul. Vide precedentia.

Pythagorei. Mss. rec. 2 Reg. et 1 Clarom. a secunda manu, edit. Rom. 1470, et Florentina, *Pythagorici*: Damon scilicet ac Pythias, de quibus Valerius lib. iv. cap. 7; Cicer. lib. iii. Officior. cap. 10.

Tyranno. Scilicet Dionysio Syracusano.

Ducereitur. Scil. ad supplicium. Absolutè, more veterum. Sic ter Seneca de Pisone, qui militem duci jusserat, de Ira lib. i. cap. 16. Bux.

Quod alter. Antiquiorum et meliorum mss. est. In 4 rec. et 4 edit. est *quorum alter*; in 15 rec. et vulgaris 5 est cum *alter*.

His. Ita resitui ex mss. et multis editis. In nonnullis est hic.

Deprecatus. Id est, *precatus*. Lib. vi. cap. 20: *Miseri cordiam deprecantes*. Conf. lib. de Mort. persec. c. 41. cap. 46. et Val. Max. lib. iv. cap. 7.

Sæpe hoc sensu Veteres. Bux.

Dissolvitur. 1 Colb. *dissolvetur*: 1 Colb., 1 Lips., Em., *solvitur*.

Dum ne. Ita antiq. et mel. mss. et edd. locutio Ciceroniana pro *dummodo* non recentiorum: Cic. ad Atticum lib. vi. cap. 1: *dum ne negotiatori*; et viii. ep. 15, *dum ne tibi, non laboro*.

Conciliatricem. Vide Cic. lib. i. de Natura deorum, 104.

Quia malum est. Id est, quatenus malum est.

Nesciunt enim, quia malum est, nocere. Lactantius aliique scriptores sacri, Tertullianus, Augustinus, maxime Cyprianus vel sexcenties, ut vulgatam versionem omitam, post *scio* aliæque verba sentiendi, loco accusativi cum infinitivo, aut quod cum conjunctivo, eadem vi quia eum indicativo ponunt. Lactantius lib. vi. cap. 22: *Scit enim, quia mortis est fabricatrix voluptas*. Notamus ibidem plura, et ad lib. iv. cap. 12: *Ut scias, quia ego sum Dominus*. Bux.

Homo vero, qui. Ita mss. veterrimi 1 Bonon., 3 Reg. quorum unus est optimæ notæ, aliique sex ac totidem editi, tum etiam sex veteres editiones xv sæculi. In 12 mss. et 8 excusis est *quia*.

Quo a mutis. Mss. 5 rec. et 2 edit. *mutis*.

Calliditas autem et astutia in mutis animalibus. Ad

vario genere deludunt. Sapientia vero in hominem solum cadit. Sapientia est enim intelligentia vel ad bonum rectumque faciendum, vel ad abstinentioniam dictorum factorumque improborum. Lucro autem nunquam sapiens studet, quia bona hæc terrena contemnit; nec quemquam falli patitur, quia boni viri officium est, errores hominum corrigere, eosque in viam reducere. Siquidem socialis est hominis ac benefica natura, quo solo cognationem cum Deo habet.

CAPUT XIX.

De virtute, et Christianorum cruciatibus; ac de jure patris et domini.

Sed nimirum hæc causa efficit, ut stultus esse videatur, qui egere aut mori malit, quam noceat, vel eripiat aliquid alteri, quod hominem morte deleri putant. Ex qua persuasionem omnes tum vulgi, tum etiam philosophorum nascuntur errores. Si enim post mortem nihil sumus, profecto stultissimi est hominis non huic vitæ consulere, ut sit quam diutina et commodis omnibus plena. Quod qui faciet, iustitiæ regula discedat necesse est. Si autem superest homini vita melior et longior, quod et philosophorum magnorum argumentis, et vatium responsis, et prophetarum divinis vocibus discimus; hanc præsentem cum suis bonis contemnere, sapientis est, cujus omnis jactura immortalitate pensatur. Apud Ciceronem idem ille iustitiæ defensor Lælius. « Vult, inquit, plane virtus honorem; nec est virtutis ulla alia merces. » Est plane, et quidem virtute dignissima, quam tu, Læli, nunquam poteras suspicari; nihil enim divinarum noveras litterarum. Quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Erras vehementer, si putas ab homine præmium solvi posse virtuti, cum ipse alio loco verissime dixeris: « Huic tu viro quas divi-

tias objicies? quæ imperia? quæ regna? qui ista putat humana, sua bona divina judicat? » Quis ergo te sapientem, Læli, putet, cum ipse tibi loquere contraria? et paulo post virtuti adimas, quæ dedisti? Sed videlicet ignorantia veri facit incertam labantemque sententiam.

Deinde quid adjungis? « Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes suis virtutem præmiis spoliant. » O quam fragilem, quam inanem virtutem induxisti, si spoliari præmio suo potest! Quæ si bona sua divina judicat, ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem spoliare valeant iis bonis, quæ fuerint in eam collata divinitus? « Næ illa se, inquit, multis solatiis oblectat; maximeque suo decore seipsa sustentat. » Quibus solatiis? quo decore? cum in crimen sæpe veniat, et in pœnam decor ille vertatur. Quid enim, si ut Furius dicebat, « rapiatur, vexetur, exterminetur; egeat, auferantur ei manus, effodiantur oculi, damnetur, vinciat, uratur, miseris etiam modis necetur, » perdetne suum præmium virtus? An potius peribit ipsa? Minime. Sed et mercedem suam Deo iudice accipiet, et vivet, et semper vigeat. Quæ si tollas, nihil potest in vita hominum tam inutile, tam stultum videri esse, quam virtus; cujus naturalis bonitas et honestas docere nos potest, animam non esse mortalem, divinumque illi a Deo præmium constitutum. Sed ideoque virtutem ipsam Deus sub persona stultitiæ voluit esse celatam, ut mysterium veritatis ac religionis suæ esset arcanum; ut has religiones, sapientiamque terrenam extollentem se altius, sibi que multum placentem, vanitatis errorisque damnaret; ut proposita denique difficultate, angustissimus trames ad immortalitatis præmium sublime perduceret.

Docui, ut opinor, cur populus noster apud stultos stultus habeatur. Nam cruciari atque interfici malle, quam

VARIORUM NOTÆ.

didi autem ex 21 mss. Post mutis 8 scripti rec. et 14 excusi addunt quoque.

Vel ad abstinentioniam. Sic reposui ex antiquissimis mss. 1 Bonon. et 2 Reg. edd. Tornes., Soubbron., ls. Vide præced. ad bonum. Quamplurimi scripti et impressi habent vel abstinentioniam.

Dictorum factorumque. Hæc lectio est quamplurimorum mss. inter quos sunt antiquissimi Reg. et Bonon. atque 11 editorum. Recte. Vide seq. Scripti 10 et 3 edit. vet. legunt delictorum factorumque.

Quo solo. 4 mss. rec. et 7 edit. vet., qua sola; quæ sola; Colb., quæ solo.—*Quo solo.* Id est, qua re sola, scil. sapientia; quæ vox quoniam fuit paulo remotior, usus est, ut et alibi, neutro, quod ad omnia de sapientia dicta referendum.

Sed nimirum hæc causa efficit, etc. Hactenus Furium confutavit, injustitiæ patronum. Jam indicabit causas, cur Lælius, qui sapientissimus habebatur, iustitiæ partes non pro dignitate tueatur; nempe quod illius sapientia non cœlitus fuit. Ostendit autem Lælium sibi contraria asserere. Ab initio vero capitis investigat errorum philosophorum, atque vulgi scaturiginem; nempe quod articulus de spe resurrectionis non satis constaretur creditur. Ex his fundamentis colligit, quod

Vivit apud superos, et habet sua munera virtus

Virtutem autem dicit ipsam justitiam, quæ materia totius hujus quinti libri est.

Qui egere. 1 Bonon. antiq. et 1 Clarom. a prima manu, quia.

Ex qua persuasionem. Ms. Cant. et edit. 5, Ex eaque persuasionem.

Hanc præsentem. Subaudi vitam, quod Goth. adscriptum habet, opinor, ex glossa receptum. CELL.

Nunquam. Ms. 1 Reg. rec. et 15 edit., nequaquam; in 1 Reg. rec. nunquam poteris.

Labantemque sententiam. Scripti 7 et 2 edd. labentem; 1 Reg. rec. laborantemque.

Effodiantur oculi. Mss. 3 rec. et 12 editi interponunt ei, quod mox præcessit.

Angustissimus trames. Ms. Brun. angustissimo tramite; 4 Colbert. angustissimos tramites, mendose. Scripti 6 rec. et 5 vulgati per angustissimos tramites. Lege de hoc infra lib. vi, cap. 3. — *Angustissimus trames...* perduceret. Nam unam tantum viam, unum tramitem ad immortalitatem ubique statuit; hinc lib. vii, cap. 20: *Angustus admodum trames est, per quem iustitia hominem deducit in cœlum.* Idem docet lib. vi, capp. 3 et 4 integra, maxime ibid., cap. 7: *Via mendax... multos tramites habet... via veritatis... et simplex... et angusta... et ardua, etc.* Bux.

ihurā tribus digitis comprehensa in focum jactare, tam ineptum videtur, quam in periculo vitæ, alterius animam magis curare quam suam. Nesciunt enim quantum sit nefas adorare aliud præterquam Deum, qui condidit cælum atque terram; qui humanum genus finxit, inspiravit, luce donavit. Quod si servorum nequissimus habetur, qui dominum suum fuga deserit, isque verberibus, et vinculis, et ergastulo, et cruce, et omni malo dignissimus judicatur; et si filius eodem modo perditus atque impius existimatur qui patrem suum derelinquit, ne illi obsequatur, ob eamque causam dignus putatur, qui sit exhæres, et cuius nomen in perpetuum de familia deleatur: quanto magis qui Deum deserit, in quem duo vocabula domini et patris æque veneranda conveniunt? Nam ille, qui servum pretio comparat, quid in eum beneficii confert, præter alimenta, quæ illi utilitatis suæ gratia subministrat? Et qui filium generat, non habet in potestate ut concipiatur, ut nascatur, ut vivat. Unde apparet non esse illum patrem, sed tantummodo generandi ministrum. Quibus ergo suppliciiis dignus est desertor ejus, qui et dominus verus, et pater est, nisi quæ Deus ipse constituit? qui spiritibus injustis æternum paravit ignem; quod ipse per vates suos impiis ac rebellibus comminatur.

CAPUT XX.

De vanitate et sceleribus impiarum religionum, et Christianorum cruciatibus.

Diceant igitur, et suarum et alienarum interfectores animarum, quam inexpiabile facinus admittant: primum, quod seipsos jugulant perditissimis dæmonibus serviendo, quos Deus in æterna supplicia

A damnavit deinde, quod nec ab aliis Deum coli patiuntur, sed avertere homines ad mortifera sacra contendunt; nitunturque summa diligentia, ne qua sit anima incolumis in terra, quæ salvo statu suo spectet in cælum. Quid aliud dicam quam miseros, qui prædonum suorum instigationibus parent, quos deos esse opinantur? quorum neque conditionem, neque originem neque nomina, neque rationem sciunt: sed inherentes persuasioni vulgari, libenter errant, et stultitiæ suæ favent. A quibus si persuasionis ejus rationem requiras, nullam possint reddere: sed ad majorum judicia confugiant, quod illi sapientes fuerint, illi probaverint, illi scierint, quid esset optimum; seque ipsos sensibus spoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. Sic impliciti rerum omnium ignorantia, nec se, nec deos suos norunt. Atque utinam soli errare, soli desipere vellent! Alios etiam in consortium mali sui rapiunt, quasi habituri solatium de perditione multorum. Sed hæc ipsa ignoratio efficit, ut in persequendis sapientibus tam mali sint, fiantque se illis consulere, illos ad bonam mentem velle revocare.

Num igitur hoc sermone, aut aliqua ratione redita facere nituntur? Minime; sed viatque tormentis. O mira, et cæca dementia! In iis putatur mala mens esse, qui fidem servare conantur, in carnificibus autem bona. In iisne mala mens est, qui contra jus humanitatis, contra fas omne lacerantur? an potius in iis qui ea faciunt in corporibus innocentum, quæ nec sævissimi latrones, nec iratissimi hostes, nec immanissimi barbari aliquando fecerunt? Adeone etiam sibi mentiuntur, ut vicissim boni ac mali nomina transferant et immutent? Quid ergo non diem, noctem vocant? solem, tenebras? Alioquin eadem

VARIORUM NOTÆ.

In focum jactare. Scripti 10, *in focum jacere*; ms. Tornes., *in focis jacere*.

Præterquam Deum. 1 Colbert., 1 Clarom. et Francius, *præter Deum*. Eadem varietas infra, *præterquam alimenta*, et *præter alimenta*.

Dominum suum. Sic reposui ex cunctis mss. et pluribus editis: bene. Vide seqq. Nonnullis impressis est, *dominum suorum*, male.

Exhæres. De exhæredatione liberorum titulus est in Institut. Imperialibus, lib. n, cap. 13. Exhæredationis causæ in Juris constitutionibus numerantur quatuordecim. BEROLEIUS.

Domini et patris. Vide lib. iv, cap. 3. Unus est pater vester, qui in cælis est. Matth. xxiii.

Præter alimenta. Ita mss. In editis est *præterquam*. Non habet in potestate. Sic restitui ex edit. Rom. 1470. cunctisque mss. præter 1 Reg. rec. et 12 edit in quibus est, *non habet potestatem*.

Nisi quia Deus ipse constituit. Habent ea verba omnes libri; et omnia recta, modo supplicas, nisi iis quæ... constituit? Quod respicit constitutum supra. Sic lib. vi, cap. 23: *Quid Deo dignum, nisi quod ipse... poposcit?* BEN.

Impiis. Isai. nlt. Eccl. vii, Judith. xvi, Ps. x. Ignem, quod ipse... comminatur. Constanter libri quod, idque neutrum pro re. de qua actum, ponitur sæpe: ut dixi ad cap. 17. *Quod se. se parasse injustis æternum ignem:* ut hoc capite supra: *Superest. vita.. longior. quod... discimus* BEN.

Prædonum suorum. Per prædones, inquit Walchius, intelligit pontifices sacerdotes: immo vero intelligit dæmonas, nam mox sequitur: *Quos deos esse opinantur.* Iterum c. 20: *Adorant hostes suos, latrones et interfectores suos victimis placant, etc.* Conf. lib. n, cap. 16; lib. v, cap. 21. BEN.

Instigationibus. lib. iv cap. 27. *Instigantibus... dæmonibus;* cap. 30, *Instinctibus dæmonum.* Lib. v, cap. 21: *Spiritus... perdit... instigant nescios in furem.* BUNEMAN.

Inherentes persuasioni vulgari. Ms. 1 Bonon. an. liq. *herent*; alter Bonon. recentior *inherent*. Scripti 18, *inherente persuasioni vulgari.* -- *Inherente persuasioni vulgari.* Rest., Ven. 1471. 72, utraque 78. Parrh., Junl., Ald., et reliqui, *inherentes persuasioni vulgari*. Participium exprimit melius voluntatem, dicit enim statim, eos libenter errare: ut l. i, cap. 1: *Multi enim superstitionibus vanis pertinaciter inherentes, obdurant se contra manifestam veritatem.* BEN.

Ignoratio. Ita antiquiores et potiores mss. et octo editi. Hæc vox Lactantio familiaris. Scripti 18 rec. et septem impressi ignorantia.

Ea faciunt in corporibus. Eleganter. Cie. in Verrem, Act. 1, c. 5: *Neque hoc solum in stans ornamentisque fecit Conf. Corin. ad Sal. Caui. 11, n. 4, p. 47: Fæda crudelitaque in civibus facinorosa facere.* BUNEMAN.

Tenebras. Hæc alludunt ad illud Isaiæ cap. v, 20: *Vae dicentibus malum bonum et bonum malum;* qui

impudentia est, bonis malorum nomen imponere; sapientibus, stultorum; justis, impiorum: quinimo, si qua illis fiducia est, vel in philosophia, vel in eloquentia, arment se, ac refellant hæc nostra, si possunt: congregiantur cominus, et singula quæque discutiant. Decet eos suscipere defensionem deorum suorum, ne, si nostra invaluerint (ut quotidie invalescant), cum delubris ac ludibriis suis deserantur. Et quoniam vi nihil possunt (augetur enim religio Dei, quanto magis premitur) ratione potius et hortamentis agant.

Procedant in medium pontifices, seu minores, seu maximi; flamines, augures, item reges sacrificuli, quique sunt sacerdotes et antistites religionum. Convocent nos ad concionem: cohortentur ad suscipiendos cultus deorum; persuadeant multos esse quorum numine ac providentia regantur omnia: ostendant origines et initia sacrorum ac deorum, quomodo sint mortalibus tradita; qui fons, quæ ratio sit, explicant; proferant, quæ merces in cultu, quæ poena in contemptu maneat, quare ab hominibus coli se velint, quid illis, si beati sunt, humana pietas conferat. Quæ omnia non asseveratione propria (nec enim valet quidquam mortalis hominis auctoritas), sed di-

vinis aliquibus testimoniis confirmant; sicuti nos facimus. Non est opus vi et injuria, quia religio cogi non potest: verbis potius quam verberibus res agenda est, ut sit voluntas. Distringant aciem ingeniorum suorum: si ratio eorum vera est, afferatur. Parati sumus audire, si doceant: tacentibus certe nihil credimus; sicut ne sævientibus quidem cedimus. Imitentur nos, et rationem rei totius exponant. Nos enim non illicimus, ut ipsi objectant: sed docemus, probamus, ostendimus. Itaque nemo a nobis retinetur invitatus; inutilis est enim Deo, qui devotione ac fide caret. Et tamen nemo discedit, ipsa veritate retinente. Doceant isti hoc modo, si qua illis fiducia veritatis est, loquantur: hiscant, audeant (inquam) disputare nobiscum aliquid ejusmodi; jam profecto ab aniculis quas contemnunt, et a pueris nostratibus error illorum ac stultitia ridebitur. Cum enim sint peritissimum, deorumque progeniem, et res gestas, et imperia, et interitus et sepulchra de libris noverrint; ipsosque ritus, quibus sunt initiati, vel ex rebus gestis hominum, vel ex casibus, vel etiam ex mortibus natos sciant: incredibilis dementia est, deos putare, quos fuisse mortales negare non audeant; vel si tam impudentes fuerint ut negent, suæ illos ac

VARIORUM NOTÆ.

ponunt tenebras in lucem, et lucem in tenebras; qui ponunt amarum in dulce, et dulce in amarum.

Impudentia est. Mss. 8 rec., imprudentia; Jun., prudentia.

Ne, si nostra. Ms. 1 Colbert. et quidam editi, nec, sed male.

Augetur... religio Dei... prænitur. Vid. not. c. 13, c. 22, sqq. Tertull. Apol. extr.: Nec quidquam tamen proficit exquisitor quæque crudelitas. Illecebra est magis sectæ. Plures efficimur, quoties melimur a vobis.

BUNEMAN.

Pontifices. Apparet etiam Laetantii temporibus antiqua illa Romanorum sacerdotia viguisse. BETULEIUS.

Seu minores, seu maximi. Pontifices Numa instituit, quibus Martium generum suum Maximum præfecit, penes quem summa ceremoniarum potestas erat. BETUL. — Fuere pontifices minores, Scribe pontificum qui fastos et commentarios habebant, fidem custodiam rerum gestarum referebant, qui Annales maximi dicebantur; quique illis ministri aderant, quod omnis rei gesta mandabant litteris, pontifices minores dicti sunt. Alex. ab Alex. lib. ii, cap. 8.

Flamines. Sive Diales, sive Martiales a Romulo instituti, sive Quirinales a Numa. BETULEIUS.

Augures. Quos a Chaldeis originem traxisse credunt, qui ab his ad Græcos, a Græcis ad Hetruscos, ab Hetruscis ad Latinos propagati sunt.

Reges sacrificuli. Qui post exactos reges instituti sunt, ut regis præessent sacris. De quibus lege Pomponium Latium, Luctium Fonestellam, Alexandrum ab Alexandro, Blondum, etc. qui ex Livio, Dionysio, Varrone et aliis, de sacerdotibus Rom. multa memorie prodiderunt. BETULEIUS. — Mss. 7 Reg., 2 Uolb., Tornes., 2, Clarom., sacrificula.

Cohortentur nos ad. Repetunt nos a me additum Angl., Lips. tert., Reimann. et editi ab anno 1465, 1524, Gymn. et Isæus; omittunt Fasit., Gryph. et reliqui, et satis eleganter subauditur. BEN.

Quæ merces in cultu, quæ poena in contemptu maneat. Heumannus hic omnibus editoribus insulans tandem, Scribe, inquit, quæ merces cultum, quæ poena contemptum maneat. Mita lectio communis omnia li-
trorum satis elegans videtur subaudito accusativo

mortales, vel homines. BEN.

Destringant aciem ingeniorum. Editum antea ab omnibus, ut quoque habet Gothanus, *distringant*. Quod verbum hic minus quadrat; valet enim *distringere* in diversas partes: nisi intelligas sensu rariori, ubi valet *ligare*, *constringere*; atque ut Latinis *destringere* aciem, *gladium*, est *expedire*: sic Lactantius l. iii, c. 8: *expediant acumen suum*, BEN.

Afferatur. Ita restitui ex omnibus prope mss. 9 Reg. 6 Colbert. aliisque multis, et edit. Rom. 1470. Scripti Jun. et 2 Lips. habent *asserant*, nec male; 1 Clarom. *asserantur*. 3 Oxonienses et 14 vulgati: *afferatur*.

Etrationem. Sic legendum cum 1 Colbert, nisi mavis ut *rationem*, quod est in vet. mss. 1 Bonon., 1 Reg., Cauc. et 15 aliis et edit. 2 vet. Rom., Is., Cellar. in 6 aliis manu exaratis rec. et 17 impressis est aut.

Qui devotione ac fide caret. Eimann.: qui fide ac ratione careat. Non invenienda prior lectio. Inf. *Dei cultus devotionem maxime fidemque desiderat*, cap. 22: *Ut devotionem ac fidem... corroboret*. De Opif., c. 19: *Si quis fidem suam devotionemque non prodiderit*. De Mort. Persec., c. 18. *Adimere tibi fidem ac devotionem nulla vis potuit*. Conf. lib. v. cap. vii. BEN.

Hiscant. Sic lego cum 1 ms. Reg. et 14 excusis. quod cum non intelligerent amanuenses 8 Reg., 6 Colb., Jun., Pen., Lips., Pal., Ultr. 2 Clarom., Brum., et 5 vet. edit. pro *hiscant*, scripserunt *discant*; 2 Bonon., Fax., dicant. Tit. Liv. lib. vi, 16: *Nec aut tollere oculos aut hiscere audebunt*. Arnob. lib. iv, *an nutrire, an hiscere*.

Ridebitur. Hæc lectio est omnium mss. et vet. edit. Rom. In cæteris impressis est *iridebitur*; in 1 Reg. *veterrimo jussitia* ridebitur.

Ex moribus. Ita antiquiores ac meliores mss. et octo editi. Scripti 16 rec. et 6 vulgati *ex moribus*. Sic quoque legitur apud Buneman, qui de hac variante notam sequentem exhibet. — *Ex moribus*. Confirmatur hæc lectio ex l. i, c. 11. *Jovem ex rebus gestis, et ex moribus hominum fuisse deprehendimus*, etc. Cord. de Ira, c. 11: *S. Augustin. de Civ. Dei lib. vii, c. 18. Unicuique deorum ex ejus ingenio, moribus, actibus, casibus, sacra constituta sunt*. BEN.

suorum litteræ coarguant, ipsa denique illos sacrorum initia convincant. Sciant igitur vel ex hoc ipso, quantum intersit inter verum et falsum, quando ipsi, cum sint eloquentes, persuadere non possunt; imperiti ac rudes possunt, quia res ipsa et veritas loquitur.

Quid ergo sæviunt? ut stultitiam suam, dum minuere volunt, augeant. Longe diversa sunt carnificina et pietas; nec potest aut veritas cum vi, aut iustitia cum crudelitate conjungi. Sed merito non audent de rebus quidquam docere divinis, ne et a nostris derideantur, et a suis deserantur. Nam fere vulgus, cui simplex incorruptumque iudicium est, si mysteria illa cognoscat in memoriam mortuorum constituta, damnabit; aliudque verius, quod colat, quæret.

Hinc fida silentia sacris

instituta sunt ab hominibus callidis, ut nesciat populus quid colat. Cum autem nos in eorum doctrinis versemur, cur nobis aut non credunt, qui utrumque novimus; aut invident, quia falsis vera prætulimus? Sed defendenda sunt, inquit, suscepta publice sacra. O quam honesta voluntate miseri errant! Sentiant enim, nihil esse in rebus humanis religione præstantius, eamque summa vi oportere defendi: sed ut in ipsa religione, sic in defensionis genere fallun-

VARIORUM NOTÆ.

Coarguant. Mss. 12 rec. et 8 impressi, *coarguent.* Vide præced. audeant, et seq. convincant. Jun. *coarguantur.*

Convincant. Mss. 10 rec. et 6 editi, *convincant.* Cum sint. Pro *quum*, quod est in melioribus mss. et impressis, in pluribus excusis erat *quam*. In mss. 3 Reg. rec., Brun. et edit. Ald., Crat., Graph., legitur *qui*.

Ne et a nostris derideantur. Conjunctionem restitui ex 6 Reg., 5 Colb., et 5 aliis ac 7 editis: pro *et*, est *aut*, in Reg. antiquissimo. In 5 rec. scriptis et 12 vulgaris deest *et*.

Nam fere vulgus. Ita scripti 12. In ms. Cauc. et 16 rec. necnon in editis, *Nam forte vulgus.*

Incorruptum.... iudicium. *Incorruptum* hic valet, castum, integrum, ut in Cicerone testis *incorruptus* atque *integer*, testimonium *incorruptum*. Pro Marcello cap. 9: *Qui iudicabunt.... fortasse incorruptius quam nos.* BUN.

Fida silentia. Virgil. in *Æneid.*, v. 112. Quæ cum imperarentur, dicebatur: *Favete linguis.* Unde proverbium *Ostium obdite, profani.* Cum hoc proverbio convenit Canon in decretis de Consecrat. dist. 2, qui arcet plebem a presbyterio. BETOL.

Cur nobis aut non credunt. 1 Ms. rec. credant; 2 Reg. rec., Jun., Cantabrig. multique impressi, *Cur nobis aut nostris non credunt.*

Iniquunt. Vide supra lib. in Institution. init. cap. 3. O quam honesta voluntate. Ironice. Sic ferunt 5 mss. quorum unus est antiquissimus, alteri bonæ notæ. Ms. Cauc. ac 19 alii rec. et editi sex habent *inhonesta*.

Non occidendo, sed moriendo. Hæc lectio est omnium fere mss. et octo editorum. Et recte. Est enim relativum, occidere, et mori. Vide infra, *ut religionem patientia vel morte defendas.* 2 Reg. rec. et sex vulgati habent *monendo*. S. Bernardus Serm. 61 in Cantic. *Fides suadenda est, non imperanda;* et Serm. 64, *Hæretici capiantur potius quam effugentur; capiantur dico, non armis, sed argumentis quibus refellantur errores eorum.* Athanas. Apol. n. *Cædes et vincula aliena sunt a nostra Ecclesia.* Pro moriendo Celarius et Heumannus habent *monendo*, quod, inquit,

A tur. Defendenda enim religio est, non occidendo, sed moriendo; non sævitia, sed patientia; non scelere, sed fide: illa enim malorum sunt, hæc bonorum. Et necesse est, bonum in religione versari, non malum. Nam si sanguine, si tormentis, si malo religionem defendere velis, jam non defendetur illa, sed polluetur, atque violabitur. Nihil est enim tam voluntarium, quam religio, in qua si animus sacrificantis aversus est, jam sublata, jam nulla est. Recta igitur ratio est, ut religionem patientia vel morte defendas: in qua fides conservata, et ipsi Deo grata est, et religioni addit auctoritatem. Nam si is, qui in hac terrestri militia regi suo fidem servat in aliquo egregio facinore, si postea vixerit, acceptior sit et charior, si perierit, summam consequitur gloriam, quod pro duce suo mortem occubuerit: quanto magis imperatori omnium Deo fides servanda est, qui non tantum viventibus, sed etiam mortuis præmium potest virtutis exsolvere? Igitur Dei cultus, quoniam militia cœlestis est, devotionem maximam fidemque desiderat. Quomodo enim Deus aut amabit colentem, si ipse non ametur ab eo; aut quomodo præstabit precanti quidquid oraverit, cum ad precandum neque ex animo, neque observanter accedat? Isti autem, cum ad sa-

C referitur ad persecutores, qui ferro et flammis superstitiones suas defendebant.— *Non occidendo, sed moriendo.* Apte Augustinus, de Civit. Dei l. 2, c. 29, Christianos rom. scribit: *Adversus potestates inimicissimas confisrisse, easque fortiter moriendo vicisse.* BUN.

Si malo. Hic aliorum fere omnium *malo*, rectum. *Malo*, id est, scelere, quod est *malum* et *malorum*. Vid. supra, et c. 20. Bono... adducendi homines ad bonum... non malo. BUN.

Jam sublata, jam nulla est. Ms. 1 Bonon. antiqu. *jam supplicatio nulla est.*

Fides conservata. Ms. Jun. et 5 vet. edit. *consecrata*; minus bene. Vide paulo post, *fidem servat...* et *fides servanda est.*

Consequitur. 1 Reg. rec. et Brun. *consequetur.* Vide præced.

Mortem occubuerit. Sic habent quamplurimi mss. et cuncti ferme editi, sicut *vitam vivere*, apud eundem Lactantium Divin. Institut. lib. 1, cap. 14: lib. v, cap. 8; lib. vii, cap. 24: et libro de Opificio Dei, *infatigabilem militiam, Deo militemus.* Sed Ciceronis etiam est, *vitam vivere*, Orat. iv in Verrem, n. 118. Itaque perperam scripserunt librarii *morte occubuerit* in mss. 5 Reg., 1 Colbert., Brun., edd. Rom. 1470, et Isæi. — *Mortem occubuerit.* Occumbere mortem recte latine, et sæpe dicitur; vide Pitiscum ad Curt. lib. iv, c. 15: *Ante oculos sui quisque regis mortem occumbere ducebant egregium;* Gebhardum, Gruterum, Davisium ad Cic. i Tuscul., 42, fin.: *Qui pro patria mortem non duclaret occumbere.* BUN.

Mortuis præmium potest virtutis exsolvere. 1 Bonon. antiqu., *præmium mortis exsolvet.*

Quoniam militia cœlestis est, devotionem maximam, etc. Desumptum a militia corporali; milites enim se totos reipub. devotebant, aut Cæsari consecrabant. Vegetius: *Durant autem per Deum, et per Christum, et per Spiritum sanctum, et per maiestatem imperatoris, quæ secundum Deum generi humano diligenda est et colenda: nam imperatori, cum Augusti nomen accepit, tanquam præsentem et corporali Deo fidelis est præstanda devotio, et impendendum pervigil famulatus.*

Aut præstabit precanti. Mss. 2 Reg. rec. pro *precanti*, legunt *potenti*

crificandum veniunt, nihil intimam, nihil proprium A diis suis offerunt; non integritatem mentis, non reverentiam, non timorem. Peractis itaque sacrificiis inanibus, omnem religionem in templo, et cum templo, sicut invenerant, relinquunt; nihilque secum ex ea neque afferunt, neque referunt. Inde est, quod ejusmodi religiones neque bonos facere possunt, neque firmæ atque immutabiles esse.

Traducuntur itaque ab his homines facile, quia nihil ibi ad vitam, nihil ad sapientiam, nihil ad fidem discitur. Quæ est enim superstitio illorum deorum? quæ vis? quæ disciplina? quæ origo? quæ ratio? quod fundamentum? quæ substantia? quo tendit? aut quid pollicetur, ut ab homine possit fideliter servari, fortiterque defendi? In qua nihil aliud video, quam ritum ad solos digitos pertinentem. Nostra vero religio eo firma est, et solida, et immutabilis, quia justitiam docet, quia nobiscum semper est, quia tota in animo colentis est, quia mentem ipsam pro sacrificio habet. Illic nihil exigitur aliud, quam sanguis pecudum, et fumus, et inepta libatio: hic, bona mens, purum pectus, innocens vita. Illuc veniunt sine delectu adulteræ impudicæ, lenæ procaces, obscenæ meretrices; veniunt gladiatores, latrones, fures, venefici, et precantur nihil aliud, quam ut scelera impune committant. Quid enim latro sacrificans, aut gladiator roget, nisi ut occidant? Quid venenarius, nisi ut fallat? Quid meretrix, nisi ut plurimum pec-

et? Quid adultera, nisi ut mortem viri optet, aut ut sua impudicitia celetur? Quid lena, nisi ut multos bonis exuat? Quid fur, nisi ut plura compilet? Ille vero etiam levi communique peccato locus est nullus. Et si quis ad sacrificium non integra conscientia venerit, audit quæ illi Deus commineatur, ille qui tenebras cordis videt, qui peccatis semper infestus est, qui exigit justitiam, qui fidem poscit. Quis hic male menti, aut male preci locus est? At illi infelices, nec ex sceleribus suis intelligunt quam malum sit, quod colunt, quandoquidem flagitiis omnibus inquinati, veniunt ad precandum; et se pie sacrificare opinantur, si cutem laverint: tanquam libidines intra pectus inclusas ulli animæ abluant, aut ulla maria purificent. Quanto satius est mentem potius eluere, B quæ malis cupiditatibus sordidatur; et uno virtutis ac fidei lavacro universa vitia depellere? Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac sordidum corpus gerat, satis purus est.

CAPUT XXI.

De cultu deorum et Dei veri; atque de bestiis quas coluerunt Egyptii.

Isti autem, quia nesciunt, vel quid, vel quomodo sit colendum, cæci et imprudentes in contrarium cadunt. Adorant itaque hostes suos: latrones et interfectores suos victimis placant; et animas suas cum thure ipso cremandas aris detestabilibus imponunt. Irascuntur

VARIORUM NOTÆ.

In templo, et cum templo. Deest et cum templo in C ter 2 Reg. et 11 edit. In iis est, sacrificasse; in 1 Reg. rec. satisfacere.

Nihilque secum ex ea neque afferunt. In 1 Bonon. antiq. deest ex ea; 1 Reg. abest neque.

Neque firmæ atque immutabiles. Ita mss. 1 Bonon., 6 Colb. et 5 alii, ac 9 vet. edit. alia vero, neque firmos ac immutabiles. At nostra lectio melior est; opponit enim falsas religiones veræ, quæ firma est et immutabilis.

Lenæ procaces. Lenas, quæ infra, multos bonis exuunt, docte vocat procaces. Festus: Procari poscere est; unde et proci, et procaces meretrices ab assidue poscendo. BUN.

Ut occidant. 9 Reg. mss., 1 Clarom. et 8 edit. occidat. Utraque lectio bona.

Quid venenarius? Mss. 2. Reg. rec., 1 Colbert. a secunda manu, Torn., Em., Cant. et 3 vet. edit. D Rom., scenerarius? nisi ut fallat, id est, latenter agat, machinationes suas occultet. — Quid venenarius. Venenarius ponitur pro venefico supra; et quisnam magis fallit, quam veneficus, venenarius? Hinc loco geming lib. v, c. 9: Si palam grassari non licuit, venena clam temperent; qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur, aut maritos, ut adulteris nubant... qui cælum ipsum veneficiis appetant. BUN.

Nisi ut mortem viri optet, aut ut sua impudicitia celetur. Sic editiones Beutleii, Cellarii, Walchii, Heumannii, atque pauci mss., Cantabrigiense scilicet et Lipsiense; in aliis tum mss. tum editis legitur, nisi aut mortem viri, aut ut sua impudicitia celetur, quod mancama exhibet orationem.

Quid lena? Mss. 10, leno, virili genere. Cæteri omnes ut in textu.

Sacrificare. Ita 6 vet. edit. cum omnibus mss. præ-

Si cutem laverint. Quævis scelera aqua expiabant. Cato Orig. 5; Tertull. de Bapt., cap. 5; Seneca in Hercule Iurente; Apuleius Mil. l. xi; Dion. lib. xlviii; Eurip. in Iphig. Taur.; Clemens Alexand. lib. vii Strom. Corpus autem totum, vel manus tantummodo lavabant, juxta Sophocel. enarrator. Athenæum l. ix: Mos erat veteribus, quando sive eadem hominis sive aliæ carnes fecissent, lavare manus, in purgationem piaculi. Apud veteres enim optimum et grave habebatur manus lavare. Justin. Martyr. Apol. ii: Et balneum quidem hos resciscentes demones a propheta prædicatum operati sunt, et ipsos aspergere ad sacra sua accedentes, et immittere eis constituerunt libamina, et ardore talia perficientes: perficiebant vero ut accedentes se lavarent, priusquam ascenderent ad sacra; inde purgati operabantur sacris. Sed ei eadem credebant aspergine tolli, quod Maro in Æneid. attingit. Hinc Pilatus lavat manus, ut se innoxium, vel insontem mortis Christi declaret. Vide Matt. xxvii, v. 24, Abluant. Ita fere Ovid. in Fastis:

O minimum faciles, qui tristia crimina cædis
Fluminea tolli posse putatis aqua!

Sordidatur. Vox ecclesiastica, quam apud probe latinitatis auctores non reperies: sed adjectivum sordidatus passim apud Ciceronem. — Ulli animæ abluant. Ut ex cap. 20 infra patet, etiam hic respexit ad Cic. l. ii, de Leg. 10: Caste jubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia: nec tolli casimontiam corporis... nam illud vel aspersione aquæ... tollitur. animi labes nec diuturnitate varescere, nec annibus ullis elui potest. BUN.

Isti autem. Mss. 4 et octo editi, Ipsi. Cæteri tum mss., tum impressi, Isti.

etiam miseri, quod non similes alii pereant, incredibili mentium cecitate. Quid enim videant, qui solum non vident? Quasi vero si dii essent, indigerent hominum auxilio, adversus contemptores suos. Quid ergo nobis irascuntur, si illi nihil possunt? nisi, quod ipsi deos suos destruant, de quorum potestate diffidunt, magis irreligiosi quam qui omnino non colunt. Cicero in suis Legibus, cum caste ad sacrificia præciperet accedere, « Pietatem, inquit, adhibento; opes amovento: qui secus facit, Deus ipse vindex erit. » Recte hoc quidem. Neque enim las est desperare de Deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo vindicare injuriam colentis se potest, si suam non potest? Libet igitur, ex his querere, cui potissimum præstare se putent, cogendo invitos ad sacrificium. Ipsine, quos cogunt? at non est beneficium, quod ingeritur recusanti. Sed consulendum est etiam nolentibus, quando quid sit bonum, nesciunt. Cur ergo tam crudeliter vexant, eruciant, debilitant, si salvos volunt? aut unde pietas tam impia, ut eos miseris modis aut perdant, aut inutilis faciant, quibus velint esse consultum? An vero diis præstant? at non est sacrificium, quod exprimi-

tur invito. Nisi enim sponte atque ex animo fiat, execratio est; cum homines proscriptione, injuriis, carcere, tormentis adacti faciunt. Si dii sunt isti, qui sic coluntur, vel propter hoc solum colendi non sunt, quod sic coli volunt; digni scilicet detestatione hominum, quibus cum lacrymis, cum gemitu, cum sanguine de membris omnibus fluente libatur.

At nos contra non expetimus, ut Deum nostrum, qui est omnium, velit, nolit, colat aliquis invitus; nec, si non coluerit, irascimur. Confidimus enim majestati ejus, qui tam contemptum sui possit ulcisci, quam etiam servorum suorum labores et injurias. Et ideo cum tam nefanda perpetimur, ne verbo quidem reluctamur: sed Deo remittimus ultionem; non ut ii faciunt, qui defensores deorum suorum videri volunt, et sæviunt efferate adversus non colentes. Ex quo intelligi datur, quam non sit bonum deos colere; quoniam bono potius adducendi homines ad bonum fuerant, non malo. Sed quia illud malum est, etiam officium ejus bono caret. At enim puniendi sunt qui destruant religiones. Num pejus nos destrumus, quam natio Ægyptiorum, qui turpissimas bestiarum ac pecudum figuras co-

VARIORUM NOTÆ.

Similes. Heuman. legit simul et.

Nobis irascuntur. Ms. 1 Bonon. antiq., bonis.

De quorum potestate diffidunt. De deest in mss. 2 Regiis; in altero rec. est potestati.

Cum caste. Proprio adversarios jugulans gladio, recitat legem 12 Tabularum, ex secundo Ciceronis de Legibus libro, cuius primum caput est: *Ad divos advento caste.* Rem præclarissime dictam pluralitativa perdit inflexione.

Pietatem, etc. Alterum caput, *Pietatem adhibento.* Pietas autem animi est, quo Deus colitur: juxta illud, *Deus spiritus est;* adorandus ergo in spiritu et veritate. BETUL. Vide Ciceronem libro ii de Legibus, sub init.

Opes amovento. Tertium hoc legis caput est, *Opes amovento:* ex Platonis, opinor, Alcibiade ii desumptum, qui liber περὶ πρὸς τοὺς ἄλλους inscribitur. At loco facit, existimat Betuleius legendum esse *facit*, ut antiquarum legum majestas et stylus servetur.

Deus ipse vindex erit. Francius, forte ipsi. Ms. 1 Clarom. illi Deus iudex erit.

Si suam non potest. Mss. 15 et edit. 5, qui suam.

Quos cogunt, etc. Epit. e. 55. Tertull. ad Scapul. e. 2: *Næ religionis est cogere religionem, quæ sponte suscipi debet non vi; quum et homines ab animo libenti exposculentur. Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil prestabitis diis vestris; ab invitis enim sacrificia non desiderabunt, nisi contentiosi sint: contentiosus autem Deus non est.* BEN.

Non est beneficium. Hinc e contrario Jureconsulti dicunt: Volenti non fit injuria.

Eos miseris modis aut perdunt. Aut additum ex mss et quamplurimis editis in nonnullis deest.

Inutiles faciant. Eo alludi Lact., i. vi, c. 11: *Latigæ... utilibus, claudis... inutiles sunt hominibus, sed utiles Deo.* Et infra, *egentes atque inutiles alere.*

BEN.

Faciant. Id est, sacrificant; et hoc sensu repositor apud Varroem de L. L. lib. v, cap. 4, et Virgil. Eclog. 5, v. 77.

Quibus cum lacrymis. Sic legendum ex mss. et quamplurimis editis; in nonnullis expressis deest cum.

Qui est omnium. Scilicet Deus; mox enim præcessit Deum, itaque perperam additur creator in mss.

Cauc., 2 Reg. rec., Cant. et 11 editis: a cæteris abest.

Velit, nolit. Ita quamplurimi mss., inter quos sunt veterissimi et optimi 1 Bonon., 3 Reg., 5 Oxon., 3 Lips., 2 Colbert., aliique. In mss. 15 et editis 5 est *velint, nolint.* Binemannus quoque admittit hanc ultimam lectionem, et notam sequentem exhibet. — Pluralem recepi ex Cauc., Lips. 2, 3 Goth., Emm., Reimm., Ven. 1472, utraque 78. Ad rem Tertullianus Apologet. 25: *Bene est, quod omnium Deus est, cuius, velimus, aut nolimus, omnes sumus.* BEN.

Quam etiam. Addidi etiam ex 3 vulgaris et omnibus mss. præter 2 Reg. rec. in quibus deest, ut in plerisque editis. — *Quam etiam servorum.* Ego vero in Goth., Reimm., Emm., quam etiam inveniri addo et confirmo, tamquam Lactantio stylo conforme, ita ubi nihil obmovere potest Heumanus. Legitur de Ira, cap. 13. *Omnia propter hominem proposita, tam bona, quam etiam mala.* De Mor. pers., c. 48: *Tam ego Constantinus Augustus, quam etiam ego Licinius Augustus.* BEN.

Labores. Id est, calamitates.

Ne verbo quidem reluctamur. Epit. cap. 55. Contra calumnias, quasi conspirarent Christiani contra imperatores, hæc faciunt. BEN.

Sed Deo remittimus. Remittimus, id est, reservamus. Lib. vi, c. 8: *Ultionem suam non sibi assumat, sed iudicio Dei reservet.* BEN.

Qui defensores deorum suorum. Mss. 10 rec. totidemque editi addunt se esse.

Efferate. Sic omnes. De hac vocula nondum ex antiquioribus observata nihil in lexicis, Krebsii dissertatione, Waitzii diatribæ. BEN.

Num pejus. Bene. Vide seqq. mss. 1 Bonon. Num potius.

Ægyptiorum. Non modo a christiana philosophiæ scriptoribus, sed a prophetis quoque, Ægyptiorum superstitio male audit. De animalibus quæ ab Ægyptiis pro diis coluntur nemo copiosius scripsit, quam Herodotus in Enterpe. Vide etiam Philostratum, libro vi de Vita Apollonii, et Aritæneum in septimo. Meminit etiam Cicero in Quinto Tusculanæ Question. et de Natura deorum lib. i. Sicut et Lucianus in Dialogo

lunt, quædam etiam pudenda dictu tanquam deos adorant? Num pejus quam fidem ipsi? qui, cum deos colere se dicant, tamen eos publice turpiterque derident; de quibus etiam rimos agi cum risu et voluptate patiuntur. Qualis hæc religio aut quanta majestas putanda, quæ adoratur in templis, illuditur in theatris? Et qui hæc fecerint non pœnas violati numinis pendunt, sed honorati etiam laudatque discedunt. Num

VARIORUM NOTÆ.

de Sacrificiis. Videndus est etiam Euseb. lib. II de Præparat. Evangel. cap. I.

Qui turpissimas bestiarum ac pecudum figuras colunt. Qui geminus ab Ægyptiis cultus, alter Mnevis nuncupatus, et ab Heliopolitanis; alter Apis, et a Memphitis pro numine habitus. Sic Plutarchus in lib. de Iside et Osiride. Apim intelligit Tibullus, cum lib. I Eleg. 7 ait:

Te canit, atque suum proles miratur Osirim
Barbara, Memphitem plangere docta bovem

Nam διακριτικός eum appellat Memphitem bovem, ab illo qui Mnevis nomine Heliopoli colebatur diversum. De Api etiam Cicero, lib. I de Natura deorum: Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Ægyptiorum bovem, nonne deum videri Ægyptiis? Uti Plinius lib. VIII, c. 46: Bos in Ægypto etiam numinis vice colitur; Apim vocant. Et paulo post: Sunt delubra ei gemina, quæ vocant thalamos, ædificia populorum. Alterum intrasse lætum est; in altero dira portendit. Et Clemens Pseudo Romanus lib. V Recognitionum Alii Ægyptiorum bovem, qui Apis dicitur, colendum tradidere Apidis etiam meminere Clemens Alexandrinus, Admonitione ad gentes; Mela, de Situ Orbis, lib. I cap. 19: Solinus, cap. 35; Lucianus in Concilio Deorum, et de Sacrificiis; Spartianus in Hadriano: Diodor. Sicul. lib. I; Ælianus, de Animal. lib. XI, cap. 10, et alii. Sub bove autem Ægyptii solem colebant. Macrobius lib. I, cap. 21: Taurum vero ad solem referri, multiplici ratione Ægyptius cultus ostendit: vel quia apud Heliopolim taurum soli consecratum, quem Neiton cognominant, maxime colunt; vel quia bos Apis in civitate Memphi Solis instar excipitur. Ubi pro Neiton, legendum censeo Mnevim, uti ab aliis vocatur; quæ haud dubie vera est lectio. Hæc cum scripsissem, incidi forte in locum Cl. Seldeni Syntag. I, de Diis Syris, ubi video jam ab eo monitum, Mnevim apud Macrobium rependendum esse. Ælianus autem lib. XI Histor. Animalium, cap. 11 ait. Apim non solis, sed lunæ symbolum fuisse; et, ut Heliopolitani bovem suum soli, ita Memphitis suum lunæ consecrasset. Ab hoc Ægyptiorum Apide veterum quidam volunt originem traxisse vitulum illum aureum, quem Israelitæ sibi in deserto erigebant, colebantque. Sic Lactantius lib. IV, cap. 10: In luxuriam protulsi, ad profanos Ægyptiorum ritus animos transtulerunt. Cum enim Moyses duæ corum ascendisset in montem, atque ibidem quadraginta dies moraretur, aureum caput Bovis, quem vocant Apim, quod eos in signa præcederet, figurarent. Idem et tradit de Jeroboami vitulis, de quibus I sive III Regum, cap. XII, 28. D. Ambrosius, sive alius quis in Epist. Roman., cap. I. Idem etiam de utrisque sentit D. Hieronymus ad cap. IV Hoseæ. Videtur, inquit, idcirco mihi populus Israel in solitudine fecisse sibi vituli caput quod coleret, Jeroboam filius Nabat vitulos aureos fabricatus, ut quod in Ægypto didicerant, Art. xxi Mædev, qui sub figura bovum coluntur, esse deos, hoc in sua superstitione servarent. Scimus tamen, quorundam animalium cultum universis Ægyptiis communem fuisse, quorundam etiam quibusdam tantum civitatibus observatum. De singulis quædam subjiciemus. Post bovem, de cujus cultu jam diximus, addit Strabo, canem. De hujus

pejus nos destramus, quam quidam philosophi, qui omnino nullos deos esse aiunt: sed omnia sua sponte esse nata, omnia fortuito fieri quæ geruntur? Num pejus quam Epicurei, qui esse quidem deos, sed curare quidquam negant; neque irasci eos, neque gratia commoveri? Quibus dictis utique persuadent, colendos omnino non esse; siquidem nec colentes respiciunt, neque non colentibus irascuntur. Præter-

ventionem quoque Cicero lib. V Tuscul. Quæst. Ægyptiorum morem quis ignorat? quorum imbutæ mentes pravitate erroribus, quamvis carnificinam prius subierint, quam ibim, aut aspidem, aut felem, aut canem, aut crocodilum violent. Meminit et canis venerationis libro I de Legib; item Plutarchus in lib. de Iside et Osiride; et Juvenalis, satyra 15:

Illic
Oppida tota canem venerantur, nemo Dianam.

Clemens etiam Alexandrinus προτροπη. qui et indicat, canem præcipue a Cynopolitanis cultum. Κοινοποιείται δὲ (σέβουσι) κύνα. De canis cultu etiam Herodotus in Euterpe, et Diodorus Siculus l. II, qui et addunt Ægyptios, in quorum domibus canis moretur, solitos fuisse ad luctum indicandum, totum corpus radere. Felem quoque summo cultu sunt venerati; de quo cum Herodoto et Plutarcho, vide Ciceronem lib. I de Legibus, Tusculanar. Quæstion. lib. V, num. 78, et libro I de Natura deorum: Ne fando quidem auditum est, crocodilum, aut ibim, aut felem violatum ab Ægyptio. Juvenalis quoque satyra 15:

Illic æluros, hic piscem duminis...
..... venerantur

Sic enim ibi legendum, non coruleos, ut est in vulgatis, optime monuit Brodeus Miscell. lib. VII, cap. II. Diodorus etiam Siculus Bibliotheca Historica lib. I, causam hujus cultus adducit; quia felis contra aspidem aliorumque serpentium morsus utilis est. Felis quoque cultus meminit Plutarchus Symposiacor. lib. IV, quæst. 5. Et Clemens Pseudo-Romanus lib. V Recognit., loco ex parte superioris jam allato: Alii Ægyptiorum bovem, qui Apis dicitur, colendum tradidere, alii hircum, alii gattas. Per gattas enim plane feles, sive æluros designat. Sic enim tum temporis locuti sunt, et gattas, vel cattas, feles appellabant. Unde in Gloss. Catta. αἰλουρος. Et alie: κάττα, Catta. Sic Callimachi Scholiastes ait αἰλουρος, sive felis, κάττας ἰδρυτάς nominatas fuisse. Item Evagrius lib. VI, cap. 24. Catti voce etiam utitur auctor Historiæ Barlaami, ubi de Ægyptiorum superstitionibus agit. Quidam, inquit, illorum coluerunt ovem, quidam hircum, alii vitulum, et porcum, nonnulli corvum et accipitrem, et vulturum, et aquilam. Alii vero crocodilum, quidam catium, et canem, et lupum, et simiam, et draconem; et aspidem, alii cepas, et allia, et spinas. Porro apud Herodotum libro dicto legimus, Ægyptios ab felis mortem, non, ut in morte canis totum rasisse corpus, sed tantum supercilia. Addit deinde, feles mortuas safiri solitas atque ita Bubastim deferri, ubi sepeliuntur.

De quibus etiam mimos agi. Ita cum 4 editis omnes prope mss. In 2 Reg. rec., 1 Colb. a secunda manu. Cant. et 11 vulgaris est per mimos agi. — Mimos agi. Mimi hic non sunt ipsi actores, sed tabula: et nota phrasis mimos agere, restituta quoque a me in Epit., c. 58. De re ipsa Augustinus de Civ. Dei, l. IV, c. 26: In ludis scenicis... maximum crimina frequentantur. Bus.

Sponte esse nata. Sic veteres edidit saeculi XV, alii multi omittunt esse.

Fortuita. Ita meliores et maximo numero mss. inter quos 6 Regii et 4 Colb. et editi. Scripti 9 quorundam

ea cum contra metus disserunt, nihil aliud efficere conantur, quam ut nemo deos timeat. Et hæc tamen ab hominibus et audiuntur libenter, et disse-ruantur impune.

CAPUT XXII.

De furore dæmonum in Christianos, et errore infidelium.

Non ergo ideo adversus nos insaniant, quia dii non coluntur a nobis: sed quia veritas penes nos est, quæ (ut est verissime dictum) odium parit. Quid igitur existimabimus, nisi nescire illos quid patiantur? Pergitur enim cæco et irrationabili furore; quem nos videmus, illi nesciunt. Non enim ipsi homines persequuntur, qui causam cur irascantur innocentibus non habent: sed illi spiritus contaminati ac perdit, quibus veritas et nota est, et invisæ, insinuant se mentibus eorum, et instigant nescios in furorem. Hi enim quamdiu pax est in populo Dei, fugitant justos, et pavent; et cum corpora hominum occupant, animasque divexant, adjurantur ab his, et nomine Dei veri fugantur. Quo audito tremunt, exclamant, et uri se verberarique testantur; et interroganti, qui sint quando venerint, quomodo in hominem irreperierint, constentur. Sic extorti et excruciatii virtute divini nominis, exsolantur. Propter hæc verbera et minas, sanctos et justos viros semper oderunt. Et quia per se nocere his nihil possunt, publicis eos odiis persequuntur, quos sibi graves sentiunt; exercentque sævitiam quam violentissime possunt, ut aut eorum fidem minuant per dolorem, aut, si id efficere non

possint, auferant omnino de terra, ne sint qui possint eorum nequitiam coercere. Non me fugit quid responderi e contrario possit. Cur ergo Deus ille singularis, ille magnus, quem rerum potentem, quem dominum omnium confiteris, hæc fieri patitur; nec cultores suos aut vindicat, aut tuetur? Cur denique qui eum non colunt, et opulenti, et potentes, et beati sunt; et honoribus regnoque potiuntur; eosque ipsos ditioni suæ ac potestati subjectos habent?

Reddenda et hujus rei ratio est, ne quid remaneat erroris. Nam in primis hæc causa est cur existimetur religio Dei vim non habere, quod inducantur homines specie terrenorum ac præsentium bonorum, quæ ad curam mentis nullo modo pertinent: quibus quia carere justos vident, et affluere injustos, et Dei cultum inanem arbitrantur, in quo inesse illa non cernunt, et deorum ritus æstimant veros, quoniam cultores eorum, et divitiis, et honoribus, et regnis fruuntur. Verum ii qui sunt in hac existimatione, non perspiciunt altius vim rationemque hominis; quæ tota non in corpore, sed in mente est. Nihil enim vident amplius, quam videtur, corpus scilicet; quod, quia oculis manumque tractabile est, imbecillum, fragile, mortale est; cujus sunt illa omnia bona, quæ cupiditati, ac miraculo sunt, opes, honores, imperia, quoniam corpori afferunt voluptates; et ideo tam caduca sunt quam corpus ipsum. Animus vero, in quo solo est homo, quoniam subjectus oculis non est, nec bona ejus inspicere possunt, quæ in sola virtute sunt posita; et ideo tam stabilis, et constans, et perpetuus sit necesse est, sicut ipsa virtus, in qua est animi bonum.

VARIORUM NOTÆ.

octo sunt recentissimi, habent *fortuito*. Sed *fortuito* legitur apud ipsum Lactantium, lib. 1 cap. 2, lib. vii, cap. 9; apud Ciceronem Philipp. x, n. 2; x Attic. 6: lib. 1 Offic., n. 103, et ii ad Her., 16.

Contra metus. Mss. 2 Reg. rec., 1 Colb., Brun. et edit. Betul. *contra metum*.

Dii non coluntur a nobis. Mss. 24 et editi 16. addunt, *A multis enim non coluntur*. Hæc autem respuunt mss. antiquissimi 1 Reg., 2 Bonon., Tax., Navarr. Vict., 1 Sorbon., 1 Colbert.

Odium parit. Terent. Andr., act. 1, scen. 1.

Quid patiantur. Mss. Jun., Ultr., 1 Colb. et editi 4, qui patiuntur?

Pergitur enim cæco et irrationabili furore. Ita restitui ex mss. Regio-Put., 2 al. Reg. 6 Colb., Jun. alisque undecim, necnon ex edit. 3 vet. Rom. et 5 al. In 2 Reg. scriptum est, *Feruntur enim cæco*, etc. In 1 Reg. rec. et 8 impressis, *Perciti enim perferuntur cæco*, etc.

Spiritus contaminati. Vide supra libro ii. capit. 16.

Animasque divexant. Sic antiquiores et potiores mss. ac 7 editi, et Lactantius l. vii, c. 15. In mss. rec. 3 Reg., 5 Colb., 5 Oxon. et 5 aliis ac 6 vulgatis est *diu vexant*.

Quo audito tremunt, exclamant, etc. Prudent. Apotheos.

torquetur Apollo

Nomine percussus Christi, nec fulmina verbi
Ferre potest: agitant miseria tot verbera linguae,
Quot laudata Dei resonant miracula Christi.

Excruantur virtute divini nominis, exsolantur. Sic lego cum mss. 3 Reg. quorum unus est antiquissimus, 2 Colb., 1 Brun. Accedunt Cauc., 1 Reg., 3

Colbert. qui referunt, *exultantur*; 2 Reg. et Jun., *expelluntur*; 1 Reg. *exultantur*; 1 Reg. et Marm., *exultant*; quid pejus dici potest? 1 Reg. rec. alter Brun. et 18 edit., *exultant*. Forte legendum, *exultant*. Lactantius enim libro ii, de Origine erroris, cap. 16, ait: *Nec Deo per quem adjurantur... mentiri possunt. Itaque, maximis sæpe ululatibus editis, verberari se, et ardere, et jam jamque exire proclamant*. Proclive esset emendare *exultant*, si concurrerent mss. Hoc enim verbum memini me legere apud priscos Patres, cum agunt de exorcismorum virtute: inter eos Cyprianus, de Idolorum Vanit.: *Dæmones tamen adjurati per Deum verum nobis statim cedunt, et fatentur, et de obsessis corporibus exire coguntur*. Videas illos nostra voce et oratione occulte flagellis cædi, igni torqueri, incremento pænæ propagantis extendi, ejulare, gemere, etc.

Quæ tota non in corpore, etc. Reposui tota ex 12 excusis, omnibusque mss. quod fuerat neglectum in 1 Bonon. antiq. et nonnullis editis.

Quod quia oculis manumque tractabile est. Ita omnes ferme mss. et octo editi. Scripti rec. Reg., 1 Colb., 2 Clarom. novemque vulgati post quod quia, addunt *videtur oculis*, sed perperam; quippe Lactantius etiam dixit oculis contractari lib. de Officio, cap. 1. Vide not. ibidem; et lib. ii Div. Inst. cap. 6, *contemplatione contrectent*.

Inspici possunt. Mss. 10 rec. et 9 edit., *aspici*. *Universas virtutis species*. Scripti 6 rec. totidemque impressi ferunt, *virtutum*; Brun. omnes *virtutum species*. (Vide infra col. 625, lin. 3.)

Ab illis bonis abhorrrere. Mss. Cauc. et 2 Reg. et octo editi interponunt *omnibus*. (Vide infra col. 625 lin. 5.)

CAPUT XXIII.

De justitia et patientia Christianorum.

Longum est universas virtutis species promere, ut de singulis doceam quam necesse sit sapientem ac justum virum longe ab illis bonis abhorreere; quibus quia fruuntur injusti, deorum cultus veri et efficares esse creduntur. Quod ad præsentem pertinet quæstionem, satis est si ex una virtute id probemus quod intendimus. Nempe magna et præcipua virtus est patientia, quam pariter et vulgi voces publicæ, et philosophi, et oratores summis laudibus celebrant. Quod si negari non potest quin summa sit virtus, necesse est justum et sapientem virum in potestate esse hominis injusti, ut capiat patientiam. Patientia est enim malorum quæ aut inferuntur, aut accidunt, cum æquanimitate perlatio. Ergo justus ac sapiens, quia virtutem capit, habet in se patientiam; quæ carebit omnino, si nihil patietur adversi. Contra, qui in rebus prosperis agit, impatiens est, et virtute maxima caret. Impatientem dico, quia nihil patitur. Innocentiam quoque servare non potest, quæ et ipsa justo et sapienti viro propria virtus est. Sed et nocet sæpe, et concupiscit aliena, et rapit, quæ cupierit, per injuriam; quia virtutis experts, vitio peccatoque subjectus est, et fragilitatis oblitus, animo insolenter elato tumet.

Inde injusti, ac Deum nescientes, et divitiis, et potentia, et honoribus florent. Hæc enim cuncta in-

A justitiæ præmia sunt; quia et perpetua esse non possunt, et per cupiditatem violentiamque quærentur. Justus vero ac sapiens, quia illa omnia humana (ut est a Lælio dictum) sua bona, divina judicat, nec alienum quidquam concupiscit, ne quem contra jus humanitatis lædat omnino, nec ullam potentiam honoremve desiderat, ne cui faciat injuriam. Scit enim cunctos ab eodem Deo, et eadem conditione generatos, jure fraternitatis esse conjunctos. Sed et suo contentus, et parvo, quia fragilitatis suæ memor, non amplius quærît, quam unde vitam sustentet; et ex eo ipso, quod habuerit, impertit etiam non habenti, quia pius est: pietas autem summa virtus est. Eo accedit, quod voluptates caducas vitiosasque contemnit, quarum causa opes appetuntur; quoniam continens est, ac libidinum victor. Idem nihil tumoris atque insolentiæ gerens, non extollit se altius, nec erigit superbum caput: sed placidus, et concors et comis, et planus est, quia conditionem suam novit. Cum ergo injuriam nulli faciat, nec aliena cupiat, nec sua quoque, si vi auferantur, defendat: cum sciat etiam illatam injuriam moderate ferre, quia virtute præditus est: necesse est justum hominem subjectum esse injusto, et contumeliis affici ab insipiente sapientem, ut et ille peccet, quia injustus est, et hic in servitutem abeat, quia justus est.

Si quis autem volet scire plenius, cur malos et injustos Deus potentes, beatos et divites fieri sinat; C pios contra, humiles, miseros, inopes esse patiatur:

VARIORUM NOTÆ.

Celebrant. Mss. 2 Reg. rec., Cant. et 4 edit. *concelebrant*; 1 al. Reg. rec. *colebant*. Bunemannus vero habet, *summis laudibus concelebrant*, et sic rationem reddit hujus lectionis variantis.—Ms. Cantabr. et vetus ed. Rom., *concelebrant*, quod aptius numero, cujus observantissimus noster est, quam vulgatum *celebrant*. CELL.

Perlato. Vox rara vel etiam nova. — *Perlato.* *Tolerantia.* Hoc sensu Lactantius, quod sciam, primus dixit. Conf. not. ad lib. III, cap. 2; alios ensu lexicis ignoto Hyginus in præfat. lib. I. poet. Astron.: *Uniuscujusque historias causamque ad sidera perlationis ostendimus*. BUN.

Non potest. Id est, *vix potest*.

Vitio peccatoque subjectus. Post hæc verba, mss. 2 Reg. quorum unus est antiquissimus, et Marm. sexque editi addunt, *Domini affectat in liberos, quia temperantiam non habet*. D

Subjectus est. Cancellis inclusum quidam addunt, *Dominari affectus in liberos, quia temperantiam non habet, frag.* At exterminant illa verba libri Bon., Tax., Pen., Pal., Jun., Angl., Lips., Reimm. et editi ab anno 1645, 1524, et Gynn., Thomas., Isæus, Gall., Spark., reliqui. BUN.

Quia illa omnia humana. In quamplurimis mss. et 7 vulgatis additur sum, quod a vetustissimis mss. 3 et ab octo editis abest.

Lælio. Vide Cic. ut supra cap. 12, 18 et 19, ex tertio de Repub. — *Quia illa omnia*, (ut est a Lælio dictum), *sua bona divina judicat.* Aperte provocat ad Lælii verba, quæ indicavit noster, c. 18: *Huic tu viro (justo) quis divitias objicies? ... Quæ regna? Qui ista putat humana, sua bona divina judicat; et infra, Quæ virtus, si bona sua divina judicat? Bux.*

Et eadem conditione. Reimm.: *ab eodem Deo, ea-*

dem conditione, omisso, et. Goth., Angl., Rost., Ven. 1493, 97, Ald. et reliqui, *et eadem conditione*. L. v, c. 14: *Deus, qui homines generat... eandem conditionem vivendi omnibus posuit.* Epitom., c. 39: *Si nos idem Deus fecit, et universos... pari conditione generavit, fraterna... necessitudine coheremus.* BUN.

Impertit. 2 Colb. *impartit*; Jun. et 4 edit. *impartit*.

Eo accedit quod. Sic reposui ex mss. 2 Reg. antiquissimis, Cauc, aliisque sex, et edit. 4. In 11 rec. est, *Et accedit ex eo quod.* In 2, rec. Reg. et 6 impressis, *Et accedit ex eo quod*; in 1 Bon. et 3 vulgatis *Accedit quod.* In 1 Reg. rec. *Accedat quod.*

Libidinum victor. Hoc enim nomine Aristoteles continentiam patientia potius judicat, quod vincere præstantius est, quam resistere: sicut etiam præstantius est vincere, quam non vinci. BETULEIUS.

Idem nihil tumoris. Mss. 3 Reg. rec. *Id. est, nihil tumoris*; 1 Reg., Jun. et 4 vel. edit. et *nihil tumoris*; scripti 6 et 4 vulgati, *tumoris*; male. Fit enim antithesis ad superiora, ubi dixerat, *impatiem-*

elato animo insolenter tumere. Planus est. Sic supra Lactantius eodem libro, cap. 15, ad finem, id est, humilis.

Nec aliena cupiat. Loquitur hic de justo et vere sapiente, sc. Christiano. Quid vero magni, si hic nihil rapiat? ne cupit quidem. Hinc de eodem dixit sup. *Nec alienum quidquam concupiscit*; et l. vi, c. 24: *Nihil omnino appetat, nihil concupiscat alienum.* BUN.

Et hic in servitutem abeat. Mss. 25 et edit. 3: *Et hic in se virtutem habeat*: sed contra mentem Lactantii, qui id solum efficere vult, virum bonum esse in potestate hominis injusti. Vide supra justum hominem subjectum esse injusto; et infra, *idcirco enim*

sumat eum Senecæ librum cui titulus est : Quare bonis viris multa mala accidunt, cum sit providentia ; in quo ille multa, non plane imperitia sæculari, sed sapienter ac pene divinitus eloquentus est. Deus, inquit, homines pro liberis habet : sed corruptos et vitiosos luxuriose ac delicate patitur vivere, quia non putat emendatione sua dignos. Bonos autem, quos diligit, castigat sæpius, et assiduus laboribus ad usum virtutis exercet ; nec eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi ac depravari sinit. Unde nemini mirum debet videri, si pro nostris sæpe delictis castigamur a Deo. Ino vero, cum vexamur ac preminur, tum maxime gratias agimus indulgentissimo patri ; quod corrupe lam nostram non patitur longius procedere, sed pægis ac verberibus emendat. Ex quo intelligimus esse nos Deo curas ; quoniam, cum peccamus, irascitur. Nam cum posset populo suo, et opes, et regna largiri, sicut dederat ante Judæis, quorum nos successores ac posteri sumus ; idcirco enim voluit ut aliena ditioe atque imperio degere, ne rerum prosperarum felicitate corruptus, in luxuriam laberetur, ac Dei præcepta contemneret, sicut illi majores nostri, qui sæpe terrenis ac fragilibus his bonis enervati, aberrarunt a disciplina, et legis vincula

A ruperunt. Providit ergo, quatenus cultoribus suis præstaret quietem, si mandata servassent, et tamen eos emendaret, si præceptis non obtemperassent. Itaque ne tam corrumperentur otio, quam patres eorum licentia, premi eos voluit ab iis, in quorum manibus eos collocavit, ut et labantes confirmet, et corruptos ad fortitudinem reparet, et fides experiatur ac tentet. Quomodo enim potest imperator militum suorum probare virtutem, nisi habuerit hostem ? Et illi tamen adversarius exurgit invito, et quia mortalis est, et vinci potest. Deo autem quia repugnari non potest, ipse adversarios nomini suo excitat, non qui contra ipsum Deum pugnent, sed contra milites ejus, ut devotionem ac fidem suorum vel probet, vel corroboret, donec pressuræ verberibus diffluentem colligat disciplinam.

B Est et alia causa cur adversum nos persecutiones fieri sinat, ut Dei populus augeatur. Nec est difficile monstrare cur aut quomodo id fiat. Primum, fugantur a deorum cultibus plurimi, odio crudelitatis. Qui enim talia sacrificia non horreant ? Deinde placet quibusdam virtus ac fides ipsa. Nonnulli pascantur, deorum cultum non sine causa malum putari a tam multis hominibus, ut emori malint quam id facere,

VARIORUM NOTÆ.

voluit sub aliena ditioe atque imperio degere... premi eos voluit ob iis in quorum manibus eos collocavit. At secundam lectionem admittit Buneman. et sic illam defendit : — Et hic in se virtutem habeat. Vix dixit : C Necesse est justum hominem subjectum esse injusto, quorsum denuo : justum in servitutem abire, quia justus est. Contra, si legas, in se virtutem habeat, justa est oppositio infer peccatum et virtutem. Ergo justus ac sapiens, quia virtutem capit, Habet in se patientiam. Phrasis occurrit, l. v, c. 10 : Quisquamne putet hunc aliquid in se virtutis habuisse ?

Quare bonis viris. Abest viris ■ mss. Brun.

Deus, inquit, homines pro liberis habet. Hæc ipsa verba hand certe reperiās apud Senecam. Quare aut Senecæ liber exiit, aut quasi Senecæ verbis eam Lactantius extulit sententiam, ut et alibi faciliat. Horum verborum sententiam habes in ejus libello de divina Providentia, sub initium. Isæo.

Castigat. Vide Proverb. cap. iii, v. 12 ; ad Hebræos xii. v. 6 ; Apocal. iii, v. 19.

Unde nemini. Ms. 1. Bonon. Nec mirum.

Quam vexamur.... gratias agimus. Cyprianus de Lapsis, in principio : Quamvis agere gratias nostra vox nec in persecutione cessaverit. Adde notas ad Lact. l. vi, c. 25 : Etiam in malis gratias agat. Bun.

Tum maxime gratias agimus. Act. v, v. 12. Chrysost. Homil. 5, de Jobo : Qui amore Christi aduritur, eligeret potius vinculum esse pro Christo, quam celos inhabitare, clariusque hoc habebit, quam super duodecim sedes sedere, quamdiu voluntas Dei est, quod patitur. Jo. GERARDI.

Quoniam, cum peccamus, irascitur. Ita scripti 9 rec. totidemque vulgati. At quibus cum peccamus, irascitur, habent mss. Cauc., Pal., 1 Lips., 1 Colb. et editi quidam. In 15 manu exaratis et 4 impressis, quibus, quoniam peccamus, irascitur. 1 Brun. pro quoniam habet quando.

Quorum nos successores ac posteri. In locum enim Judæorum a Deo reproborum gentiles insiti sunt tanquam surculi, quasi oleastri inserti in illis, et socii radicis et pinguedinis olivæ facti, participantes eundem spiritum fidei et gratiæ, qui fuit in Abramo

et veteribus Judæorum patriarchis : sic a Christo suscitati sunt Abrahæ filii, ejus habentes fidem, operaque fidentes.

Aberrarunt ■ disciplina, et legis vincula ruperunt. Mss. 8, aberraverunt. 1. Reg. antiquissimus, pro et legis, habet et Dei. Alter veterrimus Reg. cum aliis 4 rec. aberrarunt a disciplina legis, vinculaque ruperunt ; item 4 Reg. rec., 4 Colbert. et 5 impressi aberraverunt.

Deo autem quia repugnari non potest. Mss. 2 Reg. rec. et 2 Clarom. cui pro quia.

Sed contra milites ejus. Immo in militibus imperator, in membris caput violatur. Actor: ix : Saule, Saule, quid me persequeris ? RIVET.

Pressuræ verberibus. Ita restitui ex 1 Reg. antiquissimo, 7 al. Reg., 6 Colbert. aliisque decem, et editis 12. In 1 Bonon. antiq. est pressura verberibus ; in Thys. et Gall. pressuræ et verberibus, male. Deest pressuræ, in Regio-Pat. et forsitan aptissime. — Pressuræ verberibus. Pressura, vox nostro et patribus pro persecutione, calamitate, frequens. Conf. infra, persecutiones. Lact. l. iv, c. 26 : Pressurarum nobis ac laborum et miseriarum præbebat exemplum. Lib. vii, c. 17 : Erit pressura et contritio. Obiter hic observo, alibi esse magis reconditum usum hujus vocis, ubi medicis pressura notat sonnum gravem, alias oppressio-nem. Bun.

Diffluentem. Sic reposui ex edit. Cellar. et omnibus libris mss. præter rec. 2 Reg., 2 Colb., 1 Clarom. et edd. in quibus est defluentem.

Colligat disciplinam. Ita emendavi ex antiquissimo et optimo Regio-Pat. In 2 al. Reg. Tornes., 3 Colb. et editis corrigat. 1 Reg. et Brun. corrigan.

Monstrare. 1 Bonon. antiq. monstrari ; 1 Reg. rec. demonstrare.

A deorum cultibus. Ita optimi et antiquissimi mss. Bonon. et Reg. alique plures cum scripti, tum editi ; idque proprius est rei exprimendæ, quam cultoribus, quod est in 17 recentioribus mss. et 8 vulgatis. Legitur cultus plurali numero passim apud Lactantium. Præterea apud Claudianum, quamvis alia notione, epigram. 23.

quod alii faciunt, ut vivant. Aliquis cupit scire quod-
nam sit illud bonum, quod ad mortem usque defen-
ditur; quod omnibus, quæ in hac vita jucunda sunt
et chara, præfertur; a quo, nec honorum, nec lucis
amissio, nec dolor corporis, nec viscerum crucia-
menta deterrent. Valent hæc plurimum. Sed illæ
maxime causæ nostrorum numerum semper auxerunt.
Audit circumstans populus inter ipsa tormenta
dicentes, non sacrificare se lapidibus humana manu
factis, sed Deo vivo, qui sit in cælo. Multi hoc verum
esse intelligunt, et in pectus admittunt. Deinde, ut
fieri solet in rebus incertis, dum inter se invicem
quærent, quæ sit hujus perseverantiæ causa, multa
quæ ad religionem pertinent, divulgata ac per rumo-
rem vicissim aucupata discontur, quæ quia bona sunt,
placeant necesse est. Præterea, ultio consecuta, si-
cut semper accidit, ad credendum vehementer impel-
lit. Ne hæc quidem levis causa est, quod immundi
dæmonum spiritus, accepta licentia, multorum se
corporibus immergunt; quibus postea ejectis, omnes
qui resanati fuerint, adhæreant religioni, ejus po-
tentiam senserunt. Hæc tot causæ in unum collatæ
magnam Deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

VARIORUM NOTÆ.

Accipe regales cultus.

Partim ex CELLARIO.

Aliquis cupit scire. Sic restitui ex omnibus mss. præter 1 Reg. rec. in quo legitur, ut in editis, *Aliqui cupiunt scire*; 1, al. rec. Regius, *Alii*.

Quodnam sit. Ita reposui ex cunctis mss. præter 1 C Clarom., cui est *quod non sit*; 1 Reg. et 3 Colb. in quibus, sicut et in editis, est *quidnam sit*.

Non sacrificare se lapidibus. Pro non, ms. Jun. et 7 edit. habent, *nolle*. — *Lapidibus humana manu factis.* Vindicamus iterum ad lib. de Ira, c. 2: *Abjicere*. . . *cultus humana manu fabricatorum.* Ipse Cicero l. v, in Verrem cap. ultimo dixit, *Effigiem non humanam manu factam*, Bun.

Ultio consecuta. Mss. 10 rec. et edit, 2, *secuta*. Hoc probat Lactantius in libro de Mortibus persecutorum. — *Ultio consecuta.* Quod auctor de Mortibus persecutorum probat, Lips. autem *consecuta*: Angl. *secuta*.

CELLARIUS.

Ne hæc quidem levis causa est. Sic restitui ex 8 Reg., 2 Bon. aliisque octo, et editis 7, quod suavius fuit, quam *nec hæc* 4 manuscriptorum totidemque editorum. In 2 Reg. rec. et edit. Rom. 1470, *nec quidem*.

Immundi... immergunt. Cyprian., l. ii, ep. 2: *Immundos spiritus, qui se hominibus immiserint, ad confessionem minus increpantibus cogere, ut excedant*. Bun.

Adhæreant religioni. Mss. 11, *adherent*. — *Adhæreant religioni.* Quasi causa reddatur cur permittat Deus tam multos in dæmonibus agitari; nempe ut resan-

CAPUT XXIV.

De ultione divina in Christianorum tortores.

Quidquid ergo adversum nos mali principes moluntur, fieri ipse permittit. Et tamen injustissimi persecutores, quibus Dei nomen contumeliæ ac ludibrio fuit, non se putent impune laturos, quia indignationis adversus nos ejus quasi ministri fuerunt. Punientur enim judicio Dei, qui, accepta potestate, supra humanum modum fuerint abusi, et insultaverint etiam Deo superbius, ejusque nomen æternum vestigiis suis subjecerint impie nefarieque calcandum. Propterea vindictarum se in eos celeriter pollicetur, et exterminaturum bestias malas de terra. Sed idem, quamvis populi sui vexationes et hic in præsentem soleat vindicare; tamen jubet nos expectare patienter illum cælestis judicii diem, quo ipse pro suis quemque meritis aut honoret, aut puniat. Quapropter non sperent sacrilegæ animæ contemptos et inultos fore, quos sic obterunt. Veniet, veniet rabiosis et voracibus lupis merces sua, qui justas et simplices animas, nullis facinoribus admissis, excruciauerunt. Nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil aliud in nobis, nisi sola justitia puniatur. Demus operam totis viribus, ut mereamur a Deo simul, et ultionem passionis, et præmium.

nati adhæreant, ac reliqua. Bun.

Bestias malas. Sic Christianorum vexatores vocat Lactantius supra cap. 11, et pluribus in locis lib. de Mortibus persecutorum, scilicet cap. 4, 9, 16, 25, 32 et 39, ubi plura. Vide Apocalyps. cap. 49. Dominum autem sibi reservasse ultionem ex hoc capite notum, et ex Deuter. xxxii, v. 35; et Psalm. lxxviii, 10; Rom. xii, 19; Hebr. x, 30.

Vexationes. Eleganter vocat ita persecutiones. Notum, ut in aliis, sic in hac voce sequitur Sulpic. Severus l. i Hist. c. 1: *Vexationes populi christiani*. Lib. ii, c. 32: *Christianorum vexatio*. BUNEMAN.

Jubet. Vide Deut. xxxii, Eccl. xxviii, Rom., xii, Hebr. x.

Quos sic obterunt. Ms. 1 Bonon. antiq. hic.

Veniet, veniet rabiosis. Ita plures mss. inter quos 1 Reg. antiquissimus, 1 al. Reg. bonæ notæ, Goth., Marm. et edit octo. In multis deest repetitio, quam amat Lactantius, ut lib. vi, cap. 2, *Hic, hic, Marce Tulli, aberrasti*; et lib. vii, cap. 25, ad finem, *illa, illa est civitas*. In sex tamen sæculi xv editionibus semel tantum est, *veniet*. — *Veniet, veniet.* Saepè ita Hieronymus ad Heliodorum f. 1, 2: *Veniet, veniet postea dies*; fol. 4: *Veniet, veniet illa dies*. Epist. de Vitando suspecto Contubernio, fol. 227: *Veniet, veniet tempus*. BUNEMAN.

Ut ab hominibus nihil aliud in nobis. Reposui aliud ex omnibus mss. et quampluribus impressis, quod in nonnullis editis deest ita et, *nihil*. . . *aliud ab homine*, initio libri sexti. Hic justitia sumitur pro cultu Dei, more scilicet Lactantiano.

ANALYSIS LIBRI SEXTI,

DE VERO CULTU

De agnitione Dei dictum est hactenus: docebo nunc, quo ritu, quæve sacrificio Deum coli oporteat

Cultus Dei vel falsus est. vel verus. Falsus est paganorum, qui quidquid aspectu rarum, quidquid opere

aut odore pretiosum est, id gratum esse diis suis iudicant (Cap. 1).

Itaque mactant iis pingues hostias, quasi esurientibus; profundunt vina, tanquam sitientibus; accendunt lumina, velut in tenebris agentibus.

Verus cultus est in quo mens colentis se ipsam Deo immaculatam vicinam sistit: de quo nunc ita agendum ut, manentibus præceptis philosophorum de probitate, superstruamus præcepta pietatis et iustitiæ (Cap. 2).

Ut autem cultus, ita via quoque duplex est, per quam humanam vitam progredi necesse est: una quæ in cælum ferat, altera quæ ad inferos deprimat.

Philosophi alteram virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum; et illam quidem primo aditu arduam, in summo vero amoenam; hanc contra primo ingressu amoenam, in reliquo spatio confragosam. Sapienter hæc quidem: sed si virtutum formas, sed si virtutum terminos novissent.

Poetæ hoc bivium apud inferos esse voluerunt: qui in eo falluntur, quod eas vias mortuis proposuerunt.

Nos igitur rectius duas illas vias cæli et inferorum esse dicimus; quia iustis immortalitas, iniustis poena æterna proposita est. Quæ et causa est cur has vias longe aliter nos, quam philosophi, explicemus (Cap. 3).

Una igitur virtutis via est, quæ fert ad cælum, difficilis et clivosa. In hac posuit iustitiam, temperantiam, patientiam, fidem, cæterasque virtutes: sed simul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, etc.

Una est et sinistra via, quæ ad orcum mittit: cuius figura plana, et patens, et omni genere florum delectabilis esse videtur. In hac opulentia, honor, quies, voluptas, illecebræ omnes sunt positæ; sed cum his pariter iniustitia, crudelitas, superbia, perfidia, libido, cæteraque vitia.

Illam si quis patienter triverit, corona virtutis, immortalitate nimirum donatur: hac si quis ierit, ad inferos deicitur. In illa monstrantur temporalia prius mala cum æternis bonis: in hac temporalia prius bona cum æternis malis.

Præstat igitur peripetuis bonis mala brevia pensare, quam pro brevibus et caducis bonis mala perpetua sustinere. Laboramus in hoc sæculo, et cum hostibus nostris decertamus, ut postmodum simus in otio: magno labore ea nobis paramus, quæ perire rursum possunt. Decertandum igitur est adversus hostem nostrum spirituale: recusandus labor nullus, quo id acquiramus, quod nullo modo potest amitti; præsertim cum velit Deus nos expeditos in acie semper stare, et hostis noster variis nos artibus capiet, pro cuiusque natura et moribus sæviens.

Viam porro virtutis quæsierunt quidem philosophi, non autem invenerunt; quippe qui nec virtutem definire, nec quid sit bonum et malum intelligere poterunt.

Lucilius virtutem definiit boni et mali scientia; falso, scientia enim non potest esse virtus, quia non est intus in nobis, sed ad nos extrinsecus venit, et potest esse sine virtute, sicut in plurimis philosophorum fuit.

Horatius virtutem fuga vitiorum descripsit: inepte, quod eam contraria terminavit (Cap. 5).

Nescierunt quid sit bonum et malum, quia nec Deum bonorum, nec adversarium humani generis malorum auctorem sciverunt. Et quod consequens est, ad hanc brevem vitam finem bonorum retulerunt; quod patet ex Lucilio, qui virtutem in iis rebus quærendis statuit, in quarum contemptu vis virtutis apparet, quique virtutem putat fines patriæ propagare, quæ propagatio cum summa est iniustitia conjuncta. Et latetur Cicero ipse Romanos veri juris, germanæque iustitiæ solidam et expressam effigiem nullam tenere (Cap. 6).

Fuerunt quidem sapientes nonnulli habiti et no-

minati: sed et isti similitudinem duntaxat, speciemque sapientium gesserunt. Ut enim via sapientiæ habet aliquid simile stultitiæ, ita via vitiorum, cum tota sit stultitia, habet aliquid simile sapientiæ, quod arripiunt ii, qui stultitiam publicam intelligunt. Et hæ sunt artes diaboli, qui ostensa hominibus specie veri et boni, variis semitis eos ad eandem mortem ducit (Cap. 7).

Causa cur non invenerint viam veritatis et virtutis philosophi, est, quia eam in terra, ubi apparere non potest, quæsierunt. Nobis autem lex Dei revelata est, quæ perinde ut stellæ nautis noctu, nobis præluceat ad viam sapientiæ.

Lex illa est recta ratio, naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna: quæ vocet ad officium jubendo, vetando, a fraude, deterreat: quemadmodum præclare Cicero eam depinxit, lib. iii de Republica.

Legis hujus capita quædam sunt primaria, quædam secundaria. Primaria duo sunt: unum de pietate, alterum de humanitate (Cap. 8).

Pietas est Deum nosse et colere: cuius Dei ignorantia facit, ut diis alienis homo serviat; ut gentis suæ leges tanquam verum jus amplectatur, quas non iustitia, sed utilitas reperit; utque adeo omnes virtutes Ethnicorum sint instar corporis, quod est sine capite.

Impius igitur est, quisquis Deum non agnoverit; omnesque virtutes ejus in illa mortifera via reperiuntur, quæ est tota tenebrarum. Idem insanus est qui dempta spe immortalitatis, quam Deus pollicetur in sua religione versantibus, virtutem propter se expetit, et omnis generis pericula subit.

Contra sapiens est qui Deum novit, et debita pietate prosequitur (Cap. 9).

Humanitas est virtus, quæ nos conjungit cum homine; quæ eadem et misericordia dicitur. Hæc dignissima homine est; quia ab uno homine omnes orimur, ideoque consanguinei sumus: quia item Deus præcipit, inimicitias per nos nunquam facendas, semper esse tollendas; denique quia ab uno Deo omnes inspirati et animati sumus.

Contrarium humanitatis adversum est feritas, sive immanitas belluina, quæ contra jus humanitatis spoliatur, cruciat, occidit, exterminat homines.

Errant igitur philosophi qui misericordiam de homine sustulerunt; primumque sibi ipsi contradicunt, qui societatis humanæ communionem docent esse retinendam, et tamen humanitatem ipsam ab homine excludunt. Deinde aut hac de causa sunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem suam tuerentur, aut humanitatis ipsius causa. Si prius verum, succurrendum est igitur homini qui eget auxilio. Sin posterius, homo certe hominem debet agnoscere. Et si fecerunt hoc rudes et feri illi homines, utique expoliti et assueti hominibus facere id multo magis debeat (Cap. 10). Qui hoc non facit, hominis se appellatione dispoliat. Præterea si in iis casibus, qui periculum vitæ homini afferunt, succurrere humanitatis esse concedunt, nulla causa est cur si homo esuriat, sitiatur, algeat, succurrendum esse non putent.

Errat et Cicero qui in libris suis Officialibus suadet non esse omnino largiendum; refrænansque homines ab humanitate monet, ut rem familiarem diligenter custodiant, malinque arcem quam iustitiam conservare.

Errat idem in eo, quod hominibus Idoneis de re familiari impertiendum scribit; quia humanitatis officia iudicate metitur: cum non idoneis, hoc est iis qui gratiam referre possint, sed iis, qui non sunt idonei, sit largiendum. Contradicit etiam sibi ipse, qui pluribus locis clamat, virtutem non esse mercenariam; et promptum est hinc colligere, si virtus propter se expectanda est, non esse iustitiam nostro commodo, sed suo pretio æstimandam. Taceo, quod isti, quia neque naturam retinent, neque præmium

in eo quod fit, sciunt, dum perdere timent, perdunt, A dum vel patrimonia sua effundunt, vel opes exhibendis muneribus impendunt, vel publicis operibus extructis memoriam nomini suo quaerunt, vel denique tribulibus suis aut clientibus largiuntur (Cap. 11).

Humanitatis surculi sunt: hospitalitas, captivorum redemptio, viduarum defensio, ægrotorum cura, peregrinorum et pauperum sepultura.

Hospitalitas præcipua virtus est, quam Deus præcepit: sed de qua rursus erravit Cicero, qui voluit domos nostras hospitibus illustribus patere. Atqui humilibus et abjectis patere domus nostræ debent.

Captivorum redemptio proprium etiam justorum opus est, largitioni munerum longe anteponendum.

Pupillorum et viduarum defensio divina lege universis demandata est.

Ægros qui curat, fovetque, hic vivam hostiam Deo acquirit, et quod alteri dat ad tempus, ipse a Deo accipiet in æternum.

Maximum etiam pietatis officium est peregrinorum et pauperum sepultura. Quod Philosophi prorsus non attigerunt.

Quæritur hic, an omnia in egenos conferenda?

Respon. Bonum non timere pauperiæ, et qui apud Deum dives est, pauperem esse nunquam posse. Deinde pro virili parte quemque operari debere iustitiam, ut quantum divitiis inter cæteros, tantum opere præcellat (Cap. 12).

Liberalitas igitur exercenda est, quia peccata largitione tolluntur, nemoque sine delicto esse potest, quamdiu indumento carnis oneratus est (Cap. 13).

Liquet hinc, longe abfuisse ab humano bono philosophos stoicos, qui hanc virtutem, misericordiam dico, pro vitiis semper habuerunt: et tollendo vitia, virtutes ipsas sustulerunt, et eodem tandem reciderunt per imprudentiam, quo peripatetici perveniunt ratione; vitia, quia tolli non possunt, esse moderanda (Cap. 14 et 15).

Quamquam et peripatetici ipsi errarint, qui vitia esse concesserunt: sed ea mediocriter temperarunt; quia et mediocribus vitiis cavendum est, et monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas (Cap. 16).

Metus et cupiditas si projiciantur in terram, vitia sunt; virtutes autem, si ad divina referantur. Non igitur evellendi hi affectus, ut stoici, neque temperandi sunt, ut peripatetici volunt; sed in veram viam dirigendi (Cap. 17).

Secundaria legis capita sunt, ut cultor Dei non mentiatur unquam: pecunie, si quam crediderit, non accipiat usuram; munus non accipiat a paupere; male dicenti bene dicto respondeat; inimicum sua culpa non faciat; illatam sibi injuriam non vindicet.

Male igitur definit Cicero virum bonum, qui pro sit omnibus, noceat nemini, nisi lacessitus injuria. Si enim nocet lacessitus, ex hoc ipso viri boni nomen amittit, cum nocere alteri non sit secundum hominis naturam. Si nocet, non est innocens, non est patiens. Et Cicero ipse, contra suum præceptum, oblivionem injuriarum in magnis laudibus posuit (Cap. 18).

B Peccant et peripatetici, qui iram dicunt esse comitem virtutis. Poetæ item, qui tres Furias esse dixerunt, Iram, Cupiditatem, Libidinem. Nam Deus certos limites statuit his affectibus, quos si transcendant, in morbos et vitia tum demum vertuntur (Cap. 19).

Prostremit cultor Dei quinque sensuum voluptates virtute superare atque opprimere debet: nempe voluptatem oculorum, ut non intersit publicis spectaculis, et scenis (Cap. 20); voluptatem aurium, ut non tantum suavitatem se oblectet (Cap. 21); voluptatem saporis et odoris, ut non ventri et gulæ serviat (Cap. 22); voluptatem tactus, ut frænct libidinem, vel cohibeat eam matrimonio, non scortatione, non adulterio, sive operationis, sive cogitationis (Cap. 23).

Quod si quis ad iniustitiæ viam fuerit lapsus, non desperet de se ipse: sed ad meliora conversus, Deo satisfaciatur, cui interiores quoque cogitationes nostræ patent (Cap. 24).

C Sacrificare autem si cultor Dei voluerit, duo offerret Deo incorporalia: integritatem animi, et nominis divini laudem. Ad hæc enim capienda nos Deus generavit; hæc munera Trismegistus Hermes Deo offerenda docuit (Cap. 25). SCULTEUS.

LIBER SEXTUS.

DE VERO CULTU.

CAPUT PRIMUM.

De Dei veri cultu et innocentia, atque de cultu falsorum deorum.

Quod erat officium suscepti muneris, divino Spiritu instructe, ac suffragante ipsa veritate, complevimus: cuius asserendæ atque illustrandæ causam

VARIORUM NOTÆ.

Cujus asserendæ atque illustrandæ causam mihi et conscientia, et fides, et ipse Dominus noster imposuit. Sic restitui ex 1 Reg. antiquissimo, 1 al. Regio optimæ notæ, et 2 Brun. favente 1 Lips. in quo est conscientiam; item mss. 2 Reg., 2 Claromont., Bodl., Cotton., 1 Sorbon., 1 Colbert. et edit. Walch. nisi quod habent scientia. 2 Reg., 3 Oxon., 1 Colb. et 8 exensi, causam mihi, et scientiam et fidem, etc. 4 Colb., Em., Cant., Got., Marm., et edit. Rom. 1474. Parr. ac Cellar., causam mihi, et scientiam; et fidem ipse

D mihi et conscientia, et fides, et ipse Dominus noster imposuit; sine quo nec sciri quidquam potest, nec explicari. Venio nunc ad id quod est summum operis hujus et maximum, ut doceam quo ritu, quoque sacrificio Deum coli oporteat. Id enim est hominis officium, in eoque solo summa rerum, et omnis beatæ vitæ ratio consistit: quandoquidem propterea

Dominus, etc. In Jun. et 1 Clarom. pro Dominus est Deus, in priori voce ipse deleta. Veritatem illustrare Lactantio familiare, Divin. Institut. lib. 1, cap. 1 bis, cap. 2; lib. iv, cap. 5; lib. vi, cap. 1; lib. vii, cap. 7, et lib. de Opificio Dei, cap. 20. Apud Buneman. legitur: Et scientiam et fidem ipse Dominus.—Walch. Causam mihi et scientia et fides et ipse Dominus. Lib. iii, cap. 13: Ad quam (causæ bonitatem)... defendendam scientia divinitatis et ipsa veritas sufficit. BON

ficti et inspirati ab eo sumus, non ut cœlum videremus. A nec intelligunt terrenis opibus Deum non indigere. et solem (quod Anaxagoras putavit), sed ut artificem solis et cœli Deum pura et integra mente coleremus. Quamvis autem præcedentibus libris, pro ingenii mediocritate defenderim veritatem; tamen ex ritu quoque ipso elucere vel maxime potest. Nihil enim sancta et singularis illa majestas aliud ab homine desiderat, quam solam innocentiam: quam si quis obtulerit Deo, satis pie, satis religiose litavit. Homines autem, neglecta justitia, cum sint omnibus flagitiis ac sceleribus inquinati, religiosos se putant, si templa et aras hostiarum sanguine cruentaverint, si focos odorati ac veteris vini profusione madefecerint. Quin etiam sacras dapes apparant, et exquisitas epulas, quasi aliquid inde libaturis offerunt. Quidquid aspectu rarum, quidquid opere aut odore pretiosum est, id gratum esse diis suis, non ex aliqua divinitatis ratione, quam nesciunt, sed ex suis cupiditatibus judicant;

VARIORUM NOTÆ.

Ficti. Mss. 2 Reg. rec. Jun. Tornes. Pal. et 5 vet. edit. facti.

Anaxagoras. De quo supra dictum est, l. i. c. 9 et 25.

Et cœli Deum. 1 Bonon. antiq. et cœli Dominum.

Defenderim. Mss. 9, *defenderimus*; Edit. Paris. et Graph. *defenderem*.

Nihil enim sancta et singularis illa majestas aliud ab homine desiderat, quam solam innocentiam. Non quia exterius quoque sacrificium Deo non sit acceptissimum: sed hæc sæpe prisce Patres ingerebant auribus Ethnicorum, qui sceleribus omnibus cooperti se religiosos putabant, si templa et aras hostiarum sanguine cruentarent, tanquam Deus victimis indigeret. Ceterum desanctissimo eucharistiæ a Christo Domino instituto sacrificio, quod missam nominamus, quodque ex hoc vel aliis hujusmodi locis temere admodum infamant hæretici, vide antiquissimorum Patrum testimonia: Ignatii Christi contemporanei, et Apostolorum discipuli Epist. 10, et ad Philadelph. Epist. 9, ad Ephes. Epist. 14, ad Romanos Epist. 15. Irenæi discipuli Polycarpi, qui fuit auditor Joannis Apostoli, lib. iv, cap. 52, ubi ait: *Ex creatura panis accepit, et gratias egit dicens: Hoc est corpus meum, et calicem similiter, qui est ex ea creatura, quæ est secundum nos, suum sanguinem confessus est, et Novi Testamenti novam docuit oblationem, quam Ecclesia ab Apostolis accipiens in universo mundo offert Deo.* Et cap. 54: *Igitur Ecclesiæ oblatio, quam Dominus docuit offerri in universo mundo, purum sacrificium reputatum est apud Deum, et acceptum esse ei.* Item Tertulliani lib. ii ad Uxor., de Monogam., de Corona milit., de Oration., de Castit., de Cultu feminar., pr. adversus Marcion. et alibi sæpe; Cypriani epist. 65, ad Cæciliam, et epist. 66, Nazianzeni in carmine ad Episcopos; Chrysost. in Homil. de prodit. Jud. et super Epist. ad Hebræos; Hieronymi ad Damas. de Fil. prodig.; Augustini de Civit. Dei lib. xvii, cap. 20; Cyrilli Gatech. Mystagog.; Gregorii Magni 4 Dialog., cap. 58; Leonis pr. ad Dioscor. epist. 9; Fulgentii ad Monim. lib. ii, etc.

Si focos odorati ac veteris vini, etc. Ita ferunt 7 Reg. inter quos sunt duo antiquissimi, n Colb.; 4 Oxon., Maru., Brun., et alii, ac 9 impressi, et 1 Lips. antiq., necnon ed. Cellar. in quibus est aut, pro ac. 1 Reg. et 1 Colb. *adorati*, corrupte; 1 Clarom. *odorarint*; alter Clarom. *odoraverint*, mendose; Cane., Jun., 1 Colb. et 6 typis excusi, *adoleverint*. Si focos odorati. SA. Jun. legunt pro illud odorati, *adoleverint*. Sic etiam habent editiones, Gymnici 1559, et Cratandri 1524, Aldi 1515. Idem testatur se ita reperisse in aliis mss. antiquiss. Editio Veneta anni 1490 legit, si foco *adoraverint*; L. C. si focos *adoraverint*. Ego re-

Nihil enim sapiunt, nisi terram; bonaque et mala solius corporis sensu et voluptate perpendunt. Hujus arbitrio, ut religionem ponderant, sic totius vitæ suæ acta disponunt. Et quoniam se semel a cœli contemplatione averterunt, sensumque illum cœlestem corpori mancipaverunt, libidinibus fræna permittunt; tanquam secum ablaturi voluptatem, quam momentis omnibus capere festinant, cum animus ministerio corporis, non corpus ministerio animi uti debeat. Idem maximum bonum judicant opes. Quas si bonis artibus assequi non possunt, malis assequuntur; fraudant, rapiunt, spoliant, insidiantur, abjurant. Nihil denique moderati aut pensi habent, dummodo auro coruscent, argento, gemmis, vestibus fulgeant, avidissimo ventrio pes ingerant, stipati familiarum gregibus per dimotum populum semper incedant. Sic

ceptam lectionem mutare nolui, quippe quæ ad rem, nec ullum secum adfert absurditatem. GALLÆUS.

Profusione. Mss. 6 rec. et 7 edit., *perfusionem*. Arnobius lib. vii: *Merum thuris est socium, quod explanari consimiliter poscimus, cur ei superfundatur incensio.*

Quasi aliquid inde libaturis offerunt. Rectissime *libaturis*, id est, gustaturis diis. Hinc cap. 2: *Mactant... hostias Deo quasi esurienti; profundunt vina tanquam sitiienti.* Epitom. cap. 28: *Hic quotidie libatur, ut laribus;* quasi id dii essent libaturi aut gustaturi; ut Bel in hist. Danielis. Bux. — *Quasi aliquid inde libaturis offerunt.* Quidquid, etc. Mss. 14 rec. et edit. 5., *libaturi*; 1 ms. Colb., *offerant*. *Libaturis* autem, ut puto, hic est pro *delibaturis*, simplex pro composito, quod Lactantio familiare est; vel de excidit, similitudine præcedentis syllabæ. Vid. Arnob. lib. vii, circa med.

Id gratum esse diis suis. Mss. 16 rec. et 5 edit. et hæc grata esse.

Terrenis opibus. Mss. 2 Reg. rec., Jun., 1 Clarom. et 5 edit. vet. *operibus*.

Mancipaverunt. Nam juxta Sallustium, ita comparati esse debemus, ut animi imperio, corporis servitio utamur.

Libidinibus fræna permittunt. Videtur alludere ad Socratis fabulam, quæ apud Platonem in Phædro est, ubi animam trifarum dividit.

Nihil... moderati aut pensi habent. Lips. 2, 3, Reimund. nihil moderati ac pensi. Imitatur Sallustii Catil. xii. 2, ubi et ad Catil. 5, 6, consule Cortium, qui priori loco nihil moderati atque pensi habere, exponit non considerare, nec temperanter tractare. Bux.

Stipati familiarum gregibus. Sic emendavi ex mss. 7. Reg. inter quos duo sunt antiquissimi, 3 Colb. Goth. 2 Lips. 1 Clarom. Brun. edit. 3 vet. Rom. ac rec. Cellar. et Walch. id est, cœtu servorum, seu magno famulatio. Familia enim, servi apud Phædrum lib. ii Fabul. 8, de cervo ac bove; lib. iii, fab. 7, de lupo ad canem; et 10 ejusdem libri, necnon 19, de Æsopo ad garrulam, et ut videtur Instit. de Lege Fus. Canin. Scripti rec. 3 Reg., 2 Colb., 1 Clarom. et 9 vulgati, *familiarium*; quod idem est, sed minus forsant tum temporis usitatum. Seneca enim in obsoleto epist. 47: *Dominum, inquit, patrem familiæ appellaverunt: servos, quod etiam in minimis durat, familiares.* Partim ex CELLARIO.

Per dimotum populum semper incedant. Ita mss. 9. Reg. ex quibus sunt duo veterrimi, 4 Colb., 3 Lips., 2 Clarom., Brun., et 6 edit. Id est per servos, aut si magistratus esset, per fictorem turba submoti de via. Scripti 1 Reg., Tornes., 1 Colb. et nonnulli alii,

addicti et servientes voluptatibus, vim vigoremque A mentis extinguunt; et cum vivere se maxime putant, ad mortem concitatissime properant. Nam, sicut in secundo libro docuimus, cœli ratio in animo, terræ autem in corpore est. Qui bona negligunt animi, et corporis appetunt, in tenebris ac morte versantur, quæ sunt terræ atque corporis; quia vita et lumen a cœlo est: cujus quoniam expertes sunt, corpori serviendo, longe absunt ab intellectu rerum divinarum. Eadem miseros ubique cæcitas premit: sicut enim qui sit verus Deus, ita qui sit verus cultus, ignorant.

CAPUT II.

De falsorum deorum et veri Dei cultu.

Mactant igitur opimas ac pingues hostias Deo, B quasi esorienti; profundunt vina, tanquam sitienti; accendant lumina, velut in tenebris agenti. Quod si suspicari, aut percipere animo possent quæ sint

VARIORUM NOTÆ.

veteresque octo editi, domitum, corrupte.— *Per domitum populum.* Illustravit uberius Gronovius ad Liv. l. xxviii, c. 2. Frequentius hac in re verbum submovere; hinc l. iii Liv. c. 48: *Lictor, submovet urbem, et da piam domino.* BEN.

Sic addicti et servientes. Metaphora ex jure civili. Nam jureconsultis addicti sunt, homines oberati, qui et nexi dicuntur, qui lege xii Tabb. ob æs alienum creditoribus in temporariam servitutem addicebantur. Et bene quidem. Nam peccatorum servitus verius in diem addictio est, quam servitus alia: ex qua ad libertatem per penitentiam janua respicientibus beneficio Christi patet. BERULEIUS.

Quæ sunt terræ. Ita mss. et quamplures edit. In nonnullis impressis legitur qui, mendose.

A cœlo. Mss. 13 rec. et 7 edit. de cœlo.

Eadem miseros ubique cæcitas premit. Conspirant omnes libri in edita lectione: sunt hæc dicta, ut l. iii, c. 24: *Nam semper eodem modo falluntur.* BEN.

Quasi esorienti. Ita Apuleius l. vii Metam. p. 215: *A quodum... pinguisimum deposcent arietem, qui deam Syriam esorientem suo satiaret sacrificio.* Observa in Lactantio copiam, quasi, tanquam, velut. BEN.

Accendant lumina. Omnium pene gentium communis fuit ritus ad gaudii significationem ignem accendere; neque occurrit quidquam frequentius apud veteres auctores, quam *λογοποιᾶς*, et accensarum facum mentio, ob res sive publice, sive privatim lætas. Nec solum in templis lumina accendebant, sed etiam domi quisque suæ, eaque januis et fenestris appendebant. Juvenalis in 12 apparatus diei festi describens, non quidem ex judaica disciplina, sed ex ritu romano:

Cuncta nitent, longos erexit Janua ramos.
Et matutinis operitur festa lucernis.

Velut in tenebris agenti. Lactantius Ethaicis exprobrare potuit, quod de die in templis deorum suorum, velut in tenebris agentium, lumina accenderent sine ulla necessitate, siquidem in aperto sacrificabant, ut ipse ait Div. Institut. lib. ii, cap. 2. Neque ex supradictis auctoris nostri verbis concludere debuit Galteus, Lactantii ævo, in Christianorum conventiculis non obtinuisse morem illum candelas accendi; siquidem prisce Christianis necesse erat ante lucernis et lampadibus, cum persecutionis metu ante lucem conventus agerent, et in cryptis sacrificarent. Itaque lumina ibi erant omnino necessaria. Celebratissimas Gallie urbes olim illustrando, vidi in ecclesia S. Petri urbis Andecavorum, seu Andegavorum (Gallie Angers), antiquissimas cryptas duas, in quarum una, scilicet subtus chorum, fornicis infixi adhuc suspiciuntur uaci multi, etiamque trochleæ

bona illa cœlestia, quorum magnitudinem, terreno adhuc corpore obvoluti, sensu capere non possumus, jam se cum his officiis inanibus stultissimos esse cognoscant. Vel si cœleste lumen, quod dicimus solem, contemplari velint, jam sentiant quam non indigeat lucernis eorum Deus, qui ipse in usum hominis tam claram, tam candidam lucem dedit. Et tamen cum in tam parvo circulo, qui propter longinquitatem non amplius quam humani capitis videtur habere mensuram, tantum sit fulgoris, ut eum mortaliū lumini acies non queat contueri; et si paulisper intenderis, hebetatos oculos caligo ac tenebræ consequantur: quid tandem luminis, quid claritatis apud ipsum Deum, penes quem nulla nox est, esse arbitremur? qui hanc ipsam lucem sic moderatus est, ut neque nimio fulgore, neque calore vehementi noceret animantibus; tantumque istarum rerum dedit

plures, quibus lampades vel cerei appendebantur. Huic usui assueta Ecclesia illum eo libentius retinuit, quod lumen necessarium esset in sacris ædibus, quæ sedatis persecutionibus fuerunt constructæ valde obscuræ; et etiamnum tales extant plures, inter quas sunt Bituricensis, Carnotensis, et Sancta Capella Parisiensis, in quibus accensos vidi cereos necessarios ad cantandam in libris solemnem missam et sextam hyeme hora decima matutina: nec non ecclesiæ ordinis Cisterciensis, in quibus ponitur ex ejus ordinario, seu caeremoniali mss. in abbata Vallium-Sarnani diocesis Parisiensis asservato, lumen in absconsa accensum, sacerdoti missam post tertiam celebranti necessarium ad legendum. Et quod olim fuit absolute necessitatis; hodieque est in nonnullis ecclesiis, fit in aliis majestatis causa ad gaudii significationem, et ad lætitiæ testandam, ut demonstrat Hieronymus adversus Vigilantium. Vide Athanasium in epist. ad Orthodoxos; Euseb. lib. vi Hist. cap. 33; S. Epiphani. ad Joan. Hierosolym. episc.; S. Paulin. earm. in Natali 3 et 6 S. Felici; S. Augustinum in Serm., de Tempore, 215; Theodoret. in Historia sanctorum Patrum, cap. 21, in Jacobo; Bellarminum, lib. ii de Reliquiis sanctorum; c. 3 et 4, ac Baronium, tom. i Annal. ad annum Domini 38. Ex S. Justino Dialog. cum Tryphone Judeo, lucernæ in liturgia apud Christianos accense fuisse videntur. *Hæc J.-B. LE BAËN.*

Cognoscunt. Reum. legit cognoscere.

Jam sentiant. Mss. 5 Reg., 2 Colb. et 11 ed., *sentiant.*

Quam non indigeat. Ita omnes prope mss. inter quos sunt Bonon. ac Reg. et ed. vet. Rom., 1a, Cellar. In 1 Reg. rec. legitur *quia*; in Cauc., Jun. 1 Reg. rec. et 13 editis, *quod*.

Tam claram, tam candidam lucem. Simplicius in cit. loco Epitomes solem dixit. Docte vero hic vocat candidam lucem, exemplo Ennii, Cicerois, aliorum. Ennius in Cic. lib. i, Divin., c. 48:

Exin candida se radiis dedit ieta foras lux.

Cic. l. ii, de Nat. deor. c. 15: *solis candor illustrat.* BEN.

Quam humani capitis. Heraclitus solem latitudine pedati esse dixit: Epicurus tantum, quantus appareret, ut Plin. in Placitis refert. Laert. hoc posterius etiam ad Heraclitum refert. Contra Epicurum disputat Cleomedes lib. ii. Cæterum de solis magnitudine lege Plin. lib. ii, cap. 11; Macrobi. lib. i, de Somnio Scip., cap. 20; ipsum Plol. lib. v, cap. 16, de Magna Construct.; et ibidem Theonem, atque eundem rursus in Arato.

Non queat contueri. Ms. Torn. non valeat contueri; 2 Clarom., non queat intueri.

Tantumque istarum rerum. Id est, tantum fulgoris

ei, quantum aut mortalia corpora pati possent, aut A
frugum maturitas postularet. Num igitur mentis suæ
compos putandus est, qui auctori et datori luminis
candelarum ac cerarum lumen offert pro munere?
Aliud vero ille a nobis exigit lumen, et quidem non
fumidum, sed (ut ait poeta) liquidum atque clarum,
mentis scilicet, propter quod a poetis φῶτες nuncu-
pamur, quod exhibere non potest, nisi qui Deum
agnoverit. Illorum autem dii, quia terreni sunt,
egent luminibus, ne in tenebris sint: quorum cultores,
quia cœlesti nihil sapiunt, etiam religiones,
quibus deserviunt, ad terram revocant. In ea enim
lumine opus est quia ratio ejus, et natura tenebrosa
est. Itaque diis non cœlestem sensum, sed humanum
potius attribuunt. Ideoque illis necessaria et grata
credunt esse, quæ nobis; quibus aut esurientibus
opus est cibo, aut sitientibus, potu, aut veste argen-
tibus, aut cum sol decesserit, lumine, ut videre
possimus.

Nullis igitur ex rebus tam probari et intelligi po-
test, deos istos, cum aliquando vixerint, mortuos
esse, quam ex ipso ritu qui est totus e terra. Quid
enim cœlestis in se boni potest habere pecudum
sanguis effusus quod aras inquinant? nisi forte deos
existimant eo vesci, quod homines aspernantur at-
tingere. Et quisquis illis hanc saginam præstiterit,
quamvis ille grassator, adulter, veneficus, parricida
sit, beatus ac felix erit. Hunc diligunt, hunc tuentur;
huic omnia, quæ optaverit, præstant. Merito ergo
Persius hujusmodi superstitiones suo more deridet: C

VARIORUM NOTÆ.

et caloris. Ita sæpe Lactantius et Cicero. Noster, l. i
Instit., cap. 3: *Ut tantum in eo (Deo) sit istarum rerum*
(id est, magnitudinis, potestatis, virtutis, majes-
tatis), quantum, etc. BUN.

Pati possent. Sic emendavi ex 3 editis cunctisque
mss. quod poscent præced. noceret, et seq. postularet.
Postularet. Heuman. leg. postulat.

Cerarum. Mss. 1. Reg. vet. cerorum; 1 Reg. rec. et
edit. Is. cereorum; 1 al. Reg. rec. cerearum. Cæteri
ut in textu.

Poeta. Lucret. lib. v. de Natura rerum.

Sed liquidum. Hoc est, clarum, quod sincerum, a
vino colis defœcato translatione facta. Ita Virg. Ecl. 6:

Et liquidi simul ignis;

et Lucret:

nobilis ille

Devolet in terram liquidi calor aureus ignis,

dixere. Quæ contraria omnino videntur igni. Liqui-
dum enim a liquore: sed liquidus vocatur, hoc est
purus, fumo non inquinatus. TURNÆUS.

φῶτες nuncupamur. Sic restitui ex mss. 2 Reg. anti-
quissimis, suffragantibus veterrimis Cauc., 1 Bonon.
et rec. 2 Reg., Marm. 1 Clarom. et Brun. quibus est
φῶτες nuncupatur; Ultr. fortes; 2 Reg. rec. φῶτες;
1 Reg. et ed. Rom. 1474, phantes; 1 Reg., 1 Bonon.,
Pen., edd. Florent. et Ald. 1515, Phantes; 1 Cla-
rom. focus; 1 Reg., 2 Colb. focos; 1 al. Colb. fodes;
in altero Colb. fontes, mendose pro φῶτες, quod est
viri nuncupamur. In 1 Reg., 2 Colb. et editis φῶς
nuncupatur, id est, lux appellatur. Grammatici di-
cunt φῶς, quando virum significat, gravi tono scribi;
quando vero lumen, circumflexo.

Eo vesci. Sc. sanguine. Rarius vesci de potionibus.
Cic. lib. ii de Nat. deor., cap. 23: *Dii nec escis nec
potionibus vescuntur.* BUN.

Qua tu (inquit) mercede deorum
Emeris auriculas; pulmone et lactibus unctis?

Sentiebat videlicet non carne opus esse ad placan-
dam cœlestem majestatem, sed mente sancta, et
justo animo, et pectore (ut ipse ait) quod naturali
sit honestate generosum. Hæc est religio cœlestis,
non quæ constat ex rebus corruptis, sed quæ virtu-
tibus animi, qui oritur e cœlo. Hic verus est cultus,
in quo mens colentis seipsam Deo immaculatam
victimam sistit. Id autem ipsum quomodo consequen-
dum, quomodo præstandum sit, docebit hujus libri
disputatio. Nihil enim tam præclarum, hominique
conveniens potest esse, quam erudire homines ad
justitiam.

Apud Ciceronem Catulus in Hortensio philosophiam
rebus omnibus præferens, malle se dicit vel unum
B parvum de Officio libellum, quam longam orationem
pro seditioso homine Cornelio. Quæ sententia non
utique Catuli, qui fortasse illud non dixit, sed Cice-
ronis est putanda, qui scripsit. Credo, ut libros, quos
de Officiis erat scripturus, commendaret: in quibus
ipsis, nihil esse testatur in omni philosophia melius
et fructuosius, quam præcepta vitæ dare. Quod si
hoc illi faciunt, quibus non est veritas cognita;
quanto magis nos facere debemus, qui a Deo eruditi
et illuminati possumus vera præcipere? Nec tamen
sic docebimus, ut quasi prima virtutis elementa tra-
damus, quod est infinitum: sed tanquam docendum
susceperimus eum, qui apud illos jam perfectus esse
videatur. Manentibus enim præceptis eorum, quæ

Hujusmodi. Ita repositum ex omnibus ferme mss.
et edit. Paris. 1525. In 2 Reg. rec. cunctisque fere
editis est hujusmodi. Persius Satyr. 2, v. 30.

Emeris auriculas. Id est, auditionem benignam.

Lactibus unctis. Hoc est, pinguibus intestinis.

Non carne.... ad placandam. Egregie Cic. pro
Cluentio c. 68: *Neque intelligit, pietate et religione,
et justis precibus deorum mentes, nec superstitione, neque
ad scelus perficiendum cæsis hostiis posse placari.* BUN.

Naturali sit honestate generosum. Persii verbis vo-
cem naturalis adjecit, quam perperam acceperunt
nonnulli. Ideo autem vox illa inserta, quia naturalia
firmissime hærent, ut nativi colores et similia; nisi
tamen honestatem naturalem appellavit Lactant. ad
dogma Stoicum respiciens. Generosum dixit, quia
vera pietas generosa est, bonæ spei plena; contra
vero superstitio meticulosa, et in humani defecta.
Quare Plato superstitionem esse disputat, non
θεραπεύων numinis, sed νόδων: cui vitio proprium
το ταρασσόν, quod generoso animo repugnat. Is. CA-
SAUBONUS. Incoctum generoso pectus honesto. PERS.

De Officio. Scripti ergo sunt Officiorum libelli ante
Hortensium, qui perit.

Pro seditioso homine Cornelio. Non Balbo, ejus
actionis de civitate questio est. Actionum pro Cor-
nelio meminit ipse Cicero in lib. de Orat. et de Peti-
tione consulatus. Cæterum hæc Ciceronis verba puto
ex Hortensio esse deprompta. BETULEIUS.

Credo, ut libros. Ita restitui ex edit. Cellar. cunctis-
que mss. præter 2 Reg. rec. in quibus, ut in vul-
gatis, legitur libellos.

Testatur. Cicer. de Offic. initio.

Infinitum. 1 Colb. Brun. edit. Rom. 1470, et Is.
infinitum.

Perfectus. Inter philosophos, alii erant proficientes,
alii perfecti.

solent ad probitatem recte dare, ignota illis super-
struimus, ad perficiendam consummandamque jus-
titiam, quam non tenent. Ea vero, quæ possunt cum
illis esse communia, prætermittam; ne quid ab iis
videar mutuari, quorum errores coarguere atque
aperire decreverim.

CAPUT III.

*De viis, et de vitiis et virtutibus; ac de cæli præmiis et
infernorum pœnis.*

Dux sunt viæ (Constantine imperator) per quas
humanam vitam progredi necesse est: una, quæ in
cælum ferat; altera, quæ ad inferos deprimat; quas
et poete in carminibus, et philosophi in disputatio-
nibus suis induxerunt. Et quidem philosophi alteram
virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum: eamque
quæ sit assignata virtutibus, primo aditu esse et
arduam, et confragosam; in qua si quis, difficultate
superata, in summum ejus evaserit, habere eum de
cætero planum iter, lucidum amœnumque campum,
et omnes laborum suorum capere fructus uberes at-
que jucundos. Quos autem primi aditus difficultas
detraxerit, eos in eam vitiorum viam labi atque
deflectere, quæ primo ingressu sit quasi amœna,
multoque tritior, deinde cum in eam paulo ulterius
processerint, amœnitatis sejus speciem repente sub-
duci: exoriri autem viam præcipientem, nunc saxis as-
peram, nunc obductam sentibus, nunc gurgitibus
intercisam, vel torrentibus rapidam, ut laborare,
hærere, labi, cadere sit necesse. Quæ omnia eo pro-
feruntur, ut appareat in virtutibus capiendis labores
esse maximos, in perceptis autem maximos fructus,
et solidas atque incorruptas voluptates: vitia vero

A quibusdam delinimentis naturalibus illicere animos
hominum, et inanum jucunditatum specie captos ad
acerbas amaritudines miserasque perducere. Sapiens
prorsus disputatio, si virtutum ipsarum formas atque
terminos scirent. Non enim didicerant, vel quæ sint,
vel quid eas mercedis a Deo maneat; quod nos his
duobus libris docebimus.

Hi vero, quia ignorabant aut dubitabant animas
hominum immortales esse, et virtutes, et vitia, ter-
renis honoribus aut pœnis æstimaverunt. Omnis ergo
hæc de duabus viis disputatio, ad frugalitatem ac lu-
xuriam spectat. Dicunt enim humanæ vitæ cursum Y
litteræ esse similem, quod unusquisque hominum,
cum primæ adolescentiæ limen attigerit, et in eum
locum venerit,

Partes ubi se via findit in ambas,

hæreat nutabundus, ac nesciat in quam se partem
potius inclinet. Si ducem nactus fuerit, qui dirigat
ad meliora titubantem, hoc est, si aut philosophiam
didicerit, aut eloquentiam, aut aliquid honestæ
artis, quo evadat ad bonam frugem, quod fieri sine
labore maximo non potest, honestam ac copiosam
vitam disputant peracturum. Si vero doctorem fruga-
litas non invenerit, in sinistram viam, quæ melioris
speciem mentiat, incidere, id est, desidiæ, inertæ,
luxuriæ se tradere; quæ suavia quidem videntur
ad tempus vera bona ignorant, post autem, amissa
omni dignitate ac re familiari, in omnibus miseriis
ignominiaque victurum. Ad corpus ergo, et ad hanc
vitam, quam in terra ducimus, fines earum viarum
retulerunt. Poetæ fortasse melius, qui hoc bivium
apud inferos esse voluerunt. Sed in eo falluntur,
quod eas vias mortuis proposuerunt. Utrique ergo

VARIORUM NOTÆ.

Recte dare. Sic emendavi ex omnibus mss. ac vet.
edit. Rom. et Betul. Et sic legendum, quæ [illi scilicet]
solent ad probitatem recte dare. Edit. 13, dari.

Dux sunt viæ. Post hæc verba in multis mss. *Con-*
stantine imperator addit asserit Gallens, additaque
etiam reperi in uno Reg. veterrimo, in alio item
Regio, Marm. et in editis sex. Desunt in 2 Bon.,
7 Regiis, 6 Colb., 5 Oxoniensibus, aliisque 48 rec.
in editis 5 vet. Rom. et 9 aliis.

Quas et poætæ. Hesiodus, in Ergis.

Et philosophi. Xenophon, vel apud Xenophontem
in libro *Ἀπομνημονεύματων* II; Socrates ex Prodicō
Herculis narrat insomnium, quo virtus et voluptas
illi visæ, quarum utraque juvenem ad sui studium
pellicere satagit: quo loco citati a nobis Hesiodi
versus referuntur. Quæ de re vide etiam Philos-
tratum in Prodicō, et Ciceronem Officiorum primo;
et apud Platonem in Protagora ipse Prodicus indu-
citur, de hoc virtutis colle verba faciens. Atque
hujus rursus meminit idem Plato lib. de Legib.
quarto. Nec dissimilia sunt, quæ Cebes nobis in
sua depinxit tabula.

Esse, et virtutes. Deest et in 1 Bonon. antiq. ac 5
editis.

Humanæ vitæ cursum Y litteræ esse similem. Lit-
teræ Pythagoricæ meminit ex ecclesiasticis scripto-
ribus Hieronymus, in epistola quadam ad Lætiam,
item ad Pammachium, de obitu Paulinæ; et in c. 10
Ecclesiasticis, hunc locum liquidò cum elogio citat.
Describitur ab Ausonio his versiculis:

Littera Pythagoræ discriminat secta bicorni

Humanæ vitæ speciem præferre videtur.

Nam via virtutis dextrum petit ardua collem,
Difficilemque aditum primum spectantibus offert:

Sed requiem præbet fessis in vertice summo.

Molle ostentat iter via lata: sed ultima meta

Præcipit captos, volvitque per ardua saxa.

Quisquis enim duos casus virtutis amore,

Vicerit, ille sibi laudemque decusque parabit:

At qui desidiâ, luxumque sequetur inertem,

Dum fugit oppositos incauta mente labores,

Turpis, inopsque, simul miserabile transiget ævum.

Attingit et Palingenius in Sagittario. Pythagorica
fortassis dicitur, quia y et z creduntur a Pythagora
inventæ. Ex BETULEIO, qui perperam hos versus sub
Maronis nomine citaverat, cum sint Ausonii, ut ob-
servavit Francius. Vide Servium in lib. vi Virgil.
Æneid.

Cum primæ adolescentiæ limen attigerit. Ita mss.
omnes, præter 2 Reg. rec. in quibus, ut et in vul-
gatis, est *primum*.

Partes. Hæc ex Virgil. vi Æneid. v. 540.

Findit. 1 Reg., 1 Brun. et edit. Thomas. *scindit*.

In sinistram viam, quæ melioris speciem mentiat.
Edit. 5, ad sinistram. Mss. Cauc., Jun., ed. Gym-
mic. et Betul., quæ virtutis ac melioris speciem men-
tiatur.

Incidere. Sic emendavi ex antiquioribus ac melio-
ribus mss. 4 Bonon. et 2 Reg. necnon edit. Is. Et sic
legendum esse censebant Isæus et Francius. Alii
codices *incedere*.

Videntur. Heum. legit *videantur*.

Apud inferos. De hoc sequenti capite dicetur

vere : sed tamen utrique non recte ; quia oportuit vias ipsas ad vitam , fines earum ad mortem referri. Nos igitur melius et verius , qui duas istas vias cœli et inferorum esse dicimus , quia iustis immortalitas , iniustis poena æterna proposita est.

Quomodo autem hæ viæ vel in cœlum tollant , vel ad inferna præcipitent , explicabo : aperiam quæ sint virtutes quas philosophi nescierunt ; tum earum quæ sint præmia , simul etiam quæ sint vitia , quæve eorum supplicia , monstrabo. Nam fortasse aliquis expectet , ut separatim de vitiis ac virtutibus dicam , cum de bono aut malo disserentibus nobis , etiam quod est contrarium possit intelligi. Sive enim virtutes inseras , vitia sua sponte decedent : sive vitia eximas , virtutes ultro subibunt. Sic bonorum ac malorum constituta natura est , ut se invicem semper oppugnent , semper expellant : ita fit , ut neque vitia detrahi sine virtutibus possint , nec virtutes inseri sine detractone vitiorum. Has igitur vias longe aliter inducimus , quam a philosophis induci solent. Primum , quod utrique præpositum esse dicimus ducem , utrumque immortalem : sed alterum honoratum , qui virtutibus ac bonis præsit , alterum damnatum , qui vitiis ac malis. Illi autem in dexteriore tantum via ducem ponunt , neque unum , neque perpetuum. Siquidem quemlibet doctorem bonæ artis inducunt , qui a desidia revocet homines , et frugî esse doceat. Sed neque ingredi faciunt in eam viam , nisi pueros et adolescentes ; videlicet quod artes discantur in his ætatibus. Nos autem omnis sexus , et generis , et ætatis , in hoc cœleste iter inducimus ; quia Deus , qui ejus viæ dux est , immortalitatem nulli homini nato negat. Forma

A quoque ipsarum viarum non ita est , ut illi putaverunt. Quid enim opus est Y littera in rebus contrariis atque diversis ? Sed altera illa melior conversa est ad solis ortum , altera illa deterior , ad occasum , quoniam qui veritatem ac iustitiam sequitur , is , accepto immortalitatis præmio , perenni luce potietur : qui autem ab illo malo duce illectus prætulit vitia virtutibus , mendacium veritati , necesse est ad occasum et tenebras deferatur. Describam igitur utramque , et earum proprietates habitusque monstrabo.

CAPUT IV

De viis vitæ , de voluptatibus , necnon de incommodis Christianorum.

B Una est itaque virtutis ac honorum via , quæ fert , non in Elysios campos (ut poetæ loquuntur) , sed ad ipsam mundi arcem :

At læva malorum
Exercet poenas , et ad impia tartara mittit.

Est enim criminatoris illius qui , pravis religionibus institutis , avertit homines ab itinere cœlesti , et in viam perditionis inducit. Cujus viæ species et figura sic est composita in aspectu , ut plana et patens , omni genere florum atque fructuum delectabilis esse videatur. In ea enim posita sunt omnia quæ pro bonis habentur in terra : opulentiam dico , honorem , quietem , voluptatem , illecebras omnes ; sed cum his pariter injustitiam , crudelitatem , superbiam , perfidiam , libidinem , cupiditatem , discordiam , ignorantiam , mendacium , stultitiam , cæteraque vitia. Exiit autem hujus viæ talis est. Cum ventum fuerit ad extremum , undè jam regredi non

VARIORUM NOTÆ.

Quomodo autem hæ viæ. Ita edit. Betul. , Is. , cunctique mss. præter 2 Reg. rec. et Cant. in quibus , ut in 14 impressis , est viæ istæ ; in 4 excusis , viæ istæ male ; non enim Lactantius loquitur de vitis , sed permanet in allegoria duarum viarum , quarum una in cœlum , altera iter ad inferos.

Aperiam. Editi perique hic perperam addunt quæ. — Aperiamque , quæ. Serpe talia in libris corrupta ab iis , qui putarunt male sonare , quæ quæ. At ita supra , eamque , quæ sit assignata. Lib. vi. c. 18 : Patientique , quæ omnium virtutum maxima. Cic. lib. 1 de Nat. deor. c. 2 : Multaque , quæ dicuntur ; Ibid. , cap. 42 : Eaque , quæ. Lib. iii de Nat. deor. , c. 7 : Omniaque , quæ. Vindicavit Sallustio et illustravit Cortius. Catil. iii 5 , p. 25 Bon.

Sive enim virtutes inseras , vitia sua sponte decedent ; sive vitia eximas. Mss. 6 Reg. rec. et 3 edit. legunt. Si enim ; mss. 13 rec. et 8 impressi codices inferas , male. Vide infra , virtutes inseri. Post sive , mss. 7 addunt etiam , quod respuunt antiquiores ac potiores scripti et typis excusi.

Vitia detrâhi. Mss. 16 rec. et 2 edit. , retrahi. Mox sequitur , sine detractone vitiorum.

Nec virtutes inseri. Ita mss. omnes et quamplures typis excusi. Ed. Paris. 1525 , Grat. , Is. , inferri. Videsupra virtutes inseras. — Virtutes inseri. Recte. Epit. c. 60 : De nostris animis prius vitia detrahenda , et tum demum virtutes inserendæ ; cap. 61 : Hæ vitiorum stirpes eruentes , ut virtutes inseri possint. . . neque detrâhi possunt. . . natura insit. Infra , Neque detrâhendos. . . Deus inscit. Bon.

Ac bonis præsit. Edit. Sublac. habet : bonis sit præditus.

Perenni luce potietur. Vox perenni in Ven. 1493 et 97 desideratur : forte ob consimilem vocem præmio excidit. Vindicavi ad l. iv. c. 30 : perenni luce potietur.

Itaque. Mss. Jun. Ult. et 5 edit. vet. igitur.

At læva malorum. Verba Maronis in vi Æneid. citantur , ab eodem Hier. in x Ecclesiasticis capit. Similis ex eadem re argumentatio est apud Chrysost contra vituperatores vitæ monasticæ , lib. ii

Omni genere florum. Expunxi superabundantem copulam et , quam præmittunt 8 mss. totidemque vulgati ; sed quæ abest a plurimis bonæ notæ et 5 vet. edibus.

Esse. Hoc verbum desideratur in Bon. , Tax. , Pen.

Positasunt omnia. Ita restitui ex mss. 2 Bonon. , Regio-Pal. atisque 2 Reg. , 3 Lips. , 2 Colbert. , Jun. , Torn. , Bodl. , Christ. , 2 Clarom. aliisque optimis et antiquissimis , ut observavit Michael Thomasius. Eamque lectionem mavult Isæus , quam posuit Deus omnia , 1 Reg. antiq. et 13 recentissimorum , novemque edit. necnon scriptorum 3 Oxon. et 4 vulgatorum , expuncto nomine Deus ; nulla enim vitia posuit Deus. Nam , ut optime observat Thomasius , illa quæ mala sunt , vel speciem quandam habent mali , non referenda sunt ad Deum , sed ad nos , qui peccatis nostris mala nobis creamus , rebusque bonis in perniciem nostram utimur

Hujus viæ. Mss. 5 rec. et 4 edit. ; hujus vitæ legitur in quibusdam , sed male.

Cum ventum fuerit ad extremum. Seneca Vit

licet, cum omni suâ pulchritudine tam subito præceditur, ut non ante quis fraudem prospicere possit, quam præcipitatus in altitudinem profundam cadat. Quisquis enim præsentium bonorum specie captus, et in his consequendis ac fruendis occupatus, non præviderit ea quæ post mortem secutura sunt, seque a Deo averterit : is vero ad inferos dejectus, in æternam damnabitur pœnam.

Via vero illa cœlestis, difficilis et clivosa proposita est, vel spinis horrentibus aspera, vel saxis extantibus impedita; ut cum summo labore ac pedum tritu, cumque magna cadendi sollicitudine sit cuique gradiendum. In hac posuit justitiam, temperantiam, patientiam, fidem, castitatem, abstinentiam, concordiam, scientiam, veritatem, sapientiam, cæterasque virtutes; sed simul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, dolorem, amaritudines omnes. Quisquis enim spem suam porrexerit longius, et meliora maluerit, carebit his terræ bonis, ut expeditus ac levis difficultatem viæ superet. Nec enim potest, qui se apparatu regio circumdederit, aut divitiis oneraverit, angustias illas vel ingredi, vel tenere. Unde intelligitur, idcirco malis et injustis facilius provenire quæ cupiant, quia prona et declivis est eorum via : bonis autem, quæ optent, difficile procedere, quia difficili et arduo itinere gradiuntur. Justus ergo, quoniam durum asperumque iter ingressus est, contemptui, derisui, odio sit necesse est. Omnes enim quos cupiditas, aut voluptas præcipientes trahit, invident ei qui virtutem capere potuit; et inique ferunt id habere aliquem, quod ipsi non habent. Erit itaque pauper, humilis, igno-

bilis, subjectus injuriæ; et tamen omnia, quæ amara sunt, perferens. Et si patientiam jugem ad summum illum gradum lineamque perduxerit, dabitur ei corona virtutis; et a Deo pro laboribus, quos in vita propter justitiam pertulit, immortalitate donabitur. Hæc sunt viæ quas Deus humanæ vite assignavit, in quibus singulis, et bona ostendit, et mala, sed ordine præpostero atque converso. In una enim monstravit temporalia prius mala cum æternis bonis, qui est ordo melior : in altera, temporalia prius bona cum æternis malis, qui est ordo deterior; ut quicumque præsentia mala cum justitia delegerit, majora et certiora consequatur bona, quam fuerunt illa, quæ sprexit : quisquis autem præsentia bona præposuerit justitiæ, in majora et longiora incidat mala, quam fuerunt illa, quæ fugit. Hæc enim vita corporalis, quia brevis est, idcirco et bona ejus, et mala, breviter sint necesse est. Illa vero spiritalis, quæ huic terrene contraria est, quoniam sempiterna est, idcirco et bona ejus, et mala, sempiterna sunt. Ita fit, ut et bonis brevibus mala æterna, et malis brevibus bona æterna succedant.

Itaque cum simul proposita sint homini bona, et mala, considerare unumquemque secum deest, quanto satius sit, perpetuis bonis mala breviter pensare, quam pro brevibus et caducis bonis mala perpetua sustinere. Nam sicut in hoc sæculo, cum est propositum cum hoste certamen, prius laborandum est, ut sis postmodum in otio; esuriendum, sitiendum, æstus, frigora perferenda, humi quiescendum, vigilandum, periclitandum est ut, salvis pignoribus, et domo, et re familiari, et omnibus pacis ac victoriæ bonis

VARIORUM NOTÆ.

Brev., c. 3 : *Simul ad temporis jacturam ventum est.* Virg. vi. *Æn.* 43 : *Ventum erat ad limen.* Sil. Ital. xv. v. 510 : *Ut ventum in culmen.* Bux.

In altitudinem profundam cadat. Sic emendavi ex omnibus ferme mss. et editis. Quam lectionem non improbandam existimo, ut improbavit Thomasius; cum enim altitudo a profunditate, ut ita dicam, non nisi ratione differat, sæpe altitudo pro profunditate, seu profundo ponitur. Sic *Altitudinem maris*, Ps. lxxviii, 2; *Ab altitudine inferorum eduxit illos*, Sap. x, 19; *De altitudine ventris inferis*, Eccli. ii, 7; *Huc in altum*, Luc. v, 4; et, *Puteus altus est*, Joan. iv, 11, id est, ubi profunda est aqua. Hæc quoque voce eadem significatu usi sunt Cæsar l. iv, Bell. Gallic.; Cicero ad Attic. ix : *Terra descendit ad infinitam altitudinem.* lib. i de Divinatione; et, *Sacrum depressum est in mirandam altitudinem*, vii Verr. Cels. lib. vii, cap. 7; *Lactantius ipse Divin. Institut. lib. iii, cap. 28 : In puteo sic alto, ut fundus sit nullus.* In Epitome cap. 72 : *Subsident valles in altitudinem profundam*, iuxta ms. Taurin.; et recte. Vide seq. Porro quamvis opposita videantur altitudo et profundum, tamen, iuxta Augustinum, *Altitudo in latina lingua utramque significat; et quod sursum versus est, altitudinis nomen habet; et quod in profundum altum est, altitudinis nomen habet.* S. Augustinus Serm. 165, de Verbis Apostoli Ephes. iii. Ita quænotopus est emendatione ms. Bononiensis antiq. quam inducunt Thomasius, Isaac, Thysius, Galleus, Sparkus, Waclavius, scilicet, ex altitudine in profunda cadat.—In altitudinem profundam cadat. Seneca ep. 70 : *O virum fortem! . . . quam arduose in profundam se altitudinem maris . . . immisisset.* Arno-

bis l. v, p. 175 : *Profundæ altitudinis specum dixit.* Posuit. Intelligas, Deus.

Amaritudines. Mss. Christ. Merton. Em. valetudines. Angustias illas ingredi. Pautinus Nolanus ep. 29, c. 2 : *Phariseus. . . intrare non potuit, quia subfascinatos arcu non capivit. Nec poterat eo recipi lata iucunditia, quo se humilitas angusta collegit, et angusto angustior contriti cordis exilitate penetravit.*

Provenire. Eleganter. Idem mox, *procedere*. Justin. l. vii, c. 6 : *Rebus feliciter provenientibus.* Cic. l. 1, de Fin., c. 14 : *Nec quid proventurum sit, providet.*

Difficile. Adverb. Plinius l. ii, c. 18 : *Difficile se . . . explicantibus.* L. xvii, c. 25 lin. : *Difficile sanescunt;* et alibi sæpius. Vocula hodie fere neglecta, cujus in Fabro duo tantum loca ex Cic. et Velleio producta.

Cupiditas, aut voluptas. Mss. l Bonon. antiq., Cauc., Jun., Lips., cupiditas ac voluptas.

In una enim. Bonon. antiq., In sua enim.

Incidat mala. Bene, ob præced. consequatur bona. Mss. 14 rec. et 8 edit., incidet.

Vita corporalis. Ita mss. antiq. et optimi permulti. Cauc. 9 rec. cum edd. habent temporalis. At ibi sit antithesis de corporali ad spiritalem. Isaac, atque ante ipsum THOMASIOS.

Cum simul. Mss. 12 semel. Videas sæpe in mss. confundi semel et simul.

Pignoribus. Id est, filiis.—Salvis pignoribus. Id est, liberis. Conf. l. vi, c. 12, not. Sæpe Cyprinus, c. g. de Eleemos., ed. Gryph., p. 334 : *Charis pignoribus . . . providere. . . Da utilia et salutaria præcepta pignoribus.*

perfrui possis : sin autem præsens otium malueris, quam laborem, malum tibi maximum facias necesse est; præoccupabit enim adversarius non resistantem; vastabuntur agri, diripietur domus, in prædam uxor ac liberi venient, et tu ipse interficere, aut capere: quæ omnia ne accidunt, præsens commodum differendum est, ut majus longiusque pariat. Sic in omni hac vita, quia nobis adversarium Deus reservavit, ut possemus capere virtutem, omittenda est præsens voluptas, ne hostis opprimat: vigilandum, stationes agendæ, militares expeditiones obeundæ, fundendus ad ultimum cruor, omnia denique amara et gravia patienter ferenda; eo quidem promptius, quo nobis imperator noster Deus præmia pro laboribus æterna constituit. Et cum in hac terrena militia tantum homines laboris exhauriant, ut ea sibi pariant, quæ possunt eodem modo perire, quo parta sunt: certe nobis nullus labor est recusandus, quibus id acquiritur, quod nullo modo possit amitti.

Voluit enim Deus, qui homines ad hanc militiam genuit, expeditos in acie stare, et intentis acriter

A animis, ad unius hostis insidias vel apertos impetus vigilare; qui nos, sicut periti et exercitati duces solent, variis artibus captat, pro ejusque natura et moribus sæviens. Aliis enim cupiditatem insatiabilem immittit, ut opibus suis tanquam compedibus illigatos a via veritatis excutiat. Alios inflamat iræ stimulis, ut ad nocendum potius intentos, a Dei contemplatione detorqueat. Alios immoderatis libidinibus immergit, ut voluptati et corpori servientes, ad virtutem respicere non possint. Aliis vero inspirat invidiam, ut suis ipsi tormentis occupati, nihil cogitent aliud, nisi eorum, quos oderint, felicitatem? Alios inflat ambitionibus. Hi sunt, qui ad gerendos magistratus omnem vitæ suæ operam curamque convertunt, ut fastos signent, et annis nomen imponant.

B Quorundam cupiditas tendit altius, non ut provincias temporali gladio regant: sed ut infinita et perpetua potestate dominos se dici velint universi generis humani. Quos autem pios viderit, variis implicat religionibus, ut impios faciat. His vero, qui sapientiam quærent, philosophiam in oculos impingit;

VARIORUM NOTÆ.

Stationes agendæ. Mimesis ex fragmento de Rep. Unde etiam hoc est, quod Deum imperatorem (*αὐτοκράτορα*) nominat. De quo supra libro III, cap. 18.

BETULEIUS.

Eo... promptius, quod. Multi quidem scripti, in his Wtt., Lips., Reim., cum editis omnibus, *eo... promptius, quo*; sed edidi ex Guelferb. et Goth. membranis: *eo promptius, quod*: ita noster c. 6: *Faciunt... multa quæ boni faciunt, eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciunt.* BEN.

Quibus id acquiritur. Mss. 3 rec., *quo id acquiritur.* Editi octo, *quo id acquiritur.*

Ad unius hostis insidias. Mss. 1 Reg. et Brun., *ad hujus hostis*; Cauc., 1 Reg., 1 Colbert. et 7 editi, *ad invisibilis hostis*; 3 Reg., 4 Colbert., 2 Clarom., Cant. et ed. Rom. 1470, *ad unius vel invisibilis hostis insidias.*

Ut voluptati et corpori. 1 Reg. rec. et Brun., *ut voluptati corporis servientes.*

Inflat ambitionibus. Ita emendavi ex antiquissimis et optimis mss. 1 Bonon. antiq., 3 Reg., Cauc., 1 Lips., Pal., Brun. et edit. Is. At scripti 7 Reg. rec., 6 Colbert., 1 Clarom. et 14 typis excensi ferunt *inflammant*, quod non convenit, et jam mox præcessit *inflammant iræ stimulis*. 1 Clarom., *inflammant et inflat ambitionibus.* — *Alios inflat ambitionibus.* Ita l. vi, c. 24: *Superbia tumidus inflatur.* Lib. vii, c. 1. *Ambitione inflati.* Conf. not., l. v, c. 22. Cyprian., l. ii, ep. 2: *Influit superbia, iracundia inflammet.* Plurali numero *ambitiones* in Verrinis Cicero dixit. Conf. Lact., l. iv, c. 16, *injustitias.* BEN.

Et annis. Legendum forte *anno.* Et annis nomen imponant. Quam varia et multiplex in numerandis suis annis Vetustas fuerit, enarrare hic longum foret. Consulantur D. Augustin., lib. xii de Civit. Dei, cap. 10; et lib. xv ejusdem operis, cap. 14. C. Plin. lib. vii, cap. 48. A. Gell., lib. iii Noct. Atticar., cap. 48. Censorinus de Die Natali, cap. 15 et copiosius. Jan. Parrhas., epist. 63. Pet. Nannius Miscellaneor., lib. v, cap. 7. Carol. Sigon., lib. ii. Eminent., cap. 16. Servius Honoratus ad illud, lib. i Æneid.

Triginta magnis volvendis mensibus orbes

Et primi mortalium Ægyptii ante usum litterarum inventum, draconem ore caudam retinentem, ad motus reciprocos astrorum et vicissitudines expri-

mendas, pro anno effluerunt. Isidor. Hispalens., lib. v. Etymolog. cap. 36, et alii. Idem Servius ad illud, l. v. Æneid.:

Aditis cum lubricis anguis ab imis....

Annum autem Jovi, menses Junoni consecrabant. Plutarch. problemat. Rom. cap. 77, constatque initio unius tantum mensis spatium annum habuisse, quem quia ad lunæ cursum metiebantur, *lunarem* appellabant. Joan. Jovian. Pontan. lib. ii Uranix, de Luna:

Orbis orbis

Mutat, agens circum, et parvum convertitur annum.

Alii bimestris spatio annum terminabant, inter quos et Ægyptii. Idem Pontanus eodem loco:

Ægypti primum veteres fecere bimestrem.

Idem illi Ægyptii interdum in tres menses, aliquando in quatuor annum suum secabant. Plutarch. in Numa. Cares et Acarnanes sex mensium spatio annum claudiebant. Censorin. lib. de die Natali, cap. 19, ut et Hebræi ad lunæ motum annum sex mensium effecere, Suid. in voce *ἐνιαυτός*, *annus*. Atque hi quidem pro summo Deo lunam venerabantur; ideo ad ejusdem cursum annos suos circumscribebant: ut aliis aliter visum, qui cælestium siderum ducem Solem agnovissent, ejusque metientes cursus, annos suos ad motum illius conformabant. Serv. ad illud lib. iii. Æneid.:

Interea magnum sol circumvertitur annum.

— *Ut fastos signent, et annis nomen imponant.* Agit Lactantius de his quos inflavit ita ambitio, ut nihil cogitent aliud quam ut gerant magistratus, tales maxime, quibus Fastorum signandi et annis nomen imponendi ratio adjuncta fuit; id est, agit de consulibus, de quibus Fasti consulares dicti, iidemque consules annis nomen imponebant. Apte Seneca de Ira libro primo exeunte: *Ambitio non est contenta honoribus annis; si fieri potest, uno nomine occupare fastos vult, per omnem orbem titulos disponere.* Salvianus, lib. vi, ed. Brem., p. 106: *Quum hæc omnia ipsi (consules) agent, qui annis nomina tribuunt, et a quibus anni ipsi exordium sumunt.*

Variis implicat. Sic lego cum mss. antiquissimis

uti specie lucis excæcet, ne quis comprehendat ac A teneat veritatem. Sic hominibus obstruxit aditus omnes, et obsepsit vias, publicis lætus erroribus: quos ut discutere possemus, ipsumque auctorem malorum vincere, illuminavit nos Deus, et armavit vera cœlestique virtute; de qua nunc mihi disserendum est.

CAPUT V.

De falsa virtute, et eadem vera; ac de scientia.

Sed priusquam singulas virtutes exponere incipio, determinanda est ipsa virtus; quam non recte philosophi definierunt, quid esset, aut in quibus rebus; quid operis, quid habeat officii. Nomen itaque solum retinuerunt, vim vero, et rationem, et effectum perdidierunt. Quæcumque autem in definitione virtutis solent dicere, paucis versibus colligit et enarrat Lucilius, quos malo equidem ponere; ne, dum multorum sententias refello, sim longior quam necesse est.

Virtus, Albine, est, pretium persolvere verum; Quæ in versamur, quæis vivimus rebus adesse. Virtus est homini, scire id, quod quæque habeat res. Virtus, scire, homini rectum, utile, quid sit honestum, Quæ bona, quæ mala item, quid inutile, turpe, inhonestum. Virtus, quærendæ finem rei scire, modumque.

VARIORUM NOTÆ.

2 Bonon., Regio-Pat., Jun., 5 al. Reg. et 2 Colbert. In 4 Reg., Cauc., 3 Colbert., Em., 2 Clarom. et 15 edit.; *vanis implicat*; in 1 Colbert., *vanis impleat*; in 1 Reg. rec., Pen., Cant. et 6 vulgatis, *inanibus implicat*; in 1 Reg. rec., *inanibus impleat*. — *Vanis.... religionibus*. Bon., Jun., Goth., variis. Pen., Subl., Rost., Ven. 1471, 1515, Paris., Crat., Gymn., Isæus, *inanibus*. Cauc., Lips., Reimm., Fasit., Gryph., Torn., Thomas. et sqq., *vanis*. BEN.

Uti specie lucis excæcet. Mss. 2 Bonon. et 2 Clarom. a prima manu, *speciem*.

Vias publicis lætus erroribus. Mss. 2 Reg., 4 Colb. et 1 Brun. ac 5 edit. vet. *latus*; 1 Clarom. *latenter*. — *Lætus erroribus*. Neglexerunt Lexica constructionem cum ablativo, qua etiam usus Claudianus in Eutrop. 575: *profunda lætus cæde*. Sæpe Ovidius, e. g., Heroid. ep. xii, 178:

Rideat, et vitis læta sit illa meis

L. 4 Pont. 9:

Imperii lætus honore tui. BEN.

Armavit. Ms. Tornesianus, *firmavit*.

Incipio. Sic reposui ex antiquissimis et optimis mss. 2 Bonon., 6 Reg., Tax. et ed. Cellar. In mss. 15 rec. et 17 impressis est *incipiam*. Sed et lib. iii, cap. 8, priusquam dicere incipio.

In definitione. Ita sex edit. vet. cum omnibus mss. præter 1 Reg. rec. cui, ut et editis 14 est *in definitionem*.

Virtus. In Lucilii fragmentis circa finem. Vide et Horat., lib. i, Epist. 1 ad Mæcenatem.

Quæis in versamur. Id est, in quæis, vel quibus versamur, per anastrophe, ut lib. v, e. 9, *Quibus coram*.

BEN.

Virtus est homini. Sic restitui ex mss. pene omnibus, 12 editis, et ex Lucilio ipso. In 4 scriptis rec. et 6 vulgatis est *hominis*.

Hos magnificare. 1 Reg. antiquissimas, *magis facere* corrupsit. Mss. 15 et 4 vet. edit., *Hos magnificare*, male, repugante metro. 1 Colbert., 1 Clarom., *Magnificare* hos.

Panætium Stoicum secutus Cic. lib. i de Offic., cap. 2: *Panætius sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus*. Hunc 4 Acad. quæst., cap. 33, *Principem prope Stoicorum dicit*; et Scipionis Africani familiarem. de Offic., lib. i, c. 26.

Virtus, divitiis pretium persolvere posso.

Virtus, id dare, quod reipsa debetur honori; Hostem esse atque inimicum hominum, morumque malo- Contra, defensorem hominum morumque bonorum; Hos magnificare, his bene velle, his vivere amicis; Commoda præterea patriæ sibi prima putare, Deinde parentum, tertia jam postremaque nostra.

Ab iis definitionibus. quas poeta breviter comprehendit, M. Tullius traxit officia vivendi. Panætium Stoicum secutus, eaque tribus voluminibus inclusit

Hæc autem quam falsa sint, mox videbimus, ut appareat quantum in nos diguatio divina contulerit, quæ nobis aperuit veritatem. Virtutem esse dixit, scire quid sit bonum et malum; quid turpe, quid honestum, quid utile, quid minus. Brevius facere potuit, si tantum bonum ac malum diceret, quia nihil potest esse utile vel honestum, quod non idem bonum sit, nihil inutile ac turpe, quod non idem malum. Quod et philosophis videtur, et idem Cicero in tertio supradicti operis libro ostendit. Verum scientia non potest esse virtus, quia non est intus in nobis, sed ad nos extrinsecus venit. Quod autem transire ab altero ad alterum potest, virtus non est, quia virtus sua cuique est. Scientia igitur alieni beneficii est,

Putat minoris, seu Æmiliani, quod ex Velleii, lib. i, cap. 15 apertum est. CELL.

Dignatio divina. Ex stylo Apuleii et maxime Scriptorum Sacrorum. Apul. ad Asclep., p. 80: *Homines soli deorum dignatione perficiuntur*. Sæpe Cyprianus, lib. i, epist. 1, ed. Gryph., p. 38: *Et si quis... prior divinæ dignationis celeritate præcesserit*, lib. i, ep. 2, p. 39: *Plebem divinam dignatione nobis commissam... præparemus*. Ep. 3, p. 47: *Quibus honor tantus de Dei dignatione conceditur*.

Scire quid sit. Disputat Plutarchus, utrum virtus doceri possit; et Masonius apud Stobæum virtutis genus facit scientiam. At quævis radicem virtutis, quæ est vel in ipsa benigna natura, vel in gratia divine operatione, doceri nemo possit, ipsius tamen limites, attributa, ac circumstantias, non nisi a magistris prudentibus habere possumus.

Quid minus. Brevius facere potuit. Mss. 7 rec., *quod minus brevius*; 1 Colbert., *quid minus brevius*; Jun., *quid tamen brevius*; 6 al. scripti, *quid minus brevius*, absque ulla incisione.

Cicero. In ut Offic., cap. 1, hæc ait: *Nam si honestum solum bonum est, at Stoicis placet; siæ quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis placet... dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere*.

Vera scientia, etc. Argumentum hoc non tam verum est, quam verosimile. Nam fides quæ ex Platone est vera dei cognitio in Tacetio, virtus est: atqui fides, ut Paulus ad Rom. scripsit, ex auditu est. Quare diligentius expendendum est, quatenus in nobis sit, vel non sit. Quod si philosophis illis credimus, nostrum discere nihil aliud esse, quam reminisci, facile intelligemus quiddam in nobis esse, quod per doctrinam excitatur, quod Dialectici *potius discere* appellant. Ethici *potius aperire*. Taceo, quod ne forissecus quidem docente doctore, et mentis lumina per suam doctrinam accendente, doctrina cœlestis accedit, nisi una cœlestis doctor in pectora nostra latente quadam vi penetraverit, non magis quam vera virtus ipsa, quam nemo in pectoribus humanis, quam solus sanctificator formare potest. Usque adeo non in nobis est virtus illa, ut quidquid illud sit, quod in nobis a nobis est, nil valeat ad solvendum, nisi id fuerit a numine divino per regenerationem emendatum, reformatumque.

quia posita est in audiendo. Virtus tota nostra est, quia posita est in voluntate faciendi boni. Sicut ergo in iunere celebrando nihil prodest viam nescire, nisi conatus ac vires suppetant ambulandi: ita vero scientia nihil prodest, si virtus propria deficiat. Nam fere etiam illi qui peccant; et si non perfecte, tamen quid sit bonum et malum sentiunt; et quoties aliquid improbe faciunt, peccare se sciunt et ideo celare nituntur. Sed cum eos boni et mali natura non fallat, cupiditate mala vincuntur ut peccent, quia deest illis virtus, id est cupiditas recta et honesta faciendi. Ex hoc igitur apparet, aliud esse scientiam boni malique, aliud virtutem, quod potest esse scientia sine virtute, sicut in plurimis philosophorum fuit. In quo, quoniam recte ad culpam pertinet, non fecisse quæ scieris, recte voluntas prava, et virtuosus animus, quem excusare ignorantia non potest, puniatur. Ergo sicut virtus non est bonum ac malum scire: ita virtus est bonum facere, malum non facere. Et tamen scientia sic cum virtute conjuncta est, ut scientia præcedat virtutem, virtus sequatur scientiam; quia nihil prodest cognitio, nisi et actio subsequatur. Horatius igitur paulo melius;

Virtus est, vitium fugere; et sapientia prima, Stultitia caruisse.

Sed inepte, quod eam contrario terminavit; ut si diceret: Bonum est, quod malum non est. Cum enim quid sit virtus, nescio, ne vitium quidem quid sit, scio. Utrumque igitur indiget definitione, quia natura rei talis est, ut utrumque aut intelligi, aut non intelligi sit necesse.

Veram nos faciamus, quod ille debuit. Virtus est,

VARIORUM NOTÆ.

Virtus tota nostra est. Rem aliqui veram docet ex fundamentis parum solidis. Nam Paulus volebat quidem recte facere, dictante hoc spiritu; sed præstandi facultatem in se non inveniebat; sicut etiam Petro caro et sanguis veram sapientiam non revelaverant. Quare ita statuendum est; virtutem et scientiam juxta in homine vel esse, vel non esse. Est enim in homine scientiæ lumen, si crebrius fuerit accensum: ita virtus vera in nobis non est, nisi divino numine in nobis excitata: quæ tamen, dum in hac carne vivimus, ita imbecillis est, ut in conflictu sæpe succumbat; neque quidquam roboris habet, nisi fuerit divinitus suppetitum.

Faciendi boni. Sic restitui ex quatuor vetustissimis optimisque mss. 1 Bonon., 2 Reg., Cauc. Alii 15 rec. ferunt *bona*, 1 Reg., Cant. et ed. Rom. 1468. *faciendi bonum*, mss. Tornes., 1 Reg. et 1 alter Reg. a secunda manu, *faciendi bene*.

In iunere celebrando. Antiquiores et meliores mss. 28 cum ed. Rom. 1476, *celebrando*; edit. 18. *celerando*. At *celebrare* etiam apud Cicero. pro Rœtic 4, *vix celebras et via celebrata*, in eodem Cicerone. Apud Lactantium campus celebratus, pro frequentatis, lib. de Moribus Persæ. — In iunere celebrando. Celebrare nonnunquam est frequentare et velociter ire: unde Cicero aliquoties celebrare viam dixit. Ciceronem sequitur Hieronymus epist. 14, ad Celsantium f. m. 169. Illa (via) celebratus et ternur a multis, hæc via invenitur a paucis. Bon.

Vires suppetant. Ita restitui ex 5 edd. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. in quibus, ut in impressis 11, est *suppetantem*.

A iram cohibere, cupiditatem compescere, libidinem frenare; id est enim, vitium fugere. Nam fere omnia, quæ sunt injuste atque improbe, ab his oriuntur affectibus. Si enim commotionis hujus, quæ ira dicitur, impetus retundatur, omnes hominum contentiones malæ sopientur; nemo insidiabitur, nemo prosiliet ad nocendum. Item si cupiditas temperetur, nemo terra marique grassabitur, nemo exercitum ducet, ut rapiat et vastet aliena. Item si ardor libidinum comprimatur, omnis ætas et sexus retinebit suam sanctitatem; nemo quidquam pudendum aut patietur, aut faciet. Ergo universa scelera et flagitia, his commotionibus virtute sedatis, ex hominum vita moribusque tollentur. Quæ sedatio commotionum et affectuum hanc habet rationem, ut omnia recta faciamus. Omne igitur virtutis officium est, non peccare. Quo profecto fungi non potest, qui Deum nescit: quoniam ignorantia ejus, a quo bona oriuntur, imprudentem impingat in vitia necesse est. Itaque ut brevius et significantius utriusque rei summa officia determinem, scientia est, Deum nosse, virtus, colere: in illo sapientia, in hoc justitia contingitur.

CAPUT VI.

De summo bono et virtute; deque scientia ac justitia.

Dixi, quod erat primum, scientiam boni non esse virtutem; deinde quid sit virtus, et in quo sit. Sequitur, ut id quæque ipsum, quid sit bonum et malum nescisse philosophos, breviter ostendam, quia pene declaratum est libro tertio, cum de Summo Bono dis-

Cupiditas recta. Vel quia gratiæ obicem ponunt, vel quia gratiæ resistunt.

Quod potest. Mss. 15 et 12, edit. quia: quod idem est.

In quo, quoniam recte ad culpam pertinet. Recte desideratur in 5 editis: reperitur autem in cæteris editis et omnibus mss.

Subsequatur. 1 Bonon. antiq. consequatur. — Actio subsequatur. Bon. consequatur, eleganter quidem prosequatur. Sed plurimi hic subsequatur, pro more nostri, lib. ii, c. 8: *Intelligentia subsequi*. Lib. vii, c. 2: *Intelligere est quasi e vestigio subsequi*. Bon.

Horatius. Quem vide, lib. i, Ep. 1.

Stultitia caruisse. Hæc duo verba quæ Horatili sunt, desiderantur in 25 mss. et in octo editis, et necessaria videntur, quia pertinent ad hæc et sapientia prima non autem ad illa priora, virtus est vitium fugere. Et ita videtur hæc.

Sanctitatem. Id est, castitatem. Tacit., lib. xiv Annal. 60. *Plures perscrutere sanctitatem dominæ* (Octaviæ) meri... castiora, etc. Lact. vi, c. 24: *Aliam mulierem sancte videat*. Bon.

Recta faciamus. Mss. Torn. et 1 Colberti, recte.

Omne igitur virtutis officium est. 1 Reg. a secunda manu, et 7 edit. Omnis; Ed. Is., Nunc igitur.

Determinem. Ita restitui ex vet. edit. Rom. cunctisque mss. præter 1 Clarom in quo est *determinentur*; in 13 excusis, *determinemus*.

Quia pene. Sic reposui ex omnibus fere mss. et edit. Rom. 1470 in sex rec. scriptis et 13 editis, quod; in edit. Paris., plene; in 1 Reg. rec., plane; in Jun. bene.

putarem. Quia autem quid esset summum nescierunt, et in ceteris bonis malisve, quæ summa non sunt, erraverint necesse est; quæ non potest vero iudicio examinare, qui fontem ipsum non tenet, unde illa descendunt. Fons autem bonorum Deus est, maiorum vero ille, scilicet divini nominis semper ininvicis, de quo sæpe diximus. Ab his duobus principiis bona malaque oriuntur. Quæ veniunt a Deo, hanc habent rationem, ut immortalitatem parent, quod est Summum Bonum: quæ autem ab illo altero, id habent officium, ut a cælestibus avocatum, terrenisque demersum, ad pœnam interficiant sempiternam, quod est summum malum. Nam igitur dubium est, quin illi omnes quid esset bonum et malum ignoraverint, qui nec Deum, nec adversarium Dei scierint? Itaque finem bonorum ad corpus, et ad hanc brevem vitam retulerunt, quam scilicet solvi et occidere necesse est: non sunt progressi ulterius. Sed omnia eorum præcepta, et omnia quæ inducunt bona, terre inhærent, et humi jacent, quoniam simul cum corpore, quod est terra, moriuntur; pertinegit enim non ad vitam homini comparandam, sed ad querendas vel augendas opes, honores, gloriam, potentiam: quæ sunt universa mortalia, tam scilicet, quam ille qui, ut ea sibi contingerent, laboravit. Hinc est illud:

Virtus, querendæ finem rei scire modumque.

Præcipiunt enim quibus modis, et quibus artibus res familiaris querenda sit, quia vident male queri solere: sed huiusmodi virtus non est proposita sapienti. Nec enim virtus est, opes querere, quarum neque inventio, neque possessio in nostra potestate est. Itaque et questu, et obtentu faciliores sunt malis, quam bonis. Non potest ergo virtus esse in iis rebus querendis, in quarum contemptu vis ac ratio virtutis apparet; nec ad ea ipsa transfugiet, quæ magno

ac excelso animo calcare ac proterere gesit: neque las est, animam cælestibus intentam bonis. ut hæc fragilia sibi comparet, ab immortalibus suis operibus avocari. Sed potissimum in iis rebus comparandis virtutis ratio consistit, quas nobis nec homo ulius, nec mors ipsa possit auferre. Cum hæc ita se habeant, illud quod sequitur verum est:

Virtus, divitiis pretium persolvere posse.

Qui versus idem fere significat, quod primi duo. Sed neque ipse, neque quisquam philosophorum scire potuit pretium ipsum, vel quale, vel quod sit. Id enim poeta, et illi omnes, quos secutus est, putaverunt, recte opibus uti, hoc est, frangi esse; non instruere convivia sumptuose; nec largiri bonere; non effundere in res supervacuas, aut turpes, rem familiarem.

Dicit aliquis fortasse: Quid tu? negas ne hanc esse virtutem? Non equidem nego; contraria enim videar probare, si negem. Sed veram nego; quia non sit illa cælestis, sed tota terrena, quandoquidem nihil efficit, nisi quod remaneat in terra. Quid sit autem recte opibus uti, et qui sit ex divitiis fructus petendus, declarabo apertius, cum de pietatis officio loqui cœpero. Jam cætera, quæ sequuntur, nullo modo vera sunt. Nam improbis ininvicibus aut indicere, honorum defensionem suscipere, potest cum malis esse commune. Quidam enim probitate ficta viam sibi ad potentiam muniunt, faciuntque multa, quæ boni solent, eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciunt. Utinamque tam facile esset prestare, quam facile est simulare bonitatem. Sed hi, cum esse cœperint propositi ac voli sui compotes, et summam potentiam gradum cœperint, tunc vero simulatione deposita, mores suos delegunt: rapiunt omnia, et violant, et vexant; eosque ipsos bonos, quorum causam susceperant, insequuntur, et gradus per quos ascen-

VARIORUM NOTÆ.

Quia autem. Hæc lectio est quamplurimorum mss. et edit. Tornos. ac Soubron.; Quia autem 4 mss. rec. et omnium fere exensorum.

Quid esset summum nescierunt. Ita mss. maximo numero et antiquissimi, ac sex editi. In 8 rec. scriptis et 4 vet. editis inseritur bonum. Hæc autem vox summum et summa Lactantii familiaris et peculiaris est, pro notitia veri Dei, sive cultus illius, ut hic, lib. vi, c. 6, initio, et c. 8, et c. 25; lib. vii, c. 5 et c. 5; Epitom., c. 67, in fine, c. 69 initio, lib. de Ira Dei, c. 6, et de Opificio Dei, c. 6, ante finem.

Quæ non potest. Sic quamplurimi manu exarati, et 8 typis excusi. Mss. 1 Reg. et 1 Bonon. antiquissimi, 4 Colb. et 4 Clarom., quia; 2 Reg., Jun., Pen. et 8 vulgati, quod.

Ut a cælestibus avocatum. Prepositionem, a, quæ plerisque editis deest, restitui ex omnibus mss. et editis 2 vet. Bon., Gymnic., Grat., Tornos., Soubron. Et recte. Vide infra, ab immortalibus suis operibus avocari.

Nam igitur dubium est, quin... ignoraverint. Ita mss. antiquiores. Recentiores, Non... ignoraverint, sine interrogatione.

Qui nec Deum, nec adversarium Dei scierint. Hæc lectio est 9 Vaticanorum, 7 Regionum, Catic., Goth., Ultr., 2 Lips., 1 Clarom. et 3 ed. At 2 Reg. rec., 3 Vatic., Pen. et omnes fere impressi referunt adversarium ejus; 3 rec., scierunt, 1 Reg. 1 Lips. 1 Brun.

pro adversarium, habent cœculum; 1 Bonon. antiquior, nec adversarium humani generis. Omnes hæc lectiones bonæ sunt. Lactantius supra, lib. ii, Institut., cap. 10, diabolum vocavit antichristum, id est, Dei adversarium.

Possessio. Quia imo etiam juxta Stoicos, neque corpus nostrum in nobis esse crediderunt, neque earum rerum quidquam quæ ad corpus pertinent. Quæ de re vide Epicetum in Enchiridii, cap. 1.

Questu. Ita omnes scripti, editique; mallem questu, quæ præter Plinium l. 31, c. 9, usus est Boetius, l. iv, Pros. 6: Rem questu maximam dicens. Ben.

Ab immortalibus suis operibus avocari. Mss. rec. 1 Colb., Cotton., 1 Clarom. opibus. -- Ab immortalibus suis opibus. Editi opibus ex Cotton., Lips. altero et Reimann., ubi alii et editi omnes, ab immortalibus suis operibus. Agitur hic ubique de opibus, et dicit animam cælestibus intentam bonis. Facilis confusio; quoniam opibus et opibus differantur. Etiam pro duæ. Ben.

Idem fere significat. Mss. 2 c. 10, supra in 5 rec. scriptis id 1 Bonon. antiquior legat ut in officio.

Id enim poeta. 1 Reg. antiq. Hic enim; 2 Reg. rec., 1 Clarom. et edit. 4. Idem enim; 1 Colb., Brun., Idem ille; 2 Reg. et ed. Rom. 1470, Idem enim poete; male. Vide seqq. Ceteri id, recte; refertur enim ad pretium, quod præcessit.

Quidam enim probitate ficta, etc. Hæc Licinio recte

derunt amputant, ne quis illos contra ipsos possit imitari. Verumtamen putemus, hoc officium non nisi boni esse, ut bonos defendat. At id suscipere, facile est, implere, difficile: quia cum te certamini congressionique commiseris, in arbitrio Dei, non tuo, posita victoria est. Et plerumque improbi, et numero, et conspiratione sunt potentiores, quam boni; ut ad eos superandos, non tam virtus sit, quam felicitas necessaria. An aliquis ignorat, quoties melior postiorque pars victa sit? Hinc semper dominationes acerbæ in cives extiterunt. Plena est exemplis omnis historia, sed nos contenti erimus uno. Cneius Pompeius bonorum voluit esse defensor; siquidem pro republica, pro Senatu, pro libertate arma suscepit. Idem tamen victus cum ipsa libertate occidit, et à spadonibus Ægyptiis detruncatus, insepultus abjectus est.

Non est igitur virtus, aut hostem malorum esse, aut defensorem bonorum, quia virtus incertis casibus non potest esse subjecta.

Commoda præterea patriæ sibi prima putare.

Sublata hominum concordia, virtus nulla est omnino. Quæ sunt enim patriæ commoda, nisi alterius civitatis, aut gentis incommoda? Id est, fines propagare aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere majora. Quæ omnia non utique virtutes, sed virtutum sunt eversiones. In primis enim tollitur humanæ societatis conjunctio, tollitur innocentia, tollitur alieni abstinencia, tollitur denique ipsa justitia,

A quæ dissidium generis humani ferre non potest, et ubicumque arma fulserint, hinc eam fugari et exterminari necesse est. Verum est enim Ciceronis illud: *Qui autem civium rationem dicunt habendam, exterorum negant, dirimunt hi communem generis humani societatem: quæ sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tollitur.* Nam quomodo potest justus esse, qui nocet, qui odit, qui spoliatur, qui occidit? Quæ omnia faciunt, qui patriæ prodesse nituntur. Id enim ipsum prodesse, quid sit, ignorant, qui nihil putant utile, nihil commodum, nisi quod teneri manu potest, quod solum teneri non potest, quia cripi potest.

Hæc itaque (ut ipsi appellant) bona quisquis patriæ adquisierit, hoc est, qui eversis civitatibus, gentibusque deletis, ærarium pecunia refecerit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit; hic laudibus fertur in cælum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus. Qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est; qui præcepta quoque dant ad injustitiam, ne stultitiæ ac malitiæ disciplinæ auctoritas desit. Itaque cum de officiis ad rem militarem pertinentibus disputant, neque ad justitiam, neque ad veram virtutem accommodatur illa omnis oratio, sed ad hanc vitam moremque civilem, quem non esse justitiam, et res indicat, et ipse Cicero testatus est. « Sed nos, inquit, veri juris, germanæque justitiæ, solidam et expressam effigiem nullam tenemus. Umbra et imaginibus utimur; easque ipsas

VARIORUM NOTÆ.

conveniunt. Vide librum de Mortibus Persecutorum, cap. 36, 48, 50, 51.

An aliquis ignorat, quoties melior, etc. Sic restitui ex 5 vet. editis et 20 manu exaratis, inter quos sunt antiquissimi 1 Bon. et 2 Reg.

Cneius Pompeius. 4 Reg., 3 Colbert., 2 Clarom. habent Cneius; Jani., 1 Colbert., edit. Ald., Paris., Juntar., Græc., Graph., Cneius enim Pompeius; Ultr., Brun., Cum enim Pompeius. De Cæci Pompei in rempublicam amore vide Plutarchum, Appian. Alexandrinum, ac præsertim Ciceronem in epistolis passim.

Idem. Sic reposui ex omnibus mss. et ed. vet. Rom. et Betul. In cæteris legitur, Is tamen victus.

Occidit. Ita omnes prope mss. et impressi. 3 Reg. et Jun. et 5 vet. edit., occiditur; 4 Colbert., occubuit.

À Spadonibus Ægyptiis. Photium eunuchum regium intelligit, qui loco Ptolomæi juvenis regnum administrabat. BEROLEUS.

Sublata hominum concordia, virtus nulla est omnino. Deest virtus in 8 Reg., 6 Colbert., Cauc., Jun. et 10 aliis. In 14 scriptis, pro nulla, legitur nihil.

Patriæ commoda. Naturæ sive humanitatis jus constringit et copulat universum genus humanum, quod quæ violat, naturam ipsam evertit: contra quod peccant illi, qui sui commodi causa, quod aliis proprium esse detrahunt. Hoc enim, juxta Ciceronem, magis est contra naturam ipsam, quam mors, quam dolor, quam alia quævis mala. Hinc colligere licebit, jus istud humanum nihil prorsus aliud esse, quam jus Gentium, quod qui dirimit, dirimere etiam omnem generis humani consociationem putandus est. Nulla siquidem lex æqua censenda est, quæ vel in fraudem naturæ constituitur, vel non ex æterna lege fuit. Unde etiam privilegia omnia contra æqualitatem consociationis humanæ inveci, cum requitate conjuncta non sunt. Ex hac nota emenda totum hunc Lactantii locum,

qui justam defensionem cum iniqua aggressionem confundit.

Ereptos. Sic restitui ex 8 vet. editis, omnibusque mss. præter Pal. et 1 Lips. in quibus est ereptis, mendose; in Cauc. et 13 impressis, ejecis.

Vectigalia facere majora. Mss. 2 Colb., Goth., et 7 edit., meliora. Plinius in Panegyric. *Fisci nunquam causa bona est, nisi sub bono Principe.* — Vectigalia facere meliora. Cæsar libro 4 de B. Civ., c. 35, dixit vectigalia augere; et ex opposito 1. 1 de B. Gall., c. 36, vectigalia deteriora facere. Forte scripsit noster, vectigalia facere majora atque meliora. BEN.

Ciceronis. Lib. in Offic. cap. 2, unde hæc omnia desumpta sunt.

Justitia funditus tollitur. Funditus, quod deest in nonnullis editis, restitui ex cæteris impressis omnibusque mss. et ex ipso Cicerone lib. in Offic. cap. 2.

Justus esse. Post hæc, ex omnibus mss. et editis quamplurimis addidi, qui nocet, qui odit, quod in nonnullis deerat.

Disciplinæ auctoritas. Sic reposui ex 11 Mss. quorum unus est antiq. Regio-Put. adduntque nonnulli quoque. In scriptis 8 et vulgatis 17 est disciplina et auctoritas.

Disputant. Mss. Jun. et 5 edit., disputent.

Oratio. Mss. Tornes., 2 Colb. et edd. 4, ratio.

Cicero. Offic. lib. iii, cap. 3, vel n. 69, de his infra cap. 12.

Umbra et imaginibus utimur. 1 Clarom., umbris; et sic legendum esse censebat Franciscus. Utraque lectio bona. Legitur umbra hic loci apud Ciceronem; et mox Umbra et imago justitiæ, et infra cap. 7: *Specie virtutis inducti, umbras et imagines apprehendunt;* et cap. 12, *umbram imaginemque virtutis, et ad umbram imaginemque justitiæ,* capite vero 11 circa medium, *Abjice umbras illas imaginesque justitiæ.*

utinam sequeremur! Feruntur enim ab optimis naturæ ac veritatis exemplis. » Umbra est igitur et imago justitiæ, quam illi justitiam putaverunt. Quid sapientiam? nonne idem confitetur in philosophis esse nullam? « Aut cum Fabricius, inquit, aut Aristides justus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ petitur tanquam a sapiente exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intelligi. Nec ii qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Lælius, sapientes fuerunt, ne illi quidem septem: sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant speciemque sapientium. » Si ergo et philosophis ipsorum confessione adempta sapientia est, et iis qui justii habiti sunt, adempta justitia est, omnes igitur illæ virtutis descriptiones falsæ sint necesse est; quia quæ sit virtus vera, scire non potest, nisi justus ac sapiens. Justus autem ac sapiens nemo est, nisi quem Deus præceptis cœlestibus erudit.

CAPUT VII.

De via erroris ac veritatis; quod ea simplex sit, angusta et ardua, atque Deum habeat ducem.

Nam illi omnes, qui per aliorum confessam stul-

VARIORUM NOTÆ.

Ab optimis naturæ ac veritatis exemplis. Ita omnes (quod sciam) mss. et editi Lactantii. In nonnullis editis Ciceronis habetur, *ex optimis naturæ principii, et veritatis exemplis*, quod rectius est. Quædam tamen editiones non habent *et principii*.

Aut cum Fabricius (inquit) aut Aristides justus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ petitur tanquam a sapiente exemplum. Hunc locum sic emendavi et restitui, non solum ex 8 mss. Reg., 4 Colb. aliisque, sed et ex Cicerone, expuncto nomine fortis, post Fabricius; ita ut vox illis referatur ad duos Decios et ad duos Scipiones, quos Cicero viros fortes mox commemoravit. Sic habetur hic locus apud Ciceronem lib. iii Officiorum, cap. 4: *Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones etiam fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius, aut Aristides justus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ tanquam a sapiente petitur exemplum*, etc. Hinc vides Fabricium a Cicerone adduci non ad Fortitudinis, sed ad Justitiæ exemplum. Unde hic vox fortis abundare videtur: et locus ex Cic. restituendus. Ex Isæo. — *Aut cum Fabricius.* Heumannus legi vult *nec cum Fabricius*.

Cato et Lælius. De hoc apud ipsum Ciceronem in Lælio, sive de Amicitia, et in Catone, sive de Senec-

tute. Vide supra lib. v, cap. 48. *Sapientium.* Ita manuscripti, præter 2 Brun. et 4 edd. in quibus est *sapientiae*. 1 Reg. rec. et ed. Rom. 1170, *sapientiam*, mendose; 5 edd., *sapientum*.

Si ergo et philosophis. Addidi ergo ex omnibus mss. et 12 vulgatis.

Nisi justus ac sapiens. Post hæc verba addidi ex 42 editis cunctisque mss. præter tres, *Justus autem ac sapiens*, quæ desiderantur in 1 Reg., 1 Bonon. antiq. et in 1 Sorbon. in quorum postremis duobus et in 4 editis est, *quod nemo est*. In 1 Reg., *nullus est*.

Nam illi omnes. Nam reposui ex edit. 2 vet. Rom. et Is. ac Cellar. nec non ex omnibus mss. præter 1 Reg. rec. cui est *Jam*, ut et 15 impressis.

Disciplinarum. Ita legendum ex omnibus mss. et 12 editis. Plures vulgati vitiose legunt *discipulorum*, quod vitio typographorum aut librariorum accidisse constat ex sequentibus, quæ sunt dissimiles atque di-

versæ. Si Lactantius *discipulorum* scripsisset, foemini genere sequentia non potuissent enuntiari: deinde ex scopo Auctoris sic etiam legendum esse patet, quia non propter *discipulorum*, sed propter *disciplinarum* varietatem ipsi discipuli feruntur ad occasum. CAL-
LÆUS.
In vita hominum dissimiles. 1 Colb. et 7 edit., *hominis*.
Quod arripiant. Sic reposui ex mss. antiquissimis Bonon., 2 Reg., Cauc., 4 Reg. rec., 4 Colbert. aliisque et 5 vet. edit. Scripti 7 et vulgati 14 habent *arripiunt*.
Præcursor ejus viæ. Ita ferunt omnes prope editi et mss. inter quos sunt veterissimi et optimi. Et sic legendum, quia Lactantius loquitur de inductione in fraudem, quod de *præcursore* commodius, quam de *percursore*, ut habent nonnulli mss. et editi, dici potest.

Hujus dux prævaricator ac subdolos, ut videatur

Ostentaret. 1 Bonon. antiq. solus, *ostenderet*.
Immortale illud arcanum ejus. 1 Bonon. antiq., *immortalitatem, vita arcanum*. Deus enim, ut *immortale illud arcanum ejus*, etc. Locus perobscurus, ait Thomasius, ac primo aspectus videtur Lactantius Deum auctorem facere rerum turpium et malarum; sed ex his, quæ ante in eodem capite dixi, et præsertim ex capite ultimo præcedentis libri, hic locus debet intelligi. Ait ergo Deus in via sua posuisse ea, quæ turpia vel mala, vulgo putantur; ut sunt cruces, opprobria, verbera et mors. Quare? primum ut probentur electi, dein ut multi, qui sapientiam inquirebant, videntes Christianos pro religione et disciplina suscepta constanter omnia tormenta, et mortem ipsam subire, inquirant quænam sit ea disciplina, cui se addictos profitentur. Ita illi qui aversi erant a sapientia et veritate, id est, a vera doctrina christianorum, cum tamen sapientiam sine ullo duce quærerent, quam tamen quomodo quærerent nesciebant, in id ipsum incidebant, quod vitare ac fugere cupiebant, id est, in ipsam religionem et sapientiam christianam, vel in illa eadem tormenta et cruces, quas antea vitare constituerant. Quod quidem exemplo suo docuit Justinus philosophus et martyr; sic enim docet ait: quod cum Platonis philosophia delectaretur,

esse discrimen aliquod falsi et veri, mali ac boni, alia ducit luxuriosos, alia eos qui frugi appellantur; alia imperitos, alia doctos; alia inertes, alia strenuos; alia stultos, alia philosophos; et eos quidem non uno tramite. Illos enim, qui aut voluptates, aut divitias non refugiunt, ab hac publica et celebri via modice segregat: eos autem, qui aut virtutem sequi volunt, aut contemptum rerum profitentur, per fragosa quædam præcipitia trahit. Sed tamen illa omnia itinera, quæ speciem honorum operum ostentant, non sunt aliæ viæ, sed diverticula et semitæ; quæ videntur quidem ab illa communi dextroversum separari, ad eandem tamen, et ad unum omnes exitum sub ipso fine referuntur. Ibi enim dux, ille conjungit omnes, ubi opus fuerat, bonos a malis, fortes ab inertibus, sapientes a stultis separari; in deorum seilicet cultu, in quo ille universos, quia sine ullo discrimine stulti fuerant, tuo mucrone jugulat, et præcipitat in mortem. Hæc autem viæ, quæ est veritas, et sapientie, et virtutis, et justitiæ, quorum omnium sensus unus est, una vis, una sedes; et simplex est, quod paribus animis, summaque concordia paucum sequamur, et colamus Deum; et angusta, quoniam paucioribus virtus data est; et ardua, quoniam ad bonum, quod summum atque sublime est, nisi cum summa difficultate ac labore non potest perveniri.

CAPUT VIII.

De erroribus Philosophorum, ac varietate Legum.

Hæc est viæ, quam philosophi quærant: sed ideo

VARIORUM NOTÆ.

audiens multos ex nostris martyribus pro religione christiana constantissime mortem oppetere, voluit eam Religionem nosse, pro qua illi tam libenter occubebant; quam quidem ille cum perfectissime intellexisset, pro eadem postea non dubitavit vitam libentissime profundere, in se expertus, quod in aliis antea fuerat admiratus. Hæc eo fine scribimus, ut Lactantium ab omni errore liberemus, ne dicatur gravissimum auctorem, Deum auctorem mali fecisse, a quo errore ex aliis Scriptoris hujus locis nobis videtur immunis. — Arcanum ejus in operto esset. Remittit nos Lactantius ad librum præcedentem, id est, quintum, ubi c. 18: *Idcirco virtutem ipsam Deus sub persona stultitiæ voluit esse celatam, ut mysterium veritatis ac religionis sine esset arcanum.* Quod nostro loco dicitur arcanum ejus in operto esset, in libro quinto est, ut mysterium... esset arcanum. Idem dicit l. iv, c. 2: *Stultitiæ velamento Deus, ne arcanum sui divini operis in propatulo esset, thesaurum sapientiæ veritatis abscondit.* Ibid., c. 5: *Multi veritatem sub velamine stultitiæ latentem aspernantur ac respiciunt.* Bux.

Alia inertes, alia strenuos. Goth. alia ineptos, alia strenuos. Ineptæ. Reliqui inertes, recte; repetuntur enim fortes ab inertibus. Inertes fortibus ac strenuis opponuntur. Conf. not. l. vi, c. 14: *Quietum ab inertibus*; cap. 18: *Habebitur pro segni et inertibus, cui ibidem fortis ac strenuis oppositus.* Ita in Valer. Max. l. viii, c. 8, inertes et strenui sibi adversantur. Boethius iv Metr. 7: *He nunc fortes. . . cur inertes terga non datis?* Bux.

Per fragosa Ita scribo ex antiquissimis mss. 2 Bonon., Beul. et 1 Regio-Put. a prima manu: quæ vox reperitur apud Virgilium et Quintilianum. Nostræ lectioni favet vet. editio Romana 1468, quæ habet fragosa, viliose. Alii mss. rec. complures et editi confragosa

non inventum, quæ in terra potius, ubi apparere non potest, quærant. Errant ergo velut in mari magno, nec quo ferantur intelligunt, quia nec viam cernunt, nec ducem sequuntur ullum. Eadem namque ratione hanc vitæ viam quæri oportet, quæ in alto iter navibus quæritur; quæ nisi aliquod cœli lumen obervent, incertis cursibus vagantur. Quisquis autem rectum iter vitæ tenere nititur, non terram debet aspicere, sed cœlum: et (ut aperius loquar) non hominem sequi debet, sed Deum; non his terrestribus simulacris, sed Deo servire cœlesti; non ad corpus referre omnia, sed ad mentem; non hanc vitæ dare operam, sed æternæ. Itaque si oculos in cœlum semper intendas, et solem, quo oritur, observes, cunctique habeas vitæ quasi navigii ducem, sua sponte in viam pedes dirigentur; et illud cœlestis lumen, quod sanis mentibus multo clarior sol est, quam hic quem carue mortali videamus, sic reget, sic gubernabit, ut ad summum sapientiæ, virtutisque portum sine ullo errore perducatur.

Suscipienda igitur Dei lex est, quæ nos ad hoc iter dirigat: illa sancta, illa cœlestis, quam Marcus Tullius in libro de Republica tertio pene divina voce depinxit; ejus ego, ne plura dicerem, verba subjeci: *Est quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna; quæ vocet ad officium, jubendo; vetando, a fraude deterreat: quæ tamen neque probus frustra jubet, aut vetat; nec improbus jubendo, aut vetando movet.* Huic legi

Non sunt aliæ viæ. Bonon. antiq. solus non sunt clivosa.

Referuntur. Id est, rursum feruntur. Francius.

Una sedes. Ms. solus 1 Bonon. antiq. et cum eo edit. 4 rec. addunt *suavis*, quæ vox proseribenda videtur. — *Una sedes, et simplex est.* Sed simplex hic dicitur in oppositione viæ mendacis, quæ supra, multos tramites habet: inde vocat viam multiplicem. Bux.

Quod. Heumann. legit *quo*.

Nec ducem sequuntur ullum. Ultimam vocem ullum 5 rec. editis neglectam restitui ex cæteris et cunctis mss. præter 1 Bonon. antiq. cui est, *Nec ducem sequuntur.* Rationem hanc. Pro ullum, 1 Reg. rec., 1 Colb., 1 Brun. habent, *illum*.

Non hominem sequi debet. Abest debet ab 1 Bonon. antiq.

Multo clarior sol est, quam hic, etc. Sic restitui ex mss. 5 Reg. quorum duo sunt veterrimi, 2 Colb., Goth., Marin., 1 Clarom., faventibus scriptis 2 Reg. et 2 Colb. in quibus est, *multo clarior sole est*; in Brun., *multo clarior, quam sol est*. In mss. 4 Reg. rec., 2 Colb., 2 Lips., 1 Clarom. et editis, *multo clarior sole est*.

Quem carne mortali videmus. Ita scripti et editi, præter ms. Pal. et sex edit. quibus est, *quem in carne mortali videmus*.

Sic reget. Hæc ex mss. et plerisque editis addidi, quæ nonnullis impressis desunt.

Ut ad Summum sapientiæ. Ita ex mss. et quamplurimis editis vet. reposui. In sex vulgaris est, *summum*.

Dirigat. Jam dixerat David: *Lucerna pedibus meis verbum tuum.*

Lex. Sic idem Cicero lib. i de Legibus ait: *Lex est ratio summa, insita in natura, quæ jubet ea quæ faciendū sunt.*

Huic legi nec obrogari fas est. Sic legunt mss. 1 Reg. antiquissimus, Ulir., Pal., Lips., Brun., et 6

nec obrogari fas est, neque derogari ex hac aliquid A licet, neque tota abrogari potest. Nec vero aut per Senatum, aut per populum solvi hac lege possumus. Neque est quærendus explanator, aut interpret ejus altus. Nec erit alia lex Romæ, alia Athenis, alia nunc, alia posthæc: sed et omnes gentes, et omni tempore una lex, et sempiterna, et immutabilis continebit; unusque erit communis quasi magister, et imperator omnium Deus; ille legis hujus inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernatus, hoc ipso luet maximas poenas, etiamsi cætera supplicia quæ putantur effugerit. » Quis sacramentum Dei sciens, tam significanter enarrare legem Dei posset; quam illam homo longe a veritatis notitia remotus expressit? Ego vero eos, qui vera imprudentes loquuntur, sic B habendes puto, tanquam divini spiritus aliquo instincti. Quod si, ut legis sanctæ vim rationemque pervidit, ita illud quoque scisset aut explicasset, in quibus præceptis lex ipsa consisteret: non philosophi functus fuisset officio, sed propheta. Quod quia facere illis non poterat, nobis faciendum est, quibus ipsa lex tradita est ab illo uno magistro et imperatore omnium Deo:

VARIORUM NOTÆ.

edit. Et ita emendandum esse censent Latinius, Joan., Canci, Betuleius, Francias. Alii legunt abrogari; promulgari, propagari, prorogari, corrupte. Obrogari. Ex Ulpiano lex obrogatur, etiam prior lex tollitur derogatur, cum pars primæ tollitur: subrogatur, cum aliquid adjicitur; abrogatur, cum aliquid mutatur. SPARK.—Quæ interpretationes ipsius Ulpiani.

Nec erit alia lex Romæ, alia Athenis. Notatio est juris nimirum civilis, non unius, sed alterius etiam reipublicæ. De quo vide § Sed fas. Institut. de jure naturali, gent. et civili. et in Decretis Pontific. cap. 2, distinctione 1.

Sed et omnes gentes. 1 Bonon. antiq., omni genti.

Continebit; unusque erit. Idem Bonon. quam si continebit; unusquisque erit. Cicero igitur in secundo de Legibus ait de lege scilicet naturali: Hanc igitur vi-deo, sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingenii excogitant, nec sciam aliquod esse populorum; sed æternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Verum, juxta mentem Thomasi, notamus Lectorem privare antiqua codicis Bononiensis lectione in qua sic legitur: sed et omni genti et omni tempore una lex est sempiterna et immutabilis, quam si continebit unusquisque, erit communis quasi magister. Quæ Verba egregium etiam sensum representant.

Inventor. Ergo Demosthenes de civili lege faciens verba, cum ait: πρῶτα τῶν νόμων εὐφρα νῆν ὁμοῦν ὁσὸν εἶναι significat, eas ex naturali iure, et ob id veras esse, nulloque tempore abolendas. Cæteræ, quæ ex naturali originem non habent, sine piaculo vel negligi, vel abrogari possunt. Facile verò ex hoc lib. intelligetur, quæ leges ex hac æterna non manarint: nempe quæ cum vera religione et cum charitate proximi pugnant; et illa quæ vi potissimum constant, legis nomen non merentur, nec apud Græcos, nec apud Latinos. His enim delectum significat, a legendo nimirum dicta illis, ἀνόμοιοι ὡς ὅτι quod arbitrio cuique tribuit. Nemini autem quidquam debemus, inquit Apostolus, præter charitatem. Nam præcepti huius est charitas. 1 ad Timotheum c. 4. BETULEIUS.

Aspernatus. Sic emendavi ex vetustissimis mss. Bonon. Reg. et quamplurimis aliis ac 3 vet. edit. Scripti vero 2 Reg. rec., 2 Colbert., 2 Clarom. ha-

CAPUT IX.

De Lege et Præcepto Dei; de Misericordia, alque errore Philosophorum.

Hujus legis caput primum est, ipsam Deum nosse, soli obtemperare, solum colere. Non potest enim rationem hominis obtinere, qui parentem animæ suæ Deum nescit; quod est summum nefas. Quæ ignoratio facit, ut diis alienis serviat, quo nihil sceleratius committi potest. Hinc jam proclivis est ad malitiam gradus per ignorantiam veri ac singularis boni; quia Deus, quem nosse refugit, fons est ipse bonitatis. Vel si justitiam sequi velit Dei, divini tamen juris ignarus, gentis suæ leges tanquam verum jus amplectitur; quas non utique justitia, sed utilitas reperit. Cur enim per omnes populos diversa et varia jura sunt condita, nisi quod unaquæque gens id sibi sauxit, quod putavit rebus suis utile? Quantum autem a justitia recedat utilitas, populus ipsa Romanus docet, qui per Feciales bella indicendo, et legitime injurias faciendo, semper aliena cupiendo, atque rapiendo, et possessionem sibi to-

bent aspernatur; 10 impressi, aspernabitur.

Posset. Ita quamplurimi mss. inter quos sunt antiquissimi Bonon., 8 Reg., Jun., 4 Colbert. Bruu. et 5 vet. edit. Scripti 6 rec. et 12 vulgati. possit.

Imprudentes. Sic restitui et omnibus fere mss. et 2 vet. editis. In 1 Reg. rec. et 1 Colbert. ac 14 impressis est imprudentur. Vetus versio Gallica, Ceux qui sans le connaître disent les choses vraies.

Tanquam divini spiritus aliquo instincti. Pro divinent, ms. 1 Lips. habet dementes. 1 Colb., 1 Clarom. et Brun., tanquam divinent spiritu aliquo instructi. Jun. et 3 excusi, tanquam divino spiritu instructos. Vide supra eodem libro 6, initio capituli 1, divino spiritu insumente. De lege æterna præ ceteris ecclesiasticis Scriptoribus præclare locutus est S. Augustinus lib. 1 de Libero Arbitrio.

Fuisset. 1 Colb., fuit; 3 Reg. et 12 decem edit. esset Hujus legis 1 Bon. antiq. et 1 Reg. rec., Cujus.

Solum colere. Exod. xx, Deuter. v, Psal. lxxx.

Ut diis alienis serviat. Brun. aliis. 1 Bonon. antiq. facit diis alienis servire.

Bonitatis. Vel si. ms. Brun. et edit. Betul., bonitatis ac veritatis. Vel si; 1 Bonon. antiq., bonitatis. Ne si.

Justitiam sequi velit Dei Vocem Dei deletam vult Heumannus; et posset abesse, ut sæpe justitiam sequi ita posuit, etiam quum de divina agit, ut lib. ii, cap. 17, et lib. vii, cap. 11. Sed habent hic omnes libri Conf. infra. BUNEMAN.

Qui per Feciales bella indicendo. In mss. 2 Reg. rec., Lips. Ultr., Brun., qui frequenter per Feciales, etc. 1 Bonon. antiq., qui perfida bella indicendo. Fecialium officium erat, dare operam ne bellum injustum alieni inferretur; si læsi essent Romani, legatos mittere, ut jus illorum repeteretur; et si confederati spernebant legatos vel verba, tum illi faciebant postulata, et bellum indiciebant: pacem item conciciebant, aut illegitimum iritum reddebant; judicabant etiam de legatorum injuriis, etc. De quibus vide Dionysium et Plin. GALLIUS.

Et legitime injurias faciendo. Hæc est lectio omnium fere mss., 2 vet. edit. Rom., Is. Cellar. Walch. In Cane., Em., Cant. et 11 excusis legitur inferendo.

Legitime vero, id est, secundum Romanas leges.

Aliena cupiendo. Lips. 2, 3, Reimm., Torn. 1587

lius orbis comparavit. Verum hi justos se putant, si contra leges suas nihil faciant; quod etiam timori adscribi potest, si presentium poenarum metu sceleribus abstineant. Sed concedamus sane, ut id natura, vel (ut ait philosophus) sua sponte faciant, quod legibus facere coguntur. Num ideoque justus erunt, quia parent institutis hominum, qui et ipsi aut errare, aut injusti esse potuerunt! Sicut illi duodecim Tabularum conditores, qui certe publicæ utilitati pro conditione temporum servierunt. Aliud est igitur civile jus, quod pro moribus ubique variatur: aliud est vera justitia, quam uniformem ac simplicem proposuit omnibus Deus; quem qui ignorat, et ipsam justitiam ignoret necesse est.

Sed putemus fieri posse, ut aliquis naturali et ingenito bono veras virtutes capiat, qualem fuisse Cimonem Athenis accepimus, qui et egentibus stipem dedit, et pauperes invitavit, et nudos induit. Tamen cum illud unum quod est maximum deest, agnitio Dei, jam illa bona omnia supervacua sunt et inania, ut frustra in his assequendis laboraverit. Omnis enim justitia ejus similis erit humano corpori caput non habenti; in quo tamen membra omnia, et locis suis constant, et figura, et habitudine, tamen quoniam deest id, quod est omnium principale, et vita, et

A omni sensu caret. Itaque membra illa formam tantummodo membrorum habent, usum non habent, tam scilicet, quam caput sine corpore. Cui similis est, qui cum Deum non ignoret, vivit injuste. Id enim solum habet, quod est summum: sed frustra, quoniam virtutibus tanquam membris eget.

Itaque ut sit vivum ac sensibile corpus, et agnitio Dei necessaria est, quasi caput; et omnes virtutes, quasi corpus. Ita fiet homo perfectus, ac vivus: sed tamen summa omnis in capite est; quamvis constare non possit sine omnibus, sine quibusdam tamen potest. Et erit quidem animal vitiosum ac debile; sed tamen vivet, sicut is qui et Deum novit, et in aliqua re peccat. Dat enim veniam peccatis Deus. Itaque sine membris aliquibus vivi potest, sine capite nullo modo. B Hæc res efficit, ut philosophi, etiam si natura sint boni, tamen nihil sciant, nihil sapiant. Omnis doctrina et virtus eorum sine capite est; quia Deum nesciunt, qui est virtutis ac doctrinæ caput: quem qui non agnoscit, licet videat, cæcus est; licet audiat surdus; licet loquatur, elinguis est. Cum vero conditorem rerum parentemque cognoverit, tunc et videbit, et audiet, et loquetur. Habere enim caput cœpit, in quo sunt sensus omnes collocati, hoc est oculi, aures, et lingua. Nam profecto is videt, qui veritatem in qua Deus est, vel

VARIORUM NOTÆ.

1613, Genév. 1630, *aliena capiendō*. Præfero prius. lib. v, cap. 22: *Concupiscit aliena et rapit, quæ concupierit, per injuriam*. Conf. not. lib. v, cap. 22. C

BUNEMAN.

Hi justos se putant, si. Addidi si ex omnibus fere mss. et impressis. Deest in ms. Cantabrig. et 5 editis.

Num ideoque... t Bonon. antiq., *Non ideoque*.

Duodecim Tabularum conditores. Decemviri. Imo injusti fuerunt, eo quod in unum annum condendarum legum causa creati, rempub. vi quadam oligarchica occupantes, neque magistratum, neque exercitum deponere voluerunt: præsertim Appius Claudius, qui tyrannide plus quam Sicilia, Virginiam contra jus et fas in servitutem vindicare nitebatur. De quo Pomp. lib. ii, ff. de orig. juris. Lege ex historicis Livium lib. v. Urbis cond.; Dionys. Halicarn. lib. x et xi; Val. Max. lib. vi, cap. 1; Florum lib. i, cap. 24; Europ. lib. i, cap. 12; Oros. lib. ii, cap. 13; Plin. de Viris illust. cap. 21; Plutarchus in lib. cui titulus est, De sera numinis vindicatione, leves aliquot et inutiles leges Atheniensium, Lacedæmoniorum et Romanorum enarrat, sicut etiam Phavorinus apud Gell. Decemvires eodem notavit nomine. Theophilus in sua paraphrasi memorat aliquot leges, in una repub. utilisimas quidem illas, in altera nullius momenti futuras. BETULEIUS.

Et ipsam justitiam ignoret necesse est. Sic legendum esse patet ex scopo auctoris, et ex omnibus mss. dempto uno Cantabrig. in quo, ut et in 7 editis, legitur, *et ipsum Deum ignoret*. Lectionis vero, quam in textu sequimur, sensus clarus est ac facilis; vult enim probare Romanos, quia Deum ignoraverunt, justitiam quoque ipsam ignoravisse. At contrarium colligeretur, si legeretur ut in vulgatis quibusdam editionibus, *quem qui ignorat, et ipsum Deum ignoret necesse est*; quod minime congrueret cum superiori oratione. — *Quem qui ignorat, et ipsam justitiam*. Ald., Fasil., Gryph.; Torn., Betul., Thomas., Thys., et Cant. ed., *quam justitiam qui ignorat, et ipsum*

Deum ignoret. At uterque Bong., Tax., Pen., Jun., Lips., Goth., Reimm., Angl., Rom., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 90, 93, 97, Pier., Parrh., Paris., Junt., Crat., Gymn., Isæus, Gall., Spark., Walch., Heum.: *Quem qui ignorat, et ipsam justitiam*. BUNEMAN.

Qualem fuisse Cimonem. Præter Plutarchum et Æmiliū Probū celebrant Cimonis hospitalitatem Athenæus lib. xii; Cicero lib. Off. iii. Sed ad questionem. Quid ergo? Numquid Cornelii hominis gentilis eleemosynæ, quæ ἀπὸ τοῦ ἐλεος nomen acceperant, in memoria apud Dominum fuerunt? An non Samaritani in vulneratum officium ab ipso Christo commendatur? Respondemus: Illis hominibus fidei naturalis quemdam igniculum causam efficientem fuisse, finalem vero ipsam pietatem: in Cimonē solum gloriæ studium, humanitate quadam tinctum. BETULEIUS.

Similis erit. Ita reposui ex quamplurimis vet. et opt. mss. In 9 recentioribus legitur, *similis est*. *Similis erit*, habent codices Thomasii.

Eget. Scripti 6 rec., *indiget*; 2 Reg. rec. et 5 edit., *caret*.

Non possit. Sic restitui ex omnibus prope mss. et 6 vet. editis. In 1 Reg. rec. legitur *posset*; in Cauc. Pal. et in excusis, 7 *potest*.

Debile. H. l. non est agrum, sed, ut exponit sup. *Membris quibusdam egens*. De Opif. cap. 7. Quod membrum si detrahas, imperfectum sit animal ac debile. BUNEMAN.

Vivet. Ita reposui ex cunctis fere mss. et veteribus editis. In Brun. et 10 vulgatis est *vivit*.

Habere enim caput cœpit. Christiani atque regenerati homines, et exteriores corporis et interiores animi sensus communes habent cum hominibus ethnicis: sed ea hominis pars quæ spiritus appellatur, amplius et acutius et videt et audit, et eadem proportionē reliquis sensibus utitur longe copiosius atque potentius. BETULEIUS.

Deum in quo veritas est, oculis cordis aspexerit: is audit, qui divinas voces ac praecepta vitalia pectori suo affigit: is loquitur, qui coelestia disserens, virtutem ac majestatem Dei singularis enarrat. Quare non est dubium, quin impius sit, quisquis Deum non agnoverit; omnesque virtutes ejus, quas habere aut tenere se putat, in illa mortifera via reperiuntur, quæ est tota tenebrarum. Quapropter nihil est quod aliquis sibi gratuletur, si has inanes virtutes adeptus est; quia non tantum miser, qui bonis presentibus careat, sed etiam stultus sit necesse est, qui labores in vita sua maximos suscipiat incassum. Nam dempta spe immortalitatis, quam Deus pollicetur in sua Religione versantibus, cujus assequendæ gratia virtus appetenda est, et quidquid malorum acciderit perferendum, maxima erit profecto vanitas, obsequi velie virtutibus, quæ frustra homini calamitates afferunt et labores. Nam si virtus est, egestatem, exilium, dolorem, mortem, quæ timentur a cæteris, pati fortiter ac subire; quid tandem in se boni habet, cur eam propter seipsam philosophi dicant expetendam? Nimirum supervacuis et inanibus pœnis delectantur, quibus licet agere tranquille.

Si enim mortales sunt animæ, si virtus dissolutio corpore nihil futura est, quid fugimus attributa nobis bona, quasi aut ingrati, aut indigni qui divinis numeribus perfruamur? Quæ bona ut habeamus, scelere impieque vivendum est; quia virtutem, id est, justitiam paupertas sequitur. Sanus igitur non est, qui nulla spe majore proposita, iis bonis, quibus cæteri utuntur in vita, labores, et cruciatus, et miseria anteponat. Si autem virtus (ut ab his rectissime dicitur) capessenda est, quia constet ad eam nasci hominem, subesse debet spes aliqua major, quæ malorum et laborum, quos perferre virtutis est, magnum afferat præclarumque solatium. Nec aliter virtus, cum per se dura sit, haberi pro bono potest quam si acerbiter suam maximo bono penset.

Præcepta vitalia. Imitatur Cyprianum de Idolor. vanit., cap. 7: *Ut de eo ad præcepta vitalia instrui possent.* De Habitu Virg., ed. Gryph., p. 280: *Domitica et vitalia præcepta custodit.* Lib. iv, epist. 3: *Evangelii sancta præcepta et... mandata vitalia... teneantur.* BUNEMAN.

Dempta spe. Jun., 1 Clarom. et Brun., *adempta spe.* Mortem, quæ timentur. Editi habent, mortemque quæ timentur. Delendum quæ, quod abest a mss. et videtur natum ex altero quæ, quod sequitur.

Quia constet. Sic reposui ex antiq. et melioribus mss. et 7 vet. editis. In rec. 10 scriptis et 8 excusis est, *constat*.

Si sunt alia majora. Sic restitui ex edit. Torn. ac Soub. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. et Cant. in quibus est *aliqua*.

Tanti sit. Eleganter. Vid. l. iii, c. 8, c. 12, et de Opif. c. 3. Seneca de Provid. c. 5 extr.: *Est tanti per ista ire casuro.* De hac eleganti Ciceroni frequentissima conf. Grævium ad l. v Attic., ep. 20, p. 542.

Ea vero nulla sunt alia. Ita mss. plerique antiquissimi et optimi Bonon., Reg. Pal., Jun. sexque alii ac decem vulgati. Cauc. et 10 scripti rec. cum 5 editis addunt *bona*; 1 Reg. rec., 1 Colb., Pent. et vet. ed. Rom., *dona*; 1 Reg. antiquiss. et 5 edit.: *Ea vero nulla*

Æque non aliter his bonis presentibus abstinendum est, quam si sunt alia majora, propter quæ tanti sit, et voluptates omittere, et mala omnia sustinere. Ea vero nulla sunt alia (ut in tertio docui) nisi perpetuæ vitæ. Hanc autem præstare quis potest, nisi Deus, qui virtutem ipsam proposuit? Ergo in Dei agnitione et cultu rerum summa versatur: in hoc est spes omnis ac salus hominis; hic est sapientiæ gradus primus, ut sciamus quis sit nobis verus pater, eumque solum pietatæ debita prosequamur, huic pareamus, huic devotissime serviamus; in eo promerendo actus omnis, et cura, et opera collocetur.

CAPUT X.

De Religione erga Deum, et Misericordia erga homines; atque de Mundi principio.

Dixi, quid debeatur Deo: dicam nunc, quid homini tribuendum sit; quanquam id ipsum quod homini tribueris, Deo tribuitur, quia homo Dei simulacrum est. Sed tamen primum officium justitiæ est, conjungi cum Deo; secundum, cum homine. Sed illud primum, Religio dicitur; hoc secundum, misericordia vel humanitas nominatur. Quæ virtus propria est justorum et cultorum Dei; quod ea sola vitæ communis continet rationem. Deus enim, qui cæteris animalibus sapientiam non dedit, naturalibus ea munimentis ab incursu et periculo tutiora generavit. Hominem vero quia nudum fragilemque formavit, ut eum sapientia potius instrueret, dedit ei præter cætera hunc pietatis affectum ut homo hominem tueatur, diligat, foveat, contraque omnia pericula et accipiat, et præstet auxilium. Summum igitur inter se hominum vinculum est humanitas: quod qui dirupit, nefarius et parricida existimandus est. Nam si ab uno homine, quem Deus finxit, omnes orimur, certe consanguinei sumus; et ideo maximum scelus putandum est, odisse hominem, vel nocentem. Propterea Deus præcepit inimicitias per nos nunquam faciendas, semper esse tolendas; scilicet ut eos, qui sint nobis

VARIORUM NOTÆ.

sunt alia. BUN.

Ut in tertio docui. Subauditur libro; quam vocem addunt 4 mss. rec. et edit. Torn. ac Soubron.

Nisi perpetuæ vitæ. 2 Reg. rec. et Brun. nisi perpetua vita.

Pietatē. Hoc loco affectu filiali. Senec. l. i Clement., c. 15: *Non amicorum fidei credens, non liberorum pietati.* BUN.

In eo promerendo. Plane vero, inquit Heumannus, huc non quadrat verbum hoc. Lege, demerendo. Sed habent omnes libri; et quidni quadraret toties in nostro atisque ita obvium? Vindicamus ad l. vi, c. 15: *Ut promerere viventem; et ad libr. de Ira cap. 3: Beneficiis... genus hom. promereri.* Tertull. Apol. c. 24: *Quibus edocebatur de promerendo Deo.* BUN.

Homo Dei simulacrum est. Minutius Felix in Octav. *Quod simulacrum Deo fingam? cum si recte existimes sit Dei homo ipse simulacrum.*

Cultorum Dei. Juxta illud Evangelii: *Estote misericordes sicut Pater vester celestis.*

Naturalibus. De his vide librum de Opificio Dei, infra.

Nam si ab uno homine. Act. cap. xvii, v. 26. Hieron. contra Helvid., *Omnes homines ex uno patre vel homine.* Tollendas. Matth. v, Luc. vi, Rom. xii.

inimici, necessitudinis adiuvatos mitigemus. Item si a
ab uno Deo inspirati omnes et animati sumus, quid
aliud quam fratres sumus? Et quidem conjunctiores,
quod animis, quam quod corporibus. Itaque non er-
rat Lucretius, cum dicit:

Denique, cœlesti sumus omnes semine oriundi:
Omnibus ille idem pater est.

Ergo pro bellis imitabilibus sumi habendi, qui hō-
mīni nocent, qui contra jūa humanitatis et fas omne
spoliāt, cruciant, occidunt, exterminant.

Ob hanc necessitudinem gērmalitatis docet nos
Deus, malum nunquam facere, semper bonum. Id
autem ipsum bene facere quid sit, idem ipse præscri-
bit: præstare auxilium depresso et laborantibus;
impertiri victum non habentibus. Deus enim, quo-

que in aliis hominibus nos ipsos cogitare debemus.
Non meremur in periculo liberari si non succurri-
mus: non meremur auxilium, si negamus. Ad hanc
partem Philosophorum nulla præcepta sunt; quippe
qui falsæ virtutis specie capti, misericordiam de ho-
mine sustulerunt, et dum volunt sanare, vitaverunt.
Et cum fidem plerumque fateantur, societatis huma-
næ continuationem esse retinendam, ab ea plane
seipsos instanti suæ virtutis rigore dissociant.
Convalescendus ergo etiam hic error illorum est, qui
nihil pulchrum impertientium putant. Urbis condendæ
originem atque causam non unam intulerunt: sed
alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati,
cum per silvas et campos erraticam degerent vitam,
B nec illo inter se sermonis aut juris vinculo cohere-

VARIORUM NOTÆ.

Conjunctiores, quod animis, quam quod corporibus.
Sic restitui ex mss. antiquissimis 2 Reg., 2 Bonon.,
2 Colbert., Tax., Pen., 1 Clarom., Brun., ed. Is. In
3 Reg. rec. 1 Colbert., 1 Clarom. et 9 editis legitur,
conjunctiores qui animis, quam qui corporibus. Cæteri
male; 2 Reg. *conjunctiores quidem animis*; 3 Colbert.
quam animis; 1 Reg. *conjunctioresque animis.* Simile
aliquid legimus apud Paulinum Nolanum epist. 20
(alias 16) ad Delphinum n. 1. *Quanto fortior carne est
spiritus, tanto potior est conjunctio animorum, quam
corporum.*

Lucretius, Lib. II. Cui simile Paulus in actis c. 17.
Athenæus citat ex Arati Phenomenis:

Τὸς γὰρ καὶ γένος ἰστέον.

Ipsius enim et genus sumus.

Quod etiam Ovidius expressit:

Sanctius his animal mentisque capacis altæ
Deerat adhuc, et quod dominari in cætera posset:
Natus homo est, sive hunc divino semine fecit
Iste opifex rerum, mundi melioris origo.

BETOL.—Vide et Lactantium de Opificio Dei, c. 19.
Semine oriundi. Ita omnes mss. et editi; sed infra
lib. de Opificio Dei, cap. 19, *semine creti.*

Qui homini nocent. Ita omnes mss. sed præter
Cauc., Jun., 2... Reg. rec. qui cum editis habent ho-
minibus.

Præscribit. EZECH. XVIII. ISAI., LVIII, Matth. XXV.
Ad hanc partem. Walchius exponit, quod attinet ad
hanc partem. Eleganter dicitur, esse præcepta ad ali-
quid, et præcipere ad aliquā. Lib. VI, c. XXIV: *Hæc
sunt, quæ ad continentiam præcipiuntur a Deo.* Lib.
VII, cap. I: *Quæ Deus ad justitiam præcipit.* Imitatur
Ciceronem in Off., c. VII: *At quas ipsas consultatio-
nes... satis nulla præcepta sunt.* BUL.

Philosophorum præcepti nulla sunt. Præsertim
Stoicorum. Nam peripatetici, qui itam laudant, mi-
sericordiam non improbant; et Cicero in Casare
misericordiam commendat. Stoici autem inter doloris
species et æreos numerant. Cicero pro Marcella, Stoicorū
paradoxa enuntes: *Fuit, inquit, quidam
summo ingento vir Zeno, cujus inventorum annuli
Stoici nominantur; hujus sententiæ sunt, quæ præ-
cepta hujusmodi: sapientem gratia nunquam moveri,
nunquam cujusquam delicto ignorare, neminem mi-
sericordem esse, nisi stultum, et levem, viri non esse
neque exorari, neque placari.* Contra Stoicos disserit
Augustinus libro de Moribus ecclesiæ primo, cap.
XXVII. Non autem improbo eos, qui generatiori voce
pietatem appellant eam virtutem. BETOLEIUS.—*Nulla
præcepta.* Walchius explicat nulla per nullius pretii. Lac-
tantius, vero vult: *Nulla omnino præcepta esse ad mise-*

ricordiam data; sive philosophos Stoicos nihil plane de
misericordia præcepisse. Expresse c. XIV: *Adparet
philosophos longe abfuisse ab humano bono, qui neque
præceperunt ejusmodi quidquam, neque fecerunt, sed
virtutem, quæ in homine propemodum singularis est,
pro vitio semper habuerunt.* BEN.

Falsæ virtutis specie. Heumannus falsa scribit,
neque hoc male, ut I. V, c. XI: *Cui clementiæ species
falsa blanditur.* At quia in omnibus libris falsæ, hic
nihil muto; nam sic rectum, III, c. XXVIII: *Specie
virtutis falsæ inducti.* BEN.

Dum volunt sanare, vitaverunt. Sic restitui ex mss.
VI reg. quorum duo sunt antiquissimi, 3 Colb.,
Goth., 1 Lips., Brun., Em., Cant. et vet. editis Rom.
C In 11 mss. rec. et 18, vulgatis esse sanare vitia,
auferunt. At Ciceronis, ut et Lactantii, est verbum
vitare Gallicæ quæ, corrompe. Lactantius lib. II.
Div. Institut. cap. XV, *valentinum vitant*: hoc libro
VI, cap. XVI, *aer vitabitur*; lib. VII, cap. XI, *cum
mentem vis aliqua morti vitaverit.* Attamen putat
Heumannus legendum esse, *dum volunt sanare vitia,
auferunt.*

Urbis condendæ originem. De hac vanitate lege
Euseb. lib. I de præpar. evang. cap. 5, plurima ex
Diodoro recitantem. Lege deinde Polydorum Urbi-
natem, libro de inventoribus rerum I, cap. III.
BETULEIUS.

Cum per silvas, etc. Macrobi. de Somnio Scip. II,
cap. 10, ex hujusmodi inermēntis probat, mentum
non esse æternum. Rem veram, inquam, ex re
dubia probat. Nam, inquit, quis facile mundum
semper fuisse consuevit, cum et ipsa historiarum
fides multarum rerum cultum emendationemque, vel
ipsam inventionem recentem esse fateatur? Cumque
rudes primos homines, ut incerta Sylvestri non multum
a ferarum asperitate dissimiles, meminere vel
fabuletur antiquitas, tradatque nec hunc eis, quo
nunc utimur, victum fuisse: sed glaudie prius et
baccis altos, sero sperare de suleis alimoniam;
amplexi fortassis philosophi pro vero sunt, quod
Protagoras Platonicus in fabula Promethei atque
Epimethei recensuit. Apud Plutarch. Euripides deo-
rum opinionem refellens, homines olim belluinam
vitam egisse testatur. De glandium alio mentionem
facit etiam Plin. in præfatione lib. XVI, et libro sep-
timo, cap. LVI, ubi de inventoribus rerum scribit.
Strabo ex Platone tria hominum genera post dilu-
vium fuisse refert, lib. XII, primum, quod in monti-
bus vitam degerit alterum, quod in radicibus mon-
tium: tertium, quod in campis. Ab hac Sylvestri
vita Orpheum homines traxisse fabulantur, cum ex-
ponant quidam illud sit, quod saxa et arbores sua
lyra traxisse creditus est. BETULEIUS.

rent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas A et antra pro domibus habent, bestiis et fortioribus animalibus prædæ fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laetitia effugerant, aut lanari proximis viderant, admonitos periculi sui ad alios homines decurrisse, præsidium implorasse, et primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia tenuisse, ac singulis quibusque rebus nomina imprimendo, paulatim loquendi perfecisse rationem. Cum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam, oppida etiam cœpisse munire; vel ut quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursionem atque impetus bestiarum non pugnando, sed objectis aggeribus præcerent.

O ingenia hominibus indigna quæ has ineptias protulerunt! miseros, atque miserabiles, qui stultitiam suam litteris memoriæque mandaverunt! Qui cum viderent multis quoque animalibus ingenitam esse rationem, vel conveniendi, vel invicem appetendi, vel periculi fugiendi, vel mali cavendi, vel cubilia sibi et latibula parandi; homines autem ipsos existimaverint non nisi exemplis admoneri ac discere potuisse, quid metuere, quid cavere, quid facere deberent; aut nonquam conventuros inter se fuisse, nec loquendi rationem reperturos, nisi eos bestie comedissent. Hæc aliis delira visa sunt (ut fuerunt) dixeruntque, non ferarum laniatus causam fuisse cocundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens, et communis ac societatis appetens esset. Non magna inter eos disceptatio est. Siquidem causæ dispares sunt, res eadem est. Po-

tuit igitur utrumque, quia non repugnat: sed tamen utrumque nullo modo verum est; quia non per omnem terram nati sunt homines e terra, tanquam ex draconis alicujus dentibus proseminati (ut poetæ ferunt) sed unus homo à Deo fictus est, ab eoque uno omnis terra humano genere completa est. eadem scilicet ratione, qua rursus post diluvium: quod certe negare non possunt. Nulla igitur in principio facta est ejusmodi congregatio; nec unquam fuisse homines in terra, qui præter infantiam non loquerentur, intelliget cui ratio non deest. Fingamus tamen illa vera esse, quæ otiosi et inepti senes fabulantur, ut eos suis potissimum sensibus et suis rationibus refellamus.

Si hac de causa sunt homines congregati, ut mutuis B auxiliis imbecillitatem suam tuerentur, succurrendum est igitur homini, qui egeat auxilio. Cum enim præsidii causa homines societatem cum hominibus interint et sanxerint, fœdus illud inter homines a principio ortus sui ictum aut violare, aut non conservare, summum nefas putandum est. Nam qui se a præstando auxilio removel, etiam ab accipiendo se removeat necesse est; quia nullius opera indigere se putat, qui alteri suam denegat. Hic vero, qui se ipse dissociat ac secerunt a corpore, non ritu hominis, sed ferarum more vivendum est. Quod si fieri non potest, retinendum est igitur omni modo vinculum societatis humane, quia homo sine homine nullo modo potest vivere. Retentio autem societatis est communitas, id est auxilium præstare, ut possimus accipere. Sin vero C (ut illi alii disputant) humanitatis ipsius causa facta est hominum congregatio, homo certe hominem de-

VARIORUM NOTÆ.

Nomina imprimendo. Sic lego cum omnibus mss. et ed. Rom. 1470. Posteriores edd. habent imponendo.

Cum autem nec multitudinem ipsam. Nec, quod in 12 mss. et 5 editis deest, ut necessarium restitui ex mss. Regio-Put. ut, al. reg., 2 Colb., Goth., Em., Cant., 1 Clarom., 3, vet. edit. Rom. et 14 aliis. Vide seqq.

Viderint. Reimint. Non male, quia sequitur existimaverint. Nihilominus recentior in Reimm., ut est in plerisque correxit, viderent. Goth., viderunt. Bux. *Cubilia.* mss. rec. Goth., 2 Reg., Cant. et 18 edit., cubicula.

Quid metuere. 2 Reg. rec. et 18 edit. addunt sibi, quod a cæteris scriptis abest et abesse potest.

Disceptatio. Mss. 1 Reg. rec. et Jun. disputatio. 1 Reg. rec. et 1 Colbert. discrepatio.

Tanquam ex draconis alicujus dentibus. Notat Cadmean victoriam. Fabula est apud Ovidium in tertio Metamorphoseon. Vide infra libro vii, cap. 4.

Proseminati. Sic restitui ex mss. antiquissimis Bon., 5 Reg., 1 Lips., Em., Goth. Et sic scripsisse Lactantium putat Joannes Cauc. in 2 Reg., Cauc., 2 Colb., et in edit. Rom. 1470 legitur *perseminati*; in 2 Reg. rec., 2 Colbert., 1 Clarom., 2 Lips., Brun. et 10 excusis *præseminati*; in 1 Reg. rec., 1 Clarom. ac Jun. et in 6 vulgatis *seminati*. Sic adolescenti olim dixit Diogenes, ebrius te proseminavi pater.

Unus homo a Deo fictus est. Mss. 6 recentissimi et 13 editi, *factus est*. — *A Deo fictus.* Fictus plures mss. et Ven. 1471, 72, utraque 78, Paris., *fictus*; ut supra, *hominem Deus finxit.* Conf. Epitom., c. 63, vide ad lib. 1. cap. 1. Sæpe hæc voces confunduntur. Bux.

Præter infantiam. Ita emendavi ex conciliis ferme

mss. et edit. Torn. ac Soabron. id est, excepta infantili ætate; Gallice, *hors l'enfance*: melius quam propter, quod habent 3 Reg. rec., 2 Colb., 1 Clar. et 16 editi. — *Præter infantiam.* Mihi hic inediti Augustin. de Civ. Dei lib. xvi, c. 43 fin: *A pueritia homo incipit loqui post infantiam, quæ hinc appellata est, quia fieri non potest.* Bux.

Ut eos suis potissimum sensibus et suis rationibus refellamus. Idem Lactantius lib. v, cap. 4, sub finem, *suis potissimum refutaretur auctoribus.*

Interint et sanxerint. Mss. 8 et 2 edit. rec., et sanxerint fœdus: illud; 5 al. scripti sine ulla interpunctione.

Ictum. Sic restitui ex antiquissimo mss. Reg. 900 auctor. optime. Apud Ciceronem pro Sext. 24, legitur quoque *fœdus ictum*; pro Cornel. 21, 31, *fœdus icisse*; et 1 P. 88, *fœdus iceras*; apud Phædr. lib. 1, Fabul. 33, de milvio et columbis, *icto fœdere*. Pro *ictum*, mss. Regio-Put., 4 al. Regii, 6 Colbertini, 2 Clarom. habent *tutum*, corrupte, litterarum similitudine, unde *statutum* in Em., *statum* in 2 Reg. et 1 Brun. atque in 2 Reg. rec. et in vulgatis, *initum*.

Opera indigere. Ita reposui ex 3 edit. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. qui cum 13 impressis ferunt ope.

A corpore. Id est, a societate. — *A corpore*, id est, societate. De Mort. Pers., c. 48: *Quæ... corpori Christianorum... tradi oportebit.* Euseb. x Hist. c. 5: *τὸ σῶμα τῶν; in ox, ad jus corporis eorum, id est, ecclesiæ, non hominum singulorum pertinentia.* Seneca 1. Clemens. 12. *Cives et ex eodem corpore.* Plin. l. x, epist. 118: *Quasi per corpora, non virum.* Bux.

Retentio. Retentio, inquit Krebsius de Stylo Lact. p. 26, pro eo quod retinetur, antiquis non est usita-

bet agnoscere. Quod si fecerunt illi rudes et adhuc feri homines, et fecerunt nondum constituta loquendi ratione, quid putemus hominibus expolitīs, et sermonis rerumque omnium commercio inter se copulatis esse faciendum, qui assueti hominibus solitudinem ferre non possunt?

CAPUT XI.

De personis in quas beneficium sit conferendum.

Conservanda est igitur humanitas, si homines recte dici velimus. Id autem ipsum conservare humanitatem, quid aliud est, quam diligere hominem, quia homo sit, et idem quod nos sumus? Discordia igitur atque dissensio non est secundum hominis rationem. Verumque est illud Ciceronis, quod ait, hominem naturæ obediētem homini nocere non posse. Ergo si nocere homini contra naturam est, prodesse igitur homini secundum naturam sit necesse est. Quod qui non facit, hominis se appellatione dispoliat; quia humanitatis officium est, necessitati hominis ac periculo subvenire. Quæro igitur ab iis, qui flecti ac misereri non putant esse sapientis: si homo ab aliqua bestia comprehensus, auxilium sibi armati hominis imploret, utrumne succurrendum putent, an minime? Non sunt tam impudentes, ut negent fieri oportere quod flagitat, quod exposcit humanitas. Item si aliquis circumveniat igitur, ruina opprimatur, mergatur mari, flumine rapiatur, num putent hominis esse, non auxiliari? non sunt ipsi homines, si putent. Nemo enim potest ejusmodi periculis non esse subiectus. Imo vero et hominis et fortis viri esse dicent,

A servare peritulum. Si ergo in ejusmodi casibus, qui periculum vitæ homini afferunt, succurrere humanitatis esse concedunt, quid causæ est, cur, si homo esuriat, sitiāt, algeat, succurrendum esse non putent? Quæ cum sint paria natura cum illis casibus fortuitis, et unam eandemque humanitatem desiderent, tamen illa discernunt, quia non re ipsa vera, sed utilitate præsentī omnia metiuntur. Illos enim, quos periculo surripiunt, sperant sibi gratiam relatu-ros. Egentes autem, quia non sperant, perire arbitrantur quidquid ejusmodi hominibus impertiant. Hinc est illa Plauti detestanda sententia:

Male meretur, qui mendico dat, quod edat.
Nam et illud, quod dat, perit;
Et illi producit vitam ad miseriam.

¶ Atenim poeta fortasse pro persona locutus est.

Quid Marcus Tullius in suis Officialibus libris, nonne hoc idem suadet, non esse omnino largiendum? Sic enim dixit: «Largitio, quæ sit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit; ita benignitate benignitas tollitur, qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis.» Et idem paulo post: «Quid autem est stultius, quam quod libenter facias, curare ut id diutius facere non possis?» Videlicet professor sapientiæ refrenat homines ab humanitate, monetque ut rem familiarem diligenter custodiant; malintque arcam, quam justitiam conservare. Quod cum intelligeret inhumanum esse, ac nefarium, mox alio capite, quasi actus pœnitentia, sic ait: «Nonnunquam tamen est largiendum; nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum, et sæpe idoneis hominibus egentibus

VARIORUM NOTÆ.

um. At, qui Ciceronis locum l. xiii. Att. ep. 24 legit, facile cognoscet, retentionem aurique alia notione, quam hic sumi, pro *εποχή* et inhibitione; in Lactantio vero retentio idem est quod conservatio, ut ex supra conservare patet. Rarior quoque vocis hujus usus est in Cic. lib. xiii. Att., epist. 45: *Ista retentione omnes uti*, quæ Gronovius docte explicat ibidem. Propius nostro sunt leca ab aliis, quod sciam, non observata; Tertulliani l. iv adv. Marcion. c. 28: *Remissio et retentio delicti*. Lib. v Adv. Marc., c. 3: *Pervertentes evangelium retentione veteris disciplinæ*. BUN.

Expolitīs, et sermonis. Sic restitui ex antiquissimis mss. 2 Reg. et Cauc., 5 al. Reg., 4 Colbert. et 6 aliis ac edit. Rom. 1470, item ex 1 Bonon. antiq., 1 Lips., Pal., Em., quibus deest et. In 5 scriptis et 18 impressis est *sermone*; in 1 Reg. rec. et 1 Lips. edit. Rom. 1474, et Parrhas., *sermonibus*.

Ciceronis. Libro in Officialium.

Dispoliat. Quod verbum recurrit infra cap. 48. — *Despoliat*. Ita rectius scribunt Reimm. et Rost. Ven. 1471, 72, utraque 78 et Heumann. Sæpe nomini, syllabas de et di in verbis compositis confundi, idque in hac ipsa phrasi sit c. 48. BUN.

Qui flecti ac misereri non putant esse sapientis. Ut Stoici, referente Cicerone in Tuscul. et in Oratione pro Muren. contra Catonem; ut Seneca lib. ii de Clement. cap. 5; ut Agesilaus fortissimus imperator, cujus sententiam, etc., refert Plutarchus in Laconic. Apophthegmat., *difficile esse, misereri simul, et sapere*. IŒUS.

Impudentes. Quod magis convenit, quam *imprudentes*, quod est scriptorum 16 rec. et 5 editorum

Impertiant. Mss. 4 Reg., 1 Colb. et 8 edit., *impartiant*. Male meretur, etc. hic versus apud Plaut. ita legitur in Trinummio Act. ii, scen. 2, de mendico:

Male meretur, qui ei dat quod edat, aut quod bibat. IŒUS.

Persona. Personæ, actores sunt partium scenicarum.

Marcus Tullius. Vide Cic. in Offic. cap. 10.

Ita benignitate benignitas tollitur. Ita reposui ex tribus antiquissimis mss. 1 Reg., 1 Bonon. et Cauc. aliisque septem ac 8 vet. excusis et Cicerone ipso. Mss. Regio-Put., Jun., aliique sex cum undecim editis referunt *bonitate*. — *Benignitate benignitas tollitur*. Ad hunc locum, quod ad rem, non verba, pertinet, respexit Hieronymus, Ciceronem, ut monet Erasmus, quasi explicans, ep. 43 ad Paulin., l. 104: *Considera, ne Christi substantiam imprudenter effundas*, id est, immoderato judicio rem pauperum tribuas non pauperibus, et secundum dictum prudentissimi viri liberalitate liberalitas pereat. BUN.

Alio capite. Vide Ciceronem de Officiis lib. iii, cap. 15, *Mox alio capite*. 1 Reg. et 12 vulgati habent *mox* ex alio capite; item 9 mss. rec. et vet. edit. Rom. expuncto *mox*, ita ut alterum ex altero natum esse appareat. Antiquissimi 2 Reg., 14 alii et edit. Crat. ut in textu.

Quasi actus pœnitentia. Vide Ciceronem ipsum lib. ii de Offic. c. 40 et 45.

Idoneis. Boni vel idonei præcipue Jurisconsulti sunt locupletos. Vide Senecam lib. iv de Benefic. cap. 59. Cujus vocis ambiguitate inductus injuria Lactantius invadit in verba Ciceronis lib. ii de Officiis cap. 15: *Sæpe idoneis hominibus egentibus de re familiari*

de re familiari impertiendum. » Quid est idoneis? A nempe iis, qui restituere ac referre gratiam possint. Si nunc Cicero viveret, exclamarem profecto: Hic, hic, Marce Tulli, aberrasti a vera iustitia; eamque uno verbo sustulisti; cum pietatis et humanitatis officia utilitate metitus es. Non enim idoneis hominibus largiendum est, sed quantum potest, non idoneis. Id enim iuste, id pie, id humane sit, quod sine spe recipiendi feceris.

Hæc est vera illa et germana iustitia, cujus solidam et expressam nullam tenere vos dicis. Ipse pluribus locis clamas, mercenariam non esse virtutem; faterisque in libris Legum tuarum, liberalitatem gratuitam esse, his verbis: « Nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusque dicitur, officium, non fructum sequatur. » Cur ergo idoneis potius largiris, nisi ut postea mercedem recipias? Te igitur auctore ac præceptore iustitiæ, quisquis idoneus non erit, nuditate, siti, fame conficietur; nec homines copiosi, et usque ad delicias abundantes subvenient ultimæ necessitati. Si virtus mercedem non exigit, si propter se ut dicis, expetenda est; ergo iustitiam matrem principemque

virtutum suo pretio, non tuo commodo æstima. Ei potissimum tribue, a quo nihil speres. Quid personas eligis? quid membra inspicis? Pro homine tibi habendus est, quisquis ideo precatur, quia te hominem putet. Abjice umbras illas imaginesque iustitiæ, atque ipsam veram et expressam tene. Largire cæcis, debilibus, claudis, destitutis; quibus, nisi largiæ, moriendum est. Inutiles sunt hominibus, sed utiles Deo, qui eos retinet in vita, qui spiritu donat, qui luce dignatur. Fove, quantum in te est, et animas hominum, ne extinguantur, humanitate sustenta. Qui succurrere perituro potest, si non succurrerit, occidit. Verum isti, quia neque naturam retinent, neque præmium in eo quod sit sciunt, dum perdere timent, perdunt; et in id, quod maxime cavent, incidunt, ut B quicquid largiuntur, aut pereat omnino, aut ad tempus brevissimum prosit. Nam qui exiguam stipem miseris negant, qui conservare humanitatem sine damno suo volunt, patrimonia sua effundunt, ut aut peritura et fragilia sibi comparent, aut certe maximis suis damnis nihil consequantur.

Quid enim dicendum est de iis, qui populari levitate

VARIORUM NOTÆ.

impertiendum. Lactantii ævo idonei homines haud alii fere, quam boni et locupletes dicebantur: ideo tanquam astutum et ἐπινοήσαντα hoc præceptum reprehendit, quasi illis solum foret impertiendum, qui restituere possent. lib. vi, c. 11. Et persuasit (quod mirum) Turnebo lib. iii Adversariorum cap. 16. Sed idoneos indigentes omnino dicit Cicero probos homines paupertate oppressos. Gronov.

Metitus es. Lactantius dixit per archaismum, pro mensus es.—*Officia utilitate metitus es.* Hunc archaismum etiam Reimm. et omnes editiones exhibent, illustratum a Vossio de Vit. Serm. Lat. i, c. 24, et l. 3 de Analog., c. 33. Bun.

Quantum potest. Potes 1 Clarom., 2 Reg. rec., 2 Colb.

Tenere vos dicis. Ita reposui ex mss. 2 Reg. antiquissimis. Scripti 7 rec. et 14 editi, dicitis. Vide seq. Cicero lib. iii de Officiis cap. 17.

Mercenariam. Cic. cap. 1 de Legib. et iii Offic. cap. 1. — *Pluribus locis clamas, mercenariam non esse.* Ex iis locus est, ad quem mox provocat, lib. i, de Legib., c. 18. *Liberalitas, inquit, gratuitane est an mercenaria? Si sine præmio benigna est, gratuita: si cum mercede, conducta.* CELL.

Benignusque. Apud Ciceronem, benignusve, melius. Cicero lib. i de Legib. prope fin.

Homines copiosi. Hoc est, pecuniosi, divites: copia per se divitias significat. Cyprian. Serm. de Mortalitate: *Fides firma et anima devota, quæ ad præsentis vitæ copiam non movetur.* BARTHOL.—*Copiosi.* Sequentia explicant. lib. vii, c. 27: *Ille ad Deum copiosus, ille opulentus adveniet.* Lib. vi, c. 3: *Copiosam vitam peragere.* Bun.

Ultimæ necessitati. Id est, extremæ egestati. Epitom. cap. 34: *Ultima famēs.* Alibi, nempe lib. vii, cap. 27: *Ultima necessitas* significat mortem. Bun.

Mercedem. Sic restitui ex omnibus mss. et 14 editis. Aliis est *iustitiam.* Memini alicubi me legisse, *virtus abunde sui præmium est.* Hic vero lege dicis, ut supra, non dicitis; Ciceronem enim alloquitur.

Ut dicis. Cic. iii Offic. cap. 3, et i de Legib.

Iustitiam. Ita scribo enim mss. et pluribus editis, in aliis excusis est *iustitia.*—*Iustitiam matrem.* Alteram ex postremis res poscit, et genuinus locus.

L. iii, cap. 22: *Iustitia virtutum omnium mater est.*

BUNEMAN.

Æstima. Ei potissimum tribue. Sequor antiquissimos codices 2 Reg., 6 alios Reg., 4 Colbert., aliosque; necnon edit. Rom. 1470, qui copulam quæ, vel et, respuunt, quæ in 4 scriptis recent. multisque editis legitur.

Moriendum est. 1 Bonon. antiq., minus vivendum est. *Qui eos retinet in vita, qui spiritu donat.* Sic lego cum omnibus mss. præter 5 recent. qui habent spiritum, et 1 Bonon. antiq. et 2 Reg. recent. in quibus legitur *qui eis vitam, qui spiritum donat.* Nostræ lectioni accedunt edit. Thys., Gall., quibus est, qui eos vita, qui spiritu donat. Cæteris ut in textu nostro. *Qui spiritu donat, etc.* Hic respicit Lactantius ad dictum Evangelicum, qui solem suum facit oriri super bonos et malos, et pluit super justos et injustos. Matth. v, v. 44. Verum quidquid dicat dominus le Brun, nobis placeret magis lectio manuscriptorum antiqui Bononiensis, ubi habetur, *qui eis vitam, qui spiritum donat;* cuius lectionis ratio est, quod latine non dicatur *retinere in vita.*

Qui succurrere perituro potest, etc. Apuleius Metam. vii: *An ignoras eos etiam qui morituris auxilium salutare denegaverunt, quod contra bonos mores id ipsum fecerint, solere puniri?* PRICÆUS Ambrosius in Psalmum cxviii: *Hoc est occidere hominem, vitæ suæ subsidia denegare.* Et alibi: *Pasce fame morientem. Quisquis enim pascendo hominem servare poterat, si non pavisti, occidisti.* Hic locus refertur a Gratiano Distinct. 86, cap. 20, sub nomine S. Ambrosii lib. de Officiis, ubi non reperitur, sed apud Anselmum. Reperitur quoque apud S. Thomam. 2. 2. quæst. 52, art. 5, in corp. Sed et Gregorius magnus Pastoral. iii part. Admonit. 22: *Incessum ergo se innocentes putant, qui commune Dei munus sibi privatim vendicant: qui cum accepta non tribuant, in proximorum nece grassantur.*

Populari levitate. Id est, levi seu exigua ducti ratione, popularem quippe auram captandi. Veteres (inquit A. Gellius N. A. xvi, 14) leves dixerunt, quos vulgo nunc viles et nullo honore dignos dicimus. *Popularis* vero est, qui parandæ populi gratiæ studet; *populare.* id est, quod populo gratum. ut adeo Lactantius dixerit *populari levitate* per Hippolytum WALCHES.

ducti, vel magnis urbibus suffecturas opes exhibendis muneribus impendant? nisi eos dementes atque furiosos, qui præstent id populo, quod et ipsi perdant, et nemo eorum, quibus præstatur, accipiat. Itaque ut est omnis voluptas caduca et brevis, oculorum maxime et aurium, aut obliviscuntur homines, et alterius damna pro ingratis habent; aut etiam offenduntur, si non est libidini vulgi satisfactum: ut etiam homines stultissimi malum sibi malo comparaverint; aut si adeo placuerunt, nihil amplius, quam inanem favorem paucorumque dierum fabulas assequuntur. Sic quotidie levissimorum hominum patrimonia in res supervacuas prodiguntur. Nam ergo illi sapientias, qui utiliora et diuturniora civibus suis exhibent munera? si scilicet, qui publicis operibus extractis, memoriam nomini suo quaerunt? ne isti quidem recte bona sua in terra sepeliunt; quia nec memoria quidquam mortuis confert, nec opera eorum sempiterna sunt: si quidem aut uno tempore terre dissipantur et corruiunt, aut fortuito consumuntur incendio, aut hostili aliquo impetu diruuntur, aut certe vetustate ipsa dissoluta labuntur. « Nihil est enim ut ait orator, opere et manufactum quod non conficiat et consumat vetustas. At hæc justitia et lenitas florescit quotidie magis. » Illi ergo melius, qui tribulibus suis aut clientibus lar-

A giuntur: aliquid enim præstant hominibus, et prosunt: sed non est illa vera et justa largitio. Beneficentia enim nulla est, ubicunque necessitas non est. Perit ergo quidquid gratiæ causa tribuitur non indigentibus; aut cum fœnore reddit, et beneficentia non erit. Quod et si gratum est iis, quibus datur, justum tamen non est, quia si non fiat, nihil mali sequitur. Unum igitur certum et verum liberalitatis officium est, egen-
tes atque inutiles alere.

CAPUT XII.

De generibus beneficentiæ, et operibus misericordiæ.

Hæc est illa perfecta justitia, quæ custodit humanam, de qua philosophi loquuntur, societatem. Hic divitiarum maximus ac verissimus fructus est, non uti
B opibus ad propriam unius voluptatem, sed ad multorum salutem, non ad præsentem suum fructum, sed ad justitiam, quæ sola non interit. Tenendum est igitur omni modo, ut ab officio misericordiæ spes recipiendi absit omnino. Hujus enim operis et officii merces a Deo est expectanda solo: nam si ab homine expectes, jam non humanitas erit illa, sed beneficii fœneratio; nec potest videri bene meruisse, qui quod facit, non alteri, sed sibi præstat; et tamen res eodem

VARIORUM NOTÆ.

Vel magnis urbibus suffecturas opes, etc. Mirum est quantum veteres impenderint in Ludis Theatralibus et scenicis; id etiamnum hodie patet ex variis theatris magno sumptu edificatis, quæ supersunt in variis Orbis partibus, Romæ, Patavi, Nemausi, Avenione, aliisque urbibus. De his scenicis sumptibus vide Budæum de Asse lib. II. — *Magnis urbibus suffecturas opes...* muneribus. Hæc illustrat Lipsius de Magnit. Rom. I. a. c. 11. Ad Cyprianum de opere et Eleemosyna ed. Oxon., f. 206: *Munera... quam grandia, quam pretiosa, quam nimio et longo labore quesita sumptuosissimis adparatibus comparant, rebus suis vel obligatis in muneris comparatione, vel venditis, etc.* Bux.

Exhibendis muneribus. Scilicet ludis gladiatoris et aliis edendis. Vide Tertullianum de Spectaculis, Lactantium nostrum Div. Institut. lib. VI, cap. 20, Epitom. cap. 65, al. 6, et Lipsium lib. I Saturn. cap. 7. *Munerarius et Munerator* appellabatur, qui hos ludos edebat, quandoque Editor WALEN.

Quod et ipsi perdant et nemo... accipiat. Imitatur Cyprianum ad Donatum ed. Oxon., f. 8: *Quibus (damnis) redemptus favor vulgi, etc. popularis aura quaesita est. Stulta prorsus et vana factura, frustrantis spectaculi voluptate id parare voluisse, quod nec populus acciperet, et perderet magistratus.* Bux.

Aut si adeo placuerunt. Sic lego cum mss. 2 Reg. antiquissimis, 3 Colbert., 2 Brun., edit. Paris. 1523, et Betin. In 12 scriptis recent. et 3 excusis placuerint; in 1 Lips., placaverint; 1 Reg., 1 Colb., 1 Clar. et 5 edit. placuerint; 1 Reg., 1 Colb., et si adeo placuerint.

Patrimonia... prodiguntur. Ven. 1493, 97, potrocinia, prave. Mihi occurrit in Tertull. de Pudic. cap. 8: *Producta substantia Dei*; cap. 9. *Omni substantia producta.* Hieronym. ep. ad Sabianum. l. 228. *Producta patris substantia.* Bux.

Qui publicis operibus constructis, etc. De hoc vide Inscriptiones Gruteri, qui prolixè hanc vanitatem a pag. 153 usque ad p. 225, multis exemplis et Inscriptionibus ostendit. GALVÆ.

Ne isti quidem recte: bona. Hic locus adhuc male distinctus fuit: legimus enim omnes una serie Ne

isti quidem recte bona sua in terra sepeliunt. Quid vero est bona sua recte in terra sepelire? Unde ita distinguo: *Ne isti quidem recte* (scilicet faciunt.) Præcessit enim: *Num ergo illi sapientius* (sc. faciunt) qui... quaerunt? Resp. *Ne isti quidem recte.* Hinc sequitur inf. *Illi ergo melius, sc. faciunt.* Cap. 15: *Peripatetici ergo rectius.* Bux.

In terra sepeliunt. Sic reposui ex 3. impressis et omnibus mss. præter 2 Reg. rec. qui, ut multi editi, habent in terram.

Opere et manu factum, quod non conficiat et consumat vetustas. Ita omnes mss. et editi. Apud Ciceronem legitur: *Nihil enim est opere aut manu factum, quod non aliquando conficiat et consumat vetustas.* Et statim, *At hæc justitia et lenitas antior florescit.* Cicero pro Marcello n° 16. Quo loco docet Caesaris clementiam immortalem fore, si cum aliis rebus fluxis et caducis conferatur.

At hæc justitia et lenitas florescit. Plures mss. et editi. Ad hæc, male. Ceteri ut in textu, præter Brun. et 1 Clarom. quibus est *florescet quotidie magis*, ut apud Ciceronem Orat. pro Marcello, n. 11.

Tribulibus suis. Ita cum editis quam plurimi mss. in 1 Reg. rec., 1 Colb., Ultr. Brun. legitur *contributibus suis*, id est, ejusdem tribus consortibus. 1 Bonon. antiquior, qui indigentibus amicis suis.

Nulla est. De beneficentia lege Senecam in libris de Beneficiis, in quibus tam bene, tam præclare de ea disserit, quam homo ethnicus et a Christo alienus potest.

Tenendum est igitur. 1 Bon. antig. *Tenenda.* — *Tenendum est.* Id est, sciendum et pro certo habendum. Non, ut Bon., *Tenenda est.* Bux.

Omni modo. Mss. 6 rec et 5 vet. edit., omnino, quod est in hujus periodi clausula.

Expectanda. Sic emendavi ex omnibus mss. præter 3 Colb., 1 Clarom. et edito Fasitell. in quibus est *expetenda*, mendose; et 2 Reg. rec. et 1 Colb., *expetenda*, ut in excusis.

Beneficii fœneratio. mss. 2 Goth. 2 Colb. et 2 vet. edit. Rom. remuneratio.

Qui quod facit. Ita restitui ex antiquissimis mss. 1

redit; ut quod alteri quisque præstiterit, nihil ab eo commodi sperans, vere sibi præstet, quia mercedem capiet a Deo. Idem Deus præcepit, ut si quando cœnam paraverimus, eos in convivium adhibeamus, qui revocare non possint et vicem reddere; ut omnis actus vite nostræ non careat misericordie munere. Nec tamen quisquam interdictum sibi pulet, aut communionem cum amicis, aut charitatem cum proximis. Sed notum nobis Deus fecit, quod sit verum et iustum opus, ita nos oportet cum proximis vivere, dummodo sciamus illud ad hominem, hoc ad Deum pertinere.

Præcipua igitur virtus est hospitalitas; quod philosophi quoque aiunt: sed eam detorquent a vera iustitia, et ad commodum rapiunt. Recte, inquit Cicero, a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim (ut mihi quidem videtur) valde decorum, patere domos hominum illustrium hospitibus illustribus. Eodem modo rursus erravit, quo tum, cum idoneis esse diceret largiendum. Non enim iusti et sapientis viri domus illustribus debet patere, sed humilibus et abjectis. Nam illustres illi ac potentes nulla re possunt indigere; quos opulentia sua et munit, et honorat. Nihil autem a viro iusto faciendum est, nisi quod sit beneficium. Beneficium autem si refertur, interit, atque finitur; nec enim possumus id habere integrum, cuius pretium nobis persolutum est. In his itaque beneficiis iustitie ratio versatur, quæ salva et incorrupta permanserint: permanent

VARIORUM NOTÆ.

Bonon., 2 Reg., 17 aliis et 8 impressis, Scripti Caue et 5 ali, necnon 15 vulgari, fecit

Eodem redit. Eodem restitutum ex mss. veteribus 2 Bonon., 2 Reg. et 5 aliis. Cæteri cum editis, es redit.

Idem Deus. Mss. 14 rec. et 5 ead. Item

Qui revocare non possint. Scilicet ad convivium, Revocare est verbum invitatorium, et absolute significat, eum, qui antea nos convivio excepit, vicissim vocare. WALTERUS.

Interdictum sibi pulet, aut communionem cum amicis. Ita antiquiores et meliores mss. 1 Bonon., Regio-Put., 3 al. Reg., Tax., 1 Colb. 1 Clarom. cum 4 editis. Et recte. Interdicere enim saepius cum dativo et ablativo construitur. Frostra scripti Caue., 1 Reg. rec., Jup., 2 Lips. atque impressi 12, interdicam... communionem... qui charitatem, 1 Reg. antiq. et 13 alii rec. et edit. Sublata, interdicam... communionem... aut charitatem, etc. Rumanian quoque habet charitatem. -- Interdicam... communionem... charitatem. Ut antiquis futura in æm. fuere saepe immutabilia, e. g. Cic., lib. v, in Verrem c. 65. Hanc sibi rem præstidio futurum; ita idem præteritis passivis interdum accidit.

Verum et iustum. Reumamus scribit, vere iustum. At pro recepta sunt omnes libri; et c. 11. Sed non est illa vera et iusta largitio. Rux.

Oportet. Sic reposui ex omnibus mss. ac edit. Rom. 1470. et Belut. Omnes fere editi, oportere. -- Ita nos oportet. Ego ita intelligo. Benefacere amicis et proximis, id est, cognatis, pertinet ad hominem, id est, est mere humanum opus, et benefacere illis, qui non possunt vicem reddere, est divinum opus, ejusque beneficentie merces a Deo expectanda. Vid. supra et cap. 40.

Rux.

Hospitalitas. Rom. xii, Hebr. xiii, 1 Petr. iv, Math. xxv

Cicero. Lib. ii de Officiis a Theophrasto cap. de Divitiis in libro de Moribus.

A autem non aliter, quam si præstentur hominibus illis, qui prodesse nullo modo possunt. At ille in recipiendis illustribus nihil spectavit aliud, nisi utilitatem; nec dissimulavit homo ingeniosus, quid ex eo commodi speraret. At enim, qui id faciat, potentem apud externos futurum per gratiam principum, quos sibi hospiti et amicitie jure constrinxerit. O quam multis argumentis Ciceronis inconstantia, si id agerem, coargui posset! Nec tam nostris, quam suis verbis refelleretur. Idem quippe ait, ut quisque maxime ad suum commodum referat, quæcumque agit, ita minime esse virum bonum. Idem etiam negat, simplicis et aperti hominis esse, ambire, simulare aliquid, et prætere, aliud agere videri, cum aliud agat; præstare se alteri fingere, quod sibi præstet: sed malignosi potius, et astuti, et fallacis, et subdoli. Quomodo ergo defenderet, quominus ambitiosi illa hospitalitas malitia esset? Tu mihi per omnes portas circumcurses, ut adventientes populorum atque urbium principes domum tuam invites, ut per eos apud cives eorum potentiam consequare; velisque te iustum, et humanum, et hospitalem videri, cum studeas utilitati tuæ. Verum hoc ille non potius incautus? Quid enim minus in Ciceronem convenit? Sed ignorantia veri juris, prudens ac sciens in hos se laqueos induit. Quod ut ei possit ignosci, testificatus est non ad veram iustitiam, quam non teneat, præcepta se dare; sed ad umbram imaginemque iustitie. Ignos-

Idoneis. De idoneis, vide supra Not. ad caput 11.

Quid id faciat. Ita editiones Parisienses annorum 1515 et 1525, atque ita legendum innotuit Belaeus et Isaacus. Vulgaræ editiones habent quid faciat, etc. at 1 Reg. recent. faciat, 2 Reg. a secunda manu et Brun., quid faciat potentem; Jun., qui faciat. Hæc Cicero de Officiis circa finem. -- Quid id faciat. Exprimit hic vero mentem potius, quam verba Ciceronis, quæ sunt l. iii Off., cap. 48. Hæc... vehementer utile est, qui honeste posse nullum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Rux.

Coargui posset. Ita restitui ex omnibus mss. præter 2 Reg. rec. in quibus, at in editis, est redargui.

Idem etiam negat simplicis et aperti. In hac fere modum dissortit de simplice et aperto homine, lib. i de Offic., cap. 30. Cæter.

Mihi. Abundat elegantius mihi pari modo, ut tibi, lib. iii, c. 14: Cur non tibi verum confiteare? Commode Cicero. lib. vii, Fam. epist. 1. Tu mihi istam

indisciplinam valetudinis tue sustenta. Tu mihi. utilitati tuæ. Reumanus in sua editione sex versus tygia diversis impemendos curavit, et sunt, inquit, hæc verba Clæventæ, vel patris ei afflicta a Lucilio. Imo vero Lucilianus his verbis Cicero profrone quasi insultat. Conf. sup. unde nulla hic typorum diversitas esse debet. Rux.

Te iustum. In aliquot excisis deest humanum.

Prudens ac sciens. Etiam in his apparet Cicero pro Marcello c. 5. Et prudens et sciens tanquam ad interitum ruerem voluntarium. l. 6 ad Fam. 6: Sic ego prudens et sciens ad partem ante oculos positam sum profectus. Rux.

In hos se laqueos induit. Ita mss. antiq., 1 Bonon., 2 Reg., 5 al. Reg., Caue. et 9 ali. add. Rom. 1470, is. ac Cellar. in 3 scriptis eoe. injeat. at 9 scripti rec. et 14 impressi, induit. Vide infra c. 24, in laqueos inducitur. Cic. iv Ver., c. 24, in quot se laqueos induit. Falsum ergo quod Theophrastus ait, ne minem dixisse se in laqueos induere.

cendum est igitur umbratico et imaginario præceptor; nec ab eo veritas exigenda est, qui se nescire fateatur.

Capivorum redemptio magnum atque præclarum justitiæ munus est: quod idem ipse Tullius approbavit. «Atque hæc benignitas, inquit, etiam reipublicæ est utilis, redimi ■ servitute captos, locupletari tenuiores. Hanc ego consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Hæc est gravium hominum, atque magnorum.» Proprium igitur justorum opus est, alere pauperes, ac redimere captivos, cum apud injustos, si qui hæc faciant, graves et magni appellentur. His enim maxime laudis est benefacere, quos nemo speravit esse facturos. Nam qui bonum facit vel consanguineo, vel proximo, vel amico; aut nullam, aut certe non magnam laudem meretur; quia facere debet, sitque impius ac detestabilis, nisi fecerit id, quod ab eo et natura ipsa, et necessitudo exigit; et si facit, non tam gloriæ assequendæ, quam reprehensionis vitandæ gratia facit. Qui autem fecit alieno, et ignoto, is vero dignus est laude; quoniam, ut faceret, sola ductus est humanitate. Ibi ergo justitia est, ubi ad benefaciendum necessitatis vinculum nullum est. Hoc igitur officium benignitatis ne antepondere quidem largitioni munerum debuit,

A quod est comparantis, et e duobus bonis id, quod sit melius, eligentis. Illa enim largitio hominum patrimonialia sua in mare abijcientium inanitas, et levis, et ab omni justitia remotissima est. Itaque ne dici quidem munera oportet, in quibus nemo accipit, nisi qui accipere non meretur.

Non minus magnum justitiæ opus est, pupillos et viduas destitutos, et auxilio indigentes tueri, atque defendere. Quod adeo universis divina lex illa præscribit; quando quidem boni quique iudices ad officium suum judicant pertinere, ut eos naturali humanitate foveant, ac iisdem prodesse nitantur. Verum hæc opera propriæ nostræ sunt, qui legem, qui verba ipsius Dei præcipientis accepimus. Nam illi sentiant quidem natura esse justum tueri eos, qui tutela carent: sed, cur ita sit, non perspiciunt. Deus enim, cujus perpetua clementia est, idcirco viduas pupillosque defendi ac foveri jubet, ne quis respectu ac miseratione pignorum suorum retardetur, quominus mortem pro justitia fideque suscipiat: sed incunctanter ac fortiter subeat, cum sciat se caros suos Deo relinquere, nec his unquam præsidium defuturum. Ægros quoque, quibus defuerit qui assistat, curandos fovendosque suscipere, summæ humanitatis et magnæ operationis est: quod qui fecerit, vivam hos-

VARIORUM NOTÆ.

Umbratico præceptor. Per lusum eum vocal *umbraticum*, dixerat enim ad *umbram* imaginemque justitiæ. præcepta se dare. BUN.

Atque hæc benignitas. Atque restitutum ex omnibus mss. et 7 vet. edd. cæteris est, Itaque.

Pauperes. Tob. iv, Eccles. iv, Matth. xxv.

His enim maxime laudis est. 1 ms. Reg. antiq., maxime laudi, nec male. BUN.

Quos nemo speravit esse facturos. Davisius ad c. i. tentat. *Quis nemo speravit esse facturos.* Non displicet, sed sine libris non recipimus. BUN.

Non magnam laudem. Hic alludere videtur Lactantius ad illud verbum Dominicum Matth. v, 46: *Si dilexeritis eos qui vos diligunt, quam mercedem habebitis?*

Patrimonia sua. Hic notatur Crates, de quo supra libro iii, cap 23.

Abijcientium. Copiæ causa hic dixit, *abijcere*. Cap. 11: *Patrimonia sua effundere*; infra, *In res supervacuas prodigere*; Ibid. *In terra sepelire*. Cap. 12: *In supervacua impendere*. Voce cognata Cic. l. ii Off., c. 17: *Periclem vituperat... qui tantam pecuniam in... propylæa conjecerit*.

Divina lex. Exod. xxii, Job. xxix et xxxi, Psalm. lxxvii, Eccl. iv, Jacobi i. Commendantur pupilli et viduæ in multis Davidicis Psalmis. Esaias cap. x, numine divino afflatus, invehitur in legislatores, sive νομοφύλακας, quorum negligentia, sive iniquitate atque avaritia fiebat, ut pupilli atque viduæ ipsis quasi præda exponerentur. Duo sunt apud Ciceronem injustitiæ genera: unum, eorum qui inferunt; alterum, eorum qui ab iis quibus inferunt, si possint, non propulsant injuriam. Idem autem iudices, non modo non propulsant a pupillis et viduis injuriam: sed etiam ipsis, quos defendere deberent, veluti prædæ inhiant. BERULEIUS.

Boni quique iudices, etc. Non hic parentem, non patronum, non fiduciarum tutelam intelligit; nec eam quæ lege Hebræorum divina, commissa iudicibus et magistratui fuit: sed eam, quæ jure Romanorum civili lege Atilia (unde etiam Atiliani tutores dicebantur, quos Prætor urbanus dare consueverat)

lege item Julia et Titia dabatur: qua de re lege cap. 20 libri primi in Institutionibus Imperialibus. Justinianus igitur hoc nomine mihi reprehendendus videtur, quod pupillo ea conditione tutorem dari publice jussit, si facultates ejus ad quingentos solidos valeant. Quasi vero pupillus non gravius periclitetur, qui de unius solidi summa in periculum veniat, quam qui de centum. Itaque verum esse appareat, quod Lactantius ait illos non perspexisse, cur tutores pupillis dari debeant. Vituperandi propterea etiam nostri municipales mores sunt, quibus habentibus dumtaxat tutores dantur, et non potius inopia oppressis: quasi vero eos, qui semel miseri esse coeperunt, ad extremum usque miseros esse oporteat. BERULEIUS.

Ut eos naturali humanitate foveant. Ita quamplurimi mss. et omnes fere impressi. In 2 Bonon., 5 Reg., Cauc. et 11 aliis, ut his... faveant. Sed verbum foveri infra est eodem sensu.

Proprie nostra sunt. Goth. et Rom., propria. Sed etiam recepta lectio bona et laudanda. Cicero lib. ix, ep. 15, ad Pætum: *Quod tu ipse tam amandus es, tamque dulcis, tamque in omni genere jucundus, id est proprie tuum.* CELL.

Nostra sunt, qui legem. Hæc duo ultima verba, quæ in nonnullis editis desunt, addidi ex omnibus mss. et plurimis impressis. De his operibus vide Denter. xxvii, et Isane i.

Defendi ac foveri jubet. Mss. 12 rec. et 6 vet. editi, pro foveri, habent tueri, quod mox præcessit: sed male (ut opinor) verbum activum, seu deponens jungitur cum passivo: in 6 Reg. antiquioribus aliisque, et in 10, excusis est foveri.

Pignorum. Pignora penantur pro liberis. — *Pignorum suorum.* Aliquoties Cyprianus de opere et ciemos. ed. Oxon. f. 203: *Multorum pignorum pater, alendis sustinendisque pignoribus... quo amplior... pignorum copia... pignorum numerus.* BUN.

Quibus defuerit qui assistat. Mss. Jun., 3 Colbert. et 3 editi, quibus defuerint qui assistant.

Magnæ operationis est. In Psychomach. v. 575: *Avaritiæ opponitur operatio, ubi ab Aldo, Ant., Ne-*

nam Deo acquireret; et quod ateri dederit ad tempus, A ipse a Deo acciperet in aeternum. Ulunum illud et maximum pietatis officium est, peregrinorum et pauperum sepultura: quod illi virtutis iustitiaeque doctores prorsus non attigerunt. Nec enim poterant id videre, qui utilitate omnia officia metiebantur. In caeteris enim, quae supra dicta sunt, quamvis verum limitem non tenuerint; tamen, quoniam commodi aliquid in his deprehenderunt, quasi odore quodam veritatis relecti, propius oberrarunt: hoc autem, quia nihil videre in eo commodi poterant, reliquerunt.

Quin etiam non defuerunt, qui supervacaneam facerent sepulturam; nihilque esse dicerent mali, jacere inhumatum atque abjectum: quorum impiam sapientiam, cum omne humanum genus respuit, tum divinae voces, quae id fieri jubent. Verum illi non audent dicere, id non esse faciendum: sed, si forte non fiat, nihil esse incommodi. Itaque in ea re non tam precipitium, quam consolantia funguntur officio, ut si forte id sapienti eveniret, ne se ob hoc miserum potet. Nos autem non quid sapienti ferendum sit dicimus: sed quid facere ipse debeat. Itaque non quærimus nunc utrumne tota sepeliendi ratio sit utilis, necne: sed hæc, etiamsi sit inanis (ut illi existimant), tamen facienda est, vel ob hoc solum, quod

apud homines bene et humane fieri videtur. Abimus enim queritur, et propositum ponderatur. Non ergo patiemur, figuram et signum Dei feris ac volucribus in prædam jacere: sed reddemus id terræ, unde ortum est; et quamvis in homine ignoto necessariorum manus implebimus, in quorum locum, quia desunt, succedat humanitas, et ubicumque homo desiderabitur, ibi exigi officium nostrum putabimus. In quo autem magis iustitiæ ratio consistit, quam iureo, ut quod præstamus nostris per affectum, præstemus alienis per humanitatem; quæ est multo certior iustiorque? Quæ cum sit, jam non homini præstatur, qui nihil sentit; sed Deo soli, cui carissimum sacrificium est opus iustum. Dicit aliquis foras: Si hæc omnia fecero, nihil habebō. Quid enim, si magnus B hominum numerus egebit, algebit, capietur, morietur, ut hæc facientem vel uno die patrimonio exui sit necesse, perdamne rem familiarem, meo, aut majorem labore quesitam, ut jam ipsi mihi alieni misericordia vivendum sit?

Quid tu tam pusillo animo paupertatem times? quam etiam vestri philosophi laudant: nihil hac totius, nihilque tranquillius esse testantur. Hoc quod times, sollicitudinum portus est. An ignoras, quot periculis, quot casibus cum his malis opibus subiaceas? Quæ

VARIORUM NOTÆ.

brissensi et Ge. Fabricio simili glossa *miseratio*, contra fidem mss. teste Ro-veydo et N. Heinsio, fuerat subornata. Egregie Prudentius c. l.

Peregrinorum et pauperum sepultura. Illud maximum (ut vocat Lactantius) *pietatis officium in peregrinorum et pauperum sepultura.* Sepultura, res sacra fuit semper. Ahab tanto infelicio habitus fuit, quod sepultura carerit; et Joakim, quod asini sepulcrum sortitus fuerit. Isaias, cap. iv, Regi Babylonis ornatur, ipsum de sepulcro suo abiciendum esse. An Christianorum corporibus officiat, si inhumata abjiciantur, disputat S. August. lib. i de Civitate Dei cap. 42 et 43. Nunc etiam vulgatum est, ut magnorum scelerum rei sepultura priventur. De pietate circa sepulturam sic ait Servius in lib. vi *Æneid.*: Qui de pietatis generibus scripserunt, inquit, primum locum in sepultura esse voluerunt. Unde cum pontificibus nefas esset cadaver videre, magis amen usus fuit, si visum insepultum relinquerent. De sepultura porro exhibenda benignissime impendit cathedralis ecclesie Viennensis in Delphinatu. Si quis enim peregrinus et pauper Viennæ agrotans, divinis minutis sacramentis, in mortis articulo requisierit humari in cathedralis ecclesie cœmeterio, quod est in medio claustrum, mortuus terre ibi mandatur, pulsantibus campanis, sicut in canonici exequiis. Illis funeris exequiis prosequuntur, non solum canonici et ejusdem ecclesie clerici, verum etiam archiepiscopus ipse, si tunc sit in urbe, præcedentibus cruce et candelabris argenteis; hinc amplum facient funus.

Omnia officia. Mss. 42 rec. et 7 edit. addunt sua. Verum Cellarius et Heumannus recte judicant non addendum esse sua.

Propius oberrarunt. Ita mss. 5 Reg., quorum duo sunt antiquissimi, 4 Colb., 2 Clarant., 2 Brun., ut non cum longe a recta via fuerint. Hoc vult particula *propius*, inquit Wachlins; 5 Reg. rec., 5 Colbert., Enr. et 8 edit. *oberraverunt*; 1 Reg., Jan., Pal., 2 Lips. *aberrarunt*; 5 Reg., 7 Colb., 1 Lips., Cant. et 2 vet. edit. Rom. *aberrarunt*. Quod verbum Heumannus rectius putat quam aliorum *oberraverunt*.

Supervacaneam facerent sepulturam. 4 Reg., 1 Colb.

et Brun., *supervacuum*. Em., *supervacaneam dixerunt esse sepulturam*. Inutilem porro sepulturam opinati sunt Diogenes Cynicus, Meniopus, Theodorus Cyrenæus: de quibus Ludovicus Vives in commentario ad S. Augustinum de Civitate Dei.

Inhumatum. Id est, sine sepultura.

Divinae voces. Item lib. iv, cap. 26, *Scriptura sacra*.

Non ergo patiemur. Sic restitui ex antiquissimis mss. 2 Bonon., 8 Reg., 5 Colb. aliisque, et ed Torn. In 2 Reg. rec. et 4 Colb. ac impressis est enim, quod mox præcessit. At Heumannus vult etiam deleri enim, et legi ergo sicut nos legimus.

Sed reddemus id terræ. Ita restitutum ex 4 Reg., 4 Colb., Enr., Cant., Pen. ac 19 editis; et sequentia postulant, *necessariorum manus implebimus*. In 11 mss. et 6 excusis est, *sed reddamus*.

Quamvis in homine ignoto, etc. Hæc perfectum omnino reddunt sensum; et sic ferunt mss. 2 Bon., Cant. et 2 Reg. antiquissimi, Tax. et Marz. a prima manu. Alii tum mss. tum editi varie inserunt, quæ ut glossmata ex ora libri in textum irrepsisse videntur, idcirco rejeci. Post *necessariorum*, 19 scripti rec., edit. 2 vet. Rom., Jantar., Parnas., Gynn., Is addunt, *sepulturam nulli negandam*. Mss. sequendo Heumannus æque ac nos cum doctiss. Cellario hæc tria verba eradenda esse putat: at, inquit, recte Thomasius ea omisit in sua editione 5 Oxon. et 7 excusis, *nulli negandum manus*. Mann exaravit 4 et edit. Beul. *sepulturam nulli negandam impendimus*; 1 Reg. rec. et Gat. *necessariorum et amicorum sepulturam nulli denegandam impendens*, *manus et officium implebimus*.

Desiderabitur. 4 Colb., Em., Cant., et ed. Rom. 1770, *desiderabit*.

Quæ cum sit. Hæc verba quæ sit, sunt ex 2 mss. Bononiensibus et nonnullis editis, desunt in aliis. Id est cum sit id quod ad humanitatem pertinet: illa vero diciturque relativa fuit omissa multis, propter conjunctionem quæ adhumanam dictioni iustior. Ex Thomas.

Sacrificium. Misericordiam enim a nobis Deus exigi petuit, quam sacrificium.

Quam etiam vestri philosophi laudant. Vide Senecæ epist. 17, 20 et alibi.

iacum bene agent, si sine tuo errore transierint. Tu vero praeda onustus incedis, et spolia geris, quæ irritent animos etiam tuorum. Quid ergo dubitas bene collocare id, quod tibi forsitan eripiet aut unum latrocinium, aut existens repente proscriptio, aut hostilis aliqua direptio? Quid verere fluxum et fragile bonum facere sempiternum, aut thesauros tuos custodi Deo credere, ubi non furem prædonemque timeas, non rubiginem, non tyrannum? Qui aquid Deum dives est, pauper esse nunquam potest. Si iustitiam tanti putas, sequere, abjectis oneribus quæ te premunt: libera te ipsum compedibus et catenis, ut expeditus ad Deum curras. Magni et excelsi animi est despiciere et calcare mortalia. Sed si hanc virtutem non capis, ut divitias tuas in aram Dei conferas, ut fragilibus tibi compares firmiora, liberabo te metu. Omnia ista B præcepta non tibi soli dantur, sed omni populo, qui mente conjunctus est, et coheret sicut homo unus. Si solus magnis operibus non sufficis, pro virili parte operare iustitiam, sic tamen, ut quantum divitis inter ceteros, tantum opere præcellas. Neque nunc suaderi tibi putes, ut rem familiarem tuam minuas, vel exhaurias: sed quæ in supervacua fueris impensurus, ad meliora convertas. Unde bestias emis, hinc captos redime; unde feras pascis, hinc pauperes ale; unde homines ad gladium comparas, hinc innocentes

A mortuos sepeli. Quid prodest perditæ nequitiae hesitantes facere locupletes, et instruere ad flagitia? Transfer ad magnum sacrificium male peritura; ut pro his veris muneribus habeas a Deo munus æternum. Magna est misericordiæ merces, cui Deus pollicetur peccata se omnia remissurum. Si audieris, inquit, preces supplicis tui, et ego audiam tuas. Si misertus laborantium fueris, et ego in tuo labore miserebor. Si autem non respexeris, nec adjuveris, et ego animum tuum contra te geram, tuisque te legibus iudicabo.

CAPUT XIII.

De pœnitentia, de misericordia, ac peccatorum venia.

Quoties igitur rogaris, tentari te a Deo crede, an sis dignus audiri. Circumspice conscientiam tuam et, quantum potes, medere vulneribus. Nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes. Abolentur enim, si Deo largiari, quia peccaveris; nam si fiducia largiendi pecces, non abolentur. Deus enim purgari homines a peccatis maxime cupit, ideoque agi pœnitentiam jubet. Agere autem pœnitentiam, nihil aliud est, quam profiteri et affirmare, se ulterius non peccaturum. Ignoscitur

VARIORUM NOTE.

Forsan. 3 Reg. rec. et 16 edit. forsitan.

Thesaurus tuos custodi Deo credere. Hoc est, apud Deum deponere. Nam Tertullianus in Apolog. cap. 39, ubi de Christianorum disciplina verba facit, in hoc modum scribit: Modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit, et si modo possit, apponit. Nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non epulis, nec poculis, nec ingratis voracibus dispensatur, sed egenis alendis humanisque, et pueris ac pupillis re ac parentibus destitutis ætatoque domitis scribis, item naufragis, et si qui in metallis, et si qui in insulis, vel in custodiis duntaxat ex causa Dei sectæ alumnii confessionis suæ sunt, etc. BERTH. — Thesaurus... custodi Deo credere, Ven. 1493, 97, tradere. Nihil muto. Imitatur Cyprianum de Opere et Elemos., ed. Oxon. f. 265: Patrimonium Deo creditum nec resp. eripit, nec fiscus invadit, nec calunnia aliqua forensis evertit. In tuto hæreditas ponitur, quæ Deo custode servatur. Conf. Lact. Epit. cap. 63. Box.

Rubiginem. Matth. vi, Luc. xii.

Potest. Mss. Cauc. et Jun. et 3 edd., poterit.

Divitias tuas in aram Dei conferas. Sic lego ex antiquissimis codicibus mss. 2 Bonon., 6 Reg. et Tax. In 1 Colb. est tran, pro aram. In aram vero confert divitias, inquit Thomasius, qui illas dando pauperibus, Deo donat et offert: in aram vero eam 12 editis rec. et excusis legi non potest, quia non eas accipit Deus ut recordat.

Parviora. Subl., Meliora.

Captos redime. Mss. 7 rec., captivos.

Unde homines ad gladium comparas. A lanista gladiatores emis, ut populi voluptati committas. GELLAN. — Lanista autem erat ille, qui gladiatores in arte gladiatoria exercebat.

Bestiarum. Bestiarii erant, qui ludis publicis in amphitheatro cum bestis pugnabant, vel ad id mercedo conducti, vel poena damnati. WALCHEN.

Pro his veris muneribus. In 1 Reg. rec. deest his. Mattem legere pro his veris muneribus; vel his terrie,

ut in 1 Claram.

Si audieris. Matth. v, Luc. vi, ubi hæc non ad verbum, sed quoad sensum.

Et ego animum tuum contra te geram. Adversus te immisericors ero, sicut tu erga alios fuisti. 7 Scripti totidemque excusi omittunt tuum, quod in ceteris legitur, et necessarium est utique. Ex THOMASIO et GELLARIO.

Dignus audiri. Ita omnes ferme mss. quod elegantius est, quam exaudiri editorum, et 3 mss. rec. Dignus cum infinitivo, more poetarum. — Dignus audiri. De Mort. Pers., cap. 1 et cap. 52: Qui a Deo mereris audiri; ut sapie Cyprianus de Orat. Dominica ed. Ox., pag. 427: Cornelius Centurio quem oraret, meruit audiri; et pag. 428: Ipsi quoque a Deo merentur audiri. Ben.

Quia peccaveris. Sic habent 3 veteri. mss. ac 9 alii, cum 3 editis. Recentiores, peccaveras.

Agere pœnitentiam jubet. Ita scribo cum antiquissimis Bonon., 2 Reg. et 12 aliis, ac 7 editis. In 6 scriptis rec. et 8 vulgatis legitur agere. Jerem. xviii, Ezech. D xviii, Luc. v.

Agere pœnitentiam... est affirmare, se ulterius non peccaturum. Id prolixè explicat Lactantius cap. 24: Is enim quem facti sui pœnitet, errorem suum pristinum intelligit... quem errati piget, castigatque seipsum denuntiat, et corrumpit animum suum ad melius vivendum, non illud ipsum maxime cavet, ne rursus in eodem laqueos inducatur. Et alibi lib. iv, cap. 17: Si cor nudaverimus, id est, si peccata nostra confessi, satis Deo fecerimus, veniam consequemur. Nemini autem, qui aut cupiditate victus, aut libidine impulsus, aut vi coactus ad injustitiam viam lapsus est, ait de salute sua desperandum, si eum pœniteat actorum, et ad meliora conversus, Deo satisfaciatur: ubi rides pœnitentiam a satisfactione aperte distinctam. Et ante Lactantium, dixerat Tertullianus: Ubi emendatio nulla, ibi pœnitentia necessario vana est. Etenim, ut ait Gregorius magnus Pastoralis lib. iii, Admonitione 51: Qui admissa deserunt, nec tamen plangunt, ne jam relaxatas ostiment culpas, quas etsi agendo non multiplicant, nihil

itaque iis qui ad peccatum imprudenter incauteque laborant: veniam non habet, qui sciens peccat. Nec tamen si aliquis fuerit purificatus ab omni labe peccati, temperandum sibi ab opere largitionis existimet, quia non habeat peccata, quæ deleat. Imo verum magis iustitiam debet operari, cum factus est justus, ut quod ante in medelam vulnerum fecerat, postmodum faciat in laudem gloriamque virtutis. Eo accedit, quod nemo esse sine delicto potest, quandiu indumento carnis oneratus est. Cujus infirmitas triplici modo subjacet dominio peccati, factis, dictis, cogitationibus.

Per hos gradus ad summum culmen iustitia procedit. Primus est virtutis gradus malis operibus abstinere; secundus, etiam malis verbis; tertius, etiam cogitatione rerum malarum. Qui primum gradum ascendit, satis justus est; qui secundum, jam perfecte virtutis: siquidem neque factis, neque sermone delinquat: qui tertium, is vero similitudinem Dei assecutus videtur. Est enim pene supra humanum modum, ne in cogitationem quidem admittere, quod sit vel factum malum, vel improbum dictum. Itaque etiam justi homines, qui frænare se possunt ab omni opere injusto, nonnunquam tamen ipsa fragilitate vincuntur, ut vel in ira malum dicant, vel in aspectu

rerum delectabilium tacita cogitatione concupiscant. Quod si mortalis conditio non patitur esse hominem ab omni macula purum, debent ergo largitione perpetua peccata carnis aboleri. Unum est enim sapientis, et justis, et vitalis viri opus, divitias suas in sola iustitia collocare: qua profecto qui eget, licet ille Cræsum, aut Crassum divitiis superet, hic pauper, hic nudus, hic mendicus putandus est. Danda igitur opera, ut indumento iustitiæ pietatisque velemur, quo nos exuat nemo, quod nobis sempiternum præbeat ornatum. Nam si deorum cultores simulacra insensibilia excolunt, et quidquid pretiosi habent, in ea conferunt, quibus nec uti possunt, nec gratias agere, quod acceperint: quanto justius est, et verius, viventia Dei simulacra excolere, ut promerere viventem? Quæ sicut usui habent quidquid acceperint, et gratias agunt: ita Deus, in cujus conspectu bonum feceris, et probabit, et mercedem pietatis exsolvet.

CAPUT XIV.

De affectibus, ac de iis Stoicorum sententia, et de virtute, vitis et misericordia.

Si ergo in homine præclarum et excellens est bonum misericordia, idque divinis testimoniis, et bonorum malorumque consensu optimum judicatur:

VARIORUM NOTÆ.

tamen fletibus mundant. Neque enim scriptor si a scriptione cessaverit, quia alia non addidit, etiam illa quæ scripserat deleuit: nec qui contumelias irrogat, si solummodo tacuerit, satisfecit, cum profecto necesse sit, ut verba præmissæ superbiæ verbis subjunctæ humilitatis impugnet: nec debitor absolutus est, quia alia non multiplicat, nisi et illa quæ ligaverat solvat. Neque enim, ait S. Joan. Chrysostomus, vulnerato sufficit ad salutem tantummodo spicula de corpore evellere, sed etiam remedia adhibere vulneribus.

Peccatum. Sublato. addit ignaranter.

Veniam non habet, qui sciens peccat. Puta, qui post susceptum baptismum, maligna et nocenti improbitate, seu mala mente admittit peccata, veluti calumnice, meditate cordis, illa veniam a Deo difficulter admodum obtinet. Nam, inquit Basilus M., serm. ad adulescentes, Quomodo ex græcis auctoribus utilitas capienda sit: Involuntarie quidem ab officio conventiente delinquenti venia aliqua a Deo contigerit: de industria vero deteriora eligenti nulla excusatio contingere potest, ut non multiplex supplicium subeat. Valde enim difficile est, ut per poenitentiam restituantur, qui post baptismum talia perpetraverunt scelera (quæ nec ignorantie, nec humanæ sunt infirmitatis), tum quia difficile est, ut veram ac sinceram agant poenitentiam, dignos faciant (juxta Evangelium) poenitentiae et satisfactionis fructus, tum quia duram ac difficilem poenitentiae actionem a talibus exigit christianæ severitas disciplina. Et quidem Ambrosius lib. n. de Poenitentia cap. 10, n. 96, ait se facilius invenisse qui innocentiam servaverint, quam qui congrue egerint poenitentiam. Ad eam tamen peccatores ille hortatur duobus libris, et præcipue lib. i, cap. 16, n. 96: Siquis, inquit, occulta crimina habens, propter Christum tamen studiose poenitentiam egerit... volo veniam reus speret: petat eam lacrymis, petat gemitibus, petat populi totius fletibus ut ignoscatur obsecret, etc.

Quæ deleat. Id est, quæ debeat redimere.

In medelam vulnerum. Id est, peccatorum. Cypranus, de Lapsis, c. 13: Censuræ omnis in medelam vulneris eragitur. Eidem in fine de Opere et Eleem. ed. Oxon. fol. 209 operatio (id est, eleemosyna) ipsi

dicitur medela peccati. Bux.

Nemo esset. III Reg. cap. vi, 2; Paral. cap. vi; Eccl. vii; Proverb. xx et xxiv, 1; Joan. cap. i.

Abstinere. in Joan., vers. 10; Ps. xxxiii, 1; Petr. iii, vers. 11.

Cogitatione. Isai. i; Jerem. iv, 1; Cor. xiii.

Qui primum gradum ascendit, satis justus est. Non ille satis justus est, si ab operibus malis abstinens, male tamen aut loquatur, aut cogitet; id quod vel ipse Lactantius et confitetur, et docet infra, cap. 23, et lib. vii, cap. 27, ubi ait Deum iudicaturum esse etiam pravæ cogitationes. Ixæus.

Ne in cogitationem quidem admittere, etc. Mss. 15 rec. et 2 edit., ne in cogitatione; edit. 4, nec cogitatione.

Vitalis viri. Hoc est, hominis vita digni, frangi et ad rem attentis: sic Horatius lib. ii, Satyra 7:

Amicus

Mancipium Domino et frangi, quod sit satis, hoc est, Ut vitale putes.

Ac Seneca libro v, Epistola 39: Magni animi magna contemnere, ac mediocra malle, quam nimia. Illa enim utilia, vitalique sunt. Vide Turnebum in Adversariis lib. xxviii, caput 27.

Insensibilia. Sensu carentia. FRANCIVS.

Nec gratias agere, quod acceperint. Restitui quod ex. vel. edit. Rom. omnibusque mss. præter I Reg. rec. et 16 editos quibus est, qui acceperint; 1 al. Reg., qui acceperunt.

Viventia Dei simulacra. Homines scilicet.

Promerere viventem. Ita mss. antiquissimi Bon., 4 Reg., Cauc., Jun. et 3 excusi. At mss. recentiores et omnes pene edit. serunt, ut promerere invenire viventem. Scripti 2 Reg., 2 Colb., Tornes. 2 Clarom., ut promerere videre viventem. — Ut promerere viventem. Eodem pertinent Cypriani de Opere et Eleemos. ed. Oxon., f. 203. Ut intelligamus hæc opera Deo dari, et eum, quisquis hæc faciat, Dominum promereri. Ibidem f. 209: Promeretur Christum judicem. Bux.

Id probabit. Addita vocula et ex omnibus mss. et olimis impressis

apparet philosophos longe abfuisse ab humano bono qui neque praeceperunt ejusmodi quidquam, neque fecerunt; sed virtutem, quæ in homine propemodum singularis est, pro vitio semper habuerunt. Libet hic interponere unum de philosophia locum, ut illorum plenius coarguamus errores, qui misericordiam, cupiditatem, metum, morbos animi appellant. Conantur illi quidem virtutes a vitiis distinguere, quod est sane facillimum. Quis enim non possit liberalem a prodigo separare (ut illi faciunt) aut parcum a sordido, aut quietum ab inerti, aut cautum a timido? quod hæc, quæ sunt bona, fines suos habeant; quos si excesserint, in vitia labuntur: ita ut constantia, nisi pro veritate suscepta sit, sit impudentia; item fortitudo, si nulla necessitate cogente, aut non pro causa honesta certum periculum subierit, in temeritatem convertitur. Libertas quoque, si alios insectetur, potius quam insectantibus resistat, contumacia est. Severitas etiam, nisi se intra congruentes nocentium poenas coercet, fit sæva crudelitas.

Itaque dicunt, eos, qui mali videantur, non sua sponte peccare, nec mala potius eligere: sed bonorum specie lapsos, incidere in mala, dum bonorum ac malorum discrimen ignorant. Hæc quidem falsa non sunt: sed ad corpus cuncta referuntur. Nam parcum esse, aut constantem, aut cautum, aut quietum, aut fortem, aut severum, virtutes sunt quidem, sed hujus temporariæ vitæ. Nos autem, qui hanc vitam contemnimus, alias nobis virtutes propositas habemus, de quibus philosophi ne suspicari quidem ulla ratione potuerant. Itaque et virtutes quasdam

A pro vitiis, et vitia quædam pro virtutibus habuerunt. Nam Stoici affectus omnes, quorum impulsu animus commovetur, ex homine tollunt; cupiditatem, lætiti-
tiam, metum, mæstitiam, quorum duo priora ex bonis sunt aut futuris, aut præsentibus, posteriora ex malis. Eodem modo hæc quatuor, morbos (ut dixi) vocant, non tam natura insitos, quam prava opinione susceptos. Et ideo eos censent extirpari posse radicibus, si bonorum malorumque opinio falsa tollatur. Si enim nihil censeat sapiens bonum, nihil malum; nec cupiditate ardesceat, nec lætitia gestiet, nec metu terreatur, nec ægritudine contrahatur. Mox videbimus, an efficiant, quod velint, aut quid efficiant: interim propositum arrogans, ac pene furiosum, qui se putent mideri, et eniti posse contra vim B rationemque naturæ.

CAPUT XV.

De affectibus ac de iis Peripateticorum sententia.

Hæc enim naturalia esse, non voluntaria, omnium viventium ratio demonstrat, quæ iisdem omnibus quantitur affectibus. Peripatetici ergo rectius, qui hæc omnia detrabi posse negant, quia nobiscum simul nata sint; et conantur ostendere, quam providenter, et quam necessario Deus, sive natura (sic enim dicunt) his nos armavit affectibus: quos tamen, quia vitiosi plerumque fiunt, si nimii sint, posse ab homine, adhibito modo, salubriter temperari, ut tantum homini, quantum naturæ satis est, relinquatur. Non insipiens disputatio, si (ut dixi) non ad hanc vitam omnia referrentur. Stoici ergo furiosi, qui ea

C VARIORUM NOTÆ.

Ab humano bono. Nihil invitis libris mutandum: ab humano bono est, a bono hominibus proprio, ab humanitate, a misericordia. Bux.

Seu virtutem. Omnes fere editi articulum hanc interponunt, quem cum mss. respiciunt editi Rom. 1470 ac Cellar., et expunxi ut inutilem. Contra Stoicorum de affectibus sententiam disputavit S. Augustinus de Civit. Dei lib. xiv, cap. 8 et 9.

Liberalem a prodigo. Liberalitatis (inquam) rationem Philosophus in iv Moralium suis extremis hoc modo circumscribit: Prodigalitas, liberalitas, sordes, avaritia. Parcimonia igitur, quæ Ciceroni, ubi stoicam tuetur personam, ingens vectigal esse dicitur, parcos, tenaces, aridos, pro vitiosis habet, eo quod dando deficient. Sed Lactantius videtur parci nomine frugalem intelligere. BETULEIUS.

Parcum. Mss. 5 rec. purum; 1 Colbert. a splendido. *Quietum ab inerti.* Quietus est, deficiens, laers, exuperans, succensens. Puto enim prorsus id esse, quod Arist. I. v Moral. c. 4, tradidit. Videtur, inquam, pro mansueto quietum dixisse, pro stolido inertem. BETUL.

Aut cautum a timido. Arist. timiditatem defectum fortitudinis facit, sicut audaciam exuperantiam. Cicerone in iv Tuscul. Stoicorum εὐδαιμονία interpretatur cautionem, eam a metu hoc nomine separans, quod hic contra rationem, illa cum ratione pericula vitat. BETULEIUS.

Fit impudentia. Ita antiquiores mss. et quamplures editi. Et sic ut, quod mox præcessit, ponitur pro quemadmodum, ut apud Ciceronem, quod Cellarius non animadvertit, nec Francinus, qui legere volebant sit impudentia, ut est in mss. 1 Reg., Brun. et Martini a prima manu.

Convertitur. Sic reposui ex multis excusis et omni

bus mss. præter 1 Colb. cui est convertatur; editi. 4, convertetur. Vide seq. contumacia est; fit sæva crudelitas.

Libertas quoque, etc. ἡσέπεια, quam Erasmus in Novo Testamento sæpe fiduciam transfert, ejus exempla clarissima sunt in ipso Domino Christo, in Petro, in Paulo, qui Phariseis et Sacerdotibus sibi infestis fortiter resistunt. Ergo fortitudinis species est, eadem fortassis, quam Cicero identitiam, Greci ἡσέπεια appellant. Plutarchus, in eo libro cui titulum fecit: *De discrimine adulatoris et amici*, docet τὴν ἡσέπειαν amici esse propriam, et quomodo ea, ne acerbior offendat, sit condicienda. BETULEIUS.

Libertas. Huc pertinet egregius locus Valerii Maximi I. vi, c. 2: *Quæ (libertas) inter virtutem vitiumque posita, si salubri modo se temperaverit, laudem; si, quo non debuit, profuderit, reprehensionem meretur.* Bux.

Contumacia. Opponitur libertati. Hæc illustrat locus Macrobi. ii Saturn. c. 5. (Augustus) etiam militis non libertatem tantum, sed et temeritatem... quis non miratus est, non offenso Cæsare abiisse militem contumacem? Suetonius in August. c. 52: *Nec ideo libertas aut contumacia fraudi cuiquam fuit. Ubi Grævio contumacia est contradicendi studium, et libido in censendo.* Bux.

Sæva crudelitas. Juxta illud dictum: Summum jus summa injuria.

Quæ... quantitur. Nempe omnium viventium ratio. Phrasi, quasi affectibus, usus quoque Augustinus I. xiv de Civ. Dei, c. 9 exeunte: uterque dare Cicerone I. iii Tuscul. c. 6: *Ægritudine, quasi tempestate quanti.*

Fiant. Ita restitui ex omnibus mss. et multis editis. In 8 vulgatis legitur, sunt.

non temperant, sed abscindunt, rebusque a natura insitis castrare hominem quodammodo volunt. Quod tale est, quale si velint, aut metum detrudere cervis, aut venenum anguibus, aut iram feris, aut placiditatem pecudibus. Nam quæ singula mutis animalibus data sunt, ea vero universa homini simul. Quod si, ut mediçi affirmant, lætitiæ affectus in splene est, iræ in felle, libidinis in jecore, timoris in corde; facilius est interficere animal ipsum, quam ex corpore aliquid evellere: quod est animantis naturam velle mutare. Sed hominēs prudentes non intelligunt, cum vitia ex homine tollunt, etiam se virtutem tollere, cui soli locum faciunt. Nam si virtus est, in medio iræ impetu seipsum cohibere ac reprimere, quod negare non possunt; caret ergo virtute, quisquis ira caret. Si virtus est, libidinem corporis continere; virtute careat necesse est, qui libidinem quam temperet, non habet. Si virtus est, cupiditatem ab alieni appetitione frænare; nullam certe virtutem potest habere, qui caret eo ad quod cohibendum virtutis usus adhibetur. Ubi ergo vitia non sunt, nec virtuti quidem locus est: sicut nec victoriæ quidem, ubi adversarius nullus est. Ita fit, ut bonum sine malo esse in hac vita non possit. Affectus igitur, quasi ubertas

A est naturalis animerum. Nam sicut in sentes ager, qui est natura fecundus, exuberat: sic animus incultus, vitiiis sua sponte invalescentibus, velut spinis obducitur. Sed cum verus cultor accesserit, statim, cedentibus vitiiis, fruges virtutis oriuntur.

Deus itaque, cum hominem primum fingeret, mirabili providentia ingeneravit ei prius istas animi commotiones, ut posset capere virtutem, sicut terra culturam; posuitque materiam vitiiorum in affectibus, virtutis, in vitiiis. Quæ profecto aut nulla erit, aut in usu esse non poterit, si desint ea, per quæ vis ejus aut apparet, aut constat. Videamus nunc, lidem illi, qui vitia penitus excidunt, quid effecerint. Quatuor illos affectus, quos ex opinione bonorum malorumque nasci putant; quibus evulsis, sanandum esse animum sapientis existimant: quoniam intelligunt et natura insitos esse, et sine his nihil moveri, nihil agi posse; alia quædam in eorum locum vicemque supponunt: ut pro cupiditate, substituunt voluntatem: quasi vero non multo sit præstabilius, bonum cupere, quam velle. Item pro lætitiâ gaudium, pro metu cautionem. At in illo quarto immutandi nominis eos ratio defecit. Itaque ægritudinem penitus, id est, mœstitiâ dolo-remque animi sustulerunt: quod fieri nequaquam

VARIORUM NOTÆ.

Rebusque a natura insitis. Mss. 11 rec. carent præpositione. — *Natura insitis.* Reimm. cum editis, *A natura insitis.* At solet sine præpositione ponere, ut infra, *Natura insitis*; cap. 14: *Morbos vocant non tam natura insitis.* Epitom. cap. 61: *Siquidem natura insiti.* Cicero pro Sulla c. 50: *Hoc natura est insitum.* Bux. *Metum cervis.* Poetæ cervos timidos fingunt. Sic Ovid. lib. v Tristium:

Usque tamen limidæ nactum vestigia cervæ.

Placiditatem pecudibus. Dixit l. iii, cap. 26: *Da mihi virum qui sit iracundus... tam placidum quam ovem reddam: ubi notavi Terentium exprimi.* Item de Opif., c. 14: *placidiora quæque animalia.* Seneca l. ii de Ira c. 8: *Ferarum iste conventus est, nisi quod illæ inter se placidæ sint.* Inno ipsa vox placiditas est auræ ætatis; ea enim usus Varro de Ovis l. ii, R. R. c. 1, n. 4: *Putant oves assumptas et propter utilitatem, et propter placiditatem. Maxime enim... quietæ.* etc. Bux. *Medici affirmant.* Ita restitui ex mss. in 3 rec. et in editis est dicunt; in 1 Reg., afferunt.

In splene. Sunt qui putent, adimi risum simul homini, intemperantiamque joci constare lienis magnitudine. Plin. lib. ii, cap. 57: *Causa est, quod melancholicum ad se trahit humorem, quo sanguis purus ad cerebrum ac cæteras partes permeat.* BETULEIUS.

Iræ in felle. Plin. ibidem: *Sed in felle, inquit, nigro insanitæ causa homini, morsque toto reddito. Hinc et in mores crimen, Bilis nomine.* Adeo magnum est in hac parte virus, cum se fundit in animum. Hinc feli iræ symbolum est. BETULEIUS.

Libidinis in jecore. Thyrsus apud poetas propterea jecore penam luere fingitur, quod eo libidine accensus, Latonam ad stuprum sollicitare ausus fuit, auctore Heraclide Pontico. Alexander Aphrodisens in Problem. ait, sues ob id voluptati tam deditos esse, quod jecore sunt grandiore. Affectuum sedes Ovidius in Tristibus disticho complexus est:

Cor sapit, et pulmo loquitur, fel commovet iras,
Splē ridere facit, cogit amare jecur.

BETULEIUS. Vide Lactantii librum de Opificio Dei c. 14. *Timoris in corde.* Plin. loco jam saepius citato: *Bene,* inquit, existimantur animalium, quibus durum

riget: anancia quibus parvum est: pavida, quibus prægrande. Unde Ulyss. Olyss., teste eodem Heraclide, procis iratus, cor pulsat, seu domicilium quoddam *τῆς προκοπῆς*. Sed si rem rectius considerabimus, cor principale est organum omnium affectuum. De his lege cap. 14 de Opificio Dei. BETUL.

Nam si virtus est, etc. Hæc sequentia caute sunt intelligenda; non absolute enim vera esse hæc, patet in sanctis glorificatis: sed in hac vita.

Cedentibus vitiiis. Mss. Cant. et edit. Rom. 1470, cadentibus vitiiis; 1 Colb., cadentibus spinis.

Posuit... materiam vitiiorum... in vitiiis. Hæc incommodius dicta emolliiri quidem possunt ex Epit. c. 61, ubi de affectibus agit: *Non enim per se mala sunt, quæ Deus homini rationabiliter inserit... male utendo fiunt mala;* at non videtur noster undequaque sanus fuisse in doctrina de origine mali, ut ad Epit. cap. 29, notabitur. Bux.

Aut apparet, aut constat. Mss. Jun. et 5 edit. aut appareat, aut constat; 1 Colbert., 1 Clarom. aut appareant, aut constat, mendose.

Ex opinione bonorum. Δοξολύτα Græci, Cicero opinata vocat. Verum sapiens non opinionibus ducitur. Quare cupit ea quæ oportet: lætatur in rebus honestis, timet vere mala: dolet etiam, et ægro animo fert, quidquid dolendum acciderit. Quare multo rectius Ludovicus Vives, qui in lib. iii de Philosophia præclare de his rebus disserit. BETULEIUS.

Ut pro cupiditate. Ita 1 Bon. antiq. et plures editi.

Quam velle. Expunxi malum: quæ vox abest a ms. Betuleii codice; neque enim sano sensu retineri potest. Lactantio quippe cum Stoicis res est, quibus Solenne erat in verbis ludere; et proinde asserit cupiendi verbum adeo in se nihil vitii continere, ut longe præstet cupere quam velle, si modo circa bonum versetur hic affectus. SPARK. — *Bonum cupere, quam velle.* Major vis inest in verbo cupere, et cupiditas, quam in velle et voluntas. Patet ex lib. vi, cap. 17: *Dicit Stoicus, voluntate opus esse ad hæc consequenda, non cupiditate.* Imo vero parum est velle. Multi enim volunt: sed quum dolor visceribus accesserit, voluntas cedit, cupiditas perseverat. Bux.

Immutandi nominis eos ratio defecit. Ita emendavi ex vetustiss. mss. 2 Bon., Reg. Put., Cauc., Tax.

potest. Quis enim possit non dolere, si patriam aut pestilentia exhauserit, aut hostis everterit, aut tyrannus oppresserit? Potest aliquis non dolere, si sublatam viderit libertatem; si proximos, si amicos, si bonos viros aut exterminatos, aut crudelissime trucidatos? nisi cujus mens ita obstupuerit, ut sit ei sensus omnis ereptus. Quare aut omnia tollere debuerunt, aut implenda fuerat curia hæc et debilis disputatio; id est, etiam pro ægitudine aliquid reponendum, quoniam, superioribus ita ordinatis, hoc consequens erat.

Ut enim præsentibus lætamur bonis: sic malis angimur, ac dolemus. Si ergo lætitiæ, quoniam vitiosam putabant, nomen aliud indiderunt: sic ægitudini, quoniam et ipsam vitiosam putabant, aliud vocabulum tribui congruebat. Unde apparet non illis rem defuisse, sed verbum; cujus indigentia eum totum affectum, qui est vel maximus, contra quam natura pateretur, auferre voluerunt. Nam illas nominum commutationes poteram coarguere pluribus, et ostendere, aut sermonis ornandi, augendæque copię gratia, multa nomina iisdem rebus imposita, aut certe non multum inter se illa distare. Nam et cupiditas a voluntate incipit; et cautio a metu oritur; et lætitia nihil aliud est, quam professum gaudium. Sed putamus, ut ipsi volunt, esse diversa. Nempe igitur cupiditatem esse dicent, perseverantem ac perpetuam voluntatem; lætitiā vero, insolenter se efferens gaudium; metum autem, nimiam et excedentem modum cautionem. Ita fit, ut ea, quæ tollenda esse censent, non tollant, sed temperant; siquidem nomina tantummodo immutant, res ipsæ manent. Eo igitur imprudentes revolvuntur, quo Peripatetici ratione perveniunt; ut vitia, quoniam tolli non possunt, me-

die temperanda sint. Ergo errant, quia non efficiunt, quod volunt, et longo asperoque circuitu in eandem viam redeunt.

CAPUT XVI.

De affectibus, ac de iis Peripateticorum eversa sententia: quis sit verus affectuum, quique eorum malus usus.

At ego ne Peripateticos quidem accessisse ad veritatem puto, qui vitia esse concedunt, sed ea mediocriter temperant. Carendum est enim vitiis etiam mediocribus: quin potius efficiendum fuit primum, ne vitia essent. Nec enim quidquam vitiosum nasci potest: sed vitia fieri, si male utamur affectibus; si bene, virtutes. Deinde monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas. Non est, inquit, lætitia nimia gestiendum; sed modice, ac moderate. Hoc vero tale est, quale si dicerent, non esse currendum concitate, sed gradiendum quiete. At potest et qui graditur, errare; et qui currit, rectam viam tenere. Quid si ostendo esse aliquid, ubi non tantum modicum, sed vel punctum gaudere, vitiosum sit; et aliud contra, in quo vel exultare lætitia minime criminisum? Quid tandem nobis ista mediocritas proderit? Quæro utrumne sapienti lætandum putent, si quid inimico suo mali videat accidere; aut utrumne lætitiā frænare debeat, si victis hostibus, aut oppresso tyranno, libertas et salus civibus parta sit?

Nemo dubitat quin et in illo exiguum lætari, et in hoc parum lætari sit maximum crimen. Eodem de ceteris affectibus dicere licet. Sed, ut dixi, non in his moderandis sapientiæ ratio versatur, sed in causis eorum: quoniam extrinsecus commoventur; nec

VARIORUM NOTÆ.

Pen. et edd. Betul. In 6 aliis deficit. In aliis 9 legitur, nominis eis ratio deficit; in 5 rec. et in excusis, nominis ejus ratio deficit. Sed et infra in præterito, non illis rem defuisse, sed verbum.

Hostis everterit. Mss. 4 et 5 edd. invaserit.

Bonos viros. 1 Bonon. antiq. vicinos.

Imposita, aut certe non multum. Cauc., Jun. et 8 edit. interponunt, aut nihil, male; quia totam hanc orationem perturbat, ut ait Thomasius.

Professum gaudium. Mss. 3 rec. et editi, profusum gaudium. At scripti prope omnes melius professum, id est, apertum et externis signis demonstratum. Ed. ls. perfusum.

Medie temperanda sint. Ita restitui ex omnibus mss. (præter 7) et ex ed. Rom. 1470, et Gymnic. Quæ lectio et infra sequentibus confirmatur, mediocriter temperant. Medie est modice, mediocriter, ut habet 1 Reg. rec. In 7 scriptis rec. et excusis legitur medio temperanda sint: eum vox medie parum usitata videretur, fecerunt medio. Est tamen medie apud Apuleium de Doctrina Plat. lib. II, pag. 22, medie morati; et apud Eutropium lib. VII, cap. 8, in Claudio, medie imperavit. In Gryphiana et Betuleiana, legitur temperanda, sicut et in Tornesiana: sed hæc ultima monet in suo ms. esse medie temperanda. At si medie supprimas, recta lege et concinna erit oratio.

Nec enim quidquam vitiosum nasci potest. Caute hæc legenda sunt. Nam David confitetur se in iniquitatis conceptum. Interim tamen verum est, affectus ex sui natura peccata non esse, nisi malis affectibus adsit consensus. Adeas Sanctum Augustinum. Betul.

Gradiendam quiete. Recte. ms. 1 rec. et 7 edd.

moderate.

Quid si ostendo. Ita scribo in præsentem cum editis 3 vet. Rom. et Betul., Gymnic. omnibusque mss. præter 2 Reg. rec. et 1 Clarom. in quibus legitur ostendero, ut in 15 editis.

Punctum gaudere. Id est, per punctum, seu momentum temporis. Sic supra dixit lib. VIII, cap. 17: Ergo nullum diem, nullum denique temporis punctum fluere nobis sine voluptate patiamur. Item lib. VII, cap. 12.

Frænare debeat. Sic emendavi ex mss. 5 Reg. inter quos sunt duo veterrimi, multisque aliis; faventibus 9 aliis rec. in quibus est refrænare debeat. In 2 Reg. rec. editis refrænare debeant; et in 7 vulgatis frænare debeant; mendose. Vide supra sapienti... videat.

Quin et in illo exiguum lætari, etc. Loquitur juxta opinionem Gentilium Philosophorum, contra quos erat disputatio, ut eos suis ipsis positionibus arguat, quod hisce in libris professus est se esse facturum lib. V, cap. 4, non autem juxta dogmata Christianæ sapientiæ, qua docemur, vel ipsis hostibus bona omnia cupienda: de quo et ipse præclare disserit infra cap. 18. Isæus. — Quin et in illo exiguum lætari. Hæc est mens Lactantii: Nemo dubitat, quin et in illo, si inimico quid mali accidat, exiguum, id est, vel tantillum lætari sit gravissimum peccatum, quia inimico suo vere sapiens bene vult, nec est εὐχαιστῶνος: contra vero in hoc, si libertas et salus civibus parta sit, parum, id est, non satis, frigide lætari, æque magnum crimen sit; talis enim proderet, se malle servitium iniquum et interitum civitatis. Sole clarius est sed supra. Quid si ostendo, ubi non tantum modicum, sed vel punctum gaudere vitiosum sit, etc. Betul.

ipsis potissimum frænos imponi oportuit, quoniam et exigui possunt esse in maximo crimine, et maximi possunt esse sine crimine. Sed assignandi fuerunt certis temporibus, et rebus, et locis; ne vitia sint, quibus uti recte licet. Sicut enim recte ambulare bonum est, errare autem malum: sic moveri affectibus in rectum, bonum est; in pravum, malum. Nam libido, si extra legitimum torum non evagetur, licet sit vehemens, tamen culpa caret. Sin vero appetit alienum, licet sit mediocris, vitium tamen maximum est. Non est itaque morbus irasci, nec cupere, nec libidine commoveri: sed iracundum esse, morbus est, cupidum, libidinosum. Qui enim iracundus est, etiam cui non debet, aut cum non oportet, irascitur. Qui cupidus, etiam quod non opus est, concupiscit. Qui libidinosus, etiam quod legibus vetatur, affectat. Omnis igitur ratio in eo versari debuit, ut quoniam earum rerum impetus inhiberi non potest, nec debet, quia necessario est insitus ad tuenda officia vitæ, dirigeretur potius in viam rectam, ubi etiam cursus offensione ac periculo careat.

CAPUT XVII.

De affectibus ac eorum usu; de patientia et summo bono Christianorum.

Sed evecus sum coarguendi studio longius; cum sit mihi propositum, ea, quæ vitia philosophi putaverunt, ostendere non tantum vitia non esse, verum etiam magnas esse virtutes. Ex aliis docendi gratia sumam, quæ pertinere ad rem maxime puto. Metum, seu timorem in maximo vitio ponunt, summamque

A Imbecillitatem esse animi putant; cui sit contraria fortitudo, quæ si sit in homine, locum timori esse nullum. Credine ergo aliquis, fieri posse, ut idem metus summa sit fortitudo? Minime. Neque enim videtur capere natura, ut aliquid in contrarium recidat. Atqui ego non arguta aliqua conclusione, ut apud Platonem Socrates facit, qui eos, quos contra disputat, cogit ea, quæ negaverant, confiteri; sed simpliciter ostendam summum metum summam esse virtutem. Nemo dubitat, quin timidi et imbecilli sit animi, aut dolorem metuere, aut egestatem, aut exitium, aut carcerem, aut mortem: quæ omnia quisquis non exhorruerit, fortissimus iudicatur. Qui autem Deum metuit, illa universa non metuit. Ad quod probandum argumentis opus non est; spectatæ sunt enim semper, spectanturque adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei, in quibus exercuciandis nova et inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari; cum immanium bestiarum, ultra ipsam mortem, carnificina sævierit. Has tamen execrabiles corporum lacerationes felix atque invicta patientia sine ullo gemitu pertulit. Hæc virtus omnibus populis, atque provinciis, et ipsis tortoribus miraculum maximum præbuit; cum patientia crudelitas vinceretur. Alqui hanc virtutem nihil aliud, quam metus Dei fecit. Itaque (ut dicebam) non evellendus, ut Stoici, neque temperandus timor, ut Peripatetici volunt; sed in veram viam dirigendus est, auferendique sunt metus; sed ita, ut hic solus relinquatur, qui quoniam legitimus ac verus est, solus efficit, ut possint cætera omnia non timeri. C Cupiditas quoque inter vitia numeratur: sed si hæc

VARIORUM NOTÆ.

Frænos imponi. Ita plerique editi cum omnibus mss. præter Jun. in quo, ut in 4 vulgatis, est fræna imponi. Utraque lectio recepta, vide infra *frænos imponere* cap. 23, paulo ante finem; et cap. 18, post med. fræna permittere. Sequor mss. codices.

Possunt. Sic emendavi ex omnibus mss. et multis editis; in nonnullis possunt. Sed possunt, recte. Vide seq. et maximi possunt.

Sin vero appetit alienum. Scilicet torum de quo supra. 1 Reg., 1 Colb., 1 Lips. et ed. Torn. ac Soubbron., aliena. — *Appetit aliena.* Alienum in neutro sumas in nostro loco; non enim debet ad torum referri, quia omnem libidinem legibus vetitam, non tantum adulterium proscribit. Bon.

Sed iracundum esse. Habitus ergo vitiosus est: subitus animi motus, præsertim ex justa causa, vitio caret, juxta illud: *Irascimini, et nolite peccare*, etc. Animadvertitis ergo circumstantias ad causæ defensionem plurimum facere. Racha fratri imprecari, peccatum est: sed videmus Apostolos præceptoris sui exemplo sine crimine non semel in iras exarsisse in vitia. BETUL.

Aut cum non oportet. In 7 scriptis et 12 vulgatis est, aut cui.

Earum rerum impetus. Addidi rerum, ex mss. quod in Thys. et Gall. deest.

Careat. Mss. 3 rec. et 5 edit., caret.

Summum metum. Summum non in se; est enim cum amore et lætitia conjunctus: sed respectu ejus, qui metuitur, qui utique summus est. Timorem enim Dei intelligit, quem verius reverentiam dicas. CELL.

Qui autem Deum metuit, etc. Non ut iudicem severum, qui timor servilis a theologis nominatur. Sed il-

mor de quo hic Lactantius, nihil aliud est, quam amor, quo filii boni parentes prosequi solent: quia hic amor timore aliquo permixtus est, tunc reverentia Latinis, sive etiam veneratio dicitur.

Spectatæ sunt enim semper, spectanturque adhuc. Ita omnes prope mss. In 2 Bonon. et Tax. est semperque spectantur; in Cauc. et 1 Colb. et 9 editis deest semper.

Horret animus recordari. Antiqua elegantia, optimis quibusque solemn. Livius, lib. ii, c. 37. *Horret animus, ne quid inconsulte ac temere fiat.* Plinius, l. vi, epist. 20: *Animus meminisse horret.* Lact., l. vii, c. 18: *Horret animus dicere.* BUNEMAN.

Immanium bestiarum. Hic intelligit crudelissimos homines tyrannos, aliosque quorum ministerio imperatores in vexandis Christianis utebantur; multoties enim in cineres martyrum sævitum est, ut novo hæc crudelitatis commento omnem Christiano resurgendi spem præciderent. Vide caput 2 libri de Mort. persecut. ubi legere est; ossa (martyrum) in pulverem comminuta in flumen aut mare projecta fuisse.

Metus Dei. Id est, reverentia vel metus hominis ne Deo displiceat.

Auferendi sunt metus. Pluralis nostro frequens. Lib. v, cap. 20; lib. vii cap. 16; Seneca epist. 15. *Nulli tam perniciosi, tam irrevocabiles, quam lymphatici metus sunt.* Epist. 24: *Vanos esse inferorum metus.* BON.

Ut hic solus relinquatur. Sic, restitui ex antiq. 2 Bonon., 7 Reg., 4 Colb. aliisque et 3 excusis. 7 Script. rec. et 12 vulgati habent ut is; ed. Rom. 1470. ut his.

Cupiditas. Est desiderium: sic apud Celsum recentit cupiditas cibi; et apud Quintilianum dicitur cupiditas, cupiditas non est vitium nisi cum modo abhæret

quæ terrena sunt, concupiscat, vitium est; virtus autem, si coelestia. Qui enim iustitiam, qui Deum, qui vitam perpetuam, qui lucem sempiternam, eaque omnia, quæ Deus homini pollicetur, consequi cupit, opes istas, et honores, et potentatus, et regna ipsa contemnet.

Dicit fortasse Stoicus, voluntate opus esse ad hanc consequenda, non cupiditate: imo vero parum est velle. Multi enim volunt: sed cum dolor visceribus accesserit, voluntas cedit, cupiditas perseverat; quæ si efficit, ut contemptui sint omnia, quæ a cæteris appetuntur, summa virtus est, siquidem continentiae mater est. Ideoque illud potius efficere debemus, ut affectus, quibus prave uti vitium est, dirigamus in rectam. Nam istæ concitationes animorum juncto curru similes sunt; in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit: quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet. Si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per præcipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur. Sic currus ille vitæ, qui affectibus, velut equis pernicious ducitur, si viam rectam teneat, fungitur officio. Metus igitur, et cupiditas, si projiciantur in terram, vitia fiunt; virtutes autem, si ad divina referantur. Parcimoniam contra virtutis loco habent: quæ si studium est habendi, non potest esse virtus; quia in augendis, vel tuendis terrestribus bonis tota versatur. Nos autem summum bonum non referimus ad corpus; sed omne officium solius animæ conservatione metimur. Quod si (ut supra docui) patrimonio minime parcendum est, ut humanitatem, iustitiamque teneamus; non est virtus frugis esse: quod nomen virtutis specie fallit ac decipit. Est enim frugalitas, abstinentia quidem voluptatum: sed eo vitium, quia ex habendi amore

A descendit; cum sit et voluptatibus abstinendum, et pecunie minime temperandum. Nam parce, id est, medioeriter uti pecunia, quasi quædam pusillitas animi est, aut præmentis, ne sibi desit; aut desperantis, posse se illam reparare; aut contemptum terrestrium non capientis. Sed illi rursus eam, qui rei familiari suæ non parcat, prodigum vocant. Nam ita liberalem distinguunt a prodigo, quod is liberalis sit, qui et bene meritis, et cum oportet, et quantum satis est, largiatur; prodigus vero, qui et non meritis, et cum opus non est, et sine respectu rei familiaris effundat.

Quid ergo? Prodigumne dicemus eum, qui misericordiae causa tribuat egenis victum? Atqui malum refert utrumne scortis propter libidinem largiari, an miseris propter humanitatem: utrum pecuniam tuam perductores, aleatores, lenonesque diripiunt; an illam pietati ac Deo præstes: utrumne illam ventri ac gula ingeras, an in thesauro iustitiæ reponas. Ut ergo vitium est, effundere in malam partem: sic in bonam, virtus. Si virtus est, non parcere opibus, quæ possunt reparari, ut hominis vitam sustentantes, quæ reparari non potest; vitium igitur parcimonia est. Quare nihil aliud dixerim, quam insanos, qui hominem, mite ac sociale animal, orbant suo nomine; qui evulsis affectibus, quibus omnis constat humanitas, ad immobilem stuporem mentis perducere volunt; dum si silent animum perturbationibus liberare, et (ut ipsi dicunt) quietum tranquillumque reddere. Quod fieri non tantum non potest, quia vis et ratio ejus in motu est; sed ne oportet quidem. Quia sicut aqua semper jacens et quieta insatibilis et magis turbida est: sic animus immotus ac torpens inutilis est etiam sibi; nec vitam ipsam tueri poterit, quia nec faciet quidquam, nec cogitabit: cum cogi-

VARIORUM NOTÆ.

Potentatus. Rarius verbum; nec tamen ideo minus Latinum. Caesar Bell. Gallic., lib. 1, cap. 31: *Hi cum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent.* Et Livius, l. vi, c. 58: *Emulo potentatus inimicus.* *Purum est velle.* Eleganter exprimit illa Ovidii l. iii, de Ponto 1, 35:

Velle parum est; cupias, ut re potiaris, oportet.

Adde not. ad Lact. vi, c. 15: *præstabilis bonum cupere, quam velle.* Bux.

Quamlibet concitate ierit. 1 Reg. vet., 1 Colb. et 7 edd. licet quam concitate ierit.

Per confragosa. Supra cap. 7 et 5, viam confragosam. Id est, asperam.

Sic currus ille vitæ. Ita meliores mss. Vide supra curru; et hic, equis pernicious ducitur. Alii, *cursus.* *Animæ conservatione.* Mss. 2 Colb. et edit. Rom. 1740, *conservatione.*

Est enim frugalitas, etc. Sunt qui *σωφροσύνη* græce dictam putant: quam tamen Cicero tum temperantiam, tum moderationem solet appellare, nonnunquam etiam modestiam. Certe frugalitatis apud Lactantium definitio congruit cum ea, qua Græci *σωφροσύνη* definiunt. BETUL.

Præmentis. Sic restitui ex 4 editis et mss. 8 Reg., 5 Colberi, aliisque plurimis. Quod verbum est Plauto usitatum in Prologo Amphitr. v, 29. Scripti 7 rec. cum pluribus editis habent *perimentis*.

Rursus. Mss. 2 Reg. rec. Brun. et ed. Betul., *prorsus.* *Qui et bene meritis.* Sic lego cum mss. 10 Reg., 2 Bonon., 5 Colberi, aliisque pluribus, et cum 7 editis. Scripti Cauc., Pen., Jun., Lips., Pal., 1 Colb. et 8 vulgati interponunt *cibum*: quæ vox addita videtur.

Perductores. Ita restitui ex mss. 10 Reg., 3 Colb., 2 Clarom., Brun. et 11 editis. In 2 Colb. et in quibusdam excusis est *productores*. Vox *perductores* extat apud Ciceronem in in Verrem de Præf. urb. cap. 12: *Lenonum, aleatorum, perductorum nulla mentio fiat.* Ubi Asconius Pedianus: *Lenones sunt scortorum; perductores etiam invitarum personarum, et in quibus supra exercitu legibus vindicantur.* Tertullianus, Apolog. cap. 45: *Lenones, perductores, aquarioli.* Ex WALCH.

Ad immobilem stuporem. Ven. 1471, et Rost. *ad mobilem stuporem, perperam.* Vid. infra. *Stupor immobilis*: est idem, qui de Ira, c. 17, *Stupor insensibilis*, ubi paulo ante dixit: *Deum faciunt immobilem*, id est, insensibilem. Bux.

Animum perturbationibus liberare. Ita mss. omnes. In cunctis fere editis legitur, *a perturbationibus*.

Sicut aqua, etc. Similitudines satis probabiles. Plin. lib. xxxi, cap. 5. Quæritur inter medicos, ejus generis aquæ sint utilissimæ. Stagnantes pigresque merito damnant, utiliores quæ profluant existimantes. Et Varro de Re rustica aquam vivam cæteris præfert. lib. 1, cap. 4 BETUL.

tatio ipsa nihil aliud sit, quam mentis agitatio. Denique qui hanc immobilitatem animi asserunt, privare animum vita volunt: quia vita actiosa est, mors quieta. Quaedam etiam recte pro virtutibus habent: sed earum modum non tenent.

Virtus est constantia: non ut inferentibus injuriam resistamus, his enim cedendum est; quod cur fieri debeat, mox docebo: sed ut iuventibus facere nos contra Dei legem contraque iustitiam, nullis minis, aut suppliciis timeamus, quominus Dei iussionem hominis iussioni praeferamus. Item virtus est, mortem continere: non ut appetamus, eamque ultro nobis inferamus, sicut philosophorum plurimi et maximi saepe fecerunt; quod est sceleratium ac nefarium: sed ut coacti Deum relinquere, ac fidem prodere, mortem suscipere malimus, libertatemque defendamus adversus impotentium stultam recordemque violentiam, et omnes saeculi minas atque terrores fortitudine animi provocemus. Sic ea, quae alii timeant, excelsa et insuperabili mente dolorem mortemque calcamus. Hoc est virtus, haec vera constantia, in hoc tuenda et conservanda solo, ut nullus nos terror, nulla vis a Deo possit avertere. Vera igitur Ciceronis illa sententia est: « Nemo, inquit, justus potest esse, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timeat. » Item Seneca in libris moralis Philosophiae dicens: « Hic est ille homo honestus, non apice, purpurave, non lictorum insignis ministerio, sed nulla re minor, qui cum mortem in vicinia videt, non sic perturbatur, tanquam rem novam viderit; qui, sive toto corpore tormenta patiunda sunt, sive flamma ore rapienda est, sive extendendae per patibulum manus, non quaerit quid patiatur, sed quam bene. » Qui autem Deum colit, haec patitur, nec timeat. Ergo justus est. His rebus

efficitur, ut neque virtutes, neque virtutum exactissimos limites nosse aut tenere possit omnino, quisque est a Religione Dei singularis alienus.

CAPUT XVIII.

De quibusdam Dei mandatis et patientia.

Sed omittamus philosophos, qui aut omnino nihil sciunt, idque ipsum pro summa scientia praeferrunt; aut qui non perspiciunt etiam quae sciunt; aut qui, quoniam se putant scire quae nesciunt, inepte arroganterque desipiunt. Nos ergo (ut ad propositum revertamur) quibus solis a Deo veritas revelata, et coelitus missa sapientia est, faciamus quae jubet illuminator noster Deus: sustineamus invicem, et labores hujus vitae mutuis adjumentis perferamus: nec tamen, si quid boni operis fecerimus, gloriam captemus ex eo. Monet enim Deus, operatorem iustitiae non oportere esse jactantem; ne non tam mandatis coelestibus obsequendi, quam studio placendi, humanitatis officio functus esse videatur; habeatque jam pretium gloriae, quod captavit; nec praeium coelestis illius ac divinae mercedis accipiat. Caetera, quae observare cultor Dei debet, facilia sunt, illis virtutibus comprehensis; ut non mentiatur unquam decipiendi aut nocendi causa. Est enim nefas, eum, qui veritati studeat, in aliqua re esse fallacem; atque ab ipsa, quam sequitur, veritate discedere. In hac iustitiae virtutumque omnium via, nullus mendaciorum locus est. Itaque viator ille verus ac justus non dicet illud Lucilianum:

Homini amico ac familiari non est mentiri meum, sed etiam inimico atque ignoto existimabit non esse mentiri suum; nec aliquando committet, ut lingua, interpretis animi, a sensu et cogitatione discordet. Pecuniam si quam crediderit, non accipiet usuram,

VARIORUM NOTAE

Mentis agitatio. Mens, ut ait Thales, est substantia quae semper, et ex se ipsa movetur; id est Deo motus principium dante.

Immobilitatem animi. Mss. Cant. et 5 edd. vet. immutabilitatem.

Et omnes. ms. Cant. et 9 edit. ut: quae particula mox praecessit.

Haec vera constantia. Mss. 2 Reg. rec. Jun., 2 Colbert. Brum., Haec est vera constantia.

Ciceronis, etc. Ab auctoritate. Eodem modo idem Cicero in in Offic. cap. 8, ait *destruere alteri sui commodi causa magis esse contra naturam, quam mortem, quam dolorem, quam caetera.* Seneca nullus liber hoc titulo extat: perit procul dubio.

Flamma ore rapienda est. Sic ferunt edd. Rom. 1470, et Cellar. continque mss. praeter 1 Reg. in quo, sicut in multis editis, legitur *recipienda est*.

Haec patitur. Pierr., Parrh., Ald., Gent., Gymn.: *Nec patitur.* perperam. Rectius mss. et Rosi., Ven. 1471, 97, Paris., Fasit. Gryph., reliqui, *Haec patitur.* Reimm. *Hoc patitur.* Brx.

Ergo justus est. Ex mss. vetustissimo Regio-Put., 5 al. Reg., 4 Colb. aliisque 5 et edit. 5 addidi est, quod necessarium videtur.

Nihil sciunt. Academicos intelligit.

Pro summa scientia. Rodolent haec solum Lactantii: ita enim de Ira, cap. 1: *Ut id ipsum, pro summa doctrina profiteretur, quod nihil scire didicisset. Pro summa scientia, idem est ac, tanquam summam scien-*

tiam, quod nostro solemne e. g., lib. iii, cap. 3: *Sapientiam pro summa stultitia computat.* Bux.

Praeferrunt. Ita restitui ex mss. antiquissimis 2 Bon., Cauc., 8 Reg., 5 Colb., 5 Lips. et 8 aliis. Scripti 2 Reg. rec. ac editi 12, *prae se ferunt*: quod idem valet.

Perspiciunt. Mss. 2 Reg. rec. prospiciunt. 2 Bonon., 5 Reg., Jun., Tax., 1 Colb., 2 Clarom. et 4 edit., *percipiunt*.

Comprehensis; ut, Non mentiatur. Ita distinx. Ut enim h. l. idem est quod *exempli gratia*, si genuinum est. Bux.

Nullus mendaciorum locus est. Apage itaque officiosum mendacium homine Christiano indignum. Vide Augustinum, lib. de Mendacio, et contra Mendacium; nec non Jonam Aurelianensem episcopum, lib. ii de Institutione laicali, cap. 27.

Accipiet. Banneman. legit *Accipiat*, suamque sic confirmat lectionem: — « Legendum, inquit Heumannus, accipiet, quia praecessit, *dicet, existimabit, committet*. At nihil mirandum: ea, quae cultori Dei dicunt observanda, effort in praesenti conjunctivi; quae cum illustrat, variat in temporibus. Praecepta talia sunt: *Non mentiatur, supra: Non accipiat usuram, inf. Munus non accipiat a paupere, ibid. Male dicenti benedicto respondeat, ibid. Cavet ne... inimicum faciat, ibid. Innocentiam... custodiat, etc.* Bux. — *Pecuniam si quam crediderit, non accipiet usuram.* Sic lego enim mss. 9 Reg. quorum duo sunt veterissimi, 2 Bonon., 5 Colb., Jun. multisque aliis. Eodem

ut et beneficium sit incolumē, quod succurrit necessitati, et absteineat se prorsus alieno. In hoc enim genere officii debet suo esse contentus, quem oporteat alias ne proprio quidem parcere, ut bonum faciat; plus autem accipere, quam dederit, injustum est. Quod qui facit, insidiatur quodammodo, ut ex alterius necessitate prædetur.

At justus nunquam prætermittet quominus aliquid misericorditer faciat; nec inquinabit se hujusmodi questu: sed efficiet, ut sine ullo suo damno, id ipsum, quod commodat, inter bona opera numeretur. Munus non accipiat a paupere; ut si quid ipse præstiterit, eo bonum sit, quo fuerit gratuitum. Maledicenti benedicto respondeat: numquam ipse maledicat; ne verum malum procedat ex ore hominis, qui colit Verbum bonum. Quin etiam caveat diligenter, ne quando inimicum sua culpa faciat; et si quis extiterit tam protervus, qui bono et justo faciat injuriam, elementer ac moderate ferat, et ultionem suam sibi non assumat, sed iudici Deo reservet. Innocentiam semper et ubique custodiat. Quod præceptum non ad hoc tantum valet, ut ipse injuriam non inferat: sed ut illatam sibi non vindicet. Sedet enim maximus et æquissimus iudex, speculator ac testis omnium. Hunc homini præferat; hunc malit de causa sua pronuntiare, cujus sententiam nemo effugere potest, nec defensione cujusquam, nec gratia. Ita sit, ut homo justus contemptui sit omnibus; et

A quia putabitur semetipsum defendere non posse, habebitur pro segni et inerte. Qui autem fuerit ultus inimicum, hic fortis, hic strenuus judicatur: hunc colunt, hunc omnes verentur. Bonus vero ille tametsi prodesse pluribus possit, illum tamen suspiciunt, qui nocere, quam qui prodesse possit. Sed justum pravitas hominum depravare non poterit, quominus Deo studeat obtemperare; malitque contemni, dummodo semper boni fungatur officio, mali nunquam. Cicero in iisdem illis Officialibus: «At vero si quis voluerit, inquit, animi sui complicitam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit quibus possit, noceat nemini, nisi lacessitus injuria.»

O quam simplicem veramque sententiam duorum verborum adjectione corruptit! Quid enim opus fuerat adjungere, nisi lacessitus injuria? ut vitium bono viro quasi caudam turpissimam apponeret; patientiæque, quæ omnium virtutum maxima est, faceret expertem. Nociturum esse dixit bonum virum, si fuerit lacessitus: jam ex hoc ipso boni viri nomen amittat necesse est, si nocebit. Non minus enim mali est, referre injuriam, quam inferre. Nam unde certamina inter homines, unde pugne contentionesque nascuntur, nisi quod improbitati opposita impatientia magnas saepe concitat tempestates? Quod si patientiam, qua virtute nihil verius, nihil homine dignius inveniri potest, improbitati opposueris, extinguetur protinus, tanquam igni aquam superflu-

VARIORUM NOTÆ.

loquendi modo usum fuisse Lactantium aliosque auctores puto me vidisse, saltem in Vulgata Psalm. cxvii, v. 22: *Lapidem quem reprobaverunt edificantes, hic factus est in caput anguli*; et Joan. xiv, 24: *Sermonem quem audistis, non est meus, sed ejus qui misit me Paris*. In 1 Reg. rec. et 3 aliis est *pecunie*; in Ultr. et Brun., *pecunieque*. In Goth. et Lips. *pecuniam si qui crediderit: si qui, est pro si quis* ut in mss. Ciceronis saepe legitur. Scripti 11 habent *accipiat*. Sed mox præcessit *dicet, existimabit, committet*; et sequitur, *prætermittet, inquinabit, efficiet*. Quoad usuram ex hoc loco et lib. i. cap. 45, a Galileo intellectam, consule si lubet librum gallice Parisiis editum an. 1677, cui titulus est: *Défense des sentiments de Lactance sur le sujet de l'Usure*. Vide et Levitici capite xxv, Deuteron. xxiii, Psalm. iv, et Ezechiel. cap. xviii.

Quod succurrit. Sic restitui ex omnibus mss. et quamplurimis editis. Vulgati 5 habent, *succurrit*.

Accipiat. Ita complures mss. et 9 editi. et sequentia illud postulant. Scripti Cauc., Jun., 4 Colb. et 6 impressi ferunt *accipiet*. De muneribus non suscipiendis lege Exod. xxiii, Proverb. xv, Deuteron. xvi, Luc. vi, ad Romanos xv.

Respondeat. Vide Matth. v, Lucæ vi, et ad Roman. xii. Ne verbum malum. Ita cum omnibus mss. edit. vet. Rom. et Cellar. Cæteri vulgati, nec.

Qui colit Verbum bonum. Id est, Jesum Dei Filium, qui est Verbum Patris.

Et ultionem suam sibi non assumat. Pronomen suam, quod abest a mss. 1 Bon. antiq. et 4 editis, addidi ex cæteris.

Judici Deo reservet. Sic lego cum 2 Reg. antiquissimis, quod præstantius est, quam *judicio Dei reservet*, in cæteris tam mss. quam editis, præter 1 Bonon. antiq. et 5 edit. in quibus est *servet*. De non ulciscendo, vide Deuteron. cap. xxxii, et ad Hebræos cap. x, Roman. xii.

C Speculator ac testis omnium. Sequitur Minucium cap. 32: *Quanto magis Deus auctor omnium ac speculator omnium, a quo nullum potest esse secretum*, etc. Plura talia Lact. l. ii, c. 16; l. vi, c. 21: *Scit ille omnia... putemus... desuper spectari ab eo qui et iudex, et testis ipse futurus est*, etc. De Ira c. 8. Bon.

Pro segni et inerte. Ita ferunt mss. Regio-Put., 4 al. Reg., 5 Colbert., 3 Lips. aliique, et sic infra. In 3 Reg., 1 Colb. et 16 excusis est *inerti*.

Tametsi prodesse pluribus possit. Sic reposui ex omnibus prope mss. et editis Cellar. et Walch. expunctis omnibus vet., quæ non extant nisi in margine unius ms. Colb. et in 10 editis. Pluribus vero deest etiam in 4 Reg. quorum unus est antiquissimus, in 1 Colb. et Brun.

Officialibus. Mss. duo rec. et 15 impressi addunt *libris*, quæ vox deest in cæteris; neque necessaria est, siquidem supra ante finem capituli 17, præcessit sententia Ciceronis, petita ex secundo libro de Officialibus.

Nisi lacessitus injuria. Post hæc verba sequitur hæc sententia in mss. Lat. *Ubi male adjecit Tullius, non lacessitus injuria*.

Caudam turpissimam. Forte nonnulli præ castitate noluerunt *caudam* nominare, ut Lact. l. i, cap. 47, et Epit., c. 9; *Semen* in mss. omiserunt. Reliqui et *Fasit.*, Gryph. legunt recte *caudam*. Bon.

Quod si patientiam. Sic emendavi ex omnibus mss. et pluribus editis. In nonnullis est, *sapientiam*. Certa emendatio. Vide præced. et seqq.

Tanquam. Mss. 1 Reg. rec. et 1 Colb. novemque edit. perperam addunt *si*, quod a cæteris abest, et merito. Infra cap. 19 initio, *tanquam nemo possit adversus hostes fortiter dimicare*. — Tanquam igni. Cicero quoque improbitatem cum incendio comparat l. i, in Verrem c. 58: *Communi præsidio talis improbitus tanquam aliquod incendium restringenda est*.

deris. Sin autem provocatrix illa improbitas impatientiam sibi comparem nacta est, tanquam perfusa oleo, tantum excitabit incendium, ut id non flumen aliquod, sed effusio cruoris extinguat. Magna itaque patientiæ ratio est, quam sapiens homo ademit bono viro. Ut enim nihil malorum fiat, hæc sola efficit: quæ si detur omnibus, nullum scelus, nulla fraus in rebus humanis erit. Quid igitur bono viro potest esse tam calamitosum, tamque contrarium, quam iræ fræna permittere; quæ illum non modo boni, sed etiam hominis appellatione dispoliet? Siquidem nocere alteri, ut ipse verissime ait, non est secundum hominis naturam. Nam et pecudes si lacessas, aut calce aut cornu repugnant; et serpentes ac feræ, nisi persequaris ut occidas, negotium non exhibent; et (ut ad hominum exempla redeamus) imperiti quoque et insipientes, si quando accipiunt injuriam, cæco et irrationabili furore ducuntur, et iis, qui sibi nocent, vicem retribuere conantur. In quo igitur sapiens ac bonus vir a malis et insipientibus differt; nisi quod habet invictam patientiam, qua stulti carent; nisi quod regere se ac mitigare iram suam novit, quam illi, quia virtute indigent, refrænare non possunt? Sed videlicet hæc illum res fefellit, quod cum de virtute loqueretur, in quacumque contentione vinceret, putavit esse virtutis; nec videre ullo modo potuit hominem dolori et iræ succumbentem, et iis affectibus indulgentem, quibus debet potius relectari, et ruentem quacumque improbitas provocarit, virtutis officium non tenere. Qui enim referre injuriam nititur, cum ipsum, a quo læsus est, gestit imitari. Ita qui malum imitatur, bonus esse nullo pacto potest.

Duobus igitur verbis duas virtutes maximas bono et sapienti viro, innocentiam patientiamque detraxit. Sed quia ipse caninam illam facundiam (sicut Sal-

Comparem. Improbitas et impatientia hic ut par gladiatorum componuntur. Vid. l. vi, c. 20 et de Opif. c. 19, in notis: Nisi fuerit compar aliquis.

BONEMAN.

Quid igitur. Mss. 5 rec. et 20 edit. *Quid ergo.* 1 Bonon. antiq. Cane., 1 Colb., pro igitur, habent enim, quod mox præcessit. Cæteri maximo numero ut in textu.

Quod cum de virtute. Reposui quod ex cunctis fere mss. In 3 rec. et in editis legitur quia.

Loqueretur. Sic restitui ex mss. 1 Bonon. et 1 Reg. antiquissimis, 2 al. Reg. rec. quorum unus est optimæ notæ, Lips., Pal., 1 Colbert. Marm. a prima manu. Scripti 8 et 40, editi habent quæreretur; 11 mss. rec. et 7 vulgati, quæritur.

Et ruentem quacumque improbitas provocarit. Ita mss. ferme omnes. Brun. provocaverit. Subaudiendum parte, quod ex glossa forsitan. mss. 2 Reg. rec. Cantabrig. et edit. 3 vet. Rom. receperunt, quacumque in parte, referentes, et 1 Colb. in marg. In vulgatis 8 est quacumque in partem. Explica (inquit Walchius) et per etiam; sensus carebit obscuritate.

Caninam... facundiam. Plures ad hoc Appii dictum provocant de quo uberius Wasse ad Sallust. Frag. l. vi, c. 41, p. 88. Omnes prætermiserunt locum Hieronymi Lactantiano proximum in epist. ad Rusticum Mon. f. 47: *Procedunt in publicum, ut caninum exercent facundiam.* Isidorus, l. iii de Summo Bono, c. 60: *Antiqui forenses eloquentiam caninam facun-*

lustius ab Appio dictum refert) exercuit, voluit quodque hominem canino modo vivere, ut remordeat lacessitus. Quæ retributio contumeliæ quam perniciosa sit et quis edere soleat strages, unde opportunius petetur exemplum, quam ex ipsius præceptoris tristissimo casu; qui dum his philosophorum præceptis obtemperare gestit, ipse se perdidit? Quod si lacessitus injuria patientiam tenuisset; si dissimulare, si ferre contumeliam boni viri esse didicisset; nec illas nobiles orationes alieno titulo inscriptas, impatientia, et levitas, et insania profundisset: nunquam capite suo rostra, in quibus ante floruerat, cruentasset; nec rempublicam funditus proscriptio illa delesset. Sapientis ergo ac boni viri non est velle certare, ac se periculo committere: quoniam et vincere non est in nostra potestate, et est anceps omne certamen: sed est sapientis atque optimi viri, non adversarium velle tollere; quod fieri sine scelere ac periculo non potest: sed certamen ipsum, quod fieri et utiliter, et juste potest. Summa igitur virtus habenda patientia est: quam ut caperet homo justus, voluit illum Deus (ut supra dictum est) pro inerte contemni. Nisi enim contumeliis fuerit affectus, quantum habeat fortitudinis in seipso cohibendo, ignorabitur. Si autem lacessitus injuria lædentem persequi cœperit, victus est. Si vero motum illum ratione compresserit, hic plane imperat sibi; hic regere se potest. Quæ sustentatio sui, recte patientia nominatur: quæ una virtus omnibus est opposita vitiis et affectibus. Hæc perturbatum ac fluctuantem animum ad tranquillitatem suam revocat: hæc mitigat, hæc hominem sibi reddit.

Ergo quoniam naturæ repugnare impossibile est et inutile, ut non commoveamur omnino; prius tamen, quam commotio illa prosiliat ad nocendum, quoad fieri potest, maturius sopiatur. Præcepit Deus

VARIORUM NOTÆ.

diam nuncupabant, eo quod caudicidi in certaminibus caussarum omissis quæ agunt, veluti canes alterutrum se latrant, jurgique caussarum ad injurias suas commulant. BEN.

Refert. Apud Nonium in Rabula. Quintilian., l. xii, cap. 9.

Canino modo. Mss. 3 rec. canino more.

Petetur exemplum. Mss. 3 rec. et 5 edd. *Peteretur.* Præceptoris. In 1 Reg. et in editis est doctoris, id est, Ciceronis ipsius morte.

Quod si lacessitus. Mss. Jun. et 5 edd. *Qui.*

Orationes alieno titulo inscriptas. Philippicarum, quas ad imitationem Demosthenis hoc modo inscripsit. Historiam lege apud Plut. in Vita Cicer. et Antonii: apud Appianum lib. iv Bellorum Civilium. Vix potest excusari Cicero, qui illatam sibi ab Antonio potius, quam publicam injuriam tam acriter vindicavit.

Quam ut caperet homo justus. Ita restitui ex mss. antiquissimis 1 Bonon., 2 Reg. aliisque 18 ac 7 vet. editis: id est, quam ut posset continere homo justus. Scripti 10 totidemque vulgati legunt, qua ut non careret homo justus.

Victus est. 1 Clarom. *victus erit;* Jun. *virtus non est;* 1 Bonon. antiquior, *virtus nulla est.* Cæteri ut in textu.

Imperat sibi. 1 Reg. rec. et 12 editi addunt conjunctionem et, quam respuunt cæteri ut superfluum idem in fine, cap. 19, *hic patiens, hic fortis, hic justus est*

non occidere Solem super iram nostram, ne furoris nostri testis abscedat. Denique Marcus Tullius contra suum præceptum, de quo paulo ante dixi, oblivionem injuriarum in magnis laudibus posuit. « Spero, inquit, Cæsar, qui oblivisci nihil soles, nisi injurias. » Quod si hoc ille faciebat, homo non a cælesti tantum, sed a publica quoque civilique justitia remotissimus; quanto magis id nos facere debemus, qui immortalitatis velut candidati sumus?

CAPUT XIX.

De affectibus eorumque usu, atque de tribus furiis.

Stoicis, cum affectus ex homine, tanquam morbos, conantur evellere, Peripatetici se opponunt; eosque non modo retinent, sed etiam defendunt; nihilque in homine esse dicunt, quod non magna ratione ac providentia sit innatum. Recte id quidem, si singularum rerum veros terminos scirent. Itaque hanc ipsam iram, eotem dicunt esse virtutis, tanquam nemo possit adversus hostes fortiter dimicare, nisi fuerit ira concitatus. Quo plane ostendunt, nec quid sit virtus scire se, nec cur homini tribuerit iram Deus. Quæ si nobis ideo data est, ut ea utamur ad occidendos homines, quid inhumanius homine? quid similis feris bellis existimandum est, quam id animal, quod ad communionem et innocentiam Deus fecit? Tres sunt igitur affectus, qui homines in om-

nia facinora præcipientes agant; ira, cupiditas, libido. Propterea poætæ tres Furias esse dixerunt, quæ mentes hominum exagitant: ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates. Sed his omnibus Deus certos limites statuit: quos si transcenderint, majoresque esse ceperint, necesse est naturam suam depravent, et in morbos ac vitia veriantur. Qui autem sint isti limites, non est magni laboris ostendere.

Cupiditas ad ea comparanda nobis data est, quæ sunt ad vitam necessaria; libido, ad sobolem propagandam; ire affectus, ad coercenda peccata eorum, qui sunt in nostra potestate, id est, ut a rectiore disciplina minor ætas ad probitatem justitiamque formetur: quæ nisi metu cohibeatur, licentia pariet audaciam, quæ ad omne flagitium et facinus evadet. Itaque ut ira uti adversus minores et justum est, et necessarium: sic et adversus pares et perniciosum est, et impium. Impium, quod violatur humanitas; perniciosum, quod, illis repugnantibus, aut perdere necesse est, aut perire. Hanc autem quam dixi esse rationem, cur homini sit iræ affectus datus, ex ipsis Dei præceptis intelligi potest, qui jubet uti maledicis et ledentibus non irascamur; manus autem nostras supra minores semper habeamus; hoc est, ut peccantes eos assiduus verberibus corr gamus; ne amore inutili et indulgentia nimia educantur ad malum, et ad vitia nutriantur. Sed rerum imperiti et

VARIORUM NOTÆ.

Immortalitatis velut candidati sumus. Sic emendavi ex 12 mss. et 4 editis. Ita legunt veteres editiones xv sæculi, quod etiam probat Thomasius ex veter. mss. Gallæus in editione sua rescripsit, *immortalitatis velamine candidati*; et sic habent mss. 2 Reg. rec., 1 Colb. a secunda manu, Jun. et Cantabrig. ac nonnulli recentiores editi. In mss. 1 Colb., Nav., Marm. et Victor., *immortalitatis velo candidati*. At optimi et antiqui codices mss. 4 Reg., 1 Bon., Tax., Cane., Pal., Brun., Emmanuel., 1 Colbert. a prima manu, ed. Betul., Is., Spark., Waleh., *immortalitatis velut candidati sumus*. Recte: faventibus mss. 5 Reg., Gat., Tornes., 1 Sorbon., 2 Clarom., Cott., Bodl. qui habent *immortalitate velut candidati sumus*; 1 Bon. antiq. *immortalitate candidati sumus*. Et profecto candidatos immortalitatis dixit Lactantius eodem sensu, quo Cyprianus virgines integritatis et pudoris candidatas, quo Tertullianus proligare consentiente homines candidatos diaboli vocat, sumpta a Romanorum more similitudine, apud quos alba toga induit procedebant, qui magistratus officium ambiebant, et sic induiti ad comitia veniebant, et in colle considerant, ut ab omnibus possent videri. Candidatos igitur immortalitatis appellat Christianos; quemadmodum candidati consularis vel præture dicebantur, si qui consulatum vel præturam petebant. Hoc cum non intelligerent scribere quidam amanuenses, ex illa vocula velut, fecerunt velamine, quod plane ineptum est, juxta Thomasium.

Stoicis. Veteres editiones xv sæculi habent *Stoici*. Recte id quidem. Ita mss. et edd. Francius mallet, Recte ii quidem. Verum in hoc capite improbat Lactantius Peripateticorum doctrinam, qui affectus in homine tanquam necesarios esse contendebant. Lactantius doctrina toto in hoc capite apprime congruit cum catholica veritate.

Cotem dicunt esse virtutis. Hæc lectio est manuscriptorum 1 Regio-Put., 4 Colb., Jun., Utr., Nav., Vict., Marm., 2 Lips. Em., Brun. et codicis quo-

usus est Janus Guilielmi et 4 editorum. Et recte. Haud dubie enim auctor noster expressit illud Ciceronis Academic. Quest. lib. iv. cap. 44: *Iracundiam fortitudinis quasi cotem esse dicebant*, pnta veteris Academiae sectatores. 1 Reg. antiq., 2 Colbert., 1 Sorb., Gat., Cant., ed. 2 vel., Rom., Veneta 1490, Pasit., Thys. legunt *comitem*. Longius abeunt Ald., Parrhas. et 9 al. edit., *fomitem* præferentes.

Quæ si nobis ideo data est. Reprehendit causam finalem, quæ novam gignit questionem, utrum Christiano bella gerere liceat: quam suspensam in medio brevitas causa relinquimus; homo enim animal est paci natum. Videtur autem Lactantius hic ea reprehendere, quæ sunt apud Aristotelem in iii Moralium, cap. 7. BETULEIUS.

Agant. Sic repositi ex antiq. mss. Regio-Put., Cane., Jun. aliisque septem, ac 5 editis vel. In 12 scriptis et 14 vulgatis est *agunt*; in 1 Brun. *faciunt*.

Dixerunt. Orph. in hymn. Eumenid., Virgil. lib. xii

D Æn.

Exagitant. Ita restitutum ex cunctis ferme mss. et editis, ut supra *agant*. Sic etiam editiones sæculi decimi quinti. Mss. 2 Reg. rec., 2 Colb., 1 Clarom. cum 5 excensis *exagitant*; alter Clarom. *agitant*.

Libido, ad sobolem propagandam. De Ira c. 18: *Libidinem producendæ sobolis gratia dedit*. Ept. c. 61: *Libidinis affectus ad procreandos liberos insitus et innatus est*: inde cognoscas copiam. Isæus legit, *libido ad sobolem procreandam*. Non male quidem; nam ita dixit I. vii. c. 3: *Procreare sobolem*: at libri omnes, *ad sobolem propagandam*; ut noster dixit, I. i. c. 8. Bon. Id est. Restitui ex omnibus mss. et 8 editis.

Maledicis. Math. ix. Sic emendavi ex antiquissimis mss. Regio-Put., Cane. et 16 aliis, ac 9 editis, cum antea esset *maledictis*, mendose. In 8 scriptis rec. et 15 impressis. In 1 Bonon. et 3 Reg. pro *maledicis* est *inimicis*; idque dictum est juxta Christi Domini præceptum de inimicis diligendis.

rationis ignari, eos affectus, qui sunt homini ad usus bonos dati, exterminaverunt; et latus, quam ratio postulat, evagantur. Inde injuste atque impie vivitur. Utuntur ira contra pares: hinc dissidia, hinc expulsionones, hinc bella contra justitiam nata sunt. Utuntur cupiditate ad congerendas opes: hinc fraudes, hinc latrocinia, hinc omnia scelerum genera exorta sunt. Utuntur libidine ad capiendas tantum voluptates: hinc stupra, hinc adulteria, hinc corruptelae omnes extiterunt. Quicumque igitur illos affectus intra fines suos redelegerit (quod ignorantes Deum facere non possunt) hic patiens, hic fortis, hic justus est.

CAPUT XX.

De sensibus et eorum voluptatibus brutorum et hominis; atque de oculorum voluptate et spectaculis.

Restat ut contra quinque sensuum voluptates dicam breviter; nam et ipsius libri mensura jam modum flagitat: quæ omnes, quoniam vitiosæ ac mortificæ sunt, virtute superari atque opprimi debent; vel (quod paulo ante dicebam de affectibus) ad rationem suam revocari. Cetera animantes præter unam voluptatem, quæ ad generandum pertinet, nullam sentiunt. Utuntur ergo sensibus ad naturæ suæ necessitatem: vident, et appetant ea, quibus opus est ad vitam tuendam: audiunt invicem, seque dignoscunt, ut possint congregari. Quæ utilia sunt ad victum, aut ex odore inveniunt, aut ex sapore percipiunt; inutilia respuunt, aut recusant. Edendi ac bibendi officium ventris plenitudine metiuntur. Homini vero solertissimi artificis providentia dedit voluptatem infinitam, et in vitium cadentem; quia proposuit ei virtutem, quæ cum voluptate semper,

A tanquam cum domestico hoste pugnaret. Cicero in Catone majore: « Stupra vere, inquit, et adulteria, et omne flagitium nullis excitari aliis illecebris, nisi voluptatis. Cumque homini sive natura, sive quis Deus nihil mente præstabilis dedisset, huic divino muneri ac dono nihil tam inimicam, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante, temperantiæ locum esse; neque in voluptatis regno virtutem posse consistere: » sed e contrario Deus idcirco virtutem dedit, ut expugnaret ac vinceret voluptatem; eamque egredientem fines sibi datos intra præscriptum coerceret, ne hominem suavitatibus delinitum atque captum ditioni suæ subiceret, ac sempiterna morte multaret.

B Voluptas oculorum varia et multiplex est, quæ capitur ex aspectu rerum quæ sunt in usu hominum, vel natura, vel opere delectabiles. Hanc philosophi rectissime sustulerunt. Aini enim multo esse præclarius et homine dignius, cælum potius, quam calata intueri: et hoc pulcherrimum opus intermicantibus astrorum luminibus, tanquam floribus adornatum, quam pieta, et fieta, et gemmis distincta mirari. Sed cum diserte ad contemptum terrestrium nos exhortati sunt, et ad cœli spectaculum excitaverunt, tamen spectacula hæc publica non contemnant. Itaque his et delectantur, et libenter intersunt. Quæ, quoniam maxima sunt irritamenta vitiorum, et ad corrumpendos animos potentissime valent, tollenda sunt nobis, quia non modo ad beatam vitam nihil conferunt, sed etiam nocent plurimum. C Nam qui hominem, quamvis ob merita damnatum, in conspectu suo jugulari pro voluptate computat, conscientiam suam perdit, tam scilicet, quam si

VARIORUM NOTÆ.

Exterminaverunt. Id est, extra terminos miscerunt. Novo quidem sensu *exterminare*, pro *extra terminos suos mittere*. Hinc Nonius, *exterminatus*, inquit, est *extra terminos missus*.

Utuntur ira. Mss. 1 Bon. antiq. interponit *impie*, quod mox præcessit, nec est in sequentibus membris.

Congerendus. Sic editiones decimi quinti sæculi. Vulgares editi habent *congregandas*, alii *cogendas*.

Exorta sunt. Cum editis Teron. Soubiron. et Cellar. sic ferunt mss. omnes præter 1 Reg. rec. in quo, ut in exensis, legitur *orta sunt*.

Corruptelæ. Id est, vitiationes Virginitatis; quo sensu D eadem vox apud Cicero. lib. 1 de Divinatione, cap. 53, et Sæton. in Claudio, capite 16.

Contra quinque sensuum voluptates. Mss. 2 Vatic. habent, *contra quinque sensuum corporis voluptates*; 1 Bon. antiq., *contra iniquos sensus voluptatis*. Magis tamen Thomasio placet *contra iniquos sensus voluptatis vel voluptatum*: « Nam, inquit, scolastice ac pueriliter dicitur, *contra quinque sensuum voluptates*. »

Ceteræ animantes, etc. Hallucinatur Lactantius nonnihil in rei naturalis cognitione. Nam ex Aristotele atque Celio evidenti demonstratione indicatur, quod visus, auditus et olfactus hominibus proprii sint, tactus et gustus eam bellis communes: quanquam interim exemplis evidentissimis ostendere possem, animalium multorum quædam etiam olfactu voluptatibus capere; atque adeo etiam, si necesse sit, ex auditu et visu. Beren.

Recusant. Edendi. Hæc inter voces lepide et bar-

bare interserunt Lips. 2 et Reimm. *recusant.* Et multi homines, quos ipse novi, *edendi ac bibendi officium ventris plenitudine metiuntur.* Ben.

Quia proposuit. Ita omnes mss. et cuncti fere editi; nonnullis est *qui*.

Domestico hoste. Lex carnis, quæ etiam lex mortis et peccati dicitur, *hostis domesticus* est atque intestinus.

Stupra, etc. Hæc addita putat Heumann. atque ex margine in textum Lactantii indicta fuisse.

Omne flagitium. 1 Bonon. antiq., *omnia flagitia*.

Voluptatis regno. Hæc apud Ciceronem non leguntur.

Cicero... consistere. Ita omnes libri. Heumannus putat hæc omnia olim fuisse margini inscripta, nec Lactantii esse, orationem his omnis melius coherere, relictis his impeditionem esse; nec putat Lactantium ita fuisse scripturum, Cicero *stupra*, inquit, *excitari*; sed ita, Cicero: *stupra*, inquit, *excitantur*. Imo non Ciceroni tributurum fuisse hæc verba, sed ejus sunt, Archylæ Tarentino. Ben.

Sed e contrario. Huc usque Cicero.

Suavitatibus. Voluptas esca malorum, juxta Platonem.

Ditioni suæ subiceret. Voluptas non Deus. Illi enim, qui subjecti sunt ditioni voluptatis, eique vice serviunt, sempiterna morte damnantur. CELL.

Philosophi. Archylas, Cato, Cicero.

Cælum potius, quam calata. Prosernomasia. Alludit autem dubio procul ad eam cœli etymologiam, quam Varro et Plinius afferunt, quod nimirum a calando sit dictum. BERGIIUS.

homicidii, quod sit occulte, spectator et particeps fiat. Hos tamen ludos vocant, in quibus humanus sanguis effunditur. Adeo longe ab hominibus recessit humanitas; ut cum animas hominum interficiant, ludere se opinentur, nocentiores his omnibus, quorum sanguinem voluptati habent.

Quæro nunc, an possint pii et iusti homines esse, qui constitutos sub ictu mortis, se misericordiam deprecantes, non tantum patiuntur occidi, sed et flagitant, feruntque ad mortem crudelia et inhumana suffragia, nec vulneribus satiasi, nec crude contenti: quin etiam percussos jacentesque repeti jubent, et cadavera ictibus dissipari, ne quis illos simulata morte deludat. Irascuntur etiam pugnantibus, nisi celeriter e duobus alter occisus est; et tanquam humanum sanguinem sitiunt, oderunt moras. Alios illis compares dari poscunt recentiores, ut quamprimum oculos suos satient. Hac consuetudine imbuti, humanitatem perdidierunt. Itaque non parcunt etiam innocentibus: sed exercent in omnes, quod in malorum trucidatione didicerunt. Hujus igitur publici homicidii socios et particeps esse non convenit eos, qui justitiæ viam tenere nituntur. Non enim cum oc-

cidere Deus vetat, latrocinari nos tantum prohibet; quod ne per leges quidem publicas licet: sed ea quoque ne fiant monet, quæ apud homines pro licitis habentur. Ita neque militare justo licebit, ejus militiæ est ipsa justitiæ; neque vero accusare quemquam crimine capitali: quia nihil distat utrumne ferro, an verbo potius occidas; quoniam occisio ipsa prohibetur. Itaque in hoc Dei præcepto nullam prorsus exceptionem fieri oportet, quin occidere hominem sit semper nefas, quem Deus sanctum animal esse voluit.

Ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet, ut recens natos liceat oblidere, quæ vel maxima est impietas; ad vitam enim Deus inspirat animas, non ad mortem. Verum homines, ne quod sit facinus, quo manus suas non polluant, rudibus adhuc et simplicibus animis abnegant lucem non a se datam. Expectet vero aliquis ut alieno sanguini pareant, qui non parcunt suo: sed hi sine ulla controversia scelerati et injusti. Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere? Nam possunt innocentes existimari, qui viscera sua in prædam canibus obijciunt, et quantum in ipsis est, crudelius necant, quam si strangulas-

VARIORUM NOTÆ.

Adeo longe ab hominibus recessit. Scribo recessit ex Lips. 2, 3, Reimm., Torn., 1587, 1613, Gen. 1630 et Walchio, ubi plures editi recessit. Bux.

Sanguinem voluptati habent. Cyprian. l. ii. ep. 2: Paratur gladiatorius ludus, ut libidinem crudelium luminum sanguis oblectet... homo occiditur in hominis voluptatem. Bux.

Quæro nunc. Mss. 10, Quære.

Sed et flagitant. Restitutum ei ex Mss. ac 2 edd. quod non tantum postulat. Et, pro etiam. 2 Reg. et 16 edit., sed efflagitant.

Nec cruore contenti. Adde quæ Plinius scribit lib. xxviii, cap. 1, quod Gladiatorum sanguinem spectatores bibere soliti erant.

Percussos jacentesque repeti jubent. Aliquando ictus repetebant gladiatores, et manus mittebant in vulnus, ne quis spectatores simulata morte deludat.

Et particeps esse non convenit. Salvian. de Provid. vi conqueritur, in spectaculis olim expletos fuisse ferarum alvos humanis carnibus, cum lætitia circumstantium; hocque esse ait non minus pene hominum aspectibus, quam bestiarum dentibus devorari. Hieronym. contr. Rufin. i: Procul, inquit, sit a moribus Christianis, ut sine gladio, voluntate sint homicidæ. Et ad D. Augustin. scribens, Hæretici, inquit, quos gladio nequeunt voto interficere. Minut. in Octav. diserte proficitur, Christianis fas non esse homicidium videre, aut audire, tantumque ab humano sanguine illos cavere olim solitos, ut nec edulium pecorum in cibis sanguinem novissent. Juretus. — Vide Tertullianum in libro de Spectaculis. Cyprian. Epist. 1 ad plebem, August. lib. iii de Civit. Dei, c. 3 et seqq.

Ita neque militare justo licebit. Anabaptisticum dogma sequitur Lactantius tantum pro tempore illo primitivæ et adolescentis Ecclesiæ, quæ nec gladium habebat, nec decebat illam armis uti, sed duntaxat per passiones et miracula augeri. Cæterum et hominem justum militare posse, et militiam aliquando justam esse, ex SS. Ambrosio, Augustino, Gregorio, cæterisque Patribus prodit Gratianus in Decret. tota causa 25, quæst. 1, 2, 3, et Sixt. Senens l. vi Bibliothec. annot., 156. Isæus. — Hæc de injustis tantum bellis et cadibus sunt intelligenda, quod et capite 19 vocat bella contra justitiam. Vide S. Tho-

mas 2-2 quæst. 40, l. i, et Bellarmin. lib. iii de Laicis, cap. 14.

Negue vero accusare quemquam crimine capitali. Non est hoc simpliciter verum. Possunt enim justæ accusandi causæ subesse, vel cum accusator vocatur in iudicium, vel cum intellexerit scelus in reipublicæ perniciem cessorum. S. Gregor. apud Gratian. in can. Si quis super his; in can. Metropolitanum; et Gelaz. in can. Quia propter secundam, quæst. 7, S. Thom. 2-2 quæst. 68, art. 1. Isæus. — Quod Christiano non licet, ut totus feratur in privatam vindictam. Vide Bellarminum lib. iii de Laicis, cap. 12 et 13.

Sanctum animal esse voluit. Sanctum in propria significatione hic accipit Lactantius, ab injuria hominum manuum atque defensum. Donatus: Sanctum dicitur, quod omni observatione inviolatum est: sic leges sanctæ dicuntur, etc. Isæus.

Ut recens natos. Ex antiquiss. mss. 2 Reg., 1 Bonon. aliisque octo, et vet. editis Rom., Beul., Is. restitui recens, instar adverbii, Mss. 10 rec. et 15 edit. legunt recentes; septem scripti recent. Vide Tertullian. Apologet. cap. 2 et 9.

Oblidere. Est frangendo, vel premendo præfocare. Oblidere est apud Arnobium et in omnibus fere Lactantii mss. et editis codicibus: in Merton. Christ. Ein. est elidere; in 1 Bonon. antiqu. alidere. Veteres sæculi xv Edit. concordant cum textu.

Animis. Pro animabus: sic Cicero Epistolar. lib. xiv, epist. 14.

Abnegant lucem, etc. Loquuntur de immanitate illa, qua mulieremque potiones bibunt ad abortum procurandum. Paulus JC., lib. v Sentent., c. 23: Qui abortionis aut amatorum poculum, etiamsi id dolo non faciant, tamen mali exempli res est, humaniores in metallum, honestiores in insulam amissa parte bonorum relegantur. Quod si ex hoc homo aut mulier perierit, summo supplicio afficiuntur. ELMENHORST.

Falsa pietas. Sed nisi me fallunt omnia, falsa pietas hæc erat, quod putarent esse magis pium et innocentius exponere, quam strangulare. Patet ex l. v, cap. 9: Qui natos ex se pueras aut strangulent, aut, et nimium pii fuerint exponant. Bux.

Viscera sua. Id est, libere suos. Sic sumitur a Statio, Thebaid. vii 731. Vide Barthium ad hunc-

sent? Quis dubitet, quin impius sit, qui alienæ misericordiæ locum tribuit? qui etiam si contingat ei, quod voluit, ut alatur, addixit certe sanguinem suum, vel ad servitutem, vel ad lupanar. Quæ autem possint, vel soleant accidere in utroque sexu per errorem, quis non intelligit? quis ignorat? Quod vel unius Œdipodis declaratur exemplum, duplici scelere confusum. Tam igitur nefarium est exponere, quam necare. At enim parricidæ facultatum angustias conquerantur; nec se pluribus liberis educandis sufficere posse prætendant: quasi vero aut facultates in potestate sint possidentium, aut non quotidie Deus ex divitibus pauperes, et ex pauperibus divites faciat. Quare si quis liberos ob pauperiem non poterit educare, satius est, ut se ab uxoris congressione contineat, quam sceleratis manibus Dei opera corrumpat.

VARIORUM NOTÆ.

locum pag. 730.-- *Viscera sua.* II. I. infantes, liberos tantum. Alii enim etiam parentes et amici ita dicti, nobis cari, pro visceribus, uti ostendit Pitiscus ad Curt. I. iv. c. 14. BEN.

Num possunt... stragulassent? Num cum interrogatione, velut acrius et validius, reposui ex mss. veteribus 2 Reg. 1. Bonon. aliisque 12, nisi quod in 4 Reg. et 2 aliis est, *Num possint*; in 1 Colb., extragulassent.

Alienæ misericordiæ. Rost. *alieni misericordiæ.* At illa solemnitas in hac re verba. Tertull. I. 1. Nation. 16. *Qui infantes alienæ misericordiæ exponitis.* Minuc. Fel. c. 30: *Donā natos frequenter alienæ misericordiæ exponitis.* BEN.

Qui alienæ misericordiæ locum tribuit. Expanxi non ex mss. 2 antiquissimis Reg. aliisque 9 qui negationem respondent; nec illa admitti debet: alioquin perverteretur auctoris nostri sententia. Sequitur enim, *Si contingat ei, quod voluit, ut alatur.* Hæc vero aliena est misericordia. — *Locum tribuit.* Lips. 2, 3, Reimm. et omnes ante Cellarium editiones perperam, *locum non tribuit.* At exponere erat certo respectu alienæ misericordiæ locum tribuere; unde Paulus, I. IV D. de agnosc. et aliendis lib. scite dicit: *Necare videtur non tantum is, qui partum perlocat (Lact. elidit, oblidit) sed et is, qui publicis locis, misericordiæ causa, exponit, quam ipse non habet.* BEN.

Ad servitutem. Si sit masculus.

Ad lupanar. Si sit femella.

Œdipodis. Qui Laium patrem, a quo infans fuerat expositus, cum adolevisset, imprudens interfecit, et matrem Jocastam uxorem duxit. — *Œdipodis.* Historia tragica est, celebrata ab ipso Sophocle, in ea fabula quæ Œdipi sive Tyranni nomine inscripta est; a Seneca in Thebaide et Œdipo; a Statio in II et XII Thebaidos. Scribitur etiam ab Hygino fabul. 67.

BETUL.

Duplici scelere confusum. Imo quadruplici; nam patris interfectio fuit, matris maritus, suus proinde vitricus, et filiorum frater. Oros. lib. 1, c. 12. Vide Platonem lib. VII de Legibus, et Plutarchum de Curiositate.

In potestate. Addidi ex omnibus mss. et cunctis fere editis.

Pauperiem. Editi XV sæculo, *Paupertatem.*

Nec interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus error. Non licet justo interesse homicidii hominis: adeo abhorret Ecclesia a cruce, de qua re vide Minucium Felicem in Octavio jam supra laudatum col. 707, not. Et participes.

Sanguis. præstatur. Id est, eadem sit populo ad eum oblectandum. Lact. I. v. cap. 5, fin.: *Gloriam ex sanguine commutare.* BEN.

Ergo si homicidium facere nullo modo licet, nec interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus error: siquidem populo sanguis ille præstatur. In scenis quoque nescio an sit corruptela vitiosior. Nam et comicæ fabulæ de stupris virginum loquuntur, aut amoribus meretricum; et quo magis sunt eloquentes, qui flagitia illa finxerunt, eo magis sententiarum elegantia persuadent, et facilius inhærent audientium memoriæ versus numerosi et ornat. Item tragicæ historiæ subjiciunt oculis parricidia, et incesta regum malorum, et cothurnata scelera demonstrant. Histronum quoque impudentissimi motus quid aliud, nisi libidines et docent, et instigant? quorum enervata corpora, et in muliebrem incesum habitumque mollita, impudicas feminas inhonestis gestibus mentiuntur. Quid de mimis loquar corruptelarum præferentibus disciplinam? qui docent

Nescio an sit. Nescio an, haud scio an, dubito an, speciem dubitationis, sed plerumque significationem affirmandi habent..... Interdum tamen simpliciter significatione dubitandi dicuntur. Prius hoc obtinere credo. Hinc Epit. cap. 63: *Quid scena? Num sanctor?* Cicero, lib. II de Nat. deor., c. 4: *Vir sapientissimus, atque haud scio, an omnium præstantissimus, peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit,* etc. Val. Max. lib. II, cap. 9: *Hoc crimen nescio an superiore majus.* Lib. IV, c. VI: *Sed nescio an hoc fortius.* BEN.

In scenis nescio an sit corruptela vitiosior. Idem Lactantius infra: *Quid de mimis loquar corruptelarum præferentibus disciplinam, qui docent adulteria dum fingunt. Ludos scenicos et turpes, et quæcumque spectacula Ecclesiasticis viris omnibusque Christianis interdicta semper fuisse, testantur Patres et Concilia.* Laodiceum can. 54: *Non oportet Sacerdotes aut Clericos quibuscunque spectaculis in scenis interesse.* Item Concil. Taron. III, can. 7, Carthaginense III, can. 11, addit, *quandoquidem a spectaculo et omnes laici prohibeantur.* Semper enim Christianis omnibus hoc interdictum est, ut ubi blasphemii sunt, non accedant. Videndi Tertullianus, lib. de Spectaculis, ubi ea christianis omnibus interdicat: vocat ea diaboli negotium Cyprian., epist. 4, Minutius in Octav.: *in scenis non minor furor, turpitudinis proluxior: nunc enim mimus vel exponit adulteria, vel monstrat;* Arnob. p. 172; Augustinus, lib. de Catechizandis rudibus cap. 16, Homil. 21, lib. I. Homiliar., et lib. II de Civit. Dei, cap. 8, 9; et Ludovicus Vives in hunc Augustini locum.

Comicæ fabulæ de stupris virginum loquuntur. Tertullianus, lib. de Spectaculis, comedias et tragedias vocat, libidinum et scelerum auctrices cruentas, lascivas, impias et prodigas.

Aut amoribus meretricum. 2 Reg. et Brun., *amatoribus.*

Cothurnata scelera. Scilicet minorum, quorum calcei sublevato subere altiores erant, ut Regum et Principum personam agentes, grandioris stature apparerent. Itaque Lactantius cothurnata scelera appellat, grandia et elata, quæ a tragœdis exhibebantur. NOCERY.

Et docent. Ita scribo cum omnibus mss. præter 3 Reg. rec. in quibus deest conjunctio et, ut in excusis. *Feminas.* gestibus mentiuntur Colum præf. lib. I: *Avonia miramur gestus effeminatorum, quod a natura sexum viris denegatum mulierum motu mentiuntur, decipiantque oculos spectantium.*

Quid de mimis. De his vide caput 20, lib. I, et Ephrem cap. 6, atque Tertullianum Apologetici cap. 15.

adulteria, dum fingunt, et simulatis erudiant ad vera? Quid juvenes aut virgines faciant, cum hæc et fieri sine pudore, et spectari libenter ab omnibus cernant? Admonentur utique quid facere possint, et inflammantur libidine, quæ aspectu maxime concitatur; ac se quisque pro sexu in illis imaginibus præfiguratur, præbanteque illa, dum rident, et adherentibus vitiis, corruptiores ad cubacula revertuntur; nec pueri modo, quos præmaturis vitiis imbui non oportet: sed etiam senes, quos peccare jam non decet.

Circensium quoque ludorum ratio quid aliud habet, nisi levitatem, vanitatem, insaniam? Tanto namque impetu concitantur animi in furorem, quanto illic

A impetu curritur; ut jam plus spectaculi exhibeant, qui spectandi gratia veniunt, cum exclamare, et efferri, et exilire cœperint. Vitanda ergo spectacula omnia, non solum ne quid vitiorum pectoribus insidat, quæ sedata et pacifica esse debent: sed ne ejus nos voluptatis consuetudo deliniat, et a Deo atque a bonis operibus avertat. Nam ludorum celebrationes, decorum festa sunt; siquidem ob natales eorum, vel templorum novorum dedicationes sunt constituti. Et primitus quidem venationes, quæ vocantur munera, Saturno sunt attributæ; ludi autem scenici Libero: circenses vero Neptuno. Paulatim tamen et cæteris diis idem honos tribui cœpit; singulique ludi nominibus

VARIORUM NOTÆ.

Qui (nimis) docent adulteria, etc. Egregie Val. Max. l. ii, c. 6, n. 7 ext.: *Massilia severitatis custos acerrima est, nullum aditum in scenas nimis dando, quorum argumenta majore ex parte stuprorum continent actus, ne lula spectandi consuetudo etiam imitandi licentiam sumat.* Conf. Tertull. de Spectac. c. 47 et Salvian. lib. vi Gubern. D. pag. 108. Ben. — *Docent adulteria, dum fingunt.* Cyprrianus, de Gratia ad Donatum p. 6: *Adulterium dicitur, dum videtur, et lenocinante ad vitia publica auctoritatis malo, quæ pudica fortasse ad spectaculum matrona processerat, de spectaculo revertitur impudica.* Et Minucius Felix, p. 345: *Illestris amorem dum fingit, insinuat.*

Quæ aspectu, etc. Atque nescio qui fiat, quod ne in nostris quidem dramatibus quidquam saluum atque sacrum satis sit. Multo siquidem majori applausu excipitur, cum senex Saramnam se lavaturam, et jam erura sandalibus indumentum specularitur, quam quando ad supplicium accessura pignoris valedicit: cum Judith Holopherni libidinosos gestibus blandit: quam cum cilicio induta preces ad Dominum fundit, cum Sara suam marito ancillam permittit, quam cum de filii sacrificio sollicitus pater ad Deum orat: cum Putiphari conjux Josephum de stupro sollicitat, quam cum Jacob annonæ penuria premitur. Usque adeo sunt oculi rebus vanis, quam seriis spectandis promptiores. BETUL.

Præfiguratur. Conf. Epit., c. 12, pr. Lexica in auctoritate Lactantii sub-stant. Ante eam usi hoc verbo Tertull. Præser. Her. cap. 26, *Præfiguraverat.* Cyprrianus, l. ii, ep. 3: *Sacramentum præfiguratum...* veritus præfigurare imaginis. Ben.

Præmaturis vitiis. Ita mss. et impressi. Francius legere volebat præmaturis vitiis: non male. Sed tamen mox processit, adherentibus vitiis.

Quos peccare jam non decet. Post hæc verba, mss. 2 Reg. rec., Jun., Cant. et 4 Colb. in marg. ac 9 editi addunt, *in talem vitiorum sententiam dilabuntur: quæ ceteri respuunt.* — *Peccare jam.* Id est, amplius. Vid. Passeritium ad Cic. pro Quint. cap. 1: *Mihi est jam sanctum atque sincerum in civitate.* Conf. Vorst., Lat. Neglecta, pag. 230. Lactantius sæpe, e.g., l. ii, c. 47: *Est tempus...* quo et nos jam non sumus. L. v. cap. 13: *Ut videatur is jam Christianus non esse.* Ben.

Circensium. Tarquinius Priscus Circum Romæ, qui Maximus dicitur, primus instituit, in quo ludos opulentius instructiusque quam ceteri reges fecit: auctor Livius lib. i: *Fuit autem Circus (ἵππων θέατρα Plutarchus vocat) inter Palatium et Aventinam montem: de quo vide Pomp. Laetum de Antiquitatibus Romæ. Varro de Lingua Lat. iv: Ambulastrium, inquit, ab ambitu lustris: locus idem Circus Max. dictus, quod circumspiciendis ædificatus, ibi ludi fiunt, et quod ibi circum metas fertur pompa et equi currunt.* Puerum autem metæ 7. Propertius:

Au prius infecto deposcitur præmia cursu.
Septima quam metam triverit ante rota.

B In ludis circensibus nobilissimi juvenes, ut ex Tranquillo manifestum est, quadrigas, bigas, et equos desultorios agitant. Hæc tamen morem non vetustissimum fuisse, vel ex Livio patet. Nam in quarto loco lib. v Decadis, scribens gesta anni D. LXXXIII: *Mos erat tum, inquit, nondum hac effusione inducta, bestiis omnium gentium circum complendi varia spectaculorum conquirere genera: nec semel quadrigis, semel desultore misso vix unus horæ tempus utrumque curriculum complebat.* Circenses ludi a scriptoribus aliquoties Magni, nonnumquam etiam Romani appellantur; dicti autem circenses, si Servio credimus, vel a circuitu, vel ab ensibus circa quos circumibant.

BETUL.

Insidat. Ita omnes pene mss. et 4 edd. In 2 Reg. est *insidiat*; in 5 Reg., 1 Colbert. et 14 excusis *insideat*. Idem infra sequenti cap. post initium ex quamplurimis mss.

C Et primitus quidem venationes. Non memini me hæc alibi legere, quam apud Alexandrum, qui hæc sua procul dubio ex Lactantio transcripsit: nisi quod Comœdias atque Tragedias Libero patri sacras fuisse, Donatis in Terentii prolegomenis testatur etiam. Sed in Andria commentario, Comœdiam Apollini, Tragediam Baccho constitui solitas testatur. Servius in viii Æneid., *Circenses aut Conso, hoc est Neptuno equestri sacros fuisse.* Consuim autem dictum, quod consultiorem sit deus. Tertullianus quoque sub finem libri de Muliebri habitu testatur, se de sæcularibus Spectaculis volumen edidisse.

BETUL.

Munera. Munerum appellatio non ad gladiatores tantum, sed et ad ferarum confectores, apud Plin. libro LXXXIV, cap. 15, haud dubie pertinet, imo et apud alios piosque. Sueton. in Julio cap. 75, et Calig. capite 27, bestiarum, ad manus populi comparatarum allicui commemini. Vid. Sen. lib. de Benef. cap. 12.

D Circenses vero Neptuno. Paulatim tamen. Sic emendavi ex mss. 6 Reg. quorum duo sunt veterrimi, 5 Colb., 3 Lips., Em., Brun. et editis Cellar., Walch. In edit. Rom. 1470 bis vero; in 1 Colb. *Circenses vota Neptuno, Paulatim tamen*; corrupte vota, pro vero. In 4 Reg. rec. et 12 vulgatis, *Circenses Neptuno.*

Singulique ludi, etc. Arnobius lib. vii contra Gentem: *Vos aris imitibus et tibiurum sonis, vos equorum curriculari et theatralibus ludis persuasum habetis deos detecturi et affici, inasque aliquando conceptas eorum satisfactione molliri.*

Nominibus. Ita restitui ex cunctis mss. et edit. Rom. 1470. Editi fere omnes *flaminibus*. Sed quid sibi vult *Cæteris diis honorem tribuere, et nominibus eorum consecrare ludos?* Ex mss. multo melius *nominibus*, scilicet qui suam habent denominationem a fictorum deorum nominibus, veluti Saturnales a Saturno, Martiales a Marte, Apollinares ab Apolline, Cereales a Cere, Florales a Flora, etc.

eorum consecrati sunt, sicut Sisinius Capito in libris Spectaculorum docet. Si quis igitur spectaculis interest, ad quæ religionis gratia convenitur, discessit a Dei cultu, et ad deos se contulit, quorum natales et festa celebravit.

CAPUT XXI.

De aurium voluptatibus, et sacris Litteris.

Aurium voluptas ex vocum et cantuum suavitate percipitur; quæ scilicet tam vitiosa est, quam oblectatio illa, de qua diximus, oenolorum. Quis enim non luxuriosum ac nequam putet eum, qui scenicas artes domi habeat? Atqui nihil refert, utrumne luxuriam solus domi, an cum populo exerceas in theatro. Sed jam de spectaculis dictum est. Restat unum, quod est nobis expugnandum; ne capiamur iis, quæ ad sensum intimum penetrant. Nam illa omnia, quæ verbis carent, id est aeris et nervorum suaves soni, possunt facile contemni, quia non adhærent, nec scribi possunt. Carmen autem compositum, et oratio cum suavitate decipiens, capit mentes, et quo voluerit impellit. Inde homines litterati cum ad Dei religionem accesserint, si non fuerint ab aliquo perito doctore fundati, minus credunt. Assueti enim dulcibus et politis sive orationibus, sive carminibus, divinarum litterarum simplicem communemque sermocinem pro sordido aspernantur. Id enim quærent, quod sensum

accendat. Persuadet autem quiddam suave est, et animo penitus, dum delectat, insidit. Num igitur Deus et mentis, et vocis, et lingue artifex discrete loqui non potest? Imo vero summa providentia curare fæcio voluit ea quæ divina sunt, ut omnes intelligerent quæ ipse omnibus loquebatur.

Ergo qui veritati studet, qui non vult se ipse decipere, abiciat inimicas ac noxias voluptates, quæ animam sibi vinciant, ut corpus cibi dulces, præferantur vera falsis, æterna brevibus, utilia jucundis. Nihil aspectu gratum sit, nisi quod pie, quod juste fieri videas; nihil auditu suave, nisi quod alit animam, melioremque te reddit. Maximeque hic sensus non est ad vitium detorquendus, qui nobis ideo datus est, ut doctrinam Dei percipere possemus. Itaque si voluptas est, audire cantus et carmina, Dei laudes canere et audire jucundum sit. Hæc est voluptas vera, quæ comes et socia virtutis est. Hæc est non caduca et brevis ut illæ quas appetunt, quæ corpori, ut pecudes, serviunt; sed perpetua, et sine ulla intermissione delectans. Cujus terminos si quis excesserit, nihique aliud ex voluptate petierit, nisi ipsam voluptatem; hic mortem meditatur, quia sicut vita perpetua in virtute est, ita mors in voluptate. Qui enim temporalia maluerit, carebit æternis; qui terrena prætulit, cœlestia non habebit.

VARIORUM NOTÆ.

Sisinius Capito. Heumannus putat legendum esse *Asinius Capito*, cujus doctissimi viri mentionem facit Aulus Gellius lib. v, cap. 20, idemque Festus. Eundem tamen Sisinnium Capitonem vocat S. Hieronymus, Quæst. in Genesim ad cap. x.

Convenitur. Soli mss. antiq. 1 Bon. et 1 Reg. *convenit.* Intimum. Mss. 8 rec. et ed. Rom. 1470, *integrum.*

— *Sensum intimum.* Goth., Ven. 1474, Rost. : *sensum integrum.* Prius aptius, cujus elegantiam et vim ex Cicerone Gronovius ad Minucii Fel. cap. 1, pag. 4, *Intimis sensibus*, illustrat. Sic Lact. lib. 1, cap. 20 : *Quæ sensibus intimis horrere debuerant.* BUN.

Inde homines litterati. Quare in proœmio tertii, Tullianam sibi optavit eloquentiam : non quod veritas, cujus sermo simplex est, lenocinio verborum indigeat, sed propter eos qui omnem orationem nisi dulcem, iam tinnientem fastidiunt. Verum illic de hoc satis est dictum. BETULEIUS.

Cum ad Dei religionem accesserint. Ex antecedentis capitis 20, lin., *ad Dei religionem accedere*, idem est quod *discedere a deorum cultu, et ad Deum (Dei Religionem) se conferre*; aut inversis verbis in Epit. cap. 63, pr. : *Relectis profanis ritibus, ad Dei cultum transire*; aut ex lib. vii, cap. 22 : *Deos relinquere, et ad unius se Dei cultum religionemque convertere*; aut denique idem quod lib. vii, cap. 11 : *Cœlestem religionem Dei (justitiam) sequi.* BUNEMAN.

Si non fuerint ab aliquo perito doctore fundati. De his, qui minus solida fundamenta posuerunt, dixit elegantius lib. v, cap. 1 : *Quorum non est stabilis ac solidis radicibus fundata et fixa sententia. Nutant enim plurimi, ac maxime qui litterarum aliquid attigerunt.*

BUNEMAN.

Accesserint, si non fuerint ab aliquo perito doctore fundati, minus credunt. Si non, etc. Hæc verba delet Heumann. Verum hunc locum ita restitui ex mss. antiquissimis 1 Bonon. et 1 Reg., consentientibus 1 Regio-Put., 1 al. Reg., 2 Colb., 1 Clarom., 2 Lips., ed. Rom. 1468, in quibus est *accesserint, ab aliquo perito doctore*

fundati : deest si non fuerint. Mss. Cauc., Jun., 16 alii et 14 editi, *accesserint, ab aliquo imperito doctore fundati*; 2 Reg. *in aliquo imperito*, Ms. Cant. et edd. Thom., Thys. et Gab., *accesserint, si non fuerint ab aliquo imperito*, etc., omnino male. Quæ omnia cum satis non sint enodata in hac Dom. Joan. Bapt. le Brun annotatione, ea paulo fusius explicanda esse credidimus, ut lectio, quam textus noster representat, melius ac dilucidius confirmetur. Sensus vero hic est, ut dicat Lactantius, homines litteratos et politis litteris habitos, cum ad religionem accedunt, minus solere credere, quod despiciant simplicitatem sermonis sacrarum Litterarum. Id tamen non eveniet, si accedentes ad veram religionem, habeant doctorem religionis exercitatum in rebus sacris, peritum et literis imbutum. Vulgaris lectio habebat prius : *Inde homines litterati, cum ad Dei religionem accesserint, ab aliquo imperito doctore fundati minus credunt.* Quæ quidem eundem fere sensum representat, ac ille qui in textu nostro legitur : sed oratio minus elegans, atque obscurior est. Illæ vero voces *doctore fundati*, quæ sæpe non leguntur in veteris eloqui latini sermonis auctoribus, videntur tamen in jurisconsultis, qui *fundatos in jure* dicunt. Fundo igitur idem est ac doceo. Sic apud Livium legitur *leviter fundata fides*.

Insidit. Ita cuncti fere mss. et ed. Rom. 1470 in 2 rec. est *insistit*; in 1 Colb. et *edit*; in 4 rec. et 11 vulgatis *insidet*.

Et mentis, et vocis. Neque vox sine mente est. Dicitur abusive vox de inanibus quoque ac mutis, strepitus atque sonitus, Latinis. Quamquam Aristoteles mutis etiam vocem tribuit. BERTHELIUS.

Curare fæcio. De simplicitate SS. scripturarum vide Isidor. Pelus. lib. xi, Ep. 3.

Quæ enim sibi vinciant. Mss. 1 Bon. antiq. 1 Lips. et Brun. *subiciunt.* Sic legitur apud Buneman : — *Animam sibi subiciunt.* Conject legendum videtur, id est *vinciant* (nam Rost. fere semper, e. g. lib. i, cap. 2, *vinciant* pro *vinciant* scribit). Hæc igitur per-

CAPUT XXII.

A

CAPUT XXIII.

De saporis et odoris voluptatibus.

Ad voluptates autem saporis et odoris, qui duo sensus ad solum corpus pertinent, nihil est quod a nobis disputetur; nisi forte quis exigit ut dicamus, turpe esse sapienti ac bono, si ventri et gulæ serviat; si unguentis oblitus, ac floribus coronatus incedat: quæ qui facit, utique insipiens, ineptus, et nihili est, et quem ne odor quidem virtutis attigerit. Fortasse quispiam dixerit: Cur ergo illa facta sunt, nisi ut his fruamur? Atenim jam sæpe dictum est, virtutem nullam futuram fuisse, nisi haberet quæ opprimeret. Itaque fecit omnia Deus ad instruendum certamen rerum duarum. Ergo illecebræ istæ voluptatum arma sunt illius, cujus opus unum est, expugnare virtutem, justitiamque ab hominibus excludere. His blandimentis et suavitatibus titillat animas. Scit enim quia mortis est fabricatrix voluptas. Nam sicut Deus hominem ad vitam, non nisi per virtutem ac laborem vocat: ita ille ad mortem per delicias ac voluptates; et sicut ad verum bonum per fallacia mala, sic ad verum malum per fallacia bona pervenitur. Cavenda sunt igitur oblectamenta ista, tanquam laquei et plagæ; ne suavitudinum mollitie capti, sub ditionem mortis cum ipso corpore redigamur, cui nos mancipavimus.

De tactus voluptate et libidine, atque de matrimonio et continentia.

Venio nunc ad eam, quæ percipitur ex tactu, voluptatem: qui sensus est quidam totius corporis. Sed ego non de ornamentis, aut vestibus, sed de sola libidine dicendum mihi puto; quæ maxime coercenda est, quia maxime nocet. Cum excogitasset Deus duorum sexuum rationem, attribuit his, ut se invicem appeterent, et conjunctione gauderent. Itaque ardentissimam cupiditatem cunctorum animantium corporibus admiscuit, ut in hos affectus avidissime ruerent, eaque ratione propagari et multiplicari genera possent. Quæ cupiditas et appetentia in homine vehementior et acrior invenitur; vel quia hominum multitudinem voluit esse majorem, vel quoniam virtutem soli homini dedit, ut esset laus et gloria in coercendis voluptatibus, et abstinencia sui. Scit ergo adversarius ille noster, quanta sit vis hujus cupiditatis, quam quidam necessitatem dicere maluerunt; eamque a recto et bono, ad malum et pravum transfert. Illicita enim desideria immittit, ut aliena contaminent, quibus habere propria sine delicto licet. Objicit quippe oculis irritabiles formas, suggeritque fomenta, et vitiiis pabulum subministrat: tum intimis visceribus stimulos omnes conturbat et commovei, et naturalem illum incitat atque inflamat ardorem, donec irretitum hominem implicatumque decipiat. Ac ne quis esset, qui peccatorum metu abstinere alieno, lupanaria

VARIORUM NOTÆ.

nerent supra, voluptas... vitiosa. Verbum vitiant itaque textui integro aptum, quia et de animo et corpore dicitur. Bon.

Ad voluptates. Ad, pro quod attinet, usurpatur. Nihil hic supplendum. Eleganter Veteres, etsi rarius, disputare ad aliquid, disserere ad aliquid. Iterum Lactantius ex Gellio in Epit. cap. 29: Ad ea Chrysippus cum disserteret. Bon.

Nihil est quod a nobis disputetur. Mss. Cauc., Jun. et edit. 7, nihil est aliud quod, etc.

Ventri et gulæ. Hos fugiendos docet Paulus ad Philippenses iii, 19, quorum deus ventris est.

Si unguentis oblitus, etc. Arnobius lib. v: Quid compiti violaceis et onis? Unguentum olere, et satyris et scenis expiosum est, tanquam molle, et virili decoro adversum. Aristoteles in iii Moral. cap. 10, eos ponit in numero τῶν ἀνέλκτων, qui odoribus et suavis musices concentu supra modum delectantur; intemperantes tamen magis accedere affirmat τὸς τῶν μὲν ὑπερὶ δὲ καὶ χαλεπῶς. Verum Aristoteles reprehensione dignissimus est, quod temperantiam corpori, atque non item animo assignat. Quid quod scriptores ecclesiastici florum odorem, seriorumque usum detrahunt. Nam Tertullianus in eo libro quem de Corona militis inscripsit, floram in coronis usum execratur. Et in Apologet. cap. 46, probat, christianos nihilominus portionem suam ad vite consociationem adferre, etiam si flores naribus non admoveant, si spectacula nulla spectent. Minucius: Quot caput non coronamus, ignoscite; nec mortuos coronamus, cum beatus non egeat, et miser non gaudeat floribus.

Itaque fecit omnia. 1 Bonon. antiq. Idque fecit come.

Ab hominibus. Ita restitui ex editis Torn. ac Soubbron. cunctisque mss. præter 2 Reg. rec. et 1 Colb., in quibus, velut in impressis, est ab hominibus, vel ex omnibus; 1 Brun. et edit. Botul. ab aliis.

Quia. Est pro quod. Et sic alibi passim Lactantius, alique auctores; ut passim videre est.

Ex tactu voluptatem. Tactus (αἴψη) totius corporis organo utitur, cum reliqui sensus singuli singula sua instrumenta habeant. Atque sic pro portione libido omnium maxima est et suaviore quæ ex coitu capitur (nam cætera totus hic sensus vitio caret), totum corpus hiat. De quò vide Aristot. lib. de Generatione animal. primo, cap. 18. Betul.

Cupiditas. De qua vide Plinium lib. x, cap. 65.

Ut esset laus. 1 Colb. a prima manu, et edit. Is. in marg.: Forte, ut esset et laus.

Quam quidam necessitatem. Mihi videtur Hermetem Trismegistum et Apuleium, quem legerat, intellexisse. Apul. in Apolog. p. 527: Nubendi... seu rationem seu necessitatem fato adscribit. Bon.

Objicit, etc. Sic emendavi ex omnibus prope mss. et 12 impressis. Reg. 1 rec. et Goth., Objicit itaque oculis; 1 Bonon. antiq. Objicitque præ oculis. Editi nonnulli, Objicitque oculis, male; mox enim sequitur, suggeritque.

Tum in intimis visceribus. Prepositionem, quam in plurimis Floris absorbuit syllaba sequens, addidi ex Reinm., Torn. 1537, 1615.

Lupanaria quoque constituit. Per suos nimirum satellites. Nunc in historicis de Caligula et Helio Gabalo legimus, quod lupanaria constituerint. Cæterum de lupanariis, lib. i dictum est, cap. 20 Tertul. in Pallio: Aspicit lupas popularium libidinum nudities.

quoque constituit: et pudorem infelicium mulierum publicavit, ut ludibrio haberet tam eos qui faciunt, quam quas pati necesse est.

His obscenitatibus animas, ad sanctitatem genitas, velut in coeni gurgite demersit, pudorem extinxit, pudicitiam profligavit. Idem etiam mores maribus admiscuit; et nefandos coitus contra naturam contraque institutum Dei machinatus est: sic imbuat homines, et armavit ad nefas omne. Quid enim potest esse sanctum iis, qui etatem imbecillam et praesidio indigentem, libidini suae depopulandam sedandamque subtraverint? Non potest haec res pro magnitudine sceleris enarrari. Nihil amplius istos appellare possum, quam impios et parricidas, quibus non sufficit sexus a Deo datus, nisi etiam suum profane ac petulanter illudant. Haec tamen apud illos levia, et quasi honesta sunt. Quid dicam de iis, qui abominandam non libidinem, sed insaniam potius exercent! Piget dicere: sed quid his fore credamus, quos non piget facere? et tamen dicendum est, quia fit. De istis loquor, quorum leterrima libido et execrabilis furor ne capiti quidem parcat. Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? Vincit officium linguae sceleris magnitudo. Cum igitur libido haec edat opera, et haec facinora designet, armandi adversus eam virtute maxima sumus. Quisquis affectus illos frenare non potest, cohibeat eos intra praescriptum legitimi tori, ut et illud, quod avide expetit, consequatur, et tamen in peccatum non incidat. Nam quid sibi homines perdituri volunt? Nempe honesta opera voluptas sequitur: si ipsam per se appetunt, justa et legitima frui licet.

Quod si aliqua necessitas prohibebit, tum vero

VARIORUM NOTAE.

Pudicitiam profligavit. Sic editio Cellarii et Heumannii, et quidem recte, ut sit gradatio, *demersit, extinxit, profligavit.* Alii *flagitavit*, quasi diceret, ardentem ad stupra et flagitia sollicitare, vel de stupro instantius aliquam virginem appellare. Mss. 6 Vatican., 1 Reg. rec., 1 Lips., 1 Clarom. et Aldus inter emendanda errata suae editionis habent *flagitavit*; insolens verbum. Harm. et 1 Reg. a secunda manu *profugavit*; 2 Reg. rec. *fugavit*. At non mihi placeant variantes istae lectiones, nec Betulienae nec Isaei correctiones. *Pudicitiam flagitavit*, in multis mss. Et sic Ulpianus de privat. delict., cap. 2, et lege 2 Digest. de priv. delict., § 5, *ancillam alienam flagitare*. Sed haec satis ad rem facere non videntur. — *Pudicitiam.* Hic perpende illa lib. 1, cap. 20: *Nuda pudicitia, libidinibus effrenatis omnem sexum et omnes corporis partes contaminantibus.* Bux.

Mores meribus admiscuit. 1 Bon. antiq. applicuit. Crimen sodomiticum. Vide Epistol. ad Romanos, c. 1. *Institutum Dei.* Sic restitui ex 14 vet. editis cunctisque mss., exceptis Em. et 1 Clarom., in quibus est *iustitiam Dei*, ut in 5 vulgaris.

Nisi etiam suum profane, etc. Ita mss. 2 Bonon., Tax., Pen. in Cane., Jun. et 3 editis, pro *etiam*, est et. Scripti 7 Reg., inter quos sunt duo veterissimi, et 11 alii rec. habent, *nisi etiam suum sexum profane*; 5 rec. totidemque editi, nisi et suum sexum profane, perperam repetentes vocem *sexum*, quae mox praecessit.

Ne capiti quidem parcat. De hoc peccato propter ejus obscenitatem nihil dicimus. Vide, si potes saltem verendum, quae referi Sotionius de monstro hominis Tiberio: nam in hac re sceleris fuerit eruditura esse

A maxima adhibenda virtus erit, ut cupiditati continenter reluctetur. Nec tantum alienis, quae attingere non licet, verum etiam publicis vulgarisque corporibus abstinendum, Deos praecipit; docetque nos, cum duo inter se corpora fuerint copulata, unum corpus efficere. Ita qui se coeno immiserit, coeno sit oblitus necesse est; et corpus quidem cito abluat potest: mens autem contagione impudici corporis inquinata non potest, nisi et longo tempore, et multis bonis operibus; ab ea quae imbuisset collatione purgari. Oportet ergo sibi quemque proponere, durum sexuum conjunctionem generandi causa datam esse viventibus, eamque legem his affectibus positam, ut successionem parent. Si ergo autem dedit nobis oculos Deus, non ut spectemus, voluptatemque capiamus, sed ut videamus propter eos actus, qui pertinent ad vitae necessitatem, ut genitali corporis partem, quod nomen ipsum docet, nulla alia causa nisi efficienda scholis acceptimus. Huic divinae legi summa devotione parendum est. Sint omnes, qui se discipulos Dei profitentur, ita iurati et instituti, ut iurare sibi possint. Nam qui voluptatibus indulgent, qui libidini obsequuntur, si animam suam corpori mancipant, ad mortemque condemnant: quia se corpori addixerunt, in quod habet mors potestatem. Unusquisque igitur, quantum potest, formet se ad verendum, pudorem colat, castitatem conscientia et mente teneat; nec tantum legibus publicis pareat: sed sit supra omnes leges, qui legem Dei sequitur. Quibus bonis si assueverit, jam pudebit eum ad deteriora descendere: modo placeant recta et honesta, quae melioribus jucundiora sunt quam prava et inhonesta peioribus.

De hoc peccato abunde tractat Hieron. Magius, ut videre est in Thesouro Critic. Graecis tom. II, p. 1353.

Ex GALLEO.

Consequatur. Restitui ex ed. Torn. Soubiron. et omnibus mss. praeter 1 Reg. cui est *aequatur*, 2 Reg. rec. et 3 Colb. ac 16 editi, *aequatur*.

Prohibebit. Ms. 1, Reg. *continebit*; alii 8 rec. et 6 edd. *prohibet*; 1 Colb. *prohiberet*. Ceteri, ut in textu.

Alienis, quae. Post *alienis*, multi mss. cunctique fere editi addunt *toris*, quod stare non potest cum relativo quae. 1 Reg. rec. quos. — Attamen Boneman. habet *alienis toris* et notam sequentem exhibet in hanc vocem: — *Alienis toris, quoniam.* Constantem ita libri, ut dicatur utroque genere *toris, torum, tori, tora*, ut *foris, forum, lectus, lectum.* Bux.

Proponere. Sic emendavi ex edit. Cellar. cunctisque mss. praeter 2 Reg. rec. et 1 Clarom. qui forant *proponere*, ut 18 editi.

Huic. Ms. 1 Bonon. antiq. *Cui*.

Ad mortemque condemnant. Ita restitui ex mss. et omnibus fere editis. 1 Bonon. antiq. solus, et nonnulli typis excusi habent, *mortemque condemnant*.

In quod habet mors potestatem. Reposui quod ex mss. 2 antiquissimis Reg., 1 al. Reg. optima nota, et 2 Brun. in 7 Reg., 3 Colb., 2 Clarom. et 17 editi. legitur in quo.

Pudorem. Scripti 16 et 12 editi. addunt *que*, sed frustra; a sequenti enim membro abest.

Ad deteriora descendere. Sic restitui ex mss. 1 Bonon. antiq., 1 al., 2 Reg. dicens antiquissimum Regio. in quo legitur *descendere*; cumque per nos *deponere* in 16 scriptis et 19 editis non sit optatum.

Nondum omnia castitatis officia executus sum: quam Deus non modo intra privatos parietes, sed etiam præscripto lectuli terminat; ut cum quis habeat uxorem, neque servam, neque liberam habere insuper velit, sed matrimonio fidem servet. Non enim, sicut juris publici ratio est, sola mulier adultera est, quæ habet alium, maritus autem, etiam si plures habeat, a crimine adulterii solutus est. Sed divina lex ita duos in matrimonium, quod est in corpus unum, pari jure conjungit, ut adulter habeatur, quisquis compagem corporis in diversa distraxerit. Nec ob aliam causam Deus, cum cæteras animantes suscepto foetu maribus repugnare voluisset, solam omnium mulierem patientem viri fecit; scilicet ne foeminis repugnantibus, libido cogeret viros aliud appetere, eoque facto, castitatis gloriam non teneant. Sed neque mulier virtutem pudicitiae caperet, si peccare non posset. Nam quis mutum animal pudicum esse dixerit, quod suscepto foetu mari repugnat? Quod ideo facit, quia necesse est in dolorem atque in periculum veniat, si admiserit. Nulla igitur laus est, non facere quod facere non possis. Ideo autem pudicitia in homine laudatur, quia non naturalis est, sed voluntaria. Servanda igitur fides ab utroque alteri est; immo exemplo continentiae docenda uxor, ut se caste gerat. Iniquum est enim, ut id exigas, quod præstare ipse non possis. Quæ iniquitas effecit profecto, ut essent adulteria, foeminis

A agre ferentibus præstare se fidem non exhibentibus mutuum charitatem. Denique nulla est tam perditum pudoris adultera, quæ non hanc causam vitii suis prætendat; injuriam se peccando non facere, sed referre. Quod optime Quintilianus expressit: Homo, inquit, neque alieni matrimonii abstinens, neque sui custos; quæ inter se natura connexa sunt. Nam neque maritus circa corrumpendas aliorum conjuges occupatus potest vacare domesticæ sanctitati; et uxor, cum in tale incidit matrimonium, exemplo ipso concitata, aut imitari se putat, aut vindicari.

B Cavendum igitur, ne occasionem vitii nostra intemperantia demas: sed assuescant invicem mores duorum, et jugum paribus animis ferant. Nos ipsos in altero cogitemus. Nam fere in hoc justitiæ summa consistit, ut non facias alteri, quicquid ipse ab altero pati nolis. Hæc sunt quæ ad continentiam præcipiuntur a Deo. Sed tamen ne quis divina præcepta circumscribere se putet posse, adduntur illa, ut omnis calumnia, et occasio fraudis removeatur, adulterum esse, qui a marito dimissam duxerit, et eum qui præter crimen adulterii uxorem dimiserit, ut alteram ducat; dissociari enim corpus et distrahi Deus noluist. Præterea non tantum adulterium esse vitandum, sed etiam cogitationem; ne quis aspiat alienam, et animo concupiscat: adulteram enim fieri mentem, si vel imaginem voluptatis sibi ipsa depinxerit. Mens est enim profecto quæ peccat; quæ immoderate li-

VARIORUM NOTÆ.

* *Neque servam, neque liberam, etc.* Quare reprehendenda est in jure civili Romanorum lex Julia, quæ inter liberas tantum personas adulterium stuprumve passas locum habet; cæterum injuriam, vel servi corrupti actionem relinquit actori adversus eum, qui cum serva consuetudinem habeat. Lib. inter liberas, ff. ac lib. Jul. de Adult. Non levior error est eorumdem jurisconsultorum, qui adulterium et stuprum eum fecisse dicunt, qui vel cum conjuge sua consuetudinem habuit, vel filiam vitavit; cito, licet fidem uxori fefelleris, adulter non eris, nisi te altera pars reum fecerit: atque ita adulterium ex passis, non ex inferentibus metiuntur. Adulter ipsis est, qui cum alterius uxore consuetudinem habet, etiam si maritus non sit. Stuprum iniussisse dicitur, licet maritus, si rem cum virgine viduave habuerit. Sed sacræ litteræ eum adulterii teneri dicunt, qui fidem conjugalem infellit. BEROLEIUS.

Sola mulier adultera est, etc. Hoc non ita est accipiendum. quasi vel contra conjugis tuæ adulterum, vel quasi filix stupratorem (si modo hæc Modestini differentia admittenda est, quam Ulpianus *καταχρηστικῶς* proferens confundi fatetur) actio data non sit: sed quod mulieri lex Julia non permittat in publico iudicio adulterii accusationem, ut Imp. Severus et Antoninus Cassius rescipserunt, leg. prima, Cod. ad leg. Julianam de Adult. BERUL.

Maritus autem, etc. Ex Felito lex Solonis, quæ partim existit apud Lysiam, partim apud Plutarch. ita habet: *Ne quis pro mæcho apprehendit in ea, quæ vel in lapidari, vel publice prostat. Quæ publice prostant, etiam servorum injuriæ obnoxie sunt; per lapidaria namque atque ancillulas libido permittitur.* Hieronym. in Vita Fabiolæ: vide et August. de Civ. Dei lib. xiv, cap. 47. Hinc apud Quintilian. lib. vii, cap. 4, quæritur an deprehensus cum alterius uxore adulter sit: quia non de appellatione, sed de vi facti ejus ambigi-

tur, an omnino peccaverit.

Divina lex. Matth. xix, Marc. x, 1 Cor. vii, Ephes. v.

Solam omnium mulierem, etc. Plinius ait lib. vii, cap. 11: *Præter mulierem pauca animalia coitum novare gravida.* In paucis iis sunt equa et sus, ut idem Plinius ait extremo cap. 63 lib. x; sed solius equæ meminit Aristot. lib. iv de Gen. Anim., cap. 5.

Libido cogeret viros aliud appetere. Ms. Brun alius; Francius, *aliam*.

Iniquum est enim, etc. Ulpian in lib. Si uxor., § Judex, ff. ad leg. Jul. de adult. c. Judex, inquit, ante oculos habere debet, et inquirere, an maritus pudice vivens molieri quoque bonos mores colendi auctor fuerit. Periniquum enim videtur esse, ut pudicitiam vir ab uxore exigat, quam ipse non exhibeat. Quæ res potest et virum damnare, non rem ob compensationem mutui criminis inter utrosque communicare. BERUL.

Effecit. Mss. 10 rec. et 4 vet. edit. *id effecit*, 5 alii, *id efficit*.

Exemplo ipso concitata. Sic reposui ex mss. 10 Reg., 5 Colb. et 8 aliis. 1 Colb. et 1 Clarom. habent, *exemplo ipsa concitata*; edit. 12, *exemplo ipso incitata*; in 4 aliis excusis deest ipso. — *Exemplo... concitati.* Cic., l. ii de Fin., c. 19, *animi ardore... concitati*, et Lactant., l. i, c. 10, *concitatus dolore injuriæ*; sed placeo, ut hæc, in l. de Mortibus Persec., c. 9, *concitatus domesticis exemplis dixerit*.

Vindicari. Ex edit. Rom. 1470, cunctisque mss. est, præter 1 Colb., in quo, sicut et in 17 vulgatis, legitur *vindicare*.

Adduntur illa. Ita correxi ex mss. 2 antiquissimis Reg. aliisque sex. In 15 totidemque editis est *adduntur*; in 1 Bon. antiq. et 2 aliis *adducuntur*.

Dimissam duxerit. 1 Colb. *divisam*; 1 Bon. antiq. *duxerit ejectam*; Luc. vi.

Adulteram fieri mentem. Ovid., *adultera mens est.* FRANCIVS.

bidinis fructum cogitatione complectitur: in hac cri- A
men est, in hac omne delictum. Nam etsi corpus
nulla sit labe maculatum, non constat tamen pud-
icitiae ratio, si animus incestus est; nec illibata casti-
tas videri potest, ubi conscientiam cupiditas inquinav-
it. Nec vero aliquis existimet, difficile esse frenos
imponere voluptati, eamque vagam et errantem
castitatis pudicitiaeque limitibus includere; cum pro-
positum sit hominibus etiam vincere, ac plurimi bea-
tam atque incorruptam corporis integritatem reti-
nuerint; multique sint qui hoc coelesti genere vitae
felicissime perfruantur. Quod quidem Deus non ita
fieri praecepit, tamquam astringat, quia generari ho-
mines oportet: sed tamquam sinat. Scit enim quan-
tam his affectibus imposuerit necessitatem. Si quis
hoc, inquit, facere poterit, habebit eximiam incom- B
parabilemque mercedem. Quod continentiae genus
quasi fastigium est, omniumque consummatio virtu-
tum. At quam si quis eniti atque eluctari potuerit,
hunc servum dominus, hunc discipulum magister
agnoscat; hic terram triumphabit; hic erit consi-
milis Deo, qui virtutem Dei coepit. Haec quidem dif-
ficultia videntur: sed de eo loquimur, cui calcatis om-
nibus terrenis, iter in caelum paratur. Nam quia
virtus in Dei agnitione consistit, omnia gravia sunt,
dum ignores; ubi cognoveris, facilia. Per ipsas dif-
ficultates, nobis exeundum est, qui ad summum bo-
num tendimus.

VARIORUM NOTÆ.

Libidinis fructum cogitatione complectitur. Augustin. C
contra Manich.: *Justitia tenet sola mala voluntate,*
quamvis quod voluerint, implere nequiverint. Sal-
vian., vi: *Ipsa rei turpis cupiditas pro actione damna-*
tur. Ambros., l. i de Offic.: *Adulterium non solum*
facti convulsionem, sed et aspectus attentione committitur.
PRÆCÆS.

Cum propositum sit hominibus. Scripti 9 rec. et
10 edit. vet., omnibus hominibus.

Etiā vincere. Sic reposui ex 5 vet. impressis, et
omnibus fere mss. præter 1 Lips. cui est *et eam vin-*
cere; 1 Colb. et 8 edit., *eam vincere.*

Hoc coelesti genere vitæ. Id est cælibatu. Francius,
in ora libri sui.

Sed tamquam sinat. In solo mss. Regio antiquiore,
sed tamquam qui libertatem arbitrio largiatur: quod
est glossema.

Terram triumphabit. In quarto casu, sicut alibi
dixi, *vitam vivere, mortem occumbere, militiam mili-*
itare. Per *terram triumphare*, intelligit Lactantius, de
terrenis bonis et voluptatibus triumphare. Vide Epi-
tom., cap. 51 et 66.

Cepit. Jun., 1 Colb. et 5 edit., *ceperit.*
Nam quia virtus. 1 Reg. antiq., *nam si*; Bon., 18
Reg., Tax., Pen., 2 Colb., 2 Clarom., *namque virtus*;
Brun., *nam quoniam virtus.* Cæteri cum omnibus edi-
tis, ut in textu: quod videtur aptius.

Nobis exeundum est. Exire, de opere dicitur studio
et labore ad finem perducto. CASAUB.

Aut de se ipse desperet. 1 Reg. antiq., *ac*; Brun.,
de se ipso. In 8 scriptis rec. et 6 edd. deest *ipse.*

Ad injustitiæ viam lapsus est. 2 Colb. *justitiæ,* vi-
tiosæ; 6 rec. et ed. Betul., *a justitiæ via lapsus est.*

Academico tertio. Cicero ad Atticum monet qua-
tuor se de Academicis Questionibus libros ad duos
contraxisse. Citatur tamen liber quartus a Nonio Mar-
cello, qui alter ex duobus est qui extant, sicut tertius
a Lactantio. Hic tamen cum aliis plerisque interit.

CAPUT XXIV.

De pœnitentia, de venia, ac præceptis Dei.

Nec tamen deficiat aliquis, aut de se ipse despe-
ret, si aut cupiditate victus, aut libidine impulsus,
aut errore deceptus, aut vi coactus, ad injustitiæ
viam lapsus est. Potest enim reduci, ac liberari, si
enim pœniteat actorum, et ad meliora conversus, sa-
tisfaciat Deo. Quod fieri pōsse Cicero non putavit,
cujus hæc in Academico tertio verba sunt: « Quod si
liceret ut iis qui in itinere deerravissent, sic viam
deviam secutos corrigere errorem pœnitendo, faci-
lius esset emendatio temeritatis. » Licet plane. Nam
si liberos nostros, cum delictorum suorum cernimus
pœnitere, correctos esse arbitramur, et abdicatos ab-
jectosque rursus tamen suscipimus, fovemus, am-
plectimur: cur desperemus clementiam Dei patris
pœnitendo posse placari? Ergo idem Dominus æ-
parens indulgentissimus remisurum se pœnitenti-
bus peccata promittit, et oblitteraturum omnes ini-
quitates ejus, qui justitiam denuo coeperit operari.
Sicut enim nihil prodest male viventi ante actæ vitæ
probitas, quia superveniens nequitia justitiæ opera
delevit: ita nihil efficiunt peccata vetera correcto,
quia superveniens justitia labem vitæ prioris abole-
vit. Is enim quem facti sui pœnitet, errorem suum
pristinum intelligit; ideoque Greci melius et signifi-

Quod si liceret ut iis, etc. Hic Ciceronis locus non
extat hodie. ISÆUS.

Viam deviam. Ita emendavi ex pluribus mss. et
editis. Gallice, *la mauvaise voie*: aptior lectio, quam
vitam deviam aliorum 10. Etenim nostra confirmatur
ex aliis Lactantii locis, l. iv Div. Inst., c. 50, *vias*
sibi devias condiderunt, et l. v, c. 1, *ab illo itinere de-*
vio. In iis scilicet Ciceronem imitatus est. — Legitur
apud Binem.: — *Vitam deviam.* Gothan., Rost., Ven.
1471, 1515, Paris., Crat., Gymn., Tornes., sic *viam*
deviam. Via hic non habet locum et hinc melius Lips.,
Reimn., Fasit., Gryph., Betul., Thomas. reliqui, *vitam*
deviam. Sic *vita devia est vita a vera via virtutis aver-*
sa, auctore Grævio ad Cic., Amicit., cap. 25. Plura
ad Lact., lib. iii, cap. 11.

Facilior. Sic restitui ex omnibus mss. et complu-
ribus editis; *felicior* est in 9 excusis.

Liberos nostros. Quæ res eleganter effecta est in
filio prodigo, Lucæ xv.

Suscipimus, fovemus, amplectimur. Mss. 12 rec. et
edit. Gymnic. præponunt *sustentamus*; 2 Reg. quo-
rum unus est antiquissimus, respuunt *fovemus*; in 2
aliis Reg. et Brun. legitur *suscipiamus*, *foveamus*,
amplectamur.

Pœnitendo posse placari. 1 Bonon. antiq., *non*
posse.

Oblitteraturum. Hæc lectio est antiquissimorum
mss. codicum, 2 Bon., 7 Reg., Cauc. 3, Colb., 1 Cla-
rom., Ultr., 2 Lips., 2 Brun. et 16 edit. In mss. 11
rec. et 4 vulgatis est *obliturum*. An respicit Isaïæ lo-
cum, XLIII, 23: *Qui deleo iniquitates tuas propter me,*
et peccatorum tuorum non recordabor.

Peccata vetera correcto. 1 Reg. rec. *correcta*, male.
1 al. Reg. *correpta*, pejus; 1 Reg., Tornes., 1 Cla-
rom. habent *vetera correpto*; 1 Reg. antiquissimus, et
vitia correcto.

Is enim quem facti sui pœnitet. Ita mss. veterissimi

cantius *μετάνοιαν* dicunt, quam nos latine possimus A Resipiscentiam dicere. Resipiscit enim, ac mentem suam quasi ab insania recipit, quem errati piget; castigatque seipsum dementem, et confirmat animum suum ad rectius vivendum: tum illed ipsum maxime cavet, ne rursus in eodem laqueos inducatur. Denique muta quoque animalia, cum fraude capiuntur, si aliquo se modo in fugam extricaverint, sunt postmodum cautiora, vitantque semper ea omnia, in quibus dulos insidiasque senserunt. Sic hominem poenitentia cautum ac diligentem facit ad evitanda peccata, in quæ semel fraude deciderit.

Nemo enim potest esse tam prudens, tam circumspectus, ut non aliquando labatur. Et ideo Deus imbecillitatem nostram sciens, pro sua pietate aperuit homini portum salutis; ut huic necessitati, cui fragilitas nostra subjecta est, medicina poenitentiae subveniret. Ergo quicumque aberraverit, referat pedem, seque quamprimum recipiat ac reformet:

Sed revocare gradum, superasque evadere ad auras, Hoc opus, hic labor est.

VARIORUM NOTÆ.

Regio-Pot., Cauc., Jun., et 7 alii ac 13 vulgati. In antiquissimis 1 Reg., 1 Bon., 12 aliis rec. et 7 editis est, *quem enim, etc.* In 1 Colb., *quem enim peccati sui poenitet.*

Μετάνοια. Dissimulandam non est Tertullianum, lib. adversus Marcionem II, *τὴν μετάνοιαν* Deo imperitineret tribuisse, cum ea stultorum tantum sit, juxta illud Hesiodicum: Damno accepto stultus sapit; unde etiam Epineithi nomen fluxit. Neque etiam *ἡ μετάνοια*; ut ille inquit, simplex sententia prioris conversio est. quæ etiam sine reprehensione vel in homine possit admitti, nedum in Deo: quasi ullus in Deo resipiscendi locus esse possit, cum nemo nisi stultus resipiscat. Quid quod in Genesin non verbum *μετάνοιαν*, sed *τὸ ἐνθυμέσθαι* legitur, quod indignationem, non poenitudinem significat. Sic enim in cap. 6, ubi Dei de humano genere delendo consilium, scriptum sic legitur: καὶ ἐνθυμήθη ὁ Θεός, ὅτι ἐποίησε τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ γῆ, Cogitavit Deus quod fecisset hominem super terram. Et postea, subdit: καὶ διενοήθη, et recogitavit, etc. Nec aliter Augustinus, l. xv de Civit. Dei, c. 24, et de Locut. Sed verbum *Διανοεσθαι* consultationem in se continet, non poenitudinem. Verbum igitur poenitendi nec culpa caret (utar enim ipsius verbis), nec græco sono poenitentia nomen ex animidemotione, sed ex delicti confessione compositum est. Unde Laur. Valla in posteriorem ad Corinth., c. vii, Lactantii nostri interpretationem probat; et Erasmi in suis ad eundem locum, atque item ad cap. in Mathæi, Vallæ adstipulatur. Cæterum de Poenitentia ejusdem Tertulliani egregius extat liber. BETUL.

Quam nos latine possumus, etc. Ex mss. 10 Reg., Cauc., 5 Colb. multisque aliis et 11 edd. addidi latine, quod desideratur in 1 Bonon. antiq. et 8 editis, in quorum tribus est possumus, ut in mss. 6 rec.

Diligentem facit. Ita omnes mss. et 10 editi. In quibusdam excusis est, *faciat*.

Ut non aliquando. Septies enim cadit justus. Prov. xxiv., Joan. i., Jac. iii.

Pro sua pietate. Augustin., de Civit. Dei, l. x, c. 1: Pictus quoque proprie de Dei cultu intelligi solet, quam Græci *εὐσεβείας* vocant: hæc tamen et erga parentes officiose haberi dicitur. More autem vulgi, hoc nomen

A Degustatis enim male jucundis voluptatibus, vix divelli ab his possunt; facilius recta sequerentur, si earum suavitates non attigissent. Sed si eripiant se malæ servituti, condonabitur his omnis error, si errorem suum vita meliore correxerint. Nec lucrari se quisquam putet, si delicti conscius non habebit: scit enim ille omnia, in cujus conspectu vivimus; nec si universos homines celare possumus, Deum possumus, cui nihil absconditum, nihil potest esse secretum. Exhortationes suas Seneca mirabili sententia terminavit. «Magnum, inquit, nescio quid, majusque quam cogitari potest, numen est, cui vivendo operam damus. Huic nos approbemus. Nam nihil prodest inclusam esse conscientiam: patemus Deo.» Quid verius dici potest ab eo qui Deum nosset, quam dictum est ab homine veræ religionis ignaro? Nam et majestatem Dei expressit, majorem esse dicendo, quam ut eam cogitatio mentis humanæ capere posset; et ipsum veritatis attigit fontem, sentiendo vitam hominum supervacuum non esse, ut Epicurei volunt, sed Deo ab his operam vivendo dari, siqui-

etiam in operibus misericordiæ frequentatur: quod ideo arbitror evenisse, quia hæc fieri præcipue mandat Deus; eaque sibi vel pro sacrificiis, vel præ sacrificiis placere testatur: ex qua loquendi consuetudine factum est, ut et Deus ipse dicatur pius. Quem sane Græci, nullo suo sermonis usu, *εὐσεβῆ* vocant, quamvis *εὐσεβείαν*, pro misericordia, illorum etiam vulgus usurpet. Hactenus ille. Cujus ex oratione colligimus obtinuisse usum (qui magister loquendi est) ut Deum elementem, ut misericordem hominem, alio quoque latino vocabulo pium, atque *εὐσεβῆ* græco designemus.

PETR. FABER.

Portum salutis. Idem virtutis portum, supra, c. 18, circa med.

Quicumque aberraverit, etc. Mss. Brun., aberraverint...rejerant pedem, recipiant ac reforment, quod melius coheret sequentibus. vix divelli possunt...sequerentur...attigissent.

Sed revocare. Ex Virg. Æneid. vi. Verba sunt Sibyllæ, quæ Lactantius ad suum detorquet sensum.

Male jucundis. Male, id est, in perniciem.

FRANCIUS.

Exhortationes suas Seneca, etc. Ita omnes fere mss., edd. Rom. 1470, et Cellar. Scripti 2 Bonon., Tax., Pen., edit. Is.: Quæ exhortationes suas. Ms. Jun. et 10 excusi, quod in exhortationibus suis; 4 Vulgati, quod exhortationibus suis. Sensus tamen textus nostri is est, ut velit dicere, ea sententia, quam antea reulit, Senecam exhortationes suas terminasse: quod adductis etiam Senecæ verbis ostendit.

Nihil prodest inclusam esse conscientiam. Patemus Deo. Sic emendavi ex omnibus mss. et excusis, præter 1 Bonon. antiq. et 4 editos, in quibus legitur, nihil prodest inclusa conscientia. Augustinus, ep. lxxxiii: Quid prodest ab homine aliquid esse secretum? nihil Deo clausum est: interest animis nostris, et cogitationibus mediis intervenit.

Veræ religionis ignaro. Hieronymus tamen eum in Catalogo scriptorum ecclesiasticorum recenset, argumento sumpto ab epistolis ab ipso atque Paulo mutuo scriptis, ut falso crediderunt nonnulli. Augustini, l. x Civit., c. 6, ipsum inter christianos non numerat, quia hoc coluit, quod reprehendero fecit ausus. BETUL.

dem juste ac pie vixerint. Potuit esse verus Dei A cultor, si quis illi monstrasset; ac contempsisset profecto Zenonem, et magistrum suum Sotionem, si verè sapientiæ ducem nactus esset. « Huic nos, inquit, approbamus. » Coelestis prorsus oratio, nisi antecederet ignorantiae confessio; nihil prodest inclusam esse conscientiam: patemus Deo. » Nullus ergo mendacio, nullus dissimulationi locus est; quia parietibus oculi hominum submoventur: Dei autem divinitas nec visceribus submoveri potest, quominus totum hominem perspiciat, et norit. Idem in ejusdem operis primo: « Quid agis, inquit? quid machinaris? quid abscondis? Custos te tuus sequitur; alium tibi peregrinatio subduxit, alium mors, alium valetudo: hæret hic, quo carere numquam potes. Quid locum abditum legis, et arbitros removes? Putas tibi contigisse, ut oculos omnium effugas? demens! Quid tibi prodest non habere consciam habenti conscientiam? »

Non minus mirabiliter de conscientia et Deo Tullius. « Meminerit, inquit, Deum se habere testem; id est; ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit Deus ipse divinius. » Item eum de justo ac bono viro loqueretur: « Itaque talis vir, inquit, non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. » Purgemus igitur conscientiam, quæ oculis Dei pervia est; et, ut ait idem, « semper ita vivamus, ut rationem reddendam nobis arbitremur; » putemusque nos mo-

mentis omnibus non in aliquo ut ille dixit, orbis terre theatro ab hominibus, sed desuper spectari ab eo, qui et iudex, et testis idem futurus est: cui rationem vitæ reposcenti, actus suos indicari non licebit. Ergo satius est aut effugere conscientiam, aut nos ipsos ultro aperire animum, et perniciem rescisis vulneribus effundere: quibus nemo alius nederi potest, nisi solus ille, qui gressum claudis, visum cæcis reddidit, maculata membra purgavit, mortuos excitavit. Ille ardorem cupiditatis extinguet, extirpabit libidines, invidiam detrahet, iram mitigabit. Ille reddet veram et perpetuam sanitatem. Appetenda est hæc omnibus medicina, quoniam majori periculo vexatur anima, quam corpus; et quamprimum latentibus morbis adhibenda curatio est. Neque enim si utatur aliquis oculorum acie clara, membris omnibus integris, firmissima totius corporis valetudine; tamen eum dixerim sanum, si effletur ira, superbia tumidus inflatur, libidini serviat, cupiditatibus inardescat: sed eum potius, qui ad alienam felicitatem non attollat oculos, opes non admiretur, alienam mulierem sancte videat, nihil omnino appetat, non concupiscat alienum, non invideat ulli, non fastidiat quemquam; sit humilis, misericors, beneficus, mitis, humanus; pax in animo ejus perpetua versetur.

Ille homo sanus, ille justus, ille perfectus est. Quisquis igitur his omnibus præceptis coelestibus obtemperaverit, hic cultor est verus Dei, cujus sacrifi-

VARIORUM NOTÆ.

Verus Dei cultor. Ita mss. et edd. Francius male- C bat, veri.

Si quis illi monstrasset. Verum Deum.
Zenonem. Is erat Stoicæ factionis princeps.

Et magistrum suum Sotionem. Hieronymus Chronico Eusebiano extremo Augusti imperio: Sotio philosophus, Alexandrinus, præceptor Senecæ, clarus habetur. Et ipse Seneca ep. xlix: Modo apud Sotionem philosophum puer sedi, modo causas agere cæpi. BONEM. — Sotionem. Philosophum Hispanum, qui Senecæ magister fuit.

Ignorantiæ confessio. Em. ignorantis confessio.

Nihil prodest inclusam esse conscientiam. Ita restitui ex omnibus ferme mss. et edit. Is. In mss. Cant., 2 Reg. rec., Em., Cant., et 15 impressis est inclusam habere conscientiam.

Dei autem divinitas nec visceribus submoveri potest. Est enim scrutans corda et renes Deus, psal. vii, 40. Minucius in Octavio, tenebris interest, interest cogitationibus nostris.

Numquam potes. Mss. 10 Reg., 2 Colb., ed. Betul., potest, male.

Putas, tibi contigisse, ut oculos omnium hominum effugas demens. Seneca, l. 1; Clem., c. 26: Sed putas esse crudelitatem L. in Benef., c. 30: Puta me vitam pro vita reddidisse. Ep. lxiv: Puta, relictis nobis medicamenta. Bux.

Non habere conscium habenti conscientiam. Habere conscium adest a nonnullis editis, in quibus est habenti scientiam. Hæc emendatio est Nicolai le Nourry, in suo Bibliothecæ Patrum Apparatu, tomo ii.

Tullius. Cicero, l. iii de Offic., c. 3.

Mentem suam, etc. Antoninus, l. xii, § 26, ὁ ἐξαρ-
των νοῦς θεός. Hermes Pinand. cap. 19, ὁ νοῦς ἐν τῷ
ὀφθαλμῷ θεός ἐστιν. Atque inde Synes, in Calv. en-
com. de capite, Dei templum caput, quia mentis se-

des. Cicer., Offic., l. iii, § 44; a Lactant. laudat. Institut., l. vii, et Euripid. apud Theon. Soph. in Pro-
gymn. GATAKER.

Ut rationem reddendam. Seneca, ep. xii: Mors tam juveni ante oculos esse debet, quam seni. Epictet. Enchirid., c. 28, vide ibi totam. Augustin., Homil. 43: Ultimum diem latere voluit, ut omnes observarentur. Gregor. Rom. in Job., l. xxii: Dies ultimus salubriter ignoratur, ut semper proximus esse credatur. Quomodo enim de die in diem differendo peccas, cum extremum diem, an iste sit nescias? Horat., lib. i. epist. iv:

Omnem crede diem tibi diluxisse supremum.

Et Hieronym. in Matth. c. xxiv: Sic vivamus quotidie, quasi die illa judicandi simus. GATAKER.

Dixit. Actione ult. in Verr.

Testis idem. Mss. 16 rec. et 6 edit. legunt testis ipse.

D Invidiam detrahet. Ita vetustissimi mss. 2 Reg., 1 Bonon., Jun., Em., Cant. cum edit. Betul. In mss. 18 Reg. et 17 vulgaris est distrahet

Superbia tumidus inflatur. 1 Bon. antiq., Em., Cant., superbia tumore inflatur.

Alienam mulierem sancte videat. Horat. oculo ir-
torto. FRANCIS.—Curtius, l. iii. c. 12, de Alexandro: Virgines excellenti formæ tam sancte habuit, quam si eodem quo ipse parente genitæ forent.

Non concupiscat alienum. Sic lego cum Regio-
Put., 3 al. Reg., 3 Colb., 1 Clarom., Em., Cant. et 4 vet. editis. In 11 scriptis et 15 excusis, pro non, est nihil.

Hic cultor est verus Dei. Ita ferunt antiquissimi mss. 1 Bon., 1 Reg., 3 alii et edit. Is. Vide supra, potuit esse verus Dei cultor. In 24 mss. et 18 vulgaris legitur, hic cultor est veri Dei

cia sunt, mansuetudo animi, et vita innocens, et actus boni. Quæ omnia qui exhibet, toties sacrificat, quoties bonum aliquid ac pium fecerit. Deus enim non desiderat victimam, neque muti animalis, neque mortis ac sanguinis, sed hominis et vitæ. Ad quod sacrificium neque verbenis opus est, neque februis, neque cespitibus, quæ sunt utique vanissima: sed iis quæ de intimo pectore proferuntur. Itaque in aram Dei, quæ vere maxima est, et quæ in corde hominis collocata, coinquinari non potest sanguine, iustitia imponitur, patientia, fides, innocentia, castitas, abstinencia. Illic est verissimus ritus: hæc illa lex Dei, ut a Cicerone dictum est, præclara et divina, semper quæ recta et honesta jubet, vetat prava et turpia; cui parentem sanctissimæ ac certissimæ legi, iuste ac legitime necesse est vivere. Cujus legis pauca equidem capita posui, quod sum pollicitus ea tantummodo esse dicturum, quæ summum fastigium virtuti et iustitiæ imponerent. Si quis volet cætera

A omnia comprehendere, ex fonte ipso petat, unde ad nos rivus iste manavit.

CAPUT XXV.

De sacrificio, et de dono Dei digno; atque de forma laudandi Deum.

Nunc de sacrificio ipso pauca dicemus. « Ebur, inquit Plato, non castum donum Deo. » Quid ergo? Picta scilicet et texta pretiosa? Immo vero non castum donum Deo, quidquid surripi, quidquid corrumpi potest. Sed sicut hoc vidit, non oportere viventi offerre aliquid, quod sit ex mortuo corpore; cur illud non vidit, hæresis est Petrobrusianorum, Wiclefistarum, ac Novatorum nostri temporis. Vide Bellarminum, l. iii de Cultu Sanctorum, c. 6, et Baron., tom. i Annal. anno 57. Quod vero attinet ad mentem Lactantii hoc capite, eam in bonum sensum recte sic reducit Thomasius, adversus eos enim loquitur qui religionem in solo cultu externo positam putabant. Attamen Lactantius minus caute loquitur.

Ebur, inquit, Plato, non castum donum Deo. Plato, l. xii de Legibus circa medium. Plinius, l. viii, c. 40, indicat eboris maximum in sacris usum fuisse. *Dentibus, inquit, ingens pretium, et deorum simulacris laudatissima ex iis materia. Invenit luxuria commendationem et aliam; expetit in collo manus vim saporis: haud alio de causa, credo, quam quia ipsum ebur sibi mandere videtur. Magnitudo dentium videtur quidem in templis præcipua, etc.* Idem, Plin., lib. xii, c. 1: *Arbore sulcamus maria, terrasque admove-mus: arbore ædificamus tecta. Ex arbore et simulacra numinum fuere, nondum pretio excogitato belluarum cadaveri, antequam ut a diis nato jure luxuriæ, eodem ebore numinum ora spectarentur, et mensarum pedes.*

BETUL.

Incorporali. Cicero, l. i, de Nat. deor.

Seneca. Libro de Superstitionibus, qui liber etiam Tertulliano et S. Augustino laudatur.

In proximo. Id est, proximum. Cyprian., lib. iii Test. ad Quir., c. 23, *jam tempus in proximo est*; aut, ut Elmenhorst. in indice ad Apuleium, *in proximo, in vicinia.*

Sed mente pura, etc. Paulinus, ep. xxxii:

Corpore, mente, fide, castissimus incola Christi,
Condidit ista Deo tecta Severus ovans.
Totus ut ipse Dei templum viget, hospite Christo,
Gaudentemque gerit corde humili Domini.

Sed matris in pectore jam inchoaverat Christus templum suum, et exordium sanctæ habitationis. Augustin., l. ii Confess., c. 3. — *Mente pura.* Cic., l. ii de Nat. deor.: *Cultus deorum est optimus idemque castissimus, atque sanctissimus, plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta mente et voce veneremur*

Deus enim non desiderat victimam. Pluribus editis deest non, quod reposui ex omnibus mss. et multis editis.

Neque verbenis opus est, neque februis, neque cespitibus, etc. Februis ait pro intestinis, pars pro toto. Sacra facturi super aras cespitem ex gramine, seu verbenas apponebant. Verbenæ item et laurus suffitionibus frequentes erant. Virg., eclog. viii:

Molli cinge hæc alaria vitta;
Verbenasque adole pingues, etc. ISÆUS.

Verbenam Donatus in Andria dictam ait, quasi herbenam; verbenasque esse omnes herbas atque frondes festas, ad aras coronandas. Nulla herba plus nobilitatis Romæ habuit, teste Plinio, l. xxv, c. 9. Hac (inquit) Jovis mensa verritur, domus purgatur, lustraturque. Hinc Dioscorides, l. iv, *ἱεροβοτόν*, id est, *sacram herbam* dictam ait. BETUL. — *Februis.* Sic lego ex antiquissimo ms. Regio, suffragante altero Regio-Pucano, codice item vetustissimo et optimo, cui est febris pro februis. Alii ferunt fibris. At legendum esse februis, probant ista Varrois verba: *Februum Sabini purgamentum, et id iis sacris nostris verbum.* Nec minus diserte Festus: *Quæcumque purgamenti causa (inquiet) in quibusque sacrificiis adhibentur, februa appellantur: id vero quod purgatur, dicitur februatum;* sicut et Augustinus, l. vii de Civit. Dei, c. 7, atque Ovidius.

De intimo pectore. Sic restitui ex omnibus mss. præter 4 rec. et edit., quibus est corde: sed mox sequitur.

In aram Dei, quæ vere maxima est. Alludit ad aram Herculis maximam. Virg., viii Æneid., 2, 271 et 272. — *Quæ vere maxima.* Recte monuit Heumannus, nostrum respexisse ad aram maximam, de qua Livius, l. i, c. 7, et Virg., l. viii Æn., v. 271. Conf. de eadem Macrob., lib. iii Saturn., 12. Romanæ aræ maximæ hanc vere maximam quasi opponit.

Ut a Cicerone dictum est. Addidi est, ex omnibus mss. multisque editis. Hoc Ciceronis est in i libro de Legibus.

Nunc de sacrificio ipso pauca dicemus. Non satis cordate disputat hoc capite Lactantius de externo Dei cultu, templis eorumque ornatu, donariis, sacrificio. Videtur enim omnem externum Dei cultum improbare. Equidem præcipuum Ecclesiæ sacrificium eucharistiæ externum quoque magna ex parte est, et externo ritu mactatur. Insuper etsi cultus internus mentis et spiritus sit præcipuus, et quem magis ab unoquoque nostrum requirit Deus: nam ille exter-

honestoque proposito. Non templa illi congestis in altitudinem saxis extruenda sunt : in suc cuique consecrandus est pectore. » Vestes igitur, gemmas, et cætera, quæ habentur in prætio, si quis putet Deo chara, is plane, quid sit Deus, nescit, cui putat voluptati esse eas res, quas etiam homo si contempserit, jure laudabitur. Quid ergo castum, quid Deo dignum, nisi quod ipse in illa divina lege sua proposcit ?

Duo sunt, quæ offerri debeant, donum, et sacrificium : donum in perpetuum, sacrificium ad tempus. Verum apud istos, qui nullo modo rationem divinitatis intelligunt, donum est, quidquid auro argenteoque fabricatur ; item quidquid purpura et serico textitur. Sacrificium est victima, et quæcumque in ara cremantur. Sed utroque non utitur Deus ; quia et ipse incorruptus est, et illud totum corruptibile. Itaque Deo utrumque incorporale offerendum est, quo utitur. Donum est integritas animi ; sacrificium, laus, et hymnus. Si enim Deus non videtur, ergo his rebus coli debet, quæ non videntur. Nulla igitur alia religio est vera, nisi quæ virtute ac justitia constat. Quomodo autem Deus justitia hominis utatur, intellectu facile est. Si enim justus fuerit homo, accepta immortalitate, in æternum Deo serviet. Homines autem non nisi ad justitiam nasci, cum philosophi veteres, tum etiam Cicero suspiciatur. Disserens enim de legibus : « Sed omnium, inquit, quæ in

hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi nos ad justitiam esse natos. » Id ergo solum Deo exhibere atque offerre debemus, ad quod capiendum nos ipse generavit. Hoc autem duplex sacrificii genus quam sit verissimum, Trismegistus Hermes idoneus testis est ; qui nobiscum, id est, cum prophetis, quos sequimur, tam verbis quam re congruit ; sicque de justitia locutus est : « Hoc verbum, o fili, adora et cole. » Cultus autem Dei unus est, malum non esse. Item in illo sermone perfecto, cum exaudivisset Asclepium quærentem a filio suo, utrum placeret patri ejus offerri thus, et alios odores ad sacrificium Dei, exclamavit : « Bene, bene ominare, o Asclepi. Est enim maxima impietas, tale quid de uno illo ac singulari bono in animum inducere. Hæc et his similia huic non conveniunt. Omnium enim quæcumque sunt, plenus est, et omnium minime indigeis. Nos vero gratias agentes adoremus. Hujus enim sacrificium, sola benedictio. » Et recte.

Verbo enim sacrificari oportet Deo ; siquidem Deus verbum est, ut ipse confessus est. Summus igitur colendi Dei ritus est, ex ore justii hominis ad Deum directa laudatio : quæ tamen ipsa ut Deo sit accepta, et humilitate, et timore, et devotione maxima opus est ; ne quis forte integritatis et innocentie fiduciam gerens, tumoris et arrogantie crimen incurrat, eoque facto gratiam virtutis amittat. Sed ut sit Deo carus,

VARIORUM NOTÆ.

Consecrandus est pectore. Ita Minucius, omnes editi, et cuncti pene mss. Simili locutione usus est Lactantius ad hujusce capituli finem, *habeat Deum semper in corde suo consecratum.* Mss. 2 Bonon., Jun., 3 Reg. rec., 1 Colb., Tax., *consecrandum est.*

Quid sit Deus. Bonon., 1 Reg. rec. et Tax., *quis ;* 1 Reg. *qui.*

Quas etiam homo si contempserit. Omnes edit. præter vet. Rom. post si addunt *quis*, quod expunxi, et respuunt manu exarati codices.

Divina lege. De Sacrificiis in Levitico agitur ; ac de donariis in Exodo, c. xxv, etc.

Verum apud istos... donum est, etc. Errat Lactantius ; quam enim ille refutat, ipsa est vera et propria differentia inter donum et sacrificium, ut docent Chrysost., homil. 18, in Ep. ad Hebræos ; Theophylact., ad cap. viii ejusdem Epistolæ ; S. Thomas 2-2, quæst. 85, art. 5. *Isæus.*

Trismegistus. Trismeg. in Pimand., c. 12.

Cultus autem Dei unus est, malum non esse. Non solum a malo abstinere debent christiani, sed operari bonum, ut testantur et exigunt Christus, Prophetæ, Apostoli, et SS. Ecclesiæ Patres.

In illo sermone perfecto, etc. Εν λόγῳ τελείῳ, qui etiam supra, l. iv, c. 6, citatus est. Est autem hoc testimonium in fine Asclepii. Unde ego Apulei translationem, quia Græca nobis desunt, adscribam verbis paulo altius repetitis : *De adyto vero egressi cum Deum orare cœpissent, in austrum respicientes erant. Sole enim occidente, cum quis Deum orare voluerit, illuc debet respicere : sicut et sole oriente, in eum qui subsolanus dicitur. Jam ergo dicentibus precatonem, Asclepius ait : Submissa voce oranti suggeramus Patri, quod jusserit, ut thure addito et pigmentis, precem dicamus Deo. Quem Trismegistus audiens, atque commotus ait : Melius, melius ominare, o Asclepi. Hoc enim sacrilegiis simile est, cum Deum roges, thus atque cætera incendere ; nihil enim deest ei.*

qui ipse est omnia. Sed nos agentes gratias, adoremus. Hæc enim sunt summæ censionis Dei, cum aguntur gratias a mortalibus. Deinde sequitur gratiarum actio. *BETUL.*

Asclepium quærentem a filio suo. Ex mss. et omnibus fere editis restitui quærentem. In editis Thys. et Gall. *quæ, male.*

Bene, bene ominare, o Asclepi. Sic profecto legendum est ex mss. codicibus Regio-Put., Bononiensi antiquo, ac ipsomet Hermetis Trismegisti Asclepio in præcedenti observatione relato, necnon ex Apuleiana versione. Regio et Bononiensi mss. concordant Lips., Pal. et editi Spark., Walch. legitur *o mi nate*, in 25 scriptis et 18 excusis. Litterarum *r* et *t*, eadem fere figura est in mss. Corrupte legitur in mss. Bononiensi antiquo, *o Asclepiades*. In Asclepio, cap. ultimo.

Impietas. Verum quidem, si solo thure et solis odoribus velimus eum colere ; quod videtur sequentibus verbis.

Indigeis. 1 Bon. antiq., *indiget.*

Hujus enim sacrificium, sola benedictio. Et recte. Verbo enim sacrificari. Mss. Brun. addunt *est*, post benedictio ; mss. Oxonienses post *Et recte*. In 5 editis, *hujus sacrificium sola benedictio ; recte est. Verbo ergo sacrificari.* Ms. 1 Bon. antiq., *cujus sacrificium est sola benedictio. Recte ergo.* Eo loci doctrina Lactantii vera est, quia contra Gentiles disputat, quorum totum sacrificium erat in donis pretiosis, nulla ratione habita interni sacrificii, scilicet innocentie, honestæ ac piæ vitæ, humilitatis, timoris et integritatis. Atque hic est scopus Trismegisti, cujus verba refert Lactantius. Sic et S. Paulinus, ep. xii. Ita sensit et Thomasius. — *Benedictio. Et recte.* Epitoni. c. 68 : *Stoici aiunt hominum causa factum esse. Et recte.* Ipse Cicero in Bruto, c. 51 : *Plato, inquit Antimachus, nihil unius instar est omnium millium. Et recte.* Bon.

Et humilitate. Præposui et ex 9 vet. editis, canticisque mss. præter 2 Bon. et 2 Reg. rec.

omnique maenla careat, misericordiam Dei semper impleret, nihilque aliud precetur, nisi peccatis suis veniam, licet nulla sint. Si quid aliud desideraverit, non est opus dicto scienti quid velimus. Si quid ei boni evenierit, gratias agat; si quid mali, satisfaciat, et id sibi ob peccata sua evenisse fateatur; et nihilominus etiam in malis gratias agat, et in bonis satisfaciat: ut idem sit semper, et stabilis, et immutabilis et inconcussus. Nec tantum hoc in templo putet sibi

VARIORUM NOTÆ.

Licet nulla sint. Nempe sibi cognita. Et quot nobis sup. occulta! Unde Psalmista ait: *Ab occultis meis munda me, Domine.* Psalm. xviii, 13. Quis enim potest mundus esse ob omni peccato? Vide supra Lactantium, c. 13. Et Si dixerimus quoniam peccatum non habemus, ipsi nos seducimus; et veritas in nobis non est. I Joan. Ep., 1, 8.

Satisfaciat. Faciendo dignos poenitentiae fructus, Luc. iii. *Ad agendum enim poenitentiam.* juxta Augustinum, l. de Poenitentia, non sufficit mores in melius commutare, et a malefactis recedere; nisi et de his quæ facta sunt, satisfacias Deo per poenitentiae dolorem,

per humilitatis gemitum, per contriti cordis sacrificium, cooperantibus elemosynis.

Id sibi ob peccata sua evenisse fateatur. Mss. 2 rec. et edd. habent illud; 1 Bon. et 1 Reg. rec. venisse. Cæteri ut in textu.

Etiā in malis gratias agat. Ms. 1 Bon. antiq. addit suis. Deest etiam in 2 Reg. rec. et 5 edis, ejus vice est et in Brun. — *Etiā in malis gratias agat.* Id est, in adversis, in calamitatibus, l. ii, c. 14: *Nunquam Dei meminerunt, nisi dum in malis sunt.* BON.

Quod si Deo, patri ac domino. Qui est pater ac dominus omnium. FRANCUS.

ANALYSIS LIBRI SEPTIMI, DE VITA BEATA.

Partes libri septimi novem sunt:

Prima indagat summum bonum, sive præmium virtutis, a cap. 1 usque ad 7, idque immortalitatem esse statuit.

Secunda de immortalitate animæ disserit, a c. 7 usque ad 14.

Tertia docet, quatenus homini tribuatur beatitas, cap. 14.

Quarta docet de tempore, quando ei tribuatur: ubi disserit de fine mundi, et signis antecedentibus, tum remotioribus, tum propioribus (Cap. 15, 16, 17, 18, 19).

Quinta agit de judicio novissimo (Cap. 20, 21, 22, 23).

Sexta agit de imperio christianorum in terra per mille annos (Cap. 24).

Septima rursus de tempore finis mundi, et quidem specialius disserit (Cap. 25).

Octava docet quid, exactis mille annis, futurum sit (Cap. 26).

Quibus omnibus subjecit generalis totius operis conclusio, quæ nona hujus libri pars est.

Summam PRIMÆ PARTIS Lactantius ipse colligit sub initium capituli sexti. Idcirco, inquit, mundus factus est, ut nascamur: ideo nascimur, ut agnoscamus factorem mundi ac nostri Deum: ideo agnoscamus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro laborum mercede capiamus: ideo præmio immortalitatis afficimur, ut similes angelis effecti, summo Patri in perpetuum serviamus. Hanc summam esse dicit theologia, quam philosophi non comprehenderunt, licet quælibet secta aliquid viderit. Summum igitur bonum immortalitas statuitur.

ALTERA parte immortalitas animæ defenditur negatur, quam philosophorum alii asseruerunt, alii (cap. 8). Argumentis utitur subsequentibus.

I. Si dii sunt especies corporum, necesse est humanas animas eadem ratione subsistere.

II. Eternitas animæ ex eo dignoscitur, quia nullum

Q est aliud animal, quod habeat notitiam Dei.

III. Homo solus cœlesti elemento utitur, igni scilicet, elemento lucis et vitæ. Igitur immortalem sortitus est conditionem.

IV. Virtus soli homini data necet præsentī vitæ; proderit igitur vitæ futuræ (Cap. 9).

V. Ipsa virtutis perpetuitas indicat humanum animam, si virtutem ceperit, permanere.

VI. Cicero ipse in Tusculanis sensit summum homini bonum non nisi post mortem contingere (Cap. 10).

VII. Sicut Deus sempiternus est: sic et bona, quæ plis tribuit.

VIII. Ut corporis opera ideo mortalia sunt, quia ipsum mortale est: ita anima ex eo immortalis apparet, quia videmus opera ejus non esse mortalia.

IX. Animus desiderat non fragilia, sed æterna; credibile est igitur, ipsum quoque esse æternum.

X. Si ideo mortale est corpus, quia visui pariter et tactui subjacet; ergo et anima idcirco immortalis est, quia nec tangi potest, nec videri (Cap. 11).

Obijcit Lucretius lib. iii, animam cum corpore nasci: ergo et interire.

Respon.—Non est par utriusque ratio, quia corpus ex terra, anima ex cœlesti spiritu constat. Immo nec corpus post secessum animæ statim diffuit; manet igitur multo magis anima.

Obijcit idem: Sensus in pueris et in juvenibus viget, et in senibus diminuitur: ergo anima est mortalis.

Respon.—Differunt mens et anima. Illa augetur, vel minuitur pro ætate; hæc in statu suo semper est.

Obijcit: Animam dolori et luctui esse obnoxiam; igitur et mortali.

Respon.—Idcirco virtus necessaria est, ut mœror repellatur, et voluptas abstinencia superetur.

Obijcit: Oculum evulsum a corpore nihil videre; igitur et animam separatam nihil sentire.

Respon.—Dissimilitudo est. Anima enim non pars

corporis est. sed in corpore (Cap. 12).

Reliquæ objectiones non sunt magni momenti, ideoque hic omisse.

XI. Hermes quoque et Sibyllina carmina immortalitatem animæ docuerunt (Cap. 13).

TERTIA parte libri docet, quatenus homini immortalitas tribuatur; atque solam justitiam esse, quæ vitam homini pariat æternam, et solum Deum, qui æternæ vitæ præmium largiatur. Qui autem suis meritis immortales facti esse dicuntur, quia vera justitia caruerint, non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis quævisse.

QUARTA parte disserit de fine mundi, et finis illius signis.

De fine audacter pronuntiat, expletis sex mille annis consummationem futuram; quia sex dierum spatio opinia Deus condiderit et perfecerit (Cap. 14).

Signa antecedentia, tum remotiora, tum proximiora enumerat.

Remotiora: summam hominum impietatem, et romani imperii destructionem (Cap. 15). Atque hic miras conjecturas Lactantii legere est, de tempore et modo destructionis imperii romani, per totum cap. 16, 17 et 18.

Proximiora signa hæc recenset: casurum dicit gladium e cælo, et Christum descensurum comitantibus angelis in medium terre, et virtutem Angelorum in manus justorum tradituram reprobos (Cap. 19).

QUINTA parte agit de iudicio novissimo, cujus formam breviter describens, judicabuntur, inquit, qui Deum scierunt, et facinora eorum, id est, mala opera cum bonis collata ponderabuntur: ut si plura et graviora fuerint bona, justificentur ad vitam beatam; si autem mala superaverint, condemnentur ad poenam. Hoc loco questionem illam discutit: Quomodo anima affligatur, quæ est immortalis. Ac

A Stoicos quidem impiorum animas median quamdam inter immortalem mortalemque naturam gerere, scribit asseverare (Cap. 20). Ipse autem potestatem Dei advocat, quæ incorporalia etiam comprehendat, et quemadmodum velit, afficiat. Deinde modum afflictionis exponens, ignis divinus, inquit, una eademque vi cremabit impios et recreabit; et quantum a corporibus absument, tantum reponet, ac sibi ipse æternum pabulum subministrabit. Sed et justos cum judicaverit, etiam igni eos examinabit. Tum quorum peccata, vel pondere, vel numero prævaluerint, perstringentur igni, atque amburentur. Quos autem plena justitia incoxit, ignem illum non sentient (Cap. 21). Addit his Lactantius, quæ poeta de novissimo iudicio, quæque philosophi de resurrectione scripserunt (Cap. 22, 23).

SEXTA parte, Chiliarum somnium secutus, docet Christum mille annis inter homines versaturum, cosque iustissimo imperio gubernaturum (Cap. 24).

B SEPTIMA parte specialius definit tempus finis mundi. Omnis expectatio, inquit, non amplius quam ducentorum videtur annorum (Cap. 25).

OCTAVA, quid, exactis mille annis, futurum sit, enarrat. Renovabitur mundus, inquit, a Deo, et cælum complicabitur, et terra mutabitur, et transformabit Deus homines in similitudinem angelorum, et erunt candidi, sicut nix, et versabuntur semper in conspectu Omnipotentis, et Domino suo sacrificabunt, et servient in æternum. Eodem tempore fiet secunda illa et publica omnium resurrectio, in qua excitabuntur iniusti ad cruciatus sempiternos (Cap. 26).

CONCLUSIO totius operis sequitur, quæ gratulatur Ecclesie de pace per Constantinum facta; et universos ac singulos hortatur, ut abjectis deorum cultibus, Deo vero se dedant, atque ita poenas venturas effugiant.

SCULTEUS.

LIBER SEPTIMUS.

DE VITA BEATA.

CAPUT PRIMUM.

De mundo; et qui sint credituri, qui vero non, atque ibi reprehensio perfidorum.

Bene habet; jacta sunt fundamenta, ut ait eximius Orator. Verum nos non fundamenta solum jecimus, quæ firma et idonea essent operi perficendo; sed magnis robustisque molibus ædificium totum pene usque ad summa perduximus. Restat, id quod est

C multo facilius, vel tegere, vel ornare; sine quo tamen priora opera et inutilia sunt, et ingrata. Nam quid prodest, aut falsis religionibus liberari, aut intelligere veram? quid aut vanitatem falsæ sapientiæ pervidere, aut quæ sit vera cognoscere? Quid, inquam, prodest cœlestem illam justitiam defendere? quid enim magnis difficultatibus cultum Dei tenere, quæ est summa virtus? nisi eam divinum

VARIORUM NOTÆ.

De Vita beata. In cap. 5, et in vet. edit. Rom. et in manuscriptis, titulus hujus septimi libri est *De Vita beata*, præter 1 Colbert., 2 Reg. in quibus est de præmio virtutis: in perisque editis est de divino præmio et ultimo futuro iudicio. Priorem lectionem tuetur cap. 1, in quo legitur, *divinum præmium beatitudinis perpetuæ*; posteriorem, caput 2 superest ut de iudicio Dei disscremus, etc., cap. 15. Prudenter monet Thomasius, in hoc septimo libro Lactantii multos esse errores, partim a philosophis, hisque Platonis, partim ab Origene desumptos; nam et idem in antiquis libris reperitur. Hoc igitur monere sufficiat initio libri.

Bene habet; jacta sunt fundamenta. Lips. 2, 5 Reim.; *Bene habentus.* Ven. 1493, 77: *Bene habeat.* Cameraarius ad Ciceronem l. 1. subadit, *bene habet se res*

At Cicero et alii veteres voces *se res* non addunt. Seneca Herc. Fur. iv, 10, 35: *Bene habet; pudendi regis excisa est domus.* Oedip. v, 998: *Bene habet; peractum est.* BUNEMAN.

Operi perfervendo. Optime; fundamenta enim perfecerunt opus seu ædificium, non perficiunt. Itaque male immutarunt in *perficiendo* librarii, 5 mss. rec. et edit. Rom. 1468, 1470.

Falsis religionibus. De falsis religionibus dictum est libro I et II.

Veram. De qua Lactantius agit libro VI. *Falsæ sapientiæ.* De hac agitur libro III. *Quæ sit vera.* Hanc docet auctor libro IV. *Cœlestem justitiam.* De qua vide libro V.

Nisi enim. Sic restitui ex antiquioribus et potioribus mss. 2 Bonon., Regio-Put., Tax., 2 Clarom.

præmium beatitudinis perpetue subsequatur. De qua nobis est in hoc libro disserendum; ne priora omnia irrita et infructuosa videantur, si hoc, ejus causa illa suscepta sunt, in incertum relinquamus; ne quis forte arbitretur, tantos labores incassum suscipi, dum eorum cœlesti mercedi diffidit, quam Deus statuit ei, qui hæc suavia terræ bona præ sola nudaque virtute contempserit. Satis et huic parti faciamus, cum testimoniis divinarum Litterarum, tum etiam probabilibus argumentis, ut æque clarum sit, et futura presentibus, et divina terrenis, et perpetua brevibus esse anteponenda, quoniam temporalia sunt præmia vitiorum, sempiterna virtutum.

Exponam igitur rationem mundi, ut facile possit intelligi, et quando, et quare sit effectus a Deo: quod Plato, qui de mundi fabricatione disseruit, nec scire poterat, nec explicare; quippe qui cœleste mysterium, quod non nisi prophetis ac Deo docente discitur, ignorabat; ideoque in perpetuum dixit esse fabricatum. Quod longe secus est: quoniam quidquid est solido ac gravi corpore, ut initium cepit aliquando, ita finem capiat necesse est. Nam Aristoteles cum non videret quemadmodum posset tanta rerum magnitudo interire, et hanc præscriptionem vellet

A effugere, semper ait fuisse mundum, ac semper futurum. Prorsus nihil vidit; quia quidquid est, necesse est aliquando habuerit principium, nec omnino quidquam potest esse, nisi cœperit. Nam cum terram, et aquam, et ignem disperire, consumi, extinguique videamus, quæ sunt utique mundi partes, intelligitur id totum esse mortale, ejus membra sunt mortalia. Ita fit, ut natum sit quidquid potest interire. Sed et omne quod sub visum oculorum venit, et corporale, ut ait Plato, et solubile sit necesse est. Unus igitur Epicurus, auctore Democrito, veridicus in hac re fuit; qui ait, et ortum aliquando, et aliquando esse perituum. Nec tamen rationem ullam reddere potuit, aut quibus de causis tantum hoc opus, aut quo tempore solvatur. Quod quoniam nobis Deus revelavit, nec conjecturis id assequimur, sed traditione cœlesti, docebimus sedulo; ut tandem studiosis veritatis appareat, non vidisse neque comprehendisse philosophos veritatem, sed ita leviter odoratos, ut tamen unde eos odor ille sapientiæ tam suavis, tam jucundus afflaverit, nullo modo senserint.

Interim necessarium puto admonere lecturos, quod hæc nostra quæ tradimus; pravæ vitiosæque mentes aut omnino non intelligent (hebetatur enim

VARIORUM NOTÆ.

alisque. In 3 Reg. est *eandem*; in 2 Reg. rec. et editis *nisi eum*. In 3 Colb., Brun. et ed. Crat. *nisi cum*, *nisi eam*, intellige justitiam. Si legas *nisi eum*, suadendi cultum. — *Nisi eam*. Ita edo ex Bon., Tax., Lips. 2, 3 Reimm., *eam*, scilicet virtutem. Observes Lactantium miro artificio sectione hac tertia inscriptiones septem librorum Divin. Instit. completi.

BUNEMAN.

Divinum præmium. De quo hoc septimo libro. Paucis istis verbis dedit auctor Anacephaleosim totius operis.

In incertum relinquamus. Præpositio in abest mss. 2 Bonon. et 11 aliis.

Mercedi. Sic scribo. Suadente: Tullio, qui diffidit perpetuitati bonorum.

Præ sola. Ita mss. antiquissimi 2 Bon., Regio-Put., 3 al. Reg. et 4 alii cum sex editis. Scripti 14 rec. et 17 typis excusi *pro*. *Præ sola*, etc. Eodem loquendi modo utitur Cicero lib. in Officiis. n. 11.

Probabilibus argumentis, ut æque clarum sit. Hæc lectio est 27 mss. ac 3 vet. edit. Rom. et al. 12. Deest ut in 3 impressis. *Pro ut*, est et in mss. Lips. *Pro clarum sit*, Jun. legit *clare patebit*. 1 Bonon. antiq. *probabimus argumentis vatum, cum clarum sit*. Sed sat nobis non est codicis Bononiensis auctoritas, ut cum Thomasio ejus lectionem aliorum fere omnium auctoritati anteponamus.

Et quando. Reposui et ex omnibus mss. præter 3 Reg., quibus deest, sicut editis. Abest tamen et a veteribus editionibus.

Plato. Ille in Timæo existimat mandum esse genitum; sed qua ratione id factum fuerit non explicat: sed opinantur illius interpretes hujus mundi parentem, fabrum, opificem, Deum ipsum fuisse ad exemplar primigenium, quod in suprema erat intelligentia.

Nec scire poterat. Sic restitui ex mss. vetustissimis 1 Bonon., 1 Regio-Put., 5 al. Reg., 6 Colb., Pen., 1 Clarom. Ita editis et 5 scriptis rec. *potuit*; in 1 Reg. rec. *poterit*.

Nam Aristoteles cum non videret. Nefariæ (inquit) impietatis insimulandi sunt, qui tantum opus Dei nihilo præstare censuerunt operibus manufactis.

Apud Arist. hæc disputatio est lib. 1 de Cœlo, cap. 10, cum sequentibus. BETUL.

Ait. Heumannus legit *ratus*.

Unus igitur Epicurus. Philo: Et Democritus quidem, Epicurusque, ac plerique Stoicorum multitudo, genituram mundi, interitumque prodiderunt, tametsi non similiter. Eorum enim partim complures mundos declinantes, ipsorum ortum attribuunt corpusculis individuis invicem offensantibus, in occursumque implicitis: interitum autem tum statuunt, cum mundi concreti, et sic enati, collisi inter se fuerint occursu et conficiati. At Stoici mundum unum ponentes, ortus ejus auctorem faciunt Deum atque causam, non item interitus. Cœlorum de philosophorum circa hanc questionem sententia, vide ex catholicis Euseb. lib. 1, cap. 4, Præparat. Evangel., ex gentilibus Plutarchum lib. 11, de Placitis. BETUL.

Auctore Democrito. Id est, Democriti sequens auctoritatem et sententiam.

Et ortum aliquando, et aliquando esse perituum. Primum aliquando deest in Regio-Put., Bonon. antiq. et 1 Colbert. Priori subjungunt fuisse 1 ms. Lips. et ed. Cellar. In 1 Clarom. et 4 editis est, *et ortum, et aliquando esse perituum*.

Aut quo tempore solvatur. Sic lego cum mss. antiquissimis 1 Bon., Regio-Put., a prima manu, 2 al. Reg. rec. sed bonæ notæ, Pal., 1 Lips. edit. Cellar. At scripti 1 Regio-Put. a secunda manu, 6 al. Reg. rec. et 12 alii rec. cum excusis habent *resolvatur*: sed *re* ex tempore videtur repetitum. Pen., *tempore resolvatur*.

Non vidisse neque comprehendisse. Ita mss. 2 veterissimi alique quamplurimi. In 2 Reg. rec. et omnibus fere editis est *nec bis*.

Afflaverit. Mss. 7 et edit. Rom. 1470, *afflaret*.

Nullo modo senserint. 1 Bonon. antiq. *nullus senserit*.

Admonere lecturos. Sic restitui ex quamplurimis mss. et 9 editis. In mss. 2 Bon., Tax., Pen., 1 Lips., Pal. et edit. Florent. est *admoneri lecturos*. In 8 scriptis rec. et 9 vulgatis *admonere lectores*.

Hebetatur enim. In 1 Bon. antiq. præcedunt hæc verba, *aut non probabunt*.

acies eorum terrenis cupiditatibus, quæ sensus A omnes gravant, imbecillesque reddunt); aut etiam si intelligent, dissimulabunt tamen, et hæc vera esse nolent, quia trahuntur a vitiis, et scientes malis suis favent, quorum suavitate capiuntur, et virtutis viam deserunt, cuius acerbitate offendentur. Nam qui avaritia, et opum inexplebili quadam siti flagrant, quia non possunt, venditis aut dilargitis quæ amant, tenui cultu vitam degere, sine dubio malunt id esse fictum, quo desideriis suis renuntiare coguntur. Item, qui libidinum stimulis incitati, ut ait poëta,

In furias ignemque ruunt,

utique incredibilia nos asferre dicunt; quia vulnerant aures eorum præcepta continentia, quæ illos a voluptatibus suis prohibent, quibus animam suam cum corpore adjudicaverunt. Qui vero ambitione inflati, aut amore potentia inflammati, omne studium suum ad honores acquirendos contulerunt, ne si solem quidem ipsum gestemus in manibus, fidem commodabunt ei doctrinæ, illos jubet omni potentia et honore contempto humiles vivere, atque ita humiles, ut et accipere injuriam possint, et referre nolint, si acceperint. II sunt homines, qui contra veritatem clausis oculis quoquo modo latrant. Qui autem sani sunt, vel erunt, id est, non ita vitiis immersi, ut insanabiles sint, et credent his, et libenter accedent; et quæcumque dicimus, aperta, et plana, et simplicia, et quod maxime opus est, vera et inexpugnabilia illis videbuntur.

Nemo virtuti favet, nisi qui sequi potest; sequi autem non facile est omnibus: ii possunt, quos paupertas et rerum indigentia exercuit, et capaces virtutis

effecit. Nam si virtus est tolerantia malorum, non capiunt ergo virtutem, qui semper in bonis fuerunt, quia mala neque experti sunt, neque ferre possunt assuetudine ac desiderio honorum, quæ sola noverrunt. Eo fit, ut pauperes et humiles Deo credant facilius, qui sunt expediti, quam divites, qui sunt impeditis pluribus implicati: immo vero catenati et compediti serviunt ad nutum dominæ cupiditatis, quæ illos inextricabilibus vinculis irretivit; nec possunt in cælum aspicere, quoniam mens eorum in terram prona humique defixa est. Virtutis autem via non capit magna onera gestantes. Angustus admodum trames est, per quem iustitia hominem deducit in cælum. Hunc tenere non potest, nisi qui fuerit expeditus et nudus. Nam isti locupletes multis et ingentibus sarcinis onerati per viam mortis incedunt, quæ latissima est; quoniam late perditio dominatur. His acerba sunt, his venena, quæ Deus ad iustitiam præcipit, quæque hos Dei magisterio de virtute ac veritate disserimus. Quibus si repugnare audebunt, necesse est hostes se esse virtutis iustitiæque fateantur. Aggrediar nunc quod superest, ut finis operi possit imponi. Id autem superest, ut de iudicio Dei disseramus: quod tum constituetur, cum Dominus noster redierit in terram; ut unicuique pro merito aut præmium persolvat, aut pœnam. Itaque ut in quarto libro de primo adventu ejus diximus, sic in hoc secundum referamus adventum, quem Judæi quoque et cogitentur, et sperant, sed frustra, quoniam necesse est ad eos confundendos revertatur, ad quos convocandos prius venerat. Nam qui violaverunt impie humilem, sentiant in potestate victorem; eaque omnia quæ legunt, et non intelli-

VARIORUM NOTÆ.

Opum inexplebili quadam siti flagrant. Mss. Jun. et 1 Colb. *quadam cupiditate flagrant*; 1 Bonon. antiq. *inexplebili quadam cupiditate flagrant*.

Aut dilargitis 1 Colb. *delargitis*; 2 Reg. rec., Jun., 1 Colb. et 5 edit. *elargitis*. Mss. 1 Lips., Pal., *largitis*.

Vulnerant aures eorum. Quæcumque ingrata et injucunda auribus accidunt, eas dicuntur offendere, et proprio verbo vulnerare. Virg. viii *Æneid.*:

Gravior ne nuntius aures
Vulneret.

Hinc scribebat Artemidorus, nuntium significari injucundum, quando quis aures sibi verberari somniat. HERALD.

Ne si solem quidem ipsum gestemus, etc. Sic restitimus ex 4 antiq. ac potioribus mss. Reg. et editis Ald. 1515, Crat. et Graph. 1552. Et sic quoque scribendum lib. de Meritis persecutorum, capp. 4 et 7 ubi nec; quod annotavi.

Quoquo modo latrant. Ms. Jun. *quoquo modo delatrant*; Regio-Put. *quodammodo latrant*; 1 Bonon. antiq. *canino modo latrant*; quæ etiam satis commoda lectio. Sed nihil immutandum censeo.

Qui autem sani sunt, vel erunt. Edit. Crat. *sani sunt*. Mss. 2 Reg. rec., Jun., Pal., Lips., Cant. et 2 vel. edit. *sani sunt vel erunt*; ac præcipue subl. Cauc. et 4 edd. *sanati erunt*.

Ut insanabiles sint. Mss. 1 Reg. rec., 1 Colbert. et edit. Ald., Fasil., Betul., *non sint*; Cauc., Jun., 2

Reg. rec., 4 Colbert. et 10 edit. vet., *ut sanabiles sint*. Ulir., 1 Colb., Brun., *ut sanabiles sint*.

Ii possunt. 1 Bonon. antiq. *Ii sequi possunt*; 1 Colbert. *Ii sunt*.

Pluribus. Ita reposui ex 4 vet. impressis cunctisque mss. præter 3 rec., quibus est *suis*; in cæteris editis legitur *plurimis*.

Immo vero. Deest vero in mss. 1 Reg. rec., Cauc., Jun. et 14 editis; in Gothano est *imo vere*; in 1 Colb. *ideo vero*; in ms. Tornes. *uno voto concatenati*.

Ad nutum dominæ cupiditatis. 3 Reg. rec., 1 Colbert. a secunda manu, et 5 vet. edit. *cupiditati. Dominam cupiditatem* dicit initatus Horatium, qui dicit *regina pecunia*, quia utraque tum cupiditas, tum pecunia, mundum hunc universum regunt, ac ei dominantur.

Onera gestantes. Sic restitui ex cunctis mss. præter 2 Colb., qui habent, *opera gestantes*, et 2 Reg. rec. *onera portantes*.

His venena. 1 Bonon. antiq. *his venenata*.

Præcipit. Ita lego cum vetustioribus et melioribus mss., Bonon., Regio-Put. aliisque multis. In aliis 11 rec. et vulgatis est, *præcepit*.

Dei magisterio. Id est, Christi doctrina, et Epitom., cap. 44.

Aggrediar. 1 Colb., *Aggredior*. Brun., *Aggrediamur*. non male. Vide supra disserimus, et infra disseramus.

Ad eos confundendos. Sic restitui ex uno codice Bruniano; et ita sensus postulat. Vide præcedentia

guat, Deo repensante patientur, quippe qui peccatis omnibus inquinati, et insuper sancto cruore perfusi, ab illo ipso, qui nefandas manus intulerunt, sint ad æterna supplicia destinati. Sed erit nobis contra Judæos separata materia, in qua illos erroris et sceleris revincemus.

CAPUT II.

De errore philosophorum, ac de divina sapientia; atque de aureo sæculo.

Nunc ignaros veritatis instruamus. Dispositione summi Dei sic ordinatum, ut injustum hæc sæculum decurso temporum spatio terminum sumat, extinctaque protinus omni malitia, et piorum animis ad beatam vitam revocatis, quietum, tranquillum, pacificum, aureum denique, ut poetæ vocant, sæculum. Deo ipso regnante, florescat. In primis causa eorum omnium philosophis hæc fuit, quod rationem mundi, quæ totam sapientiam continet, non comprehenderunt. Ea vero sensu proprio, et interna intelligentia non potest comprehendendi, quod illi sine doctore per seipsos facere voluerunt. Itaque in varias sibi quæque contrarias sententias inciderunt, ex quibus exitum non habere; et in eodem luto (sicut Comicus ait) hæsitaverunt; scilicet assumptionibus eorum non respondente ratione, cum assumptissent quidem vera, sed quæ affirmari probarique non possent sine scientia veritatis rerumque cœlestium; quæ (ut sæpe jam dixi) non potest esse in homine, nisi Deo docente percepta. Nam si potest homo intelligere divina, poterit et facere; nam intelligere, est quasi e vestigio subsequi. Non potest autem facere quæ Deus, quia mortali corpore indutus est; ergo nec intelligere quidem potest, quæ facit Deus. Quod an fieri possit, ex immensitate rerum atque operum divinarum facile est unicuique metiri. Nam si mundum cum omnibus quæ sunt in eo contemplari velis,

A intelliges profecto, quantum Dei opus humanis operibus antestet. Ita quantum inter opera divina et humana interest, tantum distare inter Dei hominique sapientiam necesse est. Nam quia Deus incorruptus, atque immortalis est, et ideo perfectus, quia sempiternus est, sapientia quoque ejus, perinde ut ipse, perfecta est; nec ob stare illi quidquam potest, quia nulli rei Deus ipse subjectus est.

Homo autem quin subjectus est passioni, subjecta est et sapientia ejus errori; et sicut hominis vitam multæ res impediunt, quominus possit esse perpetua: ita sapientiam quoque ejus multis rebus impediri necesse est, quominus in perspicenda penitus veritate perfecta sit. Ergo nulla est humana sapientia, si per se ad notionem veri scientiamque diatur; quoniam mens hominis cum fragili corpore illigata, et in tenebroso domicilio inclusa, neque liberius evagari, neque clarius perspicere veritatem potest; cujus notitia divine conditionis est. Deo enim soli opera sua nota sunt. Homo autem non cogitando, aut disputando assequi eam potest, sed discendo, et audiendo ab eo, qui scire solus potest, et docere. Ideo Marcus Tullius sententiam Socratis de Platone transferens dicentis, venisse tempus, ut ipse migraret e vita, illos autem, apud quos causam suam perorabat, agere vitam: Utrum melius sit, inquit, dii immortales sciunt; hominem arbitror scire neminem. Quare necesse est omnes philosophiæ sectas alienas esse a veritate; quia homines erant, qui eas constituerunt, nec ullam fundamentum aut firmitatem possunt habere, quæ nullis divinarum vocum fulciuntur oraculis.

CAPUT III.

De natura et de mundo; atque reprehensio Stoicorum et Epicureorum.

Et quantum de philosophorum erroribus loquimur,

VARIORUM NOTÆ.

et sequentia. In altero Brun. cæterisque mss. et editis est *consolandos*, præter 1 Colb. a prima manu, in quo est *tollendos*. Vide seqq.

Deo repensante. 1 Bonon. antiq. *rependente*; Caue. et 5 rec. totidemque editi, *compensante*.

Revincemus. Ita restitui ex omnibus mss. præter 5 rec., in quibus est *convincemus*, ut in vulgatis.

Sic ordinatum. Mss. 4 Reg. rec., 1 Colb. et Brun. addunt, *est*.

Decurso temporum spatio, etc. Supra lib. iv, cap. 16, decursam vitam dixit. Cic. in Catone: *Nec vero velim, quas decurso spatio ad carceres a calce revocari.*

Berul.

Interna intelligentia. Interna dicitur, quam homo in se et a se habeat, sine doctore. Lib. iii, cap. 3: *In se ipso habere propriam scientiam non hominis, sed Dei est. Mortalis natura non capit scientiam, nisi quæ ventat extrinsecus.* BUNEMAN.

Comicus. Terent. Phormion., act. v. scen. 2, ut sup. lib. ii, cap. 9.

Poterit. Sic reposui ex mss. quamplurimis et edit. Tornes. Soubron. In 5 rec. et editis legitur, *potest*.

Nam intelligere, est quasi e vestigio subsequi. Puto, inquit Neuman., hoc esse glossema. Habent hæc libri

omnes; et videntur glossatoris captum excedere. Ita Noster lib. vi, cap. 5: *Nihil prodest cognitio nisi et actio subsequatur*; et lib. ii, cap. 8, *intelligentia subsequi*. Ben.

Quæ facit Deus. Hæc lectio est omnium fere mss. codicum et vet. edit. Rom. In editis, ut in 2 Reg. B rec., 1 Colb., 1 Clarom. est, *fecit*.

Quod an fieri possit. Ita emendavi ex mss. 2 Bonon. Regio-Put. et 10 aliis. At Caue. et 5 alii non interserunt ante *possit*. Mss. 4 rec. et edit. 1a, *Quod autem fieri non possit*; item edit. 4 expuncta negatione: quod male cum sequentibus coheret.

Cujus notitia. Sic resumi ex mss. quamplurimis, inter quos sunt antiq. 2 Bon., Regio-Put., Jun. In 8 rec. et 13 editis est *notio*. Infra, cap. 9, post med. legitur *notitia Dei*.

Ideo Marcus Tullius. In 1 Tusculi. Quæst. ex Apologia Socratis, sub finem apud Platonem.

Causam suam perorabat. Addidi suam ex omnibus mss. et 13 editis: deest in pluribus excusis.

Hominem arbitror. 4 Reg., rec. Capt. et 13 edit. interponunt autem. Cicero quidem.

Homines erant, qui. Ita emendavi ex maximo manuscriptorum numero, inter quos est Regio-Put. In 10 rec. et 5 edd. legitur *erant*.

Stoici naturam in duas partes dividunt: unam, quæ efficiat; alteram, quæ se ad faciendum tractabilem præbeat. In illa prima esse vim sentiendi; in hac, materiam; nec alterum sine altero posse. Quomodo potest idem esse quod tractat, et quod tractatur? Si quis dicat idem esse figulum quod lutum, aut lutum idem esse quod figulum, nonne aperte insanire videatur? At isti uno naturæ nomine duas res diversissimas comprehendunt, Deum et mundum, artificem et opus; dicuntque alterum sine altero nihil posse, tanquam natura sit Deus mundo permixtus. Nam interdum sic confundunt, ut sit Deus ipse mens mundi et mundus sit corpus Dei. Quasi vero simul esse coeperint mundus, et Deus; ac non ipse mundum fecerit: quod et ipsi fatentur alias, cum hominum causa prædicant esse fabricatum, et sine mundo esse, si velit, possit; siquidem Deus est divina et æterna mens a corpore soluta et libera. Cujus vim maiestatemque quoniam intelligere non poterant, miscuerunt

A eam mundo, id est, operi suo. Unde est illud Virgilianum:

Totamque infusa per artus
Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.

Ubi est ergo illud, quod iidem ipsi aiunt, et factum esse divina providentia, et regi? Si enim fecit mundum, fuit ergo sine mundo. Si regit, non utique sicut meas corpus regit, sed tanquam dominus domum, navim gubernator, auriga currum. Nec tamen mixti sunt his rebus, quas regunt. Nam si hæc omnia, quæ videmus, Dei membra sunt, jam insensibilis ab his constituitur Deus, quoniam membra sensu carent, et mortalis, quoniam videmus membra esse mortalia.

Possam enumerare, quoties repentinis quassatae motibus vel hauerint terræ, vel desederint in abruptum; quoties demersæ fluctibus, et urbes, et insulae abierint in profundum; frugiferos campos paludes inundaverint; flumina et stagna siccaverint; montes

VARIORUM NOTÆ.

Stoici naturam. Apud Ciceronem in primo Academ. quest. hanc Naturæ divisionem non Stoicis, sed veteri Academicæ assignat, etc. Adde his, quod Arist. lib. II Phys. naturam duplicem facit, materiam scilicet et formam, formam autem esse causam finalem. Macrobius in Somnium Scip. I. 1, c. 2: *Alii, inquit, mundum in duo dividerunt: quorum alterum facit, alterum patitur, etc.* Quid quod Augustinus quoque lib. de Anima et ejus orig. ad Petrum presbyterum, II. cap. 3, duas etiam naturas agnoscit: creatorem unam, Deum scilicet; alteram, creaturam ex Deo. Betul.

Unam, quæ efficiat, etc. Seneca epist. 61: *Dicunt Stoici nostri duo esse in rerum natura, ex quibus omnia fiant, causam et materiam. Materia facit inertes, res ad omnia parata, cessatura si nemo moveat. Causa autem, id est, ratio, materiam format, et quocumque vult, versat: ex illa varia opera producit. Et paulo post aliis verbis: Nempe universa ex materia et ex Deo constant. Deus ista temperat, quæ circumfusa rectorem sequuntur et ducem. Potentius autem est quid facit, quod est Deus, quam materia patiens Dei.*

GATAKERUS.

Nec alterum sine altero posse. Ita cum vet. edit. Rom. omnes mss. præter 2 Reg. rec. in 2 al. Reg. rec. nec alteram sine altera esse posse. Et Lactantius paulo inferius, dicuntque alterum sine altero nihil posse.

Mundo permixtus. Mss. 12, inter quos sunt antiq. 1 Bonon. et Cave. ferunt, mundo terminatus; sed extra censum, inquit Botulæus. *Permixtus*, vera lectio. Vide infra, *miscuerunt eam mundo*.

Ut sit Deus ipse mens mundi. De hoc statim est lib. I, cap. 5. Epiphanius nec dogma inter Zenois errores recenset libro III, tomo II. Memini me mihi ex Hermete retulisse Deum nec mentem, nec spiritum, nec tamen esse, sed causam ad illa sub. Betul.

Et mundus sit corpus Dei. Plato in Timæo, τοῦ κόσμου αὐτὸν εἶναι σῶμα θεοῦ καὶ κόσμον. Mundum autem Plato corpus Dei facit, non punit illius creatoris, sed futuri ejusdam. Hinc fortassis Plinius quoque mundum nunquam credi par esse censuit. Betul.

Ac non ipse mundum fecerit. Ipse, quod addidi ex omnibus mss. et quamplurimis editis, deest in nonnullis rec.

Homini causa. Id verum est etiam apud Gentiles. Plinius in præfatio libri XXXV, ait, omnia hominis causa esse creata.

Siquidem Deus est divina et æterna mens a corpore soluta. Desideratur est in ms. 1 Bonon. antiq. et 1

edd. rec., sed legunt; *mens dicatur corpore soluta*. Similis Dei definitio ex Socratis atque Platonis doctrina est apud Plin. in Placitis lib. I, cap. 1. Caterum Stoicorum hoc dogma Laert. ad Chrysippum et Posidonium auctores referi. Betul. — Vide etiam Ciceronem in fragmentis Consolationis, et libro Tusculanar. quest., cap. 5, idque ex Platone.

Virgilianum. Ex Virg. VI. Æneid., vs. 726, sup. cap. 5, et de Ira Dei, cap. 11.

Sicut mens corpus regit. Macrobius lib. II, cap. 12, de Somnio Scipionis: *Anima, inquit, qui verus homo est, ab omni conditione mortalitatis aliena est: adeo ut ad imitationem Dei mundum regentis, regat et ipsa corpus, dum a se animatur. Ideo physici mundum magnum hominem, et hominem brevem mundum esse dicunt, etc.* Betul.

Et mortalis. Recte. Vide supra mss. 11 et edd. 9 addunt est.

Membra esse mortalia. Macrobius eodem loco, tam ex antiquorum philosophorum, quam ex Ciceronis doctrina monet, mundum quoddam parte mortalem videri, ut animal examinatum, vel ignis extinctus, vel siccatus humor. Betul.

Hauerint terræ. Vide Plinium lib. II, cap. 80, 92, 196.

Desederint. Mss. 5 rec. et 13 excusi *descenderint*; 7 Reg., Jan., 2 Colb. habent *deciderint*; 1 Reg. *ceciderint*. At *desederint* est quamplurimorum mss. inter quos sunt antiquissimi 2 Bonon. Cave. et edit. 2 vet. Rom. Eaque lectio est genuina, et Ciceroniana: *desedere* enim est *descendere*. Cicer. I de Div. 97: *Labeis agri Privernalis, cum ad infinitam altitudinem terra desecisset.* Ibid. 78: *Multa oppida corruerunt, multis locis labeis facta sit, terræque desederint.* Vide Plinium, lib. II, cap. 91.

Frugiferos campos. Exemplum est mare Mortuum. Ovid. lib. XV:

Vidi ego quod fuerat quondam solidissima terra,
Esse fretum: vidi factas ex aquore terras
Et procul a pelago conchas pectore marine,
Et vetus iuventa est in montibus anchora sammis, etc.

Vide plura apud Philonem de Mundo, et apud Vadianum in Melan lib. I, in cap. de Numidia. Betul.

Stagna siccaverint. Ita mss. et editi. *Siccare* nostra significatione accipi, inaudetum. — *Siccaverint.* Sparshius: *Tacombus* mss., inquit, *vera utor conjectura, donec motor se obtulerit, et reseribo: Sicca aruerunt.* Nostro enim significatione accipi, id est inaudetum. Sed

etiam vel deciderint abrupti, vel planis fuerint adaequati. Plurimas regiones, et multorum fundamenta montium latens et internus ignis absumit. Et hoc parum est, si membris suis non parcat Deus, nisi etiam homini liceat aliquid in Dei corpus: maria extruuntur; montes exciduntur, et ad eruendas opes interiora terræ viscera effodiuntur. Quid quod ne arari quidem sine laceratione divini corporis potest? ut jam scelerati et impii simus, qui Dei membra violemus. Patiturne ergo vexari corpus suum Deus, et debilem se vel ipse facere, vel ab homine fieri sinit? nisi forte divinus ille sensus, qui mundo et omnibus mundi partibus permixtus est, primam terræ faciem reliquit, ac se in ima demersit, ne quid doloris de assidua laceratione sentiret. Quod si hoc vanum et absurdum est, tam igitur ipsi egerunt, quam hæc indigent sensu, qui non perspexerunt divinum quidem spiritum esse ubique diffusum, eoque omnia contineri, non tamen ita, ut Deus ipse, qui est incorruptus, gravibus et corruptibilibus elementis misceatur. Illud ergo rectius, quod a Platone (in *Timæo*) sumpserunt, a Deo factum esse mundum, et ejusdem providentia gubernari. Oportebat igitur et Platonem, et eos qui idem senserunt, docere atque explicare, quæ causa, quæ ratio fuerit tanti operis fabricandi; quare hoc, aut ejus gratia fecerit.

At iidem Stoici, hominum, inquit, causa mundus effectus est. Audio. Sed Epicurus ignorat, ipsos homines quare, aut quis effecerit. Nam Lucretius, cum diceret mundum non esse a diis constitutum, sic ait (lib. v de *Natura rerum*):

Dicere porro hominum causa voluisse parare;
Præclaram mundi naturam

VARIORUM NOTÆ.

cui ignotum est, activa verba passive sæpe usurpari? Hoc ipso verbo Apicius de Arte culinaria, lib. iv, c. 2: Cum siccaverint superadsperses piper tritum. Lib. ix, cap. 1: In craticula assantur locustæ: cum siccaverint, adjicies eis in craticula quoties siccaverint. BUN. Montes etiam. Plinius inter miracula referi, montes etiam concucurrisse; quem vide, lib. ii, cap. 83.

Absumit. Ita fere omnes mss. in præsent. Et recte. Plures enim ignes interni etiamnum supersunt in Italiae montibus, Ætna et Vesuvio, in insula Lipara, etc. Mss. 1 Bonon. antiq., Tax., 1 Colb. absumpsit; quod tamen Heumanno probatur.

Maria extruuntur. Exemplum est Tyrus. Plin. lib. v, cap. 19: Tyrus, inquit, quondam insula præalto mari septingentis passibus divisa, nunc vero, Alexandri oppugnantis operibus, continens. De quo Curtius lib. iv copiose. BETUL.

Montes exciduntur. Videtur alludere ad Isthmum, quem quidam irritò labore (ut Proverb. habet) perfodere sunt conati: vel ad Athon montem, de cujus latitudine ad passum Xerxes abscidisse legitur apud Plinium cap. 10 lib. iv; Historia apud Herod. lib. vii.

BETUL.

Eruendas opes. Sic Ovidius de ferreo sæculo:

Effodiuntur opes, irritamenta malorum.

Sic Plinius in præmio libri xxxiii: Imus in viscera ejus, et in sede Manium opes quarimus, tanquam parum benigna fertilis quæqua calcatur.

Non tamen, ita ut Deus ipse. Mss. Jun. legunt nec, pro non. Abest ita ab uno Bononiensi antiq., a 4 Colb. et 1 Clarom.; ita ut a Pen.

A Deinde intulit:

Desipere est. Quid enim immortalibus atque beatis Gratia nostra queat largiri emolumentum,
Ut nostra quidquam causa gerere aggrediantur?

Et merito. Illi enim nullam rationem afferbant, cur humanum genus vel creatum, vel constitutum esset a Deo. Nostrum hoc officium est, sacramentum mundi et hominis exponere, cujus illi expertes, sacrarium veritatis nec attingere, nec videre potuerunt. ergo (ut paulo ante dicebam) cum assumpsissent id quod erat verum, id est, mundum a Deo factum, et hominum causa esse factum; tamen, quoniam eos in consequentibus ratio defecit, non potuerunt defendere id quod assumpserant. Denique Plato, ne Dei opus imbecillum et ruinosum faceret, in æternum dixit esse mansurum. Si hominum causa factus est, et ita factus est ut esset æternus, cur ergo ipsi quorum causa factus est, non sunt sempiterni? Si mortales, propter quos factus est, ergo et ipse mortalis atque solubilis. Neque enim plurius est ipse, quam ii, quorum gratia factus est. Quod si ei ratio quadraret, intelligeret perituum esse, quia factus est; nec posse in æternum manere, nisi quod tangi non potest.

Qui autem negat hominum causa factum, hic nullam rationem tenet. Si enim dicit, ipsum fabricatorem sua causa tanta hæc opera esse molitum, cur ergo nos nati sumus? cur mundo ipso fruimur? Quid sibi vult humani generis cæterorumque animantium fictio? Cur aliena commoda intercipimus? Cur denique augemur, minui, interimus? Quid habet rationis ipsa generatio? quid perpetua successio? Nimirum videri nos Deus voluit, et suis variis imaginibus tanquam sigilla confingere, quibus se oblectaret; et

Constitutum. In antiquis editionibus, *institutum*, quod Heumanno probatur.

Sacramentum mundi et hominis. Sic infra cap. 5, ad initium, si sacramentum hominis omne cognovissent. *Mundum a Deo factum, et hominum causa esse factum.* Deest et in 1 Bon. antiq., scripti 9 rec. et 9 edit. habent, *mundum a Deo factum, et hominum causa esse factum.*

Si mortales. Pro si ii sunt mortales. Ita Heumann. *Ipsæ mortales.* Mique. Fel. cap. 54: (Plato) cum ipsum mundum perpetuum et insolubilem diceret esse fabricatum, addit tamen, ipsi artificii, Deo soli et solubilem et esse mortalem. BUN.

Ratio quadraret. Sic cap. 5, initio, non quadrare rationem; et in fine capituli 7, ratio non quadraret.

Sua causa. Lib. iii, cap. 17: Omnia sua causa facere sapientem. Lib. v, cap. 17: Virtutem... expetendum esse aiunt sua causa. BUN.

Tanta hæc opera. Elegantem hanc lectionem confirmant Bonon., Isæus et ipse Lactantius lib. ii, cap. 8: Quia molitione hoc tantum opus fecerit. BUN.—Tanta hæc opera esse molitum. Mss. 24 et 3 edit. in quibusdam tantum: sed male.

Cæterorumque animantium. Ita Cicero lib. ii de Nat. Deor., cap. 53: Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium quæ ratione utuntur. Hi sunt dii et homines. BUN.

Videri nos Deus voluit. Sic veteres editiones. In ms. 1 Bonon. antiq. et 3 edit. est *videre*. In cæteris deest nos.

Sigilla. Id est, parva simulacra. Est enim homo, servata proportionem, ad imaginem Dei creatus

nilominus tamen, si ita esset, curae haberet animantes, præcipueque hominem, cuius imperio cuncta subiecit. Qui autem dicunt semper fuisse mundum, omitto illud, quod esse ipse sine aliquo principio non potest, unde extricare se nequeunt; sed hoc dico: si mundus semper fuit, nullam potest habere rationem. Quid enim potuit in eo ratio moliri, quod nunquam sumpsit exordium? Nam prius quam fiat aliquid, aut struatur, opus est consilio, ut disponi possit quemadmodum fiat, nec incipi quidquam potest sine provisione rationis. Itaque omne opus ratio præcedit. Non habet ergo rationem, quod factum non est. Atqui mundus rationem habet, qua et constat, et regitur; ergo et factus est: si factus est, et resolvetur. Reddant ergo isti rationem, si possunt, cur aut factus in principio sit, aut postea resolvatur.

Quod quia docere non poterat Epicurus, sive Democritus, sua sponte natum esse dixit, seminibus inter se passim coeuntibus, quibus iterum resolutis, dissidium atque interitum secuturum. Corripit ergo quod recte viderat, et totam rationem penitus ignorantia rationis evertit; redegitque mundum, et omnia quæ in eo geruntur, ad similitudinem cuiusdam vanissimi somnii, siquidem rebus humanis ratio nulla subsistat. Cum vero mundum, omnesque partes ejus, ut videmus, mirabilis ratio gubernet; cum cæli temperatio, et æqualis in ipsa varietate cursus astrorum luminumque cœlestium, temporum constans ac mira descriptio, terrarum varia fecunditas, plana camporum munimenta, et aggeres montium, viriditas ubertasque silvarum, fontium saluberrima eruptio, fluminum opportuna inundatio, maris opulenta et copiosa interfusio, ventorum diversa et utilis aspiratio, cæteraque omnia ratione summa constant: quis tam cæcus est, ut existimet sine causa esse facta, in quibus mira dispositio providentissimæ rationis elucet?

VARIORUM NOTÆ.

Ipsæ. Sic Aldina editio; alia: multæ ipsum.

Quod esse ipsum sine aliquo principio non potest. Subest his antiqua elegantia quam editores quoque corruperunt in Epitome cap. 67, ubi recte Plafius ex mss. Taurin.: *Semper fuisse non potest quod et est et visui subjacet*; ipsum enim esse sine aliquo initio non potest. Bux.

Nullam potest habere rationem. Id est, ut recte Sparkius ex sequent., nulla in eo dispositio providentissime rationis eluceret. Bux.

Quid enim. Sic lego cum 2 vet. edit. Rom. et 2 rec. cunctisque mss. præter Cant. in quo, ut in 9 editis, est *Qui enim*; 2 Colbert. *Quomodo.*

Seminibus. Id est, Atomis.

Dissidium. Ejeci dissidium, quod plurimos libros adhuc occupaverat, et restitui ex Lips. tert., Reimm., Ven. 1471, utraque 78, dissidium. Reddidi quoque lib. iv, cap. 30, ubi plura; et ad lib. viii, cap. 3, in nota, corporis animæque dissidium. Bux.

Subsistat. Mss. 2 Clarom. *subsistit*; Cant. *substat.*

Omnesque partes ejus, ut videmus, mirabilis ratio gubernet. Ita restitui ex 13 editis cunctisque mss. In Bonon. antiq. in quo ut deletur, legitur *videamus quemadmodum*; in ed. Thys. et Gall. *videmus quemadmodum.*

Æqualis in ipsa varietate. Harmonia est æqualis varietas, quæ in siderum cursu maxime animadvertitur; et hæc est Sylva signorum cœlestium, quibus

A Si ergo sine causa nec est, nec sit omnino quidquam: si et providentia summi Dei ex dispositione rerum, et virtus ex magnitudine, et potestas ex gubernatione manifesta est: hebetes ergo et insani, qui providentiam non esse dixerunt. Non improbarem; si deos idcirco non esse dicerent, ut unum dicerent: cum autem ideo ut nullum, qui eos delirasse non putat, ipse delirat.

CAPUT IV.

Quod omnia in aliquem usum creata sunt, etiam quæ mala videntur: quare homo in iam fragili corpore ratione fruatur.

Sed de providentia satis in primo libro diximus.

B Quia et si est, ut apparet ex mirabilitate operum suorum, necesse est etiam hominem, cæterasque animantes, eadem providentia creaverit. Videamus ergo, quæ ratio fuerit fingendi generis humani; quoniam constat, id quod Stoici dicunt, hominum causam mundum esse fabricatum: quanquam in hoc ipso non mediocriter peccent, quod non hominis causa dicunt, sed hominum. Unius enim singularis appellatio totum comprehendit humanum genus. Sed hoc ideo, quia ignorant unum hominem a Deo esse formatum, putantque homines in omnibus terris et agris tanquam fungos esse generatos. At Hermes non ignoravit hominem, et a Deo, et ad Dei similitudinem factum. Sed redeo ad propositum. Nihil est (ut opinor) quod sit propter seipsum factum: sed quidquid omnino sit, ad usum aliquem fieri necesse est. C Quis est enim vel tam ineptus, vel tam otiosus, ut aggrediatur aliquid facere frustra, ex quo nullam utilitatem, nullum commodum speret? Qui domum ædificat, non idcirco ædificat, ut tantummodo domus sit: sed ut in ea possit habitari. Qui navem fabricat, non ideo insumit operam, ut tantum navis appareat:

Gentiles cognitionem veri Dei habere potuerunt, ut habet Apostolus ad Roman. cap. i, v. 20, et Plutarchus ipse libro i de Placitis Philosophorum, cap. 6.

Si et providentia. Sic lego cum omnibus prope mss. et excusis. Si repetitum facit illustriorem sensum. Deest et in 4 Bonon. In 4 Colb., 4 Clarom. et Brun est *si et prudentia*; male. Vide præced. et seqq. *Sed de providentia satis in primo libro dictum.*

D *Quia et si est.* In 4 Bon. antiq. et 3 edd. legitur *quia si est*; in multis impressis, *quæ.*

Stoici. Apud Cicero. Lucell. Vide inf. cap. 7 et lib. de Ira Dei cap. 13.

Homines. Vide supra lib. i, c. 21.

Tanquam fungos. Jam supra lib. vi, cap. 10, negavit homines sparsim natos esse, tanquam ex draconis Cadmæi dentibus.

At Hermes. In Pœandro, non longe a principio. Adscribam Marcelli translationem: *At pater omnium intellectus, vita et fulgor existens, hominem sibi similem creavit, atque ei tanquam filio suo congratulatus est. Pulcher enim erat, patrisque sui ferebat imaginem. Deus enim revera propria forma minimi delectatus, opera ejus omnia usui concessit humano. Idem.*

Fictum. Sed redeo, etc. Mss. 8 rec. et 6 editi, *factum.* Idcirco. Sic reposui ex 5 vet. editis et mss. præter 6 rec., quibus est *et ideo*, ut in 10 vulgatis.

Insunt operam. Mss. Jan., Colb., edd. Ald. 1513. Paris. 1523, Gynæc. 1539, Moan.

sed ut in ea nrigetur. Item qui vas aliquod instituit ne format, non propterea id facit, ut tantum fecisse videatur: sed ut vas illud effectum capiat aliquid necessarium. Similiter cætera, quæcumque fiunt, non utique in supervacuam, sed ad usus aliquos utiles lab rantur.

Mundus igitur a Deo factus est, non utique propter ipsum mundum; neque enim aut calore solis, aut lumine, aut aspiratione ventorum, aut humore imbrum, aut alimonia frugum, cum sensu careat, indiget. Sed ne illud quidem dici potest, quod Deus propter seipsum fecerit mundum; quoniam potest esse sine mundo, sicut fuit antea, eiis omnibus quæ in eo sunt, quæque generantur, Deus ipse non utitur. Apparet ergo animantium causa mundum esse constructum; quoniam rebus iis, quibus constat, animantes fruuntur: quæ ut vivere, ut constare possint, omnia his necessaria temporibus certis subministrantur. Rursum cæteras animantes hominis causa esse fictas, ex eo clarum est, quod hominibus servantur, et tutelæ ejus atque usibus datæ sunt; quoniam sive terrenæ sunt, sive aquatiles, non sentiunt mundi rationem, sicut homo. Respondendum est hoc loco philosophis, maximeque Ciceroni, qui ait: «Cur Deus omnia nostri causa fecerit, tantam vim natricum viperarumque fecerit? cur tam multa pestifera terra marique disperserit?» Ingens ad disputandum locus: sed ut in transcurso breviter stringendus est. Quoniam homo ex rebus diversis ac repugnantibus configuratus est, anima et corpore, id est, casto at-

que terra, tenui et comprehensibili, æterno ac temporali, sensibili atque bruto, luce prædito atque tenebroso: ipsa ratio ac necessitas exigebat, et bona homini proponi et mala; bona, quibus utatur, mala, quæ vitet et caveat.

Idcirco enim data est illi sapientia, ut cognita bonorum malorumque natura, et in appetendis bonis, et malis declinandis, vim suæ rationis exerceat. Nam cæteris animalibus quia sapientia non data est, et munita indumentis naturalibus, et armata sunt: homini autem pro his omnibus, quod erat præcipuum, rationem solam dedit. Itaque nudum formavit et inermem, ut eum sapientia et muniret, et tegeret. Munimenta et ornatum ejus non foris, sed intus, non in corpore, sed in corde constituit. Nisi ergo essent mala quæ caveret, quæ a bonis utilibusque distingueret, non esset ei sapientia necessaria. Sciat ergo Marcus Tullius, aut ideo homini datam esse rationem, ut et pisces caperet usus sui gratia, et natrices viperasque vitaret salutis suæ causa: aut idcirco ei bona malaque proposita, quia sapientiam acceperat, ejus vis omnis in discernendis bonis malisque versatur. Magna igitur, et recta, et admirabilis est vis, et ratio, et potestas hominis, propter quem mundum ipsum, et universa quæcumque sunt, Deus fecit; tantumque honoris illi habuit, ut eum præficeret universis, quoniam solus poterat Dei opera mirari. Optime igitur Asclepiades noster de providentia summi Dei disserens, in eo libro quem scripsit ad me: «Atque ideo, inquit, merito quis arbitretur,

VARIORUM NOTÆ.

Vas aliquod instituit. Ex Horatio, Amphora cepti instituit. FRANCIVS.

Calore solis aut lumine. Recte. At 7 vet. edit. aut luce lumine, in 1 Boven., 2 Reg., Ultr., Lips., 1 Colbert., ed. Florentina Juniarum legitur, calore solis aut luce. Posterior lectio non inepta videtur iis, qui lucem neque ac solem calefacere corpora censent. Suidas in ἀσλὴν; et psalm. cxx: Per diem sol non uret te, neque luna per noctem. At Hesmanus putat legendum esse, aut calore solis, aut lumine lance.

Aut alimonia frugum. Sic infra, c. 3: Quicque generi alimonia administraret. Varro apud Nonium: Habetis antepositum alimonia sedens alius alieno stratu. Arnob., l. ii. iv: Et ex alieni uberis alimonia mors traditam relinuisse vitam. HERALD.

Sed ne illud quidem dici potest, quod Deus, etc. Immo hoc dici debere patet ex Proverb., c. xvi.

Possint. Mss. 8 totidemque vulgati, possent. Nefas possint, ex cæteris mss. et edis. Vide seq. subministrantur.

Data sunt. Procul dubio legendum est data sunt. Maximeque Ciceroni, etc. Lib. Acad. quæst. 4. Augustinus respondet Manichæis ad eandem objectionem, l. de Genesi, l. c. 16. Lege præterea Basil., homil. 8 in Hexameron. Lactantius in Epitome hæc objectionem Theodoro Aichei tribuit. Quod consilio Deus dracones, pulices, etc. creaverit, docet Augustinus in cap. 1 Evangel. Joannis et in Psal. cxxviii. BERTR.

Tantum vim natricum viperarumque fecerit. Ciceroni in Lucull. et Lucetio, l. v, respondet Basilus, homil. 6, in Hexamer.: Nec vero est quod quisquam accusare parentem rerum debeat ob eam causam, quod animalia quæ virus mittunt, perniciose et nimica, vita

nostræ procreaverit; isto enim pacto pædagogum etiam accusare licebit, quod adolescentiæ facultatem et proclivitatem in officio contineat, plagisque ac verberibus intemperantiam castiget, etc. Idem, homil. 5, non longe a principio. Augustinus, lib. de hæres. contra Manich., c. 16.

Viperarumque. Nemo ignorat viperas dietas esse, quod vi pariant. Epiphanius Gnosticos huic anithali confert. Præter Nicandrum, Plinius etiam de Vip., l. x, c. 62. BERTR.

Anima et corpore. Ita cum edit. Rom. 1470. Mss. omnes, præter 1 Reg. 1 Colb. qui cum edis habent animo.

Et munita. Henmann. delet et.

Rationem solam dedit. Itaque nudum. Ita cum edis omnes prope mss. 1 Reg. rec. et Goth. rationem dedit. Solum itaque nudum. Vide Anacreont., ode ii.

Tantumque honoris illi habuit. Sic et infra, c. 5, post initium, si tantum honoris homini habuit; 1 Boven. antiq. tribuit.

Præficeret universis. Juxta illud Psalm. Gloria et honore coronasti eum, et constituisti eum super opera manuum tuarum.

Asclepiades noster Lactantii tempore Asclepiades quidam christianus floruit, qui ad Lactantium scripsit librum de Providentia Dei; Lactantius vicissim ad illum libros duos, ut referant Hieronymus, Honorius Augustodunensis, et alii. Hic autem Asclepiades est profecto alius ab Asclepiade Antiochæno episcopo et martyre, qui toto sæculo anterior est Lactantio; quique annum 222 non excessit. Vide Tillemontium Decl. Hist., t. ii, p. 648 et 649, et t. vi, p. 750, col. 2, not. 5. De hoc Asclepiade vide S. Hieronym. de Scripior. eccles., c. 38.

proximum sibi locum divinam providentiam dedisse ei, qui poterat intelligere ordinationem suam. Nam sol iste est; quis eum videt ita, ut intelligat quia sol est, et quantum gratie afferat ceteris institutis? hoc cœlum est; quis id suspicit? terra hæc; quis eam colit? hoc pelagus; quis in eo navigat? hic ignis est; quis eo utitur? Instituit ergo summus Deus non propter se, quia nihilo indiget, sed propter hominem, qui his congruenter uteretur.

CAPUT V.

De hominis creatione, atque de dispositione mundi, et de summo bono.

Reddamus nunc rationem, quare hominem ipsum fecerit Deus. Quod si philosophi sciscerent, aut defendissent illa, quæ vera invenerant, aut in maximis erroribus non incidissent. Hæc enim summa, hic cardo rerum est. Quem qui non tenuerit, veritas illi omnis elabitur. Hoc est denique, quod efficiat illis non quadrare rationem: quæ illis si affulsisset, si sacramentum hominis omne cognovissent, nunquam disputationes eorum, et omnem philosophiam de transverso academia jugulasset. Sicut ergo mundum non propter se Deus fecit, quia commodis ejus non indiget, sed propter hominem, qui eo utitur; ita ipsum hominem propter se. Quæ utilitas Deo in homine, inquit Epicurus, ut eum propter se faceret? Scilicet, ut esset, qui opera ejus intelligeret, qui providentiam disponendi, rationem faciendi, virtutem consummandi et sensu admirari, et voce proloqui posset. Quorum omnium summa hæc est, ut Deum colat. Is enim colit, qui hæc intelligit: is artificem rerum omnium, is verum patrem suum debita veneratione

ratione prosequitur, qui virtutem majestatis ejus de suorum operum inventionem, inceptionem, perfectionem meretur. Quod planius argumentum proferri potest, et mundum hominis, et hominem sui causa Deum fecisse, quam quod ex omnibus animantibus solus ita formatus est, ut oculi ejus ad cœlum directi, facies ad Deum spectans, vultus cum suo parente communis sit, ut videatur hominem Deus, quasi porrecta manu allevatum ex humo, ad contemplationem sui excitasse? Quid ergo, inquit, Deo cultus hominis confert, beato, et nulla re indigenti? vel si tantam honoris homini habuit, ut ipsius causa mundum fabricaret, ut instrueret eum sapientia, ut dominum viventium faceret, tanquam diligeret, tanquam filium, cur mortalemque fragilemque constituit? cur omnibus malis, quem diligebat, objecit? cum oporteret et beatum esse hominem, tanquam conjunctum et proximum Deo, et perpetuum, sicut est ipse, ad quem colendum et contemplandum figuratus est.

Quamquam hæc fere in prioribus libris sparsim docuimus: tamen quoniam proprie id materia nunc exigit, quia de vita beata disserere propositum est, explicanda sunt ista diligentius et plenius, ut dispositio Dei, et opus voluntasque noscatur. Cum posset semper spiritibus suis immortalibus innumerabiles animæ procreare, sicut angelos genuit, quibus immortalitas sine ullo malorum periculo ac metu constat; excogitavit tamen inenarrabile opus, quemadmodum infinitam multitudinem creare animarum, quas primo fragilibus et imbecillis corporibus illigatas constitueret inter bonum malumque medias, ut constantibus ex utrisque naturis virtutem proponeret; ne immortalitatem delicate ac equerentur ac molliter: sed ad illud æternæ vitæ ineloquibile præmium

VARIORUM NOTÆ.

Poterat intelligere. Ita lego cum optimo et antiquissimo ms. Regio-Put. Sic et supra Lactant. *solut poterat Dei opera mirari.* In 1 Reg. rec. est, *poterit*; in 5 rec. et 11 editis *potuerit*.

Quis in eo navigat? Ex quamplurimis mss. et editis restitui in eo, quod præcedentia et sequentia membra postulabant. Deest in 3 Reg. rec., 1 Colb., 1 Clarom. et 6 impressis.

Sciscerent. 5 Reg., Jun., 3 Colb., 3 Clarom., Em., Cant., et edit. 7 fecissent; male.

Cardo rerum. Proverbum est, quæ jam usus est. Lactantius, lib. II, c. 9.

Hoc est denique, quod efficiat, illis non quadrare rationem. Vini phrasæ cognoscas ex lib. III, c. 23: *Quoniam ratio illis non quadrabat, per ignorantiam rerum tam varii, tam incerti fuerunt, sibique sepe contraria discentes, ut quid sentirent, quid vellet satis statuerre ac diffundicare non possit.* Bon.

Omnem philosophiam. Omnes philosophorum hæreses sua dogmata, quantumvis falsa, defendere voluerunt. Academici nihil certi affirmantes, reliquis omnibus repugnarunt: id quod in hoc saltem negotio. Sit in 4 Academ. quest. apud Ciceronem eo loco, quem ipse Lactantius paulo superius citavit. Betel.

Sui causa. Ita quamplurimi impressi cum mss. quibusdam alii *sua causa*; et sic sepe loquitur Cicero, *sua causa, nostra causa, vestra causa*.

Ad cœlum directi. Mss. 6 rec. et quidam editi *directi*. Ut videatur hominem Mss. 4 et 5 editi. *videaturque*

Latinius atque Heuman. censent defendendum *que*.

Si tantum honoris homini habuit. Recte: supra c. 4 hujusce libri circa finem, *tantum honoris illi habuit*; et lib. III, c. 1, in fine. Mss. Em. *si tanti honoris hominem habuit*.

Spiritibus suis. Id est spirationibus. Vid. lib. IV, c. 8: *Spiritus suos in angelos figuravit*, etc. Epitom., c. 42: *Angelos... de suis spiritibus figuravit*. Conf., I, viii, c. 6, *vaniorum spiritus*. Bon.

Cum posset semper spiritibus suis immortalibus. Videtur Lactantius in ea fuisse sententia, quæ animas habet quasi tot particulas de Deo decerptas, quod infra non obscurè innuit, cum dicat, *Deum Spiritum suum tereno corpore induisse*. Porro infinitam animarum multitudinem, quam hic a Deo creati asserti, illic *gigni* ait: quæ duo secum non coherent. In qua opinione quamquam Epicureis nihil videat, quod a fide catholica sit alienum; notius tamen est, quam ut referri debeat, atomistas et philosophos christianos factos platoniceorum dogmata, non sine Ecclesiæ malo, fidei christianæ admiscuisse: quæ erant animarum præexistentia, et a divina essentia delibatio quedam, quas tamen non de Deo, sed a Deo esse saniores omnes consentiunt. SPARK. — Heuman. legit *simul pro semper*.

Infinitam multitudinem crearet animarum. Vide supra not. ad I, II Instituti, c. 11.

Constantibus. Subaudi *hominibus*.

Ineloquibile Itæ omnes scripti et editi, et utrum

summa cum difficultate ac magnis laboribus pervenirent. Ergo ut eas gravibus et vexabilibus membris indueret, quoniam consistere in medio inani non poterant, ponderibus et gravitate corporis deorsum premente, sedem illis ac domicilium primo condendum esse decrevit. Itaque ineffabili virtute ac potentia præclara mundi opera molitus est; stranspens in altitudinem levibus elementis, et gravibus in ima depressis; et cœlestia firmavit, et terrena constituit. Non est necesse nunc exequi singula, quoniam in secundo libro universa executi sumus.

Lumina igitur posuit in cœlo, quorum moderatio, et claritas, et motus aptissime ad utilitates viventium temperatus est. Terræ autem, quam sedem voluit esse, fecunditatem varia gignendi ac proferendi dedit, ut ubertate frugum et herbarum virentium, pro natura et usu ejusque generis, alimoniam administraret. Tum perfectis omnibus, quæ ad conditionem mundi pertinebant, hominem finxit ex ipsa terra, quam illa principio in habitaculum præparavit; id est spiritum suum terreno corpore induit et involvit, ut et compactus ex rebus diversis ac repugnantibus,

A bonum ac malum caperet; et sicut terra ipsa fecunda est ad fruges pariendas: ita corpus hominis, quod assumptum est e terra, generandi copiam, facultatemque procreandæ sobolis accepit, ut quoniam fragili materia formatus in æternum manere non poterat, peracto temporalis vitæ spatio cederet, et illud, quod fragile atque imbecillum gerebat, perpetua successione renovaret. Cur igitur eum mortalem finxit et fragilem, cum illius causa mundum ædificasset? Primum, ut infinita vis animarum gigneretur, omnemque terram multitudine oppleret: deinde, ut proponeret homini virtutem, id est, tolerantiam malorum ac laborum, per quam posset præmium immortalitatis adipisci. Nam quia homo ex duobus rebus constat, corpore atque anima, quorum alterum terrenum B est, alterum cœleste, duæ vitæ homine attributæ sunt: una temporalis, quæ corpori assignatur; altera sempiterna, quæ animæ subjacet. Illam nascendo accipimus, hanc assequimur laborando ne immortalitas homini (ut ante diximus) sine ulla difficultate constaret. Illa terrena est, sicut corpus, et ideo finitur; hæc vero cœlestis; sicut anima, et ideo terminum non

VARIORUM NOTÆ.

cap. 11, Irenæi versio antiquiss., l. 1, c. 10, inenarrabiles et ineliquibiles. Bux.—Æternæ vitæ ineliquibile præmium. Sic auctor noster infra c. 11, initio, ineliquibiles immortalitatis suæ fructus capit. Ineliquibiles, pro ineffabiles.

Et vexabilibus membris. Ita reposui ex omnibus mss. edit. 2 vet. Rom., Florent., Crat., Is., Cellar. C in 12 excusis legitur nexibilibus, quam vocem non esse latinam autumo: in ed. Gynnic. nexilibus; in ed. Paris. 1525, et Graph. exhibilibus, male. Vexabilia membra, sunt membra laboriosa, ut aiunt medici; vel apta ad vexandum, ut sunt crura, brachia, pedes et manus.

Consistere in medio inani non poterant. Lencippus et Democritus primi corpora in vacuo agitari crediderunt, ut Aristoteles refert, l. 11, de Cœlo; cum tamen nihil inane sive vacuum sit infra æthera. Vacui questio est apud Aristotelem in iv Physic., cap. 6 et sequentibus. Lege Philosophorum placita apud Plut., l. 1, c. 18. BETUL.—Vide etiam Cartesium.

Præclara mundi opera molitus est. Sic cum omnibus editis cuncti fere mss. Ita et Lactantius supra, c. 3, hæc opera esse molitus; et infra c. 9, cum opera ejus præclara et miranda videamus. Mss. tamen 2 Reg. rec. sed bonæ notæ, 1 Colb. et Brun. habent, præclaram mundi operum; idemque alieni (ni fallor) me legisse memini apud Ciceronem.

Suspensis in altitudinem. Siquidem juxta naturæ leges omne leve sursum et omne grave deorsum. Hanc dispositionem eleganter descripsit Ovidius his verbis:

Dissociata locis concordia pace ligavit:
Ignea contacti vis et sine pondere cœli
Elicenti, summaque locum sibi legit in arce;
Proximus est, ut illi levitate, locoque:
Densior his tælis, elementaque grandia traxit,
Et pressa est gravitate sui. Circumfluit humor
Ultima possedit, solidumque coercent orbem.

Quorum moderatio, et claritas, et motus... temperatus est. Mss. 5 et 8 edd. rec., quorum moderationes, et claritates, et motus... temperavit; sed in 3 legitur, temperatus est.

Fecunditatem varia gignendi. Mss. 14 rec. et 5 edd. variant; 1 Colb. fecundam ubertatem varia gignendi.

Ut ubertate frugum. Jun. et 3 edd. ut ubertas.

Et herbarum virentium. Ita 5 edd., omnesque mss.

præter 5 et edit. 4 quibus est, viventium.

Cujusque generis. Ita reposui ex 10 editis et cunctis mss. præter Cauc. in quo est cuique generi, ut in 9 impressis.

Alimoniam ministraret. Fasit., Gryph., Betul., Tom., Thys., Gall., Spark., Cell., administraret. De Opif. cap. 6: Ut... alimentum lactis scitibus ministraretur. Epitom. cap. 72: Deus... victum ministrabit. Administrare noster hoc sensu non posuit. Alibi Lucret. 11, 1149:

Quod satis est.... natura ministrat. Bux.

Et compactus. Humannus delendum putat et.

In æternum manere non poterat, etc. Neque hoc verum est. Si enim innocens perstitisset, immortalis utique esset futurus: stipendia enim peccati, mors est. Quare concilium Carthaginense anno Domini 418 celebratum, cap. 1, eos anathemate ferit, quicumque affirmaverint Adamum, utcumque non peccasset, mortuorum tamen *μη τῇ ἀξίᾳ τὰς ἀμαρτίας, ἀλλὰ τῇ φύσει ἀποθνήσκειν*.

Cur... mortalem finxit. Gall. et Spark. adtingunt Lactantio gravissimum errorem, quia dixerat non in æternum manere, et mortalem fictum (Vid. sup. et de Ira, cap. 15): sed explicari debet ex lib. 11, cap. 12, immortalis maneret; et de Opif. cap. 4, ubi fateatur, animal quod Deus fecerat sua sponte ad mortem transisse, et Epit. cap. 27. Bux.

Tolerantiam malorum ac laborum. Quæ hoc capite de perferendis ærumnis atque laboribus, et lib. vi, cap. 11, de misericordiæ operibus exercendis disserit, observanda sunt adversus Lutherum et sectatores, qui bona opera ad salutem necessaria negant. Isæus. — Mss. 1 Reg. et 1 Brun. habent ac dolorum; 4 scripti rec. et 6 edit. ac bonorum.

Duæ vitæ. In Ald., Crat., Gymn., Duæ vitæ, vitiose. Lib. vii, c. 10: Duæ vitæ proposuere sunt homini, quarum altera est animæ, altera corporis. Bux.

Illam nascendo accipimus. Sic Tertullianus adversus Marcionem ait: Vivere homini Deus præstiterat, facto in animam vivam: recte vero vivere demandarat, admonito in legis obsequium. Mss. 6 rec. et 12 edd. habent accepimus.

Ne immortalitas homini. Ex omnibus mss. et multis editis addidi homini.

habet. Illam primam nescientes accipimus; hanc secundam scientes; virtuti enim, non naturæ datur, quia voluit nos Deus vitam nobis in vita comparare.

Idcirco hanc nobis præscitem dedit, ut illam veram et perpetuam aut vitii amittamus, aut virtute mereamur. In hac corporali non est summum bonum; quoniam sicut necessitate divina nobis data est, ita rursum divina necessitate solvetur. Ita quod finem habet, summum bonum non habet. In illa vero spiritali, quam per nos ipsi acquirimus, summum bonum continetur; quia nec malum potest habere, nec finem. Cui rei argumentum natura et ratio corporis præbet. Cætera namque animalia in humum vergunt, quia terrena sunt; nec capiunt immortalitatem, quæ de cælo est. Homo autem rectus in cælum spectat, quia proposita est illi immortalitas; nec tamen venit, nisi tribuatur homini a Deo. Nam nihil interesset inter justum et injustum, siquidem omnis homo natus immortalis fieret; ergo immortalitas non sequela naturæ, sed merces præmiumque virtutis est. Denique homo non statim quam natus est, rectus ingreditur: sed quadrupes primo, quia ratio corporis et hujus præsentis vitæ communis est nobis cum mutis animalibus; post deinde confirmatis viribus erigitur, et lingua ejus in eloquium solvitur, et mutum animal esse desinit. Quæ ratio docet, mortalem nasci hominem; postea vero immortalem fieri, cum cœperit ex Deo vivere, id est, justitiam sequi, quæ continetur in Dei cultu, cum excitaverit hominem Deus ad aspectum cœli ac sui. Quod tum fit, cum homo cœlesti lavaero purificatus, exponit infantiam cum omni labe vitæ prioris, et incremento divini vigoris accepto, fit homo perfectus ac plenus.

VARIORUM NOTÆ.

Nescientes accipimus. Mss. 4 rec. et 14 edd. *accipimus.*

In vita comparare. 1 Colbert. *in vitam*; 1 Lips. et Brun. *in hac vita.*

Aut virtute mereamur. Quamvis Deus ante nos posuerit ignem et aquam, et in nobis sit ad utrumque manum porrigere: tamen non est proposita mors secunda, nisi ut eam vitemus; at auxilium dat Deus ut vitam secundam mereamur.

Divina necessitate. Ego interpretor, divina necessitate, id est, divina lege. Pari modo lib. II, c. 2: *quod functi... divinæ necessitati morte concesserint.* De Ira c. 15: *Consideremus divinam necessitatem; nolo enim naturam dicere.* Chryippus Deum, nuncupavit divinam necessitatem. Brun.

Solvitur. Sic reposui ex 7 vet. editis cunctisque mss. præter 1 Reg. rec. cui est *solvitur*, ut cæteris impressis.

Cui rei. Ita omnes prope mss. In Cauc. et 8 aliis rec. est *cujus rei*, ut in cunctis fere editis.

Natura et ratio corporis præbet. Mss. 1 Bonon. antiq. et 4 edit. rec. *naturæ ratio et natura corporis præbet.* Lectionem porro textus sic interpretandam puto: *Cui rei*, nempe quod in vita spiritali sit summum bonum, argumentum natura et ratio corporis præbet, quia nimis fluxum est corpus, ut in eo possit summum bonum collocari.

Immortalitas non sequela naturæ. Intelligence: *immortalitas beata non sequela naturæ.* Brun.

Quam. Vel *potius quam*, vel *cum.*

Non statim quam natus est. Mss. 8 rect et totidem

Ergo quia virtutem proposuit homini Deus, licet anima et corpus consociata sint; tamen contraria sunt, et impugnant invicem. Animi bona, mala sunt corporis; id est, opum fuga, voluptatum interdictio, doloris mortisque contemptus. Item corporis bona, mala sunt animi; hoc est, cupiditas, et libido, quibus et opes appetuntur et suavitates variarum voluptatum, quibus enervatus animus extinguitur. Ideo necesse est, justum et sapientem in omnibus malis esse, quoniam malorum victrix est fortitudo; injustos autem in divitiis, in honore, in potestate. Hæc enim bona corporalia et terrena sunt. Illi autem terrenam vitam agunt, nec assequi immortalitatem queunt, quia se voluptatibus dederunt, quæ sunt virtutis inimicæ.

Itaque vita hæc temporalis illi æternæ debet esse subjecta, sicut corpus animæ. Quisquis ergo animæ vitam maluerit, vitam corporis contemnat necesse est; nec aliter eniti ad summum poterit, nisi quæ sunt ima despexerit. Qui autem corporis vitam fuerit amplexus, et cupiditates suas in terram dejecerit, illam superiorem vitam consequi non potest. Sed qui mavult bene vivere in æternum, male vivet ad tempus, et afficietur omnibus molestiis et laboribus, quandiu fuerit in terra, ut habeat divinum et cœleste solatium. Et qui maluerit bene vivere ad tempus, male vivet in æternum; damnabitur enim sententia Dei ad æternam pœnam, quia cœlestibus bonis terrena præposuit. Propterea igitur colit se Deus expatit, et honorari ab homine tanquam pater, ut virtutem ac sapientiam teneat, quæ sola immortalitatem parit. Nam quia nullos alius præter ipsum donare eam potest, quia solus possidet, pietatem hominis, qua Deum

editi, non statim quando. Alii 3 scripti rec. *que*

Communis est nobis cum mutis animalibus. Quasi vero infantes statim a nativitate non essent baptismi capaces, cum primitiva Ecclesia ante Lactantii tempora longe aliter senserit. Cyprianus enim in epistola ad Fidum, pag. 159. edit. Oxon., cum Fidus ei questionem moveret de infantibus intra triduum ad lavacrum admittendis, sic epistolam claudit: *et idcirco, frater charissime, hæc fuit in concilio nostra sententia, a baptismo atque a gratia Dei, qui omnibus misericors, et benignus, et pius est, neminem per nos debere prohiberi.* Quod cum circa universos observandum sit atque retinendum, magis circa infantes ipsos et recens natos observandum putamus, etc. Lege ad hæc Lencæum lib. II, cap. 10.

Id est. Additum ex omnibus mss. præter 1 Reg. in quo desideratur, sicut et in nonnullis editis.

Suavitates. Sic et infra plurali numero cap sequenti. In 2 mss. rec. et 4 edit. *suavitas.*

Quia. Mss. 2 Reg. rec. *qui se.*

Eniti ad summum. Sic mss. fere omnes, editiones xv sæculi. 1 Colbert., 2 Clarom. niti; 1 Brun. elevari; alter ut in textu. Exponxi bonum, quod sequebatur in 3 mss. rec. ac 7 editis, et abest a cæteris.

Male vivit ad tempus. Id est, incommode, malis obnoxius; et infra, *bene vivere*, hoc est commode, luxuriose.

Qua Deum honoraverit, hoc afficiet præmio. Sic 1 Bonon., Regio-Put., 2 alii Regii et editio Isai. In 12 mss. recent. est, *Qui Deum honoraverit, hoc afficiet*

honoraverit, hoc afficiet præmio, ut sit in aeternum beatus, sitque apud Deum, et cum Deo semper.

Quæ sequuntur in quibusdam manuscriptis ac in antiquis editionibus reperi. Ea tamen Lactantio abjudicant recentiores interpretes sed ne aliquid desit, hic apponere visum est; ac monemus ea non esse apprime catholica: sic autem habent.

« Neque nunc aliquis eo confugiat, ut dicat ad ipsius culpam pertinere, qui et bonum instituit, et malum. Cur enim malum voluit esse, si id odio habet? Cur non bonum tantum fecit, ut nemo peccaret, nemo faceret malum? Quamquam hoc in omnibus fere prioribus libris docuerim, et id jam superius, quamvis leviter, attigerim; tamen subinde admonendum est, quia omnis ratio in eo posita est. Nulla enim virtus esse poterat, nisi diversa fecisset; nec omnino apparere vis boni potest, nisi ex mali comparatione. Adeo malum nihil aliud est, quam boni interpretatio. Sublato igitur malo, etiam bonum tolli necesse est. Si laevam manum, aut pedem amputaveris, nec corpus erit integrum, nec vita ipsa constabit. Adeo ad compagem corporis temperandam, aptissime cum dextris sinistra junguntur. Item si pares calculos feceris, nemo ludet. Si unum colorem Circo dederis, nemo spectandum putabit, sublata omni Circensium voluptate. Quos profecto qui prius instituit, amator unius coloris fuit: sed alterum ei, quasi amulum posuit, ut posset esse certamen, et aliqua in spectaculo gratia. Sic Deus, quum bonum constitueret, quum virtutem daret, statuit etiam diversa, cum quibus illa colligerent. Si desit hostis, et pugna, nulla victoria est. Tolle certamen, ne virtus quidem quidquam est. Quam multa sunt hominum inter se, et quam variis artibus constituta certamina? Nemo tamen fortior, velocior, præstantior haberetur, si adversarium, cum quo contenderet, non haberet. Unde autem abest victoria, abesse hinc et gloriam simul, et præmium necesse est. Ut igitur virtutem ipsam exercitatione assidua roboraret, eamque faceret de malorum conflictatione perfectam, utrumque simul dedit, quia utrumque sine altero retinere vim suam non potest. Ergo diversitas est, cui omnis ratio veritatis innititur.

« Non me præterit, quid hoc loco a peritioribus possit opponi. Si bonum sine malo esse non potest, quomodo primum hominem dicis ante offensum Deum in solo bono fuisse, aut postea in solo bono futurum? Discutenda nobis hæc questio est quod in prioribus

A libris prætermisi, ut hic implerem. Diximus superius, ex elementis repugnantibus hominis constare naturam. Corpus enim, quia terra est, comprehensibile est, temporale, brutum, atque tenebrosum est. Anima vero, quia de cælo est, tenuis, æterna, sensibilis, illustris est. Quæ quia inter se contraria sunt, necesse est, hominem bono et malo esse subiectum. Animæ adscribitur bonum, quia indissolubilis est: corpori malum; quia fragile est. Quoniam igitur sociata et conjuncta sunt corpus et anima, æque bonum et malum cohareat necesse est; nec separari alterutro possunt, nisi quum illa separata sunt. Denique boni malique notitia simul homini primo data est. Quæ percepta, statim de loco sancto pulsus est, in quo malum non est. Ubi cum esset in bono tantum, id ipsum bonum esse, ignorabat. Postquam vero accepit boni malique intelligentiam, jam nefas erat, eum in beatitudinis loco morari, relegatusque est in hunc communem orbem, ut ea utraque simul experiretur, quorum naturam pariter agnoscerat. Apparet ergo idcirco datam esse homini sapientiam, ut bonum discernat a malo; ut ab incommodis commoda, ab inutilibus utilia distinguat; ut habeat judicium, et considerantiam, quid cavere, quid appetere, quid fugere, quid sequi debeat. Sapientia igitur constare sine malo non potest; vixitque ille princeps generis humani, quamdiu in solo bono fuit, velut infans, boni ac mali nescius. At enim postea hominem necesse est et sapientem esse, et sine ullo malo beatum. Sed id fieri non potest, quamdiu anima domicilio corporis induta est.

« Quum vero factum fuerit corpori animæque dissilium, tunc malum a bono separabitur. Et sicut corpus interit, anima manet: ita malum interibit, et bonum permanebit. Tunc homo accepto immortalitatis indumento, erit sapiens, expertus mali, sicut Deus. Qui ergo vult nos in bono esse tantum, id potissimum desiderat, ut sine corpore vivamus, in quo est malum. Quod si tollatur, aut sapientia homini, ut dixi, aut corpus adimetur: sapientia, ut ignoret malum, corpus, ut non sentiat. Nunc autem cum homo et sapientia sit instructus, ut sciat, et corpore, ut sentiat, utrumque pariter in hac vita Deus esse voluit, ut ratio virtutis sapientiæque constaret. Posuit itaque hominem inter utrumque medium, ut haberet licentiam vel mali, vel boni sequendi. Sed malo admiscuit apparentia quædam bona, id est varias et delectabiles suavitates, ut earum illecebris in-

VARIORUM NOTÆ.

præmio Cellarius vero et Walchius cum nostra editione concordant.

Et cum Deo semper. Mss. Marm. 500 annor. et 1 Reg 400. n. 3976, Gryphus, Tornes., Betul., Antwerp 1570, Scubron. 1594, longam post hæc verba attulerunt orationem, quam nec in melioribus mss. nec in reliquis editis reperi; ideoque illam admittere nolui ut veram. Multa etiam continet hæc oratio parum apposite immo falsa enumerata. Quæ Manetis hæresim redolent, cujus tamen nec Hieronymus, nec S. Augustinus Lactantium insinuant.

Neque. etc. Monet Thomasius, hanc longam oratio-

nem usque ad finem hujus quinti capitis deesse in duobus Bononiensibus mss. ac post Thomasium Isaacus docet, eam quoque deesse in duodecim Vaticanis codicibus. Ea vero non legitur in omnibus fere Gallicanis mss., duobus tantum exceptis. Fatendum igitur est, hanc totam periodum ab aliquo, eoque subtilissimo et perito Mamichæo, fuisse suppositam, ut errorem suum Lactantii auctoritate fulciret. In hoc igitur consentiunt editores omnes, hanc eradendam esse. At ne desit aliquid in hac nostra editione, eam hic adjuungimus, sed ad marginem virgatam, ut a textu Lactantiano distinguatur.

duceret hominem ad latens malum. Bona autem admiscuit apparentia quædam mala, id est, ærumnas, et misérias, et labores, quorum asperitate ac molestia offensus animus refugeret a bono latenti. Hic ergo sapientiæ officium desideratur, ut plus mente videamus, quam corpore: quod pauci admodum facere possunt; quia et virtus difficilis ac rara est, et voluptas communis ac publica. Ita necesse est, sapientem pro stulto haberi, qui dum appetit bona, quæ non cernuntur, dimittit e manibus, quæ videntur; et dum vitat mala, quæ non aspicuntur, incurrit in mala, quæ ante oculos sunt. Quod accidit nobis, cum neque cruciatum, neque mortem pro fide recusamus: quando ad summum nefas compellimur, ut prodita fide atque abnegato Deo vero, diis mortuis mortiferisque libemus. Hæc ratio est, cur hominem Deus et mortalem fecerit, et malis subiecerit; licet ipsius causa mundum edificasset, scilicet ut virtutem caperet, et ei virtus sua immortalitatem daret. Virtus autem, sicut ostendimus, veri Dei cultus est.

CAPUT VI.

Quare mundus et homo creati sunt; quam sit inanis cultus deorum.

Nunc totam rationem brevi circumscriptione signemus. Ideo mundus factus est, ut nascamur: ideo nascimur, ut agnoscamus factorem mundi ac nostri Deum: ideo agnoscimus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro mercede laborum capiamus, quoniam maximis laboribus cultus Dei constat: ideo præmio immortalitatis afficimur, ut similes angelis effecti, summo patri ac Domino in perpetuum serviamus, et simus æternum Deo regnum. Hæc summa rerum est, hoc arcanum Dei, hoc mysterium mundi: a quo sunt alieni, qui sequentes præsentem voluptatem, terrestribus et fragilibus se bonis addixerunt, et animas ad cælestia genitas suavitatibus mortiferis tanquam luto cœnovæ demerserunt.

Quæramus nunc vicissim, an in cultu deorum ratio ulla subsistat: qui si multi sunt, si ideo tantum ab hominibus coluntur, ut præstent illis opes, victorias, honores, et quæque alia quæ non nisi ad præsens valent; si sine causa gignimur; si in hominibus procreandis providentia nulla versatur; si casu nobis-

A metipsis, ac voluptatis nostræ gratia nascimur; si nihil post mortem sumus: quid potest esse tam supervacaneum, tam inane, tam vanum, quam humana res, et quam mundus ipse? qui cum sit incredibili magnitudine, tam mirabili ratione constructus, tam men rebus ineptis vacet. Cur enim ventorum spiritus citent nubes? Cur emicent fulgura? tonitrua mugiant? imbres cadant, ut fruges terra producat, ut varios foetus alat? Cur denique omnis natura rerum laboret, ne quid desit earum rerum, quibus vita hominis sustinetur, si est inanis, si ad nihilum interimus, si nihil est in nobis majoris emolumenti Deo? Quod si est dictu nefas, nec putandum est fieri posse, ut non ob aliquam maximam rationem fuerit constitutum, quod videas maxima ratione constare; quæ potest esse ratio in his erroribus pravarum religionum, et in hac persuasione philosophorum, qua putant animas interire? Profecto nulla. Quid enim habent dicere, cur dii hominibus tam diligenter suis quæque temporibus exhibeant? An ut illis far et merum demus, et odorem thuris, et sanguinem pecudum? quæ neque immortalibus grata esse possunt, quia sunt fragilia; neque usui esse expertibus corporum, quia hæc ad usum corporalium data sunt. Et tamen si ea desiderarent, sibi ipsi possent exhibere cum velent. Sive igitur intereunt animæ, sive in æternum manent, quam rationem continet cultus deorum, aut a quo mundus constitutus est? cur, aut quando, aut quousque, quatenus homines, aut quamobrem procreati? cur nascuntur, intereunt, succedunt, renovantur? Quid dii ex cultibus eorum assequuntur, qui post mortem nihil futuri sunt? quid præstant? quid pollicentur? quid minantur aut hominibus, aut diis dignum? Vel si manent animæ post obitum, quid de his faciunt, facturive sunt? quid illis opus est thesauro animarum? ipsi illi ex quo fonte oriuntur? quomodo, aut quare, aut unde multi sunt? Ita fit, ut si ab illa rerum summa, quam superius comprehendimus, aberraveris, omnis ratio inierat, et ad nihilum omnia revolvantur.

CAPUT VII.

De philosophorum varietate, eorumque veritate.

Quam summam quia philosophi non comprehen-

VARIORUM NOTÆ.

Deo regnum. Apocal., 1 et v.

Qui si multi sunt, si ideo tantum... et quæque alia quæ, etc. Ita mss. 7 Reg. antiquiores, alique nec non editi sex. In 9 scriptis rec. est qui simulati sunt... quæque alia, etc.; in 6 mss. rec. et ed. Rom. 1468, qui si multi nati sunt... fingimur; in 2 mss. rec. et 5 impressis, qui si multi sunt, etc. t in textu.

Tam vanum. Nam juxta mentem apostoli, si nulla sit resurrectio, supervacua atque inanis est tota religio christiana.

Quam humana res, et quam mundus ipse. Sic lego cum 2 editis et quam plurimis mss. inter quos sunt veterrimi 1 Bonon. et 6 Reg. Editi octo et 1 ms. Colbert. habent quam. Scripti 8 rec. ac 5 vulgati, et quam mundus iste.

Tam mirabili. 1 Bonon. antiq., 1 Lips. tum mirabili, 1 Reg. rec. et mirabili; 1 Reg. et Goth. et admirabili. Constructus. 1 Colbert. et 5 edd. constitutus.

D *Videas. Mss. 14 rec. et 5 edit. videamus; 1 Reg. videntis.*

Habent dicere. Habeo dicere, pro possum, et pro deo dicere. Est phrasis Græca, quæ et alibi utitur Lactantius, scilicet lib. iv, cap. 12, circa med. et cap. ultimo ubi vide Not.

Ut illis far. Far est vocabulum generale quo omnia frumenti genera designantur: ut far triticeum, far hordeaceum, etc. G. A. LEUS.

Constitutus est. Mss. 1 rec. et 7 edd. factus est.

Procreati? cur nascuntur. Ex mss. et editis addidit cur, quod deest in 1 Colb. et nonnullis editis.

Qui post mortem. 1 Lips. et ed. Rom. 1474. Qui post obitum.

Animæ post obitum. Hæc lectio est 5 vet. impressorum cunctorumque mss. præter 2 Reg. et 9 edit. in quibus est post mortem sed mox præcessit illa vox

Revolvantur Mss. 4 rec. resolvantur.

derunt, nec veritatem comprehendere potuerunt, quamvis ea fere, quibus summa ipsa constat, et viderint, et explicaverint. Sed diversi, ac diverse illa omnia protulerunt, non annectentes nec causas rerum, nec consequentias, nec rationes; ut summam illam, quæ continet universa, et compingerent, et impleverint. Facile est autem docere, pene universam veritatem per philosophos sectas esse divisam. Non enim sic philosophiam nos evertimus, ut Academici solent, quibus ad omnia respondere propositum est, quod est potius calumniari et illudere: sed docemus, nullam sectam fuisse tam deviam, nec philosophorum quemquam tam inanem, qui non viderit aliquid ex vero. Sed dum contradicendi studio insaniant, dum sua etiam falsa defendunt, aliorum etiam vera subvertunt, non tantum elapsa illis veritas est, quam se querere simulabant: sed ipsi eam potissimum suo vitio perdidierunt. Quod si extitisset aliquis, qui veritatem sparsam per singulos, per sectasque diffusam colligeret in unum, ac redigeret in corpus, is profecto non disscitiret a nobis. Sed hoc nemo facere, nisi veri peritus ac sciens potest. Verum autem scire, non nisi ejus est, qui sit doctus a Deo. Neque enim potest aliter repudiare quæ falsa sunt, eligere ac probare quæ vera: sed si vel casu id efficeret, certissime philosopharetur; et quamvis non posset divinis testimoniis illa defendere, tamen se ipsa veritas illustraret suo lumine. Quare incredibilis est error illorum, qui cum aliquam sectam probaverint, eique se addixerint, cæ-

A teras damnant tanquam falsas et inanes, armantque se ad præliandum, nec quid defendere debeant scientes, nec quid refutare; incurstantque passim sine delectu omnia, quæ afferunt quicumque dissentiunt.

Oh has eorum pertinacissimas contempiones nulla extitit philosophia, quæ ad verum propius accederet; nam particulatim veritas ab his tota comprehensa est. Factum esse mundum a Deo, dixit Plato (in *Timæo*). Idem prophetæ loquuntur; idemque ex Sibyllæ carminibus apparet (*sermone* 1). Errant igitur qui vel omnia sua sponte nata esse dixerunt, vel minutis seminibus conglobatis; quoniam tanta res, tam ornata, tam magna, neque fieri, neque disponi et ordinari sine aliquo prudentissimo auctore potuit; et ea ipsa ratio, qua constare ac regi omnia sentiuntur, solertissimæ mentis artificem confitetur. Hominum causa mundum, et omnia quæ in eo sunt esse facta, Stoici loquuntur: idem nos divinæ Litteræ docent. Erravit ergo Democritus, qui vermiculorum modo putavit effusos esse de terra nullò auctore, nullaque ratione. Cur enim formatus sit homo, divini sacramenti est: quod quia ille scire non poterat, humanam vitam deduxit ad nihilum. Ad virtutem capessendam nasci homines Ariston disseruit: idem nos monemur ac discimus a prophetis. Falsus igitur Aristippus, qui hominem voluptati, hoc est malo tanquam pecudem subjugavit. Immortales esse animas Pherecydes et Plato disputaverunt: hæc vero propria est in nostra religione doctrina. Ergo Dicæar-

VARIORUM NOTÆ.

Consequentias. Hanc vocem etiam Cicero habet 1 de *Divin.* 128, et iv, ad *Her.* Mss. 1 Reg. et Bonon. *consequentia*.

Et impleverint. Mss. 8 rec. *complerent*.

Per philosophos et sectas. Ita sex editi et mss. omnes, præter rec. 1 Reg. et Goth. et 19 edit. quibus est *philosophorum sectas*. Rectius, *per philosophos et sectas*; sic enim ait infra: *Quod si extitisset aliquis, qui veritatem sparsam per singulos (philosophos) per sectasque diffusam colligeret in unum.*

Ut Academici solent. Qui ad quamlibet questionem, Socratico more in utramque partem disputare soliti erant.

Calumniari et illudere. Mss. 4 Reg. rec., 3 Colb., Torn., Em., Cant., Brun., *calumniari et invidere*; Pal., Lips. et *invideri*.

Verum autem scire, non nisi ejus est. Hæc lectio est omnium prope mss. et 7 vet. editorum. In Regio-Put. deest *scire*; in 1 Reg. rec. et 6 excusis legitur *ejus scire est*.

Neque enim potest. Mss. 9 rec. et 7 edit. *Nemo enim potest*.

Se ipsa veritas illustraret. Mss. 12 et 8 edd. *se ipsam*.

Prophetæ loquuntur. Genes. 1, Ps. xxxii, Eccl. xviii.

Res, tam ornata. Addidi tam ex mss. et pluribus editis.

Ea ipsa ratio. Mss. 2 rec. et ed. Rom. 1470, *ratione*. Hanc rationem Paulus ad Romanos 1, legem naturæ appellat.

Constititur. Mss. 3 rec. et ed. Rom. 1470, *confitentur*.

Hominum causa. Vide Ciceronem in Lucullo, et librum de Ira Dei, cap. 13.

Stoici. De quibus vide supra cap. 4.

Divinæ litteræ. Genes. 1, Psalm. viii, 1 ad Corinth. xv, ad Hebr. ii.

Democritus. Sicut supra, fungos, atque ex draconis dentibus natos passim homines quidam prodiderunt. Democriti hoc dogma apud nullum legi auctorem: sed non dissimilia sunt, quæ ex Diodoro, atque adeo ex Euripide recitat Euseb. lib. 1, de *Præparat.* Evang. cap. 4. *BETULEIUS.*

Putavit. Mss. Em. addit *homines*. Atque Heumannus putat hanc vocem excidisse, quamvis non legatur in editis xv sæculi.

Ad virtutem capessendam nasci homines Ariston disseruit. Sic emendavi ex mss. veterimis Bonon., Regio-Put., Canc., Jan., 6 Colbert., 3 Lips., Goth., Ultr., Em., Cant., 2 Clarom., Brun. et cunctis editis, præter quatuor in quibus, sicut et in 1 Reg. rec. et 2 Colbert. a secunda manu, legitur *Aristoteles*, et in 1 Reg. antiq. *Aristoteleo*; corrupte. Non enim id extat apud Aristotelem, sed apud Ciceronem de *Finibus* lib. ii et iii, ubi citatur hæc de re *Ariston*, non *Aristoteles*. *Ariston* fuit Chius, philosophus Stoicus, de quo alibi Lactant. libro de *Ira Dei* cap. 22.

Aristippus, qui hominem voluptati... subjugavit. Apud Ciceronem lib. ii de *Finibus*, et iii de *Officiis*, et apud Laetium in *Aristippo*. Vide supra lib. iii, cap. 7.

Immortales animas Pherecydes. Vide Ciceronem lib. i *Tusculanar. quæst.* De *Pherecyde* capite sequenti.

Plato. Scilicet in *Phædro*, in *Phædone*, et lib. x de *Repub.* apud Ciceronem lib. i, *Tusculanar.*

Doctrina. Vide *Sapient.* iii et ii; *Math.* xxv; *Apocalyps.* vi.

Dicæarchus. Dicæarchus, inquit Suidas, Phidiæ filius, Siculus, ex urbe Messene (Mamertinum alii fuisse dicunt) Aristotelis auditor, philosophus, rhetor et geometra, etc. Hic (ut Cicero in 1 *Tuscul.*

chus cum Democrito erravit, qui perire cum corpore ac dissolvi argumentatus est. Esse inferos Zenon Stoicus docuit, et sedes piorum ab impiis esse discretas; et illos quidem quietas ac delectabiles incolere regiones, hos vero luere poenas in tenebrosis locis, atque in cœni voraginibus horrendis: idem nobis prophetæ palam faciunt. Ergo Epicurus erravit, qui poetarum id esse figmentum putavit, et illas inferorum poenas, quæ ferantur, in hac esse vita interpretatus est. Totam igitur veritatem, et omne divinæ Religionis arcanum philosophi attigerunt. Sed aliis repellentibus, defendere id quod invenerant, nequiverunt; quia singulis ratio non quadravit, nec ea, quæ vera senserant in summam redigere potuerunt, sicut nos superius fecimus.

CAPUT VIII.

De immortalitate animæ.

Unum est igitur summum bonum immortalitas, ad quam capiendam, et formati a principio, et nati sumus. Ad hanc tendimus; hanc spectat humana natura;

VARIORUM NOTÆ.

quæst. et in Academ. quæst. memini) contra immortalitatem animi disseruit. Is, inquit, tres libros scripsit, qui Lesbiaci vocantur, quod Mitylenis sermo habetur, in quibus vult efficere animos esse mortales. Sed scripsit idem Diæarchus (ut in eodem Ciceronis libro legimus) sermonem, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, in quibus disserit nihil esse omnino animum, et hoc esse nomine totum inane, frustra que et animalia et animantes appellari; neque in homine inesse animum vel animam, nec in bestia. Meminit hujus idem Cic. etiam in Acad. quæst. Sed ut Plut. in Placitis refert, censuit Diæarchus animam esse quatuor elementorum. BETUL.

Cum Democrito. Democritus et Epicurus animam una cum corpore mori aiunt. Plut., Cicero. 1, Tuscul.

Esse inferos Zenon docuit. De Zenone nihil tale comperio apud Scriptores, sed de Socrate apud Cicero. 1 Tuscul., circa medium. Isæus. — Constat hoc quidem de Epicureis: imo non de Stoicis modo, sed de ipso quoque Cicerone, qui in 1 Tuscul. quæst. poetarum de inferis fabulas explodit. Quin imo hoc idem facit Seneca Stoicus ad Marcium de Consolatione. Excutitur hæc quæstio a Lucretio lib. III, a Macrobio de Somno Scip. lib. 1, cap. 11. Sed lege tu ex Ecclesiasticis Augustinum lib. XII, cap. 33, de Genesi ad litteram. BETULIUS.

Prophetæ. Psalm. XXX, Lucæ XIII, 3; II ad Corinth. v.

Poetarum. Vide Lucret. lib. III, circa finem. Poetarum, etiam tragicorum maxime. Homerus inferos describit Odys. 1, quem secutus est Virg. in VI, Ovid. in IV Met., Silius in Lucian. in Charonte. BETUL.

Argumenta. Mss. 2 rec. et 10 excusi, documenta; ceteri ut in textu. Vide seqq. et initio cap. 9.

Tamen parum habent firmitatis. Ut philosophica omnia sunt *δοκούντων* duntaxat, nec certo ipsis auctoribus constant: ita in disputationibus theologicis pronuntiat auctoritatem non habent ullam, et ob id nec Platoni, nec Pythagoræ. licet ipse dixerit, et veritatem adeo dixerit, credendum propterea est, quia dicit, sed quia verum est, et convenit cum auctoritate celestis. Oraculorum enim divinatorum tanta virtus est, ut ipsa etiam oratio rei *τὸ εἶναι* afferat; et ob id ipsum verum sit, vitam esse sempiternam, quia hoc sacræ prodiderunt Scripturæ, nec id minus vere.

ad hanc nos provehit virtus: quod bonum quia deprehendimus, superest etiam ut de ipsa immortalitate dicamus. Platonis argumenta, quamvis ad rem multum conferant, tamen parum habent firmitatis ad probandam et implendam veritatem; quoniam nec rationem totius mysterii magni consummaverat, in unumque collegerat, nec summum bonum comprehenderat. Nam licet verum de animæ immortalitate sentiret, tamen non ita de illa tanquam de summo bono disserebat. Nos igitur certioribus signis elicere possumus veritatem, qui eam non anceps suspicione collegimus, sed divina traditione cognovimus. Plato autem sic argumentatus est, immortale esse quicquid per se ipsum et sentit, et semper movetur; quod enim principium motus non habet, nec finem habiturum,

quia deserui a semetipso non potest. Quod argumentum etiam mutis animalibus æternitatem daret, nisi adjectione sapientiæ discrevisset. Addidit igitur, ut effugeret hanc communitatem, fieri non posse, quin sit immortalis animus humanus, cujus miranda solertia inveniendi, et celeritas cogitandi, et facilitas percipiendi atque discendi, et memoria præteritorum,

quam si dicas: Caro resurget; ergo sacra doctrina vera est. Quia vox cœlestis rei causam præbet, ut sit. BETUL.

Elicere possumus veritatem. Sic lego cum mss. Bonon., II Reg. bonæ notæ, Brun. ne edit. Betul. Et recte. Sic verum elicere apud Plautum, et apud Ciceronem IV Academic.; 7 aliis est, *eligere*.

Plato autem sic argumentatus est. In Phædone, in Menone, de Republica I, de Legibus XII. Apud Lactantium *Sentiendi* verbum irrospit, nescio unde, quod ne apud Ciceronem quidem est, qui hæc eadem verba in primo Tuscul. quæst. transtulit hoc modo: Quod semper movetur, id æternum est: quod autem motum adfert alicui, quodque ipsum agitur aliunde, quando finem habet motus, vivendi quoque finem habeat necesse est. Solum igitur quod seipsum movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit. BETUL. — De hoc Platonis argumento videndi Macrobi. lib. II in Somn. Scipion. cap. 13 et seqq.; S. Athanas. in Orat. contra Idol.; S. Thomas II contra Gent., cap. 82.

Et sentit. Deest in Phædone et apud Ciceronem in Tusculan. Quæst.

Deseri a semetipso. Ms. I Bonon. antiq. desiderari a seipso non potest; sed, ut recte monet Thomasius, utriusque lectionis optima est sententia. — Deseri a semetipso non potest. Expressit Ciceronem I. I Tuscul., c. 25: Quod se ipsum movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit.... sentit animus se moveri.... Se vi sua non aliena moveri, nec accidere... posse, ut ipse nunquam a se deseratur. BEN.

Quod argumentum, etc. Quia universalis propositio est, *πάντα ψυχὴ ἀθάνατος*. Sed Platonem forte a Lactantii reprehensione defendet *τὸ καλὸν* (sic enim *quatio* inscribitur) quod non in bestiis, sed in hominibus, adeoque in anima rationali locum habet.

Addidit. Vide Plat. apud Cic. I Tuscul. et ad finem Caton. major. sive de Senect. et I Consol. ut inf. lib. de Ira Dei cap. 10 ad fin.

Cujus miranda solertia. Hæc verba non a Platone, sed ab ipso Cicerone addita sunt.

Discendi. In 6 mss. et edd. 4 est discernendi. Vide infra cap. 22. in fine: In pueris sunt ingenia ad percipiendum facilia; quod ea quæ discant, ita celeriter rapiant, ut non tunc primum discere illa videantur, sed recognoscere atque reminisci.

et providentia futurorum, et artium plerumque innumerabilium scientia, qua ceteræ creant animantes, divina et cœlestis appareat: quia et origo animi, qui tanta capiat, tanta contineat, nulla reperiatur in terra; siquidem ex concretionem terrena nihil habeat admistum; sed necesse esse in terram resolvi, quod est in homine ponderosum et dissolubile; quod autem tenue atque subtile, id vero esse individuum, ac domicilio corporis velut carcere liberatum, ad cœlum et ad naturam suam pervolare. Hæc fere Platonis collecta breviter, quæ apud ipsum late copioseque explicantur.

In eadem sententia fuit etiam Pythagoras antea, ejusque præceptor Pherecydes, quem Cicero tradit primum de aternitate animarum disputavisse. Qui omnes licet eloquentia excellerent; tamen in hac duntaxat contentione non minus auctoritatis habuerunt, qui contra hanc sententiam disserebant. Dicæarchus primo, deinde Democritus, postremo Epicurus: adeo ut res ipsa, de qua inter se pugnabant, in dubium vocaretur. Denique et Tullius, expositis horum omnium de immortalitate ac morte sententiis, nescire se quid sit verum, pronuntiavit. « Harum, inquit, sententiarum quæ vera sit, Deus aliquis viderit. » Et rursus alibi: « Quoniam utraque, inquit, earum sententiarum doctissimos habuit auctores; nec quid certi sit divinari potest. » Verum nobis divinatione opus non est, quibus veritatem divinitas ipsa patefecit.

VARIORUM NOTÆ.

Plerumque. Heumannus legit rerumque, nec male. C. BUNEMAN. admittit quoque hanc ultimam lectionem. Nulla reperiatur in terra. Abest in terra, ab uno Bonon. antiquiore et Tax.

Ex concretionem. Ven. 1493, 97, Pier. Paris. ex concretionem, vitiosè. Epitome. cap. 70: Si quidem (animus) nihil habeat in se terreni ponderis labe concretionem. L. viii, c. 12: Anima in se nihil conereti, nihil terreni ponderis habet. Infra: De terrena concretionem.

BUNEMAN.

Sed necesse esse. Ita legendum esse probant præced. et seqq. in 11 mss. et 6 edd. necesse est.

Velut carcere liberatum. Ex Platone Cicero corpus vocat vas, receptaculum, domicilium, custodiam: Seneca insuper ergastulum, atque vincula. Methodius apud Epiphanius contra Origenistas docet, corpus animæ nec vinculum, nec carcerem esse. Petrus interim *σπίλον* appellat; et in Job domus lutea nominatur humanum corpus. Verba, quibus hoc loco Lactantius Platonica extulit, Ciceronis sunt ex Lælio, de Scipionis morte, sub Lælii persona verba facientis: Id, inquit, si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet, tanquam e custodia vinculisque corporis, cui consensum cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? BETULEIUS.

Pherecydes, etc. Hæc tota Platonis, Pythagoræ, Pherecydis de immortalitate animæ doctrina, non sincera fuit, sed metempsychosi quasi hereditario quodam morbo infecta. De hoc Cic. in primo Tusc. quæst. Pherecydes Syrius in primum dixit, animos hominum esse sempiternos, antiquus sane. Fuit enim meo regnante Gentili (Servium Tullium intelligit). Hanc opinionem discipulus ejus Pythagoras maxime confirmavit, qui cum regnante Tarquinio Superbo in Italiam venisset, tenuit magnam illum Græciam cum honore et disciplina, tum etiam auctoritate; multaque

CAPUT IX.

De aternitate animæ, atque de virtute.

His itaque argumentis, quæ nec Plato, nec ullus alius invenit, animarum aternitas probari ac perspicui potest: quæ nos breviter collegimus; quoniam præerat oratio ad enarrandum judicium Dei maximum, quod in terra propinquante sæculorum fine celebrabitur. Ante omnia, quoniam Deus ab homine videri non potest, ne quis tamen ex eo ipso putaret Deum non esse, quia mortalibus oculis non videretur, inter cetera insitutorum miracula, fecit etiam multa, quorum vis quidem apparet, substantia tamen non videretur, sicut est vox, odor, ventus; ut harum rerum argumento et exemplo, etiam Deum, licet sub oculos non veniret, de sua tamen vi; et effectu, et operibus cerneremus. Quid voce clarius? aut vento fortius? aut odore violentius? Hæc tamen, cum per aerem feruntur, ad sensusque nostros veniunt, et eos potentia sua impellunt, non cernuntur acie luminum: sed aliis corporis partibus sentiuntur. Similiter Deus non aspectu nobis aliore fragili sensu comprehendendus est: sed mentis oculis intuendus, cum opera ejus præclara et miranda videamus. Nam illos, qui nullum omnino Deum esse dixerunt, non modo philosophos, sed ne homines quidem fuisse dixerim, qui mutis simillimi ex solo corpore constituerunt, nihil omnino cernentes animo,

sæcula postea sic vixit Pythagoreorum nomen, ut nulli alii docili viderentur. Hactenus Cicero. Vitæ ipsorum extant apud Laert. De Pherecyde Augustinus contra Acad. libro tertio cap. 17 et ad Volusianum epist. 3. BETUL.

Dicæarchus. De hoc capite superiori dictum est. Vide supra lib. iii, cap. 17.

Inquit. Cicero lib. i Tusculanar. quæstion.

Deus aliquis viderit. Goth. Aliquid: sed merito alius superscripsit aliquis, ut est in Cicerone lib. i. Tusc. c. 11, in quo vox aliquis sapit dubitationem academicam. Lact. de Opif. c. 15: quod quidem an verum sit, Deus Artifex viderit. BUNEMAN.

Quoniam utraque, etc. Non extat, et ex quo Ciceronis libro ceciderit, incertum est. Ideoque hæc verba legantur in fragmentis. ISÆUS.

Breviter collegimus. Hæc lectio est quamplurimorum mss. et 6 vet. edit. in 2 Reg., 1 Colbert. et 12 edit. est colligimus; in 4 aliis scriptis colligimus.

Ad enarrandum. Ita cum edit. Tornes. et Soubbron. omnes mss. in 2 Reg. rec. et vulgatis ad narrandum.

Institutorum. Mss. 13. rec. et 14 edit. addunt suorum, quod abieciimus, quia ab antiquioribus et melioribus scriptis abest.

Quorum vis quidem apparet. In 10 mss. r. appareret; in 1 Bonon. antiq. quorum multa vis quidem apparet.

Non videretur. Ita omnes fere mss. inter quos sunt antiquissimi, et 5 vet. edd. In 8 rec. scriptis totidemque editis est, non videtur. Vide seqq. veniret... cerneremus.

Non modo philosophos. Sic ferunt omnes mss. et editi codices. Francius legebat, non modo non Philosophos; et sic cum eo legere mallet.

Ex solo corpore constituerunt. Præpositio abest a ms. Cauc. et 5 editis.

Nihil omnino cernentes animo. Sic. mss. Cauc., 4 ali

sed ad sensum corporis cuncta referentes. qui nihil putabant esse, nisi quod oculis contuebantur. Et quia videbant aut bonis accidere adversa, aut malis prospera, fortuito geri omnia crediderunt, et natura mundum, non providentia constitutum.

Hinc jam prolapsi sunt ad deliramenta, quæ talem sententiam necessario sequebantur. Quod si est Deus et incorporealis, et inuisibilis, et æternus; ergo non idcirco interire animam credibile est, quia non videtur, postquam recessit a corpore, quoniam constat esse aliquid sentiens ac vicens, quod non veniat sub aspectum. At enim difficile est animo comprehendere, quemadmodum possit anima retinere sensum sine his partibus corporis, in quibus inest officium sentiendi. Quid de Deo? nun. facilius est comprehendere, quam admodum vigeat sine corpore? Quod si deos esse credunt, qui si sunt, utique sunt expertes corporum, necesse est, humanas animas eadem ratione subsistere; quoniam ex ipsa ratione ac prudentia intelligitur esse quædam in homine ac Deo similitudo. Denique illud argumentum, quod etiam Marcus Tullius vidit, satis firmum est: ex eo æternitatem animæ posse dignosci, quia nullum sit aliud animal, quod habeat notitiam aliquam Dei; Religioque sit pene sola, quæ hominem discernat à mutis: quæ cum in hominem solum cadat, profecto testatur, id affectare nos, id desiderare, id colere, quod nobis familiare, quod proximum sit futurum.

An aliquis, cum cæterarum animantium naturam consideraverit, quas prout corporibus, abjectas in terranque prostratas summi Dei providentia effecit; ut ex hoc intelligi possit, nihil eas rationis habere cum cælo, potest non intelligere, solum ex omnibus

A cæleste ac divinum animal esse hominem, ejus corpus ab humo excitatum, vultus sublimis, status rectus originem suam querit, et quasi contempta humilitate terræ, ad altum nititur, quia sentit summum bonum in summo sibi esse querendum, memorque conditionis suæ, quæ Deus illum fecit eximium; ad artificem suum spectat? Quam speculationem Trismegistus *θεωπιδά* rectissime nominavit: quæ in mutis animalibus nulla est. Cum autem sapientia, quæ soli homini data est, nihil aliud sit quam Dei notitia, apparet animam non interire, neque dissolvi, sed manerè in sempiternum, quia Deum, qui sempiternus est, et querit, et diligit, ipsa cogente natura, sentiens vel unde orta sit, vel quo reversura. Præterea non exiguum immortalitatis argumentum est, B quod homo solus cælesti elemento utitur. Nam cum rerum natura his duobus elementis, quæ repugnantia sibi atque inimica sunt, constet igne, et aqua, quorum alterum cælo, alterum terræ adscribitur: cæteræ animantes, quia terrenæ mortalesque sunt, terreno et gravi utuntur elemento; homo solus ignem in usu habet, quod est elementum leve, sublime, cæleste. Ea vero quæ ponderosa sunt, ad mortem deprimunt, et quæ levia sunt, ad vitam sublevant, quia vita in summo est, mors in imo. Et ut lux esse sine igne non potest, sic vita sine luce. Ignis igitur elementum est lucis ac vitæ: unde apparet hominem, qui eo utitur, immortalitatem sortitum esse conditionem, quia id illi familiare est, quod facit vitam.

C Virtus quoque soli homini data magno argumento, est immortales esse animas. Quæ non erit secundum naturam, si animas exstinguitur; huic enim præsentis vitæ nocet. Nam vita ista terrena, quam communem

VARIORUM NOTÆ

rec. et 6 typis excusi: alii quidam nihil: editi 5, nihil omnino orientes animo; Jan. nihil cernentes

Sed ad sensum. In 16 mss. et 6 editis, pro sed, legitur et.

Videbant. Hic Epicureos notat.

Fortuito. 1 Reg. antiq. et 6 rec. Habent fortuito; 1 Lips. fortune. Quamplurimi mss. et omnes editi ut in textu

Constat esse aliquid sentiens ac vicens. Mss. Gave., 1 Reg. rec. et 4 edit. constat esse aliquid constans; in 3 excusis est vivens; male. Vide infra cap. 12. constat ac viget semper. At lectio nostra, quæ etiam reperitur in duobus mss. Bononiensibus, monente Thomasio, multo elegantior est ea, quæ est quarundam editionum, ubi legitur, constat esse aliquid constans et sentiens ac vivens. — Constat aliquid esse sentiens ac vicens. Cicero, pro Milone, cap. 31: In hac inabacillitate nostra inest quiddam quod vigeat et sentiat. Bux.

Utique sunt expertes corporum. Mss. 24 cum edit. Rom. 1470, post utique addunt animæ.

Ratione ac prudentia. Ita lego cum omnibus fere mss. et edit. vet. Rom. 1474. In sex scriptis rec. et excusis est, providentia.

Ac Deo. Heum. legit cum Deo.

Marcus Tullius. Cic. 1 de Legibus, cap. 8. Vide supra lib. III, cap. 10.

Status rectus. Recte cum edit. vet. Rom. Jun., Is. legunt omnes mss. præter 1 Reg. rec. et 1 Colbert. quibus est erectus, ut 12 impressis

θεωπιδά. Sic restitui ex msa. 5 Reg. inter quos sunt duo antiquissimi, 1 Lips., 1 Charom. quod sonat Dei contemplationem; 1 Bonon. antiq. *θεωπιδά*. Hæc vox à plerisque mss. abest. Scripti rec. 2 Reg., 2 Colbert., 1 Charom. et 16 editi habent *θεωπιδά*. Vide Trismegist. in Pinandro, cap. 12, 13, 14.

Homo solus cælesti alimento utitur. Ita omnes fere mss. et editi. In tribus Colb. et edit. Rom. 1470 legitur solum, quod deest in nonnullis editis. In 4 scriptis rec. et 5 excusis utatur.

Quorum alterum cælo. Cælestis ignis non hominem modo, sed et rerum universitatem fovet et servat.

Et ut lux esse sine igne non potest. Licet variae Philosophorum de solis substantia sint sententiæ, in hoc tamen consentiunt, ut dicant ignitam esse: de quo vide Plutarch. Placita. Sol autem totus omnium est luminum. Cæterum nostra fumida et vaporantia lumina igne constare quis nescit? BETUL.

Quod facit vitam. Mss., 2 Lips. faciat; 1 alter Lips. cum 1 Reg. rec. quod facit ad vitam.

Virtus soli homini. Virtutem Deo et homini communem facit Cicero. lib. 1 de Legibus.

Quæ non erit. Intellige, virtus. Editi nonnulli, quæ nec erit. Mss. 7 rec. et ed. Crat. quod non erit; excusi 7 quod non erit.

Quæ non erit secundum naturam. Hæc lectio multo aptior est, quam ea quæ habet, quod nec erit secundum naturam. Nostra igitur lectio verisimilior est, nam loquens de virtute, ait, illam, si ratio tantum corporis habenda, esset non esse dicendum secundum natu-

eam autis animalibus ducimus, et voluptatem expetit, ejus fructibus variis ac suavis delectatur, et dolorem fugit, ejus asperitas naturam viventium acerbis sensibus lædit, et ad mortem perducere nititur, quæ dissolvit animantem. Si ergo virtus et prohibet iis bonis hominem, quæ naturaliter appetuntur, et ad sustinenda mala impellit, quæ naturaliter fugiuntur; ergo mala est virtus, et inimica nature, stultumque judicari necesse est qui eam sequitur, quoniam se ipse lædit, et fugiendo bona præsentia, et appetendo æque mala sine spe fructus amplioris. Nam cum liceat nobis jucundissimis frui voluptatibus, nonne sensu carere videamur, si malimus in humilitate, in egestate, in contemptu, in ignominia vivere, aut ne vivere quidem, sed dolore cruciari, et mori, ex quibus malis nihil amplius assequamur, quo possit voluptas omissa pensari? Si autem virtus malum non est, facitque honeste, quod voluptates vitiosas turpesque contemnit et foriter, quod nec dolorem, nec mortem timet, ut officium servet; ergo majus aliquod bonum assequatur necesse est, quam sunt illa quæ spernit. At vero morte suscepta, quod ulterius bonum sperari potest, nisi æternitas?

CAPUT X.

De vitis et virtutibus, atque de vita et morte.

Transeamus nunc vicissim ad ea quæ virtuti repugnant, ut etiam ex his immortalitas animæ colligatur. Vitia omnia temporalia sunt; ad præsens enim commoventur. Iræ impetus recepta ultione sedatur. Libidinis voluptas corporis finis est. Cupiditatem aut satiety earum rerum, quas expetit, aut aliorum affectuum commotiones interimunt. Ambitio, postquam honores quos voluit adeptæ est, consenescit. Item cætera vitia consistere ac permanere non possunt: sed ipso fructu quem expetunt finiuntur. Recedunt ergo, et redeunt. Virtus autem sine ulla intermissione

A perpetua est, nec discedere ab ea potest, qui eam semel cepit. Nam si habeat intervallum, si aliquando ea carere possumus, redibunt protinus vitia, quæ virtutem semper impugnant. Non est igitur comprehensa, si deserit; si aliquando secedit. Cum vero sibi domicilium stabile collocavit, in omni actu versari eam necesse est; nec potest fideliter depellere vitia, et fugare, nisi pectus, quod insedit, perpetua statione munierit. Ipsa ergo virtutis perpetuitas indicat, humanum animum, si virtutem ceperit, permanere; quæ et virtus perpetua est, et solus animus humanus virtutem capit. Quoniam igitur contraria sunt vitia virtuti, omnis ratio diversa et contraria sit necesse est. Quia vitia commotiones et perturbationes animi sunt, virtus e contrario lenitudo et tranquillitas animi est. Quia vitia temporalia et brevia sunt; virtus perpetua et constans, et par sibi semper. Quia vitiorum fructus, id est, voluptates, æque ut ipsa, breves temporalesque sunt; virtutis ergo fructus ac præmium sempiternum est, quia vitiorum commodum in præsentia est, virtutis igitur in futuro.

Ita fit, ut in hac vita virtutis præmium nullum sit, quia virtus adhuc ipsa est. Nam sicut vitia, cum in actu suo finiuntur, voluptas et præmia eorum sequuntur: ita virtus, cum finita est, merces ejus insequitur. Virtus autem nunquam nisi morte finitur, quoniam et in morte suscipienda summum ejus officium est. Ergo præmium virtutis post mortem est. Denique Cicero in Tusculanis, quamvis dubitanter, tamen sensit, summum homini bonum non nisi post mortem contingere. « Fidenti animo, inquit, si ita res feret, gradietur ad mortem: in qua aut summum bonum, aut nullum malum esse cognovimus. » Mors igitur non extinguit hominem, sed ad præmium virtutis admittit. Qui autem se (ut ait idem) vitis ac sceleribus contaminaverit, voluptatique servierit, is vero damnatus æternam lnet pœnam; quam divinæ

VARIORUM NOTÆ.

ram; nam si anima interiret, magis dicenda esset contra, quam secundum naturam, cum virtus corpus debilitet, atque variis afficiat molestiis.

Vita quam ..... ducimus. Lactantius aliquoties ea phrasi est usus, lib. vii, cap. 3: *Vitam quam in terra ducimus*. Et libri aliquot lib. viii, cap. 22: *Ut beatam possint ducere (al. agere) vitam*. Lucretius lib. ii, vers. 996:

Et dulcem ducunt vitam, prolemque propagant.

Bux.

Dissolvit animantem. Mss. 4 rec. et 5 edit. *animantes*.

Stultumque judicari. Sic reposui ex quamplurimis mss. et editis. In 8 scriptis rec. et 9 impressis est *judicare*.

Et fugiendo. Mss. 9 rec. et 10 editi *effugiendo*; 3 Reg. rec. et *effugiendo*.

Et appetendo æque mala. Mss. 1 Reg. rec. et Goth. ea quæ mala. Cæteri ut in textu. *Æque, recte, pro etiam, vel pariter, ut apud Ciceronem*.

Dolore cruciari. Ita meliores mss. Vid. seqq. Scripti octo totidemque editi, *dolere, cruciari*.

Et mori. Mss. Cauc. et edit. Betul. *cruciari, emori, sine copula*; 6 vulgati *et emori*; 1 Clarom. *ac mori*.

Nisi æternitas. 1 Reg. rec. et 6 edit. *nisi æternitas*

tis; Goth. *nisi vita æternitatis*; 4 Reg. *nisi æternum*.

Sedatur. Sic correxi ex omnibus mss. et vulgatis: sic etiam veteres sæculi decimi quinti editiones, præter mss. 1 Reg. et 4 edit. rec. quibus est *sedantur*. At *sedatur* sequentia requirunt.

Cupiditatem aut satiety. Ita omnes mss., quod est elegantius, quam autem 7 scriptorum rec. et editorum.

Redibunt protinus. Hæc lectio est vet. edit. Rom. Paris., Fasit., Is. omniumque mss. In Cauc., aliis 4 rec. et 12 edit. est *redeunt*.

Si deserit. Mss. 3 rec. *si deserit*.

Constans, et. Heuman. vero legit *constans est, et*.

Par sibi semper. Ita Plato lib. iv de Republica.

Virtutis fructus. Quod discrete pronuntiat Virgilius:

Vivit apud superos, et habet sua munera virtus.

Ut in hac vita virtutis præmium nullum sit. Hoc non absolute verum est, immo Deus remunerat nonnullam bona opera etiam in hac vita: exemplum habemus in Jobo, aliisque. GALLÆUS.

Ita virtus. Heum. legit *virtutem*.

Cicero. In eplogo libri i Tusculanar. cap. 46.

Contaminaverit. Contaminare se scelere in in de Officiis. Contaminare se vitis, in in Tusculan. quæst.

litera secundam moriem nominant, quæ est et per-
petua, et gravissimis cruciatibus plena. Nam sicuti
duæ vitæ propositæ sunt homini, quarum altera est
animæ, altera corporis : ita et mortes duæ propositæ
sunt, una pertinens ad corpus, quæ cunctos secu-
dum naturam fungi necesse est; altera pertinens ad
animam, quæ scelere acquiritur, virtute vitatur; et
ut vita hæc temporalis est, certosque terminos habet,
quia corporis est : sic et mors æque temporalis est,
certumque habet finem, quia corpus attingit.

CAPUT XI.

De temporibus postremis, atque de anima et corpore.

Impletis igitur temporibus, quæ Deus morti statuit,
terminabitur ipsa mors. Et quia temporalem vitam
temporalis mors sequitur; consequens est, ut resur-
gant animæ ad vitam perennem, quia finem mors tem-
poralis accepit. Rursum, sicut vita animi sempiterna
est, in qua divinos et ineloquibiles immortalitatis suæ
fructus capit : ita et mors ejus perpetua sit necesse
est, in qua perennes pœnas et infinita tormenta pro
peccatis suis pendet. Ergo in ea conditione res po-
sita est, ut qui beati sunt in hac vita corporali atque
terrena, semper miseri sint futuri; quia jam bonis,
quæ maluerunt, potius sunt : quod his evenit, qui deos
adorant, ac Deum negligunt. Deinde qui iustitiam se-
quentes, in hac vita miseri fuerunt et contempti, et
inopes, et ob ipsam iustitiam contumeliis et injuriis
sæpe vexati, quia nec aliter virtus teneri potest, sem-
per beati sunt futuri; ut, quia mala jam pertulerunt,
etiam bonis fruantur. Quod his utique contingit, qui
contemptis terrestribus diis et fragilibus bonis, cœ-

lestem religionem Dei sequuntur; cujus bona, sicut
ipse qui tribuit, sempiterna sunt. Quid opera corpo-
ris atque animi? nonne indicant esse animam mortis
expertem? Nam corpus, quia ipsum fragile est atque
mortale, quacumque opera molitur, æque caduca
sunt. Nihil enim Tullius ait esse, quod sit manibus
humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum
redigatur, vel injuria hominum, vel ipsa confectrice
rerum omnium vetustate.

At vero animi opera videmus æterna. Nam quicun-
que contemptui præsentium studentes, in memoriam
monimenta ingeniorum factorumque magnorum reli-
querunt, illi plane mentis ac virtutis suæ nomen inde-
lebile quæsierunt. Ergo si opera corporis ideo mor-
talia sunt, quia ipsum mortale est, sequitur ut anima
B ex eo immortalis appareat, quia videmus opera ejus
non esse mortalia. Eodem modo desideria quoque
corporis animique declarant, alterum esse mortale,
alterum sempiternum. Corpus enim nihil nisi tempo-
rale desiderat, id est, cibum, potum, indumentum,
quietem, voluptatem; et tamen hæc ipsa sine nutu et
adminiculo animi nec cupere, nec assequi potest.
Animus autem per se multa desiderat, quæ ad offi-
cium fructumve corporis non redundant; eaque non
fragilia, sed æterna sunt, ut fama virtutis, ut memo-
ria nominis. Nam cultum Dei, qui constat abstinencia
cupiditatum ac libidinum, patientia doloris, con-
temptu mortis, etiam contra corpus anima concupis-
cit. Unde credibile est, non interire animam, sed
dissociari a corpore; quia corpus sine anima nihil
C potest, animus vero potest multa et magna sine cor-
pore. Quid, quod ea, quæ visibilia sunt oculis, et tan-

VARIORUM NOTÆ.

Secundam mortem. De hac nonnihil est lib. ii, c. 15.
Hæc secunda mors non nisi post hanc vitam erit :
hæc mors declaratur Apocalyps. cap. xx, v. 14 : *In-*
fernus autem ac mors confecti sunt in stagnum ignis,
quæ est mors secunda. De qua etiam loquitur Christus
Dominus, Matth. x, v. 28.

Et ut vita hæc. Omnes fere mss. respuunt copulam,
quæ in vulgatis est, et videtur necessaria.

Ut resurgant animæ ad vitam perennem. *Ἀνὰ πόρον*
loquitur auctor; carnis enim, non animæ, resurrectio-
nem credimus Christiani : animæ ut non intereant,
ita nec resurgunt. CALL.

Accipit. Mss. 4 et 7 impressi ferunt accipit. De fine
morts temporalis vide I ad Corinth. xv, 26 et 34.

Ineloquibiles. Id est, ineffabiles. Eadem vox est su-
pra hujus libri cap. 5.

In hac vita corporali. Mss 6 rec. et edit. 1470, tem-
porali.

Quia jam bonis. Betuleius opinatur legendum esse,
qui jam bonis; nec quidem male, quia alludere videtur
ad historiam Lazari et divitis apud Lucam cap. xvi.

Semper beati sint futuri. Omnes editi perperam,
semper beati sunt (indie. modo) Goth. et Reim. sint;
recte. Pendet in hoc altero membro periodi ex sec-
tione tertia ab ut æque, ac illa, semper miseri sint fu-
turi : Unde interpunctione alia sensum adjuvimus.

BON.

Religionem. Betuleius legit regionem, quod non im-
probo.

Tullius. Cic. pro M. Marcel. ut sup. lib. vi, cap.
4, in fin.

Ipsa confectrice rerum omnium vetustate. 1 Colbert.

infectrice. Abest rerum a mss. 2 Reg. rec., 2 Colb.,
Em., Cant. et ab ipso Ciccone. — *Confectrice* Vox
aliunde mihi non est nota. Suppositam enim Cicconi
consolationem, quæ habet eam c. 24, nihil moror.
Conf. Davis. ad Cic. lib. 1 Tuscul. c. 23. Lactantius
hic non verba, sed mentem Cicconis retulit. Verba
Lact. l. vii, c. 11, legas. BUN.

Nomen indelebile. Ex Ovidio Metamorph. ult. sub
fin.

Nomenque erit indelebile nostrum.

FRANG.

— *Gloriæ cupiditas,* ut ait Scipio apud Livium, *longius*
D *quam quantum vitæ humanæ spatium est, extenditur,*
maximæque pars ejus in memoriam ac posteritatem pro-
minet.

Sequitur ut anima ex eo, etc. 2 Reg. rec. et 5 vet.
edit. *sequitur ex eo ut anima;* Brau. *sequitur ex eo ani-*
ma; in Jun. deest ex eo.

Nihil nisi temporale. Ita omnes pene mss. et multi
editi, præcipue sæculi decimi quinti. Verum unus
Reg. rec. ac tres excusi nihil nisi temporalia; Cauc. et
6 impressi, non nisi temporalia.

Animus autem per se multa. Mens defæcata, sive (ut
Chrysostomus nominat) *ἄσβος*, divinis acta impulsibus,
ecclesia desiderat : ut Psalm. xl : *Sicut desiderat cervus*
ad fontes aquarum, etc., ubi apud Lxx, verbum
est *ἐπιπόθεις*. De utroque mentis desiderio lege i Ba-
sili epist. BETUL.

Sine anima. Mss. 14 rec. sine animo.

Animus vero potest. Cauc. et 7 rec. mss. cum 3
edd. animus autem.

gibilia manu, quia externam vim pati possunt, æterna esse non possunt. Ea vero quæ neque sub tactum, neque sub visum veniunt, sed tantummodo vis eorum et ratio, et effectus apparet, æterna sunt, quia nullam vim patiuntur extrinsecus. Corpus autem si ideo mortale est, quia visui pariter et tactui subiacet; ergo et anima ideo immortalis est, quia nec tangi potest, nec videri.

CAPUT XII

De animâ et corpore; atque de conjunctione eorum, et discessu ac reditu.

Nunc argumenta eorum, qui contra disserunt, refellamus; quæ Lucretius tertio libro executus est. Quoniam cum corpore, inquit, anima nascitur, cum corpore intereat necesse est. At non est par utriusque ratio. Solidum enim et comprehensibile corpus est, et oculis, et manu: anima vero tenuis, et tactum visumque fugiens. Corpus e terra fictum atque solidatum est: anima in se nihil concreti, nihil terreni ponderis habet, ut Plato disserebat. Nec enim tantam possêt habere solertiam, tantam vim, tantam celeritatem, nisi originem traheret e cælo. Corpus igitur quoniam fictum ex ponderoso et corruptibili elemento, et tangibile est, et visibile, corrumpitur atque oc-

cidit; nec vim repellere potest, quia sub aspectum et sub tactum venit. Anima autem, quia tenuitate sua omnem tactum fugit, nullo ictu dissolvi potest. Ergo quamvis inter se conjuncta et sociata nascentur, et alterum, quod est de terrena concretione formatum, quasi vasculum sit alterius, quod est a cælesti subtilitate deductum: cum vis aliqua utrumque discreverit, quæ discretio mors vocatur; tum utrumque in naturam suam recedit: quod ex terra fuit, id in terram resolvitur; quod ex cælesti spiritu, id constat ac viget semper, quoniam divinus spiritus sempiternus est. Denique idem Lucretius oblitus quid assereret, et quod dogma defenderet, hos versus posuit:

Cedit item retro de terra quod fuit ante
In terram, sed quod missum est ex ætheris oris,
Id rursus cœli fulgentia templa receptant.

Quod ejus non erat dicere, qui perire animas cum corporibus disserebat: sed victus est veritate, et imprudenti ratio vera surrepsit.

Præterea id ipsum, quod colligit, dissolvi animam, hoc est, simul cum corpore interire, quoniam simul nascentur, et falsum est, et in contrarium converti potest. Non enim simul interit: sed anima discedente, integrum per dies multos manet, et plerumque medica-

VARIORUM NOTÆ.

Ea vero quæ. Francius, enimvero ea quæ.

Quia nullam. Quidam edidi, qui nullam.

Corpus. Lactantius lib. vii, cap. 21, de impiis: Rursus carne induentur, ut in corporibus placulum solvant Bon.

Corpus autem si ideo mortale, etc. Hoc argumentum si staret, sequeretur post resurrectionem corpus nec visibile, nec tangibile futurum. RIVETUS.

Contra disserunt. Ita quamplurimi mss. ex quibus sunt antiquissimi et opt. Bon. et Regio-Pat. In 7 rec. et 12 excusis est contra dixerunt; in 5 al. mss. et 8 edit. contradixerunt, unica vocabulo.

Lucretius. Lib. iii de Natura rerum, inter cætera sic scribit:

Nonne fatendum est,

Corporea natura animam constare, animamque?

Præterea pariter fungi cum corpore, et una

Consentire animum nobis in corpore cernis.

Atque eodem libro ait:

Præterea gigni pariter cum corpore, et una

Crescere sentimus, pariterque senescere mentem.

Et oculis, et manu. Editi octo rec. addunt, videtur et tangitur. Absunt a cæteris impressis et ab omnibus mss. et inutilia omnino sunt. Vide not. ad lib. de Opif. Dei c. 1.

Tenuis, et tactum visumque fugiens. Aucti Lucretius ait, animam etiam tactui subjectam esse. Claud. Mamert. Viennensis episcopus, qui medio quarto sæculo floruit, contra quendam, qui animum (quia et quantitate determinari, et loco concludi posset) corporeum esse asseruerat, tres disertos de Statu anime libros posteritati reliquit, ad Solium Sidonium patricium scriptos. BETTL.

Solidatum. Mss. 4 rec. totidemque editi, consolidatum.

Plato. Apud Cic. Tuscul. et in fin. Caton. ut sup. cap. 8.

Nisi originem traheret e cælo. Sic fere Lact. solet loqui: quod eorum redeolet errorem, qui animam ex tertio cælo (ibi enim paradisum statuunt) in corpora detrudicrediderunt. Sed ne temere nostrum auctorem

erroris insimulemus, non ipsam ignorasse arbitrari-
mur; et paulo inferius confitebitur ipse, ex ore hoc est ex virtute conditori, animam homini inspiratam fuisse. Insufflavit enim illi (ut Scriptura inquit) spiraculum vitæ: quod tamen quosdam de anima duntaxat vitali intelligere, non ignoro. IDEM.

Quia sub aspectum et sub tactum venit. Sic lego cum mss. 24 posterioribus. In 6 scriptis et 4 editis est, sub aspectum et sub ictum venit; in tribus rec. manu exaratis, sub aspectu, et sub tactu.

Quasi vasculum. Mss. 7 rec. vehiculum. — Vasculum. Lib. ii, cap. 42: est (corpus) quasi vasculum. De Opif. c. 1: Corpus vas est quodammodo fictile. Bon.

Vocatur. Nonnulli editi, vocetur.

Recedit. Ita vulgati 9 et omnes mss. præter 2 rec. et 7 edit. quibus est redit.

Quod ex terra fuit, id in terram resolvitur. Sic 10 impressi cum omnibus mss. præter 2 rec. quibus deest id, et 2 Bonon. Tax. et 3 edit. in quibus est solvitur; in 1 Colb. revolvitur.

Idem Lucretius. Locus est lib. ii v. 998, paulo altior hodie scriptus in editis libris, et in Lactantii editi Ald., Grat., Graph., in quibus est

Cedit item retro de terra quod fuit ante
In terras, et quod missum est ex ætheris oris,
Id rursus cœli fulgentia templa receptant.

Quod colligit. 2 Reg. rec., 1 Colb. Brun. et 6 edd. quo.

Et plerumque medicatum diutissime durat. Existimavit Tacitus, Andros ab Aegyptiis didicisse, condere cadavera potius, quam cremare Romanorum more. In quo errasse illum sciunt, qui legerunt in scripturis Særa, Abrahami et aliorum sepulturas. Quod si Tacitus illa scribens utrumque intellexit, condere et condire, ex parte et non in totam vera ejus fuerit sententia. Nam videntur quidem Hebrei accepisse ab Aegyptiis morem admoveendi aromata cadaveribus, ut satis indicatur Genesi cap. i. v. 2. At modum ipsam condiendi cadavera Aegyptiis usurpatum, neque didicerunt Hebrei, neque unquam ei puto, usurperunt:

tum diutissima durat. Nam si ut simul nascuntur, simul interirent, non discederet repente anima, corpusque desereret: sed uno temporis puncto utrumque pariter dissiparetur, et tam celeriter etiam corpus, adhuc spiritu in eo manente, deliquesceret ac periret, quam celeriter anima secedit; immo vero dissoluto corpore anima vanesceret, velut humor fracto vase diffusus. Nam si terrenum et fragile corpus post secessum animæ non statim diffuit, in terramque tabescit, ex qua illi origo est; ergo anima, quæ fragilis non est, in æternum manet, quoniam origo ejus æterna est. Quoniam crescit, inquit, sensus in pueris, et in juvenibus viget, et in senibus diminuitur, apparet esse mortalem. Primum non est idem mens et anima; aliud est enim quò vivimus, aliud quò cogitamus. Nam dormientium mens, non anima sopitur; et in furiosis mens extinguitur, anima manet; et ideo non exanimis, sed dementes vocantur. Mens ergo, id est intelligentia, vel augetur, vel minuitur pro ætate. Anima in statu suo semper est, et ex quo tempore spirandi accipit facultatem, eadem usque ad ultimum durat, donec emissa corporis claustrò, ad sedem suam revolet. Deinde quod anima, quamvis a Deo sit inspirata, tamen quia tenebroso domicilio terrenæ carnis inclusa est, scientiam non habet, quæ est di-

vinatilis. Audit igitur ac discit omnia, et sapientiam discendo et audiendo capit; et senectus non minuit sapientiam, sed auget, si tamen juvenitilis ætas virtute decursa est. Sed si nimia senectus fragerit membra, non est animæ vitium, si visus evanuit, si lingua torpuit, si auditus absurdus, sed corporis. At enim memoria deficit. Quid mirum, si labentis domicilii ruina premitur mens, et præterita obliviscitur, non aliter futura divina, quam si carerem, quò cohibetur, effugerit?

Verum eadem, inquit, dolori et luctui obnoxia est, et ebrietate dementit, unde fragilis et mortalis apparet. Idcirco igitur virtus et sapientia necessaria est, ut et mæror, qui contrahitur indigna patiundo ac videndo, fortitudine repellatur, et voluptas non modo potandi, sed etiam rerum caterarum abstinentia superetur. Nam si careat virtute, si voluptatibus dedita molliatur, morti fiet obnoxia, quoniam et virtus, ut docuimus, immortalitatis est fabricatrix, et voluptas mortis. Mors autem, sicut ostendi, non funditus perimit ac delet, sed æternis afficit cruciatibus. Nam interire prorsus anima non potest; quoniam ex Dei spiritu, qui æternus est, originem cepit. Anima, inquit, etiam morbum corporis sentit, et oblivionem sui patitur, et sicut ægrescit, ita etiam sæpe sanatur. Hoc est ergo, cur maxime virtus adhibenda sit, ne

VARIORUM NOTÆ.

illorum conditura fœbat intrinsecus, corpore exenterato, et cerebro per nares extracto: atque hoc *ταπεινῶσαι* Græci dixerunt: hi unguenta et corpori aromata extrinsecus applicando, deinde fasciis involvendo (quod et Ægyptiis tribuit Herodotus), mortuos suos curabant, ut docent exempla homini et Lazari. Is. CASAUBONUS.

Velut humor fracto vase. Quod etiam Lucret. dixit, his versibus:

Nunc igitur quoniam quassatis undique vasis,
Diffuere humorem, et laticem discedere carnis,
Et nebula ac fumus quoniam discedit in auras;
Credere animam quoque diffundi, multoque perire
Ocios, et citius dissolvi corpora prima,
Cum semel omnibus ex membris ablata recessit.
Quippe etenim corpus, quod vas quasi constitit ejus,
Quam cohibere nequit, conquassatum ex aliqua re,
Ac rarefactum detracto sanguine venis:
Aere qui credas posse hæc cohiberier ullò,
Corpore qui nostrò rarus magis incohibescit?

BETULEIUS.

Quoniam crescit, etc. Sequitur apud Lucret. lib. III, de Natura rerum:

Præterea gigal pariter cum corpore, et una
Crescere sentimus, pariterque senescere mentem.
Nam velut infans pueri teneroque vagantur
Corpore, sic animi sequitur sententia tenuis.
Inde ubi robustis adolevit viribus ætas,
Consilium quoque majas et attector est animi vis.
Post ubi jam validis quassatum est vitæ ævi
Corpus, et obtasis ceciderunt viribus artus,
Claudicat ingenium, delirata, linguaque, mensque:
Omnia deficiunt, atque uno tempore desunt.
Ergo dissolvi quoque conveit omnem animam
Naturam, seu fumus in altis ævis aures

BETULEIUS.

Non est idem mens. *Ἀπόδος*, quæ separat partem a toto. Est enim mens pars animæ, sive *δύναμις*, quæ Græci vocē appetitur *ἀπό τοῦ νοῦ*, quem alii in intellectum transformant. Hæc eadem solutione utitur infra de Epifacio hominis, cap. 18. Cæterum ipsam non de anima dumtaxat vult loqui, sequentia docent ferri

Quo vivimus, aliud quo cogitamus. Mss. 14. rec. et 1 vet. edit. Rom. *quod vivimus, aliud quod cogitamus.*

Dormientium mens, etc. Id est, quiescit rationis usus.

Et in furiosis mens extinguitur. Mentem extinguere saltem, etsi usus rationis amittatur propter organorum defectum. RIVETUS.

Vel augetur, etc. Unde, opinor, Augustino in mentem venit, quod *ἀπό τῆς ψυχῆς*, hoc est a luna, mentis nomen deduxit lib. de Spiritu et anima cap. 11, quod lunæ instar augetur atque minuitur: non ignorans interim, quod alii a *μηνικῶν*, sive *μηνῶν*, alii ab emineo deduxerunt. De Trinitate lib. XIV dicit infantem mentem se ipsam igitur non posse, sed cogitare non posse. BETULEIUS.

Accipit facultatem. Sic reposui ex omnibus mss. præter 4 rec. quibus, ut et impressis, est, *acceptit*.

Et senectus. De quo vide in Catone Ciceronis.

Memoria deficit. Mss. 2 Reg. et 13 edit. *defecit*; 1 Colb. *defuit*.

Inquit. Ita Lucretius libro III:

Hæc accedit ut videamus, corpus ut ipsum
Suscipere humanas morbos durumque laborein:
Sic animam curas acries, etc.

Fabricatrix. Suggiliat hic Lactantius hunc Lucretii versum;

Nam dolor ac morbus lethi fabricator uterque est.

Et oblivionem, etc. Expouit lethargum. Sic enim est apud Lucretium:

Interdumque gravi lethargo fertur in altum,
Æternamque soporem oculis, natumque cadenti.

Antepete autem, ut Celsus docet lib. III. cap. 20, malum est plerumque contrarium: nempe mæror, et inextinguibilis pene dormiendi necessitas. Nam *ἀπό τῆς ψυχῆς*, id est, ab oblivione nomen habet; et ut ego arbitror, *ἀπό τοῦ ὄπρῶς*, id est, inerte. Latiorum quidam Veterum nominant, de quo Cælius Rhodiginus in antiquis lectionibus

ullo corporis dolore frangatur, et oblivionem sui non anima, sed mens patiatur. Quæ quoniam certa corporis regione consistit, cum eam partem vis aliqua morbi viiaverit, movetur loco, et quasi conquassata, de sede sua emigrat, reditura scilicet, cum medela et sanitas domicilium suum reformaverit. Nam quia juncta est anima cum corpore, si virtute careat, contagio ejus ægrescit, et imbecillitas de societate fragilitatis redundat ad mentem. Cum autem dissociata fuerit a corpore, vigeat ipsa per se, nec ulla jam fragilitatis conditione tentabitur, quia indumentum fragile projecit. Sicut oculus, inquit, evulsus ac separatus a corpore nihil potest videre : ita et anima separata nihil sentire, quia et ipsa pars est corporis. Falsum hoc, et dissimile est ; anima enim non pars corporis, sed in corpore est. Sicut id, quod vase continetur, vasis pars non est, nec ea quæ in domo sunt, partes domus esse dicuntur : ita nec anima pars est corporis, quia corpus vel vas animæ est, vel receptaculum.

Jam illud argumentum multo magis inane est, quod ait animam, quia non citius emittatur ex corpore, mortalem videri, sed paulatim se ex omnibus membris explicet, a summis pedibus incipiens : tanquam si esset æterna, uno temporis momento erumperet ; quod fit in iis, qui ferro intereunt. Quos autem morbus interimit, spiritum diutius exhalant, ut paulatim frigescentibus membris anima effletur. Quæ cum materia sanguinis contineatur, sicut lumen oleo, ea materia febrium calore consumpta, necesse est membrorum summa quæque frigescere ; quoniam

VARIORUM NOTÆ.

De sede sua emigrat. Deest præpositio in mss. 10 et editis sex. In Bonon., Jun. et 5 vulgatis legitur, *de sede sua migrat.*

Evulsus ac separatus a corpore. Ita omnes fere scripti. At editi cum mss. 6 rec. habent, *evulsus a corpore ac separatus.* Lucet. *avulsus.* — *Sicut oculus inquit, evulsus... a corpore.* Est hic sententia poetæ, non verba sunt expressa. Scripserat lib. II, v. 562 :

Scilicet avulsus radicibus ut nequit ullam
Dispicere ipse oculus rem seorsum corpore toto.

BUNEMAN.

Vasis pars non est. Minus recte hæc instituitur comparatio ; quamvis congruat cum Platonicorum Placitis, qui duo imaginati sunt corpora, alterum subtilius, quod animæ sit vehiculum, alterum vero, quod fert sensus, quodque tangi potest et videri.

Tanquam si esset æterna. Ms. 1 Clarom. a secunda manu, et 4 edit. quæ si, approbante. BETULEIO.

Ut paulatim frigescentibus membris anima effletur. Ita omnes mss. præter 1 Clarom. cui est *refrigescentibus membris* ; 1 Reg. rec. et 5 edit. et paulatim frigescentibus. *Ut,* hic est ita ut. Vetus versio Gallica, *tellement que.*

Sicut lumen oleo. Nihil hac similitudine efficiet, qua tamen etiam hodie vulgo utimur. Nam deficiente pingui liquore, vel materia flamma, luminis evanescit in auras. Si itaque mens sive anima eodem modo extinguatur, sequetur eandem dum exhalatur evanescere. Solutio ergo, quæ ex causis atque ef-

extremi ac tenuiores rivi deficiente vena fontis arescunt. Nec tamen, quia sensus corporis deficit, animæ sensum extinguat et occidere putandum est. Non enim animæ corpore deficiente, sed corpus anima decedente brutescit, quia sensum omnem trahit secum. Cum autem præsens anima sensum suum tribuat corpori, et vivere id efficiat ; fieri non potest, ut non ipsa per se et vivat, et sentiat, quoniam ipsa est et sensus et vita. Nam quod ait :

Quod si immortalis nostra foret mens,
Non tam se moriens dissolvi conquereretur :
Sed magis ire foras, vestemque relinquere, ut anguis,
Gauderet.

Equidem nunquam vidi, qui se quereretur in morte dissolvi. Sed ille fortasse Epicureum aliquem viderat etiam dum moritur philosophantem, ac de sua dissolutione in extremo spiritu disserentem.

Quomodo sciri potest, utrum dissolvi se sentiat, an corpore liberari, cum in exitu lingua mutescat ? Nam dum sentit, ei loqui potest, nondum dissolutus est : ubi dissolutus est, jam nec sentire, nec loqui potest ; ita queri de dissolutione aut nondum potest, aut jam non potest. At enim priusquam dissolvatur, intelligit se dissolutum iri. Quid, quod videmus plerosque morientium non dissolvi conquerentes, ut ait, sed exire se, et proficisci, et ambulare testantes ; idque aut gestu significant, aut si adhuc possunt, et voce pronuntiant ? Unde apparet non dissolutionem fieri, sed separationem, quæ declarat animam permanere. Cætera Epicurei dogmatis argumenta Pythagoræ repugnant disserenti, migrare animas de corporibus vetustate ac morte confectis, et insinuare se novis ac

lectibus contrariis ducitur, firmior est. BETULEIOS.

Febrium calore consumpta. Est enim febris (deficiente Galeno) nativi caloris in vehementiorem conversio.

Brutescit. Mss. 3. Reg. rec., 3 Colbert., 2 Clarom. et cuncti fere editi *putrescit*, male. Cæteri ut in textu. Supra eodem sensu corpus brutum appellavit, hoc est non sentiens : sic hoc loco *brutescit* ; id est, fit sensus expers. Et ita lib. II, cap. 6.

Sensum suum. Deest suum in 13 mss. rec. et 16 edd.

Ut anguis. Quomodo serpentes senectam exuant, lege Plin. lib. VIII, cap. 17, Arist. lib. VIII, de hist. Animalium, cap. 17, et lib. V, cap. 17. Hi versus ex Lucetii libro III, v. 614.

Gauderet. Est et gaudium istius vernationis apud Nicandrum expressum.

Equidem. Mss. Cauc. et 7 edd. *Sed equidem* ; Regio-Pot. Et quidem.

De sua dissolutione. 1 Reg. rec. et 12 rec. edd. de sui dissolutione.

Quomodo sciri potest, etc. Jugulat autem eos suo ipsorum gladio. Inquit enim Epicurus apud Laert. Mors nihil ad nos. Quod enim dissolvitur, sensu privatur : quod autem sensu caret, nihil ad nos. Capiuntur igitur suo ipsorum dilemmate. BETUL.

Ubi dissolutus est. Desunt hæc in mss. 7.

At enim priusquam. Ita 7 vet. edd. et omnes mss. præter 1 rec. qui cum 12 excusis rec. addit *non*, post enim.

recens natis, et easdem semper renasci modo in homine, modo in pecude, modo in bestia, modo in volucre, et hac ratione immortales esse, quod saepe variorum ac dissimilium corporum domicilia commutent. Quæ sententia deliri hominis, quoniam ridicula est, et mino dignior quam schola fuit, ne refelli quidem serio debuit: quod qui facit, videtur vereri ne quis id credat. Prætereunda sunt igitur nobis ea, quæ pro falso contra falsum disserebantur: satis est ea refutasse quæ contra verum disputata sunt.

CAPUT XIII.

De Anima, ac testimonia de ejus æternitate.

Declaravi, ut opinor, animam non esse solubilem. Superest citare testes, quorum auctoritate argumenta firmentur. Neque nunc Prophetas in testimonium vocabo, quorum ratio et divinatio in hoc solo posita est, ut ad cultum Dei, et ad immortalitatem ab eo accipiendam creari hominem doceant: sed eos potius, quibus istos, qui respuunt veritatem, credere sit necesse. Hermes naturam hominis describens, ut doceret quemadmodum esset ■ Deo factus, hæc intulit: καὶ τὸ αὐτὸ ἐξ ἀμφοτέρων φύσεων τῆς τε ἀθανάτου καὶ τῆς θνητῆς μίαν ἐποίησεν φύσιν ἀνθρώπου, τὸν αὐτὸν τῇ μὲν

VARIORUM NOTÆ.

Ac recens natis. Mss. 4 rec. recenter.

Quam schola fuit. Mss. 10 rec. scholastico. Scriptus Cant. quam scholastico fuerit. Sed male etiam, teste Heumanno.

Hæc intulit. Ita legendum est; atque idem est ac si diceretur, hæc ait: locutio Africana; sic Tertullianus Apologetici c. 47, ut quis sensit, ita et intulit. Sic infra cap. 23, circa medium.

καὶ τὸ αὐτὸ. Latine: Et idem ex utraque natura immortalis atque mortali unam faciebat naturam hominis, eundem partim immortalem, partim mortalem faciens, et hunc ferens in medio divinæ et immortalis naturæ, et mortalis mutabilisque collocavit, ut omnia videns, omnia etiam miraretur. Pro miraretur, in 1 Bon. antiq. est, mirificet. Trismeg. in Asclepio cap. 4.

Plus ei auctoritatis tribuat, etc. Hujusmodi leguntur in Asclepio, Apuleio interprete: Animal ergo homo non quidem est minor, quod ex parte mortalis sit: sed eo forte aptius efficaciusque compositus, ut ad certam rationem mortalitate auctus esse videatur: scilicet qui utrumque ubi ex utraque materia sustinere non potuisset, ex utraque formatus est, ut et terrenorum cultum, et divinitatis posset habere delectum; et mirari atque orare cælestia, et æterna incolere, atque gubernare terrena.

Polites. Polites, per i legendum: ■ proprio civitatis nomine, ut Stephanus format, vel πολιτῆς, vel πολιτεύς. Est autem πόλις Stephano Ægypti civitas. BEROL. Sed potius Polites nomen est appellativum hominis forte obscuri, quale gessit unus e filiis Priami, teste Virgilio Æneid. lib. II, v. 526; et I. v. 564.

Milesium. Milesius Apollo idem est qui Didymæus; de quo lege Plinium lib. v, cap. 29. Strabonem initio libri XIV. Milesius vero est Ioniæ civitas Apollini sacra, juxta Homerum.

An dissolvatur. Ita restitui ex omnibus mss. præter 2 Reg. rec. in quibus legitur an resolvatur, ut in editis. Vide infra de animæ dissolutione.

His versibus. Mss. 9 rec. his verbis.

Ψυχῇ, etc. Interpret. Lat.

Anima quidem quamdiu vinculis ad corpus tenetur, Corruptibiles passiones sentiens, mortalibus cedit doloribus

ἀθανάτου πῇ δὲ θνητὸν ποιήσας, καὶ τοῦτον φέρων ἐν μέσῳ θείας καὶ ἀθανάτου φύσεως, καὶ τῆς θνητῆς, καὶ μεταβλητοῦ κατεστήσατο, ἵνα ὁρῶν ἅπαντα, ἅπαντα καὶ θανάτωσιν. Sed hunc fortasse aliquis in numero philosophorum computet, quamvis in deos relatus Mercurii nomine ab Ægyptiis honoretur, nec plus ei auctoritatis tribuat, quam Platoni, aut Pythagoræ. Majus igitur testimonium requiramus. Polites quidam consuluit Appollinem Milesium, utrumne maneat anima post mortem, an dissolvatur; et respondit his verbis:

Ψυχὴ μὲν μέχρι οὗ δεσμοῖς πρὸς σῶμα κρατεῖται, Φθαρτὰ νοοῦσα πάθη, θνηταῖς ἀληγέδιαις εἶναι. Νῦν δ' ἀνάλυσιν βροτῶν μετὰ σῶμα μακρόν τι χρόνον εὐρεῖται, ἐς αἰθερά πᾶσα φορεῖται. Αἴνῃ ἀγέρας οὐσα, μένει δ' εἰς πάντα ἀπείροχ. Πρωτόγονος γὰρ τοῦτο Θεοῦ δίδταξαι πρόνοια.

B Quid carmina Sibyllina? Nonne hoc ita esse declarant, cum fore aliquando denuntiant, ut a Deo de vivis ac mortuis judicetur? quorum exempla paulo post inferemus. Falsa est ergo Democriti, et Epicuri, et Dicaearchi de animæ dissolutione sententia: qui profecto non audent de interitu animarum mago aliquo præsentate disserere, qui sciret certis carminibus cieri ab inferis animas, et adesse, et præbere se humanis

Cum vero solutionem humanam post corpus tabefactum Velocissimam invenerit, omnis in æthera fertur Numquam senescens, et manet in æternum sine pœna. Primogenita enim hoc divina disposuit providentia.

Democriti, et Epicuri, et Dicaearchi. Vide supra, cap. 7 et 8.

C *Carminibus cieri ab inferis animas. Defunctorum animas, ut quidem vulgo putabant, magno sacrificiorum apparatu, ac certis quibusdam ceremoniis solebant ab inferis cieri, et futura ab iis exquirere: ejus rei insigne exemplum habemus apud Lucanum, lib. vi de Erichthone Thessalia, insigni venefica, quæ rogatu Cn. Pompeii militem recens occidum in vitam revocavit, ut eventum belli Pharsalici ex eo cognosceret. De hujusmodi evocatione videndi lib. I Reg., cap. xxix; Prudentius lib. I, contra Symmachum, de Mercurio:*

Murmure nam magico tenues excire figuras,
Atque sepulcrales scite incantare favillas,
Vita iisdem spoliare alios, ars noxia novit.

Tibullus, lib. I, Eleg. 11:

Hæc cantu funditque solum, manesque sepulcris
Elicit, et tepido devocat ossa rogo.

Propertius, lib. IV, eleg. 1:

Umbra neque hæc magicis mortua prodit æquis.

Sed omnium clarissime disertissimeque Tertullianus, lib. de Anima. *Publica*, inquit, jam *literatura est*, quæ animas etiam *justa ætate sopitas, etiam proba morte disjunctas et prompta humatione dispunctas, evocaturam se ab inferorum incolatu pollicetur*. Videtur autem celeberrimus Afer necromantiam voluisse intelligere, vel Goetiam, quæ sic dicta ab ejulatibus, sive τὸν γόον, quos ad sepulera exercent. Ad sepulera igitur (in quibus animas plerumque oberrare vult crederebatur, teste Lactantio, lib. II, cap. 2, ut sexcentos alios præteream) magica hæc sacrificia fiebant. Quæ etiam causa est cur hoc hominum genus busta solitum sit frequentare: quod de Nasamonibus et Celtis memoriam prodidit Tertullianus de Anima, cap. 37: *Nasamones*, ait, *propria oracula apud parentum sepulcra mansitendo captare*, Heracledes scribit. *Celtas apud virorum fortium busta eadem de*

oculis videndas, et loqui, et futura prædicere; et si auderent, re ipsa et documentis præsentibus vincerentur. Sed quia non pervidebant animæ rationem, quæ tam subtilis est, ut oculos humanæ mentis effugiat, interire dixerunt. Quid Aristoxenus, qui negavit omnino ullam esse animam, etiam cum vivit in corpore? sed sicut in fidibus ex intentione nervorum effici concordem sonum, atque cantum, quem musici harmoniam vocant: ita in corporibus ex compage viscerum ac vigore membrorum vim sentiendi existere; quo nihil dici delirius potest. Verum ille oculos quidem habuit incolumes, cor tamen cæcum, quo vivere se, et habere mentem qua id ipsum cogitaverat, non videbat. Sed plerisque hoc philosophis accidit, ut putarent omnino non esse, quidquid oculis non apparet, cum mentis acies multo clarior debeat esse quam corporis, ad ea perspicienda, quorum vis ac ratio sentitur potius quam videtur.

CAPUT XIV.

De Mundi temporibus primis ac postremis.

Quoniam de immortalitate diximus animæ, sequitur ut doceamus quatenus homini et quando tribua-

VARIORUM NOTÆ.

causa abnoctare, Nicander affirmat. Et Erichthonis veneficæ domicilium in sepulchralibus fuisse monumentis, auctor est Lucanus, lib. vi:

Illi namque nefas urbis submittere tecto,
Aut laribus feralia caput, desertaque busta
Incolit et tumulos expulsi occupat umbris.

Cæterum quam gravis in huiusmodi magos sepulcrorum violatores poena fuerit statuta, videre est ex titulo Cod. de Maleficis et Mathematicis. Quemadmodum etiam sub Constantio et Juliano Imp. si qui per monumentum transisse vespere malevolorum argueretur indicis, ut veneficus, sepulcrorumque horrores et errantium ibidem animarum ludibria colligens vana, pronuntiatus reus capitis interibat, teste Am. Marcellino, lib. xix.

Aristoxenus. Quem quia musicæ peritus erat, in hac de anima opinione dicit Cicero a suo artificio non recessisse. Vide I Tusc. quæst. Hic porro Aristoxenus Tarentinus erat, verum Mantiniæ commorans. Philosophus et musicus fuit eximius: audivit Lamprium philosophum Erythreum, deinde Zenophilum Pythagoreum, postremo Aristotelem; cui morienti convivium dixit, quod ille Peripateticorum princeps Theophrastum ei in scholæ successione præponeret. Scripsit in omni genere doctrinæ, sed in musica præsertim, atque opinatus est animam nihil aliud esse quam harmoniam. Fuit vero Aristoxenus Dicaearchi, de quo supra, et æqualis et condiscipulas. Cicero loco citato.

In fidibus ex intentione nervorum. Mss. 1 Reg., 1 Colb., Brun. extensione.

Quo vivere se. Sic emendavi ex omnibus mss. codicibus. præter 2 Reg. rec. quibus est, ut in 12 impressis, qui; Jun. et editis 4, quia.

Debeat. Ex cunctis mss. præter 5 rec. et 3 edit. in quibus est debet.

Decretis. Nam in XII Tabulis lex erat, ubi statuebatur quinam apud Romanos dii essent colendi: at ne peregrinos ullos præter Faunum colerent a Romano interdictum erat.

Deos esse factos... vel quod artes invenerant, vel, etc. Apollinem, Pall., Cer., Bacch., Minervam, Vulcanum, Hercule, Francus. De Apotheosi dictum est su-

per, ut in hoc quoque pravitatis ac stultitiæ suæ perspiciant errores, qui mortales quosdam decretis placitisque mortalium deos esse factos opinantur, vel quod artes invenerant, vel quod usum quarundam frugum docuerant, vel quod vilia vitæ hominum prodiderant, vel quod immanes bestias interemerant. Quæ merita quam longe ab immortalitate semota sint, et docuimus in prioribus libris, et nunc docebimus; ut appareat solam esse justitiam, quæ vitam homini pariat æternam, et solum Deum, qui æternæ vitæ præmium largiatur. Nam illi, qui suis meritis immortales facti esse dicuntur, quia nec justitia, nec ulla in his vera virtus fuit, non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis ac libidinibus quæsierunt; nec cæleste præmium, sed inferna supplicia meruerunt. B quæ pendent simul cum iis omnibus, qui eos coluerunt. Cujus judicii propinquare tempus ostendam, ut et justis merces digna solvatur, et poena merita impiis irrogetur.

Plato et multi alii philosophorum, cum ignorarent originem rerum, supremumque illud tempus quo mundus esset effectus, multa millia sæculorum fluxisse dixerunt ex quo hic pulcherrimus mundi extiterit ornatus: secuti fortasse Chaldæos, qui (ut Cicero

pra, libro 1.

Prodiderant. Mss. Cant. et 4 vet. edit. *providérant*, male; nam Cicero, de Senect., cap. 7, ait, *ea quæ a majoribus acceptimus, posteris prodere debemus.*

Meruerunt. Sepe nostro idem merere quod accipere, consequi, ut lib. v, cap. 23, et alibi observatum: hic consuetudine significatio meritoria locum habere potest.

Bun.

Quæ pendent. Pœnas pendere, inquit, Heumannus, latini dicant: noster etiam dicere ausus est pendere supplicia, ducem nactus poetam. Æn. vi, vers. 740. Addo hunc ipsum Virgilii locum fuisse excitatum a Lactantio, lib. vii, cap. 20, eundemque iterum dixisse, l. ii, c. 17: *Supplicia pensuros.* Eo facilius quoque Lactantius audere potuit, quoniam idem fecerant plures alii, e. g. Plinius, ejus verba utrumque merere et supplicia pendere, illustrant. Lib. xxix, c. 4, sect. 14: *De anserum honore, quem meruere... diximus. Eadem de causa supplicia annua canes pendunt.... vivi.... fixi.* Bun.

Plato. Hic in Timæo sub initium inducit Sacerdotem Ægyptium cum Solone colloquentem, qui inter cetera ait, Athenas Græcorum et Sain Ægyptiorum ab eadem Pallade esse conditas, illam novem, hanc octo annorum millibus ante sua tempora. Sed adeo sunt incertæ annorum Ægyptiorum formæ, ut aliquid certi non possit definiri de hac supputatione. De his annorum apud antiquos myriadibus vide S. Augustinum, de Civit. Dei, lib. xi, cap. 10.

Multa millia sæculorum... ex quo. Antiqua elegantia: ex quo, elliptice, pro ex quo tempore. In Epit., cap. 24: non amplius, quam 1800 esse annos, ex quo... *humanum genus inciderit in errorem.* Ita l. iii, c. 16, citatus Seneca: *Nondum sunt mille anni ex quo initia Sapientiæ mota sunt.* Cyprian. Exhort. martyr. præm. *Sex millia annorum plene complentur, ex quo hominem diabolus impugnat.* Bun.

Ex quo hic pulcherrimus mundi extiterit ornatus. Hic addidi ex omnibus mss. et quampulcherrimis editis a nonnullis excusis abest. Scripti 3 Reg. rec., 3 Colb., Tornes., 4 Clarom habent, ex quo hic pulcherrimus mundus extiterit ordinatus.

Secuti fortasse Chaldæos. Ita omnes fere mss. At-

tradidit in libro de Divinatione primo) quadringenta septuaginta millia annorum monumentis comprehensa se habere delirant. in quo quia se posse argui non putabant, liberum sibi crediderunt esse mentiri. Nos autem, quos divina litteræ ad scientiam veritatis erudiunt, principium mundi finemque cognovimus, de quo nunc in fine operis disseremus; quoniam de principio in secundo libro explicavimus. Sciant igitur philosophi, qui ab exordio mundi sæculorum millia enumerant, nondum sextum millesimum annum esse conclusum: quo numero expleto, consummationem fieri necesse est, et humanarum rerum statum in melius reformari; cuius rei argumentum prius enarrandum est, quo ratio eluceat. Mundum Deus, et hoc rerum naturæ admirabile opus (sicut arcanis sacræ Scripturæ continatur) sex dierum spatio consummavit; diemque septimum, quo ab operibus suis requieverat, sanxit. Hic est autem dies Sabbati,

A qui lingua Hebræorum a numero nomen accepit, unde septenarius numerus legitimus ac plenus est. Nam et dies septem sunt, quibus per vicem revolutis orbes conficiuntur annorum; et septem stellæ, quæ non occidunt; et septem sidera quæ vocantur errantia, quorum dispares cursus, et inæquabiles motus, rerum ac temporum varietates efficere creduntur.

Ergo quoniam sex diebus cuncta Dei opera perfecta sunt, per sæcula sex, id est annorum sex millia, manere hoc statu mundum necesse est. Dies enim magnus Dei mille annorum circulo terminatur, sicut indicat propheta qui dicit: *Ante oculos tuos, Domine, mille anni tanquam dies unus.* Et sicut Deus sex illos dies in tantis rebus fabricandis laboravit: ita et religio, et veritas in his sex millibus annorum laboret necesse est, malitia prævalente ac dominante. Et rursus, quoniam perfectis

VARIORUM NOTÆ.

que hanc genuinam esse lectionem recte censent Thomasius, Jo. Canci et Isaëus. In 1 Clar. et 5 vet. edit. legitur, *sicuti fortasse Chaldaeos*; in 2 mss. rec. et 13 vulgatis, *sicuti fortasse Chaldaei*. Quæ lectio vitiosa est, si quidem in affirmatione propositionis non attulisset tales, de quorum assertionem dubitaret; non dubitabat enim Chaldaeos ejusdem sententiæ: cum Platone esse; verum hos tantum, an illos, secuti essent philosophi illi. GALL.

Ut Cicero tradidit. Sub initium primi libri scribit, *Ægyptios innumerabilibus pene sæculis post Chaldaeos artem divinandi fuisse consecutos.* Locus Ciceronis hic est: *Contemnamus etiam Babylonios, et eos qui e Caucasu cæli signa servantes, numeris et motibus stellarum cursus persequuntur. Condemnemus, inquam, hos aut stultitiæ, aut vanitatis, aut impudentiæ, qui cccclxx millia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa continent; et mentiri judicemus, nec sæculorum reliquorum judicium, quod de ipsis futurum sit pertimescere.* Quæ illa monumenta sint, docet in secundo his verbis: *Nam quod aiunt, quadringenta septuaginta millia annorum in periclitandis experundisque pueris quicumque essent nati, Babylonios possuisse, fallunt.* Platonis et Ciceronis vestigia invenies, c. 10, lib. II, apud Macrobi. de Somnio Scip. BETCL.

Delirant. Ideo Cicero arguit eos stultitiæ et vanitatis.

In secundo libro. Scilicet cap. 9 et sequentibus.

Sextum millesimum. Hic sequitur Lactantius septuaginta sacrorum Bibliorum interpretes, sicut fecerunt alii auctores ecclesiastici, ac etiamnum faciunt Græci et quidam Latini.

Quo numero expleto, etc. Orphei hæc prophetia de sex mundi ætatibus citatur a Platone:

Ætate in sexta cessabit machina mundi.

Hanc opinionem de mundi duratione sex millibus annorum ex veteri quadam Hebræorum traditione ortam, de qua in Thalmud. volumine tit. Sanedrin, præter Lactantium, amplexi sunt Justinus martyr, quasi. 72; Irenæus advers. hæres., cap. ult.; Hieron. in Matth., cap. xvii; Hieron. in expositione Psalm. lxxxix, et super Michæ, cap. iv; Augustinus, lib. xx Civit. Dei, cap. 7; German. Constantinop. Cyrilli in lib. de Antichrist. Porro S. Augustini hæc verba sunt: *Primam resurrectionem futuram suspicari sinit corporalem, inter cætera maxime numero annorum mille permoti sunt, tanquam oportet in sanctis eo modo velut tanti temporis fieri sabbatismum, vacatione scilicet sancta post labores annorum sex millium, ex*

quo creatus est homo, et magni illius peccati merito in hujus mortalitatis æternas de paradisi felicitate dimissus est; ut quoniam scriptum est: Unus dies apud Dominum sunt mille anni, et mille anni sicut unus dies, sex annorum nullibus tanquam sex diebus impletis, sequatur velut sabbati septimus in annis mille postremis, ad hoc scilicet sabbatum celebrandum resurgentibus sanctis. Contra hunc errorem extat aliorum Patrum auctoritas Ambrosii, lib. xii in Lucam de Transfiguratione; Augustini in Psalm. lxxxix; Bedæ in lib. de Ratione temp. et ipsiusmet Salvatoris Matth. xii et Act. 1.

Quo ratio eluceat. Ita mss. Reg.-Put., Canc., 2 Colberti. pluresque alii, cum 3 edit. bonæ notæ. In 2 Bonon., 7 Reg. aliisque 12 et ed. Rom. 1470 est ut, ratio eluceat; in 2 scriptis rec. et 5 vulgatis, ut... elucescat; in 8 impressis quo... elucescat.

Sanxit. Gen. ii, Exod. xx, Deut. v, Hebr. iv.

Hic est autem dies Sabbati, qui lingua Hebræorum, etc. Hallucinatur Auctor noster, non enim Sabbatum a numero septem, sed a quiete nomen accepit.

Septem stellæ. Ursæ videlicet majoris. De his vide Aulum Gell., lib. ii, cap. 21.

Errantia. Πλανῆται. Sed Macrobius de Somnio Scipionis, lib. i, cap. 6, Septenarii numeri perfectionem et mysterium plenissime prosequitur, et Gellius ex Varronis sententia, lib. Noct. Attic. iii, cap. 10. BE-TULEIUS.

Inæquabiles motus. Sic restitui ex maxima manuscriptorum parte, inter quos sunt antiquissimi et optimi, necnon edit. Cellar., Walch. In cæteris impressis et 9 rec. scriptis legitur *inæquales*.

Sex diebus. Quæ hic asserit Lactantius, uti et pieraque alia ad finem usque libri, incerta sunt, nulloque nituntur sacrarum Scripturarum fundamento.

Ante oculos, etc. Psalm. lxxxix. Petrus epistola altera, cap. 3, v. 8, adversus impios et pseudoprophetas hæc dixit, et haud dubie adversus Cerinthum, qui fortassis hoc Davidicum in diversam sententiam torserat. Unde Chiliasæ hoc dictum (ut ex Lactantio, atque item Augustino patet) postea semper in ore habuere. Est autem locus Psalmi lxxx. Porro Lactantius hic sensum Scripture non attingit; David enim et Apostolus Petrus nihil aliud significari volunt, quam Deum non respicere ad tempus, atque diem unum et mille annos idem esse apud ipsum.

Et sicut Deus. Sicut 8 vet. editorum est, et omnium mss. præter 1 Reg. rec. in quo, ut in 7 impressis, *Et ut Deus*.

Laboret necesse est. Modus loquendi Lactantio per-familiaris, quem hic restitui ex omnibus mss. et vet.

operibus requievit die septimo, eumque benedixit, necesse est, ut in fine sexti millesimi anni malitia omnis aboleatur e terra, et regnet per annos mille iustitia; sitque tranquillitas, et requies a laboribus, quos mundus jamdiu perfert. Verum quatenus id eveniat, ordine suo explicabo. Sæpe diximus, minora et exigua magnorum figuras et præmonstrationes esse; ut hunc diem nostrum, qui ortu solis occasusque finitur, diei magni speciem gerere, quem circuitus annorum mille determinat.

Eodem modo etiam figuratio terreni hominis cælestis populi præferebat in posterum fictionem. Nam sicut perfectis omnibus, quæ in usum hominis molitus est Deus, ipsum hominem sexto die ultimum fecit, eumque induxit in hunc mundum, tanquam in domum jam diligenter instructam: ita nunc sexto die magno verus homo verbo Dei fingitur; id est, sanctus populus doctrina et præceptis Dei ad iustitiam figuratur. Et sicut tunc mortalis, atque imperfectus e terra factus est, ut mille annis in hoc mundo viveret: ita nunc ex hoc terrestri sæculo perfectus

A homo fingitur; ut vivificatus a Deo, in hoc eodem mundo per annos mille dominetur. Quomodo autem consummatio futura sit, et qualis exitus humanis rebus impendeat, si quis divinas litteras fuerit scrutatus, inveniet. Sed et sæcularium prophetarum congruentes cum cælestibus voces, finem rerum et occasum post breve tempus annuntiant, describentes quasi fatigati et delabentis mundi ultimam senectutem. Quæ vero in prophetis et vaticiniis futura esse dicantur, priusquam superveniat extrema illa conclusio, collecta ex omnibus et coacervata subnectam.

CAPUT XV.

De Mundi vastatione et mutatione imperiorum.

B Est in arcanis sanctarum litterarum, transcendisse in Ægyptum cogente inopia rei frumentariæ principem Hebræorum cum omni domo et cognatione. Cujus posteri cum diutius in Ægypto commorantes in magnam gentem crevissent, et gravi atque intolerando servitutis iugo premerentur, percussit Æ-

VARIORUM NOTÆ.

edit. Rom. 1470, cum antea in editis manifesto mendo legeretur: *Veritas laborare necesse est.*

Eumque benedixit. Ex Latinitatis indole dativum postulant verba *benedicere* et *maledicere*: junguntur tamen cum quarto casu apud nonnullos auctores, apud Apuleium ad Asclepium, apud Petronium in Satyrice, et passim in Vulgata nostra versione.

Jamdiu perfert. Sic lego cum 8 vet. impressis et omnibus mss. præter. Cauc. et 1 Reg. qui, ut 11 editi, habent *perpassus est*; Pen. *pertulit*; Gothanus, *perfectus tulit*. Francius, forte tam diu.

Ut hunc diem nostrum. Ita cum omnibus fere mss. editi vetustiores. Ut, pro *sicut*. Scripti 3 et 12 excusi rec. et.

Per annos mille, etc. Futuram autem vitam esse aliam, et eam æternam, hactenus contra eos docuit, qui inter Gentiles animæ immortalitatem negaverunt. Docebit deinceps, ubi præmium illud sit expectandum; in qua tamen re Chiliastarum erroribus (quod jam sæpe monuimus) se parum cautos involvit, non pertinaci et factioso spiritu: sed quia temporum occasione morbum hunc quasi hæreditario cum hausisset, solido cælestis sapientiæ iudicio carens, a vero aliquantulum aberravit, Sibyllinis et aliorum oraculis, ut quidam volunt, deceptus. Ipse facilius erroris veniam merebitur, quam nostri Chiliastæ, qui dominandi libidine Chiliadis tempus conjecturis quibusdam accelerasse rati, Chiliarchæ imperium invadere sunt ausi satis tyrannicum. Tales fuere apud Batavos Augustin. Weber. an 1550 et Thomas Munizerus an. 1523 in Westphalia, atque Joannes a Leyden anno 1534. Hanc doctrinam ex loco apocalypsis cap. 20, male intellecto hauserunt; quo Iustinus Martyr adversus Tryphonem Judæi, ita scribit: *Ἔστι καὶ παρ' ἡμῶν ἀνὴρ τις, ὃ ὄνομα Ἰωάννης, εἰς τῶν Ἀποστόλων τοῦ Χριστοῦ, ὃς ἐν ἀποκαλύψει γενομένη αὐτῷ χλῖμα ἐστὶ ποιῆσαι ἐν Ἱερουσαλὴμ τοὺς τῷ ἡμετέρῳ Χριστῷ πιστεύοντας προσηκόντας· καὶ μετὰ ταῦτα τὴν καθολικὴν, καὶ συνελόντι φῶναι, ἀνωγίαν ὁμοθυμαδὸν ἅμα πάντων ἀνάστασιν γενέσθαι, καὶ κρίσιν.* Hic Papæ Hieropolitani episcopi præceptor fuit, de quo Hieronymus in Catalogo scriptorum Ecclesiasticorum sic scribit: « Hic dicitur mille annorum Judæi cum edidisse *δουτέριον*: quem secuti sunt Irenæus et Apollinarius, S. Martinus episc. Turon. teste Sulp. Sev. et ceteri qui post resurrectionem aiunt, in carne cum sanctis Dominum regnatum. Sunt

qui Cerinthum hujus auctorem faciunt, hominem qui ventris causa nihil non faciebat, libidinibus et voluptati prorsus deditum. Tertullianus quoque in libro de Spe fidelium, et Victorinus Pictaviensis, et Lactantius hac opinione ducuntur. Nec desunt, qui ipsum etiam Hieronymum hujus erroris insimulant. Memoratur etiam ab Eusebio Nepos quidam Chiliasta, lib. vii, cap. 25; Theodoretus, lib. in Fabularum hæreticarum, in aliis quidem omnibus convenisse cum dogmatibus Ecclesiæ scribit, in divinis autem promissionibus errasse, ut qui eas in terra futuras crederet, et cibum, et potum, et festa Judaica, et mille annorum ambitus qui in his innumerentur: adversus eum scripsisse Dionysium Alexandrinum episcopum. Contra Chiliastas illos antiquos scripsit etiam Augustinus, lib. de Civitate Dei xx, cap. 7, 8 et 9, qui tamen et ipse se aliquando fuisse fatetur in hoc errore. Quin Iustinus martyr adversus Tryphonem, de hoc Esaia locum intelligit, qui est cap. lxxv et lxxvi. Epiphanius, lib. iii, tomo ii, contra Chiliastas scribit, minime quidem illos acerbius insectatus, ne forte in Apostolos stylum stringere videatur, qui et ipsi vanam spem de restitutione regni Israelitici concepisce videntur: ut filii Zebedæi, ut Cleophas Lucæ xxiv, qui dicit, se sperasse Dominum eum esse, qui redempturus esset Israel; et in Act. ex Domino quærent: Num in tempore hoc restitutus esset regnum Israel? ubi Dominus non quidem id negat, sed dicit, non ipsorum esse nosse tempora. Non quidem definite de mille annis sciunt: sed indefinite regnum Israelis restitutum iri non impie sperant. BETULEUS. Hieronymus qui hanc opinionem inanem esse ostendit, atque ridet sæpe, non audet tamen lib. iv in Jerem. damnare, quod multi virorum Ecclesiasticorum et Martyrum dixerunt.

Dilabentis mundi. Confirmo ex Lact. l. iii, c. 20: Domus ab habitatore deserta dilabitur. Lucet v, v. 512:

Monumenta virum dilapsa videmus
Cedere .... senescere casu. BURN.

Coeunte in statum... pelago. Lib. iv, c. 10: tyrannus... mare adhuc patens temere ingressus, coeuntibus aquis cum omni exercitu deletus est. BUN.

Principem Hebræorum. Jacob Patriarcham intellige, de quo Genes. cap. xlii.

Intolerando. Mss. 2 Reg. rec., Jun., Em., Cant. et

gyptum Deus insanabili plaga, et populum suum liberavit, traductum medio mari cum discissis fluctibus, et in utramque partem dimotis, ut per siccum populus graderetur. Conatusque rex Ægyptiorum profugos insequi, coeunte in statum suum pelago, cum omnibus copiis interceptus est. Quod facinus tam clarum tamque mirabile, quamvis ad præsens virtutem Dei hominibus ostenderet, tamen præsignificatio et figura majoris rei fuit, quam Deus idem in extrema temporum consummatione facturus est; liberavit enim plebem suam de gravi servitute mundi. Sed quoniam tunc una plebs Dei, et apud unam gentem fuit, Ægyptus sola percussa est. Nunc autem, quia Dei populus ex omnibus linguis congregatus apud omnes gentes commoratur, et ab his dominantibus premitur; necesse est universas nationes, id est orbem totum, coelestibus plagis verberari, ut justus et cultor Dei populus liberetur. Et sicut tunc signa facta sunt, quibus futura clades Ægyptiis ostenderetur, ita in ultimo fient prodigia miranda per omnia elementa mundi, quibus imminens exitus universis gentibus intelligatur.

VARIORUM NOTÆ.

7 editi, *intolerabili*. Sed rectius *intolerando*: ita Cicero dixit *intoleranda licentia*; atque etiam *intolerandus Tyrannus*. Vide Exodi cap. i, Esdræ ii, cap. ix.

Percussit Ægyptum. Exod. c. vii, etc.

Medio mari. Exod. xiv, Psalm. lxxvii, civ et cxiii.

Cum discissis fluctibus... ut per siccum populus graderetur. Hæc est mss. codicum lectio. In 1 Reg. et 10 editis deest *cum*. 2 Reg. habent, *discussis*.

Præsignificatio. Mss. 9 rec. et ed. Rom. 1470, *præfiguratio*, male.

Ægyptus sola. Dictionem *tunc*, quæ abest ab omnibus fere mss. et mox præcessit, expunxi ut inutilem.

Clades Ægyptiis ostenderetur. Ita meliores et antiquiores mss. In 4 Reg. rec., 3 Colb. et 17 edit. est *Ægypti*. Nostra correctio confirmatur ex sequentibus: *Et prima omnium Ægyptus stultarum superstitionum luet pœnas, et sanguine velut flumine operietur*.

Propinquante. Lips. tert., *appropinquante*: sed nec nostro insolens. Annoto ad c. 25: jam propinquare summum illum conclusionis extremæ diem. Epit. c. 71, pr.: quum cœperit mundo finis ultimus propinquare. Bux.

Ut jam nostra hæc tempora. Sic restitui ex 7 vet. editis cunctisque mss. præter Cauc. et 1 Reg. rec. in quibus est, ut in vulgatis 11, *ut etiam*.

Divexentur. Mss. 2 Reg. et 1 Brun. *diu vexentur*.

In contumeliis omnibus. Contumelia non tantum de conviciis, sed etiam de gravissimis injuriis et vexationibus dicitur. Exempla in Phædro et aliis obvia Bux.

Interibunt. Editi quidam, *peribunt*.

Nisi aut male quæsitum, aut defensum manu. Ita meliores et antiquiores mss. In 10 scriptis rec. et omnibus fere editis deest *male*; 3 Reg. pro *manu*, legitur *male*.

Audacia et vis omnia possidebunt. Mss. 10 rec. et 2 vet. edit. *audacia et vi omnia possidebunt*, mendose; legendum enim esset *possidebit*, cum mox præcesserit, *nihil quisquam tunc habebit*.

Non pudor. Addidi ex omnibus fere excusis et mss. Abest ab 1 Colbert. et nonnullis editis.

Ubique. Ms. Jun. et. 5 vet. edit. *undique*. Vide Matth. xxiv, Marc. i, Luc. ii.

Ægyptus stultarum superstitionum, etc. Supra actum fuit de hac Ægyptiorum superstitione; reliqua nunc

A Propinquante igitur hujus sæculi termino, humanarum rerum statum commutari necesse est, et in deterius nequitia invalescente prolabi; ut jam nostra hæc tempora, quibus iniquitas et malitia usque ad summum gradum crevit, in illius tamen insanabilis mali comparatione, felicia et prope aurea possint judicari. Ita etenim iustitia rarescet, ita impietas, et avaritia, et cupiditas, et libido crebrescent, ut si qui tum forte fuerint boni, prædæ sint sceleratis, ac divexentur undique ab injustis; soli autem mali opulenti sint: boni vero in omnibus contumeliis atque in egestate jactentur. Confundetur omne jus, et leges interibunt. Nihil quisquam tunc habebit, nisi aut male quæsitum, aut defensum manu: audacia et vis omnia possidebunt. Non fides in hominibus, non pax, non humanitas, non pudor, non veritas erit; B atque ita neque securitas, neque regimen, neque requies a malis ulla. Omnis enim terra tumultuabitur: frement ubique bella: omnes gentes in armis erunt, et se invicem oppugnabunt. Civitates inter se finitimæ præliabuntur; et prima omnium Ægyptus stultarum superstitionum luet pœnas, et sanguine

pertexemus. De sele hactenus: sequuntur *ἰεραεες*, sive accipitres. De quibus etiam Plutar. in lib. de Isid. et Osir., et Diodor. Sicul. lib. i, qui et postea cultus ejus causam addit, quia Ægyptum purgat a cerasiis, scorpis, aliisque noxiis animalibus. Hanc quoque rationem ex Diodoro adducit Euseb. lib. xi, de Præp. Evang. Aliam etiam afert Diodorus, quam continuo subjungit. Straboni autem, accipitrem ab universa coli Ægypto dicenti, non adsentit Ælianus, qui expresse in Historia Animalium ait, accipitrem a Tentyritis cultum lib. x. cap. 24. Subdit deinde, ut a Coptiis contra crocodili honorentur: accipitres vero ab iis, veluti crocodilorum hostes, sæpe cruci affigi. Hoc certe nimium quantum ab eorum veneratione abest. Strabo quoque lib. xvi tradit, Philæis (qui incolæ sunt Philarum insulæ, quæ Ægyptiis et Æthiopibus adjacet) avem, quam accipitrem dicerent, in templo esse cultam. Cicero lib. iii de Nat. deorum, accipitrem inter eos ponit, qui Barbaris deorum honore afficiebantur. De Ibis cultu præter Herodotum in Euterpe, et Diodorum Siculum lib. ii. Juvenalis quoque Sat. 15:

Illa pavet saturam serpentibus ibin.

Plin. lib. x, cap. 28: *Invocant et Ægyptii ibes suas contra serpentium adventum*. Et ante Plinium Cicero, de Natura deorum. l. i: *Ægyptii nullam belluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt. Velut Ibes maximam vim serpentum conficiunt, cum sint aves excelssæ, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro, avertunt pestem ab Ægypto, cum volucres angues ex vastitate Libyæ vento Africo invectas interficiunt atque consumunt; ex quo fit, ut illæ, nec morsu vivæ noceant nec odore mortuæ*. Vide Diodorum Siculum libro xi. Meminit et Ibis cultus Tuscul. Quæst. lib. v: item Plutarchus Symposiacion lib. iv, quæst. 5 et in de Iside et Osiride; uti et Lucianus in Deorum concilio. Ammianus item Marcellinus lib. xxii: *Inter Ægyptias aves, quarum varietas nullo comprehendi numero potest, ibis sacra est, et amabilis, et innocua, ideo quod nidulis suis ad cibum suggerens ova serpentum, efficit ut rarecant mortiferæ pestes absumptæ*. Cæterum Herodotus in Euterpe ait, capitale esse Ægyptiis, si quis vel ibim, vel accipitrem, sive sciens, sive ignarus interfecerit. De oxyrycho, quem Strabo hic ait ab univer-

velut flumine operietur. Tunc peragrabit gladius orbem, metens omnia, et tanquam messem cuncta prosternens. Cujus vastitatis et confusionis hæc erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere: sed dicam, quia futurum est) tollitur de terra, et imperium in Asiam revertetur, ac rursus Oriens dominabitur, atque Occidens serviet. Nec mirum cuiquam debet videri, si regnum tanta mole fundatum, ac tandiu per tot et tales viros auctum, tantis denique opibus confirmatum, aliquando tamen corruet. Nihil est enim humanis viribus laboratum, quod non humanis æque

A viribus destrui possit, quoniam mortalia sunt opera mortalium. Sic et alia prius regna, cum diutius flourissent, nihilominus tamen occiderunt. Nam et Ægyptios, et Persas, et Græcos, et Assyrios proditum est regimen habuisse terrarum; quibus omnibus destruetis, ad Romanos quoque rerum summa pervenit. Qui quanto cæteris omnibus regnis magnitudine antestant, tanto majore decident lapsu, quia plus habent ponderis ad ruinam, quæ sunt cæteris altiora.

Non inscite Seneca Romanæ urbis tempora distribuit in ætates. Primam enim dixit infantiam sub rege

VARIORUM NOTÆ.

sis cultum Ægyptiis, antea etiam dixerat eum ab B Oxyrynchitis coli. Quod et refert Clemens Alexand. Admonitione ad Gentes. Plutarchus item in de Iside et Osiride. Hadriano Junio in Nomencl. cap. de Piscibus, oxyrynchus est rajarum genus, quod *ῥέος ὀξυρύνχου* nuncupetur. Alii volunt lucium esse, ut Petr. Bellerminus, Observation. lib. II, cap. 32, qui id exinde colligit, quod Nilus lucis abundet. Ovem a Saitis et Thebanis cultam dicit Strabo. Hoc etiam testatur Clemens Alexandrinus *προσπεπτ. Σαῖται δὲ καὶ Θηβαῖαι ὀρέχονται*. Subdit porro Strabo lupum, quem Lycopolitani venerati sunt, teste etiam Plutarcho in de Iside et Osiride, ac Clemente Alexandrino loco sapius citato. Cultus ejus rationem, qua Ægyptii moti lupum in honore haberent, ait Diodorus Siculus lib. I esse, quia iis maxima cum canibus affinitas adest. Cynocephali cultus etiam memoratur Tertulliano in Apologet. cap. 6, et Augustino lib. XI de Civitate Dei, cap. 15. Est vero Cynocephalus ex simiarum caudatarum genere: sed, ut ait Aristoteles, cebo, sive cercopitheco major, validiorque ac effrator, propius etiam ad caninam faciem accedens; et lib. II Hist. Animal. cap. 8, de cæbis dicit, quod sunt simiæ caudam gerentes. Unde Martialis lib. XIV, Epigramm. 202:

Calidus emissas eludere simius hastas,
Si mihi cauda foret, cercopitheco eram.

De cultu cercopitheci Juvenalis Satyra 15. Cercopithecon inquit Prudentius, lib. II adversus Symmachum, cum inquit:

Isis enim, et Serapis, et grandi Simia cauda,
Et Crocodilus id est, quod Juno, Laverna, Priapus.

Simiæ quoque cultus commemoratur Luciano in Deorum concilio. Quod de aquilæ cultu ait Strabo, illud etiam legere est apud Diodorum Siculum lib. I. Subjicit postea Strabo de Leone a Leopollitanis culto, ejus cultus etiam mentio est apud Plutarchum, lib. IV Sympos. quæst. 5, qui Leonem Soli sacrum dicit, eo quod ex curviungulis quadrupedibus sola leona factum erat videndum; insuper quod leo brevissimo temporis tantum spatio somnum capiat, oculique dormientis suffulgeant; item quod Leonini fontes et hiatus suos, cum Sol per Leonem transeat, nova inveniant aqua repletos. Capræ porro et hirci venerationem tribuit Strabo Mendesitis: de quibus assentit et Herodotus in Euterpe. De hircis etiam Clemens Alexandrinus, Admonitione ad Gentes: *Ἡρδῶται (ἀέρονται) τὸν τράγον*. Videntur etiam alii Ægyptiorum hircum pro numine habuisse. Vide Diodorum, lib. II. Hirci cultus meminit et Lucianus in Deorum concilio. Ex Vossio.

Peragrabit gladius orbem. Ita restitui ex 7 vet. excusis et omnibus mss., exceptis Caec., Reg., 2 rec. ac edd. Gynnice. et Fasit. quibus est *clades orbem*.

Tanquam messem cuncta prosternens. Plane ut Caninus de Nept. Poet., eam. 65.

Namque velut densas præsternens messor aristas,
Sole sub ardenti flaveritia demetit arva,
Trojugenum infesto prosternunt corpora ferro.

BUN.

Quod Romanum nomen, etc. Hoc Sibyllinum est, *ἔσται Ῥῶμ ὀύμν*. Lactantius, infra, cap. 25: At vero cum caput illud orbis occiderit, etc. Fuit vetus traditio illorum temporum, cum primum Romanum imperium defecisset, venturum Antichristum, et paulo post mundum interiturum. Ita enim scribit et Tertullianus libro ad Scapul. et Apologetic. cap. 32, et Optat. Milevitan. contra Donatist. lib. II, atque orta ejusmodi traditio videtur ex prophetia Danielis cap. II, et ex verbis Apost. in epist. II ad Thessalonic. cap. II, secundum Augustinum, lib. XX Civit. Dei, cap. 19. Sed id intelligit S. Thomas super d. cap. II Epist. Pauli, lectione I, de discessionem a Romano imperio non solum temporali, sed etiam a spirituali, scilicet a fide catholica Romanæ Ecclesiæ.

C Ex Isæo.

Et imperium in Asiam revertetur. Mahumeticum imperium intelligit Betuleius: ita ut ex præteritis facile colligas Lactantium in futurum quoque prophetam veracem fore. IDEM.

Si tanta mole. Respexisse videtur Lactantius ad illud Virgilii:

Tantæ molis erat Romanam condere gentem!

Quod non humanis æque viribus, etc. Mss. 12 rec. et 5 editi habent, non ab humanis, etc. Sed perperam addita præpositio ab, quæ a priori quoque membro abest.

Nam et Ægyptios, etc. Non hoc agit, ut monarchias, vel apud Danielelem, vel in Apocalypsi significatas recenseat, in quibus Ægyptiacum non est, neque Græcæ aliud quam Macedonicum: deinde licet populus Dei Ægyptio atque Assyrio servierit, a Persa tamen atque Macedonē fuit tutus. Alioqui erat etiam Antiochus hic numerandus. Quare auctor hoc tantum facit, ut exemplo ostendat, Romanam potentiam posse interire, quia florentissima orbis imperia conciderunt. BETUL.

Tanto majore decident lapsu... ad ruinam, quæ sunt cæteris altiora. Claudian.:

Tolluntur in altum,
Ut lapsu graviore ruant. FRANCISCUS.

Non inscite Seneca, etc. Quod hic ex Seneca citat, Flori est. Fefellit Lactantium prænomen Annæi, quod Flori codices nonnulli attribuant, nonnulli etiam id agnoscent, omisso Flori nomine, est enim prænomen Annæi proprium Senecarum. Errant etiam qui hujus distributionis in ætates Senecam Philosophum auctorem autumant. Ex Jo., ISAACO PONTANO et SALMASIO. Si quis plura de hac re velit, adeat Clariss. Vossium, de Historicis latinis.

Distribuit in ætates. Mss. 8 rec: totidemque edd. per ætates

Romulo fuisse, a quo ei genita, et quasi educata sit **A** Roma; deinde pueritiam sub cæteris regibus, a quibus et aucta sit, et disciplinis pluribus institutisque formata: at vero Tarquinio regnante, cum jam quasi adulta esse cœpisset, servitium non tulisse, et rejecto superbæ dominationis iugo, maluisse legibus obtemperare quam regibus; cumque esset adolescentia ejus sine Punici belli terminata, tum denique confirmatis viribus cœpisse juvenescere. Sublata enim Carthagine, quæ tamdiu æmula imperii fuit, manus suas in totum orbem terra marique porrexit; donec regibus cunctis et nationibus Imperio subjugatis, cum jam bellorum materia deflueret, viribus suis male uteretur, quibus se ipsa confecit. Hæc fuit prima ejus senectus, cum bellis lacerata civilibus, atque intestino malo pressa, rursus ad regimen singularis imperii recidit, quasi ad alteram infantiam revoluta. Amissa enim libertate, quam Bruto duce et auctore defenderat, ita consensit, tanquam sustentare se ipsa non valeret, nisi adminiculo regentium niteretur. Quod si hæc ita sunt, quid restat, nisi ut sequatur interitus senectutem? Et id futurum brevi conciones prophetarum denuntiant sub ambage aliorum nominum, ne facile quis intelligat. Sibyllæ

tamen aperte interituram esse Romam loquuntur, et quidem iudicio Dei, quod nomen ejus habuerit invisum, et inimica justitiæ, alumnum veritatis populum trucidarit. Hystaspes quoque, qui fuit Medorum rex antiquissimus, a quo annis quoque nomen accepit qui nunc Hydaspes dicitur, admirabile somnium sub interpretatione vaticinantis pueri ad memoriam postaris tradidit, sublato iri ex orbe imperium nomenque Romanum multo ante præfatus est, quam illa Trojana gens conderetur.

CAPUT XVI.

De mundi vastatione, ejusque prodigiis.

Quomodo autem id futurum sit, ne quis incredibile arbitretur, ostendam. In primis multiplicabitur regnum, et summa rerum potestas per plurimos dissipata et concisa minuetur. Tunc discordiæ civiles in perpetuum serentur; nec ulla requies bellis exitiabilibus erit, donec reges decem pariter existant, qui orbem terre, non ad regendum, sed ad consumendum partiantur. Illi, exercitiis in immensum auctis, et agrorum cultibus destitutis, quod est principium eversionis et cladis, disperdent omnia, et comminuent, et vorabunt. Tum repente adversus eos hostis potentissimus

VARIORUM NOTÆ.

Sublata enim Carthagine. Mss. 6 rec. et editi tres etenim. Impressi 5, pro enim, ferunt igitur.

Quæ tamdiu æmula Imperii fuit. Abest tam a 16 mss. rec. et a sex editis. Post imperii 9, mss. rec. et 16 vulgati perperam addunt Romani, quod respuunt exteri.

Manus suas in totum orbem... porrexit. Sic Claudian. Porrexit cum sole manus.

Nationibus Imperio subjugatis. Addidi Imperio ex omnibus mss. præter 5 rec. quibus deest, sicut et editis.

Sustentare se ipsa non valeret. Sic antiquiores et meliores mss. necnon editi, dempto uno. Et sic passim loqui amat Lactantius, et paulo ante dixit, quibus se ipsa confecit. Scripti 14 rec. se ipsam.

Prophetarum. Daniel. lib. ii et vii, Apoc. xiv, et xvii.

Sibyllæ. Sermon. 3 et 8.

Hystaspes quoque. Sic lego cum mss. 7 Vaticanis, 4 Reg. quorum unus est Regio Put., alter recentior, sed optime notæ, 5 Colb., Lips., Pal. aliisque, necnon edit. Is., Gall., Spark., Watch. At mss. 15 rec. et 17 vulgati habent Hydaspes. Sub nomine Hystaspis citatur a S. Justino Martyre Apolog. 2, græce Ὑστάσπης, edit. Paris. an. 1636. p. 66, lit. c. et gignendi casu Ὑστάσπης, p. 82, c. a S. Clemente Alexandrino, libro vi Stromat. edit. Paris. an. 1614, pag. 656, græce Ὑστάσπης, cum sic inquit: Librosque græcos sumite, agnosce Sibyllam, quomodo unum Deum significet, et ea quæ sunt futura; et Hystaspem sumite et legite, et invenietis Dei filium multo clarius et aperius esse scriptum, et quemadmodum adversus Christum multi reges institerint aciem, qui eum habent odio, et eos qui nomen ejus gestant, et ejus fideles, et ejus tolerantiam et adventum. Vocatur quoque Hystaspis ab Historicis, Agathia lib. ii, ubi agit de Zoroastre, et Ammiano Marcellino, lib. xxiii.

Qui nunc Hydaspes dicitur Geminus Hydaspes Avinus, Medæ unus, de quo Virgilius Georg. iv, v. 211, Medus Hydaspes qui an idem et Chaspes sit, aut quem Medum vocant (uterque enim in Media oritur) non liquet; alter Indorum, ex scriptoribus rerum Alexandri abunde cognitus.

CELL.

Admirabile somnium. In mss. 1 Bonon antiq. et 5

edd. rec. suffragantibus 1. Reg. rec. et Marm. a prima manu, qui habent admirabiles omnium; Goth. admirabile omnium. Porro admirabile somnium veram esse lectionem asserit Isaacus, ut patet (inquit) ex sequentibus, vaticinantis pueri. Nisi mavis admirabiles omnium ex 1. Colb. et 2 Lips. Et tamen in omnibus prope mss. et excusis veteribus codicibus legitur, admirabilis omnium.

Sub interpretatione. Quæ verba defendenda esse putat Heuman.

Bellis. Vide Matth. xxiv, 6, 7; Marc. xiii, 12; Luc. xxi, 9, 10, 11.

Reges decem, etc. Per 10 cornua suffigurati, per quos alii ἐνάρχας intelligunt; Irenæus et Hieronymus cum Lactantio decem reges: alii certum plenitudinis numerum pro incerto statuunt; hi tamen non inepte quadrare concedunt maximarum provinciarum enumerationem. Numerant Italiam, Hispaniam, Galliam, Germaniam, Illyricum, Græciam, Africam, Ægyptum, Asiam, Syriam, atque singulis vicinas esse addendas: ut Græciæ Macedoniam, Illyricum Pannoniam, etc.

BETULEIUS.

Ad consumendum partiantur. Vera lectio, quæ est 5 editorum et omnium pene mss. inter quos sunt 2 Bonon., 6 Reg., 5 Colbert., 5 Lips., Jun. In Regio-Put. deest ad consumendum; in 3 Colbert. et nonnullis impressis corrupte legitur ad consummandum partiantur; in 3 Reg. rec., 1 Clarom. a secunda manu, ac 9 vulgatis, ad consummandum partiantur.

Hi exercitiis in immensum auctis. Sic restitui ex 9 editis cunctisque mss. præter 1 Reg. rec. in quo est coactis, ut in vulgatis pluribus.

Tum repente, etc. Pleraque, quæ hic dicuntur. Turcarum dominationi aptari possunt. Riverus in Notis manuscriptis.

Hostis potentissimus. etc. Fuere qui Antiochum intellexerunt, alii Neronem quidam Mahometem intelligunt, alii Antichristum. Vide interpretes ad cap. xii Daniel. et xii Apocalypsis: Irenæum, adv. hæres. lib. v, cap. 25, 26; Theodoret. in Daniel. Orat. vii. Hæc omnia ad suam mentem paulo, confidentius interpretatur Lactantius.

ab extremis finibus plagæ septentrionalis orietur, qui tribus ex eo numero deletis, qui tunc Asiam obtinebunt, assumetur in societatem a cæteris, ac princeps omnium constituetur. Hic insistentabili dominatione vexabit orbem: divina et humana miscebit; infanda dictu et execrabilia molietur; nova consilia in pectore suo volutabit, ut proprium sibi constituat imperium, leges commutet, et suas sanciat; contaminabit, diripiet, spoliabit, occidet. Denique immutato nomine, atque imperii, sede translata, confusio ac perturbatio humani generis consequetur. Tum vero detestabile atque abominandum tempus existet, quo nulli hominum sit vita iacunda.

Evertentur funditus civitates, atque interibunt, non modo ferro atque igni, verum etiam terræ motibus assiduís, et cluvie aquarum, et morbis frequentibus, et fame crebra. Aer enim vitabitur, et corruptus ac pestilens fiet, modo importunis imbris, modo inutili siccitate, nunc frigoribus, nunc æstibus nimis; nec terra homini dabit fructum: non seges quidquam, non arbor, non vitis feret. Sed cum in flore spem maximam dederint, in fruge decipient. Fontes quoque cum fluminibus arescent, ut ne potus quidem suppetat; et aquæ in sanguinem aut amaritudinem mutabuntur. Propter hæc deficient et in terra quadrupedes, et in aere volucres, et in mari pisces. Prodigia quoque in cælo mirabilia mentes hominum maximo terrore confundent, et crines cometarum, et solis tenebræ, et color lunæ, et cadentium siderum lapsus. Nec tamen hæc usitato modo fient: sed existent subito et ignota et invisæ oculis astra; sol in perpetuum

Auscabitur, ut vix inter noctem diemque discernatur. Luna jam non tribus deficiet horis: sed perpetuo sanguine obfusa, meatus extraordinarios peraget, ut non sit homini promptum, aut siderum cursus, aut rationem temporum agnoscere: fiet enim vel æstas in hyeme, vel hyems in æstate. Tunc annus breviabitur, et mensis minuetur, et dies in angustum coarctabitur. Stellæ vero creberrimæ cadent, ut cælum omne cæcum sine ullis luminibus appareat. Montes quoque altissimi decident, et planis æquabuntur: mare innavigabile constituetur.

Ac ne quid malis hominum terræque desit, audietur e cælo tuba; quod hoc modo Sibylla denuntiat, dicens:

Σάλπιγξ οὐρανῶθεν φωνήν πολύθρηνον ἀγγείσει.

Itaque trepidabunt omnes, et ad luctuosum illum sonitum contremiscent. Tum vero per iram Dei adversus homines qui iustitiam non agnoverunt, sæviet ferrum, ignis, fames, morbus, et super omnia metus semper impendens. Tunc orabunt Deum, et non exaudiet; optabitur mors, et non veniet: ne nox quidem requiem timori dabit; nec ad oculos somnus accedet: sed animas hominum sollicitudo ac vigilia macerabit: plorabunt, et gement, et dentibus strident; gratulabuntur mortuis, et vivos plangent. His et aliis pluribus malis solitudo fiet in terrâ, et erit deformatus orbis atque desertus; quod in carminibus Sibyllinis ita dicitur:

Ἔσται κόσμος ἄκοσμος, ἀπαλλομένον ἀνθρώπων.

Ita enim conficietur humanum genus, ut vix decima

VARIORUM NOTÆ.

Tribus ex eo numero deletis. Ex omnibus ferme mss. et 14 vulgatis addidi eo, quod nonnullis editis deest. In 2 Colb. est *ex eis*.

Leges commutet, et suas sanciat. Substituto (ut Betuleius intelligit) in Evangelii locum Alcorano. Quoad lectionem textus, sequor antiquiores et meliores mss. 1 Bon., Regio Put., 2 al. Reg. bonæ notæ. At scripti 8 rec. et 12 edit., *commutabit.... sanciet*.

Contaminabit. Forte respexit facinora militum et libidinem, de qua hoc verbum contaminare. Utitur l. 1, c. 20: *libidinibus effrænatís omnem sexum... contaminantibus*. Bun.

Immutato nomine atque imperii sede. Subaudi ex proximo, *immutato nomine se imperii*; nisi malis transponere, ut epitom. cap. 71: *nomen imperii sedemque mutabit*. Bun.

Tum vero. 1 Clarom. Tunc; Jun., 3 Colb., Brun. et 5 edit. Tam.

Evertentur. Mss. 7 rec. et 5 vet. edit. in aliis eruentur. Eadem lectionum varietas infra, cap. 17, initio.

Fame crebra. 1 Brun., morte crebra.

Aer enim vitabitur. Unde hæc singularia habeat Lactant. non dicit, quamvis nonnulla ex Scripturis hausta sint de signis venturi iudicii. Recte monet Thomasius multa in hoc libro a Platone et Origene desumpta, ab omnibus esse cavenda. RIVETUS in *Not manuscript*.

Modo importunis. In mss. sex et editis 8 præcedit copula et, quæ a cæteris abest.

Non seges. Mss. 4 rec. et omnes fere impressi, nec; 1 Colb. non *segetes*.

Amaritudinem Lips 2 amaritudines. Epit. c. 71:

aqua omnis partim mutabitur in cruorem, partim amaritudine vitabitur. Bun.

Et crines cometarum, etc. Pleonasmus. Cometas enim, inquit Plin., Græci vocant nostri erinitas, horrentes crine sanguineo, et comarum modo in vertice hispidas. BETULEIUS.

Et solis tenebræ. Apoc. vi, Act. ii, Joel. ii, Matth. xxiv.

Invisæ oculis. Id est, non visa. Hodie fere pertinet ad latinitatem neglectam. Hoc sensu veteres sæpe invisus posuerunt. Cicero, Harusp. resp. cap. 27: *Occulta et maribus non invisæ solam, sed etiam inaudita sacra*. Bun.

Stellæ. Matth. xxiv, Marc. xiii.

Sibylla. In Carm. Acrostich. Serm. 8.

Σάλπιγξ. Interpret. Lat. ex Bon. antiq.

Tuba e cælo vocem multis ululatus dabit.

Adversus homines. Mss. 3 rec. et 7 edd. *adversum*.

Qui iustitiam non agnoverunt. Expunxi Dei ex edit. Is. et omnibus fere mss. Est autem in novem recentissimis mss. et in vulgatis.

Impendens. Sic restitui ex cunctis mss. et 6 editis. In vulgatis 10 legitur *impendent*. In edit. Gymnic. et Betul. *impendet*.

Ne nox quidem. Mss. 6 rec. et 16 edd. *nec*.

Dentibus strident. Mss. 3 rec. et 12 edit. *stridebunt*. Utraque lectio bona; dicitur enim *strideo*, et *strido*.

Ἔσται κόσμος, etc. Interpret. Lat.

Erit mundus sine ornatu, pereuntibus hominibus.

Ἔσται κόσμος, etc. Est allusio ad mundi significationem; nam sicut apud Græcos, ita apud Latinos, mundus nomen ab ornatu habet: de quo Hermetes, Plato, Arist., Cic., Plin. Illic Sibyllæ versus legitur Sermone 7.

pars hominum relinquatur; et unde mille processe-
rant, vix prodient centum. De cultoribus etiam Dei
duæ partes interibunt, et tertia quæ fuerit probata,
remanebit.

CAPUT XVII.

*De falso propheta et incommodis piorum, et illius
internecone.*

Sed planius, quomodo id eveniat, exponam. Im-
minente jam temporum conclusione, propheta ma-
gnus mittetur a Deo, qui convertat homines ad Dei
agnitionem, et accipiat potestatem mirabilia faciendi.
Ubi cumque non audierint eum homines, claudet cœ-
lum; et abstinebit imbres, et aquam convertet in
sanguinem, et cruciabit illos siti ac fame; et quicum-
que conabitur eum ledere, procedet ignis de ore
ejus, atque amburet illum. His prodigiis atque virtu-
tibus convertet multos ad Dei cultum; peractisque
operibus ipsius, alter Rex oriatur ex Syria malo spi-
ritu genitus, eversor ac perditor generis humani, qui
reliquias illius prioris mali cum ipso simul deleat.
Hic pugnabit adversus prophetam Dei; vincet, et in-
terficiet eum, et insepultum jacere patietur. Sed post
diem tertium reviviscet; atque inspectantibus et mi-
rantibus cunctis, rapietur in cœlum. Rex vero ille
tetrissimus erit quidem et ipse, sed mendaciorum pro-
pheta; et seipsum constituet ac vocabit Deum, et se
coli jubebit ut Dei filium: et dabitur ei potestas, ut

faciat signa et prodigia, quibus visis, irretiat homi-
nes ut adorent eum. Jubebit ignem descendere de
cœlo, et solem a suis cursibus stare, et imaginem lo-
qui; et sient hæc sub verbo ejus: quibus miraculis
etiam sapientium plurimi allicientur ab eo. Tunc
erueret templum Dei conabitur, et justum populum
persequetur; et erit pressura et contritio, qualis num-
quam fuit a principio mundi.

Quicumque crediderint atque accesserint ei, signa-
buntur ab eo tanquam pecudes: qui autem recusave-
rint notam ejus, aut in montes fugient, aut compre-
hensi exquisitis cruciatibus necabuntur. Idem justos
homines obvolveth libris prophetarum, atque ita cre-
mabit; et dabitur ei desolare orbem terræ mensibus
quadraginta duobus. Id erit tempus, quo justitia
projicietur, et innocentia odio erit; quo mali bonos
hostiliter prædabuntur: non lex, aut ordo, aut mili-
tiæ disciplina servabitur; non canos quisquam reve-
rebitur, non officium pietatis agnosceat; non sexus aut
infantiæ miserebitur: confundentur omnia et misce-
buntur contra fas, contra jura naturæ. Ita quasi uno
communique latrocinio terra universa vastabitur.
Cum hæc ita erunt, tunc justi et sectatores veritatis
segregabunt se a malis, et fugient in solitudines. Quo
audito, impius rex inflammatus ira veniet cum exer-
citu magno, et admotis omnibus copiis circumdabit
montem, in quo justi morabuntur, ut eos comprehen-
dat. Illi vero, ubi se clausos undique atque obsessos

VARIORUM NOTÆ.

Prodient. Ita mss. et editi. De hac forma dixi ad
lib. iv, cap. 13, ante finem.

Quæ fuerit. Recte, ex mss. et editis. In nonnullis
excusis, fuerat.

Propheta magnus. Eliam Thesbiten intelligit, uti
constat ex infra ponendo Fragmento de extremo Judi-
cio, sub nomine Lactantii; quod fragmentum leges
post librum. Pleraque quæ hic recenset Lactantius,
sunt plane ἀρχαῖα. Vide librum de Antichristo R.
Thomæ Malvendæ Theologi Dominicani, lib. ix, c. 16,
ad finem.

Et accipiat. Legitur accipiet apud Buneman., qui
hujus vocis sic rationem reddit. — Ita edo in futuro ex
Goth. et Reimm. Connecte, Mittetur... et accipiet; por-
ro, claudet, abstinebit... convertet... comburet. Ita de
mendaciorum propheta infra, et dabitur ei potestas, etc.
et de eodem in epit. c. 71: accipiet potestatem mira-
bilia faciendi. BUN.

Procedet... de ore. Lips. 2, 3, ex ore, ut lib. vi,
cap. 18: ne verbum malum procedat ex ore, etc. Sed
auctor elegantis epistolæ ad Celantiam in Paulini
Nolani Append. p. 15 (quæ in Hierony. ep. 14):
Numquam malum verbum de ore tuo procedat. Ipse
Lact. procedere ore, ex ore, de ore. BUN.

Amburet illum. Hoc verbum Lactantio familiare est.
Mss. Cauc., Jun. et 9 rec. ac edit. sex, comburet.
Vide infra cap. 21, perstringentur igni, atque ambu-
rentur.

Alter rex oriatur ex Syria. Somnium, quo typus An-
tichristi, reges Syriæ vexatores Judæorum. Da-
niel. xxi, cum antichristo christianam Ecclesiam vas-
tante confunditur. BUN.

Hic pugnabit adversus prophetam Dei. Nihil certi in
his et sequentibus inest, quæ fabulosis traditionibus
Jebentur. CELL.

Rex ille. Vide Matth. xxiv, 2. Thessalon ii.

Seipsum constituet ac vocabit Deum, et se coli jubebit.
Sic lego cum mss. 6 Reg., 4 Colb., Marm., 1 Cla-
rom., Brun. et 12 editis. At 2 Bonon., 2 Reg. rec., 1
Colbert. ac vocari Deum, se coli jubebit. Mss. Regio-
Put., Tornes., 1 Colb., 1 Clarom. ac vocari Deum se
cœli jubebit. Sed in Regio-Put. deest se.

Imaginem. Heumann. vult legi imagines, id est, si-
mulaera.

Sub verbo ejus. Id est, eo adhuc loquente. Vindi-
cavi pluribus hanc formulam ad l. iv, c. 15: Statim-
que sub verbo ejus. BUN.

Quibus miraculis. Apocal. xiii, 2; Thess. ii.
Erueret templum Dei conabitur. 1 Reg., 1 Colb. et
Brun. evertere.

Desolare orbem. Daniel. vii, Apocalyps. ii.

Quadraginta duobus. Mss. Torn. sexaginta, 1 Colb.
xl.iii.

Prædabuntur. Mss. 3 rec. et ed. Rom. 1470, præ-
liabuntur.

Militiæ disciplina. Reimm., militiæ disciplina, ut
quoque prave Cellar. editio in Epit. c. 71, ubi Taur.
et alii: Non imperii dignitas conservabitur, non militiæ
disciplina. BUN.

Communique latrocinio. Jun., 1 Colb. et 10 edd.
communi gravique latrocinio.

Cum hæc ita erunt. Sic lego cum Regio-Put. et
multis aliis ac 5 editis; mss. 3 rec. Cum hæc ita fa-
cia erunt. Scripti 10 rec. et 7 vulgati, Cum hæc facia
erunt.

Tunc justi. Mss. 4 totidemque edd. tum just.

Ut eos comprehendat. Suffecerit semel monuisse
Lactantium partim ex Apocalypseos libro ad suum
sensum detorto, partim ex versibus Sibyllinis, ne suo
dicam ingenio, hunc de venturi Antichristi signis
centonem conflasset.

viderint, exclamabunt ad Deum voce magna, et auxilium coeleste implorabunt; et exaudiet eos Deus, et mittet regem magnum de cælo, qui eos eripiat ac liberet, omnesque impios ferro ignique disperdat.

CAPUT XVIII.

De mundi casibus in extremo, ac de iis prædictis a valibus.

Hæc ita futura esse, cum prophete omnes ex Dei spiritu, tum etiam vates ex instinctu demonum cecinerunt. Hystaspes enim, quem superius nominavi, descripta iniquitate sæculi hujus extremi, pios ac fideles a nocentibus segregatos, ait cum fletu et gemitu extenturos esse ad cælum manus, et imploratos fidem Jovis; Jovem respecturum ad terram, et auditurum voces hominum, atque impios extincturum. Quæ omnia vera sunt, præter unum, quod Jovem dixit illa facturum quæ Deus faciet. Sed et illud non sine demonum fraude subtractum est, missum iri a Patre tunc Filium Dei, qui deletis omnibus malis, pios liberet. Quod Hermes tamen non dissimulavit. In eo enim libro, qui λόγος τέλειος inscribitur, post enumerationem malorum de quibus diximus, subiecit hæc: Ἐπὶ δὴ τούτα ὁδὸς γένηται, ὃ Ἀσκληπίς, τότε ὁ κύριος, καὶ πατήρ, καὶ θεὸς, καὶ τοῦ πρώτου καὶ ἑνὸς θεοῦ δημιουργός, ἐπιβλέψας τοῖς γενομένοις, καὶ τῇ αὐτοῦ βουλήσει τοῖς τοιούτοις, τὸ ἀγαθὸν ἀντρεῖσας τῇ ἀταξίᾳ, καὶ ἀνακαλεσάμενος τὴν πλάνην, καὶ τὴν κακίαν ἐκκαθαράς, πῇ μὲν ὕδατι πολλῷ καταλύσας, πῇ δὲ

VARIORUM NOTÆ.

Et mittet regem. Sic restitui ex omnibus mss. et vet. edit. Rom. cæteri impressi, et emittet regem. Antiquiores editi decimi quinti sæculi legunt mittet.

Hystaspes. Ita supra: vide Not. ad finem, cap. 15 hujus lib. vii Instit. Div. De Hystaspe philosopho vide Stambelium hist. Philos. Chaldaice, lib. ii, cap. 2.

Extensuros. Ms. 1 Clarom. et 7 edd. extensuros.

Missum iri a Patre tunc Filium Dei. Sic emendavi ex mss. et plurimis editis.

Hermes. In Asclepio ab Apuleio verso, hoc modo legimus: Tunc nec terra constabit, nec navigabitur mare, nec cælum astrorum cursibus, nec siderum cursus constabit in cælo. Omnis vox divina necessaria taciturnitate mutescet: fructus terræ corruptentur, nec fecunda erit tellus, et aer ipse mæsto tempore languescet. Hæc et talis senectus veniet mundi. Irreligio, et inordinatio, et irrationabilis bonorum hominum.

Λόγος τέλειος. Lat. Sermo perfectus, ejus mentio fit lib. iv, supra, cap. 6.

Ἐπ' αὐτῇ, etc. Interpretatio latina: Cum hæc ita facta fuerint, o Asclepi, tunc dominus, et pater, et Deus, et primus, et unius Dei creator, respiciens quæ facta sunt, et suam voluntatem in hujusmodi, id est, bonum opposens temeritati, et errorem revocans, malitiam purgabit, partim aqua diluens, partim igne rapido cremans, interdum bellis et pestilentia extergens, ad statum pristinum perduxit et restituit suum mundum Asclepium paulo aliter vertit Apuleius; etenim pro et Deus, et primus et unius Dei creator, ille posuit, et Deus principatus, et unius gubernator mundi. Ex collatione apparet nec Græcam, nec Apuleianam lectionem salvam aut integram esse. Trismegistus in Asclepio, cap. 9

καταλύσας. Davisius, c. 4, corrigit, καταλύσας. Optime: nam Apuleius, cap. 1, illuvione diluens. hinc diluvium καταλύσας, nostro Lactantio, lib. ii, cap. 10, cataclysmus. Bux.

καὶ ἀποκατεστήσει. Sic mss. Regio Put. et 2 ali

Α πῦρ ὁξυτάτω διακινῶν, ἐνίστα δὲ πόλεμοις καὶ λοιμοῖς ἐκπίστας, ἤγαγεν ἐπὶ το ἀρχαῖον καὶ ἀποκατέστησεν τὸν αὐτοῦ κόσμον. Sibyllæ quoque non aliter fore ostendunt, quam ut Dei Filius a summo patre mittatur, qui et justos liberet de manibus impiorum, et injustos cum tyrannis sævientibus delect; e quibus una sic tradidit:

Ἢς καὶ μακρόν ἴδιον πῶν ἐξαλαπάξει;
Καὶ κίν τις θεῶν βασιλεὺς περὶ τοῖς ἐπ' ἴδιον.
Πάντας δὲ βασιλεὺς μεγάλους καὶ φῶτας ἀρίστους;
Εἰθ' οὕτως κρίσις ἔσται ἐπ' ἀβύσσου ἀνθρώπων.

Item alia Sibylla:

Καὶ τότε ἀπ' ἡλίου πέμψει θεὸς βασιλῆα,
ὅς πάσαν γαίαν παύσει πολέμοιο κακῶ.

Et rursus alia:

Ζυγὸν δουλείας ἐπ' ἀγένοι κείμενον ἀρεῖ,
Καὶ θεοῦς ἀδίκους λύσει, δίκους τε βίαιους.

CAPUT XIX.

De adventu Christi ad judicium, et de falso propheta devicto.

Oppresso igitur orbe terræ, cum ad destruendam immensarum virium tyrannidem humanæ opes defecerint, siquidem capto mundo cum magnis latronum exercitiis incubabit, divino auxilio tanta illa calamitas indigebit. Commotus igitur Deus et periculo ancepsit, et miseranda comploratione justorum, mittet protinus liberatorem. Tunc aperietur cælum medium intempesta et tenebrosa nocte, ut in orbe toto

Reg. bonæ notæ, favente vet. Colbert. qui habet ἀποκαταστήσει. Plurimis mss. Græca desunt. In edit. Paris. 1525, et Walch. est ἀποκατεστήσει; in cæteris impressis ἀποκατήστησει; Latine, restituit.

Una sic tradidit. Habentur Sermone quinto, ubi tamen lectio mirifice variat.

Ἢς, etc. Interpret. Lat.:

Veniet et beatorum volens urbem expugnare;
Et quidem a Deo Rex missus ad suos,
Omnes perdet Reges magnos et viros optimos;
Et sic judicium erit ab immortali hominibus.

Ἐπ' ἴδιον. In ms. Regio-Put. est ἐπὶ τοῦτον, ad istum.

Κρίσις ἔσται. Sic restitui ex mss. optimis Regio-Put. et alio Reg. 400 anhor.; 2 Colb., 1 Brun. judicium erit. In 4 Reg. rec., 2 Colb. et editis est κρινεῖται, judicabitur.

Ἀβύσσου. Ita lego cum M. Masuro, propter metrationem, sicut est in 6 Reg., in Bonon. antiq., 2 Colb., 1 Clarom. in edit. vet. 1 Rom., in Isæana et Florent. non ἀβύσσου, ut in aliis editis, ab immortalibus hominibus, male. Sibylla, Serm. 5, οὕτως ἔσται ἀβύσσου.

καὶ τότε. Sermone 5, Interpr. Lat.

Et tunc ex sole mittet Deus regem,
Qui omnem terram placabit a bello malo.

Ἡλίου. In versibus Sibyllinis legitur Ἡελίου. in 2 Reg. Ηλιοι; 1 Colb. Ἡελοιο.

Ἡμετέρας δουλείας. Mss. 3 Reg. rec. et ed. Rom. 1470, ἡμετέρας τε ζύγον δουλείας. Latine:

Nostre servitutis
Jugum intolerabile in collo positum tollet,
Et leges impias solvet, vinculaque violenta.

Oppresso igitur orbe terræ, etc. Animadversio: Lactantius sacrarum Scripturarum non satis peritus, et

lumen descendentis Dei tanquam fulgur appareat; A quod Sibylla his versibus locuta est :

Ὅππότε ἂν ἔλθῃ,
Πῦρ ἔσται, σκότος ἂν τῇ μίσησιν νοκτὶ μελάνῃ.

Hæc est nox, quæ a nobis propter adventum regis ac Dei nostri pervigilio celebratur : ejus noctis duplex est ratio, quod in ea et vitam tum recepit, cum passus est, et postea regnum orbis terræ recepturus est. Hic est enim liberator, et judex, et ultor, et rex, et Deus quem nos Christum vocamus, qui priusquam descendat, hoc signum dabit. Cadet repente gladius e cælo, ut sciant justī ducem sanctæ militiæ descensurum : et descendet comitantibus angelis in medium terræ; et antecedit eum flamma inextinguibilis; et virtus angelorum tradet in manus justorum multitudinem illam, quæ montem circumdederit, et concidetur ab hora tertia usque ad vesperrum, et fluat sanguis more torrentis; deletisque omnibus copiis, impius solus effugiet, et peribit ab eo virtus sua.

Hic est autem, qui appellatur Antichristus? sed seipsum Christum mentietur, et contra verum dimicabit, et victus effugiet, et bellum sæpe renovabit, et sæpe vincetur; donec quarto prælio confectis omnibus impiis debellatus, et captus, tandem scelorum suorum luat pœnas. Sed et cæteri principes, ac tyranni, qui contriverunt orbem, simul cum eo vincti

adducentur ad regem, et increpabit eos, et coarguet; et exprobrabit his facinora ipsorum, et damnabit eos, ac meritis cruciatibus tradet. Sic extincta malitia, et impietate compressa, requiescet orbis, qui per tot sæcula subjectus errori ac scelerei nefandam pertulit servitutem. Non colentur ulterius dii manu facti : sed a templis, et pulvinaribus suis deturbata simulacra igni dabuntur, et cum donis suis mirabilibus ardebunt, quod etiam Sibylla cum Prophetis congruens futurum esse prædixit :

Τρίψουσιν δ' εἰδωλα βροτοὶ καὶ πλοῦτον ἅπαντα.

Erythræa quoque idem spondit :

Ἔργα δὲ χειροποιητὰ θεῶν κατακαυθήσονται.

CAPUT XX.

De Christi judicio, de Christianis, atque de anima.

Post hæc aperientur inferi, et resurgent mortui : de quibus judicium magnum idem Ipse rex ac Deus faciet, cui summus pater, et judicandi, et regnandi dabit maximam potestatem; de quo judicio et regno apud Erythræam Sibyllam sic invenitur :

Ὅππότε καὶ τὸ λάβῃ τέλος αἰῶνον, ᾗδὲ βροτοὶ
καὶ δὲ ἀρίστη: κρίσις ἀθανάτοιο βεῖου,
ἥξει ἐν' ἀνθρώπους μεγάλη κρίσις γὰρ καὶ ἀρχή.

Deinde apud aiam :

Ταρτάρου δὲ χῶρος τότε δείξει γαῖα χανοῖσα
ἥξουσιν δὲ ἐπὶ βῆμα θεοῦ βασιλεῖς ἅπαντες.

VARIORUM NOTÆ.

ait S. Hieronymus, verba Apocalypsis xvi hand penitus introspeciens, quædam hoc capite de Antichristo non satis consona prodit. Accurate exentimur a Thoma Malvenda, lib. x de Antichristo, cap. 11 et 15.

Tanquam fulgur. Hæc ex Matth., cap. xxiv, xxvii, ubi legitur : *Sicut fulgur exit ab oriente, et apparet usque in occidentem, ita etiam erit adventus filii hominis.*

Sibylla his versibus. Nondum inveni. Sed nihil fere his capitibus dicitur, quod non in Sibyllinis carminibus, nec semel, sed etiam iterum invenitur : quod ille observabit, qui Sibyllas diligenter cum Lactantio contulerit.

Ὅππότε. Lat.

Cum veniet,

Ignis erit, tenebræque in media nocte obscura.

Hæc est nox. Copula et præcedit in mss. Cauc. et 5 editis.

Quæ a nobis. Præpositionem addidi ex 15 editis et omnibus mss. præter 1 Colb. cui deest, ut et 4 vulgatis.

Pervigilio celebratur. Mss. 15 rec. et edit. Rom 1470, pervigil. Quam celebris apud antiquos fuerit Vigilia Paschalis, testantur ecclesiastici scriptores, qui de rebus liturgicis egerunt, quos, si lubet, consultare poteris.

Cadet repente gladius e cælo. Sunt hæc plane apocrypha.

Seipsum Christum mentietur. Sic lego cum antiquioribus et melioribus mss. In 8 rec. et editis est *se ipse* in Brun. *se esse.* II Thessalon. II.

Verum. Supple. Christum.

Vincti adducentur. Mss. Tornes. *cuncti adducentur* 1 Colb. *cuncti ducentur.*

Et pulvinaribus, etc. Pulvinaria erant proprie lectuli, qui in deorum templis sterni solebant, in ara vel in edificio templi loco. In his collocabantur simulacra deorum. Atque inde *Lectisternium* nomen. Livius : *Curratum lectisternium et per triduum habitum, decemviris*

sacrorum curantibus, et pulvinaria in conspectu fuere Jovi et Junoni. Et tum epulari solebant. Flaccus Ode 37, lib. 1.

Τρίψουσιν. Sic vetustissimus codex Colbertinus. Mss. 5 Reg. rec., Bodl., 1 Colb., 1 Clarom. et 17 typis excensi ferunt *Τοίψουσιν*. In Regio-Put. et 2 al. Reg. rec. legitur *Τρίψουσιν*, male, in Subjunctivo modo; et nihilominus idem Regio-Put. habet latine *conterent* in Indicativo, ut et 5 Colb., 1 Clarom. et Brun. Opsopæus et Isaac legere mallet *ἔψουσιν*. Interpretatio Latina :

Conterent autem idola homines et divitias omnes.

In Sibyllinis carminibus Sermone 8.

Ἔργα δὲ. Sermone. 3. Interpret. Lat.

Opera autem manufacta deorum exurentur.

κατακαυθήσονται. Sic emendavi ex mss. Regio-Put. et 2 aliis Reg. bonæ notæ. Optime, etiam ob metrum. Scripti 4 Reg. rec., 2 Colb., 1 Clarom. et 15 editi, *συνεκαύθουσιν*.

Resurgent mortui. Ex Ezechiel. xxxvii, 5, etc., et Apocalyps. xx.

Ὅππότε. Serm. 3 Sibyllar. carmin. Interpret. Lat. Cum autem dies iste acceperit diem fatalem, et ad mortales

Venerit judicium immortalis Dei,

Veniet super homines magnum judicium, et initium.

Sed hæc parum immutata sunt in textu.

Ταρτάρου. Latine :

Tartareum autem chaos tunc ostendet terra dehiscens. Venient autem ad tribunal Dei Regis omnes.

ὄψανθον. (Vide infra, col. 799, lin. 2.) Sermone 8. Latine :

Cælum volvens terræ latebras aperiam;
Et tunc resuscitabo mortuos, fatum solvens
Et mortis stimulum, ac postea in judicium ducam
Judicans piæ et impiæ vitam hominum

Et alio loco apud eamdem :

Οὐρανὸν ἐλίζων γαίης κευθμώνας ἀνοίξω ;
Καὶ τὸς ἀναστήσω νεκροὺς, καὶ τὴν ἀναλήσας
καὶ θανάτου χίτρον, καὶ ὑστερον εἰς κρίσιν ἄξω,
Κρίνων εὐσεβίων καὶ δυσσεβίων βίον ἀνδρῶν.

Nec tamen universi tunc a Deo judicabuntur : sed ii tantum qui sunt in Dei religione versati. Nam qui Deum non agnoverunt, quoniam sententia de his in absolutionem ferri non potest, jam judicati damnatique sunt, sanctis litteris contestantibus, non resurrecturos esse impios in iudicium. Judicabuntur ergo qui Deum scierunt, et facinora eorum, id est mala opera cum bonis collata ponderabuntur ; ut si plura et gravia fuerint bona justaque, dentur ad vitam beatam : si autem mala superaverint, condemnentur ad poenam. Hic fortasse dixerit quispiam : Si est immortalis anima, quomodo patibilis inducitur, ac poenam sentiens ? Si enim ob merita puniatur, sentiet utique dolorem, atque ita etiam mortem. Si morti non est obnoxia, nec dolori quidem, patibilis igitur non est.

Huc quaestioni, sive argumento, a Stoicis ita occurritur : Animas quidem hominum permanere, nec intervntu mortis in nihilum resolvi : sed eorum, qui justi fuerunt, puras, et impatibiles, et beatas ad sedem coelestem, unde illis origo sit, remeare ; vel in campos quosdam fortunatos rapi, ubi fruantur miris voluptatibus : impiorum vero, quoniam se malis cupiditatibus inquinaverunt, mediam quamdam gerere

A inter immortalem mortalemque naturam, et habere aliquid imbecillitatis ex contagione carnis. Cujus desiderii ac libidinibus addictæ ineluibilem quemdam fucum trahant labemque terrenam ; quæ cum temporis diuturnitate penitus inhæserit, ejus naturæ reddi animas, ut si non extinguibiles in totum, quoniam ex Deo sunt, tamen cruciabiles fiant per corporis maculam, quæ peccatis iniusta, sensum doloris attribuit. Quam sententiam poeta sic explicavit :

Quia et supremo cum lumine vita reliquit,
Non tamen omne malum miseris, nec funditus omnes
Corporeæ excedunt pestes ; penitusque necesse est,
Multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur poenis, veterumque malorum
Supplicia expendunt.

Hæc propemodum vera sunt. Anima enim, cum divortium fecit a corpore, est, ut ait idem poeta,

Par levibus ventis, volucrique simillima somno.

quia spiritus est ipsa tenuitate incomprehensibilis : sed nobis, qui sumus corporales ; Deo autem, cui subjacet posse omnia, comprehensibilis.

CAPUT XXI.

De cruciatibus et poenis animarum.

Primum igitur dicimus, tantam esse Dei potestatem, ut etiam incorporea comprehendat, et quemadmodum voluerit, afficiat. Nam et Angeli Deum metuunt, quia castigari ab eo possunt inenarrabili quodam modo ; et dæmones reformidant, quia torquentur ab

VARIORUM NOTÆ.

Ελίζων. Ex variis lectionibus hanc elegi, quæ est C manuscriptorum 3 Reg., 2 Colbert., 1 Clarom. et 8 edit. Accedunt Regio-Put., 2 al. Reg. rec. et vet. edit. Rom. quibus est ελίζω, elapsa littera v. Edit. 8 ελίζας, non male ; edit. Paris. 1523, ελίσας. In Sibyllinis legitur ελίζει.

Εἰς κρίσιν ἄξω. Hæc lectio est manuscriptorum 6 Reg. antiq., 1 Colb., 1 Clarom. et 10 vulgatorum. In Brun. legitur in iudicium ducam ; in 1 Colb. ἄξει ; in Sibyllinis et in ed. Is. ἄξει.

Jam judicati. Juxta illud verbum Dominicum, Qui non credit, jam condemnatus est. Joannis cap. iii, v. 18.

Non resurrecturos esse impios in iudicium. Psalm. i. Scilicet quoad discussionem meritorum, non autem quoad distributionem poenarum. Alioquin falsum hoc esset, ex Daniel. cap. xii, v. 2 ; Joan. cap. v, v. 29 ; et Act. xxiv, v. 15. Addidi esse ex 5 vet. editis cunctisque mss. præter 1 Reg. rec. a quo abest, ut ab impressis octo. Non resurgent quidem impii, ut gloriæ sint cum justis participes, sed æterna morte, æternisque poenis mulcentur, juxta illud : Ite, maledicti, in ignem æternum. Vide infra Lact. c. 22, in fine, et c. 26.

Bona justaque, dentur ad vitam. Sic edit. Rom. 1470, Florentina, Egn., Paris. 1525, Crat., Graph., Is., Cellar., vetus Versio Gallica cum omnibus mss. præter 1 Reg. rec. qui habet justificentur, ut 12 impressi. At justificentur non est styli Lactantiani. Non numerice comparabuntur bona et mala : innumeris bonis præponderabit vel unum peccatum mortale, si morientem inquinaverit.

Patibilis inducitur. Sic infra, bis patibilis, et cap. 21, ita antiquiores editi. At mss. 12 rec. et 4 edit. passibilis.

Poenam sentiens. Mss. 7 rec. totidemque editi rec poenæ sentiens.

Patibilis. 5 scripti rec. passibilis.

A Stoicis. Epiphanius aliter de Stoicorum dogmate scribit. Vide Plut. in Placitiis, lib. iv, cap. 7. Hujus hæc verba sunt Οἱ Στωικοί, etc. Dicunt Stoici exuentem e corpore (animam) simul cum concreto interire, eam scilicet quæ sit imbecillior, quales sunt ineruditorum animæ : validiores, quales sunt sapientum, durare usque ad conflagrationem.

Impatibiles. Unus Brun. Impassibiles.

Origo sit. Mss. 7 rec. et 5 edd. Origo est.

In campos quosdam fortunatos. Id est, in campos Elysios, quos opinati fuerant poætæ.

Impiorum vero. Sic profecto legendum, supplendo et repetendo e superioribus animas, ad quas sequentia referuntur, cujus desiderii ac libidinibus addictæ.... fucum trahant. In 20 Mss. et 15 editis legitur impios, mendose.

Inelubilem quemdam fucum trahant labemque terrenam. Mss. 5 rec. inelubilem quamdam secum trahant labem terrenam. Utraque lectio bona. Lactant., lib. de Ira Dei, cap. 25, inelubiles sibi maculas musserunt.

Poeta. Virg., Æneid., vi, v. 735.

Poeta. Virgil., II Æneid., v. 702, ubi Creuse umbra in somno Æneæ comparuit, quem versum transtulit Virgilius ex undecimo Odysseæ :

σκηΐ έκλον, ή καὶ δύσεργα
ἐπτατο, etc.

Corporales. Ms. 1 Bonon. antiq. carnales.

Cui subjacet posse omnia. Clarom. cui subjacent omnia.—Cui subjacet posse omnia. Hoc verbo sape usus est ; e. g. de Ira, c. 18 : Si Deo subjacet cogitare, sapere, intelligere, etc. Maxime huc pertinet, l. 1, c. 5 : cujus (Dei) potestati subjacent omnia. Omitto alia nostri loca. Sæpe ita utitur Tertullianus. Bux.

Dæmones reformidant. 1 Bonon. antiq. et 4 edd. rec perperam addunt vocem Deum quæ mox præ-

eo ac puniuntur. Quid ergo mirum, si cum sint immortales animæ, tamen patibiles sint Deo? Nam cum in se nihil habeant solidum et contrectabile, a solidis et corporalibus nullam vim pati possunt: sed quia in solis spiritibus vivunt, a solo Deo tractabiles sunt, cui virtus ac substantia spiritalis est. Sed tamen docent nos sancta: Litteræ, quemadmodum pœnas impii sint daturi. Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, rursus carne induentur, ut in corporibus piaculum solvant; et tamen non erit caro illa, quam Deus homini superjecerit, huic terrenæ similis: sed insolubilis ac permanens in æternum, ut sufficere possit cruciatibus, et igni sempiterno, cujus natura diversa est ab hoc nostro, quo ad vitæ necessaria utimur, qui nisi alicujus materiæ fomite alatur, extinguitur. At ille divinus per seipsum semper vivit ac

A tenetur, et fumus intermixtus exilire cogit, et ad coelestem naturam cum trepidatione mobili subvolare.

Idem igitur divinus ignis una eademque vi atque potentia, et cremabit impios, et recreabit, et quantum e corporibus absumet, tantum reponet, ac sibi ipse æternum pabulum subministrabit; quod poetæ in vulturem Tityi transtulerunt; ita sine ullo revirescentium corporum detrimento aduret tantum, ac sensu doloris afficiet. Sed et justos cum judicaverit, etiam in igni eos examinabit. Tum quorum peccata vel pondere, vel numero prævaluerint, perstringentur igni atque amburentur: quos autem plena justitia et maturitas virtutis incoxerit, ignem illum non sentient; habent enim aliquid in se Dei, quod vim

B flammæ repellat, ac respuat. Tanta vis est innocentiae, ut ab ea ignis ille refugiat innoxius; qui accepit a Deo hanc potentiam, ut impios urat, justis obtemperet. Nec tamen quisquam putet animas post mortem protinus judicari. Nam omnes in una communi

VARIORUM NOTÆ.

cessit. Deum (inquit Lactantius) dæmones reformidant, quia torquentur ab eo et puniuntur. Hinc vides dæmonum punitionem non reservatam usque ad judicii diem. Jacobi Epist. II.

Patibiles sint Deo. Hæc vox active et passive usurpatur. Vide supra ter.

Cui virtus. Mss. 3 rec. *cujus virtus*. Utraque lectio bona.

Sanctæ litteræ. Vide Joan. v, Cor. xv.

Sint daturi. In mss. 2 Regiis rec. et 15 editis est *laturi*. Utraque lectio bona.

Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, rursus carne induentur. Cum Justino, Irenæo et paucis ex priscis Patribus putavit (perperam) Lactantius, omne animarum judicium differri post corporum resurrectionem: idcirco, inquit, licet Deus virtute sua possit igne agere in animas etiam corpore exutas, tamen congruentius vult eas pati cum corpore, quia in corpore peccaverunt, et ideo rursus carne induentur, etc. Ex IŒŒO.

Igni sempiterno. Variæ hujus ignis sunt denominationes apud Veteres. Arnob., lib. II, *ignem ferum*. Idem, lib. IV, *inextinguibiles gehennæ flammæ*. Cyprian. ad Demetr., *vivaces flammæ*. Tertul. Apol., c. 48, *jugen ignem*. August. Serm. 17 de Pauli convers., *æternas flammæ*. Alii aliter dixerunt. ELMENHORST.

Divinus. Scilicet ignis.

Ac liquidus. Liquidus ignis, a verbo *liquet*, est clarus ignis, qui nullo fumo turbidus est. Vide Turnebum.

Recreabit. Francius, de novo creabit, *fibris renatis*, ait Virgilius vi Æneid.

Quod poetæ in vulturem, etc. Homer. Odyss. II, et ex eo Virgil. vi Æneid. :

Necnon et Tityon terræ omnipotentis alumnum
Cernere erat, etc.

Tibull. I, Eleg. 3, Ovid. I de Pont., Eleg. 2. Meminerunt etiam alii, qui inferorum pœnas descriperunt, Lucretius, Silius, Lucianus, Claudianus, et Boccacius. BETUL.

Revirescentium. Ita restitui ex edit. Betul. et Cellar. et omnibus fere mss. In 2 Reg. rec., Jun., Pen. et 6 vulgatis legitur *reviviscentium*; in 1 Reg. et 10 excusis *virescentium*.

Sed et justos cum judicaverit, etiam in igni eos examinabit. In 3 mss. Reg. pro *etiam*, legitur *et*. Præpositione in caret 10 mss. rec. et 15 editi. Per *justos* intelligit Lactantius Christianos.

Tum quorum peccata. Error iste Lactantii de expurgandis igni justorum corporibus post universale judicium, rejectus est a scholis Theologorum. Vide Sixtum lib. V Biblioth., annotat. 170, 171. De hoc igne vide S. Thom. in 4 Sentent. distinct. 47, art. 4, ad 3; et ibid. S. Bonavent. quæst. 4, in fin., et in 7 parte Breviloq. cap. 4.

Vel numero. Vide supra, col. 799, notam *Bona* justaque, etc., versus finem.

Maturitas virtutis incoxerit. Reimm. *maturitas virtutis incoxerit*, prave: *incoxerit* est probe, penitus imbuerit. Respexit illa Persii citata Laet. I. II, c. 4:

... incoctum generoso pectus honesto.

BUN.

Ignem illum non sentient. Ignis ille, a S. Paulino Nolano dicitur sapiens; de quo sic ait epist. 28, alias 9, ad Severum: *Si iis operibus cives Sanctorum fieri mereamur, non ardebit opus nostrum; et ignis ille sapiens transeuntes nos per examen suum non severo ardore ambiet puniendos: sed ut commendatos suscipiens, blando lambet attractu, ut possimus dicere: Transivimus per ignem et aquam, et induxisti nos in refrigerium.*

Aliquid in se Dei, quod vim. Sic restitui ex 11 editis et omnibus mss. præter Ultr. et ed. Gynnic. quibus est, *aliquid in se quod*; in 4 vulgatis prave, *in se aliquid inde quod vim*. Veteres editiones sæculi XV nostræ lectioni consentiunt.

Ac respuat. Mss. 5 rec. totidemque editi, *rejeciat*.

Potentiam. Mss. rec. *potestatem*, ut editi.

Nec tamen quisquam putet, animas post mortem protinus judicari. Pœnas animarum et præmia differri in diem judicii universalis post corporum resurrectionem, atque eas interim in una communi custodia detineri Lactantius est opinatus, ut supra diximus hoc eodem capite. Idem senserunt et quidam antiquorum Patrum; scilicet Clemens Romanus, 1 Recognit. ad fin.; Justin. Mart. colloq. cum Tryphon. et quæst. 76; Irenæus, lib. V adv. hæres.; Tertullian., IV adv. Marcion. et lib. de Anim., cap. antepenult.; Origen. Homil. 7 in Levitic. et II et IV Principior.; Victorin. super Apocalypsis. ad ea, *Vidi sub altare*. Aliter tamen sentit Ecclesia, tenetque pro certo, animas statim ab egressu corporum privatum subire judicium, aut ad pœnam, aut ad vitam beatam in coelo. Idque firmatur exemplo mendici Lazari in sinu Abraham, et divitis epulonis in inferno, etc. Luc. cap. XVI. Partim ex IŒŒO. — Vide Sixtum lib. VI Bi-

que custodia detinentur, donec tempus adveniat, quo maxime iudex meritorum faciat examen. Tam quorum fuerit probata iustitia, illi primum immortalitatis accipient: quorum autem peccata et scelera detecta fuerint, non resurgent, sed cum impiis in eadem tenebras recondentur, ad certa supplicia destinati.

CAPUT XXII.

De errore poetarum, atque de animæ reditu ab inferis.

Figmenta hæc esse poetarum quidam putant, ignorantes unde illa poetæ acceperint, ac negant hæc fieri posse; nec mirum est ita illis videri. Aliter enim, quam res habet, traditur a poetis: qui licet sint multo antiquiores quam historici, et oratores, et cætera genera scriptorum; tamen quia mysterium divini sacramenti nesciebant, et ad eos mentio resurrectionis futuræ obscuro rumore pervenerat, eam vero temere ac leviter auditam in modum commentitiæ fabulæ prodiderunt. Et tamen iidem testati sunt, non auctorem se certum, sed opinionem sequi; ut Maro qui ait:

Sit mihi fas audita loqui.

Quamvis igitur veritatis arcana in parte corruerint; tamen ipsa res eo verior invenitur, quod cum prophæ-

tis in parte consentiunt: quod nobis ad probationem rei satis est. Errori tamen eorum subest ratio nonnulla. Nam cum prophæta assiduis concionibus prædicarent, iudicaturum esse de mortuis Filium Dei, et hæc annuntiatio non lateret, quoniam rectorem cæli non alium putabant esse, quam Jovem, iudicare apud inferos Jovis filium tradiderunt: sed tamen non Apollinem, aut Liberum, aut Mercurium, qui cœlestes putantur, sed eum qui et mortalis fuerit, et iustus, vel Minoem, vel Æacum, vel Rhadamantum.

Corruerunt igitur poetica licentia, quod acceperant; vel opinio veritatem per diversa ora sermonesque varios dissipata mutavit. Nam quod peractis apud inferos mille annis, rursus ad vitam restitui cecinerunt, Marone ita dicente:

Has omnes, ubi mille rotam volvere per annos,
Lethæum ad fluvium Dens evocat agmine magne,
Scilicet immemores supera ut convexa revisant,
Rursus et incipiant in corpora velle reverti:

hæc eos ratio fefellit, quod resurgent defuncti, non post mille annos mortis suæ: sed ut restituti rursus in vitam, mille annis cum Deo regnent. Deus enim veniet, ut orbe hoc ab omni labe purgato, redivas justorum animas, corporibus innovatis, ad sempiternam beatitudinem suscitet. Itaque præter aquam oblivionis vera sunt cætera: quam idcirco sinxerunt,

VARIORUM NOTÆ.

blioth. annotatione 345; Bellarminum lib. 1 de Sanctorum beatitudine, cap. 1, 2, 3, 4, 5, 6; Coecium, tom. 1 Thesauri Catholici, lib. v, art. 2.

Nam omnes in una communie custodia detinentur. Hoc plane ἀγῶνος et ἀντιῶνος.

In easdem tenebras. Vide supra, col. 799, 801.

Qui licet sint multo antiquiores quam historici et oratores. Hæc controversia non facile dirimenda est, cum ex profanis poetis ultra Homerum non assurgitur. Quotquot enim fuisse dicuntur ante bellum Trojanum, ab ipsis poetis fictos docet Vossius de Re poetica. Homerum floruisse circa Samuelis tempora secundum nonnullos tradit Eusebius in Chronicis. Historiæ origo ad Cadmum refertur sub tempore iudicii Hebræorum; in quo calculo si quid sit veri, historiæ deferenda est antiquitatis laurea. Sed cum antiqua hæc incerta fere sint omnia, quæ in sacris literis non continentur, sufficit nobis longe antea Moysen, seu historiæ species, seu poesin, in utraque excelluisse. Ex SPARKIO. — Verum juxta Arundelliana marmora Epochæ xxviii, vixit Homerus desinente decimo ante vulgarem æram sæculo, annos trecentos post Trojanum excidium; Samuel vero obiit ante medium undecim ante vulgarem æram sæculi, videlicet circa annum 1061 ante Christum natum.

Obscuro rumore pervenerat. Sic restitui ex antiq. et optimo ms. Regio-Pat. et edit. Betul., Spark. et Walch. Et ita legendum esse censebat doctissimus Franciscus. Similiter apud Ciceronem lego obscuro sermone lib. iii, epist. 4, ad Curionem. Plerique tum manu exarati, tum typis excusi codices habent obscuro ore: ubi vides easdem esse literas cum obscuro rumore. 1 Reg. et 1 Colber. ferunt obscuro more; ed. ls. obscuro ore; 1 Reg. oraciorum more; ms. Torn. et 4 editi obscurior pervenerat.

Ut Maro. Virgilius, Æneidos scilicet lib. vi, vers. 266.

Quod cum prophetis. Mss. 5 rec. quo.

Nam cum prophetæ, etc. Joann. v, Christus ipse

ait, se iudicandi provinciam a Patre accepisse. Psal. lxxi: Deus, iudicium tuum regi da. Multi sunt passim apud prophetas loci, tam de magno diei iudicio, quam de universali, quo peccatores verbo divino perpetuo condemnantur. BETUL.

Rectorem cæli. Mss. 1 Bonon. antiq. et 11 alii Reg. addunt Dominum; Cauc. et vulgati 4 Deum.

Sed eum. Sic restitui ex 1 Reg., 1 Bonon. antiq., 1 Lips. et Pal., 1, favente alio Reg. cui est sed et eum. Abest eum a 9 rec. mss. In 8 aliis et 15 edd. est Deum.

Minoem. De iudicibus infernalibus vide Ciceronem in 1 Tusculanar. quest. ex Platonis apologia. Hic, sicut et Æacus et Rhadamantus, filii Jovis erant, et ita iusti et integri, ut digni habiti sint, qui inferis præficerentur. Minos sedet arbiter orci, ait Propertius lib. iii, Eleg. 19. De Æaco sic Horatius, lib. ii, Od 13.

Quam pene furvæ regna Proserpinæ,
Et iudicantem vidimus Æacum.

De Rhadamanto Virgil. lib. vi Æneid., v. 566.

Dissipata. Reum. et Bunenian. legunt dissipatam, et hic ultimus in hanc variantem notam sequentem exhibet. — Sic non modo lib. vii, cap. 7: Veritatem divisam... sparsam dixit, sed et dissipatam. Lib. ii, cap. 10: Veritas a vulgo solet variis sermonibus dissipata corrumpi. BEN.

Marone. Virgilio vi, Æneid., 768.

Redivas. 1 Lips., 1 Colb., 1 Clarom. divinas; sed male.

Præter aquam oblivionis, etc. Hinc illud Maronis:

Securos latices et longa oblivio potant.

Periphrasis Lethæi fluminis. ἡ ὀλβιονὴν significat: unde Lethæus fluvius. De hoc fluvio lege Macrobi lib. i, Som. Scip. cap. 22.

ne quis illud opponeret: Cur ergo non meminerunt se aliquando vixisse, aut qui fuerint, aut que gesserint? Sed nihilominus tamen verisimile non putatur; et res tota velut licenter et fabulose ficta respuitur. Nobis autem de resurrectione affirmantibus, et docentibus animas ad alteram vitam non oblitae sui, sed in eodem sensu ac figura esse reituras, illud opponitur. Tot jam saecula transierunt: quis unquam unus ab inferis resurrexit, ut exemplo ejus fieri posse credamus? At enim resurrectio fieri non potest, dominante adhuc injustitia. Hoc enim saeculo necantur homines vi, ferro, insidiis, venenis; afflictiuntur injuriis, egestate, carceribus, tormentis, proscriptionibus. Eo accedit, quod justitia invisa est; quod omnes, qui Deum sequi volunt, non tantum odio habentur: sed vexantur omnibus contumeliis, et excruciantur multiplici genere poenarum, et ad impios cultus manufactorum deorum non ratione, aut veritate, sed nefanda corporum laceratione coguntur.

Num igitur oportet ad haec eadem resurgere, et reverti homines ad vitam, in qua tuti esse non possint? Cum ergo justii tam viles habeantur, tam facile tollantur; quid putemus futurum fuisse, si quis ab inferis rediens vitam postliminio recepisset? Auferretur profecto ab oculis hominum; ne viso eo, vel audito, deos universi relinquerent, et ad unius se Dei cultum religionemque converterent. Ergo semel fieri resurrectionem necesse est, cum malum fuerit ablatum; quoniam eos, qui resurrexerint, nec mori jam

ulterius, nec violari ullo modo fas est, ut beatam possint agere vitam, quorum mors resignata est. Poetae vero cum scirent, hoc saeculum malis omnibus redundare, oblivionis annuem induxerunt, ne laborum ac malorum memores animae reverti ad superos recusarent; unde Virgilius:

O pater, anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est
Sublimes animas, iterumque ad tarda reverti
Corpora? Quae lucis miseris tam dira cupido?

Ignorabant enim quomodo, aut quando id fieri deberet. Itaque renasci eas putaverunt, et denuo ad iterum revolvii, atque ad infantiam regredi. Unde etiam Plato de anima disserens, ex hoc ait posse cognosci animas esse immortales atque divinas, quod in pueris mobilia sunt ingenia, et ad percipiendum facilia; quod ea quae discant, ita celeriter rapiant, uti non tunc primum discere illa videantur, sed recognoscere, atque reminisci: in quo vir sapiens poetis ineptissime credidit.

CAPUT XXIII.

De resurrectione animae, atque ejus rei testimonia.

Non igitur renascentur, quod fieri non potest: sed resurgent, et a Deo corporibus induentur; et prioris vitae factorumque omnium memores erunt; et in bonis caelestibus collocati, ac fruantes jucunditate innumerabilium copiarum, praesenti Deo gratias agent, quod malum omne deleverit, quod eos ad regnum vitamque perpetuam suscitavit. Qua de anastasi philosophi quoque dicere aliquid conati sunt tam corrupte, quam poetae. Nam Pythagoras transire animas

VARIORUM NOTAE.

Ne quis illud opponeret. Mss. 22 et edid. 9, *illis.*

Tot jam saecula transierunt: quis unquam unus ab inferis, etc. Hoc, ut jam olim Rigaltius observavit, habet a Minucio ex cap. 11: *Tanta aetas abiit, saecula innumera fluxerunt: quis unus ullus ab inferis vel Protesilai sorte remeavit, horarum saltem permissu comineatu, vel ut exemplo crederemus?* Idem Rigaltius dictionem *ullus* in Lactantio omissam dicit legi in exemplari, credo, Regio Parisiensi. BUN.

Eo accedit. Sic ms. Bonon. et priscae edit. At mss. 27 et 7 ed. legunt *eodem.*

Manufactorum. Ita restitui ex vet. impressis 7 omnibusque mss. praeter Marin. qui habet *manufabricatorum*; Cauc. et 1 Reg. rec. et 8 edit. *fabricatorum.* — *Manufactorum deorum.* Paris., Junt., Crat., Gymn., Isaacus: *Manu factorum deorum.* Quod non debuissent editores reliqui mutare. Lib. vii, cap. 19: *Non coeulerit ulterius dii manufacti.* BUN.

Habeantur, tam facile. Mss. 3 Reg. legunt *et tam facile*; 1 Bonon. antiq. ac *tam facile*; edit. 5 vi *tam facile.*

Quorum mors resignata est. L. iv, c. 26: *quid miraculo dignius, quam decursam vitam resignasse, completisque hominum temporibus tempora adjecisse, arcana mortis revelasse.* BUNEMAN.

Virgilius. Aeneid., lib. vi, v. 719. Verba profert Aeneas ad patrem.

Ad tarda reverti. Ms. Tornes. *remitti.*

Itaque. Se restitui ex 12 vet. editis et omnibus mss. praeter 1 Colbert. in quo est *Item.* In 6 vulgatis *Ita.* Unde etiam Plato. Plato in Memnon. et in Apolog. Socrat. quem locum refert Cicero i Tusculi

Ita celeriter rapiant. Mss. 4 et 8 edd. *capiant.* — *Celeriter rapiant.* Sic Cicero in Cat. Major, c. 8, de hoc Platonis argumento: *Mugnoque esse argumento homi-*

nes scire pleraque antequam nati sint, quod jam pueri, quam artes difficiles discant, ita celeriter res innumera-biles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. BUNEMAN.

Uti non. Heuman. legit *ut non.*

Atque reminisci. Haec Plato in Phaedone; unde Cicero Tusculan. i, cap. 24: *Memoriam Plato recordationem esse vult superioris vitae. — Sed recognoscere atque reminisci.* Haec copiose refutat Arnobius, l. ii, p. 58-64. Conf. Cic. i Tuscul. 24: *Habent primum memoriam, et eam infinitam rerum innumerabilium, quam quidem Plato recordationem esse vult superioris vitae.... ex quo efficit vult Socrates, ut discere nihil aliud sit, nisi recordari... se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere.* BUNEMAN.

Sed resurgent. Forsan hoc sano et suo sensu dicere potuit (ut puto) Lactantius. Id est, denuo suscitabit corporibus animandis aptas Deus; sicut supra dixit *recreabit, pro de novo vivificabit.* Hoc metaphorice dictum. *Resurgent* scilicet, quando jamdiu mortuis corporibus suis a Deo rursus induentur. Non enim mortalem animam esse credidit Lactantius, qui ejus immortalitatem totis ingenii viribus probare nisus est.

Collocati, ac fruantes. Ita antiquiores et potiores mss. vetustioresque edd. Rom. et Gymnic. In scriptis 7 et 14 impressis est *collocatae.*

Quod eos. Supple homines anima et corpore constantes.

Anastasi. Hic et infra ad hujusce capitis finem nomine graeco latina terminatione utitur pro resurrectione; sicut et *asystati.* pro instabilis, supra lib. iii Div. Instit., cap. 6, post medium; *Sophia*, lib. vi cap. 16. *cataclysmus*; pro diluvium, lib. vi. cap. 11.

Pythagoras. De quo dictum est supra, libro iii, cap. 18.

in nova corpora disputavit : sed inepte, quod ex hominibus in pecudes, et ex pecudibus in homines, et seipsum ex Euphorbo esse reparatum. Melius Chrysippus, quem Cicero ait fulcire porticum Stoicorum, qui in libris, quos de Providentia scripsit, cum de innovatione mundi loqueretur, hæc intulit : τοῦτου δὲ οὕτως ἔχοντος, ὅλην ὥς οὐδὲν ἀδύνατον, καὶ ἡμᾶς μετὰ τὸ τελευτῆσαι, πάλιν περιόδῳ τινῶν εὐλημμένων χρόνου, εἰς ὃν ἔσμεν καταστήσεσθαι σχῆμα. Sed nos ab humanis ad divina redeamus. Sibylla dicit hæc :

Ἀδίσπιστον γὰρ ἔπαν μερόπων γένος· ἄλλ' ἔταν ἤδη
Κόσμον καὶ θνητῶν ἔλθῃ κρίσις, ἣν θεὸς αὐτὸς
Ποιήσει κρίνων ἀσεβείας θ' ἅμα εὐσεβείας τε,
Καὶ τότε δυσσεβείας μὲν ἐπὶ ζῶον ἐν πυρὶ πέμψει.
Ὅσοι δ' εὐσεβέουσιν, πάλιν ἔξουσιν ἐπὶ γαίης,
Πνεῦμα θεοῦ δόντος τυχὴν ἅμα καὶ βίον αὐτοῖς.

Quod si non modo prophetae, sed etiam vates, et poetae, et philosophi anastasim mortuorum futuram esse consentiunt; nemo quaerat a nobis, quemadmodum fieri possit. Nec enim divinorum operum reddi potest ratio. Sed si a principio Deus hominem nescio quo innarrabili modo instituit; credamus ab eodem restitui veterem posse, qui novum feci.

VARIORUM NOTÆ.

Cicero. In iv Academ., num. 75.

Stoicorum. Ii denominabantur a Στοῖα, id est Porticum, quo Athenis convenire ac disserere solebant de rebus philosophicis.

Quos de Providentia scripsit. Περὶ τῆς προνοίας. Citatur etiam hic liber a Plutarcho; non autem a Laertio.

Τούτου δὲ. Latine : Quod cum ita sit, apparet nihil esse impossibile, et nos cum vitam finierimus, rursus spatii quibusdam revolutis temporis, in hunc statum in quo nunc sumus restitui.

Sibylla dicit hæc. 1 Lips. Sibylla dicit. Mss. 5 rec. et 7 edit. Sibylla iterum dicit, expuncto hæc. Libri Sibyllini, Serm. 4, sub initium.

Ἀδίσπιστον. Interpret. Lat. :

Difficile enim ad credendum omne hominum genus : sed cum jam Mundi et mortalium venerit iudicium, quod Deus ipse Faciet iudicans impios simul et impios, Tunc demum impios quidem in tenebras in ignem mittet. Qui autem pietatem colunt, iterum vivent in terra, Spiritu Dei dante honorem simul et vitam ipsis.

Καὶ τότε. Ii versus in Sibyllino codice paulo aliter leguntur.

Τυχὴν ἅμα καὶ βίον αὐτοῖς. Ita mss. 5 Reg., 2 Colb., 1 Claron., edit. Rom. 1470, 1474, alique editi. Pro τυχὴν honorem, est ψυχὴν spiritum. Ms. a Colomesio visus et Sibyllin.

... Ζωὴν δ' ἅμα χάριτι αὐτοῖς.]

Lat. :

Vitam simul et gratiam ipsis.

Et poetæ. Abest a ms. Tornesiano.

Anastasim. Mss. septem rec. anastasin.

Qui novum fecit. Sic Prudentius : Qui potui formare novum, reparabo peremptum. — Credamus.. restitui veterem posse, qui... fecit. Ita Minucius Felix, c. 34 : Cæterum quis tam stultus aut brutus est ut audeat repugnare, hominem a Deo, ut primum potuisse fingi, iam posse denuo reformari... sicut de nihilo nasci licuit, iam de nihilo licere reformari? Conf. Tertull., Apolog., c. 48. BUNEMAN.

Ut vivos ac mortuos, etc. Teste hoc Scriptura, et salva fide Catholica dicitur; immo cetera pari dexteritate dicerentur. Viventium nomine illos intelligimus.

CAPUT XXIV.

De renovato mundo.

Nunc reliqua subnectam. Veniet igitur summi et maximi Dei Filius, ut vivos ac mortuos iudicet, testante atque dicente Sibylla :

Πάσης γὰρ γαίης τότε θνητῶν σύγχυσις ἔσται,
Αὐτὸς ὁ παντοκράτωρ δὲ ἂν ἔλθῃ βήματι κρίνειν
Ζῶτων καὶ νεκρῶν φυγὰς, καὶ κόσμον ἅπαντα.

Verum ille, cum deleverit injustitiam, iudiciumque maximum fecerit, ac justos, qui a principio fuerunt, ad vitam restauraverit, mille annis inter homines versabitur, eosque iustissimo imperio reget. Quod alibi Sibylla vaticinans furensque proclamatur :

Κλῦτε δὲ μοι, μέρονες, βασιλεῖς αἰώνιος ἄρχει.

Tum qui erunt in corporibus vivi, non moriuntur : sed per eosdem mille annos infinitam multitudinem generabunt; et erit soboles eorum sancta, et Deo cara. Qui autem ab inferis suscitabuntur, ii præerunt viventibus velut iudices. Gentes vero non extinguuntur omnino : sed quædam relinquuntur in victoriam

quos Domini adventus residuos ac superstites inveniet. Cujus rei testimonia luculentissima habentur in Epistolis Paulinis : nam. ii Tim. iv, 1, ait : Coram Deo et Jesu Christo, qui iudicaturus est vivos et mortuos. Et in priori ad Thessalonicenses, cap. 4 : Hoc enim vobis dicimus in verbo Domini, quod nos qui vivimus, et residui erimus in adventum Domini, non præveniemus eos qui dormierunt. Quoniam ipse Dominus in jussu et voce archangeli ac tuba Dei descendet de cælo, et mortui in Christo resurgent primi : deinde nos qui vivemus, qui reliqui erimus, simul cum illis rapiemur in nubibus, in occursum Domini in aera, et sic semper cum Domino erimus. In his verbis nullius terreni regni fit mentio. Cæterum per mortuos intelligimus eos qui ante magni iudicii diem fuerint mortui.

Πάσης γὰρ. Sibylla Serm. 8. Lat. :

Totius enim terræ tunc mortalium confusio erit, Et ipse omnipotens cum venerit in tribunali iudicare Vivorum mortuorumque animas, et mundum universum.

Restauraverit. Ita mss. et editi. Betuleius et Francius legendum censent restauraverit, negantes verbum restaurare esse latinum. Reperitur tamen apud Tacitum.

Mille annis inter homines versabitur, etc. Fabulae sunt, et Millenariorum error, de quo vide, Eusebium lib. vii Hist. cap. 22, et Hieronymum in Papia.

κλῦτε δὲ. Latine :

Audite me homines, rex sempiternus dominatur.

Quæ verba non leguntur in codice carminum Sibyllinorum.

Tum qui erunt. Error est ut supra.

Sed per eosdem mille annos infinitam multitudinem generabunt. Hæc animadvertite : Quæ tribus istis posterioribus hujus libri capitibus, nempe 24, 25, 26, Lactantius profixe disputat de resurrectione prima hominum; de aureo Christi mille annorum regno in terris post resurrectionem primam; de alligatione diaboli per mille annos, ejusque solutione, ac prælio Gog et Magog, ex perperam intellectis vaticiniis Apocalypsis xx, sunt ea ferme omnia a sensu Scripturæ Sacre, et ab Ecclesiæ sanctorumque Patrum doctrina prorsus aliena, ac palam erronea, ut fuse ostendit p. Thomas Malvenda Theologus Dominicanus, lib. 1, cap. de Antichristo, a cap 3 ad 11.

Dei, ut triumphentur a justis, ac subjugentur perpetuæ servituti. Sub idem tempus etiam princeps demonum, qui est machinator omnium malorum, cætenis vincietur; et erit in custodia mille annis cælestis imperii, quo iustitia in orbe regnabit, ne quod malum adversus populum Dei moliat. Post cujus adventum congregabuntur iusti ex omni terra; peracto iudicio, civitas sancta constituetur in medio terræ, in qua ipse conditor Deus cum iustis dominantibus commoretur. Quam civitatem Sibylla designat, cum dicit:

καὶ πόλιν, ἣν ποιήσει θεός, αὐτὴν ποιήσει
λαμπροτέραν ἀστρον, καὶ ἡλίω, ἥδ' αἰθέρος.

Tunc auferentur a mundo tenebræ illæ, quibus offunditur atque obcæcatur cælum; et luna claritudinem solis accipiet, nec minuetur ulterius. Sol autem septies tanto, quam nunc est, clarior fiet. Terra vero aperiet fecunditatem suam, et uberrimas fruges sua sponte generabit: rupes montium melle sudabunt, perrivos vina decurrent; et flumina lacte inundabunt. Mundus denique ipse gaudebit; et omnis rerum natura lætabitur, erepta et liberata dominio mali, et impietatis, et sceleris, et erroris. Non bestię per hoc tempus sanguine alentur, non aves præda: sed quieti et placida erunt omnia. Leones et vituli ad præsepe simul stabunt: lupus ovem non rapiet, canis non ve-

habitur, accipitres et aquilæ non nocebunt infans cum serpentibus ludet. Denique tunc fient illa, quæ poëtæ aureis temporibus facta esse jam Saturno regnante dixerunt. Quorum error hinc exortus est, quod prophete futurorum pleraque sic proferunt et enuntiant, quasi jam peracta. Visiones enim divino spiritu offerebantur oculis eorum, et videbant illa in conspectu suo quasi fieri, ac terminari. Quæ vaticinia eorum cum paulatim fama vulgasset, quoniam profani a sacramento ignorabant quatenus dicerentur, completa jam esse veteribus sæculis illa omnia putaverunt, quæ utique fieri complerique non poterant homine regnante. Cum vero deletis religionibus impiis, et scelere compresso, subjecta erit Deo terra,

Cedet et ipse mari vector, nec nautica pinus
Mutabit merces: omnis feret omnia tellus.
Non rastro patietur humus, non vinea falcem.
Robustus quoque jam tauris juga solvet arator.
Tunc etiam molli flavesceat campus arista;
Incultisque rubens pendebit septibus vva;
Et duræ quercus sudabunt roscida mella,
Nec varios discet mentiri lana colores.
Ipse sed in pratis aries jam suave rubenti
Murice, jam croceo mutabit vellera lenti
Sponte sua sandyx pascentes vestiet agnos.
Ipse lacte domum referent distenta capellæ
Ubera, nec magnos metuent armenta leones.

Quæ poeta secundum Cumeæ Sibyllæ carmina protulocutus est. Erytræa vero sic ait:

VARIORUM NOTÆ.

Subjugentur. De Morte pers., c. 16: *Triumphatores currui tuo subjugantem* (sic unicus qui superest ms. codex) *victi ac virtute tua subjugati sunt.* Bux.

Sub idem tempus, etc. Hoc est seminarium totius Millenarii erroris, desumptum ex xx Apocalypseos capite minus bene intellecto. Vide ibidem verba Joannis; quæ quomodo intelligenda sint ante cætera enarravit atque edisseruit S. Augustinus lib. xx Civit. Dei, cap. 7, et sequentibus aliquot ordine: et post ipsum retulit Eugippius, tom. 1, cap. 154 et seq. BETUL.

Erit in custodia. Vide Apoc. xx.

Post cujus adventum. Cujus scilicet Filii Dei. Redit ad dicta infra, *Veniet summi et maximi Dei Filius.* Bux.

Civitas sancta. Apoc. xi.

Sibylla, etc. Sermone quinto: ubi versus nonnihil variant. Lactantiana tamen lectio magis arridet.

καὶ πόλιν. Latine:

Et urbem quam fecit Deus, eam tunc
Splendidiorem stellis, et solē, et lunā.

Quibus offunditur atque obcæcatur cælum. Ita restitui ex mss., Regio-Put., 5 al. Reg., 5 Colbert. aliisque, et editis Rom. 1470, et Ald. in 9 scriptis et 6 impressis est, *offunderetur atque obcæcabatur cælum*; in mss. Betul. et 9 editis, *offundebatur atque obcæcabatur*.

Claritudinem. Mss. 9 rec. *claritatem*.

Sol autem, etc. Locus est Isaïæ xxx. Sed quomodo hoc intelligendum sit, docet idem Isaïas, cap. lx, sic inquires: *Non erit tibi ultra sol in lucem dierum, et in splendorem luna non lucebit tibi: et erit tibi Dominus in lucem sempiternam, et Deus tuus in magnificentiam tuam. Non occidet ultra sol tuus, et luna tua non contrahetur: quia Dominus erit tibi in lucem sempiternam, etc. Sempiternam dixit propheta, non millenariam.* Et Joannes postquam civitatem descripsit: *Et civitas, inquit, non eget sole neque luna, ut luceant in ea; nam claritas Dei illuminat eam, et lucerna ejus est Agnus, etc.* Quibus verbis ἡλιασμός funditus tollitur. Sed de septima et octava ætate sæculi futuri, sicut de die Po-

mini, de tempore Antichristi, lege Bedam de Natura rerum, cap. 76 et deinceps aliquot ordine sequentibus. BETUL.

Rupes montium melle sudabunt. Vide Ovidium de sæculo aureo. *Quæ opinio* (millenariorum) *esset utcumque tolerabilis, ait Augustinus, si aliquæ delicie spirituales in illo sabbato ad future sanctis per Domini præsentium crederentur.* S. August. de Civit. Dei lib. xx, cap. 7. — *Mella sudabunt.* In Epitome, c. 72, hæc et proxima ita variat: *Sullabant mella de rupibus, lactis et vini fontes exuberabant.* Bux.

Mali, et impietatis, et sceleris, et erroris. Addidi et *sceleris ex 17 editis omnibusque mss., nisi quod in Regio-Put. est terroris.*

Leones et vituli, etc. Isaïas c. lxxv: *Lupus et agnus pascant una, et leo sicut bos comedet fœnum, et serpenti pulvis panis ejus, etc.* Et in eandem sententiam sunt etiam in xi cap. Quæ omnia de Ecclesiæ, Christi regno nimirum pacifico, quo tyranni etiam se Christo subijcient, intelligenda sunt. BETUL.

Quæ poeta. Virg. in Georg., in fin.; Ovid. in Metam., init. *Exortus est.* Sic lego cum quamplurimis antiquioribus et melioribus mss. et 5 vet. edd. In 7 scriptis rec. et 12 vulgatis ortus est.

Videbant illa. Mss. Jun. Cant. et 5 edit. videbantur illa. *Profani a sacramento.* Id est arcanorum religionis ignari. Conf. lib. ii, cap. 15; ibid., cap. 16. BUNEM. *Ignorabant quatenus dicerentur.* 1 Reg. rec. et 7 vulgati, diceretur.

Cedet et ipse. Versus hi sunt ex Pollione Maronis, quam Eclogam quartam interpretes communi consensu de primo Christi adventu, etiam veteres theologi interpretantur, non secundo. Videnda Eusebii verba ex Constantini Magni Vita. Nefandum est Lactantium non solum versuum ordinem, sed et voces aliquas immutasse.

Jam suave rubenti. Sequor mss. et omnes fere editos. In nonnullis vulgatis est *tam suave.* At jam sequentia requirunt.

Protocutus est. Ita restitui ex 4 vet. editis omnibusque mss. præter 1 Reg. rec. et vet. edit. Paris.,

Οἱ δὲ ἄνθρωποι σὺν ἀρεστίᾳ καὶ ἡσυχίᾳ ἀμειλίχισταί
 Χόρται γὰρ ἴσως τ' ἐρίσαντο ἅμα βόσκονται.
 Ἀρκτοὶ σὺν μέσσοισι δασὶ καὶ πᾶσι βοσκάται·
 Σαρκοφάγοι τε λίαν φαγεῖ ἀνέμοι παρὰ γάτας.
 Σὺν ἡσυχίᾳ τε δραπετοὶ θύρακτες ἀμειλίχισταί.

Et alio loco de ubertate rerum :

Καὶ τότε δὲ χάριν μεγάλην θεὸς ἀνδράσι δώσει.
 Καὶ γὰρ γῆ καὶ δένδρα, καὶ δάσπετα θέρματα γαῖης
 Δόσουσι καρπὸν τὸν ἀληθινὸν ἀνθρώποισι.
 Οἶνον καὶ μέλιτος γλαυροῖ, λευκοῖ τε γάλακτος,
 Καὶ σίτου, ὅπερ τότε βοσκαίει κάλλιπτον ἀπάντων.

Et alia eodem modo :

Εὐσεβίου δὲ μόνων ἁγία χθὼν πάντα τάδ' εἰσεί.
 Νῆμα μέλιτος ἀπὸ πίττης γῆς ἀπὸ πηγῆς,
 Καὶ γάλα τ' ἀμφοτέρῃς βέβουσι πάντεςσι δικαίσι.

Vivent itaque homines tranquillissimam vitam et copiosissimam, et regnabunt cum Deo pariter; et reges gentium venient a finibus terra cum donis ac muneribus, ut adorent et honorificent Regem magnum, cuius nomen erit præclarum ac venerabile universis nationibus, quæ sub cælo erunt, et regibus qui dominabuntur in terra.

CAPUT XXV.

De postremis temporibus, ac de urbe Roma.

Hæc sunt, quæ a prophetis futura dicuntur : quorum testimonia et verba ponere opus non esse duxi; quoniam esset infinitum, nec tantam rerum multitu-

VARIORUM NOTÆ.

quibus est perlocutus est. Mss. 1 Reg. rec. 1 Colb. C et 10 impressi, prælocutus est.

Οἱ δὲ ἄνθρωποι. Sibyllina carmina Sermones 3. Latine :

Nec lupi cum aguis in montibus dimicabunt;
 Herbanque lynceis cum hædis pariter pascuntur.
 Ursi cum vitulis simul, omnibusque pecoribus.
 Carnivorus leo comedet poleas ad præsepia,
 Cumque infantibus dracones matris orbis dormient.

Καὶ τότε. Eodem Serm. 3. Latine :

Et tunc gaudium magnam Deus hominibus dabit;
 Etiam terra et arbores, et innumerabilia pecora terere
 Dabunt fructum verum hominibus
 Vini et mellis dulcissimi, candidi quoque lactis;
 Et tritici, quod est hominibus optimum omnium.

Χάρις. Sic reposui ex mss. Reg.-Pot. aliisque 3 Reg. bonæ notæ. In 6 rec. et in editis legitur χάρις; in 1 Colb. χάρις.

Ἀσπετα θέρματα γαῖης. Sic omnes eam mss. tum editi. In Sibyllinis legitur ὅσπετα πόρνια αἰδῶν, id est, innumerabiles greges ovium.

Ποικίλοι. Ita restitui ex mss. Reg.-Pot. aliisque 2 Regus, Sibyllinis ac edit. Rom. 1470, Florentibus 1 Colbert, cui est φαστέρω; 4 Reg. rec. 1 Clarom. φαστέρω, repugnante metro, 1 Colb. φαστέρω in editis est φαστέρω.

Εὐσεβίου. Sermones 5. Sibyllinus codex, Ἐβραίου. Interpret. Lat. :

Piorum autem soborum sancta terra omnia hæc feret,
 Plurimum mellis de petra et de fonte,
 Et tunc innumerabiles manabunt omnibus iusis.

Vivent... tranquillissimam vitam et copiosissimam. Sic catholice Thomasi et Gall. idque bene. Mss. multi et editi quamplurimi in quarto casu. Vide quæ annotavi ad librum y divin. Institut. cap. 20. ante finem. Mss. Oxonienses addunt ascentes. 2 Colb. pro veni habent ducentes. Goth. Vivent tranquillissima

A dinem mensura libri caperet, tam multis uno spiritu similia dicentibus, simulque ne fastidium legentibus fieret, si ex omnibus collecta et translata congererem; præterea ut ea ipsa quæ dicerem, non nostris, sed alienis potissimum litteris confirmarem, doceremque non modo apud nos, verum etiam apud eos ipsos qui nos insectantur, veritatem consignatam teneri quam recusant agnoscere. Si quis autem diligentius, hæc voluerit scire, ex ipso fonte hauriat, et plura, quam nos in his libris complexi sumus, admirabilia reperiet. Fortasse quispiam nunc requirat, quando, ista quæ diximus, sint futura. Jam superius ostendi, completis annorum sex millibus mutationem istam fieri oportere, et jam propinquare summum illum conclusionis extremæ diem. De signis quæ prædicta sunt a prophetis, licet noscere; prædixerunt enim signa, quibus consummatio temporum, et expectanda sit nobis in singulos dies, et timenda. Quando tamen compleatur hæc summa, docent si qui de temporibus scripserunt, colligentes ea ex litteris sanctis et ex variis historiis, quantus sit numerus annorum ab exordio mundi, qui licet variant, et aliquantum numeri eorum summa dissentiat, omnis tamen expectatio non amplius quam ducentorum videtur annorum. Etiam res ipsa declarat, lapsum ruinamque rerum brevi fore : nisi quod incolam urbem Roma nihil istiusmodi videtur esse metuendum. At vero cum caput illud orbis occiderit, et πόλις esse cœpe-

et copiosissima vita; 1 Lips. Vivent tranquill in copiosissima vita. Cæterum lectio, ut in textu, est genuina, et Ciceroniana.

Honorificent. Quæ vox non est puræ latinitatis; reperitur quoque libro de Ira Dei, cap. 23 et ultimo.

Si quis autem. Mss. rec. et 7 edd. vet. Qui autem. — Qui autem. Si quis autem lectio non aspernanda, ut lib. v, c. 22 : Si quis autem volet scire plenius..... sinat. Bos.

Nunc requirat. Ms. 1 Bnon. antiq. hoc requirat.

Jam superius ostendi, completis annorum sex millibus mutationem istam fieri oportere. Animadversio. Vide Notas superius ad caput 24. Quod tamen hic addi Lactantius, a suo tempore ad finem usque mundi tantum superfluisse ducentos annos, et experientia ipsa, et manifesta ratione erroris convincitur. Vide lib. de Antichristo P. Thomæ Maiendæ theologi Dominici lib. ii. cap. 30.

Et aliquantum. Mss. 4 Colbert, 1 Clarom. ac 6 edm. et aliquantulum.

Non amplius quam ducentorum videtur annorum. Quæ de futura mundi con iumatione tradidu, ridicula esse procul dubio intelligimus, cum non modo ducenti anni post Lactantium, sed plus mille ac quadringenti transierint, neque orbis incendio absortus sit, et adhuc expectare iubemur. Scimus autem, quæ ab eo de sexto millesimo dicuntur, a plurimis Hebræis, Græcisque ac nostris pro certis affirmari. Sed nihil videtur qui ea investigant, quæ hominibus nosse non licet, quantum in eis est, maximam Deo injuriam facere, præter quem neminem futura nosse scimus. Ne vero aliquem exceptum credamus, cum Christus discipulis suis omnia signa, quæ sæculi consummationem præcessura erant, apernis et, eura diem hominibus ignotum esse asseveravi : De die illa et hora nemo scit, neque angeli cælorum, nisi solus Pater.

Et πόλις esse cœperit. Ita legunt editi Plantin, Ald

rit, quod Sibyllæ fore aiunt, quis dubitet venisse jam A in calore, et corpora conterentur in grandine, et lineæ rebus humanis, ubique terrarum? Illa, illa est civitas, quæ adhuc sustentat omnia: precandusque nobis et adorandus est Deus cæli, si tamen statuta ejus et placita differri possunt, ne citius quam putemus tyrannus ille abominabilis veniat, qui tantum facinus molitur, ac lumen illud effodiat, ejus interitu mundus ipse lapsurus est. Nunc ad cætera exequenda redeamus, quæ deinceps secutura sunt.

CAPUT XXVI.

De dæmonis emissione, alteroque moximo judicio

Diximus paulo ante, in principio regni sancti fore, ut a Deo princeps dæmonum vincatur. Sed idem, cum mille anni regni, hoc est septem millia cœperint terminari, solvetur denuo, et custodia emissus exhibit; B atque omnes gentes, quæ tunc erant sub ditione justorum, concitabit, ut interant bellum sanctæ civitati: et colligentur ex omni orbe terræ innumerabilis populus nationum, et obsidebit, et circumdabit civitatem. Tunc veniet novissima ira Dei super gentes, et debellabit eas usque ad unum: ac primum concutiet terram quam validissime et a motu ejus scinduntur montes Syriæ; et subsident colles in abruptum; et muri omnium civitatum confident, et statuet Deus solem triduo ne occidat; et inflammabit eum; et descendet æstus nimius, et adusto magna supra perducietes et impies populos, et imbres sulfuris, et grandines lapidum, et guttæ ignis; et liquescent spiritus eorum. C

VARIORUM NOTÆ.

1535, Gymnic., Fasitel. aliique novem, et antiquiores ac meliores mss. codices Reg. *Πύρα*, vicus. Alii est *πύρ*; 4, *πύρον*, *πύρραι*; Oxoniensibus *pyra*; Brun *pyran*; 1 Reg. *pyre*.

Sibyllæ. Carm. Sibyll. Serm. 3 et 8.

Illæ, illa est civitas. Sic lego cum antiquissimo Regio-Pol., 2 al. Reg. bone nota, 1 Colb., Pen., Citr., 1 Clarom., 2 Brun. In editis legitur *Ille est enim*; in pluribus mss. et 2 vet. editis non repetitur *illa*, nec est enim.

Precandusque nobis. Istud verbum ad activum et passivum Lactantio commune est. Sic et Ausonius passive usus est. *Deus precandus est mihi*.

Abominabilis. Sic amia loqui Lactantius, ut jam superius annotavi: quod librarii per emendationem in 4 mss. et 15 editis mutaverunt in *abominandas*.

Utinus, etc. *Muha*-hoc in capite necit fabulas auctor noster: quare lectorem monemus, ne minus creditus his fidem habet.

Tunc veniet. Hæc similia sunt illis quæ prophetizat Ezechiel c. xxxviii. Ac nescio an non sint prorsus eadem. Et similia, imo vero multo atrociora sunt apud Sibyllas, Sermone 5, quæ quia plura sunt, annotare supersedeo. BETULEUS.

Et debellabit eas. M. s. 1 R. g. et 1 Brun. *et delebit eas*. Optima quoque lectio 7 rec. et 12 vulgati, *et debellabit eos*. Vide Apocalyp. xvi.

Usque ad unum. Mss. 2 rec., ed. Rom. 1470. *usque ad unum*. Sed Henricus recte legit *usque ad unum*.—*Usque ad unum*. Li. Ces. 1. a B. ev., c. 14. *Qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum interficit*. BEN.

Concitant. Ita 1 vet. edit et omnes mss. præter 1 Reg. rec., cui est *corrant*, et 11 excusis.

Occutabitur. Sublime. *occultatus erit*.

Et eruentur judicium terminetur. Sic cæcæxi ex 3

in calore, et corpora conterentur in grandine, et ipsi se invicem gladio ferient; et replebuntur montes cadaveribus, et campi operientur ossibus. Populus autem Dei tribus illis diebus sub concavis terræ occultabitur; donec ira Dei adversus gentes, et extremum judicium terminetur.

Tunc exhibunt iusti de latebris suis, et invenient omnia cadaveribus atque ossibus tecta. Sed et genus omne impiorum radicibus interibit; nec erit in hæc mundo ulla jam natio amplius, præter solam gentem Dei. Tum per annos septem perpetes intactæ erunt silvæ; nec excidetur de montibus lignum. Sed arma gentium comburentur; et jam non erit bellum, sed pax, et requies sempiterna. Cum vero compleri incipiant mille anni, renovabitur mundus a Deo, et eolum complebitur, et terra mutabitur; et transformabit Deus nomines in similitudinem angelorum; et erunt candidi sicut nix; et versabuntur semper in conspectu Omnipotentis, et Domino suo sacrificabant, et servient in æternum. Eodem tempore fiet secunda illa et publica omnium resurrectio, in qua excitabuntur iniusti ad cruciatus sempiternos. Hi sunt qui manu facta coluerunt; qui Dominum mundi ne parentem vel nescierunt, vel abnegaverunt. Sed et domus illorum cum ministris suis comprehendetur, ad pœnamque dampnabitur; cum quo pariter omnis turba impiorum pro suis facinoribus, in conspectu angelorum atque justorum, perpetuo igitur cremabitur in æternum.

vet. editis cunctisque mss. præter 1. Reg. rec., in quo est *terminet*, ut in 9 impressis, sine precedente copula.

Perpetes. Ut de Mort. pers. c. 53, per annum perpetem. Epit. cap. 71: *Gemitus perpetes*. BEN.

Renovabitur, etc. Vide 1. adam. c. lxxv et lxxvi; et Apocalyp. xxi: *Erit cæelum novum, et terra nova*? Chiliasæ usum errandi ex his verbis arripunt. Hæc vero sensu interpretantur catholici boni. In Apocalypsi fit mentio mortis primæ atque secundæ: sed resurrectionis secundæ nulla præsertim est mentio. Chiliasæ vero colligit, si prima sit, cur non citaretur secunda? Eadem ratione poterant colligere, plures esse. Primum enim de pluribus, pœna de duobus diebus apud eos qui terse loquuntur. Quid quod Joannes ipse dicit, sanctum qui habet partem in resurrectione primâ, in eâ secundam mortem non habere potestatem? Ex quo sequitur ex secunda morte resurrectionem esse non posse. BETULEUS.

Secunda illa et publica omnium resurrectio, in qua excitabuntur iniusti ad cruciatus sempiternos. Dixit supra Lactantius, c. 21, *impios*, sanctos resurgentes, ut cum Deo mille annis in terra dominarentur in tenebris recondi, ad certam supplicia destinarent. Quare jam commensetur se unam resurrectionem, in qua illi a communis custodia excitari debeant ad cruciatus sempiternos. Iade enim videtur arripuisse errandi ansam, quod in Apocalypsi mentio fiat primæ resurrectionis, in qua cum iusti suam habere partem dicantur, dati secundam inferi, plectendis improbis accommodatam quam quidam non omnino memora: D. JOHANNES. STANK.

Excitantur. In 9 mss. rec. et 9 editis est, *excitantur impij*, in Florent. *exterminabuntur impij*. Sed eos quoque, secundam resurrectionem pœna Deus excitabit, etc. Legitur in Epitome capiti a line

Impij. Mss. 9 rec. totidemque editi ferunt *impij*

Hæc est doctrina sanctorum prophetarum, quam christiani sequimur: hæc nostra sapientia; quam isti qui vel fragilia columi, vel inanem philosophiam teneant, tanquam stultitiam vanitatemque derident, quia nos defendere hanc publice atque asserere non solemus, Deo jubente, ut quieti ac silentes arcanum ejus in abdito atque intra nostram conscientiam teneamus; nec adversus istos veri profanos, qui non discendi, sed arguendi atque illudendi gratia, inele-menter Deum ac religionem ejus impugnant, perti-naci contentione certemus. Abseondi enim tæque mysterium quam fidelissime oportet, maxime a nobis, qui nomen fidei gerimus. Verum illi hanc taci-turnitatem nostram, veluti malam conscientiam,

A criminantur: unde etiam quasdam execrabiles opi-niones de pudicis et innocentibus fingunt; et libenter his, quæ finxerint, credunt.

« Sed omnia jam, sanctissime imperator, figmen-
« ta sopita sunt, ex quo te Deus summus ad restituenda
« dum justitiæ domicilium, et ad tutelam generis hu-
« mani excitavit: quo gubernante Romanæ reipubli-
« cæ statum, jam cultores Dei pro sceleralis ac ne-
« fariis non habemus. Jam emergente atque illus-
« trata veritate, non arguimur ut injusti, qui opera
« justitiæ facere conamur. Nemo jam nobis Dei no-
« men exprobrat. Nemo irreligiosus ulterius appel-
« latur, qui soli omnium religiosi sumus; quoniam
B contemptis imaginibus mortuorum, vivum colimus

VARIORUM NOTÆ.

In abdito. Sublæ. in abscondito.

Istos veri profanos. Ita edit. Rom. 1470, et mss. omnes, præter I Colbert., in quo, sicut et in editis 19, est vere.

Qui nomen fidei gerimus. Hinc Christiani dicti *fideles*. Epit. c. 66, princ.: *Fides... maxime a nobis, qui nomen... gerimus, conservanda est.* Bun.

Opiniones. Vide Tertullianum in Apologetico.

Quæ finxerint, credunt. Antiquiores et meliores mss. ac vet. edit. habent *finxerint*; recent. *finxerunt*; I Colb. *finxerant*.

Imperator. Hunc ad Constantinum imperatorem Epilogum damus ex mss. 1 Reg. n. 5976, opt. notæ, 400. ann., nec non ex edd. Antwerp. 1570 et 1587, Gymnic., Fasilæ, apud Gryphum, Paris. 1561 et 1565, Beul., Tornes. 1579, Lugd., Soubron. 1594, et in textum libenter admittimus, quippe qui omnino Lactantianus est, et ita eruditus viris ac nobis videtur. Sic sensere Beulæius, Walchius, necnon Francius, qui ad sui Lactantii oram scripsit: *Oratio elegans et nervosa, nec dubito quin genuina.* Et sane Lactantii characterem, stylum et locutionem habet, ut variis in locis patet; ac præcedentibus optime quadrat et coheret. Et quidem Lactantium in scriptis suis more Ciceronis Epilogo usum fuisse vides Div. Instit. lib. i, cap. 1. lib. ii, cap. 1, initio librorum iv et v, lib. vi, cap. 26, lib. Opif. Dei, cap. 20, et lib. de Ira Dei cap. 22, in ibidem indicat Lactantius ipse: *Hæc (inquit) habui quæ de Ira Dei dicerem, Donatè charissime... Restat ut, more Ciceronis, utamur Epilogo ad perorandum, etc.* Hanc tamen orationem a textu removet Sparkius, atque in notas rejicit: eam nihilominus cum aliis editionibus a suo loco amoveri noluimus. At neminem quibus in editionibus desit; diffiteri enim non possumus quin hæc oratio, quamvis elegans et Lactantio digna, desit in Camerac., Rohan. et Sangermanensi, ejus rei causam damus in prævia dissertatione. — *Sanctissime Imperator.* Lactantius de eodem Constantino juvene, libro de Mortibus persecutorum, cap. 18, *Constantinus sanctissimus adolescens.*

Figmenta. Figmentum, id est, commentum. Sic apud Lactantium nostram Div. Inst. lib. vii, cap. 22, initio: *Figmenta hæc poetarum... in modum commentitiae fabulæ, etc.*; ejusdem libri vii, cap. 7, *Poetarum id esse figmentum*; et lib. ii, cap. 11: *Mutis argumentis hoc figmentum poetarum argui potest.*

Sopita sunt. Lactantius lib. i Div. Instit. cap. 1, circa medium: *contentiones sopirent*; ib. d.: *De spe, de vita, de salute, de immortalitate, de Deo loquimur, ut superstitiones moriferas erroresque turpissimos sopiamus.* Et hic idem: *Sed omnia jam, sanctissime Imperator, figmenta sopita sunt, ex quo, etc.*

Deus summus. Ita passim Lactantius Divin. Inst. lib. i, cap. 1, lib. iv, cap. 12, 13, 29, lib. vii, cap. 2, 3, 4, lib. de Ira Dei, c. 11, 23, lib. de

Opificio Dei cap. 1, Epitom. cap. 3, 4, etc. Hanc locutionem centies in Lactantii operibus offendens.

Ad restituendum justitiæ domicilium. Sic et alibi Lactantius dixit Divinar. Inst. lib. iii, cap. 18, et lib. vii, cap. 2 et 8, ex hoc domicilio corporis, et de Ira Dei c. 1; libro iv, cap. ult., *domicilium fidei*; Epitom. cap. 52, *domicilium pietatis*; ibid. cap. 54, *libertatis domicilium*; lib. de Opificio Dei, cap. 10. In Epilogo ad eundem Imperatorem, lib. i Div. Inst., cap. 1, sic ait: *Eversam sublatamque justitiam reducens, terribilissimum aliorum facinus expiasti*; et paulo post: *Cultum divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, nisi eum, per quem rebus humanis justitia et sapientia restituta est?* Lib. v, cap. 7, *Pæcis assignata justitia est?*

Ad tutelam generis humani excitavit. Lactantius C in suprascripto lib. i, cap. 1, Epilogo: *Te Deus summus ad beatum Imperii culmen evehit... ut gubernaculum Reipublicæ etiam senex teneas, tuisque liberis, ut ipse a patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas.* Sed et libro ii Div. Inst. cap. 15: *Ad tutelam cultumque generis humani*; lib. v, cap. 18: *Hominem justum inter discrimina tempestatum atque bellorum celestis tutela custodiat*; lib. de Opif. c. 2, *nulique munimentum ad tutelam sui deest*; lib. v, cap. 5, *tutela sui*.

Cultores Dei. Lactantius lib. vi Div. Instit. cap. 24, *Dei cultor*, et paulo post, *Hic cultor est veri Dei*; lib. ii Div. Inst. cap. 16, *Justos autem, id est, cultores Dei*; lib. v, cap. 1 et cap. 2, et alibi passim.

Illustrata veritate. Lactantius lib. i Div. Inst. cap. 1 et cap. 2, initio: *Suscepto igitur illustranda veritatis officio.* Et in fine libri de Opificio Dei, *veritatem ipsam illustrare apud alios, etc.* lib. iv, cap. 5, lib. vi, cap. 1 et lib. vii, cap. 7.

Dei nomen exprobrat. Lactantius, lib. i, cap. xx: *Deorum nomen... turpissimis nominibus ludibrio habeatur*; lib. v, cap. ultimo, *Dei nomen contrariè ac ludibrio puit*; et alibi passim, ac præcipue lib. de Ira Dei.

Irreligiosus. Lactantius lib. v, cap. 21, *magis irreligiosi*.

Religiosi sumus. Lact. Div. Instit. lib. iii, cap. 28, *Religiosus ac pius cultus*; lib. iv, cap. 28, *Cultores deorum dicti sunt religiosi*; et lib. vi, cap. 1, *religiosos se putant*.

Contemptis imaginibus mortuorum, vivum colimus et verum Deum. Lactantius lib. ii Div. Inst. cap. 1, in contrarium eadem utitur locutione: *Admirari solco... homines ipsos ad tantam cæcitatem esse deductos, ut vero ac vivo Deo mortuos præferant, etc.* Ibid. cap. 2, *Adorent simulacra, quæ mortuorum sunt imagines* et infra cap. 18, ait *inexcipibile facinus esse desecrare viventem, ut defunctorum monumentis servius.*

et verum Deum. Te providentia summæ divinitatis A
ad fastigium principale provexit; qui posses vera
pietate aliorum male consulta rescindere, peccata
corrige; salutem hominum paterna clementia pro-
videre, ipsos denique malos a republica submo-
vere, quos summa pietate dejectos in manus tuas
Deus tradidit, ut esset omnibus clarum, quæ sit
vera majestas.

Illi enim, qui ut impias religiones defenderent,
cœlestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt,
profligati jacent. Tu autem, qui nomen ejus, de-
fendis et diligis, virtute ac felicitate præpollens,
immortalibus tuis gloriis beatissime frueris. Illi
pœnas sceleris sui et pendunt, et pependerunt. Te
dextera Dei potens ab omnibus periculis protegit:
tibi quietum tranquillumque moderamen cum sum-
ma omnium gratulatione largitur. Nec immerito
rerum Dominus ac rector te potissimum delegit,
per quem sanctam religionem suam instauraret,
quoniam unus ex omnibus extitisti, qui præcipua
virtutis et sanctitatis exempla præberes; quibus
antiquorum principum gloriam, quos tamen fama
inter bonos numerat, non modo æquas, sed
etiam, quod est maximum, præterires. Illi qui-
dem natura fortasse tantum similes justis fuerunt.
Qui enim moderatorem universitatis Deum igno-

rat, similitudinem justitiæ assequi potest: ipsam
vero non potest. Tu vero et morum ingenua sancti-
tate, et veritatis et Dei agnitione in omni actu
justitiæ opera consummas. Erat igitur congruens,
ut in formando generis humani statu, te auctore ac
ministro divinitas uteretur. Cui nos quotidianis pre-
cibus supplicamus, ut te in primis, quem rerum
custodem voluit esse, custodiat; deinde inspiret
tibi voluntatem, qua semper in amore divini no-
minis perseveres. Quod est omnibus salutare, et
tibi ad felicitatem, et cæteris ad quietem.

CAPUT XXVII.

Adhortatio et confirmatio piorum.

Quoniam decursis propositi operis septem spatiis,
ad metam propecti sumus, superest ut exhortemur
omnes ad suscipiendam cum vera religione sapien-
tiam, ejus vis et officium in eo vertitur ut, con-
temptis terrestribus, et abjectis erroribus quibus an-
tea tenebamur, fragilibus servientes, et fragilia con-
cupiscentes ad æterna cœlestis thesauri præmia di-
rigamur. Quæ ut capere possimus, quamprimum omit-
tendæ sunt hujus presentis vite illicitibiles voluptates,
quæ animas hominum perniciose suavitæ delinunt.

VARIORUM NOTÆ

Te providentia summæ Divinitatis ad fastigium
principale provexit. Lactant. lib. vii, cap. 4: Provi-
dentia summi Dei; lib. de Mortibus persecutorum C
cap. 48: Ut possit nobis summa divinitas, etc.

Ad fastigium principale provexit. Simile aliquid
ait Lactantius libro de Mortib. Persec. cap. 4, de
Decio: Et quasi hujus rei gratia propectus esset ad
illud principale fastigium; imperatoriam scilicet digni-
tatem.

Male consulta rescindere. De Morte Pers. c. 3,
rescissis actis tyranni, Ibid. c. 1: Qui tyrannorum
nefaria et cruenta imperia resciderunt. Ben.

Quæ sit vera majestas. Lactant. lib. i, cap. 1,
ad cultum veræ majestatis; lib. ii, cap. 17, Ho-
minibus quos nituntur a cultura et notitia veræ ma-
jestatis avertere, etc., lib. v, cap. 6, quorum om-
nium malorum fons, cupiditas erat: quæ scilicet ex
contemptu veræ majestatis eripit.

Qui ut impias religiones defenderent. Lactant. lib. v,
cap. 8: Susceptæ sunt, contra quam fas est, impie
religiones.

Cœlestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt. D
Lactantius lib. v Div. Inst., cap. 5: Qui justos ac fi-
deles Deo persequuntur. . . . ad expugnandam tol-
lendamque justitiam, id est, Dei cultum. Videsupra
Not. ad justitiæ vocabulum, et singularis Deus, not.
ad caput 1 de Mortibus persecutorum.

Profligati jacent. Lactant. lib. vi, cap. 20, Percus-
sos jacentesque repeti jubent; et lib. de Mortibus
persec. cap. 1, Profligata nuper Ecclesia; et paulo
post, Qui illucati erant Deo, jacent.

Illi pœnas sceleris sui et pendunt et perpenderunt.
Epit. cap. 55: Eorum omnium qui hoc facinus ausi
sunt, miserabiliter exitus partim cognovimus, partim
videmus. Conf. lib. iv, cap. 27. Iluc pertinet nostri
liber de Mort. persec., qui ex hac oratione diutius
suspecta egregie hinc inde illustratur. Ben.

Te dextera Dei potens ab omnibus periculis protegit.
Lactantius quoque Divin. Instit. lib. ii, cap. 15,
Quos Dei manus potens et excelsa protegit.

Rerum Dominus ac rector. Lactantius, de Opificio
Dei, cap. 16: Quod universum ratione moderatur, sicut
ipse mundi Dominus et rector in summo est.

Te potissimum delegit, per quem sanctam religionem
suam instauraret. De eodem Lactantius, lib. i, cap. 1:
Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illaxisset,
quo te Deus summus ad beatum Imperii culmen everit,
salutarem universis et optabilem principatum præclaro
initio auspiciatus es, cum eversam sublatamque justiti-
am reducens, teterrimum aliorum facinus expia-
sti, etc.

Antiquorum principum gloriam, quos tamen fama inter
bonos numerat. Lactant. de Mortibus persecut. c. 3:
Multi ac boni principes Romani, quavis pagani, ut
Nerva, Trajanus, Hadrianus, Antoninus Pius, et par-
illud fratrum, Verus atque Lucius. De bonis princi-
pibus, qui et libertatem credendi nostris hominibus
permiserunt, et eorum ministerio in palatio et in
provinciis usi sunt, eosque ad maximas dignitates
evehunt, videndus Eusebius in initio libri viii Hist.
Eccles. Partim ex BALUZIO.

Qui enim moderatorem universitatis Deum ignorat.
Lactant. lib. de Opif. Dei, cap. 16: Nec quidquam
esse sublimius, quam id quod universam ratione mode-
retur, sicut ipse mundi Dominus et rector in summo
est; lib. ii, cap. 16, Rector universi.

Similitudinem justitiæ assequi potest: ipsam non
potest. Lactantius lib. iii, cap. 27: Umbram quandam
virtutis videbant, ipsam virtutem non videbant.

Propecti sumus. Ita meliores et antiquiores cum
mss. tum editi maximo numero Mss 17, perpecti
sumus; Gat prævecti.

Illicibiles. Lactantius mire amat has formationes
Mss 8 rec allicibiles, edit Betul. illices. — Illices
voluptates. Plura Elmenh cap 1. Tertull. Apolog.
41: Vos matorum illices De Pœnit cap 9. Con-
versationem inpingens misericordiæ illicem Ubi Cypria-
nus de Zelo et Livore in princ Offert ordis formas
illices. Ben.

Perniciosa. Hæc est lectio omnium mss. præter 2
Reg rec, in quibus est perniciosissima ut in editis

Quanta felicitas aestimanda est, subtractum his labi-
bus terre proficisci ad illum requissimum iudicem,
parentemque indulgentissimum; qui pro laboribus re-
quiem, pro morte vitam, pro tenebris claritatem, pro
terrenis ac brevibus bonis æterna et cœlestia lar-
giatur: cum qua mercede accerbitates ac miserie,
quas perpetuamur in hoc mundo facientes opera justi-
tiæ, conferri et cœquari nullo modo possunt. Pro-
inde si sapientes, si beati esse volumus, cogitanda
et proponenda sunt nobis non tantum Terentiana illa,
*Molendum esse usque in pistrino, vapulandum, habendæ
compedes*: sed his multo atrociora: carcer, catenæ,
tormenta patiendæ; sustinendi dolores; mors denique
ipsa et suscipienda est, et ferenda: cum liqueat con-
scientiæ nostræ, nec fragilem istam voluptatem sine
pœna, nec virtutem sine divino præmio fore.

Universos igitur oportet operam dare, ut se quam-
primum ad rectam viam dirigant; ut, susceptis ope-
ratisque virtutibus, et hujus vite laboribus patienter
exactis, consolatorem Deum habere mereantur. Pa-
ter enim noster ac Dominus, qui condidit firmavit-
que cœlum, qui solem cum cæteris sideribus indoxit,
qui libratam magnitudine sua terram vallavit monti-
bus, mari circumdedit, amnisque distinxit, et
quidquid est in hoc opere mundi, conflavit ac per-
fecit e nihilo, perspectis erroribus hominum, Duce-
misti, qui nobis justitiæ viam panderet; hunc sequa-
mur omnes; hunc audiamus; hunc devotissime pa-
reamus; quoniam solus, ut ait Lucretius,

Veridici hominum purgavit pectora dictis,
Et finem statuit cupidinis, atque timoris;
Exposuitque bonum sumnum, quo tendimus omnes,
Quid foret; atque viam monstravit limite parvo,
Quæ possemus ad id recto contendere cursu.

Nec monstravit tantum, sed etiam præcessit, ne quis
difficultatis gratia heri virtutis horreret. Deseratur

A (si fieri potest) via perditionis et fraudis, in qua mors
voluptatis illecebris adoperta celatur

Et quanto quisque annis in senectutem vergenti-
bus appropinquare cernit illum diem, quo sit ei ex
hæc vita demigrandum, cogitet quam purus abscedat;
quam innocens ad iudicem veniat: non ut faciant,
quorum cæcis mentibus lux negatur, qui jam defi-
cientibus corporis viribus, in hoc admonetur in-
stantis ultimæ necessitatis, ut cupidius, ut ardentius
hauriendis libidinibus intendant. Quæ ex voragine li-
beret se quisque dum licet, dum facultas adest, se-
que ad Deum tota mente convertat; ut illum diem
securus expectet, quo præses dominusque mundi
Deus de singulorum factis cogitationibusque judica-
bit. Quæcumque hic expetuntur, non tantum negli-
gat, sed et fugiat; potoremque animam spem judi-
cet, quam bona ista fallacia, quorum incerta et ca-
duca possessio est; migrant enim quotidie: multo
velocius exeunt, quam intraverant; et tamen, si no-
bis usque ad ultimum liceat istis frui, aliis certe re-
linquenda sunt. Nihil nobiscum ferre possumus, nisi
vitam bene atque innocenter actam. Ille ad Deum
copiosus, ille opulenter adveniet, cui astabunt con-
tinentia, misericordia, patientia, charitas, fides. Hæc
est hæreditas nostra, quæ nec eripi eniquam, nec
transferri ad alterum potest. Et quis est, qui hæc
bona parare, et acquirere sibi velit?

Veniant, qui esuriunt: ut cœlesti cibo saturati,
sempiternam famem ponant; veniant, qui sitiunt: ut
aquam saluarem de perenni fonte plenissimis fan-
C cibus trahant. Hoc cibatu atque potu Dei, et cæci vi-
debunt, et surdi audient, et muti loquentur, et
claudi ambulabunt, et stulti sapient, et agroti vale-
bant, et mortui reviviscent. Quisquis enim corrupte-
las terre virtute calcaverit, hunc arbiter ille sum-

VARIORUM NOTÆ

Aestimanda est. Ita omnes prope mss. In 5 rec.
et in impressis legitur *aestimanda est*.

Terentiana. Terent. *Puorm.* act. II, scen. 1

Usque in pistrino. Sic reposui ex ipsomet Terentio
et mss. Scripti 3 Reg. rec., 1 Colb. et 10 typis
exعت habent, *usque in pistrinum*, et sic ferunt mul-
tæ Terent. edit.

Sine divino præmio. Deest *divino* in mss. rec. et ed.
Rom. 1470.

Ut susceptis operatisque virtutibus. Ms. Jun. *vel ut
susce tis*; 22 alii scripti et ed. Rom. 1470, habent
vel susceptis. Vel expunxi, utpote inutile, cum nulla
ibi sit antithesis. Ceter observa verbum *operari*
passive fuisse a Lactantio positum.

Qui solem cum cæteris sideribus induxit. Mss. octo
rec. *illuxit*.

*Terram vallavit montibus, mari circumdedit, amni-
busque distinxit.* Sic legit Betuleus; nec aliter in
mss. legitur, nisi quod in 5 mss. rec. et 8 editis est
mare quidquid dicat Priceus de verborum, ut ait,
transpositione.

Lucretius. Lib. vi de Natura rerum, initio

Veridici hominum. Lucretius, *Verideis igitur.*

Et finem statuit cupidinis. Ita edit. Gymnic. Paris
1561 et 1565, ac Beul. cum duplici pp., ut prima
syllaba natura brevis, longa fiat molis litteræ p ap-
positione. Ita quoque Lucretius. Nec aliter in mss.
suis haberi annotavit Lambinus, qui Lucretii opera
ad mss. 3 codices recognovit, emendavit, notisque

illustravit. Lactantianorum operum ms. 1 Reg. bonæ
notæ, ed. Ternes, et Soubon. 1594, leg. ut *cupidi-
nis*; 8 edit. *cupidinis*; 1 Regio-Put. *turpidinis*; mss.
et vulgati 6 *torpidinis*.

Limite parvo. Velus versio Gallica, *par un chemin
etroit*. Lactantius in suo codice legisse videtur *limite*;
nec aliter ferunt impressi cunctique mss.; uno dempto
Jun., qui legit *tramite*, sicut mss. Lactetiani Lambino
visi, quorum cæcis mentibus, cum Viet Nav. et 3 vet.
edit. Rom. in Reg.-Put. et 2 al. Reg., Marm., Balliol.
et 3 editis, est *limite mro*.

Quam innocens ad iudicem veniat. Mss. 16 rec. et
7 edit., ad iudicium *veniat*.

*Non ut faciant, quorum cæcis mentibus lux negatur,
qui.* Sic lego cum antiquo ms. codice Cauc., 1 Reg.
optima notæ, et editis Gymnic. Fasti., 2 Paris., Be-
tul., Ternes., Soubon. et Walch. Nonnulli editi ha-
bent *quorum cæcis mentibus, qui*. In mss. 32 et 10
excusis legitur, *Non ut faciant quidam cæcis mentibus
nati, qui*.

Lux negatur. Quia oculos sponte claudunt.

Ut cupidius, ut ardentius. Plures mss. et editi et
ardentius.

Et acquirere. Et ex mss. Est in edd. ac.

De perenni fonte. Sic lego, ut in textu, cum omni-
bus editis (præter vet. Rom.) et mss. præter 2 Reg.
qui inserunt *cælestique*, quod mihi glossemâ videtur,
janque præcessit *cælesti cibo*. In Brun. est *de puro
fonte*

mus, et verax, ad lucem vitamque perpetuam suscitabit. Nemo divitiis, nemo fascibus, nemo etiam regia potestate confidat: immortalem ista non faciunt. Nam quicumque rationem hominis abjecerit, ac praesentia secutus, in humum se ipse prostraverit, tamquam desertor domini, et imperatoris, et patris sui punietur. Intendamus ergo iustitiae, quae nos inseparabilis comes ad Deum sola perducet; et,

dum spiritus nos regit artus.

Infatigabilem militiam Deo militemus stationes vigiliisque celebremus; congregiamus cum hoste, quem novimus, fortiter, ut victores, ac devicto adversario triumphantes, praemium virtutis, quod ipse promisit, a Domino consequamur.

VARIORUM NOTÆ.

Infatigabilem militiam Deo militemus. Lactantio familiaris loquendi modus, de quo dixi supra not. ad hujusce libri capitis 24 finem. Hæc lectio est 10 editorum et quamplurimorum mss., inter quos sunt antiquissimi 2 Bonon., Regio-Pal., Cauc., Jun., 3 alii Reg., 3 Colb. alique. In 15 rec. scriptis et 4 vulga-

tis est, *infatigabili militia.*

A Domino consequamur. Mss. Cant., Jun., edit. Ald., Paris., Crat., Graph. a Deo; mss. 2 Reg. rec. et 3 vel. addunt, *Amen.* Ms. Jun. addit: *Qui civi et regnat Deus per immortalia secula seculorum. Amen.*

ADMONITIO

IN SEQUENS FRAGMENTUM.

Primus anno 1679 subsequens fragmentum vulgavit Stephanus Baluzius sub nomine Lactantii, hoc unico fretos argumento, quod illud ad calcem manuscriptorum quorundam Divinarum Institutionum legerit^a. Sed pace tam docti viri dixerim, id non sufficere. Nusquam enim his in manuscriptis Lactan-

^a Reperitur in mss. quibusdam recentioribus: 1° in tribus Regiis, 2° in uno Victorino, 3° in Sorbonico uno, 4° in tribus Anglicanis; sed sine Lactantii nomine.

tio tribuitur, immo potius in codice Regio 3977 sub S. Augustini nomine exscribitur, his verbis *Augustinus in libro xx de Civitate Dei.* At ideo scriptor amanuensis fragmentum istud subjecit Lactantio, ut ejus ac millenariorum depelleret errores, quibus passim, ac præcipue librum vii Divinarum Institutionum spargit sanctior noster (Hanc annotationem ex Examine doctrinae Sanctorum Patrum viri doctiss. D. des Essarts acceperimus)

SANCTI AUGUSTINI FRAGMENTUM

DE EXTREMO JUDICIO.

Nullus vel negat, vel dubitat, per Jesum Christum tale, quale Sacris Litteris prænuntiatur, novissimum futurum esse judicium, nisi qui eisdem Litteris nescio qua incredibili animositate, seu cæcitate non credit, quæ jam veritatem suam orbi demonstrare terrarum. In illo itaque judicio, vel circa illud judicium, has res didicimus esse venturas, Eliam Thesbiten, fidem Judæorum Antichristum persecuturum, Christum judicaturum, mortuorum resurrectionem,

et bonorum malorumque diremptionem, mundi conflagrationem, ejusdemque renovationem. Quæ omnia quidem ventura esse credendum est. Sed quous modis, et quo ordine veniant, magis tunc docebit rerum experientia, quam nunc ad perfectum hominum intelligentia valet consequi. Existimo tamen, eo quo a me commemorata sunt, ordinem esse ventura.

VARIORUM NOTÆ.

Prænuntiatur. Sic reposui ex nov. S. Augustini editione et mss. præter 1 Colb., in quo est *pronuntiatur*, ut in Baluziana editione.

Esse. Additum ex mss. 1 Reg., 1 Colb., Em. et S. Augustin.

Qua incredibili. Vide in Epitome, c. 67, circa med., alias c. 8, circa finem.

Illud. Ita lego cum mss. 1 Reg., 1 Colb., Sorbon., Vict., Em. et ed. nov. S. Augustini. Alter Colb. et ed. Baluz.

Thesbiten. Sic legunt S. Augustinus et mss. Lactantiani, præter unum Colb., qui cum edit. Baluz. habet *Thesbitem*.

Fidem. Ita reposui ex mss. 1 Reg., Colb., Sorb., Vict., Em., Merton., S. Augustino. Alter Colb. et ed. Baluz. ferunt *fide*.

Diremptionem. Id est, separationem. Vict. in marg. *discussionem*, mss. 5 et ed. Baluz. *direptionem*, male. Cum S. Augustino lego *diremptionem*, quæ vox, licet insolens et minime latina, idem est ac *direptus* Ciceroni, qui ait *Interitus est quasi discessus et secretio, et direptus earum partium, quæ ante interitum junctione aliqua tenebantur*, 1 Tuscul., 71.

Ejusdemque. Sic restitui ex mss. 1 Reg., Sorbon., Vict., 1 Colb., Em. et S. August. Alter Colb. et ed. Baluz., *ejus denique*

DISSERTATIO

DE SEPTEM DIVINARUM INSTITUTIONUM LIBRIS,

AUCTORE D. NIC. LE NOURRY, O. S. B.

CAPUT PRIMUM.

Septem librorum analysis.

ARTICULUS PRIMUS.

Analysis libri primi.

Librum hunc Lactantius satis longa inchoavit præfatione, qua suscepti operis causas in oculis conspectuque omnium exponit. Narrat autem (*cap. 1*) plures magno et excellenti ingenio viros, abjectis omnibus privatis facultatibus, et actionibus publicis, totos se ad inquirendæ veritatis studium contulisse, sed oleum prorsus perdidisse et operam. Nam veritas, inquit, ut pote Dei summi arcanum, nullis potest solius humani ingenii viribus comprehendere. Deus tamen hominis tanto studio eam inquirentis misertus, non passus est illum diutius oberrare: sed ei sapientiæ lumen et immortalitatis consequendæ viam monstravit. Verum quoniam illa summis adhuc difficultatibus obsita est, idcirco pauci hoc cœlesti munere utuntur. Quapropter Lactantius his putavit esse succurrendum; ut et doctos ad veram sapientiam dirigat, et indoctos ad veram religionem. Quod quidem Græcorum oratorum philosophorumque exemplo docet esse longe utilius et gloriosius, quam oratorium artem, in qua diu ipse versatus, juvenes non ad virtutem, sed ad argutam plane malitiam eruditabat. Non diffitetur tamen se hac exercitatione id assecutum, quo veritatis causam majore dicendi copia et facultate, sine qua tamen defendi potest, nunc tueatur ac peroret.

Declarat itaque sibi de religione rebusque divinis eo potiori jure instituendam disputationem, quo maximi oratores supremo vitæ suæ tempore molestiorem in philosophiæ studio laborem frustra et inutiliter consumpserunt. Ad hæc vero, si quidam ad civium dissidentium lites componendas edidere *Institutiones civilis juris*, quanto potius litteris mandari debent *divinæ Institutiones*, quibus mortifera superstitiones erroresque turpissimi sopiantur atque extirpentur.

Si variis autem manuscriptis et editis codicibus fides, Constantium Magnum auctor noster ibi allocutus est, eumque ob restitutum veri Dei cultum laudat, ipsique et filiis ejus dandam a Deo felicitatem haud dubitanter pollicetur. Nostræ porro religionis veritatem a se septem voluminibus breviter quidem

A pro argumenti copia, sed ita clare et perspicue asserendam ac illustrandam esse sperat, ut mirum sit eam hominibus, ac præsertim sapientibus sive philosophis obscuram videri. Ubi vero illam agnoverint, tum eos mittet ad uberrimum doctrinæ fontem, cujus haustu, dummodo superstitionibus suis pertinacius non inhærescant, omnia facilia et manifesta ipsis fient. Omnes autem facile tunc agnoscent hanc veræ religionis esse summam: *Ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit, nec ulla sine religione probanda sapientia.*

Præmissa autem hac præfatione, palam declarat visum sibi non fuisse hujus operis ab ea quæstione initium sumere, quæ prima videtur, utrum providentia rebus omnibus consulat, vel fortuito casu, quemadmodum Epicurei somniaverunt, facta sint, aganturque omnia (*cap. 2*). Horum enim error aut atheorum, aut insipientium est, ab aliis gentilibus philosophis, præsertim vero Stoicis, ipsoque Cicerone, etsi Academico, satis confutatus, in hisce libris passim refelletur. Exordium itaque ducit ab alia quæstione, quæ priori tamen proxima est, utrum mundus unius Dei, aut multorum gubernetur potestate. Primum igitur Lactantius variis argumentis, a naturali ratione petitis, demonstrat hunc mundum ab uno Deo creatum, illius regi providentia, et opposita adversariorum sophismata evertit (*cap. 3*). Eandem debine sententiam probat prophetarum auctoritate, quam quidem, etiamsi ab ethnicis non possit rejici, propter illorum nihilominus cæcitatem C ac pervicaciam brevius perstringit (*cap. 4*). Acrius vero illos urget (*cap. 5*), ipsorummet, quos laudabant, gentilium suorum auctorum testimoniis; ac præcipue quidem poetarum Orphei, Homeri, Hesiodi; deinde philosophorum Thaletis, Pythagoræ, Anaxagoræ, Antisthenis, Cleanthis, Anaximenis, Chrysippi, Aristotelis, Ciceronis, et Senecæ: denique vatium divino, uti iidem ethnici opinabantur, spiritu afflatorum, Mercurii, cognomento Trismegisti, quem Ægyptii Thoyth vocabant (*cap. 6*), et alii uti deum venerabantur, ac Sibyllarum, de quarum nomine, auctoritate, numero, et asservatis carminibus multa præmittit, pluraque subinde, aliis omissis, profert illarum carmina, quibus subjungit aliquod venditatum Apollinis Delphici oraculum, quod a Trismegisto confirmatur (*cap. 7*).

Tum iis, qui ab illo post Ciceronem quæsituri

fortasse erant, quæ esse queat unius Dei beata solitudo, respondet Deum, ut scribit Seneca, genuisse regni sui ministros, nimirum angelos, qui dii non sunt noluntque coli aut deos vocari. Ethnici vero venerandum divinitatis nomen fictitiis suis numinibus tribuebant, falso decepti testimonio Apollinis, qui se aliquando in angelorum numerum aggregavit, quamvis alibi se dæmonem esse confiteretur. Quocirca eosdem ethnicos hortatur, ut, depositis erroribus, verum agnoscant Deum, cujus nec virtus æstimari, nec magnitudo perspicui, nec principium comprehendi potest (cap. 8). Apollinis autem, Sibyllæ, et Platonis id testimonio confirmat. Nulli ergo alii, quam sibi satis ille notus est, qui infinita potestate creavit omnia.

Ad gentiliū deos inde delapsus, falsam commentitiamque eorum divinitatem propterea explodit, quod dicebantur ex mare et femina orti, atque idcirco nec incorporei nec immortales, qualis, ut ait Sibylla, verus Deus esse debet. Nec sibi objici patitur Deum, ut ministros habeat, sexu indigere. Nam si ille quibusdam animantibus, id est, apibus dedit, ut ex floribus natos sibi ore legant, quanto magis ipse omnipotens sine permixtione sexus ministros aliosque, pro libito creare potest.

Præterea longiori inductione ibi manifestum Auctor noster omnibus facit ridiculum deorum gregem componi iis hominum regibus qui subditis suis ob egregia facinora, aut collata beneficia, chari fuerant (cap. 9). Agmini autem illorum præposuit Herculem, qui ex Alcmenæ adulterio natus, surpris suis et adulteriis orbem terræ inquinavit. Nihil ergo in eo potuit esse divinum; nisi forte varii ejus labores et certamina, quæ hic singillatim recensentur. Verum hæc, teste etiam Cicerone, fortissimum quidem virum, minime vero deum fuisse demonstrant. Quid vero, quod imbecillitas ac nequitia in eo clarissime patebat, qui indigne regi Erythreo, et turpius Iupitidæ mulieri Omphalæ servivit. Nec est sane, quod dicat aliquis nullam poetis, qui hæc finxerant, habendam fidem. Nam alii scriptores proferri non poterant, qui hæc aut negaverint, aut tradiderint quid in diis suis sit admirabile et divinum.

Quid enimvero Æsculapius, Apollinis flagitio natus, dignum egit divinis honoribus? Num quia sanavit Hippolytum? Sed ob id ipsum fulmine percussus est (cap. 10). Ortum verò ipsius ex incertis parentibus, aliaque humana facta narrat Tarquitiū, sicuti Tullius sepulcrum ejus indicat. Nec melior ipsius pater Apollo, qui gregem pavit alienum, Laomedonti muros extruxit, violavitque puerum. Mars autem homicida et Veneris adulter, ac Castor et Pollux raptōres sponsarum, a poetis decantantur alternis viventes, et ab Homero dicuntur sepulti. Mercurius etsi fur et nebulo, propterea tamen quod ferebatur Iyram invenisse, ac docuisse palestram, numero adscriptus est deorum. Libero idem delatus honos ob expeditionem in Indiam, sed insano mulieris amore exarsit

Quin etiam Jupiter, quem optimum, maximum, et omnium patrem vocant, a pueritia impius fuit, patrem expulit regno, victisque Titanibus vitam egit tot tamque horrendis flagitiis infamem, ut nunquam in terra, multo minus in cælo, regnare debuerit (cap. 11). Non insulse igitur quidam poeta cecinit illum ante currum triumphantis Cupidinis catenatum duci. Urget Lactantius eum ab ethnicis omnibus invocari tamquam Deum, qui tamen a Saturno, uti aiebant, et Rhea genitus, sola abstinuit Thetide, ne aliquem patre suo majorem haberet, qui jurabat per Stygiam paludem, qui fato Parcarumque vi paruit, qui ideo Ζεύς appellatur, quod primus ex Saturni liberis servatus vixerit.

Atque ibi Lactantius eos rursus refellit, qui obiectabant hæc poetarum esse commenta et mendacia. Non enim res ipsas gestas, sicut ille variis exemplis comprobatur, poetæ finxerunt, sed poetica licentia iis plura addiderunt; ut hæc non de hominibus, sed de diis se narrasse persuaderent. Deinde vero, si poetæ mentiti sunt, cur ethnici tales deos suos colunt, talesque representant, quales ab illis fuerant figurati? Præterea ethnici negare non poterant ab Euhemero conscriptam esse veram deorum historiam, quam Ennius postea interpretatus est. Sed quia poetæ inde ad carminum leporem plura in deos transtulerant, idcirco quidam eos mendacii insimularunt. Variis autem id ille probat exemplis, ex quibus concludit vera esse quæ loquuntur poetæ, sed obtentu aliquo specieque relata. At philosophi cum falsa hæc esse agnoscerent, duos quidem, sed non minori errore, Joves finxerunt, naturalem unum, alterum plane fabulosum. Nec erat profecto quod quis responderet se Jovis nomine verum intelligere, ac colere Deum. Jupiter enim, ait Lactantius, nec sine conjugis filiaque contubernio coli solet, nec nomen ejus divinam, sed humanam dumtaxat vim designat. Denique jam supra citatis Ennii, Sibyllæ, ac Ciceronis testimoniis plane convincit hunc Jovem in Creta insula mortuum sepultumque fuisse, ac Capitoliū inane illius esse monumentum. At gentiles probare nunquam potuerunt hæc esse poetarum commenta.

Nihil quoque in Saturno, pergit Lactantius, Dei majestate dignum. Quamvis enim aureum sæculum ab eo invectum venditaret, certius tamen erat illum ex Cælo et Terra genitum fuisse, quemadmodum alii dii vel ex montibus et fluviis orti, vel ab illis maria nomen suum accepisse ferebantur. Ex Trismegisto namque et Ennio discimus patrem ejus fuisse Uranum, cui Jupiter, ara in monte posita, sacrificavit primus, Cæloque nomen illius dedit. Neque hoc tantummodo, fecit sacrificium, sed aliud etiam in littore, cum ex Naxo insula, ut ait Aglaosthenes, adversus Titanas proficisceretur. Sed is ipse Cælus, sive Uranus in Oceano, sicuti Euhemerus perhibet, mortuus est, et in oppido Aulatia sepultus.

Recte ergo ex his ita enarratis Lactantius colligit Saturnum non fuisse Deum, ut pote qui homo impius, patris genitalia abscidit, filiosque suos, ex Rhea seu Ope susceptos, excepto Jove, matris sorē et Corybantum fraude sublato, voravit (*cap. 12 et 13*). Rursus vero Stucorum ibi explodit responsionem, qui hanc fabulam ad physicam rationem traducere conabantur (*cap. 15*). Saturnus enim vero non memoratis tantum criminibus hominem se esse probavit, sed etiam quia spoliatus imperio, et profugus, navigio in Italiam venit. Ibi vero cum latuit et, exceptus est a Jano, ac primus aut certe ab Urano secundus regnavit. Manifestum autem auctor noster facit hæc a variis, quos nomine suo appellat, cum historicis scriptoribus, tum poetis tradita fuisse. Sed quoniam ab illis paululum discrepabat Ennius, ea ideoque paucis describit, quæ de Saturni gestis ab illo et Sibylla eodem fere modo commemorantur (*cap. 14*).

Data autem ubi occasione, narrat quam censet fuisse idololatriæ originem (*cap. 15*). Saturni hujus tempore, inquit, rudes adhuc homines regem suum, totaque ejus progeniem sive ob miraculum virtutis, sive in præsentis potentie adulationem, sive ob beneficia accepta, deos appellaverunt. Tum deinde alii simulacra mortuorum regum suorum aut in solatium luctus, aut acuendæ virtutis gratia fabricarunt. Hinc Hercules, Castoris, Pollucis, Æsculapii, et Liberi ficta divinitas. Hinc Ægyptii Isidem, Mauri Jubam, Macedones Cabyrum, Pœni Uranum, Romani Quirinum Cæ areque suos. Hinc alii alios, tamquam veros deos coluerunt.

Præterea quidam falsa pietate ducti, uti Æneas, Liber, Pan, Mercurius et Apollo, divinum parentibus suis honorem habuerunt, suoque exemplo alios in eundem induxerunt errorem. Sed hoc scelus ab iis postea auctum est, qui poetarum fignentis, et pœnægycis mendacibus decepti, suscepta a se impia omnino sacra aliis tradidere gentibus, sed a Sibylla acriter castigantur. Unus autem ex iis fuit Cicero, qui quidem cum post Platonem deos gentilium suorum, homines fuisse prædicaret, mortuæ nihilominus filie suæ, non secus ac si dea fuisset, imaginem se consecraturum professus est. At certe si aliquid his tam acerbe ingentibus indulgendum, nulla certe potest hæc serio credentibus venia concedi. Quid enim dementius, quam Julium Cæsarem, quia scelerato Antonio placuit, et Quirinum sive Romulum, quia Proculus pejeravit, deos renuntiare ac venerari (*cap. 16*)? Horum vero cæterorumque gentilium, hujusmodi deos colentium, insaniam inde adhuc redarguit, quod vires et feminas eos esse asseverabant. Nam si in eis est diversitas sexus, ergo coeunt, suscipiuntque liberos, ergo domos et urbes incolunt, ergo victus causa colunt agros, ac proinde non dii sunt, sed mortales infirmaque creatura. Huc accedit, quod sexus femineus masculino est infirmior. Atqui in verum Deum neque hæc, neque alia cadit infirmitas.

A Quæ quidem postquam Lactantius (*cap. 17*) nos-
ter Ciceronis testimonio stabilivit, commentitiam illorum divinitatem, a Stoicis cum rerum naturalium ratione conjunctam, funditus subvertit designata in eorum imaginibus uniuscujusque ætate et morte, decantatis ipsorum aruminis, verbi gratia Isidis, Cere-
ris, Latonæ et Junonis, ac divulgatis sceleribus, stupris, adulteriis Veneris, quæ artem meretriciam instituit, iidem Vulcani, Minervæ, Æsculapii, aliorumque plurium, quos nominatim recenset (*cap. 18*). Nec minus evidenter demonstrat eos desipere, qui ob corporis fortitudinem, aut propter frugum, aut vini, aut artium quarundam inventionem, deos factos esse opinabantur (*cap. 19*). Neque dicendum iis aliquam saltem venerationem et cultum deberi. Fieri
B etenim nequit, ut qui hos colit, verum Deum colat. Deinde Maro illos omnes apud inferos esse cecinit. At hic aliique poetæ etsi in deorum nomine, non tamen in enarrandis variis illorum facinoribus, bellis, adulteriis, vulneribus, et morte falluntur.

Ad proprias Romanorum religiones Lactantius inde accedit, ac palam utique facit ab illis in deorum numero reponi scorta et meretrices, ac præsertim lupam Romuli nutricem, sicuti prius ab Atheniensibus lænam (*cap. 20*). Sed major proculdubio fuit illorum impietas, qui in lupe honorem et diem festum et Larentinalia constituerunt. Faulam quoque Herculis scortum venerabantur, ac meretricem Floram, in cujus memoriam obscenissimos agebant ludos Florales. Quid vero quod Tati Cloacinam, Tullus Hostilius Pavorem et Pallorem, Marcellus Honorem ac Virtutem, Mentem vero senatus, ac, quod pejus est, alii Robiginem et Febrem tamquam veros deos consecraverunt, colueruntque. Quid plura? Quemadmodum Lacedæmonii simulacrum Veneri armatæ, ita iidem Romani Veneri Calvæ ardem, atque eodem tempore Jovi Pistori aram extruxerant. Denique divina apud ipsos numina erant Fornax, Muta, sive Lara, Caca et Cunina; deus Sterculus et Terminus, atque alia mille cæcæ errantisque humanæ mentis portenta.

Si tanta igitur erat gentilium in diis suis creandis amentia, major certe illa fuit in sacris illorum solemnibus instituendis et celebrandis (*cap. 21*). Quid enim insanius et crudelius humanis hostiis, quæ
D Jovi, Dianæ, Hæso, Teuti, ac Saturno immolabantur? Sacra vero Matris deum, Virtutis seu Bellonæ, et Ægyptiæ Isidis solebant aut virilium abscissione, aut fuso cruore humano, aut deglabrato corpore, et pectoris percussione fieri. Et quia Osiridis in iisdem sacris quasi nomen mutatum fuerat, Lactantius ibi variis exemplis probat deorum nomina post eorum mortem immutata fuisse. Sed pergamus, si placet. Cereris, inquit, Eleusinae mysteria non sine summa agebantur obscenitate, quam ille pro merito exagitat, atque ibidem ostendit Herculis et Jovis sacra mero esse sacrilegia. Sallustium porro aliosque refellit, qui volebant hæc ingeniose interpretari. Pontificum namque scriptis et Furi Bibaculi exemplo

demonstrat quanta credulitate, turpitudine, impie- A tato hæc omnia ab ethnicis celebrabantur.

Harum autem vanitatum auctor apud Romanos fuit Sabinus rex, id est, Numa Pompilius, qui ut populos securius deciperet, linxit se cum Egeria, sicut olim Mnus cum Jove, habere colloquium (cap. 22). Sed fraudulentis regis malitiam retexerunt libri de jure pontificio, diu post ejus mortem inventi, quibus impius rex omnes religiones dissolvebat. Quamvis autem senatusconsulto hi libri cremati fuerint, non ideo tamen abolita, sed potius commendata est posteris facti hujus memoria. Antea vero Faunus in Latio nefaria Saturno avo sacra præscripsit, diisque annueravit Picum patrem suum, et sororem Fatnam Famam, cujus ridicula mysteria ibi Lactantius enarrat. His adjecit ab Orpheo introducta in Græciam sacra Liberi patris, inquitque utrum ille Fauno sit antiquior. Plenum deinde nobis facit que fuerint Didymi et Eubæmeri de idololatriæ origine opiniones, et quomodo templa Jovi Anagyrio, La- brædeo, Laprio, Molioni, et Cassio ædificata sint. Postremo ex Theophrasti Antiocheni scriptis colligit frustra ethnicos de deorum sacrorumque suorum antiquitate gloriari, quandoquidem Saturnus omnium deorum sator ante annos 1800 nec amplius ortus fuerat, quam hi libri juris facti sint publici (cap. 25).

ARTICULUS II.

Analysis libri secundi.

Ad foetidum planeque corruptum erroris, quo homines in idololatriam lapsi sunt, aperiendam fontem, summamque unius Dei majestatem asserendam, hoc Lactantius in libro aggreditur (cap. 1). Ac primo quidem miratur homines in tantam ei Dei et sui ipsius venisse oblivionem, ut, negata Dei providentia, mortuos ei preferrent, animamque suam crederent esse mortalem. Mentibus siquidem eorum, inquit, adeo insita est veri Dei notitia et presentia; ut jurantes, optantes, gratiam agentes, ac potissimum rebus in adversis, cum solum non alios deos nominent. Verum cæci homines, elapso periculo, vel in secundis rebus ad deorum templa, insigante diabolæ, alacres concurrebant, sacrificabant his diis falsis, eosque coronabant. Sed obliiti fuerant homines nefarii se erecta in cælum statura, atque *ὑψηλότερος* nomine admoneri, ut Deum agnoscerent, nec ad simulacra conversi, digitorum suorum opera time- rent aut venerarentur.

Quam absurda autem sit hæc superstitio, hinc perspicue auctor noster demonstrat, quod illa simulacra absentes mortuosque olim homines repræsentent, omnique careant sensu (cap. 2). Manibus itaque efficta hominum hos potius colere, quam ab illis coli deberent. Nullam enimvero accipiant potestatem ab artifice, qui eam, quam habet videndi, audiendi, loquendi, aut se ipsum movendi facultatem, dare illis non potest. Neque tamen indoctorum tantummodo hominum hanc Lactantius ostendit fuisse de simulacrorum cultu opinionem, sed doctorum etiam, ac

precipue Ciceronis, qui etiam si multa ad evitandas eorundem ethnicorum religiones suis passim in libris congerisset, Socratis nihilominus carcerem veritus, hæc negat vulgo esse disputanda (cap. 3). At hunc ineptum tanti oratoris, contra conscientiam suam agentis, timorem auctor noster jure merito redarguit. Minus itaque illum, et alios ipsi similes, verita dignos esse pronuntiat, quam vulgus imperitorum, qui simulacrorum specie capiuntur. Sana tamen si mens his fuisset, intelligere utique debebant mortale revera esse quidquid oculis cernimus, nec illud proinde divinum et colendum. Multo autem minus fas illis erat se vertere ad lapidem, eumque, velato capite et corpore prostrato, adorare, ipsi eodere victimas, vota que facere penitus inutilia.

Tum vero postquam auctor noster evidentissime convicit falsas religiones a prudentioribus recte impugnari sed veram, quam solus Deus edocere potest, ab eis non esse inventam, simulacra deorum rursus exagitat (cap. 4). In hominum enimvero potestate situm fuit, ut ea, vel aliud aliquid, vel nihil faceret. Cum autem facta sunt, in eis aves insident, nidificant, suisque illa inquinant stercoribus. Præterea hæc simulacra perire possunt et cremari. Plerumque etiam in cinerem redacta sunt, aut furibus cesserunt in prædæ. Frustra igitur ethnici illa auro, ebore, gemmis et pretiosis vestibus exornabant. Nihil quippe aliud erant, quam pupæ iis, quas puellæ Veneri, dicebant, grandiores. Hoc accedit quod illa a Dionysio Siciliæ tyranno, et ab impiò Verre impune sunt lrisa, spoliata, sublata. At ibi Lactantius urget in primis ablatum ab eodem Verre Cereris Catanensis vel Emenensis simulacrum.

Impios itaque illos cultus deserendos esse concludit, et oculos ad cælum tollendos; ut illius rerumque omnium creatorem agnoscamus et honoremus (cap. 5). Variis autem argumentis probat falsam esse opinionem philosophorum, qui elementis, ac nominatim Stoicorum, qui astris aut mundo tribuebant animam et divinitatem. Eos insuper corripit qui elementorum figuras, humana specie repræsentatas, ornatasque auro, ebore, et gemmis non solum colebant, sed iis quoque consecrabant manibulas, rapinasque suas (cap. 6). Tanta tamen perinaciam absurdas illas superstitiones tuebantur, ut eas investigare scelus esse clamarent. At Romani et Numæ exemplo probat auctor noster non iniqua traditione, aut alienis erroribus, sed iugem et sapientia querendam veritatem (cap. 7).

Verum ethnici arbitrabantur validissimum ad retinendas religiones suas argumentum duci ex prodigiis, somniis, auguriis et oraculis, quibus deos majestatem suam omnibus manifestam fecisse asserabant. Non magno enim, inquebant, sine miraculo Accius Navius cotem novacula dissecuit; Castor et Pollux visi sunt pugnare, ac remuare repositam de Perse rege victoriam. Simulacra etiam Fortune muliebri, et Junonis Monetæ locuta sunt. Claudia Quarta navium, qua simulacrum Matris Idææ vehe-

batur, traxit cingulo. Æsculapius Romæ pestem sedavit. Claudius Censor propter sua in deos sacrilegia excæcatus est, Fulvius mente captus interiit, Turullius occisus fuit, Pyrrhus fecit naufragium, et Alexandri milites oculorum privati lumine. Quin etiam Attianus, qui Jovi, per somnum viso, morem non gesserat, correptus est, ac sua tandem obedientia pristinam recepit valetudinem. Denique Ariorii somnio Augustus Cæsar ex periculo evasit. Ethnici ergo ex his omnibus prodigiis ac miraculis, quæ sine deorum suorum auxilio fieri non potuisse opinabantur, inde illos revera existere et omnipotentes esse concludebant.

Verum Lactantius respondet hæc omnia neutiquam deorum illorum potestate, sed dæmonum facta fuisse præstigiis (cap. 8). Quod quidem ut manifestum omnibus faceret, rem ab ipsa sua origine sic repetit. Deus ab mundi, inquit, principio produxit similem sibi spiritum, et alium fecit qui, invidia ex bono malus factus, diaboli nomen accepit. Variis autem rationum momentis, ac veterum testimoniis auctor noster contra Epicurum probat nec mundum nec materiam ab æterno exstiterisse, sed ex nihilo facta a Deo, qui eorum creationi suum præfecit Filium. Omnium autem creaturarum ultimus conditus est homo, ejus non est arcana rimari, quæ Deus occulta esse voluit, sed summa sapientia ejus est hunc verum agnoscere Deum, a quo illa omnia facta sunt (cap. 9). Tam vero opus in cælo, luminibus astrorum distincto orditus est, ac contrarias constituit terræ partes, orientem videlicet occidenti oppositam, et septentrioni meridiem. Ab oriente autem noster oritur dies, et nox ab occidente, atque hæc diaboli, sicut ille Dei est. Quatuor vero illis terræ partibus tribuuntur calor et frigus, varietateque temporis vicissitudines; igni autem et aquæ rerum omnium generatio. At inde proculdubio quidam philosophi docuerunt omnia formari ex concordia discordi, vel ex igne, quemadmodum Heraclitus; vel ex aqua, ut Thales Milesius. Cæterum materia corporis animantium in humore, animæ vero in igne est. Sed animantes aqua, ac solus homo igne utitur.

Varii autem generis animantes Deus creavit, et cum statuisset innumerabiles creare animas, hominem sibi similem fecit ex humo, unde ille nomen traxit suum (cap. 10). Meræ ergo sunt poetarum fabulæ, quibus homo dicitur factus a Prometheo, patre Deucalionis, quem solum a diluvio servatum commentum sunt. At verum est, inquit Lactantius, ab eodem Prometheo profectam artem statuas et simulacra fingendi, et ejus tempore primum constructa templa, ac invecos falsorum deorum cultus. Hermetis etiam auctoritate iterum confirmat hominem a Deo procreatum, atque insulsos explodit errores philosophorum, qui garriebant animantes sine ullo artifice ex terra ortas, aut mundum semper fuisse, aut semper futurum. Fusius autem ibi insectatur Lucretium, qui negas suo more vendit, dum cania animalia et homines non modo alimenta sua, sed ortum

A quoque duxisse ex folliculis terræ, tamquam illorum uteris (cap. 11). Fortuito enim casu quia hæc fieri non potuerunt, ab eodem poeta, etiam invito, divina providentia, qua homo, Tullio Sibyllaque attestantibus, revera conditus est, agnosci debuit.

Postquam vero Deus formavit hominis corpus, etque infudit animam, tum feminam figuravit, ut ex utroque proles propagaretur (cap. 12). Quamvis autem falsa omnino non sit Trismegisti et Empedoclis opinio hominem quatuor elementis componi, contendit tamen Lactantius hæc ad duo reduci, ignem et aquam, hancque corpore, illum anima concludi. Itaque homo corpore et anima, quæ cæli et terræ effigies sunt, sic constat; ut anima, quæ est a Deo, corporis dominium et superiorem partem; corpus vero, quod diaboli est, inferiorem teneat. Duobus itaque illis repugnantibus rebus cum homo compositus sit, mutus in ipso est illarum, sicut lucis et tenebrarum, vitæ et mortis conflictus, quo quidem si anima vicerit, fiet immortalis, sive beata fruatur immortalitate; si autem victa sit, morte secunda, hoc est, æternis suppliciis, afficietur.

Sic igitur factus homo in paradiso est collocatus, ut omnis laboris expers Deo serviret. Sed quia datam ab eodem Deo legem prima mulier, instigante diabolo, ac deinde homo perfregerunt, eos e paradiso ejectos mors secuta est. Vita autem hominum ad mille, atque iis omnibus posthæc diluvio ob scelera extinctis, ad centum et viginti annos fuit prorogata (cap. 15). Post illud autem diluvium Noe, et nequam Bacchus, manu sua sevit vineam, ejus inebriatus fructu, jacuit nudus; atque Chamum filium suum, qui nuditatem ejus non texerat, abdicavit. Is autem profugus in ea terræ parte sedem deum fixit, quæ Chanaanæ dicta est. Posterius vero ejus Chanaanæ cultum veri Dei, qui penes Hebræos remansit, primi omnium reliquerunt. Postea Egyptii cœperunt sidera, ac deinde portentosas animalium figuras adorare. Cæteri, per terram dispersi, elementa sine ullis imaginibus et templis honorantes, sacrificia ipsis in aperto faciebant, donec processu temporis potentissimis regibus templa construxerint.

Porro autem cum Deus ab initio dedisset diabolo terræ potestatem; ne homines, qui multiplicari cœperant, corrumperet, ad eorum custodiam misit angelos (cap. 14). Sed hi, diabolo suadente, cum mulieribus congressi, tantum ob scelus cecidere in terram, et ejusdem diaboli facti sunt satellites. Ex illis vero procreati sunt plurimi immundi spiritus, qui mediam inter angelos et homines naturam habent, ac sub principe suo diabolo malorum omnium auctores sunt, et a poetis ac philo-ophis agnoscuntur. Multa porro, sed non omnia sciunt, atque ideo ambigua interrogantibus dant responsa. Custodes præterea hominum se videri cupiunt, ut ab iis colantur, sed eos fallunt magicis artibus. Ut autem illos facilius deducant in errorem, per omnem terram, assumpto geniorum nomine, vagantur, ac spiritus sui tenuitate sese insi-

nuant corporibus hominum, quos morbis affligunt, A
terrentque somniis.

Nec dicendum eos colendos, ne noceant. Non enim nocent, nisi idolorum cultoribus, et iis a quibus timentur (*cap. 15*). Contra vero metuunt cultores veri Dei, ejus nomine adjurati fugantur, ac qui ipsi sint, etiam ieviti, proclamant. Quin etiam Hermes et Asclepius olim testati sunt eosdem veri Dei cultores ab eorum incursionibus esse tuos. Ab illis autem, ait Lactantius, astrologia, aruspicia, auguratio, necromantia, aliaeque male artes inventae sunt; iisque omnibus dolis se deos esse mentiuntur, et invecta idololatria, hominibus illudunt (*cap. 16*). Magi tamen execranda sua arte illos veris suis nominibus cient. Veruntamen vagi illi et incesti spiritus sic omnia turbant, ac cum veris falsa miscent; ut quamvis alii B
sancti immortalesque angeli deos se dici nec velint nec patiantur, hi tamen spiritus nequissimi nomen cultumque deorum sibi saepissime vindicaverint.

Atque ex his ita explicatis auctor noster eam solvit, quam superius proposuimus, argumentationem, qua ethnici ex memoratis prodigiis, somniis, auguriis, oraculis deos suos existere, et colendos esse perperam inferre moliebantur. Nam haec facia esse asseverat iis, quae enarravimus, malis daemonum artibus, praestigiis, dolis, et fraudibus, quibus se in templis occultant, atque impiorum praesto sunt sacrificiis. Quod quidem ille repetitis et examinatis singulatim objectis omnibus, uti aiebant, prodigiis et miraculis, cuilibet planum utique facit ac manifestum.

Cur ergo, inquiebant ethnici, haec Deus fieri permittit? Ut mala, respondet Lactantius, cum bonis pugnent, et Deus, ejus perfecta patientia et ira est, piis et impiis hominibus sempiterna, post mundi finem persolvat, aut praemia aut supplicia (*cap. 17*). Denique facta eorum, quae in hoc libro scripserat, brevi repetitione concludit Deum nec in terra, nec in simulacris, quae nihil nisi simulatum et falsum exhibent, quaerendum, sed in caelo, unde animarum nostrarum origo est. Tum proposito ibi sequentis libri argumento, hunc absolvit

ARTICULUS III.

Analysis libri tertii.

Lactantius hoc in libro contra gentiles philosophos D
disputaturus, optat aliquam Tullianae eloquentiae proximam facultatem, qua philosophiae philosophorumque vanitatem facilius demonstret (*cap. 1*). Veritatis tamen, quae se ipsam sua claritate prodit, potentia fretus, sperat fore ut certissimis argumentis convincat tam falsas esse illorum philosophorum opiniones, quam vera est eorundem ipsorum de sua ignorance confessio.

Primum itaque argumentum ducit a philosophiae nomine, sive sapientiae studio, quo Pythagoras, illius auctor, tametsi paulo plus aliis sciret, significavit nullo humano studio posse ad veram sapientiam perveniri (*cap. 2*). Philosophi enim sapientiae revera

studiosi dici non possunt; quippe qui post longissimum per tot saecula studium, illam non sunt consecuti.

Tres autem sunt philosophiae partes, physica, logica, ethica, quae vel scientia, vel opinione constare debent (*cap. 3*). At in physica quae scientia esse potest, cum rerum naturalium causas perspicere nequeamus? Cui namque plane exploratum umquam fuit quantum solis, et quale lunae sit corpus, quis stellarum status, quanta terrae crassitudo? Jure igitur merito Socrates et Academici omnibus philosophis scientiam sustulerunt. Sola itaque opinatio in hac prima philosophiae parte habetur (*cap. 4 et 5*). Atqui opinatio nihil affert certi, nosque dubios ita reddit, ut nihil pro utraque parte asserere liceat. B
Recte ergo a Zenone et Stoicis haec ipsa opinatio repudiata est. Falluntur itaque qui in physica aliquid sapientiae studium esse jactitant.

Ad haec vero, philosophi in tot tamque a se invicem discrepantes sectas divisi sunt, defensoresque illarum sic inter se digladiantur; ut mutuis vulneribus se ipsos totamque secum philosophiam jugulent ac conficiant. Ex his autem concertationibus emersit Arcesilaus, qui asseverabat nihil omnino posse sciri. Sed hic aliorum opiniones evertendo, suam non firmius, quam alii, stabilivit. Multa quippe sicut ignoramus, ita et plura alia perspecta habemus (*cap. 6*). Neque enim putandum nos omnia scire, quod Dei est, neque omnia nescire, quod est pecudis. Homo itaque habet scientiam cum ignorance conjunctam.

C Haec a corpore, illa oritur ab animo. Tota ergo errant via physici qui omnia scire se posse garriebant, et Arcesilaus decipitur, cum Academicis, qui nihil sciri posse arbitrabatur.

Transit inde Lactantius ad alteram philosophiae partem, quam ethicam nuncupant, et in qua longe majori periculo errator (*cap. 7*). Quantum tamen in ea philosophi a veritate recesserint, ille evidenter ostendit ex variis illorum opinionibus de summo bono, in quo totius sapientiae cardo vertitur. Quot autem fuerint hinc conjice, quod non eas quidem omnes, sed decem praecipuas singulatim recenset ac refellit (*cap. 8*). Anaxagoram deinde castigat, qui summum bonum in eo situm esse somniaverat, quod caeli ac solis videndi causa natum se esse crederet (*cap. 9*). Nascitur siquidem homo, ut caeli rerumque omnium conditorem contempletur, honoret, et illi soli serviat. Ex iis porro auctor noster concludit summum bonum ab eis duntaxat agnoscendum, qui veri Dei cultum et veram religionem profitentur (*cap. 10*). Quibusdam insuper, nec sane invalidis, rationum momentis evincit summum illud bonum non posse ab aliis comparari, quam cultoribus vere religionis, quae ab omnibus idcirco suscipienda est. Neque etiam negabant philosophi veram religionem suscipi debere: sed quia nesciebant illam a sapientia non posse separari, non perpexerunt quae ea sit, ex qua requirendum est summum illud bonum, quod nec in voluptate, nec divitiis, nec regno, nec gloria

positum esse potest (*cap. 11*). Nam virtus, quæ nihil est pulchrius, et honestius, caduca hæc et fragilia quælibet bona continent, atque adversus illicitas cupiditates ac vitia pugnat; ut, his superatis, homo fiat immaculatus, beatamque assequatur immortalitatem (*cap. 12*).

In hac autem ipsa immortalitate situm esse illud bonum probat Lactantius auctoritate Euclidis, Senecæ, Stoicorum et Anaxagoræ, variisque rationibus asserti. Quin etiam Menecæus, ut ille subiungit, Codrus, Curtius, et Mures spe immortalitatis mortem constanter obierunt. At certe philosophis, qui animam censent esse immortalem, nisi erroribus adinā obstinatione adhæsisset, illud plane probari debuit. Alii vero, qui summum bonum in scientia aut virtute posuere, tenuerunt quidem viam veritatis, sed non pervenerunt ad veram summum bonum. Etiam situm illud est in hac, ad quam virtus ducit, felici immortalitate, quæ solis veræ religionis cultoribus conceditur.

Tum Lactantius dilata de animæ immortalitate questione, docet aliam philosophiæ partem, quæ logica appellatur, ad divinam eruditionem comparandam non desiderari; quia non in verbis, sed in rebus et corde sapientia est (*cap. 13*). At si hæc philo-sophiæ pars, atque etiam physica, quæ beatum facere nequeunt, necessariæ non sint; si in hac, atque ethica ad quam Socrates se contulit, tanti, ut dictum est, sint errores, quid aliud restat, nisi concludamus falsam et inanem esse gentiliū philosophiam.

Falluntur ergo, qui philosophiam putant esse sapientiam, atque in primis Cicero, qui dixerat eam vituperari non posse, ac virtutis et iustitiæ esse magistratam. Majoris siquidem hoc ipso inconstantie quam Lucretius redarguitur. Nam hic poëta principem sectæ suæ Epicurum nimis et insulis quidem, sed iisdem semper laudibus extollit. At Cicero quos laudat et sequitur Græcos, intolerantæ nunquam non accusat levitatis (*cap. 14*). Philosophiam quoque vitæ parentem vocat, negat tamen ullum unquam fuisse sapientem. Saepè vero gloriatur se diligenter studuisse philosophiæ: sed Academicorum partes secutus, nihil profecto certi tanto studio assequi potuit.

Errante autem Cicerone, quis unquam veritatem se obtinuisse certo asseverabit? Non sane quidem Seneca, qui perperam definiit philosophiam esse recte et honeste vivendi rationem, aut artem, aut scientiam (*cap. 15*). Falsa siquidem illa est, varia, multiplex, et sibi ipsi contraria. Boni insuper absque philosophia sunt homines. Philosophi e contrario sunt inuicem, cupidi, libidinosi, arrogantes; idque Lactantius demonstrat Ciceronis, Cornelli Nepotis, Aristippi, Cynicorum, et ipsiusmet etiam Senecæ exemplis.

Quid plura? Philosophi non in virtutum operibus, sed in eloquentiæ studio vitam agebant (*cap. 16*). Ex ipsa vero philosophia non quærebant utilitatem, sed

A oblectationem. Denique Cicero, Lucretius et Seneca fatentur recentem esse philo-sophiæ originem. Persius vero eam posteriori ætate Romam cum pipore et palnis advectam cecinit. At sapientia cœpit cum homine, multisque ætatibus præcessit ethnicorum philosophiam.

Gradum inde Lactantius facit ad ipsos philosophos, ac præcipua illorum documenta funditus evertit. Ab Epicuro autem, ejus celebrior cæteris erat disciplina, exorsus ostendit illum unicuique, quod ingenio magis congruebat, indulsisse, sibi quæ inepte contradixisse, cum voluptatē summum bonum esse comodebat. Dehinc auctor noster exponit quæ ille ratione negaverit providentiam, et pluribus argumentis hunc expugnat errorem. Similibus rationum momenti radicitus evellit aliam, quam ille a Leucippo et Democrito acceperat non minus absurdam opinionem, nimirum omnia fortuito atomorum concursu fieri, et quæ adulantem Lucretium adhuc insectatur. Denique falso falsius esse assertit, quod impius homo prædicabat, mortales esse nostras animas.

Nec magis tolerandos esse censet Pythagoricos et Stoicos, qui docebant animas quidem insinuari in corpus, sed de uno migrare in aliud (*cap. 18*). Qui vero eas, inquit, immortales suspicabantur, sibi ipsis, tanquam in cœlum migraturis, cruentis manibus intolerant, uti Cleantes, Chrysippos, Zenon, Empedocles, et Cato, quos Democritus, tametsi alia opinione duceretur, et Ambraciotēs, lecto Platonis de animæ immortalitate libro, imitati sunt. At quæ, amabo te, major quam horum homicidarum delinatio, insania et furor?

In eos etiam, atque in Ciceronem in primis Lactantius invehitur, qui docebant vitam esse malam, et mortem bonam, aut primum hominis bonum esse non nasci, et citius mori secundum (*cap. 19*). Non levi autem brachio hunc errorem concutit, ac recte concludit mortem ex vitæ præteritæ actibus aut bonam esse aut malam. Nec magis sapiebat Plato, qui Pythagoræ animarum transmigrationem, sequæ Euphorbum fuisse statim prædicantis, errorem amplexatus, gratias nature agebat, quod homo, quod masculus, quod Atheniensis, quod Socratis tempore vixerit. Nomen enim Alcibiades et Critias Platonem assidue audierunt? At ille tamen hostis patriæ fuit, hic tyrannus.

Non diffidetur tamen Lactantius Socratem aliis paulo esse cordatorem philosophis, qui asseverabant rerum naturam ingenio posse comprehendere (*cap. 20*). Nam hi proculdubio sceleratiores erant illis nimium curiosis hominibus, qui contra vet tum in ædem Vestæ, aut Bonæ Dææ, aut Cereris intraverunt. Contendit tamen ille multa Socratis dogmata reprehensione esse dignissima, atque illud in primis effatum. Quod supra nos, aut ad nos. Laudandus quidem est si hoc pronuntiatio publicas ethnicorum religiones subvertere voluit: sed in hoc, sicut Aegyptii, fuit supersticiosus, quod deiecerat per canem et anserem, atque

ante mortem jussu *Æsculapio* gallum, quem volebat, pro se sacrari.

Ad *Platonem* vero quod attinet, quid, queso, magis pudori, fidei conjugali, humane societati, et justitie repugnat, quam illius placitum, quo stantebat communia esse debere matrimonia? Sic enim humanam vitam ad belluarum similitudinem redegit (*cap. 21 et 22*). Numquid etiam sanus erat, qui cum videret earundem belluarum, seu marium, seu feminarum communia esse officia, inde intulit a nostris etiam mulieribus, arma tractanda, atque magistratum, et imperium suscipiendum? Quidni enim pari jure attribuit viris et sanam et infantium gestationes?

Nonne etiam inter minores philosophos desipiebat *Democritus*, qui agros suos pascua fecit publica (*cap. 23*)? Nonne illo insanior is fuit qui patrimonium, in nummos redactum, projecit in mare? Certe ea uterque, uti *Tuditanus*, spargere populo, aut egentibus potius largiri debebat. Nonne irridendus quoque *Zeno*, qui docebat paria esse peccata, et inter vitia et morbos ponebat misericordiam? Quid alteri philosopho facias, qui nivem assererat esse nigram? Quid *Xenophani*, qui putavit hunc globum duodeviginti partibus esse terra majorem, eamque ab aliis, quam hujusce terre hominibus inhabitari? Quid tandem facias *Seneca*, qui dubitavit utrum in globo solis quidam iucule essent populi?

A vero etiam eos *Lactantius* aberrare existimat, qui asseverant affirmabant esse antipodas, et pendulos, ut ille loquitur, homines (*cap. 24*). Nam hi, inquit, majorem nobis admirationem movere debuissent, quam horti pensiles ab omnibus tam brevis sermone olim celebrati.

Ad philosophiam inde revertitur, quam *Cicero* declarat fugere multitudinem, et a docui tactum comparari (*cap. 25*). Non ita ergo, ait *Lactantius*, est sapientia, que hominibus sine ullo discrimine data, ab omnibus percipi potest. *Stoici* quidem contra *Ciceronis* sententiam servis et mulieribus, *Epicurus* vero rudibus philosophandum, et *Plato* civitatem sapientibus componendam esse censuerunt. Sed nemo ex illis id perduxit ad exitum. Nam prius discenda est grammatica, rhetorica, geometria, musica, et astronomia. Atqui has scientias et artes discere nec mulieribus, nec rudibus concessum est. Quamobrem nulla mulier præter *Themistionem*, nullus servus præter *Phædonem*, nemo barbarus præter *Anacharsim* coluere philosophiam. *Plato* autem et *Diogenes*, qui operam ei dederunt, non servi, quemadmodum nonnulli opinantur, fuerunt, sed illis eventus servus.

Contra vero omnes doctrinam cœlestem, in christiana religione traditam, facile consequuntur; atque illius, que sola sapientia est, servatis decretis ex hominibus improbis et injustis fiunt justi et boni (*cap. 26*). Uno enim, quod gratis datur, lavacro omnis aboletur malitia, posthinc vetere homine, novus redditur.

Fateatur quidem *Lactantius* multa esse præcepta philosophorum; sed iam parvi, inquit, sunt tamen

Atque, ut nullus idcirco illis obtemperet (*cap. 27*). Ibi autem *Stoicos*, qui sola virtute beatam vitam effici, et *Epicurum*, qui sapientem etiam in tormentis beatum prædicabant, plane refellit, tum quia non querit tormentum, sed ea tantum, que pro fide, justitia, et deo tolerantur, beatum efficiant; tum etiam quia solus *Deus* dare potest debitum virtuti præmium, videlicet immortalitatem felicitatemque eternam. Philosophi igitur, qui hanc appetunt, nec veram religionem tenent, virtutis vim, et mercedem prorsus ignorant.

Hac porro veræ religionis, unius summi Dei, et cultus ei debiti ignorance fidem philosophi in maximos lapsi sunt errores (*cap. 28*). Inde fluxerunt naturam esse omnium matrem, aut fortunam esse deam. Hinc *Empedocles* querit angustias esse nostrorum sensuum semitas. Inde *Anaxagoras* somniavit omnia tenebris circumfusa, *Democritus* veritatem in puteo esse demersam, *Academici* nihil posse sciri. Sed *Lactantius* has omnes convehit falsas opiniones, atque eam potissimum, qua fortunam deam omnibus dominari gariebant, illiusque defensorem *Tullium* plane confutat (*cap. 29*). At christiani, inquit, probe noverant nullam esse ejusmodi fortunam, sed spiritum pravam, hostem justitie, omnium honorum insidiatorem, qui ut hominem exerceat ad virtutem, non statim a Deo detrosus est ad poenam. Denique facta eorum, que in hoc libro dixerat, repetitione, atque exposito superiorum ac subsequentis libri argumento, huc finem imponit.

ARTICULUS IV.

Analysis libri quarti.

Miratur *Lactantius*, ac deplorat cecitatem hominum, qui relicto veri Dei cultu, fictitios plures alios, eorumque simulacra venerari cœperunt (*cap. 1*). Inde eduxerunt prodigia, injustitia, imperis, dissidia, fraudes, scelera, erigo et tenebre. Septem tamen, subita sapientia, de rebus naturarum disputaverunt, qui per antinomias cognoscantur sunt sapientes. Sed parvus horum, ab aliis arrogantiæ et inscientiæ condemnatorum, numerus insipientiam cæterorum omnium redarguebat. Alii autem post eos philosophi frustra ubi quæsierant sapientiam, ubi non erat (*cap. 2*). *Pythagoras* enim et *Plato* illius et veritatis indagande causa accesserunt ad *Ægyptios*, *Magos* et *Persas*, minime vero ad *Judeos*, apud quos solos illa remanserat. Arbitratur autem *Lactantius* illos inde divina providentia aversos, ne scirent veritatem, quam *Deus* constituerat, appropinquante ultimo tempore, per *Ducem* magnum patefcere. Quod quidem in hoc libro demonstrandum aggreditur, postquam ostenderit sapientiam non posse a religione divelli.

Manifestam itaque prius id fecit, quod jam in libro primo demonstraverat, sapientiam non inveniri in multorum deorum cultu, sed in vera religione, qua unus dumtaxat *Deus* colitur, nec ideo a sapientia separari potest (*cap. 3*). Plurimum siquidem deorum cultus et ratio et natura adversatur, quia sicut unus hominis unus pater, et unus dominus, ita et unus

tantum Deus est. Quin etiam sicut matrimonium verum esse non potest, ubi una mulier multos viros habet, sic nec religio vera est quæ multos deos veneratur. Sapientia igitur jubet ut unum tantum Deum amemus, sicut patrem, et religio ut eum timeamus, tamquam Deum (cap. 4). Neutra itaque potest a se invicem separari. Quamobrem philosophi, filiis abdicatis aut servis fugitivis similes, non accipient hæreditatem cœlestis regni, quia verum sapientiæ et individue comitis ejus religionis fontem Deum ignoraverunt. Neque respondeas hanc ■ Platone et Tullio agnitam. Non enim eum uni veroque Deo cultum reddiderunt, qui debetur omnium soli patri, domino, rectori, ac vitæ et necis potestatem habenti.

Nobis autem hanc sapientiam et religionem patefecit Deus verus, de quo et operibus ejus antequam auctor noster disputet, sacrorum prophetarum nostrorum, qui plura de illo prænuntiaverunt, aetatem breviter explanandam esse censuit (cap. 5). Ex hac quippe narratione omnes facile intelligent primo illos græcis scriptoribus esse antiquiores: secundo vera esse, quæ de Christo vaticinati sunt, quandoquidem hæc quomodo prædixerant completa vidimus.

Quibus præmissis, narrat Deum, antequam mundi opus adoriretur, genuisse spiritum, patria virtute pollentem, quem filium suum et Deum appellavit (cap. 6). Ab omnibus autem sive profanis, sive saceris vatibus hanc generationem annuntiatam fuisse comprobatur, ac nominatim Trismegisti, Sybillæ et Salomonis testimonio. Tametsi vero nomen filii Dei, qui sua potestate ac prudentia mundum condidit, soli ipsi et Patri suo sit cognitum, ille nihilominus Jesus vocatur ab hominibus (cap. 7). Varias autem reddit rationes cur neuiquam propria, sed potestatis et regni nuncupatione cognominetur Christus, non vero Chrestus, quemadmodum ignari quidam dicebant.

Ad hæc vero, ille luculenter ostendit non primam tantum æternamque Christi generationem, sed secundam quoque, qua homo factus est, ab Hieremia semel et iterum renuntiari (cap. 8). Sed quia duplex illa generatio non minimas animis plerorumque hominum, ac quorundam quoque christianorum obduxerat tenebras, priorem sic explicat: Filius Dei a suo Patre solo sine femine permixtione genitus fuit. Quo autem modo genitus sit, etiamsi nemo scire, aut enarrare homo queat, ex sacris tamen litteris discimus eum Dei esse sermonem et rationem. Is vero spiritus est, quem Deus Pater ex Deo Deum, non facite, sicut angelos, sed *de ore suo vocalem*, non utero, sed mente concepit et generavit. Quamobrem jure merito sermo et verbum Dei dicitur, manetque in æternum. Quod quidem Auctor noster clarius enucleare conatur facta cum angelorum creatione et hominum voce comparatione; ac prophetarum Davidis, Salomonis, et Johannis evangelistæ verbis stabilit ac confirmat. Quia vero ille vox et sapientia Dei est, Græci ideoque ipsum melius *λογον*, quam Latini *verbum* sive *sermonem* appellavere. Addit Lactantius *λογον* hunc Zenoni et Trismegisto non fuisse penitus incognitum (cap. 9).

A Suprema porro Dei dispositione oportuit eum, appropinquante sæculi termino, in terram, non in virtute angelī (ipsa Auctoris nostri verba sunt), aut potestate cœlesti, sed in figura hominis et conditione mortali descendere, ut homines doceret justitiam, et templum, id est, Ecclesiam Deo constitueret (cap. 10). Ut omnes autem facilius agnoscant in hac sola Ecclesia, seu religione, sapientiam inveniri, demonstraturum se esse pollicetur ea suum sortitum esse effectum oracula, quibus sacri prophetæ prænuntiaverunt fore ut Filius Dei nasceretur sicut homo, mirabilia faceret, cultum Dei per totam terram disseminaret, patibulo figeretur, et tertia die resurgeret.

B Rem itaque ■ prima origine sic repetit. Majores nostri principes Hebræorum, relictis propter sterilitatem patriis sedibus, in Ægyptum migraverunt. Sed quia intolerabili servitutis iugo premebantur, inde, duce Moyse, post annos 430, educti, cum eo transierunt per divisos mirabiliter Rubri maris fluctus. Cum vastissimas dehinc solitudines peragrarint, miraculis ab eodem Moyse patratis minime commoti, profanos susceperunt Ægyptiorum ritus. Quamobrem gravissimas tam ingrati animi, tantorumque scelerum dederunt poenas, missique sunt sub legis Mosaicæ jugum. Postea vero cum in quadam Syriæ parte consedissent, hæc terra Judæa, et ipsi Judæi appellati sunt. Ibi sub iudicibus ac deinde regibus constituti, ob peccata, et susceptas pravæ religionis vexati sunt bellis, et variis servitutis generibus, quarum ultima Babylone contigit. Exinde tetrarchas habuerunt usque ad Herodem, et quintum decimum Tiberii imperatoris annum, quo Christum crucis affecerunt supplicio.

C Itaque posteaquam Judæi ita ad impios deorum cultus descivissent, ac sibi a Deo missos, qui ad meliorem frugem hortabantur, sacros prophetas sprevisent occidissentque, tum Deus, quemadmodum Hieremias, Esdras, Helias, Malachias, David, Isaias prædixerant, Filium suum, opificem rerum, et suum consiliatorem misit, ut sanctam religionem transferret ad gentes (cap. 11). At is tamen Dei Filius, ut liberam iisdem Judæis Deum sequendi faceret potestatem, ex eorum gente virginem elegit, ejusque se insinuavit utero, quemadmodum a Salomone, Isaia, Davide et Daniele longe antea prænuntiatum fuerat (cap. 12). Jure igitur merito illos Auctor noster propterea coarguit, quod alium Messiam expectent Christum quippe verum esse Messiam, ex hac virgine natum, et verum hominem factum, aliis adhuc Danielis, Davidis, et Isaie verbis plane convincit. Præterea hunc prima generatione ab æterno Patre sine matris, sicuti secunda sine patris officio a matre sua ortum esse verum Deum et hominem, non modo facta ejus comprobarunt, sed citata etiam a Lactantio Isaie, Hieremie, Davidis, Moysisque verba. Imo etiam Apollinis Miliesii, tametsi iste de illius divinitate obscurius loquatur (cap. 13).

Planum dehinc ille facit eosdem prophetas oraculis suis præmonstrasse fore ut Christus ex Davidis

familia nasceretur. Nam hoc significant Isaia et Nathan verba, quæ Judæi præpostere ad Salomonem detorquere moti sunt. Nec minori evidentia docet sacerdotum ejusdem Christi in fundata ab illo Ecclesia prædictum fuisse divinis Davidis, et auctoris primi Regum libri, ac Zachariæ oraculis; quæ Judæi de Josue aut sacerdote Jesu, filio Josedech, explicare frustra conabantur (*cap. 14*).

Ad præcantata ab iisdem sacris vatibus miracula Christi inde delabatur, postquam demonstravit ab illis pariter prænuntiata vocem in ejus baptismo auditam (*cap. 15*). Eo quippe lavacro ablatus, innumeris miraculis, quæ ab Apolline pontificiæ virtutes appellantur, paralyticos, claudos, cæcos, mutos, surdos, leprosos et quolibet morborum genere afflictos, non manu aut medicamentis, sed solo verbo sanavit pluresque mortuos revocavit ad vitam. Ad hæc vero, quinque millia hominum quinque panibus et duobus piscibus in deserto saturavit, sedavit tempestates, et super mare siccis ambulavit pedibus. Ostendit autem Lactantius hæc antea annuntiata fuisse, aut prophetarum nostrorum vaticiniis, aut Sibyllarum carminibus, quorum auctoritatem elevare gentiles tum perperam moliebantur.

At plurimi his longe iniquiores objectabant hominem infami mortis supplicio interemptum, ab aliis hominibus sine insania coli non posse (*cap. 16*). Verum præterquam quod nemo credidisset Christum esse Deum, aut divino honore dignum, si felicissimam in hoc mundo vitam vixisset; mortis certe illius genus, magna et divina virtute susceptum, pluribus ante sæculis David et Salomon vaticinati fuerant. Judæi vero ira et invidia obcecati, ideo cruci illum suffixerunt, quod nescirent duos fore ejus in hunc mundum adventus, quorum prior sicut David, Isaïas, et Sibylla prædixerant, non sine dedecore et ignominia esse debuit.

Urgebant tamen Judæi Christum hominem fuisse impium; quippe qui abrogavit Moysis legem, suillæ carnis interdictum ac circumcisionem (*cap. 17*). Sed nequidquam, ait Lactantius. Nam sicut Michæas, Sibylla, et ipsemet Moyses, ita Isaïas; idemque Moyses, et Jesus Nave Christi typus, præcinerant ferendam esse novam legem, qua vetus, ac circumcisio tolleretur. Quid vero, quod illa circumcisio Judaica prænotabat annuntiatam a prophetis sanctam cordis et spiritus circumcisionem, quemadmodum suillæ carnis interdictio demonstrabat a peccatis, et fœdis actibus esse abstinendum?

Præterea Christus Judæ proditorem ac necem suam prædixerat, nec anticipato tempore. Pilatus illum falso accusatum tradidit Judæis (*cap. 18*). Ab his autem, quemadmodum Isaïas, Sibyllæ et David prænuntiaverant, flagellis cæsus, deformatus sputis, felle et aceto potatus, tamquam agnus obmutuit, et ductus ad viciniam lignoque crucis suspensus, ultro mortem obiit Gavianna crudeliorem, et quæ nulla eloquentiæ vi satis deplorari potest. Porro autem illam Christi mortem, et quæ postea contigerunt ab

A Esdra, Isaia, Davide, Hieremia, Moyse, Amos, et Sibylla scriptis prius tradita legimus (*cap. 19*).

Nec minus perspicue sacri prophetæ nostri dudum antea enuntiaverunt Christum tertio post mortem die ad vitam revocandum. Ex his autem auctor nos ter citat Davidem, Oseam, ac Sibyllam (*cap. 20*). Tum ille narrat quomodo Christus redivivus in Galileam profectus sit, ubi non Judæis, ne eos in poenitentiam adduceret, sed discipulis suis videndum se præbuit, eisque patefecit sacræ Scripturæ arcana, quæ huc usque a nemine poterant perspicui. Sacra autem hæc Scriptura Vetus Testamentum vocatur, a Novo minime distinctum. Illius quippe hoc adimpletio est, et in utroque idem testator Christus, qui morte sua Christianos, rejectis Judæis, fecit, Hieremia B teste, æterni regni hæredes.

Tandem ille quadragesimo post mortem die in cælum, uti antea scripserat Daniel, conscendit (*cap. 21*). Discipuli vero illius per totum mundum postea dispersi, magna peneque innumerabilia miracula fecerunt, posueruntque Ecclesiæ fundamenta. Ex his Petrus et Paulus Romæ prædicantes, a Nerone occisi sunt. Extat autem, ait Lactantius, ea Petri prædicatio, quæ Judaicæ gentis ruinam, Vespasiano imperante, futuram prænotavit.

Contra tamen christianæ religionis hostes instabant fieri non posse, ut quid unquam de natura immortalis decedat, Deoque indignum, ut qui homines docturus erat, fieret homo, infirmitatibus carnis nostræ et morti subjectus (*cap. 22*). Nonne enim Christus homines majori et efficaciori auctoritate docuisset, si venisset ut Deus?

Nequaquam, ait Lactantius. Doctor enim et præceptor debet tradita a se morum vitæque præcepta non verbo tantum docere, sed implere etiam exemplo (*cap. 23*). Quod sane post mundum conditum solus Christus, utpote Deus et homo, exsecutus est. Terrenus namque doctor summam doctrinam et virtutem capere non potest, nisi ab aliis doceatur (*cap. 24*). Cælestis vero magister, nisi homo, non potest hominibus præire exemplo, ac quid agendum sit præmonstrare. Debit ergo Christus ex virgine nasci, et simul homo esse et Deus; ut inter Deum et homines mediator sive, ut aiunt Græci, *μειστήρ* constitutus, Ecclesiam conderet, doceret homines, eosque ad immortalitatem perduceret (*cap. 25*).

Cur autem cruci affixus mori voluerit, duplicem Lactantius proferit rationem (*cap. 26*). Primo quia hoc necis illius genus a prophetis fuerat prænuntiatum. Secundo, sicut edia a Christo miracula, quæ auctor noster singulatim enarrat, ita etiam aceti potus, spinea corona, et alia quæ pertulit tormenta, magnum aliquid significabant. Denique tot tantisque cruciatibus, tamque crudeli morte, homines et patientiam docuit, et mortis contemptum.

At inquebant, cur supplicio crucis potius, quam alia honestiori morte vitam finire maluit? Respondet Lactantius, ut infirmis et humilibus opem ferret, ut præberet omnibus exemplum, ut corpus ejus inter

grum, et ad resurgendum habile servaretur; ut mors ejus omnibus innotesceret; ut ostenderet ex omni terrarum orbe congregandum sub alas suas populum, qui signum crucis erat suscepturus. Adjecit ille figuram mortis Christi fuisse agnum, qui a Judæis ex Ægypto exeuntibus immolatus est.

Ostendit deinde miram esse potentiam signi crucis, quo quidem, ac Christi nomine dæmones expelluntur, nec consulti possunt dare responsa (*cap. 27*). Neque dicendum id ab iis non metu, sed odio fieri. Christianos quippe, hoc crucis signo munitos, potius punire quam fugere deberent. Ad hæc vero, si dæmones, qui gentilium dii revera erant, christianis, crucis signum præferentibus, nocere non possint, et ab iis vincantur, vera profecto et victrix est christiana religio. At hosce dæmones eosdem esse, ac ethnicorum deos, variis Lactantius probat argumentis, atque eo potissimum, quod illi necromantiæ artibus evocari, de se, et de Deo respondebant quidem, sed non aliunde, quam ab inferis, ubi Christus biduo tantum fuit.

Trismegistus autem plura locutus est de illo, et Deo Patre ejus, quem agnoscere, et cui servire omnino tenemur (*cap. 28*). Atque inde religio, id est, a pietatis vinculo, quo religati sumus, non a *religendo*, uti opinabatur Cicero, nomen sortita est. At sicut religio veri Dei, sic superstilio, quæ a voce *superdes* nomenclationem habet, falsorum deorum impius est cultus.

Post hæc docet Lactantius Christum, Dei Filium, unum et ejusdem cum summo Patre suo substantiæ esse Deum (*cap. 29*). Ab illo siquidem tamquam a fonte rivus, et radius a sole procedit, nec potest ab eo separari. Quod quidem quibusdam exemplis explicatum, duplici confirmat Isaiæ testimonio. Ex quibus concludit summum Patrem Deum cum Filio colendum.

Veram autem hanc doctrinam non solum infensissimi christianæ religionis inimici gentiles atque Judæi impugnant; sed hæretici quoque, uti prædictum fuerat, labefaciare nitebantur (*cap. 30*). Quidam etenim ex his, qui hūrica fide, erroribusque suis fecerunt ecclesiasticæ unitatis dissidium, augendis opibus et honori studebant, maximumque affectabant sacerdotum: vel credebant aut esse incongruum, aut fieri neutiquam posse; ut Deus carne humana indueretur, vel falsorum tandem prophetarum vaticinatione decepti sunt. Singulos autem hæresum auctores, ut ab iis diligentius caveamus, nominibus suis Lactantius appellat, palamque facit quæ vera sit catholica Ecclesia. Spondet denique se contra omnes hæreticos peculiari in opere disputaturum, nobisque hujus et sequentis libri argumentum proponit.

ARTICULUS V.

Analysis libri quinti.

In hujus libri prologo Lactantius declarat nullum sibi esse dubium, quin homines inepte religiosi, vix

A lecto fortasse ejus aliorumque principio, illos statim projiciant et exsecrentur, (*cap. 1*). Ab his tamen humanitatis jure postulat, ut eos prius legant, quam condemnent. Sed fatetur se hoc ab illis non impetraturum, qui christianos, inaudita causa, quibuslibet supplicii excarnificatos trucidabant. Sperat tamen se non omnem prorsus operam perditurum. Nutantes enimverò christianos confirmabit, aut saltem gaudebit se in veritatis luce versari. Neque etiam omnino desperandum fore opinatur, ut orationis dulcedo et suavitas mentes sanas ad ipsum audiendum alliciat. Ethnici siquidem sacris nostris scriptoribus ob rudem impolitamque loquendi modum non crediderunt. Sapientia itaque et christianæ religionis veritas idoneis præconibus cum indigeat, nec qui hactenus ad eam tuendam, uti Minucius Felix, Tertullianus, et Cyprianus se contulere, ejus suffecerint defensionem, plures idcirco ausi sunt contra ignotam sibi veritatem scribere.

Duos autem ex illis eosque sibi notissimos ac coævos memorat, quorum alter philosophi officium professus, disputationes suas corruptissimis moribus destruxit (*cap. 2*). Tribus vero in libris, quos contra religionem christianam evomit, tam in propugnando deorum cultu, quam in nostra religione impugnanda, vanus apparuit, ineptus, et ridiculus. Alter autem e numero judicum, atque in *primis faciendæ persecutionis* auctor, duos composuit libellos, græco *πράξεις* nomine inscriptos, quibus nisus est demonstrare sacram Scripturam sibi esse contrariam; Paulum et Petrum aliosque Christi discipulos fuisse piscatores, rudes, indoctos, et fallaciarum disseminatores; Christum a Judæis fugatum, ac collecta nongentorum hominum manu, furta fecisse et latrocinia; ab Apollonio vel parva vel majora, quam ab illo, edita miracula; ac tandem hanc Apollonium qui divinitatem sibi non arrogavit, Christo fuisse modestiorem (*cap. 3*). Sed his omnibus tam invite quam breviter infirmatis funditusque eversis, nos auctor noster admonet se implis sacrilegorum horumque Scriptorum divulgatis commentationibus stimulatum, manum his admoveisse libris conscribendis, in quibus christianæ religionis veritatem plenius et uberius, quam Tertullianus in Apologetico, ac Cyprianus in sua ad Demetrium oratione, tuebitur et demonstrabit (*cap. 4*). Suo autem si hortatu et exemplo præmonstratam viam docti homines inierint, non dubitat, quin brevi tempore prave religionis evanescant, solaque supersit christiana religio.

Fluita hac præfatione, venit ad propositam de justitia disputationem (*cap. 5*). Summa vero, inquit ille, virtus aut virtutis fons est hæc justitia, quam poëtæ et philosophi frustra quaesitam fluxerunt e terris migrasse in coelum. Saturno siquidem regnante, cultus veri Dei, pax summa, et temperantia ubique regnabant. At Jupiter postquam regnum eidem Saturno patri suo eripuit, terrore insolentissimæ potestatis homines a Deo abduxit, ut ipsum adorarent (*cap. 6*). Tum vero sublatus est veri Dei cultus, et ignorantia

caecitas, error, vitium, avaritia, idololatria, malaque omnia postea ita inundaverunt, ut nullum amplius exstiterit justitiæ vestigium. Verum Deus indulgentissimus suum, ultimo appropinquante tempore, misit nuntium, qui hancce justitiam, quæ ipsa *Dei unica pia et religiosa cultora* est, ad nos tandem reduxit (cap. 7).

Cur ergo, inquires, illam non omnibus pariter dedit? Quamvis Lactantius huic questioni jam lecesset satis, rursus tamen respondet Deum non exclusisse penitus mala, eaque permisisse, ut virtus suam, sine quo constare nequit, adversarium haberet, ac christianorum fides et constantia exerceretur. Falluntur ergo, qui putabant a mando abesse justitiam. Ante eorum enim oculos erat, et ab omnibus facile suscipi potest, si verum Deum colere et præcepta illius implere voverint. Si rite enim observarentur, nulla plane forent bella, nullæ dissensiones, insidiæ, fraudes, rapinæ, nulla stupra, adulteria, aliæque crimina: nullus esset extra generandi cupiditatem concubitus, ac per totum terrarum orbem mansuetudo, pietas, pax, innocentia, æquitas, temperantia, fides vigerent. Universa siquidem mala impius deorum cultus secum invexit (cap. 8).

Nulla igitur apud falsorum deorum cultores poterat esse justitia, quippe qui innocentes christianos, atque ut ipsi fatebantur, justorum imitatores, quibuscumque horrendis suppliciis vexando, et occidendo, bellas feritatis superabant (cap. 9). Tantam autem crudelitatem, tantumque odium pepererat veritas, christianorumque pietas, et sanctimonia, quibus solent malorum hominum scelera argui et condemnari. Tam pii enimvero erant christiani, quam impii gentiles, uti auctor noster longa scelerum et criminum, in quibus hi quotidie volutabantur, enumeratione, atque Senecæ et Lucilli testimonio convincit. Quid vero, quod Æneæ exemplo ostendit tum etiam eos esse maxime impios, cum venient pii omnibus videri (cap. 10).

Pro impietatis itaque merito gravioribus sæpe vexabantur malis, quæ illi fortunæ perperam tribuebant. Offenso etenim vero Deo, pœnas in aliæque, qui apud illos religiosi et natura boni videbantur, jure meritissimo solverunt Jovem namque colebant, et Venerem, aliosque deos detestandis infames sceleribus. Quæ quidem omnia ut eorum cultores possent impune imitari, in theatris representare non erubescabant.

Itaque ea fuit illorum impietas, et crudelitas, ut immanissimam, dictuque plane horrendam, quam Lactantius graphice depingit, in christianos commoverint *persecutionem* (cap. 11). Quin etiam scelera tissimi homines sacrilegas et a Domitio collectas leges condiderant, ut scirent omnes quibus pœnis christianos multari oportere. Sed hos imitari debabant ethnici, si sapientes fuissent, si vero stulti, illos spernere et aridere, vel suam illis relinquere stultitiam (cap. 12). Quis enimvero nisi stultissimus

A stulto videat? At idem ethnici cum in christianos tam crudeliter sæviant, latentur quidem illos non esse stultos, sed metuunt ne, invalescente in dies illorum justitia, ipsi cum diis suis narisosis deserantur. Et certe christianorum numerus nec tormentis, nec morte imminutus, semper crescebat (cap. 13). Quis autem non virorum tantum, sed mulierum etiam et puerorum invictam ubique gentium in inmanissimis et horrendis suppliciis patientiam, auctumque semper eorum numerum considerando, confestim non intelligebat et illos minime stultos, et veram esse eorum religionem?

Nec sibi objici Lactantius patitur quosdam cessisse suppliciis. Data enimvero sibi facultate, et Ecclesiis pace, ad christianam professionem protinus rediere, et acta peccati pœnitentia, firmior facta est eorum fides. Nostri porro martyres illatam sibi immanissimis cruciatibus mortem cum facillime vitare possent, eam longe gloriosius, quam Mutius et Regulus, sponte sua oppetierunt. In his itaque martyribus vera, quæ ab Horatio et Seneca laudatur, virtus et sapientia, quemadmodum mera, ut canunt Sibyllæ, in gentilibus, fictitios deos colentibus, impietas et stultitia fuit.

Cur vero christianos tametsi sapientes, ab ethnicis stulti dicerentur, hanc Lactantius reddit rationem, quia justitia quamdam præ se fert stultitiæ speciem (cap. 14). Sed antequam id ille Carneadis Academicæ, ab Cicerone et Lucilio plurimum laudati, dupli pro justitia, et contra justitiam oratione ostendat, manifestum nobis utique facit duas justitiæ esse partes pietatem et æquitatem. Pietas autem est Dei cognitio et cultus. Æquitas vero seu æqualitas, omnes homines æquos et pares facit. Atqui ethnici Deum verum neque cognoscunt neque venerantur. Apud ipsos quoque erant pauperes et divites, ac diversæ omnino hominum conditiones, sicut et diversi honorum dignitatumque gradus. Nulla igitur apud illos fuit pietas et æquitas, ac proinde nulla justitia. Omnes vere christiani verum Deum colunt, ac quamvis corporum conditione diversi, spiritu nihilominus, et sincera animi demissione, seu humilitate, remoque humanarum contemptu, opum atque utilitatum communicatione, pares erant et æquales (cap. 15). Tum deinde orationis a Carneade contra justitiam, quam philosophi nec invenire nec defendere potuerunt, habitæ hanc summam exhibet (cap. 16). In ea Carneades justitiam in civilem et naturalem divisit. Utramque vero subvertere eo conatus est, quod civilis sit quidem sapientia, sed justitia non sit, naturalis autem sit justitia, sed non sapientia. Plurima enim, inquæbat ille, quæ sapienter acta videbantur, injusta plane erant, ut patet exemplo hominis, qui vel venalis domus celat vitia, vel ut vitæ suæ consulat, tabulam alteri secum naufragium facienti, vel equum alteri secum in communi certamine ab hostibus vulnerato eripit. Verum tota hæc Carneadis oratio cui doctiores ethnici respondere non poterant, ab auctore nostro firmis rationibus, dataque vera

sapientiæ et stultitiæ definitione confutatur, penitusque destruitur (*cap. 17*).

Altera Carneades pro iustitia oratione probare nititur ideo eam ab hominibus coli, et comparari, quia honor est debita virtutis merces (*cap. 18*). Sed hanc quoque orationem refellit Lactantius, quia Academicus ille homo sibi absurde contradixit, nec comperit habuit quod sit virtutis præmium. Ab solo siquidem illud dari potest Deo vero, qui voluit virtutem sub stultitiæ specie esse celatam. Nec minus clare auctor noster ostendit ab ethnicis dementibus christianos in stultorum numero propterea censer, quod torqueri et interfici mallent, quam tribus digitis thura falsis diis incendere.

Inexpiabilis autem facinoris reos esse probat, qui huiusmodi diis, sive potius demonibus, quorum nec originem nec nomen noverant, impie servientes, Deum verum ab aliis coli non patiuntur (*cap. 19*). Prius siquidem quam christianis vim inferrent, probare utique debebant, qui qualesve sint eorum dii, quo cultu honorandi, et utrum illorum providentia mundus regatur. *Religio enim cogi, inquit, non potest*: non vi et armis, non scelere et sævitia, non cruciatibus et cæde, sed invictis rationum momentis, patientia et spontanea morte defendi persuaderique debet. Voluntaria autem idcirco est, quia Deus nec amat nisi amantem, nec audit, nisi ex animo precautem. Atqui ethnicorum religio tota est in ritibus externis, quibus falsos deos, christianorum vero tota in animo, quo verum Deum adorant ac precantur.

Qui ergo deos non colit nullam illis facit injuriam, aut si quam faciat, hæc ab ipsismet diis, non vero ab aliis propulsanda erat (*cap. 20*). Neque etiam christianos ad sacrificia illis facienda cogere ulli licebat. Exsecratio namque est, non sacrificium, quod ab invito extorquetur: nec illud aut volentibus diis, aut christianis nolentibus prodesse poterat.

At objiciebant ethnici puniendos esse, qui religionem evertunt. Sed christiani, reponit Lactantius, eam minus destruebant, quam Ægyptii, qui bestias et dicta pudenda venerabantur; quam alii ethnici, qui deos suos in templis adorabant, et deridebant in theatris: quam philosophi, qui docebant aut nullos esse deos, aut omnia sua sponte vel fortuito fieri: quam alii tandem, qui venditabant deos de terrenis rebus nullam habere curam, nec unquam ira aut gratia commoveri, nec ab ullo homine timendos. Verum insani revera gentiles, et furore a demonibus inspirato exacercati christianos, fictis diis sacrificare recusantes, quibuslibet atrocissimis suppliciis cæcabant (*cap. 21*).

Verum hi ab iisdem christianis sciebantur cur illorum Deus patitur suos cultores non solum cruciari, sed pauperes esse, miseros et inhonoratos (*cap. 22*). Sed huic questioni facile respondet Lactantius. Proposita etenim patientiæ, quam virtutem maximam esse negare nemo potest, definitione, evidentissime ostendit hæc a Deo permitti; quia non ad

A fragilia corporis, sed ad perpetua animi bona respiciendum est. Deinde Deus sinit christianos his adversis tentari, ne rebus prosperis corruptantur, ut illorum probet fidem ac devotionem, ut eorum numerus augeatur, et plurimi relicto tandem deorum cultu, illorum sequantur exemplum. Neque tamen tyranni, qui in illos tanta inhumanitate sæviebant, id ferent impune, sed in extremo judicio punientur. Recte ergo hinc concludit dandam ab omnibus hominibus iustitiæ, patientiæ, aliisque virtutibus operam; ut finito hujus vitæ decursu, æternam mercedem accipiant.

ARTICULUS VI.

Analysis libri sexti.

Docet in hoc libro Lactantius quo ritu, quoque sacrificio Deum coli oporteat, ac quis sit verus in quo summa rerum consistit, Dei cultus (*cap. 1*). Nullus autem, inquit, alius hic est, nisi innocentia, quam solam Deus ab homine desiderat. Tota itaque via ethnicos errasse demonstrat, qui deos suos hostiis, sacrificiis, libationibus, aliisque externis ritibus, tamquam iis indigerent, colendos censebant (*cap. 2*). Verus etenim Dei cultus est, quo mens colentis se ipsam illi immaculatam hostiam sistit. Quomodo autem id præstandum sit, deinceps a se auctor noster dicit esse patefaciendum, ut ad iustitiam, qua, teste Cicerone, nihil melius, homines erudiantur. Primo autem docet duas esse humane vitæ vias, quarum una virtutis est, et ducit ad cælum; altera vitiorum, et ad inferos deprimit (*cap. 3*). Nobis autem enucleate explicat quam incogniti philosophis, poetisque fuerint utriusque viæ exitus, quantumque illi in utraque explicanda a christianis dissideant. Dehinc ostendit tam planam, facilem et jucundam esse vitiorum viam, quam virtutum iter difficile, spinosum et asperum; sed finem illius sempiternam esse pœnam, et hujus beatam immortalitatem (*cap. 4*). Nam hæc æterna felicitas maximis tantum laboribus, in hac vita constanter toleratis, conceditur. Quapropter Deus voluit communem hominibus esse adversarium, qui eis omni dolo et arte insidiatur, coneturque illos ad peccatum allicere atque avocare a recta virtutum semita.

Ad singulas autem virtutes exponendas priusquam ille veniat, rejicit ac refellit datas a poeta Lucilio virtutis descriptiones, ex quibus Cicero vivendi officia, suis in libris explicata, traxerat (*cap. 5 et 6*). Planum dehinc facit virtutem præcise positam non esse, uti putabant, in boni et mali scientia, vel in augenda re familiari, vel opibus quærendis, vel pretio divitiis persolvendo; aut bonorum malorumve defensione, aut commodis patriæ parandis. Lucilium porro aliosque in tradendis virtutis definitionibus ideo deceptos esse colligit; quia cum nemo, nisi a Deo eruditus, quæ vera sit virtus, scire queat, hi umbram tantum et imagines ejus consecuti sunt (*cap. 7*). Huc accedit, quod falsa virtutis et sapientiæ specie delusi, non animadverterunt varios vitiorum et inferni trames, quibus diabolus homines pro sua enjusque

animi propensione ad perniciem inducit ac pertrahit. Neque etiam magis compertum ipsis fuit unicam esse virtutis et veritatis semitam, cultum videlicet veri Dei, quo solo in salutis portum penetrare possumus.

Tum docet Lactantius suscipiendam esse Dei legem. mirum in modum a Cicerone laudatam, sed cuius ille nunquam agnovit præcepta (*cap. 8*). Illorum primum, caputque est Deum nosse, colere, eique obtemperare soli. Quamobrem illius ignorantia summum est malum. Jus vero civile, aliasque peculiare gentium leges utilitas invenit (*cap. 9*). Qui eas igitur divinæ legis ignarus sequitur, is justus fieri non potest. Quorum etiam, uti Cimonis, quæcumque virtutes, naturali ingenio, et sine cognitione veri Dei comparatæ videntur, horum supervacua sunt et inania bona opera, ac similia humano corpori capite carenti. Vera itaque pietate caret quisquis Deum non agnovit, omnesque ejus, quæ bonæ apparent, actiones in mortifera et tenebrarum via inveniuntur. Qui autem Deum agnoscit, et vivit injuste, hic tamquam animal quoddam vitiosum, ac debile est, sed potest sanari. Ut perfecte autem sanus homo juste vivat, huic cognitio Dei, sicut corpori caput, et virtutes, ut eidem corpori membra plane necessaria sunt. Primum ergo justitiæ officium, in quo salus hominis et summa rerum versatur, est verum Deum agnoscere, et illum debito cultu prosequi, semper ei parere, devotissime servire, et in illo promerendo omnem collocare operam.

Sicut autem primum justitiæ officium est conjungi cum Deo, et hæc vocatur religio: ita secundum est cum homine consociari, et illud appellatur misericordia vel humanitas (*cap. 20*). Propria vero justorum hæc virtus continet vitæ communis societatem. Deus enim homines ideo inermes creavit, instruxitque sapientia, ut sese invicem diligant, ac mutuis officiis tueantur. Quocirca tollendæ sunt, ut Deus jubet, inimicitiae, et aliis semper benefaciendum. Plautum itaque et Ciceronem recte Lactantius castigat, qui opem negabant egentibus ferendam, et alios refellit misericordiæ osiores, qui volebant hominem alteri etiam mox perituro succurrere (*cap. 11*). Cicero tamen postmodum poenitentia quasi actus, confessus est idoneis hominibus indigentibus de re familiari aliquid impertiendum. Sed hunc confutat Lactantius, quia idoneorum nomine homines intelligit, qui possint gratiam referre. Fæctur quidem melius esse largiri tribulibus suis, sed contendit verum misericordiæ et largitionis officium esse egentes et inutiles alere, aliisque in necessitate opitulari, sed sine ulla spe aut humanæ gloriæ aucupandæ, aut sœnoris ullius recipiendi. Bene enim vero alteri facientes, mercedem a solo Deo expectare debent.

Dehinc auctor noster contra eundem Ciceronem disputat de hospitalitate, de redemptione captivorum, de pupillorum, viduarum et aliorum auxilio destitutorum defensione, de cura ægrorum ac de peregrin-

um et pauperum sepultura: quod quidem ultimum misericordiæ officium ab ethnicis prætermisum fuerat (*cap. 12*).

Tum variis ille rationibus ethnicos redarguit, qui objiciebant his pietatis et misericordiæ officiis una die exhauriri unius hominis patrimonium. Variis siquidem rationibus evincit non timendam hujusmodi paupertatem, atque ea saltem, quæ superfluant, eroganda.

Magnam autem docet esse mercedem misericordiæ, ob quam Deus homini pollicetur, si tamen non peccandi deinceps propositum adsit, omnia se peccata remissurum (*cap. 13*). Neque ulli fas est animum prætexere nullius peccati conscium. Nam præterquam quod is inde majorem justitiæ operam impendere deberet, nullus profecto est ab omni prorsus cuiuslibet peccati labe vacuus et purus. In sola porro justitia, qua qui eget, pauper est, collocandæ divitiæ. Et vero si ethnici in fabricandis exornandisque deorum simulacris opes consumunt, quanto æquius est illas hominibus egenis, qui viva ac spirantia sunt Dei simulacra, liberaliter impertiri.

Post hæc Lactantius insectatur impugnatque Stoicos, qui misericordiam, omnesque alios animi affectus ab homine tollendos esse opinabantur (*cap. 13 et 14*). Perspicue autem ostendit singulos mutis animalibus singulis, et universos homini a natura insitos esse, hancque Stoicorum opinionem recidere in errorem Peripateticorum qui vitia, quoniam, uti inquebant, tolli non possunt, medietate temperanda esse somniaverant (*cap. 15 et 16*). Nam contendit ille nec immerito fugienda vitia etiam mediocritas. Ad hæc vero, in maximis quemadmodum in minimis affectibus potest esse vitium et virtus. Præterea nec morbus, nec vitium est ira, libidine et cupiditate moveri, sed esse iracundum, libidinosum et cupidum. (*cap. 17*.) Quin etiam metus aliquando summa fortitudo est. Nonne enim Dei timor invictos in horrendis crudelissimisque cruciatibus ac ipsa morte facit. Non evellendus ergo timor, ut stoici, neque moderandus, sicut Peripatetici arbitrabantur, sed in veram viam dirigendus. Similiter cupiditas vitium non est, si non terrena, sed cœlestia concupiscamus. Stoicos itaque rursus refellit, qui hæc non cupiditate, sed voluntate fieri, et homines, ad immobilem mentis stuporem sive ἀπόρριαν deduci posse garriebant. Nam vis et ratio animi est in motu, ac sicut cogitatio est mentis agitatio, ac vita actiosa, ita mors est quieta. Sed illorum error inde ortus erat, quod ignoraverint præscriptos virtutis limites. Non virtus quippe est mortem more philosophorum quorundam contemnere, sed eam constanter sustinere, cum aliqui ad Deum relinquendum, aut veram fidem prodendam, adigere nos volunt. Ciceronis autem ac Senecæ testimonio id Lactantius asserit et corroborat.

Redit inde ad explicanda alia Dei præcepta, quibus prohibetur, ne quis fragilem boni operis gloriam capiet, vel mentiatur, vel accipiat creditæ pecuniæ usuram, aut aliquid a paupere munus, aut maledi-

centi nisi benedicendo respondeat; aut culpa sua alium hominem faciat sibi inimicum, aut injuriam ulli faciat, aut illatam ferat impatenter (*cap. 18*). Ibi autem Cicero recte corripitur, qui deteruit poenas ab eo, qui nos lacessivit, posse merito jure repositi. Qui enim poenas a lædente repetit, jam victus est. Ad hæc vero Deus prohibet, ne sol super iram nostram occidat. Nec immerito Cicero Cæsarem in hoc pouissimum laudat, quod nihil nisi injuriarum solet obliuisci.

In Peripateticos Ibi auctor noster adhuc recidit, eosque propterea inschie condemnat, quia docebant iram esse virtutis fomitem, quæ fortius adversus hostes dimicetur (*cap. 19*). Ira enimvero, cupiditas, et libido, unde fictæ a poetis tres furie, hominem in omnia peccata præcipitem agunt; nisi earum limites a Deo constituti recte servantur. At sicuti gentiles eos prætergressi sunt, sic qui intra illos se continet is patiens est, fortis et justus.

Gradum inde facit ad quinque corporeorum sensuum voluptates, quæ coerceri debent, aut quemadmodum animi affectus, ad rectam rationem revocari (*cap. 20*). In belicis autem unam tantummodo, quæ ad generandum pertinet, esse arbitrat; infinitas vero in homine sed virtute comprimendas. Una ex iis est oculorum, quam nonnulli philosophi jure merito proscribunt, nisi publicè probarent spectacula, iisque delectarentur. Ludos vero circenses, ac nominatim spectacula gladiatorum vetita esse docet generali Dei lege, quæ quolibet hominidum facere, aut videre, aut filios recenter natos exponere omnibus omnino interdicitur. Nec minori severitate improbat comedias, tragicodias, venationes Saturno dicatas, scenicas ludos Libero, memoratos circenses Neptuno consecratos, cæterasque ejusmodi ludorum celebrationes.

Neque etiam minus, inquit, vitiosa est aurium voluptas, quæ ex suavitate vocis, sermonis et cantus maxime in scena et theatro percipitur (*cap. 21*). Eam sane ob causam voluit Deus divinas scripturas simplici sermone conscribi. Si cui autem homini voluptati sint cantus et carmina, huc, ait Lactantius laudes Dei canere et audire debet esse jucundum.

Gustus autem et odoratus oblectamenta similiter cavenda sunt (*cap. 22*). Turpe siquidem bono sapientique viro est, si veniri et gula servari, aut floribus incedat coronatus. Voluptatum præterea illecebre arma diabolo subministrant, quibus titillat animas, carumque virtutem expugnare conatur.

Fatetur quidem Lactantius voluptatem tactus esse totius corporis sensum, sed de sola libidine disserit (*cap. 23*). Quamvis autem hæc in hominibus longe major et ardentior, quam in cæteris animalibus sit: eam tamen diabolus variis modis, ac maxime lupanaribus, palam et impune constituit, acuit et inflammant. Contra ejus inique impetus maxima virtute armari debemus. Atque quis ejus affectus frenare non possit, illam intra legum theori contineat præscriptum. Nulli enim viro plures mulieres, neque ulli mulieri

A plures viros ullo plane modo simul habere licet. Ab utroque autem conjuge servanda est conjugii fides, ac nefas omnibus legitimæ illius voluptate uti, nisi suscipiendæ sobolis causa. Vitandum itaque non tantum omne adulterium, sed prava cogitatio, ita ut nullus alienam mulierem videndo, illam animo concupiscat. Neque obijciendum difficile esse frenos injicere voluptati. Plurimi etenim, ait auctor noster, beatam et incorruptam corporis integritatem retinuerunt. At hoc continentiae genus, quod Deus non præcipit, sed duntaxat consulit, est virtutis tamquam consummatio, quæ homo ipsi Deo sit similis.

Si quis porro libidine, cupiditate, aut alio quovis modo peccaverit, non desperanda peccati venia, quam Deus sincere veræque poenitentii concedit. Nec est sane quod quis sibi de peccato occulto blandiatur. Nam nihil, uti ibi Lactantius variis Senecæ Ciceronisque verbis confirmat, est Deo absconditum. Omni itaque peccati labe expurganda est conscientia, illique soli aperienda, qui eam sanare potest (*cap. 24 et 25*).

Quisquis autem virtute omni præditus, Dei præceptis paret et obedit, hic verus illius cultor est, ac vere illi sacrificat. Non enim Deus verbenas, fibras, cespitem, ebur, aut ullum texturæ ac picturæ opus, non immolationes, et sanguinem pecudum, non magnifica templa exigit, sed puram mentem, castam innocentemque vitam, laudes, hymnos et gratiarum actiones, quæ, uti Trismegistus memorat, vera dona sunt, et sacrificia, quæ Deus ab homine, ad justitiam, sicut ait Tullius, nato postulat. Hac porro justitia et virtute constat verus Dei cultus, veraque religio. Cæterum ab omnibus misericordia Dei imploranda est, petenda venia peccatorum, et ipse Deus in corde nostro consecrandus.

ARTICULUS VII.

Analysis libri septimi.

Hujus libri initio Lactantius palam declarat instituendam a se disputationem de divino perpetuæ felicitatis præmio, quod variis sacrarum Scripturarum testimoniis, et argumentis probabilibus se demonstraturum esse confidit (*cap. 1*). Sed antea probandum esse putavit quam ob causam factus sit mundus, ac refellendam opinionem Platonis, qui eum semper mansurum, et Aristotelis, qui semper luisæ, ac semper futurum prædicavit. Variorem quidem esse existimat sententiam Epicuri, qui auctore Democrito, mundum et ortum esse, et peritum asseverat. Sed nec ille, nec alii, inquit, philosophi veritatem leviter odorati, rationem reddere potuerunt cur mundus resolveretur. Quin etiam hi vitii et cupiditatibus irretiti, ea nunquam vera esse intellexerunt, quæ a christianis traduntur.

Tot vero tantorumque errorum præcipua procul dubio origo longque fuit, quod propriis ingenii viribus ea comprehendere voluerint, quæ ab homine, nisi a Deo edoctus fuerit, non possunt intelligi (*cap. 2*). Stoicos vero nominatim corripit, qui modo naturam

dividebant in duas partes, efficientem et effectam, A esse inferos, pessime Epicurus id tanquam poetarum figmentum repudiavit.

quarum una non possit esse sine altera: modo asser-
ebant Deum esse mentem mundi, et mundum Dei
corpus (cap. 3). Plato quidem eis praeiverat, qui do-
cuit mundum a Deo factum, et ejus providentia gu-
bernari: sed is non explicat cur et ejus gratia fac-
tus sit. Stoici vero praedicabant illum esse conditum
hominum causa. Verum Epicurus hanc opinionem
rejecit, asseruitque illum ortum sponte sua, ac for-
tuito atomorum concursu. Sed se nescire fatebatur
quam factus sit ob causam. Omnes itaque errores il-
los auctor noster impugnat et destruit (cap. 4). Va-
riis autem rationibus demonstrat mundum creatum a
Deo fuisse, non quidem propter illum ipsum, neque
propter se, qui eum creavit, et sine illo esse potest,
sed animantium cau-sa, et animantes propter homi-
nem. Cur ergo, inquietant philosophi et cum eis Ci-
cero, creata est pestiferarum bestiarum et natricum
tantae multitudo? Respondet Lactantius homini sapien-
tia praedito bona et mala esse proposita, ut haec vita-
ret, et illis uteretur. Quam quidem responsionem
postquam Asclepiadis testimonio corroboravit, docet
utique propter ipsammet Deum creatum fuisse homi-
nem, ut opera ejus intelligat, miretur, praedicet et
illum tanquam verum patrem suum colatae veneretur
(cap. 5). Atque hinc facile satisfaci Epicuro
perperam roganti quae ex hominis creatione Deo utili-
tas.

Urgebat vero impius ille philosophus hominem, si
haec vera sint, non debuisse mortalem, et tot morbis
obnoxium creari. At priusquam Lactantius tam frivo-
lae argumentationi, jam in superioribus libris ever-
sae respondeat, rursus mundi creationem breviter ex-
ponit, atque hominem post ceteras omnes creaturas
mortalem conditum; ut infinita vis, sive multitudo
gigneretur animarum, et ipse homo laborum malo-
rumque tolerantia summum immortalitatis bonum, non
naturae, sed virtuti tribuendum consequatur. Morta-
lis itaque primum nascitur, et postea fit immortalis,
et immortalis felicitate donabitur, si tamen justitiam,
veri Dei cultu contentam, et caelesti lavaero accep-
tam, spreto terrestribus bonis, ac sanctis operibus
sartam tectam et integram servaverit.

Errant igitur, qui plures deos colunt, garriuntque
mundum nulla ratione, sed voluptatis nostrae causa
factum, nulla Dei providentia administrari, et ani-
mam hominis cum corpore interituram (cap. 6).

Quamvis autem caelestis hujus doctrinae summam
non intellexerint philosophi gentiles; nulla tamen eor-
um fuit secta, quae veri aliquid non viderit; sed
quod ejus fautores vitio suo, et studio contradicendi
corripisse convincuntur (cap. 7). Plato enim recte
mundum a Deo, alii pessime sponte sua vel ex atomis
factum dixerunt. Recte stoici illum hominis causa
creatum praedicabant; Democritus pessime homines
nulla ratione, nulloque auctore, instar vermiculorum
ex terra effossos putavit. Recte Aristoteles asseruit
hominem ad virtutem, pessime Aristarchus ad vo-
luptatem capessendam natum. Recte Zenon docuit

esse inferos, pessime Epicurus id tanquam poetarum
figmentum repudiavit.

Ad probandam dehinc animae humanae immortali-
tatem Lactantius accedit. Eam autem Plato inde de-
monstrat, quia illa per se ipsam sentit, et semper
movetur (cap. 8). Ne vero eandem immortalitatem
multis animalibus daret, huic perpetuo, quem homo
per se habet, motui optime adjecit sapientiam. In
eadem sententia fuerunt et Pythagoras, et Phe-
recydes, quam frustra Diocarcius, Democritus,
Epicurus, atque etiam Cicero dubiam et incertam
facere conati sunt.

Nec objiciendum est animam post corporis mortem
non videri amplius. Nam vox, ventus, odor, et ipse
met Deus, etsi sub oculos nostros non cadant, mentis
tamen nostrae acie, atque ex eorum effectibus cer-
nantur. Quapropter nemo urgere debebat intellectu
esse difficile quomodo anima sine corporeis organis
sensum retinere possit. Non enim facilius intelli-
gitur quomodo Deus vigeat sine corpore. Quid vero
quod ethnici credere utique cogebantur deos suos
existere, tametsi eos corporis expertes esse predi-
carent (cap. 9).

Atque vero argumentis Lactantius immortalitatem
animae demonstrat. Ac primo quidem quia nullum
est aliud praeter hominem animal, quod teneat Dei
notitiam, cultum et religionem. Secundo, quia homo
ignis, qui caeleste atque laeis et vitae elementum est,
solus ex animalibus utitur. Tertio, quia virtus, inquit,
soli homini data, magno argumento est immortales esse
animas. Ea enim virtute homo dulces et jucundas
huius vitae voluptates contemnit, immo adversus il-
las usque ad mortem pugnat. At hujus pugnae et victo-
riae debetur, et a Deo dabitur aliquod praemium,
quod aliud esse nequit, nisi beata post hanc vitam
immortalitas.

Quarto, vitia, et quae ex eis percipitur voluptas
finem accipiunt, virtus vero perpetua esse debet
(cap. 10). Ergo ejus merces, et humanus animus, qui
illam solas inter animantes capit, debet, uti an Ci-
cero, esse immortalis. Quinto, qui virtutem et justi-
tiam sequuntur, quia in hac corporali vita plerumque
miseri sunt, debent in altera, sicut ipse Deus, qui
aeterna bona tribuit, esse in aeternum beati. Sexto,
sicut corporis opera caduca et mortalia sunt ita
animi aeterna esse debent, quemadmodum ingemo-
rum ac praeclare actorum monumenta sempiterna esse
nemo non videt (cap. 11). Septimo, corpus nihil pe-
nitius, nisi temporale aliquid, anima vero multa nec
corporea, nec fragilia, sed aeterna desiderat. At non
frustra illi insitum est hoc desiderium. Ergo aeterna
esse debet. Denique visui ac tactui corpus subiacet
anima autem non potest aut tangi aut videri. Ergo si-
cut illud mortale, ita haec immortalis est.

Posthac Lactantius opposita Lucretii argumenta
infirmat, planeque diluit (cap. 12). Objiciebat enim
ille: Anima cum corpore nascitur, ergo cum illo in-
tereat necesse est. Fateam quidem Lactantius nasci
corpus, utpote solidum, terrenaque concretione for-

matum : sed contendit animam, quæ tenuissima est, nec ullum sub corporis sensum cadit, ■ celesti subtilitate, ut alibi ipse Lucretius cecinit, deduci, sive a Deo creari. Falsum vero est corpus interire simul atque discedit anima. Per multos etenim dies postea integrum manet, ac certis quibusdam aromatibus conditum, durat perquam diutissime.

Instabat Lucretius : Sensus in pueris crescit, viget in juvenibus, in senibus minuitur. Ergo sensus, sive anima mortalis est. Respondet Lactantius aliud esse mentem, qua vivimus; et aliud animam, qua cogitamus. At mens, inquit, sive intelligentia in homine pro ætate augetur et minuitur. Anima vero in eodem semper permanet statu. Præterea si memoria scientiaquæ aliquid accipiant incrementi aut detrimenti, vel si plane deficient, non animi, sed corporis est vitium.

Urgebat idem Epicureus animam dolori et luctui, atque idcirco fragilitati et mortui esse obnoxiam. Quin immo, ait auctor noster, anima mœrorem repellit sapientia et virtute, quæ immortalitatis est fabricatrix.

Eadem facilitate illud diluit, ■ Lucretio additum, animam morbo et oblivione cum corpore suo affici. Virtus enim propterea, inquit, adhibenda est, ne mens, non autem anima ullo frangatur corporis dolore, et oblivionem sui patiatur.

Nec hilum quidem proficiebat Lucretius rursus obijciendo animam esse corporis partem, quæ ab illo separata non magis sentit, quam oculus a corpore avulsus. Negat siquidem Lactantius, ac pernegat animam esse corporis partem; sicuti omnes recte inficiantur id, quod in vase aut domo continetur, illius esse partes.

Cæteris autem omnibus imbecillius futiliusque illud esse censet, quod rursus opponit Epicureus ille poeta animam paulatim ex morientibus corporis partibus emigrare. Nam anima in his, qui uno momento interficiuntur, e corpore statim erumpit. Ex frigescentibus vero aliorum, diuturno morbo laborantium, membris si paulatim se explicare videatur, illud non animæ, sed corporis defectu accidit.

Ridet porro Lactantius Lucretium qui demum urget ridiculum animæ sese dissolvi conquerentis commentum. Quis enim animæ ullius etiam Epicurei morientis audivit aliquando ejuscemodi querimoniam? Quæ etiam potest esse hominis mortui querela? Denique morientes plurimi se exire potius et proficisci, quam mori, voce aut gestu significant.

Poterat quidem auctor noster Epicureis opponere Pythagoreorum de animæ transmigratione opinionem. Sed eam prætermittit, utpote quæ absurda, nec commemoratione, aut confutatione digna sit. Veram autem de animæ immortalitate sententiam stabilit et confirmat non solum Trismegisti, Apollinis Milesii et Sibyllarum testimoniis, sed quia etiam nullus eam negare auderet coram mago quodam homine, qui novit animas suis carminibus evocare. Neminem vero censet esse magis insulsum et fatuum, quam Aris-

A toxenum, qui cum nullam esse animam diceret, se vivere, et mentem, qua id cogitaverat, se habere non intellexit (cap. 13).

Quando autem et quomodo post corporis mortem homines impii pœna æterna muletandi, et justi beata immortalique mercede remunerandi sint, ut explicet Lactantius, haud dubitanter asseverat appropinquare judicii tempus, ac mundum, quem quidam philosophi ■ multis sæculorum millibus exiisse somniaverant, expletis ab ejus ortu annis sex millibus consumendum : sed hanc ille opinionem rationibus ex quadam tantummodo convenientia petitis stabilire nititur (cap. 14).

Plurâ tamen signa, inquit, hanc extremam mundi cladem præcurrent (cap. 15). Ubique enim qualibet calamitates, miseriæ, impietas, et omnium vitiorum illuvies terram obruent. Ægyptus sanguine tamquam flumine operietur. Romanum imperium, cujus varias ætates Seneca descripsit, subvertetur, quemadmodum a Prophetis, ac Sibylla et Hystaspe prædictum est (cap. 16). Post bella siquidem civilia decem reges illud inter se partientur, donec ex extremis septemtrionis finibus oriatur rex potentissimus, qui tres ex his decem regibus delebit, ac princeps omnium constituetur. Quæ autem quantaque, eo regnante, mala et prodigia futura sint, auctor noster enucleate recenset.

Addit ille mittendum a Deo prophetam magnum, qui editis pluribus miraculis, multos ad Dei cultum convertet (cap. 17). Sed hic propheta ab alio rege, ex Syria orkindo, occidetur, ac sine sepultura relictus, post diem tertium reviviscet, rapieturque in cælum. Impius autem ille rex, et mendaciorum propheta, se ipsum constituet ac vocabit deum, atque ut adoretur, signa faciet et prodigia. Templum vero Dei diruere conabitur, jubebit sectatores suos non secus ac pecudes signari, immanissima crudelitate vastabit orbem terræ, et montem, in quem veri Dei cultores confugient, obsidebit. Sed Deus eorum precibus exoratus, mittet ex cælo regem magnum, qui illos liberabit, impiosque omnes disperdet. Quæ quidem omnia Hystaspis testimonio, et prolatis a se tam Hermetis, quam Sibyllarum verbis prænuntiata esse arbitratur (cap. 18).

Porro autem rex ille magnus, postquam ceciderit D gladius, de cælo noctu descendet, ipso paschatis pervigilio, ac comitantibus Angelis, qui tradent in manus justorum impios montem obsidentes (cap. 19). Illis vero deletis, et monte exciso, solus fugiet impius Antichristus, qui quarto postea prælio debellatus, scelerum suorum cum principibus et tyrannis luctu pœnas. Demum extincta malitia, requiescet orbis, atque simulacra deorum, et omnis idololatria penitus exstinguetur.

Postea resurgent mortui, et a magno rege, Dei filio cultores veri Dei judicabuntur, ac singuli pro meritis aut mercedem accipient aut pœnam (cap. 20). Ibi autem Lactantius explicat quomodo et quo igne animæ improborum hominum, tametsi immortales ac spiri-

tuales, revera cruciabantur. Quin etiam addit justos A etiam igne examinandos (cap. 21).

Neque hæc, inquit, mera sunt, ut quidam putant, poetarum, cæteris scriptoribus antiquiorum figmenta. Nam hi veram de hominum resurrectione doctrinam, assiduus prophetarum nostrorum concionibus prædicatam, non satis intelligentes, aut immutarunt, aut corruerunt. Maronis autem testimonio id confirmat, atque insuper ostendit certissimum illud documentum, nemine posse ideo labefactari aut infirmari, quia post tot sæcula nullus ab inferis vivus remeavit (cap. 22).

Falsos itaque illos esse pronuntiat, qui docuerunt animas aut renasci, vel de corporibus in alia corpora migrare. Nam mortui reipsa resurgent, quando eorum animæ, uti a Chrysippo et Sibylla traditum, corporibus suis rursum a Deo induentur. Nec putat curiosius inquirendum quomodo id fieri possit. Nulla enim operum Dei etsi ratio reddi queat; credere tamen debemus ab illo veterem hominem inenarrabili modo restituendum, qui novum creavit (cap. 23).

Post maximum autem, ait ille, judicium, et justos ad vitam revocatos, Christus mille annis regnabit inter homines, ac cum eis versabitur (cap. 24). Nos autem admonet se breviter ea enarrare, quæ opinabatur per id tempus eventura, ac quale futurum hominum vivendi genus. Propter varias autem de elapso ab ortu mundi annorum numero opiniones, dictu fatetur esse difficile, quando complebuntur sex illa annorum milia, quibus finitis, mundi, sicuti superius dixerat, fiet lapsus et ruina. Putat tamen annos ab eo, quo hæc scribebat, tempore non amplius superesse quam ducentos (cap. 25).

Tum deinde nostros ille ante oculos ponit quanta mala, finiente millenario Christi regno, princeps demonum cum suis asseclis facturus sit, quomodo cum iis penitus interibit, ac solus per septem annos permanebit Dei populus (cap. 26). His tandem expletis, mundus, inquit, renovabitur, homines transformabuntur in angelorum similitudinem, injusti resurgent, ut cum dæmone et ministris ejus igne cruciatuque sempiterno torqueantur. Porro autem ille declarat hanc esse sanctorum prophetarum doctrinam, quam quidem quia christiani abscondebant, execrandas opiniones illis ethnici falso ascripserunt. Posthæc in quibusdam tantum editionibus subjungitur epilogus, quo Lactantius Constantini Magni laudat pietatem, ac de restituta christiana religione gratulatur. Sed hæc in melioribus codicibus prætermissa tam spuria et supposita videntur, quam certum est auctorem nostrum omnes adhortari ad suscipiendam veram religionem, ad fragilia caducaque bona contemnenda, ad dandam semper justitiæ aliisque virtutibus operam, ut possint promissum a Deo sempiternæ felicitatis præmium consequi (cap. 27).

CAPUT II.

De horum librorum auctore, titulo, argumentis, numero, divisione in capita, ac quas ob rationes in lucem editi sint.

ARTICULUS PRIMUS.

De horum librorum auctore, ac titulo, quid Institutionum divinarum nomine intelligatur, de totius Operis, singulorumque librorum titulis, argumentis, numero, atque in capita divisione.

Lactantium horum septem de divinis Institutionibus librorum esse verum auctorem tantum tamque unanimis omnium semper fuit consensus, ut nulla, ne minima quidem ea de re controversia haberi posse videatur. Nihil itaque necesse est infinita propemodum illorum, atque in primis recentiorum, quibus id probetur, testimonia a nobis congeri. Unum tamen instar omnium testem omni exceptione majorem appellabimus Hieronymum, qui disertissime asseverat ab Lactantio nostro compositos: *Institutionum divinarum adversum Gentes libros septem* (Hieronym. Catalog. script. Eccl. § 80, pag. 124). In sua quoque ad Magnum oratorem epistola: «*Septem, inquit, libros adversus Gentes Arnobius edidit, totidemque discipulus ejus Lactantius, qui de Ira quoque et Opificio Dei duo volumina condidit, quos si legere volueris, Dialogorum Ciceronis in eis excerptas reperies* (Epist. 83, ad Magn. pag. 656). Et rursum in alia epistola, ad Pamnadium et Oceanum hæc scribit: *Quis mihi interdicere potest, ne legam Institutionum ejus, Lactantii, libros, quibus contra Gentes scripsit fortissime* (Epist. 41 ad Pamn. et Ocean., pag. 345)?

Visne aliud adhuc certius tibi dari testimonium? Ecce præsto est ipsiusmet testificatio Lactantii, qui alio in opere, ubi impios falsorum deorum cultores exagitat, hæc totidem verbis scripsit: *Sed imperitiam horum jam coarguimus in secundo divinarum Institutionum libro* (Lactant. lib. de Ira Dei, cap. 2). Postea vero alios castigat de Christo domino prave sentientes: *Quos, inquit, ex parte jam refutavimus in quarto supradicti operis libro. Ubi quoque notat peripateticorum de ira temperanda opinionem: Quibus, ait ille, in sexto libro Institutionum respondimus* (Ibid. cap. 17). Quid plura? Ille rursum eadem in commentatione: *Satis, ait, ut opinor, ostendimus in nostris Institutionibus deos multos esse non posse* (Ibid. cap. 11). Manifestum denique fecimus in hisce divinarum Institutionum libris ab illo suum de Opificio Dei librum citari. Ab ipso itaque et hunc et alios a se compositos significat. Rarum igitur certumque omnino est Lactantium nostrum esse horum librorum auctorem ac parentem.

Nec minus ex jam citatis illius et Hieronymi verbis constans fixumque esse debet non alium his, de quibus agimus libris, ab Lactantio præfixum titulum, quam Institutionum divinarum. Cur autem eo titulo illos inscripserit, ex his colligere possumus ipsius verbis: *Si quidam prudentes, et arbitri æquitatis, institutiones civilis juris compositus ediderunt, quibus*

civium dissidentium lites contentionesque sopirent; quanto melius nos et rectius divinas institutiones literis persequemur, in quibus non de stillicidiis, aut aquis ar-
cendis, aut manu conserenda, sed de spe, de vita, de salute, de immortalitate, de Deo loquimur; ut superstitiones mortiferas erroresque turpissimos sopiamus (lib. I Institut. cap. 1). Quemadmodum igitur plurimi, uti ex eorum operibus liquet, alique summi, ut ait Cicero (Cic. lib. I de Legib.), viri libros de Jure civili et Legibus, atque ut ejusdem Ciceronis verbis utamur, de stillicidiorum, ac de parietum jure; aut de stipulationum et judiciorum formulis componendis, a se editos, institutiones civilis juris appellavere, sic longe melius rectiusque Lactantius putavit hos libros suos, in quibus de evertendo falsorum deorum, et stabiliendo veri Dei cultu agitur, Institutionum divinarum nomine et titulo esse inscribendos.

Quid autem institutionum nomine significetur, si roges, respondebimus visum quibusdam eos designari libros, quibus prima docendæ alicujus artis, seu scientiæ elementa ita explicantur, ut rudes adhuc et indocti homines illam gradatim assequi possint. Vtrum Lactantius ampliori significatu nomen illud adhibuit. Palam siquidem proficitur se hoc in opere de omnibus christianæ religionis institutis, falsisque gentilium superstitionibus, multo plenius et uberius disputavisse, quam ceteri sua usque ad tempora christianæ religionis defensores disceptaverunt. Quapropter Institutionum divinarum nomine plenam et integram de enucleandis ac vindicandis ejusdem christianæ religionis præceptis et institutis, ac de ethnicorum impiis cultibus coarguendis designat disputationem. Ubi itaque hos ille libros aut alii solo citant Institutionum nomine, id brevitalis causa factum, nullus, ut opinor, dissimulabit.

Quamvis autem generalis sit ille totius operis titulus, singulis tamen libris suam, quemadmodum in antiquissimis editionibus legitur, peculiarem inscriptionem videtur præposuisse. Nos quidem non fugit hæc inscriptiones in recentioribus nonnullis editionibus fuisse aliquando inmutatas. Verum illas sine his correctionibus ab ipsomet Lactantio profectas esse nobis facile persuadebitur. Nam illæ non solum in antiquis illis editionibus, sed in manuscriptis etiam codicibus cum recentioribus tum antiquis, eodem modo sub cujusque libri fine, et sequentis initio, representantur. Quid vero, quod et illud ex ipso Lactantio colligi potest? In fine enim libri tertii titulum et argumentum libri quarti sic explicat: *Quæ religio, et quæ sapientia vera sit, liber proximus indicabit* (lib. III Inst., cap. 30). Simili etiam modo librum quartum sic ab-olvit: *Sequitur, ut, quoniam satis de religione vera, et sapientia locuti sumus, in proximo libro de justitia disseramus.* (lib. IV, cap. 30). Si quis tamen inde aliquem, antiquissimis codicibus scribendi præfectum, inde singulis libris titulos inscribendi sumpsisse occasionem contendat, in sua manere potest sententia, ac si id rite probaverit, nos illico cedemus.

A Quod de diversis et operis totius, et cujusque libri inscriptionibus diximus, idem de illorum argumentis dicendum. Toto enim in opere unum et generale, ac singulis in libris singulare aliquod argumentum tractatur. Commune enim, libris omnibus, his a Lactantio proponitur verbis: *De religione vobis, rebusque divinis instituitur disputatio* (lib. I Inst., cap. 1). Dux vero sunt illius disputationis partes; quarum prima ille falsas gentilium religiones tribus prioribus libris funditus evertit: secunda vero christianæ religionis veritatem et sanctitatem in aliis sequentibus asserit, stabilit ac demonstrat (lib. IV, cap. 30).

B Singulare quoque uniuscujusque libri nobis exhibet argumentum. In primo enim, quem primam institutionem appellat, falsas, sicuti ipse loquitur, deorum religiones relegit. In secundo fontem causasque patefacit, quibus homines primitus crediderunt plures esse deos, et in pravo eorum cultu postmodum perseveraverunt (lib. I, cap. 25; lib. II, cap. 1). Vanam dehinc in tertio (cap. 1, 2, 25, 30) explodit ethnicorum philosophiam. Quarto (cap. 3, cap. 30) in libro ostendit quæ vera sit sapientia et religio. At in eo contra Judeos potissimum de Christo Domino disputat. Cum gentilibus vero speciatim in libro quinto (cap. 1) congressus disserit de justitia. In libro sexto (cap. 1, cap. 2, cap. 3) docet quis verus sit cultus, sive, ut ipse ait: « quo ritu, quove sacrificio Deum coli oporteat: » ac quæ sint virtutes, earumque formæ ac termini. Denique libri septimi (cap. 1) argumentum est « Divinum, » quemadmodum Lactantius ipse dixit, « præmium beatitudinis perpetuæ; » vel, sicut alibi, « Quid virtus mercedis a Deo mereat, » et brevius alio in loco: « De vita beata. » Quo autem modo argumentum illud tractaverit, ex his accipe illius verbis: « Satis et huic parti satisfaciemus, cum testimoniis divinarum literarum, tum probabilibus argumentis. » Post hoc ultimum verbum in antiquissimo codice Bononiensi additum notatur *ratum*. At si vera genuinaque sit hæc lectio, ibi *ratum* nomine debent procul dubio intelligi Ilystaspis, Hermetis, ac potissimum Sibyllarum decantata oracula, quæ hocce in libro frequentius citantur (lib. VI, cap. 3; lib. III, cap. 13; lib. I, cap. 1).

D Totum porro divinarum Institutionum opus in hos septem, nec plures libros ab ipsomet Lactantio distributum fuisse citatus a nobis paulo ante Hieronymus apertissime testificatur. Quamvis autem id penitus tacuisset, quid, quaeso, clarius his ipsiusmet Lactantii verbis: « Nullus suavior animo cibus est, quam cognitio veritatis, cujus (mss. duo antiquissimi regie bibliothecæ, cui) asserendæ atque illustrandæ septem volumina destinavimus. » (lib. I Inst., cap. 1). Præterea ille libro primo (cap. 23) finem se imposuisse his verbis significat: « Sed jam libro facere finem decrevi, ne modum excedat. » Similiter libro tertio (cap. 30): « Planius quæ religio, liber proximus indicabit. » et quarto (cap. 30): « In proximo libro de justitia disseremus. » Ab ipso autem libri secundi initio (cap. 1): « Quamquam, inquit, primo,

libro religiones deorum falsas esse monstraverim. A In eodem libro (cap. 3) alios quatuor posteriores hunc designat in modum: «Scientiæ veritatis explicandæ, quatuor posteriores libri servient, et in septimo priores libros memorat. Huc accedit, quod ab uno libro nos mittit ad alium. Nam præter illa quæ paulo ante annotavimus, ipse in his libris nos remisit a tertio et quarto ad secundum, a sexto ad tertium, a septimo ad secundum, ac denique postquam variis in locis septimum *Institutionum* librum ultimum fore sæpius dixisset, hæc in illius epilogo totidem verbis scripta legimus: «Decursis propositi operis septem spatiis, ad metam provecti sumus.»

Quam verum itaque et manifestum est hocce opus a Lactantio ipso septem in libros fuisse divisum, tam certum profecto omnibus esse debet horum librorum B in capita divisiones, eorundemque capitum argumenta non a Lactantio esse composita, sed ab alio scriptore, eoque admodum recente, qui primæ illorum editionis ætatem non longo temporis intervallo superavit. Neque enim in antiquis codicibus manuscriptis, quos videre licuit, hæc habentur, sed tantum in recentioribus.

ARTICULUS II.

Quibus rationibus Lactantius ad hos libros conficiendos adductus sit, et utrum Minucius Felix, Tertullianus ac Cyprianus non plene suscepto defendendæ christianæ religionis muneri satisfecerint

Varias Lactantius reddit rationes, quibus ad hos libros edendos ac publicandos adductus est. Testatum C enim primo facit se his scribendis ideo animum appluisse, ut illustrandæ veritati daret operam, ac doctis hominibus veram sapientiam, et indoctis veram religionem ostenderet, ac singulorum mentes ecclesiasticis præceptis imbutas, ad verum divinæ majestatis cultum posset dirigere (*lib. 1 Inst., cap. 2*).

Præterea si maximi oratores sub vitæ finem sese vane gentiliū philosophiæ tradiderunt, ac iuriconsulti quasdam composuerunt juris civilis institutiones, ipse multo æquius, consultius, et utilius esse putavit has divinas institutiones litteris consignando, ad veram, piam, divinamque sapientiam, quasi ad portum aliquem tutissimum, se conferre, «in quo omnia, inquit, dicta prona sunt, auditu suavia, facilia intellectu, honesta suscepta.» Neque tamen D suum dumtaxat propter peculiare commodum propriosque usus tantum opus aggressus est; sed, ut superstitionibus mortiferis, turpissimisque erroribus sopitis, ac penitus extinctis, veritatem christianæ religionis demonstraret. Septem itaque volumina huic asserendæ atque illustrandæ destinavit, ut ethnici ea informetur, nec obdurati, aut perveriores contra se ipsos, et contra ipsa Solis luce clariora rectæ rationis lumina amplius pugnent, ac tandem ab inveteratis erroribus liberentur. Si qui vero pertinacissimi adhuc aures claudant, sperat non defuturos sanctæ mentis homines, quibus veritas, non insuavi prorsus et impolito sermone tradita placeat.

At si nemo adhuc ex illis, quod difficile est, ad sanam mentem, et viam salutis redire velit; nutantes saltem christianos scriptis suis confirmabit. Denique si nemini, quod credibile non videtur, sibi certe scripta sua proderunt, gaudebitque in veritatis lumine versari (*lib. iv, cap. 3, et lib. v, cap. 4*).

Una autem in primis horum librorum conficiendorum ratio et occasio auctori nostro ea fuit, quod persuasum habuerit idoneos peritosque ad quam usque ætatem defuisse doctores, qui vehementer, qui acriter redarguerint publicos gentiliū errores, et integram christianæ religionis causam ornate ac perfecte defenderint (*lib. v, cap. 2*). Duo vero possimum ethnici scriptores, de quibus paulo post, hæc strenuorum pugilum penuria stimulati, christianam religionem, ipsomet Lactantio præsepte ac dolente, ausi fuerant sacrilegis litteris lacessere et impugnare. Tam superba ergo impietate et veritatis conscientia ille incitatus, ac coactus, hos conscripsit libros, quibus vanos illorum impetus frangeret, perfectamque et omnibus numeris absolutam exhiberet ejusdem christianæ religionis defensionem. Sed necesse est hæc a nobis paulo fusiùs explicari.

Mirum enim multis videri potest qua Lactantius ratione idoneos christianæ religionis defensores suum usque ad tempus defuisse tanta confidentia asseveret, nisi de iis tantum, qui sibi noti fuerunt, expresse loqueretur. At mirabilius quibusdam illud videbitur, quod in horum numero posuerit Minucium Felicem, Septimium Tertullianum, ac Cyprianum; Arnobium vero præceptorem suum altissimo silentio præterierit. Non enim hic magis perfecte, quam illi, christianæ religionis egit causam. Sed tanti silentii causa fortassis fuit præceptoris dignitas. Forte etiam incognitæ illi fuerant Arnobii lucubrationes, quas nuper in Africa ediderat. Inde quippe Lactantius junior egressus, tamque longe positus, quid in ea ab magistro suo scriptum fuerat, potuit ignorare. Sed quidquid sit de Arnobio, quid, inquit aliquis, tribus aliis celeberrimis scriptoribus, a Lactantio memoratis, defuit; quominus tam præclaro christianæ religionis defensorum munere fangerentur? Respondet libere Lactantius Minucium Felicem se totum ad id studium non contulisse, id est, non plenam, et integram, sicut facile poterat, instituisse de tuenda D christianæ religionis veritate disputationem. At nos ea de re in nostra de illius libro dissertatione jam egimus (*Dissert. in Minuc. Octav., cap. 2, art. 1*).

Duo autem in Tertulliani pro christiana fide *Apogetico* Lactantius desiderat, et doctrinæ christianæ institutionem, et sermonis elegantiam atque claritatem. In eloquendo, verba Lactantii sunt, parum facilis et minus comptus, et multum obscurus fuit (*lib. v cap. 1*). Neque ab hac opinione multum recessit Hieronymus, qui ad Paulinum hæc scripsit in verba: «Tertullianus creber est in sententiis, sed difficilis in loquendo.» (*Hieronym. Epist. 49 ad Paulin., pag. 567*) At quantavis inquit alii, sit sermonis illius barbaries, et obscuritas; utraque

tamen recte compensatur maxima sane argumentorum vi, robore et pondere.

Verumtamen quod ad stabiliendam nostram doctrinam spectat, Lactantius fatetur Tertullianum in eo libro recte quidem absurdis ethnicorum accusationibus respondisse, sed negat satis ab eo explicata, aut probata fuisse nostrae religionis documenta : « Aliud tamen est, inquit, accusantibus respondere, quod in defensione aut negatione sola positum est, aliud instituere, quod nos facimus, in quo necesse est doctrinae totius summam contineri. » (*Lact. lib. v, cap. 4*).

Sed Tertulliano non aliud in suo Apologetico propositum fuit; nisi ut evidenter omnibus ostenderet christianos omnium etiam gravissimorum criminum accusatos, sed numquam auditos, multoque minus convictos ab ethnicis plane immerito condemnari. Quamobrem suo in Apologetico nihil aliud probandum in se suscepit, nisi manifestissimam omnibus facere veram christianorum doctrinam, innocentiam, summam vitae et morum integritatem, ac gentiles eorundem criminum revera esse reos, quorum falsissime illos accusabant. Atqui illi haec omnia suo in libro luculentissime perfecit, quamvis non omnia, sed praecipua tantum christianae religionis documenta tam sincere exponat, quam breviter, sed evidentissime demonstrat. Proposito itaque suo cum cumulate satisfecerit, nec illi, nec ulli cuilibet auctori vitio verti debet quod plura non dixerit, quam ad institutam disputationem conducere arbitrabatur. At volebat proculdubio Lactantius susceptam a Tertulliano christianorum defensionem tam arctis finibus non coerceri (*Dissert. in Tertullian. cap. 4, art. 4*).

Major est illius de Cypriano conquestio. Quanto enim magis laudat illius ingenium et eloquentiam, tanto magis illum redarguit, quod in sua adversus Demetrianum, christianae religioni oblatrantem, disputatione « sacramentum ignorantibus, » id est, gentilibus, « placere ultra verba » non possit (*Lact. lib. iv, cap. 2 et cap. 4*). Rationem ab eo si postules, respondet : « Quoniam mystica sunt, quae locutus est, et ad id praeparata ut a solis fidelibus christianis audiantur. » Quae vero illa mystica sint, postea sic explicat : « Non enim Scripturae testimoniis, quam ille, Demetrianus, utique vanam commentitiamque putabat, sed argumentis et ratione refellendus erat. » Quin etiam palam, et vix ulla absque excusatione narrat eum non modo a doctis huius saeculi viris ea propter irrisum, sed se etiam audivisse quemdam sane disertum hominem, qui Cyprianum, « immutata una littera, Coprianum vocaret, quasi quod elegans ingenium, et melioribus rebus aptum, ad aniles fabulas contulisset » (*ibid. cap. 4*). Et certe nomen Coprianus, seu Coprens, et Coprea, sive, ut alii, apud Suetonium legunt Coprias, a verbo graeco κοπρία et κοπριος derivatum est, quod scurram, rabulam, sycophantam, vilemque significat hominem, qui magna quidem de se praedicare, sed aniles et ineptas fabu-

A las venditare solebat (*Sueton. in Vit. Neron. § 6, et in Claudii § 8*).

Nulli quidem mirum videri debet, si gentiles Cyprianum, eorum religionis hostem insensissimum, dieteris, irrisionibus et contumeliis vexare tentarent. Sed admirationem plurimis movebit Lactantius, qui eas his solum repulit verbis : « Raptus, inquit, eximia eruditione. divinarum litterarum, ut iis solis contentus esset, quibus fides constat » (*lib. v Inst., cap. 4*). Censuit itaque Cyprianum in sua adversus Demetrianum disputatione debuisse prius humana philosophorum et historicorum, quam divina scripturae sacrae afferre testimonia. Quoniam enim haec ille « nondum, » ut ait Lactantius, « capere non poterat, debuit suis potissimum refutari auctoribus. »

B Non male forsitan, si haec prima fuisset Cypriani cum Demetriano de christianae religionis veritate concertatio. Sed plures antea se habuisse significat ab ipso orationis suae exordio, ubi Demetrianum sic alloquitur : « Cum ad me saepe studio magis contradicendi, quam voto discendi venires, et clamoris vocibus personans, malles tua impudenter ingerere, quam nostra patienter audire. »

Nonnulli itaque respondent citata a Cypriano sacrarum Scripturarum loca, ex prophetarum desumpta esse testimoniis, quae validissimum, uti videbimus, adversus ethnicos pro firmanda religione christiana argumentum suppeditant. Sed ad Cypriani defensionem illud magis facit, quod hac in commentatione refellendam suscepit calumniam Demetriani et aliorum gentilium, qui christianos omnium quibus mundus concutiebatur, malorum causam esse clamitabant. Atqui eam evertit iis. Sacrae Scripturae testimoniis, quibus haec mala in scelera ab ethnicis commissorum vindictam futura praenuntiabantur. At quia haec evenerunt sicuti longe antea praedicta fuerant, iidem gentiles negare non poterant divinam esse horum oraculorum, et totius sacrae nostrae Scripturae auctoritatem. Quibusdam insuper nec infirmis sane rationibus insulsam Demetriani criminationem refellit.

Denique de illa Lactantii censura haec Hieronymus ad Magnum oratorem scripsit verba : Cyprianus vir eloquentia pollens et martyrio, Firmiano narrante, mordetur, cur adversus Demetrianum scribens, testimoniis usus sit prophetarum et apostolorum, quae ille ficta et commentitia esse dicebat, et non potius philosophorum et poetarum. quorum auctoritati, ut ethnicus, contraire non poterat (*Hieronym. Epist. 93, ad Magn. pag. 655*). Quid autem, amabo te, eo verbo mordetur indicare voluit? Nonne detractionem aliquam, nec prorsus aequam reprehensionem? Eo enim significatu a Terentio scriptum legimus : Invidere omnes mihi, mordere clanculum (*Terent. Eunuch, act. 3, scen. 1, v. 20*). Ab ipsomet quoque Hieronymo illud eodem sensu usurpari non inepte forsitan quis colliget ex subsequentibus illius verbis : Cyprianus quod idola dii non sint, qua brevitate, qua historiarum omnium scientia, quorum.

verborum et sensuum splendore perstrinxit (*Hieronym. loc. cit. pag. 657*). Nonne autem his verbis significat Cyprianum rite suo defensoris christiani munere functum, si non in sola, uti putavit Lactantius, adversus Demetrianum, in aliis saltem, adversus ethnicos orationibus?

ARTICULUS III.

De duobus philosophis gentilibus, quorum impiis scriptis Lactantius ad hos libros divulgandos impulsus est, et utrum ab ipso christianæ religionis causa perfectius quam ab aliis, ac qua ratione defendatur.

Lactantius ambos illos philosophos, qui ipsum, ut paulo antea dicebamus, ad conseribendos hosce Institutionum divinarum libros compulerunt, nativis coloribus, suppresso tamen nomine, depinxit. Testatum autem nobis facit illos tum exstitisse, cum ipse in Bithynia oratorias litteras doceret, et templum Dei everteretur (*Lib. v Inst., cap. 2*).

Primus autem profitebatur philosophiam, sed omnibus infamis erat vitiis, quæ capillis et pallio, id est, philosophica professione, ac divitiis tegere nitebatur. Aliorum enim accusator acerrimus, pravis moribus suas de virtute disputationes destruebat. Tres vero libros adversus christianam religionem evomit, cum in illam tyranni crudelissime grassarentur. Verum imprudens ille homo, ac quid oppugnet, et quid loqueretur, plane ignorans, adeo hisce in libris ineptus, vanus et ridiculus apparuit, ut ab omnibus tam contemptus quam derisus fuerit.

Alter numero iudicum, et persecutionis in christianos, quorum fidem aliquando amplexatus esse videbatur, excitandæ auctor, duobus libris, quos fallaci titulo *φωλαθηθεῖς* inscripserat, conatus est Sacræ Scripturæ, tamquam sibi esset tota contraria, arguere falsitatem. Deinde vero ostendere conatus est paria vel etiam maiora ab Apollonio, quam a Christo edita fuisse miracula (*Lactant. ibid. et Cæcil. lib. de Mort. persecut., cap. 16*).

Non alius autem secundus hic philosophus esse videtur, nisi Hierocles, quem Eusebius libro, post illius Demonstrationem Evangelicam, et alibi, typis edito, confutavit. Eandem enim Eusebius indicat operis inscriptionem: *Ταῦτα ῥήματα σε αὐτοῖς Ἱεροκλέῃ τῷ τὸν καθ' ἡμῶν ἐπισκευαζομένῳ φιλαλήθῃ λόγον εἰρηται.* Hæc ipsius Hieroclis verba sunt in oratione contra nos scripta, cui titulus *Philalethes*. (*Euseb. lib. contr. Hierocl. pag. 515*.) Ab ipso præterea libri primordio eundem titulum memorat, additque Hieroclem eo devenisse impudentiæ, ut Apollonium Tyanæum, sicuti Lactantius dixerat, eum Salvatore nostro Christo componere non dubitaverit. Ad hæc vero, descripsit Eusebius Hieroclis verba, quibus Petrum, et Paulum, aliosque Christi discipulos, tamquam mendaces, indoctos, et impostores propterea redarguit; quia nimium extulerant res a divino præceptore suo gestas. Atqui similiter Lactantius noster: «*Præcipue, inquit, Paulum Petrumque laceravit, cæterosque discipulos, tamquam fallacie seminatores,*

A quos eosdem tamen rudes et indoctos fuisse testatus est. (*Lactant. lib. iv Instit., cap. 2.*)

Nescii quidem non sumus quosdam opinari Eusebium Cæsariensem non esse hujus libri auctorem, sed ejusdem nominis alterum qui, teste Photio, refellerat libros ab Hierocle circa Theodosii junioris tempora de fato et providentia editos. Sed hi non videntur animum satis ad ea advertisse, quæ idem Photius litteris antea mandaverat: *Ἀνεγνώσθη Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου ἀνασκευαστικὸν βιβλίον πρὸς τοὺς ὑπὲρ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανεύου Ἱεροκλέως λόγους.* Lecta est Eusebii Pamphili confutatio brevis librorum Hieroclis de Apollonio Tyanæo. Nec est quod quis nobis objiciat duos tantum libellos a Lactantio memorari, et septem ab Eusebio confutatos. Nam ille non unius tantum Hieroclis, sed etiam Philostrati libros impugnat. Verum de hoc Hierocle alius disserendi locus dabitur.

Dictu porro longe difficilius quis fuerit primus scriptor, et philosophus, qui a Lactantio compellatur. Opinio autem Baronii fuit hunc esse Porphyrium, infestissimum christianæ religionis hostem, qui anno Christi 302, Diocletiani vero Imperatoris 19, sexagesimum nonum ætatis suæ agebat, vitamque ad extremam usque senectutem produxit. (*Baron. ad ann. 302, § 51.*) Nam is Porphyrius, quemadmodum citatus a Lactantio scriptor, philosophi officio ante omnia functus, antistitem se philosophiæ profitebatur. (*Lib. v Inst., cap. 2.*) Ab Augustino etiam Porphyrius appellatur doctissimus et nobilissimus philosophorum, et christianorum acerrimus inimicus, qui gloriabatur se virtutis et sapientiæ esse amatorem. (*August. lib. xix de Civit., cap. 22, et lib. xxii, cap. 3; lib. x, cap. 28.*) Nec Baronium id moratur, quod Lactantius tres tantum ab eo, quem citat, libros, et Suidas quindecim a Porphyrio compositos fuisse dixerint. Censet enim doctissimus Annalium scriptor tres primum a Porphyrio separatim editos, ac postea duodecim subsequentes.

Sed huic opinioni plura videntur repugnare. Nulla enim ratione probari potest hos libros separatim divulgatos fuisse. Quis etiam facile sibi persuadeat Porphyrium septuagenarium iis libidinis et gulæ vitiis contaminatum, quæ Lactantius philosopho suo aperte palamque exprobravit? Si quis vero respondeat illud, non secus ac plures libidinosos senes, his vitiis potuisse inquinari, dicemus id nobis adhuc esse probandum.

Præterea Eusebius et Hieronymus hand dubitanter tradiderunt libros a Porphyrio adversus christianam religionem tam editos, cum ille in Sicilia degeret. (*Euseb. lib. vi Hist. Eccl., cap. 19; Hieronym. Catalog. script. Eccl., § 81.*) Atqui Lactantius affirmat, se ipso præsentem, quando in Bithynia Oratorias litteras docebat, hunc et alium de quo egimus, philosophum «*suas explicasse sacrilegas litteras.*» (*Lib. v Inst., cap. 2 et 4.*)

Respondet quidem Baronius Hieronymum ideo credidisse Porphyrium eos in Sicilia perfecisse, quia

Roma illuc migraverat. Verum in Sicilia illos ab eo compositos fuisse, non Hieronymus solus, sed citatus etiam a nobis Eusebius palam asseverat. Deinde vero debebat Baronius nobis tempus indicare, quo Porphyrius in Siciliam secessit, et quamdiu ibi commoratus est. (*Baron. ad ann. 502, § 57.*)

Denique ex jam citatis Lactantii verbis baud absurde confici potest utrumque illum philosophum ab illo omnium primo confutatum fuisse. At si res ita se habeat, inde colligi poterit alium ab eo, quam Porphyrium designari. Discimus enim ab Hieronymo alios adversus hunc Porphyrium confectos fuisse a Methodio, qui uti ille ait : *Ad extremum novissimæ persecutionis, sive, ut alii affirmant, sub Decio et Valeriano in Chalcide Græciæ martyrio coronatus est* (*Hieronym. in Catal. script. Eccl. § 83, Apol. advers. Jovin. advers. Rufin. lib. II, Epist. 83, ad Magn.*). Duas autem ibi refert opiniones de tempore, quo sanctissimus ille martyr morte pro Christi fide occubuit. Prima illorum est, qui eum sub Decio et Valeriano, id est, intra annum 250 et 260 mortuam arbitrabantur. Secunda aliorum, qui existimabant illum ex hac vita migrasse ad extremum exitum a Diocletiano novissime persecutionis, hoc est, circa annum Christi 311. Prima autem opinio stare nequit cum editis a Methodio libris adversus Porphyrium, qui anno Christi 263, trigésimum ætatis sue annum agebat. Nondum enim hos, quos Methodius confutavit, libros publicam in lucem emisisse videtur. Si verior sit secunda opinio, certe Lactantius, qui paulo post annum 311, divinas Institutiones composuit, tunc Methodii adversus Porphyrium libros non legisse dicendus est. In his enim Institutionibus illum a se omnium primo confutatum esse significat. Quia vero vix prorsus credibile est incompertum illi fuisse Methodii Apologiam, nonne inde sequitur ab ipso alium quam Porphyrium denotari?

Utique porro partis hæc sunt argumenta, quæ pro more officioque nostro examinata omnium ob oculos ponimus, ut suam quilibet de his ferat sententiam, et quam putaverit veriore, amplectatur. Nobis autem si quis certo probaverit hunc, de quo Lactantius loquitur, non esse Porphyrium, in suam eo facilius nos pertrahet sententiam, quo persuasum magis habemus nullam esse rationem cur Lactantius, Porphyrii libros refellendo, illius nomini percerit

Quidquid autem de hoc, cujus neque scripta, neque fortassis nomen ad nos pervenere, philosopho statuitur, certum esse debet Lactantium ideo hos Institutionum divinarum composuisse libros, ut illius, atque alterius impii scriptoris divulgatas adversus christianam religionem commentationes confutaret, et plenius ac perfectius, quam alii hactenus christianæ religionis defensores, illius demonstraret veritatem. Utrum autem huic proposito ipse penitus satisfecerit, quæstio, nec minime quidem, esse potest. Nam Hieronymus ad Paulinum de illo hæc scripsit in verba. *Lactantius quasi quidam fluvius eloquentiæ Tu-*

lianæ, utinam tam nostra affirmare potuisset, quam facile aliena destruxit. (*Hieronym. epist. 49, ad Paulin.*) Quid autem hæc verba aliud sonant, nisi Lactantium in illud ipsum vitium incidisse, quod aliis objecit, et quod se emendaturum pollicitus est? *Aliena*, inquit Hieronymus, id est, ethnicorum errores facile destruxit, sed *nostra*, nimirum documenta non potuit eadem facilitate adstruere, probare, stabilire. Certum tamen est in his divinarum Institutionum libris dogmata, et instituta nostræ religionis longe fusius, quam in citatis ab illo Minucii Felicis, Tertulliani, ac Cypriani commentationibus, non solum contra gentiles, sed etiam adversus Judæos asseri et confirmari. Utrum autem ea bene aut male, utrum plane ac perfecte, aut jejune et exiliter asseruerit, postea expendemus. At Hieronymus non videtur alia ratione illud, quod memoravimus, de his libris iudicium tulisse, nisi quia oppositos sinceræ fidei nostræ dogmatibus errores in eis se animadvertisse arbitratus est. Sed quicumque, de quibus postea agendum, illi fuerint, palam tamen asseverat eos nulli unquam impedimento sibi fuisse, quominus hosce divinarum Institutionum libros legeret, quibus, inquit, contra gentes Lactantius scripsit fortissime (*Hieronym. epist. 41, ad Pammach. et Ocean., Hieronym. Comment. in Eccl.*). Alio autem in libro præclarum vocat Institutionum divinarum opus, in quo Lactantius de vitiis et virtutibus plenissime disputavit.

Quod porro addidit Hieronymus Lactantium esse quasi quemdam fluvium eloquentiæ Tullianæ, id sane verum esse facile omnes concedunt, et Hieronymo libenter suffragantur. At de Lactantii eloquentia jam disputavimus.

Denique Hieronymus in sua ad Magnum epistola scribit in divinarum Institutionum, et de Opificio Dei libris reperti dialogorum Ciceronis *ἀπαιτοίς* (*Hieronym. epist. 83 ad Magn.*). Sed quo sensu id ille dixerit a nobis supra observatum est. Quamobrem id tantummodo adjiciemus Ciceronem sæpe sæpius a Lactantio refelli, atque ibi potissimum, ubi de sacris christianæ religionis et morales disciplinæ documentis agitur.

CAPUT III.

De horum librorum ætate, ac variis fragmentis quos videntur inepte iis inserta, et de erroribus Lactantio adscriptis.

ARTICULUS PRIMUS.

Quo tempore Lactantius hos libros scripserit, et utrum, duas divulgaverit eorum editiones.

Quo tempore Lactantius suos divinarum Institutionum libros in lucem emisit, quidam opinantur his ipsis indicari illius verbis : *Ab excidio Trojane Urbis colliguntur anni 1470. Ex hac temporum ratione manifestum est ante annos non amplius 1800, natum esse Saturnum, qui et sator omnium deorum fuit* (*Lactant. lib. I Inst. cap. 23*). Isæus siquidem opi-

natur hinc posse confici Lactantium anno Christi **A** 302, hos libros edidisse. Nam secundum accuratam, inquit, Glareani ad Livium chronologiam, ab excidio Trojano ad Urbem conditam anni 452 elapsi fuerunt; ab Urbe condita ad Christi ortum, anni 751; quibus si addas annos 302 ipsa annorum 1485, summa conficitur. Verum si vera sit hæc annos computandi ratio, ex ea sequitur probabiliorē esse rejectam ab Isæo Baronii opinionem, qui eosdem Lactantii libros anno 316 compositos esse arbitratur. Ex tota enim summa anni 317 numerandi sunt. Quamobrem Isæus fateri cogitur tam varias esse chronologorum ea de re sententias; ut certi nihil statui queat. Addit deinde, quod utique verum est, Lactantium non multum curare de tradenda certo aliqua annorum computandorum ratione. Et vero non aliud ibi probandum suscipit, nisi Saturnum deorum patrem, juxta ipsam ethnicorum chronologiam, non ante annos circiter 1800 notum, atque eos proinde frustra de Impiorum suorum rituum antiquitate gloriari. Quocirca in subsequenti libro, sic de Jovis ætate loquitur: « *Qui ante annos mille septingentos natus.* » (Idem, lib. II, cap. 3). Numquid ergo Jupiter Saturni filius centum annis patre suo junior fuit? Constat itaque nihil ex his omnibus elici posse, quo horum librorum ætas certo definiatur.

Quamquam autem id fateatur Isæus, putat tamen illos ipso Christi anno 302 fuisse revera compositos. Testatum enimvero Lactantius facit se cum in Bithynia artem proficeretur oratoriam, et templum Dei everteretur, impiis duorum ethnicorum, de quibus nos paulo ante, scriptis se fuisse stimulatam, ut suas divinas Institutiones ederet (lib. V. Inst., cap. 2). Atqui eversum est illud templum anno 302, quo videlicet Diocletianus, data lege, omnia christianorum templa destrui jusserat. Nemini autem, ait Isæus, probabile fiet Lactantium, non minus tanta horum gentiliū impietate et audacia provocatum, quam summo veræ religionis tuendæ ardore incensum, post quatuordecim tantum, ut minus, annos suam in his libris, quibus eos confutaret, conscribendis impendisse operam. Nec enim moratur Lactantius ad Constantinum oratio, quibosdam in libris exhibita. Hanc enim, de qua infra ageandum, ut spurcam et suppositam plane rejicit ac repudiat.

Sed huic alii respondent mirum penitus non esse, si Lactantius non statim, quod scriptoribus sæpe usu venit, impia confutaverit ethnicorum Scriptorum commenta, tametsi passim scriptis publicis sparsa et disseminata fuissent. Quis enim asserere audeat utrum in potestate ejus positum fuerit, ut per tempus, quō christiani variis ac violentissimis vexationum tempestatibus concutiebantur, libros adversus gentiles publicaret? Aliæ etiam causæ nemini cognitæ accedere potuerunt, ob quas opportuniorē scribendi occasionem expectandam esse existimaverat. Quidquid ait, persuasum habent validioribus sane argumentis probari posse hos libros longe post annum 302 publicam venisse in lucem.

Verum hi duas adhuc scinduntur in partes. Nam Baronius illos ipso Christi anno 316 a Lactantio editos fuisse arbitratur (Baron. ad ann. 313, § 20 et 21. et ad ann. 316 § 53). Contra vero alii non ante annum 321 ab eo scriptos fuisse autimaverunt. Suam autem sententiam eminentissimus ille Cardinalis duabus potissimum rationibus firmare conatus est. Primum inde ducit, quod Lactantius his conficiendis libris operam dederit, cum Licinius vexabat Ecclesiam, et Constantinus expeditionem contra illum parabat. Auctor quippe noster illi in hujus operis præfatione victoriam ab eo reportandam vaticinatur. Secundum vero hinc petit, quod Arianæ hæreseos, quæ caput anno 315 extulerat, tanquam notæ, et ubique jam vulgatæ, facta sit ab eodem auctore nostro mentio (Lib. I Inst. cap. 1, lib. IV Inst., cap. 30, pag. 449).

Sed respondent alii in dubium vocari, utrum illa præfatio, et nomen Ariani in Lactantii textum ab aliquo male feriato scriptore intrusa non fuerint. Deinde vero tametsi omnino constaret hæc ab Lactantio esse profecta, nihil inde Baronius, nisi adversus suam opinionem posset conficere. Certis siquidem, inquit, et invictis rationum momentis potest demonstrari Licinii persecutionem non ante annum Christi 319 esse exortam. Si Lactantius ergo hujus persecutionis meminit, non anno Christi 316 sed post annum 319, hos libros composuisse dicendus est.

Tota igitur questio in hoc sita est, utrum Lactantius de Licinii persecutione loquatur, ac quo tempore excitata sit. Quod ad primum autem spectat, utriusque opinionis auctores fatentur factam revera ab eo persecutionis illius mentionem: Scribebat, inquit Baronius, hoc anno, quo persecutio Licinii vexabat Ecclesiam (Baron. ad ann. 316, § 35). Non eam igitur ille mox orituram, sicuti quidam putant, sed jam ortam haud obscuris verbis pronuntiat.

Et certe Lactantius Diocletiani in christianos saevientis immanem crudelitatem, et eo imperante illata christianis horrenda atque hactenus inaudita supplicia depinxit, ut jam præterita, et quorum nonnulla ipsemet viderat (lib. V Inst., cap. 11). Ast alia his plane similia aut prorsus eadem adhuc, cum hos libros exararet, inflicta sic alicubi memorat: Cultores Dei summi, hoc est, justos homines, nimirum christianos, torquent, interficiunt, exterminant, nec causas delictorum reddere ipsi possunt, qui tam vehementer oderant; quia ipsi errant. Inscantur iis, qui veram viam sequuntur, et cum corrigere se possent, errores suos insuper crudelibus factis coaccervant, innocentium cruore maculantur, et dicunt Deo mentes, conseratis corporibus, extorquent. Cui talibus nunc congruere et disputare contendamus. Postea vero: Ecce in eo errore est civitas, et totus ipse orbis totus, ut bonos et justos viros, tanquam matres et impios persequantur, crucient, damnet, periciant. Cur enim iam crudeliter saeviunt, nisi quia nesciunt, ne in dies invalescente ju-

titia, cum diis suis narinosis relinquuntur (*Lib. v Instit. cap. 12*). Rursus autem alio in libro. *Spectatae sunt, spectanturque adhuc per orbem terræ plenæ cultorum Dei, in quibus excruciantis nova et inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari, cum immanium bestiarum ultra ipsam mortem carnificina sævierit (lib. vi, cap. 17)*. Denique plura in rem confessam, et postea adhuc tractandam, nunc non congeremus, quibus palam ille facit christianorum numerum tot tamque crudelibus tormentis et cadibus non modo non minui, sed semper augeri. Ex citatis quippe Lactantii verbis satis aperte intelligitur duplicem ab illo memorari persecutionem, unam a Diocletiano motam, et a Licinio alteram (*lib. v. cap. 12*).

Definiendum itaque superest quo tempore hæc secunda persecutio incoeperit. At Boronius illud consignant anno Christi trecentesimo decimo quarto, cum obortis Constantinum inter et Licinum simultatibus, Cibalensi hic fusus victusque fuit prælio, quod in Eusebiano chronico et aliis scriptoribus eodem anno 314 assignatur. Sed alii Licinianæ persecutionis initium anno decimo nono supra trecentessimum factum fuisse arbitrabantur. Ab ejusdem enim Eusebiani chronici auctore, quemadmodum a Theophane et Cedreno, Licinius dicitur, anno 319 aut 320, christianos ex suo expulisse palatio. Atqui eos procul dubio inde eiecit, ubi primum cœpit in christianam religionem palam sævire. Ad hæc vero, in eodem chronico anno 321, Basileus Amasiæ Ponticæ episcopus coronam martyrii sub Licinio retulisse perhibetur. Theodorus quoque eandem, teste Nicephoro, coronam adeptus est sabbato, septimo mensis Februarii die, sicut in martyrii ejus Actis, a Bollando editis, legimus. Atqui sabbatum die Februarii septima in annum Christi 319, dominicali littera D. notatum, non vero in annum 316, incidit. Lactantius igitur non ante hunc annum 319 divinaram Institutionum libros edidit.

Nonne autem roboris ac firmamenti aliquid huic posteriori opinioni inde accedit, quod Lactantius significare videtur se ex Bithynia, unde a Diocletiano, sicut diximus, vocatus fuerat, prius secessisse, quam hos *divinarum Institutionum* libros emisisset in lucem? (*lib. v Instit., cap. 2.*) Non enim prorsus inepte colligi inde potest eos ab illo compositos, postquam se contulisset in Gallias atque ibi Crispus in ejus traditus fuisset disciplinam. At id anno 318 aut paulo post contigit.

Quidam vero recentiores critici has utriusque et Boronii et aliorum sententiæ difficultates sustulisse sibi videntur, dum dicunt factam fuisse a Lactantio duplicem horum librorum editionem. Opinantur enim illum primam his conscribendis manum admovisse, cum persecutione in christianos furente, in Bithynia degeret; deinde vero illos, data Ecclesiæ pace, ab eo secunda manu retractatos, et auctos, publicam prolatos fuisse in lucem. Posteriorem vero hanc editionem vulgatam esse existimant longe post Cris-

pianense bellum, et cum Lactantius apud Crispum Cæsarem commorabatur in Galliis, ubi eam Constantino Magno nuncupavit. Nec parum forsitan huic opinioni favere videtur magna codicum manuscriptorum, ac præcipue in fragmentis quibusdam exhibendis varietas.

At quid, quæso, prohibet, quominus hæc discrepantia in male feriatum et improbum quemdam veterum librorum corruptorem refundatur? Præterea Lactantius, sicuti paulo ante annotabamus, satis aperte significat se hos libros non composuisse, quando in Bithynia remansit.

Urgebit fortasse aliquid a Lactantio, post publicatos *divinarum Institutionum* libros, editam fuisse eorum epitomen. Cur autem eam confecit, nisi maximam propter utilitatem, quam plurimi ex his libris perceperunt? Nonne ergo eandem ob causam potuit ille secundam eorumdem librorum editionem divulgare, prima ut fieri solet, magis accuratam, atque idcirco altera magis utilem? Inficias quidem non ibimus, hoc fieri potuisse: sed utrum revera factum sit, nulla satis certa firmaque ratione stabilitur. Testis siquidem nobis est Hieronymus primam ac majorem hujus epitomæ partem, a suo jam tempore fuisse amissam, quæ quidem paucis abhinc annis, quemadmodum dicemus, reperta et edita est. At cur, quæso, in tota illa epitome, cujus conficiendæ laborem ab illius initio deprecatur, nullam duplicis *divinarum Institutionum* editionis, fecit mentionem? Neque etiam secundæ horumque librorum editionis, ulum plane, nisi incertissimum omninoque fallax vestigium in ea, quam habemus, deprehenditur. Ergo aut nunquam hæc secunda ab eo facta est, aut illius jacturam fecimus.

Quæ porro ex his diversis de horum librorum ætate sentiis verior sit, judicet æquus rerum estimator, et eam amplectatur. Sed quodcumque judicium feratur, fatendum est hos libros editos fuisse intra annum 316 et 322. Atqui illud sex tantummodo annorum intervallum non tanti momenti pluribus videbitur, ut longius propterea disputationis filum trahatur. Interim expendamus utrum hi libri Constantino Magno, quod ad cognoscendum eorum tempus conducere potest, revera nuncupati fuerint.

ARTICULUS II.

Utrum Lactantius, hos libros Constantino Magno nuncupaverit eumque una et altera oratione allocutus sit.

Duo potissimum in his *divinarum Institutionum* libris occurrunt loca, ubi Lactantius Constantinum Magnum compellat, hocque opus lausto nominis ipsius auspicio inchoatum fuisse testificatur. Horum autem in priore auctor ejus perspicere asserit illum ex Romanis imperatoribus primum fuisse, qui repudiatis gentilium erroribus, verum Deum coluit, ac institutam a se veram, scilicet Christi, religionem amplexus est (*Lactant., l. i c. 1*) Quamobrem ei pollicetur fore ut Deus felicitatem ei tribuat, quando imperii moderabitur gubernaculum, atque illud

senex liberis tradat suis, quod ipse juvenis a patre accepit. Nec minus asseveranter promittit fore ut pro tam egregio pioque facinore dignam a Deo mercedem accipiat, et alii in aliis terrarum partibus, adversum Christianos tum adhuc sævientes, tanti sceleris pœnas persolvant.

In secunda vero, quæ priore longior est, Constantino imperatori rursum gratulatur, quod ad humani generis tutelam, et restituendam Christianam religionem a Deo excitatus, nemo amplius ne Christiani quidem nomen ulli exprobrare auderet, ac extinctis omnibus tyrannis, pericula quam plurima vitaverit, solusque totius mundi teneat imperium. Addit porro omnes Deum precari, ut ab eo protectus et custoditus, in ejus amore perseveret (*Lact., l. vii, c. 26*).

At Isæus ac postea Thomasius variis rationibus primam orationem spuriam omnino et supposititiam esse existimant. Primo enim ea abest a septem Vaticanis, aliisque bene multis diversa manu exaratis, et aliis impressis codicibus, ac potissimum ab omnium antiquissimo manuscripto sancti Salvatoris Bononiensis exemplari. Deinde vero hæc, inquit, oratio pugnat cum genuinis Lactantii libris, quibus significat christianos tum adhuc per totam terrarum orbem ab gentilibus et tyrannis crudelissime divexari. Audisti jam recitata a nobis superius ejus verba: neque hæc minus perspicua videntur: « Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit, et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit, et in cineresurit, ne quis exstet sepulturæ locus » (*l. v, c. 11*). Atqui in illa ad Constantinum Magnum oratione tyranni non ubique, sed in quibusdam tantum orbis terræ partibus in Christianos sævire dicuntur.

Verum hæc specie verboque tenus repugnantia, non multum alios morantur. A nobis siquidem jam observatum est duplicem a Lactantio denotari Christianorum acerbissimam vexationem, unam a Diocletiano, alteram a Licinio excitatam, ac priorem quidem præteritam, posteriorem vero præsentem. Si ergo alicubi, ut in citato loco, de illa etiam uti adhuc præsentem loquatur, ibi non historici, sed oratoris sequitur morem, a quo res præterite tamquam præsentem non raro exhibentur. Sufficit autem ad utramque recte distinguendam, ut unius elapsus, alterius præsens indicetur tempus. Nihil porro vetat, quominus Liciniana persecutio, non ubique sævienti, designari potuerit.

Minoris procul dubio ponderis illud est, quod urget Isæus Lactantium, ubi celeberrimos memorat Christianæ religionis defensores, nullum Arnobii præceptoris sui, qui eodem ac ille tempore causam Christianorum agebat, habuisse sermonem. Rationes enim reddidimus, cur Arnobium prætermiserit, vel, si velis, pepercerit nomini ejus, ac venerandæ semper magistri dignitati (*supra, c. 5, art. 2*).

Neque etiam validius videtur aliud ejusdem Isæi argumentum, inde petitum, quod varii scriptores,

atque in primis Hieronymus, qui Lactantii opera sedulo recensuit, nullibi dixerint hosce Divinarum Institutionum libros Constantini Magni inscriptos fuisse nomini, aut illum in eis compellatum. Nam idem ipse Hieronymus simili silentio præterivit cui pulcherrimus, ut ipse ait, Lactantii de Ira Dei liber, et alius de Persecutione, inscripti nuncupatique fuerint.

Nec erat sane quod instaret Isæus Lactantium ad hos edendos libros compulsum fuisse, cum Christianorum templum anno Christi, sicut diximus, 502 funditus dirutum vidisset; atque idcirco illorum editionem ad illud usque distulisse tempus, quo Constantinus Magnus pacem ecclesiis reddidit. Quid enim mirum est, si tempus ille expectaverit magis opportunum, quo videlicet piissimus ille imperator, victo Licinio, tantum favebat Christianis, quantum Licinius ille adversus eos in quibusdam provinciis furebat ac bacchabatur?

Major itaque ac tota pene difficultas posita videtur in manuscriptorum codicum auctoritate. Constantini quippe nomen, et verba quibus Lactantius eum alloquitur, penitus ommissa sunt in antiquissimo Bononiensi, et aliis diversæ ætatis manuscriptis codicibus, ac pluribus etiam editis, sed in aliis tamen non minori numero inveniuntur. Nam ut quinque Vaticanos, aliosque aut prius, aut posterius exaratos prætereamus, hæc omnia exhibentur in Floriacensis olim monasterii, nunc regię bibliothecæ codice, qui ibi numero 3755 notatur, et ab annis 900 videtur exaratus. In altero autem quondam Claudii Puteani, jam vero regię ejusdem bibliothecæ numero 3736 ab annis circiter 800 descripto, ea Lactantii ad Constantinum allocutio non quidem occurrit, sed in illo hic legitur libri secundi titulus: « Incipit liber secundus Lactantii Cæcilii Firmiani, de Origine erroris, ad Constantinum. » Neque id temere ab amanuensi librario scriptum putaveris. In eodem etenim codice idem Constantini nomen sic initio libri tertii præfigitur: « Vellem mihi, Constantine imperator, quoniam veritas, etc. » Similiter et quarti initio: « Cogitanti mihi, Constantine imperator, et cum animo, etc. » Rursus vero quinti exordium: « Non est apud me dubium, Constantine imperator, quin hoc opus, etc. » Longioris et fortasse parum utilis operæ pretium foret alios omnes enumerare codices, in quibus ea omnia leguntur. Nam et horum codicum major est numerus, sed non plures diu ante vulgatas typis editiones scripti sunt.

In hisce porro editionibus, ubi Constantini nomen, et Lactantii ad eum sermo reperiuntur, prior nominanda est, quæ Romæ ex domo Petri de Maximo, anno 1468, prodit. Legitur quoque in editione Beuteli anno 1565 et aliis plerisque omnibus. Thomasius vero in illius, quam anno 1570 publici juris fecit, notis observat hanc Lactantii ad Constantinum orationem ab duobus Bononiensibus et quinque Vaticanis abesse, quam idcirco Isæus, quemadmo-

dum Constantini nomen, ex Lactantii textu postea A tur : in altera asseritur eos, datis scelerum suorum abstulit.

Non dubium itaque est quia tanta manuscriptorum codicum discrepantia suspensum teneat plurimorum animus, ne in unam citius inclinet, quam in alteram partem. Et certe si major Bononiensis codicis antiquitas aliis præponderare videatur, aliorum tamen in Galliis descriptorum ætas, quæ uno vel altero tantum sæculo posterior est, suum habet pondus, suamque auctoritatem. Huc accedit, quod nulla videatur ratio cur ea Lactantii oratio, et Constantini nomen his libris aut adjicerentur aut tollerentur. Nihil quippe hæc conducunt ad Lactantii propositum, atque iis additis aut deletis, nec minus integri sunt ejus libri, nec meliores aut peiores. Postremo non ignobiles critici Lactantium stylum agnoscunt in ea oratione, quæ tolli facilius potuit, quam adjici.

Verum majoris forsitan ponderis forent hæc argumenta, si plura non essent alia fragmina, quæ fraudulenter iisdem Divinarum Institutionum libris inserta videntur. Præter alia quippe plura de quibus mox agendum, altera certe Lactantii ad Constantinum oratio, priore, uti animadvertimus, longior, sub finem totius operis in quibusdam editionibus tamquam genuina legitur, et in quibusdam aliis rejecta est ad marginem (*l. vi Inst.*, c. 26). Sed eam Isæus neque in duobus manuscriptis Bononiensibus, neque in duodecim Vaticanis, neque in cæteris quos ipsi videre licuit, se invenisse profitetur. Neque alii etiam, posterioribus in Anglia, Cantabrigiæ, et Oxoni editionibus præfecti, illam in iis, quibus uti fuerant, manuscriptis Anglicanis reppererunt. Abest quoque a Romana editione, divulgata anno 1468, et ab eo, quem nos accurate recensuimus, codice manuscripto regię bibliothecæ, numero 5736, ab annis, ut diximus, circiter 800 exarato. De altero autem antiquiore ejusdem bibliothecæ exemplari nihil statui potest; quando quidem ultima ejus folia post medium caput nonum libri septimi avulsa aut deperdita fuere.

Cum itaque hæc oratio sive allocutio tot antiquiorum codicum auctoritate destituatur, nonne inde haud incerto confici potest illam omnino spuriam esse et adulterinam? At si hæc notha est, et conficta ab aliquo nugatore, cur non et alia prior? Sed par omnino non videtur ratio. Secunda etenim hæc oratio longe majores suppositi additamenti notas præ se fert, quam prima. Hæc quippe in multis, uti jam observavimus, exstat tam antiquioribus, quam recentioribus manuscriptis, illa in paucissimis, iisque ætatis ultimæ. Deinde vero posterior non tantum huic priori, sed ipsimet genuino Lactantii textui adversatur. In illa quippe, uti observatum est, scriptor dixit christianos in magna saltem mundi parte horrendis suppliciis torqueri, cædi et necari: in hac e contrario, qui Dei nomen vitio verteret Christianis, esse neminem. In prima tyranni et Christiani relictos hostes intensissimè non reperassee dicuntur

pœnis, jacere profligatos, solumque Constantinum summa rerum potiri. Nonne autem inde concludi haud absurde potest hanc secundam orationem suppositam esse, ac vero Lactantii textui tam præpositam insutam, quam altera genuina, atque ab ipso reapse profecta haud immerito videtur? Quod si res ita se habeat, dicendum erit hos divinarum Institutionum libros a Lactantio, uti diximus, editos esse anno 320 aut 321, quo tempore jam susceptæ erant Licinij inter et Constantinum inimicitia ac similitates, et ille in christianos sæviebat. Verumtamen quia falsarii et vetustissimorum codicum corruptores tanta temeritate nefarias manus libris Lactantii inferre ausi sunt, quid de his orationibus statui debeat, expendas velim, et pronunties. Interim vero alia horum librorum loca examinanda sunt, quæ similiter spuria, aut etiam depravata, et adulterata fuisse perhibentur.

ARTICULUS III.

De fragmentis pluribus quæ spuria videntur, et Lactantii textui præpostere inserta.

Omnibus scripta Lactantii legentibus obviam multa veniunt, quæ in illius textum perperam intrusa plurimis non prorsus immerito jure videntur. Primum illud est: « Sicut mater sine exemplo genuit auctorem suum, sic ineffabiliter pater genuisse credendus est coæternum. De matre natus est, qui ante jam fuit; de patre, qui aliquando non fuit. Hoc fides credat, intelligentia non requirat. Ne aut non inventum putet incredibile, aut repertum non credat singulare » (*Lactant.*, l. ii, c. 8 et 9). Multi autem hæc ab insulsissimo quodam scriptore præpostere omnino addita existimant. Nam Isæus nos admonuit ea deesse in antiquissimo Bononiensi, octo Vaticanis, aliisque optimis codicibus. Alii vero annotarunt illa quoque ab iis abesse, quos ad castigandam horum Lactantii librorum editionem præ manibus habebant. Desiderantur etiam in duobus vetustioribus regię bibliothecæ exemplaribus ab annis 900 et 800 exaratis.

Deinde vero quisquis ea, quæ fragmentum antecedunt et sequuntur, vel levissime legerit, confestim comperiet eo Lactantii sermonem plane turbari. Apertam insuper animadvertimus in hoc tametsi brevissimo additamento repugnantiam. Nam ibi Filius Dei Patri suo coæternus, et nihilominus aliquando non fuisse, sive non coæternus asseritur. Scimus quidem a Betuleio observatum in secunda editione Romana legi: « Qui aliquando non defuit. » Sed quis non videat hanc emendationem a scriptore aliquo oculatiore factam, ut tolleretur tam evidens contradictio? Recte ergo verba illa in aliis editionibus stellulis inclusa, melius in aliis ex textu ad marginem rejecta, in notis spuria esse animadvertuntur. Non desunt tamen docti quidam viri, qui hæc genuina esse ac catholicæ sensu dicta existimant. Sed istorum rationes infra examina leuius, ubi de Filii Dei divinitate agemus

Nec multo post, ubi Lactantius de rerum omnium A creatione disputare incipit, adjecta similiter videtur hæc periodus : *Fecit in principio bonum et malum, id plane quid sit, apertius explicabo; ne quis me ita loqui arbitretur, ut poetæ solent, qui res incorporales quibusdam figuris quasi visibilibus comprehendunt, cum præsertim ipsum adhuc nihil esset.* Tota enim-vero hæc periodus plane inconcinna, et Lactantio prorsus indigna, ab plerisque omnibus editionibus rejecta est; tum quia in manuscriptis Bononiensibus, undecim Vaticanis, aliisque quamplurimis non invenitur; tum quia Manichæi errores redolere pluribus visa est. Nos tamen illam legimus in antiquiore manuscripto codice regię bibliothecæ, qui numero 3735, sed non in altero, qui sequenti numero notatur. At inde nihilominus colligitur jam a longo tempore eam B Lactantii nostri textui fuisse inepte adjectam. Neque immerito quidem. Nam hæc verba ibi Lactantii sermonem perturbant et confundunt. Nonnulli præterea addunt his verbis significari Deum fecisse bonum et malum, non modo ante creationem mundi, sed etiam ante Filii sui generationem. Si res ita sit, nihil profecto doctrinæ Lactantii, ut postea ostendemus, magis contrarium fingi poterat.

Paulo post in vetustiore codice regio media inter hæc verba : *Tam etiam charus est, et ista : Hunc ergo ex bono per se malum effectum, Græci διάβολον, hæc interjecta fuere : Etiam charus est. De quo nunc parcius, quod alio loco et virtus ejus, et nomen, et ratio enarranda nobis erit. Interim de hoc uberius, ut dispositio divina noscatur; quia nec bonum intelligi C sine malo potest, nec malum æque sine bono, et sapientia boni malique notitia est. Hunc ergo malum spiritum, Græci διάβολον, etc.* Sed hæc neque in aliis manu exaratis codicibus, nec in editis pluribus occurrunt, nec ullus scriptor alicubi se ea legisse annotavit. Si ergo genuinum est hoc fragmentum, peccarunt profecto ii, a quibus avulsum aut omissum fuit. Si spurium et nothum, multo nequiores sunt, qui illud, data opera, textui Lactantiano inserere ausi sunt.

Paucissima vero post verba, et ante hæc : *Exorsus igitur Deus, etc.* interpositum est aliud additamentum, cæteris multo grandius, et cujus longitudo illud integrum a nobis describi non sinit. Ibi autem scriptis traditum legimus mundum a Deo creatum, ut rebus contrariis sibi-que repugnantibus constaret; factos etiam duos spiritus. unum bonum, pravum alterum, ut in illorum potestate essent, quæ in mundo sibi invicem adversantur. Similiter Deus, ut ibidem asseritur, hominem creaturus, bonum fecit et malum, ut virtus esse posset. Quia tamen fas non est malum a Deo proficisci, illi constituit spiritum pravum malorum inventorem, *deditque illi ad mala excogitanda ingenium et astutiam, ut in eo esset et voluntas prava, et perfecta nequitia.* Ambos autem illos spiritus ad certamen sic composuit : ut alterum præposuerit bono, et malo alterum. Postea creavit multos angelos repugnantis nature, qualis deorum, quorum pars post mundum conditum a cœlestis substantia

vigore descivit. Omnes porro angelos, quorum principes erant illi duo spiritus, fuisse in principio pares et ejusdem apud Deum conditionis.

Et hæc quidem in hoc longiori sane additamento enarrantur. Sed Iæus asserit illud non reperiri in antiquissimo Bononiensi codice, neque in duodecim Vaticanis, aliisque plurimis. Spark. vero notat illud etiam abesse ab Anglicanis, quorum copiam habuit, excepto tamen Bulliosensi. Deest quoque in editione Romana anno 1568 divulgata, et aliis emendationibus, quemadmodum et in pervetusto regio exemplari numero 3736. Fatemur quidem illud a nobis inventum in altero antiquiori numero 3735, sed hoc ad marginem addito carmine :

Qui legis hæc, lector, foveas laqueosque caveto.

Putavit itaque librarius, aut codicis emendationi præpositus, in hoc fragmento venenum propinari Manichæorum, qui duo principia, unum bonum, et malum alterum imperite prædicabant. Eadem fuit opinio Isei, qui in notis suis observat impium illud dogma nunquam alibi clarius adstrui. Spark. tamen Betuleium castigat, quod in suis ad hunc locum commentariis scripserit Lactantium ibi pugnare contra errorem Origenistarum et Manichæorum, qui Deum mali auctorem esse voluerunt. Cæterum Betuleius hoc additamentum asteriscis voluit includi, quia illud aut adulterinum, aut saltem plane dubium esse arbitrabatur. In eo autem mortiferum aliquod Manichæorum virus versute et subtiliter insinuari inde colligi potest, quod illius auctor aperte pronuntiat Deum fecisse bonum et malum. Sed quoniam duriora videri poterant hæc verba, ut ea corrigeret, aut mitigaret, paulo post addidit : *Et quoniam fas non erat ut a Deo proficisceretur malum (neque enim contra se ipse faceret), illum constituit malorum inventorem, quem cum faceret, dedit illi ad mala excogitanda ingenium et astutiam; ut in eo esset et voluntas prava, et perfecta nequitia, et ab eo contraria virtutibus suis voluit oriri, eumque secum contendere, utrumne ipse plus bonorum daret, an ille plus malorum.* Verum quid hæc, inquiet aliquis, subdola emendatione voluit sibi versipellis ille scriptor? Nonne legerat quæ paulo ante ab ipso Lactantio nostro vere scripta sunt, a Deo factum alterum spiritum, in quo indoles divine stirpis non remansit : *Itaque suapte invidia, inquit, D tanquam veneno infectus est, et ex bono ad malum transcendit, suoque arbitrio, quod a Deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen adsevit. Unde apparet cunctorum malorum fontem esse livorem.* Nonne hæc uti orthodoxa, ita satis clara et perspicua erant? Quid opus erat obscura et malitiosa aliqua interpretatione ibidem paucas post lineas adjecta? Quantumvis autem illa bono aliquo sensu explicari possit, cui, amabo te, credibile fiet omnia hæc plane inutiliter ab Lactantio fuisse adjecta?

Præterea in hoc additamento duo spiritus, quos Lactantius a Deo primum creatos memorat, dicuntur angelorum principes. Atqui in libro quarto, ad quem illius additamenti auctor nos mittit, prior spiritus 2

Lactantio appellatur verus Dei Filius (*lib. iv, cap. 6 et 7*). Ad hæc vero, angeli in eodem fragmento finguntur non unius, sed *repugnantis naturæ, qualis deorum*. Sed ubi, quæso, Lactantius ita umquam locutus est? Quid etiam quod scriptor ille ab Lactantiani sermonis imitatione ita recessit ut duas intra lineas hæc verba, *exorsus est fabricam mundi*, repetantur. Denique quantum hoc additamento male interrumpitur oratio Lactantii, tantum illo sublato, tota sibi cohæret, et aptissime connectitur.

Aliud porro fragmentum, præcedente longius in libro septimo exhibetur (*lib. vii, cap. 5*). Auctor autem illius declarat in aliis libris, et paulo antea se iis respondisse, qui obiciebant culpam hominis refundendam in Deum, qui malum sicuti et bonum fecit. Præterea nulla, inquit, posset esse virtus, nisi Deus diversa fecisset. Sublato enim malo, bonum etiam tollitur. Fecit igitur Deus bonum et malum, ut virtutem exercitatione, et de malorum conficiatione redderet perfectam. Nulla enim sine hoste et certamine victoria est. Quemdam vero contra argumentantem sic inducit: *Si bonum sine malo esse non potest, quomodo primum hominem dicis ante offensum Deum in solo bono fuisse, aut postea in solo bono futurum?* Huic itaque continuo respondet se hanc quæstionem in prioribus libris præterminasse; ut ibi opportuniori loco illa discuteretur. Quapropter ut eam nunc solvat, docet primo hominem constare corpore terreno, et anima tenui, sed æterna; quæ cum sibi contraria sint, necesse est hominem bono et malo esse obnoxium: *Animæ autem, inquit, adscribitur bonum, quia indissolubilis est; corpori autem malum, quia fragile est. Quamobrem bonum et malum separari non possunt, nisi anima a corpore separetur.* Porro autem *boni malique notitia simul primo homini data est: sed cum esset in bono tantum, id ipsum bonum esse ignorabat.* Aet ubi primum percepit boni et mali intelligentiam, de beatitudinis loco in communem orbem relegatus est; ut experiretur bonum et malum, quorum naturam agnoverat. Unde apparet homini, ut bonum a malo discernat, datam esse sapientiam, quæ sine malo stare non potest.

Primus autem homo, pergit ille, quamdiu fuit in solo bono, vixit sicut infans boni et mali nescius. Sed non potest esse sapiens, et sine ullo malo beatus ante animæ corporisque separationem. Tunc enim sicut corpus ita et malum concidet, atque solum bonum cum anima beata semper permanebit. Sic ergo Deus hominem in hac vita medium inter utrumque posuit, ut haberet boni vel mali sequendi licentiam. Sed quia mala bonis, et bonis mala apparentia permixta sunt, officium sapientiæ desideratur; quo plus mente videamus, quam corpore. Cum autem id difficile et rarum sit, ideo sapiens, qui fragilia bona contemnit; et Christianus, qui pro fide nec tormenta nec mortem recusat, pro stulto habetur. Homo ergo a Deo factus est mortalis, et malis subjectus, ut virtutem caperet, eique virtus daret immortalitatem.

Atque ita disputat auctor hujus fragmenti. At illud

A spurium, et Lactantio suppositum esse inde conficitur, quod illud Isæus in codicibus Bononiensibus, duodecim Vaticanis, et aliis, Spark. vero in omnibus Anglicanis affirmant non inveniri. Neque a nobis etiam repertum est in vetusto codice regio numero 3736. De alio autem antiquiore nihil statui potest, quia ibi decurtatum mutilatumque fuit. Omittitur quoque in antiquis editionibus Romana, Florentina, Antuerpiensi et aliis melioribus. Betuleius vero suspicatus est illud a Gryphio opumium primo typis editum.

Quapropter a plurimis repudiatur tamquam adulterinum. Quidam vero suspicantur illud fabricatum esse a veteratore quodam, ingenioso æque ac callido, qui Lactantii stylum recte imitatus est. Sed hoc procul dubio non fuit difficile homini, qui sua dicta ex variis ipsiusmet Lactantii libris collegerat. Nobis tamen facile non persuadebitur tot uno in loco adhibitæ a Lactantio comparationes, quot iste ingressus in primam hujusce fragmenti partem. Multo autem minus putamus eundem Lactantium illa usum fuisse, quæ desumitur ex Circo, contra quem tam vehementer, et jure tam merito declamat. Præterea ille non obscure significat, quæ in prima fragmenti illius parte disputantur, jam satis a se fuisse tractata: *At enim, inquit, jam sæpe dictum est virtutem nullam fuisse futuram, nisi haberet, quæ opprimeret* (*Lact. cap. 22*). Auctor vero hujus additamenti palam declarat, aut potius fingit se hæc leviter attigisse, quamvis ea quæ ibi scripsit, ex quinto ac præcipue ex *Decimo Divinarum Institutionum libro* delibaverit (*lib. v, cap. 7 et 21; lib. vi, cap. 15; lib. ii, cap. 12; lib. vii, cap. 4 et 5; lib. de Ira Dei, cap. 15*). Nec potiori ratione dicere poterat quæstionem de homine, qui sine malo esse non potest, in superioribus libris fuisse præterminissam. Quæ enim vero ibi protulit, hæc pleraque omnia ex secundo et septimo Institutionum, atque ex libro de Ira Dei excerpta fuisse quivis facile cognoscere poterit. Scimus quidem librum de Ira Dei a Lactantio, ut fusius infra ostendemus, editum fuisse post septem Divinarum Institutionum libros, ubi hoc additamentum legimus. At certe si ibi ab eo scriptum fuisset, et tanta cura hanc solvisset quæstionem, certe in libro de Ira Dei, ubi eam retractavit, non omisisset nos solito suo more ad hunc locum mittere, aut aliquam illius facere mentionem.

Porro autem etiam si Isæus illud, sicut superiora fragmenta rejecerit, nec passus sit ea in Lactantii textu typis mandari, solius tamen Bononiensis codicis auctoritate fretus hæc, ubi Lactantius de Cypriano disserit, illius inseruit textui: *Unde apparet discretissimo et doctissimo viro, quantum ad sacrilegos attinet refellendos, non facultatem dicendi, sed consilium defuisse in eo præcipue, quod Demetrianum veritatis expertem, non ratione prudentiæ humanæ, qua uti in principio debuit, sed auctoritate cælestium præceptorum, quorum ille se hostem fatebatur, exstinxit* (*lib. v, cap. 4*). At ibi solita Isæi desideratur diligentia, qui nobis expresse non edisseruit quo in manuscripto Bononiensi, an in vetustissimo, aut altero recentiore

hæc scripta sint. Tametsi vero in priore exstarent, A numquid illius solius auctoritas præ ceteris omnibus valere debeat? Nonne et in eo sunt aliqua, sicut in aliis, librarii errata? At illud alicujus scriptoris esse additamentum inde patet, quod eadem de Cypriano postea et elegantius dicantur. Vero autem simile non est Lactantium censuisse repetenda esse hæc injuriosa verba, quæ de tam eximio scriptore non jare prorsus merito dicta vidimus. Nonne ergo multo verisimilius, nedicam certius, est hanc repetitionem oscitanti librario esse adscribendam? (*Lact. cap. 4.*)

Denique vir cl. Stephanus Balusius (*Balus. lib. II, Miscell. pag. 46*) aliud breve de extremo judicio fragmentum edidit, quod quidem in codice 1095 Colbertinæ Bibliothecæ post septem *Divinarum Institutionum* libros, et ante librum de *Ira Dei* descriptum invenerat. Codicis autem hujus auctoritate fultus, existimavit illud a Lactantio revera profectum fuisse. Balusium secutus est Thomas Spark., qui illud postea ex duobus Anglicanis codicibus in editione Oxoniensi typis excudi curavit. Nos vero duos alios, de quibus paulo post agendum, in Colbertina bibliotheca vidimus, ubi etiam idem fragmentum eodem modo reperitur. Verum quomodo fieri potuit, ut illud in his tantum, quæ profecto recentissima sunt, exemplaribus, non autem in aliis longe pluribus et antiquioribus occurrat? Cur etiam in hisce manu tam recenti scriptis libris suo in loco descriptum non fuit? Nonne inde concludi potest nullam esse rationem, cur illud ex Lactantii nostri potius quam alterius auctoris libris transcriptum dicatur? Ut ut sit, tanti breve hoc fragmentum non est momenti, ut in illius inquirendo parente diutius detineamur. Nihil novi enim nobis supeditat, nisi Hælicæ Thespitis nomen, qui, ut ibi traditur, *fide* (mss. duo Anglicani, *fidem*) *Judæorum Antichristum persecutus est*. Sed vereor, ne et hæc verba cum iis non convenire possint, quæ Lactantius et in libro septimo Institutionum, et in epitome de Judicio extremo scriptis tradidit.

At mirum sane quanta confidentia recentior quidam criticus (*Simon. Epist. xxv select. Roterodami, anno 1704*) in una ex selectis suis epistolis asseruit hæc omnia fragmenta, de quibus hactenus disputavimus, genuina esse ac sincera, atque a Lactantii textu ab iis fuisse amputata, qui in monasteriis olim codicum veterum præerant emendationi. Nos vero ibidem monitos esse voluit fore ut in altera epistola, ne in hac longior esset, eadem tantummodo fragmenta examinet. An fidem liberaverit, nobis est incompertum. In citata autem epistola fateitur ea additamenta, in quibus Manichæorum errores deprehenduntur, in meliorum codicum manuscriptorum parte non inveniri. Sed audacter affirmat a multis sæculis emendatores horum codicum ex auctorum textu hæc et alia plura sustulisse, quæ sibi orthodoxa non videbantur. Denique haud dubitanter asseverat Lactantium, qui theologicis dogmatibus nostris non perfecte imbutus fuerat, potuisse falsis Manichæorum, a Gnosticis oriundorum, infici opinionibus.

Sed vide, quæso, insolitam plane hominis, cui critici nomen tanto in amore et deliciis est, sagacitatem. novumque profecto argumentandi genus. Lactantius, ait vir ille criticus, potuit Manichæorum erroribus coinquinari; ergo his revera coinquinatus est; ergo illa, de quibus agitur, scripsit fragmenta; ergo monachi codicum emendatores illa amputaverunt. O dignam certe tanto critico argumentationem! Sed ut tanti sceleris monachos accusaret, prius ipsi probandum erat Lactantium his Manichæorum erroribus revera fuisse contaminatum, deinde scripta esse Lactantio illa additamenta, ac quando a monachis avulsa, aut in posterioribus non descripta codicibus. At hæc nunquam sane probabit, aut ullus alius probare poterit. Præterea vero pluribus rationibus demonstravimus notha et spuria esse ea omnia additamenta, atque ea potissimum quæ Manichæorum virus venenumque redolere videntur. Nec minus clare ac perspicue ostendimus plerisque iisdem fragmentis orationem Lactantii præpostere turbari, atque oppositos ejus doctrinæ propugnari errores. Sed pudet longiorem operam perdere in refellendis calumniis, quibus neotericus ille scriptor non solum fidem monachorum, sed vetustissimorum etiam scriptorum doctrinam in suis passim scriptionibus infamare frustra conatus est. Parcendum tamen homini, qui antequam animam anno 1712 ageret, veniam ab iis, quos tam graviter, quam immerito offenderat, publice petiit, obitque in catholicæ Ecclesiæ sinu. Unum certo optandum, ut ad meliora animum eruditionemque suam convertisset.

ARTICULUS IV.

De variis erroribus Lactantio adscriptis.

Si quæ in additamentis, hactenus recensitis, sint Lactantii errata, hæc non Lactantio nostro, ut vidimus, sed aliis otio suo abutentibus, tribuenda esse plerique omnes haud plane inamerito arbitrantur. Ad ipsummet vero Lactantium spectant plurimæ falsæ opiniones, omnisque prorsus generis errores, quos multi sane sibi visi sunt in ejus passim scriptis deprehendisse. Tantus vero eorum est numerus, ut vix unquam alius scriptor tam sæpe in paucis libris errasse videatur. Aliqui enim centum et septuaginta illius errata olim numerabant, alii ea postmodum ad quatuor supra nonaginta, alii vero ad minorem numerum redegerunt. Major autem illorum pars ad fidem orthodoxam, minor ad moralem disciplinam, minima ad res physicas pertinet. Sed quo major fingitur eorum numerus, eo facilius omnes intelligunt plura ex notatis locis sana esse, nec digna plane quibus illa censorie severitatis nota inuratur. Quamobrem in Romana Operum Lactantii editione, anno 1468 divulgata, frater Antonius Raudensis Theologus, sicut ibi scriptum legimus, a fratre Adamo Genuensi his versibus redarguitur:

Hic male corripuit stolidis Autonus ausis
Auctorem, in variis causa pinda locis.
Non erat in tenebris errantis imaginis astrum
Dicere, vel titulum luce egere jubar

Denique cum sanctæ Ecclesiæ pia lumina constet

Obsequio ex tanto conticuisse viro :

Tu vero eloquio lingua interdicta latino

I cubitum ; nam te pensitat elleborum.

Verumtamen non defuerunt postea inter recentiores heterodoxos non pauci, qui Lactantium vel aliorum adhuc errorum accusaverint, vel ipsum eorum, quæ defendere frustra conantur, falsorum dogmatum fecerint conscium et fautorem. Sed tantam temeritatem postea opportuniori loco, ne eadem repetantur, duximus esse castigandam.

Gravioris procul dubio momenti debet esse testimonium Damasi Papæ, qui in sua ad Hieronymum epistola hōc de Lactantii nostri epistolis tulit iudicium : *Fateor tibi eos, quos mihi jam pridem Lactantii (duo mss. Lectitanti) dederas libros, ideo non libenter lego ; quia et plurimæ epistolæ ejus usque ad millia spatia versuum tenduntur, et raro de nostro dogmate disputant : quo fit, ut et legenti fastidium generet longitudo, et si quæ breviter sunt, scholasticis magis sint apta, quam nobis, de metris, et regionum situ, et philosophis disputantibus, plures mss. et edit. disputandis, alii disputantia. At his Damasus verbis : Raro de nostro dogmate, nihil aliud significare videtur ; nisi eas quas Hieronymus proposuerat, de quibusdam sacræ Scripturæ locis quæstiones. Deinde vero hæc Damasi censura spectare tantum videtur Lactantii, si nomen ejus ibi scriptum sit, epistolas, non autem divinarum Institutionum libros, in quibus, sicut in aliis, plura sane, uti ex illorum analysi, et aliis infra fusius dicendis, facile dignosci potest, de nostris dogmatibus et placitis nec jejune, nec indocte disputat. Quid vero, quod Hieronymus, ad quem scripsit Damasus, sic de iisdem Lactantii libris loquitur : Firmianus quoque noster in præclaro Institutionum suarum opere, Y litteræ meminit, et de dextris et sinistris, hoc est, de vitiis et virtutibus, plenissime disputavit (Hieronym. Comment. in Eccles. pag. 770). De ipsius autem epistolis nihil possumus certo definire ; quandoquidem nullæ ad nos pervenerunt.*

At saltem Gelasius primus, inquiet aliquis, in concilio Romano, opera Lactantii, cum aliis, quæ catholica et apostolica romana Ecclesia non recipit, his rejecit verbis : *Opuscula Lactantii apocrypha*. At plures olim dubitaverunt utrum ea verba genuina germanaque sint. Nos vero certo certius scimus illa in omnibus antiquioribus et melioris notæ manuscriptis codicibus reperiri. Sed non minus compertum habemus

A hoc Gelasii papæ decreto plura veterum Ecclesiæ Patrum, uti Tertulliani, Eusebii Pamphili, et aliorum scripta, tanquam apocrypha amandari, quæ nihilominus sana et orthodoxa esse omnes ultro fatentur. Eo itaque nomine notata fuerunt, vel propter alias eorundem scriptorum lucubrationes, erroribus infectas ; vel propter quædam errata, quibus alicubi asperguntur. Nemo autem negare potest Lactantium nostrum hos *divinarum Institutionum* libros conficiendo, in plures inpegisse errorum scopulos, atque in eum in primis, quem Chiliasmæ de millenario Christi post extremum judicium in terris regno sinxerant. Nonne autem is solus error prædictæ Damasi censuræ locum dare potuit ? Nos autem de illo egimus, et infra adhuc aliquid dicemus.

Alios porro sive veros, sive adscriptos illi errores solito candore nostro sic suo loco exponemus, ut, iis ulla absque dissimulatione explicatis, palam omnibus faciamus, quid in illis reprehensione dignum sit. Verum eadem ingenuitate alios eluemus, qui ei a quibusdam inconsiderantia, aut malevolentia adscribuntur. Nihil quippe nonnullis recentioribus magis cordi est, quam ut veterum Ecclesiæ Patrum lapsus erroresque augeant et multiplicent. Nonnunquam tamen versuti illi homines simulant se illōs aliquantulum excusare ; quia errare humanum est, aut quia vetustis scriptoribus, ex ethnicorum ad Christi religionem venientibus, nondum satis explorata fuerant sacra nostra documenta. Sed hac subdola fraudulentaque excusatione nihil aliud agunt, quam ut illorum, et antiquæ ac semper venerandæ traditionis infirmum eleventque auctoritatem.

Cæterum qualescumque sint Lactantii nævi, aut errores, nos certe paulo post ostendemus Christianæ religionis veritatem validissimis ab illo demonstrari rationum momentis. Negari quoque non potest in ejus libris plura christianæ fidei de sacra Scriptura, de Deo, de Christo Domino, de veteri et nova lege, hujusque præceptis et institutis documenta recte ab eo explicari, asseri et confirmari. Sed hæc clarius et fusius traduntur in *Divinarum Institutionum* libris. Quapropter him rito censentur præcipuum esse illius opus, magna cura, animique contentione elaboratum. Neque tamen illud ea sola sacra, sed profana quoque et varia ac multiplici eruditione refertissimum est.

JOSEPHI ISÆI CÆSENATIS

NOTÆ IN PRIMUM LIBRUM

DIVINARUM INSTITUTIONUM LACTANTII FIRMIANI.

CAPUT PRIMUM.

Nam et abjecisse quosdam res familiares suas, etc.

Fuerunt hi Socrates, Democritus Abderites, de quo et ipse Lactantius lib. iii, cap. 25, Anaxagoras, Clazomenius et alii.

Nam quia virtutibus amaritudo permixta est, vitia vero voluptate condita sunt, illa offensi, hac delintri feruntur in præceptis, etc. Idem ait lib. de Ira Dei, c. 19. Hæc autem causa præter alias affertur, cur, cum virtus sit homini secundum naturam, vitium vero contra (ut est apud Senecam lib. de Ira II, cap. 13 et epist. 123; detrimentum, et Quintilianus lib. XII, cap. ult., et egregie demonstrat S. Thom. in p. 2, q. 71, art. 2), illam tam pauci, hoc tam multi amplectantur; nempe quia licet bonum virtutis sit hominis naturæ consentaneum; secundum partem rationalem, tamen bonum sensibile, quo in vitium pellicimur, etiam ei convenit secundum partem sensitivam, quæ rationi adversatur. Quamvis autem portio rationalis sit in homine potissima, nihilominus homo sequitur potius bonum sensus, quam bonum rationis, quia incipit a bono sensibile cognoscere et amare bonum rationis. At vero multo plures sunt incipientes, quam consummantes: ideo plures sunt, qui sistunt, et qui sunt in bonis naturæ sensitivæ, quam qui perveniant ad bona rationis amplectenda; eo magis quod valida est illecebra sistendi in illis, et quiescendi, quoniam sunt ab ineunte ætate in usu, sunt etiam magis nota, nimirum evidenti experientia sensuum, sunt denique magis moventia, tum ratione promptæ delectationis, tum ratione imminentis oppositi contristantis. Rationis autem bonum, quod est virtus, propecta ætate percipitur, et parum cognoscitur, et parum movet. Nam tristitiam, atque amaritudinem (ut ait Lactantius) saltem in principio permixtam habet; præmium vero et voluptatem in futurum promittit, ut ait Arist. III de Anim. Text. 53. Cajetanus d. quon. 71.

Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, etc. Fictarum ait litium; nam verarum nunquam patronus fuit, cum ne forum quidem attingeret, ut testatur ipsemet lib. II, cap. 15. Olim autem cum in Græcia, et Romæ floreret eloquentiæ studium, juvenes percepta grammatica ducebantur ad rhetores, qui themata illis vel confecta, vel ex historiis petita proponebant, qualia sunt, quæ in Senecæ patris, et Quintiliani declamationibus, et apud græcos scriptores etiamnum multa reperiuntur; in quibus pueri in scholis sese dictione ac scriptione exercerent, ut postea serio ad populum vel senatum eloqui possent: sed et in utramque partem disserere, et *θεῖος ἀδελφός*, id est propositiones inopinabiles, et materias infames pertractare consueverant, de quibus Gell. lib. XVII, cap. 12. Ita enim ad dicendum de re quacumque, prompti atque instructi fiebant. Qui igitur hac dicendi ratione in scholis erudiebantur, declamare dicebantur, orationesque hujusmodi ad forensium actionum similitudinem dictæ, declamationes vocabantur. Unde S. Hieronymus in questionibus ad Damas: *Nec aures (inquit) Quintiliani flosculis, et scholarii declamatione mulcebat*. De quibus non parum multa apud Quintil. lib. II, cap. 10, et lib. IV, cap. 2, Senec. in Prologo Declamationum. Floruit in eo dicendi genere Libanius sophista, ob id sane quam gratus Juliano Imperatori, de quo scripsit Eunapius. Item Carneades, de quo meminit idem Lactantius lib. V, cap. 15. Paulus quoque Tyrius eo nomine tam charus Adriano Imperatori fuit, ut Tyrum ejus patriam fieri metropolim ab eodem Imperatore obtinuerit, ut scribit Suidas. Hæ itaque exercitationes erant, quibus paulo supra Lactantius ait se in professione illa oratoria diu versatum, juvenes olim non ad virtutem, sed plane ad argutam malitiam erudivisse, multumque illarum usum nunc sibi profluturum, ad causam veritatis adversus Gentes perorandam.

Nam si quidam maximi oratores, etc. Ipsi sunt fortassis M. Tullium intelligat, quem a forensibus actionibus, et gerenda republica, in philosophiæ studio, tanquam in portu conquevisse ex ipso novimus initio Tusculanarum, et lib. pr. Academicæ quæst.

Et si quidam prudentes, et arbitri æquitatis, Institutiones civilis juris compositas ediderunt, etc. Fuere

A hi Caius, Ulpianus, Paulus, Florentinus, Callistratus, Martianus.

Erroresque turpissimos sopianus. In aliquibus impressis libris, post hæc verba, subtexitur illa oratio. Quod opus nunc nominis tui auspicio inchoamus, Constantine, Imperator maxime. Qui primus romanorum principum, repudiatis erroribus, majestatem Dei singularis ac veri, et cognovisti, et honorasti. Nam cum ille dies felicissimus tui terrarum illuxisset, quo te Deus summus ad beatum imperii culmen evexit, salutarem universis, et optabilem principatum præclaro initio aspicias es; cum eversam sublatamque justitiam reducens, terribimorum aliorum facinus expiasti: pro quo facto dabit tibi Deus felicitatem, virtutem, diuturnitatem, ut eadem justitia, qua juvenis exorsus es, gubernaculum reipublicæ etiam senex teneas; tuisque liberis, ut ipse a patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc adversus justos in aliis terrarum partibus sæviunt, quanto serius, tanto vehementius idem Omnipotens mercedem sceleris exsolvet; quia ut est erga pios indulgentissimus pater, sic adversus impios rectissimus iudex. Cujus religionem cultumque divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, nisi eum, per quem rebus humanis justitia, et sapientia restituta est? Hæc oratio Constantinum alloquitur jam palam Christi religionem amplectentem, et impietatem aversantem: quo tempore Licinius Constantini in Imperio consors, pacta cum ipso Constantino conventa de christiana protegenda religione contemnens, Ecclesiam Dei per omnem Orientis oram vexabat: Occidens autem Constantini dominatum sortitus, summa pace ac tranquillitate potiebatur. Quamobrem nonnulli gravissimi et magni nominis viri ex hoc loco sibi tempus deprehendisse visi sunt, quo Lactantius hosce Institutionum suarum libros elucubravat. Putant enim, hoc contigisse anno Domini trecentesimo decimo sexto, quo persecutio Licinii vexabat Ecclesiam, et adversus eum a Constantino expeditio parabatur; atque in hac præfatione ad Constantinum, ut putant, directa, vaticinatum fuisse Firmianum cladem illam ac perditionem Licinii, et Constantini victoriam. Ego vero hand possum, quin cum Thomasio sentiam, loca hujusmodi, quibus vel Constantinus appellatur, vel ad ipsum sermo dirigitur, notha esse ac supposititia, cum in antiquissimo omnium Sancti-Salvatoris bononiensis codice, in plerisque vaticanis, cæterisque probatioribus ea deesse animadvertem. Jam tota hæc oratio non solum ab antiquissimo illo, atque item ab altero ejusdem cœnobii codice, sed etiam a septem vaticanis, ab excusis florentinis, et ab aliis multis tum miss. tum impressis abest; et post illa verba (erroresque turpissimos sopianus) continenter legitur (omissis ergo hujus terrenæ philosophiæ auctoribus, etc.). Habemus quoque alia Lactantii loca, quæ omnium omnino codicum auctoritate fulta, nullam controversiam aut ambiguitatem patiuntur, quibus non satis consentiunt, quæ in hac oratione leguntur. Ille quidem lib. V, cap. 2 et 4, cum enuntiat, quæ causa ad scribendum accesserit, ait, se eo tempore, quo in Bithynia oratorias literas docebat, templaque Dei evertiebantur, cum duos intellexisset (Porphyrium autem, et Hieroclem intelligit) ibi veritati superbius atque importunius insultare, suasque impietates et blasphemias adversus Christianam religionem evomere, illorum superba impietate stimulatam suscepisse id scribendi munus, ut omnibus ingenii sui viribus accusatores justitiae relataret. Templorum autem eversio ex Diocletiani decreto, et Porphyrii trium librorum contra Christum editio in annum Domini trecentessimum secundum incidit. Verum hoc loco tum demum sibi hoc opus inchoari dicitur, quando in Occidente jam malis quiescentibus, in aliis tamen terrarum partibus adversus justos sæviabant; videlicet cum adversus Licinium a Constantino expeditio pararetur, quæ contigit ante Christi trecentesimo decimo sexto. Quomodo autem simile vero videatur Lactantium nuptis Porphyrii et

Hieroclis disputationibus, ut ipse ait, extimulatum, et merita pro Dei religione ira succensum, quatuordecim annos moram traxisse, atque a calamo temperasse, et non protinus ad scribendum accessisse, seque ad refutandas illorum impietates primo quoque tempore contulisse? Illud etiam non parum habet momenti, quod quo tempore Lactantius Institutiones scribebat, crudelitas tyrannorum adversus christianos per totum orbem terrarum exercebatur; id enim expressis verbis ita testatur lib. v, cap. 11, *quæ (bellum) uno loco, etc. et cap. 12 ejusdem lib.: Ecce in eo est errore etc.*, lib. v, cap. 12. *Ecce in eo est errore orbis ipse totus, ut bonos et justos viros, tanquam malos et impios persequatur, exercuet, damnet, occidat*; et cap. 11 ejusdem libri: *Quæ (bellum) uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit, etc.* Et lib. vi, cap. 17: *Spectatæ sunt enim, semperque spectantur adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei, in quibus exercuciandis nova et insitata tormenta excogitata sunt, etc.* At tempore Licinianæ persecutionis, quo hæc oratio ad Constantium directa fingitur, quiescebat fere per orbem Christiana religio: tantum in Oriente vexationem aliquam patiebatur quod et ex hac oratione ostenditur, ubi dicitur: *Nam malis, qui adhuc adversus justos in aliis terrarum partibus sæviunt, quanto serius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem sceleris exsolvet. Quæ vexatio, cum occidentem non attigerit, a Severo non est ejusmodi visa, quæ inter alias Ecclesiæ persecutiones censeretur; sic enim habet lib. II Histor.: Sanè tum Licinius, quia adversus Constantium de imperio certavit, milites ejus litare præceperat, abnuentes a militia rejiciebat: sed inter persecutiones non computatur, adeo levioris negotii fuit, quam ut ad ecclesiarum vulnera pertineret.* Eusebius quoque in Vit. Constantin. lib. I: *Ut (inquit) Imperium Romanum in duas partes diremptum noctis tenebris, et splendori diei omnibus persimile videretur; nam tunc, qui Orientem obtinebant, tanquam noctis caligo offundebatur: illis autem, qui erant alterius partis incolæ, splendor clarissimæ diei illuscebat.* Denique Sozomenus lib. I, cap. 2: *Per idem tempus Christiani, qui versus orientem ad Lybes usque, qui sunt confines Aegypti, habitabant, conventus palam agere propterea non ausi sunt, quod Licinius benevolam suam erga illos animam mutaverat: at Græci, Macedones, et Illyrici, qui versus occidentem suarum rerum domicilia habebant, Constantini opera, qui illi imperii romani parti præfuit, libero animo et securo Deum coluerunt. Promovere id quoque fortasse quæpiam possit, quia si scripsit Arnobius anno Domini trecentesimo secundo, et opus suum quasi fidei suæ vadem propterea ac testamenter edidit, ut quamprimum inter fideles admitteretur, utique simillimum vero videtur, opus illud post quatuordecim annos a Lactantio visum, siquidem scripsisse illum velimus anno trecentesimo decimo sexto. At vero quid causæ esse potuerit non appareat, cur cum semel Theophili, semel atque iterum Tertulliani, Cypriani, Minutii meminerit, qui omnes Christianorum causam adversus gentes jamdudum egerant (nam Theophili quidem meminit in fin. hujus lib. I, Tertulliani lib. v, cap. 1 et 4, Cypriani eodem cap. 1 et 4, Minutii lib. I, cap. 11 et lib. v, cap. 1), tamen sui ipsius magistrum, qui causam eandem non minus quam quisquam ipsorum acriter ac luculenter, sed propius et recentius multo peregerat, tam alio Arnobium silentio presserit, nisi quia uterque eodem scribebat tempore, necdum forte Lactantius Arnobii libros vidisse poterat. Sed et sanctus Hieronymus, qui primam librorum Lactantii editionem vidisse potuit (fuit enim fere illius contemporaneus, Hieronymi infantia Lactantii extremos dies, ut credi potest, propemodum attingente), quique tam sedulo illius opera recensuit, ut cuiusnam quodque eorum inscriptum ab illo fuerit dicere non omiserit, simpliciter et absque ullius ad quemquam inscriptionis commemoratione libros Institutionum pertransit, nec us-*

A quam Constantini imperatoris meminit, ejus tamen profecto nomine librorum horum dignitatem atque existimationem apud omnes augeri plurimum posse intelligebat. Non meminit Honorius Augustodunensis, qui eodem modo quingentis ferme abhinc annis eorundem Lactantii operum catalogum texuit. Non aliam putamus ob causam, quam quia hi libri ad Constantinum minime fuerint ab auctore inscripti, nimirum, ut probavimus, elucubrari cœpti anno trecentesimo secundo, et ideo, ut credere par est, jam perfecti, absoluti, editi, antequam Constantinus impietatem palam aversaretur, et christianam fidem amplexaretur. Ita igitur sentio non solum Methodium et Arnobium eodem tempore, quo editi sunt a Porphyrio Commentarii illi blasphemi adversus Christum, nempe anno trecentesimo secundo, sed etiam Lactantium nostrum sacrilegas ethnicorum impietates adversus scriptis refutare aggressum, atque hanc orationem, quæ tot rationibus exploditur, notham et supposititiam esse; neque suslineri posse, ut censebat Thomasius, quod fieri potuerit, ut Lactantius ante tempora Constantini scripserit hos libros, sed eos Constantini tempore ediderit; non enim hic edidisse illos dicitur, sed nominis ejus auspicio tunc temporis inchoasse.

CAPUT III.

Tantarum. Hæc dictio non magnitudinem, sed multitudinem hoc loco significat, ut fiat antithesis ad illud (una) ita Græcis *ποσῶτος* promiscue significat, tot, et tantus: hanc dictionem in eadem significatione accipi apud jurisconsultos annotavit Antonius Augustinus lib. II Emendat. cap. p. ex L. Si ita legatum. D. de legat. p. ubi habetur: *Sed non in ampliores, quam decem, qui legati sunt; quod si minus sunt, in tantos, quanti inveniantur.* Sic, *quantus, pro, quot, ut in d. L. et in L. 2, § Si vero. Cod. de præfect. Prætor. Aphric. Et quanti limitanei, in quibus locis vel limitibus constitui.* Adde Vegetium lib. III, cap. 5, ex optimis eodicebus: *Signorum militarium quanta sunt genera.* Et eod. lib., cap. 9: *Ut integris suis quantos possint homines interimant.* Sic et Lucæ interpres 15 quem temere damnat Valla: *Quanti mercenarii in domo patris mei abundant panibus.*

CAPUT IV.

At quin impleta esse, etc. Ita lego, non atqui, ex B. et T. Arnob. lib. VI, in princ.: *At quin nos arbitramur, omnem Deum, etc.* Lib. III: *At quin ego rebar paulo ante, spontaneas esse numinum benignitates.* Tertullian. Apologet. c. 2: *At quin invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam.* Papinian. in l. debitor., § 1, D. ad S. C. Trebell. *At quin sive possidet creditor actor, idemque hæres rem, sive non possidet. Paulus in L. Atquin natura, D. de negot. gest. At quin natura debitor fuit.* Et ita scriptum esse in Pandect. Florent. testatur Barnabas Brissotius in Parerg. qui et alia loca ostendit.

Sed etiam coherentia. Sed saltem coherentia, vel, sed certe coherentia, sive, sed vel coherentia, dicere debuisse Lactantium notat Vall. et mendum esse librorum suspicatur lib. III, Elegant., cap. 27.

CAPUT V.

De his, quibus omnino, etc. Ita legitur in B. T. Sic infra lib. v, cap. 15: *De suis doceamus auctoribus.* Cicero Lentul.: *De Crasso domum emissem.* De Orator. Hoc audiui de patre. Recentiores editiones habent, ab his quibus, etc. At vetustiores, de quibus his omnino, etc.

Ex his unum Deum probemus necesse est. Demonstrat Lactantius, ethnicos sapientes veteres unum Deum credidisse. Idem præstat Clemens Alexandrinus in Orat. ad gent. Vid. August. Eugubiu. de peren. Philosoph.

Homerus nihil nobis dare potuit, etc. Immo potuit et præstitit; nam Cyrillus contra Julianum, Homerum unum Deum asseruisse demonstrat.

Aquam esse dixit, ex qua nata sint omnia, etc. Præter notatos ad oram textus, vide Plutarchum in Placitis, Laertium, Eusebium de Præpar. lib. i, cap. 3, et lib. vii, cap. 5. Ambros. lib. i Hexamer. cap. 2. August. Civit. lib. vii, cap. 2. Cyrill. contra Julian.

Et Anaximenes, etc. Non æthera, sed æra legitur apud Ciceronem ubi scil. de Anaximene loquentem, et apud Laertium in Anaximene.

Permixtus. Vulgata lectio Maronis habet, *commixtus*.

In summum tamen unam mentem mundo præesse testatur. De Aristotele loquitur, quem ex 2. de Generat. ex 12 Divinorum, ex cap. 7 libelli de Mondo, unum Deum sensisse constat: ostenderunt id recentiorum viri doctissimi Trapezuntius lib. ii de comparat. Arist. et Plat. Scaliger de Subtilit. ad Cardan. exercitat. 363, alii nonnulli.

Plato. In Parmenide, Timæo, Phædon. Legib. Repub. Videndus est Bessarion cardinalis lib. ii adversus Calumn. Platon.

Omnia sentiens ac movens. Secutus sum lectionem Tax. et P. et Ciceronis ipsius prima Tusculan. al. *omnia sentiens, et omnia movens.*

De immatura Morte. Liber intercidit.

Item in Exhortationibus. Etiam hic Senecæ liber intercidit.

CAPUT VI.

Ob eamque causam in Ægyptum profugisse. Cic. in de Nat. deor. unde hunc locum pene ad verbum desumpsit Lactantius, habet: *ob eamque causam Ægypto præfuisse.*

Thoth. Ex eodem Ciceronis loco emendavi Lactantii textum, qui in aliquibus exemplaribus habet, Thoth. Sed et Eusebius scribit in i Preparationis, ab Alexandrinis Thoth, ab Ægyptiis Thothyci dei Mercurii. Quin etiam ex pulcherrimo sane loco Martiani Capellæ lectionem hanc confirmamus. Is enim lib. ii, sic ait: *Itaque primo conducuntur comitibus, atque ætheri verticis pennata rapiditas apto sibi fœdere copuletur, ex nuptiali congruentia numero congruit; moxque nomen suum, Cyllenique vocabulum (sed non quod ei dissonans discrepantia nationum, nec diversi gentium ritus pro locorum causis cultibusque finire: verum illud, quod nascenti ab ipso Jove sidere nuncupatione compactum, ac per sola Ægyptiorum commenta vulgatum fallax mortalium curiositas asseverat) in digitos calculumque distribuit, ex quo finalem utriusque litteram sumit, quæ numeri primum perfectumque terminum claudit: dehinc illud, quod in sanctis omnibus soliditate cubica dominatur; litteram quo-* 9 th
que, quam bivium mortalitatis asserere 800 o
prudens Samius existimavit, loco proxi- 400 y
mo sumit, ac sic mille ducenti decem, et 9 9 th
octo numeri effuderunt. Numeros enim
Græci per litteras suas exprimunt 4218

Pheneate. Ita Cicero ubi supra. Sed et Pausanias in Arcadic. *Deorum vero (inquit) omnium maxime Mercurium Pheneatæ venerantur, etc.* Et quidem ἐφεστιάδης de qua hic Lactantius, fuisse in Arcadia existimari potest ex Stephano. Verum quoniam plerique libri hic pro *Pheneatæ*, habent, *Saitæ* (ii sunt populi in Ægypto, sic dicti ab urbe, quæ Sais nominatur), et Lactantius lib. de Ira Dei, cap. 11 testatur Ciceronem scripsisse, in numero deorum apud Ægyptios haberi Hermetem, eum scilicet, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus nominatus est, de quo eo lent hic sermo habetur, suspicatus est vir clarissimus Petrus Ciaccionius legendum hic esse, et *Saitæ*, et *Pheneatæ* colunt eum religiose; et apud Ciceronem, quem *Saitæ* colunt, et *Pheneatæ*, ut dicatur et in Ægypto a Saitis, et in Arcadia a Pheneatis coli. In nonnullis Lactantii codicibus corrupte legitur *Fenete* pro *Pheneatæ*.

O δὲ θεὸς εἰς, etc. Hæc ad verbum non reperio in Hermete, sed similia ad finem cap. 5 Pimandr.

Deo igitur nomen non est, quia solus est, etc. Ha

quoque Minucius Felix in Octavio. Dionys. i, cap. de Div. nomin. ait, neque nomen ejus esse, neque opinionem. S. Thom. pp. quæst. 13, art. 1, ait: *Deum a vobis nominari non posse nomine, quod ejus essentiam significet secundum quod est, quia nominamus, ut concipimus, et nomina sunt signa notionum: at Dei essentiam nosse in hac vita non possumus. An vero imponere Deo nomen tale queant Benti, disputant theologi in pr. sentent. dist. 22 et p. p. quæst. 13, art. p. Et quomodo philosophi prisci Deum nominarint, vide August. Eub. de peren. philosophia lib. ii.*

Proprium nomen est Deus. Dicitur enim θεὸς ἀπὸ τοῦ θεῖον, quod est videre, quasi omnia provideat, omnibusque prospiciat, ut scribit Damascenus lib. p. Orthod. fid. cap. 12. Ergo ab universali rerum providentia hoc nomen, Deus, desumptum est ad significandam divinam naturam.

Sibyllas decem numero fuisse, etc. De Sibyllis in genere videndi sunt Solinus cap. 8; Ælian. de varia Hist. lib. xii; Martian. Capell. lib. ii; S. Hieronym. adversus Jovinian. lib. p.; Suidas in Hierophila, et in σιβυλλῶν, Franciscus Petrarca iv Memorab., cap. 5; Ficinus lib. de Doctrina Christiana; Jo. Ludovicus Vives ad cap. 23, lib. xviii; S. August. de Civit. Dei; Cyrill. Dialog. 2 de historia Poetar.; Ooufr. Panvin. in lib. de Sibyllis et Carminib. Sibyllin. Eas numero decem fuisse plerique Lactantium, seu potius Varronem secuti asserunt. Sunt qui putent plus fuisse. Contra vero unam Sibyllam, Sibyllinæque carmina, quæ sub plurimum Sibyllarum nomine leguntur, unius esse, sunt qui contendunt: alii duas tantum fuisse autumant. Sed et illud animadvertendum, solere sæpe id, quod alteri Sibyllæ ab aliquo scriptore tribuitur, ab alio item ad alteram referri; ut jam hinc bonus lector intelligat, quæ de Sibyllis feruntur, valde perplexa esse atque obvoluta.

Quartum Cumæam in Italia. Urbs est Campanæ Cumæ dicta, in qua Sibyllam hanc oracula fudisse pronuntiant, et de qua urbe Servius loquitur in iii Æneid. super Iliad:

Huc ubi delati Cumæam accessoris urbem, etc.

Alia est urbs in Locrensi agro, qui est Ionia minoris Asiæ, quæ latine dicitur Cuma, æ, vel Cume, hujus Cumes, Erythris proxima, in qua et aliam Sibyllam vaticinatam fuisse traditur; ex utroque, vel potius ex uno hoc ambarum Urbium nomine adjectiva deducta sunt, Cumæus atque Cumæus, quæ cum aliis scriptoribus sæpe, tum Lactantio nostro amphibologie occasione præbuerunt, dum sæpe alteri Sibyllæ tribuant, quod est alterius, et Cumæam cum Cumana, et Erythraam (quod Erythra Cumæ Ionia sint proximæ) cum utraque confundunt. Lactantius hoc loco dum Cumæam nominat in Italia, satis illam ab alia discriminat, quæ Cumæa, sive Cumana Ionica dici potest, quam inferius numero septimam ex Varrone recenset. De hac igitur Cumæa Italica meminit Aristoteles in lib. de Admirand. audition. cap. 91. Justinus Martyr in Admonit. gent. in fine, Silius lib. xii. Eam nescio quomodo Phemonoen proprio nomine dictam scribat Servius in illud in Æneid.:

Quæcumque in foliis descripsit carmina Virgo, etc.

cum in 6 Virgilius Deiphoben eam appellet, et hoc ei fuisse proprium nomen ibi quoque Servius ipse confirmet. Gregorius Giraldus Dial. 2. hist. Poet. et Petrus Ciaccionius quod viderent, de Sibylla Cumana inferius locum Lactantium, putaverunt, huic loco mendum inesse, et pro, Cumæa, legendum esse Cimmeria, secuti Suidam in σιβυλλῶν, qui eodem ordine quæ Lactantius has Sibyllas enumerat, τριτάτη δὲ, ἑσπερία δὲ ἐκ κρηναίας τῆς Ἰταλίας, et Isidorum lib. viii Orig. cap. 8, qui omnia ex hoc loco mutuatus videtur, ut quis non immerito suspicaret, ita olim fortasse lectum apud Lactantium. At vero quamvis Cimmeria quoque dici potuisset, quod ex Cimmerio Campaniæ vicino Cumis oppido, ut aliqui

putant, fuerit oriunda, tamen recte Cumæa quoque dicitur a plerisque, quod Cumis responsa dederit, ut intelligimus tum ex aliis, tum ex Justino, qui ibi ejus antrum se invisisse testatur ubi supra; et quidem ita legitur in duodecim Vaticanis et aliis omnibus tum missis, tum excusis, a quibus non sum ausus discordare: et Suidæ interpres ibi non *Κυμωπία*, sed *Κύμα* legit. Lactantijs autem satis, ut diximus, aliam ab alia discriminat, dum hanc Cumæam Italiæ nominat; illam igitur Cumanam a Cuma Ioniz dictam intelligat necesse est.

Quintam Erythræam. Hanc nonnulli eandem dicunt cum Cumæa Ionica; nec mirum id erroris irrepsisse propter locorum, nempe Erythrarum Ioniz, ubi hæc vaticinata ab aliquibus dicitur, et Cumæa Ioniz, ut supra diximus, propinquitatem. At vero cur Cumæam Italianam et Erythræam Aristot. cap. 91 de admirand. Audition. unam dixerit non video; nisi dicamus Erythræam vocitatum fuisse quoque Cumæam, ut asserit Martian. Capell. lib. II, forte quia et ipsa quandoque Cumis sit vaticinata. Nam scribunt aliqui, Cumis plures mulieres vaticinatas fuisse, quæ omnes Sibyllæ nomine nuncupantur; illuc enim proficiscebantur, vel ut peritiores divinandi fierent Apollinis oraculis, qui ibi maximum habuit Fanum cum specu, vel ut ejus sacris præessent, quæ non nisi a mulieribus peragi solitum erat: quæ omnes postea ab urbe illa Cumææ, vel Cumanæ sunt vocatæ. De hac meminit Clemens PP. primus in epist. ad Corinth. Lactantius ipse iterum lib. de Ira Dei cap. 22. Constantinus Magnus Imper. in orat. ad Sanctorum coet. apud Euseb. in ejus vita, S. Augustinus lib. XVIII Civit. cap. 25.

Septimam Cumanam. Jam hanc non aliam intelligere possumus, quam eam, quæ Cumæa Ioniz vaticinata est. Servius super illud Maron.,

Phæbe, graves Trojæ semper, etc.

notat, Varronem totam hanc de Sibyllinis libris Tarquinio oblati historiam non ad Cumanam, de qua hic sermonem habet Lactantius ex Varrone, sed ad Erythræam retulisse, sicut et Suidas retulit in Herophila. At vero Virgilius, et Solinus cap. 8, eandem historiam non ad hanc, sed ad Cumæam Italianam, quam Cumanam vocat Solinus, referunt. Sane Virgilius vaticinia Cumææ Sibyllæ Romæ asservata satis clare innuit illis libri sexti carminibus, quibus eam Æneas alloquitur:

Te quoque magna manent Regnis penetralia nostris:
Hic ego namque tuas sortes, arcanæque fata,
Dicta meæ genti ponam, etc.

Quæ ab alijs Demophile vel Herophile nominatur. Solinus et Suidas ubi supra non Cumanam, sed Erythræam vocant Herophilem; quamquam apud Solinum, et Tibullum Eleg. 5, lib. II legitur, Heriphile. Eusebius vero nec Erythræam, nec Cumanam, sed Samiam Herophilem vocatam scribit, quam Numa Romanorum Rege vivente floruisse refert.

Eamque novem libros attulisse. Ita quoque Halicarnassens ad fin. IV. de reb. Roman. Gell. lib. I, cap. 19; Suidas in *Σύλλογῃ*, Servius ubi supra, Plin. lib. XIII, cap. 15; Solin. cap. 8. Suidas in Herophila tres libros, non novem fuisse scribunt, quos oraculorum plenos Sibylla Tarquinio obtulit, ac combustis duobus, tertium tantummodo superfuisse.

Ad Regem Tarquinium Priscum. Non Prisco, sed Superbo Tarquinio oblatos libros scribit Plin. d. c. 15. Halicarnass. Solin. Gellius ubi supra. Lactantium, seu potius Varronem a Lactantio relatum sequitur Suidas in *Σύλλογῃ*, et Isidorus VIII Origin. cap. 8; quæ sententia vero propior videtur, et temporibus congruentior, si ad Sibyllam Cumanam Italianam, ut a Virgilio et Solino, hoc factum referatur. Hæc enim laudatore Solino) quinquagesima Olympiade rebus Romanis interfuit, et Tarquinus Priscus juxta Clarendi Chronologiam ad Livium, et passim cæterorum, regnum cepit anno II Olympiadis quadragesima et pri-

mae, et regnat annis 38. At Tarquinii Superbi regnum incipit anno quarto sexagesimæ primæ Olympiadis, ita ut ab eo Sibyllæ tempore usque ad Regnum Tarquinii Superbi fluxerint undecim Olympiades, id est anni quatuor supra quadraginta. Hoc tamen non convincit falsam Plinii, Halicarnassei et aliorum opinionem; nam Sibylla usque ad annum vitæ octogesimum, nonagesimum, et ultra pervenire potuit; sed, ut diximus, altera opinio vero videtur similior. Qui vero ad Erythræam historiam referunt, ii toto cælo aberrant, siquidem velimus, Erythræam vaticinatam vel ipso Trojano bello, ut sentit Solinus, et alios quoque nonnullos sensisse refert S. August. ad fin. d. cap. 23. Quod bellum præcessit regnum Tarquinii Prisci annis quingentis et septuaginta, Superbi sexcentis et quinquaginta, sive illam floruisse velimus Romuli tempore, ut alios censuisse idem S. Augustinus refert ibidem, inter quos numero Eusebium in Chronic. quod sane tempus annis circiter centum et sexaginta Prisci regnum, Superbi ducentis et quadraginta quatuor præcessit annis.

Trecentos Philippeos postulasse. Adstipulatur Lactantio, seu Varroni, Servius super illud,

Hic ego namque tuas sortes, etc.

Ego quidem Macedonicum illud numisma Romæ unquam excusum, vel in usu fuisse, nusquam comperi apud auctores.

Marpessæ. Hermolaus Barbarus in Castigat. ad Plin. lib. V, cap. 30, putat legendum, *Mermisso*, ex Stephano de Urbibus in *Μεσσηνίῳ*. Pausanias quidem lib. X, ubi de Herophile fatidica loquitur, habet *Marpesso*, ut hic major pars librorum Lactantii. Alii legunt, *Marmisso*, ex Suida in *Σύλλογῃ*. T et P. codex hic habent, *Marmesso*, Achilles Sattius in Tibull. legend. esse censuit *Marinesso* (ut habent etiam quidam impressi) vel *Marmesso*.

Decimam Tiburtem, nomine Albaneam. Eam videitur Albanam appellasse Tibullus Eleg. 5, lib. II.

Cujus sacra Senatus in Capitolium transtulerit. Hæc verba non agnoscit T. neque P. neque impressi nonnulli antiqui: sed si illa retineamus, ut a plerisque retinentur, malim cum Jano Gulielmo legi, *sortes*, quam *Sacra*. Plane *sortes* vocabantur vaticinia illa, ut ex Virgilio et Tibullo apparet, ubi scilicet et ita scriptum esse hoc in loco, aliquibus membranarum testatur ipse Janus in questionibus ad Plauti Menechm. c. 4.

Præter quam Cumææ, cujus libri, etc. *Εν ἀμφιβολῷ*, de quo supra: vel ipse Lactantius, quam supra ex Varrone Cumanam appellatur, hoc loco Cumæam nominat; nam libri, qui sedulo occultebantur, quosque soli quindecim viri adire poterant, illi erant, qui a Sibylla Tarquinio venditi fuerant, teste Halicarnasseo lib. IV, et Gell. d. c. 19; eam autem Lactantius ipse Cumanam dixit paulo supra. Eadem refert c. 23, lib. de Ira Dei.

Et Erythræam se nominatum iri prælocuta est. T. P. et impressi antiquiores habent: *Et Erythræam se nominat, ubi prolocuta est.* Janus Gulielmus ubi supra legit, *ubi prolocuta est*, quod proprie proloqui sit vaticinari et futura canere; unde Prophetæ dicti, quod futura proloquerentur.

De Quindecim viris, etc. Vide Onuphrium late.

Erythras mitterentur. Idem scribit cap. 22, lib. de Ira Dei. Verum non solum ex Erythris, sed etiam (ut paulo supra dixi) ex omnibus civitatibus, et Italicis, et Græcis, quæsitæ fuerunt Sibyllina carmina; quod notat etiam Tacit. lib. V Annal. Halicarnassens lib. IV. Etenim incendio Capitolii, quod contigit anno ante Syllæ dictaturam, dolo, an forte conflagraverant.

Εἰς θεός, ὃς πάντος ἐστιν. In Carminibus Sibyllinis ita legitur; *εἰς θεός πάντος, ὃς ἄρχει*.

Ναυπέρτατος. Corrupte in Carminibus Sibyllinis *ναυπέρτατος*, quod respuit scansio; quamquam ibi monet annotator ad eam libri Sibyllini haberi in miss. sicut in nostro

Ἔτοιχεν. Hoc respicit metri ratio, cum syllaba secunda sit brevis. Recte est apud Theophilum, ἐτέχθη: omnes tamen Lactantii codices concordant; ideo non ausim mutare.

Εἰς μόνος εἶμι θεός. Hic versus sæpe reperitur inter Carmina Sibyllina; sed in hæc verba:

Αὐτός γάρ μόνος ἐστὶ θεός, καὶ οὐκ ἔστιν ἕτ' ἄλλος.

CAPUT VII.

Quod Delphis (credo) emigraverat. Sic quidem recte B. T. P. et vetustissimi excusi, cum (credo) aliis quibusdam codicibus desit. Illud enim (credo) ironice dictum patet, ut apud Tull. Philippic. prima: *Annibal, credo, erat ad portas.* Tertullian. cap. 46: *Credo, ob honorem patris ejus.* Lactantius infra lib. III, cap. 18: *Hic (credo) quod erat ignobili genere natus, etc.,* et cap. 23: *Sed (credo) calor deterrebat, etc.*

Si Deus unus est, quæ esse beata solitudo queat. Fragmentum ex Ciceronis Hortensio, seu de Philosophia, quem amisimus.

Habet enim ministros, quos vocamus nuntios. Videtur Lactantius, ut a Deo solitudinem amoveat, Angelos accire, quos cum numine illo consociet: quod minime oportuit; neque enim ex eo quia sanctorum animarum, atque angelorum apud Deum propemodum infinitus sit numerus, ideoque solitarius non dicitur, neque si non essent, solitarium illum efficerent: id quod Theologi in primo dist. 21 ubi Richard. quæst. prima, et S. Thom. p. p. quæst. 51, art. 5, diserte docent. Quandoquidem solitudo non tollitur per associationem alicujus, quod sit extraneæ naturæ; dicitur enim aliquis solus in horto, quamvis sint ibi multæ plantæ, et animalia: Ita Deus, Angelis etiam et omnibus cum eo existentibus, vere solus, vel solitarius diceretur, si non essent in divinis personæ plures. Verum quoniam licet ab æterno omnino non fuerit aliqua essentia alia, quam divina, tamen in illa essentia est, et fuit ab æterno personarum pluralitas, quæ a Deo solitudinem excludit; ideo falsa est hæc propositio, et non admittenda: Deus ab æterno fuit solus; nam sensus illius est, quod ab æterno fuerit solitarius. Hoc catholicis animadvertimus. Caterum excusatione non caret Lactantius, qui ad captum ethnicorum desilire debuit, et aliquid efferre, quod rudibus et hebetibus ingenis arridere posset. Neque enim (ut vere niebat Archelaus episcopus contra impium Manetem disputans apud Cyrill. Catech. vi) mysteria de Patre, Filio, et Spiritu sancto declaramus ethnicis; quin et catechumenis non adeo aperte dicimus mysteria: sed sæpe obscurius dicimus, ut scientes fideles intelligant, et qui nesciunt non corrumpant.

Genuisse regni sui ministros Deum. Verbum gignendi non modo a Lactantio et aliis ecclesiasticis scriptoribus, sed etiam in sacris litteris nonnunquam improprie sumitur. Nam et titulo Genesios inscripti sunt libri Moysis de mundi creatione; et nos Dei genus sumus apud Paulum, in Actibus cap. xvii, et Jacob. 1, Deus voluntarie genuit nos. Caterum ratio generationis, quæ promittit ab Aristot. viii Ethic. cap. 12 et 7 Metaphys. text. 28 et seqq. et de qua S. Thom. p. p. quæst. 27, art. 2, proprie a Deo, non nisi Verbi increati convenit processioni, de qua dicimus infra ad cap. 8, lib. IV.

Cujus nomen exponunt, etc. T. habet *explodunt*. Utrouque idem est sensus; dicitur enim *exponi*, quasi *extra* poni, perinde atque *explodi*, id quod foras mittitur, atque ejicitur. Sic lib. III, cap. 26, in fine, et *exposito* *vetere* novum reddunt.

Εὐλόδοι ποιεῖ. Gulielmus Canterus novarum lect. lib. III, cap. 30, mavult *εὐλόδοι ποιεῖ*, id est, celeriter vertens. Quamquam ibi in meo codice editionis Antwerp., anni 1571, errore operatorum excusum est, *εὐλόδοι ποιεῖ*, quod nihil est.

Ipsæ ante omnia ex se ipso sit procreatus. Idem ait lib. II, cap. 9, ad fin. At vero propositio illa, quodcumque fuit, aliquando esse coepit, vere de omnibus

creaturis enuntiatur; cum de Deo loquimur, falso penitus asseritur. Etenim si Deus æternus est, ut veritas habet, et ipsemet Lactantius ubique, æterno autem coepisse repugnat, nihil erat causæ, cur a seipso procreatus, aut genitus, aut factus diceretur, ut S. Bernard. de Consid. ad Eugen., lib. VI, in principio, et S. Thom., cap. 45, lib. I, contra Gent. ostendit. Jam propositionem illam, Deus se Deum genuit, damnant omnes theologi secuti Magistrum in primo distinct. 4.

CAPUT VIII.

Quid est autem tam remotum a Deo, quam id opus, quod ipse ad propagandam sobolem mortalibus tribuit? Multa in hanc sententiam ex nostris Arnob., lib. III, in princ. ex ethnicis Plin., lib. II, cap. 7.

CAPUT IX.

Quæ non ferro, ac viribus, etc. Ita quidem editiones pleræque, et Cicero ipse, cujus sententia est. Bon. tamen habet, *quæ ferro ac viribus debilitari* *frangique non possit.*

At animum vincere, etc. De hac victoria egregie disserit S. Ambrosius in lib. Officior. ubi de fortitudine agit.

Non ego eum summis viris comparo, etc. Quædam editiones habent: *Non modo eum cum summis viris comparo, etc.* Ego excudendum curavi ut est in B. et apud ipsum Tullium; illa enim, *tantum, solum, modo*, eleganter ad Græcorum imitationem plerumque negationi subintellecta, quam addita malunt Latini, sequente adversativa: *quamvis, et, aut, etiam*, non addatur. Ulpianus in L. invitum, D. de Servit. urban. præd.: *Invitum autem accipere debemus, non eum qui contradicit, sed eum, qui non consentit.* Item in leg. pr. in princ. D. de Aqua quotid. et æstiv.: *Quotidiana aqua non illa est quæ quotidie ducitur: sed ea qua quis quotidie possit uti, si vellet.* Celsus in L. litus est quousque, D. de verbor. Signif.: *Prædia dicimus aliquorum esse, non utique communia habentium ea, sed vel alio aliud habente.* Alia loca promitt. Anton. August., lib. II Emendation., cap. 1.

Sed Philoctetes ejus hæres non putavit, qui facem supposuit arsuro. Plane Scriptores vulgo sentiunt, Philocteten incendisse pyram Herculis, ejusque sagittarum hæredem fuisse, ut scribit hoc loco Lact. Ovid. IX Metamorph.; Cic. II Tuscul.; Diodor. Sicul., lib. V; Justin. historie. initio 20; Calaber., lib. X. Scholiastes; Homer. Iliad. III. Senec. in Hercule. Ollæ; Philostrat. in Heroic., cap. 6; Servius in illud Virg. in Aeneid. *Parva Philoctetes*. Non recte igitur Petrus Victorinus II, Variar. lection., cap. 15, hanc sententiam rejecit tot fultam scriptoribus, unus Apollodori motus auctoritate, Pæanti ipsius Philoctetis patri hoc tribuentis 2 Bibliothecæ. Quamvis enim, ut ait Victorinus, Philoctetes sub Agamemnone militaverit cum Nepolemo, Herculis filio, Trojano bello, quod multo ante præcessit Herculis obitus, id tamen contigit, cum Philoctetes jam valde grandis natu esset: unde fieri potuit, ut ille adolescens cum Hercule jam senio confecto viveret, eique morienti adesset, ut contra Victorium notat Brodaxus I Miscellan., cap. 5.

CAPUT X.

Hunc Targutius de illustribus viris disserens, ait incertis parentibus natum, expositum. Theodoretus de Æsculapio hanc eandem historiam referens, hæc habet sub initium octavi de Curatione affect. Græcar. Atque, ut ad alios quoque transeam, testis est Apollodorus, Æsculapium ab aliis quidem existimatum esse filium Arsinooes, ab aliis vero Coronidis, quæ clandestino violentoque Apollinis congressu prægnans effecta, editum deinde infantem exposuisse dicitur. Hunc vero, ait Apollodorus, a venatoribus casu repertum, raptumque ab attricis canis uberibus, Chironi Centauro delatum fuisse, ibique nutritum medica arti operum impendisse, cujus in Tricca Epidauroque civitatibus experimenta prima ediderit. Puto ego Theoderetum illa tantum ex Apollu-

doro sumpsisse: Æsculapium ab aliis quidem existimatum filium Arsinoes, ab aliis vero Coronidis; illa vero, quæ clandestino, et cætera omnia quæ sequuntur, non ex alio quam ex Tarquitiis, videlicet vel ex libro ipsius Tarquiti, vel ex hoc Lactantii loco desumpta fuisse reor. Nam cum de Æsculapii ortu, educatione, disciplina varii varie descriperint, Homerus in Hymnis, Pindar. Pythior. Ode 5. Pausanias, lib. II, IV et VII. Diodor. Sicul., lib. IV, cap. 9, et lib. V, cap. 15. Ovid. II Metamorph. Cic. III de Nat. deor. Tarquitiis, Apollodorus, et alii quamplurimi, neminem sane mihi comperias, qui eam historiam recitet, sicut Theodoretus, præter unum Tarquitiis. Porro ex Apollodoro eam descripsisse non potuit, qui non expositum ait Æsculapium a matre, non inventum a venatoribus, nec canis uberibus enutritum: sed cum Apollo matrem interfecisset, eaque jam mortua in rogo conflagraret, raptum protinus infantem e pyra, ab ea ad Chironem alendum delatum scribit. Apollodori verba ex 3 subijcio: *Hæc (Arsinoes) ab Apolline impleta Æsculapium peperit. At quidam non Arsinoes Lenciippi filia, sed Coronidis Phleggyæ in Thessalia natum Æsculapium ferunt, eum qua, simul ac eam deperisset, Apollo statim concubuisse proditur, quam, quod præter patris sententiam ea potius esset, Ischyli Elati filio conjunctam fuisse aiunt. Apollo autem delatorem corum inmodicis maledictis execratur; et qui ad eum usque diem candidus fuerat, in nigrum commutavit, et Coronidem gravidam percussit, et necavit: ex qua, cum conflagraret, abreptum infantem e pyra ad Chironem Centaurum alendum tulit, etc.* Ergo ubi Theodoretus textus habet (hunc vero ait Apollodorus) inesse suspicor librorum erratum, atque legendum (hunc vero ait Tarquitiis), et sane si totam Theodoretus ex Apollodoro historiam referebat, quem initio citaverat, illud ipsum statim raptum appellare nihil attinebat. Sed Tarquitiis appellavit; atque ita fragmenti huius, quod excidit e libro Tarquiti, non modo Lactantium, sed una cum Lactantio scriptorem habemus Theodoretum. Quæ minus advertens Theodorus Canterus II. Variar. lect., cap. 19, existimavit illa quæ hic a Firmiano ex Tarquitiis recitantur, ab ipso Tarquitiis, atque item rursus a Theodoro ex Apollodoro fuisse deprompta.

Turpissime gregem pavit alienum. Nempe pavit Admeti pecora, ut est apud Ovid. II Metamorph. quod ridet etiam Tertull., cap. 14; Apol. et Cyp. de Vanit. idol.

Et muros Laomedonti extruxit. Ita quidem fabula narratur ab ipso Neptuno apud Homerum ad fin. XXI Iliad. Quanquam Herodotus Apollinem aut Neptunum Laomedonti servisse negat. Eandem fabulam tetigit Tertull. et Cyp. ubi supra; item Minut. et Clemens Alex. in Orat. ad Gent.; Tatian. cont. Græc. Vid. Ovid. II Metam. et Apollodorus in Biblioth. qui non impune eam fraudem tulisse aiunt Laomedontem, ut hic tradit Lact. sed Apollinem urbi pestem, Neptunum inundationem immisisse: ad ea mala depellenda responsum ex oraculis petenti mandatum fuisse, ut Hesione filiam suam Ceto devorandam exponeret, quam postea liberavit Hercules, ut ait auctor supra ad fin. 9 c. Sed hic secutus videtur Homerum, ex quo inultos potius abisse deos intelligimus, Iliad. ubi supra.

Indicus maximus. Ludit eo titulo, quo uti solebant imperatores post devictas nationes; dicebant enim, Parthicus maximus, Germanicus maximus, etc.

Ab amore ac libidine turpissime victus est. Ita cum Michael Thomas, hunc locum restitui ex B. et T. pro eo, quod legitur in impressis, *ob amorem, ac libidinem*; neque enim Liber *ob amorem aut libidinem ab aliquo victus est* in expeditione illa Indica: ab amore tamen ipso, quo flagravat in Ariadnem, *victus est.* Sed et aliarum quoque amoribus arsisse illum in India scribit Diodor. qui lib. V historiam ponit: ponit etiam Orosius, lib. I, cap. 9.

Delatus enim diem. Insula est, quæ Crete adiacet

A Straboni, lib. X, et hanc puto germanam lectionem, quæ habetur in omnibus impressis Lactantii lib. et apud Diodor. Sicul., lib. V. Ovid. V Metam. Catall. De nupt. Pelei et Thetidis. licet B. T. P. habeant, *Creteam*. De historia videndus etiam Plutarch. qui varias de Ariadne opiniones refert in Theseo.

Cum semiviro comitatu. Alludit ad illud IV Æneid.:

Et nunc ille Paris cum semiviro comitatu, etc.

Comitatu autem semivirum appellat Bacchi exercitum, in quo non solum viri erant, sed et mulieres, quæ Bacchæ appellatæ sunt, ut scribit S. Aug., lib. XVIII Civ., cap. 13:

Et liberam fecit, etc. Jocus est. Cum, inquit, is Liber esset, sibi met eam copulando liberam fecit, et cum ea pariter in cælum ascendit. Neque enim et Liberam, hic accipi potest, ut contra, servam, distinguitur, cum nusquam sit proditum, Liberi patris ope ab ulla servitute Ariadne liberam factam; ideo contra cæteras editiones prima majoribus littera hoc nomen scripsimus. Erat autem apud gentes et dea, quæ Libera vocabatur, de qua Cic. II de Nat. deor. et 6 action. in Verr. Tacit. lib. II Livius I, 5 Decad. Arnob. V, S. Aug. VI Civit., cap. 15. Hanc alii Venerem, alii Cererem, quidam Proserpinam fuisse aiunt. Sed certe Ovid. de Ariadne loquitur in Fastor. illis carminibus. ad quæ procul dubio respexit Lact. cum hoc scriberet:

.....Audierat jam verba querentis

Liber, ut a tergo forte secutus erat.

Occupat amplexu, lacrymasque per oscula siccant,

Et pariter cœli summa petamus, ait.

Tu mihi juncta toro, mihi juncta vocabula sumes;

Nam tibi mutata Libera nomen erit.

In solenni precatatione optimus maximus nominatur. Cujus precatationis exemplum habes a M. Tull. in fine orationis pro Domo sua, et in oratione pro C. Rabir. perduell.

Regium puerum rapuit. De Ganymede loquitur, qui fuit Troia, Trojanorum regis filius. Plato quidem I de Legibus hujus fabulæ auctores damnat, de qua Homer. Iliad. XX, Virgil. V, Ovid. X Metam. Lucian. Herodian. lib. I, Oros. lib. I, cap. 42. Xenophon autem in Sympos. non propter corporis, sed propter animi pulchritudinem raptum fuisse tradit.

Eadem enim Jupiter, quem colebat, admisit. Sicadulescens ille Chærea Terentianus, se Jovis exemplo ductum, ejus stuprum in tabula depictum spectarat, virginem poluisse narrat Eunuch. Sed de hoc plura Clemens Alexandrinus in Orat. ad Gent. S. August. I Confession., cap. 10. Jovis adulteria et stupra lege apud Arnob. lib. IV et V, et Epiphani. in Ancorat.

CAPUT XI.

Quidam Poeta triumphum Cupidinis scripsit, etc. Quinam hic fuerit poeta compertum non habeo, neque hoc poema pervenit ad nos; ejus jacturam minus gravate ferimus, cum preclarum ejusdem tituli poema Francisci Petrarchæ habeamus materia lingua conscriptum.

Imprudencia. Ita lego, quantumvis reclamantibus B. T. P. et impressis pierisque, qui habent *prudentia*, suadente tamen Aldina editione, nonnullisque aliis, atque adeo ipsomet Lactantio, qui ex contextu ipso ita monstrat legendum; nam per se ipsum futura scire non posse, sed ab alio moneri, istuc porro imprudentia est, sive prudentia defectus: ideoque autem Lactantius ab Jove prudentiam amovet, ut et divinitatem tollat, quod erat totius disputationis propositum. Simile quiddam cum inf. cap. 43, de Saturno narraret, inquit: *Rursus imprudentiam reprehendam necesse est; cur enim responsum ab alio potius accepit?* Ubi et hunc locum innotuit, et se hic Jovis imprudentiam notasse ostendit.

Nisi Themis futura dixisset. Lactantius secutus est Apollonium, qui a Themide admonitum scribit Ju-

vem : at Lucianus mavult a Prometheo, qui etiam ob eam causam e Caucasio fuerit liberatus. Apollodor. in Biblioth., ubi de Peleo loquitur, utramque sententiam refert.

Si parcarum, etc. Vide Lucianum fere eadem ludentem adversus deos.

Zeús, sive Ἐξῆρ, appellatus est, etc. Carpit hoc loco Budæus Lactantium in libro de stud. litterar. instruendo, tanquam qui hæc parum accurate perpendit, nec viderit, ea omnia symbolice dici. Sed nã ille totius disputationis Lactantii propositum parum accurate perpendit, qui omnes symbolicas ejusmodi interpretationes nugamentis ethnicorum a Stoicis atque aliis affictas eliminare contendit, tanquam non modo ridiculam atque ineptam rem, sed etiam impiam, et capitalem, quæ (ut ex Cicerone notat ipse Lactantius inf. cap. 17) falsas opiniones genuit, turbulentos errores, et superstitiones pene aniles : quod cum Arnobius ad finem 5, et Lactantius ipse egregie infra, cap. 12, 17, et alibi sæpe, tum S. Augustinus, lib. vii et xviii Civit. Tatian. item, qui Lampsaeni Metrodori allegorias exhibilat, et alii quidam SS. Patres præstiterent.

Imbres ferreos dicunt. Innuit Virgilii carmina in *Æneid.*

.... It toto turbida cœlo

Tempestas telorum, et ferreus ingruit imber.

Aut navis, in qua est impositus, in tutela habuit aquilam figuratam. Esel, *aut navis, in qua est impositus, tutela* (ut navis sit generandi casus) *habuit aquilam figuratam.* Ita scribendum esse hunc locum convincit quod sequitur, *sicut taurum*, etc. Neque tamen eum loquendi modum damno, *tutela in aquila figuratam*, quem infra lib. v, cap. 8, ab ipso met Lactantio usurpari intelligo, ubi dicit *justitiam tanquam in aliquo simulacro figuratam*. Sed hic non ita scripsisse eum contendo, quod subdiderit, *sicut taurum*, etc. alioquin, si ut vulgo legitur, et in sex Vaticanis, legamus, *tutela habuit in aquila figuratam*, vel *in aquilam figuratam*, ut legit codex B. et quinque Vatican., quo posteriora prioribus convenirent, *sicut in tauro*, vel *sicut in taurum*, dicere oportebat. Ut autem non ita pervium intellectui locum Lactantii aperiamus, tutela erat navis insigne proræ impositum, quod Græce *παράρτηρος* dicebatur; eratque Dei alicujus effigies, aut animalis, a quo navis ipsa denominabatur, ut apud Virgilium Pistris et Centaurus, cum ait :

Cœnauro involhitur magna.

Hinc *ἡρώδης* et aliis ejusmodi nominibus quædam naves sunt appellatæ, Strabo, Plutarch. Conviv. in 2 dec. Sapient. Lucian. dialog. *πλοίων ἐξῆρ*. De tutela in hæc significatione meminit Seneca lib. x. Epist. Epist. 77, ubi inquit : *Navis bona dicitur, non quæ pretiosis coloribus picta est, nec cui argenteum aut aureum rostrum est, nec cujus tutela ebore cæolata est*, etc. Ovid. tutelam navis intelligit Trist. pr. Elegia 5, cum ait :

.... Et pictos verberat unda Deos.

Sil. Italicus :

Tuteleque Deum fluitant.

Sic rursus Lactantius in fin. hujus cap. Aquilam ei in auspiciis advolasse, quam victor bono omine acceptam tutelæ suæ subjugavit.

Sicut taurum cum rapuit, et transvexit Europam. Baptista Pius, cap. 98 suarum Annotationum legisse videtur, *sicut taurum figuratam*, et ita nonnulli impressi habent. Ego ut vocem illam textui addendam non probo, utique multo pluribus ac melioribus exemplaribus refragantibus, ita quasi glossæma subaudiendam non nego; hic enim Lactantii sensus est, ut quemadmodum Ganymedes ab Jove in aquila raptus dicitur, eo quia fortasse raptus sit navi, cujus tutela

figuratam aquilam habuerit : ita dicitur Europam in tauro rapuisse, quod illam navigio abduxerit, in quo figuratus esset taurus; quod quidem asserit Eusebius in Chronic. *Europa, inquit, a Cretensibus rapta est navi, cujus fuit insigne taurus.* Quanquam Palephatus narrat fuisse Gnossium quemdam virum nomine Taurum, qui cum bellum Tyriæ regioni faceret, et alias rapuerit virgines, et Europam Phœnicis filiam Tyro, unde nata sit fabula.

Navigium celebratur. Navigium ponitur hic pro navigatione, ut apud Ulpianum in leg. prima, § Ait Prator, D. de fluminib.; et apud Scævolum in leg. Qui Romæ, § Callimæus, D. de verb. Obligat.

Cui cognomen Agesilao fuit. Agesilaus dictus est *παρὰ τὸ ἔχειν τοὺς λαοὺς*, quod scilicet populos agat; est enim mortuorum et inferorum deus. Sic vocatur etiam a Callimacho, ubi ait, *φοιτῶσι μετὰ τὸν Ἀγροκόρην*, id est, ad magnum pergunt Agesilaum. Qua re quod aliqui hoc loco legendum contendunt, *Agelasto*, vel *Agathalio*, non probo, licet sciam, et *Agelastum* et *Agathalium*, et aliis cognominibus vocatum Plutonium; a nobis stat Gyraldus 8 Syntagm. De diis gentium, Coelius Rodigin. Antiq. lection. lib. vi, cap. 18.

M. Antonii fuit infinitum illud imperium. Sic habent undecim Vaticani et omnes alii, quos equidem viderim, mss. vel excusi, uno excepto Vaticanorum; et B. qui habet, *Pompeii*, etc. Hic autem M. Antonius (ut tradit Ascon. in primam, tertiam et quartam Verrin. Ciceronis) is est, qui gratia Cottæ Cos. et Cethegi factione a Senatu curationem infinitum nactus totius oræ maritimæ, qua Romanum erat imperium, non solum dissolutissimus ipse, ac nequam, sed etiam comitibus pessimis Siciliam et provincias omnes depopulatus est, et ad extremum indicto Cretensibus bello, reque male gesta, ibidem periit, antequam Pompeius contra piratas missus est; de quo Cicero : *Postquam* (inquit) *M. Antonii infinitum illud imperium senserant.* Et Frumentaria : *Ita se M. Antonius in illo infinito imperio gessit.* Ut videas forte ad hæc loca respexisse Lactantium. Sed neque tamen Bononiensis codicis lectionem improbare auisim, cum ex Cicerone pluribus locis, ex Plutarch. Ascon. ubi supra, et aliis pateat, Pompeio quoque delegatam alio tempore a Senatu provinciam purgandi, atque a piratis vindicandi maris, et ob id non modo classis præfecturam, sed etiam infinitum prope imperium suscepisse. Plutarchus in Pomp. : *Id potissimum pressos Romanos rei frumentariæ angustis, et magnam famem timentes impulit, ut ad vindicandum piratis mare mitterent Pompeium. Legem Gabinus Pompeii familiaris rogavit, quæ non classis, sed plane in omnes mortales imperium et arbitrium concedebat liberum; dabat enim ei imperium ea lex omnis intra columnas Herculis maris continentis totius, ad quinquaginta a mari millia passuum. Hoc spatium Romanam orbis plagæ sane quam paucæ excluderent : verum id maximas gentes, potentissimosque reges complectebatur.* Velleius de eod. bello piratico Pompeio demandato lege Gabinia loquens : *Quo S. C. pene totius terrarum orbis imperium uni viro deferebatur. Ut jam hinc quoqueliqueat, cur infinitum illud imperium dixerit, si de Pompeio locutum mavis Lactantium. Ego vero a receptoribus lectionibus haud facile discesserim. Et quidem hanc nostram probantur Coel. Rhodig. lib. vi, cap. 18, Petrus Ciaccon. et Latinus Latinius; alteram vero Thomasius in notis.*

Ex civitate Messana. Strabo quoque libro primo Messenium illum appellat, et Plutarch. De Isid. et Osirid. *Ælian.*, lib. ii de Var. hist. Athenæus vero qui ejus librum tertium sacre Descriptionis citat, eum nominat Cœum; alii Thegeatem dicunt, ut Theodoretus, initio tertii de curat. Græcar. affect. et alibi sæpe. Meminit ejus et Cicero in fine primi de Nat. deorum, Sext. Empiric viii adversus Mathem. in principio, Theophrast. Antioch. Episcopus serm. tertio.

Hanc fusionem interpretatus est Eunius. Vid. Ar-

nob. in iv Minutium in Octavio, S. Augustinum in vi Civitat. cap. 7, Critium de Poetis in Ennio, et Politian. Miscellaneor. cap. 55.

Jupiter enim sine contubernio conjugis filiaque coli non solet. Nam in Templo Jovi dicato in Capitolio tria sacella erant: medium quidem Jovis; ab utraque verò parte alterum Junonis, Minervæ alterum, sub eodem tecto et pinnaeulo. Vid. Halicarn. ubi de Templo Jovis Capitolin. ad fin. quarti Antiquit. Macrobo. tertio Saturn. c. 4.

Pessum acta. Ego hanc lectionem cæteris antefero; antelulerunt etiam me priores alii; nam ita legitur in Aldina et Plantiniana; et cum in uno Vaticanorum in textu scriptum sit, *persumata*, ad oram libri positum est, *pessum acta*. Pessum ire apud Latinos id dicitur, quod in fundum, sive in imam alicujus rei partem decidit: quidni igitur μεταπορίως dixerit Lactantius, Jovis ætatem actam pessum, quæ in imam, seu extremam sui partem, et finem perducta erat? Corrupte plerique Vaticani, et P. *persumata*; B. et T. pessume omnium, *pessume acta*: quomodo enim ibi dicat Ennius, Jovem pessume ætatem egisse, qui totus est in laudibus Jovis? Alius Vatican. habet, *consummata*, et ita hunc locum citat Politian. in Miscellan. cap. 35.

Et sepulcrum ejus est in Creta. Arnob. lib. iv ad fin. Minutius, Theophil. ad Autolyce. Epiphan. in Ancor. Mela, lib. ii, cap. 7. Solin., cap. 16.

In oppido Gnosso. Alii in Jasio monte malunt. M. Varr. apud Solinum d. cap. 16. in Ida. Vid. sunt præter notatos auctores, Cicero tertio de Natura deor. Diodor. Sicul. lib. iv. Cypr. de Vanit. Idol. Euseb. tertio de Prepar. cap. tertio, Politian. ubi supra.

καὶ χηνα τάπος. Hinc corrigendus est codex Sybillinus qui habet, τάπος καὶ χηνα: ibi enim scansio non constat; nec ἐστὶ legendum est, ut ibi, sed ut in nostro, ἰσχυρ.

Id est summum caput religionum publicarum. Non igitur solus Arnobius, ut censuit Theodorus Canterus libro primo Variar. lect. cap. 11, protulit nobis, unde Capitolium sit dictum, quod ipse Livium, Plutarchum, Halicarnasæum, et alios Romanarum rerum scriptores ignorasse putavit; nam etiam Lactantius noster hoc loco, et lib. tertio, cap. 17, illius vocabuli originem affert, secus tamen, quam tradat Arnobius ipse initio libri sexti, Halicarnasæus ad fin. quarti Antiquit. et Suidas.

Quod ignotis parentibus natos, Terræ filios nomine-nus. Ita et Tertullianus cap. 11. Apolog. Unde factus est proverbio locus, de quo late auctor Adagiorum in Terra Filius, Rhodigin. Antiquar. lection. lib. xi, cap. 28 Politian. in Miscellan., cap. 48.

Pan eum. Ita B. T. et multi Vatican. quorum tamen alii habent *Pantum*: nonnulli alii codices junctim, *Panem*, ut P. alii *Panem*. Boccac. lib. iii, cap. 1 hunc Ennii locum paulo aliter refert, et *Pangæum* legit. In *Pangæo* monte, inquit, aram statuit, etc. Quod aliud promere non possim, satis habeo varias lectiones indicare; nam depravatam esse locum noriunt, arbitror, omnes. Extaret Ennii sacra Historia, unde desumptus est, totus expeditus esset: at hoc optare est.

Cæli stela. Hunc locum ingeniosissime restitutum debemus Petro Ciacconio, qui primus ita legendum monuit, *Stela*, unico i. non autem duplici, *stella*, ut corrupte in omnibus libris legitur. *Stela*, græce στέλα, id est, columna. Plin. lib. vi, cap. 28: *In qua scriptæ sunt stelæ lapideæ litteris incognitis.* Sic enim excusum est in meo codice editionis Aldinæ Venet. a Paulo Manutio et Gelenio emendatæ; et ita eum locum castigat Barbarus in emendationibus Plinianis proferens, Budeus in Annotation. ad L. Sienti, § Conpetit. D. Si servit. vindicetur, et compilatores Lexici græco-latini Basilicæ impressi, anno 1568 in Strabon., et Auctor Thesauri Latine lingue in stela Martian. Capell. l. a. Quasque librorum notas Athanasius conspi-

ciens, quibusdam eminentibus saxis jussit adscribi, atque intra specum per Ægyptiorum abdita collocari, eademque saxa stelas appellans, deorum stemmata continere. Namque ibi quoque stelas legendum ex Plinio; et vocabuli etymo constat. Is igitur mons ob ejus altitudinem cœli columna vocabatur, tanquam qui cœlum contingere atque adeo sustinere videretur.

Ibiq; eo in monte aram creat cælo. Putavit Ciacconius quædam verba hic addita fuisse, et ita scripsisse Lactantium: *Postquam eo ascendit, contemplatus est late terras. In eo monte aram creat, primusque in ea ara Jupiter sacrificavit, in quo loco suspexit, idque quod supra mundus erat, quodque æther vocabatur precans, primum cælum nominavit.* Quod supra mundus erat, dixisse pro, quod antea mundus vocabatur.

Tutela suæ subjugavit. Vid. Diodor. Sicul. in sexto, et quid hic tutela significet, diximus supra.

CAPUT XIII.

Nummi veteres. De nummo prius signato vid. sunt Strabo lib. viii, Plin. lib. xxxiii, cap. 3. Macrobo. primo Saturn. cap. 7, Eutrop., Tertullian. Apologet., Minuc. in Octavio, Cyprianus de Vanit. Idol. et fragmentum Athenæi apud Theodor. Canter. secundo Var. lect. cap. 25.

Tutus latuisset in oris. Virgilius, *latuisset tutus in oris.*

Qui rursus Latio. Ita lego, ut apud Maronem, pro eo quod in aliis editionibus est, *quæ rursus*, etc. Nam ibi de Augusto loquitur.

CAPUT XIV.

Sacra historia. Scilicet Euhemeri.

Hæc Ennii verba sunt. Sacram videlicet Euhemeri historiam interpretantis.

Filius. Pro Filium. Antiptosis; ut, *sermonem quem audistis, non est meus. Urbem, quam statuo, vestra est.*

Pluto latine est Dispiter: alii Orcum dicunt. Jovem appellatum *Diespitem* norunt omnes, id est, dei patrem, ut Varro interpretatur quarto de Ling. Lat. cap. 10. Macrobius primo Satur. cap. 15. At id cognomen inditum fuisse Plutoni ignotum habeo, nisi forte apud ipsum Varronem, ubi supra, his verbis: *Idem hic Diespiter dicitur infimus aer, qui est conjunctus terræ, ubi omnia oriuntur, ubi aboriuntur, quorum quod finis, Orcus dictus, etc.* Hunc profecto potius, quam diem, noctis, et tenebrarum patrem dixissem cum Parca ipsum alloquente apud Claudianum, ubi inquit:

.....O maxime noctis
Arbiter, umbrarumque potens!

Placiades Fulgentius: Hunc etiam tenebris addictum dixere, quod sola terræ materia sit cunctis elementis obscurior. Forte scripserit auctor noster, et Varro, *Dis pater*; nam ita vocatum Plutonem notissimum est: et *Dis*, seu *Dives* latine, id sane est, quod græce πλοῦτος, ut ait Lactantius. *Diespiter* non idem. Cic. secundo de Nat. deor. *Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui Dis, ut apud græcos πλοῦτος, quia et recidunt omnia in terras, et oriuntur a terris.* Arnob. secundo ad fin. *Cum ex Apollinis monitu patri Diti ac Saturno humanis capitibus supplicaretur.* Isidor. 8 Orig. cap. 11, fere hanc emendationem insinuat.

Eosque muro circumegit. Equidem nullum auctorem latinum ita locutum invenio. Puto Lactantium scripsisse, *eosque murum circumegit*; nam *circumagere* nihil aliud est quam *circumducere*, ut apud Virg. ix:

Stridentem fundam circum caput egit,
Vel eos muro circumdedit.

CAPUT XV.

Per amorem memoriam defunctorum, etc. Al. per

amorem meriti, memoriam defunctorum, etc. Sed rō meriti non reperitur in codicib. T. et P. et absuit a codice Francisci Petrarchæ, qui locum hunc refert secundo de Otio religiosorum, nec dictionem illam agnoscit.

Tolleret. Cicero tollerent, et hinc Castor et Pollox.

Atque adeo in plerisque, etc. Mendum habent omnes libri, ubi legitur, atque alio in plerisque, etc. Nam Lactantius citat alterum locum Ciceronis cap. 3, de Natura deorum, ubi aliquantulum variat lectio; ibi enim, atque in plerisque civitatibus intelligi potest, augendæ virtutis gratia, quo libentius, etc.

Sancum. Mira de hoc nomine lectionum varietas, ut Vaticanos codices inspicienti liquet, et de qua videndus est Gregorius Gyraldus primo Syntagm. de diis gentium. Vide etiam Varronem de Lingua Latina lib. iv, cap. 10, Propertium lib. iv eleg. ad fin., Silium viii, Punic. Halicarnasum n Antiquitatum; item librum, qui Cui Sempronii nomine circumfertur de divisione Italiæ cum Annii commentariis, sanctum Augustinum lib. xviii Civit., cap. 19. Nostra lectio exhibetur a cod. B. a nonnullis Vatican. et ab editionibus Aldina ac Plantiniana; probatur a Josepho Scaligero in conjectaneis ad Varron. ubi supra, tum ex Propertio ubi supra, tum ex illius nominis etymo ab ipso Propertio ibi tradito.

Mea sacra. Ita Maro in aliquibus editionibus. At in al. me sacra, et ita quoque in antiquis aliquot Virgilianis haberi notatur ibi in editione Velutelli, et in Castigationibus Pierii Valeriani in Virgilium, cui quidem Lactantii lectio minus placet.

Ἑλλάς αἰὶ τὶ πέποιθας. Paulo aliter leguntur hæc carmina in Oraculis Sibyllinis.

Platonis imitator. Quin etiam æmulus, ut placet Quintiliano lib. x, cap. primo ad fin.

Illud profectio fuit. Facile intelligitur, ut notat Andreas Patritius in scholis ad Ciceronis fragmenta, et Sigonius in Dialogo, cui titulus Accusator, seu de Consolatione Ciceronis, depravatum esse hunc locum, quem desumpsit Lactantius ex ipsius Ciceronis libello de Consolatione, cujus meminit ipse in Tusculanis, et alibi, et Lactantius noster in Institutionibus sæpe. Hunc cum docti omnes conquererentur amissum, prodit in lucem septemdecim abhinc annis eodem titulo liber, et sub eodem nomine Ciceronis, de quo multa inter eruditos illius temporis viros extitit lis, an Ciceronis genuinus esset, atque germanus. In eo igitur libello (Cicero sive alius sit auctor) planissime ac rectissime legitur: Quod si ullam unquam animal consecrandum fuit, qualia multa consecraverunt Ægyptii (quod nullum profectio fuit) si Cadmi, etc.

Amphitryonis. Aldina, Plantiniana, et nonnullæ aliæ editiones mendum habent, ubi legitur, Amphionis. Nostræ lectioni adstipulatur libellus ille Consolationis, et Sigonius atque Patritius, hunc locum ex Lactantio referentes in Ciceronis fragmentis: optima item exemplaria T. P. editio Florentina, et alix, atque adeo ipsa ratio: neque enim ullam Amphionis progeniem in deos reiatam novimus: at Amphitruonis progeniem, nempe Herculem, norunt omnes, qui licet Jove patre, matre Alcmena sit natus, ut tradit Apollodorus n. Bibliothec. Homer. hymno in Herculem tamen etiam dixerunt Amphitruonis filium, ut Euripides in Hercule insano, et alii.

Et illos, quos in cælum merita locaverunt. Cicero, cujus locus est in n. de Legibus, habet, et illos, quos in cælum merita vocaverunt; vel, et illos, quos endo cælo merita vocaverunt, ut in quibusdam libris Ciceronis legi testatur, et legendum censet Muretus ad illud Catulli, Placidi delicias suo Catullo.

Attici conscientiam. Hinc testem habes Lactantium, Atticum fuisse illum, qui per litteram A. interlocutor designatur in libris Tusculanarum, qua de re questio esse solet, ut notat Turnebus ix Adversariorum cap. 18, nam alii, ut Lambin. in Annotationibus ad primum librum eorum Questionum, Lactantii opinionem refellunt, et non Atticum, sed incertam per-

sonam, puta, adolescentem, designari contendunt, sive auditorem, ut Robertellius in Annotationibus ad varios auctores.

Quia hoc scelerato homini placuit Antonio. Vid. Cic. Philipp. 2. ad fin.

Germani fratris. In aliquibus mss. melius et acrius haberi, gemini fratris, testatur Janus Gulicinius ad Plaut. Menæchm. cap. 3. Geminus frater vocatur, qui uno partu, et uno die natus est. Plaut. Menæchm. in fin.:

Spes mihi est, vos inventuros fratres germanos duos
Geminos una matre natos, et patre uno, uao die.

Virgilius de eodem Romulo et Remo in viii:

Geminis hunc ubera circum
Ludere pendants pueros, etc.

Patrie parricida. Ita et Cicero in Officiorum cap. 3 ad fin.: Ecce tibi, qui Rex populi Romani, etc.

CAPUT XVI.

Relligionum animos nodis, etc. Lucretius, Relligionum animum nodis, etc.

Et illi lex Papia fibulum imposuit? Jocatur Seneca in Joveni; nam lex Papia Poppea sexagenarios infibulabat, id est velabat uxorem ducere, tanquam effecta jam virtute essent ad generandum, cui legi postea Claudius Cæsar abrogavit, ut scribit Suetonius in Claudio, apud quem corrupte legitur pro Poppea, Pompeia, et apud Isidor. iv Orig. cap. 15, relatum in decret. in cap. Quædam, distinct. 2. Eum errorem secutus est Beroaldus ad Sueton. ubi supra cap. 19 et 25. Rivall. in histor. jur. Civil. lib. ii, qui tamen lib. iv, in Claudio recto nomine usus est: sed eundem errorem refutavit Aleciatus, lib. iii Disputation., cap. 3. Tiraquell. in legib. connubialib. leg. vi, n. 20. Præteius de Legib. populi Romani in Papia Poppea, ex Dione lib. lvi. Tacito lib. iii, Ulpiano Epitom. Tit. 29. Et denique legi abrogavit et Justinianus Imperator in l. ultima cod. de Nuptiis. Dixit autem Seneca (fibulam imposuit) ducta metaphora ab iis, qui infibulabant, vel vocis servandæ gratia, quæ ex coitu mutatur, vel valetudinis, quibus perforabatur utrinque a lateribus cutis illa, quæ super penis glandem extenditur, eique superaddebatur circulus æneus, quem fibulam vocabant: unde apud Martia. lib. ix, Epigr. 28, refibulare, quod est fibulam solvere. Et de infibulandis juvenibus plura apud Celsum. Corrupte hic in aliquibus impressis, pro fibulam, legitur tabulam, vel fabulam, quod et Beroaldus notat in Claud. d. cap. 19.

Justrum liberorum? Erant privilegia et immunitates quæ favore propagationis dabantur parentibus tres filios habentibus, de quibus in leg. prima cod. Qui num. lib. Se excus. leg. prima cod. de Jur. liber. et § Sed hæc juris. Instit. ad C. Tertullian. Plutarch. de Amor. prol. Sed interdum ex Principis indulgentia iis quoque qui pauciores, ac etiam nullos habebant filios, hæc privilegia dabantur. Id jus qui associati fuissent, præter, alias ea quoque utilitate fruebantur, quod cum aliquo d. populo virginit dividebatur, il pro tribus liberis accipiebant. Vid. Duaren. lib. primo Disputation. cap. 40. Alexand. Neapol. Genial. dier. lib. iv, cap. 8. Beroald. et Sæcellii. ad Sueton. in Galba, cap. 14.

CAPUT XVII.

Videtisne igitur, etc. In pauculis variat lectio apud Ciceronem.

Hoc est. falsa se intelligere, vera nescire. Cuiam (inquit Cicero) tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere?

Ut in historia sacra continetur. Id est, in historia Euhemeri de diis, de qua sup. cap. 11.

Æsculapium curando juveni advocavit. Narrat tabulam Ovidius xv Metamorph.

CAPUT XVIII.

Si fas cedendo celestia scandere, etc. Hæc duo

versiculos ex Ennii Epigrammatis a Cicerone in libris de Republica positos refert Seneca lib. xix Epistolarum, Epistola 109 : *Id de quo quæris*, etc. Verum apud Senecam primum versiculum corruptum haberi scribit Crinitus de Honest. discip. lib. xix, cap. 5. Nec tamen versiculum illum ex Seneca profert, qui in editionibus Senecæ varie legitur. Puto Crinitum apud Senecam legisse : *Si faciendo plagas cœlestium ascendere cuiquam*, etc. Quæ lectio Erasmo quoque in Annotationibus ad d. epistolam, et mihi minus placuit, quanquam Pincianus in Castigationibus suis ad eundem Senecam meliorem eam existimat, quam hanc ab Erasmo positam, videlicet : *Si fas est plagas cœlestium ascendere cuiquam*, etc. Itaque putabat Crinitus legendum esse apud Senecam, ut in Lactantio; et Erasmus quoque non absurdum esse Lactantii lectionem existimabat. Pithæus autem lib. primo Adversarior. cap. 11, Lactantii lectionem damnat, et ita Ennium scripsisse contendit : *Si fas endo plagas cœlestium ascendere cuiquam*, etc. *Endo* pro *in*, passim dixisse veteres, nec jure reprehensum Africanum, si ita locus fuisset, ut apud Ennium secundum Firmiani lectionem; nam conditionem illam adiecit, *Si fas cœdendo*, etc. quæ potuit non esse vera : jure autem merito reprehensum, quod jactasset, sibi tam multis magnisque cædibus polluto cœlum patere, modo cuiquam mortalium in cœlestium plagas ingredi fas esset. Hanc Pithæi lectionem, quæ mihi valde placet, probat etiam Scipio Gentilis Origin. et Lambinus in Annotationibus ad fragmenta Ciceronis in de Repub., et fere est eadem cum ea lectione, quam se ex divinatione et conjectura reposuisse ait Erasmus : sed Pithæi magis Enniana videtur. Vide Grueteri animadversiones in Senecam.

Est vero (inquit) *Africane*. Andreas Patritius in scholiis ad fragmenta Ciceronis e in de Repub. putat legendum, *Est vero ita, Africane*, vel simpliciter. *Et vero Africane*. Ego ubi unanimes cunctos codices reperio, non facile quicquam immuto; neque tamen litteratorum virorum opiniones reticeo.

Divinis docere litteris. Genes. iv, ubi frugum et vitium inventio, atque cultura Adami et Noe tribuitur, de quo disserit rursus ipse Lactantius infra lib. ii, cap. 14; et S. Augustinus lib. viii, super Genes. ad litter. Plinius igitur ad fin. vii, et cæteri Ethnicorum nugantur, qui hæc Cereri et Eumolpo Atheniensi attribuunt, vel Dionysio, sive Osiridi, ut scribit Diodorus lib. primo, cap. ii.

Ut Esculapio medicina, Vulcano fabrica. Plin. lib. vii, cap. 56 Polidor., Virg. de Rerum invento-ribus.

Figulinæ repertori. Scilicet Rhæco et Theodoro, secundum aliquos, ut refert Plinius lib. xxxv et cap. 12.

Vasa Samia. Plin. eod. lib. cap. 16.

Est vero cur quisquam, etc. Ita reposui, ut est in B. T. P. et Plantiniana editione, non ut in aliis quibusquam, *est vero causa, cur quisquam*, etc. malebant enim simpliciter, *est cur*, vel *est quod*. Plautus Autular. est, quod revisam domum; Ovid. ii Metamorph.

Est vero, cur quis Junonens lædere nolit.

Lactantius supra in fine cap. 17 : *Erat plane, cur tantum laborem*, etc., et infra lib. ii, cap. 7, ad fin. : *Est vero, cur illorum auctoritas*, etc.

CAPUT XIX.

Metuebant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur. Exemplum habet de Cicerone infra lib. ii, cap. 3, in principio; et idem dicebat S. Augustinus de Varrone lib. vi de Civit., et de Scævola lib. iv, cap. 27.

CAPUT XX.

Si animal ipsum fuisset, cujus figuram gerit. Atqui

A scriptores non defuere, qui tradiderint animal ipsum fuisse, nempe lupam veram, quæ Romulo et Remo mammas præbuerit : Virgilius viii :

Et viridi fœtam Mavortis in antro, etc.

Ovidius ii Fastor. : *Venit ad expositos*, etc. et iii. *Lacte quis infantes*, etc. Propert. ii, Eleg. vi : *Nutritus duro Romule*, etc. Nec poete solum, sed et Historici, et quidem insignes, relati ab Halicarnasseo ad finem primi Antiquitat. Plinius viii, cap. 17. Strabo in v. Justinus historicus lib. xxxviii, xliii, et in fin. xliiv. Plutarchus Parallel. xxxvi et in questionib. Rom. quest. xxi, Hygin. cap. 252. Receptius tamen est Lupam illam fuisse mulierem, Accam Larentinam nomine appellatam, cognomine Lupam, quod meretrix esset. Lupas enim cognominabatur eas, quæ corpus vulgabant, quomodo Antonii scorta sæpe Cicero in Philippicis lupas vocat. Hoc supradictorum auctorum plerique, atque insuper alii tradiderunt : Ovid. Fastor. iii, Plin. lib. xviii, cap. 2, Plutarch. in Romul., Festus, Livius, lib. i, pr. Decad. : Massurius apud Gellium lib. vi, cap. 7, Macer Histor. lib. primo, apud Macrobi. primo Saturn. cap. 10; quam opinionem historie magis consonam fuisse scribit Halicarn. ubi supra.

Larentinæ. Hanc secutus sum lectionem, tum propter auctoritatem meliorum codicum B. T. P., tum quia paulo infra ejusdem festa nullis refragantibus Lactantii codicibus dicuntur *Larentinalia*. Quanquam de nomine mulieris et ejus festorum multa varietas apud scriptores. Cicero in epistolis ad Brutum, Varro, Festus, Livius, Ovidius initio tertii Fastorum, et Plinius ubi supra *Laurentiam* vocant. At vero Gellius lib. vi, c. 7, Macrobius primo Saturn. cap. 10, Tertullianus c. 15 et 24 Apologet., Minucius in Oct. et Plutarch. in Romulo *Larentiam*.

Exemplum scilicet Atheniensium in ea figuranda Romani secuti sunt. Quemadmodum Harmodius et Aristogiton cives Athenienses Hipparchum tyrannum occiderint, late habetur ex Thucydide in Prohem. et lib. vi, eorum Plato et Sympos. meminit, Aristoteles ii Rhetor. cap. 25. Cicero prima Tusculana in fine, Ælian. de Varia historia lib. ii, Post necem Tyranni, cum meretrix, Harmodii amica, ut scribit Athenæus lib. xiii, cap. 24, et ambobus conjuratis lyre cantu familiaris, ut scribit Plinius lib. xxxiv, c. 8, capta esset, et a tyrannide Pisistrato et Hippia validis tormentis excruciat, ut omne consilium conjuratorum in eo occidendo narraret, et criminis socios proderet, nihil ab ea potuit extorqueri; quin etiam (ut scribit Tertullianus in calce Apologet.) carnifices jam fatigato, postremo linguam suam comestam in faciem tyranni sævientis expuit, ut ex-pueret et vocem, ne conjuratos confiteri posset, si etiam victa voluisset : quanquam hoc factum Plinius lib. vii, cap. 25, ubi de Leæna, non ipsi, sed Anaxareho, cum simili de causa torqueretur, attribuit, sicut et Valerius lib. iii, cap. 3, Athenienses igitur ejus honori animalis effigiem posuerunt, cujus illa nomen gerebat : sed linguam addi ab artifice venterunt. De ænea Leæna ab Atheniensibus huic posita meminit Pausan. in Attic. De historia meminere Athenæ. Et Plinius ubi supra, Tertullianus ubi supra, et ad Martyres cap. 6, Item Eusebius Cæsariensis in Chronic. qui eadem Hipparchi recenset sub Olympiad. 65. Unde non satis assequor, quomodo Lactantius scribat, Romanos in figuranda lupa exemplum sumpsisse ab Atheniensibus; nam cum Lupa factum, videlicet Accæ Larentinæ, ducentis quinquaginta circiter annis Leænae factum præcesserit, simillimum vero videtur, multo antea Lupam a Romanis, quam ab Atheniensibus Leænam figuratam, et ideo Athenienses potius a Romanis exemplum ejusmodi, quam Romanos ab Atheniensibus sumere potuisse. Cæterum quia meretrix conscia fuit conjurationis, nec eadem vetuit, quam utique conjuratos deferendo vetare potuit, merito ab ea quo-

que tyrannum occisum scribit Lactantius, cum tamen ipsa credem minime perpetraverit.

Laurentialia. Qui mulierem *Laurentiam* vocant, hæc ipsius festa *Laurentialia*, vel *Laurentalia*, ut Ovidius sub initium in *Pastor.*, qui *Laurentiam*, *Laurentialia*, vel *Laurentia*; qui *Laurentam*, *Laurentinalia* appellat; ita qui *Laurentinam*, *Laurentialia*.

Sed Faulam quoque, etc. De hac Plutarchus in *Quæst. Roman.* quæst. 35, ubi eam *Laurentiam* *l'abol-*

Floralia. De quibus Varro pr. de *Re rustic.* c. pr. Plin. lib. xviii, cap. 29. Macrob. lib. primo *Saturn.* cap. 4.

Celebrantur ergo illi ludi cum omni lascivia, etc. Omnes quidem nequitiae et obscenitates illis in ludis representabantur a nudis mulieribus, quæ mimorum officio fungebantur; quibus cum aliquando interesset Cato, illius majestatem et severitatem reveritus populus non ausus est postulare ut mulieres nudarentur, quod fasius narrat Valerius Maximus lib. ii, c. de *Majestat.* Senec. *Epistola* 98, *Erras, mi Lucili.* Incidebant hi ludi 4 calendæ maii, et calendis ipsis maii, ut scribit Plinius d. c. 29, et Ovid. in fine iv et initio v *Pastor.* Lapsum puto Gyraldum, qui lib. de *Diis Gent.* Syntagm. pr. ubi de *Flora* loquitur, scriptum reliquit, *Festa Floralia* eadem fuisse cum festis *Majumæ*, de quibus in *L. unicam.* cod. de *Majum.* lib. xi, et l. xv, tit. 6. de cod. Theodos. *Floralia* enim Romæ fiebant: at *Majumæ* spectaculum non in occidentalibus oris, sed in orientalibus præbitum doctissimus cardinalis Baronius probat in suis ad martyrologium notationibus sub die 26 decemb. Suidæ refutata opinione, dicentis *Majumam* festum fuisse a Romanis mense Maio ad ostia Tyberina peragi solitum, quamvis Suidam plerique omnes sequantur. Alciatus in annotationibus ad d. L. unicam, cod. de *Majum.* et lib. v *Parerg.* cap. 5, Cujac. ad eundem *L. Girard.* Præter. Brisson. in suis vocabulariis in verbo, *Majuma*, Steuvechius ad Vegetium lib. iii, cap. 39, alii. Quorum tamen sententia Gyraldo minime patrociniatur, cum illi *Majumæ* festa ad estia quidem Tyberina peragi solita scribant, non tamen asserant eadem fuisse cum ludis *Floralibus*, qui in ipsamet urbe celebrabantur, ut Alexander Neapolitan. notat *Genial. dier.* lib. vi, cap. 8.

Pavorem, Palloremque. Cicero in de *Nat. deorum*, Plin. lib. ii, c. 7.

Præsentem haberet. Hæc est recepta lectio a mss. et excusis, nec temere rejicienda, sicut negatur Thomasius. *Præsentem haberi*, vel *præsentem esse*, pro *adesse*, norunt omnes creberrimam locutionem esse orantibus latinis scriptoribus, præsertim Lactantio ipsi lib. ii *Instit.*, cap. 2, in fine, lib. de *Ira Dei*, et alibi. B. tamen habet, *secum haberet*.

Mentem. Cicero et Plin. ubi supra.

Magnum Cicero audaxque consilium suscepisse Græciam dari, etc. Locum excidisse ex ii de *Legibus* putant Sigonius et Patritius, in eorum Scholiis ad fragmenta Ciceronis.

Virtutes enim oportet, non vitia consecrari. Cicero, *Virtutes enim non vitia consecrare decet.*

Febrem. Cicero, Plinius, ubi supra.

Asi illa. Apud Ciceronem, *asi olla*.

Supervacuis extructionibus. Templis videlicet, diis, seu potius dæmonibus consecratis.

Imaginibus. Idolis dæmonum.

Summis digitis. Jocatur in rorem illum ethnico-rum, quo res ad sacrificandum paratas duobus aut tribus digitis accipere solebant. Thus quidem eo modo in aræ flammam jaciebant. Sanctus Hieronymus epist. prima: *Non est tantum in eo servitus Idoli, si quis duobus digitulis thura compressa in bustum aræ jaciatur.* Lactantius, lib. v, cap. 19: *Nam cruciari atque interfici malle, quam thura tribus digitis compressa in focum jactare*, etc. Porphyri. *περὶ ἀπορίας ἐμφύζων* inquit: *Pythia* *Erinnione lætatur dum sacrificaret, placentem frustis acceptis e pera tribus digitis.* Ovid., ii *Pastor.*: *Et digitis tria thura tribus sub limine ponit.*

A *Atque hinc alia quoque Lactantii loca declarantur*, lib. iv, cap. 3: *Ille enim Religio muta est, non tantum quia mutorum est, sed quia ritus ejus in manu ei digitis est*; lib. v, cap. 20: *In qua nihil aliud video, quam ritum ad solos digitos pertinentem.*

Horrere. Ex mss. a Thomasio citatis; nam, *colere*, quod est in impressis, Lactantio ipsi repugnat.

Cum ex mulierum capillis tormenta fecissent, etc. Vegetius de *Re militar.*, lib. iv, cap. 9; Capitolin. in Maximin.

Sicut juvenes ab iisdem antea missi cum virginibus, ex quibus sunt *Parthenii* nati, etc. Hæc lectio habetur in multis Vaticanis, in antiquissimo illo B. et altero item ejusdem bibliothecæ S. Salvatoris Bononiensis, in editis Florentinis, et Venetis Tridini. Et omnino de hac *Partheniorum* historia videndi sunt Strabo, l. vi, Justinus Historie in fin. lib. iii, Isidorus, lib. ix *Orig.*, cap. 2, ubi tamen errore captus est, ut *Spartanos*, pro *Parthenii*, scripserit. Vir eruditissimus latinus Latinus putavit, lectionem *Aidinae* editionis, quæ habet *ante admissi*, non modo minime absurdam esse et sensu carentem, ut censuit Thomasius, sed etiam valde appositam, et proprie cum historia congruentem; ex qua constat juvenes illos, antequam bellum illud solveretur, remissos esse Lacedæmonem eo jussu, ut ad sobolem procreandam eam, omnibus promiscue virginibus copularentur. Atqui verbum, *admittere* (præter ceteras ejus significationes) est nuerem scemine, vel sceminam mari admoveere ad initium, unde *admissio*, *admissarii*, *admissarius*. Petrus Glacconius suspicabatur legendam, *antea dimissi*.

Parthenii. Al. *Parthenia*, ut hic cod. B. Aristoteles quinto *Politicor.*, cap. 7. Pollux, in *Naphestias*, Strab. ubi supra.

Veneri armatæ. De qua Pausan. in *Lacomic.* Quintil. ii *Institut.*, cap. 4.

Jovi quoque pistori, etc. Historia est apud Liv. in quinto primæ Decad. Frontin. tertio *Stratagem.*, cap. 15; Ovid. sexto *Fast.*, *Soid*.

Mutam. *Nympha* *Tiberis* prius *Lara* appellati, ut apud Varron. quarto de *Ling.* Lat. postea *Muta*, ut apud Ovid. secundo *Fast.* qui fabulam narrat, ab Auson. *Laranda* dicta, *Mania* denique alibi ab eodem Varron. Macrobio primo *Saturnal.*, cap. 7. Arnobio in fin. tertii.

Cunina. Sic legitur apud Varron. et S. August., l. iv de *Civitat.*, c. 8 et 11. B. habet, *Cunia*, P. *Cuna*.

Stercutius. Ita Tertullian., cap. 24 *Apolog.*, Macrob. primo *Saturn.*, cap. 7: *Stercutius*, Plinius, lib. xvii, cap. 9, Servius in primum *Georgic.* Isidor. *Etymol.*, lib. xvii, cap. primo, alii vero *Stercutus*. Varr. de *vit. pop. Rom.*, lib. ii: *Stercutius*. Codex B. hic, *Stercutus*, T. *Sterculinus*, P. *Stercutus*.

Mutinus. Ita Tertullian. d. cap. 24, quam lectionem probat Vives ad cap. 11 lib. iv de *Civitat.* Dei, et Gulielmus libro primo *Verisimil.*, cap. 25, Festus Pompe.: *Musinus Tusinus Musini Tisini* (inquit) *sacellum fuit in Velis*, etc. Arnob., lib. iv: *Mutinus*. Sed S. Augustinus d. cap. 11 habet *Musinus*, et D *Tutunus*. Cod. B. et P. hic, *Tutinus*.

Terminus. Vid. Apollod. initio *Biblioth.* Pausan. in *Beotic.* in fin.

Nam cum Tarquinius Capitolium facere vellet, etc. Liv. ad fin. primi primæ Decad. et ad fin. quinti, Ovid. secundo *Fast.*, S. Augustinus in quarto de *Civ.*, c. 25 et 29, Scæv. ix *Æneid*.

CAPUT XXI.

Humanam hostiam. Ethnicorum feritatem notat. qui humanas hostias immolabant; quæ de re Plot. in *Pelop.*, Tertull., 9 *Apolog.*, Clemens Alexand. in *Orat.* ad Gentes, Minuc. in *Octav.*, Euseb., lib. iv *Preparat.*, cap. 7, Nazianz. in *Orat.* de *Epiphon.*, Sanctus August. de *Civ.*, lib. vii, cap. 16, Theodoret. septimo *Therapeut*.

Esam, atque Theutam. De quibus Lucan. in primo,

Nonnulli *Esum* interpretantur Martem. *Theutates* vero Mercurius est, de quo Livius sexto tertie Decad. Cæs. lib. sexto de bell. Gallic. ubi de humanis victimis, Arnobius secundo.

Latialis Jupiter. Dicitur etiam *Latiaris*, et ita hoc loco scriptum esse in aliquibus Lactantii membranis testatur Franc. Juretus in Notis ad Symmachi epistolas; libro primo, epistola 9.

De ponte Milvio. M. Varro e *ponte Sublicio*. *Fiunt* (inquit) *Argei ex scirpeis virgultis simulacra hominum, et quotannis e ponte Sublicio a sacerdotibus jaci solent*. Sic Epicadus apud Macrobius, lib. secundo Saturn., cap. 11; Halicarnass. vero pr. Antiquitat. : *Simulacra*, inquit, *hominum triginta numero de Sacro ponte mittunt in Tiberim fluvium, quæ Argeos nominant*.

καὶ παλὰς ἄδη. Desumpsit hunc versiculum Varro fortasse ex Macrobi. primo Saturn., cap. 7, ubi habetur *ἄδη*, id est, Diti, non autem *κρονίδη*, id est, Saturno, ut in omnibus Lactantii libris manifesto librariorum errore; nam hic τὸ παρτι, non nisi Saturnum designare potest, cui integra corpora humana immolabantur, ut ex Ovid. Macrobi. ubi supra, (et lib. II Saturn., cap. 11, cæteris Lactantius hoc ipso loco confirmat. Ergo τὸ ἄδη Firmiano refugere oportuit, ut Ditem intelligamus, monente quoque Pontano in notis ad Macrobi. ubi supra.

φῶτα. Hujusce dictionis non modo latinam interpretationem, quæ a plerisque editionibus abest, ac plurimis mss. inest tamen aliquibus aliis hoc modo, *φῶτα*, id est, hominem, vel id est, lumina, sed etiam omnem accentum sustulimus, ut ambiguitas servetur oraculi, quam data opera versus continet: ea vero tollitur, sive accentum dictioni superimponas gravem, aut circumflexum, ut prave in omnibus editis reperitur, tam apud Macrobius dicto cap. pr. et 11, quam apud Plutarchum; nam accentu gravi signata ad hominis, circumflexo ad luminis significationem contrahitur, ut tradit Suidas in *φῶς*, et alii, sive articulum proponas, sive multo magis, si addita interpretatione eam in alterutrum sensum declares. Cur autem *φῶς* et hominem, et lumen significet, ponit Plutarch. ubi supra. In memoriam revoces velim, lector, rationes quibus hanc de variis accentibus et significationibus vocis *φῶτα* argumentationem didicimus, ut pote regulis hodiernæ grammaticæ plane repugnantem (Vid. col. 241 hujus tom. not.).

Jaci. Juce legitur vitiose in omnibus Lactantii libris: ideo correximus ut apud Poetam:

Tantum Religio potuit suadere malorum,
Quæ peperit sæpe, etc.

Duos Lucretii versus a se invicem separatos initio primi de Natura rerum conjunxit, ordinavit, extulit, ut ad rem suam facere putavit; ibi enim prius illa leguntur:

Quod contra sæpius olim
Religio potuit scelerosa atque impia facta.

Deinde paucis interjectis ille versus habetur:

Tantum Religio potuit suadere malorum.

Isidis Ægyptia sacra. De quibus supra, cap. 17, Arnob. primo, Minuc., S. Augustinus, lib. vi de Civ., cap. 10.

Lucanus. *Μνημονεύει ἀπαρτῆρα*; nam pro Ovidio Lucanum posuit.

Et tectum ligno. Arca videlicet lignea inclusum (sic quidem habent libri Lactantiani); vel (ut omnes Lucani codices habent) *et tectum lino*, id est, linteis obvolutum, etc.

Osiris. Miratur Gyraldus syntagm. 8 Lactantium hoc loco solum *Isidis Osirim* fecisse, cum Plutarchus cui Diodorus assentit primo lib., cap. 2, non filium, sed fratrem ac maritum *Isidis* eum deat in lib. de *Isid.* et *Osirid.* Verum meminisse debuit Gyraldus ex his, quæ collegerat ipse syntagm. 6, ubi de *Serapid.* in 8, ubi de *Osirid.* in 12, ubi de *Iside* loquitur, implexam historiam, et valde abditam intelligere po-

tuit, Lactantium, quamvis ab opinione Plutarchi recesserit, aliorum tamen hand multo minus Plutarcho gravium scriptorum narrationem secutum. Principio Jovem, quam Jupiter compressit, eandem fuisse cum *Dea Iside Ægypto* culta ipse Firmianus asserit sup. cap. 11. Ovidius in fine primi Metam. Apollodorus initio II Biblioth. Lucian. in Dialog. Zephir. et Not. unde et a Propertio de sacris ipsis, quæ Romæ suo tempore agebantur, loquente *Inachis* appellatur, lib. II Eleg. penultima:

Atque utinam Nilo pereat, etc.

Item, lib. II, Elegia, quæ incipit, *Jupiter affecte*, etc.

Io versa caput primos mugiverat annos,
Nunc dea, quæ Nili flumina Vacca bibit.

Id quoque Græcos affirmare scribit *Ælianus*. Hæc Epaphum genuit ex Jove, qui ab eadem cultus Ægypto conjunctum matri Templum habuit, ut Ovid. et *Ælianus* tradunt. Porro qui Epaphus Græcis, ille idem est qui Ægyptiis Apis, ut scribit Herodotus. Apim autem eundem esse cum Serapide, ex *Aridæo* Argivo novimus, et Nymphodoro Amphipolitano apud Euseb. x Præpar. et ex Varron. apud August. xvi Civit., cap. 5. Idem vulgo creditum scribit Ruffinus, Suidas, alii. Jam vero Serapim eundem cum *Osiride* creditum scribit Tacitus in fine vigesimi; et Diodorus Siculus lib. primo, cap. 2, asserit Serapim tum dici *Osirim*, tum *Dionysium*. Et idem ait Lactantius ipse hoc loco. Quia etiam Plutarchus in lib. de *Isid.* et *Osirid.* Præstat, inquit, autem *Osirim* cum *Baccho* eundem facere, et cum *Osiride* *Serapim*. Et rursus de *Api*, quod idem habitus sit cum *Osiride* a Sacerdotibus Ægyptiis, refert Plutarchus ibidem, et Strabo de Memphis loquens, lib. xvi, Lactantius igitur eum, qui in sacris *Isidis* semper quærebatur, et inveniebatur, ipsius *Isidis* filium fuisse, ut historia docet, eundemque *Osirim* dicere hos secutus auctores potuit.

Ardua jamdudum resonat. Nonnihil variat lectio horum versuum apud Ovidium; nam ibi. *pars manibus clypeos*, et,

Res latuit patrem, priscique imitamina facti.

Quia principes intelligendi. Locus hodie non habetur inter opera Sallustii.

Vetustatem in majus componentem. Secutus sum Florentinæ editionis lectionem probatam Carrioni, lib. II Antiq. lect., cap. 7, pro ea, quæ est in al. *vetustatem in majus componentes*. Non enim voluit Sallustius a *Curetibus* *vetustatem*, sed potius *Curetum* illud et inventæ, et intellectæ religionis factum, quippe qui principes fuerunt intelligendi res divinas, ab ipsa *vetustate* in *majus* fuisse compositum, et ideo Jovis altores dictos, eoque nomine celebratos.

Illos dico, qui vel inhoneste callidis tripudiant. Sallio innuit Martis Sacerdotes.

Vel qui nudi uncti. Luperco significat, Panos, Pastorum Dei Sacerdotes.

Quid de scutis jam vetustate putidis, etc. Hæc erant Ancilia. Virgilius autem de his omnibus in fin. 8.

Hinc exultantes Sallies, nudosque Luperco,
Lanigerosque apices, et lapsa ancilia caelo
Extulerat.

O stultas hominum mentes, o pectora cæca! Quamlibet in tenebris, etc. Lucretius in hisce versibus pro, *stultas*, habet, *miseras*, pro, *quantulibet*, *qualibus*.

Minus sanus et ineptus. Secutus sum cum Thomasio lectionem cod. B. pro ea, quæ in aliquibus impressis est, *minus lascivus et ineptus*, etc. Quamquam valde placet et illa, quam de conjectura præfert Ludovicus Carrio Antiquarum lection. lib. II, cap. 7, videlicet, *minus lascivus et ineptus*, etc. *Lascivia* autem hic non est libido, sed hilaritas, et jocus petulantior. Ulpianus in L. *Cornelia* D ad L. *Cornel.* de licat. Cum quidam per lasciviam causam mortis præbuis-

set, etc. Sic Cicero pr. de Finib. primo de Divinat. A Terent. Heeyr. Varro pr. de Re rustic. Vide Budæum in Annotationibus ad I. Ex conducto, § Si vis tempestatis, D. locati.

CAPUT XXII.

Sabinus ille Rex fuit. Noma Pompilius, de quo hic habes multa ex Liv., lib. x, 4 Decad. et Plutarcho in Numa.

Nefaria sacra. Quia infantes Saturno immolabantur, quod scelus Tertullianus etiam exprobrat Gentilibus, cap. 9 Apolog.

Fatuam, Faunam. Hanc alii *Fatuam*, alii *Faunam* vocant, alii simul *Fatuam Faunam*, ut Lactantius hic, et Arnobius lib. pr. et v, cur autem utroque nomine appellaretur, scribit Macrobius pr. Saturn., cap. 12.

In operto sacrificant. Ita B. et cæteri omnes mss. et optimi, non ut est in deterioribus impressis mendose, in *aperto*. quod Lactantii sententiæ repugnat, et historię de Sacris ipsius Deæ, de quibus Cicero in Orat. de Arusp. respons., Macrobius ubi supra, Plutarchus in Cesare et Cicerone, Senec., Epistol. lib. xvi, epistola 98 : *Erras, mi Lucili*, etc., ubi etiam in castigatis editionibus legitur, in *operto*. Correctum tamen hic mendum est in excusis Aldinis, Florentinis, Plantinianis.

Et Sextus Clodius. De quo Sueton. in libell. De clar. Rhetor.

Otam ebiberat. Ego quicquid usquam reperi a doctis viris in Lactantio nostro meditatione libenter, cum lectore communico, ut ne quid ei desit, vel ad utilitatem, vel ad voluptatem capiendam. Cæterum etiam atque etiam unumquemque commonitum velim, ut ne sibi a veteribus, et jam receptis lectionibus unquam recedendum putet, quæ aliquo modo defendi ac sustineri possint; aliequid si pro cuiusque nostrum ingenio dictiones veteres ac sententiæ mutantur, invertantur, et novis subinde inventis utcumque collibeat expungantur, non jam profecto scriptorum antiquorum monumenta, sed nostra commenta tenebimus. Joannes Meursius, libro quinto Critici Arnobiani, cap. sexto, legendum hoc loco putat, *Obbam*. Erat autem *Obba* poculi genus, auctore Nemo. Arnobius quinto hanc historiam referens, *Seridum* dicit : erat autem et *seria* vas vinarium fidele oblongum; et Lactantio seu potius Sex. Clodio consenti, ut a viro *Fatua Fauna* ob vinum largius epotum cæsa fuerit, sicut tradit etiam Plutarch. Problematis. Verum apud Macrobi. longe aliter fictum narratur d., cap. 12.

Terricolæ Lantias Fauni, etc. Putantur excidisse hi versus ex Satyris Lucilli, *vere, et esse homines*, etc. Ita legendus est versiculus iste, sicut apud Lucillum ipsum in collectaneis fragmentorum veter. poetar. ethnic. in B. T. P., nec omittenda copula, ut in quibusdam excusis.

Athenis. Ad oram unius libri, pro *athenis*, scriptum erat, *inanis*, quam suspicor esse veram lectionem, ita ut punctus fiat post *innes*; deinde continenter legatur, *inanis pergula pictorum*, quibus apertissime subdantur illa, *veri nihil, omnia ficta*.

Item patres eorum Faunus et Laomedon. Eorum, scilicet Latini, et Priami; nam Priami Laomedon pater fuit, Latini Faunus pater, Picus avus. Ideo lego hic cum B. et T. non *Picus*, ut in multis editionibus, sed *Faunus*. Virgilius septimo de Latino loquens :

Hunc Fauno et Nympha genitum Laureate Marica
Accipimus, Fauno Picus pater, isque parentem
Te, Saturne, refert.

Sed et Arnob., lib. II : Quis

Picum Fauni patrem, atque avum Latini, etc.

Historia vero sacra testatur, etc. Historia videlicet Euhemerii de Diis, de qua supra toties.

Ut in quamque regionem venerat. Ita lego, ut est in B. et, pro *statim atque*, ex quo primum, venustatis obtinet mirum quantum. Plaut. Pænul.

Ut quemque visco offenderant,
Tam crebri ad terram decidebant, quam pyra.

Ut quisque venerat,

Accedebam.

Al. in quamcumque regionem venerat; Al. in quamcumque regionem veniret.

Atabyrio. In B. scriptum est, *Ataburio*, ea videlicet prolatione, qua Latini olim Græcum *Ἰσχυρ* per *n* representabant sic *Musia* pro *Mysia*, *Tumpanum*, *Assurius*, *Sulla*, *Purhus*, *Poluporus*, et similia in Pandectis Florentinis reperiri testatur Brisson in Parerg. Corrigitur Appian. qui in Mithridatic. hist. Jovem, pro *Atabyrio*, *Tabyrium* vocat; quia priori modo, et dicendum, et scribendum liquet ex hoc loco, Stephano, Strabon., Apollodor. tertio Biblioth. et Pindar. in Olymp. ubi Diagoram celebrat, et ejus Scholiaste. Stephanus tamen et Strabo non ab hospite, ut Lactantius, sed a monte *Atabyrio* Jovem ita dictum volunt.

Labradeo. Ita Plutarch. in quæst. Græcis, quæst. 45, et Elian. Strabo autem et Stephan. *Labradeus*, vel *Labrandenus*. Elianus non ab hospite, ut hic tradit Lactantius, sed alia ratione hoc nomine vocatum scribit Jovem. *Labradeus*, inquit, *Jupiter nominatus est, quod permultum pluisset*.

Cassio. Ita scripti, ut reperi in omnibus codicibus, et apud Theophil. duplici ss : ille enim scribit *Κασσιος Ζεύς*. Stephanus tamen non ab hospite, sed a *Cassio* monte, et Urbe Egypti hoc Jovi nomen inditum scribit. « *Casion* (inquit) mons et Urbs Egypti, a quo et Casii Jovis, etc. » Sed et Plin. *Casii* montis, et Jovis *Casii* ibi delubrum habentis mendit lib. IV et V utrobique cap. 12, Strabo, lib. XVI, Solin., cap. 46, 47 et 49, Suid. et siquidem hinc denominatum Jovem malimus, non *Cassio* scribendum est, sed simpliciter *s, Cassio*, ut apud Lucaum, lib. VIII, de Pompeii sepulcro loquentem :

Et Cassio præferre Jovi, etc.

Nepotem. Scilicet Urani, sive Coeli, qui primus orbis universi imperio præfuit. Is enim ex Tellure uxore filium suscepit Saturnum, Saturnus ex Rhea Jovem, ut scribit Apollodor. initio Biblioth. Lactantius etiam hic subdit, *aviam Tellurem, quæ fuit Urani conjux*. Uranus ergo avus Jovis, et Jupiter ejus *Nepos*, ut ait etiam supra cap. 5 et in fin. cap. 11. Hæc igitur recta lectio est ab omnibus excusis libris agnita, non, *pronepotem*, ut ex B. legitur ad oram librorum Plantiniane editionis, in Tax. item, et P.

CAPUT XXIII.

Theophilus in libro de Temporibus, etc. Hic liber tertius est eorum, quos ipse Theophilus contra Gentes scripsit ad Antholyceum. Vide Sanctum Hieronymum de Script. Eccles.

Thallum. Ita scripsimus, movente Meursio in Hypocritic. ex Tertulliano XI Apolog., Minuc. et ipsomet Lactantio hoc lib. sup. cap. 13, pro *Thalum*, quod legitur in omnibus excusis.

322 annis Thalli lapsum, quem secutus est Theophilus, et deinde Lactantius, ostendit luculenter Benedictus Pererius in commentar. ad Daniel. lib. XVI, cap. 14, et lib. XI in Disput. de 70 Hebdomad. part. prima, quæst. 2. Quamvis autem in hæc supputatione mire varient chronologi, omnium tamen expensis sententiis, haud minus, quam octingentis, vel non-gentis circiter annis, Belum Trojano excidio antiquiorem fuisse constat. Vid. Hermann. Contract. in Chronic. et alios.

Mille quadringenti septuaginta. Si hæc scrip-isse Lactantium anno Domini 562 verum est, ut mihi quidem videri superius in notis ad cap. primum asserui, secundum Glareani Chronologiam ad Livium ex probatissimis conflatum auctoribus, colligerentur anni 1485. Nam ab excidio Trojano ad Urbem conditam fluxisse scribit annos 452; ab Urbe condita ad Christum natum 751; quibus addendo annos 562, ipsa conficitur summa annorum 1485. qui autem asserunt hæc scripsisse Lactantium anno 516 magis cum

vera summa aberravisse fateri coguntur. Verum chronologi, ut dixi, vehementer variant, neque in supputationibus temporum sategit Lactantius.

Ante annos non amplius, quam mille octingentos, etc.

LIBER SECUNDUS.

CAPUT PRIMUM.

Gestio enim convictis inanibus, etc. Al. *gestio enim, Constantine Imperator, convictis inanibus, etc.* At illa, Constantine Imperator, in plerisque Vaticanis, in duobus Sancti Salvatoris Bononiens. in T. P. in editione Florentin. et aliis quibusdam non habentur.

Esse aliquam perversam potestatem, scilicet Diabolum.

Cujus originem suo loco narrabimus; nunc fallacias arguamus. Hæc in nostra editione restituta volumus auctori ex codice B. ut etiam Thomasius in Plantiniana, quæ cæteris desunt.

Spectare nos cælum Deus voluit, etc. Erectus, inquit, est homo, ut cælum suspiciat. Ita Plato in Timæo, ubi de usu oculorum, Senec. epistola 95, *Eam partem, etc.* ad fin. Philo Judæ. in lib. de Plantat. Noë, Basil. Homil. 9 in Hexaemer. quod tamen dictum arguit Galenus libro tertio, de usu part. cap. tertio.

Ut id, cui dominari debet, imitetur. Ita legendum esse, ut est in B. et P. textus ipse convincit, non ut in plerisque impressis, *ne id, etc.*

CAPUT II.

Quid sibi templa? Ita de templis manufactis, lib. primo, cap. 20, libro sexto, cap. 25, lib. de Ira Dei cap. ultimo in fin. Sed et Arnobius initio sexti, quod neque, inquit, aedes sacras venerationis ad officia construamus, etc. et ibidem paulo infra: *Sed templa illis extruimus nulla, etc.* Et Minuc. ad fin. Octav.: *Templum quod ei extruam?* Nos autem dignius quidem, ac principalis Dei templum humanam animam et didicimus, et dicimus, et docemus, quod præcipue illi sit exornandum, dicandum, atque sacrandum; sed nec manufacta hæc tamen templa deserenda, in quibus illi exterior quoque debitus cultus exhibetur asserimus, qui Dei ipsius jussu templum illud scimus Hierosolymis a Salomone constructum magnificentia, firmitate, opulenta, decore usque ad miraculum suscipiendum, ut Sacra Historia II Reg. et Josephus Judæ. de Antiquit. et de bell. Judaic. et Eusebius. apud Euseb. ix Preparat. testantur; illudque ipsum Dei Filium Dominum nostrum sæpe suimet præsentia et mansionis claritate nobilitasse, inde profusa exercentes depulisse, domum Patris, domum orationis appellasse, Joan. II, Marc. XI. Idcirco jam inde usque a primis conditi mundi temporibus semper locum aliquem divino cultui dedicatum inter fideles fuisse, quamvis diversis nominibus appellatum, omnis instrumenti veteris pagina testatur, Gen. xxviii et xxxv; Daniel. vii, Amos iv, Esai lvi, Exod. xxv, Deuteron. xii. In Prophetis et Psalmis ubique. Post autem Domini Salvatoris excessum, de Ecclesia, quæ erat Corinthi, in hac significatione Paulus Apostolus mentionem agit in pr. ad Corinth. cap. xi. Juvat et externos illorum temporum testes advocare. Philo Judæus Petri Apostoli contemporaneus (nam et cum ipso Romæ collocatus dicitur, dum ibi ad Caium pro Judæis legatione fungeretur) in lib. de Vita contemplat. ubi fidelium mores, qui sub Marco Evangelista Alexandria degabant, describit, testatur, eos habuisse sacras adiculas, quas Semneæ, sive monasteria vocabant, ubi solitarii sanctæ vitæ mysteriis dabant operam: quem refert etiam Euseb. lib. II Hist. Eccles. cap. 17. Vel Luciani illius impii, et christianorum hostis infensissimi, qui Apostolorum, et etiam Trajani temporibus vixit, locus extat in Philopat. unde intelligi potest, quo etiam tum sumptu, ornatu, inperosa inter christianos excitabantur eccle-

A Jam ex superioribus falsus apparet calculus. Arnobius aliam inivit supputandi rationem, et ad duo milia annorum ab Jove ad illa usque tempora intercessisse scribit prope finem lib. II.

sia; ibi enim Critiam quemdam introducit, qui cum ab aliquo fidelium persuaderetur fieri christianus, ab eodem ubi christianorum conventus ageretur est deductus: quem quidem locum ita describit. *Pertransivimus ferreas portas, et ærea limina, multisque jam superatis scalis, in domum aurato fastigio insignem ascendimus, qualem Homerus Menelai fingit esse; atque ipse quidem omnia illa contemplantur, quæ insularis ille adolescens: video autem non Helenam, sed mehercule viros faciem inclinatos, et pâllescentes, etc.* Lamprius Lactantii contemporaneus (scripsit enim primis

B Constantini temporibus) in Alexandro testatur, Alexandrum ipsum, qui capessivit imperium anno Domini ducentesimo vigesimo quarto, adjudicasse christianis locum, ut ibi erigeretur ecclesia. *Cum christiani, inquit, quemdam locum, qui publicus fuerat, occupassent, contra popinarii dicerent, sibi eum deberi, rescripsit, melius esse, ut quomodocumque illic Deus colatur, quam popinariis dedatur.* Flavius Vopisc. de Christianorum Ecclesia Valeriani Imperatoris, qui post annum Domini circiter ducentessimum quinquagesimum septimum imperium tenuit, hoc testimonium profert ad senatum rescribentis: *Miror vos, Patres sancti, tandiu de aperiendis libris Sibyllinis dubitasse, perinde quasi in christianorum ecclesia, et non in templo omnium deorum tractaretis.* Evaristus autem Pontifex (ut ad nostros redeamus) qui sedem tenuit anno Domini centesimo duodecimo, titulos, id est, ecclesias in urbe Roma divisit presbyteris, quod ex libro de Romanis pontificibus constat. Tertullianus, qui floruit circa annum Domini ducentessimum, de ecclesia meminit in hac significatione in libro de Idol. item ad uxor. lib. secundo, cap. 9, lib. de veland. Virginib. cap. 15, et alibi sæpe. Sed et Cyprianus, qui paulo ante Lactantium floruit, post annum Domini ducentessimum quinquagesimum, ecclesiæ sub nomine Domini mentionem egit libro de Operibus et Eleemosyn. sicut et concilium Laodicenum c. 28, relatum in cap. non Oportet, distinct. 42. Cujus nominis rationem affert Eusebius in Oratione de Laudibus Constantin. Walfrid. item, et Strab. de Reb. Ecclesiastic. cap. 7. Eodem libro de Romanis pontificibus habetur, Fabianum pontificem anno Domini ducentesimo quadragesimo quinto, quo tempore christiani tranquillitate potiebantur, struxisse ecclesias, unde sepulera Martyrum, quæ subter terram in cryptis arenarum latebant, erectis desuper ejusmodi ædificiis, reddita fuerint clara atque conspicua, christianorum usui opportuna. S. Gregorius Nyssenus in vita Sancti Gregorii Thaumaturg. scriptum reliquit, ipsum sanctum Gregorium eodem Fabiani tempore Neocæsareæ in Ponto, cujus urbis erat episcopus, universo fidei populo pecuniam et operam conferente, nobilem erexisse ecclesiam, quæ ut Deo acceptissima, nullis unquam terræ labefacta sit motibus; nam licet urbs illa terræ motibus prope interierit, dicitur tamen templum illud integrum semper atque illæsum mansisse, et ne illo quidem tempore, quo Diocletiani decreto omnes dirui sunt jussæ christianorum ecclesiæ, ulla vi appetitum; integrum enim extasse ejusdem Nysseni tempore, qui aliis quoque locis templa atque altaria a christianis erecta, eodem Fabiano sedem tenente testatur. Denique paulo antequam scriberent Arnobius, Minucius, Lactantius, edictum Diocletiani de diruendis ecclesiis, et comburendis christianorum libris erupisse, constat ex Eusebio lib. vii Hist. c. secundo et tertio, qui eam cladem deplorat, sicut et ipse Arnobius in fin. quarti his verbis: *Nam nostra quidem scripta cur ignibus meruerunt dari? Cur innumaniter conventicula dirui, in quibus summus oratur*

Deus, pax cunctis, et venia postulat magistralibus, exercitibus, regibus? Et eodem tempore, ex eodem edicto redem Bithyniæ divino cultui dicatam, quam ille Dei templum recte nominat, se presente eversam fuisse testatur Lactantius infra lib. quinto, cap. secundo, qui et suam de templis christianorum sententiam aperit lib. vi in fin. ubi docet Deo quidem in templis gratias agendas esse, verumtamen non in templis solum, sed et domi, et in ipso etiam cubili. Et libro de Ira Dei cap. 8, fatetur templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre, Deum colentis erga ipsum Deum obsequium esse. Contra ecclesias virulentam linguam exeruit (sicut machinas olim Nabuchodonosor rex Babylonis diaboli typus, de quo quarto Reg. cap. xxv et Diocletianus ille nefarius) quidam Eustachius hæreticus, contra quem coactum est concilium Gangrense circa tempora primi concilii Nicæni. Id ita definit cap. 5 suorum Decretorum: *Si quis docet domum Dei contemptibilem esse debere, et congregationes, quæ in ea fiunt, anathema sit.* Hanc hæresim postea ex inferis iterum excitavit Patreni hæretici (ut scribit Hugo Ferrariensis) anno Christi 1200, quos secuti sunt Waldenses, Wiclefistæ, Hussitæ, Taboritæ.

Quid aræ volunt? Ita de Sacrificiis lib. i, cap. 20, lib. vi, cap. 1, 20 et 25, lib. vii, cap. 6, lib. de Ira Dei cap. 21. Philo Judæ. in lib. quod deter. potior. insidi. Arnob. ad fin. quarti. Ea scilicet prisce Patres clamabant adversum illos, qui ita Deo immolabant, quasi hostiis ac victimis indigeret. Id ipse ostendit Lactantius lib. vi, c. 2: *Mactant igitur, inquit, opimas ac pingues hostias Deo quasi esurienti, profundunt vina quasi sitiienti, accendunt lumina tanquam in tenebris agenti; vel qui ita exteriora peragebant, ut sacrificium interius, contriti videlicet cordis, humiliati ac Deo devoti, penitus omitterent.* Nos vero et sacrificium interius, quo mens offertur Deo, et quidem etiam exterius a nobis ei deberi asserimus, qui scimus toties de sanctis altaribus et sacrificiis in sacris litteris mentionem fieri, Gen. iv, viii, xii, Levit. ii et vi, Numer. v, Paralip. lib. ii, cap. 28, innumeris aliis in locis. Sacrificium quidem exterius Deo semper debitum, etiam naturali ratione, idcirco fuisse scribit Sanctus Thom. secunda secundæ quest. 85, articulo primo, quia naturalis ratio dicitur homini, ut alicui superiori subdatur propter defectus, quos in seipso sentit, in quibus ab aliquo superiori eget adjuvari et dirigi, et quicquid illud sit, hoc est, quod apud omnes dicitur Deus. Sicut autem in rebus naturalibus naturaliter inferiora superioribus subduntur: ita etiam naturalis ratio dicitur homini secundum naturalem inclinationem, ut ei, quod est supra hominem, subjectionem et honorem exhibeat secundum suum modum; et est modus conveniens homini, ut sensibilibus signis utatur ad aliqua exprimenda, quia ex sensibilibus cognitionem accipit, et ideo ex naturali ratione procedit, ut homo quibusdam sensibilibus rebus utatur, offerens eas Deo in signum debite subjectionis et honoris, secundum similitudinem eorum, qui dominis suis aliqua offerunt in recognitionem dominii. Hoc autem pertinet ad rationem sacrificii, quod olim exhibitum Deo est etiam ipsismet jussu in victimis. Nunc sacrificium incrementum, ineffabile, a Christo Domino institutum, in sacrosanctissima offerimus eucharistia, de quo plura ad primum cap. lib. sexti. Unde ipse Lactantius libro de Ira Dei cap. 19, inquit: *Quibus persuasum est Deo placere justitiam, eunque, quia sit dominus ac parens omnium venerantur, et precibus assiduus, ac frequentibus votis dona et sacrificia offerunt,* etc. et lib. eod. cap. 8: *Templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre,* etc.

Quid denique ipsa simulacra, etc. Sic sæpe de simulacris, sive imaginibus Lactantius infra cap. 3, 7, 13 et 19. Tertullian. cap. 12 Apologet. Libet autem admirari cum sancta synodo septima infeliciū capitum insaniam omni lacrymarum fonte lugendam, quæ sanctorum Patrum loca adversus idololatrias di-

recta detorquent impie contra Sanctorum imagines, quas pie veneratur Ecclesia; nam merito quidem gentibus exprobrabant, quod statuas, aliasve imagines adorarent, quæ nil aliud essent, quam simulacra hominum mortuorum, illisque ipsis simulacris circumscripta numina esse censerent, ut iis liquet libri sexti Arnobii verbis: *Sed erras, inquit, et laboris; nam neque nos æra,* etc. At vero quicumque catholicam fidem amplectuntur, non mortuorum, sed vivorum imagines (Deo enim vivunt sancti ipsius) non adorant latræ quidem, quæ uni Deo debetur, adoratione, sed qua debet veneratione prosequuntur; neque in iis animo imaginibus sistunt, quasi illis ipsis finita numina censeant: sed in eos feruntur cœlites, quorum imagines venerantur, quia in ipsorum recordationem, dilectionem, imitationem inde vehementer excitantur, ut ait S. Gregorius Magnus in epistola ad Secund. Cæterum jam a Christi atque Apostolorum temporibus, ipsius Christi, sanctissimæque crucis ejus, matrisque Virginis, et ipsorum apostolorum imagines in veneratione apud fideles habitas nemo potest ambigere, quæ paulisper modo sit historiis sacris imbutus. De Christi quidem imagine nulli mortalium elaborata, sed ab ipsomet Christo domino effigata, et Abagaro Edesse principi ab eo missa, gravissimi tradunt auctores; Evagrius Hist. lib. iv, cap. 26, ubi et de ejusdem imaginis miraculis in concilio Nicæno secundo verificatis et probatis, Joan. Damasc. de Fide Orthod. lib. iv, cap. 17, Nicephor. Hist. lib. ii, cap. 7, Constantin. Porphirogenit. apud Metaphrast. die 10 Augusti, et die 15 Novembris, in Actis sanctorum Samonis et Gurie. Quin etiam Græci de eadem imagine festum anniversarium celebrant 17 Kal. Septembris, ut in eorum Menolog. Adrian. PP. ejus nominis primus ad Carolum Magnum epistolam scribens, quæ extat in tomo tertio Concilior. nov. edition. testatur, eandem de imagine Christi ab eo ad Abagaram missa historiam cognitam et receptam fuisse a Stephano PP. in concilio Romano, et de ejus miraculis etiam apud Theophanem Hist. miscel. lib. xvii et Metaphrast. ubi supra. Quo Christi ipsius testimonio pro sanctis imaginibus quoddam aliud vel firmitus, vel illustrius afferri potest? Jam de statua Christi erecta a Syrophænissa, quæ ab ipso Domino sanata fuerat, cum sanguinis profluvium pateretur, ut scribunt evangelistæ, proditum est ab Euseb. Hist. lib. vii, cap. 14, Damasc. de Imaginib. orat. tertia. De Salvatoris imagine in ecclesiis pingi solita extat can. synodi habite ab ipsis Apostolis Antiochiæ his verbis: *Ne decipiantur salvati ob idola: sed pingant ex opposito divinam humanamque manufactam, impermistam effigiem Dei veri ac Salvatoris nostri Jesu Christi, ipsiusque servorum contra idola et Judæos; neque errent in idolis, nec similes sint Judæis.* Tertullian. in lib. de Pudicit. Calicum picturas recenset, in quibus pastor Christus cum ove reperi pingebatur. Crucis autem vexillo, tanquam præfixo titulo antiquitus ecclesias insigniri solitas, atque ideo quoque tituli nomine appellatas, intelligimus ex l. ultima cod. de Pagan. in cod. Theodos. et ex leg. Decernimus, cod. de episcop. et cleric. Sanctus Irenæus, qui proximus fuit Apostolorum temporibus (is enim magistrum habuit Polycarpum Joannis Apostoli discipulum) damnat Eneratias imaginibus Christi Domini et Pauli Apostoli abutentes lib. i, cont. hæres. cap. 24. De imaginibus vero Deiparæ Virginis a sancto Luca evangelista depictis scribit Theodor... initio commentar. in Lucam. Nicephor. Calist. lib. ii, cap. 45, lib. vi, cap. 15, lib. xiv, cap. 2, lib. xv, cap. 14. De ipsorum quoque apostolorum Petri et Pauli imaginibus ab eodem sancto Luca depictis idem Nicephor. primo Hist. cap. 43 et d. cap. 15, lib. vi. De Angelorum imaginibus, quæ tunc pingebantur, meminit Dion. Arcopagita Pauli Apostoli discipulus, de Coelst. Hierarch. cap. 1 et 2, quem refert Adrian. 1 in lib. adversus Pseudo-Carol. ad Carol. Magn. Denique S. Paulinus Nolanus epi-

scopus Lactantii contemporaneus ad Severum scribens epistola 12, testis est sacras ac venerandas cruces, aliasque sanctorum imagines in absidibus ecclesiarum pingi solitas, illis versibus :

Pleno conscat Trinitas mysterio, etc.

Atque hactenus de sanctis imaginibus in usu et cultu habitis ante tempora Lactantii, et ipsomet Lactantii tempore; nam post tempora Constantini Magni, et ab ipsomet Constantino, ubique sculptas pictasque imagines, et perpetuo deinde in Ecclesia Dei fuisse tam manifestum est, ut nulla probatione res geat. Epiphanium episcopum hunc olim errorem habuisse ferunt de non habendis imaginibus, idque constat ex dictis ipsius haeres. 79, in lib. adversus haeres. et in quadam epistola ad Joannem episcopum Hierosolymitanum ab ipso scripta; et deinde tempore sancti Gregorii Magni Serenum quendam episcopum Massiliensem, quem ipse sanctus Gregorius per epistolam vehementer increpat, quod inconsiderato zelo quorundam Sanctorum imagines frigerit, quod eius ne a populo adorarentur. Neque tamen hi duo episcopi de haeresi sunt notati, cum eo tempore nondum ea de re quicquam Ecclesia decrevisset, neque illi pertinaci quodam animo id ita sentirent, ut parati non essent ecclesiae contrarium docenti assentiri. Factores quidem ejusdem erroris fuere multi Graecorum imperatores : Leo tertius scilicet, qui propterea a Gregorio tertio communionem fidelium atque imperio privatus est; Constantinus Quintus, qui a Deo Elephantiae morbo percussus interiit; et Leo quartus, cujus uxor Irene, eo defuncto, curam gerens imperii nomine filii Constantini sexti, concilium in Nicena Urbe secundum curavit congregandum, in quo a receptis quinquaginta episcopis opinio adversus sanctas imagines tanquam haeresis est perpetuo anathemate damnata. Hoc concilium Graeci septimam generalem synodum vocant, coactam anno Domini 781, Imperantibus Constantino et Irene ejus matre, sedente Adriano pontifice ejus nominis primo. Eam haeresim habuere Samaritae, Sarraceni, Ariani, Theopaschitae, et propterea tempore Waldenses, Wiclefistae, et alii iniquitatis et tenebrarum filii Iconoclastae, sive Iconomachi appellati, non solum in septima synod. generali damnati, sed et in octava universali Constantinopoli coacta sub Adriano II, in tribus Lateranensibus, in Francofordiensi, et denique in Tridentina, session. 25, et convicti praeclearis disputationibus Joannis Damasc., Iovae Aureliani, Joannis Molani in eorum libris de imaginibus atque picturis, doctorum omnium in cap. Venerabiles, de Consecrat. distinct. 5, et S. Thom. 5 part., quaest. 25, art. 3.

In libris moralibus. Qui magno damno interciderunt.

Fucum stultitiae perbiberunt. Cum hac lectione consensus cod. B. S. Salvat. antiquior : sed alter ejusdem coenobii, nonnulli Vatican. T. et P. et editio Florentina habent, *succum stultitiae*, etc. Ego priorem ab Aldin. et Plantinian. impressione exhibitam, et probatam Antonio Augustino, ut testatur Thomaeus in notis, secutus sum; ut videlicet translatio desumpta sit a coloribus, quibus panni inficiuntur, cum dixerit hoc eodem loco, ethnicos infectos esse persuasionem, etc. Sic Plin., l. xxii, c. 2. *Jam vero infici vestes scimus admirabili fuce.* Et Cn. Matius apud Gell., l. xx, c. 8 :

Jam sensiles tapetes ebrii fuce,
Quos concha purpura imbuens venenavit.

CAPUT III.

Ait tamen, non esse illa vulgo disputanda, etc. Ponitur hic locus inter fragmenta Ciceronis e iii, de Natura deor.

Hoc enim quod oculis subjectum est, non homo, sed hominis receptaculum est. etc. Corpus hominis vocat receptaculum hominis; supra vero. c. 2, in fin. hospitium, infra, c. 15, vasculum et comitium, l. iv

c. 26, *vestem* : sic aliis alibi ejusmodi forte nominibus. Lib. v, c. 22, ait hominem esse solo in animo. Quod autem hic posuit, scripsit etiam, l. vii, c. 12, et l. de Opif. Dei, c. 1 et 20, ubi pene ad verbum expressus est Ciceronis locus in fin. Scim. Scipionis : *Tu vero enitere*, etc. Hujus opinionis auctor Pythagoras, assertor fuit Plato, qui in primo Alcibiadi, sive de natura homin. nititur comprobare, hominem esse animam tantum intellectivam, non autem corpus, quo illa tanquam instrumento utatur ad actiones obeundas. Nam cum animam naturae simplicis et incorporeae videret esse, corpore misceri eam non posse existimavit, cum incorporea corporibus minime copulescant : illud etiam ex contraria sententia absurdum sequi opinabatur, quod et anima cum corpore interiret, et majori ejus contagione inquinaretur, cujus quia est expers, si naturae ipsius sinceritatem spectemus, idcirco illam non corpori commistam, sed veluti gubernatricem illi praefectam esse cepit; nec hominem a corpore atque anima compositum appellat, extrinsecus difficultate connexionis : sed animam ait corpori inditam illi imperare. At vero Ammonius, Plotini praceptor, diligentius hanc rem scrutatus, eam inquit intelligibilem rerum esse naturam, ut possit corpora penetrare, et puritate sua retenta illis sese alligare : quod in aeris illustratione cernimus, cum lux, quae incorporea est, illum corporeum perfundens illustret, ipsa tamen minime inquinetur. Sic ergo animam incorpoream alligari putat corpori, ut ei minime miscetur, sed incorrupta manens, illi vitam, motum, sensum omnem allerat. Ita sentit et Gregorius Nyssen., l. de Anima et Resur. et de homin. Opific. qui etiam conatus est ostendere, qualisnam sit illa corporis et animi copulatio; id quod praeclearissime, ut omnia suo more, exequitur S. Thomas ii, cont. Gent., c. 56 et seqq. exequi non potuit Lactantius, cum id conaretur, c. 16 de Opific. Dei. Atqui Platonis positio ad suadendam virtutem et formandos mores maxime videtur accommodata : idcirco, vel ipse, ejus ex metaphysicis praecceptis contrarium astruitur, Aristoteles, ubi de moribus sermonem habet, prope abest a Platonis loquendi more, ut ix Ethic., c. 4 et 8. Sed et Sancti Patres illi locuti quandoque videntur : Arnob., l. ii : *Quid enim sumus homines, nisi animae corporibus clausae?* Sic illas corporibus illigatas saepe solet dicere. Quin etiam ad hunc eundem modum Scriptura sacra : Genes. primo, *Faciamus hominem*, etc. Job., x : *Pelle, et carnibus vestisti me.* Sic corpus a Paulo Apostolo *tabernaculum* vocatur, secunda ad Corinth., c. v; et alibi, *domus lutea*; Job., iv, *cancer, et custodia*, ps. cxli. De hac questione integrum scripsit librum Plotinus, qui est primus primae Enneadis, in qua quicquid Platonici arbitrentur, illud porro ex vera philosophia et divina theologia assenderunt, animam humanam esse formam informantem ac substantialem ipsius corporis, non autem illi assistentem, ut nauta navi, id quod etiam aliquando sensisse Lactantium apparet ex c. 3, l. vii : *Si regit, inquit, non utique sicut mens corpus regit*, etc. Et multis in locis docet Aristoteles, secundo de Anim. text. 24, et 12 Metaphys. text. 16. Sanctus Thom., prima pr. quaest. 76, 1, 6, 7, et contr. Gent., l. ii, c. 56, 57, 68 et seqq. et quolibet 12, artic. 12, et ita de intellectiva anima sensisse Aristotelem adversus Aven-Rois disputat idem sanctus doctor secundo cont. Gent., c. 59, et Gregorius de Arimin. secundo Sentent. distin. 16 et 17, questione prima; et est conclusio de fide, ut habetur in Clementina. fidei, de summa Trinit. Quare cum in substantiis compositis non sit hoc aliquid forma, vel materia tantum, sed utrumque, ut docet Arist. et commentator in septimo Metaphysic. text. com. 27, et late S. Thom. De ent. et essent., c. 2, ubi Cajetanus, et in prima p. quaest. 75, artic. 4, et quol. 76, art. 1, ideo non animam solum, neque corpus solum dicendam est hominem esse, sed enimam simul et cor-

pus, nempe totum compositum; quæ quidem sententia cum ad corporum resurrectionem adstruendam, ut apud Athenagoram in libro de Resurrectione, sanctum Thom. in 4 sentent. distinct. 43, quæst. unic., art. 1, et alios de mortuorum resurrectione disputantes, tum vero ad alias non parum conferat fidei positiones firmandas, de quibus Io. Andr. in d. Clement. fidei, in verb. Intellective, de Sum. Trinit. idcirco monere velui, non esse ab ea discendum, sed cavendum ab ejusmodi locutionibus, quibus corpus dicitur animæ vas, instrumentum, receptaculum, indumentum, hospitium: quippe quæ videantur alud-re partim ad hoc Platonis Placitum, non esse animam corporis formam, partim ad aliud ejusdem in Phædro et Phædone dogma de animabus ante corpora conditis, ab Origene receptum primo principior. c. 7 et 8 quod refutat Lactantius ipse in tertio hujus operis, c. 18. Sanctus Epiphani. adversus hæres., l. ii, hæres. 64; Mag. sentent. in 2 distinct. 18; Alexander Alens. in 2 p., quæst. 62, memb. 3; sanctus Thom., l. ii cont. Gentes, c. 83 et 84, et p. p. quæst. 47, art. 2; quæst. 90, art. 4, et quæst. 118, art. 3; sanctus Bonavent. 2 sententiar. dicta distinction. 18, art. 2, quæst. 2; quod depique damnat tamquam hæresim Viennens. concilium, et Clemens quintus, ut in d. Clement. fidei legimus. Loca vero sacre Scripturæ et Sanctorum Patrum ex adverso prolata hæc interpretatione sunt exponenda, ut dicamus cum sancto Thom. d. quæst. 75, art. 4, ad primum, quod quia illud potissimum videtur esse unumquodque, quod est principale in ipso, idcirco contingit, ut quod in homine principale esse censetur, dicatur homo; et ita quidem aliquando secundum veritatem pars intellectiva, quæ dicitur homo interior, aliquando vero pars sensitiva cum corpore secundum existimationem aliorum, qui tantummodo circa sensibilia detinentur; multo autem minus corpus dicendum fuerit animæ laqueus, vinculum, carcer, ut inf. dicam, l. vii, c. 5.

Corpora sunt hominibus carentia. Ita lego, ut in B. T. P. et aliqubus Vatican. non ut vulgo legitur, *animabus carentia*. In illa enim constat Lactantius opinionem, mentem ipsam atque animam cujusque esse hominem.

Et faciunt animos. Lucret., efficiunt animos.

Vertit ad lapidem, atque omnes accedere ad aras, nec procumbere humi, etc. Aldine, Plantiniana; et aliquot aliarum editionum lectionem secutus sum, quæ magis Lucretiana visa est; ab omnibus quidem illa Lucretii exemplaribus exhibita, quamvis B. T. P. refragantibus, qui habent, *vertere se, etc.* *Et procumbere, etc.*

Si quidem hominum, atque mutorum, vel solum, vel certe maximum in Religione discernimur est. Alibi clarius suam effert sententiam, brutis videlicet inesse rationem, et sola religione ab hominibus, non ratione aut sermone differre, inf. hoc eod. lib. cap. 9, lib. iii, cap. 10, de Ira Dei cap. 7. Hæc opinio a Pythagora mansisse creditur, qui dum in Metempsychosi sua illa delirat, easdem esse censet animas hominum atque brutorum, ille utique brutorum omnium irrationalior. Ejus opinionis meminit Maro in Georgic. :

His quidam signis, atque hæc exempla secuti, Esse apibus partem divinæ mentis, et haustus Æthereos dicere, etc.

Quam et Plato habuit, ut scribit Plutarch. quinto Placitor. cap. 20, et Porphyr. cum secutus in lib. iii de Sacrific., et de qua plurima disserit idem Plutarch. in lib. An brutis sit ratio, et in lib. de Solertia Animal. Galeni verba sunt in principio orationis suspirie ad bon. art. : *An animantium generi, quod irrationale appellatur, nulla omnino data ratio sit esse dubium est; nam etsi caret ea, quæ in voce versatur, quam sermonem nominant, quæ tamen animo concipitur, quam ratiocinationem dicunt, ejus fortasse participes omnia genera animalium est, quamvis alijs parcius, alijs liberius*

buta sit, etc. Arnobius ex bruti persona initio septimi: *Sed rationales illi sunt, et articulatas expriment voces. Et unde illis notum est, an et ego quod facio meis rationibus faciam, et vox ista, quam promo, mei generis verba sint, et solis intelligantur a nobis? etc.* Plato in Politic. ait, sæculo aureo non homines modo cum hominibus, sed cum bestiis etiam ratiocinari solitos, illasque interrogare, ac vicissim ab illis responsum accipere; quam Platonis sententiam memorat etiam Euseb. lib. xii Præparat. cap. 9. Quid quod Pythagoras et Melampus, Tiresias, Thales et Apollonius ad linguas avium interpretandas incubuere? Democritus quidem (ait Plin. lib. xxix, c. 4) monstra quadam ex his configit, ut possint avium sermones intelligi. Verum isthæc deliramenta a sapientioribus ethnicis, nedum a theologis nostris sunt derisa. Quale enim porro absurdum est, quia bruta naturæ instinctu quæpiam gerant, ex quibus aliqua prudentiæ imago, ut ait Aristoteles, illis inesse videri possit, et quia quasdam voces edant inter se eodem instinctu notas, ideo illa, vel ratione, vel sermone pollere arbitrari? Quid vero attinebat sola religione differre a brutis hominem asseverare? Quomodo enim circa rationem decepti sunt, ita circa religionem decipi poterant; nam, et gallinis villaribus religionem attribuit Plinius lib. x, cap. 41, et valde mira sunt, quæ idem lib. viii, cap. 1, de Gestis Elephantorum, quæ religionis ac pietatis esse videntur, posteris legenda reliquit. Verumtamen omnia ejusmodi geruntur ab illis :

Haud equidem, quia sit divinitus illis Ingenium, aut rerum fato prudentia major,

Ut ait Maro: sed quia ut in homine ars, prudentia, sapientia, ita brutis inest vis quadam ejusmodi naturalis, cujus ductu apes, araneæ, canes, vulpes, elephant, et cætera id genus bruta, quæ solertia videntur, gerunt mira nonnulla, in quibus ratio quidem elucet, non tamen ipsorum, sed superioris virtutis ipsa dirigentis. Sic enim sagitta directe tendit ad signum ex motione illi indita a collimante, perinde ac si ipsa rationem haberet dirigentem; et idem apparet in motibus horologiorum, et aliorum, quæ arte fiunt ab humanis ingenis. Sicut autem comparatur artificialia ad artem humanam: ita comparantur omnia naturalia ad artem divinam; et ideo ordo apparet in iis, quæ moventur secundum naturam, sicut in iis, quæ secundum artem, ut dicitur in secundo Physic. Quocirca in operibus brutorum quedam sagacitates apparent, in quantum habent inclinationem ad quosdam ordinatissimos processus, nimirum a summa arte ordinatos; et propterea quadam animalia dicuntur prudentia, vel sagacia, non quod eis sit aliqua ratio, vel electio: quod hinc apparet, quia omnia, quæ sunt unius naturæ, similiter operantur, ut docuit Sanctus Thom. in pr. secundæ quæst. 13, articulo secundo ad tertium, et eadem fere protulit ipsemet Lactantius inf. cap. 5, dum adversus Ciceronem disputaret rationem sideribus tribuentem. Videnda etiam, quæ disserit sanctus doctor pr. pr. quæst. 78, art. 4, et in pr. secundæ quæst. 11, art. 2. Jure ergo illis non prudentiam inesse, sed prudentiæ imaginem dicit Aristoteles initio Metaphys. et l. viii et ix, de Hist. Animal. utrobique cap. primo, in fin. primi de Generatione Animal. et sexto Ethic. cap. 7. Ratione autem carentia etiam sermone carere decuit, ut ostendit Aristoteles lib. i Politicor. cap. 2. Quod si animalium nonnulla ante edocta proferre verba quadam videntur, non est ea proprie locutio, quia non intelligunt, quæ pronuntiant, sed assuetudine quadam id agunt. Quibus cognitis subit hoc loco admirari, Josephum Judæ. i Antiquit., cap. 3, sensisse (ut affirmat Tostat. quæst. 429, in cap. xii Genes.) serpentem, qui primam mulierem decepit, fuisse verum et naturalem serpentem, cui tunc naturale fuerat intelligendi ac loquendi facultate præditum esse. Hæc in Hom. de Paradiso dicitur. Bruta omnia

fuisse inter se ante Adami lapsum concorditer viventia, quæque audirent inter se, et multo loquerentur sensate. Sed contra disserit sanctus Augustinus l. xi, de Genes. ad litteram cap. 29. Denique soli homini rationem tributam esse docet Spiritus Sanctus psalm. xxxi: *Sicut equus et mulus*, etc. et Psalm. xlv: *Comparatus est jumentis*, etc. quod et ipse Lactantius asseruit libro de Ira Dei cap. 7 et 13, et de Opif. c. 2 et 3. Eam hæresim de Bruti rationis participibus Philastrius tribuit Gnosticis et Manichæis.

CAPUT IV.

Quis non sit tanto hoc custode securus? Non est hemistichium Horatianum, ut in cæteris impressis existimatum apparet: sed prosa ipsius Lactantii ironice loquentis.

Quod aurea vasa templis inferantur, etc. Et de donis pretiosisque muneribus, quæ Deo offeruntur, præsertim ad templorum ornatum, alia ejusmodi ex Lactantio promunt hæretici inf. cap. 7, lib. v, cap. 8, lib. vi, cap. 25, l. de Ira Dei, c. 21. Verum isthæc jure auribus paganorum sæpe ac sæpius ingerebantur, qui ita exterioris oblationes et munera probabant, ut sanctitatis obtentu avaritiam foverent, quod ex Persio hic affirmat Lactantius; vel Deo tanquam indigenti offerbant, ut idem Lactantius aiebat lib. vi, cap. 2, vel denique hæc merito jactantur adversus eos, qui ita largiuntur Deo, ut totam eorum spem in cultu atque ornamento exteriori ponant, interiori penitus omissa, et spiritus oblatione neglecta, qua præcipue Deo placemus. Interior igitur animi cultus præsertim ei exhibendus: sed nec exterior quoque omittendus; munera enim et oblationes externæ ideo illi acceptissimæ sunt, quatenus (ut ait S. Thom. in secunda secundæ quæstion. 85, art. 2) signa sunt interioris oblationis; nam exterioris actus religionis ad interiores ordinantur. Templorum quidem ornatum Deo placere facile intelliguat omnes ex c. xxv et seqq. Exod. et ex cap. vi et seqq. lib. II; Regnum, ubi immensam auri et argenti vim a Salomone erogatam cognoverint in supellectile templi illius admirandi, quod Dominus tanquam sibi acceptissimum innumeris privilegiis decoravit, ut legitur Paralip. lib. II, cap. vii. Et de antiquissimo christianorum more exornandi templa, liquet ex rebus gestis a Constantino Magno in Ecclesiasticis historiis, ita profecto res sacra decentius sit, et magnificentius; et ad Deum glorificandum excitantur animi mirum quantum. Neque enim nos Deo quicquam offerimus tanquam indigenti, qui est Dominus omnium: sed, ut ait Iræneus, lib. iv, cap. 34, gratias agentes. Nam quemadmodum intelligimus (ait Justin. Martyr in Apolog. ii pro Christian.) Deum non indigere oblationibus nostris; ita scimus nos indigere aliquid offerre illi. Unde et ipse Lactantius lib. de Ira Dei cap. 16 fatetur eos, quibus persuasum est Deo placere justitiam, venerari eum precibus assiduis, et frequentibus votis ei dona et sacrificia offerre, justis denique operibus eum demereri.

Non, inquit, bis pueri. Alium similem locum habes apud eundem Senecam Epistolar. lib. xxi, epist. 116, nimis anxium; et de hoc dictorio *Bis pueri senes*, vide auctorem Adagiorum.

Dionysius Siciliae Tyrannus, etc. Hæc Cicero ad fin. in de Natura Deor., Valer. Max. lib. pr. cap. de Neglect. relig. Ælian. de Varia hist. lib. pr. Arnobius ad fin. vi.

Ipsos expetant pœnæ. Impressi omnes et scripti Vaticani sic habent: quæ cum sit phrasid non utique usitata, haud aliter sustineri posse crediderim, quam si *Pœnas* hic pro numinibus quibusdam, furiis videlicet, ac deabus ultricibus accipiamus, ut apud Plutarchum.... *Non tanquam vir, sed pœna quædam, et abominabilis demon urbem invasisset.* Codex B. habet, *In ipsos expetant pœnæ.* Quæ germana (me judice) lectio esset, si *pœnas* ibi, pro *pœna*, scriptum fuisset. Verum id librarii fuerit error. Certe verisimile est ita

A scripsisse Lactantium, *In ipsos expetant pœnas*; sicut Livius lib. pr. deorum numen ab ipso capite orsum in omne nomen Albanum expetiturum pœnas; et paulo supra: *ut in eum omnes expetant hujusce cladis belli.*

Cur hunc tam potentem sacrilegum, etc. Janus Guilielmus in quæstionib. ad Plant. Menæch., cap. 4, scriptum esse testatur in aliquibus membranis, *cur hunc tamen potentem*, etc. Unde ille de conjectura legendum putat, *cur hunc tam impotentem*, etc.

Vidētisne, inquit, etc. Apud Ciceronem lectio variat.

Catanensi. Urbs est Siciliae, *Catina*, vel *Catine* dicta penul. corrept. a Cicerone act. 6 in Verr. in fin., et Silio, lib. xiii; Strabo tamen, Diodorus, Ptolemæus, et hic Lactantius non *Calinum*, sed *Catanam*, et inde *Catanenses*, scribunt.

CAPUT V.

Concavo ære. Sphæra videlicet, de qua Cicero in Tusculanis, et secundo de Natura deorum, ubi similem sphæram a Possidonio quoque factam scribit. Sext. Empiric. initio octavi adversus Mathemat. titulo, An sint Dii, Claudian. in nobili illo Epigrammate:

Jupiter in parvo, etc.

Vel inerrantium, vel vagarum. Ita in mss. optimis B. T. P. pro eo quod in impressis corrupte legitur, *vel errantium, vel vagarum*; eadem enim sunt errantes, quæ vagæ: at inerrantes dicimus fixas.

CAPUT VI.

Propositiones quidem veræ sunt. *Propositio* hic sumitur non pro *θεσις*, sed pro *πρότασις*, id est, pro syllogismi propositione, quam scholastici majorem nominant, Cicero primo de Inventione simpliciter *propositionem* appellat. Lactantius suo more, id est, Ciceroniano loquitur.

Assumptiones falsæ. Cicero et Quintilian. *assumptio-nem* vocant, quam scholastici minorem nominant.

CAPUT VII.

C *Habes, Balbe*, etc. Nonnihil variat hic locus apud Ciceronem.

CAPUT VIII.

Dedit omnibus Deus pro virili portione sapientiam. *Portiones viriles* jurisconsulti æquales ut plurimum interpretantur, quæ scilicet pro numero personarum, et in capita constituuntur, ut tot fiant, quot sunt et personæ: Ulpianus in l. prima, § Si pupillis, D. de tutel. et ration. distrahend. Papinianus in l. Pupillus, D. de fidejussor. Paul. in l. xliii, D. de re judicata. Sic paulo inf. quæ (sapientia) si omnibus æqualiter datur, occupari ab antecessentibus non potest. Sapientiam autem (casualiter, non identice), Lactantius vocare videtur facultatem illam, et lumen cunctis divinitus inditum, cœlestis doctrine, et veræ religionis inquirendæ et assequendæ. Vid. et cap. 25, 26 et seqq. libri tertii.

Accius Navius. Multum variant hujus auguris nomen auctores, ut notat Glareanus ad primum primæ Decadis Livii. Nam Valer. Maximus, lib. i, cap. 4: Decium *Accium Nævium* appellat; Plinius, lib. xxxiv, cap. 5: *Accium Navium*, ut Lactantius et Livius: Dionys. autem, lib. iii, nomen ejus *Nævius*, cognomen *Accius* fuisse scribit. Alii cum diphthongo *Nævius* scribunt, alii *Actius*. Sed res non tanti. Vid. apud hos omnes auctores, et apud Plin. Secundum in lib. de Vir. illustrib. in Tarquin. qui scribit, *Accii Navii*, Ciceronem primo de Divinat. ubi scribitur, *Actius Navius*, et apud Festum in *Navia*.

Castor et Pollux bello latino, etc. Cic. ii de Natura deor. Ovid. ad fin. primi Fast. Valer., lib. i, cap. 8, Plutarch. Æmil.

Idem bello Macedonico. Valer. ubi supra, item Plutarch. qui rem paulo aliter narrat, ubi supra.

Simulacrum Fortunæ muliebri non semel locutum esse, etc. Valer. ibid. Plutarch. in Coriol. Halicarnas., lib. viii. Sanctus Augustinus, l. iv Civitat., c. 19.

Item Junonis Moneta. etc. Valer. ubi supra. Li. A
vius quinto primæ Decad.

Claudia quoque. etc. Historiam ridet Minucius, refert Ovid. quarto Fastor. Livius ix, tertiam Decad. Fenestell., cap. 12 de Sacerd. roman. Plinius Secundus, de Viris Illust., cap. 46. Herodian. 1.

Æsculapius Epidaurio accitus. etc. Valer. ubi supra. Plutarchus in questionib. Roman., quæst. 94. Arnob. qui rem irridet, lib. vii.

Appius Claudius Censor. etc. Val. lib. 1, cap. de Neglect. relig., Liv. ad fin. lib. ix primæ Decad.

Junonis Lacinia. etc. Ita legend. hic ex Valer. ubi supra. Liv. ii quinta Decad. et quarto secundæ Decad. Arnob., lib. vi, qui historiam referunt. Virg. ad fin. tertii Æneid. :

Attollit se Diva Lacinia contra.

Prave legit B. Jun. *Lucina.*

Turullius. etc. Valer. ubi supra.

Ceres quoque Milesia. etc. Valer. ibid.

Tiberio numque Attinio. etc. Livius ii primæ Decad. hunc vocat Titum Latinum, Valer. Latinum simpliciter, lib. 1, cap. de Insomniis. At Dionys., lib. vii. Plutarch. in Coriolan. Sanctus Augustinus, iv Civit., cap. 26, Titum Latinum: Macrobius Annium vocat, i Saturnal., cap. 11. De Historia, præter notatos, Cicero i de Divinat., Arnob. vii, Minucius in Octav.

Illud quoque somnium. etc. Variant nonnihil scriptores. Quidam enim tradunt Augustum propter illud somnium in aciem descendisse; alii vero, propter idem somnium prælio non adfuisse. Lactantius auctorem habuit Valerium, lib. 1, cap. de Somniis. Vide et Plutarchum ia Brut. ad fin. Sueton. in Octav., c. 13 et 94, Appian. ad fin. iv de Bell. Civil., Patercul. item, et Florum i. iv, c. 6, Tertul. in lib. de Anim.

CAPUT IX.

Perspicia errores. Post hæc verba, in nonnullis editis libris leguntur illa: *Sicut mater sine exemplo genuit auctorem suum: sic ineffabiliter genuisse credendum est coæternum. De matre natus est, qui ante jam fuit; de patre, qui aliquando non fuit: hoc fides credat, intelligentia non requirat, ne aut non inventum putet incredibile, aut repertum non credat singulare. Verum enimvero Lactantianæ disputationis exordium illine esse, cum esset Deus ad excogitandum providentissimus, etc.* et totam illam, quam rejeci, periodum nihil quicquam elocutionis habere Lactantii, modo non plane sint excoordes, illico facile omnes intelligent. Nam vel illa tot *ὑποκατάστατα*, quibus uti non solet Lactantius, fucum ipsum atque imposturam indicant. Adjectam inepte patet ab aliquo Arianorum, qui Dei filium creaturam esse asserebant, et tempus aliquod fuisse, quo is non fuisset. At hic stultissimus extitit, qui hoc idem asserit: sed tamen patri coæternum illum vere affirmat. Ostendam autem in sequentibus, non modo non favere Arianis Lactantium, sed tam recte de Dei Filio sensisse, ut magnæ Nicænae synodi confessionem pene nobis expresserit. Jam tota illa periodus abest ab antiquissimo codice B. ab octo Vaticanis et aliis optimis mss. quos ego diligenter insexi; et post illa verba, *perspicia errores*, continenter legitur, *cum esset Deus ad excogitandum*, etc. Hæc cum pii viri, qui in ea periodo Arianismum deprehendebant, non animadverterent, potius de corrigendo loco, ut arbitror, quam de illo penitus, ut par erat, delendo, et e Lactantii scriptis extrudendo cogitaverunt; quo factum est, ut in aliquibus ita locus emendatus legatur, *De patre, qui aliquando non defuit* Ego amovi totum adulterinum et substitutionem.

Ad excogitandum providentissimus. Ita sancti Patres et sacra ipsa Scriptura interdum loquitur improprie, ac *μεταφορικῶς*, cum aliqui cogitatio in Deo nulla sit, ac proinde neque prudentia; neque enim more hominum discurrit, aut ratiocinatur: sed uno et simplici actu omnia intelligit, cognoscit, agit, ut

docet S. Thom. i cont. Gent., cap. 57 et seqq. et pr. quæst. 14, art. 7.

Antequam ordiretur hoc opus mundi. Post hæc verba, in nonnullis impressis subsequebantur illa: *Fecit in principio bonum et malum: id plane quid sit apertius explicabo, ne quis me ita loqui arbitretur, ut poetæ solent, qui res incorporales quibusdam figuris quasi visibilibus comprehendunt. Cum præter ipsum nihil adhuc esset, quoniam pleni, etc.* Quæ tota periodus abest a B. T. ab undecim Vaticanis aliisque mss. plurimis, Florentiana item, Plantiniana, et cæteris melioribus editionibus: idcirco a Manichæis suppositam quis asse-rebat. Diabolum natura, et a principio malum a Deo factum, atque etiam ipsi Lactantio, ut mox videbimus, repugnantem fidenter rejeci.

Tanquam rivus oriretur. etc. Sæpe Patres, ut emanationem illam Filii a Patre, nec lingua ulla effabilem, neque intellectione comprehensibilem aliquo modo designent, ut solent hac similitudine fontis et rivi; sicut hoc loco Lactantius; item solis et radii, ut eod. cap. 29 Tertullian. adversus Prax. et cap. 21 Apologet., et Cyprian. sive ille Rufinus super symbol. Apost. Sic et Paulus Hebræor. primo, *ἀπαρχὴ τῆς δόξης αὐτοῦ*, splendor gloriæ ejus; non ut quicquam filii æqualitati cum Patre detrahatur: sed quia, ut docent theologi, Deus pater est origo, et principium divinitatis, plenitudinemque Deitatis in primo signo originis dicitur possidere, quippe quia per se illam habet: filius autem in secundo signo; nam a patre per generationem sibi communicatam eandem numero essentiam accipit, ac proinde nihil detrahatur æqualitati.

Similem sui. Similitudine in natura. Ideo enim processio Verbi in divinis habet rationem generationis, quia procedit per modum intelligibilis actionis, quæ est operatio vitæ, et a principio conjuncto, et secundum rationem similitudinis, non cujuscumque, sed in natura. Nam conceptio intellectus est similitudo rei intellectæ, et in eadem natura existens, quia in Deo est intelligere, et esse; unde processio Verbi in divinis verissime, et propriissime dicitur generatio, et ipsum Verbum verissime et propriissime filius, ut docet S. Thom. pr. pr. quæst. 27, art. 2, qua de re plura dixi ad cap. 8 libri iv.

Spiritus. Quod hic, et lib. iv, cap. 6, 8, 9, 18 et alibi forte Lactantius Dei filium Dei spiritum appellet, insinuat erroris a S. Hieronymo in epistola ad Pammach. et Ocean. de Error. Orig. quasi non recte senserit de persona Spiritus Sancti. Verum (de tanto Patre petita venia) non absurda est hæc locutio, neque solum Lactantio, sed Tertulliano, Cypriano, cæteris usitata, ut Dei Filium Dei spiritum appellarint, eo quidem sensu, quo Deus spiritus vocatur Joan. iii et prima Joannis cap. iv, ut notat S. Thom. pr. pr. quæst. 36, art. 1. Ita igitur est intelligendus, et Tertullianus Apologet. cap. 21, de Orat. c. 1 adversus Marc. lib. 1, cap. 19, lib. iii, cap. 6 et 16, lib. iv, cap. 21, adversus Prax. cap. 26; Cyprianus de Vanit. Idolol. num. 71, secundum unam lectionem, quam ibi notat Pamelius, item auctor libri de montibus Sina et Sion, inter opera Cypriani.

Quomodo autem id voluerit, in quarto libro docere conabimur. Ita legunt duodecim Vaticanis, et duo codices Sancti Salvat. Bonon. T. P. Plantiniani, et Florentiniani, aliique meliores tam mss. quam excusi, pro eo quod prave legitur in Aldinis: *Quomodo autem id fecerit, cum solus esset, in quarto docere, etc.* Neque enim Filius Dei factus est, sed ab æterno genitus a patre, qui proinde nunquam extitit solus, ut dixi lib. 1, cap. 7.

Deinde fecit alterum, etc. De supremo Angelo loquitur, quem conditum ait ante mundum hunc fuisse; dixit enim paulo supra, *antequam ordiretur hoc opus mundi*: at vero de cæterorum angelorum creatione nihil hic habet Lactantius. Porro de tempore creationis eorum tria placita reperiuntur. Nam Gemadius et Acacius putaverunt, Angelos post mundum corporeum conditos; quæ quidem opinio nullius

est momenti. Alii putant multis ante hunc mandum A
sæculis angelos conditos fuisse, Origenes primo
Principio, in principio, et Homil. quart. in Esai. Gregor.
Nazianz. homil. de Nativit. Dom. quem refert
S. Thom. pr. pr. quæst. 61, art. 3; Basil. Homil. 1.
in Hexaemer.; Damasc. ii de fid. Orth. cap. 3, et Graecorum
alii multi; etiam ex latinis Hilari, xii de Trin.
nit. et contr. Auxent., Ambros. i in Hexaemer.
cap. 5, et Præfat. in i Psalm. Isidor. i, de Summo
bono, Hieronym. ad i cap. Epist. ad Tit., Cassianus
qui Collation. 8, cap. 7, scribit, neminem fidelium
e de re dubitare posse, et Beda in lib. quæst. separ.
quæst. 9. Quam opinionem hodie errorem in fide continere,
asseruerunt quidam docti viri in schola
S. Thomæ, videlicet Ferrarien. in Commentario ad
Sum. cont. Gent. lib. ii, cap. 83, Magister Cano; et
Soto major: alii vero ut Cajetanus in pr. pr. quæst.
61, art. 3, Sixt. Senen. lib. v Biblioth. annot. 5, et
ipsemet S. Thom. d. art. 3, negant eam esse errorem
in fide tam multis ac magnis Patribus comprobata,
præsertim Gregorio Nazianzeno, cujus scriptis (ut
ibi dem inquit S. Thom.) nemo unquam ausus est
calumniam inferre. Sed et S. August. lib. ii Civit.
c. 52 nihil asserere ait contra fidem eum, qui dicat,
angelos ante hunc mundum visibiles creatos, modo
non dicat, ab æterno conditos; et fere idem ait
Theodoret. quæst. 3, super Genes. Dicimus nos ve-
riorem sententiam secuti, non solum supremum An-
gelum (quod hic negat Lactantius), sed etiam cæteros
angelos, qui cum supremo angelo simul omnes creati
fuere, quod subiceit Lactantius, negat Beda 9, quæst.
separ. docet Bonaventuram in dist. 2, art. 2, quæst. 3, et
eandem dist. 2, art. 4, quæst. 1, et alii, simul omnes cum
hoc mundo creatos fuisse: Epiphani. cont. hæres. lib. ii,
hæres. 65, Theodoret. d. quæst. 3. S. August. ii Civit.,
xii Confess. iv, sup. Gen. ad litter. Gregorius Magnus
xxxii Moral. cap. 20, 24 et 25, Bed., Rupert., Hug.,
Magist. sententiar. et omnes Theologi in 2 dist. 2, S.
Thom. pr. pr. quæst. 61, art. 3. Contrariam senten-
tiam si non errorem in fide continere, at quidem
certe hoc tempore temerariam esse, nec satis con-
sonam doctrinis Ecclesiæ, et testimoniis Sacrarum
Scripturarum putamus et pugnare videtur adversus
eam concilium Lateranense, quod refertur in capit.
Firmiter, de Summ. Trinit. et fid. Cath.

Indoles divinæ stirpis, etc. Non quia primus ange-
lus, de quo loquitur, natura Dei filius fuerit: sed
improprie, et abusive hæc verba sunt accipienda,
sicut cum dicimus Deum angelorum vel hominum
patrem, angelos aut homines Dei filios, ut dixi supra,
lib. i, c. 7, not.

Suapte invidia. Lactantius peccatum supremi angeli
fuisse ait peccatum invidia, quod intelligendum est non
primo, sed consequenter; nam primo ab eo peccatum
fuit peccato superbiæ, Basil. homil. Quod Deus non est
auct. mal., Chrysost. homil. de Adam., Ambros. in
Psalm. xxxvi: *Vidi impium*, etc. et in Psalm. cxviii,
Increpasti superbos, S. Aug. xii Civit., c. 16, et i. xiv,
cap. 13, Hieronym. super Esai., cap. 14, Gregor.
lib. xxxiv Moral., cap. 14, Auselm. de cas. diaboli.
cap. 4, Doctores omnes in 2 sent. dist. 3 et 6, Alexander
Alens. ii, pr. quæst. 109, memb. 2, S. Thom. pr. pr.
quæst. 63, art. 2 et 3; quæ quidem assertio ita
fuit est omnino quoque aliorum sanctorum atque
theologorum testimoniis, ut oppositam aliqui dixe-
runt, non solum valde temerariam, sed etiam erro-
neam. Consequenter vero peccasse peccato invidiæ
dicitur; nam cum affectaverit excellentiam quandam
singularem, quæ singularitas per alterius excellen-
tiam cessat, ideo peccatum superbiæ mox consecun-
tum fuit peccatum invidiæ, S. Thom. in 2 dist. 3,
art. 2, et pr. pr. quæst. 63, art. 2.

Et ex bono ad malum transcendit. Sic paulo infra:
Hunc ergo ex bono per se malum effectum, etc. Tendit
hæc adversus Manichæos et Priscillianistas, qui dia-
bolus natura malum a principio conditum fuisse
contendunt.

Invidit enim illi antecessori suo, etc. Dixi non
primo, sed consequenter peccatum a diabolo fuisse
peccato invidiæ. Idcirco quarunt theologi, ejusnam
respectu fuerit ille invidia motus. Lactantius putasse
videtur, diaboli invidiam insurrexisse contra unum
divinorum suppositorum, nempe contra Dei Filium.
S. Thom. pr. pr. quæst. 63, art. 2, ait, post pecca-
tum superbiæ consecutum esse in angelo peccante
malum invidiæ, quatenus de bono hominis doluit, et
etiam de excellentia divina, quatenus et Deus contra
voluntatem ipsius diaboli usus erat in gloriam di-
vinam; cognitum enim ab angelo per fidem incarna-
tionis mysterium ab ipso sue creationis quoad sub-
stantiam ipsius mysterii, licet non quoad particulares
ipsius rationes, et circumstantias quasdam, ut S.
Thom. docet in ii, dist. 11, art. 3. De hac quæst.
vid. DD. in commentariis, ac magistr. lib. ii, dist. 5,
et S. Thom. quæst. 63, art. 2, Alens. ii, pr. quæst.
109, memb. 9, Gulielm. Parisien. lib. ii de Uni-
vers. Cassian. collat. 8, cap. 8 et seqq.

Qui Deo Patri perseverando cum probatus, tum
etiam carus est. Perseverando cum probatus; hoc ego
nequaquam probem. Nam perseverandi verbum in
suo formali conceptu dicere videtur continuationem
quidem actionis, sed cum quadam facultate deficiendi:
ideo a Lactantio prolata sunt, quæ Dei unigenito
convenire non possunt; is enim cum Deus sit, et
unum cum Patre, etque per omnia secundum divinita-
tem coequalis, et consubstantialis, ut ipsemet ubique
facetur Lactantius, unique natura bonus est, nec a
bono deficere potest.

Græci διὰ βολῶν appellant, nos criminatorem, etc. De
hujus nominis significatione, et cur ita humani gene-
ris hostis appelleretur, vide Tertullianum adversus
Marcion., Basil. epistola ad Neocæsariem., Suidam in
Σαρκὶ et in Συνοψασι, atque Isidorum lib. vii Ori-
gin. cap. 11.

Ad Deum deferat. Post hæc verba, in Aldinis excu-
sis illa statim oratio sublexitur, notata et inclusa ta-
men asteriscis, ut ex eo suspectam fuisse facile appa-
reat; videlicet: *Cur autem justus Deus talem voluerit
esse, quantum scopus nostri mediocritas poterit, ex-
planare conabor. Fabricatorum Deus hunc mundum,
qui constaret eo rebus inter se contrariis atque discor-
dibus, constituit ante diversa, secūque ante omnia duos
fontes rerum sibi adversantium, inter seque pugnan-
tium, illos videlicet duos spiritus, rectum atque pra-
vum, quorum alter est Deus itaque dextera, alter
tanquam sinistra, ut in eorum essent potestate contra-
ria illa, quorum mixtura et temperatione mundus, et
quæ in eo sunt, universa constarent. Item facturus ho-
minem, cui vitam ad vivendum proponeret, per
quam immortalitatem assequeretur, bonum et malum
fecit, ut posset esse virtus, quæ nisi malis ageretur, aut
vim suam perderet, aut omnino non erit. Nam ut opu-
lentia bonum videatur, acerbitas aegestatis facit, et gra-
tiam lucis commendat obscuritas tenebrarum: valetu-
dinis et sanitatis voluptas ex morbo ac dolore cognoscitur.* Ita bonum sine malo in hac vita esse non potest. Et
utrumque licet contrarium sit, tamen ita coheret, ut
alterum si tollas, utrumque sustuleris; nam neque bo-
num comprehendere ac percipi potest sine declinatione ac
fuga mali, nec malum cavere ac vinci sine auxilio com-
prehendi ac percipi boni. Necesse igitur fuerat et ma-
lum fieri, ut bonum fieret. Et quoniam fas non erat, ut
Deo proficisceretur malum; neque enim contra se
ipse facies, illum constitui malorum inventorem;
quem cum faceret, dedit illi ad malum excogitanda inge-
nium et astutiam, ut in eo esset et voluntas prava,
et perfecta nequitia; et ab eo contraria virginitas suis
voluit oriri, eumque secum contendere, utrumque ipse
plus bonorum daret, an ille plus malorum. Sed rursus
quoniam Deo summo repugnari non potest, bonorum
suorum potestatem illi victori assignavit, quem supra
bonum ac perfectum esse diximus. Ita duos ad certa-
men composuit et instruxit: sed eorum alterum dilexit,
ut bonum situm, alterum adiecit, ut malum. Posita

autem multos genuit alios operum suorum ministros, quos Græci ἀγγέλους nominant; et illos unius, sed repugnantis naturæ, quælis duorum. Sed pars illa corruptibilis non ulique statim corrupta est in ortus sui principio: sed post compositum ordinatumque mundum, sicut mox docebimus, & substantiæ cælestis vigore perversa voluntate descipit. Cæterum in principio pares universi aqua conditione apud Deum fuisse, et ideo angelî omnes, quorum principes erant illi duo. Cum autem Deus ex his duobus alterum bono præposuisset, alterum malo, expressus est fabricam mundi, omnibus his, quos creaverat, ministrantibus, et per certa officia dispositis. Hæc oratio multos continet errores. Nam primo hic clarius ac luculentius, quam unquam alibi in Lactantio, adservitur dogma de duobus principiis, de quo dixi inferius cap. 10. Deinde parum magnifice ac decenter de Dei Filio loquitur, cui Luciferum pene parem constituit, ut ab aliquo Ariano id totum consuetum esse liquido appareat. Non cum Lucifero, sed post eum cæteros angelos creatos ait; cujus contrarium docere Bonaventuram, et alios doctores in 2, dist. 2, paulo superius monui. Item non simul cum hoc mundo, sed ante ipsum omnes angelos genitos; cujus contrarium habere concilium Lateranen. et hodie docere cupetos doctores ibidem asserui. Item malos angelos non statim in ortus sui principio, sed longe postea, videlicet composito jam ordinatoque mundo peccavisse, de quo errore infra cap. 15. Denique angelos cum deo instrumentaliter, sive ministerialiter ad mundi motionem concurrissse, quod reprobant doctores omnes super primum cap. Genesios. Lactantii non esse orationem, vehementer plerique suspicantur; et ego hic profecto Lactantianam phrasim minime agnosco. Habet eam quidem Aldina editio, sed, ut dixi, asteriscis notatam. In Florentina, Plantiniana, cæterisque melioribus castigationibus non fuit recepta; rationes affert Michael Thomasius in notis. Denique a duodecim Vaticanis, ab antiquissimo Bon. T. P. aliisque mss. plurimis abest; et ideo in textum nostrum eam ego quoque minime recipiendam putavi.

*Ilum primum et maximum filium. Cave putes Lactantium arbitrari angelos Dei filios naturæ esse, et ita vel ad Dei naturam illos extollere, filium Dei ad naturam angelorum dejicere. Lactantius unum Dei filium Jesum et cognovit, et docuit, ut inf. hoc lib. cap. 17, et lib. iv. c. 8, ipsumque Deum de Deo constiteret eodem c. 8 et c. 18 ejusdem lib. iv : Quid inquit, de hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus a cultoribus Dei suspensus est, atque suffixus. Idem habet eodem lib. iv. c. 10, 13, 14 et 29. Item de lumine lumen eod. c. 29 : *Alie, inquit, unquam sol, hic quasi radius a sole porrectus. Patri consubstantialiam* cap. eod. : *Urrique, inquit, una substantia est, ejusdemque cum eo potestatis. Hoc eodem lib. cap. 17 : Solus, inquit, habet verum omnium cum Filio potentatem ; et unum cum Patre, toto cap. eod. Et cap. 8 ejusdem lib. iv, citat illud Joannis, et conficitur : In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum et Deus erat Verbum. In quo divinitas et cœternitas Filii luculenter asseritur. Omnia denique per ipsum facta fuisse confirmat hoc loco, et lib. iv. cap. 6, in principio et fin. et cap. 8 in fin. Annon igitur hic sacrosanctæ Nicænæ synodi contra Arium coactæ confessio neminem agnoscat ? Potius igitur ex Lactantio confutitur Arius, quam ut ei vel minimum assentiatur ; sicuti sane temere nonnulli suspicantur eo, quia vocibus quibusdam afflicti atatur, quibus hodie catholici uti fas non esset, quasque suis ego locis et annotavi superius, et inferius diligenter annotabo. Meminisse quidem oportuit, nondum eo tempore nascentis vel adolescentis Ecclesiæ constitutum fuisse, quibus uti, quia cavere vix scriptores deberent ; id quod postea crebrescentibus hæresibus constituere atque decernere fuit necesse, nevel in locutionibus cum hæreticis, qui ad impia sua dogmata insinuanda illis sunt abusi, alio modo convenimus.**

Cum ergo rectissimam de Dei Filio Lactantius sententiam teneamus, nemo sanus aspicari poterit angelos ab ipso deos censi, qui deorum pluralitatem hoc toto opere iam magnis argumentorum molibus everterit. Capite quidem 17 hujus libri ait, multos in caelo spiritus angelorum esse, sed unum eorum parentem, et Dominum omnium Deum; et ibid. paulo infra: Neque, inquit, Angeli dici se deos patiuntur, qui volunt, quorum unum solumque officium est servire natibus Dei, nec omnino quicquam, nisi jussu ejus quiescere. Et ibid. infra. Nec, inquit, est in Angelis quicquam nisi parendi necessitas. Sed et metui Deum ab Angelis, quippe qui ab ipso modo quodam ineffabili castigari possunt, affirmat lib. vii. cap. 21. et prorsus a Dei Filii naturam angelorum infinito distare ex ipsomet Lactantius liqueat. Quocirca si quando filiorum Dei nomine angelos vocat, aequivoce, et μεταφορικῶς filiationis nomine utitur; nam nec Scriptura ipsa ab ejusmodi locutione interdum abstinet, ut initio lib. Job: Cum quadam die venissent filii Dei, etc. Et c. xxxiv: Et jubilantes omnes dei. Ita enim uterque locus ex Hieronymi versione juxta Hebraicam veritatem legitur. Unde apparet Chrysostomum lapsum, qui utrobique secutus septuaginta interpretum editionem, pro Filii Dei, veritium angelis Dei, Romil. 22 in Genes. asseruit angelos nunquam in Divina Scriptura filios Dei, immo neque filios appellari. Neque officit, quod Paulus ad Hebraeos pr. scribat: Cui dixit aliquando angelorum, Filius meus es tu? Ibi enim non negat Apostolus angelos dictos aliquando filios Dei ex gratia, sed ex natura donat, ut quomodo solus Christus vere Dei Filius et appellatur et est. Sic etiam generationis vocabulum improprie quandoque Patribus, et Sacris Literis usurpatum notavimus supra ad cap. 7, pr. lib. Cum igitur Lactantius hic et lib. iv, cap. 6, angelos censere Dei filiorum nomine videatur, respectu quidem Verbi, id est, unigeniti Filii Dei non univoce, sed aequivoce illo uti nomine putandus est.

Equo quibus et consiliatore usus est, et artifice. Ex vii. Proverb. quem locum citat lib. iv, cap. 6, et Ecclesiasticus xxiv; quem locum refert eodem lib. cap. 8, in fin. ubi Scriptura de Sapientia et Verbo Dei loquitur cum Deo Patre ad mundi creationem concurrente.

Nec audient aut pariter, etc. Longa hic suscipitur
disputatio adversus eos, qui assererant Deum in
mundi molitione nihil aliud præstitisse, quam quod
ex materia æterna, incognitaque, sed rudi tamen, in-
digesta et confusa, res ipsas secreverit, digesserit,
ordinarit. Hunc errorem ex hæreticis habuit et vul-
gavit quidam Hæmogenes, contra quem scripsit Ter-
tullianus. Lactantius expugnavit etiam materiam pri-
mam a Deo creatam fuisse de nihilo, et ex ea postea
digestum atque ordinatum a Deo ipso mundum. Ad
finem quoque hujus capituli ait, hominem postremo
factum fuisse, cum jam mundo cæterisque rebus manus
summa esset imposita; idemque tradit lib. vii, cap.
14. Ex quibus apparet Lactantium sensisse, ut ma-
jor pars sanctorum Patrum atque theologorum sen-
sit, materiam primam iam ordine naturæ, quam
ordine temporis, sive durationis, ante omnem diem
creatam fuisse, non omnino quidem informem, id
est, quæcumque forma carentem, sed forma comple-
tiva et distinctiva, quam illi Dominus per intervalla
sex dierum naturæque, propriorum et successivo-
rum, postea vididit prorsus eo modo, quo in libro
generationis à Moyse traditur. Ita enim scripsit Dio-
nysius lib. de Divin. nom. cap. 4, Sanctus Basilii,
Ambrosius, et Bed. in Hexæmer., Chrysostom. in
Joann., Greg. Magn. lib. xxxiii Moral., cap. 10, Ru-
pert. i de Operib. Trinit. cap. 57, et lib. ii, cap. 18, Hugo
de Sanct. Vict. pr. de Sacram., Magister in 2 dist.
12, Alexand. Alens. 2, p. quæst. 47, Sanctus Bona-
ventura in 2, distinct. 12, art. 1, quæst. 2, Scot. in
4 dist. 14, quæst. 1, S. Thom. p. p. quæst. 66, art.
1 et 4, quæst. de potent., art. 2. Quamvis contra pa-
trini gravissimi quoque ac sanctissimi viri, nempe

materiam in actualitate perfecta fuisse conditam, in-
formitatemque ipsius præcessisse formationem non
tempore, sed natura, ac proinde mundum uno tem-
poris puncto, non autem per sex dierum intervalla
conditum; diesque illos non fuisse veros dies, qui a
Moysæ recensentur, sed per metaphoram accipiendos
et referendos ad cognitionem rerum creaturarum a
Deo mentibus inditam Angelorum: Philo Judæus in
lib. Allegoriar., Origen. 4, Periard. cap. 2, S. Au-
gust. iv de Genes. ad litter. cap. 21 et seqq., Pro-
cop. Gazæ, et Cajetanus in Genes. Quod autem at-
tinet ad hanc disputationem a Lactantio susceptam
adversus ponentes æternitatem materiæ, et Deo
coævam asserentes, videndi sunt Tertullianus adver-
sus Hermog., Joann. Grammaticus in lib. contra
Proclum de mundi æternit., Euseb. de Prepar. lib.
x, cap. 8, Gregorius Nyssen. de Homi. Opific., cap.
25, et lib. de Hist. sex dier.

Primum igitur non est probabile, etc. Excidisse pu-
tatur hic locus e III de Natura deorum.

Mori. Ita leg. ex B. T. P. Florent. editione, et
aliis, non ut in Aldina, *more*; Cicero enim erat, qui
more Academicorum disputabat, cui *mori* conceden-
dum niebat Lactantius; et ita locum hunc refert
etiam Sigon. in fragm.

Semper. Hanc dictionem, quæ non habetur in qui-
busdam, addidi ex B. quoniam hic pro æternitate
materiæ disputabatur.

Seneca omnium stoicorum acutissimus. Multus est Lac-
tantius multis in locis in laudibus Senecæ: jure qui-
dem, ac meritissimo; paucis enim in ejus doctrina, vel
demptis, vel additis, optimum habes christianum; et
ut ait Lactantius lib. vi, cap. 24; potuit esse verus
Dei cultor, si veræ sapientiæ ducem nactus esset.
Franciscus Petrarch. in epistola ad Senecam ipsum,
inter epistolas ad Vir. Illustr. veter. et in Apolog.
cont. Gall. ad fin. refert scripsisse Plutarchum, se,
cum in cæteris quibusque virtutibus ac disciplinis
Latinos cum Græcis viris contendisset, quem illi ex
Græcis in moralibus præceptis ex æquo opponeret,
habere neminem.

Ergo, inquit, Deum non laudabimus, etc. Habes con-
similia ab eodem Seneca lib. iv de Benefic. cap. 7
et a Plin. lib. ii, cap. 7, et lib. xxvii, initio cap. 5.

In eodem luto hæsitatis; versuram solvis. Apud Terent.
hæsitat, versuram solvis. *Hæsitare in eodem luto* di-
cuntur, ut explicat auctor Adagiorum, qui sic impli-
cantur negotio cuiuspiam, ut se nequeant extricare: a
viatoribus translaturum, qui simul atque in luto in-
ciderint, cum alterum pedem conantur educere, al-
tero alius immergantur. Rursus ut hunc extrahant,
alter, quem eduxerant, de novo est infingendus. *Versuram*
autem solvere illi dicuntur, ut explicat Budæus
ad l. vii. D. de pignorat. action. qui, ut syngrapham
unam dissolvant, et una cautione se liberent, pecu-
niam mutuam majori fenore accipiunt. Ita igitur
contingere ait Lactantius illis, qui rerum ortum natu-
ræ attribuant, detrahunt Deo; nam a quo factum
mundum negant, ab eodem plane factum, mutato dun-
taxat nomine, latentur, cum reipsa nihil aliud sit na-
tura, quam Deus. Sic etiam infra l. iii, cap. 28.

Sole nondum instituto. Thomasius legit, ut in B.,
solo nondum instituto, quod magis coherere videantur
sequentia de frugibus et animalibus, quæ in solo
versantur. Ego lectionem cæteris omnibus mss. et
impressis receptam extuli. Cæterum de *solo*, sive
terra Lactantius jam dixerat; et rationem Thomasi
nihil habere momenti intelliget, qui textum in-
spexerit.

Itaque necesse fuit hominem postremo fieri. Vide
alias pulcherrimas rationes apud Greg. lib. de Homi.
Opif. cap. 2.

CAPUT X.

Suum vero habitaculum distinxit claris luminibus, etc.
Hoc loco Firmianus arguitur erroris, quasi Dei se-
dem et domicilium beatorum statuerit in cælo side-

A reo, atque in eo solem et lunam posuerit. Ego hic
cæli nomine puto universam ab eo cælorum molem
intelligi, quatenus totum id quod est supra ignem
sursum usque ad cælum empyreum inclusive, cum
ipso empyreo complectitur: quam quidem cælorum
molem soles, et luna, micantibusque sideribus orna-
tam ait, nempe suis cuique cælo luminibus appositis;
idque ex ipsomet clare colligi reor, ubi dicit: *Fecit*
igitur Deus primum omnium cælum, et in sublime sus-
pendit, quod esset sedes ipsius conditoris, etc. Atqui
non solum siderum cælum, sed universam cælo-
rum molem statuit in sublime. Subdit etiam: *Deinde*
terram fundavit et cælo subdidit, etc. Et lib. vii, c. 5,
quasi hunc locum declarans, inquit: *Lumina igitur*
posuit in cælo, terre autem, etc. Numquid autem tellus
uni sidereo subditur? Cælum itaque ab ipso utrobi-
que accipitur, et contra elementa, quorum meminit,
distinguitur; et ita pro universa cælorum, ut dixi,
mole, quatenus etiam extremum empyreum complec-
titur.

B *Ex quibus oriens Deo accensetur, etc.* Ita B. T. P.
et cæteri meliores mss. legunt, non ut in impressis,
ex quibus oriens Deo similis censetur. Accenseri idem
est, quod attribui; unde accensi milites dicebantur,
quasi accensiti, quod decurionibus et centurionibus
accenserentur, id est, attribuerentur, ut scripsit Varro
lib. xx Rhetor., et lib. iii, de Vit. Pop. Rom. Non.
Marcel. c. 42. Affirmat autem Lactantius orientem,
lucem, vitam, diem Deo attribui: occidentem vero,
tenebras, mortem, noctem diabolo; infra cap. 13,
animam esse Dei, corpus diaboli; et cap. 18, Dei
esse cælum, et lucem; tenebras autem, inferos et
supplicia ipsi malorum principi in distributione re-
rum attributa fuisse. Lib. vi, cap. 3 duos duces con-
stituit, alterum, qui virtutibus et bonis præsit, alter-
um qui vitis et malis; et lib. eod. cap. 6, fontem
ait bonorum Deum esse, malorum vero illum divini
nominis inimicum: ab his duobus principiis bona ma-
laque oriri. A quibus omnibus locis cavere nos oportet,
quia nonnulli favisse auctor videtur damnato
illorum temporum Cerdonis et Marcionis dogmati de
duobus principiis, altero bonorum, altero malorum,
quod et amplexus est postea Manes. Hoc tamen ab his
differre videtur Lactantius, quod is non careere
principio diabolum, nec natura malum esse asserit:
sed illum ait a Deo quidem bonum creatum, ad ma-
lum autem suo arbitrio, quod liberum illi fuerat da-
tum, transcendisse, ut supra sub initium cap. 9
exinde malorum omnium principem factum. At illi
duo principia principio carentia ponebant; et alterum
quidem natura bonum, alterum natura malum, ut
scribit S. Augustinus in lib. de Hæresib. hæres. 21.
et 22. Philostr. in Cerdone et Apelle, Epiphan. in
lib. adversus Hæres. hæres. 66. Quam hæresim S.
Thomas expugnat, ii contra Gent. cap. 41.

Unde solem esse appellatum Cicero vult videri. Ita et
Varro iv de Ling. Lat. cap. 10, Isidor. Origin. lib. iii,
cap. 70.

D *Quia non sunt plena ac solida Lumina.* Quasi aliquo
modo suapte natura lumina sint, ac proinde proprio
lucere lumine stellas putet: quam opinionem habu-
isse credendi sunt omnes philosophi, et patres
illi, qui luminaria, et stellas, ut vehicula priscae lu-
cis effecta docuerunt; Basil., Ambr., Nazianzenus:
multo magis qui lucem illam prisecam aiunt in lumi-
naria, id est, in solem, lunam et astra a Deo fuisse
distributam, ut Apollinarius et Dydim. apud Lipon-
man. in Caten., Athanas. quæst. 83 et 85, Theodo-
ret. quæst. 14 et 16; in Genes., Procop. cap. pr. in
Genes., Damascen. ii, fid. Orthod. cap. 7. Ejusdem
sententiæ dicitur Avicenna, et Macrobius, qui unam
lunam excipit cap. 19 et 20 in Sonn. Scipionis. Sed
contra Plato asseruit in Timæo, Plin. lib. ii, cap. 6,
et plerique astrologorum. Ilugo de S. Vict. in Annot.
in Genes. cap. 6, ait, solum solem propriam ha-
bere lucem, et ipsum ex igne esse factum: reliquis
vero stellas omnes ex aëria materia factas reducere

potius quam lucere. Sahetus Augustinus super Genes. ad liter. lib. II, cap. 16, ait, Divina Scriptura manifeste quidem cognosci, disparem esse siderum claritatem, dicente Apostolo cap. V prioris ad Corinth. Epist., aliam esse claritatem solis, aliam lunæ, et aliam stellarum, et stellam differre a stella in claritate; utrum autem stelle lumen accipiant a sole, necne, ex Sacris Litteris colligi et constitui non posse.

Discordi concordia mundum constare, etc. Innuit opinionem Empedoclis, qui omnia ex lite et amicitia (videlicet elementorum) constare dicebat; de qua disserit Aristot. I Phys.; I de Anima, I Divinor.

Ut sacramento ignis et aquæ nuptiarum fœdera sanciantur. Ut constat ex leg. Scia Sempronio, D. de donat. inter vir. et uxor. quæ declaratur ex Festo in verbo *Aqua*. Budæus ad dictam legem, Ciriæ. Observation. lib. II, cap. 2.

Materia corporis in humore est. Præcipue scilicet, forte quia et semen, et sanguis sunt humores: a quo corpus animalis, ut cætera omnia, ex quatuor elementis constat, ut ipse Lactantius declarat secutus Empedoclem inf. cap. 13.

Animæ in calore. Fuit hæc Democriti opinio, quam Aristoteles refutat in pr. de Anima. Nec sane video quomodo hic Lactantius asserat, materiam animæ igneam, vel calorem esse, qui certo sciat, hominis animam immortalitatem esse, ut ipse ostendit lib. III, cap. 12 et 13, et cap. 17, de Opificio Dei. Animam quidem esse ignem expressis verbis scribit inf. cap. 13, sibimetipsi contrarius, qui id pernegavit d. cap. 17, de Opific., et alibi scribit animam de Dei substantia esse, ut inf. cap. 13, ubi dicemus.

Nec humor potest nec corporari, nec corpus animari. In impressis est, *nec humor potest corporare, neq. corpus animare*. Nostram lectionem exhibent Vaticani, duo codices Sancti Salvatoris Bonon. T. P. Nec humor, inquit, potest corporari, videlicet in corpus illud densari, nec corpus ipsum animari, non animare, quia corpus non animat, sed animatur. Ita quoque Budæus hunc locum recte profert in Annotationibus ad lib. II, D. de penis.

Exulibus quoque ignis, et aqua interdici solebat. De ignis et aquæ interdictione. Ulpianus in lib. II, D. de poen. et ibi Budæ. in annot. ad Pandect. Festus in verbo, *aqua*, Isidorus Orig. lib. V, cap. 27, ad fin.

Immobilis est, ac deorsum vergens, etc. Recte a Thomasio in notis ex B. codic. correctæ est lectio impressorum, quæ habet, *mobilis est*, etc. Ille enim fieri antithesim manifestum est; et sane de igne dixit, *cujus natura quia mobilis est, et sursum nititur, vitæ continet rationem*. Ergo de aqua recte subdidit, *cujus natura quia immobilis est, ac deorsum vergens, figuram mortis ostendit*. Figuram autem mortis ostendere non posset, si mobilis esset, quia, ut ipse Lactantius ait lib. VI, cap. 17, et lib. de Ira Dei cap. 17, vita actiosa est, mors quieta. Natura itaque immobilis est et quieta; prope enim ad terræ gravitatem accedit: ægre autem movetur, nec nisi deorsum versum, sicuti ventorum flaminibus agitur, aut extrinsecus alio quopiam modo ei motus indatur.

Ideo pecudes, neque in cælum suspiciunt. Galenus lib. III de Usu part. cap. 3, ait, hoc dictum esse hominum, qui nunquam viderint piscem οὐρανὸς ὁρῶντα, id est, cæli speculatorem appellatum: hic namque vel invitus cælum semper aspicit. Verumtamen ille nihil omnino revera in eo contemplatur, ut homo.

CAPUT XI.

Ut in excolenda terra jurentur, unde dicta sunt jumenta. Ita et Columel. lib. V, et Isidor. lib. XII, Orig. cap. 1, et lib. XV, cap. 17. At Nonius cap. 1, Pomponius jurisconsultus in l. Boves, D. de verbor. signific. et veteres alii, ut Gellius testatur lib. XX, cap. 1, non a juvando, sed a jungendo, dicta malunt.

Et innumerabiles animas procreare, etc. Sic inf. c. 14: *Statuit humanum genus diluvio perdere, non*

tamen continuo diluvium inmisit. Sensus est Deum in æterna sua prædestinatione decrevisse, et statuisse, tempore procedente, et dum mundus maneret, humanis formatis corporibus innumeratas animas procreare, ipsisque corporibus creando infundere. Catholica sententia, et Lactantio consona, qui cap. 49 libri de Opif. Dei: *Cætera, inquit, Dei sunt omnia, scilicet conceptus ipse, et corporis informatio, et inspiratio animæ, et partus incolumis*, etc. Ut post corporis informationem, fieri a Deo inspirationem animæ hinc facile intelligas. Commentum quidem de animabus ante corpora conditis, quod ex hoc loco nonnulli temere Lactantio alligunt, irridet et refutat ille lib. III, cap. 18.

Unde homo nuncupatus est, quod sit factus ex humo. Sic. et lib. de Ira Dei cap. 10, ad fin. Homo autem hic corpus hominis intelligitur. Sed hanc etymologiam non probat Quintilianus lib. I, cap. 6. Probat Isidorus lib. II Origin., cap. 1. Vid. Rhodig. antiq. lect. lib. I, cap. 41.

Θεοειδῆ. Ita correxi quod corrupte in omnibus est θεοειδῆν. Plato VI, de Repub. ἀπ' ἐκείνου τετραμερόμενοι, ὁ δὲ καὶ Ὀμηρὸς ἐκάλεσεν ἐν τοῖς ἀνθρώποις θεοειδέστε, καὶ θεοειδέσθων; id est, ex eo coniectantes, quod sane et Homerus vocavit in hominibus Deiforme et Deosimile.

Terrea progenies, etc. Editiones, quæ ferrea legunt in Marone, hinc castigandas monuit Turneb: Adversarior. lib. XXI, cap. 22, Rhodigin. antiq. lect. lib. IV, cap. 13. Pier. Valerian. in Hieroglit. lib. LVII, c. de Papyro. Qui autem Lactantii textum corruptum putant, ut refert ipse Pierius in castigationibus Virgilianis ad eum Virgilii locum, nec ipsi vehementer errant, cum Lactantius hic animalia sine ullo artifice orta esse de terra dicat: unde refert: *Terrea progenies*; nec vox *Ferrea* quicquam ad rem suam facit.

Præsentis substantia. Fuere tamen, qui dubitarint, an tempus præsens existat: de quo disputat Philosophus IV, Physicor. tex. 87 et seqq. S. August. lib. II Confession., cap. 14 et seqq. Vide et Censorin. de Die natal.

Ingratis. Ita B. T. Florent. et Plantiniana quoque ad oram libri. Adverbium est, idemque sonans, quod, præter gratiam et meritum. Non ultro, inquit Donatus, coacte, al. ingrate.

CAPUT XII.

Atunt certis conversionibus, etc. Explicat et refellit rationem primæ originis animalium allatam ab Anaximandro et a Democrito, ut ipse Lactantius tradit inf. lib. VII, cap. 7, et aliis nonnullis veteribus philosophis, de qua Lucretius V, Cicero I de Legib., Diodor. lib. I, cap. 1, in principio, ubi etiam quiddam subdit ex Menalip. Euripidis Anaxagoræ discipuli, quo illum censet idem sensisse. Hanc autem opinionem, quæ asserit homines tanquam fungos primo, deinde quasi vermiculos quosdam et terra effusos, irridet Lactantius etiam lib. VII, cap. 4 et 7. Varias de Animalium primæva generatione sententias refert Censorin. de Die natal. c. 3.

Inquiunt. Nonnulli scilicet inter quos Lucretius in quinto, illis Carminebus:

At novitas mundi nec frigora dura ciebat,
Nec nimios æstus, etc.

A summo Deo. Codices Ciceroniani legunt, a summo Deo.

Αὐτὸς ἐπιτε. Codex Sibyllinus habet, αὐτὰς ἐπιτε.

CAPUT XIII.

Spiravit ei animam de vitali fonte spiritus sui, etc. Inf. hoc cap. quarum animæ non ex Deo constantes, sed ex communi aere, etc. Item quod est ex cælo, et Deo impret, etc. Et l. VII, c. 12: *Quod ex cælesti spiritu, id constat*, etc. Et ibid. paulo inf.: *Quoniam ex Dei spiritu, qui æternus est*, etc. Ex his locis videtur Lactantius putare humanam animam ex Dei substantia esse; quamquam quid dicam putare? quid enim hæc de re plane putet, assequi ego quidem certe non possum. Superius ad

fin. cap. 10, dixit animam esse igneam quiddam atque calorem; et inf. hoc eod. cap. dicit illam esse ignem: quam positionem ridet Aristoteles II, de Partibus anim. cap. 7: *Quod si anima*, inquit Lactantius, *ignis est, ut ostendimus, in cœlum debet emitti, sicut ignis*, etc. At quicquid alibi senserit, in supra notatis quidem locis eam de Dei substantia esse opinari videtur. E schola Platoniorum hæc fluxit opinio, quam secutus M. Tullius sæpe dicere solet, humanos animos ex divina esse delibatos, tractos, haustos, decerptos natura. Hoc errore captus videtur et Philo in lib. quod deter. pot. insid. et Tertullianus, de quo ita Gennadius in lib. de Dogmat. Ecclesiast.: *Nihil ex Trinitatis essentia ad creaturaturam credamus esse deductum, ut Plato et Tertullianus*, etc. Item secundum Theodoretum capti hæretici Cerdon, Marcion, Gnostici, et Manichæi ex illo Genes. II prave intellecto: *Inspiravit in faciem ejus spiraculum vitæ*. Quia enim flatus ex corpore flantis educi videtur, ideo de Dei substantia ab ipso inspiratam animam crediderunt. At vero locus ille Genes. nihil opitulatur errori, quia homo, a quo similitudinem sumptam dicunt, non emittit flatum de sua substantia, sed de aere respirato, qui non est de substantia corporis, et multo minus animæ; deinde anima non potest facere flatum nisi de corpore, cum non sit creatrix: at Deus cum sit infinitæ potentie, potest animam de nihilo creare: et sic dicitur flasse, in quantum hominis flatum creavit. Ita docet Magister, et omnes doctores, præsertim S. Thomas in II, dist. 17. Illa enim inspiratio Dei corporalis non fuit, sicut nec locutio corporalis, cum dixit, *fiat lux, fiat firmamentum*, etc. Theodoretus hæc habet: *Nomine flatus non intelligimus partem aliquam essentie divinæ secundum Cerdonis et Marcionis rabiem, sed animæ naturam per id denotari, quod anima sit spiritus rationalis et intellectualis*. Damnatæ est hæc hæresis in concilio Toletan. pr. in assertion. lib. et a Leone I, epist. 91, et in conc. Bracaren. I, cap. 5, et contra illam disputat. Irenæi. lib. I adversus Hæres. cap. 24, et tota schola Theologorum d. distinct. 17, S. Thom. in II cont. Gent. cap. 85, et pr. pr. quest. 90, art. 1.

Empedocles, quem nescias utrumque inter poetas, etc. Aristoteles quidem in Poeticis potius eum inter philosophos, quam inter poetas censendum scribit: et Plutarch. de Audien. Poet. ipsius carmina sermones potius quam Pœseis dicenda.

Secundam. Correctus est error operarum, quæ in al. editionibus fecerant, secundam.

Est enim quasi vasculum, etc. Al. est enim terra quasi vasculum, etc. sed jure a B. abest *et terra*; pergit enim loqui de corpore, quod tanquam vas et domicilium animæ dicit esse. Nobis autem ab ejusmodi locutionibus cavendum et abstinendum esse monuit supra ad cap. 3.

Servivit enim seditivis voluptatibus, etc. Adde Sueton. de claris Grammatic. cap. 6, Gell. I. xvi, c. 18.

Consevit. Ita lego, ut hic locus ab omnibus citatur, et habetur in B. T. P. Sic infra cap. 14: *Atque vincam sua manu sevit*; et arborum consitiones dicuntur. Verumtamen in editis plerisque legitur, *consevit*, quam lectionem ex Pandectis Florent. in leg. in fundo alieno, D. de rei vendicat. Aurelio Victore et Livio, sustinet Ciriæ. lib. II Observation. cap. 39.

Quæ si observasset, immortalis maneret. Contra Pelagium, qui assertit, Adam mortem obisse non propter culpam, sed ex naturali conditione, qua interisset, etiamsi a Dei mandato non recessisset. Hæc hæresis damnata est in concilio Milevitano. cap. 1.

In qua posuerat intelligentiam boni et mali. Infra hoc eodem cap. *percepta igitur scientia boni et mali*, etc. In quamvis arborum specie arbor hæc fuerit, ab expositoribus super Genes. varie opiniones recensentur: sed nihil certo statuitur. Illud quaeritur, cur arbor scientiæ boni et mali appellaretur. Hebræi

sunt opinati, primos parentes creatos fuisse simplicissimos, absque rationis usu infantium similes: quoniam autem arbor illa vim haberet accelerandi rationis usum, et liberi arbitrii, propterea fuisse appellatam arborem scientiæ boni et mali; nam secundum Scripturæ phrasim, scire bonum et malum, idem sonat, quod habere rationis usum. Hanc opinionem Sibyllis quoque firmatam, ut infra legitur not. 97, secutus est Lactantius, quæ communiter ab omnibus reprobat; est enim maximus error, ne dicam hæresim, asserere, Adam ab initio fuisse boni ac mali nescium, sed ab esu fructus illius arboris scientiam boni ac mali adeptum. Qui enim omnibus animantibus nomina indidit, quæ profecto naturis eorum congruere debent, quique admirabilem prophetiæ facultatem habuit, quam de muliere pronuntiavit, *Hoc nunc os*, etc. quomodo quid bonum, quidve malum esset nesciret? Deceit etiam, ut quemadmodum quantum ad corpus institutus est in statu perfecto, ut statim posset generare, ita etiam institueretur in statu perfecto quantum ad animam, ut statim posset alios instruere et gubernare. Promuntur hujusmodi rationes ex sancto Augustino in pluribus locis super Genes. et lib. XIV Civit., cap. 17, et ex S. Thom. in p. p. quest. 94, art. 3. Disputat item contra illam opinionem Chrysostom. Homil. 16, super Genes. et vide Philon. præclare de primi hominis perfectione disserentem in libro de Mundi Opificio ad fin. Præterea fere omnes consentiunt, nomen illud *scientiæ boni et mali* non ei ligno a natura sibi a Deo indita convenisse: Eucher. I in Genes., Cyrill. III adversus Julian., S. Augustinus super Genes. et d. cap. 17, Theodoretus quest. 26, in Genes., Beda iterum, et Strab. quos sequitur Magister in II Sent., distia. 17. Secunda opinio est Josephi Judæi in primo Antiquitat. cap. 3, ideo sic appellatam, quod ejus fructus, si ederetur ab homine, vim haberet acendi ingenium et solertiam, atque prudentiam cogitandi, multumque conferret ad percipiendam scientiam: quam opinionem refellit Lyranus. Tertia est Rupertii in II de Trinitate cap. 27, Tostat. super cap. XIII, Genes., quest. 154 et 153, Perer. lib. III in Genes., ita appellatam per ironiam, propter mendacium et fallax promissum serpentis, quo pollicites est, si comederent, eos similes deorum futuros, scientes bonum et malum, et vel ipso arboris nomine monumentum posteris representaretur tam insignis diabolici mendacii; atque ideo putant, illud nomen ei vel ab Adamo post peccatum, vel a Moysæ inditum: et licet in historia Genesis ante congressum serpentis cum Eva bis arbor illa eo nomine vocetur, id fieri dicunt per anticipationem; revera enim antea non habuisse id nomen: sed cum Deus præcepit Adæ ne de ea comederet, vel alio nomine illam appellavisse, vel quasi digito, aut alio modo illam designavisse. Opinio crebrior est, quam habet Chrysostomus super Genes., August. lib. VII, super Genes. ad lit., cap. 6 et 15, Cyrillus, Bed., Strab. et alii, quos pr. loco citavimus, videlicet, nomen illud non ei a Deo naturali inditum, quasi intelligentiam boni ac mali conferret ac contineret, ut scribit Lactantius, sed ab eventu postea secuto, quia quamprimum homo fructum illius arboris manducavit, discernimen boni et mali, quod antea tantum speculative cognoscebat, practice et per experientiam cognoscere cepit, et quanta differentia esset inter bonum obedientiam et malum inobedientiam. Porro S. August. d. cap. 15, etiam ante sermocinationem serpentis cum Eva hoc nomen illi arbori a Deo impositum scribit.

Sententia in peccatorem lata, ut victum sibi labore conquireret. Ita leg. ex B. et aliis mss. optimis, et ex ipsa historia Genes. unde hæc sunt desumpta; ibi enim habetur *Et emisit eum Dominus Deus de Paradiso voluptatis, ut operaretur terram*, etc. In aliis legitur, *Sententia in peccatores lata, ut victum sibi labore conquirerent*.

Ipsumque paradisum iam circumvallavit. Historia in

fin. cap. iii Genes. ita legitur : *Et collocavit ante Paradisum voluptatis Cherubim et flammeum gladium atque versatilem ad custodiendum viam ligni vite.* Quid ibi intelligatur per flammeum gladium, varie extiterunt sententiae. Tertullianus Apologetic. c. 46, per flammeum gladium intellexisse videtur Zonam torridam, ejusque flagrantissimum aestum more gladii eo accedentes ferientem, qua Zona circumdatus est paradisus. Tertullianum sequitur S. Thomas in 2, 2, quest. 165, art. ult. Sed hæc expositio ad litteram non quadrat : clamat autem S. Basil. in 3 Homil. et initio 9, super Genes., S. August. super Genes. ad litter. initio lib. vii, et Beda ad ea verba, *In principio creavit, etc.* alique gravissimi et sanctissimi viri, doctrinam Moysi in opere sex dierum creationis mundi totam historicam esse; ideo historice, proprie et ad litteram, non figurate, non mystice, non analogice intelligendam. Et zona torrida ibi erat etiam ante hominis lapsum : at Scriptura dicit, flammeum gladium ibi a Deo positum, postquam Adam inde ejectus est. Lactantius nihil aliud flammeum gladium fuisse censet, quam ingentem quamdam vim et copiam ignis, iustarum muri et propugnaculi, seu valli, ut hic ait, ante paradisi aditum positi. Secuti videntur Lactantium Petrus Comestor super illum Genesis locum, Nicolaus de Lyra, et Tostatus; quæ opinio a nonnullis reprobatur tanquam mutila, quod de Cherubim mentionem non faciat, et tanquam impropria et minime literalis. Quidam impedimenta designari intelligunt, quibus homo post peccatum ab ingressu paradisi celestis arcetur. Sed et hæc sententia a sensu litteræ procul abest. S. Ambrosius super illam versiculum Ps. cxviii : *Retribue servo tuo, etc.* flammeum gladium interpretatur ignem purgatorium. Ita et Rupertus in iii super Genes. cap. 32 et 33, qui eadem ratione reselluntur. Et gladius flammeus ante paradisi terrestrem fuit positus : ignis autem purgatorius subius terram ponitur a Theologis. Denique alterum est sententia, quam probat Benedictus Pererius lib. vi super Genes. quod hæc verba Genes. historice prorsus intelligantur, ut sonant; videlicet, Cherubim, id est, Angelos ad Paradisi custodiam positos fuisse sub specie et figura hominum, tenentes manibus suis gladios acutissimos, et ob vibrationem, quasi emissis scintillis ac flammis coruscantes.

Donec summum iudicium faciat in terra, et justos viros cultores suos in eandem terram revocet, etc. Hoc loco Lactantii et Tertulliani cap. 40 Apolog., notamus errorem, quo putant animas iustorum post iudicium universale in paradisum terrestrem introductum iri; nam illud nec Sacerdotæ Literæ usquam docent, ut ait Lactantius, neque Sibylla dicit, quæ paradisum nominans, forte intellexit illam celestem. Christus Dominus in regnum celorum se justos post iudicium universale vocaturum designat, Math. xxv : *Venite, benedicti, etc.* ut illi sancti, et doctores omnes interpretantur.

Omnes autem sancti, etc. Legitur hi versus apud Theophilum ad Autolyce. lib. ii; in codice autem Sibyllino non hi prorsus, sed similes extant Sermon. 1, sub initium, ibi scilicet :

Τὸν δὲ κλητὸν ἐν παραδείσῳ
ἀνθρώπων ναύων.

Ἀνθρώπων, etc. Extant hi versus in carminib. Sibyllin. Sermon. 1, sub initium, et Sermon. 8, circa medium : sed ibi aliquantulum variant. Sermon. 1 :

Τὸς δὲ πάλ' αὖτος
ἐλάνθανεν ὅτις δόλιος;

Sermone 3 :

Καὶ ἀνθρώπων κλαίοντα,
ὅτι λάνθανεν ὅτις δόλιος, etc.

In quibus carminibus illud falsum est. Adam fuisse deceptum, et ex fructu esu boni et mali acquire-

ret notionem, si de notione speculativa intelligatur, ut superius est dictum hoc eod. cap.

Ἀγαθὸν τε, κακὸν τε. Ita leg. ut in Aldinis et Plantinanis excusis, et in cod. Sibyllino, 1 Sermon. non autem, ut in editione Florent. et in cod. Sibyllino, Sermon. 8, *ἀγαθὸν τε, καὶ κακὸν*. Nam scansio non constat.

Quæ in mille annos propagaretur, etc. Profecto qui mille annis vixerit, in Scriptura comperies neminem, quicquid ipse de tempore vitæ Adam tradiderit inf. lib. vii, cap. 14, in fin. ubi eum resatavimus. Attamen non absurde eorum vitam in annos mille propagationem dicimus, qui quam proximè ab eo numero abfuerunt, sicut Jared, sicut Mathusala; et Noe, de quibus cap. v et ix Geneseos.

Ait enim, apud Ægyptios pro annis menses haberi, etc. Non fuit hoc perpetuum apud Ægyptios, licet Macrobius 1 Saturnal. cap. 12, affirmet, anni centum modum apud solos Ægyptios semper fuisse; nam verius est Ægyptios annum variasse, et quandoque trium, sæpius quatuor mensium annum effecisse, ut traditur scripsisse Xenophontem in libro de Æquivocis, his verbis : *Annus diversus est; etenim ipsi Ægyptii utuntur anno quandoque mensium, sæpe bimestri, non raro trimestri, sæpe quadrimestri, nonnunquam solari.* Solin. cap. 3, Ægyptiorum annum quatuor mensium scribit fuisse; et S. August. lib. xv Civit., cap. 12, aliquando quatuor mensium, aliquando menstruum. Sed et Plutarchus in Numa, Ægyptiis menstruum annum, mox quadrimestrem fuisse tradit. Illum tamen pterumque mensis spatium metitos ad cursum lunæ scribit Plin. lib. vii, cap. 48, et Censorinus de Die natal. De anni diversitate apud varias gentes, videt. Alex. Neapolitan. Diar. Genial. lib. iii, cap. 24; Camper. ad cap. 3 Solin. Gyrard. de Dieb. anni, et mens.

Quod argumentum perspicue falsum est, etc. Cum Varro neminem sentire videtur et Plin. d. cap. 48, quem S. August. refert ubi supra : sed jure Varro nem refellit Lactantius, et asserit id quod res habet, videlicet annos, quos vixisse ante diluvium homines Scriptura narrat, non menses, ut dicebat Varro, sed pares fuisse nostratibus, ut etiam demonstrat S. August. lib. xv Civit., cap. 14. Etenim Scriptura cap. vi Genes. in illo uno anno, quo duravit diluvium, mentionem facit primi, secundi et decimi mensis; et ne quis posset cavillari, menses illos paucioribus diebus constituisse, quam nostros, memoratur ibidem decimum septimus dies mensis secundi, et vigesimus septimus mensis secundi. Quin etiam si omnes dies, quos memorat Moyses in descriptione diluvii, per unum illum annum computet, reperiet illos ad trecentos et sexaginta. Nec mirum esse debere scribit Josephus Judeus, aut falsum videri, quod traditur de tam longæva præcorum hominum vita, quia Dominus illis ob inventionem scientiarum et artium, præsertim astronomiæ, ampliora vivendi spatia condonavit. Alias causas multas apud expositores super Genesim facile quisque reperiet.

CAPUT XIV.

In centum et viginti annis metam collocavit. Verba Domini, quæ refert Moyses initio sexti Genes. : *Eruntque dies illius centum et viginti annorum*, perperam intellecta causam præbuerunt erroris, Philoni in lib. de Gigant., Josepho Judæ. 1 Antiq., c. 5, Arnob. ii, cont. Gent., Lactantio, Diodoro Tharsen., Episc., Rapert. in iv super Genes. c. 13; Tostat. super cap. vi Genes. cap. 11, putantibus a Deo post diluvium metam vitæ humanæ in centum et viginti annis collocatam; cum tamen verba illa exponenda sint ita, ut dicamus, eruntque dies illius, id est, hominis, non ad vivendum, sed ad pœnitendum, centum et viginti annorum. Hæc dixit Dominus ante annos viginti, quam fieri præcepisset, ut scribit S. Hieronymus, quæ facta legitur centum annorum spatio; vel secun-

dum Strab. ab eo anno dixit, quo cœpit arca fieri: A sed quia homines in pravitate manserunt, ante præfixum tempus, nempe centesimo anno deleti sunt. Pœnitet, inquit Dominus, me fecisse hominem: id est, efficiam quod homo solet iratus et operis sui pœnitens; demolitur enim quod fecerat: sic ego hominem delebo, quem feceram; non tamen permanebit spiritus meus, id est, indignatio mea in homine in æternum, sicut adversus diabolum, quia caro est, id est fragilis: sed eum hic puniam, et aquis obruam; quia etiam antequam puniam, dabo ei tempus pœnitædinis, eruntque dies illius ad pœnitendum centum et viginti annorum. Ergo verba Domini non severitatis sunt, sed clementiæ, atque miserationis; et ita interpretantur ea Chrys. Homil. 22 super Genes., S. Hieron. in quæst. hebraic., S. Aug. lib. xv Civ., c. 24, Strab. et Hug. de S. Vict. in annot. in Genes., et denique Mag. hist. Scholast. in lib. Gen. cap. 31, concordatque hæc expositio cum textu hebræo, qui habet, *Non judicabit spiritus meus homines istos in æternum, quia carnes sunt*; id est, ut Rabbi Salomon interpretatur, non disceptabit, non judicio contendet spiritus meus, etc. Sane vero quamplurimos centum et viginti annos excessisse novimus, non solum ex Sacris Litteris, cap. xi, xxiii, xxv, xlvii Genes. et alibi sæpe: sed etiam ex profanis auctoribus, Plinio lib. vii, cap. 48 et 49, Athenæo libro x, cap. 11.

Eaque terra de nomine ejus Chanaan dicta est. Ergo potius ab ipsomet Chanaam filio Cham, quam a Cham, ut ait Lactantius, dictam oportuit, ut etiam ipsi Chanaanæ a Chanaam dicti sunt c. x Genes.

Nec ullis in ea regione nubibus subtegitur cœlum. In Bonon. utrisque codicib. P. et aliquibus Vaticanis non habetur particula enim, nec ea clausula parenthesi includitur, quasi hic non prioris dicti ratio reddatur, cur ea gens sub dio degeret, sed alia causa afferatur, cur assidue sidera contemplari potuerit. Ego ita scripsi, ut est in omnibus impressis. Dubitationem habet quod hic ait Lactantius, in Ægypto nubes non fieri; nam Plin. lib. ii, cap. 50, nubes ibi fieri scribit, quamvis raras et tenues; et Democritus, referente Plutarcho in Placitis lib. iv, cap. 1, ob id Nili incrementum fieri tradebat, quod nive in partibus ad septentriones sitis sub solstitium æstivum resoluta atque diffusa, densatur ex vaporibus nubes, que compulsæ versus meridiem et ad Ægyptum ab Etesis ventis, in magnos ac vehementes dissolvantur imbres, quibus cum paludes, tum Nilus impleantur. Diodorus quoque lib. i, cap. 2, pluvias ibi, sed raras fieri testatur. Consentit Lactantius Mela lib. i: *Ægyptus, inquit, expers imbrium, mire tamen fertilis*, etc. Verum ex Philone scriptores conciliare possumus, qui lib. i de Vita Mosis, parvas ibi rarasque pluvias fieri scribit, in locis quidem maritimis, ut supra Memphis, nullas omnino; ubi et cur hyems Ægypto sit supervacanea pulcherrime disserit.

Portentificas animalium figuras. De quibus Cicero i et iii de Natura deor., Philo in lib. de Decalog.

CAPUT XV.

Cum ergo numerus hominum cœpisset increscere, etc., misit Angelos ad tutelam cultumque generis humani. In eo falsus est, quod ait, non ante ad custodiam datos angelos, quam hominum numerus cœpisset increscere; nam a primis usque parentibus unaquaque anima ab initio suæ creationis angelum habet ad sui custodiam deputatum; nec eo primi ipsi parentes, nec ulli omnino homines caruerunt: Orig. in lib. Numer., Hieronym. in Matth. xviii: *Angeli eorum*, etc. S. Bernard. Sermon. de Angel. et in Psal. viii: *Quid est homo, quod memor es ejus*, etc. Magist. et omnes Theolog. in ii, dist. 11, S. Thom. p. 1, quæst. 115, art. 4.

Quibus quia liberum arbitrium erat datum. Peccatum reliquorum malorum angelorum contigisse scribit, cum jam hominum multitudo cœpisset increscere, hoc est post Luciferi peccatum longo temporis

intervallo; illudque peccatum fuisse luxuriæ atque libidinis, quia se mulieribus miscuerint. Dicimus nos, parvulum moram intercessisse inter Luciferi supremi Angeli creationem, et ejus lapsum. S. Augustinus super Gen. lib. xii, cap. 23: *Factus, inquit, continuo se a luce veritatis avertit, superbia tumidus*, etc. Isidor. lib. i de Summi. bon. cap. 10: *Mox ut factus est, in superbiam erupit, et de cœlo præcipitatus est.* Illud certissimum est, jam culpæ et damnationis reum factum, ubi ad tentandam primam mulierem accessit, ut contra opinionem Germani diserte dissererat Serenus Abbas apud Cassian. collat. viii, c. 10. Dicimus secundo malos angelos vel simul, et unico temporis instanti cum Lucifero peccavisse, ut scribit Alens. 2 part., quæst. 110, memb. 5. S. Thomas p. p. quæst. 63, art. 8, vel mora aliqua fortasse interjecta, ut S. Bonaven. in ii, distinct. 5, art. 2, quæst. 2, Scot. ead. distinct. quæst. 2, sed ea quidem imperceptibili et pene nulla, ut ex eisdem colligitur. Peccatum quoque malorum angelorum idem fuisse quod Luciferi, nempe superbix peccatum, de quo dixi ad cap. 9, quod illis Lucifer persuasit, ex eisdem sanctis Patribus et doctoribus constat, locis citatis. Statim autem atque peccaverunt, damnati sunt, et cum Lucifero e cœlo deturbati; Apocal. xii, S. Isidor. ubi supra, Damascen. de Fid. Orthod. lib. ii, cap. 4. Diabolum quidem, id est, Luciferum illico in infernum detrusum quidam doctores arbitrantur; alii vero in hunc aerem caliginosum: sed cum in tentatione a Christo victus fuisset, in infernum dejectum. Ita Mag. in ii, distinct. 6, qui tamen, an nunc is sit in inferno dubitat. Lactantius inf. lib. iii, c. 29, cum in hoc mundo manere permissum censet, ut homines malitia sua exerceat ad virtutem. De cæteris dæmonibus, alios quidem in hunc aerem caliginosum dejectos, alios autem, qui gravius peccaverunt, in infernum detrusos scribit S. Thom. d. distinct. 6, art. 4, et p. p. quæst. 64, art. 4. At S. Bonavent. d. distinct. art. 2, quæst. 1, affirmat locum cæterorum dæmonum usque ad diem judicii non esse infernum, sed aerem caliginosum: utrum autem aliqui detrusi sint in infernum, se nescire fatetur; ait tamen aliquos illuc descendere ad torquendas animas. Sed ubique sint, sua semper secum deferunt tormenta flammaram, ut ait Glos. ordinari. super illud Jacob. iii: *inflammata a gehenna*, etc. quam refert et probat S. Thom. d. distinct. 6, art. 4. Illud quoque ex Sacris Litteris constat, angelos malos continuo post peccatum et damnationis sententiam, obstinatos mansisse in malo, in suaque damnatione et obstinatione ac pœna æternum mansuros; Alens. ii, p. quæst. 118, memb. 1, art. 1 et 4, S. Thom. p. p. quæst. 64, art. 2. Id. cum Magistro in 2 sentent., distinct. 7, ubi præsertim S. Bonavent. art. 1, Scot. quæst. unic. Durand. quæst. 2, Gabriel. quæst. 1, quod quidem de fide est, et definitum in cap. Firmiter, de Summi. Trinit. et fid. Catholicæ. Ex quibus multi Lactantii errores notari et caveri possunt; et primus quidem, quo hic scribit, Deum angelos tunc præcepisse, ac contagione terræ maculati, substantiæ cœlestis amitterent dignitatem; jamdum enim peccato polluti fuerant, et maculati, et in ea quidem macula et obstinatione confirmati, ut diximus.

Ad vitia pellexit. Fabulæ. Jam dictum est, multo antea, scilicet ante primorum parentum lapsum, a Lucifero ad peccatum illectos, quo statim damnati fuerunt.

Et mulierum congressibus inquinavit. Quodnam fuerit malorum angelorum peccatum, et quo tempore perpetratum, enarratum est supra. Cæterum quod angeli tempore Noe mulieres inierint, non solum Lactantius, sed etiam alii quamplurimi Patres senserunt, ex illo non recte intellecto Genes. cap. vi: *Ingressi sunt filii Dei ad filias hominum, illæque genuerunt*, etc. Josephus Judæ. i lib. Antiq., cap. 5, Tertullian. in lib. de Veland. Virginib., Justin. martyr

utraq. Apolog. Clemens Alex. lib. iii et v Stromat. Cyprian. de Discip. et habit. virg. Method. Serm. de Resurrect. Euseb. lib. v Præparat. Ita vero sentiendi causam dedit septuaginta Interpretum editio Græca vetus, quam isti secuti sunt post Philonem, quæ legendum præbebat, *οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ*, et Latina Italica (referente id Amrosio, Augustino et Procopio), angeli Dei pro eo quod postea secundum textum Hebræum lectum est in Græco, *οἱ υἱοὶ τοῦ Θεοῦ*, et in Latina editione, filii Dei, quam utramque agnovit suo tempore Augustinus et Procopius. Idecirco pro angelis, seu pro filiis Dei, intelligendi sunt filii Sethi, qui religiosi et Dei cultores erant; et pro filiabus hominum, intelligendæ sunt filia de stirpe Chaim: et ita explicat locum illum gloss. interlineæ. Theodoret. quæst. 47 in Genes. Cyril. lib. ix cont. Julian. et in lib. ii Allegor. in Pintatheric. Serm. 1. August. lib. xv Civit., cap. 23. Hieron. in tradition. Hebraic. super Genes. lib. iv, cap. 12. Suidas in verbo *πατριάρχαι*, et in verbo, *Sethi*, Beda, Aymo, Rabanus in Genes. Rupertus item in Genes. lib. iv, cap. 12. Mag. historia Scholast. Genes. cap. 31. S. Thom. 1 part., quæst. 81, artic. 3, in resp. ad 6. Quin etiam Philastrius lib. de Hæresib. cap. 108, positionem, qua dicitur, angelos cum mulieribus ante diluvium sese miscuisse, recenset inter hæreses. Reprobant item eam S. Joannes Chrysost., homil. 22, in Genes.; et discipulus ejus Cassian., lib. xii Collat. cap. 8. Denique S. Ambros. epist. 84, ad Demetriad. ait causam damnationis Luciferi et aliorum malorum angelorum non libidinem, sed superbiam extitisse, illumque una cum ipsis suis sectatoribus ante hominis lapsum e cælo per superbiam excidisse.

Tum in cælum ob peccata, quibus se immergerant, non recepti, ceciderunt in terram. Hæ fabulæ ex superioribus manant. De loco autem malorum angelorum post lapsum, sententias retuli paulo supra.

Qui autem sunt ex his procreati, etc. Fabulæ.

Ita duo genera dæmonum facta sunt; unum cæleste, alterum terrenum, etc. Modo hæc a superioribus præseindantur, verum sensum nasci possunt, ut dicamus, cæleste quidem genus dæmonum esse, quod in aere caliginoso versetur, nam cælum pro aere non solum in profanis, sed etiam in sacris litteris frequenter accipitur; terrenum autem genus esse, quod in ima telluris viscera et in infernum dejectum, ex S. Thomæ sententia diximus. Sed æreum illud genus per universa elementa vagatur, ita ut ventis validis, et sedis tempestatibus agat aerem, indeque non modo grandines ac fulmina jaculetur, sed etiam, ut est in prodigiis, lacum, lapides, ceram, ferrum, carnem nonnunquam depluit: marinos autem fluctus mergendis navigantibus intentum concitat, et circa puteos, lacus, fontes, flumina ad perniciem hominum versatur, ut scribit Tertullian. in lib. de Baptism. Terram autem vel insolitis quassat motibus, vel aliter damno afficit atque perturbat. Unde sex dæmonum genera universum esse tradebat Orpheus in Poemat. ad Musæ., et Marcus ille apud Psell. in lib. de Dæmonib. et Porphy. in lib. resp. ex orac. Apollin. Eos scriptores videat qui volet.

δαίμονες. Sicut Pharisei *δαίμονιον ἄρχοντα*, Matth. xii.

δαίμονες. Ita dictionem hanc restitui, quæ corrupte legitur in omnibus, *δαίμονες*; in aliquo enim differre debet etymologatum ab etymo: volunt autem *δαίμον*, quæ dictio per *ai* scribitur, dici quasi *δαῖμον*, *ἀπὸ τοῦ δαῖμον*, quod est intelligere, scire, Plato in Cratyl.; Martian. Capell. lib. ii; Macrobi. i Saturn. cap. 23.

Sciunt illi quidem futura multa, sed non omnia. Quænam futura? Respondet Origen. lib. iv Princ. cap. 2; S. August. in lib. de Divination. Dæmon., et lib. ii super Genes. cap. 17, et lib. ix Civit. cap. 22; Gregorius Magn. lib. xxviii Moral., cap. 6; Isidor. de Summ. bono; Damasc. lib. ii de Fid. Orthod.; Magist. in 2 Senten., distinct. 7; et ibi S. Bonaventura artic. 3, quæst. 3; Durand. quæst. 3; item S. Thom. 1 part.

quæst. 57, artic. 3, et 2-2, quæst. 95 et quæst. 192, et cont. Gent. lib. iii, cap. 154.

Responsa in ambiguos exitus temperare. Vid. Cicer. ii de Divin.; Tertullian. Apologetic. c. 22; Lactantium rursus inf. lib. iv, cap. 13; Euseb. de Præpar. Evang. lib. iv, cap. 1, et lib. v, cap. 10, ubi late de falsitate oraculorum; S. August. de Civit. lib. iii, cap. 17, et lib. xix, cap. 23.

Et solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur. Opportune quærant theologi, numquid dæmones aliquod solatium et gaudium acquirant ex hominum peccatis et damnatione; nam id ait quoque Minucius in Octavio, et S. Leo serm. 2 de nativ. Dom., sub initium. Respondet Alens. in ii parte, quæst. 100, memb. 5. art. 1. solatium esse illis quoddam, non verum, sed apparens, atque omni amaritudine respersum, quia gaudium illud non est ex apprehensione simpliciter convenientis, sed illius quod sibi conveniens videtur. Scribit etiam S. Augustinus lib. de Genes. contr. Manich. c. 17, dæmones habere potestatem in eos, qui Dei præcepta contemnunt, et de tam infelici potestate lætari. his vero lætitia illa in poemam cedit: ideo et a S. Thoma in libris Sentent. quoniam refert et explicat Dominicus Bannes super 1 part., quæst. 64, artic. 5. dub. 2, vocatur illud gaudium fallax, et quasi phantasticum, eo quia illud continuo sequitur novus cruciatus, et dolor. Alii theologi negant simpliciter et absolute aliquod gaudium aut solatium in dæmonibus reperiri posse, quoniam summus dolor non admittit secum aliquod gaudium, etiam de aliquo objecto distincto, ut Aristoteles docet septimo Ethic. et experientia demonstrat; et hoc probant ea ratione, quia si dæmones aliquod solatium et gaudium habere possent, non essent positi in statu summæ et extremæ miserie, quod non est asserendum. Et ad S. Augustin. et Thom. respondent, non ibi accipi gaudium, sive solatium formaliter, sed causaliter, videlicet, dæmones gaudere de victoria, quam assequuntur adversus homines, quia victoria illa implet eorum desiderium, quo ex invidiæ zelo conantur homines deturbare ab ademptione regni cælestis; et illius desiderii complementum appellatur gaudium et lætitia, non formaliter, et revera, sed causaliter duntaxat, quia ex sui natura aptum esset delectationem et gaudium efficere, et ipsa efficeret in dæmonibus, nisi eorum voluntas a summo et extremo, quo conficiuntur, dolore præventa esset. Et hanc declarationem eliciunt ex eod. S. Thom., in commentariis ad Magistrum, ubi inquit, in eodem sensu dici dæmones lætari de malis nostris, quo dici solet, angelos beatos dolere de malis nostris: at vero certum est, beatos angelos non dolere formaliter, quia status eorum id non patitur; ergo neque dæmones lætantur, aut solatium ullum acquirunt formaliter, sed tantum causaliter, ut dictum est.

His quotidie merum profundunt. Tò merum abest a B. T. P. Ego quoruncumque impressorum lectionem retinui; nam illud, *profundunt*, absolute positum novum est, et scimus ethnicis genis merum profundere solitos, et curare genium mero dixit Horat. lib. iii Carm. Ode 17. Ad oram Plantinianorum positum est *his quotidie procumbunt*.

Sunt spiritus tenues, etc. Si proprie locutum auctorem velis, prope abest, ut nobis intelligendum præbeat, se dæmonibus auræ ejusdam tenuis substantiam tribuere, et ita cum eis sentire, qui angelis tenuissimum corpus attribuunt. Quam quidem opinionem e Platonis fontibus fluxam docentis, Deum solum, et ab eo productam mentem omni penitus corpore carere, recepit Philo in libro de Opif. Mund. Tertullianus in Carn. Christ. Origenes in ii Principior. c. 2 et 8; Method., Athan., Basil. et Joan. Thessalon. episcopus, relati in 2 Nicæn. synod., action. 4; S. August. viii Civit., cap. 9, et lib. ii, cap. 23 in Enchir. cap. 45 et 59 in lib. de Nat. dæmon.; et referentur in cap. Sciendum, 26, quæst. 3, in 7, de Genes. ad litter. c. xvii, et alibi sæpe, Cassian. l. vii, collat. 7.

cap. 13. Damasc. ii. Theol. c. 3 et l. in adversus Iconoclast., atque hoc fortasse loco etiam, ut dixi, Lactantius. Nam *tenue* idem Latinis, quod Græcis *λεπτός*, quod quidem nihil aliud est, quam *exile*. extensum, solidum tamen, et quod intra terminos capitur; id autem nonnisi de corporibus proprie dici potest. Huic opponitur *spissum*; sunt enim relativa: sed nihil eorum, quæ carent quantitate, vel tenue, vel spissum est; sunt enim affectus peculiare sicuti partium. Veruntamen hæc sententia de corporibus angelorum jam omnium doctorum suffragiis est explorata, docentium angelos omnes omni penitus corpore carere. Ita docet Dionys. Arcep. de Div. nom. cap. 21, Nazianz. in fin. de Theol. et in Orat. de Nativ. Salv.; Chrysost. Homil. 22, in Genes.; Gregor. Magn. iv Moral., cap. 9; Ilug. de S. Viet. i de Sacram. p. 5, quæst. 7 et 8; Alens. in ii p., quæst. 26. memb. 3, ad 5; Albert. Magn. S. Thom. Bonav. Major. in ii Sent., distin. 8; rursus S. Thom. pr. pr. quæst. 51, art. 1 et 2, cont. Gent. cap. 88 et seqq. Joannes Dunsin. distinct. 2, quæst. 6, et distinct. 8, quæst. 4; Thom. de Argentin. in ii, distinct. 3, quæst. 1; Marsil. quæst. 2. Exstat denique concilium Lateran. sub Innocentio III, relatum in cap. Firmiter, de Summ. Trinit. et fid. cathol. quod expresse Angelicam creaturam spiritalem, mundanam vero corpoream vocat. Quamobrem hoc etiam secundum naturalem rationem probabilis esse, oppositum vero si non errorem in fide manifestum, at certe temeritatem continere hoc quidem tempore doctores omnes affirmant.

Operati. Si legas *operi*, ut in multis editionibus habetur, illud, *occulte*, supervacaneum videtur. Ego vero secutus sum lectionem B. et T. positam ad oram Plantin.

Valetudinem vitiant. Cavendum tamen ab hæresi Gnosticorum, qui morbos affirmabant esse dæmonia, eosque non præsidii naturalibus, sed incantationibus curandos. Contra scripsit Plotin. lib. ix, 2, Ennead., cap. 14. Cavendum rursus ab errore Medicor. Petri Apon. et Pomponarii, qui affectus omnes obsessorum a dæmonibus humori melancholico attribuunt, nec adjurationibus, sed naturalibus auxiliis curandos esse contendunt. Vid. Tertull. cap. 22 Apologet. Minuc. in Octav., Psell. de Dæmon., Fernel. lib. ii de Abdit. rer. caus. Levin., Lemn. de Occult. nat., lib. ii, cap. 1.

CAPUT XVI.

Cujus nomine adjurati, de corporibus excedunt. Observa antiquissimum Exorcismorum usum in Dei Ecclesia, et potestatem fidelium in dæmonas. Ita lib. iv, cap. 27. Adde Ignatium ad Antioch. epistola 12, Justin. de Verit. Christ. Deleg. et in Orat. ad Gent.; Tertullian. de Corona milit., cap. 11, de Idololat., cap. 11, in fin. et ad Scap., cap. 1, et in Apologet., cap. 23; Cyprian. ad Demetrian. et ad Donat. epistola 2, et de Vanit. Idolol.; Minuc. in Octav., Epiph. Heres. 30, Prudent. in Apotheos. contra Judæ. Sed et in Synagoga Exorcistas fuisse colligitur ex Actis Apost., cap. xix, et testatur Josephus, qui mira quædam refert, Judæ. Antiquit. lib. vii, cap. 2. et Epiphani. Heres. 30.

Et quod plerumque coram cultoribus faciunt. Hunc totem, qui mihi valde corruptus videtur, ita ex Cypriano et Minucio, a quibus hæc fere omnia desumpsit Firmianus, restituendum arbitror: Quod etiam plerumque coram cultoribus suis faciunt; non utique in opprobrium religionis et honoris sui: sed quia nec Deo per quem adjurantur, nec justis, quorum voce torquentur, mentiri possunt. Cyprian. de Idol. Vanit.: Videas illos unde veniant et quando discedant, ipsis etiam, qui secolunt, audientibus confiteri. Minuc.: Quod sunt, eloquuntur; nec utique in turpitudinem sui, nonnullis præsertim vestrum assistentibus, mentiuntur.

Nix (inquit) *volantem corripit*, etc. Hæc ad verbum non reperio, sed similia, cap. 10, Asclep. Justo, inquit, homini in Dei religione et in summa pietate præsidium

A est; Deus enim tales ad omnibus tutatur malis, etc.

CAPUT XVII.

Astrologia. Judiciaria. videlicet, quæ per siderum aspectus vaticinari futura contendit. Vid. Tertull. Apolog. c. 35 et lib. de Idololat. Damasci hæc omnes artes, de quibus hic sermo, etiam Cicero i de Nat. deor.; easque demolitur egregio volumine Joan. Francisc. Picus, cui tit. De rerum Prænotione.

Eni nãqva parva, etc. Inter carmina Sibyllina non extant

Induxerunt Retinui lectionem Vaticanorum et omnium impressorum; nec placuit iectio B. *induxerunt*. In ea locutione secutus est Lactantius optimis auctoribus. Cicero ii de Finibus: *Ex ejus spoliis sibi, et torquem, et cognomen induit*. Livius, *mihî cura mea et fides amem induit patroni plebis*. Personæ quoque induit proprie dicuntur.

B *Sic enim mundum regi a Deo dicimus, ut a rectore provinciam*. Bellissima comparatio. Aristoteles in libell. de mund. *illum se habere in mundo dicit, tamquam imperatorem in exercitu*.

Non quo ullum honorem desiderant, etc. Quia imo honorem affectant, ut supra l. i, c. 7, et hoc libro c. 15. S. August. l. ix de Civ., c. 20, et idem omnes theologi affirmant. Nam, ut ait S. Thom. pr. pr. quæst. 64, art. 2, ad 3, spiritus mali in eodem peccato permanent, quo primo peccaverunt, quantum ad appetitum, licet non quantum ad hoc, quod obtinere se posse putent: at peccatum illud fuit peccatum superbiæ; unde et Christum Dominum tentans diabolus ausus est dicere: *Hæc omnia tibi dabo, si cadens adoraveris me*. Matth. iv.

C *Inde est, quod ab augure lapis novacula incisus est*, etc. Hic finis est disputationis, quam exorsus fuit cap. 9 de diabolo, ejusque consoribus angelis; videlicet de creatione illorum, de peccato, damnatione, ejectione, primorum parentum deceptione, denique de illorum natura, odioque adversus homines, ut rationem ostenderet admirandorum quorundam operum, et præstigiorum ab iis effectorum aliquando et cap. 8 hujus libri recensitorum, quorum hoc loco epilogum facit.

Et victorias. Exemplum afferri potest de Sylvani voce ex Arsia sylvia missa, ut apud Livium initio secundi primæ Decad. Valer. l. i, c. 8, Plut. in Poplicola.

Quod formosum puerum in templo Jovis ad exuvias tenendas collocarat. Apud Valer. Max. a quo desumpsit Lactantius, hæc ita scribitur historia lib. i, cap. 2: *Creditum est, Varronem consulem apud Cannas cum Carthaginiensibus tam infeliciter dimicasse ob iram Junonis, quod cum ludos Circenses Adilis faceret, in Jovis optimi maximi templo eximia facie puerum Histronem ad exuvias tenendas posuisset. Insigniter locus iste corruptus legitur in codicibus tam Valerianis, quam Lactantianis, neca Pighio, qui Valerium emendatum edidit, nec ab alio quoquam animadversus. In pompa Ludorum Circensium exuvias quoque deorum et templis ad Circum ductas in tensis, notum est ex Sisinnio Capitone apud Festum in Tensa, his verbis: Sisinnius Capito (nam ita ibi legendum, non Sinnius, ex Lactantio, inf. lib. vi, c. 20) tensam ait vocari vehiculum, quo exuviae deorum ludicris circensibus in Circum ad pulvinar vehuntur; fuit et ex ebore, ut apud Titinium in Barbato, et ex argento. Tertul. in lib. de Spectacul., cap. 27: Sed Circensium, inquit, paulo pompator suggestus, quibus proprie hoc nomen pompa, præcedit, quorum sit in semetipsa probans de simulacrorum serie, de imaginum agmine, de curribus, de tensis, de armamentis, de sedibus, de coronis, de exuviis, etc. Asconius Pædian.: Tense autem sunt sacra vehicula, pompa ordinum, et hostiarum, et officiorum, sic dictæ, quod ante eas lora (al. lintea) tenduntur, quæ gaudent manu tenere, et tangere qui eas deducant. Alii *ἀπὸ τοῦ θείου*, hoc est, a re divina sic dictas malunt; et tunc *tensa*, per *th*, scribitur. Hæc tensis, atque deorum exuviis, dum gestarentur in pompa, præfectes pueros custodes*

intelligo ex Cicerone in Oration. de Arusp. respons. A ubi inquit : An si Ladius constitit, aut tibiçen repente contigit, aut puer ille patrimus et matrimus si terram non tenuit aut si tensam, aut lorum. omisit, aut si Edilis verbo, aut si nulu aberravit, ludi sunt non rite facti? Quem locum pene ad verbum retulit Arnobius ad fin. iv. Primum igitur in Valerio ita locus ille distinguendus est, atque scribendus, ut virgula ducatur post *faceret*; deinde quod sequitur, continenter totum absque ullo puncto legatur ita : *Quod cum ludos Circenses Edilis faceret, in Jovis optimi maximi templo eximia facie puerum Histrionem, etc.* Et sic illa, in Jovis optimi maximi templo, tribuantur posteriori commati, ut detur intelligi, Edilem posuisse eximia facie puerum in templo Jovis, ut est apud Lactantium; non autem ducatur virgula, seu semicirculus post *templo*, ut mendose in omnibus Valerii codicibus, quia sic illa, in Jovis optimi maximi templo, cum priori commate junguntur, et significatur Edilem ludos Circenses fecisse in templo Jovis, quod liquido falsum est. Non enim in templis ii B iudi fiebant : sed vel in Circo, ut ex etymo eorum ludorum, ex Sisinnio Capitone ubi supra, Dionys. in fin. vii Antiquit. Cassiodoro epistola ad Faustum, Volaterrano Commentarior., lib. xxix, cap. de Celebrit. Ludorum; vel in foro, ut tradit Volaterranus ibidem : nec cum fuisse Valerii sensum, ex Lactantio intelligitur. Deinde pro *excubias*, utrobique legendum *exuvias*, ex locis supra citatis; et ita hic in Lactantio legunt omnes optimi mss. B. T. P. 12 Vatic. et editiones multe, Veneta, Tridin. et Florent. Juntar., licet octo codices Valerii in Vaticano, et omnes quotquot impressos vidimus, item Aldina editio Lactantii prorsus habeant, *excubias*, unde procul dubio ex Lactantio Valerius est corrigendus. Equis enim unquam Latinorum dixit, tenere *excubias*, pro *agere*, vel *habere excubias*? Conjectio mendum irrepsisse, quia vetusti codices, pro *exuvias*, habent *excubias*, vel *exubias*; solebant enim antiquitus, pro littera *v*, plerumque litteram *b* substituere : sic *convivere*, et *coacervare*, et his similia efferebant, pro *convivere*, *coacervare*, ut monui lib. iii, cap. 4, et lib. v, cap. 1. Addebant quoque *s* post *x* : nam *exspecto*, *exsul*, *exsequor* enantiabant; ut vero simillimum videatur, quia ejus dietionis, ita ut dixi scriptæ, significationem haud fuerint assecuti *c* litteram, vel addidisse, vel substituisse scribas seu typographos, et ita ut corrupte legitur, scripsisse, vel excudisse.

Fatis Junonis iniquæ. Respexit ad illa Virgil. viii Æneidos :

Ut duros mille labores
Rege sub Euristheo fati Junonis iniquæ
Pertulerit, etc.

Cum Annibal duos exercitus populi Romani, et astu, et virtute confecit. Historia est apud Livium lib. ii, 3 Decad. Plutarch. in Annibale.

CAPUT XVIII.

Ut mala cum bonis pugnent, etc. Idem habet lib. v, c. 7, lib. vi, c. 15 et 22, et lib. vii, cap. 4, in fin.; et S. Thom. in iii cont. Gent., cap. 71, in v, ratione, ubi egregie toto illo capite edisserit, cur Deus mala

fieri permittat, neque divina providentia omnino auferat malum a rebus; ea quoque de re insignem librum composuit Seneca, cui titulus de Divina Providentia. Vide præterea Dionys. Areop. cap. 3 de Div. nom., Basil. in Homil. quod Deus non est auctor mali, Augustin. in Enchirid. cap. 41 et 96.

Quæ persuasio veritatem atque religionem funditus tollit. Affectus aliquos, et præsertim iram, in Deo vere et proprie reperiri putavit Lactantius; idemque aliis suadere conatus est, non solum hoc loco, sed integro libro, cui titulum fecit de Ira Dei, ubi præsertim cap. 16 et 17, id asserit expressis verbis. Cujus positionis atque opinionis falsitatem discere potuit saltem a suis ipsius præceptore Arnobio sæpe illam Gentibus exprobrante lib. i, in princ., et lib. vii, pluribus locis. Tertullianum quoque eodem errore implicium novimus ex lib. de Testimon. Anim. cap. 2, lib. de Anim. cap. 26, et aliis locis, contra quem Catholica veritas statuitur a S. Thoma in pr. contra Gent. cap. 89, videlicet, iram nec ratione generis, et sicut passio est, nec ratione propriæ speciei Deo convenire. Si quando vero in sacris Litteris ira Deo tribuitur, metaphorice accipitur; cum enim punitionem atque vindictam in malos exercent Deus, quod in hominibus iræ effectus esse solet, ideo Deum irasci dicimus. Sed cum ipse omnino simplex sit atque immutabilis, de eo quidem ira, misericordia, pœnitentia et cætera ejusmodi propriæ, et secundum passionis affectum dici non possunt, sed duntaxat secundum similitudinem effectus, ut idem S. Thomas docet p. p. quæst. 21 art. 3.

CAPUT XIX.

Quod veritatem fucio et imitatione mentiur. Sed nec Bonon. lectio displicet, quod veritatem facies, etc., frequenter enim facies pro similitudine accipitur. Virgil. iv Georg. :

Curvata in montis faciem circumstetit unda.

Sallust. ii Hist. : Sardinia in Africo mari facie vestigii humani.

Sed minus religionis, etc. Ita lego cum Petro Fabricio ii Semestr. cap. 16, sicut invenit in lib. Florentinæ editionis, et aliquot aliis. Nam quia dixerat, religioni ethnicorum simulationem esse, atque ideo falsitatem, propterea dicit, non illi veritatem inesse, sed minus, id est, imitationem duntaxat quandam religionis, et estis, imini enim prorsus est imitari ac simulare. Senec. Epistolar. lib. v, epist. 26, Modo dicebam : Itaque componor ad istum diem, quo remotis strophis ac fucis de me pronuntiaturus sum, utrum loquar fortia, an sentiam, namquid simulatio fuerit, et minus, quicquid contra fortunam factavi verbosum contumacium. Al. Sed minus religionis.

Cujus origo de celo est. Sic sup. c. 2, in fin. : Terræ, qui oriuntur e celo. Quod videlicet a Deo, qui singulari quodam modo in celo dicitur esse, producantur humanæ animæ, ideo eas e celo originem trahere dicit; hoc enim sensu recte dicimus, humanas animas e celo originem ducere, sive ecclesies aut divinas esse, non quia in celo productæ fuerint ante corpora : nam nec ab ipso Lactantio id recipi, dictum est supra, ad cap. 11 hujus libri

LIBER TERTIUS.

CAPUT III.

Nam causas naturalium rerum disquirere, etc. Ita Socrates apud Xenophontem, lib. i de Memorab. Socr. in principio; et idem argumentum tractat Cicero iv Academic. quæst.

Sol utrumne tantus, quantus videtur, etc. Aristot. Meteor. Summa i, cap. 3, ad fin., ait, velle puerie esse, potare unumquodque eorum, quæ feruntur in celo, parvum esse, quia tale videtur hinc prospe-

cientibus, et cap. 2 de Insomniis scribit, in hoc decipi sensum, quod Sol pedalis videtur. Lege Platon. in Epinomid. Lucret. v, Cicer. ii Academic. Cleom. lib. ii, Plin. ii cap. 11, Plutarch. lib. ii Placitor. cap. 21 et seqq. Laetium in Anaximand., et Epicuri epistolam ad Pythoclem apud Laetium in Epicur., Macrobi. in Somn. Scip. lib. i c. 20, Basil. Orat. 6, in Hexæmer. Et in universum de omnibus hisce quæstionibus hic a Lactantio memoratis vid. Joann. Franc. Pic. de Vanit. Doct. Gent. lib. i, cap. 12

Luna globosa. etc. Plutarch. ii Placit. cap. 27.

Et Stellæ utrumque adhæreant cælo. Anaximandri sententia, referente Plutarch. ii Placit. cap. 16, et Aristot. ii Cœli, hodie ad omnib. philosophis ac mathematicis recepta.

An per aerem libero cursu ferantur. Agitata questio non solum a Stoicis, et apud Ciceronem de Nat. deor. lib. ii et aliis philosophis, sed etiam a Patribus: an stellæ ipsis sint affixæ orbibus adeo, ut eorum tantum circumlatione convertantur, an vero cælo immoto, seu, ut dixit Chrysostom., aere constrato, eoque permeabili, atque cedente, divino decreto, sive anima ipsa duce ferantur, et circumagantur. Procop. Comment. in Genes. cap. i: Quidam pronuntiant, luminaria longinquo a cælo intervallo in aere vagari multum a cælo remota, etc. Elias Cretens. ad Orat. 7 Nazianzeni: Ideoque, inquit, ne astra quidem universa cælo infixa esse, sed aeri incumbere tradunt, qui ea perinde sustineat, ut volucres, etc. Quid autem hic per aerem intelligatur, ostendit Junilius in Hexæmeron. Sed intelligendum est, inquit, quod ideo dictum sit volare aves secundum firmamentum cæli, quia hoc nomine et æther indicetur, hoc est superius illud æris spatium, quod a turbulento hoc, et caliginoso loco, in quo aves volant, usque ad astra pertingit. quod esse tranquillum prorsus, ac luce plenum non immerito creditur. Nam errantia sidera septem, quæ in hoc ætheris spatio vaga ferri perhibentur, Scriptura in firmamento cæli esse posita dixit, etc. Et Anselmus Cantuariensis. lib. i de Imagin. Mund., cap. 3: Ignis, inquit, æther quasi purus aer dicitur, et splendore perpetuo lætatur. De hoc angeli corpora sumunt, cum ad homines missi veniunt. In hoc septem stellæ singulis circulis contra mundum feruntur, et ob vagum cursum planetæ, id est, erraticæ dicuntur, etc. Stellæ propriis motibus cieri, non cælo affixas putavit quoque Philo Judæ. in lib. de Gigant.; Justin. Martyr lib. cont. Aristot. et quest. Orthod. 59 et 93; Origen. v cont. Celsum, et i Princip. cap. 7; Lactantius inf. cap. 24; Euseb. Emissen. ad cap. i Genes. relatus in Caten. Lipom. Diodor. Tharsen. ut in ead. Caten., et Chrysostom. Homil. 6, in Genes.

Utrum quietum sit an mobile, etc. Hæc est magis recepta lectio. Sed B. cod. habet, utrum quietum sit et immobile, cum quo Isidorus totum hunc locum ad verbum referens concordat lib. ii Origen. c. 24, Seneca vii Natur. quest. c. 2: Illo quoque, inquit, pertinebit hoc excusisse, ut sciamus, utrum mundus terra stante circumeat, an mundo stante terra vertatur, etc. Cælum quiescere, terram solam moveri credidit Nicetas Syracusius, referente Theophrasto apud Ciceron. iv Academic., et Cleanthes Samius, tradente Plut. in lib. de Fac. in Orb. Lun. Plato quoque, secundum nonnullos, licet id paulo obscurius enuntiavit. Sed et recentioribus quibusdam idem παπαδόφοτος comprobatur video, Nicolao de Cusa Cardinali lib. ii de Doct. Ignor. cap. 12, Cælio Calcagnino, Copernico. Vid. notat. ad cap. 24, hoc ipso lib.

Quanta sit terræ crassitudo. Plato ad finem Phædon. Cleomedes lib. i, Macrob. i in Somn. Scip. c. 20. Quibus fundamentis librata. Plut. ubi supra, Ptolem. ii Almagest. c. 7, Cicero in Academic.

Licet convivere videatur. Hæc lectio reperitur in plerisque; quidam codices habent conticere; in B. scriptum est convivere, ea videlicet prolatione, quia olim b, pro v, efferebant in quibusdam dictionibus: sic conviventia, pro convenientia, sæpe reperitur in Codic. Theodosian. et apud Joann. Cassian. in codicibus Vatican. lib. vi, cap. 9, et lib. viii, cap. 8. Glossarium etiam habet, conviventia pabropia. Id monuit Petrus Ciacconius in Annotation. ad eundem Cassian.

CAPUT IV.

Spartii illi poetarum. Haud crediderim, ut Janus Guilielmus in questionibus ad Plaut. Menæchm. c. 4, Lactantium scripsisse Spartiatæ, ut fere in omni-

A bus impressis habetur; id plane imperiti hominis fuisset: sed Græce Σπάρτοι, id est sati, vel seminati, ut Græcum id nomen vertit etiam Plin. lib. xix, cap. 1, in fin., sive potius scripsisse Lactantium latinis litteris Spartæ, et in æ diphtongum versis, tanquam unum ex iis nominibus, quæ a latinis latine, græca tamen inflexione, solebant efferi; ut acta, ἡ ἀκτὴ, litus. Virg. v:

At procul in sola secretæ Troadæ acta
Amissum Auchisen flebant, etc.

Cic. 7 Verrin.: Uxorem ejus parum poterat animo soluto ac libero tot in acta dies secum habere. Item probata, πρὸβαρα, oves: Plin. lib. vii, c. 2: Quarum laudatione intereant probata, arescant arbores, etc. Ejus dictionis significationem scribæ non percipientes, illico mendum suspicati, obviam alteram huic similem arripuerunt, et pro Spartæ, substituentes Spartiatæ, mendum illi huic loco, et quidem insigne invexerunt: quod in omnes fere codices tam mss. quam impressos irrepsit; nam editio ab Jano Parrhasio castigata, et Florentina Juniarum veram lectionem exhibent. Nota fabula Euripidis, Ovidii, aliorum, cujus et auctor rursus meminit lib. vi, cap. 16, de Dentibus draconis satis a Cadmo, quibus armati homines exortii Σπάρτοι græce, id est, sati sunt appellati. Censorin. de Die natal. cap. 3: Nunc vero, inquit, eo licentiæ poeticæ processit libido, ut vix auditu ferenda confingat; post hominum memoriam progeneratis jam gentibus, et urbibus conditis, homines e terra diversis modis editos, ut in Attica fertur regione Erichonius ex Vulcani semine homo exortus, et in Colchide, vel Beotia, consitis anguis dentibus armati Spartæ (ita enim, vel Σπάρτοι etiam ibi legendum, non, ut corrupte in impressis, armati partus, rectissime monuit idem Guilielm. lib. iii Verisimilium cap. 5) e quibus mutuo inter se necatis pauci superasse traduntur, qui in conditu Thebarum Cadmo fuerunt adjumento, etc. Apollodorus sub initium tertii Biblioth. ubi de Cadmo: Quodam, inquit, indignatus Cadmus Draconem interemit, ac Minervæ consilio ejus dentes scit, quibus satis, armati e terra viri exortii sunt, quibus Sparti nomen inditum fuit. Hi postea mutuis sese vulneribus, alteri quidem vel invitii pugnam congressi, alteri vero, quod alter alterum nequaquam cognosceret, occiderunt, etc. De iis Gell. lib. xvii, cap. 3. M. Varro meminissee refert eum Homeri versum, qui sub initium ii Iliad. legitur, enarrantem, καὶ δὲ δοῦρα σίστηπε, etc. Meminit et Euripides cum alibi, tum Phœnissis, et Eustath. super illud secundi Iliad. φάρπυς, Σπάρπυς, et Stephanus de Urbib. in Spart.

Arcesilas Academicæ conditor. Novæ scilicet; nam vetus fuit illa Platonica, Laert. in Arcesil., Cic. in fin. p. 1, quest. Academicar. et 3 de Orator.

CAPUT VI.

Ut enim nihil sciri posse sciendum sit, aliquid sciri necesse est, etc. Questio est apud veteres et recentiores, Num ii, qui veritatis omnis comprehensionem negaverunt, hujus saltem unius propositionis veritatem, tanquam Philosophiæ suæ finem sibi reservare et retinere potuerint, qua dicebant, nullum verum dari posse, et cui negatio omnium aliarum veritatum innitebatur. Videlicet datur hæc veritas, quod nullum verum dari potest. Lactantius affirmavit hoc loco, et multo ante ipsum Socrates, Antipater, Antiochus Philonis auditor, de quibus Cicero in Academicis; deinde Clemens Alexandrinus ultimo Strom. Aven. Rois. 4 Metaph. tex. 28, Sanctus Thom. p. p. quest. 2, art. 1 ad 3, et ibi interpretes ejus Cajetan. Negaverunt Arcesilas et Carneades apud Ciceronem, ubi supra, et Metrodorus Chius, Lucr. 4, Joann. Duns i Sent. distinct. 2, quest. 2, ad 3, Greg. de Arimin. ead. dist. quest. 1 ad 2, qua de re videto subtiliter disserentem, et huic Lactantii loco lucem afferentem Mazzonium civem meum l. i De Comparatione Platon. et Aristot. sect. 3, c. 2.

CAPUT VII.

Epicurus summum bonum in voluptate animi esse censet. Quæ de sententiis philosophorum de summo bono hoc loco afferuntur, fere desumpta sunt ex Lucullo Ciceronis ad fin., et ii de Finib. et de Epicuro hoc quidem nonnulli crediderunt, quamvis maxima pars Scriptorum ab eo bonum hominis in corporeis voluptatibus constitutum affirmet. Quin etiam idem Lactantius sibi parum constans infra cap. 17, illum voluptatis corporis assertorem, et cap. 27 voluptarium hominem nominat ex Cic. ii Tusc., Senecam quidem maximum Stoicorum, quorum dogmata vehementer a corporis voluptatibus abhorrent, Epicuri studiosissimum fuisse ex ejus epistolis constat, quas ferme omnes aliquo Epicuri præcepto conclusas voluit; ejusque de illo sententiam habet cap. 12 et 13, de Vita beata. Quodnam autem summum bonum, et quam voluptatem finem esse dicat Epicurus, suam ipsemet sententiam enuntiat in epistola ad Menæceum, apud Laetium in Epicur. claris disertisque verbis; cujus sententiæ meminit quoque Cicero in primo de Finibus. Petr. Victor. Variar. Lect. lib. xxvii, cap. 14, persimilem eum Socrati fuisse contendit; et Laetius testatur plerosque asseruisse illum continentissimum, adeo ut aqua tantum et cibario pane contentus fuerit.

Callipho et Dinomachus Cyrenaici. Haud plane intelligo, quomodo hi philosophi, qui in summo bono statuendo honestatem cum voluptate jungebant, a Lactantio Cyrenaici dicantur, cum hæc positio ab Aristippi sententia, qui summum bonum in solis corporeis voluptatibus statuebat, discrepet immane quantum. Sane quidem Cyrenaicorum principem fuisse Aristippum, eamque philosophorum sectam ab eo fluxisse, testis est Cicero ad fin. Lucull. et iii Offic. Strab. in fin. 17, Laert. in Aristipp., Suidas littera η, quin et Lactantius ipse hoc cod. lib. e. 15.

Diodorus cum privatione doloris. Summum bonum posuit Hieronymus in non dolendo. Sic omnino legendum et interpungendum esse hunc locum, ut olim Ciaconius animadvertit, et ratio ipsa, et Cicero, ex quo ferme omnia hæc mutuatus est Lactantius, pervineant. Nam si legas, *Diodorus in privatione doloris summum bonum posuit*: Hieronymus in non dolendo, ut vulgo legitur, quæ porro erit differentia inter opinionem Diodori, et opinionem Hieronymi? At constat ex Cicerone, hoc interesse, quod Diodorus non simpliciter in non dolendo summum bonum ponebat: sed cum vacuitate doloris etiam honestatem jungebat; Hieronymus vero id simpliciter, nullo adjecto, in non dolendo statuebat. Cicero ii de Finib., paulo post initium: *Callipho adjuvit ad honestatem voluptatem*; *Diodorus ad eandem honestatem addidit vacuitatem doloris.* Et paulo inf.: *Callipho ad virtutem nihil adjuvit, nisi voluptatem, Diodorus nisi vacuitatem doloris*; et inf.: *Ita tres sunt fines expertes honestatis, unus Aristippi, vel Epicuri, alter Hieronymi, Carneadis tertius; tres in quibus honestas cum aliqua accessione, Ptolemonis, Calliphonis, Diodori, etc. Eadem repetit ad fin. Luculli et iii de Officiis.*

CAPUT VIII.

Alii Cyrenaici virtutem ipsam ex eo esse laudandam, quod sit efficiens voluptatis, etc. Sic Cicero in finem de Offic. At qui ab Aristippo: *Cyrenaici atque Amicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt, virtutemque censuerunt ob id esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis.* Non igitur hæc sibi adversantur, ut et summum bonum in voluptate statuerent, et tamen virtutem laudandam putarent; nam voluptatem quidem simpliciter et propter se amplectebantur: virtutem autem non propter se, sed propter ipsam voluptatem, id est, nonnisi in quantum quasi ipsis voluptatis causa esset, vel occasio.

Non plane Peripateticorum. Janus Guilielm. in quest. ad Plaut. Menæchm. cap. 4. putat legendum,

A plano Peripateticorum; ut nova compositione verbi, inconstantiam disserendi, et simul erraticam ambulationem Aristotelicorum Lactantius exagitarit: errores enim planos dici notum est.

Sed Cynicorum. Hic quoque legendum putat Janus ibidem, *Cynicorum*, et ita in mss. quibusdam codicibus legi testatur; Clinicos philosophos ridicule dixisse Lactantium ægrotos lectis affixos, et de valentium beata vita disputantes ea, quæ præsens agnitus dicitur, allusisseque ad Clinicos medicos, qui lectos agrotorum ambiunt.

Per quod necesse est ad aliud perveniri. Ita legendum ex B. T. P. et omnibus mss. optimis, non ut vitiose in excusis, *propter quod*, etc. De medio enim loquitur, *per quod pervenitur*; et supra dixerat, *per laborem, per virtutem*, etc.

CAPUT IX.

Quæ dixerunt. Ita legend. ex duob. B. Sancti Salvator. P. et aliquot Vatic. non, *qui dixerunt.* Is enim Lactantii sensus est, ut dicat nullum eorum, quæ ipsi philosophi dixerunt esse summum bonum, tale quid esse, etc.

CAPUT X.

Neque tam inmansueta, neque tam fera, etc. Sic habent omnes excusi, et multi mss. et Cicero ipse, tum i de Legib., unde hæc sententia de prompta est, tum i Tuscul., unde hæc altera consimilis: *Quod nulla, inquit, gens tam fera, nemo omnium tam sit immanis, cujus mentem non imbuerit deorum opinio.* Uterque tamen cod. S. Salvator. T. P. et nonnulli Vatic. habent, *neque tam mansueta, etc.*, quæ lectio magis placuit Thomasio. Ego ab ipsius Ciceronis lectione discedere nolui.

CAPUT XI.

Nullum omnino philosophorum extitisse, qui sedem, ac domicilium summi boni reperiret. De summo bono opiniones veterum refellit, de quibus Aristot. i Ethic. cap. 6, Boeth. de Consolat. Philosoph. lib. ii, S. Thom. iii cont. Gent. cap. 27 et seqq. et in 1, 2, tota quest. 2.

Et optantur, etc. Non addenda negatio, ut in B. qui habet, *et non optantur*, etc. Nam quod negat, divitias summum bonum esse, hoc probat argumento, quia non explent animum, imo magis ac magis expetuntur etiam ab iis, qui eas possident. Senec. epist. 120, quoties aliquid: *Neminem, inquit, pecunia divitem fecit, imo contra nulli non majorem sui cupiditatem incussit. Quæris quæ sit hujus rei causa? Plus incipit habere posse, qui plus habet.*

CAPUT XII.

Menæceus. Vid. Tull. i Tuscul., Statium x Thebaid., Plutarch. in Pelopid., Juven. Satyr. 14, Pausan. in Bœoticis.

Codrus. Val. Max. lib. v, cap. de Pietate erga patriam, Cicero i Tuscul.

Cartius. Val. Max. ubi sup., Liv. lib. vii, 1 Decad. Suid. in Αλεξπριδων.

Et Mures duo nunquam mortem, etc. Lect. 11, Vatic. expressi. Puto quod quia, *Mures*, non satis nota vox erat, quasi mendum fuerit rejecta, unde sit scriptum, *et Decii duo nunquam, etc.*, sicut in 1 Vatican. et Pen. vel rō *Decii*, quod ad oram, quasi glossema illorum verborum et *Mures duo*, positum erat, demum in textum irrepsisse, et ita factum, *et Mures duo Decii nunquam, etc.*, sicut habent editi multi. B. autem et T. habent: *Mutius et duo Decii nunquam, etc.* Sed *Mures* cognomine dictos *Decios* intelligimus ex Livio initio viii, 1, Dec. qui de patre Decio creato consule inquit, *creare consules Titum Manlium Torquatium III, P. Decium Murem.* Quomodo vero sese ambo pro Republica devoverint, vide eundem Livium d. lib. viii et x, i Decad. Valer. v, Senec. epist. 68, ut in communibus, etc.

Quoniam illud ad hanc vitam retulerunt. Ita ex B. et P. correctæ lectio impressorum, quoniam ad illam in

hanc vitam, etc., quæ hic nullum sensum habet.

Hoc uno beati esse in hac vita possumus, si minime beati esse videamur. Mire congruunt cum illis Salvatoris nostri cap. Joan. xii : *Qui odit animam suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam.*

CAPUT XIII.

Ad quam se abjectis omnibus Socrates contulisse dicitur. A Xenophonte scilicet i Memorab. Socratis, Aristotele i Metaph. cap. 5 et lib. xiii, Summ. ii, cap. 1, et de Part. Animal. lib. i, cap. 1 et a Laert. in Socrat.

Cujus studium qui vituperat, etc. Textus Cicer. non nihil discrepat.

CAPUT XIV.

Tibi vas ad fontem. Impressi omnes, et multi mss. *tibias ad fontem.* Cujus dicti ut rationem inirem, cum Græcos et Latinos auctores omnes pervolutassem, nec quicquam profecissem, mendum denique suspicanti mihi venit in mentem consulere codices Vaticanos, et decem eorum ita scriptum habere inveni, ut ego curavi excudendum, sane quidem apposite, et ad Firmianisensum accommodatissime. Mendum ideo in-
vectum puto, quod exemplar fortasse, unde librarii excipiebant, duas illas voces ita conjunctas haberet, *tibivas*, quod cum sensu careret, statim *tibias* scripserint. *Tibi vas ad fontem*, adagium est, ut puto, ex aliquo poeta comico mutuo sumptum, et competere potest ei, cui ad votum et commodum aliquid absque labore contingit, similitudine ab eo ducta, qui ad fontem accedens absque lagena, ibi tamen vas forte fortuna paratum reperit, quo aquam hauriat et secum deferat. Quod tamen adagium nosquam hactenus alibi comperi. Jocatur itaque suo more Lactantius, et Lucetium exagitat, qui ab aliquo homine repertam sapientiam dixerit, quasi vero ille homo, quem laudabat, sive is Pythagoras, sive Thales, sive quisquis alius fuerit, ipsam alicubi ita jacentem ac paratam offenderit, ut ad eum proverbium illud pertinere possit, *Tibi vas ad fontem.*

Hominemque figuravit. Sic impressi omnes : ut B. P. *hominemque generavit.* Utraque lectio Lactantio familiaris : lib. iv, c. 4 : *Is enim necesse est hominem figuraverit, etc.*, lib. vii, cap. 14 : *Figuratio terreni hominis cælestis populi præferebat in posterum fictionem* ; cap. 7 Epitom. : *Nam cum imbecillior sit hominum natura, quam cæterarum animantium, quæ Deus et instructas ad inferendam, et munitas ad vim repellendam figuravit.*

Mihi autem non modo ad sapientiam, etc. Excidisse hæc ex aliquo Academicar. quest. lib. putat Signon. ad Ciceronis fragmenta.

Philosophiæ quidem præcepta noscenda, etc. Hæc excidisse putantur ex epistolis ad Marcum filium.

CAPUT XV

Philosophia, etc. Habes similia in epistola 90, Rem utilem, 91, Quis dubitare, et 95, Eam partem philosophiæ.

Quotusquisque, inquit, philosophorum, etc. Locis hic paulo aliter legitur in Tusculan.

Indicium professos putes. Hanc lectionem B. Codicis et Juniarum editionis secutus sum cum Thomasio : nam illæ, *in judicium suum, vel in judicium sui, vel judicium suum professos putes*, quæ in aliquibus mss. et impressis habentur, parum latine videntur (ut etiam Budæus notat) et parum idoneæ, quæ Lactantii sensum enuntient. Est autem indicium profiteri, utro sese consortesque criminis deferre ac denuntiare. Martianus in l. i, D. ad l. Cornel. de Sicar. : *Quive cum magistratus esset, publico judicio præisset, operam dederit, quo quis falsum indicium profiteretur.* Nam ita legit eum locum Budæus in Annotat. ad Pand. Præteus in Thesaur. jur. civ. verb. *indicium profiteri*, et Brisson. lib. ix et xiv de Verbor. signific. Secvola in l. Athales, D. ad l. Corn. de fals. *professus est indicium* (ita legunt Fardec. Florent.) apud Maximit-

lam, etc. Sallustius Jugurthino : *Sed ipse deprehensus, multis hortantibus, et in primis Albiano Cos. indicium profertur.* Ascon. : *Neque senatoria persona potest indicium profiteri salvis legibus.* Sueton. in Domitian. : *Professusque conjugationis indicium, et ob hoc admissus, legenti traditum a se libellum et attonito suffodit inguina.* Plin. Epistol. lib. iii, epist. 16 : *Eadem apud Claudium uxori Scriboniani cum illa profiteretur indicium, ego, inquit, te audiam, cujus in gremio Scribonianus occisus est, et vivis?* Ita igitur philosophi cum contra libidinosos, avaros, honorisve cupidos acriter perorarent, ipsi quoque eisdem sceleribus obruti, adeo redundare ad ipsos sua in publicum missa maledictio omnes intelligebant, ut nil aliud efficere disserendo viderentur, quam sese ultro, sicuti eorundem vitiorum reos, ita eadem vituperatione ac pœna dignos fateri; nec alios tantum, sed et una semeptis apud populum accusare atque deferre. Hoc autem est, ut diximus, indicium profiteri.

Aristippo Cyrenæcorum magistro cum Laide nobili scorto fuit consuetudo, etc. Cic. Epistol. famil. lib. ix, epist. ultima ad Papir., Pæt. Athenæ. lib. xii, c. 20, Laert. in Aristippo.

Disserens voluptatem corporis esse summum bonum. Quamobrem Xenophon infesto in ipsum animo contra voluptatem librum composuit, ut tradit Laert. in Aristippo.

CAPUT XVI.

Civiles viros, qui rempublicam gubernent. Hæc Cicer intercederunt.

Profecto, inquit, omnis istorum disputatio, etc. Excidisse his locus putatur ex Hortensio Cic. seu de Philosophia, in quo legendum est, *istorum*, ut etiam monuit Andraas Patricius in Annot. ad Ciceronis Fragmenta, et reperitur in omnibus Vatic. et B. T. P. aliisque mss. optimis; non, ut vitiose in editis, *justorum*. Deinde in ea clausula, vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum quamdam oblectationem otii, secutus sum receptiorem lectionem; sic enim habent 9 Vaticanis, P. Aldin. et operum Ciceronis editio castigata a Lambino, et eam probat Patricius in d. Annotationibus, nisi quia editi habent, *ne tantum*; sed mss. *ne non tantum*. B. habet, *ne tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantum oblectationem otii*. Alias quoque lectiones profert Patricius; at mihi, ut verum fatear, nulla placet, nec hariolari placet.

Nandum sunt, inquit, mille anni, etc. Vid. et ejusdem Senecæ epistolam 91, *Quis dubitare.*

Cum saporis mercibus, etc. Gulielmus Canterus iii, nov. lection. cap. 50, legit i majiori littera, *Saporis*; putat enim Lactantium de mercibus Saporis Persarum regis locutum: sed hæc expositio nullo pacto recipi potest, cum nequaquam possit accommodari ad verbum Persii hoc loco relatam, qui multis ante Saporem regem vixit annis. Quamobrem merito refutata fuit a Roberto Titio Locor. controversor. lib. ix, cap. 3, qui veram ac sinceram, ut reor, interpretationem attulit, Lactantium videlicet putavisse, eo loci Persium significare, philosophiam in urbe advectam fuisse cum saporis, id est, saporatis, sensu-pidis mercibus, quæ ex Asia deferri non multo ante coeperant, cujusmodi est piper atque alia ejus generis aromata; interimque alluisse ad sapientiæ nomen, quod a sapore quasi per contemptum vult deduci, quem ita traxerit a mercibus illis, quibuscum ad nos ipsa delata fuit: atque adeo censet Titius, illud *saporis* esse ablativum plurale ab adjectivo *saporis*, *saporis*, *saporum*, nove quidem a Lactantio formatum, imitatione tamen et exemplo aliarum dictionum consinitium, ut ab odore, *odoris*, *odora*, *odorum*; a vapore, *saparus*, etc. a canore, *canorus*; ab honore, *honoris*, etc.

CAPUT XVII

Sed quia multos populare nomen voluptatis invitat. At Lactantius contra superius cap. 7 asserbat, Epi-

curum voluptatis non sensuum, sed animi assertorem. A

Ipse suas disturbet. Lucr. sepe suas disturbet, etc.
In libris *Consulatus sui*. Qui intereiderunt: sed
versus quos refert, habentur in de Divinat., ubi secundus
versus paululum variat; ibi enim:

Ipse suos quondam tumulos, ac templa petivit.

Nulla, inquit, dispositio est; multa enim facta sunt
aliter quam fieri debuerunt, etc. Epicuri sunt omnia
quæ delirat Lucretius, ut ipse Firmianus aiebat lib.
de Opific. cap. 6. Hic igitur illa Lucretii innuit, lib. II,
sub initium:

At quidam contra hæc ignari materiai, etc.

Et lib. V, sub initium:

Quod si jam rerum ignorem primordia quam sint, etc.

Nihil, inquit, in procreandis animalibus, etc. Lu-
cretius IV:

Illud in his rebus vitium vehementer, et illum
Effugere errorem vitareque præmeditator,
Lumina ne facias oculorum, etc.

Sed omnia sua sponte fieri necesse est, etc. Concursu
videlicet infinitorum atomorum. Lucretius II, ad
fin.

Principio nobis in cunctas undique partes, etc.

*Non est, inquit, providentiæ opus; sunt enim semina
per inane volitantia,* etc. Lucret. II:

Nunc age, quo motu genitalia materiai
Corpora vel varias gignant, etc.

Quia nec colorem habent, inquit, nec calorem ullum,
etc. Lucret. I.

Nunc age, res quoniam docui non posse creari
De nihilo, etc.

Item secundo:

Nunc age, dicta meo dulci quæsitæ labore
Percepe, etc.,

usque ad fin. libri.

Ista corpuscula? De quibus Aristot. I de Anim. tex.
20, Lucret. I et II de Nat. rer., Cic. I de Finib. et I
de Natura deor., Plutarch. I Placit., Laert. in Epi-
cur., et rursus ipse Laet. lib. de fra Dei cap. 10.

Vario, inquit, ordine ac positione conveniunt. Lucre-
tius secundo:

Nunc age, jam deinceps cunctarum exordia rerum
Qualia sint, etc.

*Ita inquit, et hæc ipsa primordia; nam sunt aspera,
sunt humata,* etc. Lucretius secundo:

Perfacile est jam animi rationem exolvere nobis.

Præstinxit stellas. Non dubitavi hunc versum in
Laetantio reponere, sicut legiti in emendatis Lucre-
tianiis; nam extinxit, quod hic etiam apud Lucretium
habetur in aliquibus editionibus, vel restrinxit, quod
in aliis, Lucretii sensum haud exprimere videntur ad
ejus mentem. Vide Lambini Castigationes in Lucret.
lib. III, vers. 1056:

Quando mors est, nos non sumus. Hanc esse veram
lectionem constat ex B. T. P. et omnibus Vatic. et
ex Epicuro ipso in epist. ad Mœneceum apud Laert.
non quæ vulgo habetur, quando nos non sumus, mors
est.

Quo et nos jam non sumus. Nullo pacto probari
posse hanc lectionem arbitror, quantumvis exhibitam
ab omnibus tum mss. tum excensis; repugnat enim
susceptæ a Laetantio adversus Epicurum disputationi.
Nam si est tempus aliquod, quo et nos jam non sumus,
et mors nondum est, recte dictum est ab Epicuro, quod
eo tempore mors nihil ad nos. Sed contra ostendere
vult Laetantius id quod res est, videlicet articulum
temporis aliquem esse, quo et nos sumus, tunc scilicet

cum mori incipimus, et tamen mors nondum est, id
est, transacta ac præterita, sed tantummodo incipit.
quo sane tempore dolores et terminas magnas inferi
morienti, ac proinde timenda est. Quamobrem credo
equidem, me liquido jurare posse Laetantium scrip-
sisse, quo nos etiamnum sumus, etc. Hæc lectio apu-
sime cum ad præcedentia, tum ad consequentia qua-
drat; dicit enim: quasi vero transacta mors timeatur,
quia jam sensus creptus est, ac non ipsum mori quo
senses eripitur. Vides de morte loqui Laetantium
non ut transacta est, sed ut instat, tunc scilicet cum
sensum eripit. Si sensum eripit; ergo nos etiamnum
sumus. At etiam: idque ipsum videtur miserum esse,
quod et mors esse incipit, et nos esse desinimus. Quo-
modo esse desinimus, si juxta priorem lectionem
nos jam non sumus? Verum enim vero ideo desini-
mus, quia nondum desinimus: sed etiamnum
sumus, et mors nondum est, transacta videlicet, quia
esse tantum incipit, ac dolores inferre: unde merito
sit timenda, quod aiebat Laetantius, negabat Epicu-
rus. Genuina itaque lectio, ut ego quidem arbitror,
inferitur minima mutatione, copula scilicet illi prono-
mini postposita, et dictioni, num, negatione substituta.

CAPUT XVIII.

Ut Cleanthes. Qui sponte inedia absumptus est.
Laert.

Ut Chrysippus. Non hoc ita certum de Chrysippo:
nam alii tradunt, cum aliquanto largius potavisset,
angustius spiritus fatigatum, ac tandem enectum; alii
vero præ nimio risu animam exhalasse. Laert.

Ut Zeno. Et hunc quoque non ultronea, sed ab aliis
illata morte peremptum asserit Laert.

Ut Empedocles, qui se in ardentis Aethæ, etc. Non-
tum est illud Horatii in Poetic.:

Deus immortalis haberi

Dum cupit Empedocles, ardentem fervidus Aethnam
Insiluit, etc.

Insiluit, etc. Sed hoc fabulosum esse ait Strabo
C lib. VI, et de illius obitu diversi scriptores tradidisse
monet Laert.

Cato. Scilicet minor, ut Senec. epistola 24, Sollici-
tum, et in ejus Vita Plutarch.

Democritus. Præter Lucretium, Athenæus lib. II,
cap. 5, Laertius.

Nam sicut in hac vitam non nostra sponte venimus,
etc. Desumpsit Laetantius ex Cicerone in Somn. Scipio.
et I Tuscul. Cicero ex Platone, initio Phædon.

*Et ad summum nefas philosophi auctoritate compul-
sus est.* At non illud docebat Plato; quin imo hominem
sub Dei custodia esse asserebat, nec ei licere, nisi
quando Deus voluerit, emigrare, ut liquet ex initio
Phædonis. Animam quidem a corpore separandam
esse monebat, ut videlicet a perturbationibus per mo-
ralis disciplinæ purgationem, deinde a sensibus, atque
ab ipsa imaginatione per contemplationis intentionem
anima sejungeretur. Quare non philosophi auctoritate,
sed summet insaniam philosophi sensum haud perci-
piente ad tantum facinus est compulsus.

Ambraciotas ille, etc. Cleombrotus videlicet, de quo
Callimach. Cic. I Tusculanar.

Inepto illi seni, etc. Pythagoræ scilicet, de quo
Laertius, Philostrat. lib. VIII de Vita Apollon. Celt.
IV, cap. 11. Atque hic observa, quomodo irridet
dogma de animalibus ante corpora conditis, quod ipsi
Laetantio quidam afflaxerunt.

CAPUT XIX.

Gratulerimurque Locus hic excidit e libris illis de
Legibus.

Inepta illa sententia. Euripidis et aliorum. Versus
quidem Euripidis de Græcis scriptoribus profert
Stobæus, et Theodorus Canterus Variar. lection.
lib. II, cap. 12, atque item Aristophanis. Platonis
verba sunt in Gorgia: Veruntamen et illa quam ta-
dicis, gravis est vita; neque admirarer, si ea de re
verum Euripidis dictum: Quis novit utrum vivere qui-

dem mori sit, mori autem vivere? etc. Cicero in Somnio Scipion.: Immo vero, inquit, si vivunt, qui e corporum vinculis tanquam e carcere evolaverunt; vestra vero, quæ dicitur vita, mors est; et prima Tuscul. paulo post medium: Nam hæc quidem vita mors est, quam lamentari possem, si liberet.

Quamprimum mori, tanquam ex incendio effugere violentiam fortunæ. Placet hæc lectio Andree Patrio in Annotat. ad Cic. Fragmenta. Vetusti aliquot libri, et Franciscus Petrarch. i. Senilium, epist. ad Jo. Boccacium, quamprimum tanquam ex incendio effugere fortunæ. Sex Vaticani, quorum lectionem sequitur Sigonius in Schol. ad Cic. Fragm.: Quamprimum mori, et tanquam ex incendio effugere violentiam fortunæ. Alii 4 Vaticani, quamprimum tanquam ex incendio effugere violentiam fortunæ.

Non venit in mentem Platoni, Alcibiadem quoque et Critiam, etc. Hæc ex Xenophonte sump. a videntur i. Memorab. Socrat. qui testatur, accusatores Socratis etiam id ad capita accusationum adjecisse, quod Critias et Alcibiades, cum Socratem audivissent, multis incommodes civitatem affecissent: quam calumniam ibi late refutat Xenophon. At Isocrates in Bulsirid. negat, Alcibiadem unquam discipulum Socr. fuisse.

CAPUT XX.

Nimirum id sensit, quod locutus est, religioni minime serviendum. In Socratem calumniam intendit; nam quemadmodum sit dictum ejus intelligendum, declarat Xenophon in Memorabilibus. Cæterum ecquis unquam ethnicorum de superis, de divina providentia, de religione magis pie disseruit, quam Socrates apud ipsam Xenophontem cum Euthydem disputans initio iv Memorab. et sæpius apud Platonem?

Idem per canem et anserem dejerabat. Ut sæpe legitur apud Platonem, et memorat Athenæus lib. ix, cap. 20. Exprobrat Socrati Tertullianus, cap. 14 Apologet., quod non modo canem in Deum contumeliam, sed etiam ovem, et quercum dejeraret. At Apollonius ea de re cum Thespione disserens apud Philostrat. lib. vi, de vit. Apoll. ait, per ea jurare solitum Socratem, non quod deos putaret, sed ne per deos juraret; et Sanctus quoque Augustinus benigne ea Socratis juramenta interpretatur lib. de Vera religione cap. 20.

Recuperatorem. Ita leg. ut in Ald. quamvis B. T. P. Florent. habeant, receptorem. Ait ironice, timuisse Socratem, ne judicio recuperatoris conventus ab Esculapio apud judicem Rhadamantora recuperatorem ob sibi votum gallum, damnetur in causa. Recuperatores vocabantur iudices, ut scribit Theophilus in § Eadem, Instit. quib. ex caus. man. non lic. quia per eos unusquisque debitum recipiebat. Maluissent recuperabat, ut etymologie inservisset, quam afferebat. De Recuperatoribus mentio est apud Cic. ii de Invention. et in Orat. pro leg. Manil. ad fin. Sueton. in Vespasian. cap. 3, Plin. epist. penult. lib. iii.

CAPUT XXI.

In æquitate consistere. Æquitas hic non est *ἐπιείκεια*, sed *ἰσότης*, nempe æqualitas.

Matrimonia quoque, inquit, communia esse debent. Contra Platonem scribit et Aristoteles ii Politic., sed eum declarat Bessarion cardinalis lib. iv adversus calumniatorem Platon. cap. 3.

Civitas concors erit, etc. Non hæc ad verbum habet Plato: sed sententia passim elicitur e quinto de Repub.

CAPUT XXII.

Siquidem nihil fuerit, quod absteineatur, alienum. Hanc lectionem retinent quamplurimi excusi et mss. et optima est, quidquid dicat Thomæsius; nam rectissime dicius, rem aliquam abstinere, quasi procul teneri ac prohiberi. Lact. lib. vii, cap. 17, absti-

nebit imbres, etc. Livius: Romano bello Fortuna Alexandrum Magnum abstinuit. Florent. editio siquidem nihil fuerit, quo absteineatur, etc. Bon. siquidem nullus fuerit, quo absteineatur alieno. Sed prior elocutio, quam probavimus, quante reconditior et minus trita, tanto profecto elegantior.

Genitales toros. Ita repeatur, sicut in nonnullis Vatic. inveni, et sicut olim legendum monuit Petrus Fabrius ii Semestr. c. 4, et Joannes Meursius in iv Critic. Arnobian. cap. 10, at. genitales toros.

In orbe terræ. Haud satis intelligo, quibusnam præceptis rhetoricis iquius summus rhetor Lactantius hic, et lib. ii, cap. 14, et lib. iv, cap. 1, 14 et 24, et alibi sæpe orbem terræ dixerit. qui terram orbicularis esse figuræ pernegat infra cap. 24.

CAPUT XXIII.

Si donasset. Et quidem donasse patriæ scribit Val. Max. lib. viii, cap. de Siod. et indust. Lactantius secutus est Cic. v de Finib. et Senec. de Divin. Provid. ad fin., Platonem de Vit. contemplativ. sub initium.

Quid ille qui patrimonium in nummos reductum effudit in mare? Cratetem Thebanum philosophum intelligit, secutus in historia Philostratum ii Vit. Apoll. qui eo modo ad pauperiem illum devenisse scribit, sicut et Suidas in Anaxagora. At Demetrius Magn. apud Laert. in Crat. et idem Suidas in Crates Asconide, aiunt, ipsam omnem substantiam in pecunia reductam apud trapeziam deposuisse ea lege, ut si filii idiote essent, illis eam restitueret, sin autem philosophi, illam indigentibus distribueret, ratus videlicet, philosophis nihil defuturum.

Zenonis autem paria peccata quis probat? Probat Cicero in Paradoxis, et Cato apud eundem in Orat. pro Muren. et in fin. iv de Finib.

Quod est ab omnibus semper irrisum. Irisum quidem a toto Senatu tradit. Plat. in comparat. Demosthen. cum Cic. dum idem ipse Cicero illud Zenonis dogma Murenæ causam agens contra Catonem velle caret.

Ad conspectum alterius hominis efferreretur. Sic Ald. et Florent., Pen. et multi alii mss. a qua lectione velui discedere, licet Thom. cum B. et T. legat. a conspectu alterius hominis auferretur. Loquitur enim Lactantius contra Zenonem, qui misericordiae affectionem amovebat ab homine: atqui miseratione sublata, necesse esset, hominis affectum efferrari. Si autem homo, inquit Lactantius efferreretur more solivagorum ante autium, societas tolleretur.

Qui nigram dixit esse nivem. Anaxagoram innuit, ut inf. lib. v, cap. 3, de quo id tradit Galen. ii de Virtut. simpl. medicament. illum autem sensu indigere dicebat Arist. i Topicor. in fin. cap. 9.

Hic est ille etc. Contra quem disseruit sup. c. 9.

Intra concavum lunæ sinum esse aliam terram. Hoc præter Xenophanem, ut apud Ciceronem in Lucull. sensisse etiam videtur Pythagoras, qui in luna et solis sideribus quatuor elementa, montes, valles, stirpes quoque, et quæ apud nos sunt omnia esse docebat. Mystice tamen hæc ab illis dicebantur, ut monet Jamblic. de symbol. Pythagor. et refert S. Thom. in ii Aristotelis de Cæl. tex. com. 49, ad fin.: Quia videlicet formæ effectuum sunt quodammodo in suis causis: corpora autem cælestia sunt causæ inferiorum corporum, etc.

Fuisse Seneca inter Stoicos ait, qui, etc. De hoc nihil legi apud Senecam.

CAPUT XXIV.

Quid illi, qui esse contrarios vestigiis nostris antipodas putant? De quibus Cicero in Lucull. Lactantius quidem multa hoc capite asserit paradoxa, quo nomine a nonnullis exsibilatur. Ego licet illum a vero deflexisse fatear, cum tamen gravissimos homines ac sapientissimos habuerit, ut nunc ostendam,

suarum opinionum vel auctores, vel sectatores, nec illos magis exhibendos putem, qui virum insignem tam temere exhibendum putarint. Principio nullos esse censet antipodas, id quod asseruere etiam Eratosthenes, Polyb., Strabo, Tzetzes in Chiliad. Lucet. lib. 1 ad fin. Asseritur et hæc positio apud Plutarch. in Dial. de fac. in or. Lun. ex nostratibus idem putaverunt S. August. lib. xvi de Civ. Dei, cap. 9, Nicol. de Lyra super Genes. in principio, et deinde quicumque sphaericam terram esse pernegarunt, de quibus paulo inf. Veram tamen sententiam de antipodibus huic adversam probat Macrobr. lib. 1 in Somn. Scip. ubi Lactantii rationes evertit cap. 5, Plin. ii Hist. cap. 65, Martian. Capell. in princ. lib. vi, Cleomed. in ii Meteor. c. 2, Manil. i Astronom. , S. August. sibi contrarius ii super Genes. ad litt. cap. 9, Possidonius quoque philosophus, Pannatli discipulus, atque Avicenna ejusdem olim fuisse sententiæ perhibentur; nec amplius ulla hisce quidem temporibus ea de re haberi dubitatio potest, quibus præclarissimi illius Herois Liguris, nostræ Italiæ decoris, solis æmuli, Christophori Columbi ingenio ac virtute alterius hemisphaerii quondam incognitæ gentes compertæ jam sunt ac penitus exploratæ.

Hortos pensiles, etc. Plin., l. xxxvi, c. 14.

Et ex motu siderum opinati sunt cælum volvi. Cælum volvi negat Lactantius, sed et cum eo philosophi, quos supra recensui, c. 5, not. ult., col. 354 ac SS. Patrum et doctorum plurimi: Justin. martyr respondens ad quæst. 93 Orithod.; Chrys., homil. 6 et 13 super Gen., et 12 ad pop. Antioch.; Caesarius in fin. 1 Dialog.; Elias Cretensis ad Orationem 7 Nazianz.; Isidor., Etymol. i. iii, c. 49; Severianus item et Acacius, qui mundum semisphaerium, cælumque immotum extensum sicut tabernaculum, et fornicem seu cameram putaverant; Junil. in Hexæmer., Richard. ii Exception., Diodor. et Procop. in comment. ad Genes. Philastrius hanc opinionem saceris Scripturis consonam, contrariam autem absonam, et paganæ potius vanitati, quam christianæ veritati consentientem scribit in libro de Hæresibus; et S. August. ii de Genes. ad litter. c. 10, defendi eam posse putat. Reprobata tamen est a plerisque, tum philosophis, tum mathematicis, ut videre est propriis locis, præsertim apud Aristot. ii Cæl., tex. 43 et seqq.

Hanc igitur cæli rotunditatem. Cælum rotundum esse negavit non solum Lactantius, sed etiam Justin. martyr respondens ad quæst. 59 et 150 Orithod., Basil., homil. 1 super Genes., Chrysost. homil. 14 et 27, super Epist. Pauli ad Hebr., et homil. 2, de incomprehensib. Dei natura, Ambr. l. i in Hexæmer., Theophylact. atque Theodoret. super cap. viii Epist. ad Hebr., Caesarius et Procop. ubi supra, Haimo, Severianus et Acacius. Item Primasius in Epistolam ad Hebr., Euthymius in psal. ciii. Elias Cretensis ubi supra, hæc habet: *Non esse cælum sphaericum, sive globosum, sed habere figuram globo dimidio consumitem, et immotum esse tradidit Esaias, cum ait: Qui cælum instar cameræ statuit; item, qui cælum fixit: cujusmodi alia multa tum de extensione cæli ad forum tabernaculi, tum de ejusdem firma collocazione apud eundem reperuntur. Davidis etiam cæli extremitatum meminit, atque etiam ipse Christus in Evangeliiis. Neque vero vel forma cameræ similis, vel extremitates in sphaera, sive globo locum habent, qui ab omni parte in orbem fertur; nec item vel institutio, vel concretio, vel hujusmodi motus alii: quo fit, ut omnes prope divinarum rerum periti patres, rejecta sphaerica, sive globosa figura cæli, et circulari ejus motu, tanquam figmento Græcorum, et a ratiocinando projecto, vatum verba, tanquam divinitus inspirata secuti sint.* Contraria vera est, ab omnibus philosophis atque astronomis probata, cælum videlicet esse rotundum; idque demonstrat Ptolomeus novem rationibus iii, c. 1, l. edit. magnæ, Arist. ii Cæl. tex.

A 22 et seqq. Sancti Patres idem asseruere: Nazianz. Orat. 4, adversus Julian. in oration. 2 de Theolog., in Orat. in Sanctum Baptisma; Chrysost. homil. in psalm. cxviii; S. August., super Gen. ad litt. lib. i, c. 10, et l. ii, c. 9; Beda de sex dier. Orat. et in quæst. in Genes. Magis quoque consonum Sacris litteris videtur. Initio Ecclesiastæ: *Oritur sol, et occidit, et ad locum suum revertitur, ibique renascens gyrat per meridiem, et flectitur ad aquilonem: lustrans universa in circuitu pergit spiritus, et in circulos suos revertitur.* Quo in loco vid. est S. Hieronymus. Item xxiv Eccl.: *Gyrum cæli circui vi sola, etc.* Græce significantius et proprius, ἐξ ὁλόρου, circumduxi, rotundavi, conglobavi. Job., ix: *Sub quo curvantur, qui portant orbem.* Proverb. vii: *Quando certa lege et gyro vallabat Abyssos.* Ad loca Davidis, ps. ciii, et Isai. xl, ubi dicitur cælum a Deo sicut tabernaculum, vel cameram, vel pellem extensum, respondet S. Augustinus d. cap. 9, lib. ii, super Genes. ad litteram.

B *Etiam ipsam terram globo similem.* Sed et Plato in Timeo non sphaericam figuram terræ, sed cubum attribuit; sphaericam tamen fere omnes attribuunt. Vid. Strabon., l. i; Plin., l. ii, c. 64; Martian. Capell., l. vi; Pulcherrima Ovidii carmina sunt, vi Fastor.: *Terra pilæ similis, etc.* Sacræ quoque Litteræ ostendunt eam globo similem, cum toties orbem terræ nominant; vox enim illa, orbis, vel Lactantio ipso declarante c. 8, l. de Opific. Dei, non nisi rotunditatem significat. Esai. xl: *Qui sedet super gyrum terræ; vel secundum hebraicam lectionem: Qui sedet super globum terræ.* Quid quod et ipse Lactantius sæpe ac sapius orbem terræ nominat, ut paulo supra notavimus; et lib. de Opific. Dei, c. 8, faletur, omnem rotunditatem perfectæ rationis esse, atque figuræ. Num igitur mundum imperfecta aliqua forma, atque figura, an potius omnium perfectissima a summo opifice decuit? omnium itaque philosophorum, astronomorum, cosmographorum sententia est, terram, cælum, mundum denique sphaericum esse, quibus et theologi consentiunt in 2 Sent. distinct. 14, ubi præsertim S. Bonaven., articul. 2, quæst. 1; Durand. quæst. 4; S. Alexander Alens. ii p., quæst. 59, memb. 6, artic. 3, qui figuram hanc illi maxime convenire ratione simplicitatis, capacitatis, perfectionis, nobilitatis luculenter ostendunt.

CAPUT XXV.

Mysterium ejus barba tantum celebratur, et pallio. Quia illi, qui philosophiam, inquit, profitentur, nihil philosophi habere videntur, præter profundam barbam et pallium; quod in proverbium transiit, barba tenus sapientes, de quo auctor Adagiorum. Sic infra, lib. de Ira Dei, cap. 22: *Sapientiam, inquit, capillis et habitu jactant.* Nam olim philosophiam profitentes promissum capillum, et barbam habebant, et pallio amiciebantur. Lepidam de hoc facetiam narrat Gell., l. ix, c. 2.

D *Phædonem.* Quem a captivitate redemptum fuisse notat Laertius in Socrate et Phædon. Ita ergo legendum, non ut corrupte est in aliquibus exemplaribus, *Protagoram, vel Pythagoram.*

Cebetem tradunt. Ita Gell., l. ii, c. 18, Macrobr. i Saturn., c. 11. At Laertius, an ab Alcibiade vel Critone redemptus fuerit, monente Socrate, non satis perspicue tradit in Phædon. A Critone tamen postea scribit in Socrate.

Platonem ac Diogenem. Vid. Senec. epist. 47, Libenter; Gell. et Macrobr. ubi supra, Laertius in Platon.

Sed his servitus venerat; sunt enim capti. Et Phædo quoque non servus fuit, ut opinari videtur Lactantius: sed ei servitus advenerat, si Laertio assentimur, qui nobili familia natum cum patria captum fuisse scribit. Lactantio tamen assentiuntur Gell. et Macrobr. ubi supra.

Aurum appendere debuit. Puto ad illud Homeri aluisse initio xxiv Iliad ubi Priamum aurum ap-

pendentem facit pro reducendo ab Achille Hectoris A
cadavere :

Xpocai di epeas. etc.

CAPUT XXVII.

Quae sese a caeli. Lucret., quae caput a caeli, etc.

Cum res non vestigabiles. Ita vetusti codices mss.
vitiose impressi, cum res non investigabiles.

CAPUT XXVIII.

Et manum tollo. Ita B. T. P. quam lectionem agnovit
Petraeh. viii. Senil., epist. 1, probavit Patrit.
ad Cic. Fragmenta. A. l. ex manum tollo.

Aristoteles, inquit Cicero, veteres philosophos, etc.
Cic. in Tuseul. sic habet : Aristoteles veteres philo-

LIBER QUARTUS.

CAPUT PRIMUM.

Cogitanti mihi, et cum animo meo saepe reputanti,
etc. At., *Cogitanti mihi, Constantine imperator, et cum*
animo. etc. Sed in B. T. in editione Florent. et ali-
quot aliis non leguntur illa, *Constantine imperator.*

CAPUT II.

Ad Judaeos tamen non accesserint. Nescio an ad
Judaeos : sed in Aegyptum quidem profecti, ut ipse
lactantius, ibi nonnihil doctrinae Moysis
hauserunt : ut ait Justin. martyr in Admonit. Gent.
et nonnulla Judaeorum, qui in Aegypto manserant,
arcana cognoverunt, adeo ut de Platone ipso as-
seruerint : quae de re multa Euseb., lib. ii. Praeparat. ;
Theodoret. initio i. de Curat. affect. Graecar.

Sed aversos esse arbitror divina providentia, ne scire
possent veritatem. Non quia Deus averterit eos : sed
quia libero eorum arbitrio eos averti permiserit ;
quae permissio Dei cum sit ab ipso volita positivo actu,
ut doceat theologi, ideo saepe non solum a Patribus,
sed et a sacris Litteris interdum Dei permissio appel-
lari solet actio Dei, ut quia hominem obdurari, ex-
cecari, averti permittit, obdurare eum, excecari,
avertere dicitur. Quod latius declarabo inf. c. 20.

CAPUT III.

Quartus ejus in manu et digitis est, etc. Quod hic di-
citur, simileque videtur aenigmati, declaravi I. i. c. 20.

Et filius manumittitur tanquam servus, etc. Licet
emancipare proprie de liberis dicatur, manumittere de
servis, tamen et hoc quoque interdum de liberis dicitur,
siquidem nil aliud manumittere est, quam eman-
cipare id est, potestate dimittere, § Praeterea, Instit. qui-
bus modis jus patriae potestatis solvatur : ita utitur
hoc verbo jurisconsultus in leg. ii. D. de Offic. Pro-
cons., leg. 28 D. de Adoption., leg. 107 D. de Verb.
oblig., et tit. Sia parent. quis man. facit.

Et servus liberatus patroni nomen accipit. Exemplo
sunt M. Tull. Cicerois liberti duo, quorum alter M.
Tull. Tiro, alter M. Tull. Laurea dictus est ; et Li-
vius Andronicus poeta, quem a M. Livio Salmatore,
cujus filios erudiverat, libertate donatum tradit Eu-
seb. in Chronic. Vid. Politian. Miscellan. cap. 51.

CAPUT IV.

Filiis abdicatis. Mos erat Graecorum, ut liberi qui
voluntati patrum ac honestis moribus tenaciter repu-
guarent, a parentibus abdicarentur, probata apud
iudicem abdicacionis causa. Apud Lucianum et Quin-
tilianum in Declamationibus leguntur abdicacionis
causae. Abdicatus autem carebat alimentis et omni
ope a patre in vita et post mortem successione in
bonis. De abdicacione mentio apud Arist. in fine oc-
tavi Ethic. Senec. lib. iii. Controvers. Hic mos non
est permissus ad Romanos transire, ut in leg. *Abdica-*
cio, Cod. de Patern. potestate, quam declarat et
restituit Aelian. ii. Disposit. cap. 28.

CAPUT V.

Septingentis fere annis: Excusi plerique *nongentis*

sophos accusans, qui existimavissent philosophum suis
ingeniis esse perfectam, ait, eos aut stultissimos, aut glo-
riosissimos fuisse : sed se videre, etc.

CAPUT XXIX.

Quod multa, inquit idem Cicero, efficiat inopi-
nata nobis, etc. Cicero, quod efficiat multa improvisa
haec, nec opinata nobis, etc.

Idcirco enim in primordiis transgressionis non sta-
tim ad poenam detrusus a Deo est, etc. Non negat
poena essentiali nunc afflicti diabolum, quod supra
docui, I. ii. c. 15, sed loquitur de poena detrusio-
nis, qua nunc eum afflicti negat, ut ex textu liquet. Do-
ctorum sententias attuli d. c. 15. Vid. et inf., I. vii,
cap. 26.

B fere annis, vel nongentos fere annos. Duo Vatic. *nongen-*
tos fere annos. Septem alii ex eisdem Vatic. *sep-*
tingentis fere annis, vel septingentos fere annos. Unus
eorum denique in textu cum habeat *nongentos*, ad
oram paginae scriptum habet, alias *septingentos*.
Quare haec lectio de *septingentis annis* in mss. quidem
exemplaribus videtur crebrior ; saltem profecto minus
habet erroris. Neque enim inficiari possumus, utram-
cunque lectionem sequere, lapsum fuisse Lactantium ;
quandoquidem licet chronologi mire varient, et ipse-
met Eusebius in Chronic. et de Praeparat. lib. x, cap.
3, constat tamen non amplius, quam quadringentis
circiter annis Moysen extitisse ante Trojanum exci-
dium : quod si legas *nongentis fere annis*, major fue-
rit lapsus, et secutus fuerit Lactantius Porphyrii im-
pii supputationem, quam castigat Euseb. in praef-
atione Chron. Caeterum monendus est lector, ne Lac-
tantium aut alium quemquam Scriptorem nimis in-
cuset, sicubi in ratione temporum ineunda lapsus
fortasse reperitur : sed potius venia atque excusa-
tione dignum putet. Sunt enim historiae atque chro-
nographiae de tam longinqui temporis rebus tot ac
tantis tenebris circumfusae, tanta est opinionum va-
rietas, tot librariorum errata, praesertim in notis nu-
merorum, ut vel ab eruditissimis, solertissimis, me-
moriosissimis viris nusquam proclivius, quam in
chronographia peccetur. Videndus autem est praeter
Eusebium Cyrillus, qui lib. i. cont. Julian. scribit,
profligatam Trojam post Moysen annis 410, Eutrop.
i. Bed. de Ration. temp. lib. ii, Vives ad cap. 8 lib.
xviii De Civit. Dei.

Successorem habuit Jesum. Ut ex fin. lib. Deuteron.
constat. Pro Jesum, quod est in B. T. P. et apud ip-
sum Lactantium inf. hoc lib. cap. 14 et 17, vulgo
legitur *Josuem* : et sane quem Hebraei יְשׁוּעָה nominant
illum et Josuem et Jesum Interpretes appellant. Je-
sus recte dicitur ab apostolis ipsis et a septuaginta
Interpretibus, quia non solum rebus gestis, sed etiam
nomine ipso Jesum Christum Dominum nostrum prae-
figuravit, ut et ipse Lact. ait inf. cap. 17.

Qui septem et viginti annis tenuit principatum. Ita
quoque Euseb. in Chronic., S. August. xviii Civit.
cap. 10, Sever. Sulp., Isidor., Carion. At Josephus v
Antiquit. cap. 4, scribit annos 25, quem sequuntur
Hermann in Chron. et auctor Chronic. Sacri ; sep-
temdecim vero Beda, Joannes Lucid. et alii nonnulli.

Exinde sub iudicibus fuerunt per annos trecentos
septuaginta. Ut quamproxime ad verum accedere
Lactantii summam possis agnoscere, primo observa.
quod e numero iudicum, quos praefuisse populo tot
annis ipse arbitratur, excludit Moysen, et Josuem,
ut illa dictio, *exinde*, manifeste ostendit. Secundo
attendendum est, eos in hac summa comprehendi
duntaxat annos, quibus populus sub ipsismet iudici-
bus fuit, subductis et minime computatis annis in-
terregnum, quibus fuit sub regibus alienigenis. de
quibus iudicum cap. in iv. vi. x. xiii Ergo duode-
cim iudices, qui post Moysen et Josuem populo prae-

luerunt, et de quibus historia libri Judicum in sacro volumine contextitur, annis ducentis et nonaginta novem præfuerunt, ut ex Sacris ipsis litteris, et omnibus unanimiter chronographis atque historicis traditur. Vid. Hermann. in Chronic. in Samone, et Magister histor. Scholastic. in lib. Judic. cap. xx, in fin. Jam duodecim illis iudicibus Heli ac Samuelem addamus; atque illius quidem regimini annos quadraginta demus, quem numerum habet Josephus in calce postremi cap. libri v; ant. et vulgata Latina editio cap. 4, I Reg. et etiam impressi codices Græcæ versionis Septuaginta Interpretum, ut Flaminius de Nobilibus in Annotationibus ad vetus Testamentum ejusdem Græcæ versionis latine redditum, et recens Romæ excusum, et Melchior Cano de loc. Theologic. lib. II, cap. 5, ad fin., et Genebrard. in 1 Chronograph. in Heli animadvertunt. Samueli autem ex eodem Josepho vi Antiquit. cap. 13, annos duodecim, quos solus post Heli populo præfuerit, attribuamus, quoniam quotannis Samuel separatim a Saule, qui fuit primus rex, præfuit, ex Sacris litteris non habetur; et deinde alios octodecim, quos præfuerit cum Saule, ut Josephus eod. lib. vi, cap. 13 et cap. 14 in fin., et quamplurimi chronographi tradunt, præsertim Genebrard. dicto lib. 1 Chronograph. in Samuele et Saule, prorsus ipsam summam conficiemus trecentorum et septuaginta annorum, uno duntaxat deficiente anno, quibus post Josuem usque ad reges, populo iudices præfuisse Lactantius asserit.

Ann. quibus judicaverunt duodecim iudices.

1 Othoniel	an. 40	Jud. c. III.
2 Aod	80	Ibid.
3 Debora et Barach, qui pro uno capiuntur	40	v.
4 Gedeon	40	viii.
5 Abimelech	5	ix.
6 Thola	23	x.
7 Jair	22	Ibid.
8 Jephthe	6	xii.
9 Abesan	7	Ibid.
10 Abialon	10	Ibid.
11 Abdon	8	Ibid.
12 Samson	20	xvi.

Ann. 299

Heli	40	I Reg. c. iv
Samuel solus	12	6 Ant. Jos. c. xiii
Samuel cum Saule	18	Ibid. Joseph

70

299

369

Hinc summæ trecentorum septuaginta annorum nihil officit littera Græca capitis xiii Act. Apostol. ubi Paulus Apostolus in Concione ad Hebræos hæc habet: *Καὶ κατελὼν ἔθνη ἐπτά ἐν γῇ Κανάν κατακληροδότησεν αὐτοῖς τὴν γῆν αὐτῶν, καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἔπειτα τετρακισίαις, καὶ πενήκοντα ἔδοκεν κατὰς, ἕως Σαμουὴλ τοῦ προφήτου*: id est, Et destruens gentes septem in terra Chanaan sorte distribuit eis terram eorum, et post hæc annis circiter quadringentis quinquaginta dedit iudices, usque ad Samuel prophetam. Nam hunc textum continere mendum arbitrantur docti plerique omnes, et juxta lectionem vulgate Latine editionis restituendum esse, ut ita legatur: *Κατεκληροδότησεν αὐτοῖς τὴν γῆν αὐτῶν ὡς μετὰ τετρακισίαις καὶ πενήκοντα ἔτη. καὶ μετὰ ταῦτα ἔδοκεν κατὰς ἕως Σαμουὴλ τοῦ προφήτου*: id est, sorte distribuit eis terram eorum quasi post quadringentos et quinquaginta annos, et post hæc dedit iudices usque ad Samuel prophetam, etc. Ubi numerus ille quasi quadringentorum et quinquaginta annorum sumitur à Paulo Apostolo loquente de tempore mansionis filiorum Israel in Ægypto, non de sæculo Judicum, ut late ostendit Genebrard. lib. 1 Chronograph. sub sæculo Jacob. et sub sæculo Samuel; et ita quoque sentiunt Bedæ. Magister histor. Scho-

last. Lyran. Chartus. et cæteri super eundem locum Actuum Apostolorum.

Tum mutato statu, reges habere cœperunt: quibus imperium tenentibus per annos quadringentos sexaginta usque ad Sedechie regnum, etc. B. et 7 Vatic. habent per annos quadringentos quinquaginta: ego lectionem expressi exhibitam a quinque Vatic., a P. et excusis Aldinis, Florent. cæteris, et quæ minus continet erroris. Quod ut clarius ostendam, omnemque ambiguitatem auferam, moneo primum in hujus examine calculi non haberi rationem imperii regnum Israel, sed imperii regum Judæorum. Ad memoriam vocanda sunt quæ habentur III Reg. xii et II Paral. x. anno pr. regni Roboam filii Salomonis, qui Roboam fuit rex quartus Hebræorum, ortam seditionem fuisse inter Hebræos. Nam decem Tribus inclementem atque savam regem Roboam fore metuentes, regem sibi creaverunt Jeroboam: Tribus autem Juda et Benjamin secute sunt Roboam; atque ita scissa monarchia Hebræorum in duo regna, quæ nunquam postea ad unitatem redierunt. Porro duarum Tribuum regnum dictum est regnum Juda, sive Judæorum, ob dignitatem Tribus regie. Regnum vero aliarum decem Tribuum vocatum est regnum Israel, præ sui multitudine servato scilicet sibi Jacob patris sui nomine; enumeranturque in hoc regno Israel reges undeviginti: videlicet Jeroboam, qui anno primo Roboam regis Juda filii Salomonis, ut dictum est, regnare cœpit, Nadab. Baasa, Ela, Zambri, Amri, Achab, Ochozias, Joram, Jehu, Joachaz, Joas, Jeroboam, Zacharias, Scilum, Manahem, Phaceia, Phacee, et Osee, sub cuius regni anno nono imperium hoc finem accepit. Atque is nonus annus fuit sextus regni Ezechie decimi sexti Judæorum regis, ut dicitur IV Reg. xviii, et complectitur totum hoc regnum Israel annum unum supra ducentos et quadraginta, menses septem, et dies septem, ut ex ipsa Scriptura constat lib. II Reg. c. xiv, xv, xvi et xxii, et lib. iv, c. xviii. Non igitur, inquam, habetur ratio regni hujus, quia Lactantius manifeste indicat, in illa summa annorum quadringentorum et sexaginta efferenda, se respexisse ad seriem regum Juda, cum dicit, *Tum mutato nomine reges habere cœperunt*. Sic et inf. cap. 10. Nam continuo exactis iudicibus regnavit Saul, et deinde reges Juda David, et Salomon; nec incœpit series regni Israel, nisi anno primo Roboam filii Salomonis, ut diximus. Subdit quoque Lactantius, usque ad Sedechie regnum, qui Sedechias ad regnum Judæorum pertinet; fuit enim ipsius rex ultimus, ut liquido appareat, Lactantium hoc loco regni Judæorum cum initium, tum finem memorantem, ad regnum Juda respectum habuisse. In hoc itaque regno comperio tres et viginti reges Judæorum post Samuelem, quem ultimi iudicis loco statuimus, videlicet incipiendo a Saule, sed ab eo tantum tempore, quo ille solus post Samuelis mortem regnavit: id autem tempus fuit duorum annorum, ut constat ex I Reg. c. xiii et Josepho lib. vi. Antiq. in fin. cap. ultimi usque ad Sedechiam, ut ait Lactantius, melius scilicet cum ipsius Sedechie undecim annis, quibus præfuit: hos, inquam, tres et viginti reges regnasse comperio annis in totum quadringentis septuaginta quinque, mensibus sex, et diebus decem, quamvis Josephus lib. x, cap. 10, scribat annis quingentis quatuordecim, mensibus sex, et diebus decem. Vid. Euseb. Hermann. alios. Desunt igitur Lactantii calculo anni quidecim, menses sex et dies decem.

Ann. imperii regum Judæorum ex Scriptura Sacra.

1 Saul post mortem Samuelis,	an. 2, m. 0 d. 0	I Reg. xiii,	
2 David, —	an. 40, m. 0 d. 0	III Reg. ii,	I Par. xxix.
3 Salomon,	an. 40, m. 0 d. 0	vi,	II Par. ix.
4 Roboam,	an. 17, m. 0 d. 0	xiv,	xii.
5 Abias,	an. 3, m. 0 d. 0	xv,	xiii.
6 Asa,	an. 41, m. 0 d. 0	Ibid.	xvi.
7 Josaphat,	an. 25, m. 0 d. 0	xxii	xx.
8 Joram,	an. 8, m. 0 d. 0	IV Reg. viii	xai.

9 Ochozias, an. 1, m. 0 d. 0	IV Reg. viii, II Par. xxii.	
10 Athalia, an. 6, m. 0 d. 0	xi,	xxii.
11 Joas, an. 40, m. 0 d. 0	xii,	xxiv.
12 Amasias, an. 29, m. 0 d. 0	xiv,	xxv.
13 Azarias, qui et Ozias, an. 32, m. 0 d. 0	xv,	xxvi.
14 Joathas, an. 16, m. 0 d. 0	Ibid.	xxvii.
15 Achaz, an. 16, m. 0 d. 0	xvi,	xxviii.
16 Ezechias, an. 29, m. 0 d. 0	xviii,	xxix.
17 Manasses, an. 55, m. 0 d. 0	xxi,	xxxii.
18 Amon, an. 2, m. 0 d. 0	Ibid.	Ibid.
19 Josias, an. 31, m. 0 d. 0	xxii,	xxxiv.
20 Joachaz, an. 0, m. 3 d. 0	xxiii,	xxxvi.
21 Eliachin, qui et Joachim, ann. 11, m. 0 d. 0	Ibid.,	Ibid.
22 Joachim, qui et Jeconias ap. LXX, II Par. xxxvii, an. 0, m. 3 d. 10	xxiv,	Ibid.
23 Sedecias, an. 11, m. 0 d. 0	Ibid.,	Ibid.

Ann. 475, m. 6, d. 10.

Usque ad Sedecie regnum, oppugati a rege Babylonio, captique Judæi, diuturnum servitium pertulerunt. Sedecie scripsi, non Sedechie, ut in prioribus editionibus; ita enim prolatum et scriptum hoc nomen puto a Lactantio, ut est apud Septuag. et in Vulg. Usque ad Sedecie regnum, inquit, inclusive videlicet, ut diximus; nam oppugnatione Judæorum a rege Babylonio contigit nono regni Sedecie, IV Reg. c. xxv. Hierem. c. xxxix et lii, quæ duravit usque ad ipsum undecimum, id est, ultimum annum regni ejusdem, quo anno captivitas urbis Hierusalem et populi secuta est, ut eisdem in locis habetur. Ex quibus liquet, veram esse illorum sententiam, qui non aliunde sentiunt septuaginta annos istius captivitatis computandos atque incipiendos esse, quam ab hoc undecimo anno regni Sedecie, sicut incipit et computat hic Lactantius, Josephus lib. x Antiquit. cap. 10, Clemens Alex. i Strom., African. v Annal., Euseb. lib. iii Præpar. cap. ultimo, et in lib. de Demonst. in disput. de 70 hebdomad., Hieron. super iv cap. Ezechiel., Cyrill. adversus Julian., Isidor. v Orig. cap. ultimo, Bed. de sex ætat. Quamvis sciam, eosdem annos etiam aliunde ab aliis gravissimis scriptoribus incipi ac computari; quidam enim computant a 13 anno regis Josie, de quibus tacitis nominibus meminit Euseb. in Chronic. sub Olympiad. 58, alii vero a captivitate regis Joachim, quæ contigit anno 4 imperii Nabuchodonosor, ut Sulpitius ii Histor. Theodoret. ad cap. 9 Daniel, Lyran. ad i cap. Esdr., Vatabl. in Annotat. ad idem cap. ix Daniel.; quidam denique a transmigratione Joachim, sive Jeconie, ut Rabbi Salomon, quem refert Lyran. et Cajetan. ad ultim. cap. ii Paralipom. et Scalger de Emendation. tempor.

Donec septuagesimo post anno eos Cyrus major terris ac sedibus suis redderet. Jam hic quoque discrepant auctores de tempore solutionis captivitatis Judæicæ. Nam alii malunt non ante secundum Darii Hystaspis annum, ad quem a primo Cyri anno quadraginta anni fluxerunt, ipsos captivitatis Judæicæ septuaginta annos completos esse; ex quorum sententia fit, ut a desolatione Hierusalem usque ad primum Cyri annum triginta anni tantummodo fluxerint. Ita opinati sunt Clemens Alexandrinus i Stromat., Euseb. in Chronic. et de Præparat. lib. x, cap. ult. et viii de Demonst., Hieron. in Proem. super Aggeum, in cap. i Zachar. et iv, Daniel., Aug. xviii Civil. cap. 26, Isidor. v Orig. cap. ult. Nonnulli vero distinguunt: alios videlicet fuisse annos captivitatis Judæorum, quos ordiuntur a transmigratione Jeconie, terminant primo anno Cyri; alios autem desolationis urbis et templi, quos incipiunt undecimo anno regni Sedecie, finiunt anno secundo Darii Hystaspes. ut Theodoret. ad 9 cap. Daniel. Sed Lactantii positio verior est et receptior, videlicet a Cyro captivitatem solutam, quod non recto Josephus scri-

A bit lib. ii Antiquit. cap. 1, African. Annal. v, Sulpit. ii Histor. Cyrill. viii cont. Julian., Bed. de Ration. temp., Perer. ad Daniel. lib. x, cap. 9, sed etiam multi supra dictorum scriptorum diversæ opinionis aliis in locis asseruerunt, scilicet Euseb. i x de Præparation. c. ult., S. Hieronym. ad c. 29 Hierem.

Qui per idem tempus in Persas suscepit imperium, quo Romæ Tarquinius Superbus. Non hoc usquequoque cæterorum congruit chronographiæ; nam circiter viginti anni a susceptione imperii Cyri interfluxerunt ad Tarquini Superbi imperium, scriptoribus tamen, ut in omnibus chronologiis fere fit, paululum variantibus. Vide Euseb. in Chronic.

Ut errorem suum sentiant, qui Scripturam sacram coarguere nituntur, tanquam novam et recens fictam, etc. Videndi sunt Josephus contra Appion. lib. 1, Justinus Martyr cont. Gent., Theoph. ad Autolye. Sermon. 3, Euseb. lib. x Præparat. c. 3, Theodoret. ii de Curat. Græc. affect. Certe Pythagoras, qui antiquissimus Græcorum Sapientum censetur, ponitur ab Euseb. in Chronic. contemporaneus Aggæi, Zachariæ, Malachiæ, qui novissimi fuerunt prophetarum.

CAPUT VI.

Per ipsum creavisset. Ex B. T. P. Florent. edit. et Plantin. restitui τὸ per ipsum textui, quod Aldinae et quibusdam aliis editionibus deest; sic enim Lactantii dictum pulchre convenit cum illo Joannis primo, omnia per ipsum facta sunt, etc.

Divini nominis appellatione dignatus est. Non; sed suapte natura obtinet illud, ut ipsemet fatetur Lactantius inf. cap. 29 et alibi sæpe.

Ἡεκατάρχορον κτίστην. Hos versus explicat Eugubini. in l. de Perenn. philosoph. et habentur apud Theoph. lib. ii ad Autolye., sed non in Carminibus Sibyllinis.

Αὐτὸν ἔδωκε, etc. Hic versus in carminibus Sibyllinis mutilus est; ibi enim:

Ἄλλ' οὐ ἔδωκε θεὸς πικρὸν ἄνδρα γεραιότερον.

Αὐτὸν σὸν, etc. In codic. Sibyllino, pro σὸν, habetur σοῦ.

Deus condidit me, etc. Locus ex viii Proverbior. Et satis sit semel moneri lectorem, quod Lactantius quæ promittit loca Sacre Scripturæ, ea fere, ut ceteri antiqui Patres, ex versione septuaginta interpretum promittit, licet nonnihil aliquando, ut nos diligenter suis locis annotabimus, ab ipsorum quoque, quam nunc habemus, interpretatione dissideat: unde fortasse quis merito suspicetur, Septuaginta editionem illorum temporum aliquibus in locis diversam fuisse ab ea, quæ nunc extat. Hic certe pro Deus, Septuaginta, Vulg., Tertull. adversus Hermog. et adversus Prax. et Cypr. secundo adv. Judæos habent, Dominus.

In initio viarum suarum. Ita Vulg. At Tertull. adv. Hermog. et Cypr. ii adv. Jud. cap. 1 ex Septuaginta, initium viarum suarum.

In opera sua ante sæcula. Fundavit me in principio, etc. In hujus loci interpolatione ac distinctione Lactantius et Tertull. discrepant a Septuag. et a Cypriano; nam Septuag. in opera sua. Ante sæculum fundavit me in principio, etc. Cyprian. in opera sua ante sæculum fundavit me. In principio, etc.

In principio. Melius sic apud Lact. Cyprian. Irenæum lib. iv, cap. 37, quam apud Tertull. hæc duo verba subticentem, quæ in textu Hebræo, Chaldaeo, Græco reperiuntur.

Prodirent fontes. Septuag. et Cypr. procederent fontes. Genuit me. Ita et Tertull. et Cyprian. pro eo quod Septuag. habent, γενῶν μὲν, general me.

Fecit regiones, et terras inhabitabiles sub cælo. B. et T. fecit regiones et fines inhabitabiles, etc. Septuaginta, Dominus fecit regiones, et inhabitabiles, et summities habitatas ejus, quæ sub cælo; Cypr. fecit regiones et inhabitabilia; al. habitabilia et fines inhabitabiles sub cælo.

Cum pararet cælum, etc. Al. hic legitur cum pareret. Ego secutus sum optimos Lactantii codices, qui habent, ut Septuaginta, Tertullianus, Cyprianus. Hilar

Cum secerneret suam sedem, cum super ventos faceret validas nubes. Apud Septuag. distinctum legimus ita, ut illud super ventos cum sede conjungatur, non cum nubibus: et cum secerneret suam sedem super ventos, et cum validas faceret desuper nubes, etc. Quo loci tamen vere annotatur Tertull. Cyprian. Hilar. prorsus habere sicut Lactantius. Nam Tertullianus, et cum fortia faciebat super ventos, quæ sursum nubila; Cyprian. cum super ventos validas faceret desuper nubes; Hilar. Quando super ventos validas faciebat in summo nubes.

Et cum confirmatos poneret montes sub cælo. Pro montes, apud Sept. legitur fontes: et cum confirmatos ponebat fontes ejus, quæ sub cælo. Tertullianus quoque, et cum firmos ponebat fontes ejus, quæ sub cælo; et Cyprianus, et cum confirmatos ponebat fontes sub cælo.

Jucundabar ante faciem ejus, cum lætaretur. Septuaginta, jucundabar in facie ejus in omni tempore, cum lætaretur, etc. Illud, omni tempore, habet quoque Vulg. et Cyprianus, quod sane Tertullianus omittit cum Lactantio.

CAPUT VII.

Nomen ejus ne angelis quidem notum esse. An sancti angeli, et animæ beate clare Deum intuentes ejus nomen verum et proprium concipere possint, disputant theologi in. 1 Sentent. dist. 22, et in p. p. S. Thom. quæst. 13, art. 1, ut monui superius lib. 1, cap. 6.

Ὅστις περὶ τοῦ μόνου Κυρίου πάντων, καὶ προσευχόμενος Θεῷ. Hæc verba restitui Lactantio, vel potius Hermeti, ex cod. B. et T., nam aliquibus illa desunt, ὅστις περὶ τοῦ μόνου Κυρίου: aliis vero illa, καὶ προσευχόμενος Θεῷ.

Christus non proprium nomen est, etc. Auctor Expositionis symboli Apostolorum inter opera Cypriani.

Qui eum immutata littera Chrestum solent dicere. Et tunc etiam nomen illud boni habet significationem; deducitur enim ἀπὸ τοῦ χρεῖσται, et idem est quod bonus, suavis, commodus, utilis; Justin. Mart. in Apolog. pro Christian. ad Antonin. Pium, Tertullian. cap. 3 Apologet.

Αὐτοῦς δὲ δῶκεν, etc. Homeri versus ex initio iv Odyss. leviter immutatus; ibi enim, τοὺς δ' ἐπὶ οὖν δῶκεν, etc.

CAPUT VIII.

Beatus qui erat, etc. Hunc locum, qui ex Hieremia profertur a Lactantio, nusquam reperio.

A principio. Ab æterno; sic enim dictio illa sæpe exponitur etiam in Scriptura: Ecclesiastici xxiv: Ab initio, et ante sæcula creata sum, etc.

Quomodo igitur creavit? Creationis vocabulo etiam Scriptura sacra interdum abutitur, ubi de Sapientie increate, et de Verbi æterni emanatione loquitur; nam cum processio Verbi æterni sit ineffabilis, et reveletur creature rationali, quæ ineptissima est ad divinorum intellectionem, spiritus Sanctus ad eam explicandam uti solet multis ac variis locutionibus, quas etiam postea sancti Patres aliquoties sunt mutuati, quæque non proprie, sed μεταφορικῶς, atque abusive sunt accipiendæ. Dicitur enim divinam Sapientiam, et increatum Verbum creari, non quod ex nihilo fiat: sed ut intelligamus, Verbum non produci ex præjacente materia; item, Patrem nullam pati immutationem, aut alterationem, ut contingit in generationibus creatis. Hujusmodi autem locutiones non sunt a nobis usurpandæ, sed juxta Ecclesiæ sensum exponendæ, sicuti in Sacris litteris, vel sanctorum patrum scriptoris reperiantur.

Sive etiam rationem. Hæc quæ ab impressis absunt, ex cod B. recte a me restituta intelligo; nam initio sequentis capitis ait Lactantius, melius a Græcis Dei filium λόγος vocari, quia cum ille sit vox, et sapientia Dei, λόγος et sermonem significat, et rationem.

Magna inter hunc Dei Filium et cæteros angelos

A differentia est, etc. Superius ad ea verba cap. 9, l. ii. Illum primum et maximum filium, etc. manifeste ostendimus, Lactantium veram et rectam de Dei Filio unigenito sententiam habuisse: Deum verum esse illum, ac proinde infinito ab angelorum natura distare naturam ejus credidisse. Idcirco, sicut ibi diximus, quod quando filiorum Dei nomine angelos vocat una cum Verbo divino, tunc non univoce ad ipsum Verbum et ad angelos ea appellatio referenda est, ut omnes æqualiter respiciat: sed æquivoce, id est, proprie ad Verbum divinum, improprie vero et metaphorice ad angelos: ita hoc loco monemus, quod ubi et diverso Dei Filium Lactantius Angelum vocat, ut hic, et supra cap. 10, et inf. cap. 14, juxta alteram lectionem, tunc Angeli nomen non univoce ad ipsum Dei Filium et ad angelos est referendum, sed ad angelos proprie, ut ipsorum naturam et substantiam significat, improprie vero ad Dei unigenitum, ut ea dictio non naturam ejus, sed munus et officium designat legationis et mutationis. Nam angelus græce, latine nuntius dicitur, quia maxima quidem omnium legatione, ad genus scilicet humanum redimendum, Dei unigenitus est perfectus, cui nullus alius satis idoneus erat; atque hoc quidem sensu S. August. tom vi, in Tract. super, Ego sum qui sum, censet secure Christum Dominum appellari angelum posse, scilicet officio, non natura. Dicemus rursus et inf. cap. 14.

Illi enim ex Deo taciti spiritus exierunt. Et inf. Dei autem spiritus et vivunt, et manent, etc. Quam vereor, ut sentiat, angelos ex Dei substantia! quod de animis hominum illum alicubi dixisse ostendi supra ad cap. 13, lib. ii. Sibi cavere lectorem moneo.

Ille vero cum sit et ipse spiritus, tamen cum voce ac sono ex Dei ore processit, sicut verbum, etc. Jam conatur explicare filii emanationem a Patre, et quare Verbum Dei appelletur. Sed rem tantummodo circum, non attingit, idque mirum cuiquam esse non debet; nam sanctissimæ Trinitatis mysterium multis sæculis in Dei Ecclesia fuit maxime occultum atque reconditum. Ille quidem inepte vocalis verbi creati similitudine utitur, ut nos in cognitionem manu ducat increati illius divini Verbi. At vero non vocalis verbi similitudine aliqua, sed mentalis, quod est in nobis, ut ait S. Aug. xv de Trinit. cap. 11, sicut in enigmate videtur utcumque Dei Verbum. Ipse etiam Lactantius fatetur hoc loco, Deum Patrem mente illud concepisse: et quidem cum Deus sit omnino incorporeus, nonnisi secundum intellectuale emanationem generatio divina intelligi potest. Rejctis igitur, quæ a Lactantio afferuntur, nos catholica veritate sitientem lectorem imbuiamus. Principio mentis verbum nihil aliud est, quam notitia, seu conceptus mentis; S. Aug. lib. ix de Trinit. cap. 7 et 11, et lib. xv cap. 10, S. Thom. p. p. quæst. 34, art. 1, et in Joann. cap. 1. Hic conceptus interior, quem alicubi vocat speciem S. Thom. ut in 1 Sent. distinc. 27, quæst. 2, art. 2, aliquando conceptionem rei intellectæ, ut 1 cont. Gent. cap. 11 et intentionem intellectæ, ut iv cont. Gent. cap. 11, et conceptionem intellectus, ut eod. lib. c. 12, proprie et propriissime dicitur verbum, quia mediante illo anima loquitur; S. August. d. cap. 10. Est enim in mente dictio vera et propria, atque locutio, et proprium ac verum dicere et loqui, quod est intelligere: et consequenter verum et proprium verbum, ipse videlicet mentis conceptus, multo id quidem magis verum ac proprium, quam vocale verbum; et nomen verbi præcipue mentis conceptum significat, ut docet S. Augustinus ubi supra. Ob id periculo non vacaret illa positio, quæ quis assereret conceptum mentis non esse proprie Verbum: quoniam Verbi nomine in ea significatione, quæ significat notitiam, significat quoque Dei Filium. Si ergo improprie significaret conceptum, improprie quoque significaret Dei Filium, ac proinde Filius Dei improprie esset Verbum, et consequenter non esset Verbum:

quæ sunt hæretica. et contra illud Joann. 1 : *In principio erat Verbum*, etc. S. Thom. in 1 Sent. distinct. 27, quæst. 2, artic. 1, docet absque omni dubio confitendum esse, Dei Filium esse Verbum, et proprie Verbum dici; et p. p. quæst. 34, art. 1. ad primum asserit errorem esse Arrianorum, negare filium Dei proprie Verbum esse. Jam quomodo Verbum increatum in mente divina producat, docet idem ille totius divinæ pariter atque humanæ sapientiæ vertex S. Thom. iv cont. Gent. cap. 11 : plures videlicet esse intelligendi modos, atque gradus, ut plures sunt gradus intellectualis vite. Nam intellectus humanus licet se ipsum intelligere possit, tamen suæ cognitionis initium ab extrinseco sumit, quia non intelligit absque phantasmate; ergo in angelis est perfectior intelligendi modus, quorum intellectus ad sui cognitionem non procedit ex aliquo exteriori : sed per se cognoscit se ipsum. Abest tamen aliquid omnimodæ et absolutæ perfectionis, quia licet intentio intellecta sit eis omnino intrinseca, non tamen ipsa intentio intellecta est eorum substantia, quia non est idem in eis intelligere et esse. Ultima igitur perfectio vite competit Deo; in quo non est aliud intelligere, et aliud esse : unde oportet, ut intentio intellecta a Deo, id est, Verbum ipsius, sit ipsa divina essentia. Igitur in Deo se ipsum intelligente est Verbum Dei, quasi Deus intellectus, sicut verbum lapidis in intellectu est lapidis intellectus. Quia vero intellectus divinus non exit de potentia in actum, sed semper est actu existens, necesse est, ut se ipsum semper intellexerit; et ex hoc quod se ipsum intelligit, oportet ut Verbum ipsius sit in ipso, et sic Verbum Dei semper in Deo extitisse, et ideo coæternum illi esse. Rursus, cum intellectus divinus non solum sit semper actu, sed etiam sit ipse actus purus, oportet, ut substantia intellectus divini sit ipsum suum intelligere, quod est actus intellectus : esse autem Verbi interius concepti, sive intentionis intellectæ, est ipsum suum intelligi, idem ergo esse est Verbi divini, et intellectus divini, et consequenter ipsius Dei, qui est suus intellectus : esse autem Dei, est ejus essentia, vel natura, quæ idem est, quod ipse Deus. Verbum igitur Dei est ipsum esse divinum, et essentia ejus, et ipse verus Deus. Denique productio Verbi in mente divina est propriissima generatio, et Verbum productum propriissime Dei filius, ut demonstratur ex definitione generationis proprie dictæ, quam elicit S. Thom. p. p. quæst. 27, art. 2 ex Aristot. xii, Ethic. et vii Metaphysic. Generatio enim est origo viventis a principio vivente conjuncto in similitudinem naturæ. At vero in divinis Verbum divinum vivum procedit a Patre vivo, et reperitur ibi principium conjunctum cum generante et genito : nam essentia divina, quæ Patri est intima, et radix generationis, conjungitur, sive potius communicatur eademmet filio genito. Et Verbum procedens procedit secundum rationem similitudinis, quia conceptio intellectus est similitudo rei intellectæ : et in eadem natura; nam in Deo idem est intelligere et esse. Ibi igitur propriissime Dei filius ac multo magis filius, et generatio, quam in rebus creatis. Nam sicut edocet S. Thomas p. p. quæst. 13, art. 5 et 6, quoniam aliqua reperiuntur in Deo, et in creaturis, nobiliori et perfectiori modo sunt in Deo, et prius dicuntur de eo.

Merito igitur sermo et Verbum Dei dicitur. Sermo quidem, Sapientiæ xviii, Joann. xvii, et a Patribus Tertulliano adversus Prax. Cyprian. adversus Judæ. lib. ii, cap. 1 et 5, qui referens illud Joann. 1 : *In principio erat Verbum*, pro Verbo, ponit, *Sermonem*; et August. qui illud enarrans Joann. xvi : *Sermo suus veritus est*, etc. docet nihil referre utrum *Sermonem* dicamus, an *Verbum*; et Hieron. qui tunc *Verbum*, tunc *Sermonem* vocat in *Libris de Trinit.* Hieron. item super Epist. ad Ephes. Congruentius tamen Verbum vocari videtur, quam sermonem, quoniam Verbum proprie unam rem, et unicam vocem

A significat; sermo vero unicam et plures. Ergo ad ostendendum Dei filium esse unicum et simplicissimum, quatenus Deus est, congruentius Verbum appellatur, quam sermo.

Nostri spiritus dissolubiles sunt, quia mortales sumus. Hic per spiritum putarim flatum intelligi; nam de sermone et locutione dicere pergit : de animis quidem nostris illud asserere non est censendus, qui ubique illos doceat esse immortales.

Quanto magis Dei vocem, etc. Sic paulo infra : *Si quis miratur ex Deo Deum prolatione vocis*, etc. Omnes ejusmodi locutiones cavere oportet. Loca, quæ profert Scripturarum, de ore cordis et mentali verbo loquuntur.

Quorum alterum, qui posterius regnavit, Trojanæ urbis excidium centum et quadraginta annis antecessit. Hæc lectio, quæ in uno Vaticanorum habetur, procul dubio vera est ac germana lectio; et in eo quidem quod dicit, Trojanum excidium ante Salomonem extitisse, (nam de numero annorum postea dicam, cunctis chronographis, et Lactantio ipsi consentiens), cum altera lectio fere omnium aliorum mss. et impressorum, quæ habet *quorum alter*, etc., contrarium sensum efficiat, dicatque Salomonem extitisse ante Trojanum excidium, quod sane historici temporum, et ipsius Lactantii sententiæ alibi expressæ valde adversatur. Ille quidem extremo primorum librorum ab excidio Trojano ad ea tempora, quibus hæc ille scribebat, computabat annos mille quadringentos et septuaginta : scribebat autem, ut supra ostendimus, anno Christo nato trecentesimo secundo. Quare si ex ea summa annorum mille et quadringentorum septuaginta subtrahas annos ducentos et sexaginta novem, qui fluxerunt a morte Christi ad Lactantii scriptiorem, profecto unus annus superque mille et decem ab excidio Trojano ad Christi Domini obitum secundum Lactantii supputationem interfluxerint. Jam vero si vulgatam lectionem sequare, addasque huic summæ annos centum et quadraginta, quos fluxisse velis a Salomone usque ad Trojanum excidium, totum tempus, quod a Salomone ad Christi excessum fluxit, unius fuerit ac præterea mille et trecentorum quadraginta annorum; quod utique cum dicto Lactantii vehementer pugnat, asserentis infra cap. 16 et 18 hujus libri, ut ibi dictum est in notis, a Salomone ad obitum Christi nonnisi mille ac decem annos ecurrisse. Contra vero si nostram lectionem amplexus dictæ summæ unius superque mille et ducentorum annorum subtrahas annos centum et quadraginta, quos a Trojano excidio ad Salomonem usque fluxisse contendimus, omnia sibi invicem Lactantii dicta consentire videbis, et summam effulgere unius anni, superque mille et sexaginta annorum, qui a Salomone ad Christi Domini obitum juxta Firmiani sententiam interfluxerint. Nec tamen mirere, quod plures anni emergant, nempe unus et quinquaginta supra dictam summam annorum mille et decem, quæ d. cap. 16 continetur; nam utrobique idem fere tempus designari intelliges, si animadverteris, hic quidem curriculum annorum fieri ab excidio Trojano usque ad natalem diem Salomonis, et ab eodem natali usque ad Christi obitum : ibi vero non ab ortu Salomonis, sed a tempore quo jam regnabat, et prophetiam illam, quam ibi recitat Firmianus de Christo, enuntiabat summi annorum exordium usque ad Christi Domini obitum voluntorum. Salomon autem regnavit annis quadraginta, ut ex Sacra Scriptura constat, in tertio Regnorum cap. ii, et secundo Prætermissorum c. ix, ex Josepho vii Ant. cap. 7, et Lactantio inf. c. 13. Vixit quatuor et nonaginta, ut idem Josephus tradit cap. 7, ita ut ab ortu Salomonis usque ad prima tempora, quibus ille de Christo fuerit vaticinatus, sane quidem unus ille et quinquaginta anni fluxisse potuerint, et insuper anni tres. Ex quibus ita omnino scripsisse Laet. verisimillimum est, non autem alio modo memoriæ lapsa, sicut Vives censuit ad cap. 20

Lib. xviii. Civil. S. August., et hic Thomasius in notis.	
A Trojano excidio ad Lactantii scriptio., anni.	1470
E quibus demptis, qui a morte Christi ad Lact. script. interfuerunt, annis.	269
Remanent ab excidio ad Christi obitum. an.	1201
Quibus additis a Sal. ad excid. juxta hic vulg. lectionem annis.	140
Fient a Salom. ad Christi obitum anni.	1341

Contra Lactantium, qui inf. c. 16 a Salomonis prophetia usque ad Christi obitum computat annos.	1010

Rursus ab excidio ad Christi obitum an.	1201
E quibus subtractis, qui ab excidio ad Salomonis orium fiunt, juxta hujus loci germanam lectionem, annis.	140
Remanent ab ortu Salomonis ad Christi obitum anni.	1061
E quibus subtractis, qui ab ortu Salomonis fuerunt usque ad tempus quo prophetabat, annis.	54
Remanent a tempore prophetiae Salomonis ad Christi obitum anni.	1007

Centum et quadraginta annis antecessit. Chronologi non consentiunt; Euseb. enim annis 170; Glarean. 147. *Verbo Dei.* Tertullianus: Cyprianus *sermone Dei.* *Et spiritu oris ejus.* Ald. et Plantin. et in spiritu, etc. Ego retinui lectionem Florent. edit. quam habent Septuag., Vulg. et Cypr. Sed Tertull. adversus Prax. et alibi, et *Spiritu ipsius.*

Verbum bonum. Tertull. ii, adv. Marcion., Cyprian. ii Testimon. cap. 3, *sermonem bonum.*

Item Salomon, etc. Profertur hic locus ex cap. xxiv Ecclesiast. qui liber cum non sit Salomonis, sed Jesu Sirach, ut ex prologo illius libri in Bibliis apparet, illorum tamen temporum consuetudo obtinuit (quod notat S. August. lib. xviii. Civil. c. 26), ut Salomonis diceretur, vel propter eloqui similitudinem, vel quia ex Salomonis sententiis collectus videretur. Ideo non solum a Lactantio citatur sub nomine Salomonis, sed etiam ab aliis Patribus, Cypriano, qui hunc eundem locum profert. ii adv. Judæ. cap. 1, Clem. Alexand. vii Stromat., Basil. contra Eunom. lib. iv, Nazianz. Orat. 8 et quamplurimis aliis; concil. item Carthagin. iii, cap. 43.

Ego, inquit, ex ore Altissimi providi ante omnem creaturam. Cum Lactantio concordat Cyprianus: lectionem vero Septuaginta, qui habent, *Ego ex ore Altissimi providi, nec pira, exhibet S. Ambrosius* lib. iv de Fid. cap. 4, Vulg.: *Ego ex ore Altissimi providi primogenita ante omnem creaturam.*

Ego in caelis feci ut oriretur lumen indeficiens. Hæc non habentur apud Septuaginta, sed in Vulg. et apud Cyprian.

Et nebula texi omnem terram. Ita et Cyprianus: at Septuaginta, et sicut nebula obtexi terram; Vulgata, *Et sicut nebula texi omnem terram.*

Ego in altis habitavi. Quod apud Septuaginta legitur, *ex hypsores*, ita effertur a Lactantio, in altis. Cypr. cod. variant; nam quidam sic habent: quidam vero in altissimis, et versio recens latina, ex Septuag. et Vulg.

Et sine ipso factum est nihil. Hic punctus fit: et deinde sequitur, *sed melius Græci*, cum ita novem Vaticanis et omnes impressi: duo vero ex iisdem Vatic. et sine ipso nihil factum est. Hic punctus; et deinde, *sed melius Græci*, etc. Unus autem etiam Vatic. et sine ipso factum est nihil: hic duo puncta fixa sunt et deinde sequitur continenter, *Quod factum est in ipso vita erat.* Hic rursus punctus et deinde sequitur, *sed melius Græci*, etc., ex quibus lectionibus satis perspicue intelligi posse videtur ita locum illum

A Evangelii Joannis a Lactantio fuisse interpunctum et lectum, et sine ipso factum est nihil. Quod factum est in ipso vita erat, ut illa, quod factum est, non ad illa priora, et sine ipso factum est nihil, sed ad posterioris coli verba, in ipso vita erat, pertinere censuerit, contra quam putaverunt Chrysostom., Theophil., Eutym. Chrysost. enim 4 Homil. in Joan.: *Cum dixerimus, inquit, sine ipso factum est nihil, non ita perfecto puncto notemus: at hæretici opinantur, in enim cum velint spiritum creatum esse, sic legunt. Quod factum est in ipso vita erat.* Verum nulla protecto ratione hæc intelligi potest oratio. Theophilact. in Commentariis: *Pneumatomachi, qui Spiritum sanctum negant Deum, hunc particulam sic legunt, et sine ipso factum est nihil. Deinde hoc loco facto puncto, legunt quasi ab altero principio, quod factum est in ipso, etc., et interpretantur locum istum juxta suam mentem, dicentes, quod hoc loco Evangelista de Spiritu sancto disserat, dicens, quod factum est in ipso, hoc est Spiritus sanctus, vita erat. Hoc autem dicunt Macedoniani, conantes ostendere Spiritum sanctum esse Creaturam, et enumerare cum iis, quæ facta sunt. Nos autem non sic: sed puncto facto postquam dixit, quod factum est, novum principium legimus, in ipso vita erat, etc. Eadem fere Eutymius. At vero quantumvis punctum status post verbum nihil, locus ille minime patrocinator erroris, nec quicquam facit pro hæreticis; et quidem hoc modo legunt Cyrillus, August., et S. Thom. p. p. quest 18, art. 4, et Bibl. Complutens. ut quidam referunt, licet omnes codices Bibliorum bibliothecæ meæ, præsertim excusæ Romæ Sixti V jussu anno 1593, prorsus habent sicut Chrysostomus.*

CAPUT IX.

Et sapientia Dei. Quod sapienter excogitatur, dicitur sapientia alicujus: in Deo autem, ut docet S. Thom. iv contra Gent. cap. 12, oportet sapientium dici ex eo quod se ipsum cognoscit. Sed quia non cognoscit se per aliquam speciem, sed per essentiam. Imo idem ipsum ejus intelligere est ejus essentia: ideo sapientia Dei habitus esse non potest sed est ipsa Dei essentia. At Dei filius est Verbum, et conceptio Dei intelligentis se ipsum; ipsum igitur Dei Verbum, tanquam sapienter mente divina conceptum, proprie Dei sapientia dicitur.

Hunc sermonem dicuntur et philosophi quidem ignoraverunt. Quorum testimonia profert August. Eugubini. lib. i de Perenni philosoph. cap. 23 et seqq.

CAPUT X.

Et homini, quem induerat, quem gerebat, etc. Familiæ sunt Patribus ejusmodi locutiones, ut dicant *Verbum* divinam assumptis, induisse, gessisse hominem. Nam ita loquitur Cyprian. in fine libri de Idolor. vanitate, August. in lib. de Fide cont. Manich. in principio capituli 26, Hilar. x de Trinit. circa med. Quæ tamen locutiones non sunt proprie accipiendæ, ut dicamus hominem assumptum, quia ejus natura est assumpta, et quia assumptio terminata est ad hoc, ut filius Dei sit homo. alioqui falsa est et hæretica hæc positio simpliciter et proprie sumpta, Dei filius hominem induit, assumpsit, gessit. Rationem affert S. Thom. in iii p. quest. 4, art. 5. Nam hoc nomen, homo, significat humanam naturam in concreto, ut scilicet est in aliquo supposito. et ideo sicut non possumus dicere, quod suppositum sit assumptum: ita non possumus dicere quod homo sit assumptus. Subdit ibi S. Thom. verba Felicis papæ et Mart. in concilio Ephesin.

Post annos quadringentos et triginta. Ita leg. non ut in Ald. et Florent. *trecentos triginta.* Nam illum numerum habent optimi cod. G. P. P. 9 Vatic. et Theoph. in lib. de Temporib., quin etiam Scriptura sacra tam Septuag. quam Vulgate editionis cap. xii Exod., et Paulus ad Galat. iii. Verum enimvero non ipsi tantum anni servituti qua pressi Hebræi fue-

runt in Ægypto, sed etiam mansionis eorum in terra Chanaan computandi sunt, ut initium fiat a septuagesimo quinto anno natiuitatis Abrahamæ, quando ipse ingressus est terram Chanaan, ut notat Hermannus Conradus in Chronic. in Jacob., et Magister historiæ Scholast. Exod. xxvii. Nam apud Septuag., quorum editione utebantur Patres, sic legitur c. xii Exod.: *Habitatio autem filiorum Israel, quam habitauerunt in terra Ægypto et in terra Chanaan anni quadringenti triginta*; quem locum ita refert S. Aug. in Quæst. quæst. 47, ubi etiam de hoc annorum numero disputat Suidas in Μωϋ, et Beda.

Quo rursus esuriente, cælestis alimenti pluvia descendit. Alio ordine narratur hic historia, quam in Scriptura; nam prius fame vexati sunt. Exod. xvi.

Aureum caput bovis, quem vocant Apin, etc. Hoc etiam illis exprobratur in Psalm. cv: *et fecerunt vitulum in Horeb,* etc.

Amiserunt vetus nomen Hebræi. Qui ab Heber abnepote Noë per Sem ita vocabantur secundum Josephum lib. i Antiquit. cap. 14, Euseb. in Chronic. in principio, August. xvi Civit. c. 11, Suidas, Isidor. lib. ix Orig. cap. 2, sub num. 40.

Et quoniam princeps examinis eorum Judas erat, Judæi sunt appellati. Judam nullum equidem comperio præfuisse populo Judæorum post Moysen; nam Judas, de quo scribitur in i cap. Judic., *Dixitque Dominus, Judas ascendet,* etc., ab Hebræis et Josepho lib. v Antiquit., cap. 1, non habetur ibi pro nomine alicujus individui, sed pro patronymico de tota tribu, e qua sumptus est Othoniel. Dicunt itaque Judam, id est, tribum Juda cum tribu Simeon, cepisse regem Hebronis Adonibezech, etc. Judæos itaque a Juda Israelis filios dictos vulgo malunt. Vid. Euseb. in Chronic., Isidor. ubi supra.

Sub imperio Tiberii Cæsaris; cujus anno quintodecimo, id est, duobus Geminis Consulibus, etc. Is est annus Christi Domini trigesimus primus, ut apud Euseb. et omnes passim chronographos; quo fit, ut Lactantius Salvatorem passum fuisse dicat anno ætatis suæ trigesimo expleto. Ita quoque Tertullianus adversus Judæ., Clem. i Stromat., African. v Annal., Hieron. in Daniel. cap. ix et epist. 22, August. xviii Civit., c. 54, et lib. xxii, cap. 45, et ad Hesych., epist. 80, Oros. lib. vii, Cassiodor. de Consul. Alii malunt anno ætatis suæ trigesimo primo, ut Apollinar. Laodiceen. episcopus apud Hieronymum, sup. ix cap. Daniel., Cyrillus ad cap. xxix Esai., Philastr. de Hæres., Sever. ii Hist. et alii recentiores relati a Joann. Lucid. in libro de Vero die Passionis, cap. 9. Trigesimo secundo, et præterea paulo plus tribus mensibus, fuit aliorum opinio, quam tueri valde Benedictus Perer. in Comment. ad Daniel. lib. ii, in Disput. de 70 hebdomad. quæst. 7. Sed trigesimo tertio, et tribus mensibus, sensit Bed. de Ratione temp., cap. 45, Albert. Magn. in epist. Dionys. Areop., Onuphr. in Fast. et Chronic., Baron. Cardinalis i Annal. Denique quinquagesimo circiter anno nonnulli alii asseruerunt, ut refert S. Augustinus ii de Doctr. Christi., cap. 28. Quam opinionem ab omnibus refutatam quidam attribuant Irenæo adversus Hæres., cap. 39 et 40; alii dicunt, afflictam ei, et de impostura dubitant, ut Cardinalis, ubi supra.

Ante diem decimam kalendarum aprilium Judæi Christum cruci affixerunt. Sic quidem habent B. T. P. et 8 Vatic. quamvis in aliquibus impressis legatur *Ante diem septimam*, etc. Lectionem retinui pluribus et melioribus exemplaribus probatam. Hunc Lactantii locum, ne quem sua laude privemus, longa et pulcherrima disputatione enarravit Marcellus Francolinus in Tractat. de Tempor. Ilorar. Canon., cap. 73 et 74, quem compendio referemus. Per illa, *Ante diem decimam kalendarum*, Lactantius intelligit, non diem undecimam kalendarum, ut Paul. Middelburg. quinto Paulin., pag. 2, c. 4, et Thomasius in Notis ad hunc auctorem putaverunt: sed diem ipsam decimam ante kalendas aprilis; in qua locutione computati intelli-

guntur utrique dies extremi, id est, dies qui describitur, et ipse kalendarum dies, ut recte ipse Marcell. notat d. c. 73, num. 18, refutata objectione de § *Ante diem* in leg. Anniculus amittitur, D. de verb. signif. et eodem § egregie explicato. His igitur verbis Lactantius putavit, Christum Dominum passum fuisse die vigesima tertia mensis martii. Idem sensit Theophil. Casarien. vicinus apostolorum temporibus in epist. synodic. de Paschate, quæ impressa legitur inter Opera Bedæ, tom. ii, in fin., ut adversus Middelburg. et Thomas. probat Marcell., cap. 73, num. 19 et cap. 74 in princip. Idem quoque sensit Euseb. Cæsariensis in omnimod. Historia Canon. Chronicorum, cujus extat fragmentum apud Anastasium Antioch., lib. Variar. quæst., ut refert Turrian. in explanatione cap. 6 lib. ii Constit. Apostolicar. Clementis Romani, et apud eundem Marcell. Idem et S. August., Serm. 22 de Tempor., qui est de Nativ. Domini 18, Beda, de Ratione temp., cap. 65, in Chronic., Ado Viennen. in Chronicor. ætate prima in principio, Anselm. ii de Imag. Mund., cap. 17, Nicætas et Græci omnes, et alii quos refert Middelburg. ii p. Paul. lib. v, cap. 1 et 2. Jam alias sententias recenseamus, quoto cujus mensis die passus fuerit Dominus. Hugolinus Martell. in lib. de Ann. integr. restitut., cap. 19, refert ex S. Augustino quosdam asseruisse Dominum passum fuisse nonis martii, id est, septima die martii. S. Epiphani., Hæres. 50, contra Tesseractecalcit. ait, se invenisse Actio Pilati, in quibus Pilatus indicabat, non *ante octavum kalendas aprilis*, ut Tesseractecalcitæ citabant, sed *ante decimum quintum kalendarum* earundem, id est, decimo octavo die martii Dominum obisse. At ipse Epiphanius d. Hæresi 50 et 51, cont. non suscip. Evang. Joan. et Apocalyp. putat, die *ante decimum tertium kalendas aprilis*, qui est ipse *tertius decimus kalendas aprilis*, id est, vigesima die martii. Duodecimo kalendas aprilis, id est, vigesima prima die martii auctor Expositionis super Math. cap. xxvii inter Opera Anselmi. Die vigesima tertia martii Lactantius, et alii, ut supra. Die vigesima quinta martii, quæ etiam incarnari dignatus est, scripsit Tertull., lib. cont. Judæ. circa med. Chrysost., serm. de Nativ. Joan. Bapt. August. xviii Civ. cap. ult. et de Trinit., cap. 5, et alibi, Beda, Usuard., Wandelbert., et alii in Martyrologiis. Beda rursus in lib. de Ratione Temp., cap. 28, tradit idem sensisse quamplures Ecclesiæ magistros; Cyrill. in epistola ad synod. Carthagin., S. Thom. super Joan. cap. ii lect. 3, S. Antonin. in Chronic., tit. 5, cap. 7, et alii innumeri: quo facile apparet, magis receptam esse hanc opinionem. Die vigesima sexta martii putavit Victorinus Lemovicen., antiquus doctor, et supputator egregius, et alii quorum neminit Beda de Ration. Temp., cap. 59, Francisc. Maurolic. in Martyrol., Onuphr. in Chronic. Eccles. Die trigesima martii, fusa disputatione, aliorum omnium reprobatis opinionibus, probavit Middelburg. ii part. Paul., lib. xiv, cap. 2. Die secunda aprilis etiam nonnulli, ut refert Martell. de An. integ. rest., cap. 19. Aprilis tertia, Rogerius Bacon, Joan. de Muris, Paul. Burgen., Abulens., Lucid., Pontac., Zarlinus, et plerique recentiores. Aprilis undecima Joan. de Monte regio, quem refert Middelburg. ii p. Paul., lib. v, cap. 1 et 2. Tot sunt ac tam variae de die passionis Dominicæ scriptorum opiniones, ut merito quis admiretur, et magnum quoddam arcanum Dei putet, diem incarnationis ejus tunc uni Virgini matri cognitam, Natiuitatis autem paucissimis, deinceps tamen utramque toti Ecclesiæ innotuisse: Passionis vero diem in amplissima et celeberrima urbe obitæ, principibus viris ac populis conspirantibus, Romano præsidente judicante, judicii executionem indigenis atque advenis palam inspectantibus, celo atque universis elementis horrida signa, et longe omnium post hominum memoriam admiranda præbentibus, et toto vulgata orbe terrarum, adhuc tam parum compertam et cognitam esse.

CAPUT XI.

Misi ad vos, etc. Ita fere etiam apud Cyprianum adversus Judæ., lib. 1, cap. 2.

Convertatur unusquisque a via sua mala. B. habet unusquisque vestrum; quanquam τὸ vestrum abest a Bibliis et a Cypriano.

Post corpus suum. Ita legitur in B. T. P. et apud Septuaginta hic, et in Vulg., cap. xiv, III Reg. Locus autem iste petitus est ex cap. ix lib. Nehemias, qui secundi libri Esdræ nomine circumfertur. Vulgata hic habet; post terga sua; Cyprianus, qui hunc eundem locum profert sub Esdræ nomine, post dorsum suum; recentiores editiones Lactantii, post cor suum.

Emulando emulatus sum Domino. Eodem prope modo refert Cyprianus d. cap. 2.

Et remansi ego solitarius. Sic quoque Cyprianus: at Septuaginta, cum quibus Vulgata concordat, et relictus sum ego solus. Græce autem habetur, μονότατος.

Et quærent animam meam auferre a me. Sept. et Vulg. et quærent animam meam ad tollendam eam, sive, ut auferant eam. Cyprianus ubi supra, et quærent animam meam auferre eam.

Et sacrificium acceptum non habeo. Rectius Cyprianus 1 Testimon. adversus Judæos, cap. 16: acceptum non habeo, quia iam apud Septuag. quam in Vulgata, legitur non suspiciam; et Tertullianus contra Judæos, non recipiam, vel non accipiam.

Clarificabitur. Græce est δαδίζασθαι clarificatum est; et ita apud Tertullian. et Cyprian. adversus Indæos.

Apud gentes. Sicut Cyprianus. Septuaginta, ἐν τοῖς ἔθνεσι sicut in Vulgata, in gentibus. Tertullianus, in omnibus gentibus.

Serviet mihi. Septuag., Vulg., Tertull., Cyprianus, servavit mihi.

Venio colligere, etc. Ita refert ad verbum Cyprian.

Claritate meam. Septuag. et Vulg. gloriam meam.

Et mittam ex his conservatos in gentes, etc. Sæpe Patres non ad verbum proferunt loca Scripturarum, sed compendio et παραφραστῶν, his tantum excerptis, quæ satis sint ad eorum institutum. Id sæpiuscule factitare solet Firmianus, ut ego suis locis notabo; et hic quidem paucula quedam omittit, quæ reperiuntur apud Septuag. et in Vulg.

Ut ingratus in Deum populus in errorem maximum induceretur. Neque tamen inductio ipsa, vel permansio Judæorum in errorem, in Deum tanquam in causam est referenda. Vid. Notata ad cap. 20 hujus libri pertinentia ad materiam reprobationis.

Quem ipsi Judæi serra confectum crudelissime necaverunt. Hoc tradidit Tertull. de Patientia. Origen., homil. 1 in Psal. xxxvii, auctor libri adversus Judæos qui insectati sunt Christum, inter opera Cyprian., Chysostom. in cap. xix Matth., Magister Historiæ Scholast. in historia quarti Reg., c. xxxii.

Filios genui. Ita Tertull. de Oration. et Cypriani codices multi initio libri de Oration. Dominic. et de Zelo et Livor. et versio latina ex Septuag., quamvis al. apud eundem Tert. et Cyprian. reperitur, generavi.

Et populus meus me non intellexit. Ita Tertull. v. adversus Marcion. et Cypr. de Orat. Dominic., quamvis 1 Testimonior. cap. 50 habeat, et populus meus non intellexit. In multis quidem codicibus, pro πᾶ, haberi πῶς, notatur ad latinam versionem ex Septuag. qui quidem habent, et populus me non intellexit. Et ita eos scripsisse affirmat S. Hieronym., non ut ait Pamel. ad Cyprianum, de Orat. dominica: Et populus meus non intellexit. Lectionem Septuaginta secuti sunt Tertull. in et iv, adversus Marcion., Basilus, atque Cyrillus.

In cassum facta est metatura: falsi scribæ, et confusi sunt; sapientes trepidaverunt. Quod hic dicitur, metatura, et apud Cyprianum 1 Testim., cap. 5. Græce in Bibliis est σχοῖνος, quæ vox proprie juncum significat. Quamobrem recens versio latina Bibliorum ex Septuaginta sic habet: frustra factus est juncus mendax scribis; confusi sunt sapientes, et perterriti, etc. Ibi autem juncus, pro calamo et stylo accipitur; nam

A juncis marinis olim scribere soliti erant veteres; et ideo S. Hieron. in Vulg. clarius vertit: Vere mendacium operatus est stylus mendax scribarum: confusi sunt sapientes, perterriti, etc. Significat quoque juncum, quod scilicet ex ulva, et junco, ut tradit Plin., funes necterentur: unde et factum est, ut per quamdam μετάνησις etiam mensuram per funem, σχοῖνος significat; nam funibus agros metiebantur veteres, ut ex Isidoro patet Orig. lib. xv, cap. 14, et ab Hebræis fluxit mos iste: Amos vii: et humus tua funiculo metietur; Psalm. lxxvii: et divisit eis terram in funiculo distributionis. Funiculus autem hic geometricus arripendum vocabatur. Glossarium, Arripendum, σχοῖνος γεωμετρικός; et terra illa, quam mensi essent, dicebatur σχοῖνισμα, ut ex auctore etymologici constat. Quin etiam apud Herodotum, σχοῖνος pro mensura terre persica accipitur. Ad ultimam igitur hujus nominis significationem respexerunt, qui hoc loco quod græce legitur σχοῖνος, latine metatura transtulerunt, ut hic Lactantius, et Cyprianus, qui locum hunc ita profert: Incassum facta est metatura falsa; scribæ confusi sunt, sapientes trepidaverunt, etc. Ex quo apparet minus recte illum a Lactantio translatum, atque distinctum; non enim falsi scribæ dicuntur in Bibliis, et apud Cyprianum, sed metatura falsa scribis, vel scribarum. Græce quidem habetur σχοῖνος ψευδός; et scribæ, in Bibliis non conjungitur cum confusi sunt, ut apud Lactant. et Cyprian., sed cum metatura falsa.

CAPUT XII.

Quod si animalia quædam vento et aura concipere solere omnibus notum est, etc. De Equabus id videlicet proditum est ab Homero, xx Iliad.; Virg., iii Georg.; Silio, lib. iii et xvi; Varr. ii, de Re rustic., cap. 4; Columel., lib. vii, cap. 23; Plin., lib. iv, c. 22; Solin., lib. iii, cap. 26 et 47; Justin., Hist. initio libri xlv, lib. viii, cap. 42, lib. xvi, c. 45; Martian. Capell., lib. vi, c. de Divisione terræ.

Infirmatus est uterus Virginis, etc. Hic Salomonis locus fortasse ex ceciderit ex his libris, quos composuisse illum tradit Scriptura in Reg., cap. iv, in fin.; nunc vero desiderantur. Porro dixerim, vel hunc locum non ex ullo canonicorum Scripturæ librorum excidisse, vel non a Salomone de Maria Virgine prolatum esse, cum certum sit beatissimam illam atque sanctissimam nullum ex Conceptione, aut Nativitate Salvatoris dampnum aut dolorem sensisse, cujus contrarium hinc videtur inferri. Nam dicitur Esai., xxxv: Germinans germinabit sicut lilium, et exultabit latibunda, et laudans. Id quoque asseruerunt sancti Patres, et DD. omnes; Cypr. de Operib.; Card. in nat. Christi; S. Zeno episcop., serm. 6 de Nat.; S. August., serm. de Assump.; S. Thom., in part., quest. 35, articulo 6, ad prima.

Concipiet in utero. Sic Luc., i, ex hoc loco Esai. Tertull., iii, adversus Marcion. et de Trinit., Cypr. epist. 9, juxta editionem Morellii, et alias antiquiores; quamvis juxta edit. Manutii, quam ibi probavit et recepit Pamelius, et 1 Testimon., c. 9, et Ambros., lib. i de Cain et Abel, cap. 3, habeant, in utero accipiet, quod magis accedere putavit Pamelius ad lectionem Lxx, qui habent ἐν γαστρὶ λήφεται; et ita apud eos olim quoque lectum testatur S. Hieronym. de opt. genere interpretandi. Verum si propriam significationem verbi concipio expendamus, non ei frustra τὸ in utero reducitur, neque differre, utrum dicamus concipiet in utero, vel accipiet in utero. Non enim verbum concipere, absolute positum, accipere in utero significat, sed simpliciter apprehendere; et ideo interpretes etiam in latina versione græcorum Bibliorum cum ipsis Lxx, recens edita illud λήφεται, non accipiet, sed ut Lactantius, et alii supra relati, transtulerunt concipiet. Aldina editio et Plantiniana hic habent in utero. Ego secutus sum Florentinam Juntarum, in utero, quam cum Tertulliano concordat, Cypriano, aliis. Vulgata editio apud Esaiam simpliciter legit concipiet.

Et vocabis nomen ejus Emmanuel. Ita plerique Lat.

tantum codices habent, et etiam Tertullianus adversus Judæ. et Cyprian. d., cap. 9, et Hieron. ad Pamach. de opt. gener. interpret., Florent. editio Juntarum hic habet, *vocabitur*, cum Vulg. et Cambren. Codice Cypriani d. epistola 9, ut testatur ibi Pamel. Sed Septuaginta cum Aquila, Symmach. et Theodot., teste S. Hieron., transtulerunt, *vocabis*; et ita legunt plerique veterum, quamvis Chrysostomus in commentariis ad Esai. et in Psal. XLIV, et Cyrillus in Evangelio Mattheo *καλέσασθαι*, vocabunt.

Ipsi autem non crediderunt, etc. Hic locus paulo aliter legitur, quam in Lactantio, tum apud Septuaginta, tum in Vulg. Apud Septuaginta: *Ipsi autem non crediderunt, et exacerbaverunt Spiritum Sanctum ejus, et conversus est eis in inimicitiam: ipse pugnavit contra eos, et recordatus est dierum antiquorum. Ubi est, qui eduxit e mari pastorem ovium?* etc. Vulg.: *Ipsi autem ad iracundiam provocaverunt, et affixerunt Spiritum Sancti ejus, et conversus est eis in inimicitiam, et ipse debellavit eos, et recordatus est dierum sæculi Moysi, et populi sui. Ubi est, qui eduxit eos de mari cum pastoribus gregis sui?* etc. Videmus in utrisque Bibliis haberi, non de terra, ut in Lactantio, sed de mari, ut est in Hebræo. In cæteris tamen versionibus scriptum esse, ut apud Lactantium, *ἐκ τῆς γῆς*, notatur ad versionem latinam ex Septuag.

Exultent celi desuper, etc. Hic Lactantius aliquid commune habet cum Septuag. et aliquid cum Vulgat. Illi enim: *Lætetur cælum desuper, et nubes spargant justitiam; germinet terra, et proferat misericordiam, et justitiam germinet simul. Ego sum Dominus, qui creavi te*, etc. Vulg. *Rorate, celi, desuper, et nubes pluant justum: aperiat terra, et germinet Salvatorem, et justitia oriatur simul. Ego Dominus vocavi eum.*

Ecce natus est nobis puer, etc. Ita prorsus totum hunc locum refert Cypr. u Testimon., cap. 21, sed apud Sept. *quia parvulus natus est nobis*; Vulg. *parvulus natus, etc.* Item Sept. et Vulg. *ἐν τῷ ὄρει*, super humerum.

Vocatum est. Septuag. et Aquil. Ignatius epist. ad Antiochen., et Euseb., lib. vii Demonstrat. καλεῖται, *vocatur*, sicut etiam Iren., iv, adversus Hæres., cap. 66. Vulg., Symmach., Tertullian., *καλεῖσθαι*, *vocabitur*. Theodot. *ἐκδέσσει*, *vocavit*.

Magni consilii nuntius. Sic habent et mss. Codices Cypriani, attestante Pamelio, non autem *magnæ cogitationis*, ut quidam impressi; eamque lectionem exhibent Septuaginta, *μεγάλου βούλου*, item Tertullianus, Ambros., initio iii, in Luc., Hieronym. in Commentar.

Et omnes populi. P. habet, et omnis populus, etc., et ita editio quoque Florentina. Sed ego retinui lectionem Aldinæ, Plantin. et meliorem mss. quam habent Sept. et Vulg. et auctor Expositionis symbol. Apost. inter opera Cypriani, et Lactantius ipse ad lucem hujus capituli, nullo exemplari discrepante.

Et potestas ejus æterna, etc. B. et potestates ejus *æternæ*; quæ nunquam transibunt. Sed ego hic quoque priorem retineo mss. optimorum, et exensorum omnium, quæ congruit cum Septuag. et Vulg., cum Tertulliano, item et Cypriano adversus Judæ., et ipso Lactantio ad fin. capituli.

Sic dicit Dominus Deus Christo Domino meo. Ita quidem Tertullianus sæpe, et Cypr. i adv. Judæ., c. 21, quæ lectio merito damnatur a S. Hieron. in Comment.: *Scio, inquit, in hoc capitulo non solum Latinorum, sed etiam Græcorum plurimos vehementer errare, existimantium scriptum esse: Sic dicit Dominus Christo Domino meo, ut intelligatur juxta illud, quod alibi legitur: Pluit Dominus a Domino, et Dixit Dominus Domino meo, neque enim *κύριος*, quod Dominum sonat, sed *κύριος* dicitur, id est, *Cyros*, etc. Septuag. quidem: *ὁ κύριος λέγει κύριος ὁ θεός τῷ Χριστῷ πρὸς κύριον*, *Sic dicit Dominus Deus Christo meo Cyro*. Et Vulg. *Hæc dicit Dominus Deus Christo meo Cyro*. Hic Cyros rex Persarum primus fuit, qui postea Judæos captivos solvit, ut Josephus tradidit, lib. xi Antiquit., cap. 4, et Lactantius supra, cap. 5 et 10.*

Et civitates non clauduntur. Sic habent Sept. Ter-

ull. Cyprian. Cyrillus. Aliqui malunt *πύλαι*, id est, *portæ*, ut in Vulg.

Aperiam tibi. Hæc apposui ex Bon. Cod. et ex Septuag., quamvis in multis Lactantii exemplaribus desint. Tertull. adversus Marcion lib. iv et v, *aperiam eis*: sed Hebræus textus, chaldaicus, græcus, latinus habet ut in nostro.

Tunc sublatum de rebus humanis omni malo, aureum sæculum, etc. Hoc scilicet *sæculum aureum* futurum esse falso credidit illud tempus mille annorum, quod ipse et alii nonnulli commenti sunt, de quo dicemus in notis ad cap. 24, lib. vii.

CAPUT XIII.

Sine patris officio virginali utero procreatus est. Observa locum adversus Carpocratitas et Cerinthianos, qui Christum ex semine Joseph fuisse conceptum blasphemabant. Sic supra cap. 12: *Sanctam Virginem*, etc. et infr. cap. 5, in pr.

Ut mediator inter Deum et hominem. Id est, inter divinam et humanam naturam. Sic infra c. 25: *Fuit igitur, inquit, et Deus, et homo inter Deum et hominem mediator constitutus*, etc. His locis Christus Dominus a Lactantio vocatur *medius*. At d. cap. 25, *mediator* dicitur. Differt autem dicere, *Christum esse medium*, vel *esse mediatorem*, ut docet S. Bonavent. in iii Sentent., dist. 19, quæst. 2. Nam *medius* dicit convenientiam cum extremis; *mediator* non tantum convenientiam, sed etiam officium reconciliationis: ille Græcis *μεσος* est, hic vero *μεσίτης*, ut ipse Lactantius tradit d. c. 25. Ergo ut ibi scribit S. Bonaventura, Christus dicitur *medius* inter divinam et humanam naturam, quia concurrunt in eo due illæ nature sicut in una persona, in quantum est una persona in duabus illis, non in divina tantum, neque in humana tantum, sed in utraque. Dicitur *medius* alio quoque modo, quia existerent in eo proprietates duabus naturis conformes, beatitudo videlicet simul et mortalitas: in ea cum Deo confertur, in hac cum homine.

Substantiam gerens. *Substantia* hic non est *φύσις*, id est natura, ita ut intelligatur Christum Dominum gerere mediam substantiam, id est, naturam quandam quasi tertiam inter divinam et humanam, ex eisdem, divina et humana, confusis simul ac mixtis conflatis et constitutis, ut delirus somniabat Eutyches, in Constantinopolitano et Chalcedonense concilio sub Leone I, in Hispaniense II, et ab ipso met Leone, in multis ejus epistolis, præsertim in 14 ad Synodum Ephesinam, et 17 ad Pulcheriam Augustam condemnatus, disputationibusque refutatus a Gelasio Papa, Damasc. in de Fide Orthod., Boetho de Duab. nat., S. Thom. iv, cont. Gent. cap. 58. Quia non unam, sed duas naturas ita gessisse Christum Dominum confitemur, divinam scilicet et humanam, ut utraque perfectæ, impermixtæ, atque inconfusæ permanerent, et nequaquam altera in alteram sit transmutata; et ideo ex utrisque naturis, et in utrisque naturis Christum consistere prædicatur: in utrisque quidem, quia utraque manent; ex utrisque vero, quia utraque, adunatione manentium, una sit persona Christi, ut concilium ipsum Chalcedonense definit, et fuse docet Boeth. in d. lib. de Duab. nat. Neque etiam hic accipitur substantia, pro *οὐσία*, id est essentia, vel pro *οὐσία*, id est substantia: sed proprie pro *ὁρµοκρατία*. Nam quæ dictio Latinis substantia eadem est Græcis *ὁρµοκρατία*. Verumtamen quia proprie, principaliter, et maxime substantiæ dicantur primæ substantiæ, id est, secundarum substantiarum individua, quæ in natura rationali et intellectuali dicantur supposita, et personæ, in hoc proprio accipitur significatu hoc nomen *ὁρµοκρατία*, ut individuum, suppositum, personam significet, quemadmodum docet Boethius ubi supra cap. 5, et S. Thomas in iii part. quæst. 2, art. 3, ad 2. Ita igitur et substantia. Quare, inquit Lactantius, ut mediam substantiam gerens, id est, ut media persona existens inter Deum et hominem, id est, inter divinam et humanam

naturam, quippe quæ ex duabus et in duabus naturis consistit modo, quo diximus, nostram hanc fragilem imbecilemque naturam, quasi manu ad immortalitatem posset educere.

Ex utroque genere permixtum, etc. Quæstio fuit olim diu agitata, utrum terminus unionis Verbi increati ad humanitatem esset persona simplex, vel composita; et multi Theologi veteres id non ausi sunt affirmare, ut novimus ex Magist. sentent. in 3, distinct. 2, S. Thom. quæst. 2, artic. 3; Bonav. art. 1, quæst. 2; Scot. quæst. 3; Durand. quæst. 3; Richard. art. 2, quæst. 2; Gabriel. quæst. 1, art. 3; Marsil. quæst. 6, art. 3, dub. 3, Ainaim, quæst. 1, conclus. 2, Alens. in part., quæst. 6, memb. 2, art. 5, Cajetano in in par. quæst. 2, art. 4, et in 1 par., quæst. 3, art. 8: Aiebant enim compositionem absolute dictam in suo formali conceptu dicere imperfectionem in utroque componente, et ideo repugnare divino Verbo. Sed facile respondetur id verum esse in aliis compositionibus, in quibus componentia ex sua natura instituta sunt, et ordinata ad componendum; in illis enim componentia perficiunt se invicem, et compositum est perfectius singulis componentibus, et ideo talis modus compositionis dicitur imperfectionem. At vero in hac admirabili compositione, Verbum non est natura sua ad hanc, vel ad ullam aliam compositionem ordinatum, quamvis ex gratia sese accommodet ad componendum hunc hominem, in quo non ipsum perficitur, sed humanitas. Nec quicquam suæ demitur perfectioni, quia non mutatur nec aliquid suæ perfectionis amittit; et propterea hoc compositum simpliciter, seu intensive, non est perfectius altero componentium, scilicet Verbo; quia illud est simpliciter infinitum, in se continens eminenter quicquid perfectionis est in humanitate: extensive autem includit formaliter aliquam perfectionem, quam non includit solum Verbum. Ac denique quamvis esse Verbi secundum se non resultat ex Verbo et humanitate, tamen esse hujus hominis, ut sic ex unione utriusque resultat; nec aliud quidquam est de ratione compositionis aut compositi formaliter loquendo, quam ut sit vere unum ex plurim rerum reali unione resultans. Et hæc ratio formalis compositionis non dicit imperfectionem in utroque componente aut ad summum in altero: reliqua vero, quas imperfectionem important, accidentalia sunt ad rationem compositionis ut sic. Ergo quia, ut dictum est, Christus est unum quoddam ex diversis rebus (et est ratio e S. Basil. sumpta ad fin. ii cont. Eunom.), et ideo negare cogimur, hujus unionis terminum simplicem esse, et consequenter compositum affirmare; sunt enim hæc duo plane contradietoria. Et confirmatur etiam, quia magis compositus est Christus, ut hic homo, quam sola humanitas; Christus enim intrinsece includit humanitatem, et aliquid aliud. Idcirco recentiores omnes theologi docent, absolute et simpliciter dicendum esse, terminum unionis Verbi increati ad humanitatem esse personam compositam, eamque unionem esse veram et propriam compositionem; S. Thom. in iii par. quæst. 2, art. 4, et est conclusio definita in v synod. Action. viii, Can. 4 et 7, et in vi synod. Action. iv, epist. 1, Agathon. Action xi, epist. Sophron., Action xii, Canon 6, et in concilio Lateranen. sub Martin. iii, consultat. v, Canon 17, condemnat eos, qui quæ 4 ubi confirmantur Canones Synodi, et consulta de Christo in illis conciliis sunt definita, negant proprie et secundum veritatem dicta esse; et ibidem Canon. 6, definit proprie, et secundum veritatem in duabus et ex duabus naturis subsistere: illa vero particula, ex, procul dubio compositionem designat. Hoc et sancti Patres faciunt; Dionys. cap. 1, de Divin. nomin. et cap. 3, de Eccles. Hierarch., par. ii., Damascen. lib. iii, c. 3 et seqq., Greg. Homil. 58, in Evang., Athanas. initio Oration. Quod unum sit Christus, Petrus Diacon. de Incarnat. et Grat. : A Sanctis, inquit, Patribus adunatione divinitatis et humanitatis Christus Dominus

A compositus prædicatur; idque definitum dicit in quodam concilio Antiochen. contra Paulum Samosatenum. Ut igitur hanc compositionem et hujus unionis veritatem explicarent, usi quoque sunt Patres aliis nominibus, scilicet mixtionis, vel commixtionis, ut hoc loco Lactantius, et Euseb. Emis. in Homil. super illud Joan. iii: Amen, amen dico vobis, non est servus major, etc. Gregorius Nazianz. compositionem hanc vocat novam mixturam, et admirandam temperationem in Orat. 42, Tertullian. de Carn. Christ. et Apologet. cap. 21, dicit in Christo esse hominem mixtum Deo; et ita fere Hilar. lib. ii, de Trinitat. cap. 15. Item usi sunt nomine adunationis, copulationis, ex duobus conjunctionis; ut Chrysost. Homil. 10, in Joann., Justin. lib. de Ver. Fid. exp. ad fin., Cyrill. epist. ad Nestor. Item nomine concretionis, ut Cypr. lib. ii, advers. Jude. c. 10: Homo, inquit, et Deus Christus, ex utroque genere concretus. Locutiones tamen, quæ mixtionem dicunt, non sunt proprie accipiendæ, quia cum utraque natura in se perfecta inconfusaque permanserit, ut contra Eutychen fuit constitutum, ibi proprie mixtio, vel mixtura esse non potuit: sed usurpatæ sunt a sanctis Patribus, ad insinuandam duntaxat hujusce compositionis veritatem. Nos autem ab eis omnino temperare debemus, nec Patres, ut ait S. Aug. iv de Doctr. Christ. cap. 3, in verbis omnibus imitari, quia pares eis gratias non habemus.

Fatigata est Ægyptus. Ita est Cyprianus ii Testimon. cap. 6, secutus Septuaginta, *ἰσχυράς Ἄγυπτος*, pro eo, quod est in Vulgata juxta Hebraicam litteram, *labor Ægypti*.

Et Saba viri alti. Ita prorsus scribendum, ut Saba conjungatur cum viri alti, nullo interjecto puncto, sicut mendose in omnibus Lactantii exemplaribus; ita enim intelligitur, viros altos Saba transgressuros esse etc., juxta lectionem omnium Bibliorum Hebr., Græc., Latiner., Tertull. adv. Prax., Cypriani ubi supra, et aliorum Patrum. Pro eo quod hic habet Lactantius Saba, Septuaginta, Vulgata, Tertull. et Cypr. habent, *Sabaïm*: sed nihil refert, quia utroque nomine Sabæi intelliguntur, illi scilicet, qui a Saba filio Chus, de quo x Genes. descenderunt, eamque partem Felicis Arabiæ incoluerunt, quæ ad Mare rubrum, sive Arabicam appellatum vergit; hic enim in Hebræo habetur... Alii Sabæi sunt descendentes a Saba filio Regina, de quo eod. c. Genes. illius accolæ partis Arabiæ Felicis, quæ magis vergit ad sinum Persicum. Unde Plin. lib. vi, cap. 28, dixit, *Sabaos* ad utraque maria porrectis gentibus habitare; intelligitur enim de mari Arabico, sive rubro, ac de Persico, et de utraque gente Sabæorum, tum eorum qui a Saba filio Chus, tum etiam eorum qui a filio Regina duxerunt originem. Quanquam profani scriptores hanc nobis e Sacris litteris cognitam distinctionem ignotam haberint: sed virosque tanquam unam gentem descripserint; et tam Græci, quam Latini, utrumque Saba, et ab ipsis denominatos *Sabaos*, nullo appellationis discrimine nominarint, quod et Perer. notat ad Genes. ubi supra. Verum Hebræi ita utriusque nomen discriminant, ut Saba filium Chus prima littera scribant per *S* Samech, quod est s tenue, et exde: filium autem Regina prima littera designent per *W* scin, quod est s crassum. Vid. Isidor. lib. ix, Orig. cap. 2, sub num. 50. Unde ille recte *Seva*, et ab eo *Sevæi*, hic autem potius *Sceva*, et ab eo *Scevæi* viderentur dicendi. Utriusque populi meminit Psalmus lxxi, ubi quod in Hebræo est, *Reges Sceva*, et *Seva*. in Vulg. et apud Septuaginta legitur, *Reges Arabum* et *Saba dona adducunt*, etc. Videlicet S. Hieron. et Septuaginta, pro *Sceva*, verientes *Arabum*, designare voluerunt progeniem a Saba filio Regina descendentem, Arabique Persici sinus imperitantem.

Et post te ambulabunt vineti compedibus, et adorabunt, etc. Septuaginta, *Et post te sequentur vineti manicis, et transibunt ad te, et adorabunt te*. Sed cum

Lactantia omittente illa, et transibunt ad te, consentit Vulg. Cyprianus in Test. cap. 6, Cyrill., Euseb. Demonstrat v.

Et te precabuntur. Ita Vulg., sed Cyprianus, et ipsemet Lactantius in Test. cap. 29: Et in te precabuntur, cui lectioni consentiunt Septuag. καὶ ἐν σοὶ προσεύχονται.

Hieremias. Locus hic non in Hieremia reperitur, sed in Baruch. cap. iii, qui et a S. Augustino sub nomine Hieremie citatur lib. xviii Civit., cap. 32, Cyprian. in Testim. cap. 6, Chrysost. Homil. de Trinit., Cassiodoro in Psalm. lxxxii. Nam cum Baruch esset Hieremie scriba, et discipulus, quamplurimi veterum citare solent testimonia libri Baruch sub nomine Hieremie, præsertim Clemens Alexand. pr. Pedagog. cap. 10, Hilar. iv, de Trinit., Basil. iv, contra Eunom., Ambros. pr. de Pœnit. cap. 8, et pr. Hexameron cap. 14, alii.

Et non deputabitur alius absque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ. Septuag. et non æstimabitur alius ad eum, adinvenit omnem viam scientiæ. Vulg. et non æstimabitur alius adversus eum, hic adinvenit omnem viam disciplinæ. Sed Cyprianus prorsus ut Lactantius totum hunc locum refert.

Thronus tuus. Ita Græce est apud Paul. ad Hebræos i: ὁ θρόνος σου; et ita legit Aquil., Symmach., Tertull., Cyprian. Qua de re vid. Euseb. super hunc locum, Hieronymum ad Principiam, Chrysostomum.

Virga æquitatis. Ita et Cyprianus, pro eo, quod in Vulg. et apud Septuag. habetur, virga directionis.

Et odio habuisti injustitiam. Sept., Vulg., Tertull., Cyprian. iniquitatem: Aquila vero, teste Eusebio, ἀσεβήματα, impietatem.

Oleo exultationis. Ita Septuaginta, ἔλαιον ἀγαλλιάσεως; et ita quoque Cyprian., S. August., Hieron. pro eo quod Vulgata, Tertull., Aquila legunt, ἔλαιον χαρᾶς; oleo lætitiæ; al. ἔλαιον ἡλαιοῦ, oleo nitoris, et splendoris, sicut Symmach.; quæ lectio prope abest ab Hebræo saxon, id est, venustatis, gloriæ, ornamentis.

Et homo est; et qui cognovit eum? Sic Septuaginta totum hunc locum, nisi quia ibi, ut in Vulg. pro. cognovit, legitur cognoscet, ut etiam eundem locum referunt Tertull. et Cyprian. adv. Judæ. et Epiphani. i cont. Ebionit. Qui quidem locus cum paulo aliter habeatur in Vulgata, videlicet, pravum est cor omnium, et inscrutabile: quis cognoscet illud? Putaverunt aliqui, hodie apud Hierem. non extare. Et mittet eis Deus hominem, etc. Septuag. Et mittet eis hominem, qui salvabit eos, judicans salvabit eos. Vulgata, Et mittet eis Salvatorem et propugnatorem, qui liberet eos.

Et exsurget homo. Ita et Cyprianus juxta Septuaginta: sed Symmach. pro homo, maluit, ut Vulgata, ἀντιστάριον, sceptrum, vel virga.

Non intellexerunt in operibus Domini. Sic habet cod. B. et Cyprianus adversus Judæ. lib. i, cap. 3, et Septuag. At in Florent., Aldin., Plantinian. editione legitur, ut in Vulgata, non intellexerunt opera Domini.

Et qui exsurget. Ita Cyprianus in Testimon. cap. 21, et Pauli Interpres ad Hebræos cap. xv; Septuaginta, καὶ ὁ ἀντιστάριος, et qui consurgit.

In eum gentes aperabunt. Ita Interpres Paul. ubi supra, et Cyprianus in mss. e quibus Pamel. pro in illo, contra impressiones Vulgatas eundem curavit in illum. Septuaginta juxta Romanam recentem editionem habent, ἐν αὐτῷ, in ipso, quamvis Pamel. græcelegerit, ἐν αὐτῷ.

Et erit requies eorum in honore. Suspicio Lactantii Biblia in dictione, eorum, mendum habuisse: nam prophetia illa de Christo dicitur, et Septuaginta ac Cyprianus habent, et erit requies ejus honor. Vulg. et erit sepulcrum ejus gloriosum.

Spiritus scientiæ et pietatis. Ita legendum, ut in B. T. P. et Plantin edit., non ut in Florentina et Aldina, Spiritus pietatis; nam illa scientiæ et, sunt apud prophetam ipsum, et Cyprianum.

Et implebit eum spiritus timoris Domini. Concordat

A hæc lectio Lactantii cum Vulgata ac Cyprian. in Testimon. c. 11, quamquam Septuaginta ita distinguunt, ut post, eum, ducatur virgula, Spiritus scientiæ et pietatis replebit eum, spiritus timoris Domini.

Et parabo regnum ejus. Ita legitur in B. T. P. Septuag., Vulg., Cyprian. advers. Judæ. lib. i, cap. 15, et lib. ii, cap. 11, pro eo quod est hic in impressis, et parabo semen ejus.

Et civitatem, quam de suo nomine Hierosolyma nuncupavit. Non eam Salomon condidit, ut falso tradit Lactantius hic et infra cap. 13. Quomodo enim Scriptura Sacra toties de ea mentionem faceret, dum de temporibus Josue; Judicum, Regum sermonem habet, quæ sane multo antea fuerunt, quam Salomon nasceretur? Josu. cap. x, xii, xv, xviii; Judic. i et xix. Reg. lib. i, cap. xviii, lib. ii, cap. v, viii, ix, x et alibi. Condita vero creditur a Melchisedech rege circa annum mundi origine bis millesimum et vigesimum tertium tempore Abraham, et Hebraice Salem, Græce Solima dicta, atque ab eo quinquaginta annis possessa videtur, quam deinde Jebusæi Jebusæo filio Chanaani prognati occupaverunt, a quibus Jebus et Jebusæum aliquandiu est appellata, quo tempore Josue illius regem occidit. Tenuerunt autem eam Jebusæi annos octingentes et viginti quatuor; tantumque urbis firmitati fidebant, ut Davide rege ipsam oppugnaturo, per contemptum cæcos, claudos ac multos in mœnibus collocarent, jactantes hosce ad propellendum hostem sufficere. Sed cum expulsi Jebusæi David urbe potitus esset, eam instaurans, et arce muniens, totius Judææ Metropolim fecit; ac deinde Jerusalem, quasi Jebusæ Salem, littera b in r euphonia gratia mutata, Græce autem inflexo vocabulo, Hierosolyma est appellata. Eupolemus tamen apud Euseb. lib. ix. Præparat. a templo quod Salomon in ea magnificentissimum extruxit, Hierosolymam, quasi ἱερὸν τοῦ Σολομῶνος nuncupatam putat; ἱερὸν enim Græcis templum est, eo quia sit sacrum. Lactantius vero cum et ipse putaret eam Urbem a Salomone denominatam, ea denominatione deceptus, falso credidit a Salomone conditam. Strabo a Moyse ædificatam scribit lib. xvi. Sed præter notata loca videndi sunt Josephus vii Antiquit., cap. 3, et lib. vii, de Bello Judaic. cap. 18, et Hegesippus. Item Hieronym. de locis Hebræicis ad Dardan. et ad Damasc. Suidas in Melchisedech.

Qui illam ædificaverunt. Vulgata, qui ædificant eam. Septuaginta ædificantes.

In vanum vigilavit. Ita et Septuag. εἰς μάτην ἀγρυπνῶν; et eodem modo iste locus citatur aliquoties a S. Hieronymo, et a Cassiano lib. xii, cap. 9. Vulg.: frustra vigilat.

Custodivit. Septuag. et Vulg. Custodit.

CAPUT XIV.

Idem necesse est habeat in eo sacerdotium sempiternum. Eadem disserit Cyprianus adversus Judæos lib. i, c. 16. Et de sacerdote Christi videndus S. Thom. iii p., quæst. 22.

Qui omnia, quæ sunt in corde meo, faciat. Septuag. qui omnia, quæ in corde meo, et qui in anima faciet. Cyprianus cum Lactantio concordat, nisi quia, pro faciat, habet faciet, cum Septuag. et Vulg.

Et transibit in conspectu meo. Septuag. Et transibit coram Christo meo; et concordat cum Vulgata et Hebræa. et ita hunc locum profert S. August. In aliis versionibus est, τῶν Χριστῶν μου, Christis meis; et Cyprianus in Testimon. cap. 17: In conspectu Christorum meorum.

Et ostendit mihi Dominus Deus Jesum, etc. τὸ Deus non legitur in Vulg. nec apud Septuag. nec apud Cyprian. in Testimonior. cap. 13.

Ut adversaretur ei. Ita Septuag. et Vulg.; at cod. B. habet, ut contradiceret ei.

Imperet tibi Dominus in te. Septuag. et Vulg. increpet Dominus in te.

Et ecce illic ejectionis ab igne. Septuag. Nonne ecce-

hoc ut turris est erutus de igne: in Bibl. Compluten. A et apud Theodor. et S. Hieron. Namquid non iste torris est, etc. ut in Vulgata.

Auferite vestimenta sordida ab eo. Post hæc verba, apud Septuaginta et Cyprianum subduntur illa: et dixit ad eum: Ecce abstuli iniquitates tuas; et in Vulg. Ecce abstuli iniquitatem tuam, quæ forte omisit Lactantius compendii causa, ut et alia paucula.

Et induite eum. Sic Septuaginta, Tertull., Cyp., sed Vulg. sermonem continuat cum Jesu, et indui se.

Tunica tatarum. rō poderem, quod est apud Septuag. Tertull. et Cyprian. Lactantius interpretatus est, tunica talarem, cui ad stipulatur S. Hieronymus.

Et dabo tibi, qui conversentur in medio horum circumstantium. Ita legitur apud Septuaginta: sed Vulgata parum variat; ibi enim: *Et dabo tibi ambulantes de his, qui nunc assistunt;* illa vero sunt omissa, quæ ante verba hæc posita sunt in utrisque Bibliis, καὶ ἵνα διαφυλάσῃς τὴν αὐλὴν μου, et si custodieris atrium meum.

Prope quingenti anni numerantur. Ita scriptum est in B. T. P. novem Vaticanis et Plantiniana. At Aldina, Florentina et aliis nonnullis editionibus desit rō prope. Porro Zacharias prophetabat anno secundo Darii IV. Persarum regis, ut habetur Zacharia: et Esdr. I cap. v, ab Euseb. in Chron. sub Olympiad. 64, et Hieronym. in prolog. Commentar. ad Zachar. a quo tempore, usque ad annum quintum decimum Tiberii Cæsaris, Eusebius computat annos quingentos quinquaginta octo in Chronic. sub Olympiad. 202.

Darii. Quarti Persarum regis, ut dictum est, qui ab Euseb. statuitur sub Olymp. 64.

Et Alexandri. Hic Alexander non est ille Magnus vocatus, Philippi filius, Macedonum Rex vigesimus tertius, qui ab Eusebio ponitur sub Olympiade centesima undecima: sed Alexander decimus Macedonum rex, qui ab eodem Euseb. sub Olympiad. 69 censetur.

Qui fuerunt non multo priusquam Tarquinius Superbus exactus est. Darium non post, sed ante exactum Tarquiniu[m] fuisse constat; quippe qui in Persas imperium suscepit Olymp. sexagesima quarta secundum Euseb. Tarquinius exactus est Olympiad. sexagesima septima.

Filium suum legavit ad homines. Multi mss. et excusi habent, *Filium suum principem angelorum legavit ad homines:* quos si quis sequi malit, et ea retinere, principem Angelorum, non magnopere repugnabo, eum hic intelligam in ea dictione, angelorum, non naturam aliquam, sed munus et officium designari; perinde enim est ac si dixisset, primum legatorum, sive nuntiorum. Nam angelus græce, latine est nuntius, quo nomine etiam in Sacris Litteris, nedium Lactantio et Cypriano n Testim. c. 8 et aliis, Christus appellatus est angelus: Esai. ix apud Septuaginta, magni consilii angelus; et ita locum illum effert Cyprianus sermone de nat. Christi; Lactantius supra cap. 12, latinam ipsam maluit vocem, magni consilii nuntius; Malach. iii: Angelus Testamenti; et Joan. Apocalyp. xx: Vidi angelum descendentem de cælo, etc., quem locum de Christo Domino plerique interpretantur. Jure quidem Christus dicitur princeps nuntiorum, seu legatorum (nam et hoc eum nomine vocat inf. cap. 25 et 29, et lib. de Ira Dei, cap. 2), cum maximam omnium ad homines legationem obierit, ut diximus supra cap. 8. Vel dixit principem, id est, caput angelorum, juxta illud Apostoli ad Coloss. ii: Qui est caput omnis principatus et potestatis, etc. Est autem eadem ratio et de angelis omnium aliorum ordinum, ut docet S. Thomas iii. p., quæst. 8, art. 4. Ego codicis B. cui ob miram ejus vetustatem plurimum tribuo, et Plantiniana editionis lectionem secutus sum.

CAPUT XV.

Cum primum cæpit adolescere, tinctus est a Joanne propheta in Jordane. etc. Circiter triginta annorum

erat, cum baptizatus est Jesus, Lucæ iii, sive locum illum exponamus, ut duobus mensibus minor esset annorum triginta, ut Epiph. hæres. 51, Jansen. in Concord. sive ut esset in ipso met trigesimo ætatis anno, ut Tertullianus African. apud Hieron. in Daniel. cap. ix, Magister histor. Scholastic. in hist. Evang. cap. 53, qui trigessimum annum ita ab eo inceptum tradit, ut tresdecim tantum dies ejusdem anni peregisset: quæ fuit multorum quoque Sanctorum Patrum sententia: Irenæi adv. Hæres. lib. ii, c. 10, Greg. Nazianz. Hom. in S. Laurent., Theophilact. et Euthymii in iii Lucæ, et deinde recentiorum, Carthusiani, Cajetani in idem cap. 3, et aliorum: sive denique ut jam explevisset trigessimum, et trigessimum primum inchoasset, ut Ignatius Martyr ad Trallian., Chrysost. Romil. 10 in Matth., Euthym. in eundem Matth. cap. 3. Quibus quidem temporibus nemo, ut puto, initium fecerit adolescentiæ.

Purifici roris perfusione. Ita legendum est ex B. T. P. et Florentina editione; non, purificati, etc. ut in Aldina et Plantiniana. Et ex hoc loco fortasse intelligitur, in primitiva Ecclesia morem baptizandi fuisse, non baptizandos immergendo, vel desuper aquam effundendo, sed tantummodo baptizandos aspergendo, quod propter baptizandorum multitudinem, quæ sæpe simul conveniebat, eo tempore contigisse putandum est. Cæterum cum in immersione expressius representetur figura sepulture Christi, modus baptizandi per immersionem, vel effusionem, quo utitur hodie Ecclesia, est laudabilior, ut asserit S. Thom. in iii p. quæst. 66, art. 7.

Filius meus es tu, etc. Paulo aliter reperitur hic locus apud Matth. iii, Marc. i, Luc. iii.

Confortamini manus resolutæ, etc. Paululum variat lectio et distinctio hujus loci apud Septuag., in Vulg., apud Tertullian. iv, adversus Marcion. et Cyprian. ii Testim. cap. 7. Vid. Francisci Lucæ Burg. Annotationes in Bibl.

Mutorum. Ita est in Vulgata et Cypriano, pro eo quod apud Septuag. μοιράλων, difficulter loquentium, sive balborum.

Et rivus in terra sitiens. Sic quoque Cyprianus adversus Judæ. cap. 7, transtulit illa, καὶ χάραξ ἐν γῇ διψῶσα. Sept. et vallis in terra sitiens. Vulg. et torrentes in solitudine.

καὶ χαλῶν δρόμος ἐστὶ ὥστε. In cod. Sibyll. χαλῶν δὲ δρόμος ὁκίματος.

Ascendit in montem quemdam desertum, ut ibi adoraret. Ubi cum triduo moraretur, et fame, etc. Quorum miraculorum de satiata a Domino multitudine videtur Lactantius historias confudisse. Nam primum quidem contigit, quando a Nazareth secedens navicula transfretavit in desertum, et secutæ eum sunt turbæ terrestri itinere, de quo Matth. xiv, Luc. ix, Marc. vi, Joan. vi. Ibi vero non secesserat Jesus in montem ante patratum miraculum, neque triduo moratæ fuerant turbæ; sed quique panes, et duo pisces multiplicati quidem fuerunt, multitudo per quinquagenos distributa, quinque hominum millia saturata, residuorum fragminum duodecim cophini impleti. Alterum contigit miraculum, quando secedens et Tyro et Sydone venit secus mare Galilææ, et ascendens in montem sedebat ibi, et secutæ sunt eum turbæ multæ quarum misertus est Jesus, quia triduo jam morabantur jejuna, ut apud Matth. cap. xv, Marc. viii. Sed ibi septem panes erant, et pauci pisciculi, hominum ad quatuor millia, residuorum fragmentorum sportæ septem. Et de utroque miraculo dicitur Matth. cap. xvi.

Εἰς ἄρτους ἅμα πέντε. In Cod. Sibyllino hi versus aliquantulum variant.

ἵσται τε. Sic errorem Aldinae editionis, quæ habet πύσται, correctum oportuit ex Florent. et Plantiniana. editione, et ex ipso cod. Sibyll.

Κόματα πεζεύσαι, etc. Etiam hi aliquantulum ibi variant.

CAPUT XVI.

Et alieni beneficii bona non tantum suspiciunt, etc. Meursius 5 Critici. Arnob. cap. 10, conjicit legendum potius. *Et alieni beneficii dona non tantum suspiciunt, etc.*

Et exprobrat nobis peccata legis. Hic vero prætermissa sunt illa, quæ ante verba hæc in utrisque Bibliis, et apud Cyprianum leguntur, *et contrarius est operibus nostris.*

Gloriatur patrem se habere Deum. Ita quidem melius, sicut Vulgata et Cyprianus juxta castigatas editiones et Testimonior., c. 14; Lucif. pro S. Athanas., August., de Civit., lib. xvii, c. 20, quam apud Septuag., *gloriatur patrem Deum.*

Stultitia ipsorum. Septuag., Vulg., Cypr., *malitia ipsorum.* Nam græce est, *ἡ κακία.*

Mille ac decem anni fuerunt. Ego apud Eusebium in Chronic. sub Olympiad. 202, a Salomone usque ad Christi Domini obitum fluxisse comperio annos mille et sexaginta.

Exiollatur luna. In Ps. latini codices omnes, *auferatur luna.*

Annuntiavimus coram ipso sicut pueri. Ita, prorsus Cypr. ii, adv. Judæos, c. 43; Septuag., teste S. Hieron., *annuntiavimus quasi parvulum in conspectu ejus*; et ita reperitur etiam apud ipsum S. Hieronymum in Comm. Tertull. adv. Judæos, et ii contra Marcion., *annuntiavimus de illo sicut parvulus.* Vulgata vero multo aliter.

Homo in plaga positus, etc. In hoc loco Esaia enuntiando Lactantius aliqua mutat, aliqua mutilat. Septuag. *Homo in plaga positus, et sciens ferre infirmitatem; quia aversa est facies ejus, despecta et non reputata, etc.* Cyprianus: *Homo in plaga positus, et sciens ferre imbecillitatem, quia aversa est facies ejus, inhonoratus est et non computatus.* Reliqua conferat lector.

CAPUT XVII.

Quod legem Dei solveret; cum hoc ille non suo judicio, etc. Solvendi vocabulo usus est, pro eo quod est antiquare, vel evacuare, quibus vocibus usus est Paulus ad Hebræos viii, ad Ephes. ii; ducta translatione a funicularum nexibus, qui statim atque soluti sunt, vim amiserunt. Christus Dominus proprium vocabulum adimplendi maluit Matt. v, quia quando legi abrogatur, quæ non erat perpetua, sed ad tempus præfinitum posita, post illud tempus non proprie soluta, aut sublata dicitur, sed finita et completa. Sic ibi Salvator, quia lex vetus non erat in perpetuum posita, sed quousque veniret plenitudo temporis, dixit se venisse, eam non solvere, quasi perpetua esset, sed adimplere et perficere veritates, quarum umbras gerebat. Quod idem significat quoque Lactantius, dum ait, quod id faciebat secundum prædicta prophetarum; et infra, c. 20, fatetur Novum Testamentum fuisse Veteris adimplerionem.

Et deliget validas nationes, etc. Græce autem apud Septuag. tam in Michæa, quam in Esaia legitur *ἐξελήσεται*, quod Vulgate interpret, et alii transtulerunt, *arquet*, ut in Esaia, vel, ut in Michæa, *corripiet*; id enim significat verbum *ἐξελήσεται*. Sed et Cyprianus, l. ii, adv. Judæos, c. 48, ex Esaia refert, *redarguet*, et auctor libelli adversus Judæos in opera ejusdem Cypriani, *corripiet*. Verum quoniam hic Aldina editio Lactantii, plantiniana et pleræque aliarum habent, *deliget*, suspicor codicem Græcum Bibliorum Lactantii in Michæa mendum habuisse, et pro *ἐξελήσεται*, exhibuisse *ἐδέξεται*, quod est, *deliget*. Cæterum cur apud eundem Cyprian. i, adv. Judæos, c. 10, Michæam quoque referentem legatur, *deteget*, vel hic apud Lactantium in Florentina editione, *diriget*, nullam rationem inire possum; et puto fuisse operarum erratum: sed germanum Cypriani et Lactantii textum habuisse, *deliget*, et ita eos scripsisse, licet perperam, scilicet Græci codicis in Michæa fortasse, ut dixi, errore falsos.

Oreb. Dicitur etiam *Chorb*, et forte melius

A Nam apud Hebræos prima littera hujus nominis est *ḥ* apud græcos *χ*. Jugum est montis Sinai; atque inde uno nomine mons Dei appellatur; et scriptum est, legem datam in Sinai, ut Exodum xix et xxxiv, Levitic. xxvi, et in Oreb., ut Deuter. ix, Malach. iv. Legimus aliquos scripsisse, Orientalem istius montis partem dici Sinai, Occidentalem Oreb: Hieronym. de hoc Hebræis, et de 42 mansion. Ortel. et alii recentiorum nonnulli putant, eundem montem nunc Sina, nunc Oreb vocari. Receptor tamen sententia est, montes illos inter se distinctos esse, sed radicibus cohærere: esse etiam Oreb multo inferiorem altitudine Sinai.

Εἰς αὐτὸν τὰς Ἰσραὴλ, etc. Mutilis versus, qui ex cod. Sibyllino restituitur; ibi enim, *Εἰς αὐτὸν τὸς τὰς Ἰσραὴλ, etc.*

Esaia ita prophetavit. Erratum memoriæ; posuit enim Esaiam, pro Hieremia, qui hoc habet cap. iv.

Renovate. Florent., *revocate*. Sed nostram lectionem exhibent mss. et editi Ald., Plantin. et Biblia, tam Vulg. quam Septuag., Tertull. et Cypr. adv. Judæos.

B *Novitate.* Ita Cypr. i Testimon., c. 8, et Tertull. adv. Judæos, qui tamen i adv. Marcion. habet, *novamen novum*, pro eo quod apud Septuag. leg. num. plurali *νέωτατα*, *novalia*: Hebræice vero, Chaldaice, et in Vulg. singulari num. *novale*.

Circumcidite præputium cordis vestri. Ita Cyprian. i adv. Judæos: sed Tertull., *circumcidimini præputium*, vel *præputia cordis vestri*, ut in Hebræo, Chaldaeo et Latino juxta Vulgatam editionem, pro eo quod nunc apud Septuag. legitur, *ἀντροκαρδίαν ὑμῶν*, *duritiam cordis vestri*.

Et exurat. Hæc non habentur in plerisque, quæ nos adiecit ex B., nam ita prorsus Cyprianus; et apud prophetam in Septuag. et Vulg. legitur, *et succendetur*, vel *et succendatur*.

In novissimis diebus. Hæc non habent Sept., nec Vulg., sed Cyprianus.

C *Circumcidet Dominus.* Concordat cum Vulg. et Cyprian.; August. vero quæst. 53, cum Sept., *circumprægarbit*. Sed hic desunt illa, et *cor seminis sui*, quæ in utrisque Bibliis habentur, et apud Cyprianum.

Culiellos petrinus nimis acutos. Concordat cum Septuag. Cypr. et Theodoret. In mss. *petrinos de petra acuta*. S. Augustinus quæst. 6: *Fac tibi ipsi cultros de petra acutos*; vel sicut habet græcus, *de petra acuta*.

Non enim propheta sic ait, et dixit Dominus ad me. Mendum habent omnia exemplaria, in quibus pro Dominus, legitur *Jesus*. Nam textus ipse Scripture Sacre sic habet, ut nos excudendum curavimus; et sic recte eum protulit ipsemet Firmianus paulo supra, ad quem locum ista referuntur.

Auses. Ita juxta Septuag. Numeror., c. xiii nomen hæc efferunt Tertullianus adv. Judæos, et S. Aug., lib. xvi, contra Faust., c. 19, τὸν Αὐσὺν τὸν Νευρὺς. Vulg. habet ex Hebræo, *Osée*.

CAPUT XVIII.

D *Quod ita fieri oporteat in omni persecutione.* Observa antiquissimi patris testimonium de fuga licite tempore persecutionis arripienda contra Marcionitas et Montanistas, quos refellit Clemens Alexandr. xi. Strom., Origenes super Joan., c. 31, Cyprian. in ep. ad Thibaritanos de Exhortatione Martyrii, et lib. de Laps., Nazianz. in Orat. in laudem Cæsarii, et in Orat. in Laud. Basil., Athanas. in Apolog. de fuga sua, et S. August. in epist. ad Honorat.

Legatus Syriam regebat. Legati nomen accipit, ut commune omnibus, quæ quovis officio publicæ mitterentur; ita enim idem nomen et Varro interpretatur v, de Lingua latina; sed propriè sumptum peculiare nomen erat magistratus et officii. Procuratorem alii Pilatum nominant, ut Luc. Evangel., c. iii, et Tacit. xv Annal.; alii Syriæ Præsidentem, ut Ignatius martyr in epistola ad Trallianos.

Annis 46. Hunc numerum retinui probatum 12 codicibus Vallæ. P. et editionibus Florentina, Ald.

Plantin. cæteris, et exhibitum ab ipso Evang. Joan. A. c. iii, licet B. et T. habeant, annis 40.

Nihil in eo damnatione dignum videri. Hæc erat antiqua iudicandi formula. Senec. i Natural. quæst., c. 16: Et tamen non pronuntiavit jure casum videri. Plin., l. xiv, c. 13: Iudex pronuntiavit mulierem videri plus vini bibisse, quam valetudinis causa. Eadem quoque in decretis senatus non raro utebatur. Salust. Consulente Cicerone, frequens senatus decrevit Tarquinii iudicium falsum videri. Cornific., l. i: Senatus decrevit, si eam legem ad populum ferat, adversus rempublicam videri eum facere. In legibus etiam, et plebiscitis. Livius, l. xxv: Plebs scivit, videri eum in exilio esse. Alia exempla ex veterum prudentum responsis, et aliis auctoribus promit Cujac., lib. iii Observ., c. 26.

Nec tamen ipse sententiam protulit, etc. Quin immo constat, a Pilato fuisse adversus Christum damnationis sententiam dictam ex Joann. et Luca, quorum ille, c. xix, pro tribunali sedisse Pilatum ait, quod non nisi iudicium exercentis est; hic vero, c. xxiii, super eo, vel de eo iudicasse; hoc enim sonat ἔτι-
αρος. Petrus etiam apostolus ep. i, c. ii, de Jesu loquens, ait: Tradebat autem iudicanti se injuste, scilicet Pilato. Id et S. Ignatius tradit expresse in ep. ad Trallian., S. Aug. in ps. lxxiii, et Leo papa, serm. i et 8, de Passion. Domin.

Coloris puniceæ veste. Chlamys fuit illa vestis, ut apud Matth., c. xxvii: *χάλαρα ποικίλην*, quæ paludamentum a Romanis vocabatur; et ea reges, imperatores, milites super armis induebantur. Rubri fuit coloris. Unde Martial, l. xiv.

Roma magis fuscis vestitur, Gallia rosea,
 Et placet hic pueris, militibusque color.

Fallebantur enim milites, neque exterrebantur, si ex vulneribus sanguis deflueret. Illum igitur rubrum colorem nunc coccino designarunt, et Matthæus evangelista; nunc purpureo, ut Marcus xv, Joann. xix, nunc puniceo, ut hoc loco Lactantius. Nam hi colores omnes rubrum aliquo modo referunt, vel eum augentes, vel remittentes, vel mixta quadam specie temperantes. Coccum quidem rubere norunt omnes ex Plin. lib. ix, cap. 41, qui et lib. xxii, cap. 2, imperatoris paludamentis dicatum scribit. Sed et Plutarch. in Fabio, signum prælii futuri Romanis imperatoribus tradit fuisse tunicam coccinam extensam super prætorium. Purpuram autem Plin. lib. ix, cap. 8, præstantissimam esse scribit, quæ sanguinis concretæ colorem exhibet: unde et Homero purpureus dicitur sanguis. De puniceo vero colore, qui et Phœniceus dicitur (quem Greci ποικίλον, vel *σπάρδαξα* appellant, quoniam palmæ termes ex arbore eum fructu avulsus spadix dicitur, teste Gell. lib. iii, cap. 9), hæc profero ex Frontone apud eundem Gell. lib. ii, cap. 26, cum Phavorino philosopho de coloribus disputante. Non enim, inquit, hæc sunt sola vocabula rufum colorem demonstrantia, quæ tu modo dixisti, rufus et ruber: sed alia quoque habemus plura, quam quæ dicta abs te Græca sunt. Fulvus enim, et flavus, et rubidus, et Phœniceus, et rutilus, et luteus, et spadix appellationes sunt rufi coloris, aut acuentes eum, quasi incendentes, aut cum colore viridi miscentes, aut nigro infuscantes, aut virenti sensim albo illuminantes. Nam Phœniceus, quem tu Græce ποικίλον dixisti, noster est; et rutilus, et spadix phœnicei *σπάρδαξα*, qui factus Græce, noster est, exuberantiam, splendoremque significat ruboris, quales sunt fructus palmæ arboris non admodum sole incocti: unde Spadicis et Phœnicis nomen est. Spadica enim Dorici vocant avulsum e palma termitem cum fructu, etc. Ergo et hunc colorem sanguini attribuit Ovid. xii Metam., et Statius i Achilleid. unde et eum quoque futuri prælii signum fuisse, et paratos in pugnam milites inducere solitos tradit Plutarch. in Instit. Lacon., in Paul. Emil., et in Marcel. Alii vero non a palma, ut dictum est, sed potius a Punici mali corio

eum colorem nomen traxisse pronuntiant: alii *παρά τὸν φόνον*, quia scilicet id virgultum (quod, ut androsemon, reddit sanguinem, quanquam alio modo) *φόνος* dictum est a Theophrasto. De una igitur atque eadem Christi chlamyde hi tres colores dicti sunt: non quia iidem sint; nam proprie accepti diversi sunt, ut contra Parrhasium, Gaarinum, et alios disputat Brodus i Miscellan. cap. 8, Bayf. de re Vestiar., cap. 3, sed quia omnes aliquo modo, ut dictum est, eundem colorem, id est rubrum exhibent, pro uno et eodem colore ab evangelistis et Lactantio exprimi potuerunt. Quæ paucula disserere volui, ut Lactantium cum evangelistis, atque ipsos inter sese evangelistas concordare esse ostenderem, quorum loca in speciem pugnantia quibusdam doctis viris, præsertim Lazaro Bayfio ubi supra, nonnihil negotii attulerunt.

Gavianam crucem. Florentina editio habet *Gabianam*, quod mendum annotavit Andreas Patritius initio Scholiorum ad fragmenta Oratorum Ciceronis. Respicere enim locus debet ad Verris factum crudele, qui P. Gavius, non Gabinius, cruci affixerat; de quo in Orat. 7, in Verr.

Ignoraverunt. Ita et S. Augustinus, pro eo, quod in Vulg. et apud Septuag. habetur, ignoravi; Symmach. ignorabam.

Eis ἀνέμους, etc. Coniunxit hæc carmina Lactantius, quæ in cod. Sibyll. Serm. 8, a se invicem disjuncta atque disjecta sunt. Nam ibi prius leguntur illa, *καὶ στήματα μαρτύρια*, etc. deinde nonnullis interjectis, illa, *δὲτα δ' εἰς μάστιγας*. Verum aliis quoque interpositis, ea demum reperiuntur, quæ hic prima leguntur, *εἰς ἀνέμους χιτῶνας*, etc.

Τὸς λόγους, ἃ πόθεν ἤλθεν. Cod. Sibyll. *τὸς τῶος ἂν, πόθεν ἤλθεν*, etc.

Ἀπὸ τοῦ γὰρ τοῦ ἄρρου. Inter carmina Sibyll. hos versus non reperio.

Ἀνέμους: Malim ἀνέμους.

Et dixit Esdras ad populum. Locus insignis, quem nunc non habemus. Justin. Mart. in Dialog. adv. Judæos. affirmat, e libris Esdræ cum aliis ibi notatis a Judæis fuisse sublatum.

Nativitatem ejus. Ita quoque Tertull. et Cypr. At Sept. et Vulg. *τὴν γενέσιν*, generationem.

Adductus est ad mortem. Ita fere omnes Lactantii libri. Florentina habet *abductus*, quæ lectio non placuit Pamelio, attestante eam in aliquibus quoque mss. Cypriani Codic. legi. Tertul. habet *perductus*.

Quia facinus non fecit, neque insidias ore suo locutus est. Septuag. quia iniquitatem non fecit, neque dolum in ore suo; Vulg. eo quod iniquitatem non fecerit, neque dolum fuerit in ore ejus; Tertullian. adv. Judæos. Nec dolum in ore ejus inventus est, vel ut in mss. nec dolum fuit in ore ejus; Cyprianus, quia facinus non fecit, neque insidias ore suo. Florent. Iuniar. habet hic, quia facinus non fecit, neque inventus est dolum in ore ejus. Sed nos secuti sumus membranas et plures ac meliores editiones.

Consequetur multos. Ita est in editione Ald. et Plantin. et apud Cypr. a Pamelio editum, ubi tamen Joan. Costerius legebat, possidebit, ut nunc legitur in recenti versione latina ex Septuag. qui græce habent *κληρονομήσει*, quod ego interpretarer, hereditabit, ut hic habet editio Florent. et Tertull. adv. Judæos, in hereditatem habebit.

Propterea quod traditus est ad mortem. Cypr. ex Septuag. Propterea quod tradita est ad mortem anima ejus. Vulg. pro eo quod tradidit in mortem animam suam.

Peccata multorum, etc. Ita lego cum B. T. et melioribus aliis mss. et impressis, cum Septuag. Vulg. Tertull. et Cypr. licet editio Florent. habeat, peccatum multorum, etc.

Captabunt in animam, etc. B. captabunt animam. Ego exhibui sectionem omnium aliorum Lactantii codic. Septuag. et Vulg.

Sicut agnus sine macula. Septuag. *ὡς ἀρνίον ἄμακτον*.

quod recentiores illius versionis interpretes transtulerunt, sicut agnus innocens. Cypr. II Testimon. cap. 15, habet, sicut agnus sine malitia. Vulgata, quasi agnus mansuetus.

Cogitaverunt cogitationem. Sicut Cypr. II Testim. cap. 15: Cogitaverunt cogitatum; Vulg. cogitaverunt consilia. Sept. ἐλογίσαντο λογισμὸν πονηρὸν, cogitaverunt cogitationem malam.

Eradamus. Ita Vulg. et impressi libri Cypr. II Testim. cap. 15 et 20; sed mss. teste Pamelio, tollamus, vel evellamus. Tertull. propius abest ■ Sept. et Hieron.; nam ille adv. Judæ. et hic in Comment. habet, conteramus. Græce est ἐκτερίψαμεν, exteramus.

E terra vitam ejus. Ita quoque Cypr., sed Septuag. et Vulg. et Tertull. eum de terra viventium.

Non erit in memoria. Septuag. et Vulg. μὴ μνησθῇ, non memoretur. Tertull. et Cyprianus cum Lactantio concordant.

Non quasi homo Dominus, etc. Ita Septuag. nisi quia, pro Dominus, habent, Deus; Cypr. II Test. cap. 20, Theodoret. quæst. 45, at Vulg. non est Deus quasi homo, ut mentiatur, nec ut filius hominis, ut muletur. Ita fere Orig. Homil. 16, et Philo lib. 1, de Vita Mos.

Quem transfixerunt, Vulg. quem confixerunt; Cypr. II Testim., c. 21: in quem transfixerunt; Tertull. adv. Judæ.: quem pupugerunt. S. Hieron. qui de varia hujus loci lectione disputat, certe apud Septuaginta agnoscit, ὃν δὲ καταρχήσαντο, pro eo quod insultaverunt.

Effoderunt. Græce ὄρσαν; et ita ex mss. in Cypr. legit Pamel. non ut in 'excusis, et foderunt, quia copula nusquam habetur. Tertullianus aliquando ut Septuag., Vulg. et Just. foderunt, ut iv, adv. Marcionem; aliquando, exterminaverunt, ut lib. adv. Judæos.

Manus meas et pedes meos. Ita Vulg., Tertull. iv, adv. Marcion., Cypr., S. August., alii. Sed idem Tertull. adv. Judæ. cum Septuag. manus meas et pedes, nec ultra; ut Justin. i: meos pedes et manus, nec ultra.

Sed Spiritus Dei per eum loquebatur, qui fuerat illa passurus. Id est, ipsemet Dei Filius. quem hic, ut alibi sæpe, Dei Spiritum vocat, eo quidem sensu, quo Deus Spiritus vocatur, ut diximus lib. II, cap. 9, non ut Filii personam cum persona Spiritus Sancti confundat.

Post annos mille et quinquaginta. Tot enim colliguntur anni a regno David usque ad crucem Christi. Ab exordio scilicet regni Davidis summa quidem nonnihil deficit secundum Eusebium in Chronic. Nam ille attribuit regno Davidis annos quadraginta, post quem regnat filius ejus Salomon, a quo, et prima templi ædificatione, quæ contigit anno quarto regni Salomonis, ut cap. vi, III Reg. usque ad annum Passionis Domini, Eusebius sub Olympiad. 202 computat annos mille et sexaginta. Sed adamussim quadrat cum supputatione Lactantii, qui supra cap. 16, ■ tempore prophetiæ Salomonis, quod exordimur a primo anno regni ipsius, computabat annos 1010. Iis ergo additis annis 40 regni Davidis, prorsus hæc summa conficitur annorum mille et quinquaginta.

Quod si avertimini, etc. Hujus loci in sacro codice multum variat lectio; nam hic alia mutata sunt, alia vel subtracta, vel addita. Conferat qui volet.

CAPUT XIX.

Et obtenebrabitur dies lucis. Ita Cypr. II Testimon. cap. 23, et fere Tertull. adv. Judæos, apud quem legitur: et tenebrescet super terram dies luminis. Septuaginta, et contenebrescet super terram in die lux; Vulgata, et tenebrescere faciam terram in die luminis.

Et cantica vestra. Septuag., Vulg., Tertull., Cypr. et omnia cantica vestra.

Exterrita est. Cyprianus concordat cum Lactantio sed apud Septuag. et Iræneum IV adv. Hæreses, cap. 46, legitur, ἐκτερίθη, vacua facta est; Vulg. infirmata est.

Quæ parit. Ita Iræneus et Cyprian. Vulg. et Septuag. addunt ἐπτά, septem: Vulg., quæ peperit septem; Septuag. quæ parit septem.

Et tædavit animam ejus; Vulg. defecit anima ejus; abest enim copula, ut etiam apud Septuag. qui habent, ἀπεκατέστην ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, afflicta est anima ejus.

Et subivit sol ei. Ita Florentina editio: at Plantin. et Aldina, ut in Vulg. et occidit sol ei. Retinui lectionem, quam verosimilius existimavi expressisse Lactantium, eam videlicet, quam habent Septuag. ἐπέδω, et Cypr.

Ναὺ δὲ σχίστηκε πέτασμα, etc. Hunc versum exhibui, ut eum emendavit Marcus Musurus ad calcem editionis Aldi.: hic vero in textu in omnibus fere exemplaribus legitur, ναὺ δὲ σχίσθηκε τὸ καταπέτασμα. In codice Sibyllino, ναὺ σχίσθη τὸ καταπέτασμα. Utrobique vero metri ratio non constat.

Apud inferos. Ita quoque Cyprianus, quod apud Septuag. et in Vulg. est, εἰς ᾄδον, in inferno.

Interitum. Græce διαφθορὰν, corruptionem, ut apud Septuaginta, in Vulgata et Cypriano.

Et somnum cepi. Ita Cypr. et S. August. pro eo quod apud Septuaginta et Græce est ὕπνωσα: sed idem S. August. fatetur nonnullos codices habere, ut nunc Vulgata, soporatus sum.

Auxiliatus est mihi. Sic quoque Cyprian., sed Septuaginta ἀντὶδράστει μοι, suscipiet me, quos secutus est S. Augustinus. Vulgata verò suscepit me, ut Justinus Mart. ἀντελάβετό μοι.

Hic filius meus sapiens, etc. Hunc locum nec satis fideliter recitat, detractis, additis, mutatis nonnullis; nec satis recte de Dei Filio interpretatur. Septuag. : Iste est filius tuus sapiens; Vulgata, ipse filius non sapiens. Loquitur ibi Scriptura de iniquitate Ephraim; et per Ephraim alii aliud intelligunt: S. Hieronymus de Tribu ad idololatriam prona; Lyranus de filio insipiente a pietate ad impietatem deflexo; alii simpliciter de homine peccatore. Sequuntur Septuaginta: Quia nunc non subsistet in contritione filiorum: De manu inferni liberabo, et de morte redimam illos. Ubi est causa tua, mors? ubi est aculeus tuus, inferne? Vulg.: Nunc enim non stabit in contritione filiorum. De manu mortis liberabo eos; de morte redimam eos. Ero mors tua, o mors: morsus tuus ero, inferne.

Non resistet. B. caret negatione, quæ omnino retinenda est, sicut habet propheta. Nam apud Septuag. legitur, non subsistet; in Vulg., non stabit.

Eruam eum. Non, eum, sed, eos, habet Scriptura Sacra, tam apud Septuaginta, quam in Vulgata.

Vivificabit nos post biduum die tertio. Hic Osee locus apud Lactantium mutilus legitur, et male distinctus, sicut apud Tertull. Adv. Judæ. et apud Cyprian. in antiq. edit. II Testim., cap. 25, qui referri ita debuit, ut est apud prophetam, Vivificabit nos post biduum: die tertio resurgemus, ut habent Septuag.; vel, die tertio suscitabit nos, ut Vulg.

Θανάτου. Ita legendum, ut est in Cod. Sibyll. et olim hic emendavit Musurus, non ut corrupte in Florentina et Aldina, θανάτος.

CAPUT. XX.

Ne adduceret eos in penitentiam atque impios resanaret. Ut ne quid offensiois hinc, pie lector, patiare, simul et Lactantium ■ calumnia vindicemus, qua hoc loco a nonnullis arguitur erroris, illud mihi etiam atque etiam attende: certissimum esse ac de fide, aliquos homines a Deo reprobari; Malach. I, Roman. IX, ad Timoth. II, quoniam ad Dei providentiam pertinet, ut rerum, quæ a suo fine deficere suapte natura queunt, qualis homo, qui per arbitrii libertatem potest a beatitudine deficere, aliquas deficere permittat, quo suavis universi dispositio servetur. Nec tritum illud obstat primæ ad Timoth. II: Deus vult omnes homines salvos fieri, etc., quoniam intelligitur non de voluntate subsequenti, qua Deus dicitur simpliciter velle, sed de voluntate antecedente, qua non dicitur simpliciter

velle, ut ait Damascenus de Fid. Orthod. cap. 2, Aug., De Spiritu et litter. cap. 35, et de Cor. et Grat. cap. 15. Alias ad eum locum explicationes affert S. Thom. p. p. quæst. 19, art. 6. Modo queritur an circa reprobos divina voluntas habeat aliquem actum positivum, ita ut positive concurret: an autem se habeat tantum pure negative. Respondetur, quod quatuor contingunt reprobis, 1° permittuntur in peccatum cadere; 2° culpa ipsa, et peccatum; 3° a Deo deseruntur, et perseverant in culpa usque ad finem vitæ: 4° ipsamet punitio, et poena æterna. Circa primum voluntatem Deus habet positivam permittendi peccata, et aliquos sua libertate peccare, et a beatitudinis deficere, tum quia re ipsa ita permittit, ergo vult eam permissionem; nam permissio et operatio est signum divinæ voluntatis beneplaciti: S. Thom. pr. pr. quæst. 19, artic. 12, quæ cum sit voluntas consequens, est actus positivus in Deo; tum quia, cum nil fiat, nisi Deus fieri id velit, vel sinendo, ut fiat, vel ipse faciendo (S. August. in Enchyrid., cap. 95), et peccatum quidem fiat, sed non ipso faciente, vel volente, ut fiat, ipso igitur sit volente permittere et sinere, ut fiat. Item permittere mala bonum est, et ad majus bonum ordinatur, et ad divinam providentiam id pertinet: S. Thom. pr. pr. quæst. 22, ideo voluit esse dicendum est eam permissionem a Deo actu positivo. Nec objectetur, quod si hujusmodi permissio peccati in reprobo est volita a Deo per actum positivum, Deus saltem indirecte censeatur causa peccati reprobi, quasi Deus subtrahat auxilium efficax, quo stante reprobis non peccaret, eo quia removens rem prohibentem est causa, saltem indirecta, subsequentis effectus, ut de casu lapidis dicimus post amotam columnam, qua detinebatur. Nam respondetur, quod licet subtrahat auxilium efficax, nunquam tamen subtrahit auxilium sufficiens; et ex subtractione auxilii efficacis peccatum non sequitur immediate, sed ex voluntate libera peccantis, cum reprobo nihil demat potestatis, aut libertatis reprobi, ut docet S. Thomas p. p. quæst. 23, art. 2, ad 3. At vero quando effectus non sequitur necessario, nec immediate post remotionem prohibentis, tunc non semper removens prohibens dicitur concurrere ad effectum, nec causa illius. Et recte dicimus, non semper: nam quandoque removens prohibens dicitur causa effectus moraliter, ubi obligatus fuerat effectum impedire. Nam tunc quamvis effectus non sequatur immediate ex remotione prohibentis, imputabitur tamen removenti, quoniam poterat impedire, et obligatus erat impedire, et non impedivit: sicut magistratui furta provenientia imputantur, et dicitur causa eorum, licet non ab illo immediate sequantur, quia obligatus est ea impedire. At peccata meretricis (Politica pessima, Christiano præsertim indigna) non imputantur ei, quamvis permittat ea, nec dicitur eorum causa, quia impedire non debet; quin immo ad bonam ejus gubernationem spectat, ut ea permittat. Atque hinc maxime elucet, quare Deus non dicatur ullo modo causa peccatorum reprobi, nec inesse naturæ, nec inesse moris, quamvis permittat ea, et amoveat prohibens, quia non est obligatus ea impedire: quin potius ad bonam ejus gubernationem, et suavem mundi moderationem pertinet, ut permittat aliquos peccare, et a fine deficere, ut docet S. Bonaventura in 1 sentent. dist. 4, art. 2, quæst. 2. Respectu vero culpæ, ratione ejus damnatur reprobis, non ille quidem habet velle: Osee xiii: Perditio tua, etc. Roman. ix: Sustinuit in multa patientia, etc., alioqui Deus esset auctor peccati, et ejus voluntas mala esset, quippe cuius obiectum peccatum, et malum esset, quæ sunt blasphemata. sed neque nolle absolutum et efficax habet; nam cum divinæ voluntati absolutæ atque efficaci nihil possit resistere, nulla peccata omnino essent, si circa ea nolle Deus absolutum haberet. Tertio Deus vult actu positivo deserere reprobos, et permittere eos in peccatis perseverare, et tradi in desideria cordis eorum: Roman. pr. Tradidit Deus illos in desideria, etc. Psal. lxxx: Di-

A misi eos secundum desideria, etc. Roman. ix. Cujus vult miseretur, et quem vult indurat. Hæc loca significant actum positivum divinæ voluntatis circa derelictionem reprobis. Sed et idem suadetur ratione. Nam quodcumque rationabile et justum est, Deus vult actu positivo. Ejusmodi autem est hominem a Deo derelinqui, qui prior Deum ipsum peccando deseruit. Cavendum est tamen, quod ubi in Sacra Scriptura dicitur, Deum deserere, derelinquere, indurare, excæcare, non est sensus, quod Deus inmittat aut efficiat in animis reprobis aliquam duritiam, vel cecitatem, quasi tenebras aliquas, aut quod Deus sit causa reprobi, ut ruant in peccata, et in illis permaneant: sed quod Deus voluntate sua non confert gratiam, et calorem suum, quo emolliatur cor reprobi, nec infundit lumen, quo possit illuminari (S. August. lib. de Prædestinatione et Gratia, cap. 4, epist. 105, et epist. ad Simplician; (vel dicitur indurare, excæcare, etc. quia permittit indurari, et excæcari. Est enim Scripturæ phrasia, et modus loquendi, ut quæ proprie permissio Dei est, eam Dei actionem appellet, quia Deus positivo actu vult eam permissionem: ita docet Damasc. iv Theolog., cap. 14; Enthim. in Joann. cap. 15. Denique Deus actu positivo vult reprobis inferre pœnam pro culpa; nam id maxime justum est, et rationabile, et ad rectitudinem judicis pertinet. Ex his manifestum est reprobandum non esse causam damnationis reprobi, sicut prædestinatio est causa salutis prædestinati: quia permissio peccandi nihil ponit in peccante, sicut ponit aliquid justificatio in penitente; nec reprobo Dei quicquam subtrahit potentia reprobi, nec reprobis impotens factus est ad gratiam adipiscendam impotentia absoluta, sed tantummodo ex suppositione, quæ non minuit libertatem, ut docet S. Thom. p. p. quæst. 23, art. 3. Igitur non est absurde locutus Lactantius, quod reprobis Judæis Jesus noluit se ostendere, ne adduceret eos in penitentiam, etc. Significatur enim his verbis derelictio, qua derelinquebantur a Deo, et permissio, ut in peccato infidelitatis permanerent, atque subtractio divini auxilii efficacis, quo emolliantur, et illuminarentur corda eorum; neque tamen peccatum eorum, aut in illo perseverantia in Deum tanquam in causam refundi potest.

Dereliqui domum meam, etc. In hujus loci prolatione Lactantius omisit illa, *dedi dilectam animam meam*, quæ in utriusque Bibliis habentur: non ibi, *dereliqui domum meam; dimisi hereditatem meam*, *dedi dilectam animam meam* in manus inimicorum ejus; et profecto sententia multum variat. Contra vero *et ipsa* super addidit, quod non habent Biblia, nec Cyprianus.

In justitiam. Ald. et Plantin. sic habent; Florent. ad justitiam. Ego malim, ut in Vulg. et apud Septuag. et Cyprianum, in justitia.

Et tenebo manum tuam. Ita etiam Septuag., sed Vulg. et apprehendi manum tuam Cyprianus, ut teneam manum tuam.

Et confirmabo te. Septuag. et Cypr. et confortabo te. Vulg. et servavi te. Ideo pronomen illud retinendum est in textu Lactantii, quod habet Florentina editio, licet Aldina et Plantin. desit.

Generis mei. Ita Cyprian. et Cyrill., sed in Vulg. et apud Septuag. *et mei* non habetur.

Sedentes in tenebris. Cum Lactantio concordat Vulg. Tertull. in cont. Marcion. et adv. Judæ. Cypr. Cyrillus. Sed in Bibl. Septuag. recens editus addit copula, et *sedentes*, etc.

CAPUT XXI.

Ut filius hominis. Florent. editio non habet particulam *ut*, quam agnoscunt cæteræ, et mss. libri, et Lactantius supra cap. 12, item Septuag. et Vulg. Tertull. de Carne Christi, et in, adv. Marcion. et alibi, *tanquam filius hominis*.

Quæ Petrus et Paulus Romæ prædicaverunt. Observandum est nobile quidem fragmentum hujus de fu-

tura clade Hierosolymitana vaticinii, et prædicationis Petri et Pauli Romæ habitæ, de qua nihil in sacris litteris, vel alibi habemus. Notandus quoque locus clarissimæ et vetustissimæ Patris contra hæreticos, qui negant Petrum Apostolum unquam Romæ fuisse.

CAPUT XXIII.

Quicumque præcepta dat hominibus, etc. Totam hujus et sequentis capituli disputationem, ut inanem pertranseo; etenim jure negaverit nemo Deum ipsum, carne assumpta, cum legem Moysi dedit, fuisse legis verum ac perfectum latorem et doctorem virtutis. Isai. xxxiii: Dominus judex noster, Dominus legislator noster. Ideo veriores illæ attendendæ sunt rationes de Christi Domini Incarnatione divinitus explicatæ a S. Thom. ii par., quæst. 1, art. 1, et a cæteris DD. præsertim a S. Bonav. in 3^a sentent. distin. 1.

CAPUT XXV.

Mater corporis ejus Virgo. Contra Valentinum, Apollinarem, Eutichetem et alios, qui negabant Christum Dominum ex Maria Virgine quidquam accepisse. Vide Irenæum iii, adversus hæres., S. Aug. de Hæres., Theod. Hæretic. fabul. lib. iv in fin.

CAPUT XXVI.

In læsis affectisque corporibus. In prioribus editionibus corrupte legitur *illæsis*, etc.

Ne quis esset omnino, qui eum non posset imitari. Hæc eadem quoque ratio assertur a S. Thom. in iii par., quæst. 46, art. 4, convenientissimum enim fuisse docet, Christum morte crucis affici propter exemplum virtutis.

Sicut mos eorum ferebat, etc. Recte ait, eorum, scilicet Judæorum; nam ii tantummodo solebant crura suspendiosis frangere, ut eos mortuos eadem die humare possent secundum Deuteronomii legem, cap. xxi. Cæterum apud alias nationes Crucifragium nihil ad crucem, sed a cruce plane remotum aliud erat supplicii genus; quod et Cæsar Baronius Cardinalis in Martyrolog. sub die 25 Maii annotavit, et Lipsius lib. ii et iii, de Cruce, utrobique cap. 14.

Ne læsum ac diminutum corpus ad resurgendum inhabile redderetur. Nullius momenti ratio: quasi vero læsum, sectum, truncatum corpus non potuisset a Deo ad vitam excitari.

Pascha nominatur ἀπὸ τοῦ πάσχω. Hæc Græca non habentur in B, quæ retinentur a cæteris omnibus mss et excusis. Se quidem putare, nomen paschatis ab eo verbo deductum, satis indicat etiam ex subsequentibus. Eundem errorem habet Tertull. in fin. adv. Judæ. et auctor gloss. quem reprobatur S. Hieronym. super Matth. cap. xxvi, Isidor. Orig. lib. vi, cap. 18. Non enim a verbo græco, sed ab Hebræo *Phasach*, quod transitum significat, deducitur, ut docet Josephus lib. ii Antiqu. cap. 13, Hieron. ubi supra et in Isai. xxxi et Mich. vii; Ambros. in lib. de Cain et Abel cap. 8, et Serm. 53; August. Epist. 119 et lib. ii de Trin. cap. 17, et lib. xvi Civitat., cap. 43. Celebrabatur enim hoc festum in memoriam transitus Angeli plagam ferentis a liminibus portarum agni sanguine illatarum.

CAPUT XXVII.

Nunc satis est, hujus potentia, etc. Notandus est locus contra hæreticos nostri temporis hostes crucis Domini. Idem argumentum tractat Tertull. adv. Judæ. et in adv. Marcion. et Cypr. ii adv. Judæ. cap. 21 et 22.

Futura depingere. Metaphoricis futura depingi in hostiarum visceribus dicebantur, quæ quomodoque in eis præsignificabantur; et forte verbum erat Aruspicum peculiare, ut litare, porricere.

Quibus prosecrant. Id est, quibus diu sacrificant, vel alio modo sacra faciunt; est enim compositum verbum ex præpositione, *pro*, quæ verbo adjuncta vim temporalem habet, et verbo, *sacro*, quod est, *sacrum facio* illa quidem. reperio in mss et editis plurimis.

A Florentina tamen editio corrupte legit, *prosecrant*: ex qua lectione me valida incessit suspicio, legendum esse, *quibus prosecuerant*; nam et hoc verbum bellissime congruit, cum de exitis loquatur. Livius v: *Qui ejus hostiæ exla prosequisset*, etc. Tertull. ix Apologet. : *Major ætas apud Gallos Mercurio persecratur*. Et illud, *prosecrant*, haud facile apud alium quemquam reperias: sed librarii fortasse duas illas litteras incuria omiserint.

Dei templum. Puta Jovis, vel Apollinis, vel cujusvis alterius dæmonis, quos ex persona ethnicorum sæpe deos nominat, ut lib. i, cap. 17, 20, 21; lib. ii, cap. 4 et alibi.

Qui summum illum Jovem dæmonibus aggregavit. Puto locum illum innuere, ubi de Minerva loquitur Homerus, Iliad. i, sub initium, quæ sese in celum recepisse dicitur in domos Ægiochi Jovis ad dæmones alios:

ἴδ' ἄλκιμονος βόχου,
αἰγυρῆ' ἐν αἰγυρῶνι ἄνδρ', πατὴρ δαίμονας, ἄλλους.

CAPUT XXVIII.

Unde ipsa religio nomen accepit. Religionem dici putat Lactantius a *religando*. Lactantium sequi videtur Ambrosius in lib. de Virginib. ubi sacras Deo virgines religiosas, quasi Deo religatas dicit. Item Hieron. in Amos, cap. ix; Isidor. viii Origin., cap. 2; S. August. in lib. de Vera Relig. ubi ait, *religet nos religio unius omnipotentis Deo*, Nigid. Figul. apud Gell. lib. iv, cap. 9; Serv. super illud Maron. 8, *Jam tum nelligio pavidos*, etc. At Massur. Sabin. apud Gell., ubi supra: et Servius Sulpic., apud Macrobi. lib. iii Saturn. cap. 3, dictam maluit a relinquendo, quasi id quod religiosum est, a nobis relictum, remotum, sepositum denique intelligatur.

Non ut Cicero interpretatus est, a *relegendo*. Sed tamen Ciceronem sequitur fere vetus quidam apud Gell. ubi supra, qui ait: *Relegentem esse oportet, religiosum nefus*. Arnob. ad fin. 4, S. August. x de Civitat., cap. 4; et S. Thom. omnes hic notatas religionis etymologias approbat secunda secundæ quæst. 81, art. 1.

Superstitio falsi. Et omnino quid colas interest, non quemadmodum colas, etc. Falsum est; non enim tantum est falsi cultus superstitio, sed etiam veri, at non debite exhibitus, ut docet S. Thom. in 2, 2, quæst. 92; Cicero. ii de Nat. deor. religionem ait esse, quæ deorum cultu pio continetur: superstitionem, in qua timor deorum inanis est. Fabius lib. viii, cap. 3, inquit, ut a diligenti curiosos, sic a religione superstitionem distare. Varro apud S. August. lib. vi de Civitat. religiosum a superstitioso hac ratione discernit, ut a superstitioso dicat timere Deos ut hostes, a religioso autem vereri ut parentes. Plutarch. de Isid. et Osirid. superstitionem aiebat haud minus leve vitium esse, quam impietatem.

Religionum se exsolvere. Illa Lucretiana innuit primi libri:

Deinde quod artis
Religionum animos nodis exsolvere pergo.

Veterumque ignara. Ita in Romano codice Virgiliano, et multis aliis antiquis haberi testatur Pierius, et Vellutell. in Annotation. ad Virgilium: sed nunc in omnibus impressis est, *veterumve*, etc.

CAPUT XXIX.

Duos tamen asseveremus, Deum patrem, et Deum filium. Quoniam hic sermonem habebat de duabus tantum personis, *Patre*, et *Filio*, propterea duos illos simpliciter dixit, nullo adjecto nomine, nos tute subintelligere possumus duos, id est, duos Entes, τὸ Ἔντες non substantive, sed adjective accipiendo, et rursus subintelligendo scilicet duas personas: ita enim Magister in 1 sentent., distin. 25, et ibi S. Thom. quæst. unic., art. 4, et S. Bonav. in explicatione litteræ.

Cum igitur et pater filium faciat, et filius patrem, etc. Non hæc nomina pro divinis Personis accipit; neque

enim tam demens fuerit, ut a filio patrem fieri dixerit: sed ut relativa nomina sunt, quorum unum facit et supponit alterum, nec alterum esse sine altero potest. Nam ante verba hæc ita dixerat: Si quidem nec pater sine filio nuncupari, nec filius potest sine patre generari. Hoc videlicet exemplo coexistentiam illam, et coeternitatem patris et filii in divinis ostendere voluit, ut etiam auctor Expositionis symbol. apostolorum inter opera Cypriani.

Una substantia. Filius igitur est patri consubstantialis, contra Arrium.

Cum et filius sit in patre, quia pater diligit filium, et pater in filio, quia voluntati patris fideliter paret. Filius secundum divinitatem in omnibus conqualis est patri, et unum cum eo, voluntate quidem igitur, ut hic dicit Lactant. et S. Thom. in iv cont. Gent., cap. 56, argumento 7; verum non ea solum, sed etiam natura, essentia, substantia, ut ipsemet auctor paulo supra confessus est. Non enim novatores deserunt, sicut Erasmus in Annotation. super Epist. I Joann.; cap. v, qui locum illum Evang. Joann. cap. x: *Ego et pater unum sumus*, quo semper SS. Patres, et doctores catholici omnes usi sunt adversus Arrianos, de unitate tantummodo voluntatis, concordie, atque consensus interpretarentur; non autem de unitate essentiae, contra quos disputat Alfons. de Castr. lib. v contra hæres. in verb. *Deus*, Hæres. 6; Torres in Comment. ad quest. 27, 1 part.; S. Thom. art. 1, disput. 1, part. II.

Et in te precabuntur. Al. *et te precabuntur*, ut supra cap. 13, ubi diximus.

Et qui eruit eum. Ita Septuag. καὶ ῥύσας αὐτὸν. Vulgata, et redemptor ejus.

Deus æternus. In utrisque Bibliis est *Deus sabaoth*, id est *Deus exercituum*.

Et ego novissimus. Sic quoque Vulgata, pro eo, quod

A habent Septuag. καὶ ἐγὼ μετὰ ταῦτα, *Et ego post hæc.*

CAPUT XXX.

Aut Anthropiani, seu quilibet alii, etc. Non hic credo anthropomorphitas designari, quorum errori assensum aliquando fuisse Lactantium dicam inf. cap. 18 libri de Ira Dei: sed nomine anthropianorum puto hæreticos significari qui negabant Christum fuisse Deum, purumque ἀνθρώπου, id est, hominem eum asseriebant, unde anthropiani, quasi latine dicas, hoministe sint appellati, quales fuerunt Ebion, Carpocrates, Cerinthus, Theodotus, sive Theodosion, Paulus Samosatensis, Photinus et alii, quorum hæresim damnavit magna Nicæna synodus, Ephesina, Chalcedonensis, aliae quamplures. In Vaticanis et aliis nonnullis mss. et impressis ita legitur, *Aut anthropiani, aut Arriani, seu quilibet alii, etc.* Ego B. lectionem retinui in editione quoque Plantiniana exhibitam, tum propter auctoritatem miræ vetustatis codicis, tum vero etiam propter rationem. Innotuit enim Ariana hæresis circa annum Domini trecentessimum decimum quintum. At hi Lactantii libri multo antea cepti, absoluti, editi sunt, ut dictum est supra ad cap. 1, lib. 1. Neque tamen hinc quidquam deperit catholicis, cum tam multis e locis Lactantii constet, ipsum Arrianam impietatem aversam fuisse, et antequam exorta esset, prædamnas, ut supra ostendimus lib. II, cap. 9, et hoc lib. cap. 8, 14, 29.

In qua est confessio et penitentia, quæ peccata et vulnera, quibus subjecta est imbecillitas carnis, salubriter curat. Diriguntur hæc spicula contra Novatianum, et sectatores, qui in peccatum lapsos ad penitentiam non recipiebant, remissionem peccatorum in Ecclesia reperiri, eique claves aperiendi atque solvendi a Christo datas fuisse negantes; quæ de re Pacian. ad Sympronian. epist. 1; S. Augustin. de Agone Christ. cap. 51.

LIBER QUINTUS.

CAPUT PRIMUM.

Non est apud me dubium, quin hæc opus nostrum, etc. In quibusdam impressis: *Non est apud me dubium, Constantine Imperator. quin hoc opus, etc.* Lectionem B. secutus sum, quæ ratione fulta videtur, ut dixi ad cap. 1, lib. I.

Coacerbant. Ita scriptum est in B. forte pro *coacervant*, ut supra lib. II, cap. 3, *convivere*, pro *convivere*. Sic S. Cypr. in mss. epist. 42, ad Cornel. juxta edit. Pamel. habet *acervationibus*, pro eo quod in excusis legitur *acervationibus*. Sic, *flagella acerbata*, Tertulliano in fin. Apologet. ubi vid. Pamel. et dicta epist. 42. Thomasius tamen hoc loco deductum mavult a verbo *acerbo*, quod est, *acerbum facio*.

Sacrilegum. Sic malim, ut in B. quam *desertum*, ut in Florent., Plantin., Ald. editione; neque enim laudare voluit, sed damnare sacrilegum ethnicum illum, qui Cypriano sanctissimo viro id nominis indidisset.

Coprianum. Ita legendum, ut in Plantin. et Ald. non *Caprianum*, ut in Florent. edit. Juntar. legitur. Scomma est in Cyprianum ex allusione vocis; κοπρία enim sterco significat, unde *Coprianus*, quasi sterco tractans, vel *stercorarius*: vel *Coprianum* inquit, quasi ridicularium hominem, et scurræ; nam scurræ antiquitus dicebantur *Copriæ*, ut Josephus Scaliger notat in Castigationib. ad Festum in *Scurra*, et animadvertunt viri eruditissimi hunc locum emendantes Lipsius II, cap. 17; Jacob. Durantius I Variar., cap. 13, quod videlicet relicto deorum cultu, nobile ingenium sordido ac fœdo doctrinæ generi, fabulisque anilibus atque ridiculis christianorum mancipasset.

Unde apparet, etc. Hanc totam periodum usque ibi, quod si accidit, etc., adiecimus ex cod. B. quod et aptissime cohercet cum aliis, quæ hic habentur, et liquido appareat Lactantiana.

CAPUT II.

Quorum alter antistitem se philosophicæ profitebatur

C etc. Porphyrium intelligit. Consule Baron. Cardin. Annales tom. II sub anno Domini trecentesimo secundo.

Tres libros evomuit contra religionem romenque christianum. Tres quidem primo, verum et alios postea usque ad quindecim, ut scribit Suidas. Porphyrii calumnias atque impietates iustis voluminibus refutarunt acriter Methodius Tyri episcopus, Euseb. Apollinar., ut tradit Hieron. de Scriptor. Ecclesiast. et deinde incidenter, et per occasionem, Cyrill., Hieron., August., alii.

Alius eandem materiam mordacius scripsit, etc. Fuit iste Hierocles, quem libros suos, quos contra christianos scripsit, veritatis Amatoris titulo prænotasse scribit Eusebius, qui et illos egregio refutavit commentario.

Qui erat tum e numero judicum. Exercebat enim eo tempore præfecturam Augustalem Alexandriæ, ut tradit Epiphanius hæres. 63.

Assensus. In quibusdam haberi, *accensus*, testatur Janus Gualtemus in questionibus ad Plant. Menæchm. D cap. 4, ducta videlicet translatione a Re militari, ut supra lib. II, cap. 10.

CAPUT III.

Nemo Apollonium. Baptista Pius in Annotationibus posterioribus cap. 90. legendum hoc loco putat *nemo Apuleium*, cum aliqua corrupta exemplaria habere testetur *nemo Apollinem*. Ego prorsus lego, ut in omnibus libris reperi, *nemo Apollonium*. Nam de illo sermo erat, et forte sic scripserit quoque Pius; nam illarum Annotationum editio, quam apud me est, nimum quantum typographi erroribus scatet.

Repente in iudicio non comparuit. Hoc tradit et Philostrat. in Vit. Apollon. lib. IV.

CAPUT IV.

Qua materia non est usus, ut debuit etc. Ita et Sanctus Hieronymus sentit ad Magnum

CAPUT V.

Ne significare quidem, etc. Sic in Rom. Virg. codice haberi testantur Pierius, et Velutell. cum impressi variant; nam alii sic habent, alii vero, nec significare quidem.

CAPUT VI.

In usus hominum. Libenter legerim, in usus omnium, ut fieret Antithesis ad illa, singuli, et, paucorum.

CAPUT VII.

Et quanto frequentius impellitur, tanto firmiter roboratur. B. T. P. et mss. fere omnes, quanto frequentius impellitur, tanto firmiter roboratur. Ego secutus sum lectionem Florent., Ald., Plantin., edit. quæ rector visa est; nam alteram damnat Valla 1. Elegantiar. cap. 16. Quanquam profecto, ut probe notat contra eum quoque Franciscus Floridus lib. II Lection. subsecivar. cap. 20, etiam Cypriano, Tertulliano, Boetho, aliis præsertim ecclesiasticis latinis scriptoribus, vel Valla ipso iudice non admodum malis quædam sunt dictiones ac phrasæ peculiare non utique suscipiendæ ad imitandum, quas tamen in illis non jure reprehendas, sed potius uti magnorum virorum labeculas, quasi in pulchra facie nævos quosdam probes atque osculeris.

CAPUT VIII.

Sicut una, inquit, eademque natura. Excidisse hic locus putatur ex libro de Legibus primo.

CAPUT IX.

Cum seminis patientiū certent. Tunc scilicet, cum viri nubunt in seminis virum parituri, ut dicitur in Leg. Cum vir. Cod. ad. I. Jul. de Adulter. Sic et Quintil. Declamat. 3: *Ut pollutis*, inquit, in femineam usque patientiam maribus incurrat jam libido in sexum suum.

Qui sanctissimam quoque corporis sui partem contra fas omne polluant, etc. Dum videlicet execrabilem in se furorem admittunt: qui nec capitū quidem parcat, ut ait inf. lib. vi, cap. 23.

Indusorum se omnes, etc. Ita lego, ut habet B. vel, *indusoro*, ut P. et ita legit Robertus Stephanus in fragmentis Lucilii ab ipso collectis, et editis, non ut corrupte legitur in Ald. et Plant. *indusori*. Epenthesis illa est, pro in forum, vel in foro. Sed forte scripserit Lucilius, *Endosorum*, vel *Endosoro*; nam endō, pro in, usos fuisse veteres norunt omnes.

Blanditia certare. Ita legit Rob. Steph. ubi supra, juxta editionem Florentinam, quæ sane magis Luciana est, quamvis Ald. et Plantin. habeat *blandiri*, *certare*, etc.

Per cætera universa sequitur. B. per cætera universa quæreretur. Quæ lectio quanquam et ipsa recipi potest, tamen prior illa vulgarior est, et magis probata ab Antonio Augustino et Thomas.

CAPUT X.

Sparsurus sanguine flammæ. In Marone varie legitur. Nam aliquæ editiones habent *sparsuros*, quæ lectio magis probatur Pierio; aliquæ vero, ut in nostro. *Flammam* quoque legi, non *flammæ*, in Romano cod. Virgiliano testatur idem Pier. et Velutell., sed nostra lectio magis recepta.

Tum pius Æneas. Ita ex cod. B. emendantur excusi, qui habent, *Ecce pius Æneas*, quæ lectio et Maroni repugnat et rationi versus.

Equidem et vivis concedere vellem. Equidem vivis concedere mallem, in aliquot antiquis codicibus haberi tradunt Pier. Velutell. Bergizom. in Virgilium.

Eruantur ad injustitiam, et justitiam, mendum est in Aldin. et Plantin. contra quam sensus ipse auctoris pugnat, et B. T. P. alii mss. et editio Florenti

A

CAPUT XI.

Etenim si nemo est, inquit, etc. Locum inter opera Ciceronis non reperio; sed similem habes in Officior. c. 3: *Quid enim interest, utrum ex homine se convertat quis in belluam, an in hominis figura immanitatem gerat belluæ?*

Sicut unus in Phrygia, etc. Historiam scribit Euseb. viii Hist., cap. 11.

Constitutiones sacrilegi. Quas lege apud Euseb. Domitius. Ulpianus.

Libro septimo. Al. *libris septem*: sed nostram lectionem exhibent mss. B. P. et excusi Florent., probant Cujac. lib. x Observat., cap. 34, Thomasius in Notis.

CAPUT XII.

Quæro, inquit, si duo sint, etc. Excerptus locus e disputatione contra justitiam, quam fuisse in III de Repub. Ciceronis autumat Sigon. in Schol. ad Cicer. frag., ubi de hoc egregie disserit. Vid. et Epist. 15, lib. iv, ad Attic.

Et contra eum, qui sit improbissimus, existimet, etc. Al. *contra autem, qui sit improbissimus, existimetur*, etc. Sed rectissime hunc locum, quamvis de sola conjectura, restituisse mihi videtur Andreas Patricius, cujus hæc verba sunt in Schol. ad frag. lib. II de Rep. Cicer.: *Olim erat, existimetur: sed ego de vera, ut puto, lectione cum per me ipse divinarem, tum inveni postea ab aliis animadversum esse. Quid vero præterea, si sic: et contra eum qui sit improbissimus, existimet, etc. neque enim placet et hic, et paulo post, contra autem, et librarius in, putet et contra, facile et omittere potuit, præsertim si ita scriptum viderat, ut multa in pandectis Florent. scripta extant, put Et contra, quod tantum demest, ac si ego scribam, putet et contra, etc. Patricii conjecturam juvat, quod animadversum est, sæpe scribas, eum in eandem dictionem, vel clausulam geminam incidere, alteram earum omittere solitos, ut notat Guilielmus Forner. lib. II Selection. cap. 24, qui idcirco Varronis locum de Ling. Lat. ubi habetur, *circum aras solitam*, legendum monet, *soltium tum*; et in l. Penales, § 1, D. ad. l. Facile. ubi habetur *argumentum rei*, legit *argumentum tum rei*; et in leg. omnes, D. de in integr. restit. pro *examine*, an *veræ sint*, legit *examine*, et an *veræ sint*, etc. alia exempla ibi videre poteris. Notat et idem Cujacius lib. II Observation, cap. 14, et l. x, cap. 30.*

Existimatione. Lectionem hanc probat Patric. ubi supra, exhibitam ab editione Plant. et Aldin. In Florentina legitur *æstimatione*.

Cariosis. Hanc lectionem ut meliorem retinui, quam habet Aldus. Dicit autem per contumeliam *Deos cariosos*, id est, eorum simulcra, quæ cum e ligno, aut alia ejusmodi materia constarent, putrilagine et cariem contrahebant. Al. legitur *nariosis*, vel *varicosis*.

CAPUT XIII.

Et Mutio gloriantur. De quo Cicero, Livius II, 1 Decad., Valer III, c. 3, Senec. de Divina Providentia, et epist. 24, Tertullian. ad Martyr. cap. 4, S. August. IV, Civit. cap. 20.

Aut Regulo. De quo Cicer. III. Officior. ad fin. Seneca de Divina Providentia, Plin. de Viris Illustri. Gell. lib. vi, cap. 4, Tertullianus ad Martyr. ubi supra, et in fin. Apologet. August. I Civit., cap. 15 et 24. Suid. in *πύρρος*.

CAPUT XIV.

Terram digitis suis imaginatam. Insolite, id est, in imaginem figuratam digitis suis atque formatam. Sic S. Remigius in suo testamento apud Brisson. formul. lib. VII: *Tibi hæredi meæ ecclesie supra memoratæ jubæo thetribulum et imaginatum calicem fabricari*.

CAPUT XV.

Is cum Legatus, etc. Historiam refert Macrobi.

Saturn. cap. 5; Gell. lib. vii. cap. 14, et lib. xvii. in fin.; Quintil. lib. xii. cap. 1.

Quam Cicero æquabilitatem vocat. Secundo de Orator. Et eo magis, si intolerantius se jactant, et æquabilitatem communis juris præstantia dignitatis, aut fortunæ suæ transeunt, etc. Et eod. lib. ad fin. Erit explicandum in laude justitiæ, quid cum fide, quid cum æquabilitate, cui cum ejusmodi aliquo officiosis, qui laudabitur, fecerit; et i Officior. c. 32. In liberis vero populus, et juris æquabilitate exercenda etiam facilitas, etc.

CAPUT XVI.

Nec alia causa est, cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, etc. Sic et Tertullianus cap. 39 Apologet.

Quæ hic mala putantur, etc. Hunc versiculum apud Euripidem non invenio.

CAPUT XVII.

Aut nullam esse justitiam, aut si sit aliqua, summam esse stultitiam, etc. Tractat hoc argumentum apud Platonem Trasymachus in primo de Republica.

Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum, etc. Harum aliquam, et præterea nonnullas alias ejusmodi quæstiones edisserit Cicero in Officior., cap. 3.

Si proficitur, bonus quidem, etc. Al. Si proficitur emptori fugitivum esse, bonus quidem, etc. Sed illa, emptori fugitivum esse, non extant in B. nec P. quia illud, proficitur, non tantum ad fugitivum servum, sed etiam ad domum pestilentem, et alia similia referri debet, de quibus dixerat, ut notat quoque Thomasius.

Jam vero justus ille, sed stultus est. Hanc lectionem Ald. et Juntar. Florent. retinui, quantumvis in vitis et reclamantibus codicib. B. T. P. et Plantin. edit. ubi habetur jam non justus, etc. Repugnat hæc lectio sententiæ ipsius Carneadis; non enim in hac

A disputatione injustitia, sed justitia cum stultitia, injustitia vero ipsa cum sapientia conjungebatur; et ita dicebatur, quod ille quidem justus erit, sed stultus: si vero contra fecerit, idem sapiens habebitur, sed erit injustus. Hoc liquet ex alio sequenti proxime exemplo.

CAPUT XVIII.

Cur enim naviget, etc. Vid. Sen. Natural. quæst. lib. v, cap. 18.

Familiares illi Pythagoræi. De Dæmone et Pythia loquitur, quorum historiam habes apud Valer. lib. iv, cap. 7, Cicero in Officior., cap. 3, sub initium.

CAPUT XIX.

Apud Ciceronem idem ipse justitiæ defensor Lælius, vult, inquit, etc. Cujus quidem Lælii, quæ hoc capite referuntur, sententiæ exciderunt ex eadem disputatione tertii de Republica Ciceronis, de qua supra cap. 12, ubi contra Furium pro justitia Lælium inducebat Cicero disserentem.

CAPUT XXIII.

Deus, inquit, homines pro liberis habet, etc. Hæc ipsa verba haud certe reperias apud Senecam: sed eorum sententiam habes in eo libello de Divina Providentia, sub initium. Quare aut ea verba excidisse dicendum, aut eam Lactant. ipsiusmet, quasi Senecæ verbis extulisse sententiam; quod alibi sæpe ab eo facilitatum animadverto. Sic supra lib. iii, cap. 21, ea Platoni verba attribuit: Civitas concors erit, etc. Et hoc lib. cap. 18 illa Carneadi apud Cicero. Justus, inquit, si aut equum gaudet, etc. et inf. lib. vi, c. 12. Si audieris, inquit, preces, etc. Quæ Domini verba nusquam reperiuntur, sed sententia ipsorum Matth. v, Luc. vi, Lactantii verbis expressa.

LIBER SEXTUS.

CAPUT PRIMUM.

Nihil enim sancta et singularis illa majestas aliud ab homine desiderat, etc. Non quia exterius quoque sacrificium Deo non sit acceptissimum, ut dictum est supra lib. ii, cap. 2; sed hæc sæpe præci Patres ingerebant auribus ethnicorum, qui sceleribus omnibus cooperti se religiosos putabant, si templa et aras hostiarum sanguine cruentarent, tanquam Deus victimis indigeret. Cæterum de sanctissimo Eucharistiæ a Christo Domino instituto sacrificio, quod Missam nominamus, quodque ex hoc vel aliis hujusmodi locis temere admodum inflant hæretici, vide antiquissimorum Patrum testimonia: Ignatii Christi contemporanei, et apostolorum discipuli, epist. 10, et ad Philadelph. epist. 9, ad Ephes. epist. 14, ad Rom. epist. 15, Irenæi discipuli Polycarpi, qui fuit auditor Joannis Apostoli libro quarto, cap. 52, ubi inquit:

Ex creatura panis accepit, et gratias egit dicens: Hoc est corpus meum; et calicem similiter, qui est ex ea creatura, quæ est secundum nos, suum sanguinem confessus est, et novi Testamenti novam docuit oblationem, quam Ecclesia ab Apostolis accipiens in universo mundo offert Deo, etc. Et cap. 54: Igitur Ecclesiæ oblatio, quam Dominus docuit offerri in universo mundo, purum sacrificium reputatum est apud Deum, et acceptum esse ei. Item Tertulliani lib. ii ad uxorem de Monog., de Corona milit., de Oration., de Castit., de Cultu foeminar. i, adversus Marcion. et alibi sæpe; Cypriani epist. 65, ad Cæciliam, et epist. 66; Nazianzeni in carmine ad episcopos; Ambros. in Oratione præparat. ad Missam; Chrysost. in Homil. de Perdit. Jud. et super Epist. ad Hebræos; Hieronym. ad Damas. de Fil. prodig.; Augustini de Civit. lib. xvii, cap. 20; Cyrill. Cathec. Mystagog.; Gregorii Magni iv Dialog., cap. 58; Alexand. Pr. in decreto, quod habetur inter concilia generalia de Sa-

C cerdotibus non vexand.; Leonis pr. ad Dioscor. epist. 9; Fulgent. ad Monim. lib. ii; denique conciliorum, Toletani p. cap. 5; Ephesini in epistola ad Nestor. Lateranen. relati in cap. Firmiter de Summa Trinit. Tridentin. Sessione 22.

CAPUT II.

Accendant lumina, velut in tenebris agenti. Sic paulo inf. jam sentiant, quam non indigeat lucernarum Deus, etc. Qui igitur Deo lumina accendant ea fide, ut credant, ipsum in tenebris agere, vel luminibus indigere, meritissimo damnantur. At vero sancta Dei Ecclesia lumina etiam per diem in templis accendit, ut erga Deum et Sanctos ejus in animis fidelium venerationem ac religiosas quandam letitiam excitet, ut sub typo luminis corporalis illa lux ostendatur, de qua in Evangelio legitur: Erat lux vera, quæ illuminat omnem hominem, ut dicitur in Canon. Cleros. distinct. 24, ex Isidor. vii Origin. cap. 12; iisque pius usus tum Divinis Litteris, tum Sanctorum testimoniis comprobatur. Nam Exod. xxv, fit mentio de candelabro in Dei templo septem infusoria habente. Cyprianus epist. 55, de Ceroferariis, sive Acolytis, meminit, quorum munus est ad sacram mysteriorum pompam accensos in ecclesia cereos ferre. S. Hieronymus contra Vigilantium hæreticum disputat, luminarium usum Catholicis exprobrantem. S. Athanas. cereos a fidelibus oblatos ab Arrianis hæreticis sublato conquirerit in epist. ad Orthod. Videnti sunt præterea Euseb. lib. vi Historiæ cap. 25; S. Epiphani. ad Joan. Hierosol. episc.; S. Paulin. in Carmin. in Natal. 3 et 6; S. Felice, S. August. in Serm. de Tempore 215; S. Evod. de Miraculis; S. Stephani lib. i, cap. 3 et lib. ii, cap. 2. Item concilia, Romanum sub Sylvest. Carthag. iv, c. 2 et seqq. Atque hoc pietatis signum Deo gratissimum atque acceptissimum esse testantur insignia ex ipsa

cera e candelabris, vel oleo e lampadibus sumpto facta miracula, de quibus S. August. xxii Civit., c. 8, Theodoret. in Historia SS. Patrum cap. 21, in Jacobo; S. Greg. Turon. in miracul. S. Martin. cap. 2, ad lin. S. Greg. Magni. in Dialog. cap. 30, Paul. Diaconus de Gestis Langobard., lib. ii, cap. 9.

CAPUT III.

Duae sunt viae per quas humanam vitam. Aldi editio: *Duae sunt viae, Constantine imperator, per quas, etc.* Sed in B. T. P. in editione Florent. Juntar. et Plan- tin. nihil de Constantino.

Alteram virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum. Ubi ad hoc bivium pervenisset Hercules, incipitem animi fuisse, utram viam capesseret, fabulatus est Prodius Chius, ut pulcherrima narratione refert Xenophon lib. ii de Memorab. Socratis in principio, Cicero i Officior. cap. 45, Suid. in verbo *πρόδρα*, et Aristophanis interpres in Nubibus, Philo Jud. in lib. de Merced. meretr. in arar. non inferend., Basil. de Utilit. ex lib. Gentil. capiend. Extat hac de re venustissimum Virgilii Epigramma de litera Y.

Quomodo autem hae viae. Ita reposui ex utroque Cod. S. Salvatoris B. T. P. pro eo quod in impressis est, *quomodo autem vitae istae, etc.* nam permanet in allegoria duarum viarum.

CAPUT IV.

Ut poetae loquuntur. Nam Virgilius vi:

Dextera, quae Ditis magni sub moenia tendit,
Hac iter Elysium nobis, etc.

Posita sunt omnia. Ita lego ut in B. et T. et aliis optimis Codicibus, non ut in aliquibus impressis, *positi Deus omnia*; nulla enim vitia posuit Deus.

Ex altitudine in profunda cadat. Secutus sum lectionem vetustissimi codicis B. nec aliam tamen, quae habet, *in altitudine profundam cadat*, improbandam puto, ut putavit Thomasius, ubi ait: nam cadere in altitudinem nullo modo dici potest, cum illud sit erigi, non cadere; cum enim altitudo a profunditate nonnisi ratione differat, saepe altitudo pro profunditate ponitur. Sic *altitudo maris*, Cic. ad Attic. lib. ix et Cæs. iv Belli gallici; et *concaevae altitudinis speluncarum*, ii de Nat. deor. et Terra descendit ad *infinitam altitudinem*, i de Divin. et saxum depressam est in mirandam altitudinem, vii Verr. et Cels. lib. vii, cap. 7, *altitudo plagae usque ad cartilaginem esse debet*; et Plin. lib. x, cap. 33. *Specus sex pedum defossa altitudine.*

CAPUT V.

Verum scientia non potest esse virtus. Secus Plato in Lachet. Menon. et alibi, quem arguit Arist. Ethic. 6, cap. 15. Magnor. Moral. i cap. 1. Eudemon., lib. i, cap. 3, et lib. vii, cap. 6.

Stultitia caruisse. B. T. P. et Florentina editio hæc non habent. Ego secutus sum editionem Aldi, et ea reposui, quia pertinent ad hæc illa et sapientia prima; non autem ad illa priora, virtus est vitium fugere.

CAPUT VI.

Nec Deum, nec adversarium ejus. Hæc lectio recepta est ab omnibus excusis, et a mss. tribus Vaticanis, et P. Alii novem ex iisdem Vaticanis habent, *nec Deum, nec adversarium Dei*; nec ea lectio quicquam absurdi continet, ut suspicatur Thomasius, cum non solum diabolus, sed etiam quicumque peccatores adversarii Dei recte dici possint. Moyses Exod. xiii in Cantice.: *Deposui adversarios tuos*; et II cap. 1, Reg. in Cantice.: *Domini formidabunt adversarii ejus*; et Lactantius supra lib. ii, cap. 10, diabolus vocavit *antithæum*, id est, *Dei adversarium*. B. tamen habet *adversarium humani generis*.

Dirimunt hi communem generis humani societatem. Pauca tantum transposita; nam Cicero, hi dirimunt communem humani generis, etc.

Ab optimis naturæ ac veritatis exemplis. Sed Cicero in Castigatis Lambinianis, quorum lectionem germa-

nam puto, ex optimis naturæ principis et veritatis exemplis. Verumtamen quædam aliæ Ciceronis editiones *τὸ principis* non habent.

Aut cum Fabricius, inquit, fortis, etc. Mutulus est et nonnihil variat hic Ciceronis locus apud auctorem nostrum; nam Cicero sic habet: *Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones etiam fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius, aut Aristides justus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiae tanquam a sapiente petitur exemplum, etc.* Et quidem Fabricium Cicero nunquam ad fortitudinis, sed ad justitiæ adducit exemplum; et eod. lib. iii Offic. eum ait Romæ idem fuisse, quod Athenis Aristides. Unde hic fortasse vox *fortis* abundare videatur, et totus locus ex Cicerone restituendus.

CAPUT VII.

Ut immortale illud arcanum ejus in aperto esset. Fere omnes mss. et excusi habent, in aperto esset, quæ lectio repugnat sententiæ Lactantii. Ideo lectionem Juntarum secutus fui, quæ plana, et consona, et perspicua est. Loquitur enim de illo eterno, infallibili arcano, et nullis hominum mentibus scrutabili, quo Deus aliquos reprobat, et permittit errare, ut ipsorum libero arbitrio a sapientia et veritate aversi in idipsum incidant, quod vitare cupiant, pœnam videlicet sempiternam. Qua de re diximus ad cap. 20, lib. iv. B. habet, *ut immortalitatem, ita arcanum ejus in aperto esse voluit*.

CAPUT VIII.

Huic legi nec abrogari fas est, etc. Ita legendum puto cum Thomasio in notis, et cum Patricio, atque Sigonio in scholiis ad hunc locum inter fragmenta Ciceronis lib. iii de Republica. Nam hic tria genera labefactandæ legi expressa sunt, nempe *abrogatio, derogatio, abrogatio*, de quibus apud Festum, Cicero- nem ii de Invention. Ulpianum tit. 1 Institution. *Propagari*, quod hic habetur in aliquibus exemplari- bus, nihil ad rem.

Ac naturam hominis aspernatus, hoc ipso luet maxi- mas pœnas, etc. Fere omnes codices habent, *aspernabitur*; et quia videbatur copulam sequi debere, Patricius legebat, *aspernabitur, et hoc ipso luet, etc.* Franciscus Balduin. in Instit. Justin. *aspernabitur, atque hoc ipso luet*. B. Codex omnem scrupulum depulit, dum legendum ostendit, ut in textu.

CAPUT IX.

Et legitime injurias faciendo. Ironice loquitur ad- versus Romanos, qui solebant per Feciales indicere bella, et quadam verborum formula ante obtestari, se adversus gentem illam, quam debellare conabantur, bellum iuste pargere. Tum sibi quæcumque licere, et omnia se legitime agere putabant. Vide Hælicarn. 2 Histor.

Aliud est igitur civile jus, quod pro moribus ubique variatur. De hoc disserunt Philosophi in v Moral. ad Nicomach. cap. 7, Magnor. Moral. i, cap. 31. Juris- consulti in Institutionibus et Pandectis Tit. de Justitia et Jur.

Et ipsam justitiam ignoret necesse est. Ita ex utroque cod. S. Salvatoris B. T. P. Florent. edit. emendantur libri, qui habent, *et ipsum Deum ignoret, etc.*

CAPUT X.

Itaque inter se congregatos, quod natura hominum, etc. Vid. Aristot. i Politic. cap. 1 et 2, et lib. iii, c. 4.

CAPUT XI.

Qui flecti ac misereri non putant esse sapientis. Ut stoici, referente Cicerone in Tuscul. et in Oratione pro Muren. contra Catonem; ut Seneca lib. ii de Clement. cap. 5, ut Agesilaus fortissimus imperator, cujus sententiam, etc., refert Plutarch. in Laconic. Apophthegmat., *difficile esse, misereri simul, et sapere.*

Male meretur, etc. Illic versus apud Plaut. ita legi- tur de Mendico:

Male meretur, qui ei dat, quod edat, aut quod bibat.

Quod sine spe recipiendi feceris. Præclare Seneca lib. iv, de Benefic. cap. 3 et seqq. Benignusque. Cicero benignusve.

Nihil est enim, etc. Cicero, nihil enim est opere, aut manu factum, quod aliquando non conficiat, etc.

CAPUT XII.

Quod illi virtutis justitiæque doctores prorsus non attigerunt. Nam licet quippiam reperias apud Platonem, Aristotelem, Ciceronem, aut alios fortassis Ethnicos de mortuis hominibus humanis, id potius viri boni officium crediderunt, quam ut significent ab ullo unquam Legislatore præcepto imperatum, et de parentibus et cognatis potius, aut de Republica bene meritis, quam de peregrinis, ac pauperibus tumulandis locuti intelliguntur. Vide Hieronymum Magium, qui hunc locum enarrat lib. ii Miscellaneorum, cap. 19.

Qui supervacaneam facerent sepulturam. Unde illud Maron. ad fin. ii Aeneid. Facilis iactura sepulchri est. Qua de re Senec. in Remed. fortuitor.

Si audieris, inquit, preces supplicis tui, etc. Non sunt hæc verba desumpta ex ullo sacræ Scripturæ loco: sed iis Lactantius ipse, quæ Domini Salvatoris est, sententiam expressit, Luc. vi: Esote misericordes, sicut et Pater vester misericors est. Dimittite, et dimittentur vobis: date, et dabitur vobis. Eandem quippe mensura, qua mensi fueritis, remetietur vobis.

CAPUT XIII.

Veniam non habet, qui sciens peccat. Hoc declarat ex superioribus; videlicet si peccans poenitentiam non agat, neque profiteatur, et statuat, sic non ultra peccabiturum.

Qui primum gradum ascendit, satis justus est. Non ille satis justus est, si ab operibus malis abstinens, male tamen aut loquatur, aut cogitet; id quod vel ipse Lactantius et confitetur, et docet infra cap. 23, et lib. vii, cap. 27, ait Deum iudicaturum esse etiam pravæ cogitationes.

CAPUT XIV.

Nam stoici affectus omnes, quorum impulsu animus commovetur, ex homine tollunt, etc. Pro quibus stoicis Seneca plurimis in locis epistolæ 86, Peperceram, epist. 117, Utrum satius, lib. i, de Ira cap. 10, et 11 et seqq. et toto lib. ii Peripatetici contra non tollendos omnino, sed moderandos contendunt. Virtutes enim Aristoteles simpliciter impatiuntur et tranquillitates, ut ait Lactantius lib. vii, cap. 10, negat esse lib. ii Ethic., cap. 50. Vid. Ciceronem iii et iv, de Finib. et iv Tuscul.; Plutarch. de Moral. virt.; S. August. lib. ix Civil., cap. 4, et i. xiv, c. 8 et 9. Auctor noster contra utrosque disputat.

CAPUT XVI.

Quin et in illo exiguum latari, etc. Juxta opinionem gentilium philosophorum, contra quos erat disputatio, ut eos suis ipsis positionibus argueret, quos hisce in libris professus est se facturum, lib. v, cap. 4, non autem juxta dogmata christiane sapientie, qua docemur, vel ipsis hostibus bona omnia cupienda: de quo et ipse præclare disserit inf., cap. 18.

CAPUT XVII.

Nam istæ concitationes animorum juncto currui similes sunt, etc. Fortasse alludat ad currum, de quo Plato in Phædro.

Hic est ille homo honestus, etc. Sententia Senecæ excerpta e moralis philosophiæ libris, quos amissionis: sed similia passim effert epist. 21, Sollicitum, lib. vi Natural. quæst., cap. 32 et alibi.

CAPUT XVIII.

Qui colit Verbum bonum. Id est, Jesum Dei Filium.

A qui Verbum bonum dicitur initio Psal. xxiv, ad quem locum respexit.

Iam ex hoc ipso boni viri nomen amittat necesse est, etc. Non solum contra Ciceronem hæc disputatio tendit, sed etiam contra Aristotelem, qui non ulci-ei injuriam ignavi hominis atque servilis esse contendit lib. iv Moral. Nicomach., et iii Endemiorum utrobique, cap. 5.

Alieno titulo inscriptas. Videlicet titulo Philippicarum, exemplo Demosthenis.

Spero, inquit Cæsar, qui oblivisci, etc. Tò Cæsar abest a textu Ciceronis; ibi enim, Spero etiam te, qui oblivisci, etc.

CAPUT XIX.

Itaque hanc ipsam iram, cotem dicunt esse virtutis. Secutus sum Jani Guilielmi tum judicium, tum fidem: nam in nonnullis mss. Lactantii codic. ita haberi testatus est in Questionibus ad Plaut. Menechm., cap. 4. Et quidem Cicero, a quo mutuatur hæc omnia B Lactantius, sic habet in Lucull. prope fin.: Ipsam iracundiam fortitudinis quasi cotem esse, etc.

CAPUT XX.

Stupra vero, inquit, et adulteria, etc. Quædam transposita, quædam ommissa. Cicero: Stupra vero et adulteria, et omne tale flagitium nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptate. Cumque homini sive natura, sive quis Deus nihil mente præstabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante, temperantiæ locum esse, nec omnino in voluptatis regno, etc. Aliqui tamen codices Ciceroniani habent: Nullis aliis illecebris incitari, nisi voluptatis, ut notatur ad oram Lambinianorum; et nec enim libidine dominante, temperantiæ locum esse omnino, neque in voluptatis, etc.

Tamen spectacula hæc publica non contemnunt, etc. De quibus Tertull. in lib. de Spectacul., Cypr. epist. i ad plebem, S. August. in iii Civil., c. 8 et seqq.

Neque militare justo licebit, etc. Loquitur tantum pro tempore illo primitivæ et adolescentis Ecclesiæ, quæ nec gladium habebat, nec decebat tunc illam armis uti, sed dumtaxat per passionem et miracula augeri, ut scribit Hugo Carensis in Annotationibus in Marc., exponens locum illum Lucæ 22: Vendat unicam suam, et emat gladium. Cæterum et hominem justum militare posse, et militiam aliquando justam esse, ex SS. Ambrosio, Augustino, Gregorio, cæteris Patribus prodit Gratianus in Decret. tota causa 23, quæst. 1, 2, 3, et Hæretic. Manichæorum, Oecolampadii, Agrippæ, Lutheri, Erasmi contrariam assertionem refellit Sixt. Senen., i. vi Biblioth. Annot. 156, Alphons. de Castr. cont. Hæres. lib. iii, in verbo, Bellum.

Neque vero accusare quemquam crimine capitali. Non est hoc simpliciter verum; causæ enim adesse possunt, quibus non modo justo homini accusare facinorosum licet, sed etiam ad accusationem instituendam obligatur: quando videlicet intelligat, scelus in rei publicæ perniciem ire, et idoneis id testibus probari possit. S. Greg. apud Gratian. in Can. Si quis super his; in Canon. Metropolitanorum; et Gelas. in Canon. Quapropter secunda, quæst. 7; Pius Papa in Canon. Si quis per capitulum 22, quæst. 1; S. Thom. 2-2, quæst. 68, art. 1; Sot. de just. et jur. lib. v, quæst. 5, art. 1.

Itaque in hoc Dei præcepto nullam prorsus exceptionem fieri oportet, quin occidere hominem sit semper nefas, etc. Joannes Duns in iv distinct. 15, quæst. 5, prope abest a Lactantii sententia. Verum illud Dei præceptum non adeo generale est, ut omnem prorsus exceptionem respuat, et causas aliquas adesse posse, quibus homo hominem jure interficit, demonstrat S. Thom. ii-2, quæst. 64; Dominic. Sot. de Justit. et jur. lib. v, quæst. 1.

Quem Deus sanctum animal esse voluit, etc. Dictio, sanctum, hoc loco in significatione propria accipitur, et idem valet, quod ab injuria hominum defensum,

atque munitum, ut scribit Martian. Jureconsultus in A
l. Sanctum, D. de rer. Divis. Donatus : Sanctum
dicitur, quod omni observatione inviolatum est. Cice-
ron. ii, Philippic. : « Tanta enim est charitas patrie,
ut vestris etiam legionibus sanctus essem. » Sic
sanctæ leges dicuntur, quæ pœnæ sanctione corrumpi
vetantur, apud Ulpianum in l. Sacra, D. de rer.
Divis. Sic oppidorum muri sancti Pompeio Festo de
Verb. veterib. Cajo Jureconsulto in l. prima, et
Cassio, Sabino, Marciano in d. l. Sanctum, D. de rer.
Divis.

CAPUT XXIII.

Ut in hos affectus avidissime ruerent, eaque ratione
propagari et multiplicari genera possent, etc. Sic et
Galen. lib. xiv, de usu part. c. 2. Sic et S. Basil. :
Is enim, inquit, appetitus mortalibus ad propagandam
sobolem divinitus est datus, etc.; et de Homine lo-
quens Senec. in Consolatione ad Matrem, c. 13 : Si
cogitas, ait, libidinem non voluptatis causa homini
datam, sed propagandi generis, quem non violaverit B
hoc secretum, et infamum visceribus ipsis exitium,
omnis alia cupiditas intactum præteribit.

Pudicitiam flagitavit. Ita B. sex Vatic. et fere omnes
alii tum mss. tum excusi. Alii sex eorumdem Vati-
canorum, et Aldus in emendatione erratorum suæ
editionis ad libri calcem, flagitavit. Ego quidem nec
satis habeo, cur alterutram lectionem probem, nec
quid coniciam invenio. Nam cum flagitare nullam
aliam habeat significationem, quam vehementer et
solicite exposcendi, recte dicas, puellam flagitari ab
aliquo, ut apud Ulpianum in l. ii, D. de privat. de-
lictis, quem locum profert Thomasius : sed ei mi-
nime opitulatur, quia aliud est puellam flagitare,
aliud, pudicitiam flagitare. Guilielmus Fornerius l. ii,
Select. cap. 11, ait : flagitare idem proprie esse,
quod stuprari. Auctoritates affert, quas alii viderint.
Ego mallem, flagitavi, ut hic idem esset, quod
flagitio pudicitiam affecit ac polluit, nisi verbum valde
insolens formidarem.

Ne capiti quidem parcat. Beroaldus ad Suetonium
in Tiberio, cap. 45; Brodæus Miscellaneorum lib. ii
cap. 21; Magius Miscellan. lib. ii, cap. 20, declarant
hoc Lactantii dictum, qui contra hosce nefarios in-
vectus est etiam supra lib. v, cap. 9.

Verum etiam publicis vulgarisque corporibus absti-
nendum, Deus præcepit; docetque nos, cum duo inter
se corpora, etc. Hinc Ebionis et Helchescitarum re-
fellit hæresis, qui Pauli Apostoli Epistolas omnes
repudiarunt, ut scribit Irenæus lib. i, adv. Hæres. et
Euseb. lib. iii Eccles. Hist., cap. 27, et lib. vi, c. 27.
Nam cum hæc deprompta sint ex cap. 6, in fin. I ad
Corin. constat etiam illis temporibus, Pauli Epi-
stolas inter divinas Scripturas, et divinitus inspiratas a
fidelibus recensitas esse. Alias item Pauli sententias
ut divina Oracula refert alibi, supra hoc libro cap. 18,
lib. de Ira Dei cap. 21. Consequenter etiam hinc profligatur
hæresis Simonis Magi, Saturnini, Nicolaitarum,
Florianorum, Adamitarum, Waldensium, qui omniū
coeminarum usum promiscuum ausi sunt comprobare.

Solam omnium mulierem patientem viri fecit, etc.
Sed Aristoteles equam quoque post foetum susceptum
iniri scribit lib. vii Histor. Animal. cap. 4. Et Plin.
alia quoque animalia præter mulierem, licet pauca,
coitum noscere gravida tradit lib. vii, cap. 11.

Iniquum est enim, ut id exigas, quod præstare ipse
non possis. Hoc iisdem pene verbis expressit Ul-
pianus in leg. Si uxor, §. Judex, D. ad l. Jul. de
Adulter. Seneca epistola 95, Eam partem, etc.

CAPUT XXIV.

Quod si liceret ut iis, qui in itinere deerravissent, etc.
Hic locus hodie non extat.

Seculis. Al. secutos. Prima lectio Patricio magis
placuit, et mihi.

Magnum, inquit, nescio quid, etc. Eamdem auream
sententiam habet Seneca initio duodecimi libri Epi-
stolarum, epistola, Singulos dies. Sic certe, inquit,
vivendum est, tanquam in conspectu vivamus, etc.

Neque verbenis opus est, neque fibris, neque cespiti-
bus, etc. Fibris ait, pro intestinis; pars pro toto.
Sacra facturi super aras cespitem ex gramine, seu
verbenas apponebant. Verbena item et laurus suffi-
tionibus frequens erat. Virgil. Eclog. 8 :

Molli cinge hæc altaria vitta;
Verbenasque adole pingues, etc.

Ob id verbena isoposorata, id est, sacra herba vocitata
est Dioscoridi lib. iv; Plinio, lib. xxv, cap. 9.

Ut a Cicerone dictum est, etc. Locum non reperio,
nisi inter fragmenta incertorum librorum.

CAPUT XXV.

Ebur, inquit Plato, non castum donum Deo. Locus
Platonis est xii de Legibus, ubi quæ diis offerenda
sint docet. De ebore autem dicitur, quia frequens erat
illius usus apud Gentes in simulacris deorum facien-
dis, ut scribit Plin., lib. vii, cap. 10, et lib. xii,
cap. 1; Virgil. i Georg. :

Et maestum illacrymat templis ebur, etc.

Verum apud istos, qui nullo modo rationem divini-
tatis intelligunt, donum est, quidquid auro, etc. Errat
Lactantius; nam quam ille refutat, ipsa est vera et
propria differentia inter donum et sacrificium, ut do-
cent Chrysost. Homil. 18, in Epist. ad Hebræos,
Theophilact., ad cap. 8 ejusdem Epist., S. Thom.
2-2, quest. 85, art. 3.

Itaque Deo utrumque incorporale offerendum est....
Donum est integritas animi; sacrificium, laus et hym-
nus, etc. Propheta quoque in Psalmis sæpe sacrifi-
cium laudis commemorat, de quo Paulus ad Hebræos
xiii, et Spiritus contribulatus sacrificium dicitur
Psalm. l., et omne opus bonum de Epistola ad He-
bræos. Hæc quidem omnia improprie et metaphorice
sacrificia dicuntur; proprie vero sacrificia vocantur
res oblate, circa quas atiquid sit : sicut olim animalia,
quæ mactabantur, et comburebantur; et nunc panis,
qui benedicitur, et frangitur, et comeditur, ut docet
Chrysost., Theophilact. et S. Thom. ubi supra; et
utraque sacrificia Deo debentur. Vid. quæ diximus su-
pra, lib. ii, cap. 2, et hoc eodem lib. cap. 1.

In illo sermone perfecto. Sic supra, lib. iv, cap. 6 :
ο λογος τέλειος; et infra lib. vii, cap. 18, intelligit au-
tem Asclepium.

Bene ominare. Ita legendum ex Cod. B. et ipso-
met Asclepio Hermetis, qui non semel ita dicit;
nam sic quoque in Pimandr., cap. 9. Editiones Ald.
Juntar. Plantin. habent, Bene, bene, o mi nate, etc.

O Asclepi. Ita omnes impressi libri recte legunt, ut
apud ipsum Hermetem. B. haud recte, O Asclepiades.

LIBER SEPTIMUS.

CAPUT PRIMUS.

Ut ait Plato. Locum illum innot in Phædon Vis
ergo, inquit, duas rerum species ponamus, alteram vi-
sibilem, invisibilem alteram, etc.

Qui ait, et ortum aliquando, et aliquando esse perru-
turum. Ut ex Lucretii carminibus constat lib. ii, ad
1121.

CAPUT III.

Stolci naturam in duas dividunt partes. Vid. Cic.,
Academic.

Vel hiaverint terræ. Plin., lib. ii, cap. 80.

Quoties demersæ fluctibus, et urbes, et insulæ, etc.
Plin. eod. lib., c. 92.

Et multorum fundamenta montium latens et internus ignis absorbit. Plin., eod. lib. cap. 106.

Maria extruuntur. Plin., lib. v, cap. 19.

Montes exciduntur. Ut Athos quondam a Xerxe, Persarum rege; Plin., lib. iv, cap. 10.

Et ad eruendas opes interiora terræ viscera effodiuntur. De quo queritur Plin., lib. ii, cap. 63, et in Proœmio libri xxxiii, Senec., lib. v Natural. quæst. cap. 15.

Cum vero mundum, omnesque partes ejus, ut videmus, mirabilis ratio gubernet. Divinitus Aristoteles, Libell. de Mund., cap. 7.

CAPUT IV.

Putantque homines in omnibus terris et agris tanquam fungos esse generatos. De qua opinione disseruit supra, lib. ii, cap. 12.

Neque enim aut calore solis, aut lumine, aut aspiratione ventorum, etc. Hanc Taxaq. P. et alterius S. Salvatoris B. minus antiqui, et Plantiniane editionis lectionem secutus sum omni culpa carentem, eum ceteræ aliquo modo oppugnari possint. Ald. aut calore solis, aut lunæ lumine; Florent. Juntar. aut calore solis, aut lunæ, aut aspirationem ventorum, etc., quæ lectio teneri potest juxta eorum sententiam, qui lunam æque ac solem calefacere corpora censent. Suid. in *σολήνη*.

Cur Deus omnia nostri causa cum faceret, tantam vim natricum viperarumque fecerit? Præter Ciceronem in Lucull. Lucretius, lib. v:

Præterea genus horridum natura ferarum
humanae g-uti infestum terræque marique
Cur alit, atque auget? etc.

Respondet Basilius Homil. 9, in Hexæmer.: *Nec vero est, quod quisquam accusare parentem rerum debeat ob eam causam, quod animalia, quæ virus mittunt, pernicioſa, et inimica vitæ nostræ procreaverit; isto enim pacto pædagogum etiam accusare licebit, quod adolescentiæ fœcultatem, et proclivitatem in officio continet, pliusque ac verberibus intemperantiam castiget, etc.* Idem Homil. 5 non longe a principio; August. lib. de Heres. cont. Manich. i, cap. 16. In Codice autem Ciceroniano, pro illis cur tam multa pestifera terra, etc., sic legitur, cur mortifera tam multa pernicioſa terra, etc.

Homini autem pro his omnibus, quod erat præcipuum, rationem dedit solam. Itaque nudum formavit et inermem, etc. Idem ait lib. de Officiis Dei, cap. 2 et 3, et Aristot., lib. iv de Part. Anim., c. 10. Ergo injuste de Natra queritur Plinius in proœmio vii, quod cum animalia cetera texerit aliquo modo, atque muniverit, hominem nudum ac inermem formaverit.

Asclepiades noster. Hic ad Lactantium scripsit librum de Providentia Dei; Lactantius vicissim ad illum libros duos, nescimus quo titulo, ut referant Hieronymum. Honor., Angustodun. et alii.

CAPUT V.

Et imbecillis corporibus illigatas, etc. Lactantius sæpe vocat corpus laqueum animæ, vinculum, septum, carcerem, custodiam, etc.; imitatus Platonem in Gorgia, Phædone, Cratyllo, et Cicer. in Somn. Scipionis, in 1. Tuscul. et alibi: a quibus loquendi modis abstinere debemus nos. Et eos in Origene denuntiarunt Methodius, Epiphani. 2. Panar. Theophil. Alexandr., episc., lib. i, Hieronym. in epist. ad Pamm. b., Cyrill., lib. i, Comment. in Joan. Vid. supra ad c. 3, lib. ii.

Tolerantium malorum ac laborum, etc. Quæ hoc capite de perferendis ærumnis atque laboribus, et lib. vi, cap. 14, de misericordie operibus exercendi disserit, observanda sunt adversus Lutherum et sectatores, qui bona opera ad salutem necessaria negant.

Et cum Deo semper. In utroque cod. B. in duodecim Vatic. T. P. et aliis omnibus mss. in editione

Juntar. et Plantin. desinit hic cap. 5, et continentur 6 incipit illis verbis: *Nunc totam rationem, etc.* Quare non levis suspicio suboritur, totum eum, quem nunc subjiciam, haud sane brevem sermonem, quique in editione Aldina post hæc verba contextitur, notum esse, atque ab alio suppositum: quamquam profecto valde ingeniosum illum, et egregie strenuum veteratorem fuisse oportuit, qui Lactantii stylum tam miro modo fuerit imitatus. Is sermo talis est: Neque nunc aliquis eo confugiat, ut dicat ad ipsius culpam pertinere, qui et bonum instituit, et malum. Cur enim malum voluit esse, si id odio habet? Cur non bonum tantum fecit, ut nemo peccaret, nemo faceret malum? Quamquam hoc in omnibus fere prioribus libris docuerim, et id jam superius, quamvis leviter, attigerim; tamen subinde admonendum est, quia omnis ratio in eo posita est. Nulla enim virtus esse poterat, nisi diversa fecisset; nec omnino apparere vis boni potest, nisi ex mali comparatione. Adeo malum nihil aliud est, quam boni interpretatio. Sublato igitur malo, etiam bonum tolli necesse est. Si levam manum, aut pedem amputaveris, nec corpus erit integrum, nec vita ipsa constabit. Adeo ad compagen corporis temperandum, aptissime cum dextris sinistra junguntur. Item si pares cuticulos feceris, nemo ludet. Si unum colorem Circo dederis, nemo spectandum putabit, sublata omni Circensium voluptate. Quos profecto qui prius instituit, amator unius coloris fuit: sed alterum ei, quasi æmulum posuit, ut posset esse certamen, et aliqua in spectaculo gratia. Sic Deus, quum bonum constitueret, quum virtutem daret, statuit etiam diversa, cum quibus illa confingerent. Si desit hostis, et pugna, nulla victoria est. Tolle certamen, ne virtus quidem quidquam est. Quam multa sunt hominum inter se, et quam variis artibus constituta certamina? Nemo tamen fortior, velocior, præstantior haberetur, si adversarium, cum quo contenderet, non haberet. Unde autem abest victoria, abesse hinc et gloriam simul, et præmium necesse est. Ut igitur virtutem ipsam exercitatione assidue roboraret, eamque faceret de malorum consuetudine perfectam, utrumque simul dedit, quia utrumque sine altero retinere vim suam non potest. Ergo diversitas est, cui omnis ratio veritatis innititur.

Non me præterit, quid hoc loco a peritioribus possit opponi. Si bonum sine malo esse non potest, quemodo primum hominem dicis ante offensum Deum in solo bono fuisse, aut postea in solo bono futurum? Discutienda nobis hæc quæstio est: quod in prioribus libris prætermisi, ut hic implerem. Diximus superius, ex elementis repugnantibus hominis constare naturam. Corpus enim, quia terra est, comprehensibile est; temporale, brutum, atque tenebrosum est. Anima vero, quia de cælo est, tenuis, æterna, sensibilis, illustris est. Quæ quia inter se contraria sunt, necesse est, hominem bono et malo esse subjectum. Animæ adscribitur bonum, quia indissolubilis est: corpori malum, quia fragile est. Quoniam igitur sociata et conjuncta sunt corpus et anima, æque bonum et malum cohærent necesse est; nec separari alterutro possunt, nisi quum illa separata sunt. Denique boni malique notitia simul homini primo data est. Quæ percepta, statim de loco sancto pulsus est, in quo malum non est. Ubi cum esset in bono tantum, id ipsum bonum esse, ignorabat. Postquam vero accepit boni a aliique intelligentiam, jam nefas erat, eum in beatitudinis loco morari: relegatusque est in hunc communem orbem, ut ea utraq; simul experiretur, quorum naturam pariter agnoverat. Apparet ergo, idcirco datam esse homini sapientiam, ad bonum discernendum malo; ut ab incommotis commoda, ab inutilibus utilia distinguat; ut habeat judicium, et considerantiam, quid cavere, quid appetere, quid fugere, quid sequi debeat. Sapientia igitur constare sine malo non potest; vixitque ille princeps generis humani, quamdiu in solo bono fuit, velut infans, boni ac mali nescius. Atenu postea hominem necesse est et sapientem esse, et sine ullo malo beatum. Sed id fieri non potest, quamdiu anima domicilio corporis indota est.

Quum vero factum fuerit corporis animæque dissi-

dium, tunc malum a bono separabitur. Et sicut corpus interit, anima manet: ita malum interibit, et bonum permanebit. Tunc homo, accepto immortalitatis indumento, erit sapiens, expertus mali, sicut Deus. Qui ergo vult nos in bono esse tantum, id potissimum desiderat, ut sine corpore vivamus, in quo est malum. Quod si tollatur, aut sapientia homini, ut dixi, aut corpus adimetur: sapientia, ut ignoret malum; corpus ut non sentiat. Nunc autem eum homo et sapientia sit instructus, ut sciat, et corpore ut sentiat, utrumque pariter in hac vita Deus esse voluit, ut ratio virtutis sapientiæque constaret. Posuit itaque hominem inter utrumque medium, ut haberet licentiam vel mali, vel boni sequendi. Sed malo admiscuit apparentia quædam bona, id est, varias et delectabiles suavitates, ut earum illecebris induceret hominem ad latens malum. Bono autem admiscuit apparentia quædam mala, id est, ærumnas, et miseras, et labores, quorum asperitate ac molestia offensus animus refugeret a bono latenti. Hic ergo sapientie officium desideratur, ut plus mente videamus, quam corpore: quod pauci admodum facere possunt, quia et virtus difficilis ac rara est, et voluptas communis ac publica. Ita necesse est, sapientem pro stulto haberi, qui dum appetit bona quæ non cernuntur, dimittit e manibus quæ videntur; et dum vitat mala quæ non aspiciuntur, incurrit in mala quæ ante oculos sunt. Quod accidit nobis, cum neque cruciatum, neque mortem pro fide recusamus: quando ad summum nefas compellimur, ut prodita fide atque abnegato Deo vero, diis mortuis mortiferisque libemus. Hæc ratio est, cur hominem Deus et mortalem fecerit, et malis subjecerit; licet ipsius causa mundum edificasset, scilicet ut virtutem caperet, et ei virtus sua immortalitatem daret. Virtus autem, sicut ostendimus, veri Dei cultus est. Hoc autem sermone nihil asseritur, quod non alibi quoque Lactantius dixerit. Nam Deum in mundo bonum et malum esse voluisse, docuit etiam lib. II, cap. 13, lib. V, cap. 7, lib. VI, cap. 15 et 22; I. de Ira Dei, cap. 15. Item eo loquendi modo ad materiam reprobationis spectante, de qua lib. IV, cap. 20, videlicet, Deum malo admiscuisse quædam apparentia bona, id est, varias suavitates, ut earum illecebris induceret hominem ad latens malum, etc., usus est supra lib. IV, cap. 2 et 11. Fuisse autem Adamum, antequam fructum vetulum comederet, boni pariter, ac mali nescium, etc. asseruit lib. II, cap. 13.

CAPUT VII.

Hominum causa mundum, et omnia quæ in eo sunt esse facta, Stoici loquuntur. Ut testatur ille cum Stoico disputans apud Tertullianum in Lucullo ad fin. Cur Deus, inquit, omnia nostri causa cum faceret, sic enim vultis, tantam vim natricum, etc.

Ad virtutem capessendam nasci homines Aristoteles disseruit. Locum inquit Aristotelis, qui hodie inter ejus opera non extat: sed a Cicerone refertur II de Finib. illis verbis: Hi non viderint, ut ad cursum equum, ad arandum bovem, ad indagandum canem, etc.

Esse inferos Zenon stoicus docuit, etc. De Zenone nihil tale comperio apud Scriptores, sed de Socrate apud Ciceronem, I Tuscul., circa med. Ita enim censabat, inquit, itaque disseruit, duas esse vias, duplicesque cursus animorum et corpore excedentium; nam qui se humanis vitis contaminassent, etc.

CAPUT VIII.

Plato autem sic argumentatus est, immortale esse, etc. De hoc Platonis argumento videndus Macrobi. lib. II, in Sonn. Scipion. cap. 15 et seqq., et S. Athanas. in Orat. cont. Idol. qui magna illud ex parte approbasse videtur; S. Thom. II cont. Gent., cap. 82. Hinc suspicatus est, Platonem credidi se brutorum animas immortales, quod simpliciter dixerit animam ex se esse et a se moveri. Sed hic Platonem defendit Lactantius, quod adjectione sapientiæ humanam animam a brutorum animabus discreverit.

Addidit igitur, ut effugeret hanc communitatem,

fieri non posse, quin sit immortalis animus, etc. Duo loca respexit Ciceronis, ubi argumenta Platonis colligit de immortalitate animorum; alterum I Tuscul. Animorum nulla in terris origo inveniri potest, etc.; alterum Cat. major. sive de Senect. ad fin.: Quia multa? sic mihi persuasi, sic sentio; cum tanta celeritas animorum sit, etc.

Harum, inquit, sententiarum quæ vera sit, Deus aliquis viderit. Hæc verba apud Ciceronem prolata leguntur, dum de animi substantia disputaretur, non de immortalitate, de qua hic Lactantius.

Quoniam utraque, inquit, earum sententiarum, etc. Quoniam e libro Ciceronis hæc ceciderunt, habetur incertum.

CAPUT IX.

Θεωπία rectissime nominavit. Compositum enim et deductum nomen est ex nomine τῶ θεοῦ, id est Dei, et verbo ὀρέω, quod est specto, aspicio; ut et Plutarch. tradit libello de Mun. Unde apparet, minus recte scriptum in cod. B. qui non θεωπία habet, sed ὁπιδία. Ea vero vox crebra est apud Trismeg. Nam Pimand. cap. 12, ad fin. εἰ δὲ βούλει αὐτὸν θεωρεῖσθαι, etc., cap. 13, sub initium, οὐκ ὁφθαλμοῖς τοῦτοῖς θεωρεῖσθαι; c. eod. in fin. hymnodia, ἢ θεωρεῖσθαι λέγω σοι, etc.; initio cap. 14: γέννηται ἡ θεωρία.

Quæ non erit secundum naturam, etc. Ita B. P. Junt. Plant. id est: Virtus non erit secundum naturam, si ratio tantum habenda est corporis, et non animæ æternitatis: nam corpus ex virtutis actibus frangitur potius, atque tabescit, ut recte exponit Thomasius. Al. quod nec erit secundum naturam.

Nam cum liceat nobis jucundissimis frui voluptatibus, etc. Eodem argumento utitur Paulus Apost. I ad Corinth. cap. xv: Si in hac vita tantum, etc.

CAPUT X.

Et tranquillitas animi est, etc. Hoc non simpliciter probat Aristoteles II Ethic. cap. 3, qua de re supra ad cap. 14, lib. VI.

CAPUT XII.

Quoniam cum corpore, inquit, anima nascitur, etc. Argumenta promit Epicureorum contra immortalitatem animæ ex tertio Lucretii de Nat. rer.; et hoc est primum argumentum:

Præterea gigni pariter cum corpore, et una Crescere sentimus, etc.

Cedit item retro, etc. Hæc carmina paulo aliter leguntur apud Lucretium; ibi enim:

Cedit item retro de terra quod fuit ante
In terras; et quod missum est ex ætheris oris,
Id rursus cæli relatum templa receptant.

Velut humor fracto vase, etc. Alludit ad ea quæ ibi sequuntur:

Nunc igitur quoniam quassatis undique vasis, etc.

Quoniam crescit, inquit, sensus in pueris, etc. Lucretius:

Nam velut infans pueri teneroque vagantur, etc.

Primum non est idem mens et anima, etc. Objectionem illam de sensu in pueris crescente, et in senibus deficiente conatur diluere. Sed parum valide. Aristoteles I de Anim. tex. 65: Non esse animi vitium docent, si senes delirent, sed corporis, neque senectutem esse in animo, sed instrumentum, etc.

Nam dormientium mens, non anima sopitur. Haud satis profecto tenuisse mihi videre, Lactanti, quid anima, quid mens esset. Non tibi succurrebat ex divino præceptore, primo de Anim. text. 89 et seqq., et lib. II, text. 19 et 31. Animam unum quiddam esse, plures habens potentias: superiores earum hanc esse, quam ille σοφία, nos intellectum et mentem dicimus, quam nec corpori admixtam, nec instrumento affixam corporeo docet in III de Anim. tex. 6. Ideo non in mente somnum fieri, sed in sensu inferiori scribebat. lib. de Sonn., et Vigil. cap. 2. Nihil

enim aliud esse somnium, quam refrigerationem primi sensiterii, cod. lib., cap. 5, et uide Partib. Anim. cap. 7.

Et in furiosis mens extinguatur, anima manet. Nugas. Quid est, extinguatur? Annon hæc animæ portio est ignis ille divinus, de quo tu ipse, cap. 8 de Opificio, memineras? Cicero i Tusculanar.: Alteram autem affert rationem (Panætius), nihil esse, quod doleat, quin id ægrum esse quoque possit; quod autem in morbum cadat, id etiam interitum: dolere autem animos; ergo etiam interire. Hæc refelli possunt; sunt enim ignorantis, cum de æternitate animorum dicantur, de mente dici, quæ omni turbido motu semper vacet, non de partibus iis, in quibus ægritudines, iræ, libidinesque versentur, quas is, contra quem hæc dicantur, semotus a mente, et disclusas putat, etc.

Dementes vocantur. Abusive: non quia sine mente sint, sed quia esse videantur, cum ratione uti non possint, laxis instrumentis inferiorum potentiarum, quæ menti ad ratiocinandum famulantur.

Ad sedem suam revolat. Ut Cicer. in Somn. Scip.: Hinc profecti, huc revertuntur; et in fin. i Tusc.: in nostram domum remigremus; et alibi sæpe: quorum locorum imitatione raptus Firmianus temere hoc dictum effudit. Nos autem ab ejusmodi locationibus abstinere debemus; nam favent universaliter dogmati de animabus ante corpora conditis, et de cælo in terram lapsis, quod ridet ipsemet supra lib. iii, cap. 18, et S. August. cum in ii Academic. libror., dixisset, animum severiorem rediturum esse in cælum, eum loquendi modum damnat lib. i Retract. cap. 1, et se scribere debuisset ait, non rediturum, sed iterum, ob dictam superius rationem. Vid. Notas lib. ii, cap. 3.

At enim memoria deficit. Nam, ut ait Seneca pater in Prolog. Declamationum, Memoria est res ex omnibus partibus animi maxime delicata, et fragilis, in quam primum senectus incurrit.

Verum eadem, inquit, dolori et luctui obnoxia est, etc. Secundum argumentum. Lucretius:

Huc accedit uti videamus, corpus ut ipsum
Suscipere immanes morbos, etc.

Anima, inquit, etiam morbum corporis sentit, etc. Tertium argumentum. Lucretius:

Quin etiam morbis in corporis avius errat
Sæpe animus, etc.

Oblivionem sui. Lethargum, de quo ibidem Lucretius:

Interdumque gravi lethargo fertur in altum, etc.

Contagio ejus aegrescit. Parum sapienter. Si aegrescit, etiam demum interit.

Sicut oculus, inquit, evulsus a corpore, etc. Quartum argumentum. Lucretius:

Sed et evulsus radicitus ut nequit illam
Despicere ipse oculus rem, etc.

Sicut id, quod vase continetur, etc. Absurda comparatio. Non continetur anima in corpore, ut id quod in vase: non continetur, ut id, quod in loco. nam anima potius continet corpus, quam continetur a corpore, primo de anim. tex. 90; est autem in corpore, sicut forma in materia. iv Physic. tex. 23.

Animam, quia non citius emutatur ex corpore, mortalem videri, etc. Quintum argumentum. Lucretius

Denique sæpe hominem paulatim cernimus ire, etc.

Quod si immortalis nostra foret mens, non tam se moriens, etc. Sextum argumentum: sed Lucretius habet:

Non tam se moriens, etc.

CAPUT XIII

Ἡμεῖς δ' ἀναγινώσκοντες ita legimus cum Musuro, et edi-

tionem Iantarum; nam in Aldin. et Plantinian. deest, δέ.

Sed sicut in fidibus ex intentione nervorum, etc. De hac Aristoxeni opinione, de qua meminit etiam lib. de Opif. cap. 16; vid. Platon. in Phædon., Arist. lib. i de Anim. tex. 54 et seqq.; Lucret. initio iii. Cicer. i Tusculanar.

CAPUT XIV.

Plato. Apud quem in Timæo leguntur simenta illa de sacerdote quodam Ægyptio narrante Soloni, Athenas novem millibus annorum ante Solonis ætatem fuisse conditas, omnesque insignes illius temporis res gestas in sacris Ægyptiorum libris subtiliter annotatas contineri.

Secuti fortasse Chaldaeos. Probavi cum Thomasio lectionem utriusque cod. S. Solvat. B. T. P. pro ea, quæ in aliis habetur, sicuti fortasse Chaldaei. Hi quidem innumera se annorum millia habere jactabant, ut hic ait Lactantius, et S. August. lib. xii Civit. cap. 10, quos et Lucret. refutat lib. v, Cur supra bellum Thebanum, etc. Macrobi. lib. ii, in Somn. Scip.

Nondum sextum millesimum annum esse conclusum, etc. Idem ait S. Augustinus dicto cap. 10.

Quo numero expleto, consummationem fieri necesse est. Increbuisse fertur hic error de duratione mundi sex millibus annorum ex veteri quadam Hebræorum traditione, de qua in Thalmudicis voluminibus ordine quarto, tract. 4, cui tit. Sanedrim, illumque confavisse aiunt non modo Rabbi quemdam nomine Isaac super cap. i Genes. et alios ejusdem sectæ nonnullos, sed ex nostratibus quoque insignes aliquot viros; nam præter Lactantium ita opinati sunt Just. Martyr, quæst. 72, Irenæ. adv. Hæres. cap. ultimo, Hilar. in Matth. c. xvii, Hieronym. in exemplari expositione Psalm. lxxxix, ad Cyprian. et in commentar. super Michæ. cap. iv, Aug. xi Civit. cap. 7. Germanus vero, episc. Constantinopolit. in lib. de Theor. rer. Ecclesiast. seculus Hippol. Martyr. et Cyrill. in lib. de Antichrist. affirmat, mundum sex millibus annorum superque quingentis duraturum. Contra hunc errorem extat aliorum Patrum auctoritas, Ambrosii lib. vii, in Luc. illud Matthæi exponentis, Post dies sex transfiguratus est, etc. August. in Psalm. lxxxix. Bedæ. in lib. de Ration. Temp. et denique ipsiusmet Salvatoris Act. i contestantis, non esse nostrum scire tempora, vel momenta, quæ Pater posuit in sua potestate, et Matth. xiii: De die autem illo, vel hora nemo scit, etc. Extat et res ipsa: nam cum ex errore illo colligeretur, ab eo tempore usque ad mundi consummationem ducentorum circiter annorum curriculum expectari, ut inf. cap. 25, profecto non modo jam ducenti anni, sed mille propemodum ac trecenti præterierunt. S. Thom. rationes ponit, quibus convenit, ut dies Domini magnus ignoretur.

Hic est autem dies Sabbati, qui lingua Hebræorum a numero nomen accepit, etc. Nam Lactantius Sabbati nomen deductum putat a Sabang, quod est septem, D quia is est septimus dies, et ita quoque Theophil. ad Autolye. lib. ii. Alii malunt Sciabath, id est, Sabbatum requiem significare, et a verno Sciabath, quod est quiescere, deductum esse; quibus adspulatur Josephus lib. i Antiquit. cap. 1, Philo. in lib. de Abraham, in principia, et de Migratione Abraham. Plutarchus autem, et quidam alii ethnicorum, fatue nimis aliunde putant deductum. Nam Plutarchus in 5 question. Convivat. a Baccho, qui Subbus est, quod eo die se maturo Hebræi ad polandam invitant; alii vero a Sabbo, morbi genere apud Ægyptios, quo repletur inguina ulceribus; illo enim laborasse aiunt Hebræos Ægyptio exeantibus, et septimo die quiesvisse. ac promide diem illum Sabbatum naminasse. Certe duces fuisse leprosororum et scabie laborantium Moysen in egressu de Ægypto, talum-nati sunt Mameihon Ægyptius, referente Josepho contra ipsam disputante lib. i contra Appion. et

Justinus historicus lib. xxxvi, qui ait, Moysen Damas-
cenam antiqua patria repetita, montem Syneum, al.
Synam, occupavisse, in quo septem dierum jejuni-
o per desertam Arabiam cum populo suo fatigatus cum
tandem venisset, septimum diem more gentis Sab-
batum appellatum in omne ævum jejuniis sacravisse,
quoniam ille dies famem illis, erroremque finie-
rat, etc.

Sicut indicat Propheta, dicens, etc. Sed locus ille
nihil opitulatur errori, cum ibi millenarius numerus
sumatur pro indefinito quodam numero, ut in Psalm.
civ: Verbi quod mandavit in mille generationes; et in
Ecclesiastic. Melior est unus timens Deum quam mille
filiis impij, etc. Cujusmodi multa exempla reperiuntur
apud profanos scriptores.

Ut mille annis in hoc mundo viveret. Omne tempus,
quod vixit Adam, fuisse comperio quinto Genes. non-
gentorum et triginta annorum.

CAPUT XV.

Quod Romanum nomen, etc. Et infra cap. 25: **B**
At vero cum caput illud orbis occiderit, etc. Fuit vetus
traditio illorum temporum, cum primum Romanum
imperium defecisset, venturum Antichristum, et paulo
post mandum interiturum. Ita enim scribit et Tertul-
lian. in lib. ad Scapul. et Apologet., cap. 32, et Op-
tal. Milevitan. contra Donatist., lib. ii. atque orta
ejusmodi traditio videtur ex prophetia Daniel., cap. ii,
ubi quatuor regna enumerantur, et post illa denun-
ciatur adventus Antichristi; et etiam ex verbis Apo-
stoli in II ad Thessalon., cap. ii, ubi non prius ventu-
rum ait Antichristum, quam discessio venerit, scilicet
populorum a Romano imperio, secundum Augusti-
num, lib. xx Civit., cap. 19. Sed quomodo est hoc,
quia jamdudum gentes discesserunt a Romano imperio,
necesse venit Antichristus? Respondet S. Thomas su-
per d. cap. ii. Epist. Paul., lect. 1, his verbis: **C**
Dicendum, quod nondum cessavit, sed est commutatum de
temporalibus in spirituale, ut dicit Leo papa in sermone de
Apostolis; et ideo discessio a Romano imperio debet in-
telligi non solum a temporalibus, sed etiam a spiritualibus, scilicet
a fide catholica Romana Ecclesie. Est autem hoc
conveniens signum; nam Christus venit, quando Roma-
num imperium omnibus dominabatur: ita e contra sig-
num adventus Antichristi est discessio ab eo.

Seneca Romanæ urbis tempora distribuit in æta-
tes, etc. Locum Senecæ non invenio, sed quiddam
ejusmodi apud Bedam de Temporibus, cap. 66.

Hystaspes quoque, qui fuit Medorum rex antiquissi-
mus, etc. De hujus Vaticinii sub nomine Hystaspis me-
minit etiam Paulus apostolus apud Clementem Alexan-
drianum vi Siromat. illis verbis: Libros quoque Græcos
sumite: agnoscite Sibyllam quomodo unum Deum sig-
nificet, et ea, quæ sunt futura; et Hystaspem sumite, et
legite, etc. Quæ cum in Epistolis Pauli non invenian-
tur, verosimile est, Clementem antiquissimum theo-
logum ex Pauli concionibus ad populum habitis, et
memoriæ mandatis, et deinde ad posterum traditione
quadam transmissis prodidisse. Ejusdem quoque sub
nomine Hystaspis non semel mentionem agit Justin.
Martyr. in Apolog. 2 pro Christian. Et hoc loco, sep-
tem codices Vaticani habent, Hystaspes, pro eo quod
in aliis libris excusis est, Hydaspes. Ideo verum hu-
jus regis nomen restituiamus Lactantio, quod etiam
probat Theodorus Canterus Variar. lection. lib. ii,
cap. 19. Quamquam quæ de Hystaspe Darii patre af-
fert ex Agathia historico, l. ii, et Ammiano, lib. xxiii,
huc nostro convenire non possunt; siquidem Darii
pater, qui et Hydaspes sibi nomen nominatur, non fuit
rex, ut ex Herodoto. constat. Et cum Roma condita
fuerit circiter olympiad. 6, ut ex Euseb. Chæren. in
Chronol. ad Liv. et aliis patet, Darius autem florue-
rit olymp. 64, ut ex Euseb. retulimus supra lib. iv,
cap. 14, necesse est, ut Darii pater multis pene
non solum annis, sed etiam sæculis post conditam Urbem
existeret, contra quam hoc loco Lactantius asserat,
cui ait, hæc multo ante præfatum Hystaspem, quam

A Trojana illa gens, id est, Romana conderetur.

A quo annis quoque nomen accepit, qui nunc Hydaspes
dicitur. Jam hinc intelligis, cur flavius Hydaspes
dicatur Medus a Virgilio iv Georg. illis carminibus:

Præterea regem non sic Ægyptus, et ingens
Lydia, nec populi Parthorum, aut Medus Hydaspes
Observant, etc.

Quod divini poetæ expositores forsitan nec satis, quod
ad rem faceret, attulerunt.

Admirabile somnium. Ita restituitur hic locus ex
B. Cod. qui corruptus legitur in impressis, admirabi-
lis omniū. Nam genuinum esse hæc lectionem vel
illa quæ sequuntur ostendunt, sub interpretatione
vaticinantis pueri, etc.

CAPUT XVI.

Ad consumendum. Ita reposui, pro eo quod cor-
rupte est in omnibus, ad consummandum.

Tum repente adversus eos hostis potentissimus ab ex-
tremis finibus plagæ septentrionalis orietur, etc. In
hoste potentissimo, qui adversus decem reges orietur,
non intelligit Lactantius Antichristum, ut censuit
Franciscus Ilbera ad cap. xii Apocalypsis, num. 13.
Nam initio sequentis capitis ait, et hunc ipsum hos-
tem deletum iri cum omnibus suis reliquis ab altero
rege ex Syria surrecturo humani generis proditore,
quem cap. 19 Antichristum appellat, id quod clarius
edisserit cap. 11 Epitomes horum librorum; ubi cum
dixisset viros decem occupaturos orbem, et contra
eos surrecturum longe potentiorum ac nequiorum, qui
tribus ex eo numero deletis Asiam possidebit, cælo-
ris in potestate sua redactis, et adscitis, ait deinde
inter ea mala exsurrecturum regem impium, non modo
generi hominum, sed et Deo inimicum, qui reliquias
illius prioris Tyranni conteret, cruciabit, vexabit,
interimet; atque hunc futurum Antichristum satis
aperte ostendit. In hoste igitur illo, quem ait debel-
laturum reges illos, forsasse Lactantius Neronem in-
tellexerit; nam et id putavisse S. Martinum Turonen-
sem episcopum prodit Sever. Sulpit. in Dialog. lib. ii,
in fin., quamquam et alii multi, ut scribit Sever. ibid.
S. Hieron. in illud Daniel. ii: Et cor ejus adversus tes-
tamentum sanctum, etc., et S. Augustin., lib. xx Civit.,
c. 19, qui illos arguit, crediderunt, Neronem ipsum fu-
turum esse Antichristum. Falsus igitur hoc loco Lactan-
tius est, cum ex Scripturis constet, non alium regem,
quam Antichristum ipsum, decem regibus illis super-
venturum, qui eos subigat, et suo imperio subiciat,
ut docent omnes expositores super xii Danielis in fin.
ubi visio quartæ bestię declaratur, et super xii Apo-
calyps. ad ea verba, Habens capita septem, etc., et su-
per cap. xiii ad ea, et decem cornua, etc. Item Irenæus
adversus Hæres., lib. v, cap. 25 et 26; Hippolyt.
Martyr., de Consumm. sæculi; Thodoret. in Daniel.,
Oratione 7; Prosper Aquitanic. in lib. cui titulus: Di-
mid. tempor., cap. 7. Nec S. Martini auctoritate sus-
tinetur quod de Nerone aliqui fabulantur; neque enim
id prophetico spiritu sensisse putandus est: sed ut
forte ab aliis enarratum, aut scriptum acceperat, ita
querentibus respondisse.

CAPUT XVII.

Propheta magnus mittetur a Deo, etc. Lactantius de
uno tantum propheta mentionem habet, cum tamen,
cap. xi Apocalyp. unde desumpsit, duos mittendas
esse dicatur, quos Joannes prophetas quidem vocat:
sed eorum nomina silentio præterit; et ideo relictus
est scriptoribus locus ad opinandum. Porro alterum
eorum futurum Heliā omnes consentiunt ex cap. iv
Malach., at de altero pugnant. Nam alii futurum as-
serunt Moysen, ut Hilar. Can. in Matth. xx; Ambros.
in lib. de Cain et Abel, cap. 2; Catharin. super Ge-
nes.; et Joann. Arberens., lib. xi Theosophias; alii
Hieremiam, ut refert et credit idem Victorin. quem
reprobat Anshert. super d. cap. xi Apocalyp., et Hi-

lar, d. cap. 20. Recepta tamen a plerisque Patribus sententia videtur, ut comes Eliæ sit Henoch futurus ex illo Ecclesiast. xlv: *Enoch placuit Deo et translatus est in paradisum, ut det gentibus poenitentiam*, etc., id est, in fine sæculorum, quando prædicaturus est poenitentiam gentibus ab Antichristo seductis. Ita Tertull., lib. de Anim., cap. 28; S. Ephrem, serm. de Antichrist., et serm. de Consummat. sæculi; Isidor., lib. de Vit. et Mort. sanct., c. 3 et 35; Hippolyt., Mart., serm. de Antichrist.; Hieronym., epist. 148 ad Marcell., et in Psal. xx; August. in tract. de Antichristo, et lib. III de Peccato origin., cap. 23, et lib. ix super Genes. ad litter. cap. vi; Pro-per Aquitanic. in Dimid. tempor., c. 13 et seqq.; Greg. Magn., lib. ix Moral., cap. 4, et homil. 12 in Ezech.; Damascen. iv de Fid. orthod., cap. 27, ad fin. iv., ea quoque super d. cap. 51; Gloss. Ansbert., Aymo, Rupert., Anselm., Richard., S. Thom., Andr. Aretas.

Peractisque operibus ipsius, alter rex orietur ex Syria, etc. Non ante ortum Antichristi, ut ait Lactantius, sed ipsius persecutionis tempore prophetæ prædicabunt diebus mille ducentis et sexaginta, videlicet quanto fere tempore durabit Antichristi persecutio, quoniam eorum prædicatione quasi in antidotum persecutionis illius dabitur, ut docent omnes super illud cap. xi Apocalyps.: *Et prophetabunt diebus mille ducentis*.

Malo spiritu genitus. Non quia generandus sit a dæmone incubo alieno semine, ut quidam putaverunt: sed quia mali spiritus opera nascetur, ut tradunt Martyr Hippolytus, et Damascen. Cavenda quoque opinio asserentium, Antichristum non alium fore, quam diabolum, quos S. Hieronymus damnat in Daniel. super illud: *Ecce oculi quasi oculi hominis*, etc. Damasc. iv de Fide orthod., cap. 28.

Illius prioris mali. Id est, illius prioris tyranni, ut exponit c. 12 Epitomes, quem decem reges dixerat subacturum esse sup. cap. anteced.

Signabuntur ab eo tamquam pecudes. De caractere antichristi, quo suos signabit sectatores, habetur Apocalyp. xiii, sed qualis futurus sit ille character, ambigitur. Ex Primasio quidem tradit Ansbertus, atque ita tradit, ut id sibi a Deo revelatum innuat, talem futurum illum characterem, ut in totum Christi nomen ex compendio includatur, qualis est is, quem imperator Constantinus Magnus, Leo Quintus, et alii nonnulli imperatores gestaverunt in Labaris, duobus modis exprimi solitum; talem enim characterem numismata vetera ostendunt, quorum formas typis excussas exhibet etiam cardin. Baronius, l. in Annal. sub anno Domini, 312, et Stewechus ad Vegetium, l. ii, c. 18. Lipsius, de Cruce, c. 15. Id vero simile est, quoniam nullum nomen magis amabit Antichristus, quam Christi nomen, quo Judæos decipiet, et Agarenos, et multos etiam christianorum.

CAPUT XVIII.

Ἡξε καὶ μακάριον, etc. Hæc habentur in 5 sermone Carminum Sibyllinorum: sed ibi multum variat lectio.

Ἀσπίτου. Ita lego cum M. Masuro propter metri rationem, sicut est in ms. B. et in editione Florentina: non autem ἀσπίτου, ut est in Aldina, et Planinian.

Καὶ τὸς ἀπ' ἡλίου. Variat hic versus aliquantulum in codice Sibyllino, etc.

Ἡστέρας δουλείας, etc. Variat lectio in Carmin. Sibyllinis; nam ibi:

*Ἦνα τοὶ Κυριὸν οὐ περ ἵππων
Δούλων δουράσταντων ἀπ' αὐγῆς κειμένων ἀρού.*

CAPUT XIX.

Ὅππὸς δὲ ἔλθῃ, etc. Non extant in Carminibus Sibyllinis.

Et postea orbis terræ Regnum recepturus est, etc.

De regno loquitur, quo Christum post judicium mille annis cum justis in terra regnaturum falso credidit Lactantius, de quo errore dicemus infra. Quare non immerito notavit hunc locum Didacus Covarruv., l. iv Variar. Resol., c. 19, sub num. 10. Cautè Isidorus hunc eundem pene locum exseribens, lib. vi Origin., cap. 17, ab istis verbis abstinuit.

Cadet repente gladius e cælo, etc. Hoc dictum testimonio Scripturæ caret, cujusmodi et alia nonnulla, quæ ex eorum temporum traditionibus referre putandus est.

Ἐφύουσι. Sic omnino legendum est ex codice Sibyllino, monente id serie primarum litterarum cujusque versus in acrostichis; non *τρίφουσι*, ut hic vulgo legitur.

Ἐργα δὲ χειροποιήτα, etc. Etiam hic versus paulo aliter legitur in Carminibus Sibyllinis.

CAPUT XX.

Post hæc aperientur inferi, et resurgent mortui, etc.

Lactantius hoc capite et sequentibus de futuro extremo judicio, et de mortuorum resurrectione hæc docet. Animæ non statim post mortem judicantur, sed in una communique custodia subius terram detinentur usque ad diem universalis judicii, inf. c. 21. Duplex erit resurrectio: altera fidelium, id est eorum, qui in Dei religione fuerint versati; altera impiorum, id est infidelium. Primum igitur, inquit, ex inferis, hoc est ex subterranea illa custodia excitabuntur fidelium animæ ad sua corpora recipienda, ut hoc loco dicitur. Examen operum fiet, ut si plura, et gravia fuerint bona, ad vitam beatam dentur, sin e contra, ad pœnam damnentur, ut dicitur paulo inf. Examen fiet per ignem; nam ii, quorum peccata vel pondere, vel numero prævalebunt, amburentur igne; quos autem plena justitia, et maturitas virtutis incoxit, ignem illum non sentiant, in fin. c. 21. Tum constituet Deus civitatem sanctam in medio terræ, ubi regnabit mille annis cum justis illis, qui præcurret viventibus veluti iudices. Qui vero tunc reperti fuerint in corporibus vivi, non morientur: sed per eosdem mille annos prolem sanctam et Deo charam generabunt. Ethnicus non extinguuntur omnino: sed quidam relinquentur in victoriam Dei, ut triumphentur a justis. Hæc omnia c. 24. Denique post mille annos altera fiet resurrectio, videlicet impiorum, qui idola coluerunt, qui Deum verum vel nescierunt, vel abnegarunt; ii vero absque ullo judicio (neque enim resurrecturos impios in judicium ex sacris Litteris hoc capite docet) ad cruciatus æternos cum principe demonum, et ejus ministris exterminabuntur; justi autem renovato mundo, felices ac beati, in similitudinem angelorum in conspectu Altissimi semper versabuntur, et in æternum servient, c. 26. Protulit has ineptias Lactantius, quia non recte percepit vaticinium Joannis apostoli xx Apocalyp.: *Et vidi sedes, et sederunt super eas*, etc. At vero una tantummodo erit resurrectio omnium, quorum alii quidem ibunt in cœlum ad vitam æternam, ii scilicet, qui post baptismum susceptum vel nullam peccati maculam contraxerunt, vel contractam diluerunt ac purgaverunt; alii in infernum ignem æternum, ii videlicet, qui in actuali mortali peccato obierunt: qui vero in solo originali decesserunt, vel in limbo, vel in hoc mundo, vel, ut ait S. Antoninus Florentin. p. p. Summae, tit. viii, c. 1, § 4, in alio loco, quem solus novit Deus, pœna damni tantum, scilicet carentia visionis divine puniuntur. Quomodo autem verba Joann. apost. sinu intelligenda, docent expositores Apocalyp. S. August., l. xx de Civit., c. 7 et seqq. ex recentioribus doctissimè ac luculenter Franciscus Ribera super Apocalyp. *Ὅππότε καὶ τὸ λάβῃ*, etc. Extant hæc carmina in oraculis Sibyllinis serm. 5, ubi lectio plurimum variat, et hic versus mutilus habetur.

Βασίλειος. Sibyllinus codex, et S. Augustinus, lib. xviii Civit., c. 25, habet *βασιλῆος*.

Non resurrecturos esse impios in judicium, etc. Quod

intelligendum est quoad discussionem meritorum, non autem quoad distributionem poenarum; nam quoad præmiorum, vel poenarum distributionem omnes iudicabuntur, juxta illud Roman. xiv: *Omnes astabimus ante tribunal Christi*, ut explicat S. Thomas in iv Sententiar. distinct. 47, quæst. unica, artic. 3, et ipse Lactantius infra, c. 26.

Impiorum vero, etc. Ita legendum esse, cum viliose vulgo legatur *impios vero*, textus ipse convincit; nam de animabus dicere pergit, de quibus ait paulo supra, *sed eorum, qui justi fuerunt, puras, et impassibiles, etc.* Nunc alterum hujus orationis membrum exequitur, *impiorum vero, suppl. animas*, mediam gerere naturam ex contagione carnis, *cujus desideris addictæ fucum trahant, etc.* Neque vero illud, *addictæ*, cum dictione, *impios*, convenit.

Par levibus ventis, etc. Cave tamen putes, animam quasi ventulum quemdam, et auram esse.

CAPUT XXI.

Primum igitur dicimus, tantam esse Dei potestatem, ut etiam incorporalia comprehendat, etc. Docet quomodo anima, cum spiritalis sit, pati possit ab igne corporeo. Videlicet eam pati non posse potentia naturali, quia cum in se, inquit, nihil habeat solidum et correctibile, a solidis et corporalibus nullam vim pati potest; sed posse tamen ea potentia, quam theologi nostri obedientiæ potentiam nuncupant, qua cunctæ res aptæ natæ sunt creatori obedire, ita ut in eis quicquid ipse vult fiat. Exemplum affert de angelis, qui eum metuunt, cum inenarrabili quodam modo ab eo castigari possint, et de dæmonibus, qui ab eo torquentur, et puniuntur. Jam hoc nil aliud asserere est, quam quod S. Thom. in iv Sentent., dist. 44, quæst. 2, art. 3, et ibi alii quoque theologi docent, videlicet ignem æternum in animas agere, et eas torquere posse tamquam instrumentum divini virtutis atque justitiæ.

Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, rursus carne induuntur, etc. Putavit Lactantius omne animarum judicium differri post corporum resurrectionem: idcirco, inquit, licet Deus virtute sua possit igne agere in animas etiam corpore exutas, tamen congruentius vult eas pati cum corpore, quia in corpore peccaverunt, et ideo rursus carne induuntur, etc.

Et tamen non erit caro illa, quam Deus homini superjecerit, huic terrenæ similis, etc. Non negat eorum, qui resurrecturi sunt, carnem futuram eandem numero cum ea, quam habuerunt in vita, quod fides catholica docet, ut habemus, c. 4 de Summ. Trinit. et Fid. Cathol. et DD. demonstrant in iv, distinct. 47 et 48; sed ait, non eam fore huic similem; et statim in quo futura sit ea dissimilitudo pronuntiat, nempe quia cum caro nostra ad ignis contactum diffusetur ac consumatur, illa insolubilis erit, atque mansura, neque cruciatibus illis, et igne aliquando defectura.

Cujus natura diversa est ab hoc nostro, etc. Naturam accepit hic non ita proprie pro substantia et forma specifica, sed aliquando laxius, atque abusive, ut diversæ illum ignem asserunt esse naturæ, id est, diversarum quarundam proprietatum, et operationum consequentium, quas statim, et ipse hic, et alii quoque recensent; Tertull., Apologet., c. 48; Minuc. in Octav.; Pacian., de Poenit. et Confess. Quod videlicet nullius materiæ fomite alatur, quod una cremet et recreet impios, et quod quantum de corporibus assumat, tantum reponat. Et hoc modo Damascenus etiam declaratur, qui quarto de Fid. Orthod., c. ultimo, ait inprimis mittendos esse in ignem æternum non materiales, qualis est apud nos, sed qualem novit Deus. Dicitur enim in addition. ad in part. S. Thom., quæst. 97, art. 3, et a S. Bonavent. in iv Sentent. distinct. 44, art. 2, quæst. 1, quod Damasc. non negat, ignem inferni esse simpliciter materiales, sed materiales, qualis hic noster, quia quibusdam proprietatibus a nostro igne differt, neque negat similitudinem in forma specificam, sed in operationibus quibusdam ut dixi-

mus. Nam quod ignis inferni ejusdem naturæ ac speciei sit cum igne nostro, probabilius videtur, atque receptius a theologis, ut notatur in addition. ad in part. d. quæst. 97, art. 6, et disserit Sotus in iv Sentent. distinct. 50, quæst. unica, artic. 1, conclusione secunda.

Nec admixtum habet sumum: sed est purus, ac liquidus, et in aquæ modum fluidus, etc. Fortassis de igne purgatorii hoc verum sit; nam id aliqui tradidere. Cæterum de igne inferni pernegant omnes; Basil. in Psalm. xxxii super illud, *Timorem Domini*, S. Greg. lib. ix Moral., cap. 49, qui ait ignem illum caliginosum esse, et splendore carentem, S. Thom. in ii Sentent. distinct. 6, art. 3, ad 1 et in iv, dist. 50, quæst. unica, art. 2. S. Bonav. in iv, dist. 44, art. 2, quæst. 1. Habebit tamen ignis ille tantum de tristi luce, quantum sufficiat, ut damnati se mutuo possint conlueri, ad miseriam et poenarum suarum augmentum, ut ait S. Gregorius, ubi supra.

Sed et justos cum judicaverit, etiam in igni eos examinabit. De igne conflagrationis hæc fere tradunt DD. Sanct. Thom. in iv Sentent. dist. 47, art. 4. ad iii, et ibid. S. Bonav. quæst. 4, in fin. et in vii, p. Brevilon. cap. 4.

Nec tamen quisquam putes animas post mortem privas judicari. Poenas animarum et præmia differri in diem judicii universalis post corporum resurrectionem, atque eas interim in una communi custodia detineri, Lactantius est opinatus, ut supra diximus hoc eodem cap. Idem senserunt et alii perique antiquorum Patrum; Clemens Roman. i Recogn. ad fin., ex Petri Apostoli persona loquens; Justin. Mart. in Quæstion. a Gentib. posit. quæst. 76; Irenæ. adv. Hæres.; Tertull. iv adv. Marcion. et lib. de Anim. cap. antepenult.; Origen. Homil. 7, in Levitic. et ii et iv Principior.; Victor. super Apocal. ad ea, *Vidi sub altare*; Prudent. in Hymn. pro exeq. defunct. et alibi; Ambros. ii, de Cain et Abel, cap. 2, et lib. de Bono Mortis, cap. 10; Chrysost. Homil. 39, in I ad Corinthi.; August. in Psal. xxxvi; Theodoret. ad cap. xi Epistolæ ad Hebræ.; Arethas in illud Apocalyp., *Usquequo, Domine, non vindicas sanguinem, etc.*; Oecumenius ad cap. xi Epistolæ ad Hebræ.; Theophilact. ibid. et in Comment. ad Luc. super illud, *Hodie mecum eris, etc.*; Eutymius ibid.; S. Bernard. super illud Apocalyp. *Vidi sub altare, etc.* Denique pro hac sententia adducitur Jacobus Apostolus in liturgia divini sacrificii; et ita Joannem Romanum pontificem ejus nominis vigesimum secundum credidisse, et credendum sanxisse, refert Oeham in operib. 93 dieb., et Adrianus in iv Sent. in fin. quæst. de Sacram. confirmat. Quibus non obstantibus, nunc pro certo et infallibili dogmate habendum est, animas statim ab egressu corporum judicari; et quæ rationis usum habuerunt, pro diversitate meritorum ad gloriam paradisi, aut ad poenam vel æternam in infernum, vel temporalem in purgatorio deduci, quæ vero ante rationis usum decesserunt, vel in limbum puerorum migrare, ubi poena damni tantummodo afficiantur pro peccato originali contracto, nisi baptismum susceperint, vel in paradysum ad vitam beatam pro merito Christi, siquidem baptismate sunt ablutæ, ut docet S. Thom. S. Bonav. et ceteri in iv Sentent. distinct. 45, art. 1. Et contraria assertio pertinet ad errorem Armenorum et Anabaptistarum asserentium animas Sanctorum ante resurrectionem corporum divina visionis gloria frui non posse, et tam dæmonum, quam animarum differri supplicium usque ad diem judicii; quod de dæmonibus falsum, tradidi supra lib. ii, cap. 15, ad ea, quibus quia liberum arbitrium, etc. De animabus etiam ei positioni Sancti Patres adversantur; Chrysost. Homil. super illud Sapientiæ vi, *Iustorum anime*, et alibi; S. August. lib. ix Confession., cap. 3, et in Meditation. cap. 24; de Spiritu et anima, cap. 56, et de Ecclesiastic. dogmat., cap. 79; Greg. lib. iv Moral., cap. 25; Hieronym. in Epitaph. Nepotian. et omnes theologi in iv. distin. 45; S. Thom. in 1-2,

quest. art. 3; adversantur Decretales epist. Innoc. III in cap. Majores, de baptism. et in cap. Apostolicam, de Presbytero non baptizat. item Benedictus XI, in quadam Extravagante, quæ licet in Corpore juris non sit clausa, authentica tamen est, et infallibilis auctoritatis, quam integra fide refert Marsil. in iv Sentent. quest. 13, art. 3, et Alfons. de Castr. adv. Hæres. in verbo *Beatitude*. Quin etiam universalia concilia; Florentinum sub Eugenio IV his verbis: *Definimus illorum animas, qui post baptismum susceptum nullam omnino peccati maculam incurrerunt, illas etiam, quæ post contractam peccati maculam vel in suis corporibus, vel eisdem exutæ corporibus sunt purgatæ, in cælum mox recipi, et intueri clare ipsum Deum trinum et unum sicuti est pro meritorum tamen diversitate alium alio perfectius; illorum autem animas, qui in actuali mortali peccato, vel solo originali decedunt, mox in infernum descendere, pœnis tamen disparibus puniendas*, etc. Item Concilium Trident. session. v, canon. 5. Adversantur denique, et Sacrarum oracula Scripturarum; ad Philippen. 1: *Capio dissolvi*, etc.; II ad Corinth. v: *Scimus quoniam si terrestris domus nostra, quem locum refert S. Thom. p. p. quest. 64, artic. 4, ad 3, etc., et eod. cap.: Audemus, et bonam voluntatem habemus*, etc. Luc. xxi: *Hodie mecum eris in paradiso*. Ad testimonia Scripturæ, vel Patrum, quæ pugnare videantur, sicubi dicatur beatitudinem, vel penam ante diem judicii non dari, respondent theologi, id intelligendum esse de consummata illa beatitudine vel pœna, quæ post corporum resurrectionem habebitur; vel id dici, non quia ante diem universalis judicii per uniuscujusque speciale judicium non contingat bonis pariter ac malis par retributio meritorum: sed quia in die resurrectionis universalis præsentem tota curia cœlestium, terrestrium et infernorum cujusque operibus publice recensitis ante Christi Domini tribunal, per publicam, et cunctis manifestam sententiam justis præmium, et reprobis supplicium decernetur, atque ita omnia retractantur, perinde ac si nihil ante illam diem actum fuisset. Ad extremum dicitur, eum errorem haud offlere eruditioni et pietati illorum Patrum, eum Ecclesia illis temporibus nondum quicquam certi hac de re statuisset. Extravagans autem Benedicti Undecimi Joannem Pontificem vindicat a calumnia. Qui plura volet adversus hanc hæresim, quam olim quoque vulgavit Vigilantius hæreticus a S. Hieronym. profligatus, et nuper Lutherus atque Calvinus, videat S. Thom. in Opuscul. contra Græc. et Armen. cap. 9; Ocham part. II Dialog. tract. 1; Alphons. de Castr. adv. hæres. ubi supra; Cardinalem Bellarmin., tomo 1, contr. 7 Controvers.

CAPUT XXIII.

Δσπιστον γὰρ ἦπαν μερόπων, etc. In oraculis Sibyllinis hæc carmina multum variant.

CAPUT XXIV.

Mille annis inter homines versabitur, etc. Hæc est opinio Lactantii, post primam illam fideliū resurrectionem, Filium Dei mille annis regnatum esse in terra cum justis, in ea honorum omnium affluentia, quam vates aureo sæculo exitisse cecinerunt. Non absurde hic error ad Cerinthum primo refertur, ut tradit Euseb. vii Hist. Eccles. cap. 23 et lib. iii, cap. 28. Quem secutus est Papias Hierapolitan. episc. ut scribit idem Euseb. eod. lib. iii, cap. ultimo, Nicephor. cap. 20, Hieron. de Script. Eccles. in Papia. Papiam deinde propter Scriptoris antiquitatem, non propter dictorum rationem multi eccles. viri secuti sunt, ut tradit Eusebius d. cap. ultimo, Hieron. ubi supra, et in Proem. lib. xviii in Esai. Pro eodem errore pugnavit quoque Nepos quidam Ægyptius, quem refutavit Dionys. Alexand. in lib. de Repromission., ut refert Euseb. lib. vii Hist. cap. 22. At vero licet Hieronymus hujus sententiæ recensuerit Tertull., et Victorinum, hodie tamen nihil extat eorum.

quod hoc dogma contineat: imo Victorin., super Apocalyp. illud tanquam Cerinthianam hæresim damnat. Tertullianus autem quamvis Regnum mille annorum fateatur, tamen delicias illas non carnales, sed spirituales fore docet ad fin. lib. iii adv. Marcion., quam opinionem aliquo modo tolerabilem, et a se ipso quandoque receptam ait S. Augustinus lib. xx Civit., cap. 7. Illorum itaque milliariorum, sive millenariorum, error profectus est non solum ex verbis cap. xx Apocalyp. perperam intellectis, ut diximus ad cap. xx hujus libri: sed etiam ex traditione antiqua Judæorum male interpretantium oracula prophetarum, ubi sæpe ac multa dicunt de regno Christi in Hierusalem, ut tradit Euseb. lib. vii Hist. cap. 23, et Hieron. in Papia. Jam vero quamvis idem Hieronym. super illud Hierem. 23: *Et conteres lagunculam*, etc., eam hæresim se non audere damnare dicat, quia eam multi ecc. viri et martyres eam habuerint, tamen eam audacter atque aperte damnat ad cap. lx Esai., et quicumque de Hæresibus scripserunt; nec immerito, non enim prior aliqua futura est resurrectio, deinde altera, sed una in die novissimo, quo de singulorum meritis judicium feretur, quorum alii quidem ibunt in vitam æternam, alii vero in ignem æternum, ut dicitur Matth. xxv, probatur et Job. c. xix, *Scio enim, quod redemptor meus vivit*, etc. I ad Thessalonic. iv, Paulus docet, quod cum Dominus ad judicandum venerit, qui tunc vivent, tollentur cum Sanctis obviam Christo in æra, et sic semper cum Domino erunt. Quin etiam eod. cap. xx Apocalyp. unde prædicti occasionem erroris nacti sunt, una omnium resurrectio, et unum judicium ponitur. *Et vidi*, inquit, *mortuos magnos, et pusillos*, etc. Ex quibus inane apparet commentum illud de tempore mille annorum post primam resurrectionem, quam altera deinde resurrectio sit secutura. Fridericus Staßilus in Epitome Lutheranae theologiæ refert Anabaptistas nostrorum temporum pestes, eundem errorem de mille annis inter cæteras suas hæreses recepisse, contra quem Tritemius in lib. de Script. Ecclesiasticis testatur Gennadium scripsisse, et scripta edidisse: sed hodie non extant.

Κλῆτε δὲ μου, μέροντες, etc. Non habetur hic versus in Codice Sibyllino.

Tum qui erunt in corporibus vivi, non morientur, etc. Tolluntur hæc et quæcumque sequuntur, sublato figmento illo de tempore mille annorum, in quo illa docet eventura.

Sub idem tempus etiam princeps dæmonum, etc. Ex xx Apocal. *Et apprehendit draconem serpentem antiquum*, etc.

Peractoque judicio, civitas sancta constituetur, etc. Apocalyp. xi: *Et ego Joannes vidi sanctam civitatem Hierusalem*, etc. Hæc verba Millenarii interpretati sunt de urbe illa, in qua sanctos cum Christo mille annis regnatos crediderunt: at ibi de cœlesti patria loquitur Apostolus, ubi beati post judicium Dei visione in æternum fruuntur.

Et luna claritudinem solis accipiet, etc. Hæc quæ de claritate lunæ ac solis, et de Terræ fecunditate mystice propheta Esaias vaticinatus est cap. xxx futuraque prædixit tempore primi adventus Salvatoris nostri, Firmianus falso putavit eventura tempore illo mille annorum, de quo diximus hoc eod. cap.

Cedet et ipse mari vector, etc. Hi versus omnibus habentur Ecloga quarta Virgilii: sed mire eorum ordinem perturbavit Lactantius, qui et scripsit, *tunc etiam molli flavescet*, etc., pro eo quod est apud Poetam, *Molli paulatim flavescet*, etc.

Secundum Cumeæ Sibyllæ carmina. Ea non reperio; nam quæ profert Sixtus Senen. lib. ii Biblioth. cap. ubi de Cumea, ex Stratonici Cumarum episcopi Collectaneis, eadem sunt, quæ statim postea refert Lactantius ex Erythræa, et reperiuntur inter oracula Sibyllina ad fin. Sermonis tertii, quavis non eodem, quo hic scribuntur, ordine.

Οἱ δὲ λόγοι etc. In cod. Sibyllino, ἐν δὲ λόγοι, et

multum ibi variat lectio; rectior tamen, quam in Lactantio: conferat qui volet.

Εὐσεβίου δὲ πόνον, etc. Hi versus aliquantulum variant in Carmino Sibyllino; ibi enim:

Εὐσεβίου δὲ πόνον ἀπὸ τῶν...

CAPUT XXV.

Omnis tamen expectatio non amplius quam ducentorum videtur annorum, etc. Atquin a tempore, quo scribet Lactant. ad hæc usque tempora non modo ducenti, sed mille et trecenti fluxerunt. Cum autem paulo post annum Domini trecentessimum scriberet hæc Lactantius, ut ostendi ad cap. 1 lib. 1 manifestum est, ipsum ab exordio mundi usque ad diem natalem Salvatoris computare annos quinque mille, et quingentos. Nam affirmat hic, et supra cap. 14, mundum duraturum annis sex millibus, a qua computatione non procul abest S. Augustinus aliquanto recentior Lactantio, qui et ipse scribit lib. xx Civit. cap. 7, quod sua ætate spacia posteriora illius sexti millesimiolvebantur. Sed Eusebius in Chronic. Natalem Domini collocat sub anno ab exordio mundi centesimo nonagesimo nono supra quinquies millesimum.

Et πόνον esse cœperit. πόνον, impetus, vel ruina. Sic habet Plant. et Ald. edit.; at Florent. Juntar. Et πόνον esse cœperit, tanquam pyra prorsus, id est, strues lignorum sit evasura ignibus comburenda. Utraque lectio ex ipsismet Carminib. Sibyllinis teneri posse videtur; nam 5 et 8 Sermonem dicitur, καὶ πόνον πόνον; et eodem 8 Sermon. traditur, Roman ignibus absumendam.

CAPUT XXVI.

Sed idem, cum mille anni, etc. Desumpta ex xx Apocal. : Et cum consummati fuerint mille anni, solvetur Satanas, etc., quæ declarantur a S. August. xx Civit. cap. 7 et 11 in fin.

Tunc venit novissima ira Dei, etc. Cujus iræ septem phialas angeli septem jussi sunt effundere super terram, Apocalyps. xvi. Vid. et Carmina Sibyllina Serm. 3.

Concietur terram quam validissime, etc. Apocal. ibid. : Et terræ motus factus est magnus, etc.

Et a motu ejus scinduntur montes Syriæ, etc. Apocalyps. ibid. : Et civitates gentium ceciderunt, etc.

Et statuet Deus solem triduo ne occidat. Hoc dictum testimonio Scripturæ firmatum non invenio.

Et inflammabit eum; et descendet æstus nimius, etc. Apocalyps. : Et quatuor Angeli effudit phialam suam in solem, etc.

Et grandines lapidum. Apocalyps. : Et grando magna sicut talentum descendit, etc.

Et replebuntur montes cadaveribus, et campi operientur ossibus. Videntur hæc desumpta tum ex cap. XLIX Ezechielis, ubi jubentur convocari omnes volucres, universæ aves, et cunctæ bestie agri ad vescendum, etc., tum etiam ex Apocalyps. xix, ubi Joannes audit angelum stantem in Sole, et vocantem voce magna cunctas aves ad comedendum cadavera interfectorum : ut ostenderent prophete multitudinem quamdam ingentem a Christo interficiendorum; solent enim hostium cadavera, cum plurima sunt, in escam avium inhumata relinqui.

Populus autem Dei tribus illis diebus, etc. Testimonium Scripturæ non habeo.

Renovabitur mundus a Deo, etc. Apocalyps. xxi : Et vidi cælum novum, et terram novam.

In qua exterminabuntur impii, etc. Placet hæc lectio Florent. edition., nam cum supra cap. xv, dixerit, primam illam resurrectionem futuram esse fidelium, qui scilicet in Dei religione fuerint versati, hanc secundam fore dicit impiorum, qui manufacta coluerunt, etc. Ald. et Plantin. : In qua excitabuntur inusti, etc.

Sed et Dominus illorum cum ministris suis compre-

A hendetur. Apocalyps. xx : Et Diabolus, qui seducebat eos, missus est in signum ignis, etc.

Ad pœnamque damnabitur. Sic S. Cyprian. in fin. de Idol. Vanit. Jam venturus e cœlo ad pœnam diaboli. Videlicet ad pœnam detrusione, ut et textu liquet : sic etiam supra lib. iii, cap. ultimo.

Quæ finxerint, credunt. Post hæc verba, in Aldina editione sequitur hæc oratio ad Constantinum imperatorem directa, quam, quia deest in utroque codice S. Salvat., in P. et 12 Vatic. et omnibus aliis mss. quos mihi videre contigit, item in edit. Florent., Plantin. et cæteris plerisque, huc seorsum a textu subijcio, videlicet : Sed omnia jam, sanctissime imperator, figmenta sopita sunt, ex quo te Deus summus ad restituendum justitiæ domicilium, et ad tutelam generis humani excitavit. Quo gubernante Romanæ R. P. statum, jam cultores Dei pro sceleratis ac nefariis non habemur. Jam emergente atque illustrata veritate, non arguimur ut injusti, qui opera justitiæ facere conamur.

Nemo jam nobis Dei nomen exprobrat. Nemo irreligiosus ulterius appellatur, qui soli omnium religiosi sumus; quoniam, contemptis imaginibus mortuorum, vivum colimus, et verum Deum. Te providentia summæ divinitatis ad fastigium principale provexit, qui posses vera pietate aliorum male consulta rescindere, peccata corrigere, salutem hominum paternam clementiam providere, ipsos denique malos a R. P. summoovere, quos summa pietate dejectos, in manus tuas idem Deus tradidit, ut esset omnibus clarum, quæ sit vera majestas. Illi enim, qui, ut impias religiones defenderent, cœlestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt, profligati jacent : tu autem, qui nomen ejus defendis, et diligis, virtute ac felicitate præpollens, immortalibus tuis gloriis beatissimus fruens. Illi pœnas sceleris sui et pendunt, et pependunt : te dextera Dei potens ab omnibus periculis protegit : tibi quietum, tranquillumque moderamen cum summa omnium gratulatione largitur. Nec immerito rerum Dominus ac rector te potissimum delegit, per quem sanctam religionem suam instauraret, quoniam ipse ex omnibus exististi, qui præcipua virtutis et sanctitatis exempla præberes, quibus antiquorum principum gloriam, quos tamen inter bonos numerat, non modo æquare, sed etiam (quod est maximum) præterires. Illi quidem natura fortasse tantum similes justis fuerunt. Qui enim moderatorem universitatis Deum ignorat, similitudinem justitiæ assequi potest, ipsam vero non potest. Tu vero et morum ingenia sanctitate, et veritatis, et Dei agnitione in omni actu justitiæ opera consummas. Erat igitur congruens, informando generis humani statu te auctore ac ministro divinitas uteretur. Cui nos quotidianis precibus supplicamus, ut te in primis, quem rerum custodem voluit esse, custodiat : deinde inspiret tibi voluntatem, quæ semper in amore divini nominis perseveres. Quod est omnibus salutare, et tibi ad felicitatem, et cæteris ad quietem.

CAPUT XXVII.

Attendat lector in hoc capite præclarissimam Lactantii exhortationem ad vitam pure atque innocenter agentam.

Veridicis hominum purgavit, etc. Lucretius, Veridicis igitur purgavit, etc.

Et finem statuit cuppedinis, etc. Sic quidem habent editiones Ald. et Plantin. et libri ipsi Lucretiani; licet B. T. P. editio Florent. Juntar. et Veneta Tridini, et finem statuit torpedinis, etc.

Limite parvo. Secutus sum lectionem mss. Lactantii B. T. P. et quorundam impressorum Lucretii, quæ lectio non displicet Lambino. Vulg., Lucr., habent, tramite parvo, quæ lectio non admodum Lambino placet : at mss. quos ille secutus est, tramite prono, hoc est facili, et proclivi. Veneta Tridini. et Florent. Juntar. hic, limite prono, al. limite puro.

ADMONITIO

O. F. FRITZSCHE (1)

IN DIVINARUM INSTITUTIONUM EPITOMEN.

« Institutionum divinorum Epitomen jam Hieronymus librum dicit acephalon. In edd. Ven. 1471, 72; Rom. 74, et Rostoch. 76, omnino desideratur; reliquæ vero edd. sæc. xv, xvi et xvii, omissis prioribus capitibus lv, ultimam tantum ejus partem, modo in octavio, modo in duodecim capitula distinctam continent. Sed hæc ipsa libri particula in quatuor tantum legitur libris scriptis: in c. Bodlei., 1 Bon. et 2 Regg., quorum alter est Reg.-Pat., isque in fine etiam mutilus. (*Explicit cap. 66 v. PROMISSA VENIENTES.*) Permirum libellus expertus est fatum. Nam quem crederes scriptorem inchoatum reliquisse, aut nescio quam temporis injuriam detruncasse, pæne integer (nonnulla enim intereiderunt, v. c. 14 et 20) nobis servatus est in codice Taurinensi. Ex quo libro cum G. M. Pfaffius Epitomen primum eruisset, eamque illud

(1) In præfatione editionis Lipsiæ quam publici juris fecit vir doctus, hoc ipso anno 1844, II parte Lactantii operum.

A tractam edidisset Par. 1712, in-8°, ac deinde iterum separatim Davisius cum notis vulgasset Cantab. 1748, in-8°, ab editoribus Lactantii non tantum multo auctior, sed etiam emendatior exhiberi potuit. Illa enim posterior libri pars a prioribus editoribus exhibita fluxit e codice perquam mendoso, sed jam ope edd. Taur., Bon. et Reg.-Put. plerisque locis facile emendari potuit. Cæterum cod. ille Taur., qui, præter Epitomen, alios etiam libros continet, ut genealogiam biblicam, quam una cum specimine historiæ Manichæorum denuo descripsit, et ed. Ferd., Flor., Fleck., est membranaceus, literis uncialibus nec ligatis. Verba nullo spatio sunt distincta. Scriptus est sæculo sexto, fortasse quinto, sed librarius sæpissime peccavit, et linguæ latinæ fere ignarus videtur fuisse. Epitome an non a Lactantio ipso esset profecta unus Walch. dubitavit: sed vir doctus hanc opinionem temere jecit. »

LUCII CÆCILII FIRMIANI LACTANTII EPITOME DIVINARUM INSTITUTIONUM. AD PENTADIUM FRATREM.

PRÆFATIO.

Totius epitomes ac institutionum concilium et ratio.

Quamquam Divinarum Institutionum libri, quos jampridem ad illustrandam veritatem religionemque conscripsimus, ita legentium mentes instruant, ita informet, ut nec prolixitas pariat fastidium, nec

VARIORUM NOTÆ.

PRÆFATIO. Hæc vox non extat in ms. uti nec capitulum divisio ac tituli, nec etiam summaria, quæ hic addere visum est, ut lumen aliquid accedat Lactantiano huic operi.

Illustrandam. In ms. *inlustrandam*, idque more veteri. Sic in antiquis *vir inluster*, pro *vir illuster*.

Religionemque. In ms. *religionemque*; quasi esse

C oneret ubertas: tamen horum tibi Epitomen fieri, Pentadi frater, desideras; credo, ut ad te aliquid scribam, tuumque nomen in nostro qualicumque opere celebretur. Faciam quod postulas, etsi difficile videtur ea, quæ septem maximis voluminibus explicata sunt, in unum conferre. Fit enim totum et minus plenum, cum tanta rerum multitudo in abbreviatio.

Conscripsimus. Ms. habet *conscripsimus*.

Aliquid. Deest in editis; legitur tamen in ms. Taurin. Sic enim habet autographum, quod ad nos summa humanitate misit illustrissimus ac doctissimus Pfaffius.

Quæ. In ms. *que* more omnium fere manuscriptorum. *In unum.* Adde volumen.

angustum coarctanda sit, et brevitate ipsa minus clarum, maxime cum et argumenta plurima et exempla, in quibus lumen est probationum, necesse sit præteriri; quoniam tanta eorum copia est, ut vel sola librum conficere possint. Quibus sublatis, quid potest utile; quid apertum videri? Sed enitar, quantum res sinit, et diffusa substringere, et proflixa brevire; sic tamen, ut neque res ad copiam, neque claritas ad intelligentiam deesse videatur in hoc opere, quo in lucem veritas protrahenda est.

CAPUT PRIMUM.

(Div. Inst. lib. I, c. 3.)

De Divina Providentia.

Prima inedit quæstio, sitne aliqua providentia, quæ aut fecerit, aut regat mundum? Esse, nemini dubium est; siquidem omnium fere philosophorum, præter scholam Epicuri, una vox, una sententia est, nec fieri sine artifice Deo potuisse mundum, nec sine rectore constare. Itaque non solum a doctissimis viris, sed et omnium mortalium testimoniis ac sensibus coarguitur Epicurus. Quis enim de providentia dubitet, cum videat cælos terramque sic disposita, sic temperata esse universa, ut non modo ad pulchritudinem ornatumque mirabilem, sed ad usum quoque hominum, cæterorumque viventium commoditatem aptissime convenirent? Non potest igitur, quod ratione constat, sine ratione cœpisse, quoniam certum est esse providentiam.

CAPUT II.

(Div. Inst. lib. I, c. 2.)

Quod Deus sit unus, nec possint esse plures.

Sequitur alia quæstio, utrumne Deus unus, an

VARIORUM NOTÆ.

In angustum coarctanda. Ms. habet *coarctanda*: forte hæc ultima vox ab *artus* derivaretur, ut ait Doctiss. Pfaffius. Aiunt voces in *angustum* deesse in ms., attamen ea lego in viri clariss. Pfaffii autographo. — *In angustum coarctanda.* Seneca de Vita Beata, c. 4: *Exercitus modo latus panditur, modo in angustum coarctatur.* Lib. vii Quæst. Nat., cap. 27, extr.: *Non in angustum conjecta et arctata.* Lact. lib. vii, cap. 16: *Dies in angustum coarctabitur.* Si fides anonymo Clerici, p. 342, verba in *angustum* non habet ms. Taur.: unde cancellis inclusi, et aliis typis exprimenda curavi, alias non indigna Lactantio. D

BUNEM.

Brevitate. Ms. habet *brebitate*, facili permutatione v in b. Sic infra *breviare*, ubi ms. habet *brebiare*. Sic et sub. fin. cap. 5.

Præteriri. In ms. *preteriri*. Hoc vulgatum est in ms. ubi e pro æ.

Quid potest utile, quid apertum. Habet Bun: — *Quid poterit.. quid apertum.* Sic in ms. Vid. Clericus, p. 342, 343. Loco vacuo Pfaffius posuit *utile*, ac poterit in potest mutavit. Sed majus esse vacuum illud spatium, quam ut illud implendo sufficiat verbum utile. Hæc Heumannus, cui verba, quibus sublatis videri, glossæma videntur. Forte *quid poterit perspicuum*, *quid apertum utile*, legendum.

Esse. Subaudi *providentiam*.

Ut. Non extat in ms.

Quoniam. Hæc verbum minus apte hic dicitur; legendumque potius esset: *itaque certum est esse provi-*

A plures? quæ quidem multum habet ambiguitatis. Dissentiant enim non modo singuli inter se, verum etiam populi atque gentes. Sed qui rationem sequetur, intelliget nec Dominum esse posse nisi unum, nec patrem nisi unum. Nam si Deus, qui omnia condidit, et idem Dominus, et idem pater est, unus sit necesse est, ut idem sit caput idemque fons rerum. Nec potest aliter rerum summa consistere, nisi ad unum cuncta referantur, nisi unus teneat gubernaculum, nisi unus frena moderetur, regatque universa membra, tamquam mens una. Si multi sint in examine apum reges, peribunt aut dissipabuntur, dum

Regibus inessit magno discordia motu;

B si plures in armento duces, tamdiu præliabuntur, donec unus obtineat: si multi in exercitu imperatores, nec pareri poterit a milite, cum diversa jubeantur, nec ab iis ipsis unitas obtineri, cum sibi quisque pro moribus consulat. Sic in hac mundi republica nisi unus fuisset moderator, qui et conditor, aut soluta fuisset omnis hæc moles, aut nec condidit quidem omnino potuisset.

C Præterea in multis non posset esse totum, cum singuli sua officia, suas obtineant potestates. Nullus igitur eorum poterit omnipotens nuncupari, quod est verum cognomentum Dei: quoniam id solum poterit, quod in ipso est; quod autem in aliis, nec audebit attingere. Non Vulcanus sibi aquam vindicabit, aut Neptunus ignem; non Ceres artium peritiam, nec Minerva frugum; non arma Mercurius, nec Mars lyram; non Jupiter medicinam, nec Asclepius fulmen; facilius illud ab alio jactum suscipiet, quam ipse torquebit. Si ergo singuli non possunt omnia, minus habent virium, minus potestatis: is autem

dentiam. Quia ex mundi creatione et Constanti regimine probatur non credentibus esse providentiam: non autem Epicureo dici potest: Providentia est: hinc fit ut omnia summa sapientia regantur. Prius ipsi probandum est esse providentiam; quod sit optime ex universi dispositione et temperatione. — *Quoniam certum est esse providentiam.* Ab his verbis incipio secundum caput. Post plures annos adeptus Davisii editionem, video idem ipsi placuisse. Unde haud necesse est cum Heumanno legere, quare jam certe est. Bun.

Ambiguitatis. In ms. *ambiguitas*.

Intelliget. In ms. *intelleget*.

Rerum summa. Buneman. habet tantum *summa* sine voce rerum, et notam sequentem exhibet. — Pfaffius ediderat, *rerum summa*. Abest a ms. rerum, teste anonymo. Clerici, pag. 346, nec habent ipsæ Institutiones. Lib. I, §: *non poterit summa constare*; ubi plura dedi. Conf. de Ira, c. 11.

Regibus. Ex Virg. l. iv Georg., vs. 68.

Obtineat. In *optineat*; sic infra ms. *optineri* et *optineant*.

Moribus. Davisius legit *viribus*.

Republica. In ms. *re p*.

Omnis. Dicitur abesse a ms.

Nec condidit quidem. Mallem ne condidit quidem; ceteri sequenti voce repetitum. Emendavimus saepe illud nec in aliis Lact. locis, c. 9, lib. II, c. 5. Conspirat Davisius. Illud in ms. illud.

Deus putandus est, qui potest totum, non qui de A maverint, nec ulli subiectum esse naturæ, cum ab ipso sit omnis natura generata.

CAPUT III.

(Div. Inst. lib. 1, c. 3 et 5.)

De Deo uno testimonia poetarum

Unus igitur Deus est, perfectus, æternus, incorruptibilis, impassibilis, nulli rei potestative subiectus, ipse omnia possidens, omnia regens, quem nec æstimare sensu valeat humana mens, nec eloqui lingua mortalis. Sublimior enim ac maior est, quam ut possit aut cogitatione hominis, aut sermone comprehendere; denique, ut taceam de prophetis unius Dei prædicatoribus, poetæ quoque, et philosophi, et vates testimonium singulari Deo perhibent. Orpheus principalem Deum dicit, qui cælum solemque cum cæteris astris, qui terram, qui maria condiderit. Item noster Maro summum Deum modo spiritum, modo mentem nuncupat, eamque velut membris infusam totius mundi corpus agitare; item Deum per profunda cæli, per tractus maris terrarumque discurrere, atque ab eo universas animantes trahere vitam. Ne Ovidius quidem ignoravit a Deo instructum esse mundum, quem interdum opificem rerum, interdum mundi fabricatorem vocat.

CAPUT IV.

(Div. Inst. lib. 1, c. 5.)

Quod Deus sit unus testimonia philosophorum.

Sed veniamus ad philosophos, quorum certior habetur auctoritas, quam poetarum. Plato monarchiam asserit, unum Deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabili ratione perfectus. Aristoteles, auditor ejus, unam esse mentem, quæ mundo præsideat, confitetur. Antisthenes unum esse dicit naturalem Deum, totius summe gubernatorem. Longum est recensere, quæ de summo Deo, vel Thales, vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum Stoici, Cleantes, et Chrysippus et Zenon, vel nostrorum Seneca stoicos secutus, et ipse Tullius prædicaverint, cum hi omnes, et quid sit Deus, definire tentaverint, et ab eo solo regi mundum affir-

VARIORUM NOTÆ.

Non. Pro non., in ms. quam rectissime. Sabaudi- tur potius.

Impassibilis. In ms. impassibilis.

Prophetis. De his agit cap. 2, lib. 1.

Et vates. Dicitur abesse a mss.

Singulari. Sic legitur passim singularis Deus apud Lactantium. Vide not. ad caput 5 libri de Mortibus Persecutorum. Sic libro II, cap. 17, circa finem, veri Dei ac singularis, et infra sub finem cap. 4.

Summum Deum. Centies apud Lactantium has voces reperies.

Plato. Vox Plato non exstat in ms. sed ea legitur in capite 5 libri primi circa finem.

Et. Deest apud Pflaum, sed restituit anonymus ex ipso ms.

Antisthenes. Hos eosdem philosophos appellat eodem capite 5. Lactantius ut isto capite, nulla habita temporum ratione, sed prout ejus memorie occurrerant.

Totius. Ms. utius habet: recte legit totius doctus hujus

Hermes. qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus meruit nominari, qui et doctrinæ vetustate philosophos antecessit, quique apud Ægyptios ut Deus colitur, majestatem Dei singularis infinitis asserens laudibus. Dominum et Patrem nuncupat; eumque esse sine nomine, quod proprio vocabulo non indigeat, quia solus sit; nec habere ullos parentes, quia ex se et per se ipse sit. Hujus ad filium scribentis exordium tale est: Deum quidem intelligere difficile est, eloqui vero impossibile, etiam cui intelligere possibile est; perfectum enim ab imperfecto, invisibile a visibili non potest comprehendere.

CAPUT V.

(Div. Inst. lib. 1, c. 6.)

Quod unum Deum vates, id est Sibyllæ prædicant.

Superest de vatibus dicere. Varro decem Sibyllas fuisse tradit: primam de Persis, secundam Libyssaure, tertiam Delphida, quartam Cimmeriam, quintam Erythræam, sextam Samiam, septimam Cumanam, octavam Hellespontiam, nonam Phrygiam, decimam Tiburtem, cui sit nomen Albunea. Ex his omnibus Cumææ solius tres esse libros, qui Romanorum fata contineant, et habeantur arcani, cæterarum autem fere omnium singulos extare haberique vulgo, sed eos Sibyllinos velut uno nomine inscribi: nisi quod Erythræa, quæ Troici belli temporibus fuisse perhibetur, nomen suum verum posuit in libro, aliarum confusi sunt.

Hæc omnes, de quibus dixi, Sibyllæ præter Cumæam, quam legi nisi a Quindecimviris non licet, unum Deum esse testantur, principem, conditorem, parentem, non ab ullo generatum, sed a seipso satum, qui et fuerit a sæculis, et sit futurus in sæcula, et ideo solus coli debeat, solus timeri, solus a cunctis viventibus honorari. Quarum testimonia, quia brevare non poteram, prætermisi, quæ si desideras, ad ipsos tibi libros revertendum est. Nunc reliqua persequamur.

D libri editor primarius; posset tamen legi hujus, quod æque optimum efficeret sensum.

Et ab eo solo regi mundum affirmaverint. Septem hæc verba, quæ absunt a Pflaffio, dicuntur inesse in ms. Apud. In ms. apud.

Intelligere. In ms. intellegere.

Sibyllas. De Sibyllis vide notam nostram, cap. 6, lib. 1.

Cimmeriam. In ms. Cumæam, quod doctiss. Pflaffius interpretatur Cumæam: at J. B. le Brun putat esse Cimmeriam.

Samiam. In ms. Sammaiam.

Albunea. Habet Bunem: — « Albunæ. Sic in ms., teste Anonymo Cler., pag. 350. Pflaffius Albunea edidit. Ilzom. Est dandi casus Albunæ elegantior. Sic solet; ut lib. 1, cap. 11. Agesitao, Urano, in notis. »

Cumææ. In ms. Cumana.

Cumæam. In ms. Cynæam.

Revertendum. In ms. dicit anonymus legi recurrendum est.

CAPUT VI.

(Div. Inst. lib. 1, c. 8.)

Deus, cum sit æternus et immortalis, sexu et successione non eget.

Hæc igitur tot ac tanta testimonia liquido perdoceant, unum esse regimen in mundo, unam potestatem, cuius nec origo excogitari, nec vis enarrari potest. Stulti ergo, qui de concubitu natos putant deos esse, cum ipse sexus et corporum copulatio idcirco mortalibus a Deo data sint, ut per sobolis successionem genus omne servetur. Immortalibus vero quid opus est aut sexu aut successione, quos nec voluptas nec interitus attingit? Illi ergo, qui dii putantur, quoniam ei genitos esse tanquam homines, et procreasse constat, mortales utique fuerunt: sed dii crediti sunt, quod, cum essent reges magni ac potentes, ob ea beneficia, quæ in homines contulerant, divinos post obitum honores consequi meruerunt, positisque templis atque simulacris, memoria eorum tanquam immortalium retenta est atque celebrata.

CAPUT VII.

(Div. Inst. lib. 1, c. 9.)

De Herculis vita facinorosa et morte.

Sed cum sit omnibus fere gentibus persuasum deos esse, res tamen eorum gestæ, quas tam poetas quam historici tradiderunt, homines fuisse declarant. Hercules, per quæ tempora fuerit, quis ignorat, cum idem et inter Argonautas navigaverit, et, expugnata Troja, Laomedontem, Priami patrem, ob perjurium interfecerit? Ab eo tempore paulo amplius quam mille et quingenti computantur anni. Hic ne natus quidem honeste tradiitur, sed Alcmenæ adulterio genitus, et ipse vitiiis genitoris addictus. Nec foeminis unquam, nec maribus abstinuit, orbemque totum non tam gloriæ, quam libidinis causa, nec tantum ad necandas belluas, quantum ad serendos liberos peragravit. Cumque esset invictus, ab una tamen Omphale triumphatus est, cui clava et spolio leonis tradito, indutus ipse foeminea veste, atque ad pedes mulieris abjectus, pensa, quæ faceret, accepit. Idem postea in-

Cum. In ms. *secum*: sed mendum est.

Ipsæ. In ms. *ipsi*: at rursus mendum.—*Ipsi sexus*, num. plur. qui non debebat mutari. Lact. lib. 1, c. 8: *Apparet, Herculem Jovemque... homines fuisse, quoniam sunt ex duobus sexibus nati*; sæpius in plurali, lib. 1, cap. 6: *Duo sexus generandi causa instituti*, recepta sexuum diversitate; et postea, *duos esse sexus deorum*. Adde lib. vi, cap. 23. BUN.

Voluptas. In ms. *volutas*.

Positisque. In ms. *positique*.

Computantur anni. Numerum annorum non apponit Lactant. cap. 9, lib. 1, verum non longe a scopo hic aberrat. Argonautarum enim expeditio suscepta est annis octoginta tribus ante eversam Trojam: a Troja capta ad primam Olympiadem intercedunt anni quadringenti triginta tres, a prima vero Olympiade ad tempus quo scripsit Lactantius, computantur mille ac sedecim anni; quæ omnia faciunt annos 1552.

Alcmenæ. In ms. *Alcimænæ*.

Genitus. Hic et in aliis Lactantii libris agitur de

A stinctu furoris elatus, parvos liberos et uxorem Megaram trucidavit. Postremo sumpta Dejanyræ conjugis veste, cum diffunderet ulceribus, doloris impatiens, rogum sibi in Oeteo monte construxit, eoque se vivum cremavit. Sic efficitur, ut etiamsi ob virtutem deus credi potuisset, ob hæc tamen homo fuisse credatur.

CAPUT VIII.

(Div. Inst. lib. 1, c. 10.)

De Æsculapio, Apolline, Marte, Castore et Polluce, atque de Mercurio et Baccho.

Æsculapium Tarquitijs tradit ex incertis parentibus natum, et ob id expositum, atque a venatoribus collectum, caninis uberibus educatum, Chironi in disciplinam datum. Hic Epidauri moratus est, Cynosuris, ut Cicero ait, sepultus, cum esset ictu fulminis interemptus. Apollo autem pater ejus non dedignatus est alienum gregem pascere, ut acciperet uxorem; et dilectum puerum cum peremisisset imprudens, gemitus suos inscripsit in flore. Marti, viro fortissimo, adulterii crimen non defuit; siquidem catenis cum adultera vinctus spectaculo fuit.

Castor et Pollux alienas sponas non impune raperunt, quos Homerus non poetica, sed simplici fide mortuos sepultosque testatur. Mercurius, qui de stupro Veneris genuit Androgynum, deus esse meruit, quia lyram reperit et palestram. Liber Pater, debellata India victor, cum Cretam forte venisset, Ariadnem conspexit in littore, quam Theseus et violaverat, et reliquerat. Tum amore inflammatus, eam sibi in conjugium sociavit, et coronam ejus, ut poetas ferunt, inter astra signavit. Mater ipsa post fugam et obitum viri cum in Phrygia moraretur, vidua et anus formosum adolescentem in deliciis habuit; et quia fidem non præstiterat, ademptis genitalibus, effeminauit. Ideo etiam nunc Gallis sacerdotibus gaudet.

CAPUT IX.

(Div. Inst. lib. 1, c. 19 et 21.)

De deorum turpitudinibus.

Ceres unde Proserpinam, nisi de stupro genuit? unde Latona geminos, nisi ex crimine? Venus deo-

VARIORUM NOTÆ.

Hercule Græcorum, de quo vide annotationem nostram ad caput 9 libri primi.

Megaram. Eam non nominaverat Lactantius cap. 9 lib. 1.

Veste, etc. Hæc non expresserat, Lactantius lib. 1, cap. 9.

Eoque. Legendum, in eoque.

Cicero. Cic. de Natura deorum lib. iii, cap. 22.

Gemitus suos inscripsit in flore. Imitatur Ovidium Metam., x, 215:

Ipse suos gemitus foliis inscribit, et Ai Ai
Flos habet inscriptum.

Ariadnem. In ms. Arianam.

Mater ipsa, etc. Id est mater deorum, quæ est Rhea, vel alio nomine Cybeles. Hæc usque ad finem capitis referuntur ad caput 21 libri primi.

Adolescentem. In ms. *adulescentem*, more usitato in antiquis mss. Hic fuit Attis de quo vide not. ad pag. 95. tom. 1.

rum et hominum libidinibus exposita, cum regnaret A in Cypro, artem meretriciam reperit, ac mulieribus imperavit, ut quæstum facerent, ne sola esset infamis. Ipsæ illæ virgines Minerva et Diana, num castæ? Unde igitur prosilivit Erichthonius? Num in terram Vulcanus semen effudit, et inde homo tanquam fungus enatus est? Aut illa cur Hippolytum, vel ad secretas sedes, vel ad mulierem relegavit, ubi solus inter ignota nemora ætatem ageret, et jam mutato nomine, Virbius vocaretur? Quid hæc significant, nisi incestum, quod poetæ non audent confiteri?

CAPUT X.

(Div. Inst. lib. 1, c. 11.)

De Jove, ac ejus vita libidinosa.

Horum autem omnium rex et pater Jupiter, quem tenere in cælo summam credunt potestatem, quid habuit potestatis, qui Saturnum patrem regno expulit, et armis fugientem persequutus est? quid continentia, qui omnia libidinum genera exercuit? Nam idem Alcmenam Lædamque summis viris nuptas adulterio fecit infames; idem pulchritudine pueri captus, venantem ac virilia meditantem ad semineos usus violenter abripuit. Quid virginum stupra commemorem, quarum multitudo quanta fuerit, filiorum numerus ostendit? In una tamen Thetide abstinentior fuit. Erat enim prædictum, quod is, quem paritura esset, major patre suo futurus esset. Pugnavit ergo cum amore, ne quis se major nasceretur. Sciebat ergo, se non esse perfectæ virtutis, magnitudinis, potestatis, qui, quod ipse Patri fecerat, timuit. Cur igitur maximus, optimus nominatur, cum se et peccatis contaminaverit, quod est injusti ac mali, et majorem timuerit, quod est imbecillis ac minoris.

CAPUT XI.

(Div. Inst. lib. 1, c. 11.)

Varia emblemata, quibus Jovis turpitudines velarunt poetæ.

Sed dicet aliquis, ficta hæc esse a poetis. Non est

VARIORUM NOTÆ.

Regnaret. In ms. *regnat.* Sed legendum *regnaret*, ut conjicere licet ex capite 17 libri 1.

Semen. Non extat in ms., sed legitur in capite 17 libri 1.

Relegavit. Ita legendum profecto, non quidem ex mss. ubi est *relegavit*, verum ex fine cap. 17 lib. 1 Div. Institut., ubi legitur: *Quid secretæ sedes? quid relegatio vel tam longe, vel ad mulierem, vel in solitudinem?* Sic et Virgilius *Æneid.* vii, vers. 775, de eodem Hippolyto dicit:

Et nymphae Egeriæ nemorique relegat,
Solut ubi in sylvis Italici ignobilis ævum
Exigeret, versoque ubi nomine Virbius esset.

Ætatem ageret. Habet Bünem. : — *Exigeret ætatem.* Paris. et Walch. editiones, *ageret*: sed ex manuscripto damus, auctore Pfaffio, *exigeret*, ut dixit ex Virgilio de eodem Hippolyto *Lact.* lib. 1, cap. 17:

Solut ubi ignobilis ævum
Exigeret;

atque nemo nescit Terentii et Ciceronis phrasim, *exigere ætatem.* Eadem usus Plinius lib. vii *Hist. Nat.*, cap. 43: *In quibus querendis sapientes ætatem exigent.*

hoc poeticum, sic fingere, ut totum mentiare, sed ea, quæ gesta sunt, figura, et quasi velamine aliquo versicolore prætexas. Hunc habet poetica licentia modum, non ut totum fingat, quod est mendacis et inepti, sed ut aliquid cum ratione commutet. In imbrem se aureum vertisse dixerunt Jovem, ut Danaen falleret. Quis est imber aureus? Utique aurei nummi, quorum magnam copiam offerens, et in sinum infundens, fragilitatem virginalis animi hac mercede corrupti. Sic et imbrem ferreum dicunt, cum volunt multitudinem significare telorum. Cata-mitum in aquila rapuit. Quæ est aquila? Legio scilicet, quoniam figura hujus animalis insigne legionis est. Europam transvexit in tauro. Quis est taurus? Utique navis, quæ tutelam habuit tauri specie figuratam. Sic Inachi filia, non utique bos facta transnavit: sed ejusmodi navigio iram Junonis effugit, quod habebat bovis formam. Denique cum in Ægyptum delata esset, Isis est facta, cujus navigium certo quodam die in memoriam fugæ celebratur.

CAPUT XII.

Poetæ ea, quæ ad deos spectant, non omnia fingunt.

Vides ergo, non omnia poetas confinxisse, et quædam præfigurasse, ut cum vera dicerent, aliquid tale numinis adderent his quos deos esse dicebant; sicut etiam de regnis. Cum enim dicunt Jovem Cœli regnum sorte tenuisse, aut Olympum montem significant, in quo Saturnum, et Jovem postmodum habitasse veteres historiæ prædunt, aut partem Orientis, quæ sit quasi superior, quod inde lux nascitur; Occidentis autem velut inferior, et ideo Platonem inferas esse sortitum; mare vero cecidisse Neptuno, quod oram maritimam cum omnibus insulis obtinuerit. Multa sic poetæ colorant; quod quæ nesciunt, tanquam mendaces eos arguant, verbo duntaxat. Nam re quidem credunt; quoniam deorum simulacra

Potestatis. Apud Büneman. vero legitur, *pietatis*, et in hanc vocem notam sequentem exhibet. — *Pietatis.* Ita certus correxi, ubi in Pfaffii et Walch. editionibus *potestatis* erat. Nam libri. 1 cap. 1: *Nonne (Jupiter) a prima sua pueritia impius, cum patrem regno expulit, et fugavit?* Docui et alibi has voces in Lactantio confundi. Mecum faciunt Davisius et Heumannus. Conf. ad Epit. c. 69. Bün.

Alcmenam. Ita etiam est in ms. Sed legendum *Alcmenam*, Amphitryonis uxorem. *Leda* vero fuit Tyn-dari Laconicæ regis uxor.

Thetide. In ms. *Theude*: sed erratum est amanuensis.

Imbecillis ac minoris. In ms. *imbecillis* = *minoris*: sed nævum est.

Jovem. Non extat in ms.

Quis est taurus. Hæc explicatio est in Epitome, quam in ipso lib. 1, c. 11.

Confinxisse. In ms. *confixisse.*

Et quædam. Lege *sed quædam.*

Præfigurasse. In ms. *præfigurasse*: sed mendum est.

Tale. Heumannus putat legendum esse *tamen*.

Obtinuerit. In ms. *opinuerit*.

Poetæ. In ms. *Poæ*, scriptio mendosa.

sic fingunt, ut cum mares ac feminas faciant, et alios A cum fratribus suis sibi instituit atque paravit. » conjuges, alios parentes, alios liberos fateantur, poetis utique assentiunt: hæc enim sine coitu et generatione esse non possunt.

CAPUT XIII.

(Lib. I Div. Instit. cap. 11.)

Narrantur facta Jovis ex Euhemero historico.

Sed omitamus sane poetas. Ad historiam veniamus, quæ simul et rerum fide, et temporum nititur vetustate. Euhemerus fuit Messenius, antiquissimus scriptor, qui de sacris inscriptionibus veterum templorum et originem Jovis, et res gestas omnemque progeniem collegit; item cæterorum deorum parentes, patrias, actus, imperia, obitus, sepulera etiam persecutus est. Quam historiam vertit Ennius in Latinam, cujus hæc verba sunt: « Hæc ut scripta sunt, Jovis fratrumque ejus stirps atque, cognatio, in hunc modum nobis e sacra scriptione traditum est. » Idem igitur Euhemerus Jovem tradit, cum quinquies orbem circumivisset, et amicis suis atque cognatis distribuisset imperia, legesque hominibus, multa que alia bona fecisset, immortalis gloria memoriaque affectum sempiterna in Creta vitam commutasse, atque ad deos abisse, et sepulcrum ejus esse in Creta, in oppido Gnosso, et in eo scriptum antiquis literis Græcis ΖΑΝ ΚΡΟΝΟΥ; quod est Jupiter Saturni. Constat ergo ex his, quæ retuli, hominem fuisse, in terramque regnasse.

CAPUT XIV.

Saturni et Urani gesta ex historicis desumpta.

Transeamus ad superiora, ut originem totius erroris deprehendamus. Saturnus Coelo et Terra traditur natus. Hoc utique incredibile est. Sed cur ita traditur, ratio certa est, quam qui ignorat, tanquam fabulam respuit. Saturni Patrem Uranum fuisse vocitatum, et Hermes auctor est, et sacra historia docet. Trismegistus paucos admodum fuisse cum diceret perfectæ doctrinæ viros, in his cognatos suos enumeravit, Uranum, Saturnum, Mercurium. Euhemerus eundem Uranum primum in terram regnasse commemorat his verbis: « Initio primus in terris imperium summum Coelus habuit; is id regnum una D

Hic in Cod. ms. plura deficiunt, duo certe, ut arbitror, folia. Nec vox *paravit* tota extat, sed solum *para* sub finem paginae. Sequitur:

Hominum stultam benevolentiam et errorem divinitas attributa sit.

CAPUT XX.

(Lib. I Div. Instit. cap. 11.)

De Diis Romanorum propriis.

Dixi de religionibus, quæ sunt communes omnium gentium. Dicam nunc de diis quos Romani proprios habent. Faustuli conjugem Romuli Remique nutricem, cujus honori Larentinalia sunt dicata, vulgati fuisse corporis quis ignorat? Et idcirco Lupa nuncupata est, et in fera speciem figurata. Faula quoque et Flora meretrices erant, quarum altera Hercules fuit scortum, sicut Verrius tradit; altera cum magnas opes corpore quæsisset, populum scripsit heredem, et ideo in honorem ejus ludi Floralia celebrantur.

Tatius muliebre simulacrum in cloaca maxima receptum consecravit, et deam Cloacinam nuncupavit. Obsessi a Gallis Romani ex mulierum capillis tormenta fecerunt, et ob id Veneri Calvæ aram templumque posuerunt; item Pistori Jovi, quod eos monuerat in quiete, ut ex omni fruge panem facerent, et supra hostes jacerent, quo facto, desperantes Galli posse inopia Romanos subigi, ab obsidione discesserant. Pavorem ac Pallorem Tullus Hostilius deos fecit. Collitur et Mens, quam, credo, si habuissent, nunquam colendam putassent. Honorem atque Virtutem Marcellus invenit.

CAPUT XXI.

(Div. Instit. lib. I, c. 20.)

De sacris deorum Romanorum.

Sed et alios ejusmodi commentitios deos senatus instituit, Spem, Fidem, Concordiam, Pacem, Pudicitiam, Pietatem, quæ omnia, cum in animis hominum esse vera deberent, intra parietes falsa posuerunt. Hos tamen quamvis extra hominem in nulla sint omnino substantia, mallem potius coli, quam Rubiginem, quam Febrem, quæ non sacrandæ sunt, sed execranda; quam Fornacem, cum suis Fornacalibus

VARIORUM NOTE.

*Ac. Heumannus legi tum.**Utiq. Heumannus legit itaque. Hæc omnia ex conjectura.**Scriptor. In ms. Scribtor.**Inscriptionibus. In ms. Inscriptioibus; in utroque verbo p in b mutato.**Latinum. Lege Latinum, vel supple linguam.**Scripta. In ms. Scribita; sicut et intra scriptione, in ms. scriptionibus. Ita semper legitur in ms. Taurin.**Circumivisset. In ms. circumisset**Hominibus. Adde dedisset.**In terramque. Heumannus legi in terraque, ut habetur Instit. lib. I, c. 13 et 14.**Sequitur. Deest itaque Epitome libri primi cap. 12 et cæterorum usque ad 20.**Remique. In ms. Rem. que.**Larentinalia. In ms. Larentali. — Ms. non Laurenti-*

nati, sed *Larentali*, ex secundis Pfaffii curis, ex quo propius fingas *Larentalia*. Sic alii, et Ovidius in Fast. v. 55:

Non ego te, tantæ nutrix Larentia gentis,
Nec taceam vestras, Faustule pauper, opes
Vester honos veniet, cum Larentalia dicam.

*Acceptus genis illa December habet. Bux.**Vulgati corporis. Id est, prostituti. Vide not. ad cap. 17 et 20 libri I.**Speciem. In ms. specie.**Ludi Floralia. Supple dicti vel quos appellant Floralia, ut lib. I Div. Instit.**Pacem. In ms. pacem.**Alios deos. Sequuntur sola fœminina; et tamen hic et paulo post deos in mascul. vocat. Nimirum Latini, maxime poetæ, deas sæpe vocant deos. Bux.**Rubiginem. In ms. robiginem.*

sacris; quam Sterculum, qui fume pinguescere terram primus ostendit: quam deam Mutam, quæ Lares genuit; quam Cuniam, quæ cunis infantum præest; quam Cacam, quæ ad Herculem de furto boum ætulit, ut occideret fratrem. Quam multa sunt alia portenta atque ludibria, de quibus piget dicere? Terminum tamen non libet præterire, quia ne Jovi quidem Capitolino cessisse traditur, cum lapis esset informis. Hunc finium putant habere custodiam, eique publice supplicatur, ut Capitolii immobile saxum romani imperii fines et conservet et proroget.

CAPUT XXII.

(Div. Instit. lib. 1, c. 22.)

De sacris introductis a Fauno et Numa.

Has omnes ineptias primus in Latio Faunus induxit, qui et Saturno avo cruenta sacra constituit, et Picum patrem tanquam deum coli voluit, et fatuam Faunam conjugem sororemque inter deos collocavit, ac Bonam deam nominavit. Deinde Romæ Numa, qui agrestes illos ac rudes viros superstitionibus novis oneravit, sacerdotia instituit, et deos familiis gentibusque distribuit, ut animos ferocis populi ab armorum studiis avocaret. Ideo Lucilius deridens ineptias istorum qui vanis superstitionibus serviunt, hos versus posuit:

Terriculas lamias Fauni, quas Pompiliique
Instituere Numæ: tremit has; hic omnia ponit.
Ut pueri infantes credunt signa omnia athena
Vivere, et esse homines, sic isti omnia ficta
Vera putant, credunt signis cor inesse in athenis,
Pergula pictorum, veri nihil, omnia picta.

Tullius quoque de Natura deorum commentitios ac fictos deos queritur inductos, et hinc extitisse falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones pene aniles. Quæ sententia eo debet gravior compa-

A rari, quod hæc disserui et philosophus et sacerdos.

CAPUT XXIII.

(Div. Inst. lib. 1, c. 21.)

De diis et sacris barbarorum.

Diximus de diis; nunc de ritibus sacrorum cultusque dicemus. Jovi Cyprio, sicut Teverus instituerat, humana hostia mactari solebat. Sic et Tauri Dianæ hospites immolabant; Latialis quoque Jupiter humano sanguine propitiatus est. Etiam ante Saturnum sexagenarii homines ex persona Apollinis de ponte in Tiberim dejiciebantur, et eidem Saturno Carthaginienses non modo infantes prosecrabant, sed et victi a Siculis, ut placulum solverent, ducentos nobilium filios immolaverunt. Nec illa his humaniora sunt, quæ fiunt etiam hunc Matri magnæ, atque Bellonæ, in quibus antistites non alieno sanguine, sed suo litant, cum amputatis genitalibus a viris migrant, nec ad feminas transeunt, aut sectis humeris deestabiles aras proprio cruore respergunt. Sed hæc crudelia.

Veniamus ad mitia. Isidis sacra nihil aliud ostendunt, nisi quemadmodum filium parvum, qui dicitur Osiris, perdiderit et invenerit. Nam primo sacerdotæ ac ministri, derasis omnibus membris, tonsisque pectoribus, plangunt, dolent, querunt, affectum matris imitantes; postmodum puer per Cynocephalum invenitur. Sic luctuosa sacra lætitia terminantur. His etiam Cereris simile mysterium est, in quo, facibus accensis, per noctem Proserpina inquiritur, et ea inventa, ritus omnis gratulatione ac lætædum C

jaetatione finitur. Lampsaceni asellum Priapo mactant. Ea enim visa est aptior victima, quæ ipsi, cui mactatur, magnitudine virilis obscœni posset æquari.

Lindos est oppidum Rhodi, ubi Herculis sacra maledictis celebrantur. Hercules enim cum boves

VARIORUM NOTÆ.

Sterculum, vel Sterculium, ut in l. x, c. 20, legitur. Qui fimo pinguescere. Ita apparet legendum esse, etsi scripserit librarius fimo. Plassius, Paris. et Walch. editiones fimo male retinuerunt. Bun.

Quam. In ms. Quæ.

Et. Deest in ms.

Et Picum..... valuit. Hæc verba in Paris., Walch., Davis., Heuman. editionibus non comparent: dedimus ope Pfaffii ex manuscripto. Bun. —Has voces addimus in nostra editione ex O. Fr. Fritzsche, qui nobis assentit.

Fatuam. In ms. Fentan. Vide Div. Instit., lib. 1, cap. 22, et not. ibidem.

Novis. In ms. nobis, modo scribendi usitato in hoc ms.

Et. Deest in ms.

Athena. In ms. aena.

Sic isti. Ita etiam legitur lib. 1 Div. Institut., cap. 22. Vide ibi not.

In athenis. In ms. in hænis.

Picta. Lege ficta, ut c. 22 libri 1.

Comparari. Davisius putat legendum computari, nec inepte.

Latialis. Ita in ms. in editis erat Latialis. Utraque lectio recepta. Sequor manuscriptum.

Saturnum. Legitur in ms.: Etiam ante Saturno.... dejiciebantur. Scriptura manuscripti Taurin.: Ante Saturno, quod pace clarissimi Pfaffii dixerim, non debuit mutari in ante Saturnum in Paris. editione, ne que enim alios unquam tradidit, ante Saturnum se-

xagenarios de ponte in Tiberim defectos esse; ad ipsum enim Saturnum hæc pertinent, et ante significat adverbialiter hoc modo: Saturno etiam antea homines in Tiberim pro sacrificio dejiciebantur. Ita Lactant., lib. 1, cap. 21: Saturnus in Latio eodem genere sacrificii cultus est: non quidem ut homo ad aram immolaretur; sed uti in Tiberim de ponte Milvio mitteretur, quod ex responso quodam (Apollinis) factitatum Varro auctor est, cujus responsi ultimus versus est talis:

Και κεφαλὰς κρονίῳ, καὶ τῷ πατρὶ πῖναρε σφῖτα.

Quod quia videtur ambiguum, et sax illi, et homo jaci solet. Bun.

Prosecrabant. Heumannus legit, proscabant.

Et. Non extat in ms. Heumannus putat et delendum esse.

Amputatis. In ms. jamputatis.

Sectis humeris. In ms. secuti sumeris.

Crudelia. Clariss. Pfaffius judicat addendum esse sunt.

Tonsisque pectoribus. Lact. lib. 1 Institut., cap. 21, Sacerdotes ejus (Isidis) deglubrato corpore suo pectore tundunt. Lataprid. in Commod., cap. 9: Sacra Isidis colunt, ut et caput raderet, et Anubin. portaret. Bellonæ servientes vere eccoscare brachiam præcepit studio crudelitatis; Isiacos vero pinctis usque ad paraciem petrus tundere cogebat. Bun.

Rhodi. In ms. Rhodii.

Celebrantur in ms. celebrans

aratori abstulisset, atque immolasset, ille injuriam suam conviciis ultus est, eoque ipso Sacerdote postmodum constituto, sancitum est, ut iisdem maledictis, et ipse, et alii postea sacerdotes sacra celebrarent. Cretici autem Jovis mysterium est quomodo infans aut subtractus sit patri, aut educatus. Capella præsto est, cujus uberibus puerum Amalthea nutrit. Idem etiam matris deum sacra demonstrant. Nam quia tum Corybantes galearum tintibus et scutorum pulsibus vagitum pueri texerant, nunc imago rei refertur in sacris: sed pro galeis cymbala, pro scutis tympana feruntur, ne puerum vagientem Saturnus exaudiat.

CAPUT XXIV.

(Div. Inst. lib. I, c. 22.)

De origine sacrorum et religionum.

Hæc sunt mysteria deorum. Nunc etiam originem religionum requiramus, ut et a quibus, et per quæ tempora institutæ fuerint, eruamus. Didymus in iis libris qui inscribuntur *Ἐξηγήσεις Περὶ Δαμωνίας*, Melisseæ fuisse tradit Cretensium regem, cujus illæ fuerint Amalthea et Melissa, quæ Jovem nutrierint caprino lacte ac melle. Hunc novus ritus ac pompas sacrarum introduxisse, et primum diis sacrificasse, id est Vestæ, quæ dicitur Tellus. Unde Poeta:

primamque deorum
Tellurem;

et postmodum: *deum matri*. Euhemerus autem in sacra historia ipsum Jovem dici, postquam imperium ceperit, sibi multis in locis fana posuisse. Nam circumiens orbem, ut quemque in locum venerat, principes populorum amicitia sibi et hospitii jure sociabat. Cujus rei ut posset memoria servari, sanum sibi creari jubebat, atque ab hospitibus suis annua festa celebrari. Sic per omnes terras cultum sui nominis seminavit. Quando autem isti fuerint, facile colligi potest. Scribit enim Thallus in historia sua, Belum regem Assyriorum, quem Babylonii colunt, quique Saturni fuerit æqualis et amicus, antiquiorem fuisse Troico bello annis cccxxii, et sunt ab Illo

A capto anni mccccclxx. Unde apparet, non amplius quam mcccc esse annos, ex quo novis deorum cultibus institutis, humanum genus incidit in errorem.

CAPUT XXV.

(Div. Inst. lib. I, c. 22 et 23.)

De aureo sæculo; de simulacris ac Prometheo, qui primus hominem effigavit.

Merito igitur poetæ commutatum esse aureum seculum memorant, quod fuerit regnante Saturno. Nulli enim tunc dii colebantur: sed unum et solum Deum noverant. Postquam se terrenis ac fragilibus subjugaverunt, colentes ligna, et æra, et lapides, commutatio sæculi facta est usque ad ferrum. Amissa enim Dei notitia, et uno illo vinculo humanæ societatis abrupto, vastare se invicem, prædari ac debellare cœperunt. Quod si rursum oculos suos tollerent, ac Deum intuerentur, qui eos ad aspectum cœli sui que excitavit, nunquam se curvos et humiles facerent terrena venerando, quorum stultitiam Lucretius graviter incusat, dicens:

Et faciunt animos humiles formidine divum
Depressosque premunt ad terram,

qua reddunt. Nec intelligunt quam vanum sit ea timere quæ feceris, aut ab his aliquod sperare præsidium, quæ muta et insensibilia, nec vident, nec audiunt supplicantem. Quid ergo majestatis aut numinis habere possunt, quæ et fuerint in hominis potestate ne fierent, aut ut aliud fierent, et sunt etiam nunc. Nam et violari et furto sublati possunt, nisi illa et lex sæpiat et humana custodia. Num igitur mentis suæ compos videri potest, qui talibus optimas victimas credit, dona consecrat, pretiosas vestes offert, quasi uti possunt, qui motu carent? Merito ergo Dionysius Siciliæ tyrannus deos Græciæ, cum eam victor occupasset, spoliavit atque derisit, et post sacrilegia quæ admiserat, ad Siciliam prospera navigatione remeavit, regnumque tenuit usque ad senectutem. Nec eum dii violati punire potuerunt.

Quanto satius est, spretis inanibus, ad Deum se convertere, tueri statum quem a Deo acceperis, tueri

VARIORUM NOTÆ.

Injuriam suam conviciis ultus. Lib. I, cap. 21: *injuriam suam* (sibi illatam) *maledictis ultus est*. Passive ita voce *injuriam* sæpe utitur, c. 9, lib. II, cap. 4: *Savunt, ne si deorum injuriam non vindicaverint, ipsos expectant pœnæ.* Lib. V, cap. 20. BUN.

Sancitum. In ms. *sanctum*.

Ἐξηγήσεις. Ms. *Ἐνθύσεις*, Latine, libri *Expositio-nis Pinduricæ*.

Melisseæ. In ms. *Tellisæ*. Vide libri I Institut. cap. 22. Bunem in. legit in eodem ms. *Melisseæ*.

Et primum diis... Vestæ. Malim: *Et diis sacrificasse, id est Vestæ, et postmodum Deum matri*. Sic enim opinor, sententia recte procedit, et ordine; alioqui vero perturbatior videtur. Vide Lact. Divin. Inst., lib. I, cap. 22. Davis.

Historia. In ms. *storia*.

Quemque. In ms. sed lege quemcumque.

Jubebat. In ms. *Juvebat*.

Nominis. Heumann. legit *numinis*.

Isti. Non hospites Jovis, ut Placcius, sed ipsum de-

um et Melisseæ denotari puto. Davis.

Isti fuerint. Id est quando, aut quo tempore isti hospites vixerint.

Belum. In ms. *Bellum*, sed male.

Annis. De his annis, vide lib. I, cap. 23, pagina 109, tom. I.

Nevis. In ms. *notis*; littera enim v semper fere per b exprimitur.

Qua reddunt. Hæc verba quid sibi velint, divinare non possum. Locus enim valde mendosus est. Verum Heumannus putat legendum esse, *Quare nec intelligunt*; idque ut videtur, sat bene.

Sublati. Forsan legendum est, *subtrahi*. — *Furto sublatis.* Bunem. vero legit: *Sublati*, et notam sequentem exhibet: — *Sublati*, ha volente Placcio legendum, qui notam suam in Parisiensi deletam voluit; unde in Paris., Walch., Davis., editionibus, prave, *sublati*.

BUNEM.

Optimas. Heumannus legit *opimas*.

Uti possunt. Lege *his uti possint*.

nomen. Ideo enim ὑψίστος, quia sursum spectat, A et nominatur. Sursum autem spectat, qui Deum verum et vivum, qui est in cœlo, suspicit, qui artificem, qui parentem animæ suæ non modo sensu ac mente, verum etiam vultu et oculis sublimibus quærit. Qui autem se terrenis humilibusque subternit, utique illud quod est inferius sibi præfert. Nam, cum ipse opus Dei sit, simulacrum autem opus hominis, non potest humanum opus divino anteponi; et sicut Deus hominis parens est, ita simulacri homo. Stultus igitur et amens qui adorat quod ipse fabricavit. Cujus artificii detestabilis et inepti auctor fuit Prometheus, patruus Jovis Japeto natus. Nam cum primum Jupiter, summo potitus imperio, tamquam Deum se constituere vellet, ac templa condere, et quæreret aliquem, qui humanam figuram posset exprimere, tunc Prometheus exitit, qui hominis effigiem de pingui luto figuraret, ita verisimiliter, ut novitas ac subtilitas artis miraculo esset. Denique illum et sui temporis homines, et postea poætæ, tamquam fictorem veri ac vivi hominis prodiderunt, et nos, quoties fabrefacta signa laudamus, vivere illa et spirare dicimus. Et hic quidem auctor fuit fictitium simulacrorum. Sequentes autem posterius et de marmore sculperunt, et ex ære fuderunt: deinde processu temporum ex auro et ebore accessit ornatus, ut non modo similitudines oculos hominum, verum etiam fulgor ipse præstringeret. Sic illecti pulchritudine, ac veræ majestatis obliiti, insensibilia sentientes, irrationabilia rationabiles, exanimia viventes colenda sibi ac veneranda duxerunt.

CAPUT XXVI.

(Div. Inst. lib. II, c. 5.)

De elementorum et astrorum cultu.

Nunc refellamus eos etiam, qui elementa mundi tamquam deos habent, id est cœlum, solem atque lunam, quorum artificem non cognoscentes, ipsa opera mirantur et adorant. Qui error non imperitum modo, verum etiam philosophorum est; siquidem Stoici universa cœlestia in deorum numero habenda censent, qua certos et rationabiles motus habent, quibus succedentium sibi temporum vicissitudines constantissime servant. Non est igitur in his voluntarius motus, quia præstitutis legibus serviunt, non proprio utique sensu, sed officio summi conditoris, qui illa sic ordinavit, ut inenarrabiles cursus et certa spatia conficerent, quibus dierum ac noctium, æstatis et hyemis alterna variarent. Quod si effectus eorum, si meatus, si charitatem, si constantiam, si pulchritudinem admirantur, intelligere debuerunt, quanto his pulchrior,

et præclarior, et potentior sit ipse conditor, atque artifex eorum Deus. Sed illi divinitatem humanis visibus æstimaverunt, ignorantes nec æternum esse posse, quod veniat sub aspectum, nec quod sit æternum posse oculis mortalibus comprehendere.

CAPUT XXVII.

(Div. Inst. lib. II, c. 13.)

De hominis creatione, peccato et pœna; ac de angelis, tum bonis, tum malis.

Unum et ultimum restat, ut, quoniam plerumque accidit, sicut in historiis legimus, ut majestatem suam dii ostendisse videantur per auguria, per somnia, per oracula, tum etiam pœnis eorum, qui sacrilegia commiserant, doceam quæ ratio id effecerit, ne quis B etiam nunc in eisdem laqueos incidat, in quos illi veteres inciderunt. Cum Deus pro virtute majestatis suæ mundum de nihilo condidisset, cœlumque luminibus adornasset, terram vero et mare complexisset animalibus, tum hominem de limo ad imaginem similitudinis suæ figuratum inspiravit ad vitam, posuitque eum in paradiso, quem consererat omni genere fructiferi ligni, et præcepit ei, ne una ex arbore, in qua posuerat ei scientiam boni malique, gustaret, fore interminatus, ut vitam perderet, si fecisset; si vero mandatum servaret, immortalis permaneret. Tum serpens, qui erat unus ex Dei ministris, invidens homini quod esset immortalis effectus, illexit eum dolo, ut mandatum Dei legemque transcenderet. Et hoc modo scientiam quidem boni ac mali accepit; sed vitam, quam perpetuam Deus tribuerat, amisit. C

Ejecit ergo peccatorem de sancto loco, et in hunc orbem relegavit, ut victum quæreret per laborem, ut difficultates et ærumnas pro merito sustineret; ipsumque paradisu vallo igneo circumfudit, ne quis hominum ad diem usque iudicii ad locum illum perpetuæ beatitudinis conaretur irrepere. Tum secuta est hominem mors ex Dei sententia; et tamen vita ejus, licet temporalis esse cœpisset, in mille annis terminum sumpsit, et id fuit humanæ vitæ spatium usque ad cataclysmi tempus. Nam post diluvium paulatim vita hominum brevior, et ad annos centum viginti redacta est. Serpens vero ille, qui de factis diabolus, id est, criminator sive delator nomen accepit, non destitit semen hominis, quem a principio deciperat, persequi. Denique eum, qui primus in hoc orbe generatus est, inspirato livore, in cædem fratris armavit, ut de duobus primogenitis hominibus alterum extingueret, alterum faceret parricidam. Nec quievit deinceps, quominus per singulas generationes

VARIORUM NOTÆ.

Sursum. In ms., *zusum*; sed mendum est.

Rationabiles. Ita ms., at legitur in edit. Paris., *irrationabiles*; sed male. Vid. præced. et seq.

Ac. In ms. *ad*.

In quos. In deest in ms.

In qua posuerat ei. Pronomen *ei* deletum vult Davisius. Certe sine hoc pronomine, l. II, c. 12: *In qua posuerat intelligentiam boni et mali.* Bux.

Sancto. In ms. *Sco*, quod potest et *sancto* et *sacro* intelligi.

Irrepere. Anonym. legit *irrupere*.

Tum. Additum ex ms. Taur.

Livore. In ms. *libere*. — *Livore.* Ita recte correctum. Conf. l. II, c. 8. *suapte invidia, tamquam veneno infectus est...* Unde apparet cunctorum maiorum fontem esse livorem. Bux.

pectoribus hominum malitiæ virus infunderet, eos corrumpere, depravare, tantis denique sceleribus abrueret, ut iustitiæ jam rarum esset exemplum, et viverent homines ritu belluarum.

Quod Deus cum videret, angelos suos misit, ut vitam hominum excolerent, eosque ab omni malo tuerentur. His mandatum dedit, ut se terrenis abstinerent, ne qua labe maculati, honore angelico mulcerentur. Sed eos quoque idem ille subdolanus criminatur, dum inter homines commorantur, illecebre ad voluptates ut se cum mulieribus inquinarent. Tum damnati sententia Dei, et ob peccata projecti, et nomen angelorum, et substantiam perdidit. Ita diaboli satellites facti, ut haberent solatium perditionis suæ, ad perdendos homines se converterunt, quos ut tuerentur advenerant.

CAPUT XXVIII.

De dæmonibus, ac eorum operationibus malis.

Hi sunt dæmones, de quibus poëtæ sæpe in carminibus suis loquuntur, quos custodes hominum appellat Hesiodus. Ita enim persuaserunt hominibus illecebris atque fallaciis suis, ut eosdem deos esse crederent. Denique Socrates habere se a prima pueritia custodem rectoremque vitæ suæ dæmonem prædicabat, sine cuius notu et imperio nihil agere posset. Adhærent ergo singulis, et sub nomine Geniorum aut Penatium domos occupant. His sacraria constituuntur, his quotidie libatur ut Laribus, his honos datur tamquam malorum depulsoribus. Hi a principio, ut averterent homines a Dei veri agnitione, novas religiones et cultus deorum introduxerunt: hi memorias regum mortuorum consecrari, templa constitui, simulacra fieri docuerunt, non ut honorem Dei minuerint; aut suum augerent, quem peccando amiserunt: sed ut vitam hominibus eriperent, spem veræ lucis auferrent, ne homines, unde illi exciderunt, ad immor-

talitatis cœlestis præmiæ pervenirent.

Idem astrologiam prodiderunt, et auguratum, et aruspicium; quæ cum per se falsa sint, tamen ipsi, auctores malorum, sic ea gubernant, sic temperant, ut vera credantur. Ipsi etiam magicæ artis præstigias ad circumscribendos oculos repererunt. Illorum adspiratione fit, ut quod sit, non esse, et quod non sit, esse videatur. Ipsi necromantias, ipsi sortes et oracula invenerunt, ut mentes hominum per ambiguos exitus mentita divinatione deludant. In templis vero et sacrificiis omnibus præsentibus adsunt, et prodigiis quibusdam fallacibus editis ad miraculum præsentium, sic homines circumveniunt, ut incesse numen simulacris et imaginibus credant. Irrepunt etiam corporibus, ut spiritus tenues, villatisque membris, morbos concitant, quos sacrificiis votisque placati postmodum relaxent: somnia immittunt, aut plane terrores, ut ipsi rogentur, aut quorum exitus respondeant veritati, ut venerationem sui augeant. Nonnunquam etiam in sacrilegos edunt aliquid ultionis, ut quisquis viderit timidior ac religiosior fiat. Sic fraudibus suis obduxerunt humano generi tenebras, ut, oppressa veritate, summi ac singularis Dei nomen in oblivionem veniret.

CAPUT XXIX.

(Div. Inst. lib. II, c. 9 et 18.)

De Dei patientia atque providentia.

Sed dicit quispiam: Cur ergo verus ille Deus patitur hæc fieri? An potius malos vel summovet, vel extinguit? Cur vero ipsi dæmoni *ἀρχαί* a principio fecit, ut esset, qui cuncta corrumpere, cuncta disperderet? Dicam breviter, cur hunc talem esse voluerit. Quaero utrumne virtus bonum sit, an malum? Negari non potest, quin bonum. Si bonum est virtus, malum est igitur e contrario vitium. Si vitium ex eo malum est, quia virtutem impugnatur, et virtus ex eo bonum est, quia vi-

VARIORUM NOTÆ.

Eos. Non extat in ms.

Rarum. In ms. rerum.

Et. In ms. sed.

Voluptates. In ms. voluntates.

Sententia. In ms. *sententiam*. Claviss. Pfaffius putat legendum esse per *sententiam Dei*.

Haberent. In ms. *habebant*.

Solatium perditionis suæ. L. II, c. 14: Sic eos diabolus ex angelis Dei suos fecit satellites ac ministros... Hi... perditii per omnem terram vagantur, et solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur. Bux.

Se. Non extat in ms., ideo illud verbum eiecit Banneman.

Rectoremque. In ms. *rectorem quæ*, sed erratum est.

Hi. In ms. *his*.

Aut. In ms. *haut*.

Amiserunt. Heumannus legit *amiserant*.

Idem. In ms. *idem*.

Circumscribendos. Id est, circumveniendos, vel fatiendos.

Necromantias. In ms. *necromantias*, y pro r, litterarum affinitate. Attamen Heumannus putat, non immutandam esse lectionem ms., ac remittit ad Fabri Lexicon.

Invenerunt. Hoc verbum non extat in ms.

Deludant. Rectius *deluderent*, ne in temporum pec-

ceatur rationem... DAVIS.

Irrepunt. In ms. *inrepunt*, u pro r, quod non raro in manuscriptis. — *Irrepunt corporibus.* L. I, c. 14: *Insinuant se corporibus, et occulte valetudinem vitiant, morbos citant, somniis animas terrent, mentes furoribus quatunt.* Bux.

Placati. In ms. *placatis*. — *Placati.* Recte correxit Pfaffius, l. II, c. 16, videri voluit id placati avertisse; et infra, quæ pericula... sacrificiis placati averterunt. BUNEM.

Plane terrores. Nihil felicius emendatione Davisii, plena terroris legentis; nam lib. II, c. 14, somniis animas terrent. Ita sequentia bene fluunt. Bux.

Aut quorum exitus respondeant veritati, ut venerationem sui, etc. At Heuman. legit, ut quæ, cum exitus responderit veritati, venerationem sui, etc.

Veniret. Davisius, approbante anonymo Britanno, venerit. Servo cum Heumanno veniret. Bux.

Sed dicit. Lege, sed dicat, vel dicet. DAVIS. — Heumannus dicit edidit. Nam l. II, c. 17, dicit atiquis: Cur ergo Deus hæc fieri patitur? Bux.

An. Hic idem est ac cur non.

Ἀρχαί. In ms. *archen* litteris latinis; *ἀρχαί* hic loci significat potestatem, auctoritatem; sed putat Heumannus unico vocabulo græco scribendum esse *ἀρχαί*: de quo vide Lactantium, libro II, cap. 14. BUNEM.

tium affligit, ergo non potest virtus sine vitio consistere, et si vitium sustuleris, virtutis merita tollentur. Nec enim potest ulla fieri sine hoste victoria. Ita fit, ut bonum sine malo esse non possit.

Vidit hoc Chrysippus, vir acris ingenii, de providentia disserens, eosque stultitiæ redarguit, qui bonum quidem a Deo factum putant, malum autem negant. Hujus sententiam interpretatus est A. Gellius in libris Noctium Atticarum, sic dicens: « Quibus non videtur mundus Dei et hominum causa institutus, neque res humanæ providentia gubernari, gravi se argumento uti putant, cum ita dicunt: Si esset Providentia, nulla essent mala. Nihil enim minus aiunt providentiæ congruere, quam in eo mundo, propter quem homines fecisse dicatur Deus, tantam vim esse ærumnarum et malorum. Ad ea Chrysippus, cum in libro περὶ Προνοίας quarto dissereret: Nihil prorsus, inquit, istis insulsius, qui opinantur bona esse potuisse, si non essent ibidem mala. Nam cum bona malis contraria sint, utraque necesse est opposita esse inter se, et quasi mutuo adversoque fulta visu consistere. Nullum adeo contrarium est sine contrario altero. Quo enim pacto justitiæ sensus esse posset, nisi essent injuriæ? aut quid aliud justitia est, quam injustitiæ privatio? Quid item fortitudo sit, non intelligi potest, nisi ex ignaviæ appositione? quid continentia, nisi ex intemperantia. Quo item modo prudentia esset, nisi foret contraria imprudentia? Proinde, inquit, homines stulti cur non hoc etiam desiderant, ut veritas sit, et non sit mendacium. Namque itidem sunt bona et mala, felicitas et infortunitas, voluptas et dolor. Alterum enim ex altero, sicut Plato ait, verticibus inter se contrariis deligatum, si tuleris unum, abstuleris utrumque. » Vides ergo id, quod sæpe dixi, bonum et malum ita sibi esse connexa, ut alterum sine altero constare non possit. Summa igitur prudentia Deus materiam virtutis in malis posuit; quæ

A idcirco fecit, ut nobis constitueret agonem, in quo victores immortalitatis præmio coronaret.

CAPUT XXX.

(Div. Inst. lib. 1, c. 48; ut, c. 2 et 3.)

De falsa sapientia.

Docui, ut opinor, cultus deorum non modo impios, sed etiam vanos esse; vel quod homines fuerint, quorum memoria post obitum consecrata sit; vel quod simulacra ipsa insensibilia et surda sint, quia sunt ficta de terra, nec oportere hominem qui debeat spectare cælestia, terrenis se subjugare; vel quod spiritus, qui eas religiones sibi vindicant, incesti et impuri sint, et ideo Dei sententia condemnati ceciderint in terram, nec fas esse in eorum ditionem venire, quibus potior sis, si Deum verum sequi velis. Superest ut, quoniam de falsa religione diximus, etiam de falsa sapientia disseramus; quam philosophi profitentur, homines summam quidem doctrinam et eloquentiam præditi, sed longe a veritate summoti, quia nec Deum, nec sapientiam Dei cognoverunt. Qui licet sint arguti ac disertissimi, tamen quia humana est eorum sapientia, etiam cum his congregari non verebor, ut appareat a veritate mendacium, a cælestibus terrena facile posse superari.

Quid sit Philosophia hoc modo definiunt: Philosophia est amor vel studium sapientiæ. Non est ergo ipsa sapientia; quia necesse est aliud esse, quod amat, aliud, quod amatur. Si studium est sapientiæ, ne sic quidem philosophia sapientia est. Sapientia enim res est ipsa, quæ quæritur; studium vero, quod quærit. Ipsa igitur definitio, vel nominis significatio, declarat philosophiam non esse ipsam sapientiam; dicam ne studium quidem esse sapientiæ, quo sapientia non comprehenditur. Quis enim studere dicatur ei rei, quam nullo modo possit attingere? Qui medicinæ, aut grammaticæ, aut oratoricæ

VARIORUM NOTE.

A. Gellius. In ms. Agellius. Legendum A. Gellius, sicut lib. vi, cap. 1.

Deus. Non extat in ms.

περὶ Προνοίας. Latine, de Providentia.

Ibidem. Forsan legendum est itidem. PRAEVIUS.— Nihil mutandum. Ibidem Gronovius ex manuscripto ad Gellium restituit; etiam Davisius servat. Anonymus Britannus et Heumannus itidem. Bun.

Adeo. In ms., a Deo; sed minus bene, ut videtur Joanni le Brun.

Sit. Non extat in ms.

Non. Non extat itidem in ms.

Appositione. Davisius legit oppositione; idque sat bene.

Ex intemperantia. In Gellio est, ex intemperantia, scilicet oppositione: quod si ms. nisi retineatur, repeti debet, intelligi potest, satis recte.

Nisi. Sic in ms., at in editione Parisiensi legebatur non nisi.

Foret. In ms. forte: sed Davisius et Joan. le Brun putant esse legendum foret.

Namque. In ms. nam quæ.

Infortunitas. In ms. et in editis erat importunitas. Legendum profecto infortunitas, cui contraria est.

felicitas; nec aliter legitur apud Aulum Gellium supra citatum, Noct. Atticar. lib. vi, cap. 1. Bueman. Contra militat pro voce importunitas et notam sequentem exhibet:— Felicitas et importunitas. Libenter docti ultimam vocem, tanquam veram, a Lactantio accipient, cum in Gellio in omnibus adhuc editionibus regnaret vox insolens infortunitas, ab alio, qui vim vocis importunitas non noverat, subornata.

Quod sæpe dixi. Id non sæpe, sed semel tantum dixit. Lege minima mutatione quod supra dixi. Davisius.

Deus materiam virtutis in malis posuit. Quæ hic et in toto hoc capite disputat de origine et necessitate mali bene refutavit Pfaffius. Bun.

Quod. In ms. quot.

Sapientiam. In ms. sapientia.

Non est ergo. Ante hoc verba Heumannus et anonymus putant aliquid excidisse atque legendum esse. si amor est sapientiæ, non est ergo, etc.

Aliud. In ms. aliud. Sic infra in hoc eodem capite. Atque alibi ubicumque hoc verbum reperias.

Enim. In ms. autem.

studet, studiosus ejus artis, quam discit, dici potest: ubi didicit, jam Medicus, jam Grammaticus, jam Orator dicitur. Sic oportuit et studiosos sapientiae, postquam didicissent, sapientes nominari. Cum autem studiosi sapientiae, quamdiu vivant, vocentur, apparet illud studium non esse, quod ad ipsam rem, quae studio petitur, non potest perveniri; nisi forte qui ad finem usque vitae, ut sapiant, student, apud inferos sapientes erunt. Omni autem studio subjacet finis. Non est igitur id studium rectum, quod non habet finem.

CAPUT XXXI.

(Div. Inst. lib. III, c. 3 et 4.)

De scientia et opinione.

Præterea duo sunt, quæ cadere in philosophiam videntur, scientia et opinatio; quæ si auferantur, tota philosophia corrumpitur. Atqui utrumque philosophiae ipsi philosophorum principes ademerunt. Scientiam Socrates, opinionem sustulit Zeno. Videamus an recte sapientia est, ut Cicero definiit, *divinarum et humanarum rerum scientia*. Quæ definitio si vera est, non cadit in hominem sapientia. Quis enim mortalium hoc sibi possit assumere, ut divina et humana scire se profiteatur? Humana omitto; quæ quamquam cum divinis connexa sunt, tamen quia sunt hominis, concedamus ut homo illa scire possit. Divina certe per se scire non potest, quia homo est: qui autem scit illa, divinus sit necesse est, ac propterea Deus. Homo autem nec divinus, nec Deus est. Non potest igitur perscire homo divina. Nemo ergo sapiens, nisi Deus, aut certe is homo, quem Deus docuit. Illi autem, quia nec dii sunt, nec a Deo docti, sapientes ergo, id est, divinarum et humanarum rerum scientes esse non possunt. Recte igitur a Socrate atque Academicis scientia sublata est. Opinio quoque non congruit sapienti. Id enim quisque opinatur, quod ignorat. Opinari autem scire te, quod ignores, temeritas ac stultitia est. Recte igitur opinatio a Zenone sublata est. Si ergo scientia in homine nulla est, et opinatio esse non debet, philosophia radicitus amputatur.

CAPUT XXXII.

(Div. Inst. lib. III, c. 4 et 7.)

De philosophorum sectis, ac dissentione.

Huc accedit, quod non est uniformis: sed diversa

VARIORUM NOTÆ.

Vivant. Heumannus legit *vivant*.

Omni. In ms. *omnia*, sed erratum est.

Atqui. In mss. *Ad quin*.

Videamus, an recte sapientia est. Ita male Pfaffius, Walch. et Davisius ediderant. Sine ullo dubio ita hæc verba sunt distinguenda: *Videamus an recte. Sapientia est.* Priora verba sunt referenda ad Socratem et Zenonem H. M. *Videamus, an recte*, scilicet scientiam Socrates, opinionem sustulerit Zeno. B. N.

Perscire. Forte legendum, *per se scire*, ut supra. Ita etiam putat Heumannus.

Is. In mss. *his*.

Impugnent. In ms. *impugnet*.

Susceperant. In ms. *subreperunt*.

Næ ipsi quidem. Heumannus putat legendum esse,

A in sectas, et in multas discrepantesque sententias dissipata, statum non habet. Cum enim singulæ alias omnes impugnent et affligant, nec sit aliqua ex iis, quæ non judicio cæterarum stultitiæ condemnatur, utique discordantibus membris, corpus omne philosophiæ ad interitum deducitur. Hinc Academia postmodum nata est. Nam cum viderent ejus sectæ principes omnem philosophiam, philosophis invicem oppugnantibus, esse subversam, susceperunt adversus omnes bellum, ut omnia omnium dissolverent, nihil ipsi asserentes, nisi unum, nihil sciri posse. Ita sublata scientia, philosophiam veterem subruerunt. Sed ne ipsi quidem philosophorum nomen retinuerunt, qui ignorantiam fatebantur, quia nescire omnia non modo philosophi, sed ne hominis quidem sit. Ita philosophi, quia nihil munimenti habent, mutuis se vulneribus extinguant, et ipsa tota philosophia suis se armis consumat ac finiat. At enim sola Physica labat. Quid illa Moralis? Num aliqua firmitate subnixæ est? Videamus an philosophi in hac saltem parte consentiant, quæ ad vitæ statum pertinet.

CAPUT XXXIII.

(Div. Inst. lib. III, c. 7 et 8.)

Quod summum bonum sit in vita quærendum.

Quod sit in vita, summum bonum quæri necesse est, ut ad illud vita omnis et actiones nostræ dirigantur. Cum de hominis summo bono quæritur, tale constitui debet, primum, ut id ad hominem solum pertineat, deinde, ut animi sit proprium, postremo, ut virtute quæretur. Videamus ergo, an summum bonum, quod philosophi determinant, tale sit, ut nec mutum animal, nec corpus attingat, nec possit sine virtute conquiri.

Aristippus, Cyrenaicæ sectæ conditor, qui summum bonum esse censuit corporis voluptatem, de numero philosophorum, deque cœtu hominum propellendus est, quia se pecudi comparavit. Hieronymi summum bonum est nihil dolere; Diodori, dolere desinere. Sed cæteræ animantes dolorem fugiunt, et cum non dolent, aut dolere desinunt, gaudent. Quid igitur homini dabitur eximium, si bonum ejus summum commune cum belluis judicatur? Zeno summum bonum putavit, cum natura congruenter vivere. At hæc definitio generalis est. Omnes enim animantes cum natura congruenter vivunt, et est sua cuique natura.

ne ipsum quidem.

Munimenti. In mss. *monimenti*.

Extinguant. Heumannus et anonymus putant legendum esse *extinguunt*.

Consumat ac finiat. Heumannus putat legi debere, *consumit ac conficit*.

At enim. Pro *At vero*.

Dirigantur. In ms. *derigantur*.

Virtute. In ms. *virtutem*.

Cyrenaicæ. In ms. *Cyrinaicæ*.

Quia. In ms. *qui*.

Dolere. In ms. *doiore*.

Sed cætera. Heumannus putat legi debere, *Sed et cætera*.

At. In ms. *ad*.

Epicurus animi asseruit voluptatem. Quid est voluptas animi? nisi gaudium, quo plerumque luxuriat animus, ac relaxatur, vel ad lulum, vel ad risum. Sed hoc bonum etiam muta contingit, quæ cum pabulis saturata sunt, in gaudium et lasciviam resolvuntur. Dinomachus et Callipho honestam voluptatem probaverunt: sed aut idem dixerunt, quod Epicurus, ut corporis sit voluptas inhonesta; aut si corporis voluptates, alias turpes, alias honestas putaverunt, jam non est summum bonum, quod corpori adscribitur. Peripatetici ex bonis animi et corporis et fortunæ summum bonum conflant. Animi bona probari possunt. Sed si auxilio indigent ad complendam beatitudinem, utique imbecilla sunt: corporis vero atque fortunæ, non sunt in hominis potestate; nec jam summum bonum est, quod aut corpori, aut extra positum assignatur, quia et pecudes attingit hoc duplex bonum, quibus opus est, ut et bene valeant, et victu non indigeant. Stoici aliquanto melius sensisse creduntur, qui summum bonum virtutem esse dixerunt. Sed virtus non potest esse summum bonum: quoniam, si malorum laborumque tolerantia est, beata per se non est; sed efficere aut procreare summum bonum debet, quia perveniri ad illud, sine difficultate ac labore maximo, non potest. At vero Aristoteles longe a ratione aberravit, qui honestatem virtuti copulavit; quasi aliquando virtus aut ab honesta secerni, aut turpitudini posset adjungi.

Eryllus Pyrrhonius scientiam fecit summum bonum. Hæc quidem, et hominis, et animi solius est: sed potest sine virtute contingere. Nec enim beatus putandus est, qui vel auditu aliquid didicerit, vel parva lectione cognoverit; nec est summi boni definitio, quia potest esse aut rerum malarum, aut certe inutilem scientia. Etsi sit bonarum et utilium, quam labore sis assecutus, summum tamen bonum non est, quia non propter se expetitur scientia, sed propter aliud. Nam idcirco artes discuntur, ut sint nobis aut victui, aut gloriæ, aut etiam voluptati: quæ utique summa bona esse non possunt. Ergo ne in Ethica quidem philosophi regulam tenent, quandoquidem in ipso cardine, id est, in ea disputatione, quæ vita formatur, inter se pugnant. Nec enim possunt paria esse aut similia præcepta, cum alii for-

ment ad voluptatem, alii ad honestatem, alii vero ad naturam, alii ad scientiam, alii ad quærendas, alii ad fugiendas opes, alii ad nihil dolendum, alii ad patientiam malorum; in quibus omnibus, sicut superius ostendi, a ratione declinant, quia Deum nesciunt.

CAPUT XXXIV.

(Div. Inst. lib. III, c. 9.)

Quod ad justitiam nati sint homines.

Videamus nunc quid sit summum bonum, quod sit propositum sapienti, summum bonum. Ad justitiam nasci homines, non modo litteræ sacræ docent, verum etiam idem ipsi philosophi nonnunquam fatentur. Cicero sic ait: « Sed omnium, quæ in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi nos ad justitiam esse natos. » Est hoc verissimum. Nec enim ad scelus nascimur, cum simus animal sociale atque commune. Ferae ad sævitiam gignuntur. Aliter enim nequeunt quam præda et sanguine viciitare. Easdem tamen etsi ultima fames urgeat, nihilominus generis sui animalibus parcunt. Idem faciunt et aves, quas aliorum visceribus pasci necesse est. Quanto magis hominem, qui cum homine, et commercio linguæ, et communione sensus copulatus est, parcere homini oportet, eumque diligere! Hæc est enim justitia.

Sed quoniam soli homini sapientia data est, ut Deum intelligat, et hæc sola hominis mutorumque distantia est, duobus officiis obstricta est ipsa justitia. Unum Deo debet, ut patri, alterum homini, velut fratri. Ab eodem enim Deo genti sumus. Merito ergo ac recte dictum est, sapientiam esse divinarum et humanarum rerum scientiam. Oportet enim scire nos quid Deo, quid homini debeamus; Deo scilicet religionem, homini charitatem. Sed illud superius sapientiæ, hoc posterius virtutis est; et utrumque justitia comprehendit. Si ergo constat ad justitiam nasci hominem, necesse est justum malis esse subjectum, ut virtutem, quæ est præditus, in usu habeat. Virtus enim malorum sustinentia est. Voluptates fugiet, ut malum; opes contemnet, quia fragiles sunt; et, si habuerit, dilargietur, ut mise-

VARIORUM NOTÆ.

Nisi. In ms. *si*.*Callipho.* In ms. *Calippo*.*Fortunæ.* Heumannus addendum putat *bona*: sic, fortunæ bona non sunt.

Non sunt in hominis potestate. In manuscripto, in hominis potestatem. Non recedendum ab manuscripti fide; est enim ipsius Ciceronis, cui Gellius lib. 1. Noctium Att., cap. 7, indicavit, in prædonum fuisse potestatem. Qui plura vult, adeat Gronovium ad Liv. lib. II, cap. 45; et Vorstius ad Val. Max. lib. I, cap. 6. BUN.

Aut. Anonymus legit *ac*.*At.* In ms. *ad*.*Posses.* *Leges possit*.*Parva.* Heumannus putat legi debere *propria*.*Utiq.* In ms. *utiq.**Ethica.* In ms. *Helicæ*.

Videamus, etc. Inversus est ordo verborum in ms., ubi sic legitur: *Videamus nunc, quid sit summum bonum, sit propositum sapienti summum bonum.* Sed rectius disponit ea editio clariss. Pfaffii.

Summum bonum. Hæc duo verba redundare videntur, eaque delet Heumannus tanquam inutilia.

Intelligi. In ms. *intellegi*.

Easdem. In ms. *eandem*. Alii putant legendum esse *eandem*.

Urgeat. In ms. *urqueat*.*Sensus.* Id est rationis.*Sapientiam.* In ms. *sapientia*.*Et utrumque.* Heumannus vult legi *At utrumque*.

Et si. In mss. *at si* et clariss. Platus putat legendum esse aut *si*

ros servet; honores non appetet, quia sunt breves et caduci; injuriam nulli faciet; si fuerit passus, non retribuet; et diripientem sua non persequetur. Ne fas enim iudicabit hominem lædere; et si quis extiterit, qui cogat desciscere a Deo, nec cruciatus, nec mortem recusabit. Ita fiet, ut eum necesse sit, et inopem, et humilem, et in contumeliis, aut etiam cruciatibus vivere.

CAPUT XXXV.

(Divin. Inst. lib. iii, c. 15.)

Quod immortalitas sit summum bonum.

Quis igitur erit fructus iustitiæ atque virtutis, si nihil habebit in vita nisi malum? Quod si virtus, quæ bona omnia terrena continet, mala universa sapientissime perfert, ipsamque mortem pro officio suscipit, sine præmio esse non potest, quid superest, nisi merces ejus immortalitas sola sit? Nam, si cadit in hominem beata vita, ut philosophi volunt, in eo solo non dissidentes, cadit ergo et immortalitas. Id enim solum beatum est, quod incorruptum; id solum incorruptum, quod æternum. Immortalitas ergo est summum bonum, quia et hominis, et animi, et virtutis est. Tantum ad hanc dirigimur, ad hanc capiendam nati sumus. Idcirco nobis Deus virtutem, iustitiamque proponit, ut æternum illud præmium nostris laboribus assequamur. De ipsa vero non mortalitate suo loco disseremus. Restat *λογική* philosophia, quæ ad beatam vitam nihil confert. Sapientia enim non in sermonis ornatu, sed in corde atque sensu consistit. Quod si et physica supervacua est, et hæc logica; in ethica vero, quæ sola necessaria est, philosophi erraverunt, qui summum bonum nullo modo invenire potuerunt. Inanis igitur et inutilis omnis Philosophia reperitur, quæ nec rationem hominis comprehendere, nec officium potuit munusque complere.

CAPUT XXXVI.

(Div. Inst. lib. iii, c. 17 et 18.)

De philosophis, scilicet Epicuro et Pythagora.

Quoniam de philosophia dixi breviter, nunc etiam

de philosophis pauca dicam. Epicuri doctrina hæc est, imprimis nullam esse providentiam. Et idem deos esse non abnuit. Utrumque contra rationem. Nam si sunt dii, est igitur providentia. Aliter enim Deus intelligi non potest, cujus est proprium providere. Nihil, inquit, curat. Ergo non modo humana, sed ne celestia quidem curat. Quomodo igitur, aut unde esse illum affirmas? Exclusa enim providentia curaque divina, consequens erat ut non esse omnino Deum diceret. Nunc eum verbo reliquisti, re sustulisti. Unde ergo rerum natura est, si Deus nihil curat. Semina, inquit, sunt minuta, quæ nec videri, nec tangi possunt, quorum coitu fortuito et orta sunt omnia, et semper oriuntur. Si nec videntur, nec ulla corporis parte sentiuntur, unde esse illa scire potuisti? Deinde si sunt, qua mente conveniunt, ut aliquid efficiant? Si sunt lævia, coherere non possunt; si hamata et angulata, ergo secabilia sunt. Hami enim et anguli extant et possunt amputari. Sed hæc delira et inutilia. Quid quod idem animas extinguibiles facit; quem refellunt non modo philosophi omnes et publica persuasio, verum etiam responsa vatium, carmina Sibyllarum, ipsæ denique divinarum voces Prophetarum; ut mirum sit exstitisse unum Epicurum, qui cum pecoribus ac belluis sortem hominis æquaret.

Quid Pythagoras? qui primus est philosophus nominatus; qui animas quidem immortales esse, in alia tamen corpora, vel pæcudum, vel avium, vel bestiarum commutare statuit. Nonne satius fuerat eas cum suis corporibus extinguere, quam sic ad aliena damnari; satius omnino non esse, quam post hominis formam, vel suam, vel canem vivere? et homo ineptus, ut fidem dicto adderet, seipsum Trojano bello Eupharbum fuisse dixit, quo occiso, in alias figuras animalium transiisse, postremo Pythagoram factum. O felicem, cui soli tanta memoria concessa est! vel potius infelicem, cui translata in pæcudem non licuit nescire quid fuerit! Atque utinam solus delirasset! Invenit etiam qui crederent, et quidem indoctos homines, ad quos stultitiæ transiret hæreditas.

VARIORUM NOTÆ.

Judicabit. In ms. *judicavit.*

Malæ... sapientissime perfert. Davisius corrigit, *patientissime perfert.* Sic interdum voces *patientia* et *sapientia* in libris confundi, paulo ante monui, confer lib. iii, cap. 12. Iterum Lact. lib. vi, cap. 4: Omnia gravia patienter ferenda. Ipse tamen Cicero, de Senectute, cap. 1: *Sapienter ferre onus, scilicet malum, senectutis, sicut omnia.* Tacitus Annal., lib. xvi: *Indignissimum casum sapienter tolerans.* BUN.

Si cadit., etc. In ms. sic ait *in homine.*

Virtutis est. Tantum ad hanc dirigamur. Davisius sic distinguit: *Virtutis est tantum. Ad hanc dirigamur.* BUNEMAN.

Non mortalitate. Heumannus recte monet legendum esse, *immortalitate.* — Sic Cicero Fam. iv, 12: *non periculisissimum nuntium, pro incunctissimum dixit; et non corpus, pro incorporeus.* Acad. quæst. lib. i, cap. 11. BUNEMAN.

Vitum. Non extat in ms.*Non in sermonis ornatu.* Logicæ tribuit sermonis

ornatum. Nam, secundum Lactantium, lib. iii, c. 13: *In Logica tota Dialectica et omnis loquendi ratio continetur.* BUNEMAN.

Consistit. Non extat in ms.*Logica.* *λογική* extat Græce in ms.*Ethica.* In ms. *Hetica.**Et idem.* Heumannus putat legendum esse *et idem.**Nam.* In ms. *sed.*

Inutilia. Supple *sunt.* At Anonymus, ab Heumanno citatus, putat reponendum esse *anilia.*

Statuit. Non legitur in ms.*Nonne.* In ms. *non.*

Suam vel canem. Putatur Lactantius ob oculos habuisse hæc Horatii verba i Epist. 2., vs. 26.

Vixisset canis immundus, vel amica luto sus.

Postremo. In ms. legitur, *post rem*: sed erratum est.

Delirasset. In ms. *deliberasset.*

Indoctos. Heumannus putat rem fore meliorem, si legeretur *doctos.* At potius legerem *interdoctos.*

CAPUT XXXVII.

(Div. Inst. lib. III, c. 18 et 20.)

De Sacrate, ac ejus contradictione.

Post hunc Socrates philosophiæ tenuit principatum, sapientissimus etiam oraculo dictus, quia se fatebatur unum scire, quod nihil sciret. Cujus Oraculi auctoritate abstinere se physicos oportebat, ne aut quærent ea quæ scire non poterant, aut scire se putarent quæ ignorabant. Videamus tamen an sapientissimus Socrates, sicut Pythius prædicavit. Usurpabat hoc sæpe proverbium, quod supra nos idem et nihil ad nos pertinere. Jam excessit sententiæ suæ terminos. Nam qui unum se scire dicebat, aliud invenit quod tanquam sciens diceret; sed id frustra. Nam et Deus, qui utique supra nos est, querendus est, et religio suscipienda, quæ sola nos discernit a belluis: quam quidem Socrates non modo repudiavit, verum etiam derisit, per anserem canemque jurando; quasi vero per Æsculapium non posset, cui voverat gallum? En sapientis viri sacrificium. Et quia eum prosecrare ipse non potuit, amicos moriturus oravit, ut post se solverent votum, scilicet nō apud inferos velut debitor teneretur. Hic profecto et pronuntiavit, quod nihil scierit, et probavit.

CAPUT XXXVIII.

(Div. Inst. lib. III, c. 21.)

De Platone, ejus doctrina ad veritatem propius accedit.

Hujus auditor Plato, quem deum philosophorum Tullius nominat, qui solus omnium sic philosophatus est, ut ad veritatem propius accederet; tamen quia Deum ignoravit, in multis ita lapsus est, ut nemo deterius erraverit, imprimis quod in libris civilibus omnia omnibus voluit esse communia. De patrimoniis tolerabile est, licet sit injustum. Nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus. Sed, ut dixi, potest aliquo modo ferri. Etiamne conjuges, etiamne liberi communes erunt? Non erit sanguinis ulla distinctio, nec genus certum, nec familiæ, nec cognationes, nec affinitates; sed sicut in gregibus pecudum confusa et indisereta omnia, nulla erit in viris continentia, nulla in fœminis pudicitia? Quis esse in utrisque amor conjugalitatis potest, in quibus non est certus aut proprius affectus? Quis erit in patrem pius, ignorans unde sit natus? Quis filium diligit, quem putabit alie-

A num? Quin etiam fœminis etiam reservavit, militiam, et magistratibus, et imperia permisit. Quanta erit infelicitas urbis illius, in qua virorum officia mulieres occupabunt? Sed hæc alias latius.

Zeno, Stoicorum magister, qui virtutem laudat, misericordiam, quæ summa est virtus, tanquam morbum animi amputandam judicavit, quæ et Deo clara est, et hominibus necessaria. Quis est enim, qui aliquo in malo constitutus nolit esse miserabilis, ac non desideret auxilia succurrentium, quæ ad opem ferendam non nisi misericordiæ affectu excitantur? Hanc ille licet humanitatem, licet pietatem vocet, non rem, sed nomen immutat. Hic est affectus, qui soli homini datus est, ut imbecillitatem nostram mutuis adjumentis levaremus; quem qui tollit, ad vitam nos redigit belluarum. Nam, quod dicit paria esse peccata, ex eadem immanitate est, quæ misericordiam veluti morbum insectatur. Qui enim nullam facit differentiam delictorum, aut levia magnis suppliciis afficienda censet, quod est crudelis iudicis, aut gravia parvis, quod est dissoluti, utrumque reipublicæ incommodum. Si enim summa scelera leviter puniantur, audacia malis crescet ad facinora majora; et si levibus delictis poena gravior irrogetur, multi cives, quoniam nemo esse sine delicto potest, in periculum venient, qui, correpti, possent esse meliores.

CAPUT XXXIX.

(Div. Inst. lib. III, c. 18, 23, 24.)

De variis philosophis, ac de antipodis.

Illæ vero levæ. Sed ex eadem vanitate nascuntur. Xenophanes orbem lunæ decem et octo partibus dixit esse majorem, quam hæc nostra sit terra. Itaque intra sinum ejus aliam terram contineri, quæ ab hominibus et omnis generis animalibus incolatur. De antipodis quoque sine risu nec audiri, nec dici potest. Asseritur tamen quasi aliquid serium, ut credamus esse homines, qui vestigiis nostris habent adversa vestigia. Tolerabilius Anaxagoras deliravit, qui nigram nivem dixit. Quorundam non modo dicta, sed etiam facta ridenda sunt. Democritus agrum suum a patre sibi relictum deseruit, et pascua publica fieri passus est. Diogenes cum choro canum suorum, qui virtutem illam summam et exactam rerum omnium contemptum profitetur, mendicare victum maluit, quam honesto labore conquirere, aut habere ullam rem familiarem. Certe vita sapientis

VARIORUM NOTÆ.

Physicos. Elegantius legerem *abstinere se physicis.* Idem et. Hæc Plaffius ex manuscripto adjecta valuit: absunt a Paris., Walch., Davis. et Heuman. editionibus; hanc vocem in nostra editione addidimus, nobis assentiente G. F. Fritzsche.

Dicebat. Post *dicebat* supplendum forsitan, quod *nihil sciret.* PEAFFIUS.

Et religio. In ms. *ut religio.*

Repudiavit. In ms. *repudiabit.*

Prosecrare. Idem est ac *consecrare*, ait clariss. Plaffius ad marginem ms. sui. Heumannus putat legi debere *prosecrare.*

Probat. In ms. *probat.*

Putabit. In ms. *putavit.*

Reservavit. Heumannus legit *reservavit.*

Affectu. In ms. *affectus.*

Incommodum. Supple *est.*

Irrogetur. In ms. *irrogetur.*

Correpti. Id est *castigati.*

Itaque. Anonymus apud Heumannum legit *atque.*

De antipodis. Hæc de re vide supra notam ad libri

III Div. Institut., caput 24.

Habent. Heumann. legit *habean.*

Canum. Cynicos intelligit.

Contemptum. In ms. *contemptu.*

Conquirere. Heumann. vult *eum querere.*

exemplum esse vivendi cæteris debet. Si horum sapientiam omnes imitentur, quomodo stabunt civitates? Sed forsitan iidem Cynici exemplum verecundiae præbere potuerunt, qui palam cum conjugibus suis cubitaverunt. Nescio quam possent virtutem defendere, qui pudorem sustulerant.

Non melior his Aristippus, qui, credo, ut amiculæ suæ Laidi placeret, Cyrenaicam instituit disciplinam, qua summi boni finem in voluptate corporis collocavit, ne aut peccatis auctoritas, aut vitis doctrina deesset. An illi fortiores magis sunt probandi, qui ut mortem contempnisset dicerentur, voluntariam necem sibi intulerunt? Zeno, Empedocles, Chrysippus, Cleanthes, Democritus, et hos imitatus Cato, nescierunt homicidii crimine teneri secundum jus legemque divinam eum qui se interfecerit. Deus enim nos in hoc domicilium carnis induxit; ille nobis temporale corporis habitaculum dedit, ut incolamus quamdiu idem voluerit. Nefas igitur habendum est, sipe Dei jussu velle migrare. Non est ergo vis adhibenda naturæ. Scit ille quemadmodum opus suum resolvat. Cui operi si quis manus impias adhibuerit, ac divini officii vincula diruperit, Deum conatur effugere, cujus sententiam nec vivus quisquam, nec mortuus potuerit evadere. Scelerati ergo sunt et nefarii, quos superius nominavi, qui etiam docuerunt, quas causas habere debeat mors voluntaria, ut parum sit sceleris, quod homicide in semetipsos extiterunt, nisi ad hoc nefas et alios erudirent.

CAPUT XL.

(Div. Inst. lib. III, c. 23.)

De philosophorum insipientia.

Innumerabilia sunt philosophorum dicta factaque, quibus eorum insipientia redargui possit. Itaque quoniam cuncta enumerare non possumus, pauca suffecerint. Satis est intelligi, philosophos neque justitiæ, quam ignorabant, neque virtutis, quam mentiantur, esse doctores. Quid enim doceant, qui suam sæpe ignorantiam confitentur? Mitto Socratem, cujus est nota sententia. Anaxagoras omnia circumfusa tenebris esse pronuntiat. Empedocles angustas ad inveniendam veritatem sensuum semitas esse. Democritus in profundo quodam puteo demersam veritatem jacere

A testatur, quam quia nusquam reperiunt, idcirco adfirmant neminem adhuc extitisse sapientem. Quoniam igitur nulla est (apud Platonem Socrates dicit) humana sapientia, sequamur ergo divinam, Deoque gratias agamus, qui eam nobis, et revelavit, et tradidit, ac nobis gratulemur quod veritatem ac sapientiam cœlesti beneficio tenemus, quam tot ingeniis, tot ætatibus requisitam philosophiam nemo potuit invenire.

CAPUT XLI.

De vera religione ac sapientia.

Nunc quoniam falsam religionem, quæ est in deorum cultibus, et falsam sapientiam, quæ est in philosophiis, refutavimus, ad veram religionem sapientiamque veniamus. Et quidem conjuncte, quia coherent, de utraque dicendum est. Nam Deum verum colere, id est, nec aliud quidquam, quam sapientiam. Ille enim summus et conditor rerum Deus est, qui hominem velut simulacrum suum fecit. Idcirco utique soli ex omnibus animalibus rationem dedit, ut honorem sibi tanquam patri, et tanquam domino referret, et hæc pietate atque obsequio immortalitatis præmium mereretur. Hoc est verum divinumque mysterium. Illis autem, quia vera non sunt, nulla concordia. Neque in philosophia sacra celebrantur, neque in sacris philosophia tractatur: et ideo falsa religio est, quia non habet sapientiam; ideo falsa sapientia, quia non habet religionem. Ubi autem utraque conjuncta sunt, ibi esse veritatem necesse est, ut si quaeratur ipsa veritas quid sit, recte dici possit: aut sapiens religio, aut religiosa sapientia.

CAPUT XLII.

(Div. Inst. lib. IV, c. 3 et 7.)

De sapientia religiosa; Christi nomen nulli notum, nisi ipsi et Patri.

Dicam nunc, quid sit vel sapiens religio, vel sapientia religiosa. Deus in principio, antequam mundum institueret, de æternitatis suæ fonte, deque divino ac perenni spiritu suo Filium sibi ipse progeniit, incorruptum, fidelem, virtuti ac majestati patriæ respondentem. Hic est virtus, hic ratio, hic sermo Dei,

VARIORUM NOTÆ.

Iidem. In ms. *idem.*

Palam cum conjugibus suis. Postea tamen, teste Augustino, lib. XIV Civit. Dei, cap. 10, a Cynicis fieri cessatum est, plusque valuit pudor.... quam error. **BUN.**

Non. Aliqui putant legi debere Num.

Ut. In ms. *et.*

Nescierunt. In ms. *nec scierunt.*

Migrare. Heumann. putat fore melius, si legeretur *emigrare.*

Adhibenda. In ms. *at hibenda.*

Vincula diruperit. In ms. *vincla dirrumperit.*

Sunt. Abest a ms.

Intelligi. In ms. *intellegi*; ut supra.

Nota. In ms. *mota.*

Humana sapientia. In ms. *humanam sapientiam Deo Vocem tamen Deo librarius rursus delevit.*

Revelavit. In ms. *revelabit.*

D *Philosophiam.* Heumannus putat melius legi *philosophorum.* Nemo, in ms. Num.

Conjuncte. In ms. *conjunctæ.*

Id est, nec aliud quidquam, quam sapientiam. Legendum: *idem est, nec aliud quidquam, quam sapientiam.* DAVIS. — Ita vero anonymus Britannus et Heumannus: Nam Deum verum colere, id est, nec aliud quidquam sapientia. Vide lib. IV, cap. 3: *Sapere nihil aliud est, quam Deum verum justis ac piis cultibus honorare.* **BUN.**

Deus. Verbum est, quod addit Pfaffius, delendum; Deus cum verbo dedit construendum: unde ab Heumanno qui non fuit ejiciendum. Lætatus sum, ubi postea vidi Davisium idem sentire. **BUN.**

Sapientia. In ms. *sapientiam.*

Ipsæ. Deest in edito; legitur tamen in autographo clariss. Pfaffii.

hic sapientia. Hoc opifice, ut Hermes ait, et consiliatore, ut Sibylla, et præclaram et mirabilem hujus mundi fabricam machinatus est. Denique ex omnibus angelis, quos idem Deus de suis spiritibus figuravit, solus in consortium summæ potestatis adscitus est, solus Deus nuncupatus. Omnia enim per ipsum, et sine ipso nihil. Denique Plato de primo ac secundo Deo non plane ut philosophus, sed ut vates locutus est, fortasse in hac Trismegistum secutus, cujus verba de Græcis conversa subjecti : « Dominus et factor universorum, quem Deum vocari existimavimus, secundum fecit Deum visibilem et sensibilem. Sensibilem autem dico, non quod ipse sensum accipiat, sed quod in sensum mittat et visum. Cum ergo hunc fecisset primum, et solum, et unum, optimus ei apparuit, et plénissimus omnium bonorum. Sibylla quoque Deum dicit ducem omnium a Deo factum; et alia, Deum Dei filium esse noscendum, » sicut ea, quæ in libris posui, exempla declarant. Hunc prophetæ divino spiritu pleni prædicaverunt; quorum præcipue Salomon in libro Sapientiæ, item pater ejus, celestium scriptor hymnorum, ambo clarissimi reges, qui Trojani belli tempora clxxx annis antecesserunt, hunc ex Deo natum esse testantur. Hujus nomen nulli esse notum, nisi ipsi et Patri, sicut docet Joannes in Revelatione. Hermes ait non posse nomen ejus mortali ore proferri. Ab hominibus tamen duobus vocabulis nuncupatur, Jesus, quod est Salvator; et Christus, quod est Rex. Salvator ideo, quia est sanatio et salus omnium qui per eum erudunt in Deum; Christus ideo, quia ipse de cœlo in sæculi hujus consummatione venturus est, ut judicet multum, et, resurrectione mortuorum facta, regnum sibi constituat æternum.

CAPUT XLIII.

(Div. Inst. lib. I, c. 8; IV, c. 10 et 11.)

De Jesu Christi nomine, et duplici nativitate.

Sed ne qua forte sit apud te hæsitatio, cur eum, qui ante mundum ex Deo natus sit, Jesum Christum appellemus, qui ante annos ccc. natus ex homine

A est, rationem tibi breviter exponam. Idem est Dei et hominis filius. Bis enim natus est. Primum de Deo in spiritu ante ortum mundi, postmodum in carne ex homine, Augusto imperante; cujus rei præclarum et grande mysterium est, in quo et salus hominum, et religio summi Dei, et omnis veritas continetur. Nam cum primum scelerati atque impii deorum cultus per insidias dæmonum irrepserunt, tum penes solos Hebræos religio Dei mansit, qui tamen non lege aliqua, sed traditum sibi per successionem cultum patrio more tenuerunt usque ad id tempus, quo de Ægypto exierunt, Moyse duce, primo omnium prophetarum, per quem illis lex est a Deo imposita, qui Judei sunt postmodum nominati. Servierunt igitur Deo vinculis legis obstricti. Sed iidem, paulatim ad profanos ritus aberrantes, alienos deos susceperunt, et derelicto patrio cultu, insensilibus simulacris immolaverunt. Propterea Deus prophetas ad eos misit divino Spiritu adimpletos, qui illis peccata exprobrarent, et poenitentiam indicerent, qui secuturam ultionem minarentur, ac denuntiarent futurum, si in iisdem delictis perseverassent, ut alium mitteret novæ legis latorem, et ingrato populo ab hæreditate summo, aliam sibi plebem fidelio rem de exteris gentibus congregaret. Illi autem non modo perseverarunt, verum etiam eos ipsos, qui mittebantur, interfecerunt. Itaque damnavit eos ob hæc facinora, nec adjecit ulterius prophetas mittere ad populum contumacem; sed Filium suum misit, ut gentes universas ad gratiam Dei convocaret. Nec illos tamen, licet impios et ingratos, ab spe salutis exclusit: sed ad ipsos potissimum misit, ut si forte paruisent, non amitterent quod acceperant; si autem Deum suum non suscepissent, tum hæredibus abdicatis, gentes in adoptionem venirent. Jussit igitur eum summus Pater descendere in terram et humanum corpus induere, ut subjectus passionibus carnis, virtutem ac patientiam non solum verbis, sed etiam factis doceret. Renatus est ergo ex virgine sine patre tanquam homo; ut quemadmodum in prima nativitate spiritali creatus ex solo Deo sanctus Spiritus factus est, sic in secunda carnali ex sola matre

VARIORUM NOTÆ.

De suis spiritibus. Lege *De suo spiritu*. — *De suis spiritibus.* Heumannus: Lege, inquit, *de suo spiritu*. D At nihil hic mutandum, ut patet ex lib. IV, c. 8: et alios spiritus suos in angelos figuravit. Spiritus hic sunt spirationes. Bun.

In sensum mittat. Heuman. legit *sensum immitat*.

In libris. Scilicet Inst. lib. IV, cap. 6. Mox, ut clarissimus Pfaffius ipse in aliquot locis novæ nostræ editiones correxit, sic et hic in ms. Salomon haberi puto. Bun.

Præcipue. In ms. *præcipue*.

Scriptor. In ms. *scribtor*.

Antecesserunt. Multum hic errat Lactantius. David et Salomon vixerunt, non ante, sed post Trojam captam. Troja capta est 1209 ante vulgarem æram: David regnum iniiit anno 1059, ante hanc æram, et Salomon annos tantum 4019.

Nulli esse. Heumannus legit *nulli est*.

Apud. In ms. *apud*.

Christum. Deest in ms.

Appellamus. in ms. *appellamus*.

Breviter. In ms. *breviter*.

Carne. In ms. *carnem*.

Homine. Hic recentior manus in ms. pro *homine* posuit *virgine*.

Successionem. In ms. *successiones*

Qui. In ms. extat *hui* qui.

Iidem. In ms. *idem*.

Insensilibus. Manus recentior correxit *insensibilibus*. Verum apud Lucretium lib. II, cujus lectione gaudebat Lactantius, legitur bis *insensibilibus*.

Iisdem. In ms. legitur *iisdem*.

Et ingrato. In ms. legitur *ut ingrato*.

Deum. In ms. *Om.*, quod interpretari potest aut *Deum*, aut *Dominum*.

Creatus ex solo Deo, sanctus. Ms.: *Creatus est ex solo Deo sanctus*. Lego cum Davisio: *creatus ex solo Deo, sanctus Spiritus factus est*.

Sanctus Spiritus factus est. Explicat Pfaffius in Dissert. prælim., § 27 et 28. Addo et explico ex ipso Lactantio, lib. IV, cap. 6: *Deus... antequam opus mundi ordiretur, sanctum, et incorruptibilem, et irre-*

genitus, caro sancta fieret, ut per eum caro quæ a diæta esse a prophetis. Ægros et vario morborum genere languentes non medela aliqua, sed vi ac potestate verbi sui protinus rohorabat, debiles resanabat, claudos ad gressum erigebat, cæcis visum restituebat, mutis eloquium dabat, surdos inauribat, pollutos maculatosque purgabat, furialis dæmonum ineursu mentem propriam reponerat, mortuos aut jam sopnitos ad vitam lucemque revocabat. Idem quinque millia hominum quinque panibus et duobus piscibus saturavit. Idem supra mare ambulavit. Idem in tempestate præcepit vento, ut conquireret, statimque tranquillitas facta est; quæ omnia, et in prophetiarum libris, et in eorum libris Sibyllinis prædicta invenimus.

CAPUT XLIV.

(Div. Inst. lib. iv, c. 12 et 13.)

Duplex Christi nativitas ex prophetis probatur.

Hæc sic futura, ut exposui, prophetæ ante prædixerant. Apud Salomonem ita scriptum est: *Infirmatus est uterus virginis, et accepit sætum, et gravata est, et facta est in multa miseratione mater virgo.* Apud Esaiam sic: *Ecce virgo accipiet in utero, et pariet filium, et vocabitis nomen ejus Emmanuel, quod significat Nobiscum Deus.* Fuit enim nobiscum in terra, cum induit carnem; et nihilominus Deus fuit in homine, et homo in Deo. Utrumque autem eum fuisse a prophetis ante prædictum est. Quod Deus fuerit, Esaias ita dicit: *Adorabunt te, et in te precabuntur, quoniam in te Deus est, et nos nesciebamus, Deus Israel.* Confundentur et reverebuntur omnes, qui adversantur tibi, et cadent in confusionem. Item Jeremias: *Hic Deus noster est, et non deputabitur alius absque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ, et dedit eam Jacob puero suo, et Israel dilecta sibi: Posthæc in terris visus est, et cum hominibus conversatus est.* Item, quod homo fuerit, idem Jeremias dicit: *Et homo est, et quis cognovit eum? Esaias quoque sic tradit: Et mittet eis Dominus hominem qui salvabit eos, et judicans sanabit eos.* Item Moyses ipse in Numeris: *Orietur stella ex Jacob, et exurget homo ex Israel.* Idcirco igitur cum Deus esset, suscepit carnem, ut inter Deum et hominem medius factus, hominem ad Deum magisterio suo, superata morte, perduceret.

CAPUT XLV.

(Div. Inst. lib. iv, c. 14.)

Christi virtus et opera probantur ex Scripturis.

Diximus de nativitate; nunc de virtute operibusque dicamus: quæ cum magna inter homines ac mirabilia faceret, videntes illa Judæi, magica potentia fieri putabant, ignorantes ea omnia, quæ fiebant ab eo, præ-

prehensibilem Spiritum genuit, quem filium nuncuparet. Reliqua confer, lib. iv, cap. 8: *Cum sit et ipse spiritus, et cap. 12. Iluc refert Cyprianum, de idololatriæ Vanit. f. 15: Carne Spiritus Sanctus induitur.* Salomonem. Hic locus jam allegatur a Lactantio, lib. iv, cap. 2, sed cum non reperitur in Salomonis libris, conficere licet eum fuisse desumptum ex scriptura quadam Salomon attributa, sed deperdita.

Esaiam. In ms. Esaiam. Autem. Post istud verbum additur in ms. Deum. Eum. In manuscripto pro eum, extat Deum. PFAURIUS. — Sed rectius eum, lib. iv, c. 16. BEN. Esaias. Vide Isai. cap. xlv, vers. 14. Reverebuntur. In ms. reverebuntur. Confusionem. Ita legendum est ut in sacro textu, Isai. cap. xlv, et in Lactantio ipso Institut. lib. iv, cap. 15. In ms. autem legitur confessionem. Jeremias. In ms. Hieremias. Israel. In ms. Israel. Medela. In ms. medella. Vide Matth. iv, 25; vii, 16; ix, 35; Marc. vi, 56, et vii; Luc. iv, 40, 41, vii, 10. Inauribat. Id est, audientes faciebat; verbum sane obsoletum et peregrinum. Maculatos. Id est leprosos.

VARIORUM NOTÆ.

Quinque millia. Vide Matth. cap. xiv. Super mare. Priores supra eederunt. Legi eum Heumanno, super mare, ex Vulgato Interp. Matth. xiv, 26. Sic Hygicus fab. 14, ed. Muckeri, pag. 40: *Hic super aquas sicco pede concurrisse dicitur.* BEN.

Circumveniamus. Hæc voce etiam utitur Lactantius infra cap. 64, et lib. v, c. 1, ante finem. Exprobrat. In ms. exprobat. Vis. In ms. visis. Præfert. In ms. præferet. Gloriatur patrem Deum. Ita legendum, ut dixi et restitui lib. iv Instit., cap. 16. Idem Davisius hic censuit. BEN.

Contumeliis et tormentis. In ms. Contumelia et tormento; quod etiam habet Buneman. addens: — Ita facilius ex manuscripto, contumelia et tormento, quam contumeliis et tormentis corrigi potuit. Prius cum Davisio recepi; posterius est Pfaff., Walch., Heuman. Vide quæ noto ad lib. iv, c. 16.

Ut sciamus. In ms. et sciamus. Vocibus flagitarent. Denotat eorum vehementiam, et in petendo importunitatem, more Ciceronis, et Lactantii de Opif. c. 5. Magnisque clamoribus conditionem præstam flagrant; et lib. iv, cap. 18: Suc-

prehensibilem Spiritum genuit, quem filium nuncuparet. Reliqua confer, lib. iv, cap. 8: *Cum sit et ipse spiritus, et cap. 12. Iluc refert Cyprianum, de idololatriæ Vanit. f. 15: Carne Spiritus Sanctus induitur.* Salomonem. Hic locus jam allegatur a Lactantio, lib. iv, cap. 2, sed cum non reperitur in Salomonis libris, conficere licet eum fuisse desumptum ex scriptura quadam Salomon attributa, sed deperdita.

Esaiam. In ms. Esaiam.

Autem. Post istud verbum additur in ms. Deum.

Eum. In manuscripto pro eum, extat Deum. PFAURIUS. — Sed rectius eum, lib. iv, c. 16. BEN.

Esaias. Vide Isai. cap. xlv, vers. 14.

Reverebuntur. In ms. reverebuntur.

Confusionem. Ita legendum est ut in sacro textu, Isai. cap. xlv, et in Lactantio ipso Institut. lib. iv, cap. 15. In ms. autem legitur confessionem.

Jeremias. In ms. Hieremias.

Israel. In ms. Israel.

Medela. In ms. medella. Vide Matth. iv, 25; vii, 16; ix, 35; Marc. vi, 56, et vii; Luc. iv, 40, 41, vii, 10.

Inauribat. Id est, audientes faciebat; verbum sane obsoletum et peregrinum.

Maculatos. Id est leprosos.

bant autem pro erimine id ipsum, quod se Dei filium diceret, et quod legem solveret, curando homines in Sabbato, quam ille se non solvere, sed implere dicebat. Cumque Pontius Pilatus, qui tunc legatus in Syria iudicabat, perspiceret causam illam ad officium romani iudeis non pertinere, misit eum ad Herodem Tetrarcham, permisitque iudeis, ut ipsi legis suae disceptatores essent: qui, accepta sceleris potestate, addixerunt eum cruci, sed prius flagellis et palmis verberaverunt, spinis coronarunt, faciem conspuerunt, in cibum et potum dederunt ei fel et acetum; et inter hæc nulla vox ejus audita est. Tunc carnifices sortiti de tunica ejus et pallio, suspenderunt eum patibulo atque affixerunt, eum postridie Pascha, id est, festum diem suum celebraturi essent. Quod facinus prodigia secuta sunt, ut intelligerent nefas quod admiserant. Eodem namque momento, quo spiritum posuit, et terræ motus magnus, et deliquium solis fuit, ut in noctem dies vertetur.

CAPUT XLVI.

(Div. Inst. lib. iv, c. 18.)

Probatur ex prophetis passionem ac mortem Christi prænnuntiata fuisse.

Quæ omnia prophætæ sic futura esse prædixerant. Esaias ita dicit: *Non sum contumax, neque contradico: dorsum meum posui ad flagella, et maxillas meas ad palmas; faciem autem meam non averti à sordiditate sputorum.* Idem de silentio: *Sicut ovis ad immolandum adductus sum, et sicut agnus coram tondentibus sine voce, sic non aperuit os suum.* Item David in Psalmo xxxiv: *Congregata sunt in me flagella, et ignoraverunt: dissoluti sunt, nec compuncti sunt; tentaverunt me, et*

A striderunt super me dentibus suis. Idem de cibo et potu, Psalmo lxxviii: *Et dederunt in escam meam fel, et in siti mea potum mihi dederunt acetum.* Item de cruce Christi: *Et foderunt manus meas et pedes meos. dinumeraverunt omnia ossa mea: ipsi autem contemplati sunt, et viderunt me; diviserunt vestimenta mea sibi, et super vestem meam sortem miserunt.* Moyses in Deuteronomio: *Et erit pendens vita tua ante oculos tuos, et timebis diem et noctem, et non credes vitæ tuæ.* Item in Numeris: *Non quasi homo Dominus suspenditur, neque quasi filius hominis minas patitur.* Item Zacharias: *Et intuebuntur in me, quem transfixerunt.*

De solis obscuracione Amos ita dicit: *In illo die, dicit Dominus, occidet sol meridie, et obtenebrabitur dies lucis; et convertam dies festos vestros in luctum, et cantica vestra in lamentationem.* Item Jeremias de civitate Hierosolyma in qua passus est: *Et subivit sol ei, cum adhuc dies medius esset, confusa est et maledicta, reliquos eorum in gladium dabo.* Nec frustra hæc dicta sunt. Siquidem post breve tempus imperator Vespasianus iudeos debellavit, et terras eorum ferro ignique depopulatus est, obsessos fame subegit, Hierosolymam everit, captivos triumphavit, cæteris, qui reliqui fuerunt, terris suis interdixit, nequando iis ad solum patrium reverti liceret. Quæ a Deo propter illam Christi crucem facta sunt, ut hoc in Scripturis eorum Salomon ante testatus sit dicens: *Et erit Israel in perditionem, et in improprium populo, et domus hæc erit deserta, et omnis qui transiet per illam, admirabitur et dicet: Propter quam rem Deus fecit terræ huic et huic domui hæc mala? et dicent, quia dereliquerunt Dominum Deum suum, et persecuti sunt Regem suum dilectissimum Deo, et cruciaverunt illum in humilitate magna: pro hoc importavit illis Deus mala hæc.* Quid enim non mererentur, qui Dominum, qui ad salutem ipsorum venerat, peremerunt.

VARIORUM NOTÆ.

clamare cœperunt et crucem ejus violentis vocibus flagitare. BUN.

Syria. In ms. *Syriam.*

Sceleris. Adde *puniendi*; id enim exigit Latina locutio.

Addixerunt cruci. Logo, *affixerunt eum cruci.* Nam prius jam addixerant, quam flagellis et palmis verberarent. Vide lib. iv, c. 18. BUN.

Eum. Non extat in ms.

Namque. In ms. *nam quæ,*

Verteretur. In ms. *vertetur.*

Quæ omnia. Ita ms. In editione vero Parisiensi legitur *Hæc omnia.*

Posui. Deest in ms., sed supplendum ex Institut. lib. iv, cap. 18.

Psalmo. Deest in ms.

Minas. In ms. *Minans*; sed vide lib. iv Institut., c. 18.

Zacharias. In ms. *Zaccharias.*

Lamentationem. In ms. *lamentatione.*

Jeremias. Quæ sequuntur aliter leguntur libro iv Divin. Institut., cap. 19.

Confusa. In ms. *contusa.* Sed *confusa* legendum est

ut l. iv, c. 19, Divin. Institut.

Salomon. In ms. *Solomoni.* At Heumannus legit *Salomon.*

Improprium. Sic ms. Ed. Paris. habet *opprobrium.* Vid. not. ad lib. iv Divin. Institut., cap. 18. -- *Et in improprium.* Manuscriptum, *Et in improprium*, quod licet minus elegans, rectum tamen, et alibi in versione antiqua usitatum. Cyprian. ad Demetrian.: n. 21. *Hi sunt, quos aliquando habuimus in derisum, et similitudinem impropriet.* Irenæi Interpret. iv, c. 36, f. 364: *Improprium passa est.*

BUN.

Qui transiet per illam. Sic ms., nec possum clarissimi Pfaffii conjectura hic accedere. *Transiet* positum pro *transibit*, atque in hoc ipso loco Gotzianus codex præfert *transiet*: quam formam pluribus confirmavi ad lib. iv, c. 18. Notatum quoque Lactantii aliorumque extat, lib. iv, cap. 13, et prodient ex lib. vii, c. 16.

BUN.

Domui. In ms. *domi.*

Dereliquerunt. In ms. *derelinquerunt.*

Mererentur. Ita ms. Forte legendum *merentur*, vel *merebantur.*

Salutem. In ms. *salute*

CAPUT XLVII.

(Div. Inst. lib. iv, c. 19 et 21.)

De Jesu Christi resurrectione, apostolorum missione, Servatorisque in cælum ascensione.

Post hæc detractum patibulo corpus monumento condiderunt. Verum tertio die ante lucem, terræ motu facto, ac revoluta lapide, quo sepulcrum claustrant, resurrexit. In sepulcro autem nihil, nisi exuviæ corporis sunt repertæ. Ipsum vero resurrecturum die tertio jam olim prophetæ fuerant prælocuti. David in psalmo xv : *Non derelinques animam meam ad inferos, nec dabis Sanctum tuum videre corruptionem.* Item Osee : *Hic est Filius meus sapiens : propter quod nunc non resistet in contributione filiorum suorum, et de manu inferorum eruam eum. Ubi est iudicium tuum, mors, ubi est aculeus tuus ? Idem rursus : Vivificabit nos post biduum die tertio.*

Profectus igitur in Galilæam post resurrectionem, discipulos suos rursus, quos metus in fugam venterat, congregavit : datisque mandatis quæ observari vellet, et ordinata Evangelii prædicatione per totum orbem, inspiravit in eos Spiritum sanctum, ac dedit eis potestatem mirabilia faciendi, ut in salutem hominum, tam factis quam verbis operarentur ; ac tum demum quadragesimo die remeavit ad Patrem, sublatus in nubem. Hoc Daniel propheta jampridem ostenderat, dicens : *Videbam in visu noctis : et ecce in nubibus cæli ut filius hominis veniens usque ad antiquum dierum pervenit ; et qui assistebant, obtulerunt eum ; et datum est ei regnum, et honor, et imperium ; et omnes populi, tribus. Et linguæ servient ei, et potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit, et regnum ejus non corrumpetur.* Item David in psalmo cix : *Dixit Dominus Domino meo : Sede ad dextram meam, donec ponam inimicos tuos subpedaneum pedum tuorum.*

CAPUT XLVIII.

(Div. Inst. lib. iv, cap. 20.)

De Judæorum exhæredatione, et Gentilium adoptione.

Cum igitur ad dexteram Dei sedeat, calcaturus inimicos suos, qui eum cruciaverunt, quando ad iudicandum orbem venerit, apparet nullam spem reliquam esse Judæis, nisi conversi ad pœnitentiam, et a sanguine quo se polluerunt, abluti, sperare in eum cœperint, quem negaverunt. Ideo sic dicit Hesdra :

VARIORUM NOTÆ.

Est. Non extat in ms. — *Vivificabit.* In ms. *vivificavit.* — *Quadragesimo.* Ita leges ex lib. iv, c. 21, Divin. Institut., quamvis in ms. Taur. legatur *quingagesimo.* — *Usque.* In ms. *et usque.* — *Antiquum.* In ms., *anticum.* — *Populi.* In ms., *populis.* — *Et.* Non extat in ms. — *Servient ei.* In ms. *servientes.* — *Venerit.* In ms. *venerat.* — *Sanguine.* In ms. *sanguinem.* — *Humiliare.* In ms. *humilare.* — *Idcirco.* Ita est in ms. Taurin., juxta clar. Pfaffii autographum ; at in editione Parisiensi legitur *ideo.* — *Malachias.* In ms. *Malachiel.*

Acceptum non habeo. Ita ex autographo clariss. Pfaffii : in editis legitur *non acceptum habeo.*

Vocavi. In ms. *vocabi.*

Dedit te. Has duas voces post *confirmabo te*, hic primum ex manuscripto damus, Pfaffii jussu. Nos quoque easdem voces addidimus, nobisque assentit

A Hoc Pascha Salvator noster est, et refugium nostrum. Cogitate, et ascendat in cor vestrum, quoniam habemus humiliare eum in signo, et post hæc speravimus in eum.

Exhæredatos autem esse Judæos, quia Christum reprobaverunt, et nos, qui sumus ex gentibus, in eorum locum adoptatos, Scripturis approbatur. Jeremias ita dicit : *Dereliqui domum meam : dimisi hæreditatem meam in manus inimicorum ejus. Facta est hæreditas mea mihi sicut leo in sylva : dedit ipsa super me vocem suam ; idcirco odivi eam.* Item Malachias : *Non est mihi voluntas circa vos, dicit Dominus, et sacrificium acceptum non habeo ex manibus vestris, quia a solis ortu usque ad occasum clarificabitur nomen meum apud gentes.* Esaias quoque sic : *Venio colligere omnes gentes et linguas ; et venient, et videbunt claritatem meam.* Idem alio loco ex persona Patris ad Filium : *Ego Dominus Deus vocavi te in justitiam, et tenebo manum tuam, et confirmabo te : dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, producere ex vinculis alligatos, et de domo carceris sedentes in tenebris.*

CAPUT XLIX.

(Div. Inst. lib. iv, cap. 20.)

Quod Deus non est nisi unus.

Siergo Judæi a Deo rejecti sunt, sicut sacrarum Scripturarum fides indicat, gentes autem, sicut videmus, adscitæ, ac de tenebris hujus vitæ secularis deque vinculis dæmonum liberatæ ; nulla igitur alia spes homini proposita est, nisi veram religionem veramque sapientiam, quæ in Christo est, fuerit secutus : quem qui ignorat, a veritate ac Deo semper alienus est. Nec sibi de summo Deo, vel Judæi, vel philosophi blandiantur. Qui Filium non agnovit, nec Patrem potuit agnoscere. Hæc est sapientia, et hoc mysterium summi Dei. Per illum se Deus et agnoscit, et coli voluit. Ideo prophetas ante præmisit, qui de adventu ejus prædicarent, ut cum facta essent in eo quæcumque prædicata sunt, tunc ab hominibus, et Dei Filius, et Deus crederetur.

Nec tamen sic habendum est, tanquam duo sint Dii. Pater enim ac Filius unum sunt. Cum enim pater Filium diligit, omniaque ei tribuat, et Filius Patri fideliter obsequatur, nec velit quidquam, nisi quod Pater, non potest utique necessitudo tanta di-

O. F. Fritzsche.

Scripturarum. In ms. *Scribiturarum.*

Nulla igitur alia spes homini proposita est, nisi... fuerit secutus. Si priorem partem ita posuit noster, in sequentibus repræsentare debuit : *Nisi ut veram religionem sequatur.* Sic lib. iv Institut., cap. 18 : *Apparet, nullam aliam spem vitæ homini esse propositam, nisi ut Deo serviat. Mihi ergo reponendum videtur : Nulla igitur vitæ, vel salutis spes homini proposita est, etc. Davisius hæcenus. Nihil muto : pari modo dixit lib. iv Institut., cap. 19 : Nulla igitur spes alia... homini datur, nisi crediderit in eum, et susceperit. Bux.*

Qui Filium, etc. De hoc dicto Jesu Christi, vide Joan. viii, 19 et xiv, 1 et 7.

Et substantia. Et deest in editione Parisiensi : at legitur in ms. Taurin.

et voluntas, et fides una est. Ergo et Filius per Patrem, et Pater per Filium. Unus est honos utrique tribuendus, tanquam uni Deo, et ita dividendus est per duos cultus, ut divisio ipsa compage inseparabili vincatur. Neutrum sibi relinquet, qui aut Patrem a Filio, aut Filium a Patre secernit.

CAPUT L.

(Div. Inst. lib. iv, c. 25.)

Cur Deus humanum corpus assumpsit, ac mortem passus fuit.

Superest respondere etiam iis, qui putant inconveniens fuisse, nec habere rationem, ut Deus mortali corpore indueretur, ut hominibus subjectus esset, ut contumelias sustineret, cruciatus etiam mortemque pateretur. Dicam quod sentio, et rem immensam paucis, ut potero, substringam. Qui aliquid docet, debet, ut opinor, facere ipse quæ docet, ut cogat homines obtemperare. Nam si non fecerit, præceptis suis fidem derogabit. Exemplis igitur opus est, ut ea, quæ præcipiuntur, habeant firmitatem, et si quis contumax extiterit, ac dixerit non posse fieri, præceptor illum præsentis opere convincat. Non potest ergo perfecta esse doctrina, cum verbis tantum traditur: sed tum perfecta est, cum factis adimpletur.

Christus itaque cum doctor virtutis ad homines mitteretur, utique ut doctrina ejus perfecta esset, et docere, et facere debuerat. Sed, si corpus hominis non induisset, non potuisset facere quæ docebat; id est, non irasci, non cupere divitias, non libidine inflammari, dolorem non timere, mortem contemnere. Hæc sunt utique virtutes: sed fieri sine carne non possunt. Ergo ideo corporatus est, ut cum vincenda esse carnis desideria doceret, ipse faceret prior, ne quis excusationem de carnis fragilitate prætenderet.

CAPUT LI.

(Div. Inst. lib. iv, c. 26.)

De Christi morte in cruce.

Dicam nunc de sacramento crucis, ne quis forte

VARIORUM NOTÆ.

Filium. Adde est, juxta clarissim. Pfaffium.

Habere. Davisius legit habuisse, ut ante fuisse.

Derogabit. In ms. derogavit. — Fidem derogabit.

Usitatus quidem dicunt, præceptis fidem detrudere, sed hoc juris verbo usus est; et neque disputationi, neque auctoritati cujusquam fidem derogari oportuisse, dixit Celsus Medic. lib. i, præf. pag. 8. DAVISIUS. — Non adeo inusitatum, ut Davisio visum est, phrasis fidem derogare. Ita Quintil. lib. ix Instit. cap. 3: Cum cura verborum derogat affectibus fidem. BUN.

Potuisset. In ms. posset.

Hæc sunt. Forte legendum, hæc sunt utique virtutes.

— *Hæc sunt... virtutes. Anonym. Britan. tentat, Hæc sunt virtutis; Heumannus, Hæc sunt virtutes. Uterque satis bene; sed neutrum servo, et refero ad præcedentia: Hæc (scilicet τὸ non irasci, τὸ non cupere divitias, τὸ mortem contemnere) sunt virtutes. Sic lib. vii Instit. cap. 8: Quid voce clarius... vento fortius... odore violentius? Hæc tamen non cernuntur, etc. BUN.*

Sed. In ms. set.

dieat: Si suscipienda illi mors fuerat, non utique infamis ac turpis, sed quæ haberet aliquid honestatis. Scio equidem multos, dum abhorrent nomen crucis, refugere a veritate, cum in ea, et ratio magna sit et potestas. Nam cum ad hoc missus esset, ut humilissimis quibusque viam panderet ad salutem, se ipse humilem fecit, ut eos liberaret. Suscepit ergo id genus mortis, quod solet humilibus irrogari, ut omnibus facultas daretur imitandi. Præterea cum esset resurrecturus, amputari partem corporis ejus fas non erat, nec os infringi, quod accidit iis qui capite plectuntur. Crux ergo potior fuit, quæ resurrectioni corpus integris ossibus reservavit.

Illis etiam illud accedit, quod passione ac morte suscepta, sublimem fieri oportebat. Adeo illum crux, et re et significatione exaltavit, ut omnibus majestas ejus ac virtus cum ipsa passione notuerit. Nam quod extendit in patibulo manus, utique alas suas in Orientem Occidentemque porrexit, sub quas universæ nationes ab utraque mundi parte ad requiem convenirent. Quantum autem valeat hoc signum, et quid habeat potestatis, in promptu est, cum omnis dæmonum cohors hoc signo expellitur ac fugatur. Et sicut ipse ante passionem dæmonas verbo et imperio proturbabat, sic nunc nomine ac signo passionis ejusdem spiritus immundi, quando in corpora hominum irrepserunt, exiguntur, cum extorti et excruciat, ac se dæmonas consentientes, verberanti se Decedunt. Quid ergo speraverint de suis religionibus cumque sua sapientia Græci, cum videant, deos suos, quos eosdem dæmonas esse non negant, per crucem ab hominibus triumphari.

CAPUT LII.

(Div. Inst. lib. v, c. 9.)

Spes salutis hominum in veri Dei agnitione, et de odio ethnicorum in christianos.

Una igitur spes hominibus vita est, unus portus salutis, unum refugium libertatis, si abjectis, quibus tenebantur, erroribus, aperiant oculos mentis suæ, Deumque cognoscant, in quo solo domicilium

Corporatus est. Ita ms. Taurin. at in editione Parisiensi legitur incorporatus est.

Utique. In ms. utique. Ibidem, post turpis, editio Parisiensis addit verba esse debuisset, quæ non extant in ms. quæque expunxi ut inutilia; et vulgo subaudiuntur in eloquio Latino.

Cum in ea. Id est, cum tamen in ea, juxta Heumannum.

Irrogari. In ms. inrogari.

Reservavit. In ms. reservabit.

Accedit. In ms. accepit.

In promptu. In ms. prumptum.

Expellitur ac fugatur. Lege expellatur ac fugetur, juxta Heumannum.

Ejusdem. Heuman. cum Anonymo Britanno putat legendum esse, ejus idem.

Irrepserunt. In ms. inrepserint.

Cedunt. In ms. cedunt.

Hominibus vita est. Forsan legendum, vitæ hominibus

veritatis est, terrena et de terra ficta continentur, philosophiam, quæ apud Deum stultitia est, pro nihilo computent, et vera sapientia, id est, religione suscepta, fiant immortalitatis hæredes.

At enim repugnant, non tam veritati, quam propriæ salutis; cumque hæc audiunt, velut aliquid inexpressibile nefas detestantur. Sed ne audire quidem patiuntur; violari aures suas sacrilegio putant si audierint, nec jam maledictis abstinere, sed quantis possunt, verborum contumeliis insectantur: iidemque si potestatem nacti fuerint, velut hostes publicos persequuntur, immo etiam plusquam hostes, quorum, cum bello victi fuerint, aut mors, aut servitus poena est; nec ullus post arma deposita cruciatus, quamvis omnia pati meruerint, qui facere voluerunt, ut inter mucrones locum pietas haberet.

Inaudita est crudelitas cum innocentia, nec victorum hostium conditionem meretur. Quæ tanta huius furoris est causa? Scilicet, quia ratione congregari non queunt, violentiæ premunt, et incognita causa tanquam nocentissimos damnant, qui constare de ipsa innocentia noluerunt. Nec satis putant, si celeriter ac simpliciter morte moriantur, quos irrationabiliter oderunt: sed eos exquisitis cruciatibus lacerant, ut expleant odium, quod non peccatum aliquod, sed veritas parit, quæ ideo male viventibus odiosa est, quia ægre ferunt esse aliquos, quibus facta eorum placere non possunt. Hos omni modo cupiunt extinguere, ut possint libere sine teste peccare.

CAPUT LIII.

(Div. Inst. lib. v, c. 21.)

Rationes odii in christianos expenduntur, et refelluntur.

Sed hæc facere se dicunt, ut deos suos defendant. Primum si dii sunt, et habent aliquid potestatis ac numinis, defensione hominis patrocinioque non indigent, sed seipsos utique defendunt. Aut quomodo ab iis homo sperare auxilium potest, si ne suas quidem injurias possunt vindicare? Stultum igitur et vanum deorum esse vindices velle; nisi quod ex eo magis apparet diffidentia. Qui enim patrocinium Dei quem colit, suscipit, illum esse nihil confitetur: si autem ideo colit, quia potentem arbitratur, non debet eum velle defendere, a quo ipse est defendendus.

Et vera. In ms. sed vera.

At enim. In ms. Adenim.

Sed ne audire quidem, etc. Locus depravatus, qui potest ita legi; sed ne audiunt quidem patienter: violari aures suas sacrilegio putant, si audierint. Nec jam, etc.

Iidemque. In ms. idemque.

Nacti. In ms. Acti.

Ullus. In ms. ullis.

Voluerunt. Adde ea mala nobis, aut fidelibus.

Quæ. In ms. quæ.

Et incognita. Deest est in ms.

Possunt. Heumannus putat legi debere possunt.

Aliquid. In ms. aliquid.

Defensione. In ms. defensionem.

Defendunt. Ferte ex Heumanno legendum est, de-

adus. Nos igitur recte. Nam cum isti defensores falsorum deorum adversus verum Deum rebelles, nomen ejus in nobis persequuntur, nec re, nec verbo repugnamus; sed nites, et taciti, et patientes perferimus omnia quæcumque adversus nos potest crudelitas machinari. Habemus enim fiduciam in Deo, a quo expectamus securitatem protinus ultionem. Nec est inanis ista fiducia: siquidem eorum omnium, qui hoc facinus ausi sunt, miserabiles exitus partim cognovimus, partim videmus. Nec ullus habuit impune, quod Deum læsit; et qui sit verus Deus, qui verbo discere noluit, supplicio suo didicit.

Vellem scire, cum invitos adigunt ad sacrificium, quid secum habeant rationis, aut cui præsent, quod faciunt. Si diis, non est ille cultus, nec acceptabile sacrificium, quod sit ingratis, quod extorquetur per injuriam, quod eruitur per dolorem. Si autem ipsis, quos cogunt, non est utique beneficium, quod quis ne accipiat, etiam mori mavult. Si bonum non est, ad quod me vocas? cur malo invitatis? cur non verbis, sed verberibus; cur non ratione, sed cruciatibus corporis? Unde apparet malum esse illud, ad quod non illiis volentem, sed trahis recusantem. Quæ stultitia est consulere velle nolenti? An si aliquis, prementibus malis, ad mortem confugere conatur, num potes, si aut gladium extorseris, aut laqueum ruperis, aut præcipitio retraxeris, aut venenum effuderis, conservatorem te hominis gloriari, cum ille, quem servasse te putas, nec gratias agat, et te male secum arbitretur egisse, quod mortem tibi sibi prohibueris optatam, quod ad finem, quod ad requiem malorum pervenire non sinueris? Beneficium enim non ex qualitate rei debet, sed ex animo ejus, qui accipit, ponderari. Car pro beneficio imputes, quod mihi maleficium est? Vis me deos tuos colere, quod ego mihi mortiferum duco. Si bonum est, non invidéo. Fruere solus bono tuo. Non est quod velis errori meo succurrere, quem iudicio ac voluntate suscepi. Si malum, quid me ad consortium mali rapis? Utere sorte tua. Ego malo in bono mori quam in malo vivere.

CAPUT LIV.

De religionis libertate in adorando Deo.

Hæc quidem juste dici possunt. Sed quis audiet, *VARIORUM NOTÆ.*

fendunt.

Nihil. In ms. nihilo: forte legendum esset nihili.

Videmus. Heumannus putat legi debere Vidimus, idque non male.

Et. In ms. set.

Et qui sit. Ex Heumanno forte, quis sit. pro et, ms. set habet.

Ne. In ms. nec.

Si bonum non est. Legitur Si bonum est apud Benemannum, qui notam sequentem exhibet.— Si bonum est. Ita recte Davisius, cum priores editiones Pfaffii, Walch. et nuper Heuman., Si bonum non est haberent. Probatur emendatio ex lib. v, cap. 20. Bun.

Illicis. In ms. illicis

Conatur. In ms. cogatur

Sinueris. Ita habet ms. pro siveris

cum homines furiosi et impotentes minui domina-
tionem suam putent, si sit aliquid in rebus humanis
liberum? Atqui religio sola est, in qua libertas do-
micilium collocavit. Res est enim præter cæteras vol-
untaria, nec imponi cuiquam necessitas potest, ut
colat, quod non vult. Potest aliquis forsitan simu-
lare; non potest velle. Denique cum metu tormen-
torum aliqui, aut cruciatibus victi, ad execranda sa-
crificia consenserint, nunquam alio faciunt quod
necessitate fecerunt: sed data rursus facultate, ac
reddita libertate, referunt se ad Deum, eumque pre-
cibus et lacrymis placant, agentes non voluntatis,
quam non habuerunt, sed necessitatis, quam pertu-
lerunt, poenitentiam; et venia satisfaciendis non
negatur. Quid ergo promovet, qui corpus inquinat,
quando immutare non potest voluntatem?

Atenim homines inanis cerebri, si quem fortem
adegerint libare diis suis, incredibili alacritate in-
solenter exultant, et quasi hostem sub jugum miserint,
gaudent. Si vero aliquis, nec minis, nec tormentis
territus, fidem vitæ anteferre maluerit, in hunc inge-
nium suum crudelitas exerit, infanda et intolera-
bilis molitur; et quia sciunt gloriosam esse pro Deo
mortem, et hanc nobis esse victoriam, si superatis
tortoribus, animam pro fide ac religione penamus,
et ipsi enitentur ut vivant. Non afficiant morte:
sed excogitant novos inauditosque cruciatus, ut fra-
gilitas viscerum doloribus cedat; et si non cesserit,
differunt, adhibentque vulneribus curam diligentem,
ut erudis adhuc cicatricibus, repelita tormenta plus
doloris immittant: et hanc adversus innocentes car-
nificinam exercentes, pios utique se, et justos, et
religiosos putant (talibus enim sacris deorum delect-
antur), illos vero impios et desperatos nuncupant.
Quæ ista est perversitas, ut qui torquetur innocens,
desperatus atque impius non doctus, carnifex autem
justus piusque dicatur?

VARIORUM NOTÆ.

Si sit. Elegantius est legere, si sit.

Atqui. In ms. ad quin. — Atqui. Ms. Atquin. PRÆF.
— Pro Pfaff: et reliquorum atqui, restituit Tattm.
ms., atquin, quod in antiquis mss. fere perpetuum.
Vide cap. 55, et quæ notavi ad lib. I, cap. 4.
BON.

Sola est. Id est, sola res est.

Collocavit. In ms. Conlocavit.

Placant. In me placat.

Atenim. In ms. adenim, pro etenim.

Fortem. Heumannus legit fortei. — Fortem. Nihil
mutandum: Fortem scripsit Lactantius: patet ex
lib. v, cap. 11: Vidi ego in Bithynia præsidem gaudio
mirabiliter elatum, tanquam barbarorum gentem ali-
quam subegisset, quod unus, qui per biennium magna
virtute resisterat, postremo cedere visus esset. Se-
quentia satis produunt, in hoc nostro capite repeti:
quæ in lib. v, cap. 11. BON.

Si superatis, etc. Præclare adinodum supra dixit
Lactantius lib. v Div. Institut. cap. 13: Nostri autem
(ut de viris taceam) pueri et mulierculæ tortores suos
taciti vincunt; et exprimere illis genitum nec ignis
potest.

Morte. In ms. mortem.

Exercentes. In ms. exercent. — Exercentes. Ob in-

CAPUT LV.

*Ethnici justitiam in sequendo Deo crimine impietatis
infamant.*

Sed recte ac merito puniri eos aiunt, qui publicas
religiones a majoribus traditas execrantur. Quid si
majores illi stulti fuerunt in suscipiendis religionibus
vanis, sicut jam supra ostendimus, præscribatur nobis
quominus vera et meliora sectemur? Cur nobis
auferimus libertatem, sed quasi addicti alienis ser-
vimus erroribus? Liceat sapere, liceat inquirere
veritatem. Sed tamen, si libet majorum defendere
(stultitiam) cur impune habent Ægyptii, qui pe-
cudes, et omnis generis bestias pro diis colunt? Car-
de diis ipsis aguntur, et qui eos facit deriserit,
honoratur? Cur audiuntur philosophi, qui aut nullos
deos esse aiunt, aut si sunt, nihil curare, nec hu-
mana respicere, aut nullam esse omnino, quæ regat
mundum, providentiam disserunt?

Sed soli ex omnibus impii judicantur, qui Deum,
qui veritatem sequuntur. Quæ cum sit eadem ju-
stitia, eadem sapientia, hanc isti vel impietatis, vel
stultitiæ crimine infamant; nec perspiciunt, quid sit,
quod eos fallat, cum et malo vocabulum boni, et
bono mali nomen imponunt. Primuli quidem philo-
sophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de ju-
stitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam
summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat,
quod æquitatem in omnibus servet; et cum cæteræ
virtutes quasi tacitæ sint, et intus inclusæ, solam
esse justitiam, quæ nec sibi tantum conciliata sit,
nec occulta, sed foras tota promineat, et ad hunc
faciendum prona sit, ut quamplurimis prosit:
quasi vero in iudiciis solis, atque in potestate
aliqua constitutis justitia esse debeat, et non in
omnibus.

gratum sonum innocentes... esercentes, et quia in
ms. exercent legitur, Davisius corrigi: Et dum
hanc adversus innocentes carnificam exercent. BON.

Præscribatur. Clariss. Pfaffius putat legendum esse,
non præscribatur, vel præscribetur nobis.

Stultitiam. Deest in ms. Pfaff, supplevit.

Aguntur. Ita ms. pro quo clariss. Pfaffius exi-
stimat reponendum esse jocantur. At Heumann. putat
nil mutandum esse, idque probat ex Instit. Divin.
lib. v, cap. 20, ubi legitur mimos agi, verbum Co-
micorum. — Cur de diis ipsis aguntur. Pfaffius cor-
rexerat, edideratque cum Walchlo: Jocantur; at in
ms. cur de diis ipsis aguntur. Optime. supplendum,
Mimi, ex lib. v Instit., cap. 20: Eos (deos) publice
turpiterque derident, de quibus etiam mimos agi cum
risu et voluptate patiuntur. BON.

Si sunt. Forte legas si sint.

Providentiam. In ms. providentia.

Disserunt. Lege asserunt. PRÆF. — Mox sequitur
alio sensu, asserentes; sed quia in ms. servatur,
disserunt, et præcessit, aiunt asserenda est Taurin.
scriptura, ex lib. v, cap. 10, ubi in eadem re aiunt,
disserunt, disserunt. BON.

Primuli. Arbitrantur Heumannus et post cum Fitz-
sche hic esse mendum typographicum, loco verbi

Atqui nullus est hominum, ne infimorum quidem ac mendicorum, in quem iustitia cadere non possit. Sed quia ignorabant quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est, commune omnium bonum paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito extitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem, et iustitiam, quæ fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse iustitiam sentiebat, sed ut illos defensores ejus ostenderet nihil certi, nihil firmi de iustitia disputare.

CAPUT LVI. (olim I.)

(Div. Inst. lib. v, c. 16 et 17.)

De iustitia, quæ est veri Dei cultus.

Nam si iustitia est veri Dei cultus (quid enim tam justum ad acquitatem, tam pium ad honorem, tam necessarium ad salutem, quam Deum agnoscere ut parentem, venerari ut dominum, ejusque legi præceptis obtemperare?), nescierunt ergo iustitiam philosophi, quia nec ipsum Deum agnoverunt, nec cultum ejus legemque tenuerunt; et ideo refelli potuerunt a Carneade, cujus hæc fuit disputatio, nullum esse jus naturale, itaque omnes animantes, ipsa ducente natura, commoda sua defendere, et ideo iustitiam, si alienis utilitatibus consulit, suas negligit, stultitiam esse dicendam. Quod si omnes populi, penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum possederint,

A iustitiam sequi velint, ac suum cuique restituere, quod vi et armis occupaverunt, ad casas et egestatem revertentur. Quod si fecerint, justos quidem, sed tamen stultos judicari necesse est, qui ut aliis prosint, sibi nocere contendunt. Deinde, si reperiat aliquis hominem, qui aut aurum pro aurichalco, aut argentum pro plumbo vendat per errorem, atque id emere necessitas cogat, utrum dissimulabit, et emet parvo, an potius indicabit? Si indicabit, justus utique dicetur, quia non fefellit; sed idem stultus, qui alteri fecerit lucrum, sibi damnum. Sed facile de damno est. Quid, si vita ejus in periculum veniet, ut eum necesse sit, aut occidere, aut mori, quid faciet? Potest hoc evenire, ut, naufragio facto, inveniat aliquem imbecillum tabulæ inhaerentem; aut victo exercitu fugiens, reperiat aliquem vulneratum equo insidentem: utrumne aut illum tabula, aut hunc equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet: sed idem stultus judicabitur, qui dum alterius vitæ parcat, suam prodit. Si faciet, sapiens quidem videbitur, quia sibi consulit; sed idem malus, quia nocebit.

CAPUT LVII.

(Div. Inst. lib. in, c. 17 et 18; v, 15 17 18 et 19.)

De sapientia et stultitia.

Acuta ista sane: sed respondere ad ea facillime possumus. Imitatio enim nominum facit, ut sic esse videatur. Nam et iustitia imaginem habet stultitiæ, non tamen est stultitia; et malitia imaginem sapientiæ, non tamen sapientia est. Sed sicut malitia ista in

VARIORUM NOTÆ.

plurimi. *Primuli* legitur etiam in autographo clariss. Pfaffii.

Atqui. In ms. *Ad quin.*

Infimorum. Sic Heumannus legit recte. T. *infirma-rum.*

Quid esset. Subaudi *Iustitia.*

Proflueret. In ms. *profluerent.*

Commune. In ms. *communem.*

Refelleret istorum. In ms. *refellet storum.*

Nam, etc. Caput istud et sequentia jam edita fuerant: ea nos denuo damus recognita et emendatiora ad mss. codices 1 Bonon., 2 Reg., Bodl. et ad 16 editos. Epitome tamen deest in quibusdam editis, videlicet Venetiis 1472, et Rostochii 1476.

Agnosceret. Ita ms. Taurin. et alii; 1 Reg. rec. et editi *cognoscere.* Vide infra.

Dominum. Sic lego cum mss. 1 Bon., 2 Reg. et editis. In Taurin. est, *Deum.* At sequentia l. v, c. 18, lectionem nostram confirmant. *Deum in quem duo vocabula Domini et Patris æque veneranda conveniunt;* et infra, *qui et Dominus verus et Pater est.*—Mox pro et post legi Fritzsche mavult legere aut.

Nec cultum ejus legemque tenuerunt. Hæc verba absunt a ms. 1 Reg. rec., n. 3740, et a pluribus edit. vet.; leguntur tamen in antiquo ms. Thomasii et in Taurinensi.

Nullum esse jus naturale, etc. Ex Cicerone hoc mutuatum est. Vide Ciceronem lib. in de Republica inter Fragmenta.

Consulit. Ita mss. mille aut saltem 900 annor. Taurin., Bonon., Regio-Put. n. 3756. At in 1 Reg. et editis legitur, *consulet.* Apud Ciceronem loco citato *consulat.*

Negligit. 1 Reg. rec. et editi, *negliget*, mss. tres

antiquissimi, *negligit.*

Possederint. Sic mss. Ron., Taurin., Regio-Put. Alter Reg. rec. editi. et Cicero, *possedere.*

Casas. Ita mss. Bon., 2 Reg. et editi; nec aliter Lactantius ipse lib. v, cap. 16, sub initium. At ms. Taurin. et Cicero vulgatus, *causas*, sed corrupte.

Justos. Apud Ciceronem et in editis est, *justos dicemus quidem.* Tres veterrimi mss. ut in textu.

Judicari. In 1 Reg. rec. et edit. *judicare;* in Taurin. et Regio-Put. *judicari.*

Contendant. Cicero, *contendunt.*

Cogat. In Taurin. ms. *coget.*

Dissimulabit. In Taurin. ins. *dissimulavit.*

Indicabit. In ms. Taurin. bis *indicavit.* Deest, Si *indicabit*, in editis quibusdam.

D *Eum, etc.* Editi legunt, *eum aliquando necesse sit, etc.* Quidam tamen codices, teste Galileo, legunt *occupare aut mori*: sed minus recte in aliis legitur *occidere* in activa significatione, quasi dicas *perimere*. Sed textus nostri lectio aptior est atque accommodatior capiti 17 libri v Institutionum.

Evenire. Ita mss. Bon., 2 Reg. et editi; ms. Taurin. *venire.*

Prodit. In mss. Reg. rec. et editis, *perdet.* Recte quidem: at mss. Taurin. et Regio-Put. *prodit.*

Sed. Ed. sed et.

Nocebit. Quidam restituunt *alii nocebit*: vide Isærum ad istud caput Epitom.

Acuta. Lib. v Div. Institut. cap. 17 legitur, *Arguta hæc plane.*

Facillime. Ms. Reg. rec. et ed. *facile.* At mss. 3 antiq. *facillime.*

Imitatio. Ita ms. Reg. rec. et ed. Sed in Taurin Bonon., Regio-Put. est, *Immutatio.*

Sed. Non extat in ms. Taurin., est in cæteris.

conservandis utilitatibus suis intelligens et arguta, A non sapientia, sed calliditas et astutia est; ita et justitia non debet stultitia, sed innocentia nominari: quia necesse est, et justum esse sapientem, et eum qui sit stultus, injustum. Nam neque ratio, neque natura ipsa permittit, ut is qui justus est, sapiens non sit; quoniam justus nihil utique facit, nisi quod rectum et bonum est, pravam et malum semper fugit. Quis autem discernere bonum et malum, pravam et rectum potest, nisi qui sapiens fuerit? Stultus autem male facit, quia bonum et malum quid sit, ignorat. Ideo peccat, quia non potest prava et recta discernere. Non potest ergo, neque stulto justitia, neque injusto sapientia convenire. Stultus igitur non est, qui nec tabula naufragum, nec equo sancium dejecerit, quia se abstinent a nocendo, quod est peccatum; peccatum autem vitare sapientis est.

Sed ut stultus prima facie videatur, illa res efficit, quod extingui animam cum corpore existimant: idcirco omne commodum ad hanc vitam referunt. Si enim post mortem nihil est, utique stulte facit, qui alterius animæ pareit cum dispendio suæ, aut qui alterius luero magis quam suo consulit. Si mors animam delet, danda est opera, quo diutius commodiusque vivamus: si autem vita post mortem superest æterna et beata, hanc utique corporalem cum omnibus terræ bonis justus et sapiens contemnet, quia sciet, quale a Deo sit præmium recepturus. Teneamus igitur in-

VARIORUM NOTÆ.

Arguta. Editiones quædam pro *et arguta*, ponunt, intelligens redargui videtur, quia non.

Et. Deest in edit. et in ms. Reg. rec., sed legitur in cæteris.

Est. Taurin. Ms. esset.

Potest. Taurin., Bonon., Regio-Put., mss. i Reg. rec. et ed. poterit, quam lectionem prætulit O. F. Fritzsche.

Non potest ergo, etc. Mss. Taurin., Bonon., Regio-Put., ut in textu. In Reg. rec. in ed. ita: Igitur neque stulto justitiam, neque injusto sapientiam convenire. Ergo stultus non est; vel utaliam legunt editiones, qualis est Gallai, quæ sic habet: Non potest igitur neque stulto justitia, neque injusto sapientia convenire. Ergo stultus, etc.

Existimant. In Taurin. ms. æstimant. Cæteri mss. et ed. existimant.

Quo diutius commodiusque. Recte edit. Is., Spark. faventibus mss. Taurin., Bon. et 3 editis, in quibus legitur *quod justius, pro quo diutius*; Regio-Put. *quod us* per abbreviationem; al. Reg. rec., ed. Paris. 1525, et Graph. *quo justius*, manifesto errore, qui repugnat sententia. Restituendus itaque hic locus ex ipsomet Lactantio, lib. v Institut., cap. 19, ubi habetur: Si enim post mortem nihil sumus, profecto stultissimi est hominis non huic vitæ consulere, ut sit quam diutina et commodis omnibus plena; quod qui faciet, a justitiæ regula discedat necesse est. Si autem superest homini vita melior et longior. In edit. Paris. 1525, Gymnic., Betul., Tornes. et in ora Plantin. positum est *jucundius*, atque in mss. Heumannii; unde vero, mihi non comperit: sed hoc fere idem est quam *commodius*.

Quia. Ms. Taurin. qui. Cæteri, cum editis, quia.

Malle. Ms. i Reg. rec. et editi, velle. Melius mss. Regio-Put. et Taurin. mori malle, cum eodem Lactantio, lib. v Institut.

Quam libere diis, et abire sine noxa. Ita Ms. Taurin. Optima lectio, cui favet ms. Regio-Put. in quo legitur, *quam libere dii, sed abire sine noxa.* Hæc

nocentiam, teneamus justitiam; subeamus imaginem stultitiæ, ut veram sapientiam tenere possimus. Etsi hominibus ineptum videtur ac stultum, torqueri et mori malle, quam libere diis, et abire sine noxa, nos tamen omni virtute omnique patientia fidem Deo exhibere nitamur. Non mors terreat, non dolor frangat, quominus vigor animi, et constantia inconcussa servetur. Stultos vocent, dummodo ipsi sint stultissimi, et cæci, et hebetes, et pecudibus æquales; qui non intelligant esse mortiferum, relicto Deo vivo, prosternere se atque adorare terrena; qui nesciunt, ei illos æternam pœnam manere, qui figmenta insensibilia fuerint venerati, et eos, qui nec tormenta, nec mortem pro cultu et honore veri Dei recusaverint, vitam perpetuam consecuturos. Hæc est fides summa. Hæc vera sapientia, hæc perfecta justitia. Nihil ad nos attinet, quid judicent stulti, quid homunculi sentiant. Nos judicium Dei expectare debemus, ut eos postmodum, qui de nobis judicaverint, judicemus.

CAPUT LVIII, alias II.

(Div. Inst. lib. vi, c. 1 et 2.)

De vero cultu Dei et sacrificio.

Dixi de justitia, quid esset. Sequitur ut ostendam, quod sit verum sacrificium Dei, quis sit justissimus ritus colendi, ne quis arbitretur, aut victimas, aut odores, aut dona pretiosa desiderari a Deo, a quo si fames, si sitis, si aliorum, si rerum omnium terrenarum cupiditas abest,

mendose accepta ab auditore amanuensi, pro quam libere diis, et abire sine noxa. Alter ns. Reg. rec. *quam liberam dicit abire sine noxa; dicit male intellectum pro diis et.* Editi, cum libere liceat abire sine noxa. Sed et supra, cap. 54, *Si quem fortem adegerint libere diis suis.*

Tamen. Ms. Taurin. tam. Cæteri cum editis, tamen, ut in textu.

Non. Edit. nec.

Stultos vocent, dummodo ipsi sint stultissimi, etc. Ita edit. Is. cum mss. Taurin., Bonon., Regio-Put., nisi quod in Taurinensi deest, *stultissimi.* In Reg. rec. et editis, pro vocent, est *notent.*

Et. Ms. Reg. rec. et ed., ex illis, corrupte. Cæteri mss., et illos.

Venerati. Ms. Taurin., adorati.

Cultu. Ms. Taurin. mortem pro cultui; mendose. Dei recusaverint. Hæc lectio est mss. Bon., 2 Reg. et editorum. Ms. Taurin. Dei non recusaverunt; male.

Hæc est, etc. Hunc locum sic restitui ex mss. Taurin., Bonon. et 2 Reg. Primus habet: *Hæc est fides summa*, unde in Bononiensi et edit. Is. factum est *fidissima.* In Regio-Put. deest *fides*; in Taurin. *justitia.* In Reg. rec. et editis lego: *Hæc est illa fidelissima*; cætera ut in textu. Forte legendum *fidei summa*, quod accedit ad *fidissima* et *fidelissima* aliorum codicum.

Quid judicent. Hæc duo verba desunt in ms. Taurin. *Judicaverunt. Ms. solus Taurin. judicant.*

Quod sit. Ita antiq. mss. tres. i Reg. rec. cum editis, quid sit.

Qui justissimus. Sic mss. Bonon., Regio-Put. In Taurin. *quis sit*; perperam repetitur *sit*, quod mox præcessit. i Reg. rec. et ed., *qui justissimus.*

Dona pretiosa. Ita 3 mss. antiquissimi et 4 ed., et Lactantius ipse lib. ii, cap. 4, et de Ira Dei, cap. 21 in Reg. rec. et cæteris vulgatis est *dona presentia*; male. *A quo si fames. Ms. Taurin. solus, quod si fames.*

Abeat. Solus ms. Taurin. adest

non ergo utitur his omnibus, quæ temporis diisque fictilibus inferantur : sed sicut corporalibus corporalia, sic utique incorporali incorporales sacrificium necessarium est. Illis autem, quæ in usum tribuit homini Deus, ipse non indiget, cum omnis terra in ipsius sit potestate : non indiget templo, cuius domicilium mundus est ; non indiget simulacro, qui est et oculis, et mente incomprehensibilis ; non indiget terrenis luminibus, qui solem cum cæteris astris in usum hominis potuit accendere. Quid igitur ab homine desiderat Deus, nisi cultum mentis, qui est purus et sanctus ? Nam illa, quæ aut digitis sunt, aut extra hominem sunt, inepta, fragilia, ingrata sunt. Hoc est sacrificium verum, non quod ex arca, sed quod ex corde profertur, non quod manu, sed quod mente libatur. Hæc acceptabilis victima est, quam de seipso animus immolat. Nam quid hostiæ ? quid thura ? quid vestes ? quid argentum ? quid aurum ? quid pretiosi lapides conferunt, si colentis pura mens non est ? Sola ergo justitia est, quam Deus expetit. In hac sacrificium, in hac Dei cultus est, de quo nunc mihi disserendum est, docendumque in quibus operibus justitiam necesse sit contineri.

CAPUT LIX, olim III, at. II.

(Div. Inst. lib. v, c. 3 et sq. et 19; vi, c. 3, 4, 9, 10.)

De viis vitæ, et primis mundi temporibus.

Duas esse humanæ vitæ vias, nec philosophis igno-

rum fuit, nec poetis : sed eas utrique diverso modo induxerunt. Philosophi alteram industriæ, alteram inertię esse voluerunt : sed hoc minus recte, quod eas ad sola vitæ hujus commoda retulerunt. Melius poetæ, qui alteram iustorum, alteram impiorum esse dixerunt. Séd in eo peccant, quod eas non in hac vitâ, sed apud inferos esse aiunt. Nos utique rectius, qui alteram vitæ, alteram mortis, et hic tamen esse has vias dicimus. Sed illa dexterior, qua iusti gradiuntur, non in Elysium fert, sed in cœlum. Immortales enim sunt. Sinisterior ad tartarum ; æternis enim cruciatibus addiuntur iniusti. Tenenda est igitur nobis justitiæ via, quæ ducit ad vitam. Primum autem justitiæ officium est, Deum agnoscere ut parentem, cumque metuere ut dominum, diligere ut patrem. Idem enim nos genuit, qui vitali spiritu animavit, qui alit, qui salvos facit. Habet in nos non modo ut pater, verum etiam ut dominus licentiam verberandi, et vitæ ac necis potestatem ; unde illi ab homine duplex honos, id est, amor cum timore debetur. Secundum justitiæ officium est, hominem agnoscere velut fratrem. Si enim nos idem Deus fecit, et universos ad justitiam vitamque æternam pari conditione generavit, fraternam utique necessitudine cohereremus, quam qui non agnoscit, injustus est. Sed origo hujus mali, quo societas inter se hominum,

VARIORUM NOTÆ.

His. 3 edit. iis.

Disque. Ita 3 mss. antiq. In Reg. rec. et editis, aliisque.

Corporalia. Ms. Reg. rec. et edit., corporale.

Incorporali. Ms. Reg. rec. et edit. incorporalibus incorporale.

Autem. Deest in ms. Reg. rec. et editis.

Cum omnis terra in ipsius sit potestate. Ita mss. Bonon. Regio-Put., ed. Pasit., Is., Spark. (in Taurin. pro in est sub.), multo aptius et concinnius, quam illud quod in Reg. rec. et multis editis, Et est omnis terra sub ipsius potestate.

Hominis. Ms. Reg. rec. et editi, hominibus. — In usum hominis. Pro editorum ab 1478-1698, et Cellarii, in usum hominibus ; rectius Taurin. et ex eo editi, in usum hominis. Sic unde hæc sumpta, lib. vi, cap. 2 : Qui in usum hominis tam claram, tam candidam lucem dedit ; et de Ira, cap. 15, ex mss. Reimm. in usum hominis a Deo facta. Bon.

Inepta, fragilia, ingrata sunt. Sic mss. Taurin., Regio-Put., Bonon. Hæc quatuor verba a ms. Reg. rec. et editis absunt.

De seipso. In Taurin. ms., ipso.

Immolat. Ita mss. Regii et editi ; at in ms. Taurin. immolaverit.

Utrique. Mss., Taurin., Bon. Reg. Put. et ed. Is. At ms. I Reg. rec. et multi editi, utique, quod mox sequitur.

Quod ear ad sola vitæ hujus, etc. Ms. Reg. et editi cum eas ad solius vitæ. Ed. Is. cum mss. Taurin., Bonon., ut in textu.

Alteram vitæ. Deest in mss. Taurin.

Tenenda est. Ita mss. 3 antiq. At in Reg. rec. et in ed. legimus : Veneranda est nobis.

Ut parentem. Hæc verba Davisius delenda esse existimat, nec male, quamvis Clericus, tom. xi Biblioth. antiquæ et novæ legat, ut præsentem.

Idem enim nos. In Reg. rec. et in ed. 5, Is est enim, qui nos ; nec male.

Et vitæ ac necis potestatem Patria potestas erat olim summa apud Romanos ; ita ut non minus jos vis

Et et necis in liberis patri esset, quam dominis in servos (Lib. II D. de suis et leg. her. l. fin. C. de patr. potest., lib. II cod. Theodos. de cons. liber.) Sopater. in Hermogen. Simplicius Com. in Epicteti Enchirid. Exactius hæc exequitur Dionys. Halycarnass., lib. II. Addeis Dion. Chrysostomum orat. 14. Hoc vero patris in liberos jus ab Antica lege migravit Romanam ; Athenis enim Solon legem tulit κατὰ τὸν ἀρχαῖον, qua filium suum parenti necare permissum, ut auctor Sextus Empiricus l. II, Pyrrhon., Hypoth. Et liberi sub patria potestate haud multum a servientium specie differabant. Unde Libanius Declamacion. 37 : καὶ ποῦ τὸν πατέρα οὐ γινώσκουσιν ἄλλον ἢ τὸν ἀρχαῖον. Lactanci. Divin. Instit. lib. IV, cap. 3 : Dominum vero eundem esse, qui sit pater, etiam juris civilis ratio demonstrat. Quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos domini potestatem ? Et paulo post : Ergo servus est, qui et filius ; idem dominus, qui et pater. Seneca pater, Controvers. 19, lib. III : Ut vivis parentibus filius familiæ nulli potest servire, nisi patri, omni alia servitute liber est. Sic quemadmodum servus domino, ita jure vetustissimo, id est florente republica, omnia filius patri acquirerebat. Dionys. Halicarnass. lib. VII ; Philo Judæus de Decalog. Verum patria illa majestas, ut loquuntur Valerius Maximus, lib. VII, cap. 7, § 5, et Quintilianus Declam. 375, seu summa illa patris in liberos potestas, posteriorum legislatorum constitutionibus multum delibata est. Qui, ut quasi iracundiæ parentum frenum injicerent, certum modum ei statuerunt (l. ult. C. de patr. potest.). Ita et iacundum filium hodie interficere patri non liceat (lib. II D. ad leg. Corn. de Sicar, lib. V de leg. Pomp. de parricid.). Extraquam, si quid contra republi. salutem filius movetur (lib. XXXV, D. de rel. et sumpt. funer.) Ouselius.

Utrique. Legitur apud Iunem. Utrique. Sic ex Bonon. Isæus jam monuerat legendum, et ipse receperat recto, non auditis tamen a Gail, Spark., Cellario Rectum esse utrique, patet ex lib. VI Instit. cap. 3 Minus recte igitur Vassius et Walchius, utique Rectius Davis. Neuman utrique. Bon.

quo necessitudinis vinculum dissolutum est, ab ignorantia veri Dei nascitur. Qui enim fontem illum benignitatis ignorat, bonus esse nullo pacto potest. Inde est, quod ex eo tempore, quo dii multi consecrari ab hominibus colique cœperunt, fugata est, sicut poetæ ferunt, justitia: sic diremptum est omne fœdus, dirempta societas juris humani. Tum sibi quisque consulere, jus in viribus computare, nocere invicem, fraudibus aggredi, dolis circumscribere, comoda sua aliorum incommodis adaugere; non cognatis, non liberis, non parentibus parcere; ad necem hominum pocula temperare, obsidere cum ferro vias, maria infestare; libidini autem, quo furor duxerit, fræna laxare; nihil denique sancti habere, quod non cupiditas infanda violaret. Cum hæc fierent, tum leges sibi homines condiderunt pro utilitate communi, ut se interim tutos ab injuriis facerent. Sed metus legum non scelera comprimebat, sed licentiam submovebat. Poterant enim leges delicta punire, conscientiam punire non poterant. Ita quæ ante palam fiebant, clam fieri cœperunt. Circumscribi etiam jura, siquidem ipsi præsidēs legum præmiis muneribusque corrupti, vel in remissionem malorum, vel in perniciem bonarum sententias venditabant. His accedebant dissensiones, et bella, et mutuae depredationes, et oppressis legibus sæviendi potestas licenter assumpta.

CAPUT LX.

(Div. Inst. lib. vi, c. 3.)

De justitiæ officio.

In hoc statu cum essent humanæ res, misertus est

A nostri Deus, revelavit se nobis et ostendit; ut in ipso religionem, fidem, castitatem, misericordiam disceremus; ut, errore vitæ prioris abjecto, simul cum ipso Deo nosmetipsos, quos impietas dissociaverat, nosceremus, legemque divinam, quæ humana cum celestibus copulat, tradente ipso Domino, sumeremus: quæ lege universi quibus irretiti fuimus, errores cum vanis et impiis superstitionibus tollerentur. Quid igitur homini debeamus, eadem illa lex divina præscribit, quæ docet quidquid homini præstiteris, Deo præstari. Sed radix justitiæ, et omne fundamentum aequitatis est illud, ut ne facias ulli quod pati nolis; sed alterius animum de tuo metiaris. Si acerbum est injuriam ferre, et qui eam fecerit, videtur injustus, transfer in alterius personam, quod de te sentis, et in tuam, quod de altero judicas; et intelliges tam te injuste facere, si alteri noceas, quam alterum, si tibi. Hæc si mente volvamus, innocentiam tenebimus, in qua justitia velut primo gradu insistit. Primum est enim non nocere; proximum, prodesse; et sicut in radibus agris priusquam serere incipias, evulsis sentibus, et omnibus stirpium radicibus amputatis, arva pargenda sunt: sic de nostris animis prius vitia detrahenda, et tunc demum virtutes inserendo, de quibus seminatæ per verbum Dei fruges immortalitatis oriantur.

CAPUT LXI.

(Div. Inst. lib. vi, c. 15, 16, 19, 24.)

De affectibus.

Tres affectus, vel, ut ita dicam, tres farinæ sunt, quæ in animis hominum tantas perturbationes cient, et interdum cogunt ita delinquere, ut nec famæ, nec

VARIORUM NOTÆ.

Dissolutum. In ms. Reg. rec. et editis, *dissolvitur* ab ignorantia. Mss. 3 antiquiss. ut in textu.

Est. Deest in ms. Taurinensi.

Ferunt. Reg. rec. et editi, *aiunt*. Cæteri mss. *ferunt*. Poetæ illi sunt: Hesiodus in operib.; Virgilius in fine ii Georg.; Arat. in Phœn.; Ovid., i Metamorph.; Senec. in Octav.

Sic diremptum. Editi et mss. 3, *direptum*, corrupte; dicitur enim, *dirimere fœdus*, non *diripere*.

Dirempta. Mss. *direpta*; sed male.

Tum sibi quisque consulere. Ita editi, cum ms. Reg. rec. Mallem, *Cum sibi quisque consulere*; subaudi *cepit*.

Jus in viribus computare. Ovid. Trist.: *Cedit viribus æquum*. Francius.

Incommodis. Ita mss. Bonon., Reg. Put. et editi. At mss. Taurin. et Reg. rec. *commodis*. Hæc tamen ultima lectio non est omnino contemnenda.

Ita quæ ante palam fiebant. Sic lego cum mss. Bonon., Regio Put. et edit. Thomas., Is. In cæteris editis ac mss. Taurin. et Reg. rec. legitur, *itaque quæ*.

Remissionem. Mss. 2 Reg. et 4 editi, *remunerationem*.

Bonarum. Mss. 2 Reg. et 4 editi, *justorum*.

Utinoscereamus. Est manuscriptum Taurin., Regio Put. et Bonon. Non exiat in Reg. rec. et 10 edit. Pro *nosceremus*, est in Bonon. Reg. rec. et supradictis editis 10, *disceremus*, quod mox præcessit.

Tradente. In Taurin. ms. *tradentem*. Cæteri *tradente*.

Fuimus. In ras. Reg. rec. et edit. *sumus*. Mss. Taur. Bonon., Regio Put., *fuimus*.

Igitur. In ms. Reg. rec. et edit. *enim*. Aditum est

modo vox divina ex mss. Regio Put., Bonon. et editis 4.

Præstari. In ms. Reg. rec. et edit., *præstare*. Mss. Taur., Regio Put., *priestari*.

Ut ne, etc. Mss. Bonon. et Reg. rec. ut *ne*. Taur., Regio Put. ut *non*. Editi legunt, *ut ne facias ulli, quod*. Job. iv, Luc. vi.

Metiaris. Ita mss. 3 antiqui; at Reg. rec. et edit. *metieris*.

De te. Ita mss. Taur., Bonon., ed. Is.; at mss. 2 Reg. et edit. in *te*. Vide seq. *de altero*.

Volvamus. Sed mss. Reg. rec. et edit. *votvemus*.

Primo gradu. Verum mss. 2 Reg. et edit. in *primo*. *Insistit.* Ita ms. Taurin., sed in ms. Reg. rec. et edit. *consistit*.

Primum. At in ms. Reg. rec. et edit. *primus*. — *Primum... proximum.* Hic locus adhuc in omnibus edit. corruptus fuit. Plures, acque primum Mariam Tacit., uti Hermannus visum, sed prius Parrhas. 1509, tam Ald., Grat., Cyon., Gryph., Beul., Torn. legébant: *Primum... non nocere proximo, sed officiose prodesse.* Bon.

Nocere. Ita Regio Put. et Taurin. At edit. *nocere proximo, sed officiose prodesse*. A Bonon. abest *officiose*.

Radibus agris. Rudes agri dicuntur, qui nondum fuerit cultura expoliti. Sic *ras rude* dicitur, quod nunquam fuit usque culta. Barroius.

Et omnibus. Ita mss. Bon., Reg., Put. et edit. Is. In Taur., Reg. rec. et edit. *omnium*.

Sunt. In editis deest *sunt*.

Ita. Deest in ms. Taurin.

periculi sui respectum habere permittant : ira , quæ vindictam cupit ; avaritia , quæ desiderat opes ; libido , quæ appetit voluptates. His vitiis ante omnia resistendum est ; hæc stirpes erucundæ , ut virtutes inseri possint. Hos affectus Stoici amputandos , Peripatetici temperandos putant. Neutri eorum recte : quia neque in totum detrahi possunt , siquidem natura insiti certam habent magnamque rationem ; neque diminui , quoniam si mala sunt , carendum est etiam temperatis et mediocribus , si bona , integris abutendum est. Nos vero , neque detrahendos , neque minuendos esse dicimus. Non enim per se mala sunt , quæ Deus homini rationabiliter iniecit : sed cum sint utique natura bona , quoniam ad tuendam vitam sunt attributa , male utendo fiunt mala ; etsicut fortitudo , si pro patria dimices , bonum est , si contra patriam , malum : sic et affectus , si ad usus bonos habeas , virtutes erunt , si ad malos , vitia dicentur. Ira igitur ad coercionem peccatorum , id est , ad regendam subditorum disciplinam data est a Deo , ut metus licentiam comprimat , et compescat audaciam. Sed qui terminos ejus ignorant , irascuntur paribus , aut etiam potioribus. Inde ad immania facinora prosililitur : inde ad cædes , inde ad bella consurgitur. Cupiditas quoque ad desideranda et conquirenda vitæ necessaria tributa est. Sed qui nesciunt fines ejus , insatiabiliter opes congerere nituntur. Hinc venena , hinc circumscriptiones ; hinc falsa testamenta , hinc omnia fraudum genera eruperunt.

VARIORUM NOTÆ.

Respectum. Ms. Taurin. et editi addunt , aut curam : quod glossema a mss. 2 Reg. Bonon. et ed. Thom. et Is. abest.

Ira. In Taurin. ms. iram.

Ante omnia. Sic in 3 antiq. mss. totidemque editis est. *Ante omnia* deest in cæteris editis et in ms. Reg. rec.

Inseri. At seri est in ed. et mss. 2 Reg. Vide supra in fine cap. præcedentis , virtutes inserendæ , et lib. vi Divinarum Institut. , cap. 3.

In totum. Non exiat in editis. — *Neque in totum detrahi.* Ex ms. restituit Pfaffius , in totum. Rectissime. Delectatur maxime hac formula Lactantius , quam scilicet hinc inde corruerunt. Lib. ii Institut. , cap. 10 : *Potest occidere in totum , quia per partes occidit* ; l. iv , cap. 1 : *Sed adeo in totum sapientia occiderat* ; l. vii , cap. 20 : *Si non extinguibiles in totum.* Bun.

Diminui. Sic mss. 2 antiq. At edit. minui.

Temperatis. Sic mss. 4 et plerique editi : verum deest in Regio-Put. et Bon. At in Reg. rec. est temperandum.

Integris abutendum. Sic Thysius , Spark. , Gallæus , in meliorem partem sumpto verbo , ut in Terentii prologo Andriæ. Betul. utendum ; Parrh. tamen et Aldus adutendum ; et solet Lactantius more Ciceronis pro uti , ponere abuti. L. i Institut. , cap. 6 : *Sicubi testimoniis earum fuerit abutendum* ; de Ira , cap. 11 : *Licet diversis nominibus fuerint abusi.* BUNEMAN.

Iniecit. Ita mss. Regio-Put. et Taurin. At editi legunt inseruit.

Fortitudo. Ita Regio-Put. , Taurin. , Bodl. Aliter hic ed. cum ms. Reg. rec. : sicut si fortissime pro patria dimices. Ms. Taur. dimicemus ; male. Vid. seq.

Habeas. Taurin. ms. habeat.

Est a Deo. Deest in Taurin. verum legitur in mss. Bon. , 2 Regiis et edit.

Sed. Ita 3 mss. antiq. At ms. Regio-Put. et edd. et pro sed habent.

Ignorant. At ms. Reg. et edit. legunt , Ignorat.

Irascuntur. In ed. irascitur paribus aut fortioribus.

Libidinis autem affectus ad procreandos liberos insitus et innatus est : sed qui limites ejus in animo non tenent , utuntur eo ad solam voluptatem. Inde illiciti amores , inde adulteria et stupra , inde omnes corruptelæ oriuntur. Redigendi sunt ergo isti affectus intra fines suos , et in viam rectam dirigendi , in qua etiamsi sint vehementes , culpam tamen habere non possunt.

CAPUT LXII. alias V.

(Lib. vi Inst. , c. 12, 18, 20, 23.)

De voluptatibus sensuum coercendis.

Cohibenda est ira , cum patimur injuriam , ut et malum comprimat , quod ex certamine impendet , et ut duas maximas virtutes , innocentiam patientiamque teneamus. Avaritia frangatur , cum habemus , quod satis est. Quis enim furor est , in his coercendis laborare , quæ aut latrocinio , aut proscriptio , aut morte ad alios necesse sit pervenire ? Libido extra legitimum torum non evagetur , sed creandis liberis serviat. Appetentia enim nimia voluptatis , et periculum parit , et infamiam generat , et (quod est maxime cavendum) mortem acquirit æternam. Nihil est tam invisum Deo , quam mens incesta et animus impurus. Nec hac sola voluptate abstinendum sibi quis putet , quæ capitur ex fœminei corporis copulatione , sed et cæteris voluptatibus sensuum reliquorum ; quia et ipsæ sunt vitiosæ , et ejusdem virtutis est eas contemnere. Oculorum vo-

Mss. Taurin. , Regio-Put. , habent aut potioribus.

Testamenta. Ita Taur. , Bon. , Reg. Put. ; at Reg. rec. et ed. testimonia , melius.

Omnia. In edit. omnium.

Liberos. Sed in Reg. rec. et edit. filios.

In. Non exiat in editis. Et Heumannus putat esse delendum.

Utuntur. Sed in Taurin. ms. , ut in eo.

Illiciti amores. Ita mss. Bon. , Regio-Put. et ed. Is. Taurin. mss. illiciti amores ; Reg. rec. illicitæ jam opes ; editi , illicitæ nuptiæ.

Dirigendi. Ita veterrimi mss. At ms. Reg. rec. et ed. redigendi , quod jam mox præcessit.

In qua. Restitui ex 2 mss. Reg. , et ed. In qua , deest in Taurin. et Bon. quorum ultimus habet sunt , ut editi.

Frangatur. Mss. 3 antiq. At ed. frangitur.

Coercendis. Ita mss. Taur. , Reg. Put. At Regius alter et editi , congerendis.

Latrocinio , aut furto. Hæc duo verba ut inutilia expunxi , quæ absunt a mss. ac 6 ed. — *Aut furto.* Absunt a Taur. , Bonon. , mss. Thomasio. et cum secutis , et Cellario ; habent Torn. , Betul. , Paris. At aut furore , Ven. 1478 , 93 , 1497. Pier. , Parrh. , Paris. , perperam. Bun.

Necesse. Legitur facile in editis. In mss. Bon. , Taur. , Reg. Put. , Bodl. , necesse.

Infamiam. Sic lego ex veterrimis mss. Bonon. et Regio-Put. non insaniam , ut ferunt mss. Taurin. , Reg. rec. et editi. Nam ex doctissimis medicis quos consului , frequentior coitus (ut aiunt) insaniam non generat. Hic enim agitur de his , qui nimia voluptate illecti , non solum uxores suas , sed et alienas quoque appetunt , etc. Vide Augustinum , serm. 278 , de Sanctis , n 9.

Acquiri. At ed. incurrit ; mss. Regio-Put. , Taurin. , Bonon. , Bodl. acquirit ; Reg. rec. accurrit , corrupte.

Quis. Non habetur in mss. 2 Reg. et edit.

luptas percipitur ex rerum pulchritudine, aurium de vocibus canoris et suavis, narium de odore jucundo, saporis de cibis dulcibus : quibus omnibus virtus repugnare fortiter debet, ne his illecebris irretitus animus, a cœlestibus ad terrena, ab æternis ad temporalia, a vita immortalis ad pœnam perpetuam deprinatur. In saporis et odoris voluptatibus hoc periculum est, quod trahere ad luxuriam possunt. Qui enim fuerit his deditus, aut non habebit ullam rem familiarem, aut, si habuerit, absument, et aget postmodum vitam detestabilem. Qui autem rapitur auditu (ut taceam de cantibus, qui sensus intimos ita sæpe delinunt, ut etiam statum mentis furore perturbent, compositis certis orationibus numerosisque carminibus, aut argutis disputationibus) ad impios cultus facile traducitur. Inde est, quod scriptis cœlestibus, quia videntur incompta, non facile credunt, qui aut ipsi sunt disertis, aut diserta legere malunt : non querunt vera, sed dulcia; immo illis hæc videntur esse verissima, quæ auribus blandiuntur. Ita respuunt veritatem, dum sermonis suavitate capiuntur. Voluptas vero, quæ spectat ad visum, multiformis est. Nam quæ percipitur ex rerum pretiosarum pulchritudine, avaritiam concitat, quæ aliena esse debet a sapiente atque justo : quæ autem

A capitur de specie mulierum, in alteram rapit voluptatem. de qua jam superius locuti sumus.

CAPUT LXIII, olim VI.

(Div. Inst. lib. vi, c. 18 et 20.)

Spectacula esse potentissima ad corrumpendos animos.

Superest de spectaculis dicere; quæ, quoniam potentiora sunt ad corrumpendos animos, vitanda sapientibus, et cavenda sunt totaliter, quod ad celebrandos deorum honores inventa memorantur. Nam numerum editiones Saturni festa sunt. Scena Liberi patris est. Ludi vero Circenses Neptuno dicati putantur, ut jam qui spectaculis interest, relicto Dei cultu, ad profanos ritus transiisse videatur. Sed ego de re malo dicere quam de origine. Quid tam horribile, tam tetrum, quam hominis trucidatio? Ideo severissimis legibus vita nostra munitur; ideo bella execrabilia sunt. Invenit tamen consuetudo quatenus homicidium sine bello ac sine legibus facit, et hoc sibi voluptas, quod scelus vindicavit. Quod si interesse homicidio, sceleris conscientia est, et eidem facinori spectator obstrictus est, cui et admissor, ergo et in his gladiatorum cædibus non minus cruore profunditur, qui spectat, quam ille qui facit : nec potest esse immunis a sanguine, qui voluit effundi, aut videri

VARIORUM NOTÆ.

Aurium... suavis. Deest in ms. Taurin., lego *suavis* ex Regio Put. Est et apud Ciceronem *vox suavis et canora*. In Bonon. *suavitatibus*; in Taurin. et Reg. rec. ac editis *suasionibus* : apud Lactant. l. vi, cap. 21, *vocum suavis*, et *suaves soni*.

Dulcibus. Ita mss. Taur. et Reg. Put. At Reg. rec. et ed. *dulcoribus*.

Voluptatibus. Sic mss. Reg. Put. et Taurin. At Reg. rec. et ed., *voluptate*.

Luxuriam. Taurin. *luxuriam*; Bonon., *Regio-Put. Taurin., possunt*; ed. *luxuriam poterit*.

Intimos. Non extat in ed. multis. — *Sensus intimos.* Rectissime *intimos* addiderunt ex Bonon., Thomassin., Isæus, etc. Cell., et ex Taurin. ms. Pfaffius, etc. Sic l. 1. insituit., cap. 20 : *sensibus intimis*. Esse elegantiam Tullianam ad Minuc. Fel. cap. 1 : *intimis sensibus*, Gronovius ostendit. Iterum Lact. lib. vi, cap. 21 : *Ne capiamur iis quæ ad sensum intimum penetrant*. Bux.

Statum, etc. Mss. 3 antiqui, ut in textu : hæc paulo aliter leguntur in ed. — *Statum mentis furore perturbent*. Cell. et alii, *ut etiam status mentis furore perturbetur*. Priorem lectionem præstant Bonon., Taurin., Isæus, Pfaffius et seqq. rectissime. Bux.

Certis. Antiqui tres mss. *certe*; editi, *certis*; mss. Reg. rec. *cæteris*, corrupte, pro *certis*.

Credunt. In ed. *creditur*. In mss. Regio-Put., Taurin., Bonon., ed. Is. et Fasil. *credunt*, recte.

Qui. In edit. *quia*.

Malunt. Ms. Reg. rec. et edit. *volunt*; mss. Regio-Put., Taurin., Bonon. et edit. Is. *malunt*.

Dulcia. Emendavi ex Regio-Put. et Bonon. Quod jam observaverat Rittershusius ad Isidor. Pelus. In mss. Taurin., Reg. rec. et editis *dubia*, male. Vid. seqq.

Suavitate. Sic mss. Taurin., Reg. Put., Bonon. ed. Is. Alter Reg. et editi, *varietate*, sed mendose.

Rapit. Ms. Bonon. et 2 Reg. *cadit*, male. Ms. Taurin. *capit*, mendose. Editi, *rapit*, recte.

Potentiora. Mss. duo Reg. Taur. et multi editi *potentia*. Ms. Bonon. et ed. Is. *potentiam*. Lactantius, lib. vi Div. Instit.; c. 20, *ad corrumpendos animos potentissime valent*.

Totaliter. 3 mss. *tum*; ms. Reg. rec. *taliter*; omnes editi *totaliter*. — *Et cavenda sunt totaliter.* *Dictionem totaliter expulimus, quæ nec Lactantiana est, nec Latina, nec in Bon. aut aliis mss. recepta.* Isæus. Bene. Non agnoscit eandem Sparkius. Bux.

Munerum. Ita omnes mss. præter Taurin. cui est *numerus*, sed corrupte.

Munerum editiones Saturni festa sunt. Sic emendavi ex mss. Bon., Reg. Put., Taurin. et edit. Is. Et quidem recte. Nec immutanda fuit genuina Lactantii lectio. Non enim Saturno fiebant munera : sed in ejus festo, scilicet in Saturnaliis edebantur ludi, et amici sibi invicem munera mittebant, quæ *Saturnalia* dicebantur. Vide Rosinum Antiquat. Romanar. lib. iv, cap. 16, et Macrobius, lib. i Saturnal. cap. 7. In mss. Reg. rec. in 10 edition. et in nova Parisiensi, *Saturno factæ sunt*; in Fasil. et Cellar. *Saturno facta sunt*, male.

Spectaculis. Sic mss. Taurin., Reg.-Put., Bonon., Bold. Et sic legendum esse patet ex fine cap. 20 lib. Divin. Institut., ubi constanter legitur ex omnibus tum mss. tum edit. codicibus : *Si quis igitur spectaculis interest, ad quæ religionis gratia convenitur, discessit a Dei cultu, et ad deos se contulit, quorum natales et festa celebravit.* Legitur in uno ms. Reg. rec. et ed. *spectat vel interest*.

Munitur. Ms. Reg. rec. et edit., *multatur*.

Invenit. Ms. Reg. rec. et ed., *inventat*.

Faciat. Ed. *faciant* et hoc ut scelus vindicent. Taur., Regio-Put., *faciat*. Bon., Regio-Put., *vindicavit*. Taur., *vindicabit*.

Eidem facinori. Ed. *eodem facinore* *spectator obstrictus est, quo et admissor*. Mss. ut in textu. Lactantius ipse lib. iii, cap. 18, *Eidem sceleri obstrictus est*.

Admissor. Hanc vocem in antiquioribus non legi : inveni vero in August. de Civit. Dei l. vii, cap. 3 : *seminis admissor, admissor scilicet facinoris*. Bux.

Et in his. Ed. *Et his gladiatorum sceleribus*; Taurin., Regio-Put., *in his gladiatorum cædibus*; Bonon. et 2 Reg. cum editis, *perfunditur*; Taurin. *profunditur*.

Cruore profunditur. Bueman. legere mavult *perfunditur*, sicque suam lectionem conatur asserere : *Non inquit, dicunt ita Latini : lege igitur cum Bon*

non interfecisse, qui interfectori et favit, et præmium postulavit. Quid scena? num sanctior? in qua comœdia de stupris et amoribus, tragœdia de incestis et parricidiis fabulatur. Histrionum etiam impudici gestus, quibus infames feminas imitantur, libidines, quas saltando exprimunt, docent. Nam minus corruptelarum disciplina est, in quo sunt per imaginem, quæ pudenda sunt, ut fiant sine pudore, quæ verâ sunt. Spectant hæc adolescentes, quorum lubrica ætas, quæ frænari ac regi debet, ad vitia et peccata his imaginibus eruditur. Circus vero innocentior existimatur: sed major hic furor est; siquidem mentes spectantium tanta efferrunt insania, ut non modo in convitiis, sed etiam in rixas, et prælia, et contentiones sæpe consurgant. Fugienda igitur omnia spectacula, et tranquillum mentis statum tenere possimus. Renuntiandum noxiis voluptatibus, ne delin-
B suavitæ pestifera, in mortis laqueos incidamus.

CAPUT LXIV.

(Lib. vi Inst., c. 18.)

Affectus sunt domandi, et a vitis abstinendum.

Placeat sola virtus, cujus merces immortalis est, cum vicerit voluptatem. Superatis autem affectibus

VARIORUM NOTÆ.

et editis, cruore perfunditur. Lib. vi, cap. 20: *Ne conscientiam perfundat ullus cruor*; l. vii, cap. 1, *sancto cruore perfusi*; Ovid. 1 Metam. 157, *perfusa sanguine terra*; Tacit., Agric., cap. 45: *Nos innocenti sanguine Senecio perfudit. Profundere cruorem est effundere.* Bux.

Favit. Editi, favet.

Histrionum. Ita Taurin. et Regio-Put. At in ms. Reg. rec. et in editis, *Histrionici*.

Nam minus, etc. Sic emendavi ex mss. Regio-Put., Bonon. ac edit. Cantabrig. et Cellar. In ms. Taurin. et edit. Walch., *Nec minus*; Reg. rec. *Non minus*; edit. Grat., Graph., *An non minus*; male. Edit. sex: *An non minus corruptela disciplinarum est*. Propius ad eam, quam restitui, lectionem accedit editio Juntar. quæ sic habet: *An non minus corruptelarum disciplina est*. Nec secus habet Lactantius lib. vi, cap. 20: *Quid de minimis loquar corruptelarum præferentibus disciplinam?*

In quo sunt. Ita omnes fere editi cum mss. Et recte; refertur enim ad minus. Edit. nova Parisiensis et Walch. in qua, male.

Pudenda. Ita, mss. Taurin. et Reg. Put. At editi cum ms. Reg. rec., quæ non sunt.

Circus. Ms. Reg. rec. et editi pro vero habent non. Cæterum circus sic dictus, quod circum spectaculis ædificatus, ubi ludi fiunt, et quod ibi circum metas fertur pompa, et equi currunt, ut ait Varro de L. L. l. iv. Et Ms. Reg. rec. et ed. nec non et.

Deliniti. Mss. Taurin. et Regio-Put. delentiti.

Laqueos. Mss. Taurin. solus plagas. Cæteri laqueos. — In mortis plagas incidamus. Editi in laqueos; ut lib. ii, cap. 1: *In laqueos mortis incurrunt*; et lib. iv, cap. 26: *In laqueos eternæ mortis incurrunt*; lib. iv, cap. 50: *Nequando in laqueos et fraudes adversarii incideremus*. Pro Taurin. est lib. iii, cap. 1: *Ipsi se in plagas... induxerunt*; lib. ii, cap. 16: *plagas tendunt*. Bux.

Placeat. Sic reposui ex mss. Ed. Placet.

Superatis. Mss. Reg. rec. et ed. suppositis. Cæteri ot in textu.

Labor est ei, qui sit Dei. Verba, ei, qui sit, non leguntur in manuscripto Taur. Forsan ita distinguendum: *Labor est. Dei veritatisque sectator non maledi-*

A et perdomitis voluptatibus, facillis in comprimendis cæteris labor est ei, qui sit Dei veritatisque sectator: non maledicet unquam, qui speravit a Deo benedictionem. Non pejerabit, sed ne jurabit quidem, ne quando vel necessitate, vel consuetudine in perjurium cadat. Nihil subdole, nihil dissimulanter loquitur; neque abnegabit, quod sponderit, neque promittet, quod facere non possit: non invidet cuiquam, qui se suoque contentus sit; nec detrahet, aut male alteri volet, in quem forsitan beneficia Dei promiora sunt. Non furabitur, nec omnino quidquam concupiscet alienum; non dabit in usuram pecuniam (hoc est enim de alienis malis lucra captare), nec tamen negabit, si quem necessitas cogit mutuari. Non sit asper in filium, neque in servum: meminerit, quod et ipse patrem habeat et dominum. Ita cum his agat, quemadmodum secum agi volet. Munera superabundantia non accipiet a tenuioribus; nec enim justum est augeri patrimonia locupletum per damna miserorum.

Vetus præceptum est, non occidere, quod non sic accipi debet, tamquam jubeamur ab homicidio tantum, quod etiam legibus publicis vindicatur, manus abstinere. Sed hac jussione interposita, nec verbo

cet unquam. Anonymus Britannus, approbante Heumanno: *labor est Dei veritatisque sectatori*. Bux.

Speravit. Ms. Reg. rec. *spectabit*. At editi *expectabit*.

Non pejerabit. Ita mss. Taurin. Regio-Put. At Bon. hic pejerabit; Reg. rec., hinc jurabit; 6 edit., hinc vitabit. Deut. v, Matth. i, Tim. i.

Sed ne jurabit quidem, etc. Temere et in vanum, concedo: verum in re necessaria jurabit, ut docet B. Paul Heb., vi, 16, juramenta vera, necessaria, de re magni momenti, et a magistratu postulata, ut omni controversiæ finis imponatur, omnino sunt licita, ut patet ex multis Scripturæ locis, et sanctorum, qui jurarunt, exemplis, ut probari posset fuisse, si instituti nostri hoc nunc esset: vide Act. ii, 30, ibi dicitur quod Deus ipse Davidi juraverit; Apocalyp., x, 6, angelus jurat per viventem in sæcula sæculorum. Etiam B. Paulus, ep. ii, ad Cor., c. i, 23; Matth., v; Jac., v.

Sponderit. At in Taurin. ms. sponderit, mendose. Se sueque. Mss., Bonon. Reg. rec. et ed. de suo, pro se suoque, quod est in Taurin. et Regio-Put.

In usuram pecuniam. Sic ms. Reg. Put. In Taurin. est in usu; ms. Reg. rec. et edit. in usura. Vide supra, l. i, c. 13, et l. vi, c. 18; ps. xiv, Ezech., xviii. De alienis. Deceat in ms. Taurin.

Captare. Sic mss. et edit. præter Taurin. in quo est capere. Deut., xv; Matth., v; Luc., vi.

Si quem. Ita ms. Regio-Put. At in Taurin. ms., si qui si quem; ed. siquidem.

Sit. Ita ms. Reg. rec., at ed. erit pro sit, quod est in mss. Taurin., Regio-Put. et Bonon.

Agat. At mss. Reg. Put. et Bon., agat. Vide præced. et seqq. Eccl., vii et xxxiii; Ephes., vi.

Volat. Ms. Reg. rec. et ed., vellet. Mss. Taurin. et Regio Put., volat.

Accipiet. Ms. Reg. rec. et ed., recipiet. Mss. Regio-Put. et Bon., accipiat.

Vindicatur. Ita Taur. et Regio-Put. mss. At ed. jubetur Bon. et ed. Is., vindicetur; Reg. rec., videtur; ac corrupte, ut patet.

Sei hac. Ita ex Bon. et 3 editis restitui: ed. habent, sed nec, pro sed hac. Vide infra, sed hoc præcepto

licebit periculum inferre, nec infantem necare aut exponere, nec seipsum voluntaria morte damnare. Item non adulterare: sed hoc præcepto, non solum corrumpere alienum matrimonium prohibemur, quod etiam communi gentium jure damnatur, verum etiam prostitutis corporibus abstinere. Supra leges enim Dei lex est; ea quoque, quæ pro licitis habentur, vetat, ut justitiam consummet. Ejusdem legis est falsum testimonium non dicere, quod et ipsum latius patet. Nam si falsum testimonium mendacio nocet ei, contra quem dicitur, et fallit eum apud quem dicitur, nunquam igitur mentiendum est, quia mendaciura semper aut fallit, aut nocet. Non est ergo vir justus, qui etiam sine noxa in otioso sermone mentitur. Huic vero nec adulari licet, perniciose est enim ac decipitrix adulatio: sed ubique custodiet veritatem. Quæ licet sit ad præsens insuavis, tamen, cum fructus ejus atque utilitas apparuerit, non odium pariet, ut ait poeta (*Terent. Andr., act. 1, scen. 1*), sed gratiam.

CAPUT LXV; alias VII.

(Lib. vi Inst., cap. 10 et seq.)

Præcepta eorum quæ jubentur et de misericordia.

Dixi de iis, quæ vêtantur: dicam nunc breviter, quæ jubentur. Innocentiæ proxima est misericordia. Illa enim malum non facit, hæc bonum operatur; illa

VARIORUM NOTÆ.

Inferre. Restitui ex Taurin., Bon., Regio-Put. et Bodd. mss. et 4 editis, *mortis inferre*. In cæteris deest *mortis* — *Periculum inferre*. In ms. Taur. est, *periculum mortis inferre*; habet quoque Bonon. et sequenti sunt Isæus, Gall., Spark., Cell.; labitur Heumannus scribens, *mortis* omissum in mss. Taurinensi. Bon.

Prohibetur. Mss. Regio-Put., Taurin., Bon. At ed., *prohibetur*.

Nam si falsum testimonium mendacio nocet ei, contra quem dicitur, et fallit eum apud quem dicitur. Ita restitui ex mss. Bon. et duobus Regiis. Paulo aliter legitur in editis, scilicet, *si mendacium nocet ei contra quem dicitur*, etc. in ms. anticum Taur. desunt hæc, et fallit eum, apud quem dicitur.

Nunquam igitur mentiendum est. Non esse mentium omnes asserere, ubi damnosum est, vel otiosum mendacium. Ubi vero est officiosum, Origenes secutus Platonem in iii de Republica, cujus verba Clemens Alexandrinus refert lib. vi Stromat., putavit licere mentiri, et deinde Chrysost. in fine l. i de Sacerdot.; Cassianus, l. xvn Collation., c. 17 et seqq.; Hieronym. in comment. Ep. ad Galat. Catholica veritas est, quam hoc loco docet Lactantius, et S. Augustinus in libro de Mendacio. Textus in cap. super eo. tit. de usur. Magister, et omnes theologi in 3, Dist. 38, videlicet nunquam esse mentium, et ad auctoritates Patrum contra opinandum respondent doctores ubi supra. Is. — Vide supra not. ad caput 18, lib. vi Div. Institut. Exod., xx; Deuter. v.

Non est ergo vir justus, etc. Sic mss. nisi quod in Bonon. non est proxime ante etiam. Edd. non est vir justus, qui non sine noxa vitioso sermone mentitur. Eccl., vii; Ps. v; 1 Timot., iii.

Huic. Ita mss. veterrimi. At ms. Reg. rec. et edd. hinc.

Custodiet. Sic antiquissimi mss. Sed Reg. rec. et edd., *custodiat*.

Insuavis. Ita et lib. v, c. 1, ac de ira Dei, c. 20.

Instructas ad inferendam. Sic ms. Reg. rec. at Tau-

A inchoat *justitiam*, hæc complet. Nam. cum imbecillior sit hominum natura quam cæterarum animantium, quas Deus et instructas ad inferendam, et munus ad vim repellendam figuravit, affectum nobis misericordiæ dedit, ut omne presidium vitæ nostræ in mutuis auxiliis poneremus. Si enim fleti ab uno Deo, et orti ab uno homine, consanguinitatis jure sociamur, omnem igitur hominem diligere debemus. Itaque non tantum inferre injuriam non oportet, sed ne illatam quidem vindicare, ut sit in nobis perfecta innocentia. Et ideo jubet nos Deus etiam pro inimicis precem facere semper. Ergo animal commune atque consors esse debemus, ut nos invicem præstandis et accipiendis auxiliis muniamus. Multis enim casibus et incommodis fragilitas nostra subiecta est. Spe-

R ra et tibi accidere posse, quod alteri videas accidisse ita demum excitaberis ad opem ferendam, si sumperis ejus animum, qui opem tuam in malis constitutus implorat. Si quis victu indiget, impertiamur; et si quis nudus occurrerit, vestiamus; si quis a potentiore injuriam sustinet, eruamus. Pateat domicilium nostrum peregrinis vel indigentibus tecto. Pupillis defensio, viduis tutela nostra non desit. Redimere ab hoste captivos magnum misericordiæ opus est, ægros pauperes visere atque refovere. Inopes aut advenas, si obierint, non patiamur insepultos

rin. ms., *ad ferendum*; et ms. Regio-Put., *structas ad inferendum*.

Affectum, usque ad *dedit*. Desunt in ms. Taurin.

Ficti. Ms. Reg. et ed., *facti*. — *Ficti*. Sæpe hæc voces in Lactantio confusæ, et sæpe id monui; vide, ex. gr., l. ii Institut., c. 10, in not. Hic *ficti* cum Davio et Heumanno prætero, quia repetita ex l. vi Institut., c. 10, *quem* (hominem) *Deus finxit*; et infra, *a Deo fictus est*; Epit., c. 67: *in fingendo homine*. Bon.

Semper. Ergo. Rectius foret legere *semper ergo*, sine ulla separatione; punctumque adhibere ante semper.

Accipiendis. Ms. Reg. rec. et ed. *recipiendisque*.

Multis. Ms. Reg. rec. et ed. in multis.

Nostra. Non extat in ms. Taurinensi.

Spera. Ed. *speres tibi accidere quod alteri accidit*.

Opem tuam. Sic mss. Bonon. et Regio-Put. At ed., *opem tunc*. 1 Reg. rec., *opem tamen*. Taurin., *operam*.

Impertiamur. Ita Reg. Put. et Bon. ac 7 edit. At Taurin. ms. *impertiamus*. Hanc ultimam lectionem bonam putat esse Heumannus, quia Lactantius alibi legit *impertit*. — *Impertiamur.* Legitur vero *impertiamus* apud Bonemannum, qui notam sequentem exhibet. — *Impertiamus.* Merito hæc terminatio ex Taurin. a Davio ob elegans homoteleuton præfertur; *impertiamus*, vestiamus, eruamus: in editis solus Gymnicus ita dedit, postea Davisius, Heumannus. Bon.

Si... vestiamus. In 7 ed. non extat, nec in mss. Taur. et Reg. rec. — *Si quis nudus... vestiamus.* Hæc ex Bonon. Jam Thomas, Isæus, Gall., Spark., Cellarius addiderant recte: Sed pro *occurrerit*, edni ex Bonon., *occurrerit*; Davis, mallet in præsentii, *occurrit*, ut indiget... sustinet. BONEMAN.

Si quis a. Non extat in ms. Taurin. Eccl. iv, Job. xxx., Jac. i.

Magnam, etc. Multi editi, *magnanimitatis opus est*, item *ægros pauperes visitare atque potere*. Omnes mss. et editi sex, ut in textu. Taur. addit item post *ægros*. Eccl. vii, Matth. xxv, 1 Thess. v.

At advenas. Ita vet. mss. At pro *advenas*, editi habent *pauperes*. Tob. i.

jacere. Hæc sunt opera, hæc officia misericordiæ, A quæ si quis obierit, verum et acceptum sacrificium Deo immolabit. Hæc libabilior victima est apud Deum, qui non pecudis sanguine, sed hominis pietate placatur: quem Deus, quia justus est, sua et ipsum lege, sua et conditione prosequitur; miseretur ejus, quem viderit misericordem, inexorabilis est ei, quem precantibus cernit immitem. Ergo, ut hæc omnia, quæ Deo placent, facere possimus, contemnenda est pecunia, et ad coelestes transferenda thesauros, ubi nec fur effodiat, nec rubigo consumat, nec tyrannus eripiat; sed nobis ad æternam opulentiam, Deo custode, servetur.

CAPUT LXVI, alias VIII.

(Lib. vi Inst., cap. 23.)

De fide in religione, et de fortitudine.

Fides quoque magna justitiæ pars est: quæ maxime a nobis, qui nomen fidei gerimus, conservanda est, præcipue in religione, quia Deus prior est et potior quam homo. Et si est gloriosum pro amicis, pro parentibus, pro liberis, id est, pro homine suscipere mortem, et qui hoc fecerit, diuturnam memoriam laudemque consequitur; quanto magis pro Deo, qui potest æternam vitam pro temporali morte præstare! Itaque cum inciderit ejusmodi necessitas, ut desciscere a Deo, atque ad ritus gentium transire cogamur, nullus nos metus, nullus terror inflectat, quominus traditam nobis fidem custodiamus. Deus sit ante oculos, sit in corde, cujus interno auxilio

VARIORUM NOTÆ.

Obierit. Exstat *perfecterit* in editis.

Libabilior. In mss. 2 Reg. est, *letabilior*; et ita correxit in mss. Taur. antiquissima manus. Ceteri mss. et omnes editi, *libabilior*. Sic *libabilis* victima, supra lib. i Div. Institut., cap. 21, circa medium.

Pecudis. At ms. Reg. rec. et ed., *pecudum*. Veteres mss. *pecudis*.

Sua et ipsum, etc. Editi cum ms. Taurin. *suam et ipsum lege sua conditione*; Regio-Put. et Bonon. cum ed. Is. ut in textu.

Ejus. Ita mss. veterrimi Taur., Regio-Put. At Reg. rec. et editi, *ei*.

Ubi nec fur. Ita mss. codices. At ed. *fur non effodiet*. Matth. vi, Luc. xii, 1 Tim. vi.

Consumat. In ed., *consumet*.

Eripiat. In ed. legitur *eripiet*.

Servetur. Sic omnes mss. codices: sed editi, *servabitur*.

Religione. Ita mss. omnes: at ed., *Religionem*.

Potior. At ms. Reg. rec. et ed. *potentior*.

Quam. Non est in ms. Taurin.

Desciscere. Ms. Reg. rec. et editi *discedere*. Omnes antiqui desciscere.

Interno. Æterno. Ita correxit manus antiqua in ms. Taurinensi.

Dolorem. Sed editi, *dolor*: at mss. habent *dolorem*.

Superemus. Editi *superentur*; ms. Taurin. *supere-mus*, recte; Regio-Put. *superabit*.

Aut urendi. Deest in ms. Taur.

Universa. Non extat in editis 7 et in ms. Reg. rec.

Crudelitatis. Dominationis, pro crudelitatis, habent editi cum ms. Reg. rec.

Cum sciamus. Mss. Regio-Put. Taurin. *cum*; tres, *sciamus*. At ed. *ut qui*, pro *cum*.

Sumus. Sequor ms. Taurin. In omnibus editis est *sumus*. In 2 Reg. Bon. et ed. Is. *sumus futuri*. Repetitur in 12 ed. *functuri*, etiamque apud Cicer. *prospera functus fortuna*, de Cl. 24.

Triumphato... venientes. Non extat in ms. Taurin. Hic desinit Reg. Put. Aut. Non extat in editis. Casti. Ita mss. Taurin., Bonon., Reg. rec. Sed in edit. *carnem castiget*. Cubilis. At Taurin. ms. *cubili*. Casti... *cubilis sacramenta*, hoc est, fidem conjugalem. Adulter, etc. Sequor ms. Bon. et 6 edit. in pluribus editis est, *Adulter enim Deo est proinde atque incestus*. Ms. Reg. rec., *Adulter enim Deo et perincestus*; Taurin., *Est enim Deo et incestus*. Ne alium concupiscat. Sequor ms. antiquis. Bonon., ed. Is. et Latinium. Ms. Taurin., Reg. rec. et edit. habent *ne aliud*. Quoniam. Ita mss. Taur. in Reg. et ed., *quo Deus et viro uxorem*; Bonon., edit. Is., Spark., *quia Deus*. Forte leg., *qua*, ut in ed. Gymnic. Genes. ii, Marc. x. Revictam. Sic Taurin.; Bonon. At *devictam* extat in editis fere omnibus. Ut nunquam est ex ms. Bonon. et ed. Is. Aliis est, *et*. Illud quoque ad consummandam pudicitiam jungitur. Davisius corrigit. *injungitur*. At nullibi *injungere* in sensu præcipiendi posuit: hinc mallem *adjungitur*, id est, *additur*. Ita enim, unde hæc breviate, lib. vi, cap. 23. Ex ms. Bonon.: *Adduntur illa: non tantum adulterium esse vitandum, sed etiam cogitationem*. BUN. Absit. Verum Taurin. ms. *obsit*. Quamvis inani cupiditate. Ita editi; Pfaffius legendum censet, *quavis inani cupiditate*. Respice ad lib. vi, cap. 23. BUN. Manifestum. Ita Bonon. et 6. ed. At Taurin. ms.: *ut justum hominem quod sit secus nec facere*; ms. Reg. rec. et 7 ed. *Itaque... qui scit se*.

Teneatur ergo in omnibus vitæ officiis, teneatur in matrimonio. Non enim satis est, si aut alieno toro, aut lupanari abstineas. Qui habet conjugem nihil B querat extrinsecus: sed contentus ea sola, casti et inviolati cubilis sacramenta custodiat. Adulter enim Deo est perinde atque incestus, qui, abjecto jugo, vel in liberam, vel in servam peregrina voluptate luxuriat. Sed sicut foemina castitatis vinculis obligata est, ne alium concupiscat: ita vir eadem lege teneatur, quoniam Deus vicum et uxorem unius corporis compage sollicitavit. Ideo præcepit non dimitti uxorem, nisi crimine adulterii revictam, ut nunquam conjugalis fœderis vinculum, nisi quod perfidia ruperit, resolvatur. Illud quoque ad consummandam pudicitiam jungitur, ut non modo peccatum absit, verum etiam cogitatio. Pollui enim mentem quamvis inani cupiditate manifestum est; itaque justum hominem, quod sit secus, nec facere oportere, nec

C ritur in 12 ed. *functuri*, etiamque apud Cicer. *prospera functus fortuna*, de Cl. 24.

Triumphato... venientes. Non extat in ms. Taurin. Hic desinit Reg. Put.

Aut. Non extat in editis.

Casti. Ita mss. Taurin., Bonon., Reg. rec. Sed in edit. *carnem castiget*.

Cubilis. At Taurin. ms. *cubili*. Casti... *cubilis sacramenta*, hoc est, fidem conjugalem.

Adulter, etc. Sequor ms. Bon. et 6 edit. in pluribus editis est, *Adulter enim Deo est proinde atque incestus*. Ms. Reg. rec., *Adulter enim Deo et perincestus*; Taurin., *Est enim Deo et incestus*.

Ne alium concupiscat. Sequor ms. antiquis. Bonon., ed. Is. et Latinium. Ms. Taurin., Reg. rec. et edit. habent *ne aliud*.

Quoniam. Ita mss. Taur. in Reg. et ed., *quo Deus et viro uxorem*; Bonon., edit. Is., Spark., *quia Deus*. Forte leg., *qua*, ut in ed. Gymnic. Genes. ii, Marc. x.

Revictam. Sic Taurin.; Bonon. At *devictam* extat in editis fere omnibus. Ut nunquam est ex ms. Bonon. et ed. Is. Aliis est, *et*.

Illud quoque ad consummandam pudicitiam jungitur. Davisius corrigit. *injungitur*. At nullibi *injungere* in sensu præcipiendi posuit: hinc mallem *adjungitur*, id est, *additur*. Ita enim, unde hæc breviate, lib. vi, cap. 23. Ex ms. Bonon.: *Adduntur illa: non tantum adulterium esse vitandum, sed etiam cogitationem*. BUN.

Absit. Verum Taurin. ms. *obsit*.

Quamvis inani cupiditate. Ita editi; Pfaffius legendum censet, *quavis inani cupiditate*. Respice ad lib. vi, cap. 23. BUN.

Manifestum. Ita Bonon. et 6. ed. At Taurin. ms.: *ut justum hominem quod sit secus nec facere*; ms. Reg. rec. et 7 ed. *Itaque... qui scit se*.

velle. Purganda est igitur conscientia, quam Deus A pervidet, qui falli non potest. Emaculetur omni labe pectus, ut templum Dei esse possit, quod non auri, nec eboris nitor, sed fidei et castitatis fulgor illustrat.

CAPUT LXVII, alias IX.

(Lib. vi Inst., c. 24 et 25; vii, c. 2 et 3.)

De poenitentia, animæ immortalitate, et de Providentia.

Sed hæc enim omnia difficilia sunt homini, nec patitur conditiō fragilitatis naturæ, esse quemquam sine macula. Ultimum ergo remedium illud est, ut confugiamus ad poenitentiam, quæ non minimum locum inter virtutes habet, quia sui correctio est; ut cum forte aut re, aut verbo lapsi fuerimus, statim resipiscamus, ac nos deliquisse fateamur, oremusque a Deo veniam, quam pro sua misericordia non negabit, nisi perseverantibus in errore. Magnum est poenitentiae auxilium, magnum solatium. Illa est vulnerum peccatorumque sanatio; illa spes, illa portus salutis: quam qui tollit, viam vitæ sibi amputat, quia nemo esse tam justus potest, ut nunquam sit ei poenitentia necessaria. Nos vero, etiamsi nullum sit peccatum, confiteri tamen debemus Deo, et pro delictis nostris identidem deprecari, gratias agere etiam in malis. Hoc semper obsequium Domino deferamus. Humilitas enim chara et amabilis Deo est: qui cum magis suscipiat peccatorem confitentem, quam justum superbum, quanto magis justum suscipiet confitentem eumque in regnis celestibus faciet pro humilitate sublimem.

VARIORUM NOTÆ.

Emaculetur. Ita mss. Taur., Bon., ed. Is.; at ms. Reg. C rec. et editi habent, *Evacuetur.* — *Emaculetur.* Ed., *evacuetur.* PRAEFFIUS. — Longe aptius hic Taurinensis et Isaëus ex Bonon. exhibent *emaculetur.* Sequitur enim *labe.* *Labem* Latini *emaculare, eluere,* non *evacuare* dicunt. Contrarium, *labe maculuri.* Epit. cap. 27: *Ne qua labe maculati honore angelico mulcarentur;* et lib. vi, cap. 23: *Etsi corpus nulla sit labe maculatum.* Bon.

Naturæ. Non extat in mss. Taur., Bonon. et 6 editis. Est in cæteris. Reg. viii, II Paral. vi, Eccle. vii, Prov. xx.

Ac nos. Ita mss. Taurin., Reg., ac ed. Is., Crat. Cæteri editi, *aut.*

Perseverantibus. Sic Taur., Bonon. In ms. vero Reg. et ed., *perseverabimus.*

Deo. Non extat in ed. *Deo*: sed in ed. Is. et in mss. invenitur, ut et *delictis*; in ed. est *debitis.*

Pro delictis. Plures edd. etiam Cell., *debitis.* At elegantius Bonon. et Isaëus, assentiente Davisio, *pro delictis.* Dicit noster peccata, crimina, delicta, vulnera, errores, etc. *At debita,* quod sciam, nusquam.

Hoc. Paris. ed. addit enim, quod non extat in mss. antiq. nec in 6 edit.

Chara. Tam chara, in editis.

Qui cum magis. Mutilis hic locus est in editis, ut cum angelis suscipiat peccatorem confitentem, quem in requis celestibus faciat pro humilitate sublimari.

Sublimem. Ita mss. Taurin. et Bonon. Editi vero cum Reg. rec., *sublimari.*

Debeat. Ed. *debet.*

Hæc. Taurin. ms. hæc.

Aram. At Taur. ms. tram. — *In aram Dei.* Rectissime correxit Plafius. Sic lib. vi, cap. 25: *Itaque in aram Dei... justitia imponitur, patientia, fides innocentia, castitas, abstinentia.* Bon.

Suscipit. Ms. Reg. et plurimi editi, *suscipit sibi quia;*

Hæc sunt quæ debeat cultor Dei exhibere; hæ sunt victimæ, hoc sacrificium placabile; hic verus est cultus, cum homo mentis suæ pignora in aram Dei confert. Summa illa majestas hoc cultore letatur: hunc ut filium suscipit, eique donum immortalitatis impartitur; de qua nunc mihi disserendum est, et arguenda persuasio eorum, qui extinguunt animas cum corporibus arbitrantur. Qui quia nec Deum sciebant, nec arcanum mundi prospicere poterant, ne hominis quidem animæque rationem comprehenderunt. Quomodo enim possent sequentia pervidere, qui summam non habebant? Negantes igitur esse ullam providentiam, utique Deum, qui fons et caput rerum est, negaverunt. Sequebatur ut ea quæ sunt, aut semper fuisse dicerent, aut sua sponte esse B nata, aut minorum seminum conglobatione concreta.

Semper fuisse dici non potest, quod et est, et visui subjacet; ipsum enim esse sine aliquo initio non potest. Sua sponte autem nihil nasci potest, quia nulla est sine generante natura. Semina vero principalia quomodo esse potuerunt, cum et semina ex rebus oriantur, et vicissim res ex seminibus? Nullum igitur semen est, quod originem non habet. Sic factum est, ut cum putarent mundum nulla providentia factum, ne hominem quidem putarent aliqua ratione generatum. Quod si nulla esset in fingendo homine ratio versata, immortalem igitur animam esse non posse. Alii vero ex adverso, et Deum esse unum, et ab eo mundum factum, et hominum causa esse

Eique donum. Ita mss. Bonon. et ed. Is., Spark., Taurin. ms., *idoneum præmium pro eique donum.*

Impartitur. Ita mss. Bonon., Reg. et editi: at Taurin., *impartit.*

Arbitrantur. Sic mss. Taur. et Bon.; Reg. et ed. *putaverunt.*

Prospicere. Taurin. ms. recte. Alii *perspicere.*

Sequentia. Sic mss. Bonon. et Taur. At Reg. et ed., *sapientia providere.*

Qui summam non habebant. Ita correxi ex ed. Is., Spark. et Bon.; ms. Taur. *tenebant*; Ed. *scientiam non habebant.* — Peculiaris vox est Lactantii. ut *summam* appellet brevem quendam et compendiarum divinorum mysteriorum collectionem atque notitiam: sic lib. vii Div. Institut., cap. 6 et 7. Isaëus.

Rerum. Reg. habet eorum. Ed. *negantes ergo providentiam, utique Deum, qui fons et caput ejus est.*

Dici non potest. Ita 5 editi: at 10 alii, *quia quidquid est, esse sine aliquo initio non potest.*

Sine generante. Ita Taur., Bonon. et ed. Is., Spark. At. ed. *ratione.* Rectius fortasse legeris unius syllabæ additamento, *generatione.* SPARK.

Ex rebus. Sic Taurin., Bonon., Is., Spark.: ed., *exordiis.*

Habet. Ed. *habeat, rectius.*

Factum. Taurin. ms. *generatum.* Cæteri *factum.* — Nulla providentia generatum. Ms. Taur.: *Nulla providentia generatum.* Eleganter: et ita vult vox sequens, *generari*, aut, ut Isaëus vult, *generatum*, iterum. Generare vero est idem ac creare, facere, ut multis Lactantii locis, ad lib. iii Institut., cap. 14. docuimus. Bon.

Ratione generatum. Ita ms. Bon. et ed. Is., Spark. Cæteri, *generari.*

Immortalem. Hæc paulo aliter leguntur in ed. in ms. Reg. deest particula *negans.*

Mundum. Ita ms. Bon. et 6 vulgati. Cæteri editi

factum, et animas esse immortales existimaverunt. A Sed cum ea senserint, huius tamen divini operis atque consilii nec causas, nec rationes, nec exitus perspexerunt, ut omne veritatis arcamini consummarent, atque aliquo veluti fine concluderent. Sed quod illi facere non potuerunt, quia veritatem perpetuo non tenebant, nobis faciendum est, qui eam cognovimus, Deo annuntiante.

CAPUT LXVIII.

(Lib. vi div. Inst., cap. 4.)

De mundo, homine et Dei providentia.

Consideremus igitur quæ ratio fuerit huius tanti tamque immensi operis fabricandi. Fecit Deus mundum, sicut Plato existimavit: sed cur fecerit, non ostendit. Quia bonus, inquit, et invidens nulli, fecit quæ bona sunt. Atqui videmus in rerum natura, et bona esse et mala. Potest ergo existere perversus aliquis, qualis fuerit *ἄθεος* ille Theodorus, et Platoni respondere: Imo quia malus est, fecit quæ mala sunt. Quomodo illum redarguet? Si quæ bona sunt, Deus fecit, unde igitur tanta mala eruperunt, quæ plerumque etiam prævalent bonis? In materia, inquit, continebantur. Bona igitur et mala, aut nihil, fecit Deus. Si bona tantum fecit, æterniora sunt mala, quæ facta non sunt, quam bona, quæ haberunt exordium. Finem igitur habebunt, quæ aliquando cœperunt, et permanebunt, quæ semper fuerunt. Mala ergo potiora sunt. Si autem potiora esse

non possunt, ne æterniora quidem possunt. Ergo aut utraque semper fuerunt, et Deus otiosus, aut utraque ex uno fonte fluxerunt. Est enim convenientius, ut Deus omnia fecerit potius quam nihil.

Ergo secundum sententiam Platonis, idem Deus et bonus est, quia bona fecit, et malus, quia mala. Quod si fieri non potest, apparet non ideo factum esse a Deo mundum, quia bonum est mundus. Omnia enim complexus est bona et mala, nec fecit propter se quidquam, sed propter aliud. Domus enim ædificatur, non ad hoc solum ut sit domus, sed ut suscipiat et taceatur habitantem. Item navis fabricatur, non ad hoc ut navis videatur tantum, sed ut in ea possint homines navigare. Vasa item sunt, non ut vasa sint solum, sed ut capiant quæ sunt usus necessaria. Sic et mundum Deus ad usum aliquem fecerit necesse est. Stoici alunt causa hominum factum esse, et recte. Homines enim fruuntur his omnibus bonis, quæ mundus in se continet. Sed ipsi homines cur facti sint, aut quid in illis utilitatis habeat illa rerum fabricatrix providentia, non explicant.

Immortales esse animas idem Plato affirmat (*Plato in Phæd., Phædon., Gorg., de Leg.*): sed cur, aut quomodo, aut quando, aut per quem immortalitatem assequantur, aut quodnam sit omnino tantum illud mysterium; cur li, qui sunt immortales futuri, prius mortales nascentur, deinde decurso temporali viæ spatio, atque abjectis fragilium corporum exuviis, ad æternam illam beatitudinem transferantur,

VARIORUM NOTÆ.

mundum et hominem esse factum, et animas immortales existimare. Sed cum ea senserunt, ita tamen divini. Ms. Reg., sed cum ea senserunt, huiusmodi non tamen, etc. Taurin., vera sentirent, huius tamen.

Sed cum ea senserint. Legitur vero apud Baneman. Sed cum vera sentirent. Et hæc addit: Sic optime Taurin., Pfaffius et seqq. BANEMAN.

Aliquo, Non est in editis.

Tanque. At in ms. Taurin., tanquam.

Fecerit. Ita Taur., Bodl., ed. Cellar. Cæteri edili fecit.

Bonus. Plato in Timæo post init.

Ergo. Deest in ms. Taurin.

Theodorus. Vide lib. de Ira Dei, c. 9.

Bona. Taurin. ms. Si mala, ergo et bona, ut aut nihil fecerit Deus, aut si bona tantum. — Continebantur. Roma igitur. Hæc oratio usque ad sect. 29, Stoici alunt, accipienda est tanquam ab impio Theodoro prolata contra Platonem, quam adducit Lactantius, non approbat. Suam autem sententiam in sequenti capite declarat. Bux.

Continebantur. Si mala, ergo et bona, ut aut nihil fecerit Deus, aut si bona. Ita rectius ms. Taur. et Davisius, cuius locutionis vestigia supersunt in corruptis antiquis Ven. Inde Parrhas., Ald., Crat., Gymn., Beul., Tornæs., Thomas., Cel., Pfaffius, Henningm.: Bona igitur et mala, aut nihil fecit Deus. Si bona. Ex Bonon. Isaüs. Gall., Spark.: Si mala, ergo et bona, aut nihil fecit Deus, aut si bona tantum Bux.

Ne æterniora quidem possunt. Vel legendum, esse possunt; vel, quod malum, ne æterniora quidem sunt. Davisius. Sed nihl hic addendum, nihil mutandum esse, ostendent exempla a ioc ad lib. de Mort. Persecut., cap. 16.

Convenientius. Ita Taurin., Bon. et ed. Is. In Reg. et ext. ed., convenientia.

Secundum sententiam Platonis, ita loquitur noster non quod opinetur hanc revera fuisse Platonis sen-

tentiam: sed ut ostendat, quomodo, data Platonis hypothesi, ratiocinari possit Theodorus, cuius h. l. personam gerit Lactantius, etc. Davisius.

Idem. Sed ed. ideo. Minime vero; nam quæ sit philosophi sententia, liquet ex lib. ii de Republ. ad finem.

Esse a Deo, etc. Esse mundum, quia mundus bonus est. Quoniam complexus est. Ita editi. — Non ideo factum esse a Deo mundum, quia bonum est mundus. Ita edo ex Taurin. cum Pfaffio et Davisio. His proximi Ven. utraque 1478, 93, 97, Pier., Paris., Parrhas., Ald., Crat., Gymn., Gryph., Tornæs. et Beul.: Non ideo factum esse mundum, quia mundus bonus est. At pessime Thomasius, Isaüs, Gall., Spark., Cellarius: Apparet, a Deo factum esse mundum, quia mundus bonus est, contra mentem Lactantii, ut observat Davisius, Platonem hic confutantis. Bux.

Omnia enim complexus est, bona et mala. Sic Taurin. Sic et ex Bonon. primus edidit Isaüs. Impressi vet. habent, quoniam enim complexus est. Cellarius autem, quoniam complexus est bona et mala. Bux.

Fecit. Taurin. ms. fiet. — Nec fiet propter se quicquam. Ms. Taurin., nec fiet. Vide sequentia, et l. vi Instit., cap. 4: Nihil est, quod sit propter se ipsum factum: sed quicquid omnino fit, ad usum aliquem fieri necesse est, etc. Davisius legit, nec fit. Recte. Bux.

Enim. Deest in mss. Taur., Bon. et 5 vulgatis.

Ad hoc. Ita ms. Reg. et 6 edit. Ad hoc deest in ms. Taurin.

Tantum. Sic Taur. et ed. Is. Sed tantum deest in ed. cæteris.

Item. Autem ed. et ms. Reg.

Esse. Deest in ms. Taurin.

Utilitatis, etc. Hæc paulo aliter expressa sunt in ed. Quodnam. Ita Bon., Taur., ed. Is. Cæteri ed., quidnam tantum.

Temporalis. Ita Taur., Bon., Bodl., ed. Is., Cellar. At Reg. et cæter. ed., temporis.

non comprehendit. Denique nec iudicium Dei, nec A
discrimen iusti et iniusti explicavit: sed animas,
quæ se sceleribus immerserint, hactenus condem-
nari putavit, ut in pecudibus renascantur, et ita
peccatorum suorum luere pœnas, donec rursus ad
figuras hominum revertantur; et hoc fieri semper,
nec esse finem transmeandi. Ludum mihi nescio
quem inducit, somnio similem, cui nec ratio ulla,
nec Dei gubernatio, nec consilium aliquod inesse
videatur.

CAPUT LXIX, alias X.

(Lib. vii Inst., c. 5, 8 et seq.)

*Mundum propter hominem, et hominem propter Deum
esse factum.*

Dicam nunc quæ sit illa summa, quam ne li qui- B
dem, qui verâ dixerunt, collatis in unum causis
atque rationibus, connectere potperunt. Factus a Deo
mundus, ut homines nascerentur: nascuntur autem
homines, ut Deum patrem agnoscant, in quo est
sapientia; agnoscant, ut colant, in quo est iustitia;
colunt, ut mercedem immortalitatis accipiant; acci-
pient immortalitatem, ut in æternum Deo serviant.
Videsne, quemadmodum sibi connexa sint et prima
cum mediis, et media cum extremis? Inspiciamus
singula, et videamus utrumne illis ratio quoque
subsistat. Fecit ergo Deus mundum propter hominem.
Hoc qui non videt, non multum distat a pecude. Quis
coelum suspexit, nisi homo? quis solem, quis astra,
quis omnia Dei opera miratur, nisi homo? Quis colit
terram? quis ex ea fructum capit? Quis navigat C
mare? Quis pisces, quis volatilia, quis quadrupedes
habet in potestate, nisi homo? Cuncta igitur propter
hominem Deus fecit, quia usui hominis cuncta
cessere.

Viderunt hoc philosophi: sed illud quod sequitur
non viderunt, quod ipsum hominem propter se fe-

cerit. Erat enim consequens, et pium, et necessa-
rium, ut cum hominis causâ tanta opera molitus
sit, cum tantum illi honoris, tantum dederit po-
testatis, ut domineatur in mundo, et homo agnosceret
Deum tantorum beneficiorum auctorem, qui et ipsum
fecit mundum propter ipsum, eique cultum et ho-
norem debitum redderet. Illic Plato aberravit; hic
perdidit quam primum arripuerat, veritatem, cum
de cultu ejus Dei, quem conditorem rerum ac pa-
rentem fatebatur, obtinuit, nec intellexit hominem
Deo pietatis vineulis esse religatum, unde ipsa re-
ligio nominatur, et hoc esse solum, propter quod
animæ immortales fiant. Sensit tamen æternas esse:
sed non per gradus ad eam sententiam descendit.
Amputatis enim mediis, incidit potius in veritatem,
quasi per abruptum aliquod præcipitium; nec ulter-
rius progressus est, quoniam casu, non ratione, ve-
rum invenerat. Colendus est igitur Deus, ut per
religionem, quæ eadem iustitia est, accipiat homo
a Deo immortalitatem, nec est ullum aliud præmium
piæ mentis: quæ si est invisibilis, non potest ab
invisibili Deo, nisi invisibili mercede donari.

CAPUT LXX.

(Lib. vii Inst., c. 12, 15, 20, 21.)

Animæ immortalitas confirmatur.

Plurimis vero argumentis colligi potest æternas
esse animas. Plato ait, quod per seipsum semper
movetur, neque principium motus habet, etiam
finem non habere: animum autem hominis per se
semper moveri, qui quia sit ad cogitandum mobilis,
ad inveniendum solers, ad percipiendum facilis,
ad discendum capax, et quia præterita teneat, præ-
sentia comprehendat, futura prospiciat, multa-
rumque rerum et artium scientiam complectatur
immortalem esse; siquidem nihil habeat in se
terrani ponderis labe concretum. Præterea ex

VARIORUM NOTÆ.

Se. Non exstat in ms. Taurin.
Immerserint. Sic Taurin., Bonon., Reg., ed. Crat.,
Is. In cæteris ed., immiserint.
Esse. Ita mss. Taur., Bon., ed. Is. Cæteri editi ci-
tra habent pro esse; ms. Reg. circa.
Summa. Ita mss. Bon. et Taurin. ac 3 editi; et sic
passim loqui amat Lactantius. Reg. et 12 ed. sententia.
Ne. Ed. nec.
Rationibus. Ita Taurin., Bonon. In ed., factionibus;
in ms. Reg., factionibus.
Agnoscant, in quo est sapientia; agnoscent. Egre-
gie ita ex Taurin. Pfaffius lacunam explevit; nam in
omnibus ante editis verba, in quo est sapientia, ag-
noscent, desiderabantur. Bon.
In quo..... ut. Desunt in ed.
Æternum. In Ms. Taurin. æterno.
Sint. Taurin. ms. sunt.
Inspiciamus. Ms. Reg. et ed., inspiciantur.
Quoque. Deest in ms. Taurin.
Ratio subsistat. Vide not. ad l. vii, cap. 5. Recte
Pfaffius in notis ad me missis, subsistat, id est constet.
Ergo. Deest in ms. Taurin.
Omnia. Deest in ed.
Homines. In ed. hominum.
Viderunt. In ed. recte ergo hoc viderunt philosophi.
Tanta opera. Sic mss.; at editi, tantam operam; 1
Reg., totam operam.

Tantum. Ita mss. Taurin., Reg. et omnes fere ed.
In ms. Bonon. tantos illi honores.
Tantum dederit potestatis. Editi legunt, tantum illi
potestatis tribuerit. Abest illi a mss. Bonon., Reg.
In. Deest in ed. et in ms. Reg.
Domineatur mundo. Bonon., Taurin., Pfaff. et Da-
visius, domineatur in mundo, præferunt: at reliqui
omnes et Heumannus, domineatur mundo, quod, quia
latius patet, præfati. L. vii Institut., cap. 4: Tan-
tumque illi honoris tribuit, ut præficeret universis. Bon.
Deum. In ed. Dominum.
Et ipsum. Deest in ed.
Pietatis. Ms. Reg. et ed., potestatis.
Esse. Ms. Reg. et ed., est.
Quod. At in Taurin. ms., quid.
Incidit, etc. Ita mss. Taur., Bon. et ed., Is., Spark.
Cæteri ed., incidit in totius rei veritatem.
Casu, non ratione. In ms. Reg. et ed., casu ad eam
non ratione pervenerat.
Nisi invisibili. Deest in ms. Taurinensi.
Plato. In Phædon. apud Ciceronem i Tuscul. et in
Somn. Scip. et ad finem Caton. major
Qui. Deest in editis.
Discendum. Ad in Taurin. ms., dicendum
Et quia. In ed., ut qui.
Terreni ponderis labe concretum. Ita quoque Ven.
93 1497 Pier., Crat., Retul., Paris., Thomas: sed

virtute ac voluptate intelligitur æternitas animæ. A Voluptas omnibus est communis animalibus; virtus solius est hominis: illa vitiosa est, hæc honesta; illa secundum naturam, hæc adversa naturæ, nisi anima immortalis est. Virtus enim pro fide et pro iustitia nec egestatem timet, nec exilium metuit, nec carcerem perhorrescit, nec dolorem reformidat, nec mortem recusat: quæ quia naturæ contraria sunt, aut stultitia est virtus, si et commoda impedit, et vitæ nocet; aut si stultitia non est, ergo anima immortalis est, et ideo præsentia bona contemnit, quia sunt alia potiora, quæ post dissolutionem corporis sui assequatur. Illud etiam maximum argumentum immortalitatis, quod Deum solus homo agnoscit. In mutis nulla suspicio religionis est, quia terrena sunt, in terramque prostrata. Homo ideo B rectus aspiciit cælum, ut Deum querat. Non potest igitur non esse immortalis, qui immortalem desiderat. Non potest esse solubilis, qui cum Deo et vultu, et mente communis est. Denique cœlesti elemento, quod est ignis, homo solus utitur. Si enim lux per ignem, vita per lucem, apparet eum, qui usum ignis habet, non esse mortalem, quoniam id illi proximum, id familiare est, sine quo non potest, nec lux, nec vita constare.

Sed quid argumentis colligimus æternas esse animas, cum habeamus testimonia divina? Id enim sacræ literæ ac voces prophetarum docent. Quod si cui parum videtur, legat carmina Sibyllarum, Apollinis quoque Milesii responsa consideret; ut intelligat delirasse Democritum, et Epicurum, et C Diccæarchum, qui soli omnium mortalium, quod est evidens, negaverunt. Confirmata immortalitate, superest docere, a quo, et quibus, et quomodo, et quando tribuatur? Cum certa et constituta divinitus tempora compleri cœperint, interitum et consum-

VARIORUM NOTÆ

Cellarius cum Ven. utraque 1478, Gallæo, Isæo, Spark., imo et Bonon. Ms.: *de terreni ponderis labe*. Confer. de Ira, cap. 10.

Ac. An, pro ac. habent ed. ms.; Reg. aut.

Omnibus est communis. Ita Taur., Bonon. Al Reg. et ed., *omnis communis*.

Et. Nec in ed. nec in ms. Taurin. extat. — Pro iustitia. Restituo et, inquit Heumannus, e codice Taurinensi. At in Taurinensi ET quoque desideratur, addiderat ex ingenio Pfaffius; proscibit Davisius, ob D non infrequens asyndeton. Bon.

Etiam. Ms. Taurin. at ms. Reg. et ed., *autem*.

Quia terrena, etc. In ed., *quia terrena prospiciunt*, homo. Bonon., *terrena prostrata jacent*. Sic supra, lib. vii, cap. 9: *Quas pronis corporibus abjectas, in terramque prostratas*.

Non. In editis, *an*.

Immortalem. Recite. Vide præcedentia. Sed mss. Bonon. et Reg. habent *immortalitatem*.

Qui cum Deo, etc. Heumann. ita legit *cui cum Deo et vultus et mens communis est*. — Qui cum Deo, et vultu et mente communis. Sic omnes libri. Heumannus corrigit: *cui cum Deo, et vultus, et mens communis est*; quam emendationem melius, quam ex Opif. cap. 8, confirmare potuisset ex lib. vii, cap. 5, quod *vultus cum suo parente communis sit*. Bon.

Habet. Sed Taurin. ms., *habent*.

Id. Deest in ms. Taurin.

Videatur. At ms. Reg. et ed. *videatur*

mationem rerum fieri necesse est, ut innovetur a Deo mundus. Id vero tempus in proximo est, quantum de numero annorum, deque signis, quæ prædicta sunt a prophetis, colligi potest. Sed cum sint innumerabilia, quæ de fine sæculi, et conclusione temporum dicta sunt, ea ipsa quæ dicuntur, nuda ponenda sunt, quoniam ut testimoniis utamur immensum est. Si quis illa desiderat, aut nobis minus credit, adeat ad ipsum sacrarium cœlestium litterarum, quarum fide instructior errasse philosophos sentiat, qui aut æternum esse hunc mundum, aut infinita esse annorum millia putaverunt, ex quo fuerit instructus. Nondum enim sex millia completa sunt, quo numero consummato, tunc deum malum omne tolletur, ut regnet sola iustitia. Quod quatenus eventurum sit, paucis explicabo.

CAPUT LXXI, alias XI.

(Lib. vii Inst., c. 15, 16, 17, 19.)

De postremis temporibus.

Hæc a prophetis, sed ut vatibus, futura dicuntur. Cum cœperit mundo finis ultimus propinquare, malitia invalescet, omnia vitiorum et fraudum genera crebrescent, iustitia interibit; fides, pax, misericordia, pudor, veritas non erit; vis et audacia prævalebit; nemo quidquam habebit, nisi male parium, manuque defensum. Si qui erant boni, prædæ ac ludibrio habebuntur. Nemo pietatem parentibus exhibebit, nemo infantis aut senis miserebitur: avaritia et libido universa corrumpet. Erunt cædes et sanguinis effusiones. Erunt bella, non modo externa et finitima, verum etiam intestina. Civitates inter se belligerabunt: omnis sexus et omnis ætas arma tractabunt. Non imperii dignitas conservabitur, non militie disciplina: sed more latrocinii depredatio et vastitas fiet. Regnum multiplicabitur, et decem viri occu-

Mortalium. Deest in ms. Taur.

A quo, etc. Ms. Reg. et ed., *a quo ei tribuatur*.

Interitum. At in editis est, et *interitum*.

Rerum. Non est in ms. Taurin.

Tempus. Ita Taurin., Bon., ed. Is. In ms. Reg. et in ed., *tempore*.

Prædicta. In Taurin. ms., *prædicata*.

Sint. Deest in ms.

Conclusionæ. Sic lego cum veter. Mss. Taur., Bon.,

At Reg. et ed., *consummatione*.

Nobis minus. Taurin. ms., *novissimus*.

Ipsium. Deest in editis.

Instructor. Sic habent mss. Bon., Reg. et ed. At Taurin., *instructus*.

Tunc. Sed cum, in ed. et ms. Reg. legitur.

Tolleitur. Taurin. ms., *Tollatur*.

Hæc a prophetis, sed ut vatibus. At in editis a prophetis et a vatibus. — Hæc autem a prophetis. Caute, quæ sequuntur, sunt legenda. Vaticiniis enim fabulæ et somnia sunt admixta. CELLAR.

Male. At Taurin. ms. manu. Ex libro vii Divin. Instit. cap. 15, hic reposuimus *male*; sic enim habet: *Nihil quisquam tunc habebit, nisi aut male quæsitum, aut defensum manu*.

Et. Deest in editis.

Tractabunt. Taur. ms., *tractabit*.

Vastitas. Ita mss. Taur., Bonon. ed. Is. At ms. Reg. et cæteri editi, *vastatio*.

pabunt orbem, et partientur, et vorabunt; et existet A alius longe potentior ac nequior, qui tribus ex eo numero deletis, Asiam possidebit, et cæteris in potestatem suam reductis et adscitis, vexabit omnem terram. Novas leges statuere, veteres abrogabit; rempublicam suam faciet, nomen imperii sedemque mutabit.

Tunc erit tempus infandum et execrabile, quo nemini libeat vivere. Denique in eum statum res cadet, ut vivos lamentatio, mortuos gratulatio sequatur. Civitates et oppida interibunt, modo ferro, modo igni, modo terræ motibus crebris, modo aquarum inundatione, modo pestilentia et fame. Terra nihil feret, aut frigoribus nimis, aut caloribus sterilis. Aqua omnis partim mutabitur in cruorem, partim amaritudine vitabitur; ut nihil sit nec ad cibos utile, B nec ad potum salubre. His malis accedent etiam prodigia de cælo, ne quid desit hominibus ad timorem. Cometæ crebro apparebunt. Sol perpetuo squalore fuscabitur. Luna sanguine inficietur, nec amissæ lucis damna reparabit. Stellæ omnes decident; nec temporibus sua ratio constabit, hyeme atque æstate confusis. Tunc et annus, et mensis, et dies brevabitur. Et hanc esse mundi senectutem ac defectiorem Trismegistus eloquutus est. Quæ cum venerit,

adesse tempus sciendum est, quo Deus ad commutandum sæculum revertatur.

Inter hæc autem mala surget rex impius, non modo generi hominum, sed etiam Deo inimicus. Hic reliquias illius prioris tyranni conteret, cruciabit, vexabit, interimet. Et tunc erunt lacrymæ juges, luctus et gemitus perpetes, et ad Deum cassæ preces: nulla requies a formidine, nec somnus ad quietem. Dies eadem, nox metum semper augebit. Sic orbis terrarum pene ad solitudinem, certe ad raritatem hominum redigetur. Tunc et impius justos homines ad dicatos Deo persequetur, et se soli jubebit ut Deum. Se enim dicit esse Christum, cujus erit adversarius. Ut credi ea possint, accipiet potestatem mirabilia faciendi: ut ignis descendat a cælo; ut sol desistat a cursu suo; ut imago, quam posuerit, loquatur. Quibus prodigiis illiciet multos, ut adorent eum, signumque ejus in manu aut fronte suscipiant. Et qui non adoraverit, signumque susceperit, exquisitis cruciatibus morietur. Ita fere duas partes exterminabit, tertia in desertas solitudines fugiet. Sed ille vecors, ira implacabili furens, adducet exercitum, et obsidebit montem, quo justî confugerint. Qui cum se viderint circumsessos, implorabunt auxilium Dei voce magna, et exaudiet eos, et mittet eis liberatorem.

VARIORUM NOTÆ.

Vorabunt. Taur. ms., *devorabunt.*

Alius. Non est in editis.

Ex eo numero. Deest in ed. — *Ex eo numero.* Non sunt in ms. Bonon., imo nec in Taurin., ut Pfaffi notæ emendatæ nunc docent: unde Davisius et Heumannus corrigendi; adsunt vero in editis, et lib. vii Institut. cap. 16. Bon.

Asiam. Ms. Taur., *aliam*, male; ad quid enim referetur *aliam*? C

Et. Non est in e. t.

In potestatem suam. Ed. in potestate sua.

Adscitis. Ms. Reg. *ascisis.* Ed. *abscisis vorabit omnem.* Ms. Reg. etiam, *vorabit.*

Quo nemini libeat vivere. Desunt hæc in ms. Taurin.

Ut vivos. Sic ms. Taurin. et Bon. in Reg. et editis legitur ut omnes vivos. Sed vox omnes prorsus est inutilis.

Modo ferro, modo igni. Legitur autem, *modo ferro et igni* apud Buneman., qui hujus variantis sic rationem reddit. — *Modo ferro et igni.* Pfaffius et Davisius, *modo ferro, modo igni.* At quia noster aliique ea non solent disjungere, et hic omnes priores editi, etiam Thomas. et Isæus exhibent, *modo ferro et igni*, illam copulam et, pro modo, revocavi cum Heumanno. Bon.

Rigoribus. In ed., *rigoribus.*

Amaritudine. At in ms. Taurin., *Amaritudinem.*

Potum. Taurin. ms., *potu.*

Accedent etiam, etc. Sed in Reg. et ed., *accident prodigia hominibus ad timorem.*

Perpetuo squalore fuscabitur. At Buneman. habet, *pallore fuscabitur*, et notam sequentem exhibet. — Pro minus nota notioem vocem subdiderant priores editi omnes: *perpetuo squalore fuscabitur.* Commode Davisius affert ex Plinii lib. ii Hist. nat. c. 80: *Fiant prodigiosi et longiores solis defectus.... totius pene anni pallore continuo.* Bon.

Luna, etc. At ita ed., *lunam color sanguinis obumbrabit.*

Reparabit. At Taurin. ms., *reparavit.*

Confusis. In mss., *confusi.*

Venerit. Sic mss. Bon., Reg. et ed., at Taurin.

ms. habet *evenerint*. — Buneman. quoque ex illo ms. et ex Davisio *evenerint* posuit. Unde illam notam exhibet. — Editi ante male, *venerit*; non enim ad mundi senectutem, sed mala verbum pertinet: unde optime Davisius observavit, hæc referre verba Hermeneti, producta a Lactantio lib. vii, cap. 18: *ἐπεὶ δὴ τὰ τὰ γενέται*, etc.

Quo. In Taurin. ms., *quod.*

Prioris. In Taurin. ms., *prioris.*

Et. Addidi ex Bonon. et Reg.

Erunt lacrymæ. Editi habent, *nonnisi etiam lacrymæ*; Bon. et Taur., *erunt.*

Ad Deum. Ita Taurin. et Bonon. At Reg. et ed., *ad eum.*

Formidine, etc. Sed ms. Reg. et edit., *ad formidinem, aut somnus ad quietem.* In Bonon. et Reg. est *ad quietem*; in Taur., *requiem.*

Metum. Taurin. ms. *tecum*, sed in aliis mss. et in edit. est *metas* aut *metum.*

Certe ad raritatem. Deest in edit. Sed sumpsimus ex ms. Taurin.

Et. Deest in edit.

Dicatos. Sic. mss. Taur., Bonon. Sed *deditos* est in ed.

Christum. Ed. *Deum* pro *Christum* habent: post *Christum* addunt editi *quoniam sit Antichristus.*

Ut credi ea possint. Buneman habet, *ut credi ei possit.*

A cælo. In ed. *de cælo.*

Desistat. In ms. Taurin. et utraque Ven. 1478, 93, 97, Paris. 1545, *resistat*, id est consistat, subsistat. Sæpe ita Cicero, Terentius, Seneca, alii. Ex Parrhasio *desistat*, omnes editiones, etiam Pfaffi invasit: at Davisius et Heumannus, *resistat*. Recte. Bon.

Suo. Non extat in editis.

Illiciet. In ed., *alliciet*. Verbo *illicere* passivo utitur Lactantius.

Vecors. Ita mss. Taur., Bon. et ed. Is. Cæteri edit. *protervia.*

Et exaudiet eos. Sic mss., Taurin. Bonon., ed. Is., Grat. Cæteri ed., *et audiet eos Deus, et immettet.*

CAPUT LXXII.

(Lib. vii Inst., c. 20, 24, 26.)

*De Christo e caelo descendente ad universale iudicium,
et de regno millenario.*

Tunc cælum in tempestate patefiet, et descendet Christus in virtute magna; et anteibit eum claritas ignea, et vis inestimabilis angelorum; et extinguetur omnis illa multitudo impiorum, et torrentes sanguinis current; et ipse ductor effugiet, atque exercitu saepe reparato, quartum prælium faciet, quo captus cum cæteris omnibus tyrannis, tradetur exustioni. Sed et ipse dæmonum princeps, auctor et machinator malorum, catenis igneis alligatus, custodiæ dabitur, ut pacem mundus accipiat, et ut vexata tot sæculis terra requiescat. Pace igitur parata, compressoque omni malo, Rex ille justus et victor iudicium magnum de vivis et mortuis faciet super terram: et viventibus quidem iustis tradet in servitium gentes universas; mortuos autem ad æternam vitam suscitabit, et in terra cum iis ipse regnabit, et condet sanctam civitatem, et erit hoc regnum justorum mille annis. Per idem tempus, et stellæ candidiores erunt, et claritas solis augebitur, et luna non patietur diminutionem. Tunc descendet a Deo pluvia benedictionis matutina et vespertina, et omnem frugem terra sine labore hominum procreabit. Stillabunt mella de rupibus: factis et vini fontes exuberabunt. Bestiæ, deposita feritate, mansuescent, lupus inter pecudes errabit innoxius, vitulus cum leone pascetur, columba cum accipitre congregabitur, serpens virus non habebit, nul-

A lum animal vivet ex sanguine. Omnibus enim Deus copiosum atque innocenter victum ministrabit.

Peraetis vero mille annis, ac resoluta dæmonum principe, rebellabunt gentes adversus justos, et veniet innumerabilis multitudo ad expugnandam sanctorum civitatem. Tunc fiet ultimum iudicium Dei adversus gentes. Concutiet enim a fundamentis suis terram, et corruent civitates, et pluet super impios ignem cum sulphure et grandine, et ardebunt, et se invicem trucidabunt. Iusti vero sub terra paulisper latebunt, donec perditio gentium fiat, et exhibunt post diem tertium, et videbunt campos cadaveribus oper-
B tos. Tunc fiet terræ motus, et scinduntur montes, et subsident valles in altitudinem profundam, et conge-
rentur in eam corpora mortuorum, et vocabitur no-
men ejus. *Πολύανδριον*. Post hæc renovabit Deus mun-
dum, et transformabit justos in figuras angelorum, ut immortalitatis veste donati, serviant Deo in sempi-
ternum. Tunc etiam impii resurgent, non ad vitam, sed ad pœnam. Eos quoque, secunda resurrectione facta, Deus excitabit, ut ad perpetua tormenta dam-
nati, et æternis ignibus traditi, merita pro sceleribus suis supplicia persolvant.

CAPUT LXXIII, alias XII.

(Lib. vii Inst., c. ult.)

Spes salutis in Dei religione et cultu.

Quare cum hæc omnia vera et certa sint, propheta-
rum omnium consona annuntiatione prædicta, cum
eadem Trismegistus, eadem Hystaspes, eadem sibyllæ
C cecinerint, dubitari non potest quin spes omnis vitæ

VARIORUM NOTÆ.

In tempestate. Ms. Reg. et ed., *intempesta nocte*.

Anteibit. Ita mss. Taur., Bon. At Reg. et ed., *ante-*
cedet.

Vis inestimabilis. Ed., *virtus*. *Inestimabilis* autem, pro innumerabilis, vox Lactantio peculiaris. Vid. not. ad cap. 33 libri de Mortib. Persecut.

Omnibus. Non extat in ed. — *Cum cæteris omnibus.* Vulgg., *cum cæteris tyrannis*: Bonon., *Cum omnibus tyrannis*. Utramque lectionem conjunxit Taur., et merito quidem. Bon.

Tradetur. In ms. Taurin., *traditur*.

Ignis. Deest in ms. Taurin.

Et ut vexata, etc. Hic sequor ms. Bon. et 6 ed. *Ut pro et*, extat in editis cæteris. — *Vexata tot sæculis.* Edd. ante Thomasium, in his Tornæsianæ, neglexerunt voculam *tot*, quæ merito a Thomasio et seqq. est addita; nam lib. vii, cap. 19: *requiescet orbis, qui per tot secula,.... pertulit servitutem*. Bon.

Parata. In Taur. mss., *parata*.

Servitium. Ita ms. Taur.; at Sæton. ed., *servitutem*. Vide cap. 21 lib. de Mortibus Persecutorum.

Iis. At in ms. Reg. et ed., *his*. De falso regno Christi millenario, vide not. ad lib. vii Divin. Instit., c. 14 et 24.

Hoc. Deest in edit.

Et. Deest in ms. Taurin.

Ministrabit. Ita Taurin., Bonon. At ms. Reg. et ed., *dabit*.

Resolute. Id est, denno soluto. Lib. vii, cap. 26 *Solvetur denno, et custodia emissus exhibit*. Bon.

Adversus gentes. Sed ms. et ed., *defenduntque sanctorum gentem*. *Concutiet*

Fiet. Ms. Reg. et ed., *fient*

Scinduntur montes At in ms. Reg. et ed., *scindunt*

se montes, et subsident in latitudine vallis profundæ.

In eam. Ms. Reg. et ed., *ea*.

Polyandrium. *Πολύανδριον*. Habebant pagani xenotaphia, in quibus peregrinos sepeliabant, quæ polyan-
dria etiam aliter appellabant, quod essent omnibus communia. Scribas. — Quod alii vocant cœmeterium, monumentum, dicitur etiam Polyandrium, a duabus vocibus græcis, *πολύς* et *ἀνδρῶν*, quod multi homines, *πολλοὶ ἄνδρες*, eo ferantur.

Figuras. Ms. Reg. et ed., *figuram*.

Immortalitatis. Ms. Taurin., *immortali*.

In sempiternum. Post verba hæc, ms. Taurin. ad-
dit: *Et hoc erit regnum Dei, quod finem non habebit*. Et sapit glossema; nec legitur in libri septimi Divin. Instit. cap. 26.

Tunc etiam impii resurgent, non ad vitam, sed ad pœnam. In ms. Bonon. est etiam, in Reg. em, in Taur. et, in editis est enim pro etiam. Hæc Lactantius melius quam supra, lib. vii, cap. 20, ubi contrarium docuit.

Eos quoque. Editi, *eosque*.

Damnati et æternis. At in editis, *damnet æternisque*.

Supplicia. Non extat in editis.

Hæc omnia vera, etc. Sed in ms. Reg. et ed. *Hæc omnia vera; omnium consona administratione prædicta*. Legitur consona in omnibus editis et mss. præter Taur., in quo est consonanti, in eodem et in Bonon., *annuntiatione*.

Hystaspes. Sic Taur. et Bon. mss.

Cecinerint. Ita Taurin. Bonon. At editi, *concine-*
riant.

Quin spes. Sic Bon., Taur. Sed ed., *cursus spes om-*
nes pite

ac salutis in sola Dei religione sit posita. Itaque nisi homo Christum susceperit, quem Deus ad liberationem misit atque missurus est, nisi summum Deum per eum cognoverit, nisi mandata ejus legemque servaverit, in eas incidet pœnas de quibus loqui sumus. Proinde fragilia contemnenda sunt, ut solida consequamur; spernenda terrena, ut cœlestibus honoremur; temperantia fugienda, ut ad æterna veniamus. Erudiat se quisque ad justitiam, formet ad continentiam, præparet ad agonem, instruat ad virtutem; ut

VARIORUM NOTÆ.

Sit posita. Ita Taur. Reg., ed. Is. Cœt. ed., *sint posita.* Ms. Bon., *sint posita.*

Christum. Non est in ed.

Atque missurus est. Sic Bon., Reg. At multi ed. ista non habent, sed, nisi summum Deum per eum, qui missus est, cognoverit.

Legemque. Ms. Reg. et ed., *legesque.*

Honoremur. Ita ms., sed eddii, *onoremur.*

A si forte adversarius indixerit bellum, nulla vi, nullo terrore, nullis cruciatibus a recto et bono divellatur, non se substeruat insensibilibus ligmentis, sed verum et solum Deum rectus agnoscat: abjiciat voluptates, quarum illecebris anima sublimis deprimitur ad terram: teneat innocentiam, prosit quamprimum, incorruptibiles sibi thesauros bonis operibus acquirat, ut possit, Deo iudice, pro virtutis suæ meritis, vel coronam fidei, vel præmium immortalitatis adipisci.

Veniamus. Ms. Taurin., *fugiamus*, quod mox præcessit.

Formet. Ita ms. Bon. In Taurin. est, *reformat*, in ed., *firmet.*

Præparet ad agonem. Deest in ms. Taurin.

Divellatur. Ms. Taurin., *depellatur.*

Agnoscat. Sic mss. Taur. et Bon., et ed. Is. Alii ed., *cognoscat.*

Immortalitatis. Ms. Bon., *immortalis.* Mendose.

SYLLABUS RERUM QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

Elephas operum quæ in hoc volumine continentur. 9.
Notitiæ biographicae necnon et bibliographicae de sanctis pontificibus Romanis, Marcellino, Marcello, Eusebio, Melchiae, et de Rheticio Eduensi episcopo. 10

SANCTUS MARCELLINUS PAPA.

§ primus. — Quando et quando sederit. *Ibid.*

§ II. — De antiqua fabula qua Marcellinum idolis thus obtulisse vatratum est. *Ibid.*

§ III. — *Vulgatae synodi Suessanae seu Sinuessanae de Marcellino papa gesta.* 11

I. — Urbani et Marcellini altercatio. *Ibid.*

II. — De thurificatione Marcellini. 12

III. — De synodo in qua Marcellinus thurificasse se negat. 13

IV. — Damnantur Urbani, Castorius ac socii. 14

V. — Presbyteri Romani damnationem Castorii et sociorum ratam habent. Marcellini causam discutunt alii quinque episcopi. 15

VI. — Sui eum iudicio permittunt, et quinque clericorum damnationem approbant. 16

VII. — Marcellinum thurificasse probatur. Superiadduntur quatuor et quadraginta novi testes. Ipse se damnat Marcellinus. *Ibid.*

SANCTUS MARCELLUS PAPA.

§ I. — Quando et quando sederit. 19

§ II. — De Constantia Marcelli in servanda poenitentiae disciplina. 21

De sancto Marcello martyre Damasi papa carmen. *Ibid.*

§ III. — De decreto quod Marcello adscribitur, ubi de usu quo pueros monasteriis parentes offerebant, dissertur. 22

SANCTUS EUSEBIUS PAPA.

§ I. — Quando et quando sederit. 25

§ II. — In quo vulgatum de S. Eusebio carmen explicatur. 27

§ III. — De epistolis ac decretis Eusebio papa adscriptis. *Ibid.*

SANCTUS MELCHIADES PAPA.

§ I. — Quando et quando sederit. 29

§ II. — De literis Maxentii imperatoris ac praefecti praetorio Melchiae datis, quibus illi ecclesiae quae fuerant ablatæ, restitui iubebant. 30

§ III. — Donatistarum causæ Melchiae cognitioni a Constantino imperatore demandatur. 32

§ IV. — Melchiae sententia de Cæciliani causa. 53

§ V. — Melchiae iudicium Donatistarum antiqui respuunt, eumque postmodum iraditionis librorum recentiores falso accusant. 38

§ VI. — De decretis Melchiae papæ attributis. 40

Rheticii episcopi Eduensis dictum de Baptismo 46

Anonymi carmen de Laudibus Domini. *Ibid.*

Celsi in altercationem Jasonis et Papisæ prælatio de Judæa incredulitate, ad Vigilium episcopum. 49

Prælatio Nicolai Lenglet Dufresnoy in Lactantium 38

Lactantii Vita. 75

Lesigium virorum testimonia de L. Cæcilio Firmiano Lactantio. 78

Synthesis doctrinae Lactantii. 81-82 et seq.

Annotationes censoriae in quædam Lactantii errata, 87-88.

Propositiones quæ in Lactantio reperiuntur ad fidem pertinentes a catholicis caute legendæ. 91-94

Eleuchus manuscriptorum codicum Lactantii. *Ibid.*

Manuscripti codices. 94-100

Notitia manuscriptorum codicum Loci Cæcili Firmiani Lactantii, qui asservantur Romæ, in apostolica bibliotheca Vaticana. 102-104

LACTANTI DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER PRIMUS. — De falsa religione. 110

Analysis hujus libri. *Ibid.*

Prælatio. — Quanti sit et fuerit semper cognitio veritatis. 112

Caput primum. — De religione et sapientia. 115

Cap. II. — Quod providentia sit in rebus humanis. 120

Cap. III. — Uniusus potestate Dei mundus regatur, an multorum. 122

Cap. IV. — Quod unus vere sit Deus a prophetis etiam prænuntiatus. 127

Cap. V. — De testimonio poetarum et philosophorum. 129

Cap. VI. — De divinis testimoniis et de Sibyllis et eorum carminibus. 138

Cap. VII. — De testimoniis Apollinis et deorum. 148

Cap. VIII. — Quod Deus sine corpore sit, nec sexu ad procreandum egeat. 155

Cap. IX. — De Mercole, et ejus vita et morte. 156

Cap. X. — De Esculapio, Apollinis, Neptuni, Martis, Castoris et Pollucis, Mercurii atque Liberæ vita et gestis. 160

Cap. XI. — De Jovis ortu, vita, regno, nomine et morte, et de Saturno et Urano. 165

Cap. XII. — Quod Stoici ligments poetarum ad philosophicam transferunt rationem. 184

Cap. XIII. — Quam vana sint et inanes Stoicorum interpretationes de diis; et ibi de Jovis ortu, Saturno et ope. 186

Cap. XIV. — Quid de diis Euhæmeri et Eræti doceat sacra historia. 190

Cap. XV. — Quomodo cum fuerint isti homines, dii fuerint nominati. 192

Cap. XVI. — Qua ratione dii esse non possint, quæ sexus

differentia discernit, et quod in naturam Dei non cadit officium generandi. 201

Cap. XVII. — De Stoicorum eadem sententia, et ibi de deorum avaritiis et turpitudinibus. 204

Cap. XVIII. — De deorum consecratione propter collata in homines beneficia. 209

Cap. XIX. — Quod Deum verum simul cum diis vanis nemo possit colere. 215

Cap. XX. — De diis Romanorum et eorum sacris. 216

Cap. XXI. — De diis Barbarorum quibusdam propriis, eorum sacris, ac fidei de Romanis. 220

Cap. XXII. — Quid auctor praedictarum vanitatum in Italia apud Romanos fuerit, et quis apud alias gentes. 242

Cap. XXIII. — De vanarum superstitionumetatibus, et quibus coeperint temporibus. 250

Liber secundus. — De origine erroris. 252

Huius libri analysis. Ibid.

Caput primum. — Quod rationis oblivio faciat homines ignorantes veri Dei, qui colitur in adversis et in prosperis contemnitur. 253

Cap. II. — Quae fuerit prima causa fingendi simulacra: de vera Dei imagine, et ejus vero cultu. 258

Cap. III. — Quod Cicero alique doctiores peccaverunt, non evitendo populos ab errore. 263

Cap. IV. — De simulacris praesentisque temporum, et eorum contemptum etiam ab ipsis gentilibus. 268

Cap. V. — Quod solus omnium creator Deus est ceteris, non vero elementa, nec corpora caelestia: reselliturque Stoicorum sententia qui stellas et astra deos putant. 276

Cap. VI. — Quod nec mundus totus, nec elementa sint Deus, nec animata. 281

Cap. VII. — De Deo et religionibus insipientium; de avaritia et majorum auctoritate. 284

Cap. VIII. — De rationis usu in religione; deque somniis, auguriis, oraculis talibusque portentis. 287

Cap. IX. — De diabolo, mundo, Deo, providentia, homine et ejus sapientia. 293

Cap. X. — De mundo ejusque partibus, elementis et tempestatibus. 303

Cap. XI. — De animantibus, homine, Prometheus, Deucalione, Pareis. 311

Cap. XII. — Quod animalia non sponte nata sint, sed dispositione divina, ejus fecisset nos conscios Deus, si scire expediret. 316

Cap. XIII. — Quare duo sexus in homine; quid sit mors ejus prima, quid secunda; et de primorum parentum culpa et poena. 319

Cap. XIV. — De Noe viui inventore; qui primi scientiam astrorum habuerint, ac de ortu falsarum religionum. 326

Cap. XV. — De iniquatione angelorum, et duobus generibus demonum. 330

Cap. XVI. — Daemones nihil posse in eos qui in fide solidi sunt. 334

Cap. XVII. — Astrologiam, aruspiciam et similes artes esse damnarum inventa. 336

Cap. XVIII. — De dei patientia et ultione, demonum cultu et falsis religionibus. 344

Cap. XIX. — De simulacrorum et terrenarum rerum cultu. 344

Cap. XX. — De philosophis, deque veritate. 345

Liber tertius. — De falsis sapientia. 346

Analysis hujus libri. Ibid.

Caput primum. — Veritatis collatio cum eloquentia; errorum non sunt assecuti philosophi; de stylo simplici Scripturarum. 347

Cap. II. — De philosophia, et quam inanis fuerit ejus in exponenda veritate occupatio. 351

Cap. III. — Philosophia quibus rebus constet; et quis fuerit academicae sectae auctor primarius. 354

Cap. IV. — Scientiam a Socrate, opinionem a Zenone esse sublatam. 357

Cap. V. — Multarum rerum scientiam esse necessariam. 359

Cap. VI. — De sapientia, et Academicis et Physicis. 360

Cap. VII. — De philosophia ethica et summo bono. 362

Cap. VIII. — De summo bono et animi corporisque voluptatibus et virtute. 365

Cap. IX. — De summo bono, et de cultu veri Dei, atque Anaxagorae refutatio. 371

Cap. X. — Proprium hominis est Deum cognoscere et colere. 374

Cap. XI. — De religione, sapientia, ab summo bono. 376

Cap. XII. — De duplici pugna corporis et animae; atque de appetenda virtute propter vitam aeternam. 378

Cap. XIII. — De anima: immortalitate, deque sapientia

philosophia et eloquentia. 383

Cap. XIV. — Quod Lucretius et alii erraverunt, ac ipse Cicero in statuenda sapientiae origine. 386

Cap. XV. — Senecae error in philosophia; et quomodo philosophorum oratio cum eorum vita pugnet. 391

Cap. XVI. — Quod recte docentes philosophi male vivant, teste Cicero; unde non tam philosophia, quam sapientiae studendum est. 395

Cap. XVII. — A philosophia ad philosophos transit, initio ab Epicuro sumpto; et quomodo Leucippum et Democritum habuerit auctores erroris. 398

Cap. XVIII. — Pythagorici et Stoici, animarum immortalitatem statuantes, voluntariam mortem inaniter persuadent. 405

Cap. XIX. — Cicero et alii sapientissimi animarum immortalitatem, sed infideliter docent, et quod bona vel mala mors ex anteacta vita sit ponderanda. 410

Cap. XX. — Socrates alii prudentior fuit in philosophia, quam in multis desperavit. 414

Cap. XXI. — De Platonis doctrina, quae respublicas destrueret. 417

Cap. XXII. — De Platonis praeceptis, iisdemque reprehensis. 419

Cap. XXIII. — De erroribus quorundam philosophorum, deque sole et luna. 421

Cap. XXIV. — De antipodibus, de coelo ac sideribus. 423

Cap. XXV. — De addiscenda philosophia; et quanta ad ejus studium sint necessaria. 428

Cap. XXVI. — Sapientiam sola doctrina caelestis largitur; et quam sit efficax lex Dei. 431

Cap. XXVII. — Quam parum philosophorum praecepta conferant ad veram sapientiam, quam in sola religione invenies. 433

Cap. XXVIII. — De vera religione, deque natura; fortuna num sit dea, et de philosophia. 436

Cap. XXIX. — De fortuna iterum et virtute. 440

Cap. XXX. — Epilogus ante dictorum; et qua ratione sit transcendendum a vanitate philosophorum ad sapientiam veram et veri Dei cognitionem, in quo solo virtus est et beatitudo. 444

Liber quartus. — De vera sapientia et religione. 445

Analysis hujus libri. Ibid.

Caput primum. — De priore hominum religione, et quomodo error transfusus sit in omnem aetatem, ac de septem Graecae sapientibus. 447

Cap. II. — Ubi querenda sit sapientia; quare Pythagoras et Plato non accesserunt ad Iudaeos. 451

Cap. III. — Sapientia et religio divelli non possunt; necessarium est ut naturae Dominus sit, cuiusqueque pater. 453

Cap. IV. — De sapientia eadem et religione, atque de iure patris et domini. 456

Cap. V. — Oracula prophetarum sunt inspicienda; et de temporibus eorum, atque iudaeum et regum. 458

Cap. VI. — Deus omnipotentem genuit filium; atque de eo testimonia Sibyllarum et Trismegisti. 461

Cap. VII. — De homine filii; atque unde Jesus et Christus appellatur. 463

Cap. VIII. — De ortu Jesu in spiritu et in carne; de spiritibus et testimoniis prophetarum. 465

Cap. IX. — De verbo Dei. 469

Cap. X. — De Jesu adventu; de Judaeorum casibus ac eorum reginae usque ad passionem Dominicam. Ibid.

Cap. XI. — De causa incarnationis Christi. 478

Cap. XII. — De Jesu ortu ex Virgine, de ejus vita, morte, et resurrectione; atque de iis rebus testimonia prophetarum. Ibid.

Cap. XIII. — De Jesu Deo et homine; atque de eo prophetarum testimonia. 482

Cap. XIV. — De Jesu sacerdotio a prophetis praedictum. 487

Cap. XV. — De Jesu vita et miraculis; atque de iis testimoniis. 490

Cap. XVI. — De Jesu Christi passione, quod fuerit praedicta. 493

Cap. XVII. — De Judaeorum religionibus, ac eorum odio in Jesum. 496

Cap. XVIII. — De passione dominica, et quod ea praenuntiata fuerit. 502

Cap. XIX. — De Jesu morte, sepultura et resurrectione, atque de iis rebus praedicta. 510

Cap. XX. — De Jesu in Galileam post resurrectionem profectio, atque de utroque Testamento, Vetere et Novo. 514

Cap. XXI. — De Jesu ascensione, eaque praedicta; et de discipulorum praedicatione et gestis. 516

Cap. XXII. — Argumenta infidelium contra Jesu incar-

nationem.	517	Cap. XI. — De personis in quas beneficium sit conferendum.	671
Cap. XXIII. — De præcipiendo et agendo.	519	Cap. XII. — De generibus beneficentiae et operibus misericordiae.	676
Cap. XXIV. — Eversio argumentorum supra obiectorum.	520	Cap. XIII. — De poenitentia, de misericordia et peccatorum venia.	684
Cap. XXV. — De Jesu adventu in carne et spiritu, ut Deum inter et hominem mediator esset.	524	Cap. XIV. — De affectibus ac de iis Stoicorum sententia, et de virtute, vitis et misericordia.	686
Cap. XXVI. — De cruce Jesu et cæteris tormentis, et de agni legalis figura.	525	Cap. XV. — De affectibus ac de iis Peripateticorum sententia.	788
Cap. XXVII. — De mirandis per crucis virtutem effectis, ac de dæmonibus.	531	Cap. XVI. — De affectibus ac de iis Peripateticorum eversa sententia: quis sit verus affectuum, quique eorum malus usus.	692
Cap. XXVIII. — De spe et vera religione, atque de superstitione.	533	Cap. XVII. — De affectibus ac eorum usu; de patientia et summo bono Christianorum.	693
Cap. XXIX. — De religione christiana, et de Jesu cum Patre conjunctione.	538	Cap. XVIII. — De quibusdam Dei mandatis et patientia.	698
Cap. XXX. — De hæresibus et superstitionibus vitandis, et quæ sit sola et vera Ecclesia catholica.	540	Cap. XIX. — De affectibus eorumque usu, atque de tribus furis.	703
<i>LIBRA OCTAVUS. — De justitia.</i>	543-544	Cap. XX. — De sensibus et eorum voluptatibus brutorum et hominis; atque de oculorum voluptate et spectaculis.	705
Analysis hujus libri.	<i>Ibid.</i>	Cap. XXI. — De aurium voluptatibus et sacris literis.	715
Caput primum. — De non damnandis reis, inaudita causa; unde Literas sacras contempserint philosophi; de primis assertoribus religionis christianæ.	546	Cap. XXII. — De saporis et odoris voluptatibus.	715
Cap. II. — Quantum a temerariis hominibus impugnata fuit veritas christiana.	552	Cap. XXIII. — De tactus voluptate et libidine, atque de matrimonio et continentia.	716
Cap. III. — De veritate christianæ doctrinæ, et adversario rum vanitate; atque Christum non fuisse magum.	556	Cap. XXIV. — De poenitentia, de venia ac præceptis Dei.	722
Cap. IV. — Cur istud opus editum sit; atque iterum de Tertulliano et Cypriano.	562	Cap. XXV. — De sacrificio et de bono Dei digno; atque de forma laudandi Deum.	728
Cap. V. — Quæ sub Saturno erat vera justitia, henc Jupiter fugavit.	564	<i>LIBRA SEPTIMUS. — De vita beata.</i>	731
Cap. VI. — Explosa justitia, cupiditas, iniquæ leges, audacia, avaritia, ambitio, superbia, impietas, et iaque regnarent vitia.	567	Analysis hujus libri.	<i>Ibid.</i>
Cap. VII. — De Jesu adventu et fructu; atque de ejus sæculi virtutibus et vitis.	570	Cap. primum. — De mundo: et qui sint credituri, qui vero non, atque ibi reprehensio perfidorum.	733
Cap. VIII. — De justitia omnibus nota ac non suscepta; de vero Dei templo, atque de ejus cultu, ut cuncta contendant vitia.	572	Cap. II. — De errore philosophorum, ac de divina sapientia; atque de aureo sæculo.	739
Cap. IX. — De sceleribus impiorum, et Christianorum cruciatibus.	575	Cap. III. — De natura et de mundo; atque reprehensio Stoicorum et Epicureorum.	740
Cap. X. — De falsa pietate, et de falsa et vera religione.	580	Cap. IV. — Quod omnia in aliquem usum creata sunt etiam quæ mala videntur: quare homo in tam fragili corpore ratione fruatur.	746
Cap. XI. — De crudelitate gentium in christianos.	584	Cap. V. — De hominis creatione, atque de dispositione mundi, et de summo bono.	749
Cap. XII. — De vera virtute; atque de existimatione boni aut mali civis.	587	Cap. VI. — Quare mundus et homo creati sunt; quam sit inanis cultus deorum.	757
Cap. XIII. — De Christianorum incrementis et suppliciis.	589	Cap. VII. — De philosophorum varietate, eorumque veritate.	758
Cap. XIV. — De Christianorum fortitudine.	593	Cap. VIII. — De immortalitate animæ.	761
Cap. XV. — De stultitia, sapientia, pietate, æquitate et justitia.	595	Cap. IX. — De æternitate animæ, atque de virtute.	764
Cap. XVI. — De officiis viri just, et æquitate Christianorum.	599	Cap. X. — De vitis et virtutibus, atque de vita et morte.	767
Cap. XVII. — De Christianorum æquitate, sapientia et stultitia.	602	Cap. XI. — De temporibus postremis, atque de anima et corpore.	769
Cap. XVIII. — De justitia, sapientia et stultitia.	604	Cap. XII. — De anima et corpore; atque de conjunctione eorum, et discessu ac realitu.	771
Cap. XIX. — De virtute et Christianorum cruciatibus; ac de jure patris et domini.	609	Cap. XIII. — De anima ac testimonia de ejus æternitate.	777
Cap. XX. — De vanitate et sceleribus impiorum religionum, et Christianorum cruciatibus.	611	Cap. XIV. — De mundi temporibus primis ac postremis.	779
Cap. XXI. — De cultu deorum, et Dei veri: atque de bestiis quas coluerunt Egyptii.	618	Cap. XV. — De mundi vastatione ac mutatione imperiorum.	784
Cap. XXII. — De furore dæmonum in Christianos, et errore infidelium.	625	Cap. XVI. — De mundi vastatione, ejusque prodigiis.	790
Cap. XXIII. — De justitia et patientia Christianorum.	625	Cap. XVII. — De falso propheta et incommodis piorum, et illius internectione.	793
Cap. XXIV. — De ultione divina in Christianorum torores.	630	Cap. XVIII. — De mundi casibus in extremo, ac de iis predictis a vitibus.	795
<i>LIBRA SEXTUS. — De vero cultu.</i>	620-624	Cap. XIX. — De adventu Christi ad judicium, et de falso propheta devicto.	796
Analysis hujus libri.	<i>Ibid.</i>	Cap. XX. — De Christi judicio, de Christianis atque de anima.	798
Caput primum. — De Dei veri cultu et innocentia, atque de cultu falsorum deorum.	624	Cap. XXI. — De cruciatibus et poenis animarum.	800
Cap. II. — De falsorum deorum et veri Dei cultu.	637	Cap. XXII. — De errore poetarum, atque de animæ reditu ab inferis.	805
Cap. III. — De viis et de vitis et virtutibus; ac de cæli præmiis et infernorum poenis.	641	Cap. XXIII. — De resurrectione animæ, atque ejus rei testimonia.	806
Cap. IV. — De viis vite, de voluptatibus, necnon de incommodis Christianorum.	644	Cap. XXIV. — De renovato mundo.	808
Cap. V. — De vera virtute et eadem falsa; ac de scientia.	649	Cap. XXV. — De postremis temporibus, ac de urbe Romana.	811
Cap. VI. — De summo bono et virtute; deque scientia ac justitia.	652	Cap. XXVI. — De dæmonis emissionem, alteroque maximo judicio.	815
Cap. VII. — De via erroris ac veritatis; quod ea simplex sit, angusta et ardua, atque Deum habeat ducem.	657	Cap. XXVII. — Adhortatio et confirmatio piorum.	818
Cap. VIII. — De erroribus philosophorum, ac varietate legum.	659	SANCTI AUGUSTINI Fragmentum de extremo judicio.	822
Cap. IX. — De lege et præcepto Dei; de misericordia atque errore philosophorum.	662	DISSERTATIO DE SEPTEM DIV. INSTITUT. LIBRIS, AUCTORE D. I. E. NOURRY.	
Cap. X. — De religione erga Deum, et misericordia erga homines; atque de mundi principio.	666	Cap. Primum. — Septem librorum analysis.	
		Art. Primus. — Analysis libri primi.	825

Art. II. — Analysis libri secundi.	829	Cap. XXVI. De elementorum et astrorum cultu.	1035
Art. III. — Analysis libri tertii.	835	Cap. XXVII. — De hominis creatione, peccato et poena ; ac de angelis, tum bonis, tum malis.	1034
Art. IV. — Analysis libri quarti.	858	Cap. XXVIII. — De demonibus ac eorum operationibus malis.	1036
Art. V. — Analysis libri quinti.	843	Cap. XXIX. — De Dei patientia atque providentia.	1036
Art. VI. — Analysis libri sexti.	848	Cap. XXX. — De falsa sapientia.	1038
Art. VII. — Analysis libri septimi.	852	Cap. XXXI. — De scientia et opinione.	1039
Cap. II. — De horum librorum auctore, titulo, argumentis, numero, divisione in capita, ac quas ob rationes in lucem editi sint.		Cap. XXXII. — De philosophorum sectis ac dissensione.	Ibid.
Art. Primus. — De horum librorum auctore, titulo, quid Institutionum Divinarum nomine intelligatur, de totius operis singulorumque librorum titulis, argumentis, numero, atque in capita divisione.	838	Cap. XXXIII. — Quod summum bonum sit in vita querendum.	1040
Art. II. — Quibus rationibus Lactantius ad hos libros conficiendos adductus sit, et utrum Minucius Felix, Tertullianus ac Cyrianus non plene suscepto defendendæ christianæ religionis muneri satisfecerint.	861	Cap. XXXIV. — Quod ad justitiam nati sint homines.	1042
Art. III. — De duobus philosophis gentilibus, quorum impiis scriptis Lactantius ad hos libros divulgandos impulsus est, et utrum ab ipso christianæ religionis causa perfectius quam ab aliis, ac qua ratione defendatur.	863	Cap. XXXV. — Quod immortalitas sit summum bonum.	1043
Cap. III. — De horum librorum ætate, ac variis fragmentis, quæ videntur inceptis iis inserta, et de erroribus Lactantio adscriptis.		Cap. XXXVI. — De philosophis, scilicet Epicuro et Pythagora.	Ibid.
Art. Primus. — Quo tempore Lactantius hos libros scripserit, et utrum duas divulgaverit eorum editiones.	868	Cap. XXXVII. — De Socrate ac ejus contradictione.	1045
Art. II. — Utrum Lactantius hos libros Constantino Magno nuncupaverit eumque una et altera oratione allocutus sit.	872	Cap. XXXVIII. — De Platone, ejus doctrina ad veritatem propius accedit.	Ibid.
Art. III. — De fragmentis pluribus quæ spuria videatur, et Lactantii textui prepostere inserta.	876	Cap. XXXIX. — De variis philosophis ac de antipodis.	1046
Art. IV. — De variis erroribus Lactantio adscriptis.	882	Cap. XL. — De philosophorum insipientia.	1047
JOSEPHI ISÆI CÆSENATIS notæ in septem libros Dis. Institut. Lactantii.		Cap. XLI. — De vera religione ac sapientia.	1048
Notæ Isæi in lib. I.	883	Cap. XLII. — De sapientia religioſa; Christi nomen nulli notum, nisi ipsi et Patri.	Ibid.
Notæ Isæi in lib. II.	911	Cap. XLIII. — De Jesu Christi nomine et duplici nativitate.	1049
Notæ Isæi in lib. III.	941	Cap. XLIV. — Duplex Christi nativitas, ex prophetis probatur.	1051
Notæ Isæi in lib. IV.	953	Cap. XLV. — Christi virtus et opera probantur ex Scripturis.	Ibid.
Notæ Isæi in lib. V.	990	Cap. XLVI. — Probatur ex prophetis passionem ac mortem Christi prædictam fuisse.	1053
Notæ Isæi in lib. VI.	994	Cap. XLVII. — De Jesu Christi resurrectione, apostolorum missione, Servatorisque in cœlum ascensione.	1055
Notæ Isæi in lib. VII.	999	Cap. XLVIII. — De Judæorum exheredatione, et gentium adoptione.	Ibid.
Admonitio O. F. Fritzsche in Divinarum Institutionum Epitomen.	1018	Cap. XLIX. — Quod Deus non est nisi unus.	1056
LACTANTII EPITOME DIVINARUM INSTITUTIONUM AD PENTADUM FRATREM.	Ibid.	Cap. L. Cur Deus humanum corpus assumpsit, ac mortem passus fuit.	1057
Præfatio. Totius Epitomes ac Institutionum consilium et ratio.	Ibid.	Cap. LI. — De morte Christi in cruce.	Ibid.
Caput primum. — De Divina providentia.	1019	Cap. LII. — Spes salutis hominum in veri Dei agnitione, et de odio Ethnicorum in Christianos.	1058
Cap. II. — Quod Deus sit unus nec possint esse plures.	Ibid.	Cap. LIII. — Rationes in Christianos expendantur et refelluntur.	1059
Cap. III. — De Deo uno testimonia poetarum.	1031	Cap. LIV. — De religionis libertate in adorando Deo.	1060
Cap. IV. — Quod Deus sit unus testimonia philosophorum.	Ibid.	Cap. LV. — Ethnicis justitiam in sequendo Deo crimine impietatis infamant.	1062
Cap. V. — Quod unum Deum vates, id est Sibyllæ prædicant.	1032	Cap. LVI. — De justitia, quæ est veri Dei cultus.	1063
Cap. VI. Deus, cum sit æternus et immortalis, sexu et successione non eget.	1033	Cap. LVII. — De sapientia et stultitia.	1064
Cap. VII. — De Herculis vita facinorosa et morte.	Ibid.	Cap. LVIII. — De vero cultu Dei et sacrificio.	1066
Cap. VIII. — De Æsculapio, Apollino, Marte, Castore et Polluce, atque de Mercurio et Baccho.	1024	Cap. LIX. — De viis vitæ et primis mundi temporibus.	1067
Cap. IX. — De Deorum turpitudinibus.	Ibid.	Cap. LX. — De justitiæ officiis.	1069
Cap. X. — De Jove ac ejus vita libidinosa.	1025	Cap. LXI. — De affectibus.	1070
Cap. XI. — Varia emblemata, quibus Jovis turpitudines velarunt poetæ.	Ibid.	Cap. LXII. — De voluptatibus sensuum coercendis.	1072
Cap. XII. Poetæ ea quæ ad deos spectant, non omnia singunt.	1026	Cap. LXIII. — Spectaculi esse potentissima ad corrumpendas animas.	1074
Cap. XIII. — Narrantur facta Jovis ex Euhemero historico.	1027	Cap. LXIV. — Affectus sunt domandi et a vitiis abstinendum.	1075
Cap. XIV. — Saturni et Urani gesta ex historicis desumpta.	Ibid.	Cap. LXV. — Præcepta eorum quæ jubentur et de misericordia.	1077
Cap. XX. — De diis Romanorum propriis.	1028	Cap. LXVI. — De fide in religione, et de fortitudine.	1079
Cap. XXI. — De sacris deorum Romanorum.	Ibid.	Cap. LXVII. — De poenitentia, animæ immortalitate, et de providentia.	1081
Cap. XXII. — De sacris introductis a Fauno et Numa.	1029	Cap. XLVIII. — De mundo, homine et Dei providentia.	1083
Cap. XXIII. — De diis et sacris Barbarorum.	1030	Cap. XLIX. — Mundum propter hominem, et hominem propter Deum esse factum.	1085
Cap. XXIV. — De origine sacrorum et religionum.	1031	Cap. LXX. — Animæ immortalitas confirmatur.	1086
Cap. XXV. — De aureo sæculo; de simulacris ac Prometheus, qui primus hominem effigavit.	1032	Cap. LXXI. — De postremis temporibus.	1088
		Cap. LXXII. — De Christo e cœlo decedente ad universale judicium, et de regno millenario.	1091
		Cap. LXXIII. — Spes salutis in Dei religione et cultu.	1092

Date Due

[illegible]

HRH

BR 60 M52,v.6

28556

